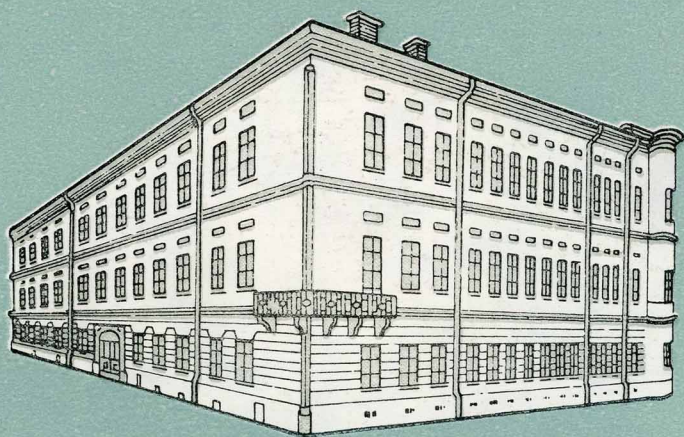

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

XXIV — XXV

1987 — 1988

**ACTA
MVSEI NAPOCENSIS
XXIV—XXV**

1987 — 1988

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Dorin Alicu; Radu Ardevan; Gheorghe I. Bodea; Nicolae Cordoș (redactor responsabil); Eugenia Glodariu; Ioan Glodariu; Gheorghe Lazarovici; Ștefan Matei; Ioan Mitrofan; Francisc Pap; Constantin Pop (secretar de redacție)

FONDATOR: Acad. CONSTANTIN DAICOVICIU

ACTA MVSEI NAPOCENSIS
Publicația Muzeului de istorie
al Transilvaniei.
Orice corespondență se va adresa:
Muzeul de istorie al Transilvaniei,
3400 Cluj, str. C. Daicoviciu nr. 2.
Tel. 11.86.77

ACTA MVSEI NAPOCENSIS
Publication du Musée d'Histoire de
la Transylvanie.
Toute correspondance sera envoyée à
l'adresse:
Musée d'Histoire de la Transylvanie,
3400 Cluj, str. C. Daicoviciu nr. 2, Rou-
manie. Tel. 11.86.77

In atenția autorilor

Acceptăm articolele trimise de dv. spre publicare în Acta Musei Napocensis cu respectarea următoarelor norme de redactare:

1. Articolul, dactilografiat în două exemplare, conform cerințelor tipografice (o pagină = cca. 31 rânduri, fiecare cu cca. 64 semne grafice), nu va depăși 30 de pagini.

2. Articolul va fi structurat după cum urmează: textul, urmat de numele autorului (fără a se menționa gradul didactic sau științific); pe file separate: anexa (dacă este cazul), notele, lista ilustrațiilor (dacă este cazul), rezumatul într-o limbă de circulație internațională.

3. Cifra notei va fi urmată de textul notei *dactilografiat cu o jumătate de rând mai jos*.

4. Referințe bibliografice:

a) cărți: autorul, titlul (subliniat), locul apariției, anul apariției, pagina (notată: p.).

Ex.:

⁴³ I. I. Russu, *Die Sprache der Thrako-Daker*, București, 1969, p. 119.

b) articole apărute în periodice: autorul, titlul articolului (subliniat), „în”, titlul periodicului, nr. (anul, vol., fasc. etc.), pagina.

Ex.:

²² Fr. Müller, *Römerspuren im Osten Siebenbürgens*, în MCC, IV, 1859, p. 164.

c) cărți sau articole menționate în nota imediat următoare primei mențiuni:

Idem (pentru același autor, aceeași lucrare, pagini diferite);

Ibidem (pentru același autor, aceeași lucrare, aceeași pagină).

d) cărți sau articole reluate după alte referiri ce se intercalează:

Autorul, *op. cit.*, p. ...

e) Referirile la fonduri arhivale sau de bibliotecă nu se subliniază.

f) Vor fi utilizate prescurtările bibliografice cuprinse în lista de la sfârșitul fiecărui volum al anuarului nostru.

5. Pe fila separată cuprinzând lista ilustrațiilor se vor numerota în ordine figurile, planșele, graficele, hărțile etc. utilizate ca ilustrație a articolului, de preferință cu textul succint care să arate conținutul fiecărei ilustrații. Numerotarea din listă va corespunde strict aceleia din cuprinsul articolului.

COMITETUL DE REDACȚIE

O precizare

Prezentul volum fiind pregătit pentru tipar încă la sfârșitul anului 1988 și începutul anului 1989, dar neputînd apare din diverse motive (decesul sau pensionarea unora din membrii activi ai comitetului de redacție, lipsa mijloacelor financiare, prioritatea acordată tipăririi altor publicații), ajunge abia acum să vadă lumina tiparului. Astfel se explică prezența unor denumiri vechi (de străzi, piețe ș.a.), cît și, pe alocuri, a unei terminologii, maniere de tratare, pe care le considerăm azi perimate.

Comitetul de redacție

1992.

CUPRINS

SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ — INHALT — CONTENTS

STUDII

GHEORGHE LAZAROVICI, Sincronismele Vinča A — Starčevo-Criș	17
<i>Les synchronismes Vinča A — Starčevo-Criș</i>	28
VLADIMIR DUMITRESCU, Plastica neolitică din așezarea de la Rast (jud. Dolj)	29
<i>La plastique néolithique de l'établissement de Rust (départ. Dolj)</i>	48
EUGEN CHIRILĂ — EUGEN IAROSLAWSCHI, Tezaurul monetar de la Bobaia, sec. II — I î.e.n.	69
<i>The coin hoard of Bobaia (2nd — 1st century B.C.)</i>	86
FLOREȚA COSTEA, Așezarea dacică de la Copăcel (com. Hîrșeni, jud. Brașov)	97
<i>L'habitation dace de Copăcel, départ. Brașov</i>	109
FLORIN STĂNESCU, Absida centrală a marelui sanctuar rotund de la Sarmizegetusa Regia: considerații astronomico-matematice	119
<i>Die mittlere Apsis des grossen runden Heiligtums in Sarmizegetusa Regia; astronomisch-mathematische Betrachtungen</i>	139
IOANA BOGDAN CĂTĂNICIU, Ptolemeu și provincia Dacia	145
<i>Ptolémée et la province Dacia</i>	159
IOAN PISO, Prosopographia coloniae Dacicae Sarmizegetusae (I)	163
ISTVÁN FERENGZI, Contribuții la problema cunoașterii sistemului de apărare roman de pe cursul Someșului	171
<i>Beiträge zum Problem des römischen Wehrsystems am Someș</i>	187
ANDREI BODOR, Contribuții la istoria orașului Napoca pe baza monumentelor sale sculpturale în piatră (II)	193
<i>Contributions à l'histoire de la cité Napoca sur la base de ses monuments sculpturaux en pierre (II)</i>	221
CORIOLAN OPREANU, Semnificația socio-demografică și politică a amfiteatrului de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa	223
<i>The socio-demographical and political meaning of the amphitheatre at Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	224

DOINA BENEĂ — ADRIAN BEJAN, Viața rurală în sud-vestul Daciei în secolele II—IV (I)	247
<i>Ländliches Siedlungswesen im Süd-Westen Dakiens in den II—IV. Jhd. (I)</i>	260
ADRIAN ANDREI RUSU, Miscellanea Hatzegiana (Informații și reinterpretări privitoare la istoria Țării Hațegului în evul mediu) (II)	261
<i>Miscellanea Hatzegiana (Informations et réinterprétations concernant l'histoire du Pays de Hațeg au Moyen-Âge) (II)</i>	276
IOAN CIUPEA, Observații asupra toponimiei și antroponimiei Țării Făgărașului (I)	277
<i>Observations au sujet de la toponymie et de l'anthroponymie du Pays de Făgăraș (I)</i>	299
TOADER NICOARĂ, Cutremure de pământ și mentalități colective în zorii epocii moderne din România (1680—1830)	301
<i>Tremblements de terre et mentalités collectives à l'aube de l'époque moderne en Roumanie (1680—1830)</i>	311
MARIA TEODOR, Un istoric al Reformei: Andrei Șaguna	315
<i>A Historian of the Reformation: Andrei Șaguna</i>	323
LIVIU BOTEZAN, Activitatea politică a lui Timotei Cipariu între 1861—1865	325
<i>Timotei Cipariu politische Tätigkeit zwischen 1861—1865</i>	337
IOAN MUNTEANU, Mișcarea națională din Banat în anul 1869 și semnificația sa politică	339
<i>Le mouvement national de Banat en 1869 et sa signification politique</i>	350
TOADER IONESCUL, Probleme ale dezvoltării economiei Transilvaniei în viziunea unor intelectuali români (1850—1900)	353
<i>Quelques problèmes du développement de l'économie de Transylvanie, en vision de certains intellectuels roumains (1850—1900)</i>	366
GEORGETA TUDORAN, Național și internațional în mișcarea muncitorească din România la începutul secolului al XX-lea	367
<i>National et international dans le mouvement ouvrier de Roumanie au commencement du 20e siècle</i>	382
PETRE ȚURLEA, Cu privire la rolul lui Nicolae Iorga în întemeierea Universității românești din Cluj. Pagini de corespondență	383
<i>Contributions concernant le rôle de Nicolae Iorga dans la fondation de l'Université roumaine de Cluj. Correspondance</i>	402
IOAN SILVIU NISTOR, Întemeierea Școlii de conducători tehnici electromecanici din Cluj și organizarea procesului instructiv-educativ (1919—1929)	403
<i>La fondation de l'École de conducteurs techniques électromécaniciens de Cluj et l'organisation du processus instructif-éducatif (1919—1929)</i>	416

GHEORGHE I. BODEA, Date noi despre Uniunea Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat. 1921—1923 (IV)	417
[<i>Nouvelles données au sujet de l'Union de la Jeunesse Ouvrière de Transylvanie et Banat. 1921—1923 (IV)</i>]	
GHEORGHE ȚUȚUI, Confruntări politico-diplomatice la Conferința de pace de la Paris din 1946	437
[<i>Confrontations politiques-diplomatiques à la Conférence de paix à Paris, 1946</i>	
	456
NOTE ȘI DISCUȚII	
MIRON CIHO, Figurine funerare egiptene antice din muzeele transilvănene	459
[<i>Ancient egyptian funerary statuettes from the museums of Transylvania</i>	
	464
ZOIA KALMAR-MAXIM, Materiale neo-eneolitice intrate în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei (III) . . .	465
[<i>Matériaux néo-énéolithiques entrés dans la collection du Musée d'Histoire de la Transylvanie (III)</i>	
	472
IOAN EMÖDI, Ceramica ornamentată cu șnur din peșterile Igrîța și Izbîndiș (jud. Bihor)	485
[<i>Die Schnurkeramik aus den Höhlen von Igrîța und Izbîndiș (Bezirk Bihor)</i>	
	488
EUGEN D. PĂDUREANU, Noi așezări din epoca bronzului în județul Arad	507
[<i>Nouveaux habitats de l'époque de bronze dans le dép. Arad</i>	
	514
AUREL BULBUC, Noi descoperiri arheologice de suprafață în hotarul comunei Iclod (III)	529
[<i>Nouvelles découvertes archéologiques de surface à Iclod (III)</i>	
	532
I. GLODARIU, Opinii privitoare la stratificarea societății dacice (sec. I î.e.n. — I e.n.)	537
[<i>Opinions concernant la stratification de la société dace (1er s. av.n.è. — 1er s. de n.è.)</i>	
	543
NICOLAE GUDEA, Despre ceramica glazurată panonică (sec. IV e.n.)	545
[<i>Pannonian late roman glazed pottery</i>	
	554
CONSTANTIN POP, Cîteva piese sculpturale și arhitectonice descoperite la Ulpia Traiana	563
[<i>Quelques pièces sculpturales et architectoniques découvertes à Ulpia Traiana</i>	
	565
SORIN COCIȘ — ADELA PAKI, Bibliografia Daciei romane (II)	567
[<i>Bibliographie de la Dacie romaine (II)</i>]	

DORIN ALICU — SORIN COCIȘ, Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Bibliografie selectivă	589
[<i>Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Bibliographie sélective</i>]	
MIHAI BĂDĂU-WITTENBERGER, Considerații privind stam- pilele Legiunii XIII Gemina de la Ulpia Traiana Sarmi- zegetusa	615
<i>Considerations on tegular materials of the Leg. XIII Gemina in Ulpia Traiana Sarmizegetusa</i>	
	617
GHEORGHE BALTAG, O fibulă de formă necunoscută descoperi- tă la Sighișoara — Dealul Viilor (sec. IV—V e.n.)	619
<i>Une fibule d'une forme inconnue découverte à Sighișoara — Dealul Viilor (IVe—Ve s.)</i>	
	621
FRANCISC PAP, Circulația monetară în Transilvania în perioada 1526—1571	623
<i>La circulation monétaire en Transylvanie entre 1526—1571</i>	
	629
LIANA POPA, Ornamentul în arta monetară a Principatului Transilvaniei (sec. XVI—XVII)	630
<i>L'ornement dans l'art monétaire de la Principauté de Transylvanie (16e—17e siècles)</i>	
	637
GHEORGHE SEBESTYÉN, Originea unui plan cronat al cetății Lipova	639
<i>L'origine d'un plan erroné du château-fort de Lipova</i>	
	642
ANTON E. DÖRNER, Statutul de breaslă al cărușarilor și fierari- lor din Orăștie	643
<i>Les statuts de la corporation des charrons et des forgerons d'Orăștie</i>	
	656
DEZIDERIU GARDA, Evoluția relațiilor agrare în valea supe- rioară a Mureșului	657
<i>L'évolution des relations agraires dans la vallée supérieure de Mureș</i>	
	668
PAUL PĂLTĂNEA, Contribuții la Bibliografia românească veche. Două tipărituri sibiene	669
<i>Contributions à l'ancienne bibliographie roumaine. Deux ouvrages imprimés à Sibiu</i>	
	675
TITUS FURDUI, Contribuții la circulația Cazaniei lui Varlaam în ținuturile maramureșene	677
<i>Zwei Exemplare der Cazanica von Varlaam, die sich auf dem Gebiet der Maramureș in Umlauf befanden</i>	
	686
IOANA BOTEZAN, Patru scrisori adresate de Partenie Cosma lui George Barițiu în vara anului 1861	687
<i>Quatre lettres de Partenie Cosma adressées à George Barițiu, à l'été de l'an 1861</i>	
	693

EUGENIA GLODARIU, Mărturii privind poziția tinerimii române universitare din Austro-Ungaria față de dualism . . .	695
<i>Zeugnisse über die Haltung der rumänischen Universitätsjugend Österreich-Ungarns dem Dualismus gegenüber</i>	700
IOAN BOLOVAN, Asociația națională arădănană pentru cultura poporului român, factor de solidarizare și unitate națională (1863—1918)	701
<i>L'Association nationale d'Arad pour la culture du peuple roumain, facteur de solidarité et d'unité nationale (1863—1918)</i>	710
GELU NEAMȚU, Procesul politic de presă din 3 septembrie 1879 intentat lui George Barițiu pentru publicarea unui document istoric în revista „Transilvania”	711
<i>Der politische Presseprozess vom 3. September 1879, der man gegen George Barițiu wegen der Veröffentlichung eines historischen Dokuments in der Zeitschrift Transilvania einleitete</i>	724
LIVIU GROZA, Scrisori de adeziune adresate generalului Traian Doda din câteva comune transilvănene (1887—1890)	727
<i>Lettres d'adhésion de quelques villages transylvains adressées au général Traian Doda (1887—1890)</i>	730
GHEORGHE ȘORA, Concepția lui Vasile Goldiș referitoare la programul național și la tactica activistă (I)	731
<i>Die Auffassung Vasile Goldiș' im Zusammenhang mit dem nationalen Programm und die aktive Taktik (I)</i>	737
STELIAN MÂNDRUȚ, Polemica dintre Iosif Sterca Șuluțiu și Ioan Lupaș în legătură cu monografia despre mitropolitul Andrei Șaguna (1908—1911)	739
<i>The controversy between Iosif Sterca Șuluțiu and Ioan Lupaș concerning the monography about Andrei Șaguna (1908—1911)</i>	747
IOAN OPRÎȘ, Legăturile dintre doi istorici transilvăneni: Constantin Moisil și Iulian Marțian	749
<i>Correspondence between two historians from Transylvania: Constantin Moisil and Iulian Marțian</i>	753
CONSTANTIN I. STAN, Contribuții privind activitatea lui Onisifor Ghibu pentru realizarea desăvârșirii unității naționale (1916—1918)	755
<i>Contributions concernant l'activité de Onisifor Ghibu pour l'accomplissement de l'unité nationale (1916—1918)</i>	765
VIOREL TOȘA, Alexandru Lupcanu-Melin (1887—1937). Încercare de schiță monografică	767
<i>Alexandru Lupcanu-Melin (1887—1937). Attempt of a monographic essay</i>	788
DAN MÂRZA, Din viața și activitatea lui Victor Motogna	789
<i>Contributions à la vie et l'activité de Victor Motogna</i>	793

CORNELIA MĂLUȚAN, Unele aspecte privind începuturile mișcării muncitorești la Dej	795
<i>Certains aspects des débuts du mouvement ouvrier à Dej</i>	804
SILVIA PINTEA, Ecoul primei stagiuni a Teatrului Național din Cluj (1919—1920) în presa locală	807
<i>Les échos de la première saison du Théâtre National de Cluj (1919—1920) dans la presse locale</i>	815
NICOLAE ȘTEIU, Preocuparea Despărțămîntului Astrei pentru ridicarea unei statui a lui Avram Iancu la Huedin	817
<i>Les actions de la Filiale de l'Astra pour une statue d'Avram Iancu à Huedin</i>	820
VASILE T. CIUBĂNCAN, Date noi privind sistemul cooperăției din România („Federala” din Aiud) după Dictatul de la Viena	821
<i>Nouvelles données concernant le système des coopératives en Roumanie après le Dictat de Vienne (la Société „Federala” d'Aiud)</i>	833

MUZEOLOGIE. RESTAURARE — CONSERVARE. OCROTIREA PATRIMONIULUI MUZEAL

GHEORGHE MĂNDRESCU, Muzeul „viu”	837
<i>Le „musée vivant”</i>	843
EMIL LAZĂR, Bobilna — reflectare în conștiință și în manifestări comemorative	845
<i>Bobilna — réflexion dans les consciences et dans les manifestations commémoratives</i>	852
GHEORGHE IANCU — NICOLAE SABĂU, Arta bizantină în corespondența lui Octavian Smigelschi cu Valeriu Braniște	855
<i>Die byzantinische Kunst in Octavian Smigelschis Briefwechsel mit Valeriu Braniște</i>	862
ION MAC, Geografie și arheologie. Analogii și convergențe	867
<i>Géographie et archéologie. Analogies et convergences</i>	871
DOINA ILEANA BOROȘ, Investigația chimică în conservarea monumentelor din piatră	873
<i>Chemical investigations in stone monuments preservation</i>	906

ARHEOMETRIE

MILITON FRENȚIU — GHEORGHE LAZAROVICI, Metode de clasificare automată în arheologie	909
<i>[Méthodes de classification automatique dans l'archéologie]</i>	

NICOLAE DRAGOMIR — GHEORGHE LAZAROVICI — ION TÎRNOVAN, Măsurarea rezistivității în tumulul de la Tureni	919
<i>[Le mesurage de la résistivité dans le tumulus de Tureni]</i>	
GHEORGHE LAZAROVICI — TIBERIU PICIU, Analize pedologice preliminare în așezări neolitice din Transilvania și Banat	925
<i>Preliminary pedological analyses at archaeological stations in the provinces of Transylvania and Banat</i>	
ZOIA KALMAR-MAXIM — EUGEN STOICOVICI, 'Trăsăturile „industriei” litice de la Iclod	937
<i>Les traits caractéristiques de „l'industrie” lithique à Iclod</i>	
	945

MISCELLANEA

SĂPĂTURI DE SALVARE ÎN JUDEȚUL CLUJ	
GHEORGHE LAZAROVICI — ZOIA KALMAR-MAXIM, Săpături arheologice de salvare și cercetări etnoarheologice în Munții Petrindului în anul 1986	949
<i>Fouilles archéologiques de sauvetage et recherches ethnoarchéologiques dans les Monts de Petrind en 1986</i>	
	969
GHEORGHE LAZAROVICI — ZOIA KALMAR-MAXIM, Necropolele tumulare din Munții Petrindului și Dealul Feleacului	997
<i>Les nécropoles tumulaires des Monts de Petrind et de la colline de Feleac</i>	
	1009
GHEORGHE LAZAROVICI, Săpăturile arheologice de salvare de la Cluj — Piața Baba Novac (1986)	1011
<i>Die archäologischen Rettungsgrabungen von Cluj — Piața Baba Novac (1986)</i>	
	1017
ZOIA KALMAR-MAXIM, Săpăturile arheologice de salvare de la Cluj — Stăvilar	1019
<i>Die archäologische Rettungsgrabungen von Cluj — Stăvilar</i>	
	1023
ZOIA KALMAR-MAXIM, Cercetări de suprafață și săpături arheologice de salvare în Valea Caldă, municipiul Cluj-Napoca (1985—1986)	1039
<i>Oberflächenforschungen und archäologische Rettungsgrabungen im Tal Valea Caldă, Municipium Cluj-Napoca (1985—1986)</i>	
	1042
ZOIA KALMAR-MAXIM, Săpăturile arheologice de salvare de la Plăiești și Stejeriș	1047
<i>Die archäologischen Rettungsgrabungen von Plăiești und Stejeriș</i>	
	1052
ȘTEFAN MATEI — RADU ARDEVAN, Sondajul de salvare de la Cluj — „Piața Muzeului”	1065
<i>Le sondage de sauvetage de Cluj — „Place du Musée”</i>	
	1068

CONTRIBUȚII STUDENȚEȘTI

AUREL RUSTOIU, Colanele de argint daco-getice	1079
<i>Dako-getische Halsringe aus Silber</i>	1083
GELU FLOREA, Ceramica dacică pictată cu motive vegetale și zoomorfe din Muzeul de istorie al Transilvaniei	1095
<i>La poterie dace peinte aux motifs végétaux et zoomorphes du Musée d'Histoire de la Transylvanie</i>	1100
LIGIA BOLDEA, Cîteva opinii privitoare la originea și evoluția nobilimii române din Banat (sec. XIV—XV)	1119
<i>Quelques opinions concernant l'origine et l'évolution de la noblesse roumaine de Banat (14e—15e siècles)</i>	1125
SORIN MITU, Italia la 1850, în conștiința publică a societății românești din Transilvania	1127
<i>1850 Italy in the public conscience of the Romanian society in Transylvania</i>	1138
SIMONA STIGER, Ideologia mișcării feministe românești din Transilvania între educație și emaneipare	1141
<i>From Education to Emancipation. The Ideology of the Women Movement from Transylvania</i>	1153
IN MEMORIAM STEPHANI BEZDECHI (1888—1988)	
RADU ARDEVAN, Viața și activitatea lui Ștefan Bezdechi	1155
<i>La vie et l'activité de Ștefan Bezdechi</i>	1163
ALEXANDRU NEAMȚU, Contribuția profesorului Ștefan Bezdechi la publicarea colecției „Documente privind istoria României”	1165
<i>La contribution du professeur Ștefan Bezdechi à la publication de la collection de documents sur l'histoire de la Roumanie</i>	1169

RECENZII ȘI CRONICĂ

N. K. Sandars, <i>Prehistoric Art in Europe</i> (Gheorghe Lazarovici)	1173
<i>Matronen und verwandte Gottheiten</i> . Köln, 1987 (Nicolae Gudea)	1176
Karl Strobel, <i>Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donau in der Hohen Kaiserzeit</i> . Bonn, 1984 (Nicolae Gudea)	1177
Sándor Soproni, <i>Die letzte Jahrzehnte des Pannonischen Limes</i> . München, 1985 (Nicolae Gudea)	1178
Vasile Moga, <i>De la Apulum la Alba Iulia. Fortificațiile orașului</i> . Editura Sport—Turism, București, 1987 (Constantin Pop)	1187
Pál Lipták, <i>Avars and Ancient Hungarians</i> . Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983 (Radu Ardevan)	1188

Keith Hitchins, <i>Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1700—1868)</i> . Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1987 (Stelian Mândruț)	1192
<i>Pagini dintr-o arhivă inedită</i> . Ediție îngrijită, studiu introductiv, note de Antonie Plămădeală. Documente literare. București, Editura Minerva, 1984 (Stelian Mândruț)	1194
Olimpia Pavel, <i>Rolul presei progresiste în lupta românilor bănățeni pentru înfăptuirea idealului național la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX</i> . Timișoara, 1986 (Stelian Mândruț)	1195
Valeriu Braniște, <i>Corespondență. 1895—1901</i> . Vol. II. Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1986 (Stelian Mândruț)	1196
Liviu Maior, <i>Mișcarea națională românească din Transilvania. 1900—1914</i> . Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1986 (Stelian Mândruț)	1197
General Traian Moșoiu, <i>Memorial de război (august—octombrie 1916)</i> . Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1987 (Stelian Mândruț)	1199
Nicolae Iorga, <i>Corespondență</i> . Vol. II. Documente literare. București, Editura Minerva, 1986 (Stelian Mândruț)	1200
<i>Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”</i> , Iași, XXIV/1, 2, 1987 (Stelian Mândruț)	1201
<i>Biblioteca și învățământul</i> . Vol. VIII. Cluj-Napoca, Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca, 1984 (Stelian Mândruț)	1202
LIUVIU PETCULESCU, <i>Congresul limes-ului de la Aalen. Stadiul cercetării frontierelor romane de la Dunărea de Mijloc și de Jos și al echipamentului militar roman</i>	1204
RADU ARDEVAN, <i>Al IX-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină (Sofia, 1987)</i>	1212
CRONICĂ	1216
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE -- ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES	1219

STUDII

SINCRONISMELE VINÇA A — STARČEVO-CRIȘ

Precizarea sincronismelor Vinča A — Starčevo-Criș constituie una din principalele probleme ale evoluției și periodizării neoliticului balcanic. Acestea marchează finalul neoliticului timpuriu și începutul neoliticului dezvoltat (precizăm dezvoltat (!), nu mijlociu deoarece multe din civilizațiile sale își încheie evoluția în eneoliticul timpuriu, iar începutul este încă în neoliticul timpuriu).

În cele două civilizații și în grupele înrudite, momentul acestor sincronisme este definit drept „chalcoliticul balcano-anatolian”. Problemele de genă le vom analiza în întreg spațiul balcanic, cele de evoluție le restringem doar la zona celor două civilizații.

Prin chalcoliticul balcano-anatolian înțelegem un proces de migrație și difuziune, care dă naștere sau contribuie direct, la formarea culturilor sau grupurilor: Paradimi, Dimini timpuriu, Karanovo II, Gradeșnica-Circea-Viaduct, Leț, Trestiana, Amzabegovo II — Vršnik II, Porodin-Veluška Tumba.

*

În spațiul balcanic are loc o împletire a două fenomene: 1) unul cu ceramică monocromă (neagră, brună, cenușie, roșie), ceramica blacktopped; de factură bună amestecată cu nisip fin sau foarte fin, de multe ori cu mică, bine arsă, foarte bine lustruită; 2) altul cu ceramică policromă, amestecată cu nisip, ca la categoria de mai sus, iar o specie, de asemenea de bună factură, are în amestec și pleavă. Există unele categorii din pastă cenușie sau neagră, în acest din urmă orizont, care sînt socotite Vinča A.

Nu toți specialiștii au căzut de acord asupra unor sincronisme. Există numeroase diferențe de opinii încît o discuție asupra lor nu este lipsită de interes.

Tracia turcă. Cercetările din aceste zone sînt încă lacunare, lipsesc săpături sistematice, de amploare. Semnalări și referiri au fost făcute încă de către D. French (1961; 1962) iar mai recente de către M. Özdoğan (1981; 1986; 1986a). Aceste descoperiri trebuiesc raportate la cele din Anatolia, din vecinătatea Istanbulului (Fikir Tepe, Pendik: BITTEL 1970; ÖZDOĞAN: *Pendik*). Pentru materialele de la Pendik (*Ibidem*, fig. 4/3) și cele de la Fikir Tepe (BITTEL 1970, 10/2—3, 7, 10) sînt analogii directe în materialele din nivel Porodin Ia, niv. 17 (BAKALAKIS — SAKELARIU 1981, 22/b 8 = anexa 11/4) care descoperiri ar putea fi canete de serie pentru descoperirile de tip Dudești (NICA 1968, IV/1, V/1, 7; 1976, 5/1, 4—7, 9 ș.a.).

Un alt grup de descoperiri sînt cele din nordul Traciei turce de la Salhane, unde motivele din benzi punctate, pe o ceramică neagră în-

crustată cu alb (ÖZDOGAN 1986a, 5/11), au foarte bune analogii tot cu cele de la Paradimi, niv. 17 (BAKALAKIS—SAKELARIU 1981, 22/b 4). Tot acolo sînt însă și forme tipice pentru orizontul Vinča A — compară cele de la ÖZDOGAN 1986, 6/13—14) cu cele din orizont Vinča A 2 de la Gornea și din alte părți (LAZAROVICI 1977 a, XXXV/11—13); tip B II 1979 pl. XIV/A 17. 20—21, 23, B 28, D 5, 8—9, E 8, 19, 24; G 29; 1978, fig. 4—6) sau în orizonturi Starčevo-Criș IVA pentru cele de la Salhane (ÖZDOGAN 1981, 3/1 = 1986, 6/17) cu cele de la Gornea (LAZAROVICI 1979, 56, fig. 6); la fel pentru vasul bitronconic, cu buza scurtă (ÖZDOGAN 1986a, 6/12) sînt analogii în Vinča A — Dimini timpuriu (LAZAROVICI 1978, 59, fig. 9). Toate altarele de la Salhane au analogii în orizonturi Vinča A 2 (LAZAROVICI 1979, 106, fig. 9, tip. VIIa, pl. XIV/A 1, C 2, D 10, 12—13, F 3, 11, G 23, 25; XV/D 5, E 9; BANNER—PARDUCZ 1948, V/9; pentru relațiile cu Dimini vezi LAZAROVICI 1978, fig. 1—3, 7—8; 1977a aceleași figuri; 1977, XLI/12; XLII/11) cit și în Starčevo-Criș IVA (LAZAROVICI 1979, VIII/A 16, B 12; IX/A 21, 27; KALICZ—MAKKAY 1972, 102, 5/1) sau în orizonturile cu ceramică policromă: Gradeșnica B (NICOLOV 1974, 4/7) unde sînt și alte elemente, mai sînt tirzii (idolul de la fig. 4/5 și vasul bitronconic tot de la NICOLOV 1974) sau la Cîrcea—*Viaduct IV* (NICA 1977, 22/5—7; 19/1, 3, 9 fără a mai vorbi de altele ca 13/10—13), orizonturi la care apar și toarțele cu buton de la Salhane (ÖZDOGAN 1983, 16/2, 5—6) cu analogii în orizontul cu ceramică policromă (la Cîrcea: NICA, 1977, 38, 19/6), în descoperirile de la Paradimi (BAKALAKIS — SAKELARIU 1981, 22/b 5—6, anexa 12/2, 13/2) și în cele din orizont Starčevo-Criș IVA de la Moldova Veche (fig. 1—3) de la Cuina Turcului și altele.

Concluzia care se desprinde este că descoperirile de la Salhane marchează o anumită etapă cronologică și un fenomen în care s-a petrecut deja contactul între orizonturile ce evoluează spre fenomenul care în Tracia greacă este definit prin termenul de Paradimi sau cel cu pictură policromă din zonele central — nord-estice ale Bulgariei, din Oltenia (Cîrcea IV — *Viaduct II* — pictura policromă spiralieră) și alte fenomene care în regiunea nord-dunăreană sînt post-Leț I, Trestiana I, post-Vinča A₁, în medii Starčevo-Criș IVA cum sînt cele de la Cuina Turcului III și Moldova Veche (pentru încadrări vezi LAZAROVICI 1984, 68—70) și în cele din centrul și nordul Bulgariei de tip Karanovo II.

Tracia greacă și estul Macedoniei. Problemele de cronologie de aici rămîn încă discutabile, deoarece neoliticul timpuriu din acele zone este prea puțin cunoscut. Contactul între neoliticul timpuriu și chalcoliticul balcano-anatolian aici nu a fost suficient de bine definit. Cel mai bine cunoscut rămîne grupul Paradimi răspîndit în stațiunea eponimă (HEURTLEY 1939, 89; GARAȘANIN — DEHM 1963; FRENCH 1961, 103; BAKALAKIS — SAKELARIU 1981), la Photolivos I (RENFREW 1970, 49—50; IDEM, 1973; THEOCHARIS 1971, 17), Proxinites (BAKALAKIS — SAKELARIU 1981, 23/5—6) și altele (GARAȘANIN — DEHM 1963, 2; FRENCH 1961, 31; BENAC—GARAȘANIN 1971, 269; FRENCH 1962, 33, fig. 7; BAKALAKIS—SAKELARIU 1981, anexa 16).

Puținele materiale cu clară poziție stratigrafică nu ne permit concluzii mai ample, ele însă marchează foarte clar un anumit orizont cronologic care este foarte puțin cunoscut. Analizînd elementele caracte-

ristice ale etapei cu lumea balcano-anatoliană prin: cupa cu buza îngroșată (BAKALAKIS—SAKELARIU 1981, 25/a, 2, b 1, 24/23: B 10/2) care se reîntilnește la Anzabegovo, nivel III (KOROŠEC 1973, XXVII 16; MARKOTIĆ 1984, 41/11) sau la Supska-Stublina începînd cu nivel 8 dar și mai tîrzii (GARASANIN, M. și D., 1979, XXIX/4, XXVI/1, XX/10 ș.a.); altarul triunghiular (BAKALAKIS—SAKELARIU 1981, B 13, I/3, 10) în: aria Starčevo-Criș III—IV — Vinča A este o apariție tîrzie (LAZAROVICI 1971, 410, fig. 4; 1979, 35, n. 188—195); sau în orizonturi cu ceramică policromă la Gradešnica (NICOLOV 1974, 4/7 sau la Elešnica, aparținînd fazei IIIB a culturii Starčevo-Criș, după părerea noastră), aceasta din urmă are însă o ceramică pictată cu alb (NICOLOV 1974, 3) și idolul plat care indică un orizont mai tîrziu decît s-ar aștepta colegul bulgar (NICOLOV 1974, 4/5), deși asemenea forme sînt cunoscute și mai de timpuriu, cum ar fi cele de la Cîrcea (NICA 1977, 29, 20/6, 13/11, 13, 15; 1980, 29 și urm. fig. 3/6, 8—9). Restul materialului de la Paradimi presupune sincronisme mai tîrzii de fază Starčevo-Criș IVA — IVB, respectiv Vinča A₂—A₃ (referiri generale la LAZAROVICI 1979, 50, 72—73, 112, 128). După publicarea monografiei lui Bakalakis—Sakelariu (1981) rezultă că la vechile sincronisme cu Starčevo II (IIa, IIb GARASANIN—DEHM 1965, 3; BENAC—GARASANIN 1971, 269) trebuie renunțat și poate la vechea idee referitoare la vechimea stațiunii de la Starčevo, problemă care ține mai ales de istoricul cercetărilor. O etapă mai tîrzie o demonstrează materialele de la Photolivos I (RENFREW 1970, 55, 1/1—13) între care sînt unele materiale de fază Vinča A₂ (LAZAROVICI 1979, 129), după factură însă aceste materiale ar presupune un orizont contemporan cu Vinča A₃ evoluat. Puținul material publicat nu ne permite comentarii mai ample.

Materialele din nordul și estul Munților Rodopi, din sudul Bulgariei nu am avut prilejul a le studia încît ne abținem de a face doar observații livrești.

Macedonia. Lucrurile în aceste zone nu sînt prea clare din lipsa unor cercetări recente de amploare și a unor analize recente asupra materialelor. În plus, greutatea unor discuții rezidă și din sistemul cronologic diferit, prin extinderea celui din Thessalia asupra fenomenelor din Macedonia greacă. Din vechea literatură s-au impus descoperirile din sudul Macedoniei sau nordul Thessaliei, de pe Valea Haliacmonului, de la Servia (HEURTLEY 1939, 43 și urm.; MILOJČIĆ 1944, 109; D. GARASANIN 1954, 163; SCHACHERMEYR 1955, 58, 67, 75, fig. 10; HAUPTMANN 1976; 3; HAUPTMANN — MILOJČIĆ 1969, 17; ș.a.).

Din lipsa unor observații stratigrafice clare descoperirile de la Servia au fost prezentate la diferite momente în relațiile ei cu cultura Vinča și Larissa, prin ceramica sa neagră (HAUPTMANN 1967, 17; SCHACHERMEYR 1955, 131—134). În ceea ce ne privește am analizat foarte strîns relațiile Vinča — Servia — Dimini timpuriu (Tsangli, Larissa și Arapi) (LAZAROVICI 1977a; 1978) pe baza formelor 10, 24—28, 30, 33, n. 43, 50; 1979, 65, n. 471, 103 n. 300, 127, 129, n. 436, 225) socotind că paralelismul Vinča A — Servia II este asigurat prin mai multe materiale. Noile cercetări din Pelagonia au confirmat și asigurat bune observații stratigrafice pentru cultura Larissa și deci pentru unele dintre materialele de la Servia — deși cercetătorii iugoslavi nu operează cu aceste datări men-

ținând desigur opiniile lui M. Garašanin. Deosebit de clară ni se pare strachina tipic Larissa de la Bitoli-Moghila, niv. III (SANEV — KITANOVSKI — TODOROVIC 1979, 21, 22, 25, fig. 60) o piesă de import ce permite anumite sincronisme între descoperirile din Thessalia și cele din fazele evoluale ale grupului Veluška — Porodin.

Cercetările lui K. Galis au confirmat paralelismul ceramicii negre de tip Larissa cu ceramica neagră și cenușie din Dimini-Tsangli (GALIS 1985, 20), în acest fel *vechile* opinii ale lui Milojević și M. Garašanin s-au adeverit, mai ales în privința sincronismelor Vinča — Larissa (MILOJEVIĆ 1949, 44; M. și D. GARASANIN 1954, 115, 161, 163; COVIĆ 1961, 109 ș.a. pentru speciile $A_3\beta-\gamma$). Alte materiale de la Servia (HEURTELEY 1939, 74, fig. 58—63, 9, 13/1) permit precizarea unor sincronisme cu descoperirile de la Paradimi I din niv. 7 și 6 (BAKALAKIS—SAKELARIU 1981, 60/2, 5, 8 — XXXIV/5—6; 57/2—3, 5—7, 22/b 1, 7 ș.a.). Multe dintre materialele de la Servia II au bune paralele cu orizonturile Starčevo-Criș IIIB — IVB și Vinča A_1-A_3 (LAZAROVICI 1977a—1978; fig. 10, 24—28, 30, 33 și notele 43, 53; 1979, 65, notele 471, 103, n. 300, 125, 127). De altfel, din cei doi idoli unul este conic (HEURTELEY 1939, 165, 351) avind analogii foarte bune între cei din orizont Starčevo-Criș IIIB—IVA Beșenova Veche/Dudești Vechi (LAZAROVICI 1969, 10, 3 și în alte părți vezi TASIĆ 1981, 9—10, pl. III), celălalt idol are corpul prismatic cu analogii în aceleași orizonturi la: Suplac (IGNAT' 1978, 24—25, VIII/3), Zăuan (Inedit), Sajol-Felsőföld (RACZKY 1980, 7, fig. 1—2; 1982, 123, cat. 5 dr.), Lánycsok (KALICZ 1978, 145, 1/2a—b, 3a—b).

Ornamentele cu barbotină, după genul de dispunerea barbotinei, după factura foarte bună, amestecată cu nisip, adesea bine lustruită în părțile nebarbotinate sau în interior, culorile negre sau cenușii (HEURTELEY 1939, 56—57, 72, fig. 13i, 88—89 ș.a.) sînt elemente care se regăsesc în Pelagonia la: Bitolia Moghila (SANEV — KITANOVSKI — TODOROVIC 1979, 12, fig. 10—11); în Macedonia la Anzabegovo II și II/III (KOROŠEC 1973, XXV/7, XXVI/6, XXIV/6, 9, XXV/8) marcînd și acolo asocierea unor elemente care definesc orizontul cronologic Starčevo-Criș IIIB—IV, momentul migrației și difuziunii chalcoliticului balcano-anatolian.

Larissa — Tsangli. Sincronismele fenomenelor din regiunea dunăreană și cele două civilizații (Larissa și Tsangli) sînt greu de realizat deoarece multe materiale găsite în condiții stratigrafice incerte au putut fi atribuite altei grupe culturale drept elemente caracteristice, în acest fel confuzia s-ar mări. Cert este, după cît se consideră și mai recent, că materialele Larissa sînt anterioare fazei Dimini-Arapi, dar relațiile lor cu Tsangli sînt o problemă încă de rezolvat. Din punctul de vedere al facturii, cele mai bune analogii care se pot stabili sînt între cele de tip Larissa și Vinča A_1 . Ceea ce trebuie lămurit în Macedonia și Thessalia este moștenirea locală pe care o au culturile sau mai bine zis fazele culturii Dimini: Larissa și Tsangli: ce este în acestea element local, ce este venit și ce este sinteză. Sincronismele ce se vor face și definirea locului și originii anumitor elemente vor permite precizarea tuturor acestor legături și concluzii cu caracter cronologic și cultural. Unele elemente pot fi urmărite și mai departe spre sud, pînă la Corinth (părerile noastre: LAZAROVICI 1977a, 20; 1978, 62).

Macedonia de nord. Pentru perioada care ne interesează observațiile stratigrafice din Macedonia și Pelagonia sînt deosebit de importante. În ceea ce privește interpretarea datelor și cronologia generală socotim că sînt încă probleme care pot da naștere la discuții, mai ales pentru perioadele de început — care după părerea noastră se leagă de fenomenele de la Nea Nicomedeia. Materiale de acest tip stau la baza evoluției locale dar verigile de legătură sînt încă insuficient de clare. Referitor la descoperirile de la Anzabegovo sînt trei orientări principale: KOROSK (1973), GIMBUTAS (1976), GARAȘANIN (1979, 90—96).

Civilizațiile neolitice din Macedonia, contemporane perioadei de care ne ocupăm, definite prin termenul Anzabegovo II — Vršnik II cuprind mai multe fenomene: 1) o evoluție locală a culturii Starčevo-Criș; 2) elemente ale chalcoliticului balcano-anatolian. Aceste două elemente au fost sincronizate cu descoperirile de tip Starčevo IIA din sistemul Draga — Milutin Garašanin preluate fără critică (GARAȘANIN 1961, 144; 1961a, 277; 1979, 105; GIMBUTAS 1976, 71).

1) Elementele vechi din nivel Anzabegovo II, cele din nivelul III și cele din Vršnik II—III au fost sincronizate cu Starčevo IIB (GARAȘANIN, D. 1968, XXXVI; 1979, 135).

2) Elementele chalcoliticului balcano-anatolian ce pot fi definite prin atributele: ceramica de tip blacktopped, ceramica neagră, neagră-cenușie, cenușie, cenușiu-argintie, canelată, formele de vase carenate, bitronconice, vasele cu picioare etc. sînt elemente pe baza cărora s-au precizat sincronismele cu Karanovo II—III / Veselinovo (GARAȘANIN, M. și D. 1961, 48, fig. 26; GARAȘANIN, M. 1961, 277; FRENCH 1961, 114; BENAC — GARAȘANIN 1971, 268; GIMBUTAS 1976, 71) sau cu civilizațiile din Macedonia egeană, cu Tracia greacă prin descoperirile de tip Paradimi (BENAC — GARAȘANIN 1971, 269). Rezervele pe care M. Garašanin (1979, 106) le avea cu privire la sincronismele Vinča A — Larissa trebuiesc înlăturate și reanalizate sincronismele fazei Anzabegovo II.

Între materialele pe care le-am studiat la Skoplie, în 1984, cele mai timpurii elemente vinčiene sînt anterioare a ceea ce a fost definit Vršnik II, încadrîndu-se cîndva între materialele Anzabegovo I și II. La Madjare sînt mai multe materiale ce arată strînse legături cu Vinča A1. În straturile 13—8 de la Anzabegovo sînt materiale de cea mai bună factură Vinča A2 și Starčevo-Criș IVA, iar în nivele 7—4 sînt materiale contemporane cu ceea ce noi definim ca Vinča A₃/B₁ (pentru clasificare și sincronismele fazelor A vezi LAZAROVICI 1979, 55—64, 69—81; 1979, 106—115, 122—132). Materialele de la Rugbajir (GARAȘANIN 1971, 25; SANEV 1974, 230) permit sincronisme cu complexele din Banat care fac trecerea de la Vinča A₁ la A₂, respectiv Starčevo-Criș IIIB/IVA (ne referim la materialele de la adîncimile de 3—3,20 m și cele de la baza stratului de cultură de la Rugbajir). Elemente Vinča A₂ sînt în stratul 12 (S XII, niv. 12), în același strat fiind și acele elemente pe care noi în Banat le-am definit ca „Starčevo IV“ (LAZAROVICI 1979, 275 s.v. „Starčevo IV“) apar în nivel 10 (în S XI). Restul materialelor din nivelele 6—3 din S XI sînt contemporane cu Vinča A₃. În sonda I situația stratigrafică era ușor diferită.

Lipsa unui orizont cu ceramică policromă în zonele Macedoniei este suplinită de alte elemente contemporane, cum este altarul triunghiular

cu proeminență în jos, între picioare, de la Zelenikovo (GALOVIC 1967, VII/3) cu bune analogii în cele de la Gradešnica, nivel C (NICOLOV 1974, fig. 16), Pernik, niv. 3 (ČOHADJIEV 1984, 32/3). Acestea arată, prin comparații cu alte materiale, un sincronism parțial între Vinča A₁ cu ceea ce se petrece între Anzabegovo Ic și II.

Pelagonia. Săpăturile sistematice recente, din păcate prea selectiv publicate, nu permit discuții mai ample. Sinteza care se petrece între elementele traco-nord-macedoniene și sud-vest-macedoniene precum și cele din zonele învecinate din Thessalia poate fi cu mult mai clar sesizată în Pelagonia. D. Simoska și V. Sanev încadrează materialele grupei Porodin între Vršnik I și II, respectiv Karanovo I și II, Anzabegovo Ib — II ceea ce ni se pare posibil. Dar sincronizările acestora cu Preseslo și Seslo timpuriu nu sînt justificate (vezi SIMOSKA-SANEV 1975, 78). În schimb mai toate straturile carenate (SIMOSKA-SANEV 1975, VII/3, VIII/1—2, X/3, XVI/2, XVII/1) sînt elemente comune pentru chalcoliticul balcano-anatolian apărînd în Servia II (HEURTLEY 1939, nr. 14, 21, 31, 35, 44, 63—64, 82, 83; sau barbotina în arcade fig. 88—89) sau în cultura Larissa (HAUPTMANN 1981, B 1, 4—6, 9, 11—13, 59 ș.a.). De altfel, importuri Larissa clasice sînt și în grupul Porodin, la Moghila, lângă Bitolja (SIMOSKA — KITANOVSKI — TODOROVIC 1979, 21—22, fig. 60), în stratul III, strat sincronizat ce-i drept după orizontul Čuka II (SIMOSKA — KITANOVSKI — TODOROVIC 1979, 29) care orizont este sincronizat cu Vršnik III—IV (IBIDEM; KITANOVSKI 1977, 41; 1982, 22—24; GARAŠANIN 1979, 107—108, 114). Prin paralelisme pe care mai sus le-am precizat, la discuțiile despre zonele nord-macedoniene, între Vinča A — Starčevo-Criș IIIB — IVA — Anzabegovo II—IV rezultă că fazele grupului Porodin nu pot fi anterioare fazei Anzabegovo II respectiv Karanovo. II. Elemente Porodin ca importuri se găsesc și între materialele din Anzabegovo II/III (GIMBUTAS 1976, 102, 57/1, 2) cu analogii la Veluška Tumba (SIMOSKA-SANEV 1975, 73, XVII/3, 4, 74, XIX/2, 4, 6, 8; 1976, 32, cat. 15, fig. 15, 18, cat. 14). Rezultă deci posibilitatea unui sincronism între unele din fazele timpurii ale grupului Veluška—Porodin cu Vinča A₁. Un sincronism între Porodin și descoperirile Dimini timpurii a fost precizat mai de mult (GRBIĆ 1960, 108; HAUPTMANN 1967, 12; GARAŠANIN 1971, 26; 1979, 114; BENAC — GARAŠANIN 1971, 268; KITANOVSKI 1977, 41—42). Pentru sincronisme cu Karanovo vezi analogiile lui Gheorghiev (1969).

Dintre materialele pe care am avut posibilitatea să le studiem prin amabilitatea deosebită a Draghiței Simoska în muzeul din Bitolja, ceramica neagră de la vase cu buza scurtă și umărul rotund precum și ceramica de factură blacktopped reprezintă momentul Vinča A 1. Prezența lui în Bitolja, în Pelagonia, trebuie pusă în legătură cu toate fenomenele din Balcanii de sud, inclusiv cele din Albania și mai departe de pe coastele Adriaticii sau din sudul Greciei, de la Corinth.

Regiunea carpato-dunăreană. La Dunărea de jos și o parte din regiunea Dunării mijlocii se cunosc două fenomene: 1) unul cu ceramică neagră, blacktopped și forme carenate care a dat naștere culturii Vinča și unor grupe înrudite, cele mai timpurii manifestări fiind marcate ca Vinča A₁; 2) un altul cu ceramică policromă; ambele cuprinse sub termenul de chalcoliticul balcano-anatolian. O strictă delimitare a lor în spațiu și în

timp nu există. Multe din elementele caracteristice sînt comune ambelor fenomene, mai ales în privința caracteristicilor ceramicii uzuale.

Ceramica policromă de la nord de Dunăre are două etape de evoluție, cu zone de geneză diferite, dar apropiate în timp, fenomene care trebuiesc mai ales analizate și separate. Orizontul timpuriu este marcat de descoperirile de la Circea — *groapa 3* (NICA 1977, 44, fig. 23, 25/1—6; 1980, 85, 87; LAZAROVICI 1984, 68, 7/2—4), Leț I (VLASSA 1966, 23, 5/13; ZAHARIA 1962, 38, 13/7, 11, 11/2; LAZAROVICI 1984, 7/1, 5—8), Trestiana I (POPUSOI 1964, 33, 3/4; 1980, 129, 17/7—8; LAZAROVICI 1984, 5/9), Voetin (?) (LAZAROVICI 1984, 7/18), Lunca (DUMITROAIA 1986, 319; 1987, 253—258, fig. 2), Valea Lupului (NESTOR 1951, 59; DINU 1955, 702, fig. 13; URSULESCU 1984, 71, pl. 45) descoperiri din bazinul Dunării de jos.

În zona Dunării mijlocii acest prim orizont este cunoscut prin descoperirile de la Starčevo (MILOJČIĆ 1949, 70, 29/11, 13; 1949 a, 262; 10c. 5A D. GARAȘANIN 1954, 161, 164, XV/1; M. GARAȘANIN 1979, XXI/7), Vinča (M. GARAȘANIN 1984, 20, 17/1—2), Krstičeva — Humka (GIRIĆ 1957, 220; DIMITRIJEVIĆ 1974, XIX/8; BRUKNER 1974, 50), Vinkovci-Tržnica A (DIMITRIJEVIĆ 1968, 1/5; 1974, XVI/11, XVIII/1; 1979, XLIII/5—7) la care se mai adaugă altele din sudul Dunării de la Tečić (GALOVIĆ 1967 a, 173, fig. 4), Crnokalačka Bara (DIMITRIJEVIĆ 1974, IX/5; M. GARAȘANIN 1979, XXI/7), Gornja Tuzla (ČOVIĆ 1961, 87, V/4) sau din zonele nordice, spre extrema nordică, unde la Zăuan este amintită o ceramică pictată cu roșu și alb în dungi (LAKÓ 1978, 13, groapa 2).

Peste tot ceramica policromă este asociată cu o ceramică ornamentată cu barbotină în arcade (Krstičeva Humka: BREGANT 1968, P 2/130); barbotină organizată (DIMITRIJEVIĆ 1974, XV/5, XVIII/13, ZAHARIA 1962, 36, 15/3, 5; POPUȘOI 1970, 27, 4/4; 1980 a, 8/2, 4; NICA 1980, 31, 3/1), barbotină ornamentată (ZAHARIA 1964, 38; 15/8, 11, 17; NICA 1977, 41, 21/1—3, 6, 8; 1980, 3/7; BREGANT 1968, 2/129); formele de vase sînt: străchini sau cupe oale sau boluri biconice (NICA 1977, 19/3, 7, 9, 11—12, 14, 20/3, 26/2; ZAHARIA 1964, 5/7—10, 6/2, 5, 7—10, 16, 4/1, 4—10, 12—14, 18—19; DIMITRIJEVIĆ 1974, XV/9, 13, 15—16, XVII/4, 6, 8; VII/5, 8, IX/2, 6, VI, XII/1, XIII/2; POPUȘOI 1970, 39, 1/2, 5; 1980, 13/10—11, 16; 18/1; PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1958, 4/3—4); străchini și cupe carenate (NICA 1977, 19/10, 14, 23/6—7; 24/1—2, 26/1; ZAHARIA 1964, 4/1, 5/2, 11, 6/1, 4, 6, 11—13; DIMITRIJEVIĆ 1974, XV/12, 14, XVII/4—5, 9—10, XIX/7, VII/10—11, VIII/2, IX/1, 7, XII/2, XIII/1; POPUȘOI 1970, 3/4; 1980, 13/3, 6—7, 9, 12, 18/1—2; DINU 1955, 1/2; NESTOR 1951, 56, fig. 6; URSULESCU 1984, 44, 8, 10—11, 45/3); altare triunghiulare (NICA 1980, 3/6, 8—9); toarte-buton sau toarte-corn (NICA 1977, 38, 19/6); străchini cu buză îngroșată (DIMITRIJEVIĆ 1974, XVI/6); caneluri în arcade (DIMITRIJEVIĆ 1974, XVII/11), excizii (DIMITRIJEVIĆ 1974, XIX/12—16; ZAHARIA 1964, 38, 15/16; POPUȘOI 1980, 5/5, 8, 4/6), tăieturi scurte (DIMITRIJEVIĆ 1974, XIX/2—3; NICA 1977, 43, 22/6; POPUȘOI 1980, 121, 14/2), incizii întretăiate (DIMITRIJEVIĆ 1974, XVIII/5, XIX/1; NICA 1977, 40, 20/9—12, 21/10, 22/1—2, 4—5; POPUȘOI 1970 27, 4/1, 2/4), vase cu țevă de scurgere

(DIMITRIJEVIĆ 1974, XVIII/12; URSULESCU 1984, 44/15), caneluri sau ornamente lustruite în zig-zag (ZAHARIA 1964, 26, 5/1—2; NICA 1977, 40, 20/6; POPUȘOI 19—80, 40, 4/4; URSULESCU 1984, 45/22—23), incizii în zig-zag (ZAHARIA 1964, 38, 15/18—19; DIMITRIJEVIĆ 1974, VIII/14; NICA 1977, 40, 20/8, 22/6—7; POPUȘOI 1980 a, 42, 6/5), rozete-fagure alveolate (NICA 1977, 41, 21/10—11), picioare lobate (ZAHARIA 1964, 28, 7/3—4, 8/1, 9/1; POPUȘOI 1980 a, 5/7; 1980, 123, 16.1; NESTOR 1951, 56, fig. 6), caneluri late (DIMITRIJEVIĆ 1974, XII 3, 7, XI; XVII 11; BREGANT 1968, 2/156), picioare cu lobi în cruce (ZAHARIA 1964, 31, 8/3, 4, 7, 9/3; POPUȘOI 1980, 16/1, 2), briuri semicirculare, spirale, motive în „S” (DIMITRIJEVIĆ 1974, VII/1, NICA 1977, 40, 20/1, 1980, 3/1; POPUȘOI 1980 a, 7/4, 6/6), strâchini cu buza scurtă, uneori marcată de o canelură sau incizie (lippenrand) (POPUȘOI 1970, 39, 1/3; 1983, 35, 7/7; URSULESCU 1984, 45/2—4, 44/8, 10—11), ciupituri mici, înguste gen ghiară de pisică (URSULESCU 1984, 44/13—14, p. 30 ce apar și la Zăuan I: inedite, probabil și în alte părți dar neluate în seamă), idoli conici și prismatici (problemă adesea dezbătută de noi: (LAZAROVICI 1988), vasul bute (PETRESCU-DÎMBOVIȚA 1958, 4/6), amfora cu trei toarte (NESTOR 1951, 58, 8).

Elementele de mai sus sînt asociate cu ceramica pictată, cea bicrom sau policromă. Toate acestea sînt însă o apariție nouă în regiunea dunăreană, marcînd orizontul Starčevo-Criș IIIB — IVA — Vinča A₁—A₂. Ele însă apar într-un număr mai mare de stațiuni, fiind elemente directe pentru încadrări cronologice mai fine. O separare mai fină, între orizontul cu ceramică policromă primar și secundar (cîteodată poate fi definit ca bicrom sau pictură policromă rectilinie sau curbolineară, cea mai evoluată spiralieră gen Cîrcea sau Gradeșnica), în zonele periferice, este dificilă de precizat. La Cîrcea M. Nica sesizează două sau trei orizonturi cu ceramică policromă pe care le sincronizează în ultima sa lucrare de sinteză cu Vinča A₁—A₃ (NICA 1984, 102). Ultimul orizont este sincronizat cu Dimini-Arapi (NICA 1984, 27, 95, notele 336, 366, 368—370) idee care trebuie reținută și analizată.

Lipsa unor descoperiri Vinča A în zonele de est ale Olteniei este explicabilă prin dezvoltarea în aceste zone a ceramicii policrome. Această grupă separă fenomenul Dudești de cel vinčian. Din păcate M. Nica nu a studiat comparativ anumite categorii ale ceramicii sale fine care însoțește ceramica policromă în raport cu ceramica neagră, neagră cenușie, blacktopped ș.a. pe care să le raporteze la cele de tip Vinča A, un studiu direct, pe materiale. Materialele lui Nica, unele socotite ca aparținînd orizontului policrom, altele socotite a fi Dudești au foarte bune analogii cu unele dintre materialele din Orizont Vinča A₁ de la Liucova-Ornița (săpăturile lui Luca Adrian Sabin, inf. amabile). Descoperirile de la Cîrcea-Viaduct deci au de răspuns unor întrebări: relația cu Vinča A, cu orizontul anterior și cu Dudești.

Mai multe semne de întrebare ridică decît lămuresc săpăturile de la Șimnic. Acolo există unul sau mai multe fragmente ceramice cu pictură policromă, curbolineară, după cît se pare inedit (ilustrat poate în teza de doctorat a D. Galbenu). Materialele publicate, așa cum au fost ilustrate și descrise (GALBENU 1975: barbotină organizată 7/4, tăieturi scurte

7/4—5, străchini bitronconice 10/11, 14/1, 3, 4/7—9, străchini carenate 10/10, 11/10, diferite tipuri de cupe 13/3, 14/2—3) unele socotite a fi Vinča A p. 23) trebuie reanalizate. Cele socotite a fi Vinča A (după ornamentele din caneluri dispuse pe gîtul vaselor orizontal sau în zig-zag, pe corpul vasului, sau decor în „câpriori“) par a indica un orizont Vinča A_2 — A_3 (GALBENU 1975, fig. 12—13). Ceea ce ar trebui verificat sînt acele materiale pe care autoarea le consideră a fi „pătruns de sus“ în nivel Starčevo-Criș. Autoarea socotea Vinča A ca fiind posterioară materialului ei Criș — care materiale pot fi: fie importuri, fie elemente caracteristice pentru Vinča A_1 . Uneori ele însoțesc acest fenomen — ca în cazul descoperirilor de la Anzabegovo, ca cele din Pelagonia sau unele materiale de la Circea. Deosebirea materialelor din fazele Vinča A_1 față de A_2 este foarte clară. Opiniile D. Galbenu trebuie reanalizate (situație valabilă și pentru Circea și Liubcova).

Cit privește unele toarte-buton socotite a fi „Veselinovo“ (atît la GALBENU 1975, 13 3, dar și la alții) asemenea materiale nu sînt sigure, ele apar în Starčevo-Criș IV A la Moldova Veche (fig. 1—3), Cuina Turcului (fig. 1—3) și în nivele Vinča A_2 — A_3 la Gornea.

Pictura cu roșu și alb de la Zăuan pare să aparțină orizontului I de acolo. Deși există foarte puține materiale din nivelul I, remarcăm cîteva fragmente din pastă nisipoasă, cu forme bitronconice sau carenate, cu ornamente din tăieturi sau incizii gen „ghiară de pisică“. Asemenea materiale apar în mai multe stațiuni, dar nu întotdeauna ele au fost remarcate de specialiști. În Ungaria apar în cîteva stațiuni unde au fost definite drept Protovinča I (inf. amabile J. Makkay). Unii cercetători le consideră ca fiind străine culturii Starčevo-Criș (URSULESCU 1984, 30, 44/13—14). Noi le considerăm un element caracteristic pentru etapa Starčevo-Criș III B, nu însă determinat de fenomenele de la Tečić, dacă ar fi să indicăm o direcție, ci mai degrabă ele sînt venite prin cele policrome timpurii.

În sud-vestul Transilvaniei, post — Leț I, are loc o evoluție locală. Migrația orizontului cu ceramică policromă este cel care provoacă și încheie procesul de neolitizare. La fel se petrec lucrurile în Moldova. În numeroase părți ale Europei acest curent provoacă fenomene similare în mod direct sau indirect. Nașterea civilizațiilor liniare, bandceramice scotim că este rezultatul acestui proces de migrație combinat cu procese de difuziune. Varietatea și complexitatea unor asemenea fenomene sînt probleme care trebuie studiate și mai ales definit bine medlul local și natura fenomenelor de migrație sau difuziune, locul de proveniență, momentul și elementele. Pentru zonele din Banat lucrurile sînt ceva mai clare.

Săpăturile din sudul Banatului de la: Gornea, Liubcova, Moldova Veche, Ostrovu Golu, Balta Sărată și cele din nordul Banatului de la: Fratelia, Parța, Freidorf, cer reinterpretația unor descoperiri mai vechi și au permis concluzii noi. Cultura Banatului a fost definită ca un fenomen de migrație și difuziune (LAZAROVICI — RESCH — GREMANN 1983; LAZAROVICI — URSULESCU 1984; LAZAROVICI 1985; LAZAROVICI — KALMAR — DRAȘOVEAN — LUCA 1985) născută din Vinča A_2 , în vremea fazei Vinča A_3 . Vechile analize privind sintezele și

contactele Starčevo-Criș — Vinča A și legăturile lor nu necesită alte reveniri din partea noastră (LAZAROVICI 1971; IDEM 1973, 27—37; 1977, 65—81; 1979, 50—67, 122—131, ș.a.).

GHEORGHE LAZAROVICI

- BAKALAKIS—SAKELARIU 1981 — B. Bakalakis — A. Sakelariu, *Paradimi*, Mainz 1981.
- BANNER—PÁRDUCZ 1948 — I. Banner — M. Párducz, in *ArchÉrt*, 1949, 30—41.
- BENAC—GARAȘANIN 1971 — Al. Benac — M. Garașanin, *Néolithique, in Epoque Préhistorique et Protohistorique en Yougoslavie*, Belgrad, 1971, p. 265—279.
- BITTEL 1970 — K. Bittel, in *Istambuler Mitteilungen*, 19/20, 1969—1970, 1—19.
- BREGANT 1968 — T. Bregant, *Ornamentika na neolitski keramiki u Jugoslavii*, Ljubljana, 1968.
- BRUKNER 1974 — B. Brukner, *Rani neolit*, in *Praistorija Vojvodini*, Novi Sad, 1974, 29—68.
- ČOHADJIEV 1983 — M. Čohadjiev, in *NNU*, 52, 1983, 29—68.
- ČOVIC 1961 — B. Čović, in *GlasZMS*, XV—XVI, 1961, 79—139.
- DIMITRIJEVIĆ 1968 — S. Dimitrijević, *Sopotsko Lendelska Kultura*, Zagreb, 1968.
- 1974 — in *Materialj*, X, 1974, 59—122.
- 1979 — *Sjeverna Zona*, in *Praistoria Jugoslovenskih Zemalja*, Sarajevo, 1979, 229—360.
- DINU 1955 — M. Dinu, in *SCIV*, 6, 1955, 701—707.
- DUMITROAIA 1984 — Gh. Dumitroaia, *Așezarea neolitică de la Lunca*, comunicarea Alba Iulia, 1984.
- 1985 — in *Memoria Antiquitatis*, IX—XI, 1985, 735 sqq.
- 1986 — *Așezarea Starčevo-Criș de la Lunca*, Jud. Neamț Tîrgoviște, 1986.
- 1986a — in *Memoria Antiquitatis*, XII—XIV, 1986, 319 sq.
- 1987 — *La station archéologique de Lunca—Poiana Slatini*, in *La Civilisation de Cucuteni en Contexte Européen*, BAI, I, 1987, p. 253—258.
- 1988 — *Așezarea Starčevo-Criș de la Poiana Slatinii*, Reșița, 1988.
- DUMITRESCU 1937 — Vl. Dumitrescu, *L'Art préhistorique en Roumanie*, București, 1937.
- 1956 — in *SCIV*, VII, 1956, 95—115.
- 1957 — in *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, 307—310.
- 1970 — in *SCIV*, 21, 2, 1970, 187—199.
- 1974 — *Arta preistorică în România*, București, 1974.
- FRENCH 1961 — D. H. French, in *AS*, 11, 1961, 99—141.
- 1962 — in *Prehistorische Zeitschrift*, 52, 1962, 30—48.
- GALBENU 1977 — D. Galbenu, *Neoliticul în Oltenia de sud-vest*, teză de doctorat (București) (1974/1977).
- 1975 — in *Cercetări Arheologice*, 1, 1975, 9—43.
- GALOVIĆ 1967 — R. Galović, in *Starinar*, XVII, 1967, sep.
- 1968 — in *Fundamenta*, A, 3, 1, 1968, sep.
- GARAȘANIN, D., 1954 — D. Garașanin, *Starčevacka Kultura*, Ljubljana, 1954.
- M. și D. GARAȘANIN 1955 — in *Starinar*, III—IV, 1955, separatum.
- 1961 — in *ZborŠtip*, II, 1961, 7—40.
- GARAȘANIN—DEHM 1963 — M. Garașanin — W. Dehm, in *JbRGZM*, 10, 1963, 1. 33.
- GARAȘANIN 1961 — M. Garașanin, in *Germania*, 39, 1961, 142—144.
- 1961a — in *Antiquity*, 35, 1961, 272—278.
- 1968 — in *NCB*, 1968, 201—337.
- 1971 — *Predistoriski kulturi vo Makedonia*, Štip, 1971, 25—26.
- 1979 — *Centralnobalkanoska zona*, in *Praistoria Jugoslovenskih Zemalja*, Sarajevo, 1978, 79—212.
- 1968 — in *Starinar*, VII—VIII, 1958, (sep.).
- GHEORGHIEV 1971 — G. J. Gheorghiev, in *Studia Balcanica*, 5, 1971, p. 21—35.

- GIMBUTAS 1976 — M. Gimbutas, *Neolithic Macedonia*, Los Angeles, California, 1976.
- GIRIĆ 1957 — M. Girić, in *RadVoivMuz*, 6, 1957, 219—223.
- GRBIĆ 1960 — M. Grbić, *Porodin*, Bitoli, 1960.
- HAUPTMANN 1967 — H. Hauptmann, in *IstambMitt*, 17, 1967, sep.
- HAUPTMANN 1981 — *Otzaki Magula III. Das Spät Neolithikum und das Chalcolithikum*, in *BAM*, 21, 1981.
- HAUPTMANN—MILOJČIĆ 1989 — H. Hauptmann — Vl. Milojević, *Die Funde des Frühen Diminzeit aus der Arapi Magula Thessalien*, Bonn, 1969.
- HEURTLEY 1939 — W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge, 1939.
- IGNAT 1978 — D. Ignat, in *Crisia*, VIII, 1978, 9—25.
- KALICZ—MAKKAY 1972 — N. Kalicz — I. Makkay, in *AFB*, 1972, 93—105.
- KALICZ, 1978 — *JPMÉvk*, XXII, 1978, 137—156.
- KALICZ—RACZKY 1982 — N. Kalicz — P. Raczky, in *MittAI*, 10/11, 1982, 19—24, 329—340.
- KITANOVSKI—SIMOSKA—TODOROVIĆ 1977 — B. Kitanovski — D. Simoska — J. Todorović, in *ActaArch Macedoniae*, 4, 1978, 9—32.
- KITANOVSKI 1982 — B. Kitanovski, in *ArhPregl*, 23, 1982, 28—32.
- KOROŠEC, P., — I., — *Predistoriska naselba Barutnica*, Prilep, 1973.
- LAKÓ 1978 — E. Lakó, in *ActaMP*, II, 1978, 11—15.
- LAZAROVICI 1969 — Gh. Lazarovici, in *ActaMN*, VI, 1969, 3—30.
- 1971 — in *ActaMN*, VIII, 1971, 409—413.
- 1973 — in *Banatica*, II, 1973, 25—54.
- 1977 — *Gornea. Preistorie*, in *Caiete Banatica*, 6, 1977.
- 1977a — in *Apulum*, XV, 1977, 19—26.
- 1978 — in *Tibiscus*, 5. (istorie), 1978, 57—66.
- LAZAROVICI—RESCH—GERMANN 1983 — in *Banatica*, VII, 1983, 35—51.
- LAZAROVICI 1984 — in *ActaMP*, VIII, 1984, 49—104.
- 1985 — in *ActaMP*, IX, 1985, 69—73.
- 1987 — *Die neolithische Heiligtum von Parfa und seine südwesteuropäische und südwestasiatische Beziehungen*, Szolnok — Szeged, 1987.
- 1988 — *Venus de Zăuan. Despre practicile magico-religioase (I)*, in *ActaMP*, XI, 1988.
- LAZAROVICI—LAKÓ 1980 — Gh. Lazarovici — E. Lakó, in *ActaMN*, XVIII, 1981, 13—43.
- LAZAROVICI—KALMAR—DRAȘOVEAN—LUCA 1985 — Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, Fl. Drașovean, S. Luca, in *Banatica*, 8, 1985, 7—71.
- MARKOTIĆ, 1984 — Vl. Markotić, *The Vinča Culture*, Calgary, 1984.
- MILOJČIĆ 1949 — Vl. Milojević, in *BSA*, XLIV/1949, 257—299.
- 1950 — Recenzie la J. Gaul, *The Neolithic Period in Bulgaria*, in *Germania*, 28, 1944—1950, 108—109.
- MOCK 1976 — R. Mock, in *Neolithic Macedonia*, Los Angeles, California 1976.
- NANDRIȘ 1968 — J. Nandriș, *The Prehistoric Archaeology at South-East Europe with special reference to Neolithic Figurines* (Philos. D. Diss.), Cambridge University, 1968.
- NESTOR 1951 — I. Nestor, in *SCIV*, II, 1, 1951, p. 51—76.
- NICA 1968 — M. Nica, *Contribuții asupra originii și dezvoltării culturii Văduța pe baza descoperirilor de la Fărcășii, Craiova*, in *Comunicări*, Craiova, 1968.
- 1976 — in *SCIV*, 24, 7, 1976, 435—463.
- 1976a — in *Dacia*, XX, 1976, 71—103.
- 1977 — in *Dacia*, XXI, 1977, 13—53.
- 1980 — in *Materiale*, Tulcea, 1980, 29—35.
- 1984 — *Neoliticul timpuriu și mijlociu în zona răsăriteană a Olteniei*, București, 1984.
- NICOLOV 1974 — B. Nicolov, *Gradšnica*, Sofia, 1974.
- NICOLOV—MAROSLOV 1987 — V. Nicolov, K. Maroslov, *Ancient Settlement near Elesh-nica*, Sofia, 1977.
- ÖZDOĞAN 1982 — M. Özdoğan, in *Kazi Şonçları Toplantısı i Ankara*, 8—12, 1982, 137—142.
- 1984 — *Jahresbuch für Kleinasiatichen Forschung*, X, 1984, Istanbul, 51—66.
- 1985 — *Araştırma Şonçları Toplantisi*, III, Ankara, 1985, 400—420.

- 1986 — in *Türk Tarih Kurum Basinevi*, Ankara, 1986, 31—39.
- 1986 a — *Jarimbürgaz ve Sanat*, 32—33, f. a. 4—17.
- Pendik, — *Pendik. A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region*, in *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasias*, sep. f. a. 431—411.
- PIETRESCU-DÎMBOVIȚA 1958 — M. Petrescu-Dîmbovița, *Contributions au problème de la culture Criș en Moldavie*, in *ActaArchBp*, IX, 1—4, 1958, 53—68.
- POPUȘOI 1971 — B. Popușoi, in *Sesiunea Științifică a muzeelor de istorie*, București, 1964, 30—41.
- 1980 — in *Cercetări Istoric*, XI, 1980, 107—133.
- 1980a — in *Materiale*, XIV, 1980, 36—52.
- 1986 — in *Materiale*, XV, 1986, 28—36.
- RACZKY 1980 — P. Raczky, in *Szolnok Műk*, 1979—1980, 27—33.
- 1982 — in *Szolnok County*, 1982.
- RENFREW 1970 — C. Renfrew, in *ZborNM*, VI, 1970, 45—57.
- SANEV 1974 — V. Sanev, in *ZborŠtip*, IV—V, 1964—1974, 203—231.
- SIMOSKA-SANEV 1976 — D. Simoska, V. Sanev, B. Kitanovski, S. Carzowski, in *Praistorija vo Makedonja*, Skopje, 1976.
- SIMOSKA-SANEV 1975 — D. Simoska — V. Sanev, in *Macedoniae Acta Archaeologica*, 1, 1975, 25—88.
- SIMOSKA-KITANOVSKI-TODOROVIC, 1979 — D. Simoska, B. Kitanovski, J. Todorović, in *Macedoniae Acta Archaeologica*, 5, 1979, 9—29.
- SREJOVIĆ 1966 — D. Srejović, in *ArchPregled*, 8, 1966, 94—96.
- STANEV 1976 — P. Stanev, in *Godišnik—Varna*, 1976, 7—16.
- 1977 — in *Godišnik—Varna*, III, 1977, 14—15.
- 1982 — in *Godišnik—Varna*, VIII, 1982, 1—15.
- 1983 — *Veliko Tirnovo u velikotirnavskijor Kraj prevekovete*, Veliko Tirnovo, 1983, 97—103.
- 1985 — in *Godišnik—Varna*, XI, 1985, 15—29.
- 1987 — *Neolitski kulturni v baseina na reka Iantra*, Sofia, 1987, Dokt. Diss. m.s.
- THEOCHARIS 1971 — D. R. Theocharis, in *AGC*, Athen, 1971, sep.
- TODOROVA 1973 — H. Todorova, *Novaa Kultura Srednego neolit v severno-vostočnoj Bolgarii*, in *SovArch*, 4, 1973, 16—31.
- 1986 — *Kameno—Mednata epoha v Bŭlgarija*, Sofia, 1986.
- TULOK 1971 — M. Tulok, in *ActaArchBp*, 23, 1971, 3—17.
- VIASSA 1966 — *ActaMN*, III, 1966, 9—47.
- URSULESCU 1984 — N. Ursulescu, *Evoluția culturii Starcevo—Criș pe teritoriul Moldovei*, Suceava, 1984.
- ZAHARIA 1962 — B. Zaharia, in *Dacia*, VI, 1962, 5—51.
- 1964 — B. Zaharia, in *SCIV*, XVI, 1, 1964, 19—44.

LES SYNCHRONISMES VINČA A — STARČEVO-CRIȘ

(Résumé)

L'auteur publie une synthèse concernant les phénomènes ethno-culturels lesquels ont généralisé la période du plein néolithique dans l'espace carpathique-danubien, aussi que la néolithisation sur tout le territoire du pays. Par l'intermédiaire des nouvelles découvertes on analyse quelques-unes des opinions sur la chronologie relative et les phénomènes ethno-culturels dans tout l'espace balcanique. On trace une synthèse des résultats des recherches.

PLASTICA NEOLITICĂ DIN AȘEZAREA DE LA RAST (JUD. DOLJ)

Ni s-a părut nu numai util, dar chiar necesar să publicăm și în limba română plastica bogată descoperită în săpăturile întreprinse în colaborare cu regretatul prieten C. S. Nicolăescu-Plopșor în anii 1943 și 1950, dar și mai înainte, în urma marei inundații a Dunării din februarie 1942 (care a rupt malul și a distrus o bună parte din așezare), din două motive: În primul rind, deoarece volumul în limba engleză al monografiei noastre — *The Neolithic Settlement at Rast*, publicată în 1980 în seria „British Archaeological Reports. International Series“, N.V. 72, Oxford — nu au o circulație largă; iar în al doilea rind pentru importanța științifică și artistică a celor peste o sută de piese care constituie această plastică.

Nu este vorba însă aici să reproducem *tale quale* capitolul respectiv din monografia citată, ci de o prezentare sintetică a plasticii de la Rast.

După cum se știe și din unele relatări mai vechi ale noastre, în așezarea de la Rast au putut fi identificate trei niveluri de cultură: cel inferior (I_1), cel intermediar (I_2) și cel superior (II). Toate materialele acestor niveluri aparțin nu numai aceleiași culturi — Vinča —, ci și aceleiași etape, și anume aceleia de trecere de la faza B — respectiv B_2 — la faza C. Este adevărat că s-au descoperit și resturi sporadice din epoci mai noi, dar ele nu constituiau nicăieri un strat aparte, fiind simple infiltrări sporadice, ulterioare, în stratul neolitic de cultură.

Problemele privind stratigrafia și caracteristicile așezării și diferențele categorii de materiale descoperite la Rast, ca și acelea privind încadrarea culturală și cronologică a așezării neolitice de la Rast au fost discutate pe larg în monografia amintită, așa încât aici ne vom mulțumi să precizăm numai unele date în legătură cu poziția stratigrafică a statuetelor de la Rast, înainte de a trece la studierea lor.

*

Majoritatea statuetelor descoperite în săpăturile noastre din 1943 și 1950 au fost găsite imediat sub nivelul locuințelor din stratul superior, apoi în stratul de pământ ce aparține nivelului intermediar I_2 și de multe ori — în special în 1943 — în cuprinsul fundurilor de bordeie ale nivelului inferior (I_1). O atentă examinare a celor circa 30 de piese fragmentare descoperite în cursul săpăturilor — singurele pentru care avem date stratigrafice certe — dovedește că nu se poate face însă nici o deosebire între statuetele aparținând stratului superior și acelea provenind cu certitudine din nivelurile inferioare, nici în privința tipurilor și nici în aceea a ornamentării. S-ar putea menționa totuși faptul că statuetele mai neglijent modelate — și am spune chiar uneori mai puțin tipice pentru plastica de la Rast —, descoperite în cursul săpăturilor, aparțin stratului

superior. Această constatare ar putea să însemne că în timpul etapei a doua de dezvoltare a aşezării neolitice de la Rast a început să se manifeste o oarecare decadentă în domeniul modelării plasticii, fără ca totuşi să se poată spune că *toată* plastica stratului superior poartă pecetea acestei decadente incipiente, căci şi majoritatea statuetelor din acest strat sînt modelate cu aceeaşi grijă, în aceeaşi tehnică şi după aceleaşi canoane ca şi exemplarele stratului inferior.

Nu există deci motive valabile să studiem plastica de la Rast în funcţie de stratul căruia îi aparţine fiecare piesă, ci numai ţinînd seama de tipul general în care se încadrează şi de particularităţile mai însemnate ale fiecăruia. Acest criteriu ni se pare de altfel cu atît mai indicat, cu cît mai bine de două treimi din statuetele de la Rast *nu* provin din săpăturile noastre sistematice, ci din acelea ale... Dunării, iar pentru acestea ar fi iluzoriu să încercăm orice precizare de ordin stratigrafic, de vreme ce Dunărea nu a distrus numai o porţiune din stratul superior al aşezării de pe Grindul Țîfarului, ci a distrus o bună parte din aşezarea însăşi, pe întreaga grosime a stratului de cultură.

După statuetele antropomorfe, vom descrie sumar şi puţinele statuete zoomorfe de lut ars descoperite în cursul săpăturilor din 1943, precum şi un cap de statueta de aragonit (?) cules printre miile de fragmente ceramice de pe mal, amintind pe scurt şi de cele câteva fragmente de vase cu reprezentări antropomorfe, caracteristice şi ele pentru această cultură neolitică.

Fiecăreia dintre piesele constituind plastica de la Rast i s-a dat un număr de ordine şi sub acest număr piesa respectivă este reproduasă pe una dintre cele 20 de planşe ce însoţesc acest text. Iar înscrierea pieselor în planşe s-a făcut şi ea, în măsura posibilului, tot în ordinea firească a numerelor, deşi din motive tehnice această ordine n-a putut fi respectată în toate cazurile.

*

Aproape în totalitate statuetele au fost modelate dintr-o pastă foarte fină, fără impurităţi, extrem de densă şi de compactă, așa cum de altfel se prezintă şi pasta marei majorităţi a resturilor ceramice descoperite la Rast. Numai două-trei piese au fost lucrate dintr-o pastă mai puţin compactă, deşi nici pentru aceasta nu se poate vorbi despre impurităţi propriu-zise. În urma arderii în cuptor, cea mai mare parte a pieselor au căpătat o culoare cenuşie destul de închisă (de asemenea întru totul asemănătoare culorii celei mai reprezentative categorii ceramice de la Rast), numai un număr destul de redus de statuete fiind arse la roşu, fără ca acest lucru să se datorească unei ardeţi secundare. În schimb, unele dintre piese sînt de un cenuşiu atît de închis, încît pot fi considerate aproape negre. Cîteva dintre exemplarele cenuşii prezintă în spărtură o particularitate: sub o pojghită cenuşie extrem de subţire, se observă un strat cam de aceeaşi grosime de culoare brun-roşcată, în timp ce miezul propriu-zis este cenuşiu ca şi pojghita de la suprafaţă. Credem că această particularitate trebuie pusă în legătură cu tehnica arderii în cuptor a statuetelor, şi singura explicaţie care ni se pare valabilă ar fi că aceste piese au fost arse de două ori în cuptor: după prima

ardere, care a colorat în brun-roșcat suprafața statuetelor, lăsând miezul cenușiu, statuetele au fost acoperite cu un înveliș de lut cenușiu, apoi uscate, decorate și lustruite și în cele din urmă arse din nou în cuptor, de data aceasta în condiții care să împiedice arderea la roșu. Alte statuete au dimpotrivă suprafața brună-roșiatică, în timp ce miezul a rămas cenușiu, ceea ce dovedește că aceste exemplare n-au fost puse de două ori în cuptor.

Chiar dacă, pentru simplificare, putem vorbi în general de un *înveliș*, realizat prin scufundarea statuetelor (înainte de uscarea sau înainte de arderea în cuptor) într-o zeamă de lut fin (slip), această zeamă era destul de groasă pentru a se putea fixa pe statuete într-un strat ce atinge uneori grosimea de 1—2 mm.

Alt detaliu tehnic ce trebuie reținut, valabil pentru unele dintre statuetele antropomorfe de la Rast (dar nu pentru cele mai multe), constă în faptul că ele au fost modelate din două jumătăți longitudinale și sudate ulterior, înainte de fixarea capului. Acest detaliu de ordin tehnic este confirmat nu numai de împrejurarea că unele statuete (nr. 42, 44, 47, 54—57) s-au spart tocmai pe linia mediană-longitudinală (și firește, în aceste cazuri, ni s-a păstrat numai una dintre jumătăți, și anume aceea fără cap), dar și din felul cum se prezintă în special unele dintre fragmente: spărtura longitudinală este foarte netedă, arătând astfel că cele două jumătăți ale statuetei fuseseră bine netezite pe porțiunea ce trebuia sudată, înainte de a se trece la această operație. În schimb, observând statuetele fragmentare sparte pe o linie orizontală — cele mai numeroase — nu se poate constata dacă și ele au fost făcute din două părți ulterior sudate, fiind deci probabil că au fost modelate dintr-un singur bulgăre de lut. De altfel, aproape nici nu mai este nevoie să amintim că tehnica modelării separate a celor două jumătăți longitudinale nu constituie o particularitate specifică numai unora dintre statuetele antropomorfe de la Rast și ale culturii căreia îi aparține această așezare, ci dimpotrivă este foarte frecventă și în alte culturi neo-eneolitice (de ex. Cucuteni, Gumelnița etc.).

Pare sigur însă că, la exemplarele modelate potrivit acestei tehnici, capul este sudat ulterior; deși este probabil, nu putem afirma că acest procedeu era folosit și pentru celelalte statuete, lipsindu-ne orice indicii concludent. Faptul că majoritatea statuetelor au rămas fără cap și că, pe de altă parte, am descoperit și o serie întreagă de capete izolate nu înseamnă neapărat că la toate statuetele capul era modelat aparte și sudat înainte de finisare; explicația stă în linia de mai mică rezistență a gîtului, care — deși a fost modelat masiv la mai toate statuetele — era de departe porțiunea cea mai subțire (împreună cu brațele) și deci mai susceptibilă de a se rupe.

În privința exemplarelor modelate în poziție așezată, pare foarte probabil că ele n-au fost niciodată realizate prin juxtapunerea și sudarea a două jumătăți longitudinale modelate în chip separat, deoarece nici una dintre piesele aparținînd acestei grupe nu este secționată vertical; chiar în cazul cînd dintr-o statueta așezată ni s-a păstrat un *singur picior îndoit* de la genunchi (ceea ce dovedește că statueta respectivă a fost modelată șezînd), felul cum se prezintă spărtura nu ne îndreptățește să credem că statueta ar fi fost modelată din două jumătăți ulterior sudate. Pe de altă parte, toate piesele așezate, sparte pe o linie oarecum orizon-

tală, ne determină și ele să credem că modelarea lor s-a făcut dintr-un singur bulgăre de lut, cu excepția posibilă a capului.

Capul marei majorității a statuetelor de la Rast nu se mai păstrează, fiind pierdut. În schimb, după cum am amintit, au fost găsite o serie de capete izolate, așa încît se pot da destule precizări în legătură cu modelarea capului statuetelor din această așezare. Cu excepția a doua exemplare, ale căror capete nu au aproape nimic comun cu realitatea (nr. 18 și 19), deoarece se aseamănă mai degrabă cu capete prelungi de animale (ciune?) și ar putea fi considerate eventual realizări voit schematizate și nu neîndeminatic modelate, la care se mai adaugă o altă excepție, constituită de o statueta al cărui cap este mai degrabă o secțiune de prismă triunghiulară, retezată orizontal la partea superioară (nr. 17), toate celelalte statuete al căror cap s-a păstrat, precum și toate capetele găsite fără corpul respectiv, au fost modelate cu intenția vădită de a se reda volumul specific al capului omenesc; se poate totuși vorbi de diferite grade de schematizare și eventual chiar de diferite grade de îndeminare a modelatorilor. Este adevărat că marea majoritate a exemplarelor au partea posterioară a capului plată sau bombată numai la creștet, ca și cum s-ar fi căutat să se indice forma lunguiată a craniului, ceea ce ne-ar face să ne gândim la un caracter dolicocefal al craniului la populația respectivă. Unul dintre capetele izolate are însă o formă aproape sferică (nr. 10). Oricum ar fi — în afară de cele câteva excepții amintite mai sus — modelatorii au ținut deseori seama de specificul volumului capului omenesc, deși în general l-au redat mai mult sau mai puțin plat pe partea posterioară, în timp ce figura propriu-zisă este dominată de nasul puternic „en bec d'oiseau“ (de ex. nr. 17, 21 etc.) în genul statuetelor culturii Gumelnița.

În afară de câteva exemplare la care obrații fug brusc spre urechi, lăsînd nasul ca o creastă puternic reliefată, separată printr-o simplă creștătură de bărbia tot atît de reliefată, la cele mai multe statuete figura se înscrie într-un oval moderat, puțin ascuțit în jos (bărbia), sau are un contur aproape rombic. Numai virful de sus (creștetul capului) este ușor arcuit, în timp ce virfurile laterale (care reprezintă, sau cel puțin indică, urechile) sînt mai întotdeauna destul de pronunțate, iar virful inferior (bărbia) este, aproape fără excepție, bine marcat, fiind mai prelung, chiar dacă și el este uneori teșit și arcuit.

Cînd fruntea nu este prea piezișă, aspectul general al figurii este destul de mulțumitor. În schimb, atunci cînd fruntea este prea teșită, creștetul capului fiind prea prelungit înapoi și bărbia scoasă puternic înainte, întreaga figură capătă un plan înclinat, iar nu vertical, cum ar trebui, și astfel aspectul general este mai puțin realist, tocmai din pricină că au intervenit prea multe elemente de schematizare. La o singură statueta (nr. 10) mijlocul frunții este străbătut de o ușoară creastă verticală, care pornește ceva mai jos de creștet și se oprește deasupra nasului.

Unele statuete au arcadele sprincenelor puternic reliefate, arcuindu-se sub frunte (nr. 8—11); ele pornesc aproape de la urechi și se termină de o parte și de alta a bazei nasului, care apare astfel ca o prelungire verticală, în relief, a sprincenelor. Ochii, mari și plasați ușor pieziș, sînt redați în diferite maniere. Uneori sînt realizați cu două bulbucături

ovale sau aproape rotunde, plasate în chip firesc de ambele părți ale nasului, sub cele două arcade pronunțate ale sprincenelor, în timp ce depresiunea ce îi desparte de arcade este subliniată prin câte o liniuță incizată în arc (nr. 6). Alteori cele două bulbucături sînt mai lunguiețe și puternic crestate orizontal pe mijloc (nr. 4). Cîteodată globul ochilor ia forma unor semicercuri în relief, accentuînd, mai ales la una dintre statuete (nr. 9), impresia de ochi pieziși-mongoloizi. Putem preciza de altfel că aceste bulbucături par să fi fost aplicate în unele cazuri după modelarea restului figurii, căci — la una dintre statuete — una dintre ele s-a desprins, lăsînd în locul respectiv o urmă bine marcată (nr. 13). În sfîrșit, uneori ochii sînt indicați mai simplu, numai prin două incizii crestate orizontal sub arcade (nr. 18).

În schimb, gura este uneori indicată printr-o creștătură orizontală ce separă nasul de bărbie (nr. 14), și mai rareori printr-o gropiță lunguiață orizontală sau rotundă și abia simțită (nr. 4).

În ceea ce privește urechile, se poate spune că ele sînt mai întotdeauna indicate. Înseși colțurile laterale ale rombului în care se înscrie de multe ori figura sînt, de fapt, indicații sumare ale urechilor, de multe ori străpunse de una sau mai multe găurele (nr. 1—3 etc.). La unul dintre capete, o găurică împunsă orizontal de pe marginea urechii (și care nu pătrunde decît 2—3 mm) îndeplinește desigur același rol (nr. 6). Trebuie menționat însă că la două dintre capetele ale căror figuri au într-adevăr un aspect rombic, colțurile laterale sînt modelate cît se poate de realist (la dimensiunile respective!) în formă de semicercuri verticale bine reliefate și alveolate, amintind destul de bine de forma pavilionului urechilor; la unele dintre statuete, acesta este străpuns de câte 2—3 găuri (nr. 3 și 8). Un cap, pe lîngă cele două perechi de găuri laterale, are și o gaură în creștet, care răspunde în ceafă (nr. 20).

Deși în general se socotește că statuetele culturii Vinča-Turdaș sînt reprezentate întotdeauna cu o mască pe față, pentru puține dintre statuetele de la Rast această interpretare poate părea obligatorie. Diferitele particularități ale modelării figurii pot fi considerate și ca o *manieră* de reprezentare, în care schematizarea și canoanele jucau un anumit rol ca în plastica tuturor culturilor neo-eneolitice. Pe de altă parte, faptul că cea mai mare parte a statuetelor de la Rast la care li s-a păstrat capul au ochii modelați realist, în relief, face problematică reprezentarea unor măști, căci în locul ochilor ar trebui să fie găuri, pentru ca acela care poartă o mască să poată vedea prin ele.

În sfîrșit, înainte de a trece mai departe, amintim că pe multe dintre capete se observă urme de vopsea roșie (de ex. nr. 8, 13), dar nu stăruim aici asupra acestui element decorativ, care va fi discutat cu prilejul descrierii ornamentării corpului statuetelor.

Gîtul statuetelor este aproape fără excepții gros sau mai bine zis lat și ceva mai plat, profilul lui înscriindu-se în genere într-un oval mai teșit la spate. Pe de altă parte, uneori el este proporțional prea lung. Nu încapă nici o îndoială că a fost modelat de cele mai multe ori din aceeași bucată cu capul și sudat la partea superioară a trunchiului.

În privința modelării *corpului propriu-zis* al statuetelor, trebuie făcută de la început precizarea că ea este în chip firesc influențată într-o anumită măsură de tipul general căreia îi aparține statueta: cu alte cu-

vinte, dacă este vorba de statuete redată „în picioare“ sau de statuete redată șezînd. Cu excepția unor piese al căror corp este atît de schematizat și de plat — fiind lipsit și de modelarea picioarelor (nr. 21, 28 etc.) —, încît abia de mai amintește forma corpului omenesc, celelalte statuete țin seama în linii generale de particularitățile sale anatomice. Există însă și un grup de statuete al căror corp s-ar putea înscrie oarecum într-o prismă dreptunghiulară, chiar dacă, firește, nu poate fi vorba de o schematizare în forme strict geometrice. Dar prin muchiile destul de precise ale laturilor și mai ales prin faptul că acestea din urmă au aproape aceeași lățime ca și fața și spatele statuetelor, ele dau impresia de a fi prismatice (nr. 22, 26 etc.).

Bustul este mai întotdeauna aproape plat, cu sîinii mici în relief, în timp ce brațele sînt destul de groase și modelate mai mult în fațete decît rotunde. Aproape întotdeauna brațele sînt însă rupte, fie chiar din umăr, fie din „cot“, așa încît numai la cîteva dintre statuetele modelate cu mîinile pe pîntec se poate vedea că s-a încercat uneori chiar redarea realistă și a mîinilor, prin indicarea degetelor (nr. 71). Cît privește poziția brațelor, vom reveni cu prilejul descrierii diferitelor grupe de statuete.

Pintecul este întotdeauna bombat, la unele exemplare mai puțin, dar la altele într-un chip chiar exagerat (nr. 29, 32, 41, 42, 71, 79), fără îndoială din intenția clară de a indica „sarcina“, ceea ce este cu totul explicabil dacă ținem seama că aceste reprezentări plastice sînt în legătură cu cultul fertilității și al fecundității. În general șoldurile au deasupra o mică umflătură-proeminență laterală (nr. 23, 25, 30), particularitate caracteristică multor femei grase. Coapsele însă sînt numai rareori foarte masive și anume mai ales la exemplarele reprezentate șezînd. Cît privește spinarea, ea este întotdeauna oarecum plată, prezentînd însă în destule cazuri o ușoară sănțuire verticală pe mijloc (nr. 12, 22, 26, 31); chiar dacă acest mod de a reda realitatea anatomică (șira spinării) nu este cel mai fericit din punct de vedere plastic, este limpede că el dovedește nu numai o bună cunoaștere a unor detalii anatomice, care ar putea fi trecute cu vederea de către un observator mai puțin atent, dar și dorința de a ține neapărat seama de aceste detalii, chiar la scara redusă la care este redat corpul omenesc.

Fesele sînt plastic și corect redată la cele mai multe exemplare, deși există și exagerări (mai ales la unele dintre statuetele așezate), alături de unele cazuri în care modelarea este neîngrijită sau simplificată și se îndepărtează astfel mai mult sau mai puțin de realitatea anatomică.

La aproape totalitatea exemplarelor reprezentate „în picioare“ separarea picioarelor este numai virtuală, ea fiind indicată printr-o sănțuire pe ambele fețe, în dorința desigur de a se reda cît mai aproape de realitate formele picioarelor, deși în fapt picioarele sînt lipite. Din această pricină și labele picioarelor, constituind baza pe care statueta poate sta în poziție verticală, sînt modelate uneori în chip oarecum realist, căci, cu toate că sînt lipite, au indicația călcîiilor și pe aceea a virfurilor picioarelor (nr. 2, 26 etc.). Alteori însă picioarele sînt separate de la glezne în jos și, în felul acesta, labele sînt modelate independent una de alta (nr. 54, 65). Multe dintre statuete au în locul labelor picioarelor o bază ovală și plată, iar alteori chiar aproape rotundă, deși numai uneori aceasta

este suficient de mare pentru a asigura statuetei posibilitatea de a sta „în picioare“ fără a mai fi sprijinită. Baza rotundă se întâlnește în special la statuetele ale căror picioare nu sînt separate în nici un fel, ci sînt modelate otova, aproape ca un fel de cilindru vertical. Există și o grupă de statuete la care partea inferioară a corpului nu ține seama de realitatea anatomică, picioarele nefiind indicate în nici un fel, tocmai din pricina schematizării excesive (de ex. nr. 22, 25 etc.); dimpotrivă, la statuetele modelate șezînd, picioarele — îndoite de la genunchi — sînt aproape întotdeauna separate de la genunchi în jos.

În sfîrșit, încă un detaliu înainte de a ne opri asupra decorului statuetelor: toate statuetele (fragmentare de altfel) care fac parte din grupa celor așezate au fost modelate împreună cu scăunelul respectiv, redat uneori ca un taburet cu două picioare late, dar alteori simplificat și redus la două picioare ce ies din corpul statuetei, asigurîndu-i astfel stabilitatea.

Marea majoritate a statuetelor de la Rast au fost decorate, ornamentarea acoperînd în genere fața anterioară din dreptul sînilor în jos, pînă aproape de tălpile picioarelor, iar fața posterioară de la mijloc în jos. Se întîlnesc însă și exemplare decorate în aceeași măsură pe ambele fețe (de ex. nr. 2, 3, 12 etc.), după cum există și puține statuete nedecorate (nr. 21, 40, 68, 69 etc.). De altfel, în unele cazuri, ornamentarea începe chiar de la baza gîtului și trece și pe umeri și brațe (de ex. nr. 2, 3 etc.), după cum pe puține statuete decorul de pe spate începe chiar de pe ceafă (de ex. nr. 2). Decorul este realizat în genere prin incizii fine și chiar foarte fine, și chiar numai rareori (mai ales la unele dintre piesele mai mari) prin adevărate șanțulețe săpate sau crestate adînc și larg. De cele mai multe ori ductul inciziilor este foarte sigur, motivele respective fiind astfel executate cu precizie, dar se întîlnesc și destule cazuri în care decorul este neglijent (de ex. nr. 19, 32).

În ceea ce privește decorul însuși, el este realizat mai ales prin benzi constituite din cîte două linii „paralele“ la cîteva milimetri una de alta: aceste benzi trasează motive meandroide, unghiulare și spiralice, primele fiind de departe cele mai frecvente, iar cele unghiulare putînd fi considerate fragmente de motive meandroide. În genere, aceste motive au fost trasate în funcție de un anumit sistem, respectat la majoritatea exemplarelor descoperite. Așa, de pildă, atunci cînd decorul începe imediat de sub gît, aici sînt incizate două-treri spirale desfășurate orizontal, care uneori trec și pe umeri și pe brațe (de ex. nr. 2, 3 etc.). Dimpotrivă, restul corpului, de la sîni în jos, este de obicei decorat pe fața anterioară prin benzi meandroide și unghiulare, întrerupte cîteodată la partea superioară a picioarelor de benzi spiralice desfășurate orizontal, care aproape întotdeauna se leagă sau se continuă cu decorul în benzi spiralice ce acoperă partea laterală a coapselor și fesele propriu-zise, subliniind parcă și prin arcuirea spiralelor formele anatomice.

Cu puține excepții, decorul meandric ce acoperă fața statuetelor este împărțit în două zone — și uneori chiar în trei; una dintre aceste zone cuprinde porțiunea de la sîni pînă deasupra părții celei mai bombate a pintecului sau imediat sub ea, iar alta, porțiunea de dedesubtul acestei

linii de maximă bombare a pîntecului. La unele dintre exemplarele la care fața coapselor nu este decorată cu benzile spiralice amintite, decorul meandroid este totuși întrerupt printr-o îngustă zonă nedecorată, așa încît pe fața anterioară a statuetei sînt totuși trei zone ornamentale. Separarea dintre aceste două sau trei zone nu se face de altfel numai prin întreruperea liniilor decorului, ea fiind accentuată și prin două șiruri paralele-orizontale de liniuțe ușor incizate, perpendiculare pe capetele liniilor ce desenează benzile meandrice-unghiulare ale decorului (de ex. nr. 1, 17, 23 etc.). La unele statuete decorul meandroid al porțiunii centrale a feței anterioare este separat de decorul spiralic de pe coapse și de pe fese prin cîte o linie verticală incizată pe laturi, care închide astfel ca într-un cadru decorul din porțiunea centrală.

La puținele statuete decorate pe toată spinarea, aceasta este acoperită cu benzi meandroide-unghiulare (de ex. nr. 1, 3 etc.). Mai adesea, însă, decorul spinării este împărțit în două zone prin șanțuirea verticală despre care am vorbit mai sus, care rămîne aproape întotdeauna nedecorată (de ex. nr. 19). De multe ori, de altfel, spinarea nu este decorată deloc (de ex. nr. 22, 24, 26 etc.). Talia este subliniată, pe spate, prin două linii orizontal-incizate (de ex. nr. 1), care însă nu trec și pe fața anterioară, ci se continuă în decorul spiralic al feselor, iar alteori este aproape unghiular pe unele porțiuni (nr. 1), așa încît benzile respective constituie un compromis între adevăratele spirale și adevăratele meandre. Mai amintim că pe fața posterioară a „picioarelor“ unor statuete, în afară de benzile spiralice centrale, se mai află și alt decor spiralic, aproape de bază (de ex. nr. 49, 50 și 62).

În sfîrșit, precizăm că uneori decorul este mult mai puțin îngrijit realizat, fiind adeseori mai mult liniar decît în benzi, abătîndu-se astfel și de la normele indicate mai sus în ceea ce privește decorarea diferitelor părți ale corpului. Pe de altă parte, singurele statuete de la Rast pe care este marcat triumphiul sexual — atît de frecvent la statuetele altor culturi și ale altor așezări — fac parte tocmai din grupa al căror decor se deosebește în general de acela al marei majorității (nr. 29).

Judecînd după felul cum se prezintă cele mai multe dintre statuetele de la Rast, este sigur că încrustarea unei substanțe albe în liniile incizate ale decorului constituia o regulă generală, deși la multe exemplare această substanță de incrustație s-a pierdut. În același timp, corpul statuetelor a fost de multe ori vopsit, după ardere, cu o culoare roșie închis (ocru?), așternută probabil pe toată porțiunea decorată, culoare care s-a șters și ea foarte adesea. Nu putem vorbi de o eventuală alternare a benzilor vopsite cu acelea nevopsite, deoarece — atunci cînd vopseaua s-a păstrat mai bine — se vede că ea a fost așternută destul de otova. Tocmai de aceea această vopsea roșie a pătruns uneori și în incizii, fără să putem spune că ea ar fi fost intenționat incrustată, ca substanța albă despre care am amintit. De altfel, unele dintre statuete au păstrat urme de vopsea roșie și pe cap — fie pe obraji și pe creștet, fie numai la ochi, pentru a le accentua relieful.

*

Dintre cele două mari grupe de statuete despre care am amintit mai sus, cel mai bine reprezentat la Rast este grupul statuetelor modelate „în picioare“, care se poate împărți la rîndul lui în două subgrupe: Statuete

cu brațele întinse lateral, și statuete cu mâinile așezate pe pîntece. Dar intrucît cea mai mare parte dintre piese sînt fragmentare și brațele sînt rupte mai întotdeauna, faptul că numai pentru patru dintre aceste statuete avem dovada certă că miinile erau fixate pe pîntec nu înseamnă că numărul statuetelor din această subgrupă era într-adevăr foarte mic. Dimpotrivă, este destul de probabil că și unele dintre fragmentele ce reprezintă numai torsul unor statuete vor fi făcut și ele parte din această subgrupă.

În ceea ce privește grupa statuetelor modelate șezînd, mai puțin numeroasă (15 exemplare fragmentare) decît cea precedentă, se poate presupune de asemenea că unele dintre torsurile și unele capete izolate au putut proveni de la statuete așezate; dar, firește, oricît de verosimilă pare această ipoteză, nu este vorba de o certitudine.

*

Un loc aparte îl ocupă alte cîteva statuete antropomorfe, pe care credem indicat să le descriem în detaliu, oprindu-ne pe larg asupra lor tocmai pentru că sînt mai puțin comune: o statueta modelată cu copilul în brațe, partea superioară a unei statuete cu două capete, o jumătate de statueta de tip tesalian și o statueta-vas, după care ne vom opri și asupra cîtorva fragmente ceramice cu reprezentări plastice.

Statueta reprezentată șezînd și alăptînd copilul (în. 12,3 cm), din lut cenușiu închis, foarte roasă de ape la suprafață și cu pietricele încrustate în timpul cît a stat în mîl (pl. 18, nr. 89). Capul lipsește. Cu mîna stîngă sprijină copilul, iar cu dreapta, dusă la piept, îl ajută să sugă. Antebrațul drept lipsește, păstrîndu-se numai partea superioară a brațului, în prelungirea umărului, precum și mîna pusă pe sîn. Ambele brațe sînt străpunse cu cîte două găuri. Sîinii sînt mici, iar întreaga parte superioară a corpului este destul de plată, pîntecul însuși nemaifiînd bombat. Deasupra coapselor, obișnuitele proeminențe de deasupra șoldurilor. Spinarea este plată, iar coapsele sînt modelate fără vreo exagerare. Avînd, firește, picioarele îndoite în jos de la genunchi, statueta ședea pe un scăunel modelat din aceeași masă plastică, dar rupt și pierdut. Copilul stă „în poala” mamei, aplecat pe spate și cu picioarele îndoite. Capul este rupt, dar — judecînd după spărtură — era aplecat și rezemat de mîna stîngă a mamei și probabil apropiat de sînul stîng. Brațul stîng al copilului nu pare să fi fost modelat; în schimb cel drept s-a rupt din umăr, dar o parte din mînă se mai păstrează pe spinarea mamei. Și deasupra șoldurilor copilului sînt modelate obișnuitele umflături laterale, iar picioarele sînt virtual despărțite printr-o șanțuire și îndoite de la genunchi. Labele picioarelor nu par a fi fost modelate. Atît pe corpul mamei cît și pe al copilului se păstrează resturi din decorul incizat în benzi meandrospiralice (pe corpul mamei pe ambele fețe, iar pe al copilului numai pe fața anterioară, unde este indicat și triunghiul sexual). Partea superioară a corpului a fost modelată aparte, împreună cu brațul stîng al mamei, și apoi lipită de restul statuetei, pe cînd picioarele copilului par să fi fost modelate din aceeași bucată de lut cu coapsa dreaptă a mamei.

Cu toată grosimea gîtului și cu toată exagerarea colțurilor șoldurilor, se poate spune că acest prim exemplar de statueta de tipul *Kouro-*

trophos neolitic descoperit în România este într-adevăr o lucrare de artă, depășind cu mult obișnuitele realizări ale epocii. Căci, chiar dacă proporția dintre corpul mamei și al copilului alăptat nu este cea firească, felul cum este tratat grupul și unele detalii dovedesc o reală măiestrie în redarea unora dintre detaliile anatomice, bine observate. Corpul copilului, ușor sucit pentru a urma mișcarea capului spre sinul mamei, este bine modelat, iar moliciunea feselor turtite, prin apăsarea lor pe picioarele mamei, este neobișnuit de plastic redată. Singurul defect real — în afară de acelea inerente unei anumite schematizări — îl constituie faptul că artistul nu a mai modelat și brațul stâng al copilului.

Partea superioară a unei statuete bicefale (în. 6,8 cm), din pastă cenușie fină (pl. 18, nr. 90), pe alocuri arsă superficial la brun-închis, descoperită spre baza stratului superior (II). Ambele capete au forma frecventă în plastica de la Rast, fețele înscriindu-se oarecum în cîte un romb cu vîrfurile de sus („creștetul“ capului) arcuit. Lobii laterali au fost crestați; arcadele sprîncenelor, puternic reliefate, se continuă în nasul masiv. Ochii ovali și bulbucați, puțin pieziși, sînt crestați orizontal, maxilarele sînt puternice, iar bărbia este destul de ascuțită. Gîturile au fost modelate separat, dar cele două capete — dintre care cel din dreapta este ceva mai mare — sînt lipite. Pe pieptul lat, doi sini mici, distanțați; brațele, întinse orizontal și apoi îndoite în jos (antebrațele fiind rupte), sînt străpunse de cîte două găuri. Decorul este compus din benzi meandrice incizate pe piept, iar spinarea este plată și nedecorată. În ceea ce privește interpretarea acestei reprezentări bicefale — asupra căreia am avut prilejul să stăruim pe larg cu alt prilej și vom reveni mai jos — ne mulțumim aici să arătăm că, după părerea noastră, nu este vorba de o reprezentare schematică a divinității mame cu copilul în brațe, ci de aceea a perechii divine, respectiv a divinității feminine a fertilității și a copilului său masculin.

Jumătate de statueta de tip tesalian (în. 5,3 cm), din lut cenușiu (pl. 17, nr. 91). Suprafața a fost bine finisată, dar lustrul nu se mai păstrează. O gaură verticală, pentru introducerea unui cap modelat aparte, ajunge pînă la mijlocul statuetei, care a avut două brațe destul de scurte întinse pieziș în sus. Corpul e cilindric și baza circulară-plată, pentru a asigura stabilitatea statuetei, care nu a fost decorată.

Statueta-vas (în. 10,8 cm) fragmentară, din lut cenușiu amestecat cu multe pietricele (pl. 17, nr. 92) descoperită în nivelul intermediar, I₂. Suprafața este nefinisată, ici-colo răzbătînd pe ea și pietricelele amestecate în pastă. S-ar putea spune că aspectul suprafeței sugerează unele dintre caracteristicile tehnicii moderne a sculpturii în gips. Capul lipsește, o parte din piept și brațele (întinse lateral) sînt rupte; o umflătură pe piept indică sinul (celălalt s-a rupt). Pintecul bombat, șoldurile arcuite, iar sexul (masculin) realist indicat, deci o statueta hermafrodită. Picioarele rupte, au fost modelate separat. Pe spinarea acestei statuete era modelat un recipient, dar nu se poate spune dacă gura acestuia era deasupra capului statuetei sau în spatele ei. Două linii neatent incizate la baza spinării subliniază mijlocul.

Plastica zoomorfă de la Rast este reprezentată numai de trei exemplare: o statueta de patrupele cornut (pl. 18, nr. 93), descoperită într-unul din bordeiele stratului I, și un fragment al altei statuete de patrupele (pl. 18, nr. 94) din stratul II, ambele de lut ars, precum și un cap de animal (pl. 18, nr. 95), sculptat în piatră, probabil aragonit (carbonat de calciu ortorombic), alb-gălbui și translucid, descoperit pe plaja gîrlei Țîfarului după inundația din 1942.

Această ultimă piesă pare a reprezenta un cap de ciine (?), cu botul lung; e greu de precizat însă dacă e vorba de un fragment provenind de la o sculptură ce reprezintă un animal întreg, deoarece toate piesele similare descoperite în alte așezări ale culturii Vinča sînt și ele numai capete. Oricum, cele două umflături circulare, de o parte și de alta, indică ochii.

*

Cîteva fragmente ceramice provin de la vase cu reprezentări plastice; unul aparține unui vas cu corpul unghiular (pl. 20, nr. 96), alte două provin de la străchini adînci (pl. 20, nr. 97—98), unul de la un bol (pl. 20, nr. 99) și altul de la o buză evazată orizontal (pl. 20, nr. 100).

În sfîrșit, două mari fragmente de capac (pl. 20, nr. 101—102) sînt mai puțin obișnuite. Pe marginea calotei primului (nr. 101), chiar deasupra buzei, se ridică un cap oarecum schematizat, fixat pe un gît puternic ce se lățește și se arcuiește spre exterior. Capul este modelat după canonul obișnuit al statuetelor ca o prismă triunghiulară, cu creștetul plat-orizontal, ceafa retezată vertical, în timp ce ochii sînt indicați prin două semicercuri incizate, iar nasul e ascuțit, avînd sub el o ciupitură care desparte bărbia în două. E foarte probabil că această protomă așezată vertical pe marginea capacului n-a putut fi izolată, așa încît credem că a mai existat o protomă similară, diametral opusă. Totuși reconstituirea completă a calotei rămîne o problemă deschisă. Decorul capacului e destul de neglijent executat.

Celălalt fragment de capac avea un mîner central în formă de cap uman cu gît, deși condițiile de păstrare fac ca această interpretare să poată fi considerată ipotetică (pl. 20, nr. 102). În dreapta părții inferioare piesa e retezată orizontal și are un fel de tortiță perforată orizontal, dar, de vreme ce se prelungește sub nivelul bazei, s-ar putea să fie un braț uman. De pe această bază groasă se ridică un gît (?) masiv, oval în secțiune și rupt la partea superioară, unde probabil se continua în formă de cap uman. Cele patru linii curbe incizate ar putea reprezenta o serie de coliere, în timp ce, pe spate, cele două grupe de cîte 5—6 linii incizate indică aproape sigur părul. Aceste elemente ne îndreptățesc să presupunem că ne aflăm în fața unei reprezentări parțial antropomorfe (cap, gît, brațe), pe un capac masiv, căci în starea actuală nu putem găsi altă interpretare.

*

Cele peste o sută de statuete și fragmente de vase cu reprezentări umane de la Rast constituie cel mai important lot de materiale, după acela al ceramicii, descoperit în această așezare. Ele ni se par deosebit de importante, pentru contribuția lor la cunoașterea unora dintre as-

pectele sculpturii culturii Vinča și a sculpturii neoliticului dezvoltat de la Dunărea de Jos, în general, dar și pentru elementele pe care le oferă pentru încadrarea culturală și cronologică a așezării de la Gîrla Țîfarului. Aproape toate sînt, de altfel, caracteristice, așa încît de la prima vedere, chiar dacă nu s-ar cunoaște locul și condițiile de descoperire a lor, ele n-ar putea fi atribuite decît culturii Vinča. Ceea ce nu înseamnă însă că ele nu prezintă și unele particularități demne de relevat, căci — dacă nu un „aer“ specific Vinča — ele au în același timp și unele caracteristici proprii.

În afară de cîteva exemplare — în special statueta cu două capete și alte cîteva piese, inclusiv capul de statueta zoomorfă de piatră — paralele identice pentru statuetele de la Rast sînt greu de găsit în așezarea eponimă de la Vinča însăși, iar în alte așezări ale acestei culturi ele sînt relativ rare, atît în ceea ce privește detaliile de modelare, cît și chiar forma generală. Căci, dacă este adevărat că și capetele celor mai multe dintre statuetele de la Rast au un aspect rombic-pentagonal, se poate spune că ele sînt în general mai mult late decît înalte, uneori printr-o excesivă dezvoltare a urechilor, în timp ce majoritatea statuetelor de la Vinča și din alte așezări similare au capul mai înalt decît lat.

Totuși, un cap de statueta de la Gradeșnița¹, în NV Bulgariei, descoperit în nivelul chalcolitic B din așezarea respectivă, este într-un tot similiar cu unele dintre capetele de statueta de la Rast, iar alte cîteva piese² din aceeași așezare de la sud de Dunăre au capete care seamănă cu unele dintre cele mai puțin specifice de la Rast. Și, deși nu este aici locul să ne ocupăm cu ornamentarea ceramicii — tratată pe larg în capitoul respectiv din monografia noastră — nu ni se pare inutil să amintim și aici că multe dintre vasele din diferitele niveluri chalcolitice de la Gradeșnița sînt decorate cu benzi înguste meandrice și spiralice³, amintind mult de unele piese ceramice de la Rast. Cu toate acestea, ceramica cu pliseuri fine, așa de caracteristică și de frecventă la Rast, pare a fi extrem de rară în nivelurile chalcolitice de la Gradeșnița, cel puțin judecînd după materialele publicate. Iar cel puțin unele dintre vasele scunde bitronconice, cu două torti coborînd de pe buză pe muchia centrală, din aceste niveluri chalcolitice⁴, se apropie în schimb de unele vase tipice culturii Sălcuța.

Ceea ce caracterizează în primul rînd plastica antropomorfă de la Rast, pe lîngă particularitățile de formă și tehnica de cele mai multe ori deosebit de îngrijită, este bogata ornamentare meandrică și spirală, incizată în benzi înguste de cîteva milimetri, în timp ce, după cum se știe, decorul majorității statuetelor culturii Vinča este trasat în benzi late, fiind de altfel mai mult un decor unghiular decît propriu-zis meandric. Credem că nu greșim spunînd că decorul incizat (încrustat cu culoare albă și cu ocră roșu așternut în lungul benzilor) al statuetelor de la Rast nu-și găsește egalul în toată plastica culturii Vinča în ceea ce privește bogăția și măiestria execuției. Din acest punct de vedere, unele dintre statuetele de la Rast pot fi socotite adevărate opere de artă — și

¹ Bogdan Nikolov, *Gradeșnița*, Sofia, 1974, fig. 61.

² *Idem*, fig. 57/5, 58 și 59.

³ *Idem*, *passim*.

⁴ *Idem*, fig. 84.

nu numai de artă preistorică — și nu putem decît să regretăm că numai două dintre statuetele de la Rast s-au păstrat întregi (dar și ele cu brațele puțin știrbite — nr. 1 și 2), și — mai ales — că nici una dintre marile statuete așezate (de ex. nr. 78—80) nu s-a păstrat întreagă, căci ele vor fi fost cu siguranță unele dintre cele mai reușite sculpturi ale culturii Vinča, chiar dacă nu ajungeau la dimensiunile impunătoare ale unora dintre statuetele de la Predionica⁵ și din alte așezări iugoslave. Nu e greu să ne dăm seama ce impresie deosebită ar fi făcut statuetele amintite de la Rast dacă s-ar fi păstrat întregi, căci au avut, împreună cu scăunelul respectiv, cel puțin 25 cm înălțime, dacă ținem seama de dimensiunile fragmentelor păstrate. Decorul specific al statuetelelor așezării noastre stă în legătură pe de o parte cu poziția cronologică a așezării și, în al doilea rînd, cu zona culturală căreia îi aparține așezarea și cu influențele datorită cărora acest decor s-a putut încetățeni în plastica și în ceramica culturii Vinča din zona respectivă.

Chiar făcînd abstracție de celelalte elemente de datare pe care le oferă materialele de la Rast, se poate spune că ornamentarea în benzi înguste spiralo-meandrice a statuetelelor de aici nu-și găsește paralele decît în așezări sau în niveluri ce pot fi date în etapa finală a fazei Vinča B (respectiv B₂) și la începutul fazei C. Într-adevăr, dintre suetele de statuete și fragmente descoperite în așezarea eponimă de lingă Belgrad, abia cinci-șase piese sînt decorate cu benzi meandrice înguste (una și cu benzi spiralice), de genul acelora de la Rast, dar mult mai neîndemînic executate⁶, neridicîndu-se la precizia și eleganța marelui majorității a statuetelelor din așezarea de pe Grindul Țifarului. În NE Serbiei au fost semnalate de acum multe decenii cîteva statuete fragmentare antropomorfe⁷ și chiar zoomorfe⁸ decorate cu benzi înguste spiralo-meandrice și aparținînd sigur tot culturii Vinča. Tot din NE Serbiei amintim în mod special statueta așezată de la Korbovo bogat decorată cu motive spiralo-meandrice în benzi înguste⁹, dar mult mai puțin măiestrit executat. Dar capul acestei statuete — și el decorat — se apropie, ca formă generală, mai mult de statuetele de la Vinča decît de cele de la Rast.

În imediata vecinătate a zonei din NE Serbiei, și anume în extremitatea vestică a Olteniei, au fost descoperite încă de acum multe decenii o serie de statuete fragmentare¹⁰, decorate exact în maniera celor de la Rast, iar mai spre NV, în Banatul iugoslav, cîteva dintre statuetele aparținînd stratului Vinča B de la Potporanj sînt și ele decorate în același fel¹¹. Tot în această zonă de NV, la Gomolova, în Vojvodina, s-au des-

⁵ R. Galović, *Predionica. Neolitisko Naselje kod Pristina*, Pristina, 1959.

⁶ M. M. Vasić, *Preistoriska Vinča*, III, pl. XXXII/160; pl. XXXV/172 bis și 173; pl. LXI/285 și 286, pl. LXIX/321 și pl. CXXIV/580.

⁷ M. Hoernes — O. Menghin, *Urgeschichte der bildenden Kunst*, fig. 285/3 și 6 și fig. 317/4; M. M. Vasić, în *Glas Srbski Akad.*, Belgrad, LXXXVI/1911, p. 97—134, pl. XIX/47.

⁸ M. Hoernes — O. Menghin, *op. cit.*, fig. 285/10.

⁹ Am avut prilejul să văd această piesă în Muzeul Național din Negotin în 1969; în anul următor ea a fost publicată de B. Iovanović în *Zbornik Narodnog Muzeja*, Belgrad, 1970, p. 103—111.

¹⁰ Al. Bărcăcilă, în *Dacia*, I, 1924, p. 280 și urm.; v. și D. Berciu, *Catalogul Muzeului arheologic din Turnu Severin*, în *Materiale*, I, p. 589 și urm.; pl. I A.

¹¹ F. Milleker, în *Starinar*, S. III, XIV, 1939, pl. XV, jos dreapta și pl. XVI, sus stînga.

coperit două statuete decorate cu motive meandroide în benzi înguste¹² — una din „stratul Vinča-Turdaș“ și cealaltă din „stratul Vinča-Pločnik“ — dar în nivelul Vinča-Pločnik de acolo nu lipsesc nici statuetele cu decor în benzi largi de tipul specific Vinča¹³. O dovadă grăitoare a faptului că acest fel de decor este împrumutat de la cultura Tisa, o constituie — între altele — și statueta de la Novo-Becey-Borodoș din Banatul iugoslav, atribuită de colegii iugoslavi culturii Tisa, tocmai pentru că scăunelul pe care este așezată a fost decorat în benzi înguste unghiulare — în genul benzilor statuetelor de la Rast¹⁴.

În Banatul românesc, o piesă fragmentară de la Ornița-Vest are și ea un decor înrudit, dar mult mai sumar și neglijent executat¹⁵.

În sfârșit una dintre statuetele primitive de la Turdaș, în Transilvania centrală, are un decor meandric incizat în benzi înguste¹⁶.

În schimb, unele dintre statuetele din nivelurile chalcolitice de la Gradeșnița, din NV Bulgariei, au și ele un bogat decor meandro-spiralic, însă executat mai de grabă prin săntulețe decît prin incizii fine, în timp ce — în general — capul lor este modelat în maniera care va deveni ulterior specifică culturii Gumelnița (cu nas „en bec d'oiseau“). Un singur cap de statueta de la Gradeșnița, din nivelul chalcolitic B¹⁷, este întru totul similar cu unele dintre capetele statuetelor de la Rast, iar alte cîteva piese¹⁸ au capete care seamănă cu unele dintre cele mai puțin caracteristice de la Rast.

Și deși nu ne ocupăm aici și cu ornamentarea ceramicii de la Rast, ni se pare necesar să subliniem că unele dintre vasele așezării din NV Bulgariei la care ne referim, din diferitele niveluri chalcolitice, sînt decorate cu benzi incizate înguste, meandrice și spiralice¹⁹, amintind mult de unele piese ceramice de la Rast.

În privința decorului specific statuetelor de la Rast, încă din 1966 am avut prilejul să arăt că îl consider datorat influenței culturii Tisa²⁰, care se știe că a pătruns în nordul Banatului încă din faza B₂ a culturii Vinča.

După părerea noastră, decorul meandric-unghiular al ceramicii culturii Tisa poate fi considerat direct responsabil pentru adoptarea de către unii dintre purtătorii culturii Vinča a decorului în benzi meandrice înguste încă înainte de sfîrșitul fazei B.

Publicînd statueta din Muzeul de la Negotin, B. Iovanovici, ținînd seama de locul descoperirii acesteia și de apropierea tipologică cu statuetele de la Rast și de la Ostrovul Corbului, o atribuie „sfîrșitului grupului vechi Vinča de tip oltean“ corespunzînd cu stratul II sau eventual

¹² B. Brukner, *Rad Vojvodanskih Muzeja Novi Sad*, 14, 1965, pl. XII/2 și pl. XXXI/1.

¹³ *Ibidem*, pl. XVI/1.

¹⁴ M. Garašanin, *Praistorija na tlu S. R. Srbije*, Belgrad, 1973; vol. II, pl. 26.

¹⁵ E. Comșa, în *Dacia*, N.S., XIII, 1969, p. 11—44; v. fig. 23/6.

¹⁶ M. Roska, *Die Sammlung Zsófia von Torma*, Cluj, 1951, pl. CXXXIX/4.

¹⁷ B. Nikolov, *op. cit.*, fig. 61.

¹⁸ *Idem*, de ex. fig. 63.

¹⁹ *Idem*, fig. 74 și 76.

²⁰ V. Dumitrescu, în *Actes du premier Congrès Intern. des études balkaniques et sud-est européennes*, Sofia, 1970, p. 543—546.

cu trecerea la stratul III de la Rast²¹ — ceea ce ar însemna, potrivit felului cum am descris și precizat noi stratigrafia de la Rast, cu stratul I₂ și eventual cu trecerea de la acesta la stratul II. Am arătat însă mai sus că între statuetele diferitelor niveluri de la Rast nu se poate face nici o deosebire, nici în ceea ce privește tipurile propriu-zise de statuete, nici în privința decorului, așa, încît o situație așa de precisă a statuetei de la Korbovo față de unul sau altul dintre nivelurile de la Rast nu ni se pare posibilă. Merită însă să ne oprim aici și în privința propunerii colegului iugoslav de a se încadra statueta de la Korbovo în „varianta olteană de la Dunărea de Jos a grupei Vinča“ — desigur în funcție de variantele culturii Vinča propuse de D. Srejić²² —, așezările de la Ostrovul Corbului și Rast indicînd cele două etape ale acestei variante²³. Asupra acestei probleme nu ne vom opri aici, căci ea a fost discutată în capitolul de concluzii al monografiei noastre despre Rast, dar se poate spune și acum că — deși, la data cînd scriem aceste pagini, ne lipsesc date detaliate despre așezarea de la Ostrovul Corbului — este verosimil ca acolo unul dintre nivelurile așezării să dateze dintr-o etapă mai veche decît așezarea de la Rast.

Tot în cadrul plasticii de la Rast un loc important îl ocupă statueta bicefală (nr. 90), care are unele analogii concludente în Iugoslavia. În primul rînd este vorba de cîteva statuete (dintre care una fragmentară) descoperite chiar în așezarea eponimă de la Vinča²⁴, pe care M. M. Vasić le-a încadrat în grupa *Kourotrophoi*, ceea ce, după părerea noastră, nu este corespunzător, deși și Milojević atribuie statuetele bicefale de la Vinča aceluiași tip²⁵; dar asupra acestui aspect al problemei vom reveni mai jos. Deocamdată, ceea ce ni se pare indicat să precizăm este faptul că nici una dintre statuetele bicefale de la Vinča n-a fost descoperită în nivelurile vechi, toate aparținînd dimpotrivă straturilor corespunzînd etapei B₂ și următoarelor, în funcție de adîncimile la care au fost descoperite, chiar dacă aceste adîncimi au în general o valoare destul de relativă pentru piese de mici dimensiuni. Totuși, împrejurarea că nici una nu a fost descoperită în straturile vechi dovedește că ele apar mai tîrziu, ceea ce se potrivește cu faptul că statueta de la Rast a fost descoperită în stratul II.

Și la Gomolova s-a găsit o statueta bicefală²⁶ în nivelul corespunzînd mai degrabă stratului Vinča C decît B₂, dar important este faptul că ea nu este mai veche decît etapa B₂, deși decorul ei este trasat cu benzi meandrice largi, în spiritul decorului specific pentru așezarea Vinča și pentru multe dintre statuetele așezărilor situate mai la sud.

În ceea ce privește interpretarea ce trebuie dată statuetelor bicefale, noi am arătat încă de acum mai bine de douăzeci și cinci de ani²⁷ că le socotim drept reprezentări ale „zeiței mame“ și a acolitului ei masculin,

²¹ B. Ivanović, *loc. cit.*

²² D. Srejić, în *ArchJug*, IV, 1963, p. 5—18.

²³ B. Ivanović, *loc. cit.*

²⁴ M. M. Vasić, în *BSA*, XIV, p. 328, fig. 7; idem, *Preistoriska Vinča*, II, fig. 323 și III, fig. 549, 551 și 552.

²⁵ V. Milojević, în *BSA*, XLIV, 1949, p. 258—306 (v. p. 280).

²⁶ B. Brukner, *loc. cit.*, pl. XVI/1.

²⁷ V. Dumitrescu, în *SCIV*, VII, 1956, p. 95—118.

tocmai pentru că nu rezultă deloc că una dintre statuete ar fi ținută în brațe de cealaltă, capetele ambelor personaje aflându-se la aceeași înălțime și fiind de mărime aproape egală. Atunci cînd meșterul a dorit să redea mama cu copilul în brațe, el a găsit și modalitățile indicate pentru a-și realiza intenția, cum o dovedește statueta nr. 89 de la Rast: un adevărat grup sculptural, modelat perfect atît în ceea ce privește statueta-mamă, cît și în priința copilului din poala ei, în concordanță cu adevăratele statuete de tipul *Kourotrophoi* descoperite în SE Europei și în Asia Anterioară.

Cu toate acestea, un coleg francez, reluînd recent problema cunoscutului altar de la Trușești, care — după cum se știe — poartă și două busturi stilizate de statuete omenești, a adus în discuție și statuetele cu două capete din cuprinsul culturii Vinča, ajungînd la concluzia că acestea ar fi reprezentări ce stau în legătură cu străvechi credințe din care, ulterior, s-ar fi născut mitul grecesc al Demetrei și al Chorei²⁸. Nu ni se pare însă că ar exista vreun argument cu adevărat valabil pentru a căuta atît de departe în timp — și mai ales la Dunărea inferioară — originea acestui mit, căci de-a lungul mileniilor nu se poate stabili nici o verigă de legătură din epoca neo-eneolitică și pînă în perioada arhaică grecească, astfel de manifestări lipsind cu totul în întreaga epocă a bronzului. Și oricum, ținînd seama că — după convingerea celor mai mulți cercetători, care este și a noastră — populațiile neo-eneolitice din regiunea carpato-dunăreană erau de origine preindoeuropeană, ar fi fost indicat ca, în epoca bronzului, după indoeuropenizarea acestor regiuni, să se întîlnească manifestări care să indice existența unui mit similar sau înrudit cu acela al Demetrei și al Chorei. Pe de altă parte, un mic grup statuar reprezentînd o pereche de „îndrăgostiți“, descoperit acum cîțiva ani la Gumelnița și aparținînd culturii eneolitice cu același nume²⁹, constituie o dovadă grăitoare că, atunci cînd meșterii au redat statuete de aceeași mărime sau aproape de aceeași mărime, ele nu pot fi interpretate drept reprezentări de tip *Kourotrophos*, ci drept „perechea divină“, interpretare care ni se pare cea mai valabilă și pentru statuetele bicefale ale culturii Vinča.

Destul de numeroase sînt la Rast, după cum s-a văzut, și statuetele reprezentate așezate pe un scaun (n-rele 74—88). La Vinča, acest tip de statuete așezate apare în general în faza C, deși unele par să aparțină etapei B₂³⁰. Același lucru este valabil și pentru figurinele de tip „mama cu copilul în brațe“, ceea ce corespunde foarte bine cu datarea pe care trebuie să o atribuim așezării de la Gîrla Țîfarului, respectiv sfîrșitului etapei B₂ și începutului fazei Vinča C. Tot acum sînt frecvente și statuetele cu mîinile pe pîntec, după cum este frecventă și înlocuirea picioarelor printr-un fel de soclu mai mult sau mai puțin prismatic, cum se

²⁸ Pierre Lévêque, în *Praelectiones pataviane*, Roma, 1972, p. 145—179 (v. p. 159 și urm.). Într-un studiu publicat în *Rivista di Scienze preistoriche* (XXIX/2, 1974, p. 399—436), Silvia Marinescu-Bîlcu a făcut și ea unele rezerve în privința interpretării colegului francez (v. p. 421).

²⁹ Vl. Dumitrescu, în *Antiquity*, 1964, p. 221—222; idem, *L'arte preistorica in Romania fino all'inizio dell'età del ferro*, Firenze, 1972, pl. 52/1 și *Arta preistorică în România*, București, 1974, fig. 249.

³⁰ Vl. Milojević, *loc. cit.*, p. 280; M. Garašanin, *op. cit.*, v. p. 599 (din rezumatul în l. franceză).

constată și la destule dintre statuetele de la Rast (n-rele 1, 2, 17, 22—25 etc.).

Un alt tip de statueta asupra căruia trebuie să ne oprim, deși e reprezentat la Rast printr-un singur exemplar (nr. 81), este acela de statueta de „tip tesalian“, respectiv statuete care redau numai trunchiul fără picioare, cu brațele scurte întinse pieziș lateral și avînd o gaură verticală pentru introducerea unui cap modelat separat. Exemplare aproape identice aceluia de la Rast se cunosc destul de numeroase, așa încît le amintim aici pe cele de la Turdaș³¹ și din alte așezări ale aceleiași culturi³². După părerea noastră nu avem motive să ne îndoim că acest tip de statuete își merită numele, nu numai din punct de vedere al formei, ci și pentru că originea lui trebuie căutată în seria de statuete cu cap mobil descoperite în Tesalia³³, unde, de altfel, după cum se știe, s-au găsit și capete separate pentru asemenea statuete.

E adevărat că la Vinča se cunoaște și alt tip de statuete cu cap mobil, respectiv avînd modelat tot corpul în chip normal³⁴, dar sîntem de părere că este vorba de o variantă dezvoltată tot din tipul inițial tesalic. Nu mai stăruim însă asupra problemei acestor statuete cu cap mobil, deoarece am avut prilejul, publicînd unele statuete de tip tesalian descoperite în așezări ale culturii Gumelnița din România³⁵, să discutăm mai pe larg problema. Dar trebuie să precizăm că statuetele de tip tesalian din cultura Gumelnița au fost descoperite pînă acum exclusiv în straturi aparținînd fazei Gumelnița B₁, fiind deci mai tîrzii decît acelea din cuprinsul culturii Vinča.

În ceea ce privește statueta cu copil în brațe nu mai stăruim aici, deoarece acest tip este foarte frecvent în cuprinsul culturii Vinča din Iugoslavia, chiar dacă, bineînțeles, nu este vorba de piese identice din punct de vedere al modelajului.

Înainte de a trece la statueta de piatră descoperită la Rast, amintim că statueta-vas antropomorf descoperită la Gîrla Țîfarului (nr. 92) își găsește paralelă clară la Vinča³⁶; și acolo este vorba de o reprezentare de hermafrodit, în spatele căreia se deschide o cavitate folosită desigur ca recipient pentru lichide necesare cu prilejul diferitelor ritualuri ma-

³¹ N. Vlassa, în *Sargetia*, IV, 1966, p. 9—12, pl. B/9 și pl. C/11.

³² De exemplu, la Zorlenț, în Banat (cf. Gh. Lazarovici, în *Banatica*, II, 1973, p. 25—55; v. p. 52) începînd din faza B₁, dar apoi numărul pieselor de acest tip sporește (*ibidem*; v. și pl. IX/13, din etapa B₂/C). Mai amintim piesa de la Gornelova (B. Brukner, *loc. cit.*, pl. XVI/4 și exemplarele de la Crnokalacka Bara (cf. N. Tasić — E. Tomić, *Crnokalacka Bara*, Krusevac—Beograd, 1969, pl. XIV/1—5 și 8, dintre care ultimele două decorate cu benzi unghiulare înguste. Localitățile în care s-au găsit asemenea piese sînt firește mult mai numeroase, dar ne mulțumim să le mai amintim numai pe cele de la Ornița, în Banat (cf. E. Comșa, *loc. cit.*).

³³ Chr. Tsoumtas, *Αἱ προϊστορικαὶ ἀποστάσεις Διμητίου καὶ Σέσκλου*, pl. 37/10, 38/4—5 și fig. 230/a—γ; A. I. Wace — M. S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge, 1912, p. 63; v. și fig. 49, de la Rakhmani.

³⁴ M. Garašanin, în *BerGK*, 1958, p. 1 și urm.; v. fig. 4. Și la Petrești, în Transilvania, a fost descoperită întîmplător o asemenea statueta (Al. Aldea, în *Sargetia*, V, 1968, p. 11—13), dar nu se poate preciza cărei culturi aparține (Turdaș sau Petrești).

³⁵ Vl. Dumitrescu, în *Dacia*, VII—VIII/1937—1940, p. 97—102; idem, în *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 443—453.

³⁶ M. M. Vasić, *Preistoriska Vinča*, I, fig. 90.

gico-religioase. Singura deosebire o constituie faptul că piesa de la Rast nu este decorată, în timp ce aceea de la Vinča este acoperită de pliseuri. Descoperită la 6,60 m adâncime, ea se încadrează perfect în materialele etapei B₂, așa încît și ea constituie un sprijin pentru o încadrare cronologică justă a așezării de pe Grindul Țifarului.

Capetele de statuete zoomorfe de piatră de felul exemplarului de la Rast (nr. 95) sînt și ele tipice pentru cultura Vinča, citeva fiind găsite chiar în așezarea eponimă de lângă Belgrad³⁷, la adîncimi variînd între 7,80 și 4,10 m. Piesa ilustrată și de Vl. Milojević este tocmai aceea descoperită la 4,10 m adîncime (fig. 180 de la Vasić), deși el o include între piesele specifice fazei B₁³⁸. Este adevărat că apariția acestei serii se situează începînd din această etapă, dar piesa reprodusă de Milojević — care este cea mai apropiată de exemplarul de la Rast, dintre acele descoperite la Vinča — nu credem că poate fi datată într-o etapă anterioară fazei Vinča C, judecînd după adîncimea la care a fost descoperită. Oricum ar fi însă, majoritatea exemplarelor de la Vinča datează din fazele B₂ și C, așa încît, pentru exemplarul de la Rast, nu e nevoie să ne ridicăm sau să ne coborîm dincolo de aceste etape.

Un exemplar similar a fost găsit și la Potporanj, în Banatul iugoslav³⁹, iar mai de curînd la Crnokalavcka Bara s-au descoperit două capete zoomorfe de piatră și alte două de lut⁴⁰. Cele două piese de piatră și o piesă mai mică, de lut, au și ochii rotunzi în relief, întocmai ca exemplarul de la Potporanj și ca acela de la Rast.

În sfîrșit, amintim că fragmentele de vase cu figură umană în relief pe buză sau deasupra buzei, ca și acelea cu un gît înalt (vezi numerele 96—103), constituie de asemenea elemente specifice ale culturii Vinča, dar nu mai credem necesar să cităm toate numeroasele exemple ce se pot aduce în sprijinul acestei afirmații⁴¹. Iar faptul că la Rast nu a fost găsit nici un capac întreg sau fragmentar cu față umană și cu coarne în relief este și el în concordanță cu constatările de la Vinča, unde acest gen de capace devin rare în cursul fazei C și dispar cu totul înainte de sfîrșitul acestei faze.

În sfîrșit, ultimul fragment pe care îl vom descrie aici provine de la un vas a cărui formă nu poate fi precizată (pl. 19, nr. 103). Judecînd după faptul că fragmentul are oarecum două suprafețe relativ plane, s-ar putea crede că aparține unui capac; dar, pe de o parte, aceste două fețe nu sînt cu adevărat plane, ci au unele ușoare ondulări, iar pe de altă parte capul uman nu este plasat spre mijloc, ci chiar în apropiere de o margine care pare cea originală, așa încît ezităm să afirmăm că este vorba de un fragment de capac. Oricum, piesa aceasta a fost lucrată dintr-un lut cenușiu, care și-a păstrat culoarea pe suprafața superioară (sau exterioară), în timp ce cealaltă suprafață este arsă la roșu; porțiunea care pare a reprezenta chiar marginea exterioară este mai puternic arsă.

³⁷ *Ibidem*, II, pl. LII/173—178 și pl. LIII/179—180.

³⁸ Vl. Milojević, *loc. cit.*, fig. 5/13.

³⁹ F. Milleker, *loc. cit.*, pl. XXI, dreapta.

⁴⁰ Expuse în sala culturilor neo-eneolitice din Muzeul Național de la Belgrad. În volumul lui N. Tasić și E. Tomić citat în nota 32 este ilustrată și o piesă de piatră (pl. IV/3 și pl. XIV/7).

⁴¹ Ne mulțumim să amintim aici unele piese de la Vinča reproduse de M. M. Vasić: *Preistoriska Vinča*, IV, pl. LVIII/165—166.

Pe suprafața superioară este prins un cap uman, aproape globular, cu obraji alveolați, nasul puternic reliefat și bărbia retrasă; ochii sînt indicați prin două creștături orizontale, nu tocmai simetrice, iar gîtul este foarte scurt și gros. Această protomă umană este plasată în mijlocul unei largi benzi decorative, cu tendință curbă-spiralică, compusă din 8—9 linii paralele-incizate, dintre care unele se întrerup în dreptul protomei. Chiar în fața protomei, aproape de banda decorativă amintită, se află două linii incizate frînte în unghi, parte dintr-un motiv unghiular sau meandric mai mare. De cealaltă parte, în spatele protomei, o bandă mai îngustă, compusă din 4—5 linii incizate, poate fi capătul spiralic al benzii pe care e plantată protoma umană.

*

Așa cum am spus în treacăt și mai sus, ținînd seama de faptul că aproape în totalitate statuetele antropomorfe de la Rast sînt sigur feminine, iar multe dintre ele sînt reprezentate vădit însărcinate, nu poate fi nici o îndoială că ele trebuie puse în legătură cu cultul zeiței-mame-a-toate-creatoare. Nu avem nici un element concret care să ne dea dreptul să vorbim despre așa-zisa zeiță-pasăre sau despre așa-zisa zeiță-șarpe, despre care vorbește stăruitor în ultimii ani o colegă americană⁴².

Am arătat și cu alt prilej că aceste interpretări sînt cu totul fanteziste, neavînd la bază nici un element concret care să ne dea dreptul să le acceptăm. Nasul „en bec d'oiseau“ al unor piese nu poate însemna că modelatorul a avut intenția să reprezinte un cap de pasăre, căci el se datorește numai celei mai simple maniere de a modela nasul, prin apucarea și presarea între degete a lutului încă moale. Iar interpretarea decorului spiralic ca reprezentare a șarpelui și concluzia că statuetele decorate cu spirale ar trebui să o reprezinte pe zeița-șarpe merge cu mult prea departe, dincolo de ceea ce i se poate admite unui cercetător științific. Ipotezele au și ele o limită și în orice caz trebuie să aibă neapărat o bază reală cit de mică.

Chiar dacă miturile și practicile religioase ale populațiilor neoeolitice în general și ale aceloră din sud-estul Europei în particular vor fi fost mai complicate și nu se vor fi concentrat toate în jurul cultului și legendelor legate de „marea-zeiță“ — echivalentul *Magnei Mater* de mai tîrziu —, nouă ne lipsesc elementele necesare pentru reconstituirea acestor mituri și nimic nu ne îndreptățește — în stadiul actual al cercetărilor — să ne gîndim la un adevărat pantheon neolitic. Deocamdată nu putem vorbi decît despre o întruchipare feminină a puterii creatoare a vieții — „zeița-mamă“, fie purtînd încă copilul în pîntec, fie purtîndu-l în brațe, deși este adevărat că unele statuete ne sugerează și reprezentarea viitoareii zeițe-mamă încă nubilă. La această divinitate feminină se adaugă acolitul masculin, reprezentat de statuetele masculine, destul de reduse la număr, ca și de al doilea personaj al statuetelor cu două capete asupra cărora ne-am oprit mai sus. Deși această imagine a „divinităților“ neo-eneolitice ar putea părea prea săracă și prea simplificată, ea este singura pe care ne-o permit în chip documentat des-

⁴² Marija Gimbutas, *The Gods and Goddesses of Old Europe, 7000 to 3500 B.C.*, London, 1974. Vezi și recenzia noastră în *SCIVA*, 29, 4, 1978, p. 583—588.

coperirile preistorice, indiferent dacă miturile legate de puterea care face să nască și să renască viața animală și vegetală vor fi fost multe și eventual variate.

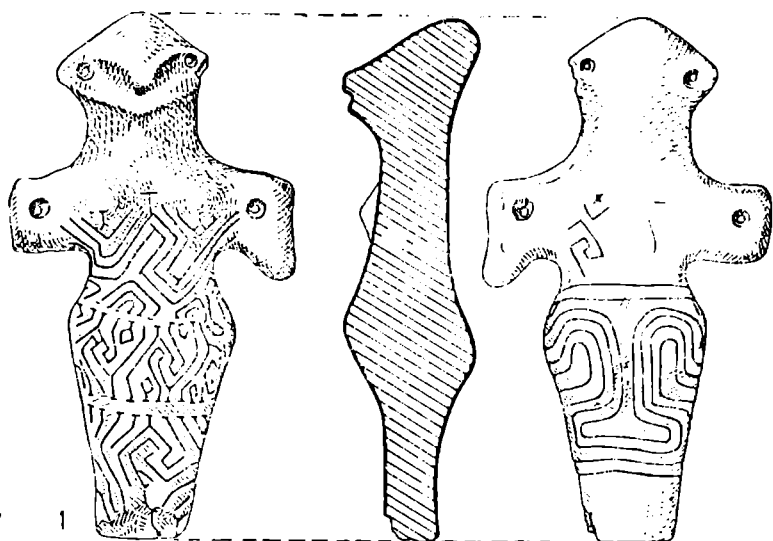
Oricum, statuetele descoperite la Rast au meritul de a ne releva încă odată măiestria artistică a multora dintre precursorii sculpturilor epocii clasice.

VLADIMIR DUMITRESCU

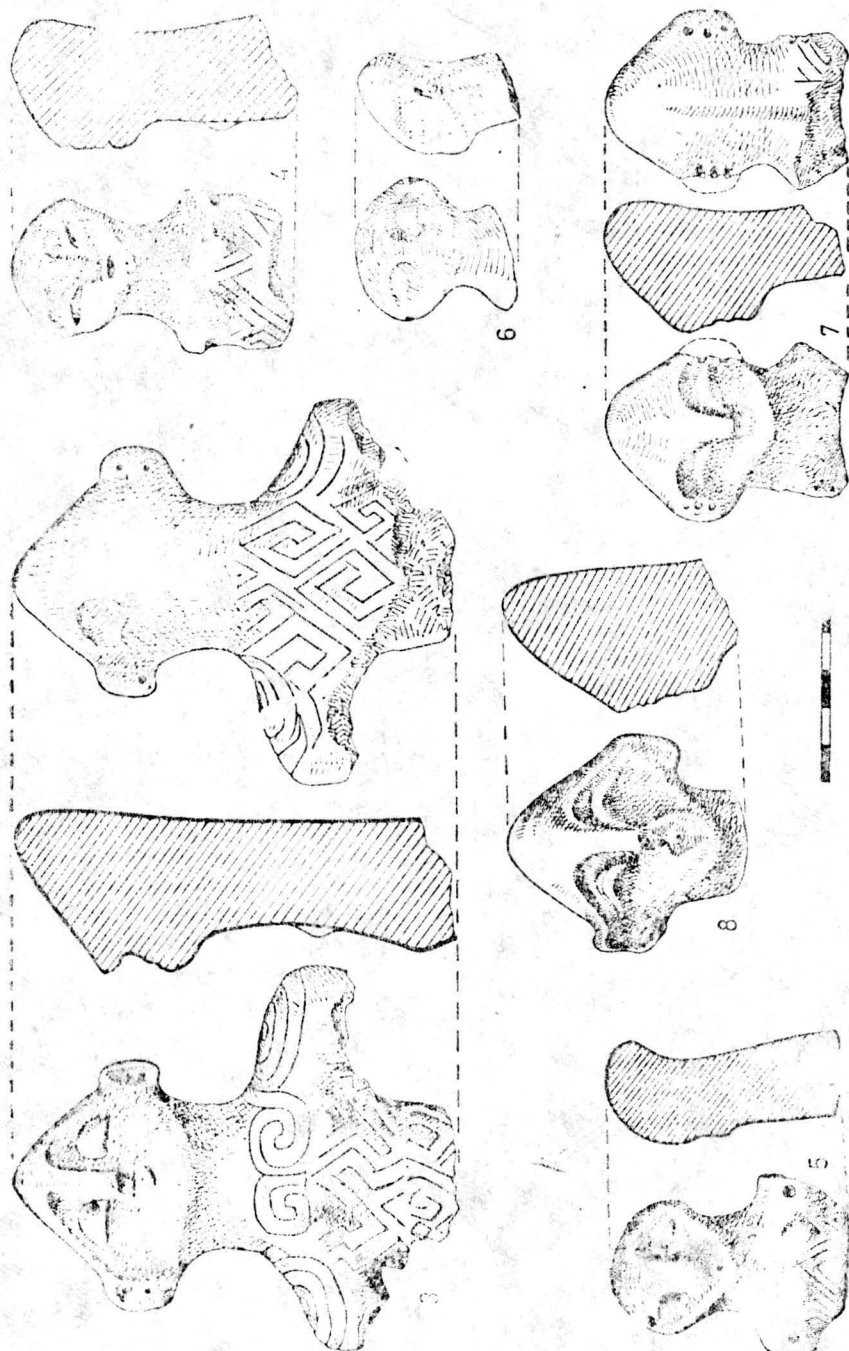
LA PLASTIQUE NÉOLITHIQUE DE L'ÉTABLISSEMENT DE RAST
(DEP. DOLJ)

(Résumé)

On publie, en synthèse, les éléments d'art préhistorique les plus riches d'un célèbre établissement appartenant à la culture Vinča. On fait de précisions concernant la chronologie relative de la culture Vinča..

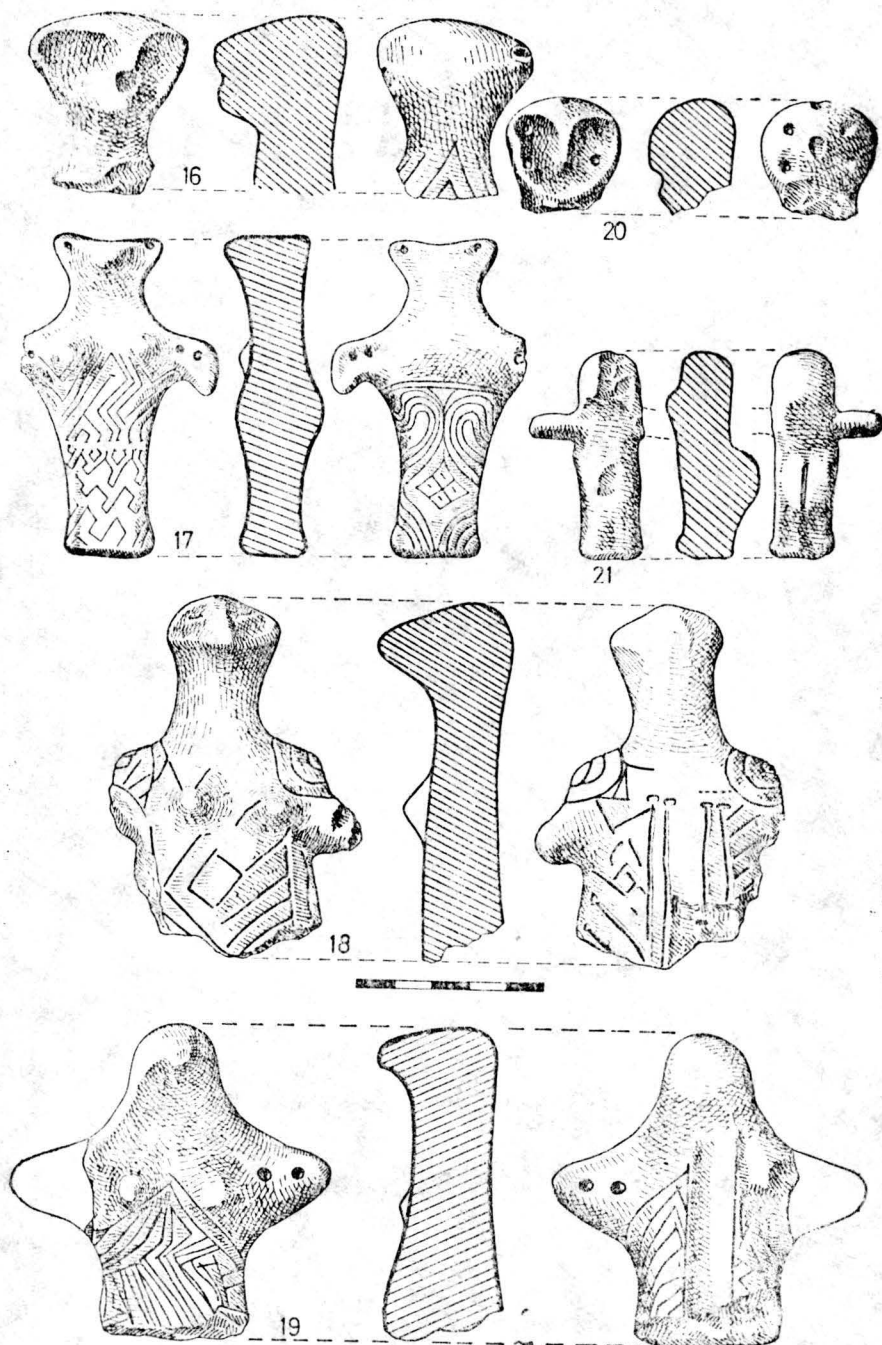

Planşa 1

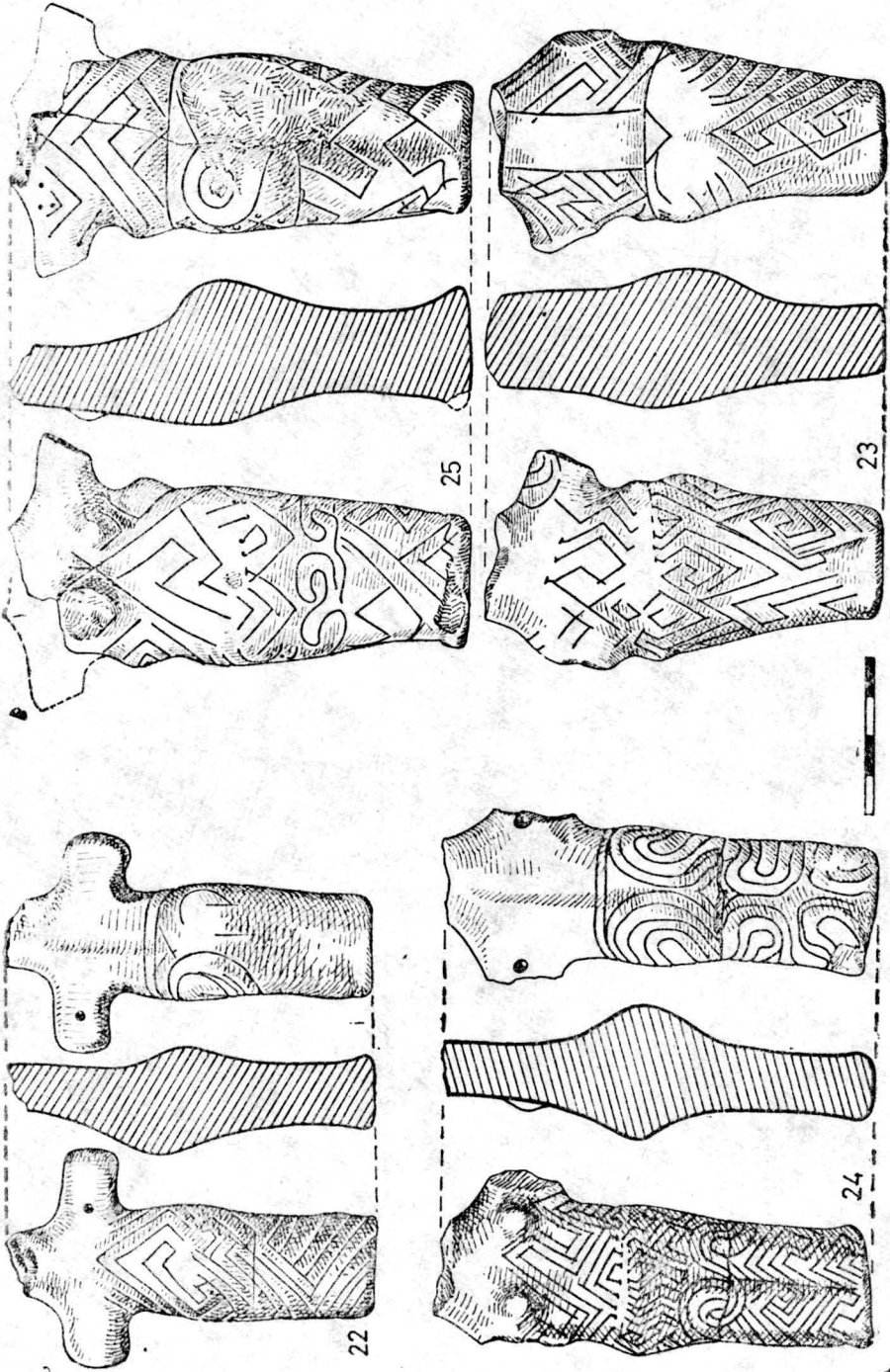

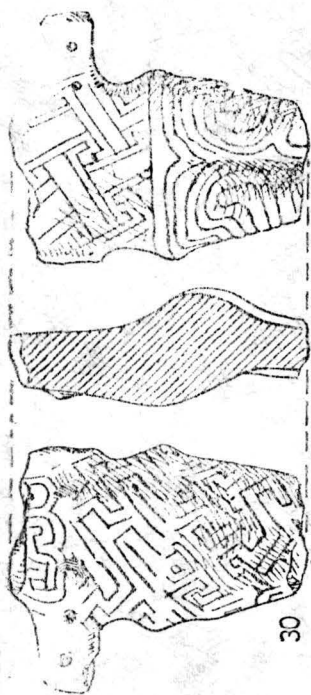
Planşa 3

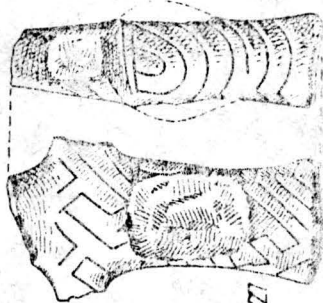
Planşa 4

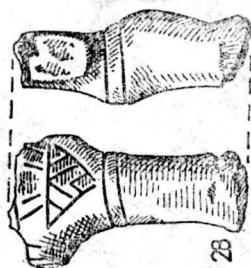
Planşa 5

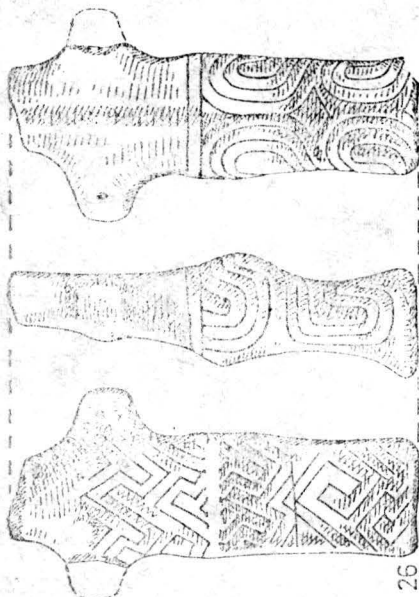
30

27

28

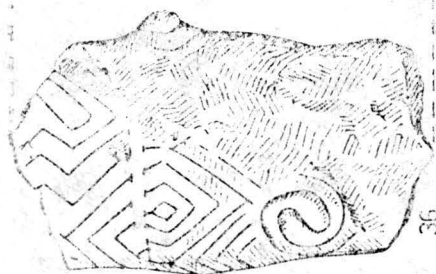
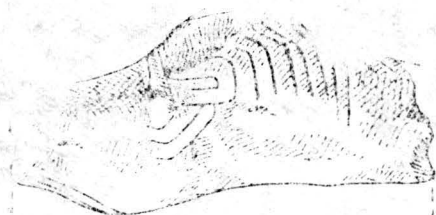

26

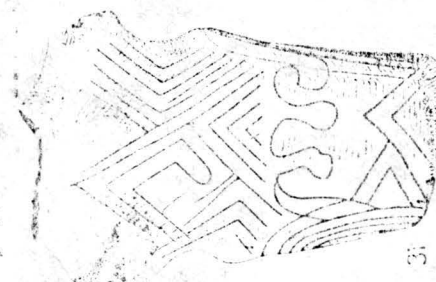
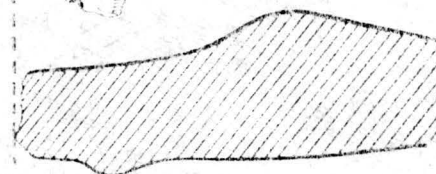
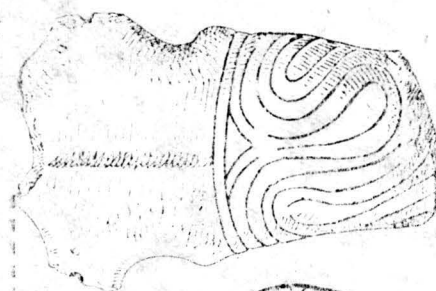

29

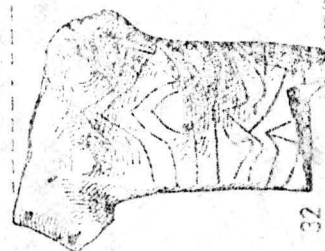
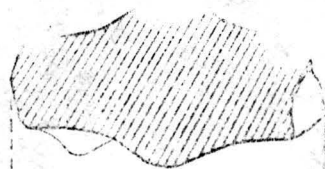
Planşa 6

36

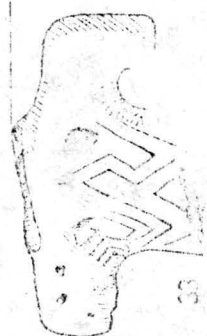
39

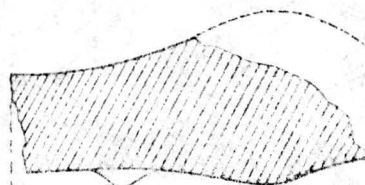
32

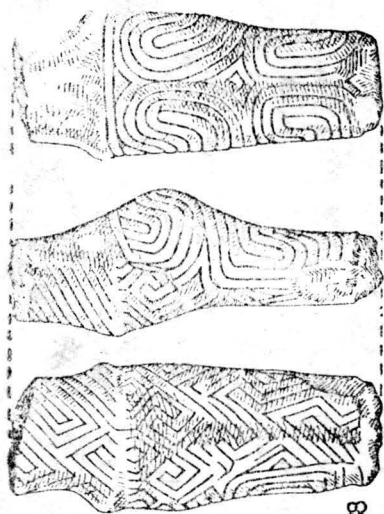
34

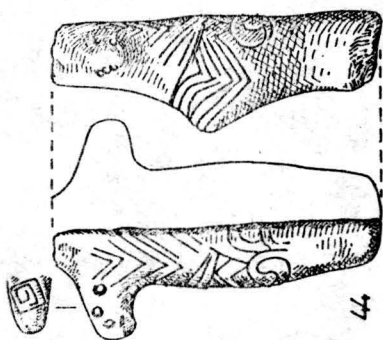
36

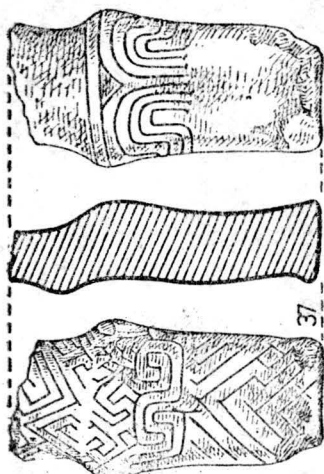
Planşa 7

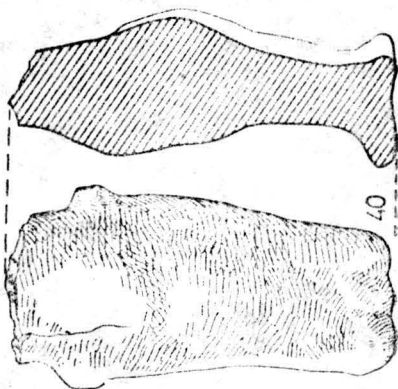
38

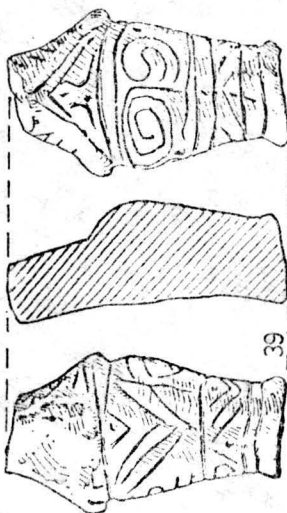
44

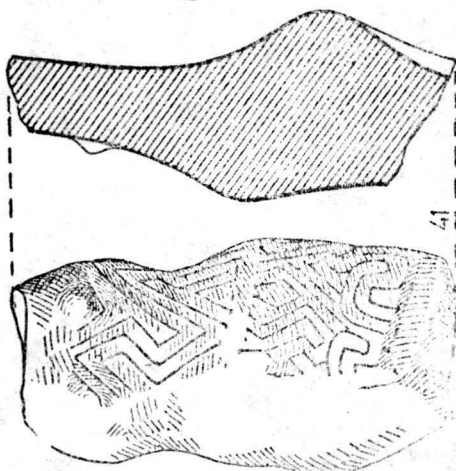
37

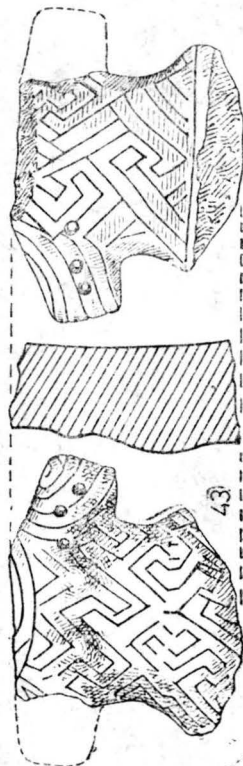
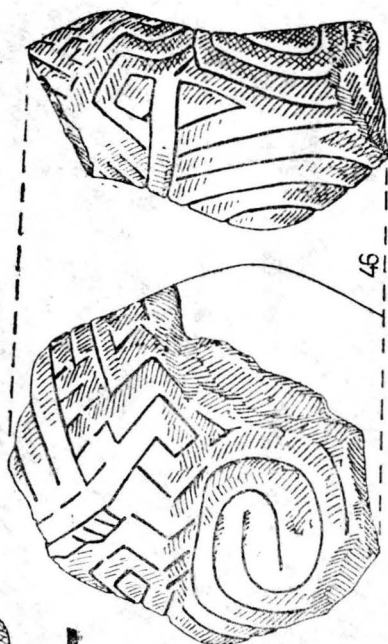
40

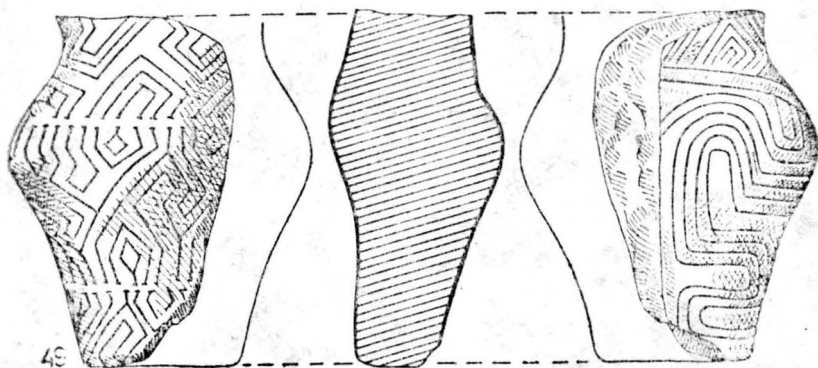
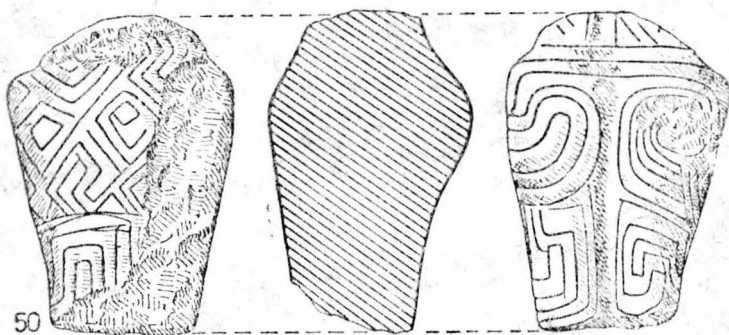
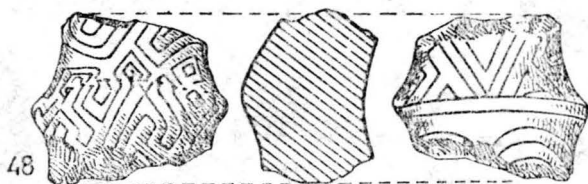
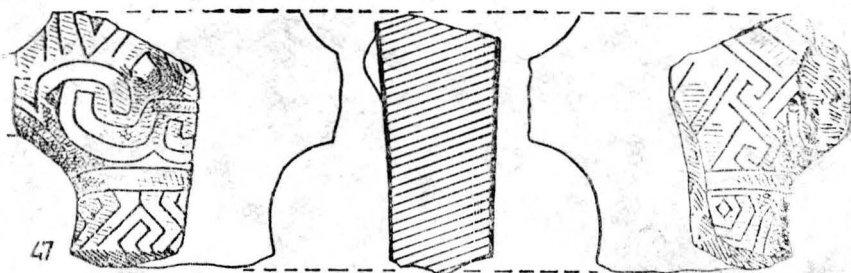
39

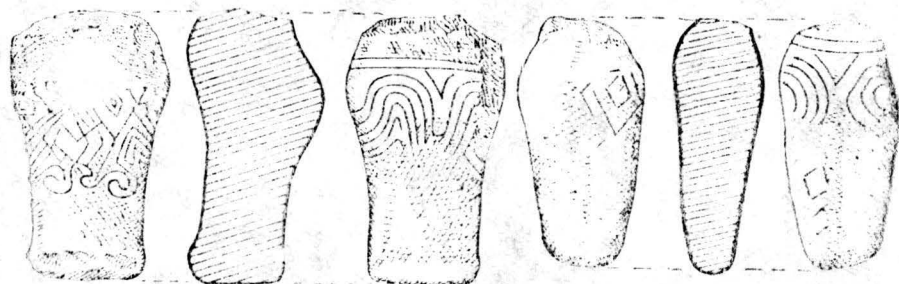
41

Planşa 9

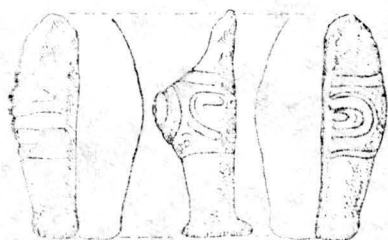

Planşa 10

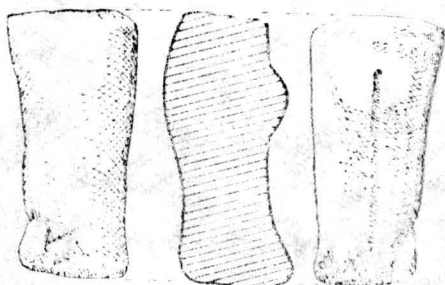

52

51

54

53

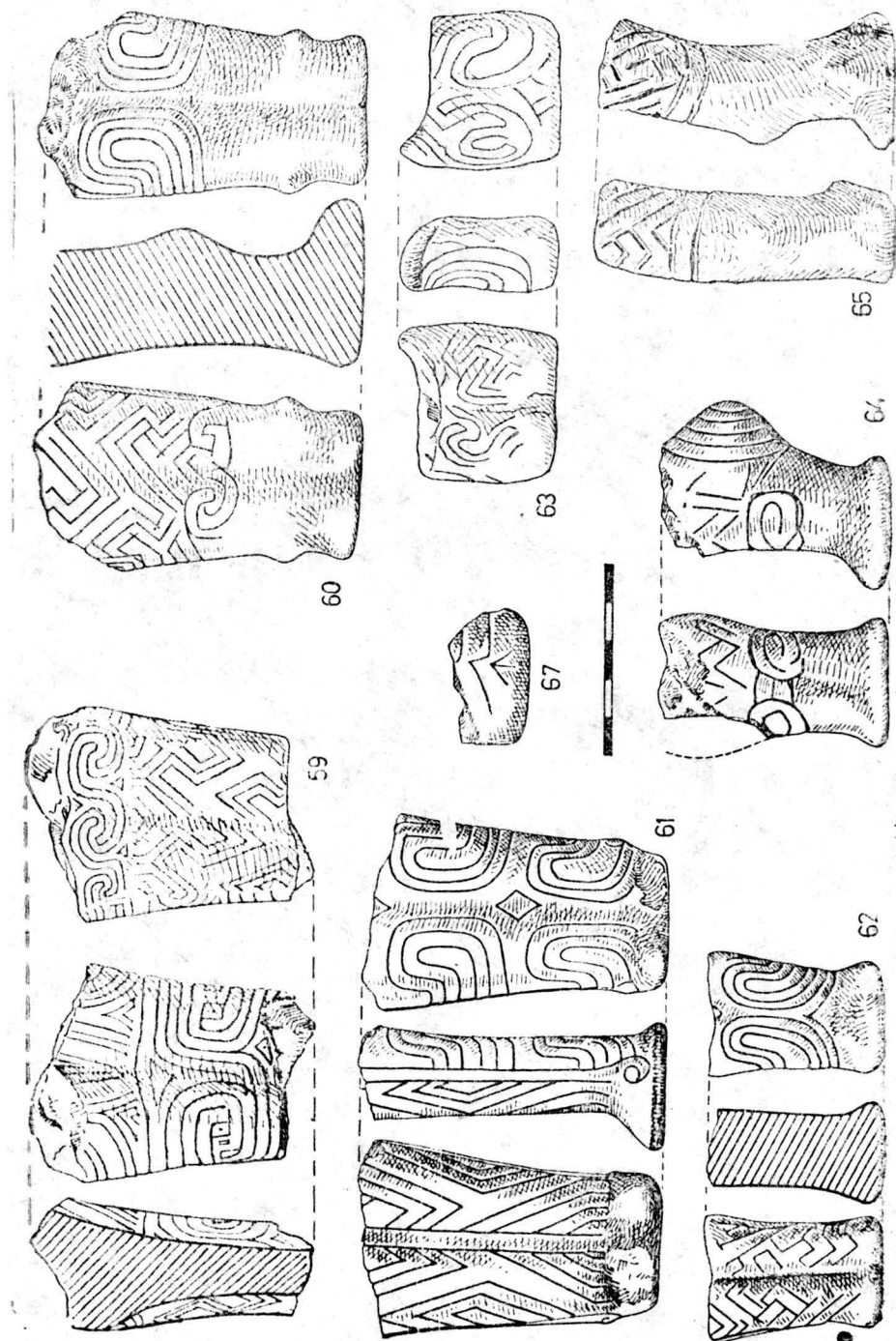

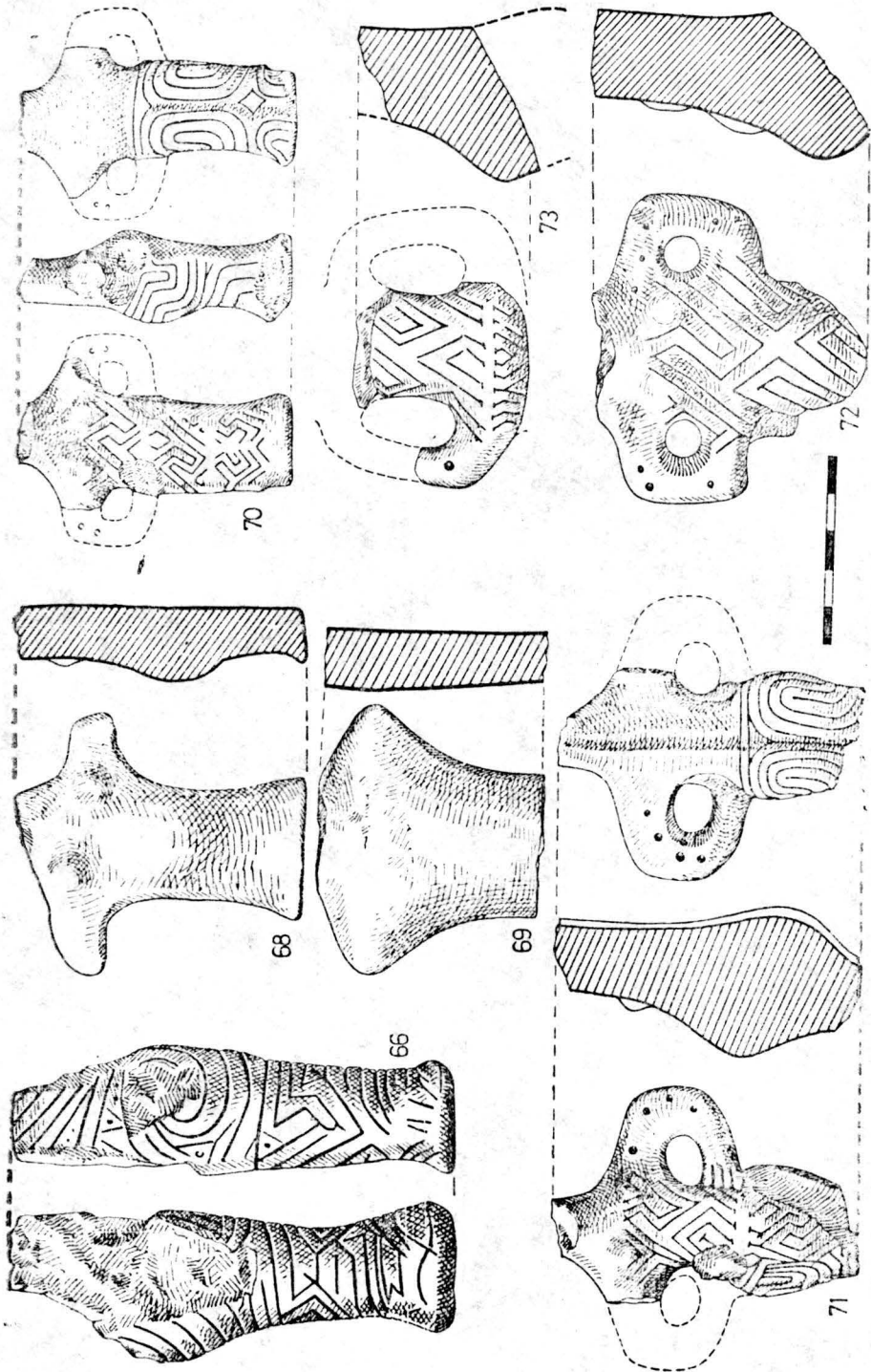
55

57

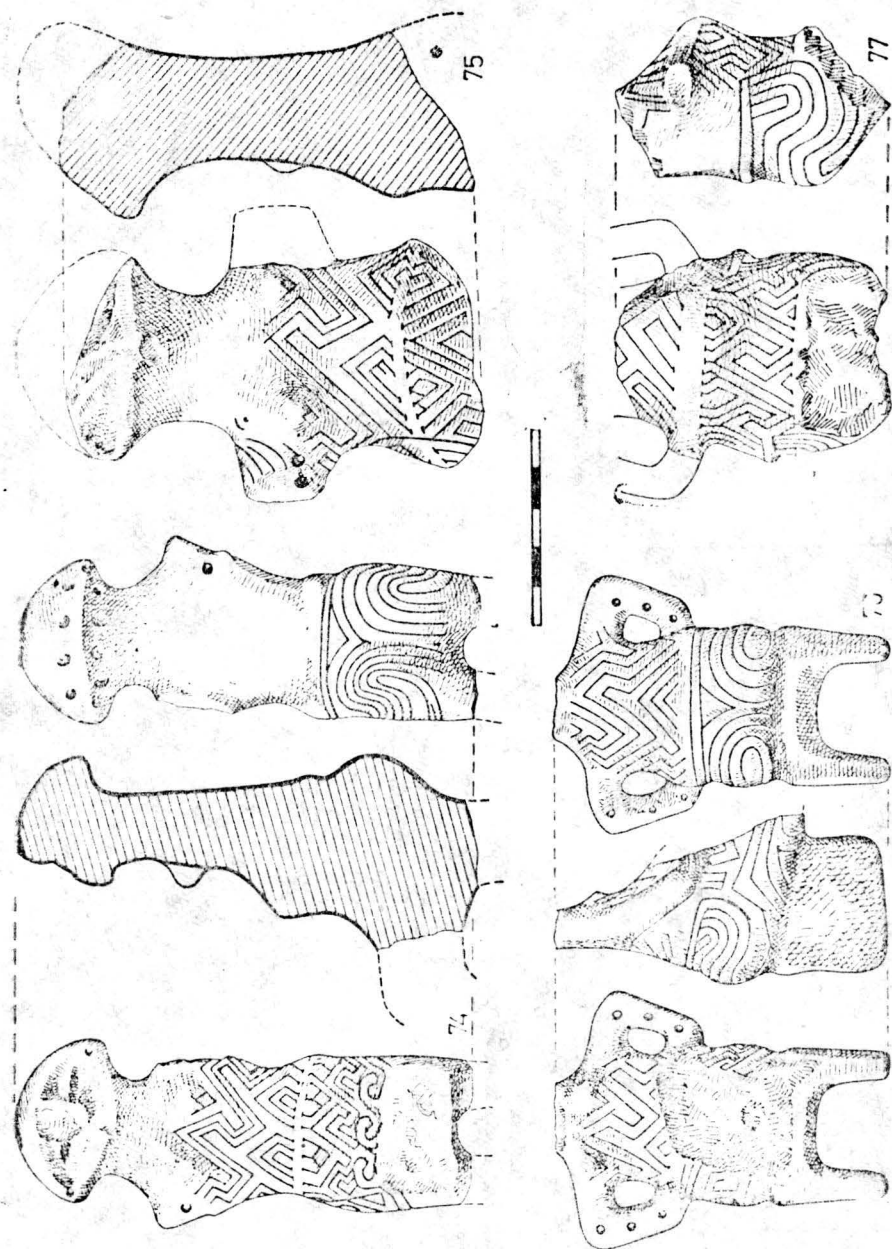

56

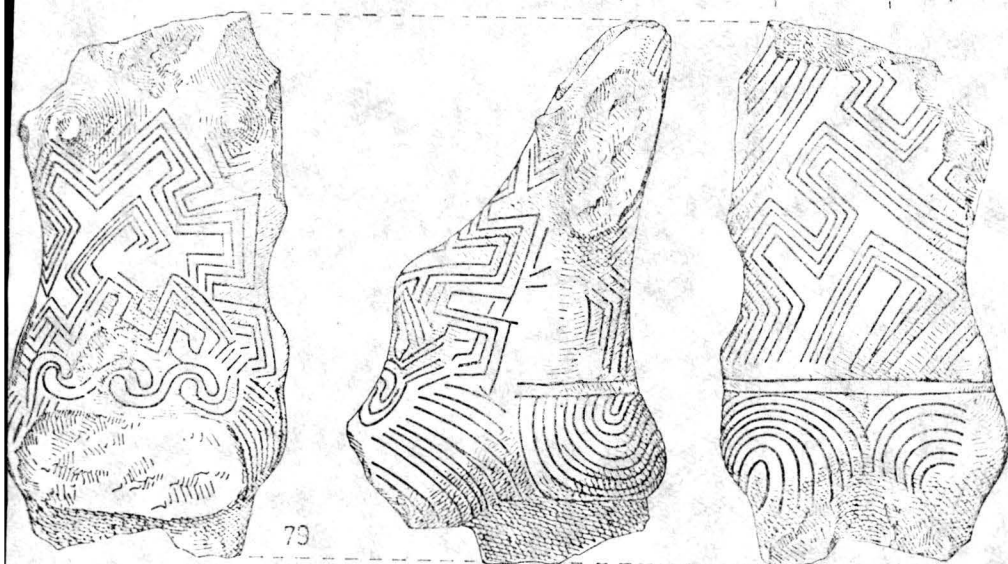
Plansa 13

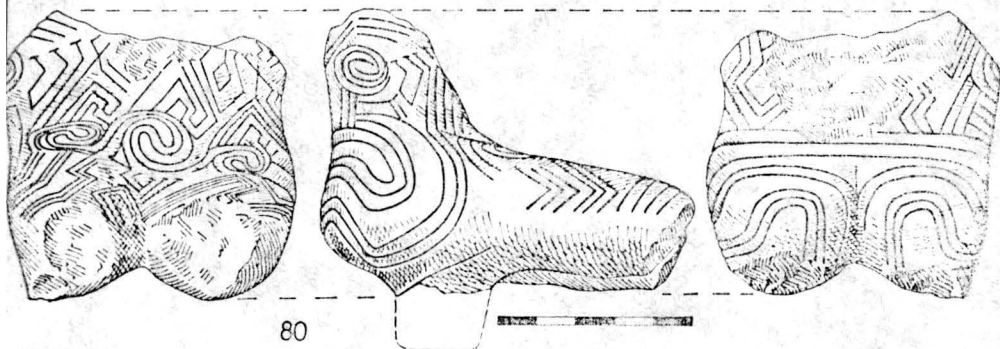
Planşa 14

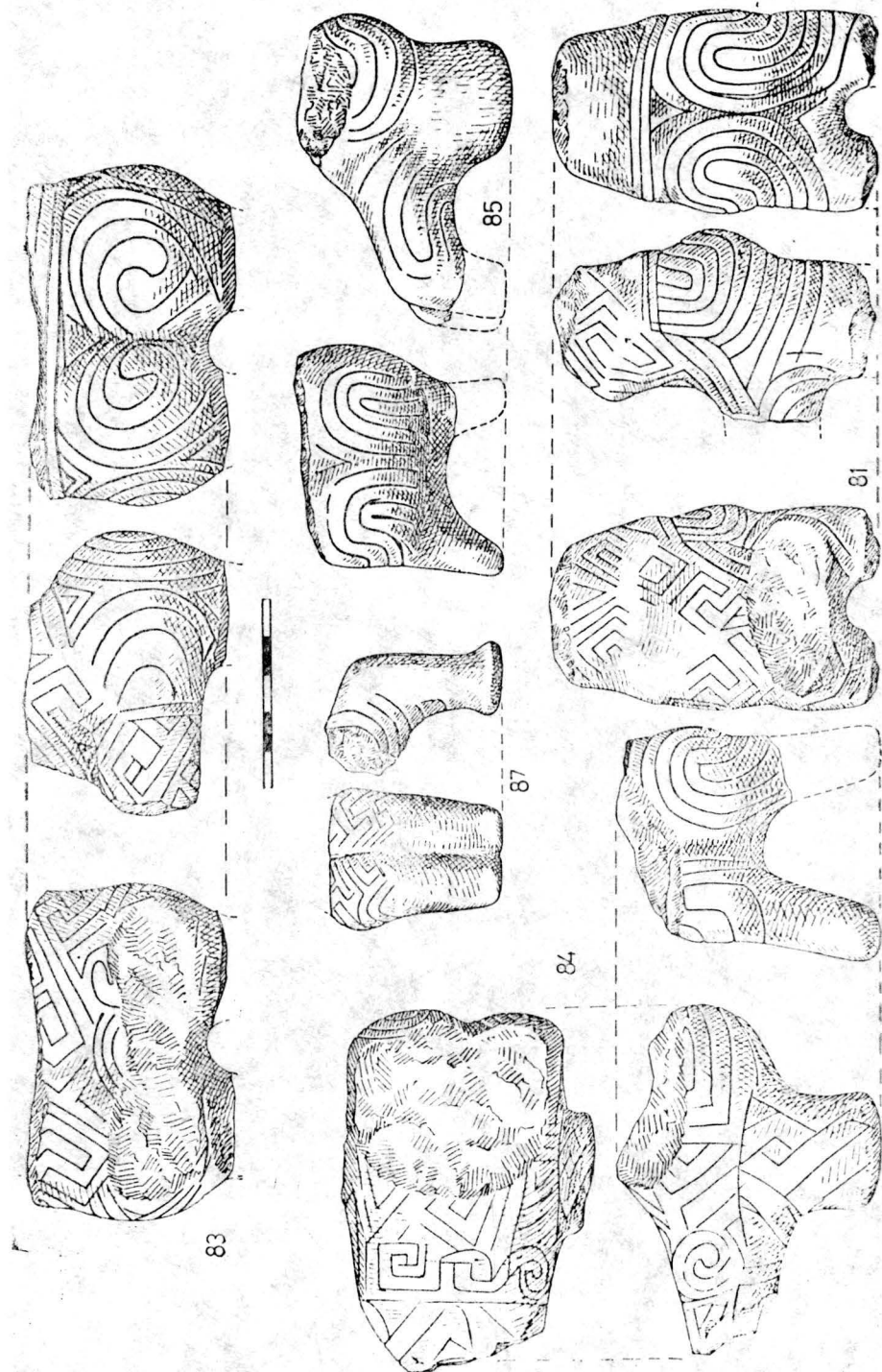
78

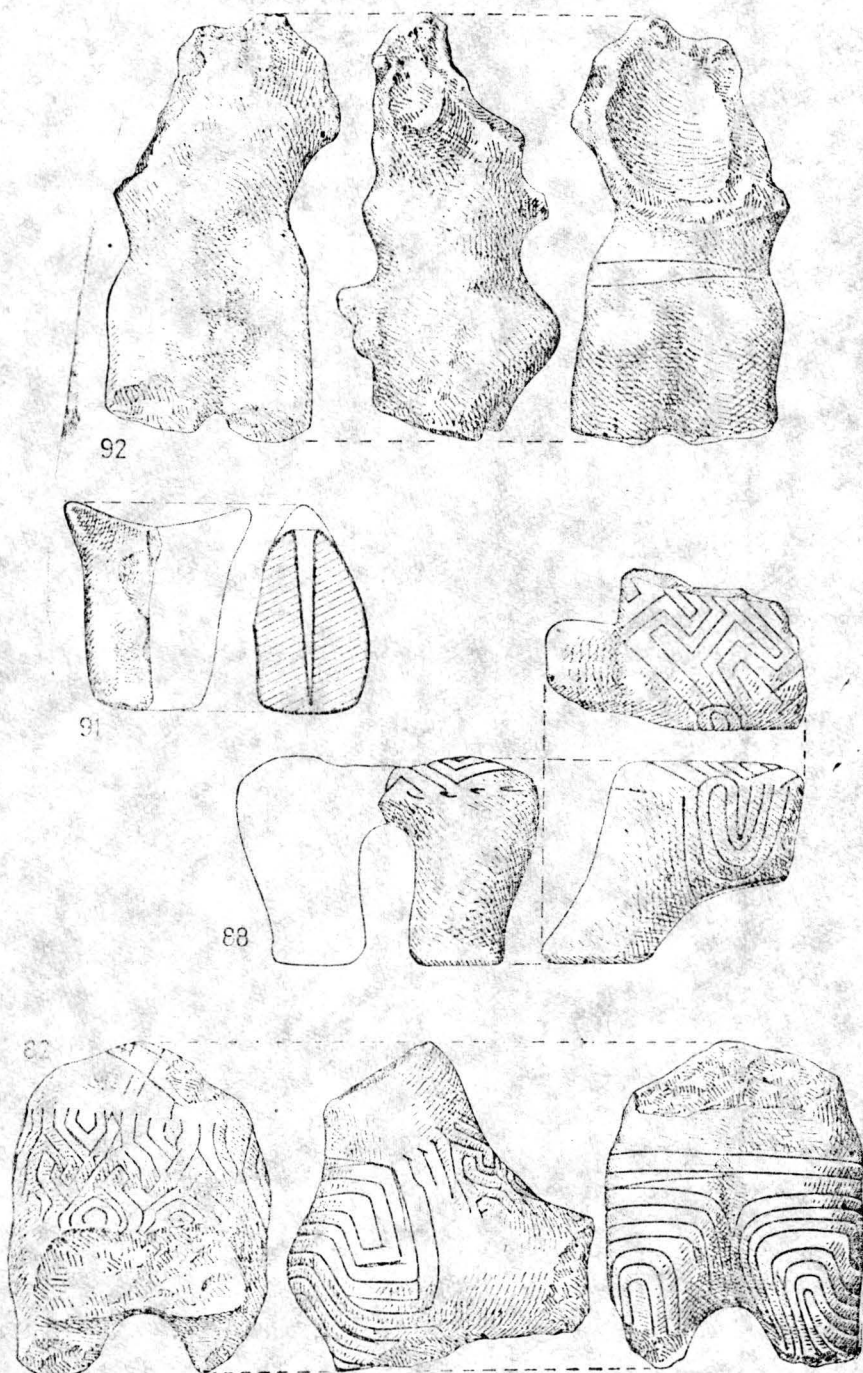
79

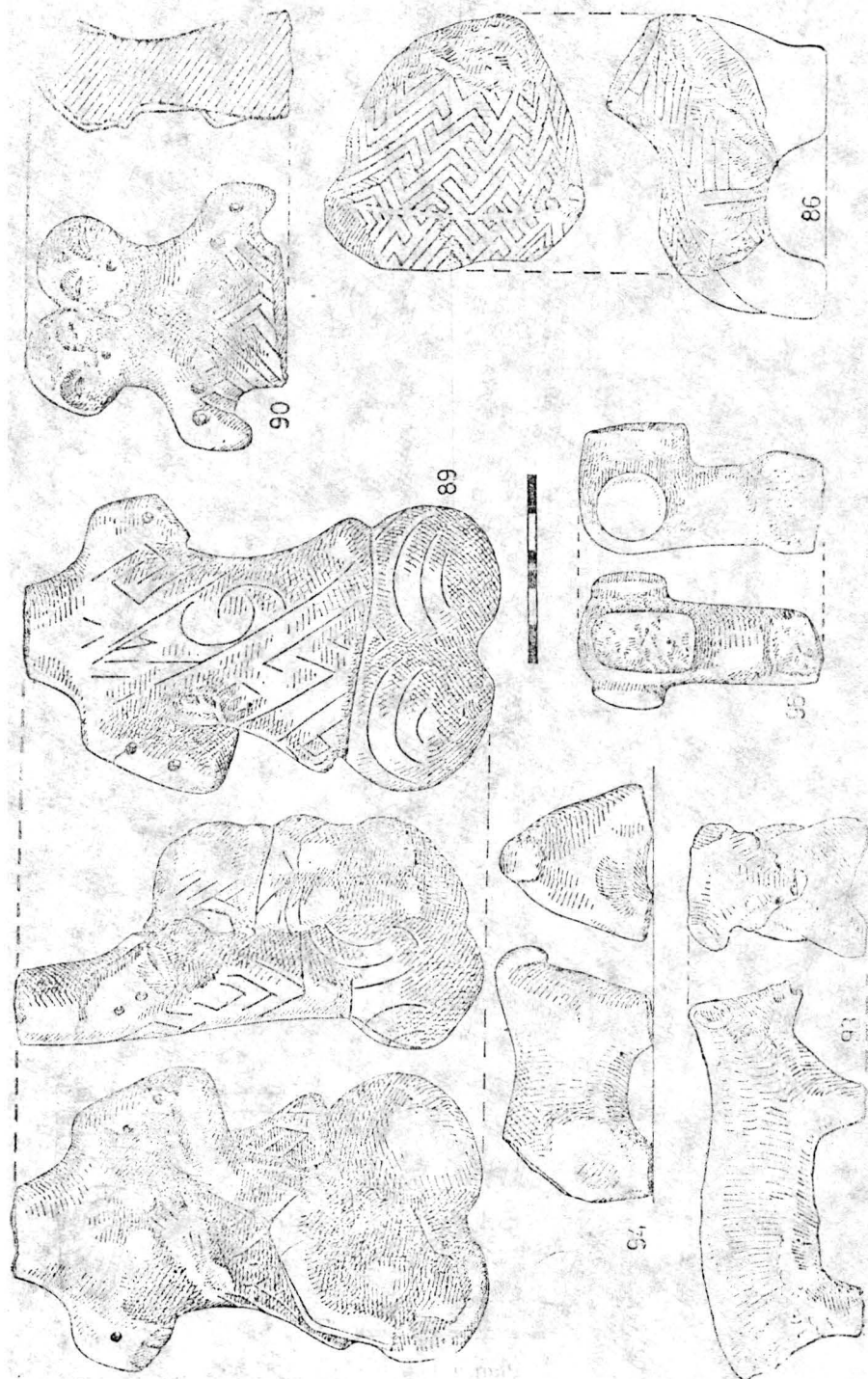
80

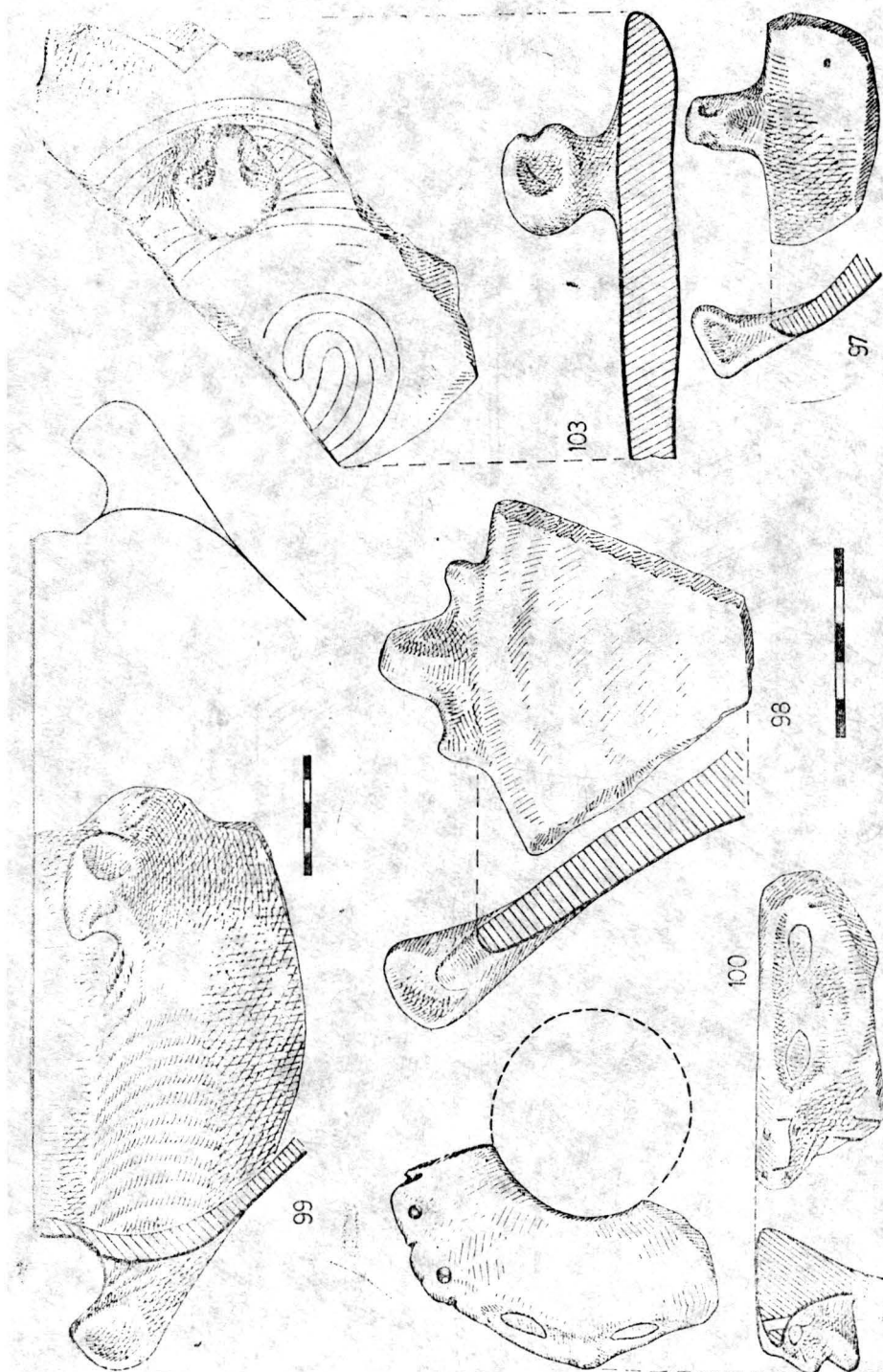
Planşa 16

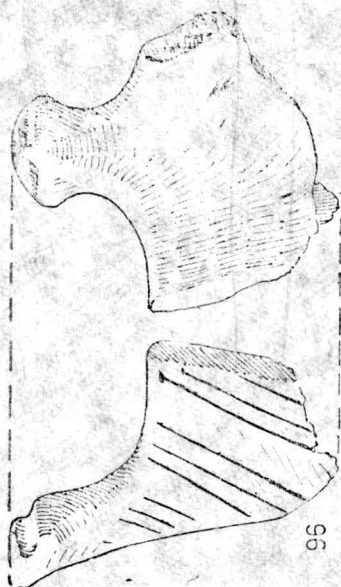
Planșa 17

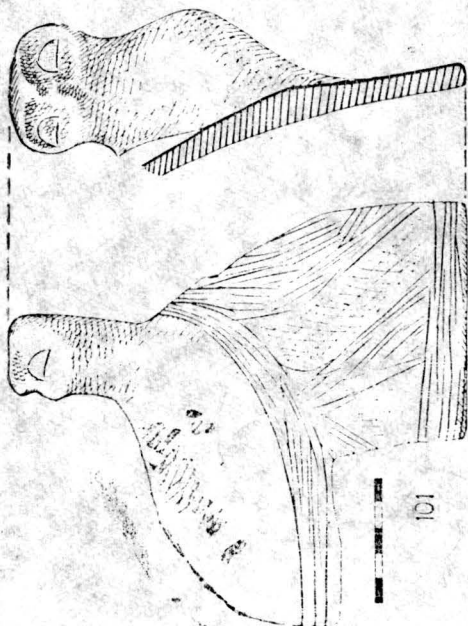
Planşa 18

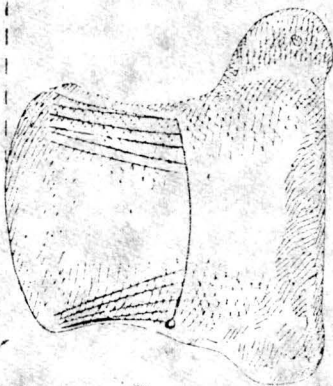
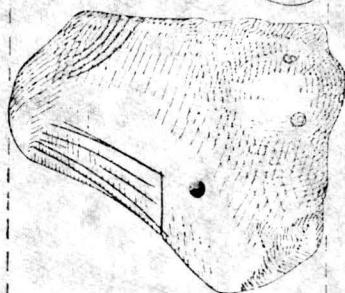
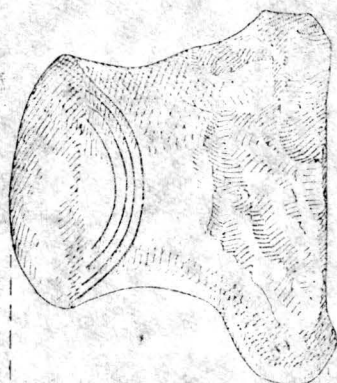
Planşa 19

96

101

102

Planşa 20

TEZAURUL MONETAR DE LA BOBAIA, SEC. II—I î.E.N.

Tezaurul de care ne ocupăm în lucrarea de față, descoperit la începutul lunii august 1962 în locul numit „Fântina de la rovină“, situat la sud-est de satul Bobaia (com. Boșorod, jud. Hunedoara)¹, se compune din 29 drachme de Apollonia, 156 drachme de Dyrrhachium, originale și imitații, din 41 denari romani republicani și 25 tetradrachme de Thasos, originale și imitații.

Piesele erau depozitate într-un vas de bronz din care s-a recuperat o bucată din partea superioară, suficient de mare ca să permită întreținerea și identificarea vasului: o cană campaniană bitronconică (vezi Fig. 1), cu diametrul gurii de 8,2 cm, diametrul maxim de 11 cm și înălțimea de aproximativ 13,6 cm, lucrată prin ciocănire din tablă subțire de bronz. Vasul se datează în sec. II—I î.e.n.² Un exemplar asemănător a fost descoperit în cetatea dacică de la Bitca Doamnei, lângă Piatra Neamț³, iar altul în cetatea dacică de la Pescari (fost Coronini, jud. Caraș-Severin). Cana de la Pescari servea ca recipient pentru un tezaur de 178 drachme de Apollonia și Dyrrhachium⁴.

Atât monetele tezaurului de la Bobaia cât și vasul se păstrează în Muzeul de istorie al Transilvaniei, Cluj.

Lista pieselor tezaurului este următoarea⁵:

¹ Scurte note asupra descoperirii în SCIV, 14, 1969, p. 456, în *Dacia*, N.S., 9, 1965, p. 490 și SCIV, 16, 1965, p. 606; numele satului apare însă greșit, sub forma Balsaia, iar cifra indicată este de 240 piese.

² Pentru formă și datare vezi: V. V. Kropotkin, în *Arheologija SSSR*, Moscova, 1970, p. 94, nr. 808, fig. 53/3, 60/6.

³ M. Zamosteanu, în *Materiale*, 7, 1961, p. 339, fig. 3/7.

⁴ Cana de la Pescari se păstrează în Muzeul Banatului, Timișoara (nr. inv. 1593); cf. I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 239, nr. 23 și p. 272, nr. 60.

⁵ În lucrarea de față folosim următoarele abreviații:

- C = H. Ceka, *Questions de numismatique illyrienne*, Tirana, 1972;
- M = A. Maier, *Die Silberprägung von Apollonia und Dyrrhachium*, în *Numismatische Zeitschrift*, 1, 1908, p. 1—33;
- Schlosser = J. v. Schlosser, *Altgriechischen Münzen*, I, Wien, 1893;
- RRC = M. H. Crawford, *Roman republican coinage*, I—II, Cambridge, 1974;
- GR = H. A. Grueber, *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, I—III, London, 1910 (reprint 1970);
- Belloni = G. G. Belloni, *Le monete romane dell'Età Repubblicana*, Milano, 1960;
- SCN = Studii și cercetări de numismatică, București;
- ActaMP = Acta Musei Porolissensis, Zalău;
- G = greutatea în grame;
- D = diametrul în mm.

Din motive de ordin tehnic am redat numele magistraților de pe monetele de Apollonia și Dyrrhachium cu litere latine. Din aceleași motive am preferat să redăm în desen, nu în fotografii, legenda și simbolurile de pe monetele nr. 36, 46, 54, 56, 60, 82, 97, 115, 148, 177, 180—185, 218.

În lista emisiunilor dyrrhachiene am considerat necesar ca, la cele care nu figurează la Maier sau Ceka, să adăugăm la numele perechilor de magistrați ci-

I. APOLLONIA

Aibatios — Chairenos (C, 8)

1. G=3,43

2. G=3,37

3. G=3,19

4. G=3,03

5. G=3,15

Aristen — Koloiou (C, 20)

6. G=3,21

7. G=3,42

8. G=3,36

Asklapiadas — Philistionos (C, 31)

9. G=3,34

10. G=3,37

11. G=3,26

12. G=3,25

13. G=2,91

14. G=3,31

Theodotos — Archenos (C, 61)

15. G=3,41

Kallistratos — Nikia (C, 67)

16. G=3,36

Nikandros — Andriskou (C, 83)

17. G=2,95

Nikon — Aristippou (C, 89)

18. G=3,26

Permeniskos — Preuradou (C, 94)

19. G=3,38

Simias — Autoboulou (C, 98)

20. G=3,19

21. G=3,35

22. G=3,49

23. G=3,38

24. G=3,43

25. G=3,44

26. G=3,33; piesa incusă

Soteles — Xenophantou (C, 111)

27. G=3,35

28. G=3,20

Phalakros — Zopyrou (C, 117)

29. G=3,33

II. DYRRHACHIUM

A. Piese originale

Alexandros — Kallenos (C, 24)

30. G=3,44

31. G=3,34

Alexandros — Menekka (C, 27)

32. G=3,24

Alkon — Theorenou (C, 57)

33. G=3,48

frele romane II sau III, spre a-i deosebi de perechea deja înregistrată în lucrările amintite și care este și ea prezentă în tezaur. Am anticipat astfel rezultatele discuției ce urmează după lista pieselor tezaurului. De asemenea, la aceste emisiuni am dat în lista monetelor descrierea simbolului sau simbolurilor de pe aceste piese, sau am indicat lipsa acestui simbol, insistând astfel de la bun început asupra elementelor ce le deosebesc de cele înregistrate de Maier sau Ceka.

Antigonos — [*Thersia?*] (cf. C, 68)

34. G=3,36; piesă incusă

Ariston — *Kleitouriou* (C, 95)

35. G=3,20

Aphrodisios — *Obrimou* II (cf. C, 118)

Dar bonetele dioscurilor în exergă, nu sus în cîmp.

36. G=3,28

Dazios — *Damenos* (C, 127)

37. G=3,51

Euktemon — *Amynta* (C, 162)

38. G=3,29

39. G=3,51

Euktemon — *Damenos* (C, 164)

40. G=3,29

Eunous — *Amynta* (C, 168)

41. G=3,38

Eunous — *Aristenos* (C, 169)

42. G=3,27

Eunous — *Theogeneos* (C, 173)

43. G=3,34

Eunous — *Kleitouriou* (C, 174)

44. G=3,47

Eunous — *Nikyllou* (C, 176)

45. G=3,35

Eunous — *Philippou*

Pe avers, în cîmp dreapta, un corn al abundenței; în exergă o măciucă cu mînerul spre stînga.

46. G=3,15

Eunous — *Chairilou* (C, 179)

47. G=3,28

Eutychos — *Aristarchou* (C, 187)

48. G=3,49

Echephron — *Asklapou* (C, 193)

49. G=3,31

50. G=3,30

51. G=3,34

Echephron — *Zopyrou* (C, 196)

52. G=3,26

53. G=3,42

Herakleidas — *Arimnastou I* (cf. C, 204)

Dar în exergă ciorchine de struguri

54. G=3,37

55. G=3,41

Herodotos — *Arimnastou II* (cf. C, 208)

Dar în exergă ciorchine de struguri

56. G=3,37

Herodotos — *Nikenos* (C, 211)

57. G=3,33

Herodotos — *Parmeniskou* (C, 214)

58. G=3,27

Kerdon — *Aristenos* (C, 251)

59. G=3,36

Kerdon — *Aristenos II* (cf. C, 251)

Dar pe avers sus în cîmp un cap de femeie cu sceptru, iar în exergă o bufniță

60. G=3,43

Ktetos — *Amynta* (C, 275)

61. G=3,40

62. G=3,40

63. G=3,29

64. G=3,35

65. G=2,87

Ktetos — *Damenos* (C, 276)

66. G=2,63

67. G=3,28

Ktetos — *Kleitouriou* (C, 278)

68. G=3,45

69. G=3,56; pe revers batere dublă

Ktetos — *Phaniskou* (C, 282)

70. G=3,32

Kydippos — *Amynta* (C, 286)

71. G=3,44

Leonidas — *Phaniskou* (C, 295)

72. G=3,49

73. G=3,44

74. G=3,38

Lysen — *Zopyrou* (C, 300)

75. G=3,55

Machatas — *Zopyrou* (C, 306)

76. G=3,42

Monounios — *Damenos* (C, 342)

77. G=3,15

78. G=3,34

79. G=3,39

80. G=2,96

Nikandros — *Gorgenos* (C, 351)

81. G=3,37

Xenon — *Damenos II* (cf. C, 357)

Dar pe avers în cîmp dreapta un spic; în exergă un ciorchine de struguri

82. G=3,40

83. G=3,36

84. G=3,59

85. G=3,37

86. G=3,29

87. G=3,26

88. G=3,38

89. G=3,48

90. G=3,31

91. G=3,19

92. G=3,27

93. G=3,09

94. G=3,59

95. G=3,43

96. G=3,39; piesa incusă

Xenon — *Damenos III* (cf. C, 357)

Dar pe avers sus în cîmp un vultur, iar în cîmp dreapta o tolbă

97. G=4,69

Xenon — *Pyrba* (C, 360)

98. G=3,38

99. G=3,11

100. G=3,37

101. G=3,39

102. G=3,36

103. G=3,39

104. G=3,40

105. G=3,30

106. G=3,40

107. G=3,39

108. G=3,38

109. G=3,49

110. G=3,20

111. G=3,31

112. G=3,36

113. G=3,38

114. G=3,31

Xenon — *Pyrba II* (cf. C, 360)

Dar fără vultur pe avers

115. G=3,41 A=1 R=1

116. G=3,36 A=1 R=2

Xenon — Phyllia (C, 361)

- 117. G=3,09
- 118. G=3,36
- 119. G=3,18
- 120. G=3,37
- 121. G=3,28
- 122. G=3,26
- 123. G=3,42
- 124. G=3,45
- 125. G=3,42

Xenon — Philodamou (C, 362)

- 126. G=3,43
- 127. G=3,19
- 128. G=3,25
- 129. G=3,26

Xenon — Charopinou (C, 363)

- 130. G=3,38
- 131. G=3,26
- 132. G=3,32
- 133. G=3,35
- 134. G=3,05

Perigenes — Damenos (C, 372)

- 135. G=3,02
- 136. G=3,33

Perigenes — Phaniskou (C, 374)

- 137. G=3,36
- 138. G=3,42
- 139. G=3,35

Stratonikos — Heortaiou (C, 390)

- 140. G=3,21

Sostrion — Damenos (C, 412)

- 141. G=3,38
- 142. G=3,52

Sostrion — Kleitoriou (C, 413)

- 143. G=3,37
- 144. G=3,25
- 145. G=3,38

Sostrion — Phaniskou (C, 414)

- 146. G=3,44

Phereneikos — Damenos (C, 422)

- 147. G=3,46

Philemon — Aristenos (C, 424)

Dar în exergă o bufniță.

- 148. G=3,34

Philemon — Theogeneos (C, 425)

- 149. G=3,42

Philostratos — Damenos (C, 430)

- 150. G=3,38
- 151. G=3,29
- 152. G=3,40
- 153. G=3,44

Philon — Phaniskou (C, 441)

- 154. G=2,84
- 155. G=3,30
- 156. G=3,39
- 157. G=3,32

Philotas — Asklapou (C, 444)

- 158. G=3,26
- 159. G=3,34

Philotas — Damenos (C, 449)

- 160. G=3,33

Philotas — *Zopyrou* (C, 451)

161. G=3,36

162. G=3,45

163. G=3,33

Philotas — *Kleanoros* (C, 453)

164. G=3,37

165. G=3,46

Philotas — *Nikyllou* (C, 457)

166. G=3,22

Philotas — *Chairillou* (C, 459)

167. G=3,34

168. G=3,28; piesa incusă

B. Imitații

a. *Antimachos* — *Damageos* (C, 72)

169. G=3,51

Echephron — *Zopyrou* (C, 196)

170. G=3,33

171. G=3,34

Zoilos — *Zopyrou* (C, 199)

172. G=3,29

173. G=3,27

Lysen — *Zopyrou* (C, 300)

174. G=2,63

Machatas — *Aristomachou* (C, 304)

175. G=3,45

Machatas — *Zopyrou* (C, 306)

176. G=3,38

Xenon — *Charopinos* (cf. C, 363)

Dar numele de pe revers la nominativ în loc de genitiv.

177. G=3,49

Philotas — *Zopyrou* (C, 451)

178. G=3,32

b. *Machatas* — *Zopyrou* (C, 306)

179. G=3,45

c. *Echephron* — *Asklapou* (C, 193)

180. G=3,34

Xenon — *Pyrba* (cf. C, 360)

181. G=3,65

d. *Eunous* — *Boikenos* (cf. C, 170)

Pentru simbolul de pe avers, vultur pe fulger mult schematizat, cf. seria *Eunous* — *Damageos* (M, 166) sau *Eunous* — *Menekka* (M, 127).

182. G=3,15

Tetos — *Pyrba* (cf. C, 276 și 360)

Dar *Tetos* în loc de *Ktetos*.

183. G=3,72

e. **Legenda aversului și reversului total neidentificabile.** Pentru legenda aversului o posibilă derivare din *Philostratos*, iar pentru legenda reversului o posibilă derivare din *Pyrba*.

184. G=2,85

Ariston — [Damenos?] (C, 94)

185. G=3,43; piesa incusă

III. REPUBLICA ROMANA

După cum s-a mai spus, toate piesele romane republicane sînt **denari**; datarea lor este, firește, f.e.n.

186. P. Maevius; Roma, 194—190; RRC, 138,1; G=3,64

187. L. Sempronius Pitio; Roma, 148; RRC, 216, 1; G=3,79

188. M. Iunius Silanus; Roma, 145; RRC, 220,1; G=3,75

189. L. Antestius Gragulus; Roma, 136; RRC, 238,1; G=3,84

190. C. Curiatius Triginus; Roma, 135; RRC, 240, 1b; G=3,81
 191. C. Minucius Augurinus; Roma, 135; RRC, 242,1; G=3,82
 192. M. Marcus Mn. f.; Roma, 134; RRC, 245,1; G=3,81
 193. M. Porcius Laeca; Roma, 125; RRC, 270, 1; G=3,84
 194. Q. Fabius Labeo; Roma, 124; RRC, 273,1; G=3,89
 195. Idem; Roma, 124; RRC, 273, 1; G=3,80
 196. C. Porcius Cato; Roma, 123; RRC, 274,1; G=3,87
 197. Q. Minucius Rufus; Roma, 122; RRC, 277,1; G=3,77
 198. Cn. Papirius Carbo; Roma, 121; RRC, 279,1; G=3,81
 199. M. Furius L. f. Philus; Roma, 119; RRC, 281,1; G=3,91
 200. Idem; Roma, 119; cf. RRC, 281,1; G=3,83; dar pe revers literele cuvîntului Roma schematizate, imaginea reversului barbarizată ca la GR, II, p. 328, 560; III, pl. XCIV, 6. Imitație.
 201. L. Cosconius — L. Licinius — Cn. Domitius, *serratus*, Narbo, 118; RRC, 282,2; G=3,91
 202. M. Calidius — Q. Caecilius Metellus — Cn. Foulvius; Roma, 117 sau 116; RRC, 284,1 b; G=3,84
 203. Cn. Domitius — Q. Curtius — M. Silanus; Roma, 116 sau 115; RRC, 285,1; G=3,81
 204. M. Sergius Silus; Roma, 116 sau 115; RRC, 286,1; G=3,84
 205. M. Aemilius Lepidus; Roma, 114 sau 113; RRC, 291,1; G=3,80
 206. Cn. Blasio Cn. f.; Roma, 112 — sau 111; RRC, 296,1 f; G=3,86
 207. L. Caesius; Roma, 112 sau 111; RRC, 298,1; G=3,86
 208. L. Flaminius Chilo; Roma, 109 sau 108; RRC, 302,1; G=3,83
 209. L. Valerius Flaccus; Roma, 108 sau 107; RRC, 306,1; G=3,82
 210. L. Appuleius Saturninus; Roma, 104; cf. RRC, 317, 3 a; dar pe revers litera Q, culcată, ca la Belloni, nr. 818; G=3,87
 211. Q. Minucius Thermus; Roma, 103; RRC, 319,1; G=3,76
 212. Idem; Roma, 103; RRC, 319,1; G=3,96
 213. L. Iulius; Roma, 101; RRC, 323,1; G=3,83
 214. P. Servilius Rullus; Roma, 100; RRC, 328,1; G=3,96
 215. L. Calpurnius Piso Frugi; Roma, 90; RRC, 340,1; pe avers XI[?] sau XII[?]; pe revers XVII; pentru analogii cf. Belloni, nr. 1050; G=3,96
 216. Q. Titius; Roma, 90; RRC, 341,1; G=3,70
 217. Idem; Roma, 90; RRC, 341,2; G=3,84
 218. C. Vibius C. f. Pansa; Roma, 90; RRC, 342,4 a sau b (reversul este descentrat și nu permite o referință absolută); vezi și RRC, I, pl. XXIV; pe avers un simbol (floare?); G=3,82
 219. L. Titurius Sabinus; Roma, 89; RRC, 344,3; reversul descentrat; nu se poate vedea semnul de control din exergă; G=3,81
 220. C. Gargonius — M. Vergilius (Verginius?) — Ogulnius; Roma, 86; RRC, 350 A, 2 (pe avers sub capul lui Apollo semnul de control, un fulger, nu este vizibil); G=3,89
 221. Idem; Roma, 86; RRC, 350 A, 2 (pe avers semnul de control nu este vizibil); G=3,88
 222. Idem; Roma, 86; RRC, 350 A, 2 (pe avers semnul de control nu este vizibil); G=3,84
 223. C. Mamilius Limetanus; *serratus*, Roma, 82; RRC, 362,1; pe avers litera F ca la GR, I, p. 343, nr. 2720; G=3,86
 224. C. Annius — L. Fabius Hispaniensis; Italia de nord, 82—81; RRC, 366, 1 a; pe avers ca semn de control un trofeu; RRC, p. 382, nr. 26 (numărat de sus în jos) și GR, II, p. 354, nr. 11; G=3,84
 225. A. Postumius Albinus; *serratus*, Roma, 81; RRC, 372,1; G=3,86
 226. C. Naevius Balbus; *serratus*, Roma, 79; RRC, 382,1 b; pe revers litera Q; G=3,96

IV. Thasos

A. Originale

227. G=16,68 D=32
 228. G=16,66 D=32
 229. G=16,70 D=31

230. G=16,76	D=33
231. G=16,40	D=30; fără siglă!
232. G=16,67	D=32
233. G=16,93	D=32
234. G=16,57	D=31
235. G=16,72	D=30
236. G=16,72	D=31
237. G=16,74	D=31
238. G=16,69	D=31

B. Imitații

239. G=16,76	D=30
240. G=16,81	D=32
241. G=16,57	D=31
242. G=16,53	D=32
243. G=16,61	D=32
244. G=16,65	D=32
245. G=16,87	D=31
246. G=16,56	D=31
247. G=16,75	D=31
248. G=16,66	D=32
249. G=16,74	D=32
250. G=16,66	D=31
251. G=16,32	D=31—34

Piese de Apollonia se repartizează astfel pe magistrați:

1. Aibatios — Chairenos	5 piese
2. Aristen — Koloiou	3
3. Asklapiadas — Philistionos	6
4. Theodotos — Archenos	1
5. Kallistratos — Nikia	1
6. Nikandros — Andriskou	1
7. Nikon — Aristippou	1
8. Parmeniskos — Preuradou	1
9. Simias — Aristoboulou	7
10. Soteles — Xenphontou	2
11. Phalakros — Zopyrou	1

total 29

Piese de dyrrhachiene se repartizează astfel pe magistrați:

1. Alexandros — Kallenos	2 piese
2. Alexandros — Menekka	1
3. Alkon — Theoxenou	1
4. Antigonos — Thersia	1
5. Ariston — Kleitoriou	1
6. Aphrodisios — Obrimou	1
7. Dazios — Damenos II	1
8. Euktemon — Amynta	2
9. Euktemon — Damenos II	1
10. Eunous — Amynta	1
11. Eunous — Aristenos	1
12. Eunous — Theogeneos	1
13. Eunous — Kleitoriou	1
14. Eunous — Nikyllou	1
15. Eunous — Philippou II	1
16. Eunous — Chairillou	1
17. Eutychos — Aristarchou	1
18. Echephron — Asklapou	3
19. Echephron — Zopyrou	2
20. Herakleidas — Arimnastou II	2
21. Herodotos — Arimnastou II	1

22. Herodotos — Nikenos	1
23. Herodotos — Parmeniskou	1
24. Kerdon — Aristenos	1
25. Kerdon — Aristenos II	1
26. Ktetos — Amynta	5
27. Ktetos — Damenos II	2
28. Ktetos — Kleitoriou	2
29. Ktetos — Phaniskou	1
30. Kydippos — Amynta	1
31. Leonidas — Phaniskou	1
32. Lysen — Zopyrou	1
33. Machatas — Zopyrou	1
34. Monounios — Damenos II	4
35. Nikandros — Gorgenos	1
36. Xenon — Damenos II	15
37. Xenon — Damenos III	1
38. Xenon — Pyrba	17
39. Xenon — Pyrba II	2
40. Xenon — Phyllia	9
41. Xenon — Philodamou	4
42. Xenon — Charopinou	5
43. Perigenes — Damenos II	2
44. Perigenes — Phaniskou	3
45. Stratonikos — Heortaiou	1
46. Sostrion — Damenos II	2
47. Sostrion — Kleitoriou	3
48. Sostrion — Phaniskou	1
49. Phereneikos — Damenos II	1
50. Philemon — Aristenos	1
51. Philemon — Theogeneos	1
52. Philostratos — Damenos II	4
53. Philon — Phaniskou	4
54. Philotas — Askapou	2
55. Philotas — Damenos II	1
56. Philotas — Zopyrou	3
57. Philotas — Kleanoros	2
58. Philotas — Nikyllou	1
59. Philotas — Chairillou	2
60. Imitații	17

total 156 piese

Drachmele de Apollonia se încadrează în seria de emisiuni cunoscute și catalogate de Maier și completate apoi de Ceka. Printre piesele de Apollonia figurează și o piesă incusă, nr. 26.

Cu totul altfel stau lucrurile cu drachmele de Dyrrhachium originale (nr. 30—168) și cu imitațiile lor (nr. 169—185).

Alături de piesele originale, descrise în lucrările amintite ale lui Maier și Ceka, în tezaur apar o serie de emisiuni, fie cu totul inedite, fie confirmând prin numărul și execuția lor calitatea de emisiuni originale a unor piese deja semnalate.

Cele 17 imitații, la rindul lor, oferă date interesante asupra emisiunilor originale care le-au servit ca model, asupra gradelor și fazelor procesului de barbarizare a tipului și legendei acestor emisiuni, proces care este departe de a fi simplu și oferă o gamă întreagă de nuanțe, ce diferă de la atelier la atelier și, probabil, de la meșter la meșter, precum și asupra îndemînării tehnice a imitatorilor și a metodelor de lucru folosite de ei. Elc ne spun deasemeni dacă, și în ce măsură, imitatorii cunoșteau scrisul grecesc sau erau analfabeți.

Și în seria de drachme dyrrhachiene există piese incuse, trei între cele originale (nr. 34, 96, 168) și una între imitații (nr. 185).

Vom discuta pe rând, întâi datele pe care le oferă piesele originale.

Piesa nr. 34, incusă, a fost încadrată la emisiunea C, 68, pentru că Antigonos nu apare asociat cu alt magistrat decât Thersias.

La piesa nr. 35 din tezaur numele magistratului este Ariston, nu Aristion, cum apare greșit la Ceka⁶.

Piesa nr. 36 se deosebește printr-un detaliu de C, 118 (=M, 331): prin faptul că bonetele dioscurilor sînt *în exergă*, în timp ce la Maier ele figurează în cîmpul aversului sus⁷.

Aceasta poate fi însă o greșală a lui Maier, pentru că Schlosser, care în ciuda vechimii sale se dovedește adesea util, citează două piese ale aceluiași magistrat, Obrimos, cu bonetele discurilor în exergă⁸.

Piesa nr. 46 prezintă o asociere inedită de magistrați: Eunous — Philippou. Cel de al doilea, al cărui simbol este cornul abundenței și mîciuca de pe avers⁹, este cunoscut, pentru că el apare asociat cu Konon¹⁰. Ireproșabila execuție a piesei din tezaur, atît în ce privește tipul cît și legenda, ca și greutatea ei, exclud, credem noi, posibilitatea unei imitații. Rămîne însă ca descoperirea mai multor exemplare din această serie să o înscrie definitiv în rîndul emisiunilor originale¹¹.

Se mai cere precizat că acest Philippos nu este identic cu cel care figurează pe emisiunea Aristodamos — Philippou din tezaurul de la Jubice¹².

Piesele nr. 54—55, cu magistrații Herakleidas — Arimnastou și nr. 56, cu magistrații Herodotos — Arimnastou, se deosebesc de emisiunile C, 204 (= M, 115) și, respectiv, C, 208 (=M, 116) prin faptul că pe avers apare în exergă un ciorchine de struguri, în timp ce la emisiunile amintite apare pe avers sus capul lui Helios, o bufniță în cîmp dreapta și un arc cu tolbă în exergă. Același magistrat, Arimnastos, cu simbolul ciorchine de struguri, este atestat de emisiunea Aphrodisios — Arimnastou (C, 109=M, 114). Este deci logic să acceptăm existența a doi magistrați cu același nume, Arimnastos, avînd însă simboluri diferite și asociați amîndoi cu Herakleidas.

Dar dacă acest lucru pare a fi dovedit, există însă o neclaritate în ce privește asocierea celor doi Arimnastos cu alți magistrați: Schlosser¹³

⁶ Vezi și C, p. 202, la corrigenda: dealtfel el face referință la M 259, unde numele magistratului este Ariston.

⁷ „Oben Dioskurenmüntzen“.

⁸ Schlosser, p. 86, nr. 215—216.

⁹ În legătură cu faptul că simbolul sau simbolurile legate de numele magistratului de pe revers sînt reprezentate, *de obicei*, pe aversul pieselor dyrrhachiene, vezi C, p. 91—92, nu socotim necesar să mai repetăm acest fapt la discutarea celorlalte emisiuni din tezaur.

¹⁰ Vezi C, 263 = M, 374.

¹¹ Schlosser, p. 64, nr. 364 semnalează o emisiune cu Philippos avînd ca simbol pe avers capul lui Helios cu raze. În orice caz nu este vorba despre emisiunea din tezaurul de la Bobaia și nu este sigur că nu este o imitație, pentru că legenda aversului este incompletă.

¹² H. Ceka în *Ilyria*, 1, 1971, p. 83—103: piesa nr. 13 din acest tezaur (= C, 93), pe aversul ei nu figurează nici un simbol. Este vorba deci de doi magistrați diferiți cu același nume, Philippos. Rămîne încă discutabil cel menționat pe piesa dată de Schlosser (vezi nota 11).

¹³ P. 45—46, nr. 51—57.

menționează pe Arimnastos, cel avînd ca simbol ciorchinele de struguri, ca asociat cu toată seria de magistrați care la Maier (nr. 114, 116—119) deci, cu excepția lui Herakleidas (M, 115), figurează și asociați cu Arimnastos, cel care are ca simbol capul lui Helios, bufnița, arcul și tolba. S-ar putea ca acest lucru să se datoreze unei confuzii generate de practica lui Maier de a folosi, uneori abuziv, termenul *ebd.* (= *ebendas* = același, idem), fără a ține cont dacă acest termen se referă la seria imediat precedentă (cum ar fi firesc) sau la o serie precedentă, dar mai îndepărtată. Deocamdată și Maier și Schlosser confirmă fără dubiu autenticitatea seriei reprezentate de piesele 54—55 din tezaur, ceea ce împreună cu calitatea impecabilă a pieselor le certifică autenticitatea și ne împiedică să vedem în ele imitații care asociază arbitrar tipuri de avers și revers de la emisiuni diferite.

Un oarecare dubiu rămîne asupra faptului dacă alături de emisiunea reprezentată prin piesa nr. 56 din tezaur, Herodotos — Arimnastou sigur autentică, mai există una cu aceeași magistrați, dar cu simbolul menționat de M, 115¹⁴.

Piesa nr. 60, emisă de magistrații Kerdon și Aristenos II, se deosebește de emisiunea C, 251 (= M, 127) pentru că pe avers, în loc de o ramură de palmier în cîmpul stîng și un corn al abundenței în cîmpul drept, are sus un cap de femeie cu sceptru, iar în exergă o bufniță. Este cu siguranță simbolul unuia dintre magistrații cu numele Aristen din seria dată de Maier¹⁵. Autenticitatea piesei este confirmată de piesa nr. 148 din tezaur, cu magistrații Philemon — Aristenos, care are pe avers aceleași simboluri legate de numele magistratului Aristen II (C, 424 = M, 130). Se cere însă făcută aici o precizare: M, 130 consideră în *chip eronat*, simbolul din exergă un ciorchine de struguri; simbolul este însă cu certitudine o bufniță, seamănă perfect cu cel de pe piesa nr. 60 și se deosebește doar de forma specifică a ciorchinelui de struguri cu vrejuri, așa cum este sistematic reprezentat pe emisiunile dyrrhachiene. Simbolurile de pe cele două emisiuni reprezentate prin piesele nr. 60 și 148 din tezaur, simboluri comune amîndorora, le confirmă astfel ambelor autenticitatea, susținută dealtfel și de calitatea fără cusur a execuției tehnice.

Seria de drachme nr. 82—96, Xenon — Damenos II, se deosebește de emisiunea magistraților omonimi C, 357 (= M, 179): pe avers în cîmp în dreapta, are un spic, iar în exergă un ciorchine de struguri, în timp ce la M, 179 este menționat un plug în exergă, fără alt simbol în cîmp. Există deci în tezaur două emisiuni Xenon — Damenos. Din cea de a doua, reprezentată prin piesele nr. 82—96, se cunoșteau pînă acum opt exemplare în tezaurul de la Vișoara¹⁶, patru în cel la Pănade¹⁷, un exemplar în cel de la Voivodeni¹⁸, un exemplar în tezaurul din Dolj¹⁹

¹⁴ De asemeni ni se pare puțin probabil ca toată seria de magistrați de pe aversul emisiunilor nr. 114—119 să fie asociată cu emisiuni ale ambilor magistrați cu numele Arimnastos. Rezolvarea acestei probleme depășește însă cu mult scopul articolului de față.

¹⁵ M, 125—132.

¹⁶ B. Mitrea, în *SCN*, 2, 1958, p. 74, nr. 763—770.

¹⁷ B. Mitrea, în *Apulum*, 9, 1971, p. 204, nr. 248—251.

¹⁸ E. Chirilă, în *Apulum*, 7, 1, 1968, p. 127, nr. 33.

¹⁹ N. Conovici, în *Thraco-dacica*, 6, 1—2, 1985, p. 61, nr. 17.

și șase în tezaurul de la Cehei²⁰. La acestea se adaugă acum cele 15 exemplare din tezaurul de la Bobaia, cu cel puțin șapte stanțe de avers și zece de revers²¹. Numărul de piese din această emisiune citat de noi²², 35 de piese, conferă, credem, drept deplin de cetățenie acestei emisiuni Xenon — Damos II în rindul pieselor dyrrhachiene originale.

Piesa nr. 97, cu perechea de magistrați Xenon — Damos III, se deosebește de C, 357 (= M, 179) prin faptul că are pe avers sus în câmp un vultur, iar în câmp dreapta o tolbă. Drachma este de excelentă execuție, singurul element neobișnuit fiind greutatea ei, 4,69 g. Se știe că piesele originale dyrrhachiene nu păcătuiesc niciodată printr-o greutate excesivă: cea mai grea piesă originală din tezaur, nr. 84, cântărește doar 3,59 g, iar media pieselor se situează în jurul cifrei de 3,20. În schimb falsul nr. 183 din tezaur cântărește 3,72 g. Piesa asociază aversul emisiunilor C, 363 (= M, 405) cu numele magistratului Damos. Descoperiri ulterioare vor decide și în cazul piesei nr. 97 dacă piesa este autentică sau nu. Noi am pus-o provizoriu între cele autentice.

Piesele nr. 115—116, Xenon — Pyrba II, se deosebesc de emisiunile magistraților omonimi (C, 360 = M, 351) prin lipsa vulturului de pe avers; la ambele piese *aversul este executat cu aceeași stanță*. Pe revers figurează însă măciuca, simbolul lui Pyrba, așa ca la C, 360 (M, 351). Cele două piese pot fi originale, dar acest lucru se cere confirmat. Remarcăm însă că alături de emisiunea Xenon — Pyrba (C, 360 = M, 351), nr. 98—114, de cea din tezaurul de la Bobaia nr. 115—116, al cărei status rămâne încă neprecizat, mai există o emisiune Xenon — Pyrba în tezaurul de la Voivodeni (nr. 133—134) cu vultur pe avers, dar fără măciucă pe revers. Aceste emisiuni ar sugera existența a cel puțin doi magistrați cu numele Pyrba, asociați cu Xenon.

Piesele nr. 115—116 deschid însă o problemă dintre cele mai interesante pe care o vom discuta mai jos.

Am discutat mai sus piesa nr. 148 și nu credem necesar să reluăm discuția.

Deși numai 17 la număr, imitațiile sigure de piese dyrrhachiene din tezaurul de la Bobaia, nr. 169—185, prezintă o remarcabilă varietate atât în ce privește calitatea reproducerii și mersul procesului de deteriorare a imaginii și a legendei, cât și în ce privește asocierea tipurilor și legendelor de avers și revers.

Noi am stabilit în această ordine de idei următoarea clasificare a imitațiilor din tezaur, care, în linii mari, poate fi considerată general valabilă pentru imitațiile pieselor provenind din ambele orașe de la Marea Adriatică:

a. imitații asociind aversul și reversul aceleiași emisiuni (nr. 169—178). Literele, deși stingace, înghesuite și uneori globulate, permit identificarea numelui magistraților și astfel a emisiunilor ce le-au servit ca model. Simbolurile de pe avers sînt mult schematizate, dar încă identificabile. La piesele nr. 170—171 și 176, 178, laturile patrulaterului de pe revers sînt redată prin linii groase.

²⁰ E. Chirilă — Al. M. Matei, în *ActaMP*, 10, 1986, p. 101, nr. 368—383.

²¹ Multe din piese fiind descentrate, deci cu mari deplasări ale stanței, am preferat să dăm numărul minim de stanțe identificabile.

²² Datele nu au pretenția de a fi exhaustive; le considerăm însă concludente.

O problemă interesantă pune piesa nr. 177, Xenon — Charopinos: deci cu numele magistratului de pe revers la nominativ, nu la genitiv. Fără anumite stângăcii de execuție piesa ar putea trece drept originală. În orice caz ea nu este unicat: un exemplar asemănător, dar lucrat cu alte stanțe de avers și revers, fără vultur sus în câmpul aversului, se află în tezaurul din Dolj²³. Se pare că în acest caz meșterul cunoștea scrisul grecesc, dacă a fost în stare să scrie corect numele monetarului la nominativ în loc de genitiv, pentru că nu cunoaștem nici un magistrat dyrrhachian cu acest nume, care să figureze pe aversul unei piese și de unde meșterul să-i fi copiat numele.

b. Imitație asociind încă aversul și reversul aceleiași emisiuni (nr. 179). Tipul aversului și simbolurile încă identificabile. Litere globulate, deformate, înghesuite, în special la legenda aversului. Identificarea lor este dificilă, dar încă posibilă.

c. Imitații asociind încă aversul și reversul aceleiași emisiuni. Legenda aversului și reversului ca și două din simboluri iau forme aberante, greu identificabile, doar prin analogie (nr. 180), iar al treilea simbol lipsește; emisiunea originală avea pe avers în câmp stînga o măciucă, în câmp dreapta un spic, iar în exergă un ciorchine de struguri. Spicul n-a mai fost reprodus.

La nr. 181 un avers relativ bine executat se asociază cu un revers la care legenda este total aberantă²⁴; se păstrează încă simbolul de pe revers; *stanța reversului identică cu cea a piesei nr. 183*.

d. Emisiuni care asociază un avers și un revers de la emisiuni diferite: nr. 182—183. La nr. 182, Eunous — Boikenos, deși asocierea numelor celor doi magistrați este atestată (C, 170 = M, 151), simbolul de pe avers, vultur pe trăznet, sugerează că aversul a fost imitat după o emisiune Eunous — Damageos (C, 171 = M, 166) sau Eunous — Menekka (C, 175 = M, 297), la care aversul poartă simbolul amintit. La piesa nr. 182 acest simbol este foarte schematizat și literele stîngace. Pe revers litera B ia forma unui dreptunghi vertical, tăiat la mijloc de o linie orizontală.

Piesa nr. 183 asociază un avers de la o emisiune Ktetos — Damenos (C, 276 = M, 176) cu un revers Pyrba (C, 360 = M, 351) lucrat cu aceeași stanță ca și cel al piesei nr. 181.

Dar numele de pe avers se transformă în Tetos, iar cel de pe revers ia forma aberantă DTA, ca la nr. 181. Reversul pieselor nr. 181 și 183 este lucrat cu aceeași stanță. O piesă identică cu avers lucrat cu aceeași stanță ca a piesei nr. 183 și cu o stanță de revers asemănătoare, dar nu identică, apare în tezaurul din Dolj²⁵. Maier²⁶ citează și el o piesă Tetos, dar asociat cu Damenos, cu simbolurile spic și ciorchine. Există o absolută certitudine că piesele nr. 181 și 183 din tezaur și piesa nr. 131 din tezaurul din Dolj provin din același atelier. Este posibil ca și piesa menționată de Maier să provină din același atelier cu cele trei amintite mai sus. Se pare că meșterul, sau meșterii, din atelier dispuneau de mai

²³ N. Conovici, *art. cit.*, p. 63, nr. 129.

²⁴ Pyrba devine DTA. Cf. reversul piesei nr. 131 din tezaurul din Dolj.

²⁵ N. Conovici, *art. cit.*, p. 63, nr. 131.

²⁶ M, 176.

multe stanțe de avers și revers de la emisiuni diferite, pe care le combină arbitrar, fără a ține seamă cum se asociază ele pe emisiunile originale.

e. Emisiune cu legenda aversului și reversului total neidentificabile (nr. 184). Numele de pe avers, scris pe două rinduri, este un nume mai lung, din cele care și la emisiunile originale se scriu pe două rinduri, iar elemente din ceea ce pare a fi litera Phi sugerează numele Philostratos. Pe revers anumite elemente ar putea sugera numele Pyrba, pentru că și la emisiunile originale acest nume lasă liberă o latură a patratului de pe revers, așa cum este cazul la piesa pe care o discutăm.

Piesa nr. 185 este incusă. Numele de pe avers este sigur Ariston. Este greu de precizat dacă simbolul deformat din exergă reprezintă un ciorchine de strugure sau alt simbol. Orice tentativă de a preciza emisiunea, sau emisiunile, ce au servit ca model se lovește tocmai de faptul că piesa este incusă. Piesa nr. 185 arată că accidentele de batere care la piesele originale dau pe cele incuse se produc și în atelierele care lucrează imitații.

Se remarcă de la bun început că o mare parte din imitații (nr. 170—174, 176, 178—179), deci 8 din cele 17, sînt executate după emisiuni la care numele magistratului de pe revers este Zopyros. Această se poate datora numărului mare de emisiuni pe care acest Zopyros figurează asociat cu numeroși magistrați și, implicit, numărului mare de piese cu numele său aflate în circulație, dar și vechimii emisiunilor sale: ele sînt prezente în ambele tezaure de la Dieci²⁷, care sînt considerate ca cele mai vechi tezaure de piese de Apollonia și Dyrrhachium din Dacia²⁸; în tezaurul de la Dieci II există 35 de imitații ale emisiunilor lui Zopyros²⁹.

Un fenomen analog apare în tezaurul de la Basarabi: din 20 de imitații de drachme dyrrhachiene 15 sînt executate după emisiuni purtînd, de data aceasta pe avers, numele lui Meniskos³⁰, care chiar dacă nu aparține unuia și aceluiași magistrat (ar putea fi vorba de doi³¹, dacă nu trei magistrați cu acest nume) este asociat cu nu mai puțin de 16 magistrați pe reversul drachmelor dyrrhachiene³² și apare deci pe un mare număr de piese. Emisiunile unuia dintre acești magistrați, Meniskos II sînt foarte abundente: în tezaurul de la Cehei nu mai puțin de 341 de piese din cele 545 ale tezaurului au pe avers numele lui Meniskos³³.

O întrebare pertinentă cu caracter general este unde se aflau atelierele care produceau aceste imitații? În acest sens, de o mare utilitate ar fi existența unui corpus, bine ilustrat, al imitațiilor de monete de Dyrrhachium și Apollonia descoperite în Dacia, care ar oferi, pe lângă alte date utile, posibilitatea de a se urmări stanțele cu care au fost exe-

²⁷ Al. Sășianu, *Moneta antică în vestul și nord-vestul României*, Oradea, 1980, p. 109—119.

²⁸ A. Giovaninni, *Rome et la circulation monétaire en Grèce au II-ème siècle avant J.C.*, Basel, 1968, p. 14, 26—27; E. Chirilă — Al. V. Matei, în *ActaMP*, 10, 1986, p. 105 cu nota 40.

²⁹ Al. Sășianu, *op. cit.*, p. 118, 119.

³⁰ G. Popilian, în *Historica*, 3, 1974, p. 51.

³¹ Ceka, p. 92.

³² C, nr. 316—331.

³³ E. Chirilă — Al. V. Matei, *art. cit.*, p. 100—101.

cutate imitațiile. Subliniind stringenta necesitate a unui asemenea corpus, trebuie să constatăm că el rămâne încă un *pium desiderium* al cercetării noastre numismatice.

În orice caz, variațiile în ce privește calitatea execuției imitațiilor și numărul lor relativ mare duc în mod necesar spre ideea existenței mai multor ateliere aflate în cea mai mare parte în spațiul illyric și, poate, chiar în cele două orașe, Apollonia și Dyrrhachium³⁴. Noi am reușit, credem, să identificăm câteva piese care provin din două ateliere: nr. 177 din tezaurul de la Bobaia, împreună cu nr. 129 din tezaurul din Dolj, pe de-o parte și nr. 181 și 183 din tezaurul de la Bobaia împreună cu nr. 131 din tezaurul din Dolj³⁵. Prezența lor în două tezaure atât de îndepărtate unul de altul sugerează că ele au fost executate în afara teritoriului dacic.

Nu este exclus însă ca o parte din imitațiile de drachme de Apollonia și Dyrrhachium care circulă în Dacia să fi fost executate aici, în deosebi în zona intracarpatică a Daciei³⁶. Ipoteza în sine a fost emisă încă de Ceka³⁷, dar mai mult ca posibilitate teoretică.

Există însă în tezaurul de la Bobaia două piese, nr. 115—116, care ne pun în fața unei tulburătoare întrebări tocmai datorită recentei descoperiri de extremă importanță din cetatea dacică de la Grădiștea Muncelului. După cum s-a mai spus, aversul celor două piese este executat cu aceeași stanță, deci ele provin din același atelier. După cât știm, nu există nici în tezaure, nici în descoperiri izolate piese identice cu acestea. Noi le-am așezat, cu rezerve, în rîndul celor originale, dar, deși bine executate, elemente și detalii de stil³⁸, în deosebi la avers, le deosebesc de piesele care pot fi considerate sigur originale. Prezența ambelor piese în tezaurul de la Bobaia ridică întrebarea dacă ele nu sînt produsul unui atelier local³⁹ din zona cetăților dace din Munții Orăștiei.

Recenta descoperire la Grădiștea Muncelului a unui atelier monetar de epocă dacică, din care provin pînă acum⁴⁰ două stanțe pentru denari republicani și una pentru un denar imperial de la începutul secolului I e.n., justifică din plin această întrebare: este un fapt cunoscut și acceptat că dacii au imitat tetradrachmele lui Filip II, cele ale Macedoniei I (după care au emis și piese de tipul drachmei), denarii republicani și, după cum arată una din stanțele despre care aminteam, începuseră să imite și denari imperiali. Ei imită deci emisiunile care circulă intens în Dacia. Ne apare perfect logică întrebarea de ce n-ar fi imitat și drachmele de Dyrrhachium, care reprezentau o parte impresionantă a numerarului de argint aflat în circulație în Dacia la finele

³⁴ Ceka, p. 53.

³⁵ La care s-ar putea adăuga și piesa M, 176.

³⁶ Ne gîndim îndeosebi la numărul mare de imitații după piese ale lui Zopyros din tezaurul de la Dieci II și Bobaia, dar și la alte imitații.

³⁷ Ceka, p. 53.

³⁸ În legătură cu noțiunea de stil vezi interesante observații ale lui H. Mattingly în *Numismatic Chronicle*, 9, 1949, p. 57—74 și 12, 1952, p. 67—71.

³⁹ După cum s-a mai spus piese lucrate cu aceeași stanță mai există în tezaurul de la Bobaia (nr. 181 și 183), dar ele își au echivalent și în tezaurul din Dolj. Această difuziune exclude în chip automat proveniența lor dintr-un atelier din zona de descoperire a tezaurului de la Bobaia.

⁴⁰ Cercetările sînt încă în curs.

secolului II și începutul secolului I e.n.: imitarea pieselor dyrrhachiene s-ar situa astfel pe linia unei vechi și bine stabilite tradiții monetare dace.

Evident, în lipsa unor stanțe după monete de Dyrrhachium și Apollonia sau a unui grupaj mai mare de piese asemănătoare celor două discutate mai sus în tezaure sau descoperiri izolate din zona cetăților dace din Munții Orăștiei, cele spuse mai sus rămân deocamdată în stadiul de ipoteză de lucru. Dar nu trebuie uitat faptul că multe aspecte ale numismaticii noastre antice au fost inițial ipoteze de lucru, înainte de a deveni fapte evidente, dovedite și acceptate.

Monetele republicane din tezaur, cu excepția pieselor nr. 200 și 218, nu pun probleme deosebite. Deși ele se înșiruie între 194/190 î.e.n. și 79 î.e.n., ele au ajuns în Dacia și au fost tezaurizate în jurul datei indicate de cea mai recentă monetă republicană din tezaur. Este un fapt acceptat că denarul republican pătrunde masiv în Dacia doar de pe la ±80 î.e.n.

Piesa nr. 200 poate fi o imitație barbară; simbolul de pe aversul piesei nr. 218 rămîne încă neprecizat⁴¹.

După cum s-a mai spus tezaurul cuprinde și 25 de tetradrachme thasiene, originale și imitații. Piesele nr. 227—230, 232, 234—238 au sigla M barat; nr. 231 nu are siglă; nr. 233 are sigla M; toate imitațiile au sigla M barat. În ce privește imaginea de pe avers, toate cele 25 de piese thasiene se încadrează în descoperirile curente de astfel de piese din Dacia, deci nu aduc nimic nou în ce privește portretul lui Dionysos de pe aceste piese. Remarcăm că și aici, ca și la celelalte tezaure de sau cu piese thasiene din Dacia, lipsesc imitațiile mai târzii cu legendă ilizibilă, total globulată și cu barbarizare avansată a tipului de avers și revers⁴².

Ce se poate spune în legătură cu cronologia tezaurului? Elementele principale ale acestei cronologii se bazează pe grupul de piese dyrrhachiene și pe cel de piese republicane.

În ce privește primul grup se remarcă de la bun început două fapte: numărul mare de magistrați față de numărul pieselor și lipsa totală a emisiunilor purtînd pe avers numele Meniskos. Din acest punct de vedere tezaurul de la Bobaia prezintă o remarcabilă analogie cu tezaurele de la Dieci I și II, cu precizarea că în tezaurul de la Dieci II există totuși o piesă Meniskos I — Arhippou⁴³. Dat fiind numărul mare de emisiuni cu cei doi (sau trei) magistrați cu numele Meniskos în tezaurele de la Dieci I și II, cu precizarea că în tezaurul de la Dieci II explică decît printr-un hiatus cronologic în procesul de acumulare al tezaurului de la Bobaia, în sensul că la lotul inițial reprezentat prin piese de Dyrrhachium anterioare emisiunilor cu Meniskos I—II, s-au adăugat la o dată mult mai tîrzie, lotul de piese republicane și cel de

⁴¹ El nu seamănă nici cu cel dat de GR, I, p. 289, nr. 2239, III, pl. XXXVI/6; Belloni, nr. 1205, îl consideră simbol cu semnificație incertă; el nu figurează nici la A. S. Fava, *I simboli nelle monete argentee repubblicane e la vita dei Romani*, Torino, 1969.

⁴² În legătură cu tipologia acestor emisiuni barbarizate vezi R. Göbl, *Ostkel-tischer Typenatlas*, Braunschweig, 1973, pl. 46, III, 1—5; pl. 47—51.

⁴³ Al. Sășianu, *op. cit.*, p. 116, nr. 187.

piese thasiene. Dacă grupul de piese dyrrhachiene ar fi fost acumulat la o dată când emisiunile cu Meniskos se aflau în circulație, ar fi fost imposibil, credem noi, să nu fi ajuns în lot măcar un exemplar din aceste emisiuni. Exemplul oferit în acest sens de tezaurul Dieci II este concludent în această privință. Lotul inițial de piese dyrrhachiene din tezaurul de la Bobaia pare a reprezenta, alături de cele două tezaure de la Dieci, una din cele mai vechi acumulări de piese dyrrhachiene din Dacia. El este anterior tezaurelor de la Voivodeni, Basarabi, Pânade, Viișoara, Cehei, Șimleul Silvaniei și din Dolj. În această ordine de idei se poate accepta faptul că emisiunile bine reprezentate în tezaur (Xenon—Damenos II, cu 15 piese, Xenon—Pyrba, cu 17 piese, Xenon—Phyllia, cu 9 piese) precedă cu puțin timp emisiunile cu Meniskos. Drachmele de Apollonia au fost acumulate odată cu cele dyrrhachiene⁴⁴.

Piese republicane au fost acumulate mai târziu, în jurul datei oferite de cel mai recent denar republican din tezaur, 79 î.e.n.

Tot în jurul acestei date a fost adăugat și lotul de piese thasiene; elemente cronologice oferite de tezaurul de la Bobaia și de cel de la Iclânz⁴⁵ sugerează că imitațiile de piese thasiene din prima serie, la care se poate urmări emisiunea originală ce a servit ca model, datează încă din cel de al doilea deceniu al secolului I î.e.n.

Cea mai recentă piesă republicană din tezaur dă o indicație în legătură cu data îngropării lui: după anul 79 î.e.n., poate în 78 sau 77 î.e.n. Cauzele îngropării pot fi eventual puse în legătură cu situația creată de ascensiunea lui Burebista și cu numeroasele expediții militare conduse de el. Tezaurul ar fi putut aparține unui demnitar, care l-a pus la adăpost înainte de a pleca într-o astfel de expediție, din care probabil nu s-a mai întors. Dealtfel în sensul unui status social superior al proprietarului pledează nu numai tezaurul în sine, care reprezintă aproximativ 1,5 kg de argint monetizat, și faptul că el cuprinde cea mai bună monetă de argint care a circulat în Dacia la acea dată⁴⁶, ci și recipientul în care a fost depus tezaurul: o cană italică de bronz, deci un articol de import, de valoare ridicată și, ca atare, greu accesibil unui personaj de condiție modestă. În această ordine de idei, tezaurul de la Bobaia confirmă odată mai mult evoluția unui proces de accentuată diferențiere socială, care se intensifică de pe la mijlocul secolului II î.e.n. și care se manifestă din plin în secolul I î.e.n. în Dacia⁴⁷.

Cu acestea ne încheiem observațiile asupra tezaurului monetar de la Bobaia, care aduce o contribuție interesantă la aspectele și problemele circulației monetare în Dacia preromană în secolele II—I î.e.n.

EUGEN CHIRILĂ — EUGEN IAROSLAVSCHI

⁴⁴ Și lotul de drachme de Apollonia prezintă remarcabile analogii cu cel din Dieci II.

⁴⁵ E. Chirilă — F. M. Grigorescu, în *ActaMP*, 6, 1982, p. 15—16.

⁴⁶ Din tezaur lipsesc de exemplu monete de tip Hunedoara, din aliaj inferior și, implicit, de mică valoare.

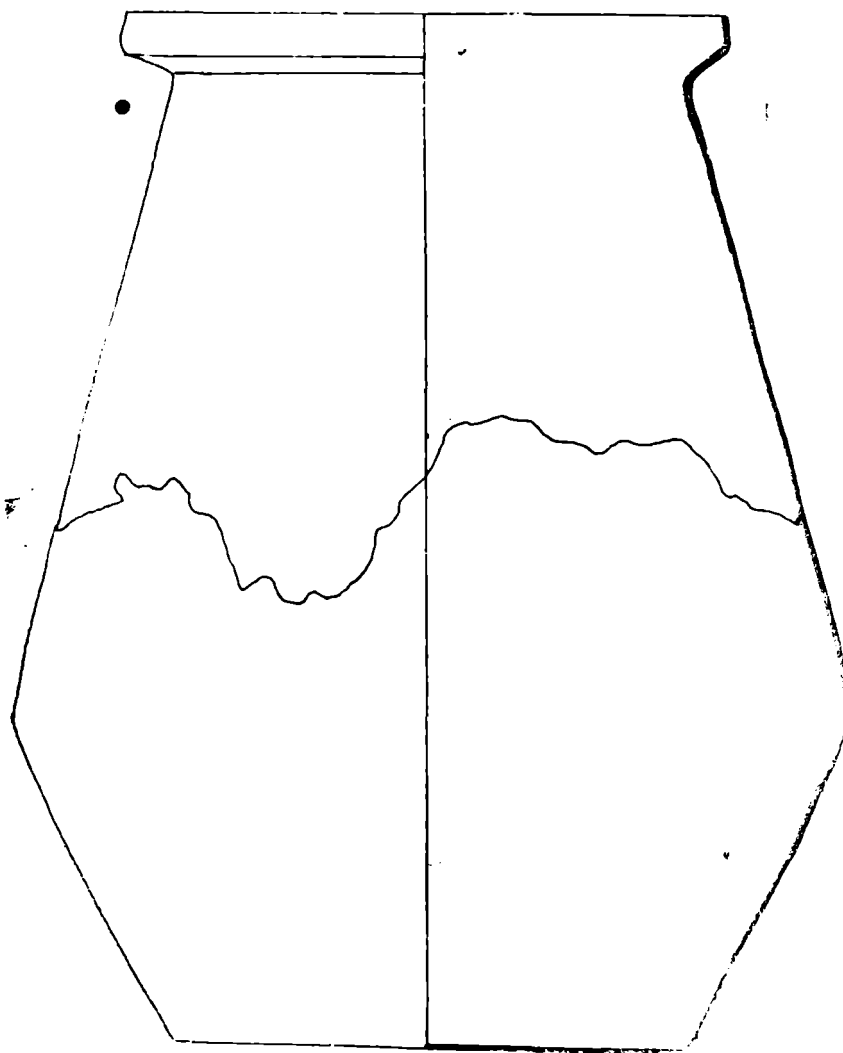
⁴⁷ E. Chirilă — Al. V. Matei, *art. cit.*, p. 109—110, cu notele 62, 62a.

THE COIN HOARD OF BOBAIA (2nd—1st century B. C.)

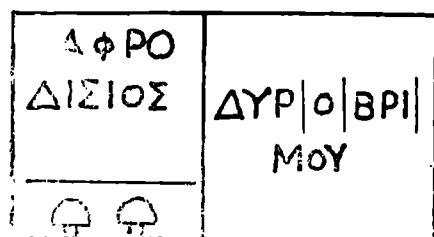
(Abstract)

The paper deals with a silver coin hoard, found in 1962, near the Bobaia village (Hunedoara county) in the region of the former Dacian capital of Grădiştea Muncelului. The hoard, kept in the Museum for History of the Cluj County, consists of 29 Apollonia drachms, 156 Dyrrhachium drachms (139 genuine and 17 imitations), 41 roman republican denarii and 25 Thasos tetradrachms (12 genuine and 13 early imitations). The coins were stored in an imported Campanian bronze vessel (see Plate I and f.n. 2). Among the genuine Dyrrhachium drachms there are some unpublished ones: nr. 36, 46, 54—56, 60, 97, 148. The coins nr. 82—96, although not present in the catalogue of H. Čeka must be considered as genuine. Up to 35 copies are known (see f.n. 16—20). Nr. 115—116 may be imitations issued in a local mint in the area of the Dacian capital. There are no other known copies in hoards or stray finds in Dacia. Some recently discovered coin dies for republican and imperial denarii from a workshop in the Dacian capital may suggest that the Dacian issued, at an earlier date, imitations of Dyrrhachium drachms as well. As said there are 17 barbarous imitations (nr. 169—185) of Dyrrhachium drachms, issued probably on the Illyrian territory. The elements for the chronology of the hoard are given by the Dyrrhachium and Roman Republican coins. They show that the hoard was built up in two stages: in the earlier one the Apollonia and Dyrrhachium coins were stored. Together with the hoards of Dieci I—II they represent the oldest hoardings of Dyrrhachium and Apollonia issues in Dacia (see f.n. 28). The main feature of these hoards is the total lack of the Dyrrhachian Meniskos issues. At a much latter date, about 80 B.C. the group of Roman Republican denarii and Thasos tetradrachms was added. The hoard was buried after 79 B.C., probably in 78/77 B.C. Its owner may have been a local dignitary, a well off personage. The hoard as such (something like 1,5 kg monetized silver), and the expensive imported bronze vessel, the coins were stored in, tell about the high social status of the owner.

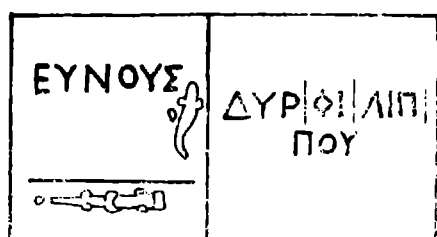
Kea to plates: Plate I: The bronze vessel in which the coins were stored (1x); Plates II—X: Issues from the hoard of Bobaia; nr. 115—116 are enlarged 2 x. G = the weight in grammes; D = diameter in millimetres.

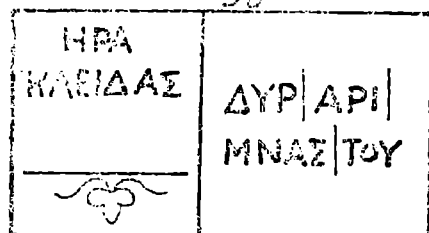
Planșa I. Vasul cu tezaur de la Bobaia. Scara 1:1

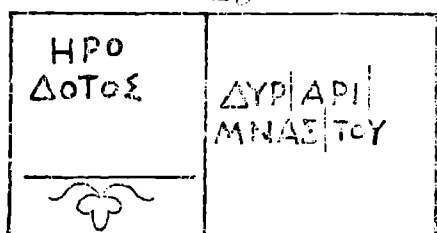
50

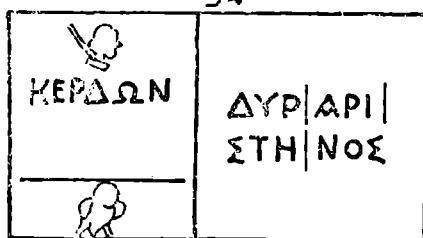
46

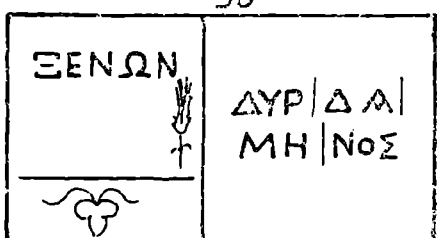
54

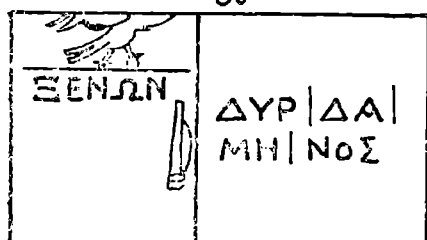
56

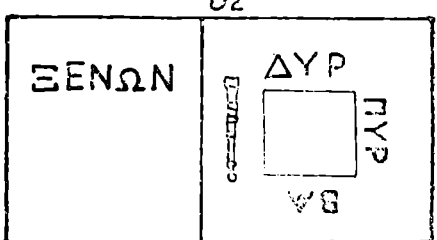
60

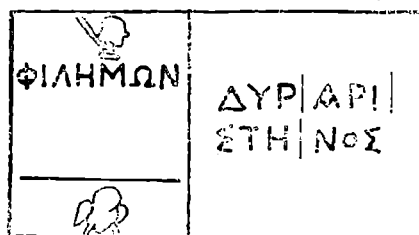
82

97

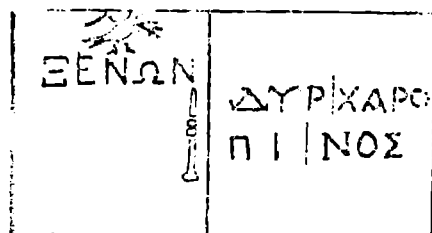

115

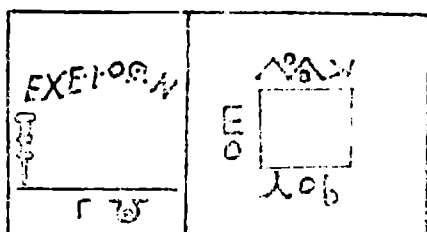

148

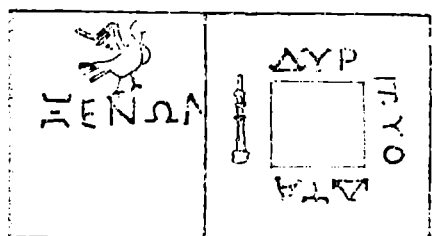
Planșa II. Emisiuni din tezaurul de la Bobaia. Numărul de pe planșe corespunde cu numărul de ordine din catalogul pieselor, Nr. 115 mărit de 2 x

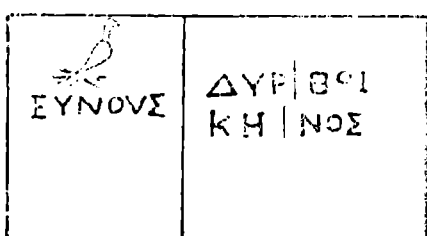
177

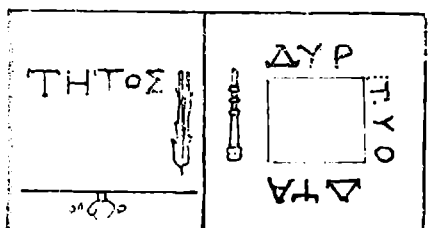
180

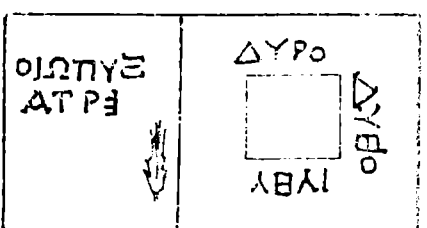
181

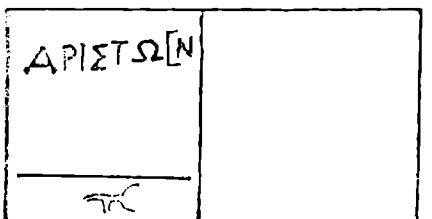
182

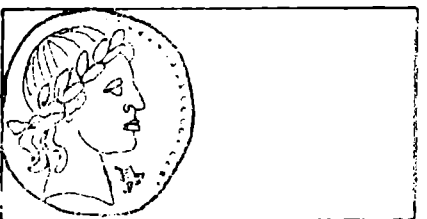
183

184

185

218

Planşa III. Emisiuni din tezaurul de la Bobaia

115

116

227

228

Planşa IV. Emisiuni din tezaurul de la Bobaia

229

230

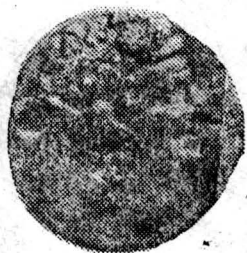

231

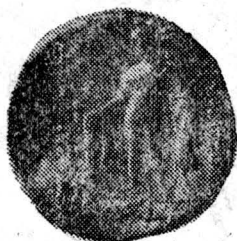

232

Planşa V. Emisiuni din tezaurul de la Bobaia

233

234

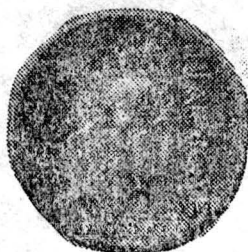
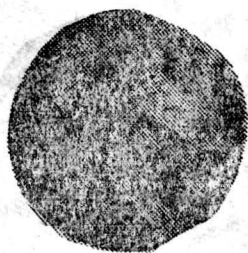

235

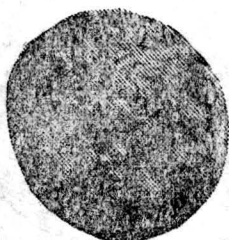

236

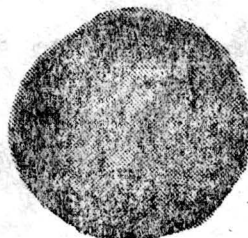
Planşa VI. Emisiuni din tezaurul de la Bobaia

237

238

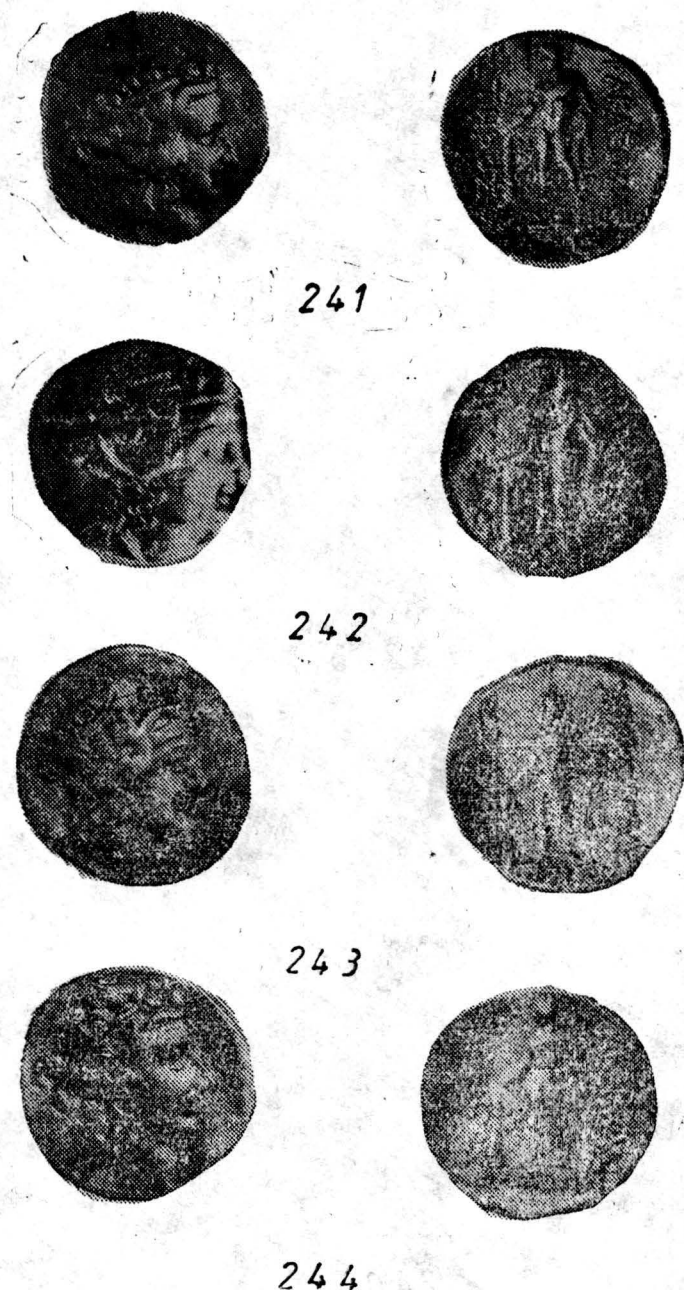

239

240

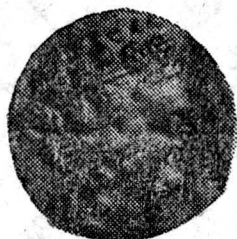
Planşa VII. Emisiuni din tezaurul de la Bobaia

Planşa VIII. Emisiuni din tezaurul de la Bobaia

245

246

247

248

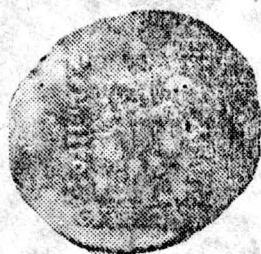
Planşa IX. Emisiunea din tezaurul de la Bobaia

249

250

251

Planşa X. Emisiuni din tezaurul de la Bobaia

AȘEZAREA DACICĂ DE LA COPĂCEL (COM. HÎRSENI, JUD. BRAȘOV)

Așezarea dacică de la Copăcel a fost identificată în luna mai 1980, cu ocazia unei periegheze ample, efectuată în zona Hîrseni-Luța din Țara Făgărașului, zonă care în cincinalul 1981—1985 a fost supusă unui vast program de îmbunătățiri funciare. Ea reprezenta singurul teritoriu din vestul județului Brașov în care nu era atestată vreo așezare dacică¹. Este situată la sud-vest de satul Copăcel, pe malul stîng al pîrîului Copăceoasa, în aval de moara hidraulică a satului, în punctul „La Gheorgheschi”. În prezent pășune, înainte de 1962 terenul era împărțit în loturi individuale, din care cauză prezintă încă unele viroage. Neafectarea sa pentru agricultură se explică prin faptul că în sezoanele excesiv pluviale apa bălțește îndelung compromițind recoltele. Începînd din anul 1980 au fost săpate mai multe canale care drenează atît suprafața așezării, cît și mlaștinile ce o mărginesc la sud și parțial la est. Toate canalele deversează în Copăceoasa. La amenajarea canalului principal, pe albia vechiului pîrîiaș ce prelua apa de la moară, a fost necesară îndreptarea unor coturi, scop în care a fost împins pămînt din stratul arabil al marginii estice a așezării. Așa au rămas la suprafață fragmentele ceramice prin care s-a pus în evidență locuirea dacilor în punctul „La Gheorgheschi”.

I. DESCRIEREA SĂPATURILOR

Cercetarea sistematică, avînd caracter de salvare, a început în luna iulie 1980. S-au practicat mai întîi cîteva sondaje, pentru a se cunoaște întinderea așezării. S-a putut astfel preciza că suprafața locuită de daci la Copăcel are aproape 1,5 ha (160 × 85 m, fig. 1). Surprinzător este faptul că ea avansează pînă lîngă malul pîrîului care, la ploi abundente sau la topirea zăpezilor de pe munte, iese din matcă inundînd cea mai mare parte din așezare. Explicația poate să conștina în deplasarea albiei pîrîului, în antichitate acesta curgînd cu cîteva zeci de metri mai spre est, unde este încă observabil un vad sec. Un detaliu topografic similar există și spre vest de așezare, ceea ce ne face să credem că albia Copăceoasei putea fi și pe aici, dacă nu cumva ea avea în antichitate

¹ La Rîușor, în punctul „Pe Grid” (circa 8 km N—NE de Copăcel) s-a descoperit o așezare întinsă, cu ceramică și unelte de piatră, așezare care nu știm însă în ce măsură se datează și înaintea cuceririi romane, preponderente fiind vestigiile din și posterioare acesteia (periegheză Fl. Costea și L. Munthiu, 1985). De asemenea, la Mîndra a fost descoperită o așezare hallstattiană, în punctul „La Stînă” (periegheză Fl. Costea, L. Munthiu, M. Mudure, 1988).

două brațe ce înconjurau stațiunea, situație similară celor de la Arpașu de Sus², Comana de Jos³, Breaza⁴, tot în Țara Făgărașului.

S-au săpat zece secțiuni (fig. 2), nouă orientate aproximativ est-vest și una (*S VII*) perpendiculară pe celelalte.

Stratigrafia, în toate secțiunile, este foarte simplă: sub stratul vegetal (1), gros de 25–30 cm, negru, afinat, urmînd singurul nivel de depunere, cel dacic (2), care nu depășește decît în cazul gropilor adîncimea de 1 m. Urmează pămîntul steril din punct de vedere arheologic, galben, impermeabil, amestecat cu pietre de prund.

În primul an au fost săpate secțiunile I–IV, în 1982 secțiunile V–VI, în anul 1984 secțiunile VII–IX, iar în anul 1985 secțiunea X.

Secțiunea I (80 × 2 m). Numerotarea carourilor, ca și în cazul celorlalte secțiuni, s-a început dinspre NE, dinspre Copăceoasa. În primii 10 m (notați cu minus deoarece ei reprezintă o prelungire ulterioară) nu s-au găsit decît sporadic fragmente ceramice de la vase modelate cu mîna sau la roată. De aici și pînă în m 70, în stratul de cultură (în cel arabil aflîndu-se constant fragmente de vase și bolovani rulați) s-au repetat aglomerări de pietre mari care, fiind destul de compacte și avînd cam aceeași suprafață, am presupus că pot proveni de la locuințe și le-am notat ca atare (*L 1*–*L 4*). Prima începe în m 13 și continuă pînă în m 17; a doua din m 30 pînă în m 39; a treia din m 47 pînă aproape de m 57, iar ultima în metri 60. În m 21–22, aproape perpendiculară pe secțiune, se află temelia unui „zid” din bolovani de rîu, nelegați cu mortar. Pe această fundație, dar și între și peste pietrele mari din celelalte locuințe (*L 1*, *L 3*, *L 4*) se afla foarte puțin cărbune de lemn. Pentru a vedea dacă acest „zid” continuă și, eventual, se constituie într-un plan de construcție, au fost săpate două mici casete (2 × 0,50 m), lateral de *S I*, presupunerea confirmîndu-se. Lățimea lui maximă este de 57 cm, înălțimea de 20–25 cm (de fapt înălțimea singurului rînd de pietre) și este așezat pe pămîntul negru. În m 26 se află un cuptor de piatră, modest; între m 36 și 42 — trei gropi superficiale ce nu pot fi de stîlp; în m 47 — o vatră ovală (90 × 70 cm), iar în m 57–58 resturile unei alte vetre mai mici (*D* = 50 cm). În m 35–36, 49–52, 63–70 sînt alte cinci gropi superficiale, fără un contur precis, din care, în antichitate, s-au extras pămînt și pietriș, gropi în care ulterior s-au înmagazinat multe vestigii interesante.

Materialele descoperite pe toată lungimea secțiunii sînt exclusiv dacice, preponderentă fiind ceramica modelată cu mîna, dar nelipsind cea lucrată la roată (*Pl. 1*, 2). Dintre obiectele speciale se cuvin menționate: un virf de săgeată cu trei muchii, o foarfecă aproape întreagă, o monedă *Dyrrhachium*, un vas întregibil modelat la roată, îngropat în pămîntul steril pînă la umăr, buza rămînînd probabil la nivelul podelei *L 4*.

Secțiunea II (60 × 2 m). La numai 25 cm sud de *S I*, ea a fost deschisă în luna septembrie a aceluiași an. Scopul trasării ei aici a fost de

² M. Macrea, I. Glodariu, *Așezarea dacică de la Arpașu de Sus*, București, 1976 (cu toată bibliografia mai veche).

³ I. Glodariu, Fl. Costea, I. Ciupea, *COMANA DE JOS. Așezările de epocă dacică și prefeudală*, Cluj-Napoca, 1980.

⁴ Th. Năgler, în *StCom*, 14, 1969, p. 89 și urm.

a verifica dacă obiectivele din *S I* continuă în această parte, în felul acesta fiind posibile și măsurători. Cu ajutorul ei s-a putut constata că unele aglomerări, respectiv locuințe, se termină ori au cea mai mare parte din perimetru în *S II*, deși nici acum ele nu sînt dezvelite complet. De asemenea, „zidul“ din *S I* continuă, păstrindu-și dimensiunile. Exact pe axa longitudinală a secțiunii, din acest „zid“ se desprinde un altul similar, formînd cu primul un unghi de 90°, lung de 2,30 m (se pare că el a fost mai lung, așa cum rezultă din cantitatea mare de bolovani răspîndiți pe încă 3 m din lungimea șanțului). La 2 m vest de „zid“ se găsește o vatră ovală, la marginea podelei din pietre mici de rîu (ceea ce înseamnă că era plasată la limita construcției, afară), cu 10 m deasupra nivelului păstrat al patului de pietre ce susținea în vechime o podea de lemn. Vatra era delimitată de o bordură de pietre mari, tot de rîu. Suprafața de ardere a fost amenajată din lut făuit, așezat pe un suport de pietre mici, vitrificate pînă la adîncimea de 17 cm, ceea ce denotă o folosire relativ îndelungată. În m 31—32, 37—38 și 58—59 se află de asemenea gropi din care în vechime a fost extras pămînt. Prima dintre ele are numai 0,36 m adîncime și conține: o oală-borcan spartă dar întregibilă (Pl. 4/1), un virf de săgeată foliform întreg și altul fragmentar, o fibulă de fier și acul de la un exemplar mai mic, tot din fier, un cuțit, toate surprinzător de bine conservate. Inițial am fost înclinați să credem că este vorba de un mormînt în groapă, acest lucru dovedindu-se însă ulterior exclus datorită lipsei oricăror urme de incinerare. Din celelalte gropi, puțin mai profunde, provine numai ceramică fragmentară, de ambele categorii. În m 44—45 — un cuptor din pietre de rîu, cu vatra din lut bătătorit, pe care nu s-a apucat a se aprinde focul, ceea ce poate să însemne și că a fost făcută în ultima fază de locuire, dar și să aibă altă explicație, pe care, lipsind orice piesă de inventar, nu o întuim.

Secțiunea III (32 × 2 m), se află la 10,50 m sud de *S II*, decalată cu 17 m spre vest de capătul *S I*. În primii 5 m — fragmente ceramice de ambele categorii; în m 5 un șir de bolovani răzleți, dar pe linia „zidului“ din *S I* și *S II*. În m 10—11 — două aglomerări de piatră de rîu. Din m 13 pînă la capătul vestic al secțiunii se află un pod de pietre rulate, printre, dar mai ales sub care s-a găsit multă ceramică, într-un strat de pămînt ce conține mult chirpic înroșit și pigmenți de cărbune de lemn. Sub pămîntul negru se așterne un alt strat de bolovani, de această dată așezați direct pe pămîntul steril. Este clar că ne aflăm în fața unei prăbușiri, acoperișul și pereții căzuți prinzînd sub ei obiectele aflate în acel moment în încăpere (Pl. 3/2). Chirpicul înroșit este concentrat în special între metrii 13 și 17 și are urme de leasă de nulele groase de 3—8 cm. Se pare că acesta nu provine de la pereții locuinței cu podea de piatră, ci de la o altă construcție aflată în apropiere. Pe baza celor descoperite în acest sector, îndeosebi în partea sudică a secțiunii (inclusiv o lupă silicoasă, vitrificată, similară celor de la Șercaia⁵), momentan presupunem că este vorba de un cuptor de redus minereul de fier, mai cu seamă că în perimetrul *S III* există numeroase bucăți de zgură

⁵ I. Glodariu, Fl. Costea, *Așezarea dacică de la Șercaia*, în *Cumidava*, XIII/2, Brașov, 1983.

(Pl. 3, b, c, d). Asocierea dintre acestea și lupa silicoasă se repetă în *S II*. În m 23, unde se termină podeaua de piatră, a fost descoperită tetradrahma macedoneană (Pl. 3/3).

Secțiunea III A (25×2 m). Este de fapt o continuare a *S III* din anul 1980, la 1 m N de aceasta (numerotarea carourilor s-a făcut din acest motiv în continuare). Din solul vegetal au provenit fragmente ceramice și pietre de râu, rulate. Nivelul de depunere al vestigiilor nu coboară sub 0,65 m, este deranjat de plug și conține multă ceramică fragmentară. Tipologic este prezent aproape tot repertoriul dacic știut. Subliniem prezența vaselor de provizii de culoare roșie, unele cu buza în trepte și capacele cu și fără guler, grupate în principal între m 21—25. Din m 27 provine un cuțit de fier, curbat, iar din m 35 din nou zgură de fier. În m 21—25, 26—27 și 32—35 — aglomerări de pietre de râu, mari, unele direct pe pământul viu, altele în amestec cu pământ negru, mai la suprafață. Coroborate cu secțiunile învecinate, ele au permis conturarea locuințelor 7, 8 și 9 (Fig. 2).

Secțiunea IV (20×2 m) este paralelă cu *S III* și la 23 m S de *S II*. S-a început chiar din malul canalului principal, unde cupa excavatorului a decopertat o locuință ce merge spre vest pînă în m 3, dar care avea cea mai mare parte din suprafață dincolo de actualul mal al canalului (*L 18*). S-au recuperat cîteva fragmente de vase și părți din două oale-borcan. În restul secțiunii s-a aflat numai ceramică fragmentară de ambele categorii.

Secțiunea V (50×2 m) este situată cu 5 m la N de cea precedentă. Solul arabil este sărac în materiale, spre deosebire de stratul de depunere arheologică, care coboară pînă la 0,80 m. Ceramica (Pl. 5), răspîndită peste tot în partea superioară este grupată în profunzime între m 16—19, 20—25 și 37—39. S-au descoperit din nou (în m 5, 13 și 25) fragmente de chiupuri roșii cu buza în trepte, în afara olăriei obișnuite. În m 3 și în caseta din m 20—25 s-au descoperit două fibule de fier fragmentare și un cuțit, iar între m 28—31 multă zgură de fier (Pl. 5, a). În m 23, sub un arc de piatră mare de râu ce părea a fi un segment de zid, într-o groapă săpată în lutul galben, se afla o lespede de conglomerat, de formă trapezoidală, lungă de 57 cm și cu baza mare de 33 cm. Este învelită într-o crustă pămîntoasă, vitrificată, ce poartă amprente de pietre, mai apăsate pe partea inferioară care este ușor arcuită, spre deosebire de cea superioară care este perfect aplatizată mecanic, *artificial*. Nici poziția ei în complex, dar mai ales faptul că a fost îngropată și acoperită (practic ascunsă), nu ne permit să afirmăm că ea a avut un rol funcțional în încăperea în care se afla (Pl. 4/2).

Coroborarea planurilor secțiunilor a permis întregirea perimetrelor unor locuințe: *L 7*, *L 9* în m 37—39, *L 10* în m 16—19, *L 11* în m 20—25, *L 12* în m 25—28, *L 13* în m 1—3. Dată fiind situația din m 28—31, unde se aflau și bulgări de pământ înroșit de foc, care este sigur că provin de la pereți de casă, și cantitatea mare de zgură de fier, această încăpere a fost considerată un al doilea posibil atelier în care funcționa un cuptor de redus minereul de fier (*A 2*).

Secțiunea VI (30×2 m). Paralelă cu *S I* și numai la 1 m N de aceasta, ea s-a deschis pentru a se verifica dacă „zidul“ amintit se îndreaptă spre nord, ceea ce s-a confirmat în m 8. Este însă mai puțin

compact și începe mai de la suprafață (0,23 m), aceasta din cauza unei porțiuni de teren ușor înclinată. Predomină ceramica modelată cu mîna, dar nu lipsește cea lucrată la roată, multe fragmente provenind de la vase de provizii de culoare neagră, cafenie sau roșie, unele cu resturi de materie organică în interior. Din m 10 provine un cuțit de fier, curb, iar din m 23—26 un vîrf de săgeată foliform. Fragmente de rișniță din tuf vulcanic s-au descoperit între m 5—13. Concentrarea materialelor era între m 5—10; 15—21; 23—26, unde se află și multă piatră de riu. Încercarea de întregire a planului nu a probat extinderea și în această secțiune a locuinței apărută în *S I*. În schimb, între m 15—21 și 23—26 este clar că avem de-a face cu complexe de locuire, respectiv *L 14* și *L 15*.

Secțiunea VII (25 × 2 m), singura perpendiculară pe direcția celor descrise pînă acum, se afla la 3,50 m vest de capătul *S III* din anul 1980. Numerotarea s-a făcut dinspre nord. Monumentele se situează între m 1—4, 5—6 (o groapă cu diametrul de 1,10 m dar superficială, adîncită doar cu 20 cm în pămîntul nativ); m 7,40—11. Părțile de podele de piatră descoperite aparțin *L 8* și *L 15*. Un șir de bolovani, în m 7, pare să formeze latura nordică a unei locuințe rectangulare.

Și aici predomină ceramica modelată cu mîna (Pl. 6). Dintre celelalte obiecte amintim o piesă din fier neterminată, un „zar“ de lut ars și din nou un chiup cu buza în trepte (Fig. 9). Peste tot în secțiune, dar cu precădere în zonele locuințelor se înregistrează cărbune de lemn și zgură de fier (Pl. 6/a, b).

Secțiunea VIII (25 × 2 m), paralelă cu *S III*, a fost trasată la 4 m sud de aceasta, decalată de capătul acesteia cu 1 m spre centrul așezării. Stratul de depunere nu depășește grosimea de 55 cm. Între m 5,40 și 5,70 pe peretele sudic și între m 5,30 și 5,70 pe cel opus s-a întîlnit încă o dată „zidul“ repetat în prima campanie. Nici aici el nu este mai compact și mai bine păstrat, sugerat fiind doar de un șir de pietre de riu așezate direct pe pămînt. În m 16 se află o groapă puțin adîncită (0,20 m), în care s-a găsit multă ceramică fragmentară, inclusiv bucăți din chiupul cu buza în trepte pomenit mai sus. Încercarea de reconstituire a acestuia duce spre un profil mult rotunjit, gîtul arcuit și fundul inelar. Toată ceramica este asociată cu chirpic înroșit și cărbune de lemn. Pe peretele de chiup se observă o ștampilă în formă de rozetă imprimată înainte de ardere (Pl. 1/3; Pl. 7/a). În m 7 se află o „baghetă“ de lut ars, iar în m 15 din nou un „zar“ din același material. Profuziunea materialelor dintre m 5,50 și 16 (Pl. 7, 8) se poate explica doar prin existența în acest sector a cel puțin două complexe de locuit, respectiv părți din *L 11* și *L 12*.

Secțiunea IX (25 × 2 m) este paralelă cu *S II*, de care o desparte un martor de 0,50 m. Capătul ei estic este decalat cu 4 m spre centrul așezării. „Zidul“ este surprins în m 2. În restul șanțului s-au descoperit vestigii similare celor din m 5,50—16 al secțiunii precedente.

Secțiunea X (16 × 2 m). Despărțită de *S III* printr-un martor gros de 25 cm, este ultima din cele trasate la Copăcel. În afara materialelor obișnuite (ceramică de ambele categorii, podină și chirpic înroșit) aici s-au mai descoperit: o bucată dintr-o lupă de fier, nedesprinsă încă de zgura din cuptor și două bucăți de lut ars, înroșit și făuit, a căror

unire poate să sugereze gura conică a unui orificiu în care se introducea tubul de suflare a aerului.

În cursul săpăturilor, în funcție de necesități, au fost practicate și patru case: *caseta 1* ($3,50 \times 0,50$ m), în peretele nordic al *S I*, cu scopul de a surprinde cât mai mult din suprafața *L 1*; *caseta 2* ($2,50 \times 1,25$ m), ce unește *S II* cu *S IX*, pentru a se dezveli complet cuptorul de piatră menționat; *caseta 3* ($2,50 \times 1,50$ m), în *S V* și *caseta 4*, la capătul *S X*, practic o continuare spre vest a precedentei, ambele cu rostul de a se degaja cât mai mult din suprafața atelierului 2 (*A 2*).

II. LOCUINȚE ȘI ANEXE ALE ACESTORA

Deși cercetările de la Copăcel nu au ridicat probleme deosebite, terenul fiind aproape plat iar stratigrafia simplă, reconstituirea complexelor nu a fost întotdeauna lesnicioasă. Greutatea își are în mare măsură explicația în răvășirea repetată și îndelungată a pământului în perioada în care „La Gheorghiești” se practica agricultura. Deteriorărilor cauzate de plug li se adaugă lipsa gropilor pentru stilpi, înlocuiți aproape peste tot cu fundațiile de piatră locală.

Constructiv, locuințele de la Copăcel erau durate, fără excepție, pe o temelie de piatră de râu. Termenul nu se referă doar la conturul construcțiilor, ci și la suport, atât cel al podinelor, cât și acela al pereților. Pe această bază se înălțau apoi pereții de lemn și acoperișul. Foarte puținele excepții în care s-au găsit bucăți de chirpic ars demonstrează că elevația era cvasi-totală din lemn. Acoperișul, în afara scheletului lemnos, era asigurat de șindrilă sau stuf, peste cel din urmă așezându-se pietre. Dezvelirea în prima campanie a unei locuințe (*L 1*) ce avea peste podeaua de pietre un strat de pământ ce conținea vestigii *in situ*, iar peste acestea pietre de râu mai mari, oferă explicația punerii lor peste șindrilă sau stuf (firesc ni se pare numai peste cel din urmă). Și stuful, dar mai ales lemnul se găseau atunci din belșug în zonă⁶.

De la acest sistem „arhitectural” nu se abate nici construcția de dimensiuni apreciabile, din păcate imposibil de reconstituit integral, a cărei fundație este des-amintitul „zid”.

Forme-dimensiuni. Și forma, și dimensiunile complexelor de locuit întîmpină dificultăți de reconstituire. Pe de o parte acestea constau în absența cvasitotală a gropilor de pari (excepție parțială *L 2*), iar pe de alta în tehnica și materialele utilizate. Locul inundabil și în mare parte mlăștinos nu a permis în nici unul din cazuri adîncirea locuințelor ci, dimpotrivă, i-a obligat pe constructori la înălțarea lor deasupra solului. Soluția a fost găsită prin așezarea direct pe pământ a patului de piatră ce trebuia să susțină elevația, piatră care, cu rare excepții, se află acum în poziție secundară. Dovada cea mai elocventă o oferă construcția cu „zid” din partea de est a așezării, din care nu s-a mai păstrat decît primul rînd de pietre de pe sol (însă nici nu știm dacă au fost mai multe, respectiv fundația mai înaltă), celelalte fiind purtate de plug ori căzute

⁶ E. Pop, în *Buletinul Grădinii Botanice și al Muzeului Botanic de la Universitatea din Cluj*, 25, 1945, p. 1—92; idem, în *Natura*, 6, 1954, p. 43.

încă din vechime mai departe sau mai aproape de perete. La fel s-au petrecut lucrurile și cu temelia locuințelor, excepții, și acestea parțiale, putînd fi considerate $L\ 1$, $L\ 5$ ($=A\ 1$), $L\ 6$, $L\ 7$, $L\ 12$. Intervenea adesea și repararea sau clădirea unei case noi pe locul alteia mai vechi, planurile fiind firesc să se suprapună măcar în parte ($L\ 1$ cu $L\ 5$, $L\ 6$, 7 și $L\ 9$, 10 cu $A\ 2$ etc.). La celelalte ($L\ 4$, $L\ 13$) nu s-au păstrat decît mici suprafețe din podeaua de pietre sau din bolovanii căzuți de pe acoperiș. Este, deci, firesc ca în aprecierea formelor și a suprafețelor lor să intervină un coeficient de probabilitate pe care nu-l considerăm mic.

Bazîndu-ne pe ceea ce s-a mai păstrat din fundații am putut stabili că $L\ 1A$, $L\ 2$, $L\ 3$, $L\ 6$, $L\ 8$, $L\ 9$, $L\ 10$, $L\ 14$ și $L\ 18$ aveau planuri rectangulare. Celelalte locuințe ($L\ 1$, $L\ 4$, $L\ 5 = A\ 1$, $L\ 7$, $L\ 11$, $L\ 13$, $L\ 15$) aveau planul circular sau apropiat de această formă, excepție putînd să fie $L\ 11$ care acum este aproape ovală. Multă incertitudine există și în privința $L\ 17$, nu doar în ceea ce privește planul, ci chiar în prezența ei, reperarea făcîndu-se numai prin cele cîteva pietre rămase în secțiunile I și VI . Un semn de întrebare se pune și în ceea ce privește $L\ 14$, piatra de temelie de aici pîrînd să fi fost înlăturată cu ocazia construirii $L\ 2$. Greu de delimitat, dacă nu cumva este vorba de reparații și refaceri, sînt și perimetrele $L\ 10$ și $L\ 10a$ în care a fost găsită lespeda de conglomerat.

Zăbovim încă puțin asupra locuințelor pe care le-am numit circulare pentru a ne exprima convingerea că ele *nu* puteau avea această formă în modul cel mai riguros impus de termen. Am afirmat mai înainte că lipsește aproape total chirpicul, casele fiind construite din lemn, amănunt ce ni se pare deosebit de important, măcar din două unghiuri de vedere: în primul rînd că nimeni nu putea locui pe timp de iarnă într-o casă cu pereții necăptușiți cu lut, prin care să treacă vîntul, iar în al doilea rînd pentru că însăși construirea unei asemenea locuințe este o problemă. Într-adevăr, dacă meșterii daci ar fi respectat strict planul circular (folosind doar lemnul pentru elevație), ei ar fi trebuit să înfigă în pămînt par lîngă par, ceea ce nu se constată, gropile pentru aceștia lipsind. Sînt de presupus deci alte două posibilități constructive. Prima vizează din nou planul complexelor, care este de presupus că a fost poligonal, așa cum s-a procedat și la alte construcții dacice⁷. A doua posibilitate vizează locuirea și pe timp de iarnă, care ar putea fi scoasă din discuție, ceea ce ar duce implicit la concluzia caracterului sezonier al așezării dacice de la Copăcel. Și în acest caz însă s-ar putea vorbi numai de construcții rectangulare sau poligonale.

Suprafețele, măsurate pe depunerea actuală a pietrelor, deci nu cele reale, oscilează între 24,75 mp ($L\ 1A$) și aproape 60 mp ($L\ 10$) la locuințele rectangulare și între 37 mp ($L\ 5 = A\ 1$) și 40 mp ($L\ 7$) la cele circulare sau ovale, spațiu din care însă trebuie să se scadă mulți metri pătrați.

Nu putem ști ce suprafață a avut construcția cu „zid” de piatră, dar din elementele de care dispunem ($L = 24,50\ m$, $l = 6,50\ m$, aceasta

⁷ Cel mai recent și mai convingător exemplu: sanctuarul dacic de la Racoș (cercetări inedite I. Glodariu, Fl. Costea).

din urmă măsurată în *S I* între m 4,50 și 11) ea trebuia să închidă cel puțin 160 mp, compartimentați.

Se subînțelege că acoperișul se adapta planului (conic, în două sau în patru ape).

Cuptoarele și vetrele, descoperite sînt relativ puține, cauza putînd să fie în primul rînd răvășirea de plug, aceasta mai ales în cazul cuptoarelor cu pietrar. Un cuptor modest se află în *S I*, m 26 (numărînd de la capătul porțiunii notată cu minus), la limita vestică a *L 1*, spre deosebire de cele două din *S II* (cuptorul 1 în *caseta 2* și cuptorul 2 în m 44—45 ai aceleiași secțiuni, ambele cu pietrar și situate în afara locuințelor. Primul are un diametru (după prăbușirea calotei) de 1,75 m, celălalt de 1 m. Vatra cuptorului 1, trapezoidală, are profunzimea de 44 cm, baza mare (în interior) de 35 cm și cea mică (la gură) de 24 cm. La prăbușire, pietrele din boltă au surprins cărbune de lemn și cenușă. În celălalt cuptor nu s-a apucat a se aprinde focul, el putînd să fie construit cu puțin înaintea abandonării așezării (deși acesta nu este un motiv obligatoriu, la el putîndu-se renunța și din alte motive).

O vatră ovală (*V 1*), cu semiaxele de 90 și, respectiv, 70 cm se afla în m 47 iar alta, mai modestă (*V 2*) în m 57—58 din *S I*, ca și în *S II*, m 19—20, cu diametrul de 75 cm, înălțată cu 10 cm deasupra podelei (*V 3*). Toate trei au partea superioară din lut fățuit. La primele două acesta este așezat direct pe sol, la cea de a treia pe un pat de piatră. O altă vatră (*V 4*), foarte deteriorată, se afla în *S VIII*, m 19—20, pe ea surprinzîndu-se încă mult cărbune. Puțin deosebită de celelalte este o vatră din *S V*, m 2—3, în sensul că lutul bătătorit a fost amestecat cu pietre ce răzbat pînă la suprafața de ardere, acest amestec fiind la rîndul lui aplicat pe un strat de piatră de rîu (*V 5*). Vetrele 1 și 4 sînt plasate în afara locuințelor, celelalte în interior⁹. Cuptoarele sînt numai afară.

Alte construcții în afară de cele prezentate pînă acum nu s-au găsit. Destinația unora dintre acestea poate fi însă comentată. Este vorba, în primul rînd, de *L 5* și de *A 2*. În ambele s-au găsit suficiente dovezi că în incintele lor funcționau cuptoare de redus minereul de fier, poate similare celor de la Șercaia¹⁰ sau din alte zone ale Daciei¹¹. Constructiv, încăperile în care funcționau acestea nu se deosebesc practic cu nimic

⁹ I. Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic*, București, 1981, p. 52 și urm. cu fig. 17—18 (ulterior autorul a opinat și pentru datarea acestuia în epoca romană: *Arhitectura dacilor*, p. 145, nota 32); Fl. Costea, *Cercetările din fortificația dacică și din cetatea feudală de la Rîșnov*, în *Cumidava*, XIV (sub tipar); V. Sîrbu, F. Atanasiu, *Cercetările din așezarea geto-dacă de la Grădișteea*, județul Brăila, campania 1979—1981, în *Istros*, Brăila, 1983, p. 166 vorbesc de „vetre-cuptor din piatră”, fără a detalia, ceea ce nu împiedică analogia.

¹⁰ Fl. Costea, *Cultura materială a dacilor din Bazinul Oltului transilvan, în Latène și în timpul stăpînirii romane* (teză de doctorat), p. 42 și urm.; I. Glodariu, Fl. Costea, I. Ciupea, *op. cit.*, p. 38; Fl. Costea, *loc. cit.*

¹¹ I. Glodariu, Fl. Costea, *op. cit.*, p. 18 și fig. 4 (desen), fig. 7—8 (foto); I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 17, 23 și fig. 5a, 5b.

¹² M. Turcu, în *Omagiul lui Constantin Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 389 și urm.; V. Wollmann, *Valoarea cercetărilor metalografice pentru studierea unor descoperiri arheologice*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 283 și urm.; I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *op. cit.*, p. 21—23.

de complexe de locuit. Din nefericire nu se beneficiază de situația de la Șercaia unde cuptorul este reconstituibil¹².

O prezență insolită în arhitectura de la Copăcel este des-amintita construcție cu „zid“ de piatră (Fig. 2). Nu doar dimensiunile, ci în special grija pentru asigurarea unei fundații speciale o detașează de celelalte monumente. Dată fiind orientarea, aproape similară cu a construcțiilor centrale din sanctuarele complexe „concentrice“, inițial am fost tentați să credem că avem de-a face cu o componentă a unui asemenea sanctuar. În afară de această orientare (NV—SE) mai putea fi luată în discuție sărăcia materialelor, în toată suprafața delimitată de „zid“ descoperindu-se doar un vas întregibil (în *S II*), o fibulă și un vîrf de săgeată (*S V*), aceasta vorbind de obiectele mai deosebite, pentru că în rest și aici se găsește ceramică fragmentară dar în cantități mult mai mici decît în afara perimetrului construcției. Dat fiind faptul că tocmai în această parte a așezării recent s-a procedat la îndreptarea terenului, cu care ocazie cea mai mare parte a pămîntului arabil a fost transportată, efectiv nu se poate afirma că se întîlnește situația constatată în general în sanctuarele dacice. Pe de altă parte, presupunerea că ar putea fi vorba de o construcție cultică este superfluă în condițiile în care nu există dovezi ale existenței celorlalte „cercuri“ în care trebuia să se înscrie cea acum în discuție.

Afirmația abia făcută lasă pentru construcția dacică de la Copăcel și posibilitatea interpretării ei drept „palat“. Analogiile din alte zone ale Daciei¹³ ar putea fi aduse în discuție ca argumente. Dificultatea constă însă în atribuirea ei pe seama unui conducător local ori a unei aristocrații, care nici una nu-și argumentează în vreun fel prezența la Copăcel, ca să nu mai vorbim de inconsistența unei asemenea atribuirii în cazul în care acceptăm caracterul sezonier al locuirii. Oricum, ea distonează mult cu modestia celorlalte monumente de arhitectură din așezare.

După cum s-a observat din descrierea săpăturii, *gropile* de provizii și menajere lipsesc. Explicația poate fi cea avansată pentru așezarea de la Cuciulata¹⁴ sau din alte părți, care și aici ni se pare simplă: inutilitatea lor într-un sol aproape permanent îmbibat cu apă, înlocuite fiind de magazii supraterane sau, mai simplu și mai practic, de chiupurile ce se puteau păstra în locuințe.

¹² I. Glodariu, Fl. Costea, loc. cit.

¹³ M. Macrea, Oct. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966, p. 28—29; C. Mătasă, I. Zamosteanu, M. Zamosteanu, în *Materiale*, VII, p. 340; N. Gostar, *Cetăți dacice din Moldova*, București, 1968, p. 18; R. Vulpe, *Așezări getice din Muntenia*, București, 1966, p. 27 și urm.; D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 62 și urm. Pentru „casele“ de la Buridava și Popești vezi propunerile de reconstituire făcute de V. Antonescu în *Introducere în arhitectura dacilor*, București, 1984, fig. 10—12, precum și discuția asupra lor la I. Glodariu, *Arhitectura dacilor*, Cluj-Napoca, 1983, p. 25—26.

¹⁴ Gh. Bichir, în *StCom*, 14, 1969, p. 123 și urm.

III. MATERIALUL ARHEOLOGIC

Deși în mare măsură bulversat și deteriorat, el este mai bogat decât în alte așezări din Țara Făgărașului¹⁵ și constă din ceramică, unelte din fier, piatră și lut, accesorii de îmbrăcăminte, arme, bucăți de lupe și de zgură de fier etc.

Ceramica, lucrată la roată sau modelată cu mâna, a fost în antichitate de o calitate excelentă. Cum loessul nu a permis însă drenarea rapidă a apelor pluviale, aceasta a suferit o degradare lentă, ireversibilă, în special cea de uz comun, ceea ce nu permite decât în rare cazuri întregirea vaselor. Olăria modelată cu mâna este reprezentată în primul rând de oale-borcan, apoi de cești, vase de provizii și, mai rar, de capace și de fructiere. Există vase negre, unele cu slip, dar și, preponderente, vase brune și roșii, cu ardere aproape oxidantă. Primele au forme diverse, mai puține cele cu profil arcuit și mai numeroase cele zvelte. Buza este uneori dreaptă, alteori mai mult sau mai puțin înclinată spre exterior. Fundul este constant retezat drept. *Ornamentația*, incizată ori în relief, este de cele mai multe ori combinată. Butonii, la vasele mai vechi, negricioase, sînt prismatici, alungiți, pentru ca în faza mai recentă să fie fără excepție cilindrici, decorați cu alveole sau cu incizii în cruce. De pe mulți decorul lipsește. Pe multe vase butonii cezurează briul alveolat sau șnur, pentru ca în alte cazuri să însoțească elemente de decor incizate. Surprinde absența decorației de pe cești, toate troneonice.

Ceramica lucrată la roată reprezintă circa 30% din olărie. Fructierele, aproape toate cenușii, au în genere buza orizontală și uneori lată de 6—7 cm. Unele exemplare, puține la număr, au buza înclinată spre interior. Nu se poate vorbi de o constantă în înălțimea picioarelor, nici la cele gri-cenușii, nici la cele (mai puține) roșii, arse oxidant. Surprinde lipsa decorului lustruit, deși explicația poate să o dea și în acest caz deteriorarea produsă de umiditatea excesivă în care s-au păstrat vasele.

Dintre celelalte categorii de materiale subliniem încă o dată prezența în toată suprafața așezării a chiupurilor cu buza în trepte. Nu surprinde raritatea chiupurilor cenușii, predilecția pentru cele roșii fiind de fapt tot o problemă de calitate, impusă de aceeași umiditate. Decorul lor, numai pe umăr, constă din incizii circulare grupate în cite două benzi ce încadrează linii vălurite. Toate au fundul inelar.

În așezare s-au găsit și alte specii ceramice (câni, străchini), însă nesemnificative cantitativ și neîntregibile.

Alte materiale. În afara fragmentelor de rîșnițe din tuf vulcanic, răspîndite în toată așezarea și a ascuțitorilor din gresie, din locuințe, din ateliere și din stratul de depunere au mai provenit: o foarfecă, cuțite întregi sau fragmentare, patru vîrfuri de săgeți, o spiră de sîrmă din cupru (Pl. 9), două „zaruri” și un bastonaș de lut ars, lespedea de conglomerat din S V și o gresie cu urme de folosire ca filieră sau pentru ascuțirea ori finisarea obiectelor de metal filiforme (Pl. 2/b). Peste tot în așezare, dar cu concentrări mai mari în zona atelierelor A 1 și A 2

¹⁵ I. Glodariu, Fl. Costea, op. cit., p. 20—22.

este zgura de fier. În aceleași puncte se aflau și pietre de calcar, care sigur nu provin din cariere locale. La cele de mai sus se adaugă tetradrahma *Dyrrhachium* și drahmele Xenon (două exemplare, toate în colecția muzeului făgărășan).

IV. ÎNCADRAREA CRONOLOGICĂ A MATERIALELOR ȘI A AȘEZĂRII

Spre deosebire de așezarea de la Șercaia, unde datarea nu s-a putut face decât pe baza ceramicii¹⁶, locuirea de la Copăcel este mai ușor de delimitat în timp. Monedele macedonene, fibulele cu corpul puternic arcuit, fibulele cu resort scurt sau lung ori cele numite „linguriță” sînt argumente suficiente. Ceramica, beneficiară în acest caz a unei datări mai strînse, înregistrează tipuri de vase ce se pot eșalona de la finele veacului al II-lea î.e.n. pînă în preajma cuceririi romane, răstimp în care încadrăm și așezarea dacică de la Copăcel.

V. CARACTERUL AȘEZĂRII

De la început spunem că revenim asupra părerii exprimate în urma campaniei din anul 1980, cînd vedeam în dacii de la Copăcel o comunitate predominant păstoraască¹⁷. Cele circa 20 de construcții, de locuit sau cu caracter special (la care se adaugă cea cu fundație de piatră) aduc suficiente argumente pentru a se susține că localnicii nu puteau fi decât în mică măsură preocupați de agricultură sau de păstorit, deși condiții de practicare și a acestora există din belșug. Așezarea de la Copăcel se deosebește în parte de cele obișnuite, cunoscute pe întreg pămîntul dacic, nu atît prin modul de construire a locuințelor și prin lipsa totală a gropilor de provizii ori de menaj, ci, mai ales, prin îndeletnicirile locuitorilor. După cum a rezultat din cele prezentate pînă acum, cel puțin în încăperile A 1 și A 2 au funcționat cuptoare de redus minereul de fier. Interesant este că acestea sînt și singurele care au avut pereții lipiți cu lut, deosebindu-se prin importanța care li s-a dat de case. Tot în perimetrul lor, dar și împrejur, s-a descoperit cea mai mare cantitate de zgură de fier și chiar o parte din o lupă neprelucrată.

Probabil că și la Copăcel reducerea minereului de fier se făcea în cuptoare monoșarjă, ca la Șercaia, în apropiere¹⁸. De asemenea nu este exclus ca fierul să fi fost prelucrat pe loc, cum poate fi interpretat numărul mare de obiecte din acest metal (Pl. 9), deși unelte de făurărie nu s-au descoperit.

O întrebare, care credem că se poate pune măcar ca ipoteză, este dacă metalurgia fierului era singura în care erau specializați localnicii daci. Semnul de întrebare l-a ridicat lespedeaa amîntită, singulară și, într-un fel fără sens într-o așezare în care piatra se găsește din abundență. Pentru a găsi o explicație plauzibilă acestei prezențe insolite am supus piesa unui examen petrografic și analizelor cantitative și calitative, analize care s-au desfășurat în paralel dar fără ca specialiștii să

¹⁶ *Ibidem*, p. 23.

¹⁷ Fl. Costea, în *ActaMP*, V, Zalău, 1981, p. 172.

¹⁸ *Supra*, nota 10.

aibă cunoștință de acest lucru. Prezentăm pe scurt rezultatele analizelor.

1. *Analiza petrografică.* Piatra, în greutate de câteva zeci de kg, provine din falia cea mai nordică a Munților Făgărașului, situată la 7—7,5 km sud de Copăcel. Este o formațiune miocenă (helvetian-tortonian), bine cimentată cu numeroase fragmente de roci (cuarțite, șisturi cloritoase de culoare verde, șisturi amfibolice de culoare verde închis spre negru, gnaise granitice cu ortoză roșietică etc.) și prezintă fenomene de alterare chimică (în special limonizare, mai accentuată la suprafață). Compoziția chimico-minerală a rocilor incluse este în mare următoarea: cuarțite (cuarț = SiO_2); șisturi cloritoase (clorite = silicați de magneziu și fier = penin, clinoclor etc.); șisturi amfibolice (amfibli = silicați complecși de Ca, Na, Mg, Fe, Al, ex. hornblenda, actinatul etc.); gnaissul granitic și ortoză (= feldspatul de potasiu = AlSi_3O_8) + mica albă (= $\text{KAl}_2(\text{AlSi}_3\text{O}_{10})(\text{FeOH})_2$ și uneori mica neagră $(\text{AlSi}_3\text{O}_{10})(\text{FeOH})_2(\text{K}(\text{MgFe})_3)^{19}$.

2. *Analiza cantitativă de laborator.* În paralel cu analiza petrografică un bulgăre prelat din bloc a fost supus analizei de laborator la întreprinderea „Tractorul” din Brașov, rezultatul acesteia fiind următorul: $\text{SiO}_2 = 37,30\%$; $\text{CaO} = 21,46\%$; $\text{Al}_2\text{O}_3 = 9,66\%$; $\text{Fe}_2\text{O}_3 = 5,64\%$; $\text{MgO} = 2,85\%$; $\text{TiO}_2 = 0,92\%$; $\text{Mn} = 0,82\%$, toate la umiditatea de 0,678. Subliniem că analiza nu este încheiată, unele elemente, cum este cuprul care a fost sesizat în cantitate mare și printre primele, nu a fost măsurat.

În același laborator a fost supusă expertizei și o bucată de zgură în greutate de 750 g, aflată în vecinătatea lepezii. Rezultatul: sulf = 0,013; $\text{SiO}_2 = 51,68$; hidroxid de calciu = 3,46; $\text{MgO} = 2,66$; $\text{Fe}_2\text{O}_3 = 27,55$; $\text{Al}_2\text{O}_3 = 8,65$; C = 0,19 (toate în procente, măsurătorile făcându-se la umiditate de 1,66²⁰).

3. *Analiza spectrografică.* Așa cum s-a mai spus, lepedea are un înveliș din compuși rezultați din ardere (limoniți), acoperit la rîndul lui de o crustă de argilă, groasă de 1—4 cm, pigmentată și ea cu compuși de alterare. Fiind clar că toate depunerile au luat naștere în urma unui proces termic intens, ele au fost supuse, împreună, unei analize (repetată, rezultatele fiind identice) la Universitatea din Brașov. Cantitativ, descrescînd, ordinea elementelor depistate este: fier, plumb, cupru, nichel²¹.

Ponderea însemnată a plumbului permite unele supoziții ce vizează în primul rînd posibilitatea de a explica prezența lui în așezare, precum și utilizarea. În relație directă cu aceste aspecte este însăși prezența conglomeratului. Este, credem, exclus ca piatra să fi fost transportată destul kilometri pentru a fi integrată unei construcții alăta vreme cît acestea erau posibile și mai lesnicioase cu materialele existente chiar

¹⁹ Determinare făcută de conf. univ. dr. Ioan Soneriu de la Universitatea din Brașov, căruia îi aducem mulțumiri și pe această cale.

²⁰ Analize efectuate de dr. ing. D. Dumitru de la întreprinderea „Tractorul” din Brașov, căruia îi aducem mulțumiri și pe această cale.

²¹ Ambele analize (prima în anul 1984, rezultatele fiind prezentate la simpozionul *Sargetia*, 1985), au fost efectuate de dr. Cecilia Costea de la Universitatea din Brașov, căreia îi mulțumim călduros și pe această cale.

pe loc. De fapt ea nici nu făcea parte dintr-un edificiu, fiind *ascunsă* într-un moment de pericol, pentru a fi refolosită la o sperată reîntoarcere, care însă nu s-a mai produs. O dovadă că înainte de a fi ascunsă a fost utilizată într-un mod anume o poate aduce partea superioară a blocului, aproape perfect aplatizată artificial. Deducem că nu atât blocul ca întreg le era dacilor de trebuință (deși cu el se putea destul de bine, de exemplu, astupa gura unui cuptor, de unde probabil și crusta amintită), ci sfărâmat, mărunțit. Se știe că elementul aflat în cantitatea cea mai mare (SiO_2 = cuarțitul) a fost dintotdeauna și este și în prezent utilizat în industria sticlăriei, a glazurilor și a smalturilor, specia Geyserit (abundentă aici) numai la sticlă. La rîndul ei, hornblenda se folosește ca adaos la scăderea temperaturilor pentru scoaterea fierului din minereu. Ortoza, dintre gnaisuri, este și ea întrebuințată în industria sticlăriei, a porțelanurilor și a emailurilor.

După cum s-a văzut din datele analizei efectuate la Întreprinderea „Tractorul“, între componenții depistați era și calcopirita (CuFeS_2), adusă sigur din Bazinul Ciucului²², cea care la noi în țară are concentrația de 34,5% Cu. Prezența ei aici este la fel de interesantă ca și aceea a materiei prime din care se extrăgea plumbul.

Convingerea celor trei specialiști de la laboratoarele amintite este că la Copăcel se practica sigur metalurgia fierului și a bronzului. Păreră acelorași și a noastră este că nici conglomeratul, nici plumbul (în primul rînd) nu-și aveau rostul în așezare dacă aducătorii lor nu se ocupau și cu „fabricarea“ sticlei. Rămîne cercetărilor viitoare lămurirea acestei susțineri, caz în care ele nu ar face decît să înmulțească și să întărească dovezile deja existente²³, ceea ce ar contura și mai bine caracterul așezării dacice de la Copăcel.

FLOREA COSTEA

L'HABITATION DACE DE COPĂCEL, DĚP. BRAȘOV

(Résumé)

L'auteur présente les résultats des recherches archéologiques effectuées dans l'habitat dace de Copăcel, durant 1980—1985. On a pratiqué 10 sections, qui ont permis l'identification de 20 maisons et 2 ateliers. Les maisons et les ateliers ont été construits sur une fondation en pierre locale, sur laquelle on a élevé des murs en bois. Le toit était en sissex ou en roseaux. La plupart des habitations étaient rectangulaires.

Dans les maisons et les ateliers on a trouvé: de la céramique, des outils en pierre, métal, terre-cuite, des flèches, des accessoires vestimentaires, des monnaies macédonéennes. Tout autour de l'habitation, mais surtout dans les ateliers, on a trouvé: beaucoup de scorie, des décombres de fours à réduire le fer, du fil en cuivre. De même a-t-on trouvé un grand bloc de conglomerat lequel, étant soumis à une analyse spectro-chromatique, a démontré que les Daces de Copăcel pratiquaient la métallurgie du fer, du bronze et — probablement — ils connaissaient le processus de la fabrication de la verre.

Il est bien probable que cette habitation date de la fin du IIe siècle av.n.è. et qu'elle dure jusqu'à la conquête romaine.

²² Pentru originea și utilizarea unora din elementele și minereurile componente ale acestora a se vedea în special *Manualul chimistului*, II, București, 1956.

²³ E. Iaroslavschi, *Au prelucrat dacii sticla?*, în *Studii dacice*, Cluj-Napoca, 1981, p. 166—173.

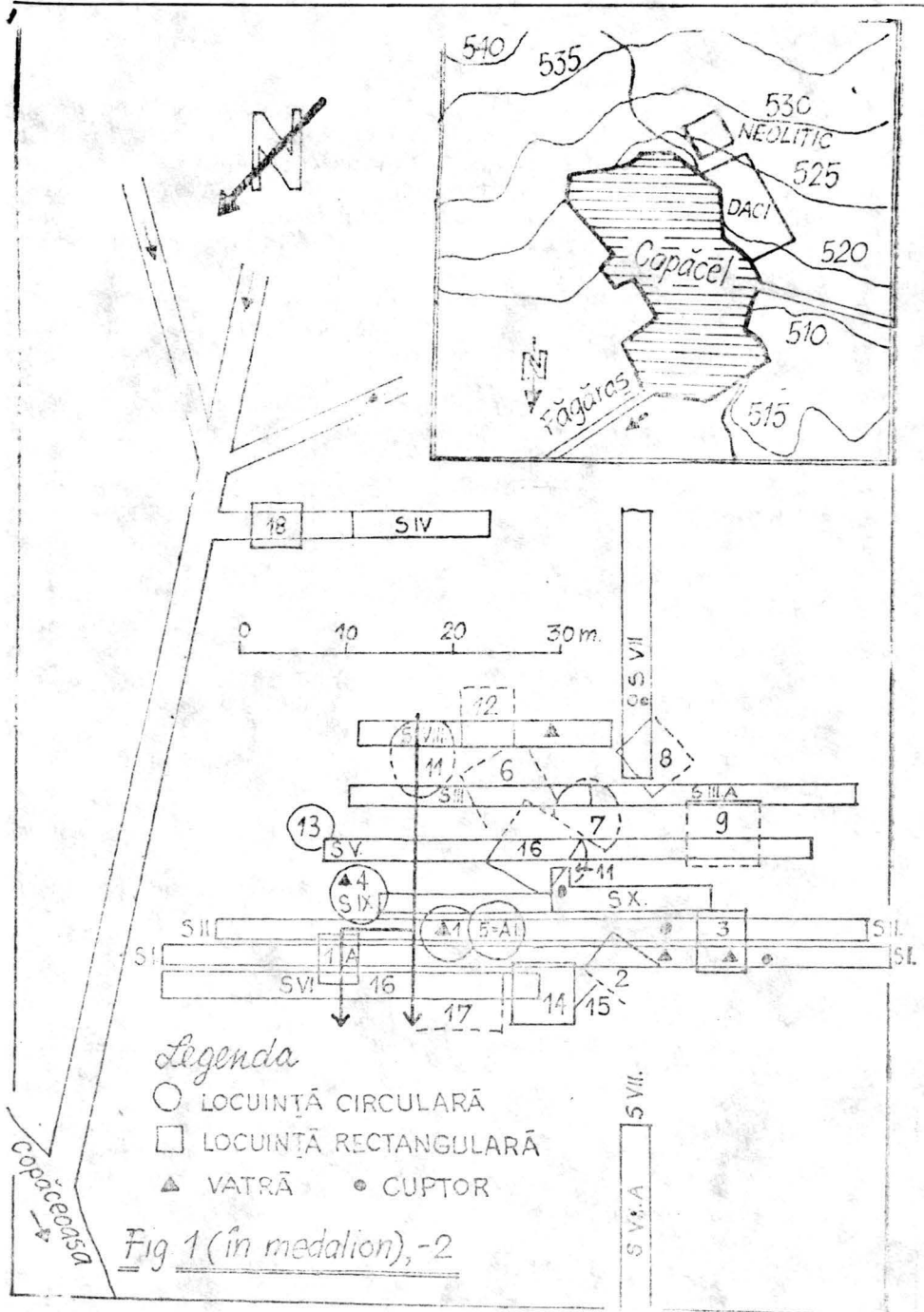

Fig. 1. Plan de situație (a = așezarea dacică).

Fig. 1. Plan de situation (a = l'habitation dacique).

Fig. 2. Planul săpăturilor și amplasarea complexelor.

Fig. 2. Le plan des fouilles et l'emplacement des complexes.

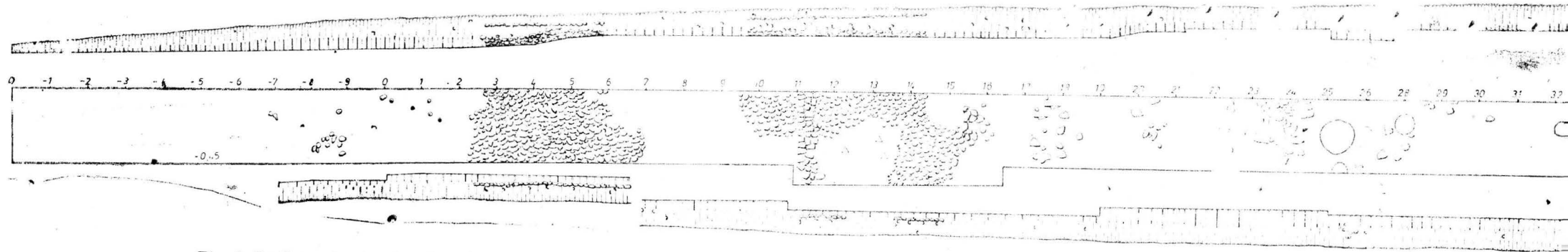
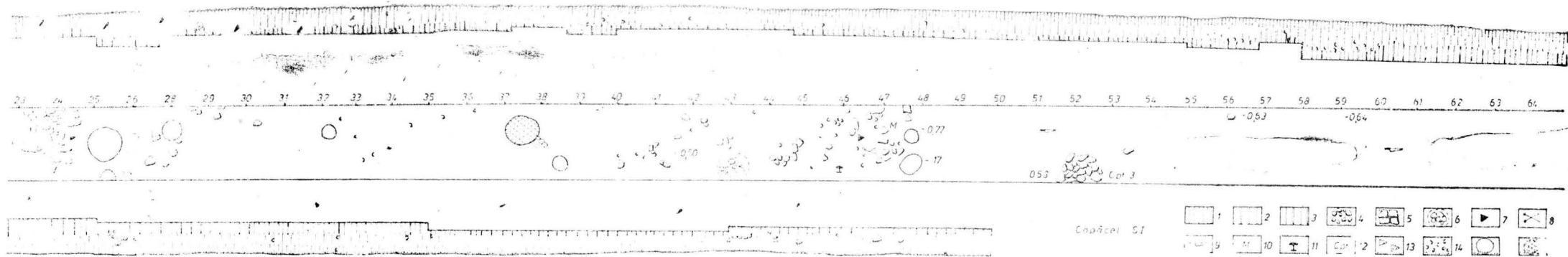
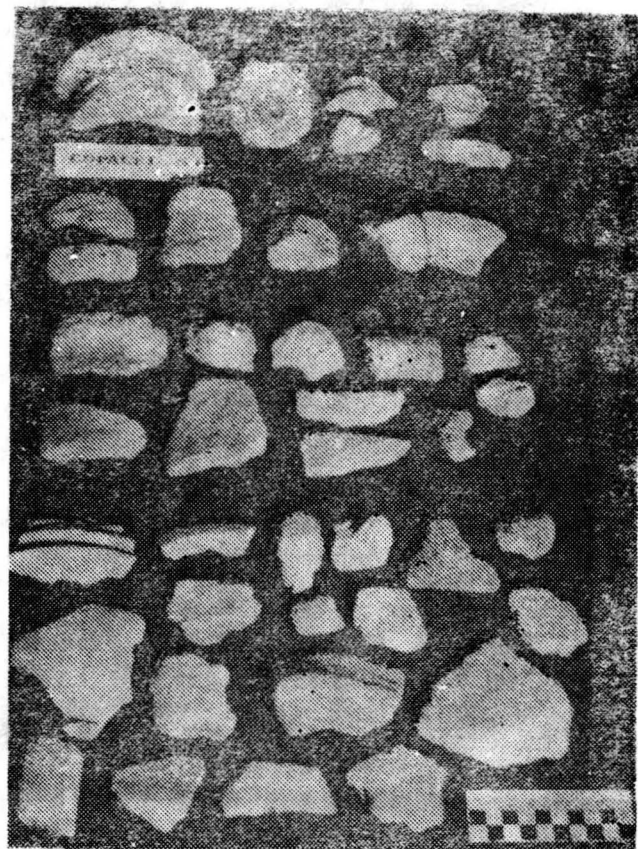
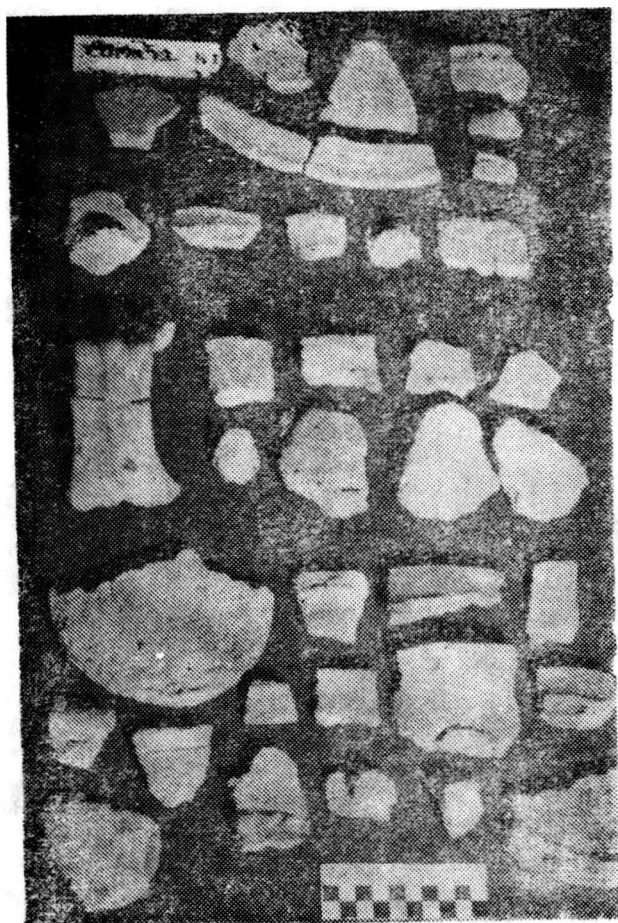

Fig. 3. Secțiunea I, plan și profile: 1—pământ întors de plug, 2—strat de cultură, 3—lut galben steril, 4—piatră de râu de sub locuințe, 5— fundație de zid, 6—cuptor refolosit, 7—vîrf =
 Fig. 3. Le plan et les profils de la Iere secti-

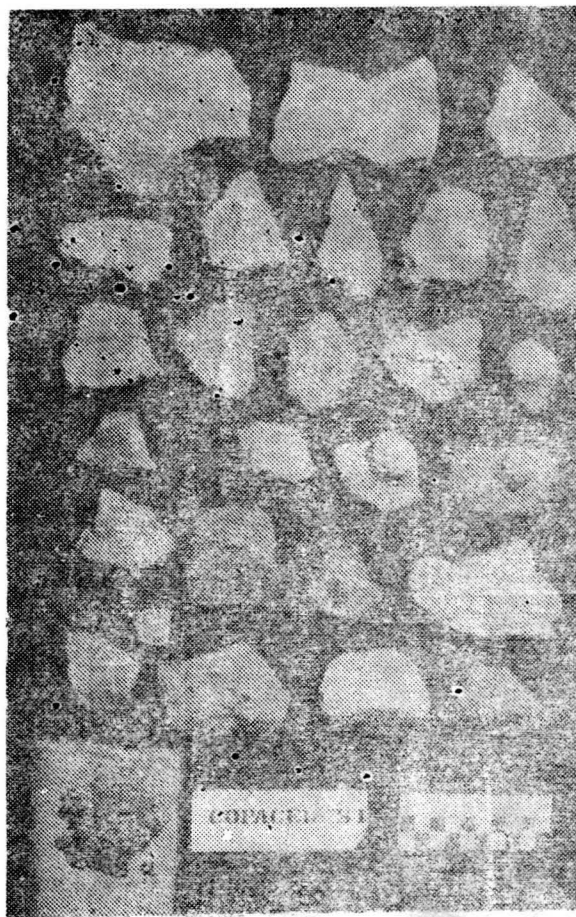

fundatie de zid, 6—cuptor refolosit, 7—virf de săgeată. 8—foarfecă, 9—cuțit, 10—monedă, 11—cui cu nit, 12—cuptor, 13—lipitură roșie 14—ceramică, 15—vatră de foc, 16—gropi.

Fig. 3. Le plan et les profils de la Iere section.

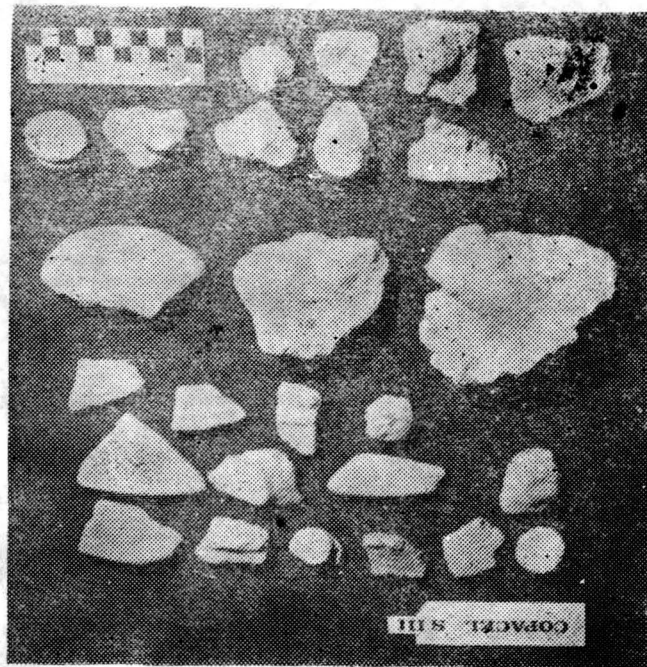
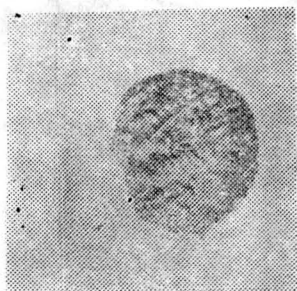
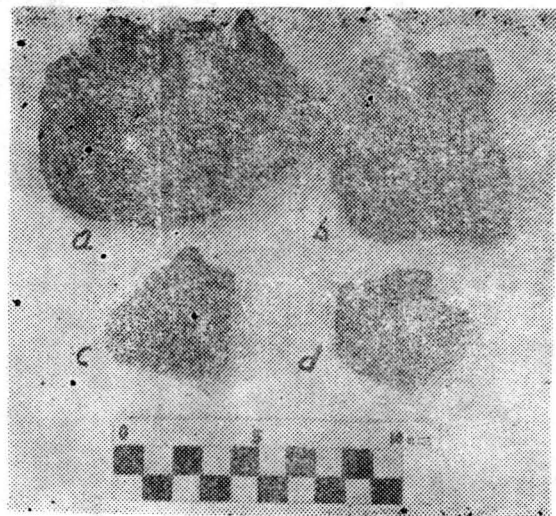

Pl. 1. Ceramică din secțiunea I.
Pl. 1. Céramique de la Ière section

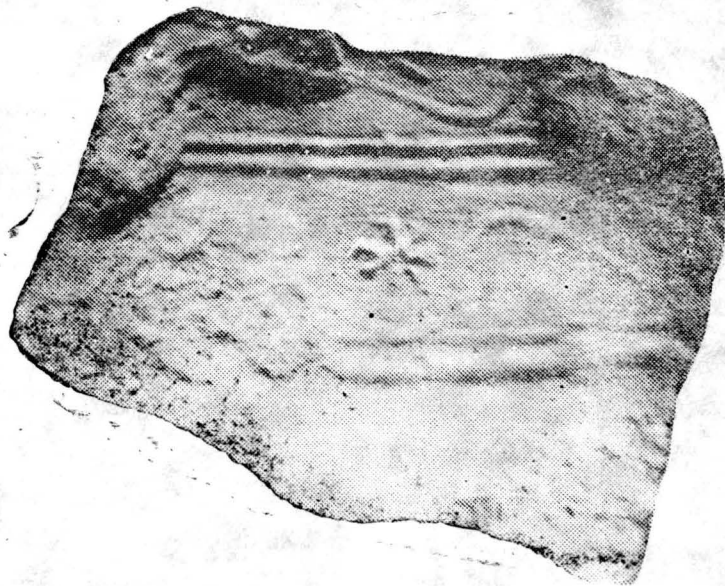
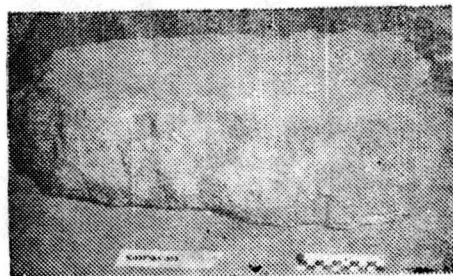
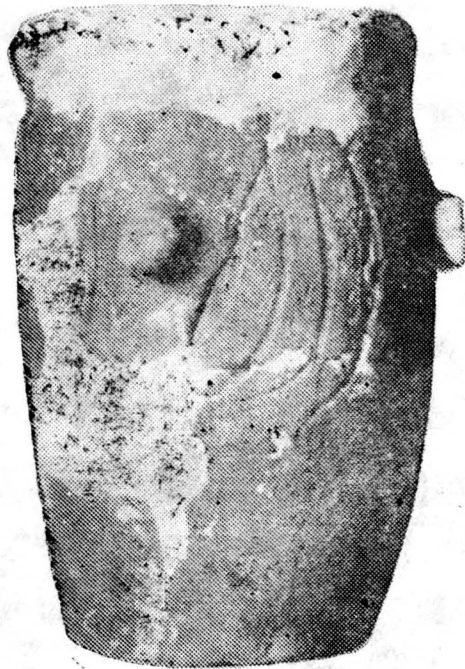
Pl. 2. Materiale din secțiunea I (a—zgură de fier; b—fileră de gresie).

Pl. 2. Matériaux de la I-ère section,

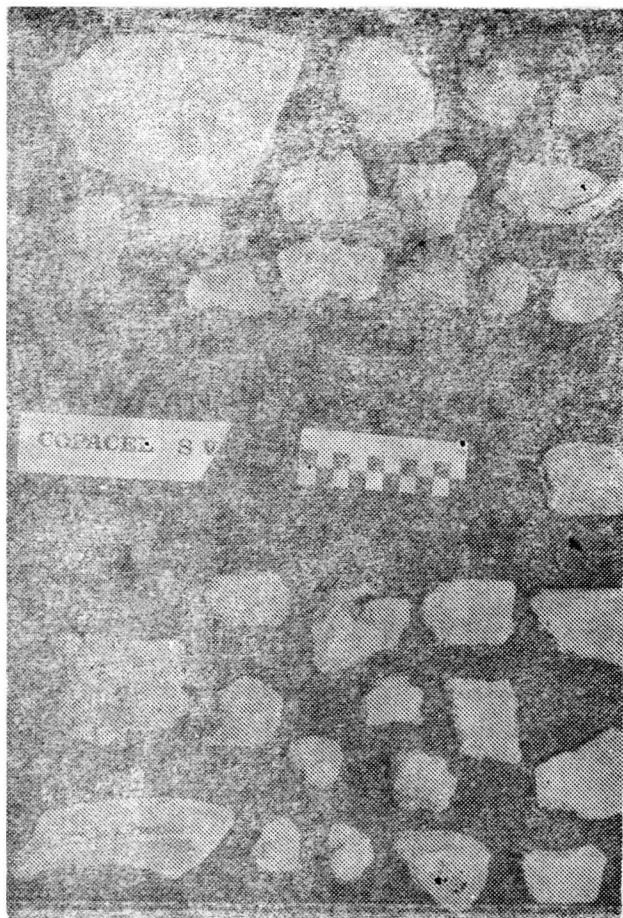
Pl. 3. 1—Lupă de fier neprelucrată (a) și zgură de fier (b—d); 2—materiale din secțiunea III; 3—tetradrahmă Thasos, din care a fost prelevat argint pentru confecționarea de obiecte de podoabă.

Pl. 3. 1—Loupe en fer (a) et scorie de fer (b—d); 2—matériaux de la III-ème section; 3—monnaie de Thasos.

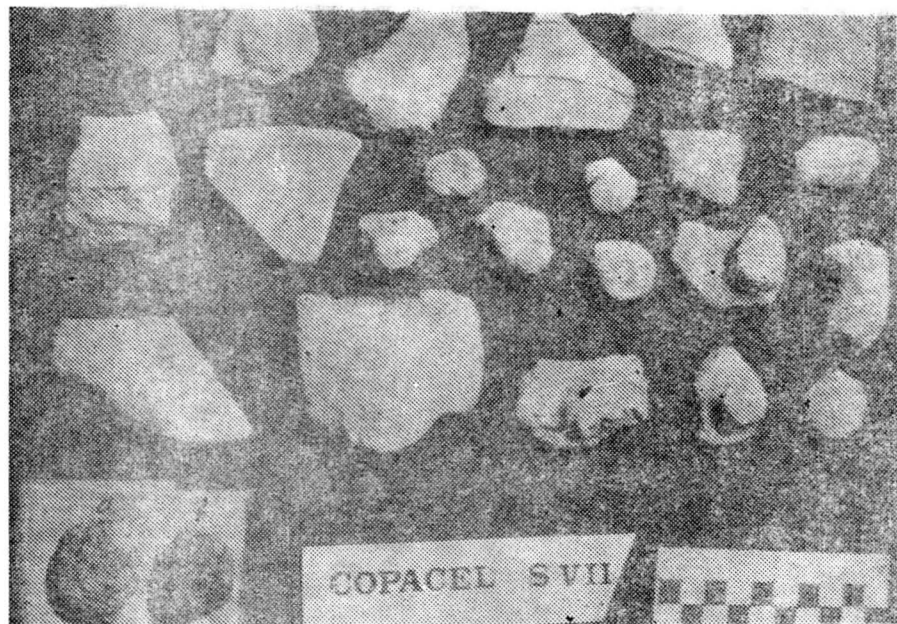
Pl. 4. 1—Oală-borcan din secțiunea II; 2—Lespede de conglomerat din secțiunea VIII.

Pl. 4. 1—vase de la II-ème section; 2—matériel pour la préparation de la verre; 3—fragment de pot avec estampille.

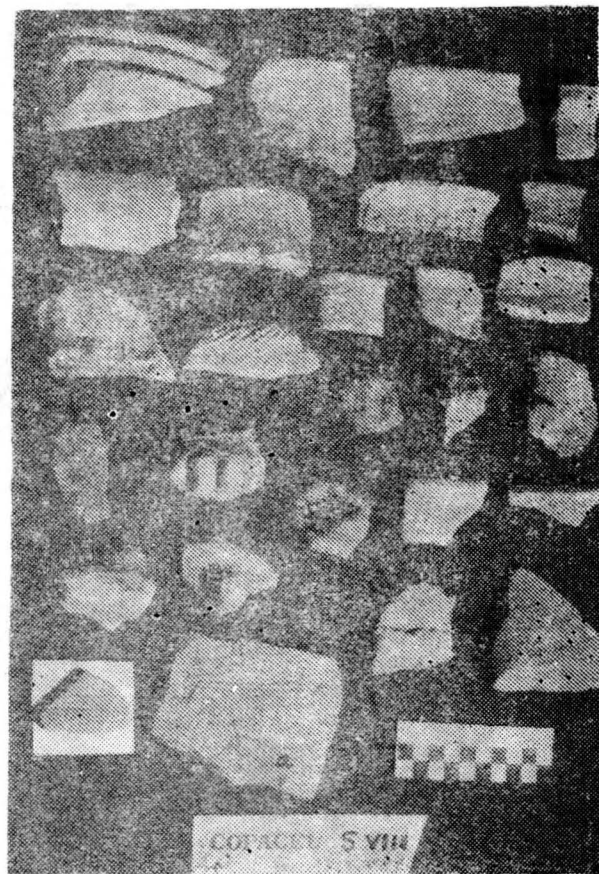
Pl. 5. Materiale din secțiunea V_4 (a = zgură de fier).

Pl. 5. Matériaux de la V_4 -ème section (a = scorie de fer).

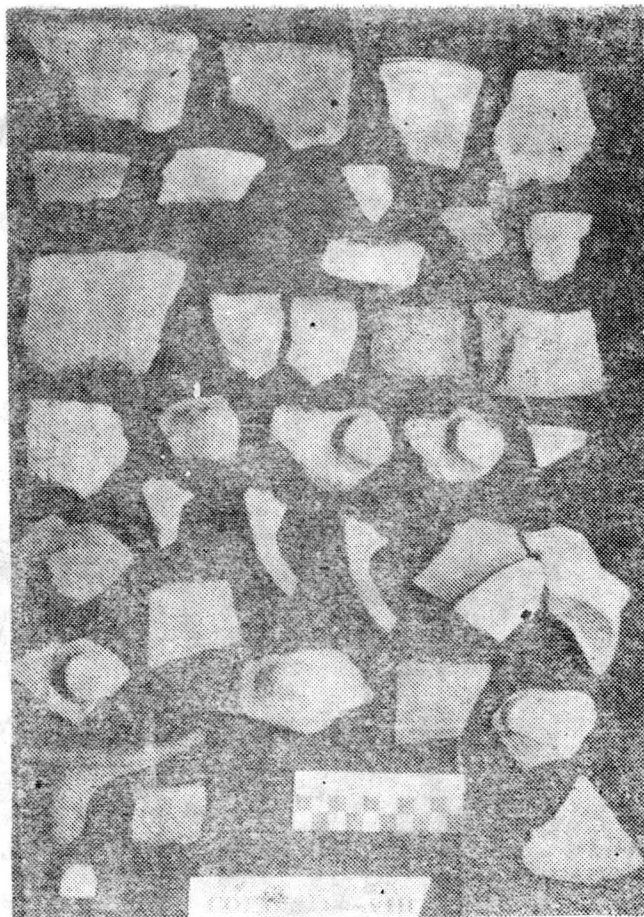
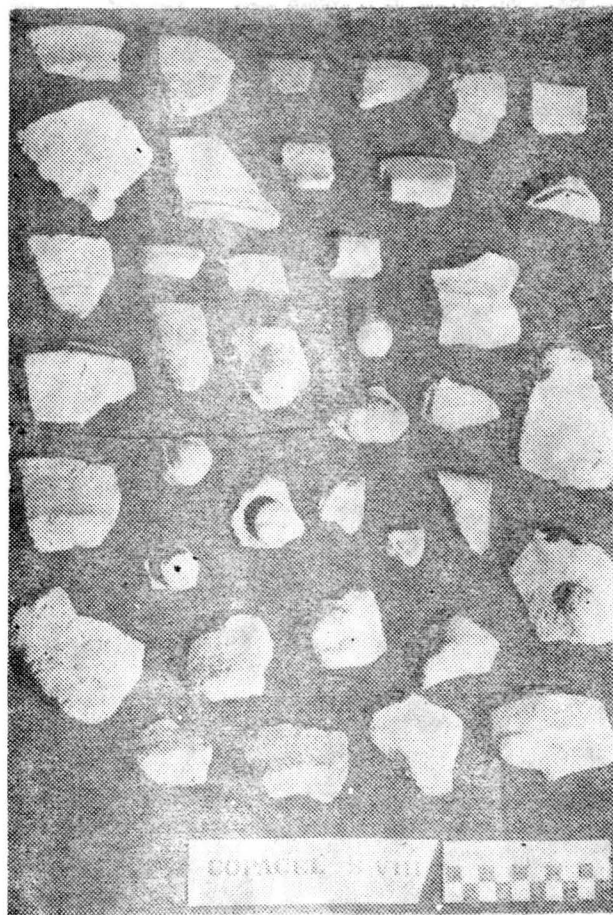
Pl. 6. Materiale din secțiunea VII (a, b = zgură de fier).

Pl. 6. Matériaux de la VII-ème section (a, b = scorie de fer).

Pl. 7. Materiale din secțiunea VIII (a = fragmentul de vas stampilat).

Pl. 7. Matériaux de la VIII-ème section (a = le fragment de pot estampillé, détail Pl. 4/3).

Pl. 8. Materiale din secțiunea VIII.
Pl. 8. Matériaux de la VIII-ème section.

Pl. 9. Obiecte din fier și din bronz (a) descoperite în așezare.

Pl. 9. Objets de fer et de bronze.

ABSIDA CENTRALĂ A MARELUI SANCTUAR ROTUND DE LA SARMIZEGETUSA REGIA: CONSIDERAȚII ASTRONOMIC-MATEMATICE

A. *Unele considerații cu caracter general.* Problema unor posibile cunoștințe de astronomie la geto-daci se înfățișează cercetătorului cu foarte puține date inițiale; în afara câtorva referiri ale unor autori antici ca Herodot, Strabon, Porphyrios sau Iordanes și de sanctuarele terasei de la Sarmizegetusa Regia, nu dispunem practic de nimic altceva referitor la acest subiect; despre acestea din urmă, până de curind, bănuiam doar că sînt în legătură și cu astronomia*.

Majoritatea încercărilor de „descifrare” — în sens astronomic — a componentelor terasei sacre din fosta capitală a statului dac au avut ca fond, în principal, metode de tip aritmetic, marcaje de timp (zi—noapte, lună sinodică, an tropic) pe blocuri, stâlpi de piatră, etc., în intenția de a se obține calendare, mai mult sau mai puțin exacte, solare, lunare, sau luni-solare¹. Matematic vorbind, *condiția necesară* pentru un eventual calendar reprezentat astfel este desigur coincidența ciclurilor temporale cu grupările de stâlpi, tamburi, etc., dar, dat fiind complexitatea problemei calendarelor, această coincidență nu reprezintă și *condiția suficientă*²; sînt indispensabile și alte date despre spiritualitatea lor — pe care spre regretul nostru nu le avem — date care să ne permită să selectăm din mulțimea variantelor posibile oferite, acel ciclu — calendar care le-a aparținut³. Pe orice colecție finită de obiecte (blocu-

* Îmi revine plăcuta îndatorire de a mulțumi și pe această cale dr. Ioan Glodariu și conf. Ieronim Mihăilă pentru numeroasele observații stimulative și utile, cît și pentru verificările efectuate cu ocazia citirii manuscrisului.

¹ Prin calendar înțelegem orice sistem de măsurare a unor intervale lungi de timp, prin împărțirea în ani, luni, zile, sistem bazat pe fenomene naturale periodice — mișcarea soarelui și a lunii. Întrucît anul solar, de exemplu, nu conține un număr întreg de zile, sîntem siliți să recurgem la intercalarea unor zile suplimentare care să compenseze, după o perioadă de timp, acumularea fracțiunilor de an solar pe care le neglijasem la stabilirea „anului calendaristic” (deci un „aparat de corecții” — n.n.). Aceasta explică în parte complexitatea problemei calendarelor și încurcăturile produse în decursul secolelor în diferitele țări pentru calcularea marilor intervale de timp. (G. Stănilă, *Sisteme calendaristice*, 1980, p. 9).

² Un scurt exemplu nădăjdum că va fi mai elocvent decît definiția riguros matematică a ceea ce se înțelege prin „condiție necesară și suficientă”. Condiția *necesară* pentru promovarea unui examen este prezentarea la acesta; evident că acest fapt nu este *suficient* — mai trebuie încă o condiție: să cunoaștem materia respectivă.

³ „Existența acestor două mari unități de timp — anul solar și anul lunar — combinația lor: — anul luni-solar și încercările anticilor de a le pune de acord între ele cît și cu unele sărbători religioase, au dus la apariția a peste 200 de calendare, unele dintre ele avînd o vechime de aproximativ 6000 de ani” (G. Stănilă, *op. cit.*, p. 8).

rile din sanctuare, copacii dintr-un parc, ferestrele de pe fațada unei clădiri, etc.) se pot imagina orice și oricâte cicluri temporale dorim, inclusiv oricâte aparate de corecții, mai simple sau mai complicate; ori, numai cu atît nu vom convinge pe nimeni. Este demn de subliniat faptul că atît Constantin Daicoviciu⁴ cît și Hadrian Daicoviciu⁵ avertizează la timpul potrivit că „... nu vedem de ce toate sanctuarele trebuie puse în legătură cu calendarele” și că deci acolo mai putea fi vorba pe lîngă calendare și de încă alte semnificații. Această carență metodologică a cercetării, absența condiției suficiente, a dus în mod firesc la întrebarea „care dintre calendarele propuse este cel real” și a avut drept consecință creșterea neîncrederii specialiștilor din domeniul arheologiei și istoriei față de astfel de încercări, respectiv consolidarea părerii că „se poate demonstra orice cu matematica”. Ca urmare, fiecare nouă ipoteză în domeniul astronomiei dacilor — evident nu a tuturor dacilor ci a unor grupuri de cunoscători din virfurile societății geto-dace — este serios grevată de neîncrederea acumulată în acest mod. Absența unor rezultate convingătoare din partea acestor tipuri de cercetări ne-a determinat să restrîngem mult plaja posibilităților analizată și să încercăm un cu totul alt mod de abordare a problemei.

B. *Considerații cu caracter metodologic.* 1) Este cunoscut faptul că un mare număr de descoperiri își datorează existența aplicării unor reguli metodologice clare și bine determinate; nu mai puțin cunoscut este și faptul că, alte ori, metodologii consacrate au împiedicat cercetarea și au determinat chiar stagnarea ei. Considerînd că nu există un sistem de reguli cărora să li se supună *orice* act al cunoașterii și *orice* cercetare științifică, rezultă că o anume metodologie va avea succes numai într-un domeniu limitat și că, în consecință, orice reguli metodologice trebuiesc adaptate împrejurărilor și deci mereu reinventate. În cele ce urmează, în încercarea de a găsi unele soluții ale problemei în discuție, ne vom propune o nouă metodologie pe care o dorim mai adecvată scopului enunțat.

Căutarea unor cunoștințe sau metode astronomice la geto-daci trebuie să fie călăuzită — după opinia noastră — de cîteva evaluări: cea mai importantă este aceea a *nivelului* probabil al acestor cunoștințe; o alta ar fi aceea a *tipului* ipoteticei lor astronomii. Nu putem căuta ceva fără să avem o idee clară a ceea ce vrem să găsim; altfel spus, pentru a avea o speranță rezonabilă de a reuși, cercetarea noastră trebuie să fie orientată de o idee precisă a ceea ce căutăm. Obiectivul urmării cînd facem asemenea evaluări nu este emiterea de aserțiuni despre astronomia strămoșilor noștri dacii, ci doar de a ajunge la o ipoteză de lucru care să ne poată orienta cercetarea.

Supoziția de bază a acestui nou mod de încercare este aceea că, raportat la *nivelul* de dezvoltare al astronomiei antichității de acum aproape 2000 de ani, *cunoștințele lor în acest domeniu erau aproximativ de nivel mediu* și că deci au folosit, mai mult sau mai puțin, cunoștințele, metodele și instrumentele astronomice ale epocii istorice în care au fost construite și utilizate sanctuarele. Această evaluare poate fi total

⁴ C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, 1951, p. 66.

⁵ Hadrian Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, 1972, p. 263.

greșită dar probabilitatea că ea să fie așa este foarte mică, iar probabilitatea ca rezultatul să fie corect este mare. Considerăm că este tot ceea ce putem pretinde față de precaritatea, aparentă, a datelor de intrare ale problemei. În ceea ce privește cea de a doua problemă majoră care credem că trebuie să orienteze cercetarea noastră și anume cea a *tipului* ipoteticei lor astronomii, este cunoscut faptul că, de exemplu, din acest punct de vedere, două dintre marile astronomii ale antichității, cea a babilonienilor și cea a grecilor, erau deosebite: în timp ce prima era o astronomie de tip aritmetic, cea de a doua era de tip geometric. Ori, în cazul acestora din urmă nu credem că mai este nevoie să argumentăm că o influență asupra cunoștințelor astronomice ale dacilor a fost nu numai posibilă ci a și existat realmente⁶. O altă consecință metodologică a acestui punct de vedere a fost faptul că ne-am propus să cercetăm *dimensiunile* geometrice ale sanctuarelor, precum și *rapoartele* dintre acestea, ca o *funcție de variația umbrei meridiene a unui gnomon* — cel mai simplu instrument al antichității — aspecte practic neabordate până în prezent⁷. În plus, utilizarea *raportului a două mărimi* ne asigură independența față de unitățile de măsură pe care le folosim noi azi cit și față de cele pe care s-ar fi putut să le fi utilizat ei atunci (eventuale unități grecești, romane sau posibil proprii). Din punct de vedere practic, această nouă modalitate de abordare a problemei are ca punct de pornire cercetările prof. dr. Gh. Chiș și prof. P. Mureșan⁸, ale gen. ing. Vasile Dragomir și col. dr. ing. Marian Rotaru⁹, precum și cele proprii ale autorului¹⁰, cercetări care au determinat aici o serie de direcții solstițiale și echinocțiale precum și direcția nord-sud (meridiana locului), totul marcat în teren fără echivoc prin blocuri de piatră, centre ale sanctuarelor, calea sacră, etc., direcții care dovedesc că sanctuarele au fost orientate atât în spațiu cit și localizate în timp de către constructorii lor. Totodată vom prezenta și unele ipoteze legate de elementele pe care le vom numi în continuare „de tip aritmetic” (stilpi, tamburi, etc.) precum și de modul de organizare al unora dintre acestea în teren (cercuri, dreptunghiuri, precum și grupările lor), în vederea unei eventuale sinteze — în sens astronomic — a celor două aspecte atât de pregnante în incinta sanctuarelor: aspectul „geometric” și aspectul „aritmetic”.

2) *Precauțiuni și restricții*. Evident trebuiesc luate unele precauții. Soluțiile pe care ni le propunem — de tipul celor posibile și eventuale, chiar probabile — în baza metodologiei enunțate, soluții care trebuie să

⁶ Este desigur o altă problemă dacă în perioadele cînd a exercitat asemenea influențe, astronomia grecilor suferise sau nu, la rîndul ei, influența altor astronomii. Istoria științei situează prima lucrare în limba greacă, care folosea împărțirea babiloniană a cercului în 360°, aproximativ în jurul anului 200 î.e.n. — Hip-sicle „Despre ascensiune”. Este cunoscut faptul că Hiparc a utilizat și el împărțirea cercului în 360°. (E. Kolman, *Istoria matematicii în antichitate*, 1963, p. 149 și 189).

⁷ Fl. Stănescu, *Soarele de andezit. Determinarea solstițiilor și echinocțiilor*, oblicitatea eclipticii. Comunicare la AOS din RSR, 1985.

⁸ Gh. Chiș, P. Mureșan, *Elementele astronomice ale sanctuarului dacic de la Sarmizegetusa Regia (Roumanie)*. Comunicare prezentată la al XV-lea Congres internațional de științe istorice.

⁹ V. Dragomir, M. Rotaru, *Măturii geodezice*, 1983, p. 48.

¹⁰ Fl. Stănescu, *Direcții și orientări cu caracter astronomic la Sarmizegetusa Regia*. Comunicare prezentată la AOS din RSR, 1984.

se încadreze în cunoștințele epocii și să utilizeze instrumente simple de tipul riglei (sforii) sau compasului, vor trebui în plus:

— să nu utilizeze pe cât posibil calcule numerice, deci să obținem în principal soluții de tip grafic, cel puțin pînă în momentul în care realitatea fizică materializată în piatră, în incinta sanctuarelor — *elementul fundamental al cercetării noastre* — va anula această restricție.

— să nu folosească decît argumente ce se bazează în exclusivitate pe observații cu caracter astronomic.

— din punctul de vedere al cunoștințelor noastre de astăzi, soluțiile să aibă la bază consecințele matematice ale unei ipoteze de lucru.

În acest cadru metodologic și cu aceste precauțiuni vom încerca, în tentativa de a ne apropia de îndepărtata gîndire a strămoșilor noștri dacii, să ocolim principalul obstacol care ne stă în cale: absența unor documente scrise de epocă, explicite, referitor la acest subiect.

C. *Soarele de andezit*. Primele rezultate obținute cu acest nou tip de abordare a problemei au fost cele ce au demonstrat — în cazul ipotezelor noastre, desigur — că altarul cunoscut sub numele de Soarele de andezit a avut în epocă și o altă destinație, și anume aceea de cadran solar¹¹. Acesta folosea proiecția stereografică în sensul lui Hiparc¹² pentru a marca pe disc valoarea pe care o avea oblicitatea eclipticii, acum aproape 2000 de ani ($\epsilon = 23^\circ 40'$), constatare ce localizează în timp construcția altarului — cadran solar în aceeași epocă în care au fost trasate în sanctuare și direcțiile solstițiale amintite: epoca regatului lui Burebista și Decebal¹³.

O posibilitate de confirmare a celor constatate pînă acum am avea-o atunci cînd, pornind pe cu totul altă cale, și utilizînd caracteristicile de tip general și local ale sferei cerești înscrise pe disc vom obține aceleași rezultate pe suprafața altarului — cadran solar¹⁴. În acest sens, ca o consecință a utilizării proiecției stereografice pe Soarele de andezit vom considera — prin ipoteză — că suprafața acestuia reprezintă „timpanul“

¹¹ Fl. Stănescu, *Considerații privitoare la posibile semnificații astronomice ale altarului de la Sarmizegetusa Regia*, ActaMN, XXII, 1985—86, p. 109.

¹² Încercările vechilor greci de a proiecta sfera pe un plan au avut ca rezultat și proiecția stereografică, atribuită lui Hiparc (sec. 2 î.e.n.): cînd punctul M (fig. 4a) descrie pe sferă conturul unei constelații de exemplu, M', proiecția lui pe planul ecuatorului (considerînd pe V ca „punct de vedere“), descrie o figură de aceeași formă, păstrînd unghiurile. Punctele M și M' sînt inverse, existînd relația: $VM \cdot VM' = VN \cdot VO = \text{constant}$.

¹³ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Cetăți și așezări dacice în Munții Orăștiei*, 1988, p. 228—243.

¹⁴ Aceste caracteristici ale sferei cerești sînt următoarele (fig. 3a): a) *Generale*: 1) Direcția nord-sud „axa lumii“ (meridiana locului) materializată de centrul discului, „raza de piatră“ și două blocuri din axa sanctuarului dreptunghiular „dis-trus“; 2) Oblicitatea eclipticii în epocă ($\epsilon = 23^\circ 40'$) printr-o proiecție stereografică în sensul lui Hiparc: $\text{tg } \epsilon/2 = R_{cc} \text{ (Raza cercului central)}/R_d \text{ (Raza discului)}$. b) *Locale* (pentru un gnomon cu $hg = R_{cc} + R_d$) 1) Diferența umbrelor gnomonului la cele 2 solstiții este marcată în teren prin capetele „razei de piatră“. 2) Lungimea cercului cu piese „T“ de marmură este egală cu de două ori lungimea „razei de piatră“ deci cu lungimea pe care o parcurge vîrfurile umbrei gnomonului într-un an tropic. (Fl. Stănescu, *op. cit.*, p. 110—118).

fig. 3b unui astrolab în sensul lui Hiparc¹⁵. În consecință ar trebui să regăsim pe disc arcele diurne la cele două solstiții. Pentru sfera cerească considerată, vom obține, pentru unghiurile de 126° și 234° care închid cele două arce extreme, valorile de 9,28 m și respectiv 17,23 m (corecție $\cos \epsilon$), valori care transformate în cercuri, ne dau pentru prima, o rază de 1,47 m iar pentru a doua o rază de 2,74 m. Cu aproximație de 1 respectiv 2 cm ambele valori se află înscrise pe discul de andezit ($1,47 \cong 2R_{cc} = D_{cc}$ iar $2,74 \cong R_d - R_{cc} = 2,76$ m) ceea ce confirmă ipoteza făcută. De altfel, analema lui Vitruviu permite calculul foarte simplu al formulei semiarcului diurn $\star H = \star ecd$, $\cos H = cb/ce = \operatorname{tg} \epsilon \operatorname{tg} \epsilon$, formulă cunoscută de Ptolemeu. Constatarea privind prezența arcelor diurne extreme pe disc, considerat ca „timpanul” unui astrolab, nu este contradictorie cu prezența tot pe disc a proiecției stereografice a oblicității eclipticii pe care o putem regăsi, datorită latitudinii locului la care a funcționat cadranul, din aceleași arce diurne: $Rc'c/Rc'c + (Rd' - Rc'c) = (1,47 : 2) / [(1,47 : 2) + 2,74] = 0,211 \cong 0,209 = \operatorname{tg} \epsilon / 2$. În această fază a cercetărilor nu putem ști dacă constructorii monumentului nu au avut în vedere și acest aspect al problemei¹⁶.

D. *Absida centrală*. După analiza Soarelui de andezit, monument arheologic orientat în spațiu (prin direcția nord-sud) și localizat în timp (prin epoca în care ϵ avea $23^\circ 40'$), vom căuta să cercetăm o altă grupare de elemente din incinta sanctuarelor, care să dispună de o orientare fără echivoc în teren, deci și în spațiu și căreia să-i determinăm o eventuală localizare în timp. Aceasta pare să fie absida centrală a celui mai mare sanctuar din complex.

1) *Descrierea ansamblului*. Este cunoscută existența construcțiilor de tip absidal în arhitectura dacilor, cele din sanctuare avînd, fără excepție, axa longitudinală orientată pe direcția NV. Ioan Glodariu consideră că: „Planul deosebit al construcțiilor absidale, relativa raritate a lor precum și asemănarea dintre încăperea cu absida sau aspectul general al lor și acela al marelui sanctuar rotund de la Grădiștea Muncelului, a determinat atribuirea unei destinații religioase pentru toate acelea care aveau și sau numai încăperi absidale. Unele au, în adevăr, destinație religioasă. Cel mai elocvent exemplu este sanctuarul amintit acum”¹⁷. Nu reluăm aici seria argumentelor conform cărora în antichitate, de cele mai multe ori, activitățile culturale s-au îmbinat cu cele

¹⁵ În principiu un astfel de aparat se compune din două proiecții stereografice după sistemul lui Hiparc, pe planul ecuatorului a celor două sfere: sfera terestră și sfera cerească. Proiecția primei sfere figurează caracteristici locale: orizontul, arcele diurne ale soarelui la latitudinea locului pentru care a fost construit instrumentul (circulare și concentrice) și curbe radiale (orare); proiecția sferei cerești figurează ecliptica împărțită în arce inegale și pe care se marchează cu ajutorul unui arc cu gălmăie strălucitoare poziția soarelui la un moment dat. Cele două proiecții astfel obținute („timpanul” și „păianjenul”) sînt suprapuse în jurul unui ax comun care reprezintă axa lumii. (Vitruviu, *De Architectura*, IX, VII; Știința antică și medievală — sub conducerea lui R. Taton 1970, p. 365).

¹⁶ În plus, înălțimile soarelui față de orizont la cele două solstiții, de iarnă $hi = 20^\circ 40'$ și de vară $hv = 68^\circ$, se regăsesc și ele pe disc deoarece în sfera cerească cu raza egală cu 4,22 m ($R_{cc} + R_d$), unui unghi la centru de $20^\circ 40'$ îi corespunde un arc de 1,52 m, iar unui unghi la centru de 68° un arc de 5,01 m. Diferența acestor arce este $5,01 - 1,52 = 3,49$ m diferență egală cu raza discului de andezit.

¹⁷ Ioan Glodariu, *Arhitectura dacilor*, 1993, p. 20.

„științifice“ și în special cu cele astronomice; ele sînt bine cunoscute. Componenta centrală a marelui sanctuar rotund (fig. 1) — absida — pe care încercăm să o analizăm din acest punct de vedere, este descrisă astfel de Hadrian Daicoviciu¹⁸: „Sanctuarul mai avea în centrul său, un șir de 34 de stilpi de lemn, de data aceasta nu circulari, ci în formă de potcoavă orientată cu vîrfurile spre nord-vest. Nici acest rînd nu este continuu. Spre călcîiul potcoavei, față-n față și în același ax cu intrările nr. 1 și 4 ale cercului de stilpi, se află două praguri de blocuri de calcar, formînd două intrări în această ultimă îngrăditură“. Mai adăugăm că cele două praguri împart absida în două grupe de stilpi: 21 și respectiv 13, și că în fiecare stilp erau înfipite 9—13 piroane de fier cu capul gros, terminat printr-un inel.

2) *Orientarea în spațiu a ansamblului.* O serie de cercetători, ing. A. Popa¹⁹, K. Horedt și G. Horedt, în 1966²⁰, Hadrian Daicoviciu în 1972²¹, grupul MAN condus de gen. V. Dragomir și col. M. Rotaru în 1983²² (grup ce realizează aici primele măsurători exacte — 33° pentru axa mică și 123° pentru axa mare — față de direcția nord), sînt unanimi în a considera că devierea spre sud a axei longitudinale a absidei centrale marchează răsăritul soarelui la solstițiul de iarnă al epocii²³, de unde și originea unui calendar solar (fig. 2b). Cercetările noastre — 1984 — care confirmă opțiunile cercetătorilor citați, au urmat o cale diferită utilizînd pentru determinarea practică a acestei orientări numai date astronomice oferite de sanctuarele din complex, date aparținînd deci anticilor constructori, metodologie adoptată deoarece punctul de pe orizontul matematic al locului în care răsărea soarele în epocă în ziua solstițiului de iarnă, nu este vizibil prin observare directă de pe terasa sanctuarelor, din cauza dealurilor înconjurătoare, și deci, nu putea fi determinat de ei prin vizare directă (fig. 2c). Spațiul nu ne permite să intrăm în detalii privind modul de determinare a axei longitudinale a absidei centrale precum și poziția ei în cadrul Marelui sanctuar rotund²⁴. Soluția propusă, care utilizează pentru direcția de referință nord-

¹⁸ Hadrian Daicoviciu, *op. cit.*, p. 239—240.

¹⁹ A. Popa, în *Tribuna*, an X, nr. 52 (517), din 29 decembrie 1966.

²⁰ K. Horedt și G. Horedt, în *Tribuna*, an X, nr. 52 (517), din 29 decembrie 1966.

²¹ Hadrian Daicoviciu, *op. cit.*, p. 252—263.

²² V. Dragomir, M. Rotaru, *op. cit.*, p. 56.

²³ Pentru un observator terestru răsăritul soarelui nu are loc mereu în același punct de la orizont. În punctul cardinal est soarele răsare numai în momentul echinocțiului de primăvară sau de toamnă. Pe măsură ce vara se derulează, astrul răsare mai spre nord, iar în ziua solstițiului de vară (care este ziua cea mai lungă din an) direcția punctului de răsărit formează cu direcția estului geografic un unghi maxim. Apoi, din nou, pînă toamna, răsăritul revine în poziția est și cu oprit se apropie iarna, soarele răsare tot mai spre sud. La solstițiul de iarnă (cînd avem ziua cea mai scurtă din an) se înregistrează din nou un unghi maxim. Acest unghi îl face axa absidei cu direcția est. Fenomenul este datorat mișcării pe ecliptică a soarelui care schimbă zilnic punctele de răsărit și apus ale astrului.

²⁴ Cititorul poate verifica — în fig. 1 — cu un simplu raportor (acceptînd deci o mică aproximație) orientarea axei longitudinale a absidei centrale luînd ca direcție nord „raza de piatră“ — șirul de blocuri ce pornește de lângă Soarele de adevărat și care șir marchează meridianul locului. Unghiul măsurat între axa absidei și direcția nord, în stînga acesteia din urmă, are $\sim 55^\circ$ ($\cos A = -\sin \delta / \cos \varphi = 0,5759$, $A = 54^\circ 50'$). Subliniem că axa longitudinală a absidei nu

sud, orientarea şirului de blocuri solidar cu discul altarului cadran-solar („raza de piatră”), iar pentru oblicitatea eclipticii şi latitudine, valorile furnizate de disc, nu face decât să redea mişcarea soarelui (fig. 2a) aşa cum apare ea unui observator situat în planul orizontal al locului, azimutul direcţiei în discuţie rezultând direct pe discul de andezit (fig. 2e). Similar se pot determina şi celelalte puncte, pentru solstiţii şi echinocţii cit şi pentru orice zi a anului. Privind problema motivaţiei acestei orientări solstiţiale care nu este singura în complexul de la Sarmizegetusa Regia şi nici la alte sanctuare din ţară (Pustiosu $\sim 53^\circ$), în condiţiile în care astfel de orientări sînt, în astronomiile anticilor premergătoare determinării direcţiilor NS şi EV, credem că doar considerente culturale-spirituale sau legate de originea unui calendar, au menţinut şi direcţiile solstiţiale alături de cele mai „moderne” cum sînt cele de tipul nord-sud. Este posibil ca la unele din celelalte sanctuare din ţară (Racoş, Meleia), orientarea să fie spre locul în care soarele devenea vizibil la orizontul fizic al locului (punctul R'şi în fig. 2c) nu la cel matematic, ceea ce ar sublinia o dată în plus locul important care îl ocupa în lumea lor spirituală solstiţiul de iarnă.

3) *Localizarea în timp a ansamblului* („împărţirea absidei”). Cunoscuta grupare a elementelor absidei centrale: 1 prag (2 lespezi) — 21 stilpi, 1 prag (2 lespezi) — 13 stilpi, a suscitat la rîndul ei numeroase ipoteze între care: A. Popa²⁵, K. Horedt şi G. Horedt²⁶ în 1966 consideră că e vorba de două anotimpuri climatice, o „vară” mai lungă (~ 220 zile) şi o „iarnă” mai scurtă (~ 140 zile) în cadrul unui an de 360 zile; I. Rodeanu²⁷ în 1980 consideră că arhitectura absidei reflectă un altar al soarelui simbolizînd tot un an de 360 de zile precum şi cercul celor 36 de decani²⁸. Alţi cercetători: S. Bobancu, C. Samoilă şi E. Poenaru²⁹ în 1980 precum şi C. Bejgu³⁰ în 1984, cit şi V. Dragomir şi M. Rotaru³¹ consideră că elementele absidei — inclusiv modul de grupare al acestora — fac parte şi din „aparatură de corecţii” al unor anume tipuri de calendare dacice, solare sau luni-solare. Deoarece situaţia existentă în teren ne impune — excluzînd pragurile — raportul 21/13, vom începe analiza noastră cu acest raport apelînd tot la cunoştinţele şi metodologiile existente în epocă, în particular la umbrele aruncate de un gnomon ce funcţiona atunci pe terasa sanctuarelor; deoarece vom cerceta rapoartele acestor umbre (fig. 4b), rezultă că gnomonul putea să aibă orice înălţime, inclusiv a celui utilizat pe disc — 4,22 m³². Împărţind lungimea totală a

trece prin mijlocul pragurilor de NV şi SE ale cercului cu stilpi de lemn al Marelui sanctuar rotund. Referitor la cealaltă axă a absidei considerăm că prezenţa aici a unei elipse respectiv a axei mici a acesteia în dreptul pragurilor este contrazisă de măsurătorile din teren (fig. 2d).

²⁵ A. Popa, *op. cit.*

²⁶ K. Horedt şi G. Horedt, *op. cit.*

²⁷ Ioan Rodeanu, *Graiul pietrelor de la Sarmizegetusa*, 1980, p. 45.

²⁸ În astronomia egipteană ecliptica era împărţită în 36 de segmente de arc, a cite 10° fiecare, numite decani (G. Stănilă, *Sisteme calendaristice*, 1980, p. 27).

²⁹ S. Bobancu, C. Samoilă, E. Poenaru, *Calendarul de la Sarmizegetusa Regia*, 1980, p. 57—66.

³⁰ C. Bejgu, *Elemente de cunoaştere ştiinţifică la geto-daci*, în *Anuarul Muzeului de istorie şi arheologie Prahova*, 1984, p. 244.

³¹ V. Dragomir, M. Rotaru, *op. cit.*, p. 47 şi 55.

³² Fl. Stănescu, *op. cit.*, p. 115.

umbrei la solstițiul de iarnă ($BSi = 11,24$ m), la lungimea umbrei între punctul echinocțial Ec și același punct al solstițiului de iarnă Si ($EcSi = 6,92$ m) și apoi pe aceasta din urmă la lungimea umbrei la echinocțiu ($BEC = 4,32$ m), obținem două valori aproximativ egale: $BSi/EcSi = 11,24/6,92 = 1,628$; $EcSi/BEC = 6,92/4,32 = 1,602$ în timp ce $21/13 = 1,615$. Altfel spus, punctul echinocțial Ec împarte cu aproximație lungimea totală a umbrei gnomonului în medie și extremă rație³³ ($a/b = b/c$), evident o consecință a latitudinii geografice a sanctualelor — relație valabilă, cum am amintit, pentru orice gnomon, de orice înălțime. Rezultă că *raportul 21/13 fiind egal cu 1,615 este la rindul lui (cu o mică aproximație), egal cu rapoartele umbrelor gnomonului*. Este posibil deci, ca dacii să fi avut în vedere și astfel de relații, atunci când au împărțit asimetric absida, — o reprezentare originală a latitudinii locului — asimetrie practic identică cu cea a umbrei gnomonului. Pe de altă parte se știe că, rapoarte de tipul $21/13 = 1,615$ (sau $34/21 = 1,619$, etc.), sînt practic egale cu „numărul de aur“, $\Phi = 1,618$ ³⁴. Subliniem însă că, în afara raportului umbrelor gnomonului semnalat, precum și a raportului generat de împărțirea asimetrică a absidei centrale, nu avem încă alte elemente care să susțină că dacii au cunoscut „tăietura de aur“. Calculele pentru o epocă anterioară cu cîteva secole celei considerate, ne obligă însă să constatăm că, traseele astronomice de la Sarmizegetusa Regia cuprind și ele acest număr; la latitudinea sanctualelor și pentru o epocă în care oblicitatea eclipticii avea valoarea de $23^{\circ}51'$, pentru umbrele aruncate pentru orice gnomon, punctul echinocțial împărțea în mod *exact* lungimea umbrei maxime în tăietura de aur (fig. 4b). Raportul este: $\frac{\text{tg}(\varphi + \epsilon)}{[\text{tg}(\varphi + \epsilon) - \text{tg}\varphi]} = \frac{[\text{tg}(\varphi + \epsilon) - \text{tg}\varphi]}{\text{tg}\varphi}$, adică $2,678/1,655 = 1,655/1,023 = 1,618 = \Phi \cong 21/13$. Cu o mică aproximație raportul s-a păstrat și în sec. I e.n., cînd ϵ a devenit egală cu $23^{\circ}42'$. Pe lîngă toate acestea, se mai poate argumenta că, în zona pragurilor absidei se grupează și alte caracteristici astronomice ale epocii. Astfel, atribuind valoarea de 10° fiecăruia din cele 36 de elemente ale absidei (și deci fiecăreia din cele două lespezi ce compun un prag echivalent cu un stilp, cîte 5°), se pot imagina și următoarele „împărțiri“ ale absidei adunînd stilpii și echivalenții lor în lespezi și grade de o parte și de cealaltă a liniei de separație: $23/13$ respectiv $230^{\circ}/130^{\circ}$ (sub pragu-

³³ În geometrie, un punct C împarte un segment $AB = a$ în medie și extremă rație dacă segmentele determinate de C pe AB ($AC = b$ și $CB = c$) se află în raportul $a/b = b/c$. În antichitate acest raport era cunoscut sub numele de „tăietura de aur“.

³⁴ Nu se știe cine a stabilit prima formulare a numărului de aur. El a jucat un rol preponderent în traseele arhitecturale egiptene (marca piramidă), grecești (templele Acropolei), gotice și chiar în epoca modernă (celebrul arhitect francez Le Corbusier). Se regăsește și în proporțiile corpului uman, în botanică, în zoologie etc., ca simbol al armoniei și echilibrului. (Matyla Ghyka, *Essai sur le rythme*, 1938; *Le nombre d'or*, 1931). Aceeași determinare o putem face și pentru înălțimea gnomonului utilizat, în poziția punctului echinocțial, de data aceasta în cadrul diferenței umbrelor. Toate acestea sînt — în prezent — simple constatări. Practic, asemenea locuri ale armoniei și echilibrului „sferelor cerești“ reflectate în umbra gnomonului, se găsesc într-o înfinitate pe suprafața pămîntului: sînt toate cele situate pe paralelul avînd latitudinea Sarmizegetusei Regia. Numai dacă vom regăsi numărul Φ și în alte construcții ale lor, vom putea continua cercetarea în acest sens și deci, vom putea presupune că ei îl cunoșteau.

rile absidei), 22/14 respectiv 220°/140° (axa cunoscută a pragurilor)³⁵ și 21/15 respectiv 210°/150° (deasupra pragurilor absidei). Pentru primul raport — 230°/130° — calculele ne arată că el este aproximativ egal cu raportul arcelor diurne ale soarelui în ziua cea mai lungă (232° — solstițiul de vară) și în ziua cea mai scurtă (128° — solstițiul de iarnă) a anului — în epocă, la latitudinea sanctuarelor, adică cu 232°/128°, deci o modalitate antică de a reprezenta latitudinea³⁶. Aceste arce extreme se pot obține foarte simplu ducând o perpendiculară în punctul echinocțial Ec într-un cerc cu diametrul egal cu lungimea „razei de piatră” a Soarelui de andezit respectiv cu diferența umbrelor gnomonului la cele două solstiții (fig. 3d). Cel de-al doilea raport, — 220°/140° — putea fi generat de distanța zenitală maximă a soarelui în ziua solstițiului de iarnă în epocă, când aceasta era egală cu 69°20'. Acest unghi împarte semicercul Zenit — Nadir în două arce inegale³⁷, a căror unghiuri la centru sînt, unul egal cu 69°20' și celălalt cu diferența pînă la 180°, aproximativ cu 110°40' (fig. 3c). Admițînd o mică aproximație, respectiv valorile de 110° și 70° pentru cele două unghiuri, rezultă pentru tot cercul mare al sferei cerești dublul acestor valori, adică 220° și 140°, respectiv raportul determinat de axa mică a absidei. Faptul că, pe de o parte caracteristicile locului în care au fost construite sanctuarele (latitudinea φ), iar pe de altă parte, caracteristicile astronomice ale epocii în care au fost utilizate acestea (umbrile gnomonului, oblicitatea eclipticii ε , Zi — distanța zenitală maximă a soarelui la solstițiul de iarnă), a fost posibil să fie marcate grupat în zona de discontinuitate a elementelor componente ale absidei (pragurile), este desigur o întîmplare, datorată tocmai caracteristicilor enunțate; la altă latitudine ele nu s-ar fi concentrat în jurul aceluiași punct. Din această cauză nu putem ști care din elementele astronomic-geografice determinate prin cele patru tipuri de rapoarte le-au avut ei în vedere. Chiar dacă autorii au dorit să marcheze doar pe unul singur dintre ele, cunoscîndu-l doar pe acesta, celelalte trei erau și ele de găsit în imediata lui vecinătate, toate patru fiind foarte apropiate ca expresie valorică. Desigur cercetări ulterioare vor elucida și această nedeterminare.

4) *Unele concluzii preliminare.* Considerăm că, și din punct de vedere concepțional, absida este un element mai vechi în viața cultural-spirituală a strămoșilor noștri, decît Soarele de andezit și în consecință mai puțin exactă funcțional, dar poate mai reprezentativă din punct de vedere simbolic decît amintitul altar-cadran solar. Ea nu a

³⁵ Fl. Stănescu, *Statutul astronomic al sanctuarelor dacice*. Comunicare la simpozionul științific „Sarmis '85” Deva — Sarmizegetusa, 1985.

³⁶ Un exemplu tipic al acestei tradiții îl constituie modul special de a specifica latitudinea, care constă în a da valoarea raportului între durata zilei celei mai lungi și durata zilei celei mai scurte în locul considerat; de exemplu, la latitudinea Alexandriei, valoarea acestui raport este de 7/5, deoarece la solstițiul de vară, Soarele rămîne 14 ore deasupra orizontului, iar la solstițiul de iarnă, 10 ore. Pentru a calcula durata acestor zile este suficient să se sumeze timpii pe care-i cheltuiesc ca să se ridice deasupra orizontului cele 6 constelații zodiacale care urmează după punctele de pe ecliptică în care se află soarele la cele două solstiții. *Știința antică și medievală* (sub conducerea lui R. Taton 1970, p. 370).

³⁷ Fl. Stănescu, *op. cit.*, p. 7.

fost desigur, un „moment“ dedicat „înclinației cerului”³⁸ sau începutului de an, în sensul strict al expresiei, sau numai un simplu loc de cult, ci, foarte probabil, mai mult decât toate acestea împreună și deci și un „instrument“ de lucru al epocii cu care, sau în care, se putea urmări în mod simbolic — deci nu atât de riguros — nu numai mersul soarelui ci și al unor constelații sau al unor planete; e posibil ca acestea să se fi petrecut și în timpul ceremoniilor culturale ce credem că aveau loc aici³⁹. După Soarele de andezit, absida centrală a Marelui sanctuar rotund este al doilea element (monument) din zona sanctuarelor care pare să fi avut și utilizări în sens astronomic; argumentul principal este faptul că *prin caracteristicile ei, orientarea și gruparea elementelor permite localizarea aceleiași epoci ca cea pe care o indică Soarele de andezit*.

E. *Elemente de astronomie mitică populară românească*. Este cunoscut faptul că, cercetările de arheo-astronomie au ca scop, pe lângă determinarea unor cunoștințe, metode, etc., de astronomie ce pot fi regăsite în vestigiile unor construcții antice, ale căror structuri sau componente sînt legate de fenomenele astronomice din epocă în locul considerat, și deducerea din aceste cunoștințe a obiceiurilor, ritualurilor și credințelor popoarelor care le-au construit. Din cele expuse pînă acum rezultă, este foarte probabil, că pentru strămoșii noștri dacii, solstițiile au reprezentat momente de o remarcabilă importanță. Credem că această importanță e posibil să se fi menținut de-a lungul secolelor, deoarece cele două momente astronomice se regăsesc și azi — (în plin secol XX — la țaranul român, în legendele și credințele lui din moși-strămoși despre pămînt, cer și stele. În Transilvania, zona Făgărasului de pildă, reprezentările și observațiile referitoare la mișcarea soarelui includ două răsăriri, unul de vară și unul de iarnă, precum și două apusuri, în aceleași anotimpuri⁴⁰ (fig. 2f). Cele opt puncte cardinale determinate astfel, nordul,

³⁸ În acest mod definea Vitruviu latitudinea locului (Vitruviu, *De Architectura*, IX, VII).

³⁹ Deplasările astrilor s-ar fi putut marca pe stîlpii absidei, aparenti în interiorul încăperii și/sau în exteriorul acesteia, cu ajutorul acelor piroane terminate printr-un inel, și care, ar fi fost astfel purtători ai unor ofrande sau semne magice, simbolizînd poziția pe cer (ecliptică) a unora din aștrii menționați. (S. Bobancu, C. Samoilă, E. Poenaru, *Calendarul de la Sarmizegetusa* în Magazin istoric, 6 (123) și 7 (124) 1977; Dinu Antonescu, *Introducere în Arhitectura dacilor*, 1984, p. 78; C. Beigu, *op. cit.*, p. 245; I. Rodeanu, *op. cit.*, p. 67).

⁴⁰ Acum aproape o jumătate de veac, Ion I. Ioniță întreprinde un studiu privind legendele și credințele țaranului român din moși strămoși, asupra cerului, stelelor, Pămîntului, Soarelui, Lunii, etc., în Transilvania, în Țara Oltului (Făgăraș) satul Drăguș. Vorbind despre coordonatele spațiale, ca expresie a mentalității întregului grup social, el relatează: „Cele patru direcțiuni (NS și EV, n.n.), care se întretaie, perpendicular, brăzdează planul orizontal în forma unei imense cruci, al cărui centru e satul însuși. Ele duc spre patru regiuni distincte ale lumii: *Răsăritul*, *Sfîntîitul*, *Miază-noapte* și *Amiază*. Subliniez că nu avem aici, pentru mentalitatea sătenilor patru simple puncte de reper, ci patru regiuni materiale, care în credințele celor vechi dețin principii ale vieții. Cîtă vreme Miază-noapte și Amiază sînt concentrate pe cîte o singură direcție a spațiului, avem două Răsăriri: *Răsăritul de vară* (spre Răsărit-Miazănoapte) și *Răsăritul de iarnă* (spre Răsărit-Miazăzi), apoi două Sfîntîtiri: *Sfîntîitul de vară* și *Sfîntîitul de iarnă*” (Ion I. Ioniță, *Reprezentarea cerului. Drăguș un sat din Țara Oltului (Făgăraș)*, 1944, p. 65—66). Am adăuga, la cele de mai sus, că cele 6 puncte cardinale împreună

estul, sudul și vestul precum și două răsărituri și două apusuri solstițiale se găsesc în totalitate marcate în incinta sanctuarelor prin direcțiile lor.

Este cunoscută frumoasa imagine relatată de George Coșbuc, privind „fuga“ soarelui între cele două solstiții, în viziunea țăranului român⁴¹. Momentul solstițiului de vară, moment cînd soarele pare că se odihnește pe cer și are cea mai mare strălucire, este marcat, la 24 iunie, de o mare sărbătoare agricolă numită *Drăgaica*, (în Ardeal *Sinziemele*) însoțită de tîrguri și procesiuni⁴². Mari sărbători au loc și în preajma solstițiului de iarnă, prea cunoscute pentru a mai insista asupra lor. Vom încerca să întregim acest tablou cu o expunere sumară a unor din configurațiile stelare vizibile în nopțile celor două solstiții, în ipoteza că era posibilă, la ei, o asociere a acestora, cu pozițiile extreme ale soarelui la momentele în discuție. Ținînd cont de modificările aduse în timp de fenomenul de precesie (fenomen descoperit de Hiparc, care constă în deplasarea în lungul eclipticii a punctelor echinoctiale, — în ultimii 2000 de ani, punctul vernal a retrogradat cu aproximativ 28° —), următoarele stele mai importante se găseau în preajma zenitului terasei sanctuarelor, cu puțin timp înainte sau imediat după miezul nopții: Castor și Polux din constelația Gemenii la solstițiul de iarnă; Vega din constelația Lira și Deneb din constelația Lebăda la solstițiul de vară⁴³.

De altfel, cercetările (I. Ottescu⁴⁴, T. Pamfile⁴⁵, I. A. Candrea, Gh. Adamescu, I. Ionică⁴⁶, R. Vulcănescu⁴⁷) au arătat că un număr impor-

cu răsăritul și apusul echinoctial formează în total 8 astfel de puncte. Faptul că cele două zile ale solstițiilor sînt cu totul diferite în existența de zi cu zi, este pregnant în la țăranul român de azi, prin diviziunile lor. Ziuă de iarnă are puține: dimineață, prînz, amiază, seară; cea de vară, în afară de acestea mai are: zorul, răsăritul, prînzul mare („cînd soarele e de 3 sulite pe cer“), vecernie, sfîntîțul soarelui, întunecă, au întunecat, etc. (Ion I. Ionică, *op. cit.*, p. 65).

⁴¹ George Coșbuc, *Elementele literaturii populare*, 1986, p. 97; Tudor Pamfile, *Sărbătorile de toamnă la români*, 1914, p. 158.

⁴² Aceași denumire — *Drăgaica* — o poartă protagonista centrală a rolului — o fată tinăară —, o floare cu puteri vindecătoare cît și jocul propriu-zis. În ea, Dimitrie Cantemir vedea pe Ceres (recolta). Peste această veche sărbătoare s-a suprapus o alta, din calendarul creștin. (Dumitru Pop, *Obiceiuri agrare în tradiția populară românească*, 1989, p. 171).

⁴³ Nu putem ști dacă modul de grupare a acestor stele mai importante — constelațiile — erau aceleași și la daci, dar este de subliniat faptul că toate aceste configurații se regăsesc la țăranul român de azi, în credințele și legendele lui despre cer și stele. Constelația Gemenii este redusă la Castor și Polux, care se numesc *Frați* sau tot *Gemeni*, fiind botezați pe alocuri *Romul* și *Remul* (sau *Romil*). Polux se cheamă și *Comoara* sau *Comoara lui Iov*. Constelația Lira se numește *Ciobanul cu oile*, steaua Vega fiind ciobanul, iar cele patru stele, oile. *Ciobanul* se mai cheamă și *Luceafărul cel mare* de miezul nopții, *Luceafărul cel frumos* sau *Regina stelelor*. Constelația Lebăda e numită în general *Crucea* (Argeș), sau *Crucea miezului nopții* (Dorohoi). Alții numesc această constelație și *Fata mare cu cobilița* (Prahova, Tulcea), *Fata* fiind închipuită cu capul (Steaua Deneb) spre Steaua Polară. În fine alții văd în această constelațiune numai *Cobilița ciobanului* căci răsare și apune odată cu *Ciobanul* (Vega). (I. Ottescu, *Credințele țăranului român despre cer și stele*, în *Analele Academiei Române*, tom XXIX — *Memoriile Secțiunii Literare* — 1908, p. 436—437, 442; Tudor Pamfile, *Cerul și podoabele lui după credințele poporului român*, 1915, p. 165).

⁴⁴ I. Ottescu, *op. cit.*, 1908, p. 408.

⁴⁵ T. Pamfile, *op. cit.*, 1915, p. 171.

⁴⁶ I. Ionică, *op. cit.*, 1944, p. 70.

⁴⁷ Romulus Vulcănescu, *Mitologie română*, 1985, p. 406.

tant din constelațiile țaranului român de astăzi — constelații de tip pastoral și agricol — reprezintă nu numai aceeași grupare (configurație stelară) ca în astronomia greco-romană, dar unele dintre aceste grupări identice de stele, au, după etnoastronomia mitică română, și aceleași denumiri ca la aceștia. Nu mai puțin cunoscut și utilizat în popor este și roiul stelar al Pleiadelor din constelația Taurului⁴⁸. Evident precesia echinoctiilor a schimbat cu ceva aspectul cerului, față de epoca în discuție, dar această schimbare s-a petrecut lent, o zi și ceva pe secol. Identitatea sărbătorilor, a credințelor și a reprezentărilor țaranului român din Transilvania cu ale celui din Muntenia sau din Moldova este extrem de concludentă, demonstrând o dată în plus unitatea laturii spirituale a culturii acestuia; aproape nimic nu le deosebește.

F. O *problemă de geometrie*⁴⁹. Tema acestui paragraf este o problemă de geometrie; el nu își propune să prezinte neapărat niște soluții, ci să formuleze corect unele probleme încercînd să deschidă o analiză a acestora. Dacă vom reuși acest lucru, vom considera că ne-am atins scopul. Este vorba de alte componente ale Marelui sanctuar rotund⁵⁰. Măsurătorile arată că lungimile celor 30 de arce ce compun cercul „B” sînt și astăzi practic egale (între 2,96 m și 3,05 m, deci în medie 3,01 m) și putem considera că în epoca construirii sanctuarului, intențional cel puțin, așa au și fost. De altfel și marcajul acestor sec-toare, cu 6 stîlpi în fiecare din ele, sugerează intenția de a împărți cercul în 30 de părți egale. Această împărțire a fost luată ca atare de orice tip de cercetare și, pe cît cunoaștem pînă în prezent, nimeni nu s-a întrebat cum s-a efectuat ea în epocă de către daci, din punct de vedere practic, respectiv ce cunoștințe de geometrie au stat la baza ei (tip de cunoștințe care erau strîns legate de cele de astronomie, în întreaga antichitate), și cu ce instrumente (sau „calcul”) a fost realizată. Fiind vorba de o problemă de geometrie, utilizarea compasului (și evident a riglei sau sforii) se impune oarecum de la sine; în plus, compasul era un instrument bine cunoscut de daci⁵¹ și deci ar fi putut fi vorba de o soluție de tip grafic⁵². Odată făcută această opțiune, noi, cei de astăzi,

⁴⁸ Din Pleiade, roi stelar ce a dominat astronomiile antichității aproape fără excepție, poporul nostru a făcut o constelație deosebită. Numită *Cloșca cu pui*, *Găina*, sau *Găinușa* ea este constelația pastorală și agricolă de căpetenie a țaranului român (I. Otescu, *op. cit.*, p. 425; I. Ionică, *op. cit.*, p. 24; Fl. Stănescu, *op. cit.*, p. 117).

⁴⁹ Sintetizînd rezultatele unor serii de cercetări efectuate în anul 1979, în incinta terasei sacre, Acad. prof. dr. N. Teodorescu și prof. dr. Gh. Chiș consideră că: „...precizia acestor construcții (cu erori de cîteva zeci de minute de arc cel mult) sînt un indiciu de cunoaștere a elementelor de *geometrie* (prin construcții) și de *astronomie* (mersul aparent anual al Soarelui și marcarea începuturilor anotimpurilor și a anului solar) de către străbunii noștri. (Acad. N. Teodorescu, prof. dr. Gh. Chiș, *Cerul o taină descifrată*, 1982, p. 54).

⁵⁰ Este cunoscut faptul că Marele sanctuar rotund este delimitat de două cercuri din blocuri de piatră, nedistanțate între ele, cel exterior, „A”, format din 104 blocuri de andezit, iar celălalt „B”, format din 210 stîlpi, din care, 30 mai scurți, împart acest al doilea cerc în tot atîtea sectoare, conținînd fiecare cîte 6 stîlpi mai înalți.

⁵¹ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, 1979, p. 87.

⁵² La construcția analemei (planului) unui cadran solar, Vitruviu folosea compasul și împărțirea circumferinței cercului în 15 părți egale, fără însă să arate cum se determina atunci a 15-a parte din circumferința cercului. El con-

sîntem obligați să cercetăm în prealabil dacă din punct de vedere matematic este posibilă împărțirea unui cerc în 30 de părți egale cu rigla și compasul, respectiv dacă era posibilă atunci construirea unui poligon regulat cu 30 de laturi înscris în cerc *numai cu aceste instrumente*. Considerații matematice moderne ne arată că numărul 30 respectă criteriile teoremei lui Gauss⁵³ și deci o astfel de construcție grafică este posibilă în condițiile enunțate. Ținem să subliniem că situația din teren este foarte elocventă: în fața noastră se află *arce de cerc* împărțite în părți egale și nu coarde, elemente ale cercului cu care se lucra în antichitate. Din acest motiv nu excludem nici existența unor soluții superioare celor enumerate, soluții ce pot fi impuse de cercetări ulterioare⁵⁴, după cum nu putem neglija nici binecunoscuta ingeniozitate a anticilor, lăsînd problema deschisă.

struia, de fapt, ceea ce astăzi numim latura pentedecagonului (poligonul regulat cu 15 laturi), care închide a 15-a parte din circumferința unui cerc și căruia îi corespunde la centru un unghi de $360^\circ: 15 = 24^\circ$, egal aproximativ cu oblicitatea eclipticii din vremea sa. În cazul nostru, la Sarmizegetusa Regia, este vorba deci de împărțirea circumferinței unui cerc într-un număr dublu de părți: $15 \times 2 = 30$. O posibilă soluție — și ne referim în primul rînd la Vitruviu — ar fi următoarea: arcul determinat de latura pentedecagonului regulat înscris (L 15), este egal cu diferența arcelor determinate de latura hexagonului (L 6) — egală cu raza cercului — și de latura decagonului (L 10). Într-adevăr $1/15 = 1/6 - 1/10$ (fig. 4 c). Pentru aceasta din urmă, Ptolemeu (sec. II e.n.) a dat o frumoasă construcție, utilizată și astăzi (fig. 4 d). În plus, raportul dintre raza cercului (deci L 6) și latura decagonului (L 10) este egal cu φ (1,618), pe care l-am mai întîlnit. Cu elementele absidei, 21 și 13 stilpi, latura decagonului L 10 se calculează foarte simplu: $L\ 6/L\ 10 = \varphi = 21/13$, de unde $L\ 10 = 13 \text{ Raze}/21$. De la latura pentedecagonului (L 15), printr-o împărțire a arcului respectiv în jumătate, rezultă latura poligonului regulat cu 30 de laturi (L 30), adică împărțirea căutată (fig. 4 e). O altă soluție mai directă ar fi fost aceea de a se face diferența arcelor determinate de latura pentagonului (L 5) — utilizat încă de la Pitagora (aprox. 550 î.e.n.) — și de latura hexagonului (L 6), adică raza cercului. Într-adevăr $1/30 = 1/5 - 1/6$ (fig. 4 c). Evident că, cea mai simplă soluție ar fi fost aceea în care, dacă aveau un sistem de împărțire a cercului într-un număr de părți de tipul gradului (utilizat de babilonieni cît și de noi, astăzi) să împartă acest număr de părți la 30 obținînd unghiul la centru corespunzător (12° pentru noi). Este adevărat că astfel de soluții, deși extrem de simple și bazate pe elemente cunoscute în epocă, motive pentru care le-am și evidențiat, pot să pară relativ pretențioase. Dar ele nu au nici cel puțin meritul de a epuiza problema; o dată obținută, cea de a 30-a parte a lungimii cercului Marelui sanctuar rotund, a fost la rîndul ei împărțită în alte 7 părți egale cu ajutorul a 6 stilpi.

⁵³ Geometrul Gauss a demonstrat că putem înscrie, cu rigla și compasul, orice poligon regulat cu N laturi, dacă numărul N , descompus în factori primi, nu cuprinde decît: 1. factori primi de forma $2^n + 1$, toți distincți; 2. factorul 2 la o putere oarecare. Astfel, se pot înscrie triunghiul ($2+1=3$), pătratul ($2^2=4$), pentagonul ($2^2+1=5$), ..., poligonul cu 17 laturi ($2^4+1=17$), ..., poligonul cu 30 de laturi (2^0+1) (2^1+1) (2^2+1) $= 2 \cdot 3 \cdot 5 = 30$, ..., poligonul cu 170 de laturi ($= 2 \cdot 5 \cdot 17$), etc. Nu se poate înscrie însă, de exemplu, poligonul cu 9 laturi (nonagonul), deoarece factorii primi din care este compus ($9=3 \times 3$) deși sînt de forma 2^n+1 , respectiv (2^1+1) (2^1+1), nu sînt distincți, ci egali între ei. (Jacques Hadamard, *Leçons de géométrie élémentaire*, 1960, p. 127; Matyla Ghyka, *Estetica și teoria artei*, 1981, p. 128).

⁵⁴ Dorim să-l prevenim pe cititor că nu intenționăm să susținem, în cele ce urmează, că dacii l-au cunoscut pe π , ci doar să prezentăm unele considerații legate de acest număr, considerații credem valabile pentru orice popor din antichitate. Pusă sub forma de mai sus, întrebarea („au cunoscut dacii numărul π ?”) este nu numai greșită ci și profund dăunătoare prin confuzia ce o generează deoarece de regulă prin acest π se înțelege π -ul nostru azi (sau valoarea apro-

G. *Relații de interdependență între unele din sanctuare.* 1) Faptul că și alte sanctuare din complex sau părți ale acestora, ar putea să aibă, la rindul lor, unele semnificații ori utilități astronomice — aceleași, sau altele decît cele de pînă acum — presupune în mod necesar unele legături interne între unele din componentele teraselor „sacre” de la Sarmizegetusa Regia în aceeași idee în care, de exemplu mișcarea lunii este legată de mișcarea pămîntului sau a soarelui. Există, după opinia noastră, cîteva posibilități de a determina aceste relații de legătură funcțională între sanctuarele complexului⁵⁵. Prima dintre ele ar fi aceea de a regăsi în dimensiunile altor sanctuare, dimensiuni existente la Soarele de andezit — considerat cadran solar — sau mărimi care s-au dedus din dimensiunile acestuia, prin metode cunoscute în epocă. O alta, ar fi cea conform căreia, din dimensiunile proprii ale unora din sanctuare, sau din rapoartele dintre acestea, deci fără a utiliza nici una din dimensiunile Soarelui de andezit, să obținem unele caracteristici de tip astronomic identice cu cele înscrise pe altarul — cadran solar (așa cum a fost cazul direcțiilor solstițiale și al oblicității eclipticii marcată pe disc, care toate au indicat aceeași epocă). Vom vedea că ne vom întîlni cu ambele situații. Toate acestea ar putea avea ca urmare un fapt extrem de important: s-ar confirma în acest mod nu numai unele caracteristici astronomice, ci în special un element de bază al ipotezelor de față, anume dimensiunile geometrice utilizate în calcule pentru sanctuarele în discuție. Evident aceste dimensiuni presupun un mic grad de aproximație

ximativă cu care lucrăm de obicei noi acum, adică $\pi = 3,1416$), valoare apărută mult după ei, prin sec. VII e.n. la indieni. Corect credem că ar fi să ne întrebăm, dacă ei au cunoscut faptul că raportul dintre lungimea oricărui cerc și diametrul său este un număr constant și dacă da, ce valoare i-au atribuit. Acest punct de vedere este susținut de istoria acestui număr din care foarte pe scurt amintim că: în mileniul II î.e.n. în cîmpia Mesopotamiei era utilizat un $\pi = 3$ pentru ca mai apoi în aceeași zonă să se ajungă la $\pi = 3,125$; în mileniul I î.e.n. vechii hinduși utilizau un $\pi = 3,004$; egiptenii foloseau papirusul Rhind $\pi = 3,16$; ulterior, la vechii greci, Arhimede (cître 250 î.e.n.) stabilește o valoare cuprinsă între $3\frac{10}{71}$ și $3\frac{1}{7}$ (decî între 3,1408 și 3,1428). Abia în sec. XIX s-a aflat (L. F. Lin-

demann 1882), că nu se pot obține decît valori aproximative ale lui π și niciodată valoarea exactă. Din această succintă prezentare rezultă că nimeni nu a știut, timp de cîteva milenii, așa cum știm noi astăzi, că numărul π nu poate fi construit exact și, în consecință, nimic nu i-a împiedicat să creadă, atunci, în epocă, că îl pot construi grafic la valoarea pe care i-o atribuiau. Istoria științelor păstrează un număr foarte mare de metode de a construi un π a cărui valoare (astăzi știm că aproximativă) satisfăcea deseori pe deplin necesitățile practice ale epocii. Este desigur o mare greșală să atribuim celor vechi unele din cunoștințele noastre de azi (inclusiv π -uri foarte exacte), dar o greșală tot atît de mare credem că este să uităm că fiecare epocă a avut cunoștințele sale, pe care le-a utilizat, considerîndu-le ca cele mai bune de pînă atunci (lucru valabil, se pare, și astăzi), cunoștințe care deseori — dat fiind și precaritatea mijloacelor epocii — ne-au umplut de admirație. Căci, îl cităm pe J. P. Adam: „...numai prin inteligență, prin forță, prin îndrăzneală și strădanie, au reușit oamenii mileniilor trecute, spre marea lor glorie, să slideze atît timpul, cît și imaginația noastră”. (J. P. Adam, *Arheologia între adevăr și impostură*, 1978, p. 260).

⁵⁵ Chiar dacă nu toate rapoartele dintre dimensiunile unora din sanctuare ar avea sensuri astronomice, existența lor ar arăta posibilitatea ca acestea să fi fost deduse unele din altele, ceea ce ar presupune că au existat unele modalități de „calcul”.

(chiar și față de intențiile inițiale ale constructorilor); ele se vor situa, cu diferențe de câțiva centimetri, în jurul anumitor valori.

2) *Relații de legătură funcții de elementele Soarelui de andezit.*

a) Vom încerca în prealabil să deducem diametrul Marelui sanctuar rotund pornind de la elementele funcționale ale gnomonului utilizat pe discul altarului — cadran solar și a cărui înălțime (hg) a fost marcată pe acesta ($hg = Rd + Rcc = 4,22$ m). În figura 3e calculăm segmentul ASi cu metodologia noastră de astăzi: $AS_i^2 = h^2g + BS_i^2$ de unde $AS_i = 12,00$ m. Dacă înmulțim această valoare cu raportul hg/Rd existent pe disc, obținem: $AS_i (hg/Rd) = 12,0 \times 1,209 = 14,516$ m adică o valoare foarte apropiată de rezultatele măsurătorilor lui H. Daicoviciu, care determinase pentru raza Marelui sanctuar rotund (notată RMs), $29,4 : 2 = 14,7$ m, „fără ca — ne avertizează savantul român — această dimensiune să fie riguros exactă”⁵⁶. Fără să comentăm acum diferența dintre cele două date, teren 14,7 m și calcul 14,5 m, vom trece la următoarea relație.

b) Am arătat că⁵⁷, pe discul Soarelui de andezit, cercul central reprezintă proiecția stereografică a unui menaeus, pentru sfera cerească „redușă” reprezentată pe disc. Presupunând, prin prisma calculului de la punctul a), că diametrul Marelui sanctuar rotund reprezintă diametrul unei anumite sfere cerești „reduse”, să calculăm ce diametru ar avea proiecția stereografică a menaeusului acestei sfere. Utilizând aceeași formulă, ca la Soarele de andezit, deci $RMs \times tg\epsilon/2$ obținem:

— pentru valoarea din teren: $14,7 \times 0,2091 = 3,07$ m.

— pentru valoarea din calcul: $14,5 \times 0,2091 = 3,035 \approx 3,04$ m.

Ori, această ultimă dimensiune este practic egală cu raza „cercului cu Te-uri” trasată pe discul de andezit⁵⁸. Rezultă că „cercul cu Te-uri” poate fi considerat ca proiecția stereografică a menaeus-ului Marelui sanctuar rotund, $Rct/RMs = tg\epsilon/2$, deci o a doua relație de legătură între elementele Soarelui de andezit și cele ale Marelui sanctuar rotund.

c) Următoarea relație de legătură, care este mai degrabă una de asemănare, o vom trata prin prisma cunoștințelor noastre de astăzi și se referă nu la modul (discutat la paragraful F) ci la motivele pentru care considerăm că Marele sanctuar rotund a fost împărțit în 30 de părți egale. Fie un cerc de rază unitară ($R = 1$) a cărui circumferință o împărțim în 30 de părți egale, $2\pi/30 = 0,2094$. Am avea deci nevoie de un segment de această mărime, care transformat apoi în arc ne-ar împărți cercul în 30 de părți egale. El este lesne de obținut deoarece $tg\epsilon/2$ este egală cu

⁵⁶ H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 236.

⁵⁷ Fl. Stănescu, *op. cit.*, p. 111.

⁵⁸ Privind marcasele cu piese „T” pe discul de andezit, dintre care unele — cel puțin unul — prezintă pe fața laterală un semn grafic (fig. 4) semnalăm asemănarea dintre acesta și unele din semnele utilizate de vechii greci în numeratia alfabetică la operațiunea de adunare. „Cel mai frecvent termenii și suma lor se scriau pur și simplu într-un rînd. La fel se scriau și celelalte operații. Uneori, de altfel, în fața sumei se punea un semn special (fig. 4) — prescurtarea cuvîntului *gignestai* — în sensul de „se obține” — (E. Kolman, *Istoria matematicii în antichitate*, 1963, p. 79). Desigur, este posibil ca asemănarea („simetria în oglindă”) a celor două semne să fie întîmplătoare; este însă cunoscut faptul că litere grecești, ce aveau semnificația de cifre au mai fost găsite pe blocurile de piatră ce alcătuiau zidul dintre terasa a X-a și a XI-a, de la Sarmizegetusa Regia. (A. Bodor, *Blocurile cu litere grecești din cetățile dacice*, în *Crisia*, 1972, p. 34).

0,2091, fapt ce rezultă din raportul $R_{cc}/R_d = 0,2091$, cit și din raportul (punctul b) $R_{ct}/R_{Ms} = 0,2094$. Deci putem scrie:

$2\pi/30 = R_{cc}/R_d = R_{ct}/R_{Ms} = \operatorname{tg} \epsilon/2 = 0,209$. De aici rezultă că:

$30R_{cc} = 2\pi R_d = L_c \text{ disc } (30 \times 0,73 = 21,9 \text{ m de unde } R_d = 3,485 \text{ m})$

$30 R_{ct} = 2\pi R_{Ms} = L_c M_s (30 \times 3,04 = 91,2 \text{ m de unde } R_{Ms} = 14,515 \text{ m})$

Din aceste ultime două relații rezultă că ambele sanctuare sînt împărțite în același număr de părți, adică în 30; Marele sanctuar rotund — în mod explicit — de către raza „cercului cu Te-uri“ (R_{ct}), iar Soarele de andezit — un cadran solar — în mod implicit de către raza cercului central (R_{cc}), trasat și el pe disc. Ar mai rezulta de aici că, dacă altarul cadran-solar utiliza împărțirea la 30, este probabil că aceeași împărțire, prezentă la Marele sanctuar rotund, folosea unor aceleași scopuri, toate acestea constituind — credem — două modalități originale de rezolvare practică a unor probleme de astronomie, prin proiecția stereografică a oblicității eclipticii în epocă (respectiv prin $\operatorname{tg} \epsilon/2$); desigur trebuie să mai existe și alte explicații privind motivele pentru care ei au ales această împărțire. Observațiilor de la paragraful D3, conform cărora absida centrală ar putea să reprezinte o sferă cerească împărțită — prin cele două prăguri — în cele două arce diurne — minime și maxime ale anului, li se poate aduce un argument în plus, observînd că perimetrul absidei Pabs, măsurat în teren, este practic egal cu circumferința sferei cerești în discuție:

$P_{abs} = 26,80 \text{ m}$ iar $2\pi h_g = 2\pi(R_d + R_{cc}) = 26,515 \text{ m}$. Desigur, nu putem acorda o importanță prea mare dimensiunii obținute pentru perimetrul absidei, actualul aspect al acesteia fiind rezultatul unei operațiuni de restaurare. Totuși, valorile foarte apropiate care se obțin, 26,80 m și 26,52 m, ne-au determinat să semnalăm și această posibilă relație între Soarele de andezit și Absida centrală. e) O altă relație de legătură ne permite să calculăm raza Marelui sanctuar rotund (R_{Ms}) din lungimile cercurilor trasate pe Soarele de andezit, respectiv „cercul cu Te-uri“ și cercul central: $2\pi R_{ct} - 2\pi R_{cc} = 19,1 \text{ m} - 4,586 \text{ m} = 14,51 \text{ m} = R_{Ms}$.

3) *Relații de legătură independente de elementele Soarelui de andezit.* Vom nota cu R_{ms} raza Micului sanctuar rotund (fig. 1), care măsoară în teren între 6,38 și 6,40 m. Raportul dintre această rază și raza Marelui sanctuar rotund ne permite să determinăm din nou unghiul pe care îl făcea ecliptica cu ecuatorul ceresc (oblicitatea acesteia), tot în aceeași epocă istorică. $R_{ms}/R_{Ms} = 6,38 \text{ m}/14,51 \text{ m} = 0,439 = \operatorname{tg} \epsilon = \operatorname{tg} 23^\circ 41'$. Cu dimensiunile lui H. Daicoviciu obținem practic aceeași valoare: $6,4/14,7 \text{ m} = 0,435$. Aceasta este o relație între două componente importante ale complexului, care nu utilizează nici o dimensiune a Soarelui de andezit, dar ne orientează în timp, prin $\operatorname{tg} \epsilon$, în același moment cu cel pe care îl marchează cadranul solar prin $\operatorname{tg} \epsilon/2^{39}$. De altfel și raportul

³⁹ Prezența repetată a funcției trigonometrice pe care astăzi o numim „tangentă unghiului“ în aceste calcule, nu trebuie să stîrnească semne de întrebare, ci dimpotrivă; la origine, această funcție (cateta opusă unghiului supra cateta alăturată) a fost denumită „umbra gnomonului“ și deci utilizarea ei, fără ca desigur să fie denumită ca astăzi, nu credem că poate fi pusă la îndoială.

dintre numărul sectoarelor Micului sanctuar rotund și numărul sectoarelor Marelui sanctuar rotund se situează în jurul aceleiași valori: $13/30 = 0,433$; Același raport există și pe Soarele de andezit: $R_{ct}/2R_d = 0,435$. Considerăm că aceste relații sau altele de tip independent, ar fi putut să constituie, în absența Soarelui de andezit (distrus complet sau nedescoperit încă) un alt punct de pornire pentru cercetări cu caracter astronomic în complexul de la Sarmizegetusa Regia⁶⁰.

H. *Relații aritmetico-geometrice*. Marile civilizații ale antichității au cunoscut și utilizat între diferite tipuri de unități de măsură sau module constructive și unele de lungime, așa cum a fost, de exemplu, cotul sumero-babilonian (0,4953 m) sau cotul greco-roman („cubitus“ — 0,4436 m), respectiv jumătatea diametrului bazei inferioare a coloanei la templele greco-romane. Încercările de a determina la daci astfel de tipuri de unități, fie că a fost vorba de unele de origine nord-mediteraneană, fie de unele de origine central sau vest-europeană (fathon sau toise) nu au dus la rezultatele așteptate și în consecință vom căuta, în cele ce urmează, posibila existență la ei a unor unități module proprii. Din punct de vedere matematic vom încerca să determinăm un element de lungime care să joace rolul unui divizor comun pentru un ansamblu format dintr-un număr cit mai mare de trasee (lungimi) din incinta sanctuarelor (laturi, cercuri, etc.). Deoarece o astfel de unitate divizor comun nu este deloc greu de găsit, existind câte una pentru fiecare grupare de lungimi posibilă (din antichitate sau de astăzi) fără a se obține astfel unitatea de lungime a sistemului de măsurare, vom selecta componentele grupării de lungimi pe baza următoarelor criterii: a) existența unor marcaje cu stilpi; b) existența unei semnificații pentru lungimea aleasă, cel puțin în sensul ipotezelor prezentate aici; c) deoarece ne aflăm în cazul împărțirii fără rest, $D:I=C$, unde lungimea marcată (D) se împarte cu ipoteticul modul-unitate de măsură (I) și rezultă un „cît“ notat C, care este în mod necesar un număr întreg, vom încerca să determinăm prezența acestui „cît“ în teren. În continuare, vom introduce în calcule elemente ale unui alt sanctuar, de data aceasta unul dreptunghiular și anume pe cel considerat distrus (fig. 1 dreapta sus) și prin a cărui axă longitudinală trece prelungirea „razei de piatră“ a discului, deci meridiană marcată a locului (direcția NS). Din acest sanctuar s-a păstrat intactă latura de vest, pe care se găsesc un număr de 32 de stilpi mici de piatră. Această latură măsoară 13,98 m deci este practic egală cu de două ori diametrul Soarelui de andezit. Revin deci pentru un stilp $13,98 \text{ m}/32 = 0,436 \text{ m}$. Cu această mărime, echivalentul în stilpi mici al razei discului de andezit este 8, deoarece $3,49 \text{ m}/0,436 \text{ m} = 8$, iar al razei „cercului cu Te-uri“ este egal cu 7, deoarece $3,04 \text{ m}/0,436 \text{ m} = 6,97 \cong 7$. Pentru a vedea dacă această mărime are un caracter mai general vom încerca să o regăsim și la alte sanctuare. Pentru Marele sanctuar rotund vom avea, calculându-i direct circumferința (deci și raza)

⁶⁰ Toate relațiile acestui capitol utilizează pentru raza Marelui sanctuar rotund 14,51 m; în teren H. Daicoviciu măsurase 14,7 m. Diferența de 20 cm între calcule și teren este posibil să aibă una din următoarele explicații: 1) În timp — aproape 2000 de ani — sanctuarul s-a deformat prin alunecarea terasei și s-a mărit raza cu 20 cm. 2) Soarele de andezit „funcționa“ cu $\varepsilon = 23^\circ 40'$ în timp ce cercurile exterioare ale Marelui sanctuar rotund e posibil să fi „funcționat“ cu $\varepsilon = 24^\circ$.

utilizînd numărul de stîlpi din teren ai acestuia și echivalentul în metri ai unui stîlp ce provine de la Soarele de andezit și de la Micul sanctuar dreptunghiular distrus, următoarele valori: $210 \text{ stp.} \times 0,436 \text{ m/stp.} = 91,56 \text{ m}$. Rezultă deci o rază de 14,57 m, față de raza utilizată în calcule egală cu 14,51 m (respectiv o circumferință de 91,20 m) și față de raza din teren egală cu 14,7 m (respectiv o circumferință de 92,3 m) valori practic egale între ele. Pentru Micul sanctuar rotund vom proceda în același mod: $114 \text{ stp.} \times 0,436 \text{ m/stp.} = 49,704 \text{ m}$. Obținem în acest caz mai mult decît cei 40,08 m cît măsoară în teren circumferința acestui sanctuar. Cu toate acestea, cei 49,704 m nu reprezintă o cifră întîmplătoare deoarece raportul $40,08 \text{ m} / 49,704 \text{ m} = 0,807$ nu este altceva decît jumătate din raportul în care punctul echinocțial Ec împarte umbra solstițială de iarnă a gnomonului raport egal cu 1,618 adică cu Φ , sau egal cu raportul elementelor absidei centrale 21/31. Pentru a obține raza din teren vom avea: $49,7 \text{ m} \times 1,618/2 = 40,08 \text{ m}$, de unde raza din teren 6,40 m. Rezultă din toate acestea că dimensiunea de 0,436 m reprezintă un anume tip de unitate, am zice geometrică în primul rînd, comună pentru patru sanctuare: Soarele de andezit, Micul sanctuar dreptunghiular distrus, Marele și Micul sanctuar rotund, și că deci „sensul” sau „valoarea” pe care anticii constructori au atribuit-o unui stîlp mic este aceeași pentru toate acestea patru; altfel spus, stîlpii lați au și rol de separare a circumferinței în sectoare, dar intră în calcule cu aceeași „valoare” ca cei înguști. Cu toate că nu vom putea să spunem dacă acest divizor comun este o unitate de lungime sau un modul constructiv, sau și una și alta, subliniem că *există un singur astfel de divizor comun pentru care cîtul împărțirii să fie materializat în teren prin numărul stîlpilor marginali ai sanctuarelor și că, probabil, el semnifică un lucru important pentru anticii constructori.*

Ne-am propus (cap. B) să încercăm pe parcursul lucrării o sinteză în sens astronomic a celor două aspecte existente în complex — cel geometric și cel aritmetic. Acest fapt ar fi posibil — în stadiul în care ne aflăm cu cercetarea noastră — dacă „unitatea” — deocamdată de tip geometric — determinată în paragraful precedent, ar fi utilizabilă și pentru „calcule” de tip astronomic, caz în care ar avea și acest din urmă caracter. Vom analiza, în acest sens, umbrele aruncate de gnomonul utilizat pe disc în diferite momente mai importante ale anului tropic. Constatăm că majoritatea dimensiunilor geometrice cu care am lucrat pînă acum se pot transforma în numere întregi cu ajutorul „unității” de 0,436 m (un stîlp mic). Astfel (fig. 4f) umbra la solstițiul de vară Sv cuprinde 4 astfel de unități, cea echinocțială 10, iar cea la solstițiul de iarnă 26; excepție face doar înălțimea gnomonului hg care este un număr fracționar $9\frac{5}{7}$. Toate calculele se pot efectua, cu o foarte mică aproximație cu aceste numere întregi (care reprezintă de fapt corespondentul în

stilpi înguști — element de tip aritmetic — al unor dimensiuni geometrice). În paranteză valorile exacte pentru comparație:

$$\text{Latitudinea locului: } \operatorname{tg} \varphi = 10/9 \frac{5}{7} = 1,029 \text{ (1,0235)}^{61}$$

$$\text{Distanța zenitală maximă: } \operatorname{tg} Z_{\max} = 26/9 \frac{5}{7} = 2,676 \text{ (2,664)}$$

$$\text{Distanța zenitală minimă: } \operatorname{tg} Z_{\min} = 4/9 \frac{5}{7} = 0,411 \text{ (0,401)}$$

Variația umbrei între cele două solstiții, respectiv lungimea „razei de piatră”: $\Delta U = 22$, echivalent cu 9,59 m (9,55 m)

$$\text{Variația distanței zenitale: } \Delta \operatorname{tg} Z = \operatorname{tg} Z_{\max} - \operatorname{tg} Z_{\min} = 22/9 \frac{5}{7} = 2,264 \text{ (2,263)}$$

$$\text{Distanța Sv Ec} = 10 - 4 = 6, \text{ echivalent cu } 2,62 \text{ m (2,63 m)}$$

$$\text{Distanța Ec Si} = 26 - 10 = 16, \text{ echivalent cu } 6,97 \text{ m (6,92 m)}$$

$$\text{Raportul Ec Si/BEc} = 16/10 = 1,6 \text{ (}\Phi = 1,618\text{)}$$

$$\text{Raportul BSi/EcSi} = 26/16 = 1,625 \text{ (}\Phi = 1,618\text{)}$$

Rezultă că această unitate modul, de 0,436 m are două proprietăți remarcabile: 1) Cîitul „C” al împărțirii la această unitate a lungimii circumferințelor și laturilor marcate ale sanctuarelor amintite, este materializat în teren printr-un număr de stilpi egal cu cîitul „C”. 2) Ea transformă elementele de lungime ale umbrelor gnomonului precum și dimensiunile Soarelui de andezit în numere întregi, permițînd efectuarea de calcule astronomice cu aceste numere întregi, sau cu fracții cu numitorul egal cu 7, care este numărul elementelor unuia din cele 30 de sectoare marginale ale Marelui sanctuar rotund. În plus, această unitate este aproximativ egală cu cîtul antic ($0,436 \cong 0,443$). Desigur pot exista și alte astfel de „unități” — geometrico-astronomice sau numai de un singur tip — adecvate metodei de urmărire a altor aștri și ne referim aici în primul rînd la mișcarea Lunii. Este posibil deci ca anumite elemente arhitecturale ale uneia din templele incintei să fi slujit urmăririi astrului cărui îi era dedicat sanctuarul respectiv. (Din punct de vedere astronomic⁶², această valoare — 0,436 — este practic egală atît cu tangenta oblicității eclipticii în epocă, cît și cu cosinusul unghiului ce închide semiarcul diurn al soarelui în ziua solstițiului de iarnă, $\operatorname{tg} \epsilon = 0,438$ iar $\cos H = \cos 63^\circ 20' = 0,448$ — relație exactă pentru $\varphi = 45^\circ 00'$ — coinci-

⁶¹ Vitruviu reda latitudinea locului tot sub forma unui raport: „În timpul echinocțiului, cînd soarele se mișcă în Berbec și Cumpănă, dacă gnomonul e împărțit în 9 părți, sub înclinarea pe care o are cerul la Roma, sub efectul razelor soarelui el face o umbră egală cu opt părți. În același timp, la Atena, umbra este mare cît trei din patru părți ale gnomonului; la Rodos, 5 din 7; la Tarent, 9 din 11; la Alexandria, 3 din 5. Și în celelalte locuri, umbrele echinocțiale ale gnomonelor se află a fi lăsate de natură cu altă măsură”. (Vitruviu, *op. cit.*, IX, VII).

⁶² „Unitățile” de 0,436 m (care măsoară în metrul nostru de astăzi) se pot transforma într-un număr fără dimensiuni dacă le obținem împărțind de două ori diametrul discului (în metri) la lungimea totală a porțiunii marcate a meridianului locului (de la extremitatea de sud a discului pînă la blocul de nord din Micul sanctuar dreptunghiular „distrus” sînt exact 32 m). Deci $13,96 \text{ m}/32 \text{ m} = 0,436$.

dență cifrică datorată latitudinii unde, și epocii în care, au fost construite sanctuarele).

Unele scurte concluzii. Este adevărat că fiecare din aceste constatări luată izolat, ar putea fi o simplă coincidență — și ne referim aici și la restul constatărilor de pînă acum; prezența fortuită a ansamblurilor lor ar constitui însă un mănunchi de coincidențe extrem de improbabil. Probabil că, acest divisor comun al umbrelor caracteristice ale gnomonului a fost folosit drept unitate la trasarea unor părți ale sanctuarelor (perimetre sau circumferințe), ceea ce conferă elementelor acestora un eventual sens astronomic, desigur un mod de gîndire practică pentru urmărirea astrilor, care nouă celor de azi, ar putea să ne pară oarecum curios. Desigur, cîștigul nostru nu ar fi mai mic nici dacă ne-am mărgini la a constata că nu avem de a face decît cu simple relații geometrice (deci cunoștințe de geometrie); este greu însă să negăm legătura strînsă a acestor relații geometrice (folosite la trasarea unora din sanctuare), cu variația umbrei meridiane a unui gnomon ce funcționa în epocă. Ni se pare extrem de greu de admis că un același unghi — caracteristică astronomică fundamentală — aparținînd aceleiași epoci istorice, să apară doar printr-o extraordinară coincidență în patru sanctuare diferite, sub aceeași formă — tangenta, „umbra gnomonului“. Credem că o aflăm aici ca rezultat al unor acțiuni deliberate ale constructorilor sanctuarelor care au urmărit să realizeze o transpunere inteligibilă, de durată și în același timp utilizabilă din punct de vedere practic, a descoperirilor și observațiilor astronomice pe care le-au efectuat, utilizînd în acest scop arta monumentală. Desigur, nu excludem posibilitatea ca doar unele din relațiile stabilite să facă parte din ceea ce am putea numi „sistemul funcțional“ al complexului, iar altele să reprezinte un drum închis. Lîngă o relație pe care ei o puteau utiliza, noi vedem astăzi și altele și este normal să fie așa; selectarea acestora o pot face, fie cercetări ulterioare, fie noi descoperiri în zonă. În acest sens ne exprimăm convingerea că ipotezele prezentate aici sînt pasibile de îmbunătățiri, de unele modificări și chiar de unele renunțări.

Din cele expuse am putea conchide că astronomia dacilor — în măsura în care putem vorbi de așa ceva, sau mai exact atît cît o cunoaștem pînă acum — era de *tip geometrico-aritmetic*; pe unele trasee geometrice ca direcții, lungimi, cercuri, etc., rezultate din considerente de tip astronomic sînt suprapuse elemente de tip aritmetic ca stilpi, blocuri, tamburi, etc., deci o modalitate de reprezentare a marilor cadre astro-temporale originală, originalitate în care am crezut încă de la Constantin Daicoviciu⁶³.

FLORIN C. STĂNESCU

⁶³ C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, 1951, p. 66.

Autorul își exprimă regretul că uneori rigurozitatea expunerii a cedat în fața dorinței de a fi cît mai bine înțeles de un eventual cititor mai puțin familiarizat cu domeniile abordate; în plus unele mici diferențe — de ordinul centimetrilor — apărute pe parcurs nu credem că sînt de natură să pună sub semnul întrebării unele din ipotezele avansate.

DIE MITTLERE APSIS DES GROSSEN RUNDEN HEILIGTUMS IN SARMIZEGETUSA REGIA; ASTRONOMISCH-MATHEMATISCHE BETRACHTUNGEN

(Zusammenfassung)

A. Methodologische Betrachtungen. Die Grundidee unserer Betrachtungen über die Entwicklung der Astronomie im Altertum, vor fast 2000 Jahren ist die, daß die Daker auf diesem Gebiet mehr oder weniger Durchschnittskenntnisse besaßen. Daher verwendeten sie bei ihren Heiligtümern die astronomischen Methoden, die in der betreffenden geschichtlichen Etappe (Gnomon, Sonnenkreis u.s.w.) üblich waren.

B. Die mittlere Apsis

1. Die Orientierung dieser: Einleitend wird eine kurze Geschichte der Forschungen gemacht, die die Ausrichtung zum Anfang der Wintersonnenwende der großen Apsis in jener Zeit bewiesen. Unsere Forschungen bewiesen diese Ausrichtung und verwerteten neue Erkenntnisse von anderen Heiligtümern aus der Anlage, wie: für die Nord-Südrichtung die gleiche Ausrichtung der Steinquader mit dem Altar der Andesitsonne, deren Steinquader (die Verlängerung) den Mittagkreis des Ortes angibt. Für die Neigung der Ekliptik jener Zeit den Wert von $23^{\circ}40'$ der auf der Andesitsonne mittels einer stereographischen Projektion im hypparchischen Sinne ($\text{tg } \varepsilon/2 = \text{Radius des kleinen Kreises/Radius des Diskus}$) errechnet wurde. Der Asimut der Richtung der Sonnenwende wurde direkt auf dem Diskus der Andesitsonne (Abb. 2e) ermittelt. Der Aufgang- und Untergang der Andesitsonne sind auch im heutigen Brauchtum anzutreffen.

2. *Die asymmetrische Einteilung der mittleren Apsis.* Das Verhältnis zwischen den zwei Zonen der mittleren Apsis des Tempels, 21 bzw. 13 Pfosten, ist gleich dem Verhältnis in dem der Punkt die Tag- und Nachtgleiche den Schatten der Wintersonnenwende jedwelchen Gnomons (Abb. 4b) teilt, das in Sarmizegetusa aufgestellt wurde und der „goldenen Zahl“ ($\varphi = 1,618$), eine mögliche und originelle Representierung des Mittagkreises des Ortes. Es wurde auch noch bewiesen, daß wenn man jedem der Elemente der Apsis 10° zurechnet, in der Zone der betreffenden Stufen sich mehrere astronomischen Kennzeichen der Epoche (Z_{max} , ε), wie auch der Breitengrad der Terasse der Tempel verzeichnet wird. Diese letztere wird in einer originellen Art der Antiquität ermittelt und zwar durch das Verhältnis zwischen dem längsten und kürzesten Tag desselben Ortes.

C. Eine geometrische Aufgabe. Dieser Abschnitt bezieht sich auf geometrische Methoden, die den Erbauern der Heiligtümer erlaubten, den Umfang des großen runden Tempels (den Umfang eines Kreises) in gleiche 30 Teile unterteilen. Ohne eine endgültige Lösung zu dieser Frage zu geben, wird auf einige mögliche Lösungen der Epoche eingegangen, vor allem auf graphische, die auf die Verwendung des Zirkels basieren, hinweisen.

D. Die Interdependenz zwischen einigen Heiligtümern.

1. Die Tatsache, daß die Andesitsonne auch ein Sonnenquadrat darstellt und die mittlere Apsis des großen runden Tempels ebenfalls astronomische Funktionen hat, werfen die Frage auf, ob es noch innerhalb der Heiligtümer weitere mit ähnlichen astronomischen Funktionen gibt. Eine Antwort auf diese Frage kann nur die Interdependenz einiger Komponenten mehrerer Tempel geben. Diese Interdependenzen sind zweier Arten. 2. Gemeinsame Beziehungen und Elemente der Andesitsonne als Sonnenquadrat. Die astronomischen Elemente des Altars sind auch an anderen Tempeln zu erkennen, weil: a). Der Durchmesser des großen runden Tempels wird auch sehr einfach durch die Elemente eine Gnomons auf dem Diskus ermittelt. b). Der Kreis mit den „T“ — Stücken wird als stereographische Projektion des Meneas einer Himmelssphäre mit dem gleichen Durchmesser des großen runden Tempels (der mittlere Kreis auf dem Diskus stellt das-

selbe wie in einer Himmelssphäre mit dem gleichen Durchmesser des Diskus dar angesehen. c). Der Radius des Kreises mit den „T“ — Stücken unterteilt den Umfang des großen runden Tempels in 30 gleiche Teile, in derselben Art, wie der Radius des mittleren Kreises, den Umfang des Diskus in 30 gleiche Teile einteilt.

3. *Selbständige Beziehungen zu den Elementen der Andesitsonne.* Der Autor beweist die Beziehungen zwischen dem Radius des kleinen runden und des großen Tempels, was einem ermöglicht, durch die Tangens dieses den Wert des Winkels, der Ekliptik mit dem Äquator des Himmels in derjenigen Zeit bildete, zu ermitteln ($= 23^{\circ}40'$).

E. *Arithmetische Beziehungen*

1). Der Verfasser weist auf eine „Einheit“ von geometrisch-astronomischen Typus, gleich mit 0,436 m, hin, die gemeinsam für mehrere Tempel ist: die Andesitsonne, der kleine und der große runde Tempel, wie auch der kleine rechteckige, der als zerstört gilt. 2). Diese „Einheit“ ist gleich mit den Dimensionen eines Pfostens oder Quaders ermöglicht eine Verwandlung der geometrischen Elemente des Gnomons, der auf dem Diskus verwendet wurde in ganze Ziffern (das Äquivalent für die Anzahl der Pfosten oder Quader), die jedwelche astronomische Rechnungen, die sich auf die Funktion des Gnomons beziehen, ermöglichen. So entsteht eine Synthese, in arithmetischem Sinne innerhalb der Heiligtümer: des geometrischen und arithmetischen Aspektes.

Schlußfolgerungen. Der Verfasser stellt die Hypothese auf, daß die astronomischen Kenntnisse der Daker, wie viel von ihnen bekannt ist, auf einem geometrisch-arithmetischen Prinzip fußt: auf verschiedene geometrische Trassen, Richtungen, Kreise die sich aus astronomischen Bedürfnissen ergaben, die auf Steinquader, -säulen oder -platten aufgezeichnet wurden.

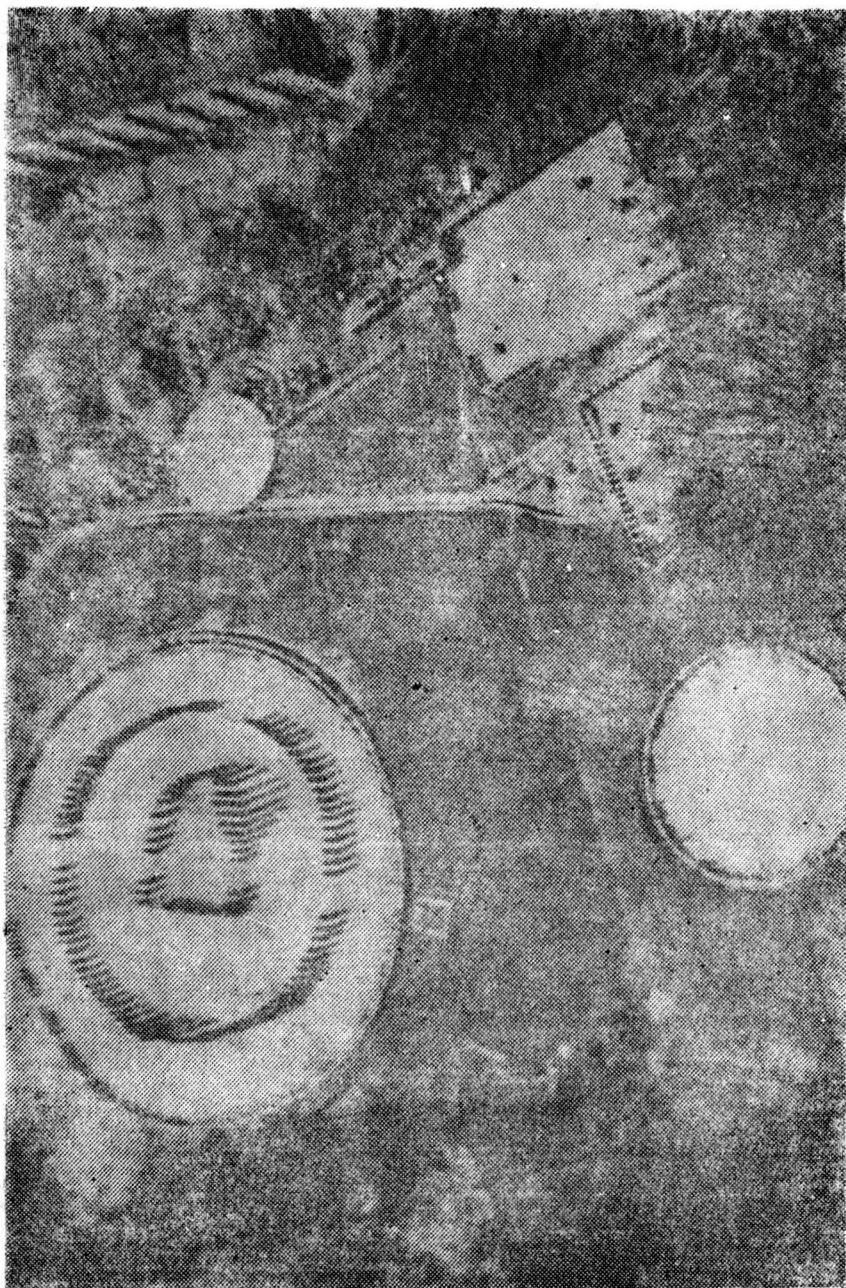

Fig. 1 Vedere parțială a zonei sanctuarelor de la Sarmizegetusa Regia din Munții Orăștiei. În centru Marele sanctuar rotund cu absida centrală. Se mai disting: Soarele de andezit cu „raza de piatră” ce indică direcția NS precum și două sanctuare dreptunghiulare. Fotografie aeriană executată în cadrul cercetărilor efectuate de AOS din RSR.

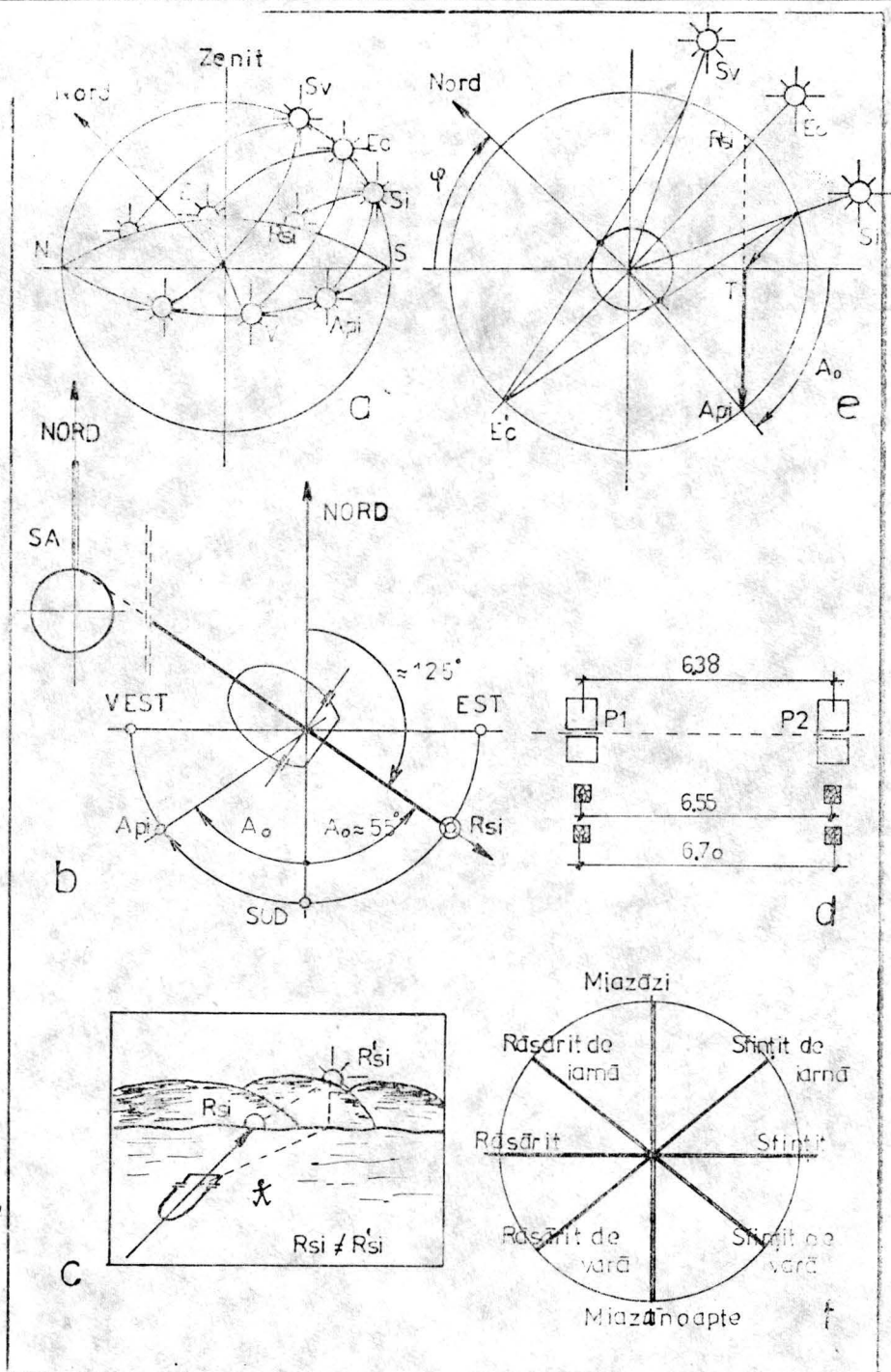

Fig. 2. a. Mișcarea diurnă a soarelui la solștiții și echinocții, văzută de un observator terestru. b. Orientarea axei mari a absidei centrale în raport cu cele patru puncte cardinale. Direcția NS este dată de „raza de piatră” a Soarelui de andezit. c. Schiță reprezentând detaliu în punctul de răsărit al solștițiului de iarnă cu evidențierea orizontului fizic (dealurile înconjurătoare). d. Schiță cu dimensiuni parțiale ale absidei centrale argumentând faptul că în axa prăgurilor nu se poate poziționa axa mică a unei elipse. e. Determinarea punctului de răsărit solștițial de iarnă a soarelui, pe discul Soarelui de andezit. f. Cele două răsărituri și apusuri („sfințituri”) solștițiale în viziunea țăranului român. Reproducere după Ion I. Ioniță.

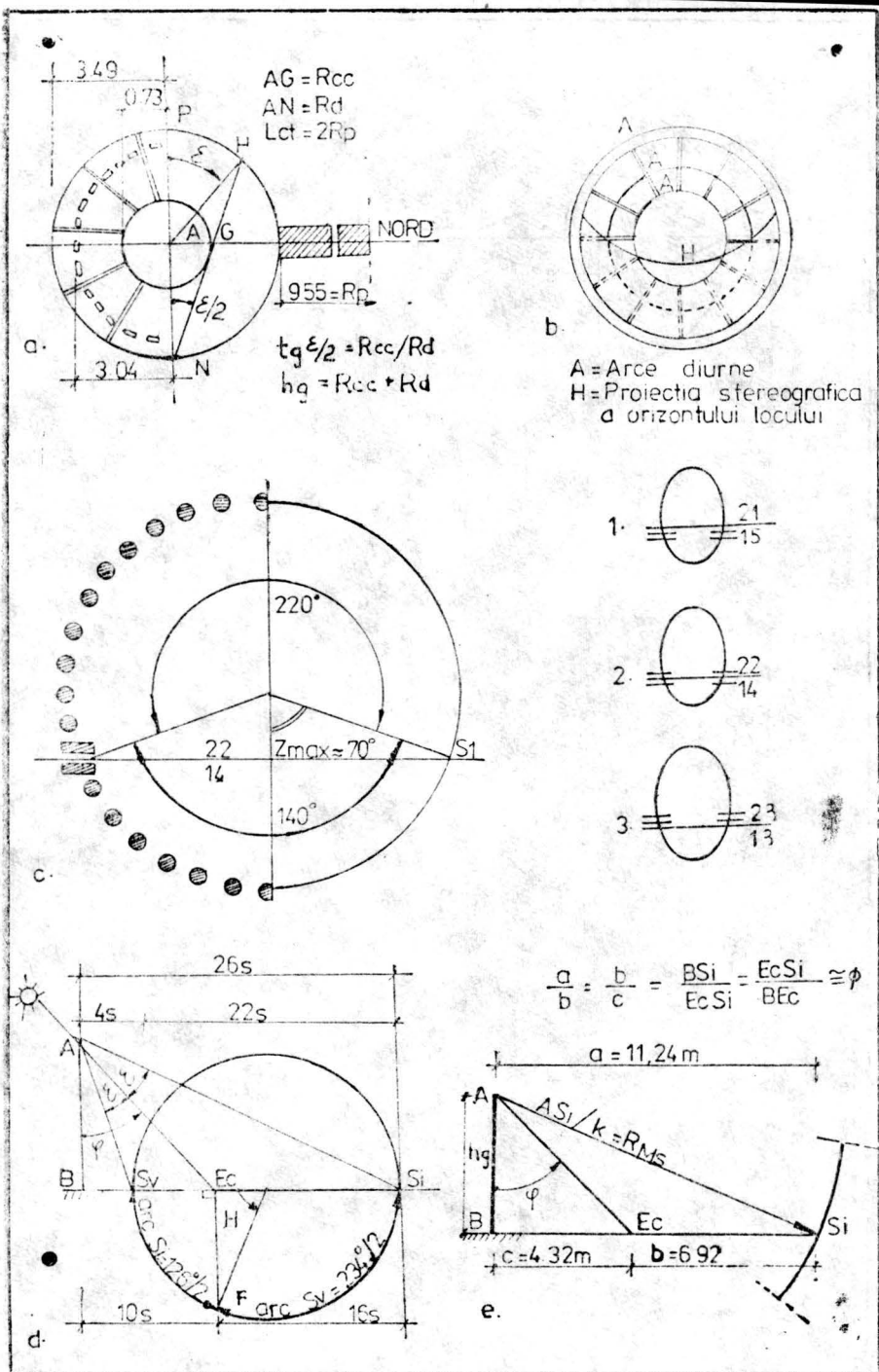

Fig. 3. a) Schiță reprezentând principalele relații de legătură între elementele trasate pe discul altarului — cadran solar „raza de piatră” („săgeata”) și configurația planelor fundamentale locale și cerești ale epocii. b) Timpanul unui astrolab funcționând după sistemul stereografic al lui Hiparc (ore inegale). c) Schiță reprezentind ipoteza avansată privind împărțirea asimetrică a absidei centrale. Fiecărui element i se atribuie „valoarea” de 10° (pragurile 2 × 5°). Pentru a putea facilita argumentarea, stilpii au fost dispuși pe un cerc. 1. Axa a—b determină raportul 23/13. 2. Axa b—c determină raportul 22/14. 3. Axa c—d determină raportul 21/15. Raportul elementelor existente în teren, 21/13 = 1,615 este practic egal cu $\Phi = 1,618$. d) Determinarea arcelor diurne ale soarelui la cele două solștiții (EcF ⊥ SvSi) cu umbra gnomonului. e) Determinarea diametrului Marelui sanctuar rotund cu ajutorul elementelor gnomonului utilizat pe disc: $RMS = ASi/k$ unde k este „constanta aparatului” egală cu $Rd/hg = Rd/Rd + Rcc$.

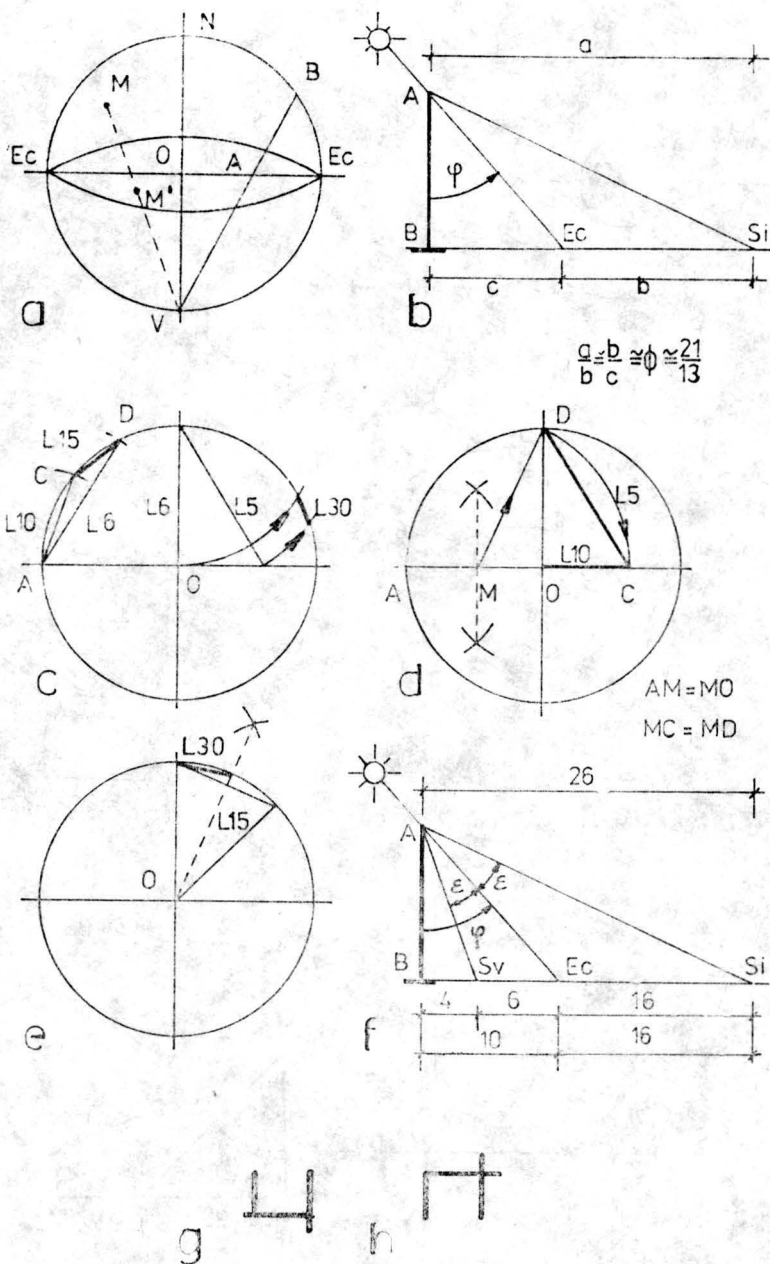

Fig. 4. a) Proiecția stereografică M' , pe planul $Ec-Ec$, a punctului M de pe sferă, (în sensul lui Hiparc). b) Punctul echinocțial Ec împărțea umbra gnomonului la solstițiul de iarnă la Sarmizegetusa Regia, BSi, într-un raport practic egal cu „numărul de aur” ($\varphi = 1,618$) precum și cu raportul componentelor absidei centrale ($21/13 = 1,615$). c) Determinarea laturii pentedecagonului ($L\ 15$) cu ajutorul laturii hexagonului ($L\ 6$) și a decagonului regulat ($L\ 10$), precum și a laturii poligonului regulat cu 30 de laturi ($L\ 30$) cu ajutorul laturii pentagonului ($L\ 5$) și a hexagonului regulat ($L\ 6$). d) Metoda lui Ptolemeu (sec. II e.n.) pentru construirea laturii pentagonului ($L\ 5$) și a decagonului regulat ($L\ 10$). e) Determinarea laturii poligonului regulat cu 30 de laturi ($L\ 30$) cu ajutorul laturii pentedecagonului ($L\ 15$). f) Schiță reprezentând valorile în numere întregi pentru elementele geometrice ale gnomonului utilizat pe disc, consecință a transformărilor efectuate cu „unitatea” egală cu 0,436 m corespunzând unui stîlp mic. g) Semn grafic pe bara superioară a unei piese „T” de marmură. h) Semnul grecesc „gignestai” — „se obține”.

PTOLEMEU ȘI PROVINCIA DACIA

Citindu-l pe Gudmund Schütte, „the Ptolemaic maps of Northern Europe and Asia have, to a great extent, become completely useless, as long as the chaos remains unexplored“¹.

Am început acest studiu considerind că de fapt suma de informații transmise pentru Dacia zace practic fără a putea fi folosită, și, fără îndoială, nu din cauza neștiinței lui Ptolemeu, ci din pricină că nu a fost asiduu cercetat. (Fig. 1.)

Dintru început trebuie remarcată premisa² de la care pleacă Ptolemeu și anume că va folosi cele mai recente date, îmbogățite remarcabil prin efortul de cunoaștere al contemporanilor săi, din tradiția aulică preluând numai ceea ce este de încredere.

Rezultatul, haotic din punctul nostru de vedere, la care a ajuns Ptolemeu este, deci, efectul a două cauze: stadiul atins de cartografia romană în momentul în care el o va folosi pentru a-și experimenta teoria privind alcătuirea unei hărți bazate pe coordonatele fiecărui punct și limitele metodelor de stabilire a coordonatelor astronomice.

Începind cu harta alcătuită de Agrippa, cartografia romană se întemeia pe scopul practic de a fi folosită de administrația imperială și se limita în fapt la înșiruirea unor puncte cu distanța dintre ele³ și indicarea principalelor forme de relief.

Ptolemeu va avea la dispoziție aceste „hărți“ regionale și pe baza lor va alcătui un atlas general al lumii cunoscute. Lucrarea sa de un caracter net științific n-a fost validată prin recunoașterea contemporanilor săi, metoda lui nefiind preluată și dezvoltată în continuare. S-a preferat forma obișnuită și practică a itinerariilor, probabil tocmai din cauza erorilor numeroase din harta obținută de Ptolemeu.

G. Schütte a putut conchide că la baza atlasului lui Ptolemeu au stat hărți ale drumurilor din imperiu⁴.

P. Schmitt reface ipotetic modul de lucru al lui Ptolemeu: acesta „établit sa carte du Monde en traçant préalablement toute la trame des méridiens et des parallèles, à l'échelle par lui adoptée. Il fit ensuite un choix des cités pour lesquelles il disposait de coordonnées qu'il estimait correctement déterminées. Il plaça ces cités sur la trame, afin de constituer une base géodésique. Mais se fiant aux calculs — faux — de Posidonios, il trouva trop vaste le Monde représenté par la carte de Marin de Tyr... Le relief, ... n'est pas une figure, mais un symbole car-

¹ Gudmund Schütte, *Ptolemy's Maps of Northern Europe*, Copenhaga, 1917, p. 14.

² Ptolemeu, *Indreptarul Geografic*, Prefața, V.

³ Annalina e Mario Levi, *Itineraria Picta*, Roma, 1967, p. 24—25.

⁴ G. Schütte, *op. cit.*, p. 33.

tographique qui lui a sert de créer le cadre qui déterminera la division de sa carte d'ensemble... La répartition des villes et des fragments d'itinéraires s'est nécessairement faite en fonction de l'espace utilisable. C'est ce qui nous explique les orientations parfois erronées et l'absence apparente d'une échelle constante, toutes ses cartes régionales étant dessinées selon les besoins de la graphie et de la place disponible. Chacune est autonome par rapport à sa voisine, c'est-à-dire qu'il n'est nullement tenu compte des articulations entre les compartiments⁵.

Concluzia lui P. Schmitt este că această cartografie nu permite nici calculul distanțelor și nici transpunerea valorilor geografice.

Printr-un studiu atent se poate ajunge la stabilirea hărților regionale. Identificarea localităților pe teren se va putea face numai determinând itinerariile în cadrul fiecărei hărți regionale. Interesul pentru studiul lui P. Schmitt este foarte mare, deoarece deschide o posibilitate de a valorifica în mai mare măsură datele cuprinse în *Îndreptarul Geografic* al lui Ptolemeu privind Dacia.

Geografia lui Ptolemeu a stat la baza studiului lui C. Goos asupra Daciei⁶. Concluzia sa că Ptolemeu amalgamează date din izvoare cronologic diferite și antichizează, redând situații mult anterioare cuceririi romane, a fost preluată în cercetările românești și străine⁷, credem noi, fără prea mult spirit critic. Concluzia lui Goos se referea exclusiv la lista de populații din Dacia, dar ea a fost ulterior extinsă și asupra celorlalte date din Geografia ptolemaică.

Gr. Tocilescu s-a aplecat cu competența-i obișnuită asupra datelor transmise de Ptolemeu, sintetizându-le în primul capitol al monumentalei sale *Dacia înainte de romani*, București, 1880. Și el consideră că Ptolemeu a redactat capitolul privind Dacia pe baza unui izvor anterior cuceririi romane⁸ și se pronunță pentru utilizarea coordonatelor orașelor doar orientativ. Localizarea acestor orașe urmează să se facă numai prin cercetări de teren. Concluziile acestea au fost influențate tot mai de considerațiile lui C. Goos și încercarea acestuia de localizare a celor din Transilvania.

O contribuție însemnată la geografia Daciei a adus G. Schütte în studiul său deja citat asupra Europei nordice. Observațiile lui Schütte i-au permis să presupună că pentru Dacia a fost folosită o hartă fizică

⁵ P. Schmitt, *Recherches des règles de construction de la cartographie de Ptolémée*, în *Colloque international sur la Cartographie archéologique et historique*, Tours, 1972, editată de R. Chevallier, p. 30; G. Schütte, *op. cit.*, p. 9.

⁶ *Studien zur Geographie und Geschichte des Trajanischen Dacien*, Separatabdruck aus den Schässburger Gymnasialprogramm von Jahre 1873/1874, p. 13—18.

⁷ Gr. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, București, 1880, p. 427—438, 455—464; V. Pârvan, *Getica*, București, 1982, p. 274; Al. Vulpe, în *StCl*, VI, 1964, p. 236; A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest, 1970, p. 9, n. 4.

⁸ Gr. Tocilescu își argumentează punctul său de vedere considerând că: — populațiile din Dacia, în afară de anarti, costoboci, caucoensi, buridavensi și poate potulatensi — necunoscute din alte izvoare au dispărut după cucerire sau poate chiar mai înainte; — apar dublete corupte ale numelor de populații dacice în alte regiuni îndepărtate; — expunerea listei de orașe separat și nu în cadrul teritoriilor administrativ-tribale ca în cazul celorlalte provincii, cu excepția insulelor, ar semnifica reflectarea situației anterioare cuceririi.

a Daciei înainte de cucerire; pe această hartă fizică au fost incluse drumurile — prototipurile A d și A e — în schema propusă de învățatul olandez fiind parțial duplicate. Așa cum este și firesc, Schütte nu putea admite părerea că datele privind Dacia, redactate la mijlocul secolului II, au rămas la stadiul informațional asupra Daciei libere, sau din timpul războaielor de cucerire. Ar fi fost o excepție în întreaga sa lucrare. De altminteri, logic, nu se poate admite că tocmai asupra uneia din cele mai noi provincii ale Imperiului, care firesc a beneficiat de o cartare sistematică după cucerire, Ptolemeu să fi recurs la izvoare învechite, relative la un regat cu trăsături diferite de cele greco-romane, în ceea ce privește organizarea teritorial-administrativă și procesul de urbanizare.

Schütte observă că nici datele din prototipurile A d și A e nu se potrivesc descrierii geografiei fizice A c⁹. Combinația incorectă a prototipurilor A d și A e este regăsită de Schütte și pe Tabula Peutingeriana și la Anonimul Ravennat, unde crede că recunoaște o seamă de dublete.

V. Pârvan va critica metoda lui Schütte de eliminare a unor nume ce au rădăcină comună sau doar asemănătoare. În *Getica*¹⁰ el se va ocupa în urmându-l de interpretarea datelor din Geografia lui Ptolemeu, localizându-le în funcție de descoperirile arheologice din vremea sa. Din păcate Pârvan, corectând absolutizanta excludere a dubletelor sau tripletelor făcută de Schütte, neagă și observația acestuia că Ptolemeu referă asupra provinciei Dacia, revenind la concepția lui C. Goos. „Magister dixit” și datorită lui s-a generalizat această concepție și nu au mai fost dezbătute motivele pentru care ar trebui să nu acceptăm această insolită abatere a lui Ptolemeu de la principiul propus și respectat în întreaga lucrare.

De fapt istoriografia românească posterioară lui Pârvan nu a mai analizat integral și sistematic sub prisma noilor rezultate istorice, arheologice și epigrafice datele transmise de izvoarele antice privind geografia Daciei. Au apărut referiri tangențiale, cu preluarea opiniilor lui Tocilescu și Pârvan și s-au făcut, în funcție de concluziile lor generale, încercări de localizare a unor orașe dacice¹¹.

Revizuiind opiniile privind Dacia în Geografia lui Ptolemeu, se impune abordarea a două probleme esențiale, strâns legate una de alta și anume data *post quem* la care a fost redactat în forma inițială capitoul privind Dacia și, în funcție de răspunsul la această întrebare, dacă este vorba de enumerarea populațiilor și orașelor regatului dac, sau ale provinciei Dacia.

În urma cercetărilor arheologice și descoperirilor epigrafice știm că provincia Dacia nu a fost egală cu regatul dac din epoca sa de expansiune maximă și nici cu suma teritoriilor locuite de daci. Din prima clipă este evident că descrierea Daciei — Ptolemeu III, 8, 1 — cuprinde

⁹ G. Schütte, *op. cit.*, p. 77.

¹⁰ V. Pârvan (*Getica*, p. 247—249) critică rezultatele la care ajunge Schütte, coordonând știrile mult mai numeroase din Ptolemeu cu Tabula Peutingeriana, conform cărora erau dublete sau triplete corupte toate denumirile ce nu apăreau în itinerarul pictat.

¹¹ Vezi bibliografia la fiecare voce în *Tabula Imperii Romani*, L—34 și L—35, Amsterdam, 1968 și respectiv București, 1969.

tot spațiul locuit de populațiile dacice în sec. I e.n., după așezarea iazygilor în cîmpia panonică; este stadiul cel mai vechi de informații despre Dacia, luate după o hartă fizică — prototipul A c în sistemul lui G. Schütte¹². Trebuie să observăm sărăcia datelor conținute în această hartă, care pomenește doar în treacăt cîteva riuri a căror vărsare marchează traseul Dunării. Carpații sunt reprezentați de Ptolemeu cu o orientare vest-est, pînă la cotitura riului Tyras. Acest aspect îl au Carpații și în hărțile manuscrise la Geografia lui Ptolemeu; pentru geograful alexandrin și pentru cel care a alcătuit prima hartă după coordonatele geografice, arcul carpatic — formă de relief atît de caracteristică și bine cunoscută a Daciei¹³ nu trebuia definit în mod special. Această situație, dincolo de a sugera posibilitatea existenței unei deformări generale a conținutului hărții pe direcția est, ne permite să presupunem că în fapt toate localitățile înșirate de Ptolemeu în Dacia se înscriseră doar în arcul carpatic și nu la răsărit de Carpații Orientali.

Ptolemeu ne aduce cîteva repere cronologice neluate suficient în considerare. Cînd înșiră orașele Moesiei Inferior, *legio V Macedonica* este așezată la Troesmis, unde știm că stă numai din timpul lui Traian (103/105) și pînă la 167/168.

Un indiciu cronologic poate fi obținut dacă reținem că în vecinătatea provinciei Moesia Inferior sunt localizate trei orașe cu nume tipic dac: Zargidava, Tamasidava și Piroboridava¹⁴; ele nu sunt înșirate între orașele provinciei. Piroboridava și Buridava au făcut parte din Moesia Inferior în toată epoca traiană¹⁵, cînd Muntenia și sudul Moldovei ocupate de armata Moesiei Inferioare au fost alipite provinciei. Acest fapt, coordonat cu apariția *buridavenses* între populațiile Daciei, ne dă temeiul să afirmăm că în geografia lui Ptolemeu sunt înscrise datele referitoare la nordul Dunării într-o epocă posterioară lui Traian, căci Hadrian¹⁶ crează Dacia Inferior în care va fi inclusă Buridava și va părăsi Muntenia și sudul Moldovei, așa încît Piroboridava nu va mai constitui teritoriu provincial.

Toate aceste indicii cronologice sunt întărite de faptul că în lista orașelor dacice alături de numele tipic dace apar și cele romane: Ulpianum, Salinae, Praetoria Augusta, Aquae, Zeugma, Pinum, Pirum. Dintre numele tipic dace, știm din izvoare epigrafice și literare că au con-

¹² G. Schütte, *op. cit.*, p. 77; vezi și M. Macrea, *AISC*, IV, 1941—1943, p. 250, n. 5.

¹³ *Corona montibus cingitur Dacia* — Iordanes, *Getica*, 74.

¹⁴ Ptolemeu, III, 10, 8.

¹⁵ Pridianum-ul cohorței I Hispanorum — O. Fink, *JRS*, XLVII, 1958, p. 102—116; R. Syme, *JRS*, XIX, 1959, p. 26—32; J. F. Gilliam, în *Hommage à A. Grenier*, Bruxelles, 1962, II, p. 747—756.

¹⁶ G. Schütte, *loc. cit.*, p. 51, consideră și el că geografia lui Ptolemeu a fost alcătuită la începutul domniei lui Hadrian, căci sunt introduse localități de pe valul lui Hadrian din Britannia și este stabilit sistemul de drumuri din provincia Dacia. Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 236, afirmă că Ptolemeu referă asupra Daciei dinainte de cucerirea romană pentru că este pomenită Sarmizegetusa Regia și nu Ulpia Traiana; studiul său are însă ca rezultat concluzia opusă — vezi p. 241 — capitolul despre Dacia și Moesia este redactat pe baza hărții lui Agrippa, adusă la zi sub Domitian sau Traian și din nou în timpul lui Marinus și Ptolemeu, la mijlocul sec. II e.n.

tinuat să existe în epoca romană așezările: Porolissum, Napoca, Potaissa, Apulum, Germisara, Cumidava, Ramidava, Tibiscum, Dierna, Drobeta.

Constatarea lui G. Schütte „the situation of Ptolemaic towns corresponds so exactly to the roads of the Tabula Peutingeriana”¹⁷ indică sursa principală pentru Marinus și Ptolemeu — itinerariile romane¹⁸, cele care au constituit model pentru Tabula de la Viena dar și unele pe care nu le cunoaștem, dar se găsesc cel puțin parțial la Geograful Ravennat.

Rămâne pe harta ptolemaică Sarmizegetusa Regia — capitala regatului dac, dar este foarte clar că există deja cea de a doua Sarmizegetusa — Colonia Ulpia Traiana Dacia¹⁹, căci numai în acest caz era necesară definirea ca τὸ βασιλειον a celei dacice. Menținerea într-o hartă a Daciei de la mijlocul sec. II e.n. a Sarmizegetusei regale nu poate fi surprinzătoare; monumentele epigrafice descoperite pînă acum indică faptul că pe locul ruinelor capitalei lui Decebal s-a înălțat cel puțin un altar, dacă nu un templu, unde se practica periodic sacrificii²⁰.

Este mult discutată absența din lista orașelor din Dacia tocmai a acestei Ulpia Traiana, absență pusă în general pe seama faptului că Ptolemeu se referă doar la epoca cuceririi Daciei²¹. Dacă Ptolemeu ar fi raportat doar situația din timpul războaielor dacice ar fi fost suficient numele Sarmizegetusa, căci falma capitalei regatului dac depășise hotarele Daciei. În lista orașelor din Dacia există însă un Ulpianum, dar coordonatele lui Ptolemeu îl indică mult în afara provinciei și atunci s-a considerat că poate fi un *castellum* cu acest nume²². Este foarte evident că indiferent ce natură a avut așezarea cu nume imperial, ea trebuie să fi fost pe teritoriul provinciei și nu în afara ei, deci, așa ca la majoritatea localităților din Geografia ptolemaică, coordonatele nu au decît o valoare orientativă.

Poate fi concepută posibilitatea ca Ptolemeu să fi eliminat înșiruirea a două Sarmizegetuse, căci după coordonate ele trebuiau să fie foarte apropiate și, s-a observat deja că deși este înscrisă Sarmizegetusa Regia coordonatele se potrivesc Ulpiei Traiane²³.

În temeiul celor spuse mai sus vom respinge părerea că Ptolemeu a rămas la informația privind războaiele dacice, oferită de comentariile

¹⁷ G. Schütte, *op. cit.*, p. 42.

¹⁸ Chiar în cazul în care Pârvan ar avea dreptate că Ptolemeu a preferat mărturiile celor care au cunoscut nemijlocit Dacia — Traian și medicul său Criton (fapt puțin dovedit, cel puțin de descrierea geografică a țării, care ar fi trebuit să fi fost incomparabil mai bogată în date și mai exactă la aceștia) nu poate fi luată în considerare ideea să căi Dacia nu avea șosele regulate cu *mutationes* sau *stationes* (*Getica*, p. 234), căci acesta a fost primul pas în cadrul înaintării în regatul dac (Balbus, *Gromatici veteres*, ex recensione Caroli Lachmanni, vol. I, p. 92; Miliaruș de la Aiten, CIL III 1627 din anul 108), tocmai pentru a asigura rapidă circulația și legătură cu restul imperiului.

¹⁹ H. Wolff, *ActaMN*, XIII, 1976, p. 99—110, pe baze epigrafice susține că, încă din vremea creerii sale, capitala provinciei a avut supranumele de Sarmizegetusa și nu i-a fost atribuit abia de către Hadrian ca semn al reconcilierii, al deplinei pacificări a populației dacice.

²⁰ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, 1968, p. 55 (CIL III 1415, 1416).

²¹ Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 236.

²² N. Gostar, *Analele Universității Iași*, XV, 1969, p. 171—173.

²³ C. Goos, *op. cit.*, p. 14—15, dar pentru el nici nu există o altă Sarmizegetusa decît cea romană; R. Florescu, note la *Getica*, Ed. 1982, p. 550, n. 239.

lui Traian sau *Getica* lui Criton; și în Dacia el s-a bazat pe itinerariile provinciei. Odată stabilită această realitate, trebuie relevat că Ptolemeu ar fi trebuit să indice o categorie de orașe pentru provincia Dacia și o alta pentru Dacia liberă. Or, lista lui Ptolemeu nu face nici o diferențiere între aceste sfere, deși pentru Moesia Inferior, am văzut, surprinde situația istorică obiectivă din epoca lui Hadrian.

Vom încerca să dovedim că toate „orașele mai importante din Dacia” se referă doar la provincia Dacia.

Transpunerea cartografică a coordonatelor localităților din Dacia indică pentru acelea a căror localizare este sigură mari erori. Cea mai flagrantă eroare este înregistrată pentru Tibiscum, care este menționat de două ori și de ambele dăți incorect.

Am văzut că Ptolemeu deține date geografice de natură fizică privind Dacia preromană. Din capitolele următoare este limpede că el ignora faptul că Traian a încorporat în Imperiu doar o parte a Daciei libere și a distribuit în tot spațiul geografic localitățile cunoscute din itinerariile privind provincia Dacia. Că este așa o dovedește fără putință de tăgadă faptul că Moldova, care din descrierea inițială ar fi trebuit să fie ocupată de populațiile și orașele din Dacia, are populații și orașe diferite și se bucură de un statut diferit fiind în „dependența” Moesiei Inferior (III, 10, 7). Din această interpretare a spațiului decurge o deformare atât de arbitrară, de puțin uniformă^{23a}.

Comparând transpunerea grafică a coordonatelor lui Ptolemeu cu itinerariul cel mai complet transmis pînă la noi — *Tabula Peutingeriana*²⁴, vom observa existența aproape completă a unor trasee de drumuri. Itinerariile sunt redată fără raporturi între ele și se deslușesc spații rămase libere între grupurile de localități din cadrul fiecăruia. Deoarece Ptolemeu a calculat coordonatele fiecărui punct în funcție de distanța față de cel anterior, poziția față de acesta este determinabilă, chiar și atunci cînd orientarea în spațiu nu este cea corectă (A. L. F. Rivet, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II, 1977, p. 46).

G. Schütte a propus de asemenea o serie de drumuri pe baza cărora și-ar fi alcătuit harta Ptolemeu (*op. cit.*, p. 91—99), dar din păcate exclude ca dublete localități atestate și de *Tabula Peutingeriana*, și de *Geograful Ravennat*.

Cu avantajul de a cunoaște mai aprofundat desfășurarea în spațiu a urmelor romane și a traseelor drumurilor imperiale din Dacia, în funcție de localizările sigure de pînă acum (Fig. 2) putem defini pe harta lui Ptolemeu următoarele drumuri (Fig. 1):

— Drobeta — [Sarmizegetusa Ulpia Traiana] — Sarmizegetusa Regia. Drumul, cunoscut prin cercetări recente²⁵, s-a dovedit a fi fost una din căile principale de acces spre centrul puterii dace, și este legătura cea mai directă între Moesia Superior, peste podul de la Drobeta, cu

^{23a} C. Goos, *op. cit.*, p. 15—17 sistematizează observațiile sale și corecturile ce trebuie aduse lui Ptolemeu în cazurile sigur localizate.

²⁴ K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart, 1916; E. Weber, *Tabula Peutingeriana*, Graz, 1976.

²⁵ I. Glodariu, *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 151—164; I. Ferenczi, *Apulum*, XVI, 1978, p. 120 sqq.

capitala provinciei Dacia. Acmonia și poate centrul *potulatenses* (*Potula* — Geogr. Ravennat, IV, 14, p. 53—54) ni se pare că sunt nume ale așezărilor de pe parcursul acestui drum²⁶.

— Taliatae — Dierna — Tibiscum nr. 1. Drumul prin Poarta Orientală este transcris fără stațiunile intermediare pomenite atât de Tabula de la Viena, cit și de Geograful Ravennat; faptul, credem, ar putea fi rezultatul absenței unor așezări însemnate în această zonă, pînă la Antoninus Pius bintuită de *latrones* (D. Tudor, Orașe, tîrguri, sate, 1968, p. 33), iar construirea fortificațiilor pe acest drum după venirea cohorții VIII Raetorum a fost pusă în legătură tocmai cu această necesitate de a stăvili acțiunile unor *latrones* (vezi părerea noastră în *Evolution...* 1981, p. 42—43).

— Viminacium — Zeugma — Arcidava — Aizisis — (Tibiscum). Dintre localitățile de pe acest drum (TP și GR) lipsește Berzobis, or, în cazul că ar fi fost folosit ca sursă comentariul lui Traian, ar fi trebuit să fie inclus (Priscian, VI, 13, p. 205); importanța așezării după plecarea legiunii IIII Flavia Felix decade și probabil nu figurează o vreme pe itinerarii.

— Tibiscum nr. 2 — [Ulpia Traiana Sarmizegetusa]—Hidata (Aquae) — Germisara — Apulum — Marcodava — Salinae — Potaissa — Napoca — Porolissum. Pentru Marin din Tyr sau Ptolemeu, Tibiscum nr. 2 este o altă localitate, nu cea care se leagă prin Dierna de Dunăre și are coordonatele calculate în funcție de Aquae și Germisara. Faptul că Ptolemeu redă itinerariul Tibiscum — Apulum, reducînd stațiunile intermediare obligatorii prin Porțile de Fier ale Transilvaniei — Ulpia Traiana Sarmizegetusa, se poate descifra din faptul că distanța dintre Tibiscum și Aquae este foarte mică, iar cea dintre Aquae și Germisara este mult mai mare în raport cu cea reală (cîteșitrei localitățile sunt sigur localizate — TIR, L—34 s.v.). Pentru un lector neavizat al itinerariilor dacice, în necunoștința existenței a două puncte diferite cu numele Sarmizegetusa, combinarea acestor drumuri pe o hartă generală s-a tradus prin eliminarea „dublei” capitale a provinciei și prin orientarea incorectă a stațiunilor în spațiu.

Din dispunerea localităților în spațiu putem deduce și un al cincilea drum, cunoscut din Tabula pictată de la Viena:

— Drobeta — Amutrium — Olt, dar cu stațiuni diferite de cele ce aveau importanță pentru redactorul din sec. III—IV e.n., ceea ce suntem de părere că ar evidenția schimbări în structura rutieră a provinciei, între epoca lui Hadrian și sfîrșitul stăpînirii romane, schimbări datorate dezvoltării în primul rînd economice a provinciei.

În sensul dezvoltării succesive a rețelei rutiere a Daciei putem observa absența stațiunilor de pe drumul de pe Olt — nici o localitate de pe acest drum nu apare pe lista orașelor, în afară de Buridava a cărei

²⁶ Acmonia este pomenită de Geograful Ravennat (IV, 7, p. 49—50) imediat lîngă Sarmizegetusa, dar în capitolul IV, 14, p. 53—54 se precizează că avea o legătură cu Tibiscum; acest paragraf trebuie că este corupt, căci localitățile între Drobeta—Tibiscum sunt de fapt pe traseul Dierna—Tibiscum și atunci este de presupus că s-au amalgamat, în necunoștință de cauză, itinerariile Dierna—Tibiscum și Drobeta—Acmonia—Sarmizegetusa.

prezență trebuie admisă ca centru al *buridavenses* — formațiune administrativ-tribală al cărei nume derivă tocmai de la numele davei principale. Această absență ar fi cel puțin stranie dacă nu admitem că trecerea spre Transilvania prin defileul Oltului n-a fost posibilă decât după construirea drumului imperial²⁷. Micile *castella* din defileul Oltului își încep existența, după datele epigrafice, la sfârșitul epocii lui Hadrian și începutul domniei lui Antoninus Pius²⁸; deci, absența drumului este nu numai de așteptat, dar impusă de faptul că Ptolemeu reflectă, după cum am văzut, situația din primul deceniu de domnie al lui Hadrian.

Ptolemeu este singurul izvor care aduce date despre sud-estul Daciei, el fiind cel care localizează aici Cumidava și Ramidava, localități dacice atestate de izvoarele epigrafice²⁹. Reducând deformarea hărții spre est pentru a include toate orașele din Îndreptarul Geografic doar în spațiul provinciei, constatăm că „haosul” este înlăturat și devine inteligibil în funcție de identificările sigure ce ne stau la dispoziție. Cumidava este sigur identificată cu Rîșnovul și putem avansa ipoteza că a fost luată de pe un itinerar prin pasul Bran, știut fiind că drumul ce lega Dunărea cu Transilvania pe aici a avut o intensă utilizare³⁰: Novae — Tiasum — Netindava — Zusidava — Ramidava — Cumidava.

Cum arheologic știm că estul provinciei Dacia Inferior n-a fost locuit la est de Olt decât în câteva puncte, ce făceau legătura între Olt și drumul transalutan, este logic să identificăm localitățile citate de Ptolemeu cu *stationes* pe drumul transalutan și eventual și pe drumurile de legătură cu vestul provinciei. Această ipoteză poate fi susținută de faptul că Novae³¹ are coordonatele foarte apropiate de Tiasum și este localizat mult mai la est, dovadă a transpunerii mecanice a datelor unui itinerar în care nu erau precizate decât distanțele.

După cum reiese din transpunerea coordonatelor lui Ptolemeu pe hartă, în cadrul fiecărui itinerar localitățile sînt relativ corect dispuse.

În conexiune logică cu această constatare trebuie să presupunem că celelalte localități indicate de Ptolemeu alcătuiesc itinerare cu totul necunoscute nouă prin cele ce ni s-au păstrat. Localizarea relativă a celorlalte orașe dacice ne sugerează ca posibile următoarele itinerarii:

a) cel de pe Mureș: Ziridava — Singidava³² — Apulum

b) un drum în nord-vestul și nordul provinciei, drum de rocadă, în vecinătatea graniței, drum strategic în primul rînd: Raconium — Dacidava — Porolissum — Arcobadara — Triphulum — Patridava — Carsidava — Petrodava — Utidava și

²⁷ C. Goos, *op. cit.*, p. 41—42.

²⁸ Arutela — CIL III, 12601 a-b; 13793, 13794; Copăceni — CIL III 13795 = ILS 8909; 13796 = ILS 9180.

²⁹ M. Macrea, *AISC*, IV, 1944, p. 234; idem, în *Serta Kazaroviana*, Sofia, 1950, p. 60 sqq; Gr. Florescu, *SCIV*, II, 2, 1951, p. 125 sqq.

³⁰ Drumul este: Rîșnov — Pasul Bran — Drumul Carului — Rucăr — Voinești — Jidava — Purcăreni — Albota — Săpata de Jos — Izbășești — Urluieni — Ghioaca — Gresia — Băneasa — Putineiu — Flămânda. Ioana Bogdan Cătănicu, *Evolution of the System of the Defence Works in Roman Dacia*, Oxford, 1981, p. 8; B. Mitrea, *EDR*, X, 1945, p. 148.

³¹ Novae 52° 44'40"; Tiasum 52° 45'30".

³² N. Gostar, *SCIV*, IX, 2, 1958, p. 413—417.

c) un drum prin estul provinciei, eventual chiar drumul pe care s-a constituit limesul provinciei: Polonda — Angustia — Sangidava.

Drumurile romane puse în evidență prin cercetările de teren moderne sînt în linii mari³³ cele ce se pot deduce că au fost descrise în itinerariile de bază pentru geografia lui Ptolemeu.

Avînd identificări sigure pentru o serie din orașele dacice pomenite de Ptolemeu, am recurs la compararea poziției relative a celor nelocalizate cu harta descoperirilor arheologice din Dacia. Întrucît la Sînpaul, în estul Daciei s-a descoperit inscripția N.M.S.³⁴ reprezentînd unul din numerii din provincie cantonați într-o așezare al cărui nume începe cu S, nu este exclus ca aici să fie de pus localitatea din textul ptolemaic.

În cazul în care Pinum și Sornum fac parte din itinerariul Drobeta-Olt, cum reiese din dispunerea lor relativă, am putea reîntregi mai corect și sigla Σ de pe stampila descoperită la Răcari³⁵ pe care N. Gostar a citit-o *Saldæ*, localizînd în zona centrală a Olteniei populația *Saldenses*. Reducînd deformările generale spre est ale hărții lui Ptolemeu, *Sornum* este ușor de identificat cu așezarea civilă de la Răcari.

Descoperind în harta Daciei, pentru partea de vest, reminiscențe ale itinerariilor transmise nouă datorită Tabulei pictate, am atribuit toate orașele din est enumerate de geograful alexandrin unor drumuri existente în provincie și numai în provincie. Nu facem decît să extindem și pentru estul Daciei folosirea aceleiași metode de lucru aplicată de Ptolemeu în vestul ei și în cazul celorlalte provincii³⁶. În sprijinul ipotezei noastre și contraargument la alternativa tradițională și quasiunanimă că lista cuprinde orașele regatului dac în întregime este faptul că cele extracarpătice, de pe Siret, nu sunt introduce în această listă, ci în grupul celor din vecinătatea Moesiei.

Inscripția de la Gîrliciu confirmă exactitatea informației lui Ptolemeu privind existența unei așezări cu nume daco-celtic în estul Daciei. În măsura în care Ptolemeu descrie situația posterioară retragerii hadriene din Muntenia și sudul Moldovei, nu putem accepta identificarea propusă de Gr. Florescu (*SCIV*, II, 2, 1951, p. 132) cu Drajna de Sus, căci în acest caz Ramidava nu se mai putea înscrie între localitățile provinciei, ci s-ar fi alăturat grupului din „țara” vecină Moesiei Inferior. Faptul că nu este specificată Dacia în inscripția soldatului *natus vico Ramidava* nu contrazice informația lui Ptolemeu că așezarea e în Dacia; inscripția datată la mijlocul sec. II e.n. ne permite să fixăm intrarea sub arme a soldatului în epoca lui Traian — începutul celei a lui Hadrian, cînd recrutarea locală nu se încetățenise; deci, Ramidava, *vicus* în provincia Dacia, urmează a fi descoperit în estul Provinciei.

³³ Nu au fost întreprinse cercetări speciale și amănunțite asupra nici unui drum roman în ansamblu.

³⁴ *AnnEp.* 1944, nr. 46; C. Daicoviciu, *Dacia*, VI—VII, 1941, p. 320; G. Bakó, *SCIVA*, 28, 2, 1977, localizează Singidava la Sînpaul, iar I. Ferenczi, *ActaMN*, XVI, 1979, p. 416, nr. 7, crede că e la Miercurea-Ciuc—Jigodin.

³⁵ N. Gostar, *SCIV*, II, 3—4, 1954, p. 607 sqq.; D. Tudor, *Orașe, virguri, sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 320. Sigma de pe stampila de la Răcari ar indica pronunția unui Ș și acceptînd ipoteza noastră ar deveni Sornum.

³⁶ G. Schütte, *op. cit.*, p. 6, 33, 151; P. Schmitt, *op. cit.*, p. 30—31.

Este de remarcat faptul că în Muntenia centrală nu au existat drumuri ale căror stațiuni să fi alcătuit obiectul unor itinerarii probabile³⁷.

Chiar dacă sunt suficiente argumente în favoarea demonstrației noastre că Ptolemeu se referă doar la orașele provinciei Dacia, ea ar rămâne subredă atîta timp cît ar fi o excepție, dacă nu numai cadrul fizic, dar și tabloul etnic s-ar referi la Dacia preromană.

Populațiile din Dacia sunt grupate în trei serii de cîte cinci; rămîne întrebarea dacă gruparea aceasta acoperă situația reală sau s-a preferat pur și simplu ordonarea lor matematică.

Prima grupă, cea de vest, este de la nord la sud: anarti, predavensi, bieffii, albocensii, saldensii.

Anarti, cunoscuți și din alte izvoare, sunt o populație cu nume celtic, probabil celți asimilați de populația dacă. V. Pârvan³⁸ localizează tribul în zona Sătmăr. Această propunere este contrazisă parțial de existența unor indicii epigrafice că în nord-vestul provinciei Dacia, deci în zona Crișurilor, a existat un *vicus Anartorum*³⁹. Eventual tribul are extremitatea sudică a teritoriului pe Crișuri.

Limita sudică a teritoriului triburilor din grupa întâia este zona de est a Banatului, căci numele *saldenses* este pus în legătură cu localitatea Saldae de pe Sava, la sud de Dunăre, în apropiere de Sirmium. Nume de populații derivate din localități par a fi *predavenses* (probabil corect *piedavenses*) și *albocenses*, sufixul *-enses* fiind caracteristic unor astfel de derivări toponimice. *Predavenses* sunt locuitorii din teritoriul unei unități tribale care are în centru o *dava*, numele așa cum ne este transmis ne indică o corupere din cauza necunoașterii foneticii și limbii dace. Tomaszek⁴⁰ a explicat pe baza datelor din *Codex Vaticanus* 191 identitatea *Predavenses* cu *Piedavenses* și atunci numele lor ar deriva de la o *Piedava*, care are rădăcină comună cu *piegetae* și *piephigi* și ar însemna că sunt dacii din afară⁴¹. În lipsa oricăror alte indicii putem presupune că erau localizați la graniță.

Cea de a doua grupă de cinci populații începe cu o altă denumire celtică, *teurisci*, vecinii de la est ai anartilor. Ambele populații sunt resturi ale migrației celtice de la începutul Latène-ului.

Pentru o localizare a „triburilor” cu nume celtice ne este de un real folos repartizarea geografică a monedelor emise în prima fază a monetării dacice⁴². Este o axiomă faptul că emisiunile monetare aparțin unor formațiuni politice de caracter tribal și concentrarea lor pe un anumit spațiu geografic indică, în linii generale, teritoriul lor. Grupul de monede celto-dace (tipul Crișeni—Berchieș și Tonciu, la sud de cursul mijlociu al Someșului) localizează în zona în care Ptolemeu, în interpretarea noastră, fixează populațiile de caracter celtic *anarti* și *teurisci*. *Saldenses* din descrierea lui Ptolemeu ar putea transmite amintirea tribului celtic care și-a manifestat prezența politică bătînd monede de tip Banat, Crișiova și Ramna, stabilit în Banatul de sud-est și Oltenia de vest. Pre-

³⁷ Bibliografia în articolul nostru din *ActaMN*, XXI, 1984, p. 125—143.

³⁸ *Getica*, p. 247—248.

³⁹ ILS 8965; CIL III 8060; H. Wolff, *ActaMN*, XIII, 1976, p. 111, n. 40.

⁴⁰ *Getica*, p. 253.

⁴¹ *Ibidem*, după Urbinas 82.

⁴² C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973, fig. 24, p. 411.

zența unei enclave celtice, care nu s-a impus ca o forță politică în sud-estul Transilvaniei, este probabilă, dată fiind răspîndirea aici a monedelor de tip celtic.

Următoarele trei populații (*ratacenses* sau *racatenses*, *buridavenses*, *potulatenses*) sunt din nou definite după localitatea în care își aveau centrul administrativ.

Pentru *buridavenses* autenticitatea informației și corectitudinea interpretării originii este dovedită de izvoare: în papirul Hunt la Buridava era detașată o *vexillatio* a coh. I *Hispanorum Veterana* în răgazul dintre cele două războaie dacice, iar Tabula Peutingeriana localizează Buridava pe drumul de la Romula la Apulum.

Rămîne să presupunem că au existat în Dacia două localități cu numele Rataca (sau Racata) și Potula. Potula de altfel este o așezare înscrisă în Dacia de Anonimul Ravennat⁴³.

Cea de a treia grupă de populații este cea care începe la nord cu *costoboci*, popor dacic bine cunoscut în istoria epocii, atestat în izvoare epigrafice și literare în legătură, mai cu seamă, cu războaiele din timpul lui Marcus Aurelius, cînd participă la conflagrația generală atacînd Moesia Inferior și provinciile sud-dunărene ajungînd pînă în Grecia⁴⁴.

Pentru că în lista populațiilor din Dacia sînt înscrise nume ce derivă de la cîte un oraș, de cele mai multe ori cîte o *dava*, este foarte plauzibil ca ele să fie un semn al organizării administrativ-teritoriale a provinciei. C. Daicoviciu⁴⁵ afirma că numele terminate în *-enses* par mai degrabă a fi „diviziuni administrative (*civitates*) rurale ale Daciei romane, decît nume autentice de triburi dacice”. Că este așa o dovedește în primul rînd faptul că nici una din populațiile dacice din exteriorul provinciei nu are nume derivat în *-enses* de la o localitate⁴⁶, mai cu seamă de la o *dava*.

R. Florescu se pronunță de asemenea pentru înțelegerea textului ptolemaic ca definind provincia Dacia⁴⁷; etnicoanele transmise de Ptolemeu în convingerea lui R. Florescu constituie în bună parte „circumscripții rurale ale provinciei subordonate autorității militare”⁴⁸.

⁴³ Geograful Ravennat, IV, 14 (*Fontes Historiae Daco-Romanae*, II, București, 1970, p. 53—54).

⁴⁴ CIL III 14214, 2 = ILS 8501; *StCl*, VI, 1964, p. 192—199; Pausanias, *Descrierea Greciei*, X, 34, 5.

⁴⁵ *IstRom*, I, 1960, p. 266. *Buridavenses* este un exemplu fericit în care „populația” nu este numită buri, ci populația din subordinea davei burilor.

⁴⁶ Ptolemeu, III, 5, 8 piengitii; III, 8, 11 tiragetii; III, 10, 7 carpii.

⁴⁷ *Getica*, p. 544, n. 176 și p. 547 no. 203. Diferența între întinderea provinciei Dacia și limitele Daciei la Ptolemeu „este decalajul obișnuit între frontiera apărată și fortificată și »granița nevăzută» a imperiului”.

⁴⁸ Trebuie discutate tocmai aceste noțiuni „circumscripții rurale provinciale” sub autoritate militară, care după toate aparențele, în dreptul roman se excludeau. A. Schulten, *Hermes*, 29, 1894, p. 481; F. Vittinghoff, în *Atti del convegno sul tema: I diritti locali*, Roma, 1974, p. 110; J. Harmatta, *Acta Classica Univ. Scient. Debrecen*, X—XI, 1974—75, p. 103—104; J. Wachter, *The Towns of Roman Britain*, Londra, 1974, p. 23—24 — excepție fiind doar perioada dintre cucerire și constituirea provinciei. În teritoriu clientelar nu există autoritate militară asupra teritoriului, care era administrat autonom de către populația care încheiase un *foedus* sau *deditio* cu Imperiul (M. Lemosse, *Le régime des relations internationales dans le Haut Empire Romain*, Paris, 1968, 59, 122; Th. Mommsen, *Droit public romain*, VI, 2, Paris, 1889, p. 317, 320.21, 483).

Se pare însă că la baza acestor interpretări stă convingerea că exista o identitate de organizare a teritoriului provincial și al „statelor” clientelare din afara limesului, căci R. Florescu distribuie etnicoanele enumerate de Ptolemeu în tot teritoriul Daciei libere, fără să urmărească logic ideea că Ptolemeu se referă doar la provincia Dacia.

Există o contrazicere flagrantă între premisa propusă și aplicarea ei, căci în provincia Dacia sînt localizați doar *ratacenses* în estul provinciei, *buridavenses* în pasul Oltului și la nord de Carpați pînă în zona Sibiului și *potulatenses* în zona subcarpatică a Olteniei și Munteniei pînă la linia transalutană; toate celelalte populații ocupă Muntenia, Moldova și vestul Munților Apuseni. Ni se pare că în acest mod de a privi lucrurile se ilustrează concepția falsă, dar puternic reprezentată în istoriografie că Dacia a constituit întotdeauna „caz-excepție”. Este cel puțin inexplicabil de ce trebuia Ptolemeu să refere la capitolul despre [provincia] Dacia la „statele clientelare” de la graniță, cînd este clar din întreaga lui operă că nu amestecă deloc aceste sfere⁴⁹.

Noi vom așeza cele cincisprezece nume teritorial-administrative numai pe teritoriul provinciei Dacia pentru a vedea în ce măsură tabloul poate reprezenta situația istorică.

Faptul că *anarti* și *teurisci*, populații de origine celtică, sînt localizați în vestul și nord-vestul provinciei⁵⁰ este susținut de apariția în apropiere de Resculum a unui *vicus An[artorum]*⁵¹. În inscripțiile descoperite tocmai în această zonă s-au înregistrat nume de origine celtică⁵², indicînd în condițiile recrutării locale prezența populației celtoide în provincie.

În localizarea pe care o propunem *costobocii* vor ocupa zona de NE a provinciei (Orheiul Bistriței) și ar reprezenta o parte inclusă în provincie din neamul mai larg al costobocilor, care trăia extracarpatic în Moldova de nord⁵³. Sîntem susținuți în această localizare de faptul că Ptolemeu (III, 5, 9) indicîndu-i pe aceștia din urmă îi definește „*costoboci transmontanoi*”; pentru el sau pentru sursa lui era bine știut că există costoboci atît în interiorul, cit și în exteriorul arcului carpatic, în interiorul și în afara provinciei.

⁴⁹ Am citat anterior situația din afara Moesiei Inferioare; R. Florescu, *op. cit.*, p. 544, nr. 176 menționează ca argument că Ptolemeu descrie provincia Dacia, pe carpi și britolagi în „dependența” Moesiei Inferioare (sic).

⁵⁰ Vecinătatea anartilor cu apulii reiese din inscripția ILS 8965 a lui M. Viničius din epoca lui Augustus (R. Syme, *Vestigia*, 17, 1972, p. 591).

⁵¹ CIL, III 8060, lectura a fost propusă de A. von Domaszewski, dar V. Pârvan o contestă (*Getica*, p. 274), pentru că el așează tribul anartilor în nordul provinciei dacice.

⁵² Inscripțiile de la Potaissa, Unguraș, Sînmihai, Ilișua etc., citate de I. I. Russu, *AISC*, IV, 1941—43, p. 228—231.

⁵³ Cultura Lipița a fost atribuită costobocilor, desigur, transmontani; ea se întinde în bazinul superior și mijlociu al Nistrului. Cultura materială a costobocilor din provincie trebuie că nu are trăsături pregnante. Pentru problema costobocilor, N. Gostar, *Buletinul Universității Babeș-Bolyai*, Cluj, 1956, p. 183—199; I. I. Russu, *Dacia*, NS, III, 1959, p. 341—352.

Predavenses sînt de căutat în zona Apusenilor, *ratacenses* în zona dealurilor Tirnavelor, iar *caucoenses* în zona Harghita⁵⁴. Biessi sunt de căutat în valea Mureșului inferior; *buridavenses* s-au întins de o parte și de alta a Carpaților, pe valea Oltului (localizarea aceasta trebuie privită ca sigură, dat fiind că aici concordă datele literare, epigrafice și arheologice); *cotenses* ocupă probabil Oltul superior și Piriul Negru; *albo-censes* pot fi localizați în zona Timișului și afluenților săi, iar mai la sud, pînă la Dunăre, teritoriul revine saldensilor; Potula este o localitate fixată de Geograful Ravennat la vest de Arcidava și nu departe de Acmonia (Canonia socotim că este o metateză pentru Acmonia), deci undeva în nord-vestul Olteniei; în această zonă sunt indicați *potulatenses* de către Ptolemeu; mai la răsărit, în zona Slatinei, trebuiesc localizați sensii. Ceiagesi și piefigii își împart zona de cîmpie a Olteniei.

În general Ptolemeu a indicat orașele pentru fiecare unitate teritorial-administrativă a provinciilor descrise; în Dacia, după cum am văzut, nu a procedat așa, deși cele cinci grupe de cite trei populații corespund împărțirii orașelor în cinci grupe, în funcție de paralelă.

În prima grupă sunt așezate Ruconium, după toate probabilitățile nume celtic⁵⁵, Docidava⁵⁶, Porolissum, Arcobadara, Triphulum, Patri-dava și Carsidava. Porolissum este sigur localizat la Moigrad prin descoperiri epigrafice, deși după coordonatele lui Ptolemeu ar trebui să fie în nordul Maramureșului, în afara provinciei. Corectînd corespunzător eroarea la paralela celorlalte orașe, și ele vor ocupa locul în interiorul provinciei și vom observa că prin etimologie corespund, cel puțin parțial, localizării celor două triburi celtoide și celui dacic din grupa nordică de „populații”⁵⁷.

Cotenses, populație de origine celtică⁵⁷ — Ramidava cu etimologie celtică⁵⁸ intră în aria acestui teritoriu administrativ și ca localizare relativă este în vecinătatea Rîșnovului.

Există, desigur, diferențe în întinderea fiecărui district administrativ și trebuie avut în vedere că la începutul domniei lui Hadrian cel puțin Ulpia Traiana, Napoca și Drobeta, ca orașe de drept roman, aveau un teritoriu propriu. Atribuind un spațiu pentru teritoriul *municipii Aelii*

⁵⁴ Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 432, nr. 17 îi localizează în zona de munte a Olteniei pe baza inscripției lui C. Iul. Mansuetus, *miles leg. I Minerviae*, în care se vorbește de *flumen Alutum secus montis Caucasii*. Postulînd localizarea *caucoenses* în zona izvoarelor Mureșului, putem considera că muntele Caucasus este Gurghiul sau Harghita. Tot în această zonă din estul Transilvaniei s-ar putea localiza și CaucaLand — descris de Ammianus Marcellinus XXXI, 4, 12 — „într-un loc din CaucaLand greu de pătruns din pricina pădurilor și munților înalți” (*Fontes Historiae daco-romanae*, II, București, 1971, p. 137, trad. H. Mihăescu). Remarcăm faptul că Atanaric putea ajunge în această zonă prin pasul Oituz, urmînd drumul cel mai scurt între Dunăre și estul Transilvaniei. V. Pârvan localizează (*Getica*, p. 248) CaucaLand în zona de munte din Neamț și Bacău, dar din textul lui Ammianus Marcellinus reiese că, față de Imperiu, *CaucaLandesis locus* e dincolo de munți.

⁵⁵ *Getica*, p. 255.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 255 — „Credem că de fapt e vorba de o Dacidava, cu a pronunțat o într-un ținut de limbă amestecată (suntem după Ptolemeu încă tot în teritoriu anarctic)”.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 253, 261, 281.

⁵⁸ Gr. Florescu, *SCIV*, II, 2, 1951, p. 129.

*Napocensis*⁵⁹ în grupa centrală de districte, ne putem explica de ce *buridavenses* trebuiesc fixați mai la sud decât ar indica latitudinea grupei de orașe cu numărul de ordine trei în funcție de paralelă. De asemenea bieții (biesi) și albocensi trebuie să fie vecine cu teritoriul *coloniae Ulpiae Sarmizegetusae*⁶⁰. Iar între *saldenses* și *ceiagesi* este de avut în vedere teritoriul municipiului Drobeta⁶¹.

Am vedea în unitățile teritorial-administrative din lista lui Ptolemeu *civitates*, în care era împărțit teritoriul provinciei; aici trebuie să reamintim că majoritatea cercetătorilor, în absența unor mențiuni epigrafice explicite ale unor *civitates*, contestă organizarea Daciei în forma obișnuită pentru Europa vestică. Singura mențiune clară a unui *territorium Sucidavense*⁶² în secolul III nu concordă cu lista presupuselor *civitates* transmisă de Ptolemeu. Suntem de părere că în epoca ulterioară lui Hadrian, prin înmulțirea orașelor de drept roman, al căror număr ajunge la cel puțin doisprezece, teritoriul provinciei se va fragmenta în unități administrative mai mici decât în epoca Traian—Hadrian.

În literatura română de specialitate s-a încercat localizarea populațiilor dacice transmise de Ptolemeu cu ajutorul emisiunilor monetare dacice — faza a doua⁶³. Considerăm metoda deosebit de elocventă pentru circumscrierea unor uniuni de triburi dacice, care-și băteau monedă proprie, dar aceste uniuni de triburi nu mai trebuie să coincidă, nici ca număr, nici ca întindere cu teritoriile administrative romane din geografia lui Ptolemeu.

Aceste considerații sunt menite să pună în evidență pentru prima dată o analiză a datelor geografiei ptolemaice ca descriere a provinciei Dacia. Ni se pare mult mai simplu, și prin încercarea noastră putem observa că este și mai corect ca rezultat, să considerăm că Ptolemeu a redat provincia Dacia, dar el „could not discover the wrong interpretation of physical outlines”⁶⁴. Este plauzibil ca Ptolemeu să fi avut la dispoziție o hartă fizică a Daciei, așa cum presupune Schütte, pentru că este evident că nu există o corelație directă și corectă între relief și dispunerea orașelor și populației în acest relief⁶⁵. În această hartă fizică a introdus o serie de drumuri din itinerariile de dată recentă (în raport cu

⁵⁹ CIL III 6254; 14465 = ILS 7150; 860 = ILS 4982; ILS 7141 etc..

⁶⁰ CIL III 1443.

⁶¹ *municipium Hadrianum Drobetae ex Dacia*, *AnnEp.* 1905, 110,

AnnEp., 1914, 122.

⁶² C. Preda, *op. cit.*, harta 24 și 25. Cartarea monedelor geto-dace emise în sec. II—I i.e.n. surprinde patru arii majore de dezvoltare a unor triburi geto-dace care se manifestă în centre și pe teritorii care cu excepția Olteniei, nu au făcut obiectul unor emisiuni celto-dace, indiciu al persistenței unor forme de independență politică în zonele ocupate de celți. Cele patru arii majore de emisiuni monetare pot fi cele patru regate care au constituit baza regatului lui Burebista și cele în care s-a și dezmembrat. Triburile din Muntenia centrală și cel din nord-estul Munteniei și sudul Moldovei sunt cele învinse de Aelius Catus și Plautius Aelianus. Statul dac al lui Decebal are ca nucleu celelalte două uniuni de triburi, cel din Transilvania sudică și centrală și cel din Oltenia. Triburile celtoide din sudul Someșului și Banatul de sud vor gravita în jurul acestui stat; întinderea provinciei Dacia corespunde quasi exact sumei teritoriilor acestor unități tribale puse în evidență prin monetăria dacică.

⁶³ G. Schütte, *op. cit.*, p. 14.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 77.

momentul redactării); evident, chiar dacă în jurul provinciei erau diferite regate clientelare⁶⁶, itinerariile romane nu cuprindeau drumurile prin aceste teritorii. Este firesc să credem că pe Ptolemeu să-l fi tentat să deplaseze localitățile din itinerarii, fără coordonate exacte, în acest spațiu ce îi rămânea gol, tocmai pentru că ignora relațiile de geografie politică diurnă din zonă.

IOANA BOGDAN CĂTĂNICIU

PTOLÉMÉE ET LA PROVINCE DACIA

(Résumé)

La Géographie de Ptolémée, telle qu'elle nous a été transmise, reste inutilisable pour la Dacie, parce qu'elle est comprise en fonction d'un postulat remontant à un siècle — c'est-à-dire que Ptolémée fournit un pêle-mêle de dates concernant la Dacie libre et immédiatement après la conquête.

Nous ne disposons pas d'une étude de synthèse sur la géographie historique de la Dacie qui tienne compte des acquis récents de l'archéologie et de l'épigraphie. Nous avons jugé utile de reprendre le problème de la description ptolémaïque de la Dacie, en la restituant dans son contexte.

Toute remise en question implique la discussion préalable de la date après laquelle a été rédigé le chapitre regardant la Dacie et, en fonction du résultat, s'il avait décrit la Dacie royale ou la province romaine.

Le texte même de Ptolémée contient des références chronologiques non soulignées jusqu'à présent: *legio V Macedonica* est campée à Troesmis seulement entre les guerres daces de Trajan (103/104) et Marc Aurèle (167/168); puisque les deux cités daces, Piroboridava et Buridava, *intra provinciam Moesiae Inferioris* pendant l'époque de Trajan, dans l'exposé de Ptolémée n'ont plus la même sort, la première étant dans le pays voisin de Mésie, la seconde (dont il ne rappelle que les habitants de son territoire) en Dacie, il convient de conclure que Ptolémée utilise une source concernant ces régions après la réforme administrative de Hadrien.

Avec l'avantage que nous fournit une étape plus poussée des recherches archéologiques et épigraphiques, la parallèle entre la carte de Ptolémée et l'itinéraire de Peutinger nous permet de supposer le tracé de voies romaines (Fig. 1) incluses avec leurs *stationes* dans la Géographie.

Pour un lecteur non averti des itinéraires daces, qui ignore la réalité même des deux points différents nommés Sarmizegetusa, la disposition arbitraire dans l'espace des *stationes* d'étape de ces routes est bien explicable.

L'absence de toute trace des stations bien connues de la route par le défilé de l'Alutus constitue un élément supplémentaire de datation, si l'on admet que la route impériale avait été construite à la fin du règne d'Hadrien.

En admettant que Ptolémée a utilisé pour son expériment scientifique des itinéraires de date toute récente et que la Tabula Peutingeriana ne contient que des routes de l'ouest de la Dacie, nous avons décelé dans le groupement des villes des stations pour les voies connues dans la partie est de la province.

Non seulement les villes, mais aussi les „populations“ de la Dacie ptolémaïque peuvent et doivent être considérées comme subdivisions administratives de la province. Les noms celtiques (*anarti*, *teurisci* et *saldenses*) sont le souvenir des tribus celtes, lesquelles se sont manifestées politiquement sur des territoires marqués par les monnaies émises aux IIe—I^e siècles a.n.è. (C. Preda, *Monedele geto-dacilor*,

⁶⁶ J. Klose, *Klientel Randstaaten am Rhein und an der Donau*, Breslau, 1934, passim; pentru Muntenia Ioana Bogdan Cătănicu, *ActaMN*, XX, 1983, p. 67 sqq.

București, 1971, carte 24). Pour la plupart des noms le suffixe tout à fait romain *-enses* pour définir les habitants d'une *dava* ou autre „polis“ dace (Buridava, Pien-dava, Potula, Cauca etc.) il faut attribuer une origine plutôt romaine que tribale dace. C'est cette idée qui nous a incité à considérer que les Costoboces ont occupé un grand territoire sur les deux versants des Carpates et que Rome a créé dans la province une *civitas* des Costoboces bien définie par rapport aux Costoboces restés libres — *transmontanoi*.

Nous espérons faire partager notre conviction que le „chaos“ de la Dacie de Ptolémée devient plus intelligible quand on regarde les dates comprises se rapportant seulement à la province Dacie, mais, à cause de l'ignorance excusable chez un géographe de cabinet, elles ont été distribuées dans tout l'espace habité auparavant par les tribus daces.

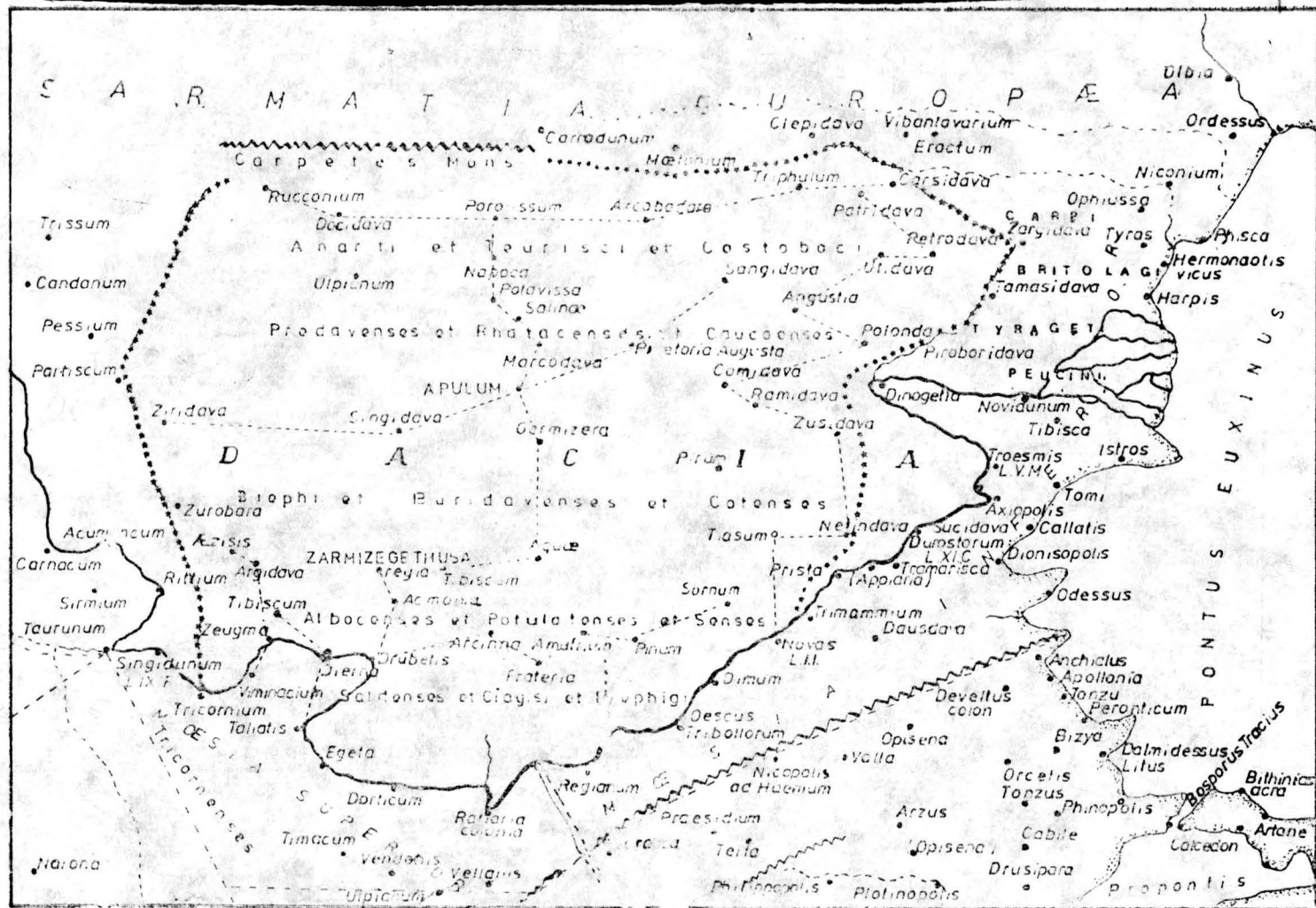

Fig. 1.

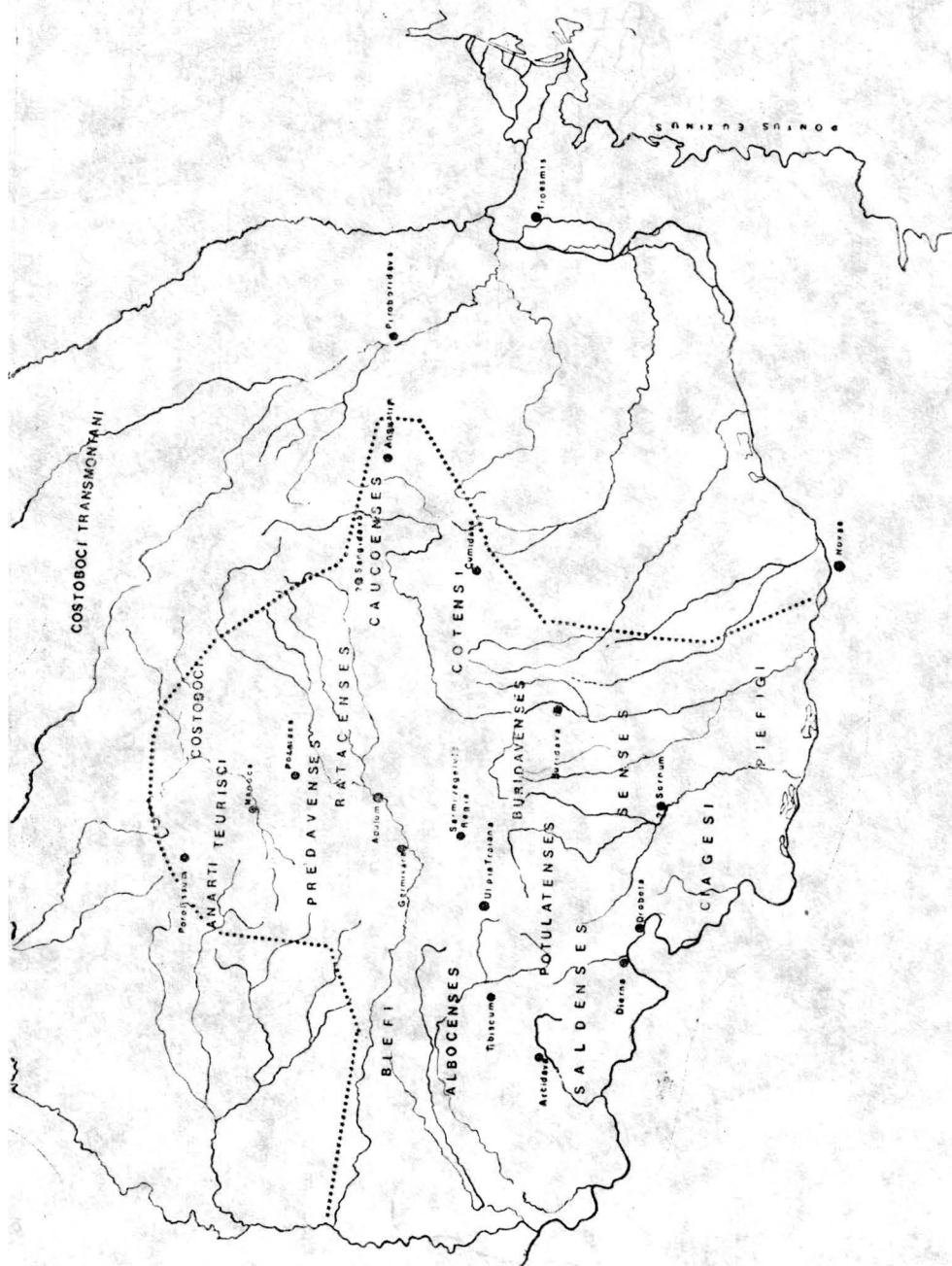

Fig. 2.

PROSOPOGRAPHIA COLONIAE DACICAE SARMIZEGETUSAE (I)

1. [?A]elius D.

Le personnage est connu de IDR III 2, 348, aujourd'hui perdue, mais dont la photo avait été publiée par A. Buday¹. Selon l'auteur cité, le nom du personnage serait [A]elius D. En jugeant d'après la photo, la lettre qui suivait à L pourrait tout aussi bien être une seconde L. C'est ce qui détermina I. I. Russu à lire [Ge]mellus². Il faut pourtant accorder plus de crédit à A. Buday, le seul qui ait vu l'inscription. Dans ce cas D devrait être le début du cognomen [P]almyr. de la 3e ligne indiquerait, selon A. Buday³, C. Daicoviciu⁴ et I. I. Russu⁵, l'origine de l'officier. N. Gostar y vit, avec plus de raison, l'énigmatique troupe N. P. O. de CIL III 1471 = IDR III 2, 366 et de AE 1956, 217 = IDR III 2, 416, toujours de Sarmizegetusa. La lecture qu'il proposa est [praep. n.? P]almyr. Orien...⁶, sans toutefois exclure [dom.? P] almyr. Orien[s? ...]⁷. N. Gostar vit sa première hypothèse confirmée par un fragment d'une inscription funéraire de Sarmizegetusa, où il découvrit un militaire du même numerus: [...n(umeri)] Palm[yr(enorum) Ori]ent...⁸. Les sigles N. P. O. signifiaient pour C. Daicoviciu *n(umerus) P(almyrenorum) O(ptatianensium)*⁹ et sa lecture fut acceptée dans tous les ouvrages d'histoire militaire¹⁰. Il n'y a personne qui ait trouvé étrange que l'inscription IDR III 2, 248, la seule qui attestait jusqu'il n'y a pas longtemps la troupe, ait été découverte à une si grande distance de Optatiana (Zutor)¹¹. Il est maintenant, à la suite de la démonstration de N. Gostar, très probable que [A]elius D. ait commandé la même troupe, qui portait le nom de *n(umerus) Palm(yrenorum) Orient* ...

Pour ce qui est du nom de la localité, N. Gostar pensa à quelque chose comme *castellum Orientale* ou *castra Orientalia*, en la plaçant dans l'est de la Dacie¹². Ceci n'est pas à nous convaincre, car le nom aurait pu être donné par quelqu'un qui se trouvait à l'ouest de la Dacie même, ou en raison de l'existence d'une communauté d'Orientaux. Le fait

¹ A. Buday, *Dolj* IV 1913, p. 257.

² I. I. Russu, *ActaMN* VI 1969, p. 171 = IDR III 2, 348.

³ A. Buday, *loc. cit.*

⁴ C. Daicoviciu, *Dacia* I 1924, p. 251, n. 1.

⁵ I. I. Russu, *loc. cit.*

⁶ N. Gostar, *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza”, Iași, Istorie XX Sect. III 2, 1974, p. 69; idem, Sargetia XIV 1979, p. 663—664.*

⁷ *Analele Univ. Iași XX 1974, p. 69.*

⁸ N. Gostar, *Sargetia XIV 1979, p. 664.*

⁹ C. Daicoviciu, *AISC I 2, 1928—1932, p. 52, n. 3.*

¹⁰ Voir toute la bibliographie à N. Gostar, *Analele Univ. Iași XX 1974, p. 67.*

¹¹ *TIR 34, p. 86.*

¹² N. Gostar, *op. cit.*, p. 69; voir aussi *Sargetia XIV 1979, p. 664.*

que les seules inscriptions qui attestent la troupe proviennent de Sarmizegetusa nous suggère que son garnison se trouvait près de la capitale, à Voislova ou dans un camp encore inconnu¹³.

La troupe dont on fait mention à la 4e ligne est plutôt la *coh. I Aug. T[hracum]*¹⁴ que la *coh. I Aug. I[turæorum]*¹⁵. Le commandement de la *coh. I Aug. T[hracum]*, qui stationnait dans la Pannonie Inférieure¹⁶, représentait pour [A]elius D. . . . la première *militia equestris*. Le *numerus Palmyrenorum Orient.* était l'équivalent d'une *ala*, comme, d'ailleurs, le *numerus Palmyrenorum Porolissensium*¹⁷. La charge de [A]elius D. . . . serait donc celle de [præ]fectus *n(umeri) P[almyr(enorum) Orien[t(alium)]* et représenterait la troisième *militia equestris*. Puisque le champ de l'inscription semble avoir été assez large, il y avait apparemment assez de place pour une deuxième *militia*, qui consistait dans le tribunat angusticlave dans une légion ou dans le tribunat d'une *cohors milliaria*. La carrière équestre de [A]elius D. . . . est donc comme suit:

præ[fectus] *coh. I Aug. T[hracum]*
[tribunus.]
[præ[fectus] *n(umeri) P[almyr(enorum) Orien[t(alium)]*

[A]elius D. . . . pourrait être originaire de Sarmizegetusa. Les éventuelles charges municipales auraient pu être mentionnées dans la partie perdue de l'inscription. La *prima militia* fut exercée non pas très loin, en Pannonie Inférieure, tandis que la *militia tertia* fut exercée dans la proximité de Sarmizegetusa. Puisque les *numeri Palmyrenorum* ne sont pas attestés avant 160¹⁸, la carrière de [A]elius D. . . . devrait être datée dans la seconde moitié du IIe siècle ou dans le IIIe siècle.

2. Aelii Macrinii

Les deux inscriptions funéraires attestant la famille, IDR III 2, 368 et CIL III 1488 = IDR III 2, 372, sont aujourd'hui perdues.

IDR III 2, 368: *D(is) M(anibus) / Aeli(?) Macrin(io) / Getti (?) de(cu)rioni col(oniae) / Ael(ius) Macrinus / Epidianus / [qui e]t Epidius / [?]heres posuit[.]*

CIL III 1488 = IDR III 2, 372: *D(is) M(anibus) / Ael(iae) Andenae / Ael(ius) Macrinus / Epidianus qui et / Epidius Auf(gustalis)] / col(oniae) et Macrinia / Marcia fil(iae) posuerunt.*

¹³ I. Piso, D. Benea, *ZPE* LVI 1984, p. 294, n. 207.

¹⁴ N. Gostar, *Sargetia* XIV 1974, p. 664.

¹⁵ I. I. Russu, *loc. cit.*; S. Sanie, *ActaMN* X 1973, p. 155; H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum* I Leuven 1976, p. 59, A 30.

¹⁶ K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, Bern 1951, p. 190.

¹⁷ C'est de cette manière qu'il faut comprendre *ἐλλή, ἱππέων ἀριθμὸς Παλμυρενηῶν ἱππολασσῆων* (= *ala equitum numeri Palmyrenorum Porolissensium*) de IG XII/II 1. 146, et non pas comme l'avait fait I. I. Russu, selon lequel le terme prouverait la transformation du *numerus* dans une *ala* (*AlIA* CLUJ XVII 1974, p. 39—41).

¹⁸ C. C. Petolescu, *SCIVA* XXVI 1975, p. 426—427.

La première inscription avait été transcrite par Șt. Moldovanu¹⁹, la seconde par Mezerzius. Toutes les deux renferment des passages discutables. Il est, par exemple, évident que le nom de l'un des personnages doit être lu *Ael. Macrinus Epidianus*, tel que l'avait conservé Șt. Moldovanu, et non pas *Ael. Macrinus Epidianus*, comme ont préféré Th. Mommsen et I. I. Russu dans CIL et dans IDR. La preuve en est que l'épouse de *Ael. Macrinus Epidianus* s'appelle certainement *Macrinia Marcia*. On a à faire à deux nomina: *Macrinus*, dérivé du cognomen *Macrinus* et, donc, originaire d'une province celtique occidentale²⁰, et *Aelius*, un nomen impérial apparemment ajouté. Le même personnage porte le cognomen *Epidianus* et le signum *Epidius* (*qui et Epidius*). Il semble que le cognomen soit dérivé du signum²¹. Tous les deux sont de bons noms italiques²², bien qu'on les rencontre assez fréquemment dans le sud-est de la Dalmatie²³. *Ael(ia) Andena*, la fille de *Aelius Macrinus Epidianus*, ne porte que le nomen impérial et un cognomen, semble-t-il, celtique²⁴. *Aelius Macrinus Epidianus* et son épouse *Macrinia Marcia* portent le même nomen *Macrinus*, ce qui serait difficile à expliquer s'ils n'étaient pas tous les deux des affranchis du même patron. Le nom de l'esclave pouvait être *Epidius*. Comme affranchi, il se donna un cognomen terminé en *-ianus*, dérivé de *Epidius*, mais il ne cessa pas d'être connu par son ancien nom. Ce qu'on vient de dire sur la condition libertine de *Aelius Macrinus Epidianus* confirme la restitution aux lignes 5—6 de l'inscription CIL III 1488 = IDR III 2, 372 de la qualité de *Au[g(ustalis)] coloniae*, qu'on ne conférerait à Sarmizegetusa qu'à des affranchis. L'inscription funéraire IDR III 2, 368 a été dédiée par *Aelius Macrinus Epidianus* à *Aelius Macrin[ius] GETTI, de[c.] col.*, pour le cognomen duquel je ne peux trouver, non plus, une solution satisfaisante. Puisque la fin du texte manque, les rapports entre les deux ne nous sont pas clairs. *Aelius Macrinus Epidianus* pourrait être l'affranchi de *Aelius Macrinus GETTI*, à qui il avait érigé un monument funéraire par clause testamentaire. Il pourrait être tout aussi bien le père de *Aelius Macrinus GETTI*. Ce serait un bel exemple de promotion d'un fils d'un Augustal dans l'ordre des décurions²⁵.

Pour le patron, que ce soit *Aelius Macrinus GETTI* ou un autre, il semble venir de la région rhénane ou de Noricum, appelé peut-être en Dacie par des intérêts commerciaux. Le nomen *Macrinus* indique non seulement une pareille origine, mais aussi, peut-être, un ancien statut

¹⁹ Șt. Moldovanu, *FMIL* 38, 1853, p. 283.

²⁰ Voir surtout G. Alföldy, *Iatomus* XXV 1, 1968, p. 44 sqq.

²¹ I. Kajanto, *Supernomina. A Study in Latin Epigraphy*, Helsinki 1966, p. 38, n. 1.

²² W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1931, p. 437, 464.

²³ R. Katičić, *Ziva Antika* XII 1962, p. 103; G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, p. 83, 194, 346, 351.

²⁴ A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz* III Leipzig 1913, p. 615. I. I. Russu (*Illirii*, București 1969, p. 164) range *Andena* parmi les noms illyriens, ce qui est moins probable à cause de la connexion avec le nomen *Macrinus*.

²⁵ On rencontre la même promotion à Suessa (CIL X 4760) et dans la Mésie Supérieure (A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest 1970, p. 108, 156).

de cité latine²⁶. S'il en est ainsi, le nomen *Aelius* pourrait s'expliquer par l'octroi de la cité romaine en Dacie ou déjà dans la province d'origine sous Hadrien ou sous Antonin le Pieux. La persistance du nomen initial et, aussi, l'utilisation du nom celtique *Andena* semblent suggérer qu'il n'y avait pas si longtemps depuis que les Macrinii étaient arrivés en Dacie et que leurs monuments à Sarmizegetusa ne dépassent pas de beaucoup la première moitié du IIe siècle²⁷.

3. *Aelii Septimii*

On connaît les *Aelii Septimii* à Sarmizegetusa de CIL III 1471 = IDR III 2, 366: *P(ublius) Ael(ius) Sept(imius) Audeo qui et Maxi(mus) vet(eranus) ex (centurione) n(umeri) P(almyrenorum) O(rient?alium)*²⁸, *vixit ann(is) LX / Ael(ius) Sept(imius) Romanus mil(es) leg(ionis) XIII G(eminæ), / [a]diut(or) offic(ii) cornicul(ariorum) et Septimia / Septimina, quae et Revocata, fil(ia) et / Cornelia Antonia uxor heredes / ponendum curaverunt cura agent(e) / Septimio Asclepiade Aug(ustali) col(oniae) / liberto eius*.

P. *Aelius Septimius Audeo*, portant le signum *Maximus*, a été *vet(eranus) ex (centurione) n(umeri) P(almyrenorum) O(rient?alium)*. La cité romaine fut octroyée à sa famille sous Hadrien²⁹. Le nomen *Septimius* fut assumé sous Septime Sévère³⁰. Il est utilisé auprès de l'ancien nomen dans le nom de P. *Aelius Septimius Audeo* et dans celui de son fils, *Aelius Septimius Romanus*. Il reste le seul nomen de la fille de *Audeo*, *Septimia Septimina*, et de son affranchi, *Septimius Asclepiades*. Le cognomen même de la fille est dérivé du nomen *Septimius*. Le signum *Revocata*, qui signifie „ramenée“, „celle qu'on a fait revenir“, s'explique peut-être par la guérison à la suite d'une grave maladie.

Dans les communautés sémites on ne renonçait pas facilement aux anciens noms. P. *Aelius Septimius Audeo*, bien qu'il ait été connu dès le service militaire par le sobriquet *Maximus*, n'abandonne pas son nom palmyrénien *Audeo*³¹. Cependant, sa famille est en train d'être romanisée et une cause principale pourrait en être le mariage avec *Cornelia Antonia*, dont on ne connaît pas l'origine ethnique, mais qui ne semble pas être une palmyrénienne. Le cognomen *Romanus* porté par le fils indique une notable réorientation culturelle dans un milieu romain.

En tant qu'ancien centurion d'une troupe auxiliaire, P. *Aelius Septimius Audeo* entra à Sarmizegetusa dans la couche supérieure du point de vue économique et social. D'autre part, il jouissait de la *muneribus*

²⁶ G. Alföldy, *loc. cit.*

²⁷ Pour la diffusion du signe v. I. Kajanto, *op. cit.*, p. 7—8.

²⁸ IDR III 2, 366: *O(ptatianensium?)*. Pour la lecture *O(rient?alium)* voir plus haut, p.

²⁹ Voir I. Piso, D. Benea, *ZPE* LVI 1984, p. 294—295.

³⁰ A Palmyra même le nomen initial change assez souvent en *Aurelius* et ensuite en *Septimius* (D. Schlumberger, *Bull. Et. Orient.* IX 1942—1943, p. 53 sqq (apud Fr. Vittinghoff, *ANRW* II, 6, 1977, p. 38).

³¹ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschnennamen in griechischen Inschriften und Papyri des Vorderen Orients*, Leipzig 1930, p. 28—29; voir aussi S. Sanie, *ActaMN* X 1973, p. 155.

*publicis fungendi vacatio*³². À la différence de P. Aelius Theimes³³, qui se trouvait dans la même situation, Audeo n'eut pas l'ambition de devenir décurion ou d'exercer des magistratures. La preuve sur les possibilités matérielles et sur l'influence de la famille nous est pourtant donnée par le fait que l'affranchi, Septimius Asclepiades, devint Augustal de la colonie³⁴.

Aelius Septimius Romanus, le fils de P. Aelius Septimius Audeo, est destiné à carrière militaire, non pas dans une formation auxiliaire, mais bien dans la *legio XIII Gemina* de Apulum, où il revêtit, peut-être dès le début, la charge de *[a]diutor offic(ii) cornicul(ariorum)*. Il appartenait donc, en tant que *principalis*, au service d'intendance de la légion³⁵.

4. P. Aelius Theimes

Il est essentiel si P. Aelius Theimes de IDR III 2, 369 (= CIL III 12587)³⁶ est identique ou non à celui de CIL III 1472 = IDR III 2, 370, aujourd'hui disparue. Voici les textes des deux inscriptions:

IDR III 2, 369 (= CIL III 12587): *D(is) M(anibus) / P(ublius) Ael(ius) Theim[es] / v[er]et(eranus) ex (centurione) c[on]h[ort]is I] Vindel(icorum) et / Ilvir[al(is)] col[on]iae D[ac]icae]] / Sar[miz(egetusae)], vixit / ann(is) LXXXVII[III] / et P(ublius) Ael(ius) Beric[i]o / vixit ann(is) XV ... / et P(ublius) Ael(ius) Zabdibol, / vix(it) ann(is) XI et A[el]ia Pham[enis] ... / AI*

CIL III 1472 = IDR III 2, 370: *D(is) M(anibus) / P(ublio) Ael(io) P(ubli) fil(io) [P]a[p]iria]] Theimeti v[er]et(erano)] / et Ilvirali col[on]iae Sarm[izegetusae], [vix(it) an(nis)] / LXXXVIII et Aeliae / vix(it) an(nis) LXXI et P(ublio) [Aelio] ... / leg(ionis) XX Victric(is) / P(ublius) Ael(ius) Senec(io) gener*

J'avais supposé à tort qu'il y ait eu deux P. Aelii Theimetes, tous les deux *duumviraux* et vétérans, dont l'un aurait décédé à l'âge de 88 ans³⁷, l'autre à l'âge de 89 ans³⁸. Bien que Dr. Fodor ait transmis l'inscription CIL III 1472 = IDR III 2, 370 avec beaucoup de fautes, il est évident qu'elle diffère de IDR III 2, 369 (= CIL III 12587) et je ne pouvais pas m'imaginer qu'on ait érigé à une même personne deux monuments funéraires, où les listes des membres de la famille ne coïncident pas³⁹. C'est à peine maintenant que j'espère avoir abouti à une explica-

³² W. Langhammer, *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus municipales und der Decuriones*, Wiesbaden 1973, p. 37 sqq.

³³ Voir plus bas, p.

³⁴ Le cognomen *Asclepiades* ne peut être étranger à la pratique de la médecine. Un personnage qui lui ressemble à beaucoup d'égards est *Septim. Ascl. Hermes libertus numinis Aesculapi, habens ornamenta dec. col. Apul. et Aug. col. eiusdem* (CIL III 1079 — Apulum).

³⁵ A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*², Köln—Graz 1967, p. 29, 37, 48.

³⁶ = I. Piso, *StCl* XVIII 1979, p. 139.

³⁷ *Op. cit.*, p. 138—140.

³⁸ Voir aussi A. v. Domaszewski, ad CIL III 12587 et I. I. Russu, *ActaMN* VI 1969, p. 179. Qu'ils sont une et la même personne ont affirmé G. Téglás, *AEM* XIII 1890, p. 193—194, nr. 11 et A. Betz, *OmD*, p. 34, n. 2.

³⁹ Voir pourtant A. Betz, *OmD*, p. 33—36.

tion satisfaisante. Tout d'abord on a érigé à P. Aelius Theimes un monument funéraire sur une base en calcaire (IDR III 2, 369 = CIL III 12587). À ce moment étaient décédés P. Aelius Theimes à l'âge de 89 ans et ses petits-fils, P. Aelius Bericio, P. Aelius Zabdibol et Aelia Pham[?enis]⁴⁰. La mort de son épouse, Aelia . . . , âgée de 71 ans et, probablement, celle de son fils P. Aelius . . . , militaire dans la *legio XX Valeria Victrix* de la Britannie (CIL III 1472 = IDR III 2, 370), seront survenues un peu plus tard. C'est alors que P. Aelius Senecio, le gendre de P. Aelius Theimes, ou une autre personne, dont on a peut-être fait mention dans la partie perdue de l'inscription, auront changé la base IDR III 2, 369 (= CIL III 12587) avec CIL III 1472 = IDR III 2, 370. Les dates concernant P. Aelius Theimes restent en essence les mêmes, mais cette fois-ci son nom est suivi par ceux de son épouse et de son fils, ce qui est tout à fait normal.

P. Aelius Theimes avait été centurion dans la *cohors I Vindellicorum* de Tibiscum. Il provient de la communauté palmyrénienne formée autour de l'unité des *Palmyreni sagittarii*⁴¹. On ne sait pas quels rapports économiques et de parenté ait gardé Theimes à Tibiscum. À Sarmizegetusa il est lié non seulement par sa carrière. Sur son terrain de Dealul Delineștilor de Sarmizegetusa (*solo et impendio suo*) il érigea un temple aux divinités palmyréniennes Malagbel, Bebellahamon, Benefal et Manat⁴² et il fut enterré toujours à Sarmizegetusa. C'est très probablement le même P. Aelius Theimes qui dédia une statue à Hygia⁴³. Puisque l'acte a un caractère personnel, la mention de la qualité de *duumviralis* n'était plus nécessaire. Son fils, P. Ael(ius) . . . , est officier dans la *legio XX Valeria Victrix* à Isca dans la Britannie. Ses petits fils, Aelii Bericio, Zabdibol et Pham[?enis], dont les deux premiers décédés à l'âge de 15 et de 11 ans, portent encore des *cognomina* palmyréniens, ce qui est caractéristique pour l'obstination dont cette communauté sémite essaye de préserver son individualité.

P. Aelius Theimes pouvait normalement devenir centurion de la *cohors I Vindellicorum* pendant que cette-ci stationnait à Tibiscum. Or, il semble bien que cette troupe soit venue à Tibiscum après les guerres marcomannes à la place de la *cohors I Sagittariorum*⁴⁴. La carrière municipale de P. Aelius Theimes serait, donc, à dater au IIIe siècle.

5. Aurelius Ingenuus

Un Aurelius Ingenuus nous est connu de CIL VI 2425 = Dessau 2042 = Dobó 607: *Aur(elius) Ingenu(u)s mil(es) coh(ortis) I / pr(aetoriae) (centuria) Casti vix(it) an(nis) XXV, mil(itavit) / an(nis) VI, nat(us) provinc(ia) Dacia / leg(ione) XIII Gem(ina). Aur(elius) Petroni(anus) frat(er) b(ene) m(erenti) f(ecit).*

⁴⁰ Voir pour le cognomen Fr. Preisigke, *Namenbuch*, Heidelberg 1922, p. 454; A. Wuthnow, *op. cit.*, p. 175.

⁴¹ I. Piso, D. Benea, *op. cit.*, p. 294, n. 206.

⁴² S. Sanie, *SCIV XIX* 1968, p. 575 sqq.

⁴³ CIL III 7896 = IDR III 2, 152.

⁴⁴ D. Benea, *Tibiscus* V 1979, p. 142; *StCom, Caransebeș*, IV, 1982, p. 176—178.

Selon l'interprétation de C. C. Petolescu, Aurelius Ingenuus aurait été recruté dans la *legio XIII Gemina* de Apulum et ensuite transféré à Rome dans la garde prétorienne⁴⁵. Il serait identique à un Aurelius Ingenuus de l'inscription CIL III 1479 = IDR III 2, 432 de Sarmizegetusa: *D(is) M(anibus) / Maria Secundina vix(it) an(nos) LIII / Aurelia Sator/nina vix(it) ann(is) / XVIII. / Aurel(ius) Ingenuus / mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae) Antoninianae / matri et so/ori posuit*.

Je n'oserais pas identifier le militaire de la garde prétorienne avec celui de Sarmizegetusa ni même si j'étais sûr que le premier a servi dans la légion d'Apulum, car la succession *Aurelius Ingenuus* est particulièrement fréquente et, surtout, parce qu'un citoyen d'une colonie ou d'un *municipium* indique très exactement sa *domus*, ce qui n'est pas notre cas. D'ailleurs, l'assertion que Aurelius Ingenuus de la *cohors I praetoria* aurait servi auparavant dans la *legio XIII Gemina* n'est pas appuyée par le texte de l'inscription. Il échappa à C. C. Petolescu que Th. Mommsen⁴⁶, E. Ritterling⁴⁷, G. Forni⁴⁸ et Fr. Vittinghoff⁴⁹ ont clairement expliqué que par la *leg(ione) XIII Gem(ina)*, située après *nat(us) provinc(ia) Dacia*, il faut comprendre les *canabae legionis XIII Geminae*, qui se trouvaient à Apulum auprès du camp de la légion⁵⁰. Le recrutement de cet Aurelius Ingenuus dans la *legio XIII Gemina* reste tout au plus une possibilité⁵¹, tandis que la tentative de C. C. Petolescu de dater à l'aide de l'inscription de Sarmizegetusa la carrière militaire de Aurelius Ingenuus, soldat de la *cohors I praetoria* et même de Aur(elius) Germ(a)n[us] *nat(ione) D[a]cus*, soldat de la même troupe⁵², sous le règne de Caracalla et de formuler des conclusions sur les conflits avec les peuplades germaniques⁵³ manquent totalement de fondement.

6. . . l(ius) Iulianus

En 1977 j'avais republié le fragment d'inscription CIL III 13787, en offrant la lecture suivante⁵⁴: . . . *[col(oniae) Sar]m(izegetusae), pa[tr(ono) / col]l(egii) fabr(um) / . . . l(ius) Iuli[anus] / . . . [c]ol(oniae) e[?iusdem]* . . .

J'avais supposé qu'il s'y agit d'une inscription honoraire ou votive et que dans le dernier cas elle doit avoir été dédiée pour le salut d'un dignitaire, dont le nom nous fait défaut. Il n'est pourtant pas à exclure le caractère funéraire de l'inscription. . . l(ius) Iuli[anus] aurait, lui aussi, été dignitaire de Sarmizegetusa. Je supposais à la 4e ligne la lecture *[c]ol(oniae) e[?iusdem]*, sans toutefois rejeter une solution différente, comme *e[q(uo) p(ublico)]*⁵⁵.

⁴⁵ C. C. Petolescu, *Thraco-Dacica* VIII 1—2, 1987, p. 200—202.

⁴⁶ Th. Mommsen, CIL VI ad 2425.

⁴⁷ E. Ritterling, *RE* XII 2 (1925) 1716—1717.

⁴⁸ G. Forni, *ANRW* II 1 (1974), p. 390, n. 140.

⁴⁹ Fr. Vittinghoff, *Chiron* I 1971, p. 308, n. 47.

⁵⁰ Fr. Vittinghoff, *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte*, Neumünster 1968, p. 140—141.

⁵¹ Voir G. Forni, *loc. cit.*

⁵² C. C. Petolescu, *loc. cit.*

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ I. Piso, *Apulum* XV 1977, p. 648, nr. 3 = IDR III 2, 114.

⁵⁵ I. Piso, *loc. cit.*

Tout récemment C. C. Petolescu proposa la restitution suivante de l'inscription⁵⁶: / [col(oniae) Sar]m(izegetusae), pa[tr(ono) / col]l(egii) fab [r(um), M(arcus) / Proci]l(ius) Iuli[anus, / dec(urio) c]ol(oniae, e[q(uo) publ(ico)]).

Évidemment, l'identification de notre personnage à M. Procilius Regulus est possible, comme à tout autre personnage connu ou pas encore connu de Sarmizegetusa et on trouvera toujours des raisons d'ordre graphique pour appuyer une certaine thèse. La question est s'il existent pour la restitution envisagée d'arguments assez forts. La famille des *Procilii* est, par hasard, assez bien connue. On connaît, par exemple, la carrière municipale de M. Procilius Niceta⁵⁷, le père de M. Procilius Iulianus⁵⁸, et, aussi, la qualité de *dec(urio) col(oniae)* et de *eq(uo) p(ublico)* du frère de celui-ci, M. Procilius Regulus⁵⁹. On pourrait supposer que la première personne dont on fait mention dans le fragment d'inscription discuté soit le père ou bien le frère de M. Procilius Iulianus. Or, la qualité de *patronus collegii fabrum* n'est attestée dans aucune des deux carrières. De ce que nous connaissons de la famille des *Procilii* on ne peut donc tirer aucun argument pour ce que vient d'être avancé par C. C. Petolescu; d'autre part, la restitution *e[q(uo) publ(ico)]* reste une simple supposition. Ensuite, et surtout lorsqu'on manque d'une preuve tirée des carrières ou des rapports de famille, on risque beaucoup en faisant des restitutions où sont impliqués des cognomina aussi fréquents que *Iulianus* et, surtout, des restes de nomina comme . . . *l(ius)*, où l'on pourrait supposer plutôt un *Aelius* ou un *Aurelius*. Il vaut donc mieux d'accepter quelquefois l'ignorance où nous nous trouvons sur l'identité d'un certain personnage.

IOAN PISO

⁵⁶ C. C. Petolescu, *SCIVA* XXXVIII 2, 1987, p. 180, nr. 1.

⁵⁷ CIL III 6270 = Dessau 7836 = R. Noll, *Griechische und lateinische Inschriften der Wiener Antikensammlung*, Wien 1962, p. 125 = IDR III 2, 2; CIL III 1509 = IDR III 2, 3.

⁵⁸ AE 1927, 54 = IDR III 2, 118.

⁵⁹ AE 1927, 55 = IDR III 2, 119.

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA CUNOAȘTERII SISTEMULUI DE APĂRARE ROMAN DE PE CURSUL SOMEȘULUI*

Ultimele cercetări efectuate de noi pe teren în cursul anilor 1965—1966, 1984—1985 par să confirme părerea mai veche că de la Vețel (Micia) spre nord fruntariile Daciei romane urmau, în linii mari, culmea principală a masivului cristalin Biharea. Fără a le putea preciza deocamdată mai exact, ele erau marcate, probabil, de muntele Găina (1 486 m), Cucurbăta Mare (1 849 m) și Vlădeasa (1 836 m). În orice caz, granița provinciei ocolea pe la vest regiunea auriferă de la Baia de Criș — Brad — Abrud — Baia de Arieș — Zlatna, coborînd apoi la o distanță de numai 3—4 km vest de castrul roman de la Bologa (*Resculum*?) situat în valea Crișului Repede¹. Mai departe frontiera urma, în linii mari, — și acest lucru este aproape cert — culmea prelungă, ondulată a Munților Meseșului, pînă la Porolissum.

Ideea plasării liniei de apărare pe coama Munților Meseșului se poate lega, după părerea noastră, fără îndoială, de numele împăratului Traian², împăratul cuceritor care, cunoscînd îndeaproape topografia teritoriului în discuție³ și avînd o bogată experiență în acest sens — ciști-

* În cursul investigațiilor noastre repetate, efectuate în vederea depistării celor mai diferite elemente de fortificație din care este compus sistemul de apărare roman de-a lungul riului Someș, au luat parte: Géza Ferenczi, pe atunci directorul Muzeului din Odorheiu Secuiesc, D. Alicu, Eug. Iaroslavschi, L. Komáromi, L. Kun (studenți) și Traian Mureșan (elev). Ținem să pomenim și pe această cale ajutorul multilateral ce ni l-a acordat, în repetate rânduri, cărașul nostru răposat Aurel Baias, care nu ne-a părăsit nici în zonele cele mai greu de cutreierat, periculoase nu odată pentru orice fel de transport...

¹ Cf., bunăoară: R. Paribeni, *L'ordinamento della conquista di Traiano*, în *Dacia*, II, 1925, p. 7; idem, *OPTIMVS PRINCEPS. Saggio sulla storia e sui tempi dell'Imperatore Traiano*, vol. I, Messina, 1926, p. 317—318 „... A ponente doveva pure essere protetta la provincia, vista che il paese degli Iazyges separandola della Pannonia Inferiore, interrompeva l'unità del territorio Romano...”. C. Daicoviciu, în *AISC*, IV, 1941—1943, p. 319; R. P. Longden, *The Wars of Trajan*, în *The Cambridge Ancient History*, vol. XI, Cambridge, 1936, p. 233; M. Macrea, în *IstRom*, vol. I, p. 351; I. Ferenczi, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 158; idem, în *StComSatu Mare*, II, 1969, p. 95, 96, 105 cu nota 12; idem, în *ActaMN*, X, 1973, p. 564—567; XI, 1974, p. 35—38; idem, în *Dacia*, N.S., XVIII, 1974, p. 130—131; idem, în *Ziridava*, XI, 1979, p. 125—140; S. Dumitrașcu, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 483—491.

² Vezi: K. Torma, *A Limes Dacicus felső része*, în *ÉTTK*, vol. IX, nr. II, Budapest, 1880, p. 113; I. Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett „dák-” ezüstkincsek kérdése*, [Cluj], 1944, p. 101—102; C. Daicoviciu, s.v. *Porolissum*, în *RE*, Supplbd. XXII, 1 (1953), col. 267; idem, în *IstRom*, vol. I, p. 315—316; I. Ferenczi, în *ActaMN*, V, 1968, p. 78. Deși nu dezvoltă mai pe larg, după cît se pare, la aceeași concluzie a ajuns și V. Christescu (cf. *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 35).

³ Cf., bunăoară: K. Torma, *loc. cit.*; Fr. Altheim, *Die Soldatenkaiser*, Frankfurt am Main, 1939, p. 95—96; A. Radnóti, în *ArchÉrt*, ser. III, V—VI, 1944—1945,

gată încă din vremea când era guvernatorul provinciei Germania —, a folosit cit mai rațional posibilitățile geografice în vederea organizării apărării provinciei de la Dunărea de Jos. Bazele sistemului defensiv din nordul Daciei, ca, de altfel, al întregii provincii, au fost puse de *Optimus Princeps*. Trebuie subliniat acest lucru, deoarece — după cum este știut — unii cercetători (de ex. Á. Buday⁴) au susținut ocuparea treptată, de lungă durată, a viitoarei provincii de către romani. Foarte probabil, tot împăratul învingător a fost acela care, dindu-și seama de avantajele excepționale oferite de coama unică, larg vălurită a Munților Meseșului, a plasat într-un mod foarte ingenios și castrele de la *Porolissum* cu aneele lor numeroase și de cele mai diferite tipuri în fața „porții Meseșului”⁵, pentru a asigura și a închide un drum important, folosit în cursul mileniilor cu mult înainte de cucerirea romană⁶.

*

p 146—147, 163—164; C. Daicoviciu, în *RE*, vol. XXII, 1 (1953), col. 265—270; G. Forni, s.v., *Limes*, în E. de Ruggiero, *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane*, Spoleto, 1958 (extr.), p. 32; M. Macrea, în *IstRom*, vol. I, p. 377; idem, în *Materiale*, VII, 1959, p. 371; VIII, 1962, p. 521 etc. În privința activității lui M. Ulpius Traianus pe *limites Germaniae Superioris*, vezi, între altele: E. Ritterling, s.v. *Legio*, în *RE*, XII, 1—2 (1924), col. 1280; R. Paribeni, *op. cit.*, vol. I, p. 105—108; R. P. Longden, *op. cit.*, p. 224; R. Hanslik, s.v. *M. Ulpius Traianus*, în *RE*, *Supplbd.* X (1965), col. 1038; Eug. Cizek, *Epoca lui Traian*, București, 1980, p. 255—257, 265 cu întreaga bibliografie citată.

⁴ Cf. în *DoljCluj*, III, 1912, p. 74—98; VII, 1916, p. 9 și urm.; în *Cultura*, I, 1924, p. 149 și urm.; în *DoljSzeged*, III, 1927, p. 127 și urm.; în *Kleibelsberg Kuno Emlékkönyv*, Budapest, 1925, p. 127—137 etc. Împotriva acestei ipoteze de lucru absurde a ripostat cu argumentele necesare C. Daicoviciu, în *AISC*, II, 1933—1935, p. 240—251; în *TransAnt*³, p. 89—90; în *Dacica*, p. 240—247. Vezi și R. Paribeni, în *Dacia*, II, 1925, p. 7; idem, *op. cit.*, p. 317—318 „...Le fortificazioni più settentrionali lungo il fiume Someș [...] e il vallo turrito riconosciuto dal Torma come *limes dacicus* settentrionale tra Kis Sebes [Kissebes = Poieni] presso il Criș [...] e Tihó [Tihău] sullo Someș [...], possono probabilmente esser dovute a un altiere stadio della occupazione romana...”

⁵ În legătură cu această problemă, cf. K. Hofmann, în *Földtani Közlöny*, XI, 1879, p. 232—254; K. Torma, în *ETTK*, IX, II, 1880, p. 78, 79; M. Petri, *Szilágy vármegye monographiája*, vol. I, Budapest, 1901, p. 223—228; Șt. I. Mateescu, în *AIGR*, XI, 1925—1926, p. 375; V. Mihăilescu, în *BSGR*, LIII, 1934, p. 363, 369; idem, în *Volum omagial Gr. Antipa*, București, 1938, p. 362, în special nota 2; I. Ferenczi, în *ErdMúz*, XLVI, 1941, p. 210—211 cu nota 3; idem, în *Erdélyi Tudományos Füzetek*, nr. 129, [Cluj], 1941, (în continuare: *ErdTudFüz*), p. 25—26 cu nota 3; idem, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 146; idem, în *ActaMN*, V, 1968, p. 77—79, 84, 87, 92; C. Daicoviciu, în *RE*, XXII, 1 (1953), col. 265—270; Al. Savu, *Podișul Someșan. Studiu geomorfologic*, Cluj, 1963. Teză de doctorat păstrată în biblioteca Facultății de biologie, geografie și geologie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, secția de geografie; P. Coteț, C. Martiniuc, cap. *Geomorfologia*, în *Monografia geografică a R. P. Române*, I. *Geografia fizică*, [București], 1960, p. 225; Oct. Clichici, în *Studia*, series Geologia-Geographia, 1968, fasc. I, p. 54—55; *Harta geologică a R. S. României*, scara 1:200.000, fasc. I — 34 — XII, 10. *Cluj*, redactori coordonatori: Gr. Răileanu, Emilia Saulea; redactori: Emilia Saulea, I. Dumitrescu, Gh. Bombiță, Fl. Marinescu, M. Borcoș, Iosefina Stancu; notă explicativă: I. Dumitrescu, București, 1968, p. 18; M. Rusu, *Cetatea Moigrad și Porțile Meseșului*, în vol. *Sub semnul lui Ciio — Omagiu Acad. prof. Șt. Pascu*, Cluj, 1974, p. 265—279; Al. V. Matei, în *ActaMP*, III, 1979, p. 490.

⁶ I. Ferenczi, în *ErdMúz*, XLVI, 1941, 2, p. 210—211 cu nota 3; idem, în *ErdTudFüz*, p. 25—26 cu nota 3. Menționăm că Eug. Chirilă și Al. V. Matei folosesc în legătură cu această veche arteră comercială termenul pregnant de „drum al sării”. Vezi în *ActaMP*, VII, 1983, p. 116 și X, 1986, p. 108 și 113. Opinia lui A. Radnóti (cf. în *ArchÉrt*, ser. III, III, 1944—1945, p. 147 cu nota 71) este inacceptabilă!

După ocuparea mării Depresiuni a Transilvaniei, împăratul Traian a procedat la organizarea multilaterală a noii provincii. Una dintre cele mai importante măsuri a fost trasarea liniei de graniță, avându-se în vedere, înainte de toate, interesele militare, strategice. În legătură cu aceasta, trebuie spus că strădania de a economisi cât mai multă forță de muncă și materiale de construcție a jucat, fără îndoială, un rol însemnat⁷. Pentru fixarea liniei de frontieră sau, cu alte cuvinte, a liniei exterioare de apărare, exista, în nord-vestul Daciei, posibilitatea excelentă a folosirii coamei unice a Munților Meseșului. Alegerea s-a oprit (aproape sigur) asupra ei, deoarece formează un obstacol natural, cu diferențe de nivel în general de 300—350 m și este destul de greu atacabilă, în special dinspre Depresiunea Silvaniei⁸. După părerea noastră și jumătatea de est a așa-zisului „jug (muntos) intracarpatic“⁹, „jug“ care face legătura între Munții Apuseni și Carpații Orientali, a fost inclusă într-o oarecare măsură în cadrul sistemului de apărare din nord-vestul provinciei, formind un fel de „scut“ înaintat, natural al acestuia. Jumătatea de est a „jugului intracarpatic“ este formată din subdistrictul geografic al munților pitici, cristalini, insulari din estul unei porțiuni a Someșului (unit): Dealul Mare — Preluca, alcătuit din culmi largi și măguri (munți-horst), cu marginile abrupte, cu văi adânci și strimte, cu înălțimi ce variază între 600—800 m (Dealul Mare 637 m, Virful Florii din masivul mic Preluca 811 m).

„Briul“ exterior al munților pitici este dublat de sectorul de nord al Culmii Prisnelului, partea cea mai înaltă a așa-zisei Platforme a Chioarului¹⁰, situată nemijlocit la nord-vest de valea Someșului (unit). Întrucât avem la îndemină studiul amănunțit al lui A. Medve asupra acestor culmi¹¹, se cuvine a o prezenta puțin mai larg — natural numai din punc-

⁷ Dacă privim în ansamblu frontierele Imperiului Roman, peste tot se manifestă o tendință evidentă, o năzuință firească a conducerii militare supreme, dar și a comandamentelor provinciilor, de a căuta o soluție cât mai bine chibzuită, cât mai judicioasă, economică (ca să spunem așa) pentru plasarea bazelor militare de operații în perspectivă sau a liniilor de apărare, în perioada de expansiune a Imperiului, până la Traian. Acest lucru pare a fi o regulă, poate nescrisă, dar — după cât se poate constata — generală, aplicată și *grosso modo* și în detalii la toate sectoarele mai mult sau mai puțin importante ale frontierelor. Chiar și în cazul unor frontiere convenționale se caută ca liniile de apărare să fie cât mai scurte (de ex. în *Britannia*, valul lui Hadrian, într-o zonă îngustă a insulei între Solway Firth și estuarul riului Tyne, respectiv între „Wallsend“ situat spre răsărit de orașul Newcastle-upon-Tyne; valul lui Antoninus Pius la al doilea istm, și mai îngust, al insulei britanice, prin mijlocul Scoției, între Firth of Clyde și Firth of Forth, acest ultim golf-estuar intrând în uscat pe o adâncime de 90 km (!), ceea ce a însemnat, indiscutabil, o economie foarte apreciabilă de fonduri bănești și de brațe de muncă. Pentru toată problematica, vezi, de altfel, L. Homo, *L'Empire Romain*, Paris, 1925, p. 180—217. Cf. și I. Ferenczi, în *ActaMN*, V, 1968, p. 84 cu nota 32.

⁸ I. Ferenczi, în *Dacia*, XI, 1967, p. 145, fig. 1, p. 146—148, fig. 3—4.

⁹ Vezi: Șt. Mateescu, *op. cit.*, p. 381 și urm.; V. Mihăilescu, în *BSGR*, LIII, 1934, p. 363, 369; idem, în *Volum omagial Gr. Antipa*, București, 1938, p. 363, în special nota 2 unde autorul scrie despre „...seria de pînteni și insule cristaline (Meseș, Dealul Mare, Prisaca — Preluca) binse între depozitele eocene și oligocene și legînd — ca un jug intracarpatic — Briurul și Rodna...“

¹⁰ V. Mihăilescu, în *BSGR*, LIII, 1934; T. Morariu, V. Sorocovschi, *Județul Sălaj*, în ser. „Județele Patriei“, București, 1972.

¹¹ Aur. Medve, în *ActaMP*, IX, 1985, p. 639, 640.

tul nostru de vedere — mai cu seamă că unele elemente ale sistemului de apărare roman de pe Someș, neverificate însă prin săpături, par să fi fost amplasate chiar pe spinarea ei.

În ansamblu Culmea Prisnelului are aspectul unei suprafețe structurale coborînd de la 663 m în vf. Prisnel la 438 m în vf. foarte caracteristic „Piscuiu Ronei“ (D. Racoți). Spre vest-nord-vest culmea se termină printr-o cuestă dantelată, pe alocuri foarte abruptă și înclină relativ domol spre est-sud-est, spre sectorul Răstoci — Surduc al văii Someșului. În zona nordică se individualizează trei suprafețe structurale, inegale ca suprafață, despărțite de înșeuările Năpradea — Cozla și Vălișoara, și anume Piatra Cozlei, Mestichinel și Prisnel.

Pe aceste trei suprafețe structurale s-a dezvoltat un relief carstic care se evidențiază printr-o mare gamă de forme. Exocarstul de aici este reprezentat prin lapiezuri, doline, pereți verticali de stîncă, precum și alte forme caracteristice, îngreunînd foarte mult orice încercare a inamicului de a ataca linia turnurilor venind dinspre Cîmpia Someșului ce se află mai la nord față de Culmea Prisnelului. Pe aceste suprafețe structurale dolinele sînt cele mai frecvente forme exocarstice, cu diametrul între 4—100 m, cu adîncimi de la 2 la 25 m și suprafețe între 12—7.000 m². În zona platoului dintre Cozla și Vălișoara, numit de localnici Mestichinel, ele formează un veritabil „cîmp de doline“¹². Din punct de vedere morfologic majoritatea dolinelor este de tip conic, în forma unor pîlnii. Multe doline au însă fundul plat, semănînd cu o farfurie. Pe fundul unor astfel de doline s-a depus un strat de argilă, alcătuiindu-se apoi prin acumulare lacuri carstice, cum sînt „Tăul de la Gura Liordișului“ și „Tăul Albii“¹³. În cîteva cazuri dolinele sînt înălțuite, sugerînd forma de „vale“ longitudinală, cum sînt cele din jurul „Tăului Albii“.

Formele exocarstice pozitive, obstacolele naturale cele mai puternice, sînt reprezentate mai ales prin pereți abrupti, suprapuși deseori unor falii și fracturi tectonice, fiind frunți inexpugnabile de cueste¹⁴. Prin coroziune, dezagregare și procese gravitaționale din abrupturi se desprind mereu blocuri mai mici sau mai mari care alcătuiesc la baza acestora grohotișuri, cel mai extins situîndu-se sub „Piatra Cozlei“ (579 m). Prin restrîngerea continuă a suprafețelor

¹² *Ibidem*, fig. 3.

¹³ *Ibidem*, planșa I, 2. Trebuie menționat aici că evoluția tectonică a Culmii Prisnelului a fost strîns legată de fenomenele geologice (mai ales tectonice) petrecute în partea de nord-vest a Depresiunii Transilvaniei, la contactul cu rama cristalină de care s-a desprins prin fracturi majore în timpul mișcărilor orogenetice din așa-zisa fază laramică. [Prin faza laramică se înțelege prima fază de cutare (formare de munți) de la sfîrșitul mezozoicului — începutul neozoicului, de acum aproximativ 70 milioane de ani.]

¹⁴ *Ibidem*, pl. II, 1. În completare trebuie să menționăm că în zona cu pricina diferențele de nivel ating valori mari: între 250—400 m, energia reliefului — evident — fiind relativ foarte mare. Doar cu titlu informativ pomenim două date comparative: la începutul brusc al liniei de cueste orientate sud-vest — nord-est, la Jibou, albia Someșului are o altitudine absolută de numai 186 m, iar virful ascuțit (Piscuiu Ronei, D. Racoți) ce se înalță deasupra acestui loc are 438 m altitudine absolută; la Năpradea albia riului este la aproximativ 178 m, pe cînd „Piatra Cozlei“ se ridică la înălțimea absolută de 579 m!

structurale, ca efect al eroziunii și coroziunii apar martori de eroziune, cum sînt Prisnelul (663 m), Tămiița (655 m) și Țipleul (542 m).

În continuarea Culmii Prisnelului se întinde dinspre vest spre est Podișul (carstic) Purcăreț — Boiu Mare, iar și mai spre răsărit districtul Muscelor Brezei format din înălțimi de 700—1.000 m (Măgura Vimii 776 m, vf. Breaza 975 m), cu locuri minunate pentru ascunzișuri. În fața acestora se întinde Depresiunea (Țara) Lăpușului, fiind situată la nord de acestea.

În partea de vest-sud-vest a Muscelor Brezei, în subdistrictul podișului Purcăreț — Boiu Mare, și acest lucru iarăși este important din punctul nostru de vedere, pe calcarele paleogene sînt dezvoltate forme de relief exocarstic: doline și chiar chei, cele din urmă (de la Purcăreț — Boiu Mare — Jugăstreni — Glod — Baba) fiind foarte ușor de apărut (chiar și de pe platou). Calcarele ocupă zona de tranziție dintre districtul de masele și piemontul structural al Someșului (unit). O parte a înălțimilor, formate din calcare paleogene [de ex. „Toaca Glodului“ (620 m), „Dealul Bîrsăului“ (436 m)], prin diferența lor de nivel relativ mare, deci prin energia reliefului, și prin poziția lor favorabilă au fost încadrate în sistemul de apărare roman de pe cursul Someșului (unit). Într-o lucrare întocmită în 1967, apărută însă numai în anul 1969¹⁵, am susținut că acest lucru este ușor de crezut. Emiseseam această ipoteză de lucru, deși în momentul predării lucrării la tipar cunoștințele despre linia Someșului între Dej și Jibou, mai precis despre porțiunea cuprinsă între castelele de la Tihău și Cășei, erau extrem de lacunare¹⁶. Am opinat că există totuși anumite indicii pe baza cărora se va putea marca o linie a turnurilor de apărare și de semnalizare, analoagă celei de pe Meseș.

Valea Someșului, pe o distanță de circa 75 km, între Dej și Jibou își schimbă direcția brusc de cinci ori. Trebuie să subliniem că nu este vorba doar de meandrele pe care le prezintă cursul râului, ci de schimbarea direcției văii în totalitatea ei. Acest duct întrerupt al văii Someșului a făcut-o nepotrivită pentru a trasa aici, pe această vale șerpuitoare, prima linie a apărării și deci granița ca atare. Tocmai din

¹⁵ În *StCom Satu Mare*, II, 1969, p. 92, 97.

¹⁶ Cf. M. Macrea, în *IstRom*, vol. I, p. 351; idem, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 102 (autorul, fără să trimită la sursa de unde și-a obținut datele noi, între timp și-a revizuit părerea); T.I.R., L — 34, planșa publicată în volum; V. Wollmann, Gh. Bot, în vol. *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 430, fig. 1. Referitor la problema apărării văii Someșului, cf., bunăoară: K. Torma, op. cit., p. 33, 88; P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, vol. I, Nagybecskerek, 1893, p. 414; A. Buday, în *DolgSzege*, III, 1927, p. 126—127, 137—138; Em. Panaitescu, în *BSH*, XV, 1929 (extr.), p. 82 (scrie despre o linie de fortificații pe Someș): „...C'est la partie du limes fluvial, constitué par la rivière fortifiée de Someș sur une distance de 60 km...“; C. Daicoviciu, *TransAnt*, p. 106; A. Radnóti, în *ArchÉrt*, ser. III, III, 1944—1945, p. 139—140, 154—155; I. Ferenczi, în *EmiKel*, p. 291—292. De fapt, K. Torma a fost acel om de știință care în cursul anilor 1881—1882 a depistat primele elemente de veghe și de semnalizare de pe acest sector al limes-ului provinciei Dacia. Vezi: I. Ferenczi, în *StCom Satu Mare*, II, 1969, p. 101, nr. 4—8, p. 106, notele 30—34. În privința continuării spre răsărit a limes-ului Daciei Porolissensis, cf. I. Ferenczi, în *File de istorie — Bistrița*, I, 1971, p. 81—82; II, 1972, p. 37—46; IV, 1976, p. 107—132; idem, în *Sargetia*, X, 1973, p. 79—101; idem, în *Dacia*, N.S., XXII, 1978, p. 259 și urm. etc.

această cauză ni s-a părut de la bun început inacceptabilă afirmația referitoare la traseul frontierei romane în această extremitate nordică a provinciei Dacia, formulată ultima dată de M. Macrea. După opinia autorului, de la *Porolissum* „... hotarul cotește spre NE, atingînd la Tihău cursul Someșului, pe care îl urmează apoi, în susul apei, spre est, pînă la castrul de la Ilișua...”¹⁷.

Intortocheata vale a Someșului¹⁸ — spuneam în lucrarea citată — nu oferă posibilitatea cuprinderii și a controlului relativ ușor și eficace, pe distanța de circa 65 km. (Trebuie menționat că este vorba de o distanță dublă față de cea obișnuită între două caste vecine de graniță. La acestea se mai adaugă și îngustimea văii față de volumul de apă. Între Cășei și Tihău Someșul are un debit mediu anual de aproximativ 76 m³/sec.¹⁹) Existența pe unele porțiuni (de ex. la Căpîlnea, la Glod, apoi între Ileanda și Letca) a unor sectoare de cvasidefileu a îngreunat și mai mult organizarea sistemului de apărare roman în acest sector al fruntariilor de nord ale provinciei.

Trebuie să ne gîndim apoi la faptul că orice coamă principală sau chiar secundară împădurită a Piemontului sculptural al micului masiv eruptiv al Ciceului (în sens mai larg al cuvîntului²⁰), ce în aparență se ramifică din Culmea zimțată a Brezei (cu alte denumiri: Munții Ilișuei sau ai Lăpușului) spre sud-vest sau sud, oferea dușmanului posibilitatea înaintării dinspre Depresiunea Baia Mare, respectiv dinspre Țara Lăpușului. Aceștia, ajungînd la marginea coamelor-platforme situate deasupra văii aveau, fără îndoială, o poziție strategică, ba chiar tactică mult superioară față de slabele forțe militare romane, dispersate pe distanță de 65 km²¹.

După cum reiese din cele arătate, din punct de vedere strategic și tactic porțiunea talvegului văii Someșului între Cășei și Tihău era total necorespunzătoare pentru organizarea în lunca văii, a primei linii a

¹⁷ În *IstRom*, vol. I, p. 351.

¹⁸ În legătură cu caracterul geomorfologic al văii Someșului (unit), dar mai ales cu procesul de formare a văii, trimitem la dizertația de doctorat a prof. univ. Al. Savu (*op. cit.*). În dizertația sa Al. Savu arată că în etapele precuaternare au avut loc importante schimbări în rețeaua hidrografică din Podișul Someșan. Inițial aceasta era consecventă și orientată pe direcția nord-sud. În bazinul inferior al Someșului a existat însă o subsidență activă care a determinat înaintarea regresivă a Someșului spre est. S-au produs o serie de captări, care au făcut ca rețeaua hidrografică majoră să capete un caracter subsecvent și să regreseze pînă în jurul Cășelilor.

¹⁹ Cf. C. Diaconu, Sor. Dumitrescu, Val. Dumitrescu, P. Gișteanu, Dum. Lăzărescu, I. Panait, J. Ujvári, cap. *Hidrografia*, în *Monografia geografică a R. P. Române. I. Geografie fizică*, p. 455—457, tabelul 42—45.

²⁰ T. Cristureanu, *Dealurile Ciceului. Observații geomorfologice*, Cluj, 1966; lucrare de diplomă păstrată în biblioteca Facultății de biologie, geografie și geologie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, secția de geografie. Asupra acestei lucrări, prof. univ. V. Gărbacea ne-a atras atenția, lucru pentru care îi aducem mulțumiri și pe această cale.

²¹ Nu trebuie scăpat din vedere că între masivul pitic al Prelucăi și Culmea Brezei, cu alte cuvinte între Depresiunea (Țara) Lăpușului și valea Someșului se deschide o „poartă” destul de lată în dreptul localităților Răzoare — Petrirea — Jugăstreni.

apărării²². Ea a fost, în schimb, prielnică pentru traseul drumului principal militar (construit, de obicei, la o distanță mai mică sau mai mare în spatele primei linii de apărare) de-a lungul râului. [Notăm aici însă că, pentru scurtarea drumului, respectiv pentru a tăia cotul mare al văii Someșului dintre localitățile actuale Rus — Ileana — Clîș, și în timpuri mai apropiate toți acei care veneau cu vitele de la târgurile din Jibou nu se duceau pe la Cormeniș — Rogna²³ — Buzăși către Fodora — Vad — Dej, ci se urcau pe șeile scunde dintre localitățile Surduc — Fîntinele (Iapa) — Rus. Este foarte adevărat, deocamdată nu se cunoaște nimic în acest sens, dar nu se poate cu totul exclude ipoteza ca și romanii să fi folosit aceste scurtături de drum.]

Data fiind această situație, se pune întrebarea: unde a fost fixată totuși prima linie de apărare sau, cu alte cuvinte, unde a fost, în linii mari, granița Imperiului pe porțiunea dintre Căseși și Tihău?

*

În vara anului 1968 ni s-a deschis posibilitatea de-a începe cercetări sistematice de topografie arheologică în vederea clarificării acestei probleme, ridicată pentru prima oară de către K. Torma²⁴. Cercetătorul maghiar nu a depistat decît doar cîteva puncte dispersate în hotarul localităților Gilgău, Cormeniș (Cudmeniș), Perii Vadului (Curtiușel), Mesteacăn și Lozna Mare, dar — din nefericire — nici măcar aceste rezultate răzlețe nu au fost valorificate (ba ele nici nu au fost cunoscute) de toți cei care s-au ocupat de problema apărării nordului provinciei romane,

²² Această trasare ar fi fost în contrast cu o regulă, bine cunoscută, a armatei romane, păstrată la Hyginus Gromaticus [*De munitione castrorum*, 56, 57 (ed. Gemoll, Leipzig, 1879, și von Domaszewski, Leipzig, 1887)] care se referă la amplasarea castrilor de castrametatori. Vezi și Edm. Saglio, s.v. *Castra*, în *DA*, I, 2, Paris, 1887, p. 945—959; Masquelez, s.v. *Castrum metator*, în *DA*, I, 2, Paris, 1887, p. 962—965 (în special p. 963); A. von Domaszewski, art. *Castra*, în *RE*, III, 2 (1899), col. 1764—1766. Sintem de părere că, *mutatis mutandis*, același principiu a fost aplicat, în linii mari, nu numai în privința plasării diferitelor elemente ale liniei de apărare, dar și în ansamblul ei.

²³ Fiind vorba de hotarul localității Rogna (com. Letca), neapărat trebuie să menționăm că în literatura de specialitate s-a strecurat o greșeală supărătoare care a fost preluată de mai multe generații de arheologi clasici. S-a afirmat în mod cu totul eronat că pe teritoriul acestui sat au fost constatate „... urme de exploatarea sării în epoca romană...” (Auf dem Gebiet dieses Ortes sollen sich Spuren römischen Salzbaus finden.) Cf. C. Gooss, *Chronik der archäologische Funden Siebenbürgens*, Hermannstadt (extr. din *AVSL*, XIII, 1876), p. 103; V. Russu, în *BSGR*, X, 1889, p. 361; V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, p. 50; T.I.R., L — 34, p. 97. Existența unor saline pe acest loc este însă exclusă de la bun început, din cauza unor condiții naturale, geologice. (Cf. E. Balogh, *Szolnok-Doboka természeti értékei és szépségei*, în *Szolnok-Doboka magyarsága*, [Dej—Cluj], 1944, p. 4; *Harta geologică a R. S. România*, scara 1 : 200.000, fasc. și foaia L — 34 — XII, 10. Cluj, p. 16—28, 36, pliant caroul 3 a. Eroarea se datorește, fără îndoială a lui C. Gooss care, interpretînd greșit informațiile lui A. Ipolyi referitoare la minele de aur, argint, cupru și plumb medievale de la Rodna (în text Rogno; cf. în *ArchKözl*, II, 1861, p. 256, nr. 199) a dat naștere acestei confuzii.

²⁴ Cf. K. Torma, în *A Magyar Tudományos Akadémia Evkönyve* (în continuare: *MTAE*), XVI, 2, Pest, 1862, p. 20; idem, în *ÉTTK*, IX, II, p. 88; I. Ferenczi, în *StCom Satu Mare*, II, 1969, p. 101, 106.

urmele fiind amintite în treacăt, răsfirat și incoerent în monografia fostului comitat Solnoc-Dăbica²⁵.

I. Marțian, ocupîndu-se și el de această problemă, afirmă, fără pomenirea izvorului de unde și-a luat informația²⁶, următoarele: „... De-a dreapta Someșului linia fortificată a Meseșului se continuă începînd de la cotitura cea mare de la satul Jibău de-a lungul coamei dealurilor în direcția nord-est și se termină în riul Lăpuș [...] Existența valului construit din pămînt în aceeași formă și dimensiuni ca și cel de pe Meseș este constatată. Resturi de fortificații pe linia lui nu sunt în afară de cele ale Cetății de Piatră [= Cetatea Chioarului], în cari se termină și cari sunt situate în culmea numită Serni pe țărmurile stîng al riului Lăpuș, în apropierea satului Buteasa...”

Acestea au fost premisele de la care a început investigația noastră.

Elementele sistemului de apărare roman, constatate de noi între confluența Almașului cu Someșul și cotul mare al ultimului riu, de la Rogna, în marea lor majoritate sînt situate pe malul stîng al Someșului, și anume pe ultimele ramificații nordice, împădurite, ale așa-zisului Podiș Someșan, sculptat, acolo unde aceste ultime înălțimi au făcut posibilă amplasarea turnurilor de veghe și de semnalizare, într-o linie mai mult sau mai puțin „dreaptă”.

Așa cum am menționat mai pe larg la locul potrivit, pe distanța Răs-toci — Rona malul drept al riului este alcătuit, în linii mari, de un imens plan de straturi, înclinat spre sud-est, cu o suprafață relativ netedă, care spre nord se termină cu niște abrupturi stîlcoase, „crenelate”, în sens vertical și orizontal, un adevărat aliniament de cueste impozante, foarte bine exprimate în relief. Pomenim, spre ex.: înălțimile dintre localitățile actuale Turbuța — Rona (Piscuiu Ronei sau D. Racotți, 438 m), dealurile calcaroase-stîlcoase cu o diferență de nivel de peste 250 m, cu pereți de stînci înalte deasupra Ciocmanilor, Piroșei (508 m), înălțimea „La Căramidă” deasupra Șoimușenilor, „Piatra Cozlii” (579 m), „Dealul Cozla” (531 m), „Țipleul” (542 m), „Prîsnelu” (663 m), „Tămîița” (655 m), „Știu-bei” (572 m), „Dealul Hălăului” (de la Mesteacăn, 610 m) cu cîteva puncte suspecte de a păstra ruinele unor posturi de veghe și de semnalizare avansate, presupuse. Această împrejurare a asigurat, desigur, un control relativ eficace santinelelor turnurilor așezate pe malul stîng al Someșului.

În susul apei, de la Rogna spre Cășei, unde și pe malul drept al riului principal apar înălțimi tot mai considerabile, care se ridică nemijlocit deasupra unei porțiuni întortocheate și cu caracter de cvasi-defileu a văii, linia de apărare trece însă pe malul celălalt al Someșului. În continuare ea urcă pe înălțimile cu vizibilitate largă, din dreapta riului și este alcătuită dintr-o succesiune de puncte tot cu grijă alese și pe cît posibil în linie (ce-i drept, curbă). Între Bîrsăul Mare și Gilgău, din cauza cotului văii Someșului, traseul primei linii de apărare se apropie iarăși de riu. De la Gilgău spre sud-est se constată o nouă îndepărtare a liniei

²⁵ J. Kádár, *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*, vol. III, [Dej], 1900, p. 512, vol. IV, [Dej], 1901, p. 474; vol. V, [Dej], 1902, p. 81, 559.

²⁶ *Urme din războaiele romaniilor cu dacii*, în *Publicațiile Comisiunii Monumentelor Istorice*, secțiunea pentru Transilvania, nr. I, Cluj, 1921, p. 11.

de turnuri față de valea strîmtă a riului, pentru a se termina pe virful dominant, cu o largă priveliste în toate direcțiile, al „Țiglei“ de la Fălcușă (sau cel al „Muncelului“, 708 m, de la Cițcău, respectiv Sălișca, localități care cad deja pe teritoriul actualului județ Cluj).

*

Deși sintem încă departe de situația care ne-ar permite să tragem concluzii definitive în legătură cu acest sector al *limes*-ului provinciei Dacia, totuși se cer încă de pe acum cîteva precizări, precum și ridicarea unor probleme majore care se vor pune în fața cercetărilor viitoare.

1) Subsectorul dintre Tihău și Ileana al sistemului de apărare pare a fi dublat, mai ales dacă se va dovedi cu timpul, prin săpături sistematice de mai mare amploare, caracterul roman și militar al monumentelor, deocamdată mai mult presupuse, de lângă Ciocmani, apoi de pe „Dealul Cozla“ (531 m), dealul „La Căramidă“ de la Șoimușeni^{27a} și al celor din împrejurimile satului Mesteacăn (bunăoară cele de pe înălțimile „Știu-bei“ și „Dealul Secăturii“)...

A doua linie a acestui subsector o formează turnurile sigure de pe „Dealul Tărăboilor“ (situate deasupra satului Var^{27b}), deasupra castrului de la Tihău²⁸, cele de la Surduc, Cliț²⁹, Preluca, Lozna Mare³⁰, Cormanis

^{27a} Cf. J. Kádár, *op. cit.*, vol. VI, [Dej], 1902, p. 90 „... A Căramidă hegyen sok téglá és vastag cserép-maradvány látható, szántáskor az eke gyakran fordít ki illyeket. Erről azt tartják hogy egykor itt vár vagy valami másféle erőd és lakott hely volt.“ (Pe platoul dealului Căramidă se pot aduna multe cărămizi și fragmente ceramice groase. Cu ocazia arăturilor plugul scoate la iveală deseori astfel de urme. Se spune că aici cîndva a fost o cetate sau o astfel de fortificație, un loc sălășluit). De altfel, în toamna anului 1958 elevii din Șoimușeni au adus la mica colecție școlară din Ineu două monede romane imperiale tîrzii, împreună cu țigle și cărămizi aflate în hotarul satului. Vezi: N. Vlăsa, în *SCIV*, XV, 1, 1964, p. 118. [O monedă este a lui Diocletian (284—305), alta a lui Theodosius I (379—395)]. B. Mitrea, în *SCIV*, XII, 1, 1961, p. 152, nr. 48; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticei*, București, 1966, p. 169; I. Ferenczi, în *StCom Satu Mare*, II, 1969, p. 102, nr. 9, 106—107, notele 35—36; Al. V. Matei, în *ActaMP*, III, 1979, p. 485—486, nr. 10.

^{27b} I. Ferenczi, în *ErdMúz*, XLVI, 1941, p. 210; Al. V. Matei și E. Lakó poemense sub s.v. *Tihău*, cf. în *ActaMP*, III, 1979, p. 133, nr. 46, deși el — de fapt — se află deasupra satului Var (orașul Jibou).

²⁸ J. F. Neugebauer, *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt, 1851, p. 233—234; J. M. Ackner, *Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen*, în *JCC*, I, 1856, p. 54; K. Torma, în *MTAE*, XI, 2, Pest, 1864, p. 20; idem, în *ETTK*, vol. IX, II, p. 88, 119, 128; P. Király, *op. cit.*, p. 414, 416; I. Marțian, *Repertoriu arheologic pentru Ardeal, Bistrița*, 1920, p. 39, nr. 686; V. Christescu, *op. cit.*, p. 119, 131, 186; W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliärformationen in den Provinzen Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallien*, Berlin, 1938, p. 128; J. Szilágyi, în *Közl*, III, 1, 1943, p. 97; idem, în *DissPann*, ser. II, nr. 21, Budapest, 1946, p. 14, 65; I. Ferenczi, în *EmKel*, p. 279—292; M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, în *Materiale*, VII, 1959, p. 384—386; V. Wollmann, Gh. Bot, *op. cit.*, p. 429—439; Al. V. Matei, E. Lakó, în *ActaMP*, III, 1979, p. 133, nr. 46 b.

²⁹ Menționăm aici că cercetarea virfului conic, ascuns, îndrăzneț, de deal, numit „Cetățeaua“, situat la sud de sat, în stînga „Văii Clițului“ atît de pitorești, nu ne-a dat nici un rezultat. Virful (aplatizat?) cu un diametru de aproximativ 35 m nu are nici elemente de întărituri, nici urme cu caracter arheologic, cu toate că prin înșeuarea foarte îngustă, mai joasă cu cca 15 m, ar fi fost foarte ușor de apărat. Poate a fost un loc de refugiu al populației satului actual în vremuri de restriște. (Cf. I. Ferenczi, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 48—49, nr. 9.)

³⁰ Cf. J. Kádár, *op. cit.*, vol. V, p. 81. „... Cetățea, erdős közsikla melynek tetején 1882-ben Torma Károly [...] római őrtorony nyomait fedezte fel.“

(de ex. „Fața prisăcii în spate“, „Ripa Malului“). Negreni („Podircu“) și Rogna (ultimul turn fiind cel de pe „La Bontauă“).

2) În subsectorul Ileanda — Fălcușa („Țigla“ sau „Muncel“) nu se cunoaște în momentul de față decât o singură linie de turnuri (în caz că omitem anumite puncte suspecte situate în aripa stângă a Culmei Breaza, în împrejurimile Măgurii Vimii, 776 m). Cercetările noastre efectuate în acest subsector, pe malul stîng al Someșului la punctele: „Cetățeaua“ de la Vad (jud. Cluj), „Comoara“, „Cetățele“ și „Grădini“, în vecinătatea satului Dobrocina (com. Gilgău, jud. Sălaj), „Vf. Cetății“ (489 m), „Chelemenescu“ sau „Călmănescu“, „Fața cea Bruderească“ lîngă Fodora (com. Gilgău), „Cetățele“ (600 m), apoi conul singuratic, curios, al „Țucluiului Șimișnei“ (612 m) și, în sfîrșit, „Citera“, respectiv „Cetatea Pintii“ de la Rus și Buzăși (jud. Sălaj, ca să nu socotim multe alte puncte) s-au dovedit a fi zadarnice³¹.

3) Se constată vădita intenție a castrametatorilor romani de a scurta distanțele, dar totodată și de a ocoli sectoarele de cvasi-defileu, greu controlabile. [... *Cauendum etiam, ne mons sit vicinus aut collis altior, qui ab adversariis captus possit officere...*“ (Fl. Vegetius Renatus, *Epitome rei militaris*, II, 22).]. Linia turnurilor nu urmărește deci, în mod fidel, toate schimbările mai mult sau mai puțin bruște ale direcției văii Someșului, ci formează un semicerc imperfect ale cărui capete se „sprijină“ în (nord-)vest pe castrul de la Tihău, în (sud-)est pe cel de la Cășei.

4) Trebuie să avem în vedere și următoarele situații: în primul rînd există o distanță de aproximativ 65 km între cele două caste; în al doilea rînd că linia turnurilor (pe distanța Tihău — Rogna fiind vorba eventual de „linia interioară“?) traversează Someșul (unit) între Rogna și Buzușa³², respectiv Ileanda la aproape jumătate distanța dintre Cășei și Tihău (în favoarea ultimului castru cu vreo 5 km!); în al treilea rînd că, pe cînd castrul de la Tihău, apărut de *Cohors I Cannanefatium*³³, este plasat pe malul stîng al riului, castrul de la Cășei, dimpotrivă, este plasat pe malul drept al Someșului; în al patrulea rînd, ținînd cont că pentru puternica garnizoană compusă din mai multe unități de pedestrași și călăreți (?) care staționa timp îndelungat în castrul de la *Samum* (Cășei), din vecinătatea actualului oraș Dej, și anume *Cohors I Britannica* (= *Britannorum*) *milliaria civium Romanorum equitata*³⁴, apoi *Palmy-*

³¹ Cf. I. Ferenczi, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 46—48, nr. 2—8.

³² Această afirmație pare să fie întărită de existența vestigiilor romane observate în vatra satului Podișu.

³³ Vezi: I. I. Russu, în *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 361; idem, în *SCIV*, XXIII, 1, 1972, p. 70; I. Ferenczi, în *EmlKel*, p. 288; C. Daicoviciu, D. Protase, în *ActaMN*, I, 1964, p. 170; V. Wollmann — Gh. Bot, *op. cit.*, p. 434—435; V. Wollmann, în *Germania*, LII, 1974, p. 150 și urm.; N. Gudea, în *ActaMP*, I, 1977, p. 110, nr. 27, 119; G. Forni, în *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane*, Roma, 1982, fasc. 40—41, col. 1285—1286.

³⁴ A. Buday, *Római felirattan*, [Cluj], 1914, p. 276; C. Daicoviciu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 307—308; W. Wagner, *op. cit.*, p. 104—105 cu notele 184—185; K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Bern, 1951, p. 171; V. Christescu, *Istoria militară...*, p. 136 și urm.; I. I. Russu, în *Materiale*, II, 1956, p. 708—710; idem, în *SCIV*, XXIII, 1, 1972, p. 68—69 [scrie despre *C(ohors) I B(ritannica)* = *civium Romanorum*]; J. Szilágyi, în *DissPann*, ser. II, nr. 21, p. 14—15 [citește greșit stampilele de la Cășei cu *CIB* = *C(ohors) B(rittonum)* în loc de *C(ohors) I B(ritannica)* sau *B(ritannorum)*]; G. Forni, *Contri-*

renii sagittarii (?) încă de la începutul secolului al II-lea e.n. și, poate, *Ala Elec(torum)*³⁵, supravegherea unui sector de apărare cu cîtiva km mai lung (mai ales că prima unitate — poate numai începînd cu perioada războaielor marcomanice — avea și o subunitate de călăreți) nu însemna, desigur, un efort deosebit. Se poate presupune, cu o oarecare probabilitate, că limita sectoarelor de apărare ale celor două caestre trebuie căutată tocmai în această zonă a Rognăi — Bizusei, presupunere care pare să fie confirmată prin urmele romane mai abundente aflate în vatra localității Podișu (fostă Ciumani, com. Ileanda) unde, pe teritoriul intravilanului podarului Al. Pocol și în grădinile din împrejurimi (pe o terminație de terasă întinsă, ferită de inundații), ies la iveală în număr mare diferite obiecte romane.

5) Nu se poate exclude totalmente posibilitatea, cel puțin din principiu, că în apropierea zonei de contact a acestor două subsectoare de apărare, pe întinsele terase fluviatile care se lărgesc pe malul stîng (cel „interior, concav“) al Someșului între Podișu (Ciumani) și Cormeniș (Cudmeniș) sau, eventual, dincolo, pe malul opus al riului principal, pe teritoriul comunei Ileanda, să fi existat o fortificație de „talie“ mijlocie (*castellum*, *burgus* mai mare?). Pe baza cunoștințelor noastre actuale ne gîndim înainte de toate la Podișu, pentru motivele pomenite mai sus. (Aici vor fi necesare în viitorul apropiat săpături de verificare urgentate de activitatea necruțătoare umană.)

6) Desimea turnurilor crește, oarecum, în partea de sud-est a subsectorului Ileanda — Cășei, mai precis între Gilgău și Fălcușa, pe această porțiune ele fiind plasate pe distanțe relativ mici care nu depășesc, de multe ori, 500—600 m. Pe o distanță și mai mică, și anume între turnul de pe culmea „Casa Popii“ de la Gilgău și virful de deal „Cărămidă“ de la Căpîlnea (com. Gilgău), turnurile, în mod foarte ciudat, nu urmăresc coama principală cu o vizibilitate largă, ci sînt oarecum retrase spre valea (aici) strîmtă a Someșului, pe culmi mai joase, secundare, despărțite prin văi adînci. Ținînd seama de acest fapt curios, am putea emite cu titlul de ipoteză de lucru că ele aveau mai mult un rol de semnalizare decît de control militar asupra văii Fălcușei. În altă ordine de idei, densitatea celorlalte posturi (de veghe și de semnalizare) din acest subsector pare să ne trădeze creșterea pericolului așteptat, pe această mică porțiune de linie, dinspre pasul scund al Culmei Brezei de la Coroeni, înalt numai de 505 m, adică dinspre Țara Lăpușului, acesta fiind „încadrat“ dinspre vest de „Măgura Vimii“ (776, 785 m, într-un sens mai larg al cuvîntului), iar dinspre est de „Gruul Rotund“ (737 m), prin „Valea Poienii“ și, în continuarea ei, în susul apei, prin „Valea Fălcușei“. Există, de asemenea, o posibilitate relativ ușoară de atac dinspre Depresiunea (Țara) Lăpușului, atît prin deschizătura largă a „Văii Poienii“ de

buto alla storia della Dacia Romana, în *Athenaeum* (Pavia), n.s., XXXVI, fasc. 1—4, 1958, p. 32—33 (extras); idem, în *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane*, col. 1286; C. Daicoviciu — D. Protase, în *JRS*, LI, 1961, p. 65, 66; idem, în *ActaMN*, I, 1964, p. 168—169; N. Gudea, în *ActaMP*, I, 1977, p. 111, nr. 28, 120.

³⁵ Vezi: I. I. Russu, în *ActMuz* (din fosta regiune Cluj), II, 1956, p. 128—131 (admite că este vorba de schimbarea numelui unei unități de trupă în curs de un secol); G. Forni, în *Dizionario Epigrafico di Antichità Romane*, col. 1286.

la Gilgău, cit, mai spre sud, și dinspre pasul relativ scund dintre Fălcușa (com. Gilgău, jud. Sălaj) și Cițcău (jud. Cluj).

7) În privința unor posibilități de semnalizare cu totul deosebite, foarte avantajoase, trebuie notat faptul că pe dealurile cele mai înalte, cu o poziție eminentă, accesibilă din mai multe direcții, cum ar fi „Măgura Dejului“ (607 m), „Ripa Șimișnei“ (612 m), „Nadișul“ (644 m), „Cetățele“ (deasupra Șimișnei, 600 m), „Țucluiul Șimișnei“ etc. aflate între porțiunile văii Someșului dintre Cășei — Ileanda, Ileanda — Tihău, pe de o parte, și bazinele hidrografice îngemănate Almaș — Agrij, pe de altă parte, din unul și același punct se pot vedea atit înălțimile castrelor de la Porolissum (este vorba de „Pomăt“ și „Citera“) cit și „Țigla de la Fălcușa“ („Muncelul Sălișcăi“, 708 m) situată „deasupra“ castrului de la Cășei. În principiu deci, s-ar fi putut transmite în timp util semnale vizuale de pe piscul „Bisericuța“, aparținând „Pomătului“ (502 m) de la Moigrad și pînă la Cășei, prin intercalarea a numai cel mult două sau trei puncte („releuri“ în limbajul actual). Evident, ar fi fost un avantaj extraordinar pentru coordonarea operațiunilor militare și pentru schimburi de informații pe toată lungimea unui mare sector de apărare a cărui lungime atinge aproape 120 km! Se pune întrebarea: conducerea supremă militară și-a dat seama oare de această posibilitate strategică excepțională? Cu ocazia investigațiilor din anul 1971 nu am vizitat decît trei virfurî dintre toate cele care ar putea să fie luate în considerație, și anume „Cetățele“, „Țucluiul Șimișnei“ și „Măgura Dejului“. Trebuie să recunoaștem însă că pe toate acestea nu am reușit să descoperim vestigiile vizibile ale unor astfel de turnuri de semnalizare (de „telecomunicație“). Și în această privință numai cercetările viitoare, exhaustive, pe teren, aplicînd eventual recunoașteri aeriene, combinate cu săpături arheologice (măcar cu caracter informativ), ne vor putea da un răspuns mulțumitor...

8) Constatarea că marea majoritate a turnurilor (în afara cîtorva excepții, cum ar fi turnul de la Surduc — „Valea Hrăii“, cel de la „Podinucu deasupra tunărului (= tunelului)“, Cormeniș — „Ripa Malului“, „Poiana la Arbore“, Negreni — „Podireu“, Rogna — „La Bontauă“ etc. este plasată pe înălțimi considerabile ca altitudine relativă, își găsește explicația înainte de toate în faptul că în anumite anotimpuri, în cursul nopților cu cer senin, în valea Someșului se formează o ceață groasă (de cîteva zeci sau chiar peste o sută de m) care pătrunde și în văile afluenților săi și persistă de multe ori nu numai dimineata, ci și pînă tîrziu în cursul primei jumătăți a zilei! Această ceață, natural, „orbea“ totuși santinelele de serviciu, dînd ocazie inamicului să treacă pe ascuns linia posturilor de veghe sau să le atace pe neașteptate. Așa se explică — după părerea noastră — faptul că în nemijlocita vecinătate a castrelor de la Cășei și Tihău, deasupra lor, existau unul sau mai multe turnuri de semnalizare. Aceste dealuri, alese în mod special, foarte circumspect, înălțîndu-se deasupra „mării de ceață“ de dimineată, puteau recepționa toate informațiile, respectiv ordinele primite pe cale vizuală de la cele mai apropiate posturi de semnalizare de pe înălțimi care rămîneau deasupra „mării de ceață“, le „traduceau“ și le transmiteau apoi în formă de semne sonore pînă la castelele din vecinătate!

9) Tot în cadrul problemei comunicațiilor trebuie să pomenim, măcar în treacăt, o altă observație importantă, și anume că peste tot se poate constata o intenție vădită în privința plasării și aranjării posturilor de veghe și de semnalizare. Pe cât era posibil, au căutat ca fiecare turn aparte să aibă legătură vizuală și sonoră cu mai multe elemente similare atât din dreapta, cât și din stînga lui, pe de o parte pentru a asigura exactitatea, precizia informațiilor, pe de altă parte pentru a garanta continuitatea în spațiu a semnalizării, mai explicit ca informațiile transmise să ajungă la locul de destinație chiar și atunci cînd în acest sistem atât de uluitor s-ar fi produs niște breșe, lacune mai mici sau mai mari, nedorite, din cauza unor incendii „spontane” sau a unor atacuri inamice. Această străduință se adevărește mai elocvent, cel puțin în aparență, înainte de toate în partea de sud-vest a subsectorului Ileanda — Fălcușa, exprimînd interesele poate vitale ce legau comanda-mentul garnizoanei romane de la Căsei de această porțiune a apărării.

10) Judecînd pe baza faptului că în anumite puncte, și anume la „Curmăturița” de lîngă Lozna Mare, la „Pășunea Prelucanilor deasupra” de lîngă satul Preluca, la „Ripa Malului” de lîngă Cormeniș, la punctul „Coama Pietrar” de pe dealul „Toaca Glodului”, la „Cetate” deasupra localității Bîrsău Mare, pe „Muchia Poienii Lupului” etc. sînt două ruine de turnuri (una lîngă cealaltă sau în imediata apropiere), ca și în alte sectoare ale apărării romane din Dacia intracarpatică, cît și pe baza observației că mai toate castrale din provincie, secționare, au două faze de construcție, eventual și în legătură cu acest sector al sistemului de apărare roman se pot presupune măcar două faze principale de întărire, de completare. Această ipoteză, la prima vedere poate șubredă, pare să fie confirmată de observațiile stratigrafice făcute în legătură cu secționarea ruinei turnului de la Căpilnea — „Hotroapă”, cît și a celui vecin de pe „Casa Urișilor” (com. Gilgău, jud. Sălaj). În ambele cazuri, al doilea turn (în sens cronologic) din aceste locuri a fost clădit pe ruinele aplatizate ale primului turn distrus. În conexiune cu aceste chestiuni de cronologie trebuie să mai oprim la o descoperire, în aparență, de mică însemnătate. Poate nu se datorește numai întîmplării faptul că atât în turnul de la Căpilnea — „Hotroapă”, cît și în cel vecin de pe „Casa Urișilor”, au ieșit la iveală cite o monedă de la L. Septimius Geta (209—212 e.n.; denarul de argint de la primul turn a fost aflat pe vatra de călcare aparținătoare construcției din faza a doua!). Să fie această densitate mai mare a turnurilor dintre Gilgău — „Casa Popii” și „Țigla” de la Fălcușa o urmare a unor măsuri militare de completare, de reîn-tărire a pozițiilor luate cu ocazia vizitei personale a împăratului Caracalla în anul 213 în provincia noastră³⁶? Este o întrebare la care vom

³⁶ După cum se știe, pînă acum nu s-a format o părere unanim acceptată în privința datării acestei vizite. În legătură cu cele mai diferite opinii, cf.: P. Rohden, în *RE*, II (1898), col. 2447; E. Ritterling, în *ArchErt*, XXVII, 1907, p. 80 și urm.; W. Reusch, *Der historischer Wert der Caracallavita in den Scriptorum Historiae Augustae*, Leipzig, 1931 (*Klio*, Beiheft No. 24), p. 34; A. Alföldi, în *Budapest története. Budapest a római korban*, vol. I, Budapest, 1942, p. 299; J. Fitz, *Il sog-*

putea răspunde cu mai mare siguranță abia după efectuarea unor săpături și cercetări mai intense, făcute cu toată acribia și acurateța necesară.

Ipoieza nu este însă cu totul absurdă, mai ales dacă luăm în considerare că oricât de mare ar fi fost solicitudinea pentru trupele de la *Porolissum* și oricât de importante ar fi fost măsurile luate pentru întărirea graniței provinciei în sectorul mare meseșan, ele nu s-au limitat numai la zona *Porolissum*, ci — evident — s-au extins și asupra altor porțiuni ale fruntariilor de nord-vest și de nord ale Daciei, după cum rezultă din mai multe mărturii epigrafice cunoscute mai demult sau din inscripții ieșite la iveală în anii și deceniile din urmă. O asemenea ipoteză pare acum foarte plauzibilă de ex. pentru castrul de la Bologa, unde, cu ocazia săpăturilor din anul 1936, s-a constatat că poarta de est (de altfel singura dezvelită atunci³⁷) avusese turnuri cu ieșind semicircular în afara planului vertical al zidului de incintă, element arhitectonic găsit în Dacia *Porolissensis* (dar și în întreaga Dacie!) numai la castelele de la Buciumi³⁸, Căsești³⁹ și Moigrad — „Pomăt”⁴⁰, adică tot în nordul acestei provincii, la forturile de piatră și datînd se pare, măcar parțial, tot din timpul domniei împăratului Caracalla (198—217).

După cum se știe, împăratul Caracalla și-a îndreptat atenția mai ales spre granițele de nord-vest, nord și nord-est ale Daciei *Porolissen-*

giorno di Caracalla in Pannonia nel 214, în publ. *Accademia d'Ungheria in Roma. Quaderni di documenti*, Anno II, nr. 2, p. 5—21; idem, în *ActaArch*, XIV, 1—2, 1962, p. 191 și urm.; idem, *When was Caracalla in Pannonia and Dacia?* în *Alba Regia*, VI—VII, 1965—1966, p. 202—205; M. Macrea, în *SCIV*, VIII, 3, 1957, p. 240—241; idem, în *IstRom*, vol. I, p. 454; J. Dobias, în *Historica*, III, 1961, p. 36; IV, 1962, p. 50; idem, *Dějiny Československého území před vystoupením Slováci, Praha*, 1964. Toți acești autori opinează pentru anul 214. În favoarea anului 213 s-au pronunțat: Fr. Altheim, *op. cit.*, p. 80; A. Degrassi, *Scritti vari*, I, Roma, p. 556; C. Daicoviciu, *TransAnte*, p. 168; idem, în *RE*, XXII, 1 (1953), col. 269; idem, în *StCl*, VII, 1965, p. 238—241; idem, în *Dacia*, p. 371—374; L. Barkóczi, în *ArchErt*, ser. III, V—VI, 1944—1945, p. 181; I. I. Russu, în *SCIV*, X, 3, 1959, p. 313—315. Vezi și A. Bodor, în vol. *In memoriam Constantini Daicoviciu*, p. 39—50 (nu are o poziție fermă; după părerea lui „...este [...] posibil să fi avut loc chiar două vizite la Dunăre...”).

³⁷ M. Macrea, în *ACMIT*, IV, 1932—1936, p. 215—216, 231—232. Vezi și E. Chirilă, N. Gudea, în *Materiale*, X, 1973, p. 115—123; N. Gudea, în *Apulum*, X, 1972, p. 127—128, 132, 148; N. Gudea, în *Crisia*, III, 1973, p. 104—137; D. Alicu, în *ActaMN*, X, 1973, p. 112—113, nr. 21 și planșa III.

³⁸ E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi. Contribuție la cercetarea limes-ului Daciei Porolissensis*, Cluj, 1972, p. 17—19, fig. 12, 16—20, p. 122; vezi și: M. Macrea, E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 151, 156, fig. 1, 157, fig. 4—5; D. Alicu, în *ActaMN*, X, 1973, pl. III, nr. 1—3.

³⁹ Em. Panaitescu, în *ACMIT*, II, 1929; idem, în *BSH*, XV, 1929, p. 79—80; idem, *Castra Daciae*, în *Atti del II Congresso Nazionale dei Studi Romani*, vol. I, Roma, 1931, p. 373 și urm.

⁴⁰ E. Tóth, *POROLISSUM. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnóti*, 1943, în *Régészeti Füzetek*, Ser. II, No. 19, Budapest, 1978, p. 71 și planșa 6; M. Macrea, D. Protase, M. Rusu, în *Materiale*, VII, 1961, p. 375; E. Chirilă, N. Gudea, Al. V. Matei, V. Lucăcel, în *ActaMP*, IV, 1980, p. 86—87, 103, fig. 2; fig. 7—8; N. Gudea, E. Chirilă, Al. V. Matei, I. Bajusz, în *ActaMP*, VII, 1983, p. 142, fig. 2, p. 146, fig. 6. Cf. și D. Alicu, în *ActaMN*, X, 1973, p. 109—110, nr. 10 („Citera”), 113—114, nr. 24 („Pomăt”), 120—121, pl. I, nr. 12 („Citera”). Este de notat că porțile castrului amplasat pe dealul „Citera” (502 m), spre deosebire de cele aparținătoare castrului de pe „Pomăt”, sînt încadrate de turnuri rectangulare.

sis, ceea ce concordă întru totul cu știrile scriitorilor antici privitoare la reglementarea raporturilor cu dacii liberi, cu vandalii și cu alte popoare „barbare“, care locuiau ceva mai departe⁴¹.

11) În sfârșit, am avea și câteva observații preliminare de ordin tehnico-arheologic.

a) Nu am dori să generalizăm prea de vreme unele ipoteze ispititoare. Totuși credem necesar să subliniem încă de pe acum faptul că în mai toate ruinele de turnuri în formă de calotă sferică am dat de bucăți de lipitură arsă (chirpic). Pe baza acestor observații repetate am îndrăzni să avansăm ideea că vestigiile de acest tip sînt, probabil, rămășițele unor posturi de observație cu construcție de lemn chiar și la parter, împrejurare favorizată în unele locuri și de lipsa pietrei potrivite. Un astfel de caz am constatat cu ocazia unui sondaj la una dintre cele două ruine de turnuri de la Negreni — „Podireu“ (com. Ileanda), situat la numai 10 m distanță de ruinele turnului al cărui parter a fost construit în maniera *opus incertum*. Opinia noastră pare a fi întărită și de anumite observații similare făcute de ex. de cercetători germani pe *limes Germaniae Superioris*⁴².

b) După cum am constatat în repetate rînduri, fragmentele de țiglă de acoperiș și olane lipsesc cu desăvîrșire din toate locurile (punctele) cercetate, ce-i drept, numai la suprafață (abia în câteva puncte am făcut săpături cu caracter informativ) pe linia turnurilor, ceea ce denotă cu mare probabilitate că posturile de veghe și de semnalizare au fost acoperite fie cu șindrila, fie cu scinduri (blane)...

c) În caz că facem un grafic pe verticală, reprezentînd altitudinea relativă a turnurilor față de lunca văii Someșului amplasate în sectorul Tihău — Căsei, putem constata că în amonte ele încep să se urce treptat, socotind de la localitatea actuală Surduc și pînă la Lozna-est, de unde își pierd treptat din înălțime pînă la turnul din partea de hotar Negreni — „Podireu“, respectiv pînă la turnul din partea de hotar „La Bon-tauă“ de la Cormeniș (să nu mai vorbim de locul presupusului *burgus* de la Podișu), aceste ultime trei elemente găsindu-se în talvegul văii Someșului, respectiv pe prima terasă a riului, ferite de chiar și cele mai mari inundații. De la Podișu (localitate situată față în față cu comuna Ileanda) spre est-sud-est linia turnurilor iarăși începe să urce treptat și, trecînd prin înălțimea numită „Toaca Glodului“ (620 m), sărînd pe dealul „Cetătea“ ce se ridică deasupra satului Bîrsău Mare (com. Gîlgău), traversînd deschizătura lată (gura) „Văii Poienii“ și urmînd culmea lată situată între Gîlgău — Căpilnea — Fălcușa, culminează în „Țigla“ Fălcușei (= „Muncelul“ Sălișcăi, 708 m).

★

În concluzie putem spune că pe o fișie, uneori mai îngustă, alteori mai lată, care în linii mari cuprinde cursul Someșului (unit), între valea Sălătrucului (care izvorăște de la Măgoaja și se varsă în riul principal

⁴¹ În această privință, vezi: *Oracula Sybillina*, XII, 180—181; Cassius Dio, *Rhomaikê historia*, LXXII, 3. După părerea lui C. Daicoviciu (în *IstRom*, vol. I, p. 266) „dacii mari“ (*megáloi Dákoi*) locuiau în părțile de nord-vest ale vetrei dacice. Vezi și notele 37—38 (p. 107) în *StCom Satu Mare*, II, 1969.

⁴² Cf. A. Buday, în *DolGCluj*, I, 1, 1910, p. 50—62.

la Cășei, în apropierea castrului roman din localitate) și valea Agrijului care se varsă în Someș la Jibou, a existat un sistem de apărare roman compus din 29 de turnuri verificate și 12 nesigure, precum și un *burgus* sigur și doi *burgi* nesiguri, presupuși, în subsectorul Ileanda — vărsarea Agrijului alcătuind, eventual, o linie dublată (?), dezvoltată în adincime, în multe privințe analog cu cel constatat pe coama ondulată a Munților Meseșului (în sens mai larg al noțiunii, ajungând pînă la „Măgura Bologii”). Porțiuni de *vallum* nu am observat nicăieri. Cercetarea lui este însă mult îngreunată din cauza unor condiții geomorfologice specifice. Pe cînd creasta Munților Meseșului, am putea spune, aproape îți arată ductul primei linii de apărare, fișia de parcurs, în cazul sistemului de pe Someș (unit) chestiunea cercetării în sine este mult mai dificilă, neexistînd nici o creastă, nici alte jaloane călăuzitoare. Faptul că pe acest sector al *limes*-ului Daciei, cel puțin momentan, ne sînt cunoscute doar două castre, și anume la cele două extremități ale lui, ne sugerează ideea că pe această linie defensivă pericolul era puțin mai scăzut față de realitățile istorico-militare „obișnuite” de pe sectorul meseșan, mai ales în jurul „porții Meseșului” și în subsectorul castrului de la Buciumi. Pe sectorul necunoscut pînă acum, prezentat (parțial) pentru prima dată în cadrul lucrării de față, cele două porțiuni mai periclitate par să fi fost: 1) cea dintre turnurile de pe „Dealul Bîrsăului” și „Țigla” de la Fălcușa, adică pe o porțiune lungă de aproximativ 12 km, atacurile fiind așteptate, probabil, dinspre pasul scund de la Coroeni al Culmei Brezei, și 2) cea dintre Cliș și Ileanda, lungă de cca 18 km. Rămîne și pe mai departe deschisă problema închiderii din punct de vedere militar a „Văii Ilenzii” și a „Văii Bizușei”. (Prima izvorăște din aripa de vest a Culmii Brezei (din „Măgura Vimii”, 776 m). Văile acestea asigură posibilitatea unei treceri relativ ușoare din Depresiunea (Țara) Lăpușului în valea Someșului, pe la Răzoare, Peteritea, Vima Mică, Vima Mare, sau pe la Vima Mică — Secătura — Bizușa. Cercetările viitoare, desigur, vor completa cunoștințele noastre, deocamdată lacunare în privința acestei (și a altor) probleme atît de atrăgătoare și importante. În orice caz, zona calcarelor paleogene (este vorba de platoul de la Boiu Mare), cu formele ei carstice, cu doline și chei (de la Boiu Mare — Jugăstreni — Glod — Baba), a ușurat mult sarcinile apărătorilor, îngreunînd, în schimb, orice încercare de atac venit dinspre Depresiunea (Țara) Lăpușului.

Cu ocazia cercetărilor executate în 1968, 1969 și 1971 am putut constata numai un singur tip de fortificație: turnuri. Burguri sigure sau, mai ales, porțiuni de *vallum*, în pofida afirmației lui I. Marțian, pe acest lung sector al fruntariilor Daciei romane nu am avut ocazie să depistăm. Cu toate acestea în fața noastră începe să se contureze o linie destul de complexă de turnuri care, prin plasarea lor adecvată și prin desimea lor destul de mare, conform necesităților reale de odinioară, au jucat un rol efectiv nu numai în transmiterea la timp a diferitelor semnale la cele două castre de la cele două extremități ale acestui sector de *limes*, ci, fără îndoială, și prin efectul lor tactic și moral.

După cele constatate cu ocazia investigațiilor noastre pe teren, chiar dacă nu a existat un șanț și val continuu în fișia cercetată, construirea cărora, în condițiile geomorfologice date, ar fi necesitat eforturi extra-

ordinar de mari fizice și economice, este de netăgăduit că și în acest sector se afla o linie defensivă bine organizată, constînd din turnuri de veghe și semnalizare, eventual din mai mulți *burgi*, sprijinită pe artera militară care șerpuia în valea întortocheată a Someșului, sau, eventual, chiar avea anumite scurtături, tăind unele curburile prea mari ale văii.

Rețeaua completă de comunicații, compusă din artere principale, drumuri cît se poate de drepte (care însă nici pe departe nu sînt așa de minuțios cercetate cît s-ar cuveni), rocade, adică drumuri paralele cu „frontul”, a permis comandamentului roman din nordul provinciei *Dacia Porolissensis* să întărească într-un timp relativ scurt anumite puncte sau porțiuni amenințate sau, în cazuri mai grave, să astupe eventualele breșe făcute de dușman în rețeaua defensivă.

Sectorul în discuție al liniei de apărare legate oarecum de valea Someșului (unit) este un dispozitiv simplu în ansamblul lui, mai simplu decît marele sector de pe Munții Meseșului. În privința amplasării diferitelor elemente constitutive, și în cazul acestuia se poate observa însă, în chip evident, o minuțiozitate uimitoare: nimic, aproape nici o formațiune de teren nu este lăsată hazardului. Rigiditatea de principiu, aplicată pe o lungime de peste 60 km, într-o zonă geografică cu aspect variat, corespunde unei flexibilități uluitoare de executare și unui spirit remarcabil de adaptare la condițiile naturale și în acest sector lung al apărării, trădînd capacitatea extraordinară a castrametatorilor romani.

Acest complex defensiv, conceput foarte ingenios, adaptat — repetăm — în mod amănunțit la condițiile geografice, perfect coerent chibzuit și sistematic, adică o linie de graniță întărită (poate și în adîncime?), constituia o parte integrantă a aceluia *limes Daciae*, existența căruia, cu totul pe nedrept, a fost contestată de unii cercetători de seamă mai vechi, dar și mai noi⁴³.

ISTVÁN FERENCZI

BEITRÄGE ZUM PROBLEM DES RÖMISCHEN WEHRSYSTEMS AM SOMEȘ-TAL

(Zusammenfassung)

Nach der Besetzung des großen Siebenbürgischen Beckens ging Kaiser Traianus zur vielseitigen Organisierung der neuen Provinz. Eine der wichtigsten Maßnahmen war das Ziehen einer Grenzlinie, bei der vor allem militärische, strategische Interessen beachtet worden sind. Es muß in diesem Zusammenhang gesagt werden, daß das Streben, je mehr Arbeitskraft und -stoff zu sparen, zweifelsohne eine bedeutende Rolle gespielt hatte. Fürs Festsetzen der Grenzlinie, oder, anders ausgedrückt, einer äußersten Wehrlinie, bestand im Nordwesten Daziens die ausgezeichnete Möglichkeit des Benutzens der einzigartigen Bergkämme des Meseș-

⁴³ Vezi, de ex.: M. Zahariade, cap. *Evoluția politico-militară a Daciei*, în vol. *Istoria militară a poporului român*, I, București, 1984, p. 187. Necunoscînd rezultatele cele mai noi, iată ce părere are acest autor: „... Întreg teritoriul provinciei a fost împințit cu fortificații, practică în *Dacia* necunoscînd un *limes* clasic [? accentuarea n.n.] de felul celor din Britannia, Germania sau Africa...”. În opoziție cu această „constatare”, cf. I. Ferenczi, în *Dacia*, N.S., XI, 1967, p. 161—162, cu notele 53—55; în *ActaMN*, V, 1968, p. 95—97; în *Apulum*, IX, 1971, p. 599—625 etc.

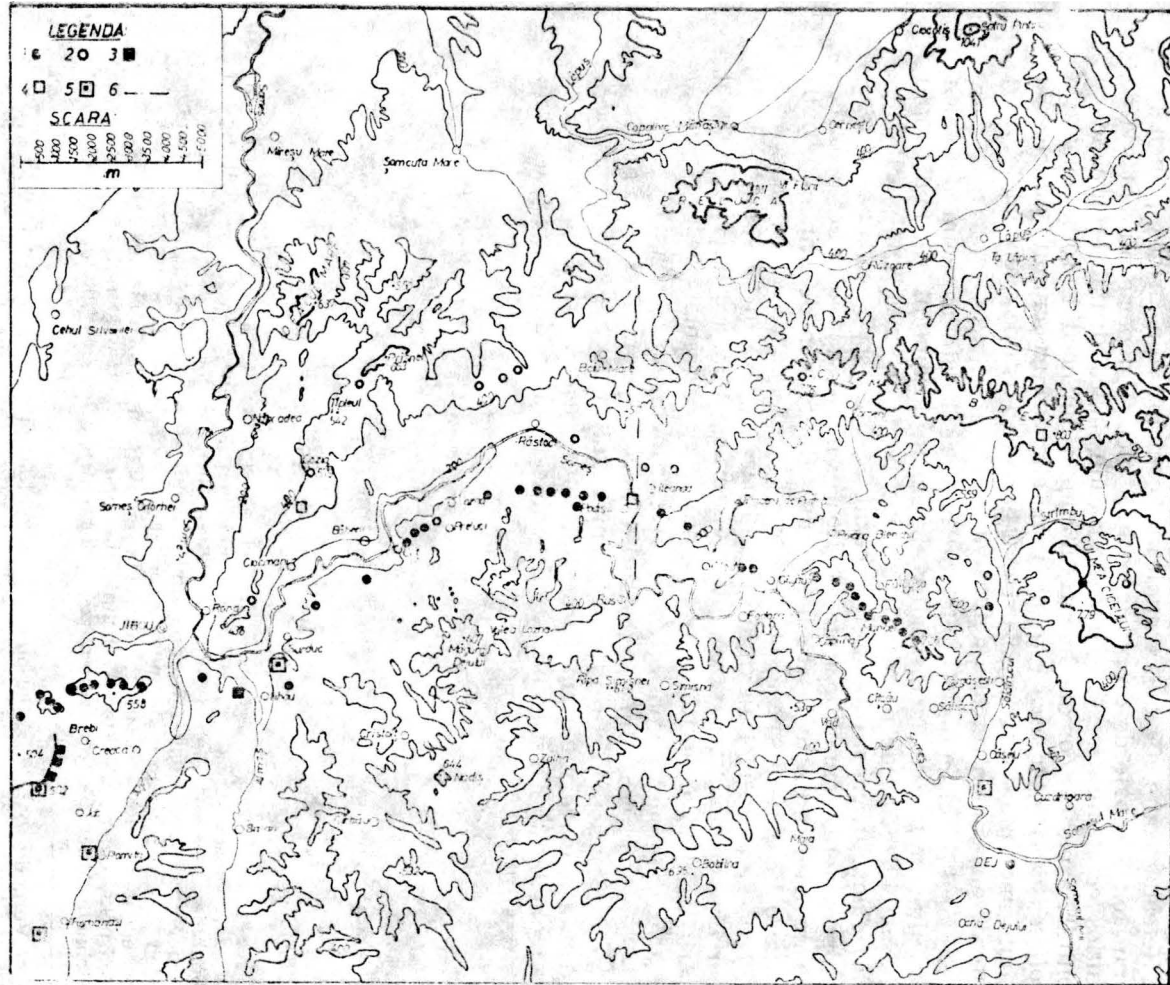

Fig. 1. Schița-hartă a liniei de apărare romane de pe cursul Someșului (unit) între caestrele de la Căței și Tihău, întocmită de I. Ferenczi.

LEGENDA: 1. turn sigur, 2. turn nesigur, 3. burgus sigur, 4. burgus nesigur, 5. castru de graniță (de trupe auxiliare) 6 limita probabilă a domeniului de acțiune al trupele auxiliare de la Căciulău-Tilșu

Gebirges. Der Meinung des Autors nach wurde auch die östliche Hälfte des sogenannten „innenkarpatischen (Gebirgs-) Jochs“ einigermaßen in das Wehrsystem aus dem Norden der Provinz einbezogen, „das Joch“ stellte die Verbindung zwischen dem Biharia-Masiv (im weitesten Sinn des Wortes) und den Ostkarpaten her, und bildete eine Art vorgesetztes „natürliches Schild“ des Systems. Die östliche Hälfte des „innenkarpatischen Jochs“ ist aus dem geographischen Unterdistrikt einiger kristallinen Zwerberge gebildet, Inseln aus dem Osten eines Abschnittes des (vereinigten) Someș-Flusses: Dealul Mare — Preluca, aus breiten Höhen und Horsten gebildet, mit steilen Rändern, tiefen und engen Tälern, mit Gipfeln, deren Höhe zwischen 600—800 m variiert (Dealul Mare 637 m, Vîrful Florii aus dem kleinen Preluca-Block 811 m).

Der äußere „Gürtel“ der Zwerberge ist von der Prisnel-Höhe verdoppelt, dem höchsten Abschnitt der sogenannten Chioarului-Plattform. Die positiven exokarstischen Formen, die stärksten Hindernisse, sind besonders durch steile Felsenwände vertreten, und sind unbezwingbare Cuestgestirne.

Als eine Fortsetzung der Prisnel-Höhen erstreckt sich gegen Westen nach Osten das karstische Hochland Purcăreț — Boiu Mare, und noch weiter gegen Osten der Distrikt der (niedrigen) Breza- (Ilișuâi-) Berge, der aus Gipfeln von einer Höhe zwischen 700—1 000 m besteht (Măgura Vîmii 776 m, der Breza-Gipfel 975 m). Vor diesen gegen Norden breitet sich das Lăpuș-Becken aus.

Im westlich-süd-westlichen Teil der Breza-Berge, im Unterdistrikt des Purcăreț — Boiu Mare „Hochlandes“ — und diese Tatsache hat nochmals von unserem Standpunkt aus eine Bedeutung — auf paleogenischen Kalken, sind exokarstische Reliefformen entwickelt: Dolinen, und sogar auch Engpässe, die letzten (die aus Purcăreț, Boiu Mare, Jugăstreni, Glod, Baba) sind sehr leicht, sogar von der Plattform aus zu verteidigen. Ein Teil der Höhen (zum Beispiel „Toaca Glodului“, 620 m, „Dealul Birsăului“, 436 m) war wegen des relativ großen Niveaunterschiedes, also wegen der Reliefsenergie und wegen der günstigen Lage unmittelbar in das römische Wehrsystem am (vereinigten) Someș-Flußlauf eingegliedert.

Das Someș-Tal ändert auf einer Strecke von etwa 75 km, zwischen den Städten Dej und Jibou, unerwartet fünfmal den Lauf. Es muß betont werden, daß es nicht nur um die Flußwindungen geht, die der Flußlauf darstellt, sondern um die Richtungsänderung des Tales in seiner Gesamtheit. Dieser unterbrochene Lauf des Someș-Tales machte es ungeeignet dazu, um hier, im sich schlängelnden Tal die erste Wehrlinie und, also, die Grenze an und für sich zu ziehen. Eben deswegen schien dem Autor bereits von Anfang an die Behauptung über dem Verlauf der römischen Grenzlinie in dieser nördlichen Extremität der Provinz Dazien, unangebracht, eine Behauptung, die das letzte Mal von M. Macrea aufgestellt wurde. Nach der Meinung des Professors aus Cluj-Napoca „...wendet sich die Grenze“ von Porolissum ausgehend „nach dem NO und erreicht bei Tihău den Someș-Lauf, dem er dann flussaufwärts gegen des Osten folgt, bis zum Castrum von Ilișua...“.

Das Someș-Tal bietet mit seinem vielen Windungen keine relativ leichte und wirksame Umfassungs- und Kontrollmöglichkeit auf der ungefähr 65 km langen Strecke. (Man muß hinzufügen, daß es um eine doppelte Wehrlinie geht, im Vergleich mit der gewöhnlichen, zwischen zwei benachbarten auxilien-Castra.) Dazu muß man noch die Verengung des Tales im Vergleich mit der Wassermenge hinzufügen. Die Existenz einiger quasi-Schluchtsektoren erschwerte auf einigen Abschnitten (zum Beispiel bei Căpîlnea, Glod, dann zwischen Ileana und Letca) noch mehr das Organisieren des römischen Wehrsystems auf diesem Gebiet, an der nördlichen Grenze der Provinz.

Wie es sich anhand der oben dargestellten Tatsachen herausstellt, war die Strecke des Talweges im Someș-Tal, zwischen Cășei und Tihău in der Flussau aus strategischen und taktischen Gesichtspunkten für das Organisieren der ersten Wehrlinie gänzlich unentsprechend. Sie war aber für die Linie des Hauptkriegsweges dem Fluß entlang günstig.

Im Sommer des Jahres 1968 ergab sich dem Verfasser die Möglichkeit, systematische Untersuchungen zwecks der Klärung der ersten Wehrlinie zu beginnen, anders ausgedrückt, den Grenzen des Imperiums, im Großen und Ganzen, auf der Strecke zwischen Cășei und Tihău nachzuforschen ein Problem welches das erste Mal von K. Torma gestellt worden ist. Diese Forschungen wurden im Herbst der Jahren 1970 und 1971 fortgesetzt.

Die vom Autor zwischen dem Zusammenfluß des Baches Almaş mit der Someş und der großen Windung der letzteren bei Rogna festgestellten Bestandteile des römischen Wehrsystems befinden sich grösstenteils auf dem linken Ufer der Someş, und zwar an den letzten nördlichen bewaldeten Ausläufern der sogenannten unebenen (skulptierten) Someş-Plattform, dort, wo diese letzten Höhen das Aufstellen der Bewachungs- und Signalisierungstürme in einer mehr oder weniger „geraden“ Linie ermöglichen.

Dem Fluß aufwärts, zwischen Rogna und Căsei, wo auch am rechten Hauptflußufer immer mehr nennenswerte Höhen erscheinen, die sich unmittelbar über eine Strecke mit vielen Windungen und quasidefileeartigen Charakter des Tales erheben, steigt die Wehrlinie über das rechte Ufer der Someş. Weiterhin steigt sie auf Höhen mit guter Aussicht an der rechten Seite des Flusses, und ist aus einer Folge von sorgfältig ausgesuchten Punkten gebildet, die möglichst der Form einer Linie nachstreben (sie bilden allerdings eine Kurve). Zwischen den Ortschaften Birsău Mare und Gilgău nähert sich wegen der Windung des Someş-Tales die Strecke von neuem der ersten Wehrlinie, dem Fluß. Von Gilgău nach Südosten läßt sich eine neue Entfernung der Turmlinie vom engen Flußlauf festzustellen, um dann auf dem Hauptgipfel zu enden, mit einer weiten Sicht in alle Richtungen von „Țigla“ aus Fălcuşa (oder der von „Muncel“ aus Ciţcău, 708 m).

Obwohl sich der Verfasser noch lange nicht in der Lage befindet, die ihm ermöglichen würde, endgültige Schlußfolgerungen im Zusammenhang mit diesem Limessektor der Provinz Dazien zu ziehen, sind bereits jetzt einige Präzisierungen, so wie das Aufwerfen einiger wichtigen Probleme notwendig, die den zukünftigen Forschungen gegenüber gestellt werden.

1. Der Untersektor des Wehrsystems zwischen Tihău und Ileanda scheint verdoppelt gewesen zu sein.

2. Im Untersektor Ileanda — Fălcuşa („Țigla“ oder „Muncel“) kennt man augenblicklich bloß eine Turmlinie (falls man von einigen verdächtigten Punkten im linken Flügel der Breaza-Gebirge, in der Gegend von Măgura Vîmii, 776 m absieht).

3. Es läßt sich die offenkundige Absicht der Castrametatoren feststellen, die Abstände zu verkürzen, jedoch auch die schwerkontrollierbaren Quasidefileesektoren des Someş-Tales umzugehen.

4. Man muß folgende Tatsachen berücksichtigen: a) zwischen den Castra von Căsei und Tihău gibt es einen Abstand von ungefähr 65 km; b) die Turmlinie (auf der Strecke Tihău — Rogna geht es eventuell um die „Innenlinie“?) überquert den Someş-Talweg zwischen Rogna und Buzuşa, bzw. Ileanda (bei fast der Hälfte der Entfernung zwischen Căsei und Tihău); c) das Castrum aus Tihău, welches von der *Cohors I Cannanefatium* verteidigt worden ist, befindet sich am linken Ufer des Flusses, das Castrum aus Căsei hingegen, welches von einer starken Garnison verteidigt worden ist, die aus *Cohors I Britannica* (= *Britannorum*) *milliaria civium Romanorum equitata*, *Palmyrenii sagittarii* (?), und auch *Ala Electorum* bestand, wurde auf das rechte Ufer der Someş erbaut.

5. Es darf die Möglichkeit nicht ausgeschlossen werden, daß in der Nähe der beiden Wehruntersektoren, den breiten Flußterrassen entlang, zwischen Podişu und Cormeniş, oder drüben am entgegengesetzten Ufer des Hauptflusses, auf dem Gebiet der Gemeinde Ileanda, eine Festung mittlerer Größe (*castellum*, ein größerer *burgus*?) stand, eine Vermutung, die durch zahlreiche römische Funde bestätigt zu sein scheint, welche auf dem Gebiet des Dorfes Podişu auf einer breiten, von Überschwemmungen geschützten Terrasse entdeckt wurden.

6. Die Dichte der Türme wächst auf der südöstlichen Seite des Hintersektors Ileanda — Căsei, auf dieser Strecke befinden sie sich in verhältnismässig geringem Abstand. Auf einer noch kleinerem Distanz verfolgen sie, seltsamerweise nicht den Hauptkamm mit seiner weiten Aussicht.

7. Im Bezug auf einigen völlig eigenartigen Semnalisierungsmöglichkeiten, aus einem breiten geographisch-strategischen Rahmen gesehen, muß die Tatsache festgestellt werden, daß auf den höchsten Hügeln mit einer ausgezeichneten Lage, die aus mehreren Richtungen zu erreichen sind und die sich auf den Strecken des Someş-Tals zwischen Căsei — Ileanda, Ileanda — Tihău, einerseits, und den hydrographisch ineinanderlaufenden Almaş—Agrij—Becken, andererseits befinden, aus demselben Punkt, auch bei Wetter mit mittelmäßiger Sicht, sowohl die Höhen der Castra von Porolissum, wie auch „Țigla“ bei Fălcuşa, das sich über dem Cas-

trum von Cășei befindet (!) gesehen werden können. Also, man hätte grundsätzlich in einer nützlichen Zeitspanne Sehzeichen von der höchsten Spitze des Castrums (aus dem südöstlichen Turm) aus Porolissum und bis nach Cășei, durch Miteinbeziehen von höchstens zwei oder drei Zwischenpunkten („Releen“ im aktuellen Sprachgebrauch) abgeben können. Offenkundig wäre das ein ausserordentlicher Vorteil für die Koordinierung der militärischen Unternehmen und für den Informationsaustausch längs eines langen Wehrsektors gewesen, dessen Länge fast 120 km ausmacht.

8. Die große Mehrheit der Türme befindet sich auf verhältnismässig beachtlichen Höhen. Diese Behauptung läßt sich — der Meinung der Verfasser nach — durch die Tatsache erklären, daß sich in bestimmten Jahreszeiten, während den Nächten mit niedrigen Temperaturen im Someș-Tal ein dichter Nebel bildet (von einigen zehn oder sogar über hundert m), der sich oft nicht nur am Morgen hält, sondern bis spät, während der ersten Hälfte des Tages. Dieser Nebel „bländete“ die dienstleistenden Schildwachen und gab dem Feind die Möglichkeit sich durch die Linie der Wachen zu schleichen, Zeichen abzugeben oder diese unerwarteterweise anzugreifen. So läßt sich — der Meinung des Autors nach — die Tatsache erklären, daß in der unmittelbaren Nähe der Castra von Cășei und Tihău, über denselben, ein oder mehrere Türme existierten. Von diesen, mit besonderer Umsicht ausgewählten Hügeln, die über das „Morgennebelmeer“ ragten konnte jedwelle Information eingeholt werden, bzw. die auf Sichtwege von den nächsten Signalisierungsposten erhaltenen Befehle konnten von Höhen, die oberhalb des „Nebelmeeres“ blieben, eingeholt werden; sie wurden dann übersetzt und in Form von Schallzeichen bis zu den benachbarten Castra auf den niedrigen Terrassen oder in der Flußau der Someș weitergeleitet.

9. Überall läßt sich eine offenkundige Absicht bezüglich der Verteilung und Anordnung der Wachposten feststellen. Man beachtet, daß, nach Möglichkeit, jeder einzelne Turm Sicht- und Schallverbindungen mit mehreren ähnlichen Elementen von beiden Seiten habe, um, einerseits, die Genauigkeit der Informationen zu sichern, andererseits, um räumlich die Kontinuität der Zeichenabgabe zu garantieren.

10. Aufgrund der Tatsache, daß an vielen Punkten zwei Turmruinen vorzufinden sind (nebeneinander oder in unmittelbarer Nähe), kann man mindestens zwei wichtige Befestigungs-Ergänzungsphasen vermuten. Diese Vermutung scheint von den stratigraphischen Beobachtungen bestätigt zu werden, in Verbindung mit der Aufteilung von zwei Turmruinen aus dem Subsektor Ileanda — Fălciușa. Der zweite Turm war in beiden Fällen auf den geordneten Ruinen des ersten zerstörten Turms erbaut. Im Zusammenhang mit dieser chronologischen Tatsache muß man an eine Entdeckung von ausscheinend geringer Bedeutung anknüpfen. Es ist vielleicht kein bloßer Zufall, daß in den beiden Türmen je eine Münze von L. Septimius Geta an der Tag kam (der Silberdenar aus dem einen Turm wurde auf dem Boden gefunden!) Wie bekannt, schenkte Kaiser Caracalla den nord-westlichen, nördlichen und nord-östlichen Grenzen von Dacia Porolissensis eine besondere Aufmerksamkeit, eine Tatsache, die mit den Überlieferungen der antiken Autoren über die Regelung der Beziehungen mit den freien Dakern, den Vandalen und anderen weiter senhalten „barbarischen“ Völkern übereinstimmt.

Der hier dargestellte, sehr einfallsreich gebaute Verteidigungskomplex, der in allen Einzelheiten den geographischen Bedingungen angepaßt, vollkommen kohärent, gut ausgedacht und systematisch war, also eine (vielleicht auch in der Tiefe?) verstärkte Grenzlinie bildete, war ein Bestandteil des *Limes Daciae*, dessen Existenz von einigen älteren und auch von neuen Forschern völlig ungerechtfertigt bezweifelt wurde.

CONTRIBUȚII LA ISTORIA ORAȘULUI NAPOCA PE BAZA MONUMENTELOR SALE SCULPTURALE ÎN PIATRĂ (II)*

I. STATUI ÎNFAȚIȘIND ZEITĂȚI DIN PANTEONUL GRECO-ROMAN

1. Statuia lui Iupiter

În literatura de specialitate locul de descoperire este dat Transilvania. Statuia totuși a fost descoperită la Cluj-Napoca. E. Jakab (*Kolozsvár története*, I, Buda, 1870, p. 228) afirmă că în curtea parohială a Bisericii greco-catolice din strada Cărbunelui Dinlăuntru (Belső Szénutca), în toamna anului 1846, la o adâncime de 10 picioare, a fost descoperită figura unui bărbat șezînd pe un scaun, figură cioplită rudimentar din gresie. Statuia este amintită de J. F. Neigebaur (*Dacien*, p. 228, nr. 28), constatînd că „figura are și barbă”, de unde putem conchide că la descoperire capul acesteia nu-i lipsea. În inventarul Muzeului de istorie din Cluj-Napoca, sub nr. I 1715, este trecută o statuie a lui Iupiter găsită la Cluj-Napoca, în actuala stradă Horea, nr. 24. Deoarece în această stradă se afla casa lui Pákei, un mare colecționar al antichităților romane, putem presupune că este vorba de aceeași piesă.

Bibliografie: D. Isac, *Contribuții la iconografia religioasă a Daciei romane. Iuppiter Verospi*, *ActaMN*, XI, 1974, p. 78, nr. 17, pl. III, fig. 3.

Statuia este înaltă de 0,80 m, lată de 0,42—0,46 m, grosimea 0,36—0,38 m. Este confecționată din gresie. Starea de conservare slabă, lipsesc capul și brațele.

Statuia reprezintă pe zeul suprem, Iupiter (fig. 1), în formă aproape geometrică, fiind lucrată în unghiuri drepte. Zeul stă pe un tron cu spătarul înalt și drept, dezbrăcat pînă la talie și de aici acoperit cu o draperie, care este realizată cu cîteva linii incizate. Pe umărul drept se vede o parte din veșmînt. Labele picioarelor sînt doar schițate, ca și vulturul din colțul drept al monumentului. Are o execuție rigidă, fără îndemînare artistică.

Se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. I. 1715.

2. Capul zeiței Libera

A fost descoperit în anul 1959, fiind încastrat în zidul Bisericii franciscanilor din Piața Muzeului.

Bibliografie: A. Bodor, *Adalékok a helyi elem fennmaradásának kérdéséhez*, *Studia*, 1960, Ser. IV, fasc. 1, Historia, p. 19—58, fig. 1; idem,

* Partea întâia a lucrării a apărut în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 125—199.

Fig. 1. Statuia lui Iupiter.

Der Liber- und Libera-Kult, Dacia, N.S., VII, 1963, p. 211—239; C. Pop, *Monumente sculpturale romane din Napoca, ActaMN*, V, 1968, p. 479—484.

Dimensiuni: înălțimea totală 0,30 m, înălțimea feței 0,18 m, lățimea maximă 0,22 m. Confectionat din piatră de calcar de la Gura Baciului.

Statuia este foarte deteriorată, probabil, în urma unor lovituri de târnăcop. Din față a rămas numai ochiul stîng, colțul stîng al ochiului drept și partea superioară a nasului; nasul, gura și barba lipsesc. La întîlnirea frunții cu părul trece o bandă torsionată din vrejuri de viță de vie. Ochiul are o execuție artistică, gîtul este lung și proporționat, fiind înconjurat de o proeminență în formă de panglică, adică de tivul veș-

mîntului. Fața este reprezentată puțin din profil. O cunună formată din frunze de viță de vie ornamează capul. Pe partea stîngă se văd cîțiva ciorchini de struguri așezați pe frunze. De sub ciorchini atîrnă o frunză care acoperă urechile. Partea din spate a capului, de asemenea, este decorată de vrejuri, cu o execuție artistică remarcabilă.

C. Pop, în lucrarea citată mai sus, este de părere că piesa reprezintă pe Liber Pater.

Piesa este păstrată în Muzeul Catedralei Sf. Mihail din Piața Libertății, inventar nr. 1.

3. *Fragment de grup statuar reprezentînd pe Liber și însoțitorii săi*

A fost descoperit în spatele clădirii centrale a Poștei.

Bibliografie: A. Bodor, *Adalékok.*, p. 29—32, fig. 5; C. Pop — Z. Milea, *Monumente sculpturale din Dacia romană în legătură cu cultul lui Liber Pater*, *ActaMN*, II, 1965, p. 202, nr. 4, fig. 4.

Dimensiuni: înălțimea 0,13 m, lățimea soclului 0,18 m, grosimea soclului 0,55 m. Este confecționat din marmură.

Deși starea de conservare a grupului statuar este foarte slabă, totuși se poate constata că el reprezintă pe zeul Liber și pe însoțitorii săi (fig. 2). Zeul, din care se văd numai picioarele, șade pe un trunchi de copac, iar veșmintul lui, probabil, o nebridă, atîrnă pe coapsa stîngă. Jos, în stînga lui, se află o panteră întinsă pe pîntece, capul ei fiind distrus. În dreapta zeului se vede un acolit în picioare, ce poartă o mantie adusă peste cap și peste umăr, acoperind și partea stîngă a pieptului.

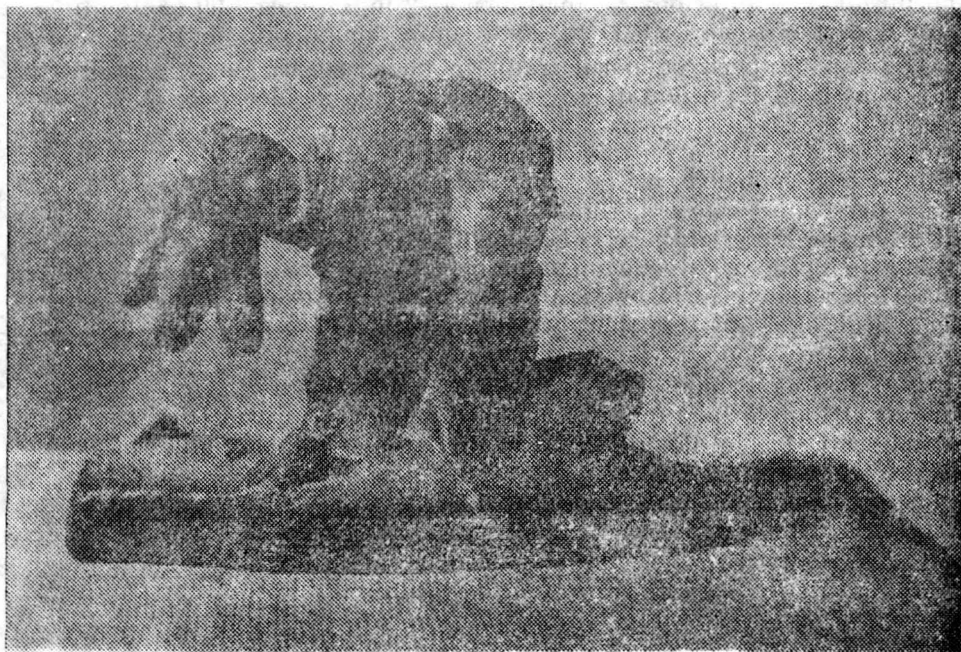

Fig. 2. Grup statuar cu Liber Pater și acoliți.

Capul și gamba acolitului sînt distruse. Cu mina stîngă prinde veșmintul, ce formează un fald și în care se află un măr. Brațul stîng este acoperit de veșmînt, iar pe cel drept îl ține jos, avînd în mînă un obiect, probabil, un ciorchine de strugure. Fragmentul este foarte îngrijit sculptat.

Grupul statuar se află în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. I 7489/a.

4. Zeul Priapus

La începutul secolului trecut arheologul amator Lugosi Fodor András desenează statuia despre care afirmă că a văzut-o la Cluj în casa unui negustor (Krémér din strada Turzii, actuala stradă a Universității). E. Jakab (*op. cit.*, p. 228) susține că ea a fost descoperită în curtea parohială a Bisericii greco-catolice din strada Cărbunelui, fiind încă întreagă, în mîna dreaptă a ținut un vultur, în cea stîngă un obiect de forma unei securi. J. F. Neigebaur (*op. cit.*, p. 228, nr. 27) descrie statuia, dar nu vorbește de locul de descoperire. Mai tîrziu a ajuns în strada Farkas (Kogălniceanu de astăzi), unde a fost redescoperită cu ocazia construirii clădirii de la nr. 8.

Bibliografie: Á. Buday, *Szórványos rómaiakori emlékek Erdélyből*, Dolg, VII, 1, 1916, p. 67—68, fig. 14; C. Pop, *Precizări în legătură cu cîteva piese sculpturale antice din Muzeul de Istorie Cluj*, ActaMN, IV, 1967, p. 491, nr. 3, fig. 3, 4, 5.

Dimensiuni: înălțimea de la genunchi pînă la gît 1,16 m, lățimea 0,68 m; dimensiuni originare: înălțimea 1,92 m, lățimea 1,09 m. Înălțimea capului (expus separat) 0,39 m. Este confecționată din piatră de calcar.

Pe cap, acoperit cu părul tratat în bucle, se află urmele unui vas. Ochii sînt bine reprezentați, se văd sprîncenele și pleoapele. Nasul este deteriorat, mustața și barba sînt ondulate. Corpul este îmbrăcat într-o mantie bogată, prinsă pe umărul drept cu o fibulă. Mîinile, deteriorate, țin un paner cu fructe, iar pe brațe cade, în falduri, mantaua. De la talie în jos personajul este gol, fiind înfățișat organul genital, dezgolit. Picioarul drept este deteriorat, de la genunchi în jos, iar stîngul de la genunchi în sus. În dreapta se vede un mînunchi de fulgere care are un centru cilindric, la capete niște ondulații sus și jos și niște linii incizate. De o parte și de alta sînt reprezentate cîte două săgeți, simbolurile fulgerului (în total patru, două cu vîrfurile în sus, două cu vîrfurile în jos; fig. 3).

Se pare că Priapus este înfățișat în ipostaza lui *Priapus Pantheus*, purtînd atributele lui Iupiter: jerba de fulgere și vulturul (care astăzi nu se mai văd) și cele ale lui Priapus: organul genital dezgolit și fructele din poala zeului.

Se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. II 1772.

5. Statuie fragmentară reprezentînd pe Hercules

Statuia a fost descoperită în Piața Libertății în fața statuii lui Matei Corvin, pe locul actualelor peluze de flori.

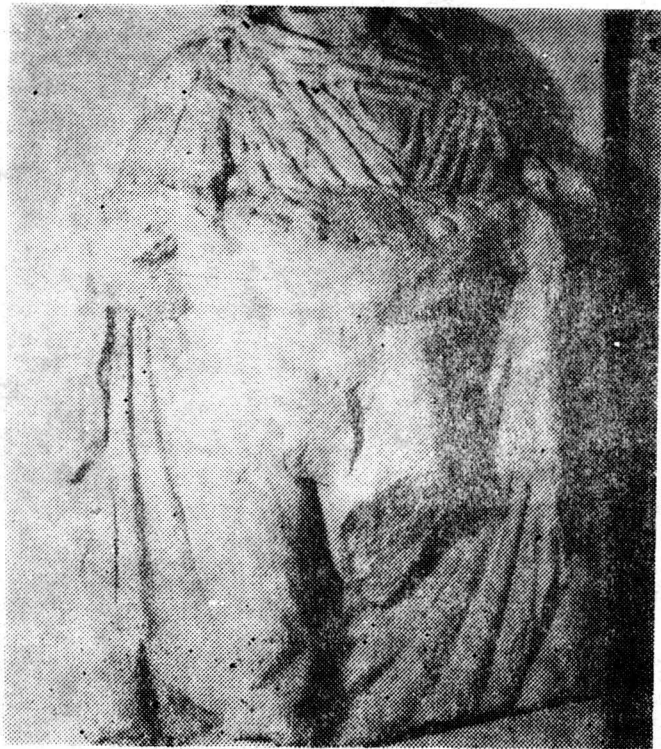

Fig. 3. Priap Pantheus.

Bibliografie: C. Pop, *Monumente sculpturale...*, ActaMN, V, 1968, p. 485, nr. 8, fig. 10.

Dimensiuni: înălțimea 0,25 m, lățimea 0,25 m, grosimea 0,12 m. Statuia este confectionată din piatră de calcar. Starea de conservare este slabă, lipsesc capul și picioarele.

Eroul Hercules se sprijină, sub brațul stâng, de măciuca noduroasă, acoperită lateral de blana leului. Brațul drept îl ține în poziție de odihnă și este dus la spate, iar în pumn ține un obiect rotund de forma unui măr. Are o execuție foarte bună cu gust artistic și cu cunoașterea potrivită a corpului uman (fig. 4).

Se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. V 30702.

6. Capul Dianei

Descoperit, în toamna anului 1961, în strada General Drăgălina, între blocurile 4 și 6.

Bibliografie: M. Bărbulescu, *Două reprezentări inedite ale Dianei*, Studia, 1971, Ser. IV, fasc. 1, *Historia*, p. 17—21, fig. 3.

Dimensiuni: $0,37 \times 0,5 \times 0,10$ m, înălțimea originală 0,50—0,52 m.

Piesa, din marmură albă, reprezintă o femeie. Corpul, gâtul, antebrațul și cotul stâng, cea mai mare parte din brațul drept, presum și

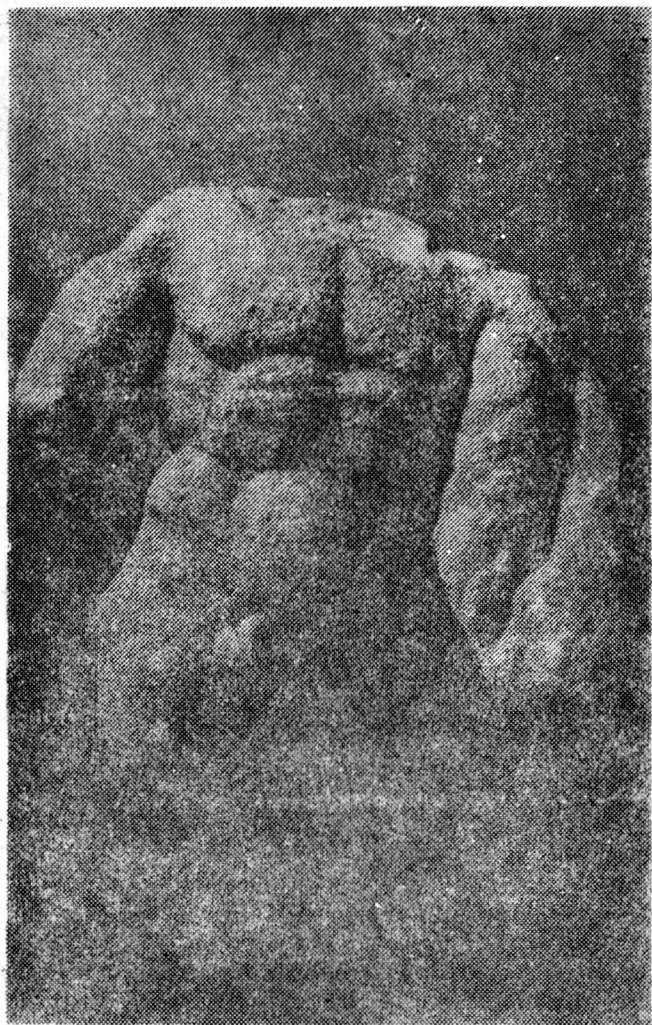

Fig. 4. Statuie înfățișînd pe Hercules.

gambele sînt sparte din antichitate. În brațul stîng, în partea superioară a trunchiului și în lungul unui obiect cilindric (piciorul făcliei? sulită?) din stînga corpului, se observă orificii rotunde, cu diametrul 0,09 m și de o lungime de circa 0,35 m. Acestea au servit fie la făurirea statuetei din mai multe bucăți, fie la reparații ulterioare.

Corpul este bine proporționat, sîni sînt puțin reliefați, picioarele stăteau încrucișate, mîna dreaptă pe șold, iar cea stîngă, cu antebratul ridicat, ținea, o sulită sau o făclie înaltă. Diana este îmbrăcată într-un chiton scurt pînă la genunchi, acoperit de un himation, pînă la șolduri, legat sub sîni. Peste acestea cade în spate o mantie cu ceva mai lungă decît chitonul, cu capetele aduse peste umeri și prinse deasupra brațului

cu o fibulă rotundă. Toată îmbrăcămintea are falduri. Corpul se sprijină ușor cu partea stângă de un fel de buturugă înaltă, care susține și făclia. Piesa, un import, reprezintă pe Diana într-un tip mai rar întâlnit. În Dacia este singura reprezentare de acest tip.

Se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, fără nr. inventar.

II. STATUI ÎNFAȚIȘIND ZEITĂȚI SEMNALATE ÎN LITERATURA DE SPECIALITATE, DAR CU LOCUL DE PASTRARE NECUNOSCUT

7. Zeul Pan

În Piața Libertății, nu departe de Catedrala Sf. Mihail, s-a descoperit o statuie a lui Pan, confecționată din marmură.

Bibliografie: E. Jakab, *op. cit.*, p. 128—129.

Dimensiunile după Jakab: lungimea 1,50 de picioare, lățimea 1 picior.

Statuia (sau relieful?) înfățișează zeitatea cu frunte înaltă, având coarne de țap pe cap, dintre care unul s-a distrus cu ocazia scoaterii piesei din pământ. Are un corp solid, piept lat și cărnos, corpul fiind acoperit cu păr de la coapse în jos. Picioarele se termină în copite de capră. În mîna dreaptă ține un bici și se reazămă de un trunchi de copac. În mîna stîngă prinde un *pedum*; lîngă cap, spre dreapta, are un nai.

8. Statuie reprezentînd pe zeul Pan

A fost descoperită în fosta grădină a lui Haller (între Spitalul clinic de copii de pe strada Moșilor și strada Coșbuc).

Bibliografie: E. Jakab, *op. cit.*, p. 129; C. Pop, *Din nou despre reprezentările dionysiace în Dacia*, *ActaMN*, X, 1973, p. 595, nr. 2.

Dimensiunile după Jakab: înălțimea 1,5 picioare, lățimea 1 picior.

Pan are o înfățișare virilă, cu coarne și picioare păroase, terminate în copite de țap. Zeul se reazămă pe un copac, în mîna stîngă ține un *pedum*, iar în dreapta un cosor (bici). În dreapta capului se vede un *syrix*. Execuția sculpturii este rudimentară.

9. Fragment statuar al lui Silvanus pater

În registrul Muzeului de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. I 1714, este semnalat un fragment statuar al lui *Silvanus pater*, care a fost descoperit în strada Farkas (Kogălniceanu), nr. 8. Nu putem da dimensiunile și descrierea statuii din cauza lipsei altor informații.

III. STATUI FUNERARE ȘI PORTRETE

10. Fragment statuar

Descoperit la intersecția străzilor Gheorgheni și Amurgului, în zona cimitirului roman.

Bibliografie: C. Pop, *Monumente sculpturale...*, *ActaMN*, V, 1968, p. 482, nr. 4, fig. 6.

Dimensiuni: înălțimea 0,60 m, lățimea maximă 0,40 m, lățimea la umeri 0,19 m, grosimea 0,16 m. Confectionat din piatră de calcar gălbui.

Starca de păstrare fiind slabă, deteriorată, nu are cap și în parte lipsesc și picioarele. La descoperire a fost rupt în trei bucăți, acum este restaurat.

Statuia reprezintă un bărbat tânăr, nud care ține în mâna stângă niște fructe (trei mere), degetele sînt bine conturate. Piciorul drept se păstrează pînă la genunchi, iar cel stîng pînă la laba piciorului. În jurul încheieturii mîinii se observă restul unui veșmînt. Centrul de greutate al trupului este plasat pe piciorul stîng. Piciorul drept este puțin îndoit și adus în față. Execuția piesei este rudimentară.

Se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. IN. 40.

11. Cap de statuie funerară

Monumentul a fost descoperit pe locul Institutului pedagogic din Cluj-Napoca (fosta Casă a învățătorului), deci în apropierea cimitirului roman.

Bibliografie: Á. Buday, *Rómaikori kőemlékeinkből*, Dolg., VII, 2, 1916, p. 89—90, fig. 14 a/b.

Dimensiuni: înălțimea 0,26 m. Confectionat din gresie brună.

Cap de femeie — portret cu partea anterioară înfășurată de o manta. Părul este despărțit la mijloc în două, căzînd în bucle și acoperind complet urechile. Fruntea este înaltă, descoperită, ochii, mai mult rotunzi, sînt deschiși. Gura este aproape complet închisă. Nasul este drept.

Este vorba de o statuie funerară, aparținînd așa-numitului tip Euridice; soția lui Orpheus. Euridice, după ce s-a întors din mormînt, a devenit o figură frecvent înfățișată pe monumente funerare; reprezentarea este redată în spiritul epocii, adică cu accentuarea unor trăsături personale ale defunctei.

Á. Buday este de părere că figura a fost așezată într-o nișă. Piesa prezintă urme de arsură.

Se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. I. 2154.

12. Statuie feminină acefală

A fost descoperită în strada General Neculcea (astăzi Émile Zola) nr. 4, cu ocazia construirii clădirii Telefoanelor.

Bibliografie: C. Pop, *Monumente sculpturale...*, ActaMN, V, 1968, p. 484, fig. 7.

Dimensiuni: înălțimea 1,17—1,20 m, lățimea 0,45—0,46 m. Soclul: înalt de 0,10 m, lat de 0,35 m, lung de 0,40 m. Este confectionată din piatră de calcar, de culoare gălbuie. Starea de păstrare este slabă, piesa prezintă urme accentuate de eroziune. La descoperire a fost fracturată în două, în prezent este restaurată.

Fig. 5. Statuie feminină acefală.

Monumentul reprezintă o femeie îmbrăcată într-o *palla* lungă (fig. 5), care acoperă întregul trup de la gît pînă la pămînt, fiind tratată cu falduri bogate, executate cu mult gust artistic. Peste umeri poartă o *chlamidă* ce îi acoperă bustul, fiind apoi petrecută în față peste mijloc, marginile ei atîrnînd peste mîna stîngă a personajului. Pe sub bust este legată cu o panglică. Se văd vîrfurile picioarelor care ies de sub haină. Execuția artistică a piesei poate fi considerată foarte bună, reflectînd pregătirea înaltă a meșterilor din Napoca.

Se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. IN. 1354 a/b.

13. Cap feminin

A fost descoperit pe strada Émile Zola, în zona Bisericii franciscanilor.

Bibliografie: C. Pop, *Monumentele sculpturale romane din Transilvania*, *Apulum*, IX, 1971, p. 565, nr. 18, fig. 8/1.

Dimensiuni: înălțimea 0,168 m, lățimea 0,12 m, înălțimea feței 0,116 m.

Piesa reprezintă capul unei femei tinere (fig. 6) și aparține unei statui, astăzi dispărută. Fruntea este înaltă, obrazul oval, cărnos, ochii ușor alungiți cu pleoapele, pupilele și sprâncenele bine marcate. Bărbia este mică și gingașă. A suferit deteriorări la nas, gură și în partea stângă

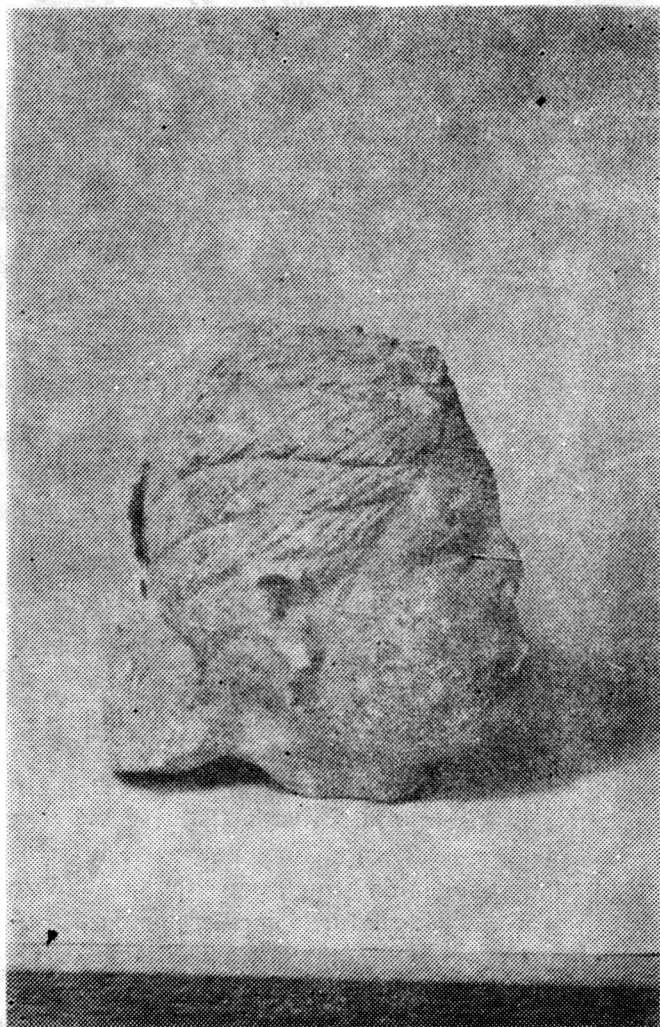

Fig. 6. Cap statuar feminin (str. Émile Zola).

a obrazului. În urechile descoperite poartă cercei lungi. Părul este pieptănat într-o mulțime de bucle orizontale, paralele între ele, care apoi sînt prinse la ceafă într-un coc oval, de sub care părul cade liber sub formă de coadă. De-a lungul creștetului capului se află o diademă ar-cuită, compusă din pandantive patrulete. Pandantivele (dintre care s-au păstrat doar trei) se termină într-o bijuterie triumfiulară.

C. Pop, pe baza coafurii, datează piesa pe la începutul secolului al treilea e.n., din perioada dinastiei Severilor, deoarece ea reprezintă, cu mici deosebiri, frizura numită „*coiffure nattée à chignon*“ purtată de femeile de la curtea împăraților.

Execuția piesei este deosebit de îngrijită și de o artă superioară.

Monumentul se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. I 7487

14. *Cap dublu*

Locul de descoperire este dat ca fiind necunoscut, dar E. Jakab (*op. cit.*, p. 128—129) relatează că „nu departe de biserica din piață (Catedrala Sf. Mihail, Piața Libertății) s-au găsit două capete de piatră rupte“.

Bibliografie: inedit.

Dimensiuni: înălțimea 0,20 m, lungimea 0,20 m, grosimea 0,16 m. Confectionat din piatră de calcar. Starea de păstrare este relativ bună.

Monumentul reprezintă două capete sculptate dintr-un singur bloc de piatră (fig. 7). Cel din stînga reprezintă un cap de femeie (fig. 7a), acoperit cu un văl, părul fiind pieptănat spre spate, cu cărare la mijloc. Se văd sprîncenele; ochii și nasul sînt deteriorați. Partea din dreapta reprezintă un cap de bărbat, (fig. 7 b), cu ochii bine conturați și cu părul pieptănat în față; are o mustață stufoasă și barbă.

Piesa este în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. V. 31807.

IV. STATUI SEMNALATE ÎN LITERATURA DE SPECIALITATE, DAR CU LOCUL DE PĂSTRARE NECUNOSCUȚ

15. *Capete cu coifuri*

E. Jakab (*op. cit.*, p. 122) amintește că „în apropierea bisericii din piața mare (Piața Libertății), au fost găsite cinci capete colosale cu coifuri“. Cf. J. F. Neigebaur, *op. cit.*, p. 22, nr. 32.

16. *Cap antropomorf*

E. Jakab afirmă că „lîngă biserica din piață (Piața Libertății) s-a descoperit un cap de marmură“. Cf. J. F. Neigebaur, *op. cit.*, p. 228, nr. 31.

17. *Statuetă*

În registrul Muzeului de istorie din Cluj-Napoca, sub inventar nr. I. 28, figurează o statueta, confectionată din gresie.

Fig. 7. Cap dublu — hermă.

18. Cap de statuie

În registrul Muzeului de istorie din Cluj-Napoca, sub inventar nr. I. 656, este amintit un cap de statuie.

19. Trunchi de statuie

În registrul Muzeului de istorie din Cluj-Napoca, sub inventar nr. I. 659, figurează un trunchi de statuie.

Fig. 7 a. Cap dublu (figura feminină).

20. Altar cu Silenus

Altar din piatră de calcar, descoperit, în anul 1842, cu ocazia săpării unei fundații la fosta casă Tauffer din cartierul Óvár, al orașului Cluj-Napoca.

Bibliografie: E. Jakab, *op. cit.*, p. 122; C. Pop, *Din nou despre reprezentările dionysiace din Dacia*, *ActaMN*, X, 1973, p. 595.

Altarul reprezintă un personaj masculin, bărbos, șezând și ținând în mîna stîngă o cupă. În mijlocul scenei se găsește un copil, probabil, înfățișînd pe Dionysos cu un ciorchine de strugure, iar alături o femeie cu un vâl pe cap. C. Pop crede că este vorba de o bacantă, care participă la un *thyasos*.

Fig. 7 b. Cap dublu (figura masculină).

V. RELIEFURI ÎNFĂȚIȘIND ZEITĂȚI GRECO-ROMANE

21. Relief înfățișînd pe zeul Silvanus

Relief lacunar, găsit în curtea fostului Liceu Marianum (astăzi Facultatea de filologie din strada Horea 31).

Bibliografie: Á. Buday, *Szórványos római kori emlékek Erdélyből, Dolg*, VII, 1, 1916, p. 71—72, fig. 16.

Dimensiuni: înălțimea actuală 0,30 m, lățimea 0,26 m, grosimea 0,65 m. Confectionat din gresie. Din partea inferioară lipsesc cîțiva centimetri.

Fig. 8. Relief cu zeul Silvanus.

Relieful reprezintă pe zeul Silvanus (fig. 8), stînd între pomi, îmbrăcat în mod obișnuit, avînd pe umărul drept o piele de animal, capul zoomorf fiind aruncat peste brațul stîng. Ornamentul de pe cap pare să fie o căciulă frigiană, dar în realitate sînt flori de brazi, în forme de ciucuri. Atributele zeului sînt: cosorul în mîna dreaptă, bățul de păstor (*pedum*) din mîna stîngă, ținîndu-l așa cum soldații obișnuiau să prindă lancea nefolosită. Spre dreapta este înfățișat un ciîne, animal asociat firesc al păstorilor. Relieful reprezintă zeul protector al pădurilor, *Silvanus silvestris*, cu unele trăsături ale divinității italice, influențat mai puțin de modul de reprezentare artistică elenistică.

Se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. II. 9049.

VI. RELIEFURI FUNERARE

22. *Perete de aedicula*

În literatura specială mai recentă locul de descoperire al piesei este dat „spatele căminului studentesc” (fosta Casă a învățătorului din Piața Ștefan cel Mare). În bibliografia veche locul este mai exact stabilit. Astfel, J. F. Neigebaur afirmă că a fost găsit spre est de cazarma din Cluj, iar E. Jakab spune că a fost aflat la Kövespad, adică cartierul Pietroasa, deci, mai la răsărit de locul indicat în literatura de specialitate.

Bibliografie: J. F. Neigebaur, *op. cit.*, p. 227, nr. 22; E. Jakab, *op. cit.*, p. 126; R. Münsterberg—J. Oehler, *Antike Denkmäler in Siebenbürgen*, JÖAI, V, 1902, Bbl., p. 96—97, fig. 20; Gr. Florescu, *I monumenti funerari della „Dacia Superior”*, EDR, IV, 1930, p. 82, fig. 5; S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 324—325, fig. 421; A. Bodor, *Un nou monument funerar de la Gilău înfățișând banchetul funebru*, OmD, 1960, p. 45—46, fig. 5; H. Daicoviciu, *RömRum*, 1960, G 135, p. 254—256, pl. 96; Oct. Floca—W. Wolski, *Aedicula funerară în Dacia romană*, BMI, XLII, nr. 3, 1973, p. 20, fig. 75, 75 a; L. Bianchi, *Rilievi funerari in Bancheto della Dacia*, *Apulum*, XIII, 1975, p. 154—161, fig. 3; A. Bodor, *Contribuții la istoria orașului Napoca și a monumentelor sale sculpturale în piatră (I)*, *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 194, fig. 1.

Dimensiuni: înălțimea 1,29 m, lățimea 0,58 m, grosimea 0,13 m, înălțimea nișei 0,97 m, lățimea nișei 0,45 m. Confectionat din piatră de calcar. Starea de păstrare foarte bună.

Monumentul reprezintă peretele lateral drept al unei *aedicula*, avînd în stînga o bordură lată de 0,13 m. Nișa dreptunghiulară începe de la 0,29 m de la baza peretelui. Latura din față (cantul), într-un chenar profilat, este ornamentată cu vrej stilizat. În fundalul albiat (nișă) este sculptată o pereche tînără stînd în picioare. Femeia, în dreapta, are fața lată, părul este cu cărare la mijloc, strîns la ceafă. Ea poartă un *colobium*, tăiat drept la gît, legat sub bust cu o cingătoare. Sub acest veșmînt poartă o tunică, care ajunge pînă la pămînt. În mîna stîngă ține o *patra*, iar în dreapta o cupă. Pe braț îi atîrnă un șervet. Degetele de la mîini și picioare, ca și faldurile hainei, sînt artistic redată. În stînga, stă bărbatul prezentat puțin din profil, desculț, cu barbă scurtă și mustată, cu părul redat în șuvițe groase, ce cad pe frunte și pe ceafă. Este îmbrăcat în tunică scurtă pînă la genunchi. Talia este prinsă cu o cingătoare. În mîna dreaptă ține de toartă o cană, iar cu stînga un capăt al șervetului, aruncat pe umăr. Între cele două personaje se află un *parasolium* înalt, cu capac boltit. După cum se poate constata din urmele rămase, piesa a fost pictată cu miniu (fig. 9).

Monumentul se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. V. 31616.

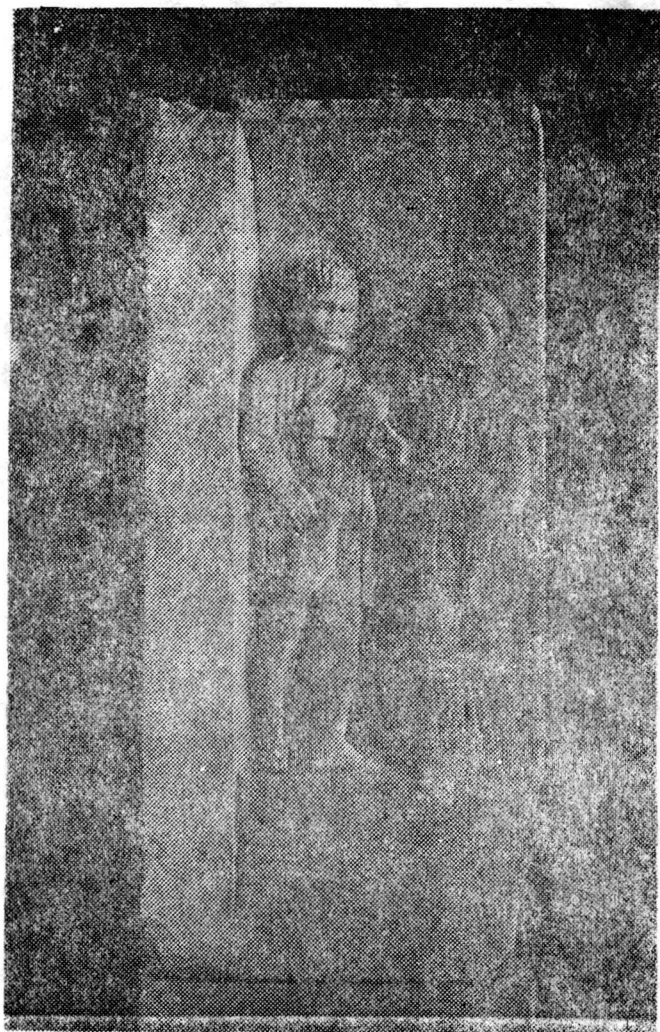

Fig. 9. Perete de ediculă reprezentînd o „tinăără pereche”.

23. *Perete de aedicula*

Descoperit în strada Muncitorilor, nr. 22.

Bibliografie: Em. Panaitescu, *Monumente inedite din Largiana*, ACMIT, III, p. 103—107, pl. III; A. Bodor, *op. cit.*, p. 44, fig. 4; Oct. Floca—W. Wolski, *op. cit.*, p. 22, nr. 61, fig. 76; A. Bodor, *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 194, fig. 2.

Dimensiuni: înălțimea 0,72 m, lățimea 0,53 m, grosimea 0,13 m. Confectionat din piatră de calcar. Starea de conservare este proastă, lipsește partea inferioară a monumentului.

Piesa reprezintă un perete lateral stîng de ediculă. Este înconjurată de o bordură — la dreapta de 0,11 m, la stînga de 0,2 m, iar în sus de

Fig. 10. Perete de ediculă (str. Muncitorilor).

0,5 m. lată. Într-un spațiu albiat este reprezentată familia defunctă, la stînga, bărbatul, tinăr, imberb, cu părul cirlionțat, pieptănat în față, fruntea îngustă, ochii, nasul și gura puțin șterse; este îmbrăcat într-o tunică și cu o mantie prinsă pe umărul drept cu o fibulă. În mîna stîngă, îndoită din cot, ține un obiect (piine împletită sau floare). Mîna dreaptă o ține cu palma întinsă la nivelul pieptului. Tunica este prinsă în talie cu o cingătoare lată. În dreapta, se găsește o femeie, probabil, soția cu părul lung și cu cărare la mijloc, fruntea îngustă, ochii șterși, nasul deteriorat și buze cărnoase. Este înveșmîntată într-o tunică, deasupra cu o *palla*, ce cade în falduri bogate. În mîna stîngă, îndoită de la cot și adusă în față, ține un porumbel, cu dreapta întinde păsării un măr (fig. 10).

Piesa se află în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. I.N. 13.

24. *Perete de aedicula*

Descoperit în curtea unei case din strada Mănăştur.

Bibliografie: C. Dalcoviciu, *Monumente inedite din Dacia*, AISC, I, 2, 1933, p. 60; Oct. Floca—W. Wolski, *op. cit.*, p. 22, nr. 62, fig. 77.

Dimensiuni: înălţimea 0,90 m, lăţimea 0,46 m, grosimea 0,9 m. Înălţimea registrului superior 0,51 m, înălţimea actuală a registrului inferior 0,34 m. Piesa este confecţionată din piatră de calcar cenuşiu. Starea de păstrare slabă, corodată, lipseşte o porţiune din partea anterioară.

Monumentul constituie peretele lateral drept al unei *aedicula*. Bordura profilată din partea stîngă are o lăţime de 0,13 m, grosimea chenarului în partea superioară este de 0,8 m, iar în partea laterală de 0,4 m. Bordura dintre cele două registre este lată de 0,6 m. În registrul superior, albiat, se află o femeie redată pînă la mijloc. Este îmbrăcată într-o tunică cu pliuri verticale pe piept. Deasupra are o *palla*. Mîna stîngă este acoperită complet de mantie, iar cu dreapta ţine un pliu al hainei. În registrul inferior, foarte erodat, se vede un personaj, în semiprofil, situat spre dreapta. În mîna dreaptă ţine un obiect neidentificabil.

Se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. IN. 33.

25. *Perete de aedicula*

A fost descoperit la capătul străzii Petőfi, în curtea casei de vis-à-vis cu Liceul Ady-Şincai.

Bibliografie: A. Bodor, *op. cit.*, p. 47, fig. 6; Oct. Floca—W. Wolski, *op. cit.*, p. 22, nr. 63, fig. 78.

Dimensiuni: înălţimea 0,79 m, lăţimea 0,52 m, grosimea 0,17 m. Starea de păstrare slabă, fiind doar un fragment (partea inferioară) din monument. Lucrare în relief, confecţionată din piatră de calcar.

Piesa reprezintă partea inferioară a unui perete lateral stîng. În dreapta, se vede o bordură lată de 0,16 m, lucrată cu lovituri mari de daltă. În spaţiul albiat se găseşte imaginea unei femei în picioare din care s-a păstrat numai partea inferioară a corpului, cu piciorul stîng redat în semiprofil, iar dreptul din faţă. Poartă tunică lungă pînă la glezne, cu falduri bogate şi adînci. În porţiunea dreaptă de sus se vede un fragment dintr-un obiect, probabil, un vas.

Se păstrează la Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. I 4502.

26. *Perete de aedicula*

A fost descoperit la capătul străzii Petőfi, în curtea casei din faţa Liceului Ady-Şincai.

Bibliografie: A. Bodor, *op. cit.*, p. 14, fig. 5; Oct. Floca—W. Wolski, *op. cit.*, p. 22, nr. 64, fig. 79.

Dimensiuni: înălţimea 0,79 m, lăţimea 0,52 m, grosimea 0,17 m. Confectionat din piatră de calcar. Se păstrează numai partea inferioară a lespedei.

Monumentul constituie peretele lateral stîng al unei *aedicula*. În dreapta, are o bordură, lată de 0,17 m, ușor profilată, cu orificiul de fixare deasupra. Lîngă bordură se vede spătarul unei *kathedra*, pe care stă o femeie privind în față. Părul, împărțit cu cărare la mijloc, formează două ondule pe frunte, fiind strîns la spate; în urechi poartă cercei-pandantivi globulari. Fața este erodată. Este îmbrăcată într-o tunică.

Piesa se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. I. 4503.

27. a—b. *Pereți de aediculae*

Două piese încastrate în zidul fostului conac de la Luncani și transportate, în 1966, la Muzeul de istorie din Turda. S-a presupus că ele au fost aduse la Luncani de la Turda. E. Jakab însă (*op. cit.*, p. 139) le amintește printre piesele descoperite la Cluj și apoi duse în grădina grofului J. Kemény din Luncani. Prin urmare, monumentele au o origine napocensă, din păcate, locul de descoperire exact al lor n-a fost cunoscut nici de E. Jakab.

Bibliografie: E. Jakab, *op. cit.*, p. 139; L. David-Țeposu, *RömRum*, p. 253, G 130; I. Mitrofan—L. Țeposu, *O ediculă funerară de la Potaissa, ActaMN*, VII, 1970, p. 531—536, fig. 1—2; M. Jude, *Aedicula de la Luncani, Apulum*, IX, 1971, p. 547—552, fig. 1—2; M. Jude—C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda, Cluj*, 1972, p. 11—12, pl. VII, 1—2; Oct. Floca—W. Wolski, *op. cit.*, p. 14, nr. 34, fig. 45—46; A. Bodor, *Contribuții la istoria orașului Napoca și a monumentelor sale sculpturale în piatră (I)*, *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 194—196, fig. 4.

Dimensiuni: peretele posterior: înălțimea 1,38 m, lățimea 0,60 m, grosimea 0,13 m; peretele lateral drept: înălțimea 1,38 m, lățimea 0,46 m, grosimea 0,13 m. Confecționate din piatră de calcar. Starea de conservare bună.

Pe peretele posterior este reprezentată scena banchetului funerar. În stînga, pe *kathedra*, cu spătar înalt, stă o femeie privind în față. Pe un pat (*kliné*), artistic sculptat, stau trei personaje, două femei și un bărbat (dreapta). În fața lor se găsește o masă încărcată cu alimente. Capetele personajelor sînt executate în altorelief, iar restul reprezentărilor în relief plat. Bărbatul are barba stufoasă, mustață și părul tuns scurt. Este îmbrăcat într-o tunică, iar deasupra o mantie. Tunica este tăiată drept la gît, formînd falduri pe piept. În mîna stîngă ține o cupă tronconică. Femeile sînt tratate în aceeași manieră, cu părul împărțit cu cărare la mijloc și strîns pe ceafă. Pe cap au o bonetă, în urechi poartă cercei-pandantivi globulari. Sînt îmbrăcate în tunici lungi, iar deasupra poartă *palla*. Mîinile stîngi nu se văd, fiind acoperite de faldurile mantiiilor. În cele drepte țin cîte un obiect simbolic: un măr și cîte un porumbel (femeile de lîngă bărbat). Scena este cuprinsă într-un spațiu ușor adîncit, marcat în partea superioară de un chenar, iar lateral de cîte o bordură îngustă (fig. 11).

b. Peretele lateral (neamintit în partea primă a articolului, vezi A. Bodor, *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986) are în stînga o margine de 0,15 m nelucrată. Suprafața peretelui este împărțită în două registre. În registrul superior se află bustul unei femei îmbrăcată la fel ca femeile

Fig. 11. Perete posterior de ediculă (Luncani).

Fig. 12. Perete lateral de ediculă (Luncani).

de pe peretele posterior. În mîna dreaptă ține un măr. În registrul inferior se vede un *camillus*, cu barbă și mustață, îmbrăcat în tunică scurtă, încinsă mai jos de mijloc. În mîna dreaptă ține un ulcior, iar cu stînga prinde un capăt al șervetului ce-i atîrnă de pe umăr (fig. 12).

Piese se păstrează în Muzeul de istorie din Turda, inventar nr. 2581 (peretele posterior), 2582 (peretele lateral).

28. Perete de aedicula

Locul de proveniență este necunoscut. Se presupune că a fost adus de la Potaissa la Muzeul de istorie din Cluj-Napoca. E. Jakab (*op. cit.*, p. 122) însă relatează că a fost găsit în anul 1847 „lîngă biserica din

piață" (Catedrala Sf. Mihail), cu ocazia săpării unui zid de piatră. Prin urmare locul de descoperire este Cluj-Napoca.

Bibliografie: Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 87, fig. 14; A. Bodor, *op. cit.*, p. 44, fig. 2; I. Mitrofan—L. Țeposu, *op. cit.*, 533—534; Oct. Floca—W. Wolski, *op. cit.*, p. 16, nr. 35, fig. 47; A. Bodor, *Acta MN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 194, fig. 3.

Dimensiuni: înălțimea 0,53 m, grosimea 0,12 m, grosimea 0,12 m. Confectionat din piatră de calcar. Starea de conservare bună.

Într-un fundal albiat este reprezentată scena banchetului funebru. Pe o *kliné* cu spetează arcuită, stă un bărbat cu barbă și mustață; părul tăiat scurt, este adus pe frunte; poartă o tunică și o mantie ce atârna de pe umărul stâng în falduri bogate. Cu mâna stângă ține o cupă, mâna dreaptă nu se vede. Pe o *kathedra*, din care se observă numai speteaza, stă o femeie cu părul împărțit cu cărare la mijloc și strâns la spate. În urechi are cercei-pandantivi globulari. Capul este acoperit de un văl ce cade pe umeri. Are față lată, rotundă, buze cărnoase, gîtul scurt și țeapăn. Este îmbrăcată într-o tunică și *palla* deasupra. Mîinile nu se văd. Între cele două personaje se află așezat, pe *kliné*, un băiat cu părul scurt, buclat, cu fața ovală, înveșmîntat în tunică și mantie, prinsă pe umărul drept cu o fibulă rotundă, formînd la gît un guler. În mâna dreaptă ține un ciorchine de strugure. Cealaltă mînă nu este vizibilă (fig. 13).

Se află în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, fără nr. inventar.

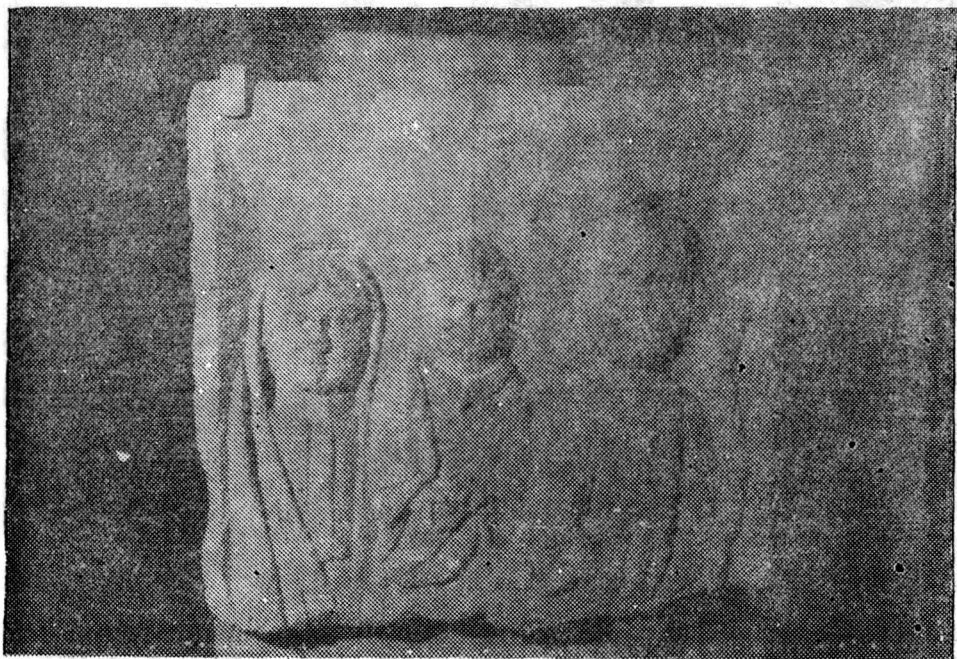

Fig. 13. Perete de ediculă (presupus inițial a fi de la Potaissa).

29. Perete de aedicula

Piesa a fost descoperită în strada Kogălniceanu, nr. 12, în anul 1974, cu ocazia construirii noii clădiri a Bibliotecii Academiei. Inițial, monumentul era peretele stîng al unei *aedicula*, apoi folosit pentru capac de sarcofag.

Bibliografie: I. Hica-Cimpeanu, *Cu privire la unele morminte romane tîrzii de la Napoca*, *ActaMN*, XIV, 1977, p. 230—231, fig. 6, 3 a.

Dimensiuni: lungimea 1,20 m, lățimea 0,62 m, grosimea 0,13 m. Confectionat din piatră de calcar poroasă. Starea de conservare este potrivită.

Piesa a fost decorată pe fața interioară cu două basoreliefuri, împărțindu-se în două registre. În registrul superior, mărginit de un chenar de 0,02 m, în partea stîngă, și de 0,23 m în partea dreaptă, este reprezentată o femeie, dar monumentul fiind rupt se vede numai partea inferioară a corpului. Ea este îmbrăcată cu o *palla* plisată, de sub care coboară, în falduri, o tunică lungă pînă la glezne. În stînga ei se vede piciorul arcuit al unei *mensa tripes*. În registrul inferior este reprezentat un bărbat cu capul spre stînga, ochii, gura, nasul fiind șterse, iar părul este scurt. Pe creștet are cușmă frigiană. Mîna dreaptă, îndoită de la cot în sus, o folosește pentru a-și sprijini capul. În mîna stîngă are un baston. Este îmbrăcat în tunică scurtă, cu mîneci lungi, strînse pe șold, de sub care se vede cămașa, în falduri. Relieful reprezintă pe zeul Attis, în poziția sa specifică.

Se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. 24130 b.

30. Monument funerar (perete de aedicula)

Monumentul a fost găsit la Cluj-Napoca, dar locul de descoperire nu este indicat.

Bibliografie: Á. Buday, *Római kori kőemlékeinkből*, *Dolg*, VII, 2, 1916, p. 87—89, fig. 13.

Dimensiuni: înălțimea 1,88 m (nișa 1,57 m), lățimea 0,79 m, grosimea 0,30 m. Este confectionat din gresie. Monumentul a fost rupt în două. O latură, pe care se află pilastrul, a fost deteriorată și este probabil ca din partea inferioară a monumentului să lipsească cîțiva centimetri.

Într-o nișă este înfățișată o figură de bărbat stînd pe un suport. Este îmbrăcat cu un singur vâl, prins pe umăr cu o fibulă în formă de buton. Este vorba de un soldat, fapt dovedit și de sabia scurtă, ținută în partea de jos cu mîna stîngă, iar în cea de sus cu mîna dreaptă. Sabia prinde și vâlul aruncat peste spate. Pe cap are un păr bogat aranjat în formă de perucă. Peste nișa, încheiată în formă de boltă, în cele două colțuri, se află ornamente florale de acant. Pe partea dreaptă nișa este încadrată de un pilastru lat, decorat cu frunze de stejar, legat apoi cu benzi late. Pe partea cealaltă a nișei bordura este formată doar de o margine îngustă. Vâlul nu acoperă organele genitale ale personajului și datorită acestui fapt unii cercetători cred că este vorba de un monument creștin. Reprezentări similare au fost descoperite în Germania Inferior

și Superior (vezi, Hans Lehner, *Das Provinzialmuseum in Bonn*, Heft II, 1905, pl. III, 1, pl. V, 1—4).

Cîțiva istorici, printre ei și V. Vătășianu, sînt de părere că sînt două monumente diferite, astfel că partea superioară ar fi mai tîrzie, din evul mediu creștin. Dar tocmai coafura celui reprezentat, ornamentele din colțurile de sus ale scenei și de pe pilastrul lateral pledează pentru originea antică a monumentului.

Se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, fără nr. inventar.

31. Stelă funerară fragmentară

Descoperită pe strada Pavlov.

Bibliografie: A. Schober, *Római sírkövek Dáciából*, Dolg, II, 1911, nr. 2, p. 282, fig. 9; Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 99, fig. 33; H. Daicoviciu, *RömRum*, p. 264, G 174.

Dimensiuni: înălțimea 0,77 m, lățimea 0,71 m, cu diametrul medalionului 0,22 m. Confectionată din piatră de calcar. Starea de păstrare este bună, deși, inițial, a fost o stelă funerară din care s-au rupt cele două capete și s-a păstrat doar medalionul, așezat într-un bloc de piatră patulater.

În blocul de piatră a fost gravată o nișă rotundă, înconjurată de o coroană de frunze, legată în patru locuri diagonale cu cîte o *taenia*. Cele patru unghiuri astfel formate sînt umplute cu palmete stilizate. În nișă se află o pereche cu copilul. Bărbatul, așezat în partea dreaptă, este îmbrăcat în tunică, deasupra ei poartă o mantie prinsă într-un nod pe umărul drept. Soția are o tunică și o *palla*, tratate cu falduri bogate. De sub mantie își întinde mina dreaptă. Între ei se află copilul, îmbrăcat în tunică și mantie.

Coroana de frunze este o variantă a distincțiilor militare (*donum militare*), care a fost des acordată soldaților din provinciile dunărene. Cu timpul însă și-a pierdut sensul ei original și a devenit un motiv ornamental pe monumentele funerare.

Se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. II.563.

32. Fragment de stelă funerară

A fost descoperit pe bulevardul Lenin, nr. 6, cu ocazia săpării unei fundații de imobil.

Bibliografie: N. Vlassa, *Cercetări arheologice în regiunea Mureș Autonomă Maghiară și Cluj*, *ActaMN*, II, 1965, p. 36, nota 63; C. Pop, *Monumente sculpturale romane din Napoca*, *ActaMN*, 1968, p. 484—485, fig. 9.

Dimensiuni: înălțimea 0,84 m, lățimea 0,92 m, grosimea 0,16 m. Confectionat din piatră de calcar. Se păstrează doar partea superioară, ornamentată.

În registrul superior, înconjurat de un chenar, lat de 0,30 m, la mijloc se află o cunună de lauri, circulară, ținută în ambele părți de cîte un *genius* funerar în zbor, plasați simetric, în stînga și în dreapta, cu fața spre prîvitor, înveșmîntați în haine lungi și strînse peste mijloc. Coroana are o rozetă centrală, prinsă de o *taenia*, trecută în jurul orna-

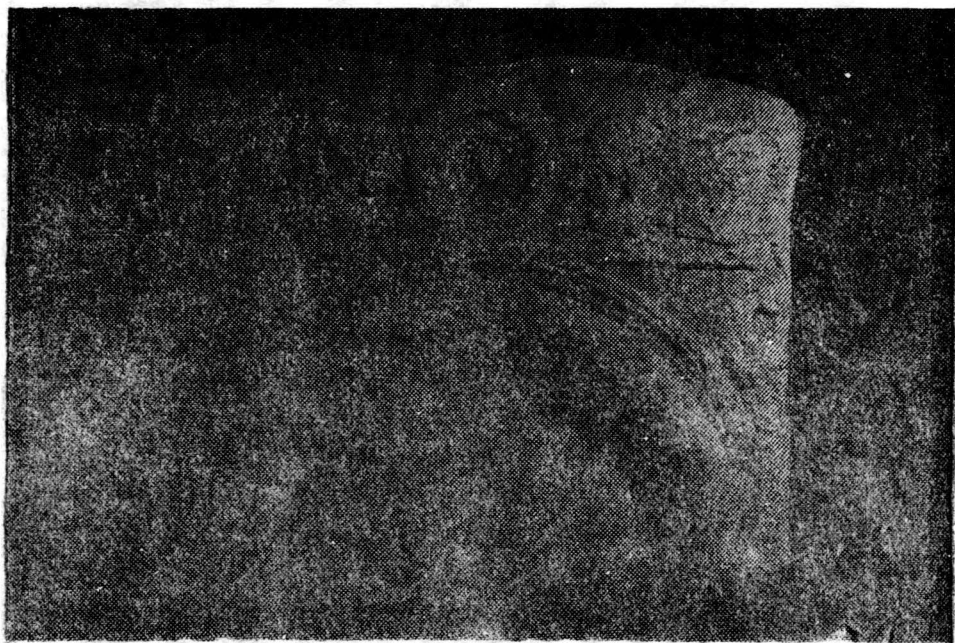

Fig. 14. Fragment de stelă funerară (b-dul Lenin).

mentului vegetal de șase ori. În celelalte mîini geniile țin în sus, spre spate, cite o coroană mai mică. Jos, în fața lor, se află culcați cite un leu funerar cu limba scoasă. Cel din dreapta este deteriorat și în parte acoperit de haina geniului.

În registrul inferior, într-o nișă, înconjurată de o coroană de frunze de lauri și de un chenar rotund, formînd un medalion, se află un grup familial. În partea stîngă a medalionului este înfățișat un bărbat îmbrăcat într-un *sagum*, fața este ștearsă, poartă barbă, iar părul îl are pieptănat în față. În dreapta, se află o femeie cu fața complet distrusă, cu *tunica* și *palla*. Între ei se vede capul unui copil, cu părul lung, pieptănat în față. În triunghiul format de chenarul exterior al piesei și de cel al registrului superior, precum și al medalionului, se află încadrat cite un delfin cu coada în sus (fig. 14).

Se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. IN. 7697.

33. Stelă funerară fragmentară

Un fragment din partea superioară a unei stele funerare este cunoscut din Cluj-Napoca, dar locul exact al descoperirii nu este identificat.

Bibliografie: Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 102, nr. 44, fig. 38.

Dimensiuni: lungimea 0,17 m, lățimea 0,61 m, grosimea 0,40 m. Confectionată din piatră de calcar. Starea de conservare a fragmentului este bună.

S-a păstrat numai partea superioară a stelei. Un medalion este înconjurat de o coroană, care pătrunde în cîmpul inscripției. Deasupra co-

roanei se ridică un fronton triunghiular. În colțurile formate de coroană și fronton sînt reprezentate două păsări, probabil, doi păuni. În mijlocul triunghiului se află un cap sumar tratat sau o meduză stilizată, iar pe ambele laturi sînt înfățișați doi șerpi uriași. Pe cele două laturi ale frontonului sînt două acrotere, dintre care s-a păstrat doar una.

Fragmentul se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, fără nr. inventar.

34. *Leu funerar*

Descoperit la intersecția străzilor Gheorgheni și Amurgului, împreună cu un altar funerar (păstrat în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. IN. 39) și un fragment statuar prezentat în lucrare la nr. 10.

Bibliografie: C. Pop, *Monumente sculpturale romane din Napoca*, *ActaMN*, V, 1968, p. 482, nr. 3, fig. 5; H. Daicoviciu, *RömRum*, p. 258, G 153.

Dimensiuni: înălțimea 1,15 m, lățimea 1,47 m, grosimea 0,22 m. Confectionat din piatră de calcar gălbuie. Monumentul a fost rupt în două, în prezent este restaurat.

Pe un postament oblic, înalt de 0,10 m, se află animalul culcat pe pîntece și situat spre dreapta, avînd gura larg deschisă; sub laba dreaptă anterioară se găsește capul unui bovideu, îndreptat în sus, simbolizînd jertfa adusă zeului morții. Limba leului păstrează urme de miniu. Execuția sculpturală a piesei trădează îndemînarea meșterului (fig. 15).

Se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. IN. 1300.

Fig. 15. Leu funerar.

35. Postament funerar

Piesa a fost descoperită în curtea fostei Fabrici de sirmă din strada Petőfi, nr. 30, în anul 1927, ca parte a unui sarcofag de piatră. Sarcofagul se compunea din două monumente romane: un *cippus* transformat în cutie de sarcofag și completat la un capăt cu un acoperiș de *aedicula* și două baze sau postamente, folosite drept capac de sarcofag (dintre acestea unul, cel neornamentat, s-a pierdut).

Bibliografie: C. Daicoviciu, *Cronica arheologică și epigrafică a Transilvaniei (1919—1929)*, ACMIT, 1929, p. 311; C. Daicoviciu, *Există monumente creștine în Dacia Traiană din sec. II—III?*, AISC, II, 1933—1935, p. 198—200, fig. 3, p. 204—206, I. Hica-Cimpeanu, *Cu privire la unele morminte romane târzii de la Napoca*, ActaMN, XIV, 1977, p. 226, nr. 3, fig. 4,1/a—1/c.

Dimensiuni: lungimea 0,90 m, lățimea 0,86 m, grosimea 0,25 m. Confectionat din piatră calcaroasă. Starea de conservare bună.

Postamentul este ornamentat pe trei laturi înguste cu basoreliefuri. Latura centrală este decorată cu doi hipocampi, așezați față în față. Latura din față înfățișează un *kantharos*, din care se desprind vrejuri de viță de vie; sub acestea sînt reprezentări doi păuni față în față, dintre care cel din dreapta este mult deteriorat (îi s-a păstrat numai partea anterioară a corpului). Latura stîngă este decorată cu o scenă de vînătoare: doi ogari hăituesc un iepure. Este o compoziție asimetrică și se remarcă prin redarea corespunzătoare a mișcării.

Monumentul se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. IN. 3.

36. Capac de sarcofag

Descoperit în strada Petőfi, la nr. 42. După opinia cercetătoarei I. Hica-Cimpeanu, capacul aparține unui sarcofag, descoperit la o distanță de 10 m. Este probabil că piesa constituia inițial partea unui monument funerar, eventual a unei *aedicula* și a fost folosită ulterior drept capac de sarcofag.

Bibliografie: N. D. Covaciu, *Descoperiri arheologice în Cluj*, ACMIT, 1926—1928, p. 218—223; I. Hica-Cimpeanu, *op. cit.*, ActaMN, XIV, 1977, p. 228—230, fig. 5/1—1/a.

Dimensiuni: lungimea 0,93 m, lățimea 0,41 m, grosimea (medie) 0,16 m. Confectionat din piatră de calcar. Starea de conservare bună.

Monumentul, ornamentat cu un basorelief, înfățișează o scenă de vînătoare. În stînga, se reliefează un ciine bine conturat. Picioarele din spate sînt întinse, se văd clar labele, corpul, coada în sus, curbată. Capul este îndreptat înainte, în gura deschisă se observă dinții foarte puternici. Limba este scoasă. Labele din față sînt ridicate parcă ar face un salt. Are la gît zgardă. Mai sus, în mișcare de la dreapta la stînga, este înfățișat, într-o prezentare similară, un alt ciine, iar în mijloc cu o mișcare tot de la dreapta la stînga animalul urmărit, o vulpe (un iepure?). Urechile îi sînt lungi, ochiul bine conturat, botul scurt, rotunjit (fig. 16).

Se păstrează în Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, inventar nr. IN. 47.

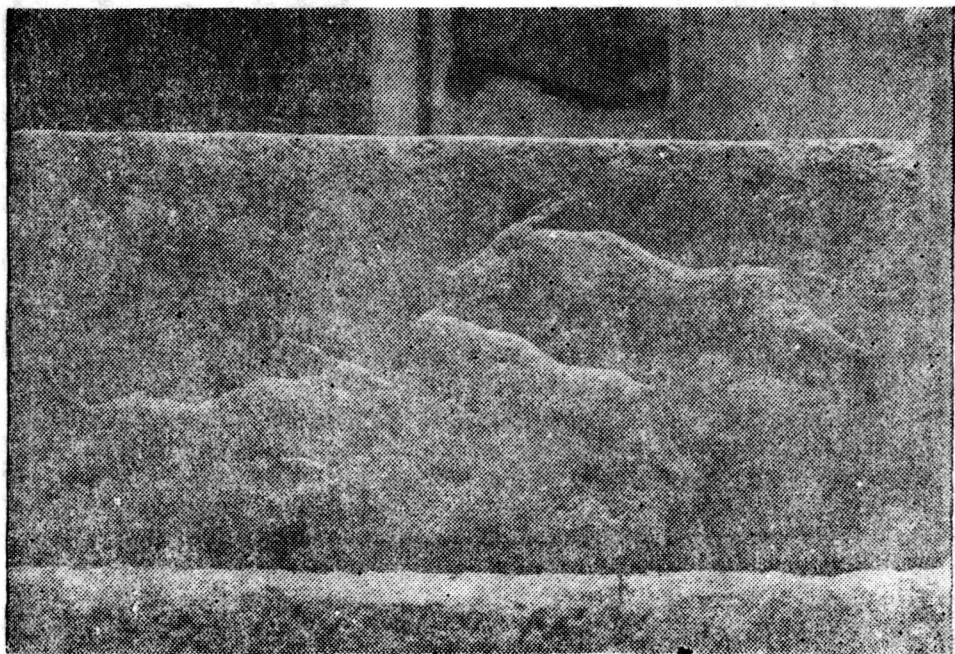

Fig. 16. Capac de sarcofag.

VII. RELIEFURI FUNERARE SEMNALATE IN LITERATURA DE SPECIALITATE, DAR CU LOCUL DE PASTRARE NECUNOSCU

37. Relief funerar

E. Jakab (*op. cit.*, p. 125) afirmă că la Colegiul iezuiților (strada 30 Decembrie, actualul Muzeu Etnografic al Transilvaniei), în 1845—1846, cu ocazia unor săpături, s-a găsit un relief de marmură, în registrul superior reprezentând o pasăre asemănătoare unui vultur, iar în partea dreaptă o femeie cu coafură bogată și ondulată. Cf. J. F. Neigebaur, *op. cit.*, p. 217, nr. 2021.

38. Relief reprezentând o figură de femeie

În jurul anului 1860, în cartierul numit Pietroasa (Kövespad) a fost găsit un relief reprezentând o femeie, care avea în mina dreaptă un *simpulum* (polonic), iar în stînga o cupă. Monumentul a fost încastrat în zidul casei lui Pákei, din strada Horea (E. Jakab, *op. cit.*, p. 127; cf. J. F. Neigebaur, *op. cit.*, p. 227, nr. 23).

39. Relief reprezentînd trei personaje

În cartierul Pietroasa (Kövespad) a ieșit la iveală un relief înfățișînd trei personaje, unul, culcat pe un scaun (*kliné*), cu spetează ține în

mîna stîngă o cupă, cel din mijloc prinde în ambele mîini cîte un obiect rotund, pe degetul mic avînd un inel, al treilea, fiind şters, este aproape ilizibil (E. Jakab, *op. cit.*, p. 127; cf. J. F. Neigebaur, *op. cit.*, p. 227, nr. 24).

40. Relief înfăţişînd un personaj

În Pietroasa (Kövespad) a fost descoperit un relief reprezentînd o persoană în haină lungă, stînd înaintea unui „castron“ cu trei picioare (probabil, este vorba de o masă — *mensa tripes* — cu trei picioare). Piesa a fost încastrată în zidul casei lui Pákei (E. Jakab, *op. cit.*, p. 227; cf. J. F. Neigebaur, *op. cit.*, p. 227, nr. 25).

A. BODOR

CONTRIBUTIONS A L'HISTOIRE DE LA CITE NAPOCA SUR LA BASE DE SES MONUMENTS SCULPTURAUX EN PIERRE (II)

(Résumé)

La première partie de l'article est paru dans *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 185—199.

Dans la présente épreuve, l'auteur décrit et interprète des monuments sculpturaux romains découverts à Napoca.

Elles se séparent dans la façon suivante: 1. statues représentant les dieux du panthéon gréco-romain (9 exemplaires); 2. statues funéraires, statues et portraits (15 monuments); 3. reliefs représentant des dieux gréco-romains (un exemplaire); 4. reliefs funéraires (20 monuments).

SEMNIIFICAȚIA SOCIO-DEMOGRAFICĂ ȘI POLITICĂ A AMFITEATRULUI DE LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Amfiteatrele erau construcții publice cu care erau dotate aproape toate orașele romane. Ca locuri de reuniune, ele erau edificii sociale prin excelență. În acest studiu vom analiza amfiteatrul de la Sarmizegetusa prin prisma semnificațiilor socio-demografice și politice pe care le poate oferi. Pentru aceasta va trebui să urmărim principiile de repartizare a locurilor și cine erau ocupanții acestora. Indicații prețioase pentru aceste probleme ne oferă atât structura arhitectonică a monumentului, cât și inscripțiile care desemnau cine beneficia de privilegiul de a avea un loc rezervat în amfiteatru.

În amfiteatre spațiul aflat în spatele zidului de incintă al arenei se numea *podium*. El era izolat de restul tribunei printr-o *praecinctio*. Alte *praecinctiones* împărțeau *cavea* în *maeniana*. Ziduri radiare, perpendiculare pe *praecinctiones* și susținând scările de acces (*scalae*), împărțeau complexul spectatorilor în *cunei*. Accesul spectatorilor la locuri se făcea fie pe scări exterioare, fie încorporate în construcție, ultimele deschizându-se prin *vomitoria* în dreptul uneia sau alteia dintre *praecinctiones*¹.

Amfiteatrul de la Sarmizegetusa, singurul complet dezvelit în Dacia, se încadrează din punct de vedere tipologic în așa-numitul tip II, care nu utilizează elementele naturale pentru a susține tribunele, ci acestea se sprijină pe o structură de zidărie compusă din centuri circulare și ziduri radiare și are scările încorporate în construcție (fig. 1)². Nici unde însă cele două tipuri n-au putut fi delimitate absolut. La Sarmizegetusa se întâlnesc unele elemente ale tipului I ce utiliza rambleuri naturale sau artificiale de pământ. Astfel, în spatele zidului de incintă al arenei spațiul delimitat de cealaltă parte de a doua centură circulară este umplut cu pământ tasat. Noi considerăm că destinația acestui spațiu era de a fi *podium*. C. Daicoviciu era de părere că ar fi vorba de un coridor necesar accesului la tribune³. Părerea noastră este că tocmai pentru a susține greutatea băncilor de piatră și a spectatorilor a fost așezată umplutura de pământ, câtă vreme la alte amfiteatre în acest loc se afla un coridor subteran de serviciu folosit de gladiatori. La capetele axei scurte a arenei *podium*-ul era întrerupt de *podia magistratus*. Deasupra celor două încăperi patrulatere ce se văd astăzi în această poziție (fig. 1) erau dispuse două loji de onoare. Plasarea lor în acest loc este nu numai logică, dar

¹ Asupra terminologiei latine a diferitelor părți componente ale amfiteatrului, vezi E. Dyggve, *Recherches à Salone*, II, Copenhaga, 1933, p. 43.

² Idem, *op. cit.*, p. 39—41, fig. 7, 9; L. Klima, H. Vettters, *RLÖ*, XX, 1953, p. 11; A. Frova, *L'arte di Roma e del mondo romano*, Torino, 1961, p. 597 consideră amfiteatrul de la Sarmizegetusa ca făcând parte din tipul I, evident fără a cunoaște suficient de bine monumentul.

³ C. Daicoviciu, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 400—401.

este și dovedită de numeroase analogii. De exemplu, la Lugdunum⁴, Sallona⁵, în amfiteatrele militare de la Carnuntum⁶ și Deva (Chester)⁷, lojile sînt dispuse tot la capetele axei scurte. Pe numeroase monumente figurative asemenea loji sînt redată cu acoperiș sprijinit pe coloane de piatră⁸. La Deva (Chester), de altfel cea mai apropiată analogie pentru amfiteatrul de la Sarmizegetusa, s-a considerat pe baza unor indicii arheologice că lojile aveau acoperiș de țiglă sprijinit pe coloane⁹. La Sarmizegetusa, în încăperea f (fig. 1) și în fața ei s-au descoperit o coloană întreagă și fragmente din altele, bucăți de arhitrave și cornișe precum și numeroase fragmente de țigle și cărămizi¹⁰. Avînd în vedere și climatul regiunii, cele două loji de onoare puteau fi protejate de un acoperiș de țiglă sprijinit pe coloane de piatră sau de lemn.

În spatele *podium*-ului, între cele două ziduri circulare intermediare, era *maenianum primum*. Spațiile delimitate de zidurile radiare sînt umplute cu pămînt tasat. *Maenianum primum* este împărțit în 22 de *cunei* (fig. 1). Dintre aceștia, patru aflați de o parte și de alta a porților principale sînt mai mari, iar alți patru, situați pe latura de nord în apropierea lojii centrale, sînt mai mici decît restul, dînd impresia unei transformări ulterioare.

Cea de-a treia porțiune delimitată de ziduri circulare este *maenianum secundum (sumum)*. Deși nu era împărțit în *cunei*, are aceeași structură cu *maenianum primum*, fiind compus din 21 de celule patrulatere cuprinse între ziduri. Acestea nu sînt umplute cu pămînt, unele fiind la subsol chiar camere în care se intra din lateral¹¹.

Pentru a putea înțelege corect principiile de repartizare a spectatoriilor în tribune este foarte important de stabilit numărul intrărilor și secțiile pe care le deserveau. Într-un amfiteatru intrările trebuie să fi fost destul de numeroase în raport cu capacitatea acestuia, suficient de largi, pentru a asigura intrarea și evacuarea rapidă și comodă a spectatoriilor. La Sarmizegetusa amfiteatrul avea 12 intrări încorporate (fig. 1). Ținînd cont de dimensiunile tribunelor, ele erau suficiente. Amfiteatrul militar de la Carnuntum avea tot 12 intrări încorporate, deși capacitatea sa era de 8000 de spectatori, mult mai mare ca la Sarmizegetusa¹². Același număr de intrări exista și în amfiteatrul de la Deva (Chester)¹³, deservind tot 8000 de spectatori¹⁴. Ambele edificii citate, deși cu o capacitate mult superioară celui de la Sarmizegetusa (vezi mai jos), au ace-

⁴ A. Audin, în *Latomus*, XXVIII, 1, 1969, p. 25.

⁵ E. Dyggve, *op. cit.*, p. 112—113, fig. 54 a, 62.

⁶ L. Klima, H. Veters, *op. cit.*, Beilage I, fig. 25, 28.

⁷ F. H. Thompson, în *Actes du IX-e Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines, Mamaia, 1972*, București—Köln—Viena, 1974, p. 358, fig. 1.

⁸ S. Reinach, *Répertoire de reliefs Grecs et Romaines*, III, Paris, 1909, p. 270, pe o *terracotta* din Campania. Bussemaker, E. Saglio, în *DA*, I, 2, s. v. *circus*, fig. 1518, 1532.

⁹ F. H. Thompson, *loc. cit.*

¹⁰ G. Szinte, în *HTRTE*, VIII, 1893—1896, 1897, p. 35—37; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 401.

¹¹ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 402.

¹² J. Kolendo, în *Archeologia*, XXX, 1979—1981, p. 48.

¹³ F. H. Thompson, *op. cit.*, fig. 1.

¹⁴ G. Forni, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 175.

lași număr de intrări ca și acesta, ceea ce ne duce la concluzia că la Sarmizegetusa accesul la tribune fusese soluționat optim. Patru dintre intrări (fig. 1/II, V, VIII, XI) despart câte un *cuneus* dublu din *maenianum primum*. Ele erau evident destinate celor care ocupau locuri acolo, în *cunei* ce le flancau. Străbătînd aceste intrări, spectatorii ieșeau prin *vomitoria* pe acea *praecinctio* susținută de zidul din spatele *podium*-ului, pe unde se circula. Pe zidurile radiare existau, probabil, trepte de piatră care conduceau spre rîndurile aflate mai sus în unul sau altul dintre *cunei*. Alte patru intrări (fig. 1/I, VI, VII, XII), deosebite ca aspect și dimensiuni, serveau accesului în *maenianum summum* și poate în *cunei* mari de marmură din *maenianum primum*. Aceste intrări, mai puțin comode, sînt însă mai dificil de reconstituit ca aspect. În fine, alte patru intrări (fig. 1/III, IV, IX, X) erau situate de o parte și de alta a celor două loji de onoare. Ele erau utilizate de către cei care trebuiau să ajungă în loji și pe *podium*. Ajungeau și ele la aceeași *praecinctio* mai sus amintită, de unde se cobora, probabil, prin cîteva trepte pe *podium*. În acest fel, spectatorii erau separați încă de la intrare, diversele grupuri și categorii sociale neamestecîndu-se nici măcar în acest moment. Pe de altă parte, sistemul era și foarte practic. Trebuie să fi existat modalități de a indica încă în fața intrării sectorul în care conducea aceasta. După configurația pragurilor exterioare, accesul din afara monumentului se făcea prin intermediul unor porți duble de lemn ce se deschideau, probabil, spre culoarul interior al intrărilor¹⁵.

Cele mai sigure indicații privind dispunerea locurilor în amfiteatru și statutul ocupanților acestora ni le oferă însă inscripțiile găsite pe spătarele unor bănci de piatră sau pe gradene simple¹⁶. Valoarea întregului lot de inscripții păstrate este mult scăzută însă datorită faptului că nici una nu a fost descoperită *in situ*. De aceea vom fi obligați să recurgem la numeroase analogii, luate fie din legislația de la Roma sau din alte colonii, fie la inscripții găsite în alte amfiteatre la locul lor inițial, pentru a stabili unde erau așezate la Sarmizegetusa locurile cu inscripții. Din cele 24 de inscripții considerate a fi legate de desemnarea locurilor în amfiteatrul de la Sarmizegetusa, la care noi mai adăugăm una, 15 au fost sigur scrise pe spătarele unor bănci de piatră (*bisellia*), din care astăzi se mai păstrează 8 exemplare în Muzeele din Sarmizegetusa și Deva (*Anexa*, nr. 1—15). Din total, două erau de marmură (una dispărută), iar 13 din piatră de calcar (6 dispărute sau neidentificate). În ceea ce privește dimensiunile ce au putut fi stabilite, majoritatea fiind fragmentare, băncile au înălțimea totală cuprinsă între 0,56 și 0,75 m, înălțimea locului de șezut între 0,28 și 0,45 m, adîncimea băncii (inclusiv spătarul) între 0,33 și 0,56 m, grosimea spătarului între 0,07 și 0,10 m, înălțimea literelor între 0,10 și 0,17 m. În ceea ce privește lungimea, doar patru bănci par să se fi păstrat aproape întregi. Între ele, singura de marmură are 1,52 m lungime (*Anexa*, nr. 11). Celelalte trei au o lungime între 1,40 și 1,64 m (nr. 5, 12, 13). În fine, alte două fragmente lungi de 1,30, respectiv 1,46 m, par să fie părți însemnate din piesele inițiale (nr. 9, 14), iar o alta menționată în texte din secolul trecut ar fi avut

¹⁵ G. Szinte, *loc. cit.*

¹⁶ IDR, III/2, 28—52, p. 61—62.

1,70 m lungime (nr. 1). Pe baza dimensiunilor pot fi desprinse o serie de concluzii. Din lungime, lățime și înălțime, rezultă că erau mai multe tipuri de *bisellia*, destinate unor grupuri mai mari sau mai mici. Avînd în vedere că două exemplare (nr. 5, 12) au doar în partea stîngă, respectiv dreaptă rezemătoare pentru braț și nu sînt sparte la cealaltă extremitate, înseamnă că se continuau cu tronsoane de dimensiuni apropiate. E greu de spus în toate cazurile cite asemenea tronsoane urmau. Pentru banca nr. 5, datorită dispunerii inscripției, considerăm că la lungimea sa de 1,50 m se lipea altă bucată de aceeași lungime, banca avînd deci în total circa 3 m. O altă constatare ce poate fi făcută este că în două cazuri sigur (nr. 9, 13) și posibil în altele, băncile au înălțimea totală și a locului de șezut cu circa 0,20 m mai mică decît restul. În schimb, aceleași exemplare au o adîncime mai mare decît celelalte, iar înălțimea literelor este mai mică. Acest lucru pare să demonstreze că unele bănci au fost lucrate într-o manieră diferită. De aceea, ele ar putea proveni fie din ateliere diferite, fie din perioade diferite. În fine, lăsînd de-o parte fragmentele ce conțin o singură literă și nu au nici o semnificație, mai există trei fragmente de inscripții care puteau să aparțină unor *bisellia*, dar tot atît de bine și unor plăci cu inscripție (nr. 16, 17, 18). O alta (nr. 19), datorită grosimii de 0,20 m ce depășește cu mult celelalte spătare sigure, trebuie eliminată din categoria *bisellia*, fiind un fragment dintr-o grădenă simplă sau dintr-o placă de piatră.

În ceea ce privește dispunerea și caracterul inscripțiilor, trebuie arătat că în două cazuri există litere atît pe spătar cit și pe partea anterioară a locului de șezut (nr. 6, 14). Prin analogie cu alte bănci, literele de pe spătar trebuie considerate ca desemnînd antroponime. Cele de pe locul de șezut sînt mai greu de explicat. Inscripțiile pe *bisellia* pot fi încadrate în două categorii. În nouă dintre ele putem identifica antroponime, niciodată urmate de vreo funcție, dar majoritatea sînt fragmentare. Numele proprietarilor sînt prescurtate fie printr-o singură literă, fie prin două, fie prin grupuri de litere. În alte trei inscripții (nr. 2, 5, 8) pot fi văzute funcții, explicit sau doar bănuite.

Pentru cele mai multe dintre inscripții nu avem elemente de datare. Nu este așadar cert dacă acestea au existat de la începutul funcționării amfiteatrului sau sînt făcute mai tîrziu. Pentru amfiteatrul de la Aquincum s-a emis părerea că inscripțiile ce desemnează locuri sînt din vremea lui Severus Alexander, cele mai timpurii fiind, probabil, șterse și înlocuite¹⁷. O singură inscripție din amfiteatrul Sarmizegetusei poate fi atribuită perioadei Severilor (nr. 3)¹⁸, restul neputînd fi datate. Evident că o serie de inscripții din secolul II și-au putut pierde cu vremea semnificația și schimba proprietarii, fiind șterse și înlocuite. Pe de altă parte însă, se știe că locurile puteau fi moștenite și deci păstrate în familie¹⁹.

¹⁷ R. MacMullen, *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire*, Cambridge (Massachusetts), 1963, p. 102.

¹⁸ IDR, III/2, 31, pe considerentul nomen-ului Aur(elius).

¹⁹ L. Friedlaender, în J. Marquardt, *Le culte chez les Romains*, II, Paris, 1890, p. 259, nota 4, care citează texte din Valerius Maximus și Cicero. De exemplu, un cetățean primea dreptul de a deține pentru copiii și urmașii lui un spațiu lat de 5 picioare.

În acest caz inscripții puse timpuriu puteau rămâne multă vreme neschimbate.

Cea mai mare parte a băncilor de piatră erau așezate pe *podium*. Pentru a vedea cui revenea dreptul de a le ocupa va trebui să examinăm pe scurt dispozițiile unor legi promulgate de diferiți împărați²⁰. La Roma ocuparea locurilor în teatre și amfiteatre era încă demult strict legată de poziția socială a fiecărui cetățean sau grup. În ceea ce privește teatrele ni s-au păstrat prevederile unor legi²¹. Deși acestea nu se referă explicit și la amfiteatre, trebuie să avem în vedere faptul că amfiteatrul, ca tip de monument specific roman, a apărut relativ târziu²². Pe de altă parte, el a rezultat din așezarea față în față a două teatre²³. Foarte probabil că legile mai vechi ce se refereau la teatre, încă mult mai numeroase în vremea lui Augustus, au fost ulterior extinse și asupra amfiteatrelor, ce nu erau altceva decât niște teatre duble. Se știe că senatorii și cavalerii dobândiseră încă de timpuriu privilegiul de a ocupa primele 14 gradene în teatre. În anul 67 î. e. n. *lex Roscia theatralis* le confirmă acest drept, fiind apoi reînțărit de Augustus prin *lex Julia theatralis*, pentru ca Domițian să întărească și să aplice mai riguros vechile dispoziții iar alți împărați să le completeze cu noi precizări²⁴. Este evident că în teatrele și amfiteatrele provinciale nici numărul cavalerilor și uneori nici dimensiunile edificiilor nu făceau posibilă o repartizare absolut identică cu cea de la Roma. Oricum, principiul legal rămânea însă valabil. Inscripțiile găsite în diferite provincii confirmă acest lucru²⁵. Pe băncile de la Sarmizegetusa nici o inscripție nu specifică calitatea de cavalier și nici un nume nu poate fi identificat cu al vreunui cavalier cunoscut din alte epigrafe. Cavalerii sînt însă bine reprezentați în inscripții la Sarmizegetusa, fiind atestați 21²⁶. Dintre ei se recrutau membrii aparatului superior administrativ și sacerdotal al coloniei. Toți cavalerii aveau cu siguranță locuri rezervate pe *bisellia* situate pe *podium*.

Este binecunoscut faptul că toate colegiile de magistrați și de sacerdoți municipali aveau rezervate locuri speciale în amfiteatru²⁷. Cei mai importanți magistrați ai Sarmizegetusei, *duumviri*, aveau evident locuri rezervate în una din cele două loji de onoare. Chiar într-un amfiteatru militar ca cel de la Carnuntum una din lojile situate în aceeași poziție ca și la Sarmizegetusa era destinată *IIIviri*-lor municipiului Car-

²⁰ E. Cuq, în *DA*, III, 2, s. v. *lex*, p. 1151, 1162.

²¹ O. Navarre, în *DA*, V, 1, s. v. *theatrum*, p. 204—205.

²² J. Carcopino, *Viața cotidiană în Roma la apogeul Imperiului*, București, 1979, p. 285. Primul amfiteatru de piatră, deci stabil, apare la Roma abia în 29 î. e. n.

²³ Idem, *op. cit.*, p. 284. Astfel a procedat pentru prima oară în anul 53 sau 52 î. e. n. C. Scribonius Curio, avînd ideea originală de a construi două teatre de lemn legate prin virfurile curbilor lor și montate pe pivot, care învîrtindu-se se înfilneau față în față formînd un oval. Cu ocazia *munus*-ului din 46 î. e. n. Caesar adoptă sistemul.

²⁴ L. Friedlaender, *op. cit.*, p. 310—313.

²⁵ De pildă în amfiteatrul de la Syracusa se păstrează nume scrise pe gradene, urmate de specificația *equus Romanus*, cf. *CIL*, X, 2, 7130/1.

²⁶ Informație dr. I. Piso, căruia îi mulțumim și pe această cale.

²⁷ Arnobius spune: *sedent in spectaculis publicis sacerdotum omnium magistratuumque collegia*, cf. L. Friedlaender, *op. cit.*, p. 312, nota 1.

nuntum, așa cum ne dovedește inscripția găsită *in situ* în una din ele²⁸. Alături de ei putea sta uneori și cel care prezida jocurile. De obicei, pe monumentele figurate sînt rediate trei sau patru personaje în lojile de onoare²⁹. Cealaltă lojă similară era probabil rezervată înalților funcționari imperiali din administrația provincială, fie că rezidau la Sarmizegetusa ca procuratorul financiar al Daciei Apulensis, fie că erau doar în trecere ca însuși guvernatorul celor trei Dacii și însoțitorii săi. O bancă de marmură avea înscrise literele AVG (nr. 2). Putea fi locul unui *procurator Augusti*, dar și al altui înalt funcționar imperial³⁰.

Locuri pe *podium* avea întreg *ordo decurionum*³¹. Și la Sarmizegetusa el trebuie să fi fost alcătuit ca și în alte colonii din 100 de decurioni. Pe o bancă s-a păstrat inscripția *dec c* (nr. 9). Întregirea *dec(urio -nes) c[ol(oniae)]* este foarte tentantă³². Dar se putea ca cele 100 de locuri să fi avut o singură indicație scrisă, mai ales că sînt și multe bănci fără inscripție. O inscripție găsită în colonia Ulpia Ratiaria din Moesia Superior atestă un *decurio* al colegiului fabrilor ce era *primus biselliarius*, beneficiind deci în mod excepțional (altfel poziția sa socială nedîndu-i acest drept) de *bisellium* propriu la spectacole³³. Într-o asemenea situație, ce nu poate fi exclusă nici în cazul nostru, banca nu stătea pe *podium* printre magistrați, ci era așezată în mijlocul grupului social căruia îi aparținea beneficiarul acestui favor. Alături de membrii lui *ordo decurionum* trebuie să fi fost așezate și familiile acestora. Soțiile decurionilor nu puteau sta în *maenianum summum* alături de plebe, servitori sau chiar sclavi, deși femeile erau de obicei plasate în acest compartiment al amfiteatrelor. Regula se aplica, probabil, doar femeilor din categorii sociale mai modeste. Nici fiii decurionilor nu puteau sta în altă parte decît alături de părinții lor³⁴. Ca urmare fiecărui decurion trebuie să-i fi fost rezervat de obicei pe *podium* un spațiu suficient pentru el și familia sa. Acest lucru pare a se deduce și din lungimea mai mare a unor bănci. În cadrul lui *ordo decurionum* existau cîteva funcții sacerdotale importante, atestate la Sarmizegetusa. O funcție religioasă foarte importantă, ce încununa de obicei cariera municipală, era cea de *flamen*³⁵. La Sarmizegetusa sînt atestați mai mulți *flamines*, unii membri ai ordinului ecvestru. Funcția de *flamen* dădea dreptul deținătorului de a avea un loc pe *podium*³⁶. O bancă de calcar văzută mai demult la Peșteana (nr. 8) avea inscripția *flamen*, care trebuie să fi fost urmată și de cuvîntul *coloniae*. Și calitatea de *pontifex coloniae* era îndeplinită la Sarmizegetusa tot de cavaleri. Deși nici o inscripție nu-i amintește în amfiteatru, știm că pontifii și augurii aveau dreptul să stea la jocuri pe

²⁸ L. Klima, H. Vetters, *op. cit.*, p. 48.

²⁹ Bussemaker, E. Saglio, *op. cit.*, fig. 1518, 1532.

³⁰ IDR, III/2, 29.

³¹ W. Liebenam, *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*, Leipzig, 1900, p. 237, nota 4.

³² I. Piso, în AIIA, XI, 1978, p. 284, nr. 7.

³³ DE, I, s. v. *biselliarius*, p. 1007.

³⁴ O. Navarre, *op. cit.*, p. 204; L. Friedlaender, *op. cit.*, p. 338, nota 4, care arată că în Colosseum s-au găsit inscripții ce desemnau locuri pentru *praetextati*.

³⁵ R. Étienne, *Le culte impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste à Dioclétien*, Paris, 1974, p. 198, 223—230.

³⁶ Idem, *op. cit.*, p. 230—231, nota 1.

*podium*³⁷. Colegiul augurilor era compus în orașele provinciale, în general, din trei membri³⁸. Pe o bancă se poate citi cuvîntul *coloniae* (nr. 5). Deși lipsește funcția, banca este întreagă și are 1,50 m lungime. La o margine are rezemătoare pentru braț, la cealaltă nu. Este evident un tronson ce se completa cu o bucată similară, azi dispărută, pe care era scrisă o funcție. Avînd așadar circa trei metri lungime, pare mai degrabă destinată unui colegiu nu prea numeros, decît unei singure persoane. Ar putea fi vorba despre colegiul augurilor, caz în care cuvîntul lipsă era *augures*. Nu este însă exclus să fi fost rezervată pentru *flamen* sau *pontifex* și eventual familiile lor, sau pentru vreo altă demnitate municipală de seamă.

Pe unele bănci sînt înscrise doar inițiale distanțate ce reprezintă evident prescurtări ale numelui proprietarului³⁹. O astfel de bancă (nr. 12) cu literele M și O, după care urma, probabil, un alt tronson pe care trebuie să fi fost a treia inițială și poate funcția, a fost atribuită lui Marcus Opellius Adiutor, *quaestor*, edil și prefect al colegiului fabrilor⁴⁰. Pînă nu demult s-a presupus că el ar fi trăit în vremea lui Traian⁴¹. N-ar fi însă exclus ca el să-și fi desfășurat activitatea într-o perioadă mai tîrzie⁴². O altă bancă, de marmură, (nr. 11), aproape întreagă și lungă de 0,50 m, avea doar literele L și T⁴³. A fost găsită în arenă, pe latura sudică lîngă poarta de est, căzută, foarte probabil, de pe *podium*. Cele două inițiale trebuie să fi făcut parte din numele proprietarului. O bancă de calcar (nr. 10) păstrată doar într-un desen din secolul trecut, avea o singură literă la mijlocul spătarului, I sau L și trebuie pusă tot în legătură cu un nume. Pe alte bănci de calcar (nr. 6, 14) figurau de asemenea inițiale ca S, C (I?) sau C pe spătar, dar aveau și pe fața anterioară a locului de șezut litere ca R V (?) sau C (?) O. Au fost considerate și acestea legate tot de numele proprietarilor⁴⁴. Pe unele bănci antroponimele pot fi identificate cu siguranță pentru că nu avem doar *litterae singulares*. Așa este cea cu inscripția *Valer* (nr. 7) sau cea cu inscripția *Avr Muc* (nr. 3), ori I (?) CL(E ?) (nr. 13), ce pot fi mai ușor întregite: Valer(ius, -ianus), Avr(elius) Muc(ianus?)⁴⁵. Nici un antroponim nu poate fi însă

³⁷ Idem, *op. cit.*, p. 238, nota 3, unde reproduce un pasaj din *lex coloniae Genetivae: eisque pontificibus auguribusque ludos gladiatoresque inter decuriones jus potestasque esto*.

³⁸ J. Marquardt, *op. cit.*, p. 126.

³⁹ L. Friedlaender, *op. cit.*, p. 260 arată că în amfiteatrele de la Pola și Syracuse locurile desemnate prin inițiale scrise pe gradene simple, nu pe bănci, erau despărțite prin linii incizate. Nu putea fi vorba deci de locuri cumpărate, ci de locuri rezervate unor persoane care își prescurtasera numele pe gradenă.

⁴⁰ I. Piso, *op. cit.*, p. 283, c; pentru cariera sa, vezi și R. Ardevan, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 98.

⁴¹ I. Piso, în *StCl*, XVI, 1974, p. 236.

⁴² Informație amabilă, dr. I. Piso.

⁴³ *IDR*, III/2, 40, fig. 28. Se afirmă eronat că banca s-a păstrat în tribuna de sud. Ea a fost așezată acolo doar în urma lucrărilor de consolidare și restaurare a monumentului. Astăzi se află în arenă.

⁴⁴ *IDR*, III/2, 51, fig. 38, 34, fig. 23.

⁴⁵ O inscripție ce menționează un Mucianus (*IDR*, III/2, 316), dedicată, foarte probabil, lui Nemesis a fost descoperită în săpăturile la amfiteatrul din secolul trecut și considerată ca provenind de fapt din templul lui Nemesis. N-ar fi exclus să fie vorba de același personaj cu deținătorul locului din amfiteatrul, dacă întregirea numelui acestuia este corectă.

identificat sigur cu vreun reprezentant al aristocrației municipale cunoscut din alte inscripții, nici măcar Marcus Opellius Adiutor, identificarea băncii sale fiind doar ipotetică. De aceea nu era obligatoriu ca toate aceste bănci să fi stat pe *podium*, ele putînd aparține și unora ce nu făceau parte din *ordo decurionum*.

O inscripție păstrată pe mai multe fragmente ale unui spătar de marmură (nr. 16) a fost întregită *locus*⁴⁶. Literele fiind însă distanțate și placa fragmentară, ar putea fi vorba și despre prescurtarea unui nume. Ca atare, nu avem nici o posibilitate de a ști unde anume era plasată.

În concluzie, trebuie să subliniem că pe *podium* erau așezate *bisellia*, dreptul de a le ocupa revenind doar aristocrației municipale, deținătoarea funcțiilor politice și sacerdotale cele mai importante ale coloniei.

În *maenianum primum*, în cei 22 de *cunei*, trebuie să fi avut locuri colective rezervate alte colegii religioase și meșteșugărești din *pagi* aflați pe teritoriul Sarmizegetusei. Inscripțiile găsite în amfiteatru nu ne spun nimic despre locuitorii din *pagi*. Majoritatea locurilor trebuie să fi fost pe gradene simple de piatră care nu s-au mai păstrat, dar puteau exista și *bisellia*, după cum vom arăta mai jos. Pentru a susține greutatea locurilor și a spectatorilor a fost necesară umplerea cu pămînt a spațiilor dintre ziduri. Inițial, la începuturile coloniei, cei trei *pagi* atestați în teritoriul său, Aquae, Micia, Tibiscum, trebuie să fi deținut un număr de locuri în amfiteatrul coloniei. O asemenea situație a fost dovedită în amfiteatrul civil de la Carnuntum, unde s-a găsit o inscripție plasată deasupra unei intrări cu textul: *loca pagi Aeleni*⁴⁷. Ea conducea într-un sector rezervat în întregime locuitorilor din acest *pagus* al municipiului Carnuntum. Sectorul era situat într-o poziție destul de bună în *maenianum primum*. De aceea, considerăm că și la Sarmizegetusa unii dintre *cunei* situați în *maenianum primum* trebuie să fi fost inițial rezervați pentru locuitorii ce rezidau în cei trei *pagi* ai coloniei.

Un grup social bine reprezentat în inscripțiile de la Sarmizegetusa este *ordo augustalium*⁴⁸. Se cunoaște din inscripții găsite în alte amfiteatre că augustalii dețineau locuri în amfiteatru⁴⁹. Cea mai edificatoare inscripție pentru poziția în care se plasau aceștia într-un amfiteatru provincial provine tot din amfiteatrul civil de la Carnuntum. Este vorba de o placă cu inscripția *loca Augustalium municipii A(elii) K(arnunti)*⁵⁰. Și ea era așezată tot deasupra unei intrări ce conducea în sectorul rezervat augustalilor. Acesta era situat în *maenianum secundum*, într-o poziție mai puțin favorabilă decît cea a celor din *pagus Aelenus*. Nefiind magistrati, augustalii stăteau de obicei în amfiteatru pe gradene simple de piatră. Unii puteau însă primi în mod excepțional de la *ordo decurionum* o serie de onoruri, între care se număra și *honor biselli*⁵¹, dreptul de a

⁴⁶ I. Piso, în *AHA*, XI, 1978, p. 283—284, nr. 4, care admite însă și alte posibilități de lectură.

⁴⁷ F. Miltner, în *RLÖ*, XVII, 1933, col. 36—37, Abb. 13.

⁴⁸ Pentru poziția și rolul social a lui *ordo augustalium*, vezi R. Etienne, *op. cit.*, p. 264—281 și R. Duthoy, în *Epigraphica*, XXXVI, 1—2, 1974, p. 134—154.

⁴⁹ R. Duthoy, *op. cit.*, p. 152; *CIL* XIII 1667 (Lugdunum).

⁵⁰ F. Miltner, *op. cit.*, loc. cit., Abb. 12 și 2 (planul).

⁵¹ Neumann, în *RE*, III, 1, 1897, s. v. *bisellium*, col. 502; *DE*, loc. cit.; R. Duthoy, *op. cit.*, p. 147, nota 129.

asista la jocuri pe bancă de piatră proprie, aidoma magistraților. Am văzut însă că ei aveau o poziție bine stabilită în amfiteatru. De aceea, cei care se bucurau de *honor biselli* nu înseamnă că își aveau banca pe *podium* printre magistrați, ci în sectorul desemnat grupului social din care făceau parte. Dată fiind structura arhitectonică diferită a amfiteatrului de la Sarmizegetusa față de cel civil de la Carnuntum, locurile augustalilor trebuie să fi fost plasate tot în *maenianum primum*, *maenianum secundum* fiind egal cu *summum*, destinat altor categorii sociale mai modeste. Nu putem ști cit era de întins sectorul augustalilor și unde se afla cu exactitate. Un fragment de inscripție găsită pe un spătar de calcar (nr. 17) avînd literele AVG urmate de două haste fragmentare a fost interpretată ca desemnînd unul din rîndurile de bănci destinate augustalilor⁵². Dar așa cum am văzut doar unii dintre augustali puteau să stea pe bănci de piatră, în acest caz trebuind să-i fie specificat în primul rînd numele. N-ar fi exclus ca unele dintre antroponimele atestate pe bănci să fi aparținut unor asemenea persoane. Dacă inscripția mai sus amintită se referă într-adevăr la augustali, ar putea să fie parte dintr-o placă ce indica faptul că augustalii ocupau un *cuneus* al cărui număr era reprezentat de hastele fragmentare⁵³. Dar *honor biselli* puteau primi și alții, nu doar augustalii. Sînt atestați ca beneficiind de această onoare decurioni ai colegiului fabrilor⁵⁴ sau libeți imperiali⁵⁵. De aceea, inscripția mai înainte pomenită putea fi scrisă și pe spătarul unei bănci ce aparținea poate unui *Aug(usti) li(bertus)*. Chiar într-o asemenea eventualitate, poziția băncii nu se schimbă prea mult, ea rămînînd așezată în *maenianum primum*, foarte probabil chiar între augustali⁵⁶.

În amfiteatru se bucurau de locuri rezervate și colegiile meșteșugărești⁵⁷. La Sarmizegetusa un colegiu meșteșugăresc numeros, de altfel unicul sigur atestat, era cel al fabrilor⁵⁸. Pe un fragment, posibil de spătar, (nr. 18) au rămas literele *abr*, întregite *[f]abr(i, -um)*, iar pe o altă bucată presupusă a fi din aceeași piesă, bucla de sus a unui B, P sau R⁵⁹. Ar putea fi vorba despre unul sau mai multe locuri rezervate fabrilor. Prin importanța sa, acest colegiu trebuie să fi beneficiat de un număr mare de locuri în *maenianum primum*. Nu știm însă cum se indica în amfiteatru acest lucru. Un *decurio* al colegiului fabrilor putea sta chiar pe *bisellium*⁶⁰. Majoritatea grupului însă, ca și în cazul augustalilor, trebuie să fi stat pe gradene simple. Fragmentul de inscripție ce pare să-i

⁵² I. Piso, *op. cit.*, p. 284, nr. 6.

⁵³ *Cunei* erau de obicei notați cu cifre, cf. L. Friedlaender, *op. cit.*, p. 313.

⁵⁴ CIL, III, suppl. I, 8086 (Ratiaria), CIL, X, 141 (Potentia).

⁵⁵ CIL, XI, 3805 (Veii).

⁵⁶ De multe ori onoarea de a fi admis între augustali se conferea împreună cu *honor biselli*, cf. DE, *loc. cit.*

⁵⁷ L. Friedlaender, *op. cit.*, p. 259, nota 2. La Lugdunum erau 64 de locuri rezervate colegiilor meșteșugărești. La fel, la Arelate aveau locuri rezervate *navicularii* sau *diffusores olearii* (CIL, XII, 714), iar la Nemausus *nautae* (CIL, XII, 3316—3318). A. Grenier, *Manuel d'archéologie gallo-romaine*, II, Paris, 1958, p. 774, nota 1, citează pentru teatrul din Orange pe *nautae*, *utricularii*, *dendrophori*, *fabri*.

⁵⁸ Despre *collegium fabrum* la Sarmizegetusa, vezi R. Ardevan, în *Acta MN*, XV, 1978, p. 167—172.

⁵⁹ I. Piso, *loc. cit.*, nr. 9.

⁶⁰ Vezi nota 54.

ateste pe *fabri* ar putea proveni foarte bine și dintr-o inscripție ce specifică calitatea de *patronus* sau *praefectus collegium fabrum* a posesorului unei bănci. În acest caz însă am avea de-a face cu un cavaler, ce stătea cu siguranță pe *podium*.

O altă inscripție (nr. 19) al cărei loc inițial trebuie plasat tot în *maenianum primum* este compusă din două fragmente. Pe unul scrie *de suo fecit*, iar pe celălalt este un V. Avind 0,20 m grosime, mult superioară celorlalte spătare de bănci, este mai degrabă un fragment dintr-o placă fixată pe vreun *balteus* sau dintr-o gradină, decât un spătar de bancă. Inscripția dovedește că unele locuri erau făcute ca *munus* de către demnitari⁶¹. Litera V ar putea să fie parte din cifra ce arăta numărul de locuri făcute de cineva pe cheltuială proprie⁶², dar și o literă din alt cuvânt al inscripției. Oricum, subliniem faptul că se referă la locuri pe gradene simple și nu la *bisellia*, întărind astfel presupunerea că existau numeroase locuri pe astfel de plăci de piatră.

În fine, o ultimă inscripție ce merită mai pe larg discutată (nr. 20) se află pe pragul uncia dintre *carceres*. Este o placă de calcar de 1,35 × 0,55 m, grosimea fiind de circa 0,20 m, așezată ca prag, pe care scrie LOC MENSQ. Fără a-i da lectura, C. Daicoviciu considera că inscripția de pe prag desemna intrarea din arenă spre tribune a unui personal tehnic legat de reprezentatii, *mentores*⁶³. Înseamnă că se gândise la lectura *loc(us) menso(rum)*. Recent, inscripția a fost reinterpretată. Autorii⁶⁴, deși nu exclud total ipoteza lui C. Daicoviciu, considerând-o posibilă, preferă o altă interpretare. Conform acesteia, ar fi vorba despre un *mentor frumentarius* în slujba *annonei* Sarmizegetusei, care își exercita rolul undeva în apropierea depozitelor alimentare, iar o inscripție așezată pe zidul unei asemenea clădiri desemna *locul* (s. n.) unde acesta își exercita atribuțiile, pentru ca cei interesați să știe acest lucru! Aceeași ipoteză explică ajungerea plăcii în amfiteatru prin mutarea la un moment dat a locului de distribuire a grânelor în amfiteatru și odată cu el și a inscripției!! Conform acestei păreri lectura inscripției este *loc(us) menso(ris)*. Nici una dintre cele două ipoteze nu ni se par convingătoare. Fiind vorba despre o inscripție destinată a fi văzută, este clar că ea nu putea fi așezată pe un prag pe care se călca, cum presupunea C. Daicoviciu și cum acceptă în parte și noii ei comentatori. Poziția actuală de prag al unei intrări n-a putut-o primi decât ulterior, cînd cu ocazia unei reparații inscripția a fost refolosită ca material de construcție. La fel de normal ni se pare și faptul că inscripția să se fi aflat tot în amfiteatru și înainte de a deveni prag. Aceasta deoarece pe băncile de piatră, pe gradene sau pe alte inscripții din amfiteatre cuvîntul *locus* sau *loca* apare frecvent în fața numelor, funcțiilor sau ocupațiilor celor care ocupau locul. Noi considerăm că inițial inscripția în discuție desemna locurile mentorilor în tribunele amfiteatrului și deci trebuie întregită *loc(a) men-*

⁶¹ I. Piso, *loc. cit.*, nr. 5.

⁶² Un astfel de exemplu în cercul din Lyon, cf. A. Grenier, *op. cit.*, p. 993, nota 2 și CIL, XIII, 1919, 1805.

⁶³ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 400, fig. 32.

⁶⁴ A. Paki, comunicare la sesiunea științifică „Știința modernă și istoria”, Cluj-Napoca, 28 febr. 1987; D. Alicu, A. Paki, în *ActaMN*, XXII-XXIII, 1985-1986, p. 474-476.

*so(rum)*⁶⁵. Mensorii erau de multe ori personaje destul de importante, făcând uneori parte dintre *seviri augustales*, despre care se știe că aveau locuri rezervate în amfiteatre⁶⁶. La Sarmizegetusa aceștia nu sînt însă atestați. Oricum, mensorii nefiind magistrați, pot fi plasați în amfiteatrul de la Sarmizegetusa undeva în *maenianum primum*. Placa nu pare să fi fost un spătar de bancă, ci mai degrabă o bucată dintr-o gradină simplă de piatră. La Sarmizegetusa mensorii trebuie să fi jucat un rol important, mai ales la începuturile coloniei, cînd se cadastra teritoriul rural și se construia intens, poziție ce le putea asigura și locuri în amfiteatru. Apoi, cu o anumită ocazie greu de plasat în timp, cînd amfiteatrul a suferit o reparație, placa de calcar a fost refolosită, inscripția de pe ea pierzîndu-și importanța. Este mai greu de explicat de ce la un moment dat mensorii și-au pierdut locurile în amfiteatru. Ar fi posibil ca inscripția să ateste mensori ai orașului, dar ar putea fi vorba și despre *mensores* militari, cum ar fi cei ai legiunii a IIII-a Flavia Felix, de exemplu, care știm că a participat la ridicarea unor construcții din oraș în primii ani ai existenței acestuia. Cărămizi cu stampila legiunii au fost găsite și în ruinele amfiteatrului⁶⁷.

Alte locuri din *maenianum primum* puteau fi probabil ocupate și prin plata unei taxe.

În *maenianum summum* locurile spectatorilor erau pe bănci de lemn⁶⁸. S-a presupus că acestea erau așezate pe niște postamente de marmură cu fața anterioară sculptată în formă de labă de leu⁶⁹. Un număr destul de mare de asemenea piese au fost descoperite în săpături, unele păstrîndu-se încă în Muzeele din Sarmizegetusa și Deva. Deși înălțimea și adîncimea lor corespund dimensiunilor unor gradene, iar motivul labei de leu este specific jîlturilor de piatră, plasarea unor tăblii de lemn pe picioare de marmură sculptate pare nepotrivită și este puțin probabilă. Adăugăm constatarea că doar fața anterioară este lucrată.

⁶⁵ Lectura aparține lui I. Piso.

⁶⁶ R. Duthoy, *op. cit.*, p. 142 sq.

⁶⁷ P. Király, *Dacia Provincia Augusti*, II, Nagybecskerek, 1894, p. 127—128; C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 230, 247. Deși nu există dovezi că ar fi vorba de mensori militari, totuși, trebuie amintit faptul că ridicarea unui amfiteatru, începînd cu trasarea planului său, necesita cunoștințe de topometrie și inginerie pretențioase. În acest domeniu specialiștii militari erau de neînlocuit (G. Hallier, *La géométrie des amphithéâtres militaires sur le limes du Rhin et du Danube*, comunicare la *Limeskongress*, Bad Deutsch Altenburg, 1986, pusă la dispoziția noastră cu deosebită amabilitate de dr. M. Bărbulescu). În cazul amfiteatrelor acest lucru poate fi verificat comparînd regularitatea și exactitatea planurilor celor militare, față de cele civile, de multe ori trasate cu sfîngăcie (problemă discutată de E. Dyggve, *op. cit.*, p. 39—41). Cel mai bun exemplu este amfiteatrul civil de la Carnuntum (F. Miltner, *op. cit.*, Abb. 2). Planul amfiteatrului de la Sarmizegetusa este destul de corect executat, simetria conturului său amintind de geometria amfiteatrelor militare. De altfel, și cele mai apropiate analogii pentru planul său sînt cele ale unor amfiteatre militare ca cel de la Deva (Chester) și Carnuntum (vezi notele 6, 13). Trebuie adăugat faptul că și la Lambaesis, de exemplu, amfiteatrul a fost construit de legiunea III Augusta, dar inscripțiile de pe gradene dovedesc că era un amfiteatru civil ridicat pentru oraș și pentru teritoriul său (J. Kolendo, *op. cit.*, p. 54). Militarii puteau deține locuri în amfiteatrele civile, ca la Aquincum, de exemplu (J. Kolendo, *op. cit.*, p. 47, 52).

⁶⁸ L. Friedlaender, *op. cit.*, p. 312; expresia *maeniano summo in ligneis* apare la Tacitus.

⁶⁹ G. Szinte, *loc. cit.*

restul laturilor fiind nefinisate, precum și existența pe fața orizontală superioară a unor orificii dreptunghiulare mari precum și a unor șanțuri ce merg pînă în marginea pieselor, asemănătoare celor necesare turnării plumbului fluid. Existența băncilor de lemn n-a făcut necesară umplerea cu pămînt a compartimentelor deasupra cărora erau așezate. Aici nu existau *bisellia* și locuri rezervate prin inscripții. Cei din *maenianum summum* nu mai aveau alți spectatori cu care să-și poată compara și aprecia poziția. Cei care ajungeau aici, în ultimele rînduri, se puteau considera privilegiați doar față de cei care rămăseseră afară. Deși nu există inscripții care să provină din acest ultim compartiment al amfiteatrelor, legislația Romei și izvoarele literare atestă că aici era locul plebei (*pullati*), a unor *apparitores*, a personalului și servitorilor magistraților, a femeilor⁷⁰. Este evident că se stătea mai puțin comod ca în rest.

În urma analizei repartizării în amfiteatru a diferitelor persoane și grupuri atestate de inscripții sau alte surse se desprinde concluzia că locurile amfiteatrului nu se ocupau deci la întîmplare, iar obținerea unui loc bun la spectacol nu era în funcție de cumpărarea unui „bilet” mai scump. În societatea romană locul ocupat de individ sau de grup la jocuri nu era o problemă tehnică, de vizionare, ci mai ales una de prestigiu social⁷¹. Poziția fiecăruia arăta ce loc ocupa în societate. Un loc mai puțin prestigios în amfiteatru era foarte greu de a fi îmbunătățit, tot astfel cum în societate diferite grupuri erau separate de bariere greu de trecut. *Ingenui* erau separați de sclavi prin naștere. Această deosebire era aplicată, cel puțin *de iure*, și în amfiteatru⁷². Nici augustalii, liberti în majoritate, nu-și puteau depăși condiția juridică, deși unii erau bogați și activi pe plan social. Ei puteau doar să-i imite pe magistrați, stînd pe *bisellium*, dar acesta nu era așezat pe *podium*. Aristocrația municipală era un grup închis în care se putea greu pătrunde. În amfiteatru *podium*-ul îi era destinat în exclusivitate. Dacă spectatorii nu se puteau amesteca în amfiteatru, ei nu se amestecau nici măcar la intrare sau ieșire. Imaginea amfiteatrului reflectă structura societății romane provinciale, exprimînd concret o situație socio-juridică rigidă. Este adevărat că uneori aceasta contrastează cu starea economică și cu alte elemente ce dovedesc o oarecare mobilitate socială.

O problemă de importanță socio-demografică este stabilirea capacității amfiteatrului de la Sarmizegetusa. Încă primii arheologi care au săpat jumătatea sa nordică au încercat să estimeze numărul de spectatori pe care-i putea găzdui edificiul. P. Király a ajuns la concluzia⁷³ că existau nouă rînduri de locuri. Apoi, măsurînd lungimea lor pentru jumătatea nordică și atribuind 0,45 m pentru fiecare loc, calculează că încăpeau 2000 de oameni în jumătate din amfiteatru, deci în total 4000. Neîn-

⁷⁰ *Venimus ad sedes ubi pulla sordida veste inter femineas spectabat turba cathedras*, spune Calpurnius, *apud* L. Friedlaender, *op. cit.*, p. 338, notele 2, 3.

⁷¹ J. Kolendo, *op. cit.*, p. 52.

⁷² Inițial în teatre și amfiteatre sclavii și străinii erau excluși. În vremea Imperiului, sclavii erau însă admiși cel puțin *de facto*. Horatius și alți autori constată că sclavii asistau la spectacole pentru a însoți autoritățile, cf. L. Friedlaender, *op. cit.*, p. 258, nota 4.

⁷³ P. Király, *op. cit.*, p. 125—126.

dicînd modalitatea de calcul a lungimii rîndurilor, ne face să credem că a măsurat pe teren de nouă ori pe traiectul presupus al acestora. O apreciere oarecum diferită aparţine surprinzător lui G. Szinte, care săpase împreună cu P. Király. Acesta ne spune⁷⁴, fără a da vreo explicaţie, că existau opt rînduri cu o capacitate de 1888 de locuri, evident în jumătatea nordică săpată. Aceasta înseamnă că, după G. Szinte, existau în total 3776 de locuri. Într-o planşă el prezintă o secţiune prin latura nordică a tribunelor. În desenul său băncile din primul rînd sînt lipite de zidul din spate, circulaţia desfăşurîndu-se deci prin faţa lor, situaţie puţin probabilă, deoarece *balteus*-ul de pe zidul arenei ar fi redus buna vizionare. Din secţiune rezultă că autorul considera că în *maenianum primum* erau patru rînduri de bănci, iar în *maenianum summum* trei. Am arătat deja că locurile nu constau în totalitate din bănci de piatră. În reconstituirea lui Szinte scările ajung pe zidul *podium*-ului, cită vreme noi considerăm că urcau pînă la o *praecinctio* din spatele acestuia. De asemenea, în spate, între ultimul rînd de bănci şi coama zidului exterior al amfiteatrului, autorul citat considera că erau aşezaţi *mali* ce susţineau un *velarium*⁷⁵. Noi sîntem de părere că pentru a susţine o astfel de ipoteză nu există suficiente date, fiind mai degrabă de acord că pe o anumită porţiune amfiteatrul era protejat de un acoperiş de ţiglă, sprijinit pe o structură de lemn⁷⁶.

La rîndul său, C. Daicoviciu, după ce dezvelise integral amfiteatrul, afirma că acesta ar fi avut circa 5000 de locuri⁷⁷. Întrucît nu ne oferă modalitatea de calcul, ne face să credem că era doar o apreciere „după ochi”. În fine, în 1975, G. Forni, utilizînd o metodă de calcul bazată pe formule matematice folosite în general pentru a afla capacitatea teatrelor, ajunge la concluzia că amfiteatrul de la Sarmizegetusa avea 5200 de locuri⁷⁸.

În opinia noastră, cea mai sigură modalitate de a afla capacitatea aproximativă a amfiteatrului este totuşi calculul empiric bazat pe măsurători asupra monumentului. Cel mai important lucru cu care trebuie început într-o astfel de încercare este stabilirea numărului de rînduri pe care le aveau tribunele. Pentru a-l obţine, am reprezentat grafic o secţiune prin corpul tribunei (fig. 2), folosind atît dimensiunile oferite de vechile rapoarte, cît şi cele pe care le oferă astăzi monumentul restaurat. În calculul înălţimii şi adîncimii gradenelor ne-am bazat atît pe recomandările lui Vitruvius, cît şi pe dimensiunile unor bănci păstrate. Vorbînd despre teatre, Vitruvius indică 0,37—0,40 m pentru înălţimea gradenelor şi 0,59—0,74 m pentru adîncimea lor, dimensiuni necesare pentru o bună vizibilitate şi acustică⁷⁹. Dimensiunile băncilor de piatră se înscriu între cifrele date de Vitruvius. Ţinînd seama de toate acestea, am ajuns la concluzia că amfiteatrul de la Sarmizegetusa avea nouă rînduri de locuri. Dintre acestea, unul era situat pe *podium*, cinci în *mae-*

⁷⁴ G. Szinte, *op. cit.*, p. 37 şi planşa nenumărată.

⁷⁵ I. Piso, *op. cit.*, p. 285—286 susţine ideea existenţei unui *velarium* la Sarmizegetusa, folosind alte argumente.

⁷⁶ Aşa cum aprecia şi C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 402—403.

⁷⁷ Idem, *op. cit.*, p. 395.

⁷⁸ G. Forni, *op. cit.*, p. 153.

⁷⁹ Vitruvius, *Despre arhitectură*, V, 10—11, ed. Bucureşti, 1964, p. 217.

nianum primum și trei în *maenianum summum*. În general se acceptă că lățimea unui loc era de 0,45 m⁸⁰. Pentru *podium*-ul de la Sarmizegetusa această dimensiune ni se pare prea redusă. Aici locurile trebuie să fi fost mai comode, de cel puțin 0,50—0,55 m. Circumferința *podium*-ului este de 178,75 m⁸¹. Scăzând lățimea întreruperilor sale din dreptul porților și alte spații moarte, punându-i la socoteală și pe cei din lojile de onoare, pe *podium* încăpeau circa 300 de persoane. Am calculat de asemenea circumferința ultimului rând din *maenianum summum*, care este de 247 m. Ca urmare, în ultimul rând încăpeau cel mult 550 de oameni. Pe baza acestor două date am calculat lungimea medie a celor șapte rinduri rămase, fiind de 212 m. La fel, numărul mediu de spectatori era de 470 în fiecare din cele șapte rinduri. Aceasta înseamnă că trei sau patru rinduri aveau între 300 și 470 de locuri, iar restul de trei sau patru aveau între 470 și 550 de locuri fiecare. Operind cu numărul mediu de 470 obținem 3290 de locuri în aceste șapte rinduri. Adăugând celelalte două rinduri stabilite absolut cu câte 300, respectiv 550 de locuri, ajungem la cifra de 4140 de locuri pentru amfiteatrul de la Sarmizegetusa. Trebuie să ținem cont însă și de faptul că un număr de locuri erau pierdute datorită existenței celor 12 *vomitoria*, a numeroaselor *scalae*, a lojilor de onoare și porților. De obicei se consideră că circa 10—12% din locuri erau pierdute din aceste motive⁸². Aplicind o reducere minimă de 10% celor 4140 de locuri, rămân 3726. Calculul fiind însă bazat pe cifre medii, apreciem că amfiteatrul de la Sarmizegetusa avea circa 3700 de locuri. S-ar putea ca uneori *maenianum summum* să fi fost mai aglomerat și numărul spectatorilor să fi ajuns spre 4000.

Considerând, pe baza unei serii de presupuneri logice, că între capacitatea edificiilor de spectacol și numărul locuitorilor orașului pe care-l deserveau în momentul ridicării lor poate fi stabilită o legătură, G. Forni arată că se poate calcula populația orașelor antice cunoscând capacitatea amfiteatrelor acestora. Acordind amfiteatrului de la Sarmizegetusa capacitate de 5200 de locuri, el ajunge la concluzia că Ulpia Traiana avea la întemeiere 13000 de locuitori liberi, fără a putea socoti sclavii care erau excluși din amfiteatru⁸³. Metoda de calcul are o bază logică, întrucât trebuia să se fi ținut cont de numărul de locuitori ai unui oraș atunci când își construia un amfiteatru. Dacă am utiliza și noi metoda învățatului italian, înmulțind cele 3700 de locuri cu coeficientul de 2,5, am ajunge la cifra de 9250 de locuitori liberi ai Ulpiei în momentul ridicării amfiteatrului. Absolutizând însă această metodă de calcul a populației orașului, fără a ține cont de alte criterii esențiale, este o încercare riscantă

⁸⁰ G. Forni, *op. cit.*, p. 150 consideră lățimea obișnuită a unui loc de 45 cm, iar înălțimea gradinelor de 74 cm. E. Dyggve, *op. cit.*, p. 131 apreciază lățimea locurilor între 32 și 55 cm. El arată că la Pola lățimea locurilor este de 1 *pes* și 1/12 pe care o consideră inutilizabilă practic. Pentru Salona afirmă că locurile erau de 50 cm, adică de 1 *pes* și 1/2 pentru adulții din *maenianum secundum*, câtă vreme locurile din *maenianum primum* erau de 2 *pedes*.

⁸¹ Atât circumferința *podium*-lui cât și cea a zidului exterior al amfiteatrului au fost calculate pe computer de către Flaviu Bălibanu, fizician la ITIM — Cluj-Napoca, cărui îi mulțumim și pe această cale.

⁸² E. Dyggve, *op. cit.*, p. 132.

⁸³ G. Forni, *op. cit.*, loc. cit. În legătură cu excluderea sclavilor din amfiteatru, vezi nota 72.

ce duce inevitabil la erori. În primul rînd, în amfiteatru pătrundeau de fapt, foarte probabil, și sclavii. Nu putem stabili nici repartizarea pe sexe a spectatorilor, dar este sigur că și un număr de femei asistau la jocuri. În fine, un calcul al populației orașului trebuie să țină cont de tipul acestuia, de dimensiunile sale și spațiul de locuit, de întinderea teritoriului său rural și mărimea loturilor de pămînt. În cazul altor orașe s-a folosit ca metodă de calcul a populației debitul de apă al apeductului orașului⁸⁴. În stadiul actual al cercetărilor, multe dintre aceste probleme ne sînt încă necunoscute sau sînt insuficient cercetate. De aceea, considerăm că un calcul al populației orașului bazat doar pe cunoașterea capacității amfiteatrului nu este edificator⁸⁵. El poate constitui doar un indiciu logic. Cunoașterea capacității amfiteatrului de la Sarmizegetusa are totuși o semnificație demografică. În cazul altor amfiteatre s-a încercat urmărirea evoluției demografice a orașelor prin creșterea capacității edificiilor de spectacol. Astfel, mărirea capacității tribunelor unui amfiteatru, sau construirea unui al doilea în același centru urban, demonstrează printre altele și evoluția demografică⁸⁶. În centrele militare, unde a existat inițial un amfiteatru militar, s-a adăugat mai tirziu și unul civil, odată cu creșterea și transformarea în orașe a așezărilor din apropierea castrilor. Există însă și orașe care n-au fost centre militare, dar și-au construit două amfiteatre. Așa sînt: Utica, Puteoli, Divodurum (Metz), Augusta Raurica, Lugdunum⁸⁷. Mai ales în aceste cazuri este evident că apariția celui de-al doilea edificiu se datora în primul rînd creșterii populației. La Sarmizegetusa amfiteatrul n-a suferit transformări esențiale de la începutul și pînă la sfîrșitul existenței sale. Nu a fost construit nici un al doilea amfiteatru. Pentru a putea trage o concluzie corectă din această situație este foarte important să stabilim data construirii amfiteatrului. Din păcate, nu s-a păstrat inscripția de fundare. Singura indicație cronologică precisă ne este oferită de o țiglă cu stampilă, datată în 158 e. n.⁸⁸, folosită, probabil, cu ocazia unei reparații. Avem însă o serie de indicii care ne conduc spre concluzia că el a fost de timpuriu ridicat, fiind printre primele edificii ale coloniei. În coloniile de veterani, cum era și Ulpia Traiana, cetățenii solicitau un amfiteatru la scurtă vreme după ce se întemeia orașul. Așa s-au petrecut lucrurile la Pompei și la Pola, de exemplu, unde amfiteatrele se ridică imediat după întemeiere⁸⁹. În colonia Ulpia Traiana (Xanten) amfiteatrul datează imediat după 100 e. n., cînd apare și orașul⁹⁰. Amfiteatrul militar de la Deva

⁸⁴ Pentru Histria, de exemplu, V. Canarache, în *SCIV*, II, 1951, p. 71 ajunge pe această bază la concluzia că în secolul II e.n. orașul avea 10.000 de locuitori. Al. Suceveanu, *Viața economică în Dobrogea romană. Secolele I—III e.n.*, București, 1977, p. 41 și 47 apreciază că populația Histriei în secolele II—III e.n. era de 10.000—15.000 de locuitori și cea a întregului teritoriu al orașului de 15.000—25.000 de oameni.

⁸⁵ A. Grenier, *op. cit.*, p. 562 consideră că nu se poate calcula populația orașelor antice după numărul locurilor din amfiteatre. J. Kolendo, *op. cit.*, p. 52, nota 90 este de aceeași părere, arătînd erorile la care se poate ajunge acceptînd calculul făcut de G. Forni pentru Carnuntum și Aquincum, de exemplu.

⁸⁶ J. Kolendo, *op. cit.*, p. 40.

⁸⁷ Idem, *op. cit.*, p. 41.

⁸⁸ P. Király, *op. cit.*, p. 127—128; C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 403.

⁸⁹ H. Kähler, în *EAA*, I, s. v. *anfiteatro*, p. 377.

⁹⁰ A. Grenier, *op. cit.*, p. 579.

(Chester), cea mai apropiată analogie ca și plan pentru cel de la Sarmizegetusa, a fost și el ridicat la scurtă vreme după 100 e. n.⁹¹. O inscripție arată că amfiteatrul de la Porolissum a fost reconstruit în 157 e. n., deoarece se prăbușise sau se degradase datorită vechimii⁹². Săpăturile recente⁹³ au confirmat faptul că la Porolissum a existat inițial un amfiteatru de lemn și piatră, înlocuit apoi, evident în 157 e. n., cu unul în întregime din piatră. Pentru ca o construcție cum era primul amfiteatru de la Porolissum, ridicat foarte probabil de militari, să se degradeze în așa măsură încât să fie demolat și reconstruit trebuia să fi trecut un număr considerabil de ani. De aceea primul amfiteatru de la Porolissum, ce avea doar zidul arenei de piatră, trebuie să fi fost ridicat încă în vremea lui Traian sau la începutul domniei lui Hadrian. Dacă soldații din castrul de la Porolissum și modesta așezare din apropiere beneficiau încă de timpuriu de un amfiteatru, este greu de crezut că Ulpia Traiana, singura *colonia* din provincie, să fi fost mai prejos. Locuitorii ei, veterani, trebuie să fi fost primii care au avut amfiteatru în Dacia. La Sarmizegetusa nu au apărut urme ale existenței unui amfiteatru de lemn, peste care să se fi ridicat apoi o construcție nouă de piatră. Foarte probabil că el a fost construit încă de la început în întregime din piatră, înainte sau în același timp cu cel de lemn de la Porolissum. Analiza monedelor descoperite în amfiteatrul de la Sarmizegetusa a dus de asemenea la concluzia că el a fost inaugurat spre sfârșitul domniei lui Traian⁹⁴. Reamintindu-ne și țiglele cu stampila legiunii a IIII-a Flavia Felix descoperite în săpăturile la amfiteatru, unitate care a părăsit Dacia cel mai târziu la 118 e. n.⁹⁵, trebuie să conchidem că avem suficiente indicii care să ne facă să plasăm începutul ridicării amfiteatrului la câțiva ani după întemeierea coloniei și oricum nu după sfârșitul domniei lui Traian⁹⁶. M. Macrea aprecia că la întemeiere trebuie să fi fost 5000—6000 de coloniști⁹⁷. Dar este cunoscut faptul că multe colonii, chiar în vremea Republicii, au fost întemeiate de circa 2000 de oameni⁹⁸. Această cifră ni se pare mai aproape de realitate și pentru populația inițială a Ulpiei Traiana. Faptul că numărul de locuri cu care a fost dotat amfiteatrul încă de la construirea sa în vremea lui Traian continua să fie suficient și în secolul III e. n. nu înseamnă că orașul nu s-a dezvoltat și că populația sa nu a crescut. Creșterea orașului dincolo de zidurile inițiale a fost demonstrată arheologic⁹⁹. Explicația faptului că amfiteatrul continua să fie suficient de încăpător constă în posibilitatea ca de la un moment dat lo-

⁹¹ F. H. Thompson, *op. cit.*, p. 357.

⁹² *CIL*, III, 836.

⁹³ I. Bajusz, în *ActaMP*, VII, 1983, p. 137—138; *idem*, în *ActaMP*, X, 1986, p. 136.

⁹⁴ I. Winkler, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 130.

⁹⁵ Pentru anul 118 e. n. se pronunță D. Protase, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 68—69. Mai nou s-a propus anul 114 e. n., cf. D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei*, Cluj-Napoca, 1983, p. 157—158.

⁹⁶ Aceași opinie exprima și C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 396.

⁹⁷ M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 347.

⁹⁸ Informație dr. I. Piso.

⁹⁹ Pe baza întinsei suprafețe cu urme de locuire, C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 362, aprecia populația Sarmizegetusei la 15.000—20.000 de oameni. Mai de curând H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, București, 1984, p. 23 estimau populația orașului la 25.000—30.000 de locuitori.

cultorii ce rezidau în *pagi* din teritoriul Sarmizegetusei să nu mai fie nevoiți să vină la Sarmizegetusa la jocuri. Cei de la Micia și-au construit la un moment dat propriul lor amfiteatru¹⁰⁰, iar la Tibiscum, care devine cîndva în secolul III *municipium*, apăruse, foarte probabil, în această vreme un amfiteatru. În această situație, locuitorii orașului Ulpia Traiana, deși mai numeroși, continuau să aibă locuri suficiente în amfiteatrul lor. Pe lângă această explicație, trebuie să avem în vedere și faptul că Sarmizegetusa, prin poziția sa, nu a beneficiat de o dezvoltare economică similară cu cea a Apulumului, condiție foarte importantă pentru creșterea populației. Sarmizegetusa a rămas în primul rînd centrul cultural-religios și administrativ al Daciei, o metropolă spirituală. Din această perspectivă trebuie subliniat faptul că amfiteatrul de la Sarmizegetusa juca și un important rol politico-religios. Jocurile erau întotdeauna celebrate în zile de sărbători religioase. Edificiul construit pentru jocuri era deci un complement al sanctuarului¹⁰¹. Multe jocuri erau organizate în legătură cu cultul imperial, fie cu ocazia zilei de naștere a împăratului, fie *pro salute principis*¹⁰². La Sarmizegetusa își avea anual locul de întîlnire conciliul celor trei Dacii, prezidat de *sacerdos arae Augusti* (*coronatus trium Daciarum*)¹⁰³. Unul dintre principalele rosturi ale acestei adunări era de a manifesta, în numele provinciilor, loialitatea față de împărat¹⁰⁴. S-a considerat că locul de adunare al conciliului celor trei Dacii era curtea așa-zisului palat al Augustalilor¹⁰⁵. Noua interpretare dată acestui complex¹⁰⁶ face puțin probabilă o astfel de posibilitate. De altfel, peste tot în Imperiu, mai cunoscute fiind cazurile Galliilor și Hispaniilor, conciliile provinciale își țineau adunările în amfiteatre sau teatre¹⁰⁷. În apropierea acestora, într-o concepție unitară asupra legăturii amfiteatru-templu, se ridicau sanctuarele dedicate Romei și lui Augustus¹⁰⁸. La Sarmizegetusa un asemenea templu nu a fost identificat arheologic. La 80 m spre est de amfiteatru însă a fost descoperită întîmplător o inscripție pusă de un *sacerdos arae Augusti*¹⁰⁹. S-a emis ipoteza că în această zonă, situată în incinta sacră, s-ar fi aflat templul Romei și a lui Augustus¹¹⁰. Zona descoperirii este situată pe direcția axei lungi a amfiteatrului, poarta sa principală de est deschizîndu-se spre zona presupusului templu. Datorită faptului că în fruntea cultului se

¹⁰⁰ C. Floca, V. Vasiliev, în *Sargetia*, V, 1968, p. 121—152. Autorii apreciază că amfiteatrul de la Micia a fost ridicat încă în vremea lui Hadrian. Această datare, nesustînută de dovezi, ni se pare prea timpurie. Capacitatea amfiteatrului este socotită la peste 1.000 de locuri. G. Forni, *op. cit.*, p. 154 acceptă această cifră. Folosind datele oferite de cei doi autori și aplicînd aceeași modalitate de calcul mediu ca și pentru Sarmizegetusa, noi apreciem că amfiteatrul de la Micia avea circa 1.200 de locuri.

¹⁰¹ A. Grenier, *op. cit.*, p. 562.

¹⁰² L. Friedlaender, *op. cit.*, p. 273—274, 336.

¹⁰³ C. Daicoviciu, în *Dacica*, Cluj, f. a., p. 386—402.

¹⁰⁴ Idem, *op. cit.*, p. 395.

¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ I. Piso, Al. Diaconescu, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 161—183.

¹⁰⁷ R. Étienne, în *Bulletin de l'Association pro Aventico*, 29, 1985, p. 5—26.

¹⁰⁸ *Ibidem*.

¹⁰⁹ *IDR*, III/2, 217. Pentru Africa cei mai importanți *editores munera* erau *sacerdotes provinciae Africae*. Cf. D. L. Bomgardner, în *AJA*, 93, 1, 1989, p. 86, nota 14.

¹¹⁰ Ipoteza aparține lui I. Piso.

afla un *sacerdos arae Augusti* și nu un *flamen*, n-ar fi exclus să avem de-a face de fapt cu o *ara* și nu cu un templu propriu-zis¹¹¹. Viitoarele săpături vor lămuri această problemă. Oricum, datorită legăturii care exista între amfiteatru și sanctuarul Romei și a lui Augustus, șansa ca localizarea presupusă să fie corectă crește.

Așadar, la Sarmizegetusa conciliul celor trei Dacii, după sacrificiile din templul imperial, se îndrepta spre amfiteatru unde își dezbătea problemele. Iată deci că pe lângă rolul important pe care-l juca în calitate de amfiteatru municipal, găzduind anual și întâlnirea conciliului provincial, amfiteatrul de la Sarmizegetusa a devenit de la un moment dat și amfiteatrul celor trei Dacii. Prin aceasta, importanța sa depășește limitele Sarmizegetusei, extinzându-se asupra întregului teritoriu dacic provincial.

ANEXA

INSCRIȚIILE CARE DESEMNEAZĂ LOCURI ÎN AMFITEATRUL DE LA SARMIZEGETUSA

A. Bisellia

- 1 — Bancă de calcar cristalin, lungime 1,70 m, înălțimea scaunului 0,45 m, lățimea scaunului 0,33 m, înălțimea spătarului 0,30 m, înălțimea literelor 0,17 și 0,15 m. Văzută de Neigebaur prin 1840—1850 la Bretea Română și pe la 1880 la Măguri, lângă Lugoj de C. Torma. Azi dispărută. IDR, III/2, 28.

ADALAP

HFN

- 2 — Bancă de marmură fragmentară. Azi dispărută. IDR, III/2, 29.

AVG

- 3 — Bancă de piatră calcaroasă, fragmentară. Azi dispărută. IDR, III/2, 30.

AVR MVC

- 4 — Bancă de piatră. Azi dispărută. IDR, III/2, 32.

AVIM

- 5 — Bancă de piatră calcaroasă, lungime 1,50 m, înălțime totală 0,70 m, adâncime 0,56 m, înălțimea literelor 0,11 m. Muzeul Sarmizegetusa, IDR, III/2, 33.

COLONIAE

- 6 — Bancă de piatră calcaroasă, lungime 0,80 m, înălțime totală 0,75 m, adâncime 0,58 m, înălțimea literelor 0,17 m. Muzeul Deva. IDR, III/2, 34.

C
C (?) O

¹¹¹ Despre diferența *flamen* — *sacerdos*, vezi R. Étienne, *Le culte impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste à Dioclétien*, Paris, 1974, p. 190—191.

- 7 — Bancă de piatră văzută la Peșteana în 1873 de C. Gooss. Azi dispărută (deși în IDR, III/2 se afirmă că a fost identificată în 1977, lipsa fotografiei și nesiguranța comentariului asupra existenței unei bănci sau două ridică îndoielii asupra existenței lor. De aceea am luat drept corectă informația lui C. Gooss, care vorbește de două bănci.). IDR, III/2, 35.

VALER

- 8 — Bancă de piatră văzută la Peșteana în 1873 de C. Gooss. Azi dispărută (cf. nr. 7). IDR, III/2, 35.

FLAMEN

- 9 — Bancă de piatră calcaroasă, lungime 1,30 m, înălțime totală 0,56 m, înălțimea literelor 0,10 m. Muzeul Sarmizegetusa. IDR, III/2, 36.

DEC C

- 10 — Bancă de piatră calcaroasă. Azi dispărută. IDR, III/2, 39.

I

- 11 — Bancă de marmură, lungime 1,52 m, înălțimea scaunului 0,42 m, înălțimea spătarului 0,30 m. Muzeul Sarmizegetusa. IDR, III/2, 40 (lung. indicată eronat: 0,50 m).

L T

- 12 — Bancă de piatră calcaroasă dură, lungime 1,40 m, înălțime totală 0,70 m, adâncime 0,51 m, înălțimea literelor 0,14 m. Muzeul Deva. IDR, III/2, 41.

M O

- 13 — Bancă de piatră calcaroasă, lungime 1,72 m, înălțime totală 0,60 m, din care spătarul 0,23 m, adâncime 0,40 m, înălțimea literelor 0,12 m. Muzeul Sarmizegetusa. IDR, III/2, 43 (lung. indicată eronat: 1,64 m).

I (?) CL (E ?)

- 14 — Bancă de piatră calcaroasă, lungime 1,46 m, înălțime totală 0,71 m, din care spătarul 0,30 m, adâncime 0,43 m. Muzeul Sarmizegetusa. IDR, III/2, 51.

S C (? sau I?)

R V (?)

- 15 — Bancă de piatră calcaroasă fragmentară, lungime 0,85 m, înălțimea scaunului 0,45 m, adâncime 0,50 m, înălțimea literelor 0,10 m. Muzeul Sarmizegetusa. IDR, III/2, 52.

T (F?) II O (G? C?)

B. Posibile bisellia

- 16 — Posibil spătar de bancă de marmură compus din trei fragmente:
a — $18 \times 18 \times 9$ cm, înălțimea literelor 13 cm
b — $21 \times 24 \times 6$ cm, înălțimea literelor 13 cm
c — $70 \times 12 \times 9$ cm, înălțimea literelor 12 și 14 cm
Muzeul Sarmizegetusa. IDR, III/2, 45.

L / O (C ?) / V S

- 17 — Posibil spătar de bancă de calcar, $35 \times 104 \times 17$ cm, înălțimea literelor 16 cm. Muzeul Sarmizegetusa. IDR, III/2, 30.

AVG (L ?) I

- 18 — Posibil spătar de bancă de piatră calcaroasă compus din două fragmente:
a — $26 \times 33 \times 14$ cm, înălțimea literelor 12,5 cm

b — $16 \times 21 \times 14$ cm
Muzeul Sarmizegetusa. IDR, III/2, 37.

ABR / B (P?, R?)

C. Plăci sau posibile gradene simple

- 19 — Două fragmente de calcar:
a — $30 \times 135 \times 20$ cm, înălțimea literelor 14—15 cm
b — $32 \times 42 \times 20$ cm, înălțimea literei 15 cm
Muzeul Sarmizegetusa. IDR, III/2, 50.

SVO FECIT / V

- 20 — Placă de calcar folosită ca prag, $1,35 \times 0,55 \times 0,20$ m. Zidită în amfiteatru ca prag al uneia dintre carcères.

LOC MENSO

Piesa IDR, III/2, 38 este nesigură, iar 42, 44, 46, 47, 48, 49 au în general câte o singură literă și nu e sigur din ce fel de inscripții provin. Oricum, sînt nesemnificative din punctul nostru de vedere.

Notă. Acest studiu a fost predat la tipar înaintea celui publicat în colaborare cu D. Alicu în *Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă*, 1, 1989. Cel de-al doilea, elaborat pe baza celui de față, a fost realizat avînd în vedere apariția prezentului studiu mai întîi și nu invers, cum s-au petrecut în cele din urmă lucrurile.

CORIOLAN OPREANU

THE SOCIO-DEMOGRAPHICAL AND POLITICAL MEANING OF THE AMPHITHEATRE AT ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(Abstract)

The author discusses the socio-demographical and political meaning of the amphitheatre at Sarmizegetusa, based on the architectural structure of the monument and on the analysis of the inscriptions designated places.

Typologically point of view, the amphitheatre at Sarmizegetusa belongs to the so-called "second type", which doesn't use natural elements for supporting the stands and the stairs were incorporated the building. Its structure consists of a *podium*, two honour boxes at the endings of the short axis of the arena, *maenianum primum* including 22 *cunei* and *maenianum summum* composed of 21 quadrilateral cubicles (fig. 1). To reach the stands the people had to use 12 entrances, which were enough at all related to the capacity of the stands. Four of them direct the people to the *podium* and to the two honour boxes (fig. 1/III, IV, IX, X), others four to the *maenianum primum* (fig. 1/II, V, VIII, XI) and the last four were designated to serve the *maenianum summum* (fig. 1/I, VI, VII, XII). The entrances, opened on a *praecinctio* placed on the second circular wall, behind the *podium*.

The inscriptions attesting reserved places in the amphitheatre (*Anexa*, 1—20) belong to several groups. 15 of them were written on the back of the stone benches (*bisellia*). There were several types of *bisellia*, some of them made of more pieces (5, 12). Analysing the dimensions, some of them seem to be produced in different workshops, or in different periods. Three fragments could be *bisellia* or stone plaques (16, 17, 18). Two of the inscriptions belonged, probably, to ordinary stone seats (19, 20). Some of the letters in the inscriptions indicate names, while others could be related to some positions in town. Only nr. 3 can be dated in the third century A. D., because of the name Aur(elius). The main part of the benches were placed on the *podium*. The author uses many analogies from Rome rules and from other amphitheatres to state who were the persons seating on the benches. The first group who had the right to be the occupiers of the benches

situated on the *podium* were the knights, 21 of them being attested at Sarmizegetusa. The *duumviri* were placed in one of the two boxes, while the other one was reserved for the high clerks of the Imperial administration of the province (2). On the *podium* were seated the *ordo decurionum* and families. The same position was destined for *flamines* (8), *pontifex coloniae* and *augures* (5). No known names could be identified in the amphitheatre (maybe nr. 12 was the *bisellium* of Marcus Opellius Adjutor). Some of them could belong to other persons out of *ordo decurionum*.

In *maenianum primum* there were placed others religious and craftsmen *collegia* and people living in the *pagi* in the *territorium* of the town. The main part of the seats were ordinary stone ones, but there were even *bisellia*. Some of the *cunei* must have been destined for the three attested *pagi*: *Aquae*, *Micia*, *Tibiscum*. The same position was established for *ordo Augustalium*, but those of the *Augustales* who received *honor biselli* had their own bench. That doesn't mean that they were able to seat on the *podium*, but in the middle of their social group, just imitating the magistrates. The *collegium fabrum*, very numerous at Sarmizegetusa, had some places in *maenianum primum*. *Decuriones collegii fabrum*, for example, could have their own *bisellia*, in the same conditions as *Augustales*. An inscription attests the civil or military *mensores* (20).

In *maenianum summum* there were wooden chairs. This part was destined for women of modest origin, for the low people, *apparitores*, servants, or even slaves, probably.

Resuming this analyse, the author shows that in the amphitheatre the seats were occupied in tight connection with the social status. The image of society is well reflected in the amphitheatre.

The second part of the study deals with the capacity of the stands. Counting the previous opinions, the author makes his own average estimate. A section through the stand (fig. 2) presents the nine rows of it. Using an average estimate, it seems that there were about 3,700 seats in the amphitheatre, 300 of them being on the *podium*. The author doesn't agree with G. Forni's opinion about the number of free inhabitants of the town, estimated in connection with the number of places in the amphitheatre. G. Forni estimated that there were 5,200 places and using this figure he thought that there were 13,000 free inhabitants at the beginnings of the *colonia*. The author calls the attention of some problems which must not be forgotten when one try to estimate the number of the people living in the town. First, he shows that the slaves were probably able to enter in the amphitheatre. Must be also take into account the size of the town and the inhabited area, the surface of its territory and the size of the tenures. Many of these are not very well known at Sarmizegetusa. The demographical significance of the capacity of the amphitheatre is stressed in the context of the situation of two amphitheatres in the same town, which is often met in the Western provinces, or in Africa. Many times such a state demonstrates a demographical grown. At Sarmizegetusa there is no a second amphitheatre, its capacity continuing to be the same even in a later period. Most indications lead to the conclusion that it was built in stone from the beginning, probably in the time of Trajan. If its capacity was still enough in the third century, this doesn't mean that the town didn't grow. The archaeology confirmed the development of the town over its initial walls. The author explains this situation thinking that the *pagi* as *Micia* or *Tibiscum* raised their own amphitheatre at some time or other, so their inhabitants were not obliged any more to come at Sarmizegetusa and their previous places were assigned only for the town.

Sarmizegetusa was the spiritual metropolis of Roman Dacia. By this point of view, stressing the connection between the temple and the amphitheatre, the author's opinion is that the *concilium trium Daciarum* gathered every year in the amphitheatre and not in the so called *aedes Augustalium*. He supposes that not very far, East of the amphitheatre, must be the *ara* dedicated to Rome and to Augustus. Thou, the amphitheatre at Sarmizegetusa is serving not only the town but is also the amphitheatre of the three provinces of Dacia.

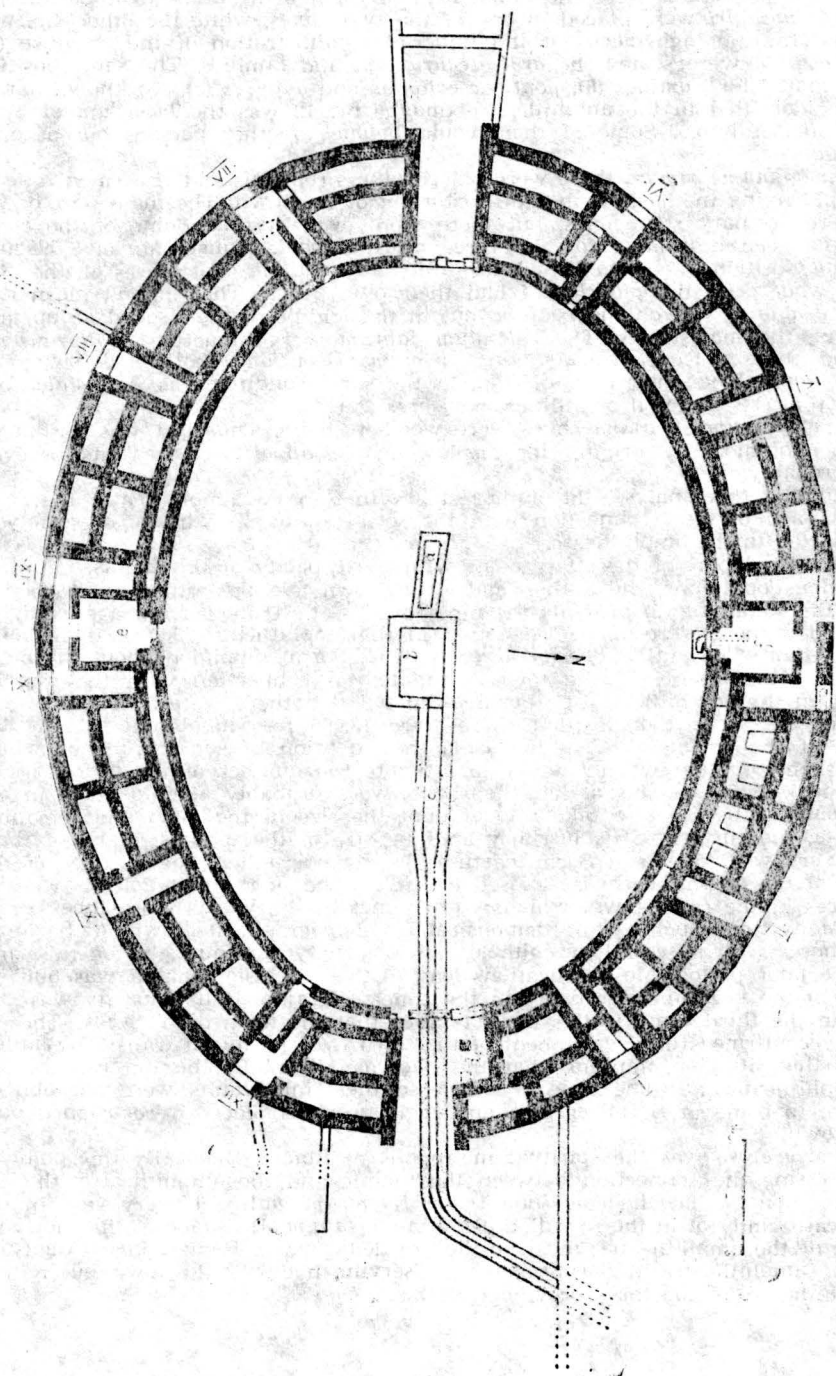

Fig. 1. Planul amfiteatrului de la Sarmizegetuza (după C. Daicoviciu)

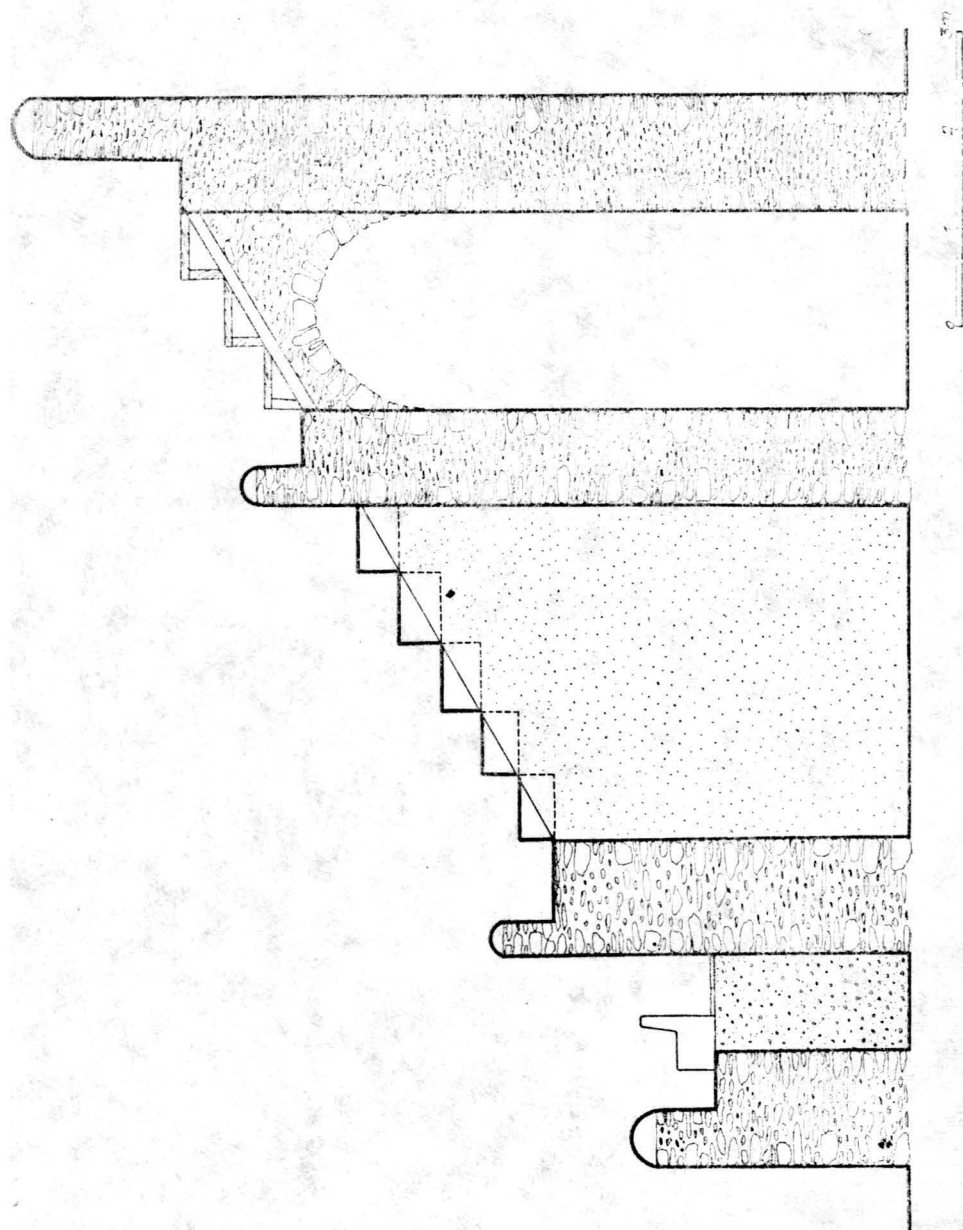

Fig. 2. Secțiune prin corpul tribunei (reconstituire).

VIAȚA RURALĂ ÎN SUD-VESTUL DACIEI ÎN SECOLELE II—IV (I)

Teritoriul delimitat între Dunăre, Mureș, Tisa și munții Carpați reprezintă un spațiu unitar din punct de vedere al reliefului, fiind cunoscut, din secolul al XVIII-lea, sub numele de Banat.

Prelungirea spre sud a Carpaților Apuseni ocupă partea aproape centrală a teritoriului, relieful muntos fiind caracterizat aici prin înălțimi joase, bogate însă în nenumărate minereuri. La poalele munților și-ruri de dealuri, cu culmile rotunjite și ascuțite, se prelungesc spre Mureș într-un veritabil podiș. Cea mai joasă formă de relief o reprezintă cîmpia Banatului, care înspre vest coboară mult pînă înspre zonele inundabile ale rîurilor, iar în zonele de contact cu dealurile pătrunde pe alocuri ca veritabile golfuri spre estul Banatului.

Banatul oferă imaginea unui amfiteatru larg deschis spre cîmpia Pannoniei, care în apropierea Tisei era delimitat de o zonă mlăștinoasă ce forma un obstacol natural greu de trecut, iar spre sud, de nisipurile mișcătoare de la Deliblata, din apropierea localității Virșeț.

O bogată rețea hidrografică brăzdează întreg teritoriul permițînd accesul pînă în cele mai îndepărtate puncte ale Banatului și oferind în același timp condiții prielnice dezvoltării unor așezări omenești, practicii agriculturii din cele mai vechi timpuri.

Cucerirea Banatului de către romani, în anul 102 și includerea lui, mai tîrziu, în provincia Dacia, în anul 106, a marcat începutul unor transformări și permutații socio-economice în toate domeniile de activitate.

*

Întreg teritoriul cucerit al noii provincii a trecut în proprietatea Imperiului roman, constituind *ager publicus* de care dispunea împăratul, în funcție de necesități. Mărturii epigrafice asupra cadastrării terenurilor în Dacia nu se cunosc, dar ele sînt asemănătoare cu cele ale altor provincii și au avut loc, probabil, imediat după cucerirea romană.

Lactantius (secolul III) amintește faptul că dacii cucerțiți de Traian au fost supuși la plata unui cens-impozit, drept pedeapsă pentru înverșunarea cu care luptaseră, ceea ce presupune că avusese loc un recensămint general al bunurilor și persoanelor din Dacia, imediat după cucerire¹.

O parte a teritoriului constituia domeniul personal imperial și era administrat ca atare. În această categorie erau incluse exploatarea miniere aurifere și metalifere, salinele, pășunile. Proprietatea funciară a fost îm-

¹ Lactantius, *De mort. persec.* 23,5: „...quia parentes eius censui subiugati fuerant, quem Traianus Decius arsidue rebellantibus poena gratia victor imposui”, cf. *FHDR*, II, 1970, p. 6.

părțită în funcție de necesități. Astfel, cea mai importantă împărțire atestată epigrafic a fost cea din anul 108 e.n., cu ocazia înființării Coloniei Dacica, din veteranii unor legiuni. Cu această ocazie fiecare veteran a primit în folosință cîte 400 iugera = 1 km², iar pentru coloniștii de rînd, cetățenii romani sau peregrini s-au acordat la fiecare cîte 200 de iugera². Începînd cu domnia lui Hadrian, veteranilor nu li se vor mai acorda loturi de pămînt cu ocazia lăsării la vatră, ci sume de bani, care permiteau însă cumpărarea unor asemenea loturi.

O mare parte din teritoriul agricol, pădurile și pășunile Daciei a fost distribuit, în detrimentul așezărilor autohtone, pentru armată. Trupele romane, legiuni sau auxiliii, au primit în folosință terenuri necesare întreținerii proprii. Asemenea terenuri se aflau în apropierea fiecărui castru și intrau sub jurisdicția militară. Dimensiunile unor astfel de terenuri nu pot fi precizate în genere din lipsă de mărturii epigrafice. Populația autohtonă ce locuia în aceste zone trebuia să participe la toate lucrările impuse de construcțiile sau aprovizionarea trupelor.

O altă categorie de beneficiari ai proprietății funciare din Dacia o reprezentau coloniștii peregrini, veteranii, care se stabileau în diferite părți ale provinciei, avînd dreptul de folosință asupra terenului cumpărat, trebuind pentru aceasta să plătească fîscului imperial un *tributum*. Procesul de vinzare, împărțire a terenurilor agricole, a continuat în secolul II, în măsura în care mai exista pămînt disponibil, formîndu-se astfel comunități de cetățeni romani, îndeosebi în apropierea drumurilor imperiale sau a castrilor, comunități care, în genere, reprezentau nucleele unor viitoare *pagi* și *vici*, din care unele se vor ridica la statutul de oraș, *municipium* ori *colonia*. Astfel, apar teritoriile urbane ale orașelor romane din Dacia: Drobeta, Apulum, Romula, Napoca etc.³

Ager stipendiarius constituia o parte a pămîntului, care rămînea în folosința populației autohtone și care era inferior calitativ celorlalte terenuri, mai puțin productiv. Populația dacică învinsă, aflată în stare de inferioritate socială a trebuit să plătească impozite, să participe la lucrările publice și militare ale provinciei. Descoperirile arheologice sugerează ipoteza că în teritoriul capitalei Ulpia Traiana Sarmizegetusa, autohtonii au fost cu totul deposedați și îndepărtați. Populația dacică a trebuit să se deplaseze din regiunile mai fertile, care au fost împărțite coloniștilor și veteranilor, spre zone mai îndepărtate de centrele urbane, mai puțin productive, care nu vizau interesul coloniștilor⁴. În asemenea zone, cum au fost estul Daciei sau vestul Banatului a fost depistată arheologic, uneori, poate și epigrafic, prezența autohtonilor.

*

În sud-vestul Daciei nu există mărturii epigrafice directe, care să ateste prezența unor grupuri masive de coloniști. În schimb, pe Tabula Peutingeriana, seg. VII, pe drumul imperial Dierna—Tibiscum este amîn-

² M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1968, p. 112.

³ Idem, *op. cit.*, p. 115.

⁴ În Dacia, mărturii epigrafice privind deposedarea autohtonilor în favoarea coloniștilor nu se cunosc. În schimb, în Moesia Inferior, Dobrogea este atestată epigrafic delimitarea teritoriului ausdecensilor în anii 177/179, teritorii pe care dacii trebuiau să le părăsească (CIL, III, 14437, 2).

tită localitatea *Ad Pannonios* (identificată la Teregova). Toponimul *Ad Pannonios* sugerează prezența aici, a unui grup compact de coloniști pan-noni, etnic care a fost preluat ca denumire a localității respective.

Toponimele cunoscute în această parte a provinciei ca: Dierna, Tibuscum, Aizisis, Bersobis etc. dovedesc preluarea unor toponime traco-dacice, autohtone, care fie traduse în limba latină, fie latinizate au devenit toponimele noilor centre militare romane. Însăși construirea unor fortificații militare romane, la începutul secolului II, a fost impusă nu numai de poziția strategică a locului respectiv, ci și de prezența în apropiere, a uneia sau mai multor așezări dacice, care trebuiau supravegheate și constrăuiau în același timp mîna de lucru necesară în vederea diferitelor lucrări edilitare.

Informații indirecte asupra prezenței unor coloniști, proprietari funciari în sud-vestul Daciei ne oferă inscripțiile funerare descoperite în diferite localități. Între acestea se remarcă, în mod deosebit, descoperirile de la *Mehadia* (*Praetorium*), unde, în așezarea civilă, care s-a înfiripat în preajma castrului sînt atestați epigrafic veterani (cum ar fi: *Aelius Cornelius*)⁵, civili peregrini (*Aurelius Peditus* și *Aurelia Donata*)⁶, civili peregrini ca *Ulpus Vitalis*, *Fabius Hatius* cu soția sa *Valentina*⁷. Un loc aparte în rîndul acestor descoperiri îl ocupă inscripția de pe sarcofagul pus pentru *Aelia Lepida* de către *Aelius Abascantus*⁸. Monumentul respectiv, pierdut astăzi, denotă o situație materială bună a familiei respectivului. Două inscripții funerare atestă prezența unor demnitari ai capitalei dacice, stabiliți în această zonă. Prima păstrează fragmentar numele unui... *Paulus dec. col...*, iar a doua, al unui augustal al Coloniei *Sarmizegetusa* (*Decimus Baebatius Chrysantus*). Inscripțiile sugerează existența unor persoane care erau proprietari rurali în această zonă, stabiliți aici, unde au și fost înmormîntați, chiar dacă în cel de al doilea caz este vorba evident de un libert ajuns la o stare materială prosperă⁹. *Mehadia*, anticul *Praetorium*, prin apropierea sa de Dunăre, de centrul urban de la Dierna, ca, de altfel, și prin așezarea sa pe drumul imperial, ce face legătura cu capitala provinciei, a avut o poziție privilegiată, favorizată de condiții naturale prielnice, trezind interesul coloniștilor pentru a-și întemeia gospodăria în această zonă, chiar dacă arheologic, ele nu au fost încă descoperite. Cercetările arheologice, întreprinse cu mulți ani în urmă de prof. M. Macrea, au stabilit existența, între rîul Belareca și șoseaua națională, a unei întinse așezări rurale, care cronologic se întinde din veacul al II-lea pînă în al IV-lea.

Descoperirea la *Petnic* a unei stele funerare anepigrafe, care reprezintă în medalion o familie formată din cinci persoane — părinții și trei copii — dovedesc existența în zonă a unor mici ferme rurale de tip roman, încă neidentificate arheologic¹⁰. Descoperiri similare de monumente funerare sînt atestate la *Satu Bătrîn* (com. Armeniș) — două stele fune-

⁵ IDR, III, 1, 84.

⁶ IDR, III, 1, 85.

⁷ IDR, III, 1, 92.

⁸ IDR, III, 1, 90.

⁹ IDR, III, 1, 89, 91.

¹⁰ IDE, III, 1, 104.

rare fragmentare¹¹, *Prigor* — un fragment de stelă funerară¹², *Lipova* — un fragment de stelă funerară anepigrafă¹³, *Sinnicolau Mare* — stela funerară a veteranului Aur. Timon din legiunea a XIII-a Gemina¹⁴, poate *Foeni* (?) — un veteran Aur. Faustus apare pe un epitaf pentru care nu există certitudinea că ar proveni din această localitate¹⁵. Prezența acestor monumente funerare cu sau fără inscripție sugerează prezența în localitățile respective a unor ferme rurale, gospodării, care au aparținut fie unor veterani, fie unor coloniști stabiliți în acele locuri.

Pe malul Dunării, în așezarea de la *Pojejena* inscripțiile funerare descoperite — din păcate în mare parte fragmentare — amintesc o serie de personaje civile, care locuiau în așezarea din apropiere¹⁶. La fel, la *Moldova Veche* o inscripție amintește un sclav Piperas al lui Timostratus-dispensator (casier), Piperas fiind, probabil, înlocuitorul acestuia, ceea ce face aluzie la existența în zonă a unor exploatari miniere aflate în administrație imperială¹⁷.

Alături de aceste mărturii epigrafice ce atestă existența unor coloniști romani, veterani, ce trăiau în mediul rural, descoperirile arheologice efectuate în ultimii ani au permis cercetarea citorva *villae rusticae* la: *Ramna* (1), *Gornea* (1), *Caransebeș* (2), *Iaz* (1), *Brebu* (1), *Dalboșeț* (1), *Criciova* (1)¹⁸.

Dimensiunile acestor construcții rurale, cu excepția poate a celei de la *Dalboșeț* (85 × 80 m) — pe care specialiștii o contestă că ar fi fermă rurală — sint, de obicei, modeste. Clădirile respective constituie, în principal, locuința proprietarului; doar într-un singur caz a fost surprinsă o curte înconjurată cu un zid, avînd multe construcții anexe (grajduri etc.) (*Caransebeș* — punctul „Cîmpul lui Cornean“). Fermele se compun din două pînă la patru încăperi (excepție fac descoperirile de la *Brebu* și *Dalboșeț*), unele avînd un sistem de încălzire cu hypocaust.

Inventarul arheologic descoperit în aceste ferme este, de obicei, modest, constînd, mai ales, din fragmente ceramice romane, prea puține obiecte din metal, care să ajute la reconstituirea vieții dintr-o astfel de fermă. În majoritatea cazurilor nu se constată urme de incendiere ori distrugere a construcțiilor, ci o părăsire a lor. Caracterul modest al fermelor descoperite pînă acum în sud-vestul Daciei întărește supoziția că în provincia nord-dunăreană nu au existat latifundii de mari proporții asemenea celor din Italia sau din vestul Imperiului. Deocamdată, în apropierea fermelor cercetate arheologic nu au fost descoperite inscripții sau alte monumente funerare care să permită identificarea acestor ferme rurale. De remarcat, că în cîteva cazuri, în unele din acestea s-au descoperit fragmente ceramice de factură dacică (*Ramna*, *Gornea*), de pildă, la

¹¹ IDR, III, 1, 116, 117.

¹² IDR, III, 1, 105

¹³ L. Mărghitan, *Banatul în lumina arheologiei*, Timișoara, II, 1980, p. 66.

¹⁴ IDR, III, 1, 274.

¹⁵ IDR, III, 1, 273.

¹⁶ IDR, III, 1, 16—19.

¹⁷ IDR, III, 1, 26, iar nr. 27 este o inscripție funerară pusă Flaviei Ingenua de către soțul ei Iulius Flavianus.

¹⁸ Vezi Anexa nr. 11, 13, 25, 27, 48, 83.

Ramna în apropierea unui cuptor de ars ceramică în care se găseau și fragmente de ceașcă dacică¹⁹.

Columella amintește că pentru lucrarea unei moșii de 200 iugera — cît primea în mod obișnuit un colonist — erau necesare 2 perechi de boi, 2 minători de vite și 6 sclavi²⁰. Deocamdată, în Dacia nu avem știri asupra muncii sclavilor în agricultură, probabil, mina de lucru era asigurată din rindul populației libere angajată pe termen limitat.

În cazul fermelor mai mari, acestea erau, se pare, administrate de cîte un intentend, proprietarii locuind, de obicei, la oraș.

Inscripțiile Daciei amintesc mai mulți sclavi ce dețineau funcția de *actor* (administrator) și care ar putea fi puși în legătură cu un astfel de serviciu²¹. Un *actor*, Hermandio, din serviciul lui M. Turranius Dil... este cunoscut la Tibiscum²², fiind arendașul averii acestuia.

Fermele rurale se concentrează, după cum se observă, în preajma unei localități mai importante, avînd în apropiere castre, dar și așezări ale populației autohtone²³, nu departe de căile principale de comunicație și nu în ultimă instanță în locuri fertile și propice agriculturii. Se remarcă, în primul rînd: *Tibiscum* (3—4 ferme, numărul fiind desigur mult mai mare), *Mehadia* (prin numărul epigrafelor descoperite), *Pojena*, *Bersobis*, *Ramna* și, mai apoi, localități mai retrase din zona marilor așezări rurale, cum ar fi: *Satu Bătrîn*, *Petnic*, *Prigor*, *Lipova* etc.²⁴.

Cronologic, fermele rurale descoperite pînă acum, în sud-vestul Daciei, se încadrează în intervalul mare cuprins între secolele II—III e.n., deci, pe durata provinciei.

În cadrul domeniilor imperiale intrau pășunile (*pascua*), care erau administrate de *conductores*. În mod obișnuit pășunile erau asociate cu salinile (*salinae*) într-o singură administrație. Asemenea *conductores* sînt atestați epigrafic în Dacia, ei desfășurîndu-și activitatea în diferite locuri prin arendași (*actores*). O inscripție de la Tibiscum a fost închinată lui Mithras²⁵ pentru sănătatea lui P. Ael. Marius de către *Hermandio*, *actor*,

¹⁹ Inf. Octavian Răut, care a participat la săpăturile efectuate, în anul 1961, la Ramna.

²⁰ M. Macrea, *Viața...*, p. 295; I. Glodariu, în *ANRW*, II, 6, p. 970.

²¹ CIL, III, 1181, 1182, 1573 a.

²² IDR, III, 1, 145.

²³ Vezi discuția la E. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapesta, II, p. 379.

²⁴ Cercetările arheologice întreprinse cu deosebire în ultimii ani au abordat problemele cele mai de seamă ale istoriei antice din sud-vestul Daciei, cum ar fi: sistemul de fortificație, așezările rurale romane și daco-romane în secolele II—III și, mai ales, după părăsirea provinciei în anul 271. Din această cauză, informația noastră a trebuit să se bazeze de multe ori doar pe cercetări de teren, studiarea sistematică a unor centre economice, așezări daco-romane este abia la început, materialele fiind în parte inedite. La aceasta se adaugă și o serie de descoperiri vechi rămase, din păcate, încă nepublicate. Anexa întocmită de noi o considerăm de la început ca incompletă; ea reflectă stadiul cercetărilor și cunoștințelor din acest moment. De asemenea, nu avem certitudinea de a fi surprins toate descoperirile cunoscute din Banatul iugoslav (R.S.F.I.), avînd acces doar la literatura mai veche (Milleker, Berkeszi) și periodicele cunoscute (*Rad Vojvodanskih Muzeja*). Dar credem că în Anexă au fost cuprinse cea mai mare parte a descoperirilor cunoscute pînă acum sau care ne-au fost oferite cu amabilitate de colegii: Ovidiu Bozu (Muz. Reșița), M. Moroz (Muzeul Lugoj), I. Rădulescu (Muz. Banatului).

²⁵ CIL, III, 1363; *Sargetia*, V, 1968, p. 92; *ActaMN*, III, 1966, p. 158, nota 35.

amintit mai sus. Personajul este cunoscut și din alte inscripții de la *Micia* și *Domnești* ca *conductor pascui et salinarum*, ceea ce face dovada că și această zonă era administrată prin același sistem. Hermandio, dedicantul inscripției, amintit, de altfel, și mai sus în calitate de *actor*, probabil, se ocupa și de organizarea exploatării pășunilor. Se crede, că acești *conductores* arendau de la fiscul imperial dreptul de a pășuna pe aceste domenii turmele proprii de vite, dar, probabil, că în schimbul unor sume de bani; o parte a terenurilor erau lăsate localnicilor, sumele fiind plătită prin intermediul sclavilor-arendăși²⁶.

*

Prezența populației autohtone a fost sesizată arheologic în preajma castrilor militare, a unor *vici* sau centre urbane, prin apariția ceramicii autohtone dacice lucrate cu mîna, ca dovadă în parte a folosirii mîinii de lucru indigene la diferite lucrări militare sau civile, în atelierele meșteșugărești. În castrile de la *Tibiscum*, *Arcidava*, *Praetorium*, *Pojena* etc., cu diferite privilegii, au fost descoperite fragmente ceramice de factură dacică. În *vicus*-ul ce s-a format în preajma castrului de la *Tibiscum*, în diferite clădiri civile sau ateliere meșteșugărești (fierărie²⁷, sticlă, de bijutier etc.)²⁸ a apărut ceramică de factură autohtonă.

Prezența în preajma și în interiorul centrelor militare romane a unor forme ale culturii materiale dacice, constituie o dovadă peremptorie a existenței, în apropiere, a unor așezări autohtone, a căror populație trebuia să îndeplinească diferite corvezi și prestații, fiind în același timp sub controlul și supravegherea romană.

Cercetări arheologice recente au identificat sub templul lui Apollo, descoperit la Iaz, la 3 km est de castrul de la *Tibiscum*, o necropolă dacică tumulară, databilă în secolele III—II î.e.n., ceea ce denotă că așezarea dacică trebuie să se fi aflat undeva în apropiere²⁹.

Cucerirea romană cu toate implicațiile de natură politică, economică, socială a adus și mari permutații demografice prin însăși aducerea unor grupuri compacte de coloniști, sau de persoane izolate, prin veterani etc., restringînd teritoriile obștilor sătești dacice sau determinînd chiar mutarea lor în locuri mai puțin fertile. Prin aceasta romanii au căutat să asigure supravegherea populației dacice, supunerea ei totală din punct de vedere economic; toate aceste măsuri inițiate de Traian și atenuate apoi, au adus modificări în structura așezărilor indigene în amplasarea lor³⁰.

*

Așezările daco-romane se concentrează pe cursurile unor râuri, spre exemplu, *Caraș*, *Bîrzava*, *Bega*, *Timiș*, *Aranca* și a afluenților lor; ele erau așezări deschise, pe malul unui curs de apă. În alegerea amplasării așezărilor daco-romane se observă grija deosebită pentru ca locul respec-

²⁶ M. Macrea, *Viața...* p. 298.

²⁷ D. Benea, în *MCA*, Brașov, 1981, p. 309—310.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Cercetări arheologice efectuate de Petru Rogozea, în anul 1983, încă inedite.

³⁰ Vezi discuția la I. Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic*, București, 1982, p. 82 sq.

tiv să fie ferit de inundații (în cazul cîmpiei de vest), pe promontorii mai ridicate ce constituiau în caz de nevoie și un mijloc de apărare. În zonele de deal, așezările se întind pe terasele înalte ale unor riuri, avînd poziții ferite în calea vînturilor puternice, mai întotdeauna pe pantele însoțite ale unor forme de relief.

În ultimii ani cercetările arheologice au abordat prin săpături sistematice sau de salvare mai multe așezări daco-romane, cum ar fi: Jabăr, Hodoni, Moldova Veche, Grădinari, Cioreni—Timișoara, Freidorf—Timișoara, Iecea Mică. Cercetările de teren, care se întreprind în vederea identificării unor așezări aflate pe locul unor viitoare construcții industriale, vor constitui mijlocul prin care în scurt timp, harta așezărilor daco-romane din sud-vestul României se va completa cu centre al căror număr încă nu-l putem bănuî. În cursul anului 1986, cercetarea doar a vetrei satului Satchinez a dus la identificarea a peste 49 de așezări, databile din neolitic pînă în evul mediu dezvoltat. De aceea, sîntem conștienți că anexa prezentată la lucrarea noastră (va fi publicată în numărul viitor al *Actei Musei Napocensis*), constituie doar un început în completarea repertoriului arheologic daco-roman de pe raza celor trei județe: Arad, Caraș-Severin, Timiș.

În cursul cercetărilor arheologice întreprinse pînă acum au fost depistate așezări rurale, cu locuințe de suprafață sau bordeie și semibordeie, avînd ca inventar, mai ales, ceramică cenușie, lucrată la roată sau de culoare maronie-neagră, lucrată cu mîna de factură dacică. Asemenea descoperiri sînt date de majoritatea specialiștilor în secolele III—IV e.n.

Se constată însă, în inventarul multor așezări prezenta ceramicii roșii, lucrate la roată, de factură provincială romană, cu forme tipice de: urcioare, străchini, căni, databile în secolele II—III, la care se adaugă — este adevărat în cantitate mică — fragmente de *terra sigillata*, ori imitații după această ceramică, alături de fragmente de *amforă*, databile în secolele II—III. Prezența acestor categorii ceramice constituie un indiciu important în datarea unor astfel de așezări (în cazul că lipsesc piesele de datare sigură, cum ar fi: monede, fibule, opaițe etc.) încă din timpul provinciei³¹.

Cităm selectiv prezența ceramicii roșii de factură provincială romană în așezările de la: Broșteni, Cornești, Criciova („Cîmpul lui Mocrean“), Herneacova, Hodoni, Iecea Mică, Moldova Veche, Satchinez, Grădinari, Cioreni și Freidorf—Timișoara³².

Terra sigillata fragmentară a fost descoperită la Timișoara—Cioreni, Hodoni, Iecea Mică, Freidorf—Timișoara, Satchinez, Becicherecul Mic³³.

Fragmente de *amforă romană* au fost depistate în așezările de la Timișoara—Cioreni, Iecea Mică, Satchinez, Biled, Freidorf—Timișoara³⁴.

Descoperirile monetare izolate sau în tezaure, databile în timpul provinciei Dacia, deci, între anii 102—275, care au apărut în vestul Banatului (respectiv, la vest de linia de castre Lederata—Tibiscum) se con-

³¹ Incetarea producției de *terra sigillata* la mijlocul secolului III și, implicit, dispariția ei din inventarul unor așezări constituie o posibilitate de datare a acestora.

³² Vezi Anexa nr.: 52, 53, 56, 71, 88, 99.

³³ Vezi Anexa nr.: 53, 56, 88, 99.

³⁴ Vezi Anexa nr. 6, 56, 88, 99.

centrează de-a lungul aceluiași cursuri de apă cum ar fi: Timiș, Caraș, Aranca. Numărul localităților în care s-au efectuat asemenea descoperiri pînă acum se ridică la 58³⁵. Cele mai numeroase descoperiri se constată în prima jumătate a secolului II, epoca Traian—Antoninus Pius, pentru ca spre sfîrșitul secolului II circulația monetară să se restrîngă, rămînînd în continuare redusă³⁶. În cîteva localități, ca, de pildă: Becicherecul Mic, Sînnicolau Mare, Deta, Timișoara, Bela Crkva, Itebey, Virșeț (ultimele trei în R.S.F.I.) se constată o circulație monetară neîntreruptă în cursul secolelor II—III.

În perioada următoare, după părăsirea Daciei de către romani, așezările daco-romane se înfiripă sau continuă să existe în preajma ori pe locul fostelor așezări din secolele II—III, de-a lungul aceluiași cursuri de apă, avînd aceeași structură de așezări deschise, nefortificate. În zonele vestice ale Banatului, cum ar fi la: Iecea Mică, Cioreni—Timișoara, Freidorf—Timișoara alegerea locului pentru așezare s-a făcut în strînsă corelare cu condițiile naturale, pe promontorii înalte care permiteau construirea locuințelor, ele fiind protejate de inundații, dar și de eventualele pericole externe.

Descoperirile recente de la Grădinari, din punctul „Șeliște“, atestă o așezare întinsă din care pînă acum nu s-au cercetat decît două locuințe și două cuptoare de ceramică. Ceramica apărută este atît cărămidă romană, cit și cenușie, ambele lucrate la roată. Analiza materialului ceramic apărut, și care va mai apare în cursul cercetărilor viitoare, ar putea deveni un element de referință în analiza ceramicii din așezările daco-romane, databile în secolele III—IV.

La Cioreni—Timișoara, gropile locuințelor sînt, de obicei, săpate în stratul de lut viu pînă la adîncimea de 1,10—1,40 m. Nivelul de cultură daco-roman a fost în parte bulversat de lucrările de asanare ale unei bălți. Bordeiele dezvelite constau, de obicei, dintr-o singură încăpere, cu dimensiuni variabile, între $4,50 \times 4$ m și $2,75 \times 2,50$ m, de formă aproape patrulateră. La unele bordeie au fost surprinse urmele de pari ce susțineau pereții din nuiiele, pe care se aplica apoi un strat de lut, amestecat cu pleavă. De asemenea, în cazul a două bordeie (3 și 4) s-a descoperit amprenta unui stîlp central ce susținea acoperișul.

La semibordeiele 1 și 2, în peretele vestic al acestora, s-a descoperit cîte o vatră săpată în mal, în schimb în bordeiele cercetate (3—5) nu s-au identificat vetre în interiorul încăperilor. La bordeiul 5 s-au observat trei nivele de locuire, el fiind amplasat în apropierea unei fîntîni. În cele cinci secțiuni trasate au fost depistate o groapă de provizii și una menajeră aparținînd bordeiului 3.

În așezarea de la Hodoni—„Pustă“, au fost dezvelite 11 locuințe, care apar la o adîncime de circa 1,50 m de la nivelul actual de călcare. Așezarea de la Hodoni se caracterizează prin mai multe tipuri de locuință: 1 locuință de suprafață, 2 semibordeie ($3,50 \times 3,50$ m; $2,40 \times 1,50$ m) și

³⁵ D. Benea, *Das Römerlager von Tibiscum und seine Rolle im Verteidigungssystem von Südwest-Dakien*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms III*, Aalen, 1983, p. 459.

³⁶ *Ibidem*.

8 bordeie. Așezarea nu a fost epuizată, întinderea ei ajungând pînă la 600 m în lungime.

Locuințele sînt de formă patrulateră, avînd în unele cazuri două încăperi, despărțite de un perete de lut cruțat, lat de 0,20—0,25 m. Într-un singur caz, la un bordei se constată o refacere și o lărgire a lui. De asemenea, în majoritatea cazurilor în interiorul locuințelor se constată urmele unor cuptoare menajere (B 1) sau a unor vetre simple de foc (B 3, 4, 6, 9)³⁷.

În apropierea locuințelor au fost depistate 16 gropi de provizii, 7 gropi menajere, vetre de foc și cuptoare exterioare locuințelor.

Cu ocazia lucrărilor de irigații, întreprinse în dreptul cartierului Freidorf—Timișoara, în luna mai 1984, în șanțul de canalizare, lat de 3 m, au fost surprinse, la adîncimea de 0,90 m de la nivelul de călcare actual, urme de locuință-bordeie, avînd la distanța de 3—4 m gropi de provizii, conținînd un bogat material ceramic cenușiu, datat în secolele III—IV, dar și ceramica lucrată cu mîna de culoare brun-cafenie.

Sondajele efectuate la Greoni, Ilidia, Moldova Veche au permis identificarea și dezvelirea în aceste zone a unor locuințe de suprafață sau bordeie cu un bogat material ceramic, unelte din fier etc.³⁸

La *Moldova Veche*, punctul „Vinograd”, pe malul Dunării, au fost descoperite două locuințe: un semibordei la adîncimea de 0,80 m și o locuință de suprafață la adîncimea de 0,55 m, cu dimensiunile de 2,50 × 2,20 m. În ambele locuințe s-au descoperit cîte o vatră realizată din fragmente de cărămizi romane (diametrul de 0,50 m). În fața locuinței de suprafață se păstrează o a doua vatră³⁹.

Între *amenajările gospodărești*, care au fost sesizate arheologic, *gropile de provizii* sînt cele mai numeroase. Ele sînt amplasate în preajma locuințelor și în spațiul dintre acestea. La așezarea de la Hodoni—„Pustă” au fost identificate 16 gropi de provizii: *cilindrice* cu pereții nearși — 9 buc.; în formă de *clopot*, cu pereții puternic arși — 2; în formă de *butoi* — 2; *trapezoidale* — 2; *circulare* în partea superioară și mult bombate în partea inferioară, cu pereții puternic arși — 1⁴⁰.

Dimensiunile gropilor de provizii variază între 1,10—2,20 m, iar adîncimea între 1,20—1,80 m. La unele gropi se observă de jur-împrejurul gropii urme de pari (D = 5—7 cm), ce susțineau, probabil, un acoperiș (Gr. 1, 2, 3, etc.). În unele cazuri se văd urme de lemn de la amenajări interioare, cum este în cazul gropii 7, fără a se putea reconstitui exact această amenajare; la alte gropi, pe fundul acestora, se observă urme de pari, ce susțineau un grătar din lemn (?) sau o leasă de nuiete (?). În unele cazuri, după deteriorare, gropile deveneau depozite menajere.

Alte gropi de provizii au fost identificate în așezările de la Cioreseni și Freidorf—Timișoara, Satchinez și Moldova Veche (vezi anexa).

Gropile de provizii cercetate pînă acum constituie un element de continuitate observat și în așezările daco-gete. Sistemul lor de amenajare

³⁷ Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984, p. 35—38.

³⁸ Vezi Anexa nr. 51, 57, 71.

³⁹ O. Bozu, *Noi descoperiri de la Moldova-Veche*, comunicare prezentată la sesiunea Muzeului din Caransebeș, — martie 1984.

⁴⁰ A. Bejan, în *StIstB*, IX, 1983, p. 13—21.

era simplu și eficace fie prin arderea lor prealabilă, fie prin realizarea unor lese din nuiele sau grătare, care se lipeau apoi cu lut, lesele asigurând protejarea gropilor de infiltrațiile apei sau ale unor rozătoare. Gropile erau utilizate pentru depozitarea cerealelor, dar, probabil, și a altor provizii.

Caracterul rural al așezărilor este evidențiat și de prezența în cantitate mare a rișnițelor de tip roman, fragmentare ori întregi, din tuf vulcanic, ce atestă gospodării stabile în care avea loc prelucrarea produselor agricole principale⁴¹.

Ocupațiile locuitorilor așezărilor daco-romane au fost cele obișnuite în mediul rural: agricultura, creșterea vitelor, păstoritul, la care se adaugă o serie de îndeletniciri nelipsite: dulgheria, făurăria, olăria, țesutul etc.

Descoperirea unor unelte din fier și, îndeosebi, a unor brăzdare din fier romane la: Vrsac (5 buc.), Kuvín (1 buc.), ambele în R.S.F.I., Moldova-Veche, Pescari, Dierna, Tibiscum (3 buc.), Băile Herculane⁴², denotă utilizarea uneltelor romane ca principale instrumente de lucru. Alături de acestea se remarcă apariția altor unelte ca: *sape* (Tibiscum, secolele II—III), Gornea (secolul IV), Moldova Veche (secolul IV), *săpălăgi*, *seceri*, *cosoare de vie*, acestea din urmă mărturie a practicării viticulturii. Prezența puțin numeroasă a uneltelor agricole din fier în așezările rurale daco-romane, ar putea fi un indiciu că acestea erau încă îndeajuns de scumpe și, deci, nu puteau exista în orice gospodărie, ceea ce ar explica lipsa, în genere, a inventarului metalic mare din mai multe așezări rurale ale provinciei. O pondere însemnată a uneltelor reprezintă cele confecționate din lemn.

Condiții naturale propice au favorizat în sud-vestul Daciei cultivarea cerealelor și, îndeosebi, a grîului, meiului etc., pe care provincia l-a și exportat în veacurile II—III e.n. La Tibiscum, într-o prăvălie antică, în două recipiente din lemn au fost descoperite semințe de orz (*Horeum vulgare*) și mazăre (*Pisum sativum*)⁴³. În groapa de cenușă din fața unui cuptor de ars oale (secolul III) de la Tibiscum au apărut simburii de cîrșe sau vișine, ceea ce denotă existența unor livezi de pomi fructiferi, care alături de cultivarea viței de vie constituie o preocupare și pentru această ocupație. Prezența pe unele monumente votive a unor motive ornamentale cu struguri și vrejuri de viță de vie, sau a numeroaselor invocații și reprezentări ale lui Liber și Libera constituie mărturii indirecte ale acestor ocupații⁴⁴.

Ocupația complementară agriculturii, determinată în primul rînd de zona geografică, creșterea vitelor era favorizată în sud-vestul Daciei de existența pășunilor. Reliefulurile de pe Columna lui Traian sînt revelatoare în redarea unor turme de animale: oi, capre, cai, boi. În marea majori-

⁴¹ Vezi anexa.

⁴² C. Tătulea, în *Oltenia*, IV, 1982, p. 83 sq.

⁴³ Determinări efectuate de Marin Circiumaru de la Institutul de arheologie București. Semințe de plante din familia *Balsaminaceae* („Slăbănog”), cultivate ca plante ornamentale, au fost descoperite într-un mormînt de la Saravale, iar semințe din planta numită „Gura leului” într-un medalion de bronz roman de la Tibiscum, sînt singurele indicii sporadice ale cultivării unor flori.

⁴⁴ IDR, III, 1, 141, Tibiscum și o alta inedită.

tate a așezărilor rurale romane și daco-romane se constată — judecînd după materialul osteologic descoperit și cercetat — creșterea pentru hrană a bovinelor, ovicaprinelor și porcinelor. În inventarul locuințelor de la Moldova Veche predomină prima categorie; în schimb, în așezarea de la Cioreni-Tișișoara, ovicaprinele.

O inscripție descoperită la Marga (jud. Caraș-Severin)⁴⁵, amintește un colegiu al utricularilor, pentru care Ael. Diogenes ridică un templu închinat zeiței Nemesis. Atestarea *utricularii* (meșterii care confecționau burdufuri, *utriculus* = burduf, poate, pentru cimpoi [?]) constituie un indiciu al prelucrării unor piei de animale.

Creșterea *păsărilor de curte* este documentată prin oasele descoperite în inventarele citorva locuințe cercetate, sau a unor coji de ouă (Hodoni, Freidorf—Tișișoara).

O altă îndeletnicire nelipsită în mediul rural era *dulgheria*. O serie de unelte ca: *dălți* (Tibiscum, Moldova Veche, Gornea, Dierna, Freidorf—Tișișoara), *topoare*, din fier, etc., dovedesc practicarea acestui meșteșug în anumite așezări rurale. Prezența pădurilor în sud-vestul Daciei a avut un rol important în folosirea lor ca material de construcție și apoi ca lemn de foc. Probabil, în fiecare comunitate să fi existat meșteri care se ocupau cu acest meșteșug.

Apariția masivă a zgurii metalifere și a urmelor de cuptoare de redus minereu în zona așezărilor rurale de la: Șoșdea, Fizeș, Jabăr, Moldova Nouă, Hodoni, Folea, Sipet, Satchinez etc., denotă *prelucrarea metalului* în aceleași comunități rurale, mai ales, în veacurile III—IV e.n. Alături de metalurgia fierului și prelucrarea lemnului, olăritul ocupă un loc important în comunitățile rurale. Identificarea unor centre ceramice în apropierea unor centre militare romane din secolele II—III și continuarea activității acestora în veacurile următoare la: Tibiscum, Dracsina lîngă Tișișoara, Grădinari, Arad—Ceala și Vrsac (R.S.F.I.) denotă prosperitatea acestei ocupații⁴⁶. Numărul cuptoarelor era, desigur, mult mai mare, descoperirea lor, pînă acum, făcîndu-se fortuit. În cazul ultimelor ateliere se constată folosirea materiei prime locale, avînd în compoziție ca degresant pietricele sau mică. Acest fapt sugerează posibilitatea existenței în apropierea unor comunități rurale a unor mici ateliere de olărie ce le deserveau, fără ca producția lor de tradiție locală și sub influența romană să atingă nivelul unor mari centre ceramice rurale cum ar fi cele de la Cristești pe Mureș ori Micăsasa.

Ocupațiile casnice *torsul* și *țesutul* sînt documentate prin numeroase fusaile descoperite în mai toate așezările cercetate pînă acum. Pentru a suplini lipsa unor fusaiole, uneori în așezările rurale se descoperă simple fragmente ceramice, care erau perforate, fiind folosite în același scop.

Cu tot caracterul rural al unor așezări cercetate pînă în prezent la: Hodoni, Cioreni—Tișișoara, Moldova Veche, Grădinari etc., în care agricultura și creșterea vitelor au un rol determinant, se constată prezența și a celorlalte meșteșuguri, care asigurau aproape integral producerea bunurilor necesare traiului.

⁴⁵ IDR, II, 1, 272.

⁴⁶ D. Benea, în *Potaissa*, III, 1982, p. 22—41.

Prezența unor piese de import (unelte, accesorii vestimentare, podoaabe) conduce spre concluzia că aceste așezări au fost antrenate în relațiile de schimb bazate pe monedă. Contactele permanente și regulate în timpul provinciei, prin târgurile locale și negustorii itineranți, au adus produse meșteșugărești romane pînă în cele mai îndepărtate centre rurale.

După părăsirea Daciei de către romani, în cursul veacurilor III—IV e.n., circulația monetară intensă în spațiul cuprins între Tisa, Dunăre și Mureș⁴⁷, dovedește existența în continuare a unor relații de schimb cu Imperiul roman. Descoperirile monetare, alături de numeroasele tezaure databile în secolul IV, se concentrează în două zone mari: 1. malul Dunării avînd o întindere destul de largă înspre interior și 2. cîmpia de vest a Banatului, unde majoritatea descoperirilor se concentrează pe aceleași cursuri de apă, ca și în secolele precedente. Densitatea cea mai mare a descoperirilor monetare este documentată în teritoriul cuprins între Mureș și Bega. Repertoriul întocmit, în anul 1974, de către E. Chirilă și colaboratorii săi, s-a îmbogățit în ultimii ani cu o serie de descoperiri noi, apărute atît pe teritoriul României, cît și al R.S.F.I.⁴⁸ Pătrunderea masivă de monedă romană în sud-vestul Daciei, în secolul IV, cu toate restricțiile severe impuse la granițe de Imperiu, sugerează apartenența acestei zone la lumea romană.

Prezentarea celor mai de seamă descoperiri cunoscute pînă acum, referitoare la viața rurală din secolele II—IV în sud-vestul Daciei, conduce spre cîteva *concluzii*:

Cucerirea romană a determinat în sud-vestul provinciei (la fel ca în tot restul Daciei romane) schimbări radicale, prilejuite de introducerea unui nou sistem de exploatare a terenurilor, de folosire a unei tehnici mai avansate, constînd, în primul rînd, din unelte de metal. Acești factori vor determina, desigur, un spor al producției agrare.

Apariția coloniștilor în grupuri compacte ori izolat, așezarea unor veterani, au influențat creșterea demografică a populației. Amplasarea fermelor rurale, de tip *villa rustica*, în apropierea unor așezări autohtone dacice, în locuri propice agriculturii, în apropierea unor cursuri de apă și nu în ultimă instanță în preajma drumurilor imperiale au constituit condiții favorabile prosperității gospodăriilor romane. Între aceste ferme rurale (modeste ca dimensiuni) și așezările indigene din apropiere s-au stabilit contacte și relații economice și sociale.

Așezările daco-romane din secolele II—III e.n. (în mare parte necercetate pînă acum) și-au continuat existența în sate, avînd ca tip obișnuit de locuință bordeiul și semibordeiul. Descoperirile au sesizat asemenea așezări în preajma castrelor militare romane, apoi în întreg spațiul Banatului, cu predilecție de-a lungul unor cursuri de apă. În secolele III—IV în mare parte așezările continuă să ființeze pe vechile locuri, ori în preajma acestora. În noile așezări se observă orientarea locuitorilor spre a-și asigura toate cele necesare în gospodăria proprie; așa, se explică apariția unor mici ateliere rurale ce deserveau o comunitate sau mai

⁴⁷ E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Trei tezaure romane de secolul IV din Banat*, Lugoj, 1974, *passim*.

⁴⁸ *Ibidem*.

multe (din jur), cu produse meșteșugărești, cum ar fi: atelierele de olărie, tăurărie, dulgherie etc.

Sud-vestul Daciei, ca, de altfel, întreaga provincie, a fost un teritoriu agricol prin excelență, la care se adaugă și prelucrarea minereurilor bogate din zonă, fără a avea dovada, deocamdată, că în secolele III—IV sînt așezări distincte de mineri și meșteșugari în prelucrarea metalelor.

Pe întreg teritoriul Banatului antic pînă acum sînt cunoscute în jur de 106 localități în care au apărut urme de așezări, databile în secolele III—IV. În vatra multor localități actuale se constată existența a 2—3 așezări, ceea ce ridică numărul lor pînă la aproape 160. Deși cercetările sînt, deocamdată, relativ puține, ele evidențiază o *viață rurală intensă și unitară prin toate formele ei de manifestare pe întreg teritoriul cuprins între Mureș—Tisa—Dunăre*.

Una din componentele acestui caracter unitar al culturii materiale o reprezintă așezările, tipurile de locuință, gropile de provizii, ceramica de uradiție autohtonă dacică lucrată cu mîna, alături de ceramica cenușie în cele două variante ale sale, fină și mai zgrunțuroasă, cu certe influențe romane în forme și decor. În organizarea așezărilor rurale daco-romane se observă locuirea lor îndelungată prin sistemul de construire al locuințelor, și, mai ales, prin organizarea gospodăriilor cu toate anexele lor, atribute de seamă în identificarea unei populații stabile, ce se ocupa, în principal, cu lucrarea pămîntului.

În timpul provinciei Dacia, contactele cu sarmații iazigi, ce locuiau între Tisa și Dunăre, au fost controlate de romani, care au supravegheat aceste triburi turbulente, impunînd un control asupra lor fie prin forța expedițiilor, fie prin acordarea unor înlesniri comerciale. În momentele de pace, sarmații iazigi au constituit un deuseu pentru produsele agrare și meșteșugărești daco-romane. Condițiile impuse de M. Aurelius quazilor, privind interdicția participării la tîrgurile organizate în provincie pentru a feri așezările locale de eventualitatea unui atac, trebuie să fi fost aplicate și altor triburi barbare cum ar fi sarmații⁴⁹.

Pe teritoriul Banatului în secolele II—III e.n. lipsesc mormintele sarmate. De fapt, în timpul provinciei lenta pătrundere a unor grupuri izolate nu este documentată arheologic. Descoperirile izolate de morminte cunoscute, îndeosebi, în vestul Cîmpiei Banatului, apoi spre sud, zona Vrsac, credem că nu sînt anterioare sfîrșitului secolului III — începutul secolului IV.

În contact cu populația daco-romană, sarmații pierd într-o măsură considerabilă caracterul culturii lor materiale, și, mai ales, ceremonialul funerar, care este puternic influențat de contactul cu cultura materială romană, dacică și celtică⁵⁰. Așa se explică prezența în mormintele sarmatice a ceramicii dacice și romane. Sarmații iazigi, care au pătruns la est de Tisa, au conviețuit cu autohtonii și s-au influențat reciproc, după cum dovedesc unele descoperiri arheologice.

În secolul IV e.n. Banatul a fost teritoriul care a interesat Imperiul roman în mod deosebit pentru exploatarea sale miniere, ori pentru a

⁴⁹ Gh. Bichir, în *Dacia*, N.S. 21, 1977, p. 169, 197.

⁵⁰ K. Horedt, *Siebenbürgen im spätrömische Zeit*, București, 1983, *passim*.

asigura drumul spre salinele Transilvaniei⁵¹. Circulația intensă în întreg spațiul de sud-vest al Daciei, aproape neîntilnit pe nici un alt sector al frontierei romane, dovedește că acest teritoriu a avut un statut aparte, aflat sub *controlul nominal* al Imperiului. Acest statut trebuie să fi asigurat o existență „liniștită“ pentru comunitățile locale daco-romane. De-sele campanii organizate împotriva sarmaților de către Galerius din Moesia și Pannonia (289/290, 292), și, apoi, cele ale lui Constantius II (356—358) au slăbit forța acestor triburi, care începînd cu această perioadă vor dispărea ca forță militară, cedînd locul goților și, mai apoi, hunilor. Spre mijlocul secolului IV se vor intensifica pătrunderile sarmaților la est de Tisa, ei rămînînd masați în cîmpia bănățeană, conviețuind cu populația locală daco-romană.

Năvălirea hunilor va produce anumite perturbații în viața așezărilor rurale locale, care vor trebui să se retragă în zone mai ferite, departe de căile de acces, spre păduri și dealuri, stabilind uneori cu barbarii contacte de natură economică și politică impuse de noile împrejurări istorice.

DOINA BENEĂ — ADRIAN BEJAN

LÄNDLICHES SIEDLUNGSWESEN IM SÜD-WESTEN DAKIENS IN DEN II—IV-EN JHD. (I)

(Zusammenfassung)

Die Eingliederung Dakiens in das römische Kaiserreich führte im Süd-Westen der Provinz zu radikalen Änderungen in der Landwirtschaft: ein neues System der Bodennutzung, eine fortschrittlichere landwirtschaftliche Technik und an erster Stelle die Einführung von Werkzeugen aus Metall.

Der Bevölkerungszuwachs wurde von der Ansiedlung von Kolonisten — in Gruppen oder einzeln wie auch von Veteranen, bestimmt: die *villae rusticae* wurden in der Nachbarschaft einheimischer dakischer Niederlassungen gegründet und mit für die Landwirtschaft günstigen Boden versehen. Dies und die Nähe von Wasserläufen und Kaiserstrassen schafften die vorteilhaften Bedingungen für ihre Entwicklung.

In den II—III Jhd. bestanden in den dako-römischen Dörfern noch die alten Behausungen: die Grubenhütte und die Halb-Grubenhütte. Diese Siedlungen bestehen auch in den folgenden zwei Jahrhunderten ohne nennhaften Ortsänderungen. Die Einwohner der neuen Siedlungen strebten eine totale Selbstversorgung an. So wurden verschiedene Werkstätte gegründet: Schmieden, Zimmermann- und Töpferwerkstätten.

Im antiken Banat sind uns bis jetzt 106 Orte bekannt wo Grabungsbefunde Siedlungen aus den III—IV. Jhdten bezeugen. Einige gegenwärtige Niederlassungen bergen manchmal Spuren von 2—3 antiken Siedlungen, was deren Gesamtzahl auf 160 erhebt. Trotz der geringen Anzahl der Grabungen kann man auf ein einheitliches und reges dörfliches Siedlungswesen zwischen Mureș, Tisa und Donau schliessen. Ihr einheitlicher Charakter wird durch die Bauart der Behausungen der Vorratsgruben und der handgefertigten, im einheimischen dakischen Stil gearbeiteten Töpferei bezeugt.

⁵¹ *Ibidem*.

MISCELLANEA HATZEGIANA
(INFORMAȚII ȘI REINTERPRETĂRI PRIVITOARE LA ISTORIA
ȚĂRII HATEGULUI ÎN EVUL MEDIU (II))*

5. Familia nobiliară românească și biserica dispărută din Cinciș.

Feudalii români din Cinciș au atras atenția asupra lor din două motive speciale. În primul rînd pentru că au avut printre primii șansa de a fi cunoscuți și popularizați. Apoi deoarece o seamă de genealogiști au considerat că între ei și familia Corvineștilor din Hunedoara au existat relații de rudenie¹. Apariția foarte recentă a unui articol care reia problematica, împreună cu aceea a bisericii înălțate de către ei², ne prilejuiește intervenția și formularea unor interpretări în contingență.

Donația lui Iancu de Hunedoara pentru românii din Cinciș, respectiv actul prin care se deschide istoria nobiliară a familiei stăpînitoare locale, a fost cunoscută încă din veacul al XVIII-lea. De fapt s-au păstrat cele două documente obișnuite ale procedurii de donație: scrisoarea deschisă, privilegială, și mandatul către capitlul din Alba Iulia. În ambele se menționează îndeosebi rolul lui Dan, fiul lui Iaroslav, care l-a servit pe guvernator în campanii militare împotriva turcilor și a altora. Acele războaie nu sînt nominalizate, așa încît nu le putem decît bănuî. Stăpînirea Cincișului, după *more kenesiatus*, se transforma atunci în una cu titlu nobiliar. Se cuvine deja remarcat că presupusele rude cincișene nu ar fi rămas în starea de cnezi pînă la peste cinci ani de la ridicarea în înalte funcții de stat a lui Iancu de Hunedoara. Dania nu are în sine nimic neobișnuit. Vom regăsi cu ușurință acte întru totul asemănătoare. Astfel la 20 iulie 1445, din Hunedoara, Iancu i-a făcut nobili pe cnezii din Rîul Alb³, la 25 decembrie 1446, a făcut același lucru cu cnezii din Liva-dia⁴, iar în ziua în care cincișenii au fost răsplătiți, cei din Unciuc au primit un act identic⁵.

Va trebui să facem o corectură cu privire la data daniei lui Iancu. Mai des, dar fără consecvență, a fost citat anul 1446. Anul acesta apare sigur pe mandatul către capitlul din Alba Iulia⁶. Dar în luna mai 1446

* Prima parte a acestor *Miscellanea* a apărut în *Sargetia*, 20, 1987, p. 178—198.

¹ Pentru secolul al XVIII-lea, vezi informațiile și opiniile lui Benkő J. (extra-sele privitoare la Hunedoara), alese și traduse din latină de Koncz J., în *HTRTE*, Deva, 12, 1901, p. 102—105.

² Nicolae Stoicescu, *Date privind vechea parohie Cinciș—Hunedoara*, în *MB*, 35, nr. 11—12, 1985, p. 797—808.

³ Arh. Naț. Magh. Budapesta, Dl. 29.480.

⁴ Idem, Dl. 29.483.

⁵ Transumpt într-un act capitular. Bibl. Batthyaneum, Alba Iulia, cutia 8, nr. 1033. Pentru data corectă vezi mai jos.

⁶ Arh. Naț. Magh. Dl. 29.481.

Iancu nu fusese încă ales guvernator al Ungariei. Astfel, trebuie luată în considerare data de 18 mai 1447, care figurează pe actul privilegial, conservat în original și remis celor din Cinciș. Pe acesta îl reproducem în anexă (nr. 1). În intervalul 18—28 mai 1447, Iancu a fost într-adevăr la Timișoara⁷. Chiar în aceeași zi s-au emis privilegiile pentru românii hațegani din Unciuc⁸, Băiești⁹ și hunedoreni, din Nădăștia¹⁰, iar peste câteva zile pentru Cindeștii din Rîu de Mori¹¹ și cei din Fărcădin¹². Deci, primul privilegiu al familiei din Cinciș este emis târziu, într-o suită comună de alte acte recompensatoare și fără cea mai mică aluzie la vreo relație de rudenie. Ar fi cu totul ieșit din comun ca lucrurile să se fi petrecut astfel, în cazul unei legături de singe.

Pe seama celor din Cinciș, Iancu de Hunedoara a emis încă un document în 26 august 1448, la Caransebeș. El ni s-a transmis numai în copii de la începutul secolului al XVII-lea¹³. Foarte de curînd, acest document a fost considerat, din nou, un fals¹⁴. Temeiul afirmației provine din aceea că la data de 26 august 1448, Iancu de Hunedoara emitea din Grădiște (= Sarmizegetusa) nu mai puțin de trei documente care ni s-au transmis în forme originale¹⁵. Există însă suficiente documente cu dată pusă greșit chiar de la emitere. Unul îl comentasem și noi cu puțin înainte, căci, dintr-o întîmplare, fusese vorba tot despre cincișeni. Greșeala celui de-al doilea act poate să provină și de la diacul care a copiat originalul. Iancu nu s-a mai găsit în nici un alt an la Caransebeș, în preajma sărbătorii tăierii capului Sfîntului Ioan Botezătorul, în întregul interval de timp în care a deținut titlul de guvernator. Știm însă că a fost prezent acolo la 30 septembrie, același an¹⁶, ceea ce pledează pentru forma autentică a documentului, cu data corectată.

Să analizăm conținutul și câteva dintre formulări. Iancu de Hunedoara scrie oficialităților din comitatul Hunedoarei că Voicu de Cinciș, *frater noster condivisionalis* i s-a plîns de persecuția împotriva lui și a familiei sale. Ca urmare, guvernatorul declară răspicat că respectivii pîrîtori erau scutiți de *servitiorum, collectis et datis*. Deci era vorba de o reparație împotriva unui abuz care încălca drepturi prestabilite ori subînțelese ale familiei lui Voicu. Asemenea scutiri erau luate în considerare pe seama cnezilor și incontestate în situația celor înnobilați. Mai cunoaștem exemple, așa încît trebuie să subliniem din nou caracterul ordinar al celui înscris. Cit privește expresia „fratele nostru copârtaș“, nu ascunde nici pe departe vreo relație de rudenie. Este recunoașterea unei realități

⁷ Engel Pál, *Hunyadi János kormányzó itineráriuma (1446—1452)*, în *Századok*, 118, nr. 5, 1984, p. 980.

⁸ Vezi nota 5.

⁹ Arh. Naț. Magh., Dl. 29.790.

¹⁰ E. Hurmuzaki, N. Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, București, vol. I/2, 1890, p. 735.

¹¹ Arh. Naț. Magh., Dl. 30.443.

¹² Transumpt dintr-un act de la 1482. B.C.U. Cluj-Napoca, colecții speciale.

¹³ A lui Gabriel Bethlen, pentru Andrei Csolkosi, din 29 apr. 1619, Cluj. Vezi TT, 8, 1907, p. 93—94. Documentul s-a publicat integral în Hurmuzaki, *Documente...*, I/2, p. 751 și Traian Popa, *Iancu Corvin de Hunedoara*, Hunedoara, 1928, p. 182.

¹⁴ Engel P., *op. cit.*, p. 980.

¹⁵ Arh. Naț. Magh., Dl. 93.105, 93.117, 93.122.

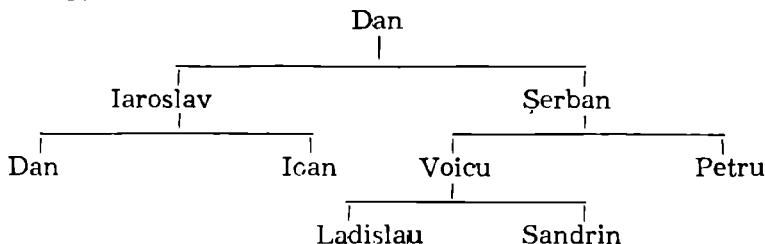
¹⁶ Engel P., *loc. cit.*

sociale, rezultat al apropierii și interferărilor posibile ale stăpînirilor celor din Cinciș cu domeniul Hunedoarei¹⁷. Apelativul *fratres* avusese nu numai semnificații sociale ori de rudenie, ci și acelea, valabile și astăzi, de prietenie, cordialitate și solitudine. În anul 1451, Iancu se adresa lui Ioan Cindreș din Riu de Mori, cu formula familiară *fratri nostro*¹⁸.

Mulțumită lui Gheorghe Șincai, avem la îndemînă și un privilegiu emis de regele Matia Corvinul la 11 mai 1464¹⁹. Această piesă a trecut nebagată în seamă. Se încadrează perfect într-o serie de emisiuni la care ne-am referit cu alt prilej²⁰, elaborată fiind după încoronarea solemnă a fiului lui Iancu. Este confirmarea în stăpînirile din Cinciș, Ohaba și Dăbîca. Se mai cunoaște încă un act de danie, dat pe seama familiei, de către același rege, la 25 iunie 1466. În el sînt menționați Ladislau și Sandrin, apoi Dan și Ioan de Cinciș, împreună cu frații lor devălmași (condivizionali), Nicolae Supra (?) de Linjina și Dragotă, Mihail și Dumitru de Silvaș. Regele îi scutește în bloc de plata cincizecimii oilor²¹. Nici din acest act nu rezultă vreo relație de rudenie, iar privilegiul nu are nimic ieșit din comun. Se cunosc scutiri asemănătoare, date încă de Iancu de Hunedoara în 1447, pentru cei din Rîu Bărbat în 1451, pentru Rîu de Mori, ultima confirmată de regele Matia, în anul 1464²².

Temeiuri documentare ale unei înrudiri cu familia Corvineștilor *nu există*. Mai mult sau mai puțin clar, această concluzie a mai fost formulată. De aici pornind, ajungem la o încheiere ce trebuie considerată ca definitivă, anume aceea potrivit căreia cincișenii au fost, pentru hunedo-rești, ca atîția alți români hațegani, *doar slujbași și colaboratori apropiați*. Reluarea, deja obositoare, a acestei probleme, care a păstrat numai valoare istoriografică, nu produce decît discuții sterile.

Tipică pentru interpretarea incorectă a izvoarelor este și reconstituirea genealogiei cincișenilor, cel puțin pînă în a doua jumătate a veacului al XV-lea. Ioan Pușcariu se apropiase cel mai corect de soluția reală²³, ca mai apoi, genealogia să devină un joc al arbitrarului, în afara oricăror reguli ale spiritului critic. După opinia noastră, ea ar trebui să arate în felul următor:

¹⁷ Vezi Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI. Studiu și documente*. București, 1973, p. XII.

¹⁸ Ioan Mihályi, *Diplome maramureșene din secolul al XIV—XV*. Sighetul Marmăției, 1900, p. 362.

¹⁹ *Hronica românilor*, vol. II, București, 1969, p. 62—63.

²⁰ Vezi *Miscellanea hatzegiana* (I), în *Sargetia*, 20, 1987, p. 180, 185.

²¹ Hurmuzaki, *Documente*..., I/2, p. 170.

²² Ioan A. Pop, *Datul oilor din Țara Hațegului în veacul al XV-lea și la începutul veacului al XVI-lea*, în *Sargetia*, 16—17, 1982—1983, p. 291. Vezi și D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I, București, 1967, p. 72.

²³ *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, vol. I, Sibiu, 1892, p. 143.

Toate datele din secolul al XV-lea converg în a demonstra liniaritatea evoluției familiei nobiliare române din Cinciș, în perfect acord cu multe alte familii din Țara Hațegului. De la o situație de cnezi, au ajuns treptat să-și fixeze în scris posesiunile din Cinciș și cele din vecinătățile lui sudice, către Silvașuri, și vest, pe cursul Cernei. Cele câteva așezări (Cinciș, Dăbica, Izvoarele = Lindjina și neidentificata ori dispăruta Ohabă) le-au fost încorsetate de familii românești mai active și mai puternice: Hunedoreștii, Ungurii din Nădăștia, More-Ficiorii din Ciula, Mușineștii și Arceștii din Răchitova și Densuș. De la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul secolului următor, familia își găsește o stare socială constantă. Ioan (1475) Ladislau (1480), Nicolae (1498 și 1506) și Mihail (1506 și 1511), sînt atestați ca oameni de mărturie²⁴. Apoi, un Petru face, în 1513, figură de reprezentant al nobilimii hațegane²⁵, iar un Ioan deține la 1515 slujba destul de importantă de vicecastelan de Hunedoara²⁶. Genealogia de secol XVI, transmisă de către Traian Popa²⁷, o privim cu rezerve deoarece ea nu face referiri la surse, iar deocamdată nu avem informații care să-l confirme ori să-l contrazică.

Cît privește vechiul edificiu religios al Cincișului, sacrificat cu totul pe seama progresului industrial hunedorean²⁸, el a rămas pînă astăzi obiect de discuție între istorici. Problemele numeroase, legate de el, ar fi luat cu siguranță o altă direcție dacă cercetarea din ultimele clipe de existență nu s-ar fi restituit cu titlu provizoriu, în anul 1963, pentru a rămîne așa de peste douăzeci de ani, în ciuda promisiunilor de revenire²⁹. Decaparea ingenioasă și costisitoare a frescelor s-a soldat doar cu transportarea citorva în Muzeul de artă din București și îngheșuirea și uitarea celorlalte într-un depozit nepotrivit al anexelor castelului de la Hunedoara.

Monumentul ca atare nu are nici o monografie specială. Referințele la el au fost întotdeauna parțiale³⁰. Prima descriere amănunțită a rămas însă manuscrisă. A fost făcută într-un raport pe care Constantin Daicoviciu l-a adresat Comisiunii monumentelor istorice, secția pentru Transilvania³¹. Rezultă din acel raport că monumentul a fost vizitat în 16 septembrie 1929, măsurat, desenat și descris. Daicoviciu a citit și reproduș inscripțiile din secolul al XVIII-lea, care altfel sînt menționate (la singular!) de către I. D. Ștefănescu, cu trei ani mai tîrziu³². Cea dintîi inscripție, nelocalizată, a fost citită „Zugrăvit-u-s-a / acest (!) sfîntă biserică 177[7?]...“, iar cea de-a doua, aflată „deasupra lunetei prime de

²⁴ Documentele citate sînt, în ordine: Dl. 29.533, 29.536, Kemény, J., *Appendix diplomatarii*, vol. VII, p. 282 (ms. Bibl. Acad. Cluj-Napoca), Dl. 30.969, Kemény J., *op. cit.*, vol. VIII, p. 147.

²⁵ I. Pataki, *op. cit.*, p. 168.

²⁶ *Idem*, p. XXXIX.

²⁷ T. Popa, *op. cit.*, anexa genealogică nr. 1.

²⁸ Pentru problemele sale de salvare, vezi cîteva informații parțiale la Ioan Opreș, *Ocrotirea patrimoniului cultural*. București, 1986, p. 176, 196.

²⁹ Dinu Moraru, *Date istorice în legătură cu monumentul din Cinciș*, în *Seșiunea științifică a DMI, ian. 1963*. București, 1963, p. 98—100.

³⁰ Pentru trecerea lor în revistă, vezi N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 804—807.

³¹ Muzeul de istorie al Transilvaniei. Arh. Comisiunii monumentelor istorice. Secția pentru Transilvania, 1929, C₃ 2045 (1—2).

³² *La peinture religieuse en Valachie et Transylvanie*. Paris, 1932, p. 257—258.

lingă altar, pe boltă³³, astfel: „Zugrăvit-u-s-au / această sfântă / Biserică de smeritul Ionaș Simeon zugrav / ...³³ leat 1777 iunie (?) ... zile“. Lectura lui I. D. Ștefănescu a fost mai simplă: „Le pieux pope Symeon, peintre“. În luneta cea mai apropiată de această inscripție, tot I. D. Ștefănescu a înlăturat urmele unei scene reprezentându-l pe Iisus cu Samariteanca, pentru a scoate la iveală o altă scenă, mai veche, pe care, pe bună dreptate, a identificat-o cu Toma necredinciosul cercetînd rana lui Iisus. Întreaga scenă, reprodusă fotografic în lucrarea din anul 1932 a istoricului de artă, avea și un titlu care o dezlega, respectiv acela de IOANNIS XX. Aluzia la textul evangheliei apostolului Ioan era evidentă³⁴. Numai din ignoranță și pentru a produce senzație s-a născut interpretarea reprodusă de către Nicolae Stoicescu dintr-o gazetă culturală³⁵. I. D. Ștefănescu considera scena databilă în secolul al XV-lea. Pe cite știm, opinia sa nu a fost niciodată contestată. După părerea noastră, s-ar putea face și alte precizări cronologice, avînd ca punct de plecare inscripția-legendă a scenei. Se observă că ea nu are caractere gotice și reproduce numele apostolului în forma *Ioannis*, nu *Johannis*, ceea ce ar pleda pentru o datare cel mai devreme în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Dacă, într-adevăr, bolțile naosului au fost făcute în secolul al XVI-lea — iarăși un lucru neprobat nici măcar prin analogii ciare — atunci nu este exclus ca realizările să fi fost contemporane. Ne vom apropia și mai mult de datările corecte, reanalizînd informațiile adăugate după cercetarea de la începutul deceniului al șaptelea.

Informațiile publicate în 1963, într-un volum de circulație restrînsă, au ajuns totuși la cunoștința specialiștilor, dovada cea mai evidentă a interesului stîrnit. Cu neplăcere constatăm că s-au născut însă erori care, prin repetiție, amenință să devină clișee istoriografice. Data celei mai vechi inscripții, publicată fără cifra zecilor, a fost reprodusă fără temei 1655³⁶, 1645—1649³⁷, ca să se fixeze la 1645³⁸ și să se asimileze astfel³⁹. Să reluăm deci discuția, prin analiza datelor cunoscute.

Biserica din Cinciș a fost produsul constructiv al familiei nobiliare locale. Altarul a fost considerat ca cea mai veche parte, databilă pe baza unor analogii⁴⁰. Alt element de datare arhitectonică a fost bolta gotică cu nervuri în stuc, ridicată probabil în secolul al XVI-lea. Construcția anterioară aceluia veac nu este posibilă. Chiar dacă forma altarului ar prezenta analogii cu alte monumente de secol XV, surprinzătoare și inexplicabilă ni se pare absența unei fresce contemporane aceluia monument. Înălțat fiind în secolul al XV-lea, monumentul nu putea rămîne

³³ Urmează o reproducere aproximativă a unui șir de litere chirilice ori asemănătoare, neinteligibile pentru copist și pentru noi.

³⁴ I. D. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 258.

³⁵ *Op. cit.*, p. 805, nota 34.

³⁶ Vasile Drăguț, *Vechi monumente hunedorene*, București, 1968, p. 59.

³⁷ Idem, *Pictura murală din Transilvania (sec. XIV—XV)*, București, 1970, p. 85, nota 131.

³⁸ Idem, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, București, 1976, p. 94.

³⁹ Marius Pôrumb, *Pictura românească din Transilvania*, vol. I, Cluj-Napoca, 1981, p. 85.

⁴⁰ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959, p. 566.

ne pictat o sută de ani cel puțin, iar fresca anterioară nu avea temeiuri să fie cu totul scoasă sau să nu lase urme semnificabile.

Ca un monument de familie ce se afla, biserica din Cinciș a suferit serioase metamorfoze odată cu stăpînii. Cum Hațegul ne-a dovedit nu o dată cit de fals ar fi să încercăm să-l înțelegem după litera canoanelor bisericești⁴¹, trebuie să revenim de fapt la optica istorică, pe care ne-o pierdusem din considerente subiective. Deci, realitatea trebuie explicată și nu dogma trebuie căutată în realitate. În situația Cincișului este un adevăr izbitor prezența unor inscripții latine și maghiare.

Din anumite rațiuni, pe care le vom înțelege mai jos, ne oprim întâi la inscripția în limba maghiară. Datată în 7 aprilie⁴² ori august 1649, ea este categoric reformată. Textul are o proveniență biblică certă⁴³, fiind considerat deosebit de potrivit pentru plasarea în apropierea intrărilor. O inscripție aproape identică, dar datată la 1621, a împodobit încă de la începutul acestui secol intrarea principală a clădirii Magnei Curia din Deva⁴⁴, construcție atribuită principelui Gabriel Bethlen. Cea de-a doua inscripție, nedată și menționîndu-l pe Mihail din Hunedoara, pictorul, este mai veche. Între Mihail și fresca cea veche publicată de către I. D. Ștefănescu s-ar putea face o legătură. Nici despre aceasta, nici despre cea următoare, nu s-a scris unde au fost regăsite. Inscripția datată 16. 5, în felul în care a fost citită și restituită, pare nu numai incompletă, dar și greșită. Lipsa unui decal ori măcar a unei fotografii limitează și șansa de rezistență a întregirii pe care o propunem:

ANNO 16[] 5 DIE 16[...]⁴⁵ VENEROSUS⁴⁶ DOMINUS [DOMINUS]⁴⁷
MICHA[I]⁴⁸ CZOLNO — /

KOSI [DE] EADEM [CZOLNOKOS]⁴⁹ C[ONSERVANTE] DEO [ET]
IUVANTE [NUNC] DEDICATUM ERICI⁵⁰ CURA[VIT SUI] NOMINIS
[ET OPT]IMA⁵¹ CONSORTES⁵² [...]⁵³ FECIRVIZI⁵⁴ [DEO] MAXIMO
DEDICANT⁵⁵.

⁴¹ Vezi atitudinile religioase ale Cindeștilor din Rîu de Mori, de la mijlocul secolului al XV-lea, calificate inițial drept heterodoxe (*Revist.*, 37, nr. 6, 1984, p. 567), apoi construcția unei mănăstiri ortodoxe la sfîrșitul secolului al XVI-lea pe pămînturile unor nobili de origine românească clară, dar cu nume aparent maghiarizate (*AIIACN.*, 17, 1985—1986, p. 339—340).

⁴² Dinu Moraru considera abrevierea *a[nno] 1649 die 7 a[...]*, ca arătînd această lună, fără să argumenteze. Evident că poate fi vorba și despre luna august.

⁴³ *Psalmi* 121, 8.

⁴⁴ Téglás Gábor, *Hunyadvármegyei kalauz*, Cluj, 1902, p. 38.

⁴⁵ Spațiu afectat pentru lună.

⁴⁶ Corect probabil *generosus*.

⁴⁷ Posibilă și prezența în lacună a unui titlu onorific ori administrativ.

⁴⁸ Întregire cerută de nume. Mai corect *Michael*.

⁴⁹ Aici toponimul poate lipsi în favoarea altui cuvînt.

⁵⁰ Corect *erigi*.

⁵¹ Corect *optimae*.

⁵² Corect *consortis*, singular, nu plural.

⁵³ Numele soției lui Mihail Csolnokosi.

⁵⁴ Greșeală evidentă în loc de *Feiervizi* (= de Rîu Alb).

⁵⁵ Mulțumim și pe această cale prețioaselor sugestii ale cercet. Eugen Chirilă, sugestii care ne-au ajutat la reconstituirea inscripției.

Între inscripția datată 16. 5 și cea cu pictorul, sînt detectabile relații: apar pe pictură tempera, folosesc împreună sigur cuvîntul *iuvante* și probabil și pe *conservante*. Mihail Csolnokosi și soția sa din Rîu Alb au fost cei care au finanțat pictarea, căci construcția și înălțarea monumentului, pe care și-o revendică (*erigi*) este contrazisă de elementele mai vechi. Pare destul de curios că în inscripția votivă nu se menționează hramul bisericii, ci doar numele divinității. Dacă Mihail a finanțat pictura, înseamnă că era în mod cert catolic, nu reformat, iar datarea momentului execuției trebuie apropiată sensibil de anul 1600 (1605, 1615, 1625). Dacă cele două inscripții latine au fost sincrone, înseamnă că au fost la rîndul lor contemporane cu pictura. Au apărut probabil împreună cu bolțile în stuc, la o foarte serioasă refacere a monumentului, la începutul secolului al XVII-lea.

Cum scrisesem mai sus, inscripția din anul 1649, maghiară și reformată, marca schimbarea petrecută probabil de foarte curînd în sinul familiei nobiliare din Cinciș. Despre Mihail Csolnokosi și soția sa nu cunoaștem practic nimic. Abia după anul 1660 avem dovezi pentru prezențe documentare reformate în sat și pentru aderarea familiei Csolnokosi la religia cea nouă^{55A}. Necesitățile cultului reformat respingeau iconografia, considerînd-o idolatrie, așa încît monumentul reflectă fidel evoluția metamorfozei religioase din prima jumătate a veacului al XVII-lea. Pînă la o probă concludentă, imposibil de adus de la monumentul acum scufundat, dar posibilă încă din documentația arhivistică inedită, ori din analogii hațegane, nu vedem, pentru secolul al XVII-lea, nici un fel de implicații ortodoxe ale bisericii.

Lăcașul din Cinciș ne lasă să percepem un proces istorico-religios comun mai multor monumente din Hațeg. Familiile de ctitori au considerat monumentele drept proprietatea lor și le-au impus rigorile suferite de propria lor credință religioasă. Este explicația cea mai plauzibilă și pentru absența frapantă a unor elemente artistice ortodoxe (fresce ori icoane) din bisericile hațegane de secol XVI—XVII. Intervalul taie, în modul cel mai concludent, evoluția artei ortodoxe, începută în secolele XIII—XV, și continuată în secolul al XVIII-lea. Deoarece știm sigur că populația satelor a rămas ortodoxă, indiferent de schimbările produse în religia stăpînilor, ar trebui să căutăm soluțiile practice care au fost în uz pentru continuitatea cultului ortodox. Deținem informații asupra modalităților din secolul al XVIII-lea. Atunci, ortodocșii sau greco-catolicii și reformații își împărțeau *aceeași biserică* supunîndu-se unui program convenit. Vom reaminti numai un eveniment petrecut la 13 februarie 1759, cu prilejul vizitațiunii canonice a episcopului Petru Pavel Aron la Galații Hațegului: „nemeșii de aici, ca mai toți din Țara Hațegului s-au făcut calvini, dar neavînd biserică au usurpat dreptul de a folosi biserica în comun“. La instigarea episcopului intolerant, se produce conflictul. Scaunele nemeșilor sînt aruncate afară, aceia reacționează atacîndu-l fizic pe episcop etc.⁵⁶ Nu știm însă dacă acel procedeu se constituise cu un veac sau două înainte, ori fusese impus de administrația

⁵⁵ A. Arhiva episcopiei reformate Cluj-Napoca, arhiva protopopiatului reformat Hunedoara—Zarand, protocolul vizitațiunilor canonice, I/5, p. 343.

⁵⁶ Iacob Radu, *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913, p. 208—209.

habsburgică interesată să-i sprijine pe greco-catolici în detrimentul reformatorilor.

La Cinciș lucrurile au evoluat probabil tot astfel pînă cînd echilibrul impus de stăpîni a fost rupt în favoarea credinței populației majoritare. Atunci a survenit repictarea popii Simion, a cărui nume și cronologie ne face să-l considerăm identic cu Simion din Pitești, zugravul care a coplesit Hațegul cu lucrările sale.

6. Despre „răscoalele” din Hațeg în secolele XV—XVI.

Înainte de noiembrie 1435 a avut loc în Hațeg o răzvrătire a unui grup de trei cnezi din Rușor⁵⁷. Acțiunea în sine, urmată de evenimente care s-au derulat dinspre Moldova, a fost interpretată ca o adevărată răscoală conexă valului de nemulțumiri care a premers Bobilna⁵⁸. Faptele au fost reale, în schimb înclinăm să modificăm semnificația lor. Pe temeiul cunoașterii documentare globale a evoluției sociale a societății românești din Hațegul secolului al XV-lea, ni se pare că a fost vorba nu atît de o ridicare cu caracter țărănesc, antifeudal, ci de una cu implicații politice. Substratul îi este greu de identificat. Cei trei răzvrățiți fuseseră niște feudali români cu drept de cnezat și cu o ohabă (*villa libera*) la Șerel. Prezența unui preot ar putea indica și mobiluri religioase. Dar ceea ce au făcut exact acei răzvrățiți, în Hațeg, este imposibil de spus. Probabil faptele ar fi rămas în deplin întuneric dacă rudele lor, rămase în Rușor, nu s-ar fi prezentat în fața voievodului pentru a primi confirmarea stăpînirii la care aveau dreptul și conform cutumei românești. Așa se face că faptele fugarilor au fost arătate pentru a justifica confiscarea și noua donație a posesiunilor. Cum același act din 20 noiembrie nu stabilește vreo sediuine hațegănană generală, în care faptele rîusorenilor să se fi integrat, nu vedem de ce ar trebui să o subînțelegem. A fost un caz particular, săvîrșit de către un grup restrîns de familie, întîmplător ieșit la lumină între multe altele asemănătoare, care au jalonat istoria administrației străine în țara românească intracarpatică.

S-au scurs peste cincisprezece ani de cînd s-a publicat un articol privitor la mișcările țărănești de pe domeniul Cîndeștilor din Riu de Mori⁵⁹. Atunci a trecut neobservat și, pe cîte cunoaștem, nici nu s-au făcut referiri la el. Pe drept cuvînt, pentru că metodologia sa de elaborare, sub crusta unei aparențe de științificitate, date îndeosebi de aparatul critic, suferă de grave carențe. În principal este vorba despre o supralicitare a unor informații documentare, puse cu totul nefericit într-un context general impropriu Țării Hațegului. Reluarea de față are mobiluri curative și profilactice, dar prilejuiește și cîteva considerații generale privitoare la evoluția socială a societății hațegane din secolele XV—XVI.

Obiectul de studiu, domeniul Cîndeștilor, are beneficiul de a fi cel mai întins, mai bine cunoscut și mai în pas cu toate progresele sociale

⁵⁷ DRH.D, vol. I, p. 318—320; *RevArh*, 61, tom. 46, nr. 1, 1984, p. 90—91.

⁵⁸ Ștefan Pascu, *Bobilna*, ed. a 2-a, București, 1963, p. 68—69. Din acel moment evenimentul a fost interpretat și marcat ca răscoală în majoritatea tratatelor, cronologiilor și atlaselor istorice românești.

⁵⁹ Iosif Jivan, *Mișcările țărănești de pe domeniul Riu de Mori (Țara Hațegului) în secolele XV—XVI*, în *Sargetia*, 8, 1971, p. 77—87.

generale transilvane, de pe tot cuprinsul Hațegului. Primele manifestări, considerate a fi „mișcări țărănești“, sînt datate între anii 1459—1462. Să pășim pe urmele „cauzelor“ identificate.

Se invocă întîii hotărîrile lui *Unio trium nationum*. Nicăieri în Transilvania acelea nu au provocat o reacție țărănească imediată. Imposibil de spus ceva aici în raport cu Hațegul. Este însă foarte limpede că multe din reglementările sociale de după Bobilna, pur și simplu, nu aveau obiect în acest petic de pămînt românesc, rămas în întreaga sa structură socială, numai cu elemente autohtone. El se guverna după legile sale sociale proprii. Stratificarea exista, însă clasa feudală abia reușise să-și consolideze nobilitatea. Pînă la asimilarea unor practici de exploatare țărănească care au premers, cauzat și urmat Bobilna, a fost o distanță apreciabilă.

O altă „cauză“ ar fi fost serviciile militare. Din nou este o problemă greșit înțeleasă. Precum se știe, Hațegul a fost întotdeauna confruntat cu pericolul invaziilor turcești. După două experiențe triste, din anii 1420 și 1438, românii au înțeles perfect politica antiotomană a lui Iancu de Hunedoara. Nici o singură defectiune nu este de semnalat de la ralierea lor plenară la luptele și războaiele vremurilor. Serviciul militar a fost o obligație privită ca o *necesitate* pentru eliminarea unui factor de insecuritate.

Despre economia monetară a Hațegului — și ea apreciată „cauză“ a „răscoalei“ de la mijlocul veacului al XV-lea — nu cunoaștem practic nimic. Cele citeva piese monetare descoperite în săpături arheologice sau altele tezaurizate în veacul următor rămîn singurele elemente cu care putem opera. De aici, pînă la urmărirea detaliată a efectelor reformelor ori practicilor monetare va mai trece destul timp.

Ajungem în final la „cauza“ imediată a „răscoalei“ anilor 1459—1462, adică concesiunea cincizecimii oilor (datul oilor) către Cîndești. S-a înțeles, nici mai mult nici mai puțin, că acel act privilegiat îi privea pe țărani, nu pe stăpîni. Or, știm bine că reprezentanții satelor strîngeau animalele și le remiteau autorităților regale și voievodale, rezervîndu-și deja anumite drepturi, fie cote-părți, fie exceptîndu-se de la dare. Cînd autoritatea renunța la ea, nu o făcea de dragul ori pentru a-i asupri pe țărani, ci pentru a face o favoare nobilului dovedit credincios și cu servicii. În fond, darea rămînea neschimbată, dar primea o altă destinație. Deci, cu totul imposibil ca un asemenea fenomen să conducă la o amplă nemulțumire socială.

Nu există nici un fel de izvor care să ateste răscoala. Ea este dedusă indirect din acordarea dreptului paloșului, la 1462. Privilegiul acela al Cîndeștilor nu a ajuns pînă la noi în formă integrală, ci doar ca un rezumat aproximativ⁶⁰. Pare posibil ca acel drept de judecată supremă să fi fost valabil doar pentru moșiile din nordul regatului, pe care Cîndeștii le dețineau de puțină vreme. În demonstrația pe care o discutăm, motivația acordării sale a fost preluată, fără a se arăta acest lucru, din privilegiul dat de regele Matia tîrgului Agnita⁶¹.

⁶⁰ Veri Századok, 1868, p. 38; HTRTE, 7, 1891—1892, p. 78.

⁶¹ I. Jivan, op. cit., p. 79, nota 10 confruntat cu D. Prodan, *Iobăgia...*, p. 114.

La mijlocul secolului al XVI-lea, dieta de la Băcia semnală agitații țărănești în comitatul Hunedoara⁶². Peste un an însă, în toamna lui 1550, numeroase mișcări de trupe și conflicte locale au avut loc între partida habsburgică și cea turcească. Documentul citat spre dovadă a unei noi răscoale pe domeniul Cindeștilor (Kendeffy-eștilor, mai corect)⁶³, rămas inedit și neverificabil pentru interesați, explică suficient de limpede conjuncturile. Pentru că are o mare valoare istorică, fiind citat, din nou, de curind⁶⁴, l-am reprodus în întregime (anexa 2). Regele Ferdinand de Habsburg îl răsplătea pe Ioan Kendeffy pentru serviciile aduse în luptele împotriva domnului Țării Românești, a turcilor veniți din sud și pe Mureș, cu pașa de la Buda, în alungarea păgînilor și recucerirea Lugojului și Caransebeșului. Dania aceasta nu este singura din anul 1551, concedată pentru servicii asemănătoare, altor credincioși ai taberei habsburgice⁶⁵. În timpul în care Kendeffy fusese plecat în slujbele arătate, un număr însemnat de *adversarios et rebelles*, cu *equitum et peditum*, au asediat cetatea Colț, au prădat-o și le-au dus în captivitate pe mama sa Milița Bradach Kendeffy și soția, o altă Miliță, din familia Cserepovics⁶⁶. Nici vorbă de țărani răsculați, ci un grup de militari călări și pedestri, care nu se răzbună după victorie, ci smulg o consistentă răscumpărare în bani.

Mai merită scoase în evidență și cauzele invocate de Ferdinand pentru confiscarea moșiilor lui Lazar Kun, cele care urmau să revină lui Ioan Kendeffy, respectiv tîrgul Geoagiu, împreună cu curtea nobiliară, posesiunile Glod, Almașul Mare, Nădăștia, Balșa, Ardeu, Băcia, Homorod, Roșcani, Tebea, Bozeș, Renghet, Mada, *Nyrmezew*, Techereu, Reteag, Porcurea, Poiana, Voia (?), ca și părți din Cigmău și Almașul Mic de Munte. Cu prilejul intrării în Transilvania a moldovenilor și muntenilor, Lazar Kun i-a aprovizionat, a tratat cu ei și i-a ajutat.

Vom reveni acum pentru o succintă digresiune în structura socială a Hațegului în intervalul secolul XV — mijlocul secolului al XVI-lea. Primii iobagi din zonă apar menționați nominal în documente foarte tirziu: 1481, Dan și Roman din Sălașu, 1482, Nestor din Ohaba, 1496, Dumitru, Simeon și Oană din Sintămărie Orlea, 1501, Nicolae Mogul și Barbu din Rîu Bărbat, Fărcaș la Ostrovel, Ștefan *Hungaro* la Sintămărie, 1504, un Petru la Ponor și un Ioan la Silvaș, 1505, Ștefan și Micle la Vad, 1506, un Ioan, fiul lui Stanciu la Picișa și un *Wakzanarbonaz* la Densuș, 1507, Giura, fiul lui Mihail din Subcetate, 1509, un Mihul la Picișa, 1511, Stanciul Dan, Barbul, fiul lui Radul, Radul și Petru Călugărița din Sălașu, Șerb din Reea, Petru, fiul lui Nexul din Picișa etc. Stratificarea era cu siguranță mai veche, căci despre țărani (*populi*) ori chiar io-

⁶² HTRTE, 14, 1904, p. 63.

⁶³ În nici un caz Kendy-eștilor (= Chendieștilor) (I. Jivan, *op. cit.*) care constituiau o familie aparte, fără legături cu Țara Hațegului.

⁶⁴ Ioan Aurel Pop, *Mărturii documentare privind nobilimea din Hațeg în conflictul dintre Ioan Zápolya și Ferdinand de Habsburg, în AIIACN*, 26, 1983—1984, p. 340—342.

⁶⁵ Vezi HTRTE, 10, 1899, p. 75.

⁶⁶ Numele femeilor este preluat din genealogia Cindeștilor. Vezi *Miscellanea hatzegiana*, I, anexa 9.

bagi (*jobagiones*) se scrie încă din secolul al XIV-lea⁶⁷. Cu toate că atestările nominale sînt relativ tirzii, iobăgia, la data cînd se lasă dezvăluită, intrase între realitățile comune. La sfîrșitul lui februarie 1482, nobila Dobra de Mățești (= Zăvoi) a vrut să-și răscumpere soțul iobag, pe Nestor din Ohaba de Sub Piatră, de la stăpînul său Cîndreș din Sălașu. Pentru că stăpînul nu a fost de acord cu prețul conform vechiului obicei al comitatului Hunedoara, pricina a ajuns la judecată în fața forurilor superioare de judecată⁶⁸.

Încă un fenomen interesant: către sfîrșitul veacului al XV-lea, începutul celui următor, au reapărut în documente cnezii, ca intermediari între săteni și nobilime. Să fie o reacție împotriva nobilimii de origine cnezială și românească care se îndepărta mult prea accentuat de comunitatea rurală? Ar fi posibil. Sigur însă că stăpînii i-au tolerat și s-au folosit de prezența lor. Aproximativ în aceeași perioadă se aglomerează și atestările de slujitori (*familiaries*). Niciodată, în cursul secolului al XV-lea și în primele trei decenii ale secolului următor, nu apar însă jelerii. Statistica oferită în 1971, chipurile pentru numărul jelerilor din Hațeg, pornește de la o premiză falsă: jelerii nu constituie în Hațeg o pătură generalizată și foarte numeroasă. Se continuă apoi, fără să țină seama de realitatea unor sate care nu aparțineau în întregime Kendeffy-eștilor, consideră tirgul Sîntămăriei Orlea mai important, sub aspect demografic, decît Hațegul etc.

Contradicțiile sociale existau în mod cert. Spre exemplu, în 1481, doi iobagi sălășeni fugeau în Țara Românească după o acțiune individuală îndreptată nu împotriva stăpînului lor, nobilul Danciu de Sălașu, ci împotriva lui Ladislau Arca de Densuș⁶⁹. Dar mai virulente și cu urme mai numeroase au fost contradicțiile din sinul clasei feudale. Ocuparea completă a pămîntului, fărîmîțarea moștenirilor, eliminarea fetelor din partajul imobiliarului erau fenomene care produceau procese, dar și atacuri armate asupra curților nobiliare rivale. Inițiatorii erau nobilii și instrumentele erau supușii. Dar această categorie de fapte nu ne interesează acum, aici. Merită să subliniem doar comparația posibilă, din punct de vedere social, pe care societatea hațegană o poate suporta cu cea românească maramureșeană. Hațegul a fost categoric în urma Maramureșului. Concluzia este menită să explice o succesiune de realități, să elimine, în fond, imaginea unei stări tensionale care ar fi condus la răscoale. În timp ce, foarte aproape, în anul 1514, cetele lui Gheorghe Doja ocupau Lipova și amenințau Hunedoara, Hațegul nu dă nici cel mai mic semn de raliere la marele război țărănesc. În schimb, îndepărtatul Maramureș se frămîntă astfel încît provoacă elaborări de articole speciale ale „dietai sîngeroase“.

⁶⁷ Ioan Aurel Pop, *Realități medievale românești în Țara Hațegului reflectate prin analiza diplomatică a unor documente din secolele XIV—XV*, în *ActaMN*, 19, 1982, p. 90—91.

⁶⁸ Arh.Stat.Tg.Mureș, arh. fam. Nalatz de Nălați. Arhiva neprelucrată și practic inaccesibilă. Conținutul piesei îl cunoaștem datorită prof. univ. Sigismund Jakó, care avusese posibilitatea de a-l vedea în deceniile cinci—șase.

⁶⁹ Adrian A. Rusu, Ioan A. Pop, *Familia nobiliară românească Arca din Țara Hațegului*, în *ActaMN*, 21, 1984, p. 215.

Realitățile sociale din Hațegul perioadei secolelor XV—XVI au fost complexe și particulare. Greșeala se produce îndată ce am încerca să conducem cercetarea dinspre cadrul general transilvan la cel local. Procedul invers trebuie adoptat în mod obligatoriu, ca punct de demarare a oricăror reconstituiri istorice. Abia necunoscutul, lăsat în afara izvoarelor directe, îl vom putea suplini cu analogii prudente.

7. Interpretarea istorică a succesiunii frescelor de la Sintămărie Orlea.

Unul dintre foarte cunoscutele monumente istorice din Hațeg, biserica, astăzi reformată, de la Sintămărie Orlea, s-a bucurat de o atenție constantă și meritată. Virgil Vătășianu o analizase în mod logic și trăgea concluzia imposibilității precedării frescelor ortodoxe de altele catolice⁷⁰. Succesiunea straturilor de frescă a fost stabilită corect și redată exhaustiv de puțină vreme⁷¹. În interiorul monumentului coexistau picturi cu inscripții latine, alături de altele cu caracter chirilic. Aparent, părea exclus ca o pictură ortodoxă să succeadă altora catolice. Biserica catolică, bine organizată și cu sprijinul constant al statului, era prea atentă cu bunurile sale pentru a nu reacționa. Ea s-a găsit întotdeauna în ofensivă față de biserica ortodoxă, iar situațiile contrare produceau întotdeauna riposte. În Hațeg, posibilitățile ei, mai limitate, nu au rămas totuși neprotejate. Să amintim numai efectul violent, din 2 decembrie 1428, produs la aflarea oficerii botezului de către *schismaticorum sacerdos*, pentru catolici, în Banat și Hațeg⁷². Cu toate acestea, succesiunea frescelor de la Sintămărie dezvăluie o realitate pe cât de rară, pe atât de interesantă. Acum sîntem în posesia unei datări sigure a celui de-al doilea strat pictat, printr-o inscripție cu data 1311. Inscripția latină, fresca aferentă și implicit biserica se pun astfel pe seama comunității religioase a coloniștilor din așezarea Sintămăriei. La 15 mai 1447, Iancu de Hunedoara a dăruit tirgul și vama sa Cîdeștilor din Rîu de Mori⁷³. Înainte de a se face vreo relație cu donația Cîdeștilor, ultimele fresce de la Sintămărie, însoțite de legende slavone, fuseseră datate în prima jumătate a secolului al XV-lea⁷⁴. Apoi asociația a venit ca o întregire normală, între fresca ortodoxă și numiții Cîdești din Rîu de Mori.

În momentul în care Sintămărie Orlea se completa cu fresce ortodoxe, conjunctura trebuia să fi fost proprie pentru un asemenea act. Se impune a fi căutată explicația pentru care forurile catolice — cum scrisesem mai sus, extrem de intolerante în privința ortodocșilor — nu s-au manifestat în nici un fel. Singura justificare posibilă, pe care am găsit-o, vine din efectele Conciliului de la Florența (1439), for eclesiastic ecumenic care a proclamat solemn unirea bisericilor creștine, efecte în cadrul cărora, cel puțin pentru un interval relativ scurt, de la mijlocul secolului al XV-lea, atitudinile față de ortodocși au devenit preveni-

⁷⁰ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 402.

⁷¹ Anca Bratu, *Biserica reformată Sf. Fecioară din com. Sintămărie Orlea, în Pagini de veche artă românească*, vol. V/1, București, 1985, p. 202—212.

⁷² Adrian A. Rusu, *Preoți români ortodocși din districtul Hațegului în secolul al XV-lea*, în *Mitropolia Banatului*, 32, nr. 10—12, 1982, p. 646.

⁷³ Hurmuzaki, *Documente...*, I/2, p. 741—742.

⁷⁴ Vezi Anca Bratu, *op. cit.*, p. 200—201, notele 8, 10—11.

toare, în speranța mărturisită că aceia se vor integra în structurile religioase guvernate de stat. Tocmai în acel scurt interval de conținere a prigonirii ortodocșilor, Cindeștii se înstăpîneau pe localitate și dobîndeau automat patronajul bisericii.

Curioasă ni s-a părut prezența scenei cu donatoare din fresca ortodoxă. O reprezentare pur simbolică, stimulativă pentru enoriași, pare exclusă, căci biserica trecuse sub patronajul stăpînilor feudali care tocmai acoperiseră cheltuielile pentru reamenajări interioare și pictura cea nouă. Atunci donatoarele au fost ctitori? Imaginea nu este deloc obișnuită, deoarece, aproape ca o regulă, ctitorii sînt reprezentați cu toată familia. Cît privește poziția tabloului votiv în cadrul programului iconografic al bisericilor românești din Hunedoara, ea nu respectă nici o regulă rigidă. Tribuna care existase în biserica Sintămăriei ar fi putut cuprinde, dacă judecăm lucrurile prin analogie cu Streisîngeorgiu, un posibil tablou votiv. Atunci însă „scena cu donatoare” trebuia interpretată astfel. Dacă judecarea ei rămîne corectă, absența bărbaților este stranie. Dintre cei mai notabili Cindești de la mijlocul veacului al XV-lea, frații Ladislau-Lațcu și Ioan Cîndreș au făcut daruri generoase către biserică. Numai la primul se cunoaște că era vorba despre o închinare ortodoxă tradițională⁷⁵. Să fie Sintămăria ctitoria femeilor din aceeași familie? Dacă admitem un răspuns afirmativ, sîntem în măsură să nu îl considerăm singular. La 1496, două preotese, pe nume Teodora și Maria, după cîte se pare originare tot din Hațeg, finanțaseră un pocal pentru necesitățile cultului⁷⁶. Desigur, proporțiile sînt diferite, corespunzînd posibilităților sociale.

Este de înlăturat și o carență de interpretare secundară. Căci, dacă frescele se atribuie Cindeștilor, iar cronologia lor pare fermă, atît pe considerente de istoria artelor, cît și pe baza evoluției ulterioare a familiei către catolicizare, atunci trebuie făcută o raportare a lor la calitatea și, mai cu seamă, la cronologia decorului pictat de la Suseni-Rîu de Mori (Colț). Raportarea sprijină cu evidență o cronologie diferită a realizărilor artistice. Astfel, fresca de la Suseni își găsește un sprijin suplimentar pentru încadrarea în secolul al XIV-lea, nu al XV-lea. Interpretarea istorică nu ne îngăduie să atribuim comanda și susținerea materială a unor multiple lucrări artistice de mare amploare, unei singure generații de ctitori dintr-un mediu social ca acela al Cindeștilor din Rîu de Mori.

Despre evoluția după mijlocul secolului al XV-lea a bisericii din Sintămărie Orlea mai sînt de scris cîteva lucruri. Grafitul din 1484, care amintește trecerea unui cleric de la Alba⁷⁷, nu pare să producă dovada întoarcerii bisericii la ritul catolic, căci chiar alături este un alt grafit chirilic, nedatat, iar în naos, pe scena nașterii Mariei, a fost zgîriat, în cifre chirilice, anul 1562 sau 1563⁷⁸. La mijlocul secolului al XVI-lea, după cîte știm pînă acum, Cindeștii deveniseră deja catolici. Grafitele

⁷⁵ Adrian A. Rusu, *Datarea ferecăturii evangheliarului lui Lațcu Cînde de la mănăstirea Neamț*, în *AIAl*, 22/2, 1985, p. 745.

⁷⁶ Marius Porumb, Nicolae Sabău, *Vechi inscripții românești din județul Mureș (sec. XV—XVIII)*, în *Marisia*, 8, 1978, p. 108 și pl. LXV și LXVI.

⁷⁷ Anca Bratu, *op. cit.*, p. 232.

⁷⁸ *Ibidem* și, respectiv, p. 219.

dovedesc însă, cel puțin în preajma Sintămăriei, conservarea unei tradiții culturale slavo-române. Începînd din anul 1591, devin exclusive grafitile latine, pentru ca și acelea să înceteze la 1642⁷⁹. Ultima dată ar trebui pusă în legătură cu văruierea tuturor frescelor, la exigențele cultului reformat⁸⁰. Comparînd acțiunea cu cea de la Ciuciș⁸¹, pare plauzibilă o îmbrățișare a Reformei de către virfurile catolicizate ale nobilimii locale, în deceniul cinci al veacului al XVII-lea.

ADRIAN ANDREI RUSU

ANEXE

1

1447 mai 18, Timișoara

Nos, Johannes de Hwnyad, regni Hungariae gubernator, memorie commendamus per presentes quod nos consideratis et in memoriam nostri revocatis multimodis fidelitatibus et fidelium servitiorum gratuitis meritorum[que]¹ sinceris complacentis atque virtuosis gestis nobilium Daan, filii quondam Jarozlaw de Chonokos, nec non Woyk ac Petri, Sorbe et Johannis, filii dicti Jarozlaw de eadem Chonokos, quibus ipsi sacre regni Hungarie corone et expost nobis in pleris tam regalium, quam nostrorum exercituum, tam contra sevissimos turcos, quam alios huius regni notorios emulos pleravice motorum expeditionibus non parcendo personis ac rebus eorum cum immoderata [su]orum¹ sanguinis eorum effusione studuerunt complacere. Intuitu quorum volentes ipsis nostram exhibere benevolentiam favorosam, possessionem Chonokos predictam vocatam, in comitatu de Hwnyad prenotata, in districtu de Haczag existentem habitam, in cuius dominio prefatus Daan, more kenesiatus hucusque perstitisset, item totum et omne ius regni siquod in [e]adem¹ possessione Chonokos qualitercumque [re]gia¹ haberet serenitas aut quibuscumque modis et [rationibus]² sacram eiusdem concerneret coronam [...]³ simulcum cunctis eiusdem et ipsis utilitatibus et pert[inentiis] terris vi[delicet]⁴ arabilibus, cultis et incultis, [pra]tis¹, silvis, nemoribus, montibus, valibus, vineis [vinearum]que¹, promontoriis, molendinis atque molendinorum locis, generaliter quibuslibet utilitatum [inte]gritatibus¹ quovis nominis vocabulo vocitatis [...]⁵ ad eandem et ipsum ius regium de iure spectantibus et pertinere debentibus sub ipsius veris metis et antiquis eidem Daan ac aliis prescriptis ipsorumque heredibus et posteritatibus universis, auctoritate nostre gubernationis nec non consensu et voluntate universorum dominorum prelatorum et baronum ad id accedente, dedimus, donavimus et contulimus ymmo damus, donavimus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter possidendas, tenendas pariter et habendas salvo iure alieno harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante.

⁷⁹ Monica Breazu, *Studiu epigrafic, în Pagini de veche artă...*, p. 70.

⁸⁰ O carență încă neînălăturată a modalităților de restituire a frescelor istorice este aceea a neurmăririi lor complete și după realizare. Dacă în volumul *Pagini de veche artă...* atenția a coborît și la grafice, chiar redată uneori contradictoriu, între analiza epigrafică generală și studiile speciale ale monumentelor, nu s-a redat decalcul tuturor desenelor și nu s-au exprimat nici un fel de păreri despre momentul scoaterii ochilor sfinților.

⁸¹ Vezi concluziile noastre din dreptul problemei nr. 5.

Datum in Themeswar, in festo ascensionis domini, anno eiusdem millesimo quadringentesimo XL^{mo} septimo.

Arh. Naț. Magh. Dl. 50.296.

Orig. hîrtie cu rupturi din cauza plicaturii, cu urme de pecete prinsă sub text.

Ediții: St. Katona, *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae*. Tom. VI, ord. XIII. Pestini, MDCCXC, p. 536—537, după ms. lui D. Cornides (cu lacune și variații de lectură).

1. Rupt din cauza plicaturii, întregit după sens.
2. Rupt din cauza plicaturii, întregire probabilă.
3. Rupt din cauza plicaturii.

2

1551 august 10, Viena

Ferdinandus etc., fidelibus nostris capitulo ecclesiae Albensis Transilvaniae etc.

Cum nos ad nonnullorum fidelium nostrorum humillimam supplicationem maiestati nostrae pro parte fidelis nostri, egregii Ioannis Kendeffy de Malomviz, factam tum vero attentis et consideratis fidelitate, fidelibusque servitiis eiusdem Ioannis Kendeffy, quae ipse sacrae primum regni nostri Hungariae coronae et deinde maiestati nostrae pro locorum et temporum varietate in diversis tum nostris privatis, tum etiam publicis regni nostri negotiis fidei et diligentiae suae commissis summa fide et constantia exhibuit et impendit. Idque cum aliarum tum vero autumno proxime exacto penes fidelem nostrum reverendissimum in Christo patrem, fratrem Georgium, episcopum Waradiensem, thesaurarium et partium regni nostri Transilvanarum locumtenentem nostrum, dum succitata per quosdam rebelles nostrorum in regno nostro Transilvaniae seditione ab una exercitus vaivodae Transalpinensis Turcis admixtus, ab alio vero partibus passa Budensis magno equitatu idem regnum nostrum Transilvaniae infestis armis ingressi fuissent, Transalpinis ipsis occurrens prelio cum ipsis inito, non paucos ex eis uti de hac re a certis fidelibus nostris edecti sumus etraviti reliquo vero in fugam versos fugae praesidio sibi ipsis salutem quaerere cegit. Quo feliciter confecto civitates deinde nostrarum Lugos et Karansebes vocatos, ad flumen Themes sitas, quae antea rebellibus nostris parebant, in fidem et obedientiam nostram adduxit. Considerantes etiam et comparentes vicem et aerumnas praefati Ioannis Kendeffy in quas idem per dictarum adversarios et rebelles nostras sub id tempus quo in praedictis servitiis nostris occuparetur inciderat, ut qui misso ad castrum suum Kolcz vocatum, equitum et peditum magno numero ipso absenti illud expugnassent, omnesque res et bona ipsius in eo habita diripuissent, dominarum deinde genitricem et uxorem cum liberis suis interceptissent et in miseram captivitatem induxissent in quibus plus minus 25.000^l florenorum damni perpressus fuisse dicitur. His itaque causis et servitiis praefati Ioannis Kendeffy atque etiam caeterorum fidelium nostrorum ut praemissum est pro ipso maiestati nostrae facta intercessione inducti bona et iura possessionaria Lazari Kwn, oppidum videlicet Algyogh, cum curia nobilitari in eo habita, ac totales possessiones Glod, Nagh Almas, Nadasthya, Balsa, Erdeufalva, Bakanya, Homorod, Rozkan, Chyb, Bozos, Rengeth, Moda, Nyrmezew, Thekerew, Rethekalmas, Woie, Pojana et Porcure vocatas, nec non portiones possessionariorum in possessionibus Chykmo et Kisalmas dictis, in comitatu Hunyadiensi existentis habitas, quae ex eo quod idem Lazarus Kwn tempore irruptionis moldavorum in dictum regnum nostrum Transilvaniae praescripto autumno factae iisdem moldavis et volachis contra iura et libertates dicti regni nostri Hungariae ac patriae suae totiusque praefati regni nostri Transilvaniae detrimentum victualia administrasse et cum ipsis conversatus ac eis in perniciem patriae auxiliatus fuisse, per hacque secundum decreta eiusdem regni nostri Hungariae in notam infidelitatis incurris se dicitur ad sacram ipsis regni nostri Hungariae coronam consequenterque collationem nostram regiam iuxta antiquam et approbatam eiusdem regni nostri Hungariae

consuetudinem, atque legem rite et legitime devoluta esse perhibentur...² a simul cum cunctis suis utilitatibus, pertinentiisque quibuslibet memorato Ioannis Kendeffy, ipsiusque haeredibus universis pro summa 15.000¹ florenorum vigore aliarum literarum nostrorum superinde emanatarum inscripserimus, obligaverimus et oppignaverimus velimusque eundem in dominium earundem per nostrum et vestrum homines legitime facere introduci. Super quo fidelitati vestrae harum serie mandamus firmiter etc.³ (uteundem Ioannis Kendeffy statuunt)⁴.

Datum in civitate nostra Viennae Austriae, 10¹ mensis augusti, a. D. 1551.

L.S.

appresi

Orig. la Buda, în Camera Aulică

Cf. copiei lui J. Kemény, *Diplomatarii Transilvanici*, *Supplementum*, vol. VII, p. 17—19 (ms. Bibl. Acad. Cluj-Napoca).

-
1. Astfel în copie.
 2. Lacună în copie, fără explicații.
 3. Partea care urmează, necopiată, păstra numele oamenilor de mărturie indicați capitlului din Alba Iulia.
 4. Paranteza lui J. Kemény, rezumînd restul conținutului.

MISCELLANEA HATZEGIANA

(INFORMATIONS ET REINTERPRÉTATIONS CONCERNANT L'HISTOIRE
DU PAYS DE HATÉG AU MOYEN-ÂGE) (II)

(Résumé)

5. *La famille nobiliaire et l'église de Cinciș*. En étudiant d'une manière systématique les actes des privilèges de la famille originaire du nord de Hatég, l'auteur élimine toutes les relations supposées de parenté avec Iancu de Hunedoara, voïvode de la Transylvanie et gouverneur de la Hongrie. On apporte des précisions et des corrections aux éléments chronologiques et généalogiques. L'église de Cinciș, disparue à la fin des années cinquante de notre siècle, possède quelques caractéristiques qui la rendent particulièrement intéressante dans l'évolution des phénomènes religieux du district. Au commencement bâtie par des féodaux orthodoxes roumains et puis devenue temple au temps de la Réforme, elle passe de nouveau au XVIIIème siècle à la communauté villageoise des Roumains orthodoxes. On procède à une relecture des inscriptions et à un élargissement des informations avec des données inédites, trouvées dans les manuscrits, d'entre les deux guerres.

6. *Sur „les révoltes“ de Hatég au XVème et au XVIème siècle*. On réanalyse les sources documentaires, l'auteur prouve qu'entre les années 1435, 1459—1462 et 1551 il n'y a pas eu de révoltes paysannes dans la région. L'analyse des réalités sociales démontre les attestations relativement tardives des serfs (vers la fin du XVème siècle et le commencement du XVIème), lors de l'apparition dans les documents des serviteurs et knèzes roumains soumis à des nobles roumains et quand les contradictions entre les féodaux deviennent de plus en plus violentes. Le caractère particulier des relations sociales du pays impose une certaine prudence quant aux rapports de celles-ci, tant à l'ensemble des relations propres à la Transylvanie.

7. *L'interprétation historique de la succession des fresques de Sintămărie Orlea*. L'église en discussion a appartenu à l'une des deux cités des colons catholiques de Hatég. A la moitié du XVème siècle, la localité est entrée en possession de la famille des nobles roumains de Rîu de Mori. La présence dans les fresques des inscriptions en cyrillien à côté des inscriptions en latin n'est explicable que dans le contexte politique et religieux créé par le Concile de Florence (1439).

OBSERVAȚII ASUPRA TOPONIMIEI ȘI ANTROPONIMIEI ȚĂRII FĂGĂRAȘULUI

(I)

În numeroase lucrări de sinteză sau special consacrate etnogenezei românești și feudalismului timpuriu, precum și unora dintre multiplele aspecte ale problematicii epocilor respective, este convingător subliniată valoarea de argument istoric a datelor oferite de topo- și antroponimie¹. Aceste date au înregistrat și păstrat în conștiința colectivă ecourile multor evenimente sau procese istorice pentru care informația documentară este săracă sau inexistentă. Virtuțile de argumente istorice ale numelor de locuri și oameni își găsesc confirmarea și în cazul Țării Făgărașului, dovedindu-se, o dată în plus, adevărul fundamental al istoriei acestei „țări“, care, în formularea datorată acad. D. Prodan, „... n-a încetat să rămână în temelii sale, pină la capăt, ceea ce a fost de la început, o țară românească“². Reale contribuții la adîncirea cunoașterii „începuturilor“ acestei „țări“ ar putea fi aduse de cercetarea metodică a întregului material topo- și antroponimic furnizat de sursele documentare și a aceluia înregistrat în teren, care să urmărească și să evidențieze toate corelațiile și implicațiile posibile, și aceasta în condițiile unei stricte coroborări cu rezultatele investigațiilor istorice în general și a celor arheologice în special. Prin publicarea celor două volume din „Urbariile Țării Făgărașului“³ a fost considerabil îmbogățită baza documentară a unei asemenea cercetări care poate beneficia și de valoroasa informație conținută în registrele cadastrale și de aceea existentă în teren. S-ar realiza astfel necesara punere în valoare a dovezilor istorice pe care le reprezintă datele toponimiei minore sau, cel puțin, a sugestiilor oferite de acestea. Publicarea în continuare a corpusului de documente din Țara Românească și cercetările speciale vor aduce noi date care să evidențieze, și din această perspectivă, caracterul unitar al evoluției societății românești de o parte și de alta a Carpaților, iar în ceea ce privește circulația neîntreruptă peste munte, într-un sens și în altul, să poată fi

¹ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, Cluj-Napoca, 1979, reliefa importanța toponimiei și antroponimiei pentru cercetarea istorică prin spațiul acordat și prin însăși structurarea capitolului consacrat realităților etnice ale Transilvaniei feudalismului timpuriu. Asupra aceluiași virtuți, dar și a limitelor vezi: R. Popa, *Considerații istorice pe marginea toponimiei vechi maramureșene*, în *Rev1st*, 30, 1977, 8, p. 1447—1464.

² D. Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI—XVII*, în *AIIC*, VI, 1963, p. 299.

³ *Urbariile Țării Făgărașului*, vol. I, 1601—1650, editate de acad. D. Prodan cu Liviu Ursuțiu și Maria Ursuțiu, București, 1970 și *Urbariile Țării Făgărașului*, vol. II, 1651—1680, editate de acad. D. Prodan, București, 1976.

regăsit, cit mai nuanțat, și acest fenomen în topo- și antroponimie. O importanță cu totul aparte ar dobîndi, după ce fiecare dintre ținuturile-„țară” — adică acelea cu cea mai pregnantă individualitate istorică, și-ar avea cercetată monografic toponimia și antroponimia, studiul comparativ al acestora, ceea ce ar permite îmbogățirea argumentației lingvistice privitoare la formarea poporului și a limbii române, a continuității și unității evoluției sale, iar, pe de altă parte, ar fi relevată particularitățile zonale și semnificațiile lor ca reflex al notelor specifice decurgînd din condițiile istorice generale.

Fără să își poată propune să răspundă unor asemenea deziderate, rîndurile de față nu fac altceva decît să noteze cîteva observații asupra, și pornind de la, a ce semnifică, sau pare a semnifica, o parte a datelor topo- și antroponimiei ținutului, în speranța că vor fi de un oarecare folos unor viitoare cercetări privitoare la respectiva problematică, care beneficiază deja de valoroase contribuții⁴. Aceste observații ni se par a nu fi lipsite de sugestii mai ales pentru necesara abordare, de dorit cit mai complexă, a istoriei Țării Făgărașului, în mod deosebit pentru epocile aflate în afara conului de lumină al documentelor. Lipsa de informații scrise consistente ar putea fi, măcar în parte, suplinită prin cercetări arheologice de anvergură, ale căror rezultate să poată fi coroborate cu datele studiilor din perspectiva altor discipline precum: geografia, sociologia, etnografia și folclorul, lingvistica, antropologia ș.a. S-ar realiza astfel cuantumul de informație care să permită studierea istoriei Țării Făgărașului „regresiv, de la primele știri scrise înapoi”⁵, adoptîndu-se metoda de abordare după care s-a condus R. Popa în cercetarea istorică a altor două „țări”: a Maramureșului și a Hațegului⁶.

*

Pentru început vom observa că dintre cele 62 de localități⁷, situate între riul Olt și Munții Perșani și ai Făgărașului, la care ne vom referi în mai mare măsură în cele ce urmează, un număr de 24 de sate apar, după denominație, ca sate „pereche”, desemnate astfel de locuțiunile „de Jos” — „de Sus” (Comăna și Veneția, în partea de nord-est a depresiunii, Sîmbăta, Viștea, Ucea, Arpaș și Porumbacu, în partea de vest), de atributele „Mari” — „Mici” (Berivoi și Voivodeni) și „Veche” — „Nouă” (Șinca), precum și cele derivate cu ajutorul sufixelor diminutiv: -ița, -oara (Șercaia — Șercăița și Cîrța — Cîrțișoara). Celelalte 38 de localități sînt: Cuciulata, Lupșa, Părău, Grid, Poiana Mărului, Perșani, Ohaba, Vad, Mindra, Toderița, Bucium, Mărgineni, Sebeș, Hîrseni, Copăcel, Ileni, Rîușor, Hurez, Săsciori, Săvăstreni, Recea, Dejani, Făgăraș, Be-

⁴ W. Scheiner, *Die Ortsnamen im mittleren Teile des südlichen Siebenbürgens*, Leipzig, 1926; N. Drăganu, *România în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticii*, București, 1933; Șt. Pașca, *Nume de persoane și de animale din Țara Oltului*, București, 1936.

⁵ R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970, p. 14.

⁶ Idem, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988.

⁷ Localitățile care în secolul al XVII-lea formau marele domeniu feudal al Făgărașului, deși în continuare se vor face referiri și la cele din extremități: Hoghiș și Avrîg sau de dincolo de Olt.

clean, Luța, Iași, Ludișor, Netotu (azi — Gura Văii), Breaza, Pojorta, Lisa, Dridif, Voila, Beșimbac (azi — Olteț), Drăguș, Corbi, Sărata și Scorei.

Din urmărirea situații geografice a satelor făgărășene se evidențiază individualizarea a trei subzone: două marginașe și una centrală⁸. Principalul criteriu al acestei subzonări îl reprezintă numărul aliniamentelor pe care se află situate așezările. Față de cele două aliniamente: „Jos“ — „pe Olt“ și „Sus“ — „sub munte“, caracteristice părților de margine, unde întâlnim toate perechile de sate cu nume însoțit de locuțiunile amintite, în partea centrală situația se prezintă net deosebită. Aici numărul aliniamentelor de-a lungul cărora sînt dispuse așezările ajunge la patru sau chiar la cinci. Deosebirea nu poate fi nicidecum explicată pornind numai de la situația geografică. Este adevărat că în partea centrală depresiunea are cea mai mare extensiune, însă nu într-o asemenea măsură încît să nu mai fie respectată o anumită proporționalitate. Între determinările unei astfel de situații trebuie avute în vedere și acelea interne, proprii vieții social-economice a obștilor făgărășene, dar și altele datorate unor conjuncturi istorice mai largi, la care se vor face referiri ceva mai departe. În cercetările sale asupra structurii perimetrelor sătești din zonă, H. H. Stahl⁹ constata și o altă importantă deosebire între aceleași părți ale Țării Făgărașului și anume o regularitate a hotarelor în părțile de margine, net contrastantă cu aspectul învălmășit al celor din jurul Făgărașului. În afara distincțiilor schițate mai sus, pentru zonarea Țării Făgărașului în trei subunități mai pledează și argumente etnografice¹⁰ și ar mai putea fi adăugată, dacă nu este întâmplătoare, o observație privitoare la frecvența unor antroponime, așa cum apare consemnată în urbariile de la mijlocul secolului al XVII-lea¹¹. Constatările

⁸ R. Popa, *Permanență și unitate istorică românească. Țara Făgărașului*, în *Magazin istoric*, anul XX, nr. 2 (227), februarie 1986, p. 24, subdiviza ținutul în două părți despărțite de valea Șincăi, iar H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. I, București, 1958, p. 190, deși, după modul de dispunere a așezărilor pe două aliniamente și regularitatea traseelor intersatești, distinge două zone — vestică și estică, cu delimitare pe valea Sîmbetei, regăsea totuși caracteristicile esențiale ale sectorului Sîmbăta — Porumbacu și în nord-estul depresiunii, ceea ce ar echivala cu precizarea a trei subunități, manifest relevate și în schematizarea hotarelor de la p. 192. Adoptînd aceleași criterii ca și H. H. Stahl, G. Dragu, *Considerații cu privire la toponimia așezărilor din Țara Oltului (Făgărașului)*, în *Comunicări de geografie*, VIII, 1969, p. 244, observa existența a două părți extreme încadrînd o altă centrală cu delimitări pe văile Șincăi și Sîmbetei.

⁹ H. H. Stahl, *op. cit.*, p. 190.

¹⁰ C. Irimie, *Portul popular din Țara Oltului. Zona Avrig*, București, 1957; Idem, *Portul popular din zona Perșanilor. Țara Oltului*, București, 1958; Idem, *Portul popular din Țara Oltului. Zona Făgăraș*, București, 1965.

¹¹ O statistică a numelor de botez din Țara Făgărașului anilor de către mijlocul secolului al XVII-lea oferă un foarte interesant tablou al frecvenței acestora. Au fost folosite urbariile din 1640, pentru majoritatea satelor, 1648, pentru domeniul Porumbacului, și 1637, pentru cele două Veneții, Comăne, Cuculata și Lupșa. Pentru Arpașul de Jos, datele parțiale din 1640 (p. 810—812) au fost completate cu acelea din 1648 (p. 854). Sînt parțiale și datele pentru satele Sîmbăta de Sus, Voivodeni, Mari, Berivoii Mici și Recea. Tot datorită altor stăpîniri feudale decît ale cetății nu apar date pentru satele Iași și Toderița. Atunci cînd nume de botez sînt întîlnite și cu funcția de nume de familie (ex.: Ztan Kompsa, Kirszte Kompsa, Kompsa Groza, Kompsa Mihali, p. 724 sau Kompsa Alde, Opre Juvon, Radul Sztancz, Mani Koman, Opre Raduli, Alde Koman, Koman Opra, p. 744—745) au

privitoare la toponimie sprijină și ele această subîmpărțire. Astfel, se poate observa prezența tuturor numelor de sate însoțite de locuțiunile „de Jos” — „de Sus” tocmai în părțile unde așezările sînt situate pe două aliniamente, deși acolo întîlnim și perechi de sate purtînd nume diferit sau derivat (Cuciulata — Lupșa, Părău — Grid, în nord-est, Beșimbac — Drăguș, Cîrța — Cîrțișoara, în vest) sau sate aflate „Jos” fără corespicient „sub munte” (Corbi, Scorei, Sărata, în vest). În zona centrală se întîlnesc alte note distinctive: grupul de sate purtînd nume la plural (Ileni, Hîrseni, Mărgineni, Săvăstreni, Dejani, Perșani, Săsciori, Iași, Voivodeni și poate și Berivoi(i), dacă se ține seama de faptul că localnicii numesc cele două sate Berivoii Mari și Berivoii Mici) și perechile de sate cu nume însoțite de atributele „Mari” — „Mici” (Voivodeni, Berivoi) și „Veche” — „Nouă” (Șinca).

Individualizarea a trei părți ale Țării Făgărașului, cu certe note distinctive, este atestată și de documentele istorice și de tradiție. Urbăriile din secolul al XVII-lea ne prezintă marele domeniu feudal subîmpărțit în alte trei mai mici: al Comănei, Făgărașului și Porumbacului, cu curți economice în localitățile respective¹². Însăși această divizare, făcută fără îndoială din rațiuni economico-administrative, nu exclude posibilitatea ca un oarecare rol să fi avut și faptul că, la vremea respectivă, individualizarea acestor părți era deja intrată în tradiție. Că pare să fi fost așa, cel puțin pentru partea nord-estică, ne-o arată documentele de la 1211, cînd regalitatea maghiară a trecut-o sub autoritatea cavalerilor

fost înregistrate de fiecare dată. Tot așa în situațiile: Bukur Opra, Opra Bukur (p. 788) sau Juvon Ivan, Juvon Jonika (p. 796—797), Radul Juvon (p. 808), Barbat Bogdan, Barbat Roman, Komán Barbat (p. 808—809), Numolor Stan, Ioan, Radu le-au fost atribuite atestările unor văduve: Ztanyaza, Joanyaza, Radoye (p. 600—601). Cu precizările că s-au strecurat erori de lectură sau de înregistrare (minimale) și că nu interesează de fapt cifrele absolute decît pentru a ilustra proporții, situația se prezintă astfel: Pentru întreaga Țară a Făgărașului cele mai multe atestări revin numelor Oprea (581), Radu (435), Ion (344), Stan (292), Stoica-Stoia (255), Coman (228), Man/i/ (208), Alde/a/ (192), Bucur (187), Comșa (168), Stanciu (136), Neag/oi/ (80), Solomon (60). Defalcate pe zone găsim următoarea ordine de frecvență a acestor nume:

— zona Comănei (satele aparținînd domeniului Comăna): Stan (94), Radu (65), Oprea (44), Bucur (40), Man/i/ (38), Alde/a/ (32), Ion (30), Stoica-Stoia (27), Coman (25), Solomon (24), Stanciu (23), Neag/oi/ (13), Comșa (10);

— zona centrală (pînă la Simbăta de Jos și Sus, exclusiv): Radu (239), Oprea (200), Ion (167), Stan (133), Stoica-Stoia (165), Coman (142), Alde/a/ (125), Man/i/ (105), Bucur (105), Comșa (91), Stanciu (49), Neag/oi/ (41), Solomon (26);

— zona vestică (de la valea Simbetei la valea Porumbacului): Oprea (287), Ion (147), Radu (131), Comșa (67), Stan (65), Man/i/ (65), Stanciu (64), Stoica-Stoia (63), Coman (61), Bucur (42), Alde/a/ (34), Neag/oi/ (26), Solomon (10).

Deși cifrele de mai sus sînt tributare unor erori, există siguranța păstrării valabilității ierarhiei în chiar proporțiile care rezidă din numărul atestărilor, astfel că se poate ușor constata ponderea avută în frecvența numelor a onomasticelelor Stan, în partea nord-estică, și Oprea, în cea vestică, precum și relativa întîietate a aceluia de Radu față de Oprea, în centrul ținutului. Cel puțin preponderența numelui Oprea în vestul Țării Făgărașului, unde părți ale satelor Cîrțișoara și Porumbacu de Sus apar cu tocmai acest nume însoțind pe cel al satului — Oprea Cîrțișoara și Oprea Porumbacu —, pare a nu fi lipsită de orice semnificație.

¹² *Urbăriile...*, I, p. 12.

teutoni¹³, sau 1372, când domnul Țării Românești Vladislav — Vlaicu a dăruit-o lui Ladislau de Dăbica¹⁴. Același lucru îl atestă și tradiția, așa cum o aflăm consemnată în piatră la 1728, în inscripția genealogică a influentului personaj al vremii, vicarul episcopal Ionașcu Monea, originar din partea locului, unde se menționa că un Grigore, vistier al lui Negru Vodă, „a fost dăruit cu patru văi“ de legendarul voievod¹⁵. Moștenite apoi de urmașii săi, văile menționate sînt tocmai acelea pe care se află cele patru perechi de sate ale părții de nord-est a Țării Făgărașului.

Dacă poate fi reținută ideea subzonării Țării Făgărașului, nu pot fi făcute însă delimitări precise, deoarece părțile prefigurate în urma abordării din diferite perspective a problemei nu realizează o exactă supra-punere teritorială pentru fiecare subunitate în parte. Cu atît mai puțin pot fi precizate condițiile care au condus la o astfel de situație și dacă este posibilă punerea ei în legătură cu existența fortificațiilor feudal timpurii cercetate arheologic la Comăna de Sus¹⁶, Făgăraș¹⁷ și Breaza¹⁸ sau cu altele, presupuse doar pe baza toponimelor „Cetate — Cetătea“ cunoscute la Făgăraș¹⁹, Voivodenii Mici²⁰, Porumbacul de Sus și Avrig²¹ sau a aceleia dintre Cîrța și Scorei²², deși este foarte probabil ca unele dintre ele să desemneze prezența unor vestigii aparținînd altor epoci, așa cum este cazul celor de la Arpașul de Sus și Feldioara²³.

*

Revenind la problematica satelor purtînd același nume, se poate observa că proporția apreciabilă a acestora (aproape 40%) reprezintă o exprimare directă a fenomenului de „înmulțire a satelor prin noi întemeieri și prin roire“, după formularea propusă de acad. Șt. Pascu²⁴. Prin raportarea strictă a toponimiei la contextul istoric devin posibile cîteva

¹³ *Documente privind istoria României, C Transilvania, veacul XI, XII și XIII (1075—1250)*, p. 150—151.

¹⁴ D.I.R., *B Țara Românească, veacul XIII, XIV și XV (1247—1500)*, p. 23—25; M. Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII—XIV*, București, 1981, p. 202—204; P. Iambor, *Nobilii de Dăbica și relațiile cu Țara Românească în veacul al XIV-lea*, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 215—224.

¹⁵ P. Chihaia, *De la Negru Vodă la Neagoe Basarab. Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, București, 1976, p. 144. Piesa se află la Muzeul Țării Făgărașului, inv. Lp. 118.

¹⁶ V. Eskenasy, *O nouă fortificație românească din Țara Făgărașului. Cetatea Comanei (secolele XIII—XIV)*, în *Monumente istorice și de artă*, 1, 1981, p. 34—44.

¹⁷ Săpăturile arheologice efectuate de DMIA în anul 1972, sub voce *Cetatea Făgăraș* (arheologi Maria Voica Pușcașu și Nicolae Pușcașu), în *BMI*, an XLII, nr. 1, 1973, p. 74.

¹⁸ Th. Năgler, *Cercetările din cetatea de la Breaza (Făgăraș)*, în *StCom*, 14, 1969, p. 89—117.

¹⁹ N. Aron, *Monografia bisericilor, școalelor și reuniunilor române din Făgăraș, Făgăraș*, 1913, p. 179—180.

²⁰ Informații: Stelea Sorin, Roșu Ioan și Talabă Andrei.

²¹ *Harta turistică „Negotul“*, editată de Institutul Cartografic „Unirea“ Brașov, f.a.

²² D.I.R., *B (1247—1500)*, p. 276—277.

²³ M. Macrea, I. Glodariu, *Așezarea dacică de la Arpașul de Sus*, București, 1976, p. 7; N. Gudea, I. Pop, *Castrul roman de la Feldioara*, în *Cumidava*, 8, 1974—1975, p. 40.

²⁴ Șt. Pascu, *op. cit.*, vol. II, p. 56.

considerații care, cel puțin, pun probleme cercetărilor viitoare, dacă nu elucidează vreunul din aspectele nesoluționate pînă în prezent. Încercările de a aduce oarecare precizări în privința epocii și condițiilor apariției determinativelor în toponimia făgărașană sînt, cu o excepție, dificile și obligă la considerații asupra contextului general istoric, inclusiv a datelor furnizate de cercetări aparținînd domeniilor altor discipline. Excepția amintită se referă la situația satelor Șinca Veche — Șinca Nouă, în care distanța în timp dintre primele atestări documentare (1476 — Șinca²⁵ și 1768 — Șinca Nouă²⁶) și faptul că primei așezări abia în secolul al XVIII-lea i se alătură atributul „Veche” reprezintă dovezile că aici întîlnim cea mai recentă creație toponimică.

Datele primelor atestări documentare ale așezărilor ținutului se grupează pe trei nivele cronologice corespunzînd unor realități istorice net deosebite între ele. Însăși eșalonarea în timp a respectivelor date reprezintă o prețioasă mărturie pentru istoria ținutului. Astfel, primul nivel, acela al documentelor datate în secolul al XIII-lea, aparține contextului în care cancelaria maghiară a emis acte de donație în favoarea cavalerilor teutoni, a mănăstirii cisterciene de la Cîrța și a lui Ugrinus²⁷, și este grăitor pentru data și mijloacele la și prin care regalitatea și-a extins autoritatea în zonă. Al doilea nivel (secolele XIV—XVI) corespunde perioadei în care documentele se referă la o Țară a Făgărașului efectiv stăpînită de domnii munteni. În sfîrșit, documentele datînd din veacurile XV—XVII amintesc sate, oameni și întîmplări legate de aspecte de ordin social-economic și politico-militar în condițiile în care ținutul a devenit un mare domeniu feudal aflat pe rînd în stăpînirea directă a regalității și apoi a celor mai înalte autorități transilvănene din vremea voievodatului și principatului. Toate aceste documente dezvăluie o sumă de elemente care demonstrează că Țara Făgărașului se prezintă în structurile ei cele mai intime ca o țară românească, cu o organizare proprie rezistentă noilor rînduiri feudale suprapuse²⁸. Cartarea primelor atestări documentare ale așezărilor făgărașene oferă o imagine concludentă pentru situația Țării Făgărașului în raporturile ei cu regalitatea. De la primele donații din secolul al XIII-lea, însemnînd tot atîtea îngrădiri și amenințări directe la adresa autonomiei ținutului, se va ajunge la înglobarea efectivă în cadrele Țării Românești, în secolele XIV—XV, restabilindu-se și revigorîndu-se caracterul unitar al dezvoltării societății românești de la nordul și de la sudul Munților Făgărașului. S-a calculat că numărul așezărilor atestate documentar pînă la 1350 reprezintă o proporție de 13,1%, față de acelea amintite ulterior²⁹. Proporția indică, pe de o parte, data tirzie la care Țara Făgărașului a intrat în sfera intereselor regalității, iar pe de altă parte gradul redus al cuprinderii sale în procesul de feudalizare propriu noii stăpîniri. Se va putea observa, pe parcursul dezvoltării discuției de față, că topo- și antroponimia au înregistrat și ele impactul asupra organizării interne a acestei „țări” al pă-

²⁵ D.I.R., B (1247—1500), p. 157—158.

²⁶ W. Scheiner, *op. cit.*, p. 133.

²⁷ D.I.R., C *veac. XI, XII și XIII*, I, p. 150—151, p. 199—200, II, p. 369.

²⁸ D. Prodan, *Boieri și vecini...*, p. 299—300.

²⁹ Șt. Pascu, *op. cit.*, II, p. 32.

trunderii unor nuclee de populație turanică, a stabilirii avanposturilor regalității maghiare și a colonizărilor săsești.

Documentele emise în secolul al XIII-lea amintesc numai așezări situate pe linia Oltului: 1223 — Cîrța, 1235 — Șercaia, „Debran“, Veneția și Hoghiz³⁰, 1291 — Făgăraș și Sîmbăta. Reținem aici că doar în cazul donației făcute mănăstirii de la Cîrța sînt precizate hotarele celui „pămînt răpit de la români“ și dăruit călugărilor cistercieni. În hrisoavele domnilor munteni sînt amintite numele unor sate de „pe Olt“, dar și ale altora aflate „sub munte“ sau pe aliniamentele intermediare. Găsim în aceste documente suficiente elemente care să ne permită constatarea după care, la nivelul secolelor XIV—XV, traseele interesate erau deja precizate, delimitînd teritorii structurate pe principalele sale părți componente: vatră de sat, pămînt arabil, pășuni, ape, păduri și munți³¹. Acel pămînt al românilor, dăruit mănăstirii de la Cîrța, aflat între apa Arpașului și a Cîrței, mergea de la Olt și pînă la crestele munților și cuprindea deci, la nivelul începutului de secol al XIII-lea, componentele esențiale ale hotarelor sătești așa cum apar atestate de documentele ulterioare și cum aveau să rămînă pînă în vremea noastră. Tocmai în necesitatea cuprinderii în hotarul fiecărui sat a tuturor acestor elemente vedea H. H. Stahl explicația regularității traseelor interesate din părțile de margine ale Țării Făgărașului³². Or, dacă pămîntul Cîrței apărea astfel structurat, poate fi admis faptul că și hotarele vecine aveau o desfășurare asemănătoare, limitele pămîntului dăruit fiind totodată limitele de vecinătate. Acceptate ca existente aceste realități la începutul secolului al XIII-lea, înseamnă că procesul de teritorializare a obștilor trebuie să se fi desfășurat într-o epocă anterioară și, în același timp, se impune presupunerea unei organizări social-economice și politice în măsură să asigure menținerea hotarelor sătești potrivit normelor izvorite din viața comunităților respective. Nu mai puțin importantă apare sublinierea a ceea ce a putut însemna această „zonificare internă a trupului de moșie“, subliniere datorată lui H. H. Stahl, care arăta că „zonele acestea alcătuiesc un ansamblu care este semnificativ pentru tehnica agricolă folosită și fiecare din ele are o precizare teritorială care nu vine din geografie, ci din organizarea socială“³³, situîndu-se deci pe poziția sociologilor care au văzut în structurile teritoriale „proiecțiuni pe sol ale formelor sociale“³⁴. Din analiza distribuției teritoriilor sătești, făcută de același autor, apare cu pregnanță caracterul mixt „agricol dar și puternic pastoral“³⁵ pentru viața comunităților din întreaga Țară a Făgărașului, așa cum este demonstrat pentru veacurile următoare de bogatul material documentar păstrat.

Documentul de danie din anul 1223 nu pomenește existența vreunui sat pe pămîntul dăruit mănăstirii, însă nimic nu împiedică o asemenea presupunere. Mai mult decît atît o astfel de așezare, numită foarte pro-

³⁰ D.I.R., C, veac. XI, XII și XIII (1075—1250), p. 286—287.

³¹ D. Prodan, *op. cit.*, p. 170—172.

³² H. H. Stahl, *op. cit.*, p. 193.

³³ Idem, *op. cit.*, p. 77—78.

³⁴ Idem, *op. cit.*, p. 79, nota 1.

³⁵ Idem, *op. cit.*, p. 193.

babel Cîrța, ca și riul amintit documentar, putea exista „Jos”³⁶ de vreme ce corespondentul de „Sus”, Cîrțișoara — avînd prima atestare scrisă datată în 1473³⁷ — poartă un nume derivat care poate însemna o întemeiere ulterioară. Satele vecine din vest, Scorei și Sărata, sînt situate „Jos” fără ca în zona submontană a hotarelor să existe „perechiile” lor, așa cum, mai tirziu, se prezintă tabloul general al părților de margine făgărășene. Și inscripția genealogică a lui Ionașcu Monea, unde ni se vorbește de cele patru văi „cu păduri și cîmpuri”: Cuciulata, [Comăna], Veneția și Părău, moștenite de urmașii vistierului lui Negru Vodă, amintesc numai nume de sate de pe aliniamentul dinspre Olt. Aceasta să fi fost situația și în cazul Cîrței? Întrucît originea incertă a toponimului Cîrța (slavo-română sau germană³⁸) nu îngăduie alte supoziții, profitabilă pare a fi discuția asupra unei analogii care ar putea oferi un indiciu cronologic. Este vorba de perechea de toponime Șercaia — Șercăița al căror etimon maghiar³⁹ nu poate fi admis în părțile Făgărașului, mai devreme de secolul al XII-lea, de către înseși realitățile istorice ale extinderii autorității regatului maghiar în părțile de sud ale Transilvaniei. Atestată documentar la 1235, Șercaia făcea parte din teritoriul conferit cavalerilor teutoni care mergea de la Hălmeag pînă la izvoarele Birsei. Se pare că și teritoriul de mai tirziu al satului Șercăița făcea parte din această donație⁴⁰. Între condițiile care au făcut posibilă situația ca un nume de origine maghiară să ajungă să fie purtat, prin derivare, de un sat românesc, apare plauzibilă și o eventuală strămutare a obștii românești din Șercaia în vremea colonizării săsești acolo. O asemenea desfășurare a evenimentelor poate fi presupusă și în cazul Cîrței. În stadiul actual al cunoștințelor, nu poate fi total exclusă posibilitatea ca satele purtînd nume derivate să fi fost existente la data cînd s-a impus în zonă toponimul de origine, iar preluarea acestuia, în formă diminutivală, să se fi realizat din cu totul alte cauze, deși mai probabilă pare anterioritatea satelor de „Jos”. În sprijinul acestei ipoteze vin atît filiația toponimică, în cazul satelor cu nume derivate, cit și eventualitatea ca desfășurarea teritorială, de la Olt pînă la munte, a hotarelor așezărilor vecine Cîrței, Sărata și Scorei⁴¹, să fi reprezentat tipul arhaic al structurii perimetre-

³⁶ H. H. Stahl, în *op. cit.*, *loc. cit.*, și G. Dragu, *op. cit.*, p. 244 considerau Cîrțișoara roire din satul mătăc Cîrța.

³⁷ D.I.R., B (1247—1500), p. 148—150.

³⁸ Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1981, p. 230. În afara bibliografiei de la p. 307, nota 8, explicații pentru originea toponimului Cîrța la N. Drăganu, *Toponimie și istorie*, Cluj, 1928, nota 1, p. 14—15; Idem, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, București, 1933, p. 551—552; Șt. Pașca, *op. cit.*, p. 200—201; I. Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 451; N. A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, București, 1963, p. 243; I. Pătruț, *Onomastica românească*, București, 1980, p. 93. Cîteva dintre explicații: Cîrța < germ. Kerz (luminare, făclie); C. < germ. Kurtz (scurt) C. < cuv. sâsec imitat după slav. Krъcati (a scîrții); C. din n. pers. Cîrtea; C. din n. pers. Cîrțu, Cîrța; cîrță = cîrpă ș.a.

³⁹ Șercaia, Șercăița din top. magh. Sárkány (balaur), I. Iordan, *op. cit.*, p. 245—246.

⁴⁰ Th. Năgler, *op. cit.*, Planșa XVIII.

⁴¹ În privința acestor două sate H. H. Stahl, în *op. cit.*, p. 193, aprecia că „pot fi sau două trupuri de moșie distincte, originare, sau două sate gemene, împărțite pe verticală, prin procedeul crăpării”.

lor sătești, cel puțin pentru părțile de margine ale Țării Făgărașului. O adâncire a cercetărilor pornind de la constatările lui H. H. Stahl ar putea probabil releva dacă, pe o tramă preexistentă a hotarelor, nu s-a putut ajunge, datorită unor determinări interne sau externe vieții obștilor românești de la sud de Olt, la complicarea traseelor intersătești, așa cum atât de manifest se înfățișează situația părții centrale a ținutului. Oricum, vechimea propriu-zisă a satelor respective, care ar putea fi stabilită prin săpături arheologice, nu reprezintă același lucru cu vechimea numelor discutate aici. Două observații privitoare la derivarea toponimelor cu ajutorul sufixelor diminutiv par a se impune pentru Țara Făgărașului:

— epoca apariției lor, pentru care avem ca termen post quem secolul al XII-lea, celălalt termen, secolele XV—XVI, fiind oferit de primele atestări documentare ale satelor cu nume derivate (Cîrțișoara — 1473, Șercăița — 1584⁴²);

— circumstanțele sînt foarte probabil aceleași aparținînd contextului creat de donațiile regalității maghiare și de colonizările săsești.

În problema toponimelor cu determinativele „de Jos“ — „de Sus“, și nu numai a acestora, ci în general a satelor situate astfel, între considerentele cu mai mare valoare probatorie pot fi apreciate acelea privitoare la evoluția cadrului natural și, în strînsă corelație, ceea ce se cunoaște pînă acum despre habitatul din epocile vechi. În privința ambelor probleme se impun ca evidențe faptul că lunca largă a Oltului a oferit dintotdeauna cele mai fertile terenuri pentru agricultură, cu toate relativ deseale inundații, iar pădurile de foioase, cu importanța lor cunoscută pentru creșterea animalelor și pentru lemn, înaintau odinioară spre nord în proporții apreciable. Suprafețele altădată acoperite de păduri, aflate pe interfluviile marcate de afluenții din stînga ai Oltului, sînt tocmai acelea pe care astăzi predomină solurile specifice respectivei forme de vegetație⁴³. Informația bogată cuprinsă în urbariile satelor făgărașene din secolele XVII—XVIII, unde sînt înscrise multe păduri de fag și de stejar, ale satelor, dar și altele oprite pe seama domnilor de pămînt sau a cetății, permite observații interesante privitoare la evoluția acestui atât de important element al cadrului natural. Înscrierea pădurilor în urbarii s-a făcut datorită marii însemnătăți a lor pentru economia domeniului feudal: lemn pentru construcții și pentru foc, pentru creșterea animalelor, îndeosebi a porcilor, de pe urma cărora era percepută goștina, atât de la supușii cetății, cît și de la cei de dincolo de Olt⁴⁴. Au fost înscrise multe mori de scinduri ale cetății sau boierești (Șinca — 2, Sebeș — 2, Șercăița — 1, Breaza, Recea, Lisa, Porumbacul de Sus), cele două sticlării (Comăna de Sus, Porumbacul de Sus), cu un mare consum de lemne, dar și faptul că sătenii din Corbi aveau de făcut, în cadrul obligațiilor de lucru, cărbuni pentru cetate, iar cei din Șinca și Ohaba, șindrilă⁴⁵.

⁴² C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, București, 1967, vol. II, p. 170.

⁴³ V. Mihăilescu, *Dealurile și cîmpiile României. Studiu de geografie a reliefului*, București, 1966, p. 33.

⁴⁴ D. Prodan, în *Urbariile...*, vol. I, p. 44—45 și 51—52.

⁴⁵ Idem, *op. cit.*, p. 60 și 47.

Pentru amploarea exploatarei pădurii sînt edificatoare și răspunsurile date de iobagii din 33 de sate făgărășene la ancheta din anul 1726, în care revenea cu obstinație marea greutate reprezentată pentru aceștia de obligația de a duce lemne de construcții și de foc la cetate, la curțile nobililor și chiar în afara domeniului⁴⁶. La toate acestea mai trebuie adăugate necesitățile proprii ale boierilor și ale iobagilor și ceea ce duceau la piață. Stăpînii domeniului erau interesați direct în buna gospodărire a acestei avuții. Însăși întemeierea satului Poiana Mărului, în timpul lui Ștefan Báthori, este consemnată ca fiind datorată îngrijorării pricinuite de marea pustiire a pădurilor și a munților⁴⁷. Înscrierea la 1637, pentru toate satele, de gloabe ridicate ca valoare, 12 florini pentru tăierea fără știre de stejar cu ghindă din braniști sau de salcie, dovedește încercările de a stăvili defrișările⁴⁸. Într-un urbariu din 1759 sînt inserate informații despre condițiile în care, pe valea Șincăi, unde se aminteau cu numele 16 păduri, se făceau despăduriri pentru obținerea de teren pentru agricultură. Se precizează taxele percepute pentru tăierile autorizate, dar și pedepsele bănești în cazul defrișărilor abuzive, reglementări în vigoare încă din vremea principilor, care, în ultimii 30 de ani, nu mai erau respectate mai ales de boierii care „fac pagube foarte mari despădurind și atribuindu-și locuri însemnate”⁴⁹. În acest context fito-geografic s-a petrecut, probabil, întemeierea satului Șinca Nouă⁵⁰. În conscripția din anul 1820, sătenii din Berivoii Mari arătau: „Avem în pădure fînațe cu gard închise, care demult părinții noștri le-au făcut din lezuituri, care părinții și moșii noștri le-au lezuit ca livezile, și noi așa le biruim. Lezuituri nouă în hotarul nostru nu se află și de ar fi după aceasta despre plata lezuitului întrebare nu poftim nimic pentru munca lezuitului, că nu noi, fără părinții noștri le-au lezuit”⁵¹. Alte multe informații vorbesc și ele despre pămînturile defrișate. Astfel, la 1604, în hotarul Făgărașului sînt amintite 3 sorți de arătură despădurite (*irtás*), iar în 1636 mai mulți sorți de fînațe (Urbariile Țării Făgărașului, vol. I, p. 114 și 385—393). Tot acolo sînt menționate, în 1672—1673, unele pămînturi arabile dintre care despre unul se specifica faptul că era demult defrișat (Urb., vol. II, p. 241—247). În hotarele satelor Porumbacul de Jos și de Sus sînt amintite mai multe locuri arabile și de fînațe despă-

⁴⁶ Șt. Meteș, *Situația economică a românilor din Țara Făgărașului*, Cluj, 1935, p. 277—364.

⁴⁷ *Urbariile...*, I, p. 205.

⁴⁸ D. Prodan, *Boieri și vecini...*, p. 285.

⁴⁹ Șt. Meteș, *op. cit.*, p. LXXX—LXXXI. Un document din 16 mai 1848 informează despre o plîngere împotriva boierilor din Mîndra care au început să defrișeze și să pustiască în mod nemilos pădurea excelentă de ceri de pe hotarul acestei localități, denumită Dumbrava sau Măgura, în *Documente privind revoluția de la 1848 în țările române*, C Transilvania, vol. IV, 14—25 mai 1848, București, 1988, p. 103—104.

⁵⁰ Tradiția locului pune momentul întemeierii satului Șinca Nouă pe seama împrejurărilor create de frămîntările de după unirea religioasă cu Biserica Romei, aceeași tradiție cunoscînd și un element de interes pentru discuția de față, anume porecla de „cărbutari” purtată de locuitorii de aici (= făceau cărbune de lemn), Șt. Pașca, *op. cit.*, p. 48 și 199. Despre schimbările petrecute în vegetația locurilor vezi N. Popescu, *Depresiunea Șinca Nouă*, în *Terra*, 2, 1974, p. 46—48.

⁵¹ Șt. Meteș, *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I, 1508—1820, București, 1921, p. 257.

durite, în două cazuri fiind făcute precizări privind beneficiarii defrișărilor (Urb., vol. I, p. 586, 862, 866, vol. II, p. 293, 983, 984, 990). Un loc arabil despădurit este amintit și la Comăna de Sus, în 1648 (Urb., vol. I, p. 952). Există suficiente temeiuri să poată fi făcută aprecierea potrivit căreia informațiile documentare menționate mai sus se referă, în cea mai mare parte a lor, la pământuri defrișate nu cu foarte multă vreme înaintea datelor atestărilor. De dată mai veche pot fi însă considerate despăduririle păstrate în amintirea unor toponime și antroponime, întrucât acestea erau fixate deja în conștiința colectivă la data atestării lor documentare. O enumerare a topo- și antroponimelor a căror semnificație este legată de existența pădurilor și a defrișărilor devine grăitoare prin ea însăși, dar este totodată în măsură să ofere sugestii pentru unele interpretări foarte puțin sau deloc susținute de informația documentară. Apele la datele lingvistice poate întări argumentația unor opinii în legătură cu probleme în care s-au emis păreri diferite. Astfel se vor înmulți datele în sprijinul ideii după care ținutul era odinioară acoperit masiv cu păduri și, implicit, s-ar putea contribui la discuția privitoare la localizarea aici a acelei „silva Blacorum et Bisenorum“, amintită la 1224⁵², cu atât mai mult cu cât și celălalt termen al sintagmei, indicând prezența turanicilor⁵³, există de asemenea în topo- și antroponimia Țării Făgărașului repere indubitabile care vor fi amintite ceva mai departe. În același timp, contextul datelor lingvistice discutate aici ar putea susține una dintre explicațiile originii toponimului Făgăraș⁵⁴, iar pentru „Debran“⁵⁵, atestat la 1235, identificarea sa cu satul amintit documentar mai târziu, Părău. Între cele mai timpurii atestate toponime cu înțeles în legătură cu vegetația silvestră pot fi amintite acele Nogebyk și Egwerpatak de la 1223⁵⁶. (amintind de fagi și de arini), eventual „Debran“, Braniștea (Urășei) de la sfârșitul secolului XIV⁵⁷, Copăcel (1473)⁵⁸, Breaza (1554)⁵⁹, Bucium (1556)⁶⁰, Pojorta (1601)⁶¹ și poate și Lisa (1527)⁶² sau Corbi (1589)⁶³. Nu

⁵² O asemenea discuție la G. Ferenczi — I. Ferenczi, *Săpături arheologice la Mugeni*, în AMN, XIV, 1977, nota 90, p. 297—298.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ G. Giuglea, în *Dacoromania*, IV, p. 1554, Făgăraș < turanicul fagar (frasin).

⁵⁵ Ar putea fi luată în considerare pentru identificarea lui „Debran“ cu Părău, explicația dată de I. Iordan, *op. cit.*, p. 48, pentru Debrufa < slav. dībrī, debrī, „vale (într-o pădure)“.

⁵⁶ D.I.R., *veacul XI, XII și XIII, C Transilvania, I (1075—1250)*, p. 200.

⁵⁷ D.I.R., *B (1247—1500)*, p. 67—68; I. Iordan, *op. cit.*, p. 86 (pădure oprită).

⁵⁸ D.I.R., *B (1247—1500)*, p. 149.

⁵⁹ C. Suci, *op. cit.*, I, p. 104; I. Iordan, *op. cit.*, p. 80 (mesteacăn).

⁶⁰ Idem, *op. cit.*, I, p. 108; M. Homorodean, *Vechea vatră a Sarmizegetusei în lumina toponimiei*, Cluj-Napoca, 1980, p. 92 (butuc rămas la rădăcină după tăierea copacului, cioată).

⁶¹ C. Suci, *op. cit.*, II, p. 54; I. Iordan, *op. cit.*, p. 24 (arderea pădurii).

⁶² Idem, *op. cit.*, I, p. 359; I. Iordan, *op. cit.*, p. 119 (loc pleșuv); locul putea deveni astfel în urma defrișării.

⁶³ Idem, *op. cit.*, I, p. 165; Presupunând că faptul cărbunilor din lemn, obligația celor din Corbi față de cetatea Făgărașului, amintită la 1632 (Urbariile..., I, p. 229), avea o oarecare tradiție aici, nu este improbabil ca originea numelui satului să fie datorată acestei îndeletniciri. Porecla de „cioare“ (Șt. Pașca, *op. cit.*, p. 47 și 205) dată sătenilor din Corbi ar putea avea aceeași explicație. Adăugând celor de mai sus și porecla țăranilor din Șinca Nouă, vezi nota 50, precum și topo-

pot fi inserate acestei enumerări toponime precum: „Unghiul cu frasină”⁶⁴, Preseaca (dacă are la origine slavul „presesti” = a tăia pădurea), Runcul⁶⁵ și Dumbrava⁶⁶, care, deși existau foarte probabil în secolul al XV-lea, formal aparțin unei perioade ulterioare⁶⁷. Din urbariile secolului al XVII-lea reținem următoarele toponime: Poiana Mare și Lunca (Beclean, 1637, arabile; Urb. I, p. 483), Crîngul Cînepii și Lunca (Comăna de Jos, 1637, arabile; Urb. I, p. 452), Cărbunari (Porumbacu de Jos, 1642, arabil; Urb. I, p. 816), Mărăcini, Lunca și Poiana Măilătoaiei (Comăna de Jos, 1648, arabile și finat — al treilea; Urb. I, p. 948), Dumbrăvița (Veneția de Jos, 1637, pădure; Urb. I, p. 466), Dumbrăvița și Lunca (Porumbacu de Sus, 1648, arabil și finat; Urb. I, p. 866), Poiana Verzei și Pajiște (Cârșoara, 1648, arabile; Urb. I, p. 871), Dumbrava, Capul Poienei și Lunca (Scorei, 1648, finate și arabil; Urb. I, p. 874), Lazul Popii (Sărata, 1648, arabil; Urb. I, p. 878), Poiana din Jos (Mindra, 1671, arabil; Urb. II, p. 241), „Karbunusa” (Scorei, 1674, arabil; Urb. II, p. 634), In Lazu (Săsciori, 1679, arabil; Urb. II, p. 462), Sariște (Jariște?) și Bere⁶⁸ (Hurez, 1685, arabile; Urb. II, p. 472), Lunca (Mindra, 1682, arabil; Urb. II, p. 473), Fîntîna Crîngului, Lunca, Pajiștea Mare, Livada Boierească (Sărata, 1674, primul arabil, celelalte finate; Urb. II, p. 632), Krijina (Crivina?^{69a}) (Porumbacu de Jos, 1680, arabil; Urb. II, p. 983). Alte citeva apar consemnate ulterior: Presaca Izvor (Dejani, 1721—1722, munți; Șt. Meteș, Situa-

rimele: Cărbunare(a) de la Porumbacu de Sus, Avrîg, Sărata (M. Homorodean, *op. cit.*, p. 114) aflăm și în legătură cu această ocupație, cu tradiție, o bogată reflecție lingvistică a practicării ei.

⁶⁴ *D.I.R.*, B (1247—1500), p. 276—277.

⁶⁵ *Idem*, p. 277—279.

⁶⁶ *Idem*, p. 109—110.

⁶⁷ Editorii documentelor privind întărirea egumenului Stanciu, împreună cu fratele său Călin, în stăpînirea satului Scorei și a lui Stanciu Mailat în a treia parte a hotarului Dejanilor au exprimat îndoieli în legătură cu autenticitatea primului, vezi nota 64, și demonstrat falsul în cazul celui de al doilea, vezi nota 65. Unul dintre elementele avute în vedere a fost tocmai prezența a numeroase toponime în amănunțita descriere a hotărnicilor. Înșirarea acestor toponime, care nu erau înscrise în versiunea originală a documentelor, a fost făcută ulterior cu scopul de a asigura suficiente și necesare precizări în delimitările moșiilor. Că așa au stat lucrurile o dovedește existența în cazul donației pentru Stanciu de Dejani, atît a originalului (*D.I.R.* B (1247—1500), p. 126—127, cit și a versiunii tirzii (*Idem*, p. 277—279), ceea ce permite evaluarea intervențiilor ulterioare. De interes pentru diplomatică, situația își are originea în complexul context al vieții boierimii făgărășene, în încercările ei de păstrare a condiției moștenite „chiar falsificînd la nevoie” (D. Prodan, *Boieri și vecini...*, p. 171). Contrafacerea hrisovului datat: 1453, octombrie 4, Tîrgoviște, s-a petrecut probabil în secolul al XVIII-lea, cu rostul de a pune la adăpostul unui document o moșie amenințată sau de a revendica o stăpînire uzurpată. Prevederile vagi ale originalului nu mai erau operante în condițiile luptei acerbe a unor boieri (sau sate) pentru păstrarea sau redobîndirea unei moșii. Credem că același statut de document „actualizat” poate fi acordat și actelor privitoare la Stanciu egumenul și la Stanciu Moenescul [*D.I.R.* B (1247—1500), p. 109—110]. Totodată se poate aprecia că nu s-ar justifica eliminarea lor din cîmpul cercetării istorice, cu atît mai mult cu cît memoria colectivă a comunităților respective și instanța reprezentată de scaunul de judecată al boierilor făgărășeni nu ar fi acceptat o intruziune, care să fi fost deci lipsită de orice temei.

⁶⁸ I. Iordan, *op. cit.*, p. 54—55 și nota 1, p. 55 (bere variantă a lui barc, bărc, „luncă umedă, plină de bălți, lacuri, livezi, pădurici și improprie culturii”).

^{69a} *Idem*, p. 507—508 (pădurice, desîș de mărăcini mari sau de arbori).

ția economică ... p. 57), Teiș (Toderița), 1721—1722, *final*; Meteș, *op. cit.*, p. 194), Locul sec (Berivoli Mari, 1820; Meteș, *Viața agrară* ..., p. 383) ș.a.

Mult mai numeroase decât atestările de mai sus sînt însă toponimele, indicînd păduri pe locuri astăzi cultivate sau însăși acțiunea de defrișare, culese din surse recente: registre cadastrale, hărți, informatori⁶⁹. Este evident că și celor mai multe dintre aceste toponime li se poate atribui o vechime cel puțin egală datelor atestărilor amintite. Consemnăm aici cîteva dintre cele mai semnificative: Dumbravă — Dumbrăviță, Crîng — Crînguri, Arini — Ariniș (cvasi-generale), Braniște (Ucea de Sus, Drăguș, Sîmbăta de Sus, Șercăița), Bunget (Drăguș, Voila, Oltet, Mărgineni), Făget (Voivodenii Mici), Măliniș (cătun — Sebeș), Rădăcini (Voivodenii Mari), Teiș (Hîrseni, Mărgineni, Viștea de Jos, Scorei, Toderița, Voila, Ludișor)⁷⁰, Jariște (Drăguș), Pîrlituri (Mărgineni), Seciu (Grid, Sebeș), Secăturile (Sîmbăta de Jos), Seaca (Drăguș), Vîrful Sec (895 m, în hotarul Arpașului de Sus), Runc (Grid, Someș), Ratini (Berivoli; cu înțeles de pădure defrișată, dar necurățată), Redea (Ludișor; dacă poate fi apropiat de Rediu⁷¹) și foarte multe Lazuri (Berivoli, Copăcel, Grid, Sebeș, Voivodeni, Mărgineni, Ludișor, Sîmbăta de Sus, Arpașul de Sus, Cîrțișoara, Scorei, Drăguș etc.). Se impune precizarea că frecvent sînt întîlnite mai multe asemenea toponime în hotarul aceluiași sat⁷². Acestor toponime li se pot adăuga nume de persoane precum: Codrea (Mindra, Drăguș, Lisa, Arpașul de Sus, 1632; Urb. I, p. 220, 236, 238—9, 277), Cornea (Ileni, Viștea de Jos, Săvăstreni, Veneția de Jos, 1632, Dejani, Corbi, 1637; Urb. I, p. 217, 227, 245, 275, 540, 567⁷³), Goron (Dridif, 1632; Urb. I, p. 221—2), Ghindă (Porumbacul de Jos, 1632; Urb. I, p. 284), Bunget (Poiana Măru-lui, 1632; Urb. I, p. 204)⁷⁴, ș.a.

Toponimia zonei a înregistrat așadar din belșug ecourile de locușoare ale eforturilor obștilor românești pentru a extinde terenurile necesare agriculturii și creșterii animalelor, o cercetare exhaustivă fiind de

⁶⁹ Au fost consultate registrele cadastrale din primul deceniu al secolului XX ale satelor Mărgineni, Sebeș, Copăcel, Hîrseni, Voila, Ludișor, Sîmbăta de Jos, Dridif, Voivodenii Mari și Mici, Viștea de Jos, Drăguș, hărți, de caracter și timp de apariție diferite. S-au primit informații de la Stelea Sorin, Talabă Andrei și Roșu Ioan (Voivodeni), Nichifor Nicolae și Sandru Gheorghe (Viștea de Jos), Stănei Gheorghe și Cornea Elena (Sîmbăta de Jos), Alexandru Socol (Berivoli Mari și Mici), Victor Minea, Florentin Olteanu și Cornel Teulea (Hîrseni), Vasile Modorcea (Grid), Ilie Pirău și Toma Cornea (Ileni).

⁷⁰ În privința toponimelor Teiș (la Voivodenii Mari: Tăiș), frecvente și în satele de la nord de Olt (informație Liviu Moldovan, Felmer), pe care I. Iordan, *op. cit.*, p. 102 le considera derivate de la Tei, amintim și explicația dată de Nicolae Nichifor din Viștea de Jos care cunoaște că înțelesul termenului este legat de „tăierea unei păduri”, „loc de pe care s-a tăiat pădurea”.

⁷¹ I. Iordan, *op. cit.*, p. 87 (dumbravă).

⁷² Exemplu Mărgineni: La Arini, Tufele Șitoii, Poiana Mare, Lazul lui Tămaș, Lăzulețe, Crîngu, Pîrliturile, Lazul în Pietrosu, Lazul Părăul Rugii, între crînguri, Arinii Vădieni, Crîngul Grămoiiului, Crîngul în spărtură, Răchita, La mesteceni, Peste Teiș, Intre Teișuri, Calea Bercului, Teișul din calea Vădicului, La Bunget, La Măracine, Livezile, Cornul Iazului, Livada lui Mardan, Teișul Ludului. Intr-un sat de pe Olt, Voila: Dumbrava, Bunget, Teișul.

⁷³ I. Iordan, *op. cit.*, p. 65, nota 5 („cornea” — localitate cu un codru mic: „corni” — regiune cu mai multe boschete de codri mici despărțite de poeni), La Cuculata, 1648, (Urb. I, p. 957) — „Korniul” (?) Nicziulnak (*final*), iar la Comăna de Jos, 1648, (Urb. I, p. 949) — „Korneczy” (pădure de fag).

⁷⁴ Șt. Pașca, *op. cit.*, p. 192 (pădure deasă).

natură să aducă noi date care să contribuie la îmbogățirea și nuanțarea cunoașterii trecutului ținutului. O asemenea cercetare a toponimiei fiecărui sat ar conduce, în primul rînd, la sporirea considerabilă a listei de date aparținînd categoriei discutate aici, dar și la alte observații decît cele cîteva care urmează, aducîndu-se corecțiile de rigoare.

După repartiția lor, se constată că toponimele referitoare la pădure și la defrișarea ei sînt mai numeroase în satele aflate pe aliniamentele dinspre munte, situație ce indică frontul pe care s-a desfășurat ultima etapă a ofensivei asupra terenurilor împădurite. Existența în hotarul unor sate a toponimului Laz, însoțit de antroponime (Arpașul de Sus: Lazul lui Luca; Grid: Lazul lui Ion, al Tomii Iancului, al Modorcioaiei, al Samoilesei, al Rădeștilor; Sebeș: Lazul lui Grancea, al lui Sirbu, al lui Pandrea, al Dascălului; Simbăta de Sus: Lazul lui Stanciu, al lui Stănei, al lui Gheorghe, al lui Urs; Mărgineni: Lazul lui Tămaș ș.a.), indicînd deci apartenența, dar și inițiativele individuale sau de grup restrîns, poate fi socotită ca fiind de dată mai recentă, în timp ce a altora precum: Bucium, Pojorta, Secăturile, Seaca, Jariște, Cărbunari, Teiș ș.a. sugerează, pe de o parte, despăduriri de mari proporții, iar pe de altă parte, o mai mare vechime. Acestei ultime categorii i-ar aparține și toponimele atestate documentar încă din secolul alXVII-lea, a căror semnificație nu corespundea folosinței specifice de urbarii, și anume aceea de pămînturi arabile sau finațe (Crîng, Dumbravă, Bunget etc.). O Dumbrăvița la Porumbacul de Sus (1648) era arător, în timp ce Dumbrava de la Scorei (1648) era finaț, iar Dumbrăvița de la Veneția de Jos (1637) era pădure.

De o semnificație deosebită par a fi numele de locuri „Poiana“, purtate de terenuri arabile (Beclean, 1637; Mîndra, 1671; Cîrțișoara, 1648) în care pot fi văzute atestate lingvistice ale unei faze vechi de locuire a zonei. Este foarte probabil vorba de folosirea mai întîi pentru agricultură a poienelor care au fost apoi continuu extinse încă din primele secole ale mileniului al doilea. Această situație a fost generală, atît în spațiul carpato-dunărean⁷⁵, cît și în alte părți ale Europei, pentru care s-a apreciat că extinderea terenurilor arabile, una dintre cele mai mari cuceriri ale societății vremii respective, s-a realizat printr-o „lărgire progresivă a poienei“⁷⁶. Înscris în acest context apare un fapt al cărui interes se dovedește a nu fi doar pur lingvistic: verbul „a poiena“, cu înțeles legat de defrișarea pădurii, întîlnit în graiul țăranilor din Poiana Măru-lui⁷⁷. Locuri arabile erau și unele dintre acelea care purtau numele de Luncă (Beclean, 1637; Comăna de Jos, 1637; Scorei, 1648; Sărata, 1674; Mîndra, 1684), iar alte cîteva erau finațe, pe cînd Livada în general este întîlnită ca însemnînd finațe. Și în satele de la nord de Olt, de „pe Ardeal“, cum zic făgărășenii, multe locuri de arătură poartă numele de Făget sau Teiș⁷⁸. În afară de atestatele toponimice, urme ale vechilor păduri de stejar au mai fost surprinse, în ultimii ani, cu prilejul lucrărilor

⁷⁵ H. H. Stahl, *op. cit.*, p. 269—281; G. Moraru, *Tehnici tradiționale de obținere a terenurilor agricole în România*, în *Anuarul Institutului de Cercetări Etnologice și Dialectologice*, Seria B, 3, Studii și seminarii, București, 1985, p. 14—15.

⁷⁶ Jacques Le Goff, *Civilizația occidentului medieval*, București, 1970, p. 115.

⁷⁷ G. Moraru, *op. cit.*, p. 24.

⁷⁸ Informații de la Liviu Moldovan, Virgil Babeț, Marius Șerban.

de desecări sau alte amenajări care au scos la lumină rădăcinișuri și chiar trunchiuri masive în zone înmlăștinite, cum au fost cele de la Făgăraș, Dridif, Cincșor⁷⁹. O altă observație interesantă este aceea că din informația, parțială, de care dispunem, în repertoriul toponimelor semnificând defrișarea nu apare termenul de „curătură“.

Din toate cele de mai sus și din urmărirea repartției pământurilor arabile, pășunilor, finatelor și pădurilor care apar mai precis localizate în urbarii, pot fi observate câteva schimbări mai importante între configurația hărții fito-geografice reconstituite în contururile ei generale, la nivelul secolului al XVII-lea, și situația de astăzi. Astfel apare evidentă dispariția aproape în totalitate a pădurilor de stejar, dar și de alte esențe (mesteceni, arini, frasin, fagi), cu excepția masivului care adăpostește rezervația naturală „Poiana Narciselor“ de la Vad, a Dumbravei dintre Voila și Drăguș și a altor câteva pîlcuri. S-a produs o restrîngere considerabilă a briului de păduri de la poalele munților, o apreciazabilă extindere a terenurilor arabile pe valea Șincăi, precum și o masivă lăzuire a numeroaselor tufărișuri amintite de aceleași urbarii. Informația documentară este relevantă pentru extinderea continuă a suprafețelor cultivate în dauna celor împădurite în mod deosebit pentru ultimele trei-patru secole — răstimp în care s-a generalizat sistemul de agricultură în trei cîmpuri⁸⁰ și totodată au crescut considerabil necesitățile economiei domeniile și ale boierilor și țăranilor ținutului. Către aceeași concluzie trimit și datele urbariilor care ilustrează intensificarea exploatării pădurilor, fenomen determinat de sporitele necesități de lemn pentru construcții, foc și pentru vînzare.

Datele toponimiei și antroponimiei — în primul rînd cele atestate pînă în secolul al XVII-lea — asigură, prin faptul că acestea erau deja intrate în arhiva reprezentată de memoria colectivă la data atestării lor documentare, susținerea existenței și a unor faze mai vechi ale procesului de continuă extindere a suprafețelor arabile. Există deci temeiurile în virtutea cărora se pot vedea în datele lingvistice prezentate mai sus argumente pentru reconstituirea cadrului natural, în speță a elementului fito-geografic, în care a evoluat procesul de umanizare a ținutului.

Principala cale, și cea mai concludentă, pentru cunoașterea habitatului în Țara Făgărașului, în vremea dinaintea știrilor documentare, a reprezentat-o, și o va reprezenta în continuare, cea a cercetărilor arheologice desfășurate la scara întregului ținut. Dispunem astăzi de o importantă contribuție la adîncirea cunoașterii acestei problematice, datorată lui Ioan Glodariu⁸¹, care a realizat, pentru prima dată la nivelul zonei respective, necesara punere în relație a rezultatelor cercetărilor arheologice cu datele privitoare la cadrul natural. Este evident că era întru totul justificată rezerva sub care au fost puse unele dintre constatările

⁷⁹ Observații personale și informații de la Miron Mogoș.

⁸⁰ Trecerea în decursul secolelor XVIII—XIX la sistemul de agricultură în trei cîmpuri, vezi H. H. Stahl, *op. cit.*, 321—322, a însemnat și efectuarea de operații de curățire a unor terenuri în vederea asigurării de suprafețe corespunzătoare necesităților satelor.

⁸¹ I. Glodariu, *Aspecte ale politicii demografice romane în zona de sud a Transilvaniei*, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 95—97.

făcute⁸², rezervă impusă, și valabilă în continuare, de stadiul cercetărilor, dar și de limitarea teritorială a acestora la partea nord-estică a Țării Făgărașului. Tot atât de adevărat este și faptul că această parte a zonei în discuție nu este, geografic vorbind, structural diferită de restul Țării Făgărașului, așa încît și în privința habitatului pot fi presupuse trăsături comune la nivelul întregului teritoriu. Noile descoperiri, precum și concluziile abordărilor din alte perspective nu fac decît să completeze și să nuanțeze imaginea conturată de autorul mai sus amintit, care nu a tratat problema relației habitat — mediu decît ca subsidiară studierii politicii demografice romane în această parte a Transilvaniei. În cele ce urmează ne propunem o reluare a problemei, urmărind-o îndeosebi pentru epocile cu un mai mare număr de descoperiri, deci mai bine cunoscute. Dincolo de unele note specifice datorate preferințelor în diferite epoci pentru anume locuri, preferințe determinate de caracteristici de ordin social-economic sau politico-militare, se vor constata note comune, pe mari intervale de timp, care trebuiesc puse pe seama factorului mediu.

Pentru descoperirile arheologice aparținînd epocii bronzului cunoscute pînă acum, urmele de locuire se află situate pe două aliniamente: primul pe terasa puțin înaltă de pe malul stîng al Oltului (Hoghiz — urme arheologice din epoca bronzului descoperite în săpăturile din castrul roman⁸³, Cuciulata — grajduri CAP⁸⁴, Comăna de Jos — Gruitul Văcarului, Părău — Pe vinișoare, Șercaia — Băluș, Beclean — La Canton și Pe Șosea⁸⁵) și un al doilea pe înălțimi submontane (Cuciulata — Stogul lui Coțofan și Pleșița Pietroasă⁸⁶, Comăna de Sus — în săpăturile de la cetatea feudală⁸⁷). Așezările hallstattiene evidențiate de periegeheze și săpături urmează numai marginea aceleiași prime terase (Comăna de Jos — Dealul Heleșteului și Dealul Slătînii, Veneția de Jos — Podul Fîntînii, Părău — La Fîntînă și Calea Hălmeagului⁸⁸, Șercaia — terasa din dreapta văii Șincăi⁸⁹). A fost făcută deja observația după care situația acestor așezări, contrastînd cu frecvența folosire în epocă a locurilor înalte, ar putea fi considerată ca un indiciu al extinderii zonelor împădurite⁹⁰. Nu poate fi exclusă posibilitatea descoperirii și a altor așezări hallstattiene situate în afara liniei foarte clar marcate de punctele mai sus amintite. Este de asemenea posibil ca așezările citate să fi fost în legătură cu una (sau mai multe) așezări fortificate, a căror existență este de presupus pe înălțimile dominante din dreapta Oltului sau, în zona Comăna — Cuciulata, pe dealurile submontane, cele mai apropiate de

⁸² I. Glodariu, F. Costea, I. Ciupea, *Comăna de Jos. Așezările de epocă dacică și prefeudală*, 1980, p. 68.

⁸³ K. Horedt, *Cercetări arheologice din regiunea Hoghiz-Ungra și Teius*, în *Materiale*, I, 1953, p. 793, 796—798.

⁸⁴ Așezarea a fost descoperită în cursul periegezelor conduse de R. Popa în aprilie 1974. Informație primită de la I. Bogdan Cătănicu.

⁸⁵ Vezi nota 82, p. 33, 60; F. Costea, I. Ciupea, *Noi descoperiri arheologice în Țara Făgărașului*, în *Cumidava*, 1979—1980, p. 18.

⁸⁶ Gh. Bichir, *Așezări dacice în Țara Oltului*, în *StCom*, 14, 1969, p. 123.

⁸⁷ Vezi nota 16, p. 37.

⁸⁸ Vezi nota 82, p. 31.

⁸⁹ Săpături sistematice efectuate de M. Marcu.

⁹⁰ Vezi nota 82, p. 61.

luncă din tot ținutul⁹¹. Viitoarele posibile descoperiri ar putea continua și în aval linia pregnant înscrisă de-a lungul primei terase, cu atât mai mult cu cât condițiile fizico-geografice sînt identice cu cele din amonte de Șercaia. Este foarte probabil faptul că în vegetația ținutului nu s-au produs schimbări importante pînă în epoca următoare — Latène, în care configurația hărții locuirilor apare mai complex alcătuită.

În epoca dacică repartitia așezărilor cunoscute precizează, în afara sirului de pe aceeași primă terasă a Oltului (Comăna de Jos — Gruicul Văcarului, Veneția de Jos — Podul Fintinilor?, Șercaia — Băluș, Becclean — La Canton și în zona Voilei), un al doilea aliniament, alcătuit din așezări deschise sau fortificații, situat pe înălțimi dominante submontane (Cuciulata — Stogul lui Coțofan și Pleșița Pietroasă, Șinca Veche, Breaza, Arpașul de Sus)⁹², dacă nu și un al treilea, intermediar, așa cum ar indica săpăturile de la Copăcel⁹³. Înmulțirea descoperirilor de epocă dacică va înscrie cu siguranță și alte puncte, între care cele de pe linia Oltului vor putea aduce dovezi în plus pentru susținerea ideii maximei frecvențe a locuirii în toate tipurile a acestei fișii de teritoriu. Instalarea înspre munte a unor așezări exploatînd poienele naturale de pe firul văilor afluenților Oltului ar putea indica existența unor condiții social-politice de relativă stabilitate, cu un spor demografic natural care să ducă la o apreciable îndesire a locuirilor. Dacă se are în vedere faptul că în privința căilor de comunicație par a fi fost mai accesibile acelea de-a lungul afluenților Oltului, spre deosebire de cele est-vest în zona submontană, am avea schițat și sensul principal al roirii obștilor dacice. Oricum, cartarea descoperirilor dacice constituie o dovadă peremptorie pentru a aprecia că Țara Făgărașului a cunoscut în această epocă un avansat grad de locuire a teritoriului ei, rămînînd de domeniul viitorului precizarea dacă nu a fost și cel mai înalt de pînă atunci.

Departe de a fi avut o evoluție lineară, evoluția istorică a ținutului avea să înregistreze un moment de discontinuitate, determinat de cucerirea romană. I. Glodariu a demonstrat convingător că a avut loc o depopulare a întregii zone depresionare atunci cînd romanii au trecut la organizarea liniei de castre de-a lungul liniei Oltului — Hoghiz, Cincșor, Feldioara, Boița —, politică determinată de cauze de ordin militar și economic⁹⁴. Între acestea din urmă, o oarecare pondere trebuie atribuită și existenței vegetației abundente și faptului că, în general, resursele naturale înseși ale zonei nu au prezentat un prea mare interes pentru cuceritori. Romanii au impus o politică dictată de o mentalitate și de rațiuni proprii condiției lor de cuceritori, adecvată intereselor lor vizînd asigurarea apărării, exploatării resurselor naturale și administrării teritoriului luat în stăpînire. Încetarea stăpînirii romane a însemnat totodată pentru comunitățile locale și înlăturarea opreliștii de locuire a zonei de la sud de Olt. Dacă pentru întreaga epocă romană nu sînt cunoscute

⁹¹ O asemenea presupunere se poate avansa pornind de la intensitatea locuirii hallstattiene, considerată indiciu al posibilei existențe în zonă a unei uniuni tribale.

⁹² Vezi nota 82, p. 61—65.

⁹³ F. Costea, *Așezarea dacică de la Copăcel*, în *ActaMP*, V, Zalău, 1981, p. 169—193.

⁹⁴ I. Glodariu, *Aspecte ale politicii demografice...*, p. 107.

urme arheologice atestind locuirea teritoriului dintre Olt și munți (cu excepția unei monede — denar de la Elagabalus — 218—222 e.n.⁹⁵ — descoperită la Făgăraș, în afara oricărui context arheologic), după retragerea stăpînirii romane apare clar documentată arheologic existența așezărilor omenesti. În imediata apropiere a văii Oltului sînt cunoscute așezări post-romane la Ungra⁹⁶, Ticuș⁹⁷, Hălmeag⁹⁸, pe malul drept, și la Hoghiz⁹⁹, Comăna de Jos — În Șest, Șercaia — pe ambele părți ale terasei secționată de valea Șincăi¹⁰⁰, pe malul stîng. O altă așezare, situată la cîtiva km sud de Olt, a fost descoperită la Riușor¹⁰¹, iar la Șercaia, la cca. un km în amonte, pe malul drept al Șincăi, dintr-o ruptură de teren, în care se observa clar profilul unui bordei, a fost recuperat profilul unui vas lucrat cu mîna¹⁰², care ar indica ori o extensiune mare a așezării cercetate la marginea nordică a terasei, ori o locuire mai tîrzie. Și în vestul depresiunii făgărășene au fost descoperite, între Cîrța și Colun, materiale arheologice post-romane¹⁰³. Sînt mai demult cunoscute descoperiri monetare post-romane la Hoghiz și Comăna de Jos¹⁰⁴ și o alta bizantină din secolul VIII, la Voila¹⁰⁵. Alte monede bizantine fără loc de descoperire, dar provenind foarte probabil din zonă, se găsesc la Muzeul Țării Făgărașului. O așezare veche românească a fost cercetată la Comăna de Jos, în lunca Oltului pe Gruitul Văcarului, datată în secolele VIII—IX, iar pe terasa de alături — Dealul Heleșteului — au fost sondate urmele a două locuințe, fie contemporane celor de pe grui, fie imediat posterioare¹⁰⁶. Pe celălalt mal al Oltului, la Ungra, a fost cercetată o așezare datată în secolele X—XI¹⁰⁷, despre care autorii raportului de săpături susțin că își găsește elemente de raportare cu aceea de la Comăna de Jos. Cercetări arheologice mai vechi și mai noi au evidențiat vestigii prefeudale și feudal timpurii la Săcădate, pe malul nordic al Oltului, și la vest de Cîrța, pe cel sudic¹⁰⁸. Ne aflăm așadar în fața unor probe arheologice certe demonstrînd locuirea zonei în perioada etnogenezei românești și începuturilor epocii feudale, interval în care umanizarea Țării Făgărașului s-a extins de la linia Oltului pînă la aceea imediat submontană. Această extensiune este clar marcată de descoperirile amintite mai sus, pentru partea dinspre Olt, și de evidențierea ar-

⁹⁵ Determinare R. Ardevan.

⁹⁶ R. Popa, R. Ștefănescu, *Șantierul arheologic Ungra, jud. Brașov*, în *Materiale*, Tulcea, 1980, p. 497.

⁹⁷ Sondaje M. Marcu.

⁹⁸ Vezi nota 84.

⁹⁹ Idem.

¹⁰⁰ Vezi nota 82, p. 22 și 61. Așezarea postromană de pe malul drept al văii Șincăi a fost cercetată de M. Marcu.

¹⁰¹ Descoperire F. Costea.

¹⁰² Fragmentul ceramic la Muzeul Țării Făgărașului, inv. nr. 260.

¹⁰³ Vezi nota 84.

¹⁰⁴ K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei, sec. IV—XIII*, București, 1958, p. 31—32 și 106.

¹⁰⁵ Idem, *op. cit.*, p. 107.

¹⁰⁶ Vezi nota 82, p. 95.

¹⁰⁷ R. Popa, R. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 497—498.

¹⁰⁸ Vezi nota 84.

heologică a unei amenajări, în vederea apărării, datată în sec. IX—X, a ruinelor vechii fortificații de piatră dacice de la Breaza¹⁰⁹.

După această trecere în revistă a urmelor de așezări cunoscute pînă acum, începînd din epoca bronzului și pînă în perioada feudal timpurie, la care se impune a fi adăugată și constatarea, deosebit de sugestivă, a locuirii unuia și aceluiași loc în vremuri diferite (Hoghiz, Comăna de Jos, Șercaia), apare îmbogățită argumentația care să susțină ideea preferinței comunităților omenești pentru lunca și prima terasă ale Oltului. Starea de lucruri este firească, întrucît aici se găseau, în cel mai înalt grad, întrunite condițiile de mediu favorabile vieții oamenilor și animalelor: apă, pămînt fertil, păduri, sărături (atestare și de toponimele Slatină, Sărata), vinat, pește etc. Desigur că asemenea condiții mai puteau fi găsite și în poienele naturale aflate de-a lungul văilor riurilor care vin din munte, unde hărțile pedologice înregistrează, insular, și pămînturi mai fertile, și că acestea au fost la rîndul lor exploatate de comunități, în așa-numitul sistem de agricultură al moinei sălbatice¹¹⁰. O importantă consecință a acestui mod de folosire a pămîntului pentru cultură a fost transferarea periodică a vetrelor așezărilor. Referindu-ne la valea Brezei pe care, pentru epoca dacică, sînt cunoscute descoperiri situate pe aliniamentele extreme (din zona Voilei provine, dintr-o situație fortuită, o rișniță dacică, iar sub munte, deasupra confluenței văii Brezcioarei și a Pojortei, se afla așezarea străjuită de fortificația de piatră) este de presupus că au existat și alte locuiri intermediare (asemenea aceleia de la Copăcel) avînd ca element de legătură spațială tocmai riul Breaza, teritoriul de cultură agricolă fiind limitat la poienele din imediata sa apropiere. Pentru o astfel de idee ar pleda și predominanța solurilor de pădure de pe cuprinsul interfluviilor, acele „poduri“ atît de caracteristice pentru relieful întregii depresiuni. Oricum, foarte probabila evidențiere și a altor așezări dacice între cele de lîngă Olt și cele submontane, dispuse deci pe mai multe șiruri, nu reprezintă același lucru cu situația din epoca feudală, în care teritoriile sătești aveau o mult mai mare extensiune, cu hotare precis delimitate. Perioada stăpînirii romane a însemnat un răstimp mai mult decît suficient pentru ca acolo unde, în epocile anterioare, s-a procedat la lărgirea spațiului liber de păduri în vederea cultivării lui, să se petreacă o reîmpădurire naturală exceptînd poienele ancestrale. Acestei perioade de interdicție de locuire i s-a adăugat apoi o alta, a timpului necesar repopulării depresiunii făgărășene după relaxarea intervenită în viața comunităților daco-romane din zona de podiș din dreapta Oltului, după retragerea autorităților militare și administrative romane. Este semnificativă și reinstalarea de așezări daco-romane, la sudul Oltului, tocmai în puncte cu locuiri anterioare sau în altele apropiate ca distanță și condiții fizico-geografice. Întemeierea de noi așezări, în vremea de după cezura datorată politicii demografice romane, determinată de aflusul de populație din zona de la nord și de sporul natural, pare să se fi desfășurat în sensul de „Jos“ în „Sus“, pe văile afluenților Oltului. În sprijinul ipotezei ar putea sta și faptul că informațiile de mai tirziu, din secolele XVI—XVIII, desemnează ca principal

¹⁰⁹ Th. Năgler, *Cercetările din cetatea de la Breaza, Făgăraș*, p. 100—1.

¹¹⁰ M. H. Stahl, *op. cit.*, p. 297—302.

drum folosit pe acela care lega localitățile de „Jos“, drum în care debușau cele ce veneau dinspre munte. Se obține astfel o schemă a căilor de comunicație, urmînd îndeaproape rețeaua hidrografică principală, care, pînă la o studiere în amănunt a problemei¹¹¹, poate fi considerată drept tipul rutier arhaic ce avea să fie apoi complicat pe măsura întemeierii de noi sate și de sporire a complexității relațiilor economico-sociale inter-sătești.

Sensul de dezvoltare în teritoriu a procesului de populare a zonei de „Jos“ în „Sus“, pare a fi susținut și de informațiile documentare privitoare la întemeierea a trei sate, aflate la cea mai mare distanță de linia Oltului: Poiana Mărului, Șinca Nouă și Breaza. Despre Poiana Mărului au fost amintite deja informațiile referitoare la întemeierea sa, iar în privința începuturilor satului Șinca Nouă consemnăm și tradiția locală după care apariția sa ar fi fost în legătură cu frămîntările puternice care au marcat zona în urma unirii religioase cu biserica Romei. Mai mult sau mai puțin direct, aceste informații sint legate și de existența masivă a pădurilor și a defrișării lor. În ceea ce privește satul Breaza, situat pe cel mai sudic aliniament al localităților Țării Făgărașului, urbariile relatează împrejurarea în care, la 1630, în fața instanței pe care o reprezenta scaunul de judecată al celor 12 boieri asesori și al multor martori, a fost judecată cauza generată de disputa îndelungată cu boierii din Pojorta¹¹². Sătenii din Breaza știau și recunoșteau că satul lor era așezat pe boieritul celor din Pojorta, cu obligația de a presta slujbele cerute de condiția lor de vecini ai boierilor amintiți. Cu peste un veac mai tirziu, în 1732, unul dintre martorii unui alt proces al aceleiași dispute, invocînd tradiția păstrată în zonă, arăta și el că brezenii fuseseră așezați odinioară în calitate de „colibași“ pe hotarul celor din Pojorta¹¹³. În cele de mai sus se poate vedea păstrarea amintirii împrejurărilor întemeierii satului Breaza, într-o vreme cînd erau pe deplin cristalizate clasele sociale fundamentale ale Țării Făgărașului — boierii și vecinii — și aceasta sigur înainte de 1554, anul primei mențiuni documentare¹¹⁴.

Existența și a altor situații care nu se încadrează sensului principal al procesului întemeierii satelor făgărașene, sugerat de unele elemente ale discuției de pînă aici, o dovedește cazul satului Corbi. În urbariile anului 1680 se întîlnește, la capitolul obligațiilor în daruri ale satului Ucea de Sus, mențiunea: „Acesta fiind sat vechi, aici se dă de două ori atît cît în Corbi“¹¹⁵. Mențiunea respectivă își are foarte probabil explicația în scutirile sau reducerile de sarcini feudale, practicate obișnuit în epocă, în cazul satelor nou întemeiate. Și în acest caz tradiția locală cunoștea raportul cronologic dintre cele două sate. Așadar un sat situat foarte aproape de aliniamentul de „Jos“ este mai nou decît unul de

¹¹¹ O asemenea cercetare a problemei ar putea aduce lămuriri suplimentare considerațiilor lui G. Dragu, *op. cit.*, p. 240. Atestări ale „drumului țării“ la Dridif, 1637 (Urb. I, p. 557), Porumbacu de Jos, 1674 (Urb. II, 621—622), Sărata, 1674 (Urb. II, p. 632), Berivooi Mari, 1820 (Șt. Meșes, *Viața agrară...*, p. 256).

¹¹² D. Prodan, *Boieri și vecini...*, p. 178—179.

¹¹³ Idem, *op. cit.*, I, p. 104.

¹¹⁴ C. Suci, *op. cit.*, I, p. 104.

¹¹⁵ Șt. Meșes, *Contribuții nouă la istoria românilor din Țara Făgărașului în veacul al XVIII-lea*, în ARMSI, II, Tom XXIV, Mem. 19, 1942, p. 51.

„Sus“. O studiere atentă a problemei ar aduce și alte exemple, în special în partea centrală a Țării Făgărașului. Analiza aprofundată a unor astfel de diferențieri cronologice, pornind de la complexitatea structurilor teritoriilor sătești, ar putea stabili și gradul de valoare al criteriului (ne)participării la stăpânirea pădurilor montane și a munților¹¹⁶, de către satele subzonei central-făgărășene, acolo unde cazurile de roiri laterale par mai numeroase¹¹⁷. Se impune atenției situația celor două perechi de sate — Voivodeni și Berivoi — cu nume însoțite de atributele Mari — Mici, care ar putea fi apreciată drept indiciu al unei roiri laterale, desfășurată deci într-o altă direcție decât aceea principală nord — sud. Un caz aparte îl reprezintă câteva sate situate „Sus“: Porumbacu, Cîrțișoara și Recea, care apar în multe documente ca fiind alcătuite din câte două părți distincte (Cazan și Oprea-Porumbacu, Streza și Oprea-Cîrțișoara, Vaida și Telechi — Recea). În privința satului Recea este sigur că numai din secolul al XVIII-lea părțile sale sînt menționate toponimic cu nume preluate în urma trecerii lor sub stăpânirea voievodului Țării Românești Șerban Cantacuzino și respectiv aceea a cunoscutei familii nobiliare transilvănene Teleki. La Porumbacu de Sus și Cîrțișoara atestările documentare sînt de dată mai veche (încă din secolul al XVI-lea), iar antroponimele Oprea, Streza și Cazan pot fi regăsite frecvent în urbarii¹¹⁸, ceea ce de asemenea poate însemna că este vorba de nume ale stăpînitorilor de moșii — părți de sate, de data aceasta foarte probabil boieri localnici, fără a exclude posibilitatea ca la origine să fi avut loc o roire laterală.

Toate cele de pînă acum par a indica, la modul general, o anterioritate a așezărilor de „Jos“ față de acelea de „Sus“, ipoteză care și-ar găsi o confirmare globală numai de la cercetările arheologice sistematice coroborate cu concluziile studierii problemei din perspectiva altor discipline, diferența în timp dintre datele primelor atestări documentare nefiind edificatoare. Și în cazul Țării Făgărașului situația comportă explicații complexe. Nici în privința satelor cu nume derivate, Cîrțișoara și Șercăița, unde este sigură filiația de ordin toponimic, prin aceasta înscrindându-se și ele sensului nord — sud, și nici în aceea a satelor cu nume aparținînd celorlalte categorii, datele atestărilor nu pot fi socotite concludente pentru vechimea propriu-zisă a așezărilor. Oprindu-ne asupra situației așezărilor și a fortificației românești de pe valea Comănei, cu dovezi arheologice certe atestînd habitatul și stadiul evoluției obștilor românești, devine evident prețul care poate fi pus pe data primelor consemnări scrise. Investigații de teren sistematice vor aduce cu siguranță la lumină și urme ale locuirii pe valea Comănei databile în răstimpul dintre așezările de „pe Olt“ și acela al ridicării cetățuii de piatră de la Comăna de Sus. Aceasta cu atît mai mult cu cît însăși construcția fortificației presupune neapărat existența cel puțin a unei așezări în aval. În acest context s-a apreciat, justificat, că lipsa Comănei din rîndul așezămintelor bisericești catolice, amintite la 1235 pe văile alăturate, se datora faptului că aici se afla o comunitate ortodoxă puternică care a

¹¹⁶ H. H. Stahl, *op. cit.*, p. 193—194.

¹¹⁷ Ch. Dragu, *op. cit.*, p. 244.

¹¹⁸ *Urbariile...*, I, II, *passim*; vezi și nota 11.

reuşit să-şi păstreze autonomia¹¹⁹. Şi tot astfel s-ar explica şi absenţa ei dintre satele donate, la 1372, lui Ladislau de Dăbica, aşa încît va mai trece un veac pînă la prima atestare documentară a Comănei — 1469¹²⁰. De aici avea să se ridice, în împrejurări social-politice diferite de ale vremii fortificaţiei din secolele XIII-XIV, familia puternicului personaj istoric al Transilvaniei primei jumătăţi a veacului al XVI-lea, Ştefan Mailat. Avem aşadar un grăitor exemplu al unui consistent capitol de istorie românească rămas multă vreme neconsemnat de documentele scrise. Din această perspectivă există temeuri pentru anularea, cel puţin în parte, a aparenţei de alcătuire fantezistă a genealogiei săpate în piatră, la 1728, pentru Ionaşcu Monea, inscripţie care vorbea de o stăpînire, deci şi de o unitate, a părţii de nord-est a Ţării Făgăraşului, asupra a patru văi dintre care una era aceea a Comănei. În partea centrală a ţinutului, problematica istorică a unei alte văi, a Brezei, dobîndeşte semnificaţii majore, întrucît, prin cetatea atribuită de tradiţie lui Radu Negru, se racordează direct unei chestiuni de mare interes pentru însăşi istoria naţională¹²¹. Dacă Breaza, satul cel mai apropiat de cetate, pare să fi fost, în timp, ultimul dintre satele de pe această vale, întemeiat prin aşezarea unor „colibaşi“ amintită de tradiţia înregistrată la 1732, în schimb, toponimul Voivodenii trimite la o epocă mai veche. Nu este lipsită de interes nici existenţa unui punct în hotarul Voivodeniilor Mici numit „Cetate“ şi nici a antroponimelor Negrea întîlnite la Pojorta¹²² sau a părţii de hotar „Între negre“, din satul vecin Ludişor şi a pîriului Negrişul, ce trece prin Dridif. Atestat documentar la 1437¹²³, Voivodenii poartă un nume cu rezonanţă (care ar putea fi amplificată de eventualele implicaţii, dacă aparţin acestei epoci, ale toponimului „Cetate“) a cărei legătură cu fortificaţia feudală de la Breaza cu greu poate fi pusă la îndoială. Amenajarea ruinelor dacice, datată în secolul al X-lea, este, pînă în prezent, indiciul cel mai sudic şi mai timpuriu al habitatului pe această vale, fără a însemna că popularea întregii zone a atins nivelul submontan. Dacă se va dovedi că moneda bizantină din secolul VIII, descoperită la Voila, deci în apropierea confluenţei riului Breaza cu Oltul, a fost în legătură cu eventuale urme de locuire, ar exista şi un alt reper cronologic sigur pentru o etapă a habitatului anterioară atestărilor documentare. Toponimele discutate aici îşi găsesc astfel şi ele cîteva date de raportări cronologice. Observaţiile de mai sus privitoare la habitatul pe văile Comănei şi Brezei credem că au relevat suficiente elemente care să reclame o cercetare sistematică prioritară, în special din punct de vedere arheologic. S-ar completa astfel harta descoperirilor şi s-ar îmbogăţi şi adînci cunoaşterea evoluţiei istorice a obştilor româneşti într-o epocă premergătoare documentelor scrise.

IOAN CIUPEA

¹¹⁹ Vezi nota 16, p. 43.

¹²⁰ Idem, p. 44.

¹²¹ Th. Năgler, *op. cit.*, p. 114—117; L. Chiţescu, *O formaţiune românească la nord şi la sud de Munţii Făgăraş în secolul al XIII-lea*, în *Revista de Istorie*, tom 28, 1975, nr. 7, p. 1057—1067.

¹²² Şt. Paşca, *op. cit.*, p. 288.

¹²³ D. I. R., B (1247—1500), p. 173—176.

OBSERVATIONS AU SUJET DE LA TOPONYMIE ET DE L'ANTHROPONYMIE
DU PAYS DE FĂGĂRAȘ (I)

(Résumé)

Le matériau toponymique et onomastique attesté par les documents aussi que celui cueilli sur le terrain permet à faire de remarques d'ordre historique. Les données offertes par la toponymie sont les premières à soutenir l'idée des déboisements massives effectuées dans tout le Pays de Făgăraș au Moyen-Âge, ce qui peut être considéré comme argument pour y localiser le „silva Blacorum et Bissenorum” mentionnée dans le document de l'an 1224. On fait, de même, de considérations concernant l'habitat dans cette zone en de diverses époques historiques.

CUTREMURE DE PĂMÎNT ȘI MENTALITĂȚI COLECTIVE ÎN ZORII EPOCII MODERNE DIN ROMÂNIA (1680—1830)

Noile demersuri istoriografice din ultima jumătate a secolului nostru au redimensionat aria de investigație a istoricului, oferind anchetei istoriografice teritorii vaste, nebănuite pînă nu demult. Au devenit astfel obiect al investigației istoricului demografia, climatologia, epidemiologia, imaginarul, mentalitățile etc.

Relațiile omului cu mediul natural — o istorie cu bază geografică așadar, cum o dorea Lucien Febvre și cum a realizat-o Fernand Braudel¹ — nu constituie deloc o temă marginală și rămîn un mare capitol de istorie încă insuficient restituit.

În atenția noastră stă doar o infimă parte din această vastă problematică a relațiilor omului cu mediul natural, anume impactul calamităților naturale asupra societății umane, implicațiile acestora asupra gîndirii și sensibilității colective, într-o perioadă anume. Calamitățile naturale — epidemii, incendii, inundații, cutremure de pămînt — au constituit momente grave, de ruptură în evoluția oricărei societăți. Manifestarea lor, mai mult sau mai puțin previzibilă, a pus indivizii și comunitățile umane într-o *situație-limită*, aparent fără ieșire, care generează mutații multiple în planul psihologiei colective. Starea de surpriză și derută generează o multitudine de sentimente, gînduri, comportamente confuze și spontane necenzurate și necontrolate îndeajuns de convențiile sociale și regulile bunului simț comun, care în situații normale estompează sau ascund adevăratele dimensiuni ale personalității umane.

Studiul comunităților umane în asemenea momente dramatice ne poate oferi instrumentele adecvate spre a pătrunde în mecanismul intim, atît de complicat și greu accesibil, al mentalităților. În paginile care urmează ne vom ocupa de impactul cutremurelor de pămînt asupra vieții comunităților umane din societatea românească în pragul epocii moderne.

Alături de alte forțe stihinice care au tulburat viața oamenilor, a comunităților umane în general, cutremurele de pămînt, mișcări telurice generate de forțe necunoscute din adîncuri, au contribuit într-o măsură însemnată la menținerea unei atmosfere de teamă și insecuritate. Mai mult decît epidemiile, a căror apariție poate fi prevăzută cu cîteva luni înainte, mai mult decît inundațiile, de proporțiile cărora ne putem în general da seama și în aceste condiții putem lua unele măsuri spre

¹ Lucien Febvre, Lionel Bataillon, *La terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*, Paris, 1922; Fernand Braudel, *Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949; București, Meridiane, 1985.

a le atenua violența, cutremurele de pământ sînt, dintre toate calamitățile, cele care îl surprind pe om în cel mai înalt grad². Cutremurele de pământ au fost și rămîn o calamitate mereu prezentă în istoria umanității, dacă ne gîndim la marile catastrofe care au zguduit lumea antică, epoca modernă sau chiar imediată noastră contemporaneitate³.

Dacă omul zilelor noastre s-a eliberat de sub imperiul nefast al unora dintre aceste calamități (epidemii, epizootii etc.) uzînd de mijloacele oferite de progresele științei și tehnicii, cutremurele de pământ continuă să rămînă o prezență activă și amenințătoare în viața comunităților umane, prin imensele pagube materiale pe care le provoacă, prin victimele omenești, dar mai ales prin panica și psihoza colectivă de proporții care le însoțesc de fiecare dată. Așa cum remarcă Bernard Vincent, „istoricul nu trebuie să uite că, dacă ciuma e un mare personaj al trecutului, cutremurele de pământ sînt de asemenea ale trecutului, dar și ale prezentului”⁴.

Adevăratele cauze care provoacă aceste mișcări bruște ale scoarței terestre, pe verticală, pe orizontală sau torsionale, sînt fenomene de natură geofizică, dislocări subterane sau chiar erupții vulcanice⁵. La scară planetară specialiștii au identificat zone geografice favorabile activităților seismice. Dintre acestea, zonele seismice de notorietate sînt regiunile Golfului, Mediterana, Marea Caraibilor, lanțul de foc al Pacificului etc.

România se încadrează în marea plăcă eurasiatică, caracterizată de o seismicitate moderată, cu evenimente seismice ieșite din comun ce se manifestă la intervale de 30—50 de ani. Au fost identificate pe teritoriul românesc următoarele zone epicentrale: Vrancea, Făgăraș, Oltenia, Banat, Oradea, Maramureș, Moldova de Nord, Dobrogea. Se remarcă prin amplitudine, energia degajată și aria de propagare seismele cu epicentrul în zona Vrancei⁶.

Pentru epoca de care ne ocupăm, frecvența cu care s-au manifestat aceste fenomene este relativ ridicată, sursele consemnînd un număr de 174 de cutremure. Dăm mai jos graficul cutremurelor resimțite pe teritoriul României între anii 1680—1830⁷.

² Bernard Vincent, *Les tremblements de terre dans la Province d'Almeria (XVe—XIXe siècles)*, în *Annales*, 3/1974, p. 568.

³ Printre cutremurele catastrofale care au zguduit lumea antică amintim seismul din 5 februarie 62 e.n., care a distrus aproape în totalitate orașul Pompei și alte așezări din sudul Italiei, vezi Robert Étienne, *Viața cotidiană la Pompei*, București, 1970, p. 25—35; Seneca, *Scrieri*, București, 1981, p. 257—263. Seisme de intensitate deosebită mai aproape de zilele noastre sînt cele care au distrus Lisabona (1 noiembrie 1755), San Francisco (18 aprilie 1908), Messina și Reggio (28 decembrie 1908), vezi Gh. Petrescu, *Cutremurele de pământ*, București, 1959, p. 31—35. Dintre marile cutremure manifestate pe teritoriul României trebuie amintite cel din 9—10 noiembrie 1940 (*idem*, p. 36—37) și de asemenea cel din 4 martie 1977, vezi *Cutremurul de pământ din România din 4 martie 1977*, sub coord. acad. Ștefan Bălan, București, Ed. Academiei R. S. România, 1982 (cu o bogată bibliografie).

⁴ Bernard Vincent, *op. cit.*, p. 386.

⁵ Gh. Petrescu, *op. cit.*, p. 305—311.

⁶ *Cutremurul de pământ din România...*, p. 20—27.

⁷ Apud Aurelian Florinesco, *Catalogue des tremblements de terre ressentis sur le territoire de la R.P.R.*, Bucarest, 1958, p. 15—34.

- 1681 — august, 19 — orele 1—2, Moldova, Țara Românească, Transilvania (Vrancea, Țara Bîrsei, Secuime, sudul Moldovei),
 1681 — septembrie, 16, Iași,
 1681 — septembrie, 18, Iași,
 1681 — septembrie, 24, orele 3,30, Transilvania, Țara Bîrsei,
 1681 — decembrie, 26, Iași,
 1683 — noiembrie, 24, orele 5—6, Brașov,
 1689 — septembrie, 12, orele 22—23, Brașov,
 1690 — ianuarie, 7, orele 10—12, Brașov, Sighișoara,
 1692 — noiembrie, 9, orele 0, Transilvania,
 1693 — octombrie, 2, Brașov,
 1698 — septembrie, 3, orele 22, Sibiu, Brașov,
 1701 — iunie, 12, orele 1—2, Țara Românească, Transilvania,
 1703 — noiembrie, 19, Țara Bîrsei, Brașov,
 1705 — aprilie, 7, Țara Bîrsei, Brașov.
 1711 — octombrie, 11, orele 1—2, Secuime, Țara Bîrsei, Brașov,
 1715 — decembrie, 5, Brașov,
 1717 — decembrie, 5, Brașov,
 1719 — august, 12, orele 1, Brașov,
 1723 — decembrie, 9, orele 6—7, Țara Bîrsei, Brașov,
 1724 — ianuarie, 29, orele 20, nord-vestul Transilvaniei,
 1725 — februarie, 13, Brașov,
 1728 — septembrie, 23, orele 17, Secuime,
 1730 — aprilie, 6, Brașov,
 1730 — octombrie, 13, orele 0, Brașov,
 1733 — ianuarie, 10, orele 9,45, Sibiu și împrejurimi,
 1734 — iunie, 10, Moldova, Focșani,
 1738 — martie, 26, Transilvania,
 1738 — iunie, 11, orele 9,30—12, București, Iași, Focșani, Buzău, Secuime,
 1738 — iulie, 30, Transilvania,
 1739 — ianuarie, 3, orele 17—18, Brașov,
 1739 — februarie, 4, Banat, Timișoara,
 1740 — (?), Muntenia,
 1740 — martie, 20, orele 3—4, Satu Mare, Carei,
 1740 — aprilie, 5, orele 20—21, Brașov,
 1742 — martie, 2, Brașov,
 1742 — aprilie, 6, orele 2,45, Transilvania,
 1744 — ianuarie, 15, orele 8,30, Țara Bîrsei, Secuime,
 1746 — decembrie, 7, orele 2—3, Mediaș, Sibiu, Brașov,
 1747 — ianuarie, 15, Transilvania,
 1747 — mai, 2, orele 4, Transilvania,
 1748 — martie, 30, Făgăraș,
 1748 — mai, 22, Sibiu și împrejurimi,
 1749 — noiembrie, 28, orele 18, Țara Bîrsei, Brașov,
 1754 — octombrie, 21, Oradea, Beiuș, Arad,
 1755 — ianuarie, 12, Sibiu,
 1755 — aprilie, 16, Brașov,
 1755 — noiembrie, 11, Brașov, Prejmer, Țara Bîrsei,
 1763 — iunie, 28, Banat,
 1764 — ianuarie, 1, Cluj,
 1765 — septembrie, 10, Brașov,
 1765 — septembrie, 13, Secuime,
 1766 — august, 16, orele 6,30, Țara Românească, Moldova, Transilvania,
 1766 — august, 16, orele 22, Țara Românească, Moldova, Transilvania,
 1766 — septembrie, 3, Banat,
 1766 — septembrie, 5—24, 9 cutremure,
 1767 — aprilie, 22, orele 3, Secuime,
 1767 — mai, 24, orele 11, Secuime,
 1767 — mai, 26, orele 0, Secuime,
 1768 — ianuarie, 5, orele 5—6, Brașov,
 1768 — noiembrie, 18, Banat,
 1778 — ianuarie, 18, Transilvania (Sibiu, Brașov), Țara Românească, Mol-
 dova (Vrancea),

- 1781 — octombrie, 20/21, Secuime,
 1781 — decembrie, 10, orele 0, Satu Mare, Maramureș,
 1783 — octombrie, 26, orele 3, Baia Mare,
 1784 — ianuarie, 23, orele 10, Sighetul Marmăției, Maramureș,
 1784 — februarie, 1, Satu Mare,
 1784 — martie, 12, Secuime,
 1784 — martie, 21, Secuime,
 1785 — iulie, 22, Cluj,
 1786 — februarie, 15, orele 8, Cluj,
 1786 — martie, 15, orele 23, Satu Mare,
 1786 — noiembrie, 18, orele 19, Oradea,
 1786 — decembrie, 3, orele 16, Transilvania,
 1787 — ianuarie, 18, Sibiu, Făgăraș, Brașov,
 1787 — martie, 27, București,
 1790 — aprilie, 6, orele 21,29, Banat, Transilvania, Brașov, București, Roman, Iași,
 1790 — aprilie, 12, orele 2, București,
 1791 — ianuarie, 3, orele 11, Baia Mare, Maramureș,
 1793 — aprilie, 2, orele 22,30, Sibiu, Brașov, Hațeg, Caransebeș,
 1793 — noiembrie, 27, orele 19, Sibiu, Cislădie, Brașov, Țara Românească,
 1794 — februarie, (?), București,
 1794 — octombrie, 12, orele 7,30, Sibiu,
 1794 — noiembrie, 4, orele 7,23, Sibiu,
 1795 — martie, 3, Bihor,
 1797 — martie, 9, Timișoara,
 1797 — octombrie, 18, Timișoara,
 1797 — octombrie, 19, 10 cutremure succesive, Banat, Arad,
 1798 — martie, 14/25, București, Brașov,
 1798 — martie, 15/26, București, Brașov,
 1799 — februarie, 20, orele 7, Banat, Timișoara,
 1800 — iulie, 6, Timișoara,
 1801 — februarie, 22, orele 3,30, Banat,
 1802 — octombrie, 12/26, București, Craiova, Iași, Sibiu, Făgăraș, Deva, Focșani, Secuime etc.,
 1802 — octombrie, 15/27, București,
 1802 — octombrie, 16/28, București,
 1802 — noiembrie, 7, Țara Românească, Transilvania,
 1803 — aprilie, 2, orele 19,15, Brașov,
 1804 — septembrie, 21/octombrie, 2, Iași,
 1808 — octombrie, 26, Focșani,
 1810 — ianuarie, 2, Arad,
 1810 — iulie, 27, orele 7, Sibiu,
 1810 — iulie, 28, orele 6, Sibiu,
 1810 — iulie, 29, orele 12, Sibiu,
 1810 — iulie, 30, orele 4, Sibiu,
 1812 — martie, 5, orele 14,30, București,
 1812 — mai, 5, orele 14, București,
 1813 — ianuarie, 20/februarie, 1, București,
 1813 — ianuarie, 30, orele 8,30, București,
 1813 — februarie, 1, orele 0,30, București,
 1813 — februarie, 2, orele 2—4, București,
 1813 — martie, 20, orele 7, București,
 1813 — martie, 22, București,
 1814 — august, 31, Vaslui,
 1817 — septembrie, 30/octombrie, 12, orele 9, București,
 1817 — octombrie, 12, orele 15, București,
 1818 — martie, 12, orele 15, Baia Mare,
 1818 — aprilie, 10, orele 6, Timișoara,
 1818 — iulie, 30, orele 10, Iași,
 1818 — iulie, 30, orele 24, Iași,
 1819 — iunie, 30, orele 6,30, Carei, Satu Mare,
 1819 — aprilie, 8, Banat, Timișoara,
 1820 — aprilie, 23, Banat,

- 1821 — februarie, 10, orele 2, Țara Românească, Transilvania, Moldova, Basarabia,
 1821 — iunie, (?), Moldova,
 1821 — august, (?), Moldova,
 1821 — septembrie, 17/29, Moldova,
 1821 — noiembrie, 17, orele 14, Moldova, Țara Românească,
 1823 — ianuarie, 5, orele 3, Baia Mare, Sighetul Marmăției,
 1823 — februarie, 9, orele 18,30, București, Iași,
 1823 — mai, 7, orele 17,30, București,
 1823 — mai, 9, București,
 1823 — iunie, 11, orele 9, Bihor,
 1823 — iulie, 29/august, 10, București,
 1825 — februarie 7, orele 14, București,
 1825 — februarie, 17, orele 20, București,
 1826 — august, 19, Basarabia, Tighina,
 1827 — octombrie, 2/14, orele 20,35, București, Iași, Basarabia,
 1827 — decembrie, 26, orele 20,30, București, Deva,
 1828 — ianuarie, 16, Bihor, Banat,
 1829 — aprilie, 11, orele 22, București,
 1829 — iunie, 30, Bihor,
 1829 — iulie, 1, orele 3, Oradea, Bistrița,
 1829 — iulie, 2, Satu Mare, Bistrița, Carei, Gherla, Dej, Brașov, Cluj, Secuime, Maramureș,
 1829 — iulie, 4, orele 8,30, Satu Mare, Carei, Bistrița, Gherla, Dej, Brașov,
 1829 — iulie, 7, Satu Mare, Carei, Bistrița, Gherla, Dej, Brașov,
 1829 — iulie, 8, Brașov,
 1829 — iulie, 17, Vălenii-de-Munte, București,
 1829 — iulie, 27, Vălenii-de-Munte, București,
 1829 — iulie, 30, orele 17,15, Banat,
 1829 — august, 3, orele 0, Carei, Oradea,
 1829 — august, 30, Satu Mare, Bihor, Banat,
 1829 — septembrie, 23, Satu Mare, Bihor,
 1829 — octombrie, 11, orele 20, Tulcea, Ișmail, Chișinău,
 1829 — noiembrie, 16, Sibiu,
 1829 — noiembrie, 17, orele 13, București,
 1829 — noiembrie, 20, orele 4, Iași,
 1829 — noiembrie, 20, orele 19—20, Iași,
 1829 — noiembrie, 23, București,
 1829 — noiembrie 14/26, orele 3,40, Sibiu, Mediaș, Alba Iulia, București, Cîmpina,
 1829 — noiembrie, 26, orele 19—20, București, Iași,
 1829 — decembrie, (?), Sibiu,
 1830 — aprilie, 25/mai, 7, București,
 1830 — iulie, 1, orele 5, Sighetul Marmăției, Baia Mare,
 1830 — noiembrie 25, orele 4, Brașov.

Așa cum se poate remarca, avem de-a face cu un număr de aproximativ 174 de cutremure într-un interval de 150 de ani. Frecvența lor este foarte inegală. Dacă la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor se poate constata o relativă acalmie, în ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea și în cele trei ale secolului al XIX-lea avem de-a face cu o activitate seismică mai mult decît normală. Credem că nu poate fi invocată o mai slabă consemnare documentară în prima parte a intervalului, deoarece este știut că autorii de anale, memorii sau însemnări marginale consemnau cu conștiinciozitate acest fel de fenomene, chiar dacă amplitudinea lor era mai redusă.

Lipsa unor observații științifice nu a făcut posibilă înregistrarea amplitudinii reale la care aceste fenomene s-au manifestat. În ciuda acestui fapt, din însemnările celor care le-au fost contemporani și au suportat consecințele, se pot deduce diversele grade valorice. Acestea se eșalo-

nează de la „cutremur mai încetinel“, respectiv SLAB (1, 2, 3 grade), „cutremur nu tocmai tare, ci de mijloc“, respectiv MODERAT (4, 5 grade), „cutremur tare“, respectiv PUTERNIC (6, 7 grade) și „foarte tare“, „cumplit“, „groaznic cutremur“, respectiv FOARTE PUTERNIC (8, 9 grade)⁸. Din categoria acestora din urmă se remarcă câteva, este adevărat mai puține la număr, care s-au manifestat la proporții de-a dreptul apocaliptice. Este cazul cutremurelor din 11 iunie 1738, 6 aprilie 1790, 14/26 octombrie 1802, 14 noiembrie 1829 și 25 aprilie 1830, care au fost resimțite puternic în întreaga peninsulă balcanică sau chiar la scara întregii Europe⁹.

Urmările seismelor sînt numeroase și se manifestă în multiple planuri: economic, demografic, psihologic, degajabile fiind atît în situațiile conjuncturale, cît, mai ales, într-o durată de timp lungă. Se remarcă mai întîi pagubele materiale. Victime obișnuite ale cutremurelor erau, de fiecare dată cînd acestea se produceau, clădirile înalte, turnuri, biserici, ziduri de apărare ale orașelor sau ale cetăților¹⁰. Se înregistrează deseori și victime omenești¹¹, dar în comparație cu victimele provocate de alte calamități (ciumă, războaie etc.) acestea sînt sensibil reduse.

Consecințele cele mai profunde și asupra cărora vom stăruî mai îndepăroape sînt însă cele manifestate în plan psihologic. Sentimentele și atitudinile care îi încearcă pe oameni în asemenea momente — indiferent de spațiu și de timp — sînt diverse și contradictorii, materializîndu-se de cele mai multe ori în panică și psihoză de proporții neobișnuite. Cunoscutul scriitor chilian Pablo Neruda surprinde în memoriile sale sentimentul de spaimă ce cuprinde pe semenii săi în timpul deselor cutremure care zguduie curent orașele de pe coasta chiliană: „Este o spaimă cosmică, o bruscă insecuritate într-un univers ce se năruie și se destramă. Și în tot acest timp pămîntul tună înfundat cu un glas pînă atunci de nimeni știut“¹².

Dacă pentru oamenii secolului nostru superindustrializat cutremurele de pămînt continuă să trezească spaimă și un acut sentiment de insecuritate, ne putem imagina care erau sentimentele care-i animau pe semenii noștri de acum două sute de ani, într-o societate în care dotarea tehnică și mijloacele de securitate colectivă erau departe de cele oferite

⁸ Vezi Neța Iercoșan, Ana Iercoșan, *Cutremure de pămînt în județul Satu Mare pînă la 1900*, în *Satu Mare. Studii și comunicări*, V—VI, 1981—1982, p. 556, nota 11.

⁹ Grigore Ștefănescu, *Cutremurele de pămînt în România în timp de 1391 de ani de la anul 455 la 1874*, în *ARMSI*, 1901—1902, tom. XXIV, p. 15—16; vezi și Titus Roșu, *Inscripții și însemnări bihorene*, în *Mitropolia Ardealului*, XX, 1975, nr. 6—8, p. 549.

¹⁰ „Au fost cutremur mare în Moldova căzînd multe ziduri, au căzut și turla Golăi, s-au crăpat pămîntul la Eși și au ieșit apă și nisip. Și alte biserici și curți s-au smintit“, vezi Ilie Corfus, *Insemnări de demult*, ed. Junimea, Iași, 1975, p. 293; „... multe mănăstiri s-au surpat și ziduri și mănăstirea Colții, zidul mănăstirii sf. Ioan din Focșani, au căzut multe odăi, turnurile bisericii, bolta, alte ziduri s-au dărăpănat“, *idem*, p. 249; „... și pe alte locuri multe biserici și case s-au sfărîmat și Colțea în București și alte case mari și mici... și din toate orașele cele din prinprejuriu din Țara Românească și Nemțească, cit acest rînd de oameni n-au mai pomenit așa cutremur înfricoșat.“, *idem*, p. 250.

¹¹ „... atunci s-au ruinat și biserica Mărgineni și toate casele și s-au ucis și doi oameni“, *idem*, p. 250.

¹² Pablo Neruda, *Mărturisesc că am trăit*, București, 1982, p. 71—72.

de secolul nostru. Din noianul de mărturii se desprinde un sentiment colectiv de neputință, în fața unor forțe supranaturale, copleșitoare la nivelul individului, dar și al colectivităților, condamnați și unii și alții de o inexorabilă fatalitate să nu poată întreprinde nici cea mai precară măsură pentru conservarea propriei existențe. Lipsa mijloacelor de protecție, manifestarea instantanee, neașteptată, efectul de surpriză mărește teama. Aceasta este trădată de cuvinte și expresii care se repetă obsesiv în însemnările timpului: „frică“, „spaimă“, „groază“, „înfricoșat“, „însăimintător“, „groaznic“¹³. Omniprezent în timpul seismelor, sentimentul de spaimă și insecuritate este amplificat la nivelul comunităților umane, unde prin contagiune mentală pune stăpânire pînă și pe caracterele cele mai puternice. „*Pămîntul se cutremura și se ondula și se dărîmau clădirile cele de atîta vreme mari și însemnate, din cauza puternicei zguduiri s-au dărîmat în tot locul, și a izbucnit asfalt rău mirositor de care cine nu s-a înfricoșat? și ape de pucioasă din interiorul pămîntului pe care se leagănă și care-i sînt temelia?*“¹⁴ De reținut că asfaltul și pucioasa aprinse aminteau de pedeapsa biblică a Sodomei și sugerează în imaginația colectivă o pedeapsă divină de proporții. Cutremurele sugerează de altfel o catastrofă de dimensiuni cosmice, cu consecințe imprevizibile: „*De ar fi ținut mai mult — notează un alt martor ocular — poate că se strica și pămîntul cufundîndu-se, că la multe locuri s-au desfăcut.*“¹⁵, în timp ce altul notează: „*acest cutremur [14 octombrie 1802 — n.n.] era să ne piardă și să ne arunce pe toți în infern.*“¹⁶

În cadrul mulțimilor eterogene, frica degenerază în panică, dînd naștere unor momente de adevărată isterie colectivă: „*Duminică dimineața la 10 ceasuri de noapte s-au cutremurat pămîntul foarte tare, și fiind preoții la sfînta liturghie și cîntînd dascălii fericirile, fiind și mult norod adunat în biserică, se spăimîntase foarte partea bărbătească, iar partea femeiască țipînd și răcînd cădea una peste alta, apucînd ușa mai nainte.*“¹⁷

În asemenea momente de panică, sentimentul solidarității se diluează pînă la dispariție, considerentele de ordin afectiv și moral sînt înlăturate, singurul lucru care primează și în virtutea căruia indivizii acționează fiind doar instinctul de conservare. Solidaritatea mulțimii se dezintegrează, ca în atîtea alte cazuri, iar fiecare încearcă să se salveze singur, cu mijloacele pe care le are la dispoziție. În alte cazuri spaima acționează în sens contrar, cu efect inhibitor, paralizant. „Cît de înfricoșat a fost [acel cutremur — n.n.], n-am putere de cuvînt, ca să descriu cum se cuvine spaima teribilă “ — ne mărturisește cu spaimă un anonim¹⁸. Sentimentul de spaimă atinge dimensiuni paroxistice și datorită

¹³ „A fost un înspăimîntător cutremur aici în Moldova care a ținut 20 de minute, spre marea uimire și spaimă a oamenilor, cu toate că cei mai mulți erau la cîmp.“ *Cronica Ghiculeștilor*, ed. critică îngrijită de Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, 1965, p. 423.

¹⁴ Grigore Ștefănescu, *op. cit.*, p. 20.

¹⁵ Tudor Pamfile, *Pămîntul după credințele poporului român*, București, 1924, p. 51.

¹⁶ Grigore Ștefănescu, *loc. cit.*

¹⁷ Tudor Pamfile, *op. cit.*, p. 48.

¹⁸ Grigore Ștefănescu, *loc. cit.*

unor apariții stranii, înainte sau în același timp cu cutremurele — comete, eclipse etc. —, inexplicabile pentru oamenii vremii. Reale sau imaginare, acestea sporeau îngrijorarea și teama: „Ni s-au arătat o mare spaimă, o lumină mare din cer, apoi cutremur, sfărîmînd multe case, biserici, ziduri.”¹⁹

În acest univers imaginar, marcat de spaime, credințe și superstiții, condiția socială privilegiată, sau o relativă prosperitate economică nu constituiau o pavază și mai puțin un motiv de siguranță și securitate. O însemnare despre cutremurul din 14 octombrie 1802 atestă că acest nefecit eveniment a impresionat profund toată suflarea Țării Românești, unde „toți, mari și mici, au fost cuprinși de cutremur tare” [adică de frică — n.n.]²⁰. Alecu Văcărescu și Dionisie Fotino vor consacra tragicului eveniment care a zguduit întreaga comunitate un mănunchi de versuri²¹, ce constituie una dintre cele mai semnificative mărturii asupra stării de spirit de care este animată o colectivitate într-unul din cele mai dramatice momente ale existenței sale.

Manifestate ritmic, în durată lungă, spaimele și psihozele provocate de cutremure s-au repercutat adînc în psihologia colectivă, au marcat profund mentalitatea vremii. Dacă reconstituirea gamei de sentimente ce animă indivizi și colectivități nu ne permite să operăm o distincție între diferitele nivele mentale, deopotrivă impresionabile, inventarierea răspunsurilor la întrebări ce privesc cauzele și proveniența acestor fenomene este în măsură să ne indice o anume etajare în cadrele generale ale aceleiași mentalități tradiționale. Este de prisos să precizăm că în mentalitatea vremii, întîmplările ieșite din comun și aparițiile miraculoase, „minunile”, reprezentau prezențe cotidiene, pe deplin credibile și rareori contestabile, iar intervențiile forțelor supranaturale, malefice sau benefice, erau prezente și chiar deseori invocate. Nu trebuie deci să ne mire prea mult faptul că aceste calamități erau puse pe seama unor puteri oculte, iraționale sau pe seama unor ființe supranaturale. Astfel explicațiile date acestor fenomene se structurează pe mai multe nivele, dar în pofida unei largi palete de explicații, oamenii secolului al XVIII-lea

¹⁹ Tudor Pamfile, *op. cit.*, p. 57: „Simbătă zece ceasuri din zi [5 noiembrie 1821 — n.n.] s-au cutremurat pămîntul tare în două rînduri cu urlet mare... De miercuri de la două a lui octombrie pînă duminică în șase s-au făcut ceață peste tot pămîntul de nu s-au văzut soarele nicidecum. Și în ceața aceea au fost un cutremur ce s-au zis mare.” Grigore Ștefănescu, *op. cit.*, p. 24; „Să se știe că s-au cutremurat pămîntul [14 octombrie 1802 — n.n.] de care cutremur multe mănăstiri se dărîmară... și turnul cel vestit și înalt Colțea se dărîmă. Pe acea vreme se întîmplase și fuga boierilor din București și de la Craiova la Brașov și la Sibiu de frica turcilor, a Pasmagiului...” Ilie Corfus, *Insemnări...*, p. 320.

²⁰ Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, București, 1901—1906, vol. XIII, p. 233—234.

²¹ „Ce gîndim popoare? Ce cugetăm oare? Că sîntem în siguranță pe pămîntul pe care îl locuim? (...) / Vai! nu ne amintim ce groază și ce durere au fost în zilele noastre / cînd cu toții am jeli la 14 ale lunii lui octombrie, cînd s-au zdruncinat, / Dumnezeu mare, cînd s-au cutremurat pămîntul și chiar și atmosfera, / Cîtă moarte de oameni, vai! era să fie! cine oare dintre viețuitori ar fi putut mai mult să trăiască? / Cine nu era oare să-și piardă și mîntea la o durere atît de mare, la o dramă atît de înfricoșătoare? / Cînd de pretutindeni veneau zguduri, vaiete sălbătice [...]”, vezi Grigore Ștefănescu, *op. cit.*, p. 20, pentru versurile lui Dionisie Fotino de aceeași factură și care exprimă aceleași sentimente, vezi V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, București, 1893—1907, VIII, p. 713.

nu ajung să degajeze adevăratele cauze care provoacă aceste calamități. De asemenea nu se poate opera o distincție clară între limitele acestor nivele, deoarece în planul mentalităților situația ca atare este deseori fluidă și insuficient cristalizată și din aceste motive mai greu, dacă nu imposibil, de surprins.

La un nivel inferior al mentalităților se situează păături relativ numeroase, atașate încă sistemului oral de comunicare, care atestă conservarea unui filon de credințe arhaice, de proveniență ancestrală, cu explicații neverosimile, iraționale, iar în unele cazuri de-a dreptul fan-teziste²². La un al doilea nivel se situează cei care-și rețin explicațiile din arsenalul religios, cantonat în mentalitatea creștină, ce admite existența unei ființe supranaturale, un Dumnezeu atotputernic, stăpîn peste desti-nele pămîntenilor, ce pedepsește și sancționează prin mijloace diverse conduita acestora. Cutremurele sînt considerate „o dumnezeiască minune” și sînt puse pe seama voinței de răzbunare a unui Dumnezeu nemulțu-mit, fiind considerate în același timp semne ce vin să confirme o iminentă pedeapsă apocaliptică²³.

O apropiere de sursele epocii trădează existența unor predispoziții, a unor modalități de explicare rațională. Acestea vin evident din partea unor elite și, datorită mediului din care vin, (în speță cel ecleziastic) aceste predispoziții sînt cenzurate. Sînt relevante pentru această atitu-dine cuvintele pe care le oferă credincioșilor săi mitropolitul Antim în-tr-una din predicile sale: „*Pentru cutremur, spun filosofii elinilor, cum să se fi făcut din amestecarea stihilor, zicînd unii într-un chip, alții în-tr-altul, fieștecarele după puterea sa, scoțînd însă de la mijloc pre Dum-nezeu, carele iaste pricina cea dintîi. Ci noi acuma, de această dată vom lăsa la o parte cele ce au zis Anaxagora, Aristotel, Democrit și Anaxa-ment și vom crede cel mai vîrtos pre dumnezeiescul filosof, pre David carele zice: »cel ce caută pre pămînt și-l face să se cutremure și întorcîn-du-și fața se va tulbura.« Drept aceia socotim și noi a fi pricina cea dintîi a cutremurului Dumnezeu.*”²⁴

În timp ce aceste predispoziții ce tind spre explicații raționale sînt timid schițate la începutul secolului și vor prinde anevoie în consistență în durata lui, iar primul nivel se prezintă ca un fluid subteran, ale cărui adevărate dimensiuni sînt greu de bănuît, cel de-al doilea nivel rămîne, cel puțin teoretic, cel mai consistent și față de care se manifestă cea mai mare aderență în epoca de care ne ocupăm. Credem că este de prisos să mai spunem că amîndouă traversează epoca modernă și, în ciuda fap-

²² „Pămîntul se cutremură pentru că șade pe patru pești ștrajnici și peștii stau pe patru trestii și mai mari. Și așa cînd dau peștii din coadă, trestiile se cutremură și dinsele și cu dinsele se cutremură și pămîntul nostru.” Tudor Pamfile, *Povestea lumii de demult. După credințele poporului român*, București, 1913; vezi și Gh. F. Cîușianu, *Superstițiile poporului român în asemănare cu ale altor popoare vechi și nouă*, București, 1914, p. 8—16; Artur Gorovei, *Credinți și superstiții ale poporului român*, București, 1915, p. 94, 255—256.

²³ Vezi D. Furtună, *Insemnări*, în *Miron Costin*, III, 1915, nr. 11, p. 154; „S-au cutremurat pămîntul pentru păcatele noastre dîndu-ne semne a ne pocăi, că iată stă la ușa cel ce vine, nu zăbovește.” Tudor Pamfile, *Pămîntul...*, p. 53.

²⁴ Antim Ivireanu, *Predici*, ed. critică, studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, 1956, p. 243.

tului că vor pierde din consistență, ele vor persista pînă în pragul secolului nostru.

Erau invocate astfel, drept cauze ale cutremurelor, elemente de ordin subiectiv din arsenalul religios, moral sau comportamental. Evenimentele cotidiene, fluctuațiile politice sau convulsiile sociale atîrnau greu în balanță în estimarea cauzelor. Astfel, semnalînd consecințele unui cutremur petrecut în timpul „zaverei” și al ridicării lui Tudor la 1821, un martor ocular notează: „S-au cutremurat pămîntul în zilele răzmeriței lui Ipsilant și ale lui Tudor. Însă să zic de care [pricină — n.n.], că pentru păcatele noastre, și multe mîndrii și înșelătorii, și celelalte toate și multe au trimis Dumnezeu fel de fel de semne pe pămînt și pe cer: cutremure, furtuni foarte mari, cu primejdii de moarte și cu păs mare. Apoi și sabie de la turceasca împărăție, strajnică și groaznică.”²⁵

Manifestarea repetată a acestor calamități, printre evenimentele politice și sociale, invazii de pradă și epidemii, a generat prin asociații ilogice și accidentale credința că ele reprezintă *semne*, care prevestesc nenorociri de tot felul. Se evidențiază astfel un clișeu mental (a cărui origine trebuie plasată fără îndoială în vechile scrieri astrologice), dar care, re-luat de o literatură apocrifă, s-a perpetuat pînă tîrziu în epoca modernă și față de care medii numeroase din secolul al XVIII-lea au manifestat o aderență deloc neglijabilă. Alături de alte fenomene naturale (tunete, fulgere, comete etc.), cutremurele s-au constituit în criterii de pronosticare a viitorului, dînd naștere unei bogate producții în genul cărților de prevestire²⁶. Evidențîind o mentalitate tradițională, aceste producții au constituit o literatură predilectă în epoca de care ne ocupăm²⁷. Evenimentele prevestite de cutremure se circumscriu aceluiași univers al catastrofelor cu care comunitățile umane se confruntau cvasi-cotidian: invazii de pradă, epidemii, schimbări de domni, recolte proaste, foamete etc.: „... Iar de va fi cutremur, între domni va fi schimbare. Și foamete și război. Și în bărbății cei tineri va fi pieire. Iar fiind cutremur noaptea va fi mare nevoie între oameni. Și boierii nu se vor pleca domnului său și vor fugi de la dînsul, cugetîndu-i mult rău și vor începe a se bate. Și în voinici nu va fi tocmire. Și un împărat duple apus va muri. Și vor fi ploi multe.... Iar în țara Eghiptului foamete. [...]

„Iar de va fi cutremur, mare greutate și moarte va fi. [...] Iar fiind cutremur întru amiază-zi vor fi războaie multe. Și ploi. Iar de va tuna și va fulgera și va fi cutremur noaptea oamenii se vor smeri. Și va fi lăcuste multe și robie mare. Și unde se va cutremura pămîntul între domni va fi moarte. Și încă și altei omeniri. [...] Și mult rău și greutate va fi.”²⁸

Clișeul acesta este prezent de altfel în gîndirea comună, în mentalitatea colectivă, fiind evidențiat de însemnări marginale, în cronici etc. Autorul *Cronicii Ghiculeștilor* notează astfel după cutremurul de pămînt

²⁵ D. Furtună, *Însemnări*, în *Miron Costin*, IV, 1916, p. 135—136.

²⁶ Vezi Nicolae Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească*, București, ed. II, 1974, vol. I, p. 217—235.

²⁷ Vezi I. Bianu, *Bibliografia Românească Veche*, București, 1898—1904, II, p. 374—375; III, p. 186.

²⁸ Tudor Pamfile, *Pămîntul...*, p. 42—46.

din 11 iunie 1738: „*Se vede că aceasta a fost o prevestire a ceea ce avea să se întâmple în acea țară, căci fără vreo întârziere a început ciuma.*”²⁹

Constantin Ipsilanti, care venea de la Constantinopol spre București, spre a-și lua tronul Țării Românești, surprins în biserica de la Radovanu de puternicul cutremur din 14 octombrie 1802, „*au rămas rău mihnit de acest semn groaznic.*”³⁰

Încercînd să se desprindă de o asemenea mentalitate fatalistă, unii indivizi se străduiesc să ofere explicații logice, raționale acestor fenomene, dar se opresc la jumătatea drumului, într-o atitudine ambiguă, contrariată parcă în curajul explicației lor tocmai de realitățile dramatice pe care le trăiau:

„*Firesc lucru este cutremurul — scrie un anonim din primii ani ai secolului al XIX-lea — dar nu știu de va fi spre fericirea noastră după nenorocirile ce-or fi urmînd în multe părți și între părinții patriei noastre mai ales. Facă Dumnezeu a conteni bătăile ce de cîțiva ani urmează asupra nenorocitei țări.*”³¹

În același timp, un contemporan al său din Moldova apreciază aproximativ în aceiași termeni:

„*Măcar că firești lucruri sînt aceste cutremure, cînd se prilejuiesc iar se poate zice că arătare și semne rele sînt cutremurele viitoarelor vremi, precum și atunce au arătat acel cutremur, multă vărsare de sînge și pradă turcilor pre săraca Moldova și pre alte părți creștinești.*”³²

Analiza impactului cutremurelor de pămînt asupra psihologiei colective în pragul epocii moderne impune cîteva concluzii. Astfel, aceste fenomene sînt percepute în două planuri distincte: în plan conjunctural ele apar drept creații malefice ale unor forțe supranaturale, care amenință direct existența comunităților umane, și care provoacă panică și psihoză de proporții, pe cînd într-un plan mai larg, în durată, ele nu fac altceva decît să contribuie la menținerea și chiar la reactualizarea unor vechi scheme mentale, contaminate de o gîndire arhaică, mistică și religioasă. Sesizăm încercări timide de a schița înțelegerea și explicarea rațională a acestor fenomene, în timp ce gîndirea umană rămîne în cvasi-totalitatea ei atașată acestei mentalități tradiționale pluriseculare.

TOADER NICOARA

TREMBLEMENTS DE TERRE ET MENTALITÉS COLLECTIVES A L'AUBE DE L'ÉPOQUE MODERNE EN ROUMANIE (1680—1830)

(Résumé)

L'analyse de la problématique qui prend en considération les relations de l'homme, des communautés humaines avec le milieu ambiant, l'impact des calamités — tremblements de terre, épidémies, incendies, inondations —, les implications de cet impact sur la pensée et la sensibilité collective peuvent offrir à

²⁹ *Cronica Ghiculeștilor* ..., p. 423.

³⁰ Ilie Corfus, *Cronica meșteșugarului Ioan Dobrescu*, în *Studii și articole de istorie*, VIII, 1966, p. 320.

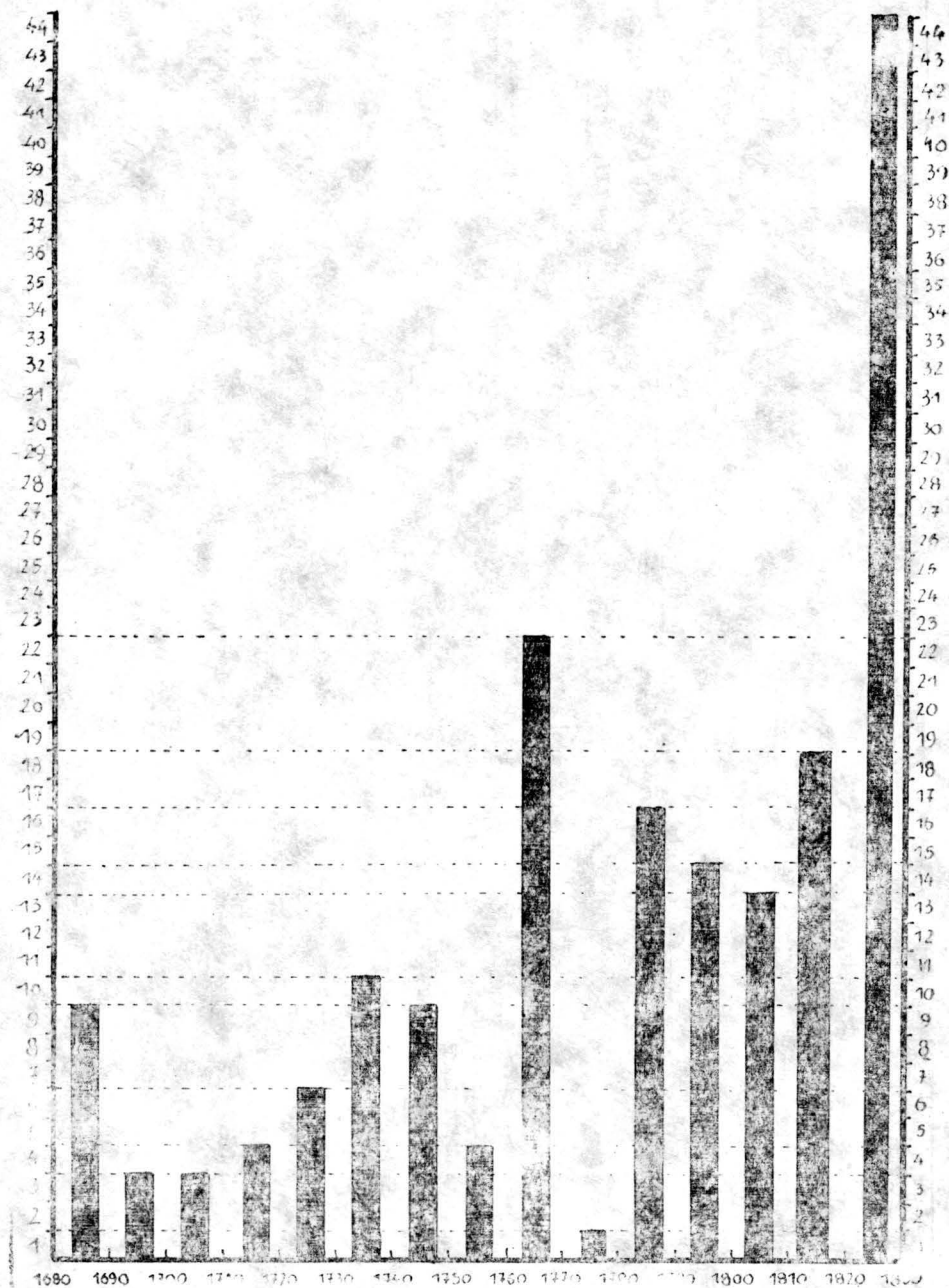
³¹ T. G. Kirileanu, *Insemnări istorice de pe cărți bisericești*, în *Convorbiri Literare*, 1933, p. 52.

³² Nicolae Iorga, *Studii și documente* ..., XIII, p. 41.

l'historien des modalités adéquates pour la pénétration dans le mécanisme intime si compliqué et difficilement accessible des mentalités collectives. Notre étude analyse le comportement des collectivités humaines dans des situations-limite créées par les tremblements de terre entre 1680—1830, quand la société roumaine connaît de transformations de structure qui l'inscrivent décisivement sur la voie de la modernité.

L'état de surprise et de deroute générale produit une large gamme de sentiments, pensées, comportements spontanées et quelquefois confuses, que les conventions sociales et les règles du bon sens commun ne parviennent pas à les contrôler et censurer entièrement, qui dans des situations normales cachent les véritables dimensions de la personnalité humaine.

Considérées en courte durée, dans un plan conjoncturel, ils provoquent des paniques et psychoses collectives de grandes proportions. Pour les protagonistes de ces drames, ils apparaissent comme de créations des forces maléfiques, surnaturelles qui menacent directement l'existence-même des communautés. Dans la perspective plus large de la durée séculaire, les tremblements de terre ne font que contribuer au maintien et même à la réactualisation des anciens schémas mentaux connotés par une pensée archaïque, mythique et religieuse, ce qui met en évidence, pour l'époque qui nous a préoccupée, l'attachement de la pensée et de la sensibilité à une mentalité traditionnelle, multiséculaire.

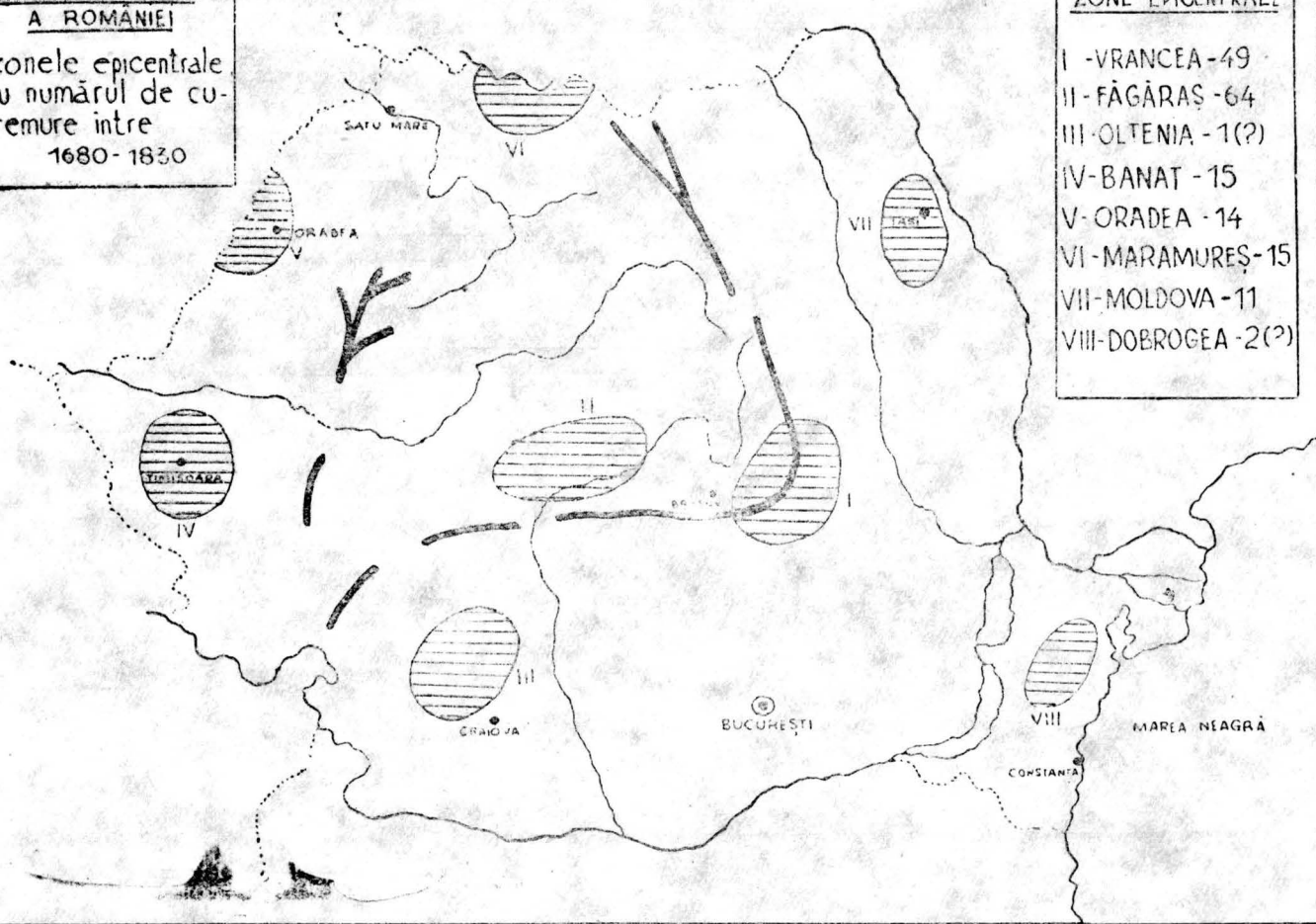
FRECVENȚA PE DECENII A CUTREMURELOR (1680—1830)

HARTA SEISMICĂ A ROMÂNIEI

zonele epicentrale
cu numărul de cu-
tremure între
1680-1830

ZONE EPICENTRALE

- I - VRANCEA - 49
- II - FĂGĂRAȘ - 64
- III - OLTEANIA - 1(?)
- IV - BANAT - 15
- V - ORADEA - 14
- VI - MARAMUREȘ - 15
- VII - MOLDOVA - 11
- VIII - DOBROGEA - 2(?)

UN ISTORIC AL REFORMEI: ANDREI ȘAGUNA

Printre alte calități eminente, de om politic înzestrat cu capacitatea de a înțelege marile probleme ale contemporaneității, de îndrumător cultural neobosit, lui Șaguna i se cuvine recunoașterea meritului de original creator. Două în special sînt direcțiile pe care le-a ilustrat, istoriografia și dreptul, în sfera cărora a adus remarcabile contribuții¹. Ca istoric, a redactat o istorie a bisericii universale, care impresionează și astăzi prin bogăția informației², claritatea și precizia expunerii. Examinînd din perspectivă istorică fapte de ordin religios și ecleziastic, Șaguna a contribuit prin raționalismul său la desacralizarea fenomenelor tratate. Ca istoric al dreptului, a publicat un excepțional compendiu de drept canonic³, prețuit în cercurile de specialitate, motiv pentru care a și fost tradus în limba germană și limba rusă⁴. Adiacent acestui domeniu, a mai semnat o seamă de contribuții interesînd raporturile româno-săsești⁵.

Andrei Șaguna aparține generației romantice, grupului de intelectuali ardeleni care, ducînd mai departe tradiția iluministă, amplifică preocuparea pentru școală, într-un adevărat program prin care a izbutit o sistematică operă de instituționalizare a educației sub patronaj românesc. Organizarea unei rețele școlare elementare ortodoxe⁶ și elaborarea *Statutului Organic* sînt o dovadă că opera lui Șaguna de organizator și legislator a venit în întîmpinarea nevoilor societății românești. În anii post-revoluționari, sistematic și cu perseverența ce l-a caracterizat, a încercat să transpună în fapte ideile profesate încă la sosirea lui în Transilvania. Potrivit propriilor declarații intenționa ca „poporul român cu înțetul îmbrăcînd năravuri mai bune, și nu numai în relege [religie — n.n.],

¹ Ioan Lupaș, *Viața și faptele mitropolitului Andrei Șaguna*, în *Mitropolitul Andrei baron de Șaguna. Scriere comemorativă la serbarea centenară a nașterii lui*, Sibiu, 1909; Gh. Tulbure, *Mitropolitul Șaguna. Opera literară. Scrisori personale. Cîrări școlare. Diverse*, Sibiu, 1938, p. 1—44; Keith Hitchins, *Orthodoxy and Nationality. Andrei Șaguna and the Rumanians of Transylvania*, 1846—1873, Cambridge, Massachusetts and London, England, Harvard University Press, 1977.

² Andrei baron de Șaguna, *Istoria bisericii ortodoxe răsăritene universale de la întemeierea ei, pînă în zilele noastre, compusă și acum înția oară dată la lumină numai ca manuscris*, Sibiu, 1860.

³ Idem, *Compendiu de drept canonic al unei sintei sobornicești și apostolești bisericești*, Sibiu, 1868.

⁴ Gh. Tulbure, *op. cit.*, p. 1—44.

⁵ Andrei Șaguna, *Promemorie über das Historische Recht der Nationalem Kirchen-Autonomie der Romanen morgenländ. Kirche*, Wien, 1849; *Adaos la Promemoria despre dreptul istoric al autonomiei bisericești naționale a românilor de religie răsăriteană*, Sibiu, 1850.

⁶ Șerban Polverejan, *Contribuții statistice privind școlile românești din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Cumidava*, 1968, 2, p. 161—207.

ci și în științe și învățături înaintind, cu timp să fie norocit a se număra în șirul celor mai de frunte popoare ale monarhiei austriece⁷.

Din ansamblul operei sale literar-culturale și științifice, istoriografia a fost un domeniu asiduu cultivat și reprezentativ pentru profilul intelectual al lui Șaguna. Din aceste preocupări ne oprim la un aspect circumscris, la *Reformă*, căruia i-a dedicat pagini de certă valoare. Să amintim însă că în considerațiile sale nu au lipsit referințe la influența Reformei în societatea românească, fapt ce îl apropie de credinciosul său George Barițiu.

Adîncind preocupările despre Reformă în prelungirea Școlii ardelene, Șaguna ca istoric romantic nu a mai văzut în acest fenomen doar aspectul politic, consecințele prozelitismului calvin.

La o distanță de jumătate de secol, el nu va mai măsura Reforma din perspectiva consecințelor politice pentru români, ci o va transforma într-o bine conturată temă de expunere sau de investigare destinată să refacă firul istoriei ei în cadre naționale sau universale. Astfel atenția lui s-a îndreptat tot mai mult spre aspectele doctrinare sau spre modalitățile de propagare, spre modul de receptare în spațiul european sau transilvănean. Elementul specific pentru romantismul istoriografic transilvănean este că prin Șaguna s-a continuat scrisul istoric al ilumiiniștilor din secolul precedent, opera lui Micu și Șincai. În general, romantismul a acordat atenție evului mediu, stărilor de lucruri particulare⁸, fapt mărturisit și de ponderea pe care o are această perioadă din istoria națională în lucrările istorice transilvănene⁹. Istoricii romantici români, angajați unor activități politice militante, au căutat, adîncindu-se în trecut, să găsească rezolvări pentru problemele prezentului¹⁰. Căutau de fapt cauzele care au dus la inegalitatea politică a românilor cu celelalte națiuni beneficiare ale unui statut politic avantajos, privilegiat. Scriind istorie sub semnul ideii naționale, ca și ilumiiniștii care i-au precedat, romanticii ardeleni apelează, adiacent argumentelor oferite de dreptul natural, la dreptul istoric conferindu-i un loc prioritar. În acest sens prin scrisul lor istoric și concepția națională vor fi demni urmași ai Școlii ardelenene.

Andrei Șaguna, cu toate că nu era originar din Transilvania, trăise într-o ambianță la fel de prielnică formării și întăririi conștiinței naționale în comunitatea macedo-română din Pesta¹⁰. Venirea în Transilvania, după ce stabilise contacte cu mediul romantic central-european, marcat de dispute naționale, i-a oferit un teren larg activității pe teren politic și cultural-educativ. Programul propus și încercarea de a repune în drepturile ei biserica ortodoxă, grav prejudiciată de trecut, îl îndrumă pe Șaguna spre istorie. „Pînă în martie 1848 toate confesiunile creștine din Ardeal — scrie el într-un memoriu din 1850 — se bucurau de cea mai deplină libertate, numai biserica orientală era eschisă [eliminată — n.n.] de la aceasta¹¹. Cu acel prilej el a evocat consecințele de ordin

⁷ Nicolae Popea, *Arhiepiscopul Andrei Baron de Șaguna*, Sibiu, 1879, p. 31.

⁸ Al. Zub, *A scrie și a face istoria (Istoriografia română postpașoptistă)*, Iași, 1981, passim.

⁹ Pompiliu Teodor, *Evoluția gândirii istorice românești*, Cluj, 1970, passim.

¹⁰ *Idem*, p. 18—22.

¹¹ *Idem*, p. 83.

material ale politicii principilor reformati, confiscarea bunurilor bisericești, politica de prozelitism reformat¹². El a cerut în esență libertatea și egala îndreptățire ecleziastică și națională, precum și restaurarea și autonomia vechii mitropolii, reglementarea locului bisericii în stat, ameliorarea condiției preoților și învățătorilor¹³.

Deținind o funcție oficială, în acțiunile sale trebuia să țină seama de considerente de oportunitate politică, astfel că scrisul istoric i-a oferit o posibilitate de a-și face cunoscute opiniile și de a furniza argumente istorice revendicărilor sale. Or, înțelegerea activității sale pe tărîm ecleziastic depinde și de cunoașterea mai adîncită a scrierilor sale istorice și în special de dezvăluirea stării bisericii românilor din Transilvania în timpul presiunilor prozelitismului calvin. De aceea, cercetarea opiniilor sale despre Reformă în istoria universală și despre efectele ei în mijlocul românilor este o sarcină ce trebuie să fie împlinită. Desigur, subiectul Șaguna și Reforma poate să fie și o contribuție la istoria subiectului în istoriografia română.

De formație ecleziastică, Șaguna a avut pregătirea necesară pentru a trata subiectul, dovadă analizele sale aprofundate și adeseori subtile pe care le face Reformei într-o carte valoroasă sub aspectul informației¹⁴. El era conștient de importanța Reformei în evoluția bisericii ortodoxe, fapt ce rezultă din comentariile făcute despre influența fenomenului calvinismului asupra Patriarhiei constantinopolitane în vremea lui Chiril Lukaris¹⁵. În același timp cunoștea și consecințele de ordin politic ale prozelitismului calvin în rîndul românilor din Transilvania.

Istoric obiectiv, el discuta Reforma cu o circumspecție care o egalează pe cea manifestată în viața politică. El va găsi mereu apropieri între ortodoxie și protestantism și va urmări conținutul legislației dietale, diplomele principilor calvini în ceea ce privește biserica română. Scriind o istorie universală el a ținut să confere un spațiu substanțial bisericii proprii și efectelor Reformei în viața românilor din Transilvania. Acestei lucrări i se asociază și altele în care Șaguna a stăruit asupra implicațiilor Reformei în societatea românească, cum sînt: *Adaos la Pro memoria despre dreptul istoric al autonomiei bisericii naționale a românilor de religie răsăriteană* (Sibiu, 1850), *Actele soborului bisericii ortodoxe răsăritene din Ardeal, 1850—1860*. Dacă lucrarea de istoria bisericii este o carte în care prezintă fenomenele universale constatativ și într-o tonalitate nepolemică, în celelalte contribuții, inclusiv în menționata istorie universală, atunci cînd este vorba de efectele Reformei calvine între români el adoptă un ton polemic, militant, critic. În ansamblu însă, ca notă caracteristică, lucrările sale sînt erudite, dovedind o largă și profundă cunoaștere a problemelor.

Șaguna face o amplă prezentare începuturilor religiilor reformate în istoria europeană. Este primul istoric la noi care acordă un spațiu substanțial problemei, care cunoaște date esențiale din biografia capilor Reformei, Luther, Zwingli și Calvin. Istoricul se ocupă pe larg de biografia

¹² *Ibidem.* .

¹³ *Ibidem.*

¹⁴ Andrei Șaguna, *Istoria bisericii...*, p. 30—49.

¹⁵ *Idem.*, p. 101—105.

reformatului german, povestindu-i peripețiile în epoca conflictelor cu papalitatea, conflicte care inițial au izbucnit între Luther, ca reprezentant al călugărilor augustini, și dominicani în problema indulgențelor¹⁶. În această parte a lucrării, puzderia de amănunte ne dezvăluie erudiția lui Șaguna, a teologului care se mișcă cu dezinvoltură în lumea subtilităților doctrinare, în timp ce interpretarea realizată, prin filtrarea polemică a evenimentelor, ne situează în fața istoricului. Șaguna insistă asupra pregătirii solide, științifice a lui Luther, evidențiindu-i, cu insistență, erudiția. El menționează că traducerea *Bibliei* în limba germană, direct din ebraică și greacă, a fost o operă de semnificație culturală adincă. „Luther au întrecut pe toți scriitorii bisericești din timpii săi”¹⁷ — constată Șaguna.

Remarcabilă este însă contribuția lui Șaguna la discutarea unor probleme de ordin dogmatic, oferind o seamă de lămuriri pe cât de firești, pe atât de necesare unui capitol de istorie ecleziastică în care, prin forța împrejurărilor, orientarea spre istoria religiilor era oportună. Nimeni până la el în istoriografia română nu s-a preocupat de conținutul dogmei luterane, de diferențele dintre aceasta și calvinism. El comentează renunțarea lui Luther la haina monahală și căsătoria lui, a cărei semnificație nu-i scapă. „... prin care lucru au dat signalul pentru ștergerea călugărilor și a mănăstirilor”¹⁸. Făcînd această analiză, Șaguna ni-l prezintă pe reformatul german ca pe un simplu om de convingeri, în mod obiectiv și fără aura eroică pe care o au alte portrete ale sale. El arată că fanatismul religios, prozelitismul ofensiv începe cu partizanii acestuia. „Partizanii lui au început a se numi luteran și a aduce război peste voia lui asupra acelor, carii nu era de un gînd cu dînsii, și așa se numesc astăzi toți aceia carii primesc mărturisirea confesională a lui Luther, ceea ce se vede din cărțile simbolice ale acestei confesii”¹⁹. Profesînd un spirit de toleranță, Șaguna analizează și poziția lui Melancton, arătînd că în unele privințe acesta „era mai luteran decît însuși Luther”²⁰.

Contribuția esențială a istoricului trebuie căutată în prezentarea și analiza elementelor definitorii ale credinței luterane în 16 puncte. Evident, în această privință, tot ce face Șaguna se mărginește la a rezuma, e drept foarte amănunțit, conținutul dogmei luterane, dovedind studiul atent pe care i l-a dedicat²¹. El nu intervine cu comentarii, nu intervine și nu critică noua religie, interesul său fiind reținut de prezentarea cît mai fidelă a conținutului de idei.

Pe Zwingli, Șaguna îl analizează mai pe scurt, poate și pentru că învățăturile acestuia au fost lipsite de ecou în spațiul care îl interesa pe el în mod special. „Zwingli conglăsuia în multe cu Luther și cu alți reformatori germani însă în unele au mers mai departe, căci el au fost învățat asupra ființei de față a lui Hristos în cuminecătură”²². În schimb lui Calvin îi dedică o atenție la fel de mare ca și lui Luther. Discută în amăn-

¹⁶ *Idem*, p. 30—35.

¹⁷ *Idem*, p. 33.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Idem*, p. 34.

²⁰ *Idem*, p. 33—34.

²¹ *Idem*, p. 34—35.

²² *Idem*, p. 34—36.

nunt biografia acestuia, subliniind elementele care îl distanțează dogmatic de reformatorul german. „Dinsul s-au făcut un apărător înfocat al învățăturilor reformatate... el au luptat deci nu numai asemenea lui Luther, ci și mai sus de Luther, el au atacat puterea papei, puterea soborului ecumenic, el recunoaște de taine numai botezul și cumnecătura”²³. Șaguna insistă asupra planurilor de reorganizare a bisericii și asupra primelor manifestări de prozelitism fervent, arătând că adepții calvinismului au devenit intransigenți față de orice altă formă de gândire, față de orice altă credință. În acest sens amintește soarta lui Iacob Gruet, Sebastian Castello și Mihai Servet care n-au fost de acord cu Calvin în ceea ce privește predestinația.

Incursiunile lui Șaguna în istoria Reformei cuprind și o prezentare sistematică a Reformei engleze, anglicanismul²⁴, anabaptismul²⁵, socinianismul²⁶ sau unitarianismul. El a acordat un spațiu substanțial quakerilor, insistând asupra fenomenului american²⁷, aducând o mare bogătie de informație. Șaguna a consacrat însă câteva paragrafe expansiunii Reformei în lumea ortodoxă, influențelor exercitate asupra Patriarhiei din Constantinopol, asupra episodului Chiril Lukaris, nu fără accente de critică dinspre poziția ortodoxiei²⁸.

Analiza lui Șaguna îmbrățișează și problema Reformei în spațiul românesc, tratată și în scrierile sale *Adaos la Promemoria* și *Actele soborului bisericii ortodoxe din Ardeal*. Din motive pe care nu le analizează, noile religii, în opinia lui Șaguna, cunosc un mare succes și o mare răspîndire, ajungînd și în Transilvania, unde adepții lor sînt tot mai numeroși. El ține însă să menționeze faptul că raza de răspîndire a fost „numai între catolici și preoții lor, dar nu și între al noștri”²⁹. El recunoaște importanța promovării noilor credințe ca religii de stat, fapt ce îl face să constate că „țînărul principe Ioan Sigismund se pomeni cu această învățătură și mai pe urmă se făcu protector zelos al ei, și așa mai tare se lăți calvinismul întră unguri și luteranismul între nemți, românii își țînură legea lor strămoșească”³⁰. Șaguna a insistat în câteva pagini asupra consecințelor Reformei asupra statutului politic și religios al românilor, menționînd intoleranța practică în Transilvania față de religia ortodoxă în contrast cu toleranța existentă în cazul bisericilor reformatate³¹. El scrie despre „intoleranța stăpînirii ardelene sub principii naționali”, citînd pe larg articoli din *Approbatæ Constitutiones Regni Transilvaniae*³². Românii — consideră el — devin nereceptivi, tolerați în țara lor și acest statut îl datorează doar faptului că sînt folositori țării. El exemplifică prozelitismul cu condițiile pe care trebuise să le semneze Simion Ștefan în momentul așezării în scaun, condiții dictate de conducerea principatului, care îl fac pe Șaguna să conchidă că starea bisericii ortodoxe era

²³ *Idem*, p. 36—37.

²⁴ *Idem*, p. 38—39.

²⁵ *Idem*, p. 39—40.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Idem*, p. 40—44.

²⁸ *Idem*, p. 44—49.

²⁹ *Idem*, p. 96.

³⁰ *Idem*, p. 98.

³¹ *Ibidem*.

³² *Idem*, p. 98—101.

într-adevăr de compătimit. El de fapt introduce aceste condiții în textul expunerii, citindu-le pînă la detaliu, dar fără să le comenteze conținutul teologic³³. În același timp, profesînd o concepție istorică inspirată de romantism, el supraestimează personalitatea mitropolitului Simion Ștefan. Acestuia îi atribuie traducerea *Noului Testament* în limba română. Pentru un istoric romantic, limba națională și triumful ei în biserică atîrnau greu în balanța judecării. Desigur că, pentru epoca dată, contribuția lui Șaguna de istoria culturii ni se pare reprezentativă, prin reconstituirea istorică și aprecierile făcute. Privit în ansamblu, textul istoricului impresionează favorabil, dezvăluind omul de cultură, cu sensibilitate pentru limba română literară și eruditul în sfera lui de activitate.

Mitropolitul a acordat în *Istoria bisericii* pagini de valoare teoretică discuției raportului religie—națiune. El a socotit că religia ortodoxă a suferit asupra din cauza aristocrației maghiare, deținătoarea puterii în stat, care a dovedit intoleranță de pe pozițiile catolice, așa cum a exercitat aceleași presiuni dinspre Reformă. „Dovadă pentru părerea noastră este acel adevăr, că pînă cînd religia domnitorului era apuseană, pînă atunci aristocrația ungurească asupra ortodoxia noastră din punct de vedere al bisericii apusene, iar cînd religia domnitorului s-au făcut cea reformată, atunci ne vine răul din punct de vedere al bisericii reformate”³⁴. El face o distincție clară între atitudinea aristocrației românești medievale și atitudinea poporului și preoțimii în frunte cu arhieriei: „Precît aristocrația română din Ardeal n-au avut nici o predilecție către biserică și nația sa, și era sedusă de o idee deșartă, pe atîta cu fală zicem aci, că preoțimea și creștinii, și în fruntea lor arhieriei au arătat o tărie exemplară în mijlocul nenumăratelor goniri, și au rămas neclătiți în religie și în naționalitate”³⁵. El afirmă statornicia românilor în credința ortodoxă și în succesul propagandei luterane și calvine. „...nu ispite proaste, ci goniri cumplite se ridicară asupra bisericii noastre, cînd în Ardeal, precum am văzut mai sus, au străbătut învățătura lui Luther și a lui Calvin; și totuși au biruit tîria cea înflăcărată a nației române, ce au dezvoltat atunci pentru apărarea bisericii sale, și au împins de la sine toate cursele proselitismului...”³⁶.

Comparativ cu textele examinate din *Istoria bisericii ortodoxe răsăritene*, într-o altă lucrare publicată anterior, *Adaos la Promemoria...*, așa cum am amintit, și în actele sinodale, din rațiuni politice el examinase în 1850 aspectele prozelitismului calvin. În *Adaos*, Șaguna se apleacă asupra unui secol de degradare a statutului bisericii ortodoxe în Transilvania, insistînd asupra victoriei Reformei și a recunoașterii bisericilor reformate. „În anul 1557 se primi prin legile țării confesiunea luterană; în 1546 cea calvinească și în anul 1571 cea unitariană”³⁷. Tre-cînd peste conflictele cu biserică catolică, a căror existență o cunoștea, istoricul se ocupă de implicațiile prozelitismului reformat în biserică răsăriteană. Ignorînd prozelitismul mai nesemnificativ al luteranilor și unitarienilor, Șaguna constată că doar din contactul cu calvinismul și

³³ *Idem*, p. 101—104.

³⁴ *Idem*, p. 121.

³⁵ *Idem*, p. 123.

³⁶ *Idem*, p. 124.

³⁷ A. Șaguna, *Adaos la Promemoria*, p. 12.

cu eforturile acestuia a avut de suferit ortodoxia transilvăneană. Căutînd o explicație, istoricul o găsește în faptul că adepții calvinismului erau cei mai numeroși și cei mai puternici. Drept exemplu, Șaguna amintește fapta lui Ioan Sigismund, care îndrumat de calvini a luat proprietatea din Lancrăm de la mitropolitul ortodox și a dat-o episcopului calvin. Acest gen de acțiuni arbitrare, repetate, au împins, amintește Șaguna, populația românească la convertire, iar pe episcopul lor, să adopte titlul de „episcop unguresc și românesc”³⁸.

Șaguna nu rămîne insensibil nici la alte fenomene din epocă, cum ar fi intensificarea emigrației maghiare dinspre Ungaria spre Transilvania, prilejuită de motive religioase. „Ungurii, carii de la ocuparea Ungariei prin turci, începură să treacă în Ardeal, începură de aici înainte și mai tare din pricina religiunii, căci în părțile supuse Austriei nu afla protecțiune pentru confesiunea lor, alergică, așa dară în provincia guvernată de confesonarii lor”³⁹. Prin această analiză Șaguna își dovedește intuiția istorică, sensibilitatea în fața mutației politice, înțelegerea aprofundată a fenomenului istoric. Modificările în statutul bisericii ortodoxe sînt corelate modificărilor politice, cu politica principilor calvini tot mai dornici de a atrage populația românească la Reformă⁴⁰.

Biserica ortodoxă, în viziunea istoricului și omului politic, era total subordonată celei calvine, iar autoritatea mitropolitului era din ce în ce mai scăzută. El afirmă că legile Transilvaniei, încă din epoca lui Ștefan Báthori, au favorizat această situație a bisericii și a populației românești, ambele menținute în stare de aservire. Preoții ortodocși erau asimilați iobăgimii, iar înalții arhieriei ortodocși nu puteau să protesteze. Statutul preoților s-a modificat parțial în timpul domniilor lui Gabriel Báthori, Gabriel Bethlen și Gheorghe Rákóczi I. Toate privilegiile acordate de principii amintiți ameliorează starea preoților în sensul că ea nu va mai fi tratată ca și iobagii, dar ele nu modifică statutul bisericii. Din această cauză, eforturile mitropolitului Ilie Iorest, în timpul domniei lui Gheorghe Rákóczi I, se vor îndrepta tocmai în acest sens: „... și se alese mitropolit Ilie Iorest. Acesta ca un apărătoriu zelos al bisericii sale, lepădă din biserici cărțile tipărite de calvini, care erau pline de învățături nepotrivite dogmelor noastre, și în parte catehismul cel din partea stăpînirii calviniane tipărit pe seama bisericii noastre, și să strădui în tot modul, a reține pe ai noștri de a trece la calvinism”⁴¹. Admirația fără rezervă a lui Șaguna față de rezistența mitropolitului răzbate în text atunci cînd povestește resentimentele calvine față de Ilie Iorest, care au provocat destituirea acestuia și înlocuirea lui cu Simion Ștefan.

Lui Simion Ștefan, Șaguna îi reproșează condițiile pe care le-a acceptat în momentul intrării în funcție, condiții impuse de principele calvin și care nulificau autoritatea cu care trebuie să fie investit. Șaguna amintește că Simion Ștefan a acceptat catehismul calvinesc, angajîndu-se să-l răspîndească și, totodată, că a făcut o serie de concesii

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Idem*, p. 14—15.

⁴⁰ *Idem*, p. 15.

⁴¹ *Idem*, p. 16.

dogmatice legate de datinile de botez, căsătorie, înmormântare. Istoricul semnaleză supravegherea sinodului de către episcopul calvin și subordonarea mitropolitului Ștefan care trebuia să se sfătuiască cu acesta în absolut toate problemele. Preoțimea românească nu avea dreptul să officieze pentru populația maghiară, iar mitropolitul urma să vegheze, afirmă istoricul, ca această dispoziție să nu fie încălcată. Pe deasupra, o serie de ținuturi, importante, cu populație majoritară românească, cum ar fi Alămorul, Orăștie, Hațegul, Hunedoara, erau scoase de sub jurisdicția mitropolitului.

În acest paragraf textul lui Șaguna impune o precizare pe care de altfel autorul o face. Acei unguri pentru care preoții români nu puteau să officieze erau de fapt românii calvinizați din ținuturile amintite, „carii însetați de mîngiere sufletească, pre supt ascuns alergau la preoții români”⁴², precizează Șaguna. Ni se pare, de asemenea, foarte probabil ca reprezentanții clerului ortodox să fi încercat să readucă pe drumul cel drept populația rătăcită prin învățăturile calvine. Eforturi pe care Șaguna le aproba fără rezerve, așa cum rezultă și din prezentarea pe care o face mitropolitului Sava „carele fu unul dintre mitropoliții cei rari; el nu cruța nici un mijloc de a ridica biserica și mitropolia sa, și de a ușura starea preoțimei”⁴³. Zugrăvind-l pe Sava cu penelul specific titanismului romantic, vrînd să facă din el un erou al ortodoxismului românesc, Șaguna surprinde calitățile unui mare ierarh, luptător pentru afirmarea românilor transilvăneni. Calvinii au pus capăt activității lui Sava Brancovici în favoarea ortodoxismului, determinînd destituirea lui, fapt care pe Șaguna îl face să accentueze trăsăturile de martir ale figurii mitropolitului erou.

Această problematică este reluată, așa cum am menționat deja, în cuvîntarea arhierescă ținută cu ocazia sinodului din 1850. Această reluare este foarte fidelă textului *Adaosului la Promemoria...*, mergînd pînă la identitatea unor pasaje. Poziția sa politică îl determină să aleagă drept subiect modificările suferite de statutul bisericii naționale. În acest sens pornește, în mod firesc, de la analiza modificărilor pe care secolul al XVI-lea le aduce în viața bisericii ortodoxe din Transilvania. modificări cauzate de pătrunderea religiilor protestante în țară. Deși evenimentele narate sînt aceleași ca și în textul precedent, deși narațiunea este aproape identică, interpretările au o tentă națională mai accentuată. „Mulți dintre creștinii noștri, ca să scape de goanele calvinilor, trecură la calvinism. De unde prin umplerea timpului se făcură sate amestecate românești și ungurești, căci românii calvini avînd preoți și școli ungurești se desnaționalizară”⁴⁴. În această cuvîntare, Șaguna este mai puțin detașat de evenimente, și prin aceasta mai puțin istoric. Scriul său reflectă de multe ori o angajare totală în evenimente⁴⁵.

Considerațiile istorice ale lui Șaguna din textele pe care le-am discutat au premers contribuției pe care a dat-o în *Istoria bisericii ortodoxe*. Ele dovedesc o cunoaștere profundă a istoriei românilor din Transilva-

⁴² *Idem*, p. 17.

⁴³ *Idem*, p. 18.

⁴⁴ *Actele Soborului bisericii ortodoxe răsăritene din Ardeal, 1850—1860*, p. 12.

⁴⁵ *Idem*, p. 14—15.

nia. În lumina contribuției de ansamblu, el este de fapt cel dintîi istoric real al Reformei în istoriografia română, aducînd în discuție fapte și stabilind • nemijlocită legătură între politică și religie. Șaguna, prin demersul său istoriografic, s-a integrat generației istoricilor romantici, plasînd preocupările pentru Reformă într-un spațiu mai larg și într-un cadru mai specializat, a făcut din aceasta una din temele majore ale istoriografiei românești.

MARIA TEODOR

A HISTORIAN OF THE REFORMATION: ANDREI ȘAGUNA

(Abstract)

The study tries to reconstruct one of the facets of the overwhelming historiographical activity of the powerful personality Andrei Șaguna. Of his historical writings those dealing with universal history are most important in the context of romanian historiography. The author reveals the internal, romanian, motives of his interest in the Reformation and especially for its consequences on Transylvania. From this point of view the author discussed the history of the european Reformation, taking into account its theological dimensions and its impact on romanian society. Șaguna's contributions to Reformation historiography are compared to the writings published on Transylvanian history, adding a comparatist dimension to his works.

ACTIVITATEA POLITICĂ A LUI TIMOTEI CIPARIU ÎN TRE 1861—1865

Efervescența politică evidentă în întreaga monarhie habsburgică după publicarea Diplomei imperiale din octombrie 1860 i-a antrenat și pe românii din Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș și Bucovina. Marcind trecerea de la regimul neoabsolutist postrevoluționar la cel de guvernare mai liberală, Diploma imperială le-a creat acestor români posibilitatea de a avea acces la puterea politică. În cazul Principatului Transilvaniei, căruia i se restituia autonomia, transformarea acestei posibilități într-o realitate se putea înfăptui: pe de o parte prin accesul lor în organele centrale și locale ale puterii de stat; pe de altă parte prin convocarea și alegerea unei Diete democratice, în care ei să constituie o majoritate absolută sau cel puțin relativă în raport cu ponderea numerică deținută în ansamblul populației transilvănene. Numai o astfel de dietă putea să „legalizeze” transformarea românilor dintr-un popor „tolerat” în propria țară, într-o națiune politică, iar limbei lor să-i asigure condiții egale de folosire în administrație și justiție, alături de germană și maghiară. În perspectiva convocării Dietei, reprezentanții românilor se vor întruni la Sibiu în ianuarie 1861, pentru a se sfătui și a adopta o atitudine comună în problemele de interes național, la fel ca și în 1848¹.

Timotei Cipariu n-a participat la consfătuirea de la Sibiu din motive de sănătate. Din corespondența purtată cu G. Barițiu reiese însă că el a urmărit cu atenție și interes evoluția evenimentelor de după 20 octombrie 1860, îndeosebi atmosfera din preajma și din timpul acestei consfătuiri. Corespondența cu Barițiu reflectă în același timp și îngrijorarea lui Cipariu față de dificultățile pe care le vor avea de întâmpinat românii la apropiata Conferință regnicolară de la Alba Iulia, în condițiile numirii de către monarh a baronului Kemény Ferenc în fruntea Cancelariei aulice de la Viena și a grofului Mikó Imre în funcția de guvernator al Transilvaniei. Astfel, într-o scrisoare trimisă lui G. Barițiu, cu data de 8 ianuarie 1861, el îi exprima teama că împăratul va sancționa uniunea cu Ungaria chiar și atunci „cînd votul unioniștilor ar fi în minoritate la consultațiunea de la B[ă]lgrad sau la Dieta din Transilvania”. Pentru o atare eventualitate sugera ca eforturile românilor să fie canalizate în direcția obținerii unor garanții privind naționalitatea lor, asemenea celor ce li se vor acorda sașilor².

Temerile lui Cipariu se vor dovedi în parte justificate, deoarece nu numai în Conferința regnicolară din februarie 1861 de la Alba Iulia, ci

¹ S. Rețegan, *Dieta românească a Transilvaniei (1863—1864)*, Cluj-Napoca, 1979, p. 34—35.

² George Bariț și contemporanii săi, vol. IV, București, 1978, p. 332—336.

și în congregațiile sau consiliile comitatense ce se vor constitui ulterior, reprezentanții nobilimii maghiare, fiind majoritari, vor susține valabilitatea legilor votate de Dieta stărilor privilegiate din mai-iunie 1848, inclusiv aceea a uniunii Transilvaniei cu Ungaria, deși românii avertizaseră cu ocazia Adunării Naționale de la Blaj că nu le vor recunoaște, dacă nu vor fi aprobate de propriii lor deputați. Acționînd pentru restabilirea integrală a legilor din 1848, exponenții aristocrației maghiare se vor opune și vor reuși să determine Curtea din Viena să amîne convocarea Dietei, în care românii își pusese ră așteptare³.

Indignat de jocul politic al aristocrației maghiare și de opoziția ei față de convocarea Dietei, Cipariu se va încadra și el în efortul general al intelectualității românești, menit să ducă la emanciparea națională, redactînd o serie de materiale destinate presei. În ele va supune unei aspre critici nobilimea maghiară și deopotrivă patriciatul săsesc, care în scaune ducea o politică asemănătoare de blocare a accesului românilor la dregătoriile existente la nivelul puterii locale. Într-unul din aceste materiale dezbate problema raporturilor românilor cu exploatarea și oprimatorii lor din evul mediu pînă la mijlocul veacului al XIX-lea. În analiza lui pornește de la încercările din 1859 ale unor reprezentanți ai nemeșimii de a se „înfrăți” cu românii. Demascînd substratul unor astfel de încercări, Cipariu arată că prin ele s-au urmărit „scopuri egoistice și de supremație”.

În istoria ei, aristocrația maghiară n-a acceptat nîcîcînd „a se înfrăți cu altă națiune”, decît numai atunci „cînd fu nevoită” sau cînd interesele de clasă au obligat-o. Ca exemplu dă alianța cu patriciatul săsesc din 1437, despre care spune că, pe baza ei, nobilii i-au folosit pe sași drept: „a cincia roată la car, instrument oligarhiei și săculeț de bani”. Față de oamenii de rînd „de singe unguresc” oligarhia a avut aceeași atitudine ca și față de cei români, și pe unii și pe alții ținîndu-i sute de ani în lanțurile iobăgiei. Chiar și pe secui i-a despuiat de drepturile lor, unora din ei uzurpîndu-le moșiile și transformîndu-i în iobași. Dacă astfel s-au comportat aristocrații cu conaționali, încercările de „înfrățire” cu românii din 1859 nu puteau avea alt scop decît întărirea pozițiilor lor politice. Erijîndu-se în falși campioni ai democrației și liberalismului, nobilii maghiari îi considerau pe români, la fel ca și pe ruși și turci, lipsiți de maturitate politică și deci incapabili să se conducă singuri. După ei, românii ar fi fost datori să le fie recunoscători pentru că i-au ținut mai mult de 400 de ani în jugul iobăgiei și îndeosebi fiindcă i-ar fi eliberat „de bună voie” în 1848. De aceea, cînd românii au îndrăznit să pretindă și drepturi politice, le-au dat calificativul de „ingrați”.

Făcîndu-se exponent al idealurilor pașoptiste, Cipariu avertiza că românii vor accepta „înfrățirea” cu maghiarii numai ca popor liber cu alt popor liber. În nici un caz nu cu „o castă oligarhică-aristocratică, carea numai per abuzum și-a arogat numele de națiune maghiară”. În schimb, cu adevăratul popor maghiar considera că era posibilă o colaborare pe bază de stimă reciprocă. El ținea să precizeze în acest sens, că, față de „poporul unguresc întru adevăratul înțeles al cuvîntului, românul transilvan niceodată nu a fost neamic, precum nici poporul

³ S. Retegan, *op. cit.*, p. 42—52.

maghiar, întru același înțeles, românului nu i-a dat ocaziune de dușmănie“.

Raporturi asemănătoare au existat și se vor putea manifesta pe viitor între țărani români și cei sași, deoarece condițiile lor de trai erau asemănătoare, iar ambiții politice nu aveau nici unii, nici alții. Cu totul altfel stăteau lucrurile cu patriciatul săsesc, care, prin caracteristicile sale, se apropia de aristocrația maghiară. În ansamblul populației săsești patriciatul reprezenta o minoritate, dar din sinul lui s-a recrutat pătura conducătoare de pe așa-zisul „teritoriu crăesc“. Fiind educată generație de generație în spiritul principiilor enunțate de Machiavelli, această pătură se caracteriza printr-o deosebită abilitate politică, știind să-și ascundă gândurile și să se atașeze totdeauna celui mai tare. Astfel a procedat în evul mediu, când s-a aliat cu nobilimea pentru a-și păstra privilegiile. Pe baza acestei alianțe a putut să-i priveze pe românii de pe „pământul săsesc“ de drepturi politice și chiar să-i transforme în iobagi. După ce Transilvania a trecut sub stăpânirea habsburgilor, patriciatul i-a asigurat pe austrieci că ar fi fideli casei domnitoare, iar pe maghiari că ar fi credincioși coroanei ungare. În 1848 n-a ezitat să-și trimită deputați atât în Dieta de la Pesta, cât și în Parlamentul de la Frankfurt pe Main. În finalul analizei lui politice, Cipariu atrăgea atenția conaționarilor că aveau datoria să fie prudenți și circumspecți în raporturile pe care le vor stabili cu aristocrația maghiară și cu patriciatul săsesc, deoarece ambele categorii de potenți urmăreau să-și asigure dominația asupra poporului român și în noile condiții ale regimului liberal-constituțional⁴.

Prin analiza caracteristicilor păturilor conducătoare ale maghiarilor și sașilor, Cipariu a dovedit multă maturitate politică. În același timp a demonstrat că era un cunoscător temeinic al realităților politice din Transilvania. De asemenea, că se străduia să-și pună cunoștințele în serviciul cauzei emancipării naționale a poporului român. Maturitatea sa politică se reflectă însă într-o măsură mult mai convingătoare în amplul discurs, pe care l-a pregătit pentru Conferința națională din aprilie 1863, ținută tot la Sibiu, unde fusese invitat să participe în calitatea lui de director al Liceului din Blaj. Asemenea celei din 1861, consfătuirea din 1863 avea menirea de a-i pregăti pe români să demonstreze solidaritatea națională cu ocazia alegerilor pentru Dieta Transilvaniei, care urma în sfârșit să-și înceapă lucrările în acest an.

Elaborându-și discursul, Cipariu a urmărit să-i determine pe participanții la Conferința națională să înțeleagă mai profund importanța momentului istoric, pe care-l trăiau și totodată să le furnizeze noi argumente filosofice, juridice, filologice și istorice, pentru a-i ajuta să adopte hotărârile cele mai potrivite în rezolvarea sarcinilor ce priveau emanciparea politică a poporului român. În adoptarea unei astfel de hotărâri stăteau însă greutăți aproape insurmontabile, care izvorau pe de o parte din raporturile ce-au existat înainte de 1526 între Transilvania și Ungaria, iar pe de altă parte din relațiile stabilite între acestea două și Austria după înglobarea lor în Imperiul habsburgic. Invocînd Diploma leo-

⁴ Șt. Manciulea, *Contribuții noi la viața și activitatea lui T. Cipariu*, Blaj, 1944, p. 22-27.

poldină din 1691, liderii nobilimii maghiare susțineau că și în condițiile noului regim liberal-constituțional Transilvania ar fi trebuit să fie subordonată și chiar reanexată Ungariei. În cazul reanexării, Transilvania urma să-și piardă autonomia, iar în cel al subordonării să și-o reducă la minimum. Aceasta deoarece, conform concepției exponenților aristocrației maghiare, Dieta transilvăneană n-ar fi avut dreptul să-și trimită reprezentanții în Parlamentul central de la Viena. Ea ar fi putut să fie reprezentată cel mult în Dieta Ungariei de la Pesta.

Cipariu combate această concepție, arătând că, prin înglobarea în Imperiul austriac, Ungaria nu și-a obținut independența ci, potrivit Sancțiunii pragmatice, a devenit o simplă provincie habsburgică, asemenea Transilvaniei. Și una și alta fiind subordonate Austriei, amândouă aveau datoria de a-și trimite reprezentanții în Parlamentul central de la Viena. Într-un parlament general al imperiului, interesele majore ale Transilvaniei puteau fi discutate și soluționate în tot cazul altfel decât într-unul mai mic, cum era Dieta Ungariei. La nivelul întregului imperiu existau șanse mai mari de a se pune de acord interesele particulare ale fiecărei provincii cu cele generale ale monarhiei. Punerea de acord a celor două categorii de interese s-ar fi putut realiza în modul cel mai optim prin federalizare. Federalizarea ar fi fost o soluție politică mai dreaptă, în comparație cu cea centralizatoare preconizată de Curtea din Viena sau cu cea de natură dualistă pretinsă de liderii nobilimii maghiare. Pentru a demasca substratul ambelor tendințe, Cipariu preciza că nici una nu urmărea întronarea dreptății. Politica lor reprezenta numai ficțiunea unui drept, care „după origine se trage din dreptul celui mai tare și prin decursul vremurilor se prefăce în drept istoric“. Era firesc ca împotriva unui atare „drept“ să lupte cei ce erau neîndreptățiți prin el. În strînsă legătură cu această luptă s-a desfășurat și cea dusă între diferitele clase ale societății, din cauza privilegiilor pe care „unele și le arogă sieși și le deneagă altora“. Lupta de clasă s-a atenuat odată cu abolirea feudalismului în Transilvania. Ea nu a încetat însă deplin, deoarece au mai rămas puternice rămășițe feudale. Lichidarea deplină a feudalismului ar fi echivalat cu dispariția unei clase. Fără să o spună direct, autorul discursului se referea evident la clasa nobiliară maghiară, care dominase viața economică și politică de dinainte de 1848.

Autorul discursului arată că în strînsă legătură cu conflictul de interese dintre clase s-a născut și lupta națională. Strînsa interdependență între lupta de clasă și cea națională a rezultat din faptul că în evul mediu nobilii români au făcut cauză comună cu cei maghiari contra iobagilor. Iobagii fiind în covârșitoarea lor majoritate români, națiunea română a fost identificată cu cea a țăranilor dependenți pe parcursul orînduirii feudale. În schimb, stările privilegiate s-au identificat cu „națiunile“ maghiarilor, secuilor și sașilor, deși iobagii proprii n-au făcut parte din ele pînă în 1848, fiind privați de drepturi politice, asemenea celor români. În cazul românilor, lipsa drepturilor politice s-a extins de la iobagi și asupra oamenilor liberi, inclusiv asupra nobililor care n-au trecut la una din cele patru religii recepte. Rămînînd ortodocși, aceștia au ajuns să fie identificați cu clasa iobagilor. Această extindere explică de ce lupta națională s-a născut din cea de clasă. În fond și lupta de

clasă și cea națională reprezintă două aspecte ale opunerii neprivilegiatelor contra privilegiatelor.

Exacerbarea luptei naționale după 1848, când s-a desființat iobăgia, a fost consecința firească a excluderii în continuare a românilor de la puterea politică în calitatea lor de neprivilegiați, deși formal au devenit egali cu maghiarii, secuii și sașii în fața legii. Reprezentanții nobilimii au invocat pretextul că prin legea uniunii din 1848 s-ar fi acordat românilor aceleași drepturi individuale ca și maghiarilor. Invocînd acest pretext, exponenții clasei dominante maghiare nu voiau să admită că libertatea individuală n-a adus după sine și drepturi politice. În consecință, au afirmat că recunoașterea românilor ca națiune politică ar fi fost superfluă, din moment ce ei erau egali în fața legii cu maghiarii. Drept urmare, românii au rămas și după 1848 fără acces la puterea politică, iar așa-zisele lor drepturi nu le erau garantate prin nici o lege și deci nu aveau nici o bază juridică.

Din lipsa unei baze legale decurgea și greutatea pentru membrii conferinței de a se pronunța în problema emancipării naționale. La acest inconvenient se adăuga faptul că membrii conferinței nu fuseseră aleși de popor, ci numai desemnați de șefii celor două biserici românești. Ne-fiind exponenții voinței poporului, n-aveau dreptul de a lua decizii în numele națiunii. Conferinței nu i se putea atribui, deci, caracterul unui congres național reprezentativ. Ea prilejuia însă posibilitatea unei consultări confidentiale între membrii care o constituiau. În același timp, nimic n-o împiedica să facă propuneri în numele națiunii și al lor personal. În avansarea unor astfel de propuneri participanții la consfătuire aveau datoria să le cumpănească și să le judece cu toată responsabilitatea, pentru a corespunde în mod real intereselor întregii națiuni.

În continuare, Cipariu va urmări să-i atenționeze pe membrii conferinței, că în formularea propunerilor erau datori să țină cont de aspect politic al legăturii dintre interesele națiunii și cele ale patriei. Patriotismul, reprezentînd o noțiune mai largă decît naționalismul, ar fi trebuit să însemne atașament sau dragoste față de patrie pînă la sacrificiu suprem, chiar dacă ea era locuită de mai multe naționalități. Un atare atașament se putea pretinde de la toți cetățenii patriei numai atunci cînd ei se bucurau de aceleași drepturi și îndatoriri, indiferent de naționalitate. Dar, pentru români, patria echivala, deocamdată, numai cu obligația de a suporta sacrificii, deoarece ei continuau să fie considerați tolerați în propria lor patrie de către aceia care s-au așezat în mijlocul lor. Starea de tolerați era timpul să înceteze, întrucît istoria demonstra că românii nu și-au părăsit niciodată patria și n-au venit din altă parte. Subliniind că acei care au venit și s-au așezat, conviețuind sute de ani alături de români, au fost maghiarii și sașii, Cipariu dădea expresie indignării lui față de „argumentele” ideologilor claselor dominante oprimate, care le contestau continuitatea pentru a-i menține în starea de inferioritate politică. Indignarea și-o concretizează în următoarele întrebări: „Cine e, care să cuteze a zice că românul în Transilvania nu e în patria sa, că patria românului nu e Tr[ansilvania], că Tr[ansilvania] nu e patria românului?”

Temperîndu-și apoi indignarea, autorul discursului conchidea că participanții la conferința națională aveau obligația de a acționa pentru

a impune recunoașterea publică a românului în calitate de „cetățean deplin, cu toate drepturile, cu toate beneficiile, ca și cu toate greutățile, cetățean, nu lipitură, nu ca maghiar sau ca sas, ci [ca] român și numai [ca] român“.

Numai repuși în situația de cetățeni cu drepturi depline li se vor putea pretinde românilor sacrificii pentru patrie, fără a apăsa asupra lor ca o povară, deoarece în acest caz vor ști că le suportă pentru națiune, familie, frații, surorile, fiii și amicii proprii.

Beneficiile dobândite de români după 1848, concretizate între altele în ocuparea mai multor funcții publice decît înainte de revoluție, Cipariu le considera deopotrivă un cîștig individual și unul național. El remarcă însă că aceste beneficii nu se bazează „pre nice un drept pozitiv, pre nice una lege stabilă“. Dobîndirea lor era o consecință a conjuncturii favorabile de după revoluție și a bunăvoinței monarhului. Dar atît conjunctura, cît și grația monarhului puteau deveni la un moment dat defavorabile românilor, datorită caracterului lor schimbător. Starea de nesiguranță a avantajelor obținute după 1848, atîta timp cît ele nu aveau o bază legală, făcea ca situația națiunii române din Transilvania să rămînă precară. Chiar și bunăvoința monarhului era limitată în noile condiții ale regimului liberal constituțional, deoarece el avea obligația de a governa pe baza legilor adoptate de parlamentul central și de dietele locale. În caz contrar se anula regimul constituțional, și se revenea la o guvernare absolutistă.

Ajunșind cu redactarea discursului său aici, Cipariu va profita de împrejurare pentru a face o critică necruțătoare tuturor regimurilor dictatoriale. Fără să o spună direct, critica era îndreptată de fapt împotriva neabsolutismului austriac din primul deceniu postrevoluționar. Autorul demonstra că orice monarh absolut domnea asemenea unui despot. Ori-cîtă bunăvoință ar afișa, guvernarea acestuia nu va avea drept țel suprem binele poporului, fiindcă nu va fi lăsat de camarila din jurul lui să vadă realitatea și să ia măsurile cele mai potrivite. În schimb, într-un regim constituțional, posibilitățile monarhului de a face rău poporului erau limitate de însăși legile pe baza cărora guvernă. El exemplifica afirmația prin referiri la unele din limitele constituționalismului englez, considerat drept model. Totodată, sublinia că nu orice act fundamental reprezenta o adevărată constituție. Astfel stăteau lucrurile cu așa-zisa constituție a Transilvaniei de dinainte de 1848. Această constituție avusese la bază: Tripartitul lui Werbőczy din secolul al XVI-lea; Aprobările și Compilatele din veacul al XVII-lea; Diploma leopoldină din 1691; articolii novelari votați de dietele nobiliare pînă în 1847. Caracterul lor fusese nedrept; deoarece în toate națiunea română era proscrisă. Constituția adoptată de Dieta Ungariei în 1848, deși a proclamat egalitatea cetățenilor în fața legilor, n-a anulat pe deplin privilegiile și n-a acordat tuturor libertăți reale. Dacă libertatea și egalitatea ar fi devenit cu adevărat reale și depline, atunci s-ar fi impus, fie să dispară națiunile privilegiate ale maghiarilor, secuilor și sașilor, fie să li se adauge aceea a românilor, care să fie înzestrată cu propria ei Universitate și cu propriile unități administrativ-teritoriale. În acest ultim caz, românii ar fi ajuns, să dispună de propria lor „țară românească“. Ea ar fi trebuit să fie mai mare decît „pămîntul crăesc“ și chiar decît

cel „unguresc“, mai ales dacă din „țara românească“ ar fi făcut parte toți românii din monarhia habsburgică sau cel puțin cei din Transilvania și Ungaria. Ea ar fi echivalat cu apariția unei veritabile „daco-românii“. Referindu-se la „pământul crăesc“ și la cel „unguresc“ Cipariu avea în vedere scaunele săsești și respectiv comitatele. Pe așa-zisul „pământ crăesc“ singurii care au beneficiat de toate drepturile pînă în 1848 au fost reprezentanții patriciatului săsesc în calitatea lor de privilegiați. Deși românii au format majoritatea populației pe acest teritoriu de-a lungul evului mediu, n-au avut acces la funcții administrative și deci nici la viața politică. La rîndul lor, comitatele aveau o populație românească în proporție de 80—90%, dar li s-a spus „pământul unguresc“ pentru că erau dominate din punct de vedere economic și politic de către nobilii maghiari sau maghiarizați.

Legiuitorii din 1848 au conceput însă egalitatea în sensul nivelării „sasului și românului înaintea legilor ungurești, pentru ca să nu mai fie nici sas privilegiat, nice român neprivilegiat, ci numai maghiar liber“. Țelul real urmărit de legiuitori a fost consolidarea poziției elementului național maghiar în detrimentul celorlalte naționalități. Diferitelor naționalități li se promitea ajungerea la pozițiile politice ale maghiarilor numai în măsura în care ar fi acceptat să se asimileze în masa acestora. Cipariu releva că deznaționalizarea ar fi fost eventual posibilă în evul mediu, cînd privilegiile feudale exclusiviste dominau atotputernice. Dar, a urmări un astfel de scop în condițiile afirmării conștiinței naționale, era o adevărată utopie. Atît evenimentele din 1848—1849, cît și cele din primul deceniu de după revoluție, au demonstrat lipsa de temei a utopiei legiuitorilor maghiari. Aceste evenimente n-au adus din păcate ameliorarea situației politice a românilor. Chiar și în condițiile noului regim liberal, „cu constituțiune neconstituțiune“ sau cu „quasi-constituțiune“ situația politică a românilor păstra un caracter de presiuranță. Cipariu își încheia discursul, exprimînd speranța că se va alege o „adunare regnicolară“, care să pună capăt stării de provizorat prin adoptarea unei legi privitoare la recunoașterea românilor ca națiune politică⁵.

Discursul pregătit de Cipariu pentru conferința națională din 1863 poate fi considerat un model de elocință politică prin: măiestria cu care l-a compus; conținutul de idei și succesiunea lor logică; finețea și profunzimea analizei situației politice a Transilvaniei de dinainte și de după revoluție; modul cum a subordonat argumentele de ordin istoric celor din domeniul dreptului natural mai larg, pentru a-i mobiliza pe participanți să facă front comun în formularea revendicărilor privind ridicarea românilor la rangul de cetățeni cu drepturi depline. Poate nu este exagerată afirmația potrivit căreia discursul lui Cipariu n-a fost întrecut, în anii așa-zisului regim liberal-constituțional, decît de cuvîntarea rostită de mitropolitul Al. Sterca-Șuluțiu cu ocazia întrunirii Comisiei regnicolare din februarie 1861 de la Alba Iulia. Pentru pregătirea și redactarea lui, filologul blăjan a investit multă muncă și talent. El relevă

⁵ Șt. Manciulea, *Activitatea politică a lui T. Cipariu*, Blaj, 1944, p. 12—32; I. Chindriș, *Timotei Cipariu. Elocință patriotică*, în *Manuscriptum*, XI, 1980, nr. 3. p. 21—37.

vaste cunoștințe din domeniul dreptului, istoriei, filosofiei și al științelor politice. Cu ajutorul acestor cunoștințe, autorul analizează cu competență situația politică precară a poporului său în perioada pre- și post-revoluționară. În analiza lui a supus unei aspre critici regimul nedrept bazat pe privilegii și inechitate din Transilvania, care a creat românilor starea de inferioritate economică, socială, politică și culturală de-a lungul orînduirii feudale. Totodată, arăta că starea de inferioritate nu putea fi depășită în măsura dorită din cauza piedicilor provenite din vechiul regim feudal, care n-a fost decît parțial și deci incomplet înlăturat în 1848.

Trecerea în revistă oricît de sumară a discursului dezvăluie cînd accente de revoltă împotriva nedreptăților ce continuau să apese asupra românilor transilvăneni, cînd analize lucide ale momentului istoric pe care-l trăia autorul. Chiar fără să vrea, cititorul devine pârtaș al zbulcîmii sufletești al autorului și-și însușește starea lui de revoltă împotriva deținătorilor de atunci ai puterii politice, care pentru a-și apăra pozițiile dominante ale clasei lor, refuzau cu îndirjire să acorde drepturi românilor. Prin modul cum a sesizat legătura dintre contradicțiile de clasă moștenite din orînduirea feudală și cele de natură națională de la începutul capitalismului, Cipariu a dat dovadă de o gîndire politică avansată, progresistă. Iar prin faptul că a abordat chestiunea unei posibile „țări românești“ sau a unei „Daco-români“ cu o populație majoritară românească, autorul a demonstrat că era adept al ideii unirii provinciilor românești din monarhia habsburgică într-o unitate teritorial-administrativă autonomă. Această idee a fost, de altfel, vehiculată printre români atît în 1849—1851, cît și în 1860—1861. Transpunerea ei în practică n-ar fi reprezentat decît o etapă premergătoare unirii celei mari a tuturor provinciilor cu o populație majoritară românească într-un stat unitar și independent.

Dar cu toată valoarea lui excepțională, discursul n-a putut fi rostit de Cipariu în Conferința națională din aprilie 1863. Fiind formată în majoritatea ei din funcționari de stat și din clerici, pe care-i convocaseră cei doi șefi ai bisericilor românești, conferința a optat pentru o atitudine moderată. La conducerea ei aflîndu-se cei doi înalți prelați, aceștia au imprimat discuțiilor un ton reținut și s-au îngrijit ca discursurile să nu conțină critici la adresa monarhului și a regimului său. Astfel a procedat de pildă episcopul Șaguna, care i-a luat cuvîntul lui Barițiu, cînd acesta se pregătea să demaște politica oficială. La rîndul său, mitropolitul Al. Sterca-Șuluțiu l-a „convins“ pe Cipariu să renunțe la valorosul lui discurs. Cotitura politică ce se va produce spre dualism după prorogarea Dietei de la Sibiu în 1865, îl va obliga pe autor să renunțe și la publicarea discursului. Contemporanii filologului blăjan vor fi privați astfel de importante argumente ideologice, pe care acesta le-ar fi oferit în lupta pentru emanciparea de sub jugul oprimator străin. Discursul lui Cipariu nu va vedea lumina tiparului decît în anii celui de-al doilea război mondial, cînd va fi publicat de Șt. Manciulea. Relativ recent a fost republicat de I. Chindriș, care îl datează însă în mod greșit în aprilie 1862. Chindriș respectă totuși mai fidel originalul păstrat în manuscris la Arhivele de Stat din Cluj-Napoca, în fondul Blaj. Deși tardivă, tipărirea discursului prezintă importanță, deoarece dezvăluie un aspect mai

puțin cunoscut al activității multilaterale, desfășurate de savantul blăjan⁶.

În cadrul conferinței din aprilie 1863, Cipariu va fi ales membru al unei comisii pentru redactarea adresei către monarh, împreună cu G. Barițiu, I. Mureșianu, I. Hodoș, D. Moldovan, I. Pușcariu, I. Bologa, V. Pop (vicepreședintele Guberniului) etc. Adresa va cuprinde doleanțele românilor privind: recunoașterea lor ca națiune politică printr-o lege ce urma să fie votată de viitoarea dietă; admiterea limbii române în aparatul administrativ și în cel judecătoresc, existent la nivel central și local, alături de limba maghiară și de cea germană; menținerea autonomiei Transilvaniei, fără de care accesul românilor la puterea politică ar fi fost irealizabil. Cu acest conținut, adresa va fi dusă la Viena de către o delegație care avea în frunte pe Șaguna. Ea va fi luată în considerare la elaborarea noii legi electorale și la fixarea datei alegerilor pentru Dieta Transilvaniei, care fusese mereu amînată din 1861. În viitoarea dietă își puneau mari speranțe românii, că ea va contribui la înlăturarea nedreptății ce li se făcuse secole de-a rîndul, de a fi considerați tolerați și deci lipsiți de drepturi în propria lor țară⁷.

Alegerile pentru noua dietă au avut loc în iunie 1863, într-o atmosferă de solidaritate națională printre români, fiind lăsate la o parte deosebiri confesionale și diferitele interese particulare. Printre cei ce vor fi solicitați să candideze pentru mandatele de deputați se va număra și Cipariu. El își va pune candidatura în cercul electoral Cetatea de Baltă, comitatul Tirnava, deși Blajul făcea parte din comitatul Alba de Jos. Activitatea lui multilaterală, pusă în serviciul propășirii neamului, i-a asigurat un succes deplin. Din cele 2273 voturi exprimate, 1550 i-au revenit lui Cipariu. Împreună cu el au mai fost aleși alți 48 de deputați români, față de 44 maghiari și 33 sași. Lor li se vor adăuga încă 11 deputați români numiți de monarh (reduși prin moartea episcopului Alexi la 10), 11 regaliști sași și 12 maghiari⁸.

Dieta și-a început lucrările la 15 iulie 1863, fără participarea a 52 de deputați maghiari, secui, aleși și regaliști, care au adoptat o atitudine de boicot față de hotărârile ei privind acordarea de drepturi politice pe seama românilor. Formată cu precădere din deputați români și sași, Dieta va discuta și va vota, în sesiunea din 1863—1864: a) legea recunoașterii românilor ca națiune politică egal îndreptățită cu cele ale maghiarilor, secuilor și sașilor; b) legea introducerii limbii române ca limbă oficială a Transilvaniei, alături de cea germană și de cea maghiară.

Cipariu va participa activ la discutarea și redactarea proiectelor celor două legi atât de importante pentru români. Astfel în sesiunea din 26 august 1863 va lua cuvîntul în calitate de coraportor pentru textul românesc al primei legi. După ce l-a citit, a precizat că s-a străduit să dea legii o formă corespunzătoare din punct de vedere al spiritului limbii

⁶ Ibidem.

⁷ S. Retegan, *op. cit.*, p. 56; T. V. Păcățian, *Cartea de aur*, vol. II, Sibiu, 1902, p. 729—781.

⁸ S. Retegan, *op. cit.*, p. 71—77; V. Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertate națională (1848—1881)*, București, 1974, p. 34—44.

române și totodată să-i asigure cât mai exact sensul din varianta germană. În continuare s-a referit la consecințele benefice ale legii pentru români, în spiritul ideilor cuprinse în discursul analizat mai sus. În încheierea cuvîntării sale a dat expresie convingerii că prin aplicarea ei va dispărea spiritul „de invidie, intoleranță, ură, națională și personală“.

Tot în calitate de coraportor la proiectul primei legi va mai interveni cu ocazia dezbaterilor din 1 septembrie 1863. De astă dată va face cunoscut deputaților că membrii comisiei de redactare au făcut modificări în paragraful unu, față de proiectul inițial al guvernului. Modificarea s-a efectuat cu scopul de a întări exactitatea sensului recunoașterii românilor ca națiune politică. Ea a constatat în introducerea cuvîntului recept. Drept urmare, textul definitiv al celui dintîi paragraf al proiectului de lege, adoptat de comisia de redactare, avea următoarea formulare: „Națiunea română, ca receptă sau regnicolară, are toate acele drepturi politice, pe care le au celelalte națiuni recepte ale Transilvaniei“.

În aceeași intervenție din 1 septembrie, Cipariu a răspuns la o întrebare a deputatului sas al Mediașului, care se referea la egalitatea confesiunilor române cu religiile recepte, prevăzută în paragraful al doilea al aceleiași legi. Întrebarea viza, de fapt, numai religia greco-catolică. Raportorul a spus despre ea că se conducea după aceleași dogme ca și biserica romano-catolică. Se deosebea însă de aceasta, prin larga autonomie de care se bucura, avînd propria sa ierarhie în frunte cu mitropolitul. De aceea, nu era subordonată ierarhic celei romano-catolice. Din acest motiv se preciza în paragraful al doilea, că biserica greco-catolică trebuia să-și păstreze „o pozițiune de sine stătătoare“. Insistența deputaților români de a se legifera autonomia bisericii se explică în mare parte prin rolul jucat de ea în dirijarea și coordonarea învățămîntului confesional în limba maternă.

Importanța învățămîntului în limba maternă va fi abordată de Cipariu în alocuțiunea pe care o va rosti în a doua jumătate a lui septembrie 1863 pe marginea proiectului de lege privind introducerea limbii române în administrație și justiția Transilvaniei. Mergînd pe linia ideilor iluministe, va insista și de astă dată asupra rolului școlii în dezvoltarea culturii și civilizației popoarelor. Fără a analiza în detaliu cauzele situației precare a învățămîntului în limba română, va sublinia că, în comparație cu naționalitățile conlocuitoare, poporul român era mult în urmă în domeniul înzestrării lui cu școli. Însăși interesul public pretindea să se ia măsuri pentru a fi cuprinși în sfera învățămîntului și fiii celei mai numeroase populații din Transilvania. Astfel de măsuri era chemată să vazeze Dieta, pentru a se asigura o bază materială largă învățămîntului în limba română de toate gradele. Subvențiile din partea statului trebuiau îndreptate îndeosebi spre învățămîntul gimnazial și liceal, deoarece, spre deosebire de naționalitățile conlocuitoare care aveau școli medii în aproape toate orașele, iar în cele mai mari chiar două-trei, românii nu dispuneau decît de două licee la Blaj și Brașov și de două gimnazii la Beiuș și Năsăud. Drept consecință, fiii românilor erau net dezavantajați față de cei ai maghiarilor, secuilor și sașilor. Neputînd fi primiți toți în cele patru școli medii, o bună parte din copiii românilor erau obligați să urmeze ciclul gimnazial și liceal fie în limba maghiară, fie în cea germană, ceea ce pentru începători constituia un enorm deza-

vantaj. În comparație cu elevii unguri și secui, respectiv sași, cei români, care frecventau astfel de școli, trebuiau să depună eforturi suplimentare pentru a-și însuși limba de predare. Abia după ce o înțelegeau și o vorbeau puteau să facă progrese la însușirea tuturor materiilor de învățămînt. Era adevărat că învățarea celor două limbi de predare crea pînă la urmă și anumite avantaje în sensul că celor ce le stăpîneau li se ușura accesul la funcții publice. Dar însușirea lor se putea face, cu mai puțin efort, treptat, pe parcursul liceului, în cadrul orelor ce li se afec-tau în programa de învățămînt. Restul materiilor ar fi trebuit să se predea în limba maternă. Învățămîntul în limba proprie contribuia mult mai eficient la formarea multilaterală a tinerilor. El ajuta îndeosebi la educarea armonioasă a elevilor în spirit național, conform dreptului natural. Iată de ce, oratorul se va pronunța pentru înmulțirea gimnaziilor și liceelor românești. Totodată va cere și ameliorarea școlilor elementare confesionale, din care numai unele dispuneau de o organizare corespun-zătoare, ce permitea pregătirea copiilor în vederea continuării cursurilor gimnaziale și liceale.

Oratorul a evidențiat că dezavantajarea fiilor de români se resimțea cel mai mult în învățămîntul universitar. Pentru ei nu existau facultăți pe care să le urmeze în limba maternă, dacă se exceptau Institutele teo-logice din Blaj și Sibiu. Dezavantajul era evident în cazul absolvenților liceelor românești din Blaj și Brașov. Acei care voiau să devină me-dici sau avocați erau obligați să se înscrie fie la facultățile de profil de la Cluj, Oradea sau Pesta, unde predarea se făcea în limba maghiară, fie la cele germane de la Sibiu, Praga ori Viena. În sprijinul înființării unei facultăți de drept și de medicină în limba română, Cipariu aduce două argumente: pe de o parte existența unui suficient număr de avo-cați și de medici români, din rîndurile cărora s-ar fi putut recruta ca-drele didactice necesare; pe de altă parte posibilitatea creerii cu ușurință a unei terminologii juridice și medicale românești cu ajutorul celeiaa din limbile latine surori. N-a propus, totuși, Dietei să voteze subvențiile necesare înființării unor astfel de facultăți. El s-a rezumat să prezinte un amendament la paragraful 18 al proiectului de lege care se referea la înființarea în cadrul facultăților existente în Transilvania a unor secții în limba română. Își argumenta amendamentul cu ponderea con-tribuției românilor la formarea bugetului Transilvaniei. Proporțional cu impozitele achitate de ei, potrivit aceluiași drept natural, ar trebui să le revină și beneficii corespunzătoare, inclusiv în domeniul învățămîn-tului mediu și superior. Amendamentul a influențat pozitiv redactarea în formă definitivă a legii transformării limbii române într-o limbă ofi-cială a Transilvaniei. Conținutul amendamentului și al întregului discurs demonstrează vederile înaintate, democratice, ale savantului blăjan în problema propășirii învățămîntului în limba maternă, pe care le-a etalat ce altfel și cu alte ocazii⁹.

După votarea celor două legi privind recunoașterea românilor ca națiune politică și a limbii lor ca limbă oficială a Transilvaniei, Dieta

⁹ T. V. Păcățian, *Cartea de aur*, vol. III, Sibiu, 1904, p. 377—379; M. Popa, *Contribuții la activitatea social-politică și literară a lui T. Cipariu*, în *Crisia*, 1978, p. 343—348.

de la Sibiu a mai adoptat doar Diploma imperială din octombrie 1860 și Constituția octroată din februarie 1861. La 12 octombrie 1863, prima ei sesiune s-a încheiat pentru a da posibilitatea reprezentanților săi să participe la Senatul imperial din capitala monarhiei. Printre cei 26 de participanți la acest parlament central din partea Dietei Transilvaniei s-a numărat și Cipariu. El nu va lua însă aici cuvântul. Nu va mai interveni nici în dezbaterile celei de a doua sesiuni a Dietei de la Sibiu care și-a reluat lucrările în primăvara anului 1864. Acum se va mărgini să voteze cu ceilalți deputați, legea agrară, cea electorală, cea privind înființarea unui tribunal suprem al Transilvaniei etc. Foarte probabil că participând la sesiunea Parlamentului central de la Viena și-a dat seama de caracterul efemer al Dietei transilvănene. În tot cazul, după prorogarea Dietei de la Sibiu și abrogarea legilor votate de ea, Cipariu nu va candida pentru noua dietă la alegerile din toamna anului 1865. Deziluzionat și cu sufletul îndurerat de situația politică precară în care era aruncat din nou poporul român, se va restringe exclusiv la activitățile lui științifice și didactice. Noile autorități nobiliaro-burgheze maghiare, aduse la putere după încheierea compromisului dualist, vor încerca totuși să-l implice în procesul Pronunciamentului de la Blaj din 1868. Până la urmă vor fi nevoite să renunțe la intenție, deoarece nu vor putea strânge dovezi că Cipariu ar fi fost la Blaj, cu ocazia redactării Pronunciamentului¹⁰.

În concluzie, la fel ca și în anii 1848—1851, care au reprezentat un moment de răscruce în lupta poporului român pentru emanciparea lui socială și națională, Cipariu s-a antrenat cu trup și suflet în efervescența politică dintre 1861—1865, când se părea că s-au ivit perspective mai favorabile accesului românilor în organele centrale și locale ale puterii de stat. Dându-și seama că prin accesul românilor la puterea de stat Transilvania s-ar fi putut transforma la un moment dat într-o țară românească și din punct de vedere politic, punându-se de acord cu caracterul ei etnic, el s-a străduit să-și valorifice vastele lui cunoștințe filologice, istorice, filozofice și juridice, în slujba acestui ideal. În acest sens stau mărturie materialele pregătite de el pentru presă și îndeosebi discursul elaborat pentru conferința națională din primăvara anului 1863. Toate întăreau suportul ideologic al luptei românilor pentru recunoașterea lor ca națiune politică printr-o lege adoptată de către o dietă cit de cit democratică ceea ce ar fi pus capăt stării lor de inferioritate bazată pe inechitate, care li s-a creat în evul mediu, perpetuându-se și după revoluția din 1848—1849. Dând dovadă de multă maturitate politică, el a reușit să supună unei analize critice aristocrația maghiară și patriciatul sășesc, care se opuneau și în noile condiții ale regimului liberal emancipării poporului român, cu scopul de a-și menține supremația. În analiza lui, Cipariu a sesizat legăturile dintre contradicțiile de clasă moștenite din orinduirea feudală și cele de natură națională de la începuturile capitalismului. Totodată a relevat caracterul antidemocrat al regimurilor dictatoriale. O gândire politică avansată, progresistă, a demonstrat și cu ocazia lucrărilor Dietei de la Sibiu din

¹⁰ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 379—662; I. Rațiu, *Timotei Cipariu. Viața și activitatea lui*, Blaj, 1905, p. 36—37.

1863—1864, în intervențiile lui referitoare la adoptarea legilor privind recunoașterea românilor ca națiune politică și egala îndreptățire a limbii lor cu maghiara și germana, precum și în problemele de natură școlară. Aceeași atitudine se desprinde din distincția pe care o face între aristocrație și patriciat pe de o parte și populația de rînd maghiară și săsească. În mod cu totul justificat el a ținut să precizeze că față de „poporul unguresc întru adevăratul înțeles al cuvîntului românul transilvănean niceodată nu a fost neamic, precum nici poporul maghiar, întru același înțeles românului nu i-a dat ocaziune de dușmănie“. Prin conținutul lor progresist, ideile etalate de Cipariu între 1861—1865 își păstrează și astăzi valabilitatea.

✱

LIVIU BOTEZAN

TIMOTEI CIPARIUS POLITISCHE TÄTIGKEIT ZWISCHEN 1861—1865

(Zusammenfassung)

Timotei Cipariu Teilnahme am politischen Leben Siebenbürgens zwischen 1861—1865 bleibt auf der Linie jener von 1848—1851. Ebenso wie zur Zeit der bürgerlich-demokratischen Revolution oder in den gleich darauf folgenden Jahren unterstützte er auch zwischen 1861—1865 die Bemühungen seiner nationalen Landsleute, die die soziale und nationale Emanzipation anstrebten. In diesem Sinne verfolgte er aufmerksam die Vorbereitung und den Ablauf der Nationalen Konferenz von Sibiu im Januar 1861 und der Regnikolarkommission in Februar desselben Jahres. Die verschlossene Haltung der ungarischen Aristokratie gegenüber der Einberufung eines Landtages, in dem die Rumänen die Mehrzahl darstellen sollten, was ihnen ermöglicht hätte, das Gesetz durchzusetzen, das den Rumänen gleich den Ungarn, Szeklern und Sachsen den Zugang zur politischen Macht ermöglicht hätte, bewog den Philologen aus Blaj, eine Reihe von Aufsätzen für die Presse vorzubereiten. Durch diese Aufsätze entlarvte er den Klassencharakter der Politik der Vertreter des ungarischen Adels und des sächsischen Patriziates. Gleichzeitig hob er hervor, daß diese Politik auch einen nationalen Charakter hatte, weil sie einerseits die vorherrschende Stellung der beiden Klassen in zentralen und lokalen Staatsapparat sichern und andererseits das rumänische Volk in derselben untergeordneten Stellung wie im Feudalismus halten sollte. Den oben erwähnten Ideen gab er eine wissenschaftliche Grundlage, die sich auf seine ausgedehnten philologischen, historischen, philosophischen und juridischen Kenntnisse stützte, in einer Rede, die er für die Nationale Konferenz im Frühling des Jahres 1863 vorbereitete, die den Wahlen für den von den Rumänen so sehnlich erwarteten Landtag vorausging. Unter jenen, die infolge des Wahlgangs im Sommer desselben Jahres als Abgeordnete zum Landtag bestimmt wurden, zählte auch Cipariu, der im Wahlkreis Cetatea de Bălță aus dem Komitat Tîrnava gewählt wurde. Im Landtag, der in Sibiu 1863—1864 tagte, nahm er aktiv an den Verhandlungen und an der Annahme der beiden Gesetze hinsichtlich der politischen Gleichberechtigung der Rumänen und ihrer Sprache teil. In all seinem Reden hinsichtlich dieser Frage, als auch hinsichtlich jener, die die Schule betrafen, bewies er ein fortgeschrittenes und fortschrittliches politisches Denken. Beim Abschluß der Tagung des Siebenbürgischen Landtags von 1863—1864 wählte ihn dieser unter die 26 Vertreter für den Senat oder das zentrale Parlament, das in Wien zusammentrat. Aber im Jahre 1865 wird der Sibiuer Landtag vertagt und die von ihm angenommenen Gesetze werden vom Habsburger Kaiser widerrufen. Die Einberufung eines anderen Landtags gegen Ende dieses Jahres auf Grund des feudalen Wahlgesetzes von 1791, das den Vertretern des ungarischen Adels die absolute Mehrheit und den Weg zum österreichisch-ungarischen Dualismus sicherte, wird den Philologen aus Blaj veranlassen, sich aus dem politischen Leben endgültig zurückzuziehen. Von nun an wird er sich bemühen, seinen Beitrag zum nationalen Emanzipationskampf durch die Wissenschaft, den Unterricht und die Kultur zu leisten.

MIȘCAREA NAȚIONALĂ DIN BANAT ÎN ANUL 1869 ȘI SEMNIFICAȚIA SA POLITICĂ

Incheierea dualismului austro-ungar a determinat o gravă înăsprire a oprimării naționale și a dat o puternică lovitură intereselor fundamentale ale românilor din monarhia habsburgică. Printr-un șir de măsuri și legi discriminatorii se răpesc ultimele resturi ale autonomiei Transilvaniei, locuitorii nemaghiari ai Ungariei sînt lipsiți de cele mai elementare drepturi, supuși unei brutale politici de deznaționalizare forțată. Legea naționalităților adoptată la 1 decembrie 1868 este urmată de legea electorală și alte măsuri vizînd asimilarea românilor în „națiunea maghiară”, în teritoriul statului „unitar maghiar”, contrar realităților istorice¹. Toate mijloacele de stat posibile și disponibile: justiția, armata, poliția, administrația, biserica, școala, economia etc. erau utilizate de către cercurile guvernante maghiare în vederea realizării acestui obiectiv².

Conștienți de marea amenințare care plana asupra ființei naționale³, românii din Banat și Transilvania își intensifică eforturile și organizează mai temeinic acțiunile pentru apărarea drepturilor și a revendicărilor economice, politice și sociale, pentru libertate și unitate națională. Se conturează tot mai pregnant în cadrul mișcării românești din Banat ideea concentrării tuturor forțelor prin întemeierea unui partid național și atragerea maselor populare la susținerea programului și acțiunilor sale⁴.

Încă la Conferința fruntașilor bănățeni desfășurată la Timișoara în 4/16 aprilie 1868 s-a pus în discuție problema organizării politice și coor-

¹ Ștefan Pascu, *Făurirea statului național unitar român. 1918*, vol. I, Buc., 1983, p. 179.

² În această problemă, a se vedea lucrările: *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar (1865—1900)*, Studii sub redacția acad. Șt. Pascu, Cluj-Napoca, 1978; V. Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertate națională (1848—1881)*, Buc., 1974; Șt. Pascu, C. Göllner, *Luttes des Roumains de la Monarchie des Habsbourg contre le dualisme*, în *RevRHist*, VII (1968), nr. 1, p. 39—56; L. Maior, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania. De la autonomie spre unitate statală. Sfirșitul sec. al XIX-lea — începutul sec. XX*, în *Națiunea română*, Buc., 1984, p. 401—427.

³ Este semnificativă pătrunzătoarea critică pe care Alexandru Mocioni o face Legii adoptate la 1 decembrie 1868 în Dieta maghiară: „Legea votată în cauza naționalităților, negînd existența legală a națiunilor, negînd sfîntul principiu al egalei îndreptățiri naționale, recunoaște existența numai a unei națiuni politice, a națiunii maghiare și asigurînd națiunii maghiare supremația, întemeiază nu pe însușirile faptice ale ei, ci răzîmată pe clauzele legale, invoală pentru celelalte națiuni o subjugare prin lege, vasăzică, o imposibilitate morală”. Cf. T. V. Păcățian, *Cartea de Aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. V, Sibiu, 1909, p. 29.

⁴ Valeriu Braniște, *Pagini alese*, Lugoj, 1910, p. 183.

donării mișcării naționale. Cei peste 300 de participanți din comitatele Timiș, Torontal, Caraș-Severin și Arad aprobă în unanimitate propunerea lui S. David din Lipova, pe larg fundamentată și susținută de Alexandru Mocioni și Vincențiu Babeș, de constituire a unui „Comitet național permanent”⁵. Scopul acestuia era: „Să privegheze și să lucre neconținut întru interesele cauzei naționale”⁶. În lipsa unui partid propriu, Comitetul ales la Timișoara urma să asigure legătura cu pătri mai largi ale românilor bănățeni, prin intermediul intelectualilor prezenți la Conferință, și să impună o mai riguroasă disciplină în desfășurarea activităților politico-naționale⁷. Conferința a constituit, totodată, o importantă manifestare de condamnare publică a dualismului austro-ungar și de aprobare a proiectului de lege al naționalităților elaborat de deputații români și sârbi din Dieta ungară. Cuprinzătoarea participare a fruntașilor politici din Arad și părțile bănățene a oferit un bun prilej de conturare a preocupărilor pentru întemeierea unui partid propriu al românilor, menit să le coordoneze viitoarele inițiative și acțiuni politice⁸.

Chestiunea va fi reluată și în cursul unor lungi convorbiri desfășurate în luna mai 1868 între V. Babeș, Alexandru Mocioni și Alexandru Buda. Soluția pe care o preconizau în vederea realizării partidului național, prin obținerea consensului și sprijinului păturilor largi românești, dovedește un remarcabil simț și realism politic. „Deși din toată partea, concluzionau aceștia, se recunoaște lipsa de o conducere centrală uniformă și de o activitate națională solidară în toate sferele vieții publice, totuși realizarea se ține foarte grea, ba chiar imposibilă pînă atunci cînd lipsa nu va fi simțită în tot corpul națiunii și inițiativa și punerea în lucrare nu va urma prin însăși votul comun și imperativ al poporului și al cărturarilor lui”⁹.

Numeroasele scrisori de apreciere și adevărate trimise la sfîrșitul anului 1868 deputaților români, cu prilejul discutării proiectului de lege al naționalităților în Dieta ungară, a demonstrat, din nou, și cu deosebită claritate, nu numai maturitatea politică a maselor românești, dar și voința acestora de a impune mișcarea națională ca „factor politic”¹⁰ în viața publică din monarhie. De altfel, referindu-se la multiplele manifestări de solidaritate venite din partea celor mai diferite categorii sociale românești, Alexandru Mocioni sublinia: „O vie conștiință națională și o atitudine fermă, cu adevărat bărbătească, respiră din aceste scrisori, precum și o deplină pricepere a luptei politice, ce va purta națiunea pentru interesele și existența sa”¹¹.

Incontestabil, tocmai această conduită demnă și respectabilă a maselor românești a întărit convingerea conducătorilor mișcării naționale în existența climatului politic necesar întemeierii partidului și le-au încurajat strădaniile pentru realizarea sa. Un rol însemnat l-a avut, în

⁵ A fost alcătuit din următorii: Meletie Dregheciu, Ioan Misici, Ștefan Adam, Vincențiu Popu, Ștefan Ioanovici.

⁶ *Albina*, Viena, III, 1868, nr. 39 din 10/29 aprilie, p. 1—2.

⁷ G. Cipăianu, *Vincențiu Babeș*, Timișoara, 1980, p. 37.

⁸ *Albina*, Viena, III, 1868, nr. 39 din 10/22 aprilie, p. 1—2.

⁹ G. Cipăianu, *op. cit.*, p. 39.

¹⁰ Valeriu Braniște, *Pagini reslete*, p. 183.

¹¹ Teodor Botiș, *Monografia familiei Mocioni*, București, 1939, p. 142.

această privință, publicarea de către Alexandru Mocioni, la 15/27 ianuarie 1869, a „Scrisorii deschise“, adevărat manifest politic adresat românilor din Banat și Transilvania. Cu o impresionantă intuiție politică, fruntașul bănățean definește conținutul reacționar al dualismului austro-ungar, calificându-l „o alianță, a cărei idee fundamentală este o supremație dublă, al cărui ascuțit este îndreptat în contra celorlalte națiuni, o alianță care mulțumită simțului comun de dreptate și libertate, nu e în stare a se înrădăcina deplin și peste tot, nici chiar în națiunea maghiară și germană“¹². La nici doi ani de la instaurarea noului regim, îi pătrunde caracterul efemer și imposibilitatea viabilității durabile, remarcind că nici cea mai rafinată alianță politică „nu e în stare a găsi un expedient, o formulă politică, care ar putea îndupleca națiunile vii să abzică de viață, să renunțe la existența lor politică, în favorul unei combinațiuni artificiale și nenaturale“¹³.

Publicarea acestui important document politic la începutul anului 1869 nu este întâmplătoare. Pregătirea terenului pentru înființarea partidului național impunea direcționarea clară a obiectivelor și acțiunilor mișcării românești din Banat, orientarea sa tactică în noile realități generate de politica opresivă a claselor dominante austro-ungare.

Argumentind cu pertinentă necesitatea¹⁴ întemeierii partidului național, Alexandru Mocioni îi justifică și importanța¹⁵ majoră în cadrul luptei politice românești: „Trebuie să recunoaștem că baza și condițiunea sine qua non a politicii noastre naționale este, că toți aceia, cari convinși de îndreptățirea ideii de naționalitate, țin de datorința lor morală realizarea acestei idei, să se constituie pe tot locul unde se află, chiar de n-ar fi mai mulți decît trei inși, într-un *club politic național*, care pe baza programului statorit și formulat de către deputații naționali în proiectul lor de lege, pentru asigurarea și regularea naționalităților și limbilor patriei, să se pună în coatingere cu asemenea cluburi din alte locuri și cu un *club central*, și așa să conlucre la *formarea unui program întreg* pentru toate chestiunile politice, adecă să stabilească un mod de pășire pentru întreaga partidă politică națională“¹⁶.

Adincă semnificație prezintă faptul că fruntașii bănățeni au conceput constituirea partidului ca un organism politic democratic, emanație directă a voinței și adevizunilor maselor largi românești. Exprimă pătrunzător această necesitate și Alexandru Mocioni în „Scrisoarea deschisă“ din ianuarie 1869: „Dacă ideile, chiar și cele mai sublime, vor fi îmbrățișate de puțini singuratici și nu vor fi pricepute și cuprinse și de mulțime, ele apar și dispar ca niște umbre neputincioase. Cînd însă ideea preocupă masele, ea devine o forță generală binefăcătoare“¹⁷. Amplitudinea mișcării românești bănățene din anul 1869, importante acțiuni inițiate pentru sprijini-

¹² T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 28.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Vezi N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1915, p. 324.

¹⁵ „Constituirea partidei politice naționale trebuie să fie baza, pentru că ea este condițiunea sine qua non a oricărei lupte naționale“. Cf. T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 31.

¹⁶ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 36.

¹⁷ Teodor Botiș, *op. cit.*, p. 143.

nirea întemeierii partidului și a programului național au justificat pe deplin temeinicia acestor convingeri și au îndreptățit strădaniile pentru înfăptuirea lor.

În acest context, alegerile parlamentare din anul 1869, primele după instaurarea dualismului austro-ungar, dobîndesc o importanță aparte, întrucît organizarea unor mari adunări naționale, pentru consultarea voinței poporului, nu era admisă decît foarte greu în afara campaniilor electorale. Urmău, evident, să marcheze o confruntare directă cu rigorile noului regim și, mai cu seamă, să demonstreze că „niciodată românii nu vor accepta dualismul cu prețul existenței lor naționale”¹⁸, după cum preciza și George Barițiu în memoriul trimis cancelarului austriac, contele Beust. Pe de altă parte, campania electorală trebuia să confirme aderența maseilor românești la tactica de luptă, activistă sau pasivistă, adoptată de conducătorii românilor din Banat și Transilvania și să ilustreze solidaritatea acestora cu dezideratele mișcării naționale.

Expirînd mandatul deputaților aleși în anul 1865, Ministerul de Interne al Ungariei, prin Ordinul nr. 24129/28 decembrie 1868, dispune tuturor autorităților comitatense să înceapă pregătirile în vederea alegerii deputaților dietali¹⁹. Censul electoral mai favorabil în Banat decît în Transilvania²⁰, existența unei pături mijlocii mai numeroase îngăduiau participarea sporită a românilor bănățeni la alegerile parlamentare. Lipsa de șansă a demersurilor politice pe lîngă Casa imperială, dovedită și de rezultatul negativ al memoriului elaborat, doar cu cîțiva ani în urmă, de Andrei Mocioni²¹ a întărit de asemenea curentul activist în Banat. Se considera, cu infime speranțe de reușită²², că deputații români, prin atitudinea lor demnă, hotărîtă în Dietă, vor putea zădărnici adoptarea unor legi dăunătoare naționalităților din monarhia habsburgică.

Cum era de așteptat, campania electorală s-a desfășurat într-o atmosferă de mare tensiune. Abuzurile autorităților au înregistrat cele mai diverse forme de manifestare, arătînd încă de acum orientarea reacționară a regimului dualist, cît și multiplele și gravele dificultăți pe care avea să le întîmpine mișcarea națională. Pentru a limita înscrierea alegătorilor români pe listele electorale au fost stabilite doar cîteva localități în fiecare județ ca sedii ale Comisiunilor electorale²³. Perioada de înscriere a fost restrînsă doar la 14 zile, ceea ce în condițiile de iarnă (30 ianuarie—12 februarie în Caraș și 3—16 februarie în Timiș) constituia un serios impediment²⁴. Susținătorii candidaților naționali români au

¹⁸ V. Netea, *op. cit.*, p. 368.

¹⁹ Arh. Mitropoliei Banatului, fond *Diecesa Caransebeșului*, act 77/1869, f. 310.

²⁰ St. Pascu, *Făurirea statului național unitar român...*, p. 181.

²¹ Vincentiu Babeș, *Notițe biografice asupra vieții și activității decedatului Andrei Mocioni*, București, 1883; cf. AAR, II, t.V, sec. II. Memorii și notițe, p. 373—374.

²² Afirmă răspicat acest lucru și Alexandru Mocioni: „Ce se ține de cauza noastră națională pentru care facem și suferim atît de mult, cu durere trebuie să mărturisesc și acumă că interesul nostru cel mai știut și astăzi este desconsiderat, existența noastră și astăzi se neagă și nici astădată nu putem nutri multe bune speranțe că vom reuși la dietă cu legitimele noastre pretensiuni; cf. *Albina*, Viena, IV, 1869, nr. 43 din 27 aprilie/9 mai, p. 3.

²³ În județul Caraș, spre exemplu, au fost stabilite următoarele localități: Lugoj, Zorlențul Mare, Oravița, Făget, Bocșa Română, Sasca Română.

²⁴ Arh. Mitropoliei Banatului, fond *Diecesa Caransebeș*, act 77/1869, f. 315—316.

fost adeseori omiși sau împiedecați să se înscrie pe listele electorale, deși îndeplineau toate cerințele legale. În schimb, mulți aderenți ai candidatului guvernamental au fost înscriși cu toate că nu îndeplineau aceste cerințe legale²⁵.

Intrigile și volniciile, corupția și amenințările, menționa presa timpului, au constituit nota dominantă a politicii cercurilor guvernamentale²⁶. Vicecomitele de Timiș, Sigismund Ormos, aduce grave acuzații conducătorilor mișcării naționale române și sirbe din Banat în ședința Congregației Comitatense, numindu-i „agitatori și conturbatori care năzuiesc să facă stat în stat și să dărime Împărăția și îndeosebi statul maghiar”²⁷. Pe aceste considerente, propune Congregației ca funcționarii comitatului să primească dreptul de a interveni „și chiar să li se impună ca datorință a sparge cu armele toate cluburile și comitetele românești din comitat și să nu lase a fi aleși de deputați alții decât numai bărbați din partida guvernamentală”²⁸. Preocuparea autorităților comitatense de a împiedeca reușita deputaților români reiese convingător și din corespondența personală a vicecomitelui Sigismund Ormos²⁹.

Abuzurile electorale au fost atât de mari încât chiar Mesajul Tronului, dat cu prilejul deschiderii noului ciclu parlamentar, nu le-a putut trece cu vederea. Cu vorbe ademenitoare și cu fel de fel de mijloace, scria mai tirziu dr. V. Braniște, autoritățile comitatense au căutat „de o parte să ciștige cercurile naționalităților pentru sine, iar de altă parte să le împiedice de a se alia și forma o falangă puternică, în acele zile, când actuala politică de guvernământ era încă în fașe. De aici eforturile uriașe de a ciștiga în cercurile românilor aderenți ai așa-zisului deakism, de aici furia cu care au combătut organele comitatense concluzele conferinței de la Timișoara, prin care era să se pună temelia unui partid mare național român în alianță firească cu partidele naționale similare ale celorlalte popoare ale țării și de aici reacția violentă, care s-a manifestat la o parte a românilor contra deakismului”³⁰.

În aceste condiții, alegerile dietale din 1869 au însemnat pentru mișcarea națională din Banat mai mult decât o campanie electorală menită să asigure o anumită reprezentare într-un for legislativ, a cărui legalitate și corectitudine era pusă la îndoială de însăși principiile ce-i statau electivitatea și funcționalitatea.

Faptele pun în lumină o stăruitoare preocupare de realizare a mobilizării principalelor forțe social-politice românești³¹, cât și convergența acțiunilor lor spre o exprimare plenară a năzuințelor de libertate și dreptate națională. Locuitorii din Făget³², spre exemplu, în frunte cu preotul Mitru Popoviciu, au arborat tricolorul românesc cu prilejul adunării electorale din 3 martie 1869. Într-o notă informativă trimisă episcopului Ion Popasu se precizează că preotul și învățătorul din Făget „agită poporul”

²⁵ *Albina*, IV, 1869, nr. 29 din 16/28 martie, p. 3.

²⁶ *Idem*.

²⁷ *Idem*, IV, 1869, nr. 21 din 23 februarie/7 martie, p. 3.

²⁸ *Idem*.

²⁹ Arh. Statului Timișoara, fond personal *Sigismund Ormos*, dos. 350 și 401.

³⁰ V. Braniște, *op. cit.*, p. 229.

³¹ Arh. Mitropoliei Banatului, fond *Diecesa Caransebeș*, act 77/1869, f. 311.

³² *Idem*, act 280/1869.

și îndeamnă pe români să pună pe clădiri cît mai multe flamuri naționale³³. Protopresbiterul din comuna Jebel a fost, de asemenea, înștiințat că sătenii au arborat drapele românești cu prilejul sosirii candidatului național³⁴. Asemenea manifestări vădeau, totodată, și hotărîrea de a rezista în fața măsurilor oprimate adoptate de cercurile conducătoare austro-ungare.

Pe de altă parte, numeroasele adunări organizate în localitățile Banatului au prilejuit o puternică eferescență a luptei naționale și au evidențiat un spirit combativ, consecință firească a maturității politice pe care o dovedeau masele românești. Relatînd despre marea întrunire națională din Lugoj de la 28 februarie 1869, corespondentul gazetei „Albina” scoate în evidență tocmai această realitate de adîncă semnificație: „O privire făcută peste mișcarea sărbătorească de astăzi, ne constată cum că astfel de adunare poporală încă din anul 1848 în Lugoj n-a mai fost, căci mulțimea nu se mai putu număra după sute, ci după mii de oameni, de asemenea însuflețiți, și ce ne servește de cea mai mare bucurie și mîngăiere este ordinea cea bună și purtarea solidă ce o păstra publicul român adunat, dînd dovezi depline de o adevărată maturitate politică³⁵.

Locuitorii români și sirbi din zona Sînnicolaul Mare au făcut o primire entuziastă fruntașilor politici Vincențiu Babeș și Alexandru Mocioni. Peste 500 de călăreți și 208 căruțe împodobite în culorile naționale le-au însoțit trecerea prin comune³⁶. La fel procedează și sătenii din Saravale, Igrîș, Simpetrul Mare etc.³⁷. Punînd în lumină această masivă participare a maselor bănățene la mișcarea națională din anul 1869, presa vremii nota: „O însuflețire națională a cuprins pre tot poporul nostru, ca nici cînd altădată. Spirit mai pronunțat rezolut național nu se mai poate închipu³⁸”.

Este demn de remarcat faptul că masele populare bănățene acordau participării lor la acțiunile politice inițiate de conducătorii românilor și sirbilor o importanță aparte, izvorită din înțelegerea noilor realități generate de instaurarea dualismului austro-ungar și de necesitatea sprijinirii partidului național atunci întemeiat. Atitudinea lor urmărea să dovedească clar faptul că nici amenințările și nici promisiunile nu le puteau abate de pe calea apărării și promovării intereselor proprii. După cum, trebuiau să dovedească, în egală măsură, atașamentul lor față de principiile care defineau coordonatele esențiale ale mișcării naționale.

Datoria românilor, subliniau locuitorii din cercul electoral Gătaia, era să arate „că încă n-a amorțit în noi simțul de onoare, că încă nu s-a stins în pepturile noastre amorul și aplecarea către dulcea noastră națiune încît să ne facem trădătorii și ucigătorii ei, cu un cuvînt, să le arătăm că nici promisiunile, dar nici amenințările lor cele ilusorii nu ne vor abate de la dreapta și sfînta noastră cauză națională³⁹. Potrivit convin-

³³ *Idem*.

³⁴ *Idem*.

³⁵ *Albina*, IV, 1869, nr. 21 din 23 februarie/7 martie, p. 3.

³⁶ *Idem*, nr. 30 din 20 martie/2 aprilie, p. 2.

³⁷ *Idem*, p. 3.

³⁸ *Idem*, nr. 19 din 19 februarie/3 martie, p. 3.

³⁹ *Idem*, nr. 22 din 26 februarie/10 martie, p. 3.

gerii lor, participarea la viața politică, pentru susținerea programului național, constituia „nu un act momentan, nici doar de interes local, ci un act istoric care-și va estinde urmările sale și asupra urmașilor noștri”⁴⁰.

Pe fondul acestei puternice manifestări a conștiinței naționale, adunările politice desfășurate la începutul anului 1869 vor avea un rol deosebit de important în însăși procesul de întemeiere a Partidului național al românilor din Banat și Ungaria. Ele au marcat un moment, fără-ndoială însemnat, în procesul de clarificare politică în chiar cadrul mișcării românești. Fără să desăvîrșească acest proces, să omogenizeze mișcarea națională, au determinat totuși delimitarea unor elemente inconsecvente, șovăielnice, mai puțin înclinate spre sacrificii pentru propășirea cauzei poporului român.

De altfel, o serie de fruntași români vor înțelege și vor încuraja necesitatea acestei confruntări de opinii în vederea definirii viitoarei tactici de acțiune. O impuneau atît noile realități generate de agravarea măsurilor discriminatorii adoptate de cercurile guvernante maghiare⁴¹, cit și divergențele de păreri existente în cadrul elitei românești bănățene. O serie de funcționari publici și persoane cu anumite poziții în ierarhia ecleziastică⁴² se mențineau pe poziții progubernamentale, se arătau mai puțin (sau chiar de loc) receptive la înmănunchierea forțelor naționale într-un organism politic propriu. Adunările politice organizate în diferite localități prilejuiesc și disocierea de poziția acestora, fapt ce va netezi calea constituirii partidului național.

La importanta întrunire națională din Lugoj, spre exemplu, un mic grup de români (Aloisiu Vlad, Aurel Maniu, Ioan Olteanu, Ioan Vancea, Ax. Atanasevici), care ocupau funcții administrative și ecleziastice, s-au pronunțat pentru recunoașterea puterii guvernului, „închinîndu-se acestei puteri, care ține în mină și piinea și cuțitul”⁴³. După părerea lor alegătorii români trebuiau să susțină candidatul guvernamental. Majoritatea covârșitoare a vorbitorilor au condamnat această grupare restrînsă, precizînd că „ar fi o degradare nescuzabilă pentru posteritate a alerga și a căuta a se subșterne acelei partide (guvernamentale — n.n.) care tocmai ne-a înfipt rana cea mai adîncă”⁴⁴. Participanții s-au pronunțat pentru susținerea candidatului național, Alexandru Mocioni, și desfășurarea unei activități menite să impună „ca națiunea română să devină factor politic în stat”⁴⁵. Își afirmau în felul acesta și opțiunea pentru constituirea partidului național, organismul politic menit să apere și să promoveze interesele poporului român. Fruntașii românilor din Ciacova și satele înconjurătoare au condamnat, de asemenea, conduita nepatriotică a unor funcționari de stat și preoți români „care au optat pentru contrarii partidei

⁴⁰ *Idem.*

⁴¹ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 31, vezi „Scrisoarea deschisă” adresată de Alex. Mocioni în ianuarie 1869 alegătorilor români, în care se menționează: „Interesele noastre vitale, cari nu numai sînt amenințate de pericole serioase, dar și atacate în realitate, adică situațiunea noastră critică, cu înțelire pretinde clarificarea ideilor”

⁴² T. Botiș, *op. cit.*, p. 160; V. Braniște, *op. cit.*, p. 221—222.

⁴³ *Albina*, IV, 1869, nr. 9 din 26 ianuarie/7 februarie, p. 4.

⁴⁴ *Idem.*

⁴⁵ *Idem.*

naționale⁴⁶, și, care, au căutat, reușind în parte, să împiedice înmănunchierea tuturor energiilor naționale într-un front politic unitar⁴⁷.

Pregătirea Conferinței naționale de la Timișoara din 26 ianuarie/7 februarie 1869 se înscrie astfel în mod organic pe coordonatele mișcării naționale din Banat și Transilvania, marcînd și definind un moment de adîncă semnificație în lupta pentru libertate și unitate națională.

Fără să pună în mod deschis problema înființării partidului, pentru a nu trezi bănuielele autorităților, cu urmări nedorite, adunările naționale electorale au oferit posibilitatea unei deschise exprimări a atitudinii opiniei românești în legătură cu proiectata Conferință de la Timișoara și cu hotărîrile care urmau a fi luate. De altfel, convocarea Conferinței la data menționată, în plină campanie electorală și în cadrul unei puternice efervescențe a luptei politice duse de românii bănățeni, nu a fost întîmplătoare. După cum nu este întîmplător nici faptul că inițiatorii și principalii factori politici din timpul lucrărilor Conferinței, care au stat în fruntea mișcării naționale, au fost și cei mai de seamă candidați ai românilor în campania electorală din anul 1869 (Anton Mocioni, Alexandru Mocioni, Vincențiu Babeș etc.). Emulația mișcării naționale a constituit, de fapt, temelia pe care se va edifica importanta hotărîre de înființare a partidului național.

Este necesar să remarcăm faptul că, deși întrunită în urma unei convocări lansate de Anton Mocioni⁴⁸, componența Conferinței a fost, în bună parte, rezultatul unor decizii pronunțate de adunările naționale prealabile. Numeroși delegați și fruntași politici au participat la lucrările Conferinței în deplin acord cu rezoluțiile adunărilor locale. La adunarea de la Lugoj din 20 ianuarie/3 februarie 1869 punctul patru al ordinei de zi prevedea „mergerea”, adică stabilirea delegaților pentru Conferința națională din Timișoara. Hotărîrea adoptată de sutele de participanți, între care un mare număr de țărani din satele învecinate, prevedea „să se meargă cît mai mulți și din acest cerc”⁴⁹. De asemenea, și consfătuirea națională din Arad a luat în dezbatere, la 20 ianuarie 1869, participarea delegaților locali la Conferința de la Timișoara, dispunîndu-se și imputernicirea acestora cu „aderarea la hotărîrile care urmau a fi luate”⁵⁰. Consemnînd acest caracter reprezentativ și democratic al importantei întruniri politice din 26 ianuarie/7 februarie 1869, gazeta „Albina” menționa: „Părțile Aradului și Lugojului și ale Oraviței au fost reprezentate nu numai prin delegați din comitetele naționale de acolo, ci și prin un frumos număr de bărbați de frunte; iar părțile de la Tisa și Dunăre, anume Sinnicolaul Mare, Comloșul și confinările militare ne trimiseră contingente ca nici cînd altădată”⁵¹.

⁴⁶ *Idem*, nr. 29 din 16/28 martie, p. 3.

⁴⁷ Miodrag Milin, *De la autonomism la memorandum. Din problematica vieții politice la românii bănățeni. 1860—1895*, Timișoara, 1986, p. 22—23.

⁴⁸ V. Braniște, *op. cit.*, p. 198.

⁴⁹ *Albina*, IV, 1869, nr. 9 din 26 ianuarie/7 februarie, p. 4.

⁵⁰ *Idem*, nr. 10 din 29 ianuarie/10 februarie, p. 2.

⁵¹ La Conferința națională de la Timișoara au participat peste cinci sute de delegați ai românilor, precum și o importantă delegație în frunte cu Svetozar Miletić, din partea mișcării naționale sîrbe. Conferința va hotărî întemeierea Partidului național al românilor din Banat și Ungaria. Adoptă programul partidului; vezi V. Braniște, *op. cit.*, p. 200—204.

În aprecierea actului constituirii Partidului național al românilor din Banat și Ungaria, considerăm că trebuie avut în vedere și faptul că unele deziderate politice dezbătute în cadrul Conferinței de la Timișoara și incluse în programul partidului au fost pe larg discutate la adunările naționale premergătoare. Adoptarea, de pildă, a punctului patru⁵² din program, care stabilea combaterea dualismului austro-ungar a fost tocmai rezultatul acestor opțiuni și convingeri politice exprimate public de reprezentanții românilor bănățeni. Referindu-se la această realitate, corespondentul gazetei „Albina” ținea să facă precizarea: „Și în conferințele premergătoare Conferinței publice (de la Timișoara — n.n.) s-a dezbătut foarte lung și serios această chestiune. Tot insul a recunoscut că articolul de Lege XII este izvorul răului, temeiul sclavagiului nostru național...”⁵³.

Fără a subaprecia contribuția majoră, în unele privințe hotăritoare, adusă de conducătorii mișcării naționale, între care, pe prim plan, se situează Vincentiu Babeș, Alexandru și Anton Mocioni, Mircea S. Stănescu ș.a., întemeierea Partidului național trebuie considerată, în primul rând, ca un produs direct al consensului principalelor forțe social-politice românești din Banat și vestul Transilvaniei. Constituirea Partidului național a reprezentat — și faptele o dovedesc cu prisosință — consecința firească nu doar a voinței unui grup elitar, de „entuziaști”⁵⁴, ci a unui proces logic de maturizare politică parcurs de masele românești, a înțelegerii necesității obiective de a ridica pe noi coordonate lupta pentru apărarea ființei naționale, pentru libertate și unitate națională.

În aprecierea activității partidului de-a lungul anilor este însă necesar să avem în vedere faptul că nu a avut o existență recunoscută legal, oficial, de cercurile guvernante maghiare, întrucât, Legea naționalităților din 1869 interzicea constituirea partidelor pe baze naționale⁵⁵. Din această cauză, organizarea și acțiunile sale au fost mult stinjenite, facilitându-se, totodată, apariția unor curente și grupări cu păreri controversate. Cu toate deosebirile de opinii, mai ales de ordin tactic, manifestate îndeosebi la nivelul conducerii, partidul național s-a afirmat ca un adevărat polarizator al aspirațiilor naționale, cu incontestabilă aderență în rândul românilor din Banat și Transilvania. De altfel, acțiunile întreprinse în perioada care a urmat constituirii sale, confirmă această realitate.

Unul din obiectivele importante urmărite de mișcarea națională din Banat în cursul anului 1869 l-a constituit demonstrarea adevărului masele românești la hotărârile adoptate în cadrul Conferinței de la Timișoara, cât și la dezideratele politice incluse în programul partidului. Chestiunea era esențială pentru însăși viabilitatea noului organism politic național

⁵² „Fiindcă după experiențele de pînă acum n-a putut a nu fi observat un fel de nex intern între articolul de lege XII din 1867 (= dualismul) și între negațiunea egalității de drept pentru națiunile nemaghiare: din cauza aceasta este datorința partidei naționale a primi acest articol și din acest punct de vedere și a-l combate cu toate mijloacele legale” (Cf. V. Braniște, *op. cit.*, p. 203.)

⁵³ V. Braniște, *op. cit.*, p. 207.

⁵⁴ Miodrag Milin, *op. cit.*, p. 22.

⁵⁵ Vezi Lucian Boia, *Românii din Transilvania în perioada dualismului (1867—1918)*, în *Revist*, 31, 1978, nr. 14, p. 1989.

și a principiilor ce-i direcționau activitatea. Cu atât mai mult cu cât guvernul maghiar, în ședința din 12 februarie 1869, califică hotărârile luate de Conferința națională drept o încălcare a legilor în vigoare, fiind „totodată împotriva liniștii interne și contribuind la agitarea spiritelor”⁵⁶. Guvernul maghiar consideră lucrările Conferinței din Timișoara, la fel ca și lucrările Conferinței naționale sîrbe de la Becicherecul Mare⁵⁷, drept „elemente de răscoală”⁵⁸. Decide luarea unor măsuri preventive și trimiterea consilierului ministerial Béla Szende în Banat pentru cercetări amănunțite în vederea declanșării unei acțiuni penale⁵⁹.

În aceste condiții, obținerea adeziunii maselor românești avea menirea să asigure un real suport popular actului întemeierii partidului național și programului său politic, și să le confere, totodată, un pronunțat caracter democratic. Conducătorii mișcării naționale au înțeles — și le revine acest merit categoric — necesitatea de a da trăinicie și durabilitate importantului act politic înfăptuit prin mobilizarea sprijinului și a energiilor unor largi forțe sociale românești. Ne vom opri doar la câteva exemple.

Sute de țărani, meseriași, lucrători și intelectuali, reprezentind satele din cercul electoral Sacul, se pronunță în unanimitate, cu prilejul adunării naționale din 20 februarie, pentru recunoașterea hotărârilor adoptate la Conferința din Timișoara, considerîndu-le „menite să contribuie la apărarea drepturilor românilor și la existența lor ca națiune”⁶⁰. Aprecierile elogioase făcute de Paul Iorgovici asupra programului mișcării naționale, adoptat la Timișoara, au fost primite „cu vie aprobare” la adunarea delegaților satelor din cercul electoral Moravița⁶¹. Locuitorii din comunele Belinț, Budinț etc. își manifestă, de asemenea, adeziunea la programul partidului național și hotărîrea de a-i susține activitatea⁶². Miile de participanți, din toate straturile sociale, la adunarea de la Lugoj, din 16/28 februarie 1869, au primit cu aprobări și „aplaude frenetice” expunerea pătrunzătoare făcută de Alexandru Mocioni asupra principiilor ce stăteau la baza mișcării naționale românești⁶³. Prezenți, în 6 iunie 1869, la impresionanta adunare populară a sătenilor din părțile Sinnicolaului Mare, Vincentiu Babeș și Alexandru Mocioni își exprimă bucuria pentru faptul că miile de participanți, români și sîrbi, dovedeau „tot atât de mare solidaritate și aderență la programul național”⁶⁴. Consemnînd această stare de spirit, presa timpului menționa: „Toată lumea știe că românii din Ungaria și Banat astăzi cu toții se țin de partida națională și ca atari stau în opozițiune față de regimul unguresc și de partida lui și chiar pentru

⁵⁶ Milan Toșici, *Activismul bănățean în deceniul șapte al secolului al XIX-lea, în Studii de istorie a Banatului*, vol. X, Timișoara, 1984, p. 92 și urm.

⁵⁷ Conferința națională sîrbă din Becicherecul Mare s-a desfășurat în 29 ianuarie/10 februarie 1869. Printre hotărârile adoptate, menționăm: recunoașterea autonomiei Transilvaniei pe baza dreptului public al acestora; procedură solidară cu românii etc.

⁵⁸ Milan Toșici, *op. cit.*, p. 92.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Albina*, IV, 1869, nr. 16/28 februarie, p. 4.

⁶¹ *Idem*, nr. 16 din 12/24 februarie, p. 2.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ *Idem*, nr. 21 din 23 februarie/7 martie, p. 2.

⁶⁴ *Idem*, nr. 54 din 15/27 iunie, p. 3.

aceasta organele oficiale fac tot felul de amenințări și de volnicii contra alegătorilor noștri naționali⁶⁵.

Atitudinea demnă manifestată de cuprinzătoare categorii ale românilor din Banat și părțile vestice în timpul agitatei campanii electorale din anul 1869, situarea lor pe pozițiile programatice ale partidului național au încurajat strădanile de constituire a infrastructurilor acestuia prin înființarea unor organisme locale. De altfel, „Rezoluția“, propusă de Vincențiu Babeș și acceptată la Conferința din Timișoara, prevedea alcătuirea de: comitete naționale comitatense (județene); comitete cercuale și comitete comunale. Fiecare urma „a sta în atingere, în legătură și în conlucrare“⁶⁶ cu comitetul central⁶⁷. Motivate prin cerințe de natură electorală, în realitate trebuiau să formeze osatura partidului și să devină organele locale de conducere ale mișcării naționale. „Instrucțiunile amănunțite“⁶⁸, alcătuite de comitetul central pentru alegerea și constituirea acestora, prevedeau orientarea activității lor „spre scopul înaintării intereselor naționale“⁶⁹.

Fără să finalizeze⁷⁰ acest obiectiv important, mișcarea națională din anul 1869 a pus totuși bazele unor organe locale ale partidului. La conferința electorală din Oravița, desfășurată în 19 februarie 1869 sub președinția avocatului dr. Hațieganu, a fost ales un comitet național cercual și s-au alcătuit comitete comunale din câte 3—5 membri. Misiunea lor era, după cum preciza rezoluția adoptată de adunare, să desfășoare o susținută activitate în rindurile românilor din părțile Oraviței, astfel „ca să fie cu credință și inimă curată pentru cauza națională“⁷¹. Adunarea electorală din comuna Sacul alege un comitet național cercual din 7 membri⁷². Sătenii prezenți la întrunirea electorală din comuna Ciacova alcătuiesc un comitet cercual, care „și-a dezvoltat în cit s-a putut activitatea, luminind poporul român și sîrb“⁷³.

Imixtiunea și abuzurile autorităților comitatense, politica cercurilor conducătoare maghiare de a bloca sistematic formarea unor organizații puternice în mijlocul naționalităților, a împiedecat constituirea unui partid în sens modern, cu statut, organizare și disciplină ferme. Partidul național s-a prezentat, de fapt, ca un front de luptă, de acțiune, ca organizație larg deschisă, cu deosebire alegătorilor români⁷⁴. Aceasta și datorită faptului că Legea electorală îngăduia doar alegătorilor ca în timpul campaniilor să se organizeze⁷⁵. Comitetele naționale electorale românești, care s-au întemeiat, au funcționat neîndoiește ca organizații locale în structura partidului. Pe de altă parte, coeziunea internă destul de pre-

⁶⁵ *Idem*, nr. 24 din 2/14 martie, p. 1.

⁶⁶ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 57.

⁶⁷ Conferința națională de la Timișoara alege un comitet central al partidului avînd ca președinte pe Alexandru Mocioni.

⁶⁸ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 47—49.

⁶⁹ *Idem*, p. 48.

⁷⁰ G. Cipăianu, *op. cit.*, p. 45.

⁷¹ *Albina*, IV, 1869, nr. 29 din 16/28 martie, p. 4.

⁷² *Idem*, nr. 18 din 16/28 februarie, p. 4.

⁷³ *Idem*, nr. 29 din 16/28 martie, p. 2.

⁷⁴ L. Boia, *op. cit.*, p. 1989.

⁷⁵ L. Maior, *Mișcarea națională românească din Transilvania 1900—1914*, Cluj-Napoca, 1986, p. 48.

cară s-a datorat și unor disensiuni și divergențe de opinii existente între diferitele grupări din interiorul partidului⁷⁶, care fărimătau forțele, frînau consolidarea sistemului său organizatoric.

Amploarea măsurilor luate de cercurile conducătoare maghiare pentru stăvilirea luptei naționalităților oprite a scos cu pregnanță în relief necesitatea colaborării lor și realizarea unui front comun împotriva regimului austro-ungar. Pentru mișcările naționale română și sîrbă din Banat, anul 1869 marchează așezarea unor temelii durabile de cooperare, avînd o însemnătate deosebită în perspectiva luptelor politice viitoare. Este semnificativ faptul că la Conferința națională din 26 ianuarie/7 februarie participă o importantă delegație de conducători sîrbi, iar la Conferința națională sîrbă de la Becicherecul Mare au luat parte și unii fruntași ai românilor. La întrunirile politice desfășurate în Sinnicolaul Mare, Saravale, Sînpetru Mare etc. sătenii români și sîrbi își exprimă dorința unei strînse colaborări⁷⁷. Hotărînd să-și dea votul candidatului George Mocioni, românii și sîrbii prezenți la adunarea din Moravița, în 4 februarie, își afirmă credința că „numai prin înfrățire pot să ajungă la împlinirea dorințelor”⁷⁸. Dovedeau astfel o reală pătrundere a imperativelor majore pe care lupta pentru libertate națională le punea în fața maselor populare, fără deosebire de naționalitate, din Banat.

Mișcarea națională bănățeană din anul 1869 constituie un moment de incontestabilă semnificație în lupta poporului român pentru libertate și unitate națională. Întemeierea Partidului național al românilor din Banat și vestul Transilvaniei, sprijinul acordat de masele românești înfăptuirii și dăinuirii acestui important act politic, participarea lor la susținerea dezideratelor înscrise în programul național, se înscriu organic în efortul și cuprinzătoarea mișcare a întregii națiuni române pentru afirmarea năzuințelor sale politice și sociale, pentru împlinirea idealurilor de libertate națională.

IOAN MUNTEANU

LE MOUVEMENT NATIONAL DE BANAT EN 1869 ET SA SIGNIFICATION POLITIQUE

(Résumé)

L'instauration du dualisme austro-hongrois a déterminé une grave accentuation de l'oppression nationale dans la monarchie des Habsbourg. Tout en étant conscients du grand danger qui planait sur leur existence, les Roumains de Banat ont intensifié et organisé d'une manière sérieuse les actions pour la défense des intérêts économiques, sociaux et politiques pour la liberté et l'unité nationales. On a réalisé une importante mobilisation des principales forces socio-politiques roumaines, spécialement pendant la campagne électorale de l'année 1869. Pendant les nombreuses

⁷⁶ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 307; G. Cipăianu, *op. cit.*, p. 45.

⁷⁷ *Albina*, IV, 1869, nr. 54 din 15/27 iunie, p. 3.

⁷⁸ *Idem*, IV, 1869, nr. 15 din 9/21 februarie, p. 2—3.

réunions organisées dans les localités de Banat (Lugoj, Oravița, Sinnicolaul Mare, Gătaia, etc.) on a remarqué un puissant esprit combattif, de maturité politique, une forte affirmation du mouvement national. La création du Parti national des Roumains de Banat et de l'ouest de la Transylvanie, le 26 janvier/7 février 1869, a été le résultat de la volonté de l'action des masses roumaines, en marquant et précisant en même temps un moment d'une profonde signification dans la lutte pour la liberté et l'unité nationales. L'adhésion des masses roumaines de Banat au programme national adopté par la Conférence de Timișoara, l'appui accordé aux actions initiées par le Parti national, s'inscrivent organiquement dans le mouvement de tout notre peuple pour la création de l'état national-unitaire roumain.

PROBLEME ALE DEZVOLTĂRII ECONOMIEI TRANSILVANIEI ÎN VIZIUNEA UNOR INTELLECTUALI ROMÂNI (1850—1900)

Cu toate progresele realizate de dezvoltarea forțelor și relațiilor de producție pe calea capitalistă, țările române s-au menținut în cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea la un slab nivel de dezvoltare economică. Afirmațiile din literatura economică a perioadei, că economia Moldovei și Țării Românești, apoi după Unirea lor, a României și a Transilvaniei era înapoiată nu erau o exagerare și nici o figură de stil. Ele exprimau o realitate îngrijorătoare. Această situație a generat o literatură specifică, în care sînt reflectate preocupările diversilor reprezentanți ai claselor și păturilor sociale pentru găsirea cauzelor care frînau progresul economic al țărilor române. O asemenea literatură s-a dezvoltat pe întreg cuprinsul patriei, cuprinzînd întreg fenomenul economic românesc, indiferent de granițele politice artificiale despărțitoare. Un exemplu strălucit în această privință este ilustrat de publicistica economică a lui George Barițiu.

În anul 1862, economistul mai sus amintit se întreba: „Cum se poate dară, ca în mijlocul atîtor avuții ale naturii, totuși să fim dincoace și dincolo de munți tocmai pe atîta de săraci, pe cît ar trebui să fim avuți?”¹ Deci de ce atît economia Principatelor Unite și cea a Transilvaniei erau înapoiate? Care erau cauzele acestei stări?

Încercînd să descifreze cauzele, G. Barițiu enumera pentru Transilvania următorii factori care-i frînau dezvoltarea economică: „a) lipsa totală de credit; b) lipsa de piețe comerciale pentru un comerț activ; c) mai toată lipsă de institute științifice pentru agricultură, industrie și comerț; d) contribuțiunile de toată plasa, nicidecum amăsurate la împrejurările enumerate în sus atînsele trei puncte; e) luxul nebunesc mai virtos al unei părți însemnătoare din aristocrația ungurească, iar ca de 20 de ani încoace și a burgărimii de toate naționalitățile, carele scoate pe fiecare an cîteva milioane din țară, fără ca să lase în urma-și alt echivalent decît corupțiunea”².

Dar în timp ce Transilvania pe la jumătatea secolului trecut avea un comerț pasiv, prin intermediul căruia se scurgeau mari avuții din țară, Moldova și Muntenia dispuneau atît în anii premergători Unirii de la 1859, cît și în anii imediat următori, de un comerț activ prin care atrăgeau mari sume de bani în țară. Citînd din *Analele economice* și *Analele statistice* ale lui Dionisie Pop Marțian, George Barițiu arată că în 11 ani „adi-

¹ George Barițiu, *Agricultura, industria și comerțul principatelor Unite către Transilvania*, în *GazTrans*, XXV, nr. 42 din 26 mai 1862.

² *Ibidem*.

că între 1850 și 1860 din comerțul activ au rămas numai în Țara Românească *cîștig curat în bani numărați* peste 415 milioane lei și în Moldova aproape 300 milioane lei, sau în sumă rotundă 700 milioane lei (...) însemnăm aici — ține să sublinieze Barițiu — că contribuțiunile (impozite, dări, biruri) directe și indirecte *legale* în Principate sînt — pînă acum fără nici o asemănare mai ușoare decît în țările austriece³. Și cu toate acestea, Moldova și Țara Românească sufereau în interior de lipsă de numerar. Aceste sume în loc să fie folosite pentru investiții în interiorul țării se scurgeau, pe diferite căi peste graniță. Contribuiau la dezvoltarea altor țări și nu a celor române.

„Este prea adevărat, remarca marele învățat român, că asemenea cîștiguri intră în Principatele Unite, tot așa însă este adevărat, că ele pe o poartă intră și pe alta iarăși ies, iară aceasta în modurile următoare:

1) Din veniturile de 30 mil. lei ale mănăstirilor închinat se trimit în afară pe fiecare an la respectivele mănăstiri și la numeroasele rudeni ale egumenilor greci la țara de unde au venit ei 2/3 adică 20 milioane lei.

2) Absentarea cu anii întregi în țări străine a unei mari mulțimi de familii boierești, cum și de alții așa numiți parvenu și bătărași boierești (pentru avuțiile lor), cum și studierea unui număr însemnat de tineri prin străinătate scoate iarăși din țară pe fiecare an cel puțin 20 milioane lei.

3) Rivalitățile mai multor familii boierești pentru tronurile Principatelor între 1848—50, 1853 pînă la 1859 și tocmai pînă astăzi, au scos aurul din țară așa zicînd cu carele și cu corăbiile, despre care pot să mărturisească cu cuget curat marii viziri, miniștrii, dragomanii și pașii răposatului Sultan Abdul-Megid (...) Acele rivalități încă au costat pe acele țări nefericite în fiecare an cel mai puțin 10 milioane lei.

Un alt rest iarăși ca de 10 milioane lei care se mai scoate din țară, se poate socoti în tributul anual ce se mai dă la Poarta Turcească, cum și în trimiteri de bani cîștigați aci în țară de către neguțători, meseriași, agenți, ampoloiați, medici, spițeri etc. etc. toți străini și stătători sub protecțiuni străine, care petrec în Principatele românești numai pe cît timp s-au înavuțit, iar apoi se retrag cu averile lor la țările de unde au venit⁴.

Comentind cele scrise mai sus, G. Barițiu afirma că „scopul nostru a fost numai ca să arătăm cu degetul vatra răului, cauza sărăcirii locuitorilor⁵, atît din Transilvania, cît și din Principatele Unite. El a relevat că una din cauzele fundamentale care au contribuit la menținerea înapoierii economice a Țărilor române a fost menținerea acestora sub dominația străină. E drept manifestată sub o anumită formă în Moldova și Muntenia și sub altă formă în Transilvania. Diferența formelor de dominație străină și-a pus amprenta și asupra specificului cauzelor înapoierii economice ale Țărilor românești.

În literatura economică, în care s-au expus cauzele înapoierii economice care frînau progresul economic al Țărilor române, sînt expuse, în același timp, soluții concrete pentru dezvoltarea lor economică. În conti-

³ *Ibidem.*

⁴ *Ibidem.*

⁵ *Ibidem.*

nuare ne vom referi la acele preocupări și soluții expuse de reprezentanții gândirii economice românești cu privire la problemele dezvoltării economice ale Transilvaniei menite să înlăture subdezvoltarea forțelor ei de producție. Aceste preocupări s-au materializat în propunerile intelectualelor cu privire la introducerea unei agriculturi raționale cit și în cele cu privire la dezvoltarea industriei la românii din Transilvania.

A. PREOCUPĂRI ÎN VEDEREA INTRODUCERII UNEI AGRICULTURI RAȚIONALE

Condițiile economico-sociale din Transilvania celei de a doua jumătăți a secolului al XIX-lea au fost de așa natură încît românii au fost siliți să se ocupe în covârșitoarea lor majoritate de agricultură. Dar și aceasta, deși constituia principala ocupație a poporului român, se găsea într-o situație nesatisfăcătoare. „Poporul nostru — constata un intelectual român — este un popor eminentemente agricol și cu toate acestea agronomia și economia lui sînt în starea cea mai primitivă”⁶. O asemenea afirmație atrăgînd atenția asupra carențelor agriculturii românești transilvănene urmărea să demonstreze necesitatea întreprinderii de urgență a unor măsuri de dezvoltare a ei. Unui scop asemănător îi era subordonată și analiza efectuată de Nicolae Cristea, care releva peste patru ani că „Vorbînd (...) despre poporul nostru român în special, acesta din ramii naționali, se ocupă, putem zice noi numai de agricultură, pentru că fabrici avem în patria noastră numai una (...) Dar chiar și în practicarea agriculturii, poporul nostru e departe înapoi, pe lîngă celelalte popoare din alte țări de aceeași ocupațiune, însă mai înaintate în cultură”⁷.

Preocupîndu-se de starea agriculturii și subliniindu-i și importanța, economiștii aveau în vedere nu numai rolul ei deosebit în viața românilor transilvăneni, ci erau conduși și de unele idei de natură fiziocratică, care atribuiau acestei ramuri rolul fundamental în contextul economiei naționale. „Agricultura — scria în acest sens Pavel Vasici — este un ram atît de însemnătoriu în economia rurală, încît în limbile romanice numirea aceea cuprinde mai toată economia cu care se îndeletnicește țăranul. Ocupațiunea aceasta pentru stat are atîta însemnătate, încît mulți bărbați de stat nu s-au sfiit a zice, că ea este temeiul pentru înflorirea și fericirea vieții sociale”⁸. Munca în agricultură, explica același intelectual român, asigură trebuințele vitale nu numai pentru cei ce se ocupau cu ea, „ci și pentru ceilalți locuitori ai unui stat, care se coprink cu dregătorii publice, cu comerțul și industria”⁹. Iar din prisosul obținut de țăran se poate hrăni „un număr îndoit de locuitori”¹⁰.

⁶ Ion C. Tacitu, *Starea cea mizeră a unor comune din Țara Oltului*, în *GazTrans* XXXV, nr. 63 din 24/12 august 1872.

⁷ Nicolae Cristea, *Revista asupra stării noastre politice, culturale și economice*, în *Telegraful Român*, XXIV, 1876, nr. 8 din 25 ianuarie (6 februarie) 1876.

⁸ Pavel Vasici, *Agricultura*, în *Telegraful Român*, III, nr. 2 din 5 ianuarie 1855.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

Economia rurală ca profesiune era considerată ca fiind cea mai importantă la toate popoarele civilizate. „Prin ea, se făcea o afirmație, devine un popor independent din afară și se consolidează înăuntru, pentru că el singur își produce necesarul. Ea ocupă imediat mai mult de jumătate din populațiune și celălalt rest este imediat ocupat prelucrind mai departe produsele luate sau negociindu-le”¹¹.

Tocmai din faptul că agricultura era considerată ramură fundamentală a economiei decurgea și neliniștea intelectualilor români pentru starea ei necorespunzătoare. Ei constatau că agricultura transilvăneană era slab productivă, rău organizată, folosindu-se de procedee agrozootehnice înapoiate, unelte învechite, care nu ușurau suficient munca lucrătorilor. Iar lipsa unor relații corespunzătoare a avut ca efect slăbirea fertilității solului, care „a dat roade tot mai puține și mai rele”¹².

Economiștii transilvăneni au observat legătura dialectică dintre cauzele care înrăutățeau starea agriculturii și ruina micilor agricultori. Scăderea randamentului agriculturii avea ca efect ruina micilor producători agricoli, care, la rândul său, accentua procesul de degradare a acestei ramuri economice. Stoparea procesului de ruinare a micilor producători trebuia să aibă ca efect frinarea fenomenelor de degradare a agriculturii, și invers. „După ștergerea iobăgiei la 1848, cind foștii iobagi deveniseră liberi și proprietari sesiunilor și realităților ce le aveau, credea omul, că starea lor se va îmbunătăți mai tare și că lor le suride un viitor mai ferice — și ce să vezi! după un decurs de numai 2 decenii (...) sînt căzuți la mizeria cea mai mare, sînt deveniți la sapă de lemn! Sate întregi, mai mici și mai mari, în comitate (...) — au în sinul lor proletariat”¹³.

Exploatarea nerațională a avuțiilor naturale, efectuarea unei agriculturi primitive a dus atît la scăderea fertilității solului cît și la sărăcirea țaranului român. Neîngrijirea pentru refacerea fertilității solului a creat o asemenea situație încît țaranul care „odinioară semăna puțin și secera mult, astăzi (1875 — n.ns.) seamănă mult și seceră puțin și ca rezultat (...) sărăcia poporului a ajuns la culme”¹⁴. Țăranii ajunseseră într-o asemenea stare încît își vindeau vitele și țarinile străinilor pentru a-și cumpăra cereale și a-și plăti impozitele. Impozitele plătite statului și comunelor erau atît de mari încît achitarea lor se făcea nu numai din plusprodusul obținut în gospodărie, ci înghițeau și o parte din munca necesară.

Neliniștiți de starea necorespunzătoare a agriculturii, economiștii transilvăneni atrăgeau atenția că menținerea ei într-o asemenea situație, echivala cu menținerea într-o stare materială precară a întregii națiuni române. „E constatat — scria Ștefan Pop —, că poporul nostru în timpul de față economisează cu mult mai rău ca străbunii săi (...) ei dar trebuințele sale au crescut (...) și dacă poporul nostru mai întreg agricultor,

¹¹ Bartolomeu Baiulescu, *Despre unele mijloace, care ar putea ameliora starea materială a poporului român*, în *Transilvania*, VIII, nr. 19 din 1 octombrie 1875.

¹² Eugen Brote, *Prăsierea vitelor în Ungaria și Transilvania*, în *Foișoara Telegrafului Român*, III, nr. 6 din 17 martie 1877, p. 1.

¹³ *Căderea țăranilor români la mizerie-sărăcie-de desperat*, în *Telegraful Român*, XV, nr. 79 din 1/13 octombrie 1867.

¹⁴ Dimitrie Comșa, *Prelegere populară ținută în Adunarea generală din Orlat a despărțămîntului III al Asociației trane*, în *Telegraful Român*, XXIII, nr. 56 din 17/29 iulie 1875.

nu va înainta în acest ram de câștig, precum înaintează alte popoare, pășind cu timpul înainte, trebuințele îl vor copleși și nimici cu totul, nefiind în stare a le suporta (...) Apoi cînd va decade poporul român agricultor, atunci e decăzută întreaga națiune română, care, precum știm, mai toată se ține de această clasă de oameni"¹⁵. Pentru evitarea unei asemenea situații, intelectualității transilvănene, se susținea adeseori în presă, îi revenea sarcina de a-i îndruma pe țărani să înfăptuiască o agricultură rațională, rentabilă, capabilă de producții sporite pe suprafețe mici.

Un asemenea obiectiv se putea realiza însă numai în condițiile în care se luau și măsuri de stopare a ruinării micilor producători agricoli. „Din toate părțile — scria Nicolae Cristea — se aud faime (...) că țăranul nostru începe a-și prăpădi moșioara; (...) dară nimenea nu se încearcă încă de a scruta, în mod rațional, cauzele răului acestuia, ce poate aduce indeosebi ruinarea noastră națională!”¹⁶. Ruinarea prin pierderea proprietății țărănești amenința însăși dispariția națiunii române ca entitate de sine stătătoare. „De aceea — atrăgea atenția Nicolae Cristea — e foarte de lipsă pentru prosperarea noastră în general să-și păstreze cel puțin țăranul nostru posesiunea și averea sa, dacă nu este în stare să și-o înmulțească; iară de altă parte e rău și pericol pentru prosperarea națiunii întregi, cînd își prăpădește averea, posesiunea sa; mai rău însă cînd lasă să devină aceasta în miini străine!

Dar nu numai din punct de vedere curat național economic, ci chiar și din punct de vedere politic cade în dauna națiunii înstrăinarea averii naționale; fiindcă cu deosebire la noi exercitarea celor mai scumpe drepturi politice e legată de posesiune și prin urmare prin pierderea posesiunii se pierd și drepturile însuși”¹⁷. Prin păstrarea proprietății, românii își mențineau posibilități sporite de exercitare a drepturilor lor politice. Era necesar, în același timp, ca românii să-și consolideze forțele economice „prin construirea unei clase numeroase de proprietari avuți”¹⁸ considerați a fi „stilp al oricărei țări agricole”¹⁹. În fond se propuneau măsuri atît de frînare a procesului de fărîmîtare al proprietății mici funciare cît și de creare a unei burghezii agrare la sate.

Preocupați de soarta poporului român, publiciștii transilvăneni considerau că ruinarea țăranimii va putea fi evitată, printre altele, prin încetarea divizării proprietății funciare între moștenitori, atribuirea fiecărei gospodării unui singur moștenitor și orientarea celorlalți fii către alte activități neagricole, în special spre meserii. Se spera că frînarea divizării proprietății va contribui la formarea unor gospodării rurale mai puternice din punct de vedere economic, capabile să furnizeze mai multe produse, să acumuleze sume mai mari de bani în vederea modernizării ac-

¹⁵ Ștefan Pop, *Românii și agricultura*, în *Economul*, II, nr. 2 din 1/13 februarie 1874, p. 10.

¹⁶ Nicolae Cristea, *Producțiunea și consumațiunea la poporul nostru țăran*, în *Telegraful Român*, XXII, nr. 20 din 10/20 martie 1874.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Dimitrie Comșa, *Studii asupra stării noastre economice*, în *Foișoara Telegrafului Român*, I, nr. 1 din 1 ianuarie 1876, p. 6.

¹⁹ *Ibidem*.

tivităților agricole. Se dorea să se ajungă „la o bunăstare materială între economii noastre”²⁰.

Dar proprietatea funciară, atrăgeau atenția economiștii români, va trebui nu numai păstrată, ci mai eficient folosită. Se cerea deci o economie agrară intensivă. O asemenea economie era considerată ca fiind baza creșterii nivelului de trai al țărănimii. Experiența a relevat că popoarele care și-au perfecționat agricultura au obținut recolte mari, și-au sporit bunăstarea și, de aceea, este bine — scria Pavel Vasici — ca „poporul român (...) să-și perfecționeze și el ocupațiunea sa agricolă”²¹. În acest scop se cerea lichidarea vechilor metode înapoiate de agricultură, înlocuirea lor cu metode noi, progresiste, ceea ce ar fi dus la creșterea productivității și producției agricole. Ștefan Pop scria, de exemplu, că „măiestria de a cultiva pământul ereditată de la părinți, astăzi, în lumea vapoarelor nu mai este bună, nu ne mai poate susține”²².

Reducerea suprafețelor agricole ce revenea pe locuitor ca urmare a sporirii populației accentuau și mai mult necesitatea părăsirii vechilor metode de agricultură și înlocuirea cu altele noi. Munca încordată bazată pe metode vechi, pe tehnică rudimentară, nu putea contracara efectele negative pe care le aveau formele de exploatare la care era supus țăranul român din partea moșierilor, arendașilor, speculanților și de către statul dualist austro-ungar prin politica sa fiscală antipopulară și antinațională.

În scopul realizării unei agriculturi raționale, economiștii transilvăneni recomandau ca producția vegetală să fie îmbinată cu zootehnia, ca ramuri care se completează reciproc: producția vegetală producea hrana necesară pentru animalele de muncă și de producție, iar acestea, la rîndul lor furnizează îngrășăminte naturale pentru producția vegetală, de calitate și forța animalelor de muncă depinzînd volumul și calitatea executării multor lucrări agricole. La rîndul lor, producția vegetală și creșterea vitelor era necesar să fie îmbinate cu alte ramuri: pomicultură, viticultură, apicultură, avicultură s.a. O atenție deosebită a fost acordată introducerii unei rotații raționale și unor asolamente corespunzătoare culturilor.

Literatura economică agrară transilvăneană este străbătută în tot decursul celei de a doua jumătate a secolului al XIX-lea de ideea necesității îmbinării activităților agricole cu unele ramuri ale industriei casnice. „Cu o economie bine organizată — scria același Ștefan Pop — trebuie să fie împreunat și vre-un ram de industrie, ca aci să se mai prelucere cel puțin una parte din produsele crude cu prețul mai bun”²³. Era necesar să se țină seama de situația că „produsele crude totdeauna sînt mai ieftine ca manufacturile, fiindcă peste prețul produsului crud trebuie să se plătească și măiestria sau industria împreună cu lucrul”²⁴. Industria casnică îndeplinea un triplu scop: a) valorificarea unor materii prime furnizate de agricultură; b) sporirea valorii acelorași materii prime printr-o prelucrare superioară și c) folosirea mai deplină a timpului de lucru, contribuind la reducerea caracterului sezonier al muncii în agricultură.

²⁰ Ștefan Pop, *Pentru ce sărăcește poporul agricultor*, în *Economul*, I, nr. 16 din 15/27 septembrie 1873, p. 123.

²¹ Pavel Vasici, *Agricultura. Economia de cîmp*, în *Telegraful Român*, I, nr. 9 din 31 ianuarie 1853.

²² Ștefan Pop, *Economia rurală*, Blaj, 1881 (prefață fără pagină).

²³ *Ibidem*, p. 2.

²⁴ *Ibidem*, p. 328.

Spre deosebire de agricultura tradițională cea rațională, modernă devenea capabilă să transforme pământurile sterpe în terenuri agricole productive, creîndu-le o nouă fertilitate cu randamente înalte. „Rezultatul cel mai mare ce se dobîndește de la agricultura perfecționată este, că ea produce mult sau prin împuținarea și micșorarea cheltuielilor întrebuințate pînă acum, ori prin înfelurirea și întrebuințarea produselor cu care s-a ocupat agricultura obișnuită pînă în timpul acesta; sau prin producerea de articuli și obiecte noi necunoscute rutinei agricole pînă acum”²⁵. Deci agricultura rațională era deschisă la nou, receptivă la noile metode și procedee de cultivare a pămîntului și creștere a vitelor.

Articolele și lucrările publicate de militanții sociali, care au avut ca obiect analiza problemelor economice cu care se confrunta agricultura transilvăneană, au contribuit la răspîndirea cunoștințelor despre asolamente raționale, îngrijirea culturilor, îmbunătățirea viticulturii, pomiculturii etc. Activitatea unora pe loturi experimentale ca și expozițiile de vite au avut și ele aceeași influență. Dar fiind realizate în condițiile social-economice ale orînduirii capitaliste ca și ale unei administrații de stat ostile românilor transilvăneni, metodele propuse de intelectuali și publiciști n-au putut opri procesul de ruinare a micilor producători agricoli, creșterea suprapopulației agrare și nici alte aspecte negative.

B. OPINII PRIVIND DEZVOLTAREA INDUSTRIEI LA ROMÂNII TRANSILVĂNENI

În problematica industrială, economiștii și publiciștii transilvăneni au atras atenția asupra slabului nivel al dezvoltării industriale a Transilvaniei încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Această stare s-a constatat însă și în cea de-a doua jumătate a secolului amintit și în primele două decenii ale secolului actual. În puține regiuni ale lumii dispunînd de condiții favorabile industriei, constata un publicist, i-au stat în calea dezvoltării piedici atît de multe ca în Transilvania. Sistemul de prohibițiune comercială și industrială din Transilvania ocrotea meseriile sașilor care „pînă în 1849 erau monopolizate mai ca sistemul de caste în India și Egipt cu mii de ani” înainte de era noastră, „unde numai fiul preotului putea fi preot, fiul soldatului putea fi soldat, fiul negustorului negustor ș.a.m.d.”²⁶.

Dar reprezentanții claselor dominante din Ungaria, interesați în a-i menține pe românii transilvăneni sub dominație națională, economică și socială, făceau abstracție de împrejurările istorice, răspîndind numeroase teorii denigratoare cu privire la capacitățile, dexteritățile și exercitarea procedeeilor industriale de către populația românească. „Sîntem dedați — scria Partenie Cosma — a fi întîmpinați din partea compatrioților nostri cu imputerea, că poporul român este peste tot mai îndărăpt în toți ramii

²⁵ Pavel Vasici, *op. cit.*

²⁶ *Supliment la economia națională*, în *Telegraful Român*, XXIII, nr. 19 din 6/18 mai 1875.

de cultură ca multe alte popoare din patrie. Ei bine chiar de ar fi așa, cine poartă vina? poporul român în nici un caz!

N-are românul altă vină decît numărul, tenacitatea și eminentele calități, cu care l-a înzestrat natura (...) Dezvoltarea acestor virtuți a trebuit paralizată în trecut prin legi apăsătoare pentru el, și prin privilegiu pentru alții, căci în condițiuni egale poate n-ar fi putut concura cu el acele popoare, cărora în urma credibilității și blindeții sale le-a succes a-l aservi²⁷. Codicele de legi din Transilvania nu numai că-i privau pe români de drepturile politice interzicîndu-le și exercitarea unor meserii, ci le interziceau pînă și „a purta veșminte mai fine”²⁸. Interzicîndu-li-se exercitarea meseriilor și a unor activități industriale și comerciale, românii în mod logic, firesc au rămas în urmă în dezvoltarea industriei față de naționalitățile conlocuitoare din Transilvania. Pentru aceasta ei nu puteau însă fi învinuiți și nimeni nu avea dreptul să-i considere incapabili de progres economic în general, de lipsă de înclinație către meserii și industrie în special. „Ar avea drept cineva a judeca pe români, dacă ar nutri antipatia chiar către acei rami de cultură, pe care din neam în neam nu i-a cunoscut, pentru că nu-i era permis a-i cultiva? (...) Este în drept cineva a judeca pe român pentru că el a rămas îndărăptul celor privilegiați? Aș crede că omul serios și iubitor de dreptate are numai să admire și puținul progres ce după un timp atît de scurt și cu mijloace modeste, poate observa la români pe toate terenele de cultură — căci românul și astăzi în era egalei îndreptățiri, departe de a fi încurajat din mijloacele statului, la care el contribuie milioane, este avizat numai la sârăcia sa, și încă și aici la tot pasul paralizat, denunțat și suspionat în cele mai sfînte sentimente patriotice ale sale”²⁹.

Dar nu numai împrejurările din trecut explicau insuficienta dezvoltare a industriei și meseriilor la românii transilvăneni. Stările stabilite după instaurarea dualismului austro-ungar, la 1867, nu-i favorizau nici ele pe români. Privilegiile și discriminările se păstrau încă sub multiple forme. În statul ungar, scria Partenie Cosma, diploma de nobil era mai apreciată decît cea de industriaș și comerciant. Guvernele maghiare înființau licee industriale și școli de meserii numai în ținuturile locuite de secuî, sași și maghiari, neglijînd complet înființarea acestora în mijlocul regiunilor cu populație compactă sau majoritară românească. „Vedem, de exemplu, că aplecările poporului secuiesc sînt studiate și considerate din toate punctele de vedere. Are aplecare spre industrie? Vine guvernul și în mijlocul lui ridică școli industriale pe spezele statului (...) Tot așa se urmează și cu cel maghiar. Ei bine? Să tac de alte ținuturi ale patriei noastre: întreb numai, cu ce posedă mai puțin simț pentru industrie decît secuîl P.E. Moțul din Muntii Apuseni ai Transilvaniei (...) sau părțile Belușului și ale Vașcăului din Comitatul Bihariei, unde în fiecare comună se cultivă cîte un ram de industrie? Cu nimic! Și totuși nici în minte — atrăgea atenția Partenie Cosma — nu-i vine nimănui ca și în aceste părți

²⁷ Partenie Cosma, *Discurs cu ocazia deschiderii expoziției române din Sibiu în 15/27 august, 1881*, în *GazTrans*, XLIV, nr. 94 din 20 august/1 septembrie, 1881.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

să ridice institute din care să învețe poporul a se perfecționa, ca din laboarea sa să poată trage un folos corespunzător ostenețelor sale³⁰.

Apropiată de popor, interesată în îndrumarea lui spre progres economic, social și național, intelectualitatea românească a înțeles că o națiune fără o economie dezvoltată al cărei suport de bază este industria este amenințată cu dispariția. „Un popor care nu are industrie, — atrăgea atenția un învățător — acela-și varsă averea lui materială câștigată cu multă trudă și sudori în mâinile străinilor, sărăcește și în urma sărăciei lecade atît moralmente, cit și spiritualmente, și la urma urmelor dispare în rindul celorlalte națiuni³¹.”

Atrăgînd atenția asupra aceluiași aspect, un profesor brașovean scria că majoritatea meseriilor erau exercitate de maeștri străini, românii devenindu-le tributari pentru cele mai simple lucruri, executînd „lucrările cele mai grele și cele mai neplăcute pentru o plată de nimica³²”. Și de aceea, spunea el „Ne vedem (...) periclitată chiar individualitatea³³”. Deci în condițiile în care într-o țară existau mai multe naționalități, cea națiune care era lipsită de industrie era amenințată cu dispariția și asimilarea ei de către celelalte națiuni conlocuitoare.

Dar neglijînd industria, românii erau periclitați și amenințați nu numai din interior ci și din exterior. Prin schimbul neechivalent, venitul național se scurgea din țările slab dezvoltate industrial către cele industrializate. Poporul lipsit de industrie „este silit a-și procura numeroasele obiective industriale din țări străine, în același timp este silit a exporta și a da în schimb o parte corespunzătoare a materiilor sale brute (...) O altă scădere, ce vedem însoțind lipsa de industrie, că materiile brute reîntorcîndu-se în țară sub formă de obiecte industriale, d.e. sub formă de făină, postav, unelte agricole etc. poporului exclusiv agricol, precum este poporul român nu-i rămîne decît a plăti cheltuielile de fabricațiune, care ar fi mai mici și cheltuielile de transport, care ar dispare cînd fabricațiunea s-ar face în țară³⁴.”

Efectele pozitive ale industriei, explicau economiștii români, au stat întotdeauna în centrul atenției celor preocupați de progresul omenirii, a „acelora, care — după cum se exprima Arsenie Vlaicu —, au la inimă progresul moral și material al națiunii lor³⁵, iar baza acestui dublu progres „a fost și trebuie să fie industria³⁶”. Pînă către sfîrșitul secolului trecut puține state reușiseră să rezolve problema industrializării, iar acolo unde s-a rezolvat total sau în mare parte „aflăm națiuni și state ajunse la bunăstare și înflorire pe toate terenele³⁷”. „Aceleași popoare prin industria lor au ajuns la cel mai înalt grad de civilizațiune³⁸”. Acestea se bucură de

³⁰ *Ibidem.*

³¹ George Joandrea, *Meseriașii noștri*, în *Telegraful Român*, XXXV, nr. 34 din 20 august (10 sept.) 1889.

³² Arsenie Vlaicu, *Cîteva noțiuni despre industrie și însemnătatea ei*, în *Gaz-Trans*, XII, nr. 255—258, 1887.

³³ *Ibidem.*

³⁴ Dimitrie Comșa, *Studii asupra stării noastre economice*, în *Foișoara Telegrafului Român*, I, nr. 2 din 15 ianuarie 1874, p. 12—13.

³⁵ Arsenie Vlaicu, *op. cit.*

³⁶ *Ibidem.*

³⁷ *Ibidem.*

³⁸ *Ibidem.*

cele mai mari binefaceri ale progresului uman, pe cînd cele lipsite de industrie „zac și lincezesec în lanțurile și întunerecul barbariei”³⁹.

Industria, susțineau economiștii români, permite valorificarea tuturor resurselor de care dispune o țară, concomitent cu îmbunătățirea bunăstării populației. Transilvania, scria un publicist, dispune de „toate trei felurile de făpturi în care se subîmparte tot ce există în materie pe lume (...) Animalele sînt reprezentate, plantele încă și mineralele asemenea în desul de mare măsură”⁴⁰. Prelucrarea în țară a lemnului, cărnii, lînii, inului, cerealelor și prefacerea lor în fabricate cu ajutorul energiei apelor și cărbunelui de care dispunea Transilvania ar fi avut drept consecință faptul că „un număr de oameni, care trebuiesc să pribegescă astăzi în țară și străinătate, jumătate roi și mai murind de foame, sau țigorindu-se mai tare decît niște anahoreți: i-ai putea vedea nutriți, îmbrăcați mai bine, locuind în locuințe mai bune și mai sănătoase, ba și în număr mai mare. Cu astfel de bunăstare ar crește și îndemnul spre lucrări mai desfătătoare. Orașe mai bine clădite, drumuri mai bune și împănate cu arbori; nu atîtea coaste goale și expuse secetelor pentru că înmulțirea cetăților și cetățenilor ar atrage după sine o mai mare diligență către agricultură rațională, către grădinarit, pomărit ș.a. îmbunătățiri care urmează lanț unele după altele”⁴¹.

Industriei și alături de ea comerțului i se atribuia un rol atît de important încît un militant social scria că: „În trecut, în prezent, și așa va fi și în viitor, dezvoltarea industriei și a comerțului care este strîns legată de aceasta, a fost osia în jurul căreia s-a învîrtit o viață mai mișcată a popoarelor”⁴². Iar un alt fruntaș al vieții sociale și naționale românești afirma categoric: „Industria este în timpul de astăzi măsura în care se cumpăneste valoarea unui popor”⁴³. I se atribuiu astfel industriei nu numai valențe economice, ci și sociale, politice, culturale și morale. Starea ei punea în lumină capacitatea de creație a unei națiuni.

În expunerea multiplelor valențe atribuite industriei și rolului ei în economia națională o atenție deosebită a fost acordată în publicistica transilvăneană cuplului industrie-agricultură, semnificației reciprocității și complementarității lor în dezvoltare. Întemeierea unei industrii moderne, scria Ion Roman, crează premisele agriculturii raționale ca atare cît și ale unei științe agricole autentice, iar prin sporirea cererii la produsele agricole contribuie la creșterea valorii pămîntului, stimulîndu-i pe proprietarii funciari într-o mai înaltă valorificare a lui, sporindu-i fertilitatea artificială. Este un „lucru natural — scria Ion Roman — că numai după ce va fi pusă baza sigură și solidă la o industrie națională, poate fi vorba de a trata economia rurală ca știință, prin urmare numai atunci crește prețul pămîntului și prin aceasta devine proprietarul de pămînt avut, liber și independent. Agriculturii raționale trebuie să-i premeargă

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Doauă zile prin țară*, în *Telegraful Român*, XV, nr. 71 din 3/15 septembrie 1867.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² Nicolae Cristea, *Din o prelegere în Reuniunea meseriașilor din Sibiu*, în *Telegraful Român*, XXI, nr. 19 din 8/20 martie 1873.

⁴³ Partenie Cosma, *op. cit.*

industria națională⁴⁴. Industria asigurînd prelucrarea produselor agricole, le adăuga acestora valoare, le asigura o mai largă valorificare pe piața internă; contribuind împreună ca produsele agricole industrializate exportate în volum mai mic, dar cu valoare mai mare, contribuiau la reducerea spezelor de transport care rămîneau astfel în beneficiul agricultorilor.

Se simțea necesitatea, scriau economiștii transilvăneni, ca în dezvoltarea industriei să se evite concentrarea ei în cîteva centre din imperiu, să se apropie de centrele de consum sau de cele producătoare de materii prime etc. Aceasta pentru a evita transportul unui mare volum de materii prime, care scădea rentabilitatea agriculturii. „Unele mărfuri de volum mare cum sînt produsele prime ale agronomiei, duse pînă la oarecare depărtare, nu mai valorează nimic, fiind prețul lor mistuit prin spezele de transport. Toate aceste speze se subtrag din prețul produselor și agronomul primește pentru munca sa tocmai cu atît mai puțin, pe cît fac spezele de transport la care se adaugă ciștigul comerciantului⁴⁵.

Agricultura rutinieră, fiind slab dezvoltată, nemaicorespunzînd noilor cerințe sporite ale poporului român se simțea necesitatea acută a diversificării activităților populației românești. „Trebuie — scria Ion Roman — să lucrăm din toate puterile, ca o parte a poporului nostru să îmbrățișeze industria și comerțul (...)“⁴⁶.

Tocmai ca urmare a slabei diversificări a activităților, românii transilvăneni au vîndut industriașilor sași și unguri produsele agricole neprelucrate; le-au cumpărat înapoi prelucrate de la aceștia foarte scump. Monopolul și privilegiile meseriilor i-a ajutat pe meseriașii sași și unguri să se îmbogățească pe seama românilor, să întemeieze orașe și să-i aservească mai puternic pe români. „Țăranul dă dară muncă îndoită și înțreită în schimb pentru obiectele prelucrate de care are lipsă. Această diferență în dauna românului, ar înceta atunci, cînd am avea industrie națională; atunci banul ar circula între producători și consumenții români“⁴⁷.

Din faptul că țăranii români nu aveau adeseori piețe de desfacere apropiate — tîrguri și orașe — decurgea uneori sărăcia lor. Iar exercitarea de către români în covîrșitoarea lor majoritate a activităților agricole, denotă o slabă diviziune a muncii în rîndurile lor. Ei produceau aproape numai un gen de marfă — producție agricolă. „Dacă, de exemplu, 1/3 din populația română ar fi industriași și comercianți — cum sînt la alte popoare — nici o îndoială că pozițiunea poporului nostru s-ar schimba spre mai bine“⁴⁸.

Se poate spune că prin stimularea dezvoltării agriculturii, industria contribuia la sporirea posibilităților de acumulare în agricultură, iar aceasta la rîndul său, echivala cu posibilități mărite de investiție și achi-

⁴⁴ Ion Roman, *Care este adevărata cauză a emigrațiunii la noi*, în *Observatorul*, VI, nr. 12 din 12/14 februarie 1883.

⁴⁵ Idem, *Agricultura, industria, comerțul*, în *Observatorul*, VI, nr. 72 din 10/22 septembrie 1883.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, nr. 74 din 17/29 septembrie 1883.

⁴⁸ Idem, *Cum să întemeiem clasa de mijloc care ne lipsește*, *ibidem*, VII, nr. 33 din 29/17 octombrie 1884.

ziție a unor unelte și mașini moderne, ce contribuiau la ușurarea și sporirea productivității muncii agricole. Desigur, proprietatea privată frâna acest proces, mai ales cea de natură moșierească și cea pitică. Dar tendința generală rămânea: dezvoltarea industriei stimula modernizarea agriculturii.

O atenție deosebită au acordat-o intelectualii transilvăneni descrierii situației economice a țărilor industriale și a celor agrare și naturii relațiilor dintre ele.

În țările industriale, susțineau publiciștii români, populația este mai activă, mai întreprinzătoare, cu tendințe mai accentuate spre libertate și democrație, în schimb în țările agrare predomină prejudecățile, spiritul întreprinzător este mai slab, tendința către libertate și democrație este mai ușor reprimată, populația avînd un nivel de viață material și spiritual scăzut. Poporul român, ca popor agrar nici „trebuințele cele mai primitive nu-i sînt satisfăcute, căci munca de peste vară și toamnă, abia a treia parte a anului, nu e în stare să producă atîta cit le cer trebuințele sale în decursul anului (...) În ținuturile unde industria se exercitează pe o scară mai întinsă în fabrici mari milioane de oameni cîștigă pîinea de toate zilele ocupîndu-se cu lucruri, ale căror produse sînt departe de a le consuma ei înșiși. În loc să producă ei înșiși toate cele de lipsă prin sine și să se mulțumească siliți cu ele, bune sau rele, cum se întîmplă la popoarele agricole, el schimbă cu înlesnire fructul muncii sale cu cele trebuincioase și astfel își procură ceea ce-i lipsește”⁴⁹.

Efectele negative ale concurenței capitaliste a țărilor industriale asupra popoarelor agricole au constituit pentru economiștii transilvăneni un argument în plus pentru a-i îndemna pe români să dezvolte o industrie națională. Concurența „puternică a altor popoare ne silește a schimba în parte direcțiunea economică de pînă acum a poporului nostru. Trecerea lui din starea de agronom în starea de popor industrial este necesară și urgentă”⁵⁰.

Disponînd de forțe productive superioare, impunînd nu numai prețurile produselor manufacturate, pe care le oferă spre vînzare, ci și prețurile la produsele agrare importate, țările industriale au posibilitatea să sustragă prin schimbul neechivalent o mare parte din plusprodusul creat în țările agricole. „De aici urmează, că țările agricole plătesc tribut celor industriale și sărăcind, devin dependente de acestea”⁵¹. Dacă o țară nu-și va întemeia o industrie proprie, ea va rămîne „săracă și totdeauna în lipsă de bani, dar și tributară țărilor industriale și sub toate punctele de vedere dependente de acestea”⁵².

Descifrînd esența și natura concurenței dintre țările bogate și țările sărace în condițiile capitalismului, Ion Roman considera că o asemenea concurență urmărește exploatarea, supunerea și încălcarea independenței economice și a suveranității naționale a celei de a doua categorii de țări

⁴⁹ Vezi: Arsenie Vlaicu, *op. cit.*

⁵⁰ Ion Roman, *Să naționalizăm capitalele?*, în *Observatorul*, VI, nr. 71 din 7/19 septembrie 1883.

⁵¹ Idem, *Idei și principii economice*, ibidem, VIII, nr. 10 din 14/26 februarie 1885.

⁵² Idem, *Despre industria de hîrtie din Transilvania*, ibidem, nr. 48 din 16/28 iunie 1879.

de către prima. „Concurența între țări neegale, între două națiuni sau staturi care se află în grad de cultură diferită, de exemplu, între un stat agricol și un stat cu o industrie înaintată, această concurență aduce la exploatare, sărăcire, ruină și pierderea independenței economice și politice a celui mai debil față de cel mai puternic. Această concurență națională care se poate numi „răpire“ o vedem anunțată de către statele cele puternice, de exemplu, Anglia, Germania prin cuvinte frumoase de ducerea culturii la popoarele semisălbaticе⁵³. În fond autorul a descifrat aici politica de colonizare mascată sub fraze demagogice de „răspîndire“ a civilizației și culturii.

Toți adepții dezvoltării Transilvaniei pe cale industrială au demonstrat că industria se impunea cu necesitate obiectivă, deoarece ea era singurul mijloc prin care poate fi întărită independența economică și politică a țării, să reziste presiunilor economice din afară, ridicîndu-se la nivelul țărilor dezvoltate. Pînă și poziția geografică le impunea transilvănenilor industria ca o necesitate vitală. „Poziția geografică a Transilvaniei între două țări vecine mai mari, al căror pămînt e cu mult mai fertil, ne pune alternativa că sau să îmbunătățim industria și comerțul să-l dezvoltăm pentru ca să ocupăm în Orient teren cu produsele noastre industriale sau să primim cu resignațiune ca această țară, prin urmare și poporul nostru să fie și să rămînă în veci săracă și fără nici o valoare economică și politică⁵⁴. Deci numai prin industrie putea fi înlăturat statutul de țară slab dezvoltată și dependentă al Transilvaniei. „Viitorul, adică autonomia acestei țări nu se poate mîntui altfel, decît numai prin întemeierea și dezvoltarea industriei care să fie proprie a sa; pozițiunea ei geografică impune imperios această chemare⁵⁵.

La obiecțiunile unora că industria transilvăneană nu ar avea sorți de izbîndă pentru că îi lipseau piețele externe, iar cea internă era slab dezvoltată, Transilvania neavînd căi ferate corespunzătoare, fiind lipsită și de căi fluviale sau maritime, economiștii români au relevat că aceste considerente nu erau întemeiate. „Și chiar piețele orientului să ne lipsească încă tot ne rămîne un cîmp deschis și încă foarte larg în patria noastră. Căci este știut, că este lege naturală, că, cu cît productivitatea muncii este mai vie cu atîta se amplifică [trebuințele] mai tare; pînă cînd populațiunea unei țări se mulțumește cu trebuințe puține, ocupă puteri puține și specialitățile de lucru mai nu sînt, îndată ce se înmulțesc trebuințele se înmulțesc și specialitățile produselor, dară și a producătorilor, care apoi din urmă se ajută unii pe alții (...) meseriașii se împintenesesc unii pe alții, pe aceștia îi împintenește comerțul, care le poartă produsele de la un loc la altul și aceștia toți împintenesesc pe producători, nutremîntul lor și a produselor lor crude: pe agricultor, pe păstorul sau economul de vite, pe pădurar, pe grădinar, pe băieș, etc. etc.⁵⁶. Cu alte cuvinte autorul considera industrializarea ca fiind una din condițiile înfăptuirii reproducției sociale largite în interiorul țării.

⁵³ Idem, *Idei și principii economice*, *ibidem*.

⁵⁴ Idem, *Cum să întemeiem clasa de mijloc care ne lipsește?*, *ibidem*, VII, nr. 87 din 12 noiembrie/31 octombrie 1884.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Nicolae Cristea, *Despre pauperism, cauzele și delăturarea lui, cu privire la referințele Transilvaniei*, în *Telegraful Român*, XXI, nr. 39 din 13/25 mai 1873.

Studiind istoricul dezvoltării industriei pe plan mondial, economiștii transilvăneni au ajuns însă la concluzia că aceasta peste tot s-a dezvoltat cu ajutorul și protecția statului. „Și astăzi — afirma Partenie Cosma în 1881 — emulează statele întru aflarea pentru protejarea ei (a industriei — n.n.s.). Este deci un ram al culturii, care chiar între împrejurări normale are lipsă de protecțiune deosebită; că sub persecuțiune nici cuget nu se poate la ei”⁵⁷.

Cu o logică strinsă, economiștii transilvăneni au demonstrat necesitatea dezvoltării industriei și meseriilor la români și posibilitățile reale existente. Ele trebuiau folosite în chip rațional, într-un scop determinat printr-o politică economică bine chibzuită, care să pună accentul pe protejarea industriei. Dar ideile economiștilor transilvăneni cu privire la politica de protejare n-au putut juca un rol practic prea mare. Imperiul austro-ungar proteja numai industria părților centrale ale imperiului, cu precădere pe cea din Austria.

Economiștii români au fost totodată conștienți că în condițiile concrete istorice din cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea industria meșteșugărească și cea casnică îndeplineau încă un rol important în viața poporului român⁵⁸. Ei au evidențiat adeseori greutățile pe care le întâmpina în acea perioadă industria de fabrică din Transilvania, demonstrând că premisele sigure ale dezvoltării unui puternic complex economic național românesc se vor crea numai după înlăturarea dualismului austro-ungar și realizarea statului național unitar român. Istoria a confirmat aceste previziuni. Înfăptuirea statului național unitar român a deschis noi posibilități, noi orizonturi industriei transilvănene atât de mult vitregită de dominația austro-ungară.

TOADER IONESCU

QUELQUES PROBLÈMES DU DEVELOPPEMENT DE L'ECONOMIE DE TRANSYLVANIE, EN VISION DE CERTAINS INTELLECTUELS ROUMAINS (1850—1900)

(Résumé)

Dans la première partie de l'étude, on analyse les conceptions de certains intellectuels roumains, qui en étudiant la situation de l'agriculture pratiquée par les paysans de Transylvanie, ont relevé le niveau bas de la productivité, son organisation insuffisante, les méthodes et procédés agro-zootecniques périmés, les outils dépassés qui ne favorisaient, pas du tout, le travail des paysans.

Cette situation imposait de plus en plus la nécessité d'une agriculture rationnelle, capable d'augmenter la production et de freiner la ruine des paysans.

Dans la deuxième partie de l'étude, on analyse les conceptions des économistes et des publicistes qui ont attiré l'attention sur le niveau bas de développement de l'industrie de Transylvanie, en proposant des solutions qui menaient à la liquidation de cette situation. Tous les adeptes du développement de point de vue industriel de la Transylvanie ont démontré que le développement industriel de Transylvanie était une nécessité objective, était la seule voie de liquidation de l'arrière-économie, d'augmentation du niveau de vie et de libération de la domination sociale et nationale.

⁵⁷ Partenie Cosma, *op. cit.*

⁵⁸ Toader Ionescu, *Probleme ale dezvoltării economice în opera lui George Barițiu*, în vol. *Din gândirea economică progresistă românească*, Editura Științifică, București, 1968, p. 318.

NAȚIONAL ȘI INTERNAȚIONAL ÎN MIȘCAREA MUNCITOREASCĂ DIN ROMÂNIA LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

Ideea în sine a respectării integrității teritoriale a fiecărei țări, a soluționării conflictelor dintre state pe calea tratativelor, prin eliminarea războaielor, a politicii de forță și amenințarea cu forța, a cunoscut o ascensiune permanentă în gândirea socialistă internațională. La începutul secolului al XX-lea se remarcă progresul înregistrat în modul de gândire al reprezentanților politici ai partidului proletariatului din țara noastră, față de aceste probleme majore ale vieții universale.

Evoluția în sine a procesului economic al dezvoltării relațiilor capitaliste dintre state, determinase ascuțirea contradicțiilor dintre marile puteri imperialiste, încă din primii ani ai secolului nostru. De aceea, încă din acea perioadă se desprinde modul lucid, clarvăzător al socialiștilor din țara noastră, de a-și organiza lupta, de a-și realiza obiectivele politice ale partidului socialist, caracteristice acelei etape istorice. Și aceasta, în pofida greutăților prin care treceau, determinate de părăsirea conducerii partidului de către unii fruntași, precum și a crizei economice prin care trecea țara noastră.

Ținând seama de progresul și dezvoltarea generală a țării, a viitoareii societăți a oamenilor muncii, a întregului popor care avea menirea să preia forma de organizare și de conducere a statului pe plan politic și economic, ei se pronunțau cu hotărâre și cu maturitate în problemele majore ale țării. Și printre acestea se afla și aceea privind lupta armată între clasele sociale, între statele capitaliste chiar. „Revista ideei“ publica în anul 1900, încă din primul său număr, un articol în care se pronunța împotriva războaielor pe care le socotea cele mai sîngeroase și inumane mijloace prin care clasele dominante încercau să-și rezolve problemele sociale și economice. Panait Mușoiu mărturisea deschis că nu aproba războiul, „cea mai uriașă inconștientă și cea mai crudă barbarie“. „Eu — mărturisea el — nu-l aprob nici de la om la om, nici de la neam la neam“¹.

Pe aceeași linie, a combaterii războaielor, se înscriu numeroasele pagini publicate în acei ani de socialiști, sub formă de opinii politice sau chiar sub forme literare². Și această opinie era o expresie a manifestării

¹ „Revista ideei“, nr. 1 din noiembrie 1900, p. 5.

² Vezi în acest sens în „Revista ideei“ nr. 1 din noiembrie 1900, p. 12 articolul: „Războiul“; în nr. 7 din mai 1901, p. 147: „Să fie oare războiul trebuitor?“; în nr. 4 din februarie 1902, p. 58: „Războiul“; în nr. 6 din aprilie 1902, p. 87: „Războiul și omul“; în nr. 7 din mai 1902, p. 101: „Jos armele“; în nr. 4 din iunie 1903, p. 57: „Războiul și dreptul la existență“; în nr. 7 din septembrie 1903, p. 98: „Combaterea războiului“; în nr. 5 din iulie 1904, p. 66: „Războiul“ și altele.

solidarității internaționale de clasă a proletariatului de pe toate meridianele globului, a protestului său comun, împotriva masacrelor sângeroase armate. Astfel, în anul 1901 a fost tradus și publicat discursul rostit de delegatul Partidului Social-Democrat olandez la congresul socialist de la Zürich, din 1891, unde a fost abordată problema războiului în general, a luptei muncitorilor împotriva sa. Împreună cu delegatul socialist german, el a protestat împotriva acestei forme de dezlănțuire a conflictelor dintre statele capitaliste, exprimându-și dorința „să facă cu neputință războiul”. În stadiul respectiv de dezvoltare a societății, războiul între diferite țări — după opinia sa — „e asasinarea lucrătorilor de către lucrători pentru satisfacerea claselor dominante”. Iată pentru ce se propunea încă din acei ani, ca socialiștii din toată lumea, ca internaționaliști, să desfășoare o activitate organizată pentru a-l evita, chemând proletariatul la luptă „numai împotriva singurului și adevăratului său vrăjmas: *Capitalismul*”³. Această opinie se desprinde din gândirea exprimată public de către unii reprezentanți ai mișcării socialiste din țara noastră, din traducerea paginilor unor personalități politice și literare străine din care se degajă chemarea la combaterea și neacceptarea dezlănțuirii unei conflagrații armate. Printre acestea se înscrie „Pacea lumii” de L. Tolstoi⁴, „Războiul” de Guy de Maupassant⁵, „Războiul social” de L. de Gramont⁶.

Intreaga desfășurare a activității socialiste marchează cu claritate ideea neadmiterii formei de luptă între state, pe calea armelor, fenomen care era caracterizat a fi, din an în an, tot mai primejdios pentru populația omenirii, pe măsura creșterii conflictelor capitaliste și, în același timp, a dezvoltării armelor de luptă. În același timp, însă, socialiștii români, ținând seama de împrejurările specifice ale țărilor mici, asuprite de marile puteri imperialiste, printre care se afla și țara noastră, nu negau necesitatea luptei pe care aceste popoare o desfășurau pentru independență și unitate. Căci — menționau ei — nimeni „nu are dreptul absolut de a stăpîni pe alții”⁷. Și aceasta, pentru că socialiștii doreau „ca dreptatea să guverneze relațiile dintre națiuni și națiuni, neacceptîndu-se zdrobirea statelor slabe de către cele mai tari. În sensul înțelegerii profunde a solidarității de clasă împotriva războaielor, se înscrie traducerea lui I. Neagu a articolului „Despre război”, care cuprinde chemarea adresată muncitorilor de a înălța drapelul egalității, libertății, frăției adevărate pentru „prietenie dreaptă, unire nedespărțită, pace veșnică...”⁸.

Se remarcă frecvent, în acei ani, abordarea tot mai frecventă și mai clară a poziției socialiștilor față de problema războaielor care amenințau, datorită accentuării conflictelor economice dintre statele capitaliste. Astfel, gazeta „România muncitoare” publica articolul intitulat „Războiul” în care, referindu-se la războiul dintre Anglia și Transvaal care avusese loc, dintre Rusia și Japonia, care se desfășura, dintre Franța și Germania, care amenința Europa, chema muncitorii să înțeleagă adevăratul caracter al acestor războaie, „consecințele neînălțurate ale regimului capitalist” în

³ „Revista ideei”, nr. 7 din mai 1901, p. 112.

⁴ Idem, nr. 9 din iulie 1902, p. 186.

⁵ Idem, nr. 7 din mai 1902, p. 110.

⁶ Idem, nr. 8 din octombrie 1903, p. 119.

⁷ „Revista ideei”, nr. 7 din mai 1902, p. 110, nr. 7 din septembrie 1903, p. 96.

⁸ Idem, nr. 3 din mai 1905, p. 48.

care statele participante se străduiau să împartă între ele prada, să apere interesele claselor dominante. Pentru aceasta, proletariatul internațional, „forțele unite ale socialiștilor“ își desfășurau activitatea în cadrul organizației internaționale, încercînd să frîneze, să împiedice crimele capitaliste. Ei își propuneau să pledeze de-a lungul anilor, pentru a pune bazele unei noi ere istorice, „era fericirii și a păcii“⁹. Dar pacea definitivă nu va putea domni decît atunci cînd orînduirea capitalistă va fi înlăturată — menționau ei. Iată de ce era chemat proletariatul să-și desfășoare lupta, în cadrul organizației sale politice pentru a protesta și a împiedica războaiele care amenințau omenirea. Și era necesară această acțiune a proletariatului internațional deoarece — după opinia lor — nu erau suficiente înțelegerile diplomatice dintre statele capitaliste pentru asigurarea unei dezvoltări pașnice a omenirii. Acest proces se va realiza „de la sine, cînd proletariatul universal va înțelege că începutul păcii e începutul adevăratei civilizații“¹⁰. Pe această linie se înscrie și articolul lui M. Gh. Bujor, „Pacea“, în care sublinia prezența unei trăsături specifice ale existenței statelor capitaliste, conflictele războinice, această orînduire socială care se conservă „prin război, mărită, îmbogățită, întărită prin război, are ca condiție indispensabilă a existenței sale, războiul“¹¹. Pentru aceasta — menționa el — clasa muncitoare, întregul proletariat se ridică la luptă împotriva claselor dominante, din statele capitaliste pentru instaurarea unei noi orînduiri sociale cînd „se va putea gîndi omenirea la o pace durabilă“. De aceea, pînă atunci, proletariatul era chemat să protesteze împotriva războaielor care erau de fapt o manifestare a luptei dintre diferitele naționalități, ca urmare a dezvoltării capitalismului. În aceste condiții — menționa C. Dobrogeanu-Gherea în articolul său „Război războiului“, orice conflict războinic va fi distrugător și nimicitor pentru întreaga civilizație a anilor respectivi. Numai prin solidaritatea sa internațională proletariatul va putea împiedica aceste conflicte, iar mîinile care se vor întinde peste graniță o vor face nu pentru a ucide, ci „ca să strîngă mîini de frați“. Proletariatul era chemat să răspundă apelului lansat la conferința biroului socialist internațional de la Bruxelles din anul 1906, pentru a reuși să împiedice războaiele, „iar învingătorul va fi: *Pacea!*“¹². Presa socialistă publica în acei ani articole mobilizatoare, anchete chiar privind războaiele care au avut loc în întreaga omenire, care au fost suportate de toate popoarele simple dar care serveau intereselor de clasă ale burgheziei. Numai clasa muncitoare ar putea să le împiedice „prin voința ei și prin alcătuirea unei noi așezări a societății unde să nu mai fie domnia celor puțini“¹³.

Subliniind caracterul imperialist al războaielor din acea vreme, socialiștii din țara noastră socoteau nejustă forma de organizare și de instruire a armatei, alcătuită de fapt de oameni din întregul popor. Armata era pregătită să slujească interesele clasei dominante nu numai în cadrul conflictelor internaționale ci chiar în interiorul țării în confruntă-

⁹ „România muncitoare“ din 17 iulie 1905.

¹⁰ Idem, din 23 martie 1905. Vezi în acest sens și articolul „Democrația și războiul“ în „Adevărul“ din 15 septembrie 1906.

¹¹ „România muncitoare“ din 4 septembrie 1905.

¹² Idem, din 5—12 martie 1906.

¹³ Idem, din 7—14 mai 1906.

rile de clasă care aveau loc. „Cît se pierde cu armata“, „Educația cazonă“, „Barbarie cazonă“, „Armata și muncitorimea“, „Proletariatul față de militarism“, „Militarismul“, „Cazarma“¹⁴, sînt numai cîteva din articolele în care era abordată poziția de clasă a proletariatului față de modul de organizare și de instruire a armatei. Forma de organizare și pregătire a armatei avea o misiune sigură, aceea a apărării patriei și nu a atacului împotriva clasei muncitoare, conform ordinilor claselor dominante. În sistemul său din acei ani, armata era folosită de burghezia din țara noastră, de multe ori, împotriva poporului. Pentru aceasta socialiștii — după cum menționa M. Gh. Bujor — urmăresc îmbunătățirea și perfecționarea acestui forum militar în vederea „îndrumării omenirii pe o cale nouă“¹⁵. Poziția lor se înscrie pe linia trasată de congresele socialiste internaționale care au adus în discuție și problema formei de organizare a armatei pentru a împiedica și preîntîmpina războaiele. Astfel, congresul de la Londra, din anul 1896, menționa datoria proletariatului internațional de a se opune agresiunii militare și oricărei forme de exploatare din partea claselor stăpînitoare, iar congresul socialist de la Paris, din anul 1900, a subliniat din nou necesitatea extinderii luptei socialiste din toate țările împotriva militarismului. Chiar dacă la început nu fusese indicată forma de refacere, de reorganizare a armatei, pentru că, de fapt, nu s-a cerut niciodată renunțarea definitivă la această formă de apărare, ci doar la schimbarea misiunii sale de clasă, conferința Biroului Socialist Internațional de la Bruxelles chema partidele socialiste, în numele proletariatului mondial, să împiedice războiul. Și nu se putea ca această împrejurare deosebită să nu impună socialiștilor din țara noastră definirea atitudinii lor față de problema militară, ținînd seama de locul pe care îl ocupa în cadrul geografic, de conflictele economice dintre marile puteri, de provinciile românești aflate încă sub dominație străină. Pe această linie se înscrie rezoluția adoptată la Conferința socialistă din București, din anul 1906, în problema militarismului, prin care deși se cerea desființarea armatei existente, „stîlpul dominațiunii capitaliste“, își propuneau înlocuirea acesteia cu înarmarea întregului popor, cu alcătuirea unei miliții naționale. Și aceasta pentru că armata era destinată apărării naționale. Ori — se întrebau socialiștii — se putea spune că numai pentru a apăra „interesele cîtorva înseamnă a apăra națiunea?“¹⁶.

Pentru aceasta armata trebuia pregătită nu numai din punct de vedere material ci și moral. Atunci cînd se discuta despre un eventual pericol ce amenința țara din partea unui stat vecin, armata era chemată să o apere. Și apărarea națională — menționa în acei ani, Cr. Racovski — nu înseamnă numai puști și tunuri ci „ceea ce se numește forța morală a armatei, trebuie să se țină seama de soldat ca valoare intelectuală și morală“. Era de acord cu vechile tradiții privind vitejia poporului român, dar aceasta nu era de ajuns pentru noile împrejurări ale războaielor moderne, cînd era nevoie de o „armată formată din cetățeni liberi, însuflețiți de o dragoste inteligentă pentru țara lor“. Și pentru aceasta armata trebuia formată, educată în spiritul datoriei față de țară. Căci — menționa

¹⁴ Idem, din 26 octombrie 1906, 2—3 iulie 1906, 29 octombrie 1906.

¹⁵ Idem, din 2—9 iulie 1906.

¹⁶ Idem, din 29 octombrie 1906.

el — „dacă e vorba cu adevărat de apărare națională, noi socialiștii sîntem partizanii milițiilor“, armatei din acei ani, organizată, brutalizată și folosită de clasele dominante împotriva muncitorilor și țăranilor care au început să refuze „să mai geamă sub jugul capitaliștilor“¹⁷, nu-i vor da sprijin.

Din întreaga desfășurare a evenimentelor, se desprind cu pregnanță trăsăturile specifice ale activității socialiștilor români față de problemele majore privind evoluția societății și a țării noastre, dezvoltarea sa economică. Ținînd seama de specificul geografic deosebit al țării noastre, determinat de existența unor mari puteri capitaliste în preajma sa, de stadiul de dezvoltare economic și de țelurile pe care le urmăreau prin lupta lor, socialiștii în general, figurile reprezentative ale partidului politic al proletariatului din țara noastră au ținut seama, în permanență, de modul deosebit în care trebuiau să-și organizeze și să-și desfășoare lupta în interesul progresului economic permanent al țării, al libertății naționale și sociale a întregului popor. Și o afirmau cu claritate, chiar dacă unii reprezentanți politici ai claselor dominante îi acuzau, pe nedrept, de antipatriotism. După opinia burgheziei — se întrebau cu ironie socialiștii — înseamnă a fi nepatriot dacă nu accepți ideile urei de rasă, a războaielor internaționale sau civile chiar, tirania politică a claselor dominante care prin sistemul lor electoral „ține în robie politică șase milioane de români“¹⁸. Menționînd ideile lor patriotice privind impunerea egalității politice pentru poporul întreg, emanciparea sa economică, bunăstarea muncitorilor români din orașe și sate ei subliniau că „...singurii buni și adevărați patrioți care lucrează nu pentru o minoritate infimă ci pentru națiunea întreagă, sînt socialiștii“¹⁹. Acesta a fost modul în care socialiștii înțelegeau sensul real al patriotismului, chiar dacă presa vremii comenta felul cum încercau unii reprezentanți ai socialismului internațional să definească acest sentiment. Se menționa totuși că în Franța militanții „cei mai autorizați“ au susținut că socialiștii sînt mai reali patrioți căci în momentul în care patria ar fi în pericol, ei ar fi primii care ar sări s-o apere“²⁰.

Și nu puteau să nu fie sentimentele socialiștilor patriotice atunci cînd afirmau că se pronunță pentru unitatea națională a țării noastre, înțelegînd „sub acest termen dreptul fiecărui popor de a dispune el însuși de soarta lui“. Dar ei socoteau, încă din acei ani, că acest proces nu putea fi înfăptuit prin război, căci — menționa Cr. Racovski — „un lucru făcut prin război, poate fi desfăcut tot prin război“. Ori socialiștii doreau o „unitate durabilă“ încuviințată de toți cei implicați în acest proces, și aceasta se putea realiza în noua societate socialistă, țelul final al luptei lor — care, „eliberînd clasele va elibera în același timp națiunile“²¹. Chiar și socialiștii din Transilvania subliniau conflictele de clasă care îi ridicau la luptă dar care nu puteau să-i oprească din acțiunea lor națională și socială, urmînd calea luptei, „înainte la lumină și la dezrobire“²¹. Ei nu

¹⁷ Idem, din 26 iunie 1905, 3 iulie 1905, 10 iulie 1905.

¹⁸ Idem, din 22 mai 1905.

¹⁹ Idem, din 29 mai 1905.

²⁰ Idem, din 1—8 octombrie 1906.

²¹ „Adevărul“ din 10 februarie 1907.

numai că-și iubeau poporul dar, așa cum o afirmau, nu confundau „nici-odată poporul care muncește și care suferă, cu politicienii care trăiesc din exploatare“. Puteau fi oare acuzați de antipatriotism, ei „apărătorii milioanelor de asupriți...?“²² — se întreba în articolele sale N. D. Cocea.

Pentru a explica conținutul științific al idealului lor, fruntașii partidului proletariatului abordau cu seriozitate necesitatea menținerii înțelegerii între state, a evitării războaielor căci atât efortul fizic pentru apărarea patriilor, precum și lipsurile materiale grave determinate de războaie le suportau masele largi muncitoare din orașe și sate. De aceea, idealul luptei lor era lipsit de orice tendință de atac împotriva altor națiuni. Căci patriotismul proletariatului nu se limita numai la dorința de pace care nu numai că într-o anumită măsură era comună cu cea a burgheziei, dar o depășea chiar, o ridica pe o treaptă superioară. Prin solidaritatea lor internațională socialiștii urmăreau deci progresul propriului lor stat național și o armonioasă conlucrare a tuturor națiunilor, pentru a determina dezvoltarea tehnicii, a economiei universale. Iată pentru ce se pronunțau socialiștii din lumea întreagă, pentru înarmarea poporului, pentru apărarea națiunii întregi. „Că țara trebuie apărată — menționau socialiștii români — acesta este un lucru astfel de elementar, că e aproape de prisos a-l pomeni“, căci, „independența popoarelor — deci și apărarea acestei independențe“ făcea parte din programul socialiștilor²³. Dar că ei militau și pentru drepturi absolute clasei muncitoare, indiferent de naționalitatea lor, de rasă sau religie, era un fapt real, așa cum patronii cei mai înstăriți nu erau „în toate întreprinderile mari decât amestecătură de toate naționalitățile“, împărțindu-și capitalul și distrugând, prin salarii mici, „prin muncă multă, prin foame, viața a mii și mii de copii ai patriei“²⁴. Clasele dominante, prin caracterul naționalismului lor atât de popularizat, nu erau preocupate de soarta maselor populare, manifestând, așa cum sublinia gazeta socialistă „România muncitoare“, „o completă indiferență față de suferințele muncitorilor din România“²⁵. Și aceasta, în timp ce deputatul socialist George Grigorovici, din Bucovina, aflată sub dominație străină, cerea drepturi pentru populația românească din orașe și din sate.

Pe această linie, a patriotismului lor, se înscrie aniversarea unirii principatelor, din 24 ianuarie 1859, la împlinirea a cincizeci de ani de la înființarea sa. Această unire — arăta M. Gh. Bujor — a avut rostul și necesitatea deosebită în acea epocă. „Și dacă Cuza a reușit să înfăptuiască *Unirea* acum o jumătate de secol ca să scape țara — menționa I. C. Frimu într-un articol al său — cu atât mai mult noi astăzi facem apel la muncitorimea întreagă să se unească, căci e în joc interesele ei cele mai vitale“²⁶. Aceeași poziție de clasă se desprinde și din articolul lui Gh. Cristescu, care se referea la generația oamenilor din popor care au luptat pentru independența absolută a țării, în anii 1877—1878 și care au intrat în țară victorioși. Ei au fost aceia care „prin piepturile lor au

²² „România muncitoare“ din 7—14 octombrie 1907.

²³ „Viitorul social“, nr. 10 din mai 1908, p. 317, nr. 8 din martie 1908, p. 86—88.

²⁴ „România muncitoare“ din 7 septembrie 1908.

²⁵ *Idem*, din 29 octombrie 1908, 31 decembrie 1908.

²⁶ *Idem*, din 24 ianuarie 1909.

făcut zid împotriva inamicului și au putut cu jertfe nenumărate să dea independența țării“, chiar dacă în acel an aveau condiții de viață grele. „Revista ideii“ reproducea chiar, în anul 1906, relatarea gazetei „Dacia viitoare“, încă din primul său număr, din 1883, rolul oamenilor de rînd al poporului în lupta pentru independența țării: „... Cine, mai deunăzi, pe cîmpiile Plevnei, ne-a ridicat în ochii lumii atît cît n-ar fi putut-o face nici un politician burghez“²⁷, se întreba gazeta socialistă.

În problemele majore naționale, tot socialiștii erau aceia care își exprimau punctul de vedere chiar și în împrejurări mai dificile. Avem în vedere poziția lor față de expulzarea lui N. Iorga din Bucovina, de către guvernul austriac. Socialiștii din țara noastră au protestat împotriva acestor măsuri, deputații socialiști din Austro-Ungaria, printre care se afla și George Grigorovici, au cerut chiar în Cameră retragerea decretului de expulzare²⁸. Și aceasta, pentru că reprezentanții mișcării muncitorești au apărut întotdeauna dreptul la existență a fiecărei națiuni — relata presa vremii. Pentru ei, respectarea independenței, consfințirea egalității în drepturi a țărilor era o necesitate obiectivă, socialiștii „n-au tăgăduit o năpune, care este un fapt... căci nu se pot tăgădui anume factori care de veacuri și-au afirmat existența...“²⁹. Chiar dacă țara noastră urmărirea realizarea unui ideal național, după opinia socialiștilor, aceasta nu se putea realiza prin războaie ci prin înțelegere între state, determinate de o nouă orînduire, cea socialistă. „Idealul românilor — arăta Const. P. Petrescu — înfrățirea tuturor din același neam prin unirea teritoriilor limitrofe locuite astăzi de românii subjugăți altor state vecine se va înfăptui în, și prin socialism“³⁰. De aceea, în programul general al partidului, era subliniată trăsătura comună a luptei lor politice cu țelul național. Cînd socialiștii luptau pentru obținerea votului universal, pentru impunerea unor reforme economice, chiar și militare, „proletariatul apare în rolul de reprezentant al națiunii întregi...“ Și această misiune istorică îi revenea clasei sociale care „pregătește venirea socialismului și pune bazele acelei lumi noi în care toți... se vor bucura de bunăstare și pace“³¹. Și dacă țara ar fi fost amenințată de pericole din afară, întregul popor își prelua rolul de apărător al națiunii. Ori ei, socialiștii, „N-au zis niciodată că țara trebuie lăsată pentru năvălirile din afară. A ne atribui astfel de identități absurde ar fi a nu cunoaște acest lucru elementar, că independența popoarelor — deci și apărarea acestei independențe — este unul dintre articolele programului nostru“³². Nu întîmplător gazeta teoretică a partidului publica articolul lui Karl Kautsky „Patriotism și social-democrație“, în care a analizat în general aspectul specific al luptei naționale a socialiștilor, pe care îl înțelegeau și îl acceptau socialiștii români, fiind adaptat condițiilor specifice ale țării noastre. Dacă patriotismul burgheziei, în general, se manifestă altfel decît cel al maselor muncitoare, în situațiile deosebit de grele „ambele feluri de patriotism se pot alătura pentru o acțiune comună, într-un război chiar“. În acele împrejurări, toate

²⁷ „Revista ideii“ nr. 7 din 1906, p. 99—100.

²⁸ „România muncitoare“ din 9 iulie 1909.

²⁹ „Glasul poporului“ din 4 decembrie 1909.

³⁰ „România muncitoare“ din 9 mai 1910.

³¹ „Viitorul social“ nr. 1 din august 1907, p. 5.

³² Idem, nr. 10, din mai 1908, p. 317—318.

clasele sociale ale unei națiuni erau „deopotrivă interesate la *neatîrnarea* și în independența ei, la depărtarea și împiedicarea oricărui fel de apăsare și exploatare din partea unei națiuni străine“. Nici o clasă socială nu accepta împărțirea națiunii, ci urmăreau să strângă chiar pe toți locuitorii „care vorbesc aceeași limbă... într-un stat național“, chiar dacă în cadrul acestuia, conflictul de clasă continua să se manifeste. În concluzie, era prezentat caracterul profund patriotic al proletariatului. De aceea — menționa el — „patriotismul proletarian cere imperios apărarea națiunii, el face atunci uz de mijlocul cel mai puternic — înarmarea întregului popor — ... *Patriotismul proletarian nu înseamnă nicidecum dezarmarea poporului*“³³. Sînt fapte concrete, declarații deschise, care subliniază realele convingeri ale socialiștilor din țara noastră față de problema majoră a patriei, unirea sa, dezvoltarea și progresul său general. Aceasta se desprinde și din dezbaterile care au avut loc la congresul partidului muncitorilor din anul 1910. În raportul privind programul partidului se sublinia tocmai marele rol politic ce-i revenea acestui partid în privința dezvoltării țării în domeniul economic, al progresului general. „Dar rolul nostru este în același timp profund național — se menționa în document —. Cînd cerem deci îmbunătățiri și reforme, lumină și bunăstare, noi luptăm nu numai pentru realizarea intereselor unei clase, ci luptăm pentru țara întreagă, *pentru întărirea națională*“. De aceea luptau socialiștii „pentru asigurarea păcii între popoare, căci numai această pace este cheazăia progresului național“ și chemau la luptă pentru eliberarea celor exploatați din această țară, „pentru poporul întreg de la oraș și de la sate, pentru poporul țării românești și pentru viitorul ei“³⁴.

Pe bună dreptate mărturisea I. C. Frimu în timpul campaniei electorale din anul 1911, la care participa și partidul socialist, că ținînd seama de țelul politic al partidului, li se pot alătura categoriile sociale diverse, mici comercianți, mici patroni, funcționari și intelectuali, „toți acei care doresc regenerarea acestei țări“³⁵.

*

Începutul secolului al XX-lea, prin conflictele războinice care aveau loc dovedeau cît mai pregnant că utilizarea armelor, tot mai perfecționate și folosirea forței de către statele dezvoltate, amenințau tot mai frecvent omenirea. Socialiștii din întreaga lume înțelegeau că în statele ancorate în aceste conflicte, mai ales în cele mici, popoarele muncitoare erau amenințate de greutățile vieții de toate zilele plătind, în același timp, greul tribut uman și material.

Pe această linie se înscrie solidaritatea internațională a socialiștilor din țara noastră, care respecta, în același timp, orientarea politică majoră a programului partidului socialist din acei ani.

Încă din primii ani ai secolului al XX-lea, mișcarea muncitorească a continuat să mențină o strînsă colaborare internațională profesională și politică, conform principiilor socialiste. Sînt elocvente în acest sens

³³ „Viitorul social“ nr. 8 din martie 1908, p. 85—100.

³⁴ *Dezbaterile Congresului de constituire a Partidului Social Democrat și ale Congresului sindical ținut în zilele de 31 ianuarie, 1 și 2 februarie 1910 la București, București, 1910, p. 11—19, 26—29.*

³⁵ „România muncitoare“ din 6 ianuarie 1911.

relațiile societăților muncitorești din țara noastră cu organizațiile muncitorești internaționale. În darea de seamă a societății muncitorilor tipografi, „Gutenberg“, întocmită pentru anul 1901—1902, se menționa astfel solidaritatea care continua să existe pe plan internațional, ei răspunzând la toate apelurile secretariatului organizației acestei categorii de muncitori, care își avea sediul la Berna. „Nu este de puțin interes a se ști că raporturile noastre cu străinătatea continuă a fi în strinse legături de solidaritate“³⁶ — se menționa în document.

Aceste relații — după opinia socialiștilor din țara noastră — nu numai că nu afectau în nici un fel interesele naționale, dar erau în măsură să sprijine menținerea și recunoașterea acestor interese, ținând seama de caracterul lor real precum și de obiectivitatea teoriei socialiste față de această problemă. Astfel, socialiștii români din Transilvania menționau caracterul real al chemării lansate de Karl Marx privind unirea muncitorilor din lumea întreagă. Căci — arătau ei — „noi sintem mindri când putem zice ca am ascultat sfatul lui Marx și ne unim cu muncitorii din lumea întreagă ca să cîștigăm iar drepturile răpite de la noi“. Și pentru aceasta — arăta socialistul Ion Crețu într-un articol al său — ei se socoteau pe bună dreptate internaționaliști, fără să-și dușmănească tovarășii de clasă, de alte naționalități, exprimindu-și dorința să trăiască cu ei, „în pace și cu ei să te unești întru toate“³⁷.

Pe linia explicării și a popularizării idealului internaționalismului proletar și-a desfășurat activitatea mișcarea socialistă din țara noastră prin partidul său politic, prin organizațiile profesionale muncitorești, prin paginile presei sale. În articolul publicat de gazeta „România muncitoare“ în anul 1905, intitulat „Internaționalismul“, se menționa larga solidaritate umană a acestei clase sociale, a proletariatului. Pentru că orice om se unește mai întâi în familie, apoi în sate sau orașe, într-un stat și chiar un neam, întrebându-se de ce era necesar ca de acolo, „dincolo de granițele fiecărei țări să înceapă dușmănia“³⁸. Iată de ce era necesară solidaritatea internațională de clasă, proletariatul fiind clasa socială cea mai puternică, cea mai dezvoltată, căreia îi aparținea viitorul, progresul omenirii, ținând chiar de o asemenea unire de clasă. Și această solidaritate internațională de clasă va duce la realizarea idealului social, la interesele proletariatului din fiecare țară, după cum arăta Iosif Nădejde, în articolul său intitulat simbolic „1 Mai și Internaționala“³⁹. Când socialismul va triumfa în întreaga lume va avea loc și „suprimarea războaielor între națiuni și între rase“⁴⁰, arăta Cr. Racovski, care, în acei ani încă mai era convins că prin solidaritatea internațională a proletariatului va fi transformată întreaga orînduire capitalistă a omenirii. Tot așa gîndea și Alecu Constantinescu, care însă nu putea să nu evidențieze caracterul național real al socialiștilor căci — menționa el — adevăratul naționalism îl manifestă doar

³⁶ „Gutenberg“, Societatea generală de ajutor reciproc a lucrătorilor tipografi din România, „Darea de seamă și bilanțul de venituri și cheltuieli pe anul 1901—1902 prezentată de Consiliul de administrație Adunării generale de la 9 iunie 1902“, București, 1902, p. 1—15.

³⁷ „Adevărul“ (Glasul poporului) din 6 septembrie 1903.

³⁸ „România muncitoare“ din 10 aprilie 1905.

³⁹ Idem, din 18 aprilie 1905.

⁴⁰ Ibidem.

acei care doresc și luptă „pentru binele tuturor românilor”⁴¹. Dar pentru că exploatarea capitalistă are un caracter internațional, de clasă, solidaritatea internațională a muncitorilor este unul dintre mijloacele cele mai necesare de luptă pentru realizarea idealului lor socialist.

În vederea sprijinirii acestui aspect al activității partidului de clasă al proletariatului, s-au desfășurat acțiuni muncitorești, s-a popularizat mișcarea muncitorească internațională. Și aceasta avea ca prim scop, înțelegerea deplină între partidele socialiste din toate țările, colaborarea lor socialistă în vederea apărării și impunerii păcii în lume. În vederea stabilirii acestei colaborări pașnice, erau anunțate întrunirile muncitorești care aveau loc în Europa, în orașele diferitelor țări. Luând cuvântul la Berlin, socialistul francez Jean Jaurès, iar la Paris, socialistul german August Bebel, era demonstrată solidaritatea proletariatului francez și german în pofida conflictelor capitaliste dintre aceste două țări⁴². Presa socialistă semnala, într-o rubrică specială, *Viața internațională*, modul de organizare și de desfășurare a mișcării socialiste din Franța, Anglia, Italia, Belgia, Germania, Rusia, Spania, Austro-Ungaria, Norvegia, Danemarca, Serbia, Grecia, Statele Unite ale Americii, Australia și altele. În semn de solidaritate internațională socialistă, se înscrie modul cum a fost salutată împlinirea unui an de la revoluția din Rusia, din anul 1905. Cercul „România muncitoare” a lansat un apel prin care chema proletariatul Capitalei la o mare întrunire de solidaritate internațională cu proletariatul rus, cu revolta acestuia care „a fost mișelește măcelărită pe străzile Petersburgului din ordinul țarului Nicolae II”. Acest apel se încheia cu o chemare la o solidaritate internațională: „Jos autocrația! Trăiască socialismul internațional”⁴³. Și această solidaritate internațională avea menirea de a asigura nu numai succesul luptei de clasă a proletariatului din întreaga lume ci și de a îndrepta viitorul societății „către perspective strălucite de liniște și pace...”, după cum se sublinia la întrunirea organizată cu prilejul sărbătoririi zilei de 1 Mai⁴⁴.

Pentru a imprima acestei acțiuni un caracter real, presa socialistă publica nu numai știri privind desfășurarea mișcărilor de clasă ale muncitorilor ci și articole ale unor reprezentanți socialiști din diferite țări, comunicări și hotărâri adoptate de membrii Biroului Socialist Internațional. În articolul intitulat sugestiv *Război războiului*, C. Dobrogeanu-Gherea sublinia marea importanță ce-i revenea conferinței Biroului Socialist Internațional, organizată la Bruxelles, în anul 1906, în același timp cu conferința care avea loc în Spania, la Algesiras. Dacă reprezentanții diplomației din Franța, Anglia, Germania, Italia și Rusia, care discutau în acele zile problema crizei din Maroc, reprezentând de fapt interesele claselor dominante din fiecare țară, în cadrul conflictelor imperialiste care amenințau lumea, la Bruxelles, reprezentanții socialiști ridicaseră problema apărării intereselor maselor muncitoare, a evitării conflictelor ar-

⁴¹ Idem, din 3 aprilie 1905.

⁴² Idem, din 26 iunie 1906.

⁴³ Idem, din 8 ianuarie 1906. Vezi în acest sens articolele: *Moment solemn* de M. Gh. Bujor; *Revoluția din Rusia* de E. S. Vania; *O constatare* de I. C. Frimu.

⁴⁴ Idem, din 26 (2) martie 1906.

mate. La această conferință socialistă — menționa el — „reprezentanții autorizați ai proletariatului celor trei națiuni civilizate — Jaurès, Vaillant, Bebel, Kautsky, Hyndman, Keir Hardie, au declarat de comun acord... război războiului”⁴⁵. Gazeta „România muncitoare” publica astfel și hotărârea adoptată la Bruxelles de reprezentanții socialiști autorizați din Franța, Anglia și Germania, care chemau, în numele proletariatului din toate țările, la o mobilizare pentru ca, *prin toate mijloacele de care dispune*, mișcarea socialistă din întreaga lume „să împiedice această catastrofă oribilă: războiul”⁴⁶. Și pentru înlăturarea acestei primejdii, tot Jaurès menționa în cuvîntarea sa din Camera franceză — și pe care socialiștii noștri au tradus-o — că se cerea un regim de înțelegere și unire între state, înlocuind astfel lupta pe cîmpul de război, cu „lupta universală pentru viață”, desființînd de fapt „războiul economic, dezordinea societății prezente”. Și dacă capitaliștii din întreaga lume ar urmări evenimentele obiective, arăta deputatul socialist francez — „ați vedea că partidul socialist este astăzi în lume singurul partid al păcii”⁴⁶. De asemenea este publicat un fragment din istoria Franței „Patriotismul burgheziei” de Paul Lafargue și „Din mișcarea internațională pentru pace”, după gazeta „La Revue”⁴⁷ în care se referă la conferința interparlamentară care a avut loc în Anglia, în palatul Westminster, și la care au participat și 26 delegați români. Deși nu era o întâlnire socialistă, problema abordată, la această adunare, cea a păcii, a înțelegerii între popoare, nu a trecut neobservată de socialiștii din țara noastră, care îi înțelegeau sensul real. La rîndul lor, socialiștii români făceau cunoscută, pe plan internațional, mișcarea muncitorească de la noi. Pe această linie se înscrie articolul lui M. Gh. Bujor, publicat în gazeta socialistă din Belgia, *Le Peuple*, referitor la „Mișcarea socialistă din România”⁴⁸. Era o manifestare a socialiștilor români pe plan internațional, o creștere a prestigiului de care se bucurau încă din secolul trecut, prin participarea lor la congresele socialiste internaționale.

O reală afirmare a solidarității internaționale s-a manifestat la conferința organizațiilor sindicale și socialiste care și-a desfășurat lucrările în vara anului 1906, la București, la a cărei deschidere se sublinia modul în care proletariatul din țara noastră punea, în locul neînțelegerilor și urilor de rase, „internaționalismul său, care aduce pacea, dragostea și frăția”⁴⁹. Această idee însă era coordonată cu planul lor general de intensificare a activității socialiste, politice și profesionale pentru asigurarea progresului și dezvoltării țării. În acest sens, în broșura „Sindicatul muncitorești”, publicată în anul 1906, se menționa importanța luptei proletariatului care „trebuie să se facă stăpîn pe mijloacele de producție nu numai în interesul său propriu, ci și pentru interesul progresului economic și social”. Pentru acest viitor luminos al țării, muncitorii erau mobilizați la acțiuni hotărîte căci ei „vor juca un rol de căpetenie în această neînlăturabilă transformare a societății capitaliste în societate cu producție

⁴⁵ Constantin Dobrogeanu-Gherea, *Opere complete*, vol. 3, București, 1977, p. 400.

⁴⁶ „România muncitoare” din 5—12 martie 1906; din 29 octombrie 1906.

⁴⁷ Idem, din 24 septembrie 1906.

⁴⁸ Idem, din 11—18 iunie 1906.

⁴⁹ Idem, din 20—27 august 1906.

socialistă⁵⁰. Și tot în acel an, socialiștii protestau „împotriva restricțiilor naționale“ la care guvernul maghiar limita votul universal, restricțiuni care afectau populația românească aflată sub dominație străină. Această atitudine demonstra caracterul internaționalismului socialist, modul său de manifestare ca parte integrantă a mișcării muncitorești internaționale, ținând însă seama de recunoașterea și respectarea independenței fiecărei națiuni în parte. Pe această linie se înscrie și telegrama expediată de aceeași conferință, Biroului Socialist Internațional din Bruxelles prin care trimitea „salutul său frățesc proletariatului mondial“⁵¹. Dar aceasta fără să renunțe la realizarea nu numai a idealului lor social ci și a visului lor național „cîtă vreme se înțelege sub acest termen dreptul fiecărui popor de a dispune el însuși de soarta lui“⁵².

Prin solidaritatea lor față de lupta internațională, socialiștii din țara noastră înțelegeau caracterul real al conținutului luptelor naționale, subliniind că întrucît interesele omenirii întregi sînt reprezentate prin socialism, acesta „e singurul care răspunde cu adevărat nevoilor popoarelor întregi și în acest sens el poate fi considerat ca naționalist“. Căci — menționa M. Gh. Bujor — dacă s-ar realiza un regim socialist internațional alături de întregul popor, „românii subjugăți astăzi în Ungaria, Bucovina, Basarabia, ar deveni o națiune de sine stătătoare“. Răspunzînd afirmației unui reprezentant al partidelor politice burgheze care se referea la existența unui antagonism dintre naționalism și socialism, Bujor scotea în evidență țelul urmărit de socialiști privind progresul, „interesele fiecărei națiuni în parte“, că prin construirea societății viitoare, socialiste, se va realiza „libertatea popoarelor“ sub toate aspectele: național, politic, cultural, artistic⁵³. Și pentru realizarea acestui ideal, care avea în vedere interesele generale, privind progresul omenirii întregi, partidul proletariatului din țara noastră și-a înscris numele și activitatea în acțiunea socialistă internațională, ocupînd chiar un loc de frunte. „Niciodată poate ca anul acesta, mișcarea socialistă internațională nu și-a exprimat mai mult tăria sa de viață și de acțiune“, menționa presa socialistă. Și printre congresele muncitorești care au avut loc în diferite țări, relatate de presa vremii, se înscrisa și România, alături de „Anglia, Germania, Italia, Franța, Bulgaria“ care și-au înregistrat succesele luptei lor, stabilind noi relații „tot mai strînse pentru lupta comună“⁵⁴ ce viza de fapt viitorul omenirii.

Pe linia acestei intensificări a colaborării socialiste între partidele proletariatului din diferite țări, se înscrie stabilirea datei convocării unui congres internațional de către Biroul Socialist Internațional în ședința din Bruxelles, din 28 octombrie 1906, pentru anul următor, la Stuttgart. Pentru aceasta erau mobilizați delegați socialiști ai tuturor partidelor, la un congres care să aibă loc în Germania, în vasta clădire Liderhalle. Partidul proletariatului din țara noastră primea astfel invitația de a-și trimite o delegație la această întîlnire internațională la care participau reprezentanți din toate colțurile lumii, „care adoptă principiile esențiale ale socia-

⁵⁰ Arh. C.C. al P.C.R., fond. 192, mapa 24, p. 61.

⁵¹ „România muncitoare“ din 20—27 august 1906.

⁵² Idem, din 1—8 octombrie 1906.

⁵³ Idem, din 24—31 decembrie 1906.

⁵⁴ Idem, din 5—12 noiembrie 1906.

lismului⁵⁵. În ordinea de zi erau trecute problemele ce urmau să fie discutate și printre care se afla: „Militarismul și prevenirea conflictelor internaționale“, „Legătura dintre partidele socialiste și organizațiile sindicale“, „Chestia colonială“ și altele.

Problema principală care urma să fie ridicată la acest congres era aceea a combaterii și înlăturării conflictelor războinice, promovarea păcii. Aceasta se desprinde din manifestul adresat de Comitetul Executiv al Biroului Socialist Internațional către toate partidele socialiste. Referindu-se la războiul dintre Rusia și Japonia pe care îl condamnau cu hotărâre, se scotea în evidență rolul ce-i revine proletariatului pentru impunerea păcii, el fiind principala victimă a acestor masacre prin sacrificarea nu numai a vieților lor ci și a bunurilor materiale ale societății care aparțineau de fapt poporului. Războaiele — se arăta în acest document — erau în contradicție și cu țelul final pentru a cărui realizare pledau socialiștii, „crearea unei noi ordine a lucrurilor, bazate pe solidaritatea producătorilor, pe înfrățirea națiunilor, pe libertatea popoarelor“⁵⁶. Printre semnatarii acestui manifest se afla și Cr. Racovski, delegatul socialiștilor din România.

Importanța pe care partidul muncitorilor din țara noastră a acordat-o acestei întâlniri internaționale se desprinde din creșterea acțiunilor de restabilire și consolidare a relațiilor internaționale cu partidele muncitorești din diferite țări. Astfel, în raportul întocmit de Biroul Socialist Internațional privind activitatea sa pînă la începutul anului 1907, este menționată prezența socialiștilor români în cadrul Internaționalei, precum și proiectarea conferinței organizațiilor socialiste și a sindicatelor din România, care urma să-și desfășoare lucrările în acel an⁵⁷. Aceasta se degajă cu claritate și din abordarea problemei solidarității internaționale, în cadrul dezbaterilor Conferinței socialiste de la Galați, din anul 1907.

În perioada pregătirii lucrărilor acestei întâlniri socialiste, pe ordinea de zi a fost trecută problema: „Congresul Internațional din Stuttgart“⁵⁸. În cadrul dezbaterilor Conferința a hotărît participarea unei delegații socialiste din țara noastră la lucrările Congresului internațional, formată din patru reprezentanți: Alecu Constantinescu, Cr. Racovski, N. D. Cocea și Andrei Ionescu.

La această Conferință s-a subliniat conținutul politicii proletariatului, care avea în vedere interesele întregului popor, a întregii țări. Gazeta „România muncitoare“ arăta că despre această trăsătură a luptei proletariatului „se va scrie în istoria nepărtinitoare“⁵⁹.

În numele muncitorilor din țara noastră, a fost expediată o telegramă de salut „întregului proletariat mondial“ prin Biroul Socialist Internațional, chiar dacă autoritățile din țara noastră o interzisese⁶⁰.

Pe această linie se înscrie acțiunea energică a proletariatului din întreaga țară, pentru o solidaritate internațională, menită să împiedice con-

⁵⁵ Idem, din 3—10 decembrie 1906.

⁵⁶ Idem, din 17—24 iunie 1907.

⁵⁷ Idem, din 18—25 februarie 1907.

⁵⁸ Idem, din 10—17 iunie 1907.

⁵⁹ Idem, din 8—16 iulie 1907.

⁶⁰ Ibidem.

flictele armate. Și acestea nu vor mai fi, când toate popoarele lumii vor înțelege „cum că industria, arta, știința, nu se împacă nicidecum cu războiul, că nu va putea să aibă loc demnitatea, siguranța și fericirea reală a tuturor, decât în pacea nestrămutată“ — menționa articolul publicat în 1907 și intitulat „Războiul“⁶¹.

La Stuttgart s-au deschis lucrările Congresului internațional, pe 18 august 1907, la care erau prezenți 886 delegați reprezentând Germania, Anglia, Franța, Austria, Rusia, Boemia, Polonia, Belgia, Ungaria, Statele Unite ale Americii, Elveția, Suedia, Danemarca, Italia, Olanda, Norvegia, Spania, Argentina, Australia, Finlanda, Japonia, Serbia, Africa de Sud. Și printre acestea se afla și România cu delegația sa, al cărei secretar fusese împuternicit a fi N. D. Cocea. Delegațiile care le-au fost înaintate, erau redactate în limba franceză și semnate de I. C. Frimu, în numele „Le Comité Central“⁶².

În cuvîntul său rostit la deschiderea Congresului, A. Bebel sublinia înisuiunea istorică ce-i revenea proletariatului internațional care se unea și cu acest prilej „pentru generoasele idei și țeluri pe care le are“. „La congresul acesta au venit reprezentanți din toate cele cinci continente“ — menționa el, chemîndu-i pe toți delegații prezenți „să vă uniți glasul cu al meu, strigînd: *Internaționala eliberatoare a popoarelor și a omenirii să trăiască!*“⁶³. Pe aceeași linie se înscrie și cuvîntul delegatului belgian, Vandervelde care, subliniind extinderea ideilor socialiste în rîndurile muncitorilor din întreaga lume socotea posibilă victoria societății socialiste în întregul univers, singura societate care va înlătura războiul. Congresul socialist internațional — după opinia sa — constituia un prilej de bucurie nu numai pentru socialiști. Toți cei care, deși nu făceau parte din partidul socialist dar doreau pacea lumii „privesc cu încredere spre Stuttgart...“. „Sub steagul roșu noi strîngem galbeni, negri și albi, germani și francezi, ruși și japonezi, europeni, africani, asiatici!... Capitalismul înseamnă războiul! Socialismul însă este pacea!“⁶⁴. — menționa el în încheierea cuvîntului său. Era o chemare adresată întregului proletariat, pentru o colaborare și o solidaritate pașnică. „Aproape zece milioane de muncitori organizați, din toate părțile lumii, și-au trimis delegați la Stuttgart, spre a afirma față de clasele stăpînitoare de pretutindeni, acea solidaritate proletariană, izvorită din comunitatea de interese și aspirații, singura garanție pentru astăzi și singura nădejde pentru mîine a păcii universale“⁶⁵ — menționau socialiștii români, despre această întîlnire internațională. Problema care s-a aflat pe primul plan al dezbaterilor și la care a fost reprezentată și România, era aceea privind „Militarismul și conflictele internaționale“.

Declarîndu-se hotărîți împotriva războaielor, socialiștii nu negau necesitatea luptei pentru independența și unitatea statelor mici, împotriva tendințelor cîmpuitoare ale statelor imperialiste. Încă de la adunarea festivă care a avut loc la deschiderea congresului, delegatul socialist po-

⁶¹ „Revista ideii“ nr. 6 din 1907, p. 74.

⁶² „România muncitoare“ din 8—16 iulie 1907.

⁶³ *Congresul Internațional al socialiștilor*, Stuttgart 1907, Berlin 1907, p. 21—28; vezi Arh. I.S.I.S.P., fond XXI, dosar nr. 21.

⁶⁴ *Loc. cit.*, p. 30.

⁶⁵ „Viitorul social“, nr. 1 din august 1907, p. 105.

lonez, Daszynsky, explica, în numele poporului din Polonia, ce înțelegeau ei atunci când protestau împotriva armatelor invadatoare din răsăritul Europei. Întrebându-se ce este patria, el explica că aceasta „cuprinde cîmpiile verzi, palatele, fabricile, liniile ferate, întreaga civilizație. Dar cine le-a făcut pe toate acestea, brațul și nervii cui s-au încordat pentru a le construi și împodobi? Noi am fost aceia, poporul muncitor, proletariatul. Și dacă noi am construit cu sudoarea miinilor patria, cui aparține atunci ea? Nouă, numai nouă... Ținta socialismului este de a dărui poporului fără adăpost, patria ca locaș al demnității umane...⁶⁶. Conținutul acestor idei a fost aprobat cu căldură de mulțimea socialistă care îl ascultase și ale căror aplauze — după cum relateau documentele vremii — „nu mai conținesc”. Subliniind caracterul conflictelor armate, determinate de existența și contradicția societății capitaliste, congresul socialist socotea astfel că era datoria proletariatului în general să dezvăluie caracterul de clasă al antagonismelor armate, „Să combată cu toate forțele înarmările pe mare și pe uscat... și să acționeze în sensul ca tineretul clasei muncitoare să fie crescut în spiritul înfrățirii popoarelor și al socialismului...⁶⁷. Era o chemare la luptă împotriva războaielor nu numai pentru etapa istorică respectivă ci și pentru asigurarea păcii viitoare, a înțelegerii între popoarele lumii. Este o notă în plus, în sprijinul ideii pentru care își strîngeau forțele proletarii din întreaga lume, lupta pentru pașnica dezvoltare a popoarelor. Așa se explică adeviziunea unanimă la declarația socialistului francez Marcel Cachin, care vorbea în numele lui Jules Guesde a cărui acțiune politică a fost după cum mărturisea el „consacrată totdeauna doar poporului”, și care, în numele socialiștilor francezi „proclamă, în semn de solidaritate proletară: război războiului ucigător de popoare!⁶⁸. Documentul, după cum relatea presa socialistă din țara noastră, chema muncitorimea la o acțiune comună, alături de Biroul Socialist Internațional „să puie toate silințele de a împiedica războiul prin toate mijloacele ce li se vor părea mai potrivite și care variază, bine înțeles, după gradul de tărie al luptei de clasă, și a situației politice generale⁶⁹. Se desprinde astfel luciditatea cu care era subliniată necesitatea stabilirii liniei de organizare a acțiunii practice a fiecărui partid socialist din diferite țări, ținîndu-se seama de condițiile și împrejurările lor specifice. „Congresul Socialist Internațional, ținut la Stuttgart, în august, în Germania a fost măreț⁷⁰ — relatea gazeta partidului atît prin numărul mare al reprezentanților partidelor socialiste care au participat la dezbateri, cît și prin problemele abordate. Socialiștii din țara noastră, prin cuvîntul lor, au făcut cunoscut pe plan mondial gîndirea și forța lor de luptă, participînd la dezbaterile de acum 80 de ani, la care lua parte „Internaționala întregă, acel *Parlament al lumii*, adunat la Stuttgart...⁷¹.”

De această orientare au ținut seama socialiștii din țara noastră, de-a lungul anilor, încercînd să găsească cea mai potrivită tactică, care să corespundă condițiilor deosebite ale țării noastre, pentru realizarea idealu-

⁶⁶ *Congresul internațional al socialiștilor, Stuttgart 1907*, p. 17

⁶⁷ *Loc. cit.*, p. 127.

⁶⁸ *Loc. cit.*, p. 18.

⁶⁹ „Viitorul social” nr. 1 din august 1907, p. 105.

⁷⁰ „România muncitoare” din 22—29 iulie 1907.

⁷¹ „Viitorul social” nr. 7 din februarie 1908, p. 36—37.

lui final al mișcării socialiste, societatea socialistă. Ei credeau în acest viitor social nu numai cu convingere, dar o socoteau calea cea mai sigură care putea garanta progresul și dezvoltarea întregii noastre țări. Pe această linie au continuat să se desfășoare relațiile internaționaliste ale socialiștilor din țara noastră, în perioada următoare.

GEORGETA TUDORAN

NATIONAL ET INTERNATIONAL DANS LE MOUVEMENT
OUVRIER DE ROUMANIE AU COMMENCEMENT DU 20e SIÈCLE

(Résumé)

On traite un aspect moins abordé jusqu'à présent dans l'historiographie roumaine. C'est celui du concept du national et d'international dans le mouvement ouvrier de Roumanie au commencement du 20e siècle.

Les documents analysés prouvent le progrès qu'a parcouru la pensée des représentants politiques du prolétariat de notre pays envers quelques-unes des problèmes majeures du monde, comme c'étaient: l'idée du respect pour l'intégrité territoriale de chaque pays, celle de résoudre les conflits entre les états par de négociations, par la suppression des guerres, en éliminant la politique de force et de menace avec la force.

CU PRIVIRE LA ROLUL LUI NICOLAE IORGA
ÎN ÎNTEMEIEREA UNIVERSITĂȚII ROMÂNEȘTI DIN CLUJ.
PAGINI DE CORRESPONDENȚĂ

La sfârșitul primului război mondial, după realizarea statului național deplin unitar, mai multe personalități culturale și politice și-au concentrat activitatea spre îndeplinirea unui vechi deziderat — întemeierea unei instituții de învățământ superior, românești, la Cluj. Vasile Pârvan a numit-o, într-un studiu apărut în „Luceafărul“ din martie 1919, *Universitatea națională a Daciei Superioare*¹. În urma aprobării Consiliului Dirigent al Transilvaniei, Șeful resortului Culte și Instrucțiune Publică — Valeriu Braniște (care l-a înlocuit în acest post pe Vasile Goldiș) — a hotărât preluarea, la 12 mai 1919, a Universității din Cluj. Actul a fost adus la îndeplinire de către un grup de 16 profesori și 32 studenți conduși de Onisifor Ghibu².

O activitate susținută de organizare s-a desfășurat în vara lui 1919, cursurile fiind deschise la începutul lunii noiembrie³ cu o prelegere susținută de către Vasile Pârvan, intitulată *Datoria vieții noastre*. Afirmând că întemeierea Universității este un fapt de importanță nu doar locală ci și universală, Profesorul preciza: „Supremul scop al luptei noastre e spiritualizarea vieții marelui organism social-politic și cultural-creator care e națiunea“⁴. Inaugurarea oficială a noii instituții de învățământ superior s-a făcut în prezența conducătorilor statului și cu participarea unor delegații reprezentând Academia, universități românești și străine, la 1—3 februarie 1920.

Aducem la lumină câteva dintre scrisorile primite de către Nicolae Iorga în anii 1919 și 1920 — corespondența marelui istoric fiind puțin cunoscută⁵ — în ideea de a sublinia sprijinul permanent și activ pe care

¹ Vezi studiul cu acest titlu în vol. Onisifor Ghibu, *Universitatea din Cluj și instituțiile ei de educație*, Cluj, 1922.

² Onisifor Ghibu, *În jurul preluării Universității din Cluj*, extras din „Revista Generală a Învățământului“, nr. 4/1931, p. 11 și Idem, *La a douăzecea aniversare a Universității Daciei Superioare*, Cluj, 1939, p. 41.

³ Sînt consemnate două date ale începutului anului universitar: 1 noiembrie 1919, în vol. *Serbările inaugurării Universității românești din Cluj. 1—3 februarie 1920*, București, 1920, p. 13 și 3 noiembrie 1919, în vol. *Universitatea „V. Babeș“ Cluj. Studiu monografic*, Cluj, 1957, p. 16. Vezi și articolul lui Ion Vlad, *Universitatea din Cluj-Napoca*, în „Tribuna României“, an VIII, nr. 168 din 1 noiembrie 1979.

⁴ V. Pârvan, *Datoria vieții noastre*, Aninoasa—Gorj, f.a., p. 16. Pentru întemeierea Universității din Cluj vezi *Viața universitară clujeană interbelică*, de Stelian Neagoie, vol. I, Cluj-Napoca, 1980, p. 46—157.

⁵ Imensa corespondență primită de N. Iorga se află în diverse fonduri publice sau particulare. Din scrisorile primite, pînă acum au fost publicate câteva volume: I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, volumele VII, VIII, X, XII și B. Theodorescu, *Scrisori către N. Iorga*, 1, 1890—1901 și 2, 1902—1912. Unele scrisori au fost

acesta l-a adus operei de cultură și patriotism care se înfăptuia în acel moment la Cluj.

Cea mai grea problemă a organizării Universității era alegerea unor personalități reprezentative pentru posturile de profesori. Unul dintre primii solicitați a fost Nicolae Iorga, pentru Catedra de istorie universală. Deși multiplele îndatoriri avute la București l-au împiedicat să accepte acest post⁶, a ajutat din plin Consiliul Dirigent pentru numirea unor profesori cu prestigiu. Ca membru al Comisiei însărcinate cu stabilirea personalului necesar și cu verificarea candidaților, istoricul a participat direct la desemnarea cadrelor pentru noua instituție. Multe dintre scrisorile primite sînt legate tocmai de activitatea în această Comisie — diverse solicitări, mulțumiri pentru sprijinul acordat, propuneri, adrese ale unor autorități.

Nicolae Iorga a inițiat, se pare și la sugestia lui Al. Lapedatu⁷, înființarea la Cluj a unui Institut de istorie românească, inaugurat la 4 decembrie 1920⁸. De asemenea, a contribuit la înzestrarea Bibliotecii universitare; cunoscînd activitatea lui Nicolae Iorga pe această direcție, Coralia A. D. Xenopol, soția marelui istoric, îi propunea cumpărarea de către stat a bibliotecii soțului său și transportarea ei la Cluj⁹.

Cu multe greutate s-a reușit să se dea viață vechiului deziderat al românilor transilvăneni de a avea o universitate proprie. Entuziasmul începutului a fost suportul necesar primilor pași. Într-o scrisoare către I. Bianu, unul dintre noii profesori clujeni, Ioan Paul (sprijinit la obținerea

publicate chiar de N.I. în vol. *Lupta pentru limbă românească*, 1906, sau inserate în „Neamul Românesc”. Grupaje de scrisori către N. Iorga au publicat: Eugen Stănescu (în „Studii”, t. 18, 1965, nr. 6); Augustin Z. N. Pop (în „Tribuna”, IX, 1965); Fr. Munteanu Râmnic (în „Tribuna”, X, 1966); B. Theodorescu (în vol. *Biografia școlară a lui N. Iorga*, 1970); Andrei Pippidi și B. Theodorescu (în „Manuscriptum”, II, 1971, nr. 3); Al. Zub (în vol. V. Pârvan, *Correspondență și acte*, 1973); Iorgu Iordan (în „Manuscriptum”, V, 1974, nr. 2); Andrei Pippidi (în „Revue des études sud-est européennes”, t. XVI, 1. 1978); Nicolae Liu (în vol. *N. Iorga și marea răscoală țărănească din 1907*, 1984); Petre Țurlea (în „Manuscriptum”, XIV, 1983, nr. 4, XVII, 1986, nr. 1 și XVIII, 1987, nr. 4; în „Magazin istoric”, XVII, 1983, nr. 5 și nr. 8, XIX, 1985, nr. 12; în „Ialomița. Materiale de istorie agrară a României”, 1983; în A.I.I.A.I., XXIV/2, 1987; în colaborare cu Ștefan S. Gorovei și Lucian Năstasă, în ciclul de articole cu titlul „Școala nouă” de istorie. *Mărturii documentare*, — I, în A.I.I.A.I., XXII/1, 1983, II, în XXIII/1, 1986 și III, în XXIV/2, 1987; în curs de apariție vol. III de scrisori primite de N. Iorga, perioada 1913—1914). Cîteva scrisori către N. Iorga au mai fost publicate și în volumele de corespondență ale lui Jan Urban Jarnik (vol. I), ed. de Traian Ionescu-Nișcov, 1980 și G. T. Kirileanu, ed. de Mircea Handoca, 1977.

⁶ Biblioteca Academiei Române, *Correspondența N. Iorga*, vol. 277, f. 123.

⁷ Idem, vol. 280, f. 102.

⁸ Programul inaugurării Institutului de Istorie a românilor din Cluj în Idem, vol. 286, f. 93. Încă din 1919 V. Pârvan a propus întemeierea la Cluj și a unui Institut pentru studierea istoriei antice, care, însă, a fost înființat abia după moartea sa, în 1928—1929 — vezi *Universitatea „V. Babeș” Cluj...*, p. 87.

⁹ B.A.R., *Correspondența N. Iorga*, vol. 282, f. 394. Pentru înzestrarea Bibliotecii

universitare era trimis în Franța, în 1920, Em. Racoviță — Idem, S $\frac{9(1)}{CCC}$.

postului de către Nicolae Iorga), descria deschiderea cursurilor și rivna deosebită a corpului profesoral¹⁰.

Participînd la inaugurarea oficială a Universității din Cluj, ca delegat al Academiei Române, Nicolae Iorga, care în acel moment ocupa și funcția de Președinte al Camerei Deputaților, amintea, în discursul său, întreaga pleiadă de învățați ridicați din Transilvania în secolele trecute și îndemna noua „obște a dragostei de adevăr”: „[...] fi credincioasă testamentului lor și îți vei fi îndeplinit astfel între neamurile celelalte, cari n-au numai dreptul de a trăi, dar și acela de a-și aduce aminte, datorită însăși pentru care singură ești chemată la viață în pămîntul ardelean”¹¹.

Alături de celelalte personalități ale culturii românești care au contribuit la întemeierea Universității din Cluj, Nicolae Iorga se distinge prin constanța acțiuni sale¹². Tocmai de aceea, în 1929 va fi proclamat Profesor de onoare al Universității din Cluj¹³. Cu toate că nu conturează întreaga activitate a marelui istoric pentru susținerea instituției de cultură clujene, totuși corespondența pe care o publicăm este de o reală valoare pentru orice cercetător al problemei.

PETRE ȚURLEA

ANEXE

1.

1919, februarie 25. Scrisoare a lui V. Bogrea către N. Iorga, recomandînd pe Ioan Paul pentru Universitatea din Cluj.

Iași, 25 februarie 1919

Prea stimate domnule Iorga,

Știți ce trist e Iașul fără d[umnea]v[oastră]? A căzut din nou în somnolența cea exasperantă de om bătrîn și bolnav: O atmosferă de spital, de cimitir, de temniță — prin care străbate rar suflul de viață sănătoasă și slobodă al „Neamului Românesc”... O, cum îl așteptăm, cum îl adulmecăm de cu sete! Din fundurile astea ale noastre vă urmărim cu lăcomie slova, vă iubim și vă admirăm cu fiecare rînd mai mult, și cît ni pare de rău că nu mai sînteți aici, că alții, cari sînt, poate, și mai puțin vrednici de d[umnea]v[oastră] ca noi, vă au între dinșii, acolo, în Ierusalimul lui Mille!... Dar, în marea d[umnea]v[oastră] inimă știm că este loc și pentru noi, oriunde ați fi.

¹⁰ Idem, S $\frac{48(97)}{DV}$. Vezi lista corpului profesoral din primii ani de activitate în vol. *Universitatea din Cluj. Serbările jubiliare ale Universității din Cluj la împlinirea primului deceniu 1920—1930, 1933*.

¹¹ *Serbările inaugurării Universității din Cluj*, op. cit., p. 42. St. Neagoe, în op. cit., vol. I, p. 137, consideră discursul lui N. Iorga ca „cel mai reușit mesaj omagial rostit în Aula Universității”.

¹² Vezi *Scrisori către Ioan Bianu*, vol. III, 1976, p. 569—580. Deși afirma că a avut și unele greutăți în colaborarea cu N. Iorga, Sextil Pușcariu îl considera printre cei dintîi care au patronat înființarea Universității din Cluj — vezi Sextil Pușcariu, *Memorii*, ed. de Magdalena Vulpe și Ion Bulei, 1978, p. 412.

¹³ Stelian Neagoe, op. cit., vol. I, p. 200—201; publicăm și documentele originale ale proclamării lui N. Iorga, în 1929, ca profesor onorar.

Vin acum, din partea lui Moș Paul¹, să vă mulțumesc pentru publicarea articolelor despre Stere — în special că ați pus numele autorului cinstit și pe față, evitînd ponosul curent al „lașității” într-un secret de Polichinelle — și în același timp, să vă fac o rugăminte, pe care se sfișește să v-o adreseze direct. Dinsul ar dori, acum, să ceară catedra de literatură română de la Universitatea din Cluj. Un vechi vis de tinerețe, pentru el, să poată cuvînta cîndva la ai lui de acasă despre sfintele „scripturi bătrîne” ! Cînd și-a luat doctoratul, la Viena, în filozofie romanică, îl avea în gînd ; o viață întreagă s-a ocupat, apoi, unde l-a aruncat soarta, de scrisul românesc vechiu și nou : se simte pregătît. Acum, „se uită cu jînd” intracolo. Tare ar mai fi fericit să ocupe el catedra ! Dar stă la îndoială : ar putea „îndrăzni”, s-ar „cădea” să solicite dînsul o asemenea onoare ? Și, pentru a o face sau nu, așteaptă părerea d[umnea]v[oastră] — deschisă, cum obișnuieți a v-o spune. Ea va fi pentru el „o sentință definitivă, fără apel”. Nu abuzez prea mult de bunătatea sau discreția d[umnea]v[oastră], cerîndu-v-o cît mai neamînat ?

În ce privește cavalerul de la Sibiu (ce scandalos cinism !) numele „lașului” care mă recunosc îi stă, firește, la dispoziție oricînd, dar, pînă una-alta, v-aș ruga foarte — dacă credeți — să-i servim alăturata epigramă. O să-i facă plăcere !

Trimit totodată, pentru „N[eamul] R[omănesc]”, un articol al „șobolănașului”, care doarește să nu i se dea numele întreg, pentru a nu avea visul că-și face reclamă ; de asemenea, o recenzie pentru „Revista istorică” (dacă se poate).

Vă rog să prezentați doamnelor Iorga cele mai adînci respecte și toate cele cuvenite la toți ai d[umnea]v[oastră] — în deosebi lui Mircea, care mi-a scris nu de mult o scrisoare de o frumusețe de formă și de o bogăție de cugetare cu totul extraordinară pentru vîrsta lui. Fiis de papa !

Sînt, ca totdeauna și pentru totdeauna al d[umnea]v[oastră] devotat

V. Bogrea²

B.A.R. Corespondența N. Iorga, vol. 278, f. 55—56.

¹ Ioan Paul (1857—1926), profesor de limba română și maghiară la Institutul Pedagogic și Teologic din Caransebeș ; 1886—1890 profesor la Slatina ; din 1890 profesor la Iași la Liceul Internat, Școala Normală și Liceul de fete Humpel ; din 1916 ocupă catedra de estetică literară a Universității din Iași și apoi la cea din Cluj.

² Vasile Bogrea (1881—1926), filolog ; profesor secundar la Iași și, din 1919, universitar la Cluj. Prieten apropiat cu N. Iorga.

2.

1919, martie 11. Scrisoare a lui Ioan Paul către Ioan Bianu, anunțîndu-i dorința de a candida la un post de profesor la Universitatea din Cluj.

Iași, 11 Martie 1919 st. n.

Iubite Ioane,

În viața mea întreagă pînă la vîrsta asta am fost totdeauna sfios, cînd a fost vorba de mine însumi, de ce pot și ce nu pot, de ce sînt ori nu sînt. De aceea chiar ție, înaintea căruia de mult nu am ascunderi la sufletul meu, numai cu multă sfială îți scriu gîndul și dorința de care sînt preocupat acum. Dar fiindcă prea e mare dorința și prea hotărîtoare pentru zilele cît mai am de trăit, îmi iau inima în dinți și mă destăinuiesc ție ca unui frate. Iată ce, Ioane :

Eu am venit în țară acum 33 de ani de mare nevoie și cu multă durere, care neconținut m-a ros de inimă de atunci și pînă azi, ca o muștrare de cuget. Acum, cînd Ardealul are nevoie de oameni cu tragere de inimă și cu dor de el, m-am hotărît ca de la toamnă să mă întorc de unde am plecat și cîtă putere de muncă mai e în mine s-o închin patriei în care m-am născut și am crescut și cînd o fi să închid ochii, să mă îngroape la Hirliș lingă mama și tata. La Crăciun am fost de vacanță la Hirliș, și în trei săptămîni am umblat aproape tot Ardealul. A crescut inima din mine cît Ceahlăul, de cite am văzut și am auzit acolo. M-am întîlnit cu oamenii frunțași de acolo care mi-au spus părerile și nevoile Ardealu-

lui din zilele de acum și așa s-a născut în mine dorința de a mă întoarce la urma mea și de a pune și eu umărul la greul de acolo. Ți poți închipui că e mare poftă pentru mine, care m-am gospodărit aici, să-mi mut la bătrînețe cățel și purcel, dar pace, n-am ce-mi face, dorința mea e mai tare decît mine.

Pînă aici n-am avut de ce să mă sfîșesc de tine, dar de aici înainte Ți vorbesc cu ochii plecați pe nas în jos, ca mița-rușinat.

Știu, că de la toamnă se deschide universitate românească la Cluj și că profesorii vor fi aleși și recomandați de Academie. Moderația la oparte! Eu mă cred volnic și deplin înarmat de a ocupa cu demnitate catedra de literatură românească dela Universitatea din Cluj, catedră pe care o ocupi tu la București și Ibrăileanu la Iași. Dacă aș ști pe cineva aici sau dincolo mai bine pregătit decît mine n-aș sufla, mi-aș vedea de treabă aici, cu buchile mele.

Titlurile mele pentru această catedră ar fi următoarele:

Am doctoratul în filozofia și literatura românească și în filozofie și pedagogie. Deși oficial n-am fost profesor de limba română, dar am propus-o 33 de ani la Liceul de fete Humpel de aici; deși toți profesorii de [limba] română de aici ar fi voit să ocupe catedra asta, au recunoscut toți că mie mi se cade. Am propus [limba] română mult timp și la Școala militară și la Liceul internat la cursul superior.

Apoi eu toată viața mea am fost un setos consumator de literatură românească și străină, oarecum și de estetică și critică literară. Mă bizui adevărat nu numai să fac teorie literară, ci și practică.

Am făcut cu Pompiliu prima carte de citire pentru limba română pentru întreg liceul și ultima cum se cade. De fapt am lucrat-o eu singur, fiindcă Pompiliu era bolnav.

Am scrieri literare publicate prin reviste și altele nepublicate încă, pe care sper să le scot în două volume după ce se va mai ieftini tiparul — scrieri bine apreciate de pricepători.

Cînd s-a înființat aici catedra azi ocupată de Ibrăileanu și era vorba să se numească deocamdată un suplinitor, deși catedra era înființată anume pentru Ibrăileanu, studenții dela litere au făcut o petiție către corpul profesoral să mă recomande pe mine. Și într-adevăr 4 profesori m-au propus pe mine și numai doi pe Ibrăileanu. Cu toate acestea a fost numit Ibrăileanu.

Pe urmă eu pot zice că cunosc și literatura filologică română și romanică scrisă în românește, nemțește și franțuzește. La Universitatea din Cluj aș fi mai la locul meu decît un altul născut și crescut aici, și fiindcă cunosc lumea și împrejurările de acolo și știu ungurește și nemțește.

E adevărat că n-am scrieri asupra istoriei literare, nici de critică literară, fiindcă eu am ținut mai mult să fac literatură. Dar făgăduiesc să scot în tipar cursurile, pe care le voi face și am încrederea că n-au să fie mai prejos decît cele existente.

Iacă m-am spovedit. Tu te întrebi desigur, ce m-a ajuns, ca să te fac pe tine duhovnic? Răspunsul e simplu.

Am toată încrederea Ioane, că tu ca o a doua conștiință a mea, ai să-mi spui cîntit și pe șleau, dacă nu cumva prea îmi iau nasul la purtare, dacă e cîmînte sau nu să încerc aventura dacă am șanse de a izbîndi sau nu? În același timp tu poți să mă sfătuiești în deplină cunoștință de cauză și de oameni, ce cale să apuc, cum să procedez și cui trebuie să mă adresez?

Eu cred, că aș putea avea de partea mea pe d[omnul] Iorga, pe Bogdan, poate și pe Onciu. De tine nu mai zic. Știu, Densușanu l-aș avea împotriva. Cred, că și d[omnul] Poni și Brătescu nu mi-ar fi nefavorabili. Sigur îl voi avea pentru mine pe Bărsăanu care mă știe de aproape. Nu cred că ar putea fi împotriva mea nici Filipide, cu care de o vreme încoace nu mai am prietenie de aproape, dar care mă cunoaște de aproape din vechea prietenie, pe care am avut-o mulți ani și știe ce-mi poate pielea.

Cu Goldiș, ministrul ardelean de instrucție am făcut cunoștință acum la Sibiu. El însă cred că mă știe din ceea ce am scris și din Caransebeș, unde el a venit în locul meu, cînd am plecat în Țară, apoi pe el l-ar putea informa și Bărsăanu despre mine.

Ei ce zici Ioane? Să încerc, ori s-o las moartă?

Te rog scrie-mi cît poți mi te curînd și pune-mă la cale cum vei ști tu mai bine și eu te ascult ca pe o evanghelie. Aș vrea să fac pașii cuveniți la timp, pînă nu e prea tîrziu. Dacă crezi că e nevoie să vin la București, ca să vorbesc cu cei în drept — am să viu.

Cînd îmi scri nu uita să îmi spui ce-i cu Alexandru? S-a întors acasă și cum îl găsești după ocolul pămîntului? Dudaia cum se ține? Spune-i sărutări de mîini dela mine și complimente dela Ana. Pe tine te îmbrățișează cu dragoste al tău ca totdeauna

I. Paul

B.A.R., S $\frac{48(96)}{DV}$.

3.

1919, mai 22. Adresă a Consiliului Dirigent al Transilvaniei către N. Iorga, solicitînd susținerea unor conferințe la Universitatea din Cluj.

Consiliul Dirigent Român. Resortul Cultelor și Instrucțiunii Publice. Sibiu, 22 Maiu 1919

Domnule Profesor,

Consiliul Dirigent Român, Resortul Cultelor și Instrucțiunii Publice își ia voe a Vă transmite programa cursurilor care se vor ține pe lingă Universitatea românească din Cluj, în scopul pregătirii profesorilor de cari are nevoie la naționalizarea învățămîntului secundar din Transilvania, Banat și părțile ungurene.

În această programă la titlul: „Alte dispozițiuni“, punctul 2, sînt prevăzute conferințe singurătice sau în cicluri, de conținut social-politic ori de popularizare a științelor. Ținerea acestor conferințe voim să o încredințăm celor mai distinși dascăli ai neamului nostru cari cu puterea cuvîntului lor să releve viitorilor profesori rezultatele științei și să le dea îndrumări pentru deplina înțelegere a îndeltnicirei ce și-au ales.

În vederea înfăptuirii acestei frumoase și sublime opere de cultură apelăm și la valorosul d[umnea]voastră concurs rugîndu-Vă mult să binevoiți a Vă angaja pentru o singură conferință sau un ciclu din domeniul științei ce profesati.

Dacă sînteți de acord cu apelul nostru, Vă rugăm să binevoiți a ne comunica de urgență subiectul conferinței sau conferințelor precum și timpul cînd voiți să le țineți. Avem nevoie de aceste indicații la stabilirea ordinei conferințelor.

Pentru orientarea d[umnea]voastră Vă comunicăm că toate cheltuielile împreunate cu deplasarea d[umnea]voastră și cu serviciul pe care-l aduceți cauzei noastre vor fi rebonificate. În ce privește locuința și întreținerea de asemenea se vor lua măsurile necesare, după primirea actului d[umnea]voastră.

În așteptarea răspunsului d[umnea]voastră, vă rugăm, domnule Profesor, să primiți asigurarea deosebitei noastre stime și considerațiuni.

Șeful resortului

Branisce¹

B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 291, f. 327.

¹ V. Branîște (1869—1928): este unul dintre marii ctitori ai Universității din Cluj. Într-o scrisoare a lui Em. Racoviță către Gh. Bogdan-Duică, 2 ianuarie 1925, se scrie: „Branisce este membru de onoare al Academiei și a jucat un rol însemnat în organizarea Universității noastre”

$\left(\text{B.A.R., S } \frac{9(2)}{\text{CCC}} \right)$.

4.

1919, iunie 23, Cluj. Carte poștală a lui V. Bogrea pentru N. Iorga.

Cluj, 23 iunie 1919

Cu cele mai respectuoase salutări dintr-un loc în care, ca-n tot cuprinsul românesc, numele d[umnea]v[oastră] se rostește cu o religioasă venerație.

V. Bogrea

B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 277, f. 93.

5.

1919, iunie 28, București.
Adresă a Universității din Cluj către Ion Ursu, cu solicitarea de a primi Catedra de Istoria universală.

UNIVERSITATEA DIN CLUJ
BIROUL COMISARULUI GENERAL. Nr. 13

București, 28 iunie 1919

Domnule Coleg,

Hotărît de-a deschide cu începerea anului școlar 1919/[19]20 Universitatea românească a Ardealului în Cluj, Consiliul Dirigent din Sibiu a scris concurs pentru catedrele vacante și a instituit o comisie universitară care va cerceta lucrările intrate în concurs. Nădăjdum să putem câștiga astfel pentru Universitatea din Cluj pe cei mai buni dintre tinerii noștri savanți. În același timp ne dăm însă seama că luînd în primire o instituțiune culturală cu o tradiție veche, pe care au făcut-o cunoscută odinioară cîțiva savanți și în străinătate, este de datoria noastră să ne prezentăm în fața lumii cu un corp profesoral care să ne dea speranță nu numai pentru viitor, ci să se prezinte chiar de la început cu cîteva nume rostite cu respect și dincolo de hotarele țării noastre. Noua clădire culturală voim să o așezăm pe niște stilpi străluciți.

Spre acest scop, vă rog, domnule coleg, în calitate de Comisar general înărcinat cu organizarea Universității din Cluj, să aduceți jertfa de a primi Catedra de Istoria universală la noua Universitate a Ardealului, al cărui tineret va fi fericit să urmeze vestitele cursuri ale profesorului dr. Ioan Ursu.

Nu ne îndoiim că adresîndu-vă această rugămintă atingem o coardă simțitoare a inimei d[umneavoa]stre de ardelean, care trebuie să fie încălzită, în zilele fericite și grele prin care trecem, de dorința de-a fi de folos țării în care v-ați născut.

Deschiderea Universității prezentînd o seamă de probleme grele, la dezlegarea cărora am dori să avem sfatul d[umneavoa]stră, ca viitor Profesor în Cluj, v-aș fi foarte îndatorat dacă ați întîrzia cît se poate de puțin cu răspunsul d[umneavoa]stră, pe care-l nădăjdum favorabil și pe care vă rugăm a-l adresa d[omnu]lui Ministru V. Goldiș, București, Casa Școalelor, pentru Comisarul general al Universității din Cluj.

În acest răspuns vă rugăm să ne comunicați dorințele d[umneavoa]stră speciale și condițiile cu care ați fi dispus să vă mutați în Cluj, spre a le înainta Consiliului Dirigent din Sibiu pentru a face numirea definitivă și care, nu mă îndoiesc, va căuta să împlinească în cea mai largă măsură posibilă cererile d[umneavoa]stră.

Primiți, vă rog, domnule coleg, asigurarea celei mai înalte considerațiuni.

Sextil Pușcariu

B.A.R., S $\frac{22(7)}{1}$.

6.

1919, iulie 1. Adresă a Universității din Cluj către N. Iorga, în legătură cu catedra de istorie universală.

Universitatea din Cluj. Biroul Comisarului General, Nr. 15
București, 1 Iulie 1919

Domnule Coleg,

În străduința noastră de a pune noua Universitate a Ardealului pe temelii sănătoase și de a face din ea de la început nu numai un lăcaș al științei, ci și un focar de cultură națională, V-am adresat în calitate de Comisar General, însă-

cinat cu organizarea Universității din Cluj, rugămîntea verbală de a ne face marea cinste să primiți catedra de istorie universală la Cluj.

Motive mai puternice decât dorul d[umneav]oastră de a ne ajuta Vă opresc, precum mi-ați comunicat, de a Vă strămuta cu totul la Cluj. Cu toate acestea noi n-am pierdut nădejdea de a putea da viitorilor elevi ai Universității din Ardeal lumina științei domniei Voastre îndrumătoare pentru generația care va avea să desăvîrșească unirea integrală a neamului românesc. Vin dar din nou să Vă rog să dedicați Ardealului cel puțin o parte a apostolatului d[omniei] Voastre, ținînd cîte un semestru pe an cursuri în Cluj.

V-aș fi foarte îndatorat dacă aș putea avea răspunsul d[omniei] Voastre favorabil înaintea însă de comisiunea însărcinată cu recomandarea viitorilor profesori își va începe activitatea. În acest răspuns (trimis pe adresa d[omnu]lui Ministru Vasile Goldiș, București, Casa Școalelor, Pentru Comisarul General al Universității din Cluj) Vă rog a ne comunica condițiile și dorințele d[omniei] Voastre speciale, de care, nu mă îndoiesc, Consiliul Dirigent din Sibiu va ține seama în cea mai largă măsură.

Primiți, Vă rog, domnule Coleg, încredințarea celei mai înalte stime și a celei mai devotate prietenii.

Sextil Pușcariu

D[omniei] Sale d[omnu]lui N. Iorga, Profesor universitar, Membru al Academiei Române, București

B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 277, f. 123.

7.

1919, iulie 3, Sibiu. Adresă din partea Consiliului Dirigent al Transilvaniei către N. Iorga, solicitîndu-i participarea la lucrările Comisiei universitare din Cluj.

CONSILIUL DIRIGENT PENTRU TRANSILVANIA, BANAT ȘI ȚINUTURILE UNGURENE LOCUITE DE ROMÂNI
RESORTUL CULTELOR ȘI INSTRUCȚIUNII PUBLICE
Nr. 7566/1919

Sibiu, 3 iulie 1919

Domnule Profesor,

În vederea deschiderii Universității românești din Cluj cu începerea anului școlar 1919/1920, Consiliul Dirigent al Transilvaniei, Banatului și Părților Ungurene a publicat concurs pentru toate catedrele vacante, cu termenul de 30 iunie a.c. Din toate părțile locuite de români au intrat cereri care vădesc cu cîtă dragoste învățătorii noștri își oferă serviciile spre a crea din Universitatea din Cluj un focar de știință și cultură românească.

Spre a putea cumpăni valoarea științifică a candidaților și spre a stabili lista cadrelor necesare, Consiliul Dirigent a stabilit pe lângă Comisarul său general, d[omnu]l Sextil Pușcariu, o „Comisie universitară”, care va consta pentru moment din 12 profesori de la cele două universități din Vechiul Regat, avînd să se completeze la 20 de membri, conform punctului II din „Dispozițiunile” anexate la această scrisoare.

Nevoiți să restrîngem numărul membrilor din Comisiune la minimul posibil, am căutat să ne adresăm pentru început acelor învățați ai noștri cari, ca reprezentanți ai diferitelor specialități și ca savanți recunoscuți vor putea rosti, în afară de ori ce părtinire, cuvîntul hotărîtor.

Comisiunea se va întruni la mijlocul lui iulie pentru cîteva zile în București, unde va avea să ia măsurile necesare în vederea completării ei la numărul reglementar de 20, precum și

în vederea fixării catedrelor și a examinării cererilor și lucrărilor intrate în concurs. După împlinirea acestora, Comisiunea se va întruni din nou într-o sesiune mai largă, la Cluj sau la Sibiu, unde va avea să-și termine lucrările.

Facem apel la bunăvoința d[umnea]voastră, onorate domnule Profesor, cu rugămintea să ne ajutați în greaua noastră misiune. Știm ce jertfă mare de timp și de odihnă meritată vă cerem, sintem încredințați însă, că scopul înalt ce-l urmărim vă va îndemna să primiți a face parte din cei 12 membri ai Comisiunii universitare. În speranța că nu ne veți refuza rugămintea, vă rog domnule Profesor, să binevoiți a răspunde urgent pe adresa Comisarului nostru general, d[omnu]l Sextil Pușcariu, București, Casa Școalelor, cabinetul domnului Ministru Vasile Goldiș, indicându-ne și adresa d[umnea]voastră exactă între 10 și 13 iulie.

Primiți, vă rog domnule Profesor, asigurarea deosebitei mele stime.

Branisce — Șeful resortului

D[omnu]lui N. Iorga, Profesor la Universitatea din București

B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 279, f. 301.

¹ Imprimatul cu titlul *Organizarea Universității din Cluj*, în B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 277, f. 124.

8.

1919, iulie 13, București. Invitație adresată de Sextil Pușcariu lui N. Iorga, pentru participarea la ședința Comisiei universitare.

UNIVERSITATEA DIN CLUJ
BIROUL COMISARULUI GENERAL
Nr. 26

București, 13.VII.1919

Domnule Profesor,

Cu onoare sinteți invitat a lua parte la întâia ședință plenară a Comisiunii universitare, care se va ține joi 17 iulie la ora 5 p.m. în București, Casa Școalelor, etajul I, sala conferențiarilor.

Ordinea de zi:

1. Raportul Comisarului general.
2. Stabilirea planului de lucru.
3. Rezolvarea adresei Consiliului Dirigent nr. 7566/[19]19 cu privire la cei opt candidați ardeleni recomandați cu precădere pentru catedrele din Cluj.

Sextil Pușcariu

D[omniei] sale domnului Nicolae Iorga, Profesor universitar, București

B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 277, f. 167.

9.

1919, iulie 15. Scrisoare a unui grup de profesori din Cluj către N. Iorga, cu rugămintea de a le ține un ciclu de conferințe.

Domnule Profesor,

Noi profesorii conferențieri de la cursurile de vară pentru pregătirea profesorilor secundari, în numele nostru și a 450 de candidați și noi autoritățile administrative ale orașului și județului Cluj, în numele cetățenilor români de aici, Vă rugăm respectuos să nu ne refuzați o caldă rugămintă, să ne împliniți o veche dorință.

Cei mai mulți din noi, din cauza robiei în care am fost ținuți, n-am avut parte nici să Vă auzim nici să Vă vedem; numai de departe și pe apucate am putut să ne mingliem amărăciunea și să ne hrănim nădejtile cu scrisul d[omniei] voastre. Ne-am deprins cu toții

de mulți ani să privim în d[umnea]voastră cel mai ales rod al sufletului românesc și simbolul aspirațiilor neamului nostru.

Acum, cînd atîtea dorinți ni s-au împlinit, dorim domnule Profesor, să ni se îplinească și dorința de a Vă auzi și vedea de aproape și de aceea Vă rugăm ca pe lingă nenumăratele jertfe ce le-ați adus pentru neamul nostru, să aduceți și jertfa de a veni în cursul acestei veri la Cluj și de a ne ține cîteva conferințe, de care cu toți suntem de mult însetați.

În nădejdea că prea cunoscuta d[omniei] voastre bunăvoință nu ne va putea refuza această rugăminte, sîntem ai d[omniei] voastre cu cea mai desăvîrșită stimă și dragoste Cluj, la 15 Iulie 1919

Simion Tomașiu—prefect al județului și substitut al prefectului orașului Cluj, V. Bogrea (profesor de limba latină), Em. Panaitescu (profesor de istorie), N. Bănescu (profesor de limba elină), dr. N. Drăganu (dir. cursurilor), I. Bogdan-Duică, G. Oprescu [alte 25 semnături].

B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 278, f. 159.

10.

1919, iulie 20, București. Invitație adresată de Sextil Pușcariu lui N. Iorga, pentru participarea la una din ședințele de organizare a Universității din Cluj.

UNIVERSITATEA DIN CLUJ
BIROUL, SECRETARULUI GENERAL
București, 20.VII.[19]19

Domnule coleg,

Secțiunea pentru recomandarea candidaților pentru Facultatea de Litere avînd a se întruni înainte de ședința plenară de luni, vă rog, domnule coleg, să treceți luni la ora 11 a.m. pe la Casa Școalelor pentru o scurtă ședință.

Sextil Pușcariu

B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 277, f. 205.

11.

1919, iulie 29. Scrisoare a lui N. Bănescu către N. Iorga, prin care-i solicită susținerea candidaturii lui V. Bogrea la postul de profesor de limba latină la Universitatea din Cluj.

Prea onorate Domnule Iorga,

Fiindcă nu mai e mult pînă la hotărîrea Comisiei, în privința numirilor la Universitatea din Cluj și avînd prilej cu cineva care vine în București, îmi fac o datorie rugîndu-Vă să susțineți, cu autoritatea d[umnea]v[oastră] indiscutabilă, numirea lui Bogrea, căci, dacă e vorba să se dea catedra de latinește (altceva nu primește) un învățat care s-o onoreze nu se poate afla nicăieri mai pregătît decît dînsul. Față de ori ce titrați, cu oricîte doctorate, el este, fără comparație, cu mult cel mai bun. D[umnea]v[oastră] o știți mai bine decît mine și nu mă îndoiesc că veți face cunoscută, în sinul Comisiei, aprecierea d[umnea]v[oastră]. Vă scriu însă pentru a Vă atrage atenția asupra atmosferei ce s-a creat pentru altul. Ar fi păcat să se piardă o forță ca Bogrea, cînd e vorba a se avea aici o școală care să nu fie mai prejos de ce a fost. Domnul Părvan căruia i-am vorbit la București, nu mi s-a părut înclinat a susține această numire. Nădejdea noastră rămîne prin urmare toată în d[umnea]voastră. Faceți să fie numit și vă vom fi toți recunoscători, și cei din universitate și cei din afară de dînsa.

Cu cele mai distinse salutări al d[omniei] voastre devotat

N. Bănescu

Cluj, 29.VII.1919

B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 278, f. 608—609.

12.

1919, august 4, Sibiu. Telegramă a lui V. Braniste către N. Iorga, solicitându-i susținerea la Cluj a unor conferințe.

Telegramă

D[omnului] N. Iorga, București
Prezentată la Sibiu, data 4.VIII.1919

Vă rog insistent să binevoiți a ține în timpul cit veți sta în Cluj la ședințele Comisiunii Universitare, un ciclu de 10 conferințe asupra istoriei universale, pentru ascultătorii cursurilor pregătitoare de profesori, în vederea completării sistematice a cunoștințelor ascultătorilor. Am crede ca aceste conferințe să fie un fel de introducere în istoria universală și o corectă interpretare a ideilor conducătoare și a epocilor istoriei. În așteptarea răspunsului d[umnea]voastră vă trimit mulțumirile și salutările mele.

Dr. Branisce Șeful cursului

B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 277, f. 243.

13.

1919, august 18, Cluj. Scrisoare a lui N. Bănescu către N. Iorga, mulțumind pentru sprijinul acordat la ocuparea postului de profesor.

Cluj, 18 august 1919

Prea onorate domnule Iorga,

Comisia universitară și-a încheiat astăzi, aici, lucrările, și am putut afla că am fost recomandat la Catedra ce s-a înființat pentru specialitatea mea.

Lucrul acesta îl datoresc bunăvoinței citorva oameni, cari au știut aprecia o muncă onestă și statornică, dar îl datoresc mai cu seamă d[omniei] voastre, care, în tot cursul carierei mele ați dat o atenție binevoitoare unei modeste activități.

Sprijinul d[omniei] voastre mi-a fost, în dificultățile prin care am străbătut pînă azi, un puternic îndemn și o prețioasă mîngiere. Recomandația pe care mi-ați dat-o acum și pe temeiul căreia se face numirea sporește încă recunoștința pe care v-o păstrez din clipele cînd binefăcătoarea d[omniei] voastre activitate pentru neam a trezit energiile noastre tinere.

Ce v-aș putea făgădui în ceasul acesta solemn, decît că, știindu-mi puterile mici și marile mele lipsuri, mă voi sili continuu a le spori, simțindu-mă cu totul nefericit a ști că ați încercat cu mine o decepție.

Vă mulțumesc, prea onorate domnule Iorga, și vă rog să fiți încredințat de sentimentele mele de adîncă recunoștință și sincer devotament.

N. Bănescu

B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 279, f. 68—69.

14.

1919, august 19, Cluj. Scrisoare a lui V. Bogrea către N. Iorga, mulțumind pentru sprijinul acordat la ocuparea postului de profesor.

Cluj, 19 august 1919

Domnule Profesor,

Domnul Pârvan, care a fost aici, în lipsa d[umnea]voastră, geniul nostru tutelar, zădărnîcind loviturile piezișe ce s-au încercat, s-a oferit amabil să vă transmită din parte-mi aceste rînduri.

Ele vin din adîncul inimii mele recunoscătoare.

De cînd am avut fericirea să vă stau aproape, dumneavoastră ați fost pentru mine, domnule Profesor, mai mult ca un părinte; ați fost însăși Providența mea. În clipele amare de deznădejde, cînd valuri vrăjmașe amenințau cu naufragiul tuturor visurilor mele, cuvîntul dumneavoastră mintuitor s-a auzit și rana s-a închis. Acum idealul meu s-a împlinit — dincolo de orice așteptare.

Știu — și d[omnul] Pârvan mi-a întărit, cel d'întîiu, această convingere — că de la marea d[umnea]voastră inimă îmi vine, în primul rînd, această neasemănată bucurie.

Vă mulțumesc — vă mulțumesc în singurul chip ce mi se pare potrivit mărimii binefacerii: legîndu-mă solemn să merg, pînă la capîtul puterilor mele, pe drumul de muncă și iubire de Țară și Adevăr, pe care mi l-au arătat tuturor vorba d[umnea]voastră de foc și fapta dumneavoastră fără odihnă.

Așteptînd cu nerăbdare să vă putem saluta aici, rămin, iubite domnule profesor, al d[umnea]voastră devotat,

V. Bogrea

B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 279, f. 218—219.

15.

1919, august 23. Scrisoare a lui Ioan Paul către N. Iorga, în legătură cu deplasarea acestuia la Cluj.

Cluj, 23 August 1919

Mult stimate domnule Profesor,

Cu multă bucurie am aflat din telegrama d[omniei] Voastre și cu și profesorii și candidații, că în cursul acestei luni Veți veni la Cluj. Lumea de aici cu drept cuvînt se bucură că Vă va vedea și auzi.

Vă scriu această scrisoare, rugîndu-Vă în numele tuturor să ne înștiințați telefonic la plecarea d[omniei] Voastre din București, ca să știm precis ziua și ceasul sosirii d[omniei] Voastre.

Sosesc aici două trenuri pe zi, unul la 3 1/2 noaptea și unul la 4 d.a. ziua. Acest din urmă e cel mai bun. Nu știu ora plecării din București a acestor trenuri. E bine să Vă asigurați loc bun în tren încă din București. Știînd ziua și ceasul sosirii d[omniei] Voastre, ne vom îngriji de locuință, trăsura la gară și celelalte.

Ne-a adus nu știu cine din Sibiu vestea că Veți veni cam pe la sfîrșitul acestei luni, de aceea Vă scriu acum tocmai.

Comisiunea de organizare a Universității de aici a fost, a lucrat și a plecat. Să dea cel de sus să ni iese o liturghie cu bragă din Universitatea aceasta! Mare păcat că ați lipsit.

Repetînd rugămintea de a mă înștiința telefonic despre ziua și ceasul sosirii, sînt al d[omniei] Voastre cu cea mai desăvîrșită stimă și dragoste.

Profesorul I. Paul — adresa Universitate

B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 280, f. 227—228.

16.

1919, septembrie 10. Scrisoare a lui Marin Ștefănescu către N. Iorga, în legătură cu inaugurarea cursurilor la Universitatea din Cluj.

Scumpul meu d[omnu]le Iorga,

Am primit numirea la Universitatea din Cluj — și aseară am luat masa împreună cu Pușcariu, Lapedatu, Nistor, Pârvan și Gusti în cinstea acestei Universități care va să fie focarul de lumină al mult așteptatului nostru Ardeal.

La această masă nu s-a putut, firește, ca să nu vorbim și de Nicolae Iorga. Ne-a povestit Nistor cum ai fost primit în Bucovina ca un rege. Să trăiești!

Eu am terminat astăzi ultima corectură a unui articol de Problema conștiinței, în „Studii filosofice”, iar mîine plec pentru cîteva zile la moșia lui Motru, în Butoiești, județul Mehedinți, alături de Mănăstirea Motru unde este înmormîntat Eufrosin Poteca. Voi face deci un drum filosofic. La întoarcere voi părăsi Bucureștii ducîndu-mă la Cluj, unde va trebui să altoim știința pe suflete românești, așa cum îți este d[umnea]tale tot visul vieții.

Îmi pare mult bine că poți să stai câteva zile la Văleni, în sinul familiei, căci d[umnea]-ta ai mare nevoie din cînd în cînd de cite un pic de liniște desăvîrșită.

Cu toată dragostea devotată d[umi]tale

București, 10 Sep[tembrie] 1919

19 Str. Buzești

Marin Ștefănescu¹

B.A.R., Correspondența N. Iorga, vol. 282, f. 48—49.

¹ Marin Ștefănescu (1880—?), filosof; conferențiar la Universitatea din București și apoi profesor la cea din Cluj.

17.

1919, octombrie 9. Scrisoare a lui A. Lăpedatu către D. Onciul, anunțînd acceptarea postului ce i s-a propus la Universitatea din Cluj.

București, 9 Octomvrie 1919

Mult Onorate d[omnu]le Onciul,

Mai reflectînd asupra celor vorbite eri, am ajuns la concluzia că, în împrejurări actuale, e o datorie pentru mine să merg, cel puțin pentru început, la Cluj, rămînînd ca în cazul cînd veți obține înființarea unei a doua catedre de Istoria Românilor la București, să mă prezint și eu la concurs, solicitînd sufragiile d[umnea]v[oastră].

V-ași ruga deci, dacă se poate, să nu se mai facă formele pentru numirea mea ca cenfe. rențiar.

Mulțumindu-vă din toată inima pentru deoschitul interes ce și cu această ocaziune mi-ați arătat și, pentru încurajatoarea bunăvoință ce, ca totdeauna, mi-ați acordat, Vă rog să binevoiți a primi încredințarea sentimentelor de recunoștință ce vă păstrează unul din vechii și pica devotații d[umnea]v[oastră] elevi

A. Lăpedatu

B.A.R., S $\frac{1(2)}{XXI}$

18.

1919, noiembrie 9. Scrisoare a lui Marin Ștefănescu către N. Iorga, anunțînd deschiderea cursurilor la Universitatea din Cluj.

Cluj, 9 Noiembrie 1919, Str. Egyetm Nr. 1

Scumpul meu d[omnu]le Iorga,

Mai întii îți doresc multă sănătate, căci uriașa muncă pe care d[umnea]ta o desfășor cere, intradevăr, o sănătate cu totul excepțională. De altfel, nici nu se poate explica nîmi toarea d[umi]tale activitate decît admițînd că Dumnezeu te-a înzestrat cu un suflet așeza într-un corp de o rară tărie. Rog deci pe bunul Dumnezeu să-ți fie această tărie pentru a continua să arăți, cu puternica d[umi]tale lumină, marele drum pe care trece acum neamul nostru.

Aici, la Universitatea din Cluj, am început cursurile. Și îți poți închipui ce momente am trăit la deschiderea acestor cursuri. Atîta de mare, atîta de frumesc ne-a fost acest vis că încă ni se pare vis, chiar după împlinirea lui.

Și a mai fost o sărbătoare pentru noi cei din Cluj. A fost sărbătoarea ceasului cînd am aflat izbînda naționalistilor și țărăniștilor în alegeri. De acum d[umnea]ta vei dispune de un bloc în parlament pentru susținerea apostolatului d[umi]tale. Și am credința că acest bloc va deveni în scurt timp din ce în ce mai impunător. Să trăiești simbol al vremii noastre!

Eu aici, la Universitate, am un seminar de Filozofie cu o bibliotecă pe care sper să o pun cit mai mult la curent cu publicațiile din specialitatea mea, căci deocamdată are oa-

rezare lipsuri. Lucrăm deci toți, în toate direcțiile, pentru atingerea marelui scop simbolic: de d[umne]a:ta: înălțarea neamului românesc.

Salutări cordiale amicilor dela Neamul Românesc și dela Liga Culturală. Te îmbrățișează cu toată dragostea devotatul d[umi]tale

Marin Ștefănescu

B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 279, f. 70—71.

19.

1919, noiembrie 16. Scrisoare a lui Gh. Bogdan-Duică către N. Iorga, privitoare la începutul activității în Universitatea din Cluj.

Cluj, 16 noiembrie 1919

Iubite Nicule!

O începurăm; și bine, te asigur eu.

Are mult haz cum crește acest început; cum se arată lume nouă la lucruri vechi; cum se numără etc.

Seminarul meu de lit[eratură] română este, pentru mine și pentru studenți, o plăcere. De-am sta mult pe-aici, o să fac treabă.

Cursul îl fac foarte pe larg, luând ca cetite cărțile tale și completând din izvoare, ori reproducind (pur și simplu) când izvoare nu am aici. Mi-ar trebui cel puțin 5 exemplare din istoriile tale literare; am bani să le plătesc; dar nu le găsesc. Poți ajuta?

Când vii la 1 decembrie — și trebuie să vii — adu-ne din tot ce ai, ce poți aduce. Și te invit, de pe acum, la un curs ori la un seminar, ca să vezi ce fel de lucru este cu puțință aici.

Colegii se țin de carte; sint prietenoși; și decizi a nu se învrăjbi ca pe aiurea¹.

Salut familia!

Al tău,

G. Bogdan-Duică

B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 282, f. 157.

¹ Cu mai puțin entuziasm descrie Ioan Paul începutul cursurilor, într-o scrisoare către Ioan Bianu, 11 decembrie 1919: se plinge că la Litere sint doar 70 studenți: „Se ferește tinerimea noastră, devenită practică, de meseria săracă a dascăliei. Semn rău acesta și cu rele urmări [...] Corpul nostru dascălesc firește nu e ideal, dar după ale noastre puteri destul de bun și cu rivnă”. (B.A.R., S $\frac{48(97)}{D.V.}$)

20.

1919, decembrie 16. Scrisoare a lui A. Lapadatu către N. Iorga, cu rugămintea de a interveni pentru înființarea unui institut de istoria românilor la Cluj.

Cluj, 16 Decembrie 1919

Mult stimat d[omnu]le Iorga,

Trebuind să Vă scriu, profit de ocazie a Vă face și pe această cale respectuoase urări, să puteți duce la bun sfârșit opera ce este chemată a îndeplini Adunarea Națională, care, alegându-Vă de prezident al ei, a afirmat încă odată adevărul exprimat de Kogălniceanu acum șasezeci de ani tocmai — la legi nouă, oameni noi, și a legat de opera în curs numele unuia din cei mai iluștri și mai bine meritați fii ai neamului acestuia.

Venind la obiectul scrisorii mele, am a Vă face două rugăciuni:

1. Să binevoiți, dacă bineînțeles și d[umne]a[v]oastră acceptați ideea, să sugerați, direct sau indirect M. S. Regelui, de a crea, cu ocazia inaugurării Universității de aici, un institut pentru studiul istoriei românilor. Ar fi semnificativ pentru preocupările vremurilor pe care D[umne]zeu ne-a învrednicit să le apucăm și, îndrăznesc a crede, folositor pentru cei ce vor veni după noi.

2. Avînd ocazie, dacă și d[umnea]v[oastră] credeți de necesar, să arătați celor în drept că în cazul cînd la alcătuirea delegației noastre de pace pentru tratatul cu Ungaria, s-ar numi alt consilier pentru chestiile istorice și etnografice, mi s-ar aduce o jîguire pe care nu o merit, pentru cele ce am făcut eu acolo, la Paris. Afară de aceasta am convingerea că dat fiind legăturile ce mi-am creat, încrederea ce am inspirat celor din comisia teritorială, ași putea aduce cauzei mai bune servicii decît alții.

Al d[umnea]v[oastră] vechiu și statornic devotat

A. Lapedatu

B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 280, f. 102—103.

21.

1920, ianuarie 29. Scrisoare a lui Em. Racoviță către Gh. Bogdan-Duică, menționînd tatonările pentru angajarea unor profesori francezi la Universitatea din Cluj.

29 Ianuarie 1920

Domnule Decan,

Sosit la Paris la 5 Ianuarie, m-am întîlnit imediat cu colegul nostru d[omnu]l Roques pentru a afla ce s-a făcut cu biblioteca lui Paul Mûger. Am părerea de rău de a-ți anunța că această prețioasă bibliotecă nu mai poate fi dobîndită pentru Cluj. A fost cumpărată de Universitatea din Nancy de mai bine de trei luni.

Recrutarea profesorilor francezi pentru Universitatea noastră se va face în bune condiții. În ceea ce privește Facultatea de litere cred că voi putea în curînd să vă prezentăm doi candidați de valoare. În mod oficios pot să vă comunic că sîntem în vorbă cu d[omnu]l Martinot pentru Literatura franceză și cu d[omnu]l Alazar (actualmente directorul de „l'École française de Florence”) pentru Istoria artelor. Dacă nu reușim cu acești colegi, avem alți doi meriți în vedere.

Am cîștigat pe de altă parte, viul interes și simpatia d[omnu]lui Joubin, directorul celui mai frumos și mai mare Institut pentru istoria artelor care există în lume (L'Institut Doucet-Rue Spontini—Paris). D[omnu]l Joubin a organizat muzeul din Constantinopole și din Montpellier. Ca profesor de Istoria artelor a organizat la Montpellier seminarul (cu secție de mulagiuri, diapozitive și reproducții) acelei facultăți. Ne-a promis sfaturi, liste cu bucățile necesare, devizuri detaliate și frățescă colaborare cu profesorul francez de la Cluj pentru organizarea seminarului clujean.

Al d[umnea]voastră devotat

Emillen Racoviță

B.A.R., S $\frac{9(1)}{CCC}$

22.

Adresse arrivée après la cérémonie d'inauguration, transmise à M. le Recteur de l'Université de Cluj. Elle était contenue dans une belle reliure Louis XIV aux armes de la ville de Nancy.

A l'Université de Cluj
L'Université de Nancy

1 Février 1920

Dès la première année de la Grande Guerre, en 1914, sans attendre que le Gouvernement roumain se déclarât pour l'Entente, les Professeurs de Bucarest et de Iassy ont envoyé aux Universités de France une adresse qui nous a été droit au coeur. Nancy bombardée alors, ou du moins alertée nuit et jour par des menaces de bombardement, y a répondu.

Plus tard, lorsque la Roumanie elle même a pris les armes avec nous, le soir où cela nous fut annoncé, notre joie fut grande en Lorraine: la nuit, sur toute la ligne, le canon tonna, célébrant l'entrée en guerre de cette nouvelle alliée, depuis

longtemps notre amie. Grande aussi fut notre douleur, en apprenant les épreuves que vous avez supportées avec tout de vaillance.

A peine la guerre terminée, des Étudiants roumains ont repris sans tarder le chemin bien connu de l'Université de Nancy, pour y achever leur études commencées avant 1914. Ils nous revenaient avec des décorations, souvent aussi des blessures, fraternellement accueillis par leurs anciens camarades qui avaient été comme eux des combattants, et nos maîtres eux-mêmes s'inclinaient devant cette jeunesse qui défendit héroïquement le Droit et la Liberté. L'un de vos jeunes gens mourut cet été parmi nous: il repose en notre terre française, devenue pour lui comme une autre terre maternelle.

Et maintenant, voici vos frontières, comme les nôtres, enfin replacées où elles doivent être. C'est le rêve de la Roumanie enfin réalisé. Mais nous faisons aussi pour vous le même rêve en France. Dès le milieu du XIXe siècle, Edgard Quinet, dans des pages enflammées, l'entretenait au cœur d'une élite; et après nos désastres de 1870, cela entraînait dans les vues d'avenir de notre grand patriote Léon Gambetta.

Nous savons la part qui revient dans cette oeuvre à la Transylvanie, à qui vous restituez si justement son antique dénomination de Dacie Supérieure. Ouvriers de la première heure, une trentaine d'écrivains de ce pays composèrent un *Dictionnaire* comparé de la langue roumaine, qui fut imprimé en 1825; puis un livre de *chroniques roumaines* fut préparé, toujours en Transylvanie; mais l'impression en fut retardée jusqu'en 1853. Ainsi, grâce à un pays encore sous le joug, la Nation roumaine préparait sa renaissance, en reconstituant d'abord sa langue et son histoire.

C'est pourquoi il était juste que ce pays, enfin libéré, fût aussitôt doté d'une Université nationale. L'Université de Cluj est pour nous comme une soeur nouvelle, que nous sommes heureux de saluer à son berceau, en lui apportant les vœux que nous formons pour elle de tout cœur.

Puisse l'Université de Cluj, reprenant une mission millénaire, non plus seulement dans les plaines du Danube, mais sur ce massif montagneux qui en est comme la couronne et où la Grande Roumanie vient de relever pour toujours son drapeau, puisse-t-elle répandre les bienfaits de la civilisation latine dont elle est au centre de l'Europe la sentinelle avancée, la gardienne vigilante, la généreuse dispensatrice!

Le Recteur de l'Université de Nancy,

Ch. Adam,

Membre de l'Institut

B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 281, f. 448—449.

23.

1920, martie 2, Strasbourg. Adresă a Universității din Strasbourg către N. Iorga, în calitate sa de Președinte al Camerei Deputaților, în legătură cu participarea a doi delegați francezi la festivitatea de inaugurare a Universității din Cluj.

Université de Strasbourg

No. 3483

J.P. Strasbourg, le 2 Mars 1920

Monsieur le Président,

Nos deux délégués aux fêtes d'inauguration de l'Université de Cluj, M.M. Debray et Gillet, m'ont fait le récit de la réception chaleureuse que vous leur avez réservée. La séance à laquelle ils ont assisté restera un des plus beaux souvenirs de leur carrière. Ils m'ont remis l'exemplaire de votre „Histoire du Peuple français” que vous avez bien voulu accompagner d'une dédicace à l'adresse de l'Université de Strasbourg¹.

Au Conseil de l'Université qui doit se réunir Lundi prochain, 8 Mars, je communiquerai les résultats de la mission confiée à ses deux délégués. Mais, sans attendre cette date, je tiens dès maintenant à vous remercier, en son nom, des sentiments fraternels manifestés à notre égard

par le Corps Universitaire Roumain. J'annoncerai votre intention de venir, cet été, à Strasbourg, faire une ou deux conférences publiques. Elle sera accueillie avec la plus grande satisfaction. Veuillez agréer, Monsieur le Président, l'assurance de ma haute considération.

Le Recteur d'Académie, Directeur Général de l'Instruction Publique et des Beaux-Arts,

S. Charléty

B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 285, f. 146.

¹ N. Iorga, *Istoria poporului francez*, O încercare de explicație. Lecții făcute la Universitatea București, 1919. Ediția franceză în 1945.

24.

1920, noiembrie 17. Adresă a Universității din Cluj către N. Iorga, cu rugămintea de a participa la inaugurarea Institutului de istorie națională.

Nr. 806—1920/21. Rect. Univ.

Domnule Profesor !

În ziua de 4 decembrie viitor, urmînd a se deschide, în mod oficial, Institutul pentru studiul istoriei naționale, înființat de M.S. Regele la Cluj cu ocazia sărbătorilor de inaugurare a Universității noastre, ne-am simțit cu adevărat fericiți, dacă ați binevol a accepta invitația pe care am onoarea a Vi-o adresa în numele Senatului Universitar de a lua parte la serbarea plănuită cu această ocazie, făcîndu-ne și o conferință de circumstanță¹.

Prezența în mijlocul nostru a celui mai autorizat și calificat reprezentant al culturii noastre naționale îndeosebi al istoriografiei române contemporane, ar da acestei serbări un prestigiu pentru care Vă vom fi întotdeauna recunoscători, fiind în același timp pentru profesori ca și pentru studenți, un îndemn mai mult la muncă ce sunt chemați a depune pentru susținerea și propășirea noii instituțiuni.

În speranța că nu ne veți lipsi de mulțumirea de a Vi putea avea, cu acest prilej, oaspe al Universității din Cluj, ne luăm voie a Vă trimite aici alăturat programul serbării, cu rugămintea de a-i aduce în caz de trebuință, modificările ce veți crede de cuviință.

De hotărîrea d[omniei] voastre Vă rugăm să binevoiți a ne anunța telefonic, să putem dispune din vreme de cele necesare pentru cit mai buna reușită a serbării.

Cluj, la 17 Noiembrie 1920.

| 113 Rectorul Universității V. Dumitriu

B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 287, f. 154

¹ Programul inaugurării Institutului de Istorie românească menționează: inaugurarea la 4 decembrie 1920, cu discursurile Rectorului, I. Lupuș, Al. Lapadatu și o conferință a lui N. Iorga; pe 5 decembrie era anunțată o ședință omizială în onoarea lui N. Iorga (B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 286, f. 93).

25.

1923, februarie 12. Cluj. Carte poștală ilustrată, cu legenda „Cluj, parte din Valea Somăului” și textul imprimat „Inaugurarea Universității din Cluj, 1 Février 1920”, trimisă lui N. Iorga de către un grup de profesori.

Cluj, 12.II.[19]23

Iubite Maestre,

Atîția oameni de bine nu s-au putut strînge să prăznuiască noul făcștilăntic al Măzului fără să-și aducă aminte de cel de la care am învățat toți să muncim.

Pușcariu
G. Giuglea
P. Grimm
N. Georgescu-Tistu
Th. Capidan
Victor Stanciu

G. Oprescu
R. Vuia
N. Drăganu
Marin Ștefănescu
.....

B.A.R., Corespondența N. Iorga, vol. 304, f. 6; ștampila poștei: 14 febr. 1923 — București
— scire.

26.

1929, martie 3, Cluj. Act privitor la proclamarea lui N. Iorga drept Profesor onorar al Universității din Cluj.

Domnilor colegi,

Subsemnații profesori vă propunem proclamarea d[omnu]lui Nicolae Iorga ca Profesor onorar al Facultății de Litere și Filosofie din Cluj.

Al nostru prin dragostea și adinca admirație ce i-o purtăm, Nicolae Iorga a fost unul dintre îndrumătorii Universității noastre în întiul Senat al ei. Ca profesor onorific vrem să-l avem legat cu legături mai strinse de noi și să dăm elevilor noștri puțința să-i urmeze în fiecare an cursurile-i răsplinditoare de lumină și de foc sacru pentru știință¹.

S. Pușcariu
C. Marinescu
I. Lupaș
Vl. Ghidionescu

Cluj, 3.III.[19]29

Arh. St. Cluj-Napoca, fond Universitate, cutia 113, poziția 209, f. 2.

¹ Stelian Neagoe, *op. cit.*, vol. I, p. 200—201, prezintă adresa profesorilor clujeni de propunere a lui N. Iorga drept profesor onorar — adresă cu aceleași idei ca în cea de față, dar cu text puțin modificat.

27.

1929, martie 3, Cluj. Act privitor la proclamarea lui N. Iorga drept Profesor onorar al Universității din Cluj.

Convocare

Am onoarea a ruga pe domnii colegi să bincvoiască a participa la ședința a VII extra-ordinară a Consiliului Facultății, care va avea loc luni, 4 martie, ora 10 a.m., în sala de ședințe.

Ia ordinea zilei: Proclamarea d[omnu]lui N. Iorga ca Profesor onorar al Facultății noastre.

Decan,

O. Ghibu

Cluj, 3 martie 1929

Gh. Bogdan-Duică
Nicolae Bănescu
Sextil Pușcariu
Ioan Lupaș
Nicolae Drăganu
Marin Ștefănescu
Onisfor Ghibu
Gustav Kisch
V. I. Bărbat
Silviu Dragomir

Yves Auger
Theodor Capidan
Petre Grimm
Gian. Serra
Emil Panaitescu
D. M. Teodorescu
George Giuglea
Gh. Kristoff
Ștefan Bezdechi
Coriolan Petranu

Alexandru Lapedatu
Fl. Ștefănescu-Goangă
Vi. Ghidionescu

Constantin Marinescu
Theodor Naum
Romul Vuia

P.S. Confidențial. La ora 11 d[omnul] N. Iorga își va ține prima lecție în calitate de Profesor al Facultății noastre, în Aula Universității.

O. Ghibu

Arh. St. Cluj, fond Universitate, cutia 113, poziția 209, f. 3. Convocarea nu este semnată de Gh. Bogdan-Duică, M. Ștefănescu, V. I. Bărbat, P. Grimm, Em. Panaitescu, D. M. Teodorescu, Th. Naum, Romul Vuia. În Idem, f. 4, convocarea scrisă chiar de mîna lui O. Ghibu.

28.

1929, martie 4, Cluj. Adresă a Facultății de Litere și Filosofie către Senatul Universității Cluj, privind proclamarea lui N. Iorga drept Profesor onorar.

Onor. Senat Universitar,

În alăturare sub ./ am onoarea a vă transmite Procesul-verbal al ședinței a VII-a extraordinară a Consiliului Facultății de Litere, ținută la 4 martie c[urent], care conține hotărîrea unanimă prin care această Facultate a proclamat pe domnul Nicolae Iorga Profesor onorar al ei.

În numele Consiliului, rog Onor. Senat să binevoiască a aproba această hotărîre și a o aduce oficial la cunoștință Onor. Ministru al Instrucțiunii.

Decan,

O. Ghibu

Cluj, 4 martie 1929

Arh. St. Cluj-Napoca, fond Universitate, cutia 113, poziția 209, f. 6; în Idem, f. 8, o invitație la ședința extraordinară a Senatului Universității Cluj, pentru 4 martie 1929, pentru proclamarea lui N. Iorga drept Profesor onorar — semnează Rector Emil Hațieganu.

29.

1929, martie 4, Cluj. Scrisoare—adresă a lui O. Ghibu către N. Iorga, privind proclamarea acestuia ca Profesor onorar la Cluj.

4 martie [19]29

Ilustre Maestre,

Am onoarea a vă aduce la cunoștință că Consiliul Facultății de Litere și Filosofie a Universității Regele Ferdinand I din Cluj, în semn de înaltă prețuire a activității cu totul excepționale pe care ați depus-o o viață întreagă pe altarul științei și al patriei și în special în semn de mulțumită și recunoștință pentru sprijinul pe care l-ați dat în deosebite ocazii Universității noastre, începînd cu anul 1919, cînd ea a luat ființă, și pînă astăzi, v-a proclamat în ședința de la 4 martie c[urent], Profesor onorar al Facultății de Litere, rugîndu-vă să binevoiți a-i da și în viitor tot concursul d[omniei] voastre neprețuit, în urmărirea mărelor ei scopuri.

În convingerea că prin această hotărîre Consiliul Facultății a cîștigat pe seama membrilor săi și în special pe seama tineretului Universității noastre întregi, o călăuză de cel mai mare preț, permițîndu-mi ilustre Maestre, să vă adresez în numele Consiliului, cele mai călduroase urări de viață lungă și de fericire spre binele științei, al patriei și al omenirii.

Decan,

Onisifor Ghibu

D[omniei] sale, domnului N. Iorga, Profesor universitar, București.

Arh. St. Cluj, fond Universitate, cutia 113, poziția 209, f. 5.

30.

1929, martie 9, Cluj. Adresă a Facultății de Litere și Filosofie din Cluj către ziarul „Universul”, în legătură cu proclamarea lui N. Iorga drept Profesor onorar.

UNIVERSITATEA DIN CLUJ
FACULTATEA DE LITERE ȘI FILOSOFIE
Nr. 472—1928/[19]29

Cluj, 9 martie 1929

Domnule Director,

În legătură cu informația apărută în „Universul” despre proclamarea d[omnu]lui N. Iorga ca doctor honoris-causa al Universității din Cluj, am onoarea a vă ruga să binevoiți a rectifica informația dată, în sensul că d[omnu]l N. Iorga a fost făcut *profesor onorar* al Facultății de Litere, — și aceasta atit din respectul pe care i-l poartă Universitatea noastră, cit și din dorința de a-l putea avea cit mai des la catedră, și în Cluj, unde profesorii și studenții se grăbesc să-i asculte prelegerile pline de erudiție și de foc sacru.

Primiți, vă rog, asigurarea deosebitei mele stime.

Decanul Facultății de Litere, Cluj,
O. Ghibu

D[omniei] sale domnului Director al ziarului „Universul”, București¹.

Arh. St. Cluj-Napoca, fond Universitate, cutia 113, poziția 209, f. 9.

¹ În „Universul”, anul XLVII, nr. 55 din 8 martie 1929, sub titlul *D. Prof. Iorga doctor „honoris-causa” al Universității din Cluj*, se relateau evenimentele. N.I. a ținut trei conferințe la Cluj; înaintea celei de a treia i s-a anunțat proclamarea ca Profesor onorar; nu știa înainte. Senatul a aprobat în unanimitate. Se menționa și un pasaj din discursul Rectorului Em. Hațieganu: „Universitatea noastră este mândră și socotește drept o mare onoare de a vă conferi această distincție. Ca un coleg mai mare și mai învățat al nostru vă rugăm să ne dați același sprijin și de acum, nouă care sintem cei mai devotați admiratori și mai constanți luptători ai idealului dumneavoastră pentru poporul și cultura noastră”. Discursul lui N. Iorga a lăsat o impresie profundă; peste mai mult de 50 de ani, un participant, Octavian Vuia, își amintea: „Puțin mai târziu aveam să-l revăd pe Nicolae Iorga cu prilejul numirii sale ca Profesor de onoare al Universității clujene. Cerusem directorului liceului, Vladimir Ghidionescu, Profesor de pedagogie la „alma mater”, la care aveam să studiez și eu, îngăduința de a putea participa împreună cu colegul meu Valeriu Șotropa, la solemnitatea ce avea să aibă loc în Aula Universității. Nu-mi mai aduc aminte cit de mult am putut înțelege și mai ales reține din discursul ținut de Iorga cu această ocazie, dar am avut mulțumirea că am figurat, împreună cu colegul meu de liceu pe fotografia istorică luată cu acest prilej în fața Universității. Cu toate acestea, îmi amintesc impresia profundă pe care mi-a lăsat-o acel discurs, probabil pentru că fusesem pregătit prin admirabilele lecții ale dascălilor mei, Gheorghe Mateescu și Constantin Dăculescu [...]” — în art. *Promofia Nicolae Iorga*, de Octavian Vuia, în „Revista scriitorilor români”, München, nr. 20, 1983, p. 169. — Cu această ocazie, mulțumesc autorului pentru transmiterea acestui emoționant articol.

CONTRIBUTIONS CONCERNANT LE RÔLE DE NICOLAE IORGA
DANS LA FONDATION DE L'UNIVERSITÉ ROUMAINE DE CLUJ.
CORRESPONDANCE

(Résumé)

L'auteur utilise la correspondance très riche et d'une grande importance du savant Nicolae Iorga en publiant quelques lettres qu'il a reçu dans les ans 1919 et 1920. Ces lettres mettent en lumière l'effort et l'appui permanents et actifs, de la part de Iorga, pour soutenir l'oeuvre culturelle et patriotique à Cluj immédiatement après l'accomplissement de l'unité nationale des Roumains, à 1er Décembre 1918.

INTEMEIEREA ȘCOLII DE CONDUCTORI TEHNICI
ELECTROMECHANICI DIN CLUJ ȘI ORGANIZAREA
PROCESULUI INSTRUCTIV — EDUCATIV
(1919—1929)

PERIOADA PREMERGĂTOARE

Clujul universitar — care este considerat în mod unanim drept unul din cele mai importante centre culturale ale României, leagăn al unor tradiții progresiste de creație spirituală și ambianță academică elevată — își cunoaște această vocație, care i-a adus o largă recunoaștere în Europa și în lume.

Pe firmamentul valorilor culturale înaintate ale cetății de pe Someș, învățămîntul tehnic s-a afirmat cu vigoare începînd cu zorii orînduirii capitaliste. Reformele iozefine cu spiritul lor înnoitor și cu tot ceea ce ele au însemnat pentru românii transilvăneni, marile deschideri pe care le-a oferit atît despotismul luminat, dar mai ales mișcarea culturală a luminismului, constituie un început impetuos și relevator. Astfel sub influența lui *Ratio Educationis* din 1777, dar și a actului normativ *Norma Regia* din 1781, Liceul academic din Cluj se orientează spre profile tehnice, introducînd în programul său studiul agronomiei, mecanicii și a arhitecturii civile, predate de către profesorii de științe naturale și matematică¹.

În perioada 1770—1780 apar rescripte imperiale care dispun înființarea unor cursuri „mecanice” pentru ucenici și calfe în toate orașele unde există școli superioare. Întrucît Clujul era unul dintre acestea, prin rescriptul din 15 mai 1778, guvernatorul Transilvaniei face cunoscut magistratului orașului Cluj hotărîrea imperială, conform căreia, pentru perfecționarea industriei și meseriilor se vor organiza cursuri de mecanică la care se vor face și demonstrații practice cu unelte și instalații perfecționate, potrivit nivelului atins de tehnică în acea epocă².

Dacă în perioada post-iozefină recrudescența reacțiunii nobiliare și revenirea la spiritul îngust clerical împiedică dezvoltarea învățămîntului, spre mijlocul secolului al XIX-lea și în a doua jumătate a acestui veac, învățămîntul profesional și tehnic cunoaște un sensibil progres. Marele gînditor și publicist, George Bariț, atent la imperativele vremii cît și la reacția românilor la aceste cerințe, insistă în scrierile sale asupra îndreptării tineretului spre cariera industrială care a devenit tot

¹ *Istoria Clujului*. Sub redacția Acad. prof. Ștefan Pascu. Cluj, 1974, p. 235—242; Maria Mirel, Ana Maria Ardos, *Date privind începuturile învățămîntului profesional în Transilvania*, în *ActaMN*, 1967, 4, p. 218.

² Maria Mirel, Ana Maria Ardos, *op. cit.*, p. 219.

mai actuală. „Știm că toată strigarea și indemnarea către meserii și comerț este cu totul deșartă, în țări unde pământul încă tot mai e în stare de a nutri pe cea mai mare parte a poporimei, precum mai este încă și la noi”³. Spirit vizionar, Bariț arată că nu peste mai mult decît o jumătate de veac, pe copil „l-am da bucuros la negustorie pentru ca să cutureiere țări, să adune avuții și să ne scoată din gîtlejul cel hămesit al călciei”⁴.

Indemnurile venite de la cîrturari constituie un reper de perenă referință, de direcționare a opțiunilor și orientare în alegerea profesiei. Dr. Bartolomeu Baiulescu, în calitatea sa de președinte al Asociațiunii pentru promovarea meseriilor între români afirmă că pentru încurajarea meseriilor și stimularea tinerilor să le îmbrățișeze „trebuie să înființăm școli și ateliere”⁵.

Pledoariile făcute cu atîta căldură dau roade, factorul determinant rămînînd, desigur, ritmul rapid al dezvoltării producției capitaliste. La numai un an de la apelul citat se organizează la Cluj, din inițiativă locală, atelierele profesionale pentru ucenici, înființate în 1884 în ramura prelucrării lemnului, a metalelor, cit și în construcții. Se înființează, de asemenea, o școală superioară de desen, precum și o școală industrială de fete⁶.

Important rămîne însă faptul că tot în acest an se pun bazele învățămîntului tehnic propriu-zis, chiar dacă prima formă de organizare este una modestă. Școala în chestiune se deschide la 27 iulie 1884 ca școală de meserii cu trei secții: arhitectură, tîmplărie și mecanică (lăcătușerie și fărîrie artistică), fiind susținută de Camera de comerț a orașului Cluj și de Ministerul ungar de industrie și comerț. La 26 decembrie s-a deschis, pe lîngă școală, Muzeul industrial, atașîndu-i-se totodată Școala centrală superioară de desen industrial pentru industriașii profesioniști. În noua formă Școala de industrie își organizează cursurile pe durata de 4 ani, absolvenților acordîndu-li-se dreptul de a-și deschide atelier propriu după o perioadă de practică de 1 an și calificarea de maiștri⁷.

Cum nici școala nici muzeul nu aveau edificiu propriu la 6 aprilie 1895 Ministerul de industrie și comerț maghiar a ordonat etatizarea școlii și muzeului. S-a început astfel construcția pe terenul din str. G. Barițiu (actuala Politehnică) cumpărat cu 18.500 florini de orașul Cluj. Punerea pietrei de temelie s-a făcut la 30 septembrie 1896, iar inaugurarea la 26 martie 1899.

Realizarea statului național unitar român deschidea largi perspective învățămîntului de toate gradele. Clujul universitar era îndeosebi

³ G. Barițiu, *Lipsa de școli reale și comerciale*, în *GazTrans*, 1855, nr. 3, p. 10.

⁴ *Ibidem*.

⁵ B. Baiulescu, *Disertațiune pentru necesitatea promovării și perfecționării meseriilor între români*, în *Transilvania*, 1883, nr. 21—22, p. 149—156.

⁶ Maria Mirel, Ana Maria Ardo, *Preocupări ale românilor din Transilvania pentru organizarea învățămîntului profesional după 1848*, în *ActaMN*, 1969, 6, p. 365—366.

⁷ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond 220, Școala de conductori tehnici, dosar 19, fila 6—10 și dosar 69, fila 3.

confruntat cu probleme noi; se căutau soluții, se înregistrau numeroase inițiative, se prefigurau noi posibilități și perspective.

Statul român a preluat școala la 5 aprilie 1919, dispunând ca din Școala specială de industrie să se organizeze și deschidă Școala superioară industrială care își deschide cursurile la 1 februarie 1920, avînd la baza funcționării ei programa analitică aprobată de Consiliul Dirigent⁸.

Urmînd exemplul proiectelor de la București și Timișoara privind înființarea de școli tehnice, clujenii propun înființarea unui institut politehnic cu cel puțin două secții, fără rezultat însă. Continuînd această idee, comisia universitară investită cu misiunea organizării Universității din Cluj preconizează crearea unei școli superioare de mine și metalurgie în orașul de pe Someș. Demnă de a fi consemnată este și oferta făcută pe această linie președintelui comisiei de către guvernul francez, de a trimite la Cluj oameni de știință, ca de exemplu directorul Școlii de mine de la Saint-Étienne, care să facă proiectul de organizare a viitoarei politehnici. S-a oferit de asemenea, dacă va fi nevoie, un împrumut, precum și cîțiva ingineri și profesori francezi. Nici această inițiativă și ofertă nu a fost finalizată⁹.

Climatul rămîne însă prielnic iar emulația efectivă, punîndu-se bazele învățămîntului tehnic în limba română, acest moment marcînd trecerea la un mod superior de pregătire a cadrelor tehnice.

În septembrie 1920 se desființează secția de tîmplărie a școlii vechi și cei 5—6 elevi (maghiari) sînt trimiși ca bursieri ai statului român la Școala de arte și meserii din Brașov, iar secția mecanică se sistează succesiv funcționînd în lichidare¹⁰.

În această formă cu totul nouă și de nivel tehnic ridicat, școala poartă succesiv următoarele denumiri: Școală superioară industrială, apoi Școală superioară de arte și meserii, care se schimbă nu peste mult în Școală medie tehnică, ajungîndu-se în final la Școală de conductori tehnici, nume pe care-l poartă mai multă vreme¹¹. Era unica școală cu profil electromecanic, de acest nivel, din România, precursora a Institutului politehnic clujean.

Factorii responsabili din Consiliul Dirigent aveau în vedere să creeze în Ardeal o școală tehnică după modelul Tehnicumului din Mittweida (Germania), adaptată cerințelor noastre. Candiții trebuiau să fie absolvenți a 6 clase de liceu, iar cursurile erau proiectate să aibă o durată de 4 ani, avînd în programul săptămînal 30 de ore de cursuri teoretice și 14 ore de atelier¹².

În timpul anului școlar 1920—1921 se stabilește o programă analitică și un regulament de către o comisie compusă din: ing. Ioan Vidu, inspectorul general de industrie pentru Ardeal, ing. Traian Dragoș, di-

⁸ Ibidem.

⁹ Horia Colan, Teodor Mihăilescu, *Inceputurile și dezvoltarea învățămîntului tehnic în Cluj*, în *Institutul Politehnic din Cluj 1948—1973. Itinerar istoric, realizări, perspective*, Cluj, 1974, p. 14—15.

¹⁰ Idem, p. 15—16.

¹¹ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond 220 Școala de conductori tehnici, dosar 69, fila 3.

¹² Ibidem.

rectorul Atelierelor C.F.R., ing. T. Bălțeanu, directorul Școlii de arte și meserii din Arad și profesorul de matematică Ioan Sfât¹³.

Căutînd să realizeze o concordanță între numele școlii și specificul ei Directoratul general școlar din Cluj dispune schimbarea titlului școlii din *Școală superioară de artă și meserii* în *Școală medie tehnică*, însă și acest nume este considerat nepotrivit și, același organ, arătînd că școlile industriale de diferite grade folosesc *en têtes*¹⁴ greșite, dispune la 27 oct. 1922 ca școala să folosească denumirea oficială de *Școala de conductori tehnici Cluj*¹⁵.

O înștiințare a direcțiunii școlii din această perioadă adresată candidaților și celor interesați, precizează că școala face parte din învățămîntul tehnic industrial, este de nivel mediu, între școala de arte și meserii și școala politehnică, pregătind ajutoarele inginerilor în conducerea întreprinderilor industriale, sau industriași de sine stătători¹⁶.

PROCESUL DE ÎNVĂȚĂMÎNT ȘI CARACTERISTICILE SALE

În cuvîntarea ținută la 30 iunie 1927 cu ocazia încheierii anului școlar, ing. G. Mihăilescu, directorul Școlii de conductori tehnici, spune: „Școala luminează mintea, întărește caracterul, dînd putere sufletului ca să învingă și să planeze deasupra dificultăților vieții¹⁷”. Școala este instituția care asigură în mod metodic instrucția și educația tinerilor pentru a deveni elemente folositoare familiei, statului și omenirii în genere. „Absolvenților mă adresez dorindu-le ca pe aripile științei ce și-au apropiat în școală, să-și ia zborul ușor și sigur spre culmile unei cariere frumoase, fără a uita un moment că fiecare e un soldat în linia de bătaie, trebuind a avea voința tare și spiritul mereu îndreptat spre muncă productivă. Să nu uitați deviza: *Per aspera ad astra*”¹⁷.

EXAMENELE DE ADMITERE

De la începutul funcționării sale și pînă în 1830 condițiile de admitere erau: candidații să fie absolvenți a 6 clase de liceu, gimnaziu, școală medie ori școală superioară de arte și meserii sau de comerț, care au împlinit 14 ani, fără să fi depășit 16 ani și care făceau dovadă că sînt sănătoși¹⁸. Ca piese de dosar la cererea de înscriere candidații trebuiau să anexeze: Extrasul de naștere, Certificatul de studii, Certificatul de vaccinare, Certificatul de bună purtare, Certificatul de stare materială a părinților și taxa de examen 160 lei¹⁹.

Absolvenții Școlii inferioare de arte și meserii nu puteau fi primiți

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, dosar 17, fila 17—19.

¹⁵ *Ibidem*, dosar 17, fila 67.

¹⁶ *Ibidem*, dosar 34, fila 2.

¹⁷ *Școala de conductori tehnici din Cluj, Anuarul 1926—1927*, 5, p. 86.

¹⁸ *Ibidem*, p. 62.

¹⁹ *Ibidem*.

în Școala de conductori tehnici, deoarece în acea școală nu se predă deloc algebra care în școala de conductori este preponderentă²⁰.

Referitor la vârsta candidaților, deși găsim acea condiție precis formulată care le impunea să aibă 14—16 ani, în ședința consiliului din 16 septembrie 1922, la discutarea statutelor și programei școlii se făcea remarca: „la primire să nu se condiționeze o limită de vîrstă [...] pentru ca acei elevi care intră în școala de conductori tehnici cu o vîrstă mai înaintată și de obicei după o practizare de atelier, vin cu atîta ambițiune și voință, încît ar fi un păcat social stăvilirea rîvnei lor de studiu [...]”²¹, ceea ce era evident o prevedere progresistă izvorită din o bună și justă înțelegere a problemelor elevilor și școlii.

Materia examenului de admitere era aritmetica, algebra, geometria, limba română și desenul, iar comisia de examinare era compusă din doi profesori propuși de direcțiunea școlii și directorul ca președinte. Examenele se țineau în luna septembrie iar după consumarea acestui moment se anunțau rezultatele, odată cu lista elevilor reușiți și propuși ministerului pentru a fi primiți în școală²².

Afluența candidaților la Școala de conductori tehnici este ilustrată prin cîteva din cifrele de înscriere și numărul celor admiși: în anul 1925 au fost admiși din 76 înscriși 49 de elevi, iar în anul 1926 au fost 46 admiși din 145 înscriși, în anul 1931 fiind 9 admiși din 13 înscriși²³. Numărul mic de candidați din acest an se datorează și faptului că autoritățile la toate insistențele elevilor prin cereri, și ale direcțiunii școlii prin memorii, nu au aprobat admiterea absolvenților școlii în corpul tehnic. Candidații au fost puțini în pofida propagandei făcute în ziarele *Universul*, *Curentul*, *Patria*, *Drumul Nou* și a prospectelor trimise la 31 de primării și 21 de licee. Văzîndu-se efectul școlii s-a mai trimis material la 23 licee ținînd seama de faptul că elevii se recrutează și dintre candidații nereușiți la examenul de bacalaureat. Pentru că Școala de conductori tehnici și-a fixat admiterea înainte de bacalaureat, direcțiunea cere aprobarea unui nou concurs. În cazul cînd nu vor fi suficienți candidați se cere aprobarea ministerului ca să se admită, în mod tranzitoriu și excepțional, și absolvenții școlilor normale de învățatori și absolvenții a 4 clase de liceu și un an de tehnicum la Cernăuți, dintre care sînt mulți doritori²⁴.

ELEVII, CIFRELE DE ȘCOLARIZARE ȘI FLUCTUAȚIA LOR

Industria românească în plin avînt începea să se bazeze tot mai mult pe cadrele de nădejde formate în învățămîntul tehnic, pe calitatea și numărul viitorilor specialiști.

²⁰ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond 220, *Școala de conductori tehnici*, dosar 17, fila 31.

²¹ *Ibidem*, dosar 19, f. 59—60.

²² *Școala de conductori tehnici din Cluj. Anuarul 1926—1927*, 5, p. 13.

²³ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond 220, *Școala de conductori tehnici*, dosar 42, fila 63.

²⁴ *Ibidem*, dosar 86, fila 31—32.

Numeric elevii Școlii de conductori tehnici au evoluat în felul următor:

anul școlar 1918 – 1919, școala are 4 clase cu 3 elevi români și 115 neromâni

"	1919 – 1920	"	2	"	26	"	96
"	1920 – 1921	"	2	"	45	"	82
"	1921 – 1922	"	3	"	34	"	65
"	1922 – 1923	"	4	"	64	"	58
"	1923 – 1924	"	4	"	81	"	39
"	1924 – 1925	"	4	"	78	"	22
"	1925 – 1926	"	4	"	91	"	19
"	1926 – 1927	"	4	"	97	"	17
"	1927 – 1928	"	4	"	94	"	15 ²⁵

Numărul absolvenților Școlii de conductori tehnici se prezintă astfel:²⁶

Anul	Nr. absolvenți
1923	27
1924	32
1925	9
1926	13
1927	17
1928	24
1929	20

Școala de conductori tehnici era frecventată nu numai de elevi cu cetățenie română, ci și de elevi români cu cetățenie străină. Numai așa se explică adresa Secțiunii culturale a românilor din afară de hotare din Ministerul Instrucțiunii, care cere directorului ca pe timpul vacanțelor prilejuite de sărbătorile religioase de iarnă și primăvară, elevii originari de peste hotare să fie menținuți în internatul școlii, ei neputându-se duce la părinți²⁷.

DISCIPLINELE DE STUDIU, PROBLEMA CURSURILOR ȘI REZULTATELE OBTINUTE

Disciplinele predate în școală au urmărit în final formarea unui profil de specialist potrivit menirii și statutelor școlii și exigențelor profesiei.

Limba de predare a fost limba oficială a statului — limba română. Totuși dintr-o bună înțelegere a cerințelor și a specificului momentului de trecere de la un sistem de organizare statală la altul, trecere ale cărei

²⁵ *Ibidem*, dosar 66, fila 5.

²⁶ Horia Colan, Teodor Mihăilescu, *op. cit.*, p. 12.

²⁷ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond 220, Școala de conductori tehnici, dosar 60, fila 95.

efecte se vădese pe o perioadă mai lungă, autoritățile școlare românești au aprobat să funcționeze clase divizionare cu limba de predare maghiară până în anul 1923 inclusiv²⁸.

Anul școlar a fost structurat prin ordinul circular 5550/1922 al Directoratului regional al învățământului secundar din Cluj în trei trimestre, calificativele obținute de elevi fiind împărțite în 5 categorii: foarte bine, bine, suficient, insuficient și rău²⁹. Această structurare este modificată nu peste mult timp, și, în anul școlar 1924/1925, găsim împărțirea în semestre, fiecare an de studiu având săptămânal 32 ore de curs și 16 ore de lucrări practice de atelier³⁰. Calificativele se schimbă și ele, notele fiind acum: 20—19 foarte bine, 18—14 bine, 13—10 suficient, 9 insuficient, 8—1 rău. Media de promovare era nota 12³¹.

Pentru a marca o evoluție în programa școlară, vom ilustra întreaga gamă a materiilor de studiu, surprinse în câteva momente reprezentative din viața școlii.

În anul școlar 1926/1927, elevii Școlii de conductori tehnici au studiat următoarele discipline:

Anul I

Chimie generală
Fizică
Matematici
Limba română
Limba franceză
Geografia universală
Geografia României
Desen de geometrie descriptivă
Istorie
Schite de mașini
Religie
Lucrări de atelier

Anul II

Fizica tehnică
Chimie industrială
Limba română
Limba franceză
Mecanică
Tehnologie
Desen de geometrie descriptivă
Geometrie descriptivă
Igienă industrială
Matematici
Lucrări de atelier

Anul III

Limba română
Generatori termici
Mașini termice
Limba franceză
Mașini hidraulice
Mașini de ridicat
Organe de mașini
Mecanică
Tehnologie mecanică
Electrotehnică
Lucrări de atelier

Anul IV

Construcții și apentaj (tehnica măsurării terenurilor)
Organizarea muncii
Mașini termice
Construcții de mașini termice
Mașini agricole
Educație civică
Contabilitate
Economie industrială
Electrotehnică
Lucrări de atelier³².

²⁸ *Ibidem*, dosar 17, fila 52, 63.

²⁹ *Ibidem*, fila 81.

³⁰ *Ibidem*, dosar 39, fila 56—59.

³¹ Școala de conductori tehnici din Cluj. Anuarul 1926—1927, 5, p. 14—15.

³² Arh. St. Cluj-Napoca, Fond 220, Școala de conductori tehnici, dosar 57, fila 4.

Problema cursurilor ca material de bază pentru studiul elevilor a preocupat corpul profesoral de la începutul înființării școlii. Astfel se pune în vedere titularilor de discipline ca începînd din anul școlar 1925—1926, pentru cursurile neacoperite cu manuale școlare, acestea vor fi litografiate, pentru care motiv sînt îndemnați să-și redacteze cursurile³³.

Deosebit de interesant este schimbul de mesaje, materiale și publicații între Școala de conductorii de lucrări publice (înființată în 1920 cu specific de drumuri și poduri și care între anii 1920—1921 a funcționat în localul Școlii de conductorii tehnici, iar în perioada 1930—1936 s-a mutat din nou în acel local, funcționînd ca unitate școlară independentă în cadrul Școlilor de conductorii, ca în 1936 să se mute la București unde devine Școala de subingineri de lucrări publice) și școlile similare din Italia. Astfel la cererea școlii clujene, Direcția afacerilor consulare remite Legea și Regulamentul școlilor industriale din Italia, ca și alte lucrări privitoare la învățămîntul mediu tehnic din această țară. Ministerul de Externe al Italiei, care mijlocește acest dialog, trimite totodată unele publicații ce privesc învățămîntul mediu tehnic din Italia³⁴.

Deși s-au depus eforturi pentru multiplicarea prin litografiere a cursurilor, Consiliul profesoral apreciază că această lucrare nu se face în mod îndestulător, din care cauză nu s-a reușit să se ajungă ca materia predată să fie și litografiată, ceea ce împiedica studiul elevilor. Consiliul hotărăște ca să lucreze la multiplicare două echipe ziua și noaptea și, după posibilitate, să se lucreze și la rotativa cu matrițe³⁵.

Rezultatele obținute de elevi în munca cu cartea reprezintă categoria axiologică fundamentală în procesul de învățămînt, fiind de fapt finalitatea activității depuse de profesori, elementul care confirmă sau infirmă eficiența și utilitatea unei școli.

Este necesar la început să enunțăm cîteva condiții specifice de promovare. Elevul care primește nota 9 sau mai puțin la cel mult două obiecte teoretice poate să promoveze în luna septembrie prin examen de corigență. Cei care au peste două obiecte cu nota sub 9 vor repeta anul, cu excepția anului I care nu se poate repeta decît cu aprobarea Consiliului profesoral. Acel elev care obține la un obiect nota 6 este exmatriculat ca neapt. Clasele se pot repeta numai o dată, altminteri elevul recidivist este exmatriculat³⁶.

Cum pildele sînt cele mai grăitoare și semnificative vom ilustra prin exemple rezultatele obținute de elevi în cîteva din anii de funcționare ai școlii.

În anul școlar 1921/1922 au fost obținute rezultatele :

Anul	Elevi total	Din care promovați	
		Sem. I	Sem. II
I	33	22	23
II/A	13	9	10
II/B	31	20	24
III/A	10	9	9
III/B	21	15	19 ³⁷

³³ *Ibidem*, dosar 39, fila 3.

³⁴ *Ibidem*, dosar 82, fila 69, 70; d. 17, f. 17—19; d. 15, f. 25; d. 17, f. 20; d. 157, f. 15.

³⁵ *Ibidem*, dosar 160, fila 11.

³⁶ Școala de conductorii tehnici din Cluj. Anuarul 1926—1927, 5, p. 14—51.

³⁷ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond. 220, Școala de conductorii tehnici, dosar 19, fila 27, dosar 20, fila 41.

În anii următori elevii au atins cotele următoare în însușirea cunoștințelor :

Anul școlar	Specificație	Anul I	Anul II	Anul III	Anul IV
1923/24	Elevi total	47	25	13	34
	Din care promovați	28	11	7	25
1924/25	Elevi total	35	37	20	15
	Din care promovați	11	25	16	15
1925/26	Elevi total	33	17	27	18
	Din care promovați	18	10	18	11
1927/28	Elevi total	42	26	21	14
	Din care promovați	17	13	9	8 ³⁸

Diferența mare dintre numărul total de elevi și numărul celor promovați se explică astfel : cei promovați cu ocazia examenelor de corigență din luna septembrie din anii școlari 1924/1925, 1925/1926, 1927/1928 nu sînt incluși la rubrica promovați, rezultatul final fiind desigur mult îmbunătățit. Mai trebuie să adăugăm faptul că în practica școlii, potrivit sistemului și concepției de atunci, în anul I care era considerat un an preparator, un an de probă, erau admiși 40—50 elevi din care promovau în anul II 16—20, restul fiind îndrumați spre alte cariere³⁹. Și nu în ultimul rînd trebuie amintită exigența care caracteriza această școală, nivelul ridicat al gradului de cunoștințe cerut la examene.

Examenul de capacitate — care consacra în specialitatea urmată pe conductorul tehnic absolvent — era condus de un specialist — de regulă inginer conducător de instituție sau întreprindere industrială — delegat din partea Ministerului. Așa spre exemplu examenul de capacitate al absolvenților anului IV din anul școlar 1923/1924 este prezidat de ing. Constantin Petrovici, directorul regiunii industriale Cluj, delegat al Ministerului Instrucțiunii. La examen se prezintă 17 absolvenți, care promovează cu medii între 6,50 și 10. La sesiunea din toamnă — octombrie 1924 — se mai prezintă opt candidați din care 7 sînt declarați reușiți⁴⁰. Examenul de capacitate din 3 iunie 1926 înregistrează 14 candidați prezențați din care 7 au trecut toate probele luîndu-și diploma⁴¹.

Introdus în urma asimilării în corpul tehnic, ca probă obligatorie, proiectul tezei de capacitate venea să probeze posibilitățile absolvenților de a aplica în lucrări originale cu caracter practic cunoștințele teoretice însușite în timpul școlii. Un exemplu concludent este proiectul tezei de capacitate depus la 14 iunie 1933 de către absolventul Radu Veres cu tema *Ate-*

³⁸ *Ibidem*, dosar 39, fila 120—129; dosar 42, fila 44—47, 69; dosar 52, fila 3—4, 58; dosar, 67, fila 2.

³⁹ *Ibidem*, dosar 157, fila 59.

⁴⁰ *Ibidem*, dosar 38, fila 1, 16.

⁴¹ *Ibidem*, dosar 52, fila 105.

pier de reparații mecanice cu turnătorie, fierărie, strungărie și ajustaj. Sînt prezentate și descrise secțiunile, dotarea lor, procesul tehnologic, operațiunile ce se efectuează cu determinările și calculele necesare, școlarizarea muncitorilor, avînd în anexă două planșe de desen tehnic⁴².

Diplomele ce se eliberau absolvenților școlii de conductori tehnici confereau următoarele drepturi: termen redus în serviciul militar, prezentarea la concursul de admitere la politehnici, în aceleași condiții cu absolvenții liceelor teoretice, primirea în corpul tehnic cu gradul de conductor III, în conformitate cu articolul 33 din Regulamentul legii corpului tehnic, dreptul la livret industrial după un an de practică, pentru exercitarea meseriei în industria de stat sau în sectorul privat. Cei care în trei rînduri consecutive nu reușeau să promoveze examenul de capacitate, puteau primi un certificat de absolvire⁴³.

CORPUL PROFESORAL. SELECȚIE, COMPONENTA

Pentru perioada analizată de noi, Școala de conductori tehnici 1919—1930 și școlile de conductori 1930—1936, Școala de subingineri electro-mecanici 1937—1940 au fost conduse în calitate de directori de:

- ing. Ioan Kürtös, 1922—1924
- ing. Mihail Strugariu 1924—30 noiembrie 1925
- ing. Gheorghe Mihăilescu, 30 nov. 1925 — 7 ian. 1928
- ing. Traian Dragoș, 7 ian. 1928—1946⁴⁴.

Corpul profesoral al școlii are începuturi modeste. Astfel, în anul școlar 1920/1921 școala medie tehnică avea un director, 3 profesori, un instructor de specialitate, doi maiștri, doi ajutoiri de maestru, un conducător de atelier⁴⁵. Este momentul cînd instrucția ce se face în școală suferă mult din cauză că inginerii care sînt profesori auxiliari, în unele cazuri nu își pot ține regulat cursurile iar suplinirea lor nu se poate face, pentru că școala „nu are nici măcar un singur inginer român care să fie legat de școală”, în vreme ce la clasele cu limba de predare maghiară sînt patru ingineri⁴⁶.

Un an mai tîrziu școala are 8 profesori și 7 maiștri și ajutoiri de maiștri pentru instruirea practică⁴⁷. Concomitent școala de conductori de lucrări publice este încadrată prin decretul regal nr. 5486/1922 cu 4 ingineri pentru a predă disciplinele de specialitate. Directorul școlii pînă în 1930 este inginerul Eugen Tilea⁴⁸.

⁴² *Ibidem*, dosar 93, fila 17.

⁴³ Școala de conductori tehnici din Cluj. *Anuarul 1926—1927*, 5, p. 18.

⁴⁴ Horia Colan, Teodor Mihăilescu, *op. cit.*, p. 20—21; Arh. St. Cluj-Napoca, Fond 220, Școala de conductori tehnici, dosar 49, fila 1, dosar 66, fila 25—29. Ing. Traian Dragoș a fost numit director prin ordinul ministerial nr. 173.321 din 21 decembrie 1927.

⁴⁵ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond 220, Școala de conductori tehnici, dosar 12, fila 8.

⁴⁶ *Ibidem*, dosar 10, fila 4.

⁴⁷ *Ibidem*, dosar 12, fila 9.

⁴⁸ *Ibidem*, dosar 16, fila 37.

Dezvoltarea Școlii de conductori tehnici și angajarea de noi profesori pentru a satisface cerințele procesului instructiv-educativ face ca în iunie 1923 să figureze în statele școlii 13 profesori și 5 maiștri⁴⁹.

Structura cadrelor didactice pe primii ani, naționalități și pe categorii de discipline se prezintă astfel:

Anul	Români		Maghiari	
	Titulari	Auxiliari	Titulari	Auxiliari
1918/1919	—	—	10	1
1919/1920	1	—	9	5
1920/1921	2	5	10	3
1921/1922	6	8	7	3 ⁵⁰

În anul școlar 1926/1927, școala de conductori tehnici era încadrată cu următorul personal didactic:

1. Gh. Mihăilescu, ing. mecanic, diplomat al Școalei de mine, arte și manufacturi din Liège
2. Damian David, ing. mecanic, Politehnica din Viena
3. Munteanu Eugen, ing. electrician, Politehnica din Viena
4. Ioan Sfăt, prof. Școala normală superioară din Budapesta
5. Vasile Manoilă, ing. mecanic, Politehnica Timișoara
6. Coriolan Ilesiu, ing. mecanic, Politehnica din Bruges
7. Nicolae Gherman, ing. mecanic, Politehnica din Berlin
8. Teodor Filipescu, ing. chimist, Școala tehnică înaltă din Viena
9. Dr. Ioan Voicu, medic, Facultatea de medicină din Cluj și Viena
10. Ludovic Papp, profesor, Academia de Belle Arte din Stuttgart
11. Ioan Chinezu, profesor, Universitatea din București
12. Laurențiu Sirliu, profesor, Academia de comerț din Cluj
13. Septimiu Popa, teolog, Seminarul din Blaj
14. Aurel Gliga, teolog, Facultatea de teologie Cernăuți
15. Aurel Peia, profesor, Facultatea de litere și filosofie Cluj⁵¹.

După trecerea Școlii de conductori tehnici în subordinea Ministerului Lucrărilor Publice și Comunicațiilor, prin decizia 1692 a acestui minister se menține personalul didactic existent în școală în momentul preluării. În urma schimbărilor survenite în intervalul de 3—4 ani, pe lângă profesorii amintiți mai sus, apar nume noi, ing. Traian Dragoș, ing. Virgil Crăciunaș, prof. Gh. Lăzărescu, dr. Charles Gateau etc.⁵²

Profesorii cu merite deosebite în susținerea statului, apărarea și propășirea lui sint răsplătiți prin evidențieri și decorări. Așa prof. Ioan Sfăt i s-a decernat ordinul Coroana României în gradul de cavaler⁵³

Spre a ilustra grija pe care autoritățile municipale și școlare o purtau, pe baza unui sistem instituit, cadrelor didactice, remarcăm acțiunea

⁴⁹ *Ibidem*, dosar 26, fila 3.

⁵⁰ *Ibidem*, dosar 20, fila 19.

⁵¹ Școala de conductori tehnici. *Anuarul 1926—1927*, 5, p. 70.

⁵² Arh. St. Cluj-Napoca, Fond 220, Școala de conductori tehnici, dosar 185, fila 1.

⁵³ *Ibidem*, dosar 26, fila 10.

de înscriere a acestora pe tabele pentru improprietărire, în 6 mai 1922, când se înscriau 7 doritori să primească suprafețe de teren pentru grădinarit și locuințe⁵⁴.

Mai puțini la număr la început, numeroși și de o îndoielnică competență ulterior, membrii corpului profesoral și-au înțeles menirea și au depus toate eforturile pentru a o îndeplini⁵⁵.

Prin strădaniile depuse și sîrguința dovedită, ei au ilustrat în mod concludent puterea de mobilizare și forța creației tehnice românești.

PRACTICA ÎN PRODUCȚIE

Prin profilul și specificul lor, școlile tehnice aveau un pronunțat caracter practic, programa acestora încercînd să echilibreze armonios pregătirea teoretică și cea practică, instruind și punînd la dispoziția absolvenților metodele cele mai eficace pentru ridicarea industriei și a producției industriale.

Lecțiile practice se făceau nu numai în atelierele școlii ci și în diverse întreprinderi și ateliere din oraș ca: instalația de electricitate a clinicilor, atelierul din strada Dorobanți nr. 18, caloriferul spitalului și caloriferul Institutului de neurologie⁵⁶. În scopul instruirii și a contactului nemijlocit cu ambianța producției sînt duși în vizită la: Uzinele Energia Cluj, Turnătoria de fier și fabrica de mașini din Cluj (unde au vizitat secțiile: Fabrica de potcoave, ambalaj, zincaj, modelărie, atelierul mecanic, turnătorie⁵⁷, Atelierele C.F.R. etc.

Utile și instructive se dovedesc a fi excursiile de studiu, cum este cea aprobată de către Ministerul Instrucțiunii pentru școala medie tehnică și care s-a desfășurat între 15 iunie — 25 iulie 1922 pe itinerarul: Cluj — Turda — Uioara — Hunedoara — Cugir — Petroșani — Arad — Timișoara — Reșița — Anina — Buziaș — Băile Herculane — Orșova — Turnu Severin — Craiova — București — Constanța — Ploiești — Cîmpina — Brașov — Sibiu — Alba Iulia — Cluj. Elevii au fost conduși de doi profesori și au vizitat fabrici, uzine, docuri, instalații de extracție și prelucrare a țîțeiului⁵⁸.

Situația pe care o prezintă prof. Aron Maksai, profesor de electrotehnică, Comitetului școlar, subliniază că deși elevii școlii de conductori tehnici fac în cei 4 ani 2800 ore teoretice și de atelier, din punct de vedere practic sînt slab pregătiți, chiar sub nivelul școlilor industriale de ucenici, situație cauzată și de faptul că programa le cere să facă doar cîte un clește sau un sfredel — operațiune simplă și mult sub nivelul

⁵⁴ *Ibidem*, dosar 16, fila 13.

⁵⁵ Cf. N. Iorga, *Școală și industrie*. Două conferințe ținute la Sibiu și Moreni în 1927. Biblioteca de vulgarizare a Fundației culturale din Vălenii de Munte „Cuvîntul”, nr. 7, p. 1—15; Onisifor Ghibu, *Cea dintîi statistică a învățămîntului din România întregită*. Cluj, 1925; Ilie Cristea, *Adevărata reformă școlară*, în Ilie Cristea, *Articole (1923—1936)*. Lucrare apărută sub îngrijirea lui Titu Georgescu. București, 1961, p. 42—45.

⁵⁶ Arh. St. Cluj-Napoca, Fond 220, *Școala de conductori tehnici*, dosar 14, fila 37—38.

⁵⁷ *Ibidem*, dosar 106, fila 4—5.

⁵⁸ *Ibidem*, dosar 16, fila 17—20; dosar 19, fila 25—26.

posibilităților lor. Propune de aceea ca elevii din anul III și IV să lucreze efectiv pentru industria municipală, cultivându-și astfel deprinderile practice⁵⁹.

Dacă aceste prime forme și cadre organizatorice de practică amintite: vizite, excursii, au un rol stimulator, adevărata pregătire practică elevii au făcut-o în perioadele de practică productivă la diversele întreprinderi, fabrici și uzine de pe tot cuprinsul țării.

Încă din 17 aprilie 1923 Inspectoratul marinei militare aprobă elevilor Școlii de conductori tehnici să facă practică în atelierele Arsenalului marinei din Galați și pe vasele militare din Galați și Constanța. Elevii sînt primiți de asemenea în practică tot în același an la Direcția VIII armament din Ministerul de Război, în atelierele stabilimentelor sale, cu un salariu de conductor clasa a III-a de 1902 lei lunar⁶⁰.

În scopul popularizării școlii și obiectivelor sale, direcțiunea trimite întreprinderilor industriale din țară o adresă în care se arată că „învățămîntul practic constă în lucrări în atelier, și pe șantier, cu aplicațiunile cunoștințelor teoretice de specialitate dobîndite în școală precum și în lucrări de laborator”. „Elevii sînt obligați a face în timpul vacanțelor mari practică în ateliere, șantiere și fabrici particulare. Pentru a putea da posibilitatea acestor elevi de a-și face practica necesară, recomandăm domnilor industriași să primească pentru lunile iulie și august elevi de la această școală pentru practică. Și dat fiind că numiții elevi sînt în genere fii de oameni nevoiași, ar fi nimerit să fie retribuiți cu salariul unui lucrător, în scopul de a li se da posibilitatea să trăiască din munca lor pe timpul celor două luni de practică”⁶¹.

Ca și în cazul școlilor profesionale, Școala de conductori tehnici participa la expoziții unde prezenta obiecte confecționate de elevi în timpul orelor de practică. O astfel de expoziție este deschisă la 13 iulie 1924 în localul Muzeului Școlii de conductori tehnici Cluj, cu participarea ministrului instrucțiunii dr. C. Anghelescu. Școala de conductori tehnici expune planșe de desen industrial, piese și părți de mașini, casete de metal etc.⁶². Această primă confruntare cu publicul și problemele competitivității a dat elan practicii productive a elevilor în așa măsură încît la 6 aprilie 1933 se organizează o licitație publică a obiectelor confecționate de elevi în atelierele școlii, pentru care s-au încasat 21.786 lei⁶³. Era cea mai concludentă dovadă a eficienței orelor de practică în atelier și a măiestriei de execuție a viitorilor conductori tehnici.

IOAN SILVIU NISTOR

⁵⁹ *Ibidem*, dosar 53, fila 13—15.

⁶⁰ *Ibidem*, dosar 27, fila 4, 8.

⁶¹ *Ibidem*, dosar 39, fila 61.

⁶² *Ibidem*, dosar 36, fila 9; dosar 37, fila 13.

⁶³ *Ibidem*, dosar 106, fila 12.

LA FONDATION DE L'ÉCOLE DE CONDUCTEURS TECHNIQUES
ÉLECTROMÉCANICIENS DE CLUJ ET L'ORGANISATION
DU PROCESSUS INSTRUCTIF-ÉDUCATIF
(1919—1929)

(Résumé)

L'étude présente succinctement l'évolution de l'enseignement technique de la ville de Cluj, à l'époque moderne et développe ensuite tout l'ensemble des problèmes pour la période des années 1919—1929. On a surpris et relevé les conditions et les larges perspectives que la création de l'État national unitaire roumain de 1918 a ouvertes à l'enseignement de tous degrés. La configuration du profil de l'École de conducteurs techniques électromécaniciens et son développement dans ce climat (favorable à l'émulation et à la création scientifique et technique), sont présentés d'une manière structurée, par les compartiments que son évolution naturelle a mis en relief.

DATE NOI DESPRE UNIUNEA TINERETULUI MUNCITOR DIN ARDEAL ȘI BANAT. 1921—1923

(IV)*

În a doua jumătate a lunii noiembrie 1922 atacul autorităților împotriva Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat intră într-o nouă fază, decisivă. Ea este declanșată de Inspectoratul Muncii Cluj la 24 noiembrie 1922 prin adresa nr. 1024 care anunță pe președintele Tribunalului Cluj că Ministerul Muncii a delegat cu autorizație pe Inspectorul central I. Chirilă pentru „a reprezenta acest minister la tratativele pentru dezbateră procesului” în contra Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat¹.

Delegația a fost trimisă de Ministerul Muncii și Ocrotirilor Sociale, Direcțiunea Generală a Muncii, Secretariatul, sub nr. 9145, din 18 noiembrie pe numele lui I. Chirilă, specificându-se că acesta este autorizat a se „prezenta înaintea Tribunalului Cluj în procesul intentat pentru desființarea Uniunii tinerilor muncitori din orașul Cluj spre a da lămuririle cerute de justiție”².

Conducerea Uniunii tineretului muncitor, pentru a preîntîmpina atacul și pentru a amîna pe cît posibil pronunțarea hotărîrii judecătorești, recurge la o stratagemă, care pentru moment se dovedește folositoare. Grupa locală Cluj a Uniunii sub nr. 40/1922 înaintează în decembrie 1922 Tribunalului Cluj următoarea notă: „Procesul înaintat contra Uniunii noastre Vă înștiințăm ca să mutați citația la Timișoara unde, după hotărîrea Congresului ținut în august, în Timișoara, centrala noastră s-a mutat.

Ca atare la Cluj numai o grupă a Uniunii este stabilită.

Cluj, la Decembrie 1922.

Secretarul grupei Cluj
Fischer Iosif.³

Nota e înregistrată la Tribunal la data de 17 ianuarie 1923 iar la 21 februarie 1923 ea e trimisă și judecătorului Petroveanu.

Evident, aceasta înseamnă timp cîștigat. Dar el trebuie fructificat. Conducerea Uniunii, folosindu-se de faptul că autoritățile nu au anunțat prin notă oficială sistarea ziarului „Ifjűmunkás”, ci au interzis doar tipografiilor să o tipărească, hotărîsc continuarea editării ziarului sub un titlu

* Părțile I, II, III ale prezentului studiu au văzut lumina tiparului în volumele XIX (1982), XX (1983), XXI (1984) ale acestei publicații.

¹ Arhivele Statului Cluj, Fond Tribunalul Cluj, nr. 2440—1922, p. 78.

² Idem, p. 79.

³ Ibidem.

schimbat „Ifju Gárda“ (Tinăra Gardă). Din acest moment începe un episod palpitant în istoria acestui organ de presă al tineretului revoluționar. În condiții deosebite, pe care documentele vremii ni le vor dezvălui rind pe rind, spre bucuria tinerilor muncitori și spre stupefacția poliției, a autorităților, tot la Cluj, la tipografia „Viața“, apare la 25 decembrie 1922, ziarul „Ifju Gárda“ în 8 pagini, ca „organ central al Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat“.

Scriș și redactat într-o manieră deschisă, curajoasă, într-un spirit revoluționar, în articolul de fond ziarul chemă pe tinerii muncitori să se unească într-un front unit folosind arma luptei de clasă. „După un an — cu toate că au amuțit-o — ziarul «Ifjumunkás» nu a murit“ — se arată în acest articol⁴.

Reflectând strădaniile Comitetului Central provizoriu al Mișcării tineretului socialist din România și ale Comitetului Central al Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat care la sfârșitul anului 1922 au pornit o intensă campanie în problema școlilor industriale înaintind Ministerului Muncii — secția învățămîntului — ample memorii de revendicări menite să contribuie la îmbunătățirea radicală a activității în școli, la transformarea lor într-un factor de educație și de pregătire profesională a tinerilor muncitori, ziarul „Ifju Gárda“ publică un documentat articol, sub titlul „*Importanța acțiunii noastre școlare*“.

Același număr al ziarului publică un document important pentru mișcarea revoluționară de tineret din țara noastră: Memorandumul Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat în problema școlilor de ucenici adresat Consiliului orășenesc Cluj, intitulat „*Programul acțiunii noastre școlare*“ în care, printre altele, se scriu următoarele:

„ONORAT CONSILIU ORĂȘENESC!

Grupa locală din Cluj a Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat în legătură cu rezolvarea problemei învățămîntului pentru ucenici se adresează Consiliului orășenesc cu următoarea cerere:

1. În interesul împărțirii ucenicilor după numărul lor, în chip sănătos și în folosul producției dorim întocmirea unei situații catastrale a tineretului muncitor, care să servească drept îndreptar în mîna unui organ sfătuitor în alegerea meseriilor. Dorim ca în acest organ să fie reprezentată și Uniunea tinerilor muncitori.
2. Să se organizeze o evidență centralizată a ucenicilor, care să controleze evidența tuturor ucenicilor și școlarizarea lor.
3. Consiliul orășenesc să se îngrijească ca învățămîntul ucenicilor să poată fi desfășurat în clădiri propice și necesare. Să se îngrijească de materialul didactic și echipamentul necesar, și pentru ca să aibă la dispoziție dascăli de meserie, deoarece numai așa, prin exemplul dascălilor poate fi educat tineretul muncitor în spiritul dragostei de muncă.
4. În interesul eficienței învățămîntului, tineretul muncitor ține morțiș ca învățămîntul pentru ucenici să aibă loc în exclusivitate în orele după amiezii, cu excluderea totală a duminicilor. Dorim ca tînărul mun-

⁴ *Ifju Gárda*, an I, nr. 1, 25 decembrie 1922, p. 1.

citor să fie lăsat de patron cu două ore înaintea începerii cursurilor, pentru a se putea prezenta la școală curat și odihnit.

5. Dorim ca cele 10 ore de învățămînt pe săptămînă prescrise de lege să fie ținute în cadrul celor 8 ore de muncă, deoarece dacă regenerarea sufletească și trupească a muncitorului adult pretinde în mod imperativ timpul de muncă de opt ore, în mult mai mare măsură este necesară aceasta pentru tinerii muncitori, care pe lîngă vîrsta lor fragedă, din cauza condițiilor materiale precare sînt prost hrăniți, epuizați și slabi.

6. Dorim ca numărul elevilor dintr-o clasă să nu depășească 40.

7. Dorim înființarea următoarelor școli pe profesii: a) de îndrumare generală, b) pantofar, c) decorator, legător de cărți, zugrav, d) giuvaergiu, bijutier, e) industria lemnului, f) sipetar, șelar, curelar, g) fier și metal, h) îmbrăcăminte, blănar, mănuașar, i) mecanică fină, ceasornicar, electrician, k) industria alimentară.

8. Cerem întrunirea unei consfătuiri profesionale în interesul stabilirii structurii școlilor de ucenici și a materiilor școlare, la care, înafara oamenilor de profesie și a pedagogilor să ia parte și reprezentanții tineretului muncitor, deoarece acesta este convins că supraproducția socială se poate realiza numai cu o muncitorime bine instruită, și de aceea dorește deja acum să sublinieze că sacrifică cu dragă inimă din timpul său de odihnă în folosul însușirii culturii muncitorești, dacă la școală, în schimb, își poate însuși asemenea cunoștințe, care vor fi folositoare în formarea unui mod de gîndire colectivă, conștientizîndu-le puterea economică existentă în organizațiile muncitorești. În predarea acestor materii, pentru a nu fi introduse concepții politice unilaterale, și pentru ca obiectivitatea învățămîntului să fie apărută, dorim, ca tineretul muncitor să aibă drept de veto în legătură cu persoana conferențiarului.

9) Dorim ca ucenicii să fie grupați după limba lor maternă pe naționalități, dar nici decum pe criterii confesionale. Dorim însușirea limbii statului cu bune rezultate, prin mijloace moderne și intensive.

Onorat Consiliu! Uniunea tinerilor muncitori din Ardeal și Banat reprezintă numai și în exclusivitate interesele economice și sociale ale tinerilor muncitori, cari sînt sudate indisolubil cu satisfacerea necesităților moderne ale tineretului muncitor. Întrucît școlile de ucenici servesc într-adevăr cauza progresului cultural, Uniunea tineretului muncitor nu se vede constrînsă ca această lipsă să fie remediată în propria sferă de influență, astfel că tineretul muncitor are mai mult posibilitatea de a-și utiliza timpul liber pentru a-și căli sănătatea trupească.

Onorat Consiliu! Tinerimea muncitoare este pe deplin convinsă că instrucția industrială unitară se poate asigura numai între 14—18 ani, numai pe lîngă o pregătire teoretică preliminară și numai în ateliere bine amenajate. Întrucît deci tinerimea muncitoare își prezintă acele doleanțe care sînt realizabile în actualele condiții pe care statul le are la îndemînă, rămîne cu speranța că va găsi înțelegere din partea autorităților, ceea ce ar fi o garanție că în procesul de educare a muncitorimii viitoare nu va fi nevoită să lucreze în contradicțoriu cu autoritățile, ci împreună cu acestea își va putea realiza idealul⁴⁵.

⁴⁵ *Idem*, p. 3—4.

Intr-un moment cînd în Italia fascismul lui Mussolini cîștiga teren tot mai intens, cînd acest flagel făcea prozeliți și în alte țări ale Europei, ziarul „Ifju Gárda“ demasca cu luciditate această gravă primejdie, atenționînd în același timp, prin analiză concretă, forțele politice din țara noastră. „Tinerimea muncitoare organizată din România aflată în iureșul luptei de clasă revoluționare, este supusă la grele încercări. Reacțiunea liberală, azi încă rezervată formal față de fascismul pur, organizează una după alta, pe întreg cuprinsul țării, necruțătoare atacuri împotriva frontului de luptă al proletariatului tînăr. Dizolvări de grupe, recuzul de a acorda autorizații pentru întruniri, arestări samavolnice sînt la ordinea zilei; toate cu scopul dinainte planificat de a distruge organizațiile tineretului muncitor... Cu alte cuvinte: *fascism — fără caracter fascist — prin intermediul păturilor proletariatului tînăr — împotriva proletariatului!*“⁶.

Un articol-document de o mare importanță în activitatea Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat este cel intitulat „Cum să ne apropiem de frații noștri de la țară?“, un adevărat program în care sînt prezentate forme și posibilități de a fi atrași în activitatea revoluționară lucrătorii tineri ai pămîntului.

Ca organ de presă al tineretului revoluționar din țara noastră, ziarul „Ifju Gárda“ a trecut în revistă creșterea rolului organizațiilor revoluționare de tineret în luptele de clasă, prin participarea reprezentanților tineretului muncitor la masa tratativelor cu patronii, cît mai ales în timpul acțiunilor greviste din acei ani. Pe lîngă participarea activă la grevele muncitorilor vîrstnici, sub înîriurirea tinerelor elemente comuniste, organele centrale sau locale au inițiat, organizat și condus o serie de acțiuni revendicative proprii tineretului muncitor. Unele din ele, cum a fost greva tinerilor muncitori și ucenici de la fabrica de cherestea din Toplița din 4 noiembrie 1922, încheiată cu victoria greviștilor, este descrisă în ziar la rubrica „Lupta noastră economică“.

Date și informații interesante, documentate despre viața tinerilor muncitori, a ucenicilor, despre condițiile lor de muncă și de viață în fabrici, uzine, ateliere, mine, despre activitatea lor în cadrul organizațiilor locale ale Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat se găsesc în cadrul rubricilor „Viața noastră“ și „Mișcarea noastră“. Astfel, un document de importanță pentru cunoașterea vieții interne de organizație și a activității Uniunii este cel intitulat „Programul de muncă provizoriu al circumscripției Cluj“ pe care îl reproducem pentru valoarea lui documentară:

„În ședința din 28 X a.c. a circumscripției a fost dezbătută problema organizării circumscripției și permanentizării muncii acesteia. S-a constatat că circumscripția este într-o continuă dezvoltare, dar în munca ei se resimte puternic lipsa ordinii. Pentru aceasta, circumscripția a hotărît întocmirea unui program de muncă, care este adus la cunoștința grupelor în cele ce urmează:

1. Circumscripția este formată dintr-o comisie executivă și un comitet.

⁶ *Idem*, p. 4.

a. Comisia executivă este formată dintr-un secretar de circumscripție numit de centru și din patru membri aleși de grupa aflată la reședința circumscripției.

b. Comitetul este alcătuit din cîte un reprezentant ales de fiecare grupă din provincie.

2. Circumscripția alcătuită conform pct. 1 trebuie să pună accent pe legătura strînsă cu grupele deja existente, sarcina primordială în continuare fiind rezolvarea unor probleme ale grupelor, în măsura în care acestea țin de competența ei.

3. Sarcina principală a circumscripției este organizarea a noi grupe. În această muncă de organizare atenția trebuie îndreptată spre acele locuri unde muncitorimea matură este deja organizată, apoi în orașele și satele din zona frontierei.

Circumscripția face tot posibilul în interesul organizării tineretului muncitor agricol prin aceia că atrage atenția grupelor asupra importanței a ceea ce au de făcut. Ele vor acționa însă organizat numai cu ocazia unor acțiuni pe țară inițiate de centru. Aceste munci organizatorice sînt de dorit a se efectua în paralel cu cele ale muncitorimii adulte similare.

În înțelesul primului aliniat al punctului 3 se va organiza:

- a. Zona de război de la Sighetul Marmăției pînă la Oradea Mare
- b. Valea Mureșului
- c. Regiunea Brașovului
- d. Regiunea minieră Zlatna

4. Punctele 2 și 3 fac necesară înființarea secretariatelor de sectoare precum:

- a. La Satu Mare, în zona de război
- b. La Brașov, în regiunea lui
- c. La Tîrgu Mureș, în Valea Mureșului.

Aceste sectoare prezintă rapoarte numai circumscripției și sînt strîns subordonate acesteia. Secretarul lui este numit de către circumscripție. Constituirea secretariatelor de sectoare poate influența relația dintre grupe și centru numai în sensul că o poate face mai strînsă.

5. În situația de azi, pînă cînd Centrul va rezolva această problemă, pe lingă aspectele administrative, organizatorice, agitatorice etc., circumscripția trebuie să pună accent și pe problemele instruirii.

Pentru aceasta, circumscripția trebuie să întocmească planuri sistematice de instruire, care în exemplare dactilografiate trebuie trimise grupelor, ca ele să fie fără doar și poate prezentate.

Obiectul acestor articole de instruire trebuie să faciliteze însușirea unor cunoștințe practice necesare conducerii mișcării în primul rînd, și numai apoi trebuie să cuprindă cunoștințe teoretice privind concepția socialistă despre lume.

Deci obiectul articolelor de instruire trebuie să fie subordonat articolului 4.

6. Fiind un organ conducător al unei organizații de luptă, circumscripția trebuie să inițieze acțiuni și să se situeze în fruntea acestora.

Asemenea acțiuni pot să aibă caracter școlar și economic.

Din partea circumscripției aceste acțiuni trebuie inițiate numai în ocaziile cele mai prielnice, dar ea trebuie să se situeze în fruntea acțiunilor deja declanșate, întotdeauna indiferent de perspectivele ce se arată

privind rezultatul luptei, dacă altă soluție nu există. În acest sens, trebuie avut grijă în deosebi la acțiunile unor grupe, care terminate cu înfringeri pot să le demoralizeze.

7. Acest program de muncă poate fi îndeplinit cu sprijinul moral și material al Centrului.

8. În interesul realizării programului de muncă circumscripția poate organiza matinee și spectacole la unele grupe.

9. Alcătuirea unor noi programe ține de competența circumscripției generale.

10. Conducerea circumscripției generale trebuie convocată pînă la 1 februarie și în acest scop este necesar să se înceapă lucrările pregătitoare.

11. Circumscripția ține adunări ale conducerii generale odată la o jumătate de an. În caz de nevoie se poate convoca oricînd.

Cluj, la 24 octombrie 1922

C. Wolf m.p.
secretar de circumscripție⁷

În cadrul campaniei antimilitariste, antirăzboinice, continuînd și preluînd unele articole apărute pe această temă în presa revoluționară socialistă din țara noastră din acele luni, ziarul „Ifju Gárda“ publică în pagina a 2-a, articolul intitulat „Scrisoarea unei mame“, o demascare a războiului cotropitor, imperialist dus împotriva statului sovietic.

Acest articol a constituit pretextul care a dezlănțuit atacul autorităților polițienești împotriva celor considerați vinovați de a fi editat ilegal acest ziar. La 30 decembrie 1922, la Prefectura Poliției Cluj, Divizia de urmărire, se ia interogatoriul lui Alexandru Fehér, tipograf de 19 ani, domiciliat în Cluj, str. Moșilor nr. 110—112, referitor la articolul amintit. „Deși sunt redactorul responsabil al ziarului »Ifju Gárda« nu am cunoștință că cine a scris articolul incriminat. Cred însă că acest articol s-a trimis din București sau Timișoara. Cappel Wolf, calfă de farmacist în farmacia „Halász“ din piața Cuza Vodă va știe (sic) da informații mai de aproape că dînsul primește poșta, — și fiindcă el este secretarul Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat.

Recunosc că fără aprobarea autorităților competente s-a tipărit foaia. Am făcut o rugare către Primăria orașului pentru aprobarea apariției foi susnumite însă de la 3 decembrie 1922 de cînd am înaintat rugarea pînă în prezent n-am primit nici un decis. Cugetînd că mi s-a luat la cunoștință am tipărit foaia.

Editorul foi »Ifju Gárda« este Uniunea tineretului muncitor din Ardeal și Banat cu sediul central în Timișoara. Altceva nu am de spus“, declară Alexandru Fehér⁸.

A doua zi, la 31 decembrie 1922 este interogat unul din conducătorii mișcării revoluționare de tineret din România, Nicolae Orosz (Niculescu). Cu acest prilej, așa după cum rezultă din documente, prefectul Poliției orașului Cluj, Valeriu Popovici, „ca urmare a cercetării apariției ziarului Ifju Gárda, organul Uniunii Tinerilor din Ardeal și Banat — sub

⁷ *Idem*, p. 8.

⁸ Arhivele Statului Cluj, Fond Tribunalul Cluj, dosar nr. 5298/1923, inv. 36.

redacția responsabilă a domnului Alexandru Fehér — cu domiciliul Cluj — str. Moșilor 110—112 — am procedat la interogarea domnului *Nicolae Orosz* maestru tipograf în tipografia »Viața« din Cluj — cu domiciliul Cluj — str. Minorităților 4, predându-ne următoarele:

Mă numesc Orosz Nicolae de ocupație — tipograf — născut în comuna Gherla, în anul 1898 — cu domiciliul prezent în Cluj — str. Minorităților 4 — nepedepsit — cu referire la apariția ziarului »Ifju Gárda« declar cele ce urmează: Eu sunt expeditorul ziarului »Ifju Gárda«. Redactorul responsabil Alexandru Fehér, în ziua de 15 decembrie 1922 a înaintat rugarea pentru aprobarea apariției ziarului »Ifju Gárda«. Un funcționar de la secția competentă a spus redactorului responsabil că actele le va înainta Ministerului de interne — dar pînă la aprobare — în baza legii de presă putem da apariția ziarului. În baza celor spuse am tipărit foaia — nu în tipografia »Viața«, ci în tipografia Fischer — din motivul că tipografia »Viața« nu a putut face tipărirea.

Literele textului fiind culese de tip. »Viața« — care nu putea face tipărirea — am rugat pe domnul Fischer ca să tipărească foaia — deoarece tip. »Viața«, nu o poate tipări fiind aglomerată cu lucrările, rugînd pe domnul Fischer, ca să ne deie oferta, ca pe viitor în cit ne poate face tipărirea.

Ziarul s-a tipărit și expedit în toate părțile. Eu am știut că ziarul »Ifjumunkás« este interzis⁹. Din întrebările puse de prefectul Poliției rezultă cu claritate că acesta știa că »Ifju Gárda« este continuatoarea ziarului »Ifjumunkás«. Dar procedura polițienească continuă. Nicolae Orosz este imediat arestat.

În aceeași zi, în aceeași cauză se ia interogatoriul lui Iacob B. Sima, directorul tipografiei »Viața«, din Cluj, str. Baba Novac, nr. 13, de 29 de ani, domiciliat în str. Scurtă nr. 4, nepedepsit, care declară că »Ziarul »Ifju Gárda« nu s-a tipărit în tipografia »Viața«.

Faptul că pe ziar este scris tipografia »Viața« urmează din cauză că de noi s-a cules toate cele scrise în »Ifju Gárda« — fiind culese de noi pentru »Ifjumunkás« — a cărei apariție s-a sistat din partea poliției. Noi nevrînd a tipări — le-am predat formele — ca nici noi să nu păgubim — deci noi ne-am conformat ordinului Prefecturii Poliției — netipărind foaia pe mai departe. Că se află imprimat numele Tipografiei noastre pe ziar — rezultă din faptul că un lucrător ce lucră la noi a imprimat impresiumul nostru fără știre și fără de a-i da permisiune — cunoscînd numai la apariția foi.

Tot la 31 decembrie 1922 se ia și interogatoriul lui Tiberiu Fischer proprietarul tipografiei cu același nume din Cluj, Calea Victoriei nr. 7, domiciliat în Cluj, aceeași adresă, care „cu referire la apariția ziarului »Ifju Gárda« declar cele ce urmează:

În ziua de 23 dec. 1922 s-a prezentat la noi în tipografie muncitorul tipograf Orosz Alexandru /greșit, Nicolae n.n./, spunînd că pentru tipărirea ziarului »Ifju Gárda« au cules literele, însă tipografia »Viața« avînd de tipărit în cont de peste 1 milion de lei nu o poate tipări și ne roagă ca să o tipărim în tipografia noastră.

⁹ Ibidem.

Eu l-am întrebat că dacă se tipărește în tipografia noastră pentru ce este imprimat — impresiumul — tipografiei »Viața« deoarece și noi avem *impresium* la care mi-a răspuns că deoarece ziarul »Ifju Gárda« are permisiunea de tipărire la tipografia »Viața« nu se poate pune impresiumul altei tipografii rugându-ne să-i spunem și dăm oferta ca pe viitor în ce cont vom putea tipări ziarul deoarece »Viața« nu are posibilitatea de tipărire.

Noi am tipărit ziarul fără a ști că este oprit, dar știind acum pe viitor nu-l voi tipări«, declară proprietarul tipografiei „Fischer“.

La 3 ianuarie 1923 este interogat Capel Wolf, de 20 de ani, caldă de farmacist, domiciliat în str. Minorităților nr. 4 (aceeași adresă, ca a lui Nicolae Orosz! n.n.) și referitor la articolul apărut în ziarul „Ifju Gárda“ nr. 1, sub titlul „Egy anya levele“ declara următoarele: „Sunt secretarul cercual al Uniunii tineretului muncitorilor casnici, sediul central este în Timișoara. Eu ca secretar cercual al Uniunii (cercul Clujului) nu am nici o legătură cu foaia »Ifju Gárda«. Că cine a trimis sau cine a scris articolul amintit nu știu. Atîta am cunoștință că articolul a fost tradus din limba germană din un articol apărut în ziarul »Arbeiter Jugend« care apare în București“¹⁰.

Dosarul polițienesc devine tot mai voluminos. Un nou interrogatoriu luat la 5 ianuarie lui Nicolae Orosz întărește cele spuse mai înainte¹¹.

Prin aceste declarații date de cei trei tineri muncitori, evident contradictorii tocmai pentru a face ca cercetările poliției să alunece spre o pistă greșită, în cazul procesului pentru delict de presă, pentru moment, s-a cîștigat ceva timp (aproximativ 9—10 săptămîni) pînă la epuizarea completă a procedurilor primei etape, deci pînă cînd se va pronunța și procuratura.

Timpul acesta prețios trebuia folosit. În locul luptătorilor arestați sau aflați sub ochii vigilenți ai poliției, noi tineri combatanți, gata de luptă, intră în rînduri. La 10 februarie 1923 apare o nouă gazetă continuatoare a lui »Ifjumunkás«, sub titlul „Értesítő“ (Buletin).

Redactor responsabil a fost Iosif Solomon, iar gazeta a fost tipărită la Cluj, în aceeași tipografie „Fischer“. Gazeta avea patru pagini fiind culeasă cu caractere mai mici decît „Ifjumunkás“. În afara problemelor la ordinea zilei, în coloanele ei, gazeta prelucrea date din mișcarea internațională a tineretului muncitor, publica un plan de expunere pentru demascarea fascismului, o evocare a Comunei din Paris, o recenzie a lucrării lui Marx: „Războiul civil din Franța“, o rubrică de turism pentru tineret. Despre școala viitorului se scrie: „Activitatea școlară trebuie îmbinată cu producția. Numai așa poate fi de folos educației“.

Din cuprinsul gazetei, la rubrica „Știri“ remarcăm nota intitulată „Despre democrație“ din care aflăm că „au trecut două luni de cînd am înaintat ministerului de interne o cerere cu toată documentația necesară, pentru a autoriza apariția unei noi gazete, »Ifju Gárda« (Tinăra gardă). Pe baza legilor de presă aflate în vigoare, gazeta a apărut înainte de aprobarea ministerială. Ca urmare, gazeta a fost confiscată și i s-a interzis apariția fără nici o motivare oficială. Așadar: lunile trec, lunile

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem.

vin dar nouă nu ni s-a adus la cunoștință în mod oficial nici confiscarea nici aprobarea apariției gazetelor Ifjumunkás sau Ifju Gárda. Sau poate nici nu ni se va aduce la cunoștință?!¹⁴.

Apariția acestui nou organ de presă al tineretului revoluționar a declanșat un nou atac al autorităților împotriva Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat. Inspectorul regiunii Cluj, sub nr. 1278, la 19 februarie 1923, trimite Președintelui Tribunalului Cluj următoarea notă: „În legătură cu adresa noastră cu nr. 1260 din 1923 avem onoarea a Vă ruga să binevoiți a fixa un nou termen în cauza Sindicatului Tinerilor Muncitori, care a fost pus în suspensă în ziua de 22 decembrie /1922/ fiindcă nu s-au prezentat părțile la tratative.

Ministerul Sănătății Publice al Muncii și Ocrotirilor Sociale ne urgitează tot mereu să raportăm asupra acestei chestiuni. Inspector central: Chirilă¹².

Președintele tribunalului a scris pe notă următoarea rezoluție: „Se va fixa un termen extra-urgent“. Pe verso, la 21 februarie 1923 se fixează ca termen 26 februarie 1923, ora 10, camera 99, în Palatul Justiției și se trimit citațiile la Parchet, la Inspectoratul muncii, la Uniunea tineretului.

Lucrurile se precipită. Tribunalul Cluj, la 22 februarie 1923, prin curier trimite un aviz „Sindicatului profesional al tinerilor muncitori din Cluj“, Piața Unirii nr. 9. Procesul nu mai poate fi amânat. El va avea loc la 26 februarie 1923 și se va încheia cu următoarea sentință:

„Tribunalul Cluj, no. C. 2440

În numele legii:

În procesul intentat de reclamantul Inspectoratul Ministerului Muncii, domiciliat în Cluj, reprezentat prin Ioan Chirilă, contra pîrîului Sindicatului profesional al tinerilor muncitori domiciliat în Cluj reprezentat prin Mauriciu Fischer pentru dizolvarea sindicatului, prin cererea prezentată acestui tribunal în 7 iulie 1922 sub no. 2440, a votat în ziua mai jos însemnată în baza dezbaterii verbale ținută la 26 februarie 1923 următoarea *Sentință*:

Tribunalul ordonă dizolvarea Sindicatului Profesional al Tinerilor muncitori înscris sub nr. 10603/1921 la Judecătoria de ocol Cluj.

Motive

Ministerul Muncii prin reprezentantul său cere a se admite reclamația și a se pronunța dizolvarea Sindicatului tinerilor muncitori, pentru motivele arătate.

Dl. Prim Procuror se unește în totul la aceste concluziuni.

Reprezentantul sindicatului cere a se respinge cererea, sindicatul fiind bine constituit și în tot cazul a se cita de la sediul principal care e în Timișoara.

¹² Idem, nr. 2440—1922, p. 92.

Tribunalul

Avînd în vedere că în conformitate cu art. 1 din legea asupra sindicatelor profesionale, se arată lămurit care este scopul însăși existenței lor; Că prin definițiunea ce li se dă, determinîndu-se că ele au ca obiect studiul, apărarea și dezvoltarea intereselor profesionale, limitîndu-se la însăși natura lor ca acele de ordin industrial, comercial, agricol, tehnic, economic, cultural;

Avînd în vedere că prin art. 2 se determină anume căror persoane fizice sau morale le este îngăduit a constitui aceste sindicate, arătînd că este vorba de persoane ce exercită aceeași profesiune sau profesii similare, se cunosc, iar nu aceea este în speță în care numărul profesioniștilor este aproape inexistent, iar acel al ucenicilor în complexul lor, persoane care în viitor abia vor devine profesioniști salariați;

Considerînd că în acest sindicat sunt ucenici care se găsesc sub vîrsta de 18 ani și ca atare conform art. 4 din lege ar fi avut nevoie de consimțămîntul expres al reprezentantului lor legal ceea ce nici unul nu are iar prin prezența unor atari elemente cu totul nevîrstnice se scade prestigiul unui sindicat și se deschid ocaziuni binevenite de libertinaj și petreceri nepermise, ceea ce n-ar face decît să compromită instituția și să se îndepărteze de la scopul legiuitorului;

Avînd în vedere că prin art. 45 din lege se prevede că sindicatul profesional care nu se va fi conformat legii și scopului urmărit va putea fi dizolvat de Tribunal după cererea Ministerului Public și acel al Muncii, că doar față de dovezile aduse urmează a se admite cererea de dizolvare a sindicatului tinerilor muncitori din Ardeal și Banat, cu sancțiunea al. 4 care prevede și suspendarea de o lună a executărei sentinței Trib. în care timp sindicatul va să se conformeze în totul disp/ozitiunilor/ legii comunicînd Ministerului Muncii îndeplinirea îndatoririlor lor,

Pentru aceste motive și de acord cu concluziunile Ministerului Public prin Dl. Prim Procuror Cepescu se dispune conform sentinței, urmînd a se comunica Ministerului Muncii, Inspectoratul Cluj și Judecătoria de ocol urbană Cluj pentru a se conforma art. 45 și 15 din legea sindicatelor profesionale¹³

Această sentință este însoțită de următorul act oficial:

„Tribunalul Cluj

N.C. 2440/6

1922

Proces Verbal,

Luat la 26 febr. 1923 în ședința publică verbală ținută înaintea Tribunalului Cluj, în procesul reclamantului Ministerul Muncii, contra pîrit Sindicatul profesional al tinerilor muncitori pentru dizolv(are)a sindicatului.

Prezenți, din partea tribunalului, judecătorul S. Praporgescu, procurorul Cepescu, 2 judecători, notarul Cupșa, Ioan Chirilă din partea reclamantului, și al lui Maurițiu Fischer din partea pîriților.

Președintele deschide dezbaterrea, constată, că părțile s-au prezentat. Rep(rezentantul) Ministerului cere dizolvarea conform cererii predate în scris.

¹³ Idem, p. 93—94.

Repr(ezentantul) sindicatului predă, că Sindicatul e format cu scop cultural și cu scopul (de) a (îmbunătăți) a exopera îmbunătățirea plății lor de către patroni.

Primul procuror cere dizolvarea Sindicatului în baza art. 45 din lege. Tribunalul aduce sentința¹⁴.

N-au trecut decît 24 de ore de la pronunțarea sentinței (care încă nici nu era definitivă), și la 28 februarie 1923 aproape 40 de tineri, membri ai Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat, în frunte cu întreg Comitetul lui Central sînt arestați și închiși la închisoarea militară din Cluj. Autoritățile urmau să intenteze proces unui număr de 26 de tineri sub pretextul de „crimă contra siguranței statului“, dar judecarea avea să fie mult timp amînată din lipsă de probe. La data de 5 aprilie 1923 cei 26 de tineri se află încă la închisoarea militară a Corpului 6 Armată din Cluj¹⁵.

Intre timp, procedura juridică împotriva celor implicate în dosarul „Ifju Gárda“ își urmează cursul. La 13 martie 1923, Parchetul Tribunalului Cluj, prin nr. 710/1923 se adresează Poliției de Stat Cluj prin următoarele: „Vă restituim dosarul pentru delictul agitație contra ziarului „Ifju Gárda“ și ordonăm în baza articolului 84 Cp. întregirea ceretărilor.

În acest scop veți lua de urgență un nou interogator stăruind să fixeze precis No. și data ziarului „Arbeiter Jugend“ din București și care afirmă că s-ar fi tradus articolul încriminat „Scrisoarea unei mame“. Veți mai cere după posibilitate să vă pună chiar numărul de ziar din chestie la dispoziție.

Prim procuror
Cepescu

Procuror
Dr. Ilea¹⁶

La 17 martie 1923, Poliția din Cluj notează: „Se va cita pe ziua de 26 II 1923 D. Cappel Adolf, [sic!] str. Minorităților 4 de ocupație practican farmacist.

Se va cita din nou pe ziua de 2 aprilie 1922 Fehér Sándor. Se va cita Orosz Nicolae (de) la Tipografia „Viața“, str. Baba Novac, domiciliat în Minorităților 4 pe ziua de 5 aprilie 1923¹⁷.

La 23 martie 1923 este citat și Cappel Adolf /sic!/ de la farmacia „Halász“ la interogatoriul din ziua de 26 martie 1923, orele 9. Pe spatele citației s-a notat: „numitul nu este în serviciul farmaciei. Wolff Kappel a ieșit la 1 martie din serviciu. Locuința e necunoscut(ă). Semnează proprietarul Farmaciei, Halász“¹⁸.

Pe citația din 28 martie 1923 înmînată de un anume Chifor Partenie lui Alexandru Fehér, acesta notează: „În prezent zac în pat fiind grav

¹⁴ Idem, p. 95.

¹⁵ Idem, dosar nr. 5298/1923, inv. 36.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

bolnav; nu am voie să mă ridic din pat așa încît nu mă pot prezenta. Cer să fiu interogat acasă. Cu stimă, Fehér Sándor¹⁹.

Dar poliția nu cunoaște boala. Ea emite un nou ordin:

„Prefectura poliției or. Cluj
Nr. 1439/1923

Divizia de urmărire:

Citare, D. Fehér Alexandru, loc(uito)r în Cluj, str. Moșilor nr. 112 este invitat a se prezenta la interogatoriul care va avea loc în ziua de 2 aprilie, ora 9, a.c. în biroul sus indicat al poliției de stat Cluj, Calea Victoriei 42, camera 8. La caz de absență se vor aplica dispozițiile legii.

Cluj, la 31 martie 1923

Șeful Diviziei: Meseșan²⁰

Pe spatele citației, Fehér scrie: „Domnule Șef! Sînt foarte bolnav, nu mă pot ridica din pat. Cer să fiu consultat de medicul poliției, pentru a confirma afirmația mea, deoarece medicul meu curant, dr. Pop, mi-a interzis cu desăvîrșire să mă scol. Cu stimă, A. Fehér²¹.

În ajutorul tinărului tipograf, grav bolnav de plămîni, Casa cercuală pentru asigurările sociale Cluj emite un document prin care „adevereste oficios din partea subsemnatului medic curant, că Fehér Alexandru, de ocupațiune lucrător tipograf în etate de 20 de ani a fost bolnav de la data de 28 XI 1922 pînă în prezent cu diagnosticul tuberculoză pulmonară încît nu poate părăsi patul.

Cluj, la 3 aprilie 1923

Dr. Ioan Pop, medic curant²²

La 5 aprilie 1923, în numele comandantului închisorii militare a Corpului 6 Armată, căpitanul Băjenaru, emite nota nr. 35 către Curtea Marțială a Corpului 6 Armată, prin care arată că „am onoarea a trimite pe individul Orosz Nicolae unul dintre cei 26 de comuniști care este citat de poliția de stat Cluj pentru ziua de 5, ora 10²³. Interogatoriile, confruntările, cercetările continuă. Ca urmare, la 14 aprilie 1923 Tribunalul Cluj emite o „filă de înmînare“, cuprinzînd sentința în procesul intentat Uniunii, pe care o trimite prin curier la adresa acesteia. Pe spatele documentului, mîna stîngace a curierului notează: „acest birou este închis, nu se mai poate înmîna²⁴!/? Comentariile sînt de prisos.

În cursul lunii mai 1923, Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat i s-a interzis orice fel de activitate, fiind scoasă în afara legii. La 3 mai 1923 Tribunalul Cluj emite *Decisul* (Decizia) nr. C. 2440—7/1922 prin care „declară sentința adusă sub nr. C. 2440—6/1922 de *definitivă*, cu ziua de 26 martie 1922: în consecință reacearcă Jud. de ocol urbană Cluj, că dizolvarea Sindicatului Profesional al Tinerilor muncitori, înscris sub nr. 10603/1921 s-o menționeze în registru potrivit art. 46 din Legea Sindicatelor profesionale²⁵.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

²⁴ *Idem*, nr. 2440—1923, p. 96.

²⁵ *Idem*, p. 97.

Această sentință definitivă fusese precedată de o înscenare bizară. În timp ce marea majoritate a conducătorilor Uniunii erau arestați și închiși la închisoarea militară din Cluj, birourile Uniunii fiind realmente închise, Inspectoratul Muncii Cluj, sub nr. 99, la 28 aprilie 1923 trimite o notă către Președintele Tribunalului Cluj în care arată că „prin decizia nr. 2447/1922 prin care s-a aprobat dizolvarea Sindicatului profesional al tinerilor muncitori... avînd în vedere că onor. tribunal a acordat Uniunei un termen de grație ca să își modifice statutele și acest termen nu a fost folosit de Uniune, pentru care cu onoare Vă rugăm să binevoiți a pronunța hotărîrea de dizolvare.

Inspector central: Chirilă²⁶

Se părea că mișcarea tineretului revoluționar din Ardeal și Banat a fost distrusă. Conducătorii erau arestați, Uniunea interzisă prin lege, ziarul desființat, redactorii hăituiți (unul dispărut de frica autorităților, unul închis, unul grav bolnav).

Dar tocmai atunci, ca o ștafetă preluată în mers, apare în mai 1923, la Cluj, în condiții semilegale, organul tineretului revoluționar, purtînd numele simbolic „Uj Harcos“ (Noul luptător)**.

Scoasă în afara legii, Uniunea tineretului muncitor din Ardeal și Banat a adresat, la începutul lunii iulie 1923, o scrisoare deschisă muncitorimii din România în care protesta împotriva desființării organizației și cerea tuturor muncitorilor să-și ridice glasul pentru anularea acestei hotărîri samavolnice. „Aceste rînduri — se arată în scrisoare — vād lumina zilei în clipe grele și hotărîtoare, aducînd lumină și clarviziune în cauza cea mai sacră și cea mai scumpă a proletariatului luptător de clasă din România, în problema tineretului muncitor. Scopul nostru nu este acuzarea. Nu pentru că și noi sîntem „Acuzați“, acuzații *puterii de clasă!* Iar dacă ne ridicăm totuși glasul dintre zidurile închisorii justiției de clasă, *acest lucru se întîmplă pentru ca tabăra luptătoare de clasă a muncitorimii conștiente organizate din România, care ne simpatizează în toate necazurile și suferințele noastre, să vadă limpede într-o problemă care interesează înainte de toate ca desființarea violentă a Uniunii Tineretului Muncitor din Transilvania și Banat...* Știm și credem că cei cărora ne adresăm ne vor înțelege și vor fi pătrunși în întregime de simțămîntul datoriei proletare care izvorăște din sentimentul de clasă că de pe frontul luptei de clasă nu poate fi înlăturată o asemenea gardă luptătoare ca generația de viitori muncitori, tineretul muncitor, căci cel care încearcă s-o facă se ciocnește de unitatea de luptă a muncitorimii organizate din România! /.../

Tovarăși! — se arată în finalul scrisorii — avem nevoie de ajutorul vostru de masă, de sprijinul vostru, pentru că în voi credem²⁷.

²⁶ Ibidem.

²⁷ *Uj Harcos* a apărut la început la Cluj, apoi, din vara anului 1923, la București (pînă în vara anului 1924). Din anul 1923 sînt cunoscute — deocamdată — numerele 2, 3, 7 și 9, iar din anul 1924 se cunoaște nr. 3 apărut cu ocazia zilei de 1 mai.

²⁸ *Uj Harcos*, an. I, nr. 3, 20 iulie 1923, apud *Documente din istoria partidului comunist și a mișcării muncitorești revoluționare din România, 1921—1924*, Editura Politică, București, 1970, p. 498—502.

La chemarea partidului comunist, clasa muncitoare din România s-a ridicat cu hotărîre împotriva acestui act arbitrar, cerînd în adunări, mitinguri și moțiuni de protest anularea grabnică a măsurii. Muncitorii metalurgiști din Oradea, în întrunirea din 7 iulie 1923, au hotărît în unanimitate să protesteze pe lângă ministrul de interne împotriva acestei măsuri și să ceară anularea imediată a ordinului de dizolvare a Uniunii Tineretului Muncitor. O rezoluție identică au votat și celelalte profesii, precum și consiliul sindical local²⁸. Moțiune similară de protest a adoptat și muncitorimea din Tîrgu Mureș și de pe Valea Mureșului²⁹, precum și tineretul muncitor din industria lemnului care a adresat un apel proletariatului din România, în care acesta era chemat să pretindă asigurarea dreptului „de funcționare legală a acestei Uniuni... respectarea deciziilor aduse de Congresul /sindical, n.n./ din Sibiu, deplina și egala îndreptățire a Uniunii tineretului muncitor și a organizațiilor sale provinciale”³⁰.

Pentru a sublinia parcă conținutul hotărîrii Ministerului de Interne (prin filierea Tribunalului de la Cluj), la 10 iulie 1923, Tribunalul din Timișoara (unde a aparținut de fapt cazul, sediul Uniunii fiind pe teritoriul său administrativ) trimite următoarea notă cu nr. 2474/1923 Tribunalului din Cluj. „Inspectoratul Muncii al Regiunii Timișoara transpune acestui tribunal sentința nr. C. 2446/6/1922 a Tribunalului Cluj prin care s-a desființat Sindicatul Profesional al tinerilor muncitori înscrși la Judecătoria de ocol Cluj, cerînd distribuirea averii grupei Timișoara.

Decis

Înainte de a se da decisiul de fond, Tribunalul Timișoara solicită de la Tribunalul Cluj următoarele date:

să binevoiască Tribunalul Cluj a aviza acest Tribunal, că oare sentința cu Nr. C. 2446/6/1922 este sau nu definitivă? că dacă sentința este definitivă, care a trecut termenul de o lună fără ca sindicatul să se fi conformat legii, și în consecință averea trebuie să fie oare distribuită de acest tribunal?

Timișoara, 10 iulie 1923³¹.

În 24 iulie 1923 se înregistrează că sentința este definitivă din 26 martie 1923.

În aceste condiții critice, începînd din vara anului 1923, Comitetul Central al Uniunii Tineretului Socialist a început să coordoneze activitatea organizațiilor revoluționare de tineret din Transilvania și Banat, luînd nemijlocit sub conducerea sa organul central de presă al Uniunii Tineretului Muncitor din Ardeal și Banat — gazeta „Uj Harcos”³².

²⁸ *Idem*, p. 492.

²⁹ *Munkás*, 29 iulie 1923.

³⁰ *Lemnarul*, 15 august 1923.

³¹ Arhivele Statului Cluj, Fond Tribunalul Cluj, nr. 2440—1922.

³² C. Petculescu, *Crearea Uniunii Tineretului Comunist*, Editura Politică, București, 1972, p. 246.

Rememorînd acele vremuri, Anton Ballauer, unul din militanții Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat notează: „Fiind militar în București am avut de multe ori ocazia să ies în oraș. Mă duceam la redacția „Uj Harcos“-ului, ajutîndu-l pe Iczkovitz, responsabilul tipografiei și al gazetei, la redactare și corectură. Redacția „Uj Harcos“ se afla împreună cu redacția ziarului „Munkás“***. Aici l-am cunoscut pe tovarășul Jász Dezső (care activa sub numele de Leșteanu), activist de frunte al mișcării muncitorești internaționale“.

Editarea în capitală a organului de limbă maghiară al Partidului Comunist Român „Munkás“, și alături de acesta a organului în limba maghiară a Uniunii Tineretului Socialist „Uj Harcos“ avea avantajul asigurării unei legături mai strînse între redactorii ziarelor și conducerea partidului comunist: Gheorghe Cristescu, Köblös Elek, Berger Aladár ș.a. și Lenuța Filipovici, N. Popescu-Doreanu, I. Roșianu și alții din partea conducerii U.T.S.

Către sfîrșitul lunii august 1923, marea majoritate a organizațiilor de tineret din Transilvania și Banat își desfășoară activitatea în ilegalitate. Cei 6.000 de tineri organizați la acea dată erau grupați în 6 secretariate districtuale la Cluj, Oradea, Timișoara, Petroșani, Arad și Tîrgu Mureș, subordonate unei centrale ilegale cu sediul la Brașov. De asemenea, exista un număr de 6 grupe, cuprinzînd cîteva sute de membri, care activau semilegal, sub conducerea aceleiași centrale ilegale de la Brașov³³.

Între timp, la Cluj continuă persecuțiile și procedura împotriva celor impricinați în procesul de presă intentat redactorilor organului „Ifju Gárda“. La 23 mai 1923 Prefectura Poliției Cluj, Comisariatul V, cu nr. 844/1923, emite o „Citare“ pe numele și adresa lui Alexandru Fehér chemat să se prezinte ca martor la pertractarea ce avea să aibă loc în ziua de 24 mai 1923, orele 10 în biroul poliției clujene, str. P. Maior 19. Pe spatele citației s-a notat: „Bolnav în sanatoriu de plămîni“³⁴. Peste puțină vreme, poliția îl găsește pe tînărul redactor bolnav, la sanatoriul T.B.C. din localitate, unde comisarul Boroș Teofil și Iepure Iosif îl supun unui nou interogatoriu, la 16 iunie 1923, Alexandru Fehér recunoscînd că a fost redactorul responsabil al foaiei „Ifju Gárda“ unde „în primul număr a apărut articolul încredințat cu numirea »Epistola unei mame« (Egy anya levele), acest articol apărut în București în foaia »Jugend Arbeiter« în 1 Noiembrie 1922; redactorul acestei foi ne-a tradus pe /românește/ ungurește și trimis nouă, care apoi a și apărut în foaia sus notată“.

După aceasta foaia a fost oprită prin Prefectura Poliției Cluj și de atunci nu a mai apărut³⁵.

Cercetarea este reluată cu insistență în toamna anului 1923. La 8 noiembrie 1923 Parchetul Tribunalului Cluj, cu nr. 5592/923 trimite Ju-

*** Redacția ziarului *Munkás* se afla în aceeași clădire cu redacția ziarului *Socialismul*, în *Bulevardul Basarab* nr. 196, apoi strada Săgetei nr. 1. Tipografii: „Globus“, București, *Calea Victoriei* nr. 77, „Tiparul românesc“, str. Sărindar nr. 22.

³³ AISISP, fond 4, dosar 866, vol. 5, filele 41—44.

³⁴ Arhivele Statului Cluj, Fond Tribunalul Cluj, dosar 5298/1923, inv. 36.

³⁵ Ibidem.

delui de instrucție următoarea notă: „Am onoare a Vă trimite anexatul dosar și propun: Binevoiți a ordona în baza art. 103 p. 3. a și 105 al P.p. instrucția contra lui Alexandru Fehér... pentru delictul *agitație* prev. de art. 171 C.p. și calif. conf. art. 172 al Codului penal.

Motivare

În ziarul »Ifju Gárda« nr. 1 din 25/XII 1922 a apărut sub titlul »Scrisoarea unei mame« un articol agitator contra armatei și îndatoririlor de ostaș îndemnînd pe față pe tineri muncitori, cari ar fi trimiși eventual în război cu rușii să nu își facă datoria și să denege supunerea.

Avînd în vedere că astfel de articole de a stăvilii disciplina și moralul soldaților tocmai pentru eventualitatea unui război pentru a putea apoi pescui în tulbure urmărirea autorilor se impune.

În speță redactorul responsabil sus numit al ziarului va avea să răspundă de articolul incriminat.

Prim-procuror, Ștefan Cepescu, m.p. Procuror, dr. L. Ilea, m.p.³⁶.

Ca urmare, la 16 ianuarie 1924, Tribunalul Cluj, Cabinetul Judecătorelui de instrucție emite Decizia nr. 5298—3/1924 prin care ordonă instrucția contra lui Alexandru Fehér, considerînd că articolul incriminat este „plin de agitațiuni, îndemnînd pe tineri ca în caz de război să depună armele. Apelul indirect era făcut către tinerii muncitori răspîndind astfel dezordinea și nesupunerea.

Avînd în vedere că la interogatoriul luat de noi astăzi, invinuitul nu-și ia responsabilitatea asupra publicării articolului, susținînd că la apariție era bolnav și locul lui era ținut de Orosz Nicolae, așa că acesta poate fi făcut responsabil (...)

Considerînd că din toate acestea rezultînd elementele alcătuitoare ale infracțiunii prevăzută de art. 171, 172 C. din codul penal pentru a se face o mai bună lumină în cauză este necesară instrucția ce s-a ordonat³⁷.

Starea sănătății lui Alexandru Fehér s-a agravat foarte mult. Din spirit tovarășesc, se ajunge, probabil, la o înțelegere în sensul că Nicolae Orosz-Niculescu urma să-și asume răspunderea penală pentru a salva — dacă se mai putea — libertatea ori chiar viața tovarășului său, Alexandru Fehér. Acest fapt rezultă din mai multe documente datate toate la 16 ianuarie 1924 cînd în fața judecătorelui Leonida Persescu și a grefierului Nicolae Cîrje au fost audiați martorii I. B. Sima, Tiberiu Fischer, care declară următoarele: „Sima I. B., român, de 29 ani, ziarist la ziarul »Epoca de aur«, directorul tipografiei »Viața«, locuitor în Cluj, str. Surdă nr. 4, de religie greco-catolică, necăsătorit, neinteresat în cauză declară: Recunosc că ziarul »Ifju Munkás« s-a tipărit în tipografia noastră str. Baba Novac 13 care prin ordin polițienesc am fost avizați să încetăm cu tipărirea ei, ceea ce am și făcut. Cînd am primit ordinul era cules aproape în întregime din No. viitor și pentru a nu rămînea de pagubă pentru culegere la cererea redactorului Nic. Orosz le-am predat matrița pentru turnare.

³⁶ Idem.

³⁷ Idem.

Ei în urmă le-au tipărit în altă tipografie sub numele de »Ifju Gárda« folosindu-se de numele nostru⁴.

Martorul „Fischer Tiberiu, evreu de 30 ani, locuitor în Cluj, str. Basarabia 10, funcționar privat; Eu în timpul acela eram la tipografia Fischer, Calea Victoriei 7 la fratele meu. Mie mi-a spus fratele meu că s-a prezentat la tipografie Nic. Orosz, redactor la ziarul »Ifju Gárda« și l-a rugat să-i tipărească numărul ziarului spunându-i că tipografia »Viața« n-are timp, ceea ce s-a și făcut. Nu știu cine este (autorul) articolului incriminat⁴³⁸.

Audiat în aceeași zi, de judecătorul de instrucție și de grefierul mai sus citați, Alexandru Fehér, născut la 17 decembrie 1902 în comuna Gilău, domiciliat în Cluj, Calea Moților 110, absolvent a patru clase liceale declară că manuscrisul s-a trimis de la redacția „Arbeiter Jugend“ din București, deci, „eu nu sînt vinovat în cazul de față cu toate că sunt redactorul responsabil al acestui ziar. Nu știu cine este autorul articolului incriminat... Eu în urmă m-am îmbolnăvit și am predat postul lui Nicolae Orosz care a funcționat pînă la desființarea, pînă la suspendarea dreptului de a tipări articolul incriminat. Nicolae Orosz funcționa ca redactor.

Pentru dovedirea faptului că articolul l-am primit de la București, anexează ziarul »Arbeiter Jugend« nr. 6 în care a apărut prima dată art. incriminat în data de 5 noiembrie 1922 iar din exemplarul tipărit de noi se constată că a fost tipărit în Cluj numai la 25 decembrie 1922.

Eu nu mă simt vinovat. Nicolae Orosz este responsabil⁴³⁹.

Peste cîteva zile Nicolae Orosz este arestat și condamnat la 2 luni închisoare pentru delictul de presă, dar poliția caută noi dovezi pentru a-l putea condamna și pe tinărul Alexandru Fehér. Ca urmare, la 16 februarie 1924, Nicolae Orosz este supus unui nou interogatoriu, cu care ocazie se întocmește următorul proces verbal „în cauza intentată contra Alexandru Fehér, pentru calomnie prin presă, martorului Nicolae Orosz, 26 de ani, necăsătorit, tipograf, la tipografia »Minerva«, str. Regina Maria nr. 2, Cluj, locuitor în strada Pata nr. 91 de prezent condamnat la 2 luni închisoare de consiliul de război pentru articolul din cauză declară: În timpul cînd s-a publicat articolul în cauză eu eram redactorul responsabil al ziarului »Ifju Gárda«. Eu articolul l-am primit din București de la redacția »Arbeiter Jugend«. Articolul era scris în nemtește. Eu în urmă l-am tradus în ungurește și l-am publicat în ziarul »Ifju Gárda« la data de 25 decembrie 1922. Acelaș articol la fel a fost publicat în ziarul nemtesc din București »Arbeiter Jugend« la data de 5 nov. 1922. Noi n-am avut permis pentru redactarea ziarului în cauză. A fost înaintată la primăria orașului o cerere pentru permis. Cererea a înaintat-o fostul redactor A. Fehér. Știu că cererea a fost înaintată la minister spre aprobare. Nefiind aprobată noi n-am mai tipărit nici un număr. Eu nu mă simt vinovat. Fiind lucrurile foarte asomorate la tipografia »Viața« am rugat pe tipograful Fischer să ne tipărească revista, cauza a fost că el era cel mai ieftin tipograf.

Declar că în cauza de față Alexandru Fehér nu este absolut vinovat. El înainte cu 14 zile de a fi apărut articolul incriminat a fost bolnav și

⁴³⁸ Idem.

⁴³⁹ Idem.

a demisionat din funcția de redactor. Eu deasemenea nu sunt vinovat. Vinovat cred a fi acela care a publicat prima dată acest articol în ziarul nemțesc »Arbeiter Jugend« din București. Eu de aș fi știut că acel articol nu este permis de a se publica nu l-aș fi publicat. Pentru acest articol sint condamnat la 2 luni închisoare de către Consiliul de război al Corp. VI armată din Cluj. Sunt arestat de la data de 29 ianuarie 1924. Nu mă simt vinovat⁴⁰.

Nicolae Orosz își ispășise demult pedeapsa, dar poliția încă mai căuta probe împotriva lui Alexandru Fehér, a cărui sănătate era tot mai grav periclitată. La 23 octombrie 1924, orele 12 a.m. tânărul tipograf comunist de numai 21 de ani, unul din militanții mișcării revoluționare de tineret din România, Alexandru Fehér, cădea răpus de boala care a făcut atâtea victime în rîndul maselor muncitoare, T.B.C. Însmormîntarea lui s-a transformat într-o adevărată manifestație a tineretului revoluționar clujean, o demonstrație a proletariatului exploatat împotriva orînduirii capitaliste.

Alexandru Fehér era mort de o lună, cînd la 23 noiembrie 1924, Parchetul Tribunalului Cluj, prin no. 1099/1924 trimite o notă Poliției de Stat Cluj în care se arată: „Vă trimitem anexat dosarul nr. IV. 140/1923 c/a Alexandru Fehér pt. delictul calomnie prin presă și Vă invităm să procurați de urgență un atestat de avere și moralitate a inculpatului⁴¹”.

Era, parcă, o glumă macabră a autorităților timpului!

Anul 1924 devenise un an de referință pentru mișcarea revoluționară din țara noastră, inclusiv pentru cea revoluționară de tineret. Experiența celor aproape trei ani de activitate a demonstrat, fără putință de tăgadă, că autonomia mișcării revoluționare de tineret, deosebit de utilă pînă atunci, nu mai corespundea, că se impunea o schimbare fundamentală în tactica și formele sale de luptă. Comitetul Central al Uniunii Tineretului Socialist a ajuns la concluzia că organizația, care pînă atunci activase sub numele de „socialistă“, trebuie să se declare ca organizație comunistă, așa cum de fapt era în realitate. În condițiile în care activitatea partidului devenise tot mai dificilă, apariția și afirmarea unei noi organizații comuniste avea un caracter tonifiant.

Prima jumătate a anului 1924 se caracterizează prin intensificarea măsurilor represive împotriva partidului comunist, prin care autoritățile urmăreau să-i împiedice activitatea publică și legăturile sale cu masele, să facă tot ce era posibil pentru a-l scoate din viața politică a țării⁴².

În același timp devenise evident că guvernul liberal vedea în Uniunea Tineretului Socialist o organizație revoluționară comunistă, și îndrepta împotriva ei aspre măsuri represive. Astfel, organele de presă „Tineretul socialist“ și „Uj Harcos“ au fost interzise fără vreo înștiințare prealabilă, comisarul regal interzicînd tuturor tipografiilor tipărirea lor.

În pofida măsurilor represive, în primăvara anului 1924, întreaga masă a tineretului revoluționar se pronunța ca afilierea organizației revoluționare de tineret din țara noastră la Internaționala Comunistă a Tine-

⁴⁰ Idem.

⁴¹ Idem.

⁴² C. Petculescu, *op. cit.*, p. 263—264.

retului să devină un act public și să se adopte denumirea corespunzătoare conținutului și activității sale.

Data anunțării publice a schimbării denumirii organizației și a afilierii sale la Internaționala Comunistă a Tineretului fusese dinainte stabilită pentru ziua de 1 mai 1924. Sarcina cea mai dificilă era însă editarea, într-un tiraj mărit, a ambelor ziare interzise. Pentru un tipar cu totul ilegal nu existau suficiente posibilități materiale și tehnice. Cu mari eforturi a fost găsită o mică tipografie în București pentru editarea ziarului „Tineretul socialist” și o alta la Brăila care urma să tipărească „Uj Harcos”.

Înfruntarea cu autoritățile a fost dură. Tinerii comuniști care răspundeau direct de această acțiune — Alexandru Mihăileanu, Gheorghe Cristescu (fiul lui Gheorghe Cristescu, secretarul general al P.C.R. din mai 1921 pînă la Congresul al III-lea al P.C.R.), Elena Filipovici, Dumitru Filipescu, Dumitru Avramescu, L. Dijur, B. Kahane — au fost imediat arestați, iar la Brăila acțiunea s-a soldat cu confiscarea numerelor de ziar gata de expediere. Au putut fi totuși salvate cîteva sute de exemplare din „Uj Harcos”, care împreună cu cele ale „Tineretului socialist” au fost răspîndite în ziua de 1 mai 1924 printre tineri, anunțînd în mod oficial, public, afilierea Uniunii Tineretului Socialist la Internaționala Tineretului Comunist și adoptarea de către U.T.S. a denumirii care corespundea pe deplin caracterului și conținutului activității sale — Uniunea Tineretului Comunist. Prin acest din urmă act, organizația marxist-leninistă de tineret existentă de mai multă vreme și-a afirmat mai hotărît și mai deschis atașamentul la ideile comuniste, sub imboldul cărora acționase, de fapt, și pînă atunci.

După patru ani de lupte și jertfe, de înfruntare a terorii, a maltrătarilor, închisorilor, tinerii revoluționari din țara noastră, printre care la loc de cînte se numără membrii Uniunii tineretului muncitor din Ardeal și Banat (români, maghiari, evrei, germani), au izbîndit în lupta grea, și, înfruntînd organele de represiune ale statului burghezo-moșieresc, au pus bazele unei organizații revoluționare de tineret care va participa nemijlocit la toate bătăliile politice, revoluționare.

GHEORGHE I. BODEA

CONFRUNTARI POLITICO-DIPLOMATICE LA CONFERINȚA DE PACE DE LA PARIS DIN 1946

La 29 iulie 1946 după 14 luni de la capitularea germană au început în Capitala Franței lucrările Conferinței de pace care, timp de două luni și jumătate, avea să dezbată probleme numeroase și extrem de complicate lăsate moștenire Europei și întregii lumi de cel de-al doilea război mondial. Sutele de milioane de oameni care ani de-a rândul înfruntaseră fascismul și reușiseră să-l biruie cu atâtea eforturi și sacrificii doreau statornicirea unui climat internațional care să nu mai permită repetarea ororilor unui cataclism mondial, afirmarea dreptului legitim al oricărui popor de a-și vedea existența și roadele creației sale materiale și spirituale la adăpost de flagelul războiului, de a decide în mod suveran asupra destinului său și de a asigura progresul general al omenirii. Urmare a interesului general pentru această conferință, la Paris au sosit mii de delegați, ziariști și corespondenți de presă pentru a participa sau numai pentru a asista la cea mai importantă reuniune internațională postbelică, prima de după constituirea Organizației Națiunilor Unite ale căror nobile idei de colaborare între popoare, de rezolvare a litigiilor pe cale pașnică urmau să influențeze în mod puternic lucrările Conferinței¹.

Conferința de pace de la Paris — 29 iulie—15 octombrie 1946 — se conturează ca un moment deosebit de însemnat în străduința marilor puteri victorioase de organizare pe baze noi a relațiilor internaționale care să asigure pacea și colaborarea între popoare. Din acest unghi de vedere, Conferința la care au participat 33 de state de pe toate continentele² a constituit și un moment de atenuare a contradicțiilor dintre marile puteri, contradicții care au dat naștere, așa cum se știe, fenomenului politico-diplomatic și militar denumit „războiul rece” care avea să influențeze o bună perioadă relațiile în primul rând dintre marile puteri occidentale și U.R.S.S.

1. CONFRUNTARI PRIVIND SARCINILE CONFERINȚEI ȘI REGULILE DE PROCEDURA

Este bine cunoscut faptul că la scurt timp după sfârșitul războiului, în două din cele patru mari puteri care la Conferința de la Potsdam își asumaseră misiunea de a elabora tratatele de pace cu cele cinci țări europene, este vorba de Marea Britanie și S.U.A., se instauraseră noi condu-

¹ Carta Națiunilor Unite, Editura Grafica Marvan, București, 1945, p. 10—11.

² Alături de cele 21 de state care constituiau Națiunile Unite, au mai luat parte ca invitați și cele 5 țări europene: Italia, România, Bulgaria, Finlanda și Ungaria precum și Albania, Egiptul, Luxemburgul, Mexicul, Cuba și Austria. „Universul” din 11 august 1946.

ceri care se situau pe poziții de forță în relațiile cu U.R.S.S. Ne referim în primul rând la venirea lui Harry S. Truman la președinția Statelor Unite și la înlocuirea premierului britanic Churchill cu laburistul C. R. Attlee, victorios în alegerile din vara anului 1945. Avînd reticențe față de colaborarea cu U.R.S.S. în cadrele stabilite anterior, cei doi lideri au încercat să schimbe orientările politicii externe ale puterilor occidentale din coaliția antihitleristă. Prilejul cel mai potrivit a fost oferit de reuniunea din Capitala Franței, menită să stabilească norme și principii noi în relațiile dintre state și să dezbată tratatele de pace cu Italia, România, Bulgaria, Ungaria și Finlanda, elaborate de către miniștrii de externe ai S.U.A., Marii Britanii și U.R.S.S. în perioada care trecuse de la constituirea Consiliului miniștrilor de externe, pe baza acordului de la Potsdam din vara anului 1945.

Dificultățile în calea unor înțelegeri rapide între marile puteri erau sporite de faptul că acestea priveau o vastă zonă ce se întindea de la Marea Bahrens pînă la Marea Neagră precum și în Mediterană, interesele marilor puteri în aceste spații fiind de cele mai multe ori contradictorii.

Din acest punct de vedere aprecierea făcută la 11 februarie de către ziarul norvegian „Arbenderbladet“ ni se pare deosebit de sugestivă și foarte apropiată de adevăr: *„Tratatele de pace cu cei cinci aliați europeni ai Germaniei au fost semnate ieri. Nu este un acord între învinși și învingători, ci mai cu seamă între învingători. Întîrzierea redactării tratatelor nu se datorează neînțelegerii dintre învingători și învinși, ci dificultății pe care învingătorii o aveau pentru a se înțelege între ei“*. Această înțelegere, care pînă la urmă a survenit ducînd la elaborarea și semnarea tratatelor de pace, a avut loc, după aprecierea aceluiași ziar, pe seama statelor învinse: *„cărora li s-au prezentat conturile războiului“* dar care *„au avut rolul de spectatori în această mare luptă diplomatică“*.

Prima ședință plenară a Conferinței — ședința festivă — a fost prezidată de Bidault, flancat de cei cinci secretari ai Conferinței: Fouques, Dupark, Le Tour, Duphin și Falaise. În acest cadru, ministrul de externe al Franței a rostit o strălucită cuvîntare inaugurală pe care a încheiat-o cu următoarele cuvinte de mare efect: *„Lunga suferință a lumii, așteptarea răbdătoare a popoarelor, neliniștea celor slabi, imensa speranță a oamenilor cu sufletul simplu și cu inima curată se îndreaptă astăzi către noi, Conferința, pentru a ne cere să îndepărtăm pentru totdeauna proroциile rele ale profeților nenorocirii și să adîncim înțelegerea mutuală în serviciul dreptății, al libertății lumii scăpate de acest flagel numit război“*³.

Dar lucrările Conferinței nu aveau să îndeplinească decît în parte aceste nobile deziderate. După încheierea momentului solemn și constituirea organelor de lucru ale Conferinței: Comisia de verificare a denunțurilor puterilor; Comitetul pentru stabilirea regulilor de procedură și adoptarea hotărîrii de invitare a celor cinci țări europene ce urmau să semneze tratatele de pace⁴, au luat cuvîntul șefii delegațiilor marilor puteri

³ „Universul“ din 1 august 1946.

⁴ Pentru cele cinci țări europene cărora după expresia unui ziarist „urma să li se prezinte conturile războiului“, aveau o deosebită importanță Comisiile teritoriale și cele economice, formate dintr-un număr diferit de reprezentanți ai țări-

care au definit poziția statelor lor asupra Conferinței în ansamblul vieții internaționale ca și cu privire la problemele aflate la ordinea de zi. Cuvântări care au reliefat o altă față a conferinței decît cea din cuvîntul inaugural.

Astfel, James F. Byrnes, șeful delegației S.U.A., a făcut un apel patetic la *„sprijinirea democrației peste tot unde aceasta a fost stînjinită de regimuri tiranice“*. Dar — continua diplomatul american — democrația nu poate fi impusă sau învățată cu vîrf și baionetă; aluzia destul de transparentă se referea la țările din răsăritul Europei, unde — după aprecierile oficialităților americane — regimurile democratice fuseseră impuse cu forța din afară. După acest atac prea puțin voalat la adresa U.R.S.S., Byrnes a devenit mai prozaic cînd a trecut la problemele conferinței, remarcîndu-se prin aprecieri contradictorii referitoare, pe de o parte, la aceea că în condițiile istorice date, cînd toate națiunile *„își păzesc cu gelozie suveranitatea, nici una dintre ele nu poate să fie forțată să accepte sau să ratifice tratatele de pace“*.

În același spirit a luat cuvîntul și C. R. Attlee, șeful delegației Marii Britanii, care a subliniat, în plus față de delegatul american, *responsabilitatea conferinței în fața tuturor popoarelor, ca și necesitatea ca toate delegațiile să aibă posibilitatea de a participa la dezbateri*. Deosebirile de opinii s-au conturat mai ales, în cazul celui de-al treilea vorbitor, delegatul Chinei, țară neangajată în multiplele și complicate probleme europene. Acesta a remarcat dificultățile deosebite ce puteau să apară în organizarea unei opere de asemenea amploare ca organizarea păcii; și a apreciat că lucrările conferinței vor fi rodnice *„dacă învingătorii vor rămîne credincioși declarațiilor făcute și nu vor impune statelor învinse clauze grele care ar justifica o împotrivire a acestora“*.

O puternică impresie a făcut asupra celor reuniți în Hemiciclul palatului Luxembourg sublinierea șefului delegației chineze asupra cerinței ca *„sinceritatea și modestia să domine lucrările conferinței“*.

Cu anunțarea rezultatului comisiei de verificare a deplinelor puteri, prima zi a Conferinței de pace s-a încheiat într-o atmosferă relativ calmă și optimistă.

Dar mai urmau la cuvînt V. M. Molotov, șeful delegației U.R.S.S., Ewat V. H. — șeful delegației Australiei, Naves da Fontoura, șeful delegației Braziliei și K. V. Kisselev șeful delegației Bielorussiei, vorbitori care puteau da o altă turnură dezbaterilor. Și chiar așa s-a și întîmplat.

În cuvîntarea sa, V. M. Molotov a definit cu mai mult realism decît ceilalți șefi de delegații sarcina conferinței: aceea de *„a-și spune părerile și de a formula recomandări cu privire la proiectele tratatelor de pace“* și de a trage la răspundere cu severitate țările care au luptat alături de

lor care făceau parte din Națiunile Unite. Astfel Comisia teritorială pentru Italia avea următoarea componență: S.U.A., Grecia, Australia, India, Belgia, Noua Zeelandă, Bielorussia, Olanda, Brazilia, Polonia, Canada, Cehoslovacia, China, Ucraina, Ethiopia, U.R.S.S., Franța, U. S. Africană, Anglia și Iugoslavia. Total 21. În timp ce Comisia teritorială pentru România, Bulgaria și Finlanda numai 12 membri iar cea pentru Ungaria 13. („Universul“ din 10 august 1946). Raportul numeric de 21 la 12 se păstra pentru cele două Comisii Economice: pentru Italia 21, pentru Bulgaria și Finlanda 12 în timp ce Comisiile Militare și Juridice, cîte una pentru toate statele invitate aveau 21 de membri.

Germania. Șeful delegației sovietice a mai insistat asupra necesității ca lucrările Conferinței să nu se îndepărteze de hotărârile adoptate în comun de cei patru miniștri de externe, aceasta fiind, după aprecierea lui Molotov, esențială pentru succesul conferinței⁵.

Referirile șefului delegației sovietice la sarcinile limitate ale conferinței, ca și cerința formulată de acesta ca lucrările conferinței să nu se îndepărteze de hotărârile celor patru miniștri de externe, au dat naștere, așa cum era de așteptat, la o serie de reacții negative din partea mai multor țări, ceea ce a condus la prelungirea lucrărilor preliminare și la conștientizarea în cadrul conferinței a două grupări de state care s-au confruntat aproape permanent adeseori pe probleme lipsite de importanță, aceste orientări au determinat pe unii ziariști din capitala Franței să aprecieze conferința drept o „ștampilă de cauciuc pe hotărârile celor patru“, ceea ce nu era prea departe de realitate.

Viziunea rigidă pe care marile puteri o aveau asupra conferinței, pe care o socoteau menită doar să accepte fără nici o împotrivire hotărârile stabilite anterior de către Consiliul Miniștrilor de externe, ca tendința acestora de a-și asigura o poziție dominantă în cadrul Conferinței și ulterior pe plan mondial, a constituit principalul motiv al confruntărilor din cadrul conferinței, dar nu singurul. Au mai acționat în această direcție și contradicțiile dintre învingători și învinși ca și dintre cei învinși, care aveau propriile lor pretenții teritoriale și politice deloc lipsite de importanță.

Prilejul cel mai potrivit pentru exprimarea divergențelor și câteodată de a se exprima prin bătăi cu pumnii în pupitre, prin fluierături, l-a oferit prezentarea de către Comisia de procedură a regulamentului de funcționare a conferinței.

Conform înțelegerilor anterioare dintre marile puteri, Conferința avea mandatul de a dezbate proiectele tratatelor de pace cu cele cinci țări europene — Italia, România, Bulgaria, Ungaria și Finlanda — elaborate de către Consiliul miniștrilor de externe și de a face recomandări ce urmau eventual să fie luate în considerare, la definitivarea tratatelor. Sub acest aspect, se remarcă de la început posibilitățile limitate ale conferinței, în cadrul ei fiind hotărâtoare pozițiile adoptate în comun de către miniștrii de externe ai marilor puteri, îndeosebi U.R.S.S., S.U.A. și Marea Britanie. Referindu-se la aceasta, unii autori, oameni politici, juriști și istorici scot în evidență rolul preponderent pe care statele mari și l-au atribuit în viața internațională postbelică, inclusiv dreptul de a interveni în treburile interne ale altor popoare, iar alții remarcă dificultățile statelor mici și mijlocii în încercările lor de a-și face ascultate punctele de vedere, de a influența în vreun fel sau altul evoluția lucrărilor Conferinței de la Paris⁶.

⁵ „Universul“ din 2 august 1946.

⁶ Referitor la aceasta juristul american John C. Campbell, care a fost și membru al delegației S.U.A. scria următoarele: „Unii delegați sperau ca țările mijlocii și mici își vor putea face simțită influența în direcția unui aranjament mai bun decât cel schițat de proiectele înaintate conferinței (Dar) aceste speranțe erau zadarnice căci acordul de la Moscova (din decembrie 1945) restrângea puterea acestui adversar (a conferinței) la a face recomandări).

În dezbaterile preliminare s-a convenit că activitatea Conferinței urma să se desfășoare atât în ședințe plenare cât și pe comisii, constituite după un dublu criteriu: pe grupe de probleme privitoare la același stat și pe probleme separate, iar rezoluțiile adoptate cu majoritate de voturi urmau să fie supuse aprobării ședinței plenare spre a deveni recomandări pentru Consiliul miniștrilor de externe, împuternicit să dea redactarea finală tratatelor de pace. Examinarea proiectelor tratatelor în plenare ale Conferinței începea de obicei printr-o discuție generală asupra textului prezentat, după care se trecea la votarea pe articole. S-a admis ca și reprezentanții țărilor „fost inamice” să fie invitați să-și expună punctele de vedere, ceea ce reprezenta un fapt pozitiv. Dacă ar fi fost urmată de luarea în considerare a opiniilor justificate ale acestor țări, măsura amintită ar fi exprimat dorința marilor puteri de a se conforma declarațiilor anterioare și principiilor cuprinse în Carta O.N.U.

Dar însăși regulamentul conferinței era o piedică în calea desfășurării ei pe baza egalității în drepturi a tuturor statelor. Astfel potrivit normelor de desfășurare a lucrărilor și în raport cu drepturile pe care le puteau exercita în cadrul conferinței, statele participante erau împărțite în mai multe categorii. În prima, se situau marile puteri care, în calitate de membri ai Consiliului miniștrilor de externe, aveau cuvântul hotărâtor, iar în al doilea plan, celelalte 17 state și ele membre ale Națiunilor Unite, dar care nu făceau parte din Consiliul miniștrilor de externe, și aveau numai dreptul de a formula observații și propuneri ce urmau să fie supuse votului și apoi, în cazul acceptării lor de către majoritate, trecute din nou în competența Consiliului miniștrilor de externe. În sfârșit, ultima categorie de state, participante la Conferința păcii, sub raportul drepturilor și al posibilităților, cuprindea Italia, România, Bulgaria, Ungaria și Finlanda — țări care aveau dreptul de a-și expune punctele de vedere timp de 45 de minute și numai atunci când erau solicitate să dea lămuriri și explicații la întrebările formulate de reprezentanții celorlalte state. În plus, cele cinci țări europene cu care urma să se încheie tratatele de pace, în fond cele mai interesate în desfășurarea democratică a lucrărilor Conferinței, deși puteau prezenta memorii și observații — scrise sau orale — în plenul conferinței sau în comisii, opiniile și cererile lor nu constituiau materiale de lucru și nici nu erau luate în discuție decât dacă erau însușite, ca amendamente proprii, de una din delegațiile din primele două categorii de state.

Drept de vot aveau numai cele 21 de state — Puterile Aliate și Asociate⁷, iar procedura votării era și ea departe de a asigura luarea în considerare a poziției fiecărui stat participant. La reuniunile anterioare ale Consiliului miniștrilor de externe, atât Byrnes cât și Bevin căzuseră de acord cu Molotov ca recomandările pe care conferința și le va însuși să

Angajarea marilor puteri — continua autorul — de a susține părțile asupra cărora s-a căzut de acord a făcut practic imposibil pentru micile puteri de a mobiliza sprijin pentru recomandările în acest sens contrar”. (John C. Campbell, op. cit.).

⁷ Acestea erau: S.U.A., Franța, Marea Britanie și U.R.S.S. care formau și Consiliul miniștrilor de externe, China, precum și Australia, Belgia, Bielorussia, Brazilia, Canada, Etiopia, Grecia, India, Noua Zeelandă, Norvegia, Țările de Jos, Polonia, Cehoslovacia, Uniunea Sud-Africană, Ucraina și Iugoslavia.

fie votate cu o majoritate de cel puțin două treimi. Dar odată cu deschiderea lucrărilor Conferinței de pace, delegația britanică și-a modificat punctul de vedere, sub influența țărilor mici și mijlocii prezente la Conferință, propunând să se adopte de către conferință chiar și propunerile care întruneau o majoritate simplă, adică jumătate plus unu, ceea ce însemna că 11 delegații puteau să-și impună voința lor celorlalte 10 delegații.

Privitor la formarea în cadrul Conferinței păcii de la Paris a trei grupe de state, cu poziții și posibilități diferite și la procedura de vot este semnificativă precizarea pe care o face John Campbell, membru al delegației americane și secretar al acesteia la Conferință, care arată că „*regulile de procedură sugerate reduceau în plus posibilitățile acestora (a statelor mici — n.a.), ca și posibilitatea Conferinței de a aduce o contribuție proprie la aranjamentul de pace*”⁸. Fără a fi formulată tranșant, această idee apare și în cuvântările lui V. M. Molotov, șeful delegației sovietice care, accentuând în repetate rânduri asupra necesității colaborării între țările mici și mari, pe baza principiilor egalității în drepturi și a recunoașterii intereselor lor legitime, menționa că la acest forum internațional s-a constatat și „jocul de-a prietenia”, ca și „încercările unor state de a-și impune punctul lor de vedere”.

Din analiza pregătirii și desfășurării Conferinței de pace și mai ales a procedurii de adoptare a soluțiilor, de rezolvare definitivă a clauzelor politice, militare, economice, de frontiere pe care le stipulau proiectele tratatelor de pace, rezultă fără nici un dubiu rolul decisiv al marilor puteri. Proiectele tratatelor de pace, după cum am specificat, au fost elaborate de către cei patru miniștri de externe, fără a fi consultați ceilalți aliați sau învinșii; însăși Conferința convocată pe baza deciziei celor patru mari puteri, S.U.A., Anglia, U.R.S.S. și Franța, nu putea lua hotărâri, ci doar avea competența de a face recomandări Consiliului miniștrilor afacerilor externe ai marilor puteri — singurul în măsură să adopte decizii definitive. Se cuvine a fi menționat, de asemenea, faptul că recomandările diferitelor state din grupul învingătorilor erau privite prin prisma contribuției lor la cauza aliaților și nu pe baza dreptului internațional, a egalității în drepturi sau a punctelor de vedere istorice, etnice etc. Acesta era desigur un criteriu efemer, influențat de luările de poziții ale diferitelor delegații.

Delegația S.U.A. s-a prezentat la Paris cu un program care se inspira, după cum notează un autor american, din „*ideea unui monopol îndelungat asupra armei atomice ca mijloc de forță în problemele militare și în tratativele internaționale*”. Încă de la începutul conferinței, James F. Byrnes, șeful delegației S.U.A., declară că „*cei ce au făcut [cîștigat] războiul trebuie să facă pacea*” și că „*este imposibil să se pună în vigoare tratate de pace care stabilesc frontiere și decid soarta coloniilor, dacă aceste tratate nu sînt acceptate de principalele state aliate*”⁹. Disensiunile evidente dintre statele mari și statele aliate mici și mijlocii au provocat serioase nemulțumiri ale reprezentanților acestor din urmă state, soldate cu critici destul de aspre care puneau sub semnul întrebării nu numai justetea

⁸ John Campbell, op. cit.

⁹ „Universul” din 2 august 1946.

procedurii de elaborare și definitivare a tratatelor de pace, ci și situația privilegiată pe care o obținuseră marile puteri în cadrul Organizației Națiunilor Unite. „*Ne opunem procedurii prin care marile puteri dictează voința lor altora, ca și ideii că ele dețin monopolul înțelepciunii în domeniul internațional*“ — declara reprezentantul Țărilor de Jos, baronul Boetzlaer van Oosterhout iar alți delegați, în aceeași ordine de idei, arătau că statele beligerante doresc „*să beneficieze nu numai de dreptul de consultare, ci și de drepturi egale de participare efectivă în construirea păcii*“¹⁰, atrăgând totodată atenția asupra faptului că acordul semnat de marile puteri la Moscova, în decembrie 1945, dădea Consiliului miniștrilor afacerilor externe un drept ce nu-i fusese atribuit prin hotărârile Conferinței de la Potsdam și anume acela de a revizui definitiv recomandările conferinței de pace.

În același spirit, șeful delegației canadiene, W. L. Mackenzie King, remarcă în ședința din 2 august 1946: „*Factorul hotărîtor în încheierea păcii nu ar trebui să fie mărimea sau puterea celor ce participă, ci ceea ce este potrivit și just*“. Cuvîntul reprezentantului Canadei reflecta în bună măsură și nemulțumirea că țara sa, care a adus o contribuție importantă la terminarea războiului, nu a fost antrenată și la organizarea păcii. Iar încheierea cuvîntului: „*Ne-am săturat de pumnul de fier, avem astăzi nevoie de mîină de lucru*“, reprezintă un protest viguros împotriva politicii de dictat promovată de cei trei mari. La rîndul său, Edward Kardelj, șeful delegației Iugoslaviei, reamintind că, în epoca lui Hitler, „*se călcase în picioare libertatea și independența popoarelor prin amestecul în treburile lor interne, prin expansiunea economică, creîndu-se state vasale și semiindependente*“, cerea conferinței să țină seama de învățămintele trecutului apropiat, „*să permită popoarelor, dezmembrate și împărțite între statele agresoare de ieri, să-și realizeze unirea și să redevină libere*“. Conferința, sublinia delegatul iugoslav, trebuie să vegheze și să ia în considerare faptul că „*popoare cu adevărat libere sînt numai acelea asupra cărora nu se exercită presiuni economice și politice și nici un fel de ingerințe în treburile lor interne*“. În aceeași orientare, după ce recunoștea în mod realist că marile puteri care au purtat războiul trebuie să aibă unele avantaje, șeful delegației belgiene, Paul Henri Spaak, se întreba dacă drumul pe care s-au angajat marile puteri „*nu a condus la unele exagerări și dacă echilibrul necesar între drepturi și îndatoriri a fost într-adevăr găsit*... Noi care nu sîntem mari, noi care sîntem altfel avem să facem numeroase cereri. Cei mari — observa reprezentantul Belgiei — se întîlnesc între ei; pregătesc tratate fără să ne consulte, ne propun proceduri, încearcă să ne impună reguli de vot care, din punct de vedere practic, împiedică să triumfe punctele noastre de vedere; ne plasează în fața redutabilei dileme de a accepta, uneori împotriva sentimentelor noastre, ceea ce ei au elaborat sau ne silesc să provocăm căderea unui acord atins cu greu. În sfîrșit, după ce ne hărțuiesc astfel, ne cer să le facem și cîteva recomandări“¹¹. Fără a nega o anumită deschidere a conferinței spre democratizarea relațiilor internaționale, în esență atitudinea marilor puteri în problema egalității în drepturi a tuturor sta-

¹⁰ Idem.

¹¹ „Universul“ din 5 august 1946.

telor a fost inspirat definită de belgianul Paul Henri Spaak care a detaliat cele afirmate în aceeași ședință de canadianul Mackenzie King când protestase împotriva participării „pumnului de fier“.

La sfârșitul celei de-a șasea zile de discuții asupra problemelor de procedură, Secretariatul Conferinței a fost însărcinat să facă demersurile necesare invitării la Paris a delegațiilor țărilor foste „satelite”¹².

În urma primirii invitației adresate de către guvernul Franței, țara gazdă, în numele Națiunilor Unite, de a participa la Conferința de pace de la Paris, guvernul român a trecut la definitivarea documentelor ce aveau să fie prezentate Conferinței. La 9 august 1946, Consiliul de Miniștri a dezbătut și aprobat poziția de principiu a României față de problemele ce urmau a fi abordate la Conferința de pace și a stabilit componența delegației. Expresie a hotărârii României de a-și apăra cuceririle obținute, independența și suveranitatea națională și de a contribui la instaurarea unei păci juste, componența delegației române, alcătuită din șeful delegației, 13 delegați principali și 2 secretari generali, fiind însoțită de personal de secretariat, ziariști și alte persoane, îmbina înaltul nivel de reprezentare cu profunda cunoaștere a problemelor, experiență diplomatică și fermitatea politică. Din delegație au făcut parte președintele Partidului Național Liberal, Gheorghe Tătărescu, vicepreședinte al Consiliului de Miniștri și ministrul afacerilor externe, conducătorul de drept al delegației; Gheorghe Gheorghiu-Dej, secretar general al C.C. al P.C.R., ministrul Comunicațiilor și Lucrărilor Publice; Lucrețiu Pătrășcanu, membru al C.C. al P.C.R., ministrul Justiției; Ștefan Voitec, secretar general al P.S.D., ministrul Educației Naționale; Lotar Rădăceanu, de asemenea secretar general al P.S.D., ministrul Muncii și Asigurărilor Sociale; Ion Gheorghe Maurer, membru al C.C. al P.C.R., ministru, subsecretar de stat; Dr. Florica Bagdasar, ministrul Sănătății; Elena Văcărescu, Șerban Voinea, membru al Comitetului Executiv al P.S.D., general Dumitru Dămăceanu, ambasadorii României în S.U.A., Anglia și Franța, respectiv Mihai Ralea și Richard Franasovici, Simion Stoilov, ministrul plenipotențiar la Haga, Horia Grigorescu și alți experți, printre care Victor V. Bădulescu, administrator al B.N.R., Virgil Constantinescu, Alexandru Birlădeanu, Bucur Schiopu, Eugen Filotti, Ion Christu, George Pascu, Cristian Emanoil, Titus Cristureanu, Alexandru Blanu ș.a.

A doua zi, la București, a fost dată publicității declarația guvernamentală intitulată Atitudinea României față de Conferința de pace, cuprinzând următoarele obiective: dreptul României de a cere și obține din partea Națiunilor Unite recunoașterea calității sale de cobeligerantă; o îmbunătățire a condițiilor privitoare la limitarea armamentului, a forțelor sale armate; reducerea cererilor de reparații și restituiri la nivelul stabilit prin Convenția de armistițiu; dreptul de a dispune de întreaga libertate a politicii sale economice ș.a. Declarația exprima totodată satisfacția guvernului român pentru felul în care au fost soluționate problemele teritoriale

¹² Ordinea de prezentare fiind: Italia 10 august, România 12 august, Bulgaria și Ungaria 14 august, Finlanda 15 august, „Universul” din 13 august 1946.

și de graniță în partea de N—V a țării¹³ și preciza că problemele privind regimul Dunării nu intră în competența Conferinței, el urmînd să fie stabilit de țările riverane.

2. CONFRUNTĂRI POLITICO-DIPLOMATICE ÎN JURUL PROIECTULUI TRATATULUI DE PACE CU ROMÂNIA

Delegația română a fost confruntată din primele momente ale prezenței sale la Paris, cu problemele nodale, cum erau cele teritoriale, considerarea datei de 23 August ca început al participării României la războiul antihitlerist, așa cum de altfel era inserat și în Convenția de Armistițiu și recunoașterea cobeligeranței. După discuții ample, în aceste chestiuni s-au obținut numai recunoașteri parțiale și uneori contradictorii. Astfel, s-a acceptat să se înscrie în tratat că România, încă de la 24 august, a încetat toate operațiile militare împotriva U.R.S.S., s-a retras din războiul contra Națiunilor Unite și a rupt relațiile cu Germania și sateliții săi, dar data participării active la război alături de Națiunile Unite a rămas — contrar realității — fixată în tratat, 12 septembrie 1944, adică data la care s-a semnat Convenția de armistițiu. Și aceasta, în pofida recunoașterii de către diferite delegații a participării României la război încă din 23 august 1944. Astfel, A. I. Vișinschi, adjunctul șefului delegației Uniunii Sovietice, în cuvîntarea rostită la Conferință în ziua de 13 august, sublinia că „*la 23 August 1944 politica externă a României a luat o întorsătură hotărîtoare*“, că la acea dată „*România a încetat complet operațiile militare împotriva Uniunii Sovietice pe toate teatrele de război, a ieșit din războiul împotriva Națiunilor Unite, a rupt legăturile cu Germania și sateliții ei, a intrat în război de partea Națiunilor Unite, împotriva Germaniei și Ungariei*“.

Recunoașterea statutului de cobeligerantă a fost una din cerințele majore asupra căreia și-a axat activitatea delegația română. De altfel, această problemă a fost în atenția guvernului român, a forțelor democratice în întreaga perioadă anterioară, fiind abordată cu cele mai diferite prilejuri. Astfel, în ședința Consiliului de Miniștri din 15 septembrie 1944, Lucrețiu Pătrășcanu arăta că în discuțiile purtate la Moscova cu prilejul semnării Convenției de armistițiu „*ni s-a afirmat de dl. Molotov, cu asentimentul Americii și Angliei, că această calitate ni se va recunoaște în cadrul desfășurării luptei, probabil după încheierea armistițiului și într-un timp destul de scurt*“¹⁴. Ulterior, la 22 noiembrie 1944, devine cunoscut faptul că doi comandori americani, Wisner și Berry, ar fi declarat cu ocazia unui dineu, din ziua de 2 noiembrie 1944, că România ar putea fi considerată cobeligerant, dar în cercurile americane sînt temeri că U.R.S.S. se va opune. La 3 ianuarie 1945, într-o convorbire cu Burton Berry, reprezentantul S.U.A. la București, C. Vișoianu, ministrul afacerilor externe al României a cerut participarea României la

¹³ În legătură cu această problemă a se vedea hotărîrea Consiliului Miniștrilor de externe ai marilor puteri din 7 mai 1941, care stabiliseră în unanimitate anularea dictatului de la Viena și restabilirea frontierei dintre România și Ungaria în limitele existente la 1 ianuarie 1938.

¹⁴ Arhiva I.S.I.S.P., fondul 13, dosarul nr. 119, fila 88.

negocierile ce urmau să înceapă la Moscova între Ungaria și Națiunile Unite și a insistat, încă o dată, asupra cererii formulate anterior, de a se recunoaște cobeligeranța. Burton Berry a apreciat această cerere ca fiind justificată și a promis că o va transmite guvernului său. La 24 ianuarie 1945, A. Eden, în cuvîntul rostit în Camera Comunelor a reliefat contribuția României la război ca fiind substanțială, dar a evitat să se pronunțe asupra dreptului de cobeligeranță, iar ulterior, fiind interpelat în aceeași problemă, ministrul de externe britanic a dat un răspuns negativ. La 9 februarie 1945, postul de radio „Vocea Americii” a apreciat elogios efortul militar al României în războiul antihitlerist, dar nu a făcut nici o referire la atitudinea guvernului S.U.A. față de recunoașterea statutului de cobeligeranță. În aceste condiții, primul ministru, N. Rădescu, într-o cuvîntare rostită la 11 februarie 1945, referindu-se la „o eventuală acordare a cobeligeranței” spunea: „*Cobeligeranța este un drept care trebuie să fie acordat nu pe temeiul unor simpatii sau antipatii, ci ca un drept de necontestat*”¹⁵.

În privința Statelor Unite, din sursele de care dispunem pînă în prezent nu rezultă că la nivelul reprezentanților oficiali s-ar fi făcut vreo declarație publică în această problemă. Oricum, soluționarea cererii calității de cobeligerant, justificată pe deplin de actul de la 23 August 1944, de marele efort uman și material făcut de poporul român în războiul antihitlerist, avea o însemnătate deosebită nu numai sub aspectul recunoașterii internaționale a unei contribuții unanim apreciate, dar mai ales din punctul de vedere al statutului viitor al României în planul relațiilor mondiale, al raporturilor dintre drepturile și obligațiile înscrise în Tratatul de pace.

Se impune a fi subliniat, de asemenea, faptul că cererea de recunoaștere a cobeligeranței României s-a bucurat de un anumit sprijin internațional, atît în cadrul Conferinței cît și în afara ei, iar în țară a fost susținută de întreaga opinie publică. În articolul intitulat *Drepturile României*, ziarul „Scînteia” arăta, de pildă, că schimbarea produsă în politica internă și externă a României la 23 August 1944, încadrarea ei încă din acel moment ca forță combativă în războiul de eliberare dus de Națiunile Unite „îi dă dreptul să ceară recunoașterea calității sale de cobeligeranță din partea Națiunilor Unite”¹⁶ și, pe acest temei, să i se acorde îmbunătățiri substanțiale într-un sir de probleme ca: limitarea armamentului și a forțelor armate, îmbunătățirea clauzelor economice etc. Referindu-se la dreptul României de a obține recunoașterea cobeligeranței și la motivele care o justificau, organul central de presă al C.C. al P.C.R. sublinia: „*Atunci cînd este vorba de singele vărsat pentru o cauză dreaptă, modestia falsă e nelalocul ei*”, mai ales că „*aportul de sînge al trupelor românești a fost mai mare decît al unor alte țări*”, ostașii români luptînd „*nu numai pentru eliberarea teritoriului lor național, ci și*

¹⁵ Aceste puncte de vedere, justificate de altfel, au fost însă infirmate de Conferință care deși a acordat Italiei statutul de cobeligeranță, nu a operat nici o îmbunătățire în conținutul tratatului, acesta rămînînd după aprecierea șefului delegației italiene: De Gasperi „*tratatul a rămas același, al unui stat fascist învins*”, „Universul” din 12 august 1946.

¹⁶ V. M. Molotov, *Probleme de politică externă*, București, 1951; p. 215—216.

pentru izgonirea trupelor hitleriste din două țări vecine — Ungaria și Cehoslovacia”.

Cobeligeranța României a fost luată în dezbatere în ședința din 27 august 1946 a Comisiei politice și teritoriale pentru România, comisie formată din 31 de delegați reprezentând 12 state: Australia, Belorusia, Canada, Statele Unite ale Americii, Franța, India, Noua Zeelandă, Marea Britanie, Cehoslovacia, Ucraina, Uniunea Sud-Africană și Uniunea Sovietică. Potrivit procedurii stabilite, această comisie avea un birou, format din patru persoane: Dimitri Manuiski (Ucraina), președinte, Navroji Wadia (India), vicepreședinte, Karel Lisicky (Cehoslovacia), raportor și Coulet (Franța), secretar. Comisia își începuse lucrările la 16 august și acum, după zece zile, potrivit calendarului conferinței, urma să discute Preambulul proiectului Tratatului de pace cu România și primele două articole, asupra cărora delegația română formulase următoarele observații: a) în locul datei de 12 septembrie, prevăzută în proiect ca marcând începutul participării României la războiul antihitlerist să figureze data reală, 23 august, cuprinsă de altfel și în Convenția de armistițiu; b) să se recunoască României calitatea de cobeligerant și c) să se adauge — la sfârșitul aliniatului după cuvintele „a participat activ la războiul împotriva Germaniei” — cuvintele „și Ungariei”. Conform procedurii nici o propunere a unei țări „ex inamice” nu putea fi supusă discuției decât dacă era însoțită de către una din delegațiile Puterilor Aliate și Asociaate, care urma s-o formuleze ca amendament propriu la proiectul de tratat și, totodată, să fie susținută de încă o delegație. Primul care s-a referit la cererile României a fost delegatul ucrainean, profesorul N. Petrovski. El a combătut propunerea ca ziua de 23 august să fie inserată în tratat drept dată a întoarcerii armelor și încadrării României în războiul antihitlerist, afirmând că „*nu există nici o probă evidentă care să justifice această cerere*”, deoarece „*pînă la 23 August armata română s-a bătut contra Armatei Roșii și nimeni n-ar putea crede că în 24 de ore s-a putut schimba o atitudine și un dispozitiv militar...*”. În încheiere, delegatul Ucrainei a propus comisiei să respingă propunerea României ca „*necorespunzătoare realității*”¹⁷. Nemulțumind cuvîntul nici un delegat, deci neîndeplinindu-se cerința ca amendamentul propus să fie susținut de către încă o țară membră a comisiei, prima cerere a României a căzut. Comunicînd rezultatul, D. Manuiski a făcut apel la delegați să-și expună punctul de vedere asupra celorlalte chestiuni arătînd: „*Am crezut că Ucraina a avut intențiunea de a cere dreptul de cobeligeranță pentru România. Aș vrea să știu dacă are de făcut vreo propunere în acest sens*”¹⁸. La acest apel, delegatul Ucrainei a luat din nou cuvîntul arătînd următoarele: „*Cred că se poate recunoaște această cobeligeranță, bazat pe aportul considerabil adus de România în acest război*”¹⁹. Această poziție, favorabilă, a fost susținută de către delegatul Cehoslovaciei, generalul Heliodor Pika, care avea să revină asupra cobeligeranței României în una din ședințele Comisiei militare și să declare: „Contribuția armatei române la victorie a fost incomparabil mai mare decît aceea,

¹⁷ „Știința” din 16 august 1946.

¹⁸ Arhiva M.A.E., fondul Conferința Păcii, dosar nr. 71, fila 102.

¹⁹ Idem, filele 103—104.

de pildă, a Italiei, care a fost recunoscută ca stat cobeligerant. Proporția reiese mai bine dacă se ține seama de numărul populației. România, cu o populație de 14.000.000 de locuitori a aruncat succesiv în luptă de la 15 la 29 de divizii, în vreme ce Italia, cu 47.000.000 de locuitori, a putut pune în linie numai 6 divizii. Iată o dovadă strălucită care nu poate fi contestată. În plus, armata română a capturat peste 135.000 de soldați germani și unguri, ceea ce reprezintă peste 10 divizii inamice...

Cred că noi, militarii, vom da ce se cuvine României noi și democratice, care din prima zi a ruperii cu Germania a aruncat în luptă contra Axei tot potențialul său atît uman cît și material și economic²⁰.

Reprezentantul Cehoslovaciei a adăugat cuvinte de recunoștință față de contribuția și sacrificiile armatei romane pentru eliberarea țării sale, „cînd peste 20 000 de soldați români (peste 60 000) au murit eroic pentru libertatea popoarelor ceh și slovac“.

Prin cuvîntul delegatului cehoslovac se realiza condiția ca cererea României să fie supusă votului comisiei. Dar numai patru delegații, ale Belorusiei, Franței, Cehoslovaciei și Ucrainei au votat *pentru*, iar celelalte opt delegații — Australia, Canada, Anglia, Italia, Noua Zeelandă, Uniunea Sud-Africană și Uniunea Sovietică au votat *contra*²⁰. Drept urmare, justificata cerere românească a fost respinsă.

În continuare s-a pus în discuție cererea României, referitoare la adaosul de la sfîrșitul aliniatului 4, privind participarea sa la război și contra Ungariei. Această cerere a fost susținută de reprezentantul Cehoslovaciei, care a arătat că se consideră obligat să recunoască în fața comisiei efortul făcut de România și în lupta contra Ungariei. Nemaifiind nici un vorbitor s-a trecut la vot, care de asemenea a fost negativ, tot în proporția cunoscută: patru pentru, opt contra. Deosebirea față de votul anterior, pentru că există o deosebire, era că locul Franței la „*pentru*“ a fost luat acum de Noua Zeelandă. Dată fiind însemnătatea problemelor discutate în această a patra ședință a Comisiei politice și teritoriale pentru România, ținută în Palatul Luxembourg, marți 27 august, sub președinția lui D. Manuileski, prezentăm în continuare rezumatul acestei ședințe, așa cum a fost întocmit de către secretariatul comisiei: „4. *La Commission a rejeté, par huit voix contre quatre, un amendement présenté par la Délégation de l'Ukraine et soutenu par la Délégation de la Tchécoslovaquie, ajoutant au troisième alinéa du Préambule du projet de Traité de Paix, les mots: „en tant que puissance co-belligérante“.* 5. *La Commission a rejeté, par huit voix contre quatre, une proposition de la Délégation Tchécoslovaque ayant pour objet d'adjoindre au troisième alinéa du Préambule du projet de Traité de Paix, les mots „et la Hongrie“*²¹.

Astfel au fost respinse unele din principalele cereri ale României formulate în fața Conferinței de pace, ceea ce s-a răsfrînt asupra celorlalte clauze ale tratatului. Au mai rămas însă speranțe că în problema cobeligeranței se vor mai putea aduce modificări la Conferința miniștrilor de externe ai marilor puteri care urma să definitiveze Tratatul de pace.

²⁰ Arhiva M.A.E., loc. cit., fila 102.

²¹ Recueil des Documents de la Conférence de Paris, tom. II, p. 187—188.

Unul dintre puținele articole adoptate în unanimitate de Consiliul miniștrilor afacerilor externe, încă la 7 mai 1946, era cel care preciza: „*Hotărârile Sentinței de la Viena din 30 august 1940 sînt declarate nule și neavenite. Frontiera dintre România și Ungaria este restabilită prin articolul de față, astfel cum exista la 1 ianuarie 1938*“. Această formulare, care nu lăsa nici un fel de echivoc, va fi aprobată de Conferința de pace și reluată apoi *ad litteram* în Tratatul de pace, semnat la 10 februarie 1947. Se consfințea astfel, printr-un act juridic internațional, o realitate de fapt, întemeiată pe cele mai sacre drepturi istorice ale poporului român.

În expozeul făcut de șeful delegației României, Gheorghe Tătărescu, în ședința plenară a Conferinței din 13 august 1946, se releva că recunoașterea drepturilor inalienabile ale României asupra părții de nord a Transilvaniei, „*smulsă patriei române prin violență și constringere, pune în sfîrșit capăt pentru vecie opresiunii îndelungate și repetate a cărei victimă a fost poporul român. Pronunțată în numele justiției și în același timp — sîntem convinși — în numele sacrificiilor consimțite de întreaga națiune română, această hotărîre deschide perspective serioase unei colaborări fecunde între poporul român și poporul maghiar și promite să se stingă ultimele focare de agitații, care au împiedicat pînă astăzi stabilirea unor relații amicale între aceste două popoare*“²².

Reluînd aceste idei și subliniind că meritele și sacrificiile poporului român în lupta împotriva fascismului sînt apreciate de toate puterile aliate și asociate, în ședința plenară a Conferinței din 10 octombrie 1946, șeful delegației sovietice, V. M. Molotov, declara: „*Este suficient să spunem că noi toți recunoaștem că este necesar și drept ca Tratatul de pace să rezolve problema Transilvaniei de Nord într-un mod care să corespundă intereselor naționale vitale și dorințelor poporului român*“²³.

Dar hotărîrea celor patru miniștri de externe, prima adoptată în unanimitate, ca și declarațiile de susținere a acestei hotărîri exprimate în Conferință, au fost criticate cu violență de către delegația ungară aflată la Paris ca și de către importante cercuri politice de la Budapesta.

La Paris János Gyöngyösi, ministrul de externe al Ungariei, în cuvîntul său din plenara Conferinței care a avut loc la 14 august, a formulat deschis pretenția de a se anexa la Ungaria o suprafață de 22 000 km² din teritoriu românesc. Aceste cereri revizioniste au stîrnit vii reacții atît în cadrul Conferinței cît și în afara ei, contribuind la sporirea animozităților deja manifestate și la prelungirea lucrărilor.

Știrile referitoare la pretențiile teritoriale ungare au fost înregistrate de opinia publică din România cu adîncă revoltă, după cum remarcă „Scînteia“, considerîndu-le „*ecoul unui glas pe care, spre binele poporului maghiar însuși îl credeam amuțit pentru totdeauna*“. „Scînteia“ exprima, totodată, sentimentele de amărăciune și de regret pentru readucerea în fața Conferinței a unei „*probleme închise*“, „*definitiv și drept rezolvate*“, și releva dorința de edificare a unor raporturi prietenești, de bună vecinătate între cele două țări, precum și hotărîrea fermă a Româ-

²² Recueil des Documents, op. cit., p. 209.

²³ Idem, tom IV, p. 161.

niei de a respinge „orice încercare de a repune în discuție drepturile sale asupra Ardealului”²⁴.

În presă, în declarații și cuvântări publice ale militanților P.C.R. și ai celorlalte forțe politice democratice, inclusiv reprezentanții naționalității maghiare din România, s-a arătat că pretențiile teritoriale ale Ungariei: „ar ascuți antagonismele între naționalitățile conlocuitoare și popoarele ambelor țări”, că „orice cedare de teritorii din corpul unitar al Transilvaniei nu rezolvă problema relațiilor și a conviețuirii pașnice între cele două popoare, ci creează antagonisme și mai mari în dauna democrației, a păcii și securității în centrul Europei”²⁵.

O condamnare deosebit de aspră a revizionismului unguresc este cuprinsă și în documentul intitulat: „*Poziția Partidului Comunist Român față de curentele șovine și revizioniste*” prezentat la Plenara lărgită a C.C. al P.C.R. din 6—7 iunie 1946: „*Nesocotind drepturile și libertățile acordate naționalităților conlocuitoare de către guvernul dr. Petru Groza, revizionistii unguri urmăresc nu apărarea intereselor economice, politice, sociale și naționale ale populației maghiare din Transilvania, ci satisfacerea pretențiilor teritoriale ale reacțiunii maghiare*”²⁶. În atmosfera generală antirevizionistă, speranțele reacțiunii ungare de a redobîndi cel puțin o parte din Transilvania aveau să se spulbere însă repede. În ședința Comisiei politice și teritoriale pentru Tratatul de pace cu Ungaria din 28 august 1946 cererile din memoriul delegației maghiare, care relua ideile expuse în fața întregii conferințe la 14 august, nu au fost adoptate, constatîndu-se că nimeni nu dorește să le susțină. S-a acceptat totuși ca această problemă să fie reluată în Comisia Politică și Teritorială pentru România. Întrebat de corespondentul special „Agerpres” dacă vreo delegație și-a însușit amendamentul maghiar referitor la Transilvania, D. Z. Manuilski, președintele comisiei a dat următorul răspuns: „*Acest amendament nu s-a discutat, dar după părerea mea nu cred să fie vreuna din delegații care să-l susțină. Afară de delegația maghiară, bineînțeles*”. Același corespondent transmitea din Paris că potrivit unor „*informații din cercurile maghiare, nu toți membrii guvernului maghiar și nici toate partidele nu au fost de acord cu poziția lui Gyöngyösi*”.

Așa cum rezultă însă din analiza documentelor maghiare precum și a unor lucrări apărute în această țară, încă din octombrie 1944, un membru al delegației ungare care trecuse linia frontului pentru a discuta cu sovieticii condițiile de armistițiu a făcut partenerilor de discuție propunerea ca „*pînă la încheierea tratatelor de pace, regiunile unghurești aflate pe teritoriile statelor succesoare [România, Cehoslovacia și Iugoslavia — n.n.] să rămînă în cadrul Ungariei*”²⁷.

Temperată un timp de desfășurarea războiului pe teritoriul său, politica revizionistă a cercurilor politice din Ungaria a reizbucnit din nou în timpul campaniei electorale din anul 1945 cînd toate partidele politice se arătau excesiv de preocupate de soarta ungarilor de peste hotare.

²⁴ „Scînteia” din 18 și 27 august 1946.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Idem*, din 8 iulie 1946.

²⁷ „Amintiri din istoria mișcării muncitorești din Ungaria”, Budapesta, 1935.

Referitor la poziția Partidului Comunist Ungar, unii istorici din țara vecină afirmă că și C.C. al P.C.U. considera că „soarta ungarilor care trăiesc dincolo de granițele țării nu este încă decisă și că aceasta depinde de rezultatele obținute de P.C.U. în alegerile generale, rezultate care vor influența ce se va întâmpla cu ungurii de peste hotare și pe unde vor trece granițele țării”²⁸.

Faptul că P.C.U. își includea în programul său electoral problema „ungurimii de peste hotare” nu era surprinzător în atmosfera politică a Ungariei anului 1945 cînd partidele de opoziție începînd cu Micii Agrarieni și terminînd cu Social-Democrații își făceau din problema națională o preocupare principală. Astfel; reprezentanți ai P.S.D.U. au discutat cu o serie de personalități ale Partidului Laburist, problema interpretării în favoarea Ungariei a convenției de armistițiu din 12 septembrie 1944, iar Nagy Ferenc, fruntașul micilor agrarieni și viitor prim ministru al Ungariei, în cadrul vizitelor făcute la Moscova, Londra și Washington, a dezbătut aceleași probleme, ale modificării în favoarea Ungariei a prevederilor propriului armistițiu în sensul cuprinderii în granițele Ungariei și a ungarilor de peste hotare sau cel puțin a unei părți din aceștia²⁹.

Bătălia principală a naționaliștilor de la Budapesta a fost declanșată însă în timpul lucrărilor celei de-a treia Conferințe a Miniștrilor de Externe care avea loc în etapa pregătitoare a Conferinței de la Paris și în prima fază a desfășurării lucrărilor conferinței de pace.

În urma publicării proiectului tratatului de pace cu Ungaria, proiect care, potrivit relatărilor unor publicații din această țară, a fost primit de opinia publică maghiară „cu o durere și o dezamăgire profundă”, „ca un proiect grav și nedrept”, se fac încercări de analiză mai realistă a cauzelor reale care puneau, în adevăr, Ungaria într-o situație dificilă în fața Conferinței de pace. Organul de presă social-democrat „Népszava”, spre pildă, critica orientarea politicii externe a Ungariei, care potrivit opiniei sale „putea să fie condusă, în linii mari, cu multă competență” și menționa consecințele grave ale faptului că „în ultimii douăzeci și cinci de ani Ungaria se aflase pentru a doua oară de partea imperialismului german și a rămas timpul cel mai îndelungat alături de aceasta, cît și motivului că nici acum — [în 1946] — clasa dominantă nu se debarasează cu hotărîre de trecut, continuă să calomnieze și să submineze democrația maghiară”³⁰. Cu toate acestea — aprecia ziarul — se putea face mai mult pentru ameliorarea situației externe a Ungariei și oferea ca exemplu acțiunile întreprinse de social-democrați, care „de la Moscova pînă la Washington, au cutreierat într-una lumea ca să cîștige prieteni”³¹. În aceeași chestiune, Vászárhelyi Miklós, în articolul intitulat *Rezultatele Conferinței de pace de la Paris*, publicat în revista „Társadalmi Szemle”, arată că la prima punere a problemei, din cei 13 membri ai

²⁸ Balogh Sándor „Választások Magyarországon — 1945”, Budapesta 1984, p. 53.

²⁹ „Amintiri din istoria mișcării muncitorești din Ungaria”, Budapesta, 1985, p. 356.

³⁰ Balogh Sándor „Választások Magyarországon — 1945”, Budapesta 1984, p. 53.

³¹ „Társadalmi Szemle” nr. 11 — septembrie 1946.

comisiei, nici unul nu și-a însușit pretențiile de revizuire a graniței româno-ungare. Ba se părea că în această problemă nici nu vom fi ascultați³². „Delegația ungară a făcut mari eforturi pentru a putea să-și expună cel puțin verbal punctul său de vedere. Ministrul de externe, Gyöngyösi și tovarășul Gerő au făcut o vizită lui Stancovici și lui Pușkin, ambasadorul U.R.S.S. la Budapesta și într-adevăr am reușit să obținem audiență“.

Abordind aceleași probleme din unghiul de vedere al atitudinii pe care Ungaria, spre deosebire de România, a avut-o față de Germania, ziarul „Szabad Nép“, în articolul *Pacea maghiară și Partidul Comunist*, arăta adevărații vinovați de situația în care fusese adusă Ungaria — „în primul rînd, regimul din trecut, guvernele din timpul războiului, Horthy Miklós și clica lui“ — releva necesitatea întăririi democrației în Ungaria, ca o condiție a îmbunătățirii relațiilor ei internaționale. Făcînd însă concesii campaniei revizioniste, agitată de cercurile reacționare și adoptînd formula „nu tot, dar ceva“, organul de presă al P.C.U. scria: „*Stim că România a contribuit cu armele la victoria împotriva lui Hitler, iar noi numai prin muncă. Dar, în numele ajutorului pe care l-au acordat muncitorii și țăranii maghiari Armatei Roșii, cerem interpretarea în favoarea noastră a punctului referitor la Transilvania din Convenția de armistițiu sovieto-română*“³³.

Formulată, chipurile, în numele prieteniei româno-maghiare și a intereselor democrației din ambele țări, această cerere contravenea poziției principiale și realiste a Partidului Comunist Ungar, afirmată în timpul războiului, prin care se condamna Dictatul de la Viena și se pronunța pentru soluționarea definitivă și în spirit etic a diferendului artificial creat de Hitler și Mussolini între cele două țări.

Astfel, la 22 mai 1944, postul de radio „Kossuth“, aparținînd comuniștilor maghiari, declara: „Nu avem nici un drept etnic de a menține cu forță ținuturile pe care le-am răpit de la cehi, sirbi și români, astfel că argumentul că în cazul ieșirii din război, Slovacia, Croația și România ne-ar ataca nu are nici un sens, căci nici așa nu vom putea păstra teritoriile care ne-au fost atribuite de către nemți“. Pentru atitudinea adoptată în această problemă este concludent următorul pasaj din Apelul adresat la 7 septembrie 1944 de radio „Kossuth“, în numele partidului comunist și al Frontului Ungar (Uniunea antifascistă a partidelor democratice ungare ilegale, creată din inițiativa comuniștilor în mai 1944): „*Noi am accentuat întotdeauna că sentința de la Viena nu constituie o sursă de drept privitoare la Transilvania. Dimpotrivă, cine a primit un teritoriu în dar de la Hitler, poate socoti cu siguranță că îl va pierde, mai curînd sau mai tîrziu. Am pretins ca Ungaria să declare fără valoare sentința de la Viena. Dar ca și cum am fi vorbit unor pereți*“³⁴.

Departajînd poporul maghiar, animat de sentimente antifasciste și democratice, de politica reacționară și șovină a claselor dominante, comuniștii unguri cereau oamenilor muncii, tuturor forțelor sociale progresiste, și antinaziste din Ungaria să militeze pentru o apropiere între

³² „Népszava“ nr. din 4 august 1946.

³³ „Szabad Nép“ din 10 august 1946.

³⁴ Arhivele Statului București, Buletine, dosar nr. 237, fila 117.

popoarele vecine, pentru lichidarea animozităților provocate de consecințele politice revizioniste promovate de cercurile guvernante reacționare.

Aluziile făcute în presa din Ungaria, ca și în demersurile diplomatice ale guvernului acestei țări în preajma și în timpul Conferinței de pace, la Convenția de armistițiu între guvernul României și guvernele U.R.S.S., S.U.A. și Marii Britanii, semnată la Moscova la 12 septembrie 1944, porneau de la cele două rezerve pe care articolul 19 al acestui document le cuprindea, cu privire la întinderea teritoriului ce urma să fie restituit României și confirmarea hotărârii respective prin tratatul de pace³⁵. Aceste rezerve, ca și măsura luată de comandamentul militar sovietic la începutul lunii noiembrie 1944, de înlăturare în unele județe din partea de nord a Transilvaniei a autorităților românești, instaurate după eliberare, au deschis ulterior cercurilor politice din Ungaria posibilități de manevră, făcându-le să spere că s-ar putea obține interpretarea textului articolului 19 al Convenției de armistițiu dintre România și Națiunile Unite în favoarea Ungariei. Din conținutul Convenției de armistițiu cu Ungaria, semnată la Moscova la 25 ianuarie 1945 rezultă însă că marile puteri ale coaliției antihitleriste nu erau dispuse să dea cîștig de cauză pretențiilor teritoriale maghiare. Articolul 2 al convenției preciza că „*Ungaria a acceptat obligația de a evacua, în limitele frontierelor ungare existente la 31 decembrie 1937, toate trupele și toți funcționarii unguri din teritoriile Cehoslovaciei, Iugoslaviei și României, pe care aceasta le ocupase, ea a acceptat, de asemenea, să abroge dispozițiile legislative și administrative relative la anexarea sau încorporarea la Ungaria a teritoriilor cehoslovace, iugoslave și române*“, iar alt articol 19, stipula că: „*Sentința arbitrară de la Viena din 2 noiembrie 1938 și sentința de la Viena din 30 august 1940 sint declarate de către cei prezenți, nule și neavenite*“³⁶. Cam în aceeași perioadă, adică în preajma Conferinței de la Yalta, Statele Unite și Marea Britanie se situau pe poziția de a obține în convorbirile cu U.R.S.S. o soluție care să dea o oarecare satisfacție pretențiilor Ungariei. Sesizînd faptul că lipsa de fermitate a guvernelor marilor puteri ale coaliției antihitleriste favorizase manevrele politico-diplomatice ungare, istoricul și juristul american John Campbell, fost membru al delegației S.U.A. la Conferința de pace, scria că: „Guvernul sovietic părea hotărît să confirme dreptul României asupra întregii Transilvanii“, ceea ce și făcuse la 13 martie 1945, cînd acceptase instaurarea oficială a administrației românești în acest teritoriu și reintegrarea lui în granițele statului român, dar — observa autorul american — „reprezentantul sovietic la Budapesta nu șovăie să vorbească despre posibilitatea de a face ceva pentru a satisface cerințele Ungariei, însă la Londra și la Paris (la sesiunile Consiliului miniștrilor afacerilor externe — n.n.) delegația sovietică a sprijinit România“³⁷.

³⁵ „Magazin istoric“ nr. 8 (161), august 1980, p. 42.

³⁶ *Idem*.

³⁷ John Campbell, „Fixarea frontierelor în Europa“, în „Foreign Affairs“, New York, vol. 26 din octombrie 1947, p. 221—228.

Conform hotărîrii unanime adoptate de Consiliul miniştrilor afacerilor externe la 7 mai 1946 privind anularea Dictatului de la Viena şi restabilirea graniţei apusene a României, pe traseul existent la 1 ianuarie 1938 la Conferinţa de pace nici una dintre marile puteri nu s-a pronunţat în favoarea pretenţiilor teritoriale maghiare, acestea fiind respinse de comisia politică şi teritorială pentru Ungaria la 28 august 1946. Profitînd însă de neatenţia unor delegaţii şi de neînţelegerea reală a situaţiei din partea altora, reprezentanţii Ungariei au reuşit să determine reluarea discuţiei asupra cererilor lor. Astfel, la propunerea delegaţiei Austriei, s-a stabilit o procedură de lucru în comun a comisiilor politice şi teritoriale pentru România şi Ungaria, cu invitarea reprezentanţilor celor două ţări. Ca urmare, în perioada 31 august — 5 septembrie 1946 au avut loc şedinţe ale Comisiilor politice şi teritoriale respective, reunite, în prezenţa delegaţiilor României şi Ungariei, care şi-au expus, succesiv, punctele de vedere. Primul a fost audiat Pál Auer, ambasadorul Ungariei la Paris. El a prezentat vechile cereri, dar axe mai reduse, limitîndu-se la una pe care o socotea modestă — 4 000 km² din teritoriul României, incluzînd oraşele Arad, Oradea, Salonta, Carei şi Satu-Mare. Concomitent, delegatul maghiar a reluat atacurile la adresa Tratatului de la Trianon şi a criticat politica guvernului român în problema naţionalităţilor conlocuitoare. Odată cu multe informaţii istorice eronate, Pál Auer a pretins că noua cerere a delegaţiei maghiare „avea caracterul unei simple reajustări de frontieră, corespunzătoare realităţii etnice”³⁸.

Delegaţia română a putut spulbera cu uşurinţă aserţiunile lui Auer. Expunerea şefului delegaţiei române din 2 septembrie 1946 a cuprins o temeinică argumentare, bazată pe date istorice, etnice şi economice, precum şi pe concluziile rezultate din activitatea comisiei internaţionale care studiasse problema frontierei româno-maghiare în vederea încheierii tratatelor de pace de la sfîrşitul primului război mondial, demonstrîndu-se lipsa de consistenţă a concepţiei susţinute de delegaţia maghiară.

„Frontiera româno-maghiară stabilită, atît prin Tratatul de pace de la Trianon, cît şi prin proiectul de tratat în discuţie, arăta reprezentanţul României, „este o frontieră etnică”, Transilvania fiind leagănul în-suşi al naţiunii române şi „care, în ciuda vitregiei vremurilor a ştiut să rămînă o provincie românească, populată ieri ca şi astăzi de o majoritate românească”.

„Pentru această frontieră”, continua diplomatul român, s-au pronunţat încă din 1919 experţi americani, englezi şi francezi care după luni de studii au ajuns la aceleaşi concluzii cu cele ale diplomaţilor”. Acad. Makkai László, specialistul Academiei de ştiinţe din Budapesta în problemele „Colonizării Transilvaniei”, a ajuns însă la un alt punct de vedere, pentru noi straniu şi curios. El afirmă că la sosirea ungurilor în Transilvania era aici o populaţie slavă condusă de un şef numit Ghiula (Gelu), urmaşii daco-romanilor, afirmă mai departe „specialistul” ungar, „fiind retraşi încă din timpul lui Aurelian spre sud-vest, pe teritoriul Albaniei de astăzi”³⁹.

³⁸ Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 103, dosar nr. 9015, discursul lui Pál Auer.

³⁹ „Historia”, nr. 2/1986, p. 1—3—5.

Delegația română a arătat cât de greșită era informația delegației ungare potrivit căreia unirea Transilvaniei cu România s-a produs „fără consultarea populațiilor interesate”. În adevăr, asemeni altor națiuni subjugate de imperiul austro-ungar, angajate în marele act istoric al emancipării, al realizării idealului național, la deschiderea Conferinței de pace de la Paris din 1919—1920, România era de fapt și de drept stat național unitar, constituit pe teritoriul locuit dintotdeauna de români. Actele fundamentale cu valoare de lege, care consfințeau aceasta, erau hotărârile colective plebiscitare din 1918, precum și tratatele de alianță din 1916, în baza cărora România participase la primul război mondial și care promiteau satisfacerea dezideratului unității naționale⁴⁰. Reamintind declarația de autodeterminare a românilor, adoptată la Oradea, la 12 octombrie 1918 și citită peste câteva zile, la 18 octombrie, în Parlamentul din Budapesta, precum și Hotărîrea Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia de la 1 decembrie 1918, delegația României a ținut să sublinieze că, date fiind aceste fapte, Tratatul de pace semnat la Trianon la 4 iunie 1920 nu a făcut altceva decât să recunoască actul istoric de unire a Transilvaniei cu România. În consecință, delegația română s-a opus cu hotărîre cererii de a ceda cei 4 000 km² ceruți de Ungaria, cu atât mai mult cu cât aceasta ar fi însemnat și „o decapitare economică, feroviară, culturală și religioasă a Transilvaniei apusene”. În legătură cu starea de spirit a cetățenilor români de naționalitate maghiară, prezentată fals de delegatul Ungariei, delegatul român a adus la cunoștință Rezoluția Comitetului Executiv Central al Uniunii Populare Ungare, reunit între 15—18 noiembrie 1945 la Tîrgu Mureș, care proclama: „Nu putem aproba nici-o încercare, fie că vine din partea ungară, fie din partea română, care să creeze din nou în Transilvania, prin mijloace similare celor ce au dus la Arbitrajul de la Viena, un focar de război în slujba reacțiunii internaționale”⁴¹. În aceeași rezoluție, după ce se sublinia că „rezolvarea problemei naționale din Transilvania nu este o problemă de frontieră, ci realizarea efectivă a întăririi democrației, a egalității în drepturi naționale”, se exprima recunoștința față de guvernul României prezidat de dr. Petru Groza „pentru eforturile ce le face în scopul asigurării drepturilor noastre politice, atât pentru posibilitățile ce ne oferă de a ne înstrui în limba noastră maternă, cât și pentru protecția intereselor noastre economice”.

Un punct de vedere asemănător a fost exprimat și de dr. Petru Groza la încheierea ședinței Consiliului de miniștri din 1 februarie 1947, când guvernul român a analizat prevederile Tratatului de pace în forma lui definitivă. „Tratatul de pace — arăta premierul român — are și părți de lumină și părți umbrite. El consfințește odată pentru totdeauna drepturile asupra hotarelor neatînse ale Ardealului. Acordul acesta cu caracter istoric de reîntregire a Transilvaniei este o operă cu care se mîndrește guvernul nostru”. Reținînd și faptul că Tratatul cuprinde și sarcini grele, dar acestea vor trece, „Ceea ce rămîne însă” — sublinia amintitul om politic român — „țara ca o unitate cu hotarele ei așa cum sînt,” țara care

⁴⁰ „Anale de istorie” nr. 3/1976, p. 44—57.

⁴¹ „Világosság” din 21 noiembrie 1945.

„este deajunsă temelie pentru ca să pășim uniți la reconstrucție, pentru ca să creăm condiții de viață nouă pentru poporul nostru și pentru naționalitățile conlocuitoare“⁴² (s.n.).

GHEORGHE ȚUȚUI

CONFRONTATIONS POLITIQUES-DIPLOMATIQUES A LA CONFÉRENCE DE PAIX A PARIS, 1945

(Résumé)

On analyse du point de vue politique-diplomatique quelques aspects des confrontations produites aux négociations pendant la Conférence de paix à Paris (le 29. juillet — 15. octobre 1946), où on a débattu de nombreuses questions extrêmement compliquées que la deuxième guerre mondiale a testé sur l'Europe et le monde entier.

On examine attentivement les confrontations concernant les tâches de la Conférence, les règles de procédure, celles politiques-diplomatiques à propos du projet du Traité de paix avec la Roumanie, où les problèmes territoriaux étaient d'une importance majeure, la reconnaissance du statut de cobelligérance, tout cela d'une certaine importance dans la rédaction finale des documents de la Conférence de paix de Paris.

⁴² Arhiva C.C. al P.C.R., fondul 103, dosar 9028, fila 28.

NOTE ȘI DISCUȚII

FIGURINE FUNERARE EGIPTENE ANTICE DIN MUZEELE TRANSILVANENE

Figurinele funerare, numite în egipteană antică *šabti*, *šavabti* și *ușebti*¹, reprezintă unele din cele mai răspândite tipuri de obiecte egiptene. Ușebti-urile ne furnizează date complexe², cu toate că la prima vedere par a fi obiecte de un interes redus. Multe dintre ele au fost deja publicate, altele se află în depozitele unor muzee, fără a fi încă valorificate din punct de vedere științific³.

Prin intermediul unor articole și note am avut deja ocazia să atragem atenția specialiștilor asupra existenței în muzeele românești a unor colecții formate din obiecte egiptene antice⁴. Ele sînt dispersate în următoarele instituții ale țării noastre: Facultatea de istorie-filozofie, București; Institutul de arheologie, București; Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol”, Iași; Muzeul Brukenthal, Sibiu; Muzeul Colecțiilor de artă, București; Muzeul de istorie al Banatului, Timi-

* PRESCURTĂRI UTILIZATE:

- BSEG = *Bulletin de la Société d'Égyptologie*, Genève, Geneva.
GM = *Göttinger Miszellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion*, Göttingen.
MMB = *Medelhavsmuseet Bulletin*, Stockholm.
H. Ranke, PN = H. Ranke, *Die ägyptische Personennamen*, I—III, Glückstadt, 1935—1977.

¹ Despre originea, dezvoltarea și menirea lor, v. M. Ciho, *Statuete funerare egiptene antice la Oradea*, în *Crisia*, XIII, 1983, p. 437 sqq.

² Cf. H. D. Schneider, *Shabtis*, I, Leiden, 1977, p. 2 sqq.

³ Vezi bibliografia la J. L. Chappaz, *Les figurines funéraires égyptiennes du Musée d'Art et d'Histoire et de quelques collections privées*, Geneva, 1984, p. 4—5, nota 14, p. 7, nota 19. A se adăuga, printre altele: Joyce L. Haynes, *Shabtis*, Toronto, 1983; M. Ciho, în *GM*, 72, 1984, p. 91 sqq. și *GM*, 73, 1984, p. 77 sqq.; Zs. Vánek, în *Egyptológiai Füzetek*, I, Budapesta, 1983, p. 149 sqq.; H. A. Schlogl, în *BSEG*, 8, 1983, p. 91 sqq.; D. Warburton, în *BSEG*, 9—10, 1984—1985, p. 345 sqq.

⁴ În acest sens, a se vedea: M. Ciho, *Piese de bronz egiptene antice în Muzeul Țării Crișurilor Oradea (I)*, în *Crisia*, XII, 1982, p. 371—382; idem, *Statuete funerare egiptene antice la Oradea*, în *Crisia*, XIII, 1983, p. 437—444; idem, *Some Unpublished Ancient Egyptian Objects from Rumania*, în *Studia tuvenum in honorem V. Wessetzky*, Budapesta, 1983, p. 17—36; idem, *Two Unpublished XVIII-th Dynasty Objects from Rumania*, în *GM*, 69, 1983, p. 17—20; idem, *Pappazoglu's Egyptian Collection from Bucarest. Preliminary Report*, în *GM*, 1983, p. 23—26; idem, *The Egyptian Collection of the Faculty of History and Philosophy-Bucarest*, în *GM*, 1984, p. 83—87; idem, *Nesy-Amun's Shabti from Bucarest*, în *GM*, 72, 1984; p. 91—95; idem, *Two shabtis from Cluj-Napoca*, în *GM*, 73, 1984, p. 77—84; idem, *Collections of Kolb and Orbán Balázs from Oradea and Cluj-Napoca*, în *GM*, 81, 1984, p. 73—75; idem, *A Sculptor's Model from Rumania*, în *BSEG*, 9—10, 1984—1985, p. 51—56; un fragment de statuie magică (vindecătoare) a fost analizat împreună cu prof. L. Kákossy (Budapesta), *Oriens Antiquus* (Roma), XXIV, 1985, fasc. 1—2, p. 45—53. O versiune românească va publica numai subsemnatul.

șoara⁵; Muzeul Național de istorie al R.S.R., București⁶; Muzeul de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca; Muzeul județean, Tg. Mureș; Muzeul național de istorie și arheologie, Constanța; Muzeul Țării Crișurilor, Oradea.

În afară de câteva sarcofage și un cartonaj, majoritatea colecțiilor amintite mai sus sint compuse din piese de dimensiuni reduse și de diferite categorii tematice. Datorită acestor particularități, cel mai eficient mijloc de valorificare științifică a lor ar fi prin intermediul unor cataloage. Această modalitate este realizabilă prin două căi: ori ele se publică în cadrul seriei *Corpus Antiquitatum Aegyptiacarum*, activitate coordonată de către dr. Arne Eggebrecht din Hildesheim (am pledat pentru această variantă, într-adevăr greu realizabilă, cu prilejul Conferinței unei secții a Asociației Internaționale a Egiptologilor desfășurată, în 1984, la Upsala, Suedia⁷), ori în cadrul unor cataloage publicabile la noi în țară. Indiferent de calea pe care o vom urma, cert va rămâne un lucru: conform cerințelor egiptologiei actuale, este preferată publicarea unor colecții compuse din diverse categorii de piese. Primul volum ar reuni laolaltă obiectele din colecțiile transilvănene⁸.

Exceptînd amuletele, care formează marea majoritate a pieselor, o atenție specială merită cele 24 de statuete funerare. Socotim binevenită, pentru moment, publicarea unui index cu numele proprietarilor, menționînd titlaturile și filiațiile. În același timp, vom prezenta trăsăturile lor specifice și, ca exemplificare, vom analiza una din piesele inedite⁹.

Figurinele funerare în cauză pot fi repartizate în trei categorii: a). statuete scrise; b). figurine cu texte, dar cu numele proprietarilor ilizibile și c). anepigrafice. Iată lista „alfabetică” a primei secțiuni: 1). *Amenmose*; titlatura: „marele supraveghetor al domeniilor în Casa lui Amon”; 2). *Ameni*; 3). *Ankh-wehem-ib-Re*; 4). *Uah-ib-Re*; titlatura: „profet al /zeitei/ Bastet”, „general (?)” sau „supraveghetor al Țesuturilor (?)”; numele mamei: *Ta-huti*; 5). *Uah-ib-Re-em-akhet*; mama *Sedi*; titlatura ei: „stăpîna casei”; 6). *Padiamenemopet*; titlatura: „primul preot recitator”; 7). *Paf-tjau-Amen*; 8). *Nes-Khnum*; mama: *Ta-her*; 9). *Hep-ir-aiu*; mama: *Ta-en-mehenet*; 10). *Suti-Mes*; titlatura: „gardian șef”; 11). *Semen-Ptah-Psametic*; mama: *Ta-serit-ankh*. Putem menționa

⁵ Colecția acestei instituții este în curs de a fi analizată. De altfel, despre piesele ei vom prezenta, în prealabil, un raport preliminar.

⁶ Colecționarii particulari din București ar poseda unele obiecte egiptene antice (?), informație amabilă dr. L. Bârză; n-am avut ocazia să le vedem din două motive: ele reprezintă „secret” de patrimoniu (sic!) și, mai ales, există cineva (o specialistă) care se ocupă de publicarea lor. Menționăm că, după cunoștințele noastre, nu există o altă persoană calificată în acest sens. Totuși, datorită amabilității cercetătoarei D. L. Aramă, de la Biblioteca Academiei Române, am fost solicițată să determinăm, prin intermediul unei fotografii, autenticitatea unei piese „egiptene antice”; pentru observațiile noastre în legătură cu acest fals, vezi M. Cihă, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, I, Iași, 1983, p. 237—243.

⁷ Vezi M. Cihă, în *GM*, 81, 1984, p. 73 sqq.

⁸ Dr. T. Bader a avut amabilitatea de a ne furniza date în legătură cu existența unor obiecte egiptene antice și la Satu Mare. Din motive obiective, ele n-au putut fi văzute pînă acum.

⁹ Ne exprimăm și pe această cale recunoștința noastră față de dr. J. L. Chap-paz din Geneva, inițiatorul acestui articol.

că în lista noastră provizorie nr. 12—13 sînt piese cu inscripții ilizibile¹⁰, iar nr. 14—24 sînt anepigrafe.

Majoritatea pieselor menționate aparțin Muzeului de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca, restul Muzeului Țării Crișurilor (nr. 1, 4 și 24). Din punct de vedere cronologic ele se situează între Imperiul Nou (1552—1070 î.e.n.) și Epoca tîrzie (1070—332 î.e.n.). Sînt executate din: piatră (nr. 2), argilă (nr. 12), teracotă (nr. 1, 10) și faianță (nr. 3—9, 13—24), cu glazuri diferite. Statuetele sînt numiforme clasice în afară de două (nr. 2 și 10). Cele scrise se pot încadra în două categorii: a). cele cu un *text preliminar* (adică, nume + titulatură + filiație) (vezi nr. 1—3, 7—10) și b). figurine cu versiuni din Capitoul VI al *Cărții Morților* (nr. 4—6, 11). Numele proprietarilor sînt cele atestate pînă acum și înregistrate de H. Ranke în al său *Corpus: Die ägyptische Personennamen*.

Ușebti-ul lui Uah-ib-Re-em-akhet (fig. 1)¹¹. Piesa se păstrează la Muzeul de istorie al Transilvaniei, avînd nr. inv. 2540. Statueta funerară în cauză, avînd o proveniență necunoscută, este o donație din partea istoricului Orbán Balázs, de altfel, creatorul întregii colecții de egiptologie clujene. Fiind confecționat din faianță verde, obiectul are următoarele dimensiuni: înălțime 170 mm; lățime 50 mm; grosime 30 mm; soclu 26—34/40 mm.

Tipologie: C1. XIA1/W36; H4; I6; B26b; Tp. 3b/v. VIIA; aici C1. este categoria din care face parte; W = peruca; H = poziția miinilor; I = uneltele pe care le ține; B = tipul sacului de la spate; Tp = poziția ocupată de text. Această tipologie este cea propusă de Directorul Muzeului regal de antichități din Leiden, egiptologul Hans D. Schneider; metoda lui a fost unanim acceptată.

Numele personajului: W3h-jb-R^c-m-3ht.

Filiație: s-dj (Sedi, este numele mamei, ea avînd titulatura simplă de *nbt prt*, adică „stăpîna casei“).

Descriere: Statueta, beneficiind la spate de un pilier dorsal, este cofrată cu o perucă tripartită fără strițiuni. Urechile îi pătrund în afara acesteia, iar trăsăturile feței sînt modelate fin. Între buclele anterioare ale perucii se observă o barbă falsă, striată și încovoiată. Ca toate statuetele funerare, și aceasta poartă o robă lungă, din care pătrund în afară cei doi pumni încheștiți, ținînd uneltele agricole. Cel drept ține, de asemenea, o funie împletită, de care este suspendat, pe umărul stîng, un sac trapezoidal. Pe o parte și alta a pilierului dorsal se găsesc 8 rînduri de texte hieroglifice, gravate circular¹².

¹⁰ La nr. 10 pare sigur numai *Wsjr it-ntr n Imn* „Osiris, profet al lui Amon...”. Osiris este un apelativ adresat, începînd cu dinastia a V-a, tuturor celor decedați. „Profet al lui Amon” este un titlu sacerdotal de rang inferior. În cazul nr. 13, se poate citi numai *Wsjr* „Osiris”, restul fiind efațat.

¹¹ Pentru dreptul de studiu și publicare al pieselor din colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca ne exprimăm recunoștința față de regretatul prof. Hadrian Daicoviciu, precum și de dr. Tudor Soroceanu.

¹² Am adoptat metoda riguros științifică a lui H. D. Schneider, la care am preluat descrierea amplă utilizată, în general, de J. L. Chappaz.

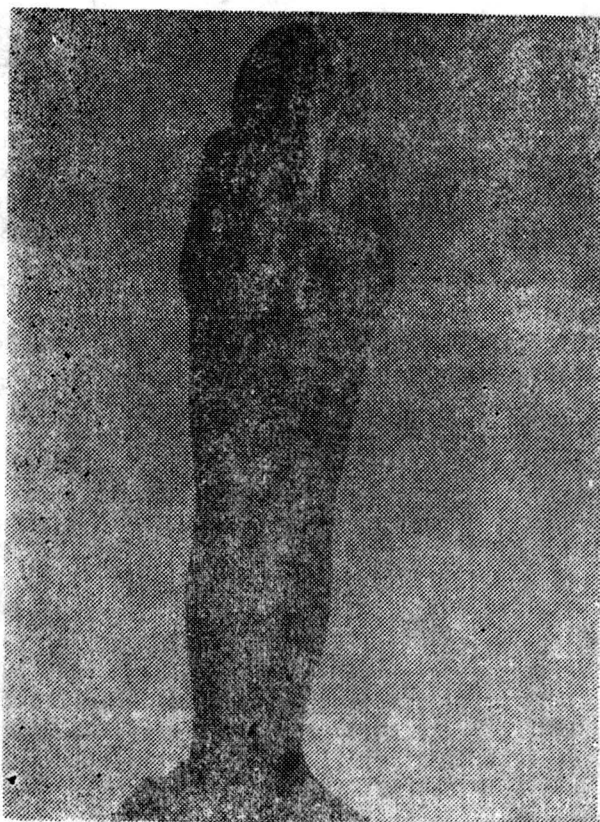

Fig. 1 Ușebti-ul lui Uah-ib-Re-em-akhmet (Muzeul de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca).

Textul (fig. 2):

Traducere: Ultima a fost oferită de către J. L. Chappaz, *Les figurines...*, p. 80. În cele ce urmează, o prezentăm și pe a noastră:

r. 1. „Să strălucească Osiris Uah-ib-Re-em-akhmet, născut de stăpîna casei Uah-se-di (sic!)“,

r. 2. „El zice: O, acest ușebti, dacă Osiris Uah-ib-Re-em-akhmet este solicitat“

r. 3. „să efectueze orice muncă ce va trebui îndeplinită acolo pe pămîntul zeului, atunci corvoada va fi extinsă“

r. 4. „ca unui om la datoria sa“

r. 5. „Iată-mă-/voi zice/. Dacă /ești/solicitat“

r. 6. „la fiecare moment /să/ transporti nisipul de la Vest“

r. 7. „la Est și viceversa“

r. 8. „Iată-mă-/voi zice!“.

Comentariu: Pentru structura interioară a unui asemenea text, v. M. Cihou, în *Crisia*, XIII, 1983, p. 441—442. Textul de față este destul

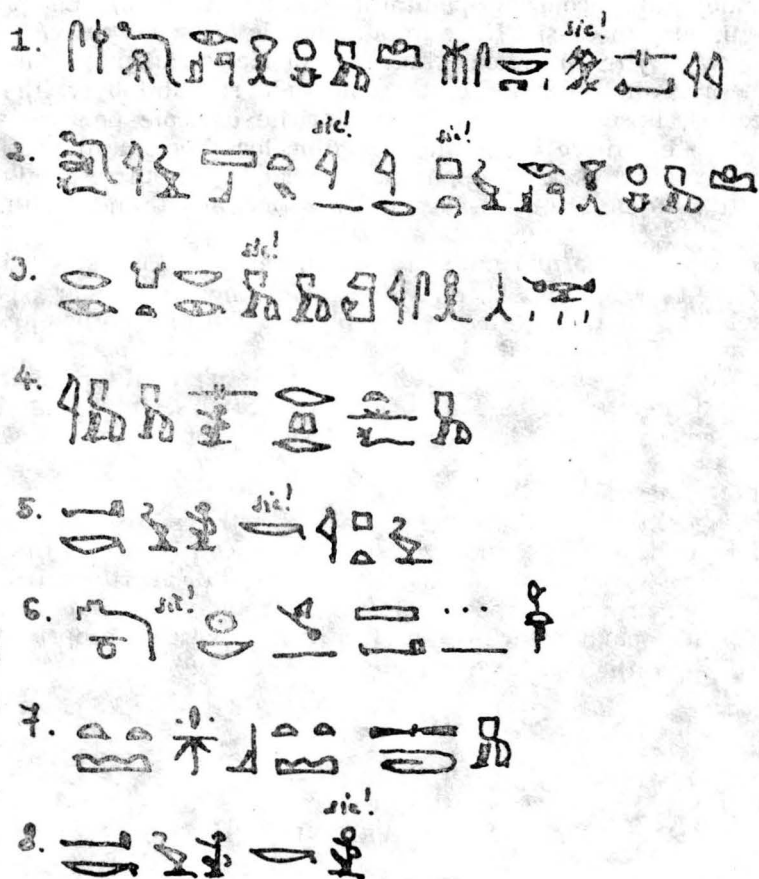

Fig. 2. Textul hieroglific desfășurat, al ușebti-ului lui Uah-ib-Re-em-akhet (Muzeul de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca).

de incorect¹³. În *Preliminarii* (P) avem următorul text: *shd Wsjr W3h-jb-Re-m-3ht ms n nbt prt W3h-s-dj* (sic!) (pentru traducere, v. rîndul 1 integral). Putem observa prezența semnului *uah* (v. fig. 2) înaintea numelui mamei. Aceasta s-ar datora unei greșeli a gravorului antic! Executorul a avut în vedere, probabil, semnul inițial al primului nume din text (Uah-ib-Re-em-akhet). Credem că și această greșală relevă, încă o dată, dificultățile privind transpunerea în hieroglife a numelui mamei: Zenodete (de origine greacă)¹⁴. În *Slm* (solicitare, deci) corect ar fi; *jr /j/p. tw Wsjr...*, „dacă Osiris... este solicitat“ (v. r. 2) (parantezele în transliterație marchează lipsa unor semne hieroglifice din text). Greșeli observăm și la descrierea îndatoririlor (D); ar trebui să beneficiem de *r jr/t/ k3t nb/t/j /j/m m hrt-ntr*, „să efectueze orice muncă ce va

¹³ Observat și de către J. L. Chappaz, *op. cit.*, p. 86.

¹⁴ *Ibidem*, nota 5.

trebui îndeplinită acolo pe pământul zeului" (v. r. 3). La răspunsul ușebti-ului, deci, în *CI* și *CII*, se impun completările: *mk wj k/3. j/* (r. 5) și *mk wj k/j/. j* (r. 8), adică: „Iată-mă-voi zice!“, afirmații care se bazează pe prezența ultimelor două semne ale rîndului 8 (v. fig. 2). Pe lângă acestea, lipsesc din text și îndatoririle agricole pe care statueta trebuia să le efectueze în „Lumea de dincolo“. Personajul nostru¹⁵ era de origine greacă¹⁶. J. L. Chappaz ne-a oferit la timpul respectiv o listă cu celelalte statuete și obiecte de diferite tipuri aparținînd aceluiași personaj¹⁷.

Ceea ce ne reține mai mult atenția, în cazul de față, sint trăsăturile fetei¹⁸ statueței: trapezoidală, cu sprîncenelle lungi, ochii mari și distanțați, nasul lung și plat, ușor acvilin, pomeții obrazilor proeminenți, iar urechile mari. Aceste trăsături se pot observa, în linii mari, și pe sarcofagul lui *Uah-ib-Re-em-akhet*¹⁹. Reținînd aceste elemente, ne atașăm părerii lui B. J. Peterson²⁰, care caută trăsături comune între statuetele lui *Uah-ib-Re-em-akhet* și cele efectuate (desigur, pentru alte persoane) la Mendes.

Datate: dinastia a XXVI-a.

Stare de conservare: bună; glazura este distrusă în unele locuri.

Astfel publicate, obiectele egiptene antice, conservate la diferite instituții românești, pot constitui instrumente utile de lucru pentru specialiști. De altfel, prima sarcină a egiptologiei românești, aflată la început de drum, este tocmai valorificarea științifică a pieselor proprii și, repetăm, de ce nu, *unificarea lor într-o singură expoziție?*

MIRON CIHO

ANCIENT EGYPTIAN FUNERARY STATUETTES FROM THE MUSEUMS OF TRANSYLVANIA

(Summary)

The author again calls attention to the numerous collections of Egyptian antiquities scattered all over Romania.

He proposes their publication either within the frame of the CAA Catalogues (Hildesheim — Germany), or separately in The Romanian Museum Catalogues. The first seems to be the most adequate one.

A first volume could rightly include the objects from the Transylvanian collections whose majority are formed by the pieces from the Museum of History of Transylvania, Cluj-Napoca.

Beside the amulets, the shabtis form the largest category of the objects. The author presents their main particularities, publishing also the shabti of *Uah-ib-Re-em-akhet* (The Museum of History of Transylvania).

¹⁵ Cf. H. Ranke, *PN*, I, p. 73, 3 și p. 298, 20.

¹⁶ Cf. J. Quaegebeur, *De Griekske Weergave van Korte Egyptische Doden-teksten*, in *Phoenix*, 22, 1976, p. 50.

¹⁷ Idem, *op. cit.*, p. 86, nota 3.

¹⁸ Cf. I. Lindblad, *Royal Sculpture of the Early Eighteenth Dynasty in Egypt*, Stockholm, 1984, p. 9 sqq. și fig. 4.

¹⁹ Vezi H. D. Schneider, M. J. Raven, *De Egyptische Oudheid*, Leiden, 1981, p. 126.

²⁰ *Gesicht und Kunststil*, in *MMB*, 12, 1977, p. 36 și vezi, în special, nr. 8, fotografia la p. 21.

MATERIALE NEO-ENEOLITICE INTRATE ÎN COLECȚIA MUZEULUI DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI (III)*

În anii 1985—1986 secția de preistorie a efectuat cercetări de suprafață, sondaje, săpături de salvare și sistematice în diferite zone ale județului. Materialele arheologice rezultate din aceste investigații au fost prelucrate și inventariate alături de materiale mai vechi care provin din cercetări arheologice sau donații. Aceste materiale vor fi prezentate în cele ce urmează, în ordinea alfabetică a localităților.

1 — Arad: a) 1) (*Punctul*) *Aradul Nou — La Bûfniță*; 2) (*Tipul de așezare*) Așezare deschisă; 3) (*Istoricul descoperirii, descoperitorul*) Periegheză E. Pădureanu, 1978; 4) (*Materiale descoperite*) Fragmente ceramice, idol antropomorf din lut (fig. 2/1), unelte din piatră și os; 5) (*Epoca, cultura*) Starčevo-Criș; 6) (*Nr. inventar*) P. 87663—76; 7) (*Referiri bibliografice la materiale*) Inedit; — b) 1) *Grădiște—Drumul municipal*; 2) Așezare deschisă; 3) Periegheză E. Pădureanu, 1978; A — 4) Fragmente ceramice, unelte din piatră și os, oase de animale (Fig. 1/9—24); 5) Starčevo-Criș; 6) P. 87677—706, 87710; 7) Inedit; B — 4) Fragmente ceramice, unelte din piatră (fig. 2/2—13; 3); 5) Cultura Banatului, grupul Szakálhát; 6) P. 88259—355, 88421—45, 88522—38, 88584—99; 7) Inedit.

2 — Baci, com. jud. Cluj: a) 1) *Gura Baciului, obiectiv 1*; 2) Așezare deschisă; 3) Săpături N. Vlăsa, 1966—1971, adâncimile —2,7 — —2,4 m; 4) Fragmente ceramice, cochilii de scoici și melci; 5) Starčevo-Criș, fază I B—C (nivelul I); 6) P. 91349—399; 7) N. Vlăsa, în *Marisia*, 10, 1980 (vezi și bibliografia); Z. Kalmar, în *ActaMP*, XI, 1987, p. 57—72; b) 1) *Obiectivul 4 — Strada Nouă*; 2) Terasă înaltă pe malul stîng al Nădășului; 3) Săpături de salvare, Zoia Kalmar, 1984, S₅; A — 4) Fragment ceramic cu pleavă și cioburi pisate în pastă; 5) Grupul Gilău; 6) P. 83436; 7) Inedit; B — 3) Săpături, 1985, Z. Kalmar, diferite secțiuni; 4) Fragmente ceramice, unelte din piatră, oase de animale; 5) Petrești; 6) P. 83002—15, 83120—235, 83239—435; 7) Z. Kalmar, comunicare, *Țirgoviște*, 1985; Idem, în *Materiale*, 1985, s.t.; c) 1) *Obiectivul 11 — La ieșirea din Chei*; 3) Periegheză Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, 1985; 4) Ceramică, lamă calcedonie; 5) Neolitic; 6) P. 82600—4; 7) Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, 22—23, 1985—1986, p. 725—726; d) 1) *Obiectivul 12 — La stînga ieșirii din Chei*; 2) Așezare secundară; 3) Periegheză Gh.

* Materialele din prezentul articol au fost prelucrate și introduse în colecția de preistorie a muzeului clujean în anii 1986—1987. Prezentarea descoperirilor se face pe sistem de fișe cu 7 probleme, care au fost urmărite (vezi elementele din paranteză de la prima stațiune Arad). Tabelul alăturat indică prin „x” prezența culturală în mai multe obiective, în timp ce indicațiile numerice precizează numărul obiectivului în care apare o anumită cultură.

Lazarovici, Z. Kalmar, 1985; 4) Ceramică; 5) Preistoric; 6) P. 82631, 82635, 82644; 7) Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, *op. cit.*, p. 725—726.

3 — Balta Sărată, oraș Caransebeș, jud. Caraș-Severin: 1) *Cimpul lui Poșta*; 2) Terasa mijlocie a Timișului; 3) Periegheză Gh. Lazarovici, 1981; 4) Ceramică; 5) Vinča A₃/B₁; 6) P. 88088—90 (mostre); 7) Inedit.

4 — Căptălan, com. Noșlac, jud. Alba: 1) *Cimitirul bisericii ortodoxe*; 2) Așezare deschisă; 3) Descoperitor O. Vințeler (Cluj-Napoca), 1986; 4) Ceramică; 5) Coțofeni, faza I; 6) P. 88029—41; 7) Inedit.

5 — Cenade, com. jud. Alba: 1) *Capul Dealului — Lizieră*; 2) Așezare, promontoriu; 3) Periegheză Gh. Lazarovici, L. Periș, 1983; 4) Ceramică; A — 5) Neolitic; 6) P. 85908, 85919, 85990—95; 7) Inedit; B — 5) Coțofeni, faza Ic; 6) P. 87815—24; 7) Inedit; C — 5) Preistoric; 6) P. 85996—86000; 7) Inedit.

6 — Cistei, com. Mihalț, jud. Alba: 1) *Dealul Hoanca*; 2) Așezare pe promontoriu; 3) Descoperitori S. Urițescu, O. Guja (studenți, Facultatea de Electrotehnică, IV), 1986; 4) Ceramică; 5) Coțofeni; 6) P. 90736—52 (donație); 7) Inedit.

7 — Cluj-Napoca: a) 1) *Ob. 1 — Bulevardul Lenin*; 2) Terasa mijlocie a Someșului; 3) Săpături de salvare, Z. Kalmar, R. Ardevan, 1984; 4) Ceramică, unelte din piatră; 5) Complexul Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă; 6) P. 87753—56; 7) Z. Kalmar, comunicare, Tirgoviște, 1985; Idem, în *StComSatuMare*, 1985, s.t.; B — 4) Ceramică; 5) Iclod; 6) P. 87757; 7) *Ibidem*; b) 1) *Ob. 2A/B — Stăvilar*; 2) Terasă înaltă pe malul drept al Someșului; 3) Săpături de salvare, Z. Kalmar, Gh. Lazarovici, 1984—1986; A — 4) Ceramică, unelte din piatră și os (fig. 1/1—8); 5) Neolitic; 6) P. 85437—8, 85442, 85456, 85465—6, 85477—8, 85480, 85482, 85493, 85497, 85510, 85512—4, 85519, 85524, 85544, 85645—7, 85649; 7) Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, *op. cit.*, p. 723—24; Z. Kalmar, în *ActaMN*, 24—25, 1986—1987, p.s.; B — 4) Ceramică, unelte din piatră; 5) Grupul Gilău; 7) P. 85400—3, 85413—6, 85424—7, 85440—1, 85443—4, 85451—4, 85464, 85467, 85474—6, 85479, 85481, 85483—92, 85494—6, 85498—503, 85511, 85515, 85517, 85520—1, 85525, 85527—8, 85531, 85539—43, 85550, 85557—8, 85574—6, 85578—84, 85588—90, 85594—95, 85597—8, 85620, 85627, 85651, 85657, 85666—73, 85678—84, 85686, 85691—2, 85694, 85731—2, 85735, 85740, 85746, 88063—7; 7) *Ibidem*; c) 1) *Ob. 7 — Baba Novac*; 2) Așezare deschisă; 3) Lucrări edilitare supravegheate de Gh. Lazarovici, R. Ardevan, P. Iambor, Z. Kalmar, 1985—1986; 4) — Ceramică; A — 5) Neolitic; 6) P. 91454—67, 92025—9; 7) Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, 24—25, 1987—1988, p. ; B — 5) Grupul Iclod, fazele I, I/II, II, II/III; 6) P. 92040—255; 7) *Ibidem*; C — 5) Petrești; 6) P. 92057; 7) *Ibidem*; D — 5) Coțofeni; 6) P. 92061; 7) *Ibidem*; E — 5) Preistoric; 6) P. 91473; 7) Inedit; d) 1) *Ob. 110 — Valea Caldă*; 2) Așezare în luncă; 3) Săpături de salvare și cercetări de suprafață, Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, 1985—1986; 4) Ceramică; A — 5) Neolitic; 6) P. 91175—6; 7) Z. Kalmar, în *ActaMN*, 24—25, 1987—1988, p. ; B — 5) Coțofeni; 6) P. 90341, 90396, 98336; 7) *Ibidem*; C — 5) Preistoric; 6) P. 98339; 7) *Ibidem*; e) 1) *Ob. 113 — Valea Caldă*; Așezare în luncă; 3) Periegheză, Z. Kalmar, 1986; 4) Ceramică; 5) Preistoric; 6) P. 91178; 7) *Ibidem*.

8 — Cofldău, oraș Beclean, iud. Bistrița-Năsăud: a) 1) *Ob. 1 — Diq*; 2) Luncă; 3) Periegheză, Z. Kalmar, 1982; Ceramică; A — 5) Neolitic;

6) P. 87758; 7) Inedit; B — 5) Preistoric; 6) P. 87759—60; 7) Inedit; b) 1) Ob. 3 — *Lîngă linia CFR*; 22) Luncă; 3) Periegheză, Z. Kalmar, 1982; 4) Ceramică; 5) Preistoric; 6) P. 87797; 7) Inedit; c) 1) Ob. 4 — *Cu Trandafiri (Rózsás)*; 2) Așezare pe pantele sudice ale dealului; 3) Periegheză, Z. Kalmar, 1982; 4) Ceramică; A — 5) Neolitic mijlociu; 6) P. 87804; 7) Inedit; B — 5) Grupul Iclod; 6) P. 87798—800; 7) Inedit.

9 — Cornea, com. jud. Caraș-Severin: a) 1) Ob. 1 — *Terasa cu cal*; 2) Așezare sezonieră; 3) Periegheză Gh. Lazarovici, 1983; 4) Ceramică; 5) Coțofeni; 6) P. 86181—2; 7) Inedit; b) 1) Ob. 11 — *Piatra Ilisovii*; 2) Platou (+1200 m); 3) Săpături Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, 1985; 4) Ceramică; 5) Coțofeni II/III; III; 6) P. 87653—62 (mostre); 7) Inedit.

10 — Crișeni, com. Mociu, jud. Cluj; 1) *La Hodăi*; 3) Periegheză, G. Florea, A. Rustoiu (studenți, Facultatea de Istorie, II), 1986; 4) Ceramică, Unelte din piatră; A — 5) Eneolitic (fig. 8/1—2, 14); 6) P. 86024, 86026, 86030; 7) Inedit; B — 5) Coțofeni (fig. 8/15—18; 6) P. 86023—47; 7) Inedit.

11 — Cuci, com. jud. Mureș: 1) *Berc*; 2) Așezare deschisă; 3) Descoperitor Traian Mureșan (Cluj), 1970; 4) Ceramică (fig. 8/7—8); 5) Tiszapolgár; 6) P. 87631, 87633—37; 7) Inedit.

12 — Cucuteni, com. jud. Iași: 1) *Cetățuia*; 2) Așezare fortificată; 3) Mostre aduse de Z. Kalmar, 1984; 4) Ceramică; 5) Cucuteni; 6) P. 87742—52 (mostre); 7) Inedit (vezi bibliografia stațiunii: D. Monah — St. Cucoș, *Așezările culturii Cucuteni din România*, Iași, 1985, p. 82—84).

13 — Gornea, com. Sichevița, jud. Caraș-Severin: a) 1) Ob. 1 — *Căunița de Sus*; 2) Așezare pe terasa mijlocie a Dunării; 3) Mostre din săpătura lui Gh. Lazarovici, 1969; 4) Ceramică (fig. 6/1—2, 5—7, 9—15; 9), unelte din piatră; 5) Vinča; 6) P. 87711—23; 88004—28 (mostre); Inedit; b) 1) Ob. 8 — *Locurile Lungi*; 2) Terasa mijlocie a Dunării; 3) Cercetare suprafață Gh. Lazarovici, 1969; Ceramică (fig. 10); 5) Coțofeni, faza Ic; 6) P. 86183—99; 88505 (mostre); 7) Inedit.

14 — Gura Arieșului, com. Lunca Mureșului, jud. Alba: 1) *Stînga Mureșului* (La 10 m de mal și cca 25 m în aval de podul plutitor); 2) Așezare deschisă; 3) Descoperitor Vasile Ionuț, 1986; 4) Topor perforat; 5) Eneolitic; 6) P. 87864; 7) Inedit.

15 — Iclod, com. jud. Cluj: a) 1) Ob. 1 — *Pămîntul Vlădiciei, zona B*; 2) Așezare în lunca Someșului Mic; 3) Săpături sistematice, Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, 1978—1986; materiale adunate de la suprafață de copii de la Școală; materiale descoperite de A. Falusi; 4) Ceramică, unelte din piatră și os; 5) Grupul Iclod; 6) P. 82662, 82665—6, 82673—4, 82700—43, 82746—59, 82762—4, 82766—831, 82833—85, 82887—992, 82994, 83440—604, 83607—623, 83627—89, 83695—6, 83699—748, 83897—968, 83973—90, 83992—84026, 84028—47, 84051—2, 84054—86, 84091—172, 84174—207, 84209—82, 84297—403, 84406—35, 84437—8, 84440—50, 84454, 84458—78, 84404—528, 84534—555, 84568, 84628, 84630—64, 84667—99, 84701—825, 84831—7, 85762—74, 85796—823, 85837—56, 84839—41, 84843—69, 84878—934, 84936—7, 84969—85083, 85085—102, 85155—386, 85388—99, 85761—7, 85769—74, 85779—92, 85796—823, 85837—72, 85880—901, 86019—20, 86200—51, 86253—66, 86268—84, 88000, 91336—9, 91834—9, 92001—2, 92102, 92278—302, 92311—27, 92361—73, 92504—52, 92689—90; 7) Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în

Apulum, XXIII, 1986, p. 25—41; Idem, în *Apulum*, XXIV, 1987, p. 9—39; b) 1) *Ob. 2 — Zona A*; 2) Prima terasă a Someșului Mic; 3) Descoperitor V. Rusu, 1973 (donatie); săpături sistematice Gh. Lazarovici, 1977—1980; periegeze Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, 1985—1986; 4) Ceramică, unelte din piatră; A — 5) Grupul Iclod; 6) P. 82995—9, 83606, 84870—2, 84875—7, 85873—9, 92256—77, 92303—10, 92328—60, 92374—503, 92553—688; 7) Inedit; B — 5) Petrești; 6) P. 84875—6 (colecția Rusu, din groapa R); 7) Inedit; c) 1) *Ob. 4 — Zona D* 2) Terasa mijlocie a Someșului Mic; 3) Descoperitori elevii din Iclod, 1986; 4) Ceramică, unelte din piatră; 5) Grupul Iclod; 6) P. 82654—61, 85824—36; 7) Inedit; d) 1) *Ob. 5 — Sușee*; 2) Așezare pe pante; 3) Perieghză, Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, 1982; 4) Ceramică; 5) Grupul Iclod, faza II; 6) P. 85775—78, 85794—5, 86049—55; 7) Inedit; e) 1) *Ob. 9 — La Doroaie*; 2) Terasă înaltă pe malul drept al Văii Alunișului; 3) Săpături Gh. Lazarovici, A. Bulbuc, 1986; 4) Ceramică, unelte din piatră; A — 5) Neolitic; 6) P. 91487—92, 91505—8, 91807; 7) A. Bulbuc, în *ActaMN*, 22—23, 1985—1986, p. 414; B — 5) Starčevo-Criș, faza IVB; 6) 91480—3; 7) *Ibidem*; C — 5) Grupul Gilău; 6) P. 91520—1, 91524—6, 91528—31, 91534—6; 7) Inedit; D — 5) Grupul Iclod; 6) P. 91474—5, 91477—8, 91484—6, 91509, 91511—6, 91538, 91540—2, 91547—53, 91556—62, 91567—9, 91571—5, 91578—93, 91595—7; 7) Inedit; E — 5) Coțofeni; 6) P. 91479, 91493, 91510, 91594, 91598—683; 7) A. Bulbuc, *op. cit.*, p. 414; f) 1) *Ob. 11 — Tabla Popii*; 2) A doua terasă a Someșului Mic; 3) Descoperitor S. Rus, 1986; A — 4) Unelte piatră, fusaiolă lut; 5) Neolitic; 6) P. 91990, 91997—8; 7) Inedit; B — 4) Ceramică; 5) Preistoric; 6) P. 91849—53; 7) Inedit; g) 1) *Ob. 14 — Pădurea Copăceii*; 2) Pantele Dealului; 3) Adunate de elevii din Iclod, 1986; 4) Topor și zdrobitor din piatră; 5) Neolitic; 6) P. 91805—6; 7) A. Bulbuc, *op. cit.*, p. 412, fig. 4/21; h) 1) *Ob. 15 — Str. Măgheruș*; 2) Terasă înaltă a Văii Alunișului; 3) Adunate de elevi, 1985; 4) Utilaj litic; 5) Neolitic; 6) P. 91981—8; 7) *Ibidem*; i) 1) *Ob. 17 — I.T.T.*; 2) Lunca Someșului Mic; 3) Descoperitor necunoscut; 5) Neolitic; 6) P. 91855; 7) *Ibidem*; j) 1) *Ob. 18 — str. Poștei*; 2) Lunca Someșului Mic; 3) Adunate de elevi; A — 4) Ceramică; 5) Neolitic; 6) P. 91765—6; 7) *Ibidem*; B — 4) Ceramică; 5) Preistoric; 6) P. 91772—4; 7) Inedit; k) 1) *Ob. 23 — Capul satului (Valea Alunișului)*; 2) Prima terasă a Văii Aluniș; 3) Adunate de elevi, 1985; V. Crăciun, 1986; 4) Ceramică; A — 5) Neolitic; 6) P. 91958—70; 7) Inedit; B — 5) Coțofeni; 6) P. 82745; 7) Inedit; 1) *Ob. 25 — Dincolo de lacuri*; 3) Adus de elevi, 1986; 4) Topor șlefuit; 5) Neolitic; 6) P. 91996; 7) Inedit; m) 1) *Ob. 26 — Podul I CFR*; 2) Lunca Someșului; 3) Adus de elevi, 1986; 4) Ceramică; 5) Neolitic; 6) P. 91989; 7) Inedit.

16 — Jupa, oraș Caransebeș, jud. Caraș-Severin: 1) *Dimb*; 2) Tell între linia CFR și șosea; 3) Mostră din săpătura lui Gh. Lazarovici, 1981; 4) Gratoar silex (fig. 6/8); 5) Neolitic; 6) P. 87707; 7) Inedit.

17 — Mărtinești, com. Tureni, jud. Cluj: 1) *Ob. 1 — Biserică*; 2) Promontoriu; 3) Perieghză, Gh. Lazarovici, 1985; 4) Oase; 5) Preistoric; 6) P. 89425; 7) Inedit.

18 — Micăsasa, com. jud. Sibiu: 1) *Șesul Țapului*; 2) Terasă deasupra Țirnaviei; 3) Perieghză, I. Mitrofan, 1984; 4) Ceramică (fig. 8/6, 10—13); 5) Petrești; 6) P. 87808—14; 7) Inedit.

19 — Móragy, R. P. Ungară: 1) *Tűzkődomb*; 2) Așezare și cimitir; 3) Mostre din săpătura lui J. Gaal, 1985, aduse de Gh. Lazarovici, Z. Kalmar; 4) Ceramică; 6) P. 87761—73; 7) Inedit.

20 — Parța, com. Șag, jud. Timiș; a) 1) *Tell 1*; 2) Așezare tip tell; 3) Colecția Agotha, Resch, Germann, donație, 1985; 4) Utilaj litic; 5) Cultura Banatului; 6) P. 86287—495, 86550—87578; 7) Inedit; b) 1) *Tell 2*; 2) Așezare deschisă; 3) Periegheză, Gh. Lazarovici, 1986; 4) Vâscior; 5) Cultura Banatului; 6) P. 91995 (mostră); 7) Inedit.

21 — Petrești de Jos, com. jud. Cluj: a) 1) *Ob. 1 — La Biserică (izvor)*; 2) Platou; 3) Periegheză, Gh. Lazarovici, 1986; 4) Ceramică; 5) Coțofeni; 6) P. 90576—8, 90598; 7) Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, 24—25, 1987—1988; b) 1) *Ob. 5 — Sub Pădure*; 2) *Platou*; 3) Periegheză, Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, 1986; 4) Ceramică; 5) Coțofeni; 6) P. 90401—3, 90433—6, 90468—70, 90485—97; 7) Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, 24—25, 1987—1988, p.

22 — Preutești, com. jud. Suceava: 1) *Cetățuia*; 2) Promontoriu pe malul stîng al văii Brana; 3) Donație D. Popovici, 1984; 4) Ceramică; 5) Cucuteni, faza B; 6) P. 87741 (mostră); 7) Inedit (vezi bibliografia pentru stațiune; D. Monah — St. Cucos, *op. cit.*, p. 134).

23 — Săcel, com. jud. Maramureș: 1) Șes; 2) Terasa a doua a Izei; 3) Periegheză, Z. Kalmar, 1982; 4) Răzuitor, calcedonie; 5) Preistoric; 6) P. 87835; 7) Inedit.

24 — Sălicea, com. Ciurila, jud. Cluj: 1) *Capul Satului* (în aval de ultima casă din sat, cca 300 m, pe valea Vădulet); 2) Neprecizat; 3) Descoperitor, G. Samoilă, 1986; 4) Topor; 5) Eneolitic; 6) P. 87865; 7) Inedit.

25 — Săndulești, oraș Turda, jud. Cluj: a) 1) *Ob. 1 — Tumulul Mare*; 2) Mormint; 3) Periegheză, Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, T. Soroceanu, 1985; 4) Ceramică; A — 5) Coțofeni; 6) P. 83866, 87652; 7) Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, 22—23, 1985—1986, p. 731—738; Idem, în *ActaMN*, 24—25, 1987—1988; B — 5) Preistoric; 6) P. 83782—4, 83853; 7) Inedit; b) 1) *Ob. 2 — Buncăr*; 2) Neprecizat; 3) Periegheză, Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, T. Soroceanu, 1985; 4) Așchie silex; 5) Neolitic; 6) P. 83855; 7) *Ibidem*; c) 1) *Ob. 5 — La Fintină*; 2) Neprecizat; 3) Periegheză, Gh. Lazarovici, 1986; 4) Așchie silex; 5) Neo-eneolitic; 6) P. 91088; 7) Inedit.

26 — Săscior, com. jud. Alba: 1) *Vîrful Miqli* (nord-est); 2) Promontoriu; 3) Neprecizat; 4) Ceramică; 5) Coțofeni; 6) P. 88043—69; 7) Inedit.

27 — Seini, com. jud. Maramureș: a) 1) *Ob. 1 — Ferma 7 IAS*; 2) Terasa înaltă a Someșului; 3) Descoperitor: V. Țințaș, Tuțu, 1985: Ceramică, utilaj litic; 5) Tiszapolgár; 6) P. 86021, 88800—18; 7) Inedit; b) 1) *Ob. 2 — Cărămidărie*; 2) Lunca văii Zugăului; 3) Descoperitor: V. Țințaș, 1985; 4) Ceramică, utilaj litic; A — 5) Neolitic mijlociu; 6) P. 87835—58, 87968, 88650—97, 88819—979, 89052—234, 91340—48 (donație); 7) Inedit; B — 5) Coțofeni; 6) P. 87987—991; 7) Inedit.

28 — Sichevita, com. jud. Caraș-Severin: 1) *Ob. 1 — Ogașul Cirinii*; 2) Terasă; 3) Periegheză, Gh. Lazarovici, 1983; 4) Utilaj litic; 5) Neolitic; 6) P. 87724—7 (mostre); 7) Inedit.

29 — Silagiu, oraș Buziaș, jud. Timiș: 1) *Pirpora 1*; 2) Așezare deschisă; 3) Descoperitor Șt. Sfetcu; 4) Ceramică, utilaj litic; A — 5) Starčevo—Cris; 6) P. 88600—19; 7) Inedit; (fig. 5/1—6); B — 5) Tiszapolgár

(fig. 5/7—8; 8/3—5); 6) P. 88620—36; 7) Inedit; C — 5) Bodrogkeresztúr; 6) P. 88360—1; 7) Gh. Lazarovici — Șt. Sfetcu, comunicare, Arad, 1987; D — 5) Coțofeni (fig. 9/1—4); 6) P. 88446—59 (toate piesele sînt donații); 7) Inedit.

30 — Sinnicoară, com. Apahida, jud. Cluj: 1) *La sud de Someș*; 2) Lunca Someșului; 3) Periegheză, Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, 1985; 4) Ceramică; 5) Preistoric; 6) P. 83626; 7) Inedit.

31 — Slatina Timiș, com. jud. Caraș-Severin: 1) *Pe stînga șoselei naționale*; 2) Terasă înaltă a Timișului; 3) Periegheză, Gh. Lazarovici, 1984; 4) Ceramică; 5) Sălcuța III — Tiszapolgár; 6) P. 87728—34 (mostre); 7) Inedit.

32 — Șăulia, com. jud. Mureș: 1) *Pădure* (creastă spre Zaul de Cîmpie); 2) Tumuli; 3) Periegheză, V. Șoiom, Z. Kalmar, 1985; 4) Ceramică (fig. 8/19); 5) Coțofeni, faza II; 6) P. 87739—740 (mostre); 7) Inedit.

33 — Timișoara: a) 1) *Ob. 1 — Freidorf*; 2) Prima terasă a Timișului; 3) Donație Agotha, Resch, Germann, 1985; 4) Ceramică, utilaj litic; 5) Cultura Banatului; 6) P. 88100—258; 7) Inedit; b) 1) *Ob. 2 — Fratelia I*; 2) Prima terasă a Timișului; 3) Donație Agotha, Resch, Germann, 1984—1985; 4) Utilaj litic; 5) Cultura Banatului, fazele I/II; 6) P. 86496—549, 87579—630; 7) Inedit.

34 — Tureni, com. jud. Cluj: a) 1) *Ob. 1 — Poderei*; 2) Terasă înaltă în Chei; 3) Săpături, Gh. Lazarovici, T. Soroceanu, Z. Kalmar, 1986; cercetări de suprafață, 1985; 4) Ceramică; A — 5) Starčevo—Cris; 6) P. 90081—2, 90255, 90272, 90800, 91283; 7) Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, în *ActaMN*, 22—23, 1985—1986, p. 731—738; Idem, în *ActaMN*, 24—25, 1987—1988; B — 5) Lumea Nouă; 6) P. 90814, 90819—20, 90828—35, 90857, 90889, 90933, 90937—42, 90957—67, 91213—4, 91284—6; 7) *Ibidem*; C — 5) Petrești; 6) P. 89768—9, 89880—1, 89886, 89899, 89903—5, 89909—12, 89931—9, 89976—8, 90024—7, 90047—51, 90059—60, 90073—8, 90083—5, 90121—4, 90167—9, 90176, 90179—80, 90190—2, 90240—3, 90252—4, 90300—2, 90309—10, 90324—5, 90824—5, 90874—7, 90890, 90948, 91302—8; 7) *Ibidem*; D — 5) Tiszapolgár; 6) P. 89235—40, 89272—6, 89336—7, 89542—9, 89551—717, 90294—6, 90361—98, 90505—56, 90601—72, 90675—82, 90687—717, 90811, 90838, 90844—54, 90858—61, 91028; 7) *Ibidem*; E — 5) Coțofeni; 6) P. 90404—32, 90437—67, 90471—84, 90498—504, 90557—575, 90592—97, 90867—73, 90915, 91013—4, 91029, 91406—10, 91425—31, 91434—6; 7) *Ibidem*; F — 5) Neolitic; 6) P. 89782—3, 89786—8, 89872—4, 89941—3, 89971, 89985—6, 90805—8, 90878—88, 90899—905, 90908—9, 90917—27, 90954—6, 90989—91011, 91015—27, 91036—60, 91088, 91200—12, 91215, 91223—40, 91270—82, 91309—12, 91316—20; 7) *Ibidem*; b) 1) *Ob. 2 — Pe Chei*; 2) Platou; 3) Cercetări de suprafață, 1984—1985, sondaje, 1985—1986, Gh. Lazarovici, Z. Kalmar; 4) Ceramică; A — 5) Neolitic; 6) P. 83856—7, 83860—1, 88773—7; 7) *Ibidem*; B — 5) Eneolitic; 6) P. 83872—4, 83876; 7) *Ibidem*; C — 5) Tiszapolgár; 6) P. 83788—810, 83820—52, 83858—9, 86146—7, 88724—9, 88739—72, 88783—5; 7) *Ibidem*; D — 5) Coțofeni; 6) P. 83865, 83868—71, 83875, 86061—4, 86108—14, 86124—7, 86134—45, 86148—80, 88091—9, 88730—8, 88778—82; 7) *Ibidem*; c) 1) *Ob. 3 — Svona*; 2) Terasă înaltă a Văii Racilor; 3) Periegheză, Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, I. Dani, 1985—1986; 4) Ceramică; 5)

Preistoric; 6) P. 83887—8; 7) *Ibidem*; d) 1) *Ob. 4 — Pe Dos*; 2) Platou; 3) Periegheză, Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, 1985; 4) Ceramică, chirpici; 5) Preistoric; 6) P. 83785—7; 7) *Ibidem*; e) 1) *Ob. 5 — Rotogol*; 2) Pinten barat; 3) Sondaj, Gh. Lazarovici, 1986; 4) Ceramică; A — 5) Neolitic; 6) P. 91220—2, 91252—4, 91266—9, 91437—8; 7) *Ibidem*; B — 5) Petrești; 6) P. 90148—51; 7) *Ibidem*; C — 5) Tiszapolgár; 6) P. 90673—74, 90683—6; 7) *Ibidem*; D — 5) Coțofeni; 6) P. 90599—600, 91400—5, 91411—24, 91432—3; 7) *Ibidem*; f) 1) *Ob. 7 — Tunsu*; 2) Platou deasupra Cheilor; 3) Cercetare suprafață, Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, I. Dani, F. Găgiltan, 1985—1986; 4) Ceramică; 5) Preistoric; 6) P. 89243; 7) *Ibidem*; g) 1) *Ob. 13 — La stină*; 2) Platou deasupra Cheilor; 3) Periegheză, Gh. Lazarovici, 1985; 4) Ceramică; A — 5) Tiszapolgár; 6) P. 83816; 7) *Ibidem*; B — 5) Coțofeni; 6) P. 83819; 7) *Ibidem*; h) 1) *Ob. 17 — Lanul cu mazăre*; 2) Platou; 3) Periegheză, Gh. Lazarovici, 1986; 4) Ceramică; 5) Coțofeni; 6) P. 86085—096; 7) *Ibidem*; i) 1) *Ob. 18 — Deasupra Izvorului*; 2) Platou; 3) Periegheză, Gh. Lazarovici, 1986; 4) Ceramică; 5) Neolitic târziu; 6) P. 91439—50; 7) *Ibidem*; j) 1) *Ob. 20 — Carieră*; 2) Platou la intrarea în Chei; 3) Periegheză, Gh. Lazarovici, 1984, săpături de salvare, T. Soroceanu, 1985—1986; 4) Ceramică; 5) Coțofeni; 6) P. 86064—81, 92691—2; 7) *Ibidem*.

35 — Turulung, com. jud. Satu-Mare: 1) *Intrarea în sat* (la stînga soselei dinspre Livada); 2) Terasă înaltă a Someșului; 3) Periegheză, Z. Kalmar, 1982; 4) Ceramică; 5) Neolitic târziu (grupul Pișcolt); 6) P. 87830—2; 7) Inedit.

36 — Uioara de Jos, oraș Ocna Mureș, jud. Alba: 1) *Șura Finațelor* (Fîntîna din Gruitul lui Sîp); 2) Așezare deschisă; 3) Descoperitor N. Cristea, 1981; 4) Suport de vas; 5) Petrești; 6) P. 87825 (donație); 7) Inedit.

37 — Vinga, com. jud. Arad: 1) *La izvor*; 2) Așezare pe bot de deal; 3) Descoperitor, E. Pădureanu, 1978; 4) Ceramică, utilaj litic; 5) Cultura Banatului, Grupul Szakálhát; 6) P. 88381—95 (donație); 7) Inedit.

38 — Zăuan, com. jud. Sălaj: a) 1) *Dîmbul cimitirului*; 2) Promontoriu; 3) Mostră din săpătură, E. Lakó, Gh. Lazarovici, 1980; 4) Ceramică; 5) Starčevo-Criș, faza IVA; 6) P. 87638—50, 88077—8; 7) Inedit; b) 1) *Via din Dîmbul Cimitirului*; 2) Promontoriu; 3) Periegheză, E. Lakó, Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, A. S. Luca, 1980; 4) Ceramică; 6) P. 88068—76 (mostre); 7) Inedit.

*

Activitatea de cercetare a materialelor intrate în colecția secției de preistorie a fost complexă, vizînd toate culturile și grupurile neo-eneolitice alături de materiale aparținătoare și altor epoci, rezultate din săpăturile de salvare din județ.

Cultura Starčevo—Criș a fost înregistrată în 5 stațiuni, importante fiind noile descoperiri de la Iclod — *La Doroaie* și cele de la Tureni — *Poderei*, materialele din aceste stațiuni, alături de cele de la Arad, și Zăuan, au elemente care preced fenomenele de la începutul neoliticului mijlociu.

Cultura Banatului este ilustrată prin materialele de la Parța, Arad, Timișoara și Vinga, cultură care este legată de fenomenele chalcoliticului balcano-anatolian. Materiale aparținând culturii Vinča au fost prelucrate din stațiunile Gornea și Balta Sărată.

Alte materiale, mai ales ceramică, au fost înregistrate din diverse stațiuni aparținând complexului Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă, grupului Iclod, grupului Gilău, grupului Pișcolt, culturilor Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr și Coțofeni, aducându-se reale contribuții la cunoașterea ariei de răspindire a acestora.

Colecția de mostre ale secției de preistorie s-a îmbogățit cu materiale aparținând culturii Cucuteni (Cucuteni, Preutești) și culturii Lengyel (Mórág — Ungaria), fiind deosebit de utile în cercetarea de ansamblu a fenomenelor.

O serie de materiale nu au putut fi încadrate cultural sau uneori nici cronologic (neolitic, eneolitic, preistoric) ridicând numeroase probleme care se cer rezolvate prin cunoașterea integrală a zonei din care provin, urmînd ca materialele să fie rediscutate și date.

ZOIA KALMAR-MAXIM

MATÉRIAUX NÉO-ÉNÉOLITHIQUES ENTRÉS DANS LA COLLECTION DU MUSÉE D'HISTOIRE DE LA TRANSYLVANIE (III)

(Résumé)

On présente un répertoire des matériaux archéologiques résultés des fouilles de surface, des sondages archéologiques, des fouilles de sauvetage et systématiques, effectués dans le dép. de Cluj en 1985—1986.

L'article continue les présentations similaires parues en *ActaMN*, XXI/1984, pp. 391—403 et XXII—XXIII/1985 — 1986, pp. 401—410.

[illegible]

Fig. 1. Cluj-Napoca — Stăvilar, unelte din piatră și os (1—8); Arad, cultura Starčevo—Criș, unelte și arme din os și piatră (9—24).

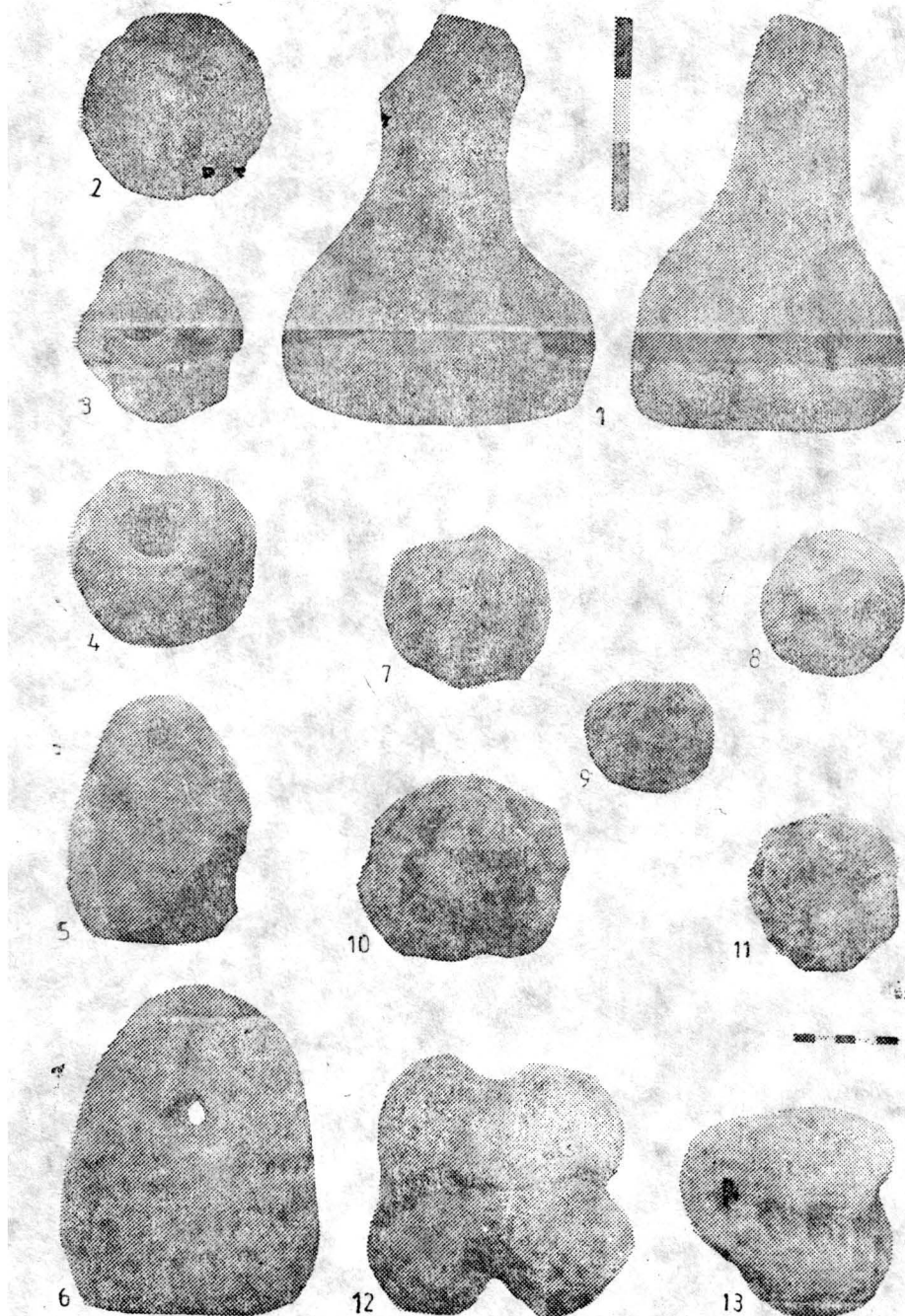

Fig. 2. Arad — *La Bufniță*, cultura Starčevo—Criș, idol (1); Arad — *Grădiște*, cultura Banatului, greutatea de năvod și război de țesut, bile din lut (2—13).

Fig. 3. Arad — Grădiște, cultura Banatului, fragmente ceramice (gr. Szakálhát).

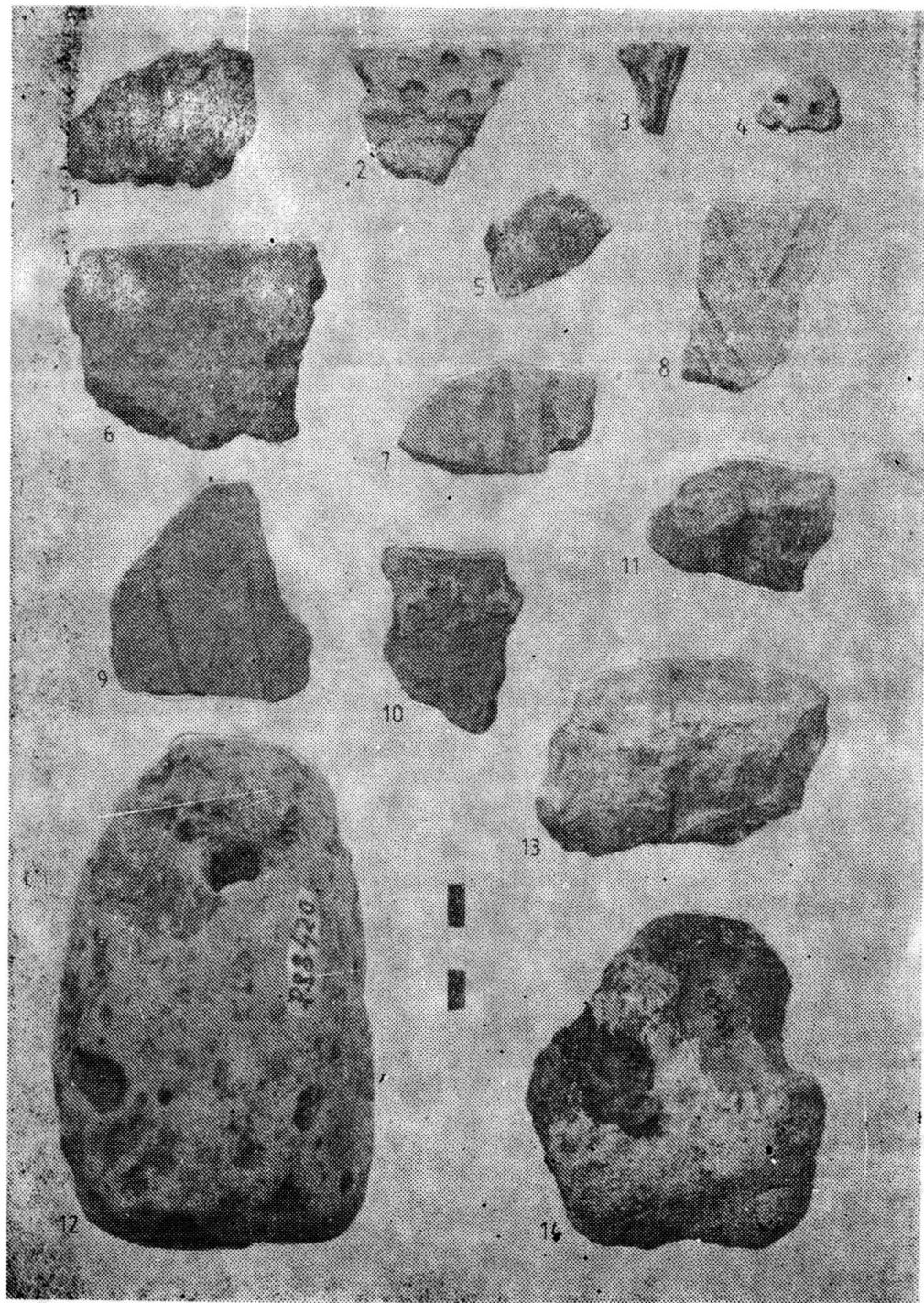

Fig. 4. Vinga — La izvor, cultura Banatului, fragmente ceramice, greutatea de năvod, fragmente de strecurătoare, virf din calcedonie (1—12); Sichevița — Ogașul Cîrinii, nuclee și așchii calcedonice (13—14).

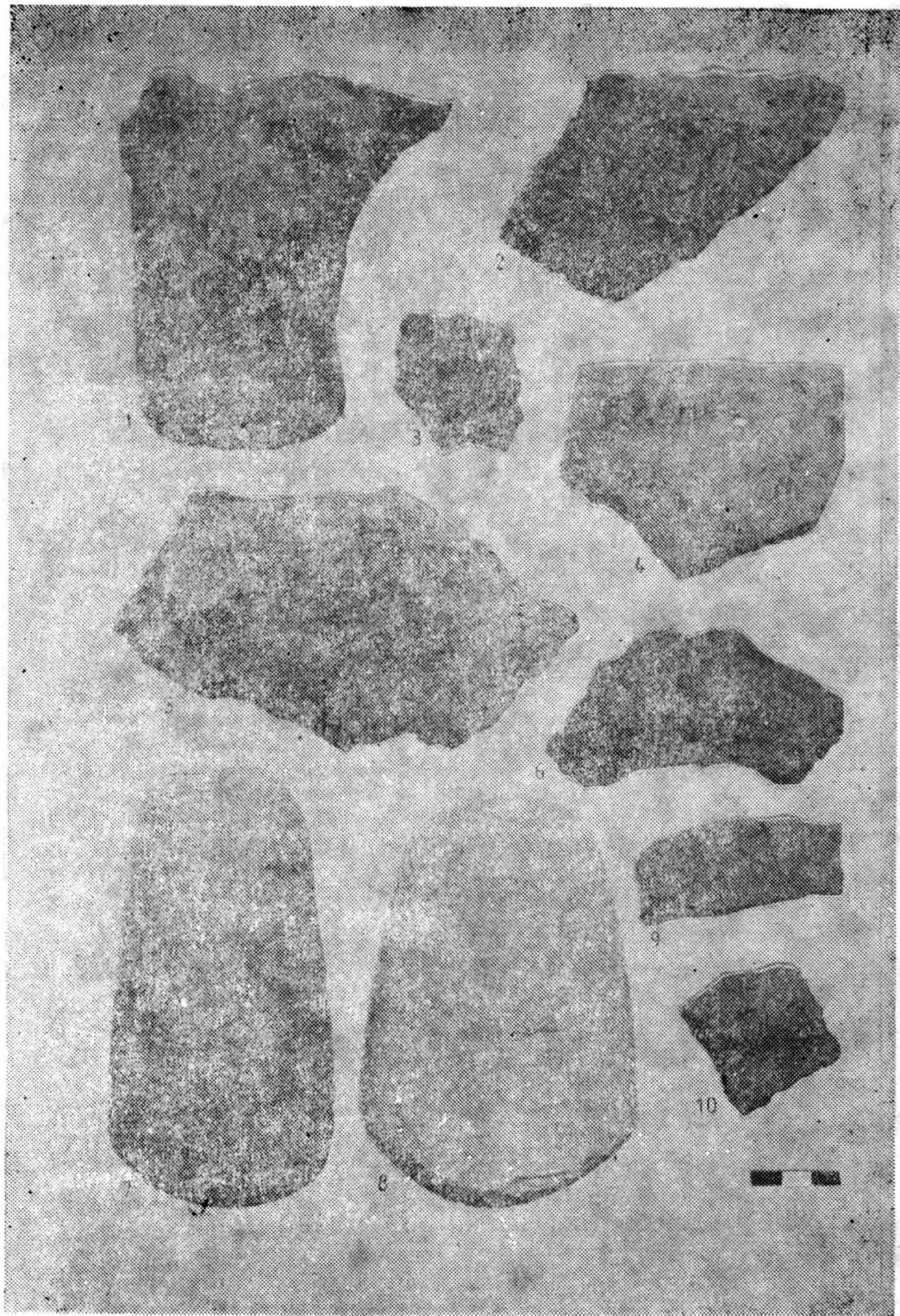

Fig. 5. Silagiu — *Pîrpora 1*, cultura Starčevo—Criș, fragmente ceramice (1—6, 9—10) eneolitic, unelte din piatră (7—8).

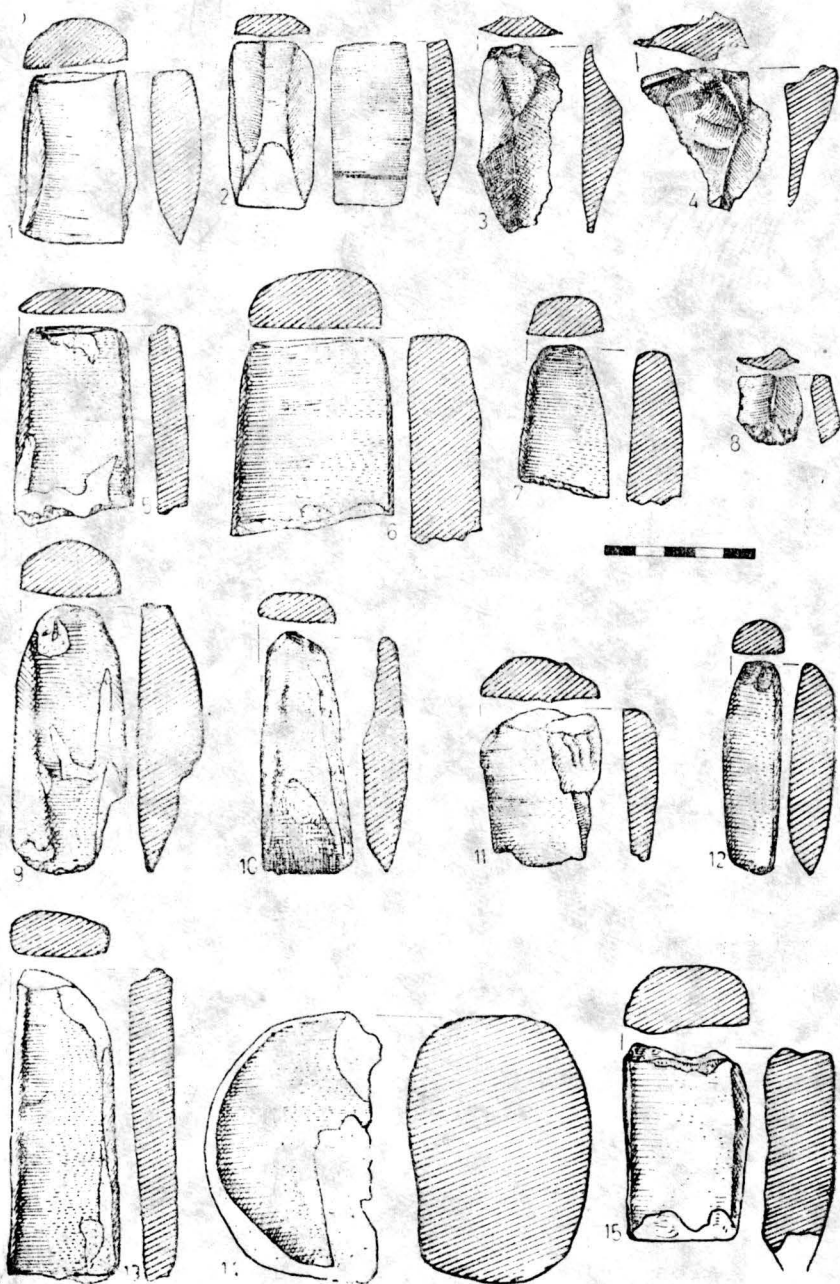

Fig. 6. Gornea — Căunița de Sus, cultura Vinča, unelte din piatră (1—2, 5—7, 9—15); Sichevița — Ogașul Cîrinii, răzuitor jasp (3—4), Jupa — Dîmb, gratoar calcedonie (8).

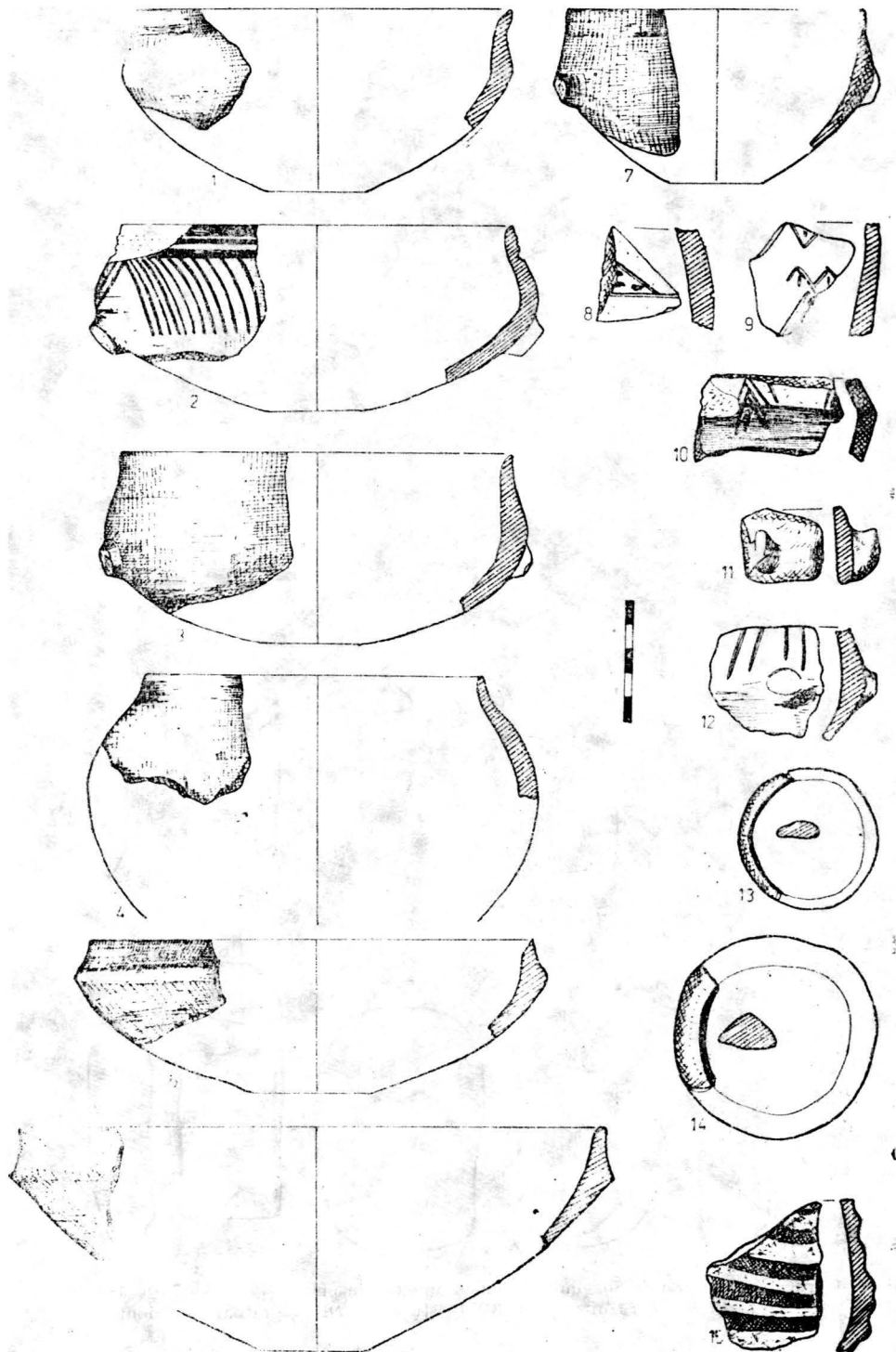

Fig. 7. Gornea — Căuniș de Sus, cultura Vinča, fragmente ceramice, brățări din lut.

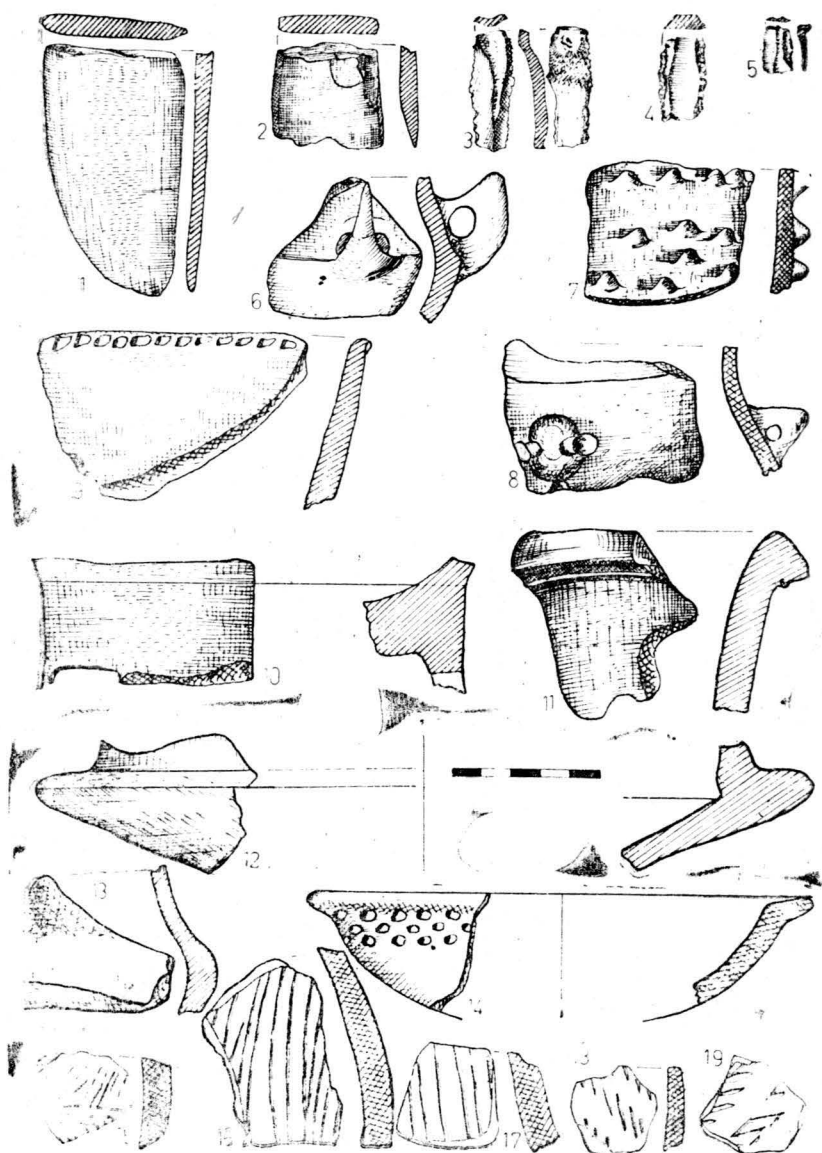

Fig. 8. Crișeni — *La Hodăi*, cultura Coțofeni (15–18); eneolitic (1–2, 14); Silagiu — *Pir-pora 1*, cultura Tiszapolgár (3–5); Micăsasa — *Șesul Tapului*, cultura Petrești (6, 10–13); epoca bronzului (9); Cuci — *Berc*, cultura Tiszapolgár (7–8); Săulia — *Pădure*, cultura Coțofeni (19).

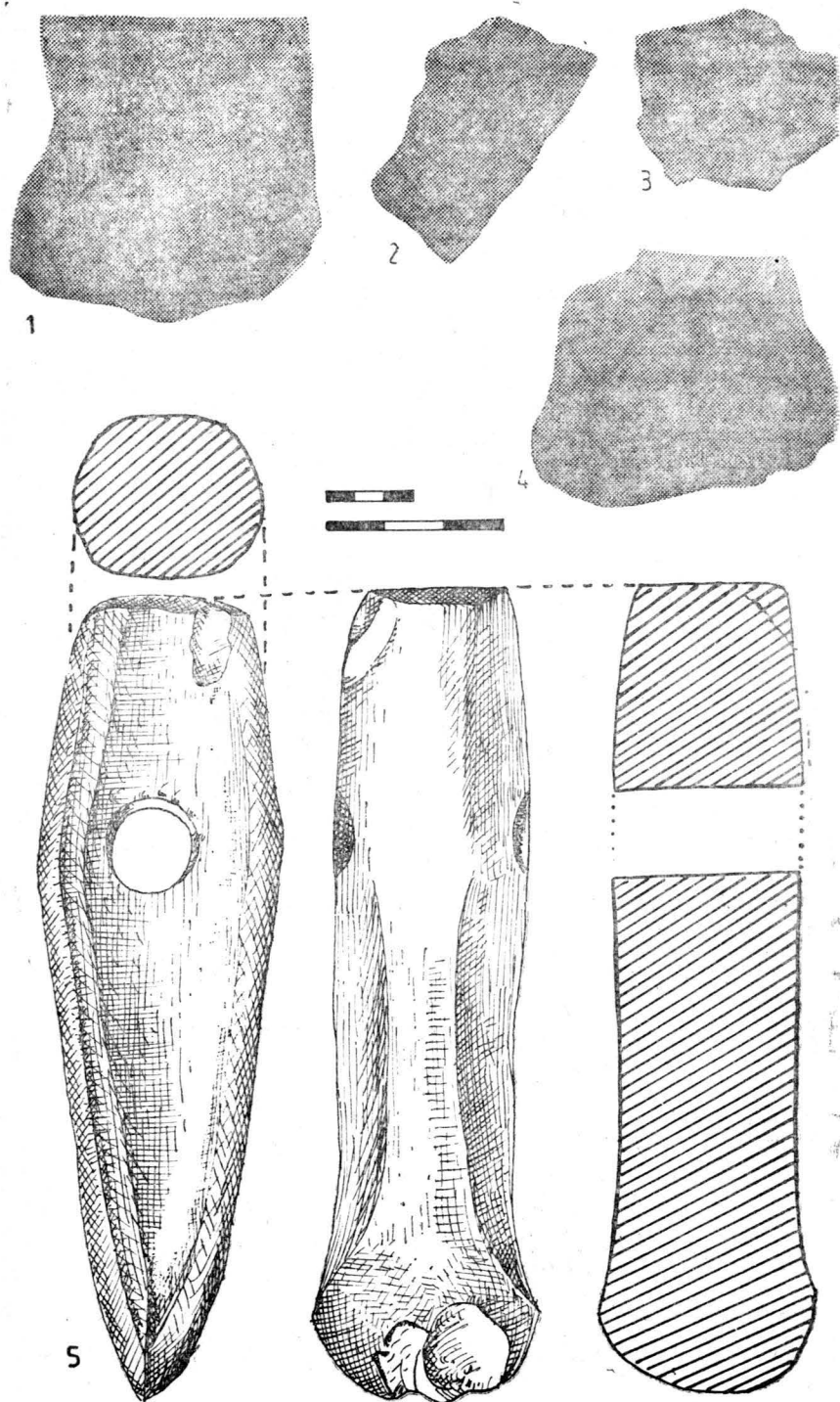

Fig. 9. Silagiu — *Pirpora 1*, cultura Coțofeni (1—4); Gura Arieșului — *Stînga Mureșului*, eneolitic (5).

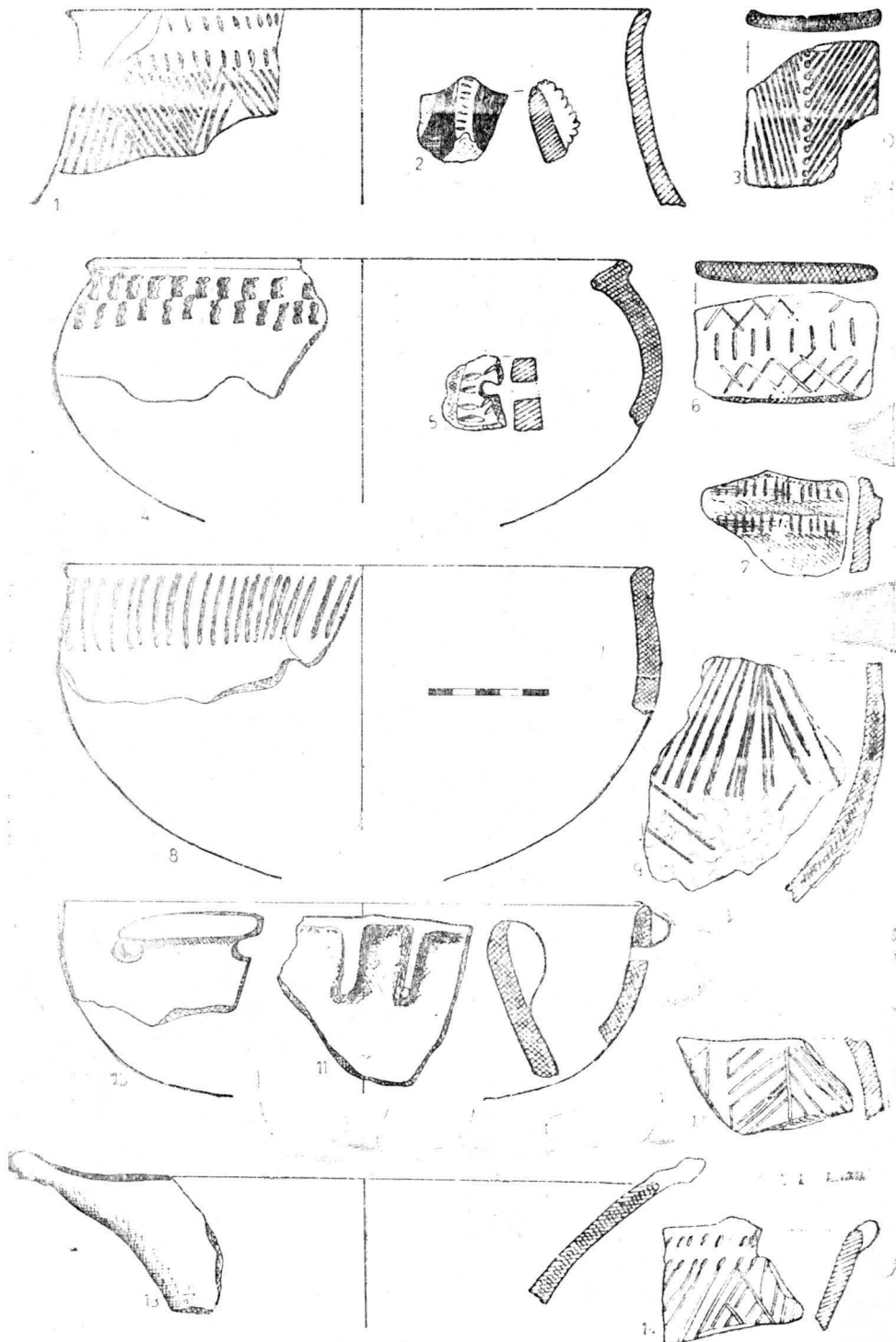

Fig. 10. Gornea — Locurile Lungi, cultura Coșof fragmente ceramice.

CERAMICĂ ORNAMENTATĂ CU ȘNUR DIN PEȘTERILE IGRIȚA ȘI IZBÎNDIȘ (JUD. BIHOR)

Cu ocazia cercetărilor întreprinse în peștera Igrița¹ au fost găsite pe lângă alte materiale arheologice și fragmente ceramice ornamentate cu șnurul, unele aparținând unor vase restaurabile sau reconstituibile grafic (fig. 2—12).

În sala „Coloanei”, în *interiorul* unui mormînt Baden-Coțofeni (fig. 1, A), au fost găsite fragmentele unui vas de tip neprecizabil, neornamentat (inv. nr. 8, nedesenat), care avea culoarea și pasta asemănătoare cu ale unor vase șnurate. Chiar la marginea mormîntului, acolo unde conturul gropii se pierdea datorită tasării, deci în poziție nesigură, au fost găsite cîteva fragmente ornamentate cu șnurul.

În preajma unui alt mormînt (B) au fost găsite deasemeni mai multe fragmente de același tip, cîteva din ele aflîndu-se și aici tot la marginea alveolării naturale în care se afla depus inventarul mormîntului. Ceramică șnurată amestecată aproape întotdeauna cu ceramică Baden-Coțofeni, a apărut și în alte părți ale peșterii, fie în strat răscolit, fie în locuri unde situația depunerilor nu oferea posibilități pentru observații stratigrafice, fără a ne putea convinge, definitiv, despre relația de contemporaneitate dintre materialele amintite.

Materiale asemănătoare au fost găsite în prima sală a peșterii Izbîndiș (com. Șuncuius), alături de morminte răvășite de la începutul și sfîrșitul epocii bronzului și puține cioburi Coțofeni (fig. 13—15). Această sală de peșteră a fost complet răscolită, nepermițîndu-ne a face observații de natură stratigrafică. Vom trata aici ceramica șnurată separat, avînd în vedere raritatea și interesul pe care îl prezintă.

Ceramica. Materialul este fragmentar, au putut fi restaurate doar o amforă (fig. 2/1) și o ceașcă (fig. 6/15), restul figurilor sînt reconstituiri grafice.

Mare parte a fragmentelor aparțin unor amfore cu corpul sferic alungit în partea inferioară, cu gît scurt, răsfrînt, pe mijloc cu două toarte mari și late. În majoritatea cazurilor au pe gît o nervură orizontală, uneori ornamentată. Culoarea fragmentelor acestui tip este aproape întotdeauna cafeniu deschis, cu rare pete cenușii, iar în interior este uneori cenușiu. Pasta ceramicii este fină, fără impurități. Au fost găsite fragmente de la cca 20 vase de acest gen (fig. 2).

¹ I. Emădi, în *SCIVA*, 31, 1980, 2, p. 229; *Idem*, în *ActaMN*, 20, 1984, p. 405; *Idem*, în *Thraco-Dacica*, 6, 1985, p. 134.

Un alt tip de amforă mai scundă, cu corpul aproape globular, gîtul mai scurt și toarte mici aflate pe umăr este greu de separat de primul datorită stării fragmentare a ceramicii (fig. 3/31, 5/41). Culoarea lor este cafenie sau cenușie.

S-au mai găsit fragmente de la cești (fig. 6/15, 14/1), oale (fig. 7/39) și alte cioburi care erau prea mici pentru a se putea deduce tipul de vas căruia îi aparțineau. Aproape toată ceramica este deasemenea cafenie deschisă, uneori cenușie și într-un caz castanie (fig. 13/13).

Ornamentele principale sînt executate prin imprimarea cu șnurul răsucit, în pasta vaselor, înainte de ardere. Un lot aparte îl formează puținele fragmente ornamentate cu șnur înfășurat (fig. 8/13, 9/28—29, 15/2—3), fără a se putea preciza tipul de vas căruia îi aparțin.

Alte ornamente sînt alveolările de pe gîtul sau corpul vaselor (fig. 4/14, 42; 5/41 etc.).

În ornamentație caracteristice sînt triunghiurile hașurate, motivul scheletului de pește și împărțirea pe registre orizontale. Două vase au partea inferioară barbotinată.

*

Trăsăturile ceramicii: formele, ornamentația, pasta, culoarea și execuția le separă net de ceramica Baden-Coțofeni cu care a fost găsită împreună. Pentru această ceramică nu dispunem de analogii de pe teritoriul țării noastre.

Vasele amfore sînt caracteristice culturii ceramicii șnurate (Schnurkeramik) ce ocupă un însemnat teritoriu din Europa centrală. Cităm analogii din Boemia² și Germania³, Polonia. Notăm însă că tipuri de amfore asemănătoare, neornamentate, găsim și în cultura vaselor campaniforme (Glockenbecher) din zonele ceho-moravă și Transdanubia⁴.

Paharele sînt forme tipice culturii ceramicii șnurate (fig. 14/1), ele cunosc în multe descoperiri numeroase variante⁵. Văsciorul din peștera Izbîndiș este greu de încadrat cultural (fig. 13/12), el are însă culoarea și pasta identice cu cele din peștera Igrița (fig. 6/15), iar alveolele de sub buză sînt executate identic cu cele de pe vasele șnurate (fig. 5/41). Cele cîteva fragmente de oale din peștera Izbîndiș (fig. 13/13) pot avea analogii, eventual, în cultura mormintelor cu ocră, la vest de Nipru⁶. Torți de oală cu două perforații verticale se cunosc în descoperiri distanțate în timp și spațiu⁷.

² M. Buchwaldek, *Die Schnurkeramik in Böhmen*, Praga, 1967, p. 32, 1—3.

³ W. Matthias, I. Schultze-Motel, în *JschMDV*, Berlin, 53, 1969, fig. 2/a; *Althüringen*, 1966, pl. XVIII/3.

⁴ R. Schreiber, în *AE*, 1975, 2, p. 195, fig. 12/9, nota 36; N. Kalicz, în *FoliaArch.* 1955, p. 7, pl. IX/6, XI/7.

⁵ M. Buchwaldek, *op. cit.*, fig. 4, B.

⁶ A. Häusler, *Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Berlin, 1976, p. 205, fig. 31/3.

⁷ R. Schreiber, *op. cit.*, fig. 12/1; 14/1; *Idem*, în *JschMDV*, Berlin, 1981, 63, p. 41, fig. 9—10; M. Wosinszky, *Die inkrustierte Keramik*, Berlin, 1904, pl. XXII/7; Gy. Gazdapusztai, în *AE*, 89, 1962, 1, p. 12, fig. 4.

Ornamentele șnurate formind motive din linii orizontale (fig. 3/23), triunghiurile hașurate (fig. 14/1) sînt tipice culturii ceramice șnurate central-europene. Dispunerea ornamentelor în „schelet de pește” se regăsește pe ceramica mai multor culturi ale epocii. Aranjarea ornamentelor pe registre (fig. 6/15) este caracteristică culturii Glockenbecher, dar este cunoscută și în cultura ceramicii șnurate⁸.

Cioburi ornamentate cu șnur înfășurat au fost publicate din culturile Cucuteni și Cernavodă⁹, Usatovo¹⁰, din Ungaria de est¹¹, Bosnia¹² și Germania¹³.

Analogiile amintite arată fără îndoială o origine central-europeană a materialelor descrise. Formele ceramice caracteristice, ornamentația cu șnurul leagă acest grup de cultura ceramicii șnurate. Materialul este însă încă insuficient pentru a putea stabili mai exact zona de unde a pornit acest grup, mai ales că el nu ne mai prezintă forme pure, ci pare deja rezultatul unei mixturi sau influențe.

Infiltrări izolate ale acestui grup au fost sesizate și cu alte ocazii, chiar dacă toate nu sînt atît de elocvente. Astfel din vestul României și estul Ungariei se cunosc descoperiri de ceramică ornamentată cu șnurul din peste 30 locuri¹⁴, majoritatea lor fiind însă cioburi singulare, găsite de multe ori în condiții stratigrafice incerte și prea mici pentru a se putea stabili tipul de vas de la care au provenit și întreaga ornamentație a lor. Chiar dacă unora din acestea li se atribuie o origine nord-pontică iar altele sînt considerate produse locale — Coțofeni, bună parte a lor credem că se leagă de materialele noastre. În special ne referim la acele fragmente pe care ornamentația formează triunghiuri sau este dispusă în registre (Pișcolt, Oradea-Salca, Vadul Crișului, Nandru-Peștera Spurcată, Moldova Veche, B. Herculane), acestea arătînd totodată și direcția lor de pătrundere spre sudul țării (Milostea¹⁵, Gurbănești¹⁶, Hîrsova¹⁷).

Incadrarea cronologică. O problemă importantă care se ridică este aceea a poziției cronologice a acestei grupe cu ceramică șnurată.

După cum am arătat, situația din peștera Igrița indică cu mare probabilitate o contemporaneitate a ei cu vestigiile Baden-Coțofeni descoperite acolo. Precizăm că este vorba de un Baden tîrziu și Coțofeni sfîr-

⁸ M. Buchwaldek, *op. cit.*

⁹ A. Dodd-Oprîtescu, în *SCIVA*, 32, 1981, 4, p. 511, cu bibliografia respectivă.

¹⁰ V. Getselevich-Zenovich, în *Symposium Baden*, Bratislava, 1973, p. 517, fig. 2.

¹¹ N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapesta, 1968, pl. I/14.

¹² M. Wosinszky, *op. cit.*, pl. XIV/263.

¹³ H. Lies, în *Jsch. MDV*, Berlin, 53, 1969, pl. 34—36.

¹⁴ P. I. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1967 și P. I. Roman, I. Némethi, *Cultura Baden în România*, București, 1978, cuprind cca 15 puncte de descoperire; M. Roska, în *Dolg.*, Cluj, 1914, II, p. 418, fig. 1; idem, *Az ősrégészet kézikönyve*, Cluj, 1926, p. 419, fig. 273/1, idem, *Repertorium*, Cluj, 1942, p. 200, nr. 97, p. 255, fig. 315/5; N. Kalicz, *op. cit.*, p. 42, nr. 1—12; P. Patay, *Jsch. MDV*, 64, 1981, p. 238, 247; I. Dinnyés, *Studia Comitatusiensia*, 1973, 2, p. 39, fig. II/9; Öttömös, Muzeul Seghedin, inv. 82, 1, 1; S. Dumitrașcu, în *Lucrări științifice*, 1, 1967, p. 73, pl. I/3 și eventual Berindia; S. Dumitrașcu, în *Crisia*, III, 1973, p. 81, pl. IX, 1—8.

¹⁵ E. Popescu, Al. Vulpe, în *RevMuz*, 2, 1966, p. 153.

¹⁶ D. V. Rosetti, în *Materiale*, VI, 1956, p. 796.

¹⁷ S. Morintz, D. Șerbănescu, în *SCIVA*, 25, 1974, 1, p. 51, fig. 4.

șit de II sau început de III. Majoritatea fragmentelor izolate amintite (vezi nota 14) au fost găsite tot în mediu Coțofeni sau Baden tirziu. O primă și totodată cea mai verosimilă posibilitate de încadrare cronologică ar fi acceptarea sincronismului la nivelul amintit. În ceea ce privește materialul șnurat, el ar putea să aparțină grupei timpurii a culturii șnurceramice (Ältere Schnurkeramik)¹⁸.

A doua posibilitate ar fi legarea materialului prezentat de vestigiile din bronzul timpuriu¹⁹, de asemenea prezente în aceste două peșteri²⁰. Un argument în acest sens ar fi și modul de ornamentare, în registre, de pe unele fragmente. Împotriva acestei posibilități pledează însă faptul că în celelalte peșteri vecine amintite (ex. Gălățeni, Toplița), unde s-au găsit materiale din bronzul timpuriu mult mai numeroase, nu a fost găsit nici un ciob șnurat, și nici Coțofeni.

Grupele șnurceramice sosite nu vor produce perturbări mai serioase în cadrul culturii Coțofeni, aceasta va evolua în continuare pe parcursul fazei III. Prezența grupei șnurceramice explică însă apariția unor elemente central-europene în ceramica Coțofeni III.

Se ivește posibilitatea confruntării materialului aici prezentat cu ceramica șnurată a culturii Jigodin. Identități între formele ceramicii celor două grupe nu găsim. Jigodinul se prezintă ca o grupă mai tirzie, deja „autohtonizată”²¹ care are forme ceramice dintre care unele au corespondențe în bronzul timpuriu din bazinul carpatic. Dacă grupa aici prezentată a contribuit la constituirea culturii Jigodin, i-a împrumutat acesteia doar motive și modul de ornamentare cu șnurul, însăși formele ceramicii datorându-se probabil unei alte componente etno-culturale mai pregnante.

IOAN EMÖDI

DIE SCHNURKERAMIK AUS DEN HÖHLEN VON IGRÎȚA UND IZBÎNDIȘ (BEZIRK BIHOR)

(Zusammenfassung)

Der Artikel stellt eine neue schnurkeramische Gruppe vor, welche in den Höhlen Igrîța und Izbîndiș (Bezirk Bihor) entdeckt wurde.

Diese Höhlen der Spätbaden- und Coțofeni-Kultur wurden von der Bevölkerung für kultische Zwecke und Bestattungen benützt.

Die schnurkeramischen Funde stammen höchstwahrscheinlich ebenfalls aus der Zeit der Spätbaden- und Coțofeni-Kultur. Die Träger dieser Kultur stammen jedoch nicht aus dieser Gegend, sondern waren aus Mitteleuropa eingewandert.

¹⁸ E. A. Lanting, în *Jshr. MDV*, 65, 1982, fig. 1, 2; J. Batora, în *SlovArch*, 29/1, p. 10, fig. 1.

¹⁹ Fragmente șnurate găsite, nestratigrafiate, în mediu Nir; N. Kalicz, *op. cit.*, p. 43, nr. 4—6.

²⁰ I. Emödi, în *Thraco-Dacica*, 6, 1985, p. 134.

²¹ Se presupunea o etapă anterioară a ei la: P. Roman, P. János, Cs. Horváth, în *SCIVA*, 24, 1973, 4, 570.

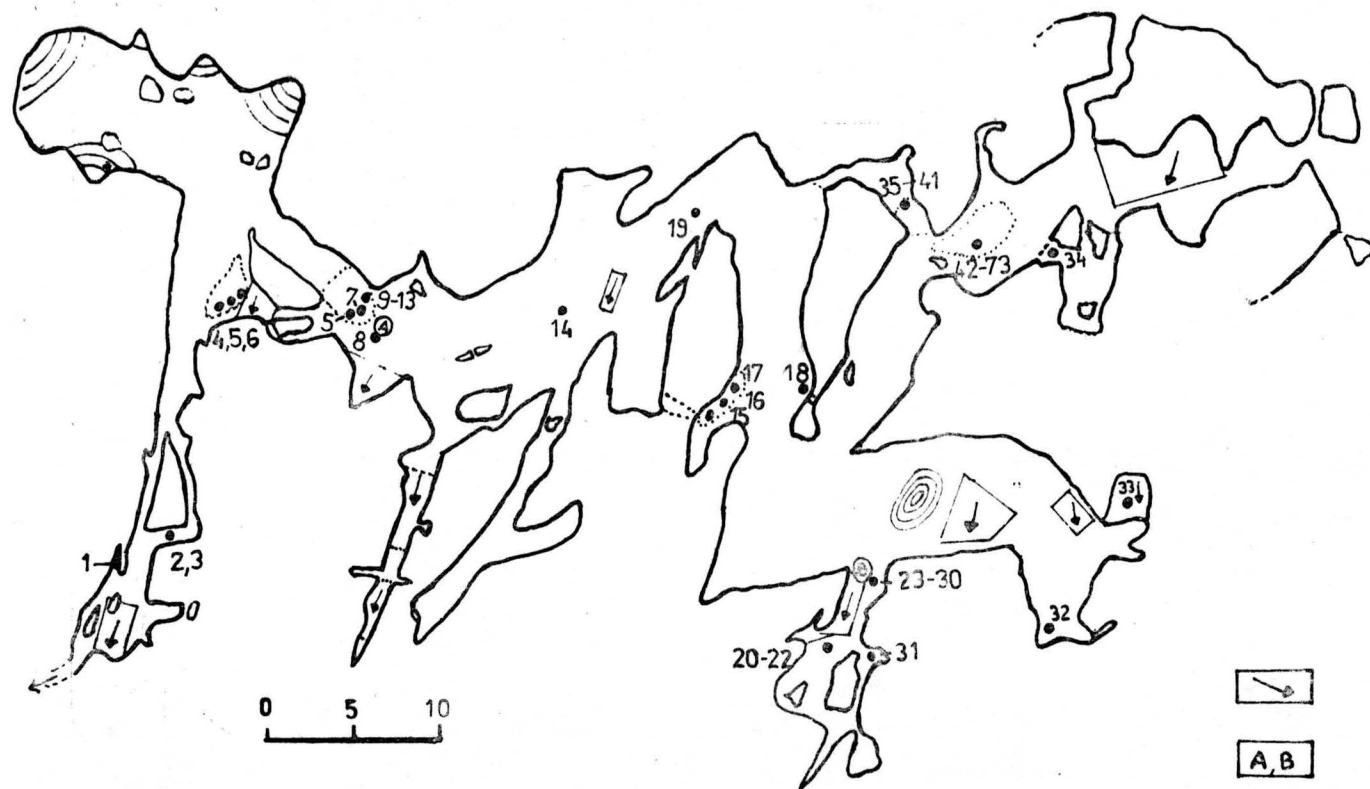

Fig. 1. Harta peșterii Igrița. Legenda: 1. casete, gropi 2. A, B. morminte Baden-Coțofeni.

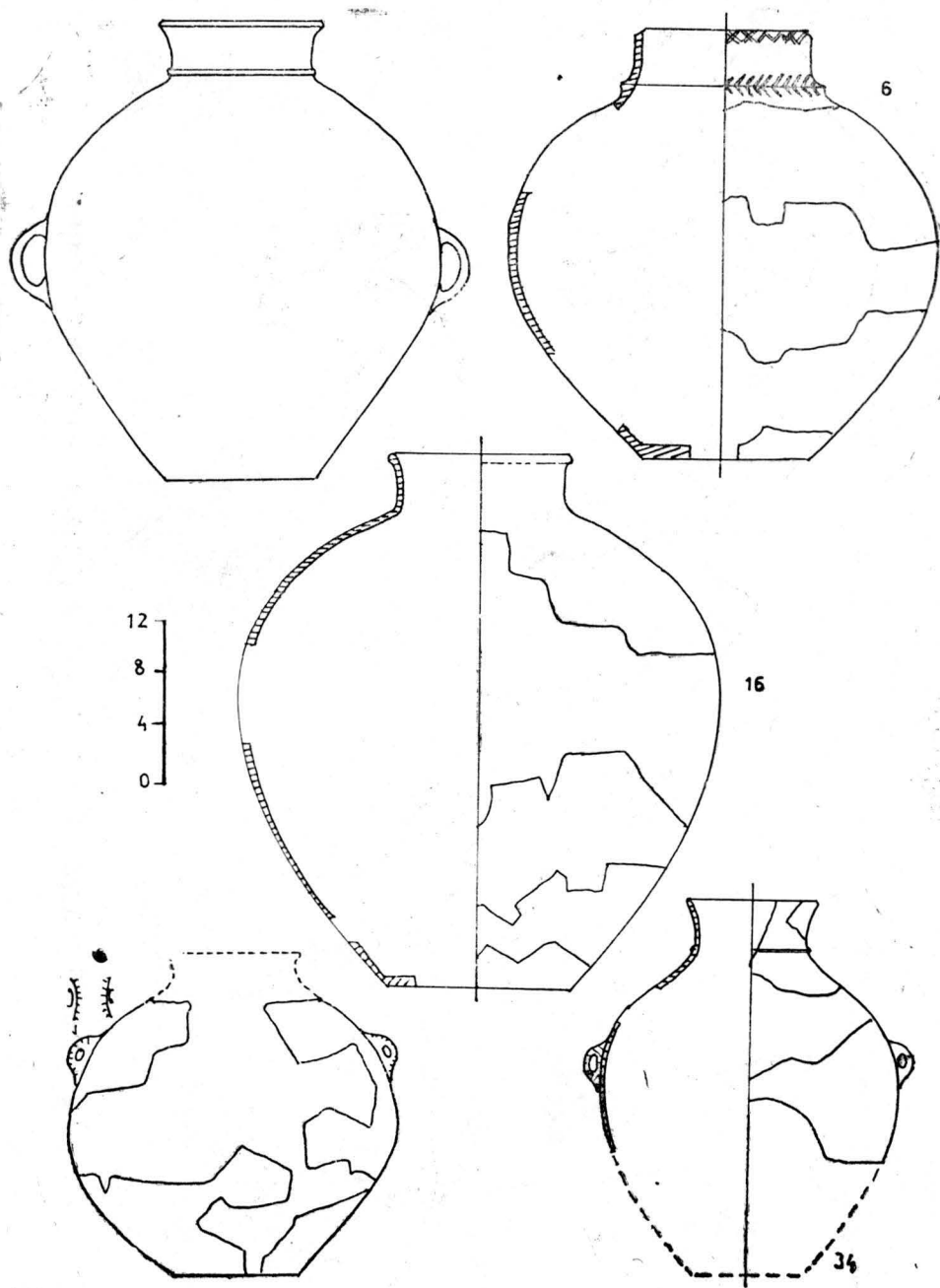

Fig. 2—12. Peștera Igrița.

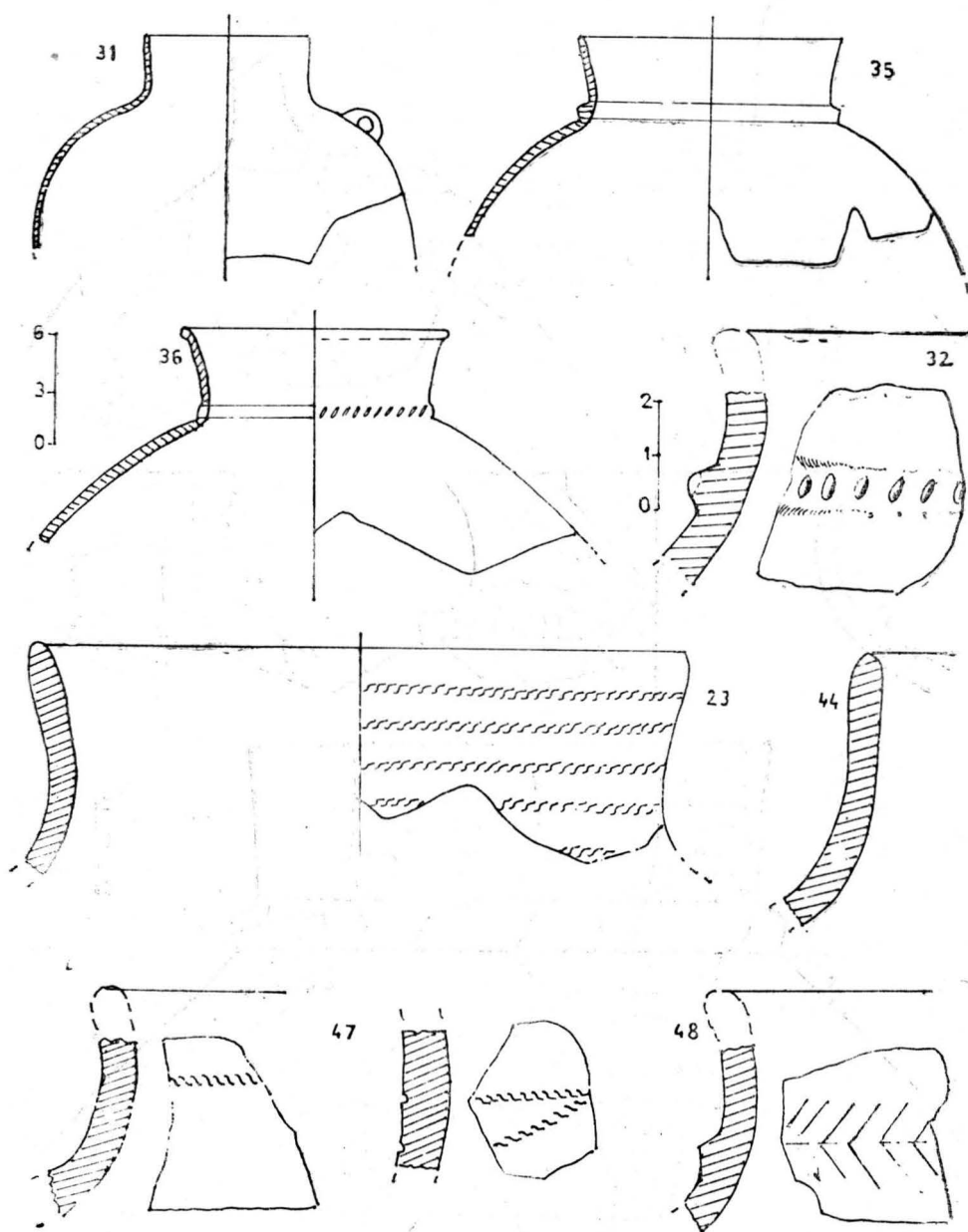

Fig. 3.

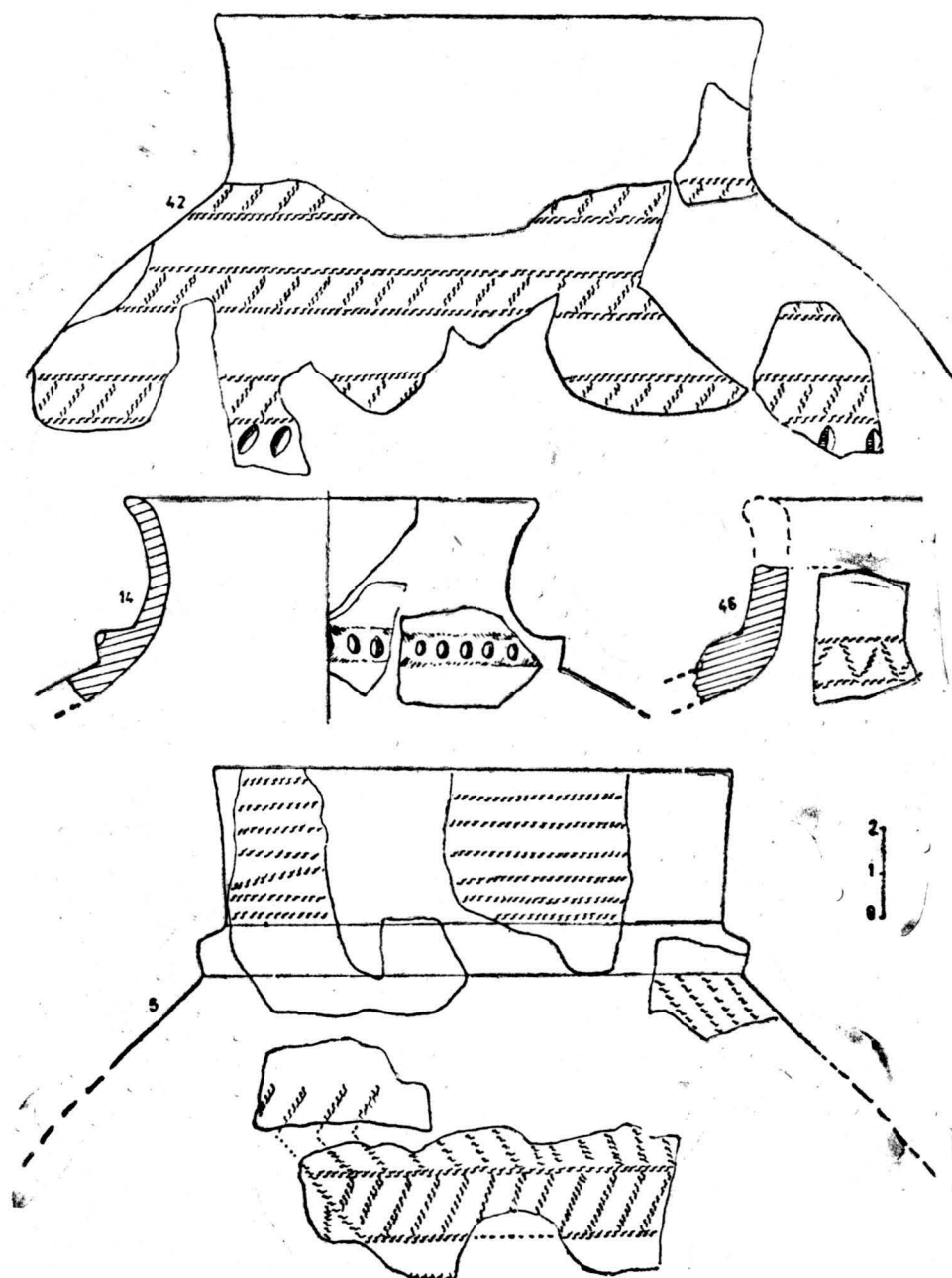

Fig. 4.

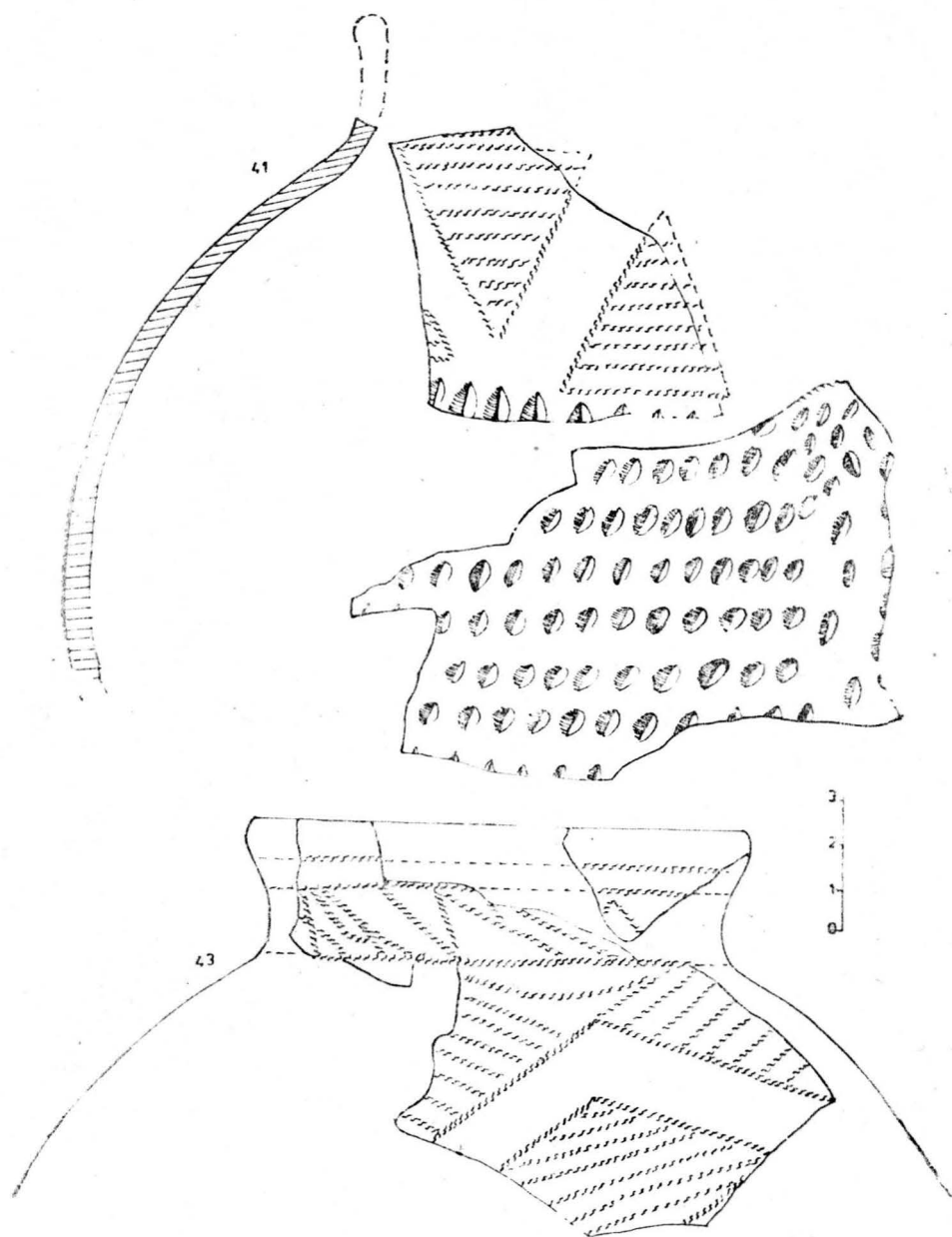

Fig. 5.

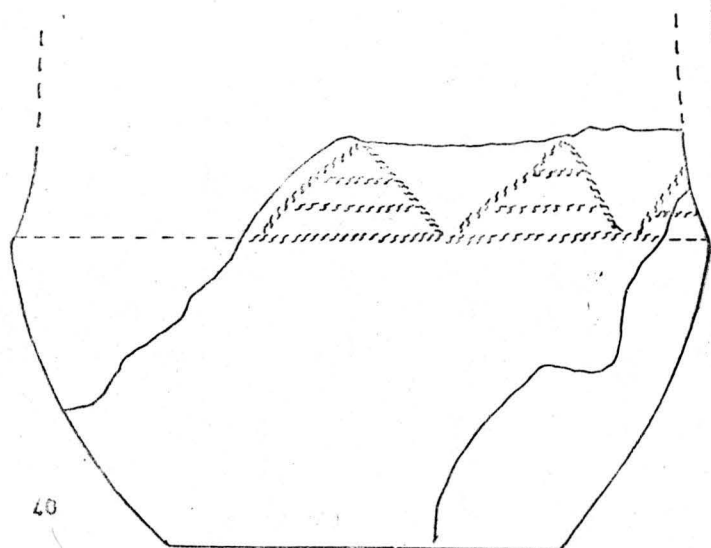
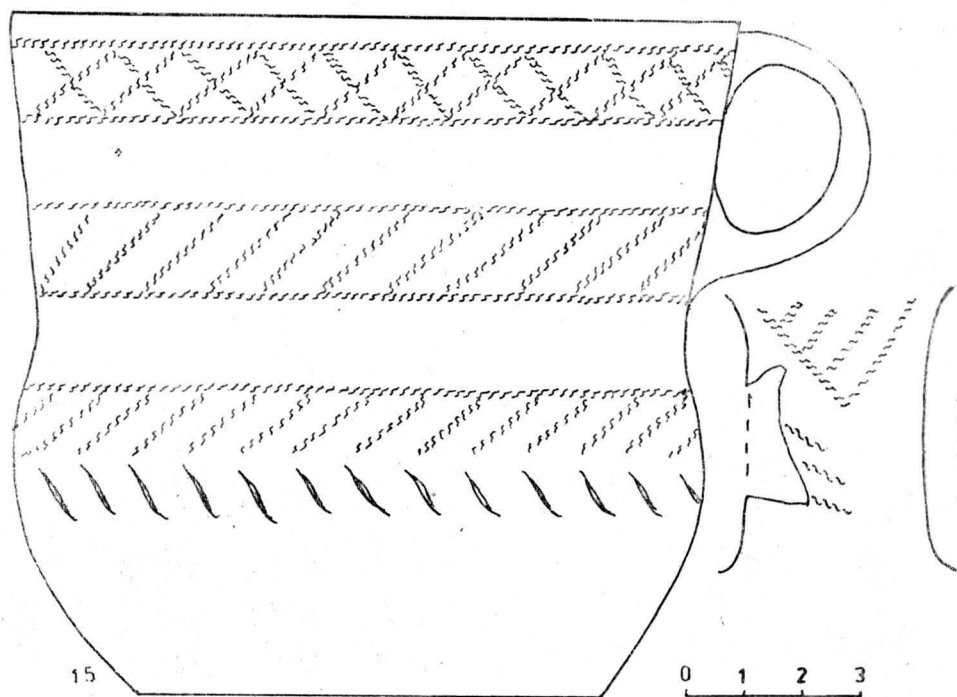

Fig. 6.

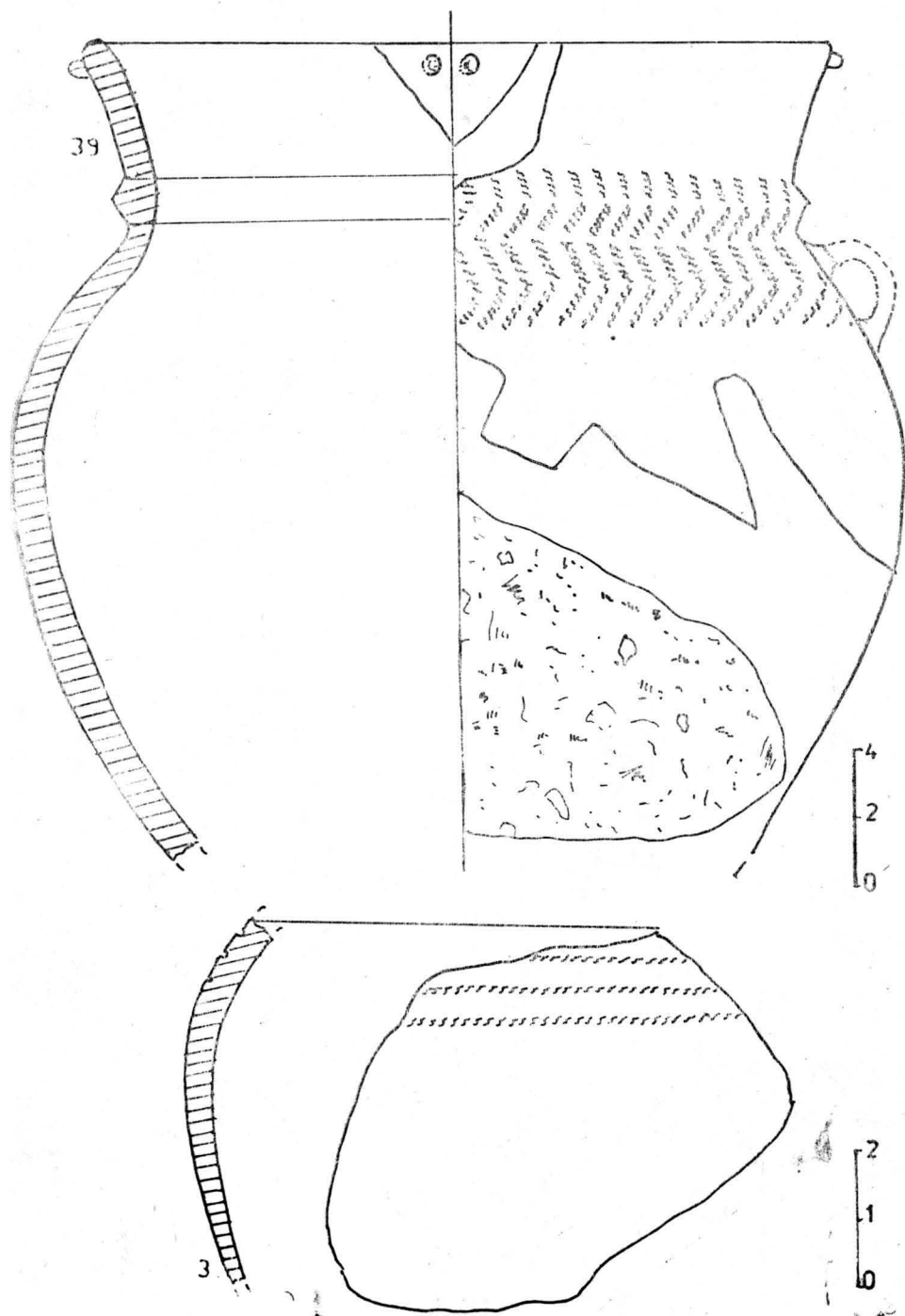

Fig. 7.

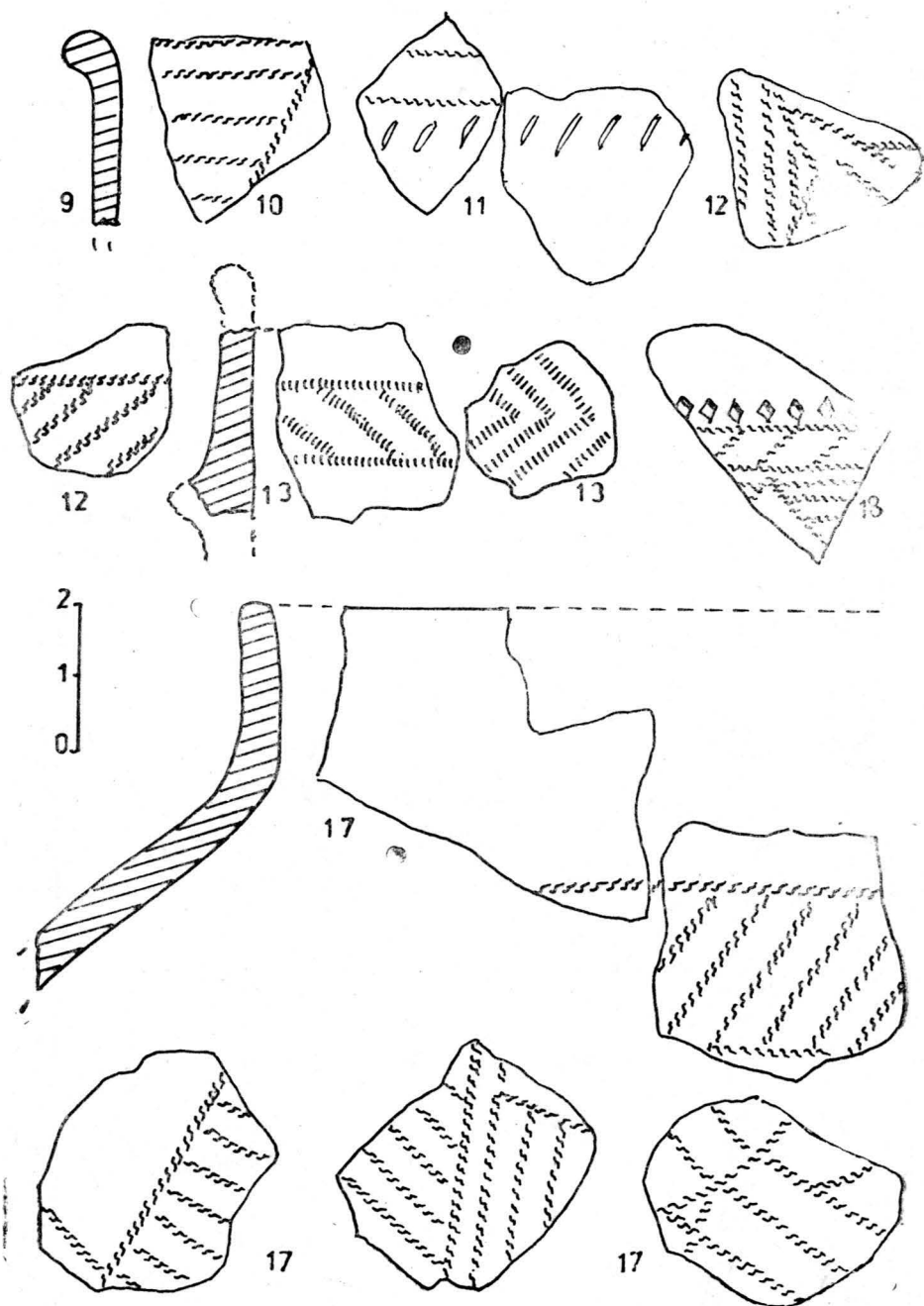

Fig. 8.

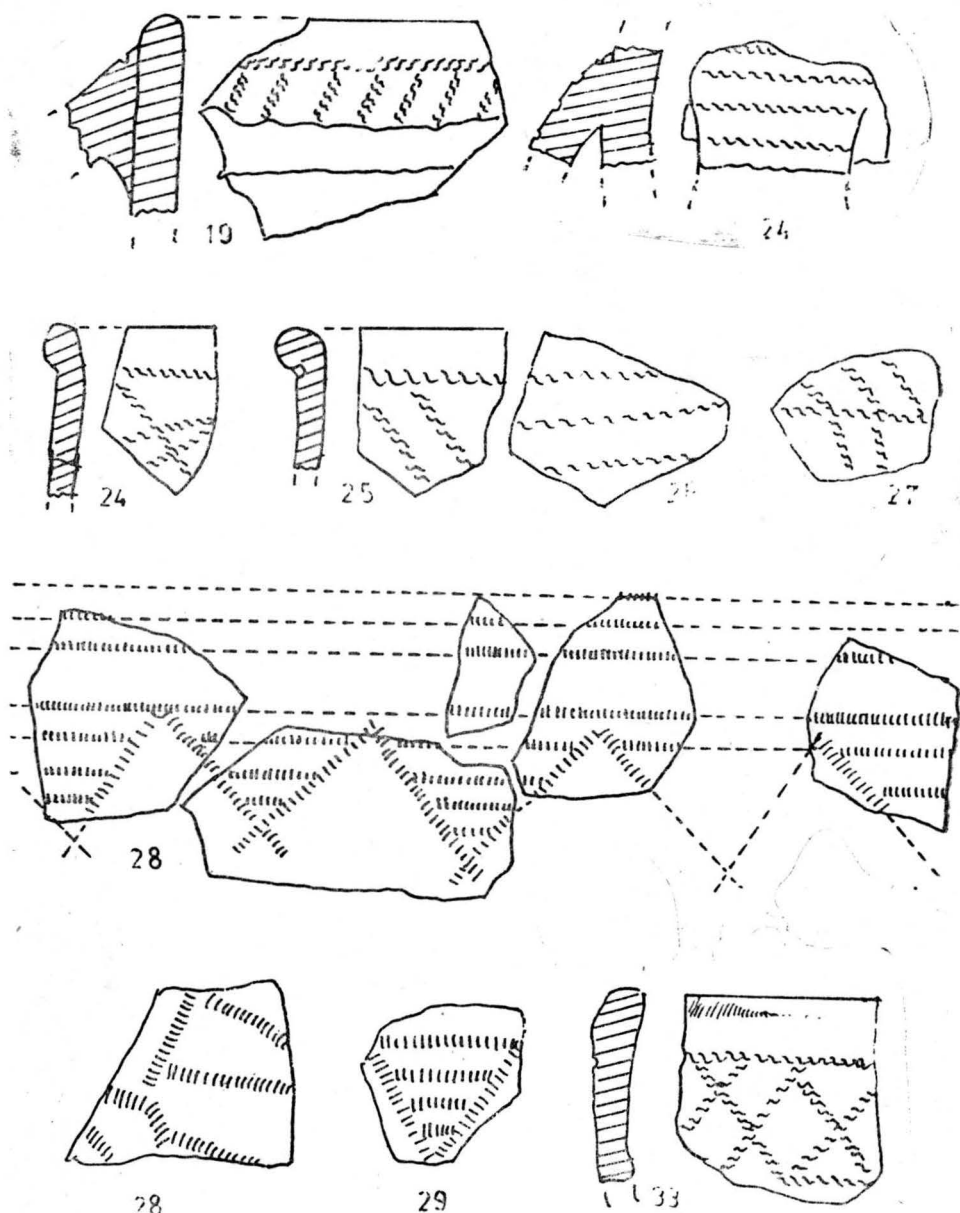

Fig. 9.

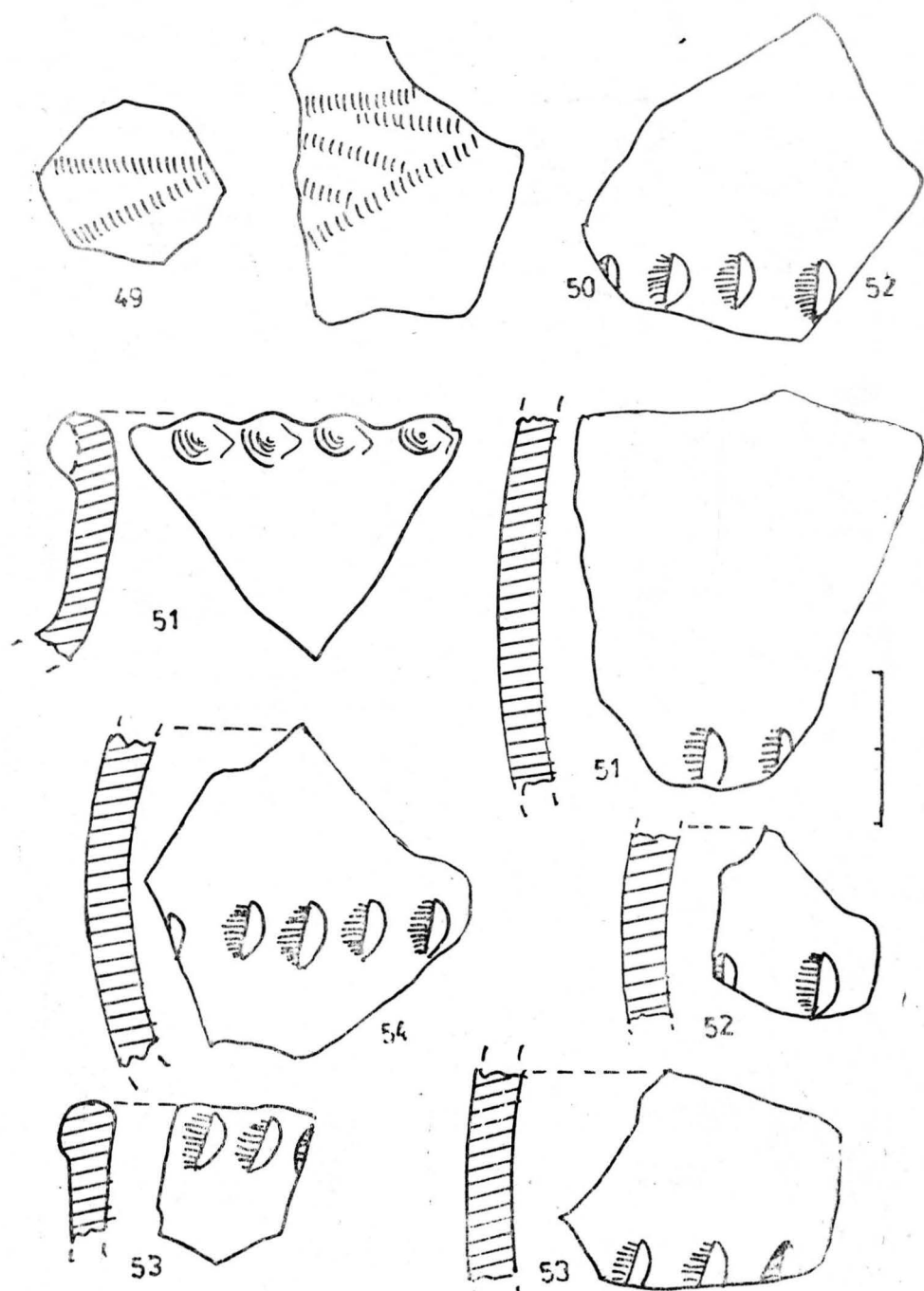

Fig. 10.

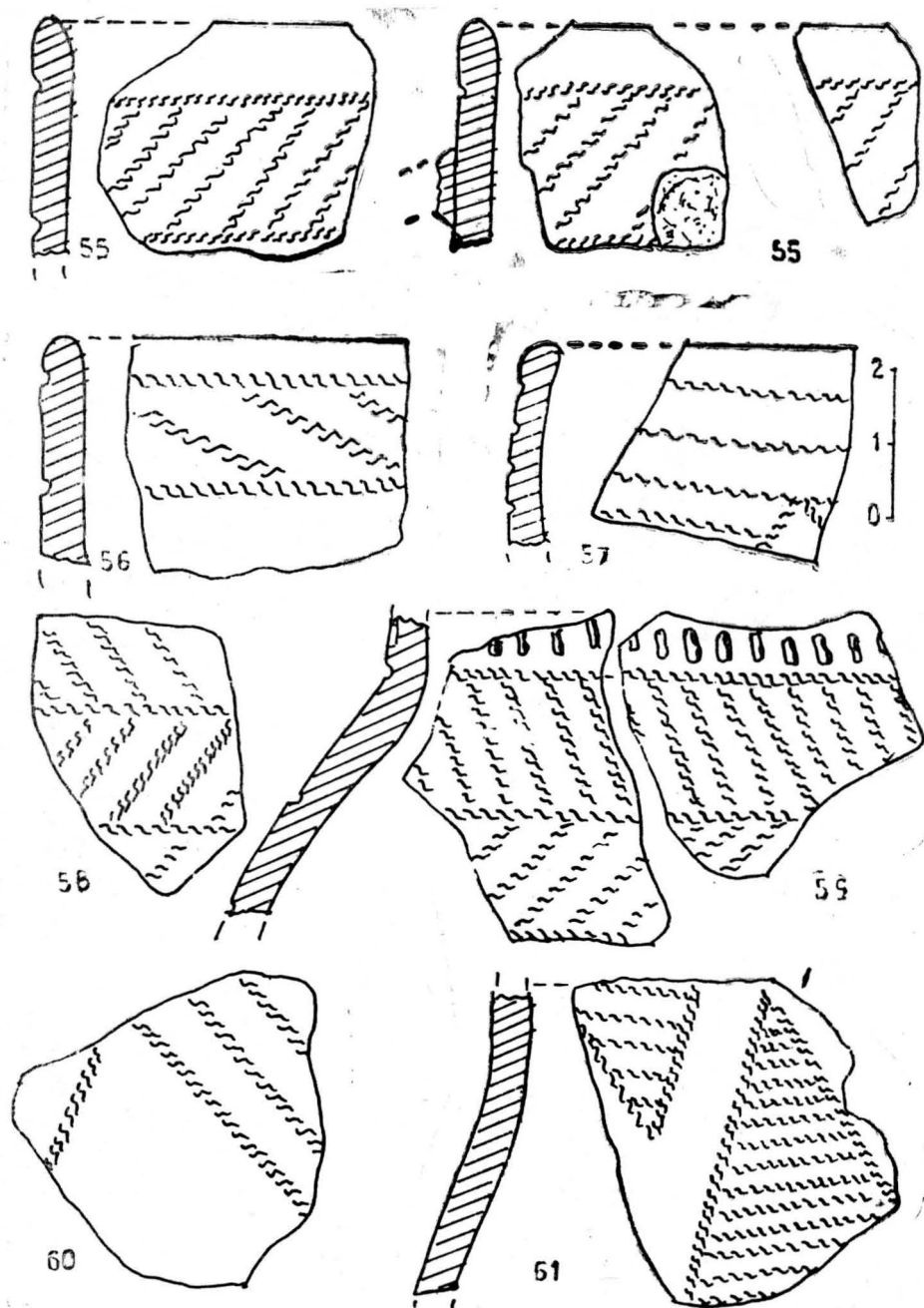

Fig. 11.

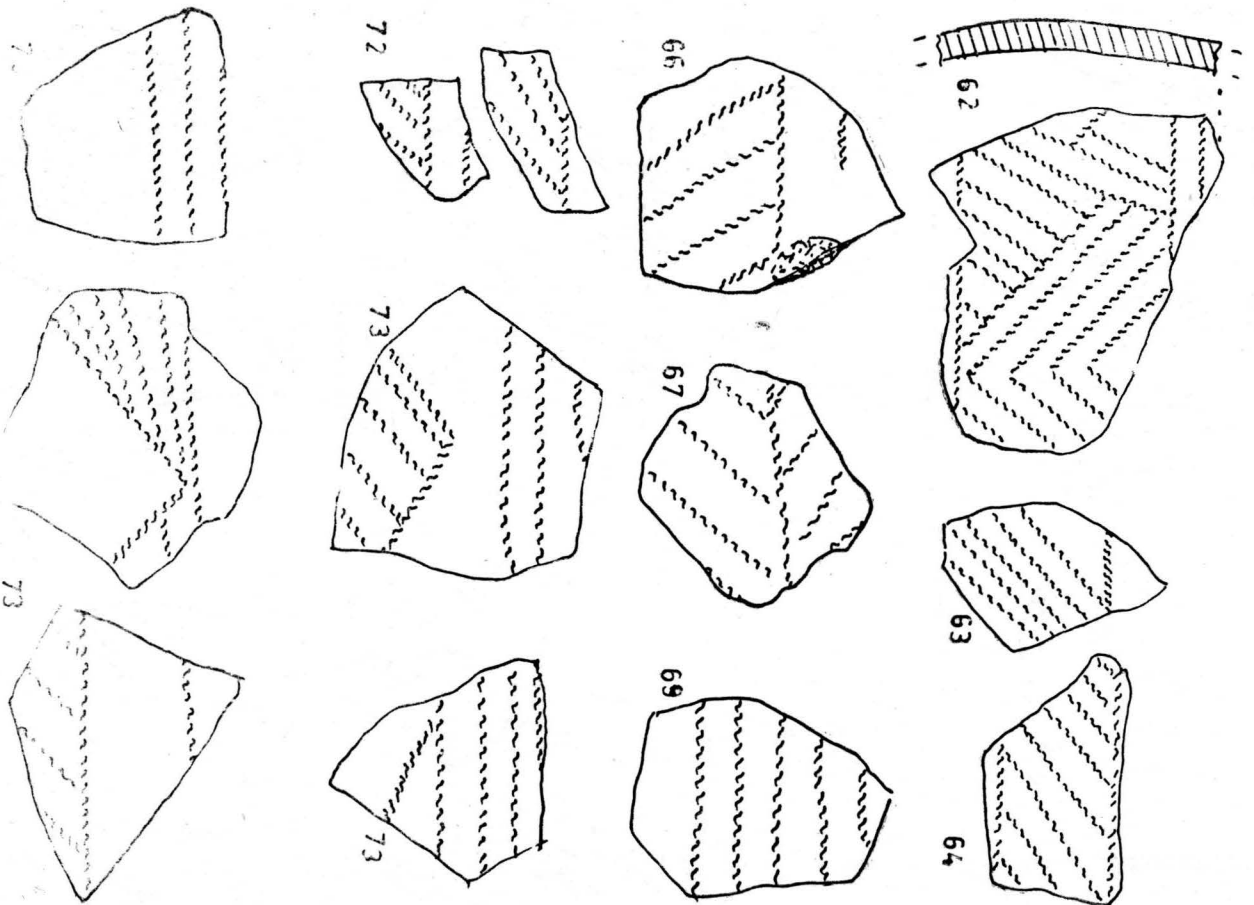

Fig. 12.

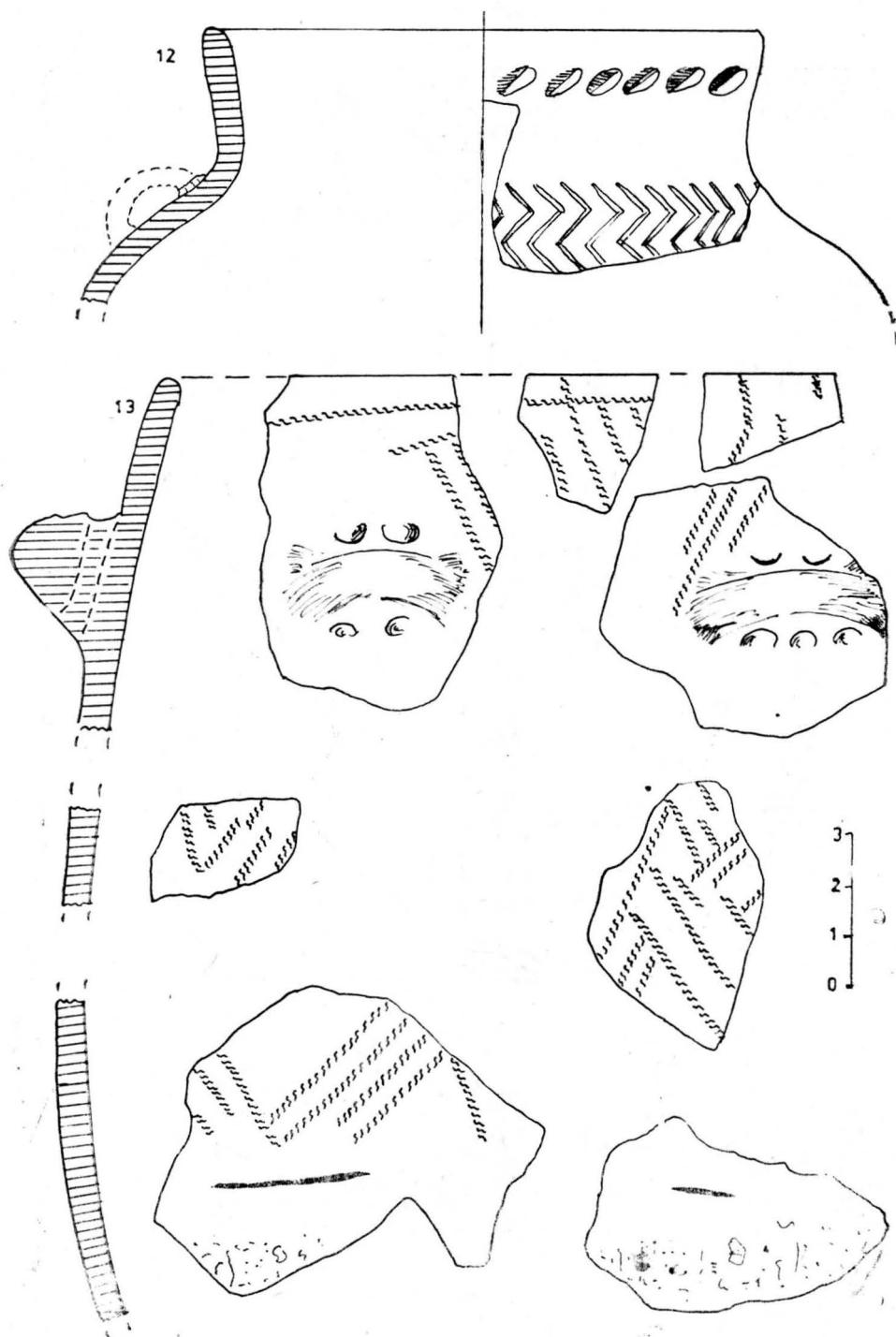

Fig. 13—15. Peștera Izbindiș.

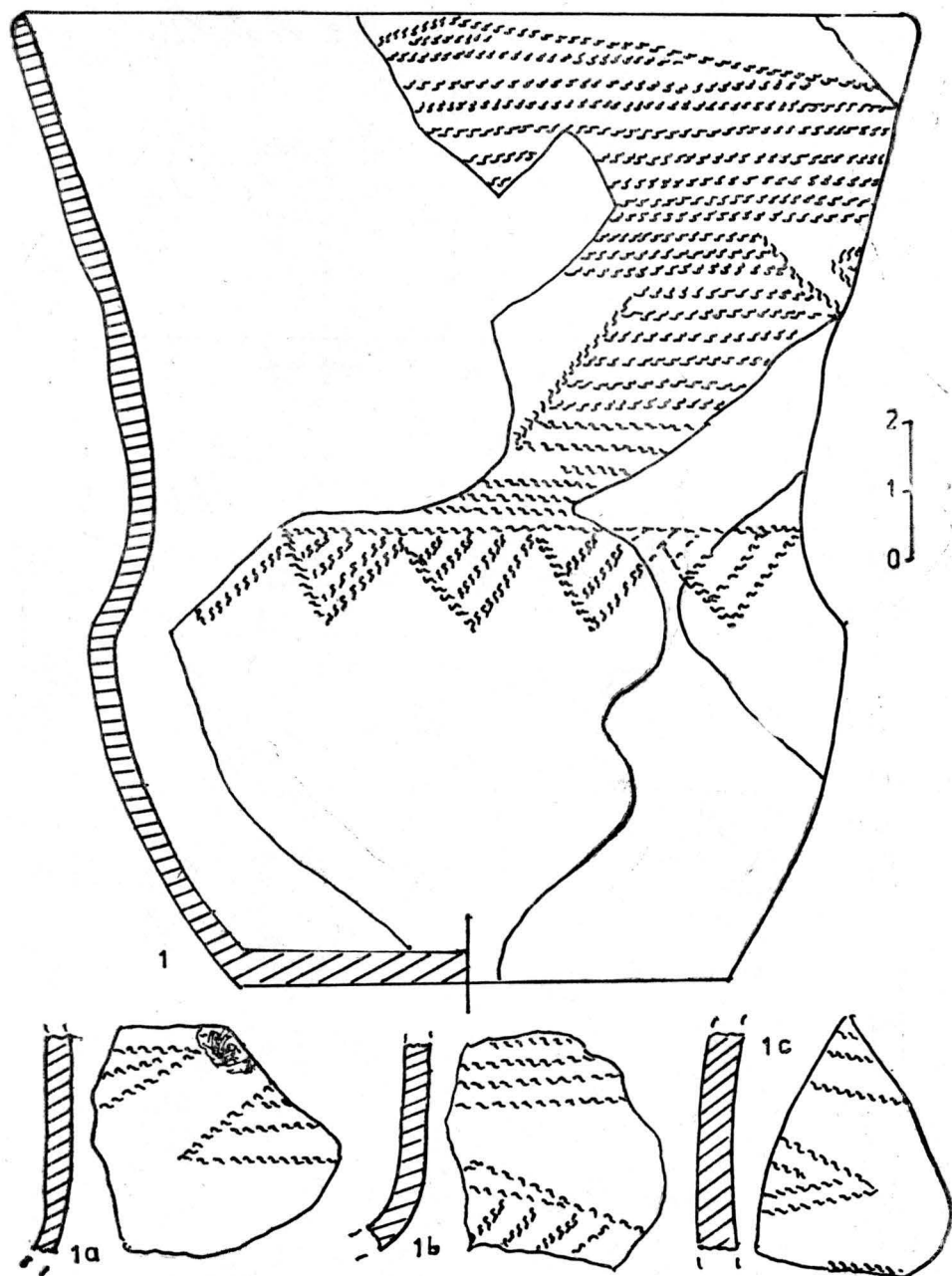

Fig. 14.

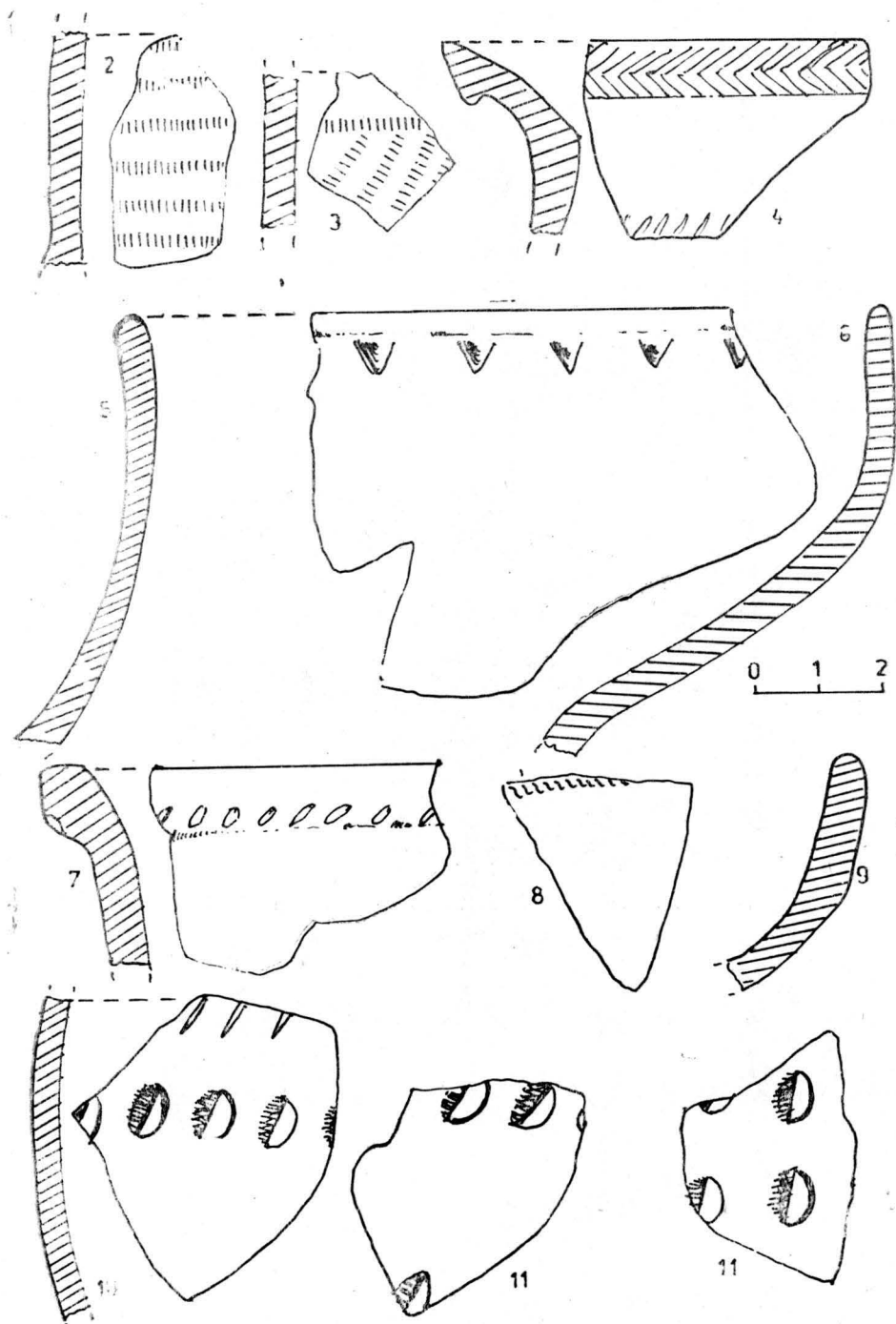

Fig. 15.

Fig. 16. Aspectul imprimării cu șnur, fragmentul din fig. 5/43/Foto/

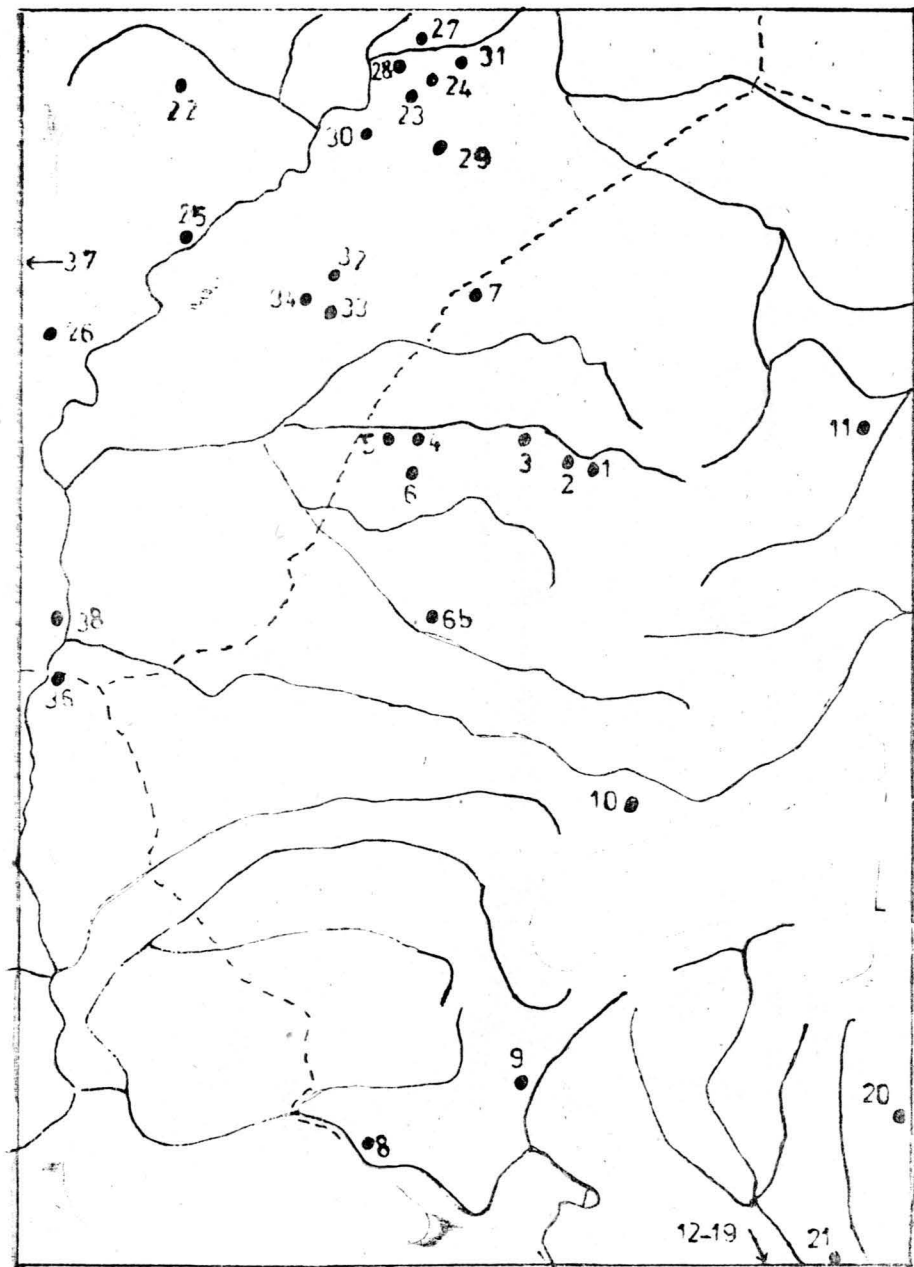

Fig. 17. Harta răspindirii descoperirilor cu ceramică şnurată citate: 1. Şuncuiuş, P. Izbindiş 2. Vad, P. cu apă 3. Peştera, P. Igrîţa 4. Oradea—Salca 5. Girişu de Criş 6. Tâşad 6. bis. Berindia? 7. Pişcolt 8. Moldova Veche 9. B. Herculanee, P. Hoţilor 10. Nandru, P. Spurcată 11. Gherla 12. Leu 13. Coţofenii din dos 14. Basarabi 15. Vela 16. Cornu 17. Vădastra 18. Craiova, Sf. Dumitru 19. Sopot 20. Milostea 21. Braneţ 22. Ozd 23. Buj 24. Nagyhalász 25. Tiszabábolna 26. Tiszanagyfalu 27. Tiszakarád 28. Paszab 29. Nyirbogdány 30. Tiszavasvári 31. Patroha 32. Téglás 33. Debreczen—Haláp 34. Hortobágy 35. Hencida 36. Srpské Kristur 37. Tápiószentmárton 38. Öttömös 39. Gurbăneşti 40. Hirşova

NOI AȘEZĂRI DIN EPOCA BRONZULUI ÎN JUDEȚUL ARAD

Cercetările perieghetice efectuate de noi în județul Arad în perioada 1970—1987 au dus la descoperirea — alături de materiale aparținând și altor epoci¹ — a citorva așezări de epoca bronzului.

Descriem în cele ce urmează materialul din așezările descoperite în cele zece localități prezentate în ordine alfabetică (Pl. I).

1. ARADUL NOU

La 1,5 km vest de cartierul Aradul Nou pe locul numit „Bufniță”, situat pe malul sudic al Mureșului, pe o terasă înaltă au fost descoperite trei așezări de epoca bronzului decalate cronologic.

a) Prima așezare se găsește pe locul actualelor sere IAS — Aradul Nou la mică distanță de cursul riului Mureș. Materialul salvat din arătură constă din fragmente ceramice de culoare brun-gălbuie, neagră, neagră cenușie. Ornamentele constau din benzi de 1—2 linii formînd arcade avînd spațiul dintre ele hașurat, linia în zig-zag incizată în interiorul buzei, liniuțe scurte, verticale plasate imediat sub buză (pl. II). Pe ceramica de uz comun apar striurile (Kamstrich — pl. III/5) dispuse sub formă de fascicule verticale ori acoperind în întregime vasul. Dintre ornamentele plastice întîlnim: briul și butonul alveolat. Formele cunoscute sînt: amforeta, castronul, vasul borcan. Două fragmente ceramice (Pl. III/3, 4), unul partea inferioară a unui vas de culoare brun-închis bine lustruit ornamentat cu trei caneluri înguste, verticale căzînd perpendicular pe alte trei? precum și un fragment din partea superioară a unei cești cu toarta lată, supraînnălțată confecționat din pastă fină de culoare brun-roșiatic, ornamentate cu grupuri de 2—3 liniuțe paralele, orizontale aparțin culturii Mureș². Un fragment dintr-o cană cu gît înalt și pereții arcuiți, buza răsfrîntă și ornamentată cu creștături oblice precum și un fragment din piciorul unui vas-cuptor? pot fi atribuite — cre-dem — culturii Otomani.

După pastă, forme și ornamente majoritatea materialului aparține culturii Vatina în care se resimt influențe Mureș și Otomani II (Pl. II/1—15; III/1—17). Analogii avem în zone apropiate la Cicir — Spinul lui

¹ E. D. Pădureanu, *Contribuții la repertoriul arheologic de pe valea Mureșului inferior și a Crișului Alb*, în *Crisia*, XV, 1985, p. 27—52; *Repertoriul arheologic al României* (manuscris), Cluj-Napoca.

² T. Soroceanu, *Considerații preliminare asupra ceramicii de tip Mureș*, în *Banatica*, IV, 1977, p. 106 și urm.

Stanca³, Cornești (Jadani)⁴, Socodor și Vârșand (primul nivel)⁵, iar în sudul Banatului la Moldova Veche — *Ostrov*⁶.

b) Cea de-a doua așezare se găsește la cca 350 m vest de sere, tot în imediata apropiere a malului înalt al Mureșului. Materialul ceramic descoperit în arătură dar și-n malul Mureșului se deosebește de cel descoperit la Sere. Aici apar caneluri late, verticale, gropițe imprimate dispuse orizontal, proeminențe triunghiulare trase din buza vasului (lobi), proeminențe rectangulare.

Formele întâlnite sînt: vasul de provizii, vasul urnă, străchini cu buza trasă spre interior. Pasta din care sînt confecționate este fără nisip, arderea este bună. Uneori, în spărtură apare culoarea neagră, iar la interior și exterior avînd un slip bine lustruit (cu luciu metalic), de culoare brun-închis sau brun-roșiat.

În anul 1971 din malul înalt al Mureșului, din imediata apropiere a așezării am salvat⁷ o brătară din bronz, plan-convexă în secțiune, cu lățimea 4 mm, iar capetele răsucite în sus. Brătara provenea, fără îndoială, dintr-un mormînt de incinerare, depus într-o groapă.

Pe fundul gropii, ce era în formă de sac, se găseau alături de fragmente ceramice de culoare brun închis cu luciu metalic și o mare cantitate de cenușă. Fundul gropii se găsea la — 1,10 m față de nivelul actual de călcare.

Pe baza facturii ceramicii, a formelor cît și a ornamentelor mai sus arătate credem că descoperirea poate fi legată de grupul Cruceni — Belegiș, faza a II-a. Unele analogii le avem în Banat la Cruceni⁸. O încadrare cronologică mai bună se va putea face numai după săpături și descoperirea unui material mai semnificativ. (Pl. III/8—11).

c) Pe o porțiune din suprafața ocupată de așezarea sus-amintită dar și spre sud de ea apar fragmente ceramice care după pastă (neagră, bine arsă, lustruită precum și cea brun-cărămizie); forme (cești largi cu umărul „carenat“, cănițe, urne) și ornamente (grupuri de două linii incizate formînd arcade încadrate de grupe de linii incizate, dispuse orizontal, uneori complectate cu arcade, avînd spațiul hașurat cu caneluri înguste (2 mm), butoni înconjurați de caneluri semicirculare sau butoni ornamentați cu grupe de linii incizate dispuse în „V“ și toarte tubulare dispuse pe buza străchinilor) pot fi încadrate în bronzul tirziu (Br D). Anumite analogii le găsim în cultura tumularilor⁹, iar în zonă se întîlnesc în materialul așezărilor de la Simbăteni — *est*, Horia — *vest*, Neudorf — *Pîriul Roșia* (infra) (Pl. III/12—17).

³ E. Pădureanu, *Noi descoperiri neolitice și din epoca bronzului în județul Arad*, în *Banatica*, 2, 1973, p. 399—400 fig. 3.

⁴ O. Radu, *Contribuții la cunoașterea culturii Vatină — săpăturile de la Cornești, jud. Timiș*, SCIV, 23, 2, 1972, p. 271—292; Idem, în *Tibiscus*, 2, 1973, p. 35—38.

⁵ D. Popescu, în *Material*, II, 1956, p. 44—88; 103—124.

⁶ Gh. Lazarovici — C. Săcărin, în *Banatica*, 5, 1979, p. 71—105.

⁷ Brătara a fost predată în anul 1972 Muzeului județean Arad.

⁸ O. Radu, *Cu privire la necropola de la Cruceni (jud. Timiș)*, în SCIV, 24, 3, 1973, p. 503—520, pl. 7/1, 6; S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, București, 1978, p. 40—46, fig. 22/1, 6.

⁹ T. Kemenczei, în *ArchErt*, 93, 1966, p. 65—97; Idem, în *ArchErt*, 95, 2, 1968,

2. ARAD — UZINA DE APA

La cca 1,5 km est de municipiu, în apropierea noii uzine de apă, pe malul stîng al pîriului Firiteaz se găsește un tell eneolitic (Tisa III = Tiszapolgár) care este suprapus de o așezare de epoca bronzului. Materialul arheologic recoltat de la suprafață constă din fragmente ceramice bogat ornamentate și un fragment de topor din piatră, șlefuit. Pasta conține uneori nisip fin și este de culoare brună la exterior, neagră la interior și cenușie. Ornamentele constau din: striuri neregulate (Bensenstrich), regulate cu piepten (Kamstrich), triunghiuri hașurate, incizii, caneluri fine, caneluri late — orizontale sau oblice, bandă în zig-zag ornamentată cu impresiuni fine, semilunare, puncte imprimate, alveole, creștături, impresiuni cu o lamă triunghiulară sau cu piaptănușul. Dintre ornamentele plastice amintim briul alveolat sau crestat, butonii conici, proeminența — creastă de cocoș ș.a. Dintre forme amintim: castronul cu marginea mai înaltă și scobită în dreptul tortilor, vasul — „opaiț“, oala, vasul de provizii, străchini, vasul — borcan. (Pl. IV, V). După pastă, formă și ornamente așezarea poate fi atribuită culturii Otomani faza I/II—II în care sesizăm influențe Vatină și se pare Wietenberg. Cele mai apropiate analogii le avem în zonă la Cicir — *Spinul lui Stanca*¹⁰, Socodor¹¹, Vârșand¹² sau în nordul Banatului la Cornești (Jadani)¹³. În sudul Banatului analogii la Gornea — *Păzăriște*, Moldova Veche — *Ostrov* (Hunca)¹⁴ sau Valea Timișului (pentru un orizont timpuriu vezi ornamentul cu măturicea și briul sub buză¹⁵).

3. BODROGUL NOU

La cca — 800 m de satul Bodrogul Nou dintr-un loc situat la sud de Mureș, numit „cătrefale“, un dimb natural, pe malul vechiului curs al Mureșului, au fost culese fragmente ceramice atribuite epocii bronzului (Pl. VI/1—8).

Formele sînt greu de precizat. Cîteva fragmente ceramice, de culoare brun-gălbui, bine arse: unul ornamentat cu caneluri înguste (2 mm) sub formă de ghirlandă susținută de alte două linii canelate pornind de lîngă fundul vasului (ornamentat și el cu benzi din caneluri înguste), altul ornamentat cu motivul spiralei, pot fi atribuite culturii Mureș¹⁶. Celelalte fragmente ceramice, de culoare neagră, brun-închis sau brun-gălbui, ornamentate cu butoni conici, asociați cu caneluri înguste, semi-

¹⁰ E. Pădureanu, în *Banatica*, 2, 1973, p. 399—400, fig. 3.

¹¹ Supra nota 5.

¹² *Ibidem*.

¹³ Supra nota 4.

¹⁴ Gh. Lazarovici — C. Săcărin, *op. cit.*, p. 71—105; S. Morintz, *Contribuții...*, p. 17—22, fig. 5—6.

¹⁵ Cf. M. Gumă — N. Gumă, în *Banatica*, 4, 1977, p. 50—52, pl. VIII—IX.

¹⁶ Supra nota 2; D. Popescu, *Die Frühe und Mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, București, 1944, p. 54—79, pl. IV—VIII.

circulare, striuri, caneluri oblice, impresiuni după pastă și ornamente, pot fi atribuite culturii Otomani, faza tîrzie. Unele analogii le avem la Valea lui Mihai¹⁷ și Pișcolt¹⁸.

4. CUVIN (COM. GHIOROC)

Din malul văii Danciului situată la nord de sat, cît și de pe platoul înalt din coasta Podgoriei arădane am adunat (1986) materiale ceramice care după pastă și cele cîteva ornamente pot fi atribuite epocii bronzului (Pl. VI/9—12). Întîlnim striuri fin incizate, unele cu piaptănușul, altele cu măturica. Pe o buză apar impresiuni oblice asociate cu benzi de linii orizontale încadrînd spirala. Pasta conține puțin nisip. Culoarea variază de la negru cu pete brune la cărămiziu. În interior întîlnim slip negru. Cu excepția unui fragment de căniță, formele sînt dificil de precizat. Cultural, pe baza puținului material recoltat, așezarea o legăm de cultura Otomani, faza II, în care nu sînt excluse influențe Wietenberg¹⁹.

5. FRUMUȘENI (COM. FINTINELE)

La cca 2,5 km sud de sat, pe o porțiune mai înălțată, înconjurată de două văi mlăștinoase au fost adunate din arătură fragmente ceramice de culoare neagră, cărămizie, brună, brun-cenușie. Arderea este bună, netezirea este superficială. Ornamentele constau din striuri regulate (Kamstrich), striuri cu măturicea, arcade suprapuse hașurate, triunghiuri hașurate, mici alveole dispuse pe buze, linie în zig-zag, hașurată la interior. Formele ce se pot preciza sînt: strachina, castronul, cești, căni cu gîtul înalt și pereți arcuiți și urna (Pl. VII/1—4). După pastă, forme și ornamente materialul aparține culturii Vatina în care sesizăm influențe Otomani I/II. Unele analogii le întîlnim în zone apropiate: Cicir — *Spinul lui Stanca*²⁰ Cornești (Jadani, jud. Timiș)²¹, Moldova Veche — *Östrov (Hunca)*²².

6. HORIA

În hotarul comunei suburbane Horia, au fost descoperite mai multe așezări de epoca bronzului aparținînd unor faze diferite.

a) La sud de comună, pe locul numit *Slatini*, din pereții unui canal

¹⁷ T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, București, 1978, p. 56, 62, pl. XXXIV/15—24; S. Morintz, *op. cit.*, p. 164, fig. 92/2, 4.

¹⁸ T. Bader, *op. cit.*, pl. XXI.

¹⁹ Tot în Podgorie, la mică distanță se găsește o așezare de epoca bronzului, fortificată, în care întîlnim material Wietenberg: E. D. Pădureanu, *Cu privire la așezarea fortificată de la Păuliș — Dealul bătrîn* (manuscris). Lucrarea prezentată la sesiunea „Aradul, permanența în istoria patriei”, 13—20 mai 1984, Arad: E. D. Pădureanu, în *Crisia*, XV, 1985, p. 36, nota 82.

²⁰ Supra nota 3.

²¹ Supra nota 4.

²² Supra nota 6.

aferent celui principal de irigație (Matca-Ier) am salvat material arheologic constând din fragmente ceramice, unelte din piatră șlefuită și cioplită și din os (Pl. IX/1—16).

O caracteristică a ceramicii de aici este procentajul ridicat de nisip din pastă. Arderea este relativ slabă. Predomină ceramică de uz comun și cea semifină. Culorile sînt: cărămiziu, cenușiu-gălbui, negru, negru-cenușiu, gălbui. Ornamentele constau din: striuri neregulate, adînci și distanțate, uneori formînd rețea de romburi, striuri cu măturica (Bensenstrich), gen scoarță de copac, striuri regulate (Kamstrich), creștături pe buze, impresiuni cu un vîrf dreptunghiular în secțiune. Pe un singur fragment, din pastă fină, apare arcada formată din 4, 6 linii fin incizate. Dintre ornamentele plastice amintim: briul creștat sau alveolat, proeminențe conice sau alungite. Formele cunoscute sînt: vasul de provizii, vasul — tigaie pentru fript pește, castronul, vasul — borcan.

După pastă, ornamente și cele cîteva forme materialul aparține culturii: Otomani faza I-a și I/II. Unele analogii le avem la Gornea — *Vodneac* și Gornea — *Țărmuri* în sudul Banatului²³, iar în zonă, la Cicir — *Spinul lui Stanca*²⁴, Socodor și Vârșand (nivelul inferior)²⁵.

b) La cca. 500 m sud-vest de comună, din arătură, provin fragmente ceramice care pot fi atribuite culturii Otomani, faza a II-a și a III-a. Ceramica este confecționată din pastă de culoare cărămiziu-roșcată, neagră uniform arsă, cenușie, brună-gălbuie (în spărtură neagră). Un fund de vas, drept, este confecționat din pastă grafitată.

Ornamentele constau din grupuri 2—3 linii uneori terminate cu puncte, caneluri înguste în ghirlandă, romburi incizate, striuri neregulate. Dintre ornamentele plastice întîlnim: briul creștat oblic, butonul conic înconjurat de canelură circulară puțin adîncă, fiind subliniat de întepături circulare (motivul solar), butonul plat, ascuțit, orientat cu vîrf în jos și înconjurat de caneluri semicirculare, puțin adînci. Un alt ornament plastic este butonul „creastă de cocoș“, toarta plată sub formă de bandă. Fundul vaselor este drept sau subliniat printr-un inel. Formele cunoscute sînt: vasul urnă, castronul, ceșcuța, cești, străchini plate cu umărul carenat, vasul de provizii cu profil drept. Unele analogii le avem la Vârșand²⁶ la Gornea — *Păzăriște* în mediul culturii Vatină²⁷, Pișcolt și Cehăluț²⁸.

c) La cca. 300 m de comună, în partea vestică, pe o porțiune mai înălțată situată pe malul unor vechi cursuri de apă (brațe ale Mureșului?), s-au recoltat din arătură un bogat material constînd din fragmente ceramice. Ornamentele sînt bogate și constau din: triunghiuri cu vîrf în jos și arcade hașurate cu caneluri fine, caneluri înguste verticale sau oblice, caneluri late însoțite de un șir de puncte imprimate, arcade sau ghirlande din două linii incizate, cîrlige spiraliere, ornamentul canelat în formă de inimă, butonul ascuțit însoțit de caneluri semicirculare, caneluri înguste terminate cu puncte imprimate, caneluri late oblice dispuse

²³ *Ibidem* fig. 3/1—22.

²⁴ Supra nota 3.

²⁵ Supra nota 5.

²⁶ *Ibidem*, fig. 64/1 — 3, 5.

²⁷ Gh. Lazarovici — C. Săcărin, *op. cit.*, p. 87.

²⁸ T. Bader, *op. cit.*, p. 62, pl. XXXI.

pe diametru maxim, ghirlande din care coboară oblic grupuri de trei caneluri fine, alveole înconjurată de puncte înțepate (motivul solar), ghirlande din două linii incizate dispuse pe fundul vasului formind motivul stelar. Dintre ornamentele plastice amintim: proeminente apucătoare (buton dublu), nervura orizontală, briul alveolat, proeminente „creastă de cocoș“.

Formele cunoscute sînt: cești plate cu gura largă și umărul carenat (cele mai numeroase), ceșcuțe, căni și cănițe, vasul-castron cvadrilobat, castronul tronconic, vasul de provizii în formă de sac, vasul — cuptor, vasul — urnă. Un fragment ceramic pare să aparțină unei vetre portative. Pasta este de culoare castanie, gălbuie, brun închisă, cărămizie, neagră (arsă uniform și lustruită).

În general arderea este bună. După pastă, forme și ornamente materialul de la Horia — Vest poate fi atribuit culturii Otomani, faza finală (Pl. X; XI; XII).

Unele analogii le avem la Pișcolt, Cehăluț²⁹ — pe cursul mijlociu al Mureșului³⁰, Otomani — *Cetatea de pămînt* (ultimele niveluri)³¹ iar în zona Simbăteni — *est* (infra), Aradul Nou (*Bufniți*) — infra, Neudorf — *Piriul Roșia* (infra), Bodroglu Nou — *Către vale* (infra).

7. LIPOVA BAI

La 1,5 km sud de stațiune, din malurile pîriului Șistarovăț ca și din albia lui au fost adunate materiale arheologice aparținînd epocii bronzului. (Pl. XIII/1—7). Materialul constă din fragmente ceramice și o lamă (de cuțit?) din bronz. O caracteristică a ceramicii de aici este procentul ridicat de nisip din pastă, ardere slabă și slaba conservare a ei. Pasta este de culoare cărămizie, brun închis și neagră. Slipul, negru sau brun închis, a picat la majoritatea fragmentelor. Ornamentele întîlnite sînt: arcade incizate sau canelate, rareori hașurate, grupuri 2—3 caneluri înguste verticale, caneluri semicirculare înguste însoțite de înțepături, puncte imprimate încadrate de caneluri înguste orizontale, caneluri oblice, scurte, plasate pe diametrul maxim, arcade din alveole făcute prin apăsare cu degetul, butoni ascuțiți însoțiți de caneluri înguste semicirculare. Ornamentele plastice sînt: brii alveolate sau crestate, butoni conici dubli, proeminente „creastă de cocoș“, proeminente triunghiulare, trase din buză. Formele cunoscute sînt: vasul de provizii cu profil drept, vasul-borcan, cești, cănițe, cești pîntecoase, străchini, castronul și urna. Materialul după forme, pastă și ornamente poate fi atribuit culturii Otomani — faza a III-a. Unele analogii le avem în așezările din sud-vestul Transilvaniei³² și la Biharea — *Lutărie*³³.

²⁹ Supra nota 29.

³⁰ I. Andrițoiu, *Contribuții la cunoașterea culturii Otomani din sud-vestul Transilvaniei*, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 64—83.

³¹ T. Bader, *op. cit.*, p. 62.

³² Supra nota 30.

³³ S. Dumitrașcu, în *Ziridava*, XIII, 1981, p. 75 și urm., pl. I—VIII.

8. NEUDORF

La cca. 1,5 km vest de satul Neudorf, la sud de Mureș, nu departe de locul unde șoseaua Timișoara — Chesinți — Lipova se unește cu șoseaua Arad — Zăbrani — Lipova, pe locul numit Pîriul Roșia, de pe o terasă înaltă înconjurată pe o porțiune de Pîriul Țiganilor și Pîriul Roșia au fost recoltate din arătură fragmente ceramice atribuite unei etape târzii a epocii bronzului (Pl. VII/5—9). Pasta este de culoare brun-cărmizie arsă uniform (conține nisip fin în mică cantitate) alături în spărtură sînt negre, la exterior gălbuie cu slip lustruit. Ornamentele constau în caneluri (de 15 mm) înguste, caneluri late, verticale, caneluri înguste semicirculare care înconjoară butonii conici. Ca forme recunoaștem: cănița, vasul-strecurătoare și strachina. După forme, pastă și ornamente materialul l-am putea atribui unei etape evoluată a culturii Otomani III. Material similar în zone foarte apropiate există la Horia — vest, Simbăteni — est, Aradul Nou — Bufnița.

9. SIMBĂTENI (COM. PĂULIȘ)

La est de sat, cu ocazia arăturilor (1980) cit și a destelenirii unei porțiuni de izlaz (1985), dintr-un loc situat pe malul unui vechi curs al Mureșului, au fost adunate din arătură fragmente ceramice de culoare cărmizie, brună, cenușiu-castanie și neagră. Ornamentele constau din: caneluri semicirculare însoțind butonul ascuțit orientat cu vârful în sus, caneluri orizontale însoțite de caneluri în ghirlandă, puncte imprimate încadrate de caneluri înguste, orizontale, caneluri scurte încadrînd butonul organic subliniat cu înțepături circulare (motivul solar), alveole însoțite de puncte înțepate, cîrlige spiralieri sau îmbucate, grupe de două linii incizate formînd ghirlande încadrînd spirala? și alcătuiind un motiv stelar (plasat pe fundul vasului), caneluri concentrice însoțite de puncte imprimate dispuse în jurul fundului inelar, arcade și ghirlande (spațiul dintre ele fiind hașurat cu caneluri înguste (de 2—3 mm), decor cu piaptăn (kamstrich). Dintre ornamentele plastice, alături de butonii conici, avem apucători rectangulare ornamentate cu caneluri, briuri imprimate, nervura simplă sau crestată oblic, proeminente-apucătoare gen „creastă de cocoș”. Formele cunoscute sînt: vasul-urnă, strachina, căni, cănițe, vasul de provizii cu profil drept. După pastă, forme și ornamente, așezarea aparține culturii Otomani, faza târzie (III—IV?). Analogii sînt în Bihor la Biharea — Lutărie³⁴, în nord-vestul țării³⁵, în zonă la: Păuliș — Dealu Bătrîn (ultimul nivel)³⁶, Bodrogul — Nou, Aradul Nou, Horia — Vest. (Pl. VII/13—18; VIII/1—16).

³⁴ Ibidem.³⁵ T. Bader, *op. cit.*, p. 52—57: pl. XXXIII.³⁶ Supra nota 19.

10. VINGA

La sud de comună, în dreapta șoselei Arad — Timișoara, lângă locul numit *Izvor* pe o coastă, au apărut în arătură (1970) fragmente ceramice de culoare neagră, pastă fină, bine lustruite ornamentate cu arcade suprapuse hașurate (Pl. XIV/7). Starea fragmentară n-a permis reconstituiri de forme. După pastă și ornamente pot fi atribuite culturii *Vatina*³⁷.

*

Materialul arheologic prezentat mai sus provine din așezări deschise, nefortificate (eventual la Neudorf — *Piriul Roșia* șanțul și valul de apărare ar putea să aparțină și epocii bronzului), situate pe terase înalte în imediata apropiere a Mureșului sau a unor brațe ale lui și a altor surse de apă (Valea Firiteazului, Valea Țiganilor).

Materialul descoperit, extrem de fragmentar, fără observații stratigrafice, nu a putut permite o încadrare cronologică mai fină. Totuși cronologic materialul descoperit acoperă întreaga epocă a bronzului.

Așezările au fost atribuite culturilor *Vatina*, *Otomani*, *Cruceni-Begliș*. Influențe culturale și chiar etnice *Mureș* și *Wietenberg* nu pot fi negate (pentru ultima cultură, cursul Mureșului a jucat un rol deosebit). Din păcate nu putem afirma cu certitudine dacă avem așezări *Vatina* cu influențe *Otomani* ori invers.

Prezența unor așezări hibride în anumite etape cronologice sînt de admis datorită interferențelor culturale și etnice pe cursul superior al Mureșului. Într-o etapă tirzie, faciesurile de mixtură stau fără îndoială la baza hallstattului timpuriu în zonă (în acest sens probleme interesante ridică materialul de la Simbăteni, Horia — *Vest*, Neudorf și Bodrogu Nou).

EUGEN D. PĂDUREANU

NOUVEAUX HABITATS DE L'ÉPOQUE DE BRONZE DANS LE DÉP. ARAD

(Résumé)

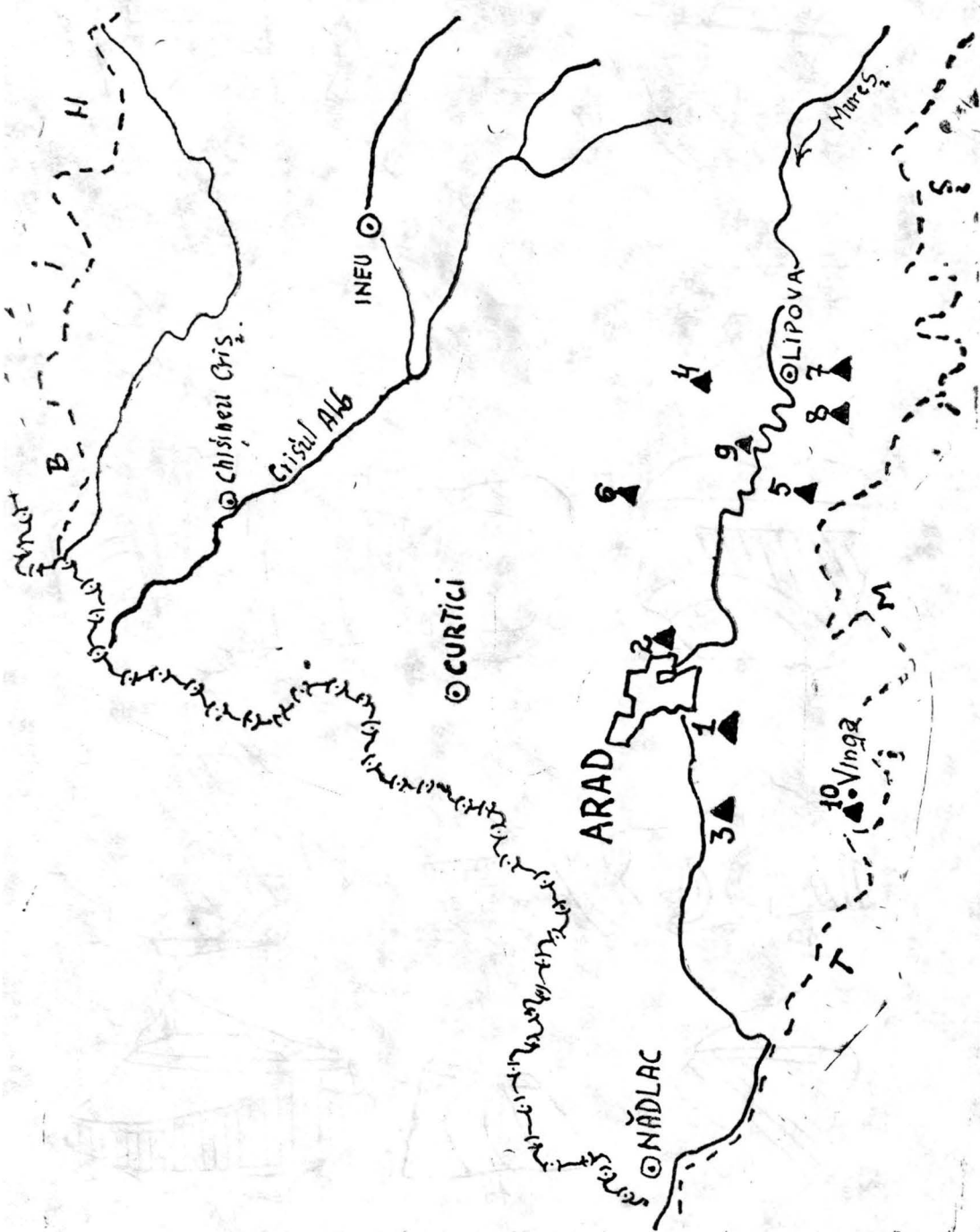
L'auteur présente des matériaux archéologiques (surtout de la céramique) de l'époque de bronze découverts à la frontière de dix localités du département. Quoique des observations stratigraphiques qui permettaient une périodisation chronologique plus fine manquent, le matériau découvert couvre l'époque tout entière du bronze. On a pu attribuer aux cultures *Otomani*, *Vatina*, *Cruceni-Begliș*.

On admet certaines influences des cultures *Wietenberg* et *Mureș*. On ne peut nier ni les interférences culturelles et ethniques entre les cultures *Otomani*, *Vatina* et *Mureș* qui probablement ont généré un facies de mixture difficile à définir. À l'époque moyenne et tardive de bronze on constate ici également des influences de **messagers de la culture des enterrements tumulaires**.

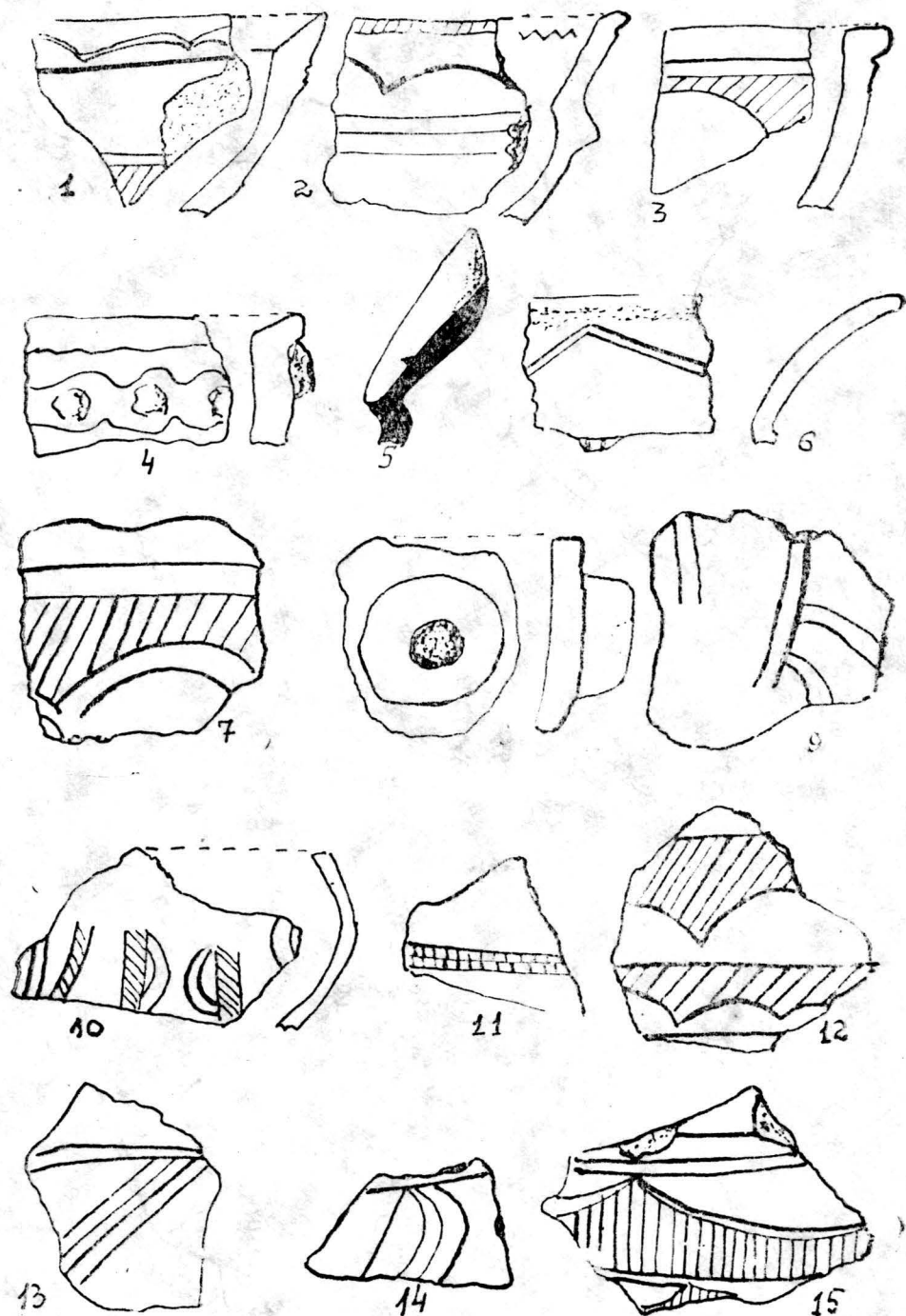
Les localités de Simbăteni, Horia, Bodrogu-Nou et Neudorf appartiennent à une période tardive de l'époque de bronze sensiblement plus proche de la première époque du fer.

Les découvertes sont dans la proximité de Mureș ou d'autres sources d'eau. À l'exception de celle de Neudorf qui pourrait être fortifiée, les autres sont de sièges libres, situées sur des terrasses hautes.

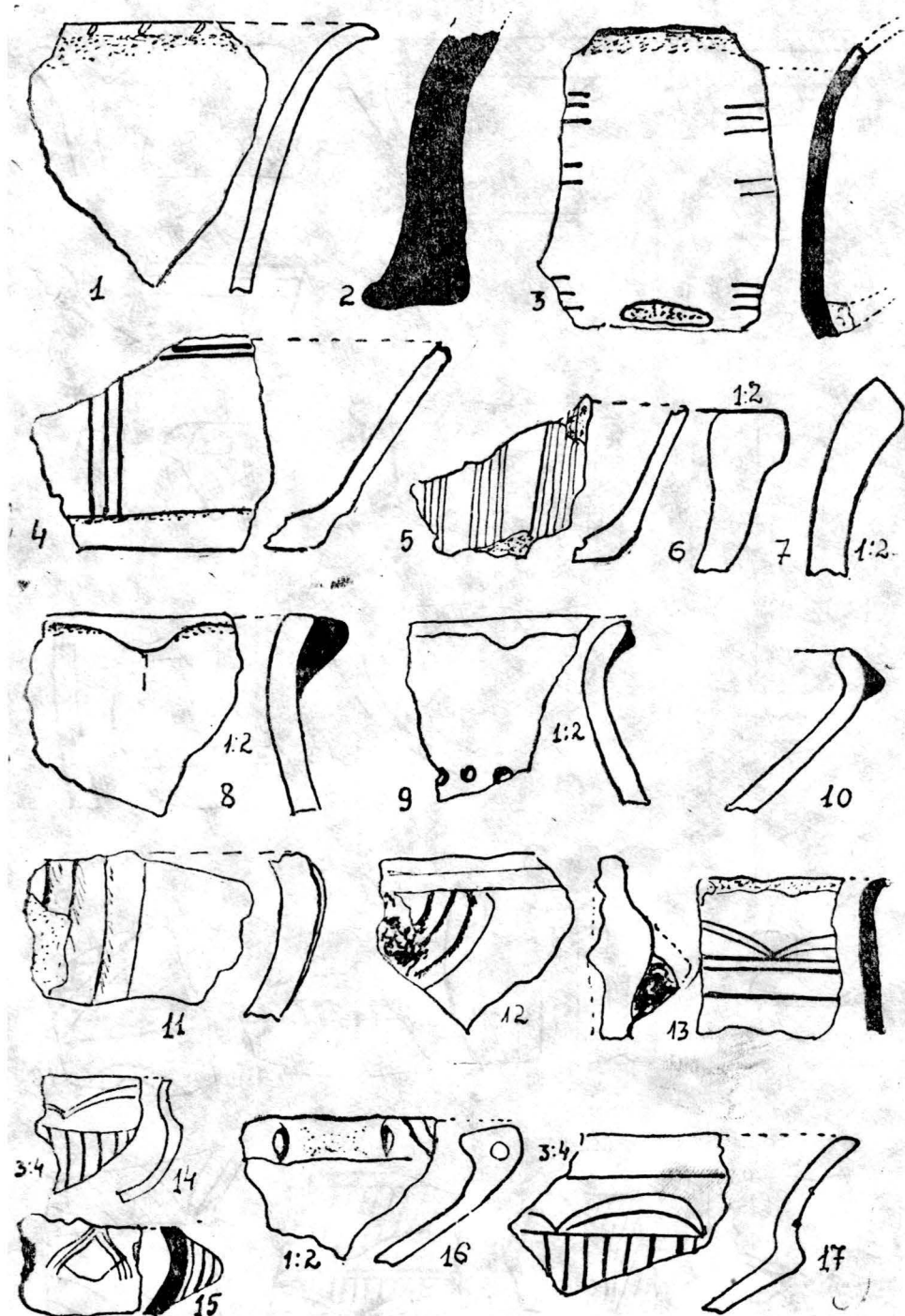
³⁷ Supra nota 4 și 6.

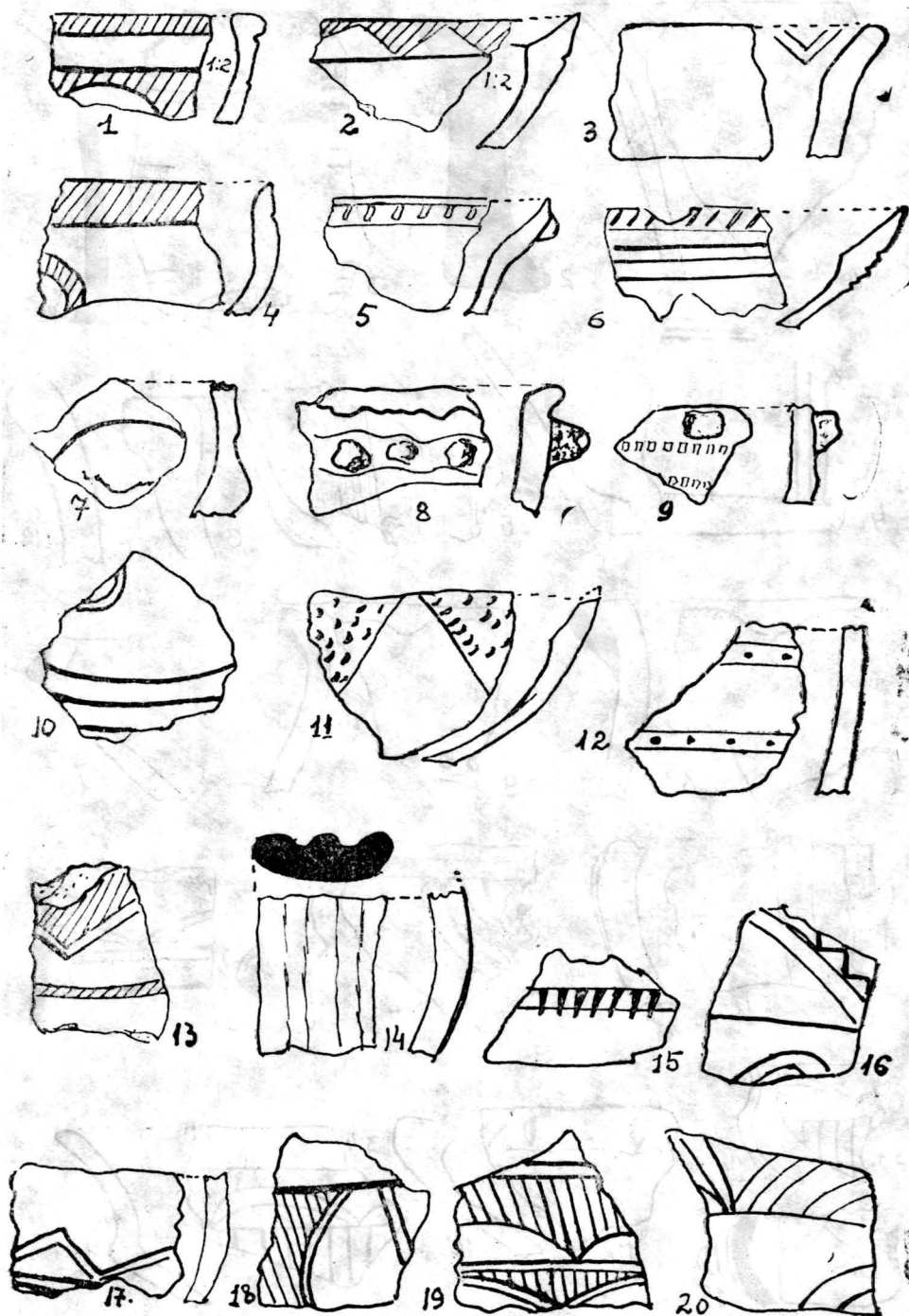
Planșa I: Schița descoperirilor arheologice.

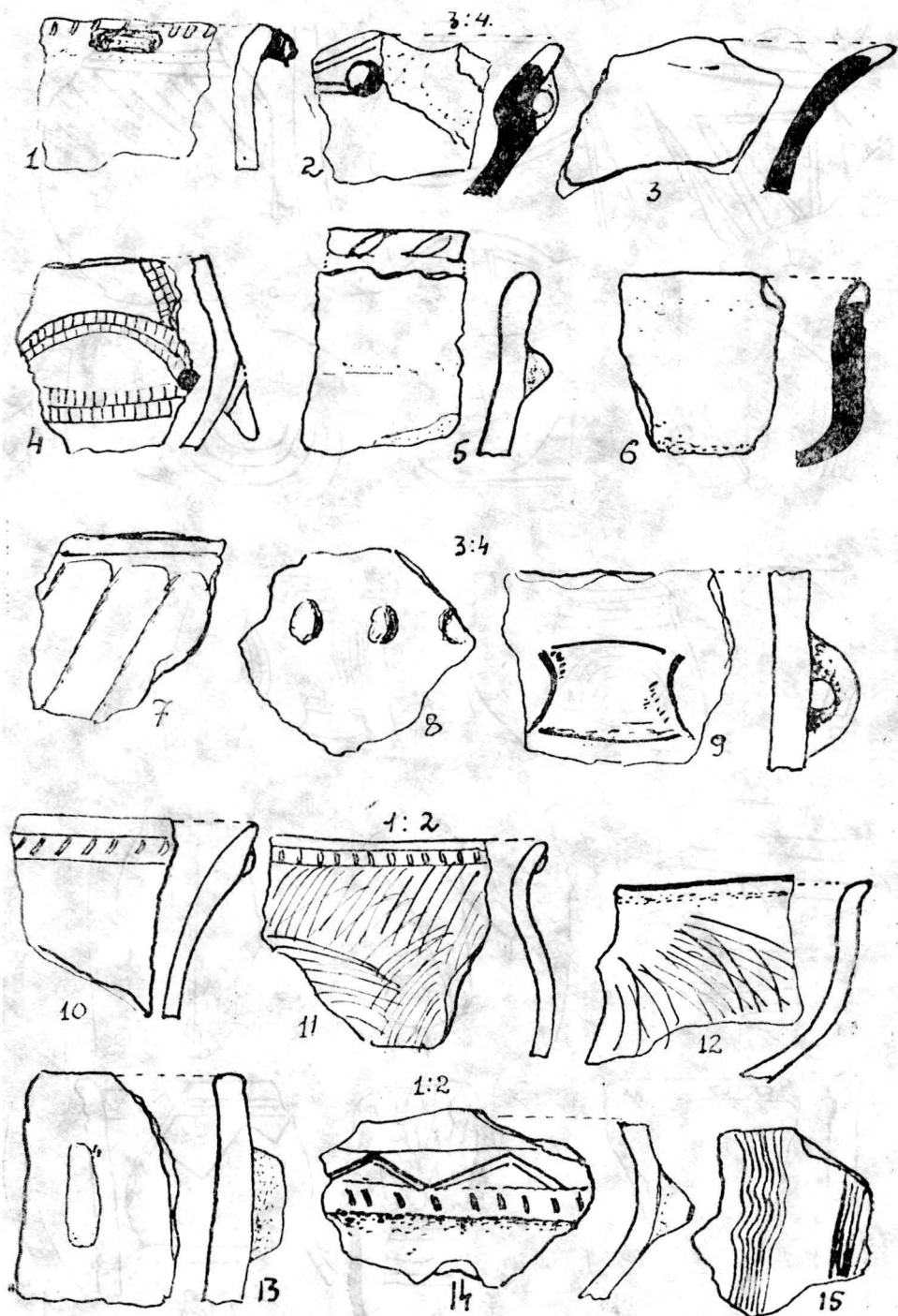
Planșa II 1—15: Aradul Nou — „Bufniți”

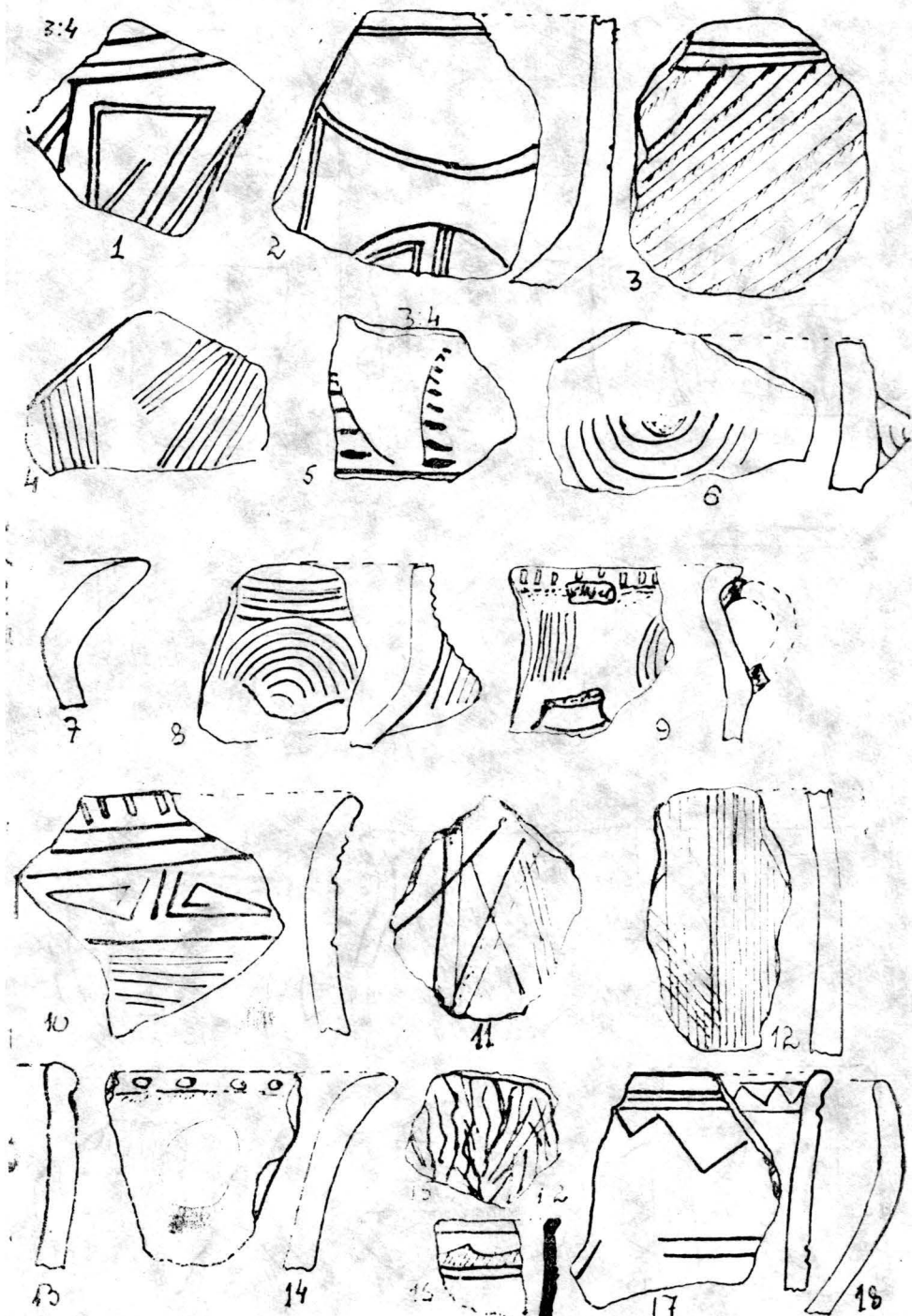
Planșa III 1—17: Aradul Nou — „Bufnița”

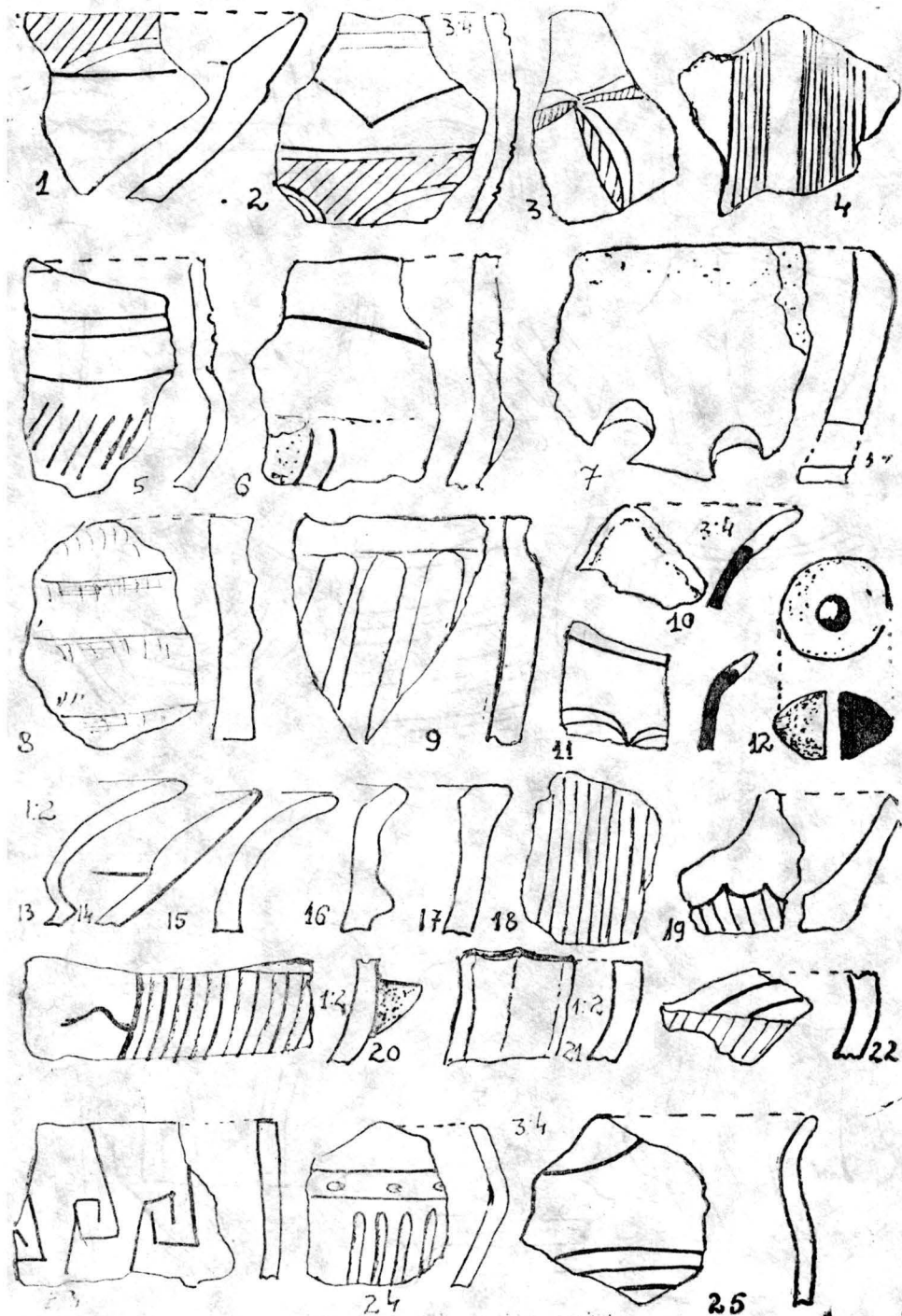
Planșa IV 1-20: Arad — Uzina de apă.

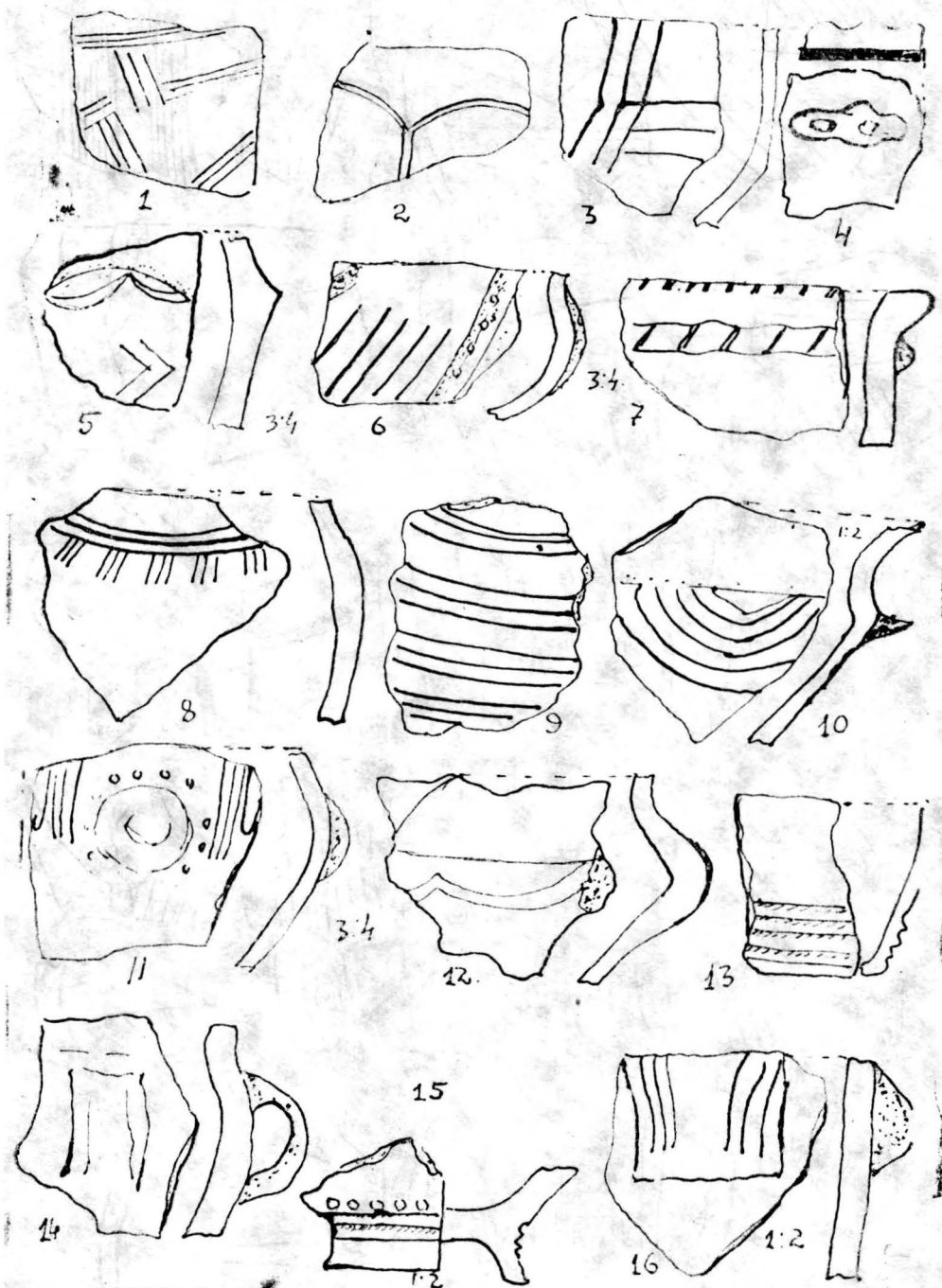
Planșa V 1—15: Arad — Uzina de apă.

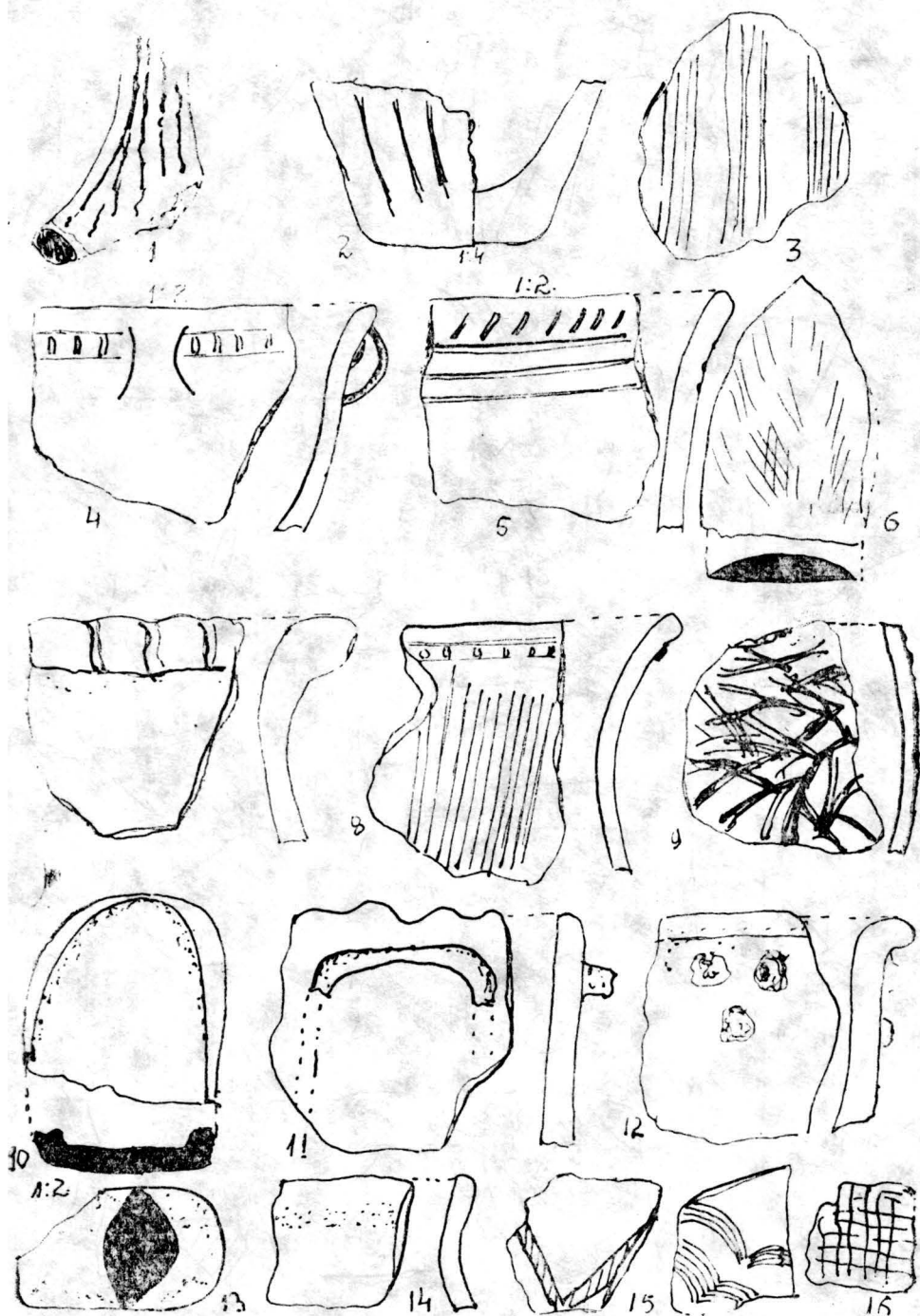
Planșa VI 1-8: B^orogușul Nou; 9-12: Cuvin — Valea Danciului; 13-18: Frumușeni.

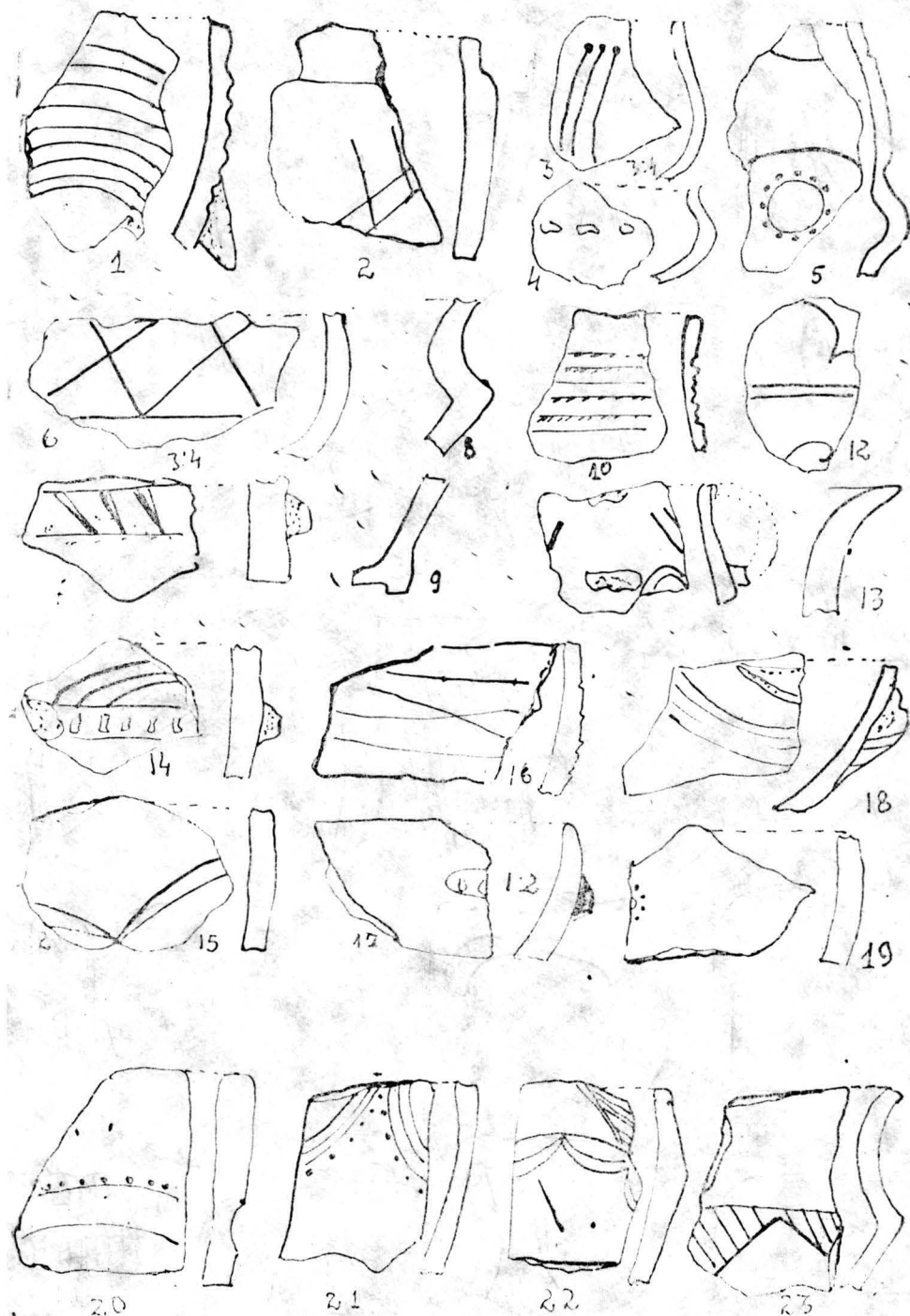
Planșa VII 1-4: Frumușeni; 5-9: Neudorf; 10-25: Simbăteni.

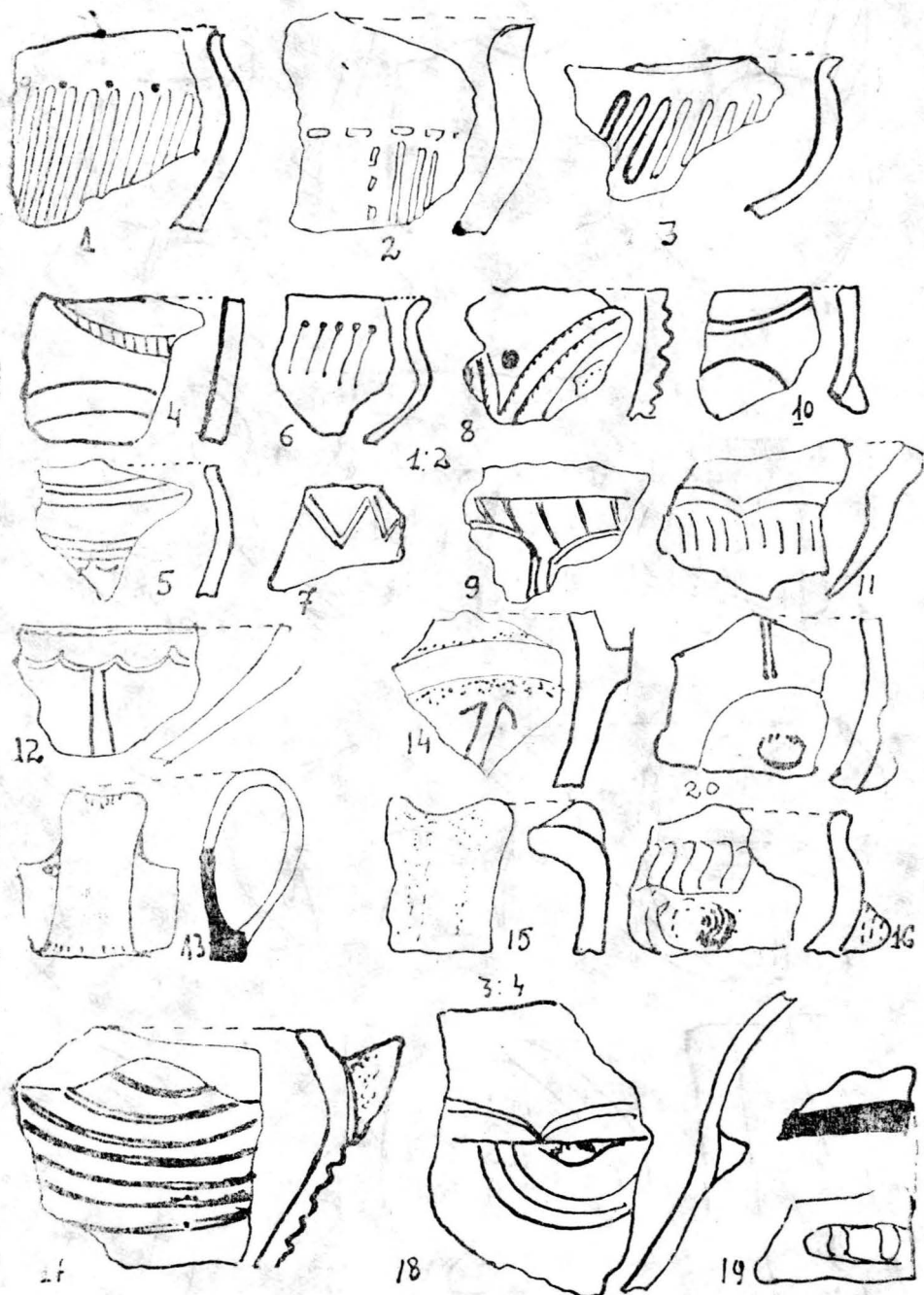
Plasa VIII 1-16: Simbăteni.

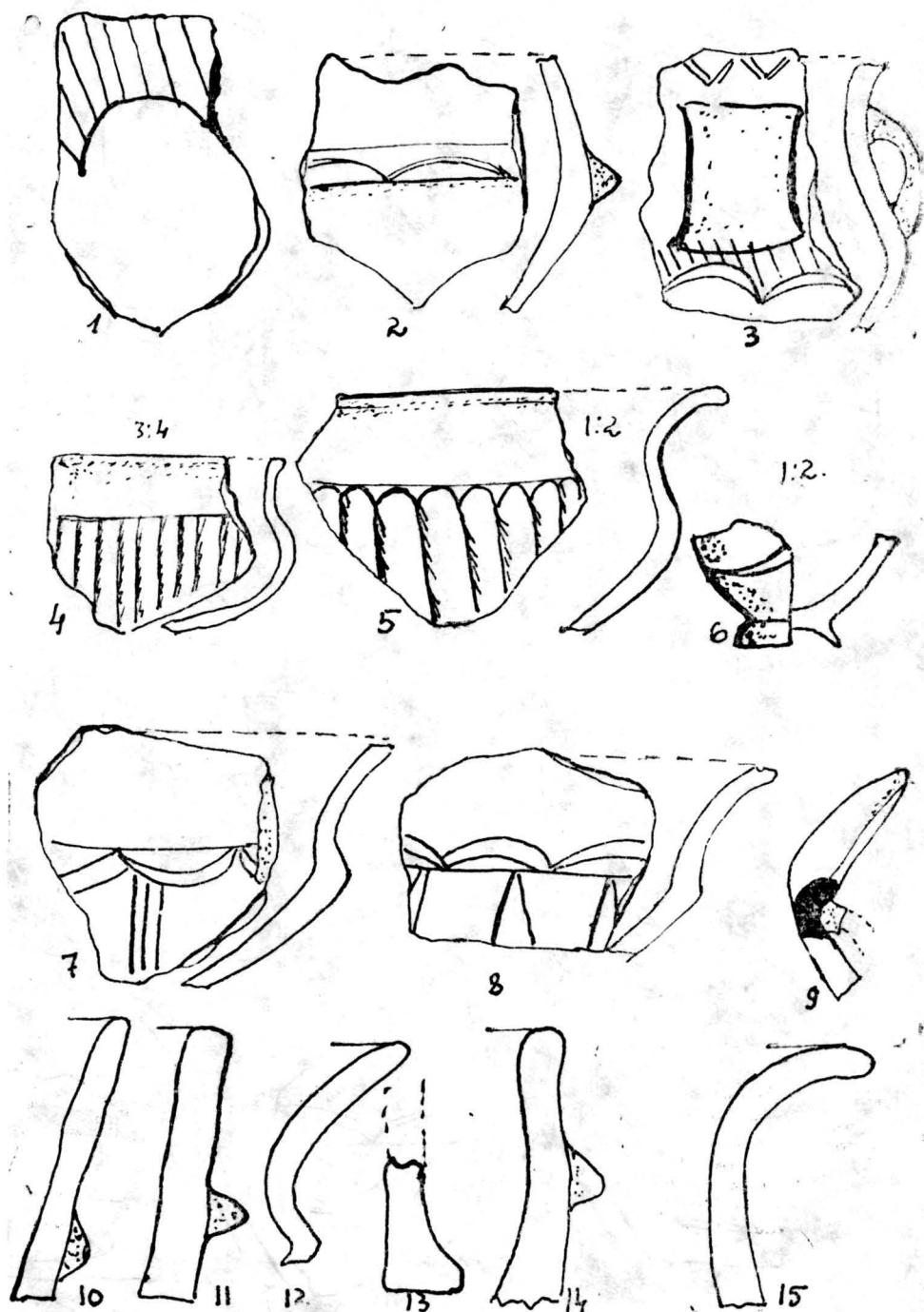
Planșa IX 1-16: Horia — Slatini.

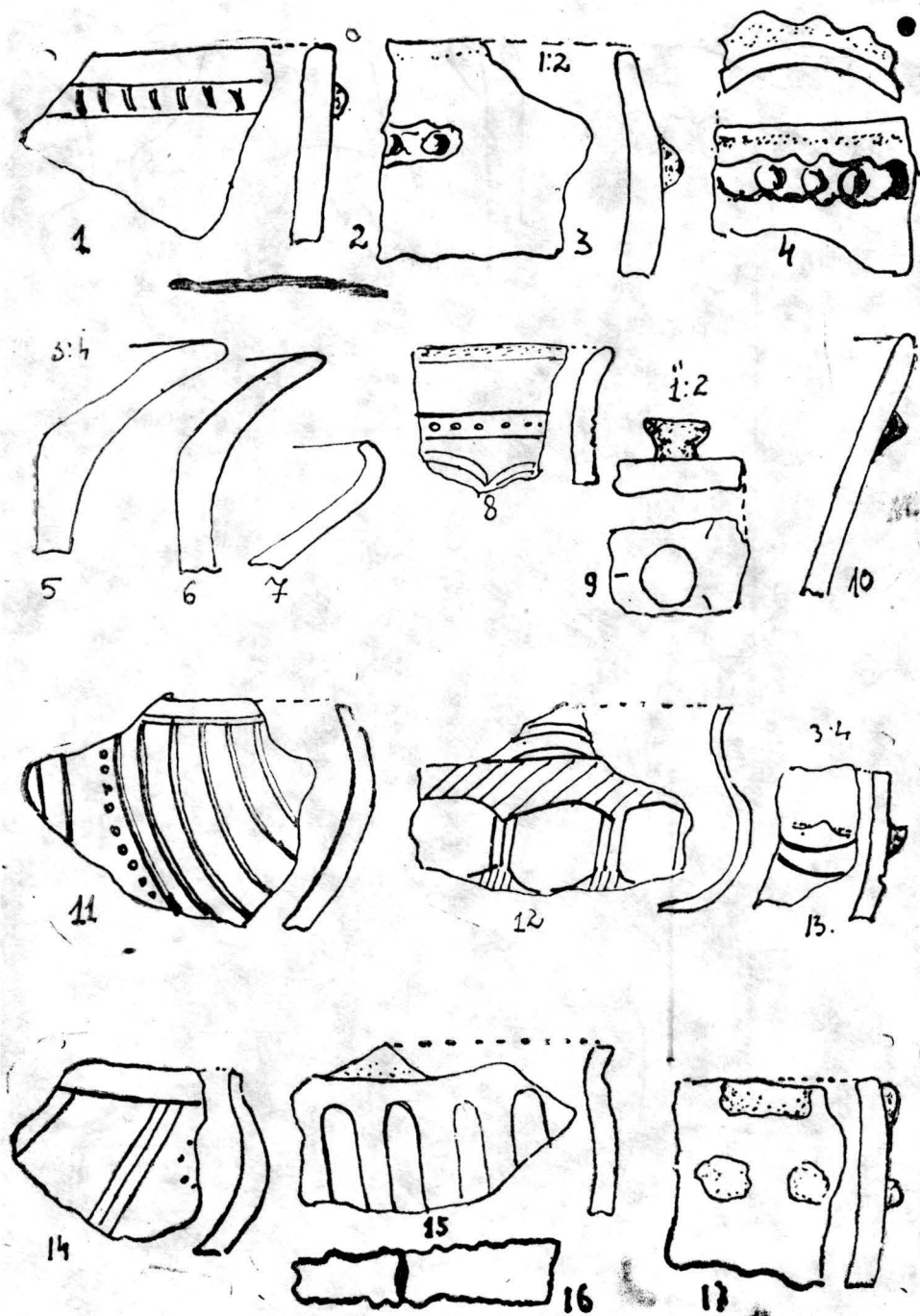
Planșa X 1—18: Horia — *Sud*; 19—23: Horia — *Vest*.

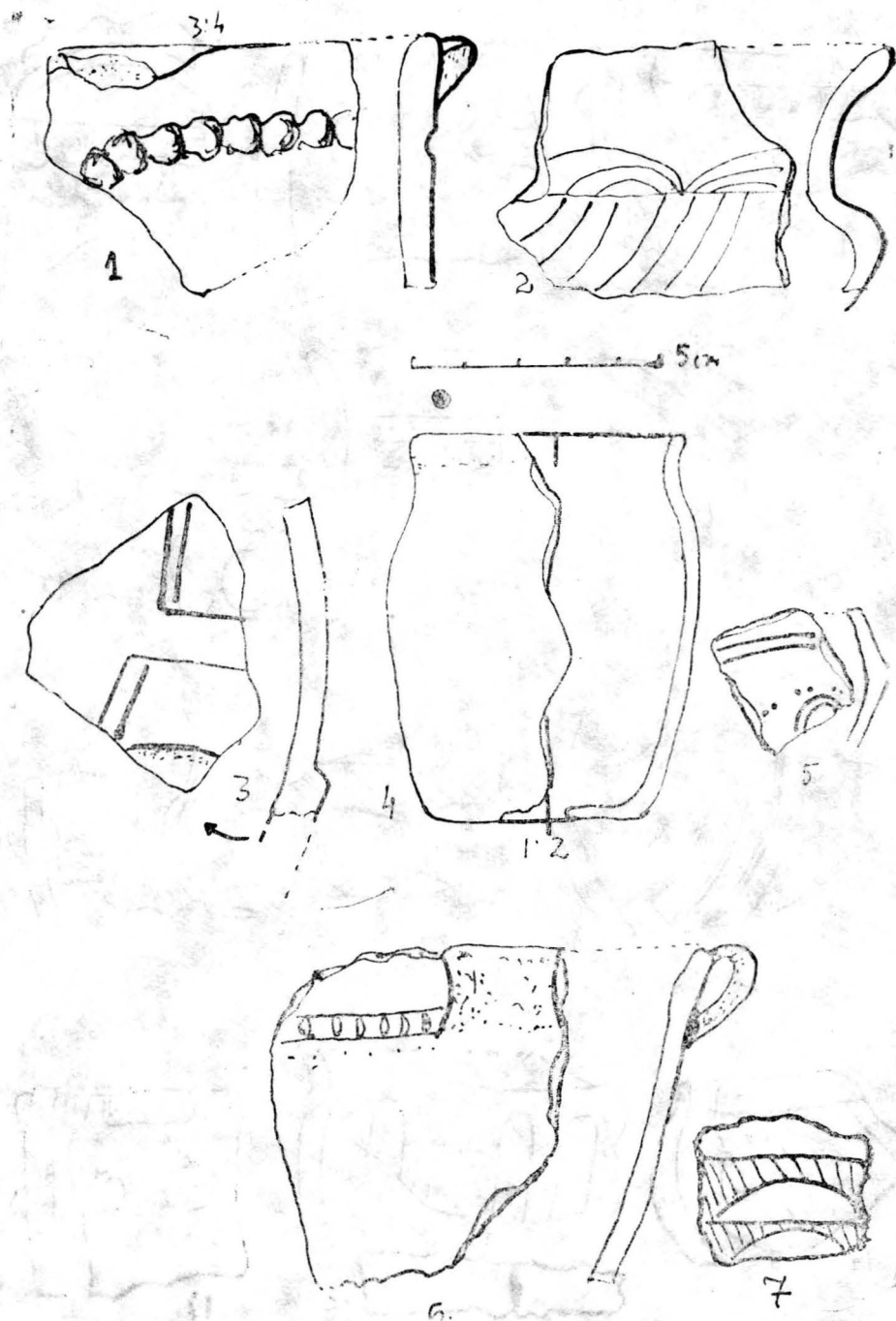
Planșa XI 1-19: Horia — Vest.

Planșa XII 1-15: Horia - Vest.

Planșa XIII 1—17: Lîpova — Băi.

Planșa XIV 1-6: Lipova — Băi; 7: Vinga — Izvor.

NOI DESCOPERIRI ARHEOLOGICE DE SUPRAFAȚĂ ÎN HOTARUL COMUNEI ICLOD (III)*

În cursul anului 1987 activitatea cercului „Prietenii muzeului“ a fost destul de fructuoasă prin descoperirea unor vestigii în obiectivele arheologice amintite în partea a II-a; descoperirea unor obiective ca cele de la „Posconița“, „Rit la punte“ și Iclozel „Ghețari“; executarea a două secțiuni în curtea muzeului împreună cu specialiști ai Muzeului de istorie al Transilvaniei. Materialele rezultate din aceste secțiuni vor fi comunicate după încheierea lucrărilor¹.

Obiectiv 13 — *Grădinile Texas*.

Epoca romană târzie. Ceramica uzuală este de culoare cenușie, din pastă amestecată cu nisip și pietricele (fig. 2/3).

Epoca prefeudală (sec. VI—VII). Fragmentele ceramice descoperite sînt: de uz casnic, lucrate cu mîna din pastă de culoare brună închis cu amestec de pietricele (fig. 1/1); fragment ceramic din pastă grosieră, lucrat cu mîna, de culoare brun-gălbui cu amestec de nisip și pietricele și cu ornamente din incizii late în zig-zag (fig. 2/5); fragment ceramic semifin, lucrat la roată, de culoare cenușiu-galben, din pastă nisipoasă (fig. 1/2); fragment ceramic de culoare cenușiu-negru, din pastă nisipoasă (fig. 1/3); fragment ceramic de culoare cenușie, cu caneluri (fig. 2/4); fragment ceramic semifin de culoare cenușie ce reprezintă un fund de vas (fig. 2/2).

Obiectiv 4 — *Pămîntul Vlădicii, zona D*.

Din această zonă au fost găsite de către elevii școlii următoarele unelte: o daltă sau toporaș (fig. 1/4); un topor înalt (fig. 1/5) și un topor dreptunghiular (fig. 1/6).

Obiectiv 24 — *Iclozel — „Ghețari“*

Obiectivul este situat între podul 2 dinspre satul Iclozel, în direcția N, la aproximativ 110—120 m, pe malul stîng al Someșului, între actuala balastieră și calea ferată. Elevul Rusu Gheorghe din clasa a VIII-a A aduce la școală în martie 1987 un topor de aramă.

Toporul este din aramă pură, cu patină bine păstrată, de culoare verzuie (fig. 2/1).

* Prima parte a apărut de Gh. Lazarovici, A. Bulbuc, *Descoperiri arheologice în hotarul comunei Iclod*, în *Anulum*, XXI, 1983, p. 161—166; partea a doua: A. Bulbuc, *Noi descoperiri și cercetări arheologice de suprafață în hotarul comunei Iclod*, în *Acta MN*, XXII—XXIII, 1985—1986.

¹ Selectarea și determinarea materialelor pe care le publicăm s-a făcut cu sprijinul lui Gh. Lazarovici, fapt pentru care îi mulțumim călduros.

Toporul face parte din seria topoarelor-tîrnăcop cu brațele în cruce. Manșonul înspre interior este puțin lătit. În zona de înmănușare nervura a fost accentuată. Cea mai apropiată analogie este tipul Tîrgul Ocna, iar ca tip și formă cel mai aproape se leagă de exemplarul descoperit la Orosfaia.

Profilatura mai accentuată a lamei exterioare de la brațul secure, îl apropie de tipul Jászladány, varianta Șincai avînd analogii în exemplarul de la Șincai și Dubova. Spre această din urmă variantă ne îndreaptă și alte analogii².

În zonă a fost descoperit și un fragment de picior de cupă din pastă cenușiu-gălbuie, nisipoasă, aparținînd culturii Tiszapolgár. Totodată, au fost descoperite și alte două fragmente: unul decorat cu măturicea, altul cu incizii, ambele datînd din epoca bronzului (fig. 3/2—3).

În zona Iclodului au fost descoperite și alte topoare de aramă între care un fragment de tăiș de la un topor-tîrnăcop de tip Jászladány, varianta Bradu (Ibidem pl. 26/190 B) descoperit undeva în zona așezării A, obiectiv „Pămîntul Vlădiciei“, după cît se pare.

Obiectiv 25 — *Rît la punte*.

Obiectivul este în apropierea balastierei, respectiv a zonei dinspre Iclozel, dar pe malul drept al Someșului, la aproximativ 20 m în aval și amonte de puntea peste Someș din fața gării.

Ca urmare a unei periegeze organizate în toamna anului 1987 s-au găsit: fragmente ceramice, printre care o toartă de vas cu ornament în zig-zag, aparținînd epocii bronzului. Ceramica este fină, de culoare neagră-gălbuie, din pastă nisipoasă; fragment ceramic aparținînd culturii Wietenberg, faza II/III (fig. 3/4) cu creștături, lucrat din pastă cenușie. Fragmentul face parte din categoria grosieră, precum și un fragment ornamentat cu măturicea (fig. 3/8). Tot în această zonă s-au semnalat și cîteva fragmente ceramice aparținînd epocii romane. O ceramică fină de culoare gălbuie (fig. 3/6 și 7).

Obiectiv 26 — *Poșconița*.

În partea de NV a satului Iclod, deasupra cimitirului, în locul numit Poșconița, la aproximativ 25 m de marginea de NV a cimitirului, în noiembrie 1987, elevul Selar Victor din clasa a VI-a A a găsit un nucleu de obsidian (fig. 3/9).

Obiectiv 9 — „*La Doroiu*”.

Pe malul stîng al Văii Alunișului, la aproximativ 20 m, în direcția NV de secțiune, în grădina cetățeanului Mureșan de pe strada Alunișului s-a găsit un nucleu albăstrui din șist (corneene) cu urme de prelucrare (fig. 3/10).

Obiectiv 11 — *Tabla popii*.

Noi cercetări de suprafață s-au efectuat în toamna anului 1987. De data aceasta zona A a fost împărțită în patru sectoare (carouri) a 10/20 m.

² Alexandru Vulpe, *Die Arte und Beile in Rumänien*, II, in *Prähistorische Bronzefunde*, IX, 5, pl. 17/128—129 și 22/165 ș.a.

Frecvența ceramicii descoperite la suprafață în aceste carouri se prezintă astfel :

	C ₁	C ₂	C ₃	C ₄
Epoca bronzului	1	14	—	24
Cultura Noua	—	15	—	4
Epoca hallstattiană	42	40	19	5
Epoca Latène	2	—	—	—
Epoca romană	—	2	—	—
Secolele IV—V	—	5	—	—

Epoca Latène

Ceramică fină de culoare cenușiu-negru cu slip vînăt. Este ornamentată cu alveole (fig. 3/11).

Epoca bronzului

În C₂ din zona A s-au găsit fragmente ceramice de culoare neagră, lucrată cu mîna. Reprezintă o buză de vas îngroșată (fig. 3/12) aparținînd probabil culturii Noua sau epocii fierului.

Epoca hallstattiană

Din evidența ceramicii descoperite reiese că majoritatea ceramicii în cele patru carouri este din epoca hallstattiană. În general este o ceramică fină, de culoare neagră-roșie (fig. 4/1); neagră cu slip albastrii (fig. 4/4) sau ceramică de culoare galbenă reprezentînd o buză de vas (fig. 4/2).

Epoca romană și romană tîrzie.

În caroul 2 s-a semnalat o ceramică fină de culoare cenușie cu slip albastrii, cu incizii (fig. 4/5 și 6).

*

În secțiunea 1 din curtea muzeului s-a găsit un fragment ceramic din pastă gălbuie amestecată cu mîl și resturi organice, fragment găsit către partea inferioară a stratului de cultură. După factură fragmentul aparține a ceea ce mai nou a fost definit „grupul Gilău”⁴³.

Cercetările de suprafață efectuate la Iclod au dus la descoperirea unor noi și interesante materiale care au îmbogățit cu noi puncte harta arheologică a comunei și a zonei. Dintre piesele descoperite, toporul de aramă este deosebit, fiind un obiect important din patrimoniul cultural național.

AUREL BULBUC

⁴³ Grup cultural identificat de Z. Kalmar la Gilău: Z. Kalmar, *Materiale neoeolitice intrate în colecția Muzeului de istorie al Transilvaniei*, în *ActaMN*, XXI, p. 393 no. 18; Gh. Lazarovici, *Neoliticul tîrziu în nord-vestul României*, în *ActaMP*, 10, 1986, p. 16—17, 26—28, vezi aici răsplindirea și bibliografia; Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, *Prospecțiuni și cercetări arheologice de salvare pe teritoriul municipiului și județului Cluj*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 723 și urm.

NOUVELLES DÉCOUVERTES ARCHÉOLOGIQUES DE SURFACE À ICLOD (III)

(Résumé)

Les recherches effectuées à surface dans les années 1987 et 1988 ont fourni de nouveaux détails enrichissant la carte archéologique de la commune Iclod. Les découvertes complètent les informations jusqu'ici publiées (*Apulum*, XXI, 1983, pp. 161—166; *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986), concernant l'époque préhistorique sur le territoire dudit village.

Le numérotage des objectifs est continué dans l'ordre déjà connu des articles mentionnés.

Objectif No. 13. Iclod — Grădinile Texas. La céramique, les briques, les os cueillis sur le terrain attestent une habitation secondaire ou saisonnière dans l'époque romaine tardive (IVe—Ve s.) et celle préféodale (VIe—VIIe s.). Il s'agit de la céramique ornementale avec d'incisions ondulées et de bandes ondulées.

Objectif No. 4. Iclod — Pământul Vlădicii, zone D, c'est-à-dire la partie de N—NE de l'établissement néolithique où Gh. Lazarovici a exécuté de fouilles archéologiques en 1973—1987 (voir *ActaMP*, 10, 1986, pp. 15—46; *Materiale*, 1983, pp. 50—61, *Apulum*, XXIV, 1986, pp. 25—41). Le matériau récemment cueilli marque l'existence de l'habitation dans la zone N du territoire Iclod I et de son extérieur, au temps de la phase d'Iclod II—III. Nous mentionnons parmi les pièces un ciseau, une hache haute et l'une rectangulaire.

Objectif No. 24. Iclozel — Ghețari. Parmi les pièces plus importantes il y a une hache-levier de type Jászladány, les variantes Tirgu-Ocna et Șincai. Un fragment de coupe de type Tiszapolgár indique peut-être que les deux découvertes sont contemporaines.

Objectif No. 26. Iclod — Poșconița. Un noyau d'obsidienne trouvé en dehors du contexte archéologique dudit lieu.

Objectif No. 9. Iclod — La Doroaie. À apr. 20 mètres Nord-Ouest de la maison de type Coțofeni on a découvert un noyau de schiste.

Objectif No. 11. Iclod — Tabla Popii. La zone a été divisée en de carreaux (voir Tab. 1). Ainsi l'on a constaté que les matériaux de l'époque du bronze appartiennent à la culture Wietenberg tardive et à la culture Noua (BD — Ha A). Il y a de matériaux, en premier rang ceux de la céramique grise, qui indiquent que la zone fut habitée dans les IVe—Ve siècles.

D'autres objectifs sont signalés dans la cour du musée (ce point archéologique figure dans les informations antérieurement publiées sous le nom Iclod — Moara F.N.C.).

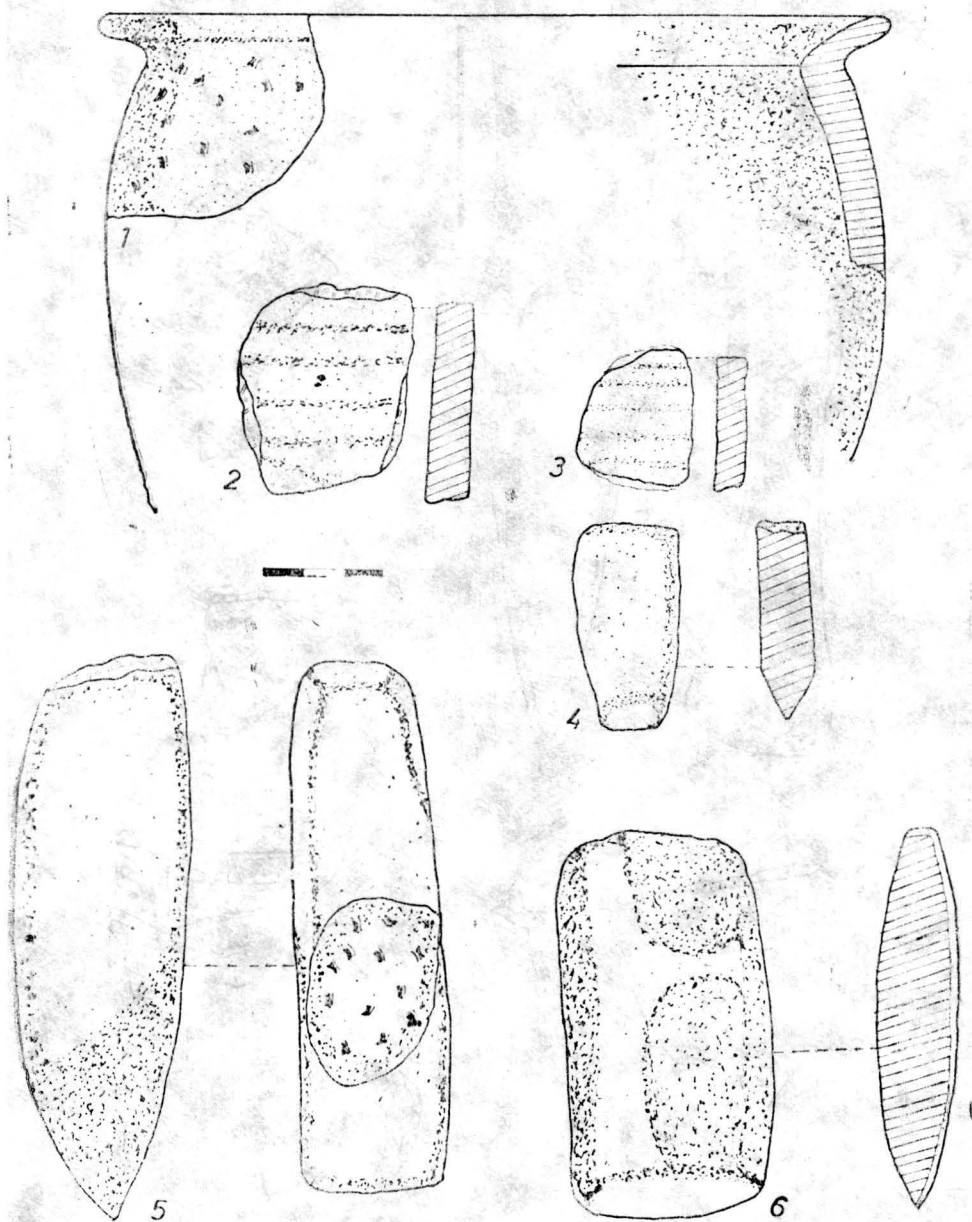

Fig. 1. Iclod 1—3 obiectiv 13 Grădinile Texas. Ceramică prefeudală; 4—6 obiectiv 1 Pământul Vlădicii, zona D, topoare șlefuite, grupul Iclod.

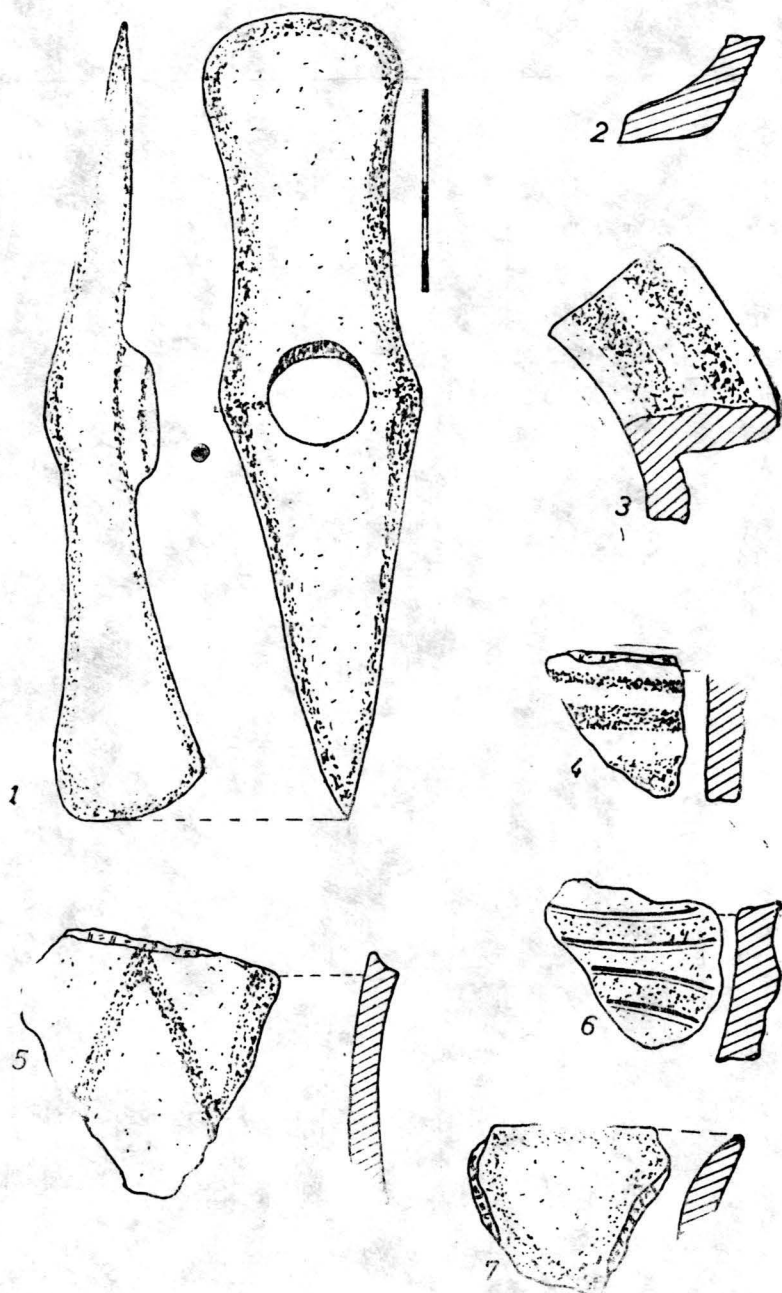

Fig. 2. Iclozel. 1 Ghețari obiectiv 24. Topor de aramă, epoca cuprului; 2-7 Grădinile Texas obiectiv 13; 2-4 ceramică romană târzie, sec. V; 5 ceramică prefeudală [sec. VI-VII]; 6-7 ceramică hallstattiană.

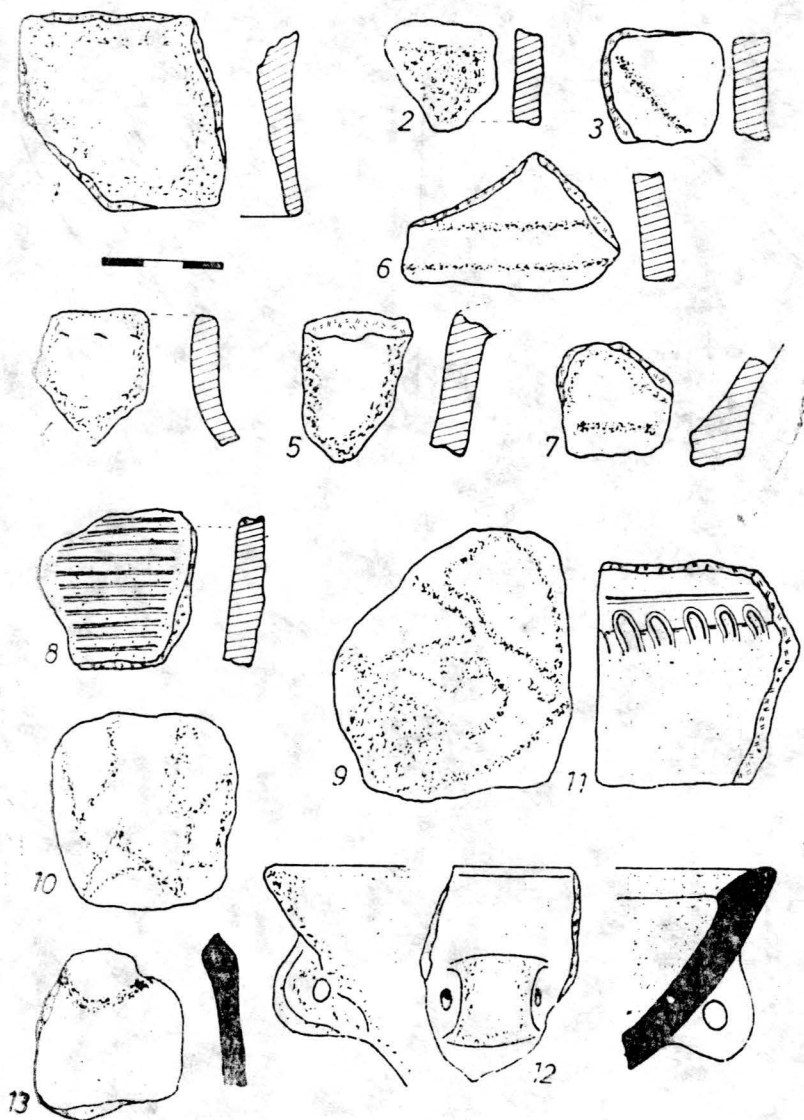

Fig. 3. Iclod 1. Rît la puncte, obiectiv 25, ceramică aparținând culturii Tiszapolgár; 2—3 ceramică din epoca bronzului; 4—5 ceramică aparținând culturii Tiszapolgár; 6—7 ceramică romană; 8 Iclozel—Ghețari obiectiv 24, ceramică din epoca bronzului; 9 Poșconiță, obiectiv 26, nucleu de obsidian; 10. „La Doroaie”, obiectiv 9, nucleu albăstrui din șist [corneene]; 11—12, Tabla Popii, obiectiv 11, ceramică aparținând epocii bronzului și Latène; 13. Moara C.A.P. — curtea Muzeului, obiectiv 20, S₁, ceramică aparținând grupului Gilău.

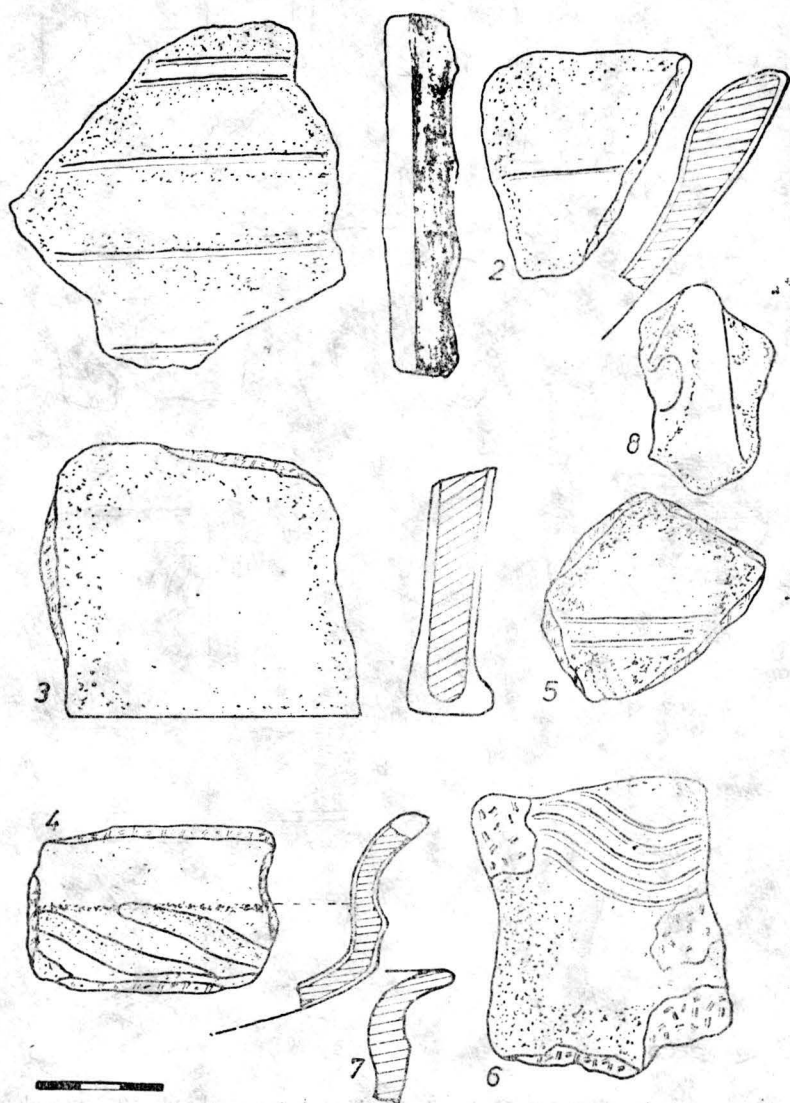

Fig. 4. Iclod 1–7, Tabla Popii, obiectiv 11, ceramică hallstattiană [Hallstatt B]; 8, toartă aparținând culturii Noua.

OPINII PRIVITOARE LA STRATIFICAREA SOCIETĂȚII DACICE

(sec. I î.e.n. — I e.n.)

Ritmul continuu accelerat al dezvoltării economice, urmare directă a progreselor, de-acum cunoscute, înregistrate în dezvoltarea agriculturii, a meșteșugurilor și a relațiilor comerciale, a creat condițiile diferențierilor în cadrul societății dacice. Toți cercetătorii care au abordat această chestiune sînt de acord în a admite diferențierea socială mai ales pe durata secolelor I î.e.n.—I e.n. chiar dacă aprecierile privitoare la profunzimea acesteia nu sînt aceleași. În privința precizării stadiului atins de stratificarea socială descoperirile arheologice oferă, prin firea lucrurilor, indicii limitate, iar sursele literare și epigrafice nu sînt îndeajuns de detaliate pentru a putea desprinde din conținutul lor nuanțele atît de necesare într-un astfel de domeniu.

Încă Herodot, relatînd presupusele fapte ale unui personaj real cu numele Zamolxis — în existența căruia, de altminteri, nu credea — menționa întîlnirile periodice ale acestuia cu fruntașii țării¹. Strabo apoi, tot în legătură cu Zamolxis, vorbea de conducători și de popor². La rîndul său, Iordanes, preluînd informații mai vechi, îi amintea pe cei de neam ca purtînd numele de *tarabostes*, mai tîrziu de *pileati*, precizînd că dintre ei se alegeau regii și preoții³, iar în alt loc pe aceiași *pileati* și pe *capillati*, cei din urmă constituind „restul poporului”⁴. De *pileati* și de *comati* vorbește Cassius Dio referindu-se la soliile trimise de Decebal la Traian în timpul primului război, adăugînd că cei din urmă aveau mai puțină trecere la daci⁵.

Rezultă, așadar, existența în societatea dacică a două pătri: *tarabostes-pileati* și *capillati-comati*, cei dinții constituind, după toate indicațiile, aristocrația și avînd chiar un însemn exterior distinctiv, aceluși *pileus*, iar a doua categorie nenobili, adică masa poporului care, după spusele lui Cassius Dio, se bucurau de mai puțină trecere la daci.

Dar autorii moderni nu dau aceeași accepțiune termenilor *tarabostes-pileati* și *capillati-comati*, interpretările diferite pornind de la textul lui Iordanes, încît este necesară reamintirea lui. *Getica*, 40: „El (Dio) spune că acei dintre ei care erau de neam s-au numit la început *tarabostes*, iar apoi *pileati*: dintre ei se alegeau regii și preoții”. *Getica*, 71: „Căci atunci a ales dintre ei (Deceneu) pe bărbații cei mai de seamă și mai înțelepți pe care i-a învățat teologia, i-a sfătuit să cinstească anumite divinități și sanctuare făcîndu-i preoți și le-a dat numele de *pileati*”

¹ IV, 95.

² VII, 3, 5.

³ *Getica*, 40.

⁴ *Op. cit.*, 71—72.

⁵ LXVIII, 9, 1.

fiindcă, după cum cred, avînd capetele acoperite cu o tiară, pe care o numim cu alt nume pileus, ei făceau sacrificii. 72: restul poporului a dat ordin să se numească *capillati*...⁶.

Înainte de orice este de remarcat contradicția dintre cele spuse de Iordanes în cartea 40 a *Geticelor* sale, pe de o parte, și cele din cărțile 71—72, pe de altă parte. În treacăt apoi este de notat că relatarea din cartea 71 a servit drept suport documentar pentru susținerea unei „reforme” religioase înfăptuite de Deceneu⁷, dar care nu face obiectul acestor rînduri. Fără a intra în detalii privitoare la sursele de informație ale lui Iordanes⁸ este de amintit doar că principalele le-au constituit operele lui Dion Chrysostomul și Cassiodorus⁹.

După cei mai mulți dintre cercetătorii moderni (Gr. Tocilescu, V. Pârvan, C. Daicoviciu, N. Gostar, H. Daicoviciu etc.) *tarabostes-pileati* constituiau aristocrația și aveau ca însemn exterior acel *pileus*, iar *capillati-comati* nenobili, adică masa poporului fără ascendență aristocratică. Părerii întrucîtva deosebite a formulat A. Bodor care, pe baza aceleiași text al lui Iordanes, conchidea că în societatea geto-dacică s-au format trei grupuri sociale deosebite: „cei care erau de neam... numiți tarabostes sau pileati, preoții recrutați din rîndurile acestora și restul poporului... adică capillati. Cu alte cuvinte, exista o aristocrație laică, una religioasă și poporul de rînd¹⁰. Rolul preoției ca depozitară nu numai a cunoștințelor necesare cultului, ci și a tuturor valorilor științifice, ca și influența ei politică sînt general admise, dar nu avem indicii pentru a-i dovedi funcțiile judecătorești și nici puterea economică deosebită¹¹. Totodată, în Dacia ca și în alte părți, nu credem că se poate proceda la o distincție atît de netă între aristocrația laică și cea religioasă, cu atît mai mult cu cît tagma preoțească pare să fi fost recrutată în primul rînd dintre „cei de neam”.

Cît despre *capillati-comati*, părerile potrivit cărora ei s-ar situa între aristocrație și restul poporului fie ca pătură intermediară¹², fie drept cavaleri¹³ au fost discutate amănunțit în literatura de specialitate¹⁴, în-cît nu mai revenim asupra lor. Sigur însă unii dintre ei au ajuns în situații mai înalte, după cum sugerează participarea și a cîtorva *comati* la un sfat al dacilor și solia de *comati* trimisă la Traian¹⁵. În cadrul ace-

⁶ Traducere Vl. Iliescu, în *IzvîstRom*, II, 1970, p. 413, 419.

⁷ M. Babeș, V. Lica, *Reforma lui Deceneu. Interpretări literare și arheologice*, comunicare la sesiunea jubiliară a Universității din Iași, 1985.

⁸ Ultima lor trecere critică în revistă la Zoe Petre, *O etapă din evoluția spiritualității geto-dace*, comunicare la sesiunea jubiliară a Universității din Iași, 1985.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ A. Bodor, *Structura societății geto-dacice*, în *Studii dacice*, 1981, p. 12.

¹¹ Cf. A. Bodor, *op. cit.*, p. 15. Comosicus, care după spusele lui Iordanes (*Getica*, 73) „...era considerat la ei și ca rege și ca preot suprem și ca judecător” îndeplinea ultima atribuție în calitate de rege nu de preot suprem.

¹² M. Valea și A. Nistor, *Succinte considerații privind diferențierea socială geto-dacică în perioada Burebista—Decebal*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—75, p. 35—36.

¹³ I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, 2, 1977, p. 196. Este de observat că acești „cavaleri” sînt... pedestri pe Columna lui Traian.

¹⁴ Al. Suceveanu, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 110; V. Lica, în *AIILAși*, XV, 1978 p. 542—543; H. Daicoviciu, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 503—505; N. Gostar—V. Lica, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, 1984, p. 104—107.

¹⁵ N. Gostar—V. Lica, *op. cit.*, p. 109.

leiași societăți geto-dacice ei aveau rolul economic covârșitor în calitate de producători direcți ai bunurilor materiale.

Orice aprecieri privitoare la raportul numeric dintre aristocrație, pe de o parte, și masa poporului, pe de altă parte, sînt iluzorii. Cert este că reprezentanții primeia apar pe reliefurile Columnei Traiane în postură de conducători și reprezintă aproximativ zece procente din „personajele” dacice. Procentul amintit este emanat evident dintr-o pură întîmplare, dar totodată nu poate fi pusă la îndoială inferioritatea numerică a purtătorilor de pileus în raport cu ceilalți.

Descoperirile arheologice reflectă și ele în parte existența și accentuarea diferențierilor în sinul societății dacice. Menționăm în acest sens locuințele modeste și acelea pretențioase, gruparea celor din urmă în zona fortificată a așezărilor și în „cartierul aristocratic” al Sarmizegetusei, deosebirile nete de inventar, uneori chiar de aspect ale mormintelor epocii, tezaurele monetare și de obiecte de podoabă din argint, masarea produselor pretențioase greco-romane nu numai în marile așezări, ci adesea aproape exclusiv în locuințele ieșite din comun prin proporții de ordin arhitectonic și inventar, locuirea cetăților doar de comandanți și de mici garnizoane, ceilalți populînd așezările din apropiere.

Izvoarele literare fac, de asemenea, mențiuni privitoare la existența sclavilor la daco-geți. Toți autorii moderni sînt însă de acord în a le atribui un rol secundar în economie, sclavajul la daco-geți rămînînd în faza sa patriarhală¹⁶. În pofida informației lacunare de care dispunem, este în afara îndoielii că stadiul și direcția de evoluție a societății dacice nu implica existența sclavajului cît de cît dezvoltat, ci dimpotrivă. Principalii producători au rămas pe toată durata existenței Daciei oamenii liberi, acei *comati* sau *capillati* menționați în izvoarele scrise.

Care era sau erau formele de proprietate și în ce mod se articula stratificarea socială și întregul angrenaj al vieții sociale? Două întrebări la care formularea răspunsurilor adecvate nu este de loc lesnicioasă.

Demonstrarea, pe baza textelor literare antice, a existenței obștilor sătești la daci rămîne neconvingătoare¹⁷. În schimb, toți istoricii sînt de acord în a susține că forma de proprietate comunitară, caracteristică societății comunei primitive, fusese depășită. Diferențierile sociale, sesizabile atît pe cale arheologică, cît și prin amintirea în texte antice a celor două pături distincte (*tarabostes-pileati*, *capillati-comati*), împreună cu a sclavajului patriarhal nu erau posibile decît după depășirea fazei

¹⁶ V. Pârvan, *Getica*, p. 43, 234, 286; C. Daicoviciu, *IstRom*, I, 1960, p. 258 (cf. D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*², București, 1967, p. 519 și urm.); N. Lascu, în *Antičnoe obščestvo*, Moscova, 1967, p. 248 și urm.; idem, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 79—91; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1974, p. 79 și urm.; A. Bodor, *op. cit.*, p. 10; N. Gostar — V. Lica, *op. cit.*, p. 111—121.

¹⁷ Ne referim la acele cîteva versuri dintr-o odă a lui Horatius (*Carmina*, III, 24, 10—16). Discuția asupra lor la M. Macrea, în *StRe/IstRom*, I, 1954, p. 138—139 și C. Daicoviciu, în *SCIV*, VI, 1—2, 1955, p. 123 și urm. Chestiunea a fost reluată, inclusiv cu mențiunile de la Iosephus Flavius, de A. Bodor, în *SCIV*, VII, 3—4, 1956, p. 253 și urm.; VIII, 1—4, 1957, p. 137 și urm.; cf. H. Daicoviciu, *SCIV*, XI, 1, 1960, p. 35 și urm.; N. Gostar — V. Lica, *op. cit.*, p. 123—125, 127, 131, 135, 140.

de dezvoltare tocmai amintite, tot așa cum apariția statului era imposibilă în condițiile societății comunei primitive.

Dar aceeași bază economică poate prezenta în manifestările ei variații nesfârșite și gradații izvorâte din particularități diferite, încât ceea ce știm cu certitudine despre o anumită societate nu poate fi automat preluat și pus pe seama altora aflate pe trepte de evoluție „similare“, mai întâi pentru că din punct de vedere metodologic este greșit și apoi pentru că ea nu este credibilă în lipsa indiciilor capabile cel puțin să o sugereze. Așadar utilizarea metodei comparatiste se cere făcută cu discernămint și multă precauție.

Structura economiei Daciei se baza pe existența comunităților sătești agricol-pastorale, dar detaliile de organizare și de activitate ale acestora nu ne sînt cunoscute decît parțial. Din punct de vedere tipologic comunitatea agrară poate fi definită în general „...ca o formațiune socială a unui grup de gospodării deținînd și folosind în comun terenurile vălmașe, de obicei pădurile și imașul, dar și ogorul, și *privativ* casele, curțile, livezile, viile. Dar stăpînirea în comun, în fapt, se realizează în nenumărate forme, foarte deosebite între ele, precum sînt cele ale devălmășiei absolute, a celei plafonate, egalitare, pe cote părți inegale etc.“¹⁸.

În ce stadiu de evoluție se găseau obștile dacice în vremea lui Burebista și apoi pe durată existenței statului? La o astfel de întrebare singurul răspuns onest este că nu știm cu certitudine. Extrem de puținele indicii de care dispunem nu îngăduie o altă formulare.

Prin analogie cu realitățile din alte zone — și pentru a da un exemplu mai apropiat din punct de vedere geografic amintesc Regatul Bosporan unde regele avea dreptul de stăpînire asupra întregului teritoriu al statului¹⁹ — s-a admis și pentru Dacia că proprietatea asupra mijloacelor de producție era dublă în sensul în care comunitățile sătești și, în cadrul lor, familiile aveau în deplină proprietate uneltele de producție. Dar pămîntul deținut și exploatat de comunități cel puțin teoretic trebuia să se afle în proprietatea monarhului. În acest context cum trebuie interpretată existența gospodăriilor răsfirate caracteristice zonelor montane ale Daciei (cel mai elocvent exemplu îl constituie regiunea capitalei statului)? Proprietatea teoretică a monarhului evident nu intră în discuție, dar existența amintitelor gospodării reflectă — așa ca în vremurile ulterioare — proprietatea familiilor asupra terenurilor din jur sau poate împreună constituiau teritoriul sau teritoriile cîtorva obști? Un răspuns tranșant nu poate fi dat dar oricum trebuie avută în vedere și prima posibilitate pentru că și în timpurile ulterioare astfel de gospodării aveau un regim în parte diferit.

În celelalte zone ale Daciei așezările sînt compacte, locuințele și amenajările gospodărești din apropierea lor nelăsînd loc pentru curți cit de cît întinse și în nici un caz pentru grădini între sau în apropierea locuințelor.

¹⁸ H. H. Stahl, *Teorii și ipoteze privind sociologia orînduirii tributare*, București, 1980, p. 13—16.

¹⁹ M. Rostovtzeff, *The Bosporan Kingdom*, p. 583 (apud N. Gostar — V. Lica, *op. cit.* p. 33).

Comunitățile datorau monarhului, în virtutea calității sale de stăpîn al întregului pămînt, plata unui tribut global — adică fixat pentru întreaga obște, nu defalcat pe familiile componente — indiferent de forma sub care el era prelevat. Stringerea tributului, în Dacia ca și în alte părți, nu putea fi incredintată decît unor împuterniciți speciali ai puterii centrale la care face aluzie, foarte probabil, Criton²⁰ cînd amintește de cei puși în fruntea agriculturii. Această informație a medicului împăratului Traian nu poate fi socotită numai drept reflectare a unor măsuri excepționale impuse de război pentru că în același context sînt amintiți și comandanții cetăților (fortificațiilor). Pentru cei din urmă cercetările arheologice au dovedit, cu o singură excepție — dar și ea perfect explicabilă — că cetățile au fost locuite permanent de comandantul lor și de o mică garnizoană, firesc mult sporită în vremi de restriște. Nu avem de-a face, așadar, cu fortificații construite în vederea utilizării lor numai în timp de război, implicit cu astfel de comandanți. Chiar și în acelea cu rosturi pur militare, de felul cetăților de la Luncani—Piatra Roșie și Căpîlna, fără așezări civile în apropierea lor, straturile de depuneri sînt continue indicînd o locuire neîntreruptă. Excepția amintită privește Sarmizegetusa dar în imediata apropiere a cetății se afla înșins oraș antic, cu locuințele, depozitele, atelierele și templele sale. De ce atunci pentru stringerea tributului — foarte probabil majorat în timp de război — care era și ea o acțiune continuă, permanentă, am socoti că au fost numiți funcționari doar în ajunul luptelor cu romanii? Se poate admite, în schimb, sporirea numărului sau lărgirea atribuțiilor lor dacă nu cumva atît una cit și cealaltă.

Revenind la comunitățile agrare, este de domeniul evidenței că nu dispunem de informații detaliate și indicii referitoare la procesele de producție și la relațiile de producție interne, specifice lor. Tehnicile de producție nu puteau fi altele decît cele ale vremii, cu asolamente bi- și triennale în agricultură și avansate în meșteșuguri. Cît privește organizarea sistemului de exploatare a pămîntului și relațiile de producție în cadrul comunităților, ele ne sînt total necunoscute. Certă este însă exploatarea acestor comunități și nu a indivizilor. De aici decurge și contradicția fundamentală din sinul societății dacice, anume aceea dintre comunități și clasa dominantă pe care se sprijinea autoritatea centrală care, la rîndul ei, îi apăra interesele.

Una dintre realizările de seamă ale sociologiei de la noi în ultimele decenii constă în contribuțiile sale la definirea a ceea ce se înțelege prin modul de producție tributual și includerea evoluției Daciei preromane nu pe calea „dezvoltării magistrale” (comună primitivă — sclavagism — feudalism etc.) ci pe aceea urmată, cu particularități specifice, de numeroase popoare din Asia, America, Africa etc.²¹. În acest context realitățile din Dacia preromană, în măsura în care ele ne sînt cunoscute astăzi, își găsesc o explicație convingătoare.

²⁰ *Getica*, 5, 2.

²¹ *Întreaga bibliografie la H. H. Stahl, op. cit.*, p. 24—32. A se vedea însă în special contribuțiile lui I. Banu (în *Revista de filozofie*, 13, 2, 1966, p. 213 și urm.); M. Constantinescu (*Modul de producție tributual și orînduirea tributală*, în *Probleme economice*, XI, 1972 — extras; *Date noi cu privire la orînduirea tributală*, în *Caiete de studii, referate și dezbateri*, 1, 1974) și H. H. Stahl (*op. cit.*).

Întorcându-ne la activitatea comunităților agrar-pastorale, nu este nevoie să subliniem că nu dispunem de date certe privitoare la modalitățile de plată ale tributului și la quantum-ul acestuia. Singurele indicii existente se referă la acela sau la acea parte a lui prestată sub formă de muncă. Anume s-a constatat că într-un interval de timp relativ scurt (circa 150 ani) statul dac a fost înzestrat cu un veritabil și bine chibzuit sistem defensiv, cu peste 80 de fortificații (așezări fortificate, cetăți și fortificații de baraj de felul celor de la Cioclovina-Ponorici și Tapae²²), care au implicat un volum de muncă de-a dreptul impresionant. În treacăt menționăm doar exploatarea pietrei de calcar necesare zidurilor fortificațiilor din zona capitalei statului tocmai la Măgura Călanului, adică la zeci de km distanță, transportul acesteia și construirea fortificațiilor ca atare. Se adaugă marile terase antropogene, susținute și ele de ziduri și, ceea ce este mult mai important, coordonarea unitară a tuturor acestor lucrări de așa manieră încît să ducă la realizarea sistemului defensiv amintit. Din acest punct de vedere realitățile din Dacia nu au analogii în ținuturile europene situate în afara Imperiului Roman, locuite de diferite popoare. Se poate adăuga, dar cu titlul de posibilitate ce are încă nevoie de verificări, exploatarea organizată de autoritatea centrală a zăcămintelor de minereuri de fier cel puțin în ajunul și în timpul războaielor daco-romane de la începutul secolului al II-lea. Nu poate fi demonstrată nici existența unui monopol regal în exploatarea metalelor prețioase, dar pentru presupunerea acestuia dispunem de câteva indicii: inexistența, decît ca excepții, a bijuteriilor dacice de aur și fabuloasele prăzi romane în materie de metal prețios²³. După cucerirea Daciei preluarea exploatărilor de metale prețioase direct de fiscul imperial, adică trecerea lor în proprietatea împăratului²⁴ s-a făcut din alte motive.

Măsura în care lucrările în discuție pot fi comparate cu acelea din despozițiile orientale poate fi încă discutată dar este absolut cert că ele au implicat o cheltuială de muncă impresionantă și realizarea lor nu poate fi închipuită fără existența unei autorități centrale consolidate, capabilă să le impună executarea. Modul cum au fost organizate atari lucrări și quantum-ul contribuției în muncă a comunităților nu poate fi precizat, dar el a fost, fără îndoială, considerabil. Oricum este sigur că prin organizarea și impunerea efectuării tuturor acestor lucrări autoritatea centrală, în speță statul, s-a amestecat profund în procesul de producție și nu s-a mulțumit numai cu prelevarea plusprodusului (sau a unei părți din el) comunităților. Tocmai această constatare conferă orînduirii tributare din Dacia preromană și nuanțe de despotie²⁵. În acest context nu este însă de pus semnul egalității între statul dac și despo-

²² I. Glodariu, *Sistemul defensiv al statului dac*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 23—34. De atunci cifra lor a urcat, grație noilor descoperiri, pînă la 93.

²³ Ioannes Lydos, *De magistratibus*, II, 28 (a se vedea și ingenioasa dar încă neunanim acceptată reducere la a zecea parte a lui J. Carcopino, *Les richesses des Daces et le redressement de l'Empire Romain sous Trajan*, în *Dacia*, I, 1924, p. 28—34).

²⁴ M. Macrea, în *IstRom*, I, 1960, p. 358; idem, *Viața în Dacia romană*, 1969, p. 298—299.

²⁵ Cf. H. H. Stahl, *op. cit.*, p. 37.

țiile orientale. Oricum, pe seama cercetărilor viitoare, a extinderii și adâncirii lor rămâne îmbogățirea documentației necesare reconstituirii în detalii a treptelor urmate de dezvoltarea societății daco-gete și a articulațiilor structurii sale.

I. GLODARIU

OPINIONS CONCERNANT LA STRATIFICATION DE LA SOCIÉTÉ DACE

(1er s.av.n.è. — 1er s. de n.è.)

(Résumé)

Les sources littéraires mentionnent (notes 1—6) l'existence dans la société dace de deux couches sociales distinctes: *tarabostes-pileati* (l'aristocratie) et *comati-capillati* (la masse du peuple). En même temps, les découvertes archéologiques confirment l'existence des différences de situation matérielle entre les membres de la société dace. L'esclavage n'avait pas dépassé la phase patriarcale, la production étant assurée par les *comati-capillati*.

Les assertions que les *comati-capillati* auraient été des cavaliers ou une catégorie intermédiaire entre l'aristocratie et le bas peuple manquent de fondement.

La structure économique de la Dacie se basait en premier lieu sur les communautés villageoises à caractère agricole et pastoral qui avaient dépassé la phase de la propriété communautaire, caractéristique à la société primitive. Il y avait là une double forme de propriété de la terre — le principal moyen de production: en théorie elle appartenait au roi mais elle était détenue et exploitée par les communautés. Mais on n'a pas d'informations sur le processus et les relations de production dans les communautés agricoles,

Il est certain qu'en vertu de la propriété que le monarque avait sur les terres, les communautés rurales devaient payer un tribut à l'autorité centrale mais on ne connaît pas exactement comment on payait (en travail, en produits etc.) ni le montant de ces obligations. Concernant les obligations en travail, un indice important consiste en cela que sur la durée d'un siècle et demi on a pourvu la Dacie de plus de 80 fortifications et on y a aménagé des centaines de terrasses dans la zone de la capitale.

Ces travaux d'envergure ne pouvaient être accomplis en absence d'une autorité centrale consolidée, capable d'en imposer et organiser l'exécution. Cela-même fait la preuve que loin de se contenter à collecter le plus-produit (ou d'une partie de celui-ci), l'autorité centrale s'est considérablement impliquée dans le processus de production des communautés en question. C'est-à-dire, on confère à l'organisation tributale de la Dacie pré-romaine des traits despotiques, mais on n'équivaut pas l'Etat dace au despotisme oriental.

DESPRE CERAMICA GLAZURATĂ PANNONICĂ*

(sec. IV e.n.)

Doi arheologi englezi Paul Arthur și David Williams au publicat în anul 1981 o lucrare intitulată „*Pannonische glasierte Keramik. An asseament*“¹. Lucrarea este foarte importantă pentru că a făcut cunoscută pentru întâia oară, la nivel european, prezența ceramicii glazurate pe o arie întinsă din Imperiul Roman târziu și pentru că au fost puse în discuție principalele probleme legate de existența, răspîndirea, formele și tipologia ei, tehnologia de producție, originea și cronologia ei.

Constatările la care au ajuns sus numiții autori pot fi formulate pe scurt astfel²:

1. Au fost înregistrate opt forme principale de vase: mortaria, străchini, căni, ulcioare, butelii, ploști, pahare, cupe și lămpi cu picior. Aceste forme au fost încadrate într-o continuă tipologie cu variante în cadrul fiecărei forme: mortarium (1), strachina (2—3—4), cana (5—6—7—8—11), ulciorul (10), plosca (12—13—16), paharul (17—19—20, 21—22—23) cupa (18), forme neprecizate (24—26) și lămpile cu picior (27—28) (p. 481—486). Fig. 1.

2. Pe baza răspîndirii vaselor și a analizelor structurale s-a formulat ipoteza că au existat mai multe centre de producție, răspîndite pe o arie largă. Cuptoare însă s-au găsit numai la Carlino (Veneția, Histria), la Tokod, TÁC-FÖVÉNYPUSZTA și Szombathely (Valeria) și Vin-kovci (Pannonia II) (p. 496—498).

Se crede că fenomenul de „reînviere“ tirzie a producției de ceramică glazurată a început în Italia (Veneția et Histria) de unde s-a răspîndit spre provinciile pannonice.

3. Ceramica glazurată a fost datată în secolul IV e.n. Nu se exclude însă posibilitatea ca producerea ei să fi început mai devreme, în funcție de diferitele provincii și să fi continuat dincolo de limitele secolului IV e.n. (p. 498).

4. Au fost precizate probleme legate de tehnologia de producție (la roată, în tipare, cu mîna), calitatea pastei, modul de aplicare a glazurii, arderea etc. Glazura este considerată o caracteristică decorativă.

Motivele ornamentale înregistrate au fost imprimate prin rulare, șampilare sau cu piaptănușul și s-au aplicat mai mult la mortaria (p. 498—490).

* Articolul de față constituie o variantă a unei lucrări mai ample pe care am prezentat-o la Congresul pentru studiul ceramicii romane de la Oxford, 1983.

¹ *Roman Pottery Research in Britain and North West Europe*. Papers presented to Graham Webster. Part. II. B.A.R. International Series (ii), Oxford, 1981, p. 481—510.

² Am rezumat concluziile din lucrare exact în ordinea stabilită de autori.

5. S-a emis părerea că vasele glazurate au avut funcții de uz casnic și funerare. În rândul vaselor cu funcții de uz casnic au fost încadrate: mortaria, cămile, străchinile. Mortaria sunt, din punctul de vedere al autorilor, cele mai răspândite vase cu caracter de uz comun. În rândul vaselor cu funcții funerare au fost încadrate cămile, ulcioarele și paharele. S-a încercat și separarea unei grupe de vase rituale (p. 500—504).

6. Pe baza analizelor de structură a pastei au fost identificate 10 grupe de intruziuni non-plastice ce par a susține că au existat în același timp 10 categorii de structuri. Aceste structuri sugerează autorilor tot atâtea locuri de producție (p. 504—506).

7. Aria de răspândire a ceramicii glazurate, așa cum reiese din harta elaborată de autori (vezi și *Tabelul I*) apare destul de limitată, cu două zone de densitate mai mare: Raetia și Pannonia I.

Cercetările arheologice pe care le-am efectuat personal în fortificațiile romane târzii (secolul IV e.n.) de la Gornea (Moesia I), Orșova și Hinova (Dacia Ripensis), precum și preocupările în legătură cu istoria acestor provincii romane târzii, ne-au pus în contact direct cu ceramica glazurată și cu problemele pe care le ridică.

Lucrarea colegilor englezi ne-a îndemnat să aruncăm o privire asupra acestei ceramici, dar dinspre Est. Ceea ce urmează mai jos este rezultatul trecerii în revistă, din acest punct de vedere, a problemelor legate de ceramica glazurată.

În primul rând, doresc să subliniez că observațiile noastre în ce privește ceramica glazurată completează pe cele ale colegilor englezi. Ele aduc în discuție o seamă de date care modifică unele constatări elaborate de ei (tipologie, funcții etc.) și schimbă aproape radical datele în legătură cu răspândirea, densitatea și chiar originea ceramicii glazurate în Imperiul Roman târziu. Aceste completări, observații sau corecții reflectă o situație de fapt rezultând din cercetarea materialului și nicidecum o intenție de a micșora meritul lucrării amintite și aportul ei la cunoașterea ceramicii glazurate.

Ca metodă de lucru am adoptat următorul sistem:

1. Am plasat (sau mai bine zis am încercat să plasez) descoperirile de vase glazurate în cadrul provinciilor romane târzii, conform împărțirilor administrative din secolul IV e.n., când se datează și ceramica glazurată.

2. Comunicarea se bazează pe un repertoriu al localităților cu descoperiri de ceramică glazurată din provinciile romane târzii situate la Est de Noricum și Dalmatia și la Nord de Praevalitana, Dardania și Dacia Mediterranea. Repertoriul va cuprinde deci numai localități din provinciile romane târzii: Pannonia I, Valeria, Savia, Pannonia II, Moesia I, Dacia Ripensis și Moesia II. În cadrul fiecărei provincii localitățile au fost așezate în ordine alfabetică în lista întocmită de noi.

3. În repertoriul amintit au fost cuprinse numai localitățile unde s-a prezentat descoperirea unor forme sigure de vase glazurate. Există însă numeroase localități unde se menționează simpla lor prezentă și pe care nu le-am înregistrat, deși ele ar putea îmbogăți informația referitoare la cantitatea de ceramică glazurată.

4. Informarea bibliografică a fost completată cu publicații (reviste sau lucrări) din Jugoslavia, Bulgaria, România și Ungaria care nu depășesc anul 1981³.

Nu pretendem că informația citată este exhaustivă. Faptul că cea mai mare parte din rezultatele săpăturilor de la fortificațiile romane tirzii de pe Dunărea de Mijloc (Pannonia II, Moesia I și Dacia Ripensis) nu sunt publicate⁴ ne privează de posibilitatea de a opera cu o cantitate încă și mai mare de ceramică glazurată, destul de bine datată.

Scopul lucrării noastre este limitat. Dorim îndeosebi să atragem atenția și mai mult specialiștilor asupra acestei categorii de ceramică romană târzie. Dată fiind numai această intenție nu vom intra în amănunte cu caracter tehnic.

Vom expune rezultatele la care am ajuns în legătură cu ceramica glazurată exact în ordinea în care a fost tratată de colegii englezi pentru că atît concluziile comune ambelor lucrări cît și diferențele (deosebirile) să apară cît mai clare.

1. Cantitatea de material ceramic glazurat este mult mai mare decît bănuiau colegii englezi, atît luată în general cît și pe categorii bine determinate de așezări sau obiective (orașe, *villae*, așezări, cimitire). Am putut astfel lega mai bine prezența anumitor forme de vase de caracterul locului de descoperire⁵.

2. Numărul formelor de vase glazurate este mult mai mare decît s-a crezut pînă acum. Credem însă că acest număr nu poate fi precizat acum încă. Pot fi adăugate însă următoarele forme sigure: strachina cu fund plat, strachina cu fund inelar, cupele cu picior gol, paharele cu două torți, patera, amforele și opaițul.

3. În cadrul fiecărei forme există extrem de numeroase variante, atît în ce privește dimensiunile, cît și forma corpului, forma buzei, motivele decorative folosite.

În sprijinul acestei afirmații vom prezenta unele forme de vase din fortificația de la Gornea împreună cu variantele lor. Menționăm că atît formele cît și variantele au fost luate la întîmplare. *Fig. 2—3* (strachini); *fig. 4* (mortaria); *fig. 5* (ulcioare); *fig. 6* (opaițe, pahare, cupe).

Același lucru se poate face (și s-a făcut de altfel) și pentru alte așezări⁶.

4. Credem că este încă prea devreme să se discute originea ceramicii glazurate și cauzele care au dus la apariția (sau reapariția) ei atît de viguroasă în secolul IV e.n. Criteriul prezenței și densității descoperiri-

³ Anul 1981 a constituit și limita de informare a colegilor englezi. Trebuie să menționez însă că bibliografia de care s-au folosit P. Arthur și D. Williams s-a limitat la informații în limba engleză și germană mai ales din țările situate în vestul Europei.

⁴ Materialul arheologic apărut în multe din aceste fortificații (Porecka, Tekija, Kladovo etc.) cuprinde o cantitate mare de vase glazurate.

⁵ Cantitatea mică de material cu care au operat nu le-a permis autorilor englezi P. Arthur și D. Williams să prezinte un studiu statistic al prezenței formelor pe tipuri de așezări sau obiective arheologice (villa rustica, oraș, cimitir, fortificație etc.).

⁶ Vezi mulțimea de variante la ulcioarele din cimitirul de la Ságvár; cf. A. Bürger, în *AAASH*, 19, 1966, p. 99 sq.; la Sirmium cf. *Bruckner* 1981, p. 39, 179; tip 1—2, 4—5, 10, 13, 15, 17, 27, 31—35, 36, 39 etc.

lor din secolul IV e.n. nu poate fi considerat valabil pentru stabilirea originii ceramicii glazurate, în actualul stadiu al cercetării. Deocamdată personal nu putem crede în originea ei italică. După B. Vikić se poate mai degrabă crede într-o origine panonică, unde atelierele sunt mai numeroase⁷.

Trebuie subliniat că în provinciile romane de la Dunărea de Mijloc și de Jos (Pannonia Inferior, Moesia Superior și cele trei Dacii) ceramica glazurată a fost destul de răspândită încă în secolele II—III e.n.⁸. Această ceramică ar fi putut sta la originea celei tirzii, pentru că se pare că a fost mult mai răspândită decât în Italia de Nord și provinciile vestice.

5) În ce privește centrele de producție, chiar dacă au fost mai multe, au lucrat după tipare care au circulat de la unul la altul. Cîteva observații stau la baza acestei afirmații:

— ceramica glazurată se prezintă în ansamblu relativ unitară atît în ce privește aspectul ei în general cit și în ce privește formele.

— motivele de decor sînt relativ restrinse la număr, au același stil pe întreg spațiul geografic pe care se află ceramica glazurată. De obicei sunt ornamentate ulcioarele (linii orizontale sau în val pe git și pe corp), paharele (linii orizontale, în val în zig-zag pe corp), străchinile și mortaria ornamentate numai pe buze (linii ondulate, linii din perle, linii din striuri etc.).

— culoarea glazurii este aproximativ aceeași, mai ales în cadrul uneia și aceleiași forme și se aplică în același mod la anumite forme.

6. Cred că datarea ceramicii glazurate în secolul IV e.n. propusă de colegii englezi este bună. O. Bruckner afirmă că vasele glazurate au apărut în secolul III e.n., iar producerea lor a continuat pînă în secolul VI e.n.⁹. În fortificațiile din Moesia I și Dacia Ripensis vasele glazurate au apărut pe toată adîncimea stratului de locuire, deci pot fi datate de la sfîrșitul secolului III e.n. pînă la sfîrșitul secolului IV e.n.¹⁰. În cimitirele din Pannonia, mai modern publicate, vasele glazurate au fost datate prin asociere cu alte materiale în secolul IV și la începutul secolului V e.n.¹¹. Se pare că vasele glazurate au apărut și în fortificațiile refăcute la sfîrșitul secolului V și la începutul secolului VI e.n.¹².

⁷ Vikić 1971, p. 97 = 114 vorbește de existența unor ateliere la Poetovio (Ptuj), Siscia (Sisak) ambele în Savia precum și la Mursa (Osijek), Cibale (Vinkovci) și Sirmium (Mitrovica) în Pannonia II.

⁸ Pentru Pannonia Inferior vezi Bruckner 1981, p. 153, 179—181; pentru Dacia Apulensis (Sarmizegetusa, Apulum, Micăsasa, Micia, Tibiscum, Berghin) vezi D. Alicu — A. Soroceanu, în *Potaissa*, 3, 1982, p. 55, notele 31, 32, 33, 34, 35.

Pentru Dacia Inferior (Malvensis) vezi G. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, 1976, p. 55, nota 258 (Romula, Slăveni, Cioroiul Nou). Pentru Dacia Porolissensis (Buciumi, Bologa, Porolissum, Potaissa) vezi N. Gudea, în *Das Römerlager von Buciumi*, Cluj, 1972, p. 40, pl. 14,6; 31,4; 32,7.

⁹ Bruckner 1981, p. 37, 54.

¹⁰ Gudea 1976, p. 69—70, 63.

¹¹ Burger 1979, p. 67—68; Vágó-Bona 1976, p. 19 afirmă că au apărut în cantitate mai mare după mijlocul secolului IV e.n.

¹² Dj. Janković, *Podunavski delo oblasti Arkvisa a VI i pocetkom VII veka*, Beograd, 1981, p. 136—138, 139—140.

Deci producerea vaselor glazurate tîrzii a putut începe la sfîrșitul secolului III e.n., dar dezvoltarea maximă a producției lor a fost abia în secolul IV e.n., pe la mijlocul lui. După sfîrșitul secolului IV e.n. mai există vase glazurate, dar tot mai puține.

7. Nu știu dacă din punct de vedere structural se poate face o deosebire între glazura de pe vasele de secolele II—III e.n. și cea de pe vasele din secolul IV e.n. Ca aspect însă glazura poate fi deosebită.

După felul în care vasele din secolul IV e.n. au fost glazurate, le putem împărți în trei grupe:

— vase la care a fost glazurată numai partea exterioară: ulcioare, căni, pahare, opaite;

— vase la care a fost glazurată numai partea interioară: mortaria și străchini;

— vase la care a fost glazurat atît interiorul cît și exteriorul: cupe cu picior gol, pahare cu toartă etc.

În toate cazurile calitatea pastei din care au fost confecționate vasele este foarte bună. Pasta este întotdeauna foarte fină, de culoare cărămizie închisă. Arderea este foarte bună.

8. În legătură cu funcțiile vaselor glazurate se pot face următoarele observații, pornind de la datele pe care ni le oferă cunoașterea vaselor glazurate din fortificațiile cercetate de noi (Gornea, Orșova sau Hinova) și de la statistica pieselor glazurate din cimitirele panonice.

— funcțiile vaselor glazurate nu pot fi împărțite strict în domestice (de uz comun) și funerare. Statistica ne arată următoarea succesiune cantitativă a formelor în fortificația de la Gornea: străchini (mijlocii, mari și mici), mortaria, ulcioare cu o toartă, ulcioare cu două torți, căni, opaite, pahare și cupe¹³. În același timp cercetarea de către V. Lányi a formelor de vase glazurate din cimitirele romane tîrzii din Ungaria indică următoarea succesiune din punct de vedere cantitativ a formelor¹⁴: ulcioare cu o toartă, ulcioare cu două torți, pahare, străchini, diverse. Este deci deocamdată dificil să se facă o apropiere între formele vaselor și destinația lor, de uz casnic sau funerară. Cred că vasele glazurate au fost produse pentru uzul general, căci ele au înlocuit în bună parte toate formele vechi ale ceramicii provinciale (în afară de oale), devenind cea mai specifică grupă a ceramicii romane tîrzii¹⁵. Numai în măsura în care anumite forme de vase au corespuns cerințelor ritului de înmormîntare, ele au fost utilizate în scop funerar.

9. În ce privește răspîndirea ceramicii glazurate și densitatea descoperirilor, rezultatele la care am ajuns schimbă constatările colegilor englezi. Comparînd harta întocmită de ei cu harta întocmită de noi mai exact, se poate observa că:

— numărul localităților cu descoperiri de vase glazurate este mult mai mare decît se bănuia și încă nu au fost înregistrate toate descoperirile.

¹³ Gudea 1976, p. 59—60; vezi și planșele 16—18, 24, 26, 37.

¹⁴ Lányi 1972, p. 69—76.

¹⁵ Susținem această afirmație deocamdată numai pe baza cercetării în ansamblu a ceramicii din fortificațiile de la Orșova și Gornea. Desigur că afirmația va trebui completată de un studiu mai amănunțit care, sperăm, va urma nu peste mult timp.

— aria pe care s-a răspândit ceramica glazurată este mult mai mare. Colegii englezi au înregistrat 37 de localități repartizate în șapte provincii astfel: Italia 8; Britannia 1; Germania Inferior 2; Raetia 10; Noricum 3; Pannonia 15; Moesia Inferior 1. Noi am înregistrat numai în provinciile tirzii de la Dunărea de Mijloc și de Jos peste 92 localități cu descoperiri de vase glazurate: Pannonia I — 20; Valeria — 25; Savia — 3; Pannonia II — 23; Moesia I — 11; Dacia Ripensis — 8; Moesia II — 2. Și afirmăm că aceste cifre sunt încă departe de a ilustra realitatea.

— descoperirile de vase glazurate sunt foarte frecvente în toate tipurile de așezări romane tirzii. În fortificația de la Gornea de pildă, cu excepția oalelor și amforelor, toate celelalte forme de vase sunt glazurate. Au fost înlocuite deci toate formele de vase provinciale, ceea ce sugerează că ceramica glazurată a devenit grupa cea mai specifică a ceramicii romane tirzii în această zonă.

— densitatea cea mai mare a descoperirilor apare conform repertoriului nostru în Pannonia I, Valeria și Pannonia II. Numeroase sunt descoperirile în Savia, Moesia I și Dacia Ripensis. Nu lipsesc însă descoperirile de acest fel din Moesia II.

— acest mod de repartizare a descoperirilor și densitatea lor arată că putem numi deocamdată pe bună dreptate ceramica glazurată ca fiind „pannonică”.

Concluziile la care am ajuns sunt următoarele:

— studiul ceramicii glazurate este abia la început și este nevoie de cercetări temeinice pentru a formula concluzii cu valoare istorică în legătură cu ea.

— se impune cu necesitate publicarea monografică a unor așezări romane tirzii, în care studiul vaselor glazurate trebuie să ocupe un loc important.

— ceramica glazurată ar trebui studiată și tratată de la început în maniera în care a fost studiată TS atît în ce privește nomenclatura formelor cît și a motivelor de decor.

În acest început dificil și încă insuficient de clar, lucrarea colegilor englezi P. Arthur și D. Williams a adus o rază de lumină, a dat tonul atît în ce privește subiectul ca atare, cît și metoda de cercetare și aspectele abordate prin ea.

NICOLAE GUDEA

REPERTORIUL LOCALITĂȚILOR UNDE S-A DESCOPERIT CERAMICĂ GLAZURATĂ

Legenda: U — oraș
C — cimitir
V — villa rustica
F — fortificație
A — așezare
T — cuptor

u1 — ulcior cu o toartă
u2 — ulcior cu două torți
m — mortarium
c — cană
s — strachină
p — pahar
l — opaiț

PANNONIA I

1. Brückenneudorf	C u	<i>ArchErt</i> , 33, 1899, p. 341; <i>AAASH</i> , 24, 1972 p. 55, nr. 18
2. Csákvár	C ul	<i>ArchErt</i> , 105, 1978, p. 189–199; <i>Alba Regia</i> , 11, 1971, p. 35–80

3. Deutschaltenburg
(Carnuntum)	F m	Grünwald 1979, p. 62—7
4. Deutschkreutz	— c	<i>Römer an der Donau</i> , p. 243, nr. 554, 558.
5. Fenekpuszta	C u	<i>AAASH</i> , 12, 197, p. 188—196.
6. Győr	C —	<i>Uzsocki</i> 1967, p. 20; <i>Győri Szemle</i> , 1931, p. 45.
7. Halimba	C u	<i>FA</i> , 19, 1965, p. 87—97
8. Karmacs	C c	<i>AAASH</i> , 12, 1960, p. 218—219
9. Keszthely	C u, s	<i>AAASH</i> , 12, 1960, p. 206—218
10. Kisárpás	C s, u	<i>AAASH</i> , 24, 1972, p. 55, nr. 16; <i>ArchErt</i> , 86, 19, 59, p. 173—177
11. Pilismarót	C u	<i>FA</i> , 12, 1960, p. 111—129
12. Rusovce	C u	<i>The Roman Cemetery of Gerulata (Rusovce)</i> , (Oxford, 1976)
13. Rust	C u	<i>JÖAI</i> , 1960, Bbl. p. 107—170
14. Ságvár	C u	<i>AAASH</i> , 18, 1966, p. 99—234
15. Szántód	C u	<i>Balaton környékének archaeológiája</i> , 1920, p. 13
16. Szigliget	C u	<i>AAASH</i> , 12, 1960, p. 202
17. Szervány	C u, c	<i>ArchErt</i> , 105, 1978, fig. 8/2—3
18. Tótvászony	C u	<i>AAASH</i> , 12, 1960, p. 202—206
19. Vösendorf	C p	<i>JA</i> , 1913, p. 244; <i>AAASH</i> , 24, 1972, p. 55 nr. 41
20. Wien (Vindobona)	U—	<i>Neumann</i> 1972, fig. 126

VALERIA

1. Adony (Vetus Salina)	F	<i>Thomas Villen</i> , p. 321, nr. 159
2. Alsóhetény	F —	<i>SMKözl</i> , 2, 1975, p. 178
3. Bogád	C s, p	<i>JPME</i> , 1972, p. 111
4. Bölcse	C s, u	<i>ArchErt</i> , 88, 1961, p. 264; <i>AAASH</i> , 24, 1972 p. 55, nr. 19
5. Budapest (Aquincum)	U s, u, c	<i>AAASH</i> , 24, 1972, p. 55, nr. 1, 27, 28, 3, 31, 42
6. Dombóvár	— —	<i>ArchErt</i> , 105, 1978, p. 66—67
7. Dunapentele	F ul, c	<i>Römer an der Donau</i> , nr. 556—557, p. 243; u2, p
8. Dunaujváros (Intercisa)	F c, ul	<i>Mitt. ArchInst</i> , 4, 1973, p. 73—95
	u2	<i>Römer an der Donau</i> , nr. 543—544; 546—547
9. Ercsi	C u	<i>Alba Regia</i> , 2—3, 1963, p. 159
10. Fazekasboda	C u	<i>JPME</i> , 1957, p. 126
11. Gödrekeresztur	C u, s, p	<i>ArchErt</i> , 95, 1968, p. 13—28
12. Kő	C u, s	<i>JPME</i> , 1957, p. 232
13. Majs	C ul, u2	<i>ArchErt</i> , 99, 1972, p. 64—99
14. Mucsfa	C u	<i>ArchErt</i> , 1941, p. 98
15. Nagytétény (Campo)	F u	<i>Thomas Villen</i> , p. 321, nota 158
16. Nyék	C u, s	<i>AAASH</i> , 24, 1972, p. 55, nr. 2
17. Pécs (Sopianae)	C ul, i2, s	<i>FA</i> , 1941, 3—4, p. 125—133; <i>Fülep</i> 1977, p. 23 sqq.; <i>ArchErt</i> , 96, 1969, p. 20—sq.; <i>RCRF Acta</i> , 9, 1967, p. 23—28
18. Somodor	C u, s	<i>ArchErt</i> , 101, 1974, p. 64—97 sq; <i>Römer an der Donau</i> , p. 242, nr. 545
19. Somosyszil	TC u, s, p	<i>Bürger</i> 1979, p. 12
20. Szőny (Brigetio)		<i>FA</i> , 13, 1961, p. 95—113; <i>Römer an der Donau</i> p. 243, nr. 252
21. Tác (Gorsium)	C s	<i>Alba Regia</i> , 14, 1975, p. 302—303, 332—333
22. Tác-Fővénypuszta	T c, l	<i>Vikić</i> 1976, pl. XLI—XLII; <i>Thomas Villen</i> p. 327
23. Tétény	C u	<i>ArchKözl</i> , 3, 1964, p. 11 sq; <i>AAASH</i> , 24, 19 1972, p. 55, nr. 9

24. Tokod	T C u	AAASH, 24, 1972, p. 56, nr. 52
25. Tordás	C u1, c	Alba Regia, 8-9, 1967, p. 233-240
26. Zengővékony	C u, p	JPME, 1957, p. 287-297

SAVIA

1. Sisak (Siscia)	U u1, u2, l	Vikić 1971, p. 106-110
2. Djakovo	- u	Vestnik Zagreb, 12-13, 1980, pl. VI, 8
3. Drnovo	- l	Vikić 1971, p. 106

PANNONIA II

1. Beska	C u, c	Bruckner 1981, T 142/99; 145/133; 147/150
2. Cortanovici	- s. m.	Bruckner 1981, T 61/113; 93/153; 94/170; 98/3;
3. Dalj (Teutoburgium)	F u1, l	Vikić 1976, nr. 10017; Bruckner 1981, T 143/115;
4. Dumbovo	V u1, u2, s	Bruckner 1981, T 93/169, 163; 94/168; 142/100; 144/122-123; 130; 155/48
5. Gomolava	- s	Bruckner 1971, p. 43, T VI/18-19
6. Hrtkovci	- u	Bruckner 1981, Map 1
7. Krckovacka Juga	- l	Vikić 1976, nr. 1027
8. Mitrovica (Sirmium)	U u1, u2
c, s, l	Vikić 1976, nr. 1001, 1004, 1016, 1007, 102 1025, 1040, 1051, 1030; Bruckner 1971, T VI/9-16; VII/3-4; Bruckner 1981, T 61/12, 14, 17, 18; 94/173-174; 93/150-152; 154-157, 161-162; 166-167; 94/169-173; 175-176; 155/42, 47; 142/101-102; 98/1, 2, 4; 144/125-126
9. Novi Banovci (Burgeae)	F u1, s, l	Vikić 1976, nr. 1003, 1012, 1029, 1057; Bruckner 1981, T 93/160, 153; 94/172; 98/7
10. Osjek (Mursa)	U u, u1, c
s, a	Vikić 1971, p. 106; Bruckner 1981, T, 142/98 103L, 143/110; 145; 137; 71/24; 93/161; 144/129; 164/82
11. Petrovacka Gradina	- l	Vikić 1976, nr. 1002
12. Progar (Zemun)	C u1, l	Bruckner 1981, T. 142/97; 143/113; AP, 8, 19, 66, p. 139, T XXVIII
13. Radovanci	C l	Vikić 1976, nr. 1061
14. Rakovac	- l	Vikić 1976, nr. 1005
15. Ruma	- u, c, s	Bruckner 1981, T 93/165; 105/11; 142/106-107; 144/121; 147/149
16. Sotin (Cornacum)	F u, l	Bruckner 1981, T 140/84; Vikić 1976, nr. 999-1000
17. Sremski Karlovac	C u1, c	Bruckner 1981, T 144/131; 143/108
18. Surcin	- l	Vikić 1976, nr. 1009; Bruckner 1981, Map. 1
19. Stari Slankamen (Acuminum)	F u, s, l	Bruckner 1981, T 94/172; 98/5; Vikić 1976 nr. 1010-1020, 1032, 1041-1042
20. Varsždinska Toplice	l	Vikić 1976, nr. 1017
21. Vinkovci (Cibalae)	U u1, c	Bruckner 1981, T 145/132; 143/109, 112
22. Vojka	A u	Bruckner 1981, Map 1
23. Vukovar	- u, c	Bruckner 1981, Map 1

MOESIA PRIMA

1. Belgrad (Singidunum)	- U F u1,	Bruckner 1981, T 88/280-280, 285; 107/m, s, 544, 546-547; 104/494, 490, 488
2. Boljetin	F s, l	AP, 7, 1965, p. 105-106, T XLI; SKuD 1970, T XX XVI, 1
3. Cesava (Novae)	F u	AP, 7, 1965, p. 108, T LXI; Comori 1980, p. 222 I, 234
4. Dula-Ostrikovac	C c	AP, 9, 1967, p. 111-112, T XXXVI
5. Gornea	F u1, u2, p,
m, l, c	Gudea 1976, Fig. 28-29, 30, 31, 32, 34, 37
6. Kuprija (Horreum Margi)	C u1	AP, 5, 1963, p. 89, T XXIV, 2
7. D. Milanovac (Taliata)	F u, c	SKuD 1970, T. 48/2

8. Ravna	F u	Comori 1980, p. 218, I 217
9. Ritopek (Tricornium)	F u	Bruckner 1981, p. 85, nr. 289
10. Slanci	F u1	Bruckner 1981, T 88/282, 284, 286-288

DACIA RIPENSIS

1. Celei (Sucidava)	F u, s, l	Tudor 1976, p. 65
2. Dasa	F l, u	Toropu Romanitatea, p. 51-53
3. Drobeta	F l	Toropu Romanitatea, p. 51, 53
4. Kladovo-D. Butorke	F u	Janković 1981, p. 139, T 9/3-4
5. Kladovo-Kostol	F u, s	Starinar, 32, 1981, p. 85-86
6. Kladovo-(Pontes)	C u1, u2, c	AP, 7, 1975, T 34/2; 35/2; Starinar, 24-25, 1973-1974, p. 201-206, fig. 9/17-20, 21, 22-29, 13/1-12
7. Kula (Castrum Martis)	F u1, u2, s	Limes 9 Mamaia, p. 171, T 40/1-3
8. Orlea	A u. l	Toropu Romanitatea, p. 51, 53
9. Orșova (Dierna)	F u1, u2, s, m, l	Gudea 1984, (în curs de publicare)
10. Iskär (Oescus)	F u	BIAB, 1930-1931, p. 187

MOESIA II

1. Krivina (Iatrus)	F u2, c, c, l	IAI, 27, 1964, p. 234; 29, 1966, p. 104; Klio, 47, 1966, p. 233
2. Staklen (Novae)	F s	IAI, 29, 1966, p. 91-92

Lista abrevierilor

- Bojović 1977, D. Bojović, *Rimska keramika Singidunuma*, Beograd, 1977.
- Bruckner 1971, O. Bruckner, *Osnovne forme i tehnike rimsko-provincijske keramiku u Sirmiumu*, în *Radovi za symposiuma „Hronoloska i tipoloska determinacije rimske keramike u Jugoslaviji“*, Zenica, 1971, p. 31-55.
- Bruckner 1981, O. Bruckner, *Rimska keramika u jugoslavskom delu provincije Donje Panonije*, Beograd, 1981.
- Bürger 1979, A. S. Bürger, *Das spätrömische Gräberfeld von Somogyiszil*, Budapest 1979.
- Comori 1980, *Comori arheologice în regiunea Porțile de Fier*, București, 1980.
- Davidescu 1980, M. Davidescu, *Drobeta în secolele I-IV e.n.*, Craiova, 1980.
- Dombay 1957, J. Dombay, *Későrómai temetők Baranyában* (= JPME, 1957, p. 181-330).
- Fülöp 1977, F. Fülöp, *Roman cemeteries on the territory of Pécs (Sopianae)*, Budapest, 1977.
- Grünwald 1979, M. Grünwald, *Die Gefäßkeramik des Legionslagers von Carnuntum. Grabungen 1968-1979*, in *Der Römische Limes in Österreich*, Heft XXIX, Wien, 1979.
- Gudea 1976, N. Gudea, *Gornea. Așezări din epoca romană și romană târzie*, Reșița, 1976.
- Gudea 1978, N. Gudea, *Granița de Nord a provinciei Moesia Prima și sectorul de Nord-Vest al graniței Daciei Ripensis*, în *Drobeta*, 4, 1980, p. 93-113.
- Intercisa II, M. R. Alföldi — L. Barkóczi — J. Fitz — K. Sz. Poczi — A. Radnóti — A. Salamon — J. Szilágyi — E. Vágó, *Intercisa (Dunapentele) II. Geschichte der Stadt im Römerzeit* (ArchHung, XXXVI), Budapest, 1957.
- Lányi 1972, V. Lányi, *Die spätantike Gräberfelder in Pannonien*, în *AAASH*, 24, 1972, p. 53-238.
- Neumann 1972, A. Neumann, *Vindobona*, Wien, 1972.
- Römer an der Donau, *Die Römer an der Donau. Noricum und Pannonien*, Landesausstellung — Schloss Traun, Petronell 25 Mai — 28 Oktober 1973, Wien, 1973.

- SKuD, *Stari Kulturi u Derdap*, Beograd, 1970.
 Toropu 1976, O. Toropu, *Romanitatea tirzie și străromânii în Dacia traiană subcarpatică*, Craiova, 1976.
 Tudor 1976, D. Tudor, *Sucidava*, Craiova, 1976.
 Vágó-Bóna 1976, L. B. Vágó — I. Bóna, *Die Gräberfelder von Intercisa. I. Der spät-römische Südfriedhof*, Budapest, 1976.
 Vikić 1971, B. Vikić, *The Character of Roman Ceramic of South Pannonia and the Problems of its Typology and Chronology*, in *Radovi sa symposiuma „Hronoloska i tipoloska determinacija rimske keramike u Jugoslavii”*, Zenica, 1971, p. 93—101, 113—115.
 Vikić 1976, B. Vikić—Belancić, *Antične svetiljke u arheolosko muzeju u Zagrebu*, Zagreb, 1976.
 Uszoki 1976, A. Uszoki, *A győri Xántus János Múzeum, Führer*, Bonn, 1967.

Reviste citate

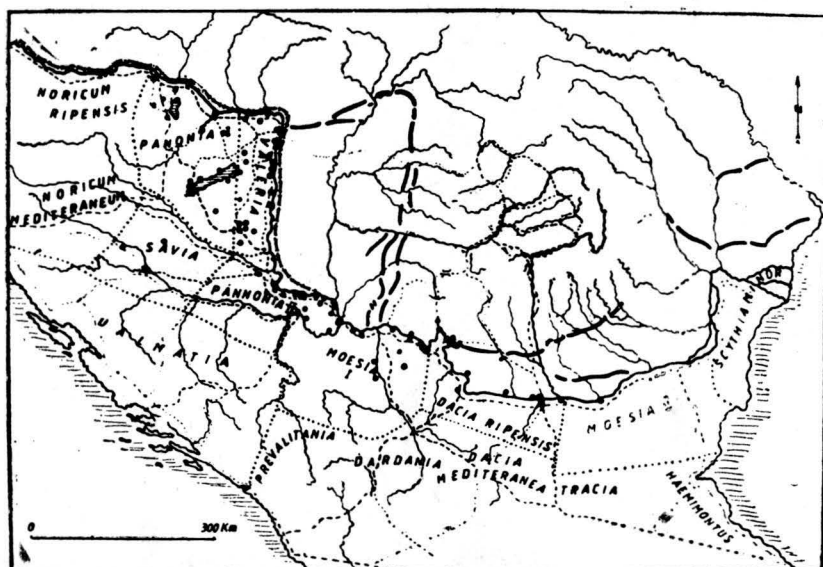
- AP, Arheoloski Pregled, Beograd.
 ArchÉrt, Archeologiai Értesítő, Budapest.
 ArchKözl, Archeologiai Közlemények, Budapest.
 AAASH, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
 ArhVest, Arheoloski Vestnik, Ljubljana.
 BIAB, Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare, Sofia.
 FA, Folia Archaeologica, Budapest.
 IAI, Izvestija na arheologiceskih Institut, Sofia.
 JÖAI, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Wien.
 JPME, Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs.
 Klio, Klio. Beiträge zur alten Geschichte, Berlin.
 Limes 9 Mamaia, Actes de IX-e Congrès International d'Études sur les frontières romaines, Mamaia, 1972 (1974).
 Mitt.Arch.Inst. Mitteilungen des Archäologischen Instituts, Budapest.
 Star, Starinar, Beograd.

PANNONIAN LATE ROMAN GLAZED POTTERY

(Abstract)

Two british archaeologists, Paul Arthur and David Williams, published recently (1981) the paper entitled „Pannonische Glasierte Keramik, an assessment“. The paper is very important because it deals, for the first time — at European level —, with the existence of glazed pottery on a large area of the Late Roman Empire and because it brings into discussion the main problems connected with the existence, spreading forms and typology of the glazed vessels, as well as, those connected with its production, technology, origin and chronology.

The author's (N. Gudea) observations complete those of the british archaeologists and bring into discussion new data which change some of their conclusions about typology — wholly I'd say — what is known up to now about its spreading in the Late Roman Empire, its density and its origin (see the maps).

Provinciile dunărene ale Imperiului Roman târziu.
Răspîndirea vaselor glazurate în secolul IV e.n.

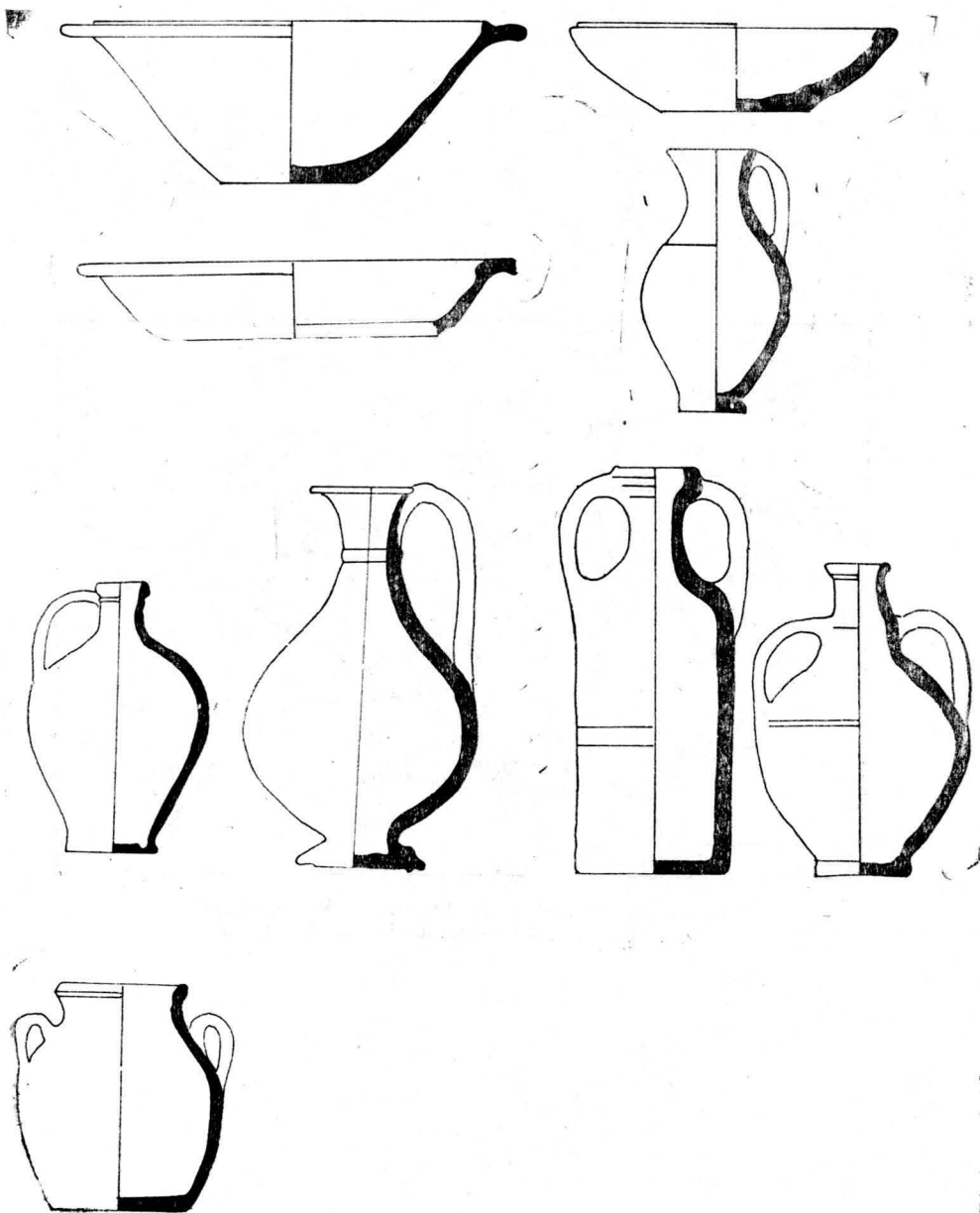

Fig. 1. Principalele forme de vase glazurate (după P. Arthur și D. Williams)

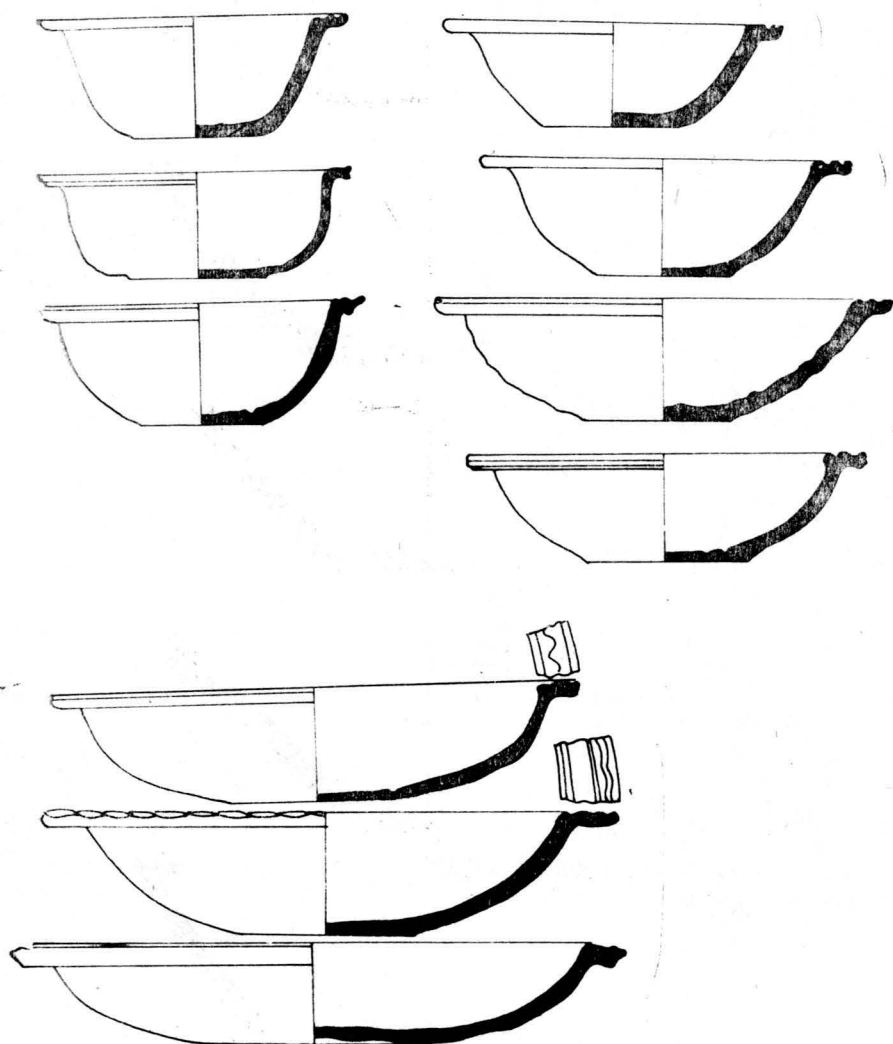

Fig. 2. Gornea. Vase glazurate: strachini cu fund plat

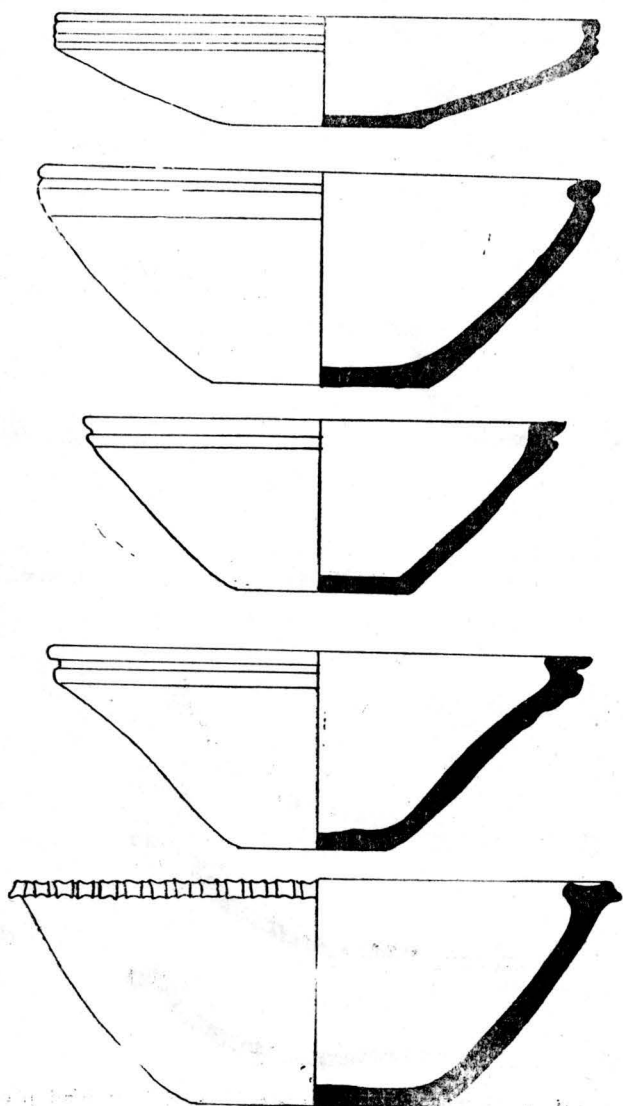

Fig. 3. Gornea. Vase glazurate: strachini cu fund plat

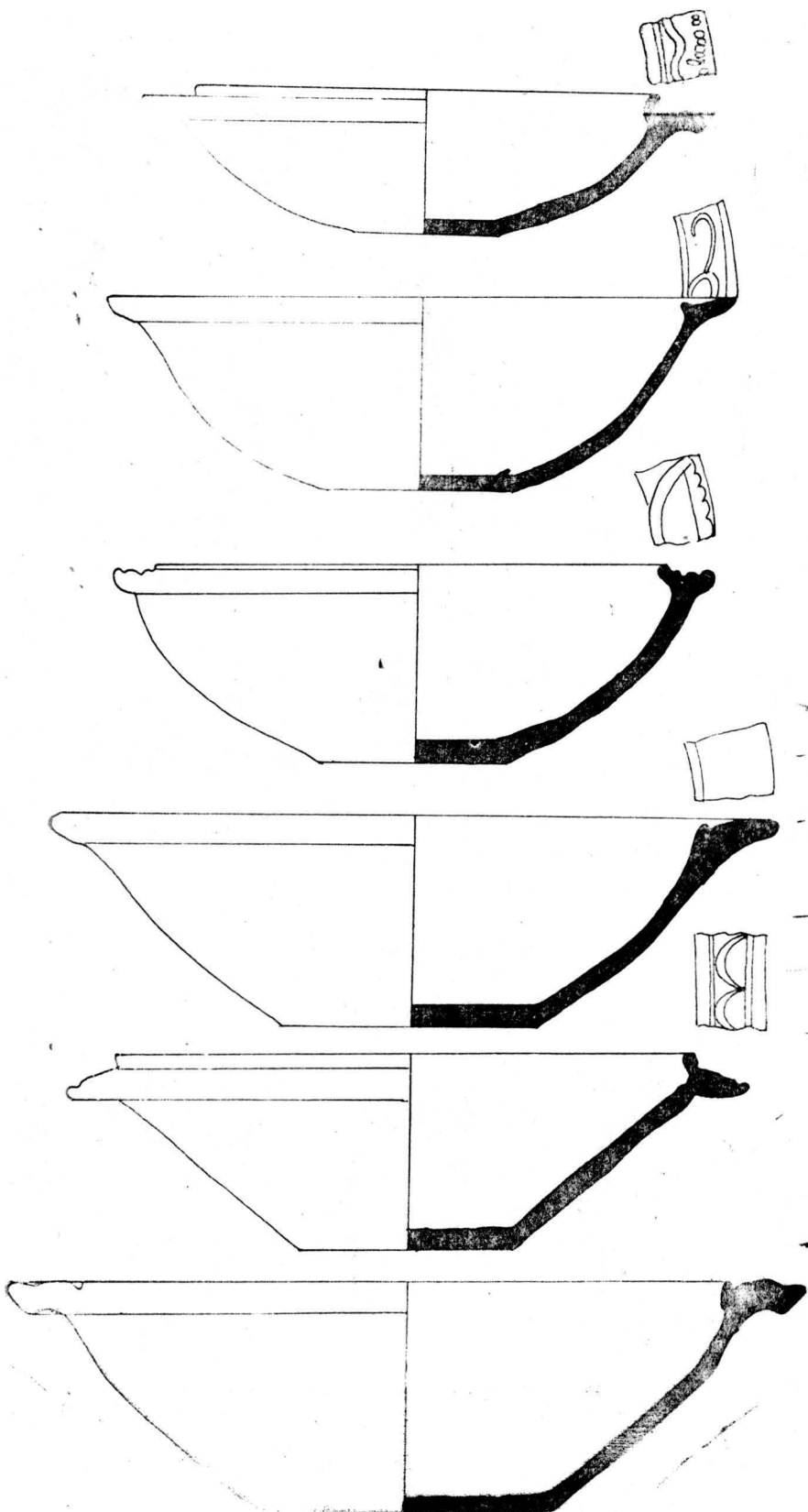

Fig. 4. Gornea. Vase glazurate: mortaria

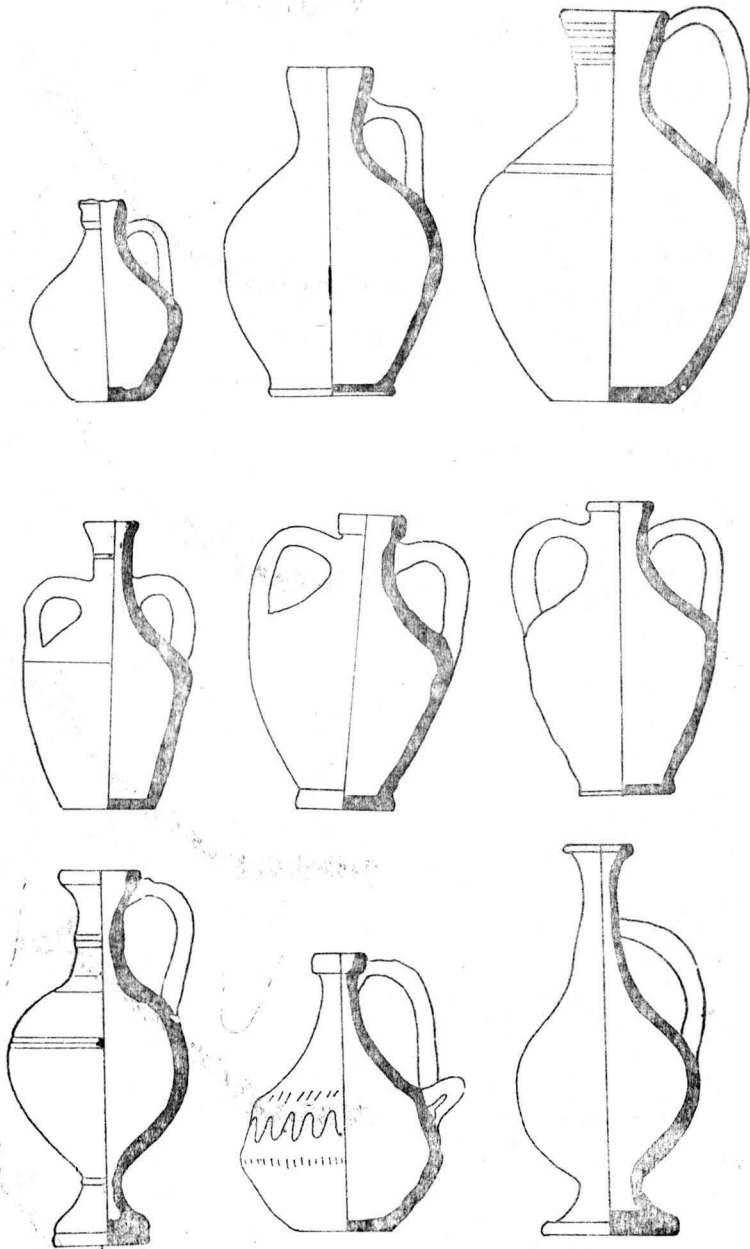

Fig. 5. Gornea. Vase glazurate: ulcioare

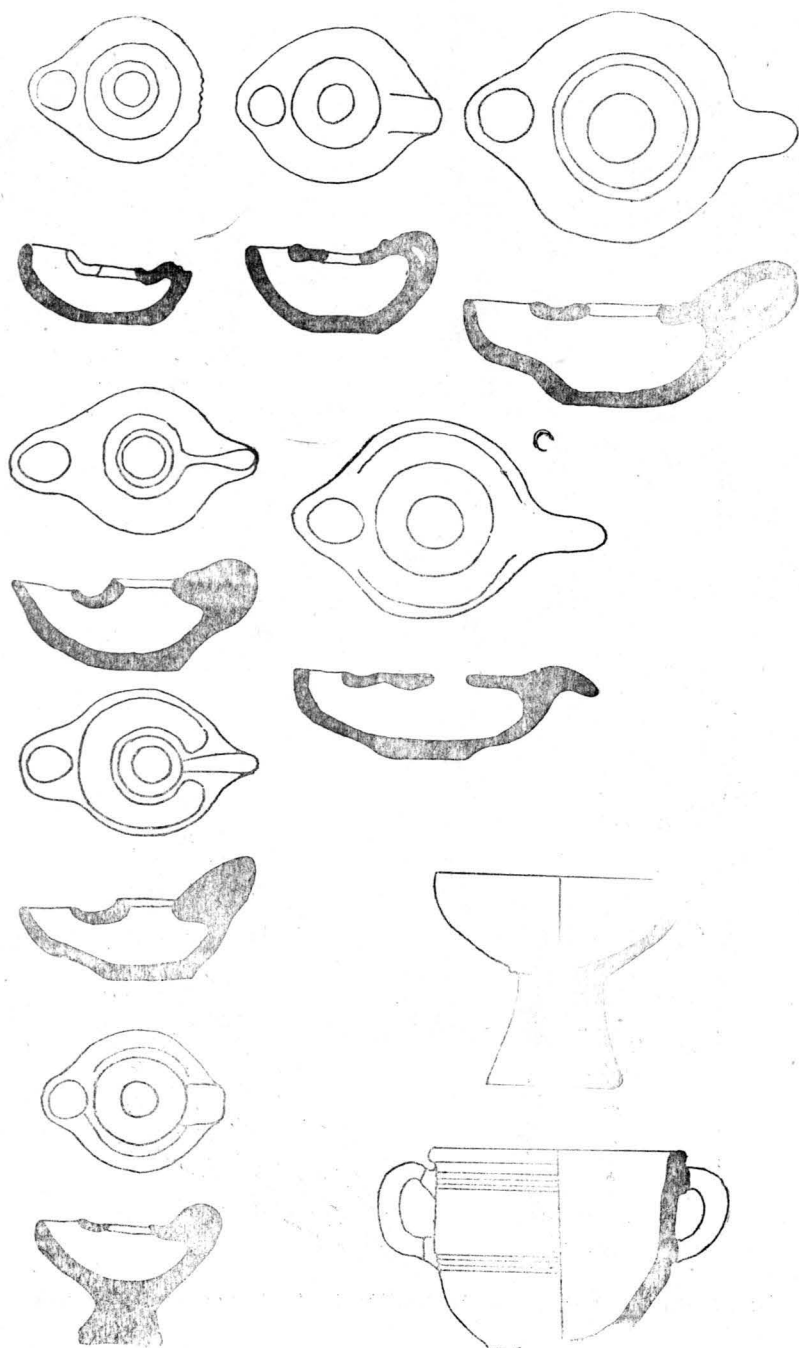

Fig. 6. Gornea. Vase glazurate: opaițe, pahare, cupe

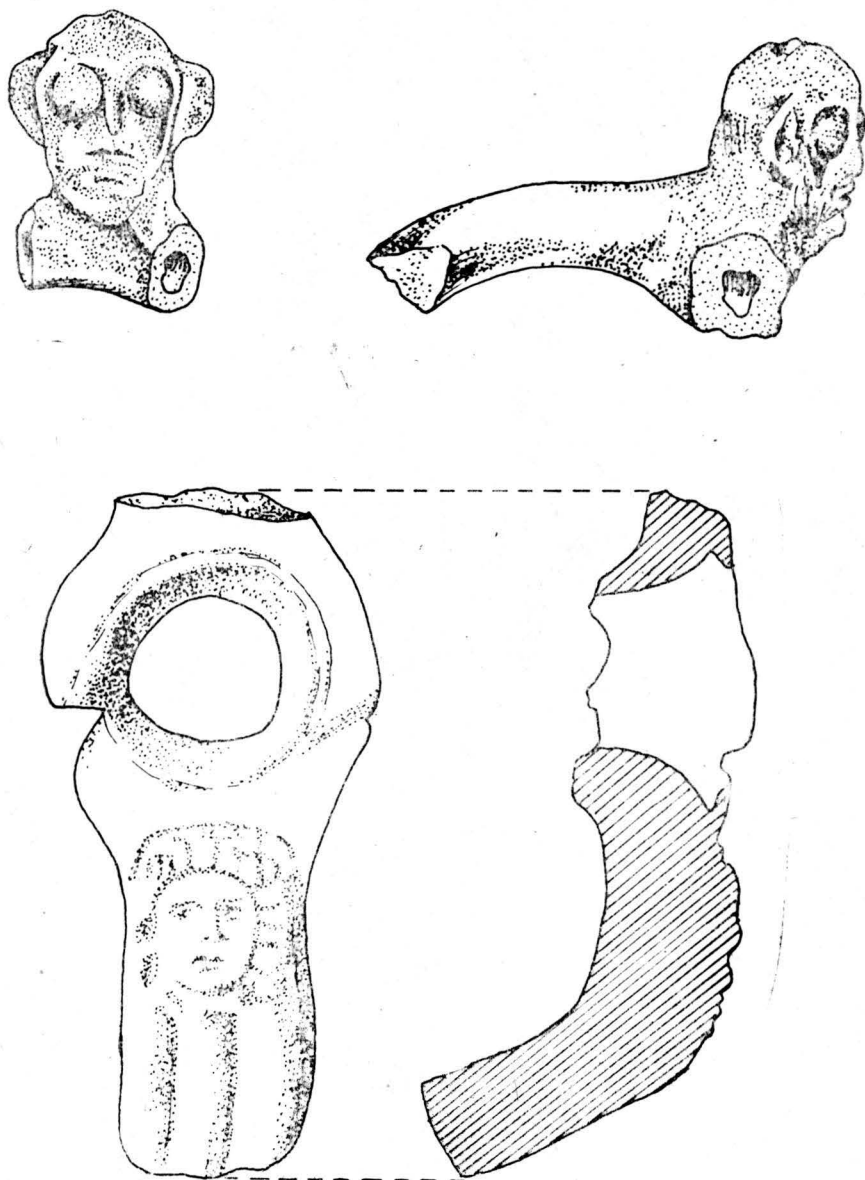

Fig. 7. Gornea. Vase glazurate: minere de vas cu figuri antropomorfe

CÎTEVA PIESE SCULPTURALE ȘI ARHITECTONICE DESCOPERITE LA ULPIA TRAIANA

Campania de săpături arheologice întreprinse în metropola Daciei romane în anul 1984¹, campanie care avea să fie mai săracă în recolta-re de monumente figurative, a scos totuși la iveală cîteva interesante piese sculpturale din piatră și elemente arhitectonice.

Această destul de mică cantitate de materiale litice descoperite s-a datorat, poate, și faptului că cercetările de specialitate s-au axat mai mult asupra complexului (clădirii), denumit convențional, 003², o mare parte a timpului fiind răpită de înlăturarea masivului strat de dărîmătură existent acolo.

Nota de față are darul de a face o scurtă informare asupra unui număr de șapte piese, toate din piatră, apărute în ruinele amintitului complex, cinci fiind monumente sculpturale și două elemente arhitectonice.

Primele cinci materiale s-au găsit la adîncimile de 0,55—0,60 m, ultimele două între 0,90—1,10 m. Ele aparțin astăzi bogatei colecții romane a Muzeului de arheologie din Sarmizegetusa. Starea lor de accentuată degradare, ca și circulația aceluiași tip în diferite secole (cazul elementelor arhitectonice), nu permit decît o datare largă, obișnuită, în veacurile II—III.

A. PIESE SCULPTURALE

1. *Relief dionysiac*, din marmură, fragmentar. Dimensiuni: 17 × 11,5 × 1,5 cm. Inventar nr. 27063.

Din monument se păstrează doar colțul superior drept, mărginit de un chenar canelat. Din reprezentarea figurată propriu-zisă se conservă, sus, doi ciorchini masivi de struguri și, jos, creștetul unui cap antropomorf, acoperit cu păr ondulat și cărare la mijloc.

Datorită coronei purtate pe frunte, podoabă ce astupă și pavilioanele urechilor personajului, — acel *corymbus* din iederă și rozete, — am putut stabili cu ușurință funcționalitatea acestui fragment sculptural ca aparținînd cultului dionysiac. Cel reprezentat pare a fi Liber Pater sau Libera, partenera sa divină, exclusă fiind posibilitatea de a înfățișa un participant la *thiasos* (satiri, Pan, menade ori bacante). Acestea sînt personaje secundare ale alaiului bacchic și ele sînt reprezentate artistic pe *ex voto*-uri în proporții reduse comparativ cu divinitățile

¹ Din nefericire, această campanie arheologică avea să fie ultima pentru conducătorul colectivului de cercetare, profesorul universitar clujean Hadrian Dai-covicu, care la 4 octombrie 1984 trecea în neîntîlnire.

² Cercetările la complexul 003 au început în anul 1979, ele continuînd și în campania de săpături a anului 1985.

principale ale cultului. Or creștetul personajului de pe acest relief este plasat în mărime chiar aproape de marginea superioară, păstrată, a reliefului. Fragmentul descris se adaugă numeroaselor scene iconografice dedicate veselului protector al viței de vie sau care stau în legătură cu el, descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa³.

2. *Fronton de altar*, din marmură, fragmentar. Dimensiuni: 14,5 × 22 × 7,7 cm. Inventar nr. 27064.

Din frontonul monumentului se conservă acrotera stângă și, central, un mic con de pin, în genul celui de pe altarul anepigraf ulpian readus la Muzeul din Sarmizegetusa din curtea fostului conac de la Sîntămăria Orlea⁴ (jud. Hunedoara).

3. *Postament de statueta* (?), din marmură, fragmentar. Dimensiuni: 8,7 × 9,5 × 1,2 cm. Inventar nr. 27065.

Socul, îngrijit confecționat, prezintă părțile de jos ale picioarelor (cu cîte trei gheare) ale unei acvile, care ține cu ele un obiect (?) cu imaginea complet ștearsă. Dacă scena din partea inferioară a piesei s-ar fi păstrat, atunci am fi putut ști cui îi era dedicat monumentul. Așa, doar intuiesc, în cazul că vulturul avea între gheare mănunchiul cu fulgere, că ar fi o *aquila Iovis*, similară ca figuratie cu o statuie fragmentară, descoperită tot la Ulpia Traiana, acum pierdută⁵, sau, dacă ținea un cap de animal (căprior?), atunci neîndoielnic era pus în legătură cu cultul dolichenian, avînd o bună analogie cu alt monument ulpian, as-tăzi păstrat în Muzeul de istorie din Lugoj⁶.

4. *Placă ornamentală*, din marmură, fragmentar. Dimensiuni: 37,5 × 29,5 × 2 cm. Inventar nr. 27066 a—b.

Restul păstrat al plăcii ornamentale este fracturat la rîndul său în două bucăți, care însă se îmbină perfect. Între un chenar adînc incizat și caneluri triunghiulare, ce formează cîte un unghi drept, se înscriu două motive vegetale, care prezintă, de asemenea, această formă geometrică. Este imposibil de indicat rolul funcțional al plăcii, avîndu-se în vedere că din reprezentare se conservă doar o porțiune marginală.

5. *Piesă figurată*, din marmură, fragmentară. Dimensiuni: 27,8 × 31,4 × 12,8 cm. Inventar nr. 27067.

Din lotul de monumente prezentat aici, aceasta este piesa cea mai degradată. Cu foarte mare greutate se pot „descifra” elementele reprezentate. Totuși, se pare că înfățișează un personaj feminin, din care se păstrează doar partea inferioară, și anume, piciorul stîng încălțat într-o cizmă ușoară cu carimb înalt (?) și un rest al tunicii (pînă deasupra genunchiului), avînd falduri bogat drapate. Jos, lingă picior, posibil să

³ Vezi D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figured Monuments from Sarmizegetusa*, BAR International Series 55, Oxford, 1979, p. 80—85, nr. 55—78, cu bibliografia; C. Pop, în *Apulum*, XX, 1982, p. 136, nr. 7, fig. 7 etc.

⁴ D. Alicu, C. Pop, V. Cățanaș, în *ActaMN*, XIII, 1987, p. 128—129, nr. 6, fig. 6.

⁵ D. Isac, în *Banatica*, I, 1971, p. 118, nota 30; D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *op. cit.*, p. 79—80, nr. 53.

⁶ D. Isac, *op. cit.*, p. 117—120, fig. 3 a—b; D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *op. cit.*, p. 100—101, nr. 140, pl. CXLIV; S. Sanie, *Culte orientale în Dacia romană*, I, București, 1981, p. 70—71, 89, pl. VI/4.

fie fragmentul unui animal (cu zgardă?), iar în partea dreaptă, de margine, a reliefului, detaliile abia schițate ale unei alte persoane sau viețuitoare. Elementele vestimentare, aparținând personajului central (tunica scurtă și cizma), ar putea, eventual, să designeze pe Diana, plăci votive și statuete cu zeița vinătorii fiind cunoscute la Ulpia Traiana⁷.

B. PIESE ARHITECTONICE

6. *Capitel corintic*, din marmură, fragmentar. Dimensiuni: $21,3 \times 30 \times 6$ cm. Inventar nr. 27068.

Din decorația capitelului se conservă doar câteva astragale și ove.

7. *Bază de coloană*, din marmură, deteriorată. Dimensiuni: înălțimea totală 15,3 cm, lățimea 36,5 cm, diametrul tamburului 31,2 cm. Inventar nr. 27069.

Baza prezintă un tambur cu caneluri duble, puternic marcate și în centru un orificiu larg de fixare a fusului coloanei.

*

Pieșele descrise și în limita posibilităților interpretate îmbogățesc cu încă câteva exemple inedite gama largă și variată a monumentelor patrimoniale provenite din capitala Daciei romane.

CONSTANTIN POP

QUELQUES PIÈCES SCULPTURALES ET ARCHITECTONIQUES DÉCOUVERTES À ULPIA TRAIANA

(Résumé)

Les recherches archéologiques de 1984 dans la métropole de la Dacie romaine, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, ont découvert dans l'ensemble 003 cinq pièces sculpturales: 1. relief dionysiaque; 2. fronton d'autel; 3. socle de statuette (?), aux pieds d'aigle; 4. plaque ornementale au motif végétal; 5. pièce figurée représentant un personnage féminin (Diana?) et deux éléments architectoniques; 6. chapiteau corintique; 7. base de colonne.

Les monuments, en marbre, conservés fragmentaires et datés aux II—IIIème siècles, se trouvent aujourd'hui au Musée d'archéologie de Sarmizegetusa (dép. de Hunedoara).

⁷ D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *op. cit.*, p. 71—74, nr. 19—29, cu bibliografia ș.a.

BIBLIOGRAFIA DACIEI ROMANE (II)*

1966—1971

I. IZVOARE, LUCRĂRI GENERALE, SINTEZE, ENCICLOPEDII, BIBLIOGRAFII

437. I. Berciu, Al. Popa, Horia Ursu, *Cetatea Alba-Iulia*, București, 1968, ed. a II-a, 59 p., p. 8—13.
438. G. Bordenache, *Sculture grece e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I, București, 1969, 145 p.
439. E. Chirilă, *Sarmizegetusa Ulpia Traiana*, EAA, VII, 1966, p. 54.
440. C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, 1966 ed. a II-a, 120 p.
441. C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, București, 1968, ed. a II-a, 35 p.
442. C. Daicoviciu, *Dacica*, Cluj, 1970, 610 p., [p. 139—442].
443. C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Époque ancienne, Histoire de la Roumanie des origines à nos jours*, Paris, 1970, 803 p. [p. 48—73].
444. H. Daicoviciu [Epoca romană] *Muzeul de istorie din Cluj* [ghid], Cluj, 1967, 99 p., p. 25—32.
445. H. Daicoviciu, *Dacia romană, Istoria României, Compendiu*, București, 1969, 727 p. [p. 61—80].
446. Petre Diaconu, Alexandru Rădulescu, *Les revues roumaines d'archéologie et d'histoire ancienne entre 1966—1970, Dacia*, XV, 1970, p. 415—435.
447. Vladimir Dumitrescu, *Muzeul Național de antichități*, București, 1968, 103 p.
448. I. Fischer, *Bibliografia clasică românească (1965), (VIII), StCl*, VIII, 1966, p. 313—325; (1966), (IX), *StCl*, IX, 1967, p. 275—288; (1967), (X), *StCl*, X, 1968, p. 291—302; (1968), (XI), *StCl*, XI, 1969, p. 300—317; (1969), (XII), *StCl*, XII, 1970, p. 261—268; (1970), (XIII), *StCl*, XIII, 1971, p. 245—262.
449. Oct. Floca, *Muzeul de arheologie Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, București, 1966, 87 p.
450. Oct. Floca, *Le musée archéologique Sarmizegetusa*, București, 1969, 47 p, 54 pl.
451. Fl. Bobu Florescu, *Die Trajanssäule*, București — Bonn, 1961, 160 p.

* Vezi S. Cociș — A. Paki, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986.

Sistemul de prezentare este același, numerotarea făcându-se în continuare. Autorii care apar pentru prima dată prezenți în bibliografie au fost trecuți cu numele întreg. Lista abrevierilor se găsește la sfârșitul volumelor.

452. C. C. Giurescu, *Transilvania în timpul Daciei romane*, *Transilvania în istoria poporului român*, București, 1967, 140 p., [p. 23—34].
453. C. C. Giurescu, ediția în limba maghiară [non vidi].
454. C. C. Giurescu, *Transilvania in The history of Romania, An historical outline*, London, 1969, 138 p. [non vidi].
455. C. C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Dacia romană, Istoria românilor din cele mai vechi timpuri și pînă azi*, București, 1971, 829 p., p. 90—148.
456. N. Gudea, Ion I. Pop, *Castrul roman de la Rîșnov Cumidava, Contribuții la cercetarea limesului de sud-est al Daciei romane*, Brașov, 1971, 140 p.
457. N. Gudea, I. I. Pop, *Das Römerlager von Rîșnov, Cumidava, Beiträge zu den Limesuntersuchungen in Süd-Osten des römischen Dazien*, Brașov, 1971, 140 p.
458. M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, 524 p.
459. * * *, *Stăpînirea romană în Dacia, Istoria României în date*, București, 1971, 525 p. [p. 33—41].
460. L. Mărghită, I. Andrițoiu, *Muzeul arheologic Deva*, [ghid], Deva, 1971, 74 p.
461. Nicolae Maghiar, Ștefan Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, București, 1970, p. 332, p. 47—52.
462. I. Miclea, *Rumänien in Frühzeit und Altertum* [album], Viena — München, 1970, 183 p.
463. I. Miclea, R. Florescu, *Columna*, Cluj, 1971, 219 p.
464. V. Pârvan, *Dacia*, București, 1967, 271 p., p. 129—157.
465. D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, 251 p.
466. D. Protase, *Rituri funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, 221 p., p. 83—121.
467. Al. Rosetti, *Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVII-lea*, București, 1968, p. 78—82.
468. I. I. Russu, *Tibiscum*, EAA, VII, 1966, p. 850.
469. * * * *Tabula Imperii Romani*, L 34, Budapesta, 1968, 123 p.
470. * * * *Tabula Imperii Romani*, L 35, București, 1969, 79 p.
471. D. Tudor, *Sucidava*, EAA, VII, 1966, p. 539—540.
472. D. Tudor, *Traian împărat al Romei*, București, 1966, 97 p.
473. D. Tudor, *Sucidava*, București, 1969, 69 p.
474. D. Tudor, *Oltenia Romană*, București, 1968, ed. a III-a, 604 p.
475. D. Tudor, *Romula*, București, 1968, 79 p.
476. D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, 431 p.
477. D. Tudor, *Romani în Dacia*, București, 1969, 77 p.
478. D. Tudor, *Podurile romane de la Dunărea de jos*, București, 1971, 209 p.
479. D. Tudor, *Corpus monumentorum religionis Equitum Danuviorum*, Leiden, 1969, vol. I, 138 p.
480. R. Vulpe, *Dacia romană, Istoria poporului român*, București, 1970, 455 p. [p. 66—89].

Vezi și nr. 830, 832.

II. ISTORIE

1. VIAȚA ECONOMICO-SOCIALĂ

481. Oct. Floca, *Cinciș, scavo di una villa rustica e di una piccola necropoli*, FA, XVIII—XIX, 1968, p. 730—731.
482. R. Florescu, *Das Wirtschaftsleben, RömRum*, 1969, p. 55—59.
483. R. Florescu, *La vita economica, Civiltà*, 1970, p. 65—67.
484. L. Mărghitan, *Micia a fost un „pagus“ în tot timpul stăpînirii romane?*, SCIV, 21, 4, 1970, p. 579—594.
485. Flaminu Mârțu, *Agricultura din depresiunea Cîmpulung Muscel în sec. III î.e.n. — III e.n.*, Terra Nostra, I, 1969, p. 53—64.
486. Z. Székely, *Villa rustica romană de la Ciumăfaia, St.Com., Sibiu*, 1969, p. 155—184.
487. D. Tudor, *Importul de vin și de untdelemn în provincia Dacia, Apulum*, VII, 1968, p. 391—400.
488. D. Tudor, *La ville et le village en Dacie romaine, Dacia*, XIII, 1969, p. 319—328.
489. I. Winkler, V. Vasiliev, L. Chițu, A. Borda, *Villa rustica de la Aiud. Cîteva observații privind „villae-le rusticae“ din Dacia Superior, Sargetia*, V, 1968, p. 59—85.
490. I. Winkler, *Zur Problematik der Handelsbeziehungen Daziens mit den griechisch-orientalischen Städten, Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, Budapest, 1968, p. 361—371.

2. VIAȚA POLITICO-ADMINISTRATIVĂ

a) Generale

491. I. B. Cătănicu, *Despre sud-estul Transilvaniei în epoca romană*, ActaMN, VI, 1969, p. 477—481.
492. Georges Ciulei, *La souscription des actes juridiques dans les triptyques de Transilvanie, Annales de la Faculté de droit et des sciences économiques de Toulouse, Université de Toulouse*, 1970, p. 351—355.
493. G. Ciulei, *Locatio operarum în tripticele din Transilvania*, ActaMN, VIII, 1971, p. 560—561.
494. C. Daicoviciu, *Severus Alexander și provincia Dacia*, ActaMN, III, 1966, p. 153—171.
495. C. Daicoviciu, *Zur inneren Geschichte Daziens, Studien zur Geschichte Osteuropas*, Graz — Köln, 1966, p. 9—14.
496. C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *M. Claudius Fronto et Dacia Malvensis, Congr. Epigr. V*, p. 343—348.
497. C. Daicoviciu, *La Dacie romaine et sa romanité (rezumat)*, Revue des études latines, XLIV, 1966, p. 55—56.
498. C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Noi considerații asupra Daciei Malvensis*, ActaMN, IV, 1967, p. 77—83.

499. C. Daicoviciu, *Un nou Sacerdos Arae Augusti în Dacia*, *ActaMN*, IV, 1967, p. 469—470.
500. C. Daicoviciu, *Probleme der provinzialrömischen Geschichte Dakiens*, *East-European Quart. University Colorado, USA*, 1968, 2, p. 109—115.
501. C. Daicoviciu, *Hispano-Dacica*, *Arheoloski Vestnik*, Ljubljana, 1968, XIX, p. 23—29.
502. C. Daicoviciu, *Romanizarea Daciei*, *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 261—271.
503. C. Daicoviciu, *Die Romanisierung Daziens*, în *Beiträge zur alten und deren Nachleben*, *Festschrift Altheim*, Bd. I, Berlin, W. de Gruyter, 1969, p. 535—547.
504. C. Daicoviciu, *Die politisch-militärische und administrative Einrichtung Dakiens*, *RömRum*, 1969, p. 36—42.
505. C. Daicoviciu, *Organizzazione politico-militare ed amministrativa della Dacia*, *Civiltà*, 1970, p. 41—47.
506. C. Daicoviciu, *La romanisation de la Dacie*, *Bulletin International d'Études du Sud-Est Européen*, VII, 1—2, 1969, p. 25—37.
507. C. Daicoviciu, *Die Römer in Rumänien*, *RömRum*, 1969, p. 246—255.
508. C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *La Dacie et sa romanité*, *Sources archéologiques de la civilisation européenne*, București, 1970, p. 246—255.
509. C. Daicoviciu, *Pe marginea cărților*, *ActaMN*, VI, 1970, p. 125—134.
510. H. Daicoviciu, *Civiltà romana în Romania*, *RivNazioni*, Roma, 12—13, 1970, p. 93—95 [non vidi].
511. Sever Dumitrașcu, *Contribuții la cunoașterea graniței de vest a Daciei romane*, *ActaMN*, VI, 1969, p. 483—491.
512. G. Ferenczi, I. Ferenczi, *O nouă mărturie epigrafică în legătură cu activitatea împăratului Lucius Verus în provinciile de lângă Dunărea de jos și în Dacia*, *Sargetia*, VII, 1970, p. 59—78.
513. I. Glodariu, *Legio IIII Flavia Felix et la Dacie*, *Congr. Epigr.* V, p. 327—336.
514. N. Gostar, *Ulpianum*, *AUI*, III, fasc. II, 1969, p. 171—176.
515. N. Gostar, *Ius italicum în Dacia*, *AIIA Iași*, 6, 1969, p. 127—139.
516. N. Gostar, *Condita Colonia Dacica*, *Apulum*, IX, 1971, p. 305—321.
517. Vladimir Iliescu, *Provinciam ... intermisit. Zu Eutropius*, *X*, 15, 1, *RRL*, XV, 6, 1970, p. 597—600.
518. Vl. Iliescu, *Părăsirea Daciei în lumina izvoarelor literare*, *SCIV*, 22, 3, 1971, p. 425—442.
519. M. Macrea, *Organizarea provinciei Dacia*, *ActaMN*, III, 1966, p. 121—151.
520. M. Macrea, *L'organisation de la province de Dacie*, *Dacia*, XI, 1967, p. 121—141.
521. M. Macrea, *Romani e Daci nella provincia Dacia*, *Archeologia Classica*, 19, 1967, 1, Roma, p. 146—169.

522. M. Moga, *Pagus Tibiscensis. În legătură cu teritoriul rural al Ulpiei Traiana, Tibiscus*, I, 1971, p. 41—50.
523. Constantin C. Petolescu, *Cîteva tezaure monetare și evenimentele din Cîmpia Munteniei la sfîrșitul sec. al II-lea e.n., Apulum*, VII, 2, 1968, p. 451—459.
524. Constantin C. Petolescu, *Întinderea provinciei Dacia Inferior*, SCIV, 22, 3, 1971, p. 411—423.
525. Emilian Popescu, *Aspecte ale colonizării și romanizării în Dacia și Scythia în lumina unor inscripții din muzee bucureștene*, StCl, IX, 1967, p. 181—202.
526. Gh. Popilian, *Date noi cu privire la invazia carpilor în Dacia, Centrul de istorie, filologie și etnografie*, Craiova, 1967, 54 p. + 2 pl.
527. D. Protase, *Sur les établissements ruraux de la Dacie romaine*, RRH, VIII, 1969, 1, p. 3—14.
528. D. Protase, *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la Provincia Dacia*, ActaMN, IX, 1967, p. 47—72.
529. D. Protase, *La Legio IIII Flavia au nord du Danube et la première organisation de la Dacie*, Cong. Epigr. V, p. 337—342.
530. D. Protase, *Observații în legătură cu așezările rurale din Dacia romană*, ActaMN, V, 1968, p. 505—511.
531. D. Protase, *Observații asupra așezărilor rurale în Dacia romană și postromană (sec. II—VI) pînă la venirea slavilor*, Banatica, I, 1971, p. 93—105.
532. I. I. Russu, *Tracii în Dacia romană*, ActaMN, IV, 1967, p. 85—105.
533. I. I. Russu, *C. Iulius Maximinus, praeses Daciae*, SCIV, 19, 4, 1968, p. 667—676.
534. I. I. Russu, *Die Bevölkerung der Provinz Dacia*, Röm.Rom, 1969, p. 49—52.
535. I. I. Russu, *La popolazione della Provincia Dacia*, Civiltà, 1970, p. 57—60.
536. I. I. Russu, *Elemente syriene în Dacia carpatică și rolul lor în „colonizarea” provinciei*, ActaMN, VI, 1969, p. 167—186.
537. I. I. Russu, *Petronius Novatus în Dacia*, SCIV, 21, 1, 1970, p. 155—164.
538. Z. Székely, *Date referitoare la cucerirea sud-estului Transilvaniei de către romani și persistența elementului dac*, Cumidava, IV, 1970, p. 49—55.
539. D. Tudor, *Aquae en Dacia Inferior*, Latomus, XXV, 4, 1966, p. 847—854.
540. D. Tudor, *Sirienii în Dacia inferioară*, Apulum, IX, 1971, p. 659—664.
541. D. Tudor, *Les syriens en Dacie inférieure*, Annales Archéologiques syriennes, XXI, 1—2, 1971, p. 71—76.
542. D. Tudor, *Distrugerea castrului roman de la Slăveni pe Olt*, Historia, I, 1970, p. 67—83.
- Vezi și nr. 706, 827, 828, 837.

b) *Autohtoni*

543. M. Macrea, *Dacii liberi în epoca romană*, *Apulum*, VII, 2, 1968, p. 171—200.
544. M. Macrea, *Les daces libres à l'époque romaine*, *Actes du VII-e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, vol. II, Praga, 1971, p. 1038—1041.
 Vezi și nr. 465, 466, 521, 526, 527, 530, 531, 538, 687, 712, 716, 719, 722, 731, 734, 747, 748, 752, 754.

3. VIAȚA MILITARĂ

545. H. Daicoviciu, *Legio I Adiutrix ou legio IV Flavia Felix, Hommage à Marcel Renard*, vol. II, Bruxelles, 1969, p. 167—172.
546. H. Daicoviciu, Ion Glodariu, *Un castru în regiunea cetăților dacice din Munții Orăștiei, Lucrări științifice*, Oradea, 1971, p. 17—23.
547. Egon Dörner, *Urme ale legiunii a V-a Macedonica la Aradul Nou*, *ActaMN*, VIII, 1971, p. 503—506.
548. G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Un piccolo castro romano a Băile Homorod*, *F.A.*, XVIII—XIX, 1968, p. 726.
549. St. Ferenczi, *Le système et le caractère du soi-disant Limes Dacicus* (2 p) *The Resumées of Papers read at the 7th International Congress for Roman Frontier Studies*, Tel Aviv, 1967.
550. I. Ferenczi, *Ricerche intorno al limes dacico lungo la cresta dei Monti Meseș*, *FA*, XVIII—XIX, 1968, p. 715—776.
551. St. Ferenczi, *Die Erforschung des römischen Limes auf dem Höhen des Meseșgebirges, Dacia*, XI, 1967, p. 143—162.
552. St. Ferenczi, *Observații cu privire la sistemul și caracterul așa-zisului „Limes Dacicus”*, *ActaMN*, V, 1968, p. 75—98.
553. St. Ferenczi, *Cu privire la apărarea hotarului de nord al provinciei Dacia, St. și Com. Satu Mare I*, 1969, p. 91—110.
554. St. Ferenczi, *Cîteva precizări în legătură cu noțiunea de Limes Dacicus, Apulum*, IX, 1971, p. 599—625.
555. Oct. Floca, L. Mărghitan, *Noi considerații privitoare la castrul roman de la Micia, Sargetia*, VII, 1970, p. 43—57.
- 555a. Gr. Florescu, *Problema castrelor romane de la Mălăiești, Drajna de Sus și Pietroasele*, *StMat*, I, 1968, Ploiești, p. 31—39.
556. R. Florescu, *Les phases de construction du castrum Drobeta (Turnu-Severin), Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süd-Deutschland*, Köln — Graz, 1967, p. 144—151.
557. R. Florescu, *Descoperiri noi la Drobeta și reforme militare din a doua jumătate a sec. III e.n.*, *SCSMI*, vol. I, București, 1970, p. 433—439.
558. I. Glodariu, *Legio IV Flavia Felix in Dacia*, *ActaMN*, III, 1966, p. 429—435.
559. N. Gostar, *O stare de alarmă pe limesul de vest al Daciei*, *AUI*, 14, 1968, p. 93—102.

560. N. Gostar, *Unitățile militare din castrul roman de la Tibiscum*, *ActaMN*, V, 1968, p. 471—477.
561. N. Gostar, *Cohors VI nova Cumidavensium*, *AUI*, 15, 1969, p. 21—31.
562. N. Gudea, *Limesul roman în zona castrului de la Bologa*, *ActaMN*, VIII, 1971, p. 507—530.
563. K. Horedt, I. Mitrofan, *Sighișoara, un nuovo castro romano*, *FA*, XVIII—XIX, 1968, p. 743.
564. M. Macrea, D. Protase, St. Dănilă, *Castrul roman de la Orheiul Bistriței*, *SCIV*, 18, 1, 1967, p. 113—122.
565. M. Macrea, *Le Limes Porolissensis, The Resumées of Papers read at the 7th International Congress for Roman Frontier Studies*, Tel Aviv, 1967, (2 p.).
566. M. Macrea, *Buciumi, castro romano*, *FA*, XVIII—XIX, 1968, p. 728.
567. M. Macrea, E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, *ActaMN*, 1969, p. 149—157.
568. M. Macrea, V. Lucăcel, E. Chirilă, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, *SCSMI*, vol. I, București, 1970, p. 396—417.
569. I. Mitrofan, Gh. Moldovan, *Castrul roman de la Sighișoara*, *ActaMN*, V, 1968, p. 99—109.
570. M. Moga, *Tibiscum, Il castro e le rovine della città*, *FA*, XVIII—XIX, 1968, p. 745.
571. M. Moga, *Tibiscum. Raport preliminar asupra cercetărilor din anul 1964*, *SCSMI*, vol. I, București, 1970, p. 383—395.
572. M. Moga, *Garnizoana romană la Tibiscum*, *ActaMN*, VII, 1970, p. 135—149.
573. Vasile Moga, *Contribuții la istoricul legiunii a XIII-a Gemina*, *Apu-lum*, IX, 1971, p. 323—330.
574. Gh. Poenaru Bordea, Cristian M. Vlădescu, *Date noi în legătură cu castrul Arutela*, *SCIV*, 20, 1, 1969, p. 101—112.
575. Ioan Pop, *Săpături arheologice în castrul roman de la Rîșnov, Cumidava*, III, 1969, p. 627—628.
576. Al. Popa, I. Berciu, *Numerus M. Hisp. en Dacie*, *Congr. Epigr. V*, p. 357—360.
577. Em. Popescu, *Il castro romano di Jidava sul limes transalutanus*, *FA*, XVIII—XIX, p. 733.
578. Em. Popescu, Eugenia Popescu, *Castrul roman Jidava*, *Cîmpulung, StCom*, Pitești, I, 1968, p. 67—79.
579. Em. Popescu, E. Popescu, *Raport preliminar asupra săpăturilor efectuate în anii 1962—1967 în castrul roman de lângă Cîmpulung-Muscel*, (Jidava), *MCA*, IX, 1970, p. 251—263.
580. D. Protase, *Nuovi dati sul castro*, *FA*, XVIII—XIX, 1968, p. 727.
581. D. Protase, St. Dănilă, *Un castru roman de pământ la Livezile pe granița de nord a Daciei*, *SCIV*, 19, 3, 1968, p. 531—540.
582. D. Protase, *Elemente etnice trace și ilire în Ala II Pannoniorum din Dacia*, *SCIV*, 19, 2, 1968, p. 339—344.
583. D. Protase, *Éléments ethniques thraces et illyriens dans l'ala II Pannoniorum de Dacie, Hommage à Marcel Renard*, *Latomus*, vol. CII, Bruxelles, 1969, p. 633—638.

584. I. I. Russu, *Sextus Vibius Gallus*, ActaMN, VIII, 1971, p. 531—537.
585. D. Tudor, *Centrul militar roman de la Buridava*, SMMIM, I, 1968, p. 17—30.
586. D. Tudor, *Slăveni. Il castro e l'abitato romano di tipo urbano*, FA, XVIII—XIX, 1968, p. 743.
587. D. Tudor, *Scavi nella città, nel castro e nella più antica necropoli a incinerazione*, FA, XVIII—XIX, 1968, p. 741.
588. D. Tudor, *Le camp romain d'Arutela*, Hommage à Marcel Renard, III, Latomus, vol. CII, p. 579—585.
589. D. Tudor, Gh. Poenaru Bordea, Cr. M. Vlădescu, *Rezultatele primei campanii de săpături arheologice (1967—1968) în castrul roman din Poiana Bivolari, orașul Călimănești*, Arutela, I, II, SMIMM, 2—3, 1969, p. 8—45.
590. D. Tudor, Hampartumian Nubar, P. Purcărescu, *Săpăturile arheologice de la Castra Traiana*, MCA, IX, 1970, p. 245—250.
591. D. Tudor, *Recherches archéologiques sur le Limes Alutanus en Dacie* (rezumat), *Zprávy Jednoty Klassických Filologů*, Praga, XIII, 1971, 1—3, p. 160.
- 591a. Ecaterina Dunăreanu Vulpe, *Castrul roman de la Pietroasa*, în *Tezaurul de la Pietroasa*, București, 1967, p. 47—49.
 Vezi și nr. 456, 457, 491, 504, 505, 511—514, 528, 529, 542, 705, 706, 750, 827.

4. VIAȚA SPIRITUALĂ

a) Lingvistică.

592. H. Mihăescu, *La diffusion de la langue latine dans le sud-est de l'Europe*, RESEE, 1, 3, IX, 1971, p. 497—510; IX, 4, p. 659—676.
593. I. I. Russu, *Ilirii. Istoria, limba și onomastica, romanizarea*, București, 1969, 302 p., p. 163—266.
594. S. Sanie, *L'onomastique orientale de la Dacie romaine*, Dacia, XIV, 1970, p. 233—241.
 Vezi și nr. 467.

b) Artă

595. Ion Pătru Albu, *Noi monumente sculpturale în colecția muzeului din Deva*, Sargetia, VIII, 1971, p. 73—75.
596. Ioan Andrițoiu, *Un nou relief votiv reprezentând pe zeița Diana*, RevMuz, 6, 6, p. 531—532.
597. I. Andrițoiu, *O statueta a zeiței Diana*, Sargetia, VII, 1970, p. 93—95.
598. Cloșca L. Băluță, *O semnificativă camee de la Apulum*, Apulum, IX, 1971, p. 347—352.
599. M. Bărbulescu, *Două reprezentări inedite ale Dianei*, Studia. Historia, 1, 1971, p. 17—22.
600. A. Bodor, *Note asupra artei romane provinciale. Pe marginea cărții prof. J. M. C. Toynbee*, ActaMN, V, 1968, p. 495—504.

601. Al. Culcer, *Cultul lui Glycon la Tomis și la Apulum, Apulum*, VI, 1967, p. 611—617.
602. H. Daicoviciu, *Coronamente în formă de trunchi de piramidă arcuită pe teritoriul provinciei Dacia, Apulum*, VII, 1968, p. 333—352.
603. M. Davidescu, R. Florescu, *Două plăci de la Drobeta reprezentând cavalerii danubieni, ActaMN*, V, 1968, p. 491—494.
604. Petru Diaconu, *O „gemă” descoperită la Romula, SCN*, IV, 1968, p. 277—278.
605. Oct. Floca, *Un ritratto imperiale di bronzo: Traiano Decio, FA XVIII—XIX*, 1968, p. 481—482.
606. Oct. Floca, *Un monument sculptural al lui Traianus Decius la Ulpia Traiana, SCSMI*, vol. I, București, 1970, p. 320—327.
607. Oct. Floca, *Un monument sculptural al împăratului Traianus Decius, Sargetia*, VII, 1970, p. 79—86.
608. Fl. Bobu Florescu, *Columna lui Traian, RevMuz*, V, 1968, p. 130—134.
609. Radu Florescu, *Arta romană în Dacia, Istoria artelor plastice în România*, vol. I, București, 1968, p. 74—82.
610. R. Florescu, Lucia David Țeposu, *Kunst und Kunstgewerbe im römischen Dakien, RömRum*, 1969, p. 66—70.
611. R. Florescu, Lucia Țeposu David, *Arte e mestieri artistici nella Dacia romana, Civiltà*, 1970, p. 83—89.
612. I. Glodariu, *Lei funerari romani la Valea Singeorgiului, ActaMN*, IV, 1967, p. 473—476.
613. M. Gramatopol, *Une scylla funéraire d'Apulum, Apulum*, VI, 1967, p. 163—167.
614. M. Gramatopol, *Citeva puncte de plecare pentru studiul artei romane în Dacia, SCIA*, 17, 1, 1970, p. 49—55.
615. M. Gramatopol, *Podoabele în Dacia romană, SCIA*, XVIII, 1971, 1, p. 19—31.
616. N. Gudea, *Un relief al cavalerului trac la Pojejena, SCIV*, 22, 2, 1971, p. 345—349.
617. Minerva Horhat, *Un rilievo dedicato a Diana nel Museo di Aiud, FA*, XVIII—XIX, 1968, p. 118.
618. M. Horhat Nistor, *Relief cu Diana, SCSMI*, vol. I București, 1970, p. 328—339.
619. D. Isac, *Monumente funerare romane în Muzeul orașului Blaj, Studia*, XV, 1, 1970, p. 11—18.
620. D. Isac, *Juppiter Sarapis la Potaissa, ActaMN*, VII, 1970, p. 549—553.
621. D. Isac, *O reprezentare a lui Juppiter Dolichenus de la Ilișua, ActaMN*, VIII, 1971, p. 571—576.
622. D. Isac, *Monumente votive romane în Banat, Banatica*, I, 1971, p. 111—120.
623. Maria Jude, *Aedicula de la Luncani, Apulum*, IX, 1971, p. 545—552.
624. L. Mărghitan, *Două noi reliefuri mithriace de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, SCIV*, 18, 4, 1967, p. 693—700.

625. L. Mărghitan, C. Pop, *Două piese sculpturale de bronz, recent descoperite la Deva și Geoagiu, Sargetia*, VIII, 1971, p. 67—75.
626. Z. Milea, V. Feneșan, *Monument sculptural de la Potaissa reprezentând un banchet funebru, RevMuz*, III, 3, 1966, p. 267—268.
627. Z. Milea, *Sculpturi romane de la Alburnus Maior în Muzeul de Istorie din Turda, Apulum*, IX, 1971, p. 435—441.
628. Z. Milea, *Mars de la Potaissa, ActaMN*, VIII, 1971, p. 577—578.
629. I. Mitrofan, Lucia Țeposu, *O ediculă funerară de la Potaissa, ActaMN*, VII, 1970, p. 531—536.
630. C. Pop, *Juppiter de la Potaissa, ActaMN*, II, 1966, p. 465—469.
631. C. Pop, *O amuleță romană (?)*, *ActaMN*, IV, 1967, p. 481—487.
632. C. Pop, *Cîteva reprezentări aparținînd cultului dionysiac în Dacia, Apulum*, VI, 1967, p. 169—181.
633. C. Pop, *Une plaque votive dédiée au culte de Dionysos, Dacia*, XII, 1968, p. 416—417.
634. C. Pop, *Precizări în legătură cu cîteva piese sculpturale antice din Muzeul de Istorie din Cluj, ActaMN*, IV, 1967, p. 489—493.
635. C. Pop, Tudor Soroceanu, *Cîteva stele familiale din Dacia superioară, SCIV*, 19, 2, 1968, p. 350—355.
636. C. Pop, Ioan Al. Aldea, I. Chifor, V. Lucăcel, *Cîteva medalioane funerare lucrate aparte din Dacia superioară, Apulum*, VII, 1968, p. 413—421.
637. C. Pop, *Monumente sculpturale romane din Napoca, ActaMN*, V, 1968, p. 479—489.
638. C. Pop, V. Lucăcel, *Un relief cu cavaleri danubieni în Muzeul din Zalău, RevMuz.*, 5, 4, 1968, p. 356.
639. C. Pop, *Două fragmente sculpturale dionysiace din Dacia romană, ActaMN*, VI, 1969, p. 531—532.
640. C. Pop, *Un Lar anastictavius în Muzeul Brukenthal, St. și Com. Sibiu*, 1969, 14, p. 299—308.
641. C. Pop, *Reprezentări bacchice romane în Transilvania, ActaMN*, VII, 1970, p. 151—161.
642. C. Pop, *Din nou despre cavalerii danubieni, Sargetia*, VII, 1970, p. 87—92.
643. C. Pop, *Monumente sculpturale romane din Transilvania, Apulum*, IX, 1971, p. 553—570.
644. C. Pop, *Reprezentări cu lupa capitolină pe monumentele romane din România, ActaMN*, VIII, 1971, p. 173—185.
645. C. Pop, *Cîteva reprezentări de unelte agricole în arta romană din Dacia și Moesia Inferior, Terra Nostra*, II, 1971, p. 57—74.
646. C. Pop, *Un coronament de altar funerar în Muzeul din Alba Iulia, Apulum*, IX, 1971, p. 371—373.
647. C. Pop, St. Dănilă, *Statuete romane reprezentînd luptători, Banatica*, I, 1971, p. 127—131.
648. Gh. Popilian, *O gemă gnostică de la Romula, SCN*, V, 1971, p. 211—214.
649. Dionisie Radu, *Trei monumente sculpturale de la Apulum, Apulum*, VII, 1968, p. 433—444.

650. Z. Székely, *Cîteva figuri interesante din România, Apulum*, IX, 1971, p. 129—138.
651. D. Tudor, *Pietre gravate descoperite la Romula, Apulum*, VI, 1967, p. 209—229.
652. Lucia David, Vasile Pinte, *Un monument funerar din Dacia Porolissensis, ActaMN*, III, 1966, p. 459—463.
653. Lucia Țeposu David, *Cu privire la studierea artei provinciale în Dacia Superioară, Studia, seria Historia*, XI, 1, 1966, p. 47—53.
654. L. David, L. Mărghit, *Monumente sculpturale de la Micia (partea I), ActaMN*, V, 1968, p. 125—135.
655. L. David, L. Mărghit, *Monumente funerare de la Micia (partea II), ActaMN*, VI, 1969, p. 159—165.
656. L. Țeposu David, *Points de vue sur l'étude de l'art provincial de la Dacie supérieure, Hommage à Marcel Renard*, vol. II, *Latomus*, vol. 103, 1969, p. 550—557.
657. V. Vasiliev, *Un relief funerar roman în Muzeul de Istorie din Cluj, ActaMN*, IV, 1967, p. 477—480.
658. Cr. M. Vlădescu, *O gemă cu inscripție descoperită la Romula, RevMuz.*, 6, 5, 1969, p. 455.
659. Volker Wollmann, *Monumente sculpturale din Germisara, Sargetia*, V, 1968, p. 109—119.
660. V. Wollmann, *Lei funerari romani din Bucerdea, ActaMN*, VI, 1969, p. 533—536.
Vezi și nr. 438, 479, 710, 763, 803.

c) Religia

661. M. Bărbulescu, *Cultul Diane în Dacia romană în lumina inscripțiilor, Bul. șt. stud., Științe umaniste, București*, 1970, p. 21—32.
662. V. L. Bologa, *Aspecte daco-romane ale cultului divinităților salutare, Omagiu lui Ion Enescu, București*, 1970, p. 37—40.
663. D. Isac, *Deus Aeternus în Provincia Dacia, Apulum*, IX, 1971, p. 537—546.
664. M. Macrea, *Apollo Parthicus, Cong. Epigr. V.*, p. 349—356.
665. Nicolae Mitru, *Mitralismul în Dacia, ST*, XXIII, 3—4, 1971, p. 261—273.
666. N. Mitru, *Cultul imperial în Dacia romană în sec. al II-lea și al III-lea, ST*, XXIII, 7—8, 1971, p. 561—570.
667. C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie inférieure, Apulum*, IX, 1971, p. 643—658.
668. Al. Popa, *Date noi cu privire la cultul lui Men și Jupiter Ammon în Dacia superioară, Apulum*, VI, 1967, p. 145—162.
669. Al. Popa, *Nouvelles données concernant le culte de Men et de Jupiter Ammon dans la Dacie supérieure, Latomus*, XXIV, 3, 1965, p. 551—564.
670. Al. Popa, *Note asupra unor culte orientale de la Apulum, Apulum*, VII, 1968, p. 445—450.
671. D. N. Răduță, *Culte orientale din Dacia Superioară în lumina descoperirilor arheologice, ST*, XVIII, 1—2, 1966, p. 91—99.

672. D. N. Rădună, *Divinități adorate în Oltenia în timpul stăpînirii romane*, ST, XVIII, 7—8, 1966, p. 450—469.
673. I. I. Russu, Z. Milea, *Volkanus Augustus în Dacia*, St.Com Sibiu, XIII, 1967, p. 165—173.
674. I. I. Russu, *Die Kulte im römischen Dakien*, RömRum, 1969, p. 61—63.
675. I. I. Russu, *I Culti nella Dacia romana*, Civiltà, 1970, p. 57—78.
676. Silviu Sanie, *Badones Reginae*, SCIV, 21, 2, 1970, p. 295—298.
677. Andrei Zrinyi, *Materiale în legătură cu cultul lui Mitra în Muzeul din Tg. Mureș*, Studii și materiale, II, 1967, Tg. Mureș, [Marisia], p. 63—72.
678. A. Zrinyi, *Materiale în legătură cu cultul lui Mitra în Muzeul Județean Tg. Mureș*, SCSMI, vol. I, București, 1970, p. 344—355.
Vezi și nr. 439, 479, 598, 599, 601, 616—618, 625, 627, 630—634, 637, 638, 639, 641, 642, 650, 720, 769.

d) *Medicină, învățămînt*

679. V. L. Bologa, *Aesculap und andere Heilgottheiten im römischen Dazien*, Verhandlungen des XIX. Internationalen Kongresses für Geschichte der Medizin, Basel, 1966, p. 223—238.
680. V. L. Bologa, *Einige Kommentare zu den Okulisten-Stempeln aus Dacia Superior*, Verhandlungen für Geschichte der Medizin, Hildesheim, 1968, p. 298—301.
681. I. H. Crișan, *Asklepeionul roman de la Apulum*, Apulum, IX, 1971, p. 341—346.
682. A. Zrinyi, *Două gutti-biberoane romane din ceramică în colecțiile Muzeului din Tg. Mureș*, Studii și materiale, II, [Marisia II], 1967, p. 73—78.
- 682a. Nicolae Vătămanu, *Medicina romanilor*, Medicina veche românească, București, 1970, p. 20—25.

e) *Rit funerar*

683. M. Babeș, *Zu den Bestattungsarten im nördlichen Flachgräberfeld von Romula. Ein Beitrag zur Grabtypologie des römischen Daziens*, Dacia, XIV, 1970, p. 167—207.
684. I. Berciu, Wanda Wolski, *Un nouveau type de tombe mis au jour à Apulum et le problème des sarcophages à voûte de l'Empire Romain*, Latomus, XXIX, 4, 1970, p. 919—965.
685. I. Berciu, W. Wolski, *Un nou tip de mormînt descoperit la Apulum și problema sarcofagelor cu boltă din Imperiul Roman*, Apulum, IX, 1971, p. 375—433.
686. K. Horedt, *Zur Deutung des Grabfeldes von Soporul de Cimpie*, ActaMN, VIII, 1971, p. 583—587.
687. D. Protase, *Le cimetière de Soporul de Cimpie. Un nouveau témoignage de la présence des Daces en Dacie Romaine*, Dacia, XIII, 1969, p. 291—317.

688. D. Protase, Z. Milea, *Un cimitir de incinerare din epoca romană la Iacobenii (Transilvania)*, *ActaMN*, VI, 1969, p. 525—530.
689. T. Soroceanu, *Un mormint de incinerare de la Cristurul Secuiesc*, *ActaMN*, VIII, 1971, p. 499—502.
690. W. Wolski, *Sur la datation des tombes romaines de Cluj, strada Plugarilor, Apulum*, IX, 1971, p. 585—597.
Vezi și nr. 466, 481, 734.

III. ARHEOLOGIE

1. CERCETĂRI

691. Tiberiu Anastasescu, *Contribuții la topografia Drobetei civile, pe baza unor noi descoperiri*, *SCSMI*, vol. I, București, 1970, p. 425—432.
692. M. Babeș, *Les fouilles archéologiques en Roumanie 1970, Dacia*, XV, 1971, p. 359—393.
693. Al. Bărcăcilă, *Ultimele pile de pe malul românesc ale podului lui Traian și scena CI de pe Columna traiană*, *SCIV*, 17, 4, 1966, p. 645—664.
694. Expectatus Bujor, *Monumente arheologice de la Potaissa, Apulum*, VI, 1967, p. 183—208.
695. St. Chițu, *Descoperiri arheologice ale muzeului din Caracal*, *Rev-Muz.*, 4, 1970, p. 375.
696. Florea Costea, *Săpăturile arheologice efectuate de Muzeul județean Brașov, în anul 1970, Cumidava*, IV, 1970, p. 635—642.
697. Alexandru Culcer, I. Winkler, *Vestigii romane la Porolissum*, *ActaMN*, VII, 1970, p. 537—548.
698. C. Daicoviciu, *Der Ursprung des rumänischen Volkes im Lichte der neuesten Forschungen und Ausgrabungen*, *FVL*, 10, 2, 1967, p. 5—19.
699. C. Daicoviciu, *Trésors archéologiques de la Transylvanie*, *Archeologia*, Roma, 1969, nr. 28, p. 58—67.
700. Șt. Dănilă, *Așezări vechi descoperite în județul Bistrița-Năsăud*, *Materiale*, IX, 1970, p. 431—444.
701. Șt. Dănilă, *Îmbogățirea colecțiilor muzeale prin achiziții, cercetări sistematice și descoperiri întâmplătoare*, *File de istorie*, 1971, p. 259—278.
- 701a. Gh. Diaconu, *Despre fibula cu piciorul întors pe dedesupt în lumina cercetărilor de la Tirgșor*, *St.Mat. Ploiești*, III, 1970, p. 5—14.
702. Vl. Dumitrescu, *Fouilles archéologiques en Roumanie*, 1965, *Bull. d'archéologie sud-est européenne*, nr. 1, 1969, p. 81—114.
703. Vl. Dumitrescu, *Fouilles archéologiques en Roumanie 1966—69*, *Bulletin d'archéologie sud-est européenne*, nr. 2, 1971, p. 93—152.
704. G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Săpături arheologice cu caracter informativ executate între anii 1962—1965 de Muzeul din Odorhei*, *Studii și materiale*, II, Tg. Mureș, 1967 [Marisia II], p. 53—61.

705. Oct. Floca, V. Vasiliev, *Amfiteatrul militar de la Micia, Sargetia*, V, 1968, p. 121—152.
706. Oct. Floca, *Pagus Miciensis, Sargetia*, V, 1968, p. 49—58.
707. Oct. Floca, *Harta arheologică a municipiului Deva, Sargetia*, VI, 1969, p. 736.
708. R. Florescu, *Cronica săpăturilor arheologice ale muzeelor*, 1964, III, *Rev. Muz.*, 3, 2, 1966, p. 185—188.
709. K. Horedt, I. Berciu, Al. Popa, I. Paul, I. Raica, *Săpăturile arheologice de la Răhău și Sebeș, Apulum*, VI, 1967, p. 11—28.
710. N. Lupu, *Activitatea cultural-științifică din Muzeul Brukenthal cu specială privire asupra cercetărilor arheologice*, *St.Com.* 13, 1967, p. 123—136.
711. N. Lupu, Al. Marinescu, *Sondaajul arheologic de la Piriul Hotarului, Sighișoara, St.Com.*, 13, 1967, p. 175—184.
712. N. Lupu, *Așezarea daco-romană de la Roșia (Jud. Sibiu), ActaMN*, V, 1968, p. 445—450.
713. N. Mateescu, *Descoperiri și cercetări arheologice în Argeș, St.Com. Pitești*, I, 1968, p. 7—15.
714. L. Mărghită, Ioan Andrițoiu, *Obiecte recent intrate în colecțiile Muzeului Județean Hunedoara—Deva, Sargetia*, V, 1968, p. 755—760.
715. L. Mărghită, *Cercetări arheologice pe vatra orașului Deva, Deva* 1971, 95 p. (epoca romană, p. 15—63).
716. I. Mitrofan, *Noșlac, Abitato rurale daco-romano, sec. II—III e.n., FA*, XVIII—XIX, 1968, p. 738.
717. I. Mitrofan, C. Pop, Z. Milea, Potaissa, *Un quartiere artigiano della città antica, FA*, XVIII—XIX, 1968, p. 740.
718. I. Mitrofan, *Descoperiri arheologice la Potaissa (Turda), ActaMN* VI, 1969, p. 517—523.
719. I. Mitrofan, *Așezarea daco-romană de la Noșlac (Aiud). Rezultatele săpăturilor din 1963—1964, SCSMI*, vol. I București, 1970, p. 440—453.
720. I. Mitrofan, *Obiecte romane de la Apulum într-o colecție la Bistrița, Apulum*, IX, 1971, p. 331—339.
721. Sebastian Morintz, *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1971), Dacia*, XVI, 1952, p. 325—357.
722. E. Moscalu, *O așezare dacică din sec. al III-lea e.n. la Govora-sat, SCIV*, 21, 4, 1970, p. 653—655.
723. I. Paul, *Contribuția cercetărilor arheologice și istorice efectuate de Muzeul Brukenthal la elucidarea unor probleme privind istoria României, St.Com.*, 14, 1969, p. 253—259.
724. Gheorghe I. Petre, *Urme romane necunoscute la Ocnele Mari, SCIV*, 17, 1, 1966, p. 171—173.
725. C. S. Nicolăescu-Plopșor, Ex. Bujor, V. Boroneanț, E. Comșa, N. Constantinescu, P. Diaconu, S. Morintz, Al. Păunescu, Gh. Popilian, Petre Roman, Dinu V. Rosetti, *Rezultatele arheologice din zona Porților de Fier, Seria IV, arheologie, Craiova*, 1968, p. 37—41. (idem și în lb. franceză, seria V, p. 29—33).

726. C. S. Nicolăescu-Plopșor, M. Davidescu, St. Roman, V. Boroneanț, *Pe firul istoric al cazanelor*, SCSMI, vol. I, 1970, p. 5—17.
 727. D. Popescu, *Săpăturile arheologice din RSR în anul 1965* (X), SCIV, 17, 4, 1966, p. 709—726.
 728. D. Popescu, *op. cit.* (XI), SCIV, 18, 3, 1967, p. 521—539 (519—528); idem, *op. cit.* 1967 (XII), SCIV, 19, 4, 1968, p. 677—698 (685—688); idem, *op. cit.* 1968 (XIII), SCIV, 20, 3, 1969, p. 471—502 (482—488); idem, *op. cit.* 1969 (XIV), SCIV, 21, 3, 1970, p. 493—522 (504—509).
 729. D. Popescu, *Les fouilles archéologiques dans la République Socialiste de Roumanie en 1965* (X), Dacia, X, 1966, p. 391—394 (391—394); idem, *op. cit.* 1966 (XI) Dacia, XII, 1968, p. 421—443 (428—432); idem, *op. cit.* 1968 (XIII), Dacia, XIII, 1969, p. 507—537 (518—524); idem, *op. cit.* 1969 (XIV), Dacia, XIV, 1970, p. 431—464 (443—449).
 730. Gh. Popilian, *Thermele de la Slăveni*, Apulum, IX, 1971, p. 627—640.
 731. D. Protase, *O așezare dacică din epoca romană la Ocna Sibiului*, Apulum, VII, 2, 1968, p. 229—239.
 732. D. Protase, *Archiud. Due tombe a incinerazione daco-celtiche (sec. III—II prima dell' e.n.) e abitato rurale daco-romano (sec. III—IV)*, FA, XVIII—XIX, 1968, p. 726.
 733. D. Protase, *Obreja. Abitato rurale daco-romano dei sec. II—IV e.n.*, FA, XVIII—XIX, 1968, p. 738.
 734. D. Protase, *Așezarea și cimitirul daco-roman de la Obreja (Transilvania)*, ActaMN, VIII, 1971, p. 135—160.
 735. D. Radu, *Descoperiri arheologice pe teritoriul satului Curciu (jud. Sibiu)*, ActaMN, VIII, 1971, p. 483—497.
 736. Oct. Toropu, O. Stoica, *Descoperiri arheologice de suprafață în Oltenia, Seria Arheologică IX*, Craiova, 1969, p. 7—11.
 737. Oct. Toropu, O. Stoica, *Descoperiri arheologice și numismatice din Oltenia*, MCA, IX, 1970, p. 491—502.
 738. D. Tudor, *Orlea. Abitato rurale romano sec. II—V*, FA, XVIII—XIX, 1968, p. 739.
 739. D. Tudor, *Buridava, Stolniceni. Un fornance e importanti fosse di scarico nell' abitato romano*, FA, XVIII—XIX, 1968, p. 728.
 740. D. Tudor, *Sucidava. Scavi nella cittadella romano-bizantina e nella città romana*, FA, XVIII—XIX, 1968, p. 744.
 741. D. Tudor, I. Diaconescu, Gh. Popilian, *Șantierul arheologic Cioroiul Nou*, Apulum, VI, 1967, p. 593—606.
 742. D. Tudor, *Sucidava, VII*, MCA, IX, 1970, p. 281—296.
 743. Gh. Vieru, *Descoperiri arheologice în comuna Stoicănești*, RevMuz., 4, 1970, p. 374—375.
 744. N. Vlassa, M. Rusu, D. Protase, K. Horedt, *Săpăturile arheologice de la Iernut*, ActaMN, III, 1966, p. 399—410.
 745. E. Zaharia, B. Mitrea, *Sur le développement de l'archéologie et de la numismatique en Roumanie*, Rev. Rom N, X, 1, 1971, p. 101—127.
- Vezi și nr. 456, 457, 486, 489, 555, 556, 564, 568, 571, 574, 575, 578, 579, 581, 589, 590, 795.

2. MATERIAL

a). Ceramică

746. Oct. Floca, Șt. Ferenczi, L. Mărghitan, *Micia. Grupul de cuptoare de ars ceramică*, Deva, 1970, 112 p + 2 pl.
747. N. Gudea, *Ceramică dacică din castrul roman de la Bologa*, ActaMN, VI, 1969, p. 503—508.
748. N. Gudea, *Ceramica dacică din castrul roman de la Buciumi (jud. Sălaj)*, SCIV, 21, 2, 1970, p. 299—311.
749. L. Mărghitan, *Cărămizi cu ștampila legiunii a XIII-a Gemina recent descoperite*, RevMuz, V, 5, 1968, p. 446—448.
750. L. Mărghitan, *Un cuptor din centrul de ars obiecte ceramice recent descoperit la Micia*, Apulum, IX, 1971, p. 531—535.
751. Al. Oancea, *Colecția de lucerne greco-romane din Muzeul Județean Brașov*, Cumidava, III, 1969, p. 597—609.
752. Gh. I. Petre, *Cuptor de olar cu vase dacice și romane la Buridava*, SCIV, 19, 1, 1968, p. 147—158.
753. Gh. Popilian, *Două cuptoare de ars țigle și cărămizi descoperite la Romula*, RevMuz, 6, 2, 1969, p. 167—169.
754. D. Tudor, *Depozitul de vase dacice și romane de la Stolniceni*, SCIV, 18, 4, 1967, p. 655—660.
Vezi și nr. 677, 678, 682.

b). Metale

755. G. Bordenache, *Greek and Roman Metal-Work Treasures from Romania*, Londra, 1971, p. 65—70.
756. Gh. Diaconu, *Über die Fibeln mit umgeschlagenen Fuss in Dazien, Dacia*, XV, 1971, p. 239—267.
757. I. Glodariu, M. Cîmpeanu, *Depozitul de unelte agricole de la Dendrad*, SCIV, XVII, 1, 1966, p. 19—32.
758. I. Glodariu, *Două fiere de plug de la Bicfalău*, ActaMN, 4, 1967, p. 471—472.
759. I. Glodariu, A. Zrinyi, Paul Gyulai, *Le dépôt d'outils romains de Mărculeni, Dacia*, XIV, 1970, p. 207—231.
760. I. Glodariu, A. Zrinyi, P. Gyulai, *Unelte agricole în depozitul roman de la Mărculeni (jud. Mureș)*, Terra Nostra, II, 1971, p. 75—89.
761. D. Isac, *O piesă ornamentală de la un car roman descoperită la Porolissum*, Studia, 12, 2, 1967, p. 7—13.
762. M. Gramatopol, R. Theodorescu, *Vechi podoabe de aur în colecțiile cabinetului numismatic al Academiei Republicii Socialiste România*, SCIA, 13, 1966, p. 70—75.
763. M. Gramatopol, Virgilia Crăciunescu, *Les bijoux antiques de la collection Marie et dr. G. Severeanu du Musée d'histoire de la ville de Bucarest*, RRHA, 4, 1967, p. 144—148.

764. V. Wollmann, *Valorificarea cercetărilor metalografice pentru studierea unor descoperiri arheologice*, *Apulum*, VI, 1967, p. 629—642.
Vezi și nr. 844, 845.

IV. EPIGRAFIE

765. Al. Bărcăcilă, *Rectificarea interpretării inscripției CIL III 8009*, *SCIV* 18, 1, 1967, p. 183—184.
766. I. Berciu, Al. Popa, *Monumenta epigraphica Apulensia, Hommage à Marcel Renard*, II, *Collection Latomus*, vol. CII 102, 1969, p. 74—82.
767. M. Davidescu, R. Florescu, *Noi documente epigrafice descoperite la Drobeta*, *RevMuz*, 3, 3, 1966, p. 205—208.
768. G. Ferenczi, St. Ferenczi, *Un nou monument epigrafic de la Sînpaul*, *SCSMI*, vol. I, București, 1970, p. 362—382.
769. Oct. Floca, *Monumente epigrafice și sculpturale de la Micia*, *ActaMN*, V, 1968, p. 111—124.
770. N. Gostar, *Studii epigrafice II*, *ArhMold*, 4, 1966, p. 175—188.
771. N. Gostar, *Die palmyrenische Bevölkerung von Tibiscum in Lichte der epigraphischen Denkmäler*, *BCO*, 12, 13, 1967, p. 147—148.
772. N. Gostar, *Milites decuriones coloniae. Ein Beitrag zur Geschichte des ordo decurionum in Dakien*, *BCO*, 12, 5, 1967, p. 276—277.
773. N. Gostar, *Inscripțiile din castrul roman de la Orăștioara de Sus*, *ActaMN*, VI, 1969, p. 493—501.
774. N. Lascu, *Știri din arhivele clujene referitoare la inscripțiile romane din Transilvania*, *ActaMN*, V, 1968, p. 137—142.
775. N. Lupu, *Ein Votivaltar aus Săcădate*, *FVL*, 13, 1, 1970, p. 71—73.
776. M. Macrea, E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *O inscripție din pretoriul castrului roman de la Buciumi*, *St.Com.*, 14, Sibiu, 1969, p. 289—298.
777. C. C. Petolescu, *Notă epigrafică*, *SCIV*, 22/1, 1971, p. 107—114.
778. Andrei Pippidi, *Vechi epigrafiști și anticari în țările române*, *StCl*, XI, 1969, p. 279—296.
779. A. Pippidi, *Alți anticari și epigrafiști din sec. al XIX-lea*, *StCl*, XII, 1970, p. 241—246.
780. Al. Popa, I. Berciu, *Trois monuments épigraphiques d'Ampelum*, *Latomus*, XXVI, 4, 1967, p. 996—1007.
781. Al. Popa, I. Berciu, *Trei monumente epigrafice de la Ampelum*, *Apulum*, VII, 1968, p. 401—411.
782. D. Protase, *O familie de origine italică într-o inscripție din Apulum*, *Apulum*, IX, 1971, p. 353—357.
783. I. I. Russu, *Contribuția lui Zamosius la epigrafia Daciei*, *ActaMN*, III, 1966, p. 438—450.
784. I. I. Russu, *Note epigrafice IX. Inscriptii rădăcitoare*, *ActaMN*, III, 1966, p. 451—458.
785. I. I. Russu, *Note epigrafice X. Inscriptii revizuite din Dacia*, *SCIV*, 18, 1, 1967.

786. I. I. Russu, *Domus divina în Dacia*, St.Cl, IX, 1967, p. 211—218.
787. I. I. Russu, *Note epigrafice XI. Inscriptiții din Dacia Porolissensis*, Acta MN, V, 1968, p. 451—470.
788. I. I. Russu, *Inscriptiții romane din județul Hunedoara, Sargetia*, V, 1968, p. 87—107.
789. I. I. Russu, *Note epigrafice XII, Inscriptiții de la Apulum*, St.Cl, XII, 1970, p. 161—170.
790. I. I. Russu, *Note epigrafice XIII. O inscripție votivă din Germisara*, ActaMN, VII, 1970, p. 517—529.
791. S. Sanie, *O inscripție siriacă la Romula*, ArhMold, IV, 1966, p. 355—360.
792. S. Sanie, *Citeva observații asupra inscripției CIL III 7954, de la Ulpia Traiana*, SCIV, 19, 4, 1968, p. 575—586.
793. S. Sanie, *Inscriptio bilinguis tibiscensis. A. Pars palmyrena, Dacia*, XIV, 1970, p. 405—409.
794. I. Stoian, *Cercetările de epigrafie greacă și latină în țara noastră în ultimii 25 de ani*, AUB, XIX, 1, 1970, p. 9—16.
795. Z. Székely, *Descoperiri epigrafice și arheologice pe granița de est a Daciei romane*, ArhMold, V, 1967, p. 133—141.
796. D. Tudor, *Comunicări epigrafice IV*, SCIV, 17, 3, 1966, p. 593—603.
797. D. Tudor, *Comunicări epigrafice V*, SCIV, 19, 2, 1968, p. 331—339.
798. D. Tudor, *O inscripție romană pe un topor de piatră preistoric*, RevMuz, 7, 5, 1969, p. 443—444.
799. D. Tudor, *Comunicări epigrafice VI*, SCIV, 21, 2, 1970, p. 313—326.
800. V. Vasiliev, L. Mărghită, *Materiale epigrafice descoperite la Micia, Apulum*, VII, 1968, p. 423—431.
801. Zoe Voivozeanu, Petre Voivozeanu, „Patella” cu inscripție latină de la Socetu, jud. Teleorman, RevMuz, 1970, p. 530.
802. V. Wollmann, *Inscriptiții și sculpturi romane din sud-estul Banatului*, ActaMN, VIII, 1971, p. 539—553.
Vezi și nr. 492—494, 496, 498, 499, 501, 504, 505, 512, 516—517, 525, 533, 536, 537, 547, 561, 572, 573, 576, 582, 583, 584, 661, 663, 664—673, 676.

V. NUMISMATICA

804. E. Chirilă, V. Lucăcel, I. Chifor, *Descoperiri monetare antice în Transilvania (III)*, ActaMN, III, 1966, p. 421—422.
805. E. Chirilă, V. Lucăcel, V. Pepelea, G. Togan, *Descoperiri monetare antice și bizantine în Transilvania (IV)*, ActaMN, IV, 1967, p. 457—460.
806. E. Chirilă, *Descoperiri monetare antice în Transilvania (V)*, ActaMN, VI, 1969, p. 475—476.
807. E. Chirilă, V. Lucăcel, Z. Milea, *Descoperiri monetare antice în Transilvania (VII)*, ActaMN, VII, 1970, p. 509.
808. M. Chițescu, *Tezaure romane ascunse pe vremea lui Antoninus Pius în Dacia*, SCIV, 22, 3, 1971, p. 401—410.

809. Șt. Chițu, *Tezaurul monetar roman de la Drăghiceni*, *RevMuz.*, 3, 3, 1971, p. 261.
810. H. Daicoviciu, *Descoperiri monetare romane în Banatul secolului al XIX-lea*, *ActaMN*, VIII, 1971, p. 561—566.
811. M. Gramatopol, *Decimus Caelius Balbinus PP*, *Latomus*, XXV, 4, 1966, p. 824—830.
812. M. Gramatopol, *Tendențe în portretistica monetară romană imperială*, *SCIA*, 16/2, 1969, p. 183—190.
813. N. Gudea, *Descoperiri monetare antice și bizantine în Banat, Banatica*, I, 1971, p. 139—143.
814. Oct. Iliescu, *Creșterea colecțiilor Cabinetului Numismatic al Academiei RSR*, București, 1967, p. 30—32.
815. Oct. Iliescu, *Primul tezaur monetar găsit la Bîrca*, *SCN*, V, p. 327—333.
816. Pr. I. Ionescu, *Cîteva monede*, *MO*, 23, 7—8, 1971, p. 572—573.
817. Gh. Lazin, *Tezaurul de monede romane imperiale de la Jieț-Popi (jud. Hunedoara)*, *SCN*, V, 1971, p. 335—344.
818. V. Lucăcel, *Catalogul colecției de monede antice ale Muzeului din Zalău*, Zalău, 1968, 20 p. + 5 pl.
819. N. Lupu, *Descoperiri de monede antice în jurul Sibiului*, *St.Com.*, Sibiu, 14, 1969, p. 285—288.
820. B. Mitrea, *Neue und ältere Funde antiken und byzantinischen Münzen auf dem Gebiete der Sozialistischen Republik Rumänien*, *BCO*, 11, 5, 1966, p. 265—267.
821. B. Mitrea, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în RSR (IX)*, *SCIV*, 17, 2, 1966, p. 415—429 (420—424); idem, *op. cit. (X)*, *SCIV*, 18, 1, 1967, p. 189—202 (197—201); idem, *op. cit. (XI)*, *SCIV*, 19, 1, 1968, p. 169—182 (176—181); idem, *op. cit. (XII)*, *SCIV*, 20, 1, 1969, p. 161—172 (167—170); idem, *op. cit. (XIII)*, *SCIV*, 21, 2, 1970, p. 331—347 (340—345); idem, *op. cit. (XIV)*, *SCIV*, 22, 1, 1971, p. 115—134 (125—133).
822. B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie (IX)*, *Dacia*, X, 1966, p. 403—414; idem, *op. cit. (X)*, *Dacia*, XI, 1967, p. 377—393; idem, *op. cit. (XI)*, *Dacia*, XII, 1968, p. 445—459; idem, *op. cit. (XII)*, *Dacia*, XIII, 1969, p. 539—552; idem, *op. cit. (XIII)*, *Dacia*, XIV, 1970, p. 445—482; idem *op. cit. (XIV)*, *Dacia*, XV, 1971, p. 395—413.
823. B. Mitrea, *Neue und ältere Funde antiker und byzantinischer Münzen auf den Gebiete der RSR*, 1965, *BCO*, 13, 1, 1968, p. 25—26.
824. B. Mitrea, *Scoperte di monete antiche sul territorio della Romania negli anni 1953—1964*, *FA*, XVIII—XIX, 1968, p. 89—90.
825. B. Mitrea, *Monete d'oro greche, romane e byzantine nelle collezioni dell' Istituto di Archeologia*, *FA*, XVIII—XIX, 1968, p. 91.
826. B. Mitrea, *Scoperte di monete in Romania negli anni 1966—1967—1968*, *FA*, XXII, 1971, p. 52—53.
827. B. Mitrea, *Cu privire la tezaurul monetar roman imperial de la Săpata de Jos și prăbușirea limesului transalutan*, *SCN*, IV, 1968, p. 197—206.

828. B. Mitrea, *Observații numismatice și istorice asupra tezaurului de monede romane imperiale descoperit la Ionești Govorei*, SCN, IV, 1968, p. 209—222.
829. B. Mitrea, *Citeva monede romane imperiale, grecești și bizantine descoperite în împrejurimile Celeiului*, SCN, IV, 1968, p. 393—396.
830. B. Mitrea, *Bibliografia numismaticii românești (1960—1967)*, SCN, 1968, p. 467—487 (474—479).
831. B. Mitrea, *Un document numismatic din a doua jumătate a sec. al III-lea: tezaurul de monede romane imperiale de la Olteni (jud. Vâlcea)*, SCN, V, 1971, p. 115—143.
832. B. Mitrea, *Bibliografia numismaticii românești (1968—1969)*, SCN, V, 1971, p. 399—421 (407—412).
833. B. Mitrea, *Știri noi cu privire la un tezaur de monede romane descoperit la Islaz*, SCN, V, 1971, p. 305—326.
834. Gh. I. Petre-Govora, *Tezaurul de la Ionești Govorei (condițiile descoperirii)*, SCN, IV, 1968, p. 207—208.
835. Gh. Popilian, *Noi tezaure romane imperiale descoperite în Oltenia*, SCSMI, vol. I, București, 1970, p. 356—361.
836. Gh. Popilian, *Descoperirea monetară de la Gostavăț*, *Historia*, II, 1971, p. 35—52.
837. C. Preda, *Tezaurul monetar de la Birca (Jud. Dolj) și unele probleme privind atacurile carpilor din anii 242—245 în Dacia romană*, SCN, IV, 1968, p. 175—196.
838. C. Preda, *Monedele romane imperiale, Moneda antică în România*, București, 1969, 50 p. (p. 36—42).
839. D. Protase, A. Zrinyi, *O pușculiță cu denari romani imperiali de la Cristești de Mureș*, *ActaMN*, IV, 1967, p. 461—467.
840. D. Protase, I. H. Crișan, *Tezaurul de monede imperiale romane de la Țaga*, SCN, IV, 1968, p. 139—174.
841. D. Protase, *Tezaurul monetar roman de la Tibodu (Transilvania)*, *ActaMN*, VI, 1969, p. 509—513.
842. Oct. Toropu, E. Nicolaescu, *Un tezaur de monede romane imperiale descoperit la Sucidava*, *Centrul de Istorie, filologie și etnografie*, Craiova, 1968, 23 p.
843. Oct. Toropu, O. Stoica, *Descoperiri antice la sud de Carpați*, *Centrul de Istorie, filologie, etnografie, numismatică*, IV, Craiova, 1969, 15 p.
844. Eugen Stoicovici, J. Winkler, *Studiul constitutiei și compoziției unor monede antice prin cercetări metalografice*, *ActaMN*, IV, 1967, p. 449—456.
845. E. Stoicovici, *Contribuții la cercetarea metalografică a unor monede din bronz și de argint din antichitate*, SCN, IV, 1968, p. 343—354.
846. Z. Székely, *Noi descoperiri monetare în estul Transilvaniei*, SCN, IV, 1968, p. 455—456.
847. J. Winkler, *Die Goldmünzenverkehr in Dazien*, *Sbornik Filozofický Fakulty University Musaica*, Praga, XVII/VI, 1966, p. 35—50.
848. J. Winkler, *Der Münzumlauf, RömRum*, 1969, p. 57—60.
849. J. Winkler, *La circolazione monetare*, *Civiltà*, 1970, p. 69—72.

850. J. Winkler, *Tezaurul de monede grecești și romane descoperit la Tisa (jud. Hunedoara) în 1872*, Sargetia, VII, 1970, p. 27—42.
851. J. Winkler, *Der dritte Traians Denar mit PAT statt PAX*, Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, XX, 1970, p. 79—80.
852. J. Winkler, C. Băloi, *Circulația monetară în așezările antice de pe teritoriul comunei Orlea*, ActaMN, VIII, 1971, p. 161—170.
853. J. Winkler, *Monedele „Provincia Dacia”*, SCN, V, 1971, p. 145—160.
854. J. Winkler, *Tezaurul de denari romani descoperit la Grădiștea de Munte în anul 1879*, SCN, V, 1971, p. 283—303.
855. J. Winkler, *Tezaurul monetar din secolul al III-lea e.n. descoperit la Apulum în 1902*, Apulum, IX, 1971, p. 359—369.
Vezi și nr. 465, 490, 523, 526, 542, 705, 737.

VI. RECENZII, PREZENTĂRI DE CARTE, ADNOTĂRI

856. I. Chicideanu, *AUB* XX/1, 1971, p. 159—162. / D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971.
857. C. Daicoviciu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 537—544. / D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968.
858. Alexandru Elian, *BOR*, LXXXIV, 9—10, 1966, p. 1010—1013. / D. Tudor, *Sucidava*, București, 1966.
859. S. Ioanid, *AUB*, XIX, 1, 1970, p. 143—145. / M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969.
860. Pr. I. Ionescu, *MO*, 19, 3—4, 1967, p. 321. / C. Daicoviciu, *E Malva la Cioroiul Nou?*, *ActaMN*, II, 1965, p. 654—655.
861. I. Ionescu, *MO*, 19, 9—10, 1967, p. 810—814. / D. Tudor, *Viața romană în cîmpia românească*, *AUB*, XIV, 1965, p. 23—43.
862. I. Ionescu, *MO*, 23, 7, 8, 1971, p. 586—589. / C. C. Petolescu, *Les cultes orientaux dans la Dacie inferieure*, *Apulum*, IX, 1971, p. 643—658.
863. D. Isac, *Studia* XV, 1, 1970, p. 139—144. / M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969.
864. H. Mihăescu, *RESEE*, VIII, 1, 1970, p. 160—161. / M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969.
865. B. Mitrea, *SCN*, IV, 1968, p. 499—500. / Gh. Popilian, *Date noi cu privire la invazia carpilor în Dacia*, Craiova, 1967, 54 p.
866. Ion B. Mureșianu, *MB*, 16, 7—9, 1966, p. 575—578. / D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966.
867. Iosif E. Naghiu, *MB*, 19, 1—3, 1969, p. 172—173. / D. Tudor, *Orașe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968.
868. Thomas Năgler, *FVL*, 11/1, 1968, p. 145. / D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966.
869. Th. Năgler, *FVL*, 11/1, 1968, p. 145. / C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, București, 1966.
870. Th. Năgler, *FVL*, 13, 1, 1970, p. 123. / M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969.

871. Nicolae Neagoe, *GB*, 25, 3, 4, 1966, p. 379—380. / D. Tudor, *Drobeta*, 1965.
872. I. Piso, *Archaeologia Austriaca*, 46, 1969, p. 127—128. / D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1968.
873. Ilie Romulus, *GB*, 28, 9—10, 1969, p. 1098—1113. / M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969.
874. T. Soroceanu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 545—548. / D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1969.
875. T. Soroceanu, *ActaMN*, VII, 1970, p. 561—563. / * * * *Tabula Imperii Romani*, L34, L35, București, 1969.
876. Ioana Stănculescu, *GB*, 26, 1—2, 1967, p. 164—172. / D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966.
877. I. D. Suciș, *RevRHist*, VI, 2, 1967, p. 292—294. / C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, București, 1966.
878. R. Theodorescu, *RevRHist*, V, 5, 1966, p. 865—869. / D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966.
879. Emilian Vasilescu, *BOR*, LXXXVII, 9—10, 1969, p. 1081—1083. / D. Tudor, *Orașe, țirguri și sate în Dacia romană*, București, 1968.

SORIN COCIȘ — ADELA PAKI

ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA. BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Ulpia Traiana a intrat în circuitul informațional încă înainte chiar de identificarea ruinelor de la Grădiște de către Johannes Mezertius cu orașul capitală al Daciei romane. Vreme de aproape cinci secole Sarmizegetusei i s-a consacrat o literatură bogată care reflectă evoluția cercetării, a modului de abordare și interpretare a tezaurului istoric înglobat în monumentele ulpiene. Întocmirea acestei bibliografii a impus o selecție riguroasă pentru a extrage ceea ce este mai important pentru cercetătorul vremurilor noastre din literatura inspirată de situl antic de-a lungul vremii, avîndu-se însă în același timp în vedere și cuprinderea unor lucrări ce reflectă o stare de spirit caracteristică unei anumite epoci.

Pentru a facilita consultarea și utilizarea bibliografiei am împărțit-o cronologic în patru secțiuni după cum urmează:

I. Secolul al XVI-lea — 1881

II. 1882—1918

III. 1919—1973

IV. 1974—1989.

Prima parte a bibliografiei cuprinde lucrări de interes general sau particular, note de călătorii și corpusuri de inscripții. Nu au fost cuprinși o parte dintre anticarii și umaniștii a căror activitate este pe larg prezentată în IDR, I, p. 37—54.

Secțiunea a doua reflectă îndeosebi activitatea Societății de istorie și arheologie din Deva, care începînd din anul 1881 întreprinde intense cercetări arheologice, recoltări de material descoperit fortuit sau în săpături și pune bazele muzeului din Deva. Impulsionarea cercetării deschide accesul spre monumentele ulpiene și altor erudiți care preiau, interpretează, publică sau republică materialele descoperite în metropola Daciei. Acum apar și primele rapoarte arheologice și apoi monografiile consacrate orașului antic. Din păcate nu toate săpăturile au fost publicate, ceea ce face ca multe monumente dezvelite parțial sau integral în această perioadă să ne rămînă necunoscute, și ceea ce este mai grav, neexistînd o localizare topografică a vechilor săpături, nepublicate, noile cercetări sînt frecvent afectate.

A treia secțiune a bibliografiei reflectă perioada de început a cercetării românești, o cercetare științifică și sistematică. Monumentele dezvelite sînt publicate și o parte din ele conservate, se înființează un muzeu în localitate, în care va fi adăpostit materialul arheologic, epigrafic și sculptural descoperit. Apar acum primele ghiduri, materiale de popularizare alături de lucrări științifice de valoare deosebită, rămase în actualitate pînă azi.

După o întrerupere de circa 30 de ani, în 1973 săpăturile sînt reluate. Rezultatele cercetărilor, publicate între anii 1973—1989 sînt cuprinse în ultima parte a bibliografiei. Numărul mare de studii, articole, lucrări cu caracter monografic sînt rezultatul dezvoltării deosebite a investigației arheologice, epigrafice și istorice a coloniei romane în ultimii ani.

Au fost excluse din bibliografie în general repertoriile arheologice, dicționarele, enciclopediile, lexicoanele (cu excepția prestigioasei *Real Encyclopädie*), ghidurile regionale sau naționale, compendiile de istorie, tratatele de istorie generală, lucrări de popularizare, ziare și reviste (cu cîteva excepții), bibliografii, lucrări de lingvistică și etimologie, lucrări cu informații eronate, exagerate sau lipsite de valoare. Am renunțat de asemenea la CIL, CIG și *Année Épigraphique* deoarece materialul epigrafic a fost integral cuprins în IDR, III/2.

Citarea paginilor articolelor, studiilor și cărților s-a făcut în funcție de importanța și rolul determinativ pe care fenomenul ulpian l-a avut în conceperea operei.

Ordinea articolelor în bibliografie este cronologică și alfabetică în funcție de primul autor, indiferent de colaboratori.

I. 1519—1881

- M. J. ACKNER, *Reise nach Várhely in antiquarischer Hinsicht im Jahre 1832*, în *Transsilvania*, I, 1832, p. 265—285; II, 1833, p. 229—239, 274—285.
Archäologische Bemerkungen, în *AVSL*, I, 1844, p. 26, 27.
Decennal-Aufzeichnung der archäologischen Funde im Siebenbürgen von Jahr 1845 bis 1855, în *MCC*, I, 1856, p. 93—96.
Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien, în *JCC*, II, 1857, p. 71—75.
Dacien in den antiken Münzen, în *MCC*, II, 1862, p. 173.
- M. J. ACKNER, FR. MÜLLER ALVÁRY, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Viena, 1865, *passim*.
Uti levelek — Sarmizegethusa, în *Mult és Jelen*, Cluj, 1846, p. 112 sqq.
- G. ARIOSTI, *Inscrizioni antiche trovate e raccolte tra le rovine delle quattro principali colonie Romane della Transilvania dal Conte Giuseppe Ariosti nobile Bolognese, Ferrarese e Senese, capitano d'infanteria nel reggimento Gaier, e parte di esse dal medesimo condotte in Vienna d'Austria per comando della sacra Cesarea Cattol. Real Maesta di Carlo VI. Imperatore de' Romani l'anno MDCCXXIII*, mss. Viena, Veneția, Verona.
- J. ARNETH, *Archaeologische Analekten*, în *SBAkWien*, VI, 1851, p. 281—282, pl. XV—XVIII.
- J. BEDEUS, *Abbildung vom zwei alten Mosaiken welche im Jahre 1823 zu Várhely im Hunyader Comitate entdeckt worden*, Sibiu și Brașov, 1825, 20 p.
- F. BENKŐ, în *Parnassusi Időtöltés*, VI, 1794, p. 19—23.

- A. BONFINUS, În *Rerum hungaricarum decades IV cum dimidia*, Basel, 1558, p. 5, 7.
- J. BONGARS, *Hungaricarum scriptores varii historici geographici*, Frankfurt, p. 622.
- C. BONNER, *Siebenbürgen. Land und Leute*, Leipzig, 1868, p. 106.
- B. BORGHESI, În *Annali del' Istituto*, 1855, p. 31.
- L. BORGHESI, *Oeuvres complètes*, Paris, 1868, p. 262—269.
- T. CIPARIU, *Notiție diverse*, în *Archivul pentru filologia și istoria*, XVI, 1868, p. 320, XXXVI, 1870, p. 720.
- M. DALNOK, *A római régiségekről*, în *Tudományos Gyűjtemény*, X, 1824, p. 35.
- E. DESJARDINS, În *Annali dell' Istituto Archaeologico*, Roma, 1868, p. 21.
- A. EDELSBACHER, *Sarmizegethusa*, în *AE*, XIV, 1881, p. 97—98.
- Dr. F., *Utazás nemes Hunyadmegyében*, în *Hon és Külföld*, 1847, p. 347, 355, 348—362.
- H. FINÁLY, *Római nyomok Erdély északnyugati részén*, în *EM*, III, 1864, p. 7.
Epigraphica, în *EM*, VIII, 1881, p. 293—299.
- A. L. FODOR, *Führer für Freunde vaterländischer Alterthümer in verschiedenem Theilen und Ortschaften Siebenbürgens*, Deva, 1840, mss. la Cluj-Napoca, Bibl. Univ., passim.
- I. FRIDVALDSZKY, *Inscriptiones Romano-Transilvanicae honoribus comitis Andreae ab Hadik oblatae ab Iosepho Thoroczka de Thoroczko*, Cluj, 1767, A₂, B, F.
- D. FRÖHLICH, *Medulla Geographiae practicae Peregrinatum imprimis usui deinde historiarum et rerum hoc tempore bellicosissimo gerendarumque cognitioni accomodato*, Ulm, 1639 (= *Călători străini despre țările române*, V, București, 1973, p. 54).
- A. de GERANDO, *La Transylvanie et ses habitants*, Paris, 1845, p. 366, 375—378.
- I. GHICA, *Dacia vechiă*, în *Revista Română*, I, 1861, p. 417—418.
- C. GOOS, *Archäologischen Analekten*, în *AVSL*, XI, 1873, p. 98—113; XII, 1874, p. 170—171.
Chronik der archaeologischen Funde Siebenbürgens, în *AVSL*, XIII, 1876, p. 261, 319—320.
Zu Corpus Inscriptionum Latinarum III, în *AEM*, I, 1877, p. 121—125.
Neue archäologische Funde aus der Römischen- und Völkerwanderungszeit Siebenbürgens, în *KVSL*, II, 1878, p. 84.
- G. A. GROMO, *Compendio di tutto il regno posseduto dal Re Giovanni Transilvano ed di tutte le cose notabile d'esso regno*, Florența, 1567 (= *Călători străini despre țările române*, II, 1970, p. 317, 329).
- J. GRUTERUS, *Inscriptiones antiquae totius orbis romani*, 1603, ed. II-a, Amsterdam, 1707, passim.
- B. P. HAȘDEU, *Mozaice de la Sarmizegetusa*, în *Foița de istorie și literatură*, 3 mai 1860, p. 74—76.
- F. X. HENE, *Beyträge zur dacischen Geschichte*, Sibiu, 1836, p. 202—205.

- W. HENZEN, *Inscrizione latina di Sarmizegethusa copiato dal sig. cav. Neigeaur, in Bulletino dell' Istituto di corrispondenza archaeologica*, Roma, V, 1848, p. 75—76.
- J. HILDEBRANDT, *Dreifache Schwedische Gesandtschaftreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656—1658)*, publicat de Fr. Babinger, Leiden, 1937, p. 71 (= *Călători străini despre țările române*, V, 1973, p. 585).
- O. HIRSCHFELD, *Epigraphische Nachlese zum Corpus Inscriptionum Latinarum III des Dacien und Moesien*, in *SBAkWien*, LXXVII, p. 398, 421.
- S. J. HOHENHAUSEN, *Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen. Aus den Zeiten als dieses schöne Land die Römer regierten*, Viena, 1775, passim.
- A. HUSZTI, *Dacia Mediterranea, id est Transilvania a primis suis incunabulis usque ad seculum post n.Chr. nonum historice deducta... vetustissimis Romanorum monumentis marmoribus incisis exornata*, Cluj, 1740 (tradusă în ungurește și publicată de S. Dienes la Viena în 1791 cu titlul *Ó és Újj Dacia, az az Erdélynek régi és mostani állapotjáról való Historia, a mellyben ele adattatik ennek az országnak régi és mostani lakosainak eredete, nevékedése és némellyeknek el-enyészése a magyar királyok, vajdák és fejedelmek alatt való állapottyával*).
- I. IANZA, *Correspondență către Victor Mihali de Apșa între 1876—1878* (v. I. Pleșa, O. Rotar).
- J. JUNG, *Die Romenischen Landschaften des Römischen Reiches*, Innsbruck, 1881, p. 383—389.
- P. M. KATANCHICH, *De Istro eiusque accolis commentatio*, Buda, 1798, passim.
Istri adcolarum Geographia vetus, Buda, 1827, II, p. 211—214.
- J. KEMÉNY, *Inscriptiones monumentorum Romanorum in Transilvania post editas per Ioannem Seivert similes inscriptiones erutorum collectae notisque archaeologicis illustratae*, mss. Biblioteca Academiei, Cluj-Napoca.
- R. KIEPERT, *Die Ruinen von Sarmizegethusa*, in *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde*, Berlin, VII, 1872, p. 253—268.
- W. LAZIUS, *Reipublicae Romanae in exteris principii bello acquisitis constitutae, comentariorum libri duodecim*, Francofurti ad Moenum, 1598, p. 180, 926—928.
- P. LESCALOPIER, *Voyage fait par moy, Pierre Lescalopier l'an 1574 de Venise à Constantinople par mer jusques à Raguse et le reste par terre et le retour par Thrace, Bulgarie, Walach, Transilvanie ou Dace, Hongrie, Allemagne, Friul et Marche Trevisane jusques à Venise* (= *Călători străini despre țările române*, II, 1970, p. 443—444).
- L. F. MARSIGLI, *Danubius Pannonico-Mysius, observationibus geographicis, astronomicis, phisicis perlustratus et in sex tomos digestus*, Haga—Amsterdam, I—II, 1726, p. 118—138.
- I. MEZERZIUS, v. CIL, III, p. 153—155.
- A. MIKO, *Uti napló Erdély délnyugati részéből*, 1860, mss., fila 46—48.

- ȘT. MOLDOVANU, *Annotațiuni despre Țara Hațegului*, în *FMIL*, 1853, 31, p. 209; 35, p. 261—264; 38, p. 282—283; 39, p. 293; 1854, 36, p. 190; 37, p. 198.
- TH. MOMMSEN, În *Monatsbericht der königlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin aus dem Jahre 1857*, p. 514.
De Dacicarum inscriptionum auctoribus, în *CIL*, III, p. 163—166, 1013, 1373—1374.
Mittheilungen aus Handschriften, în *AEM*, I, 1877, p. 126.
- J. F. NEIGEBUR, *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Brașov, 1851, passim.
- I. C. ORELLI, *Inscriptionum Latinarum selectarum amplissima collectio*, III, Turici, 1856, p. 494—495 ș.a.
- M. PAPP SZATHMÁRI, *Numophylacium Tseperegianum*, Cluj, 1758, mss. p. 144, 252—258.
- I. PAUR, *Nevezetes levélynymó*, în *AE*, XII, 1878, p. 33.
- A. POSSEVINO, *Del comentario di Transilvania*, în A. Veress, *Fontes Rerum Transilvanicarum*, III, Budăpesta, 1913, p. 18 (= *Călători străini despre țările române*, II, 1970, p. 551).
- G. REICHERSDORFFER, *Chorographia quae Dacia olim appellata aliarumque provinciarum et regionum succinta descriptio et explicatio*, Viena, 1550. (= *Călători străini despre țările române*, I, 1968, p. 223).
- F. RÓMER, *Kisebb közlemények*, în *AKözl*, VIII, 1871, p. 126.
- J. G. SEIDL, *Beiträge zu einer Chronik der archäologischen Funde in der Österreichischen Monarchie*, în *Archiv für Kunde Österreichischen Geschichtsquellen*, III, 1849, p. 186—190.
- J. SEIVERT, *Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea*, Viena, 1773, passim.
- M. SIEGLER, *Inscriptiones Romanae ex statuis et marmoribus hinc inde in Transilvania erutis*, Sibiu, (sec. XVI) (se păstrează într-un codex la Vatican, v. IDR, I, p. 38).
- ȘT. TAURINUS, *Stauromachia id est cruciatorum servile bellum, quod anno ab orbe redempto post sesquimillesimum quarto decimo et Pannoniam et collimitaneas provincias valde miserabiliter depopulaverat*, Viena, 1519, p. 469—470. (= *Călători străini despre țările române*, I, 1968, p. 161).
- C. TORMA, *Tizenkét római felirat Daciából*, în *EM*, II, 1863, p. 129—130.
Római feliratok Erdélyből, în *AKözl*, III, 1863, p. 141—142.
Dacia felosztása a rómaiak alatt, în *EM*, II, 1863, p. 108.
Adalék Sarmizegethusa és Aquincum felirataihoz, în *AE*, VIII, 1874, p. 136—138.
Neue Inschriften aus Dacien, în *AEM*, III, 1879, p. 104—105.
Repertorium ad literaturam Daciae archaeologicam et epigraphicam, Budapest, 1880, p. 129.
Revidierte und neue Inschriften zu CIL III (Dacia), în *AEM*, IV, 1880, p. 136—140.
- J. TRÖSTER, *Das alt und neue teutsche Dacia, das ist neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen*, Nürnberg, 1666, p. 50, 56, 68.

- A. VERANCSICS, *De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae*, în *Monumenta Hungariae Historica*, II, Pest, 1857, p. 119—151. (= Călători străini despre țările române, I, 1968, p. 410).
- ST. ZAMOSIUS, *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*, Padova, 1593, pass.
- F. ZINTZ, *Die römische Colonie Sarmizegethusa*, în *Programm des ev. Gymnasiums A.B. zu Mediasch 1879—1880*, Mediasch, 1880, p. 3—25.
- * * * *Interessanter archäologischer Fund*, în *Hermannstädter Zeitung*, 45 din 4 iunie 1881, p. 513.
- * * * *Mozaik Pádimentom melyet Ulpia Trajana omladékain találtak*, în *Magyar Kurir*, 28, 3 octombrie 1821.

II. 1882—1918

- T. ANTONESCU, *Cetatea Sarmizegetusa reconstituită*, Iași, 1906, 80 p.
- U. ANTONIELLI, *Tanit-Caelestis nell' arte figurata*, în *Notiziario Archaeologico*, III, 1922, p. 41—49.
- G. ARZ, *Votivstein des jüngern Axius Aelianus*, în *KVSL*, V, 1882, p. 116.
- E. BALLUM, *Adatok a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat 25 éves történetéhez*, în *HTRTE*, XVIII, 1908, p. 36.
A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat negyedik quinquenniuma, în *HTRTE*, XIX, 1909, p. 66—67.
- G. BARIȚIU, *Raportu asupra călătoriei la ruinele Sarmizegetusei și a informațiunilor adunate la fața locului în anul 1882*, în *Analele Acad. Rom.*, 1882—1883, Seria II, p. 221—230.
- AL. BĂRCĂCILA, *Însemnări din Țara Hațegului (antichități romane și românești)*, în *AO*, II, 7, 1923, p. 179—195.
- A. BLANCHET, *Le Mosaïque*, Paris, 1928, p. 69.
- I. I. BOGDAN, *Istoria coloniei Sarmizegetusa*, Iași, 1885, 50 p.
- A. BUDAY, B. JÁNÓ, *Római kori szórványos leletek Erdélyből*, în *Dolg-Cluj*, IV, 1913, p. 252—264.
- A. BUDAY, *Monuments de l'époque romaine trouvés en différents endroits de Transylvanie*, în *DolgCluj*, VII, 1916, p. 28—33, 92—95, 76—78, 124—125.
- I. I. BURADA, *Impresiuni din Țara Hațegului*, în *Convorbiri literare*, XV, 1881—1882, p. 70—72.
- A. CALIANI, *Urmele domniei romane în Dacia*, în *Anuarul Gimnaziului gr. cat. din Blaj*, 1914—1915, p. 3—68.
- B. CSERNI, *Alsófehér vármegye monográfiája*, II/1, Aiud, 1901, p. 536.
- FR. CUMONT, *Revidierte und neugefundene Inschriften aus Dacien*, în *AEM*, XIV, 1891, p. 109.
Mithras-émlékek Magyarországon, în *AE*, XIII, 1893, p. 293—294.
Textes et monuments figurés relatifs aux mysthères de Mithra, Bruxelles, II, 1898, p. 280—306.
- M. DEMETRESCU, *Studii asupra administrațiunei romane în Dacia*, București, 1888, passim.
- B. FIEOW, *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Leipzig, 1906, p. 60—61.

- G. FINÁLY, *Két római felirat Daciából*, în *AE*, XXXI, 1911, p. 433—435.
Archäologische Funde im Jahre 1911, în *ArchAnz*, 1912, col. 531—543.
Archäologische Funde im Jahre 1912, în *ArchAnz*, 1913, col. 335.
- H. FINÁLY, *Érdekes római régiség*, în *EM*, XIII, 1895, p. 366.
- G. FORSTER, În *Magyarország műemlékei*, Budapesta, 1906, col. 410—411.
- H. FRÈRE, *Sur le culte de Caelestis*, în *Revue Archéologique*, 2, 1907, p. 21 sqq.
- G. GATTI, *Di una iscrizione che ricorda la dea „Virgo Caelestis“* în *Dissertazioni della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, Roma, VI, 1896, p. 329 sqq.
- ST. D. GRECIANU, *De la București la Sarmizegetusa — o excursiune istorică în Ardeal*, București, 1903, p. 16—18.
- E. GROAG, *Die römischen Inschriftsteine der Hofbibliothek*, în *Oster- und Pfingstbeilage der Wiener „Montagsrevue“*, 1913, p. 19, 38, 39, 50.
- J. HAMPEL, *A Nemzeti Múzeum régiségtárának gyarapodása*, în *AE*, XI, 1889, p. 374.
Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken, în *AE*, XIII, 1903, p. 313.
Thrák vallásbeli emlék Aquincumból, în *Budapest Régiségei*, VIII, 1904, p. 31.
Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken. Második sorozat, în *AE*, XXV, 1905, p. 4—6.
Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken, în *AE*, XXXI, 1911, p. 415—416.
- A. HEKLER, *Archaeológiai jegyzetek vidéki múzeumainkból*, în *MKE*, IV, 1910, p. 19—21.
- O. HIRSCHFELD, *Kleine Schriften*, Berlin, 1913, p. 745—746, 751.
- P. KIRÁLY, *Sarmizegetusa*, Deva, 1886, p. 80.
A Sarmizegetusai Mithreum, în *AKözl*, XV, 1886, p. 3—130.
Ulpia Traiana Augusta Colonia Dacica Sarmizegetusa Metropolis Dacia fővárosa, Várhely Hunyadvármegyében, Budapesta, 1891, 178 p.
Gyulafehérvár története, I, Alba Iulia, 1892, p. 228—229.
Dacia Provincia Augusti, II, 1894, p. 74—78, 107—164.
- J. KONCZ, *Benkő József Hunyadmegyéről*, în *HTRTE*, XII, 1901, p. 82—85.
- L. KÖVÁRY, *Erdély építészeti emlékei*, Cluj, 1886, p. 31.
- R. KUN, *A társulat 1881 május hó 30-tól 1883 május hó 30-ig kifejtett működésének vázlata*, în *HTRTE*, II, 1884, p. 84.
A társulat 1883. évi június hó 1-től 1884. évi december hó 31-ig kifejtett működésének vázlata, în *HTRTE*, III, 1886, p. 83—89.
A társulat 1885. és 1886. évi működésének rövid vázlata, în *HTRTE*, IV, 1888, p. 116—120.
A társulat 1887. és 1888. évi működésének rövid vázlata, în *HTRTE*, V, 1889, p. 144—145, 153—154.
- G. KUÚN, *A „Corpus Inscriptionum Latinarum“*, în *HTRTE*, VII, 1893, p. 37—40.
Társulatunk előzményei és előjelei, în *HTRTE*, X, 1899, p. 105—118.

- G. KUÚN, ZS. TORMA, *Hunyadvármegye története. Kiadja a vármegye közönsége, I. kötet. Hunyadvármegye földjének története az őskortól a honfoglalásig*, Budapest, 1902, p. 59—109.
- B. KUZSINSZKY, *Délvidéki és erdélyi múzeumok*, in *AE*, VIII, 1888, p. 242—243.
Alvilági istenek magyarországi római köemlékeken, in *AE*, XXVII, 1907, p. 119—124.
- B. JÁNÓ, *A szászvárosi református keim-kollégium Éremtára*, Orăștie, II, 1910, passim.
Római emlékek Hunyadvármegyében, in *AE*, XXXII, 1912, p. 49—57, 393—411.
Római sírról Hadrianus császár korából Várhelyen, Hunyadmegyében, in *AE*, XXXII, 1912, p. 272—273.
- J. JUNG, *Fasten der Provinz Dacien*, Innsbruck, 1884, p. 1—16, 45—47.
Roemer und Romanen in den Donauländern, Innsbruck, 1887, p. 92—94.
Bericht aus Siebenbürgen, in *AEM*, XVII, 1894, p. 10.
- G. LAFAYE, *Un nouveau dieu Syrien à Rome*, in *RHR*, XVII, 1888, p. 217 sqq.
- O. MAILAND, *A társulat életéből 1891 és 1892*, in *HTRTE*, VII, 1891—1892, p. 115—119.
- M. MAIONICA, *Il Mitreo transsilvano*, in *Giornale della Società Asiatica Italiana*, I, 1887, p. 33—40.
- H. MÜLLER, *Epigraphisches*, in *KVSL*, VI, 1883, p. 54—56.
- R. MÜNSTERBERG, J. OEHLER, *Antike Denkmäler in Siebenbürgen*, in *JÖAI*, V, 1902, col. 120, 123, 132—136.
Hunyadmegye római régiségei, in *HTRTE*, XIII, 1902, p. 121—126.
- J. ORIENT, *Aus Römischen Zeiten*, in *Pharm. Post.*, Viena, 1901, nr. 23.
- B. PÓSTA, *Köemlékek fölállítása az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában*, in *MKE*, I, 1907, p. 143.
- A. v. PREMIERSTEIN, *Das Attentat der Consularen auf Hadrian im Jahre 118 n. Chr.*, in *Klio*, Beiheft VIII, 1908, p. 11—12.
- D. RADU, *Dieceza Lugojului. Șematism istoric*, Lugoj, 1903, p. 117, 175—184, 435.
- S. REINACH, In *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, Paris, 1892, p. 139, 142, 233.
Répertoire de la statuaire grecque et romaine, Paris, III, 1904, p. 140.
- FR. STUDNICZKA, *Mithraeen und andere Denkmäler aus Dacien*, in *AEM*, VII, 1883, p. 202—225; *AEM*, VIII, 1884, p. 36—39, 44—45, 48—49.
- N. SULICA, In *Anuarul Școalelor medii din Brașov pro 1910—1911*, p. 19—20.
- L. SZÁDECZKY, *Gróf Bethlen Lajos önéletleírása*, in *Ujság*, ian. 1905, p. 45.
- S. SZILÁGYI, *A magyar nemzet története*, I, Budapest, 1905, p. CCX, pl. I—II.
- G. SZINTE, *Ulpia Trajana. Ezelőtt Sürmizegethusa, ma Várhely amphitheatruma*, in *HTRTE*, VIII, 1897, p. 35—37.

- G. TEGHLÁS, *Epigraphiai curiosum Várhelyről*, în *AE*, III, 1883, p. 147—149.
- G. TEGHLÁS, P. KIRÁLY, *Neue Inschriften aus Dacien*, în *AEM*, VIII, 1884, p. 52.
- G. TEGHLÁS, A. v. DOMASZEWSKI, *Inschriften aus Dacien*, în *AEM*, IX, 1885, p. 240—247.
- G. TEGHLÁS, *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat*, în *AE*, V, 1885, p. 59; VI, 1886, p. 435—436.
- G. TEGHLÁS, P. KIRÁLY, *Neue Inschriften aus Dacien*, în *AEM*, XI, 1887, p. 234—236.
- G. TEGHLÁS, *Adalékok Dacia felirattanához*, în *EM*, V, 1888, p. 56—57.
- G. TEGHLÁS, P. KIRÁLY, *Újabb adalékok Dacia felirattanához*, în *EM*, VI, 1889, p. 357—362.
- G. TEGHLÁS, *Római márványbánya a Bisztravölgyében Bukova hunyadmegyei falu határán*, în *Földtani Közlöny*, XIX, 1889, p. 158—159.
- Hátszékvidéki aranyleletekről*, în *AE*, IX, 1889, p. 59—62.
- Iulius Alexander*, în *EM*, VII, 1890, p. 92—93.
- Újabb adalékok Dacia felirattanához*, în *EM*, VII, 1890, p. 392—394.
- Óskori aranyékszer Várhelyről*, în *AE*, X, 1890, p. 446.
- G. TEGHLÁS, P. KIRÁLY, *Neue Inschriften aus Dacien*, în *AEM*, XIII, 1890, p. 192—193.
- G. TEGHLÁS, *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat köréből*, în *AE*, XII, 1892, p. 443; XIII, 1893, p. 377—378.
- Neue Inschriften aus Dacien*, în *AEM*, XVI, 1893, p. 251—254.
- A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat köréből*, în *AE*, XV, 1895, p. 91; XVII, 1897, p. 281.
- A társulati gyűlések rövid krónikája*, în *HTRTE*, VIII, 1897, p. 144.
- A két várhelyi mozaik padló*, în *HTRTE*, IX, 1898, p. 12.
- Újabb adalékok Dacia felirattanához*, în *EM*, XIX, 1902, p. 215—220.
- Hunyadmegyei Kalauz*, Cluj, 1902, p. 165—166.
- Diszes női mellszobor a Dunai Múzeumban*, în *AE*, XXIV, 1904, p. 190.
- Újabb római feliratról és mithraemlékről Szerb-Pozsesenán*, în *AE*, XXIV, 1904, p. 414.
- A várhelyi Syrus templom*, în *AE*, XXVI, 1906, p. 321—330.
- Néhány erdélyi adat a thrák lovas istenségekről*, în *AE*, XXVI, 1906, p. 434—436.
- Újabb adalék a sarmizegethusai alvilági cultus történetéhez*, în *AE*, XXVII, 1907, p. 368—370.
- Thrák lovas emlékekről Dacia fővárosából Sarmizegethusából*, în *AE*, XXVIII, 1908, p. 82—85.
- Neue Beiträge zur Inschriftenkunde Dakiens*, în *Klio*, X, 1910, p. 495—498, 501—502; XI, 1911, p. 504—505.
- Caelestis Virgo jelentősége Dáciában*, în *AE*, XXXIV, 1914, p. 351—354.
- GR. TOCILESCU, *Fouilles et recherches archaéologiques en Roumanie*, București, 1900, p. 102.
- Sarmizegetusa și monumentele ei*, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, 1902, p. 277—279.

Monumentele epigrafice și sculpturale ale Muzeului Național de Antichități, I, București, 1902, p. 95.

- A. TONTSCH, *Von Kronstadt nach Petrosény und in's Hätzegger Thal*, Sibiu, 1885, p. 24—25.
- C. TORMA, *Inscripții aus Dacia, Moesia Superior und Pannonia Inferior*, în *AEM*, VI, 1882, p. 98—114, 141—145.
- H. von de WURD, *Étude historique sur trois légions romaines du Bas-Danube*, Louvain—Paris, 1907, p. 399.
- Király Pál. *A Sarmizegethusai Mithraeum*, în *AE*, VII, 1887, p. 68—70 (recenzie).
- * * * *Antichitățile romane din comitatul de Hunedoara în regatul Ungariei. Scurtă descriere oferită excursioniștilor din București drept manuscript de Societatea istorică și arheologică*, Deva, 1902, 20 p.

III. 1919—1973

- I. ANDRITOIU, *Un nou relief votiv reprezentând pe zeița Diana*, în *Revista Muzeelor*, 6, 1969, p. 531—532.
O statueta a zeiței Diana, în *Sargetia*, VII, 1970, p. 93—95.
- AL. BARNEA, I. P. ALBU, *Piese de sculptură arhitectonică romană din colecția Muzeului județean Hunedoara—Deva*, în *Sargetia*, X, 1973, p. 155—173.
- C. BALUȚĂ, *O lucernă paleocreștină din Dacia*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 619—624.
- M. BARBULESCU, *Der Dianakult im römischen Dacien*, în *Dacia*, N.S., XVI, 1972, p. 205—206.
- I. BERCIU, *Mozaicurile romane din Apulum. Contribuții la studiul mozaicurilor din Dacia*, în *Apulum*, IV, 1961, p. 157—171.
- A. BETZ, *Pietas deorum erga homines. Zu CIL III 7954 aus Sarmizegetusa*, în *OmCD*, p. 33—36.
- A. BODOR, *Napoca a feliratok tükrében*, în *Emlékkönyv Kelemen Lajos*, Cluj, 1957, p. 105.
Adalékok a helyi elem fennmaradásának kérdéséhez a római kori Dacia-ban. A Libera és Liber kultusz, în *Studia Historica*, 1960, p. 25—58. = *Der Liber und Libera Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der bodenständigen Bevölkerung im römerzeitlichen Dazien*, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 211—241 (221—223).
Note asupra artei romane provinciale. Pe marginea cărții prof. J. M. C. Toynbee, în *ActaMN*, V, 1968, p. 499.
- G. BORDENACHE, *Sculpture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, București, 1969, p. 58, 86.
- A. BUDAY, *Az úgynevezett thrák lovas isten problémája*, în *DolgSzeged*, II, 1926, p. 1—56; IV, 1928, p. 1—89 passim.
- W. M. CALDER, *The Chrysokomas epitaph in Sarmizegetusa*, în *American Journal of Archaeology*, 72, 1968, p. 279.
- V. CHRISTESCU, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, passim.

- C. DAICOVICIU, *Fouilles et recherches à Sarmizegetusa. Premier compte-rendu*, în *Dacia*, I, 1924, p. 224—263.
Raport asupra cercetărilor arheologice de la Sarmizegetusa în anii 1924—1928, în *ACMIT*, II, 1929, p. 206—215.
Cronica arheologică și epigrafică a Transilvaniei, în *ACMIT*, II, 1929, p. 312—313.
O contribuție la „Prosopographia Imperii romani saec. I—III”, în *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 1—4.
Notițe arheologice și epigrafice, în *AISC*, I/2, 1932, p. 58.
Contribuții la syncretismul religios în Sarmizegetusa, în *AISC*, I, 1932, p. 81—89.
Monumente inedite din Dacia, în *AISC*, I, 1932, p. 112—127.
Fouilles de Sarmizegetusa. Deuxième compte-rendu (1925—1928), în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 516—556.
Sarmizegetusa, în *Gînd românesc*, II, 12, p. 629—633.
Există monumente creștine în Dacia traiană din sec. II—III? în *AISC*, II, 1936, p. 194.
- C. DAICOVICIU, O. FLOCA, *Mausoleul Aureliilor de la Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, I, 1937, p. 1—23.
- C. DAICOVICIU, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor*, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 353—413.
Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor, ed. I, Cluj, 1938, 62 p. + 3 pl.; ed. a II-a, Cluj, 1939, 66 p. + 3 pl.
Neue Mitteilungen aus Dazien, în *Dacia*, VII—VIII, 1941, p. 310.
Sarmizegetusa et ses environs, București, 1944, 49 p.
La Transylvanie dans l'antiquité, București, 1945, passim.
- C. DAICOVICIU, H. DAICOVICIU, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană)*, București, 1962, 110 p. + 5 pl.; ed. a II-a, București, 1966, 117 p. + 5 pl.
- C. DAICOVICIU, *Severus Alexander și provincia Dacia*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 153—172.
Zur inneren Geschichte Daziens, în *Studien zur Geschichte Osteuropas*, III, 1966, p. 9 sqq.
Pe marginea cărților, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 130—131.
- C. DAICOVICIU, H. DAICOVICIU, *Développement urbain et romanisation dans la province de Dacie*, în *Centenar muzeal orădean*, 1972, p. 153—154.
Urbanisation et romanisation dans la Dacie trajane, în *Vestigia*, 17, 1972, p. 97—98.
- H. DAICOVICIU, *Diana de la Sarmizegetusa (Ulpia Traiana)*, în *OmCD*, p. 131—138.
Coronamentele în formă de trunchi de piramidă pe teritoriul provinciei Dacia, în *Apulum*, VII, 1968, p. 339.
Însemnări despre Dacia (XXV). Fragmente dintr-o imaginară „Antologie a părerilor greșite”, în *Steaua*, an. XX (1969), nr. 10 (237), p. 68—70.
Însemnări despre Dacia. Sarmizegetusa dacică sau Sarmizegetusa romană? în *Steaua*, an. XXII (1971), nr. 2, p. 21.

- Insemnări despre Dacia. Hadrian și Ulpia Traiana*, în *Steaua*, an. XXIV (1973), nr. 7, p. 17.
- Insemnări despre Dacia. După 30 de ani...*, în *Steaua*, an. XXIV (1973), nr. 19, p. 22.
- A. DEGRASSI, *I fasti consolari dell' Impero romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Christo*, Roma, 1952, p. 42, 44.
- J. DOBIÁŠ, *Orientalni vlivy o rimskim Prodanaji*, în *Sbornik venovany Jaroslavu Bidlovi*, Praga, 1928, p. 38.
- A. DOBÓ, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, în *DissPann*, I, 1, Budapesta, 1940, passim.
- A. v. DOMASZEWSKI, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Köln—Graz, 1967 (ediție revăzută de B. Dobson), p. 204, 306.
- MARI E. ELEFTERESCU, În *Ziarul științelor și al călătoriilor*, București, XXXIV, 1931, p. 340—341.
- AL. FERENCZI, *Les fouilles archéologiques de Poiana Selei près de Sarmizegetusa*, în *Dacia*, I, 1924, p. 264—272.
- S. FERRI, *Arte romane sul Danubio*, Milano, 1933, II, p. 306, 347.
- AL. FILIPAȘCU, *Istoria Maramureșului*, București, 1940, p. 16.
- G. FINÁLY, *Archaeologische Funde in Ungarn, 1914—1925*, în *ArchAnz*, 1925, col. 300—301.
- O. FLOCA, *O contribuție la istoria legiunii a XIII-a Gemina în Dacia*, în *AISC*, I/2, 1928—1932, p. 54—57.
- Inscripții inedite din Dacia*, în *AISC*, I, 1932, p. 102—109.
- I culti orientali nella Dacia*, în *EDR*, VI, 1934, p. 204—239.
- O mică descoperire arheologică la Sarmizegetusa*, *Deva*, 1935, p. 17—22.
- O nouă villa suburbană în hotarul Sarmizegetusei*, în *Sargetia*, I, 1937, p. 25—43.
- Descoperiri arheologice în ținutul Hunedoarei*, în *Sargetia*, I, 1937, p. 69—79.
- Monumenti romani 'inediti del 'distretto 'di Hunedoara*, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 337—344.
- Sistemele de înmormântare din Dacia superioară romană*, în *Sargetia*, II, 1941, p. 30—41, 48—50, 55—60, 72.
- Der römische Ziegelofen von Sarmizegetusa*, în *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 431—440.
- Săpăturile arheologice din județul Hunedoara*, în *Studii. Revista de istorie*, I, 1949, p. 108—110.
- Fermă (villa rustica) din epoca sclavagistă romană*, în *Materiale*, I, 1953, p. 737—754.
- Citeva monumente epigrafice și sculpturale din epoca sclavagistă*, în *Materiale*, I, 1953, p. 755—772.
- Un monument sculptural al lui Traianus Decius la Ulpia Traiana*, în *Revista Muzeelor*, II, 1965, p. 430; = *Latomus*, XXIV, 2, 1965, p. 353—358; = *Fasti Archaeologici*, XVIII—XIX, 1968, p. 481—482; = *Sargetia*, VII, 1970, p. 79—86.
- Muzeul arheologic Sarmizegetusa*, București, 1969, 46 p. = *Le musée archéologique de Sarmizegetusa*, București, 1969, 44 p.

- Gladiator trac în arena amfiteatrului de la Ulpia Traiana*, în *Sargetia*, X, 1973, p. 131—135.
- O. FLOCA, W. WOLSKI, *Aedícula funerară în Dacia romană*, în *BMI*, XLII, 3, 1973, p. 10 sqq.
- GR. FLORESCU, *I monumenti funerari romani della „Dacia Superior“*, în *EDR*, IV, 1930, p. 72—148.
- R. FLORESCU, *Sur le type architectonique du Palais des Augustales de Sarmizegetusa*, în *AAP*, 1963, p. 95—105.
- R. FLORESCU, I. MICLEA, *Tezaure transilvane la Kunsthistorisches Museum din Viena*, București, 1969, p. 36.
- G. FORNI, *Dacia romană tributim descripta*, în *OmCD*, p. 239.
- Z. GERMAN, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana). Capitala Daciei. Trecutul și prezentul ei*, în *Anuarul Școlii Superioare de Comerț din Hațeg*, 1924—1925, 45 p.
- I. GLODARIU, *Legio IV Flavia Felix in Dacia*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 430 sqq; = *Acta of the fifth Epigraphic Congress*, Cambridge, 1967, p. 329.
- N. GOSTAR, *Studii epigrafice*, în *Materiale*, II, 1956, p. 625—643.
Inscripțiile de pe lucernele din Dacia romană, în *ArhMold*, I, 1961, p. 149—211.
Ius italicum în Dacia, în *AIHA*, VI, 1969, p. 129.
Condită Colonia Dacica, în *Apulum*, IX, 1971, p. 305—320.
Sur Juppiter Heliopolitanus en Dacie, în *AnUnivlași*, XIX, s. III, 1973, p. 254.
- V. HOSSU LONGIN, *La Sarmizegetusa și hîrțile sînt de piatră*, în *România Pitorească*, 4, 1973.
Direcția Monumentelor Istorice și de Artă răspunde, în *România Pitorească*, 9, 1973.
- N. IGNA, *Cultul lui Aesculap și al Hygiei cu specială privire la Dacia superioară*, Cluj, 1935, p. 71.
- E. JÓNÁS, *Sarmizegetusa coloniává avatásának emlékérmé*, în *AE*, XLI, 1927, p. 133—137.
- D. ISAC, *Monumente votive romane din Banat*, în *Banatica*, I, 1971, p. 111—120.
- D. ISAC, I. STRATAN, *Monumente de artă provincială romană în Muzeul din Lugoj*, în *Banatica*, II, 1973, p. 117—129.
- D. ISAC, W. WOLLMANN, *Monumente funerare reprezentînd lei, descoperite în județul Hunedoara*, în *Sargetia*, X, 1973, p. 146—147.
- A. KERÉNYI, *Die Personennamen von Dacien*, în *DissPann*, I, 9, 1941, passim.
- A. LENGHEL, *Citeva date despre băi romane și „ex-voto“-uri din Dacia Traiană*, în *Clujul medical*, 5—6, 1926, p. 7.
Date nouă despre cultul lui Esculap în Dacia traiană, în *Clujul medical*, 1938, p. 3.
- M. MACREA, *Notes au sujet des briqueteries en Dacie*, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 275—280.
Culte germanice în Dacia, în *AISC*, V, 1944—1948, p. 32—33.
Viața în Dacia romană, București, 1969, passim.

- Cercetările privind epoca romană în Transilvania de la început pînă în zilele noastre, în *ActaMN*, II, 1965, p. 142—162 (passim).
- M. MARIAN, *Săpăturile de la Sarmizegetusa*, în *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, Timișoara, VI, 1938, p. 108—110.
- L. ȚEPOSU-MARINESCU, *Statuile feminine drapate din Muzeul județean Hunedoara — Deva (I)*, în *Sargetia*, IX, 1972, p. 55—65.
Despre originea unor tipuri de monumente funerare din Dacia Superior, în *SCIV*, XXIII, 2, 1972, p. 215—222.
- D. MARGHITAN, *Două noi reliefuri mithriace de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *SCIV*, XVIII, 4, p. 694—700.
- E. v. MERCKLIN, *Antike Figuralkapitelle*, Berlin, 1962, nr. 230, 354—356.
- P. MERLAT, *Répertoire des inscriptions et monuments figurés du culte de Juppiter Dolichenus*, Rennes, 1951, nr. 33, 34.
- R. NOLL, *Griechische und lateinische Inschriften der Wiener Antikensammlung*, Viena, 1962, p. 125.
- J. NOVÁK, *Újabb napocai feliratos kő*, în *Közl*, I, 1941, p. 110—111.
- EM. PANAITESCU, *Probleme și metode arheologice în Dacia Superior*, în *ACMIT*, II, 1929, p. X—XI.
- R. PARIBENI, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, Messina, I, 1926, p. 131 sqq.
- C. PATSCH, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Leipzig, 1937, p. 158—177.
- H.-G. PFLAUM, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain*, Paris, 1960—1961, p. (I) 542—543, (II) 692—693, 712—713, 850—854.
- I. PISO, *Publius Furius Saturninus*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 463—471.
- AL. POPA, *O nouă inscripție închinată zeiței Isis la Apulum*, în *SCIV*, XIII, 1962, p. 148—149.
Nouvelles données concernant les cultes de Men et de Juppiter Ammon dans la Dacie Supérieure, în *Latomus*, XXIV, 3, 1965, p. 551—564; = *Apulum*, VI, 1967, p. 145—159.
- C. POP, Z. MILEA, *Monumente sculpturale din Dacia romană în legătură cu cultul lui Liber Pater*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 205—206.
- C. POP, *Cîteva reprezentări aparținînd cultului dionisiac în Dacia*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 174—176.
Cîteva reprezentări de unelte agricole în arta romană din Dacia și Moesia Inferior, în *Terra nostra*, I, 1971, p. 59—73.
Monumente sculpturale romane din Transilvania, în *Apulum*, IX, 1971, p. 559—568.
Cîteva reprezentări figurate romane din județul Hunedoara, în *Sargetia*, IX, 1972, p. 67—68, 70—73.
- C. POP, V. MOGA, I. AL. ALDEA, *Noi medalioane funerare lucrate aparte din Dacia Superioară*, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 511.
- C. POP, *Formele proprietății agrare în Dacia romană*, în *Terra nostra*, III, 1973, p. 398—400.
- D. PROTASE, *Un nou tip de medalion funerar roman în Dacia*, în *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 326.

- Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966 passim.
- Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la provincia Dacia*, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 59—60.
- La légion IIII Flavia Felix au nord du Danube et la première organisation de la Dacie romaine*, în *Acta of the Fifth Epigraphic Congress*, 1967, Cambridge, p. 338.
- M. RENARD, *Sphinx à masque funéraire*, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 292.
- J. REVAY, *Séták a római Magyarországon*, Budapesta, 1943, p. 72.
- L. ROBERT, *Bulletin épigraphique*, în *REG*, LII, 1939, p. 484.
- I. I. RUSSU, *Onomasticon Daciae*, în *AISC*, IV, 1944, p. 186—233.
- Rectificări la „Onomasticon Daciae”*, în *AISC*, V, 1944—1948, p. 291.
- Materiale arheologice paleocreștine din Transilvania*, în *Studii teologice*, X, 1958, p. 332.
- Istoricul Zamosius și informațiile sale despre Clujul antic*, în *Probleme de muzeografie*, I, 1960, p. 223.
- Aportul lui Ștefan Moldovanu la epigrafia Daciei*, în *SCIV*, XIV, 3, 1963, p. 441—450.
- Inscripțiile grecești din Dacia*, în *StCom*, Sibiu, 12, 1965, p. 53—58.
- Contribuția lui Zamosius la epigrafia Daciei*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 437—451.
- Domus divina în Dacia*, în *StCl*, IX, 1967, p. 211—218.
- Tracii în Dacia romană*, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 96—97.
- Inscripții romane din județul Hunedoara*, în *Sargetia*, V, 1968, p. 93—94.
- Elemente syriene în Dacia carpatică*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 167—187.
- Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, București, 1973, p. 54.
- A. RUSU, *Considerații privind cultul lui Silvanus în Dacia romană*, în *Sargetia*, X, 1973, p. 395—408.
- S. SANIE, *Cîteva observații asupra inscripției CIL III 7954 de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *SCIV*, XIX, 4, 1968, p. 575—587.
- L'onomastique orientale de la Dacie romaine (I)*, în *Dacia*, XIV, 1970, p. 233—241.
- Onomastica orientală din Dacia romană (II)*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 151—169.
- E. M. SMALLWOOD, *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian*, Cambridge, 1966, p. 177.
- A. STEIN, *Dakien nach dem Bröderkrieg in Hause des Severus*, Sibiu, 1942, p. 6.
- Die Reichsbeamten von Dazien*, în *DissPann*, Im 12, 1944 passim.
- J. SZILÁGYI, *A dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek*, în *DissPann*, II, 21, 1946, p. 59.

- J. TRINKOWSKI, *Varenii z Sarmizegetusy*, în *Przegląd Historyczny*, Warszawa, LVI, 1965, p. 369—386.
- Notulae epigraphicae*, în *Eos*, Poznań, LVI, 1, 1966, p. 217—222.
- D. TUDOR, *I cavalieri danubiani*, în *EDE*, VII, 1937, p. 296—298.
- Nuove rappresentazioni dei Cavalieri danubiani*, în *EDR*, VIII, 1938, p. 445—448.
- Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, p. 244—252, 273—274.
- Ordo Augustalium în Dacia romană*, în *StArtIst.*, III, 1961, p. 7—24; = *Dacia*, VI, 1962, p. 199—214.
- Les constructions publiques de la Dacie romaine d'après les inscriptions*, în *Latomus*, XXIII, 2, 1964, p. 271—301.
- Beiträge zur Frage der Erziehung und Unterrichts in Scythia Minor und Dacia*, în *Das Altertum*, 11, 2, 1965, p. 113.
- Comunicări epigrafice IV*, în *SCIV*, XVII, 3, 1966, p. 598.
- Orășe, târguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 73—107.
- La ville et le village en Dacie romaine*, în *Dacia*, N.S., XIII, 1969, p. 319—329.
- Corpus monumentorum religionis equitum Danuviorum*, Leiden, 1969, nr. 15—18.
- Nouvelles données épigraphiques relatives à C. Arrius Antoninus consularis Daciae et Dalmatiae et à P. Helvius Pertinax consularis Daciae*, în *RESEE*, XI, 1973, p. 415—422.
- V. VATAȘIANU, *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara*, în *ACMIT*, II, 1929, p. 36—38.
- M. J. VERMASEREN, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae*, Haga, II, 1960, p. 297—323.
- L. VIDMAN, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Serapiacae*, Praga, 1969, nr. 684.
- N. VULIC, *Sarmizegethusa*, în *RE*, A II, (1921), col. 25—27.
- J. WINKLER, *Descoperiri de monede antice în Transilvania*, în *SCN*, II, 1958, p. 406—408.
- * * * *Urme greco-romane în România*, în *România* (Revista Oficiului Național de Turism), III, 11, p. 1—5.
- Din Trecutul medicinei în R.P.R. Iconografie*, București, 1957, p. 23.

IV. 1974—1989

- F. D'ANDRIA, *Un' applique di bronzo dorato di Milano*, în *Archeologia Classica*, XXIV, 2, p. 341—342.
- G. ALFÖLDY, *Zum cursus honorum des Aurelius Tiesianus*, în *ZPE*, 34, 1979, p. 247—272.
- D. ALICU, A. RUSU, *Cîteva reprezentări ale Gorgonei Medusa în Dacia intracarpatică*, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 93—101.
- D. ALICU, *Materialul ceramic de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I)*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 43—51.
- Un fragment de amforă cu stampilă de la Ulpia Traiana*, în *SCIVA*, XXVI, 3, 1975, p. 409—411.

- D. ALICU, C. POP, V. CAȚĂNAȘ, *Ateliere de pietrărie la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 125—140.
- D. ALICU, *Integrarea monumentelor de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa în circuitul turistic și muzeistic*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 141—161.
Die Firmalampen von Ulpia Traiana Sarmizegetusa, în *Dacia*, XX, 1976, p. 205—220.
Un nou mozaic la Sarmizegetusa, în *SCIVA*, XXVIII, 1, 1977, p. 111—117.
- D. ALICU, S. ALICU, *Un cadran solar fragmentar descoperit la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 263—267.
- D. ALICU, E. NEMEȘ, *Roman lamps from Sarmizegetusa*, *BAR*, 18, Oxford, 1977, 117 p. + 65 pl.
- D. ALICU, *Tonlampen — Typen aus Ulpia Traiana*, în *StComC*, II, 1977, p. 331—362.
Corrigenda la Roman lamps from Sarmizegetusa, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 153—154.
Templul zeiței Nemesis de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 173—177.
- D. ALICU, C. POP, *Hermes-Mercurius la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 93—100.
- D. ALICU, *Représentation en bronze de la Diane de Dacie*, în *CahArch Rom*, 17, 1979, p. 191—195.
Note asupra templului sirian de la Sarmizegetusa, în *SCIVA*, 30, 4, 1979, p. 625—629.
Römische Tonlampen aus Sarmizegetusa (Ausgrabungskampagne 1976), în *StComC*, III, 1979, p. 235—251.
- D. ALICU, C. POP, V. WOLLMANN, *The figured monuments from Sarmizegetusa*, *BAR*, 55, Oxford, 1979, 211 p. + 169 pl.
- D. ALICU, *Vases décorés de serpents découverts à Sarmizegetusa*, în *Latomus*, XXXIX, 3, 1980, p. 717—725.
Tehnici de construcție la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 447—461.
Le camp légionnaire de Sarmizegetusa, în *Potaissa*, II, 1980, p. 23—28.
Instalații de hypocaustum la Sarmizegetusa, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 425—436.
- D. ALICU, N. GUDEA, *Note critice în legătură cu lucrarea lui Nicolae Branga, Urbanismul în Dacia romană, Timișoara, 1980*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 715—732.
- D. ALICU, *Ordine arhitectonice la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Apulum*, XIX, 1981, p. 97—107.
- D. ALICU, E. NEMEȘ, *Obiecte de os descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 345—365.
- D. ALICU, A. SOROCEANU, *Ceramică cu glazură plumbiferă de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Potaissa*, III, 1982, p. 52—63.
- D. ALICU, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Descoperiri recente*, în *RevMuz*, 5, 1982, p. 91—92.
Römische Heizungsanlagen in Sarmizegetusa, în *Jahresberichte aus Augst und Kaiseraugst*, 3, 1983, p. 119—134.

- Elemente de echipament militar descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 391—396.
- Precizări privind cronologia unor lămpi stampilate de la Sarmizegetusa*, în *Apulum*, XXII, 1985, p. 77—87.
- Două cuptoare de ars țigle și cărămizi de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XXI, 1985, p. 467—476.
- D. ALICU, A. PAKI, *O inscripție „inedită” din amfiteatrul roman de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 469—479.
- D. ALICU, *Restaurarea și conservarea monumentelor romane de la Ulpia Traiana*, în *RevMuzMon.*, 1, 1987, p. 63—67.
- Din istoria unui muzeu*, în *RevMuz.*, 2, 1987, p. 43—48.
- D. ALICU, L. DĂRĂBAN, *Prospectarea magnetometrică și cu radiații gamma a siturilor arheologice*, în *RevMuz.*, 6, 1987, p. 38—43.
- D. ALICU, S. COCIȘ, *Oglinzi romane de la Ulpia Traiana*, în *Apulum*, XXIV, 1987, p. 145—149.
- Podoabe romane de la Ulpia Traiana*, în *Apulum*, XXV, 1988, p. 225—246.
- D. ALICU, *Bronzes décoratifs de Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Griechische und römische Statuetten und Grossbronzen. Akten der 9. Internationalen Tagung über antike Bronzen. Wien, 21—25 April 1986*, Viena, 1988, p. 396—399.
- D. ALICU, L. DĂRĂBAN, *Metode de analiză prin activare cu neutroni și fluorescență de raze X utilizate în restaurarea și prelucrarea materialului arheologic*, în *RevMuz.*, 2, 1988, p. 35—38.
- D. ALICU, *Urbanism și arhitectura în Dacia romană. I. Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *RevMuzMon.*, 1, 1988, p. 61—74.
- D. ALICU, C. OPREANU, *Urbanism și arhitectura în Dacia romană. II. Ulpia Traiana Sarmizegetusa — amfiteatrul*, în *RevMuzMon.*, 1, 1989, p. 77—93.
- D. ALICU, *Urbanism și arhitectura în Dacia romană. III. Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *RevMuzMon.*, 2, 1989, p. 3—14.
- D. ALICU, S. COCIȘ, *Instrumente medicale de la Ulpia Traiana*, în *Apulum*, XXVI, 1990, p. 223—236.
- D. ALICU, A. PAKI, *Town Planning and population from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, BAR, S, Oxford, 1989.
- R. ARDEVAN, *Sextus Atticus Secundus*, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 535—538.
- Le collège des fabres à Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 167—173; = *Actes du VII-e Congrès international d'épigraphie grecque et latine*, Constanța, 1977, București—Paris, 1979, p. 327—328 (rezumat).
- Les lecticares à Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 87—93.
- Patronii coloniei Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 185—190.
- Praefectus quinquennalis pro imperatore*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 437—442.

- Mozaicurile Sarmizegetusei și cărturarii români la 1825*, în *Marisia*, XI—XII, 1981—1982, p. 99—104.
- Duumvirat et quattuorvirat dans la Dacie romaine*, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 95—110; despre UTS: p. 97—101 = *Praktika tou VIII diethnous synedrion hellenikes kai latinikes epigrafikes* (Athena, 3—9 oktobriou 1982), Tomos II, Athena, 1987, p. 23—25 (rezumat).
- Veterani și decurioni municipali în Dacia romană*, în *Sargetia*, XX, 1989, p. 117—126.
- Aediles și quaestores la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XX, 1989, p. 127—138.
- L. BALLA, *De la romanisation de la Dacie*, în *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, XIV, 1978, p. 51—56.
- C. L. BALUȚA, *Lămpile romane din Muzeul județean Hunedoara—Deva*, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 209—228.
- Lămpile romane de bronz din Dacia Superior*, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 169; = *CahArchRom*, 17, 1979, p. 207.
- M. BARBULESCU, E. NEMEȘ, *Un relief cu inscripție de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 587—591.
- Un relief cu muncile lui Hercule din Palatul Augustalilor*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 317—323.
- M. BARBULESCU, *Pilastrul cu divinități din Napoca și unele aspecte ale arhitecturii sepulcrale în Dacia*, în *AIIA*, XIX, 1976, p. 271—272.
- Capitелuri romane din Dacia intracarpatică*, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 243—263.
- Personificările în religia romană din Dacia*, în *AIIA*, XX, 1977, p. 269—286.
- Cultul lui Hercules în Dacia romană (I)*, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 173—194; (II), în *ActaMN*, XV, 1978, p. 219—233.
- Relieful narativ în Dacia*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 455—460.
- Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984, *passim*.
- M. BARBULESCU-MUNTEANU, A. RADULESCU, *Colonia Ulpia Sarmizegetusa pe o inscripție din Dobrogea*, în *Pontica*, XV, 1981, p. 153—160.
- R. BECK, *Four Dacian taurochtonies affinities within a group of Mithraic reliefs*, în *Apulum*, XXII, 1985, p. 57—61.
- I. BERCIOU, *Două monografii referitoare la antichitățile descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 887—888.
- A. BODOR, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa la umaniști și cronicari — istorici medievali*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 255—262.
- I. BOGDAN-CĂTĂNICIU, *Iconografia zeului Pan pe teritoriul României*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 327.
- N. BRANGA, *Tegulae privatae din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 81—101.
- Considerații topografice și arhitectonice privitoare la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 183—190.
- Aspecte și permanențe traco-romane*, Timișoara, 1978, p. 69—88.
- Urbanismul Daciei romane*, Timișoara, 1980, p. 29—36.
- Italicii și veteranii în Dacia*, Timișoara, 1986, 296 p.

- A. CATINAȘ, *Considerații asupra cultului lui Liber și Libera la Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 343—351.
- R. CEAPĂ, *Atelierul de sticlărie de la Ulpia Traiana*, în *Comunicări ale cercurilor științifice studențești*, Cluj-Napoca, 1983, p. 11—24.
- E. CHIRILA, N. GUDEA, *Economie, populație și societate în Dacia intercarpatică în primul secol după abandonarea provinciei (275—380)*, în *ActaMP*, VI, 1982, p. 123—154.
- S. COCIȘ, E. NEMEȘ, *Fibule romane de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 433—449.
- S. COCIȘ, *Un olan de ventilație de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XXI, 1985, p. 505—516.
- S. COCIȘ, A. RUSU, *Fibule romane din colecțiile Muzeului județean Deva (I)*, în *Sargetia*, XVIII—XIX, 1984—1985, p. 132—140.
- S. COCIȘ, *Fibule emailate din Dacia romană*, în *Apulum*, XXIII, 1986, p. 159—168.
- S. COCIȘ, *Tipare romane de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *SCIVA*, 38, 2, 1987, p. 175—180.
- S. COCIȘ, A. RUSU, *Fibule romane din colecțiile Muzeului Județean Deva (II)*, în *Sargetia*, XX, 1989, p. 139—147.
- M. CORBIER, *L'Aerarium Saturni et l'Aerarium Militare. Administration et prosopographie sénatoriale*, în *Collection de L'École Française de Rome*, Roma, 24, 1974, p. 254, nr. 3, 4.
- C. COSMA, T. FIAT, V. ZNAMIROVSCHI, S. BREBAN, L. DĂRĂBAN, V. MORARIU, D. ALICU, *Studiul compoziției unor monede antice folosind sursa de neutroni Am-Be*, în *Progrese în fizică*, Iași, 1985, p. 102—104.
- C. COSMA, T. FIAT, V. ZNAMIROVSCHI, L. DĂRĂBAN, V. MORARIU, D. BOROS, D. ALICU, *The determination of the silver content in some ancient coins by using an Am-Be neutron source*, în *First Balkan Conference on Activation Analysis*, Varna, 1985, p. 183—185.
- C. COSMA, T. FIAT, V. ZNAMIROVSCHI, V. MERCEA, L. DĂRĂBAN, V. V. MORARIU, D. BOROS, D. ALICU, R. ARDEVAN, *Determinarea titlului unor monede antice din argint prin activare cu neutroni*, în *Studia, Physica*, XXXI, 1986, p. 12—19.
- C. COSMA, T. FIAT, V. ZNAMIROVSCHI, D. ALICU, D. BOROS, L. DĂRĂBAN, *Determination of valuable metals in ancient coins using isotopic neutron sources*, în *First Romanian conference on the application of physics methods in archaeology*, Cluj-Napoca, 5—6 november 1987, I, 1988, p. 101—112.
- I. H. CRIȘAN, *Cele mai vechi spitale de pe teritoriul României — asclepioanele de la Apulum și Sarmizegetusa*, în *Spitale vechi și noi*, București, 1976, p. 35—46.
- Asclepeionul roman de la Sarmizegetusa*, în *Trecut și viitor în medicină*, București, 1981, p. 79—87.
- C. DAICOVICIU, *Sarmizegetusa — Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica*, în *RE*, S. XIV (1974), col. 610—655.

- H. DAICOVICIU, *Numele Ulpiei Traiane*, în *Tibiscus*, III, 1974, p. 101—104.
Cassius Dio și Sarmizegetusa, în *IMCD*, 1974, p. 111—116; = *Eirene XII*, 1975, p. 453—454.
Fenomenul urban antic în România, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 88—89.
- H. DAICOVICIU, D. ALICU, *Principalele rezultate ale săpăturilor din 1973—1974 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și semnificația lor*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 225—233.
- H. DAICOVICIU, I. PISO, *Sarmizegetusa și războaiele marcomanice*, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 159—163; = *RRH*, XVI, 1, 1977, p. 153—159.
- H. DAICOVICIU, *Din istoria Ulpiei Traiane*, în *Pontica*, IX, 1976, p. 57—64.
În legătură cu apariția formulei „In honorem domus divinae”, în *Studia antiqua et archaeologica*, Iași, 1983, p. 158—163.
- H. DAICOVICIU, I. PISO, *Inscripții din Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 89—98.
- H. DAICOVICIU, D. ALICU, I. PISO, C. POP, *Principalele rezultate ale săpăturilor din 1975—1977 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și semnificațiile lor*, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 139—153.
- H. DAICOVICIU, D. ALICU, I. PISO, C. POP, A. RUSU, *Șantierul Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Campania 1978*, în *MCA*, Craiea, 1979, p. 231—235.
- H. DAICOVICIU, *Les bronzes de Sarmizegetusa: art classicisant et art provincial*, în *CahArchRom*, 17, 1979, p. 107—111.
- H. DAICOVICIU, I. PISO, *Publius Aelius Antipater*, în *Epigraphica*, București, 1979, p. 75—78.
- H. DAICOVICIU, *Însemnări despre Dacia. Descoperiri arheologice la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Steaua*, an. XXXI, nr. 10 (401), 1980, p. 49.
- H. DAICOVICIU, D. ALICU, *Săpăturile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *MCA*, Tulcea, 1980, p. 276—282.
- H. DAICOVICIU, D. ALICU, *Edificii de cult la Ulpia Traiana Sarmizegetusa* (I), în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 59—84; (II), în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 59—74.
- H. DAICOVICIU, *Un fragment céramique à chrisme de Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *RRH*, 4, 1981, p. 619—624.
- H. DAICOVICIU, D. ALICU, I. PISO, C. POP, A. SOROCEANU, C. ILIEȘ, *Săpăturile din 1980 de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *MCA* (Brașov, 1981), București, 1983, p. 246—278.
- H. DAICOVICIU, D. ALICU, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, București, 1984, 246 p.
- H. DAICOVICIU, *La romanisation de la province de Dacie*, în *ActaMN*, XXI, 1985, p. 81—94.
- H. DAICOVICIU, D. ALICU, I. PISO, C. POP, C. ILIEȘ, S. COCIȘ, *Săpăturile arheologice din 1981 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *MCA* (Vaslui, 1982), București, 1986, p. 121—134.

- M. DAWSON, *The secrets of a Roman site in Romania*, în *Illustrated London News*, april 1983, archaeology, 2991.
Sarmizegetusa — Fortress and Colonia, în *Popular Archaeology*, march, 1985, p. 34—39.
- A. DOBÓ, *L'Officium consularis en Dacie*, în *Acta Classica Universitatis Debreceniensis*, XIV, 1978, p. 57—64.
- R. FLORESCU, *Urbanismul Daciei*, în *Sargetia*, XVIII—XIX, 1984—1985, p. 149—167; = *RRH*, 1—2, 1985, p. 7—27.
- G. FORNI, *L'indagine demografica e gli anfiteatri in Dacia*, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 141—155.
- N. GOSTAR, *CIL III 1474*, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 659—663.
- N. GUDEA, D. ALICU, N. Branga, *Aspecte și permanențe traco-romane*, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 879—886.
- N. GUDEA, *Contribuții la istoria economică a Daciei romane*, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 140—141.
- K. HOREDT, *Die letzten Jahrzehnten der Provinz Dakien in Siebenbürgen*, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 211—237.
Siebenbürgen in spätromischer Zeit, București, 1982.
- C. ILIEȘ, *Arme romane descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 413—424.
- V. HOSU LONGIN, *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa Rediviva*, în *România Pitorească*, 8, 1975.
- D. ISAC, *Contribuții la iconografia religioasă a Daciei romane. Juppiter „Verospī“*, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 61—78.
- M. E. LUKÁCS, *Probleme de restaurare ridicate de un vas de ceramică roman*, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 779—783.
- P. MacKENDRICK, *Pietrele dacilor vorbesc*, București, 1978, p. 81—87.
- L. MARINESCU, *Ulpia Traiana, metropola cultural-artistică a Daciei romane*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 244—255.
Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis, BAR, 128, Oxford, 1982, *passim*.
- L. MARINESCU-NICOLAJSEN, *À propos d'une statue d'Hercule découverte à Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XXI, 1985, p. 169—174.
- L. MĂRGHITAN, I. ANDRIȚOIU, *Monumente sculpturale romane reprezentind pe Juppiter Ammon recent descoperite în Dacia Superioară*, în *SCIVA*, 27, 1, 1976, p. 45—55.
- L. MARGHITAN, C. C. PETOLESCU, *Vota pro salute principis*, în *StCl*, XVI, 1974, p. 245—248.
Vota pro salute imperatorum in an inscription at Ulpia Traiana Sarmizegetusa, în *JRS*, 66, 1976, p. 84—86.
- I. MICLEA, R. FLORESCU, *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă. Daco-romanii*. București, I, 1980, p. 55—63.
- I. MITROFAN, *Villae rusticae pe teritoriul Sarmizegetusei*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 291—302.
- M. MOGA, I. I. RUSSU, *Lapidarul Muzeului Banatului. Monumente epigrafice romane*, Timișoara, 1974, p. 13—19.
- V. MOGA, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985, *passim*.

- V. MOGA, *Amfiteatre și lupte de gladiatori în Dacia romană*, în *Sargetia*, XX, 1989, p. 111—116.
- V. V. MORARIU, T. FIAT, D. ALICU, *Magnetic prospection at Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, în *First Romanian Conference on the application of physics methods in archaeology, Cluj-Napoca*, 5—6 november 1987, 1, 1986, p. 1—23.
- E. NEMEȘ, *O statueta de bronz a lui Hercules descoperită la Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 651—655.
- E. NEMEȘ, *O teracotă cu Venera descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XX, 1989, p. 488—490.
- J. NICOLAUS, *Asklepionul din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XV, 1981, p. 43—65.
Proporții în arhitectura sacră din Dacia romană, în *Sargetia*, XVI—XVII, 1982—1983, p. 251—259.
- C. OPREANU, *Desenul unui gladiator pe o cărămidă de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XXI, 1985, p. 517—531.
- C. OPREANU, *Despre structurile subterane ale arenei amfiteatrului de la Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 147—159.
- A. PAKI, *Două fragmente ceramice stampilate de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XXI, 1985, p. 477—481.
Populația Ulpiei Traiane Sarmizegetusa (I), în *SCIVA*, 39, 4, 1988, p. 355—368.
- A. PAKI, S. COCIȘ, *Teracote de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XX, 1989, p. 480—487.
- C. C. PETOLESCU, *Note epigrafice, II*, în *SCIVA*, 25, 4, 1974, p. 595—604.
Un basorelief al zeiței Diana, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 463—465.
L'organisation de la Dacie sous Trajan et Hadrian, în *Dacia*, XXIX, 1985, p. 45—55.
Inscripții pe mortaria din Dacia (II), în *Pontica*, XVIII, 1985, p. 157—172.
Notes prosopographiques (II), în *Dacia*, XXX, 1986, p. 159—166.
Reorganizarea Daciei sub Marcus Aurelius, în *StCl*, 24, 1986, p. 131—138; = *Germania*, 65, 1, 1987, p. 123—134.
Administrația Daciei romane, în *Revista de istorie*, 39, 9, 1986, p. 880—903.
Note epigrafice (IX), în *SCIVA*, 38, 2, 1987, p. 180—183.
- I. PISO, *Votorum nuncupatio de Sarmizegetusa*, în *RRH*, XIII, 1974, p. 723—733.
Sur la vie municipale de Sarmizegetusa, în *StCl*, XVI, 1974, p. 235—244.
Războiul lui Philippus cu carpii, în *IMCD*, p. 301—308.
Epigraphica I, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 57—81; II, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 677—682; III, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 165—178; IV, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 441—453; V, în *AIIA*, XIX, 1976, p. 262; VII, în *Apulum*, XV, 1977, p. 643—657; VIII, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 189—197; IX, în *AIIA*, XXI, 1978, p. 279—287;

- X, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 179—187; VI, în *StCl*, XVIII, 1979, p. 137—144.
- P. Furius Saturninus *légat de Dacia Superior*, în *Eirene XII*, 1975, p. 679—685.
- Carrières sénatoriales (I)*, în *RRH*, XV, 1976, p. 465 sqq; (III), în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 39—57.
- La carrière de Aurelius Tunesianus*, în *Congrès Epigr. VII*, 1979, p. 441—442;
- La carrière équestre de P. Aelius Hammonius*, în *Dacia*, XX, 1976, p. 251—257.
- I. PISO, A. RUSU, *Un relief din Sarmizegetusa cu reprezentarea lui Silvanus și a nouă Silvane*, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 155—158.
- I. PISO, *Die Laufbahn eines Ritters aus Pamphylien*, în *Chiron*, VIII, 1978, p. 515—527.
- Beiträge zu Fasten Dakiens im 3. Jahrhundert*, în *ZPE*, 40, 1980, p. 273—282.
- Inschriften von Prokuratoren aus Sarmizegetusa (I)*, în *ZPE*, 50, 1983, p. 233—251.
- I. PISO, AL. DIACONESCU, *Forurile din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1984—1985, p. 161—184.
- I. PLEȘA, O. ROTARU, *Documente privind monumentele arheologice romane de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 561—575.
- C. POP, E. NEMEȘ, *Diana de la Ostrov*, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 85—91.
- Ornament de la un car roman descoperit la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 179—183.
- C. POP, T. ALBULESCU, *Venus Ulpiana*, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 433—444.
- C. POP, A. RUSU, *Un perete lateral de aedicula descoperit la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *MN*, III, 1976, p. 153—157.
- C. POP, *Statui imperiale de bronz la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XIII, 1967, p. 543—547.
- Signa militaria de bronz în Dacia romană*, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 124—125.
- C. POP, E. NEMEȘ, *Teracote cu Venere la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 159—161.
- C. POP, *Puncte de vedere privind arta sculpturală în piatră la Ulpia Traiana*, în *Apulum*, XV, 1977, p. 635—637.
- C. POP, A. RUSU, *Două statuete cu zeii Lares de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 185—187.
- C. POP, *Profesorul Constantin Daicoviciu, inițiatorul școlii arheologice de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *StComC*, III, 1979, p. 9—13.
- C. POP, D. ALICU, *Puncte de vedere privind centrul artistic de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *StComC*, III, 1979, p. 277—292.
- C. POP, *O interesantă piesă romană descoperită la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *StComC*, III, 1979, p. 293—295.
- Noi monumente dionysiace de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Apulum*, XVII, 1979, p. 207—213.

- Cîteva considerații privind monumentele figurate de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, III, 1979, p. 379—385.
- Cultul zeiței Venus la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 107—108.
- Cultul lui Aesculap și al Hygiei la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, IV, 1980, p. 251—253.
- Cîteva piese sculpturale recent descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Apulum*, XX, 1982, p. 135—138.
- Tre pezzi ornamentali di bardatura scoperta sul territorio della Dacia Romana*, în *Alba Regia*, XXI, 1984, p. 93—94.
- Atelierul de bronzuri de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Symposia thracologica*, 4, Oradea, 1986, p. 87 (rezumat).
- Considerații privind monumentele figurate ale metropolei Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Symposia thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 391—392 (rezumat).
- Cultul Dianei la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XX, 1989, p. 148—150.
- R. POPA, ȘT. MATEI, V. ESKENASY, I. CHICIDEANU, G. IUGA, *Șantierul arheologic Sarmizegetusa (jud. Hunedoara, epoca postromană). Raport privind rezultatele cercetărilor campaniei 1978*, în *MCA*, Oradea, 1979, p. 315—317.
- I. I. RUSSU, I. PISO, V. WOLLMANN, *Inscripțiile Daciei romane. Volumul III: Dacia Superior. 2 Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)*, București, 1980.
- I. I. RUSSU, *Note epigrafice (XIV). Inscriptii din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *SCIV*, 25, 4, 1974, p. 585—595.
- Contribuții epigrafice la istoria Daciei (III)*, în *AIIA*, XVIII, 1975, p. 47—71.
- Monumente romane rătăcite*, în *Drobeta*, III, 1978, p. 50—54.
- Inscriptii din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *SCIVA*, 30, 3, 1979, p. 437—443.
- A. RUSU, E. NEMEȘ, C. POP, *Bronzuri figurate romane în Muzeul de arheologie Sarmizegetusa*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 101—111.
- A. RUSU, *Monumente sculpturale romane de la Sarmizegetusa*, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 697—705.
- Bronzuri figurate romane în Muzeul județean Deva*, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 173—184.
- S. SANIE, *Cultul lui Sol Invictus în Dacia*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 331—341.
- Theos Hypsistos și Juppiter Exsuperantissimus în Dacia*, în *SCIVA*, 28, 1, 1977, p. 135—142.
- Juppiter Dolichenus în Dakien*, în *Epigraphica*, București, 1977, p. 131—157.
- Culte orientale în Dacia romană*, I, București, 1981, *passim*.
- W. SCHINDLER, *Die Königsstadt der Daker. Ihr Verhältnis zur Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Klio*, 59, 1977, p. 195—212.

- A. SOROCEANU, *Tipologia ceramicii romane din templul lui Liber Pater de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 551—575.
- E. B. THOMAS, *Vergoldete Kentaurstatue aus Dazien*, în *Griechische und römische Statuetten und Grossbronzen. Akten der 9. Internationalen Tagung über antike Bronzen*. Wien, 21—25 April 1986, Viena, 1988, p. 353—357.
- B. THOMASON (Benedictus Thomae), *Laterculi Praesidum, Moesia, Dacia, Thracia*, Göteborg, 1977, passim.
- J. WINKLER, *Descoperiri monetare din Ulpia Traiana*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 117—137.
- M. WITTENBERGER, *Poziționarea unor obiective arheologice de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa cu ajutorul măsurătorilor magnetometrice*, în *Comunicări ale cercurilor științifice studențești*, Cluj-Napoca, 1984, p. 23—30.
- M. WITTENBERGER-BĂDAU, *Considerații privind unele materiale tegulare de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 481—486.
- H. WOLFF, *Miscellanea Dacica* (II), în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 99—123.
- V. WOLLMANN, *Monumente epigrafice „emigrate” din Ulpia Traiana*, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 307—317.
- Monumente epigrafice și sculpturale din Ulpia Traiana*, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 199—227.
- Johann Michael Ackner, *Cluj-Napoca*, 1982, passim.
- Briefe zur Geschichte der siebenbürgischen Altertumskunde*, București, 1983, passim.

DORIN ALICU — SORIN COCIȘ

CONSIDERAȚII PRIVIND STAMPILELE LEGIUNII XIII GEMINA DE LA ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA

Despre LEG. XIII Gemina se știe că a staționat în toată epoca romană a Daciei la Apulum¹. Cu toate că Apulum a devenit cel mai mare oraș al Daciei, Ulpia a rămas capitală politică și centrul administrativ al provinciei². Aici la Sarmizegetusa era reședința guvernatorului, iar mai târziu sediul Conciliului celor trei Dacii. Pentru perioada în care comandantul legiunii era și guvernatorul Daciei este normal ca Ulpia să fie și sediul comandamentului. Probabil, în legătură cu aceasta au activat militarii menționați aici³. Este de remarcat că din cei 6 militari activi atestați epigrafic trei sînt ofițeri⁴, un contabil⁵ și doar doi soldați⁶. Desigur, la Sarmizegetusa au staționat și alți militari legionari, unii putînd fi aceia care dedică un altar lui Tiberius Iulius Flaccinus, guvernator al Daciei Superior⁷.

Cu toate că nu avem mărturii arheologice, la Ulpia a staționat în permanență garda guvernatorului (*pedites singulares*). Probabil, că această trupă n-a participat la efortul edilitar al Ulpiei, datorită atribuțiilor sale speciale. Credem aceasta deoarece urmele activităților edilitare la Sarmizegetusa nu provin de la o astfel de trupă, cum este cazul la Germisara⁸.

La Ulpia s-au descoperit pînă acum 13 inscripții care amintesc de Legiunea XIII Gemina. Dintre acestea șase sînt puse de militari activi, după cum am arătat mai sus, două sînt altare onorifice dedicate guvernatorului, cinci sînt ale unor veterani stabiliți în capitală⁹. Se poate observa că majoritatea inscripțiilor vorbesc despre militari cu funcții de conducere și nici una nu vizează într-un fel sau altul activitatea edilitară a acestora. Este puțin probabil ca trei ofițeri și un contabil să fie aduși de la Apulum pentru astfel de activități.

Legat de tegulele ștampilate ale Legiunii XIII Gemina bănuim că exemplarele menționate a fi de la Ulpia au o altă proveniență, probabil Micia, Germisara, Sarmizegetusa Regia sau Apulum. Există mai multe argumente care întăresc presupunerea noastră:

¹ V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane*, Cluj-Napoca, 1985, passim.

² H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Dacica Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, București, 1985, p. 27—28.

³ IDR, III/2, nr. 243, 248, 268, 337, 432, 419.

⁴ IDR, III/2, nr. 243, 248, 268.

⁵ IDR, III/2, nr. 419.

⁶ IDR, III/2, nr. 337, 432.

⁷ IDR, III/2, nr. 245.

⁸ V. Moga, *op. cit.*, p. 58; IDR, III/2, p. 74—77.

⁹ IDR, III/2, nr. 113, 366, 405, 420, 452.

1) Toate piesele sînt descoperiri vechi, întîmplătoare, nici o piesă n-a fost descoperită în săpăturile efectuate la Ulpia la sfîrșitul secolului al XIX-lea¹⁰.

2) Toate ștampilele menționate a fi de la Ulpia provin din achiziții, chiar și cele din colecțiile particulare¹¹, aflate acum în cea mai mare parte în Muzeul din Deva.

3) În perioada anilor 1923—1943¹² și din 1973, de cînd se efectuează săpături sistematice la Ulpia, n-a fost descoperită nici o astfel de piesă¹³.

4) Producția tegulară civilă este foarte abundentă ceea ce face improbabilă funcționarea în paralel a unor ateliere militare. De altfel materialul ștampilat al Legiunii IIII Flavia Felix este numeros dar și acesta este databil între anii 102—114¹⁴, deci, pînă la ridicarea orașului și intrarea în funcțiune a atelierelor civile.

5) Între ștampilele descoperite se numără și cîteva care ar putea fi cu caracter oficial: C V C / PR AVG, PES¹⁵, TEGVL¹⁶, etc.

6) Toate piesele cu ștampilele Leg. XIII G. se află în depozitele din Deva și Cluj-Napoca, dar nici o piesă nu se află la Sarmizegetusa.

7) Nici unul dintre militarii menționați nu are vreo legătură cu lucrările edilitare.

Faptul că niște colecționari serioși ca Váradi, Kemény, Fodor și Téglás s-au putut înșela cu privire la originea pieselor este explicabil prin faptul că piesele proveneau din achiziții și nu din săpături arheologice. De altfel în IDR III/2 o serie de erori au fost îndreptate, astfel piese publicate anterior și considerate a fi de la Ulpia au fost prezentate corect ca provenind de la Vețel, Turda, Hunedoara, etc.¹⁷.

Unii autori au susținut pe baza inscripției IDR, III/2, nr. 245, dedicată guvernatorului Iulius Flaccinus de către soldații transferați în Leg. XIII Gemina că la Ulpia a staționat o vexilație a legiunii¹⁸. Considerăm că inscripția nu dovedește existența vreunei unități în capitala provinciei ci faptul că aici se afla guvernatorul Daciei căruia îi era dedicată inscripția. Nu există nici un motiv să se considere că militarii transferați au staționat la Ulpia.

Ținînd seama de argumentele prezentate, conchidem că elementele provenite din Legiunea XIII Gemina n-au avut sarcini edilitare la Ulpia, ele limitîndu-se doar la cele administrative și militare și, deci, ștampilele legiunii nu provin din Ulpia Traiana, ci din alte centre unde au staționat vexilații ale legiunii.

MIHAI BĂDĂU-WITTENBERGER

¹⁰ P. Király, *Ulpia Traiana Augusta*, 1891, passim.

¹¹ IDR, III/2, nr. 541, cu bibliografia mai veche.

¹² C. Daicoviciu, O. Floca, în *Dacia*, I—IV.

¹³ H. Daicoviciu și colab., în *MCA*, 1975—1986.

¹⁴ D. Benea, *Din istoria militară...*, Cluj-Napoca, 1983, p. 157.

¹⁵ IDR, III/2, nr. 567, 553.

¹⁶ IDR, III/2, nr. 570, citit greșit E CAL.

¹⁷ IDR, III/2, p. 421—423.

¹⁸ V. Moga, *op. cit.*, p. 61.

CONSIDERATIONS ON TEGULAR MATERIALS OF THE LEG. XIII. GEMINA ÎN ULPİA TRAIANA SARMIZEGETUSA

(Summary)

The problem is raised if the stamped tegular material of Leg. XIII Gemina originated or not from Ulpia Traiana Sarmizegetusa. There are several reasons to sustain that Leg XIII G did not participate in edilitary work in the town. None of the known pieces was found during systematic archeological research; civil production was abundant in the respectiv epoch; there are other official stamps; none of the soldiers mentioned in the inscriptions had any conection with edilitary work.

The conclusion is drown that Leg XIII G had no edilitary tasks in Ulpia, but only administrative and military ones; the stamps must have originated in other points (Vețel, Turda, Hunedoara).

O FIBULA DE FORMĂ NECUNOSCUTĂ DESCOPERITĂ LA SIGHIȘOARA — DEALUL VIILOR (sec. IV—V e.n.)

Așezarea de la Sighișoara — Dealul Viilor ocupă un loc important în cadrul habitatului prefeudal de pe cursul mijlociu al râului Tîrnava Mare, atît prin durata de existență cît și prin volumul de informații noi pe care le pune la dispoziția cercetării.

Această așezare permite urmărirea evoluției culturii materiale rurile romane tîrzii și prefeudale de-a lungul celor aproape 1000 de ani de locuire relativ continuă în același perimetru. Primul orizont cultural se situează cronologic, începînd de la sfîrșitul secolului al III-lea pînă la sfîrșitul secolului al VI-lea. Orizontul acesta aparține civilizației romane și romane tîrzii cu prelungiri în secolul al VI-lea. Cel de-al doilea orizont începe în secolul al VII-lea și încetează la sfîrșitul secolului al XII-lea, cu mențiunea unei discontinuități cronologice relative la secolele al X-lea și al XI-lea, secole care nu au fost încă suficient de clar puse în evidență. Trebuie precizat însă că așezarea este departe de a fi epuizată. De altfel continuitatea cronologică nu exclude un anumit grad de discontinuitate și nu este atît de importantă precum este continuitatea de mod de viață, modest și simplu, atît de caracteristică locuitorilor rurali ai Daciei postromane. Aceasta este trăsătura fundamentală a locuirii de la Sighișoara — Dealul Viilor. Descoperirea care face obiectul acestui articol constituie o dovadă în plus în sprijinul acestei afirmații.

În inventarul unei locuințe, databile pe baza ceramicii la sfîrșitul secolului al IV-lea, a apărut un obiect de fier a cărui utilitate nu a putut fi precizată din primul moment datorită faptului că nu posedă elemente evidente de identificare.

O analiză mai lucidă efectuată ulterior a pus în evidență faptul că obiectul posedă funcționalitatea integrală a unei fibule¹.

Este vorba de un obiect strict utilitar realizat de un meșter fierar local care a transformat, prin cîteva modificări ingenioase, un foarfece ou resort tradițional într-o agrafă sau fibulă simplificată. Agrafa a fost făurită dintr-o singură fișie de fier oțelit, modelată în forma literei „U” (fig. 1 c). Corpul, picioarul, resortul și acul fac astfel corp comun. Ca principiu mecanic avem de-a face cu o pîrghie, acționată de un resort simplu cu o singură buclă.

¹ Obiectul a fost descoperit în campania arheologică a anului 1981, într-o locuință din apropierea cuptoarelor de olar, cuptoare apărute în săpăturile de specialitate ale aceluiași an. Identificarea piesei s-a făcut în 1984 cu prilejul întocmirii fișei ei de evidență.

Lungimea totală a obiectului desfășurat (fig. 1 b) este de 0,120 m. Putem distinge corpul agrafei, partea fixă, mai lată, bifatetată la exterior (fig. 1 a), avînd un plan romboidal cu lungimea de 0,045 m, lățimea maximă 0,017 m, lățimea minimă 0,010 m, grosimea 0,001—0,002 m. Capătul corpului a fost prelungit în plan lateral și modelat pe dedesubt în formă de cîrlig. Acesta constituie „piciorul” agrafei cu cîrligul opritor. Partea mobilă, acul agrafei, reprezintă o prelungire a resortului care se îngustează treptat spre vîrf, pornind de la lățimea de 0,008 m și ajungînd la o secțiune aproape pătrată la vîrf (0,002 m). Vîrfurile au fost rupte în săpătură. Putem presupune că acul inițial nu depășea cu mai mult de 0,010 m lungimea sa actuală.

Resortul, cunoscut tipologic din epoca fierului, trebuia să fi fost suficient de elastic pentru a permite acului o mișcare în plan vertical („jos—sus”) și una în plan lateral cu o deviere de la axatură cu 0,002—0,003 m, pentru a glisa pe fața exterioară a cîrligului-opritor, modelată în plan înclinat și a se așeza dedesubt într-o șanțuire realizată special în acest scop. Toate modificările morfologice la care a fost supus cîrligul-opritor dovedesc că agrafa a fost funcțională.

Ipotetic, ea putea fi utilizată pentru a fixa pe umeri o „manta” din piele îmblănită sau din țesătură groasă, rudimentară, perforată eventual în cîteva puncte pentru a fi mai ușor de aplicat.

Este foarte posibil să avem de-a face cu un exemplar unicat creat și experimentat la scară redusă și fără rezultate remarcabile în cadrul așezării de la Sighișoara, la nivelul secolelor IV—V. Este, de asemenea, posibil ca astfel de obiecte, întregi sau fragmentare, să fi fost descoperite în trecut pe teritoriul Transilvaniei și să fi fost catalogate greșit din lipsă de analogii. În cazul acesta ne-am putea afla în fața unui tip de agrafă rurală cu zonă mai restrînsă de circulație, apărută într-o perioadă de diminuare a activităților generale de schimb la sfîrșitul secolului al IV-lea și în prima jumătate a secolului al V-lea. În această perioadă izolarea parțială a comunităților omenești a produs un efect de revenire temporară la forme simplificate ale culturii materiale. Acest lucru apare evident, mai ales, în ceramică unde are loc o puternică revenire la ceramica lucrată cu mîna (în inventarul unor locuințe ceramica lucrată cu mîna depășește uneori 50% din totalul ceramicii). Această ceramică înlocuiește parțial ceramica cenușie fină și zgrunțuroasă lucrată la roată, predominantă anterior. Procesul acesta, început mai de mult, se adîncește pe parcursul secolului al V-lea în urma întreruperii temporare a relațiilor cu Imperiul, datorită evenimentelor legate de invazia hunică.

Agrafa prezentată aici aparține aceluși timp și credem că avem de-a face cu un ingenios „înlocuitor de fibulă”, realizat de oamenii locului într-o perioadă istorică dificilă.

UNE FIBULE D'UNE FORME INCONNUE DÉCOUVERTE
À SIGHIȘOARA — DEALUL VIILOR
(IV-e — V-e s.)

(Résumé)

L'auteur présente une agrafe (fig. 1), découverte dans l'habitat de Sighișoara — Dealul Viilor (IV—V siècles). Il s'agit d'une ouvrage d'un forgeron local, qui a modifié un ciseaux de fer, d'un type rustique, dans une agrafe.

La pièce constitue soit une agrafe rustique d'un type qui n'a pas été distingué encore dans la littérature de spécialité, soit un uncat.

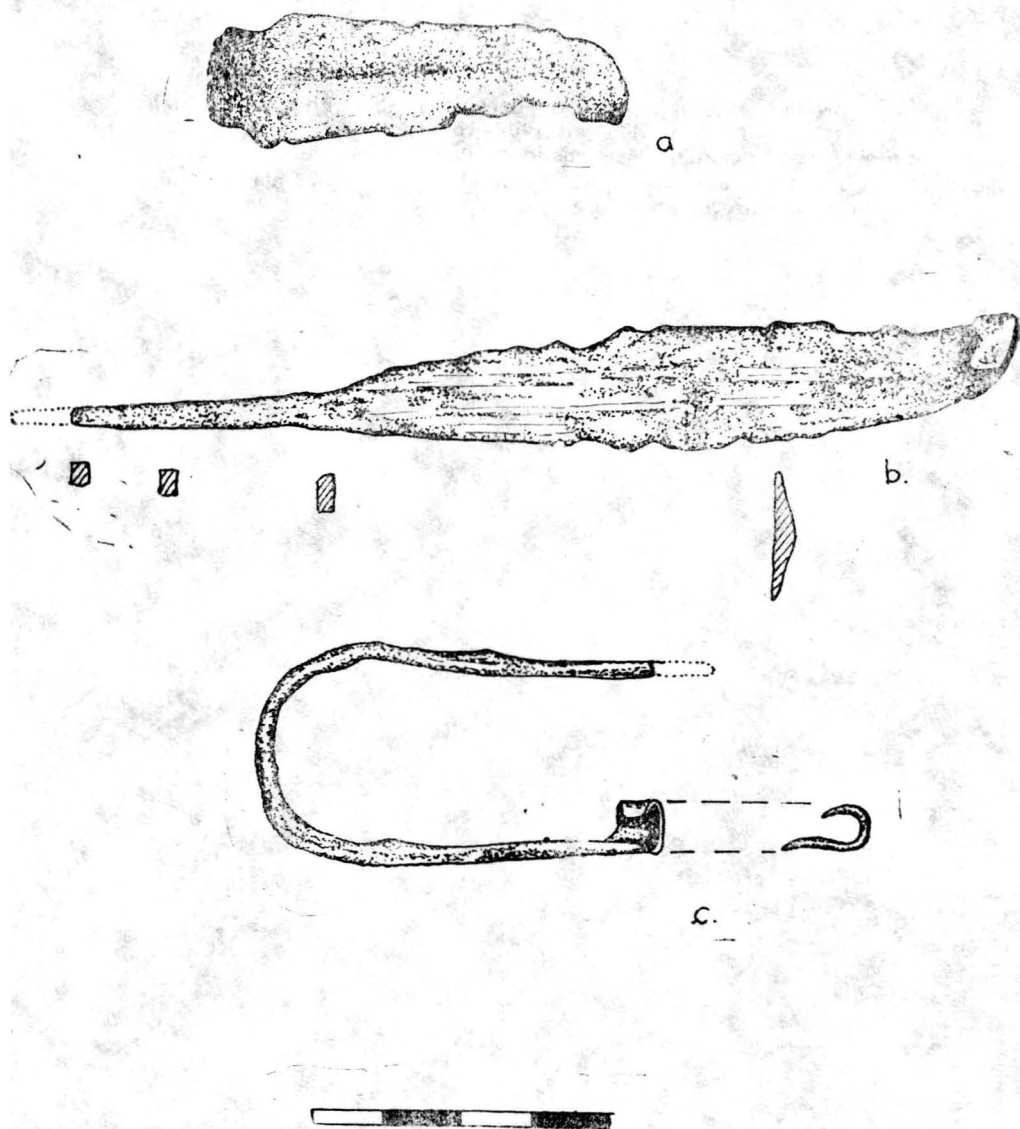

Fig. 1. Agrață de fier : a: corpul agraței, partea exterioară ; b. imagine desfășurată, partea interioară ; c. imagine din profil.

CIRCULAȚIA MONETARĂ ÎN TRANSILVANIA ÎN PERIOADA 1526—1571

De la apariția, acum o jumătate de veac, a unei pe cât de succinte, pe atât de cuprinzătoare și pătrunzătoare sinteze asupra baterii monedei în Transilvania¹, trăsăturile definitorii ale acestui cîmp de activitate economică sînt stabilite și acceptate pînă astăzi ca valabile, în literatura de specialitate. Totuși, socotim că este indicat să revenim asupra problematicii, întrucît în deceniile scurse de atunci repertoriul descoperirilor monetare s-a îmbogățit considerabil. Prezenta contribuție se bazează și ea pe acest repertoriu, pe care l-am întocmit pe baza publicațiilor apărute în țara noastră pînă în anul 1985 inclusiv², cît și a materialului inedit cuprins în inventarele Cabinetului numismatic al Muzeului de istorie clujean³.

Vom prezenta, în cele ce urmează, unele caracteristici ale circulației monetare în anii 1526—1571 în Transilvania, socotind că acești ani alcătuiesc o primă perioadă de circulație monetară după înfrîngerea suferită

¹ Huszár Lajos, *Az erdélyi pénzverés története*, în *A történeti Erdély*, [Budapest], 1936, p. 505—525.

² Pînă în anul 1981 împreună cu regretata Iudita Winkler, de la Institutul de istorie și arheologie Cluj-Napoca.

³ Folosim următoarele prescurtări:

AIIA = Anuarul Institutului de istorie și arheologie Cluj-Napoca (continuare a publicației AIIC).

AIIC = Anuarul Institutului de istorie Cluj.

Ap = Apulum, Alba Iulia.

Chirilă-Bandula = Eugen Chirilă — Octavian Bandula, *Tezaurul monetar de la Baia Mare*. Baia Mare, 1966.

Cn = Cabinetul numismatic al Muzeului de istorie din Cluj-Napoca.

Dolg = *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Cluj.

File = **File de istorie**. Bistrița.

Lucr = *Lucrări științifice*. Istorie, științe sociale, pedagogie. Institutul pedagogic Oradea.

M = George Buzdugan — Octavian Luchian — Constantin Oprescu, *Monede și bancnote românești*. București, 1977.

MMKM = E. Chirilă etc., *Münzhorte und Münzfunde aus dem Kreismuseum Mureș*. Tirgu-Mureș, 1972.

Münz = Eugen Chirilă — Nicolae Gudea — Gheorghe Moldovan, *Münzen aus der Sammlung des Museums der Stadt Sighișoara*. [Sighișoara], 1972.

NK = *Numizmatikai Közlöny*. Budapest.

RassN = *Rassegna Numismatica*. Roma.

Sarg = *Sargetia*. Deva.

SBruk = *Muzeul Brukenthal*. Studii și comunicări. Arheologie — istorie. Sibiu.

TezM = Eugen Chirilă — Aurel Socolan, *Tezaure și descoperiri monetare din colecția Muzeului județean Maramureș*. Baia Mare, 1971.

TezNia = *Tezaure monetare din nordul Transilvaniei, sec. XVI—XVIII*. Zalău, 1970.

TSM = *Tezaure monetare din județul Satu-Mare*. Satu-Mare, 1968.

de Ungaria la Mohács, în urma căreia Transilvania s-a desprins din fostul regat al Ungariei; limita superioară a perioadei o reprezintă anul morții lui Ioan Sigismund și al alegerii ca principe a lui Ștefan Báthori, act politic ce marchează încheierea succesiunilor dinastice și începutul domniilor bazate pe principiul eligibilității.

De la început, mari dificultăți în baterea monedei și circulația ei au fost pricinuite de competiția pentru domnie între Ioan I Zápolya, ales de partida nobilimii autohtone și Ferdinand I de Habsburg, proclamat rege de către partida germanofilă. Precum se știe, după lupte ce au durat peste un deceniu, cei doi au încheiat pacea de la Oradea, în 24 februarie 1538, prin care, în esență, ambii și-au păstrat teritoriile efectiv deținute. Prin urmare, Ioan Zápolya s-a instăpinit în Transilvania. O clauză a păcii de la Oradea prevedea că în cazul morții unuia din cei doi rivali fără urmași de sex bărbătesc, teritoriul stăpinit de acesta va reveni celuilalt, ca și urmașilor săi. Nașterea, la 7 iulie 1540, a fiului lui Ioan Zápolya, Ioan Sigismund, a dat însă o grea lovitură ambițiilor transilvane ale Habsburgilor.

În răstimpul de peste un deceniu cât au durat confruntările între cei doi pretendenți la tron, rivalitatea lor a produs perturbații și în domeniul monetar. Ele s-au manifestat chiar în privința caracteristicilor tipologice și stilistice ale monedelor bătute de cei doi rivali. Astfel, în zona peste care s-a instăpinit Ferdinand a fost bătut groșul în valoare de 8 denari, monedă ce poartă notele caracteristice ale monetăriei habsburgice. Atît portretul de pe avers, cît și stema aflată pe revers sînt artistic executate, vădînd mina unor gravori experți. În opoziție cu aceasta, emisiunile lui Ioan Zápolya prezintă — într-o manieră mult mai stingace — imaginea monetară tradițională: pe avers, Madona cu Isus în brațe, iar pe revers figura Sfîntului Ladislau în picioare, soluția artistică fiind cea specifică încă stilului gotic. Între emisiunile monetare ale lui Ferdinand și cele ale lui Ioan a existat însă și o deosebire valorică, întrucît moneda măruntă a lui Ioan I se falsifica pe scară largă. În toată Transilvania circula moneda falsă cu efigia lui Ioan I, monedă bătută în ateliere clandestine întreținute mai ales de nobili cu veleități de căpătuire. În acest fel, Ferdinand avea cîștig de cauză în campania de discreditare a rivalului său și pe tărîmul activității monetare; mai multe ordonanțe emise de el interzic circulația „monedei de proastă calitate a comitelui Ioan, voievod al Ardealului”. Încă de pe atunci — deci, din deceniile 3—4 ale veacului al XVI-lea — începe să se facă simțit în Transilvania procesul european deja declanșat al deprecierei monetare. Izvoare narative informează și ele despre efectele acestor fenomene: după cum arată brașoveanul Johann Fux, poporul a ajuns să nu mai accepte decît banii lui Matia (adică moneda stabilă a regelui Matia Corvinul, deci emisiuni mai vechi cu o jumătate de veac). Încercînd să îmbunătățească situația, Ioan I a decretat în 1530—1531 anumite schimbări în aspectul exterior al monedei: în locul aversului cu stemă și cu blazonul familiei Zápolya în scut mic, moneda măruntă — puțină, cit se bătea — va avea pe avers stema în patru cîmpuri. O schimbare mai importantă în valoarea monedei consta în înlocuirea fineței de 8 lotoni cu cea de 10 lotoni. În ciuda acestor măsuri, însă, a continuat baterea monedei false,

cea ce a dus la diminuarea și, o vreme, chiar încetarea baterii de monedă măruntă de către Ioan I, în anii '30. Baterea de denari se reia abia în 1537, și atunci însă în cantități mici. În circulația curentă lipsea moneda de valoare nominală ridicată, și nu numai cea emisă de Ioan, ci și cea a lui Ferdinand, căci în această perioadă amîndoi varsă cît mai mult posibil din monedele de aur în contul tributului către Poarta otomană, al altor dări; de asemenea, cheltuiesc enorm în scopul susținerii campaniilor militare⁴. Atît Ioan I, cît și Ferdinand de Habsburg acordă mare atenție exploatării resurselor subsolului transilvănean, metalelor prețioase, care constituiau pentru amîndoi o sursă indispensabilă a veniturilor necesare în scopurile menționate mai sus. Astfel, sînt cunoscute tratativele lui Ferdinand I cu diverși oameni de afaceri cunoscuți ai vremii, fie pentru concesiunea subsolului transilvan (obiectiv urmărit, de pildă, prin călătoria exploratorie în Transilvania a lui Hans Derscham, trimis al casei Fugger din Augsburg, pentru a examina perspectivele exploatării metalelor prețioase din munții Transilvaniei, în scopul luării în concesiune a acestei ramuri economice). Să menționăm, de asemenea în treacăt, măsurile luate de Ferdinand pentru unificarea valorii monetare de pe teritoriul peste care domnea cu valoarea monedei austriece și tiroleze, acestea unificate de el încă anterior, în 1524. Moneda lui Ferdinand era bătută la Sibiu și tot acolo se execută, începînd din 1551, emisiunile sale pentru Transilvania.

În deceniul al cincilea situația puterii deveni și mai confuză. După moartea lui Ioan Zápolya (22 iulie 1540), puterea otomană s-a consolidat substanțial în Transilvania, sprijinindu-l pe Ioan Sigismund, fiul lui Ioan I. Este un deceniu de acută confruntare a intereselor otomane (avîndu-i ca pioni pe Ioan al II-lea Sigismund și mama sa Izabela) cu cele habsburgice (al căror principal promotor în Transilvania era Gheorghe Martinuzzi). După 1551, Ferdinand I se înstăpînește asupra Transilvaniei. În 1556 însă, sub scut otoman, Ioan Sigismund împreună cu Izabela se întorc, preiau conducerea, care, după moartea Izabelei în 1559, va fi exercitată de Ioan Sigismund singur, pînă la decesul său survenit în 1571⁵.

Întreagă această evoluție politică, plină de tulburări pe fondul unei permanente și vehemente confruntări otomano-habsburgice, s-a repercutat direct asupra situației monetare. După cum am mai menționat, se bate monedă măruntă în foarte reduse cantități, aceasta nu numai în deceniile 3 și 4, ci și mai tîrziu, pînă la sfîrșitul perioadei. De aceea, încă din anii '30—'40 va avea trecere moneda măruntă emisă de Ferdinand, aceasta avînd o circulație mai intensă în deceniul al șaselea, cînd la Sibiu se intensifică baterea de denari cu efigia lui Ferdinand I și se vor bate și denari pentru Transilvania.

Cum se reflectă această situație în descoperirile monetare ale vremii, accesibile nouă?

Am luat în considerare 65 de tezaure monetare, care au ca limită inferioară monedele emise înainte de 1571. Din ele, 35 au în compoziția

⁴ Cf. Huszár, *op. cit.*, p. 515—516.

⁵ Cf. *IstRom*, vol. II, București, 1962, p. 937—938.

lor monede transilvănene și străine, iar 30 cuprind exclusiv emisiuni monetare străine.

În privința compoziției valorice: majoritatea covârșitoare a tezaururilor, în ambele categorii amintite, sînt formate din monedă măruntă, și anume denari, groși cu subdiviziunile și multiplii lor. Există un singur tezaur format în exclusivitate din monede de aur: tezaurul găsit la Baia Mare, compus din 984 piese foarte bine conservate. În jurul naturii, al modalităților posibile ale acumulării, al caracterului activ circulant sau de teaurizare pe care-l mărturisește acest tezaur s-au purtat vii discuții, ipoteza cea mai plauzibilă fiind că, măcar în marea lor majoritate, monedele componente nu fuseseră angrenate în circulația curentă a vremii. Mai departe: un singur tezaur, cel de la Richiș, județul Sibiu, este format exclusiv din taleri, 31 la număr, în compoziție precumpănind emisiunile unor orașe germane, din Țările de Jos, emisiuni suedeze, din Boemia și Austria. Emisiunile maghiare sînt reprezentate prin 4 taleri, cele transilvănene prin 2 taleri, și ei ulteriori perioadei pe care o avem în vedere în prezenta contribuție. Mai există în rîndul tezaururilor monetare de care ne ocupăm 4 tezaure care conțin și piese de valoare nominală ridicată: cîțiva taleri germani în tezaurul de la Slătinița, județul Bistrița-Năsăud, cu un total de 387 monede; 4 taleri într-un tezaur găsit la Oradea, format din 242 piese; 1 taler tirolez în compoziția tezaurului de la Sintești, județul Timiș, format din 108 monede și, în sfîrșit, 1 florin de aur de la Matia Corvinul în compoziția tezaurului de la Luncani, format din 1045 piese. Prin urmare, moneda de valoare nominală ridicată este foarte rară în tezaurele trecute în revistă, și ea reprezentată în majoritate prin emisiuni străine, sau, chiar transilvane fiind, ulterioare perioadei 1526—1571.

Elocventă este trecerea în revistă a numărului total de piese pe emitenți. În această ordine, primul loc îl ocupă emisiunile ungare (31.103 piese), mergînd de la monede ale regelui Matia Corvinul pînă la emisiuni ale lui Maximilian II. În cadrul lor se remarcă marele număr de emisiuni ale regelui Ferdinand I. Urmează, cu un număr de 15.394 monede, emisiunile poloneze și de tip polonez (lituanieni, de Gdańsk, Elbląg, Riga, prusieni — toate avînd aceeași valoare cu cele poloneze). Este o cifră relativ modestă față de aceea pe care o vom putea constata în perioada următoare, de după 1571. Moneda măruntă a Transilvaniei ocupă locul al treilea, cu 6.970 piese. Pieseile monetare emise de orașe germane sînt în număr de 1.630, acelea, depreciate, ale Swidnicei sub regele Ludovic al II-lea al Ungariei — 547, iar piesele emise de Austria, în număr de 137. Alte foruri emitente sînt reprezentate prin piese dispartate. Dar, dincolo de aceste cifre, să nu uităm că în 30 din cele 65 de tezaure moneda transilvană este inexistentă.

Acest considerent își are însemnătatea numai sub aspectul frecvenței monedei autohtone în raport cu cea străină, subliniind încă o dată rolul secundar al monedei mărunte transilvănene în prima perioadă a circulației monetare în principatul autonom de sub suzeranitate otomană. El este însă lipsit de importanță în privința altui aspect pe care îl vom examina, acela al repartiției geografice a tezaururilor monetare discutate. Am constatat, anume, că nu există o zonă, sau zone, în care să regăsim

cu preponderență tezaurele monetare cu monede în circulație între anii 1526—1571. Așadar, în această perioadă de intensă activitate politico-militară, de relații monetare încă nediferențiate sub aspectul emitențului, circulația monetară se desfășoară cu mare intensitate în centrul și nord-vestul Transilvaniei, în zona Tîrnavelor, cea a Someșurilor, de la Cluj pînă la Satu Mare, iar în măsură mai mică pe cursul Oltului între Sibiu și Brașov, precum și în vestul Transilvaniei și în Banat, deci în teritorii din afara arcului carpatic.

Prin cele prezentate, sîntem departe de a fi epuizat tema. Aceste prime observații pe marginea materialului monetar pînă în prezent publicat, confruntat cu realitățile politice și economice ale vremii, urmează a fi aprofundate, iar studiul circulației monetare de după 1571 va deschide posibilitatea unei cuprinderi mai ample a problematicii, ca fațetă a istoriei noastre economice.

FRANCISC PAP

Tabelul nr. 1

Tezaure monetare cuprinzînd monede străine și transilvane (1526—1571)

Nr. crt.	Loc de descoperire	Total monede	Din care transilvane	Perioada	Bibliografie
1	2	3	4	5	6
1. Lechința de Mureș		440	5	1527—1578	Münz, 35—37
2. Hotoan		1871	1	1471/1516 — 1589	TSM, 61—79
3. Lunca Tîrnavei		361	2	1499—1591	Ap, 8, 97—101
4. Richiș		31	2	1549—1591	NK, 11, 18
5. Ribîța		414	3	1447/92— 1592	Sarg, 13, 293—305
6. Slătinița		387	?	1468/90— 1595	File, 4, 195—201
7. Zaul de Cimpie		61	1	1521—1595	Cn, 81—1908
8. Cluj—Mănăștur		1182	1	1447/92— 1596	AIIC, 11, 290
9. Abrud		4921	5	1458/90— 1598	Cn, 15—1902
10. Șeica Mică		114	2	1473—1598	Münz, 41—45
11. Oradea		242	5	1536—1598	Lucr, 1971, 31—56
12. Singeorgiul de Pădure		2051	3	1399/1413 — 1599	MMKM, 39—46
13. Cinciș		1650	3	1458/90— 1599	Cn, 56—1904
14. Băgaciu		7341	15	1399/1413 — 1600	MMKM, 47—85
15. Cireșoara		234	9	1532—1600	Cn, 17—1903
16. Panticeu		668	1	1457/92— 1601	Ap, 11, 351—373
17. Abrud		482	1	1544—1601	Cn, 16—1902
18. Berchez		95	6	1499/1513 — 1609	TezM, 9—12

Tabelul nr. 1 (continuare)

1	2	3	4	5	6
19. Baia Mare		984	520	1438—1613	Chirilă—Bandula
20. Senereuș		430	183	1526—1616	NK, 13, 26
21. Cugir		1015	10	1520—1625	Cn, 30—1902
22. Șieu		2424	6	1351/82— 1626	Ap, 7/1, 505—527
23. Șeica Mică		4790	35	1444—1626	Dolg, 2, 126
24. Zalău		45	12	1527—1627	TezMon, 66—67
25. Josani		1954	4	1540—1627	Cn, 90—1904
26. Iacobeni		983	234	1447/92— 1629	Ap, 6, 300—307
27. Jud. Cluj		1133	392	1529—1629	Cn, 12—1918/19
28. Tîrnăveni împrejurimi		1491	217	1342/82— 1631	Cn, 8—1922
29. Buzd		8091	4289	1519—1635	StBruk, 14, 317—340
30. Peceiu		640	192	1527—1640	NK, 5, 141
31. Mihai Viteazul		498	73	1538—1541	StBruk, 13, 197—206
32. Pălatca		15948	1559	1528—1654	Cn, 8a—1900
33. Cluj-Napoca		212	6	1458/90— 1655	AlIA, 18, 321, 336
34. Bahnea		282	15	1535—1668	Dolg, 5, 188—189
35. Nepos		15	2	1490—1705	Cn, 15—1920/21

Tabelul nr. 2

Tezaure monetare cuprinzînd numai monede străine (1526—1571)

Nr. crt.	Loc de descoperire	Total monede	Perioada	Bibliografie
1. Enciu		331	1458/90—1528	Ap, 6, 323—335
2. Zalău		+ 11	1510—1529	NK, 20, 58
3. Panticeu		+ 2500	1458/90—1540/64	RassN, 30, 178
4. Satu-Mare		4339	1521—1557	TSM, 131
5. Semlac		3576	1516—1566	NK, 5, 105
6. Iclozel		11	1501/6—1579	StBruk, 12, 277—279
7. Mănărade		773	1458/90—1581	Cn, 22—1903
8. Răstolțul Mare		49	1527—1584	AlIC, 9, 211—222
9. Măderat		224	1458/90—1587	Cn, 63—1904
10. Sintești		108	1447/92—1593	Cn, 24—1903
11. Radna		53	1529—1593	Ap, 6, 347—351
12. Tîrnăveni		124	1492—1596	Ap, 12, 619—625
13. Hațeg		408	1492—1596	Ap, 8, 89—96
14. Luncani		1045	1458/90—1598	Cn, 5—1902
15. Posmuș		47	1471/1516—1598	TezMon, 7—13
16. Huedin — Cetatea Veche		1000	1471/1516—1598	TezMon, 15—17
17. Visuia		24	1447/92—1599	Ap, 5, 625—628
18. Siniacob		1290	1508—1599	NK, 6, 65
19. Borzești		50	1479/92—1600	Ap, 5, 413
20. Mihai Viteazul		238	1492/99—1600	AlIC, 18, 337—353
21. Lăpușnic		895	1492/1501—1600	Sarg, 4, 109—124
22. Sighișoara		65	1501/5—1600	M, 59—61
23. Moldovenești		96	1521—1600	StBruk, 12, 245—259
24. Florești		799	1458/90—1605	Dolg, 5, 189—190
25. Săldăbagiu		238	1492/1501—1608	NK, 21—22, 29
26. Teaca		31	1492—1608	NK, 48—49, 57
27. Prisaca		130	1444—1614	Cn, 9—1911
28. Vermeș		462	1468/71—1619	File, 4, 232—242
29. Băcia		367	1492/1501—1623	Cn, 5—1904
30. Delenii		929	1508—1633	Cn, 7—1904

LA CIRCULATION MONÉTAIRE EN TRANSYLVANIE ENTRE 1526—1571

(Résumé)

On analyse 65 découvertes monétaires, dont 35 contiennent de monnaies frappées en de pays étrangers et en Transylvanie (donc, il s'agit d'ainsi-dits trésors mixtes), tandis que 30 sont composés de monnaies frappées seulement en de pays étrangers. En se fondant sur la composition valorique, les autorités émittantes, l'échelonnage chronologique aussi que la répartition géographique des lieux de découverte des trésors monétaires en discussion, on peut conclure que, par la manque de la petite monnaie de circulation courante émise en Transylvanie, la circulation commerciale se déroula, à ce temps, à l'aide, premièrement, de la monnaie de l'Europe Centrale et seulement sporadiquement avec de monnaies de l'Europe Occidentale. Malgré que ce fut un période d'histoire politique et militaire très agitée, la circulation monétaire semble à suivre imperturbablement les zones et les directions principales du commerce intérieur et extérieur de la Transylvanie.

ORNAMENTUL ÎN ARTA MONETARĂ A PRINCIPATULUI TRANSILVANIEI (SEC. XVI—XVII)

Este un adevăr de netăgăduit faptul că în evoluția ei în spațiul intra-și extracarpatic, arta monetară a cunoscut în secolele XVI—XVII, cînd Transilvania a avut statutul de principat autonom sub suzeranitate otomană, perioada de maximă înflorire. Utilizarea termenului de artă monetară este deplin justificată, căci vechiul meșteșug al baterii monedei pe teritoriul patriei noastre a căpătat în această etapă specificitatea proprie unei veritabile arte, ai cărei „artiști-creatori“ au fost talentații aurari și argintari transilvăneni. La atingerea acestei culmi au contribuit, în mare măsură, situația economică, bogăția minelor transilvănene și proliferarea atelierelor monetare, care au funcționat în principalele orașe — centre meșteșugărești și comerciale — ale Principatului. Monetării au existat și activat, permanent sau temporar, la Baia Mare, Cluj, Sibiu, Brașov, Bistrița, Alba Iulia, Făgăraș, Aiud, Oradea, Zlatna, Oravița, Sighișoara și Șeica Mică, numărul lor remarcabil, nemaîntîlnit în alte perioade, constituind una din dovezile înfloririi artei monetare din Transilvania.

Semnificativ este și faptul că în fruntea acestor monetării au fost meșterii aurari sau argintari din localitățile respective, buni cunoscători ai tehnologiei prelucrării metalelor prețioase, creatori ai unor remarcabile piese de orfevrărie. Căci marea valoare a materiilor prime — aurul și argintul — a impus o modelare artistică și o execuție deosebită, aceste cerințe favorizînd în epoca feudală transformarea atelierelor aurarilor și argintarilor în adevărate școli de artă care s-au dezvoltat în secolele XIV—XVIII, cu precădere în Transilvania.

Importanța artei monetare transilvănene este subliniată și de faptul că, de exemplu, la Baia Mare, vechi centru monetar atestat din secolul XV, meșterii monetăriei „s-au bucurat de încrederea deplină a locuitorilor orașului, fiind aleși și ocupînd funcții în conducere“¹; iar numărul meșterilor modelatori, gravori și monetari atestați între 1535—1684 de documentele vremii era dublu față de cel al preparatorilor, dovadă a însemnătății deosebite a activității de creare și gravare a tiparelor de monede, medalii și sigilii — adevărate opere de artă.

Și la Brașov, unde monetăria a funcționat cu unele întreruperi încă din secolul XV, executorii monedelor au fost meșterii giuvaergii locali, cărora principii transilvăneni le-au acordat dreptul de a bate monedă

¹ Ioan Sabău, *Despre monetăria din Baia Mare în secolele XV—XVII*, în *Marmația*, III, 1977, p. 64.

sub controlul Sfatului orașului². Emisiunile orășenești brașovene din anii 1601—1602 și 1612—1615, alături de cele ale Sibiului din 1605, se înscriu printre activitățile monetare deosebite, expresie a puterii economice și politice a celor două orașe în peisajul transilvănean, precum și a rolului breslelor de aurari și argintari locali.

De-a lungul celor 150 de ani de existență a Principatului transilvănean au fost emise numeroase specii monetare, care au format o scară largă de valori nominale, ponderea avînd-o monedele de aur și argint de titlu superior, unele din ele unice, de exemplu piesele de 10, 12, 13, 25, 50 și 100 ducăți, acestea din urmă conțineau fiecare cîte 350 gr. aur³.

Valoroși atît datorită calității metalului nobil, cît mai cu seamă din punct de vedere al execuției artistice, ducății, guldenii sau talerii s-au aflat, mai cu seamă în secolul XVII, între cadourile menite a asigura liniștea și siguranța Principatului. „Devenise un obicei general în epoca feudală de a întreține bunăvoința principilor, a sultanilor și a suveranilor feudali prin daruri regulate⁴. Alături de potire, cupe, vase, pahare, sfeșnice, tacîmuri, arme sau bijuterii, delegațiile transilvănene au oferit frumoase și unice monede de aur și argint, unele (cum sînt piesele de 2, 4 și 100 de ducăți emise de Mihail Apafi la 1668, 1674, 1675, 1677) bătute în mod excepțional pentru astfel de ocazii.

Remarcabilă este, alături de varietatea speciilor monetare, cea a formelor, expresie a rafinamentului artistic al meșterilor aurari. De altfel, singulară în evoluția artei monetare din țara noastră este această diversitate de forme, de la banala monedă rotundă cu una sau două fețe, la cea ovală, pătrată, hexagonală, octogonală, în formă de stea cu trei, șase sau opt roze, cu opt colțuri rotunjite, la plăcuțe cu stanțe monetare de diferite dimensiuni și chiar plăci cu diametrul de peste 100 mm avînd imprimate laolaltă piese de 1 și 10 ducăți. O adevărată descătușare a energiei creatoare, căci spațiul creat prin spargerea tiparelor tradiționale ale formei și dimensiunii relativ mici ale clasicei monede a devenit un prilej de afirmare a talentului și spiritului artistic al epocii.

Explicația acestui fenomen o găsim atît în contextul favorabil politico-economic, cît, mai ales, în pătrunderea și modul în care au fost receptate Renașterea și barocul în lumea transilvăneană.

Pe la mijlocul secolului al XVI-lea „Renașterea a adus aici în locul formelor decorative sobre ale goticului o varietate nesfîrșită de forme și motive decorative, pline de noblețe și grație⁵. Sub influența barocului, în secolul XVII și la începutul secolului XVIII stilul acesta s-a transformat într-o decorație plină de mișcare, exuberantă, fantezie. De altfel, însuși „cuvîntul »baroc« implică bizarul, fantasticul și extraordinarul⁶, el fiind cel care a dat spiritului uman „posibilitatea de a înflori luxuriant în nesfîrșite fantezii fermecătoare⁶.

² Luana Popa, *Monede brașovene din colecția Muzeului Județean, Brașov* 1982, p. 19.

³ Octavian Iliescu, *Moneda în România*, București, 1970, p. 41.

⁴ Julius Bielz, *Artă aurarilor sași din Transilvania*, București, 1957, p. 14.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Herbert Reed, *Semnificația artei*, București, 1969, p. 106.

Bineînțeles că nici arta monetară practică de aceeași aurari și argintari care au creat inestimabile potire, cupe, vase, ferecături sau bijuterii nu a făcut excepție de la însușirea și desăvârșirea într-o manieră proprie a acestor stiluri. Dovadă nu numai varietatea și formele monetare, ci, mai cu seamă, *evoluția tipologică și utilizarea ornamentului* în decorarea spațiului ce l-a oferit moneda acelor vremuri.

Dacă la mijlocul secolului XVI moneda bătută de Ferdinand I, Ioan Zápolya, Ioan Sigismund, Ștefan și Cristofor Báthory și Elisabeta Bocskay se încadrează tipurilor tradiționale religioase, Madona sau Fecioara Maria (gravată începând cu sec. XV în stil renascentist) și Sfântul Ladislau, simbol al idealului de cavalier medieval, la sfârșitul veacului XVI Sigismund Báthory a inaugurat, prin introducerea efigiei pe talerul din 1589, un nou tip care s-a îmbinat în mod fericit cu cel heraldic. Totodată, prin aceasta, s-a deschis în arta monetară transilvăneană seria portrețelor principilor, realizate într-o manieră originală, piesele cu efigie remarcându-se prin farmec și autenticitate⁷. La fel ca și în alte domenii ale artei — pictură, sculptură —, gravorii au adoptat, în general, prezentarea „omului bust“, căci cel în picioare a fost „rezervat reprezentării în act“⁸, care reliefa mai degrabă personajul, funcția, decât individul. Personalitatea omului se exprima mai ales prin figură, orfevrarii transilvăneni, inspirați de medalia antică, au utilizat în general profilul. Portretele gravate în spațiul limitat al monedei impresionează prin naturalism îmbinat cu autenticitatea personajelor a căror personalitate ne-o transmit, prin timp, emisiunile Principatului Transilvaniei.

Tipul heraldic reprezentat în a doua jumătate a secolului XVI prin stema Ungariei și a emitenților a cunoscut și el o remarcabilă transformare. În 1605, Ștefan Bocskay a introdus în compoziția heraldică a reversului *stema Transilvaniei*⁹, aflată în procesul de afirmare prin folosirea ei de către Sigismund Báthory, în cadrul sigiliului Principatului¹⁰.

Modul cum, în sec. XVI, meșterii monetari au compus și gravat aversul sau reversul heraldic al monedelor este o expresie a originalității creației lor, căci dispunerea elementelor componente — stema Transilvaniei cu acvila ieșindă, soarele și luna, cele șapte cetăți și emblema emitențului incluzând uneori și stema Ungariei — s-a făcut avându-se în ve-

⁷ Iudita Winkler, Ana-Maria Velter, Francisc Pap, *Le portrait du prince régnant dans l'art monétaire de la Transylvanie aux XVIe—XVIIe siècles*, în *La numismatique, source de l'histoire de l'art et de l'histoire des idées*, București, 1981, p. 90.

⁸ Pierre Francastel, *Realitatea figurativă*, București, 1972, p. 247.

⁹ Deși a apărut încă din secolul al XVI-lea, stema Transilvaniei a fost stabilită oficial în 1659, în cadrul dietei de la Sebeș. Ea cuprindea următoarele elemente: acvila ieșindă, simbol comun al tuturor oamenilor liberi, fără deosebire de naționalitate; cele șapte cetăți, simbolul sașilor; soarele și luna, reprezentând secuii care au primit aceste simboluri „în urma vitejiei de care au dat dovadă în lupta de la Mohaci (1526) când numai ei singuri au putut ține piept unei armate turcești foarte mari“. Vezi Mihai Popescu, *Cronica heraldică — stema Ardealului cerută de români după 1848*, în *Convorbiri Literare*, martie 1926, p. 217; Constantin Moisil, *Stema României*, în *Enciclopedia României*, 1938, vol. I, p. 65; Maria Dogaru, *Aspirația poporului român pentru unitate și independență oglindită în simbol heraldic*, București, 1981, p. 21.

¹⁰ Mihai Popescu, *Sigiliul lui Sigismund Báthory, principele Transilvaniei*, în *Rev. Arh.*, nr. 1—3, 1924—1926, p. 329.

dere un principal criteriu — fantezia gravorului. De fapt dispoziția heraldică a acestor piese reprezintă „o culme a viețuirii abstracte a ornamentului“, căci se realizează „imaginarea simetric-obiectuală de plante, animale într-o articulare plană severă“¹¹.

Armoriile au fost plasate în scuturile de diferite forme, în numeroase variante, expresie a simțului artistic a gravorului. O demonstrează, mai ales, jocul elementelor componente ale stemei Transilvaniei — acvila, soarele, luna și cele șapte turnuri, ele fiind dispuse prea puțin după reguli heraldice și, cu precădere, după fantezia artistului preocupat de armonia piesei. Iată de ce întâlnim o mare varietate de tipuri monetare heraldice, a căror loc de batere poate fi identificat și după particularitățile artistice.

Interesante și unice în cadrul tipului monetar heraldic sînt emisiunile orășenești brașovene cu stema localității de la poalele Timpei pe una din fețe sau chiar pe ambele. Dacă pe monedele anilor 1601—1602 armoarul Brașovului este „coroana filiformă cu buturuga cu rădăcini“¹², pe cele din 1612—1615 el suferă o remarcabilă transformare — expresie a barocului transilvănean —, meșterii locali creînd mici capodopere în metal. Coroana împodobită cu ornamente florale și geometrice se află pe un trunchi, deseori și el ornat, terminat printr-o bogată rădăcină. Mai mult și scutul de pe pieptul acvilei aflate pe reversul groșilor brașoveni a oferit gravorilor prilejul de a amplasa o altă stemă a orașului, de mai mici dimensiuni.

Nu este întîmplător că în evul mediu a apărut acest tip monetar heraldic. A fost epoca în care emblema feudalului, a nobilului a avut o funcție proeminentă pe cîmpurile de luptă, unde uniforme și decorațiile personelor au contribuit la apărarea condotierului și, în același timp, l-au obligat la vitejie. „Cel ce se prezenta pe cîmpul de luptă cît mai înzordonat, ca o ființă mitică sau ca un erou clasic, le era obligat tuturor și era pornit fără scăpare pe calea eroismului“¹³. Deci funcția emblemei a fost, pe lîngă cea de reprezentare, și de apărare, impunînd autoritate și respect, considerente pentru care, probabil, ea a apărut și pe monede.

Secolul XVII înseamnă din punct de vedere al tipologiei monedei Principatului îmbinarea tipurilor amintite, inclusiv cel epigrafic, într-o varietate tipologică uimitoare și unică, expresie a stilului particular al gravurii și, mai ales, consecință a „caracterului autohton al artei monetare“¹⁴.

Paralel cu această diversitate tipologică se remarcă decorarea monedelor cu o ornamentică ce exprimă estetica cotidianului.

„Ornamentul a fost și este partea integrantă din decorativitatea epocii, adică din acel ansamblu compozițional care, prin elemente figurative sau geometrice, este grăitor pentru preocupările fundamentale ale oame-nilor, pentru izvorul necesităților și tendința năzuințelor lor, pentru ceea ce constituie la un loc sinteza determinărilor social-istorice dintr-o epocă

¹¹ Heinrich Lützel, *Drumuri spre artă*, București, 1986, p. 115.

¹² Luana Popa, *op. cit.*, p. 19.

¹³ Eugenio Battisti, *Antirenașterea*, București, 1982, vol. I, p. 27.

¹⁴ Iudita Winkler, Ana Maria Velter, Francisc Pap, *op. cit.*, p. 91.

și dintr-o situație socială dată¹⁵ — afirma criticul de artă francez André Lurçat.

Ornamentul face ca și obiectul decorat să vorbească despre această „referire” continuă, specific umană. Obiectul nu rămîne astfel izolat din contextul uman în mijlocul căruia se află, nu rămîne inert, mut, ci se „animă”, nu de o viață a lui singuratică, ci de viața întregului univers uman, la care participă.

Deci rolul ornamentului este de „a anima, de a modula, de a îmbogăți, de a atrage atenția asupra unui punct, de a provoca un accent, de a sublinia o formă, de a conține o semnificație simbolică”¹⁶. Totodată, ornamentul structurează și introduce proporții în structură, făcîndu-ne conștienți de circumferința unei suprafețe, pe care o modelează, împărțind-o în segmente. „Impresia de mărime sau micime, de structură solidă sau de fluid și țesătură, de claritate calmă sau mișcată, depinde în chip esențial de ornamentare”. Ornamentul este cel care „atmosferizează” obiectul, căci „medalia ornamentului dă tonul și face muzica întregului”¹⁷.

Acestor deziderate a răspuns și arta monetară a Principatului, nu dintr-odată, ci treptat, pînă la sfîrșitul secolului XVI, ca apoi, în secolul următor, să „explodeze” într-o inegalabilă varietate a ornamentației, concretizată într-o adevărată dantelărie în metal.

La început timid, mai tîrziu îndrăzneț, ornamentul a ocupat spațiul liber din cadrul legendei circulare, cel din cîmpul central al monedei, situîndu-se în interiorul sau exteriorul compoziției heraldice, al legendei centrale, împodobind armura sau costumul principelui emitent și chiar figura Madonei și a pruncului. Nu au rămas neutilizate nici spațiile libere de pe plăcile cu probe monetare, meșterii orfevrari dovedind multă ingeniozitate atît în ceea ce privește găsirea spațiului de ornat, cît și în diversitatea elementelor decorative folosite, conținînd numeroase semnificații simbolice. Astfel, cercul perlat, care de obicei delimitează cîmpurile monedei, sugerează granulația filigranului, acele perle fine de argint dispuse des, care apar ca picături strălucitoare de rouă, vorbind de influențe din arta orientală. Tot inspirat din tehnologia transilvăneană a filigranului este și cercul șnur, sugerînd sîrma subțire de metal prețios răsucită, dispusă circular.

Vechiul ornament geometric, a cărui semnificație își trage seva din îndepărtatele culturi și civilizații antice¹⁸, apare pe moneda transilvăneană însoțind, în diverse forme, legenda centrală sau susținînd, ca lambrechin, compoziția heraldică. Meandre, combinații de arce, ornament împletit, arabescuri, puncte și linii în zig-zag, amintind de valurile mării etc.,

¹⁵ Marcel Breazu, *Stil și ornament — categorii ale esteticului cotidian*, în *Estetica vieții cotidiene*, București, 1966, p. 54.

¹⁶ *Idem*.

¹⁷ Heinrich Lützel, *op. cit.*, p. 118.

¹⁸ Cele mai vechi ornamente, care au apărut odată cu primele manifestări ale artei, au fost acele motive ordonate — rînduri de puncte și linii, zigzaguri, romburi, linii ondulate, cercuri etc. — ce au împodobit ceramica neolitică, precum și alte obiecte necesare omului primitiv. Vezi Heinrich Lützel, *op. cit.*, p. 96.

sînt cîteva din aceste elemente ale ornamentului. Apare, mai rar, inelul, cercul — pe piesa de 10 ducați din 1660 a lui Acațiu Barcsai, pe probele monetare ale groșilor din 1672 bătuți la Brașov de Mihail Apafi sau pe piesa de 100 ducați din 1677 a aceluiași principe, căreia sîntem înclinați să-i atribuim o proveniență cosmologică¹⁹. În schimb, cu o frecvență mai mare sînt stelele, plasate îndeosebi în cadrul legendei circulare, ele fiind „simbol al eternității, al sfîntirii, al zeificării”²⁰.

La fel ca și în celelalte domenii ale artelor, lumea plantelor a constituit pentru meșterii orfevrari transilvăneni o sursă de inspirație pentru modele ornamentale. Frunze, vrejuri, flori singure sau combinate au fost adoptate pentru ornament, formele vegetale fiind preferate de stilul baroc. Ajustarea lor pentru decorarea spațiului delimitat al monedei a determinat însă, uneori, o stilizare ce le-a îndepărtat de original. Trandafirul deseori transformat într-o rozetă cruciformă, laleaua, crinul, frunze de laur; ramuri cu flori și frunze, ghirlande (ce apar în special pe marile monede ale lui Mihail Apafi) sînt elemente decorative permanente, ce împodobesc legenda, textul din cîmpul central, reprezentările heraldice, și, mai ales, armura principelui.

Aceasta constituie, alături de portretul emitentului și compoziția heraldică, elementul asupra căruia s-au aplecat cu deosebită atenție meșterii gravori. Redată cu multă grijă pentru reprezentarea corectă a părților componente — apărătorile pentru bust, gît, umeri și mină, zalele de pe șold — armura ce-l îmbracă pe principele emitent evocă prin diversitatea, frumusețea și grația ornamentelor fastul curților feudale. Mai mult ca orice altă parte a monedei, armura a oferit gravorilor posibilitatea de a da frîu liber fanteziei, îmbinînd cu dărnicie ornamentul geometric cu cel floral, gravînd cu o mină precisă și cu minuțiozitate rozete, cercuri și arabescuri. Și, culme a acestui rafinament ornamental, în aproape toate emisiunile monetare din timpul lui Mihail Apafi (1661—1690) armura cu care este îmbrăcat acesta este împodobită, în afara numeroaselor decorații florale și geometrice, cu un cap de leu. Leul, simbolul vigilenței, puterii, generozității²¹, i-a atribuit principelui, prin prezența sa pe umărul armurii, puteri magice, existența lui avînd, posibil, și un scop apotropaic²².

De altfel, alături de flora ornamentală, în arta monetară transilvăneană întîlnim și elementul zoomorf, dar mult mai puțin utilizat, consecință firească a dificultăților de adaptare a formelor animale la scopuri decorative. Cu toate acestea, reprezentări de animale au apărut în cadrul compozițiilor heraldice, în prezentarea emblemelor familiilor principilor transilvăneni și, mai rar, în afara acestora.

Leul, veverița, cerbul, lupul, acvila, gîștele sălbatice, pelicanul și chiar inorogul au fost figuri gravate cu talent și îndemînare, avînd în vedere spațiul redus de reprezentare. Prin simbolurile redată în limbaj heraldic, ele ne transmit cîte ceva din preocupările oamenilor acelor timpuri pentru perpetuarea unor valori morale: curajul, generozitatea,

¹⁹ Julius Bielz, *op. cit.*, p. 20.

²⁰ Marcel Sturdza-Săucești, *Heraldica, tratat tehnic*, București, 1974, p. 71.

²¹ *Idem*, p. 73.

²² Eugenio Battisti, *op. cit.*, vol. II, p. 24.

demnitatea, mila etc. Unele dintre aceste forme zoomorfe ornamentale se caracterizează printr-o răspindire întinsă și perenitate în timp. Astfel vulturul, ce poate fi documentat în antichitate ca simbol al divinității pe reliefuri capadociene în stîncă, pătrunde în heraldică, în arta decorativă etc., devenind din secolul XIV blazon al împăraților germani, însemn al puterii și măiestrii.

Nu lipsită de interes este și prezența pe ducatul lui Ștefan Bocskay (1605), pe unele monede ale lui Gabriel Báthory, Ștefan și Gabriel Bethlen, a șarpelui sau a dragonului care își mușcă coada. Este una din emblemele heraldice cele mai cunoscute, simbolizînd eternitatea sau, după cum afirma Eugenio Battisti, atunci cînd încerca să dezlege simbolul șarpelui în evul mediu, „acea parte rațională a sufletului omenesc care după moarte părăsește trupul”²³.

Remarcabilă este maniera în care meșterii aurari transilvăneni au aplicat pe monede formele antropomorfe ale ornamentului, adaptînd la spațiul limitat al pieselor herme, măști, măști-frunze, vrejuri înfoiate și putti. Deseori acestea au avut rolul de susținători sau lambrechini ai scuturilor heraldice, făcînd în mod original legătura dintre centrul și marginile monedei.

Deși limitată ca spațiu, moneda transilvăneană a permis artiștilor timpului imbinarea într-o originală și remarcabilă creație a formelor fundamentale ale ornamentului, a celor geometrice, vegetale, zoomorfe și antropomorfe, realizînd piese singulare în evoluția artei monetare din țara noastră.

Totodată, aspectele menționate întăresc și din punctul de vedere al artei monetare afirmația că ornamentul a fost „un element al ansamblului decorativ, adică al acelei însușiri a obiectelor vieții cotidiene, care le adaugă acestora ceva în plus, peste funcția lor utilitară”²⁴, căci moneda acelor timpuri, fie ea gulden, ducat, taler sau gros, pfenig minier, se remarcă prin existența ornamentului.

Despre însemnătatea sa, criticul de artă Louis Hourticq remarca: „nimic nu este mai caracteristic pentru geniul unui popor decît vocabularul sau ornamentul. Originea motivelor pe care le-a ales, felul în care le-a folosit ne aduc revelații asupra concepției sale despre lucruri și viață”²⁵.

„Aparținînd aceleiași sfere sociale ca și dansurile voioase și muzica veselă, distinsă, ornamentul țese la basmul pe care îl visează omul tot mereu, dincolo de grijile și responsabilitatea sa: el pare ieșit din cornul fermecat al unei zeițe a grației și a fanteziei delicate”²⁶.

Ornamentul, gravat cu gust, fantezie și deseori exuberanță creatoare de meșterii aurari ai secolelor XVI—XVII pe moneda Principatului transilvănean, dar și pe vestitele opere de orfevrărie, atît de apreciate pe ambele versante ale Carpaților și chiar mai departe, caracterizează epoca de înflorire a Renașterii și mai apoi a barocului pe pămîntul Transilvaniei.

LUANA POPA

²³ *Idem*, vol. I, p. 270.

²⁴ Marcel Breazu, *op. cit.*, p. 51.

²⁵ *Idem*, p. 54.

²⁶ Heinrich Lützel, *op. cit.*, p. 118.

L'ORNEMENT DANS L'ART MONÉTAIRE DE LA PRINCIPAUTE DE TRANSYLVANIE (16e—17e SIÈCLES)

(Résumé)

On analyse l'utilisation de l'ornement, comme un aspect intéressant de l'art monétaire transylvain, qui a connu dans les 16e—17e siècles sa période de fleurissement maximale. En partant de l'idée que l'ornement exprime l'aspect esthétique de la vie quotidienne, on présente les types ornementaux réalisés par les orfèvres transylvains dans l'espace réduit des monnaies, aussi que la symbolique de quelques-uns éléments ornementaux. On relève le caractère original de l'art de la monnaie en Transylvanie, en contexte de la pénétration et la réception de la Renaissance et puis du style baroque par les artistes locaux qui ont créé d'oeuvres artistiquement uniques et représentatives dans la numismatique.

ORIGINEA UNUI PLAN ERONAT AL CETĂȚII LIPOVA

Tudor Octavian Gheorghiu a publicat în „Arhitectura medievală de apărare din România“ (București, 1985, p. 108) trei planuri ale Lipovei (fig. 1). Primul dintre ele, vizibil la altă scară decât celelalte, prezintă sub titlul „Situția actuală“ o rețea de străzi, fără nici o indicație cu privire la amplasamentul cetății.

Următoarele două ne sînt prezentate sub titlul general „orașul și castelul“ (extins fără nici un motiv și la primul) și cuprind întîi un plan zis „anterior cuceririi turcești“¹, care ne arată o incintă mai mare (desigur orașul) și — cu toate că sîntem pe teren plat — în *exteriorul* ei, dar în imediata apropiere (!), *două* (!) fortificații dintr-o aceeași familie tipologică. Acest plan nu poate deci să trezească decât nedumeriri

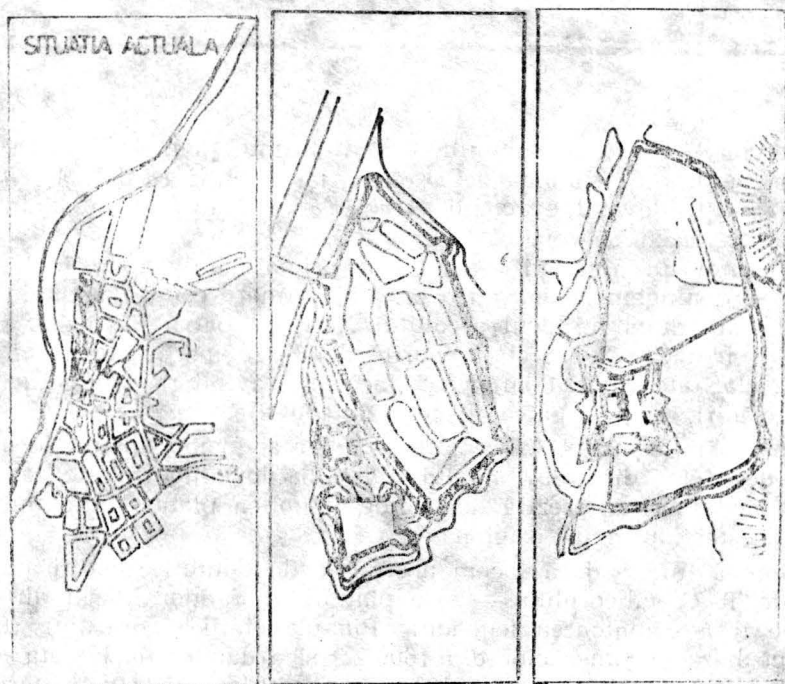

Fig. 1.

¹ Excludem data de 14 iunie 1616, cînd Gabriel Bethlen *predă* cetatea turcilor, după ce a asediat-o timp de două săptămîni, întrucît garnizoana refuza să-i execute ordinul de predare, căci aceasta nu reprezintă o *cucerire* turcească. Mai rămîn deci trei date: 1551, 1552, și 1605.

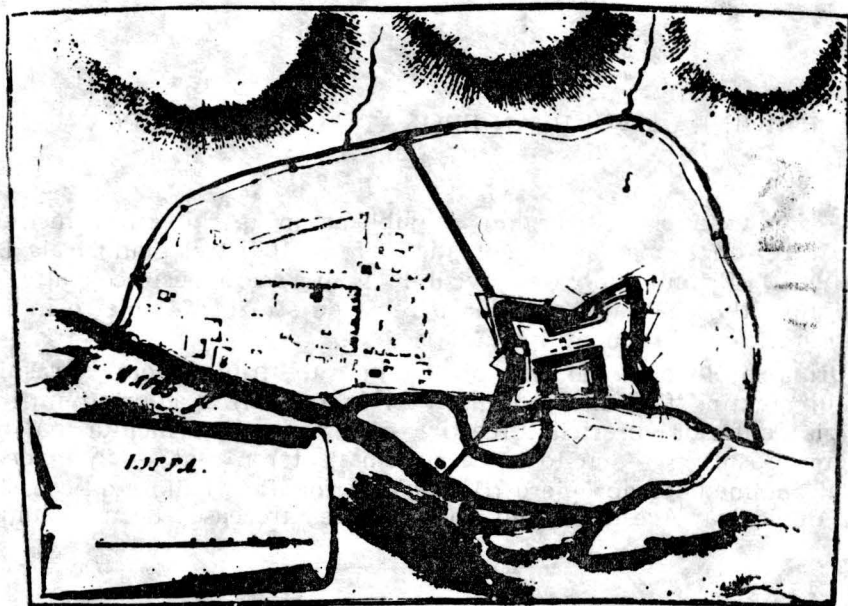

Fig. 2.

și neîncredere. Cu atât mai mult, cu cât ultimul plan, indicat ca „Marsigli (releveu)“, nu seamănă deloc cu el, iar planurile lui L. F. Marsigli din 1697 s-au dovedit exacte la Arad, Făget, Jdioara și Mehadia.

Este deci cazul să verificăm situația.

În planul lui Marsigli — publicat prima dată de istoricul Andrei Veress² — distingem la marginea orașului o mare cetate bastionară, deci de pe la sau după mijlocul secolului XVI, cu patru bastioane, avînd fețele de circa 25—30 m și flancurile de 8—15 m. În interiorul ei se vede cu claritate cetatea anterioară acesteia, avînd pe trei laturi corpuri de clădiri, iar pe a patra doar un zid (fig. 2).

Acest plan, plauzibil ca aspect — chiar și făcînd abstracție de probitatea desenelor din 1697 ale lui Marsigli, dovedită în alte cazuri —, mărește nedumerirea trezită de cel de-al doilea plan. Să ne întoarcem deci la acesta, căutîndu-i originea.

Originea lui — dacă facem abstracție de detaliile modificate fără motiv de T. O. Gheorghiu — este planul lui Sándor Márki din 1892³, care are însă următoarea legendă: „Planul cetății și orașului Lipova. Desen pe baza documentelor din 1606—9 și a datelor de la fața locului. S. Márki“ (fig. 3), de unde rezultă cu claritate că nu este „anterior cuceririi turcești“, fapt confirmat și prin bazarul de lingă biserica sîrbească și moscheea de lingă Poarta Radnei.

² Veress Endre, *Izabella királyné*, Budapest, 1902.

³ Márki Sándor, *Arad szabad királyi város története*, Arad, I = 1892, II = 1895.

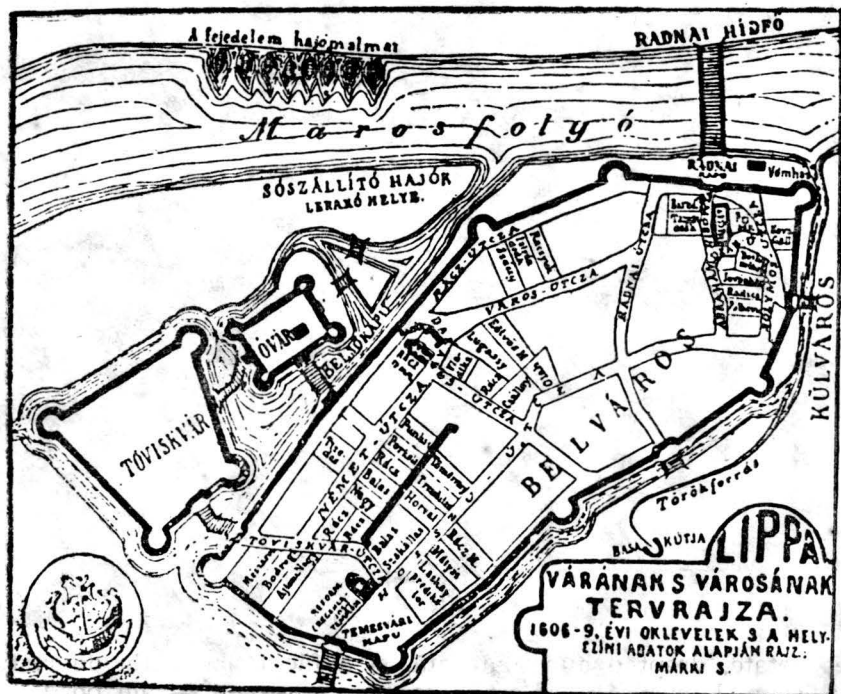

Fig. 3.

Însăși după legendă constatăm deci că acest plan nu reprezintă o realitate, ci încearcă doar să-și imagineze fosta realitate, pe baza unor documente — desigur, scrise — și a vestigiilor existente pe teren spre finele secolului trecut.

Nu putem ști care au fost documentele folosite de Márki. Dar ele amintesc desigur două fortificații, denumite (de el?) „Óvár“, deci cetatea veche, respectiv „Tövisvár“, adică cetatea spinilor. Ne permitem ipoteza că prima este cetatea interioară, iar a doua cea exterioară, aceasta din urmă fiind din lemn și pământ. Faptul că nu erau două cetăți alăturate, ci una interioară celeilalte rezultă cu claritate din descrierile detaliate ale lui Paul Speltacher din Halle și Evlia Celebi⁴.

Care erau însă vestigiile de pe teren care au permis lui Márki o interpretare greșită? Ele sînt vizibile în aceeași lucrare a lui Márki (la p. 153; fig. 4), cu totul similare celor redată de Eisenkolb⁵.

Comparînd cele două desene ale lui Márki, putem constata că a identificat în mod corect resturile de zidărie cu vestigiile cetății vechi. A considerat însă resturile a două bastioane, situate la sud-vest de

⁴ Călători străini despre țările române, București, II = 1970, p. 3—4, și VI = 1976, p. 505—507.

⁵ Eisenkolb Aurél, A szandsáksági központú avatott Lippa város hanykolódása, în Tóth József, A lippai állami polgári iskola értesítője az 1903—1904. iskolai évről, Lippa, 1904, p. 3—83.

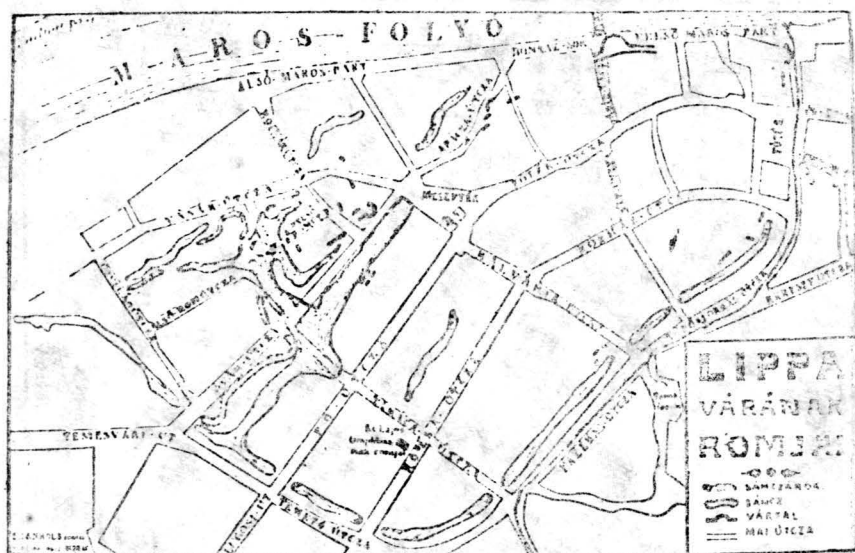

Fig. 4.

vechea cetate, drept o alta alăturată, și a făcut abstracție de resturile de zid, semnalate spre nord-est, care erau — poate — ale porții spre oraș, ale cetății exterioare.

Constatînd originea acestei erori, putem totodată localiza fostul amplasament al cetății în orașul de azi. Ea era la sud de Mureș, între străzile Ștefan cel Mare, Brancovici și Unirii⁶.

GHEORGHE SEBESTYÉN

L'ORIGINE D'UN PLAN ERRONÉ DU CHÂTEAU-FORT DE LIPOVA

(Résumé)

On discute le plan No. 2 de Lipova, publié par T. O. Gheorghiu (*Arhitectura medievală de apărare din România*, București, 1985), pas manqué d'erreurs, inspiré d'un plan publié par A. Márki (voir la note no. 3). Ce dernier interprète faussement certains détails de la construction. L'auteur localise le château-fort de Lipova dans l'air de la ville contemporaine.

⁶ Mulțumesc arhitectului Eugen Ujj din Arad pentru informațiile care mi-au permis lămurirea problemei.

STATUTUL DE BREASLĂ AL CĂRUȚARILOR ȘI FIERARILOR DIN ORĂȘTIE

Prefacerile care au loc în cadrul orînduirii feudale din Transilvania la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor, ca urmare a dezvoltării forțelor de producție, pot fi surprinse în toate sectoarele vieții economice și sociale. Aceste modificări se fac simțite în special în industria manufacturieră. Pentru a-și spori veniturile, nobilimea încearcă să valorifice resursele de materii prime aflate pe moșiile lor, înființînd manufacturi. Puține dintre ele ating gradul unor întreprinderi de tip capitalist, fapt ce se poate constata și dintr-o conscripție efectuată la sfîrșitul veacului al XVIII-lea¹.

Același fenomen se poate urmări și pentru ținuturile scaunelor săsești din sudul Transilvaniei. În preajma revoluției de la 1848, în fabrici și manufacturi erau cuprinse aproximativ 4500 de persoane². Cele mai multe lucrau în zona Sibiului și Brașovului. Existau regiuni total lipsite de întreprinderi manufacturiere, unde activitatea continua să se desfășoare în cadrul restrîns al breslelor. Un exemplu îl constituie și scaunul Orăștiei, unde pînă în anul 1792 nu se află consemnată nici o întreprindere, în schimb, breslele își reconfirmă adesea statutele lor: curelarii în 1780, măcelarii, olarii, pantofarii, și croitorii în 1798³, timplarii, lăcătușii, pușcașii și pintenarii în 1802⁴. În acest context se înregistrează și statutul breslei căruțarilor și fierarilor din 1807. Cele 62 de articole, împărțite în trei capitole, reglementau raporturile dintre breaslă, ucenici, calfe și meșteri.

Despre ucenici

Tinerilor care doreau să intre în breaslă li se impuneau o serie de condiții preliminare: să fie băieți, să fie născuți dintr-o căsătorie legitimă, să aibe certificate de naștere și botez, precum și doi garanți din rîndul breslei. După o perioadă de probă de patru săptămîni, viitorul ucenic prezenta hîrțiile necesare împreună cu taxa de înscriere de 1 florin, urmată de alți 3 florini pentru primirea în ucenicie. Se puteau înscrie în breaslă tineri de orice religie și naționalitate din întreaga Transilvanie, prin urmare și copiii familiilor de români.

¹ Karlovsky E., *Erdély ipara a XVIII. század végén*, în *Magyar gazdaságtörténelmi szemle*, III, 1896, p. 217—257.

² *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens*, I, București, 1979, p. 270.

³ Filiala Arhivelor Statului Sibiu. Fond bresle. Orăștie.

⁴ A. E. Dörner, *Un statut de breaslă din Orăștie de la începutul veacului al XIX-lea*, în *AIACN*, XXIV, 1981, p. 365—383.

În mod obișnuit, durata anilor de ucenicie varia între unu și patru ani. Dacă meșterul suporta cheltuielile de angajare și oferea adăpost, îngrijire, mâncare și îmbrăcăminte, timpul de învățătură era de patru ani. Intervalul se micșora la trei ani dacă întreținerea cădea pe seama ucenicului sau a părinților acestuia. Tinerii puteau fi eliberați și după numai unu sau doi ani de studii cu condiția să execute lucrarea de ucenicie fără greșală. Se cuvine a fi precizat că în cazul fiilor de meșteri nu exista o perioadă specificată a uceniciei.

Lucrarea de probă consta în executarea unei roți (la căruțari) sau potcovirea unui cal (la fierari). Atît timp cît respectivii nu puteau efectua acest lucru, se interzicea categoric eliberarea lor. Se preciza însă că dacă ucenicul n-a reușit să-și însușească meseria din cauza meșterului său, care l-a folosit la alte munci, acesta trebuia predat altui meșter. Nici în acest caz nu se menționa cît timp urmează să petreacă tînărul la noul stăpîn, dar se poate deduce că dura pînă la învățarea meseriei.

Dacă un ucenic nu mai suporta viața în casa meșterului său și fugea, se făceau cercetări de către staroștii breslei. Dacă plîngerea ucenicului era întemeiată, acesta era dat altui meșter pînă la terminarea timpului de învățătură, iar meșterul era pedepsit. În caz că elevul nu-și putea dovedi reclamațiile, urma să se întoarcă la stăpînul său, fiind totodată aspru pedepsit.

Ucenicul nu avea voie să-și schimbe meșterul decît în situații deosebite; un astfel de caz era moartea meșterului, cînd la cel mult două săptămîni de la data decesului, trebuia să treacă la alt meșter din cadrul breslei.

La terminarea uceniciei, învățăcelul achita o taxă de 1 florin, urmată de alți 6 florini pentru eliberarea din ucenicie și de primire în rîndul calfelor.

Despre calfe

După eliberarea și obținerea certificatului de ucenicie, tînărul devenea calfă. El avea obligația să lucreze în continuare încă un an în cadrul breslei, după care să efectueze anii de călătorie în alte orașe ale Transilvaniei sau în alte țări, pentru a-și îmbogăți cunoștințele privind meseria dobîndită. Durata voiajului era stabilită, în general, la trei ani, dar se putea prelungi oricît; de multe ori calfele nici nu se mai întorceau la Orăștie, stabilindu-se în alte ținuturi. Dacă reveneau însă acasă, ei trebuiau să lucreze încă o jumătate de an la un meșter în schimbul unui salariu prestabilit, pentru a se cunoaște noutățile aduse de ei din peregrinări, după care erau liberi să fie primiți în breaslă.

Calfa sosită într-un alt oraș se prezenta cu actul de eliberare și recomandările de rigoare la părintele calfelor. În caz că aceste acte îi lipseau, era obligat să le procure în cel mult patru săptămîni, altfel era deferit autorităților orășenești și acuzat de hoinăreală. Părintele calfelor era obligat să ofere adăpost în schimbul sumei de 1 crăițar. Calfele ce se stabileau în alte locuri (la han, de exemplu) erau aspru pedepsite.

Staroștii breslei aveau o evidență a meșterilor care solicitaseră calfe. Noii sosiți erau repartizați după o anumită ordine: aveau prioritate meș-

terii bătrini sau bolnavi, apoi văduvele și, în sfârșit, ceilalți în succesiunea cererii. Dacă calfei nu îi convenea locul în care a fost repartizat, putea solicita, după două săptămîni, schimbarea atelierului. Se putea întîmpla ca în localitatea respectivă să nu fie un meșter liber sau să nu existe de lucru; în acest caz, calfele trebuiau să-și reia călătoria după cel mult trei zile; breasla contribuia cu 15 crăițari din lada sa și cu tot atîta din cea a calfelor, ajutînd astfel continuarea drumului. Sub nici o formă nu se permitea activitatea pe cont propriu sau angajarea la un meșter nebreslaș.

La sfîrșitul anilor de peregrinări se putea intra în rîndul meșterilor. Atunci, conducerea corporației stabilea un meșter în atelierul căruia să muncească timp de un an de zile, apoi candidatul plătea taxa de 1 florin, prezenta actele necesare și cerea permisiunea executării lucrării de măiestrie. Aceasta consta în realizarea unei căruțe într-un barem de timp (14 zile) sau la fierari o jumătate de căruță (halben Wagen) — probabil numai partea ei metalică — și să potcovească un cal. Intreaga muncă o efectua într-un atelier prestabilit, unde era verificat periodic de meșterii controlori. Lucrarea isprăvită era prezentată unei comisii de examinare; dacă aceasta o găsea necorespunzătoare, candidatul trebuia să execute o altă creație, pînă ce atingea perfecțiunea. După ce capodopera era acceptată, calfa depunea 20 de florini în lada breslei, primind certificatul de meșter. Se acordau înlesniri fiilor de meșteri sau acelor care se căsătoreau cu văduva sau fiica unui meșter.

În ceea ce privește durata zilei de lucru, aceasta începea la ora cinci dimineata și se termina la șapte seara. În tot acest răstimp calfele trebuiau să lucreze conștiincios, fiind interzise plimbările sau petrecerile. Dacă vreunul nu venea în ziua de luni la ora stabilită la slujbă, i se reținea leafa pe o zi, iar dacă nu venea deloc, pierdea retribuția pe o săptămînă. Leafa stabilită de staroștii breslei trebuia să fie egală pentru toate calfele din cadrul corporației.

Fiecare meșter putea aduce în cadrul breslei pe propriile sale cheltuieli oricîte calfe vroia; în schimb, era interzisă primirea în atelier a unor calfe neautorizate de corporație. Cei veniți trebuiau să lucreze un sfert de an cu leafa stabilită, după care îl puteau părăsi pe meșter în favoarea altuia sau să plece aiurea.

Calfa nu putea să-și părăsească meșterul înaintea lucrării începute, dar și atunci cu un preaviz de 14 zile. Nici meșterul nu avea dreptul să-și alunge calfa fără motive întemeiate.

Problemele de moralitate ocupau un loc important în statut. Se prevedeau amenzi severe, pînă la alungarea din breaslă, în cazul în care calfele își petreceau nopțile în afara casei meșterului, frecventînd cîrciumi sau alte localuri. Dacă calfa cerea meșterului un împrumut trebuia să îl restituie, iar de nu putea, urma să presteze o muncă egală cu valoarea sumei datorate. Pînă nu-și rezolva problemele materiale, nu avea voie să părăsească atelierul, breasla sau orașul. Reglementarea lăsa la latitudinea corporației sau a magistratului orașului să aducă legi și reguli ce să pedepsească în mod exemplar astfel de greșeli.

Calfele organizau întruniri trimestriale, la care era delegat să participe și un meșter breslaș și în care se rezolvau multiplele probleme ivite.

O grijă deosebită se manifesta față de lada frăției, controlată de părintele calfelor, pentru a nu se face cheltuieli inutile, „ci doar pentru ajutorarea bolnavilor și a celor cu adevărat nevoiași“.

Despre meșteri

După îndeplinirea tuturor condițiilor preliminară, calfa devenea meșter. Fiind cel mai tânăr în rindul meșterilor, el avea obligația să asculte ordinele și dispozițiile celorlalți. Rînduiala în cadrul breslei era severă. În fiecare an, în luna ianuarie, se convoca adunarea generală anuală a întregii congregații, la care participau toți membrii ei. Întrunirea se făcea în casa unuia dintre staroști, unde aceștia dădeau o strictă socoteală asupra activității lor. La fiecare doi ani se făceau noi alegeri în care cei doi conducători ai breslei puteau fi realesi. Tot acum se mai alegeau și alți doi locțiitori, ca în caz de boală sau călătorie să rezolve treburile interne inerente. Staroștii aveau cheile de la lada breslei și administrau averea ei. Cheile lăzii se predau noilor lideri la fiecare doi ani. Deschiderea lăzii era permisă doar în prezența ambilor staroști. La întrunirea din ianuarie se alegea și părintele calfelor, ce avea resortul să supravegheze și să ajute calfele în toate împrejurările. Retribuția stabilită pentru un an de muncă era următoarea: 6 florini starostele cel vîrstnic, 2 florini starostele cel tânăr și părintele calfelor, 1 florin meșterii controlori, iar dacă condițiile permiteau, fiecare meșter primea 20 de cîrîtari.

Alături de adunările anuale, se țineau și convocări trimestriale, la care participau toți meșterii, care plăteau chiar o taxă cuvenită ce oscila după împrejurări. La aceste întâlniri se analizau și neînțelegerile dintre membrii breslei, luîndu-se măsuri imediate împotriva celor vinovați. În general, meșterilor li se pretindea cinstea, modestia, viața morală. Certurile, purtările necuviincioase erau aspru pedepsite.

Nu toți meșterii din oraș erau breslași. Statutul prevedea că dacă un meșter pleca fără să anunțe în prealabil pe staroste de intenția sa, iar după un timp ar dori să se întoarcă, el era obligat să ceară din nou reprimirea în corporație și să depună toate taxele necesare. În caz că plecarea meșterului era motivată, el putea să-și reia meseria imediat după întoarcerea sa fără opreliște. Existau și meșteri clandestini, cărora li se atrăgea atenția să intre în cadrul breslei, în baza ordinului Curții vîneze din 2 ianuarie 1774.

O concurență o reprezentau și morarii și țiganii din oraș, care efectuau roți de căruță sau chiar căruța întreagă dacă clientul solicita aceasta. Prin reglementarea de față acestora li se permitea să facă numai munci de reparații și potcovire în Orăștie, dar dacă se mutau la țară puteau îndeplini orice fel de activitate legată de îndeletnicirea respectivă.

Mărfurile puteau fi desfăcute doar în târgurile oficiale. Celor ce nu se conformau, li se confisca marfa, beneficiul împărțindu-se între denunțator, magistrat și breaslă. Produsele trebuiau să fie de cea mai bună calitate; dacă meșterul a făcut o greșală în munca sa, el putea fi reclamat la staroste sau magistratul orașului. O atenție deosebită era acordată respectării termenelor de execuție a unei lucrări. Dacă sorti-

mentul solicitat nu era terminat la timp, meșterul era amendat; dacă clientul nu-și ridica marfa la termenul fixat, meșterul putea să o vîndă, dar cu acordul magistratului. Sub nici o formă nu avea voie să desfacă o lucrare neterminată. Cu toate că în statut nu se precizează și prețurile la care pot fi achiziționate produsele, se specifică, totuși, faptul că nu este permisă perceperea unei taxe prea mari pentru a nu da naștere la plîngeri din partea cumpărătorului.

În cazul morții unui meșter, văduva lui putea continua meseria, iar breasla trebuia să-i pună la dispoziție o calfă pricepută. Nu beneficiau de acest drept soțiile care își părăsiseră soții sau care divorțaseră. Dacă un meșter se îmbolnăvea, toți ceilalți aveau obligația să-l viziteze și să-l ajute pînă la refacerea lui completă. În situația în care acesta cedea, corporația trebuia să se ocupe de funerarii, la care participau toți meșterii împreună cu soțiile lor.

•

În statutul prezentat se poate constata rolul pe care l-au jucat breslele la începutul secolului al XIX-lea în economia Transilvaniei. Acestea duc o luptă aprigă împotriva noului, cerînd ca toată producția să se desfășoare în limitele stabilite de corporație. Ei se folosesc de toată influența lor în sfatul orașului pentru a împiedica orice formă de concurență. Cu toate acestea, dezvoltarea relațiilor de producție capitaliste va zguduî în întreaga Transilvanie orînduirea feudală, pregătind terenul pentru profundele evenimente ale revoluției de la 1848.

ANTON E. DÖRNER

ANEXA

SACRATISSIMAE CAESAREO REGIAE ET APOSTOLICAE MAIESTATIS
MAGNI PRINCIPIS TRANSSYLVANIAE ET COMITIS SICULORUM REGIUM
MAGNI PRINCIPATUS TRANSSYLVANIAE GUBERNIUM

Memoriae commendamus tenore praesentium quibus expedit universis et singulis cujuscunque Status, Gradus et Ordinis Altefatae Suae Majestatis Fidelibus praesentes visuris: Quod posteaquam Regio huic Gubernio, medio Benigni Decreti Aulici sub vigesima tertia Mensis Junii, Anni Millesimi Octingentesimi Tertii emanati Numeroque Guberniali 5721 signati, ad tollendos varios abusus et naevos qui superioribus temporibus in expeditione Cehalium Articulorum intervenisse observati sunt, facultas attributa fuisset, ut casu semet exerente, contuberniorumque ad sollicitationem, propterea coram Regio isthoc Gubernio faciendam, Articulos Cehales, modo provisorio, usque suscipiendam generalem in Magno Transylvaniae Principatu universorum Contuberniorum regulationem, juxta praescriptam in similibus Altissimam Normam extradare possit; Magistratus Liberi Oppidi et Sedis Saxonalis Szaszvárosiensis vigore suae sub tertia Julii anni currentis horsum submissae repraesentationis, demisas Antistitum Rotariorum et Fabrorum Ferrariorum ejatum, utpote MICHAELIS SCHUSTER Primarii et GEORGHII GREGER Secundarii Cehae Magistrorum, nec non VOLFFGANGI BIEBURGER Sodalium Praepositi preces nomine ipsorum omniumque ROTARIO-RUM et FABRORUM FERRARIORUM ibidem commorantium et in unum Coetum coire volentium, pro elargiendis eisdem authenticis Articulis Cehalibus, coram

Regio hocce Gubernio fusas, obsequiose commendaverit. Quum proinde justa petenti non sit denegandus assensus, Regium isthoc Gubernium, juxta imperatam praevio modo facultatem, Altissime praescriptos Normales Articulos pro genio Opificiorum tam Rotariorum quam Fabrorum* ferrariorum adaptandos expedientesque duxit, modo sequenti:

Zunftartikel

welche vom Königlichen Gubernium dem im Königlichen Freyen Markt Szászváros vereinigten Wagnern und Schmieden abgetheilt worden sind.

Erster Theil

Von den Meistern.

1. Alle Jahre soll im Monat Jänner ein gewisser Tag festgesetzt werden, um an demselben allgemeine grosse Zunftversammlung zu halten, wo die bis dahin gewesenen zwei Zunftmeister von ihrer gehaltenen Amtsverwaltung, vor dem dazu von dem Stadt Magistrat zu bestimmenden Kommissär scharfe Rechenschaft abzugeben haben.
2. Mit Ende jedes zweiten Jahrs sind die zwei Zunftmeister, gleichfalls in Gegenwart des dazu bestimmten Kommissärs, nachdem sie ihre Rechnungen abgelegt haben, gehalten, die bisher geführten Aemter niederzulegen, und die Zunft = Ladensammt allem Zugehör, der Zunft zu übergeben, in deren Stelle entweder zwei andere dazu taugliche Meister zu erwählen und zu ernennen, oder nach den Umständen die bisherigen zwei Zunftmeister wieder beizubehalten sind.
3. Bei dieser Gelegenheit kommen zur beständigen Erhaltung der guten Ordnung noch zwei Personen zu dem Ende zu erwählen, dass sie, im Fall der ältere und jüngere Zunftmeister durch Krankheit, eine Reise oder andere Hindernisse ihren Ämtern vorzustehn abgehalten würden, unterdessen solche Gegenstände, welche keinen Aufschub leiden, anstatt der ersten als substituirt Zunftmeister verhandeln und schlichten können. Nicht weniger muss auch ein Gesellenvater erwählt werden, dessen Pflicht darinnen besteht, dass er auf die Aufführung der Gesellen merke, ihnen in allen Nöthen beistehe, und sie in Krankheit wohl besorge oder besorgen lasse. Übrigens ist vermög Allerhöchsten Verordnungen die Anstellung der sogenannten Altschaften durchaus verboten.
4. Die Zunft = Lade muss immer in der Behausung und unter der Aufsicht des ersten Zunftmeisters, jedoch unter der Bedingung stehen, dass den zweiten Schlüssel der jüngere Zunftmeister bei sich halte. Indessen wird es diesen zwei Personen nie anders, als im Beiseyn noch zweier anderer Mitmeister erlaubt seyn, die Zunftlade zu eröffnen.
5. Sämmtliche Meister werden es sich zur Pflicht machen den erwählten Zunftmeistern und ältern Vorstehern mit gehörigem Gehorsam und Achtung zu begegnen, insonderheit aber der jüngste Meister, dessen Pflicht seyn wird, die rechtmässigen Verordnungen und Befehle der Zunftmeister ohne allen Aufschub unter 15 Kreutzer Strafe zu vollziehen; ausserdem wird es noch seine Schuldigkeit seyn, dass er auf Befehl des ältern Zunftmeisters, jedesmal wenn es nöthig seyn wird, in eigener Person die Zunft in das Zunfthaus ruffe. Sollte aber ein Meister auf die festgesetzte Stunde nicht erscheinen, so soll er mit einer Strafe von 12 Kreutzer belegt werden.
6. Es ist alle Vierteljahr eine Zunftversammlung zu dem Ende zu halten, dass die unter der Zeit vorgefallenen Zunftsachen geschlichtet werden mögen, in welcher Versammlung jeder Meister bei einem Rheinisch-Floren Strafe zu erscheinen, und die aus 10 oder mehreren Kreutzern, nachdem solches die Umstände und andere Ausgaben erheischen, bestehende Gebühr zu bezahlen schuldig.
7. Wenn aber ein Meister oder sonst wer immer wegen gewissen Angelegenheiten ein Zunftmeister gegen Erlag eines Rheinisch-Floren unter vorbestimmter Strafe veranstalten.

8. Diejenigen Meister welche ihre Klagen oder andere Beschwerden vorzubringen wünschen, sind verpflichtet solche fürs erste den Zunftmeistern zur Berichtigung vorzulegen, oder wenn es die Sache so mit sich bringen sollte, der ganzen Zunft zu übergeben, damit hier die Angabe des Klägers im gehörigen Wege durchgesehen, und gegen den Beklagten eine angemessene Strafe verhänget, oder zur Entfernung des Haders, zwischen beiden Theilen ein billiger Verleich getroffen werden könne.

9. Nach Allerhöchsten Verordnungen kann ein straffälliger Meister von der Zunft nur von einem bis sechs Rheinisch floren gestraft, grössere Fehler aber müssen in Gegenwart des Kommissär vorgenommen und durchgesehen werden. Jene Verschuldungen hingegen, welche weder auf eine noch auf die andere Art, wie erinnert, geschlichtet werden können, müssen zur weitern Beurtheilung und Bestrafung unumgänglich vor den städtischen Richterstuhl hinaufgegeben werden.

10. Jeder Meister achte es für seine strengste Pflicht sich beständig fromm und gottesfürchtig aufzuführen, das Fluchen, Schimpfen, Zanken, mit einem Wort alle ungebührliche Aufführung von sich zu entfernen, sonst werden die dagegen Fehlenden der im 9ten Artikel bestimmten Strafe unterzogen werden.

11. Sollte ein Meister seinen Handwerks = Genossen in der Zunftversammlung, oder auf der Gasse, oder auf dem Markt, oder auch in einem öffentlichen Wirthshaus, mit ungebührlichen Worten zu beschimpfen, unterfangen, so muss ein solcher von der Zunft, nachdem sie die Sache gut überlegt hat, nach seinem Vergehn bestraft werden.

12. Wenn solche Meister, welche sich an andern Ortschaften niedergelassen haben, und ihr Handwerk treiben, sich mit dieser Zunft zu vereinigen wünschten; so sind sie verbunden, die nach Allerhöchsten Verordnungen bestimmte Taxe von zehn Rheinisch floren abzutragen, und neben diesem sich gegen die Zunft mit ganzem Gehorsam zu betragen, wie auch die bestehenden Zunftartikel streng zu beobachten. Wenn aber solche Meister bei den alle Vierteljahr abzuhaltenden Versammlungen nicht erscheinen könnten, so sind sie gehalten, wenigstens bei der grossen Zunftversammlung zu erscheinen, und den gewöhnlichen Jahrgulden abzutragen.

13. Sollte es sich ereignen dass ein zünftiger Meister durchgienge, oder ohne Vorwissen der Zunft wegzöge, nach einiger Zeit aber wieder hieher zurücke zu kommen wünschte, so ist er verpflichtet dieserwegen bei der Zunft neuerdings anzuschauen, und die für das Meisterrecht bestimmte Taxe nochmals zu bezahlen; wo hingegen, wenn ein Meister der Zunft meldet, dass er, obwaltender Ursachen wegen, wegziehen wolle, ihm solches nicht zu verwehren ist, und es steht einem solchen nach seiner Rückkehr frei, sein Gewerbe, ohne Strafe oder besondere Abgabe, wieder anzufangen und zu treiben.

14. In Ansehung der ausser der Zunft arbeitenden Pfscher, wird die Zunft auf die Allerhöchste unterm 2ten Jänner im Jahr 1774 erlassene Hofverordnung angewiesen, nach welcher diese, wenn sie dazu geschickt wären, in die Zunft einstehen müssen, weil ihnen sonst die Treibung des Handwerkes gänzlich verboten wird; ausser sie könnten sich mit einer vom Königlichen Gubernium erlangten Erlaubnis, ihr Handwerk mit eigenen Händen zu treiben, ausweisen.

15. Was aber die beim Markt wohnenden Müller anbelangt wird selbigen alle Wagner = Arbeit, ausser zum eigenen Gebrauch, bei Confiscations Strafe verboten. Eben so sollen sich auch die Zigeuner nicht unterfangen neue Wägen, Räder u.d.g.l. zu beschlagen, wohl aber wird ihnen allerhand Flickarbeit und das Pferd = beschlagen erlaubt. Auf den Dörfern hingegen darf Jedermann sowohl Wagner als Schmied = Arbeit nach Belieben verfertigen.

16. Ausser den öffentlichen Jahrmärkten soll niemand fremde Wagner = und Schmied = Arbeit allhier zu verkaufen sich unterfangen, und zwar unter Strafe der Confiscation von welcher ein Drittheil dem Magistrat, das zweite Drittheil der Zunft Lade, und das dritte dem Denunzianten gehöret.

17. Es wird unter einer harten Strafe verboten, dass kein Meister den andern auf was immer für eine Art zu betrügen, ihm seine aufgenommene Arbeit zu entwenden, und sich in Wortwechsel oder Zank einzulassen unterfange.

18. Sollte ein zünftiger Meister in seiner Arbeit einen Fehler begehen so kann der Besteller oder Kundmann bei den Zunftvorsteher klagen; dieser muss dann die Sache aufnehmen und verhandeln; kann er sie selbst schlichten, so ist es

gut, wenn aber nicht, so muss er sie mit den übrigen versammelten Zunftgliedern in das reine bringen. Sollte aber eine von den beiden Partheien damit nicht zufrieden seyn, so soll es derselben frei stehen, die Sache zur reifern Beurtheilung dem Magistrat vorzutragen.

19. Es wird nicht erlaubt seyn Jemanden wegen der verfertigten Arbeit über die Maassen zu taxiren, damit man zu Klagen keine Gelegenheit gebe. Sollte aber ein Meister diesem Artikel zuwider handeln so muss bei entstehender Klage, die im vorhergehenden Artikel bestimmte Ordnung gehalten werden, auf welche der Zunft = Kommissär zu sorgen hat.

20. Wenn ein Meister Arbeit aufnimmt und solche auf den Termin nicht verfertigt, so muss der Zunftmeister, wenn der Kundmann ihn deswegen ersucht, zur Verfertigung einen schicklichen Termin festsetzen; sollte aber auch auf diesen die Arbeit nicht fertig seyn so ist ein solch fauler Meister gehalten der Zunft 30 Kreuzer zu zahlen, und sich mit seinem Kundmann zu vergleichen. Wenn aber dieser Vergleich wegen dem erlittenen Schaden, Mühe und Unkosten bei der Zunft nicht zu Stande gebracht werden könnte, so überlasse man die Entscheidung dem Magistrat. In dem Fall aber, dass der Kunde die Arbeit auf den Termin nicht auslösen sollte, steht es dem Meister frei, mit Vorwissen und Genehmigung des Magistrats, die Arbeit zu verkaufen, nachdem er die vorigen Schritte ordentlich gethan haben wird. Auch soll sich kein Meister bei schwerer Strafe unterfangen, unausgefertigte Arbeit zu verkaufen, oder dem Kundmann hinauszugeben.

21. Die Wittwen, Söhne und Töchter der Meister können auf die der Zunft verliehenen Gesetze und Freiheiten den nemlichen Anspruch machen, wie die Meister selbst; weswegen sie auch diesen bekräftigten Zunftartikeln, in allen Fällen auf das strengste zu gehorchen schuldig sind, weil alle dergleichen Sachen und Klagen, welche die Zunft angehen, aufgezeichnet und zu seiner Zeit zur Beurtheilung bei der Zunft vorgenommen werden sollen.

22. Wenn ein Meister stirbt, so kann seine hinterlassene Wittwe, so lange sie ihres Mannes Namen führt, ihr Handwerk ohne allen Anstand treiben; dabei müssen die Zunftmeister, zu einer solchen Wittwe, einen das Handwerk gut verstehenden Gesellen nach dem Wohlgefallen der Wittwe verordnen; und wenn dieser Gesell der Wittwe nach einiger Zeit nicht gefiele, so wird ihr die volle Freiheit gelassen auch den zweiten und dritten von der Zunft zu begehren. Wenn der zur Wittwe verordnete Gesell aber ohne hinlängliche Ursache nicht dahin gehen wolle, so darf er bei keinem andern Meister zur Arbeit zugelassen, und auch zum Meister in dieser Zunft nicht aufgenommen werden. Dieses ist jedoch von Weibern, die von ihren Männern geschieden worden, oder welche von ihren Männern weglaufen, ohne sich vor deren Ende mit ihnen auszusöhnen, nicht zu verstehen, in dem sich solche des Rechts begeben, welches sie als Wittwen gehabt hätten.

23. Wenn ein zünftiger Meister den andern beim Ankauf des zum Handwerk erforderlichen Holzes oder Kohlen übertheuern sollte, und er darum angeklaget, und es ihm erwiesen würde, so soll er um einen Rheinisch floren gestraft werden.

24. Es wird streng und bei Strafe der doppelten Zurückzahlung verboten aus der Zunft = Kasse auf willkürliches Essen, Trinken und Gastereien einige Ausgaben zu machen, sondern es muss derlei in der Zunft = Kasse befindliches Geld auf kranke nothleidende Meister, arme Wittwen und deren Waisen, so auch auf die, ohne alle Hülfe krank liegenden Gesellen und Lehrjungen, und endlich die sich bei der Zunft ergebenden unumgänglichen Ausgaben verwendet, und von den Zunftmeistern, unter deren Besorgung es steht, scharf verrechnet werden.

25. Da der Ober Zunftmeister bei denen in seiner Behausung abzuhaltenden Zunftversammlungen viele Ungelegenheit erdulden, und daneben auch die Schreibmaterialien verschaffen muss, so ist ihm für diese seine Ungelegenheit alle Jahr, bei der grossen Zunftversammlung, ein Pausch = Quantum von sechs Rheinisch floren zu geben; so sind auch dem jüngern Zunftmeister zwei Rheinisch floren, dem Gesellenvater zwei Rheinisch floren, den Geschwornen oder Schaumeistern aber jedem insbesondere ein Rheinisch floren zu bezahlen. Nicht weniger sind bei dieser Gelegenheit, wenn es die Umstände und andere Ausgaben erlauben,

einem jeden Meister zu einer mässigen Mahlzeit 20 oder bei geringern Einkünften 12 Kreuzer aus der Zunft Lade herauszugeben.

26. Wenn ein zünftiger Meister in eine schwere Krankheit verfallen sollte; so werden die zünftigen Meister insgesamt, auf Ansuchen der Zunft, verbunden seyn, den Kranken zu besuchen, und demselben bis zu seiner Herstellung alle mögliche Hülfe zu leisten.

27. Falls ein Meister, oder dessen Weib, Kinder, Gesellen, Lehrjungen oder Gesinde sterben, ist die Zunft, so wie bei andern Zünften, verpflichtet Wächter, Leichenbesteller und Grabgräber zu geben, und ein jeder Meister mit seiner Frau auf der Leiche zu erscheinen. Sollte aber ein oder der andere Meister auf der Leiche nicht erscheinen, und davon keine gegründete Ursache angeben können, so ist er um einen Rheinisch floren zu bestrafen.

Zweiter Theil

Von den Gesellen.

28. Lehrjungen, sowohl fremde als Meisters = Söhne sind verbunden, nachdem sie von der Zunft freigesprochen und als Gesellen anerkannt worden sind, bei derselben Zunft ein ganzes Jahr zu arbeiten, und dann auch in andern Städten oder Ländern drei Jahr zu wandern, um sich weitere Kenntnisse im Handwerk zu verschaffen. Wenn alsdann ein gewandter Geselle nach Hause gekommen ist, so muss er bei einem ehrsamem Meister ein halbes Jahr um den ausgesetzten Lohn arbeiten, dass man unter der Zeit seine von draussen mitgebrachte Sitten möge kennen lernen; und darnach wird es ihm frei stehen, die Zunft auf die vorgeschriebene Art um seine Aufnahme zu ersuchen.

29. Die wegen Erlernung des Handwerks wandernden fremden Gesellen, müssen, wenn sie in der Stadt anlangen, nicht in Gasthöfen, sondern zum Gesellenvater einkehren, welcher ihnen für 1 Kreuzer Quartier zu geben verbunden ist; solche Gesellen aber, welche in Gasthöfen einkehren und sich an verborgenen Orten aufhalten, sollen um einen Rheinisch floren bestraft werden.

30. Sobald der wandernde Gesell in des Gesellenvaters Hause ankömmt, muss gleich von ihm der Freibrief und die Kundschaften vorgefordert, und solche, nachdem sie durchgesehen, in die Zunftlade gelegt werden, wo sie sodann so lange zu halten sind, bis der Gesell aus der Stadt wieder weg gehet. Sollte aber jemand dergleichen Briefe nicht haben, so ist er verbunden sich solche unter zwei oder höchstens vier Wochen, von dem Ort woher er gekommen ist, zu verschaffen und ohne Widerrede einzureichen, ansonsten wird einem solchen Gesellen nach der bestimmten Zeit nicht nur keine Arbeit gegeben, sondern er auch den Stadt = Beamten, als ein herumschwärmender und ungewisser Mensch angezeigt werden.

31. Bei Auftheilung der eingewanderten, und von den Meistern aufgestandenen Gesellen ist folgende Ordnung zu beobachten, dass erstens die Alters oder Krankheits wegen zur Arbeit unfähigen Meister, sodann in Folge des 22ten Artikel auch die Meisters Wittwen, und endlich diejenigen Meister, welche zu kleinen öffentlichen und unentgeltlichen Diensten auf ein Jahr lang angestellt zu werden pflegen, mit tüchtigen Gesellen versehen werden.

32. In Ansehung der übrigen Meister muss bei dem Gesellenvater immer eine Tafel ausgesetzt werden, auf welche die Namen derjenigen Meister aufzuzeichnen sind, welche Gesellen brauchen, damit die von der im vorhergehenden Artikel festgesetzte Auftheilung übrigbleibenden Gesellen, erstlich zu dem ersten von den aufgezeichneten Meistern und dann nach der Reihe zu den übrigen geordnet werden können. Gefällt dem Gesellen aber die Herberge nicht, so hat er nach zwei Wochen die Freiheit sich eine andere Werkstatt, in welcher sich nur ein oder gar kein Geselle befindet, zu wählen. Diese Wahl wird jedoch mehrmalen nicht gestattet.

33. Wenn ein Meister einen Jungen, welcher die halbe Lehrzeit überstanden, in der Lehre hat, und daneben auch einen Gesellen hält, ein anderer Meister aber, der weder einen solchen Jungen noch einen Gesellen hat, jenen Gesellen benötigt, so soll die Zunft befugt seyn denselben vom ersten Meister wegzunehmen

und lezterm zu übergeben, weil es die Billigkeit erfordert dass einer dem andern behülflich sey.

34. Könnte für einen wandernden Gesellen kein Meister und keine Arbeit gefunden werden, so darf derselbe nicht länger als drei Tage auf der Herberge und in der Stadt sich aufhalten und faulenzen, sondern ist gehalten, nachdem man ihm aus der Zunftlade 15 Kreutzer, und aus der Gesellen Lade ebenfalls 15 Kreutzer als Reisegeld gegeben hat, seine Wanderung weiter fortzusetzen. Ein solcher Gesell aber der nicht zur Arbeit gehen will, verdient das Reisegeld nicht. Sollte sich aber ein solcher Gesell finden, welcher auch über die bestimmten Tage sich in der Stadt aufhielte, und auf eigene Hand zu pfuschen sich unterfinge, so muss er nach seinem Begehen gestraft werden.

35. Hat ein fremder Gesell die Zeit seines Wanderns vollbracht, und wünschet zum Meister aufgenommen zu werden, so muss er nach seiner Meldung ein Jahr in einer von der Zunft zu bestimmenden Werkstatt fromm, ehrlich und fleissig arbeiten, widrigenfalls wird er so viel Wochen, als er ohne Ursache und erhaltene Erlaubniss versäumt hat, nicht nur bei seinem Meister nachholen müssen, sondern auch der Zunft für jede Woche mit einem ganzen Wochenlohn verfallen.

36. Gleich nach vollbrachtem Muthjahr muss sich der Gesell bei der Zunft melden, und nebst Erlegung eines Rheinisch floren Taxe, sich die Erlaubniss zur Verfertigung des erforderlichen Meisterstücks aussbitten, welches wenn die Anzahl der Meister hiezu kein hinlängliches Hinderniss setzte, ihm zu erlauben ist nachdem der seinen Lehrbrief und andere Zeugnisse vorgezeigt hat.

37. Zum Meisterstück hat der Wagner = Gesell einen ganz gleisigten Wagen, und zwar in vierzehn Tagen zu verfertigen, der Schmied-Gesell hingegen hat einen halben Wagen und ein Pferd authentisch zu beschlagen. Dieses muss der Gesell in einer ihm von der Zunft anzuweisenden Werkstatt, und zwar ganz allein verfertigen, worauf die Schaumeister zu sorgen haben werden, welche ihn dann und wann unversehens besuchen, und nachsehen müssen.

38. Nach völliger Verfertigung des ihm vorgeschriebenen Meisterstücks, wird die Zunft verbunden seyn, solches wohl zu besichtigen, und wenn dieses wirklich gut, und ohne allen Fehler befunden wird, so muss ein fremder Gesell zwanzig Rheinisch floren, ein Meister = Sohn die Hälfte das ist Zehn Rheinisch floren, und ein solcher Gesell welcher eine Meisters = Wittwe oder Meisters = Tochter heurathet zwei Drittheile, das ist dreizehn Rheinisch floren 20 Kreutzer vor seine Aufnahme zum Meister der Zunft bezahlen. Sollte es sich aber ereignen, dass das aufgewiesene Meisterstück für untauglich und fehlerhaft anerkannt würde, so kann ein solcher Gesell bis dahin auf keine Weise zum Meister aufgenommen werden, bis er sein Handwerk gänzlich und wohl erlernt, und ein ächtes Meisterstück, wie oben gemeldet, verfertigt hat.

39. Ist nun das Meisterstück für tauglich anerkannt worden, so muss die Zunft dem Gesellen darüber ein Zeugniss ausstellen, mit welchem er, wenn er ein Fremder ist, bei dem Stadt = Magistrat um das Bürgerrecht anzusuchen hat, weil er nur nach dessen Erhaltung in die Zunft eingenommen werden darf.

40. Den Rang in der Zunft werden die neu aufgenommenen Meister, ohne Rücksicht ob sie Fremde oder Einheimische sind, nach derjenigen Ordnung erhalten, welche sie in der Bruderschaft untereinander beobachtet haben. Es kann demnach jeder Gesell, um seine Kenntnisse zu erweitern, und sich etwas zu verdienen, so lange auf der Wanderschaft bleiben, oder auch zu Hause im Gesellenstand arbeiten, als es ihm beliebt, ohne dadurch seinen künftigen Rang in der Zunft zu verlieren.

41. Damit der Lohn der Gesellen gleich und nicht nach eines jeden freiem Willen, oder nach der heimlichen Übereinkunft des Meisters mit dem Gesellen gehalten werde, so wird die Bestimmung des Lohnes der Zunft dermassen überlassen, dass derselbe immer den Zeitumständen und den Preisen der Lebensmittel gemäss, nach der Hurtigkeit und den Kenntnissen des Gesellen, im Beiseyn und mit Einverstehen des Magistrats = Kommissärs bestimmt werde.

42. Gesellen sind verpflichtet von fünf Uhr früh bis sieben Uhr Abends fleissig zu arbeiten, unter solcher Zeit aber ist es jedem Gesellen bei Strafe des Wochenlohns schärfest verboten in Abwesenheit des Meisters etwas für sich zu arbeiten.

43. Der sogenannte blaue Montag darf auf keine Weise erlaubt werden; sollte aber ein Meister ihn zu halten seinen Gesellen erlauben, so soll er um 30 Kreutzer gestraft werden; sollte er diess aber auch nach der Zeit erlauben, so muss seine

Strafe, so oft es geschieht, verdoppelt werden; und wenn der Gesell auf die bestimmte Stunde zur Arbeit nicht erscheint, sondern viel später, so ziehe man ihm deswegen einen Taglohn ab, sollte er aber so weit gehen dass er den blauen Montag gänzlich hielte, und nur Dienstag zur Arbeit käme, so muss ihm deswegen ein ganzer Wochenlohn abgezogen werden; da hingegen wenn Arbeit ist, und der Meister sie, wegen seiner Nachlässigkeit, nicht hervorgiebt, so soll der Gesell seine ganze Bezahlung sammt dem Essen haben.

44. Jene schlechte Gewohnheit, dass der Gesell Nachts ausser der Behausung seines Meisters schlafe, darf auf keine Weise erlaubt werden, welche aber dawider handeln, müssen fürs erste um 12 Kreuzer gestraft werden, sollten sie es aber mehrmals thun, so muss die Strafe jedesmal verdoppelt werden, ausser sie könnten ihr Thun mit wichtigen Ursachen entschuldige Welche aber diese Liederlichkeit nach etlichmaliger Bestrafung nicht lassen, müssen als Ungehorsame von der Zunft weggeschickt werden.

45. Es steht jedem Meister frei sich von fremden Ortschaften durch Briefe so viel Gesellen zu rufen, und auf seine Unkosten bringen zu lassen, als er benöthigt ist.

46. Hingegen wird es scharf verboten, dass sich kein Meister unterstehe nur einen einzigen von denen ohne alle Berufung angekommenen Gesellen ohne Vorwissen der Zunft in seine Werkstatt aufzunehmen, oder noch mehr durch Versprechung eines grössern Taglohns, als nach bestimmten Zunftartikeln erlaubt ist, zu sich zu locken. So auch unterfange sich kein Meister unter harter Strafe den Gesellen eines andern, öffentlich oder unter der Hand abwendig zu machen.

47. Jeder Gesell der seine Werkstatt verlassen will, muss dem Meister vierzehn Tage bevor die Arbeit aufkündigen. Ferner darf kein Gesell an Werktagen bis zum Sonntag, ausser in dringenden Fällen, seinen Meister verlassen; dahingegen darf auch der Meister den Gesellen ohne gegründete Ursachen nicht wegschicken.

48. Solche Gesellen welche auf den Brief eines Meisters in seine Werkstatt gehen, sind gehalten ein Vierteljahr um den bestimmten Lohn bei ihm zu arbeiten, aber nachdem sie ein Vierteljahr ehrlich ausgehalten haben, so können sie die eingedungte Reise = Unkosten von ihrem Meister verlangen, und wenn sie nicht mehr da bleiben wollen, entweder zu einem andern Meister, oder in eine andere Ortschaft gehen.

49. Wenn ein Gesell von seinem Meister eine gewisse Summe Geldes vorher aufnehmen sollte, so ist er schuldig so wie sie übereingekommen, entweder auf die Woche oder auf das Stück abzarbeiten, und einen solchen Gesellen darf kein anderer Meister unter gewisser Strafe so lange in seine Werkstatt aufnehmen, bis dass er seine Schuld bei seinem vorigen Meister nicht abgearbeitet hat.

50. Gesellen welche zu einem ausserzünftigen Pfuscher eintreten, werden nicht nur mit einer angemessenen Strafe belegt, sondern es wird ihnen auch die bei dem Pfuscher zugebrachte Zeit in die zum Wandern bestimmten Jahre nicht eingerechnet werden.

51. Es wird der Zunft völlige Freiheit eingeräumt, zur Zählung der jungen Leute mit Einwilligung des Magistrats Kommissars angemessene Gesetze und Regeln vorzuschreiben, und die Fehler und Exzessen der Gesellen und Lehrjungen scharf zu bestrafen.

52. In den alle Vierteljahr zu haltenden Zusammenkünften der Gesellen, muss der von der Zunft hiezu bestimmte Meister, mit dem erwähnten Gesellenvater erscheinen, deren Pflicht es seyn wird, die Einkünfte der Bruderschaft scharf zu verrechnen, und ihre ganze Aufmerksamkeit darauf zu wenden, dass aus der Bruderschaft = Lade, zu Folge allerhöchster Verordnungen keine unnöthigen Ausgaben gemacht, sondern das Geld zur Aushülfe der Kranken und Wahrhaft Darbenden verwendet werde.

Dritter Theil

Von den Lehrjungen.

53. Wenn ein Junge der kein Meister = Sohn ist Lust zur Erlernung des Handwerks hat, so wähle er sich einen Lehrmeister, bei dem er eine vierwöchentliche Probe ausstehen, und dann mit seinem Geburts = und Taufschein und zweien Bürgen der Zunft vorgestellt werden muss, um zum Lehrjungen aufgenommen zu werden; wo er vor die Zunftversammlung einen Rheinisch floren zu zahlen hat. Die Taxe der

Aufnahme aber wird ohne Unterschied sowohl bei Meisters Söhnen als Fremden auf drei Rheinisch floren festgesetzt. Übrigens wird die Zunft verpflichtet seyn, ohne Ansehung der Religion und Nation Lehrjungen aufzunehmen und einzudringen.

54. Die Zeit der Lehre soll, wenn der Meister den Jungen mit seinen Unkosten eingingt, kleidert und freispricht in vier ganzen Jahren bestehen; thut aber diess alles der Junge oder seine Eltern aus dem ihrigen, so wird die Zeit zum Freisprechen drei Jahre seyn; in Ansehung der Meisters = Söhne aber wird keine bestimmte Anzahl von Jahren zum Lernen festgesetzt, weil diese auch vor drei oder vier Jahren freigesprochen werden können, wenn sie sich in Erlernung ihres Handwerks so fleissig geübt haben dass sie, in Gemässheit Allerhöchster Beordnungen nach einem oder zwei Lehrjahren, die Lehrlings = Probe ohne alle Fehler verfertigen können, und die Zeugnisse von ihren Lehrmeistern über ihr Betragen und ihren Fleiss vorzeigen.

55. Zum Gesellenstück oder der Lehrlings = Probe sollen die Wagner ein ordentliches Rad machen, und die Schmiede ein Pferd beschlagen; so lange der Junge aber dieses nicht kann, soll er nicht zum Gesellen erhoben werden, wenn anders seine und nicht des Meisters Nachlässigkeit daran Schuld ist. Sollte aber der Meister dadurch, dass er seinen Lehrling zu andern Arbeiten verwendet, und nicht zum Handwerk angestellt hätte, seine Unwissenheit verursacht haben, so soll der Lehrjung von solch einem Meister, wenn es ihm erwiesen würde, nicht nur abgenommen, und zu einem andern Meister gegeben werden, sondern ein solcher Meister auch nach Gutbefinden der Zunft mit einer angemessenen Strafe belegt werden.

56. Hat nun der Lehrjung seine Probe gehörig verfertigt, so dass nichts daran auszusetzen ist, und er folglich für würdig erkannt wird zum Gesellen aufgenommen zu werden, so hat er sich dieserwegen bei der Zunft zu melden, wo sowohl die Fremden als Meister = Söhne vor die Zunftversammlung einen Rheinisch floren, vor das Freisprechen aber sechs Rheinisch floren zu zahlen gehalten seyn.

57. Weder hier in der Stadt noch in den umliegenden Ortschaften wird es den Meistern erlaubt seyn, ohne Vorwissen und Einverständniss der Zunft, Lehrjungen aufzunehmen oder freizusprechen, widrigenfalls ein solcher Lehrjung oder freigesprochener Gesell in keiner Werkstatt aufgenommen wird.

58. Sollte ein Lehrjung von seinem Meister entspringen, und darauf erwischt und zurückgebracht werden, so muss er, wenn er keine hinlängliche Klage hat, oder diese nicht beweisen kann, sein Handwerk aber auch weiter zu lernen wünschet, gehörig bestraft, und dann seinem Lehrmeister zurück gegeben werden; wenn aber die vom Jungen vorgelegte Klage wahr und glaubwürdig befunden würde, so thue man ihn zur Vollbringung seiner Lehrjahre zu einem andern Meister, sein voriger Lehrmeister aber werde hart gestraft.

59. Stirbt ein Meister bei dem ein Junge in der Lehre steht, so soll derselbe nicht länger als zwei Wochen bei der Wittwe gelassen werden, und dann soll die Zunft demselben zur Vollendung seiner Lehrjahre einen andern Meister anweisen.

Beschluss

60. Um allen Partheiligkeiten und Unkosten vorzubeugen, ist denen, welche wider die ihnen von der Zunft auferlegte Geldstrafen mit Recht klagen zu können glauben, erlaubt, sich wegen Beurtheilung ihrer Klage an den Magistrat zu wenden.

61. Diese vorstehendermassen festgesetzte Zunft = Artikel sind durch sämtliche zu dieser Zunft gehörige Meister, Gesellen und Lehrjungen, so viel es jeden betrifft, mit ganzer Ehrerbietigkeit pünktlich zu beobachten, dass dadurch die Einigkeit und Nächstenliebe besser erhalten, die möglichen Fehler und Laster aber vermindert werden mögen.

62. Endlich ist es nothwendig diese Zunftartikel alle Jahre zweimal in der Zunftversammlung in Gegenwart der Meister, Gesellen und Lehrjungen vorzulesen, damit sie besonders die untergebene Jugend, und die jüngern Meister, zur künftigen Darnachhaltung desto besser verstehen und behalten mögen, und sich die Übertreter derselben nicht mit Unwissenheit entschuldigen können. Quos quidem Articulos, In essentialibus Altissimo Normativo omnimode conformes, in authenticam

hanc formam redactos supranominatis supplicantibus Rotariorum et Fabrorum Ferrariorum Antistitibus utpote MICHAELI SCHUSTER, GEORGIO GREGER et VOLFFGANGO BIEBURGER prout reliquis etiam universis dicti Contubernii Commembris in superius fato Libero Oppido Szászváros residentibus et commorantibus ad specialem Magistratus ejatis medio repraesentationis suae sub tertia Julii a.c. ad Regium Gubernium exaratae, hique Numero 5941 signatae, factam intercessionem, stricta futura pro cynosura et observantia, juriumque suorum tuitione, Regium isthoc Gubernium modo provisorio et ad futuram usque generalem Ceharum regulationem extradandos duxit et concedendos. E Regio Magni Principatus Transylvaniae Gubernio. Claudiopoli, d.e decima septima Mensis Augusti Anno Millesimo Octingentesimo Septimo.

G. C. Bánffy Gubernator m. pria.
J. Bedeus de Scharberg m. pria.

Register
der vorstehenden Zunftartikel.
Erster Theil
Von den Meistern

1. Von der grossen Zunft = Versammlung.
2. Von der Wahl der Zunftmeister.
3. Von den übrigen Beamten.
4. Von der Zunft = Lade.
5. Von den Schudigkeiten des jüngsten Meisters, und von der Zusammenrufung der Zunft.
6. Von den vierteljährigen Zunftversammlungen.
7. Von den ausserordentlichen Zunftversammlungen.
8. Von Schlichtung der Strittigkeiten.
9. Von den Strafen.
10. Von der Aufführung der Meister.
11. Von den Zänkern.
12. Von der Aufnahme auswärtiger Meister in die Zunft.
13. Von den durchgegangenen und wegziehenden Meistern.
14. Von den Pfuschern.
15. Von den Müllern und Zigeunern.
16. Vom Verkauf fremder Waaren.
17. Von den betrügenden Meistern.
18. Von den in der Arbeit begangenen Fehlern.
19. Von der übermässigen Taxirung.
20. Von den faulen Meistern, und den die Arbeit nicht auslösenden Kunden.
21. Von den Angehörigen der Meister.
22. Von den Gerechtsamen der Meister = Wittwen.
23. Vom Übertheuren beim Einkauf.
24. Von Verwendung der Zunftgelder.
25. Von der Bezahlung der Beamten.
26. Von den kranken Meistern.
27. Von den bei Meistern vorfallender Leichen.

Zweiter Theil
Von den Gesellen.

28. Von den Schuldigkeiten der freigesprochenen Lehrjungen.
29. Von den wandernden Gesellen.
30. Von den durch die Gesellen vorzu zeigenden Zeugnissen.
31. Von Auftheilung der Gesellen.
32. Vom nemlichen Gegenstand.
33. Von ebendemselben.
34. Von den Gesellen welche keine Arbeit finden.

35. Vom Muthjahr.
36. Vom Meisterwerden.
37. Vom Meisterstück.
38. Von der Meisterrechts = Taxe.
39. Von Erlangung des Bürgerrechts.
40. Vom Rang der neuen Meister.
41. Vom Lohn der Gesellen.
42. Von der in der Arbeit zu haltenden Ordnung.
43. Vom blauen Montag.
44. Vom nächtlichen Herumschwärmen der Gesellen.
45. Die Meister können sich Gesellen verschreiben.
46. Von den unberufenen Gesellen.
47. Vom Aufstehen der Gesellen aus der Werkstatt.
48. Von der Schuldigkeit der berufenen Gesellen.
49. Von den vorherbezahlten Gesellen.
50. Von den Gesellen welche zu Pfuschern eintreten.
51. Von den Artikeln der Bruderschaft.
52. Von den Zusammenkünften der Gesellen, und den Einkünften der Bruderschaft.

Dritter Theil Von den Lehrjungen.

53. Von der Aufnahme der Jungen.
54. Von der Zeit der Lehre.
55. Von der Lehrlingsprobe.
56. Vom Freisprechen.
57. Von den ohne Vorwissen der Zunft aufgenommenen und freigesprochenen Lehrjungen.
58. Von den entwichenen Lehrjungen.
59. Von den bei verstorbenen Meistern in der Lehre gestandenen Jungen.

Beschluss

60. Von der Appellirung wegen auferlegten Geldstrafen.
61. Von Beobachtung dieser Zunft = Artikel.
62. Von der jährlichen Vorlesung der Artikel.

(Copie contemporană aflată în posesia muzeului din Orăștie)

LES STATUTS DE LA CORPORATION DES CHARRONS ET DES FORGERONS D'ORĂȘTIE

(Résumé)

Dans la ville d'Orăștie, située dans le Sud de la Transylvanie, les corporations ont continué leur existence pendant la deuxième moitié du XVIII-ième siècle et la première du siècle suivant. L'auteur présente la structure et l'organisation de la corporation des charrons et des forgerons, d'après les statuts de l'an 1807.

EVOLUȚIA RELAȚIILOR AGRARE ÎN VALEA SUPERIOARA A MUREȘULUI

Valea superioară a Mureșului, numită și bazinul Giurgeului, este o depresiune intracarpatică creată de cursul superior al Mureșului, între Munții Giurgeului, Munții Gurghiului și Munții Harghitei, cu o înălțime medie de 800 m, avînd o climă relativ friguroasă cu o temperatură anuală medie de 5,6°C. Datorită acestor condiții, în secolele XII—XIII populația de aici prefera agriculturii păstoritul. Cu toate acestea, nucleul primelor așezări rurale s-a format datorită agriculturii. Mărimea pămîntului era în funcție de capacitatea de defrișare a pădurilor sau posibilitățile de desecare a mlaștinilor. Primele așezări în acest bazin sînt atestate între anii 1331—1334¹. Așezările atestă faptul că populația, pe lângă păstorit, s-a îndeletnicit tot mai mult cu cultivarea pămîntului. Extinderea terenurilor arabile, pe lângă alte cauze, se explică și prin creșterea populației. Cînd o suprafață de pămînt nu mai putea întreține populația crescîndă, o parte a acesteia părăsea satul de baștină, întemeind noi așezări. Astfel s-au desprins din Gheorgheni localitățile Valea Strîmbă și Chileni, satul Joseni a dat naștere așezării din Ciumani, din Lăzarea s-au format satele Ditrău și Remetea, iar iobagii conților Lăzăr au întemeiat localitățile din Voșlobeni și Subcetate. Astfel dezvoltarea agriculturii extensive și creșterea populației a contribuit la roirea satelor, adică la desăvîrșirea sistemului de așezări din acest bazin.

Populația văii superioare a Mureșului și-a păstrat libertățile, precum și modul de viață cu specific militar. În secolul al XIV-lea putem distinge caracteristicile stratificării sociale. Cele trei pături — pedestrașii (pixidarii), călăreții (primipili) și frunțașii (seniores, primores) — reprezintă baza societății de aici. Existența acestor pături a influențat relațiile agrare, adică împărțirea și reîmpărțirea pămîntului cultivabil între membrii obștilor sătești. Astfel pedestrașii primeau numai un singur lot de pămînt, în timp ce călăreții luau în folosință două asemenea loturi. Frunțașii, la rîndul lor, primeau mai mult pămînt decît călăreții.

Împărțirea și reîmpărțirea pămîntului arabil era în concordanță cu menținerea instituției devălmășiei. În general, pînă în secolele XVI—XVII relațiile agrare erau dominate de stăpînirea în comun a terenurilor arabile. De fapt defrișarea și desecarea în comun în secolele XI—XVI a contribuit la menținerea devălmășiei.

Cu toate acestea, în unele cazuri apare stăpînirea individuală asupra terenului cultivabil. Astfel, de exemplu, în Gheorgheni, în anul 1499,

¹ *Documente privind istoria României*, Veacul XIV, C. Transilvania, vol. III, București, 1954, p. 164.

sînt atestate trei loturi individuale². Dar și peste două secole — deși proprietatea privată asupra pămîntului se consolidează treptat — putem constata menținerea proprietății colective asupra pămîntului arabil. În anul 1693 membrii comunității din Gheorgheni erau nemulțumiți de ocuparea forțată a unor loturi din pămîntul arabil al acestei localități³. Cu această ocazie unele delnițe sînt retrocedate obștii sătești. Astfel, de pildă, pe locul Cseke Bükke, începînd de la delnița lui Pálóczi Pál pînă în lotul lui Kemenes Márton între două rînduri și rîndurile pîriului alb trec din nou în posesia comunității. Altora însă li se recunoaște stăpînirea asupra delniței, făcîndu-se astfel numeroase excepții⁴.

În secolul al XVIII-lea mărimea pămîntului arabil va crește prin defrișări și desecări. Numele de hotar reflectă caracteristicile solului sau ale pădurii defrișate, dar denumirile de hotar legate de anumite persoane sau familii sînt relativ puține. Cercetînd în acest sens numele de hotar în anul 1773, ajungem la următoarea situație⁵:

Numele localității	Totalul loturilor din documente	Loturi cu nume de persoane din documente
Ditrău	185	16
Joseni	134	11
Gheorgheni	125	9
Voșlobeni	89	6
Valea Strimbă	69	3
Remetea	38	5
Ciumani	37	2

În numeroase cazuri sînt atestate și persoanele care participă la defrișări. Astfel, în 1758 la Ditrău se amintește de posesorii care au defrișat pădurea de atunci 60 de ani⁶. Dar defrișările sînt atît de numeroase, încît în anul 1839 János Bocskor relatează „de mult a început un adevărat război împotriva pădurilor, însă nu se știe cît va ține”⁷.

O altă cauză care a dus la întărirea proprietății private asupra pămîntului arabil a fost accentuarea diferențierii sociale, dar mai ales apariția iobăgiei în cadrul comunităților sătești. Știrile, referirile privind numărul iobagilor din a doua jumătate a secolului al XVI-lea nu sînt prea exacte.

² *Regestrum Ecclesiae S. Nicolai in Girgio factum per Georgium Ferenczi Sacerdotem Coelibem 1629*, în Veszely Károly, *Egyháztörténeti adatok*, Cluj, 1853, p. 119.

³ Arhivele Statului, Miercurea Ciuc, F. 1, nr. 11.

⁴ Ibidem.

⁵ Am folosit materialele existente în Arhivele Statului Miercurea Ciuc, F. nr. 1 și 26; Szabó T. Attila, *Gyergyói helynevek a XVII—XIX. században*, Cluj, 1940.

⁶ Ibidem.

⁷ Bocskor János, *A szép tavasz beköszöntésének a gyergyói tutajozó székelyeknek I) Fáradtsága II) Jutalma*, în *Nemzeti Társalkodó*, 1838, vol. II, p. 28.

În 1567 erau amintite porțile de iobagi, care însumau circa 10—12 familii. În localitățile bazinului numărul acestora se prezintă astfel⁹:

Gheorgheni	78 de porți
Lăzarea	48 "
Joseni	44 "
Valea Strîmbă	40 "
Suseni	32 "
Ditrău	26 "
Ciurmani	15 "
Remetea	6 "
În total	289 de porți

Conscripția din 1614 ne arată o imagine mult mai completă a structurii sociale, care se prezenta astfel⁹:

Denumirea localității	Frun- tași	Călă- reți	Pedes- trași	Libertini	Iobagi	Jel- leri	Slugi	Șoi- mari	Total
Gheorgheni		22	23	55	16	86	3	4	209
Valea Strîmbă		28	14	21	5	39	7	4	126
Joseni		4	24	38	11	23	4		104
Lăzarea	1	5	17	42	8	6	10		89
Suseni		15	16	29	5	4	7	1	77
Ditrău			6	24	13	7	2		52
Ciurmani		6	7	17		5	1		36
Remetea			7	8	1	4	6		26
În total	1	80	114	242	59	174	40	9	719

Diversitatea structurii sociale reprezenta o stare materială foarte diversă. Altele erau posibilitățile materiale ale iobagilor, jelerilor sau a slugilor, dar existau diferențe reale între libertini, pedestrași sau călăreți, nemaivorbind de averea fruntașilor. Această diversitate a stării sociale influențează direct evoluția relațiilor agrare. În cadrul comunităților sătești împărțirea și reîmpărțirea pământului arabil încetează treptat, iar pământul aflat în posesia sătenilor pînă-n secolul al XVIII-lea trecea în proprietate privată. Cele trei conscripții din prima jumătate a secolului al XVIII-lea ne arată accentuarea diferențierii de avere. Mărimea pământului arabil era atît de diversă încît avem impresia că încetarea împărțirii și reîmpărțirii pământului arabil s-a încheiat încă la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Gospodăriile sătenilor erau bine delimitate, fiecare avînd un teren agricol și finețe de mărimi mai mici sau mai mari.

Uneori familiile de iobagi sînt mai bogate decît pedestrașii sau arma-liștii, iar aceștia din urmă decît libertinii, dar în general situația materială a locuitorilor concorda cu starea lor socială. Cercetînd posibilitățile mate-

⁹ Székely Oklevéltár, vol. II, p. 221.

⁹ Arhivele Statului, Cluj-Napoca, Lada secuiască, F. 56, mapa VIII, nr. 1.

riale generale ale diferitelor stări sociale, ajungem la următoarea situație medie pe familii¹⁰:

Stări sociale	Teren agricol în cîmb			Finaț în căruță		
	1703	1721	1750	1703	1721	1750
Armașiști	43,2	19,7	15,9	12,5	6,4	5,3
Călăreți și pedestrași	28,7	11,5	16,6	8	4,1	4,5
Iobagi	18,2	11	11,2	5,9	3,3	4
Jeleri cu sesii	11	4,7	5	1	2,3	2,4

Datele analizei noastre nu conțin situația întreținușilor, ale căror număr și situație materială erau neînsemnate.

Cercetînd aceste medii referitoare atît la terenurile agricole, cît și la finețe, rezultă că sporul natural al populației — după cum reiese din tabelul următor — are drept consecință fărîmîțarea loturilor agricole¹¹:

Numărul familiilor pe stări sociale între 1703—1750

Stări sociale	Censcripția din		
	1703	1721	1750
Armașiști	26	35	48
Călăreți și pedestrași	796	850	1229
Iobagi	218	157	237
Jeleri	203	25	72
Armeni	45	82	101
Nestatornici		24	109

Între anii 1762—1764 s-au înființat regimente grănicerești. Noul statut militar al călăreților și pedestrașilor — care formau majoritatea populației — s-a schimbat considerabil. De acum pînă-n anii 60 ai secolului al XIX-lea, autoritățile militare austriece s-au amestecat în toate problemele comunităților satești, inclusiv și în problemele legate de relațiile agrare. Plecînd de la concepția că loturile arabile aflate în posesia acestor familii stau la baza întreținerii oastei de călăreți și pedestrași din bazin, ei interzic vînzarea loturilor țărănești.

Cu toate acestea, numeroase erau pămînturile zălogite, care de multe ori acopereau vînzări de pămînt. Principala formă de proprietate era însă așa-numita moștenire, ceea ce îngloba casa, grădina, pămîntul pretins sub formă de moștenire (pămînt arabil și finaț), precum și dreptul de a folosi pădurile și pășunile comunității satești.

Comunitățile satești, cu excepția localităților Voșlobeni și Subcetate, erau formate în mare parte din țărani liberi cu obligații militare. Țărâni-mea dependentă, deși redusă la număr, avea un rol important în viața

¹⁰ Tabelul 1-am realizat prin prelucrarea datelor din: *Háromszék és Csikszék adóügyi összeírása*, în *Agrártörténeti Szemle*, 1978, nr. 1—2, p. 270—280; Arhivele Statului Budapesta, Censcripția din 1721, F. 49, și Censcripția din 1750, F. 50, nr. 49.

¹¹ Ibidem.

satelor. Conscriptiile urbariale din anii 1773, 1785 și 1820 ne arată faptul că loturile țăranilor dependenți reflectau o situație materială oarecum diversă. Obligațiile lor față de stăpînul de moșie erau ceva mai ușoare decît a celor din comitate. Dacă pe la mijlocul secolului al XVIII-lea ei trebuiau să presteze 3 zile de robotă pe săptămînă, în 1785 valoarea rentei în muncă a scăzut la 2 zile, iar în 1820 iobagii cu animalele de tracțiune au prestat săptămînal cîte o zi, cei cu palmele două zile. Pe lîngă această obligație, ei erau îndatorați la un transport scurt și unul lung (4—8 zile) pe an. Dijma reprezenta o prestație mult mai ușoară, care consta din 2 banițe de ovăz, 1 găină, 10 ouă, smoală, ciuperci și fringhie de tei, iar în lipsa acestora din urmă iobagii trebuiau să plătească o poltură ca prestație în bani¹².

Care erau caracteristicile producției agrare? Agricultura se baza pe sistemul rotativ bienal; o parte a pămîntului arabil fiind folosită pentru însămînțare, cealaltă parte era lăsată în paragină, folosită fiind pentru păscutul animalelor. Dintre plantele însămînțate, ei au cultivat orzul, ovăzul și secara, iar din cauza condițiilor climaterice nefavorabile, mai puțin grîu. În perioada anilor 1785—1820 populația de aici s-a îndeletnicit tot mai mult cu cultivarea cartofilor, în această direcție fiind forțată și de către autoritățile militare. Tehnica agrară se baza pe plugul simetric de lemn tras de 4 boi, brăzdarul avînd înveliș de fier. Pădurile și pășunile erau folosite în comun, fiind în proprietate devălmașă¹³.

Revoluția din 1848 marchează și în acest bazin, ca și pe întreg teritoriul țării, o cotitură în cadrul relațiilor agrare. Din documentele vremii reiese faptul că în luna aprilie, dependența țăranilor iobagi și jeleri a fost desființată¹⁴. Astfel după această mișcare socială de la mijlocul secolului al XIX-lea va începe procesul de omogenizare a țăranimii din punct de vedere social, proces care va ține pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea. Schimbările structurale ce au avut loc în cadrul țăranimii se vor resimți și pe planul relațiilor agrare. Vinzarea pămîntului arabil nu mai e legată de diferite restricții. Treptat pămîntul devine marfă, adică un lot funciar de tip capitalist, care nu mai depinde de atitudinea comunității sătosești. Bineînțeles, avem de-a face cu un proces istoric care a început înainte de revoluția din 1848 și va ține pînă în primul deceniu al secolului XX. Astfel, timp de aproape două decenii după revoluție pămîntul arabil își va schimba proprietarul sub denumirea de obligație temporară¹⁵. Această formă de tranzacție era un fel de arendare pe o perioadă de 30—40 de ani. Vinzătorul obligat de situația sa materială precară încheie contractul în speranța că copiii săi vor avea posibilitatea de a răscumpăra pămîntul pierdut prin obligație temporară. Pentru menținerea acestei șanse, pămîntul arabil nu este transcris pe numele cumpărătorului, vînzătorul avînd tot dreptul de a răscumpăra pămîntul contractat după expirarea

¹² Arhivele Statului Cluj-Napoca, Conscriptia din 1773 (Copia se află la Muzeul din Gheorgheni), Arhivele Statului Budapesta, Conscriptia din 1785, F. 51, și Conscriptia din 1820, F. 52.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Arhivele Statului Miercurea Ciuc, F. 26, nr. 979.

¹⁵ Arhivele Statului Miercurea Ciuc, Neclasificate (Documente donate Arhivei de către D. Garda).

termenului menționat în obligația temporară. În general aceste terenuri funciare n-au fost răscumpărate nici de vânzători, nici de moștenitorii vânzătorilor.

În anii 60 apare o nouă formă de vânzare a pământului arabil, numită contract de arendare¹⁶. Pământul era vîndut pe o perioadă de 99 de ani, răscumpărarea pământului funciar fiind numai o posibilitate teoretică oglindită și în transcrierea pământului în cartea funciară.

Pe la sfîrșitul anilor '60 devine tot mai frecvent contractul etern¹⁷, formulă ce nu permitea nici teoretic răscumpărarea terenului arabil. În anii '70 denumirea de contract de vânzare și cumpărare devine generală¹⁸. Se instituie astfel o formă de tranzacție asupra pământului caracteristică capitalismului.

O altă caracteristică a relațiilor agrare era pauperizarea unei mari majorități a gospodăriilor țărănești, care erau incapabile să-și modernizeze tehnica agricolă necesară trecerii la producția-marfă. Deși și în secolul al XVIII-lea a avut loc o diferențiere materială destul de accentuată, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea încă o mare parte a familiilor înstărite decade, nemaivorbind de gospodăriile mici și mijlocii. Paralel cu acest proces de decădere, cîteva familii, prin speculă și camătă de suprapreț, acaparează imense terenuri funciare. Aceste moșii devin treptat suprafețe arabile de tip capitalist, unde, alături de primele mașini agricole, apare munca specialiștilor și a zilerilor. O mică parte a țăranimii mici și mijlocii se adaptează noilor condiții social-economice și devine țăranime îmburghezită. Majoritatea familiilor țărănești nu era însă pregătită nici din punct de vedere psihic pentru aceste schimbări și prin urmare se pauperizează. Acum se ivesc marile drame ale țăranimii din Giurgeu, care, neavînd bani sau neputînd plăti împrumutul și camăta, își pierde pământul moștenit din străbuni. Avem de-a face cu un proces de restructurare a proprietății țărănești cu consecințe sociale deosebite. Se consolidează acum în lumea satelor elementele burgheze, care nu mai vor să lucreze pământul cu vechile procedee, nu mai sînt de acord cu vechiul sistem de organizare a muncilor agricole, solicită desființarea sistemului bienal, cer ca pășunile și pădurile care erau în proprietate devălmașă să ajungă în proprietate privată. Se cere deci înfăptuirea segregărilor.

În anul 1901, la insistențele burgheziei sătești, statul a legiferat segregările. Împărțirea s-a făcut însă fie după plata impozitului față de stat, fie că familiile din sat au primit de trei ori mai multe terenuri de pășunat și pădure decît loturile lor arabile. Legea favoriza deci păturile înstărite și deposea majoritatea familiilor țărănești de aceste terenuri comune pe care strămoșii lor le-au folosit de-a lungul secolelor. Țăranimea mică și mijlocie era, prin urmare, ostilă segregărilor. Cu toate acestea, burghezia satelor, avînd și concursul autorităților locale, la începutul secolului XX a impus începerea operațiunilor de segregare a pămînturilor.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

La început au fost despărțite pădurile și pășunile aflate în folosința urmașilor familiei Lázár și a iobagilor urbariali. După aceasta s-a luat în considerare dreptul de posesiune al celorlalte familii din sat. Majoritatea țăranimii mici și mijlocii n-a renunțat la composesiune și au fondat așa-numitele composesorate. În bazinul Giurgeului, în fiecare localitate se aflau unul sau două composesorate¹⁹.

Prin segregările efectuate în lumea satelor din Giurgeu s-a consolidat proprietatea privată; totodată, burghezia sătească a reușit să acapareze noi domenii din lumea satului, consolidându-și astfel situația în privința schimbării mecanismului de lucru al gospodăriei țărănești.

Fărîmîțarea lotului țărănesc reprezenta o piedică serioasă în organizarea muncilor agricole. În epoca feudală și pînă chiar în a doua jumătate a secolului al XIX-lea pămîntul țărănesc era împărțit în 15—20 de parcele situate în părți diferite ale hotarului satului. În noile condiții însă această împrăștiere a terenului funciar nu mai era rentabilă. Astfel, comasările reprezentau o necesitate pentru eficiența gospodăriilor țărănești. Prima comasare a avut loc la Gheorgheni în anul 1902, iar ultima la Remetea în 1908²⁰.

Cu ocazia acestor comasări, pămîntul arabil al satului era împărțit în trei categorii: 1) Suprafața din interior, care era formată din pămîntul cel mai fertil. Aici se cultivau grîu, ovăz și alte cereale; 2) suprafața exterioară, unde se cultiva mai ales secară; 3) terenul muntos²¹.

Segregările și comasările au fost îndeplinite prin numeroase abuzuri din partea autorităților, din partea comisiilor, dar în special a conților Lázár, a familiilor Mélik, Puskás etc., mari moșieri care s-au îmbogățit în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, precum și din partea burgheziei sătești.

Schimbările intervenite în cadrul proprietății, precum și efectuarea segregărilor și a comasărilor au schimbat structura social-economică a satului din bazinul Giurgeului. Sistemul bienal a fost desființat și s-a introdus assolamentul, ceea ce permitea folosirea mai eficace a pămîntului arabil.

Prin segregări și comasări s-au legiferat de fapt schimbările intervenite în domeniul proprietății. Țărănimea mică și mijlocie, pentru a-și menține existența, încearcă să-și transforme gospodăriile în unități de producție mai rentabile. Ni s-au păstrat numeroase registre de încasări, ceea ce arată grija familiilor țărănești pentru eficiența producției agricole²².

Ca urmare a dezvoltării agriculturii, în cadrul localităților se dezvoltă meșteșugurile și comerțul, în special acele ramuri care au relații directe cu necesitățile gospodăriilor țărănești. Aceste schimbări economice s-au reflectat și pe plan social. Diversitatea socială a satului la începutul secolului XX o putem vedea și din împărțirea populației active pe ramuri economice, care în anul 1910 era următoarea²³:

¹⁹ Arhivele Statului Miercurea Ciuc, F. 143, Cutia 1.

²⁰ Arhivele comunei Remetea.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem.

²³ 1910-es évi népszámlálás, în *Magyar Statisztikai Közlemények*, Budapest, 1912, vol. 48, p. 766.

Localitatea	Nr. populație		Agricultori		Meșteșugari muncitori		Comerțianți		Lucrători în transp.		Intelectuali		Forța de apărare		Zilceri		Argați servitori		Alte categorii	
	Nr.	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%	
Gheorgheni	4120	1588	38,5	1142	38,5	178	4,3	88	2,1	208	5,0	10	0,3	318	7,7	493	12,0	95	2,3	
Valea Strimbă	1030	909	88,2	63	6,1	4	0,4	16	1,5	12	1,2					21	2,1	5	0,5	
Voșlobeni	410	361	88,0	25	6,0	7	1,8	6	1,7	1	0,2	3	0,4			6	0,7	1	0,2	
Suseni	2041	1183	65,7	390	26,0	24	1,1	9	0,4	25	1,2	10	0,4	12	0,5	73	3,5	23	1,2	
Joseni	2461	1768	68,4	552	22,4	37	1,5	17	0,7	39	1,6	12	0,4	29	1,2	61	2,4	46	1,4	
Ciumani	1476	1239	84,00	165	11,2	13	0,9	6	0,4	15	1,0			2	0,1	24	1,6	12	0,8	
Lăzarea	1900	1186	62,3	497	26,1	38	2,0	12	0,7	27	1,5	5	0,2	48	2,6	64	1,3	23	1,0	
Ditrău	2524	1922	75,1	372	12,7	67	2,6	36	1,4	56	2,5	10	0,4	1		131	4,2	30	1,4	
Remetea	2266	1903	83,9	120	5,7	48	1,9	2	0,1	31	1,1	8	0,3	106	3,4	57	2,9	26	0,7	

Din tabelul de mai sus se constată faptul că satele din Giurgeu aveau o structură extrem de diversă. Se știe că țărănimea forma majoritatea populației, dar existența masivă a celorlalte categorii sociale în lumea satelor ne arată evoluția prin care au trecut aceste localități de la economia seminaturală spre formele incipiente ale producției marfă. Din structura Gheorghenilor putem vedea clar procentul claselor și categoriilor sociale, caracteristicile orașului. Dar și aici exista o țărănime destul de numeroasă.

Țărănimea nu era omogenă în Giurgeu. După datele statistice din 1910, această clasă socială care își găsea existența în agricultură se împărțea astfel după mărimea terenului funciar²⁴:

	Țărani proprietari		Țărani fără pământ		
	Mărimea gospodăriilor în iugăre			Zileri	Argați
	peste 100	între 10 — 100	între 0 — 10		
Gheorgheni	13	379	277	332	161
Valea Strîmbă	--	181	195	278	38
Voșlobeni	--	96	66	18	10
Suseni	6	326	269	156	47
Joseni	2	407	429	182	78
Ciumani	--	281	326	108	24
Lăzarea	11	227	307	130	86
Ditrău	7	332	534	460	86
Remetea	12	352	439	491	71
În total	51	2581	2642	2155	601

Din această clasificare am exclus agronomii și ceilalți specialiști din domeniul agricol, care nu pot fi considerați țărani.

Probleme ridică și definirea marilor proprietari care posedau moșii de peste 100 iugăre. Aceste proprietăți erau în mare parte păduri și pășuni. terenul arabil constituia o parte mai mică, cîteodată chiar neînsemnată. În continuare, prin cîteva exemple, prezentăm structura cîtorva terenuri funciare de peste 100 iugăre:

- 1) Moșia lui Mélik István din Remetea (cel mai mare moșier din județul Ciuc)²⁵

— arături	267	iugăre	64	stînjeni
— pășuni	119	"	1426	"
— fînețe	404	"	1352	"
— grădină	46	"	992	"
— păduri	1355	"	496	"
— teren nefertil	2	"	1527	"
în total	2196	"	1057	"

²⁴ *Ibidem.*

²⁵ Arhivele Statului Miercurea Ciuc, F. 143, c. 1.

2) Moșia lui Lázár András din Gheorgheni²⁶

— teren			
intravilan		1300	stînjeni
— arături	19 iugăre	917	"
— fînețe	31 "	908	"
— pășuni	9 "	790	"
— păduri	178 "	1	"
în total	237 "	4816	"
	240 "	16	"

3) Terenul lui Csörgő Venczel din Gheorgheni²⁷

— pășuni	17 iugăre	1465	stînjeni
— păduri	142 "	900	"
în total	160 "	765	"

Uneori acești proprietari erau comercianți cum e cazul familiei Mélik, alții reprezentau țărănimea îmburghezită, sau erau specializați în creșterea animalelor. Proprietatea de peste 100 iugăre putea reprezenta și o posesie neîmpărțită. Astfel sub numele lui Blénesi Balázs era înscris un domeniu de peste 521 iugăre, însă de fapt acest teritoriu era în posesia a 14 familii²⁸.

Proprietățile între 10—100 de iugăre reprezentau foarte rar gospodării țărănești, bazate pe producție marfă, arăturile ajungînd în general un teritoriu mai restrîns, decît fînețele, pășunile și pădurile. Ca exemplu se poate evidenția posesiunea lui Bajna Ferenc, compusă din²⁹:

— arături	6 iugăre	1054	stînjeni
— fînețe	23 "	—	
— pășuni	7 "	—	
în total	36 "	1054	"

Erau cazuri cînd arăturile reprezentau o entitate mai mult simbolică. De exemplu familia Gergely Zsombor avea următoarea posesiune³⁰:

— fînețe	50 iugăre	938	stînjeni
— arături	—	1015	"
în total	51 "	373	"

Mărimea fînețelor și a pășunilor ne face să conchidem că asemenea gospodării țărănești erau nevoite să se orienteze spre creșterea animalelor.

Țărănimea săracă, mai concret cei care aveau în posesiune între 0—10 iugăre, nu-și puteau menține existența lucrînd numai pe loturile proprii. De aceea în timpul iernii și al verii bărbații acestor familii au participat la munca forestieră, fiind acasă numai primăvara și iarna, cînd munca soților nu putea înlocui forța de muncă a bărbatului. Componența gospodăriilor ță-

²⁶ Ibidem.²⁷ Ibidem.²⁸ Ibidem.²⁹ Ibidem.³⁰ Ibidem.

rănești din această categorie este diversă, ca și în cazul celor cu peste 10 iugăre. Iată câteva exemple:

1) Terenul lui Lázár Dénes³¹

— arături	—	953	stînjeni
— finețe	2 iugăre	1082	"
în total	3 "	435	"

2) Teritoriul lui Kuligovszki János³²

— arături	3 iugăre	509	stînjeni
— finețe	—	367	"
în total	3 "	876	"

Zilerii erau prezenți la muncile forestiere, dar pe ei îi găsim menționați și cu ocazia diferitelor munci agricole de sezon din Moldova.

Argații și servitoarele lucrau în special pe loturile proprietarilor de peste 100 iugăre, sau pe pământurile acelor țărani, care aveau loturi între 50—100 iugăre și în componența cărora predomina terenul arabil.

Reforma agrară din 1921 era una dintre cele mai democratice reforme din perioada interbelică pe plan mondial, în condițiile capitalismului. În baza ei se declarau expropriate suprafețele cultivabile de la 100 ha în susi cu excepția viilor, pădurilor, plantațiilor de pomi roditori și a pământului, irigat artificial etc.

În bazinul Giurgeului nu erau moșii mari, de mărimea celor din Cîmpia Română, Moldova, Banat sau părțile Bihorului. Cei cîțiva mari proprietari care trebuiau să fie expropriați au dejucat legea. Cazul cel mai concludent este cel al familiei Mélik. Această moșie compusă din 2178 de iugăre și 814 stînjeni a fost împărțită în 13 părți componente între membrii familiei și rudele apropiate cu ocazia reformei. Această familie și-a mai menținut 2 moșii la Gheorgheni și una la Bilbor, tot prin metoda împărțirii moșiilor (pe hîrtie), pierzînd numai moșia Hegyesemberfő³³.

Un alt procedeu de încălcare a prevederilor legii agrare era excluderea unor îndreptățiți la înproprietărire de pe liste. Așa s-a întîmplat cu cei 235 de țărani săraci care timp de 12 ani — între 1923 — 1934 — au cerut înproprietărirea lor din moșiile lui Mélik Andor și Mélik Jenő. „După cum reiese din cele expuse — putem citi din ultima sentință în acest caz, la data de 26 februarie 1934 — petiționarii au înaintat cererea lor, depășind cu mult termenul de 2 luni prevăzut de lege. Curtea a considerat această cerere ca fiind înaintată tardiv și a respins-o ca atare”³⁴.

Cu toate neajunsurile ei, înfăptuirea legii agrare în bazinul Giurgeului avea efecte pozitive asupra gospodăriilor țăranești mici și mijlocii. În primul rînd a oprit păuperizarea acestora, oprind ofensiva elementelor îmburghezite.

DEZIDERIU GARDA

³¹ Ibidem.

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

L'ÉVOLUTION DES RELATIONS AGRAIRES DANS LA VALLÉE SUPÉRIEURE DE MUREȘ

(Résumé)

Après avoir passé en revue les occupations des habitants de la vallée supérieure de la rive de Mureș pendant les 12e—18e siècles, l'auteur esquisse leur évolution sociale. Malgré qu'encore au 16e siècle apparaissent les premiers serfs, le servage n'est pas devenu général dans cet endroit et les communautés rurales restent dominantes jusqu'à la fin du moyen-âge. À la fin du 19e siècle, comme suite de la modernisation de l'agriculture, un procès intense de concentration des lots agricoles a eu lieu dans la vallée supérieure de Mureș, en attirant une substantielle division des spécialités agricoles.

CONTRIBUȚII LA BIBLIOGRAFIA ROMÂNEASCĂ VECHĂ. DOUĂ TIPĂRITURI SIBIENE

În „Catalogul cărții românești vechi din colecțiile Bibliotecii »V. A. Urechia“, Gheorghe Hâncu, descriind o bucoavnă, fără foaie de titlu, o consideră de tipul celor tipărite la Brașov în 1816¹. Atribuire preluată și de Daniela Poenaru².

Reluând cercetarea acestei bucoavne, cu ocazia completării fișei de patrimoniu, am constatat că nu are nici o legătură cu cele tipărite la Brașov, începînd cu anul 1805, care au partea gramaticală restrînsă la paginile 2—11 (cităm după ediția din 1816), în restul textului, paginile 13—84 fiind rugăciuni pentru slujbele vecerniei, utreniei și liturghiei. Tabelele de la sfîrșitul cărții sînt pentru numele „slovenești, arăpești și latinești“, deosebite, deci, de cele din exemplarul Bibliotecii „V. A. Urechia“, care sînt pentru numere „românești, arăpești, latinești“.

Din lectura bucoavnei de la Galați, am constatat că autorul ei este convins, ca și Radu Tempea, că „Măestria gramaticească este începerea și povățuirea spre to[a]te celelalte măestrii și științe înalte“. Din cele 92 pagini ale bucoavnei, 49 sînt rezervate gramaticii. Nici una din bucoavnele tipărite pentru românii din cadrul Imperiului habsburgic nu oferea elevilor un număr atît de mare de cunoștințe gramaticale. Din păcate, din cauze pe care nu le cunoaștem, dar le putem bănuî, această bucoavnă nu a mai fost reeditată. Școlile, atît pentru românii ortodocși, cit și pentru cei uniți, deși erau scoase de sub conducerea monopolizantă a bisericii, prin „Ratio educationis“ (1777), rămîn sub conducerea administrativă a episcopilor de la Sibiu, Arad și Blaj, care se îngrijesc de tipărirea bucoavnelor, bogate în texte religioase.

Bucoavna din colecțiile Bibliotecii „V. A. Urechia“ a avut ca model pe cea tipărită la Sibiu în 1797³. Caracterul literelor este identic cu al acestei bucoavne și cu al gramaticii lui Radu Tempea tipărită la Sibiu tot în 1797. Era evident că este vorba de o tipăritură sibiană. Am solicitat relații colegilor de la Biblioteca „ASTRA“ și bibliotecarului Mitropoliei Sibiu, preotul Victor Bunea. Împrejurările ne-au fost, totuși, prielnice. La 22 martie 1982, preotul Victor Bunea ne-a comunicat că un cetățean „de pe lingă Sighișoara“ i-a prezentat, spre identificare, un exemplar identic cu cel semnalat de noi, care avea și foaie de titlu: „Bucoavnă tipărită în privilegiata tipografie a lui Ioan Bart, Sibiu, 1815“⁴.

¹ Gheorghe Hâncu, *Cartea românească veche [la] Biblioteca regională „V. A. Urechia“*, Galați, 1965, p. 90, nr. 204.

² Daniela Poenaru, *Contribuții la bibliografia românească veche*, Tîrgoviște, 1973, p. 118, nr. 127.

³ Vezi *BRV*, II, p. 393, nr. 607.

⁴ Mulțumim și pe această cale preotului Victor Bunea pentru informație.

Partea gramaticală a acestei bucoavne conține: alfabetul, silabe cu neglasnice și glasnice; despre cunoașterea literelor; despre silabizație (slovenire); despre cetire; adăogire; despre scrisoare.

Capitolul „Despre cetire”, ca și alte părți din celelalte capitole sînt aproape identice cu paragrafele respective din gramatica lui Radu Tempea. Ne limităm la un singur exemplu:

Bucoavnă, 1815

(.) Opritoare sau comma, aceasta desparte, înțiu: cuvintele, care unul cătră altul nemijlocit nu sã cuvin. A doao desparte încheeturile cele mici care sînt părțile cei întregi, p/entru/p/ildă/. Creșterea cea bună, învățătura și înțelepciunea aduce pre om la adevărata fericire. (p. 36).

Gramatica

(.) Opritoare (comma) aceasta desparte cuvintele care uniile cătră altele nemijlocit nu sã cuvin și încheieturile ceale mici care sînt părțile cei întregi, adecã... Creșterea bună, învățătura și înțelepciunea, aduce pre om la adevărata norocire și fericire (p. 212—213).

Cum și în bucoavna din 1797 se găsesc asemenea texte inspirate din gramatica lui Radu Tempea, avem dovada că aceasta a fost folosită și prin intermediul celor două bucoavne în școlile din Transilvania. Nu încapem îndoială că fragmentele din gramatica lui Tempea, existente în bucoavna din 1815, sînt preluate din cea din 1797.

Partea gramaticală este urmată de 42 maxime și o poezie moralizatoare. Cîteva dintre aceste maxime, șase, sînt luate, probabil, din bucoavna tipărită, după opinia lui Onisifor Ghibu, de Gheorghe Șincai, la Blaj, în 1783⁵.

Bucoavnă, 1815

Teme-te de D[u]mnezeu, fă ce iaste bine și nu te teame de nime.
Cinsteaște pre cei bătrîni, că și tu poți fi bătrîn.
Nu vorbi de aceia ce bine nu știi.
Întru norocirea ta nu te mări.
Nu făgădui ce nu poți plini.
Pe omul leneș toți îl urăsc.

Bucoavnă, 1783

Teme-te de D[u]mnezeu, fă bine, nu te înfricoșa de nime.
Cinstește bătrînețele, că tu încă poți fi bătrîn.
Nu vorbi despre aceia ce tu nu știi bine.
Nu fii sumet, fiind norocos.
Nu făgădui ce nu poți da.
Pe omul leneș toți îl urăsc.

Textul continuă cu o serie de povești moralizatoare (p. 59—92) existente și în bucoavnele apărute la Viena în 1781, în cele de la Sibiu din 1788 și 1797 și Buda în 1808: „Pruncul cel cu inima deșartă” (p. 59—60); „Furul cel mic” (p. 60—61); „Luați aceasta aminte maicilor și pruncilor” (p. 61—62); „Gazda lotrilor” (p. 63); „Tot ce iaste peste măsură, nu iaste sănătos” (p. 63—64); „Pruncul cel mincinos” (p. 64—65); „O fabulă. Leul și măgarul. Învățătura” (p. 66—71. Nu este identică cu cea din „Esopia” apărută la Sibiu în 1802); „Pentru supearstiiie sau credința deșartă” (p. 71—73); „Fata cea înțeleaptă” (p. 74—77); „Pentru ispovedanie” (p. 77—79); „Pentru clacă” (p. 79—81); „Pentru rătăcire” (p. 81—82. Această pagină lipsește din exemplarul de la Galați); „Pruncul cel iubi-

⁵ Onisifor Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești*. Ediție îngrijită de Octav Păun, București, 1975, p. 62,

toriu de osteneală“ (p. 83); „Pagubă din prostie, adevă din neștiință“ (p. 83—86); „Doi ciini. Învățătură“ (p. 87—90. Fabula nu este preluată din „Esopia“ apărută la Sibiu în 1802); „Niște reguli despre sănătate“ (p. 90—92) și tabla „Pentru numere românești, arăpești, lătinești“ (p. 93—94. Pagina 94 lipsește).

Cele două fabule, „Leul și măgarul“ și „Doi ciini“, sînt preluate, cu foarte mici modificări, din volumul lui Dimitrie Țichindeal, „Filosoficești și politicești prin fabule moralnice învățătură“, Buda, 1814 (traduceri după Dositei Obradovici). Așadar, autorul bucoavnei nu a luat în seamă dezpoziția guvernului, care ordonase ca volumul lui Țichindeal să fie retras pentru că „induce în eroare poporul neștiutor și mai ales tineretul, făcîndu-l să se sustragă legilor și ar putea să-l îndemne la tendințe de atacuri periculoase“⁶. Includerea celor două fabule în bucoavnă ar putea fi un indiciu că autorul ei se solidariza cu silințele lui Țichindeal și ale altor români bănățeni pentru instalarea, în această parte a țării, a unui ierarh român în locul celui sîrb, care aplica politica autorităților habsburgice de a nu sprijini dezvoltarea școlilor românești.

Identificarea autorului acestei bucoavne este destul de dificilă. Am sperat să găsim informații în arhiva tipografiei Barth, dar registrele anului 1815 lipsesc⁷. Dacă cumva Radu Tempea a fost autorul bucoavnei din 1797, funcționa de doi ani de zile, la Sibiu, ca director al „școalelor naționalicești reunite“, putem admite că tot el este și autorul celei din 1815, deși în acest an, fiind foame în Transilvania, era preocupat cu aducerea din Muntenia a „o mie de găleți transilvane“ de porumb⁸.

Se știe că în 1815 a apărut la Sibiu „Bucoavnă de normă“⁹ de Moise Fulea, directorul „școalelor naționalicești reunite“, care nu are nici o legătură cu conținutul bucoavnei descrise mai sus. Este singurul caz, din istoria cărții vechi sibiene, cînd apar în același an două bucoavne. Diferențele substanțiale ce există în structura și conținutul celor două bucoavne ne împiedică să admitem că Moise Fulea este și autorul bucoavnei pe care o comentăm. Să sperăm că cercetări viitoare vor elucida și această chestiune, nu lipsită de importanță, din istoria tipăriturilor sibiene.

*

⁶ Candid C. Mușlea, *O dinastie de preoți și protopopi. Radu Tempea*, Brașov, 1939, p. 64—65. Vezi și Alexe Ivici, *Acte privitoare la Dimitrie Țichindeal*, în *Revista Istorică*, III, 1927, 10—12, p. 383; I. D. Suci, *Luministul Dimitrie Țichindeal*, în *Revistă*, 28, 1975, 8, p. 1253—1258.

⁷ Informație de la Liliana Popa, scrisoare din 24 iunie 1982; îi mulțumim și pe această cale.

⁸ Candid C. Mușlea, *op. cit.*, p. 62.

⁹ *BRV*, III, p. 117—118 nr. 876. O. Ghibu susține că descrierea din *BRV* este greșită și că titlul exact ar fi: „Bucoavne szau Ke'rticsike de nume pentru trebuintza Pruntsilor Romaenesti Ne-Unitzi din Ardeal. Despre Nemtzie pre Romaenie acum entaeii entoarsze, Sibiu, în Typografia lui Gheorghie de Clozius“ (105 p.), (*Din istoria literaturii didactice*, p. 81). O. Ghibu a văzut acest exemplar la școala primară din Rășinari, dar el nu poate fi din 1815, pentru că Georg von Closius începe să tipărească în 1830, tot în tipografia lui Johann Barth (*BRV*, III, p. 672, nr. 1469), iar din 1833 devine, prin moștenire, proprietarul tipografiei lui Barth (Elena Dunăreanu — Aurelia Popa, *Cartea românească sibiană*, Sibiu, 1979, p. 30, nr. 230; Mircea Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918*, București, 1968, p. 147.)

Într-un manuscris miscelaneu, semnalat de noi în „Catalogul manuscriselor și scrisorilor din Biblioteca »V. A. Urechia«”¹⁰, există copiată și o tipăritură sibiană neînregistrată în BRV și nici în catalogul cărții sibiene întocmit de Elena Dunăreanu și Aurelia Popa¹¹. Titlul tipăriturii pe care o aducem acum în discuție este: „Cîntare jalnică / la / îngropăciunea măritului și de / bun neam născut neguțitori / Hajii / Costantin Pop / prin / Vasilie Aron / jurat în marele Prințip[at] / al Ardealului procurator / și alcătuit / Sibii / Tipografia a lui Ioann / Bart”¹². Textul, în versuri, are data de 20 octombrie 1808, desigur, data morții cunoscutului negustor sibian¹³. A fost copiat la Lipova, în Banat, de Gheorghe Gheorghievici, după 25 iunie 1814.

Autorul acestei tipărituri, o broșură, Vasile Aaron, mai scrisese asemenea versuri ocazionale, semnalate, în 1940, de Dan Simonescu¹⁴. Nu ar fi exclus ca tot Vasile Aaron să fie și autorul acelor „Stihuri către Dumnealui Hagi Constandin Popp”, tipărite la Sibiu, la 21 mai 1802¹⁵.

Aceste două cărți, împreună cu alte tipărituri transilvane, prezente în biblioteca lui V. A. Urechia, donată la 7 decembrie 1889 orașului Galați, dovedesc, în măsură egală, interesul acestuia pentru salvarea atîtor mărturii ale culturii românești, ca și permanentul contact de idei și cărți ce a existat „între românii de dincoace și cei de dincolo de munți”, în vremea cînd trupul țării era sfîrtecat de granițe nedrepte.

PAUL PĂLTĂNEA

ANEXA

Biblioteca „V. A. Urechia”, Ms. II/2, f. 63—67.

f. 63 Cîntare jalnică / la / îngropăciunea măritului de / bun neam născut neguțitori / Hajii / Costantin Pop / prin / Vasilie Aron / jurat în marele Prințip[at] / al Ardealului procurator / și alcătuit / Sibii / Tipografia a lui Ioann / Bart.

f. 64 Mult amăjito[a]re lume
To[a]lte cîte ai sînt glume
Și visuri prisosito[a]re
Ca negura trecăto[a]re.
To[a]lte sînt deșărtăciune.
To[a]lte praf și stricăciune.
Tu a no[a]lstră zămislire

¹⁰ Paul Păltănea, *Catalogul manuscriselor și scrisorilor din Biblioteca »V. A. Urechia«*, Galați, 1979, p. 51, nr. 147.

¹¹ E. Dunăreanu, A. Popa, *op. cit.*, p. 24—25.

¹² Vezi Anexa.

¹³ Amănunte la Andrei Oțetea, *Casa de comerț Hagi Constantin Pop din Sibiu și rolul ei în dezvoltarea comerțului din Țara Românească*, în *Comunicări și articole de istorie*, București, 1955, p. 29—44.

¹⁴ Dan Simonescu, *O latură, necunoscută din activitatea lui Vasile Aaron*, în *Arhiva românească*, V, 1940, p. 257—265. Pentru alte preocupări literare ale lui Vasile Aaron, vezi Nicolae Lascu, *Ovidiu. Poetul exilat la Tomis, Constanța*, 1973, p. 103, 108; Mircea Popa, *Două opere mai puțin cunoscute ale lui Vasile Aaron*, în *Revista de istorie și teorie literară*, 28, 1979, 3, p. 437—443.

¹⁵ BRV, IV, p. 117, nr. 275.

- Mijlocești la dreapta fire,
 Ne dai maicelor în brață
 Să ne crească spre viață.
 Socotim să tot trăim
 De mo[a]rte puțin gîndim.
 Nice nu ne naștem bine
 Val de necazuri ne vine,
 Înnotăm fără-ncetare
 Ca un vinslătoriu pre mare.
 Cu cît vîrsta ne mai crește
 Grija încă să mărește.
 Ne trudim și asudăm
 Ca multe să adunăm,
 Să custăm [sic] lungă viață
 Dintrînsăle cu dulciată.
- f. 64 v Iar tirana¹ Antropos
 Avînd cuget nemilos
 Ride de a noastră trudă
 Și de sudo[a]rea cea crudă,
 Tocma atunci cînd gîndim
 Că mai fericiți trăim.
 Secera cea ascuțită
 Spre acea treabă gătită
 Cu cumprire i-o sucește
 De viață ne lipsește.
 Și după multe nevoi
 Ne trimite înapoi
 În pămîntul ticălos,
 De unde e omul scos
 Și zidit de D[u]mnezeu
 După însuș[i] chipul său.
 Pre toți pre rînd ne adună
 La acel loc deîmpreună,
 Pre unii la bătrîneate
 Pre alți[i] la tinereate.
- f. 65 Dînsa e-[n] lume mai mare
 Și pre nume priaten n-are,
 De bătrîni nu-i rușine,
 La cei tineri încă vine
 Nu-i frică de împărați
 Cu taberi încunjurați
 Nu să teame de voinici
 Nu-i milă de prunci mici.
 Mo[a]rtea to[a]te stăpînește
 Și preste to[a]te domnește.
 To[a]te pier, să mistuesc,
 Și nu să mai pomenesc.
 Piere ticălosul om
 Mîncînd strămoșul din pom.
 Rămîn ceale adunate
 Prin osteneli necruțate,
 Abea duce în pămînt
 Cu el pușintel veșmînt,
 Cu care să învălește
 Cînd de toți să despărtește,
 Și să dă spre putrejune
 O! mare înșălăciune.

¹ Antropos e o dumnezeiță a păgînilor cu totul nemilostivă carea tăind baera vieții[i] să zicea această viață (nota autorului).

Oh! vai! cum ne înșălăm,
Cînd trupurile îngrășăm.
Vermilor sintem mîncare,
Pămîntului îngrășare.

- f. 65 v Tot ce răsare afară
 În pămînt să-nto[ar]ce iară.
Tot ce răsare și crește,
Oare cînd să vestejește,
To[ar]te să-ntorc în pămînt
Din care fusă și sînt.
To[ar]te sînt deșărtăciune
To[ar]te praf și putrejune.
Cela ce nu vrea să crează
Meargă în mormînt și vază
Unde zac nenumărați
De la început îngropați.
Și să-mi spue apriat
Care au fost cel bogat,
Care sărac și lipsit
În viață au trăit,
Care au fost cel urît
Și de lume ocărit,
Care tînăr și frumos
Și care neputincios,
Au nu într-un chip putrăzesc
Nu într-un chip să mistuesc.
Unde e frumuseața care
Multora făcea mișcare,
Unde iaste voinicia
Unde vîlva și tăria.

- f. 66 Craii cei tari și împărați,
 Putearnici și bogați,
Putrezesc cu cei lipsiți,
Într-o potrivă periți.
O piatră, un foișor,
Acopere vîlva lor.
Singură fapta cea bună
Merje cu noi dinpreună.
Cealelalte rămîn to[ar]te
Aci, în lume, la gloate,
Fapta bună cu noi vine,
Ne povățueaște bine
Cătră locul fericit,
Celor buni din veaci gătit.
Cel ce pînă cînd trăeaște
Despre aceasta grijaște,
Să poartă ca un creștin
Viteaz lui H[risto]s deplin.
Toama de moare trupește
Tot trăește sufletește
Cu îngerii dinpreună
În nespusă voe bună.
Ce minune dară iaste
Ca acest ce fără veaste
Lăsînd această viață
Trecu la a sa dulceață.

- f. 66 v Credincios bun și vestit
 Drept Pop Costandin numit,
Cu a sa de aici mutare

Făcu la toți obidare.
 Că cei slabi folositoriului
 Lipsiții ajutătoriul,
 Cei obidați mîngăierea
 Îș[i] plîng, îș[i] jălesc căderea.
 O! cite bisearici sfinte
 Ș-au pierdut al său părinte
 Și patron de apărare.
 Pururea fără încetare.
 Oh! ciți slăbănogi mîhniți
 Umbiă plîngînd pe uliți,
 Pierzînd acea mîngăiare
 Prin această grea cădeare.
 Cealaltă ce tac to[a]lte
 Care nume nu le po[a]lte
 Povesti cu măiestrie
 Sau cu pana să le scrie,
 Fiind că despre o parte
 Sint la toți știute fo[a]rte.
 Despre această faptă bună
 E prin sine dinpreună.

f. 67 În toată vremea mărit
 Și desăvîrșit vestit,
 Drept aceea deodată
 Acea vestită ceată
 Să strigăm o! Doamne sf[i]nte
 O! al tuturor părinte
 Pre ceta ce de aice
 De unde domnește, pri ce
 Ți-au plăcut a-l rădica
 Și la tine a-l chema,
 Așază-l la bucurie,
 La vecinică veselie.
 Sibii 20 octombrie 1808

 Tristă-i so[a]rtea omenească
 Cine s-o tăgăduască.
 Astăzi mie, mî[i]ne ție,
 Cel ce cîntă bine știe,

CONTRIBUTIONS À L'ANCIENNE BIBLIOGRAPHIE ROUMAINE. DEUX OUVRAGES IMPRIMÉS À SIBIU

(Résumé)

L'auteur publie deux ouvrages roumains anciens dont le premier est une „Bucoavnă” (manuel de grammaire) imprimée à Sibiu en 1815 qui s'inspire d'un manuel similaire, imprimé aussi à Sibiu en 1797. Ce fut jusqu'ici enregistré — faussement — comme faisant partie du type de la „Bucoavnă” imprimée à Brașov en 1816.

L'autre est un ouvrage jusqu'ici inconnu, imprimé à Sibiu probablement en 1808 et que l'auteur a découvert comme copie manuscrite datée en 1814, insérée dans un colligat de textes manuscrits.

CONTRIBUȚII LA CIRCULAȚIA CAZANIEI LUI VARLAAM ÎN ȚINUTURILE MARAMUREȘENE

La sfîrșitul primei jumătăți a veacului al XVII-lea, una dintre tipăriturile românești vechi care a cunoscut un destin *sui generis* a fost scrierea lui Varlaam *Carte românească de învățătură*, tipărită în 1643 la Iași. Românii de pretutindeni soseau *in corpore* în Iași să cumpere *Cartea*, nevoiți fiind de cele mai multe ori să aștepte, unii cu săptămînilor, alții cu lunile — cum s-a întîmplat unora din părțile Apusenilor — pentru ca filele ei tipărite să iasă de sub teasc. Fasciculele erau plătite și luate în ziua în care fuseseră scoase din presa tipografică, avînd încă umedă cerneala cu miros de prosepetime. Cei care puteau încă întîrzia comandau atelierului de legătorie table de lemn acoperite cu piele de vițel ornamentată, alții își înfășurau foile în pînză de cînepă, urmînd ca, odată ajunși acasă, exemplarele să fie încredințate compactării. Numeroși cumpărători trebuiau să se reîntoarcă acasă trecînd munții în Transilvania, alții Milcovul în Țara Românească. Bucoveninii și maramureșenii străbăteau plaiurile spre satele lor, așa încît tipăritura ieșeană a lui Varlaam *Carte de învățătură*, în limba maternă, a cunoscut o largă circulație în sute și sute de exemplare, încă în primul an al apariției. Este o realitate istorico-culturală, recunoscută și subliniată de fiecare dată cînd specialiștii în ale istoriografiei românești vechi se referă la faptul că tipăritura a ajuns în toate teritoriile locuite de români. Nu au existat zone în spațiul carpato-danubiano-pontic, ba chiar în întregul sud-est european, în care ea — în ambele tiraje — să nu fi fost atestată. Statisticile privind circulația ei, deși incomplete, ne oferă date suplimentare că și în părțile de nord ale Transilvaniei această carte românească de învățătură a pătruns în cele mai îndepărtate așezări românești. Țăranii știutori de carte și intelectualii români, ba chiar și numeroși concetățeni de altă naționalitate, dacă n-au putut-o studia în amănunțime, au răsfoit-o și au ținut să declare în scris că i-au cercetat izvoarele „pre limba română”. Secretul acestei nestăvillite curiozități legitime se datorează în primul rînd faptului că tipăritura cuprindea multe din legiuirile dreptului de obște străvechi pe meleagurile locuite de români și în al doilea rînd că era o carte de învățătură în limba celui mai vechi și celui mai numeros popor care a trăit vreodată pe plaiurile și meleagurile imenselor ținuturi ale lui Gelu și Menumorut, ale lui Dragoș și Bogdan fiul său. Dar nu numai transilvănenii, ci întreagă populația românească intra- și extracarpatică, nord- și sud-balkanică a luat act de existența ei și, mai ales, de conținutul ei. Imprimarea acestei cărți a constituit și a rămas un eveniment de asemenea dimensiuni spirituale, încît învățații vremii — ruși, poloni, maghiari, sîrbi, bulgari, ucraineni, ruteni, francezi, germani, italieni, chiar turci și arabi — au manifestat

interes deosebit, căutînd s-o cerceteze. Exemple elocvente în această privință le menționează — printre alții — lucrările lui Octavian Șchiau¹, Florian Dușă². Istoriograful clujean se referă și la exemplarele depistate de Ioan Birlea în localitățile maramureșene Borșa de Sus, Borșa de Jos, Budești-Joseni, Leordina, Săpînța, Strîmtura etc., comentînd și exemplarul care a făcut obiectul unui proces între sătenii din Lăpușul Românesc și cei din comuna Rogoz din Maramureș, exemplar pe care însuși Varlaam a notat o însemnare, pentru ca *Ucitelna* să devină și să rămînă nestrămutat în localitatea Rogoz. Semnătura sa și sigiliul de ceară roșie întăreau actul de danie. Era o tradiție la români ca marii noștri învățați și domnitori, ca Dosoftei, Stolnicul Cantacuzino, Brincoveanu și alții să consemneze manu-propria pe cărțile tipărite de ei, sau cu sprijinul lor, dedicațiile cu adresă precisă, gestul lor constituindu-se într-un veritabil document istoric. Cartea cuprindea texte din vechile manuscrise românești din literatura etică populară, urmărind un scop educativ cu caracter de lege în care se găseau legifirate norme de conduită în relațiile de conviețuire și de producție obștească. Varlaam continua astfel opera lui Coresi ale cărei principii cetățenești le punea într-o nouă lumină. El — scrie Gheorghe Nedioglu — „a înlăturat rezervele rigide... pe care unii puteau să le aibă” față de scrierile acestuia. Așadar, „pravila” sa era o culegere selectivă de documente istorice din legislația recunoscută și respectată pretutindeni la români, ceea ce explica popularitatea ei. Exemplare atît ale ediției din 1643, cît și ale celei din 1646 au fost duse de Petru Movilă în Kiev și de către ginerele lui Vasile Lupu, panul leton Radziwill, în Polonia. Cu atît mai mult românii, în dirzenia lor de a rezista influențelor nefaste ale catolicismului și protestantismului, o solicitau întru apărare dreptului lor strămoșesc.

¹ Octavian Șchiau, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Cluj-Napoca, 1978, p. 78; Titus Furdul, *Tipărituri românești vechi din zona baimăreană, aflate în fondurile Bibliotecii Academiei R. S. România — Filiala Cluj-Napoca*, în *ActaMP*, IV/1980, p. 769.

² Florian Dușă, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Tipărită cu binecuvîntarea înalt preasfințitului Teofil Herineanu, arhiepiscopul Vadului, Feleacului și Clujului. Prefață de prof. univ. dr. Virgil Căndeă. Editată de Arhiepiscopia ortodoxă română a Vadului, Feleacului și Clujului, Cluj-Napoca, 1983; Ștefan Meteș, *Istoria bisericii românești din Transilvania*, I, Sibiu, 1935, p. 585; cu trimiteri la toate referirile *Cazaniei*; Dan Simonescu și Victor Petrescu, *Tirgoviștea — vechi centru tipografic românesc*. Studiu monografic cu repertoriul cărților vechi tipărite... și Catalogul colecției muzeului „Carte românească veche”, Tirgoviștea, 1972, p. 76; * * * *Cartea veche românească în colecțiile Bibliotecii Centrale Universitare București*; prefață de Virgil Căndeă, București, 1972, p. 17—18; Mircea Filip, *Cartea românească veche în Biblioteca „G. T. Kîrileanu”, Bacău*, 1970; Virgil Căndeă, *Rățiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979, p. 345; Antonie Plămădeală, *Dascăli de cuget și simțire românească*, București, 1981, p. 112; idem, *Clerici ortodocși citori de limbă și cultură românească*, București, 1977, p. 20—21; Gabriela Nica și Tudor Nedelcea, *Manuscrise și cărți vechi. Catalog*, Craiova, 1977, p. 16; + Nicolae Mitropolitul Ardealului, *Biserica ortodoxă română, una și aceeași în toate timpurile*, Sibiu, 1968. Privitor la *Cazania lui Varlaam*, contribuții prestigioase le găsim și în lucrările lui Atanasie Popa (vezi *Cazania lui Varlaam*, 1643, Timișoara, 1944), a lui Florea Mureșan (vezi *Cazania lui Varlaam. 1643—1943*, ERAN, Cluj, 1943), Mircea Basarab, Viorica Andea, Nicolae Edroiu, Avram Andea, Eva Mîrza, Elena Colta, Eugen Pavel ș.a.

În fondul de „carte românească veche“ al Bibliotecii Academiei Filiala Cluj-Napoca, se găsesc două exemplare din pravila lui Varlaam, exemplare care au parcurs traiectorii spectaculoase de-a lungul timpului, trecînd Carpații și circulînd dintr-o localitate într-alta a Bucovinei și Maramureșului. Exemplarul „C.R.V. 63“ mai păstrează cîteva însemnări olografice fragmentare, supraviețuind uzurii și în parte deteriorării. La f. 100^v, citim o astfel de însemnare, scrisă în chirilice, deosebit de semnificativă: „Această carte o au cumpărat din Cuhne, satul tot“. Informația că *tot satul a cumpărat-o* demonstrează unitatea de principii a tuturor membrilor obștei. Că această „moșie“ — cum o numeau unii dintre români la vremea aceea — era foarte greu de procurat și prețul ei era costisitor, dar că toți au pus *mîna de la mîna* și au achiziționat-o. Detaliile importante ale acestei cărți sînt ilustrate în scrierile lui Ștefan Pascu, Virgil Cîndea, Alexandru Duțu, Mircea Basarab și Florian Dudaș, din acest motiv nu stăruim asupra lor. Nu lăsăm însă ca să ne scape faptul că în general, aproape ca o regulă, scrierea lui Varlaam oglindea realități obiective în toate așezările românești, și că majoritatea lor covârșitoare erau străvechi vetre de cultură românească, însoțite în timp de vestigii arheologice. Așa este cazul localității menționate mai sus. „Săpăturile arheologice din anul 1964³ au scos la iveală fundația unei biserici românești [în Cuhea, n.n.], ... care datează din deceniul al III-lea sau al IV-lea al secolului al XIV-lea“. Clădirea, din piatră, s-a zidit de către români de rit răsăritean, pe locul unei biserici mai vechi, pe care românii din Cuhea o moșteniseră încă din străvechi timpuri de la strămoșii lor. Aceștia cultivaseră cu strictețe principiile justiției colective ce caracterizaseră comunitățile românești din toate zonele etnogenetice nord-dunărene-pontice. Vitregia vremurilor în părțile de nord ale Transilvaniei și Bucovinei și-a pus amprenta, dar, cu toată duritatea lor — așa cum arăta Alexandru Filipașcu în cartea sa *Istoria Maramureșului* —, românii au rezistat, promovîndu-și propria lor cultură și civilizație⁴.

O inscripție olografică din 1742 aflată pe același exemplar din „measăta martie“ ne informează „ca să să știe cînd au fost omorul, au fost anul“ menționat aici. Nu știm despre ce evenimente tragice poate fi vorba, numai că ele au avut loc la începutul deceniului 5 al secolului al XVIII-lea. Asemenea evenimente intrate în anonimat s-au petrecut în Maramureș — ca de altfel și în celelalte părți ale țării — nesemnificate în cronici, sau, semnalate fiind, scrierile n-au supraviețuit. Izvoarele folosite de autorii lucrării *Pagini din istoria Maramureșului*⁵ și ai altor cărți de specialitate nu se referă la acest omor care a sensibilizat puternic întreaga obște. Unele toponime amintesc de asemenea

³ Ștefan Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria*, I: pînă la 1700, Arad, 1918, p. 369; David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, ediția II, București, 1976, p. 274; * * * *Pagini din istoria Maramureșului*, p. 106—107.

⁴ Alexandru Filipașcu, *Istoria Maramureșului*, București, 1940, p. 166.

⁵ * * * *Pagini din istoria Maramureșului* (de Octavian Bandula, Cornel Borlea și alții), coordonator George T. Pop din Baia Mare, 1967, p. 89—91.

tragedii politico-sociale⁶, cum este și toponimul Movila Spînzurătorii etc., din Maramureș. Însemnarea privitoare la „omor“ a fost făcută de un intelectual, care nu s-ar fi „ispitit“ a o menționa, dacă acesta ar fi fost un simplu accident. Numele lui presupune o privire de ansamblu a problemelor sociale la cultura sa, fiind grămaticul „Erei Ion ot Cohne“ (f. 218^v).

Pe de altă parte, în consens cu cele relatate acum, cu toată asprimea represaliilor administrative și clericale, maramureșenii — se relatează într-un izvor istoric⁷, fiind că erau și asemenea opreliști, „moldovenii și muntenii“, „care veneau aici“ în Maramureș, „aduceau cărți și alte daruri“ pentru lăcașurile de cultură românească, în semn de întreținere a unor relații cât mai strînse în sprijinul unității de neam. Astfel, domnitorii Țării Românești și ai Moldovei donau în 1716 ajutoare bănești școlilor în care învățau maramureșenii refugiați în Moldova și Muntenia, și care, aceștia, cu toate riscurile, se reîntorceau în satele lor ca dascăli, trecînd granițele vremelnice care despărteau artificial pe transilvăneni de frații lor de peste munți. În 1725, printr-un decret imperial inspirat de biserica romano-catolică, Maramureșul a fost anexat, împotriva voinței poporului român, „episcopiei unite“, act comis prin „teroare și corupere“⁸. Altfel spus, autoritățile imperiale și ecleziastice au luat măsurile cele mai drastice împotriva „legăturilor ascunse“ dintre maramureșeni și românii de dincolo de Carpați, motiv pentru care abuzurile erau frecvente pe teritoriul Maramureșului⁹.

⁶ Alexandru Filipașcu, *op. cit.*, p. 127, I. Potrivit unui izvor istoric din 1414, mănăstirea Cuhea a fost zidită pe ruinele unei alteia mai vechi, cam în aceeași epocă în care au fost construite (tot pe fundația altor mănăstiri vechi, din lemn) cele din Bixad și Ieud. Coriolan Suci, în al său *Dicționar istoric*, menționează atestarea localității în 1351, în legătură cu existența unei vechi școli de obște, unde dascălii erau grămăști umblați în Grecia și părțile egiptene, cum se pronunța un cronicar al acelor vremi. Vezi Titus Furdul, *Cărturarul român Matei al Mirelor* (sec. XVII) (Cluj-Napoca, 1974, ms. trimis spre publicare).

⁷ Titus Furdul, *Etape istoriografice referitoare la localitatea decesului și înmormîntării lui Gheorghe Șincai* (Cluj-Napoca, 1980, ms. trimis spre publicare). Comunicare ținută la Sesiunea de la Zalău în 1985; Dan Simonescu, *Circulația cărților*, în *Valori bibliofile*, Rimnicul Vilcea, 1980, p. 141—142; Ioana Cristache-Panait, *Aprecieri asupra circulației în Transilvania a tipăriturii bucureștene din veacul al XVII-lea*, Vb. RV, p. 155—156; Dimitrie Poptâmaș, *Prezența și circulația Cărții românești de învățătură în jud. Mureș*, în Vb. RV, p. 165—169; Lazăr Ureche, *Date noi privind circulația Cărții românești de învățătură în județul Bistrița-Năsăud*, în Vb. RV, p. 170—172; Mircea Păcurariu, *O treaptă spre unitate: carte pe limba românească*, în MI, 1/1978, p. 11—12; Valeriu Achim, *Dr. Ion Mihalyi de Apșa susținînd vechimea și continuitatea românilor maramureșeni*, în *Marmația*, 1982, p. 57—75; Doru Radosav, *Copii manuscrise ale Cazaniei lui Varlaam — 1643 în nord-vestul Transilvaniei*, în *Studia, Historia*, 2/1980, p. 15—22; Darius Pop, *Mărturii strămoșești*, Satu Mare, 1938, p. 63.

⁸ Alexandru Filipașcu, *op. cit.*, p. 143. Titus Furdul, *Ideile revoluționare ale lui Horea, Cloșca și Crișan, reflectate în scrierile lui Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior și Ion Piuariu Molnar* (Cluj-Napoca, 1984, ms. trimis spre publicare). Comunicare ținută la sesiunea științifică organizată de Muzeul județean Deva în 1985.

⁹ Ștefan Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII—XX*, Ediția a II-a revăzută și adăugită, București, 1977, p. 73, 289; Teodor Mihalyi, *Diplome maramureșene*, Sighet, 1900, p. 56—58; David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, ed. refăcută, p. 101, 127.

O altă însemnare, aflată pe f. 285^v, scrisă de asemenea cu litere chirilice, deși laconică și nedată, implică și ea alți parametri ai spiritualității românești din Maramureș, în toiul luptei de supraviețuire. Posesorul exemplarului transmite „sănătate“, „jupinului“ — termen folosit cu secole înainte și în Dobrogea — „potrupop Mihai din Moisei“¹⁰, probabil unuia dintre cei doi: Mihai Parasovici (1772—1778) sau Mihai Tabocovici (1808—1813). Nici unul dintre ei nu figurează între cei enumerați în lucrarea lui Mircea Păcurariu „Listele cronologice ale ierarhilor Bisericii ortodoxe române“ (București, 1975), dar numele sînt menționate în manualul *Istoria bisericii române* (București, 1958). Nu-i amintește nici Ștefan Meteș în a sa *Istorie a bisericii din Transilvania*, I, Sibiu, 1935. Oricum, mesajul pare să se adreseze unui ierarh care opunea rezistență infiltrației romano-catolice și prozelitismului protestant, iar aceasta nu la întîmplare, ci subliniată, cum constatăm prin intermediul *Cazaniei* lui Varlaam. În altă ordine de idei, să nu trecem cu vederea, în perspectivă istorică, faptul că în școlile de obște românești, neoficiale, deci nerecunoscute de autorități, erau citite și explicate de către dascălii români texte din scrierile cronicarilor și „codex-uri“ — texte-arhetip, de rit strămoșesc răsăritean, copiate în așezămintele de cultură românească feudală, sau în casele țăranilor mai înstăriți, de către copiiști avînd o solidă formație umanistă, cei mai mulți cărturari rămași necunoscuți.

Al doilea exemplar se află sub cota „C.R.V. 405“. După cum se arată în mențiunea ultimului său posesor particular, exemplarul a fost cumpărat din Maramureș, de către profesorul clujean V. Băltan, care, în însemnarea sa, precizează că l-a achiziționat în 1960 „din Maramureș“ (vezi fișa descriptivă din *anexă*).

În 1676, exemplarul se afla în zona de nord a Transilvaniei. Pe f. 124^r—137^v, se află o însemnare în slavonă, în care sînt strecurate și cuvinte în polonă și ucraineană, ceea ce înseamnă că tipăritura a fost utilizată de către ruteni, poloni și ucraineni la fel ca și de românii de rit răsăritean de orientare umanistă. De-a lungul timpului, cetățeni de alte naționalități și-au căutat adăpost și refugiu printre românii de aici. Tradus în românește, textul acestei însemnări este următorul: „...Această carte Evanghelie a cumpărat-o robul lui Dumnezeu Petraș

¹⁰ Coriolan Suciu, *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania*, II, București, 1968, p. 405; Ștefan Meteș, *Emigrări românești*..., ediția a II-a, p. 161; Ștefan Pascu, *Aspecte din situația și lupta maselor populare din Maramureș*, în *Studii*, 1957, X, p. 132—136. În ce privește localitatea Moisei, ea a fost atestată de asemenea tîrziu, abia în 1365, deși, la fel ca și vechile vetre și așezări românești din Transilvania, avea o vechime imemorială. Mănăstirea, care întreține legături directe cu mănăstirea Putna a lui Ștefan cel Mare, unde maramureșenii, aflați sub prigoana nobiliară și teroarea religioasă a bisericii romano-catolice își trimiteau în taină copii, la rudele lor din Moldova, să învețe carte românească, întreținea și o școală de obște, care avea nevoie de dascăli pricepuți și al căror devotament față de legislația strămoșească în relațiile de producție spirituală să nu fie corupt de propaganda nefastă a dominației străine. Totodată, mănăstirea devenise prestigios *museum*, în care se păstrau, supravegheate, documente istorice valoroase privind trecutul istoric al satelor aparținătoare și limitrofe ținutului, cărți-manuscrise, tipărituri și steaguri (prapori) de ale lui Ștefan cel Mare. Congregația din 1694 a fost un memento dramatic în istoria confruntărilor în epocă.

Dumka cu fiul său Toderașcu și cu nepotul său Ștefănuț și cu un alt fiu al său Grigori și cu Ileana și Măriuța și cu fratele ei Dumka Alexei și cu Ivănoiu ca să fie iertăciune lui Gavriil și Măriuța, tatălui și mamei sale. Ca bun fiu al Domnului ca să nu poată nimeni vinde această carte din acea biserică sau s-o îndepărteze (înstrăineze), nici preotul, nici diacul, nici un alt om să o stăpânească, căci fi-va blestemat de mine și asupra lui va cădea anatema. Dată în ziua de 27 aprilie 1676¹¹.

Acest exemplar al „Cazaniei de la Iași” fusese cumpărat încă în 1647 de intelectualii și țăranii din comuna Budești, de unde a ajuns în posesia lui Petraș (Dunka sau Dumka) al lui Gavriil și Maria. În 1802, el s-a aflat în posesia sau custodia lui Sas Gavriilă din Șieul Vișeuului¹².

Dăm în continuare descrierea exemplarelor *Cărții românești de învățătură* a lui Varlaam: „C.R.V. 63” și „C.R.V. 405”¹³.

A) Cota: „C.R.V. 63”

2—382 f. (I) + 114 f. nen.; foliere eronată față de exemplarul „C.R.V. 41” de la BAR—FCN („a”); f. 6 (I) 49 (?) (II), nen. Format in-quarto (286 × 175 mm).

Legătură în scoarțe de lemn îmbrăcate în piele ornamentată; resturi de cheotori metalice. Exemplar deteriorat, incomplet. Lipsă foaia de titlu, filele liminare de la început și de la sfârșit: 1—3 + f. 1 (I) și 72, 78, 115—116 (II) + ultimele foi, 4 la număr, nenumerate.

¹¹ Mulțumesc pe această cale conf. univ. dr. Marius Oros de la catedra de slavistică a Facultății de filologie a Universității Babeș-Bolyai, pentru concursul dat la traducerea acestui text.

¹² * * * *Istoria bisericii ortodoxe*, I. București, 1958, p. 106—107, § 4. Reproducând informațiile, David Prodan, în *Răscoala lui Horea*, relatează: „Episcopul Sofronie Chirilovici scrie din Bodomir încă la 7 aprilie (st. v) 1772 (1773?) proto-popului din Abrud că după înștiințarea Guvernului, împăratul /Iosif al II-lea, în a doua sa călătorie în Transilvania, n.n./ va veni pe la Muncaci și de acolo va trece călare pînă la Sibiu, și anume prin orașele și satele Budești... /.../ și cu acest prilej măcar cine va fi slobod a-și arăta nevoia și plîngerea sub numele suplicantului, iar împăratul va da suplicile împărătesei”. „Solicitat, ... Samuil Brukenthal pregăti un lung act de informare asupra țării /Transilvaniei, n.n./ .../ dar despre români, /.../ că ei legal nu sînt o națiune, ci numai plebe .../ după lege sînt numai tolerați și excluși de la libertățile și drepturile celorlalte națiuni. Ei nu au Stare, nici teritoriu propriu, ci sînt risipiți printre celelalte națiuni /.../”. „Asupra calamității iobăgiei, servituții românilor, asupra motivelor care-i incită la emigrare, îi lămurea copios cu deosebire memoriul din 1772 al Tezaurariatului Transilvaniei /.../ contele Leopold Clary”. „Unul dintre cei mai de seamă istorici unguri /Marczali/ — precizează Ștefan Meteș la p. 161 a operei citate mai sus — ne relatează că îndată după răscoala lui Horea, în 1786, pleacă în Moldova nu mai puțin de 1892 de familii din Maramureș”, dintre care multe din localitățile Budești, Cuhea, Moisei etc. Despre suplicile primite de Iosif al II-lea în această călătorie de la țăranii din Budești, ca de altfel și din celelalte localități nu se mai găsește nici o urmă. Împărăteasa Maria Theresia, în mîna căreia au ajuns, va fi avut grijă să le strecoare în afara Palatului Imperial pe ușa din dos, deoarece ele aduceau în prim plan atrocitățile comise de funcționarii ei și nobilime, în virtutea celebrului *Codex Theresianum* și a *Aprobărilor*.

¹³ Utilizăm următoarele prescurtări:

BRV = *Bibliografia românească veche* a lui Ion Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu

CRV = *carte românească veche*

MI = *Magazin istoric*

Vb.RV = *Valori bibliofile, Rîmnicul Vilcea*

COVETEAHA

Insemnări:

1. Pe f. 100v:
 - a) secolul XVIII
(cu litere chirilice)
„Această Carte o au cumpărat din Cuhne, satul tot“ /secolul XVIII/.
2. Pe f. 218v:
 - a) 1742
(cu litere chirilice)
„Să să știe cînd au fost omorul au fost anul 75 și de la nașterea lui Hs 1743 measăta martie. Erei Ion ot Cohne“.
3. Pe f. 285v:
 - a) secolul XVIII
(cu litere chirilice)
„Sînătate de la Hs. jupîne potrupo(p) Mihai din Moisei“.
- B) Cota: „C.R.V. 405“
1—382 /—384/ f. (I) + 116 f. (II).
Format in-quarto (296 × 182 mm).
Legătură în scoarțe de lemn și piele ornamentată, cu urme de cheotiri metalice. Exemplar deteriorat și incomplet. Lipsă f. 1—3 nen. (I) și f. 96 num. și 1—14 liminare de la sfîrșit (II). F. 85 (II) este neimprimată. Fi-lele lipsă sînt completate cu file manuscrise în secolul XVIII.

Insemnări:

1. Pe fața interioară a primei coperti:
 - a) secolul XIX
(cu litere chirilice)
„Într-o vreme era un tîlharu de-l chema Vavlin; și era Vătaș de tîl-hari în lăturé Eghipetului. Și era acolo o măgură înaltă și întrăcea Măgură era o Mănăstire de călugărițe zidită sus pe marginea stîn/coasă. Deci tîlharii veniră noaptea împrejurul Mănăstirii și nu putea intra în Mănăstire. Și zise Vătașul către soții săi: îmbrăcați-mă în veș-minte călugărești și voi merge în Mănăstire și ele mă vor primi că le va părea că sînt călugăr, iară eu voi descuia poarta Mănăstirii și veți intra și le vom tăia pe toate călugărițele și le vom lua bunătățile toate... și... așa tîlharul dacă intră /în Mănăstire/, călugărițele des-chiseră ușa de hier (și) /.../ fi urară БМГОЦА (Bun venit) și se în-chinară. Și veniră toate călugărițele și puseră mesele și grăiră (rugîn-du-să) lui cu jurăminte: Părinte să te înduri spre noi /.../ și au adus apoi pildă și fi spălară picioarele și tot trupul și fi aduseră o față ce avea ele în Mănăstire de era mută și surdă și orbă din naștere ei /... .../“ În continuare, dăm și versiunea citirii lui Florian Dudaș din lucrarea sa *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, apărută în 1983, edi-tată de Arhiepiscopia Ortodoxă Română a Vadului, Feleacului și Clu-jului (Cluj-Napoca), prefațată de Virgil Cândea, text aflat la p. 383: „Într-o vreme era un tîlhar de-l chema Vavilian, era vătav de tîlhari și tîbăra în lature(a) (E)ghipetului. Și era acolo o măgură înaltă și într-ce(a) măgură era o mănăstire de călugărițe zidită sus și vru s-o înthuiască. Deci venea noapte(a) împrejurul mănăstirii și nu putea intra în mănăstire. Și zice vătavul către soția sa (iubitorii săi) îmbrăcați-mă în veșminte călugărești și voi merge în mănăstire și mă vor primi că le pare că sînt călugăr, iar (voi) veți veni după mine într-această noapte și eu voi deschia mănăstirea și veți intra de le vom tăia toate călu-gărițele și le vom lua bunătățile toate și /.../ așa tîlharul, dacă intră în mănăstire, el bātu to(a)ca de (f)ier și veniră călugărițele și le văzu venind, /.../ și ziseră „Blagoslovește părinte“ și-l sărutară și aduseră

A, A, I, C, E, E, I, J; A A

în /.../ și se închină și veniră toate sorile și puseră mase și grăiră lui „Rugămu-te părinte...” și mîncară, și aduseră apă caldă și îi spălară picioarele și tot trupul lui. Și aduseră o fată ce (o) avea(u) ele în mănăstire, de era mută /.../. Textul — cum menționează și Florian Dudaș „apartinînd unui manuscris” „de mai multe file”, „a continuat” pe altele, acum lipsă. Pînă acum n-am descoperit în literatura de specialitate restul filelor manuscrise, precum nici o relatare la existența unui atare manuscris. Și acesta este unul din miile de manuscrise pierdute de-a lungul vremurilor, redactate în limba română.

b) Pe fața anterioară a primei foi de gardă:

a) 1960

(cu litere latine)

„Aparține profesorului V. Băltan. Cluj. Cumpărată din Maramureș. 1960”.

2. De la fila 124r—137v:

a) 1676

(text cu litere chirilice în limbile slavonă, polonă și ucraineană. Vezi p. 684.

„Izvolenimъ otъa i pospišeniemъ ssăna i soveršeniemъ svietstogo. Duha siu knigu Evanhelie kupilъ blagorodnăi rabъ Bojii Petrašъ Dumka so sinomъ Todorašomъ i so Onuțomъ svoimъ Ștefănuțomъ i so drugimъ sinomъ svoimъ Grigoriemъ i soșterei svoeiu Plianoiu i Măriuțu i so bratomъ svoimъ Dumka Olekxeemъ ego Ivănoiu. I zaotpuštenie grekovъ prestavilšagosa Gavriilia, Măriuțu, Otъa moego i metki siu knigu Evanhelie učitelnoe otdaiu siu knigu u țetkovъ dohramuъ rojdestva preveghia bta dvi. Mariia abi siu knigu nemogluk neahto ot țerkvi prodati anes zaloziti nespop anea. Diakъ anea i năšii celovekъ ahtovi mavъ siu knigu otdaliti nehai otmane buda mnogo grešeānogo prokliatъ ot svati otъa 300 i 18 ijie vo Nikei nehai budetъ problati triklisъ anathema ot seleašnevъ rokuъ Bojogo 1676 dnja 27”.

Referitor la acest text trimitem pe cititor la afirmația lui Gheorghe Șincai făcută încă în titlul (ca și în textul) operei sale „Hronica românilor și a mai multor neamuri încît „au fost iale așa de amestecate cu românii, cît lucrurile, întîmplările și faptele unora, fără de ale altora, nu se pot scrie pre înțeles”, și cu care ne-am amestecat graiul.

3. Pe f. 52v (II)

a) 1802

(cu litere chirilice)

„Scri-amu eu Gavriilu fiindú Anii D(O)mnului 1802 în luna lui Iunie în 24 de zile”.

СЕРИ САНЪ ЕХ САСЪ ТЪВРОХЪ Ф'ИНАЪ
АНА АНІАЛЪ АТЪ АТЪ АТЪ
ЛАНЪ АНІАЛЪ АТЪ АТЪ АТЪ

4. Pe f. 85^v (II):

a) /1802/

(cu litere chirilice)

„Scris-amu eu Sasu Gavrilu din Șieu“.

TITUS FURDUI

ZWEI EXEMPLARE DER CAZANIA VON VARLAAM,
DIE SICH AUF DEM GEBIET DER MARAMUREȘ IN UMFIAUF BEFANDEN

(Zusammenfassung)

In der Bibliothek der Akademie Rumäniens — Zweigstelle Cluj-Napoca, befinden sich unter den Karteinummern „CRV 63“ und „CRV 405“ zwei Exemplare aus Varlaams Schrift mit dem Titel *Carte românească de învățătură* (Rumänisches Lehrbuch, Iași, 1643).

Das erste Exemplar kauften die Leute aus Cuhea („cumpărat din Cuhne, satul tot“), das zweite kaufte Prof. V. Băltan aus Cluj. Beide Exemplare waren im 18. und 19. Jh. im nördlichen Teil Siebenbürgens im Umflauf, von wo sie in Verwahrung der Abteilung für Handschriften und alte rumänische Bücher des Bestandes alter rumänischer Bücher aus dem nationalen Patrimonium gelangten.

Die mit holographischen Anmerkungen versehenen Exemplare sind geschichtlich wertvolle Urkunden, da sie Informationen hinsichtlich der kulturellen Vergangenheit des rumänischen Volkes in den nördlichen vorkarpatischen Gebieten des Landes bringen.

PATRU SCRISORI ADRESATE DE PARTENIE COSMA LUI GEORGE BARIȚIU ÎN VARA ANULUI 1861

Publicăm mai jos patru scrisori adresate lui George Barițiu de proaspătul avocat Partenie Cosma în intervalul dintre 28 iunie — 28 august 1861. Ele se păstrează la Arhivele Statului din Cluj-Napoca, fondul Blaj, arhiva personală a lui George Barițiu, cu cotele 383—386. În ansamblul lor scrisorile reflectă frământări și acțiuni politice din vara lui 1861 ale românilor din Banat și comitatele vestice Arad, Bihor, Satu Mare și Maramureș, reanexate Ungariei în anul precedent, cu tot protestul conținut în memoriile înaintate împăratului de la Viena de către Alexandru Mocioni în numele majorității locuitorilor lor¹.

Cele patru epistole reprezintă, de fapt, continuarea activității de corespondent al „Telegrafului român” din Sibiu și al „Gazetei Transilvaniei” de la Brașov, pe care Partenie Cosma a îndeplinit-o între 1857—1861 când a urmat Facultatea de drept de la Universitatea din Pesta. Originar din Beiuș, el a rămas în vara anului 1861 la Pesta, pentru a-și face practica de avocat pe lângă cancelaria avocațială a băănățeanului Emanuil Gojdu, căruia îi va servi în același timp și în calitate de secretar. Totodată va accepta să devină unul din redactorii noului ziar pe care intenționa să-l scoată la Pesta bihoreanul Sigismund Pop cu denumirea de „Concordia”. De altfel, începutul primei scrisori se referă pe de o parte la discursul lui E. Gojdu în Camera superioară a Parlamentului ungar, ca membru al Casei magnaților, iar pe de altă parte la solicitarea ziarelor „Telegraful” și „Gazeta” de a anunța apropiata apariție a „Concordiei”. „Concordia” va apare începând cu data de 15 august 1861 și va avea inițial drept redactor principal pe profesorul de la catedra de limba română a Universității din Pesta Alexandru Roman, iar ca redactori adjuncți pe Partenie Cosma și pe Ioachim Mureșianu. Ultimul, nepot de frate al lui Iacob Mureșianu, locuia și el în 1861 la Pesta în calitate de judecător adjunct la tribunalul comercial de aici.

Cea de a doua parte a primei scrisori, precum și ultimele rinduri ale celei de a doua fac aluzie la înția *Adresă* întocmită în formă inițială de Deák Ferenc, pe care Parlamentul Ungariei, ales în primăvara anului 1861, o va dezbate în mai și în luna următoare. Ea va fi înaintată monarhului în jurul datei de 20 iunie, în ea fiind cuprinse principalele probleme pe care parlamentul ar fi dorit să le rezolve. *Adresa*, făcând abstracție de faptul că Ungaria nu s-a eliberat de sub stăpânirea turcească la sfârșitul secolului al XVII-lea prin forțe proprii, ci de către

¹ T. V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. II, Sibiu, 1904, p. 94—96 și 262—268.

armatele austriace, invoca Sancțiunea pragmatică acceptată de expo-nenții aristocrației maghiare în 1823 pentru a susține că țara lor ar fi încheiat un pact pentru o uniune personală cu Austria în persoana mo-narhilor habsburgi. Conform acestui pact, împăratul Austriei devenea de acum și pe linie feminină rege al Ungariei, care și-ar fi păstrat astfel independența și nu ar fi devenit o simplă provincie habsburgică. *Adresa* reprezintă o sfidare referitor la noul regim liberal-constituțional inau-gurat prin diploma imperială din octombrie 1860, care promitea diferi-telor popoare din monarhie o autonomie națională limitată, propunând înlocuirea lui cu un compromis dualist între clasele dominante din Un-garia și Austria, ceea ce ar fi echivalat cu împingerea celorlalte națio-nalități pe planul al doilea și cu privarea lor de drepturi politice reale. Din cuprinsul *Adresei* reiese că autorul ei se referea nu la Ungaria propriu-zisă, ci la cea existentă înainte de prăbușirea de la Mohács din 1526, pe teritoriul căreia slavii, românii și germanii îi întreceau cu mult pe maghiari din punct de vedere numeric. Pe această linie se invoca și „uniunea” Transilvaniei cu Ungaria votată de Dieta stărilor privi-legiate la 30 mai 1848, calificând-o legală, deși ea nu reprezentase decît voința unei minorități care nu constituia sub 30% din populația acestei provincii.

La dezbaterile prilejuite de *Adresă* au luat parte și deputații tri-miși de alegătorii români în Parlamentul ungar de la Pesta cu ocazia alegerilor din aprilie 1861. Printre ei figurau: Aloisiu Vlad, Vincențiu Babeș, George Popa, Sigismund Popovici, Vincențiu Bogdan, Ioan Faur, Ioan Misici, Filip Pascu, Aurel Manu, Iosif Pop și Ioan Popovici De-seanu, menționați de Partenie Cosma în corespondența sa. Dintre aceștia, V. Babeș și G. Popa au combătut aserțiunea din *Adresă* referitoare la „legalitatea” uniunii din 1848. Ei au precizat că românii, care constituiau majoritatea populației Transilvaniei, cu prilejul Adunării Naționale de la Blaj din 15—17 mai, au avertizat exponenții stărilor privilegiate din Dieta de la Cluj, că ei nu vor recunoaște uniunea pe care o vor vota, din moment ce nu erau reprezentați proporțional cu numărul lor. Argumente asemănătoare va dezvolta și Emanuil Gojdu în Casa ma-gnaților, al cărui membru devenise, ca urmare a alegerii lui în funcția de comite suprem al comitatului Caraș-Severin. Discursul lui Gojdu a fă-cut o serioasă impresie. El va fi publicat în presa maghiară și română, după cum reiese din prima scrisoare a lui Partenie Cosma.

La *Adresa* de mai sus dezbătută de Parlamentul ungar face aluzie autorul primei scrisori din 2 iunie, cînd relatează că se aștepta cu în-cordare răspunsul la ea al monarhului de la Viena. Așteptîndu-se ca răspunsul să fie negativ, Partenie Cosma afirma că nu s-ar supăra dacă Parlamentul va fi dizolvat, în speranța că la noile alegeri românii vor avea posibilitatea să aleagă mai mulți deputați. Dizolvarea Parla-mentului ungar nu a avut loc la sfîrșitul lui iunie, așa cum spera autorul co-respondenței, ci la 22 august 1861, după ce a înaintat împăratului o a doua *Adresă*, asemănătoare cu cea dintîi în ceea ce privește conținutul. Dezbaterile parlamentare au prilejuit pentru deputații români să ia cu-vîntul pe marginea promisiunii lui Deák Ferenc, că va elabora o lege a naționalităților, pe care a și prezentat-o sub formă de proiect în șe-

dința din 9 august. Deputații români vor înainta spre dezbateră un contraproiect de lege care, dacă s-ar fi aprobat, ar fi garantat mai deplin drepturile politice ale naționalităților².

Atitudinea demnă adoptată de cei mai mulți deputați români în apărarea revendicărilor privind garantarea drepturilor naționale a devenit cunoscută prin intermediul presei. Ea a determinat inițiativa de a li se publica în ziarele românești portretele. La această inițiativă se referă Partenie Cosma în a doua lui scrisoare din 6 august 1861. Din ea rezultă și înțeleapta rezervă pe care a formulat-o Em. Gojdu în legătură cu această inițiativă, propunând amânarea transpunerii ei în practică pentru un timp, fiindcă numai astfel se va putea aprecia just în ce măsură un deputat sau altul va rămîne fidel obligației de a apăra interesele naționale ale poporului român.

Cea de a treia scrisoare prezintă importanță pentru informația referitoare la acțiunea întreprinsă la Viena de Iosif Hodoș în calitatea lui de comite suprem al Zarandului, cu scopul de a-l convinge pe împărat să nu admită desprinderea din Principatul Transilvaniei a comitatelor Zarand, Crasna, Solnocul de Mijloc și districtul Chioar, care aveau o populație majoritară românească, pentru a fi reanexate Ungariei. Scrisoarea rămîne importantă, mai ales pentru că arată hotărîrea unor intelectuali de a participa la un congres național al tuturor românilor din monarhia austriacă, propus de Andrei Mocioni încă în 1860. De altfel, pe verso-ul acestei scrisori G. Barițiu notează semnificativ următoarele: „Partenie Cosma, jurist absolut. 1861. 4 scrisori din acele zile critice“.

Ultima scrisoare relevă subterfugiile la care au recurs exponenții minorității maghiare din comitatul Caraș-Severin, în frunte cu vicecomitele Szende Béla, pentru a-i compromite pe reprezentanții românilor din consiliul comitatului Caraș-Severin și în primul rînd pe comitele lui suprem Emanuil Gojdu, în legătură cu dezavuarea adresei lui Deák Ferenc. Încercarea vicecomitelui de a da impresia că *Adresa* ar fi fost aprobată de consiliul comitatens într-un moment cînd reprezentanții românilor lipseau, a putut fi demascată relativ ușor și astfel prestigiul lui E. Gojdu salvat.

În sfîrșit, ultima scrisoare mai oferă informații, spre sfîrșitul ei, în legătură cu abonații mai importanți din comitatele bănățene și vestice la „Gazeta Transilvaniei“. Între aceștia figurează o bună parte din deputații Parlamentului ungar dizolvat spre sfîrșitul lui august 1861.

În concluzie, documentele de mai jos merită să vadă lumina tiparului deoarece completează informațiile documentare privitoare la evenimentele politice din vara frămîntatului an 1861.

IOANA BOTEZAN

² *Idem*, p. 287—503.

[Partenie Cosma către George Barițiu]

Pesta, în 28 iun. 1861

Mult onorate domnule!

Fratele Ioachim³ îți apromise că-ți va trimite vorbirea dlui Gojdu⁴. El n-avu timp să o descrie, ci o dade unui tânăr ca să o descrie de pe originalul ce-l tradusesem eu, și pecumu-l vezi e scrisoarea cam rea, vei avea mult necaz cu ea la corectură. Eu grăbesc deci a îți-o trimite cu acea observațiune ca și la Telegrafu [să] se trimită astăzi și acolo se va publica în numărul de joi, poate că ar fi deci bine ca și în Gazeta⁵ să iasă cit de curînd, ca să nu se considere ca și cum ați scoate-o din Telegraf.

Eu aud — însă pînă acuma nu cetiu — cum că Roman⁶ v-ar fi trimis pînă acu raportul despre dezbaterile dietali; mi-ar părea rău de cumva m-ar ține cu minciună.

Atențiunea publicului e încordată către Viena în momentele acestea și doară numai ore ne mai despărțesc de acel timp cind vom ști soarta adresei. Eu din parte-mi nu m-ași supăra de cumva s-ar dizolva dieta și să se conchiame alta, căci atunci am sperare să căpătăm mai mulți români.

Cu aplecăciune adînc stimătoriu

Cosma

N.B. Capul adresei să se publice cum e pe fața de dincolo; Vorbirea il[ustrității] sale comitelui suprem al Carașului ținută în Camera de sus a dietei Ungariei în 19 iun. 1861. (Precum se vede, jurnalele magiare a[u] publicat-o după conceptul ce-l avuse în scris il. sa.; cînd a vorbit-o însă a mai adăus ici-colo cîte ceva; aceste adaosemente deci se publică sub* dedesupt).

Onorate domnule!

Multipretuita epistolă a d-tale am primit-o, la care pe scurt am onoare a-ți răspunde următoarele:

Dorința dvoastră și a noastră a tuturor se va împlini, cei mai meritați dintre ablegati¹⁷ români se vor portreța și pe lângă prenumerați¹⁸une se vor împrăștia prin toată România; însă mai avem încă citva a aștepta pînă vom vedea și mai bine, carii merită aceasta, căci avem o seamă de cari n-avem lipsă să-i ținem pe pîriete. De cumva nu se va dizolva dieta, cit mai curînd vine pe tapet proiectul de lege al românilor, atunci se va alege smîntina din zer.

³ *Ioachim Mureșianu* (1832—1903), nepot de frate al lui *Iacob Mureșianu*, avocat; din 1857, timp de 3 ani, va traduce textele de legi din germană în română în cadrul Ministerului Justiției din capitala Imperiului austriac.

⁴ *Emanuil Gojdu* (1802—1870), avocat, om politic și mare filantrop român bănățean.

⁵ „Gazeta Transilvaniei”.

⁸ Alexandru Român (1826—1897), profesor universitar și om politic român; înființează la Budapesta în 1861 ziarul „Concordia”, iar între 1865—1877 ziarul „Federațiunea”; membru plin al Academiei Române.

⁷ Ablegați = deputați.

Ide[e]a aceasta fu adusă pe tapet încă în conferința cea d-anteiu a ablegaților români prin Vlad, însă bătrînul Gojdu cu un vițiu de-al lui o refuză pentru atunci; zise Gojdu: Mai așteaptă frate să ne vedem cari vom deveni români cum așteaptă națiunea, că mă tem că dacă ne-am portreta toți într-un tablou, unul sau altul ar avea voia să taie afară cîte pe unul care poate că am fi chiar în mijloc și prin asta am batjocori toată icoana, deci să ne facem nainte demni de stima națiunei și numai atunci să ne portretăm. Cu asta con[s]finți majoritatea, și așa se amină lucrul; acumă însă arătîndu-se dorința din mai multe părți se cam convoiesc ablegații și la portretare, numai mai avem încă lipsă de un pic de cernere și apoi negreșit va urma, poate chiar Popescul⁸, pentru care se tipări Mihai⁹ [1]i va desemna, despre ce însă la timpul său veți ceti în gazete.

Pe la noi domnește o tăcere misterioasă. Deak¹⁰ et consortes lucră la replică pe rescript, se vede că nu li-e așa ușor a-l refuta, precum cugetau; pe semne însă ei au voia serioasă a se împăca cu neamțul, căci numai așa au sperare a mai putea supremațîșa naționalitățile.

Cu acestea încheindu-mi epistola, rămîn salutîndu-vă cu toată stîmă al onor. d-tale

Pesta, în 6 aug. 1861

Partenie Cosma, jurist absolut

[ANEXA III]

Prea onorate domnule!

Mult prețuita-ți epistolă din 7 aug. am primit-o încă sîmbătă în 10; deloc m-am dus la J. F. Liedemann¹¹, însă lada nu sosise încă, ba n-a sosit nici pînă azi. Eu am comunicat cuprînsul epistolei cu dd. Babeșiu¹², Popa¹³, Sig. Popoviciu¹⁴, Ioane Popoviciu¹⁵ etc. cu oamenii de o'pănură și toți află alegerile de nimerite, afară de a bătrînului Gojdu, încît adeca să vorbesc mai multe despre el că ar fi făcut aci prin Lugoșiu, cari de cumva se vor dovedi de drepte, atunci nu merită demonstrațiuni; drept aceea s-a [h]otărît ca să nu se facă lucrul cunoscut Gojdului; el a venit numai eri acasă și pînă acumă n-a avut nime ocaziune să vorbească cu el, să mai audă și din gura lui cîte ceva de pe la Lugoșiu. Noi mai avem deci să sciricim despre cîteva împregiurări și numai după-aceea vom fi în stare a vă înștiința că bine ar fi să i se predeie lui, sau nu și asta e cauza pentru care v-am telegrafat ca nu cumva să publicați adresele. Fiind vorba despre telegram, aci am să vă fac cunoscut că motiunea asta n-a venit de la d. Babeșiu, ci de la ceilalți. El zice că v-a scris încă sîmbătă seara în privința aceasta.

⁸ Este vorba de pictorul român bănățean Nicolae Popescu (1835—1877), burșier al Blajului, a efectuat studii de specialitate la Munchen și Roma; a lăsat printre multe alte opere și un portret al lui Mihai Viteazul.

⁹ Mihai Viteazu.

¹⁰ Deak Ferenc (1803—1876), om politic maghiar; este principalul autor al constituției dualiste austro-ungare din 1866.

¹¹ Firmă comercială din Pesta pentru expedierea coletelor poștale.

¹² Vincențiu Babeș (1821—1907), avocat și om politic român din Banat.

¹³ Georgiu Popa (1841—1897), avocat, colaborator principal la ziarul lui V. Babeș „Albina”; a scos în 1872 revista „Lumina” la Arad.

¹⁴ Sigismund Victor Pop sau Pap (1827—1889), originar din Beiuș, militant român; va scoate ziarele „Amicul Poporului” și „Democrația”; adept al colaborării revoluționarilor români cu cei maghiari în revoluția de la 1848—1849; va colabora, de asemenea, după poziții moderate la ziarul „Concordia” al lui Al. Roman.

¹⁵ Ioan Popovici Deseanu (1831—1892), avocat în Arad, deputat în Parlamentul de la Pesta în 1861; s-a numărat printre cei care au pus bazele Partidului Național Român din Banat și comitatele vestice în 1869.

Deputațiunea din Zarand s-a reîntors alaltăieri de la Viena, afară de dr. Hodoșiu¹⁶, care a rămas în treaba congresului. Împăratul i-a primit bine, le-a promis că uniunea Ard[calului] cu Ungaria nu o va concede-o niciodată, eară neanexarea Parțiumurilor și Congresul sunt niște lucruri de mare însemnătate; pentru aceea mai are trebuință de consultări în privința asta (în toată întâmplarea, de la cauza cu ungurii va atârna).

Pentru congres sosesc deputații din toate părțile, acuma e aci: I. Rațiu¹⁷, prota Aradului¹⁸ și Nic. Jiga¹⁹ din Oradea, cari pînă-n 18 trebuie să fie în Viena; vine încă din Beiuș directorul Kőváry²⁰ și profesorul Mihutiș²¹; de la Borod protopopul Panadi etc.; din toate părțile vin și poate că timpul va fi chiar potrivit acuma cînd e mai mare confuziunea între unguri și nemți.

Am speranță că peste puține zile voi fi în stare să vă scriu ceva mai precis, și pînă atunci recomandîndu-mă plecărilor dv. române, rămîn cu toată stima și reverința al prea on. dtale stimătoriu servitoriu

Pesta, în 15 aug. 1861

Cosma, jurist absolut²²

[ANEXA IV]

Prea onorate domnule!

Lada trimisă de dvoastră prin Liedeman abia o căpătai în 24 august, cînd acuma cîțiva dintre ablegații noștri erau și duși pe la ale sale. Domnii ablegați, aceia carii aflaseră consult odată ca să se fixeze publicarea adreselor, nainte de plecare [h]otărîră ca adresele să se predeie respectivilor; eu dară după primire deloc le-am înmănuat, una dlui Gojdu, — el a lăcrămat cînd a văzut-o, — lui Vlad²³, care asemenea s-a foarte bucurat și a treia am trimis-o la Arad la d. Popa. Adresele și cununile dară sunt la respectivii, carii cred că vă vor și răspunde cît mai curînd. Spesele ce am avut cu ele sunt acoperite din restul ce mai era din colepta ce o făcusem pentru telegrame. Cauza pentru care se [h]otărîse odată a nu se preda respectivilor a fost Gojdu. Se auzise adeca cum că comitatul Carașului a primit spiritul adresei lui Deak, care faptă nu era alta, decît desavuarea ablegaților români, și a însuși lui Gojdu și asta-i măhnise peste măsură pe români și erau supărați pe Gojdu; în fine însă s-a dovedit lucrul, cum că scandalul s-a întîmplat într-adevăr, însă atunci cînd nu mai erau românii[] de față, luni (acolo se începe congregațiunea) totdeauna mercuria, cînd nu mai aveau alta de făcut decît verificarea protocoalelor, sub prezidiul subcomitelui Szende Béla²⁴, căci Gojdu se dusesse la Mehadia încă duminica, și așa se mai mulțumiră oamenii noștri *incitva*.

Astăzi nu se mai află din ablegații români alții aici, decît chiorenii; cel din urmă — Bogdan²⁵ plecă azi dimineață cătră casă; d[omnul] Babeșiu numai aseară părăsi Pesta, el va fi pînă cam la toamnă în Viena.

¹⁶ Iosif Hodoș (1829—1880), scriitor și om politic român.

¹⁷ Ioan Rațiu (1828—1902), avocat, om politic român.

¹⁸ Prota Aradului = protopopul Aradului.

¹⁹ Nicolae Jiga (1790—1870), mare comerciant și filantrop român din Oradea.

²⁰ Teodor Kőváry-Chioreanul (1819—1906) profesor de fizică și greacă între 1843—1860, iar între 1860—1875 directorul liceului din Beiuș.

²¹ Ioan Mihutiș.

²² [Pe verso-ul scrisorii G. Barișiu notează următoarele]: „Partenie Cosma. 1861, jurist absolut. 4 scrisori din acele zile critice“.

²³ Aloisiu Vlad de Săliște (1822—1904), avocat și om politic român.

²⁴ Szende Béla (Frummer) (1823—1882), născut la Lugoș, ministru de război al Ungariei, avocat în Caraș-Severin, subcomite al comitatului Caraș, apoi comite al Aradului.

²⁵ Vincențiu Bogdan (1802—1890?), originar din Comlăușul Banatului, avocat și om politic român.

De la redactorul *Concordiei*²⁶ am căpătat însărcinarea plăcută de a te înștiința, cum că exemplarul din *Concordia*, ce ți se expediază, e din stima ce o are și trebuie să o aibă fieștecăre fiu al națiunei, cătră părintele ei și nicidecum pentru aceea ca să te prenumeri la el.

Cu astă ocaziune-mi iau voia a trimite și pentru redacțiune 15 fl. drept prețul *Gazetei* pentru Faur²⁷, Misici²⁸ și Al. Nedelco²⁹; Deseanu Popovici³⁰ mi-a zis că dînsu va trimite banii din Arad, iară Miculescu (preotul) [î]i va trimite mai tîrziu; rogîndu-vă deodată să aveți bunătate a face dispuzețiuni ca foștilor ablegați să li se spezeze *Gazeta* pe la vetrele sale, și anume:

d[omnului] Babeșiu în Viena, Landstrasse, No. 500,
d[omnului] Filip Pascu, jude cercual comit. *Bocșia Montană*,
d[omnului] dr. Aurel Maniu³¹, subnotariu comit. *Lugoșiu*,
d[omnului] Ioane Faur, subcomite I, *Lugoșiu*,
d[omnului] Misici, *Timișoara*,
d[omnului] Sig. Popoviciu, avocat în Arad,
d[omnului] Iosif Pop, subcăpitan în *Siomcuta Mare*,
d[omnului] G. Popovici Deseanu³², în Arad.

Pe lîngă acestea, oferindu-mi și în viitoriu serviciul cu cea [mai] mare plăcere întru toate, și recomandîndu-mă sințemintelor națiionali ale dtale, sum al prea on[orat] dtale cel mai stimătoriu servitoriu

Pesta, în 28 aug. 1861

P. Cosma

QUATRE LETTRES DE PARTENIE COSMA ADRESSÉES À GEORGE BARIȚIU, L'ÉTÉ DE L'AN 1861

(Résumé)

On publie quatre lettres adressées par l'avocat Partenie Cosma à George Barițiu, l'été 1861. Les lettres reflètent l'atmosphère d'agitation et les actions politiques déroulées parmi les Roumains habitant dans la zone de Banat et dans les comitats d'Arad, Bihor, Satu Mare et Maramureș.

²⁶ „*Concordia*” = ziar politic românesc înființat de Al. Roman și Sigismund Pop în 1861 la Budapesta.

²⁷ Ioan Faur de Teiuș (1828—1890), avocat în Lugoj, comite suprem al comitatului Caraș, deputat în congresul naționalităților din 1861.

²⁸ Ioan Misici.

²⁹ Alexandru Nedelcu, originar din Lugoj, mare proprietar și filantrop român, și-a lăsat în 1883, prin testament, întreaga sa avere în scopuri de binefacere.

³⁰ Ioan Popovici Deseanu (v. nota 14),

³¹ Aurel Maniu (1833—1894), avocat și om politic român din Banat.

³² Probabil frate cu Ioan Popovici Deseanu (v. nota 14).

MARTURII PRIVIND POZIȚIA TINERIMII ROMÂNE UNIVERSITARE DIN AUSTRO-UNGARIA FAȚĂ DE DUALISM

Instituirea regimului dualist în Imperiul habsburgic mai întâi prin dieta din 1865 de la Cluj și apoi definitiv în 1867 a adus mari prejudicii naționalităților asuprite din imperiu, determinând începutul unei noi perioade în lupta națională a românilor.

Decretarea unirii forțate a Transilvaniei cu Ungaria prin decizia arbitrară a unei diete a declanșat un val de proteste în întreg imperiul¹.

Intuind urmările nefaste pe plan național-politic în primul rînd ale instaurării dualismului, românii și-au exprimat de la început dezaprobarea și protestul, folosind orice cale de manifestare a dezacordului, indiferent de tactica folosită. Se declanșează un adevărat val de proteste verbale sau scrise în întreg imperiul. Se protestează în dieta de la Cluj, în cea de la Pesta, se trimit proteste de către comune, de către comitetele districtuale românești sau de către persoane particulare, fie împăratului, fie altor reprezentanți de seamă ai autorităților dominante pronunțîndu-se pentru menținerea autonomiei țării și a legilor decrete de dieta de la Sibiu².

În șirul acestor acțiuni se înscrie și hotărîrea luată la adunarea generală a „Astrei” de la Alba-Iulia din vara anului 1866 de a se întocmi un vast memorial care să fie înaintat direct împăratului³. Această propunere, care a generat multe dispute între activiști și pasiviști privind acordul sau dezacordul unora sau altora în privința conținutului viitorului memoriu, a fost pusă în aplicare de către George Barițiu și Ioan Rațiu, viitorul conducător al luptelor naționale din deceniul al IX-lea⁴. Rezultatul a fost elaborarea unui memoriu însoțit de 37 pleni-potențe semnate de 1493 de români din orașele și satele Transilvaniei, trimis apoi, pe cale oficială, la curtea Vienei. I. Rațiu a fost primit de

¹ R. Kann, *The multinational Empire*, I, ed. New York, p. 305—317; Fr. Zwitter, Y. Sidak, V. Bogdanov, *Les problèmes nationaux dans la Monarchie des Habsburg*, Belgrad, 1960, p. 105—112.

² K. Hitchins, *The Roumanians of Transilvania and the Ausgleich 1865—1869*, în *RevRHist*, VII, nr. 2, 1968, p. 202—203; V. Rusu, *Din lupta națională a românilor din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar (1866—1868)*, în *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași*, fasc. 1, 1970, p. 1—34; *Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar (1865—1900)*, Studii, Ed. Dacia, Cluj, 1978, p. 11—38; 84—157.

³ K. Hitchins, L. Maior, *Correspondența lui Ioan Rațiu cu George Barițiu, 1861—1892*, Ed. Dacia, Cluj, 1970, p. 107—108.

⁴ G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe 200 de ani în urmă*, vol. III, Sibiu, 1890, p. 421—430; T. V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. IV, Sibiu, 1906, p. 127.

împărat la 31 decembrie 1866, dar nu oficial, ci doar ca persoană particulară, iar memoriul a fost remis oficialităților din Cluj⁵.

Memorialul ignorat de către curtea Vieneză cerea respingerea uniu-nii votate de dieta clujeană și convocarea unei diete a Transilvaniei pe baza legii electorale votate la Sibiu în 1864. Se invocau drepturile istorice ale Transilvaniei, legile care consfințeau autonomia Transilvaniei. Se cerea modificarea legilor și proiectelor de lege elaborate de dieta de la Sibiu, ce prevedeau drepturile naționale românești consfințite și sancționate de lege⁶.

Un val de adeziuni la cauza națională exprimată prin acest memoriu a inundat presa românească transilvăneană și corespondența primită de cei doi inițiatori ai acțiunii.

Printre susținători sînt și studenții români ce studiau la universitățile din monarhie. Trăind în mijlocul evenimentelor și fiind implicați direct în focul luptelor naționale, ei iau parte cu tot patosul și înflăcărarea caracteristică vîrstei lor, la evenimentele importante ale vremii. Instaurarea dualismului a stîrnit deci și protestul tinerilor români ce studiau la Pesta și erau membri ai societății „Petru Maior”. Într-una din ședințele societății, studentul Ioan Simionasiu prezintă lucrarea „Meditațiuni asupra constituției Ungariei și Ardealului înainte și la 1848” în care subliniază sensul istoric al unor libertăți constituționale pierdute de români în 1867⁷. Ziarele „Pesti Hirlap” și „Magyar Ujság” din vara anului 1867 descriu în paginile lor „demonstrațiile naționale” ce au avut loc într-o pădure apropiată orașului, organizate fiind de mai mulți români localnici printre care și 25 studenți de la Universitate. Cu această ocazie s-a toastat pentru unirea tuturor românilor, pentru Daco-Romania⁸.

Semnificative pentru poziția tinerimii universitare față de instaurarea dualismului și față de memoriul trimis la curtea Vieneză sînt două mărturii documentare, două scrisori de „aderență” trimise lui George Barițiu, considerat conducătorul luptei naționale din acea perioadă, prima de către studenții români din Pesta, cealaltă de către un grup de studenți din Viena, Graz, Praga și Zürich⁹.

Menționate în treacăt, în contextul unor lucrări¹⁰ privind curentul larg al opiniei publice împotriva dualismului, ele au stîrnit vii dispute și au fost pe larg comentate în presa contemporană lor.

⁵ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 128—135; K. Hitchins, *Românii din Transilvania și compromisul dualist (1865—1869)* în *Studii privind istoria modernă a Transilvaniei*, Ed. Dacia, Cluj, 1970, p. 84; I. Suciu, *Acțiuni politice românești împotriva suprimării autonomiei Transilvaniei între 1848 și 1868 în Românii din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar...*, p. 138—139.

⁶ T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 128—135.

⁷ V. Curticăpeanu, *Mișcarea românească pentru unirea din 1918*, București, 1968, p. 143.

⁸ *Albina*, nr. 69 din 25 iunie/7 iulie 1867, p. 2.

⁹ Arhivele Statului Cluj-Napoca (Arhiva Istorică), fond G. Barițiu, doc. nr. 685 și 686.

¹⁰ O menționare a poziției studenților la C. Bodea, I. Kovács, *Les Roumains de la monarchie des Habsbourg et le compromis de 1867* în *RevRHist*, 3, 1968, p. 359—371; I. Suciu, *op. cit.*, p. 17.

Scrisă într-un stil avîntat scrisoarea studenților din Pesta, membri ai societății „Petrul Maior”, conține trei pagini prin intermediul cărora semnatarilor îi apreciază activitatea și își manifestă atașamentul față de cauza pentru care lupta marele om politic, exprimîndu-și convingerea că lupta nu va rămîne fără rezultat, fără triumful dreptății¹¹. „Libertatea și autonomia sînt baza fericirii popoarelor — scriu ei. Sacralul principiu al libertății și autonomiei Transilvaniei... în numele căruia ai luptat trebuie să triumfe deoarece e bazat pe dreptate și va triumfa totdeauna pe lîngă toate persecuțiunile ce le ridică în contra principiului de supremație”¹². Se referă apoi la memoriul înaintat monarhului în 31 decembrie 1866, împreună cu I. Rațiu, memoriu ce exprima „justele și legitimele dorințe ale românilor” arătînd că aceasta e „o nouă probă de zelul, grija și iubirea” ce o nutrește pentru națiunea sa. Față de aceste evenimente tinerii nu pot să stea pasivi, ci trebuie să ia atitudine: „Și cum vom putea sta în nemișcare noi tinerimea română din Pesta prin a căror vine circula un singe june, în a căror piepturi palpita una inimă românească, cum vom putea sta amorțiți și în tăcere noi, cari nutrim un amor potînte față cu tot ce se atinge de înaintarea, prosperarea și fericirea adoratei noastre națiuni și păstrăm în piepturile noastre recunoștința către toți cei care s-au devotat cauzei naționale”¹³.

Exprimîndu-și în încheiere admirația, stima și recunoștința față de laborioasa sa activitate politică, studenții îl asigură totodată pe George Barițiu că în noile condiții create de instaurarea dualismului tinerii vor fi alături de el și vor sprijini întreaga mișcare național-politică. Scrisoarea este semnată de 40 studenți printre care Iosif Vulcan, Simion Botizan, Augustin Harșia, Ion Simionașiu, George Liuba¹⁴.

În termeni similari este redactată și cea de a doua scrisoare iscălită de mai mulți studenți români din imperiul habsburgic¹⁵. Evocînd cele trei decenii de luptă pe tărîmul jurnalisticii românești, precum și lupta dusă în „împrejurările cele mai critice”, tinerii studenți își manifestă admirația față de laborioasa sa activitate: „De la anul 1838 încoace cu pana și cu vorba ai luminat ceriul naționalității române. Ridicînd și întărind conștiința națională, adunînd și concentrînd într-un punct toate puterile, toate dorințele și năzuințele singulare ce ai unit pe toți românii într-un cuget, într-un suflet și într-o inimă, dînd astfel națiunii un zbor însemnat, către înflorire”¹⁶. Referindu-se apoi la gravele evenimente politice pentru națiunea română pe care le trăiau, fac un apel la abnegația și intransigența lui, asigurîndu-l de devotamentul lor: „Acum cînd corabia națiunii o vedem apropiindu-se de stînci îngrozitoare, acum cînd vifore politice se par că o amenință, noi tinerii studenți de la 4 institute înalte, te rugăm cu cea mai adîncă reverență, ca precum pînă acum așa și de aici înainte să binevoiești a lua sub

¹¹ Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond cit., doc. nr. 605, p. 1.

¹² Idem, p. 2.

¹³ Idem, p. 3.

¹⁴ Idem, p. 4.

¹⁵ Idem, doc. nr. 686.

¹⁶ Idem, doc. cit., p. 2.

scutul apărării cauza prea dreaptă a Transilvaniei pentru a cărui autonomie te-ai luptat timp așa îndelungat¹⁷. Referindu-se la memoriul din 31 decembrie, califică gestul lui și al deputatului naționalist dr. Ioan Rațiu „o nouă dovadă de zelul și grija neadormită” ce o poartă pentru națiune. Luându-le faptele drept pildă, îl asigură că-l vor urma pe calea spre care-i va îndrepta. În încheiere își exprimă cu toții convingerea că uniți într-un front comun pentru a apăra independența națională, „ea nu va mai fi sacrificată¹⁸”.

Scrisoarea a fost trimisă la 31 martie 1867 de la Viena și poartă 38 semnături ale studenților de la Universitatea din Viena, 4 semnături ale studenților de la Graz, 5 de la Institutul Agronomic și Pedagogic din Praga și 1 de la Institutul Politehnic din Zürich: în total 48 de studenți¹⁹.

Trimiterea acestor scrisori a stîrnit o vie dispută în presă și mai ales între studenții de la Viena în sînul cărora erau divergențe de ordin politic, mai precis de tactică: pasivismul și activismul manifestîndu-se și în cadrul societății studențești vieneze. Urmînd exemplul colegilor din Budapesta, cei din Viena s-au întrunit în adunare generală pentru a hotărî ce atitudine să ia „aflînd chestiunea destul de momentasă față cu pozițiunea românilor din Transilvania, mai cu seamă în momentul de față”, aflăm din scrisoarea trimisă spre publicare la redacția ziarului „Albina”²⁰. În cadrul adunării, studenții G. Russu și Leon-tin Simonescu sînt de părere că în asemenea împrejurări politice trebuie ca „tinerimea să dea semn de viață” și propun să se voteze o adresă de încredere pentru George Barițiu, manifestîndu-și astfel adeziunea lor față de memoriul trimis la Viena²¹. Un student bucovinean (numele nu i se menționează) este însă de părere că dacă „adunarea e înclinată să manifeste un semn de viață” să se trimită o adresă „Comitetului Permanent Național din Transilvania”²², care spune el „este constituit prin voința națiunii pentru a veghea interesele ei vitale”. Aceste propuneri au stîrnit dezbateri aprinse și în contradictoriu, unii susținînd prima propunere și denegînd existența acestui comitet, alții neacceptînd adresa către Barițiu. Neputîndu-se ajunge la un consens, au supus la vot cele două propuneri, majoritatea hotărînd să nu se trimită nici o adresă. Minoritatea, nerespectînd hotărîrea adunării, a trimis adresa, care a

¹⁷⁻¹⁸ Ibidem.

¹⁹ *Albina* și *Concordia* publică articole primite de la studenți.

²⁰ *Albina*, nr. 67 din 21 iunie/3 iulie 1867, p. 3.

²¹ Ibidem.

²² Este vorba de o Comisie Permanentă formată din 12 membri printre care Ilie Măcelariu, George Barițiu, Ioan Rațiu, Pavel Vasici aleasă la Conferința Națională de la Sibiu din 1/13 ianuarie 1861 și care nu și-a desfășurat de fapt activitatea (T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. II, Sibiu, 1902, p. 211).

apărut publicată și în „Albina”²³ și fiind semnată de cei 48 de studenți. Așa dar, adresa trimisă lui George Barițiu era doar din partea unei fracțiuni a studențimii simpatizantă a pasivismului și a tot ce însemna el pentru mișcarea națională și politică a românilor din Austro-Ungaria. Deși s-au făcut mai multe încercări de împăcare²⁴ între cele două tabere, o conciliere n-a putut avea loc și „Societatea literară-socială” în cadrul căreia erau grupați studenții români din Viena se va scinda. Cei care au plecat, au întemeiat la Viena o altă societate academică cu scop literar și social „România”²⁵. Ambele societăți vor fi reunificate, doi ani mai târziu sub denumirea de „România Jună”.

Indiferent însă de aceste divergențe de păreri în ceea ce privește tactica folosită, nemulțumirea cauzată de încheierea pactului dualist a generat luarea de atitudine, de dezaprobare a politicii claselor guvernante, de apărare a națiunii române, de manifestare a adeziunii tinerețului față de lupta dusă de fruntașii politici pentru apărarea autonomiei naționale.

Un an mai târziu, publicarea și răspindirea „Pronunciamentului” precum și dezbaterile în dietă ale „faimoaselor proiecte de legi”²⁶ au fost în atenția studenților români de la Budapesta. La invitația „Societății Petru Maior”, cunoscutul profesor Alexandru Roman le vorbește la 18 octombrie 1868 tocmai despre aceste probleme care frământau și preocupau tinerimea. Deoarece această întâlnire a luat înfățișarea unei manifestații naționale, autoritățile au intervenit și Al. Roman a fost chemat în fața conducerii universității²⁷.

Cele două scrisori „de aderență” trimise lui George Barițiu, precum și celelalte acțiuni ale studenților, constituie mărturii elocvente ale implicării și participării lor la mișcarea național-politică a românilor din Austro-Ungaria, participare care va deveni evidentă cîțiva ani mai târziu, prilejuită de un alt memoriu, care însă a declanșat o mișcare de largi proporții: mișcarea memorandistă.

EUGENIA GLODARIU

²³ *Albina* nr. 35, din 26 martie/7 aprilie 1867, p. 3.

²⁴ Disputa lor a continuat și în presă, ziarul *Concordia* susținând o fracțiune, iar *Albina* alta [Vezi, *Albina* (1867), nr. 37 din 31 martie/12 aprilie; nr. 48 din 30 aprilie/2 mai, nr. 67 din 21 iunie/3 iulie; nr. 69 din 25 iunie/7 iulie].

²⁵ Gh. Moisescu, *Centenarul Societății academice literare România Jună din Viena 1871—1971*, Viena, 1971, p. 33.

²⁶ Este vorba de proiectele de lege privind „Legea de naționalități” și „Legea despre unirea Transilvaniei cu Ungaria” (T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. IV, p. 430—842).

²⁷ E. Glodariu, *Contribuția Societății „Petru Maior” la mișcarea cultural-națională și politică a românilor din Austro-Ungaria în ActaMN*, XIV, 1977, p. 311.

ZEUGNISSE ÜBER DIE HALTUNG DER RUMÄNISCHEN UNIVERSITÄTSJUGEND ÖSTERREICH-UNGARNS DEM DUALISMUS GEGENÜBER

(Zusammenfassung)

Die Verfasserin stellt einige schriftliche Beweise über die Haltung der rumänischen Universitätsjugend Österreich-Ungarns bezüglich der Einführung des Dualismus vor.

Der Abschluss des dualistischen Pakts in 1867 löste Stellungnahmen auch in den Reihen der rumänischen Studenten aus welche an den Universitäten in Österreich-Ungarn studierten; sie äusserten ihre Missbilligung gegenüber der Politik der regierenden Kreise sowie ihre Adhäsien an den Kampf den die rumänischen politischen Führer für die Verteidigung der nationalen Rechte und der nationalen Autonomie führten.

ASOCIAȚIA NAȚIONALĂ ARĂDANĂ PENTRU CULTURA POPORULUI ROMÂN, FACTOR DE SOLIDARIZARE ȘI UNITATE NAȚIONALĂ (1863—1918)

Instituționalizarea culturii românești ardelene pe baze naționale (reflexul difuzării romantismului în spiritul public local și a noului model cultural-național propus de către România), a făcut necesară pentru românii din Transilvania, în deceniile anterioare Unirii, realizarea unei solidarități generale, a unei comuniuni de viață spirituală proprie în cadrul și prin instituțiile cultural-patriotice create. În absența unor organe reprezentative politico-naționale, românii au căutat să le compenseze prin alte forme de expresie. Eficiența lor la nivelul satisfacerii unor revendicări de natură politică nu oferă rezultate spectaculoase. Dar, contribuția adusă la consolidarea corpului național, într-o perioadă când acesta era grav amenințat cu deznaționalizarea, a fost dintre cele mai consistente.

Asociațiile regionale (ASTRA, Asociația culturală maramureșeană și Asociația națională arădână) au fost asemenea instituții care, dată fiind retransarea românilor în domeniul cultural-național, au îndeplinit și un rol de organe reprezentative ale întregii națiuni. Ele vizau afirmarea poporului român din teritoriile aflate sub stăpânirea Habsburgilor, reprezentau „un efort și un ideal românesc... urmăreau dezvoltarea limbii și a culturii române, și, implicit, a unității române, a unei organice unități naționale”¹. Perioada liberală în care s-au constituit, le-a permis dezvoltarea unei activități fecunde și extinderea dublei lor influențe: sociale, antrenând noi categorii socio-profesionale în mișcare², și naționale, prin consolidarea unor legături panromânești. Demersul nostru își propune să fixeze câteva puncte de reper dintr-un fenomen general românesc³, printr-o manifestare particulară din părțile vestice, Asociația națională arădână pentru cultura poporului român. Exprimarea tendințelor de solidarizare și unitate națională de către și prin Asociația arădână evidențiază îndeosebi două direcții de acțiune. Pe de-o parte, promovarea solidarității naționale peste granițele politice sau ale unităților administrative din zonă, prin stabilirea de contacte cu instituțiile culturale din Transilvania, Bucovina și România. De cealaltă parte, a fost

¹ V. Netea, *Conștiința originii comune și a unității naționale în istoria poporului român*, București, 1979, p. 194.

² J. Chlebowczyk, *On Small and Young Nations in Europe. Nation-Forming Processes in Ethnic Borderlands in East-Central Europe*, Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, 1980, p. 143.

³ M. Sofronie, *ASTRA — promotoare a solidarității românești*, în *Transilvania*, IV, 1975, nr. 5, p. 59 sq.

benefică atragerea unor personalități marcante ale intelectualității românești, pentru susținerea unor inițiative comune în sfera cultural-naționalului. Un aspect important l-a reprezentat susținerea financiară a instituției arădane de către băncile românești și liderii vieții politice naționale.

Cumularea legăturilor pe care le-a stabilit asociația din Arad cu societățile culturale românești în perioada 1863—1918 (pe baza informațiilor pe care le avem din arhivă și presa epocii), dezvăluie un număr de 79 de contacte. Analiza lor permite câteva constatări care ilustrează aspecte din strategia culturală românească elaborată de liderii mișcării cultural-naționale, etape și momente semnificative din evoluția vieții politice în aceeași secvență cronologică. O primă constatare ce se impune din punctul de vedere al frecvenței contactelor statornicite, este concordanța dintre intensitatea legăturilor și cadrul favorabil asigurat de „noua politică a imperiului”, cu consecințe evidente pentru mișcarea națională românească⁴. Astfel, perioada 1863—1871, a înregistrat un număr de 22 de contacte. De asemenea, etapele fecunde din existența Asociației arădane s-au remarcat și prin intensificarea legăturilor de solidaritate națională, prin demersurile liderilor arădeni de a revigora mișcarea culturală din zonă: anii 1883—1886, 1896—1901 și 1907—1910. Simptomatic pentru a învedera interferențele și sincronismul dintre fenomenul cultural și cel politic manifeste în mișcarea națională românească după reluarea activismului⁵, este frecvența contactelor dintre Asociația arădană și instituțiile românești (19 în perioada 1907—1910). Trebuie precizat că în anii de slabă activitate ai asociației, contactele și raporturile au fost sporadice, nesemnificative, sau au lipsit cu desăvîrșire: anii 1873—1879, 1902—1906. La această stare au colaborat politica opresivă a guvernului de la Budapesta, frământările politice intestinale (criza PNR a afectat serios și aspectul abordat), conjunctura politică din imperiu etc.

Din punctul de vedere al repartiției geografice a legăturilor stabilite, 30 de contacte (aproximativ 38% din total) sînt datorate colaborării cu instituțiile cultural-naționale locale: Preparandia din Arad, Reuniunea învățătorilor din comitat, Reuniunea învățătorilor din dreapta Mureșului, Reuniunea femeilor române din Arad, societatea Progresul a meseriașilor români din Arad, consistoriul Episcopiei ortodoxe. O asemenea situație a conferit Asociației arădane rolul de centru coordonator pentru românii din zonă, de instituție polarizatoare a sistemului cultural-național din părțile vestice. Tot din această perspectivă se pot detecta un număr mare de contacte cu societatea similară din Sibiu — 17 în întreaga perioadă. Ele traduc intențiile liderilor din Arad de a se înscrie într-o strategie culturală unitară, în ansamblul mișcării naționale românești. În același spirit s-au integrat și legăturile cu Societatea Academică Română, care oglindeau rolul incontestabil jucat de forul de

⁴ S. Retegan, *Dieta românească a Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1981, passim; M. Milin, *De la autonomism la Memorand. Din problematica vieții politice la românii bănățeni 1860—1895*, Timișoara, 1986, p. 7—28.

⁵ V. Popeangă, *Aradul, centru politic al luptei naționale din perioada dualismului*, Timișoara, 1978, p. 208.

la București în consolidarea unității culturale a poporului român⁶. Academia Română a contribuit plenar la difuzarea în spiritul public transilvănean a modelului cultural-național propus de către statul român conaționalilor din teritoriile aflate sub stăpânire străină. Fruntașii mișcării naționale de aici, conștienți de această necesitate⁷, au preparat structurile societății românești transilvănene pentru acceptarea și generalizarea unei atari infuzii. Este relevant în acest sens articolul publicat de I. Slavici în 1876 în „Telegraful Român”: „Noi trebuie să căutăm a ne lumina din România; astăzi nu Ardealul este menit a răspîndi cultura în România, ci România este menită a face pe românii din Austria părtași la rodurile muncii sale sufletești”⁸. Legăturile cu celelalte societăți și instituții culturale: Societatea pentru fond de teatru român, Societatea de lectură a elevilor din Oradea, Societatea studențească „România” din Viena, Societatea „Transilvania”, Societatea pentru cultura și literatura română din Bucovina etc.⁹, deși mai reduse ca număr, nu au fost deloc conjuncturale. Ele s-au circumscris necesității de a acționa concertat în anumite probleme de interes național: unificarea ortografiei, apărarea caracterului românesc al învățămîntului, înmulțirea instituțiilor școlare etc.

Analiza conținutului contactelor dintre Asociația arădană și sistemul cultural-instituțional cu care a colaborat, permite și o relativă ierarhizare. Aceasta oferă unele sugestii privind prioritățile programului cultural al românilor transilvăneni, aspecte din fenomenul receptării și generalizării unui model cultural-național unitar. Din totalul celor 79 de contacte, 26 (aproximativ 37%) sînt donații de cărți, reviste și ziare pe seama asociației din Arad, de la principalele instituții culturale din Transilvania și România. S-a detașat prin constanță, conținutul și valoarea donațiilor, Academia Română¹⁰. Perioada postmemorandistă a cunoscut — și nu întîmplător — o perioadă fructuoasă din acest punct de vedere. Cărțile expediate de Academia Română, cele mai numeroase referindu-se la istoria și cultura poporului român, au îndeplinit o dublă finalitate. Pe de-o parte, ele au reprezentat un element important în menținerea trează a conștiinței naționale a românilor din părțile vestice¹¹. Pe de altă parte, contribuția adusă la generalizarea modelului sociologic global de organizare a societății românești, propus de către statul român conaționalilor de peste Carpați, a fost dintre cele mai active și eficiente, cu largi posibilități de extensiune spațială.

⁶ Șt. Pascu, *Academia Română și unitatea națională*, în *Studii și articole de istorie*, XXIX, 1975, p. 5.

⁷ Arh. Stat. Arad, *Fond Episcopia ortodoxă română Arad — acte școlare*, IV, 369, f. 1—5.

⁸ Apud N. Roșuț, *Legăturile Aradului cu România între anii 1800—1918*, în *Ziridava*, X, 1978, p. 255.

⁹ I. Dîrdală, *Relațiile culturale ale Bucovinei cu celelalte provincii românești*, în *Anuarul Institutului de istorie și arheologie A. D. Xenopol*, XVIII, 1981, p. 2284; Arh. Stat. Arad, *Fond ASTRA — despărțămîntul cultural al județului Arad*, dosar 56/1866, f. 121 (în continuare A.S.A. *Fond ASTRA*).

¹⁰ *Ibidem*, dosar 191/1896, f. 45; *Tribuna Poporului*, V, 1901, nr. 96.

¹¹ D. Berindei, *Relații culturale între Transilvania și România anilor 1867—1918*, în *Studii și materiale de istorie modernă*, VI, 1979, p. 192.

Pandantul de la Sibiu al Asociației arădane, ASTRA, s-a înscris pe aceleași coordonate ale dezvoltării solidarității naționale. Donațiile de cărți din colecțiile ei către Asociația arădană¹², învederează intențiile liderilor sibieni de a pregăti spiritele din această zonă în vederea conducerii unitare a mișcării cultural-naționale din Transilvania. Multe din cărțile expediate de ASTRA proveneau din colecția „Biblioteca populară a Asociațiunii”. Faptul venea în întîmpinarea programului social avansat de instituția arădană la sfîrșitul secolului al XIX-lea, reflectînd însă și aceleași necesități culturale pe care le-au afirmat românii din părțile vestice.

În acest context se cuvine a fi amintit impresionantul număr al donațiilor de cărți pe seama instituției arădane din partea celor mai marcante personalități ale vieții publice românești (unii fiind și membri ai asociației): I. Vulcan, T. Maiorescu, M. Kogălniceanu, C. A. Rosetti, Al. Papiu-Ilarian, G. Barițiu, V. Babeș, A. Mocioni, At. Sandor, A. Bunea, I. Lupaș etc.¹³ Fără îndoială, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, bibliotecile au devenit o necesitate vitală pentru românii din Transilvania¹⁴. Acest sprijin masiv la constituirea unui valoros fond de carte, semnifica recunoașterea unanimă a rolului și sarcinilor pe care trebuia să le joace Asociația arădană. Dintre acestea din urmă, două ni se par a fi de maximă importanță, asupra cărora și asociația a stăruit constant: culturalizarea elementelor românești din părțile vestice și stimularea gustului literar al unor categorii cît mai largi din populația ce cădea sub incidența acțiunilor avansate de societatea culturală din Arad. Simptomatice sînt donațiile pe care le-au făcut diferite ziare și reviste românești din monarhie și România, pentru biblioteca asociației: „Amicul Familiei”, „Familia”, „Federațiunea”, „Albina”, „Românul”, „Tesaur de monumente istorice” etc.¹⁵ Desigur, prima intenție a redacțiilor a fost manifestarea sentimentelor de simpatie și sprijin pentru Asociația arădană ca factor catalizator al vieții cultural-naționale din părțile vestice. În subsidiar, ele au urmărit totodată să-și realizeze și propriile interese, de a obține cît mai multe abonamente în zonă.

Analiza conținutului contactelor panromânești — prin și de către Asociația arădană — relevă o altă mare prioritate din programul cultural al românilor transilvăneni, în deceniile anterioare Unirii. Cele 22 de contacte (aproximativ 28% din total) demonstrează cît de vitală era problema învățămîntului românesc în ansamblul dezvoltării culturale din aceste teritorii. Și în concepția liderilor Asociației arădane, învățămîntul de toate gradele trebuia să fie unul dintre factorii activi ai progresului cultural al românilor. Mai ales la începutul secolului al XX-lea cînd politica guvernanților de deznaționalizare forțată a frizat paroxismul, școala românească a dobîndit noi semnificații și sarcini¹⁶. Asociația

¹² A.S.A. Fond ASTRA, dosarele 203/1899, f. 18—19; 210/1907, f. 1.

¹³ *Ibidem*, dosarele 7/1863, f. 46; 98/1870, f. 9.

¹⁴ Vezi în această privință I. Mușlea, *Contribuțiuni la cunoașterea bibliotecilor românești din Transilvania (pînă la Unire)*, Cluj, 1935.

¹⁵ A.S.A. Fond ASTRA, dosarele 64/1867, f. 47v; 113/1872, f. 6.

¹⁶ O. Ghibu, *Nu din partea aceea. Studii și articole 1904—1914*, ediție îngrijită de V. Popeangă, București, 1986, *passim*.

culturală din Arad a îmbrățișat, în egală măsură, toate nivelele învățămîntului românesc. Pentru sprijinirea învățămîntului elementar, asociația a colaborat cu Reuniunea învățătorilor din comitat, căreia i-au fost alocate sume de bani pentru a fi distribuite învățătorilor merituosi¹⁷. Discuțiile și contactarea consistoriului Episcopiei ortodoxe din Arad pentru o mai bună dotare materială a școlilor satești¹⁸, se înscriu în aceleași preocupări. Grijă pentru învățămîntul gimnazial mediu s-a materializat în contactele deosebit de numeroase cu Preparandia din Arad: stipendii acordate elevilor săraci¹⁹, ajutoare materiale pentru elevii cu dificultăți în întreținere, intervenții pe lângă Ministerul instrucțiunii publice din Budapesta pentru ameliorarea situației profesorilor români etc.²⁰.

În privința învățămîntului superior, demersurile asociației arădane s-au manifestat pe două planuri: pe de-o parte, preocuparea pentru formarea unei categorii intelectuale românești prin intermediul universităților străine²¹. În acest sens, Asociația arădană a colaborat în anii 1868—1870 cu societatea „Transilvania” din București²², în vederea acordării de burse studenților români ardeleni privați de posibilități materiale și financiare. Pe de altă parte, se înscriu eforturile comune de a înființa și dezvolta învățămîntul superior românesc. În acest sens, Asociația arădană a constituit un punct de sprijin în luptele din anii 1868—1870, purtate de către societatea studențească „România” din Viena, și de către ASTRA, în vederea creării unei catedre de limba și literatura română la Universitatea din Viena²³. Deosebit de fructuoasă a fost colaborarea dintre Asociația arădană și ASTRA în anii 1870—1871, în contextul mișcărilor prilejuite de ideea înființării unei Academii juridice românești în Transilvania. Instituția din Arad a răspuns favorabil chemării lansate de ASTRA²⁴, mobilizînd — prin intermediul colecțiilor ei — populația românească din Crișana și Banat, răspîndind apelurile Comitetului de la Sibiu, deschizînd listele de subscripție și contribuind la strîngerea fondurilor bănești. Concomitent, V. Babeș, unul dintre liderii asociației, înainta memorii lui I. C. Brătianu, solicitînd acordarea de fonduri bănești pe seama Asociației arădane, care să-i permită acesteia sprijinirea mai eficientă a învățămîntului românesc²⁵.

Un capitol interesant și cu rezonanțe adînci în conștiința contemporanilor l-a constituit stabilirea și permanentizarea de relații între

¹⁷ Biserica și școala, XXXII, 1909, nr. 5.

¹⁸ A.S.A. Fond ASTRA, dosarele 159/1887, f. 10; 168/1890, f. 1v.

¹⁹ Ibidem, dosar 183/1893, f. 10v.

²⁰ T. Pavel, *Activitatea Asociației naționale arădane pentru cultura poporului pentru sprijinirea învățămîntului românesc din Crișana și Banat în Banatica*, 1, 1971, p. 388.

²¹ G. Cipăianu, *Stipendiile acordate de familia Mocioni și formarea intelectualității românești în perioada 1860—1870*, în *AIACN*, XXII, 1979, p. 429—446.

²² V. Curticăpeanu, *Miscarea culturală românească pentru unirea din 1918*, București, 1968, p. 201; A.S.A. Fond ASTRA, dosar 74/1878, f. 14.

²³ Ibidem, dosar 84/1869, f. 46; T. Pavel, *op. cit.*, p. 389.

²⁴ V. Curticăpeanu, *op. cit.*, p. 134 sq.

²⁵ A. Caciora, N. Roșuț, M. Timbus, *Aradul în lupta pentru eliberare națională și socială*, vol. II, Arad, 1980, p. 36.

Asociația arădană și societățile culturale din monarhie și România prin intermediul unor lideri care erau în același timp membri ai mai multor instituții. Participările reciproce la adunările generale²⁶, au devenit tot atâtea prilejuri de manifestare a solidarității naționale. Aceste prezențe au conferit asociațiilor culturale, pe lângă modul de organizare și program, o unitate de orientare în strategia cultural-națională pe care au adoptat-o, învederind opțiunile și mobilizarea unitară a tuturor exponenților națiunii. În fond, așa cum arăta și V. Netea, toate aceste comitete „constituite din reprezentanții asociațiilor românești de pretutindeni erau un mare parlament al culturii românești ce pregătea calea spre parlamentul politic”²⁷. Au sesizat acest lucru foarte bine contemporanii, conștientizând importanța unor atari manifestări de solidaritate națională. Este semnificativă în sensul celor arătate anterior, scrisoarea din 24 decembrie 1908/6 ianuarie 1909, trimisă de V. Goldiș, directorul Asociației arădane, președintelui ASTREI de a participa la adunarea generală a asociației din Arad. Se sublinia în scrisoare că „astfel, pe de-o parte să se manifeste solidaritatea perfectă în năzuințele culturale a întreg poporului românesc de sub coroana Sfintului Ștefan, de altă parte însăși adunării noastre să i se dea nimbul unui festival cultural prin participarea reprezentanților celorlalte societăți culturale surori”²⁸.

De un larg ecou în rîndurile opiniei publice românești s-au bucurat și inițiativele Asociației arădane de a participa la expozițiile naționale organizate de către ASTRA (cea din 1881 a fost una din asemenea colaborări rodnice)²⁹. Expozițiile au relevat atît dezvoltarea economică a burgheziei române, cît și realele capacități creatoare ale poporului român, contribuind la dezvoltarea solidarității populației românești din monarhie³⁰. De asemenea, s-au organizat în colaborare cu societățile culturale locale — Societatea meseriașilor „Progresul”³¹ și Reuniunea femeilor române din Arad³² — baluri și reuniuni culturale cu ocazia adunărilor generale ale asociației, sau cu intenția de a colecta fonduri în scopuri filantropice: înființarea unei școli de fete la Arad, acordarea de ajutoare financiare și materiale elevilor săraci din zonă, sprijinirea tinerilor meseriași români etc. Toate acestea atestau existența în conștiința publică ardeleană de la sfîrșitul secolului al XIX-lea a necesității de a acționa concertat în probleme cultural-naționale.

O altă latură a solidarității cultural-instituționale se poate urmări prin evidențierea demersurilor comune de difuzare a culturii românești în mijlocul poporului, de ridicare a nivelului cultural-științific al mase-

²⁶ *Biserica și școala*, XXXI, 1907, nr. 32; V. Netea, *Spre unitatea statală a poporului român. Legături politice și culturale între anii 1859—1918*, București, 1979, p. 73 sq.

²⁷ *Ibidem*, p. 74.

²⁸ A.S.A. Fond ASTRA, dosar 210/1907, f. 92—93.

²⁹ *Ibidem*, dosarele 134/1881, f. 14; 135/1881, f. 1.

³⁰ V. Vesa, *Aspecte ale activității cultural-politice a burgheziei române din Transilvania la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX*, în *ActaMN*, III, 1966, p. 544.

³¹ *Biserica și școala*, VII, 1883, nr. 25; A.S.A. Fond ASTRA, dosar 191/1896, f. 16.

³² *Ibidem*, dosar 178/1892, f. 6v.

lor largi populare. Procesul s-a desfășurat pe mai multe paliere și la niveluri diferite. Toate acțiunile și activitățile în acest sens s-au mișcat însă într-un cadru politic ostil ridicării culturale a românilor. Aceasta a imprimat sistemului cultural-instituțional o rezistență camuflată împotriva dualismului, o tentă generalizatoare, de integrare a culturii ardelenene într-un model cultural general românesc, pe care statul român l-a infuzat în structurile societății ardelenene. Pe această linie amintim colaborarea dintre asociația din Arad și Societatea diletanților din Timișoara³³, care a prezentat la Arad două spectacole cu prilejul adunării generale a asociației din anul 1870. De altfel, adunările generale despre care presa epocii vorbea în termeni elogiși, prin participarea unui public numeros și variat ca și compoziție socială, constituiau „adevărate sărbători cultural-naționale” pentru românii din părțile vestice.

O altă manifestare similară, tot la Arad, a avut loc în anul 1884 când Societatea pentru fond de teatru român și-a ținut aici adunarea generală. S-au dat cu această ocazie reprezentații teatrale, s-au ținut conferințe cultural-educative de către I. Vulcan, I. Slavici, V. Mangra³⁴. Trebuie amintită aici și conferința pe care istoricul I. Sirbu a ținut-o la Arad (în cadrul relațiilor de colaborare statornicite între asociațiile de la Arad și Sibiu), la 21 aprilie 1901, vorbind în fața unei asistențe entuziasmate despre „Legea strămoșească a românilor ca ocrotitoarea și susținătoarea individualității naționale”³⁵. Erau, și acestea, prilejuri de manifestare a sentimentelor de solidaritate națională și de exprimare în forme camuflate (pentru a nu provoca noi aprehensiuni din partea guvernului) a încrederii realizării într-un viitor apropiat a aspirațiilor legitime ale poporului român³⁶.

Fidelă programului statuat în 1863, Asociația arădană a inițiat o serie de acțiuni de culturalizare și vulgarizare, de lichidare a analfabetismului în mediul arădan, antrenând la aceste activități și instituții locale: Preparandia, Reuniunea învățătorilor din comitat, Consistoriul Episcopiei Ortodoxe din Arad etc. Sînt binecunoscute conferințele publice susținute de profesorii Preparandiei în sprijinul Asociației arădane — cele din anul 1892 au fost publicate într-un volum³⁷. Prin tematica și calitatea expunerilor, ele au contribuit la culturalizarea elementelor românești din zonă. Posibilitățile limitate de culturalizare pe o arie geografică mai vastă (asociației i se refuzase de către autorități formula adunărilor generale itinerante), a făcut ca direcțiunea să lanseze apeluri către Reuniunea învățătorilor din comitat pentru transformarea învățătorilor în adevărați „apostoli” ai culturii și științei, prin susținerea de conferințe variate ca tematică în localitățile comitatului³⁸. Relevante pentru sincronismul manifest în activitatea asociațiilor regionale româ-

³³ Șt. Mărcuș, *Din trecutul teatrului românesc în Ardeal și Banat*, în vol. *Teatrul românesc în Ardeal și Banat*, Timișoara, 1945, p. 51.

³⁴ *Ibidem*, p. 105.

³⁵ A. Caciora, *Din lupta românilor arădeni pentru eliberare națională în perioada 1895—1905*, în *Ziridava*, VIII, 1977, p. 263.

³⁶ D. Berindei, *op. cit.*, p. 181.

³⁷ P. Dan, *Asociații, cluburi, ligi, societăți*. *Dicționar cronologic*, București, 1983, p. 54.

³⁸ *Tribuna*, XII, 1908, nr. 222.

nești, sînt acțiunile de lichidare a analfabetismului și alcoolismului în mijlocul poporului. Contactele cu consistoriul episcopal, cu Reuniunea învățătorilor³⁹, căreia Asociația arădană i-a alocat noi sume de bani, s-au înscris într-un demers mai amplu a cărui finalitate era prosperarea materială și ridicarea nivelului cultural al poporului român din părțile vestice. Toate aceste acțiuni sînt consecința evidentă a propagării în spiritul public transilvănean de la sfîrșitul secolului al XIX-lea, a orientării culturale și ideologice a „Tribunei”⁴⁰, care și-a definit strategia politico-culturală în funcție de factorul popular și problematica adiacentă acestuia.

În acest context trebuie amintit și rolul, trecut cu vederea pînă acum⁴¹, jucat de Asociația arădană în receptarea și generalizarea junimismului în Transilvania, în consacrarea „noii direcții” în părțile vestice. Nu este întîmplător faptul că discuțiile și inițiativa de unificare a ortografiei propusă de Asociația arădană în anul 1865⁴², au avut loc la scurt timp după măsurile pe care le-a luat Al. I. Cuza în România pentru înlocuirea alfabetului chirilic cu cel latin. De altfel, la noua ortografie ce urma a fi statuată prin colaborarea ASTREI, Societății din Bucovina și a societății din Arad, trebuiau să participe și cărturari din România. Ca o apreciere a acestei inițiative, T. Maiorescu a expediat în anul 1866, bibliotecii asociației din Arad, cartea sa „Despre scrierea limbii române”⁴³. Corectăm astfel aprecierea S. Iercoșan potrivit căreia prima carte maioresciană aflată într-o bibliotecă din Transilvania, este atestată în 1867, în biblioteca ASTREI⁴⁴. Importanța acestei donații este dublă: pe de-o parte valoarea intrinsecă a lucrării, dar totodată ea reprezenta și un mare act de cutezanță, deoarece cartea cuprinde „un atac distrugător la adresa etimologismului”⁴⁵, ce domina viața spirituală românească din monarhie. Urmărind actele oficiale ale Asociației arădane, protocoalele adunărilor generale se poate observa breșa pe care a realizat-o această carte în ortografia folosită, o dovadă clară a receptivității pe care a manifestat-o asociația din Arad. Discuțiile în acest sens se pot considera încheiate în anul 1885, cînd direcțiunea Asociației arădane a hotărît retipărirea statutelor cu noua ortografie stabilită de Academia Română. Statutele tipărite trebuiau trimise ASTREI și Societății culturale din Bucovina⁴⁶. Pe de altă parte, abonarea bibliotecii asociației la „Convorbiri literare”, ciclurile de prelegeri publice ajustate după model junimist, serile de lectură în cuprinsul cărora scriitorii junimiști ocupau un loc important, activitatea în cadrul societății a unor simpatizanți ai Junimii (G. Popa, I. Slavici, N. Oncu etc.), conturează tot mai pregnant

³⁹ A.S.A., *Fond ASTRA*, dosar 210/1907; *Biserica și școala*, XXXIII, 1909 nr. 5.

⁴⁰ E. Bocșa-Mălin, *Lupta presei transilvane*, București, 1945.

⁴¹ Vezi la S. Iercoșan, *Junimismul în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983, passim.

⁴² V. Curticăpeanu, *op. cit.*, p. 201.

⁴³ A.S.A., *Fond ASTRA*, dosar 56/1866, f. 97.

⁴⁴ S. Iercoșan, *op. cit.*, p. 68.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ A.S.A., *Fond ASTRA*, dosar 147/1885, f. 2.

rolul acestei instituții arădane în difuzarea și generalizarea noii direcții în spațiul românesc din părțile vestice.

Trecerea în revistă a planurilor și mijloacelor de expresie a solidarității naționale în cadrul și prin intermediul asociației din Arad, impune relevarea problemei susținerii financiare a acestei instituții de cultură. În afara taxelor de membru și a veniturilor realizate cu ocazia balurilor, expozițiilor, o mare parte a fondurilor Asociației arădane a provenit din donațiile de bani (peste 4000 fl.). În susținerea financiară a asociației din Arad putem delimita cel puțin două planuri. O primă etapă, până la înființarea instituțiilor de credit românești, când sursa donațiilor au constituit-o elemente variate din societatea românească din Transilvania: A. Șaguna, Al. S. Șuluțiu, I. Pușcariu, Al. Mocioni, V. Babeș, I. Hoșoș, G. Popa, I. P. Desseanu etc.⁴⁷. Odată cu întărirea burgheziei române, cu apariția primelor instituții bancare proprii, sarcina susținerii societăților culturale a început să fie transferată și înspre asemenea categorii sociale și instituții⁴⁸. Astfel, banca Victoria din Arad, a desfășurat la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, una din cele mai importante activități de mecenat cultural-național, sprijinind consecvent Asociația arădană. Alături de ea, băncile Albina din Sibiu și Sentinela din Satul-Nou⁴⁹, s-au înscris pe aceleași coordonate de susținere a instituției culturale din Arad. Prin aceste inițiative, se confirmă faptul că burghezia română din Transilvania conștientizase rolul pe care trebuia să-l joace în mișcarea națională românească⁵⁰.

În finalul acestor considerații, se poate afirma că legăturile pe care le-a stabilit Asociația arădană cu sistemul cultural-instituțional din spațiul românesc, au fost expresia necesităților și priorităților cultural-naționale ale românilor din teritoriile aflate sub dominație străină. Exemplul românesc nu a fost singular în cadrul națiunilor oprite din monarhie. Maticile au manifestat și ele tendința de realizare a unei solidarități generale slave, cu ajutorul suportului ideologic conferit de către doctrinele panslavismului și austroslavismului⁵¹. Fără îndoială, adoptarea activismului ca tactică politică pentru toți românii din Transilvania se originează în această amplă solidaritate cultural-instituțională. Facilitate de prezența unor lideri în cadrul mai multor societăți, contactele și colaborările asociației din Arad cu celelalte societăți culturale, au contribuit plenar la menținerea trează a conștiinței naționale în părțile vestice. De asemenea, ele au favorizat generalizarea în structurile societății românești de aici a modelului cultural pe care România l-a propus conaționalilor din monarhie.

IOAN BOLOVAN

⁴⁷ *Ibidem*, dosarele 64/1867, f. 16v; 108/1871, f. 16 etc.

⁴⁸ Vezi la M. D. Drecin, *Banca Albina din Sibiu, instituție națională a românilor transilvăneni 1871—1918*, Cluj-Napoca, 1982.

⁴⁹ A.S.A., Fond ASTRA, dosar 204/1901, f. 1.

⁵⁰ Al. Dușu, *Mișcarea pentru unitatea culturală a românilor în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX*, în vol. *Națiunea Română. Geneză, afirmare, orizont contemporan*, București, 1984, p. 427.

⁵¹ I. Lupaș, *Asociațiunea transilvănească și Matica Slovenska*, în *Transilvania*, 75, 1944, p. 312, nr. 4—5; H. Kohn, *Nationalism. Its Meaning and History*, London, 1965, p. 151—155; S. B. Kimball, *The Austro-Slav Revival: a Study of Nineteenth Century Literary Foundations*, Philadelphia, 1973, p. 70 sq.

L'ASSOCIATION NATIONALE D'ARAD POUR LA CULTURE DU PEUPLE
ROUMAIN, FACTEUR DE SOLIDARITÉ ET D'UNITÉ NATIONALE
(1863—1918)

(Résumé)

L'institution de la culture roumaine sur des bases nationales a imposé aux Roumains la réalisation d'une solidarité générale, d'une communion de vie spirituelle par l'intermédiaire des institutions culturelles créées. A partir de la deuxième moitié du XIX-ème siècle et du commencement du XX-ème, l'Association nationale d'Arad a été l'une des plus importantes sociétés culturelles de Transylvanie. La promotion de la solidarité nationale au delà des frontières politiques artificielles, a été l'une des coordonnées essentielles de l'activité déployée. Les liaisons établies avec des sociétés culturelles de Transylvanie, de Bucovine et de Roumanie ont été nécessaires afin de lancer et soutenir des initiatives majeures: l'unification de l'orthographe, la création des institutions d'enseignement, l'instruction des catégories sociales diverses etc. En étant le centre coordonnateur du mouvement culturel de l'ouest, l'Association nationale d'Arad, par sa collaboration avec les autres institutions culturelles, a eu une contribution essentielle à maintenir et à consolider l'être national roumain.

PROCESUL POLITIC DE PRESĂ DIN 3 SEPTEMBRIE 1879
INTENTAT LUI GEORGE BARIȚIU PENTRU PUBLICAREA
UNUI DOCUMENT ISTORIC ÎN REVISTA
„TRANSILVANIA“

Abia s-au stins ecourile primului proces politic de presă intentat lui George Barițiu, a cărui sentință a fost pronunțată în 30 aprilie 1879, că autoritățile judiciare ungare instruiău de mai multe luni al doilea proces care se va încheia cu dezbateră finală din 3 septembrie 1879.

Guvernul de la Budapesta părea hotărât de data aceasta să-l doboare definitiv pe Barițiu, încercînd să decapiteze în acest mod mișcarea națională românească din Transilvania, opozantă îndîrjită și constantă a regimului dualist.

Graba de a obține o condamnare privativă de libertate cu orice preț a dus la un proces considerat de contemporani cu totul neobișnuit deoarece Barițiu era tradus în fața justiției ca redactor al unei publicații literar-științifice, după cum se considera *Transilvania* ce apărea pe atunci la Brașov, fapt nemăintîlnit pînă la acea dată, ținta represiunii constituind-o gazetele *politice* românești.

Pe parcurs, procesul dobîndește implicații mai largi, transformîndu-se astfel dintr-un proces personal într-un proces de principiu.

Frămîntarea provocată de proces pe plan personal lui G. Barițiu, ca și cunoașterea mai îndeaproape a mecanismului judiciar de opresiune la care erau supuși fruntașii mișcării naționale românești, prezintă suficiente rațiuni care să îndreptățească aducerea sa în lumina cercetării, și aceasta cu atît mai mult cu cît, pînă acum, evenimentul nu a fost menționat decît tangențial¹.

Pretextul pentru a porni acțiunea judiciară împotriva lui George Barițiu l-a constituit publicarea unui document din 1849 în revista *Transilvania*² în penultimul și ultimul număr din cursul anului 1878, după care, apariția revistei se suspendă, reapărînd la Sibiu în 1881.

Instruirea procesului începe în cea de-a doua parte a lunii decembrie, deci imediat după publicarea documentului, așa cum reiese dintr-o

¹ Vasile Netea, *George Barițiu. Viața și activitatea sa*, București, 1966, p. 281. Data procesului este indicată greșit 23 septembrie. Confruntarea finală a avut loc la 3 septembrie 1879. Vezi și George Em. Marica, *Studii de istoria și sociologia culturii române ardelenne din secolul al XIX-lea. George Barițiu — istoric*, Cluj-Napoca, 1980, p. 141.

² *Transilvania*, XI, nr. 23 din 1 dec. 1878, p. 268—269 și nr. 24 din 15 dec. 1878, p. 279—280.

notă a redactorului pe marginea unei *Correspondențe particulare a Observatoriului*³.

Primul organ de presă care anunță public procesul este *Telegraful român*⁴, însă maniera în care o face îl nemulțumește adinc pe Barițiu, considerînd-o chiar insultătoare, de parcă nu ar fi fost suficientă persecuția din partea adversarilor. Știrea este comunicată în contextul raportului asupra unei ședințe a Comitetului Astei din 31 decembrie 1878, în care punctul 4 al discuțiilor s-a referit la deschiderea acestui proces, după cum comenta corespondentul, tocmai cu o oră înaintea morții revistei *Transilvania*, anume pentru a dovedi că în „Ungaria toate sunt cu putință”. Expresia ireverențioasă a autorului raportului consta în etichetarea revistei: „Bătrînă și oioagă”. Drept răspuns la puțin măgulitoarele calificative, în *Observatoriul* apare un articol⁵ în care, sub pseudonimul „Un creștin român” (probabil scris chiar de redactor), se dă glas nemulțumirii lui Barițiu. Era evident că atitudinea gazetei mitropoliei avea un substrat confesional, explicîndu-se totodată și prin faptul că cercul din jurul ei a fost în trecut pentru apariția *Transilvaniei* la Sibiu și nu la Brașov.

Deși *Telegraful român*, nu dădea mai multe amănunte, deoarece procesul se afla încă în primul său stadiu, scoate totuși și el în evidență faptul neobișnuit ca o revistă literar-științifică să fie adusă în fața tribunalului.

Judecătorul de instrucție al judecătoriei cercuale din Sibiu, cere și numele membrilor Comitetului Asociațiunii Transilvane, în calitatea lor de proprietari și editori ai revistei, căci potrivit legii, ei trebuiau să fie solidari cu redactorul, autorul și tipograful.

Desigur, extinderea procesului asupra Comitetului Astei ar fi fost o măsură deosebit de gravă și persecuția împotriva unei societăți culturale românești mult prea evidentă. Și poate că autoritățile judiciare ungare nu s-ar fi dat înapoi de la aplicarea literei și spiritului legii de presă, dacă George Barițiu, la cei 67 de ani ai săi, n-ar fi avut curajul de a-și asuma întreaga răspundere față de publicarea documentului incriminat, atît pentru sine ca redactor, cît și pentru editori, autori și tipografi.

Telegraful român, deși nu dădea amănunte, cum am mai spus, asupra deschiderii procesului, remarcă totuși că acesta este forțat, „tras de păr” și că probabil era un ecou al atacurilor ziarului clujean *Kelet*, cu știute tendințe șovine. Dacă aprecierea de la început era corectă, presupunerea că-i urma nu era însă exactă, deoarece *Kelet* se preocupa la acea dată cu defăimarea școlilor românești. Atacurile sale erau de pură rutină și nu aveau nimic de a face cu inițierea procesului lui George Barițiu⁶.

*Observatoriul*⁷, anunțînd și el neplăcuta veste a punerii sub acuzare a redactorului său, își exprimă mirarea că din sutele de documente

³ *Observatoriul*, II, nr. 26 din 12/31 aprilie 1879, p. 105—106.

⁴ *Telegraful român*, XXVII, nr. 1 din 2 ian. v. 1879, p. 2.

⁵ *Observatoriul*, II, nr. 4 din 13/25 ian. 1879, p. 15.

⁶ *Gazeta Transilvaniei*, XLII, nr. 4 din 14/26 ian. 1879, p. 2.

⁷ *Observatoriul*, II, nr. 3 din 10/22 ian. 1879, p. 10—11.

istorice cite s-au publicat în *Transilvania* de la apariția ei, timp de 11 ani, abia în numărul penultim al anului 1878 procurorul a găsit totuși unul pentru care se crede în drept a-l trage pe fostul redactor la răspundere.

Explicații mai amănunțite asupra intentării procesului nu dă nici *Gazeta Transilvaniei* mărginindu-se doar să constate că era „unic în felul său” și să-și exprime curiozitatea cum se va termina. Corespondența se încheie plină de compasiune față de dispăruta revistă *Transilvania*: „Biata foaie tocmai în doaga morții a fost înhățată. Nu i-au dat pace nici să moară liniștită”⁸.

Procurorul de la Sibiu ce avea în competență procesele de presă înaintase deja un denunț și la tribunalul din Brașov unde se tipărise *Transilvania*, acuzându-l pe Barițiu că ar fi făcut „politica zilei” prin revista sa deși nu era politică, și deci nu avea depusă cautiunea de 2500 fl., încălcând totodată și propriul ei program.

Tribunalul din Brașov s-a arătat însă mai generos și refuzînd să-l implice pe Barițiu respinge acuza procurorului sibian, considerînd documentul publicat drept ceea ce era: *document istoric*⁹.

În cursul cercetărilor care au dus la pregătirea procesului său, din februarie și pînă în septembrie 1879, George Barițiu a fost supus la trei interogatorii încheiate cu procese verbale¹⁰.

Documentul în jurul căruia s-a făcut atîta vîlvă se intitula „*Observări dintr-o călătorie prin Banat alor doi ardeleni*”, în care sînt descrise unele atrocități din timpul revoluției. Incriminat pare a fi întregul articol, deoarece procurorul nu va indica nici la proces vreun pasaj deosebit, cel mult citeva expresii, fapt care îi va îngreuna și mai mult apărarea lui Barițiu.

Cei doi călători constatau nimicirea prin incendiere a satelor românești de la Deva pînă la Orăștie, descriind în continuare maltratarea unui preot român, greco-catolic, Ioane Sina din Spini, căruia i s-au tăiat mai întii degetele de la mîini, apoi mîinile amîndouă; i s-a tăiat și „mădulariul”; jefuit de cei 1000 de florini pe care-i avea asupra sa, în final fiind despicat în patru. Deși extrem de dur, pasajul, prin stilul său n-ar fi fost ieșit din comun în epocă deoarece era scris sub impulsul revoltei și al ororii, însă ceea ce a frapat și indignat pe procuror, determinîndu-l să afirme că prin acest document se făcea „politica zilei”, îl constituia comentariul autorilor documentului ce ar fi putut fi considerat ca un mesaj din 1849 pentru contemporaneitatea lui G. Barițiu, tocmai în momentul în care guvernul de la Budapesta își intensifica măsurile de deznaționalizare îndreptate împotriva românilor.

Comentariul incriminat ca fiind expresie a politicii curente glăsuia astfel: „Preoților! și inteligenților români! Feriți-vă, nu dați față cu astfel de bestii crude, cari devin la fapte nemaipomenite în istorii; nu

⁸ *Gazeta Transilvaniei*, XLII, nr. 4 din 14/26 ian. 1879, p. 3.

⁹ *Ibidem*, XLII, nr. 68 din 26 aug./7 sept. 1879, p. 2.

¹⁰ *Observatorul*, II, nr. 69 din 29 aug./10 sept. 1879, p. 275—276.

le credeți mai mult, și nu vă amăgiți nici în prezent nici în viitorul cu a lor dare de mână a prieteniei!¹¹.

De fapt, totul a pornit de la un corespondent asiduu al *Transilvaniei*, dar și al *Observatorului*, profesorul Teodor Roșu de la liceul din Beiuș.

Cu mult timp înaintea publicării documentului incriminat, acesta scrie o lungă scrisoare lui G. Barițiu asupra unei colecții particulare de documente ale lui Ioan Munteanu, fost preot participant la evenimentele din 1849, care și-a lăsat biblioteca și colecția prin testament, liceului din Beiuș. În scrisoarea menționată T. Roșu descrie amănunțit conținutul acestei colecții, semnalind-o ca foarte valoroasă și oferind-o spre publicare în *Transilvania* lui G. Barițiu.

Iată ce scrie T. Roșu în 17 iulie 1878 din Beiuș: „Prea onorate domnule Redactor! Ți-am fost scris cu altă ocaziune, că în *Miscellanea* rămase de la Ioan Munteanu, am dat peste trei acte originale relative la evenimentele din anii 1848/9. Actele a căror copie o trimit spre întrebuințare sunt: 1) Una relațiune despre cele întâmplate în districtul Hunedoarei de la 4 pînă la 14 februarie 1849. [semnat de Nicolae Solomon]. 2) Observări dintr-o călătorie prin Banat alor doi ardeleni, din 15 februarie pînă în 4 martie inclusive [semnat de Ioan Mărgineanu, avocat și inspector și Stezar Constantin, locotenent și curier imperial, Sibiu, 8 martie 1849]. 3) Una epistolă d-dto Făget 16/4 decembrie 1848“ [din contextul epistolei, autor pare a fi Ștefan Ioanescu]¹².

După cum reiese din dezbaterile ulterioare ale procesului, în urma acestei scrisori, G. Barițiu, pasionat colecționar de documente, i-a cerut lui T. Roșu să i le trimită dacă sînt valoroase¹³. Expedierea lor se face pînă la 1 decembrie 1878, și fiind găsite de către redactor într-adevăr valoroase, vor și fi publicate în numărul 23 și 24 al *Transilvaniei*. Obiectul incriminării îl face însă numai partea din documentul al doilea „*Observări dintr-o călătorie...*“ publicat în numărul 23 al *Transilvaniei* pe 1878.

În timpul instruirii procesului, corespondența dintre G. Barițiu și T. Roșu privitoare la documentele din 1848—49 continuă, deoarece autoritățile judiciare la începutul cercetărilor îl considerau și pe cel din urmă implicat, în calitate de deținător al documentelor lăsate de I. Munteanu. De fapt proprietarul legal al colecției de documente a fost liceul din Beiuș, însă pentru a nu se „compromite“, adică pentru a nu oferi guvernului ungar motive de a lovi în această oază a învățămîntului românesc din vestul Transilvaniei, profesorul T. Roșu ia asupra sa colecția de documente, afirmînd că le-a găsit aruncate și părăsite în biblioteca testată de I. Munteanu liceului din Beiuș.

În scrisoarea din 13 martie 1879¹⁴, T. Roșu îl informa pe G. Barițiu că cercetările în procesul de presă al *Transilvaniei* pentru cele publicate

¹¹ *Transilvania*, XI, nr. 23 din 1 dec. 1878, p. 268—269.

¹² *Ibidem*, XI, nr. 18 din 15 sept. 1878, p. 208—210.

¹³ Biblioteca Academiei Române, Ms. rom. 1008, f. 129—134. Teodor Roșu către George Barițiu, Beiuș, 13 martie 1879.

¹⁴ *Observatorul*, II, nr. 26 din 12/31 aprilie 1879, p. 105—106.

din *Miscellanea* lui I. Munteanu, tot mai continuă și că a fost chemat să prezinte colecția de documente unui judecător din Beiuș, cu care a și colaționat manuscrisul documentului publicat cu originalul pe care-l deținea. Colaționarea s-a făcut cu multă acribie și conștiinciozitate, T. Roșu citind originalele și judecătorul manuscrisul. Iată rindurile lui T. Roșu privind această operație: „Despre rezultatul colaționării nu ți-am scris, deci înseamnă acum, că manuscriptul consună cu originalele” cu excepția unor mici modificări, cum ar fi „soț, în loc de tovarăș” sau „birtaș în loc de birtar” etc., ceea ce nu schimbă cu nimic sensul documentului.

De altfel, la sfârșitul scrisorii va consemna pe coloane și rinduri fiecare deosebire cit de mică, ele fiind într-adevăr neînsemnate. Era vorba doar de o vagă tendință de „modernizare” a stilului la standardele din 1878.

Este caracteristic pentru insistența cu care i se căuta orice vină cit de mărunță lui G.-Barițiu, faptul că după cum scria T. Roșu: „Rezultatul colaționării, însă, se vede că nu a îndestulit pre cei de la Sibiu, bag-sama că nu au aflat ce cerceau ei, pentru că ieri iarăși fui invitat să mă prezentez la judele regiu și să aduc cu mine *Miscellanea* și alte manuscripte ce aş avea de la Munteanu. Judele regesc îmi descoperi, că la propunerea procurorului, judele instructor de la Sibiu cere să se constate că oare scrisul actelor originale este el a lui Munteanu sau ba, și totodată pretinde să se trimită *Miscellanea* la Sibiu spre întrebuințare oficioasă, deci mă provoacă să răspunz la întrebările ce mi se vor pune, despre ce se va lua proces verbal”.

Unul dintre răspunsurile mai importante dintre cele pe care trebuia să le dea era privitor la scopul pentru care a făcut copii după documente și care suna astfel: „...venind *Miscellanea* în posesiunea mea, frunzărindu-le am dat de actele chestionate și citindu-le am aflat că se referesc la evenimente ce se țin de domeniul istoriei, și cugetînd că sunt scrise de marturi oculari de pre atunci, le-am aflat demne de a fi publicate, pentru ca să se provoace critica a decide despre valoarea lor; deci procurînd copia de pre dinsele o am trimis redactorului G. Barițiu spre întrebuințare”.

Volumul de documente a fost lăsat la dispoziția judecătorei pe baza procesului verbal încheiat cu ocazia interogatoriului. Deci, cum se exprimă Roșu „Acuma *Miscellanea* va călători la Sibiu, să se delecteze domnii de acolo”. Și după ce descrie în amănunt colecția frumos legată mai adaugă intrigat de alerta în care intraseră autoritățile pentru documentele publicate, exclamînd cu amărăciune: „Dacă și publicarea acestor acte ar trage după sine persecuțiuni, atunci e pace de istorie în țerele noastre”, în sensul că s-a terminat cu istoria, ea nu va mai putea fi scrisă pe baza unor mărturii autentice.

Cît despre stil, T. Roșu se miră: „Nu știu de ce se supără cei de la putere; de stilul actelor ori de faptele descrise. Cu stilul se pot împăca, căci e efluxul timpurilor furtunoase de atunci, cînd scriitorii nu-și puteau îmbrăca espreșiunile în cuvinte de galanterie; altcum acel stil e cu mult mai moderat decît al maghiarilor de astăzi”. Și face cîteva para-

lele, dînd exemple concrete de expresii denigratoare față de români, culese din documente, cărți, calendare etc.

Încît pentru evenimentele menționate în *Miscellanea*, părerea lui Roșu era următoarea: „Ce se atinge de faptele descrise, respingă-le dacă pot, dară nu ne pună căluș în gură ca să nu putem spune ce știm“.

Nu peste multă vreme, G. Barițiu va publica parțial scrisoarea în *Observatoriul*, unde părerea lui Roșu despre posibilitățile de a scrie istorie va apărea puțin modificată de către redactor: „Dacă și publicarea acelor acte ar trage după sine persecuțiuni, atunci nu s-ar mai putea scrie nici-o istorie adevărată în țările acestea“.

De fapt corespondența particulară pe care o publica *Observatoriul* avea menirea clară de a oferi argumente apărării la viitorul proces și a explica opiniei publice cum stătea în fond situația.

Este interesant că într-o notă de subsol a corespondenței, notă semnată „Red.“ (adică a redactorului), acesta face cunoscut fără să nominalizeze că cel care a denunțat autorităților actele publicate în *Transilvania* nr. 23 era un român (desigur unul renegat; afirmație necontrolabilă însă).

În final, T. Roșu îl roagă pe G. Barițiu să aibă grijă ca *Miscellanea* să nu se piardă (după proces să o scoată personal de la judecătorie) și să-l țină la curent cu «ce avem să așteptăm din procesul „Transilvaniei“».

Scrisoarea dezvăluie în fond o parte însemnată din începuturile și substratul procesului, exprimînd punctul de vedere al unei persoane implicate în această afacere, dar care, obiectiv vorbind, nu avea nici o vină

După ce autoritățile încheiaseră cercetările, *Telegraful român* anunță primul dintre gazetele românești data procesului, fixată pe 3 septembrie 1879¹⁵.

Dezbaterile procesului publicate în întregime în două numere din *Siebenbürgisch deutsches Tageblatt* vor fi publicate și de către *Observatoriul*¹⁶. Va mai apare și acel rezumat foarte dens din *Gazeta Transilvaniei*, „Un document istoric înaintea juriului“¹⁷, iar *Telegraful român*, de data aceasta cu oarecare întirziere, în mai multe numere, publică și el lucrările procesului, sub titlul: „Un proces de presă“¹⁸, deși achitarea lui G. Barițiu, o anunțase și el ca și *Observatoriul*¹⁹ mult mai devreme²⁰.

Desigur, cel mai complet, dezbaterile sînt prezentate de *Observatoriul* sub titlul: „Din sala tribunalului de la Sibiu. Istoria patriei înaintea juriului“²¹, după ce anterior, Barițiu avusese grijă să sublinieze că

¹⁵ *Telegraful român*, XXVII, nr. 96 din 18 august v. 1879, p. 379.

¹⁶ *Observatoriul*, II, nr. 68 din 25 aug./6 sept. 1879, p. 273.

¹⁷ *GazTrans*, XLII, nr. 68 din 26 aug./7 sept. 1879, p. 2.

¹⁸ *Telegraful român*, XXVII, nr. 101 din 30 aug. v. 1879, p. 402—403; nr. 102 din 1 sept. v. 1879, p. 406; nr. 103 din 4 sept. v. 1879, p. 410—411 și nr. 104 din 8 sept. v. 1879, p. 418—419.

¹⁹ *Observatoriul*, II, nr. 67 din 22 aug./3 sept. 1879, p. 270.

²⁰ *Telegraful român* XXVII, nr. 98 din 23 aug. v. 1879, p. 376.

²¹ *Observatoriul*, II, nr. 69 din 29 aug./10 sept. 1879, p. 275—276 și nr. 70 din 1/13 sept. 1879, p. 279—280.

procesul i-a fost intentat de procuror „numai din cauza unor documente istorice“.

Procesul începe la 8 1/2 a.m. în prezența unui public ales și numeros, care după cum se afirmă, umpluse pînă la ultimul loc spațiul rezervat auditoriului cu toate că zăpușeala ce domnea în sala tribunalului sibian era aproape insuportabilă. Luau parte și soțiile unor prestigioși fruntași sași ca Wolf și Artner, precum și Maria Arz de Straussenburg, fiica celui mai bun avocat din Sibiu, la acea dată apărătorul lui G. Barițiu.

Completul de judecată era compus din Bela Tamássy președinte, Phleps și Roșca asesori, Friedrich Haupt grefier, subjudele Bădilă interpret și Deesy János procuror.

În fața prezidiului, pe un scaun, luă loc acuzatul, George Barițiu, iar în dreapta sa la masa apărării se așază renumitul avocat Albert Arz de Straussenburg, același care l-a apărât și în procesul de presă din 30 aprilie 1879, pricinuit de un articol publicat în *Gazeta Transilvaniei* din 1877, obținînd și atunci achitarea unanimă a inculpatului.

Procesul nu se întrevedea a fi o simplă formalitate; în atmosferă plutea insistent pericolul unei condamnări reale în ciuda celor 67 de ani ai acuzatului. În 1882, amintindu-și de proces, G. Barițiu îi scria cunoscutului profesor Émile Picot că pentru documentele publicate în nr. 23—24 din 1878 în *Transilvania* i se făcuse un proces de presă foarte periculos²². Deci, vîrstnicul și curajosul ziarist avusese adînc întipărit în conștiință pericolul ce-l amenințase.

Ca și în procesul anterior de presă, procurorul caută prin recuzarea a cît mai mulți membri ai juriului (în cazul de față 12), să „aleagă“ pe aceia pe care-i credea dispuși a da curs dorințelor sale. Avocatul Arz, considerîndu-se stăpîn pe situație, nu respinsese decît 4 jurați.

Juriul se compunea astfel din 12 cetățeni ai Sibiului²³, plus 2 suplinitori, aproape toți meșteșugari, cu excepția unui concepit avocațial, a unui expeditor (ca jurat suplinitor) și a avocatului Franz Frühbeck, viitorul apărător al lui G. Barițiu în cel de-al treilea proces de presă al său, care va avea loc în 1884. De notat că nici unul dintre membrii juriului nu era român, toți erau sași.

Se depune jurămîntul de către jurați, președintele Tamássy atrăgînd apoi atenția publicului de a se abține de la orice manifestație aprobatoare sau dezaprobatoare. După care procurorul Deesy János citește actul de acuzare precum și textul documentului incriminat afirmînd că respectivul text incită la ură și vrăjmășie împotriva națiunii dominante, încălcînd deci paragraful 302 care prevede o pedeapsă cu închisoarea de la 3 la 6 luni.

²² G. Barițiu către Émile Picot, Sibiu, 30 dec. 1882 în *George Bariț și contemporanii săi*, VII, București, 1985, p. 356.

²³ Cei 14 membri ai juriului erau următorii: A. Prischak, cojocar, Samuel Theil, dogar, Georg Wagner, zidar, Carl Kohnert, curelar, Carl Bele, cojocar, dr. Oscar Kabdebo, concepit avocațial, I. Schmidt, postăvar, Martin Jasch, cojocar, Johann Ludwig, giuvaergiu, Josef Schuschnig, lustruitor, Franz Frühbeck, avocat, Johann Stenzel, postăvar, Heinrich Zillich, ciubotar și Moritz Felter, expeditor (ultimii doi, suplinitori).

Președintele Tamássy pune apoi acuzatului o serie de întrebări pentru a-i smulge mărturisirea că publicând documente despre evenimente întâmplate în urmă cu 30 de ani, ar fi avut drept scop a face politica zilei.

În actul său de acuzare, procurorul pretinde să se consemneze că documentul publicat de G. Barițiu nu corespunde cu originalul deoarece s-au găsit vreo 7 erori ortografice. La acest punct se iscă o dispută filologică între acuzat și procuror, deoarece Barițiu încerca să-i explice că micile erori de copiere ale textului chirilic nu au nici o însemnătate, motiv pentru care procurorul se declară lezat în demnitatea sa și cere o pedeapsă suplimentară imediată a acuzatului pentru că îi pune la îndoială competența în chestiuni de ortografie. Completul de judecată se retrage pentru a delibera în această chestiune, dar în scurt timp revine, anunțând că cererea procurorului se respinge. Procurorul declară că va apela contra acestei sentințe la instanța superioară; incident după care procesul își reia cursul. Pentru ca jurații sași să-i înțeleagă mai bine situația G. Barițiu se apără în limba germană.

Reiese astfel că Barițiu a fost bănuît că documentul ar fi un concept al său, altfel spus, un fals; el a indicat însă locul originalului; unul din semnarii documentului (I. Stezariu) i-a recunoscut autenticitatea, însă declarând că n-a intenționat publicarea lui, potrivit legii, a ieșit din cauză. Micile inadvertențe ortografice nu merită atenție, în orice caz, documentul nu lovește — susține Barițiu în cuvîntul său de răspuns — în nici-o lege, cu atît mai puțin în paragraful 302 al codului penal austriac (care s-a introdus în Transilvania la 1854) — ori documentul a fost scris în 1849. Nu este în coliziune nici cu legea de presă din 1852, care se referă la „*politica zilei*” și nicidecum la documentele istorice. Actul publicat avea o vechime de 30 de ani, prin urmare trecut demult în domeniul istoriei. Dacă acest document ar cădea sub rigorile legii penale — constata Barițiu în cuvîntul său de apărare — atunci cu mii de alte documente și sute de istoriografi și cercetători s-ar întîmpla același lucru care se întîmpla cu el — adică ar fi înprocesuați. Argumentul lui G. Barițiu era irefutabil.

Pentru a-și putea susține în orice moment acest puternic argument, George Barițiu aduce cu sine la proces o mulțime de cărți, proclamații tipărite, decrete, ordonanțe austriace și ungurești din 1848—1849, pe care le depune pe o masă separată în fața prezidiului atrăgînd atenția că în ele vor găsi documente asemănătoare cu cuprinsul celui publicat de el²⁴.

Procesul este la un pas de a aduce pe tapet atrocitățile din timpul revoluției cu cortegiul zecilor de mii de morți silnice, fapt de care oficialitățile se fereau ca de foc. Acuzatul declară răspicat că 11 ani a ocupat cam a treia parte din spațiul tipografic al *Transilvaniei* cu documente istorice din secolul al XI-lea pînă la zi. Dacă el s-ar fi apucat să șteargă expresiile aspre conținute de acestea — așa cum sugerase procurorul ar fi comis indubitabil o falsificare. „Orice document — susține Barițiu — trebuie să fie publicat așa cum se află în arhive sau oriunde. Istoria universală este tribunalul universului, iar istoria patriei trebuie să fie

²⁴ *Observatorul*, II, 29 aug./10 sept. 1876, p. 276. În notă.

tribunalul înaintea căruia au să fie citați fiii patriei, fiecare după faptele lor. „Totmai acela este cel mai mare defect al istoriei acestor țări [remarcă Barițiu, referindu-se la Ungaria și Transilvania — n. ns.] că ea pînă acum este scrisă unilateral, cu defecte și lacune, în spirit de partidă, cînd ar trebui să corespundă întru toate adevărului”²⁵.

Cauza mea, scoate în evidență acuzatul, a devenit „poate fără voia noastră, o cestiune de principiu din cele mai importante și vitale. Stăm adică în fața întrebării: dacă mai este permis în patria noastră a scrie istoria adevărată și a publica documente istorice“. Din 1849 pînă în 1879, mai spune Barițiu, s-au publicat mii de documente, dar nici unui procuror și nici unei poliții nu i-a trecut prin minte să traducă pe cineva în fața tribunalului pentru acest lucru. Ele sînt de acum un bun apărînd istoriei.

Făcîndu-se atîta caz în jurul documentului publicat de G. Barițiu, autoritățile comiteau o mare greșală; persecutau un om ce a făcut un gest științific, moderat de altfel, subapreciînd capacitatea sa de a riposta. Or, chiar în cursul procesului, el are curajul să-și rostească apărarea combătînd acuzațiile ce i se aduceau dezvăluînd date și fapte pe care autoritățile ar fi avut tot interesul să le treacă sub tăcere. Și Barițiu nu cruță, nu iartă, nu-și cenzurează apărarea riscînd a fi întrerupt în orice moment și adus la ordine și tăcere. El relatează deschis că în 1851 guvernul austriac a ordonat autorităților administrative din Ungaria, Voivodina și Transilvania să conscrie atrocitățile comise de insurgenții unguri, cu indicarea numelor ucigașilor și a ucișilor, precum și a locurilor unde au avut loc acele cruzimi.

Luînd de pe masa cu lucrări de istorie un număr din *Wiener Zeitung* arată curții statistica tipărită care menționează 4834 de persoane ca minimă estimare, bărbați, femei și copii omoriți prin spînzurătoare, glonț, înjunghiere, partea cea mai mare fără nici o judecată, prin case, pe cîmp sau chiar în biserici.

Tot aici, se atestă, arată Barițiu în continuare, că fostul comisar al guvernului ungar, Beöthy Ödön în instrucțiunile sale din 1849 către tribunalele de sînge încălcînd „dreptul gîntilor“ ordonă ca prizonierii de război să fie spînzurați sau împușcați fără nici o excepție și fără drept de apel. Arată plîngerea generalului Bem către Kossuth, (Sibiu, 6 iunie 1849) împotriva terorii „tribunalelor de sînge“. Prezintă documente publicate din arhiva secretă a lui Kossuth în care generalul Perczel se plînge de comisarii guvernului ungar care spînzură români și sîrbi neînarmați, amnistiați de el. Tot pe masa cu documente și cărți mai adusesese Barițiu (dar se pare că nu a făcut uz de el) raportul căpitanului Gabányi din Barabant (24 iunie 1849) adresat Comandamentului din Cluj, în care cere insistent să fie exterminat întregul popor român din Transilvania.

„În anul 1852 — rememorează acuzatul — listele de atrocități se mai întregiră tot pe cale oficială cu vreo mie de cazuri. Mai tîrziu însă istoriografii întregiră numărul victimelor căzute, nu în bătălii, ci pe la casele lor, pînă la 35 de mii”²⁶. Adăugînd totodată că tocmai în acel an 1879,

²⁵ *Ibidem*, II, nr. 69 din 29 aug./10 sept. 1879, p. 276.

²⁶ *Ibidem*, loc. cit.

apăruse o carte voluminoasă intitulată: *Istoria regimentului de dragoni Nr. 13 (Savoya)*, care cuprinde și evenimente din Transilvania anilor 1848—1849, descriindu-se cazuri de „cruzimi neauzite, împreunate cu tăiere de miini, cu scoaterea de ochi și tăierea limbei și alte mutilări barbare“. Cartea fiind scrisă la „ordin preainalt“, remarcă ironic Barițiu, nu crede ca vre-un procuror să aibă curajul a-l împrorocua pe autor.

Făcînd atîta tapaj în jurul unui simplu document, procurorul se afla în jenanta poziție de a asculta din partea acuzatului tot ce acesta, cu documentele în mînă, răscolea între cele mai neplăcute evenimente de cu 30 de ani în urmă, bucurîndu-se ulterior și de publicitatea cuvîntului de apărare devenit el însăși un veritabil act de acuzare.

Se pune în discuție, concluzionează Barițiu, principiul dacă „românilor și sașilor din această țară le va mai fi permis să scrie și ei istoria patriei și a națiunii lor?“ Și pune în gardă: „Să știe însă orișicine, că fără concursul activ al istoricilor români istoria completă autentică nu se poate scrie. Avem și noi documentele noastre, care fac parte întregitoare a istoriei. Acelea sunt scrise în limba noastră *românească*, prin urmare trebuie să se și publice în aceeași limbă.“

Se considera deci perfect îndreptățit a publica documente istorice; aceasta cu atît mai mult cu cît publicarea de documente fusese trecută în programa revistei *Transilvania*, programă aprobată de autorități și prevăzută explicit în „*Actele Asociațiunii*“ din anul 1861, motiv pentru care solicită cu demnitate juraților, achitarea.

El n-a falsificat documente, le-a publicat așa cum au fost. Fără români și documentele lor istoria Transilvaniei nu poate fi scrisă. Argumentarea sa se baza pe fapte atît de reale și obiective încît jurații sași, oameni de bun simț, nu aveau nici un motiv de a le respinge. Putem presupune chiar că ei ar fi votat achitarea și fără pledoaria distinsului și priceputului avocat Albert Arz de Straussenburg. Pentru a fi compleți însă, trebuie înregistrat și cuvîntul acestuia, deoarece el într-o alocațiune deosebit de convingătoare, elegantă și competentă duce și mai departe concluziile lui Barițiu dovedindu-și astfel calitățile profesionale atît de bine cunoscute la Sibiu și care i-au adus în epocă o bine stabilită notorietate²⁷. Ca bun cunoscător al legilor, Albert Arz își îndreaptă ascuțișul atacului asupra netemeinicieii încadrării așa-zisului delict în paragrafele și în spiritul legilor existente la acea dată și nimicește mai întîi „forma“ în care a fost redactat actul de acuzare. Identifică punctul vulnerabil al acestuia: faptul că nu acuză pe autorii documentului. Aceasta e o dovadă, demonstrează Arz, că procurorul nu găsește nici un delict în document, ci în *publicarea* documentului. Este însă publicarea unui document de acum 30 de ani un delict?²⁸ Întrebarea era desigur, retorică. Reia apoi argumentele lui Barițiu dovedind că documentul l-a publicat pur și simplu în beneficiul științei, fără a face politica zilei, deci, probează avocatul, acuzatul a făcut apel la „libertatea științei“. Se adresează juraților căutînd să-i convingă că procurorul le cere să combată și să

²⁷ Liliana Popa, *Procese de presă la Sibiu în anii 1877—1879*, în *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea germană*, vol. II, 1981, București, p. 148—156.

²⁸ *Observatorul*, II, nr. 70 din 1/13 sept, 1879, p. 279.

nege „dreptul științei și libertatea de a cerceta“, compromițând astfel definitiv poziția acuzării în ochii juriului, care deși format în majoritate din meseriași, prețuiau știința și progresul tot atît de mult ca și intelectualii.

Avocatul Albert Arz de Straussenburg împinge mai departe concluziile cu privire la poziția acuzării, compromițînd-o și mai mult prin arta sa retorică. Ascultînd de procuror, deci condamnîndu-l pe Barițiu, se adresează el juraților, se vor comporta față de oamenii de știință ca și cum le-ar spune: „Stă în voia voastră ca să cutreierați arhivele vechi și noi, aveți libertatea de a stringe ca și albinele, mulțime de documente; va fi însă vai de voi dacă veți cuteza să publicați ceva din tezaurile aflate, pentru că s-ar putea întîmpla ușor, ca în acel caz paragrafuli cei foarte elastici ai codicelui penal, să vă apuce capul în rețeaua (lațul) lor“, așa încît oamenii de știință vor putea replica: „Bine, dacă cetățenii din Sibiu pronunță anatema asupra științei; dacă ei vor să sugrume știința prin paragrafi codicelui penal, atunci noi tot nu vom înceta să adunăm documente și știință, vom și continua publicarea lor; dară adunate pe aici nu le vom publica în Transilvania, nici în Sibiu“ ci oriunde aiurea, pentru că oriunde în lumea civilizată asemenea acțiune este demnă de onoare, recunoștință și mulțumire. Face apoi o digresiune în ceea ce înseamnă istorie și document istoric arătînd că natura istorică a acestuia nu se schimbă întru nimic prin aceea „că el stă în legătură și cu timpul prezent, pentru că trecutul, prin urmare orice istorie, stă în raport cu prezentul, căci acesta este fiul trecutului“, idei ce pot să aparțină foarte bine lui Barițiu împreună cu care Arz și-a pregătit fără îndoială pledoaria. Agerimea de interpretare a lui Arz se dovedește și mai valoroasă atunci cînd observă că în cazul condamnării este pusă în pericol nu numai libertatea științei, ci și libertatea presei, și în acest caz, remarcă avocatul, a sosit timpul să se petiționeze la parlament cerîndu-i să înlăture cursa înșelătoare și periculoasă a așa-zisei libertăți de presă și să binevoiască a restaura cenzura căci „atunci omul învățat și neînvățat ar ști cel puțin ce este permis și ce este oprit“.

„Vina“ documentului publicat este doar aceea că descrie lucruri văzute și auzite, documentul trebuie însă scos de sub acuză deoarece în po-fida stilului său aspru, n-a incitat la răzbunare, ceea ce-l scoate de sub incidența paragrafului 302. Este adevărat că „deneagă numai încrederea către unguri“, dar lămurește el situația: „lipsa de încredere nu o traduce nimeni cu hostilitate“.

După o asemenea apărare logică și la obiect, prezentată într-un limbaj scăpărător, cum descriu contemporanii pledoariile lui Albert Arz, nu e de mirare că procurorul neputînd demonstra convingător nimic, pierde definitiv credibilitatea juriului. Cu toate acestea, susține cu obstinație punctul de vedere după care documentul publicat nu e „document“ deoarece originalul era scris cu chirilice și pentru că a fost găsit aruncat ca o hîrtie nefolositoare, în biblioteca liceului din Beiuș; așa încît, insinuează procurorul, publicarea sa va fi avut desigur un scop politic. În încheiere admite că în cazul în care textul ar fi fost însoțit de vreo „notă muștrătoare“ a redactorului față de autorii scrisorii, atunci el nu ar fi declanșat acest proces.

George Barițiu mai are dreptul la o serie de observații și profită de ocazie pentru a aminti că proces de intenție nu i se poate face deoarece legea prevede că nimeni nu poate fi tras la răspundere pentru idei și scopuri intime, care de altfel sînt cunoscute din activitatea sa publicistică de 41 de ani.

În final, avocatul mai aruncă în luptă cîteva constatări inteligente menite a combate ultimele acuzații ale procurorului. Astfel, argumentează că dacă G. Barițiu ar fi dorit realmente să „agiteze” cu acel document, l-ar fi publicat în vreun ziar politic și nu într-o foaie științifică, aceasta cu atît mai mult, cu cît el însuși era redactor al unei gazete politice, *Observatoriul*.

În ce privește celălalt reproș al procurorului, de ce n-a făcut o notă documentului, avocatul răspunde simplu dar convingător, că folosirea acestui procedeu în presă ar face imposibilă intentarea vreunui proces, deoarece fiecare redactor s-ar îngriji ca „publicațiunile periculoase să le apere cu cîte o notă”. Deci, dimpotrivă, din nescrierea vreunei note el concluzionează că acuzatul este nevinovat.

Încheindu-se procedura legală privind ascultarea celor două părți, acuzarea și apărarea, președintele pune juraților 3 întrebări: „1. Dacă este G. Barițiu acela care a publicat în *Transilvania* numărul 23 documentul incriminat; 2. dacă acea publicare cuprinde agitațiune contra națiunii maghiare, și dacă ea cade sub deciziunea §-lui 302 din cod. pen.; 3. dacă George Barițiu este culpabil”. După ce jurații se retrag în sala de consultare unde deliberează timp de vreo 20 de minute, apoi conform procedurii, președintele ales ad hoc de jurați, avocatul Fr. Frühlbeck declară pe acuzat nevinovat; tot completul de judecată se ridică în picioare și președintele prezidiului îl declară „achitat” pe G. Barițiu.

Entuziasmul a fost mare. Ca și la primul proces, lumea din sală aplaudă triumful adevărului, posibil de această dată datorită unirii eforturilor unui avocat strălucit și a unui acuzat ilustru.

În afară de presa sibiană de limbă germană și de *Observatoriul* procesul mai este publicat și de *Telegraful român* iar *Gazeta Transilvaniei*, relatează rezumatul în care remarcă plină de sarcasm: „O sentință condamnatoare avea sens numai dacă ar fi fost îndreptată în contra documentului însuși și dacă acesta ar fi fost ars solemn în foro publico. Atunci am fi văzut spectacolul cel mai curios din zilele noastre”²⁹.

În mod cert, cele două procese, din 30 aprilie 1879 și din 3 septembrie 1879 l-au zdruncinat serios pe aproape septuagenarul G. Barițiu și mai ales i-au cauzat neplăceri financiare, căci un proces nu era un lucru ieftin. Faptul e remarcat și de cîteva corespondenți de ai săi, ca profesorul C. Morariu, care scrie cu compasiune arătînd că Barițiu este „maltratată cu procese răpitoare de averea cîștigată prin sudorile crunte ale osteneților și muncii sale”³⁰. La fel, I. Țieranu, tîrît într-un proces de „înalță trădare” pentru recrutarea de ostași care să treacă în România

²⁹ *GazTrans*, XLII, nr. 68 din 26 aug./7 sept. 1879, p. 2.

³⁰ B.A.R., Ms. rom., 1008, f. 318—319. C. Morariu către G. Barițiu, Toporăuți [Bucovina] 22 sept. 1879.

la 1877³¹, îi scria și el: „Înțeleg și pricep multe[le] ocupațiuni de cari sunteți covârșit și — fetele ce ați avut în timpul din urmă cu procesele de presă, știu durere, din experiență persecuțiunile adversarilor noștri, — dar nu știu până cînd vor mai dura”³².

Deși achitarea a fost o victorie morală incontestabilă, totuși, consecințele neplăcute pe plan material loveau adînc în cel ce fusese judecat. Redactorii și editorii traduși în fața justiției și absolviți, potrivit legilor existente în Transilvania, rămîneau totuși pedepsiți prin cheltuielile de călătorie, onorariile date avocaților, prin pierderea de timp și cum spusese însuși Barițiu și prin „tortura sufletească de mai multe luni, uneori de cîte un an întreg, pentru care toate, cel *achitat* aici în Transilvania nu poate cere desdăunare de la nimeni”³³.

Fără îndoială, cele mai călduroase felicitări le primește de la veciul său corespondent, Șandor Nicolau din Oarda³⁴. Deși ecoul procesului nu a fost atît de amplu ca al celui dintîi, prin problemele de principiu ridicate, a fost totuși un proces interesant.

Drept urmare, G. Barițiu considerînd că prin achitarea sa i-a fost recunoscut și dreptul de a publica documente din timpul revoluției de la 1848—49, reia firul publicării lor, de data aceasta în *Observatoriul* sub titlul: „*Documente și alte acte istorice din și despre anii 1848—49*”, în mai multe numere³⁵. O face incitat de procesul de presă, însă și pentru faptul că după sistarea apariției revistei *Transilvania*, i-au rămas realmente multe astfel de documente în sertarul redacției; intenția de a continua publicarea lor și-o anunțase de fapt încă de pe atunci, din 1878³⁶.

Un alt motiv pentru care reia publicarea documentelor era și acela de a răspunde prin conținutul lor la atacurile, insultele și calomniile ziarului *Kelet* din Cluj, care nega realitatea atrocităților din timpul revoluției, și că cineva „ar fi persecutat vreodată și ar fi intentat [intenționat—?] perire totală nu numai fruntașilor națiunei, ci și întregului popor românesc”.

Publică în *Observatoriul* chiar documente pe care le înfățișase la procesul din 3 septembrie, pentru ca, arată Barițiu „să cunoască și publicul din afară, din care parte a fost și mai este atacul, agresiunea, și în care apărarea, dreptul și datorința de apărare”³⁷. De data această le publică și în chirilică și în limbi străine, fără traducere.

Publicarea materialelor demascatoare, susține Barițiu, mai era necesară și pentru faptul că „emigranții negaseră acele tiranii cumplite și din contră, ei umpluseră ziarele din Franța, Belgia, Anglia, cu fabule despre atrocități austriace și românești!!”.

Cu toată această îndrăzneală cu care sfida cercurile dominante, în momentul reapariției *Transilvaniei* în 1881, tot în calitate de redactor,

³¹ G. Neamțu, *Procesele politice din Transilvania în timpul războiului de independență (1877—1878)*, în *AIIA*, XX, 1977, p. 51—69.

³² B.A.R., Ms. rom. 1008, f. 304—305. I. E. Țieranu către G. Barițiu, Orașuța, 11/23 sept. 1879.

³³ *Observatoriul*, I, nr. 18 din 1/13 martie 1878, p. 4.

³⁴ B.A.R., Ms. rom. 1008, f. 302.

³⁵ *Observatoriul*, II, nr. 71, 72, 73 și 74 din 1879.

³⁶ *Transilvania*, XI, nr. 24 din 15 dec. 1878, p. 288.

³⁷ *Observatoriul*, II, nr. 71 din 5/17 sept. 1879, p. 283

G. Barițiu, deși mai deținea numeroase documente, renunță totuși pentru un timp să le publice după cum reiese din cele mărturisite lui Émile Picot: „în acel curs [al anului 1881 — n. ns.] mai nu sunt documente istorice, căci din cauza celor din nr. 23—24, 1878, îmi făcuseră un proces de presă alături cu capul, dară am fost achitat cu voturi unanime”³⁸.

Deci parțial și pentru un timp, procesul și-a atins totuși scopul. Nu au mai fost publicate documente timp de un an (1881). Așadar, se realizase în parte, profeția lui V. Ladislau Pop făcută în 1871 într-o scrisoare către Barițiu în care-și dădea adeziunea la linia și direcția pe care cel din urmă a imprimat-o revistei *Transilvania* transformînd-o într-un magazin de documente istorice în pofida unor critici și a unor dezaprobări din sinul Asociațiunii, stăruind ca și pe mai departe să procedeze în același fel, deoarece „mă tem — spunea V. Ladislau Pop — că va veni timpul cînd nici aceasta nu ne va fi iertat, cum nu ne era iertat a purta arme și a îmbrăca vestminte de giulgiu și de postav”. Și îndemnul său răsuna aproape disperat: „lucrați pentru Dumnezeu cei cărora vă dă mina în direcțiunea aceasta, pînă mai aveți timp”³⁹.

Deși în 1881 revista *Transilvania* simte cel mai puternic acest recul, va relua totuși în cele din urmă publicarea de documente istorice, nu însă din acelea care ar mai fi suscitât iritarea excesivă a regimului dualist, deși G. Barițiu va mai trece și peste un alt proces politic de presă în 1884 pentru un articol ce „preamărea” pe Horea, Cloșca și Crișan, eroii de la 1784. Tot atunci, renunțînd la prudență, publică numeroase documente despre dramaticele evenimente, cu nimic mai puțin „dure” decît cele privind revoluția de la 1848—1849.

Al treilea proces al lui George Barițiu va fi de o amploare mai mare decît cele două anterioare deoarece va avea loc într-un context politic mult mai complex și mai complicat, iar achitarea sa va atrage măsuri represive simțitor înăsprite asupra întregii prese românești din Transilvania.

GELU NEAMȚU

DER POLITISCHE PRESSEPROZEß VOM 3. SEPTEMBER 1879, DEN MAN
GEGEN GEORGE BARIȚIU WEGEN DER VERÖFFENTLICHUNG EINES
HISTORISCHEN DOKUMENTS IN DER ZEITSCHRIFT
„TRANSILVANIA“ EINLEITETE

(Zusammenfassung)

Der gegen George Barițiu eingeleitete politische Presseprozeß vom 3. September 1879 hatte als Vorwand die Veröffentlichung einer geschichtlichen Urkunde, welche die gegen die Rumänen verübten Grausamkeiten während der Revolution von 1848—49 aus Siebenbürgen belegt.

Die Regierung aus Budapest wünschte eine Verurteilung mit Gefängnisstrafe für G. Barițiu zu erzielen, um die rumänische nationale Bewegung zu schwächen.

³⁸ G. Barițiu către Émile Picot, Sibiu, 30 dec. 1882, în *George Bariț și contemporanii săi*, VII, București, 1985, p. 356.

³⁹ B.A.R., Ms. rom. 1013, f. 63. V. Ladislau Pop către G. Barițiu, 9 și 10/12, 1871.

Das Verfahren des Staatsanwaltes scheitert und der Prozeß verwandelt sich aus einem persönlichen Prozeß in einen Prozeß der Grundsätze. Es muß ein Urteil darüber gefällt werden, ob eine geschichtliche Urkunde hinsichtlich der Revolution von 1848—49 in Siebenbürgen noch veröffentlicht werden kann oder nicht.

Die Verteidigungsrede von G. Barițiu und das Plädoyer des Advokaten Albert Arz von Straußenburg werden ihrerseits ein Anklageakt an die Adresse des dualistischen Regimes. G. Barițiu und A. Arz verwandelten diesen Prozeß in einen Kampf für die Freiheit der Presse, der Wissenschaft und der Forschung, während die Hermannstädter Geschworenen, lauter Sachsen, ihnen zur Seite standen.

Eine Zeit lang wird G. Barițiu es dennoch unterlassen, Urkunden zu veröffentlichen, die die Behörden reizen konnten. Trotzdem wird im Jahre 1884 ein neuer Presseprozeß gegen ihn angestrengt.

**SCRISORI DE ADEZIUNE ADRESATE GENERALULUI TRAIAN
DODA DIN CÎTEVA COMUNE TRANSILVĂNENE
(1887—1890)***

„Corect, cinstit, blind și bun cu cei de jos, îndrăzneț cu cei mari, a știut să se impună în toate frământările sociale, făcîndu-se respectat în sus și divinizat în jos... Prin caracterul său ferm, prin energia și voința sa, dar mai cu seamă prin dragostea fără margini față de orop-sita și trudită mulțime a poporului de jos, s-a ridicat deasupra tuturor, trecînd în conștiința neamului românesc ca un erou de legendă, pildă pururea vie a străduințelor noastre de tot felul și de totdeauna“¹.

Așa l-au caracterizat pe generalul Traian Doda cei care l-au cunoscut.

Despre viața și activitatea generalului s-a scris mult și din diverse puncte de vedere. În cele ce urmează vom aduce în actualitate poziția românilor din Transilvania față de lupta lui.

Perioada anilor 1884—1890 se caracterizează la Caransebeș, prin activitatea neobosită desfășurată de generalul Traian Doda pentru apărarea ființei naționale a românilor pe care îi reprezenta în Dietă.

Refuzul generalului de a se prezenta în Dietă și de a renunța la mandatul de deputat a fost o acțiune gîdită și influențată direct de hotărîrea conducătorilor politici români din Transilvania ca și prin tactica pasivismului, de a lupta pentru apărarea drepturilor și pozițiilor cîștigate de românii transilvăneni înainte de instaurarea puterii dualiste din anul 1867.

Ne este cunoscut procesul intentat de autorități lui Doda și poziția generalului care își apăra atît convingerile sale cît și pe cele ale românilor din Transilvania și Banat.

Față de situația creată guvernul de la Budapesta intentează lui Doda un proces care s-a judecat la Arad, în urma căruia generalul a fost condamnat la doi ani închisoare, plățirea cheltuielilor de judecată și 1000 florini amendă.

Condamnarea lui Doda a fost așa cum și Alexandru Mocioni afirma: „arbitrară și incompatibilă cu oficiala idee de stat“².

În urma unui memoriu înaintat împăratului, generalul Traian Doda a fost grațiat.

* Mulțumesc și pe această cale doamnei Elena Dunăreanu de la Biblioteca ASTRA din Sibiu pentru ajutorul acordat.

¹ Pavel Jumanca, *Generalul Traian Doda*, în *Foaia diecezană*, Caransebeș, Anul LX, Nr. 28—29 din 15 iulie 1945.

² Cornel Corneanu, *Generalul Traian Doda*, în *Revista Banatului*, 1943, Anul IX, Nr. 10—12, p. 6.

Doda a fost fidel cauzei pentru care a luptat. Ca general a știut să aleagă cele mai adecvate forme de luptă. A știut că raportul de forțe nu era de partea lui, dar a început lupta convins fiind că susținea o cauză dreaptă a poporului român din Imperiul Austro-Ungar.

În cele din urmă Doda a fost învins, dar nu nimic. Cauza pentru care el a luptat a rămas în conștiința poporului care l-a urmat.

În această perioadă de mari frământări acțiunea generalului Traian Doda a cunoscut un ecou puternic în rîndul românilor de pretutindeni. Au fost trimise scrisori de adeziune din București, Craiova și Brăila; scrisori de felicitare din Brașov, Cluj, Sibiu, Oradea și Alba Iulia.

Era firesc ca din aceste orașe și din altele din Transilvania și Banat să sosească scrisori de adeziune. Spunem aceasta deoarece lupta pentru libertate națională în mediul urban a cunoscut valențe deosebite.

Generalul Traian Doda a primit însă scrisori de adeziune și felicitare și din satele transilvane. Acest lucru scoate în evidență faptul că activitatea demnă și poziția fermă a generalului în lupta pentru afirmarea ființei naționale a poporului român a fost cunoscută de toate păturile sociale ale românilor din Transilvania, că această luptă a avut un caracter de masă.

Așa se face că din comuna Ighiul situată în județul Alba, alături de învățător și preotul satului, semnează și 11 țărani o scrisoare plină de un vibrant patriotism:

„Poporul român mult cercat de la poala Munților Apuseni ai Transilvaniei urmărește cu mare atenție și cu deosebit interes evenimentele ce se desfășoară... În lupta grea politică, luptă de existență, în care înfruntînd atîtea lovituri, ai fost un erou unic și neclintit, ba un fenomen rar al timpului nostru. Domnule general! Noi care admirăm pe un veteran anteluptător în persoana Ilustrității tale, sperăm că vei avea și continuatori demni de cauza pentru care atîta ai asudat și suferit.

Îți dorim mulți ani, ca la coroana splendidă de lauri ce decorează pieptu-ți bine meritat să se adauge și aceasta a cauzei sfinte pentru care astăzi, deși veteran, ești invincibil⁴³.

O altă scrisoare trimisă din Săliște la 6 ianuarie 1890 a fost semnată de 65 de țărani, negustori, cojocari, pielari, pantofari, fierari, pînzari și zidari, evocă atît personalitatea generalului cît și îndemnul semnatărilor de a lupta în continuare:

„Primește expresia sentimentelor noastre de recunoștință pentru lupta grea politică, luptă de existență, ce ai purtat și în care, înfruntînd îndrăznețele lovituri, te-ai arătat ca un adevărat erou, ca un rar fenomen al timpului nostru. Cu mîndrie ne vom aduce aminte de purtarea ta bărbătească, domnule general, și te vom privi de povătuitor în îndeplinirea datorințelor noastre către neamul nostru...“⁴⁴.

³ *Tribuna, Sibiu*, Anul VII, Nr. 1 din 3/15 ianuarie 1890.

⁴ *Tribuna, Sibiu*, Anul VII, Nr. 10 din 14/26 ianuarie 1890.

Nici locuitorii din Țara Moților nu au rămas indiferenți față de frământările ce se desfășurau în jurul lor. Și aici a ajuns vestea că generalul Traian Doda, situat în fruntea românilor, a suferit de pe urma acțiunilor sale. Astfel, din Abrud a fost trimisă o scrisoare generalului Traian Doda semnată de 34 de persoane din toate păturile sociale ale comunei. În sinceritatea lor, în dragostea lor față de general, ei au scris acestuia cuvinte alese prin care doreau să arate tuturor că sînt alături de lupta generalului:

„În tine vedem pe comandantul nostru; ideile și convingerile tale ne servesc de far luminător și la acela ne închinăm și noi românii din istoricii Munți Apuseni ai Transilvaniei⁵.

Sînt cuvinte vibrante, cuvinte spuse cu multă căldură, cu dorința de a ajunge la sufletul generalului căruia să-i insuflă încrederea în puterile sale, să-i trezească convingerea că în lupta lui sînt alături mii și mii de români care gîndesc la fel ca și el.

Din îndepărtatele comune ale Transilvaniei formele de manifestare a adevărului față de lupta generalului Traian Doda sînt multiple. Din comuna Citigheaz învățătorul Iosif Ion Ardelean scrie pentru general o odă plină de un patriotism mobilizator:

„În vremi de restrînte și de grea cercare
Și tu generale ai jucat rol greu
Cînd soarta-ne tristă, tu ai arătat-o
Europei, lumii, prin cuvîntul tău.

„6

Dacă ne gîndim la faptul că această odă a fost scrisă în perioada cînd se desfășurau evenimentele de grea încercare pentru generalul Traian Doda, ne putem da seama cît de repede s-au răspîndit veștile cu privire la situația în care se găsea generalul.

Situat în fruntea foștilor grăniceri generalul Traian Doda nu a ezitat o clipă să-i îndrume. Nu a abdicat niciodată de la crezul său politic pentru care a luptat cu vehemență:

- Egala îndreptățire a tuturor naționalităților;
- Toate școlile să fie naționale;
- Introducerea limbii naționale în viața publică, în administrație și în justiție; etc.⁷.

La acestea se mai adaugă și altele, pentru înfăptuirea cărora Doda a luptat neobosit. Nu trebuie să neglijăm nici strădania generalului

⁵ *Tribuna*, Sibiu, Anul VII, Nr. 27 din 4/16 februarie 1890.

⁶ *Tribuna*, Sibiu, Anul IV, Nr. 279 din 9/21 decembrie 1887.

⁷ Dr. A. Marchescu, *Grănicerii bănățeni și comunitatea de avere*, Caransebeș, 1941, p. 359—360.

Traian Doda de a se înființa și a funcționa în Caransebeș și Bozovici școli cu limba de predare română.

O boală care nu l-a cruțat, a stins lumina vieții generalului. Prin faptele sale, el a rămas în eternitate.

O altă descriere făcută de un contemporan al generalului ne creionează figura lui mică de statură, dar mare prin faptele pe care le-a săvârșit: „Spirit larg, înțelegător al nevoilor celor mulți și mici, în viltarea evenimentelor dintre anii 1872 și 1895, el a stat alături de poporul său grăniceresc. De aceea a și fost iubit și stimat de toți cîți l-au cunoscut și chiar de aceea care n-au avut prilejul să-l cunoască”⁶.

LIVIU GROZA

LETTRES D'ADHÉSION DE QUELQUES VILLAGES TRANSYLVAINS
ADRESSÉES AU GÉNÉRAL TRAIAN DODA (1887—1890)

(Résumé)

L'auteur, à l'aide des journaux de l'époque, met en lumière l'adhésion des habitants de quelques villages de Transylvanie à la lutte pleine d'abnégation du général Traian Doda pour garder l'être national des Roumains dans l'Empire Autrichien.

Des lettres citées, on arrive à la conclusion que l'adhésion à la lutte du général Traian Doda a connu une grande ampleur, en se transformant dans une action de masse.

⁶ Cornel Corneanu, *op. cit.*, p. 8.

CONCEPȚIA LUI VASILE GOLDIȘ REFERITOARE LA PROGRAMUL NAȚIONAL ȘI LA TACTICA ACTIVISTĂ (I)

Gînditor de renume, Vasile Goldiș¹ a materializat în fapt doctrina politică cea mai conformă cu interesele colectivității românești. Imensa, febrila și rodnică muncă ce-a depus-o pe tărîmul activității politice a desfășurat-o pe baza unei concepții sănătoase și clare, întemeiată pe principii judicioase, temeinice și bine gîndite, care pun în lumină maturitatea ideologică ce l-a călăuzit și l-a situat în fruntea luptei românilor din Transilvania pentru libertate și unitate națională în primele două decenii ale secolului al XX-lea. Începutul formării acestei concepții trebuie căutat cu mulți ani în urmă, încă în perioada uceniciei sale politice, din timpul studenției și a luptei memorandiste, cînd capătă convingerea că drumul petițiilor și a rugămintilor a încetat de a fi demult o formă politică:

„A încetat lupta cu dreptul în mînă, provocarea la simțul de dreptate, a început lupta cu focul și cu pumnul...² Trebuia schimbată prin urmare tactica de luptă pentru a se crea o opoziție românească, puternică și respectată, și în primul rînd trebuia reluată lupta parlamentară pentru că ea oferea unei națiuni șansa unei școli politice naționale indispensabile.

În acest sens îi scria la 1 martie 1900³ medicului Aurel Halic⁴ din

¹ Vasile Goldiș s-a născut la 12 noiembrie 1862 în satul Mocirla (azi Lunca Teuzului) din județul Arad și a murit la 10 februarie 1934 la Arad.

² Gheorghe Șora, *Pagini inedite din jurnalul de tinerețe al lui Vasile Goldiș*, în *Acta Musei Napocensis*, XVIII, 1981, p. 561.

³ *Arhiva Gheorghe Șora* — Scrisoarea a fost publicată în ziarul *Tribuna poporului*, IV, 1900, nr. 74 (22 aprilie/5 mai), p. 1—2.

⁴ *Aurel Halic*, medic și militant național. S-a născut la 7 august 1859 în comuna Bîrsa, jud. Arad. Studiile primare le-a urmat în comuna natală, unde tatăl său Zaharia Halic era preot. Frecventează cursurile liceului de stat din Arad, pînă în 1879, cînd își ia bacalaureatul. Se înscrie la Facultatea de medicină din Budapesta, iar după stagiatură, în 1889, obține diploma de medic, stabilindu-se în orașul Lipova din județul Arad. A fost un neobosit militant pe tărîm național și social; membru fondator al Societății „Petru Maior”, membru pe viață al „Societății pentru fond de teatru român” și al „Astreii”, membru în conducerea Casinei române din localitate, remarcîndu-se prin atitudinea sa dirză pentru apărarea limbii și culturii românești. Pe tărîm obștesc a pus bazele spitalului din Lipova, consultînd gratuit și plătiînd rețetele bolnavilor nevoiași care îi solicitau ajutorul său în calitate de medic. A trăit în anturajul și s-a bucurat de prietenia unor mari personalități ale vremii: Victor Babeș, George Coșbuc, Ion Luca Caragiale, Aurel Vlaicu, Lucian Blaga, Vasile Goldiș, Ioan Suciu, Ștefan Cicio-Pop etc. În preajma Unirii, A. Halic a arborat steagul românesc pe acoperișul casei sale, ca semn al suveranității naționale. Pentru meritele sale a participat în calitate de delegat la Marea Adunare națională de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918. După unire se dedică profesiei, militînd pentru dezvoltarea și consolidarea României. Moare la Lipova, în ziua de 23 iulie 1923, în etate de 63 de ani.

Lipova, prezentându-i pe larg concepțiile sale referitoare la programul național și la tactica activistă. Vasile Goldiș a expus aici noul concept asupra autonomiei, care, după părerea sa, nu mai putea fi rezumat doar la tradiționala revendicare a românilor de restituire a autonomiei Transilvaniei, susținută cu argumente istorice. Acest concept trebuie extins asupra tuturor românilor din monarhia austro-ungară, fără a-l lega în continuare de un teritoriu istoric. Activismul și programul național nu se rezumă doar la participarea la alegeri sau cîștigarea unor locuri în parlament. „Activitatea — scria el — o voim cu scopul ca să putem accentua mai cu tărie punctul nostru de vedere în politica generală a țării ungurești, ca să avem la îndemînă mijlocul de a putea controla intențiunile bune și cinstea românească a fruntașilor și peste tot a cărturarilor noștri, în sfârșit să facem școală politică a poporului nostru . . .”

Pentru Vasile Goldiș, de primă importanță nu erau atît rezultatele alegerilor în sine, cît activitatea politică practică în rîndurile maselor, ale cărei roade vor ieși la lumină mai tîrziu. Căci a te baza pe acestea ar fi o mare greșeală deoarece „în Ungaria puterea brachială alege, nu voia alegătorilor”. Lupta electorală ar fi doar una dintre metodele pentru „întărirea luptei noastre politice”, pentru realizarea acelei „solidarități naționale” pe care Goldiș o considera „cea mai de căpetenie condiție a reușitei luptelor noastre naționale”.

Acest principiu fundamental, ce stă la baza necesității luptei politice, este formulat și exprimat de Goldiș, între altele, într-un limbaj deosebit de plastic și în scrisoarea din 16 iulie 1903, trimisă avocatului Ioan Șenchea⁵ din Făgăraș, în care-i dădea sfaturi ferme în legătură cu „organizarea și sistematizarea luptei politice”, deoarece „... rezultatele practice în lupta politică a unui popor nu sînt pară mălăiață . . .”

Într-un mare număr din scrisorile trimise colaboratorilor politici din Beiuș, Chișineu-Criș, Orăștie, Sibiu, Făgăraș și din alte centre transilvane, Goldiș îi îndrumă și-i sfătuiește să-și intensifice activitatea în rîndul maselor populare, să realizeze și să mențină o strînsă legătură cu poporul, educîndu-l și organizîndu-l în vederea luptei pentru drepturile și libertățile națiunii române. El vedea reușita acestei lupte numai printr-o strînsă legătură cu masele, printr-o mobilizare generală a poporului, a celor ce constituiau forța social-politică propriu-zisă a națiunii române din Austro-Ungaria. Un exemplu ilustrativ în acest sens îl constituie conținutul scrisorii adresate aceluiași Ioan Șenchea din Făgăraș, în care situează problema pregătirii politice a poporului între cele mai „de căpe-

⁵ Ioan Șenchea, avocat și militant național. S-a născut la 7 iunie 1864 în Zărnești — Brașov. Studii în comuna natală, cele gimnaziale la Brașov (1875—1881) și la Arad (1881—1883). Urmează facultatea de drept la Universitatea din Budapesta, devenind avocat. În timpul satisfacerii stagiului militar la Viena își ia și doctoratul. Se stabilește apoi la Făgăraș, în calitate de avocat. Între anii 1892—1916 s-a situat în fruntea luptei naționale din comitatul Făgărașului. A fost membru activ al „Astrei” și întemeietorul presei românești din Țara Făgărașului. A murit la 8 septembrie 1916, cînd a fost ucis de către jandarmii unguri. A fost victima răzbunării autorităților maghiare pentru activitatea sa pe tărîm național. Scrisoarea înedită a lui V. Goldiș către Ioan Șenchea se află în *Arhiva Nicolae Șenchea* din Tohanul Vechi — Brașov. În stînga jos este notat: resp(uns) 17 VII/1903 Dr. Ș(enchea).

tenie interese“ ale Partidului Național Român, spunînd că trebuie „... să începem a instrui politicește poporul, a-i face școală politică...“, căci numai avînd adeziunea totală și sprijinul nemijlocit al mulțimii, „... poporul român va fi o mare putere în stat, de care politica ocîrmuitoare a statului va trebui să țină seamă“.

Ideea aceasta a strînsei și indisolubilei legături dintre partid și popor reiese cu pregnanță și din corespondența purtată cu poetul Octavian Goga, în care se exprimă critic la adresa unor factori răspunzători de munca partidului, care au neglijat organizarea politică la sate, iar „*Preoții și învățătorii sunt izolați de partidul național*“. Goldiș a combătut cu vehemență această atitudine militînd cu toată capacitatea și autoritatea sa pentru realizarea unei suduri logice și organice între partid și popor, în care vedea singura garanție a succesului luptei pentru realizarea idealurilor propuse.

În viziunea liderului politic de la Arad, lupta pentru libertate și unitate națională a românilor transilvăneni trebuia apoi concepută și desfășurată într-o strînsă și permanentă legătură cu frații de dincolo de Carpați, cu forțele politice ale României independente. O confirmare a acestei idei o constituie scrisoarea adresată *Casei Regale*⁶ de la București, la 14 ianuarie 1911, pentru sprijinirea organelor de presă ale Partidului Național Român („Românul“ și „Poporul român“) scrisoare care este în realitate un manifest adresat autorităților și tuturor fraților din Regatul român pentru a susține și ajuta prin diferite mijloace Transilvania în lupta de eliberare națională de sub dominația străină.

Prin excelență, așadar, Vasile Goldiș se afirmase ca un bărbat erudit în domeniul științei politice, pe care o înțelegea ca pe o disciplină științifică autonomă. A cîrmui o comunitate — considera el — a interveni eficace în treburi economice și drepturi cetățenești pentru folos comun, este o știință aparte și teoretică și practică. Politica în sine nu constituie un monopol pentru nimeni, deci nici pentru o pătură socială privilegiată⁷.

În anii marilor confruntări pînă la Marea Unire din 1918, Vasile Goldiș a fost purtătorul de cuvînt cel mai îndrăzneț și cuprinzător al aspirațiilor de veacuri ale poporului român, pe cale de realizare în întregimea lor. Nimeni nu l-a întrecut în mărețele sale fapte, căci el a formulat directivele la zi cu o *impetuositate*, promptitudine, maturitate de gîndire și concizie ce provoacă și azi admirația intelectualității scriitoricești și a generațiilor. Trecutul său foarte bogat în gîndire și acțiuni mărețe îi dă dreptul să fie așezat în panteonul personalităților politice și intelectuale reprezentative ale națiunii române⁸.

GHEORGHE ȘORA

⁶ Direcția generală a Arhivelor Statului (București), *Fond Casa Regală* dosar 1910—1911.

⁷ Ion Clopoțel, *Amintiri și portrete*, Editura Facla, Timișoara, 1973, p. 17—58.

⁸ Despre toate acestea vezi și la Liviu Maior — *Miscarea națională românească din Transilvania 1900—1914*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1986, p. 51—59.

ANEXA 1

Către Aurel Halic

Brașov, în 1 martie v. 1900

Iubite Domnule!

Epistola D-tale din Lipova cu datul 10 martie 1900 mi-a pricinuit multă bucurie. Mai întâi pentru aceea, fiindcă am văzut dintrînsa, că D-voastră dimpreună cu bunii români din Lipova tot vă interesați de afacerile publice. Și este o datorie sacră a fiecărui român să se intereseze într-o măsură tot mai intensivă de trebuirile obștești, căci numai așa va ținea și lumea socoteală de noi. În rîndul al doilea m-au înveselit șirele D-tale, că am înțeles din ele încrederea și iubirea ce mi-o păstrați. Pentru aceasta din toată inima vă mulțumesc. Îmi scrii adecă așa: „Vă întrebăm, d-le profesor, ați primi dacă în forma cuvenită vi s-ar înmăna candidatura cercului nostru?”.

Să trecem, așadar, la obiect.

D-voastră poate cunoașteți deja în mare parte părerile mele politice. Înainte de toate, cea mai tare convingere a mea este, că politica cea mai bună a românilor este „solidaritatea”. „Unde-i unul, nu-i putere, unde-s doi, puterea crește și dușmanul nu sporește”. Divizările cele multe între noi pe terenul politic este nefericirea noastră cea mai mare. Căci în ale politicii, în cele din urmă toată înțelepciunea se rezumă în vestitele cuvinte: „Macht geht vor Recht”⁹, iar mijlocul cel mai probat al puterii este unirea tuturor forțelor.

Eu din convingere sînt activist. Mărturisesc adecă întru aceea, că în lupta politică trebuie să uzăm de toate mijloacele posibile. Putem să facem tot, ce facem în pasivitate. Pentru ce pe lîngă aceasta să nu facem și aceea, ce se poate face în activitate? Tot din convingere nu sunt amic al autonomiei transilvane. Noi cerem autonomie națională, nu autonomie teritorială; autonomia Transilvaniei însemnează dezmembrarea trupului românesc și aceasta va să zică slăbirea nației românești. Ce-mi trebuie autonomia Transilvaniei, dacă am autonomia națională a tuturor românilor din Ungaria? Și este oare om cuminte să creadă, că dacă românii ar fi așa de tari, ca ei să poată recîștiga prin puterile lor autonomia transilvană, că atunci ei n-ar putea cîștiga și autonomia națională a tuturor românilor din Austro-Ungaria? Și dacă am putea și una și alta, care pe care o am alege? Răspunsul e limpede. Deja adunarea națională de pe Cîmpul Libertății a cerut autonomia națională a tuturor românilor de sub sceptrul habsburgic. Ungurii zic, că mai ales autonomia Ardealului li supără în programul nostru național. Să le facem pe voie și să cerem mai mult, să cerem autonomia națională a tuturor românilor de sub coroana Sfîntului Ștefan. Dar politica românească n-a ajuns încă la acel grad al dezvoltării, ca să înțeleagă rostul acestei raționări. O forțare pripită însă a unor principii poate să conturbe și mai mult posibilitatea unirii forțelor și pentru aceea nu este priincioasă. În chestiunea activității situațiunea începe a se limpezi. Văzînd cu ochii, crește numărul acelora, care înțeleg avantajile ei. Nu suntem activiști pentru aceea, fiindcă am nădăjdui să ajungem mulți înși în parlament, și nici nu credeam, că ajungînd chiar mulți acolo, am putea face vre-o ispravă pentru validitatea programului nostru național. Activitatea o voim cu scopul, ca să putem accentua mai cu tărie punctul nostru de vedere în politica generală a Tării Ungurești, ca să avem la îndemînă mijlocul de a putea controla intențiunile bune și cinstea românească a fruntașilor și peste tot a cărturarilor noștri, în sfîrșit să facem școală politică a poporului nostru. În lumina acestor scopuri activitatea visată de noi se prezintă altfel, de cum era înțeleasă pînă aci de politicienii noștri. La alegerile parlamentare vom pune candidați naționali în toate cercurile, unde se află alegători români, fie în minoritate, fie în majoritate. Acești candidați pretutindeni vor dezvolta părerile lor despre situațiunea politică a patriei noastre și ca mandatarii ai acelora cari i-au candidat, vor da expresiune dorințelor politice ale poporu-

⁹ Puterea merge înaintea dreptului.

lui românesc. Cuvintele lor vor fi un puternic răsunet românesc pentru țară și străinătate. Nu vor corteși cu mijloacele obișnuite pentru adunarea voturilor, căci corteșul lor va fi conștiința națională a românilor. Românii cinstiți și de omenie, fără diurne și bani de căraușie, vor veni la locul votării și își vor da voturile lor candidatului național. Cei slabi vor rămâne acasă, cei mizerabili vor vota cu străinii. Așa se va deosebi neghina de griu. Este evident, că acest chip al activității noastre electorale, lăsînd cu desăvîrșire la o parte calculațiunile reușitei reale ale actului electoral, nu-și va condiționa procedurile sale de la numărul alegătorilor, nici de la tertipurile guvernului și ale administrației, ci fără a lua în considerațiune aceste împrejurări, se va aplica pentru toate cercurile electorale fără excepțiune. Deoarece, prin urmare, lupta noastră electorală nu se va da cu singurul scop de-a ajunge în parlament, ci mai vîrtos tocmai pentru alte scopuri, urmează, că la decretarea activității nu va fi permis a lua în considerare șansele reușitei reale și atunci sub acest raport cade de la sine motivul principal, adică censul urcat, pentru care se credea, că ardelenii pînă la egalarea censului absolut nu pot primi activitatea. Să vorbim sincer. Chiar de s-ar egala censul, chiar de ar scădea, chiar să se primească sufragiul universal, șansele reușitei reale pentru români rămîn aceleași. Căci în Ungaria puterea brachială alege, nu voia alegătorilor și sufragiul universal cum se va lupta cu baionetele geandarmilor? Dacă nu se va schimba în Ungaria duhul guvernării, chiar și cu sufragiul universal tot așa de puțin vom putea alege deputați în parlament, ca și acum cu censul existent. Dar în chestiunea activității reușita reală a alegerii trebuie să se elimine dintre momentele rezonanței noastre politice.

Al doilea motiv, pentru care ardelenii cred, că dinșii nu pot fi activați, este autonomia Ardealului. Dinșii adică zic, că nu recunosc parlamentul din Budapesta, prin urmare, nici nu pot lua parte la alegerile pentru acest parlament. O aprofundare în motivele chipului, cum noi înțelegem activitatea, va da sigur ca rezultat convingerea, că activitatea proiectată de noi nu atinge întru nimic susceptibilitățile autonomiștilor. Activitatea noastră electorală, așa cum noi o contemplăm, are de scop numai întărirea luptei noastre politice. Această întărire în chip natural trebuie să ne apropie tot mai tare de validitatea programului național. Autonomiștii voiesc realizarea programului național, căci el cuprinde și autonomia Ardealului, așadară ei trebuie să voiască și întărirea pozițiunii noastre politice și, prin urmare nu pot fi nici în contra activității electorale, dacă se vor convinge, că această activitate înseamnă pentru noi de fapt o întărire politică. Prin o discutare temeinică a chestiunii convingerea aceasta se va produce ușor. Este cu mult mai ușoară delăturarea acestei piedici atunci, dacă programul nostru politic s-ar lărgi înlocuindu-se autonomia teritorială a Ardealului prin autonomia națională a tuturor românilor de sub coroana Sfîntului Ștefan. În chipul acesta am ajunge la omogenitatea perfectă a programului nostru, am delătura piedicile, cari întotdeauna primejduiesc unitatea în acțiunile noastre politice și am cîștiga solidaritatea, pe care eu o consider cea mai de căpetenie condițiune a reușitei luptelor noastre naționale.

Munca pentru realizarea acestei solidarități trebuie să se înceapă în curînd. Amortîirea, ce ne-a cuprins, trebuie să dispară. Vom delătura din cale uscăturile, ca pădurea să poată înverzi. Va trebui bine înțeles, să se țină consultările de lipsă, va trebui să se organizeze partidul pe baza firească a contribuțiunii naționale, cuatorizarea lîmpe de datorîntelor și drepturilor acelora, cari vor intra în rîndurile partidului nostru național, și mai pe sus de toate cu disciplina de fier a acestui partid. Nu se poate afla omul, care să susțină că situațiunea actuală a partidului este mulțumitoare. Pentru aceea datorînta cea mai de căpetenie a frunțașilor noștri este să caute calea, prin care să putem ieși din impasul, în care ne-au adus tristele împrejurări. Cred, că activitatea electorală ne oferă și calea aceasta. Alegătorii români din fiecare cerc electoral în preajma alegerilor vor oferi candidatura la mandatul de deputat dietal bărbatului de încredere. Acești bărbați de încredere cu drept cuvînt vor reprezenta în periodul de 5 ani al sesiunii parlamentare partidul național, fără deosebire, dacă au isbutit la alegeri ori ba. Iată deci reprezentanții legali ai partidului.

Consultările acestora după vremuri și hotărîrile lor vor fi expresiunea adevărată și obligatorie a partidului. În chipul acesta am scăpat chiar și formal partidul nostru politic din letargia, la care între împrejurările de față este osîndit. Dacă pe lîngă tot sistemul electoral obișnuit astăzi în Ungaria vor putea să intre cîțiva-

deputați în Dietă, va fi aceasta oare spre stricăciunea cauzei? Cel ce dă răspuns pozitiv la întrebarea aceasta, să dovedească; noi vom răspunde.

Pînă se vor întîmpla însă toate acestea, o introducere parțială a activității electorale nu poate decît să întunece și mai rău orizontul nostru politic și ar contribui numai la învrăjbirea și mai mare a spiritelor, ceea ce este tocmai contrar intențiunilor noastre de a începe strîngerea rîndurilor și așezarea partidului nostru pe baze noi reale. Reiese din toate acestea, că de astă dată nu aș putea primi candidatură la mandatul de deputat dietal în cercul electoral al Lipovei și că, prin urmare, chiar și oferirea în toată forma a acestor candidări din partea D-voastră ar fi un pas greșit din punctul de vedere al intereselor noastre generale politice.

Deocamdată să stăm la o parte. Să ne păzim cîntea și omenia românească. „Integer vitae scelerisque purus non eget Mauris iaculis neque arcu”¹⁰. Cei tari la trup, dar cu sufletul putred, cît nisipul mării de-ar fi, se vor risipi, cei puțini și slabi truște, dar cu sufletul curat și plin de credință în Dumnezeu înălța-se-vor.

Nu vedeți, cum se topecs? Scandalurile politice nu se mai sfîrșesc, defraudările sunt la ordinea zilei, administrațiunea e mai mult decît asiatică, justiția este cum este și totul e, cum n-ar trebui să fie. Șapte milioane de cetățeni sunt privați ca străini. Brațele și picioarele statului sunt încătușate, liber e numai stomacul! Așa statul nu mișcă înainte, ci stă locului și — mistuie numai. Viitorul nu mai e problematic. Noi așteptăm.

Vă mulțumesc încă odată pentru încrederea, ce mi-ați arătat și Vă rog să-mi păstrați iubirea aceasta și mai departe.

Al D-voastră cu toată stima
Vasile Goldiș

ANEXA 2

Către Ioan Șenchea

Arad, 16 iulie n(ou) 1903

Iubite amice!

Știu, că și Tu aderezi la noua direcțiune politică, inaugurată la Dobra¹¹. Aderența aceasta mă îndreptățește a crede, că Tu acum vei și face, ceea ce e de lipsă, pentru ca noul curent să se poată valida și să poată de fapt produce rezultatele, pentru care s-a inițiat, adică: organizarea și sistemizarea luptei politice a poporului românesc contra politicii de stat. Întru îndeplinirea acestui scop este de lipsă, ca în fiecare cerc electoral, unde sînt și alegători români să se candideze pentru deputație un român naționalist¹². Acest candidat, ori va fi ales, ori nu va fi ales, rămîne să facă la președintele alegerii candidarea omului nostru și tot ei vor și vota pentru respectivul. Acela va fi apoi reprezentantul partidului național român în acel cerc pînă la alte alegeri. De nu se va face așa, candidatul Făgărașului nu va fi reprezentat în organismul cel nou al partidului național român.

Eu cred însă tocmai din contră, că Tu și cu amicii Tăi de aceleași principii veți izbuti a pune mîna pe ambele mandate din comitatul Făgărașului, ceea ce s-ar și cuveni unui comitat, care este locuit exclusiv de români.

Ai face servicii mari, dacă ai aduna pînă la alte alegeri reprezentantul politic al partidului național român din cercul respectiv. Deputații aleși vor forma în Pesta Clubul național român și toți candidații noștri naționali vor fi membri

¹⁰ Omul virtuos, neîntinat de vreo nelegiuire nu are nevoie de Mauri, nici de arc de triumf.

¹¹ Localitate în jud. Hunedoara. Aici s-a hotărît schimbarea tacticii politice, în părăsirea pasivismului și reluarea activismului. Cel dintîi care a intrat în parlamentul maghiar a fost Aurel Vlad, ales în 1903, deputat de Dobra.

¹² În sens de luptător pe tărîm național.

naturali ai acelui club. Clubul își va alege președinte și comitet. Astfel putem numai să reactivăm în faptă, nu numai în idee, partidul național român. Organismul acesta viu va fi chemat apoi să caute mai departe mijloacele și calea, pe care să urmeze înainte lupta noastră politică. Cel mai de căpetenie interes al nostru este însă acum, ca să ne reînființăm partidul național și apoi să începem a instruna politicește poporul, a-i face școală politică, cum se zice. Aceasta își va ajunge scopul final atunci, cînd în contra tuturor ispitelor alegătorul român fără nici o rebonificare, numai în urma conștiinței sale naționale își va da votul său pentru candidatul partidului național român. Cînd vom ajunge aici, partidul român va fi o mare putere în stat, de care politica cîrmuitoare a statului va trebui să țină cont. Atunci a sosit numai timpul pentru rezultatele practice ale politicii noastre. Pînă atunci însă de rezultate nici vorbă nu poate să fie, așadară mult timp va trebui să mai așteptăm după ele, căci rezultatele practice în lupta politică a unui popor nu sînt pară mălăiață. Cred că acestea păreri sînt în congruență cu ale Tale. Mă adresez așadară la Tine cu întrebarea, că ce aveți voi de gînd să faceți la prosimele alegeri dietale? Nu crezi Tu mai ales, că a sosit timpul, să se facă ceva în Țara Făgărașului? Ar trebui să vă organizați fără nici o considerare la cei de altă părere, 3, 4, 5 înși, ori cîți veți fi, căci așa se fac toate începuturile. Să designați apoi dintr-un voi cîte un candidat la deputăție pentru fiecare cerc electoral din comitatul Făgărașului, bine înțeles cu program național. Acești candidați și voi toți împreună veți pregăti și instruna pe alegătorii români, ca la alegere ei să voteze pentru candidații partidului național român. Oricum va fi însă, eu cred, că cel puțin 10 alegători români se vor afla în fiecare cerc care împreună cu cei ce sînt de acestea păreri și ați pregăti de pe acum lupta pentru alegerile proxime.

La tot cazul însă Te rog să ai bunătatea a mă încunoștința despre starea lucrurilor acestora în comitatul vostru. Ar fi timpul suprem, ca Șerban Culiță¹³ să se pună în binemeritata pensie politică. La noi în toate cele 7 cercuri din comitat se vor pune candidați naționali români. Tot așa se va face în Bihor, în comitatul Hunedoara precum și în Banat. Cred a ști că în Orăștie va primi candidatura dr. Mișu¹⁴.

Aștept așadară răspunsul Tău ca să știm unii de alții. De-om putea face vre-un bine neamului nostru, răsplata ne va fi bucuria conștiinței noastre.

Ar fi (...) bine poate, dacă Te-ai înțelege asupra chestiunii cu Iancu Meșianu¹⁵, care — cel puțin eu așa știu — asemenea profesează ideile noastre.

Te salută al tău vechi și devotat amic

Vasilie Goldiș

DIE AUFFASSUNG VASILE GOLDIȘ' IM ZUSAMMENHANG MIT DEM NATIONALEN PROGRAMM UND DIE AKTIVE TAKTIK (I)

(Zusammenfassung)

Der Verfasser wiedergibt die programmatischen Ideen der Arader Gruppe der Rumänischen Nationalpartei, die von Vasile Goldiș nach dem Jahr 1900 besonders klar in seinen Briefen an den Arzt Aurel Halic (1859—1923) aus Lipova und an Ioan Șenchea (1864—1916), Anwalt in Fogarasch dargelegt wurden. Vasile Goldiș (1862—1934), der bedeutendste Theoretiker der Neoaktivisten, stellt darin in überzeugender Weise seine Auffassungen im Zusammenhang mit dem nationalen

¹³ Nicolae (Culiță) Șerban, a fost avocat la Făgăraș. El s-a situat în tabăra guvernamentală. Despre el Nicolae Iorga spune că era „pe placul tuturor guvernelor maghiare” și opus politicii activiste naționale inaugurată la Dobro. ¹⁴ Ioan Mișu (1854—1927) avocat, mare proprietar și patriot român.

¹⁵ Iancu Meșianu (1856—1927) avocat la Făgăraș, primul fiu al mitropolitului Ioan Meșianu.

Programm und der aktiven Taktik vor. Er legte das neue Konzept der Autonomie dar, das jetzt auf alle Rumänen aus der Österreichisch-ungarischen Monarchie ausgeweitet werden muss, ohne es weiterhin an ein historisches Gebiet zu beschränken. Der neue Aktivismus enthält mehrere Formen des politischen Kampfes: die Teilnahme an den Wahlen oder die Erzielung von Parlamentssitzen, die Kräftigung des politischen Kampfes der Rumänen, die Pflege enger Beziehungen mit der Bevölkerung des Wahlbezirkes, die alle mit einer gründlichen politischen Vorbereitung vervollständigt wurden, so dass die Endwirkung all dieser politischen Formen in sicherer Weise zur Erlangung des gesteckten Zieles führen sollte: die Bildung des politischen Bewusstseins des rumänischen Volkes aus der Österreichisch-ungarischen Monarchie.

POLEMICA DINTRE IOSIF ȘTERCA ȘULUȚIU ȘI IOAN LUPAȘ IN
LEGĂTURĂ CU MONOGRAFIA DESPRE MITROPOLITUL
ANDREI ȘAGUNA (1908—1911)

Mulți dintre cei ce reconstituie traseul vieții și activității istoricului patriot dr. Ioan Lupaș pînă în anul 1918¹, fac referiri curente la cîteva date însemnate ce jalonează devenirea cercetătorului aflat în afirmare pe tărîmul sondării trecutului Transilvaniei, cu preponderență. Primii ani ai secolului XX au fost evidențiați, prin urmare, în fișa biografică existentă, prin studiile efectuate la Budapesta și specializare făcută în Germania, prin profesoratul la catedra de istorie a bisericii de la Seminarul teologic din Sibiu, — începînd cu data de 1 septembrie 1905 — prin colaborarea la majoritatea periodicelor românești din epocă și zona dată, dintre care se detașează truda alături de Octavian Goga la redactarea revistei „Țara Noastră” (1907—) ca și participarea la acțiunile diverse organizate de „Astra”.

Fragmentul de corespondență păstrat în fondul personal Andrei Bârseanu de la Biblioteca universitară clujeană, conținînd mesajele președintelui „Astrei”, Iosif Șterca Șuluțiu și cele ale tînarului dascăl seminarial I. Lupaș, trimise deopotrivă profesorului Andrei Bârseanu, vicepreședintele asociației menționate mai sus — aflat astfel în postura unui arbitru imparțial ce trebuia să aplaneze litigiul polemic respectiv, asupra căruia vom insista în continuare —, considerăm că îngăduie cunoașterea în amănunt a fazelor care prefățează și postfațează crearea și apariția lucrării monografice monumentale despre Mitropolitul Andrei Șaguna.

Se cunoaște prea bine faptul că I. Lupaș atrăsese atenția autorităților în anul 1907 prin articolul intitulat „Toate plugurile umblă”, publicat în „Țara Noastră” și considerat a fi „democratic”, pentru care motiv tribunalul din Cluj a pronunțat sentința de închisoare și amendă, detenția de trei luni fiind începută la Seghedin, cu data de 1 august 1908². Din acest răstimp datează cea dintîi epistolă către A. Bârseanu, expediată probabil și din considerentul că destinatarul a făcut parte odinioară din comisia de examinare (1907), constituită pentru ocuparea cate-

¹ I. Lupaș, *Scrieri alese*, vol. I, Cluj-Napoca, 1977; R. Ardelean, în *SCAI*, 20, 1977, p. 213—235; V. Voinea, în *BOR*, 95, 1977, nr. 7—8, p. 787—797; L. Boia, Șt. Pascu, în *MSI*, 5, 1980, p. 89—94, 95—101; E. Stănculescu, în *SAI*, 41—42, 1980, p. 164—175; V. Crișan, E. Lazăr, în *Repere sibiene*, III, Sibiu, 1982, p. 11—76, 77—88; S. Porcescu, în *MMS*, 56, 1980, nr. 9—12, p. 794—798; M. Sofronie, în *MA*, 25, 1980, nr. 7—9, p. 703—709; vezi și în *Bibliografia istorică a României*, vol. VI, București, 1985, p. 36—37.

² I. Lupaș, *Paralelism istoric*, București, 1937, p. 27—33; D. Braharu, I. I. Lapedatu, G. T. Marcu, în *Omagiu lui Ioan Lupaș*, București, 1943.

drei de la Seminarul sibian și întocmise un referat favorabil în acest sens. Dincolo de gândurile specifice într-o atare situație a celui claustrat, rîndurile atestă munca susținută de cercetare a celui întemnițat la elaborarea cărții despre A. Șaguna, cu prime rezultate enumerate și constatate deci în scris, deja din toamna anului 1908. Credem că acestui răstimp de creație intensă, subliniat în mesajul de mai sus, îi pot fi atașate și ideile cuprinse în corespondența trimisă poetului George Coșbuc. Scrisoarea se poate data în baza citorva elemente mărturisite de însăși conținutul ei: revenirea de care se vorbește, este făcută în Transilvania în vara și toamna anului în curs și cu ocazia amnistiei³, cînd G. Coșbuc trece prin Sibiu și se întâlnește acolo cu O. Goga. Opinem că discuția sa cu I. Lupaș a avut loc fie înainte de intrarea acestuia în închisoare, fie după luna octombrie. Este mai mult ca sigur că din proiectul colaborării respective nu se înfăptuise nimic concret, ca și în cazul altor conlucrări, dintre care se menționează cea propusă cu însuși A. Bărseanu, autorul unui studiu comemorativ de mică întindere despre mitropolitul A. Șaguna, apărut în 1898. I. Lupaș se arată receptiv în rîndurile așternute, față de activitatea lui O. Goga, care se străduia să obțină în fapt o apropiere dorită între conducătorii intelectuali și masa românească, cu riscul chiar, ca prin misiunile sale deschise și temerare să inoportuneze letargia unor fruntași mai în vîrstă ai Partidului național român, ai „Astrei” sau bisericii ortodoxe. În acest plan se situează gândurile sale exprimate în legătură cu redactorul „Țării Noastre” și care ulterior vor avea forme concrete în situația conflictului fățiș declanșat între gruparea „tinerilor oțeliți” și conducătorii mișcării naționale române din Transilvania.

A doua scrisoare trimisă de I. Lupaș după eliberarea sa din temniță conține un numitor comun care era prezent și în mesajul către G. Coșbuc și anume datarea cu aproximație a tipăririi cărții în luna februarie a anului 1909. Suita de epistole se încheie cu cea care dovedește continuitatea dialogului în spiritul unei reciprocități depline și care înserează cîteva din elementele dialogului polemic cu I. Șt. Șuluțiu, provocat de publicarea broșurii critice a celui din urmă cu privire la monografia despre mitropolitul A. Șaguna. Nu avem în intenție să intrăm în amănunte și nici să detaliem conținutul lucrării respective care tratează pe fragmente, forma și fondul operei realizate de I. Lupaș, — concluziile din final vor răspunde în suficientă măsură chestiunilor ridicate —, ci rămînem cu atenția cantonată mai cu seamă asupra explicării părerilor din scrisorile de față.

Date interesante în legătură cu destinul ulterior al istoricului I. Lupaș se desprind din lectura paginilor în cauză: se relatează despre colaborarea sa cu deputatul Șt. C. Pop, despre alegerea ca membru ordinar în comisia istorică a „Astrei” ca și despre premierea monografiei de Academia Română, în pofida urmării acțiunilor inițiate de oponentul critic din Sibiu. Se dezvăluie totodată cîteva din ripostele gîndite de I. Lupaș ca să pareze activitatea potrivnică persoanei sale și a lucrării discutate, manifestată de către președintele „Astrei”.

³ Studii despre G. Coșbuc, Cluj, 1966, p. 119.

Scrisoarea lui I. Șt. Șuluțiu către același A. Bârseanu contribuie la introducerea deplină a cititorului în miezul problemei cu un scop precis bine delimitat. „Tăcerea“ pentru intervalul dintre iunie 1909, după apariția monografiei și aprilie 1910, cînd se tipărește broșura amintită și se scriu rindurile de față, este tulburată numai de polemica dintre I. Lupaș și gazeta „Unirea“ de la Blaj⁴. Aceasta critica cutezanța tînărului istoric care judeca faptele istorice în manieră proprie și conformă cu documentele cercetate în problema dată. Anumite antecedente de ordin administrativ au împietat asupra muncii de depistare și stringere a materialului arhivistic. În articolul descris se mergea pe ideea preconcepută că mitropolitul I. Mețianu se arătase circumspect față de autor și față de modul în care intenționa să elaboreze monografia, iar trecerea peste părerea acestuia și neglijarea hotărîrii comisiei de cenzurare a manuscrisului prezentat de I. Lupaș au condus la agravarea disensiunii. Situația culminează după intervenția ministrului cultelor și instrucțiunii publice, contele Albert Apponyi, care atrage atenția forurilor conducătoare ale bisericii ortodoxe române asupra comportamentului „naționalist“, expus în scrieri și verificat în acțiuni practice, de profesorul de istorie devenit „indezirabil“ la Seminarul din Sibiu. Consecința acestei crize interne grave se concretizează în mutarea celui incriminat ca proptop în Săliște, din toamna anului 1909⁵.

În fapt, acuzele cuprinse în scrisorile trimise de către I. Șt. Șuluțiu au un fond subiectiv și preconcept care, dincolo de anumite greșeli reale de interpretare sau datare, inerente oricărei scrieri monografice ample și mai ales debutului istoricului tînăr care reușise să depășească condiția și genul biografic de „iz hagiografic“, reiau aspecte ale disputei mai vechi dintre cei doi mitropoliți pentru afirmarea autonomiei din anul 1863. Motivația de odinioară este actualizată de emitent pentru răstimpul dintre Conferința națională din aprilie 1910 și serbările „Astrei“ din 1911. Chiar dacă A. Șaguna este prezentat în antagonism cu Șuluțiu de către monograful jubiliar care se situează în mod deschis drept favorabil pentru cel dintîi, politica oportunistă reclamată este judecată cu ochii și mintea contemporanului de către I. Șt. Șuluțiu, care dovedește că nu a înțeles pe deplin epoca discutată. În această conjunctură intervine momentul necesar al schimbului de generație în mișcarea națională română transilvană, cerut de către „tinerii oțeliți“ și care, din această pricină, sint etichetați și respinși cu fermitate de reprezentanții comitetului îmbătrînit de la Sibiu. Asistăm deci la un proces de dublare a criticii provocate de analizarea operei monografice și pătrunderea unor fenomene ale mișcării românești și a regenerării pe tărîm tactic și strategic, act negat și întîmpinat cu reticență de către gruparea diriguitoare a populației majoritare.

Este mai mult decît probabil faptul că defăimarea făcută cu acest prilej de I. Șt. Șuluțiu lui A. Bârseanu cu privire la metoda adoptată față de Academia Română pentru ca I. Lupaș să nu poată fi premiat este

⁴ /I. Lupaș/, *Un răspuns detractorilor lui Șaguna*. Sibiu, 1909, 32 p.

⁵ O. Ghibu, D. Lăpădat, în *Omagiu lui Ioan Lupaș...: Pagini dintr-o arhivă inedită*, București, 1984, p. 96—97, vezi scrisoarea lui O. Ghibu către E. Cristea, din 17 august 1909.

realizată și în ipoteza că adresantul ar fi trebuit să fie cel care putea să elaboreze monografia despre A. Șaguna. Confidențele trebuiau să fie suportate „sine ira et studio” în polemica izbucnită în mod concomitent de ambele părți. Răzbat totuși, din păcate, anumite accente confesionale, care dăunaseră atât mișcării naționale în ansamblul ei cât și cercetării istorice, contribuind la limitarea posibilității de aprofundare a unor subiecte tradiționale ale trecutului ecleziastic românesc din Transilvania. Un alt substrat, de natură politică, menționat mai sus, este constituit de tentativa reușită în final a grupării tinere din conducerea PNR, de a revitaliza căile de evoluție ale românimii subjugate din Ungaria dualistă. Pe acest fâgaș se canalizează și temerile exprimate de I. Șt. Șuluțiu după includerea lui I. Lupaș și I. Agârbiceanu în comitetul central al „Astrei”. Emitentul rîndurilor cere din partea lui A. Bărseanu o opinie, dorită desigur, imparțială și lămuritoare în direcția respectivă. Cîteva accente mai tari există în ultima epistolă și care relevă atitudinea lui I. Lupaș, care contracarează în „Tribuna” și „Drapelul” atacurile lui I. Șt. Șuluțiu și Valeriu Braniște în problematica spinoasă născută de monografia sa istorică despre mitropolitul A. Șaguna.

Aflați în finalul restituirii epistolare care include dialogul polemic minim în timp și cantitate, dintre I. Șt. Șuluțiu și I. Lupaș cu privire la volumul omagial A. Șaguna și situația mișcării naționale române transilvănene, discuție critică intermediată de A. Bărseanu, — nu știm încă nimic precis despre răspunsurile acestuia către cei doi —, considerăm că aceasta contribuie la zugrăvirea unui aspect inedit al vieții și activității istoricului Ioan Lupaș. Acestei laturi documentare necunoscute pînă acum i se pot asocia și cîteva momente esențiale cu privire la fenomenul de stratigrafieri a mentalității epocii, în cazul elitei românești din Transilvania de la începutul secolului XX, pătură conducătoare care se afla într-un proces de regăsire de sine continuă și de modificare permanentă întru aflarea răspunsului cuvenit și propice împlinirii dezideratului suprem, săvîrșit justițiar la Alba-Iulia.

STELIAN MÂDRUȚ

ANEXE

Seghedin 11 Oct. [19]08.

I.

Mult stimat dle Bărseanu!

Sînt tocmai zece săptămîni de cînd mă număr și eu între locuitorii palatului sumbru al purgatoriului de lîngă Tisa. Avusem de gînd a vă scrie imediat după sosirea mea aici. Dar fiind Dvs. foarte cuprins atunci cu lucrările pregătitoare pentru conducerea adunării generale de la Șimleu⁶, n-am aflat oportun a vă incomoda și cu șirele mele. Voiam apoi să mai aștin și din alte motive: ca să mai treacă din timp, să mă obișnuiesc cu noua situație, care nu era tocmai de dorit, și să mi se mai treacă ascuțișul amărăciunii, ce mă cuprinsese la început...

⁶ 7 august 1908, vezi revista *Transilvania*.

Acum observ, că cele 10 săptămîni au trecut destul de repede, fiindcă am fost încontinuu ocupat, de dimineața pînă seara cu cititul. Mi-au adus o ladă cu 50—60 de cărți privitoare toate, sau cele mai multe la epoca lui Șaguna, pe care am străbătut-o, slavă Domnului, „durch und durch”⁷, cum ar zice neamțul. După ce am isprăvit cu cititul m-am apucat să aștern pe hirtie rezultatul. Am scris o prefață de vreo 10—12 pagini⁸, foarte muncite și răzgîndite! Cred, că o să reușesc a cîștiga nu numai prin ea, ci și prin ce va urma, consimțirea și plăcerea Dvs., care m-ar bucura foarte mult. Decît, simt acum, că această prefață cere, să urmeze după ea un lucru mare, atît de mare, încît, ținînd seamă de modestia puterilor mele, dacă îmi permit a spera în desăvîrșirea lui, o fac numai bazat pe concursul prețios, ce mi-au promis aproape toți istoriografii noștri de seamă. Cele trei săptămîni cît voi mai zăbovi aici, cred, că voi ajunge cu povestirea vieții lui Șaguna pînă către a.[nul] 1850⁹. Va fi splendid capitolul I. despre mama lui: Anastasia! Pentru vremurile de la 1850 încoace simt încă lipsa unor cercetări în arhivul consistoriului, pe care nu le voi putea face, decît dacă se va îndura Prea Veneratul a-mi da un concediu sau a-mi reduce din numărul orelor, ceea ce, cunoscînd „rezoanele” multor „prea cuvioși”, nu cred că se va întîmpla. M-ați îndatorat mult, dacă ați scrie, — fără a spune că la rugarea mea —, unora dintre cei competenți, în acest sens, fiindcă știu, că cuvîntul Dvs. e ascultat de toți, chiar și în Sibiul despoților și neascultătorilor. . .

Tot asemenea cred, că ar fi bine, ca un om cu autoritate, să sfătuiască pe fratele Goga a se lăsa de ziaristică și de cuvîntări pe la adunări politice, căci în vremuri vijelioase ca cele de azi, ca din senin *poate să cadă un trăsnet* asupra rezultatelor noastre de luptă culturală și strădanie semicentenară. Eu i-am spus, de nenumărate ori, dar n-am fost ascultat niciodată! (Comunicare intimă!)

Pe cînd credeți că veți putea isprăvi studiul despre „Șaguna și Brașovenii”?

Rugîndu-vă să arătați din parte-mi respectuoase sărutări de mînă stimatei Dne și să primiți expresia devotamentului meu, sînt al Dvs. stimător: Dr. I. Lupaș.

/Biblioteca centrală universitară Cluj-Napoca, *correspondența Andrei Bârseanu*, vol. II, fila 100—101; vezi în continuare BCUCN, *coresp. Bârseanu*, vol. II./

II.

Sibiu, 12 XII 1908

Mult stimat dle profesor!

Vă rog primiți și din parte-mi, cu ocazia zilei Dvs. onomastice, felicitările cele mai călduroase. Al Dvs. devotat: Dr. I. Lupaș.

P.S. Profit de ocazie a vă întreba, dacă ați primit în cursul lunii octombrie o epistolă din Seghedin, și în care era vorba de lucrarea comemorativă pentru Șaguna. Vă aduc totodată la cunoștință hotărîrea, de a se da întreg materialul la tipar cu începutul lunii februarie. Cu profundă stimă: I. Lupaș.

/BCUCN, *coresp. A. Bârseanu*, vol. II, fila 102./

III.

Săliște, 17 IX. 1910.

Mult stimat dle profesor,

Primind epistola Dvs. din 11 l.c., am căutat prin repertoriile mele de istorie și am trimis dlui deputat C. Pop cîteva indicații de izvoare istorice, în care *eventual* ar putea să găsească vreo informație mai sigură cu privire la chestiunea ce îl preocupă.

⁷ Un fel de „de-a lungul și de-a latul”.

⁸ Prefața monografiei, respectiv paginile 3—10, sînt datate în Seghedin, luna octombrie 1908.

⁹ Vezi partea a IV-a din lucrare.

Vă mulțumesc pentru felicitările ce-mi adresați ca unui „nou” membru în comitetul „Asociației”¹⁰, deși, ca să fiu sincer, trebuie să vă mărturisesc, că până stă în fruntea acestei înalte instituții culturale un zăpăcit și perfid, ca „venerabilul” Șuluțu, nu voi putea participa cu drag la ședințele comitetului.

Nu mă pot răbda a nu vă comunica și Dvs., de ce intrigi stupide a făcut uz acest bătrîn răutăcios împotriva mea și împotriva cărții mele la Academie.

Înainte de începerea sesiunii generale din a.c., a tipărit în Sibiu o broșurică de 10 pg.¹¹, pe care însă n-a îndrăznit să o pună în circulație, ci a trimis-o numai membrilor Academiei Române, implorându-i pe aceștia, să nu se ocupe de cartea mea.

După ce umple 9 pagini cu excerpte din binecunoscutele-i bazaconii istorice, intitulate pretențios: Memorii, și cu autoexhibițiuni caraghioase, își încheie broșura cu următoarele șire caracteristice și care, după modesta mea părere, sînt proprii a descalifica cu desăvîrșire pe președintele unei societăți literare și culturale: „În cartea aceasta (adică a mea despre Șaguna) sînt episoade tendențios descrise, care vor provoca furtună (?) acum cînd avem trebuință de cea mai mare solidaritate națională. Ar fi foarte de dorit, ca Academia să nu se ocupe în anul acesta cu cenzurarea acestei cărți, scrise de un tînăr fără experiență”.

„Drept aceea, eu broșura aceasta numai onoratiilor domni membri ai Academiei am trimis-o, în strictă confidență, și mă rog să fie primită ca expresiunea celei mai curate iubiri pentru națiunea română și de stimă și respect, ce-l păstrează onoratei Academii”.

Sibiu în 12 aprilie 1910.

I. Șt. Ș.

Așadar iată în ce chip își exprimă un „venerabil” președinte „iubirea sa către națiunea română”: prin o intrigă perfidă și năroadă contra colegului său din secția istorică!

Noroc, că membrii Academiei i-au dat bătrînului un bobîrnac meritat, premiind cartea mea¹².

Cu toate acestea nu-mi vine să-l las pe Măria Sa Șuluțu cu atîta. Ci pîndesc ocazia potrivită spre a-l demasca, să știe și lumea noastră românească din Ardeal, în cine își pune încrederea și pe ce soi de cavalier din tufă recomandă cu orice ocazie ca „exemplu tinerilor”.

Broșurica lui se află acum în posesia mea din grația unui academician, care mi-a trimis-o, „ca să ne cunoaștem oamenii”...

Scuza-ți [*sic* — n. red.], vă rog, dacă v-am răpit prea mult timp cu împărtășirea acestei vitejii șuluțene...

Cu profundă stimă: I. Lupaș

Complimente stim[atei] doamne Bârseanu

/BCUCN, coresp. A. Bârseanu, vol. II, fila 104—104 bis./

IV.

Sibiu, 30 Aprilie 1910.

Stimate domnule coleg!

Într-o cauză de tot neplăcută, vreau să vă atrag atențiunea. Din alăturata broșură veți afla totul,

Cartea lui Lupaș afară de mine în Sibiu nimeni n-a citit-o; dar chiar dacă ar fi citit-o, nimeni n-ar fi înțeles-o, pentru că nici unul nu cunoaște istoria con-

¹⁰ Este vorba de adunarea generală din 18—19 septembrie 1910, de la Dej, vezi în *Transilvania*, nr. 5, 1910, p. 384.

¹¹ *Scriere comemorativă la serbarea centenară a nașterii mitropolitului baronul Șaguna*, Sibiu, 1910.

¹² Premiul Adamachi, în *AAR*, II, tom. 32, 1909—1910, București, 1910, p. 256.

temporană. După ce le-am spus cu graiul unele din greșelile și falsificările lui Lupaș, toți au zis, cu deosebire Mitropolitul, că le pare rău pentru că n-au încredințat această lucrare din toate punctele de vedere importantă și gingașe. Dvoastre, Mitropolitul l-a numit pe Lupaș: un tânăr șuteat¹³. Eu însă îl numesc: fanatic; căruia îi lipsește creșterea. În monografia comunei Săliște¹⁴ batjocorește pe episcopul Aaron; în Anuarul seminarului¹⁵ pe episcopul Lemeni; iar în cartea comemorativă, cutează el, un dascăl din seminar, să dascălească partidul național, în frunte cu mitropolitul Șuluțu. Cutează a se face judecător, într-o cauză, despre care însuși Șaguna a dispus cu limbă de moarte: nu cumva să se dea anză¹⁶ la polemii.

Trebuie să știți, că cu ocaziunea conferinței din luna aceasta¹⁷, mai mulți frunțași care au citit cartea, și-au exprimat temerea, că ușor s-ar putea naște o furtună, care ar periclită solidaritatea intelectualilor. Atîta ne-ar mai lipsi!

Cartea se află la Academie spre premiere. Cei din România n-au nici o idee despre istoria noastră contemporană. Cei de la noi: Marienescu¹⁸ e om de omenie, dar e al doilea copil; el a recomandat și pe Mangra de membru în Academie. Moldovănuț¹⁹ nu merge la Academie, nu se ocupă cu științe; Pușcariu²⁰ e interesat, fratele său vicarul²¹ a înduplecat să facă Lupaș ceea ce a făcut. Așa mi-au spus unii care cunosc afacerea.

Sînt provocat din mai multe părți să rectific acea carte tendențioasă, eu pentru lumea aceasta n-aș face-o, pentru că Șaguna ar ieși foarte blamat, pe baza dovezilor și documentelor, ce s-au găsit în timp după moartea dînsului.

Posteritatea va vedea ce va face, noi însă avem datorința să înconjurăm tot ce ar putea provoca dezbinarea.

Nu cred că Academia să poată sau să vrea să premieze o astfel de lucrare, tendențioasă, provocatoare și în mod obraznic falsă. Momentele pe care eu le-am fixat în broșură ajung să blameze pe „istoric” și „istoria” sa.

În Blaj sînt mulți bărbați vrednici, dar sînt și unii, care s-ar bucura dacă ar putea face un capital din această afacere. Dacă Academia ar premia cartea, ar fi o dovadă că aprobă ceea ce se cuprinde în ea; atunci nimeni n-ar mai putea împiedeca irumperea furtunei.

Aceasta am dorit să vi le spun: ad fideles aures²².

Vă poftesc sărbători fericite.

Iosif Șterca Șuluțu

/BCUCN, coresp. A. Bărseanu, vol. II, fila 147—148./

V.

Sibiu, 17 X. [1]910.

Stimate domnule coleg!

[...] Acum vin eu să vă cer părerea Dvoastre, în afacerea, provocată, în mod obraznic de Lupaș.

Dvoastră cunoașteți întreaga afacere. Am primit mai multe epistole în asta privință. Cei mai mulți zic: să-l ignorez, să nu-i răspund nimic pentru că: repu-

¹³ Pripit.

¹⁴ *Cîteva pagini din trecutul comunei Săliște. Schiță istorică*. Sibiu, 1903, 20 p.

¹⁵ *Contribuțiuni la istoria culturală și politică a epocii lui Șaguna în Anuarul...* XXIV, 1907—1908, p. 3—66; XXV, 1908—1909, p. 3—44.

¹⁶ Motiv.

¹⁷ Se referă probabil la Conferința electorală a PNR de la Sibiu, din luna respectivă.

¹⁸ Atanasie M. Marienescu (1830—1914).

¹⁹ Ioan Micu Moldovan (1833—1915).

²⁰ Ioan cavaler de Pușcariu (1824—1911).

²¹ Ilarion Pușcariu (1842—1922).

²² Rămîie între noi.

tațiunea mea în țară, nu numai la români, ci și la maghiari și sași e astfel întemeiată, încît nu-mi poate deroga o astfel de stupiditate.

Eu aș putea să-l zdrobesc; dar mă tem că pe tema aceasta, s-ar provoca o luptă și o ceartă, precum în țara aceasta nu s-a mai pomenit.

Deși nu eu, ci alții ar rămînea cei blamați; acum în toiul pertractărilor de împăciuire cu guvernul, a provoca o dezbinare națională ar fi un păcat strigător la cer; mai ales acum cînd Asociațiunea vrea să-și serbeze jubileul în anul viitor la Blaj, ar lua dimensiuni neprevăzute. La toate acestea Lupaș, ba poate nici alți „tineri oțeliți” n-au pugetat.

Astfel de intențiune m-a condus și atunci cînd m-am adresat la membrii Academiei, ca nu oarecumva să se provoace în public o ceartă, care ar periclita solidaritatea națională, aici la noi în țară, de care avem o așa mare trebuință.

Nu m-am decis încă: ce să fac. Vă rog: spuneți-mi și Dvoastră părerea fără rezervă.

Aici membrii comitetului, după alegerea din Dej, au vrut să-i dea, cu toții demisiunea, și numai eu, i-am reținut. Toți zic că Lupaș și Agârbicean ar fi trebuit să intre ca membrii supleanți în Comitet; iar Dr. Beu²³ și protopopul onorar Bunea²⁴, care, ca membri supleanți de un lung șir de ani, și-au cîștigat merite, aceștia ar fi trebuit să fie aleși membrii ordinari.

Cînd ne vom întîlni, cu grai viu mai multe.

Acestea: ad fideles aures.

Primește sincere salutări

Iosif Șterca Șuluțu

/BCUCN, coresp. A. Bârseanu, vol. III, fila 149—150./

VI.

Sibiu, 18 I. [1]911.

Stimate domnule coleg!

[...] E o chestiune foarte gravă la ordinea zilei. Lupaș și-a dat demisia din comitet²⁵, într-un stil revoltător, zice că: cu un „individ” precum sint eu, care prin broșura „clandestină”, cît și prin „diatriba vulgară și execrabilă din coloanele Drapelului”²⁶ am dovedit că pot să mă pretez la niște moravuri literare, care compromit adînc prestigiul Asociațiunei noastre”. Promite că va urma împotriva mea pe cale ziaristică, precum a făcut pînă acum... (convocare la conferință). Numai astfel cred eu că se poate evita un scandal, pe care, precum se vede, Lupaș în nesocotința și răutatea sa l-ar dori.

Primiți salutările mele cordiale.

Iosif Șterca Șuluțu

/BCUCN, coresp. A. Bârseanu, vol. III, fila 151—152./

VII.

[1909]

Prea iubite domnule Coșbuc!

Cînd am avut fericirea a vă vedea, pentru scurtă vreme²⁷ iarăși în mijlocul nostru, în orașul, a cărui revedere v-a deșteptat atîtea amintiri ale tineretelor avîntate și harnice²⁸, mi-am luat îndrăzneala a vă ruga să contribuiți și Dvoastră

²³ Ilie Beu, membru corespondent al secției științifice a „Astrei”.

²⁴ Arsenie Bunea, la fel.

²⁵ I. Lupaș nu mai figurează în dările de seamă a ședințelor „Astrei”, vezi în *Transilvania*, nr. 6, 1910, p. 466, 467; nr. 1, 1911, p. 77—79.

²⁶ Vezi seria de articole scrise de I. St. Șuluțiu în *Drapelul*, nr. 129—134, din nov.—dec. 1910 și răspunsul lui I. Lupaș din *Tribuna*, nr. 247—248, nov.—dec. 1910, p. 274—276 și dec. 1910—ian. 1911.

²⁷ După amnistie, Coșbuc se afla în vizită la Sibiu, în vara anului 1908.

²⁸ Coșbuc a fost redactor la *Tribuna* sibiană între august 1887 și toamna anului 1889.

cu câteva pagini la o lucrare comemorativă, ce se pregătește acum din incidentul împlinirii celor 100 de ani de la nașterea mitropolitului Șaguna. Și am fost norocos a obține din partea Dvs. promisiune, că veți contribui cu un articol despre „Biblia lui Șaguna”, mai ales despre limba în care e tradusă, în comparație cu limba bibliilor lui Klein, a celor din Petersburg și Buzău.

Deoarece termenul punerii sub tipar a cărții menționate s-a stabilit pe începutul lunii februarie, vă rog, să aveți bunătatea a pregăti, dacă e posibil, până la acest termen, paginile, care vor fi o contribuție prețioasă, sporind valoarea acestei cărți.

În așteptarea acestor pagini, pentru care vă anticipez mii de mulțămite, în numele tuturor care citesc cu drag și cu sinceră admirație scrisul Dvoastră, rămân cu profundă stimă

Ioan Lupaș
prof. la Semin./arul/ „Andreian“

(Walkmühlgasse 7.)

/Biblioteca Academiei Române, S $\frac{32}{\text{CLXXIX}}$ /

THE CONTROVERS BETWEEN IOSIF ȘTERCA ȘULUȚIU AND IOAN LUPAȘ CONCERNING THE MONOGRAPHY ABOUT ANDREI ȘAGUNA

(1908—1911)

(Summary)

The article is based upon some correspondence between Iosif Șterca Șuluțiu and Ioan Lupaș with professor Andrei Bârseanu. The documents are kept at the University Library in Cluj-Napoca. Thus, the author describes an original aspect from the life and activity of the historian I. Lupaș, namely the way in which he wrote the monography about Andrei Șaguna. The letters between 1908—1911 reveal interesting moments of the debate concerning the discussed volume, debate mediated by Andrei Bârseanu. The studying of these letters favours the finding out of certain data relevant for the Romanian National Party, such as the ideological movement among its leaders and the friction between the young generation and the old leaders regarding the political tactics and strategy.

LEGĂTURILE DINTRE DOI ISTORICI TRANSILVĂNENI: CONSTANTIN MOISIL ȘI IULIAN MARȚIAN

Viața a oferit românilor transilvăneni cadre diferite de manifestare sau, adesea, i-a obligat să trăiască departe de ținuturile natale. Cele mai fericite condiții — înainte de 1918 — erau acelea, de altminteri împărțite de o pleiadă de învățați, de a lucra în Regat și printre frații de aici. Unul din cei ce a avut o astfel de șansă, fără însă să se fi desprins niciodată de ai săi, a fost C. Moisil¹. Ce anume i-a unit, le-a susținut trează conștiința românească — și de transilvăneni —, care au fost resorturile și legăturile lor continue, rămân aspecte ce intră deopotrivă în istoria culturii cit și a unora dintre științe². Unele din aceste aspecte se desprind și din corespondența lui C. Moisil cu I. Marțian, ultimul fiind o personalitate tipică intelectualității românești din Transilvania primelor decenii ale veacului al XX-lea³.

Din Tulcea, la 15 ianuarie 1908, C. Moisil îi scria prietenului său, adresînd totodată „complimente tuturor năsăudenilor“, că-i înapoia — după 2 ani — manuscrisul *Repertoriului arheologic*, care „Probabil va sosi cu oarecare întârziere, căci Dunărea se trece foarte greu“. Cu același prilej îi trimite pentru colecție 2 monezi: una emisă sub Mircea cel Mare și alta din vremea lui Ioan Tihomir Basarab⁴. Considerînd istoria națională subiect comun, C. Moisil atrăgea atenția corespondentului său despre seria de articole tocmai apărute în „Convorbiri literare“, semnate de Th. Antonescu și Al. Tzigara Samurcaș, asupra culelor, apreciînd că „Dta ai putea să intervii în polemica lor, dînd lămuriri despre vechile cetăți din Ardeal, pe care le cunoști atît de bine“⁵. Comunicîndu-i că

¹ Datele personale la Ilie Țabrea, *Constantin Moisil*, București, 1970.

² Istoricii ardeleni, care „siliți de împrejurări a trece în patria liberă au trebuit să părăsească preocupările de acasă și să-și însușească pe ale celor de aici“, cf. Al. Lapedatu, *Istoriografia română ardeleană*, București, 1923, p. 19.

³ Despre Iulian Marțian (1867—1937), ajuns maior în armata austro-ungară, se poate afirma că a fost purtat de un interes continuu pentru istorie, în primul rînd arheologie. Profitînd de independența sa financiară — realizată din postura de președinte al Băncii din Năsăud — el a investit enorm într-o colecție de referință (donată parțial Muzeului din Năsăud și Institutului de Studii Clasice din Cluj), a stipendiat activitatea de săpături arheologice ca și formarea unor valoroși tineri români, a donat numeroase bunuri culturale Academiei Române, Muzeului de artă populară etc. A întreținut relații cu prestigioase personalități și instituții de specialitate: N. Iorga, S. Mehedinți, Al. Tzigara Samurcaș, G. Vilsan, Finály Gábor, Carl Moser, Karl Fuchs, I. Szombathy, Robert von Schneider, H. Reinerth ș.a. Privitor la personalitatea sa vezi C. Daicoviciu, *Necrolog*, în *ACMIT*, IV, 1932—1938, p. 458.

⁴ Scrisoarea în *Arh. Stat. Bistrița*, Fond V. Șolropa, Dosar 6, f. 10—11.

⁵ Idem. Lui Marțian i se recunoaște astfel calitatea de cercetător ce a stat, desigur, și la numirea sa — singurul dintre români! — ca membru al Comisiunii Monumentelor Istorice din Ungaria. Subiectul *in spe* va fi tratat de el în „Ră-

„am făcut anul trecut o mulțime de excursiuni arheologice în Dobrogea; am să le descriu, dar abia la toamnă“, C. Moisil nu uita să se intereseze de starea lucrării lui Marțian, realizată în colaborare cu pictorul Simon, asupra miniaturilor din colecția acestuia⁶.

În corespondența dintre cei doi învățați, firesc, subiectele de istorie generală ocupă locul principal, dovada făcînd-o serviciile de informare ce și le aduc reciproc. Astfel, Marțian îi împrumuta curent documente pe care C. Moisil le copiază, urmărind mai ales peceteile și sigiliile. Convins de necesitatea valorificării lor, el îi propunea „o publicațiune, care să apară de 2—3 ori pe an și în care să se cuprindă bogatul material ce există în Năsăud, la Dta, Șimon și Artene Mureșianu plus reproducerea ornamentelor din vechile Dtale codice. Cred că s-ar putea realiza și am să mă pun pe lucru, dacă ești și Dta de această părere“. Preconizînd o astfel de valorificare, „în volume de cîte 150—160 pg. formatul «Vieții Românești» și avînd fiecare volum cîte 2—4 table colorate reprezentînd miniaturi și ornamente. Titlul ar fi d.e. «Documente și relații istorice și arheologice din Ardeal», așa că în fiecare volum pe lângă documente și notițe istorice, s-ar cuprinde și notițe arheologice“⁷, C. Moisil prefigura o serie de mare necesitate pentru reflectarea istoriei românilor.

Dealtminteri fiecare prilej epistolar era folosit pentru informații: îi arăta că la Academie exista *Cronica lui Șincai* (1844), din care se publicase doar un volum; îi cerea cuprinsul scrisorilor dintre Sig. Bathory, Matei Basarab, Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan, pe care Marțian le avea în colecție⁸.

La finele anului 1908 Moisil scria că „este foarte mult ocupat cu aranjarea materialului și redactarea textului «Excursiunilor arheologice în Dobrogea» și, în acest sens, „Articolele din «Convorbiri (literare)» sunt numai fragmente din studiile pregătitoare pentru «Excursiuni». Întreaga lucrare va cuprinde 3 părți: 1 De-alungul *limes*-ului roman, în cari voi descrie toate localitățile romane de pe malul Dunării și din interiorul Dobrogei, dela Durostor (Silistra) pînă la țarmul mării. 2 Cetățile grecești din Dobrogea, adică descrierea ruinelor și istoricul cetăților Istros, Tomis, Callatis. 3 Tezaurul de la Bădila, studiu asupra vechii numismatice românești“⁹.

Știrile ce priveau propria-i muncă, le completa totdeauna cu altele ce-l interesau pe colecționarul năsăudean. Ca de exemplu: „Monseniorul Netzhammer¹⁰ nu și-a scos încă lucrările în volum. Ultima broșură a sa este «Während der Revolution durch Mazedonien», o foarte interesantă descriere de călătorie prin Macedonia, în care laudă pe aromâni, parcă ar voi să-i convertească la catolicism. De altfel —, sublinia C. Moi-

vașul“ fiind îndemnat și de un alt fruntaș al intelectualității transilvănene, Elie Dăianu.

⁶ Idem. Revine în 1910, într-o carte poștală, propunîndu-i „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice“ ca loc de publicare.

⁷ Scrisoare, Poiana Țapului, 9/22 august 1908, în loc. cit., Dosar 6, f. 1.

⁸ Ibidem.

⁹ Scrisoare, Tulcea, 22 noiembrie/5 decembrie 1908, f. 2—3.

¹⁰ K. Netzhammer, episcop catolic la București, pasionat cercetător și colecționar, autor al unor importante lucrări de istorie și memorialistică.

sil — am intrat în tratative cu un om de încredere al lui, ca să-ți trimit și Dtale broșurile câte mai sunt, căci din comerț nu se pot căpăta¹¹.

Repertoriul lui Marțian — prima lucrare de specialitate de acest tip din istoriografia veche românească — a stîrnit un interes firesc. C. Moisil declarînd: „am rămas uimit de mulțimea datelor ce conține și de marele număr de opere consultate. Primește prin urmare sincerele mele felicitări pentru această frumoasă și merituosă lucrare, despre care sper să public în curînd și o dare de seamă într-o revistă de specialitate de a noastră. De altă parte am de gînd să te imitez publicînd și eu un indice asupra localităților istorice din Dobrogea, de sigur cu mult mai restrîns decît al Dtale¹².

Subiect permanent, numismatica revine mereu în preocupările celor doi istorici. Așa, în 1914, C. Moisil se interesa de colecția de „monete barbare“ a grofului Desewffy, adăugînd, normal, informații privitoare la documentele pe care Marțian intenționa să le vîndă, pe altele să le doneze Academiei Române¹³. Insetat de cunoașterea documentelor, C. Moisil cerea date noi asupra *Evangheliarului de la Feleac*¹⁴, pe care „aș vrea să le public, împreună cu panaghiarul ce mi-ai împrumutat, în nr-ul proximal Buletinului¹⁵.

Ca o recunoaștere firească a preocupărilor, dar și — esențial — datorită propunerii lui Moisil, I. Marțian era ales în 1919 ca membru corespondent al Societății Numismatice Române. Argumentul alegerii sale era explicit precizat astfel: „Activitatea ce ați depus-o pînă acum pentru colecționarea monumentelor numismatice și pentru publicarea informațiilor privitoare la descoperiri de tezaure monetare, ne face să sperăm că veți fi pentru Societatea noastră un prețios reprezentant, care să ne informeze despre descoperirile monetare din ținutul Năsăudului¹⁶. Era și aceasta o expresie a continuului interes pe care C. Moisil l-a păstrat locului natal și oamenilor de cultură de acolo. Legăturile sale cu Marțian arată, desigur, preocupări esențialmente științifice, care cu atît mai mult ilustrează modul în care savantul — ajuns de-acum o personalitate națională (președinte al Societății Numismatice Române, director general al Arhivelor Statului, numismatul Academiei Române) — se îngrijea de cunoașterea istoriei transilvănene.

¹¹ Idem, nota 9. Subtil și condescendent ironic, C. Moisil își întreba și îndemna corespondentul: „Ce achizițiuni noi ai mai făcut? Pe ce bibliotecă nobiliară ai mai pus mîna? Mai scrie-mi din cînd în cînd, ori de cîte ori afacerile de bancă îți dau răgaz. Salutări cordiale Dtale, complimente năsăudenilor.“

¹² Scrisoare, Tulcea, 3 februarie 1910, în loc. cit., Dosar 6, f. 5.

¹³ Vezi scrisoare, București, 4/17 august 1914. Din fosta lui colecție au ajuns la Academie mai multe piese numismatice, de bibliologie și documente, „drumul“ lor fiind înlesnit de C. Moisil; altele, de artă populară și etnografie, au intrat, prin donație, în colecția Muzeului de artă populară condus de Al. Tzigara Samurcaș, începînd din 1908, un rol activ jucînd fratele lui C. Moisil, Iuliu, ce a îndeplinit aici, cîțiva ani, funcția de secretar.

¹⁴ *Evangheliarul* — deținut de Elie Dăianu în custodie — îi fusese împrumutat fără știrea custodelui, care-l reclamă îngrijorat de soarta prețioasei tipărituri, cf. loc. cit., Scrisoare E. Dăianu, 20 februarie 1907, Dosar 4.

¹⁵ Idem, supra nota 13.

¹⁶ Scrisoare, antet Societatea Numismatică Română, 18 mai 1919, loc. cit., Dosar 6, f. 8.

În anul 1920, cînd se republică *Repertoriul*, el scria: „Iubite Frate Marțian. Îți mulțumesc și te felicit pentru «Repertoriu». E o lucrare admirabilă, care va aduce mari servicii celor ce se ocupă de chestiile arheologice și numismatice. Singurul defect e, că nu are și o hartă, cum avea ediția nemțească... Mi-a plăcut prefața... Cine are urechi de auzit, să audă...”¹⁷. Folosind ocazia — și de această dată — el îi solicita lui Marțian „o notiță despre moneta dacă cu inscripție ar fi bine venită; mi-ai mai putea scrie ceva despre tezaurele găsite de tine sau despre alte chestii numismatice ardelene”¹⁸.

Dintr-o altă scrisoare, din iarna anului 1921, cunoaștem alte aspecte privindu-i pe cei doi învățați. Astfel, la București — spune Moisi — „Comorile ardelene» au făcut o foarte bună impresie în toate cercurile cărturărești, căci pentru mulți chestiile acestea erau prea puțin cunoscute”. Apoi, «Monetele dace» n-au putut apare decît de curînd din cauza ilustrațiilor. Cu toată osteneala ce și-a dat zincograful n-a putut scoate bine decît cele 2 monete ce s-au publicat, celelalte a trebuit să le lăse afară și să le publice numai descrierea. Mi-ar place însă mult și ai face mare serviciu arheologiei noastre, dacă ai publica în «Cronica» scurte articole despre obiectele antice mai importante din colecția ta, sau știri despre antichitățile din Transilvania. De aceea i-am dat «Cronicii» și un caracter general arheologic, ca să putem aduce la cunoștința publicului comorile noastre arheologice. Prin urmare trimite-mi ce crezi mai potrivit și public cu plăcere”¹⁹.

Cu același prilej, numismatul îi mai comunica o știre care confirmă aspecte legate de activitatea lui Marțian pe linia ocrotirii monumentelor istorice, și anume: „Știam că faci parte din CMI (Comisiunea Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania, n.a.) și mi-a spus Lapedatu că prima publicație a Secției voastre va fi lucrarea ta despre cetățile dace. I-am recomandat-o și eu călduros și după cum am înțeles dela el, mă așteptam să apară prin octombrie trecut”²⁰.

Și cu alte ocazii C. Moisi nu-l va uita pe prietenul său mai vîrstnic. O dovedește, de pildă, circulara trimisă la 25 noiembrie 1923 privitor la înființarea „Revistei arhivelor”²¹, cu care ocazie i se adresa lui Marțian invitația de colaborare la această prestigioasă publicație editată din inițiativa proaspătului numit director general la Arhivele Statului.

Probînd — și prin intermediul știrilor cuprinse în corespondența utilizată de noi — interesul nestrămutat purtat istoriei în general, și istoriei Transilvaniei în primul rînd, pe aceasta înțelegînd-o ca parte componentă a istoriei românilor, cei doi învățați transilvăneni, C. Moisi și I. Marțian, oferă peste decenii revelația unor frumoase și fructuoase relații de colaborare științifică și omenești. Prietenia dintre ei, izvorită din iubirea de neam, de locurile și oamenii Năsăudului, cultivată în spiritul unei tradiții

¹⁷ Idem, 30 decembrie 1920, loc. cit., Dosar 6, f. 13.

¹⁸ Ibidem. Vezi și C. Moisi, *Dare de seamă despre Repertoriul arheologic*, în „Cornica”, nr. 9—10, 1921.

¹⁹ Scrisoare, antet Societatea Numismatică Română, 1 decembrie 1921, loc. cit., Dosar 6, f. 13.

²⁰ Ibidem. Cu același prilej îi cerea să-i trimită lui L. Ruzicka, numismat viețez, un exemplar din *Repertoriul arheologic*.

²¹ Invitația în loc. cit., Dosar. 6.

ce includea și obligația de a le reflecta acestora istoria lor specifică — ca și contribuția la istoria Țării — ilustrează elocvent nu numai stări sufletești sau preocupări științifice, ci și spiritul raporturilor dintre românii transilvăneni.

IOAN OPRIS

CORRESPONDENCE BETWEEN TWO HISTORIANS FROM TRANSYLVANIA:
CONSTANTIN MOISIL AND IULIAN MARȚIAN

(Abstract)

The letters included in this selection of *Correspondence between C. Moisil and I. Marțian* provide evidence about the traditional links between Romanian intellectuals. They describe some of the cultural and scientific realities in the first three decades of the twentieth century that were common to all the regions inhabited by the Romanians and were sponsored by Bucharest-based institutions. The two historians, both of them natives of the Năsăud county, Transylvania, reflect in their correspondence their specific research interests and their concern for the appropriate preservation and utilization of various historical sources.

CONTRIBUȚII PRIVIND ACTIVITATEA LUI ONISIFOR GHIBU PENTRU REALIZAREA DESĂVÎRȘIRII UNITĂȚII NAȚIONALE (1916—1918)

Intrarea României în război de partea puterilor Antantei, la 15/28 august 1916 a creat o vie satisfacție între românii de pretutindeni, mobilizând toate energiile în scopul înlăptuirii idealului național. În primele rinduri s-a aflat cunoscutul om de cultură patriot: Onisifor Ghibu¹. Numărul inaugural al revistei *Gazeta Ostașilor*, publicație destinată luptătorilor de pe front, editată de guvern, conține un articol semnat de marele pedagog intitulat *Doamne ajută-ne*. Articolul evidențiază continuitatea luptei poporului român pentru independență și unitate națională arătând că „de o mie de ani ne-am rugat, am plîns și am murit în așteptarea zilei celei mari, care trebuia să vie odată”. Era de fapt ziua așteptată de nenumărate generații de înaintași, de întreaga națiune română. Autorul subliniază în continuare caracterul drept al participării României la război, declarînd cu tărie că „noi nu vrem să cucerim pămîntul altora, voim să luăm îndărăt pămîntul nostru”, acaparînd pe nedrept de străini. Prin acest război românii doreau să elibereze Transilvania și Bucovina, străvechi teritorii românești, deslegînd astfel din robia austro-ungară patru milioane de frați. Erau pămînturile în care „își dorm somnul de veci arhanghelii neamului nostru Mihai Viteazul și Ștefan cel Mare”, de numele cărora sînt legate înalte virtuți ostășești, momente culminante ale luptei românilor pentru apărarea gliei strămoșești și unirea într-o singură țară a tuturor teritoriilor locuite de ei. Onisifor Ghibu exprimă în același timp hotărîrea românilor de pe ambele versante ale Carpaților de a face orice sacrificii, inclusiv de vieți omenești pe cîmpul de luptă pentru înlăptuirea visului de reîntregire națională².

Pătrunderea armatei române în Transilvania a creat o vie satisfacție în sufletul lui Onisifor Ghibu. Într-un articol care a văzut lumina tiparului în numărul doi al aceleiași gazete, marele patriot se adresa soldatului de pe front, a cărei credință că luptă pentru idealul sfînt al unității naționale trebuia întărită. El subliniază că de o mie și opt sute de ani poporul nostru a trăit o viață de suferințe, de neconținute nădejdi. Era în

¹ Onisifor Ghibu s-a născut la Săliște (Sibiu), la 31 mai 1883, într-o familie de țărani. Urmează studiile gimnaziale și liceale la Sibiu și Brașov iar apoi este student la București (1905—1906), Budapesta (1906—1907), Strasbourg (1907—1908), Jena (1908—1909). La Jena își susține teza de doctorat. Între 1910—1914 este inspector general al învățămîntului primar din Transilvania. În noiembrie 1914 se refugiază la București, unde între 1915—1916 este redactor al revistei „Tribuna”, iar din septembrie 1916 la „Gazeta ostașilor”. Spirit erudit a avut preocupări de pedagogie, istorie, filologie și filozofie. A murit la 31 octombrie 1972 în Sibiu.

² O. Ghibu, *Doamne ajută-ne*, în *Gazeta ostașilor*, I, nr. 1, din 11 septembrie 1914, p. 11.

fond speranța eliberării aceluia „pămînt al făgăduinței” cum numește el teritoriile românești aflate sub jug străin. Această speranță prinde viață o dată cu ziua intrării României în război considerată pe bună dreptate de autor drept „clipa cea mare și sfîntă ce ne-a îngăduit în sfîrșit să punem piciorul pe acest pămînt sfînt”. Elogiind înaintarea armatei române în teritoriul intracarpatic, Onisifor Ghibu aduce un adevărat imn de slavă Ardealului: „Sfînt pămînt al făgăduinței; Ardeal iubit? Pe plaiurile tale s-a zămislit neamul nostru; din cuprinsul tău au pornit descălecătorii de țară, din școlile tale au plecat redeşptătorii neamului nostru întreg!” Semnatarul articolului evocă în continuare faptele de vitejie ale înaintașilor în bătăliile de pe pămîntul transilvan purtate de mari voievozi români la Șelimbăr, Mirăslău, Blaj, Alba Iulia, Ciceu, Cetatea de Baltă, glorificînd munții care sînt „cuiburi de vulturi”, locul unde se ascundeau românii în momente de mare primejdie, apele, pămîntul care ascunde aur și pietre scumpe, precum și sufletul românului bun, larg, generos. Ghibu se adresează în continuare soldatului român care a trecut Carpații: „Fiecare lovitură a ta, notează distinsul patriot, e un act de dreptate, să știi că fiecare picătură de sînge românesc, care va stropi pămîntul Transilvaniei, e la fel de sfîntă ca sîngele martirilor creștini”. Se reafirma deci justetea cauzei românești și conștiința că idealul național se va împlini prin luptă, cu prețul a numeroase sacrificii. Articolul se încheie cu îndemnul fierbinte adresat soldaților: „Înainte pentru cucerirea cît mai grabnică a pămîntului făgăduinței. Lupta noastră va aduce neamului nostru gloria cea mai desăvîrșită și va folosi întregii omeniri”³.

În paralel Onisifor Ghibu a acționat pentru organizarea corpului voluntarilor dintre refugiații ardeleni — bucovineni aflați în România și prizonierii români, foști soldați în armata austro-ungară care se găseau în Rusia. El a adresat împreună cu Vasile Lucaciu, Octavian C. Tăslăoanu, Ioan I. Nistor, Vasile C. Osvadă, Iorgu Toma, Dimitrie Marmeliuc, un memoriu guvernului român, în care cereau formarea de regimente de voluntari ardeleni, bucovineni, demonstrînd cu argumente convingătoare valoarea morală, politică și militară a creării acestor unități militare⁴. Autoritățile de la București nu au dat răspuns acestei solicitări atît datorită problemelor complexe pe care le ridica frontul, cît și lipsei de fonduri pentru transportarea și înzestrarea voluntarilor. Însăși armata română nu avea armament, echipament și muniție în cantități suficiente.

Bucuria generată de succesele primelor zile de luptă a fost urmată de tristețea retragerii în fața unui inamic superior numeric și în armament. La acestea se adaugă și faptul că forțele rusești au acționat cu întîrziere, iar aliații occidentali nu s-au achitat decît parțial de angajamentele asumate. Nu putem neglija însă greșelile comandanților români. În aceste împrejurări, la 8 noiembrie 1916, forțele germane ocupă Craiova, iar două zile mai tîrziu generalul Mackensen, supranumit „spărgătorul de fronturi”, trece Dunărea amenințînd capitala, care este ocupată.

³ O. Ghibu, *Pămîntul făgăduinței*, în *Idem*, nr. 2 din 18 septembrie p. 14—15.

⁴ Vezi Octavian C. Tăslăoanu, *Sub flamurile naționale. Note și documente din războiul pentru întregirea neamului*, vol. I, Sighișoara, f.a., p. 195—202; Corneliu Mezeu, *Dr. Vasile Lucaciu, Leul de la Șişești 1852—1922. Viața și faptele lui*, Satu Mare, 1936, p. 121—124.

Guvernul, principalele instituții publice, ministerele, parlamentul sînt evacuate în Moldova, zonă rămasă neocupată. Iașul devine „capitala rezistenței pînă la capăt”. Aici se retrag numeroși refugiați. Împreună cu acest „torent” se deplasează în colțul de țară liber și Onisifor Ghibu. Condițiile erau grele, Moldova era suprapopulată, alimentele, lemnele de foc lipseau. În noile împrejurări, speranța reluării luptei armate rămînea trează, iar refacerea forțelor militare se desfășura cu succes. Trebuiau întreprinse acțiuni și peste hotare.

În prima jumătate a lunii martie 1917 Ghibu a trecut în Rusia, desfășurînd la Chișinău și Odesa o intensă activitate propagandistică. Aici începuse în februarie 1917 Revoluția. Țarismul este înlăturat, constituindu-se un guvern provizoriu în frunte cu Kerensky. Într-o scrisoare adresată lui Octavian Goga, la 26 martie/9 aprilie 1917, Onisifor Ghibu îi descria atmosfera care domnea în Odesa arătînd: „Revoluția a luat proporții mari în întreaga Rusie (...), ceea ce este decisiv, după părerea mea este adeziunea armatei la revoluție, cine să-l mai readucă pe Nicolae pe tron cînd grosul armatei este de partea guvernului revoluționar? Cred — notează în continuare renumitul om de cultură — că revoluția are viitor și-ți spun sincer că sînt extrem de bucuros de asta. Ce folos am avea noi românii, peste tot, din restaurarea țarismului? Ce bine ne-a adus el?” se întreba pe bună dreptate marele savant⁵. În țara vecină Ghibu a fost interesat și de soarta prizonierilor români, foști soldați în armata austro-ungară. Pe mulți îi cunoștea îndeaproape. „Printre aceștia — consemnează în memoriile sale — se găsea și avocatul dr. Nicola Ursu din Cîmpeni (strănepot al lui Horea) care în toamna anului 1914, a trecut în fruntea a 400 de soldați moți, din armata austro-ungară, la ruși, așteptînd momentul cînd cu aprobarea acestora să poată trece apoi în armata română eliberatoare a Ardealului”⁶. La rîndul lor numeroși prizonieri adresaau cereri, memorii, mesaje, scrisori lui Onisifor Ghibu solicitînd primirea ca voluntari în armata română. În acest scop, arată unul dintre aceștia „am făcut demersuri și la d-l profesor Ghibu, la consulul român din Moscova, la redacțiile ziarelor *Depeșa și Cuvînt Moldovenesc*”⁷. În adevăr cei peste 120.000 de prizonieri români aflați în Rusia erau hotărîți să se înroleze în armata română ca voluntari. Sute de prizonieri se deplasau spre Darnița, lângă Kiev, unde se afla un lagăr de concentrare a voluntarilor. În fruntea lor se afla sublocotenentul Victor Deleu, care a luat măsuri administrative și organizatorice, politice și culturale, tabăra fiind o adevărată școală de educație. Relevînd caracterul formativ, patriotic al lagărului, Onisifor Ghibu arată pe bună dreptate că „Nici-o școală românească n-a dat suflute mai oțelite și voințe mai hotărîte decît școala Darniței. Ea a creat fanatismul ideii naționale și a voluntariatului”⁸. În mijlocul voluntarilor domnea dorința fierbinte de a sluji patria cu arma în mînă. De aceea încă de pe acum a apărut ideea redactării unui memoriu adresat guvernului de la Petrograd, spre a-l lămuri asupra

⁵ O. Ghibu. *Pe baricadele vieții*, vol. IV. În *Basarabia revoluționară 1917—1918. Amintiri*, f. 96 (manuscris furnizat de Octavian Ghibu, fiul autorului.)

⁶ *Idem*, f. 205.

⁷ Ioan Saiu, *Memoril*, în Arhiva Muzeului Unirii Alba Iulia, mss. 6658, f. 1—2.

⁸ O. Ghibu, *O școală de eroism — Darnița*, în *Cosinzeana* (Cluj), VII, nr. 3, din 10 februarie 1923.

obiectivelor politice ale corpului. Bănățeanul Vasile Chiroiu, ardelenii Pompiliu Nistor, Victor Deleu, Ion Vescan, Octavian Vasu, bucovineanul Emanoil Isopescu au fixat ideile de bază ale documentului ce urma să fie dus în capitala Rusiei de o delegație de voluntari⁹. La 13/26 aprilie 1917 adunarea voluntarilor români aflați în Darnița au aprobat *Manifestul voluntarilor Români ardeleni și bucovineni*, purtind 500 de semnături. Documentul exprima hotărîrea voluntarilor de a continua lupta armată pentru înfăptuirea desăvîrșirii unității naționale, fiind gata să-și sacrifice chiar viața pentru a uni „tot poporul tot teritoriul românesc din monarhia austro-ungară în una și nedespărțită Românie”¹⁰. Memoriul are o semnificație istorică majoră fiind prima declarație de unire a tuturor românilor. Relevînd importanța deosebită a acestui act, O. Ghibu își amintește peste mai bine de un deceniu că „manifestul zecilor de mii de voluntari români de la Darnița (Kiev) din aprilie 1917 declară în fața Aliaților dreptul Ardealului de a-și hotărî singur soarta în sensul unirii lui cu România”¹¹.

Declarația de la Darnița a fost tradusă în limbile franceză, engleză și rusă, ea fiind trimisă între 23—27 aprilie autorităților ruse, presei internaționale, guvernului de la Iași și publicațiilor românești. Inițial documentul urma să fie predat lui Octavian Goga, care se întorcea în țară, dar acesta potrivit informațiilor lui O. Ghibu s-a oprit o zi în Kiev. „În astiel de împrejurări, acesta îmi fu încredințat mie, lăsîndu-se la buna mea apreciere, să-l prezint guvernului, sau regelui, sau Marelui Cartier”¹². Datorită unor demersuri repetate autoritățile ruse au aprobat formarea batalioanelor de voluntari. Primul batalion, condus de maiorul Aldescu cuprinzînd 116 ofițeri și 1.200 de soldați a plecat în Kiev, la 3 iunie 1917, pe ruta Kiev — Kazatin — Jemerin — Bender-Chișinău — Iași. A doua zi, la orele 17,00 trenul a ajuns în Chișinău, unde i s-a făcut o primire entuziastă. Emoția, generată de imensa bucurie a clipei, de conștiința unității acesteia era impresionantă. Încercînd să descrie atmosfera care domnea în acele momente O. Ghibu nota în amintirile sale: „Trenul a trecut prin Chișinău, un tren lung îmbrăcat numai în verdeață din care se desprindeau steaguri tricolore și accente de cîntece naționale”. În piața gării, voluntarilor li se face o caldă manifestație de simpatie. Ofițerul Simion Murafa din Soroca adresează un cuvînt de bun sosit fraților ardeleni-bucovineni, exprimînd bucuria prilejuită de acest eveniment: „Trecerea voastră prin Basarabia nu ne-a putut lăsa reci. Am alergat cu toții să vă vedem, să vă îmbrățișăm și să ne unim pentru totdeauna sufletele”. El înmînează ostașilor voluntari un steag tricolor, simbolul unității naționale, urîndu-le să-l ducă cu bine „peste Prut, peste Milcov, peste Olt, peste Mureș și peste întreaga întindere românească și împlinți-l apoi în

⁹ Vezi Pompiliu Nistor, *Corpul voluntarilor români ardeleni — bucovineni în GazTrans*, an. 85, nr. 176—198, din 16 august — 14 septembrie 1922.

¹⁰ Vezi textul documentului la Petru Nemoianu, *Prima Alba Iulia. Voluntarii români în războiul pentru întregirea neamului*. Timișoara, 1922, p. 26—29; *Românul*, (Arad), XIV, nr. 21, din 19 mai 1929.

¹¹ O. Ghibu, *În drum spre 1 Decembrie 1918*, în *Telegraful român*, (Sibiu), LXXVI, nr. 83—84, din 1 decembrie 1928.

¹² *Idem. Pe baricadele vieții...*, vol. IV (mss.), f. 231—232.

numele nostru pe turnul cetății de la Alba Iulia¹³. Tot cu acest prilej au vorbit profesorul Ștefan Ciobanu, studentul Cazaciu, locotenentul voluntar Victor Deleu, iar din partea refugiaților ardeleni O. Ghibu și P. Gore. La 6 iunie orele 16,00 trenul a ajuns în țară, la Iași. Aici voluntarilor li s-a făcut o primire călduroasă. La 8 iunie au depus jurământul iar în Piața Unirii a avut loc în cinstea lor o manifestație impresionantă¹⁴.

În timpul marii epopei naționale de la Mărăști, Mărășești și Oituz, O. Ghibu a desfășurat o intensă activitate culturală între românii basarabeni. A înființat *Societatea culturală a românilor din Basarabia*, după modelul Astrei și a scos revista *Școala moldovenească*, primul număr fiind cu alfabet chirilic, iar următoarele cu litere latine. Alături de R. Cioflec, el organizează cursuri cu învățătorii din Basarabia între 17 iunie și 15 august 1917, la care participă 418 persoane. O. Ghibu a ținut lecția introductivă la cursul de istorie a literaturii române relevând unitatea culturală a românilor, chiar dacă ei au fost despărțiți de vicisitudinile istoriei¹⁵.

În condițiile ieșirii Rusiei din război, ca urmare a victoriei Marii Revoluții Socialiste din Octombrie, strălucitele izbînzii ale armatei române nu au putut fi valorificate. O. Ghibu activa acum pe voluntarii români transilvăneni pentru a pune umărul la eliberarea țării: „pedepsiți cum se cuvine pe cei ce au încălcat pămîntul sfînt al Romîniei și alungați de pe plaiurile Ardealului pe asupritorii noștri de veacuri, întinzînd hotarele țării pînă unde se aude graiul românesc”¹⁶. În paginile aceleiași publicații renumitul profesor publica un vibrant apel intitulat sugestiv *La Alba Iulia* în care sublinia că numele acestui oraș este legat de personalitatea marelui voievod dezrobitor al Ardealului „Fraților ardeleni — arăta cunoscutul patriot — în așteptarea acelei zile memorabile, care va trebui să vie, închinăți-vă amintirea viteazului voievod Mihai”¹⁷. Aceste îndemnuri pline de însuflețire nu au putut fi materializate imediat, căci datorită situației internaționale nefavorabile, ca urmare a semnării de către autoritățile sovietice a armistițiului de la Brest-Litovsk, în ziua de 20 noiembrie/3 decembrie 1917, guvernării români sînt nevoiți să trimită delegați pentru încheierea unui act similar la Focșani, parafat la 26 noiembrie/9 decembrie 1917. Documentul prevedea în principal întreruperea operațiun-

¹³ *Idem*, f. 300—301; Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *De la statul geto-dac la statul român unitar*, București, 1983, p. 584.

¹⁴ Vezi A. Macovei, *Primul eșalon de voluntari transilvăneni și bucovineni la Iași (iunie 1917)*, în *Ziridava*, VII/1977, p. 153—156; E. Popescu, *Constituirea primului batalion al voluntarilor transilvăneni și bucovineni. Sosirea la Iași — iunie 1917. Semnificația acestui eveniment*, în *60 de ani de la făurirea statului național unitar român*, București, 1978, p. 107—116; Doru E. Goron, *Victor Deleu, la 8 iunie 1917, la Iași*, în *Acta M. P.*, II/1978, p. 234—236; Gh. Buzatu, A. Karetchi, D. Vitcu (coordonatori), *Aspecte ale luptei pentru unitate națională. Iași 1600—1859—1918*, Iași, 1983, p. 248—251.

¹⁵ Vasile Popeangă, *Onisifor Ghibu, luptător pentru realizarea unității naționale a românilor*, în *Ziridava*, X/1978, p. 364.

¹⁶ O. Ghibu, *Către ardelenii voluntari în oastea română*, în *Ardealul*, I, nr. 1, din 10 octombrie 1917.

¹⁷ O. Ghibu, *La Alba Iulia*, în *Ibidem*.

nilor militare pe frontul românesc. El avea un caracter pur militar, excluzând considerațiuni politice¹⁸.

În noile împrejurări istorice, la 2 ianuarie 1918 s-a constituit în locuința lui Octavian Goga, din Odesa, Comitetul Național al Românilor subjugați din Monarhia Austro-Ungară. Amintindu-și de acest eveniment Onisifor Ghibu arată că au fost prezenți: I. Mețianu, Eugen și Octavian Goga, George și Emil Baiulescu, Ioan Nistor, Al. Lapedatu, N. Lupu, Eusebiu Pașcanu, Sever Bocu, Victor Deleu. În comitet au fost alese opt persoane: I. Mețianu, Dr. G. Baiulescu, Ioan Nistor, Octavian Goga, Al. Lapedatu, Dr. O. Ghibu, Victor Deleu, Octavian C. Tăslăoanu, Sever Bocu, Mihai Popovici, ultimii patru reprezentând corpul voluntarilor. Președinte a fost ales G. Baiulescu, fost primar al Brașovului după intrarea armatei române în oraș. Înfățișînd profilul moral al conducătorului acestui organism, O. Ghibu consemnă în amintirile sale: „Era mai în vîrstă, un om cu autoritate cu bune sentimente (...), aveam cu toții respect pentru bătrînețe și pentru meritele din trecut ale celui ales”¹⁹. Tot cu acest prilej s-a stabilit un plan de acțiune care prevedea: 1) participarea la manifestările „Alianței Naționalităților din Austro-Ungaria”; 2) va întreprinde o vie activitate de propagandă „pînă la rezolvarea integrală a chestiunii naționale române”; 3) va institui la Stockholm și Lausanne, birouri de corespondență specială după modelul celor existente ale cehilor, polonilor, sîrbilor, croaților, pentru a combate propaganda ostilă și a informa opinia publică în legătură cu acțiunile compatrioților expatriați și refugiați; 4) va trimite pe Mihail Popovici în Italia pentru organizarea unui corp de voluntari din rîndurile prizonierilor români aflați aici și va avea un delegat al său în Franța, care va fi în strînsă legătură cu unitățile militare române care luptă pe frontul apusean; 6) va căuta să obțină ca „românii din America înrolați în armata Republicii Statelor Unite, să fie grupați și constituiți într-un corp național”; 7) va întreține prin „România Mare” și alte publicații „o vie și permanentă legătură cu corpurile noastre de voluntari de pe frontul românesc, francez și eventual cel italian, pentru a face cunoscut acasă și în străinătate acțiunea lor războinică și a întreține în rîndurile lor deplină credință în dreptatea și izbînda cauzei pentru care luptă”²⁰. Într-o scrisoare adresată a doua zi lui Onisifor Ghibu, Octavian Goga îi solicită să-i trimită copia procesului verbal de constituire a comitetului, iar alta să fie semnată de toți ardelenii și bucovinenii aflați în Chișinău, urmînd a fi înmînată guvernului de la Iași, de Al. Lapedatu și Sever Bocu. O. Ghibu a luat legătura cu refugiații ardeleni-bucovineni, care au putut fi găsiți, „Le-am spus despre ce este vorba — notează el în memoriile sale —. Au acceptat toți formarea și componența comitetului ales la Odesa, au semnat adeziunea cu care ne-am dus seara în gară și i-am dat-o lui Lapedatu care a plecat înainte spre

¹⁸ Arhivele Statului București (În continuare se va cita Arh. St. București), fond Președinția Consiliului de Miniștri Miscelane, dos. 1/1917, f. I—IV; Victor Atanasiu, Anastasie Iordache, Mircea Iosa, Ion M. Oprea, Paul Oprea, *România în primul război mondial*, București, 1979, p. 316—322.

¹⁹ O. Ghibu, *Pe baricadele vieții...*, vol. IV (mss.), f. 739—740; Octavian Goga, *Ne învăță Mărășeștii...* Ediție, studiu introductiv și note de Stelian Neagoe, Iași, 1983, p. 152—153.

²⁰ O. Ghibu, *Pe baricadele vieții...* vol. IV (mss.), f. 741.

Iași²¹. Sever Bocu și Alexandru Lapedatu au înaintat acest document guvernului român care „a aprobat pasul nostru ne-a recunoscut ca organ legal constituit și autorizat a reprezenta și lucra în numele românilor refugiați din Austro-Ungaria și ne-a asigurat tot sprijinul spre a ne putea îndeplini misiunea la Kiev”²².

În aceeași lună, la 24 ianuarie/6 februarie 1918, românii refugiați în Rusia publică prima declarație de unire a tuturor românilor. Documentul, prilejuit de aniversarea Unirii Principatelor, era semnat în mod simbolic de 24 persoane, între care: Onisifor Ghibu, Dr. Ioan Mateiu, Axente Banciu, Sebastian Bornemisa, Iosif Schiopul, Nicolae Colan, George Toftan, dr. Ovidiu Țopa, Vasile Harea, Vladimir Cazacliu, Petre V. Haneș, Dr. Atanasie Popovici. El face mai întâi o trecere în revistă a luptelor și jertfelor poporului nostru care „lipsit de unire politică a fost osîndit la veșnică umilire și apăsare”. Această unitate este necesară, căci toate no-rouadele mari sau mici trebuie să-și adune sub ocîrmuire naționale pe toți fiii lui”. Condamnînd dominația străină, autorii acestui act constată că asupritorii au luat și ultimele drepturi pe care le mai aveau românii. Înfîierînd ideea federalizării monarhiei austro-ungare, *Declarația* con-damnă cu fermitate pe acei care mai sînt încă adepții acestei soluții ne-viabile arătînd că „numai rătăciții și vinduții nu vor să înțeleagă aceasta și stăruie mai departe ca pămînturile noastre străvechi să rămîie și de aici încolo pe mîna străinilor. (...) Mîntuirea este numai într-o singură țară”, care trebuie să cuprindă întreg teritoriul locuit de români „de la Tisa și pînă la Nistru (...) o Romînie nouă a tuturor românilor”²³. Declarația a avut o importanță uriașă în împrejurările grele în care se afla țara, izo-lată și cu o mare parte a teritoriului ocupat de inamic. Ea era dovada unui patriotism înăltător, expresia încrederii în izbînda cauzei romînești, demonstrînd hotărîrea românilor de pretutindeni de a înfăptui cît mai repede idealul unității naționale. — Documentul anticipa deci marele act istoric de la 1 Decembrie 1918.

La începutul anului 1918 situația din Rusia se deteriorează ca ur-mare a dezorganizării vieții economice, a conflictelor sociale, războiului civil. De aceea au fost oprite transporturile de voluntari după semnarea armistițiului, astfel încît ordinul Marelui Stat Major din decembrie 1917 privind reluarea activității de recrutare a voluntarilor nu a mai putut fi dus la îndeplinire²⁴. Situația economică și politică a Romîniei era deo-sebit de grea. Guvernul Ion I. C. Brătianu își prezintă demisia, la 29 ia-nuarie/10 februarie 1918, constituindu-se un minister prezidat de gene-ralul Alexandru Averescu. Scopul instaurării acestui cabinet a fost acela

²¹ *Ibidem*.

²² Al. Lapedatu, *Dl. de Saint Aulaire și romîni refugiați din Austro-Ungaria în timpul marelui război*, în *Generația Unirii*, II, nr. 14—15, aprilie—mai 1930, p. 1—2.

²³ *România Nouă*, II, nr. 8, din 24 ianuarie 1918; vezi și Ion Popescu-Puțuri, Augustin Deac (sub redacția), *1918 Unirea Transilvaniei cu România*, ediția a III-a, București, 1978, p. 455; Constantin Botoran, Ion Calafeteanu, Eliza Campus, Viorica Moisuc, *România și Conferința de Pace de la Paris (1918—1920)*, Cluj-Napoca, 1983, p. 229—231.

²⁴ Liviu Botezan, *Contribuții la problema recrutării de voluntari dintre romîni transilvăneni ajunși prizonieri în Rusia în primul război mondial*, — în *ActaMN*, XX/1983, p. 284—285.

al încheierii păcii cu inamicul. În urma unor tratative lungi, anevoioase, Constantin Argetoianu, împuternicit al guvernului semnează la Buftea, în ziua de 20 februarie/5 martie 1918 tratatul preliminar de pace cu Tripla Alianță. Actul prevedea între altele: 1) cedarea Dobrogei; 2) acceptarea rectificărilor de frontieră pe crestele Carpaților; 3) demobilizarea a opt divizii, concesiile economice referitoare la grâne și petrol²⁵.

Împotriva tratatului preliminar s-a pronunțat cu fermitate Onisifor Ghibu. Marele om de cultură avea să consemneze în amintirile sale că această zi „va rămâne înscrisă printre paginile de jale ale neamului nostru. Este o zi pe care n-am meritat-o, dar care cu tot răul pe care ni-l pricinuieste va fi o zi rodnică”. Optimismul acesta sobru își avea izvorul în încrederea în izbînda finală. În acest sens, distinsul patriot arată: „Pe temelilele României umilite astăzi la București se va ridica o Românie nouă, care se va întinde pînă unde se întind drepturile sfinte ale poporului nostru, adică pînă unde răsună graiul dulce al strămoșilor noștri și pînă unde clocotește în vine sînge românesc”²⁶. Acest punct de vedere se desprinde și din articolul *Nu vom muri*, publicat în paginile ziarului *România Nouă*, în care arată că în pofida oricăror greutăți poporul nostru nu va putea fi sfărîmat. El își bazează această idee pe apartenența la glia strămoșească, pe unitatea de limbă și cultură, pe puternica conștiință națională „în toți românii de la Tisa pînă la Nistru”, astfel încît nu ne mai este teamă că ne va nimici Germania²⁷. Această idee este reluată într-un articol publicat cîteva zile mai tîrziu în coloanele aceleiași publicații, unde O. Ghibu afirma pe bună dreptate că tratatul preliminar de pace impus de germani îi înverșunează și mai mult pe români, îi determină „să urască din adîncul sufletului hegemonia germană”. În final autorul articolului, pe care Ghibu nu-l semnează, asigură pe cititorii gazetei *România Nouă*, că această publicație „nu va demobiliza pînă cînd idealul pentru care a pornit la luptă nu se va realiza pe deplin”²⁸.

În timp ce în străinătate reprezentanții poporului român făceau demersuri pentru apărarea intereselor românești, în țară se produc profunde transformări. Nevrînd să se compromită în ochii maselor prin semnarea unei păci umilitoare, generalul Averescu a prezentat la 27 februarie/10 martie 1918 demisia cabinetului său. La 5/18 martie 1918 este numit în funcția de prim-ministru Alexandru Marghiloman șeful Partidului Conservator cu scopul semnării unei păci avantajoase, dat fiind relațiile sale bune cu Puterile Centrale²⁹. Dezvăluind acest aspect O. Ghibu considera că acest guvern „pare a fi mai mult o garanție cerută de Germania, că România va primi și va ține pacea așa cum o cer dușmanii”. Marele patriot își exprima din nou hotărîrea de a continua lupta în pofida greutăților ivite declarînd „vom urma mai departe drumul pornit pentru unirea tuturor românilor în care credem neclintit”³⁰.

²⁵ Arh. St. București, fond Casa Regală, dos. 10/1918, f. 1.

²⁶ O. Ghibu, *Pe baricadele vieții* ..., vol. IV (mss), f. 807—808.

²⁷ *Idem*, *Nu vom muri*, în *România Nouă*, II, nr. 27, din 21 februarie 1918.

²⁸ *România nouă și pacea*, în *Idem*, nr. 29, din 23 februarie.

²⁹ Arh. St. București, fond Casa Regală Ferdinand, dos. 23/1918, f. 1.

³⁰ O. Ghibu, *Pe baricadele vieții* ..., vol. IV (mss.), f. 805—806.

Guvernul Marghiloman nu a reușit să îmbunătățească substanțial clauzele păcii semnate la București în 24 aprilie/7 mai 1918, căci acestea prevedeau cedarea Dobrogei, creștelor Carpaților, concesiile economice referitoare la grâne și petrol³¹. Tratatul are fără îndoială un caracter imperialist, de jaf și ciotopire. O. Ghibu arată că acest act impus de Germania și aliații ei „a adus asupra României nouă și asupra întregii mișcări naționale inaugurată și susținută de acesta, o urgie și mai mare decât cele de pînă azi“. Cu toate acestea marele patriot reafirma faptul că românii nu au putut fi îngenunchiați „idealul nostru național trebuie să se îndeplinească oricîți dușmani, vor sta în cale și oricîte răstigniri ar avea să mai îndure“, el rămîne în centrul atenției, căci nu peste multă vreme va fi înfăptuit³².

În toamna anului, condițiile istorice devin din nou favorabile realizării reîntregirii naționale, odată cu victoriile decisive obținute de aliați pe frontul de vest. La 28 octombrie/10 noiembrie 1918 a fost decretată remobilizarea armatei române. La 15/28 noiembrie 1918 Congresul general al Bucovinei a hotărît unirea necondiționată a acestei provincii cu România. O lună mai tîrziu în ziua de 18 noiembrie/1 decembrie cei peste 100.000 de români în cadrul Marii Adunări de la Alba Iulia au hotărît unirea pentru vecie a Transilvaniei, Banatului, Crișanei și Maramureșului cu patria mamă.

Mărețul act de la 1 Decembrie 1918 l-a impresionat adînc pe O. Ghibu, considerîndu-l pe bună dreptate materializarea idealului înfăptuit cu 318 ani în urmă de Mihai Viteazul „cel mai însemnat fapt din întreaga noastră istorie de aproape două mii de ani“. Opera începută de Mihai și continuată de Horia, de Avram Iancu și de întreaga pleiadă de luptători pașoptiști se înfăptuiește definitiv. Ardealul, care și-a făurit însăși libertatea în timp de secole, devine astăzi „mădulariu viu al unui organism, a cărui funcționare era meșesugit împiedicată“. Marele pedagog aduce în continuare un omagiu luptătorilor anonimi pentru eliberarea Ardealului, precum și aliaților occidentali³³. O. Ghibu dedică un articol special celor căzuți pentru unirea deplină. Autorul aduce un fierbinte omagiu „milioanelor de anonimi, care timp de o mie de ani au suferit toate asupririle, toate umilirile, toate lipsurile (...) dar și-au păstrat limba, naționalitatea și credința“. Totodată glorifică pe cărturarii care „au luptat cu condeiful și cu graiul viu pentru drepturile (noastre) semănînd în suflete credința în venirea unui ceas de izbăviri“. În același timp aduce omagii celor care cu arma în mînă s-au ridicat în diferite timpuri să facă dreptate neamului nostru la 1784, 1848 și cu deosebire celor care „și-au jertfit viața în marele război mondial duși de convingerea că el va izbăvi neamul nostru“, de cei care au murit în chinurile captivității și-n drumurile pribegiei prin țările străine sau „în eroicul lor avînt de la 1916 și

³¹ Vezi *Actele tratatului de pace de la București, 24 aprilie/7 mai 1918. Text românesc*, București, 1918, *passim*; Mircea N. Popa, *La Paix de Bucarest*, în *AUB Istorie*, XXVIII/1979, *passim*; vezi și Dan Giulea, *Pacea dela București (7 mai 1918)*, în *Europa și neamul românesc* (Roma), XII, nr. 136, octombrie 1983, p. 10—13.

³² O. Ghibu, *Pacea de la București* (manuscris autograf în posesia familiei); *Idem*, *Pe baricadele vieții*... vol. IV (mss.), f. 863.

³³ (O. Ghibu), *Unirea Transilvaniei cu Țările Române*, în *România Nouă*, II, nr. 219, din 18 noiembrie/1 Decembrie 1918.

1917 (...) Viețile lor — conchide marele patriot — sînt pietrele de temelie pe care se ridică falnica clădire a României noastre de astăzi. Recunoștința unui neam întreg le acoperă mormintele și numele lor vor fi rostite din neam în neam cu evlavie³⁴. Tot în paginile publicației *România Nouă* O. Ghibu publică articolul *Dormiți în pace umbre* în care își exprimă profunda sa recunoștință față de „Mihai Viteazul cel mai viteaz dintre vitejii neamului, Horia, Cloșca, Crișan, Inochentie Clain, Avram Iancu, Axente Sever, Buteanu, Andrei Murășanu, Simion Bărnuțiu, Gheorghe Barițiu, Alexandru Papiu Ilarian (...)”, pînă la cei mai noi dr. Ioan Rațiu și Coriolan Brediceanu³⁵. Adresîndu-se acestora marele patriot notează: „A sosit și pentru voi vremea odihnei eroi neînfricați, care ați luptat viața întreagă pentru libertatea Ardealului îndurerat. Astăzi s-a făcut mîntuirea voastră. Ardealul e românesc și așa va rămîne în veci (...). Dormiți în pace de acum înainte, în pămînt românesc liber³⁶”.

Ardelenii refugiați în Basarabia au trimis Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia o telegramă în care își exprimă deplina adeviere față de hotărîrile „reprezentanței poporului român din Transilvania și Ungaria, adunată în simbolica noastră cetate Alba Iulia spre a hotărî pentru totdeauna soarta românilor dintre Tisa și Carpați. Semnatarii documentului, între care amintesc pe: Onisifor Ghibu, George Baiulescu, Nicolae Petra Petrescu, Axente Banciu, dr. Ioan Matei, Sebastian Bornemisa, Aurel Vlad își exprimau imensa bucurie și nețărmurita recunoștință celor care „au redat pămîntul Ardealului neamului românesc unit cu hotarele lui firești dintre Nistru, Mare și Tisa. Fericită fie clipa izbăvirii noastre de o mie de ani așteptată și binecuvîntată să fie temeliile României Mari așezate acum³⁶”.

Se împlinea astfel prin proclamarea Unirii Transilvaniei cu România de către istorica adunare de la Alba Iulia un deziderat de veacuri al poporului român, realizarea României Mari, România tuturor românilor. În această superbă și grandioasă epopee națională un rol important l-a jucat Onisifor Ghibu, care în România și în afara hotarelor ei a desfășurat o neobosită activitate propagandistică și organizatorică pentru susținerea cauzei naționale românești. Această activitate, din care am prezentat doar cîteva aspecte are un profund caracter militant și patriotic, ea situîndu-l pe O. Ghibu în galeria ctitorilor României întregite.

CONSTANTIN I. STAN

³⁴ (O. Ghibu), *Veșnica pomenire*, în *Ibidem*.

³⁵ (O. Ghibu), *Dormiți în pace umbre*, în *Ibidem*.

³⁶ Vezi textul telegramei în *România Nouă*, II, nr. 220, din 20 noiembrie, 3 decembrie 1918.

CONTRIBUTIONS CONCERNANT L'ACTIVITÉ DE ONISIFOR GHIBU POUR
L'ACCOMPLISSEMENT DE L'UNITÉ NATIONALE (1916—1918)

(Résumé)

L'auteur étudie l'activité déployée par Onisifor Ghibu pendant la période de la participation de Roumanie à la première guerre mondiale. Il examine l'activité en tant que publiciste, politicien et organisateur de O. Ghibu en Roumanie et en Russie.

L'étude présente aussi son activité pour organiser le corps de volontaires et de réfugiés transylvains à Jassy. L'auteur démontre que le but de l'activité de O. Ghibu a été de réaliser l'achèvement de l'unité nationale du peuple roumain. Cet événement, accompli par la Grande Assemblée Nationale de Alba Iulia au 1. Décembre 1918, a produit dans son âme un enthousiasme à écrire des pages de journalisme inoubliables.

L'auteur aboutit à la conclusion que l'activité de O. Ghibu, dont il a présenté seulement quelques aspects, a un profond caractère national et patriotique.

ALEXANDRU LUPEANU-MELIN (1887—1937).
ÎNCERCARE DE SCHIȚĂ MONOGRAFICĂ

În contextul dezvoltării actuale a științei istorice românești, care angrenează un număr tot mai sporit de specialiști, apare și se manifestă în mod treptat fenomenul analizării vieții și activității unor personalități marcante național sau circumscrise unei zone istorice, având contribuții însemnate la mersul evolutiv, economic-social și cultural al țării noastre.

Se ajunge să se descifreze, astfel, aspecte considerate inițial minore și care, datorită relevării contribuției acestora la mersul mișcării naționale române din Transilvania, îngăduie regindirea, și recreionarea unor date, fapte și evenimente, care localizate concis, favorizează angajarea istoriei locale în matca celei naționale, îndeosebi pentru secolele XIX și XX.

Astfel, se încearcă să se descifreze și analizeze figurile de patrioți, aprioric categorisiți drept minori, datorită unor prejudecăți încetățenite în cercetarea istorică locală, în strinsă interferență cu evidențierea strădaniei militante politic, a populației autohtone majoritare din zona cercetată.

Ideilor dezvoltate în acest cadru introductiv, încercăm să le răspundem prin prezenta schiță monografică restitativă despre viața și activitatea patriotului blăjan Alexandru Lupeanu-Melin, realizată în mare parte pe baza fondului documentar existent la Arhivele Statului din Cluj-Napoca.

Cunoscut și apreciat de contemporani îndeosebi prin rodnică-i activitate scriitoricească și didactică, Alexandru Lupeanu, s-a remarcat cu pregnanță și ca un subtil gazetar, îndrăzneț luptător cu condeii și fapta pentru cauza poporului român, împlinirii dezideratelor sale sociale și naționale, ocupînd un loc bine definit în publicistica militantă românească.

Îmbinînd în personalitatea sa virtuțile educatorului devotat școlii, ale ziaristului intransigent și atașat poporului său, ale luptătorului național și social, Lupeanu a semănat încredere în viitorul neamului român, la a cărui prosperitate economică și culturală și-a adus o contribuție valoroasă.

Alexandru Lupeanu se naște la 16 iulie 1887, în localitatea Fărău, jud. Alba. Școala primară o urmează la Ciuci (azi Stîna de Mureș), așezare care se bucura de existența unei obști bine unite în jurul pămîntului și al uneltelor, al cuvîntului și al cîntecului străbun, unde era preot bunicul său, Ioan Olariu, fiu de tribun de la 1848¹. Foarte important se

¹ Rămîne de timpuriu orfan de mamă, obligațiile creșterii și educării lui, cît și a fratelui său, Octavian, sînt preluate de I. Olariu, bunicul dinspre mamă. Din materialul cercetat lipsesc date privitoare la tatăl său, exceptînd o scrisoare datată din 26 noiembrie 1907, care-l caracterizează drept un „iresponsabil care n-are simțul de părinte și nici nu merită numele de tată”; se păstrează în Arh. Stat. Cluj-Napoca, *fond Alexandru Lupeanu-Melin*, nr. 273, f. 6.

arată faptul că preotul Olariu l-a educat și crescut pe Alexandru încă de mic în spiritul celor mai nobile tradiții naționale ale românilor ardeleni. Totodată el se va simți în permanență legat sufletește de țăranii în mijlocul cărora și-a petrecut primii ani ai vieții, țărani români, care aveau o vocație a muncii bine așezată în strădani și împliniri, caracterizată prin hărnicie și spirit gospodăresc. De aici, din acest orizont, spațial și spiritual își va trage în mare parte seva creația sa literară, acești țărani din satul copilăriei sale, devenind eroii povestirilor de mai târziu².

De copil Lupeanu cîștigă în familia bunicului pasiunea pentru carte. În casa preotului erau aduse numeroase cărți „sfinte“ și populare. De asemenea aveau abonament la „Unirea“, „Telegraful român“, „Luceafărul“, iar alte numere răzlețe din așa zisele „publicații naționale“ nu ocoleau casa preotului din Ciuci.

Cursurile gimnaziale și liceale le face la Blaj, etape care constituie prilejuri de consolidare temeinică a cunoștințelor dobîndite, de mare folos în perfecționarea profesională ulterioară.

Elevul studios dovedește pe întreaga durată, capacități intelectuale deosebite și apreciate în consecință cu note și calificative maxime. Alexandru Lupeanu se inițiază acum și gustă din atmosfera elevată a centrului cultural blăjan, de care va fi legat pentru totdeauna, slujindu-l cu un rar devotament pînă la sfîrșitul vieții. Contactul cu un mediu cultural sănătos, creat prin munca neostenită a unor cărturari temerari, animați de înflăcărâte sentimente naționale, ca și contactul cu instituțiile prestigioase ale Blajului, cu acces la publicațiile periodice, vor influența în mod decisiv evoluția tînărului Alexandru.

În clasele liceale desfășoară o bogată activitate la ședințele societății de lectură a elevilor și redactează începînd de la 1 martie 1905 pînă la sfîrșitul anului școlar gazeta literară a elevilor „Pefeanca“ sub semnătura Humorel și Satirel. Publică în revistă un „Prolog vesel“, o satiră „Originea femeii“ și articolul „Din poet, poet“ cu fabule ca „Sarsăilă la stîină“ și „Către zecime“³.

În această perioadă se produce debutul literar al tînărului Lupeanu în paginile „Revistei politice și literare“ din Blaj. Semnează proză, într-un număr avînd alături nume ilustre ale literaturii române, precum M. Sadoveanu, Șt. O. Iosif, Al. Ciura. Este caracterizat drept un debutant care „nu scrie despre lucruri pe care nu le cunoaște, care întrec experiența de viață, cultura și uneori puterea de judecată a oricărui începător tînăr, alegîndu-și subiecte bogate în culori, atrăgătoare prin aducerile aminte ce le deșteaptă“⁴.

De asemenea, din ultima clasă de liceu devine un colaborator permanent al revistei de nuanță semănătoristă „Răvașul“ din Cluj, condusă de dr. Elie Dăianu, care de altfel îi atribuie și pseudonimul literar de „Melin“. Colaborarea la această revistă considerată „o vatră de viață românească din Cluj“, deși limitată ca durată pînă în 1910, cînd „Răvașul“ și-a

² Arh. Stat. Cluj-Napoca, *fond Alexandru Lupeanu-Melin*, nr. 111, f. 1—130, vezi ciclul Povestiri despre oameni cunoscuți.

³ M. Popa, V. Tașcu, *Istoria presei literare românești din Transilvania*, Cluj, 1980, p. 222.

⁴ *Telegraful român*, LV, nr. 14, 8 februarie 1907, p. 2.

sistat apariția, a constituit pentru Lupeanu, adevărata „ucenicie literară“, o perioadă preparatorie în perspectiva devenirii sale drept „un iscusit muncitor în ogorul literar al neamului“⁵.

După examenul de bacalaureat, tânărul ajuns la 20 de ani, pătruns de idealurile „luminării“ țărănimii, din convingerea de a fi util poporului de la sate, optă pentru seminarul teologic. Trimis de mitropolit, la seminarul romano-catolic din Oradea, este eliminat după câteva luni „datorită simțămintelor sale prea românești“⁶.

Revine în Blaj la seminarul teologic de aici, instituție românească de cultură recunoscută prin tradiția cărțurărească însemnată în vreme și regiune. Anii de teologie au însemnat pentru Alexandru Lupeanu nu numai intrarea în publicistică, atât de la modă atunci pentru toți intelectuali transilvăneni, datorită condițiilor în care trebuiau să-și apere dezideratele neamului, ci dincolo de aceste preocupări el s-a întâlnit cu diferite discipline spirituale, citind și acumulând date și noțiuni de filozofie, teologie, drept și istorie. Încă de la această dată Lupeanu întruchipează tipul autodidactului convins de capacități și posibilități de manifestare, gata oricând de a se afirma pe tărîm literar-publicistic.

Ca președinte al Societății de lectură a teologilor din Blaj, traduce împreună cu câțiva colegi „Vatra familiară“ a lui F. Xaver Wetzel și scoate de sub tipar „Albumul Bunea“, în calitate de principal realizator literar și coordonator⁷.

Evidențiază în articole de o adîncă sensibilitate virtuțile ilustrului său fost profesor Augustin Bunea, „icoana căruia i se închină în gîndurile lui, idealul pe care-l poartă în suflet“, un dezrobitor de conștiințe, insul care posedînd vocația înțelepciunii, a făcut un mare pas spre dezrobirea școlii unui neam de asuprirea străină⁸.

În perioada seminarului face două excursii în România, vizitînd mănăstiri, sate și orașe, legînd o seamă de prietenii în țară, audiînd cursuri de vară ținute de Nicolae Iorga la Vălenii de Munte, pe care-l vede încă de atunci „un neobosit călător pe drumurile țării, în căutarea vestigiilor unor civilizații apuse și a documentelor de demult, în căutarea portului național și a comorilor folclorice, neobositul călător în timp, cel care a însoțit cu geniala lui minte pe vitejii români în toate luptele multiseculare, omul atașat integral românimii“⁹.

Lupeanu intenționează să participe la Congresul studenților români din 1909, de la Iași, în calitate de reprezentant al teologilor din Blaj, încercare zădărnicită de autorități, care au interzis în ultimul moment „eliberarea de autorizații privind trecerea studenților români din Ardeal în România pentru congres“¹⁰.

⁵ *Unirea Poporului*, XIX, nr. 42, 17 oct. 1937, p. 4—5.

⁶ *Idem*, p. 2.

⁷ *Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond Alexandru Lupeanu-Melin*, nr. 35, f. 1—2.

⁸ *Idem*, nr. 144, f. 14—15.

⁹ *Idem*, nr. 56, f. 19.

¹⁰ *Idem*, nr. 41, f. 1, vezi Apelul către studențimea română de sub stăpînirea austro-ungară; nr. 289, f. 1, vezi invitația oficială făcută de Uniunea studenților români prin delegatul ei Mircea R. Sirianu, vicepreședintele uniunii, membru în comitetul organizator al congresului.

După absolvirea seminarului, nu-l încântă practicarea preoției, cu toate că i se oferă parohia din Tulgheș¹¹, ci în vederea desăvîrșirii studiilor, intră ca student la Facultatea de litere și filozofie a Universității din Budapesta, cursurile fiind începute la 14 octombrie 1911 și terminate în vara anului 1914.

Amintirile despre anii de studenție din capitala Ungariei, consemnate în caiete de însemnări¹², precum și într-o serie de publicații, relevă spiritul de observație deosebit a lui Alexandru Lupeanu, manifestat în îngemănare cu talentul scriitoricesc demonstrat de către acesta.

Călătoriile din fiecare vară în satul natal îngăduie descrieri semnificative ale peisajului întilnit. Autorul surprinde astfel imaginea ultimă a Budapestei, înainte de pornirea trenului, zugrăvește atmosfera străzii, pătrunsă de obiceiuri orientale, apoi indiferentismul și monotonia ce intervin odată cu debutul deplasării, precum și schimbarea peisajului psihic propriu, odată cu apropierea de zona natală și ajungerea la destinația finală¹³.

Infruntind dificultăți materiale deosebite, își poate desăvîrși pregătirea intelectuală mulțumită stipendiului primit pentru hărnicia și capacitatea sa din partea Consistoriului mitropolitan din Blaj. De asemenea, lipsurile materiale îl obligă să predea ore de cateheză, așa cum procedaseră mulți alți absolvenți teologi, studenți la Budapesta.

Perioada petrecută în capitala Ungariei îi permite să surprindă în suita de articole scrise, diferite fapte de morală, de mentalitate, emițind idei, comentarii și concluzii față de stările sociale existente aici în comparație cu cele românești.

În vremea cît a studiat la Budapesta, Alexandru Lupeanu s-a aflat în fruntea activității desfășurate de societatea „Petru Maior” a studenților români de aici, ca membru al acesteia, iar în perioada 1913—1914, ca președinte al societății.

Intrunindu-se seară de seară inclusiv duminica la sediul societății lor, studenții români din capitala Ungariei foiletau ziare, discutau probleme de actualitate, citeau lucrări literare, istorice ori politice. Aici își mărturiseau ei gîndurile, greutățile pe care le întîmpinau, discutau despre cei de acasă, despre meleagurile natale, despre suferințele românilor ardeleni. Astfel, treptat, în acești tineri, se vor contura tot mai mult direcțiile unor aspirații politico-naționale.

Ca președinte al societății, Lupeanu sprijină diferite acțiuni organizate de aceasta, iar prin dinamismul său reușește să facă din societate un veritabil punct de atracție pentru cei ce încă nu erau membri. Datele statistice consemnează la 1914 un număr de 153 membri ordinari ai societății, față de 147 în noiembrie 1913 și de 105 în anul universitar 1905/1906. Dintre aceștia, numărul mai mare îl reprezintă studenții de la medicină (70), tehnică (35), drept (20), filozofie și litere (16), comerț (4) etc.¹⁴

¹¹ *Idem*, nr. 3, f. 1.

¹² *Idem*, nr. 146, f. 1—77.

¹³ *Idem*, nr. 144, f. 39.

¹⁴ *Idem*, nr. 58, f. 6.

Datorită numărului ridicat al studenților mediciști, la propunerea lui Lupeanu, în adunarea administrativă din 22 februarie 1914, se adoptă statutele privind înființarea secției mediciniștilor din cadrul societății „Petrui Maior”. Între țelurile urmărite de secția nou înființată, se menționează: dezvoltarea sentimentului de prietenie și colegialitate între membri; întregirea studiilor medicale prin mijloace potrivite; însușirea limbii și culturii medicale române, iar ca metode de acțiune sînt enumerate: întruniri intime lunare; conferințe și discuții medicale care întrunesc baremuri științifice; înființarea unor biblioteci medicale; popularizarea revistelor medicale și în primul rînd a celor românești¹⁵.

Conduși cu multă pricepere de Lupeanu „sufletul comitetului”, membrii societății au dezbătut cu seriozitate și competență un larg registru de probleme de limbă și literatură, filozofie, sociologie, economie, drept, morală, medicină, tehnică. De asemenea, la sugestia președintelui societății, s-a hotărît susținerea unui ciclu de conferințe din domeniul istoriei „făcînd cunoscută istoria românească cea plină de învățăminte, înaintea celor ieșiți din școli străine, care în zilele noastre poate servi drept un izvor de noi îndemnuri și orientări”¹⁶.

Evocarea prin disertații a trecutului glorios de luptă a poporului român, n-a făcut decît să întărească prin puterea exemplului înaintașilor, conștiința națională a studenților, discuțiile pe marginea materialelor prezentate dovedind concepția lor înaintată și o serioasă documentare asupra momentelor de referință din istoria națională, cu accent asupra procesului formării poporului român și limbii române.

Considerînd societatea „un templu al culturii românești în străinătate”, fundamentat pe cultivarea limbii și literaturii române, pe cunoașterea istoriei naționale, a artei și a muzicii autohtone, Lupeanu apelează în dese rînduri spre procurarea în limita mijloacelor disponibile a cît mai multor cărți românești de valoare, de ziare și reviste ilustrate românești cu tablouri ale fruntașilor naționali, ale feluritelor scene din viața românească¹⁷. Se mențin strînse legături cu societăți literare și științifice românești, de asemenea, pe adresa societății au fost expediate, în cursul anului universitar 1913/1914, de către Academia Română din București, 7 colete cu cărți¹⁸.

Societatea „Petrui Maior” încearcă să se încadreze în mișcarea național culturală din acea epocă, luînd parte, deși de multe ori mijloacele financiare nu-i permiteau, la diferite manifestări culturale ale vremii. Reprezentanții societății sînt prezenți la serbările prilejuite de dezvelirea bustului fostului secretar general al Comitetului Național Român din timpul memorandumului, I. Russu Șirianu — din 3 mai 1914 — de la Șiria, cît și la festivitățile de la Giroc din aprilie 1914, ocazionate de inaugurarea primului monument ridicat în memoria „geniului aviației române” Aurel Vlaicu¹⁹.

¹⁵ *Idem*, nr. 60, f. 1, vezi Proiectul de statute pentru secția mediciniștilor a societății Petru Maior.

¹⁶ *GazTrans*, LXXVII, nr. 21, 10 februarie 1914, p. 4.

¹⁷ *Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond Alexandru Lupeanu-Melin*, nr. 58, f. 1.

¹⁸ *Idem*, nr. 57, f. 5, vezi Raportul secretariatului societății Petru Maior pe anul universitar 1913—1914.

¹⁹ *Ibidem*.

Participarea la aceste manifestații a dat prilej studenților români de a-și exprima adeziunea la lupta pentru cultivarea idealului național, pentru întreținerea conștiinței de neam în rîndul maselor.

Din necesitatea realizării unui contact mai strîns între membrii societății „Petru Maior” și colonia română din Budapesta, comitetul în frunte cu Lupeanu a acordat mare atenție așa ziselor „conveniri sociale”: concerte, baluri, serate declamatorice. Dintre acestea se detașează prin marea număr de participanți, mulți români din Arad, Oradea, Blaj și Orăștie, serata literar-muzicală urmată de dans din 1 martie 1914, care și-a găsit un larg ecou în paginile publicațiilor românești ale vremii. Ziarul „Românul” într-o corespondență din Budapesta notează că serata de la 1 martie „a întrecut cele mai optimiste nădejdi, că publicul românesc din Budapesta mărturisește că de la jubileul societății (n.n. 1912) nici o serată sau petrecere n-a dovedit un succes mai frumos. În multe privințe s-a întrecut chiar serata dansantă a jubileului, atîta căldură sufletească și intimitate bună n-au fost nici atunci”²⁰. După ce subliniază rolul președintelui în reușita seratei, „Gazeta Transilvaniei” amintește că acțiunea s-a încheiat cu un frumos succes pentru societate de aproximativ 1.400 coroane, sumă destinată creșterii bibliotecii, reînnoirii abonamentelor la ziare și reviste, cit și întrajutorării studenților²¹.

Gazeta „Foaia poporului român”, arătînd că „și în Budapesta se poate înjgheba o viață culturală românească cu condiția să existe oameni care să înțeleagă asemenea mișcări frumoase și folositoare”, insistă asupra amplitudinii și minuțiozității pregătirilor seratei din 1 martie, manifestatie de mare amploare și adîncă rezonanță în masa studențimii române din capitala Ungariei²².

Un sprijin deosebit din partea comitetului conducător al societății, a primit mișcarea sportivă studențească, prin constituirea Clubului sportiv „Petru Maior”. Adoptînd proiectul de statute al Federației sportive și de gimnastică române din Ungaria, activitatea sportivă în cadrul societății a căpătat un caracter organizat. Se forma astfel primul club sportiv studențesc român, sau după cum se exprima și gazeta „Unirea”, „tinerimii de la Petru Maior îi revine onoarea de-a fi inițiat la noi, românii din Ungaria și Ardeal, mișcarea sportivă organizată”²³.

Un rol important în reorganizarea mișcării sportive și întemeierea ei pe baze noi i-a revenit lui Alexandru Lupeanu, care în corespondența purtată cu președintele Federației sportive, colonel Silviu de Herbay, se pronunță pentru o necesară uniformizare și sistematizare a activității cluburilor sportive existente, față de care federația să-și aducă contribuția printr-un consistent sprijin material în organizarea de campionate sau competiții de amploare, ori în eventualitatea pregătirii studenților pentru întrecerile internaționale. Arătînd că societatea academică „Petru Maior” a fost întotdeauna însuflețită de năzuințe sportive serioase, jertfînd în acest sens sume însemnate, Lupeanu se pronunță în același timp pentru constituirea „unei organizații solide și intense a mișcării sportive

²⁰ *Românul*, IV, nr. 42, 6 martie 1914, p. 5.

²¹ *GazTrans*, LXXVII, nr. 40, 5 martie 1914, p. 6.

²² *Foaia poporului român*, IV, nr. 8, 8 martie 1914, p. 2.

²³ *Unirea*, XXIV, nr. 2, 12 ianuarie 1914, p. 5.

din Ardeal și Ungaria, care se arată a fi o înțeleaptă trebuință a vremii²⁴. Studenții de la „Petru Maior“, la scurt timp după constituirea lor în club sportiv, participă cu mult succes la două importante concursuri: în Dej, la 5 mai 1914 și Orăștie, la 18 mai 1914, acesta din urmă considerat o adevărată olimpiadă a tuturor românilor. Cronica întrecerilor îi situează pe locuri fruntașe la discipline ca: atletismul, gimnastica, scrima și fotbalul²⁵.

Pe întreaga durată a studenției la Budapesta, Lupeanu colaborează intens la gazete românești din Ardeal, continuând să rămână adeptul scrișului foiletonist, așternînd pe hîrtie mărturii interesante despre viața și evenimentele din orașul studenției sale, alături de probleme școlare și de educație, de literatură și artă, de diverse aspecte sociale și de viață bisericească a românilor. După modul cum își alcătuea articolele rezultă că avea o minte bine plămuitoare de limbă, capabilă de expresii concentrate, uneori cu deschidemi metaforice în texte de nuanțe polemice, alteori cultivînd un limbaj direct, tăios, fapt ce-l înscrie în tradiția plină de vervă a gazetăriei transilvănene.

Foile românești la care colaborează sînt considerate adevărate avangposturi pentru conștiința patriotică manifestată și potențată totodată cu acest prilej, precum și ca rezervoare nesecate de energii și comandamente importante în procesul făuririi și înaintării credinței naționale, a intransigentei demnității de popor stăpîn pe soarta proprie. Ziarul avea calitatea de a fi un instrument vital spiritual, cu un profund caracter militant, depozitar și mesager totodată al ideilor vehiculate de gazetarii diriguitori ai bătăliei pentru drepturi sociale și naționale. Presa în limba maternă devine suportul moral, solid pentru susținerea aspirațiilor social-naționale și totodată o tribună veridică de luptă pentru emanciparea deplină.

Scrierile de foileton, multe cuprinzînd povestiri ori schițe despre situația țaranului român din imperiu, sub aspect economic, social, politic și cultural, cu eroi din satul copilăriei sale, se remarcă prin plasticitatea expresiei și accesibilitate, completate cu multă finețe și vervă spirituală.

Însemnările de călătorie prilejuite de excursia efectuată în aprilie 1914, în Italia, îi îngăduie exersarea unor calități și atribute ale psihologului versat în constatarea unor comportamente umane, totul fiind făcut pe marginea relatării geografice sau istorice, realizate într-un stil accesibil lecturii publicului²⁶.

Relația de călătorie evidentă în cadrul rubricii semnate consecvent de Alexandru Lupeanu în foiletonul „Unirii“, cit mai ales în „Însemnările din Italia“, reprezintă genul de aventură spirituală care se vădește a fi eliberat de constrîngerile zilnice și care îngăduie interpretarea și prelucrarea liberă a datelor în final, odată cu accentuarea firească a factorului impresie, imaginație sau fantezie în scris.

²⁴ Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond Alexandru Lupeanu-Melîn, nr. 59, f. 8.

²⁵ *Românul*, IV, nr. 112, 24 mai 1914, p. 3.

²⁶ Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond Alexandru Lupeanu-Melîn, nr. 147, f. 29—108, face două excursii în Italia, prima în aprilie 1914 împreună cu Liceul de băieți din Focșani, a doua între 18 mai — 3 iunie 1925, ca director la „Unirea poporului“. Impresiile din ultima călătorie se păstrează fragmentar în manuscris la f. 64—108.

Notele de călătorie nu se rezumă în exclusivitate la immortalizarea celor văzute, autorul fiind interesat în primul rînd de modul în care în Italia se scrie despre România, felul în care sînt prezentate în străinătate chestiunile legate de originea, limba, obiceiurile, trecutul istoric al românilor, elemente care favorizează oglindirea modului de înregistrare și judecare a gazetarului și a stilului său.

Comentează pe larg despre afinitățile culturale și spirituale care leagă cele două popoare, idealurile care le animă și le unesc peste timp și spațiu.

Efect deosebit asupra vizitatorilor îl are momentul simbolic din 22 aprilie, cînd la Roma, pe mormîntul lui Inocențiu Micu Clain se presară flori albe și roșii, se leagă o fundă tricoloră, iar Lupeanu „tălmăcește“ celor prezenți importanța marelui blăjan, luptător pentru nevoile neamului, care a știut în condițiile vremii să subordoneze intereselor naționale, instituția ecleziastică pe care o conducea.

La întoarcere, tînărul ardelean aduce cu el sentimentul că sub semnul marilor idealuri, românii au aici prieteni de nădejde, oameni care manifestă afecțiune și statornicie, într-un dialog al umanismului creator, activ, catalizator²⁷.

Activitățile multiple datorate muncii de conducere a societății „Petrul Maior“, cît și pregătirii ca viitor dascăl, îngăduie totuși studentului talentat și ambițios să-și perfecționeze atît stilul gazetăresc, cît și cel literar.

Volumul apărut în 1912 „De vorbă cu sătenii“, reunește o seamă de articole publicate în „Răvașul“, „Poporul român“ sau „Unirea“²⁸.

Este o carte de propagandă educativă, adresată poporului de la sate, căruia i se dau sfaturi asupra învățăturii, economiei și curățeniei, se fac considerații asupra hărniciei și credinței, date și aprecieri asupra activității unor personalități ca George Barițiu și Alexandru Ioan Cuza. Este scrisă într-un stil vioi, ușor, corect și limpede, limba este pe înțelesul tuturor, dar menținută în același timp la înălțime literară²⁹.

Fără să fie o „creațiune“ literară deosebită, cartea lui Alexandru Lupeanu este notabilă prin faptul că scriitorul este pătruns de nevoile neamului din care face parte, demonstrînd o nețărmurită dragoste și încredere în nesfîrșitele resurse morale ale țărănimii din mijlocul căreia s-a ridicat, trăgîndu-și toate sevele din uriașa voință de a exista și de a-și croi o altă soartă a poporului său.

Comitetul Central al Astrei, în ședința din 7 iunie 1913, avînd recomandarea secției literare și luînd în considerare importanța sfaturilor și indemnurilor pentru „educația și luminarea țărănimii“ a recomandat ca acestei cărți să i se facă propaganda necesară în rîndul maselor și să fie procurată cu prioritate de către toate bibliotecile satești³⁰.

²⁷ *La corrispondenza rumena*, II, nr. 25, 16 mai 1914, p. 1, la note bibliografice gazetarul Roberto Fava aduce elogii autorului articolului „Excursii școlare“, apărut în *Românul*, IV, nr. 80, 8 mai, 1914, p. 8.

²⁸ Alexandru Lupeanu-Melin, *De vorbă cu sătenii (gînduri și indemnuri)*, Blaj, 1912.

²⁹ *Convorbiri literare*, XLVI, nr. 9, sept. 1912, p. 1060; *Viața românească*, VII, nr. 10, octombrie 1912, p. 137.

³⁰ Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond Alexandru Lupeanu-Melin, nr. 44, f. 3.

Ca un intelectual cinstit și devotat poporului de la sate, Lupeanu redactează împreună cu V. Drăganu, între anii 1912—1914, la Cluj, gazeta pentru țărani „Solia satelor“.

Pornind de la realitățile satului românesc, de la starea de înapoiere economică a țărănimii, o seamă de articole din gazetă au fost îndreptate spre ridicarea nivelului cunoștințelor în domeniul economiei agrare, cu scopul de a determina populația satelor să introducă pe scară cât mai largă uneltele și mașinile, să treacă la comasarea pământurilor, să facă o agricultură rațională.

Scrisă pe un ton limpede și călduros „cu avînt tineresc, dar în aceeași vreme cu atîta cămpănire bătrînească“, într-un stil popular curat, gazeta a dat cititorilor sîm îndrumări morale, economice, sociale, iar în domeniul vieții politice ea s-a situat în temeiul programului național al P.N.R.

Activitatea lui Lupeanu ca redactor la „Solia satelor“ este caracterizată prin acea îmbinare a forțelor gazetarului cu dragoste de popor, cu energia neîțarmurită izvorită din viața și idealurile maselor. Pentru cititorii țărani a fost părinte și frate, a fost conducătorul care își primește poruncile și tactica luptei de la cei conduși în slujba și pentru binele cărora și-a risipit toată energia creatoare. Și-n paginile acestei gazete, Lupeanu face în dese rînduri elogiul luptei pentru obținerea libertății și independenței naționale, condiții ale unei veritabile regenerări a poporului nostru. Totodată el îi îndeamnă pe românii ardeleni ca în ciuda tuturor persecuțiilor la care sînt supuși, să-și păstreze cu sfințenie tradițiile naționale și să-și cultive neîncetat limba lor³¹.

Primul război mondial îl găsește pe Alexandru Lupeanu în Cluj, unde-și continuă studiile universitare începute la Budapesta. Continuă să colaboreze intens la o serie de gazete românești. Refuză propunerea tentantă ce i se face din partea lui Teodor Mihali de a se stabili în Arad și de a conduce ziarul „Poporul român“ cu un salariu lunar de 300 coroane³². Asta nu-l împiedică să fie un colaborator statornic cu articole săptămînale trimise atît la „Poporul român“ cît și la „Românul“ din Arad, în schimbul unor „retribuții convenabile pentru ambele părți“³³.

La terminarea studiilor universitare, Lupeanu era conștient de mernirea sa, iar crezul său politic era încă de pe acum foarte limpede. Cu atît mai mult cu cît citise pînă atunci înafară de o bogată literatură istorică și o sumedenie de tratate politice pe care le adnotase cu grijă și la obiect.

În 1916 revine în Blaj ca profesor la Liceul de băieți din localitate, iar din 1918 la Liceul de fete, instituție școlară la care va funcționa pînă la sfîrșitul vieții.

³¹ *Idem*, nr. 304, f. 2.

³² *Idem*, nr. 5, f. 1, amintește drept motive ale refuzului de-a prelua conducerea „Poporului Român“ ajutoarele primite din partea Consistoriului blăjan, pe timpul școlarizării sale la Budapesta și Cluj, avînd obligația morală de a reveni profesor în Blaj.

³³ *Idem*, nr. 145, f. 3, este menționată scrisoarea primită de la Vasile Goldiș, directorul ziarului „Românul“, cu propunerea de a i se trimite cîte două articole săptămînal, cu un onorar de 60 coroane.

Din primele luni de activitate profesională se va bucura de elogioase aprecieri din partea conducerii liceului. Știa să cultive excelente relații cu colegii săi, iar prin preocupări, prin orizontul cultural, prin orientare și concepții se dovedește a fi o figură avansată în cadrul generației sale.

Activitatea sa didactică se caracterizează prin conștiinciozitate și corectitudine exemplară, prin tact și înțelegere superioară a legilor educației. Facem această afirmație bazați pe cunoașterea personalității sale, a omului, cunoaștere pe care ne-o înlesnesc adeseori caietele sale de însemnări. De asemenea, se va bucura de o mare autoritate în fața elevilor săi, dovedind o pregătire temeinică, o informație amplă, o bună cunoaștere a cerințelor metodic-pedagogice³⁴. L-a preocupat cultivarea la elevi a sentimentului de mândrie și demnitate națională, transmiterea unor cunoștințe esențiale din istoria neamului nostru. Ele priveau toate momentele și procesele din istoria patriei, într-o strânsă corelare cu evenimentele petrecute pe plan universal, descifrind resorturile care le-au generat, forțele sociale implicate în desfășurarea lor și mai ales consecințele pe care le-au avut asupra evoluției istorice. Lupeanu nu uită a aduce prinosul de recunoștință al generației sale cărturarilor Blajului, Școlii Ardelene, lui Gheorghe Șincai, întemeietorilor istoriografiei științifice naționale, mărturisind în acest fel afinitatea sa de spirit cu cei care au susținut în împrejurări vitrege romanitatea poporului român și latinitatea limbii sale³⁵.

În anii primei conflagrații mondiale, Lupeanu se află pe baricadele scrisului angajant.

Din septembrie 1915 îl întâlnim membru în redacția gazetei „Olteanul” din Făgăraș, făcând cronici ale evenimentelor militare și politice, lansând apeluri pentru ajutorarea văduvelor și orfanilor de război, pentru înființarea de orfelinate în localitățile mai mari³⁶. În același an începe redactarea în Blaj a unui ciclu de schițe și povestiri intitulat „Cărțile războiului”, din care a reușit să scoată primele patru numere: Cîntece de război, Plugul domnului, Copiii în război, Sămînța viitorului³⁷.

Articolele de la „Olteanul”, cît și însemnările sale făcute în vremea războiului se dovedesc materiale extrem de prețioase și semnificative în creionarea mentalului colectiv impactat de fenomenul cu repetabilitate pînă acum în lumea noastră, cu antecedente și repercusiuni³⁸.

Adiacent consemnării evenimentiale a concurenței militare, cu toate implicațiile politico-diplomatice de rigoare, în scrisul lui Lupeanu se face loc tratării și interpretării războiului sub aspect mental, vizînd fața mai puțin cunoscută a problemei, cu rol decisiv în teritoriul conștiinței de sine și de neam. Frămîntările curentelor de idei ale românilor transilvăneni oprimați, dar dornici de libertate, indiferent de atitudinea activă sau

³⁴ *Idem*, nr. 64, f. 1—6, vezi corespondența privind recunoștința părinților față de prof. Al. Lupeanu.

³⁵ *Idem*, nr. 188, f. 8—9.

³⁶ *Olteanul*, VII, nr. 39, 27 septembrie 1915, p. 1; nr. 42, 25 octombrie 1915, p. 1; VIII, nr. 8, 21 februarie 1916, p. 1; nr. 18, 1 mai 1916, p. 1.

³⁷ *Transilvania*, LX, nr. 10—11, oct.—noiembrie, 1929, p. 926, vezi anexa VII Activitatea secțiilor științifice literare.

³⁸ Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond *Alexandru Lupeanu-Melin*, nr. 157: Însemnări despre repercusiunile negative ale războiului; nr. 158: Însemnări despre orfanii de război.

pasivă consemnată din motive obiective sau subiective, în căutare permanentă de modificare a luărilor de opinie, stratigrafiază tabloul total schimbat a ceea ce se gîndește și se vehiculează la momentul dat nu numai sub imperiul forței produse de cataclismul militar în conștiință, ci și al aspirației către entitatea distinct vizualizată.

Cu plusuri sau minusuri, scăpări inerente ori interpretări nuanțate sau sinuoase, nu întotdeauna inteligibile, condiționate totuși cu primordialitate de starea existențială a autorului în perioada bine circumscrisă istoricește, cele înregistrate rămîn totuși imagini concrete pentru faptul de conștiință, de mentalitate, de idei.

Unele din primele însemnări ale sale tratează aspecte legate de anii 1914—1915, surprinzînd în mod eficient angrenarea românilor din Transilvania, într-un conflict militar totalmente străin intereselor nutrite dintotdeauna. Intrînd în război, arată Lupeanu referindu-se la guvernul maghiar, a luat unele măsuri care suprimau integral libertățile cetățenești fundamentale. Viața economică a fost militarizată, mișcările naționale și revoluționare reprimare cu severitate. Procesele au fost scoase din competența tribunalelor civile și trecute curților marțiale. În recrutarea tinerilor pentru război se făcea deosebire între cei maghiari și ai naționalităților, de aceea proporția soldaților era cu totul defavorabilă românilor și favorabilă maghiarilor. Românii din monarhie se zbăteau cumplit între grele temeri, deoarece trebuiau să lupte pentru o cauză străină și între frumoase nădejdi de eliberare.

Intrarea României în război este salutăată cu mare bucurie de români, cu toate că erau conștienți că acest act va avea urmări grele pentru ei. Dorința puternică de unire ce se contura mai limpede la orizont a fost însă mai puternică decît teama de sacrificii și jertfe. Încrederea în izbînda dreptății istorice a dat tărie miilor de țărani și intelectuali români ardeleni internați în lagăre și aruncați în închisori.

În ultimul caiet de însemnări din război, intitulat „Impresii din armată“, Lupeanu creionează imaginea Blajului și a atitudinii populației române de aici față de evenimentele cruciale din toamna anului 1918, care au dus în final la destrămarea conglomeratului de popoare și la desăvîrșirea unității statale a României. Numărătoarea inversă începe la 1 noiembrie 1918 și are drept punct terminal ziua de 1 decembrie 1918³⁹.

Degringolada generală cuprinsese Imperiul dualist, viitorul monarhiei se întrevea foarte sumbru. Trebuia salvat ce se mai putea salva, încercare care va fi făcută de noul împărat Carol, gîndindu-se la federalizarea sau chiar democratizarea imperiului. Dar naționalitățile o luaseră înainte. Evenimentele din pragul unirii Transilvaniei cu România, se scurg cu repeziciune afirmîndu-se dorința de neînfrînt a poporului român, de a-și vedea visul de veacuri realizat. Însemnările lui Lupeanu ca martor ocular și participant activ în fruntea românilor la aceste evenimente primesc un plus de importanță.

În Ungaria izbucnește revoluția burghezo-democratică, notează la 1 noiembrie 1918, „revoluția poporului și a militarilor, revoluția acestora care au suferit patru ani de zile mînați de porunci înalte la foc și

³⁹ *Idem*, nr. 149, f. 1—44, vezi caietul de însemnări „Impresii din armată“.

la moarte, fără să știe de ce luptă și pentru ce, a ajuns și la noi. În Blaj patrulează grupe de soldați care acostează gradele, subofițerii și ofițerii și-i obligă să-și smulgă rozetele, să-și taie stelele de la gît⁴⁰. În zilele următoare sînt scoase de către militari însemnele cu coroana regală de pe edificii și școli, sînt dezarmați jandarmii, la gară soldații aclamă pacea, iar prin oraș circulă zvonuri c-ar fi ajuns aeroplane franceze deasupra Brașovului și că în Timișoara au intrat trupele Antantei.

Lupeanu ne relatează cu lux de amănunte despre adunarea națională desfășurată în Blaj la 4 noiembrie 1918, unde s-a declarat cu însuflețită adeziune pentru unirea Transilvaniei cu România. Autorul persistă în descrieri asupra preludiului adunării românești, care a proclamat de fapt existența Comitetului național din Blaj și a gărzii naționale. În centrul orașului „s-a așezat o masă lungă, iar în jurul ei stau intelectualii Blajului tineri și bătrîni, în fața garda națională cu arma la umăr, cu fețele luminate de importanța clipei mîndre și demne. Tinerii gardiști string armele cu putere supraomenească, le string pentru că simt că acestea sînt ale lor și le poartă pentru neam. Instantaneu lumea cîntă „Deșteaptă-te române“, iar imnul sfînt răsună cu îndrăzneală deplină, bărbătește și clocotitor de vesel. Vorbesc frunțașii Blajului, iar mai la urmă căpitanul Munteanu, trimisul Comitetului Național Român din Arad... După adunare, garda dă onorurile cu arma, căpitanul Munteanu, cu drapelul tricolor în mîini îl înclină în dreapta și în stînga, spre catedrala bătrînilor care din 1848 n-au mai văzut astfel de vremi, spre larga piață și spre colinele din jur, unde străjuiește crucea lui Iancu⁴¹.

Se alege primul consiliu blăjan de organizare și propagandă, întregit apoi în ședința din 11 noiembrie, cînd s-a constituit în consiliu comitatens, enunțîndu-se principiile călăuzitoare ale organului desemnat să reprezinte interesele naționale ale românilor din Blaj. În consiliu este ales și Alexandru Lupeanu ca membru în comisia de presă⁴².

O semnificație deosebită capătă evenimentul din 17 noiembrie 1918, cînd în prezența unui mare număr de participanți, membri ai Consiliului național local și comitatens, ai Reuniunii femeilor și Reuniunii meseriașilor, reprezentanți ai corporațiilor și corpului ofițeresc, cei prezenți depun jurămint de fidelitate către Senatul național și drapelul românesc. La rostirea jurămintului față de drapelul național „pe care-l socotim simbolul nostru sfînt și nici un alt simbol nu vom urma deși toate le respectăm, participanții au cîntat spontan două strofe din »Deșteaptă-te române«, iar bătrînele ziduri ale catedralei unde se desfășura solemnitatea răsunau clocotitor de accentele dezrobitalui nostru imn național⁴³.

Numeroase pagini din caietele de însemnări ne dau detalii despre evenimentul de la 1 decembrie 1918, oferite de Lupeanu ca martor ocu-

⁴⁰ *Idem*, nr. 149, f. 2.

⁴¹ *Idem*, nr. 149, f. 6—9.

⁴² *Idem*, nr. 37, f. 1.

⁴³ *Idem*, nr. 116, f. 43.

lar, delegat al Colegiului profesoral de la Școala civilă de fete din Blaj și notate cu verva și limbajul scriitorului de talent⁴⁴.

Din ținuturile mai îndepărtate, satele au pornit la drum cu o săp-tămină înainte pentru a nu întârzia și astfel a lipsi de la marea sărbă-toare. Cetele de oameni, pe jos, cu căruța sau cu trenul, au dovedit o bună rânduială. În haine de sărbătoare, într-o bună ordine, flăcăi și mai vîrstnici, voioși și însuflețiți, cu steagurile în frunte scoase din poduri, din ascunzișuri numai de ei știute, soseau la Alba Iulia. Participanții la adunare erau invitați să se grupeze pe comune în frunte cu alesul ei, această rânduială trebuia păstrată pînă la plecare.

Cei dintii sosiți sînt moții lui Iancu și muntenii lui Horea de sub poalele răsăritene ale Bihariei, „primii care urcă meterezele cetății și scrutează zările cu bărbăția lor de șoimi deșteptați la libertate. Pe altă parte, dinspre apus vin murășenii din părțile Aradului, vine Orăștia cu ținutul ei, vine Hațegul, vin Jiurile, cu sătenii pletoși ca și codrii din care coboară, vin mai de la stînga mărginenii de sub munții vechiului hotar. De sus, de la răsărit curg Tîrnavele, curge Mureșul cu cîmpenii cei înalți și bălani, vin Someșurile, vine Bistrița, vine Maramureșul. Co-boară dinspre miazănoapte Sătmarul și Crișurile. Fiecare comună e cu steagul ei, unele, cele din jur cu mîndri călăreți în frunte. O sută de mii de oameni adestă afară în cîmp, lingă poarta lui Mihai, ca marea conferință a fruntașilor întrunită în cazina ofițerească din cetate să toarne în paragrafe de hotărîre dorința cea mai mare și mai sfîntă a Ar-dealului, unirea cu frații de-o limbă și de-un sînge. Trăiască România Mare, era strigătul Ardealului care se smulgea din robia milenară, din ocara și disprețul străinului⁴⁵.

La două săptămîni după marele eveniment, Lupeanu în calitate de gazetar, însoțește armata română de la Blaj pînă la întrarea în Alba Iulia⁴⁶. Cronică acestui drum, cît și intrarea triumfală a trupelor române în vechea cetate a Ardealului „în mijlocul unui entuziasm de nedescris, orașul necunoscînd de la Mihai Viteazul încoace o sărbătoare mai înăl-țătoare“ oferă jurnalistului material pentru redactarea articolului „In-trarea trupelor române în Alba Iulia“, publicat pe două pagini în orga-nul proclamării unității naționale „Alba Iulia“ și considerat „o adevăra-tă perlă a gazetăriei noastre⁴⁷.

În concluzie, putem afirma că însemnările profesorului Lupeanu, participant activ la evenimentele hotărîtoare din anii războiului, care dezvăluie date și nume necunoscute, întregesc peisajul politic al vremii, constituind o importantă sursă de informare. Toate aspectele ce rezultă din însemnările sale, parțial prezentate, constituie documente de va-loare istorică apreciabilă pentru zona Blajului, care descoperă un mili-tant activ și progresist în arena luptei pentru drepturile inalienabile ale neamului românesc. Menționăm că Lupeanu este ales deputat în primul

⁴⁴ *Idem*, nr. 116, f. 2—26, vezi însemnări despre marele act de la 1 Decem-brie 1918.

⁴⁵ *Idem*, nr. 116, f. 20—24; *Alba Iulia*, I, număr ocazional, 1 dec. 1918, p. 1.

⁴⁶ *Alba Iulia*, I, nr. 3, 17 dec. 1918, p. 2—3.

⁴⁷ *Unirea poporului*, XIX, nr. 44, 31 oct. 1937, p. 4.

parlament al României întregite, membru și vicepreședinte al Consiliului județean de Tîrnava Mică.

Din 1919 Lupeanu va conduce aproape 20 de ani ziarul „Unirea Poporului” din Blaj⁴⁸. Ca director al gazetei, se arată preocupat de necesitatea dezvoltării modalității de redactare gazetărească și exprimă în scris opinii interesante pe marginea unor chestiuni de laborator intern, precum formatul, tirajul, tematica și problematica abordată de ziar. Este preocupat în permanență de îmbunătățirea formei și fondului periodicului, își alege cu mare atenție colaboratorii, iar procesul selecției lor ușurează devenirea valorilor autentice ale scrisului românesc. Majoritatea celor care colaborează în redacția acestui ziar, beneficiază de o pregătire culturală înaltă, datorită studiilor universitare, dublate totodată de un cert talent scriitoricesc.

Analizînd viața și opera patriotului blăjan, constatăm că în multe laturi concepțiile sale sociale și în primul rînd cele legate de țărănime nu sînt scutite de anumite tendințe poporaniste, uneori foarte înrudite cu cele pe care le-a profestat dincolo de Carpați semănătorismul. Apare astfel la intelectualul ardelean ideea că dificultățile materiale în care se zbate țăranul român pot fi în parte învinse printr-o comportare morală exemplară și prin creșterea nivelului său cultural. Accentul este mereu pus pe formarea unei înalte moralități în comportamentul social. În cadrul acestei perspective, Lupeanu se dovedește un permanent luptător împotriva așa ziselor „vicii naționale”, dintre care se detașează alcoolismul, alături de ignoranță, murdărie, furt, lene etc.⁴⁹ E drept însă că el consideră că viciul beției prezent printre țărani își are izvorul în mizeria socială la care sînt condamnați aceștia, în nepăsarea claselor exploatare și a statului însuși față de soarta maselor populare. El dorea pentru societate un cetățean conștient de drepturile și de „datoriile sale”, un cetățean pentru care dobîndirea științei și solidaritatea socială, munca și spiritul dreptății, moralitatea și puterea de sacrificiu să fie elemente constituite conștient și afirmate în viața socială spre triumful adevărului.

Din articolele publicate în „Unirea Poporului”, multe nesemnate, îndeosebi cele de fond, dar ușor de recunoscut datorită stilului original deja format, răzbate caracterul profund militant al gîndirii și activității sale, susținut mereu de un temerar și îndrăzneț spirit critic născut dintr-o mare vocație a adevărului și luptei, dintr-o conștiință și existență ce era dispusă în orice clipă să sacrifice totul pentru împlinirea dreptății și a binelui.

Prin întreaga sa muncă gazetărească desfășurată la acest ziar, Lupeanu nu se dezice de crezul afirmat, convingător și inteligent în anii începutului pe terenul jurnalisticii, „scrisul lui străin de desfășurarea pur mecanică, reprezintă o misiune adevărată, animată de o concepție

⁴⁸ *Înfrățirea*, III, nr. 859, 1 iul. 1923, p. 2, menționează existența în Ardeal a 3 gazete „populare”: *Unirea Poporului* — Blaj; *Dreptatea* — Orăștie; *Foaia poporului* — Sibiu.

⁴⁹ Alexandru Lupeanu-Melin, *De vorbă cu sătenii (gînduri și îndemnuri)*, Blaj, 1912, p. 94—95.

înalță, de o idee morală, închinat binelui colectiv al națiunii, chiar dacă s-a mulțumit cu rolul modest de luminător al poporului de la sate⁵⁰.

În 1922 îi apare „Călăuza Blajului“, o carte cu însemnări și lămuriri istorice asupra orașului, cu numeroase date „culese din cărțile lui Cipariu, Bunea, Rațiu, Iorga, orînduite în legătură cu instituțiile și monumentele existente, îmbrăcate în haina care se pare mai ușoară de înțeles și de reținut⁵¹. Cartea se remarcă prin informațiile dense pe care le oferă cititorilor, atît cele legate de istoricul așezării cit și asupra instituțiilor blăjene existente: reședința mitropolitană, arhiva mitropoliei, seminarul teologic, catedrala mitropoliei, liceele, muzeele și bibliotecile Blajului, folosind drept un valoros ghid pentru călătorul necunoscător descins în Blaj⁵².

Ca o completare la această carte, la un an i se tipărește „Blajul istoric în icoane“, lucrare notabilă prin efortul documentar înregistrat mai cu seamă în cuprinderea unor aspecte de viață social-politică a așezării⁵³. Ne oferă prețioase însemnări despre corifeii Școlii Ardelene, demonstrînd că în cetatea culturală a Blajului se îmbină tradiția cronicărească și superioritatea cărturărească a lui Dimitrie Cantemir cu suflul regenerator al culturii apusene adusă de la Roma, Viena, Tîrnavia de „luceferii latinătății“, dînd astfel fericita combinație care a prilejuit a doua renaștere a românilor, ca popor⁵⁴.

Cetatea de la îmbinarea Tîrnavelor „viața culturală a sa, cu călugării, dascălii și școlarii săi care au înălțat flamura aspirațiilor naționale resuscitate prin noua ideologie a latinătății, așezare socotită prin spiritul său Roma mică“ face obiectul a încă șase lucrări semnate de Lupeanu și apărute în intervalul 1926—1935⁵⁵.

Preocupat de literatura pentru copii, Lupeanu devine din 1922 un colaborator permanent al revistei „Lumea copiilor“ din București⁵⁶. De asemenea, pentru copii scrie în 1923 piesa de teatru „Fetița orfană“, devenită apoi operetă, pe muzica lui N. Oancea din Sibiu și prezentată în centre de seamă ca Baia Mare, Orăștie, Sibiu, Cluj, Blaj, Șimleu. Este caracterizată drept o operetă feerie, în care muzica reliefează perfect de bine toate nuanțele subtile și delicate ale textului, care exploatează la maximum întreaga frumusețe a basmului românesc. Autorul mizează pe efectul produs prin contraste între bine și rău, dintre bogăție și sărăcie, dintre veselie și tristețe, dintre momentele lirice și cele dinamice⁵⁷.

În 1927 îi apare în biblioteca populară a Astrei „Minunatele întîmplări ale lui Niță Zdrenghia, la București, în America și aiurea“, de

⁵⁰ *Unirea Poporului*, XIX, nr. 43, 24 oct. 1937, p. 6.

⁵¹ Alexandru Lupeanu-Melin, *Călăuza Blajului*, Blaj, 1922, p. 6.

⁵² *Ideea Europeană*, V, nr. 122, 1 iulie 1923, p. 4.

⁵³ *Idem*, VI, nr. 154, 21 sept. 1924, p. 3.

⁵⁴ Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond Alexandru Lupeanu-Melin, nr. 160, f. 19—20.

⁵⁵ *Unirea Poporului*, XIX, nr. 42, 17 oct. 1937, p. 2, menționăm lucrările: Xilografii de la Blaj, Sufletul Blajului, Blajul și biblioteca sa, Ce este de văzut la Blaj, La Piatra Libertății, Souvenir de Blaj (în lb. franceză).

⁵⁶ Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond Alexandru Lupeanu-Melin, nr. 32, f. 8.

⁵⁷ *Albina*, III, nr. 109, 2 iun. 1923, p. 1; *Unirea Poporului*, V, nr. 14, 8 apr. 1923, p. 3.

fapt o culegere de povești hazlii, în care etalează calități de umorist mucalit și sfătos⁵⁸.

Ca o recunoaștere a meritelor sale indiscutabile, în 30 aprilie 1923, Alexandru Lupeanu-Melin este ales membru al Societății scriitorilor români la aceeași dată cu I. M. Sadoveanu, Ionel Teodoreanu, Cezar Petrescu, Scarlat Struțeanu, V. Panaitescu (Perpessicius)⁵⁹.

Deși diferențiate prin domeniile abordate, scrierile lui Lupeanu aveau un caracter unitar, căci, dacă și-a exersat condeiful pe tărîmul prozei literare, memorialisticii, studiului istorico-literar, poeziei sau literaturii pentru copii, el le-a pus întotdeauna în slujba acelorași nobile sentimente și idealuri de luminare a poporului și menținere a personalității sale etnice.

Creația poetică a lui, păstrată în manuscrise, deși minoră față de proza literară, cuprinde o diversitate de specii: poezii lirice, balade istorice, poeme epico-lirice și sonete. Versurile se diferențiază nu numai prin structura metrică, rimă, ci și prin tematica abordată. Astfel, alături de poezii de dragoste rustică, de factură coșbuciană sau poezii de album în care anodinitul și naivitatea înecă emoția artistică, a scris și poezii inspirate din lupta pentru libertate națională și socială a poporului nostru, care pot suscita și astăzi interes pentru mesajul lor patriotic înflăcărat, iar unele și pentru calitatea artistică a versurilor⁶⁰.

Rămânând în domeniul poeziei, amintim că în 1927 publică la Blaj „De pe Secaș, cîntece și strigături românești”, de fapt o culegere de poezii și cîntece populare datînd din 1838, descoperite în Biblioteca arhiepiscopală din localitate și purtînd semnătura „arhinecunoscutului Nicolae Păulete, originar din zona Secașului, ținut cuprins în unghiul dintre Blaj, Alba-Iulia și Miercurea-Sibiului”⁶¹. Cele 8 caiete manuscrise păstrate în vechea scriere chirilică cuprinzînd 160 poezii, strigături și cîntece populare „scînteietoare creații ale poporului nostru”, au fost prelucrate de Lupeanu și restituite literaturii noastre, drept niște autentice „splendori populare”⁶².

În aceleași depozite de manuscrise ale Bibliotecii centrale arhiepiscopale, Lupeanu descoperă una dintre primele povești scrise în limba română „Istoria lui Arhirie”, din 1773, manuscris ajuns în Blaj prin intermediul lui I. M. Moldovan dintr-o tipografie a Orăștiei în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Cunoscută mai ales de popoarele din răsăritul Europei și amintită pentru prima dată la noi de Timotei Cipariu, povestea lui Arhirie „fără schimbări și fără adaosuri în aspectul ei cel mai curat și mai aproape de forma inițială” vede lumina tiparului în 1922⁶³. Se amintește că Anton Pann, în 1850 tipărește o poveste asemănătoare, „Înțeleptului Archir și nepotul său Adam”, care însă, fiind prelucrată, păstrează foarte puțin din filonul originar străvechi.

⁵⁸ Alexandru Lupeanu-Melin, *Minunatele întâmplări ale lui Niță Zdrenghea la București, în America și aiurea*, Sibiu, 1927.

⁵⁹ *Viitorul*, XIV, nr. 4570, 7 iun. 1923, p. 2.

⁶⁰ Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond Alexandru Lupeanu-Melin, nr. 110, f. 3; nr. 138, f. 18—21; nr. 139, f. 29—32.

⁶¹ *Transilvania*, LVI, nr. 8—9, aug.—sept. 1927, p. 379.

⁶² *Dimineața*, XXXIX, nr. 10456, 3 feb. 1936, p. 1.

⁶³ *Ibidem*.

Mărturii importante ne dezvăluie Lupeanu și în legătură cu istoria teatrului românesc din Ardeal, aducînd ca dovadă scrisoarea păstrată în fondurile menționatei biblioteci, din 11 ianuarie 1756, trimisă din Blaj de părintele Atanasie Rednic episcopului Petru Pavel Aron de Bistra. Scrisoarea redactată în limba latină informează superiorul ecleziastic despre evenimentul petrecut la Blaj în decembrie 1755 cînd mai mulți elevi din localitate s-au constituit într-o grupare după obiceiul comediantilor cu costumatie și repertoriu corespunzător. După „reprezentările” date în Blaj, grupul actorilor a pornit spre Sebeș, Alba-Iulia, Vințul de Jos, Cut, arătîndu-și pretutindeni măiestria și istețimea în fața publicului prezent în număr mare care „sorbea cu nesaț versurile spuse și cîntate în limba română de tineri cu învățătură care puneau în ele suflet, avînt și pricepere”. Alarmate de efectul produs în rîndul maselor românești, autoritățile au intervenit dizolvînd trupa ambulantă, o seamă dintre elevi fiind exmatriculați, iar unii dascăli ai lor, între care I. Zaharie și Vasile Neagoe „din lipsă de supraveghere asupra școlarilor au avut mari neplăceri”⁶⁴.

Chiar cu o astfel de existență episodică acțiunea școlarilor blăjeni este lăudabilă, fiind o primă inițiativă de constituire în teatru românesc ambulant.

Alexandru Lupeanu se remarcă în acțiunile premergătoare cît și-n festivitățile prilejuite de serbările jubiliare de 175 de ani de la înființarea școlilor din Blaj. Încă din 9 martie 1929, cînd are loc conferința directorilor instituțiilor școlare din Blaj, aceasta face Consistoriului arhiepiscopesc propunerea editării unui volum omagial de 400 pagini, grupat în două părți. Prima parte urma să cuprindă studii și articole privitoare la istoria școlilor din Blaj „cele dintii de înaltă cărturărie ale întregului neam românesc”, rolul pe care l-au avut în dezvoltarea vieții publice, la deschiderea de așezăminte culturale în toate ținuturile românești⁶⁵. Sarcina realizării primei părți a volumului a revenit unui colectiv format din A. Lupeanu, I. Georgescu, Z. Păclișanu, C. Suciuc. Partea a doua, care urma să cuprindă articole și studii ale unor personalități marcante ale vieții culturale și științifice, ale foștilor profesori și elevi ai școlilor din Blaj, cu aprecieri asupra școlilor Blajului și a dascălilor lor a căzut în sarcina redactării lui Alexandru Lupeanu.

Serbările nu s-au putut organiza la termenul fixat de 8—10 sept. 1929, nici la cel de comemorare 11 octombrie 1929, stabilindu-se ca festivitățile să se organizeze la 15 mai 1930, cumulate cu aniversarea Aduării Naționale de la Blaj, menținînd totodată praznicul în cadrele aceluiași an școlar, al 175-lea din viața școlilor din Blaj.

În calitate de secretar general în Comitetul de organizare a serbărilor, Lupeanu redactează în condiții grafice deosebit de reușite invitații-apel pentru colaborarea la volumul festiv cu eventuale amintiri și gânduri în pragul jubileului, cu studii și articole care s-ar putea încadra în albumul de sărbătoare⁶⁶. În pofida acestor pregătiri destul de intense,

⁶⁴ *Societatea de mîine*, I, nr. 26, 12 oct. 1924, p. 520—521.

⁶⁵ Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond Alexandru Lupeanu-Melin, nr. 160, f. 18.

⁶⁶ *Idem*, nr. 71, f. 1.

cu măsuri luate din timp, la care au fost antrenate un mare număr de persoane, dintre cele mai competente, deși colaborările s-au adunat, volumul nu a văzut lumina tiparului în condițiile proiectate, datorită lipsei de fonduri. Mare parte din materialele trimise au fost publicate în numărul din aprilie—mai 1937 a revistei „Cultura creștină”, sub genericul „Blajul bicentenar”, ajungându-se astfel ca articolele închinete unei aniversări să omagieze o altă aniversare, ce-i drept organic legate una de cealaltă⁶⁷.

Legat de activitatea politică a lui Alexandru Lupeanu, după realizarea unității naționale, exceptând calitatea de deputat în primul parlament al României întregite, a preferat să rămână înafara convulsiunilor și agitațiilor vieții politice interbelice. I s-a propus preluarea unor funcții în organele administrației de stat locale, iar în 1932 i se oferă din partea național-tărâniștilor o circumscripție cu mandat sigur de reușită, dar păstrându-și o anumită verticalitate a convingerilor a preferat să nu le accepte.

Lupeanu n-a făcut o politică de partid, situându-se dincolo de relațiile personale ale oamenilor politici, dincolo de ministere și guverne, trăind alături de poporul său izbânzi și înfrângeri din care a știut să aleagă puteri morale de luptă și atitudine critică, într-o vreme cînd profesia de ziarist „aducea bogăție acelor care o practică fără scrupule, dezbrăcați de conștiință”, punându-se în slujba persoanelor și nu a ideilor: „Sînt dascăl și dascălii nu pot face politică și sînt gazetar și vreau să rămîn numai gazetar”⁶⁸.

O contribuție deosebită și-a adus Lupeanu la activitatea desfășurată de Astra, contribuind cu prisosință la ridicarea prestigiului primei și celei mai importante instituții culturale a națiunii române din Transilvania. Membru activ din 1909, a fost ales în 1925 membru în Comitetul Central, în 1929 membru în secția literar-filologică, în 1930 președintele despărțămîntului județean cu sediul la Blaj, iar la 3 ianuarie 1931 este declarat membru pe viață în baza paragrafelor 8—9 din statut⁶⁹.

Lupeanu a desfășurat o nobilă activitate în cadrul Astrei, contribuind la alfabetizarea și culturalizarea maselor, la găsirea mijloacelor adecvate de pătrundere a cărților pînă în cele mai izolate așezări, la stimularea interesului pentru cunoașterea slovei scrise, la deschiderea gustului pentru citit, fie cu scopul delectării, fie al instruirii și ca un corolar la lărgirea orizontului conștiinței. Văzînd în cultură un factor social și național foarte important, Lupeanu o gîndea de pe o platformă democratică, ca o expresie în primul rînd a sufletului maselor, a celor țărănești mai cu seamă, fiind preocupat mereu de popularizarea ei în ce avea mai reprezentativ. În acest fel concepția sa în plan cultural era o derivație firească și consecventă a pozițiilor lui sociale. Convinș de forța pe care o are cultura în existența națională a unui popor, se va strădui să contribuie în cît mai mare măsură la răspîndirea ei printre oei mulți, la utilizarea ei ca armă politică.

⁶⁷ *Cultura creștină*, XVII, nr. 4—5, apr.—mai 1937.

⁶⁸ *Unirea Poporului*, XIX, nr. 44, 31 oct. 1937, f. 4.

⁶⁹ Arh. Stat. Cluj-Napoca, *fond Alexandru Lupeanu-Melin*, nr. 17, f. 1.

Se preconizează o serie de modalități concrete prin care s-ar putea realiza răspîndirea literaturii la sate, în condițiile în care în Transilvania, datorită politicii reacționare a oficialităților austro-ungare, poporul român trăia în condiții de ignoranță. Ca atare, din acest motiv, din cauza numărului mic de școli și ziare în limba română, de asociațiuni culturale, din lipsă în general a unei mai largi activități cultural-politice, gustul pentru literatură era și el mai scăzut, ceea ce a afectat și dezvoltarea mai impetuoasă a acesteia⁷⁰.

Considerînd și studențimea răspunzătoare de ridicarea nivelului cultural al maselor, Lupeanu în 1913 înaintează propunerea conducerii Astrei, ca-n fiecare despărțămînt să fie desemnat cîte un student care să susțină prelegeri populare despre cărțile și broșurile Astrei „a căror valoare nu o pricepe țărănul din vorbirea președintelui sau recomandarea lor în generalități din partea secretarului”⁷¹. Studențimea trebuie să se mențină într-o permanentă ofensivă culturală în domeniul popularizării culturii, prin explicarea pe înțeles a tuturor cunoștințelor „ce pot înlesni viața săteanului și deștepta mintea lui”⁷².

Lupeanu acordă importanță deosebită acelor elemente constitutive ale culturii și civilizației românești, care dau națiunii noastre o individualitate distinctă și care au constituit veacuri de-a rîndul adevărați piloni de rezistență ai ființei noastre naționale: limba, arta națională, obiceiurile, tradițiile, portul, istoria. Aceste comori spirituale ale poporului nostru sînt în accepțiunea lui principalele mijloace de educație națională, încurajînd prin concursuri populare de port, cîntec și dans păstrarea „tezaurului atavic al neamului nostru”⁷³. În concepția sa limba română și arta populară trebuiau să constituie instrumente eficace de luptă împotriva tendințelor de deznaționalizare exercitate de anumiți factori externi, un mijloc de educare, de sădire a dragostei de patrie și popor, de cultivare a sentimentului demnității naționale.

În biblioteca populară a Astrei, din proprie inițiativă sau la cererea comitetului conducător al „Asociațiunii”, va publica o seamă de cărți și broșuri cuprinzînd atît o literatură adecvată poporului de la sate, cît și sfaturi pentru respectarea normelor de igienă, de însușire a învățaturii, hărniciei și credinței. Lupeanu se ocupă cu organizarea bibliotecilor, a caselor de cultură, a expozițiilor, concursurilor și serbărilor populare de la sate. Statisticile din 1933 menționează existența în despărțămînt a 35 de biblioteci sătești, 36 de cercuri culturale sătești și 95 de acțiuni cu sâtenii, așa zise „conferințe”⁷⁴, ceea ce reprezintă pentru zona Ardealului „un record nemai atins, ce face deosebită cinste președintelui”⁷⁵.

Urmărind o mai bună organizare a despărțămîntului, a cutreierat satele din județ, soluționînd diferite probleme de interes obștesc, in-

⁷⁰ *GazTrans*, LXXIV, nr. 260, 27 noiembrie 1911, p. 1.

⁷¹ *Noi*, I, nr. 1, 15 iunie 1913, p. 455.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Unirea Poporului*, XIX, nr. 42, 17 oct. 1937, p. 6.

⁷⁴ *Arh. Stat. Cluj-Napoca, fond Alexandru Lupeanu-Melin*, nr. 56, f. 1—19, vezi: Din lucrările secției Astra — teme în dezbatere.

⁷⁵ *Idem*, nr. 46, f. 12.

tervenind pe lângă autoritățile locale în vederea acordării de fonduri necesare ridicării culturale a maselor. Pretutindeni a fost întâmpinat de populația formată în primul rînd din țărani, cu o puternică însuflețire. Fără îndoială că la aceasta a contribuit și talentul său de orator, care însă însemna și priceperea de a vorbi simplu, pe înțeles, în fața celor mulți, cultivînd un verb dinamic și răscolitor, plin de energie, capabil să însuflețească și să mobilizeze.

A sprijinit de asemenea, înființarea de cooperative și societăți de asigurare la sate, recrutează cu multă atenție cadre pentru înfăptuirea programului elaborat de el, sprijină organul de presă al despărțămîntului Blaj „Răvașul Astei”, care din primul său număr face o temeinică analiză a mijloacelor folosite de Astra în opera de culturalizare a maseilor⁷⁶. La inițiativa lui Alexandru Lupeanu, în intervalul 1934—1936, se deschid în Blaj două școli „superioare țărănești”, una de băieți, în 1934 și alta de fete, în 1936, cu o durată de trei săptămîni, cu scopul de-a forma pentru satele despărțămîntului „agenți ai culturii din chiar sînul poporului”⁷⁷. Școlile deschise sub îndrumarea Camerei de agricultură din Blaj aveau menirea de-a împărtăși plugarilor „învățături folositoare meseriei lor, pe care să le aplice apoi cu înalt randament în satele de baștină”. Paralel cu însușirea informațiilor practice din agricultură, școlile oferă cursanților și o serie de alte cunoștințe necesare ridicării nivelului lor cultural din domenii ca: istorie, geografie și civilizație, artă, economie, iar pentru fete completate cu: știința menajului, țesut, rufărie, cunoștințe pentru îngrijirea și creșterea copiilor, muzică etc.⁷⁸

Lupeanu nu a tratat unilateral problema orientării școlare și profesionale a elevilor și a sfătuit învățătorii din despărțămîntul său, să orienteze pe absolvenții școlilor primare spre meserii și spre activități productive din agricultură, întrucît el aprecia că cele două ramuri asigură bunăstarea și prosperitatea materială a poporului. Considera educația profesională a copiilor, învățarea de aceștia a unor meserii practice, un mijloc de întărire a elementului românesc, fapt ce-l determină încă din 1909 să aducă în Valea Jiului, la Petroșani, cîțiva tineri din Ciuci ca ucenici la minele din zonă, pentru ca apoi introduși în această meserie, să o răspîndească în zonele miniere cu populație majoritară românească⁷⁹.

Din decembrie 1934 simptomele unei boli necruțătoare îl determină să părăsească pentru un timp Blajul, internîndu-se la Clinica chirurgicală din Cluj. Starea sănătății i se ameliorează în urma intervenției chirurgicale, dar nu peste multă vreme, în iunie 1937, este internat din nou. Era în pragul marilor festivități prilejuite de sărbătorirea trecutului de 200 de ani a Blajului, din 24 iunie 1937. Se întimpla astfel ca principalul organizator al praznicului care cu ultime puteri și cu tot mai puțină vlagă, regizase cu minuțiozitate și în cele mai mici detalii întreaga desfășurare a serbărilor să fie marele absent. Mai mult, în aceeași zi de aleasă sărbătoare apare „Evocări din viața Blajului” a lui

⁷⁶ *Răvașul Astei*, I, nr. 1, 20 apr. 1936, p. 1.

⁷⁷ Arh. Stat. Cluj-Napoca, *fond Alexandru Lupeanu-Melin*, nr. 53, f. 1.

⁷⁸ *Răvașul Astei*, I, nr. 1, 20 apr. 1936, p. 2.

⁷⁹ *Unirea Poporului*, XIX, nr. 46, 14 noiembrie 1937, p. 4.

Alexandru Lupeanu „carte apologie a orașului și a oamenilor săi“ adusă ca o ultimă cinstire de marele patriot, Blajului bicentinar⁹⁰.

La 7 octombrie 1937, la numai 50 de ani, în plină muncă creatoare, Alexandru Lupeanu Melin se stinge din viață fiind înmormântat în Blaj, după cum se specifica în testamentul său: „Doresc să fiu înmormântat în Blaj, alături de ceilalți dascăli ai școlilor bătrine, unde am trăit, am muncit din cea mai fragedă tinerețe. În mormântarea mea să fie simplă, lipsită de fast...“⁹¹.

„Alexandru Lupeanu Melin, nota gazeta »Națiunea română«, moare tânăr, în deplină maturitate a calităților sale de om și a talentului său de scriitor. Prin dispariția lui, Ardealul pierde un rar om de cultură, pe unul dintre cei mai buni și duiosi fii ai săi, iar tagma scriitoricească și gazetărească pe unul dintre cei mai străluciți reprezentanți ai ei. Că Alexandru Lupeanu a muncit întreaga viață complet dezinteresat, fără pretenții de răsplată materială, fiind un cumular la muncă și nu la îmbogățire, ne-o dovedesc puținele lucruri rămase în urma lui: câteva dulapuri cu cărți și manuscrise și mobilierul sărac al unei singure încăperi“⁹².

Se înțelege că această puternică personalitate a avut și limitele sale, unele impuse de mediul în care a crescut, de condițiile sociale și politice în care s-a format și activat înainte și după unire, dar care trebuie privite în ansamblul gândirii patriotului, care se dovedește înaintată și valoroasă.

În aceste limite, Alexandru Lupeanu nu s-a abătut însă niciodată, de la ceea ce înseamnă o dragoste sinceră și militantă față de poporul în care s-a născut, față de omul simplu și modest, dar de bun simț, de la țară, producător al atîtor valori materiale și spirituale, păstrătorul celor mai autentice tradiții populare.

Dascăl, scriitor și gazetar, Lupeanu și-a închinat întreaga sa activitate desfășurată cu dăruire și abnegație luminării poporului, realizării năzuințelor lui cele mai îndrăznețe. Prin acest ideal pe care l-a slujit toată viața, dăruindu-i inima și condeiu, Alexandru Lupeanu Melin și-a asigurat o pagină de onoare și recunoștință în cartea vrednicilor românești.

VIOREL TOȘA

ALEXANDRU LUPEANU-MELIN (1887—1937). ATTEMPT OF A MONOGRAPHIC ESSAY

(Abstract)

Achieved at large on the basis of the extant documentary fond in the State Archives in Cluj-Napoca, the present communication brings precious information concerning the life and activity of the patriot Alexandru Lupeanu-Melin.

⁹⁰ Alexandru Lupeanu-Melin, *Evocări din viața Blajului*, Blaj, 1937.

⁹¹ *Unirea Poporului*, XIX, nr. 42, 17 oct. 1937, p. 2.

⁹² *Națiunea Română*, III, nr. 223, 9 oct. 1937, p. 1.

Wellknown and appreciated by his contemporaries especially as a writer and for his fruitful didactic activity, Alexandru Lupeanu strikingly remarked himself as a subtle journalist, a bold fighter with his pen and deeds for the cause of the Romanian people, for the fulfilment of its social and national demands, occupying an important place in the Romanian militant journalism.

Born in 1887 at Fărau, Alba county, Lupeanu attends primary school in Sintana de Mureș, then gymnasium and secondary school in Blaj, town to which he will be forever tied, serving it with rare devotion up to the end of his life.

He attends the Theologic Seminary in Blaj, then the Faculty of Letters and Philosophy in Budapest which he continued afterwards in Cluj too.

He starts his activity by writing prose publishing in the „Political and Literary Review“ from Blaj and „Letter“ from Cluj. He collaborates then to more than 20 Romanian newspapers and reviews from Ardeal and the country. He is the manager of the gazette „Union of the People“ in Blaj which he directs between 1919—1937.

He writes approximately 32 books and story booklets, sketches, short stories, poems and plays. Since 1922 he is member of the Association of Writers from Romania.

Joining in his personality the virtues of the educator devoted to school during the 20 years of his managing the Secondary School for Young girls from Blaj, those of the intransigent and attached to his people journalist, and those of a national and social fighter, Lupeanu spread confidence in the future of the Romanian people to whose economic and cultural prosperity he brought his valuable contribution.

DIN VIAȚA ȘI ACTIVITATEA LUI VICTOR MOTOGNA

Valea Someșului a dat școlii și culturii românești o întreagă pleiadă de dascăli eminenți, cărturari luminați, care și-au pus întreaga viață în slujba activității de educație a tinerelor generații și de ridicare spirituală a poporului. Putem aminti în acest sens pe: *Ion Pop Florantin*, născut la Popteleac, cu studii la Viena, ajuns profesor la Botoșani, Birlad și Iași și apoi la Universitatea din Iași, Școala militară și Școala de belle-arte; *Vasile Gr. Borgovanu*, născut la Satu Nou, cu studii la Viena și Budapesta, profesor și director la Școala normală din Gherla și numit apoi de Titu Maiorescu profesor de pedagogie și director la Școala normală de institutori din București, apoi la Birlad, Turnu Severin, Tîrgoviște și la „Sf. Sava” în București; *Gheorghe Moceanu*, născut la Orman, părintele educației fizice românești, profesor la „Sf. Sava” și la Școala de ofițeri din București; *Ion Marcian*, născut la Ocna Dej, cu studii la Viena, profesor la Năsăud și apoi la Botoșani; *Mihail Mihălescu S. Simion*, născut la Husmezău, profesor mai apoi la Craiova; *Grozescu Ion*, născut la Chendru, ajuns profesor și director la Reghin, Huși și București și secretar la Inspectoratul general al școlilor din Transilvania; *Grozescu Gherasim*, născut tot la Chendru, ajuns institutor la București și apoi inspector școlar. Se mai pot adăuga numele vestitului dascăl și folclorist din Reteag, *Ioan Pop Reteganul*, al dascălului *Prigoană* din Măgoaja, *Goron* din Sînmărghita ș.a.¹

În această ilustră galerie de dascăli, născuți în județul Someș, se înscrie la loc de cînte numele lui *Victor Motogna*, într-o generație cu alți dascăli de seamă ai Liceului „*Andrei Mureșanu*” din Dej, născuți pe Valea Someșului, ca: Ciprian Rusu, Ioan Șanta, Dumitru Țiganetea, Gheorghe Fejer, Petre Cherebețiu, Petre Bizo, Eugen Turcu ș.a.²

Familia Motogna este o veche familie de țărani din satul Ambriciu (Breaza). Astfel, în 1790 erau în Breaza opt familii cu acest nume: Petru, Vasile, Onițiu, Gheorghe, Dumitru, Solovăstru, Macavei, Ionaș, toți iobagi. În 1818, numărul familiilor Motogna este de șapte. În 1828 apare în documente un Gheorghe Motogna, jude dominial împreună cu Simion. În același an sînt consemnați doi Motogna plăieși. În 1848 sînt cinci familii Motogna: două de iobagi, una de jeleri, una de curialist și una fugită. În perioada 1790—1848 numărul familiilor se menține între cinci și opt, unii deținînd funcția de jurați sau jude sătes³.

¹ A. Tohăneanu, *Dascăli someșeni*, în *Anuarul Liceului „A. Mureșanu” Dej*, 1935—36, Publicat de P. I. Cherebețiu, Director, Tipografia „Orient”, Dej, p. 22—27.

² *Anuarul Liceului „Andrei Mureșanu” din Dej* pe anul școlar 1928—29, publicat de Emil Patachi, directorul liceului, Tipografia V. Roman, Dej, 1930, p. 14—18.

³ Tabelele de impunere nr. 3242, 3244, 3274, fostele Arhiv. ale St. Dej, fond Comitatul Solnoc Interior.

Părinții lui Victor Motogna au fost Simion Motogna și Sofia, născută Păltineanu⁴. Victor Motogna se naște la 3 noiembrie 1885, în satul Ambriciu (Breaza), județul Someș⁵. Începe școala primară în satul natal⁶ și o continuă la Năsăud, unde în 1896—97 este elev în clasa a IV-a la școala fundațională⁷. În perioada anilor școlari 1897/98—1904/5, urmează cursurile liceului românesc din Năsăud. Pentru a putea urma cursurile a primit anual un ajutor bănesc de la Societatea Vasile Nașcu, liceul l-a scutit de plata unor taxe și a dat și meditații altor elevi. A fost un elev sirguincios, terminând în fiecare an primul în clasă. S-a distins în cadrul societății de lectură a elevilor și a cântat la flaut în orchestra liceului, în timpul unei repetiții cunoscându-l pe George Coșbuc, în trecere prin Năsăud. În 1905 termină cursurile liceale, dînd examen de maturitate „eximio modo”. Este declarat șef al acestei promoții luînd la examen calificativul „matur cu eminentă”⁸.

Urmează în continuare studii universitare, între 1905 și 1909 fiind student al Facultății de Litere din Cluj. În mai 1909 își ia licența cu calificativul „Foarte bine”, în istorie și limba latină⁹. În decembrie 1909 este numit profesor la liceul românesc din Năsăud, unde va funcționa pînă în 1919¹⁰. La 21 aprilie 1910 își dă examenul de capacitate la latină și istorie¹¹. La liceul din Năsăud se distinge printr-o ținută excepțională și desfășoară o intensă activitate didactică și extradidactică: este conducătorul grupei metodice a profesorilor de istorie, filosofie și limbi clasice, răspunde de bibliotecă, este diriginte, face propuneri pentru ridicarea calității procesului de învățămînt¹².

În 1914, la 31 august, se căsătorește cu Sabina Pop. Vor avea doi copii, pe Alexandru și Letiția¹³.

La 5 iulie 1919, Consiliul Dirigent îl numește pe Victor Motogna profesor și director al Liceului „Andrei Mureșanu” din Dej, prin Decretul nr. 7569¹⁴. În iulie 1923 susține examenul de doctor în litere la Universitatea din Cernăuți pe care îl promovează *summa cum laude*. La 15 februarie 1925, în urma activității științifice și a examenului susținut, este numit docent în specialitatea istoria veche a României, la Facultatea de Litere a Universității din Cluj¹⁵.

⁴ *Date biografice despre Victor Motogna*, Biblioteca „Astra”, Sibiu, p. 1.

⁵ *Ibidem*.

⁶ George Mănzat, *Monografia orașului Dej* din cele mai vechi timpuri pînă în zilele de azi, tipărită pe sepele primăriei orașului Dej, Tipografia națională G. Matheiu, Bistrița, 1926, p. 269.

⁷ Arhiv. St. Dej, Rapoartele anuale ale liceului din anii 1897—1898, 1904—1905.

⁸ George Mănzat, *op. cit.*, p. 269; Arhiv. St. Dej, fond dr. Victor Motogna, dosar nr. 5; *Date biografice despre Victor Motogna*, p. 1.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Date biografice despre Victor Motogna*, p. 1.

¹¹ *Anuarul Liceului „Andrei Mureșanu” din Dej* pe anul școlar 1928—29, publicat de Emil Patachi, directorul liceului, Tipografia V. Roman, Dej, 1930, p. 13—14.

¹² Raportul al II-lea despre Gimnaziul Superior fundațional din Năsăud pe anul școlar 1913/1914, p. 31.

¹³ *Date biografice* . . . , p. 1.

¹⁴ Arh. Stat. Dej, fond dr. Victor Motogna, dosar nr. 3; *Anuarul*, cit. supra, p. 10.

¹⁵ *Ibidem*, p. 13—14: se dă oa dată a examenului de docență 15 februarie 1924; v. și *Date biografice* . . . , p. 1; George Mănzat, *op. cit.*, p. 269.

La Dej, Victor Motogna desfășoară o vastă activitate didactică, științifică, obștească. La liceu a predat latina, istoria, dreptul și filosofia. Din 1923 a fost președinte al Comitetului școlar al liceului și al despărțământului Dej al Astrei, din 1924 președinte al Comitetului școlii de copii mici și al comitetului de supraveghere al școlii de ucenici industriali din Dej; a devenit membru activ al Societății geografice din București, membru corespondent al Comisiunii Monumentelor Istorice și al secției școlare a Astrei și membru activ al secției istorice a Astrei; este președinte al secției profesorilor secundari din Dej; face parte dintr-un comitet pentru ridicarea unui bust al lui Andrei Mureșanu, poartă o deosebită grijă monumentelor istorice de pe teritoriul județului Someș, stăruiește pentru începerea săpăturilor la castrul de la Cășei, pentru organizarea unui muzeu la Dej și începerea lucrărilor de consolidare a cetății Ciceului; susține numeroase conferințe, în special în cadrul „Astrei” și are o bogată activitate științifică și publicistică. Publică articole și studii științifice în *Revista istorică*, *Anuarul Institutului de istorie națională* din Cluj, *Revista arhivelor*, diferite ziare, în *anualele liceului*, precum și în volum¹⁶.

În urma creșterii considerabile a prestigiului său, în 1925, Ministerul Instrucțiunii din Franța îi acordă ordinul „Officier de l'Instruction publique”¹⁷. În 1929 Academia Română îi acordă pentru activitatea sa științifică o parte din premiul „Gh. Asachi”. Activitatea sa la Dej se încheie la 15 ianuarie 1929, cind intră în vacanță parlamentară devenind senator¹⁸.

La 30 noiembrie 1930 este numit profesor de istorie națională la Academia teologică unită din Cluj, iar din 15 septembrie 1940, în refugiu la Timișoara, predă la Academia teologică romano-catolică. În 1938 fusese declarat conferențiar universitar definitiv pentru istoria veche a României, la Facultatea de Litere din Cluj. Între 1925 și 1940 a ținut la Facultatea de Litere din Cluj, cursuri libere de docență, în special de istorie a Transilvaniei. Din anul școlar 1941—42 predă istoria la Facultatea de Științe din Timișoara, pînă la pensionare. Se stinge din viață în iunie 1948 la Timișoara¹⁹.

Dintre lucrările științifice ale lui Victor Motogna amintim²⁰: *Articole și documente. Contribuții la istoria Românilor din v. XIII—XVI*, Cluj, 1923, *Politica externă a lui Mircea cel Bătrîn*, Gherla, 1924, *Războaiele lui Radu Șerban (1602—1611)*, București, 1926; o serie de lucrări publicate la Dej: *Anexă la Războaiele lui Radu Șerban*, *Cetatea Ciceului sub stăpînirea Moldovei*, *Relațiunile dintre Moldova și Ardeal în veacul al XVI-lea*, *Un erou din granița Năsăudeană*; *Un secol din istoria Daciei în timpul năvălirilor barbare. Epoca încreștinării poporului românesc*,

¹⁶ *Date biografice...*, p. 2; *Anuarul*, cit. supra, p. 13—14; revista *Transilvania*, 9, 1925.

¹⁷ Ibidem, p. 14; *Date biografice...*, p. 2; George Mânzat, *op. cit.*, p. 270.

¹⁸ *Anuarul Liceului „Andrei Mureșanu” din Dej* pe anul școlar 1929—30, publicat de Emil Patachi, directorul liceului, Tipografia V. Roman, Dej, 1931, p. 18.

¹⁹ Pentru activitatea lui Victor Motogna mai v. și Arh. Stat. Dej, fondul „Liceul Andrei Mureșanu”, dosarele nr. 7/1923, 22/1924, 22/1925, 28/1926, 33/1927, precum și *anualele liceului*.

²⁰ *Date biografice...*, p. 2; *Anuarul...*, 1928—29, p. 13—14; George Mânzat, *op. cit.*, p. 270.

Cluj, 1937; numeroase studii și articole ca: *Relațiunile dintre urmașii lui Petru Rareș și Ungaria, Documente noi privitoare la căderea lui Despot, La Vlaicu Vodă, Căderea I-a a lui Tomșa în lumina documentelor ungurești, Contribuții la epoca lui Ion Vodă cel Cumplit, Luptele lui Mircea cel Bătrîn cu turcii în 1395, Ungurașul sub Petru Rareș, Viața romană în Valea Someșului, Românii din județul Arva, Un călător în Moldova la anul 1857, Etimologia Dunării ca dovadă pentru continuitatea poporului român în Dacia Traiană, Țara Brodnicilor și Vrancea, Tot în chestia etimologiei Dunării, Contribuții la istoria românilor din Valea Someșului*²¹, *Stăpînirea urmașilor lui Ștefan cel Mare în Valea Someșului*²² ș.a.

Contribuția lui Victor Motogna la organizarea liceului din Dej a fost capitală. Importantă a fost și activitatea sa în fruntea despărțămîntului Dej al Astrei pe care l-a ridicat printre cele mai bune din țară. Despre activitatea de culturalizare desfășurată de profesorii dejeni vorbește N. Iorga într-un articol din „*Neamul Românesc*”²³. Tot el recomandă Academiei publicarea unor lucrări ale lui Motogna²⁴. Activitatea lui Motogna și a despărțămîntului dejean al Astrei a fost apreciată în numeroase rînduri de Asociațiune. Vom aminti doar cîteva exemple. Într-o scrisoare adresată la 18.IX.1924 lui Horia Petra Petrescu, Motogna solicită sprijin în publicarea unor cărți. H. P. Petrescu pune rezoluția: „Onor. comitet să binevoiască a cumpăra cîteva exemplare d. Motogna fiind unul din cei mai devotați propagandiști culturali ai Asociațiunii (s.n.). Asociațiunea a hotărît să cumpere cîte 100 de exemplare pentru bibliotecă din lucrările lui Motogna, *Articole și documente și Politica externă a lui Mircea cel Bătrîn*”²⁵. În 1928 Motogna solicită Astrei un certificat necesar pentru obținerea unei gradații de merit pentru activitatea extrașcolară. În certificatul semnat de Vasile Goldiș activitatea lui Motogna este certificată drept „fără preget”, iar despărțămîntul Dej ca unul dintre cele mai bune²⁶.

Victor Motogna își așează astfel numele printre iluștrii noștri dascăli și distinși cărturari, înaintași pe ogorul pedagogic, cultural și științific pe care l-au servit cu toată puterea ființei lor, a pregătirii lor profesionale, talentului pedagogic și largului orizont cultural. Și nu în ultimul rînd, trebuie subliniat patriotismul lor fierbinte, dovedit cu prisosință prin activitatea concretă depusă în vremuri nu totdeauna limpezi. Așa a fost

²¹ *Anuarul III al Liceului „Andrei Mureșanu” din Dej* pe anul școlar 1921—1922, publicat de Victor Motogna, directorul liceului, Tipografia lui L. Medgyesi, Dej, 1922, p. 10; alte date ale activității sale științifice v. în *Anuarul V*, 1924, p. 3—13, 21, *Anuarul IX*, 1928, p. 43, 49.

²² *Anuarul Liceului „Andrei Mureșanu” din Dej* pe anul școlar 1922—23, p. 3.

²³ N. Iorga, în *propagandă*, în *Neamul Românesc*, 22 aprilie 1922, apud *Anuarul Liceului „Andrei Mureșanu” din Dej* pe anul școlar 1928—29, publicat de Emil Patachi, directorul liceului, Tipografia V. Roman, Dej, 1930, p. 32—33.

²⁴ În ședința comitetului școlar al Liceului „Andrei Mureșanu” din 6 aprilie 1935 se consensuează rugămintea lui V. Motogna de a i se publica o lucrare în *anuarul liceului*, Lucrarea fusese acceptată de *Academie la recomandarea lui N. Iorga* (s.n.) și nepublicată din lipsă de fonduri, v. Arhiva Liceului „Andrei Mureșanu”, cartea de procese verbale a Comitetului școlar al liceului, anul 1932—36, p. 107.

²⁵ *Transilvania*, LVI, 3, 1925, p. 87.

²⁶ Arh. Stat. Sibiu, pachet 387, nr. 1117 din 1928.

Victor Motogna: patriot înflăcărat care și-a pus puterea de muncă în slujba reorganizării vieții sociale și culturale din Ardeal după Unirea cea Mare; istoric de seamă aplecat asupra trecutului românilor și scoaterii istoriei lor din negura vremurilor; cărturar luminat care a făcut totul pentru luminarea poporului în zona sa de activitate; om cu o pregătire profesională deosebită dovedită de titlurile academice, urcarea în ierarhia didactică, cunoașterea mai multor limbi străine; dascăl talentat cu deosebit simț pedagogic preocupat permanent de îmbunătățirea sistemului de învățămînt și a condițiilor de muncă și viață ale cadrelor didactice. Într-un cuvînt, figură luminoasă a școlii și științei românești, care timp de 10 ani și-a desfășurat binefăcătoarea activitate în orașul Dej, la Liceul „Andrei Mureșanu” și a cărui memorie merită pe deplin a fi cinstită.

DAN MARZA

CONTRIBUTIONS A LA VIE ET L'ACTIVITÉ DE VICTOR MOTOGNA

(Résumé)

Dans l'illustre série d'enseignants de la Vallée du Someș où sont inscrits les noms de: Ioan Pop Florantin, Vasile Gr. Borgovanu, George Moceanu, Ioan Marcian, Ioan Pop Reteganul et d'autres, se trouve aussi le nom de Victor Motogna.

La famille Motogna est une ancienne famille de paysans du village d'Ambriciu (Breaza). Ce nom se trouve dans les documents à partir de 1790.

Victor Motogna est né le 3 novembre 1885. Il fait ses études dans le village natal et à Năsăud, ensuite des études universitaires à Cluj. Après cela il est professeur à Năsăud. Le 5 juillet 1919 il est nommé directeur du Lycée „Andrei Mureșanu” de Dej où il déploie une riche activité didactique, scientifique et sociale-culturelle. Il fait paraître de nombreux articles et des ouvrages d'histoire, il est collaborateur aux revues historiques du temps. A partir de 1930 il est maître de conférences à Cluj, ensuite à Timișoara où il meurt en 1948.

La contribution de Victor Motogna à l'organisation du lycée de Dej a été essentielle. Il déploie une intense activité sociale et culturelle surtout dans l'Astra. Il a été directeur du département de Dej de l'Astra, période dans laquelle le département de Dej a eu l'activité la plus intense.

UNELE ASPECTE PRIVIND ÎNCEPUTURILE MIȘCĂRII MUNCITOREȘTI LA DEJ

Dejul, străveche așezare românească se caracterizează prin vechi și puternice tradiții de luptă ale locuitorilor din zona de confluență a celor două Someșuri. Ca așezare omenească datează din neolitic, existența ei fiind legată de începuturile exploatării masivului de sare de la Ocna Dej. Numeroasele vestigii arheologice care se află în Muzeul municipal din Dej ilustrează intensă locuire a Dejului și a împrejurimilor de către o populație sedentară încă din acele timpuri.

Atestat documentar, Dejul datează din 1061. Într-un document din 1214, se specifică că: regele Bela al IV-lea donează lui Lonya Ocna Dejului (Desocana) cu mai multe sate, arătându-se totodată că aceste sate au fost date de Bela I în 1061, înaintașilor lui Lonya¹.

În 1236 „Dejul era un început de oraș, villa libera”². Poziția sa naturală, parcă intenționat i-a rezervat menirea de centru al văilor Someșurilor, avînd și avantajul de a fi apărat de un sistem de fortificații naturale: dealurile Cabdic, Bacău, Tir, Bungăr, Dealul Florilor, Dealul Cocușului, Mulatău. Așa se explică și faptul că începînd din 1169 cînd se formează comitatul Solnoc, Dejul va avea rolul de centru administrativ și politic, în 1876 va fi centrul comitatului Solnoc-Dăbîca, iar în 1925 centrul județului Someș.

Întreaga dezvoltare economică a Dejului în evul mediu este strîns legată de exploatarea sării de la Ocna Dejului, determinînd formarea Dejului ca un puternic centru meșteșugăresc. Această dezvoltare a dus la apariția unui nucleu de lucrători îndeosebi cei de la ocna de sare, care nemulțumiți de condițiile de viață se vor ridica la luptă încă de timpuriu pentru dreptate socială, constituind primele aspecte ale mișcării revoluționare din această zonă.

Încă din 1435 tăietorii din ocne țineau adunări și consfătuiri pe care le numeau „tur” în care în primul rînd se discuta chestiunea ridicării simbriei³. Sînt primele adunări de felul acesta ale muncitorilor angajați din Transilvania în Evul mediu, la care s-a ajuns foarte timpuriu datorită spiritului social manifestat la tăietorii de sare. Petrecîndu-și viața, în mare parte sub pămînt, în lupta necontenită cu forțele naturii fiind total rupți de restul lumii și-au dat seama că numai între ei își pot găsi ajutor, numai unul pentru toți, toți pentru unul puteau aduce salvarea vieții în cele mai multe cazuri.

¹ George Mînzat, *Monografia Orașului Dej*, Bistrița, 1926, p. 23.

² Ștefan Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în sec. al XVI-lea*, p. 46.

³ Al. Doboși, *Exploatarea ocnelor de sare din Transilvania*, în *SCIM*, 1951, p. 157.

În afară de adunările „tur“ se mai amintesc în documentele vremii și alte forme de luptă: părăsirea lucrului, înaintarea unor scrisori și memorii cămărașilor sau împăratului și chiar unele revolte deschise. Teamă față de aceste mișcări a obligat autoritățile să țină seama de drepturile tăietorilor de sare. Edificatoare în acest sens sînt și privilegiile acordate de regele Matei Corvin dejenilor: astfel într-un document din 28 august 1471 li „se acordă plutașilor de sare din Dej, 46 florini și 200 bucăți de sare, pentru transportul a 10.000 de grunzi de sare“⁴. Peste doi ani, în 1473 printr-un alt document se mărește retribuiția plutașilor cu încă 200 bucăți de sare⁵, iar în 1476, 5 noiembrie, toți plutașii de sare din Dej, sînt scutiți de recrutare⁶.

Tot ca o expresie a măsurilor luate de autorități în vederea liniștirii spiritului de revoltă a tăietorilor de sare, este și documentul din 1552, prin care regele Ferdinand trimite un ordin aspru către cămărașii de sare din Dej și Ocna Dejului să mențină pe tăietorii, transportorii și corăbierii în vechile lor drepturi. „Vă poruncim aspru ca de acum înainte în viitor pe amintiții tăietori și cărauși ai sării noastre, precum și pe navigatori, trebuie să-i păstrați în vechile lor drepturi și libertăți, nici să îndrăzniți a-i împiedica, conturba, sau molesta în drepturile, libertățile și obiceiurile lor“⁷.

Acestea constituie mișcări spontane ale lucrătorilor de sare de la Ocna Dejului în perioada cu mult anterioară apariției clasei muncitoare pe arena socială, perioadă în care principala forță socială o constituie țărănimea. Principalele premise ale desfășurării procesului revoluționar în Transilvania la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, sînt determinate de dependența economică și politică a acesteia față de imperiul austro-ungar. După criza economică din 1900—1903 care se prelungeste în Transilvania pînă în 1906, datorită stării de înapoiere, are loc o dezvoltare a vieții economice care continuă să fie unilaterală și inegală în comparație cu regiunile din centrul și vestul monarhiei. Pentru a putea stoarce cît mai bine bogățiile Transilvaniei, Austro-Ungaria ducea o politică de menținere a Transilvaniei într-o stare de înapoiere și dependență.

Datele statistice arătau că în 1910 din 5.248.540 locuitori cîți avea Transilvania la începutul secolului al XIX-lea, 87,1 la sută reprezenta populația rurală, 12,9 la sută populația urbană, iar procentul celor care lucrau în industrie era de 13,5 la sută⁸.

Industria era inegal dezvoltată teritorial, erau zone bine dezvoltate ca: Brașovul, Sibiu, Banatul, dar erau și zone foarte slab dezvoltate printre care se numără și comitatul Solnoc-Dăbîca. În acest județ, locul principal îl ocupa industria extractivă (sare) unele mine aparțineau statului sau unor uniuni monopoliste⁹.

⁴ Fotocopie, Muzeul municipal Dej.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem.

⁷ Arhivele Statului Cluj, Fond Dej, Dosar 145.

⁸ I. Cicală, *Mișcarea muncitorească și socialistă din Transilvania 1901—1921*, Buc., 1976, p. 25.

⁹ *Din istoria Transilvaniei*, vol. 2, p. 270.

S-au mai dezvoltat numeroase meșteșuguri, continuând tradiția din Evul mediu. Datele statistice arată că în 1910 în comitatul Solnoc-Dăbica erau 6.500 meseriași ca: fierari, tâmplari, mecanici, brutari, croitori, măcelari etc.¹⁰ O bună dezvoltare au cunoscut în această perioadă și mijloacele de transport și comunicație. Dejul la începutul secolului al XX-lea era unul din oficiile poștale fixe pe drumul dintre Constantinopol, Praga, Viena¹¹. Această dezvoltare a vieții economice presupune existența la începutul secolului al XX-lea a unui puternic detașament al clasei muncitoare în această zonă. Edificatoare sînt în acest sens următoarele date: din 212.300 muncitori din Transilvania, 1.035 erau în comitatul Solnoc-Dăbica, cuprinzînd atît marea cît și mica industrie¹².

Viața muncitorilor era deosebit de grea, ziua de lucru era de 12 și chiar 16 ore. Salariile muncitorilor și așa foarte mici erau supuse la numeroase amenzi. Se utiliza munca femeilor și a copiilor care primeau un salariu mult mai mic decît a muncitorilor adulți. Lipsa protecției muncii ducea la un număr mare de accidente de muncă, la toate acestea se adăugau și condițiile mizerabile în care locuiau. În mod obișnuit muncitorii locuiau la marginea orașului. În Dej cartierele muncitorești erau dincolo de gară, pe Mulătău și Valea Codorului¹³.

Intr-un articol din ziarul „Népszava“ din 8 martie 1904 intitulat: „Robii statului“ se vorbește despre condițiile grele de muncă și despre salariile de mizerie ale muncitorilor feroviari din comitatul Solnoc-Dăbica. Un alt articol tot din același ziar se referea la tratamentul inuman la care erau supuși minerii. Referitor la aceasta se spune: „Dacă omul privește un miner de la Salină în vîrstă de 35—40 ani pe chipul acestuia nu se citește altceva decît mizerie și privațiune... E galben ca ceara, numai piele și os, fără păr pe cap, abia poate umbla. Aceasta pentru că, exploatatorii transformau în robi copiii încă de la vîrsta de 12—14 ani, în schimbul unei plăți de 15—20 coroane pe zi“¹⁴. La toate acestea se mai adăuga și discriminarea națională prin care românii erau privați de activitate culturală, de instrucție publică și mai ales li se interzicea dreptul de a cumpăra case și pămînt în orașul Dej.

Ca o expresie a revoltei muncitorimii dejene împotriva asupririi la care era supusă, au fost organizate mai multe greve. Amintim astfel greva de solidaritate a feroviarilor dejeni cu cei din Budapesta din 1904. În 1907 a avut loc o altă manifestație a muncitorimii dejene la care au participat ferovieri, mineri, meseriași și ucenici. Demonstrații s-au adunat în centrul orașului unde s-au ținut discursuri și s-au strigat lozinci. Pentru a nu fi auzite discursurile autoritățile au dat ordin să se tragă clopotele bisericilor. Mulțimea s-a retras într-o casă dinspre parc, dar autoritățile au intervenit brutal și demonstrația s-a soldat cu răniți și chiar morți¹⁵.

¹⁰ Ion Enescu — Iuliu Enescu, *Ardealul, Banatul, Crișana și Maramureșul din punct de vedere economic, industrial, agricol, cultural*, Buc., 1920, p. 14.

¹¹ Dési Hirlep, 6 ian. 1906.

¹² Ion Enescu — Iuliu Enescu, *op. cit.*, p. 181; I. Cicală, *op. cit.*, p. 43.

¹³ G. Mînzat, *op. cit.*, p. 56.

¹⁴ *Népszava*, 8 martie 1904.

¹⁵ I. Cicală, *op. cit.*, p. 116.

După intrarea României în război (1916) și mai ales după evenimentele revoluționare din 1917 din Rusia, nimeni și nimic nu mai putea stăvili nemulțumirile maselor populare și lupta lor împotriva asupririi naționale și sociale. Românii se pregăteau să scuture jugul apăsător al asupririi naționale și să-și dobândească dreptul de a-și hotărî singuri soarta lor. În această mare ridicare a poporului român transilvănean, socialiștii au avut un rol important contribuind la răspîndirea ideilor socialiste în rîndul muncitorilor, îndeosebi cu ocazia organizării unor serbări și adunări populare.

Într-un material prezentat de Comitetul Central Român la un congres al secției române a P.S.D. din Ungaria în 1918, s-a raportat că între 8 iulie 1917 și 1 mai 1918, au fost organizate 11 adunări populare în 11 localități ale Transilvaniei, printre care se amintește și Ocna Dejului¹⁶.

Un rol important în întărirea activității de propagandă socialistă l-a avut reorganizarea mișcării sindicale, astfel în 1917, s-a constituit primul sindicat al minerilor de la Ocna Dejului, știut fiind faptul că înainte de război aceste categorii de muncitori nu aveau dreptul legal de organizare. Ziarul „Adevărul” din 12 noiembrie 1917 scria că: „în această acțiune minerii români și de alte naționalități au fost uniți... în părțile Dejului și pretutindeni unde au fost împrăștiati minerii români sînt solidari cu tovarășii lor maghiari și germani”¹⁷. Spre sfîrșitul anului 1917 este trimis la Dej un delegat al Uniunii sindicatelor din Budapesta care va contribui și la organizarea sindicatului muncitorilor de la atelierele de reparat vagoane, căruia i se vor alătura și cei de la stație, revizie și depou.

Anul 1918 aduce un plus de energie în lupta muncitorilor în direcția eliberării și desăvîrșirii unității naționale a românilor. Socialiștii români militau pentru unirea Transilvaniei cu România în cadrul unui stat democratic, republican. Au avut loc frămîntări revoluționare în întreagă Transilvania. Într-un articol din ziarul „Adevărul” din 24 noiembrie 1918 se amintește despre adunarea populară de la Ocna Dejului. La această adunare a vorbit Iosif Renoiu în numele C.N.R.C., relevînd importanța revoluției ca deschizătoare a unei lumi noi. S-a ales și un consiliu muncitoresc¹⁸.

La 3 noiembrie 1918 sub presiunea maselor populare la Dej ca și în alte localități din Transilvania s-a constituit un consiliu național orășenesc avînd ca președinte pe dr. Liviu Micșa și secretar pe George Ciupe și apoi o gardă națională cuprinzînd 1000 de oameni care vor organiza și conduce masele populare în lupta pentru desăvîrșirea unității naționale a românilor¹⁹. Realizarea acestui deziderat a poporului nostru a fost din plin trăit și de locuitorii Dejului care la 1 decembrie 1918 s-au adunat în piața orașului unde s-a dansat și s-a cîntat „Deșteaptă-te române”²⁰.

Mari manifestații au avut loc și în anii următori cu ocazia sărbătoririi zilei de 1 Mai. Astfel, ziarul „Adevărul” din 11 mai 1919 ne relatează modul cum s-a sărbătorit ziua de 1 Mai la Ocna Dejului.

¹⁶ *Idem*, p. 212.

¹⁷ *Adevărul*, 12 noiembrie 1917.

¹⁸ *Adevărul*, 24 noiembrie 1918.

¹⁹ G. Minzat, *op. cit.*, p. 160.

²⁰ *Idem*, p. 163.

„Ziua de 1 Mai a avut o mare însemnătate aici, cu atât mai mult cu cât a fost de prima dată când s-a putut serba așa cum se obișnuiește de către muncitorii organizați de pretutindeni. Au știut muncitorii câte puțin de această sărbătoare, nici în anii trecuți minerii nu se scoborau în mină în ziua de 1 Mai, însă nu cunoșteau însemnătatea și modul cum se serbează. Acum muncitorii s-au adunat cu toții în marea sală care servește pentru apelul minerilor. Din partea autorităților comunale au fost prezenți secretarul comunal și o patrulă de jandarmi. Muncitorii toți aveau pe piept cocarde roșii cu inscripția 1 Mai. Tovarășul Vasile Jichișan vorbește cel dintâi atrăgând atenția muncitorilor că în acele momente grele să fie liniștiți și să se abțină de la manifestări politice, care nu se potrivesc cu situația noastră de acum. Vorbește apoi tovarășul Toma Botîrlă trimis de Comitetul Central din Sibiu. Vorbind de sărbătoarea de 1 Mai, zice că această zi este serbată de muncitorii din toată lumea, prin urmare nu numai sute și mii, ci milioane de muncitori au pus jos unelte de muncă și poate chiar în acest ceas sînt adunați la un loc manifestînd și arătînd stăpînilor că muncitorii sînt astăzi o forță de care trebuie să se țină seamă, să li se dea dreptul și puțința de a trăi mai omenește și asta cu atât mai mult cu cât ei poartă pe umerii lor toate greutățile, fac toate muncile, ei merg în armată și în război și se cuvine prin urmare să li se facă toate îmbunătățirile de care au trebuință. Tovarășul Popp Iosif în limba maghiară spune că muncitorii maghiari înțelegînd scopul comun pentru care luptă organizațiile muncitorești, sînt hotărîți de a intra în organizație chiar cu începere de azi. Această declarație a adus mare mulțumire în sînul tuturor muncitorilor. Tovarășul Alexandru Pop vorbește tot în acest sens. Nicolae Mureșan în limba maghiară spune că în afară de ziarul „Minerul” orice muncitor maghiar are datoria de a se abona și la ziarul „Igazság” care se ocupă cu nevoile generale ale muncitorilor. După vorbirea de închidere ținută de tovarășul Vasile Jichișan serbarea a luat sfîrșit²¹.

Același entuziasm s-a manifestat și cu ocazia sărbătoririi zilei de 1 Mai 1920 în Dej. Un articol din „Tribuna socialistă” din 9 mai 1920 ne relatează următoarele: „Frumoasă și înălțătoare a fost serbarea de 1 Mai anul acesta. La Dej s-au întrunit muncitorii industriali din oraș, lucrători de la căile ferate someșene, precum și minerii de la Ocna Dejului. S-au adunat peste 3000 de tovarăși care au ascultat vorbirea în limba magheară a tovarășului Iuliu Hoffer, precum și cuvîntarea în limba română a tovarășului Toma Botîrlă. Seara a avut loc petrecerea²².

Dinamica mișcării muncitorești desfășurată îndeosebi din primăvară și pînă în toamna anului 1920, a dus cu necesitate spre greva desfășurată pe întreg cuprinsul țării. Greva generală din 1920 a izbucnit și s-a desfășurat în condițiile unei puternice ascuțiri a tuturor contradicțiilor capitalismului, îndeosebi a contradicției fundamentale, dintre caracterul tot mai social al muncii și însușirea privat capitalistă a rezultatelor, determinată de: esența regimului social-politic; de participarea României la primul război mondial, cît și de avîntul revoluționar declanșat după victoria Marii Revoluții Socialiste din Octombrie.

²¹ *Adevărul*, 11 mai 1919.

²² *Tribuna socialistă*, 9 mai 1920.

Datorită distrugerilor pricinuite de război și jafului masiv la care fusese supusă țara de către imperialiștii străini, România se afla într-o situație dezastruoasă, situație care și-a pus pecetea pe toate laturile social-economice, industrie, agricultură, transporturi, finanțe, determinând înrăutățirea vieții clasei muncitoare. Situația cea mai grea o aveau muncitorii de la Căile Ferate Române, care în 1920 au fost militarizate. În pofida unor măsuri și legi antimuncitorești, lupta grevistă a clasei muncitoare a crescut în intensitate începând cu luna martie 1920, când a avut loc un val de greve pentru revendicări economice și politice pe ramuri industriale, orașe sau regiuni ale țării. În această perioadă au sosit la Dej la fel ca și în alte localități din Ardeal, grupuri de muncitori din vechiul Regat cu o bogată experiență revoluționară. Astfel, „la 1 martie 1920 Comenduirea pieții Dej, aduce la cunoștința prefectului dr. Liviu Micșa, că din vechiul Regat, au sosit la Dej, mai mulți ceferiști în frunte cu un oarecare Tuchilă, mecanic de locomotivă din Galați, care face propagandă grevistă printre ceferiștii din Dej²³.

La 1 septembrie 1920 a izbucnit o grevă generală demonstrativă în Ardeal. Apelul publicat în presă spunea: „ne-am milogit destul, ne-am străduit și am încercat pînă acum, nu mai cerem, pretindem drepturi mai bune de viață. Paharul suferințelor s-a umplut, nu mai putem răbda, cu prețul oricăror jertfe să arătăm guvernului că sîntem o forță care este capabilă a-și cuceri singură drepturile ce i se cuvin²⁴.

Chemarea la grevă a fost primită cu mare entuziasm atît de muncitorii din centrele mari și regiunile miniere ca: „Valea Jiului, Valea Mureșului, Timișoara, Brașov, Cluj, cît și din centre mai mici: Simeria, Satu Mare, Alba Iulia, Turda, Dej, arătînd unitatea fermă de voință și acțiune a clasei muncitoare.

La 11 octombrie 1920, conducerea Partidului Socialist a întocmit și înaintat un memoriu, cuprinzînd revendicări economice și îndeosebi politice, avertizînd guvernul averescan, că dacă pînă la 20 octombrie nu vor fi satisfăcute aceste revendicări „muncitorimea organizată din toată țara va fi chemată la grevă generală, pentru a-și obține drepturile și libertățile cele mai vitale²⁵.

După înaintarea memoriului în Cluj și Dej, la fel ca și în alte localități ale țării s-au organizat adunări ale muncitorilor pentru pregătirea grevei. S-au constituit comitete de grevă și s-au ales oameni de încredere. Respingerea categorică a memoriului de către guvern a determinat conducerea Partidului Socialist să declanșeze greva în după amiaza zilei de 20 octombrie.

Un manifest din această perioadă care a circulat și prin urbea noastră spunea: „Tovarăși muncitori! Lupta contra reacțiunii s-a început. Această luptă trebuie să se sfîrșească cu victoria noastră. Greva generală este acum, cu care putem zdrobi tirania ciocoilor. Luați cu toți parte la grevă. Spuneți la toți muncitorii că acela este trădătorul fraților săi

²³ Arhivele Statului Filiala Cluj, Fond. Prefectura județului Someș, dosar 4235 din 1920.

²⁴ *Tribuna socialistă*, 5 septembrie 1920.

²⁵ *Socialismul*, 11 octombrie 1920.

care lucrează pînă cînd guvernul nu îndeplinește cererile noastre drep-
te²⁶.

Vestea declanșării grevei s-a răspîndit în întreaga țară.

În dimineața zilei de 21 octombrie a început greva și la Dej. Muncitorii de la Uzina electrică, Apaduct și Căile Ferate nu s-au prezentat la lucru.

Reprezentanții muncitorimii dejene, încă înainte de începerea grevei (cu trei-patru săptămîni) au mers la prefectul județului Solnoc-Dăbica, dr. Clemente Barbul, pentru a-i prezenta dorințele lor. Li s-au făcut promisiuni. În ziua de 20 octombrie, după masă, conducătorii ceferiștilor în frunte cu Erdösi Aladár au mers din nou la prefect, anunțînd că în 21 octombrie, muncitorii de la căile ferate someșene vor intra în grevă. S-au luat măsurile necesare pentru paralizarea grevei, deși în ziua de 20 octombrie, nu se putea prevedea nici o mișcare care să determine începerea grevei²⁷.

Edificatoare în acest sens este și telegrama cifrată din 17 octombrie adresată de Ministerul de Interne, prefectului județului Solnoc-Dăbica în care se cerea „luarea de măsuri în înțelegere cu celelalte autorități locale, în cazul declanșării grevei”²⁸.

În 19 octombrie prefectul județului, Clemente Barbul, înaintează un raport cifrat prin care se informează asupra măsurilor luate în conțelegere cu autoritățile militare, pentru prevenirea grevei generale²⁹. Același prefect în 21 octombrie 1920 înaintează un raport Ministerului de Interne, prin care se informează asupra declanșării grevei generale în orașul Dej și județul Solnoc-Dăbica³⁰. Despre începutul grevei în Dej, aflăm și din depoziția șefului Siguranței din Dej din care reiese că „în 21 octombrie a început greva generală la Dej, la Căile Ferate Someșene, la Uzina electrică, uzina de apă și la toate celelalte bresle”³¹. Tot în ziua de 21 octombrie intră în grevă și minerii de la Ocna Dejului, Strimbu și Băiuț, după cum reiese dintr-un raport trimis de prim-pretorul din Lăpușul unguresc către Prefectura județului Solnoc-Dăbica³².

În prima zi a grevei generale la ora 18,00 în biroul dr. Clemente Barbul, prefectul județului, s-au adunat autoritățile Dejului, fiind invitați și conducătorii grevei: Erdösi Aladár, inginer, funcționarul Képiró Iosif, muncitorul Urban și calfa de comerciant Máthé, care au prezentat un memoriu cu 11 puncte. Din discuțiile purtate, consemnate într-un proces verbal care se păstrează la Arhivele statului Cluj, s-a concluzionat că în seara zilei de 20 octombrie în localul sindicatului socialist (str. Karl Marx) a avut loc o adunare secretă de pregătire a grevei și că inginerul Erdösi Aladár și Iosif Képiró, cunoscuți conducători ai partidului socia-

²⁶ Arh. Statului, Filiala Cluj, Fond. Parchetul general al Curții de Apel, dosar 132, fila 19.

²⁷ Ibidem, fila 7.

²⁸ Arh. Statului, Filiala Cluj, Fond. Prefectura județului Someș, dosar 4251 din 1920.

²⁹ Ibidem, dosar 262 din 1920.

³⁰ Ibidem, dosar 263 din 1920.

³¹ Ibidem, dosar 4236 din 1920.

³² Arh. Statului, Filiala Cluj, Fond. Parchetul general al Curții de Apel, dosar 110 din 1920.

list, se fac vinovați și de alte ridicări a muncitorilor CFR-iști în localitate³³.

La Căile Ferate Someșene, greva a luat proporții mari în 22 octombrie. Datorită rezistenței dirze a ceferiștilor dejeni, autoritățile statului nu au putut asigura, decât în măsură foarte redusă, circulația trenurilor și numai sub supravegherea și controlul armatei trimise aici. În restul unităților economice nu au reușit să aducă la lucru nici un muncitor³⁴. S-a trecut la represii: s-au făcut arestări, s-au închis cluburile muncitorești, au fost interzise întrunirile și circulația populației în grupuri. S-a emis o circulară prin care muncitorii erau obligați în 24 de ore să reia lucrul, dacă refuzau erau amenințați cu concedierea și pierderea tuturor drepturilor. Mulți greviști au fost arestați și escortați de către detașamentele poliției. La încercarea organelor de represiiune din Dej, de a zdrobi rezistența muncitorilor prin arestarea conducătorilor lor, greviștii au organizat o mare demonstrație de stradă, protestind împotriva persecuțiilor și a întregii politici reacționare a guvernului³⁵.

În această situație de mari ridicări la luptă a întregii muncitorimii române, au început să curgă telegramele de la Ministrul de justiție Eugen Bonache, în 20 și 22 octombrie, adresate prefecților județelor, inclusiv celui de la Dej, prin care se cerea: „Toate organele locale să fie de acord cu autoritățile administrative la arestarea conducătorilor socialiști aflați în localitate, care s-au făcut vinovați de călcarea legilor conflictelor muncitorești, chiar dacă printre aceștia se află parlamentari, întrucât corpurile legiuitoare fiind închise, ei nu pot beneficia de imunitate parlamentară. Totodată veți face percheziționarea în localitate, atât a cluburilor cit și la domiciliul celor arestați, sesizând orice acte veți găsi referitoare la grevă”³⁶. Ca urmare a acestei telegramme s-a emis o circulară către Parchetul din Dej, Bistrița, Turda, Alba Iulia, Deva, prin care se cerea: „Trimiterea sub escortă sigură a indivizilor care cad în prevederile suszisiului ordin, la Parchetul din Cluj”³⁷.

În ziua de 22 octombrie Procurorul general din Cluj, dr. Cosma dă un ordin circular și Parchetului Dej prin care se cerea: „Zilnic să se comunice telegrafic evenimentele și situațiunea grevei din județul Dvs.”³⁸. În fața rezistenței dirze a muncitorimii din România îndeosebi a muncitorilor ceferiști, Ministrul justiției, Eugen Bonache, este obligat să trimită în 24 octombrie o nouă telegramă, către toate prefecturile de județ cu nr. 325 cuprinzând următorul ordin: „Vă atragem din nou atenția asupra telegramelor noastre din 20—22 octombrie, binevoiti a proceda imediat și fără ezitare de acord cu autoritățile administrative și comandamentele militare, la arestarea tuturor comitetelor de grevă de la Căile Ferate. În general luați cele mai energice măsuri pentru a asigura restabilirea or-

³³ Ibidem, dosar 132 din 1920, fila 8.

³⁴ *Greva generală din 1920 din România*, Buc., 1960, p. 185.

³⁵ *Idem*, p. 215.

³⁶ Arh. Statului Filiala Cluj, Fond. Parchetul general al Curții de Apel, dosar 117 din 1920, fila 2.

³⁷ Ibidem, fila 5.

³⁸ Ibidem, fila 9.

dinii. Rog privegheați și luați măsuri să fie duse la îndeplinire în cuprinsul circumscripțiilor dumneavoastră³⁹.

Ca urmare a noilor instrucțiuni primite din partea Ministrului Justiției în întreagă țara s-au intensificat măsurile represive care urmăreau încetarea grevei. „În 27 octombrie primpretorul Lăpușului unguresc înaintează un raport prefectului Clemente Barbul, din care reiese că în Strimbul și Băiuț greva minerilor continuă și s-au luat noi măsuri represive⁴⁰. Tot din Lăpușul unguresc sosește un raport de data aceasta din partea pretorului către prefectul județului Solnoc-Dăbica în ziua de 28 octombrie, în care se arată că: excortează la Dej zece dintre capii greviștilor din Strimbul și Băiuț⁴¹. Tot în 28 octombrie prefectul județului raportează Ministrului de Interne arestarea a 17 muncitori dintre care 4 mineri de la Ocna Dejului și predarea lor Parchetului sub învinuire de instigare la grevă⁴².

Cu toate măsurile luate în Dej și județ reluarea lucrului s-a produs treptat. La 27 octombrie au reluat lucrul numai muncitorii de la stabilimentele de utilitate publică, o mare parte dintre ei au fost aduși cu forța la lucru⁴³. În zilele de 25—27 octombrie se semnalează reluarea lucrului în mod inegal de la oraș la oraș, dar în proporție tot mai mare la Iași, Bacău, Buhuși, Dej, Anina, Brăila, Brașov etc. La Căile Ferate fusese adusă cu forța în decursul zilelor anterioare cea mai mare parte a muncitorilor încît circulația pe linia ferată era aproape normalizată⁴⁴.

O rezistență activă au dovedit-o muncitorii din Dej, în fața măsurilor teroriste ale guvernului cînd autoritățile au încercat să transporte la Parchetul din Cluj pe conducătorii grevei arestați, printre care amination pe: Erdősi Aladár, Iosif Képiró, Man Ungur, Petru Popa, Ștefan Tămaș, George Crișan, Ioan Stan, Ion Selian, Ioan Kis, Dionisie Szasz, Mihai Simon, Eke Marton și alții⁴⁵. Muncitorii au invadat peronul și împrejurimile gării pentru a împiedica pornirea trenului. Ei au ținut o adunare fulger la care au cerut eliberarea celor arestați. După ce autoritățile au refuzat satisfacerea acestei cereri, personalul trenului a refuzat să-l pună în mișcare. De teamă că această acțiune ar putea lua proporții mari, comandantul militar al gării a ordonat trimiterea trupelor militare, împotriva demonstranților. În cele două părți ale peronului gării, au fost instalate mitraliere, care au fost îndreptate spre muncitori. S-a ordonat împrăștierea adunării muncitorilor. În fața baionetelor, demonstranții au fost obligați să se retragă, dar odată cu ei s-a retras și personalul trenului. În felul acesta intervenția promptă a muncitorimii dejene a întîrziat transportarea arestaților. După pornirea trenului, deservit de personalul militar al unui alt tren sosit atunci, muncitorii au ținut în diferite puncte

³⁹ Ibidem, fila 8.

⁴⁰ Arh. Statului Filiala Cluj, Fond. Prefectura județului Someș, dosar 4238 din 1920.

⁴¹ Ibidem, dosar 263 din 1920, nenumărotat.

⁴² Ibidem.

⁴³ *Greva generală din 1920 din România*, p. 228.

⁴⁴ *Idem*, p. 319.

⁴⁵ Arh. Statului, Filiala Cluj, Fond. Parchetul general al Curții de Apel, dosar 131 din 1920.

ale orașului adunări la care participanții s-au pronunțat încă odată pentru continuarea grevei⁴⁶.

Mișcări greviste vor mai continua în Dej și județul Solnoc-Dăbica pînă la începutul lunii noiembrie. O telegramă datînd din 29 octombrie trimisă de procurorul din Dej, procurorului general din Cluj arată: „În județul Solnoc-Dăbica greva e spre încetare, mai sînt în grevă muncitorii de la minele din Băiuț și Strimbu. Față de indivizii aceia care au ordonat grevă, i-am pus în cauzele procedurii penale⁴⁷. Reiese clar din această telegramă că în județul Solnoc-Dăbica în 29 octombrie greva era numai spre încetare, deci nu încetase, iar minerii erau în plină grevă, pînă în 5—6 noiembrie 1920, remarcîndu-se prin marea ei durată⁴⁸.

Din cele prezentate reiese clar spiritul revoluționar și puterea de luptă a muncitorimii dejene, situată pe un loc de frunte în cadrul clasei muncitoare din România, în lupta pentru dreptate socială și libertate națională.

CORNELIA MALUȚAN

CERTAINS ASPECTS DES DÉBUTS DU MOUVEMENT OUVRIER À DEJ

(Résumé)

La ville de Dej, vieil habitat roumain, se caractérise par d'anciennes et puissantes traditions de lutte des habitants de la zone du confluent des deux Sarmes. Les premiers qui se soient soulevés à la lutte ont été les mineurs, vu que tout le développement économique de Dej au Moyen-Âge était étroitement lié à l'exploitation du sel de Dej et de Ocna Dej.

Différentes catégories d'artisans allaient s'ajouter à ceux-là à la fin du XIXe et au commencement du XXe siècles ainsi que les ouvriers des chemins de fer. Les soulèvements à la lutte des ouvriers de cette zone ont suivi des revendications d'ordre économique et surtout d'ordre politique et national. Tous ces bouleversements allaient atteindre leur point culminant à l'occasion de la grève générale de 1920, qui a démontré la nécessité, dans cette zone aussi bien que dans tout le pays, d'une direction unitaire du mouvement révolutionnaire, d'un parti unique, ce qui allait se réaliser les 8—12 mai 1921.

⁴⁶ *Greva generală din 1920 din România*, p. 226.

⁴⁷ Arh. Statului Filiala Cluj, Fond. Parchetului general al Curții de Apel, dosar 177 din 1920.

⁴⁸ AIIP, Fond. 5, dosar 765, fila 20; *Greva generală din 1920 din România*, p. 236.

ECOUL PRIMEI STAGIUNI A TEATRULUI NAȚIONAL DIN CLUJ (1919—1920) ÎN PRESA LOCALĂ

Încă din anul 1853 Gheorghe Barițiu arăta în „Gazeta de Transilvania”: „țesătura limbei noastre cere de la noi cu tot imperativul ca neapărat să facem un lucru serios pentru teatru”¹.

Teatrul Național din Cluj, înființat în dec. 1919 se fundamentează astfel pe o veche tradiție de teatru românesc în Transilvania, practicat fără întrerupere de nenumăratele cercuri de amatori, pe ecourile marilor turnee ale lui Fany Tardini în 1863, Mihail Pascaly în 1868 și 1871, Matei Milo în 1870². Ion Breazu arată în 1937: „Turneele lui Pascaly și Millo, adevărate drumuri de triumf, presărate cu flori și stropite cu șampanie, la care au alergat întreaga inteligență românească și chiar țărani, au crescut atât de mult dragostea ardelenilor pentru teatru, încât au luat hotărîrea să facă din el o instituție de temelie a culturii românești de dincoace de Carpați. Entuziasmului stîrnit de aceste turnee se datorește înainte de toate întemeierea la 1870 a „Societății pentru fond de teatru” care a fost alături de ASTRA, cea mai însemnată societate culturală a Românilor de dincoace de Carpați. Sufletul ei a fost de la întemeiere pînă la 1906 Iosif Vulcan, directorul revistei „Familia”. Scopul Societății era înființarea unui teatru permanent pentru românii ardeleni³. Ideile directoare după care urma să fie organizat acest teatru sînt prezentate de I. Lapedatu în 1870, în revista „Familia”: „Pentru ca un teatru să fie național nu e de ajuns ca edificiul să fie ridicat de națiune, ce folos dacă noi vom înființa scena și o vom decora dacă sufletul ei nu va fi românesc? Va zice cineva că prin limbă se naționalizează piesele streine, nicidecum. O scenă națională trebuie să interpreteze mai întîiu de toate cugetarea și moravurile națiunii⁴. În activitatea de atragere a populației ardeleni românești spre viața teatrală un rol de seamă revine marelui om și animator de teatru, brașoveanului Zaharia Bîrsan, actor, organizator de turnee, apoi angajat al Teatrului Național din București. Visul românilor de a avea un teatru românesc în Ardeal va fi îndeplinit după Marea Unire din 1918. Este tulburător de arătat că într-o perioadă istorică în care aveau loc mari răsturnări de forțe, se destrămau imperii și luau naștere state naționale, aveau loc revoluții și contrarevoluții, se semna tratate de pace la încheierea războiului, nu s-a uitat de teatru. Consiliul Dirigent, organ executiv înființat în dec. 1918 cu scopul de a coordona viața administrativ culturală în ținuturile transilvănene s-a

¹ Aurel Buteanu, *Teatru românesc în Ardeal și Banat*, Timișoara, 1945, p. 61.

² *Idem*, p. 86.

³ Ion Breazu, *Inceputurile teatrului românesc în Ardeal*, în *Gînd românesc*, 1937, nr. 8—10, aug.—oct., p. 472—479.

⁴ *Ibidem*.

ocupat din prima clipă de necesitatea creării unui Teatru Național și a unei Opere Române în Cluj. Pînă la realizarea acestui deziderat, Consiliul Dirigent a invitat Teatrul Național din București, condus atunci de Ion Peretz, să întreprindă un turneu în centrele principale din Ardeal și Banat cu începere de la 27 aprilie 1919⁵. Evenimentele care au precedat înființarea Teatrului Național din Cluj, activitatea artistică a acestei instituții, s-au bucurat de toată atenția și au fost popularizate în presa vremii. Din păcate, în condițiile vitrege din anii de imediat după război, ziarele care apăreau în Cluj erau relativ puține, comparativ cu numărul ridicat din perioada interbelică. Coloanele publicațiilor conțineau știri fulminante la ordinea zilei, legate de evenimentele care se succedau cu repeziciune și dădeau o nouă față lumii, conținînd în același timp numeroase informații legate de teatru. Ziarele cercetate pentru a ilustra înființarea și activitatea Teatrului Național din Cluj în prima stagiune sînt următoarele: „Patria” — organ al Partidului Național Român, a apărut zilnic la Cluj între 4 sept. 1919—17 dec. 1938. Între anii 1919—1925 la conducere s-a aflat Ion Agârbiceanu, avîndu-i ca primii redactori pe Sebastian Bornemisa și Radu Dragnea. Ziarul susține ideea consolidării politice și culturale a Unirii Transilvaniei cu România, pe baza hotărîrilor Adunării de la Alba Iulia⁶.

— „Voința”. Socială. Economică. Politică. Cotidian independent, a apărut la Cluj între 18 aug. 1920—27 mart. 1922. Girant responsabil Iustin Ilieșu. Ziarul s-a situat pe poziția unei democrații naționale.

— „Tribuna socialistă”. Organ oficial al Partidului socialist. A apărut la Cluj între 1918—1926. Director responsabil — Ion Fluieraș. Este titlul de după război al ziarului „Adevărul”, Organ al Partidului Social Democrat din Ungaria. Foaie pentru poporul muncitor român.

— „Solia zilei”, ziar ocazional apărut la 16 mai 1919 cu prilejul unui congres al preoților uniți ținut la Cluj⁷.

Au mai fost consultate publicațiile „Învățătorul”, Cluj 1919, „Buletinul oficial al Ministerului de instrucție”, Cluj 1919—1920, „Gazeta oficială”, Cluj 1918—1921, „Raportul Uniunii Muncitorilor Grafici din România”, Cluj 1919; care au apărut în perioada amintită, dar care nu conțin nici o informație despre viața teatrală.

Așa cum am arătat, în turneul Teatrului Național din București în Transilvania, pentru data de 14 mai 1919 era fixată reprezentația la Cluj. Onisifor Ghibu se afla în capitala Ardealului cu sarcina de a prelua Universitatea. Împreună cu primarul orașului Dr. Vasile Hossu și cu baritonul Constantin Pavel preia Teatrul Național din Cluj pe seama statului român⁸. În seara aceleiași zile poate avea loc prima reprezentație a Teatrului Național din București. Spectacolul se deschide prin cuvintele Olimpiei Bârsan, din „Poemul Unirei” de Zaharia Bârsan: „S-a potolit furtuna...”. „Solia zilei” consemnează: „În sfîrșit au căzut lanțurile de pe brațele Thaliei române. Din ziua de 14 mai pe fruntea tea-

⁵ Aurel Buteanu, *op. cit.*, p. 109.

⁶ *Patria*, An. III, 1921, Nr. 115.

⁷ Ion Hangiu.

⁸ Aurel Buteanu, *op. cit.*, p. 143.

trului din Cluj fâlfâie steagul nației noastre. Fâlfâie pe edificiul unde de atâtea ori am fost batjocoriți în chipul cel mai ticălos. Și-a fâlfâit și înăuntrul teatrului pe scena unde n-au răsunat decât cuvinte de hulă și ură pentru poporul care impresoară vechea Napocă a străbunilor noștri. Cea dintâi piesă reprezentată a fost »Poemul Unirii« de Z. Bârsan. În minunatele versuri curgătoare se arată înfăptuirea din zilele noastre a mărețului vis românesc de veacuri. În rindul al doilea s-a predat piesa în 5 acte a lui B. P. Hașdeu »Răzvan și Vidra«⁹.

În lunile următoare în localul Teatrului Național din Cluj s-a desfășurat în continuare activitatea trupei maghiare de teatru condusă de directorul Janovics. I. Tâmpănaru scrie în „Patria”: „Teatrul din Cluj și-a început în luna aceasta noua stagiune cu un repertoriu foarte bogat și variat. Nu s-a schimbat nimic în viața acestui focar puternic de cultură maghiară. Aceeași conducere, aceleași puteri, doar din repertoriu vor lipsi piesele scrise cu intenția de a ne jigni pe noi. După deschiderea universității și a atîtor instituții culturale românești în localul atît de frumos zidit cu sudoarea noastră al fostului teatru național unguresc din Cluj. Sintem informați din sursă sigură că în curînd vom auzi între zidurile acestui teatru răsunînd cuvîntul românesc. Deschiderea acestui viitor templu al Thaliei române și focar de cultură sufletească se va face în curînd din partea iubitului și apreciatului nostru autor și artist dramatic Zaharia Bârsan, care va veni în fruntea unor artiști de seamă ai României. Desigur dl. Zaharia Bârsan a fost cel mai chemat pentru această însărcinare frumoasă și înălțătoare de a conduce primul teatru românesc în inima Ardealului desrobît. Pentru deschiderea acestui teatru a insistat cu un zel deosebit dl. Tiberiu Brediceanu, șeful de resort al ocrotirilor sociale. Am anunțat zilele trecute că s-a decis și deschiderea conservatorului de muzică și artă dramatică sub conducerea maestrului Gheorghe Dima. Profesorii artei dramatice vor fi aleși dintre artiștii dramatici cei mai mari ai Teatrului Național din Cluj. Teatrul Național va avea și o companie de operă și operetă care va fi condusă de dl. C. Pavel»¹⁰.

Articolul citat face referire la hotărîrea Consiliului Dirigent pe baza referatului d-lui Tiberiu Brediceanu care dă decizia prezidențială Nr. 3910/1919 la Sibiu în 18 sept. 1919 ce se poate considera actul de naștere al Teatrului Național Român din Cluj¹¹. La un an „Patria” recunoaște rolul decisiv ce a revenit Consiliului Dirigent în înființarea Teatrului Național din Cluj: „Abia azi își pot da seama și aceia cari erau obișnuîți să critice orice act al Consiliului Dirigent ce serviciu mare a făcut acest consiliu culturii românești, cînd cu puterea de organizare ce-l caracteriza, necruțînd jertfe materiale care erau necesare, a reușit ca nici după un an de guvernare să deschidă porțile templului artei românești aici la Cluj. Suntem încredințați că dacă nu s-ar fi făcut atunci acest mare început, după dezinteresarea caracteristică guvernului central față de problemele arzătoare ale Ardealului, ne-am zbate încă și azi în

⁹ *Solia zilei*, 1919, 16 mai.

¹⁰ *Patria*, An. I, 1919, Nr. 172, 21 sept.

¹¹ Aurel Buteanu, *op. cit.*, p. 149.

greutățile începutului deschiderii Teatrului Național din Cluj¹². După istorica hotărîre a Consiliului Dirigent a urmat instalarea trupei românești: „Miercuri orele 10 a.m. dl. prefect al orașului Cluj, Dr. Poruț s-a prezentat la Direcțiunea Teatrului Național din Cluj, aducîndu-i la cunoștință directorului Ioanovici [sic — n. red.] că pe baza ordinului Consiliului Dirigent preia cu ziua de 1 oct. edificiul teatrului pentru statul român. Pe baza aceluiași ordin al Consiliului Dirigent Dl. Poruț i-a adus la cunoștință că începînd cu 1 oct. reprezentațiile trupei teatrale ungurești sunt interzise pînă la noi dispoziții în edificiul teatrului național. Dacă însă trupa ungurească și direcțiunea vor să continue reprezentațiile lor, Consiliul Dirigent le oferă teatrul de vară de pe lîngă grădina publică”¹³.

Marelui om de teatru Zaharia Bârsan i se deschide perspectiva unei munci epuizante, în cadrul căreia, cu toate avatarurile începutului, nu vrea să facă nici o concesie calității. Crezul artistic al noului director îl desprindem din dese declarații făcute în presă: „În alcătuirea repertoriului, pentru a satisface multiplele cerințe ale teatrului modern, precum și considerațiunile specifice ale publicului nou, am căutat să aleg un repertoriu de mare variațiune. Am ales mult din comedia clasică și din tragedia clasică și nu am neglijat deloc teatrul românesc. Stagiunea am ținut s-o deschid cu „Ovidiu“ pentru că are și artă și e și românească”¹⁴. „Avem de jucat un rol atît de important într-un centru atît de mare. Pentru că prin artă pură trebuie să facem propagandă pur românească”¹⁵. Dotat nu numai cu intuiție artistică dar și cu însușirile unui neobosit organizator, Zaharia Bârsan se impune ca o mare personalitate în lumea scenei. Acțiunile întreprinse în fruntea Naționalului clujean în perioada 15 sept. 1919—1 aug. 1927 vor rămîne ca pagini de aur în istoria culturii românești. Întrezărîndu-i destinul de artist și conducător cronicarul conchide profetic încă în febr. 1920: „Munca pe care o desfășoară Dl. Zaharia Bârsan cu toți artiștii va rămîne o pagină mișcătoare în anele culturii românești la noi”¹⁶. Într-un timp relativ scurt Zaharia Bârsan va pune bazele unei trupei de teatru. Spicuim din nou din ziarul „Patria”, dintr-un interviu luat lui Zaharia Bârsan: „O fatală întîrziere în darea însărcinării de a organiza teatrul din Cluj ne-a făcut foarte dificilă angajarea personalului artistic. Însărcinarea mi-a fost dată abia cu cîteva zile înainte de 10 oct., cînd se știe, toți artiștii, la toate teatrele își au încheiate angajamentele”¹⁷. Cu toate aceste greutăți, la 1 dec. 1919 se va ține spectacolul inaugural al Teatrului Național din Cluj: „La 1 Dec. la împlinirea unui an de la Unire s-a deschis Teatrul Național din Cluj, Zaharia Bârsan a ținut o cuvîntare: Ziua de azi e sărbătoarea bucuriei, a mîndriei, a reînvierii. Să fie și sărbătoarea uitării. Teatrul își aduce și el contribuția sa prinos în această nouă zi, suflete tinere și entuziaște și-au pus în căminurile lor și m-au însoțit aici să prăznuim împreună cu domniile voastre și să ridicăm pentru viitor altar artei dramatice ro-

¹² *Patria*, An. II, 1920, Nr. 220, 13 oct.

¹³ *Patria*, An. I, 1919, Nr. 181, 8 oct.

¹⁴ *Patria*, An. I, 1919, 8 nov.

¹⁵ *Voința*, An. I, 1920, Nr. 6, 25 aug.

¹⁶ *Patria*, An. II, 1920, Nr. 29, 10 febr.

¹⁷ *Patria*, An. I, 1919, Nr. 20, 8 nov.

mânești. Mindri și conștiinți de frumoasa și înalta noastră chemare vă rugăm să puneți la temelia acestei clădiri dragostea indulgentă a domniilor voastre ca altarul nostru să se poată ridica strălucitor în lumină. A urmat apoi drama „Se face ziuă” și „Poemul Unirei” de Zaharia Bârsan. La doi decembrie a avut loc deschiderea stagiunii cu piesa „Ovidiu” de V. Alecsandri. Poetul Zaharia Bârsan a fost chemat la rampă și ovaționat. „Această sărbătoare de artă pentru sărbătorirea zilelor noastre de sfinte suferințe trecute și de mare bucurie astăzi va rămânea neștearsă în sufletele spectatorilor de luni seara. A fost o seară plină de însuflețire și de bucurie pentru cei care au văzut începîndu-se o nouă eră în viața culturală din Ardeal¹⁸.

O mare importanță a acordat Zaharia Bârsan alegerii și constituirii noii trupe, el însuși a mărturisit: „Deși în condițiuni foarte grele totuși pot fi mulțumit că am reușit a determina unele elemente de reală valoare artistică și cu un trecut și experiență în teatru. În primul rînd este Dl. I. Stănescu-Papa, societar al Teatrului Național din Craiova, care are o activitate de 25 ani în scenă și care cu un talent și temperament remarcabil se distinge în toate genurile de teatru. În dl. Neamțu Ottonel văd un element de comedie caracteristică, după cum în dl. Mihăilescu-Brăila se poate constata calitățile unui bun artist de comedie modernă. De la București am putut cîștiga pe dl. Aurel Atanasescu, un prețios element de amarez dramatic, îndeajuns de cunoscut. Dra. Sonia tot de la București, dna. H. Faliero cu un temperament deosebit pentru dramă și tragedie, care s-a distins pe scena Teatrului Național din București, precum și în turneele de trezirea conștiinței naționale pe care le-a făcut în trupa neuitatului apostol al artei Petre Liciu. Celelalte elemente tinere, care au o experiență de scenă de cel puțin 5—6 ani formează un ansamblu din care încetul cu încetul talentele se vor impune. Conducerea scenei este încredințată dlor. Stănescu-Papă și Gh. Mihăescu, și însuși eu¹⁹.

Ceilalți actori care au constituit trupa Teatrului Național din Cluj în prima stagiune au fost: Olimpia Bârsan, angajată în primii ani la Teatrul Național din București, va juca și pe scena clujană, pentru ca apoi să se mute definitiv la Cluj, Maria Miriam, Al. Ghîbericon, Tîlea Holda, Maria Ghenea, Apriliana Medianu, Nelly Valentin, Blanka Rosini, Jeanne Marie, Mica Valerica, M. Stoica, C. Potcoavă, Radu Cluceru, I. Stamian, Ioachim Dordea, H. Nichita, A. Valentin, V. Ambrozi, M. Popovici, D. Georgescu, C. Mușoiianu, C. Simionescu. Regia o va face Sică Alexandrescu²⁰. Profilul sufletesc al actorilor, inefabilul structurii lor interioare, munca grea pe care o au, înțelegerea pentru acești oameni ai scenei se desprinde din articolul semnat Aristarc & Comp. „Fericiți sau nenorociți, regi sau sclavi, pe scenă ei sunt totuși și înainte de a-și pune masca și după ce o aruncă deoparte, aceiași oameni, cu aceleași nădejdi și același suferințe ca și spectatorii. Astăzi deși meseria în sine se bucură de toată considerația artei, artiștii sunt trecuți prin prizma tuturor con-

¹⁸ *Patria*, An. I, 1919, Nr. 231, 7 dec.

¹⁹ *Patria*, An. I, 1919, 8 nov.

²⁰ Aurel Buteanu, *op. cit.*, p. 162.

veniențelor și prejudecăților sociale fără a se ține seamă, că au în armătura lor suflătească ceva specific lor, deosebit de noi, spectatorii²¹.

Stagiunea va ține în lunile decembrie, ianuarie, februarie, martie. În luna aprilie se preconiza un turneu cu repertor românesc în Maramureș, unde nu s-a jucat teatru românesc niciodată²². În stagiunea 1919—1920 s-au jucat 15 piese: „Poemul Unirii” și „Se face ziuă” de Zaharia Bârsan, „Păpușile” de Pierre Wolf, „Jean-Marie” de André Theuriat, „Doctorul fără voie” de Molière, „Cinematograful” localizare de P. Gusti, „Brîndușa” de O. Brieux, „Doi sergenți” de Rothl, „Institutorii” de Otto Ernst, „Avarul” de Molière, „Cârceii”, localizare de Edgar Aslan, „Revizorul” de Gogol, „O scrisoare pierdută” de I. L. Caragiale, „Răzvan și Vidra” de B. P. Hașdeu, dîndu-se în total 82 de spectacole²³.

Constituind evenimente importante în viața culturală a Clujului, în acțiunea de integrare a Transilvaniei în circuitul național de valori, fiecare spectacol s-a bucurat de cronici în presă. Rubrica teatrală era de puține ori semnată, cronicarii dramatici ascunzîndu-se sub nume ca „Spectator”, „Cronicar”, „Aristarc & Comp”. Printre ziariștii care au semnat articole teatrale amintim pe Zaharia Boilă, Septimiu Popa, I. Tâmpănarul, Emil Diaconescu în „Patria”, Radu N. Cioculescu în „Tri-buna socialistă”. În aceste cronici teatrale se făceau referiri la valoarea operei dramatice, la nivelul interpretativ al actorilor, la regie, precum și la public. Iată în continuare cîteva fragmente din asemenea articole:

„Interpretarea a fost la înălțimea oricărei pretenții, Dl. I. Stănescu-Papa a fost cel mai corect socru pe care l-am văzut. D-sa ne-a dovedit că știe să intre în rezonanță cu spectatorii și să pătrundă fățiș în dispoziția auditoriului. Pt. dl. Neamțu-Ottonel nu am de spus decît că a cules aplauze la scena deschisă și acesta este cel mai veritabil certificat pe care-l poate obține de la public un actor²⁴ (Cronică la „Cinematograful”, localizare de P. Gusti, semnată S.P.) Emil Diaconescu face cronică dramatică la „Doctorul fără voie” de Molière. „În »Sganarelle« dl. A. Ionescu-Ghibericon a dovedit un deosebit talent pentru comedie. Domnia sa prin vioiciunea cu care și-a interpretat rolul, deși uneori cu nuanță cam exagerată, ne-a dovedit că e un artist pe care se poate conta și de care va trebui să se țină seama la teatrul nostru. De altfel publicul l-a răsplătit îndeajuns, fiind aplaudat singurul la scenă deschisă²⁵.”

„Cine a văzut aseară pe dl. Neamțu-Ottonel în »Harpagon« s-a putut convinge de ce concepție artistică superioară sînt animați artiștii noștri. Jocul acestui artist nu putea să fie decît o sarcină chinuitoare, obositoare, o adevărată stoarcere suflătească, o adevărată istovire fizică, pentru a ne prezenta o dată cu zgîrcitul, pe amoralul²⁶. Limba ascuțită a ziariștilor nu se sfiește să facă observații critice: „Dna. A. Faliero în »Vidra« nu a fost aceea pe care o așteptam. Toată atenția piesei se învîrtește în jurul femeii îndrăgostită și mai presus de toate ambițioasă. D-sa ne-a

²¹ *Patria*, An. II, 1920, Nr. 12, 18 ian.

²² *Patria*, An. I, 1919, 8 nov.

²³ *Patria*, An. II, 1920, Nr. 102, 14 mai.

²⁴ *Patria*, An. I, 1919, Nr. 246, 26 dec.

²⁵ *Patria*, An. I, 1919, 18 dec.

²⁶ *Patria*, An. II, 1920, Nr. 29, 10 febr.

redat o »Vidră« prea mîndră și rece. Solemnitatea cu care apare pe scenă Dna. Faliero denaturează total creația lui Hașdeu²⁷. Radu N. Cioculescu, semnatarul rubricii „Teatrale” din „Tribuna socialistă” notează: „Teatrul Național a reprezentat marți seara 24 febr. piesa »Revizorul« de Gogol. Nu putem decît să felicităm direcția teatrului de alegerea acestei piese, Dl. Al. Mihăilescu-Brăila în rolul revizorului a fost de un humor excesiv... Dl. Neamțu-Ottonel a interpretat cu multă vigoare diferitele situații și nuanțe ale rolului d-sale... Elementul feminin a fost slab, afară de dra. Sonia, care cu toate că era bolnavă, ne-a redat corect tipul unei provinciale romantice²⁸. De cealaltă parte a rampei — publicul. Reprezentînd un factor determinant în viața fenomenului teatral, a umplut sălile naționalului clujean la fiecare reprezentație, încurajînd existența nou născutei instituții culturale. Să nu uităm că dacă Teatrul Național s-a aflat la început de drum, în același stadiu s-au aflat și mulți dintre spectatorii săi. „La Teatrul Național din localitate pe zi ce trece se fac progrese și publicul spectator corespunde din ce în ce mai satisfăcător, umplînd la premiere toată sala. În Cluj ca să ai teatru românesc plin și mai cu seamă Naționalul, trebuie să faci teatru și actorii angajați la noi ne-au dovedit-o. Am vorbit cu români cari sunt încîntați că aud slova românească, de pe cea mai specială scenă teatrală din Ardeal, mi-au spus: e un vis cînd graiul brodat în strofele »Mioriței« și-a făcut loc să răsunе liber în metropola Transilvaniei²⁹. „Publicul a răsplătit cu aplauze îndelungate pe artiștii care vor avea meritul a dezvolta în publicul ardelenesc dragostea pentru teatru”³⁰. „Publicul nostru începe să meargă pe drumul cel bun, părăsind încet preferințele pentru teatru unguresc. Prezența publicului atît de numeros de aseară nu poate fi decît o garanție sigură pentru viitorul teatrului nostru și dovada cea mai bună că artiștii români nu predică în pustiu”. Am vrut să constatăm cu bucurie rezultatele frumoase de la Teatru Național, pe care le aduce publicul artiștilor și artiștii publicului nostru, încă în formație, care tot mai rîde unde nu ar trebui³¹.

„»Revizorul« a avut un succes mare, unde se vorbea mai rar ca de obicei, ardelenii nu prea sunt obișnuiți cu vorbirea repede a celor din vechiul regat. Acum însă s-au familiarizat³².”

Gazeta „Tribuna socialistă” pune în discuție într-un articol semnat Radu N. Cioculescu necesitatea atragerii unui public cît mai numeros, accesul spre cultură a tuturor categoriilor sociale. „Frecventarea teatrului de către o anumită pătură de sus, este dintr-un anumit punct de vedere un mijloc, nu un scop. Scopul e, ca luînd modelul acestei pături de sus, cea de jos să frecventeze la rîndul ei instituția teatrului... Dacă pînă în prezent teatrele noastre nu au fost frecventate decît de anumite categorii de oameni din marele public este tocmai din cauza repertoriului, care de cele mai multe ori nu putea satisface cerințele și interesele ma-

²⁷ *Patria*, An. II, 1920, Nr. 61, 19 mart.

²⁸ *Tribuna socialistă*, 1920, 7 martie.

²⁹ *Patria*, An. I, 1919, Nr. 246, 26 dec.

³⁰ *Patria*, An. I, 1919, Nr. 231, 7 dec.

³¹ *Patria*, An. II, 1920, Nr. 29, 10 febr.

³² *Voința*, An. I, 1920, Nr. 6, 25 aug.

jorității publicului, clasei muncitoare, micilor burghezi, proletarilor... Timpurile prezente au adus cerințe și aspirații noi, ce au fost pricepute de conducătorii de astăzi...³³ Ziarul Partidului socialist militează pentru un teatru muncitoresc în aceeași idee de accesibilitate a maselor populare la izvoarele nesecate de simțire și cunoaștere a culturii. „Pentru hrana sufletească de natură artistică a păturei de jos, ca o completare a ceea ce școala nu i-a putut da, e neapărată nevoie de-a se înființa pe lângă teatrele de stat, naționale, existente, spectacole populare speciale, ce ar trebui impuse de altfel și teatrelor particulare, pentru serile rezervate acestor feluri de spectacole s-ar putea alege piese instructive, morale, cu tendințe de larg umanitarism ce s-ar ocupa de dezlegarea problemelor sociale. Persoane competente, profesori universitari, literați, profesori de liceu, ar putea ține înaintea spectacolului o conferință lămuritoare... Astfel teatrul și-ar putea îndeplini misiunea culturală și educativă ce-i incumbă încetul cu încetul și se va dezvolta publicului gustul de a-l frecventa³⁴. Socialiștii, prin oficiosul lor, vor fi alături de artiști în avaturile vieții de zi cu zi. Articolul „Să înceteze șicanele! Un nou abuz de putere. Artiștii Operei Române din Cluj scoși cu poliția din casele lor“, constituie un protest vehement la adresa autorităților: „Această vrea să însemneze pentru d-lor propășire culturală, introducerea culturii române în Ardeal, încurajarea artelor, dragostea de lumină?... Nu este însă permis ca niște factori ai propășirii noastre culturale să aibă de suferit de pe urma neglijenței administrației³⁵. Viața artiștilor nu a fost dintre cele mai roze în primii ani de existență a Teatrului Național din Cluj. Însuși Zaharia Bărsan arată: „Promisiuni, bonuri de încartiruire fără nici o valoare unele, altele contramandate a doua zi de acelaș birou, artiștii puși pe drumuri zile întregi, cu chei în buzunare, acompaniați de poliție, încartirați unii și scoși afară a doua zi, în sfârșit, dacă nu o bătaie de joc, dar un fel de treabă pe întuneric. Rezultatul: Până astăzi artiștii stau în cabinele teatrului și dorm pe ce dă D-zeu³⁶.”

Cu toate acestea prima stagiune a Teatrului Național din Cluj s-a încheiat cu succes, în aprilie 1920, fiind grăbită de pregătirile pentru inaugurarea Operei Române. O recapitulare a stagiunii 1919—1920 o face în „Patria“ cunoscutul ziarist Zaharia Boilă: „Stagiunea s-a închis. Lumea noastră a recunoscut și a răsplătit cu bogate aplauze marea muncă a artiștilor, cari în împrejurări așa de grele și în timp așa de scurt au putut să se adune, să se împrietenească și să dea ființă noului Teatru Național de aici și n-a putut să nu admire însuflețirea cu care și-au desfășurat activitatea lor următoare în 4 luni: Dec, Ian, Feb, Mart, jucind 15 lucrări românești și străine f. bine alese și f. potrivite pentru mijloacele lor. S-au dat în acest scurt timp 82 de spectacole... O rețetă totală de 400.000 de coroane³⁷. Trupa Naționalului clujean a efectuat apoi un turneu în Transilvania. Turneul va începe în 24 mai și va ține până în 15 iulie, vizitându-se orașele Oradea-Mare, Arad, Timișoara, Lugoj, Sibiu,

³³ *Tribuna socialistă*, 1920, 15 aug.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Tribuna socialistă*, 1920, 25 ian.

³⁶ *Patria*, An. II, 1920, Nr. 213, 5 oct.

³⁷ *Patria*, An. II, 1920, Nr. 102, 14 mai,

Brașov, Blaj, Turda, Satu-Mare, Alba Iulia, Tirgu Mureș, Făgăraș³⁸. La sfârșitul lunii august 1920 ziarul „Voința” publică un interviu cu Zaharia Bârsan. La întrebarea — „Ce învățăminte am avea din stagiunea trecută, maestre?” neobositul director răspunde: „E o garanție că teatrul nostru va lua avânt pe an, pe an, proporțional cu numărul românilor. S-a muncit mult și s-au jucat piese frumoase... Am dat spectacole gratuite pentru școlari și militari și am dedus că românii noștri sînt foarte dornici de artă adevărată, de teatru jucat îngrijit și repertoriu bun”³⁹.

Întrebările următoare ale interviului ca: „Angajamentele vechi au rămas în vigoare? Și pe cine ați mai angajat? V-ați întocmit repertoriul?” sînt legate de stagiunea a doua a Teatrului Național din Cluj, respectiv anii 1920—1921 și își vor găsi răspunsul într-o altă lucrare legată de istoria Teatrului Național din Cluj, reflectată în presa locală.

SILVIA PINTEA

LES ÉCHOS DE LA PREMIÈRE STAGION DU THÉÂTRE NATIONAL DE CLUJ (1919—1920) DANS LA PRESSE LOCALE

(Résumé)

Le rêve des Roumains de Transylvanie d'avoir un théâtre national a été réalisé seulement après la grande Union du 1. Décembre 1918, Le Conseil Dirigeant, l'organ exécutif fondé en décembre 1918 pour coordonner la vie administrative-culturelle des régions de Transylvanie, a donné à Sibiu la décision No. 3910/1919, qui peut être considérée comme l'acte de naissance du Théâtre National Roumain de Cluj. Quelques journaux de Cluj, „Patria”, l'organ du Parti National Roumain, „Voința” quotidien indépendant, „Tribuna socialistă”, l'organ du Parti Socialiste, „Solia zilei”, un journal de circonstance d'un congrès ecclésiastique, présentent des amples informations en ce qui concerne l'activité du Théâtre National dans sa première saison théâtrale, 1919—1920.

³⁸ *Patria*, An. II, 1920, Nr. 112, 27 mai.

³⁹ *Voința*, An. I, 1920, Nr. 6, 25 aug.

PREOCUPAREA DESPĂRȚĂMÎNTULUI ASTREI PENTRU RIDICAREA UNEI STATUI A LUI AVRAM IANCU LA HUEDIN

În istoria multimilenară a poporului nostru s-au înscris personalități care au cucerit tărîmul eternității, printre ele, la loc de frunte, situîndu-se și Avram Iancu. Pentru locuitorii depresiunii Huedinului Avram Iancu a devenit un nume de adevăr și legendă, faptele lui dovedind că iubirea de libertate și independență sînt sentimente supreme.

Ecourile pașilor lui se aud, parcă, și azi de la Traniș și Săcuiu pînă la Fîntînele, de la Poiana Horii pînă la Huedin¹. Locuri și oameni îi poartă numele-i de cinste, expresiile lui sînt folosite ca decizii fără echi-voc, sacrificiile lui sînt date drept exemple din generație în generație.

Asemenea considerente au stat în atenția Despărțămîntului Huedin al Astrei² care l-a cinstit prin evocări³, serbări populare ținute la Huedin, Beliș și Fîntînele⁴, precum și prin strădania de a-i ridica un monument, fie împreună cu alți eroi, fie numai lui.

La 28 noiembrie 1928 Comitetul Despărțămîntului Huedin a dezbătut problema ridicării unui monument al eroilor neamului la Huedin. În anul următor, pe ordinea de zi a ședinței comitetului, ținută la Morlaca, sub conducerea lui Aurel Munteanu se specifica: „Ridicarea monumentului eroilor la Huedin“, iar la punctul următor „Chestiunea comemorării lup-telor de la Fîntînele“.

Nu la multă vreme, Aurel Munteanu, președintele comitetului a tri-mis o adresă Consiliului comunal Huedin prin care cerea „un loc potrivit în piață pentru ridicarea monumentului eroilor“⁵. Printr-o altă adresă despărțămîntul „roagă pretorii din plasele Huedin, Călata, Crișu, să dea tot concursul pentru reușita serbării de la 1 decembrie și să dispună primăriilor să dea sprijin încasărilor de ajutoare prin colecte în scopul ridicării monumentului eroilor la Huedin“⁶. A doua zi trimite 38 liste de subscripție pentru monumentul eroilor⁷.

Conducătorii din Cluj ai Astrei anunță fruntașii de la Huedin că ar dori să organizeze la sfîrșitul lunii iunie un program-festival „ziua bă-trîneții“⁸, la Morlaca, dar Aurel Munteanu propune să se țină în 22 iunie

¹ S. Dragomir, *Avram Iancu*, București, 1968, p. 107—109, 228—229.

² Înființat în 1899. Vezi N. Șteiu, „Sfătuitorul“ — publicație a Despărțămîntului Hida—Huedin al Astrei, în AMP, VIII, p. 675—679.

³ Dosarul nr. I al Despărțămîntului Huedin al Astrei, actele nr. 5, 7, 9.

⁴ Dosarul nr. I... actul nr. 19/1927 (Raportul comitetului, în care este pre-zențată serbarea de la Fîntînele și instalarea troiței cumpărată de familia Crișan din Mărișel.

⁵ Dosarul nr. I, actul nr. 28/1928.

⁶ Dosarul nr. I, actul nr. 29/1928.

⁷ Dosarul nr. I, actul nr. 30/1928.

⁸ Dosarul nr. I, actul nr. 3/1930.

la Beliş. Iuliu Hațieganu îi răspunde: „în urma interesului superior ce-l purtați acelei populații de moți, considerăm că data de 22 iunie 1930 este binevenită pentru un turneu de propagandă cultural-igienică în comuna Beliş⁹. Comitetul din Huedin lansează o invitație tipărită pentru „toți românii de bine și pe aceia cari se interesează de propășirea culturală, educativă-națională a poporului nostru să vină la serbările culturale de la Beliş (Bălcești) unde se va desfășura festivalul Ziua bătrâneții¹⁰. La această serbare au fost invitați învățătorii, profesorii, funcționarii, preoții, primarii, din 17 localități, precum și cadre de la universitatea din Cluj și oficialități județene. Profesorul universitar I. Chinezu a prezentat expunerea „Cîteva figuri marcante din istoria moților“, au urmat cîntece și dansuri populare, a avut loc premiarea bătrînilor venerabili, dar s-a dezbătut și problema continuării colectării de fonduri pentru monumentul eroilor din Huedin.

Pînă în 1935 au reușit să adune suma de 7036 lei pentru ridicarea monumentului. Între timp conducerea despărțămîntului a căutat un sculptor potrivit. Profesorul Solomon Suciuc a recomandat pe profesorul-sculptor Radu Moga de la liceul din Brad, care realizase deja nouă monumente, printre care, monumentul lui Avram Iancu de la Tebea, al lui Gheorghe Crișan din localitatea Vaca, monumentul unirii de la Lugoj și altele. Dintr-o însemnare a lui Aurel Munteanu rezultă că i-a cerut să realizeze o schiță a monumentului, care să nu depășească suma de 100.000 lei și care să reprezinte pe cele patru fețe pe Avram Iancu, Mihai Viteazul, Horea cu ortacii lui și eroii din 1914—1918¹¹. Sculptorul Radu Moga în scrisoarea de răspuns¹² comunică intenția de a executa monumentul; pe un soclu de piatră de Deva, să realizeze patru basorelieuri în bronz (a) dorobanții lui Mihai uciși mișelește, b) Horea, Cloșca și Crișan, c) Avram Iancu, d) eroii din războiul 1914—1918), acceptă lucrarea pentru suma indicată. Cere să se convoace comitetul în fața căruia să prezinte macheta în lut, iar scenele desenate în cărbune, precizînd că în șase săptămîni va executa lucrarea.

În aceste împrejurări, la adunarea generală din Ciucea ținută în 11 august 1935, la punctul al șaselea al ordinii de zi, cei prezenți dezbate problema ridicării monumentului, dar și nevoia realizării sumei necesare. Problema o reiau în ședința comitetului din 25 august, după care înaintază o adresă prefectului județului Cluj prin care cer permisiunea de a „lansa 500 liste de subscriere necesare pentru ridicarea unui monument al eroilor în piața Huedin, care să reprezinte pe Avram Iancu, iar pe laturi în bazorelieuri, pe prima, scene din lupta lui, pe a doua, Horea, pe a treia — 170 de dorobanți ai lui Mihai, uciși, pe a patra — scene din războiul mondial. Prefectul le răspunde că „listele de subscripție se eliberează de prefectura județului Cluj numai în urma ordinului dat de Ministerul Muncii și Prevederilor Sociale¹³, deci îi îndeamnă să se adreseze acestuia.

⁹ Dosarul nr. I, actul nr. 7/1930.

¹⁰ Dosarul nr. II, actul nr. 8/1935.

¹¹ Dosarul nr. II, actul nr. 5/1935.

¹² Dosarul nr. II, actul nr. 17/1935.

¹³ A. Gociman, *Măcelul de la Beliş, din 1918*, București, 1923.

Adunarea fondurilor devine o problemă tot mai grea, în august 1935 aveau doar 15.822 lei. La adunarea generală a despărțămîntului ținută la Beliş în 15 iulie 1936, după ce au comemorat pe cei 45 moți uciși la Beliş în noiembrie 1918 de bandele baronului Urmanczy¹⁴, au dezbătut și „Chestiunea ridicării unui monument în Huedin”¹⁵ și au propus apoi ca a doua zi să facă „un pelerinaj la Drăgoiasa (pădurea Scorușet), locul istoric unde a fost prins Horea și Cloșca... acolo se vor ține serbări, vor urma apoi cîntece, declamări și dansuri naționale precum și o serbare cîmpească”¹⁶.

Membrii comitetului, după serbarea de la Poiana Horii, au căutat noi donatori, au organizat serbări cu încasări, au intervenit la Ministerul Muncii pentru a se aproba liste de subscripții. În raportul de activitate pe perioada 11 august 1935—19 iulie 1936 insistă iar, argumentînd: „Avem eroi naționali care au trecut prin Huedin, ca Horea și Iancu și cei 180 de dorobanți ai lui Mihai Viteazul, dintre care 170 au fost uciși¹⁷ în mod mișelesc și înmormîtați comun lingă biserica reformată”¹⁸, de aceea, după opinia conducerii despărțămîntului, la primul punct înscriu „Ridicarea unui monument al eroilor naționali în Huedin”, dar mai propun și în alte locuri, la Ciucea¹⁹, unde gărzile maghiare au chinuit în mod groaznic pînă i-au omorît pe cei 18 soldați români, pe colina numită Parincii, la Căpușul Mare pentru cinstirea voievodului Gelu²⁰ și la Beliş²¹. Cei prezenți la adunare sînt informați că Ministerul Muncii nici nu s-a sinchisit să le dea un răspuns, că pentru monumentul din Huedin au adunat suma de 20.000 lei, dar prin legea conversiunii s-a redus la 7046 lei, la care se adaugă 10.000 lei oferiți de consiliul orășenesc Huedin, că s-a luat legătura cu sculptorii Ion Vlasiu și Radu Moga, dar nu se poate începe lucrarea pînă cînd nu se mai adună fonduri. După doi ani, la adunarea generală ținută în Buteni în 21 mai 1938, la punctul al cincelea al ordinii de zi înscriau „Chestiunea ridicării a două monumente ale eroilor la Huedin și Ciucea”²².

Între timp conducerea despărțămîntului desfășoară activitate culturală, se țin expuneri, se organizează serbări, iar biblioteca prezintă și distribuie cărți. Dar deoarece țările cu regimuri fasciste își intensifică propaganda revizionistă, conducerea despărțămîntului organizează manifestări antirevizioniste, așa cum a fost demonstrația din 1 decembrie 1936, ori cea de la 1 decembrie 1938, la care s-a adoptat și o „Moțiune” cu caracter antirevizionist semnată de cei zece membri ai biroului adunării, în care se spune că dintre moți „au ieșit luptători care s-au sacrificat pentru dreptatea cauzei”²³ și pe care locuitorii zonei Huedinului vreau să-i cin-

¹⁴ Dosarul nr. II, actul nr. 21/1935.

¹⁵ Dosarul nr. II, actul nr. 18/1936.

¹⁶ Dosarul nr. III, actul nr. 4/1936.

¹⁷ Vezi N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, București, 1968, p. 356.

¹⁸ Dosarul nr. III, actul nr. 9/1936.

¹⁹ Vezi A. Gociman, *România și revizionismul maghiar*, Tip. Universul, 1934, p. 285.

²⁰ Potrivit tradiției la locul numit Chindărăi a fost ucis de o săgeată.

²¹ Vezi A. Gociman, *op. cit.*, la n. 19.

²² Dosarul nr. III, actul nr. 7/1938.

²³ Dosarul nr. III, actul nr. 16/1938.

stească așa cum se cuvine, printre altele ridicându-le un monument de veșnică amintire. Moțiunea spune răspicat: „În marea trîmbițare a revizionismului noi nu vedem decît tendințele unei aristocrații dornică de a-și redobîndi privilegiile pierdute”²⁴.

Problema ridicării monumentului în Huedin este urmărită în continuare. În 1939, printr-o adresă, conducerea despărțămîntului cere primarului Huedinului să prevadă sume în buget pentru ridicarea monumentului²⁵. Dar a intervenit odiosul dictat de la Viena prin care s-a răpit României nord-vestul țării. Huedinul a căzut sub prigoana horthystă, iar în data de 10 septembrie 1940 în timpul instalării „noii ordini”, președintele Despărțămîntului Huedin al Astrei, protopopul Aurel Munteanu a fost chinuit, batjocorit și ucis²⁶.

Ideea de a se ridica un monument închinat eroilor naționali a fost materializată abia în 1969. Pe un postament din granit a fost așezată statuia-bust, în bronz a eroului luptelor de la 1848—1849 — Avram Iancu, operă a sculptorului Romul Ladea. Privind-o nu-l vezi pe Avram Iancu în postura imortalizată de Barbu Iscovescu, cu căciula-i brumărie și în-cins cu pistoale la brîu, ci într-o altă ipostază, cu privirea încordată, cu mîna pe piept, repetînd parcă, pentru generațiile următoare cuvintele rostite în 1852 „Unicul dor al vieții mele e să-mi văd națiunea fericită, pentru care, după puteri am lucrat și pînă acum”²⁷.

NICOLAE ȘTEIU

LES ACTIONS DE LA FILIALE DE L'ASTRA POUR UNE STATUE D'AVRAM IANCU A HUEDIN

(Résumé)

Pour les habitants du département de Huedin, Avram Iancu est devenu un nom si aimé, que la Filiale de l'Astra l'a honoré par des fêtes et des conférences commémoratives et à partir de l'année 1928 ils ont essayé de trouver la somme nécessaire pour lui dresser une statue.

Dans ce but entre 1935—1936 on a entretenu une vaste correspondance avec les sculpteurs Radu Moga et Ion Vlasu, mais à faute d'argent le problème est temporairement attardé.

Par l'intervention de l'odieux dictat de Vienne à la suite duquel on a arraché le Nord-Ouest du pays, la ville de Huedin est tombée sous l'occupation horthyste.

Le problème de l'élévation du monument a été matérialisé en 1969, comme l'oeuvre du sculpteur Romul Ladea.

²⁴ Idem.

²⁵ Dosarul nr. III, actul nr. 10/1939.

²⁶ *Teroarea horthysto-fascistă în nord-vestul României*, București, 1935, p. 67.

²⁷ *Din istoria Transilvaniei*, vol. II, București, 1964, p. 39.

DATE NOI PRIVIND SISTEMUL COOPERAȚIEI
DIN ROMÂNIA („FEDERALA“ DIN AIUD) DUPĂ DICTATUL
DE LA VIENA

În perioada interbelică în teritoriile unite cu țara la 1 decembrie 1918 a funcționat o mișcare cooperatistă cu caracter de masă încă din perioada dominației regimului austro-ungar dar care a fost organizată pe principiul naționalităților, respectiv cooperative românești, maghiare, germane¹.

Prin consecințele Dictatului de la Viena această mișcare a fost despărțită în două, o parte a rămas sub regimul de ocupație horthystă în teritoriul răpit României, iar altă parte a rămas în continuare în România, conform datelor prezentate în tabelele 1 și 2.

Tabelul nr. 1

Cooperative rămase în teritoriul ocupat de Ungaria horthystă

Apartenența cooperativelor	Total cooperative	Total membri asociați	Total mijloace financiare în mii lei	Din care fonduri proprii în mii lei
0	1	2	3	4
Românești	463	75.625	574.000	137.000 ³
Maghiare	663	118.083	272.754	88.501 ³
TOTAL GENERAL	1.126	193.708	846.754	225.501

Tabelul nr. 2

Cooperative rămase în România pe teritoriul Transilvaniei și Banatului la 30 august 1940

0	1	2	3	4
Românești	586	77.014	305.000	143.000 ⁴
Maghiare	180	47.991	84.000	43.000
TOTAL GENERAL	766	125.005	389.000	186.000⁵

¹ Vezi pe această temă: Vasile T. Ciubăncan, *Lupta pentru continuitatea activității cooperativei populației românești din nord-vestul țării, componentă a rezistenței antihorthyste. I* IX 1940—25 X 1944, I, în *ActaMP*, VII, 1983, p. 448—462; II, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 503—527.

² *Ibidem*. Fosta Arhivă a C.C. al P.C.R. Colecția 103, unitatea de păstrare 221 f. 76.

³ *Idem*, f. 62.

⁴ *Idem*, f. 66.

⁵ *Idem*, f. 62.

Pînă acum nu dispunem de date despre situația cooperativelor populației germane după Dictatul de la Viena, de aceea nu le-am inclus în situație.

Cooperativele populației românești rămase în teritoriul ocupat de horthyști s-au constituit în Centrala „Plugarul” cu sediul la Cluj.

Cooperația populației maghiare din România, pînă la evenimentele din vara anului 1940, a fost organizată în două organizații federale teritoriale. Cooperativele de consum au avut federala cu sediul la Aiud, județul Alba, purtînd denumirea „Furnica” (Hangya), iar cooperativele de credit aveau federala „Alianța” la Cluj.

În situația politică schimbată, toate cooperativele populației maghiare ce au rămas în continuare în România s-au asociat federației cu sediul la Aiud.

Despre existența acestei rețele cooperatiste în perioada septembrie 1940 — octombrie 1944 în istoriografia românească nu au fost publicate studii exprese, în scopul cunoașterii ei. În schimb, în istoriografia străină, respectiv maghiară⁶ s-au publicat anumite date, s-au făcut aprecieri, care nu în totalitate sînt veridice și ele nu au avut la bază documente ale acestor federale cooperatiste. Astfel, unele aprecieri și concluzii ce au fost formulate nu se confirmă prin confruntarea lor cu situația reală.

În plus de aceasta, cunoașterea evoluției acestor cooperative în perioada pe care o analizăm este importantă și sub aspectul comparativ cu cel al situației și evoluției cooperativelor populației românești rămase în teritoriul românesc sub ocupația horthystă, după Dictatul de la Viena.

În urma investigațiilor făcute de noi și a documentației de care dispunem, prezentăm unele date și aspecte principale referitoare la evoluția cooperativelor populației maghiare din România asociate la federația „Furnica” cu sediul la Aiud, județul Alba.

Prin sentința Dictatului ce a impus modificarea și trasarea arbitrară a frontierei dintre România și Ungaria a fost afectată și rețeaua cooperației populației maghiare care avea statute proprii de funcționare și se bucura de o largă autonomie în cadrul legiuirilor cooperației din România.

În raportul I.N.C.O.P.-ului din 24 februarie 1941 cu referire la situația de drept și situația de fapt a cooperativelor populației maghiare din România, se făceau următoarele precizări și aprecieri:

1. SITUAȚIA DE DREPT

Pînă în anul 1928 cooperativele maghiare și celelalte ale minorităților (din Ardeal n.a.), au fost guvernate de legile cooperatiste maghiare.

La 12 iulie 1928, s-a elaborat Codul Cooperației în România care prevedea:

a) Societățile cooperative, Uniunile și Federalele lor, existente la promulgarea acestui Cod în ținuturile eliberate, vor putea să continue și

⁶ Csáthi Dániel, *Forgószeiben (magyar-román viszony 1940—1945)*, Budapest, 1969.

să funcționeze pînă la 1 septembrie 1938, însă vor fi supuse controlului Centralelor și sancțiunilor din acest Cod.

b) Ele își vor pune de acord statutele cu prezenta lege pînă la 1 septembrie 1938, putîndu-și însă păstra mai departe circumscripțiile în care își desfășoară activitatea.

c) Ele se vor bucura în tot acest termen de avantajele prevăzute în acest Cod pentru societățile cooperativelor.

— Legea de organizare a cooperației din anul 1929 menține dispoziția Codului și face precizarea în plus că: Aceste cooperative își vor putea menține în statutele lor și peste termenul prevăzut în aliniatul precedent (1 septembrie 1938) dispozițiile privitoare la legăturile cu instituțiile lor de finanțare, ca și la condițiile și procedura privitoare la admiterea de noi asociați.

Aceste dispoziții erau încă în vigoare în februarie 1941.

Legea mai prevedea crearea de Uniuni cooperatiste pentru organizarea și exercitarea controlului. S-au creat Uniunea „Alianța” la Cluj și Uniunea „Furnica” la Aiud. Ele au funcționat și după legea modificatoare din 1935, cînd unele Uniuni românești s-au desființat.

— Decretul-Lege 2268 din 23 iunie 1938. A trecut asupra Ministerului Economiei Naționale atribuțiile de îndrumare și control asupra cooperației, iar acesta a delegat pentru îndrumare și control Institutul Național al Cooperației, creat în acest scop ca instituție de drept privat, format din asocierea cooperativelor de gradul I și II din toată țara. La acesta s-au asociat și cele două federale a cooperativelor maghiare.

În fapt cele două federale transformate din cele două Uniuni și-au păstrat autonomia de îndrumare și control prin propriii lor delegați. I.N.C.O.P.-ul nu s-a prelevat de lege în acest sens.

2. SITUAȚIA DE FAPT A COOPERATIVELOR MAGHIARE DIN ROMANIA

În Ardealul de sud au rămas în funcțiune 180 societăți cooperative maghiare, din care 87 cooperative de credit, iar 93 alte cooperative de consum și producție.

Cele de credit au fost asociate la „Alianța” din Cluj, iar cele de consum la „Furnica” din Aiud.

I.N.C.O.P.-ul nu s-a amestecat în activitatea internă, iar cînd a fost sesizat, a luat măsuri disciplinare cu consimțămîntul celor două federale. Nu a încasat de la ele contribuțiile de control ce i se datorau, lăsîndu-le lor.

Federalele au cerut autonomie deplină juridică și după 1938, dar nu li s-a aprobat, deoarece aceasta ar fi fost o excepție pentru ele, dar le-a acordat autonomie faptică că nu s-a amestecat în treburile lor interne.

După Dictatul de la Viena conducerile federalelor au făcut declarații publice că cooperativele maghiare din România se dezvoltă „în mod normal în siguranță și libertate”⁷.

În darea de seamă pentru anul 1940 a Consiliului de Administrație a federației „Furnica” (Hangya), cu sediul la Aiud a cooperativelor de

⁷ Fosta arhivă a C.C. al P.C.R. Colecția 103, unitatea de păstrare 221, f. 60—63.

consum, s-a apreciat că în primele 8 luni ale anului 1940, activitatea desfășurată a fost marcată de realizări fructuoase în toate compartimentele de activitate⁸.

Evenimentele din lunile august-septembrie 1940 au schimbat însă radical situația federației în sens negativ, prin aceea că a pierdut 3/4 din rețeaua cooperativelor de consum, adică 220 de unități, care au rămas în teritoriul ocupat.

Federala a pierdut apoi importante baze pentru aprovizionare, precum și depozite, magazine și alte importante mijloace fixe, care au rămas peste frontieră.

O parte însemnată a cooperativelor din România, mai ales cele limitrofe cu frontiera arbitrar trasată, au rămas fără legături directe cu centralele și bazele de aprovizionare tradiționale, unele nu aveau căi de comunicație directe și se găseau la distanțe foarte mari de federală.

Cooperativele de credit rămase în România nu mai aveau o federală proprie, deoarece aceasta avînd sediul la Cluj a rămas în teritoriul ocupat.

În situația creată prin Dictatul de la Viena se impunea pentru cooperativele populației maghiare rămase în România, ca o problemă imediată și vitală, reorganizarea rețelei cooperatiste, unificarea ei prin asocierea cooperativelor de credit la federala cooperativelor de consum „Furnica”. Se mai cerea aducerea unor modificări la statut, precum și finanțarea și aprovizionarea cooperativelor în acele condiții care existau atunci. „Reorganizarea a început greu — se aprecia în aceeași dare de seamă a federației pe anul 1940 — însă datorită înțelegerii dintre guvernul român și maghiar, multe chestiuni cooperatiste s-au rezolvat deja pe bază de reciprocitate⁹ — și că majoritatea greutăților au fost învinse.

Din analiza datelor de bilanț al federației, încheiat la 31 decembrie 1940, se evidențiau următoarele aspecte principale:

Federala avea un sold activ în valoare de 62.423.788 lei. Din acesta însă, 38.864.739 lei aparțineau cooperativelor rămase în teritoriul ocupat. În contul *pasiv*, care de asemenea însuma 62.423.788 lei, cota-parte ce revenea cooperativelor din teritoriul ocupat însuma 35.255.172 lei¹⁰. Aceasta ne arată influențele negative ale Dictatului asupra situației economico-financiare a federației și a cooperativelor rămase în România.

Deverul de mărfuri realizat pe întregul an 1940 s-a cifrat la 128.000.000 lei, și a fost apreciat că s-a înscris în limitele apropiate celui din anul financiar precedent¹¹.

Cu toate dificultățile întâmpinate, unele foarte mari totuși, bilanțul anului 1940 s-a încheiat cu un beneficiu net de 796.636 lei¹², care s-a distribuit conform prevederilor statutului propriu.

În anul 1941 au rămas a fi soluționate ca probleme prioritare cele referitoare la asocierea cooperativelor de credit, aducerea unor modificări parțiale la statut și asigurarea activității unităților cooperative.

⁸ Revista *Cooperația*, Aiud, iunie 1941, p. 166.

⁹ Arhivele Statului Cluj, *fond Federala „Furnica”* Aiud, dosar nr. 1, f. 1—3, 17.

¹⁰ Revista *Cooperația*, Aiud, din 1 aprilie 1941, p. 168.

¹¹ Arhivele Statului Cluj, *fond Federala „Furnica”,* Aiud, dosar nr. 1, f. 1, 27—29.

¹² *Idem*, f. 4.

Adunarea generală a federației ținută în martie 1941 a dezbătut și aprobat modificările la statut¹³, iar organele de stat românești de resort le-au aprobat în formă definitivă în luna octombrie 1941. Prin aceasta s-a consfințit pe plan juridic și unificarea celor două categorii de cooperative prin asocierea celei de credit la federala respectivă, alături de cooperativele de consum și de producție.

Toate acestea au reprezentat o etapă foarte importantă de reorganizare și de reglementare a situației juridice a cooperativelor respective, ca urmare a Dictatului de la Viena.

În soluționarea unui șir de probleme destul de spinoase în conformitate cu aprecierile făcute de mai multe ori în documentele conducerii federalei, *principiul reciprocității* dintre cooperativele românești rămase în teritoriul ocupat și cele maghiare din România a avut un rol însemnat și a influențat pozitiv lupta și eforturile conducerii celor două organisme cooperatiste, pentru obținerea unor aprobări oficiale de la guvernele celor două țări, în scopul unei funcționări normale și a unei autonomii proprii.

În anul 1941 activitatea economică-financiară a federalei și a cooperativelor asociate s-a desfășurat pe un plan superior. Datele înscrise în bilanțul încheiat la 31 decembrie 1941 atestă aceste progrese.

La capitolul *activ* s-a înscris cu 52.749.267 lei. Deși valoarea totală a acestora era ceva mai mică față de valoarea activului înregistrată la 31 decembrie 1940, ea nu reprezenta o scădere reală — a activului din bilanț. Se datora faptului că din contul federalei a fost între timp transferată unităților din teritoriul ocupat suma de 35.415.717 lei. În atare situație activul propriu al federalei a crescut în anul 1941 de la 23.559.049 lei, la 49.333.550 lei, respectiv s-a produs o dublare a lui.

La capitolul *pasiv*, fondurile însumau, de asemenea, 52.749.267 lei, din care se mai păstrau în gestiunea federalei numai 3.750.412 lei, ce reveneau cooperativelor din teritoriul ocupat. Prin urmare și aceste categorii de fonduri proprii s-au dublat¹⁴. Astfel, capitalul social aproape s-a dublat, atingând 2.115.000 lei, fondurile proprii au crescut cu peste 1 milion lei. Beneficiul a crescut de patru ori, atingând suma de 3.943.044 lei¹⁵.

Deverul atins de 102 milioane lei la cooperativele existente în 1941, era superior celui realizat în anul 1940, care pe timp de 8 luni s-a raportat la totalitatea cooperativelor asociate din întreaga Transilvanie și Banat și numai din lunile septembrie—decembrie s-a raportat la cooperativele rămase în România.

În lumina datelor prezentate din bilanțul federalei ne apar fără suport aprecierile istoricului Csátári Dániel, care au la bază informații din surse oficiale maghiare, după care situația federalei „Furnica” este pusă pe același plan cu situația federalei „Plugarul” după Dictat și în anul 1941. El apreciază că numai în al doilea trimestru al anului 1942, în urma repetatelor tratative aprobate de ambele guverne, „au fost stabilite condiții favorabile pentru desfășurarea activității ambelor cen-

¹³ Revista *Cooperația*, Aiud, din 1 aprilie 1941, p. 170—174.

¹⁴ Arhivele Statului Cluj, *fond Federala „Furnica” Aiud*, dosar nr. 1, f. 22.

¹⁵ *Ibidem*.

trale¹⁶. Rezultatele obținute în anul 1941 pe plan economico-financiar, arată că federala „Furnica” a desfășurat o activitate normală și pe anul 1941.

Anul de gestiune 1942 a cunoscut o evoluție mereu ascendentă. În darea de seamă anuală a federației a fost evidențiat sprijinul intensiv acordat cooperativelor asociate celor de consum, prin credite în mărfuri, iar celorlalte, prin acordarea unui volum însemnat de credite cu scadență mai lungă spre a le fi întregit capitalul rulant. Prin urmare deverul anual s-a ridicat la 135 milioane lei, superior celui din anii precedenți. Fondurile proprii au ajuns la 8.149.335 lei, depunerile de la creditorii particulari au atins 6.408.000 lei, față de 2.477.559 lei, nivelul anului precedent. Beneficiul net s-a cifrat la 4.227.025 lei, superior anului 1941¹⁷.

În legătură cu rezultatele aplicării principiului reciprocității între federația „Furnica” și centrala „Plugarul” erau din nou apreciate pozitiv măsurile de scutire de serviciul militar, respectiv de la concentrări a personalului cooperativelor, înființarea de 10 cooperative noi, din care 5 aveau deja aprobările de funcționare, acțiune în care era evidențiat interesul maselor de jos, pentru crearea și dezvoltarea de noi unități cooperatiste¹⁸.

Anul 1943 pentru cooperativele populației maghiare din România a fost de referință prin realizările dobândite pe toate țărmurile la cote superioare. Numărul total al cooperativelor asociate era de 182 unități, cu 5 în plus față de anul precedent. S-a înregistrat o creștere intensă a tuturor categoriilor de fonduri.

În capitolul *activ* valoarea acestor fonduri a crescut de la 76.176.813 lei, la 126.616.717 lei, în plus cu 50.439.904 lei. Valoarea stocului de mărfuri în magazine și în depozite aproape s-a dublat, atingând 81,7 milioane lei, față de 43,3 milioane lei. Capitalul social a atins 10,8 milioane lei, în plus cu 2,3 milioane lei, iar totalul fondurilor proprii a crescut cu 4,3 milioane lei. Depunerile spre fructificare au depășit cu 44,3 milioane lei nivelul celor din anul precedent, iar deverul a fost superior cu 63 milioane față de anul 1942, atingând 198 milioane lei. Beneficiul net a însumat 4.427.025 lei, de asemenea, superior față de toți anii precedenți¹⁹.

În darea de seamă a federației pentru gestiunea anului 1943 a fost reliefată această dezvoltare intensă pe plan economico-financiar, care a avut la bază volumul important de credite, mărfuri dat cooperativelor. Realizările dobândite se apreciau că au condus la o creștere a încrederii membrilor asociați în organizația cooperatistă „... căci pe baza experienței anilor de război s-au putut convinge despre dreptul de existență și despre necesitatea cooperativelor, nu numai asociații, ci și publicul consumator”²⁰ — se aprecia în darea de seamă, reliefându-se astfel interesul și baza de masă a rețelei cooperatiste.

¹⁶ Csáthi Dániel, *op. cit.*, p. 221.

¹⁷ Arhivele Statului Cluj, *fond Federala „Furnica”, Aiud*, dosar nr. 11, f. 26, 27, 29.

¹⁸ *Ibidem.*

¹⁹ *Ibidem.*

²⁰ *Ibidem.*

Au mai fost din nou subliniate realizările pe tărîmul reciprocității cu cooperativele românești din teritoriul ocupat. „Prin convențiile rezultate în cursul anului din tratativele continuate pe baza principiului de reciprocitate — convenții la care s-a reușit și obținerea înaltelor aprobări a factorilor de guvern competenți — au fost întru multe promovate posibilitățile de funcționare a cooperativelor. Mai ales, scutirile militare și scutirile de impozite a cooperativelor de credit. Plîngerile relative la impuneri ale cooperativelor, în parte sînt în curs de rezolvare favorabilă”²¹ — se aprecia în darea de seamă.

Aprecîem că anul 1944 nu poate fi luat în analiză datorită cursului evenimentelor cunoscute.

Făcînd o sinteză recapitulativă a unor indicatori principali de ordin economico-financiar avem următorul tablou al unei dezvoltări progresive a federației „Furnica” și a cooperativelor asociate, din perioada care face obiectul analizei.

Tabelul nr. 3

în mii lei

Anul de gestiune	Numărul cooperativelor	Activul total	Fonduri proprii total	Capital social subscris	Beneficiul net	Deverul anual
31 XII 1940	180	62.424	4.280	1.294	797	128.000
31 XII 1941	172	52.749	5.344	2.115	3.943	102.000
31 XII 1942	177	85.994	8.149		4.053	135.000
31 XII 1943	182	126.611	21.285	10.835	4.427	198.000

În legătură cu evoluția economico-financiară a cooperativelor populației maghiare din România, mai ales din anul 1943, într-o notă a Serviciului Special de Informații din România, în anul 1943, se făcea sesizarea că în rîndul cercurilor cooperatiste românești se exprimă îndoiala în sensul că avîntul economic, precum și „... marele număr de cooperative de consum înființate de federația („Furnica”) în ultimul timp nu ar fi putut fi realizate numai cu banii dați de membrii cooperativelor și de federație, fără subvenții din Ungaria”²². Această ultimă latură a problemei, a eventualelor subvenții din partea guvernului ungar a fost dată în studiu organelor interesate, dar noi nu dispunem de alte informații prin care să se ateste sau să fie infirmate aceste bănuiri.

În mod indirect ne apar anumite indicii la adresa federației, că ar fi virat anumite sume în contul cooperativelor în mod gratuit. Astfel, în procesul verbal al adunării generale a federației din 21 aprilie 1943 este consemnat că delegatul cooperativei din Moldovenești (județul Cluj—Turda) Pataki Andrei „... își exprimă mulțumirea pentru altruisticul sprijin al Federației ce s-a manifestat prin acordarea de părți sociale gratuite, dividendă și resturnă în favoarea cooperativelor”²³. Se mai consemnează în plus că și alți doi delegați au mai luat cuvîntul în același sens²⁴.

²¹ *Ibidem*.

²² Direcția generală a Arhivelor Statului (D.G.A.S.), *fond Președinția Consiliului de Miniștri*, dosar nr. 112/1943, f. 112.

²³ Arhivele Statului Cluj, *fond Federația „Furnica”, Aiud*, dosar nr. 1, f. 41—42.

²⁴ *Idem*, f. 42.

Odată și alături de activitatea pe tărîm economico-financiar, rețeaua de cooperative și federala lor au avut și un rol cultural de masă, dispunînd și de mijloace pentru realizarea lui. Federala a avut revistă proprie bilunară „Cooperația“ („Szövetkezés“) în limba maghiară, fondată în anul 1924, care și-a continuat apariția în toată perioada războiului. Cu privire la acest aspect, în darea de seamă pentru anul 1940 se arăta „Am editat fără nici o schimbare (după dictat n.a.) revista noastră „Cooperația“ . . .”²⁵. În același an federala a editat într-un tiraj de 20.000 exemplare calendarul „Furnica“ (Hangya), în limba maghiară, editare care s-a menținut aproximativ la același tiraj și în anii ce au urmat²⁶.

Federala a avut organizată și o rețea de cooperative școlare. Pentru tineretul școlar a editat un supliment al revistei „Cooperația“ care a apărut fără întrerupere pînă în anul 1943, cînd a fost suspendat de autoritățile românești.

Precizăm că guvernul horthyst în toată perioada ocupației nu a aprobat pentru centrala cooperativelor românești „Plugarul“ să aibă un organ de presă propriu în limba română.

Cu privire la această problemă, în procesul verbal de tratative inter-cooperatiste din 30 septembrie 1943, ținute la București, delegații centralei „Plugarul“ au arătat: „Se constată că autoritățile românești au dat aprobarea pentru ziarul cooperatist al „Hangya“, care apare fără piedici.

Își exprimă dorința ca autoritățile maghiare să rezolve favorabil cererea ce urmează a fi înaintată de centrala „Plugarul“, pentru apariția unui ziar la o săptămîină două²⁷.

Aprecierile la adresa apariției ziarului și calendarului federaiei „Furnica“ au fost confirmate și în darea de seamă pe anul 1943, în care se preciza: „Calendarul nostru „Hangya“ bucurîndu-se de popularitate, a fost editat de noi în anul curent în 17.000 exemplare; afară de aceasta, pentru îndrumarea cooperativelor noastre și pentru popularizarea ideii cooperatiste, noi am menținut neschimbată revista noastră „Szövetkezés“ („Cooperația“), care în anul curent a ajuns la jubileul activității sale devotate, de douăzeci de ani”²⁸.

Este posibil ca măsura de suspendare a suplimentului revistei „Cooperația“ a federaiei din Aiud să fi avut legătură cu acel refuz al guvernului maghiar din 1943 față de centrala „Plugarul“.

Cu referire la activitatea desfășurată pe tărîmul cooperativelor școlare, în darea de seamă a federaiei „Furnica“ pe anul 1943 se arăta: „Noi am sprijinit cu deosebită grijă cooperativele școlare, al căror număr la școlile secundare confesionale ale noastre s-a mărit la 12, iar la școlile primare ale noastre, la un număr de 59. În aceste școli se desfășoară o activitate conștientă educativă și cooperatistă — avînd ele meritul deosebit că îndeamnă tinerimea școlară la economisire și la muncă comună”²⁹.

²⁵ *Idem*, f. 2.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Idem*, f. 70.

²⁸ *Idem*, f. 63.

²⁹ *Ibidem*.

Această activitate pe tărîm școlar era astfel interpretată și într-un Buletin informativ românesc din iunie 1943, pentru Președinția Consiliului de Miniștri, în care se arăta: „Federala cooperativelor ungurești „Furnica“ (Hangya) din Aiud a instituit premii de 1000 și de 500 lei pentru elevii diverselor școli confesionale maghiare, care au dat dovadă de pricepere și sîrguință în conducerea cooperativelor școlare. Asemenea premii s-au împărțit la diferiți elevi din Aiud, Arad, Brașov, Alba Iulia.

Independent de aceste premii, Federala a donat suma de 20.000 lei pentru elevii merituoși din liceul și școala normală „Bethlen“ din Aiud, precum și pentru elevii de la școlile normale (maghiare n.a.) din același oraș.

Un număr de circa 100 elevi ai liceului „Bethlen“ din Aiud au vizitat recent birourile și magazinele federalei. Scopul acestei vizite a fost de familiarizare a tineretului școlar cu ideea de viață cooperatistă³⁰ — se aprecia în documentul respectiv.

În relațiile cu centrala cooperativelor românești „Plugarul“ din teritoriul ocupat de Ungaria horthystă, conducerea federalei „Furnica“ a avut o atitudine rezonabilă și s-a exprimat pentru recunoașterea și funcționarea cooperativelor românești din nord-vestul țării pe baza principiului de reciprocitate și de autonomie similară cu cele ale populației maghiare din România.

Pe această linie s-a înscris declarația reprezentantului federalei „Furnica“ la adunarea de constituire a federalei cooperativelor de consum a populației maghiare din teritoriul ocupat cu sediul la Tirgu Mureș, în octombrie 1940, unde s-a pronunțat deschis pentru dreptul la existență de sine stătătoare a cooperativelor românești din teritoriul ocupat în baza principiului de reciprocitate³¹.

În această viziune apreciem că s-a manifestat și gestul de respect reciproc, cînd adunarea generală a federalei „Furnica“ din 21 aprilie 1943, a transmis o telegramă de felicitare „Dr.-lui Hațieganu Emil, președintele Centralei „Plugarul“ din Cluj“³². De menționat că aceasta era singura telegramă transmisă de către adunare în teritoriul ocupat, către o federală cooperativă.

La rîndul ei, centrala cooperativelor românești „Plugarul“ urmărea și făcea cunoscută evoluția, precum și realizările acestei federale prin cotidianul „Tribuna Ardealului“. Așa, de exemplu, în numărul din 15 august 1942, se anunța că a avut loc cea de-a 22-a adunare generală a Federalei, fiind apreciată ca un important eveniment pe tărîm economic, social pentru populația maghiară din România. „Această instituție este unicul organism a vieții economice maghiare și tocmai de aceea îi este importantă munca, ce o desăvîrșește“³³ — aprecia în comentariu. Erau apoi citate date privind numărul cooperativelor asociate, a membrilor acestora precum și evidențierea satisfacerii de către I.N.C.O.P. a unor deziderate formulate de către federală, privind respectarea autono-

³⁰ D.G.A.S. *fond Președinția Consiliului de Miniștri*, dosar nr. 1266/1943, f. 111.

³¹ *Tribuna Ardealului* din 5 noiembrie 1940 — august 1943.

³² Arhivele Statului Cluj, *fond Federala „Furnica“, Aiud*, dosar nr. 11, f. 40.

³³ *Tribuna Ardealului* din 15 august 1942.

miei, ca și altele. „Toate acestea s-au înlăptuit ca rezultat al înțelegerilor cu conducătorii Centralei cooperativelor românești³⁴.

Activitatea federaiei „Furnica” și a cooperativelor asociate din perioada 1940—1944 cît a durat regimul de ocupație horthystă în nord-vestul țării, s-a desfășurat și prin întîmpinarea unor greutăți și piedici izvorite din situația gravă intervenită în relațiile interstatale româno-maghiare prin Dictatul de la Viena. La ele s-au mai adăugat consecințele celui de al doilea război mondial hitlerist, precum și a existenței regimului antonescian din România, a guvernării lui pe bază de legiuiri speciale cu caracter dictatorial și care însumate au avut repercusiuni și asupra cooperăției populației de naționalitate maghiară din România.

În aceste condiții și pe lîngă centrale federale și cooperative asociate, și în anii 1940—1941 au fost instituite posturi de controlori curatori români, ca răspuns la măsurile similare luate de guvernul ungar horthyst împotriva cooperativelor românești, denumite în limbaj diplomatic al celor două guverne de dictatură fascistă, „măsuri de retorsiune”. Au fost impuse unele restricții consiliului de administrație al federaiei privind dreptul de vizare a bilanțurilor și cu privire la acceptarea de depuneri pentru păstrare a unor anumite sume în contul federaiei. Anumite organe ale administrației locale de stat au impus peste prevederile legale unele cooperative la impozite în plus, care grevau gestiunea lor. Cu privire la aceste măsuri cu caracter abuziv, în procesul verbal de tratative a celor două centrale din 30 septembrie 1943, reprezentanții federaiei „Furnica” au menționat că impozitele suplimentare impuse peste cele legale unor cooperative se ridică la circa 1.733.000 lei, pe care federala i-a contestat³⁵.

În cursul tratativelor purtate pe bază de reciprocitate reprezentanții federaiei „Furnica” și-au exprimat acordul lor față de covîrșitoarea majoritate a doleanțelor ridicate din partea reprezentanților cooperativelor românești din teritoriul ocupat și angajamentul ca în limita competențelor să facă intervenție pe cale diplomatică pe lîngă guvernul maghiar, pentru a le soluționa în mod favorabil. În același spirit și pe aceleași poziții constructive s-au exprimat și reprezentanții centralei „Plugarul” față de doleanțele cooperativelor populației maghiare din România, angajîndu-se să facă intervenții pe căi similare pe lîngă guvernul român.

Din partea conducerii federaiei „Furnica” a existat o singură problemă de ordin principal în care nu a avut o poziție consecventă și anume, problema aprobării statutelor cooperativei „Regnă”, în care s-a lăsat influențată de diversele pretexte invocate de guvernul horthyst pentru a nu le aproba așa cum au fost redactate și aprobate de adunarea generală a cooperativei respective³⁶.

Din datele și aspectele prezentate rezultă că principiul reciprocității ca bază a existenței și a continuității funcționării cooperativelor populației românești din teritoriul afectat prin Dictatul de la Viena, precum și a menținerii și funcționării cooperativelor populației maghiare din Ro-

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Arhivele Statului Cluj, *fond Federala „Furnica”* dosar nr. 1, f. 66—67.

³⁶ *Idem*, f. 68.

mânia, conceput de către conducătorii mișcării de rezistență antihorthystă, în zilele ce au urmat verdictului Dictatului, s-a dovedit a fi realitate și cu o puternică notă de viabilitate. El a fost apoi însușit de către reprezentanți ai mișcării cooperatiste a populației maghiare din România și chiar din teritoriul ocupat, și au acționat pentru aplicarea lui. A fost o cale și o formulă politică aleasă și care s-a putut impune inclusiv pe plan diplomatic interstatat, împotriva voinței guvernului ungar horthyst, dar care nu a putut ignora pînă la infinit realitățile economico-financiare cu implicații social-politice profunde, s-a impus și a fost recunoscut și de către guvernul antonescian, sub influența aceluiași forțe național-patriotice, ostile dominației hitleriste în România și a celei horthyste în nord-vestul țării.

Printr-o activitate stăruitoare din partea forțelor național-patriotice românești în teritoriul ocupat, pentru recunoașterea și aplicarea lui pe un plan larg, s-a reușit obținerea unui șir de revendicări juste pentru ambele părți și care au fost într-un anumit fel impuse spre a fi acceptate de către guvernele și organismele centrale de stat de resort din cele două țări, multe din ele împotriva voinței acestora. Suportul de masă a activității celor două mișcări cooperatiste și implicațiile economico-sociale și politice a cerințelor formulate prin reprezentanții lor, au impus chiar în acele condiții speciale, recunoașterea și soluționarea unui număr important de asemenea cerințe, diferite ca mărime și valoare.

Date comparative a celor două federale cooperatiste românești în nord-vestul țării și a celei maghiare cu sediul la Aiud pentru anii 1940—1943 ni le atestă

Tabelul nr. 4

Centrala cooperativelor românești „Plugarul” cu sediul în Cluj³⁷

În mii pengő

Anul de gestiune	Nr. de locuitori români în mii*	Numărul cooperativelor	+ sau — față de 1940	Valoarea soldului activ	Capital social subscris	Beneficiu	Develul anual
0	1	2	3	4	5	6	7
1940	1.300	463	—	—	—	—	×
1941	1.200	199	— 264	2.050	128	—	×
1942	1.200	244	— 219	2.921	254	275	×
1943	1.150	247	— 216	4.127	180	495	×

— Nu dispunem de date

Tabelul nr. 5.

Federala „Furnica” cu sediul în Aiud

În mii lei

	maghiari în mii						
0	1	2	3	4	5	6	7
1940	530	180	—	62.424	1.295	977	128.000
1941	480	172	— 8	52.749	2.115	3.943	102.000
1942	450	177	— 3	85.994	—	1.053	135.000
1943	420	182	+ 2	126.611	10.835	4.427	198.000

³⁷ Vasile T. Ciubăncan, *op. cit.*, în *ActaMP*, VII, 1983, p. 515.

Datele despre populația probabilă țin seama de mișcarea populației prin refugiere înspre România și invers (n.a.)

Datele comparative prezentate și problemele care au făcut obiectul analizei celor două federale cooperatiste din Transilvania, sub impactul consecințelor Dictatului de la Viena, ne atestă că această mișcare cooperatistă cu un caracter specific Transilvaniei, în esența ei s-a păstrat și a continuat activitatea într-un anumit fel, fără întreruperi efective. Pe ansamblul său mișcarea cooperatistă a avut un rol pozitiv pe plan economic, social și cultural, cu precădere în rîndul maselor țărănești. O parte însemnată din această organizație cooperatistă după 30 august 1940 a căpătat un caracter politic tot mai pronunțat și acut care a exercitat influențe diferite asupra evoluției ei.

Din situația specifică a fiecărei rețele cooperatiste pe care am analizat-o se desprinde în mod evident concluzia după care cooperativele populației românești din teritoriul atribuit Ungariei horthyste s-au confruntat în mod fățiș cu politica, uneori destul de brutală, a regimului horthyst de ocupație, a guvernului statului maghiar ocupant, a organelor sale centrale și locale. Prin această confruntare permanentă, mișcarea cooperatistă românească s-a impus atît sub raportul recunoașterii ei juridice, cît și sub cel al continuității activității ei. Regimul horthyst însă a reușit să creeze un șir de greutăți prin care a împiedicat desfășurarea unei activități normale și a practicat discriminări de ordin politic. Una dintre aceste consecințe, vizibilă, a constituit-o desființarea și anihilarea activității și a funcționării unui număr de circa 240—247 cooperative existente la data pronunțării sentinței Dictatului. Ostracizările impuse au frînat într-o anumită măsură nivelul și au impus ritmul destul de lent al dezvoltării economico-financiare a rețelei în ansamblul ei.

A rămas însă definitivă integrarea acestei mișcări cooperatiste în cadrul rezistenței național-politice antihorthyste, antiimperialiste a poporului român, care i-a dat tăria de a rezista, a se menține și în final de a fi eliberată³⁸.

Rețeaua cooperativelor populației maghiare din România ce avea sediul la Aiud, cu particularitățile ei specifice, și-a păstrat în continuare ființa și în principal autonomia internă și pe durata perioadei analizate a înregistrat o evoluție ascendentă. Din acest punct de vedere, situația ei a fost în parte diferită față de rețeaua centralei „Plugarul”, socotită atunci, într-un anumit fel, că ar fi omologul ei. Totuși și această rețea cooperatistă a fost uneori afectată de măsuri restrictive, unele abuzive și de îngrădire a multor laturi sau domenii ale activității ei, din partea guvernului și a regimului antonescian din România și a unor organe administrative locale.

Deși nu posedăm date cu privire la existența și activitatea unor forțe patriotice antihorthyste și antihitleriste în cadrul acestei mișcări cooperatiste, totuși în mod indirect existența și funcționalitatea ei a fost sprijinită de mișcarea de rezistență național-patriotică românească din teritoriul ocupat, care a pus în acțiune și a știut să folosească principiul reciprocității. În acest context apreciem noi că rețeaua cooperatistă a avut un caracter

³⁸ Vezi detalii, Vasile T. Ciubăncan, *op. cit.*

democratic și a jucat un rol pozitiv sub raport economico-social și spiritual, mai ales în sînul țărănimii.

În România, prin comparație numărul unităților cooperatiste ale populației maghiare existente la 30 august 1940 în esență s-a păstrat și după aceasta. Raportat la numărul populației totale de naționalitate maghiară rămasă în România, numărul lor era superior celor românești care s-au mai putut păstra în teritoriul ocupat raportat la totalul populației de naționalitate română rămasă sub ocupație. Din această situație prezentată în date și cifre comparative rezultă că efectele politicii celor două guverne — român și maghiar — față de cele două rețele cooperatiste românești din teritoriul ocupat și maghiare rămase în România, au fost totuși diferite și că în teritoriul ocupat ele au fost mult mai agravante.

Rămîne însă pentru acea perioadă ca un rezultat principal acela al păstrării, chiar și în situații mai reduse pentru unele, a mișcărilor cooperatiste fără deosebire de criterii de naționalitate, cooperație care a avut o bază socială de masă cu precădere din mediul rural, al țărănimii române și maghiare, ale căror interese fundamentale erau comune.

VASILE T. CIUBANCAN

NOUVELLES DONNÉES CONCERNANT LE SYSTÈME DES COOPÉRATIVES
EN ROUMANIE APRÈS LE DICTAT DE VIENNE
(LA SOCIÉTÉ „FEDERALA“ D'AIUD)

(Résumé)

L'auteur présente de dates et d'aspects inédits concernant l'évolution du mouvement coopératif de la population hongroise de Roumanie restée ici après le Dictat de Vienne de 30 Août 1940. Ce mouvement, ayant comme lieu de résidence la ville d'AIUD, jouissait d'une large autonomie économique, juridique et politique.

En s'appuyant sur les chiffres des bilans annuels, l'auteur met en évidence que ce mouvement coopératif, caractéristique en Transylvanie, a fonctionné pendant tout le période d'entre-guerre et même sans cesse après le 30 Août 1940, quand il connût d'années de fleurissement économique, financier et organisatoire.

On relève les conséquences du Dictat de Vienne sur le mouvement coopératif de Transylvanie, en espèce sur celui roumain.

Finalement on présente de chiffres de bilan centralisés, comparatives, pour illustrer la situation de la population roumaine qui demeura au territoire temporairement resté sous occupation horthyste, dans la partie de Nord-Ouest du pays, aussi que de la population hongroise restée en Roumanie, en traçant de conclusions réelles en ce qui concerne leur état effectif.

**MUZELOGIE.
RESTAURARE —
CONSERVARE.
OCROTIREA
PATRIMONIULUI
MUZEAL**

MUZEUL „VIU”¹

În ultimele decenii muzeul a profitat într-un ritm accelerat, pretutindeni în lume, de efectele uneori spectaculoase pe care revoluția tehnologică le-a adus și mai ales grație deschiderii oferite de circulația extrem de rapidă a imaginilor și a informației. Aceste înnoiri tehnice alături de prefacerile sociale, culturale și politice au contribuit la diversificarea modului în care este acceptat statutul muzeului. Sînt țări în care numărul muzeelor crește vertiginos și altele unde pentru o vreme muzeele au fost închise făcînd parte din „ministerul morților”²; sînt apoi țări cu o bogată tradiție a vieții de muzeu unde se cristalizează o orientare demistificatoare, o legătură mai strînsă cu cerințele realităților epocii, ca și altele care încearcă să creeze noi mituri. Dar oriunde, fie că existența muzeului se bucură de înflorire, de diversificare, ori de stagnare și neglijare, fie că este o oglindă fidelă a realității, fie că impune deformări care oricum vor fi corectate, muzeul, tezaurul este căutat de cercul larg al culturii umaniste ca și de cel al culturii tehnice pe care o susține în salturile sale spre progres.

Existența muzeului este îndelungată și apariția sa poate fi pusă în legătură cu începuturile cristalizării vieții sociale. A servit mai întîi ca stadiu de muzeu-mormînt pentru a prelungi în mod magic viața, apoi într-un al doilea stadiu a slujit puterea spirituală ca material al altarului sau al tronului. Mai aproape de noi, într-un al treilea stadiu a reconstituit primii pași în dezvoltarea generală. Nu este întîmplător că începuturile muzeului ajuns la forma actuală s-au impus în momentul cînd economia burgheză a ieșit la lumină. Muzeul întărea ideea dragă burghezului de creație continuă, iar filozofii secolului al XVIII-lea se așteptau ca deschiderea colecțiilor regale către public să favorizeze progresul artelor prin transformarea „tezaurilor acumulate în capital activ-productiv”³. Într-un al patrulea stadiu muzeul a oferit miturile pe de o parte ca modele pentru limitări, pe de altă parte ca zonă de evadare din cadrele prezentului⁴.

¹ Titlul și tema ne-au fost sugerate de discuțiile din ultima vreme privind tabloul variat al modalităților de cunoaștere a patrimoniului umanității, în care apare adeseori menționată problema muzeului „viu” (atrage atenția dezacordul dintre cerința adjectivului și definirea substantivului), acuzîndu-se o anume rămînire în urmă în evoluția acestei instituții. Fără a încerca să dăm o „sentință” problemei trecem în revistă cîteva aspecte care ni se par definitorii pentru stadiul de moment.

² Cfr. Luciano Berti, *Il museo tra Thanatos ed Eros*, curs ținut la Universitatea Internațională de Artă, Florența, 1971—1972.

³ Hubert Damisch, *La notion de musée*, în „50 rue de Varenne”, Paris, decembrie 1986, p. 23. (Revista „50 rue de Varenne” este editată de Institutul Italian de Cultură din Paris ca supliment al cunoscutului periodic de cultură *Nuovi Argomenti* condus de Alberto Moravia).

⁴ Luciano Berti, *op. cit.*

În stadiul cinci — contemporan, documentarea tinde să ne poarte spre existența primară și generală, astăzi ea avînd posibilitatea să se extindă la toată umanitatea, reparcînd fazele istorice, mizînd pe analize interdisciplinare. Muzeul atinge limitele existenței generale, se îndepărtează de distincțiile valorice funcție de sisteme de civilizație, se încadrează astfel unui aspect cultural extins la nivel mondial în secolul XX cînd nu mai avem centre închise ale creației, ci o migrație culturală, un schimb la scară geografică, un schimb între mai mulți poli și nu numai într-un domeniu limitat. Trăim și astăzi în aria europeană sub impulsul concepțiilor umaniste ale Renașterii într-un univers în care exemplele și coordonatele lumii grecești sînt încă vii, dar descoperirile care s-au impus din civilizațiile chineză, hindusă, aztecă, indiană, africană, americană au oferit șansa firească a înglobării unor noi experiențe și a deschiderii unor noi perspective. Muzeul actual, slujind acestor scopuri, se caracterizează prin „timpul lung“ ce include o viziune istorică retrospectivă, ca și perspectiva pentru viitor: nostalgicul se complace în ideea că totul s-a petrecut și că nimic cu adevărat nou nu-l va schimba; revoluționarul va găsi că vechea civilizație s-a consumat pînă la sfîrșit și că cea nouă se va putea instaura, va avea timp pentru a se actualiza și a se corecta⁵.

Pentru a ajunge la structura consacrată azi muzeul a parcurs în ultimii două sute de ani un drum cu o acumulare asiduă, definindu-și o serie de funcții ce au găsit un larg ecou în cadrul manifestărilor culturii. În Enciclopedia lui Diderot și D'Alembert, vol. X, Paris 1773, pentru cuvîntul muzeu se face o scurtă referire la instituția fondată la Alexandria de Ptolemei „pentru a întreține un grup de savanți, filozofi și oameni de litere“. Se adaugă totuși că termenul începuse să asimileze și semnificațiile unui lăcaș unde sînt adunate lucruri care au un raport imediat cu artele și cu muzeele. Se trimite tot acum și la cuvîntul cabinet, definit ca un loc unde „se adună tot ce este mai prețios ca tablouri, bronzuri, cărți și curiozități“⁶. Evoluția a dus, în acest sens, spre crearea marilor muzee cu fațadele lor de templu grec, cu structura lor eterogenă care se mai păstrează. Se remarcă și astăzi observațiile lui Rainer Maria Rilke care la 1898 în Jurnalul Florentin sublinia nevoia schimbărilor în muzeele devenite greoaie. Spunea că ele sînt constituite ca și cum cineva ar fi rupt cite o pagină din cărți scrise în limbi diferite și apoi ar fi reunit totul într-un volum luxos. În continuare însă, în ultimele decenii s-au impus soluții noi, total diferite atît în ce privește construcția cît și funcțiile muzeului. Este cazul, spre exemplu, cu proiectul pe care Le Corbusier l-a propus lui Jean Cassou pentru Muzeul de Artă Modernă, o clădire fără fațadă și în care vizitatorul să nu vadă decît interiorul, pătrunzînd printr-o subterană⁶. În paralel a apărut și discutata „schelărie metalică“ a Centrului Pompidou de la Bouburg cu toate deschiderile și posibilitățile sale de mișcare. Astăzi arhitectul său Renzo Piano mărturisește că proiectul „s-a născut dintr-o problemă care s-a focalizat în particular cu cincisprezece ani în urmă, aceea a culturii deschise. Atunci era necesar a se crea un edificiu care să distrugă imaginea instituțională a culturii, care să nu intimideze, ci să fie capabil să facă să cadă fiecare

⁵ *Ibidem*.

⁶ Hubert Damisch, *op. cit.*, p. 22.

zid de neîncredere spre marele public⁷. În tot acest răstimp de cincisprezece ani (1971—1986) soluția a ajuns să fie pusă în discuție de însuși arhitectul ei ca și de mulți alții⁸. Concluzia actuală nu tinde spre o unificare a concepției despre construcția de muzee, ci spre o personalizare folosind atât spații nou create, cât și adaptind cu soluții moderne vechi edificii. Interesul pentru muzeu se naște din această personalizare și interpretare a programului propus de creatorul său.

În legătură cu funcțiile muzeului este de subliniat că în tot acest proces de lungă durată rolul specialistului ca factor determinant în manifestarea lor, în integrarea în ansamblul cultural general, a fost și este determinant. Muzeograful nu trebuie să fie un supus, un rob al colecției sale, ci un minutor al acesteia. Pericolul care amenință muzeul de a cădea pe panta vulgarizării poate fi prevenit prin activitatea unor muzeografi de strictă specialitate, prin perfecționarea continuă a pregătirii lor științifice care poate oferi garanția pentru o bună alegere a direcțiilor viitoare ale muzeului. Renato Nicolini sublinia: „Condiția omului de muzeu are sub multe aspecte similitudini cu cea a omului de știință. Ca și omul de știință muzeograful va cerceta continuu criteriul după care aranjarea discursului experimental, în acest caz muzeul, are o bază științifică. Ca și omul de știință el știe că adevărul unei teze nu este unic și deci că în viitor s-ar putea găsi criterii mai adevărate. Ceea ce azi ne apare incontestabil poate într-un viitor nu prea îndepărtat să fie în întregime criticat și dezaprobat⁹. În ideea lui Giulio Carlo Argan „trebuie în primul rând să se asigure muzeelor o autonomie științifică. Fiecare muzeu trebuie să posede bugetul său pentru achiziții, pentru a exercita o serioasă protecție a patrimoniului, pentru a organiza viața sa culturală. Directorul de muzeu nu trebuie să fie un funcționar ci un specialist. În muzeu el va trebui să dispună de un personal suficient de specialiști pentru diferite sectoare...¹⁰”.

Toate acumulările de valori și perfecționarea pe calea prezentării și cunoașterii patrimoniului au izvorit din cerințele unui public care devenea tot mai numeros. În faza de început a marilor colecții rezultând din expediții și descoperiri pe o arie geografică largă, inaccesibilă marelui public, muzeele din centrele europene și-au definit un rol deosebit atât pentru cercetare cât și pentru vizitatori. Dar, spre sfârșitul primei jumătăți a secolului nostru o dată cu învingerea dificultăților în transportul rapid, cu mișcarea marilor mase de turiști, cunoașterea nemijlocită a aspectelor de o mai mare varietate a modelat tehnica și posibilitățile cercetării, ca și capacitatea de asimilare a publicului. În ultimele decenii expoziția temporară în cadrul muzeului sau în afara lui a devenit un instrument principal de cunoaștere, profitabil pentru specialist, stimulator pentru publicul larg, dornic de a ști și a se perfecționa. Publicul unei

⁷ Renzo Piano, *Il musco e la luce* — interviu, în „50 rue de Varenne”, Paris, decembrie 1986, p. 125.

⁸ Renzo Piano, interviu, în *Incontro al Duemila*, Roma, Società Editrice „l'Unità”, 1986; François Burkhardt, *A propos d'aménagements d'exposition et de nouveaux musées*, în „50 rue de Varenne”, Paris, decembrie 1986, p. 91.

⁹ Renato Nicolini, *Esposizioni ed enti locali in Italia*, în „50 rue de Varenne”, Paris, decembrie 1986, p. 67.

¹⁰ Giulio Carlo Argan, *Les musées aujourd'hui*, în „50 rue de Varenne”, Paris, decembrie 1986, p. 27.

expoziții este mai numeros decât cel din muzeu fiind atras de opere ce au raporturi între ele, organizate în jurul unor aspecte critice, expoziții care se remarcă prin amplasare, arhitectură, lumină, folosite ingenios tocmai pentru a stîrni interesul. Experiența acestor expoziții, verificarea inovațiilor în practică stă la baza soluțiilor viitoare ale muzeului. Ceea ce este important în momentul de față cînd expozițiile temporare au ajuns la o mare diversitate, reiese nu atît din orientarea lor spre succese spectaculoase, cît din punerea în valoare sub aspecte cît mai variate a tezaurului muzeal plecînd de la relația complementară dintre expozițiile de detaliu, monografice și marile sinteze pluridisciplinare sau extinse la largi arii geografice. În redefinirea raportului dintre colecția de muzeu și expozițiile temporare își spune tot mai mult cuvîntul și disoluția intervenită în ierarhia valorilor, în baza căroră erau aranjate muzeele secolului XIX (Muzeul Britanic, Louvru), criza în ierarhia artelor sau faptul că operele muzeului nu mai pot fi aplatizate „într-o specie de monstruos pozitivism”¹¹. Tezaurul muzeal este de fapt numai viață, experiență de viață, este tot ce stă la baza creației de azi, este moștenirea ce va duce spre viitor. Cunoscînd moștenirea putem înțelege mai bine ceea ce se petrece sub ochii noștri și putem spera chiar spre înțelegerea datelor viitorului. Principalul constă în felul în care vom ști să păstrăm și să reactivăm mereu această memorie, potențialul ei, acceptînd că mesajul său nu este epuizat, ci dimpotrivă poate fi mai bine cunoscut.

Aruncarea mării mase de vizitatori în bombardamentul mesajului unor expoziții reunind valori ale culturii naționale și universale fără ca ea să fie atent pregătită și informată, poate duce la apariția unui strat superficial de cultură, crează pericolul alienării, al scăderii prestigiului real al valorilor. Comentînd experiența sa de la Bouburg cu cei douăzeci și cinci de mii de vizitatori pe zi, Renzo Piano pomeneste că s-a ajuns să se vorbească „despre drama folosirii și consumul superficial al culturii” și ea a făcut ca în ultimii ani atenția să se concentreze asupra unor întrebări precum: „Care cultură, pentru un număr cît mai mare de oameni? Cum? Pentru cîți?”. Tot el remarcă spunînd că acum cincisprezece ani „se gindea la un edificiu care să consimtă chiar și întîmplător orîșicui a veni în contact cu mii de fenomene diverse care să poată stimula curiozitatea (înțeleasă aceasta ca prim moment cultural pentru cine nu este obișnuit cu domeniul)”¹².

În acuza care plutește mereu asupra muzeului în privința dificultăților legăturii cu publicul, apare în mod firesc și întrebarea: poate fi învinuită numai această instituție, cu cei cîțiva slujitori ai săi cînd adesea cei chemați să se împărtășească din darurile oferite cu generozitate manifestă lipsă de pregătire, de sensibilitate, de preocupare pentru înțelegerea și utilitatea mesajului? Și mai departe: care este rezultatul unei vizite, spre exemplu într-o galerie de artă românească ce prezintă evoluția unei perioade de circa două sute de ani cînd grupul de vizitatori este format din tineri care nu cunosc nimic sau aproape nimic despre personalitatea unor creatori de excepție și despre epoca lor? În mod cert

¹¹ Renato Nicolini, *op. cit.*, p. 66.

¹² Renzo Piano, *Il museo e la luce* — interviu, în „50 rue de Varenne”, Paris, decembrie 1986, p. 125.

se ajunge la diferite intensități ale unui extaz formal, la o apreciere superficială a unui mesaj, a unor creații originale de o neprețuită valoare. Mai mult, acest prim contact nu este nici mai departe îmbogățit, consolidat îndeajuns prin lecțiile din cadrul programei școlare la diferite niveluri ale formării culturii generale. Poate aspira la o profundă înțelegere doar cel pregătit pentru aceste întâlniri, cunoscând cadrul general, tematica, exemple, curente, legături diverse, o problematică larg deschisă pentru analize viitoare. Pentru vizitator muzeul trebuie să devină locul în care se revine de mai multe ori, căutându-se noi și noi unghiuri pentru analize și sinteze. Și în pas cu aceste cerințe muzeului i se impune, desigur, maleabilitate în gruparea materialului, în prezentare, în sublinierea semnificațiilor impuse de valorile patrimoniului. Adăugînd funcției ideologice a muzeului o diversificare a funcțiilor culturale multiple, pregătite din timp și perseverent la nivelul școlii, ne vom bucura de vizitatori competenți, dornici de a cunoaște lumea nouă a muzeelor, dar pentru care și o galerie de modă veche va oferi întotdeauna multe satisfacții.

În final se impune din nou constatarea că asimilarea acestui mesaj specific se cere urmărită sistematic, pe bazele unei culturi generale vaste. Imensele valori acumulate de secole sau înglobînd mesajul veacurilor trecute nu pot fi bagatelizate, trecute la capitolul divertisment și cercetate pe parcursul unei ore de vizitare, adesea una pentru toată viața. Vizita la un muzeu nu trebuie să fie neapărat prilej de descoperire, ci unul de simțire, de înțelegere, de aprofundare, căci precum spunea Giulio Carlo Argan „un muzeu nu trebuie să fie un ansamblu de capodopere de contemplat cu gura deschisă, ci mai mult ca o bibliotecă unde se merge a se consulta sau studia opere”¹³.

Urmărirea statutului, funcțiilor și vieții interne a muzeului impune și cîteva constatări privind componența echipei de muzeu care în ultimele decenii a cunoscut importante metamorfozări. Ne vom referi la trei dintre membrii cu un rol ascendent. Este exemplul oferit de arhitect, designer, conservator și restaurator.

Pornind de la constatarea că muzeul activ inițiază expoziții temporare, schimbă dispoziția secțiunilor, a sălilor, reamplasează opere, organizează activități științifice, didactice, cu amenajări și reamenajări interne, colaborarea dintre conducătorul științific care oferă tematica și arhitectul care o pune în practică apare indispensabilă. A trecut faza în care metoda de bază în prezentarea de muzeu se axa pe cercetarea unei combinații de claritate, de bun gust, de invenție propusă de muzeolog. Prezența arhitectului este tot atît de necesară și atunci cînd se cere păstrarea unor nuclee tradiționale ale muzeelor, devenite mărturii de cultură ale unor epoci și înglobarea lor într-o viziune nouă, cu conexiuni și trimiteri noi. Dar, arhitectul de muzeu trebuie să parcurgă și el o specializare pe probleme de muzeografie și muzeologie la nivelul celor existente deja în multe țări pentru restaurarea monumentelor istorice. Aceasta pentru a se evita excesele, neconcordanțele, pentru a se ajunge la o adevărată colaborare între muzeograf și arhitect. Ideea este cu atît mai actuală cu cît numeroase soluții adoptate în expoziții temporare de către

¹³ Giulio Carlo Argan, *op. cit.*, p. 27.

arhitecți au fost deja preluate de mari muzee ale lumii. Este elocvent exemplul arhitecților italieni Scarpa, Rogers, Albini remarcați în ultimele decenii¹⁴.

Creșterea numărului de expoziții și schimburi, ca și ultime descoperiri tehnice au amplificat și rolul conservării. Păstrarea cât mai îndelungată a unui obiect de patrimoniu este o cerință legitimă, dar conservarea nu trebuie să însemne izolare, ascundere, imobilism. De fapt nu se va putea apăra niciodată existența materială a patrimoniului fără ca acesta să cucerească și recucerească o valoare în conștiința contemporanilor. Un sistem riguros, științific, universal valabil pentru toate muzeele de profil poate asigura cadrul unei existențe și circulații normale a operelor și în acest caz s-ar pune încă o dată în evidență rolul în ascensiune al soluțiilor pe care le poate propune un conservator în colaborare cu un arhitect specializat. Creșterea numărului și diversificarea rețelei de muzee ridică noi probleme conservării dar reprezintă și un moment favorabil pentru a stimula inițiativa formării unor grupuri de fideli preocupați de starea muzeului și a patrimoniului în general.

Conservarea impune o atenție deosebită și pentru activitatea de restaurare. Interdependența decurge din nevoia asigurării unor condiții ideale cu norme care vizează lumina, umiditatea, specificul materialelor, modul de expunere și transportare, minuire, transmiterea reciprocă a experienței. În condițiile descoperirilor tehnice actuale, a posibilităților perfecționate de investigare și diagnosticare, restaurarea a devenit o știință complexă iar restauratorul un membru cu drepturi depline în echipa de muzeu. Cercetarea adevărată nu mai poate fi concepută fără el așa cum fără el nu se poate spera la o prelungire a vieții operei, acea parțială re-integrare a viziunii și a bucuriei creatorului. Și cred, alături de mulți alții că a sosit momentul, tocmai pentru a atrage publicul, să pătrundem în interiorul universului operei pentru a-i vedea fragilitatea și a sublinia astfel nevoia de protecție. Complexitatea creației cere o expunere, o prezentare în adevărate expoziții a operelor aflate pe parcursul unor etape de restaurare (un exemplu încurajator mi se pare a fi fost oferit de interesul clujenilor pentru soarta și natura intervențiilor efectuate în legătură cu salvarea grupurilor statuare ce decorează fațada Teatrului Național, intervenție efectuată de către specialiștii Laboratorului Zonal de restaurare de pe lângă Muzeul de Istorie din Cluj-Napoca).

Muzeul nu impune o rămânere în urmă nostalgică, o reîntoarcere la etape trecute, el este și va fi tezaur necesar a fi cercetat, analizat de la nivelul pașilor înainte făcuți de evoluția contemporană. Funcțiile sale în condițiile societății cu o spectaculoasă ascensiune tehnologică nu sint amenințate să dispară, ci din contră se bucură de noi avantaje putînd sublinia tot mai pregnant ceea ce afirma cu aproape cincizeci de ani în urmă Marc Bloch: „Între lucrurile trecute care au cedat se pare de a comanda prezentul nu se găsește nimic în stare de a fi reținut? Se uită că

¹⁴ Referitor la aceste aspecte semnalăm articolul lui Jean-Louis Dèotie, *Suspendre, oublier*, în „50 rue de Varenne”, Paris, decembrie 1986.

nu este cunoștință veritabilă fără o anume claviatură de comparat¹⁵, claviatură pe care muzeul o va oferi mereu cu prisosință doar celor dornici de a o cunoaște și în ultimă instanță numai celor pregătiți în a o asimila.

GHEORGHE MĂNDRESCU

LE „MUSÉE VIVANT”

(Résumé)

Le retour dans l'actualité de l'intérêt pour le musée et l'interdépendance toujours plus prononcée entre l'évolution de son statut, de ses fonctions et de l'équipe qui travaille sous ses auspices et la société contemporaine dominée par de spectaculeux progrès technologiques, constituent le thème de ce travail.

En prenant comme point de départ l'analyse de certains repères de l'évolution historique et l'intégration du musée dans l'ensemble culturel surtout aux derniers siècles, on fait une investigation du rapport entre patrimoine, conservateur et public, le suprême bénéficiaire.

La croissance du nombre des expositions temporaires, du nombre des visiteurs et, implicitement, les problèmes qui en sont issus et qui concernent la relation musée — public se font remarquer comme des facteurs d'actualité, étant à même de souligner de nouveau la nécessité d'une préparation préalable du visiteur pour le rendre capable d'assimiler le message que transmet le musée, en d'autres mots le besoin où il se trouve d'avoir une culture générale.

À la fin, des considérations regardant l'accroissement du rôle de l'architecte, du conservateur, du restaurateur, en tant que membres du personnel du musée, constatent la vigueur du musée comme institution, son actualité et sa capacité de soutenir l'évolution générale de l'avenir.

¹⁵ Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, editura Albin Michel, Paris, 1974, p. 46.

BOBILNA — REFLECTARE ÎN CONȘTIINȚA ȘI ÎN MANIFESTĂRI COMEMORATIVE

Izbucnită din „îngreuiarea sarcinilor iobăgești”¹, răscoala de la Bobilna se înscrie în istorie ca „cea dintii mare ridicare a gloatelor oropsite din țara noastră, cea dintii încrîncenare dirză între muncă și trîndăvie, între dreptate și nedreptate... prima lovitură zguduitoare dată rînduielilor feudale”, iar în același timp ca eveniment „ridicat la înălțimea și însemnătatea marilor mișcări țărănești europene din Evul Mediu”².

Simbol al năzuinței și acțiunii hotărîte pentru demnitatea omenească a truditorilor pămîntului, Bobilna iradiază prin vreme venerație, învătătură și sentimente cu tîlc adînc, abia acum înțelese în plenitudinea semnificațiilor ce le poartă. Ca reflectare în conștiință și atitudine, răzbate spre noi și generațiile ce vin gîndul pios al celor umiliți și obidiți îndreptat spre eroii căzuți pentru libertatea celor ce trăiesc din munca lor, iar în același timp și atitudinea oficialităților din diferite epoci, ostile spiritului marei răscoale populare care în 1437 și-a avut epicentrul și primele biruinți lîngă Dej, la Bobilna, pe înălțimile căreia mărturiile privind afirmarea noastră pe aceste meleaguri datează dinainte de prima epocă a fierului (Hallstatt A₂—B₂)³.

În cinci veacuri la rînd, manifestări publice de evocare omagială și monumente comemorative n-au putut fi închinat evenimentului care în 1437 a sguduit puternic edificiul orînduirii feudale; ar fi fost considerate afront adus orînduielilor statale și sociale existente, iar, ca urmare, pedepsite. Cu toate acestea, ceva s-a făcut și-n acele vremuri pentru ca marea răscoală să rămînă în memoria maselor de iobagi. În virtutea mentalității stăpînitorilor din diferite epoci, s-a făcut totul pentru ca Bobilna să devină o amintire a groazei, a spaimei, pentru ca iobagii niciodată să nu mai cuteze la actul viguros al îndreptării lucrurilor. Chiar din timpul răscoalei pentru ca țărănimea „să păstreze urmele groaznice ale nelegiuirii ei — cum zicea Antonius Bonfinius —, mulțimea țaranilor a fost pedepsită: unora li s-au scos ochii, altora li s-au tăiat buzele, unii și-au ispășit pedeapsa prin tăierea mîinilor”⁴. Transilvania s-a umplut în acest fel de mutilați, ciungi, orbi și ologi — români și maghiari —, înspăimîntătoare și jalnice monumente memoriale vii, mobile, mărturii ale urii, ticăloșiei și crimei marilor stăpîni feudali împotriva muncitorilor pămîntului ce vroiau a trăi omenește.

¹ D. Prodan, *Cuvîntare*, Bobilna, 30 noiembrie 1957, în *520 de ani de la răscoala populară de la Bobilna*, Cluj, 1958, p. 56—66.

² Ștefan Pascu, *Bobilna*, ed. II, București, 1963, p. 181.

³ I. H. Crișan, *Itinerare arheologice transilvănene*, București, 1982, p. 21.

⁴ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 181.

Deoarece „... puțin a lipsit ca rînduilele țării să fie răsturnate”⁵, cum afirma același Bonfinius, cinci sute de ani la rînd, dreptul război popular din 1437 și 1438 a fost prezentat în spiritul actelor de monstruoasă frăție nobiliară legate de *Unio Trium Nationum*, drept rod al „... răutății nelegiuitorilor țărani”⁶.

Cinci sute de ani la rînd, pentru a nu trezi suspiciune și răzbunarea oficialităților grofești, Bobilna era amintită doar în șoaptă, în sfaturile de taină a celor ce-și aveau predecesorii căzuți pe dealurile și văile din zona Bobilnei, Dejului, Apatiuului, Aiudului, Turzii și Clujului. În întimitatea marilor comunități sociale și naționale umilite din această parte a țării au circulat adesea mici istorioare și creații versificate din popor despre Bobilna și semnificațiile acesteia, creații răspindite adesea prin sate și țiguri, prin rapsozi peregrini. În acest fel a fost cunoscută, după 1574, și istoria versificată a lui Tinódi Lantos Sebestyén, despre oastea țărănilor și despre felul în care „... Acești țărani mulțime se-adunau / Pe domni și nemeși ei îi fărîmau”⁷.

Chiar în primii ani după Unirea Transilvaniei cu România, cînd se spulberase o parte din spaima de *Unio Trium Nationum*, actul răscoalei de la Bobilna e greu de găsit printre evenimentele evocate în cadrul unor acțiuni culturale în rîndul maselor populare.

Primele informații certe asupra unei manifestări de amploare pentru evocarea răscoalei din 1437 pe locul unde aceasta și-a avut începutul și primele biruinți sînt legate de anul 1934. Se cunoaște aceasta din amintirile contemporanilor evenimentului⁸, și după două fotografii⁹ pe care prof. Vasile Poghire — pe atunci învățător în satul Jurca (comuna Recea Cristur) — le-a făcut colegilor săi și școlarii prezenți în 8 iunie 1934 la sărbătorirea de pe dealul Bobilna (dealul Băbdiului, cum îi spun localnicii). Inițiativa acestei acțiuni, spune Vasile Poghire, a aparținut învățătorului Constantin Gălățeanu din Tiocul de Jos. Acesta și-a invitat colegii din împrejurimi ca pe data de 8 iunie, cu școlarii de sub conducerea lor, să se întâlnească toți pe dealul Bobilna, pentru a cinsti împreună evenimentele petrecute în acel loc în 1437. Astfel de invitație a primit și V. Poghire din Jurca. De asemenea, acesta a fost rugat să ajute și el la mobilizarea colegilor dascăli de la școlile de pe Valea Olpretului în această acțiune. Ca urmare, în dimineața zilei de 8 iunie 1934, în drum spre Bobilna, i s-au alăturat și școlarii de sub conducerea învățătorilor Ion Săcel din Oșorhel, Constantin Muru din Pustuța, Ion Bria din Antăș, Ion Horvat din Blidărești, Florian Năsoi din Buduș (Vilcele), Vasile Țărmure, Margareta Tadiici și Viorica Bugnariu din Olpret. Pe înălțimea Bobilnei s-au întâlnit cu școlarii din Ieritția, cu cei din Tiocul de Sus — conduși de soții Incze — și cu cei din Tiocul de Jos conduși de către Constantin Gălățeanu.

⁵ *Idem*, p. 180—181.

⁶ *Idem*, p. 182.

⁷ E. Balogh, în *520 de ani de la răscoala populară de la Bobilna*, Cluj, 1958, p. 38—39.

⁸ Al. Dragoș, din Cremenea, Silvia Marchiș n. Mureșan din Maia, Ion Horvat din Bobilna, Viorica și Vasile Poghire din Dej.

⁹ Fotografie în grup a 15 dascăli, iar pe verso însemnarea „Pe Băbdiu, 1934”, și fotografia cu grup de școlari la serbările de pe Bobilna în 1934, din colecția Vasile Poghire, Dej.

Deschiderea festivităților o face învățătorul Gălățeanu, căruia îi aparține și evocarea răscoalei. A urmat programul artistic, la care și-au adus aportul școlarii din toate unitățile menționate. În încheiere, cei întruniți pe Bobilna pentru cinstirea eroilor din 1437 s-au angajat să se reîntâlnească, aici, în același scop, la 8 iunie a fiecărui an.

Referitor la manifestarea organizată pe Bobilna cu un an mai tirziu aflăm mai multe date dintr-un articol apărut sub semnătura învățătorului Grigore Bota din Cornești în revista „Școala someșeană”¹⁰. Prin acesta se făcea cunoscut că pe data de 8 iunie 1935, „din inițiativa cercului cultural MAIA”¹¹, s-a proiectat o excursie la această localitate istorică de care se leagă năzuințele de libertate a iobagilor valahi”. În continuare, se menționează că, sub conducerea intelectualilor localnici, „la adunarea din acest an au participat locuitorii și copiii de școală... din următoarele comune: Băbdiu, Maia, Suarăș, Igritia, Tiocul de Sus, Tiocul de Jos, Cornești și Stoiana; în total cam 2000 de oameni”. Cel ce a deschis această „...primă adunare de pe Bobilna” la care participă și populația majoră a satelor din jur a fost Iosif Minzat (Suarăș), care „a evocat evenimentele din 1437”¹². În încheierea cuvîntului de deschidere, avîndu-se în vedere ofensiva ideologiei fasciste în Europa acelei vremi, a revizionismului expansionist horthyst, în special, ce urmărea, și atunci cu tot mai vădită agresivitate, revizuirea tratatelor de pace și reinstaurarea vechilor stăpînitori străini peste Transilvania, vorbitorul, în asentimentul celor două mii, arată că unitatea la care s-a ajuns și „libertatea cerută de strămoși sîntem gata s-o apărăm cu sînge. Nu permitem nimănui să ciuntească din acest pămînt ciștigat cu jertfa celor 800.000 de eroi”¹³. Vorbitorul lega în acest fel problematica de peste veacuri cu frământările de strictă actualitate în acele zile pentru aceste meleaguri și pentru țara întreagă.

„Urmează apoi, scrie învățătorul reporter, mai multe cîntece pe două voci și poezii executate de școlile: Maia, Băbdiu, Tiocul de Sus, Tiocul de Jos, Igritia și Suarăș. Copiii de la școala primară de stat din Tiocul de Sus, în frumoase costume naționale, au executat călușorul”¹⁴. După un scurt cuvînt al lui Emil Boca din Tiocul de Jos, copiii din acest sat „execută mai multe exerciții și jocuri care stîrnesc admirația publicului”¹⁵. Luînd cuvîntul, învățătorul Grigore Bota din Cornești arată și el că „Lanțul sclaviei de veacuri azi zace ruginit, la pămînt” și „să fim vrednici urmași ai înaintașilor noștri, care ne-au lăsat România Mare”¹⁶. Încheindu-se o altă serie de cîntece și dansuri naționale, învățătorul Ioan Ciupe din Băbdiu mulțumește celor ce s-au străduit pentru reușita acestei manifestări „cu fast deosebit”, iar Iosif Minzat face în-

¹⁰ Grigore Bota, *Aniversarea zilei de 8 iunie pe dealul Băbdiu — Someș*, în *Școala someșeană*, Dej—Gherla, nr. 6, 1935, p. 153—155.

¹¹ Contemporanii evenimentului își amintesc că animatorul cercului cultural ce a avut această inițiativă era cunoscutul dascăl Gavril Pop, care pentru calitățile sale de om și de pedagog exemplar, după 1945, a fost promovat la clasele de „aplicație” de pe lângă Școala pedagogică de băieți din Gherla.

¹² Gr. Bota, *loc. cit.*, p. 153.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Idem*, p. 155.

¹⁶ *Idem*, p. 153—155.

cheierea programului cultural-artistic cerînd ca „la anul să fie aici întreaga suflare românească din aceste părți”¹⁷.

A urmat petrecerea cîmpenească, în cadrul căreia tarafurile cîntă pe întrecute, iar mulțimea veselă încinge hora pe întregul platou al Bobîlnei. În acest timp, conducătorii spirituali ai satelor se întrunesc și aleg un Comitet cetățenesc care să organizeze „din vreme, în fiecare an, cu fastul cuvenit” serbarea comemorativă de pe înălțimea Bobîlnei¹⁸, locul în care, de altfel, încă în 1437, la prima înțelegere dintre țărani biruitori și nobili, se statornicise ca fruntașii satelor și tirgurilor din Transilvania să se întrunească aici pentru sfat înainte de 9 mai a fiecărui an¹⁹.

La toate acestea, reporterul completează că „...ar fi păcat ca locul acesta istoric să nu fie cercetat în fiecare an de către locuitorii din acest colț de județ. Legămîntul făcut de cei prezenți în anul acesta va fi un început care va perpetua atîta timp cît bate o inimă valahă pe aceste plaiuri”²⁰. În ultima frază a materialului, o sugestie: „Ar fi de dorit ca autoritățile superioare să exproprieze prin ceva schimb terenul, care aparține unor particulari, pentru a evita eventualele neplăceri”²¹ (platoul Bobîlnei aparținea lui Alexandru Vaida Voievod, proprietar din Olpret).

Dacă am prezentat mai pe larg această manifestare de omagiere a luptătorilor din 1437, am făcut-o cu gîndul că și astăzi s-ar putea învăța din experiența bună a începuturilor acestui gen de activități, în cadrul căroră, așa cum s-a putut deduce, avea prioritate evidentă latura educativă a acțiunii, abia apoi urmînd cea divertismentală, cu toate că în organizare nu se beneficia de inițiative, sprijin și îndrumare din partea unor organisme de specialitate dinafara zonei.

Manifestarea comemorativă de pe Bobîlna declanșată modest în anul 1934 prindea astfel continuitate, iar din cele ce-și amintesc unii dintre participanți și chiar animatori ai acesteia, precum Silvia Marchiș, Viorica și Vasile Poghirc, Alexandru și Ion Dragoș, aceasta va fi organizată și în 1936. Mărturii scrise în acest sens n-am găsit.

În 1937, cînd se împlineau cinci sute de ani de la prima biruință a maselor de iobagi împotriva nobilimii, manifestarea a avut o amploare fără precedent. La aceasta au participat din nou și olpretenii, în frunte cu directorul școlii din sat, Vasile Poghirc. De la acesta am aflat că la adunarea din 1937 conducătorii spirituali ai satelor au constituit și un Comitet cetățenesc pentru colectarea sumelor necesare ca peste înălțimea celor 695 m ai Bobîlnei să se ridice un monument de cinstire a iobagilor căzuți pentru libertate în 1437—1438 — monument a cărui piatră de temelie, în mod simbolic, a fost așezată cu solemnitatea cuvenită în acea zi de 8 iunie 1937²².

¹⁷ *Ibidem.*

¹⁸ *Ibidem.*

¹⁹ Șt. Pascu, *op. cit.*, p. 181.

²⁰ Gr. Bota, *loc. cit.*, p. 153—155.

²¹ *Ibidem.*

²² V. Poghirc, *Cum l-am cunoscut pe Alexandru Vaida Voievod*, mss., Dej, 24 martie 1971, p. 16.

Sărbătorirea eroilor de la Bobilna se va organiza și în 1938 (fără a atinge fastul celei din 1937), după care, așa cum își amintesc unii dintre animatorii acestei frumoase tradiții abia înfiripate, ea a încetat. România fiind amenințată de pericolul revizionismului expansionist horthyst, dascălii satelor — sufletul acestor manifestări de omagiere a eroilor — au fost concentrați la pregătirea de apărare a integrității național-statale²³. Mai mult: sub influența unor elemente meschine, carieriste, unii dintre animatorii serbărilor de pe Bobilna au avut de înfruntat șicanele unor organe ale puterii de stat. Vasile Poghirc din Olpret, spre exemplu, după participarea la serbarea eroilor de pe Bobilna în 8 iunie 1938, a fost citat în fața Consiliului de război de la Cluj, pentru: „lipsă de respect pentru sărbătorirea regelui Carol II (8 iunie)”²⁴. „La această dată — își amintește V. Poghirc — în loc să stau în sat, pentru a desfășura un program cu elevii, glorificând pe rege, am mers cu aceștia și o mare parte din săteni pe dealul din apropiere — Bobilna — ca împreună cu alte cadre didactice și locuitori din jur să sărbătorim pe cei ce s-au jertfit pe acest deal în 1437”²⁵. Aceasta era vina pentru care a fost chemat în fața instanței judiciare. Învinuitul de antidinastism mărturisește că „...numai Vaida (Alexandru Vaida Voievod, ce locuia la Olpret) a aranjat lucrurile să nu fiu pedepsit”²⁶, dar, scrie el în continuare, „planul cu ridicarea monumentului (de pe Bobilna) s-a abandonat, de teama urmăririi”²⁶.

În acest fel a început, s-a dezvoltat, iar apoi s-a cultivat firul primei tentative de a împămînteni mai adînc pe aceste locuri tradiția de comemorare anuală a eroilor țărani de pe Bobilna, cit și încercarea de a li se ridica acestora un monument, în perioada interbelică. A urmat Dictatul de la Viena, iar în acei patru ani de teroare horthystă peste nord-vestul României, așa cum se știe, nu se permitea cutezanța de a-i sărbători pe cei care au căzut cîndva pentru a fi liberi în țara ce era a lor dintotdeauna²⁷.

Anii reconstrucției, ai refacerii țării imediat după război și după revenirea Transilvaniei la patria mamă de asemenea n-au adus în prim plan evenimentele petrecute cu peste cinci veacuri în urmă la Bobilna. Abia de la începutul anului 1956 se cunosc primele măsuri luate pentru ca acestea să fie cinstite după cuviință. Într-un proces-verbal încheiat la Dej, în 13 februarie 1956, aflăm prezentată desfășurarea unei ședințe în cadrul căreia Ion Răchită prezintă planul de acțiune a organizării primei aniversări a răscoalei iobagilor de la Bobilna²⁸, plan care între altele prevedea și ridicarea unui monument comemorativ pe locul unde a fost tabăra căpeteniilor de răsculați din 1437²⁹.

²³ S. Marchiș, I. Dragoș, Al. Dragoș, Viorica Poghirc, Vasile Poghirc.

²⁴ V. Poghirc, *loc. cit.*, p. 6.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Idem*, p. 7.

²⁷ M. Fătu, M. Mușat, ș.a., *Teroarea horthysto-fascistă în nord-vestul României*, București, 1985, passim; Katona Szabó István, *A testvériség hagyományai (II). Babilna*, în *Új Élet*, nr. 21, 1976, p. 4—5.

²⁸ Arh. Comitetului municipal pentru cultură și artă Dej, *Proces-verbal încheiat la 13 februarie 1956*, Dej, 2. p.

²⁹ Procesul verbal cit., p. 1—2.

La 24 ianuarie 1957, Consiliul popular regional Cluj dă aviz pentru ridicarea monumentului de pe Bobilna după proiectul ing. arh. Virgil Pavel Salvan (cu basoreliefuri de sculptorul Andrei Kós), avînd înălțimea de 22 metri³⁰. Se va realiza însă doar o variantă a proiectului, cu înălțime de 12 metri, în valoare de 429.912 lei (inclusiv drumul de acces)³¹. Lucrările se încheie în mare, la finele lunii noiembrie 1957. Rămîne ca în anul următor în jurul monumentului să se realizeze și un parc de cultură³².

Comemorarea răscoalei și dezvelirea monumentului de la Bobilna au fost precedate și de pregătirea populației din zonă în acest sens, prin expuneri și programe cultural-artistice³³ sau prin publicarea unor materiale de evocare în presa centrală și locală³⁴.

Pentru comemorarea a 520 de ani de la răscoala de la Bobilna, la 30 noiembrie 1957, în sala Teatrului Național din Cluj, are loc o mare adunare festivă, la care participă oameni ai muncii români și maghiari din orașul și regiunea Cluj, cît și reprezentanți ai conducerii de stat. Despre semnificația evenimentului au vorbit acad. Atanase Joja, acad. Constantin Daicoviciu și prof. univ. Balogh Edgăr³⁵.

În ziua de 1 decembrie 1957, pe înălțimea încoronată în 1437 de tăbăra țaranilor a fost organizată marea adunare populară, în cadrul căreia, în acordurile Imnului de Stat, se dezvelește monumentul închinat eroicii răscoale de pe Bobilna și amintirii țăranilor români și maghiari care s-au jertfit pentru viitorul luminos al patriei noastre³⁶.

Pentru a-i arăta semnificația, pe laturile de sud și de nord ale monumentului s-a realizat o inscripție în limbile română și maghiară, avînd următorul text: „În acest loc, țăranii români și unguri din Transilvania, în primăvara anului 1437 au dat lupte cu nobilimea pentru a scăpa de poverile de neîndurat și a scutura jugul de nesuferit al șerbiei”³⁷.

După dezvelirea monumentului se dă citire Decretului Prezidiului M.A.N. „privind schimbarea denumirii comunei Olpret din raionul Dej, regiunea Cluj, în cea de comuna Bobilna”, iar Ioan Ungur, președintele Comitetului Executiv al Sfatului popular al comunei Bobilna mulțumește pentru cîntea ce se face localității lor, angajîndu-se în numele cetățenilor să fie întotdeauna la înălțimea atenției ce li se acordă.

Despre semnificația evenimentelor petrecute în urmă cu 520 de ani în aceste locuri, au vorbit acad. David Prodan (în l. română) și prof. Cselényi Béla (în l. maghiară). Au mai luat cuvîntul muncitorul Mihai

³⁰ Aviz pentru realizarea monumentului de la Bobilna, Cluj, 24 ianuarie 1957, în *Documentație privind monumentul de la Bobilna*.

³¹ Dezv. de lucrări, în *Documentație privind monumentul de la Bobilna*.

³² Documentație privind realizarea monumentului de la Bobilna.

³³ O serbare școlară închinată răscoalei de la Bobilna, în *Someșul, Dej*, nr. 66, 23 noiembrie 1957, p. 1.

³⁴ Răscoala iobagilor de la Bobilna, editorial, în *Someșul, Dej*, nr. 65, 16 noiembrie 1957, p. 1—2; Fl. Gavrilesco, *Simbolul Bobilnei*, în *Someșul, Dej*, nr. 67, 30 noiembrie 1957, p. 1.

³⁵ 520 de ani de la răscoala populară de la Bobilna, Cluj, 1958, p. 5—6.

³⁶ *Idem*, p. 55.

³⁷ E. Lazăr, *Bobilna*, în Fl. Tucă și M. Cociu, *Monumente ale anilor de luptă și jertfă*, București, 1983, p. 62.

Ciolan de la atelierele CFR „16 Februarie“ din Cluj, țăranul întovărășit Nicolae Micu din satul Buduș (Vilcele) și colectivistul Szalatay Sándor din Tiocul de Jos.

Luînd cuvîntul Remus Both, în numele populației din raion, se angajează, printre altele, să păstreze cu grijă acest monument ridicat „în amintirea răscoalei de acum 520 de ani“. Înainte de încheierea mării adunări avu loc defilarea companiei de onoare aliniate în fața monumentului, a urmat apoi o însuflețită serbare populară. După aceasta, în același număr al săptămînalului raional „Someșul“, de la Dej, care publica reportajul de la marea adunare comemorativă, se publica și știrea difuzată prin Agerpres care făcea cunoscută hotărîrea ca marea răscoală din 1437 să fie sărbătorită „în fiecare an prin adunări populare care vor fi organizate pe dealul Bobîlna, la monumentul închinat memoriei eroilor iobagi români și maghiari“.

Intr-adevăr aceasta a fost hotărîrea luată în 1957 la nivelul regiunii Cluj. Din anii imediat următori însă n-am găsit nici o mărturie care să confirme respectarea ei.

O nouă serie de manifestări comemorative pe Bobîlna se organizează începînd din anul 1968³⁸, la propunerea Comitetului de cultură și artă al municipiului Dej. La sugestia președintelui acestuia, un an mai tîrziu poetul clujean Ion Cocora va realiza montajul literar-muzical-coregrafic „Bobîlna — pagină fierbinte de istorie“, prezentat în mai mulți ani la rînd în programele comemorative, de către grupul dramatic și Ansamblul folcloric „Someșana“ al Casei municipale de cultură Dej. Un montaj literar-muzical cu aceeași tematică evocatoare a realizat și prezentat în ultimii ani activul colectiv artistic din comuna Bobîlna — de mai multe ori laureat al Festivalului național „Cîntarea României“.

Pentru a asigura consistență instructiv-educativă corespunzătoare manifestărilor de la Bobîlna, pentru evocarea istorică a evenimentului sărbătorit, adesea a fost solicitată contribuția unor personalități științifice clujene. Pînă în 1975 acest lucru l-a făcut de mai multe ori prof. Florin Gavrilescu, director al Muzeului municipal Dej, iar după aceasta, pînă în 1985, semnatarul acestui articol. Tot în scopul evocării războiului țărănesc din 1437, prin contribuția Muzeului municipal Dej s-a organizat concursul de tipul „Cine știe, cîștigă“ pe tema „Bobîlna“³⁹. La ultima ediție a acestei manifestări organizate pe dealul Bobîlna în 1987, cu prilejul împlinirii a 550 de ani de la marea răscoală evocarea evenimentului a fost făcută de către acad. Ștefan Pascu, acela care, de altfel, a realizat o valoroasă lucrare legată de războiul țărănesc din 1437⁴⁰.

³⁸ E. Crișan, *Serbarea cîmpenească de la Bobîlna*, în *Făclia*, Cluj, 16 iulie 1968, p. 1; *Igazság*, Cluj, 16 iulie 1968, p. 1.

³⁹ V. Chioreanu, *Serbarea cîmpenească de la Bobîlna*, în *Făclia*, Cluj, nr. 10768, 14 iulie 1981, p. 2; D. Serghie, *Bobîlna '82*, în *Făclia*, Cluj, nr. 11.076, p. 2; *Serbarea populară de la Bobîlna*, în *Făclia*, Cluj, nr. 11.701, 17 iulie 1984, p. 2; Kátona Szabó István, *loc. cit.*, p. 5.

⁴⁰ În aceeași zi de 9 august 1987, în centrul comunei Bobîlna, cu concursul Muzeului de istorie al Transilvaniei, s-a deschis o expoziție documentară și s-a organizat un simpozion legat de evenimentele din 1437. În 24 aprilie 1987, la Dej a fost organizată o sesiune de comunicări și referate, în cadrul căreia s-au prezentat 11 materiale avînd ca generic *550 de ani de la întîiul mare război țărănesc din Transilvania pentru dreptate socială*. Realizarea cea mai importantă în acest

Menționăm că o mare atracție au constituit-o în cadrul manifestărilor de pe Bobilna programele artistice la care își aduc aportul formațiile artistice sătești din zonă, din orașele Dej, Gherla și Cluj (între acestea și Filarmonica de Stat). La amploarea și reușita manifestărilor tradiționale de pe Bobilna s-a ajuns și datorită faptului că în organizarea acestora s-au implicat cu tot mai multă răspundere și eficiență instituțiile de cultură și artă clujene, Consiliul popular al comunei Bobilna, întregul activ cultural din zonă, și, după specificul lor, unitățile cooperatelor de consum⁴¹. Chiar dacă în ultimii ani, din cauza timpului nefavorabil, manifestările de pe Bobilna au fost aminate, ori s-au desfășurat în alt loc decât cel din imediata vecinătate a monumentului⁴², acestea se înrădăcinează ca o valoroasă tradiție cultural-educativă patriotică, specifică epocii noastre, în care dragostea de patrie și respectul pentru cei ce și-au dat viața pentru libertate și dreptate a devenit un cult, iar manifestările de omagiere a acestora datorie.

EMIL LAZĂR

BOBILNA — RÉFLEXION DANS LES CONSCIENCES ET DANS LES MANIFESTATIONS COMMÉMORATIVES

(Résumé)

Sans suivre la réflexion de l'événement dans la science historique et dans la philosophie, dans la littérature, la musique ou dans les arts plastiques, comme d'ordinaire, l'auteur veut présenter la grande guerre paysanne de 1437 d'un point de vue moins habituel: en tant que réflexion dans la conscience des masses populaires et, particulièrement, dans les manifestations publiques d'évocation et d'hommage organisées aux endroits où elle a éclaté et où elle s'est déployée. Il montre que, cinq siècles durant, lorsque l'ordre économique-social de Transylvanie avait à sa base l'esprit ségrégatif issu de l'„Unio Trium Nationum", de telles manifestations auraient été considérées comme un affront fait aux classes et aux „nations" (minoritaires) privilégiées et, par conséquent, impitoyablement condamnées. La permission pour l'organisation de telles actions est accordée seulement après la réintégration de la Transylvanie à la Roumanie, d'où elle faisait partie depuis toujours. On les présente comme étant au début des initiatives des gens simples et de certains intellectuels attachés au peuple (1934—1938), ensuite à l'état où, après la libération de sous la terreur horthyste-hitlerienne (1940—1944), les manifestations d'évocation des héros paysans et de leur première victoire contre la noblesse à Bobilna arrivent au rang de politique d'état — un culte et en même temps un devoir. Ainsi, ces manifestations deviennent-elles traditionnelles et de grande ampleur dans tout le périmètre des événements d'il y a 500 ans, ayant des moments culminants en 1957 et entre les ans 1968—1987.

sens pentru anul 1987 rămîne filmul documentar realizat de Televiziunea Română (prin Maria Preduț și Tiberiu Mocanu cu concursul Muzeului municipal Dej și al cetățenilor din zona Bobilnei) transmis în emisiunea din 19 aprilie 1987.

⁴¹ V. Chioreanu, *op. cit.*, p. 2; E. Crișan, *op. cit.*, p. 1; D. Serghie, *op. cit.*, p. 2; *Făclia*, Cluj, 17 iulie 1984, p. 2.

⁴² V. Chioreanu, *op. cit.*, p. 2.

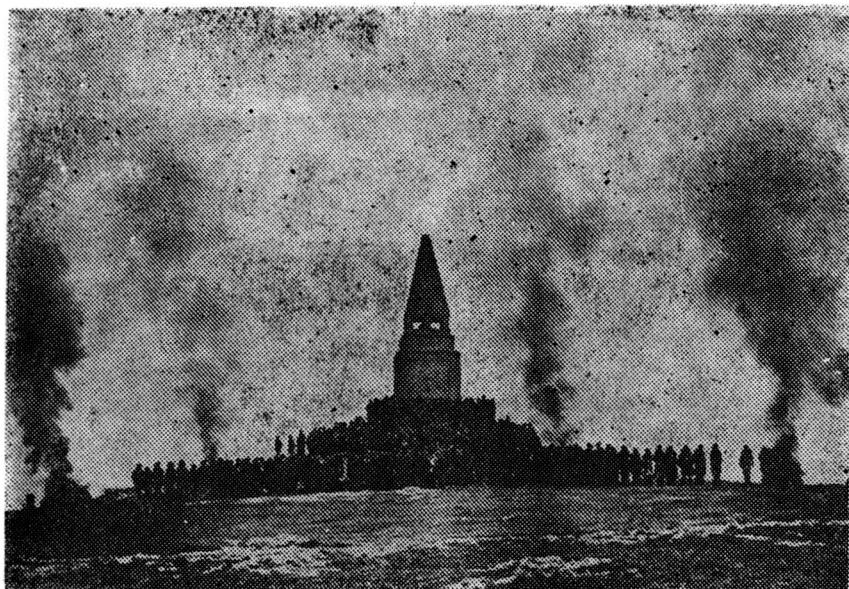

Fig. 1

Fig. 2

ARTA BIZANTINĂ ÎN CORESPONDENȚA LUI OCTAVIAN SMIGELSKI CU VALERIU BRANIȘTE

Un material aflat în fondul de manuscrise al B.C.S., cuprinzând zece scrisori din corespondența lui O. Smigelschi adresate cunoscutului militant pe tărîmul politic și cultural de emancipare a românilor, Valeriu Braniște, editorul ziarului „Drapelul“, ne proiectează într-un con mai luminos evenimentele pline de efervescență declanșate de edificarea și înfrumusețarea cu picturi a bisericii mitropolitane din Sibiu, la începutul secolului nostru*.

Sinodul arhidiecezan, solidarizîndu-se cu propunerea deputatului sinodal Virgil Onițiu, directorul Liceului din Brașov, care cerea o maximă atenție și o dreaptă cumpănire la zidirea noii catedrale și la „întocmirea internă“, a numit o comisie din care făceau parte asesorii Partenie Cosma, dr. Elie Miron Cristea și arh. Iosif Schussnig. Miron Cristea și-a luat sarcina de a se ocupa de problemele teoretice, de concepția stilistică a întregului ansamblu arhitectural pictural. Rezultatul acestor studii amănunțite făcute în străinătate în apus (Germania, Italia), în răsărit (Rusia) dar mai ales în Moldova și Muntenia, a fost prezentat mitropolitului Mețianu în raportul nr. 6864 Ep. din 1903 iar apoi publicat în fascicule în ziarul „Telegraful Român“ dar și sub formă de volum, în anul 1905, sub titlul „Iconografia și întocmirile din interiorul bisericii răsăritene“. În concluzie amintitul studiu preconiza: „să se susțină toate principiile fundamentale ale picturii și artei orientale bizantine; dar pictorul să țină cont de natura lucrurilor și de cerințele moderne ale artei; așa ca pictura întreagă să fie expresiunea artistică a gustului românesc și a timpului, în care s-a făcut iar nu reproducțiunea înghețată și stereotipă a unui timp de mult trecut și a unor modele azi nepotrivite și neînțelese, cari de multe ori cuprind greșeli esențiale contra legilor perspectivei, ale anatomiei corpurilor pictate, ori peste tot — a țintei, ce urmărește prin pictarea personajelor sfinte sau scenelor blice“¹.

Iată o serie de soluții teoretice exprimate însă și de O. Smigelschi în creația sa plastică, în chip intuitiv, încă înainte de Miron Cristea, în vara anului 1903 cînd a pregătit cartoanele picturii catedralei unite din Blaj ce urmau să fie expuse la expoziția din luna august deschisă în acea localitate. Rezultă de aici că problema și soluția teoretică au fost ză-

* Scrisorile lui Octavian Smigelschi se află în volumul: Valeriu Braniște, *Correspondență*, III, 1902—1910. Ediție îngrijită de Gheorghe Iancu și Valeria Căliman. București, Editura Minerva, 1989.

¹ Virgil Vătașianu, *Octavian Smigelschi*, București, 1982, notele 45, 46 de la pp. 57, 58.

mislite în colaborare cu Smigelschi, căruia îi revine meritul de a fi înțeles chemarea timpului și de a fi realizat idealul vremii.

Succesele dobândite de O. Smigelschi la expoziția organizată de „Societatea de artă industrială” din Budapesta din 5 decembrie 1903 (la care au figurat și cartoanele blăjene), i-au adus pictorului român nu numai succese materiale, ci și aprecieri de cronică pozitivă, care i-au proiectat între adevărații maeștri ai epocii. Aprecierile pe care le-au stîrnit lucrările sale au avut darul de a-l încuraja și de a-l face cunoscut, influențînd asupra viitorului său (Cronici în *Művészet* și *Luceafărul*, în ultima sub semnătura lui O. Goga)².

La 30 noiembrie 1903, Consistoriul arhiepiscopial din Sibiu publica un concurs pentru executarea picturilor noii catedrale ort. S-au prezentat 15 concurenți, între care și Octavian Smigelschi. În urma examinării probelor preliminare, comisia alcătuită din G. D. Mirea, directorul Școlii de Belle Arte din București, arh. Ion Mincu și pictorul brașovean Fr. Miess, a luat o decizie destul de nehotărîtă. Invocînd insuficiența probelor prezentate ea s-a limitat în a remarca pe trei dintre concurenți, între care figura și Smigelschi. Pentru departajarea hotărîtoare, comisia a solicitat concurenților rămași în competiție lucrări de probă de-a dreptul în catedrală, asupra cărora juriul urma să se pronunțe la o nouă deliberare. Desigur că succesorii de cronică pomenite și adeziunii publicului față de noua sa creație se datorează faptul că la 12/15 aprilie 1904 i s-a încredințat din partea Consistoriului pictarea unei icoane pentru fruntariu și a unui înger de pe cupolă³. Rezultatul nu a fost concludent nici de data aceasta. Nu știm dacă verdictul juriului a fost excesiv de sever, sau dacă vina era a lui Smigelschi, în lucrările căruia s-au strecurat o serie de neglijențe datorate probabil stării de tensiune și disputelor de culise din cadrul Consistoriului arhiepiscopial — detalii de care, după cum vom vedea din scrisorile amintite, nu era în necunoștință de cauză artistul — relative la atribuirea acestei importante comenzi unui pictor străin. Trebuie să remarcăm însă că dacă severitatea juriilor a fost cîteodată excesivă, ea a reușit în schimb să ambiționeze și să constrîngă chiar pe artist de a da tot ce avea mai bun. Această sumă a calităților sale artistice o găsim implinită în chip fericit în frescele catedralei sibiene în care artistul ne-a lăsat singura sa operă monumentală după care poate fi apreciat fără rezerve. Dar pînă la înfăptuirea capodoperei sale, pictorul Smigelschi a trebuit să se implice într-o serie de acțiuni mai neobișnuite firii sale, acțiuni de o asprime amplificată tocmai de necunoașterea procedeelelor prin care se putea combate, erau acelea ale „politicii de interese” la care au subscris unii dintre membrii marcenți ai Consistoriului Arhiepiscopial chemați să hotărască în această majoră problemă. Și de data aceasta intuiția pictorului Octavian Smigelschi nu a dat greș cînd s-a adresat pentru sprijin colegului său de colegiu Valeriu Braniște, om de o rară probitate și onestitate în societatea românească transilvană de la începutul secolului nostru.

² Gheorghe Mîndrescu și Nicolae Sabău, *Bibliografie*, în Virgil Vătășianu, *Octavian Smigelschi*, pp. 76 și urm.

³ Virgil Vătășianu, *Octavian Smigelschi*, pp. 13—14.

În prima scrisoare adresată lui Valeriu Braniște, din Dumbrăveni, la 19 ian. 1904, deci la o lună și jumătate după anunțarea concursului de la Sibiu, Octavian Smigelschi face o expunere de fond a problemelor ridicate de pictarea catedralei, al cărei deviz s-a ridicat inițial la suma de 80.000 coroane, dar care a ajuns în final la suma de 32.000 coroane.

Conștient de opoziția puternică pe care o întâmpina, pictorul solicită în continuare sprijinul fostului său coleg: „Îmi iau voie a te ruga să-mi fii într-ajutor într-o cauză, care nu este numai a mea personală, ci are totodată un caracter cultural-național, și de aceea ca unul ce stai în serviciul culturii, cred că cu atât mai bucuros îmi vei împlini rugarea⁴. Rugămintea pictorului se exprima într-o punere la curent a lui Alexandru Mocioni (1841—1909), marcantă personalitate politică a românilor bănățeni, relativ la majorul eveniment de natură culturală-artistică inițiat odată cu concursul de pictare al catedralei sibiene. Ar fi fost pentru Octavian Smigelschi o intervenție oportună de mare responsabilitate și probitate din partea unui apreciat om politic în fața poziției neprincipiale a lui Miron Cristea (1868—1939), care dincolo de problemele de competiție artistică în care erau angrenați concurenții, ridica în calea succesului întrevăzut al lui Octavian Smigelschi bariera problemei profesionale. Era acesta un pretext de suprafață — însă de o acută actualitate pe firmamentul vieții religioase românești — reieșind clar din scrisoarea lui Octavian Smigelschi că opțiunea lui Miron Cristea sensibilizat de o serie de cadouri — între care și portretul mitropolitului Mețianu — se îndrepta spre un pictor străin, originar din München.

Spirit deosebit de onest dar conștient de valoarea sa, superioară celorlalți 14 concurenți angrenați în pomenitul concurs, pictorul român animat de un profund simțămînt patriotic dorea ca să fie animatorul principal al acestui important moment cultural-artistic din viața națiunii. Scrisoarea din 11 februarie reprezintă un scurt rezumat al vizitei pictorului la Al. Mocioni, vizită încheiată cu aprecieri dintre cele mai favorabile față de munca sa⁵.

La cea de a treia scrisoare adresată de Octavian Smigelschi lui Valeriu Braniște, în 5 martie 1904, pictorul alătură întreaga colecție a aprecierilor apărute despre activitatea sa în periodicele budapestane, unele traduse și publicate și în periodicele românești transilvane. Materialul este însoțit de rugămintea adresată de pictor nu doar prietenului Valeriu, ci mai cu seamă ziaristului Braniște, pentru a face „un fel de recapitulare, un articol în care folosindu-te de Schlagworturile (ideile) mai principale să-mi scoți meritul încă la lumină, adăugind și glosele de lipsă ocazionale — catedrala din Sibiu⁶.

În scrisoarea din 20 martie 1904, pictorul O. Smigelschi adresează o caldă mulțumire lui Valeriu Braniște, pentru articolul publicat de acesta relativ la „modesta sa personalitate⁶. Pictorul își oferă din nou prilejul dezvăluirii unor resorturi intime ale procesului de creație, ale unor repere care țineau mai mult de starea sufletească a creatorului decît de instrucția sa academică: „Se înțelege de la sine că calea ce am parcurs-o

⁴ V. Braniște, *Correspondență*, vol. III, p. 33.

⁵ *Idem*, p. 35—36.

⁶ *Idem*, p. 37.

pînă am ajuns la stadiul prezent al evoluției mele artistice, poate nu am făcut-o așa conștient cum o descrii tu. Pentru că noi artiștii nu rezonăm, nu analizăm și sintetizăm atîta, și în toate ale noastre fapte sîntem conduși mai mult de un imbold intern, care, fără a ne da seamă, ne conduce cu o putere irezistibilă și de multe ori infailibilă la țel. Este de a se lua în seamă și aceea că conștiința puterilor proprii se naște și crește pe încetul, iar la o acțiune ca a mea, aceasta este lucrul de căpetenie. Ce folos de cele mai frumoase marșrute artistice dacă nu simțеști și puterea de a întrupa idealurile. Rezonamentele academice în artă n-au nici un scop⁴⁷.

Așadar scrisoarea de mulțumire a pictorului a fost prilejuită de apariția în foia „Drapelul“, numerele 26 din 28 febr./22 martie, nr. 27 din 2/15 martie, nr. 28 din 4/17 martie și nr. 29 din 6/19 martie 1904, a studiului redactat de Valeriu Braniște, cu titlul: *Octavian Smigelschi. Impresii și amintiri*“ în care sînt prezentate principalele etape din viața pictorului, mesajul picturii sale. „Profesorul modest de la Ibașfalău (Dumbrăveni) — scria Braniște — a devenit peste noapte o *celebritate artistică*, apreciată de lumea pricepută și admirată cu mîndrie nespusă de noi românii, din al căror sin a ieșit“. Acea apariție nu era ceva întîmplător — aprecia Braniște — ci rezultatul „unei munci îndelungate“. Elev la liceul de stat din Sibiu, Smigelschi se întîlnea cu alți elevi români cu care discutau despre literatură, istoria poporului român și plămădeau „visuri de aur, visul mării neamului românesc“. Însemnările lui Valeriu Braniște, care a urmat același liceu de stat de limba maghiară din Sibiu, pe care l-a absolvit la trei ani după Smigelschi (1887), sînt demne de luat în seamă. „Idealul lui de tinerețe — continua Braniște — a fost *pictura bisericească*, capitol aproape inexistent la românii din Transilvania. Și iată-l acum, după mai bine de două decenii, ieșind din umbră deodată în *lumină plină*, iată bărbatul care împlinește ceea ce băiatul visa numai... Iată în mijlocul românilor artistul care reînvie, după vremile de mult apuse, stilul istoric al bisericii răsăritene în pictura bisericească“. După ce constată succesul expozițiilor lui Smigelschi de la Blaj (30 aug. 1903), Sibiu (14 oct. 1903), Braniște insistă asupra semnificației expoziției de la Budapesta din 5 dec. 1903 căutînd în continuare să arate „conform priceperii“ sale „ce anume a făcut Smigelschi, care e *valoarea principală* a operelor pictorului și în ce constă *importanța deosebită*“ pentru români „a direcției ce a pornit Smigelschi prin studiile și lucrările sale“. Braniște se oprește apoi, cu cîteva considerații asupra arhitecturii și picturii bizantine susținînd necesitatea ca „biserica românească să țină neclintit la *stilul bizantin*, și să se ferească de orice influență, cari l-ar putea profana și denatura“. Smigelschi a apucat — după opinia lui — „pe calea bună“ a reînvierii „stilului bizantin în bisericile noastre“. În partea finală a studiului Braniște stabilește două principii conducătoare, care vor determina mersul acestui proces — renașterea stilului bizantin — ca de o parte să rămînă *fidelă caracterului* său bisericesc, iar de altă parte să se transforme în conformitate cu biserica pe care o slujește — în *artă național românească*. Aceste două principii sînt date prin ritul răsăritean și caracterul individual al poporului român“. În aceeași scrisoare din 20 martie 1904, pictorul îl informează pe Valeriu Braniște despre notița pu-

⁴⁷ V. Braniște, *Correspondență*, vol. III, p. 38.

blicată în *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* din Sibiu despre pictarea catedralei din Sibiu, reluată într-un articol din *Gazeta Transilvaniei* (nr. 62 din 6/19 martie 1904), în care cronicarul sublinia „că trebuie să mărturisim din capul locului că singur Smigelschi stăpânește stilul sever și serios“ care e stilul bizantin.

Octavian Smigelschi își exprimă prematur optimismul asupra șanșelor sale de reușită, prin adeziunea favorabilă a majorității factorilor de decizie, care urma să fie întărită de aprecierile unor profesioniști de talia pictorului N. Grigorescu, care cu probabilitate urma să fie chemat din România, și cea a pictorului sas Wellmann (1866—1946), activ la aceea dată în Roma.

Scrisoarea din 24 martie 1904 aduce din nou în discuție disputele de culise în care erau angajate pînă și cele mai înalte fețe bisericești animate mai mult de intoleranța confesională decît de realizarea strălucită a frescei catedralei, de o profundă cunoaștere a mobilului artistic și o dreaptă judecată a acestuia: „Metropolitului (Mețianu — n.n.) nu-i plac lucrările mele. Întrebat de ce: „nu-mi plac și pace“. Însă ca să demonstreze că ce-i place, a scos la vedere o icoană mizerabilă ce i-a făcut-o cadou un Kirchen-decorateur din Boemia, carele nu a luat parte la concurs, însă totuși a umblat să mituiască pe unul și altul — așa mă asigură asesorul Ivan (viitorul episcop al Clujului — n.n.) poate că pe înalt prea sfinția sa cu succes“⁸.

Reticențe serioase împină Octavian Smigelschi și din partea lui Miron Cristea, care a publicat, după cum spuneam, în „Telegraful Român“, lucrarea: „Studiu din sfera iconografiei orientale“, pe parcursul a 44 de numere începînd cu nr. 22 din 26 februarie/10 martie 1904, un material iconografic cu multiple și bogate informații, însă mai puțin sintetizat și care nu putea fi preluat și adoptat în acea formă pentru „decalogul“ teoretic al picturii catedralei sibiene. Era aceasta mai cu seamă o lucrare de introducere în problema iconografică a picturii, redactată în mare grabă și ca atare cu o serie de inadvertențe, dar care avea meritul de a fi fost printre primele de acest fel din literatura de istoria artei din Transilvania.

„Preacuvioșiei sale altcum nu îi destul de modern — continuă pictorul în scrisoare —, prea mă țin de rigiditatea stilului bizantin. Într-o mai lungă convorbire m-am nîzuit a-mi justifica crezul meu artistic față de domnia sa, însă fără nici un rezultat. Domnia sa ar voi să-i fac niște lucruri plăcute, dulci (vrea să zică dulcele, fără nici un caracter) un postulat cu desăvîrșire neartistic, la care eu unul nu-mi dau capul“⁹.

Disputa îndirjită în jurul concepțiilor artistice care trebuiau să stea la baza realizării picturii catedralei sibiene îl acaparează întru totul și pe Octavian Smigelschi în acea lună martie a anului 1904. Cîteodată însă omul blind, echilibrat și circumspect își revărsă prea plinul sentimentelor, dar în judecăți de valoare nu întotdeauna fundamentate. Se aruncă cu îndirjire în polemica cu oponenții săi. Referința nu vizează concepția sa artistică inspirată, fundamentată pe renașterea frescei religioase ro-

⁸ V. Braniște, *Correspondență*, vol. III, p. 39—40.

⁹ *Idem*, p. 40.

mănești, ci mai cu seamă concepția neunitară a amintitului studiu publicat de Miron Cristea în *Telegraful Român*, apreciat uneori de pictor cu o prea mare severitate, în scrisoarea expediată lui Valeriu Braniște la 25 martie 1904¹⁰. Neputîndu-se angaja fățiș în această polemică, din motive lesne de înțeles, Octavian Smigelschi încearcă să capaciteze pe Valeriu Braniște la o dispută critică, chiar polemică, față de autorul pomenitului studiu, lucru pe care editorul ziarului *Drapelul* nu l-a făcut, fie din motivul că nu-i da întru totul dreptate pictorului, fie pentru că nu o mai socotea necesară, de vreme ce propriile sale idei față de pictura religioasă românească le publicase deja în jurnalul său: „Acum vin și eu cu o idee — scrie Octavian Smigelschi. În epistola ta îmi amintești la sfîrșit de dizertația lui Cristea. Doi numeri din *Telegraf* i-am cetit mai înainte, iar restul apărut pînă acuma l-am căpătat chiar astăzi și cetind „studiul“ trebuie să constatez că și ca product literar un galimatias mai haotic de mult n-am cetit. Iar în fond o grămadă de lapsuri, o lipsă de pătrundere în materie, un spirit de observație așa de superficial, o grămadă de material nerumegat, încît fără voie îți vine să te apuci de țesălat o șiră.

Ce crezi n-ar fi la loc să-l luăm nițel la scărmanat? Prea se încrede cuviosia sa în subțirile domniei sale cunoștințe artistice și n-ar strica să-i reducem importanța sa la valoarea adevărată.

La așa ceva se înțelege iar numai tu ești chemat. Ai chiar și oarecare titlu să te amesteci în treaba cuviosiei sale, pentru că punctul cardinal din studiul tău și totodată și punctul meu de vedere că o renaștere a artei bisericești la noi numai așa este rezonabilă, dacă ne vom întoarce la izvoarele originale ale artei creștine. Conferențiarul nostru despre epoca asta (sec. IV—X) nici pomană nu face¹¹.

În aceeași scrisoare pictorul îi face cunoscut lui Valeriu Braniște că în ședința consistorială din acea săptămînă s-a decis pictarea întregii biserici și au fost desemnați membrii juriului, doi pictori din Viena și trei din România, care juriu însă se va întruni numai după Paște pentru a delibera.

Persistența, mai mult accentuarea opoziției lui Miron Cristea în cadrul Consistoriului, îl determină pe Octavian Smigelschi să repete și în scrisorile din 31 martie¹² și din 2 aprilie¹³ rugămîntea făcută lui Braniște pentru o recenzie zdrobitoare a studiului publicat de Miron Cristea. Pentru a-i veni în sprijin lui Braniște îi expediază notațiile sale relative la pictura bizantină și două cărți, între care una a lui John Ruskin (1819—1900), cunoscutul critic de artă și sociolog englez, teoretician al mișcării preraphaelite, autor al unei vaste opere (39 de volume) de studii estetice asupra artei feudale (*Șapte candelabre ale arhitecturii, Pietrele Veneției*) și moderne (*Pictorii moderni*).

Dezamăgit de scoaterea din juriu, în urma „machinațiunilor lui Cristea“ a pictorului Wellmann, bun cunoscător al creației sale și a arhitectu-

¹⁰ V. Braniște, *Correspondență*, vol. III, p. 43—44.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Idem*, p. 45—46.

¹³ *Idem*, p. 47.

lui catedralei, Octavian Smigelschi urmărește o reparație de ordin moral, insistând pe lângă Braniște asupra necesității apariției acelei recenzii:

„Nu-mi este așa de tare pentru catedrală, ci mai mult de învingerea morală, dar și aceasta să nu vie post festa, când nici dracul nu se mai interesează de toată treaba cu catedrala, ci acum, pînă este lucrul în fierbere. Aș dori ca și juriul și membrii sinodali, acum cînd vor fi adunați laolaltă să se convingă despre prostia unor oameni închipuiți, ce se țin de cunoscători mari de artă. Să fie critica scurtă, obiectivă, dar cît se poate să taie în carne. Cum zice francezul: ridicolul omoară. Fii bun spune-mi angajezi-te? Se înțelege că dacă m-ai refuza, ar trebui să renunț, căci afară de tine alt om apt de treaba asta n-am de unde lua, citu-i Ardealul și țara ungurească¹⁴.”

În scrisoarea din 31 martie, în care regreta scoaterea din juriu a celor doi profesioniști, pictorul îl pune la curent pe Valeriu Braniște de obstinată dezlănțuire a lui Miron Cristea împotriva picturii sale pe care refuză să o vadă ca podoabă a bisericii mitropolitane: „Joia trecută în convenirea socială ordinară a domnilor consistorialiști la Stadtpark (Popovici), după cum mi s-a spus a avut loc o controversă vehementă. Lemenyi și tinerii m-au apărut, iar Cristea m-a tras jos pînă la pămînt, de n-a mai rămas nimic bun în icoanele mele. Toate lucrările mele sînt rele, ornamentica de pe planurile pentru catedrala din Blaj, pe cari altcum cuvioșia sa în studiul domniei sale le-a aflat »copiate« de pe monumente din Ravenna, Venezia, Sicilia ca — acum le declară pe toate de »armenești«, nici un motiv nu este bizantin adevărat, iară figurile de pe cartoane asemenea sînt armenesti, chiar și fața lui Cristos (într-adevăr influențat de Crist din agia Sophia) și așa mai departe¹⁵. O undă de optimism mai stăruie în rîndurile acestei scrisori cînd pomenește de juriul alcătuit din profesioniști, pe care nu-i cunoaște, dar în care are deplină încredere că vor fi în stare să-l aprecieze după merit. Intuiția nu l-a înșelat nici de data aceasta, în scrisoarea din 29 aprilie făcîndu-i cunoscută lui Braniște hotărîrea consistoriului din 12/25 aprilie de a-i încredința pictarea catedralei sub unele condiții¹⁶. Sînt acestea cîteva rînduri soci, departe de vibrația patetică ce ar fi trebuit să izbucnească în urma unui asemenea triumf, explicabilă însă după epuizanta dispută cu atîția dintre arhieriei consistoriului sibian, care l-a vlăguit vămîindu-i din bucuria unei asemenea izbînzii.

O satisfacție deosebită i-a procurat, după cum reiese din epistolă, invitația lui Ioan Bianu de a deschide o expoziție la București. De altfel cunoscutul istoric literar român i-a apreciat în chip deosebit opera încă cu prilejul expoziției din Blaj, socotindu-l pe Smigelschi „singurul pictor român cu mare viitor“.

Ultima dintre scrisorile cercetate, expediată de pictor din Dumbrăveni în 2 mai 1904, este interesantă prin cele cîteva amănunte referitoare la hotărîtoarea ședință din 12/25 aprilie care a deliberat asupra picturii catedralei sibiene: „Lucrurile au decurs în consistoriu neted peste toate așteptările mele. Nu s-a votizat. Elementele cinstite Lemenyi, Preda, Voi-

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Idem*, p. 46.

¹⁶ B.C.S., ms. nr. 23331.

leanu, Vecerdea etc. au fost toți de partea mea, numai Cristea (cică cu niște invective la persoana mea a produs mare resens la ceilalți) și Pușcariu s-au ocoșit. Cosma, de care le era la ceilalți frică, a tăcut. Numai pe Preda (cunoscut de apărător al tuturor cauzelor desperate și pierdute) l-a apostrofat cu cuvintele: »Nu-l lăuda prea mult, că îi strică«¹⁷.

Pentru a nu dezavua pe sprijinitorii săi Octavian Smigelschi acceptă pictura catedralei cu toate condițiile cerute de consistoriu. În principal acestea se refereau la o parte din conținutul iconografic al frescelor dar mai cu seamă la motivele decorative. Dacă în cartoanele blăjene predominau elementele bizantine, acum la îndemnul lui Miron Cristea, motivele naționale și mai ales cele de pe scoarțele ardelenesti și opregile bănățene, atât de asemănătoare de altfel țesăturile lor vechi bizantine, primesc un loc de frunte.

Acestea au fost câteva referințe inedite din istoricul atât de viu și de disputat al preliminarilor șantierului de pictură al bisericii mitropolitane din Sibiu, creație care l-a ridicat pe Smigelschi pe un loc fruntaș pe firmamentul constelațiilor artistice românești. Prin ea, dar nu numai prin aceasta pictorul Octavian Smigelschi este creatorul unei opere de artă viabile. „Căci pictura lui monumentală — după cum notează V. Vătășianu — nu e arheologie antică sau medievală, nici exegeză sau ilustrație pe marginea teoriilor proprii, ci e independentă, mai presus de aceasta; ea e primară, plină de vigoare și putere expresivă (...). Prin exemplul creației sale, Smigelschi a discreditat clasicismul de imitație, cit și tradiționalismul meșteșugăresc, stimulind, în schimb, apariția și evoluția unei arte monumentale moderne cu trăsături specific românești“¹⁸.

GHEORGHE IANCU — NICOLAE SABAU

DIE BYZANTINISCHE KUNST IN OCTAVIAN SMIGELSCHIS BRIEFWECHSEL MIT VALERIU BRANIȘTE

(Zusammenfassung)

Die Verfasser des Beitrags beschreiben ein unveröffentlichtes Material, das sich im Handschriftenbestand der B.C.S. befindet und zehn Briefe des Meisters Octavian Smigelschi (1866—1922) enthält, die dieser an den bekannten Vorkämpfer für nationale Emanzipation der Rumänen aus Siebenbürgen und Herausgeber der Zeitung „Drapelul“, Valeriu Braniște, richtete. Diese Briefe lassen sowohl die aufregenden Ereignisse als auch die hartnäckigen Auseinandersetzungen im Rahmen der erzdiozesischen Synode, die am 30. November 1903 durch die Ausschreibung des Wettbewerbs für die Ausmalung der Metropolitankirche aus Sibiu ausgelöst wurden, in einem helleren Licht erscheinen.

Der erste Brief stammt vom 19. Februar 1904 und die anderen folgen in un-

¹⁷ V. Braniște, *Correspondență*, vol. III, p. 48.

¹⁸ Virgil Vătășianu, *Octavian Smigelschi*, p. 55.

regelmäßigen Abständen bis zum 2. Mai 1904. Die Briefe belegen sowohl das künstlerische Credo des Meisters aus Sibiu, der von dem Wunsch durchdrungen war, ein dauerhaftes Werk von nationalem Wert zu schaffen, das ein nachahmungswürdiges Beispiel für die rumänische religiöse monumentale Kunst (Freske) sein sollte, wie auch seine Befürchtungen, daß die dogmatischen Vorurteile einiger Mitglieder der Jury seiner schöpferischen Begeisterung Hindernisse in den Weg legen werden. Wie aus den letzten beiden Briefen hervorgeht, wurde Octavian Smigelschi bevorzugt und mit dem Malen der Fresken der Metropolitankirche aus Sibiu beauftragt. Der Maler beendete seine Arbeit von hohem künstlerischem Wert im Jahre 1905.

Fig. 1. O. Smigelschi, Studiu pentru profetul Ieremia, cărbune și cretă colorată. Muzeul Brukenthal. Sibiu.

Fig. 2. O Smigelschi, Studiu pentru Maica Domnului, tuș, peniță, penel, acuarelă.

Fig. 3. O. Smigelschi, Studiu pentru Arhanghel,
cârbune și cretă colorată. Muzeul Brukenthal.
Sibiu.

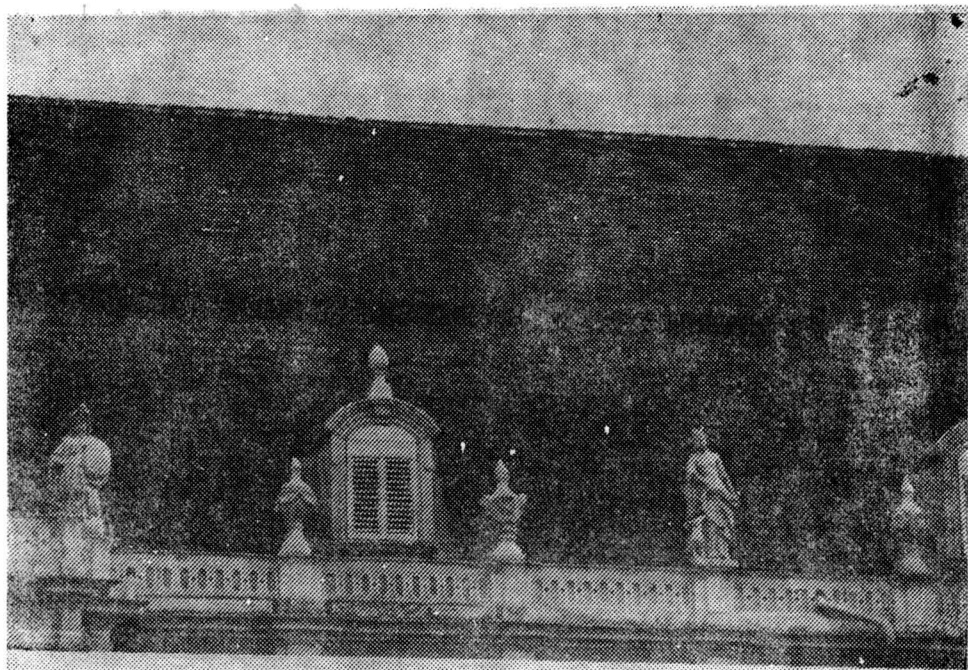

Fig. 8. Palatul Bánffy, Piața Libertății nr. 30 din Cluj-Napoca, detaliu.

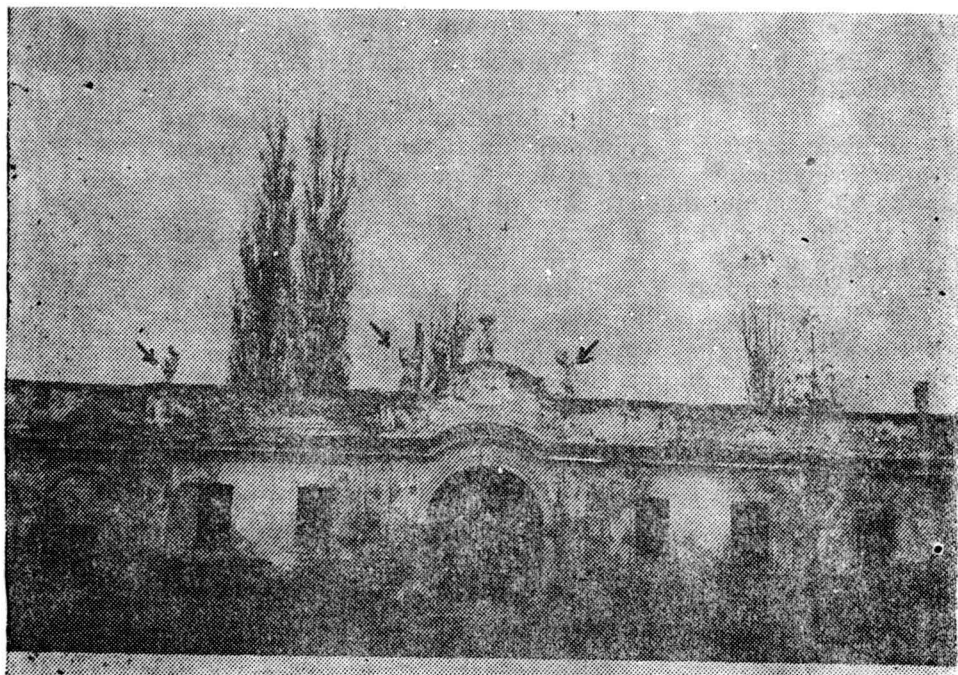

Fig. 9. Castelul din Bonțida, clădirile anexe.

Fig. 6. Portalul Sf. Mihail, detaliu.

Fig. 7. Blazonul lui Iosif al II-lea, detaliu.

acest basorelief prezintă forme de degradare mecanică și anume: zone cu fracturi, exfolieri și zone pulverulente.

Palatul Bánffy din Cluj-Napoca, Piața Libertății nr. 30 care adăpostește azi Muzeul de Artă, este una din capodoperele perioadei baroce. A fost realizat după planurile arhitectului Johann Eberhard Blaumann. Decorul figurativ al coronamentului de pe palat este opera sculptorului Anton Schuchbauer⁵. Sînt dispuse 6 statui ale unor divinități antice sub forma unor grupe dualiste alternînd cu urne (Fig. 8). Din motive estetice în timpul unor lucrări de renovare la acest edificiu statuile au fost acoperite cu un strat de vopsea de ulei alb gălbuie, care în timp s-a scorojit dînd un aspect neplăcut și în plus accentuînd degradarea pietrei.

Construcția castelului de la Bonțida începe în 1652 după planurile arhitectului Agostino Serena⁶, iar în a doua jumătate a secolului XVIII este refăcut și amplificat reprezentînd apogeul barocului transilvănean. J. Nachtigall sculptează 36 de statui⁷ pentru coronamentul manșulei (Fig. 9) și clădirii anexe. Din păcate azi mai există doar cîteva dintre aceste statui într-o stare jalnică. Ele sînt fracturate cu părți lipsă, acoperite cu vegetație și pete de vopsea, mortar de var etc.

⁵ N. Sabău, *Iconografia decorului plastic al Palatului Bánffy din Cluj-Napoca*, în *File de istorie*, IV, 1976, p. 485; V. Vătășianu, *Istoria artelor plastice în România*, p. 191; M. Toça, *op. cit.*, p. 80.

⁶ Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, București, 1965, vol. II, p. 194, 252, 165.

⁷ V. Vătășianu, *op. cit.*, vol. II, p. 187; J. Biró, *A bonchidai Bánffy kastély*, în *Erdélyi Tudományos Füzetek*, Cluj, 1935, p. 23.

Fig. 4. Basorelieful Maria de Loretto, în timpul intervenției de curățare.

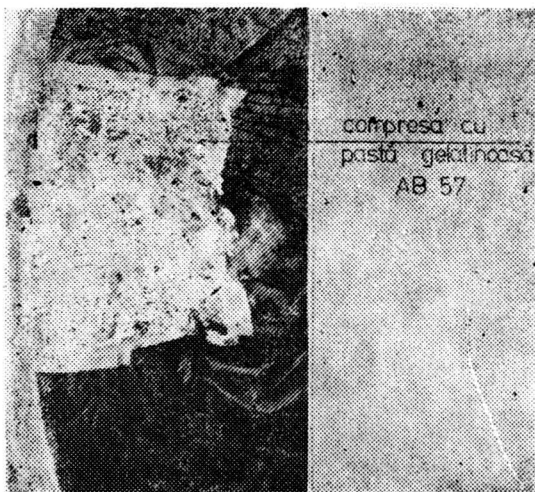

Fig. 5. Portalul Sf. Mihail, în fața bisericii Sf. Petru din Cluj-Napoca.

lizat în 1747 (Fig. 7). Basorelieful are o culoare gri cenușie ce nu-i este proprie calcarului. Investigațiile chimice au dovedit că este de fapt un strat de vopsea pe bază de alb de plumb care sub acțiunea hidrogenului sulfurat din atmosferă a suferit o transformare ireversibilă ($\text{PbCO}_3 + \text{H}_2\text{S} \rightarrow \text{PbS} + \text{CO}_2 + \text{H}_2\text{O}$) formindu-se sulfura de plumb neagră. Și

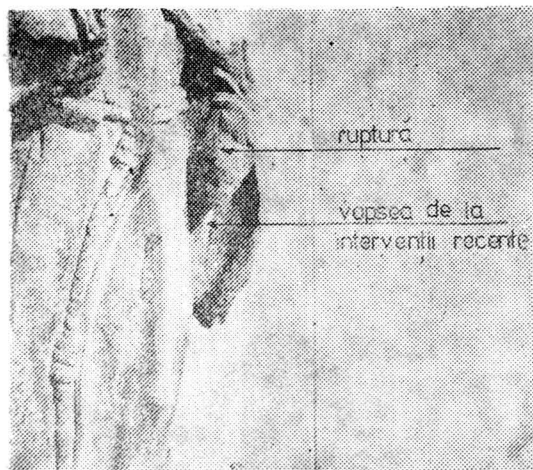
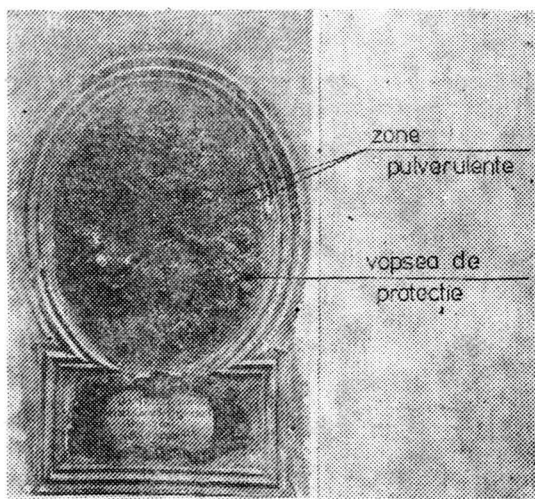

Fig. 2. Sf. Anton de Padua, detaliu.

Fig. 3. Basorelieful Maria de Loretto, Biserica Franciscană din Cluj-Napoca, înainte de intervenția de curățare și consolidare.

sănătate mai bună. Cîteva fracturi vechi, zone pulverulente, microfisuri, urme de vopsea de la un tratament de protecție anterior.

Portalul de la împrejmuirea bisericii Sf. Mihail aflat azi în fața bisericii Sf. Petru de pe bulevardul 22 Decembrie (Fig. 5) din Cluj-Napoca este opera lui J. Nachtigall din perioada 1743—1745⁴. Statuile ce-l compun sînt fracturate, unele porțiuni lipsesc, sînt zone detașate și pulverulente, în multe locuri contururile s-au pierdut. (Fig. 6).

Blazonul lui Iosif al II-lea de pe fațada estică a clădirii din Piața Libertății nr. 15—16 din Cluj-Napoca este un basorelief în piatră rea-

⁴ N. Sabău, *Sculptura figurativă*, p. 49.

La Biserica Franciscană din Cluj-Napoca strada Săvinești* nr. 2 clădirea se află într-o stare de sănătate bună, dar statuile ce împodobesc fațada vestică sînt în parte distruse. Sf. Anton de Padua (fig. 1) opera lui Johann Nachtigall³ din perioada 1740—1747 aflată în nișa sudică a fațadei vestice, prezintă numeroase fracturi, zone detașate și pulverulente, urme ale unui tratament anterior de protecție cu vopsea de ulei (Fig. 2). Basorelieful Maria de Loretto de la aceeași biserică este tot opera lui J. Nachtigall (Fig. 3) și (Fig. 4) realizată probabil în 1744³, el încoronează capela cu același nume. Basorelieful se află într-o stare de

Fig. 1. Sf. Anton de Padua, Biserica Franciscană din Cluj-Napoca.

* În prezent str. Victor Deleu (n. red.).

³ N. Sabău, *Sculptura figurativă de piatră din Transilvania în secolul XVIII*, teză de doctorat, manuscris, 1983, p. 46; *Istoria Clujului*, 1974, p. 248; M. Țoca, *Clujul baroc*, Cluj-Napoca, 1983, p. 30 și 113—114.

INVESTIGAȚIA CHIMICĂ ÎN CONSERVAREA MONUMENTELOR DIN PIATRĂ

Monumentele istorice sînt purtătoarele mesajului spiritual al trecutului unui popor și reprezintă mărturiile vii ale tradițiilor sale seculare, ale geniului său creator. Monumentele istorice se împart în: monumente de arhitectură, arheologie, de artă plastică și memoriale. Definiția monumentului de arhitectură include: „creația arhitecturală izolată, opere de pictură, sculptură, artă aplicată (mobilier, feronerie, stucaturi, etc.) care fac parte integrantă din construcția izolată, modul original de finisaj al acestuia precum și alte elemente ce subliniază valoarea artistică și istorică”¹.

Monumentele istorice din România aparțin avuției naționale contribuind totodată la patrimoniul cultural al omenirii. Ocrotirea, conservarea și transmiterea lor către urmași este: „o datorie națională și este o necesitate imperioasă a progresului spiritual al țării...”². Plecînd de la acest fapt am luat în cercetare aspecte ale artei transilvănene în general, în particular ale județului Cluj, în domeniul sculpturii în piatră. Piatra calcaroasă, calcarul și mai puțin marmura erau materiale ușor accesibile în secolul XVIII în podișul Transilvaniei. Clujul avea încă din antichitate două cariere de calcar la Mănăstur și Cheile Baciului de unde s-a extras piatra pentru cele mai de seamă monumente istorice. Pentru a da mai multă măreție și distincție clădirilor, fie ele laice fie religioase, artiștii secolului XVIII le-au împodobit cu sculpturi, picturi, basoreliefuri. Examinînd starea actuală a acestor monumente constatăm că ea este foarte proastă. Dacă unele clădiri au suferit intervenții de conservare ce le-au păstrat integritatea nu același lucru putem spune despre sculpturi. Majoritatea sculpturilor luate de noi în studiu au fost realizate în calcar (excepție cîteva statui din marmură de la Castelul din Bonțida) de artiști plastici de renume: Johann Nachtigall, Anton Schuchbauer, Johann König. Roca calcaroasă este destul de moale, ușor de modelat de artist, în plus în jurul Clujului existau cariere de unde la un preț de cost scăzut și fără probleme de transport se puteau ușor procura blocurile de piatră necesare artistului din acea epocă. Dar calcarul este o rocă nu foarte rezistentă căci analizînd monumente din aceeași perioadă din acest material luate din diferite locuri se constată o degradare generală. Încercînd să explicăm cauzele acestor degradări și să găsim dacă este posibil modalități de a opri degradarea am întreprins acest studiu.

¹ H.C.M. 661/1955 art. 1a (Regulament).

² Legea nr. 63 privind Ocrotirea patrimoniului cultural național.

compară distribuția obiectelor și fenomenelor mai mult vizual și mai puțin statistic.

Un interes comun vizează relațiile om-teren ceea ce a dus pe arheologi și geografi la environmentalism (mediu înconjurător și element înconjurat), căutând explicații pentru realitățile din teritoriu în specificitatea sociogeosistemului. Noțiunea de ecosistem a devenit la modă, sugerându-se abordări de tipul ecogeografic, respectiv ecoarheologic.

În ambele științe startul în cunoaștere pornește de la producția materială, cu deosebirea că arheologii iau în studiu vestigiile culturii materiale, în timp ce geografia realitatea contemporană.

Arheologia și geografia umană își înscriu printre preocupările lor identificarea (recunoașterea) grupurilor și entităților sociale responsabile pentru „starea” civilizațiilor trecute și pentru realitatea geografică contemporană. Există, deși distanțat în timp și ca scop, un paralelism între geografia socială și arheologia societăților apuse. Ambele științe acordă, pentru explicarea faptelor, atenție rolului jucat de puterea politică și puterea economică în societate, problemei statului.

Colaborarea arheologie și geografie își are rădăcinile în trecut. Cu mulți ani în urmă arheologul clasic și geograful erau contopiți în același cercetător științific; omul de știință era, deopotrivă, geograf și arheolog. S-ar cuveni o permanentizare!

ION MAC

GÉOGRAPHIE ET ARCHÉOLOGIE. ANALOGIES ET CONVERGENCES

(Résumé)

Un „discours” thématique met en évidence de nombreux aspects de l'analogie et de la convergence entre la géographie et l'archéologie. Ce travail signale les relations qui existent entre les deux domaines de recherche et traite, sélectivement, les problèmes fondamentaux.

L'approche structuraliste-systémique et écologique de la connaissance mène à la situation de la géographie et de l'archéologie dans un „champ” commun d'investigation. C'est le territoire. La vision territoriale, avec la relation intégratrice entre les composants qui définissent *les sites, les lieux, le paysage, le milieu ambiant* etc., offre de nouvelles possibilités de collaboration entre la géographie et l'archéologie. Par la contribution commune on peut éclaircir la *génése des images d'art, la nature du milieu ambiant* dans certaines périodes, *l'organisation de l'espace géographique* dans diverses époques historiques.

Dans cette étude on relève le rôle des phénomènes de seuil dans les changements du sociogéosystème et le fait que les effets de seuil peuvent avoir des supports différents.

La collaboration archéologie-géographie, fructueuse, dans l'interprétation des structures territoriales et des phénomènes spatiaux, devient très utile dans la *data-tion des processus et des phénomènes géographiques*.

Diferențierea specificată mai înainte are o importanță prospectivă. Reconstituirea peisajului de odinioară cade, așadar, în sarcina ambelor științe, geografia accentuînd latura fizică a fenomenului landsaftic, arheologia latura ambientală imprimată de civilizația perioadei respective. Din această conlucrare decurge și necesitatea colaborării sub raport cronologic. Peisajul fiind o structură fină, trebuie studiat la nivelul detaliilor temporare pînă la sute de ani. Dar geografia nu dispune de posibilități pentru asemenea detalieri scalare temporale. Datările geofizice sînt foarte rar în măsură să ofere precizia necesară, iar palinologia și dendrocronologia nu întotdeauna ne sînt la îndemînă. De aceea se impune utilizarea variabilelor care operează pe o scară satisfăcătoare. Ca urmare, se apelează la vestigiile de cultură materială ale civilizațiilor apuse. Combinarea acestor variabile cu cele geofizice poate duce la precizări referitoare la succesiunea proceselor geomorfologice de eroziune și de acumulare din anumite regiuni. Putem exemplifica cele de mai sus cu datările de mare precizie din unele teritorii circummediteraneene, bazate pe ceramica greacă. Detaliile cronologice merg, în aceste cazuri, la intervale de 50—100 de ani. Datările respective, corelate cu informațiile fizico-geografice au condus la reconstituirea peisajului fizic al acelor timpuri. Deci, elementele peisajului perceput, în timp, și consemnat în documente arheologice, devin instrumente pentru conturarea peisajului fizic, în spațiu.

Analogia și convergența geografie-arheologie se întîlnesc, de asemenea, în studiul pragurilor și echilibrelor dinamice. Pragurile pot fi definite ca stări (mecanice, energetice, ecologice etc.) care introduc schimbări bruște și profunde la nivelul sistemelor în care ele apar. Aceste praguri pot surveni din interior — praguri intrinseci — și din afară — praguri extrinseci —, marcînd trecerea la echilibre pe alte planuri de desfășurare a evenimentelor geografice sau, similar, arheologice. Astfel, suprapășunatul în cazul civilizațiilor pastorale poate atinge punctul critic, după care geosistemul de stepă trece necondiționat într-un geosistem de deșert cu un potențial geoecologic mult diminuat, care nu mai poate întreține comunitatea antropică anterioară. Se poate considera că apariția fenomenului de prag, la un moment dat, a avut o consecință pentru declanșarea migrației popoarelor bazate pe o economie predominant pastorală. Așadar, în reconstituirea mutațiilor landsaftice și ale civilizațiilor, arheologia și geografia își intersectează interesele prin studiul fenomenelor de prag. Investigația paleogeografică poate fi în măsură să sprijine determinarea pragurilor din trecutul diverselor civilizații apuse. Totodată, activitățile umane din trecut, relevate de documentele arheologice, au putut constitui mobilurile fenomenelor de prag din stările geografice actuale. Se știe că un proces sau un fenomen din trecut poate avea „efect de prag” mult mai tirziu, cînd se realizează o stare optimă de manifestare și declanșare. Iată de ce, caracterul remanent, manifestat de componentele și fenomenele din sociogeosistem, impune o anumită prudență științifică în judecarea realităților geografice.

Subiectul „discursului” inițiat în lucrarea de față comportă analiza unui număr mare de probleme. Au fost selectate doar câteva. În final, merită însă schițate alte aspecte într-o manieră orientativă.

Geografia și arheologia sînt pe un „cîmp” metodologic comun, deoarece ambele științe fixează datele obținute în documente cartografice și

modest și indirect. Să aducem în discuție situația din Munții Orăștiei, unde pe un relief de contact format din măguri cristaline și pe platforma de netezire Gornovița (1000 m) s-a dezvoltat o civilizație dacică înfloritoare. Acest aspect ridică numeroase probleme atât pentru geografi, cât și pentru arheologi. Este cunoscut faptul că așezările omenești din Carpații Românești se situează astăzi cel mult pînă la 1200—1400 m altitudine. Acestea sînt așezări rurale, izolate. Au existat oare în perioada dacică alte condiții climatice care să permită dezvoltarea unei civilizații bine închegate la altitudini de peste 1000 m? Reconstituirea condițiilor ecogeografice, materiale și sociale-economice, care au favorizat comunitatea dacică amintită, poate fi obținută numai prin conlucrarea strînsă a arheologilor cu geografia.

Cunoașterea unor structuri geomorfologice de acumulare (lunci, terase, piemonturi, glacisuri, conuri aluviale) înlesnește arheologului calea către „obiectele” ascunse în ele, ridicînd, totodată, problema determinării vechilor stări geografice, dar și de civilizație, responsabile pentru asemenea mărturii. În acest context se poate pune problema condițiilor geomorfologice în care a fost „posibilă” amplasarea castrului roman de la Romita (valea Agrijului), în apropierea unui curs de apă cu regim pronunțat de inundabilitate. Vestigiile descoperite indică localizarea bazei construcției sub orizontul actual de aluviuni fluviale. Era oare în vremea amplasării castrului un climat uscat, iar riul cu un talveg de drenaj mult mai coborît decît astăzi?

Deși arheologii sînt chemați să analizeze minuțios modul în care vestigiile culturilor materiale sînt „depozitate”, totuși aceștia integrează rar documentele descoperite în sistemul proceselor geografice (mai cu seamă geomorfologice) care au înlesnit și condiționat localizările respective. O astfel de integrare, prin prisma unei *viziuni ecogeografice* ar putea contura știința de interferență *Geoarheologia* (Renfrew, 1976)¹.

Activitățile umane sînt componente integrante ale proceselor care definesc ambianța locurilor, dacă nu chiar tipul locurilor. Altfel spus, *locurile* sînt produsul forțelor materiale și umane care lucrează conjugat într-un spațiu geografic; reprezintă o anumită expresie a organizării spațiului geografic.

Peisajul geografic (landşaftul) constituie un alt obiect de cunoaștere convergentă. În acest caz investigația depășește scara așezării umane, dar nu pierde din vedere relația de influență reciprocă între aceasta și aria sa complementară. Componentele teritoriale fizico-geografice își manifestă influențele în conținutul medlului ambiant (environment). Acesta nu poate fi apreciat doar fizic, fără integrarea componentelor derivate din activitatea omului. Astfel, la o primă analiză, s-ar părea că există două tipuri de peisaj. Un *peisaj fizic*, al observatorului științific extern, în care sînt incluse toate lucrurile ce pot fi considerate ca semnificative pentru orice grup de explorare. Un *peisaj de percepere*, așa cum este acesta „văzut” și „simțit” de grupul oamenilor care trăiesc în interiorul lui, îl îmbogățesc și îl valorifică într-o formă corespunzătoare opticii lor. Am putea spune că peisajul antropizat reflectă o anumită mentalitate despre lume și viață a oamenilor.

¹ Renfrew, C. (1976), *Archaeology and earth sciences*, in Davidson D. A. and Shackley M. L. (eds.), *Geoarchaeology*, London, Duckworth, 229—54.

diu ambiental, reprezentînd, astfel, o parte integrantă a antroposferei. Pentru arheologi, una din unitățile (sau componentele) fundamentale de cercetare a fost, dintotdeauna, așezarea. Notăm, însă, că aceasta nu vizează doar aspectul rezidențial, ci și o arie-teritoriu — în care se desfășura activitatea omului. Rezultă că reconstituirile arheologice implică, cu necesitate, determinarea situațiilor paleogeografice ale terenului pe care au funcționat așezările umane. Asemenea abordări retrospectiv-integrative sînt posibile atunci cînd, în peisajul actual, se păstrează elemente structurale vizibile ale stărilor geografice anterioare.

Abordarea cercetării așezărilor vechi, ca entități ecogeografice, de către arheologie, prin prisma analogiei, nu vizează doar aplicarea principiului actualismului, ci și cel al similitudinilor spațiale. În acest sens poate fi utilă observația că unele așezări romane din perioada daco-romană poartă, în pecetea localizării lor geografice, însemnele celor din Peninsula Italică. Relieful vulcanic cu trăsăturile sale de „elevare“ peste teritoriile înconjurătoare și de insularitate, care îngreunează accesibilitatea, a atras pe edilii romani. La alegerea acestor forme de relief au contribuit, totodată, sursa bogată a materialului de construcție, solul fertil din aceste teritorii, resursele de apă și specificitatea peisajului. Asemenea trăsături constituiau un suport economic favorabil, dar și militar-strategic. Fără a exagera determinismul geografic natural, merită notat că aceste forme de relief sînt, de regulă, localizate la întretărirea marilor linii morfologice și chiar morfotectonice, ceea ce le conferea funcția de „locuri cheie“ în peisajul geomorfologic al teritoriilor.

Urmele activității umane din așezările de odinioară pot fi identificate prin colaborarea dintre arheologie și geografie, în special ramurile fizice ale acestora ca geomorfologia, climatologia, biogeografia, pedologia etc. O serie de activități antropice din trecut au modificat suprafața naturală a terenului. Există, în această privință, o gamă variată de forme de relief din identificarea și explicarea cărora se pot trage concluzii pentru prospectarea arheologică.

Sînt cunoscute *imaginile de artă* sculptate pe rocile înconjurătoare. Prin investigația geomorfologică se poate stabili, în mod riguros, originea acestor aspecte de artă. Multe din formele „ciudate“ rezultate prin eroziune diferențială sau selectivă pe conglomerate, gresii și calcare au fost puse pe seama acțiunii omului. Curentul antropomorfist a dus, adesea, la exagerări. Relieful de eroziune diferențială „Grădina zmeilor“ din localitatea Gîrbou (Sălaj) a primit o semnificație mitologică deși el a rezultat prin procese naturale. Există însă cazuri în care forme asemănătoare cu cele naturale au fost dăltuite de mina omului, ca de exemplu „portalurile“ și „figurile“ de pe calcarele grotelor din Carpații Occidentali și din Platoul Ohaba (nord-vestul Munților Sebeș). Pe seama reliefului cu „fizionomii curioase“ din Carpații Românești (Munții Ciucaș, Masivul Ceahlău, Munții Bucegi, Masivul Piatra Craiului etc.) și din anumite regiuni deluroase (Podișul Someșan) au apărut ipoteze și legende. Există păreri despre o origine antropică, manifestări artistice ale unor civilizații carpatice arhaice.

Studiul proceselor de formare a structurilor morfologice (de ex. relieful antropic al gorganelor de pămînt) constituie pentru geomorfologie o preocupare de bază, în vreme ce din partea arheologilor interesul este

GEOGRAFIE ȘI ARHEOLOGIE. ANALOGII ȘI CONVERGENȚE

Inițierea unui dialog (discurs) tematic de acest gen are numeroase temeluri dintre care notăm: necesitatea găsirii formelor adecvate de sprijin reciproc al celor două direcții de cunoaștere, imperativul regîndirii abordărilor corelative viitoare prin prisma concepțiilor structuralist-sistemicе și ecologice, nevoia de a frîna tendința de distanțare între arheologie și geografie ca o consecință a cadrului organizatoric în care se desfășoară cercetarea din aceste domenii și a îngustării profilului de pregătire universitară a specialiștilor ș.a.

O asemenea dezbatere proiectează un cîmp foarte larg de probleme, care nu pot fi examinate în totalitate, într-o lucrare scurtă. Din acest motiv sînt selectate cîteva aspecte fundamentale.

Abordarea cunoașterii. Privită într-un context larg, abordarea cunoașterii pornește diferit, în funcție de atitudinea față de obiectul științelor respective. Totuși, pe parcursul dezvoltării acestor domenii de investigație s-au înregistrat schimbări însemnate care au apropiat cele două științe din multe puncte de vedere. Astfel, geografia a fost considerată multă vreme ca o știință predominant chorologică, iar arheologia ca o știință temporală, retrospectivă. Totodată, geografia avea o atitudine mai mult geocentristă, în timp ce arheologia una antropocentristă.

În ultima perioadă de timp apar noi premise, dar și noi necesități de apropiere dinspre ambele domenii de cunoaștere. Din latura abordărilor geografice pot fi evidențiate următoarele aspecte cu funcție de apropiere: concentrarea analizei asupra *unităților teritoriale* (indiferent de mărime, structură, funcții și tipuri), creșterea ponderii *factorului antropic* și a *mediului ambiant* în interpretarea geografică a realității teritoriale, încadrarea mai riguroasă a fenomenelor geografice într-o *scară temporospațială* etc. Dinspre arheologie putem menționa: aprecierea civilizațiilor trecute ca un „produs“ material și spiritual, spațial și temporal bine definit, încercarea de a explica mutațiile profunde din anumite perioade prin prisma unor factori complecși-naturali, sociali, economici etc. Așadar, convergența survine și din „valul“ ecologizării care a cuprins ambele domenii de investigație științifică.

Aspecte ale analogiei și convergenței. Un prim aspect, în acest sens, constă în faptul că ambele științe privesc obiectul cercetării prin prismă teritorială. Astfel, un subiect de interes comun este habitatul uman sau așezarea, care este gîdit ca un sistem teritorial. Noțiunea respectivă vizează, mai întii, o comunitate umană, care activează sau a activat într-un teritoriu bine conturat. Este vorba, deci, de un *sistem teritorial* sau un *ecosistem uman*, structurat prin integrarea factorilor naturali, sociali, spirituali și organizatorici. În acest fel, așezarea umană include necesitățile referitoare la locuință, muncă, aprovizionare etc. Deci habitatul uman se constituie ca „un mod de viață“ în care este încorporat un tip de me-

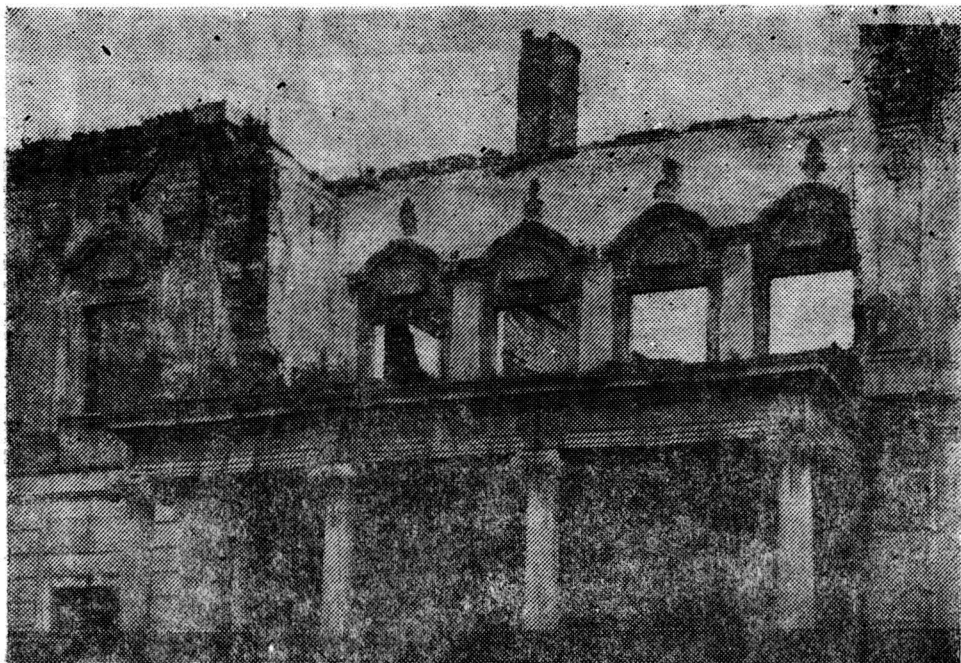

Fig. 10. Castelul Haller din Coplean, detaliu.

Interesante ni s-au părut sculpturile policrome înfățișând măști de turci, conuri de pin etc. ce ornamează coronamentul ferestrelor de la etaj a castelului Haller din Coplean jud. Cluj. Ele sînt opera sculptorului Anton Schuchbauer⁸ (Fig. 10).

Austriecii au construit în orașul de reședință Alba-Iulia în perioada 1715—1728⁹ o cetate pe care o înzestrea cu trei porți monumentale (Fig. 11) frumos ornamentate cu sculpturi în piatră. Acestea au fost realizate de o echipă de sculptori și cioplitori în piatră din rîndul cărora documentele au înregistrat doar numele bavarezului J. König¹⁰. Din păcate starea de sănătate a acestor porți nu este prea bună. Cele mai afectate sînt sculpturile de pe coronament, basoreliefurile și sculpturile din colțuri. Se constată un atac biologic generalizat (vegetații), exfolieri ale suprafeței, pierderi de material, prezența crustei negre, a eflorescențelor, a fenomenelor de decoeziune ce dau un aspect nisipos, fisuri.

Pentru a trage o concluzie în legătură cu influența mediului înconjurător asupra operelor de artă din piatră am ales încă trei piese care inițial au fost expuse în aer liber (în cimitirul vechi al bisericii Sf. Mihail) ca și exemplele prezentate mai sus, dar care în secolul trecut au fost aduse în interiorul bisericii Sf. Mihail din Piața Libertății din Cluj-

⁸ *Reperoriul monumentelor din județul Cluj*, manuscris.

⁹ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 181.

¹⁰ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 189; N. Sabău, *Sculptura barocă a cetății de la Alba Iulia*, în *AIACN*, XXIII, 1980, p. 125.

Fig. 11. Poarta I a cetății din Alba Iulia.

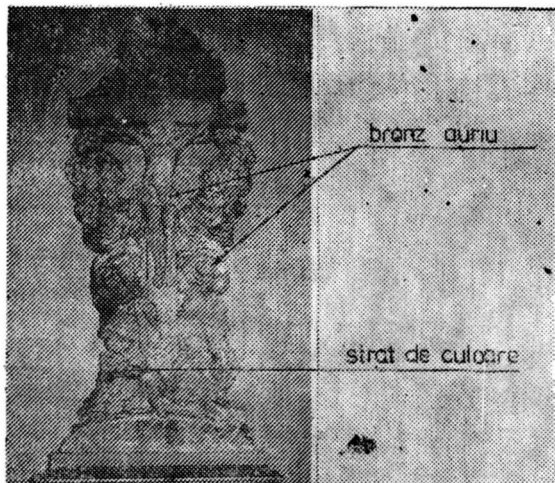

Fig. 12. Basorelieful Răstignirea, Biserica Sf. Mihail din Cluj-Napoca.

Napoca. Este vorba de: Relieful Răstignirea (Fig. 12) opera lui J. Nachtigall¹¹, basorelieful Sf. Ecaterina de Alexandria (Fig. 13) și basorelieful Sf. Mihail (Fig. 14) realizate la începutul secolului XVIII de meșteri anonimi¹². Acestea se află într-o stare de sănătate bună. La colțuri există câteva porțiuni lipsă datorită unei proaste manipulări, în rest nu prezintă fracturi, pierderi de contur și zone pulverulente. Excepție face basorelieful Sf. Ecaterina de Alexandria, care prezintă în zona feței o suprafață fracturată, poroasă ce și-a pierdut conturul. Explicația acestei stări de sănătate superioară constă tocmai în faptul că această piatră calcaroasă a fost scutită de stressul termic (diferențele de temperatură de la zi la noapte și de la vară la iarnă), de fenomenul de îngheț, în biserică fiind o temperatură aproximativ constantă pe tot parcursul anului. În plus aerul din biserică este mai puțin poluat decât aerul din piață, unde traficul este foarte mare.

¹¹ V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 190.

¹² N. Sabău, *Sculptura figurativă...*

Fig. 13. Basorelieful Sf. Ecaterina de Alexandria, Biserica Sf. Mihail din Cluj-Napoca.

Studiind din literatura de specialitate apărută în străinătate observăm o preocupare foarte serioasă în ultimii 20 de ani în studierea pietrei artistice în vederea păstrării și protejării ei. După cum arată Giorgio Torraca¹³ pentru a interveni asupra unui obiect de artă din piatră spre a-l curăța sau consolida este absolut necesar să cunoaștem „diagnosticul” pietrei. Tratatamentul ce se aplică trebuie corelat cu cauzele deteriorării, caracteristicile pietrei, condițiile de păstrare ale acesteia, să nu se facă un tratament la întâmplare căci el ar putea constitui sursa unor noi degradări. Dar pentru a stabili „diagnosticul” pietrei sint necesare o serie de investigații.

Considerăm că atunci cînd vrem să studiem o operă de artă din piatră, fie ea statuie sau element de arhitectură, trebuie în primul rînd să cunoaștem datele de bază legate de istoricul lucrării: cine a creat-o, în

¹³ G. Torraca, *Tratamento della pietra nei monumenti principi e metodi*, 1975.

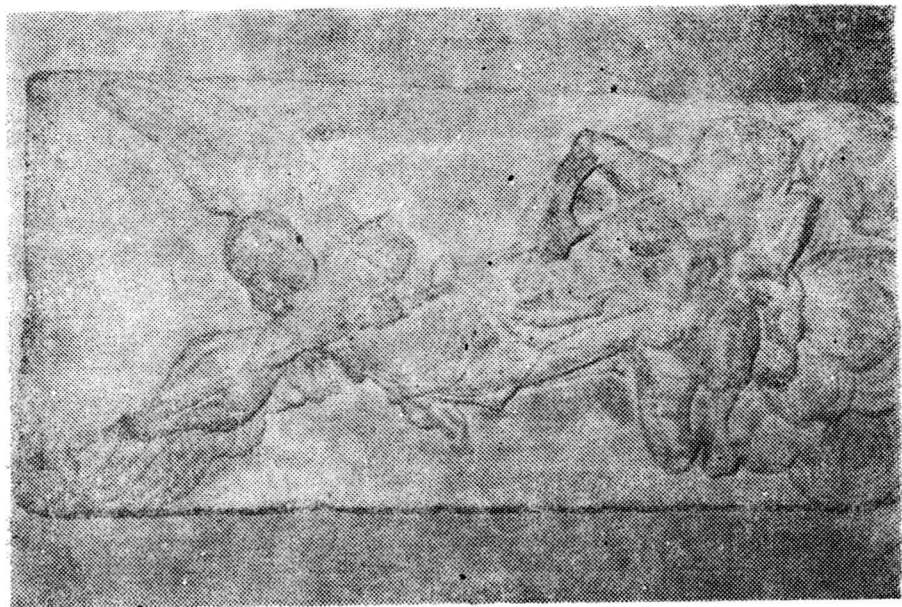

Fig. 14. Basorelieful Sf. Mihail, Biserica Sf. Mihail din Cluj-Napoca.

ce perioadă, dacă au mai fost și alte intervenții cînd, cine și în ce scop a intervenit. Toate acestea, se obțin în colaborare cu istoricul de artă.

Vom trece acum la investigații științifice începînd cu analizele petrografice-mineralogice pentru caracterizarea rocii. Aceste analize se pot face doar în laboratoare specializate în acest sens. În cazul nostru la catedra de mineralogie a facultății de biologie-geografie-geologie a Universității din Cluj-Napoca sau în laboratoarele Institutului Minier. Aceste analize¹⁴ se pot face secțiuni subțiri la microscopul petrografic (microscop în lumină polarizată). Se pot astfel recunoaște mineralele fundamentale și secundare din rocă, relația dintre acestea, structura granulară a diferitelor minerale. Se pot face pe baza proprietăților optice determinări de compoziție cristalografică. Totodată sînt identificați produșii de degradare. Compoziția mineralografică poate fi determinată calitativ-cantitativ folosind metoda difracției de raze X¹⁵. În cazul unor obiecte din marmură din Italia, folosind difractometrul Rigaku Denkj cu radiație

¹⁴ G. Alessandrini, G. Sale, G. Bisconti, L. Lazzarini, *The Arch of Peace in Milan. Researches on stone deterioration*, in *Studies in conservation*, 27 (1982), p. 8—18; Raffaella Rossi Manaresi, *Indagini sulla alterazione delle arenarie di alcuni monumenti Bolognesi*, in *Atti della Accademia Fisiocritici Siena*, seria XIV, vol. II (1970), p. 289; Kertész Pál, Koltai Attila, Németh Pál, *Petrography and microbiology in monuments art objects preservation*, *The V international restorer seminar*, Veszprém, 1985, vol. II, p. 135.

¹⁵ G. Alessandrini, C. Manganelli del Fa, P. Rossi Doria, M. Tabasso, S. Vannucci, *Artistic stone works. A proposal for the unification of the methods of studying stone decay and of controlling stone conservation*, in *The conservation of stone*, I, 1975, Bologna, p. 637.

CuK^{16} au fost identificați cantitativ componenții aceștia: cuarț, feldspat, calcit, silicați și gips (produs de degradare din crusta neagră).

Microscopul electronic cu baleaj cunoscut în literatura de specialitate sub preșeurarea SEM (scanning electron microscop) se folosește azi tot mai mult în stabilirea „diagnosticului” pietrelor „bolnave”¹⁷. Cu ajutorul lui se obține o imagine tridimensională foarte mult mărită (500—5000 de ori) a cristalelor. Se pot stabili caracteristicile morfologice ale rocii, zonele „sănătoase și bolnave”. Pe această cale s-a dovedit că crusta neagră nu are un rol protector ci este brăzdată de canale și cratere ce permit mișcarea apei de la exterior spre interior și invers. Se poate urmări în detaliu mecanismul de recristalizare a sărurilor solubile¹⁸, morfologia creșterii cristalului în spațiul existent în interiorul rocii și astfel se poate explica presiunea, apăsarea, pe care o exercită cristalul nou format asupra pietrei.

Degradările observate microscopic la nivelul structurii microcristaline a pietrei, microscopic au diverse cauze. În porii pietrei se pot forma cristale de gheață sau pot cristaliza unele săruri solubile ca atare sau sub formă de cristalohidrați. Să luăm în detaliu aceste fenomene care produc o gravă degradare a pietrei. Apa existentă în interiorul pietrei prin ciclul de îngheț-dezgeț constituie un mare dușman al pietrei. Astfel la 0°C apa îngheață mărimdu-și volumul cu 9% față de lichid. Cristalul nou format exercită o presiune hidrostatică asupra pereților din piatră. Rezistența superficială a pietrei se va opune acestei forțe, dar fenomenul are loc simultan în diferite zone ale obiectului, acolo unde porii sunt saturați cu apă, are loc astfel o slăbire a coeziunii interne a pietrei. Dacă mai ținem seama de faptul că iarna nopțile sînt geroase cu temperaturi mult sub 0°C, iar ziua bate soarele încălzind și topind gheața la obiectele din piatră aflate în bătaia lui ne dăm seama că ciclul îngheț-dezgeț se repetă de cîteva zeci de ori pe an în cîteva zeci de mii de puncte (căci piatra este un material poros) distrugînd astfel coeziunea internă a pietrei. Dar apa este bogată în săruri solubile (indiferent că este apă de ploaie sau de infiltrație) a căror concentrație se schimbă odată cu formarea unor cristale de gheață. Să ne imaginăm un por (Fig. 15) în care se formează un cristal de gheață care crește pe baza apei extrase din capilare. Se modifică concentrația în săruri solubile de la C_1 inițial la $C_2 > C_1$ după îngheț. Apare astfel și o presiune osmotică asupra pereților porilor. Forța care acționează asupra coeziunii interne a pietrei este acum formată din presiunea hidrostatică (datorită cristalului de gheață) și presiunea osmotică (datorită modificării concentrației sărurilor solubile). Concentrarea în săruri la suprafață duce la cristalizarea lor, apar eflorescențe.

¹⁶ L. Falciai, R. Pellizzer, R. R. Manaresi, G. Sabatini, *Ricerche sui fenomeni di degradazione chimico-fisica in alcuni monumenti senesi e sui possibili criteri di protezione e consolidamento*, in *Atti della Accademia delle Scienze di Ferrara*, vol. 49 (1971—72); R. R. Manaresi, *Indagini sulla alterazione*, p. 290.

¹⁷ S. Z. Lewin, A. E. Charola, *SEM in the diagnosis of „diseased” stone*; G. Alessandrini și colab. *The Arch of Peace*, p. 8—13.

¹⁸ S. Z. Lewin, A. E. Charola, *Aspecte ale creșterii cristalelor și a mecanismului de recristalizare dezvăluite de SEM*.

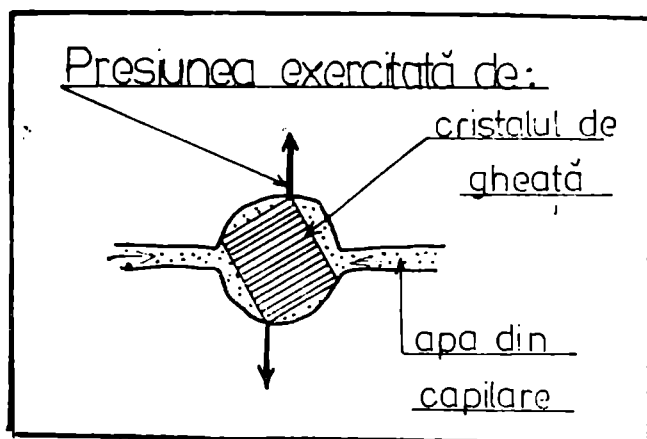

Fig. 15. Formarea cristalei de gheață, detaliu schematic.

La temperaturi ridicate prin evaporare apa migrează din interior spre exterior purtând cu ea sărurile solubile. În anumite condiții acestea cristalizează, dar spațiul dintre pori este de multe ori insuficient. Se exercită astfel o presiune asupra pereților porilor numită presiune de cristalizare. Ei i se opune rezistența mecanică a pietrei. Fenomenul se repetă ori de câte ori pătrunde apa în obiect.

Unele săruri au proprietatea de a forma cristalohidrați, adică substanțe cristaline ce conțin și molecule de apă, de exemplu: $\text{CaSO}_4 \times 2\text{H}_2\text{O}$, sulfat de calciu cristalizat cu două molecule de apă, adică gipsul. Gipsul este unul din componentele crustei negre ce apare la suprafața obiectelor din marmură sau calcar. Un alt exemplu este $\text{Na}_2\text{SO}_4 \times 10\text{H}_2\text{O}$, sulfat de sodiu cristalizat cu zece molecule de apă, prezent și el în obiectele din piatră pe bază de carbonat de calciu. Dacă considerăm „V” volumul sulfatului de sodiu anhidru atunci pentru cristalohidratul cu zece molecule de apă vom avea un volum „4V”. Vedem din acest exemplu că prin formarea cristalohidratului se va exercita asupra pereților porilor o presiune de 4 ori mai mare ca în cazul cristalei obișnuite. Aceasta se numește presiune de hidratare. Cristalizarea se face în primul rând în porii largi, creșterii cristalului i se va opune rezistența mecanică a pietrei, dar la un moment dat aceasta nu mai rezistă și se produc fracturi. Are loc și un fenomen secundar datorat micșorării secțiunii porilor în urma depunerii cristalelor sărurilor solubile. Micșorarea secțiunii favorizează fenomenul de capilaritate, zona umedă extinzându-se. În concluzie putem spune că fenomenul complex de cristalizare a sărurilor solubile în porii pietrei distruge coeziunea acesteia prin forțe de natură: hidrostatică, osmotică, de cristalizare și hidratare.

Pe baza rezultatelor investigațiilor mineralogice se poate face o determinare a originii, carierei, de unde a fost adusă piatră. Tot mai

mult se folosesc azi metodele de analiză ale fizicii nucleare¹⁹ (activare cu neutroni, fluorescență de raze X) de identificare a elementelor în urme în operele de artă — marmură în special — și din cele mai cunoscute cariere pentru a putea face o atribuire exactă a sursei de materii prime folosite de marii maeștri. Este necesară cunoașterea carierei în vederea folosirii aceluiași material în tratamentele de conservare și restaurare.

Informații deosebit de prețioase asupra degradării pietrei se obțin prin analizarea unor parametri fizico-mecanici ai pietrei. Astfel de teste se fac în laboratoarele specializate în analizarea materialelor de construcții.

Porozitatea, adică volumul total ocupat de pori, este o proprietate de primă importanță în caracterizarea pietrei. Cunoscând structura poroasă a operelor de artă din piatră se pot determina proprietățile mecanice de rezistență și duritate, se poate stabili tratamentul cel mai adecvat de intervenție. Studiind mai multe probe din diferite locuri ale operei de artă precum și de piatră originală, acolo unde este posibil, se stabilește gradul de încărcare al pietrei adică în ce măsură a fost modificată structura sa originală de agenții naturali (depuneri, fenomene de cristalizare și recristalizare, consolidări, efecte ale fenomenului de îngheț-dezghet). Dintre metodele folosite pentru determinarea porozității amintim: metoda gravimetrică²⁰. Prin această metodă se poate determina: densitatea de volum, densitatea absolută, volumul total, permeabilitatea la aer, mărimi ce sînt corelate cu structura poroasă a pietrei. Alt parametru legat de structura pietrei este parametrul de distribuție a porilor, adică așezarea în spațiu (volumetric) a porilor deschiși. Se poate determina pe baza relației ce există între presiune și cantitatea de lichid reținută în materialul poros. Ca lichid se folosește apa²¹ sau mercurul²².

Absorbția apei de către piatră respectiv afinitatea acesteia la apă se poate exprima prin mai mulți indici²³: umiditate, coeficientul de saturație, coeficientul de absorbție, coeficientul de conductibilitate. Umiditatea reprezintă conținutul de apă în condițiile mediului natural de existență al obiectului (pietrei). Coeficientul de saturație sau impregnarea relativă reprezintă raportul dintre volumul apei prezente în pori după completa scufundare în apă la presiunea atmosferică pentru un timp definit și volumul total al porilor. Coeficientul de absorbție al apei reprezintă raportul dintre cantitatea de apă absorbită pe unitatea de suprafață și rădăcina pătrată a timpului ($\sqrt{t}$). Coeficientul de conductibilitate a vapo-

¹⁹ L. Rybach, H. U. Nissen, *Fission track analysis of Mn and Na in Greek marbles*, in *J. Radioanalytical Chemistry*, 1965, vol. I, p. 10; L. Lazzarini, G. Moschini, B. M. Stievano, *A contribution to the identification of Italian, Greek and Anatolian marbles through a petrological study and the evaluation of Ca/Sr ratio*; Idem, *Some examples of identification of ancient marbles through a petrological study and the evaluation of Ca/Sr ratio*, in *Quaderni*, 9 (1980), Venezia, p. 9 și 35.

²⁰ J. Ashurst, *Testing porous building stone*, in *The architectural press*, London 1977; *Recommended tests to measure the deterioration of stone and to the effectiveness of treatment methods*, in *Recommandation provisoires*, 25 PEM, (Protection et erosion des monuments), p. 175; P. Rossi Doria, *Laboratory tests on artistic stone works*, in CNR 1979, p. 14.

²¹ *Recommended tests...*, p. 189.

²² *Recommended tests*, p. 192; Marc Mamillan, *Nouveaux connaissances dans la protection des pierres de constructions*.

²³ *Recommended tests...*, p. 196.

rilor de apă se definește atunci când are loc și fenomenul de difuzie, de pătrundere a lichidului în materialul poros. Afinitatea pietrei față de apă este cauza unor fenomene de degradare des întâlnite și care sînt deosebit de grave. Este vorba de fenomenele amintite mai sus de înghet-dezghet, cristalizarea sărurilor solubile, formarea cristalohidraților.

Coeziunea internă a pietrei poate fi exprimată și prin rezistența la rupere și comprimare²⁴ (cu ajutorul dinamometrului). De menționat faptul că pentru astfel de analize este nevoie de o cantitate importantă de material (eprubete de 5×5 cm. pentru fiecare determinare în parte). Dacă în cazul monumentelor de arhitectură din parament se pot obține aceste cantități de material fără să se afecteze valoarea artistică, la sculptură nu se poate pune problema decît a prelevării unor cantități infime. Cu ajutorul acestor investigații fizico-mecanice se pot stabili modificările în structura pietrei: așa numitele degradări fizice de „ținută și aspect”. Ele vor completa investigațiile chimice în explicarea fenomenelor de modificare a compoziției interne a pietrei. Deci următoarea etapă de cercetare este cea a investigațiilor chimice.

În primul rînd se determină conținutul în carbonat de calciu folosind acid clorhidric 10%²⁵ dacă: avem o efervescentă rapidă este vorba de calcar sau marmură (forme diferite de cristalizare a carbonatului de calciu); o efervescentă lentă are dolomita (carbonat de calciu și carbonat de magneziu), calcarul argilos sau un conglomerat de ciment calcaros; iar nici o efervescentă în cazul rocilor silicoase (gnais, granit, andezit). Compoziția pietrei se poate determina cantitativ prin dozarea oxizilor²⁶. Apa (H_2O) prin încălzire la $105^{\circ}C$ pînă la pondere constantă, cîntărire și determinarea astfel a pierderii în greutate. Este vorba atît de apa fixată fizic în piatră (umiditatea), dar și de o parte din apa de cristalizare. Gipsul $CaSO_4 \times 2H_2O$, produs de alterare al carbonatului de calciu încălzit la $100-125^{\circ}C$ pierde 75% din apa de cristalizare transformîndu-se în ipsos $CaSO_4 \times 1/2H_2O$, încălzit la $200^{\circ}C$ elimină apa în întregime formîndu-se carbonatul de calciu anhidru. Cristalohidrații sărurilor solubile și al unor aluminosilicați pierd prin încălzire apa de cristalizare. Bioxidul de siliciu (SiO_2) se poate determina gravimetric în reziduiul extrac-tului clorhidric calcinat apoi la $900^{\circ}C$. Bioxidul de carbon (CO_2) poate fi dozat cu aparatul Baur-Cramer sau determinat prin microdifuziune Conway. Oxidul de calciu și oxidul de magneziu se pot determina cantitativ dozînd calciu și magneziu prin metoda complexmetrică sau prin fotometrie de absorbție atomică. Lianții organici se pot determina gravimetric prin măsurarea pierderii în greutate la fierberea probei 2 ore

²⁴ Recommended tests ..., p. 217.

²⁵ L. Lazzarini, *La pulitura dei materiali lapidei de costruzione scultura*, CEDAM, Padova, 1981, p. 1.

²⁶ F. Telkniene, *Analyse, conservation et restauration de decor en stuc de l'église St. Paul et St. Pierre de Vilnius*, în *The conservation of stone*, 1981, Bologna, vol. II, p. 781; Dupes Michel, *Méthodes d'analyse chimique appliquées à l'étude de l'altération et de la conservation des matériaux pierreux*, în *The conservation of stone*, 1981, Bologna, vol. II, p. 455—464; *Diagnostic et traitement des maladies de la pierre*, în *La vie mystérieuse des chefs d'oeuvres, la science au service de l'art*, Paris, 1980, p. 134.

în apă oxigenată 30%²⁷. Prin reacții microcristalografice se pot identifica unele substanțe organice.

În faza următoare determinărilor de compoziție se analizează sărurile solubile. Sărurile solubile sînt produși de alterare ai pietrei care se formează datorită: acțiunii apei (de infiltrație, ploaie sau condens), a agenților de poluare din aer (aerosoli, gaze) sau a unei curățiri anterioare necorespunzătoare. Ele se identifică din extractul apos a unei probe de piatră fin divizate. În funcție de dotarea laboratorului se pot face analize calitative sau calitativ-cantitative. Practic am făcut doar determinări calitativ-semicantitative, folosind reacțiile clasice ale microchimiei analitice calitative pentru identificarea ionilor din soluție²⁸. Prețioase au fost informațiile primite din unele articole de specialitate²⁹. Pentru sulfați, foarte des întîlniți ca produși de degradare ai carbonatului de calciu în gips, sulfat de sodiu, sulfat de magneziu, sulfat de potasiu etc. am folosit ca reactiv specific clorura de bariu (BaCl_2) soluție 0,5 N cu o ușoară acidulare cu acid clorhidric diluat. Gipsul poate fi ușor recunoscut prin metoda microcristalografiei datorită cristalelor aciculare caracteristice. (Practic se lasă picătura de extract apos ușor acidulat la soare să se evapore). Spectrofotometric ionul sulfat poate fi dozat cantitativ³⁰. Deosebit de interesant pentru rocile calcaroase ni s-a părut testul de culoare al gipsului cu chinalizarina³¹, soluție $2,5 \times 10^{-2} \%$ în prezența hidroxidului de potasiu soluție 2N. Crusta neagră mult întîlnită pe obiectele din piatră calcaroasă expuse în aer liber conține mult gips. Dacă proba de piatră este înglobată în rășină (Nestrapol sau UHU am folosit noi) și apoi bine șlefuită se poate face acest test. Se imersează proba 30 de minute în soluția de chinalizarină, se spală bine și apoi la stereomicroscop se observă că gipsul s-a colorat în albastru violet, iar calcitul nu și-a schimbat culoarea (Fig. 16).

Clorurile apar ca produși de degradare mai ales la obiectele aflate sub influența aerosolilor marini, sau în soluri bogate în clorură de sodiu. Pentru identificarea ionului clorură am folosit reacția clasică cu azotat de argint (AgNO_3) soluție 0,1 N a extractului apos acidulat cu acid azotic diluat. Cu o dotare corespunzătoare ionul clorură se poate doza³² prin metoda colorimetrică (cu sulfocianură mercurică și perclorat feric) sau turbidimetric.

²⁷ S. Ornella, Z. Andreina, *Monohydrate and dihydrate calcium oxalate in living lichen incrustations biodeteriorating marbles columns of the Basilica of Santa Maria Assunta on the island of Torcello (Venice)*, in *The conservation of stone*, 1981, Bologna, vol. II, p. 379.

²⁸ Tananaev, *Analiza calitativă a combinațiilor anorganice prin metoda analizei în picături*, București, 1958; R. Ripan, E. Popper, C. Liteanu, *Chimie analitică calitativă*, București, 1954; Gr. Popa, A. Paralescu, *Chimie analitică*, București, 1977, p. 896.

²⁹ A. Arnold, *Determination of mineral salts from monuments*, in *Studies in conservation*, 29 (1984), p. 129—138.

³⁰ R. R. Manaresi, *Indagini sulla alterazione...*, p. 293.

³¹ Pierrick de Hensu, *Tests de coloration de surface appliqués à l'altération des calcaires*.

³² C. Liteanu, E. Hopîrtean, *Chimie analitică cantitativă*, București, 1972.

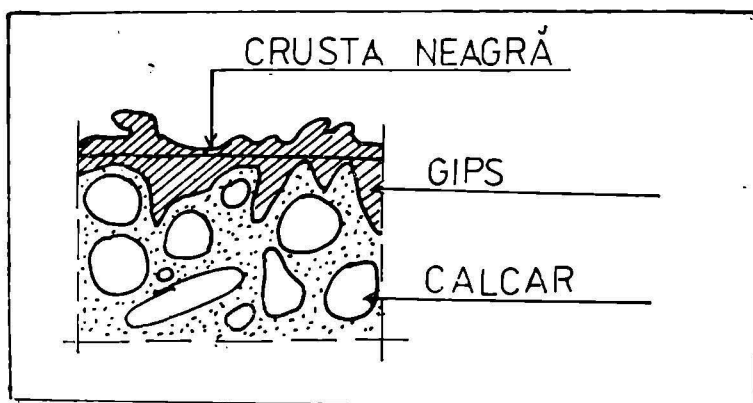

Fig. 16. Reacția de culoare a gipsului, detaliu schematic.

Azotații și azotiții apar mai ales la obiectele din piatră acoperite cu excremente de păsări. Pentru identificarea azotaților solubili ne-am folosit de proprietatea de oxidant al acestuia. Sulfatul feros în exces în prezența acidului sulfuric concentrat reduce acidul azotic la monoxid de azot formînd o combinație brună ($\text{FeSO}_4 \times (\text{NO})$) y ce apare ca un inel la suprafața lichidului din eprubetă. $2\text{FeSO}_4 + 2\text{NaNO}_3 + \text{H}_2\text{SO}_4 \rightarrow 2\text{NO} + \text{Fe}_2(\text{SO}_4)_3 + \text{Na}_2\text{SO}_4 + 2\text{H}_2\text{O}$. Mult mai sensibilă este reacția cu difenilamină în acid sulfuric concentrat. Acidul azotic oxidează difenilamina la tetrafenilhidrazină albastră violet. Nu este o reacție specifică azotaților ci mai mult oxidanților, dar în contextul nostru, al sărurilor solubile din piatră, nu sînt prezenți alți oxidanți doar dacă avem o cantitate mare de material organic. Dificultățile ce intervin la identificarea azotaților se datoresc faptului că anionul azotat nu dă reacții de precipitare prin cationi, toți azotații metalelor sînt solubili în apă. Prin aceleași teste au fost identificați și anionul azotat și azotit. Acești ioni se pot determina cantitativ prin metoda colorimetrică folosind acid fenildisulfonic 20% (după ce în prealabil am îndepărtat clorurile) pentru azotat și reactiv Griess (naftilamină și acid sulfanilic în acid acetic) pentru azotit.

Alți anioni ce pot exista în extractul apos al probei sînt: fosfat (PO_4^{3-}) provenit de la excremente de porumbei, se poate determina spectrofotometric; fluorură (F^-) și formiat (COO^-) rămași de la curățiri anterioare, se pot determina prin metoda potențimetrică.

Dintre cationi am identificat ionul feric (Fe^{3+}) cu tetrasulfocianomercuriatul de amoniu $(\text{NH}_4)_2[\text{Hg}(\text{SCN})_4]$ reacție foarte sensibilă ce dă o colorație roșie sînge. Ioni de sodiu (Na^+), potasiu (K^+), magneziu (Mg^{2+}), calciu (Ca^{2+}) se pot identifica și chiar doza ușor prin spectrometrie de absorbție atomică. Ioni de sodiu și potasiu se dozează prin spectrometrie de emisie în flacără. Deoarece noi nu dispunem de acest aparat am recurs la ajutorul laboratorului de analize al Spitalului Clinic numărul III din Cluj-Napoca unde se fac în mod curent analize de sodiu și potasiu din sînge prin această metodă.

La obiectele ce au fost consolidate cu hidroxid de bariu și uree (procedeul Lewin) putem identifica ionul de bariu (Ba^{2+}) și chiar doza gravimetric.

Rezultatele investigațiilor calitativ-semicantitative pe care le-am efectuat le-am exprimat după modelul lui G. Alessandrini „++“ preponderent; „+“ prezent; „u“ urme; „—“ lipsă³³.

Investigațiile biologice sînt necesare pentru a stabili dacă cauzele degradării sînt datorate unor vietăți sau altor cauze. Se pot face teste microbiologice de identificare³⁴ a bacteriilor (microorganisme autotrofe) producătoare de acid sulfuric (thiobacillus) sau de acid azotic (nitrosomonas, nitrobacter), a ciupercilor, a algelor, mușchilor și lichenilor. Aceste vietăți prin modul lor de a trăi distrug piatra. Investigațiile biologice nu fac obiectul studiului de față.

Probleme pentru analize se prelevează din diferite zone cu forme de degradare diversă de la suprafață și din profunzime ajungînd pînă la nucleul sănătos. Atragem atenția că prin prelevarea probelor nu trebuie să se aducă nici un prejudiciu valorii artistice a operei de artă.

Pentru a explica fenomenele de degradare a pietrei sînt absolut necesare studii asupra mediului în care se află opera de artă. Dacă după intervenția de conservare-restaurare i se va schimba locul, trebuie cunoscută din timp noile condiții de existență înainte de alegerea tratamentului optim de intervenție. Sînt deci necesare studii asupra poluării atmosferice. Parametri urmăriți sînt: temperatura, umiditatea relativă, direcția și intensitatea vîntului, particolele în aerosoli, concentrația în bioxid de sulf, acid clorhidric, acid sulfuric, prezența unor microorganisme ce ar putea cataliza reacția de oxidare a bioxidului de sulf, sau alte microorganisme. Folosind metoda difracției de raze X pe lîngă parametri mai sus enunțați au fost determinați produșii de degradare prezenți în piatră. Prezentăm aici rezultatele cercetărilor italieni obținute pe obiective din marmură la Veneția³⁵. În atmosferă au fost identificate particole de apă, de cărbune (de la combustia lemnului), metale grele provenite de la poluarea industrială (fier, zinc, cupru, nichel, crom, mangan), bioxid de sulf, hidrogen sulfurat (de la combustia autovehiculelor și de la încălzirea cu lemne și cărbune), ioni sulfat, clorură (sub formă de clorură de sodiu și acid clorhidric proveniți de la aerosolii marini). Dintre produșii de degradare au fost identificați: 1.) Gipsul în primul rînd în crustă, dar și în profunzime provenit în urma reacției dintre carbonatul de calciu și acid sulfuric $\text{CaCO}_3 + \text{H}_2\text{SO}_4 + \text{H}_2\text{O} \rightarrow \text{CaSO}_4 + 2\text{H}_2\text{O}$. Acidul sul-

³³ G. Alessandrini și colab. *The Arch of Peace...*, p. 8—18.

³⁴ A. Blanc, C. Jaton, G. Oriol, *Étude des matériaux et des altérations de la façade de Notre-Dame la Grande de Poitiers avant restauration*, în *The conservation of stone*, 1981, Bologna, p. 351; Marisa Tabasso Laurenzi, G. Torracca, *Marmo materiali lapidei*, p. 56; M. Monte Silla, G. Tarantino, *The metabolic state of microorganismus of the genus Thiobacillus on stone monuments*, în *The conservation of stone*, 1981, Bologna, vol. II, p. 177.

³⁵ Vasco Fassina, *The pursuit of atmospheric pollutants and of deterioration of stoneworks in Venice*; G. Bisconti, S. Diana, V. Fassina, *The influence of atmospheric pollutants on the deterioration of mural paintings in the Scrovegni Chapel in Padua*; V. Frassina, L. Lazzarini, G. Bisconti, *The effect of atmospheric pollutants on the black crust deposit on Venice marble*.

furic este un agent poluant pe bază de sulf (vom reveni mai târziu asupra modului de formare al acestuia).

2.) Clorura de calciu hidratată cu 6 molecule de apă, se formează în urma reacției dintre carbonatul de calciu din marmură și acidul clorhidric prezent în aerosolii marini ($H_2SO_4 + NaCl \rightarrow HCl + Na_2SO_4$; $CaCO_3 + 2HCl \rightarrow CaCl_2 + CO_2 + H_2O$; $CaCl_2 + 6H_2O \rightarrow CaCl_2 \cdot 6H_2O$).

3.) Sulfatul de sodiu anhidru și cel hidratat cu 10 molecule de apă identificat în eflorescențele de pe piatră provine din reacția dintre clorura de sodiu și acid sulfuric, agenți poluanți din aer, fiind o sare solubilă ea se dizolvă în picăturile de apă din aer și sub formă de soluție pătrunde în porii pietrei unde cristalizează o dată cu evaporarea apei ($2NaCl + H_2SO_4 \rightarrow Na_2SO_4 + 2HCl$).

4.) Clorura de calciu, clorura de sodiu, sulfatul de sodiu și alte săruri solubile au fost identificate în fisurile interioare mult mai în profunzime ca și gipsul sau sulfatul de calciu anhidru datorită diferențelor de solubilitate. Sărurile solubile pătrund în porii pietrei, când apa se evaporă acestea cristalizează. Datorită tensiunilor mecanice ce apar în piatră datorită încărcării acesteia cu material se produc fisuri, fracturi.

5.) Săruri de calciu și fier ale acidului oxalic hidratate ce au o posibilă origine biologică.

6.) Cărbune și substanțe organice neidentificate. Se fac și alte studii de poluare de exemplu specialiștii cehi³⁶ au examinat gipsul din crusta neagră de pe monumentele de arhitectură din Praga pe baza raportului izotopic $^{32}S/^{34}S$ corelat cu rezultatele obținute la analiza ^{34}S din bioxidul de sulf, gaz component în aerul poluat, în diferite zone ale orașului. Necesitatea acestui tip de studiu a apărut în cazurile în care fenomenele de degradare nu se puteau explica numai prin reacțiile fizico-chimice sau biologice.

Sînt cazuri în care sculpturile în piatră sînt acoperite cu straturi de culoare. Este vorba de sculpturi policrome astfel concepute chiar de artist de exemplu: basorelieful policrom Maria de Loretto de la Biserica Franciscană din Cluj-Napoca; blazonul lui Iosif al II-lea; capul de turc și conul de pin elemente de ornament de pe fațada castelului Haller din Coplean; sau de sculpturi ce au fost acoperite mai târziu cu straturi de vopsea pe toată suprafața, de exemplu: statuile de pe coronamentul palatului Bánffy; statuia Sf. Anton de Padua de la Biserica Franciscană; sau doar unele porțiuni au fost acoperite cu strat de culoare pentru a scoate în evidență unele elemente, de exemplu basorelieful Răstignirea din Biserica Sf. Mihail. Exemplele citate se referă doar la operele de perioadă barocă ce au fost analizate din punct de vedere chimic de autor, desigur că există și alte exemple. Pentru identificarea straturilor de culoare s-au făcut analize de pigmenti și de tehnică. Metoda de analiză folosită, în general, a fost cea a microchimiei analitice calitative și într-un caz metoda spectrochimică³⁷. De mare ajutor ne-au fost indicațiile

³⁶ F. Busek, J. Sramek, *Sulfur isotopes in the study of stone monuments conservation, in Studies in conservation*, 30 (1985), p. 171.

³⁷ Mulțumesc pe această cale domnului A. Șerbănescu de la Facultatea de chimie a Universității din Cluj-Napoca pentru ajutorul dat la realizarea unor analize spectrale.

bibliografice ale lui J. Plesters³⁸ și Z. Szabó³⁹. Există metode moderne de analiză a pigmentilor de pe piatra policromă⁴⁰, dar pînă în prezent pentru noi inaccesibile.

Toate investigațiile întreprinse așa cum le-am prezentat mai sus ne permit să identificăm cauzele degradării pietrei. Acestea sînt: 1.) Cauze fizice și anume: — Stressul termic — adică variațiile de temperatură în ciclul zi-noapte ce determină variații de volum la piatră și la apa conținută în pori. — Vîntul — prin acțiunea abrazivă a particulelor solide, prin acțiunea de udare și uscare a sărurilor din aerosoli ce determină implicit fenomenele de dizolvare și cristalizare. Fenomenul de udare-uscăre la suprafața pietrei este foarte periculos atunci cînd avem apă de condens. În acest caz apa este dispusă ca un film subțire pe suprafața pietrei fiind atras de forțele de tensiune superficială, forțe ce depind de natura pietrei (structura porilor și forțele de coeziune internă). Apa este „respinsă” de pe suprafața materialelor cu porozitate mică și elasticitate mare (ex. cărămida arsă) este bine fixată de materialele poroase ca gresia și calcarul. Conținutul în agenți poluanți solubili sau suspendați în apă este mai mare în cazul apei de condens decît a celei de ploaie și în plus această apă „staționează” pe piatră nu o „spală”. Din aceste motive fenomenele de degradare ce se produc sînt mai puternice. La udare are loc un atac acid, este vorba de atacul acizilor poluanți ce dizolvă piatra formînd o crustă pulverulentă. La uscare are loc cristalizarea sărurilor solubile din apă prin efluorescențe dacă fenomenul are loc la suprafață, sau subfluorescențe, căci vîntul favorizează evaporarea apei din porii aflați la cîțiva milimetri adîncime (Fig. 17 și 18). În acest caz tensiunea cu care apasă cristalele asupra pereților porilor spre exterior poate fi mai mare ca rezistența mecanică a pietrei și ca atare se produc exfolieri, fracturi. Ciclul îngheț-dezghet are cele mai nefaste efecte asupra rocilor calcaroase. 2.) Cauze chimice datorate apei cu agenții poluanți pe care îi poartă (bioxid de carbon, bioxid de sulf, trioxid de sulf, hidrogen sulfurat, clorură de sodiu etc.) prin atacul acid și al celorlalte săruri. În cazul nostru al rocilor pe bază de carbonat de calciu, bioxidul de sulf s-a dovedit agentul de degradare cel mai agresiv. Dar de unde apare bioxidul de sulf? El este un produs al combustiei cărbunilor naturali pentru încălzirea locuințelor și a gazelor de eșapament ale autovehiculelor. Prezentăm mai jos cîteva moduri de acționare a bioxidului de sulf pe material calcaros⁴¹ (fig. 19).

Dintre variantele prezentate cea mai întîlnită este cea de trecere de la bioxid de sulf la acid sulfuric, care transformă calcarul într-o sare mai solubilă gipsul ($\text{SO}_2 \rightarrow \text{H}_2\text{SO}_4 \rightarrow \text{CaSO}_4 \times 2\text{H}_2\text{O}$). Transformarea bioxidului

³⁸ Joyce Plesters, *Cross sections and chemical analysis of paint samples*, in *Studies in conservation*, 2 (1966), p. 110.

³⁹ Z. Szabó, *Identificarea vopselelor de origine anorganică prin analiza picăturilor* (trad. de Timiș Gavrilă).

⁴⁰ T. Tuurnala, A. Hanttojarvi, K. Harva, *Nondestructive analysis of paintings by PIXE and PIGE*, in *Studies in conservation*, 30 (1985), p. 93; L. Stodulski, E. Farrell, R. Newman, *Identification of ancient persian pigments from Persepolis and Pasargadae*, in *Studies in conservation*, 29 (1984), p. 143; L. Lazzarini, P. M. Schwartzbaum, *The technical examination and restoration of the paintings of the dome of the Acsa Mosque Jerusalem*, in *Studies in conservation*, 30 (1985), p. 129.

⁴¹ G. Torraca, *Porous building materials*, in *Materiale science for architectural conservation*, Roma, 1981, p. 39.

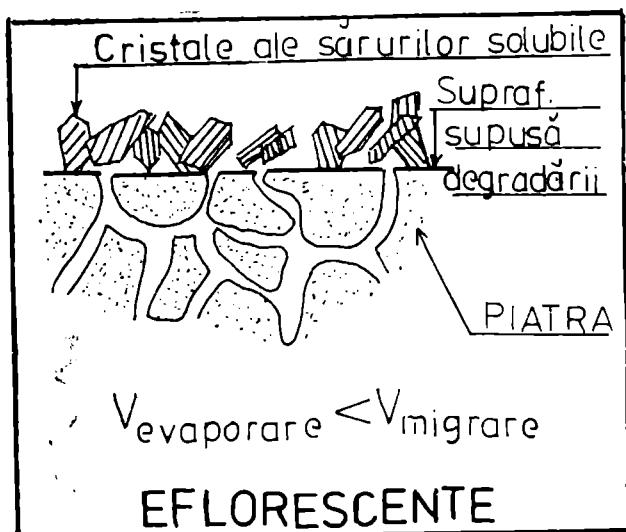

Fig. 17. Efflorescențe, detaliu schematic.

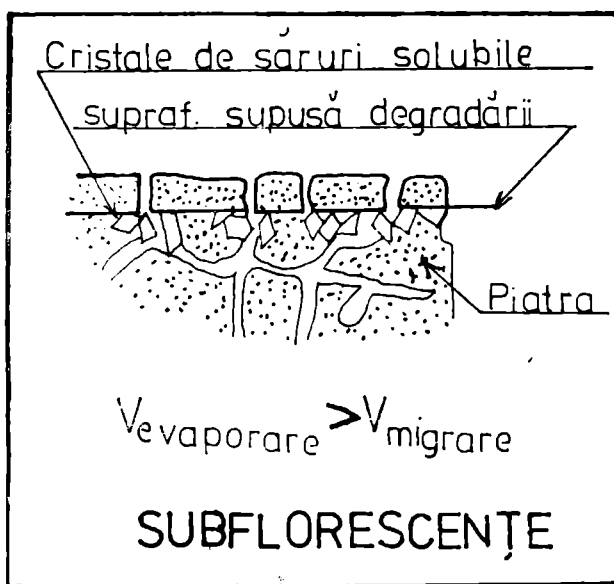

Fig. 18. Subflorescențe, detaliu schematic.

Iui de sulf la acid sulfuric se face printr-o reacție de oxidare catalizată de particulele metalice existente în atmosfera orașelor industriale (elemente de poluare) și a vaporilor de apă. Urmează atacul acidului cu formarea crustei negre. Bioxidul de sulf se poate transforma în acid sulfuric și sub acțiunea sulfobacteriilor dacă concentrația în bioxid de sulf

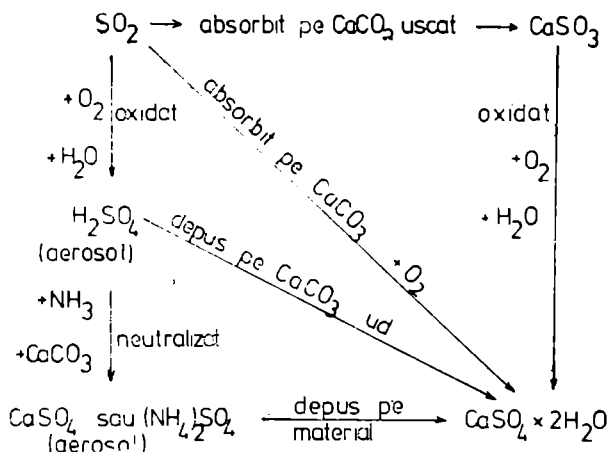

Fig. 19. Acțiunea bioxidului de sulf asupra materialului calcaros, detaliu schematic.

este ridicată (50—100 p.p.m.) și există *Thiobacillus*. Dar este mai rar întâlnită. Iată încă un exemplu care dovedește necesitatea unor investigații specifice biologice în stabilirea cauzelor degradării. În cazul marmurei în paralel cu transformarea carbonatului de calciu în gips are loc un fenomen de dizolvare a marmurei cu formarea unor sfere minuscule de calcit. Transformarea are loc conform schemei de mai jos. Apa de ploaie încărcată cu bioxid de carbon dizolvă carbonatul de calciu (marmura) formând bicarbonatul de calciu solubil care mai apoi la evaporarea apei precipită ca și calcit (în sistem trigonal romboedric) (fig. 20). Astfel suprafața lucioasă caracteristică marmurei devine grunjoasă datorită cristalelor de calcit care se aglomerează în sfere situate la distanță mare una față de alta (porozitate mare). Calcitul este puțin rezistent⁴² la variații mari de temperatură deoarece la cald cristalele de calcit expandează după axa principală a cristalului (într-o singură direcție), iar la răcire se contractă de-a lungul axelor transversale. Drept rezultat cristalele vor fi împinse una în alta sau se vor depărta, se distruge astfel coeziunea internă. În plus calcitul prezintă și fenomenul de clivare adică de rupere pe direcția preferențială a feței romboedrice. 3.) Vegetații sau

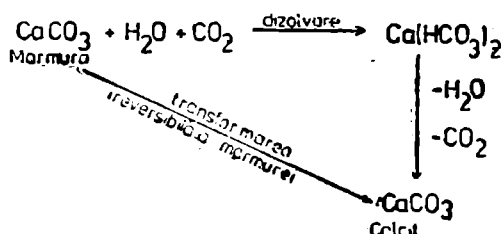

Fig. 20. Transformarea marmurei în calcit, detaliu schematic.

⁴² G. Torreca, *Stone deterioration and related problems of conservation*, PARKS, 1978, vol. III, nr. 2, p. 16.

altfel spus atacul biologic datorită bacteriilor, algelor, mucegaiurilor, lichenilor, moluștelor și a vegetațiilor superioare.

Se vede clar din această înșiruire că apa este dușmanul numărul unu al pietrei. Dacă ea nu există nu au loc nici fenomene fizice nici chimice nici biologice⁴³.

Odată cunoscut „diagnosticul” pietrei altfel spus degradările pe care le-a suferit precum și cauzele ce le-au generat, cu informațiile primite din literatura de specialitate se poate trece la curățirea, consolidarea și chiar restaurarea obiectelor din piatră. În țara noastră problema conservării și restaurării pietrei artistice a fost mai puțin abordată. Amintim aici lucrările inginerului Ion Istudor de la Basarabi⁴⁴ — Investigatii și intervenții de conservare a unor monumente rupestre din cretă; Colocviul internațional de la Suceava⁴⁵ în problema conservării picturii murale la mănăstirile din nordul Moldovei; Ion Budileanu⁴⁶ — materiale folosite la conservarea pietrei — și lucrările subsemnatei în colaborare cu Mihaela Bodea⁴⁷ — referitoare la conservarea a două sculpturi baroce de la Biserica Franciscană din Cluj-Napoca.

Prezentăm mai jos extrase din literatura de specialitate câteva metode de curățire a pietrei calcaroase⁴⁸:

I. — Metode uscate

Desprăfuirea se folosește pentru îndepărtarea prafului și a altor depuneri uscate de pe suprafață, puțin aderente, cind suprafața pietrei este compactă și nu pierde material. Se face cu perii moi, nu dure căci acestea produc microfisuri în care apa poate pătrunde și astfel fenomenele de degradare se accentuează.

Sablarea este o altă metodă de curățire folosită pentru îndepărtarea crustelor dure și rezistente în cazul unor monumente. Se folosesc abrazivi ca: nisipul foarte fin, silicați de aluminiu, corindon (Al_2O_3), olivina (silicat de fier și magneziu), șpan de oțel, suspendați într-un curent de aer (sablare uscată) sau de apă (sablare umedă). Există aparate speciale cu reglare automată a presiunii jetului de abraziv și a timpului de acționare funcție de grosimea crustei, duritatea și compoziția ei.

Curățirea cu ultrasunete și laser sînt metode pe care le utilizează specialiștii italieni la curățirea crustei negre⁴⁹.

⁴³ J. Ashurst, F. G. Dimes, *Stone in building — Its use and potential to day*, in *The architectural press*, 1977.

⁴⁴ I. Istudor, *Cercetări de laborator privind conservarea monumentelor rupestre de la Basarabi*, în *RevMuz*, nr. 2 și 6 din 1966.

⁴⁵ *Colloque sur la conservation et la restauration des peintures murales*, Suceava, 1977.

⁴⁶ I. Budileanu, *Cîteva precizări cu privire la utilizarea unor materiale la conservarea pietrei*, în *Cercetări de conservare și restaurare*, nr. 3 (1984), p. 103.

⁴⁷ D. Boroș, M. Bodea, *Aspecte legate de conservarea unei sculpturi în piatră*, I și II, în *BMI*, nr. 2 și 1986, nr. 2 (aflat sub tipar).

⁴⁸ L. Lazzarini, *op. cit.*, p. 45—106; G. Torracca, *Porous building...*, p. 80; H. Jedrzejska, *Removal of soluble salts from stone*, 1970, New York Conference of conservation stone and wooden objects, p. 19—29.

⁴⁹ S-a folosit laser tip YAG (L. Lazzarini, *op. cit.*, p. 81).

II. — Metode umede

Spălări cu apă. Dacă este posibil prin scufundări repetate căci astfel se realizează un echilibru între concentrația de săruri solubile în pori și cea din apa de spălare. Se repetă operația pînă în apa de spălare nu mai găsim ioni corespunzători sărurilor detectate în prealabil în piatră. Migrarea ionilor în baie poate fi dirijată și accelerată de un cîmp electric. Se așează doi electrozi de o parte și alta a pietrei, care va juca rol de rezistență, și ionii pozitivi se vor îndrepta spre catod și cei negativi spre anod. Este însă un procedeu riscant (se poate crea un mediu prea acid sau prea bazic lîngă un electrod și piatra din acea zonă poate fi distrusă) deoarece trebuie foarte bine controlat. Cea mai indicată metodă de spălare a obiectelor ce nu pot fi scufundate este aceea de pulverizare a apei de 35°—40°C. Se pot folosi și detergenți pentru a diminua tensiunea superficială a apei. Detergenții tensioactivi sînt derivați tensioactivi organici formați din catene alifactice lungi pe care sînt grefate grupe hidrofiele, ei pot fi detergenți tensioactivi cationici și tensioactivi anionici. Derivații aminici sînt tensioactivi cationici. Ei au putere de absorbție mare și sînt cei mai indicați în cazul pietrelor calcaroase, în plus au și un efect dezinfectant. Detergenții tensioactivi anionici sînt derivații sulfonați, ei pot solubiliza carbonatul de calciu din calcar sau alte roci generînd săruri solubile ce provoacă o eflorescență salină. De aceea nu sînt indicați la curățirea pietrei cu un conținut ridicat în carbonat de calciu. Detergenții amfoteri sînt agenți de spălare buni dar sînt foarte scumpi. Detergenții neionici (neutri) sînt derivați ai oxidului de etilenă. Au o acțiune de spălare bună, dar trebuie multă apă la clătire să nu rămînă detergent, el avînd o putere de absorbție mare, dar fiind și higroscopic. În concluzie cei mai indicați sînt detergenții de tip tensiocation activi pentru pietrele calcaroase.

S-au făcut și încercări de curățire cu soluții apoase diluate de acizi și baze mai ales la fațadele unor edificii monument. Indiferent cît ar fi de diluate aceste soluții sînt total contraindicate. De exemplu s-a folosit o soluție de acid formic la curățirea unei fațade baroce din Bern (Elveția)⁵⁰ din gresie. Urmarea: după cîțiva ani au apărut eflorescențe granulare de oxalat de calciu și magneziu ($\text{Ca}(\text{CHO}_2)_2$ și $\text{Mg}(\text{CHO}_2)_2 \times 2\text{H}_2\text{O}$). În laborator s-a dovedit că reacția cu acid formic a avut loc din momentul contactului piatră-acid:

iar la evaporarea apei s-a acoperit cu cristale de format de calciu și magneziu. Acidul florhidric și biflorura de sodiu și magneziu în soluție de 50% s-au folosit la curățirea unor pietre silicoase acoperite cu crustă neagră a unor edificii fără interes istorico-artistic⁵¹. Și în acest caz au apărut eflorescențe. Nici bazele puternice ca hidroxidul de sodiu și po-

⁵⁰ K. Zehnder, A. Arnold, *Stone damage due to formate salts*, in *Studies in conservation* 29 (1984), p. 32—34.

⁵¹ L. Lazzarini, *op. cit.*, p. 45—65.

tașii nu sînt recomandate⁵². În soluții concentrate ele atacă rocile silicioase (specii cu caracter acid) dizolvîndu-le, iar în soluție diluată în prezența bioxidului de carbon formează carbonatul de sodiu higroscopic foarte periculos dacă se depune pe piatră. Soluțiile alcaline favorizează formarea sărurilor solubile (sulfați, carbonați de sodiu, potasiu, amoniu) ce pot produce eflorescențe.

Se pot folosi agenți chimici cu caracter amfoter (acizi slabi sau baze slabe) în amestec sau singuri în soluții diluate (ex. EDTA + bicarbonat de amoniu; metafosfat de sodiu; formiat de amoniu).

Aplicarea de comprese. Se pot aplica comprese cu apă, comprese bazice de tip AB 57⁵³ sau altfel denumite „basic jellies” comprese cu argile absorbante de tip Attapulgit și Sepiolite⁵⁴ (silicați de magneziu hidratati), comprese biologice⁵⁵ (o pastă pe bază de attapulgit căreia i s-a adăugat o soluție de uree și glicerină), comprese cu rășini schimbătoare de ioni de tipul Dowex 50 W-X4, Amberlite CG-120⁵⁶. În cazul compreselor biologice efectul de curățire are la bază solvatarea exercitată de nitrobacterii asupra gipsului și a altor componente ale cruste.

Dacă pe piatră sînt pete de rugină, uleiuri, săruri de cupru, grăsimi, etc. se aplică comprese cu agenți chimici complexanți. Pentru îndepărtarea vopselei de ulei de pe piatra policromă se pot folosi soluții apoase de butilamină sau ciclohexilamină⁵⁷, paste cu sodă caustică sau arderi cu lampa de spirt (decapări folosite în trecut și în țara noastră, dar cu efecte dezastruoase pentru opera de artă)⁵⁸, comprese tip AB 57. Dacă există urme de atac biologic se fac dezinfecții. De menționat faptul că tratamentul de spălare, indiferent că se face cu comprese sau prin sprayere, este completat de o curățire mecanică cu perii moi și încheiat cu spălări repetate și control al ionilor, al pH-ului în apa de spălare.

Orice procedeu aplicăm o curățire trebuie să respecte principiile generale ale curățirii pietrei așa cum arată G. Torraca⁵⁹ și C. Bettini⁶⁰ adică:

1.) Curățirea se face fără un atac direct fizic sau chimic asupra conținutului pietrei aflate în lucru.

⁵² E. Orcsik, *The theoretical and practical problems of cleaning and conservation of limestone*, in *The IV. intern. restorator seminar*, Veszprém, 1983, vol. I, p. 229.

⁵³ O. Nonfarmale, *Metodi di intervento — Jacopo della Quercia e la facciata di San Petronio a Bologna*, Bologna, 1982, p. 281; R. R. Manaresi, *La conservazione dei materiali lapidei*, in *Documenti*, 13/1980, Regione Emilia Romagna, p. 74.

⁵⁴ L. Lazzarini, *op. cit.*, p. 76.

⁵⁵ L. Lazzarini, *op. cit.*, p. 77.

⁵⁶ A. Giovagnoli, C. Meucci, *Ion exchange resins employed in the cleaning of stones and plasters*, in *Atti del III. Cong. intern. Venezia*, 1979, p. 49.

⁵⁷ P. Philippot, P. Mora, *Technique et conservation des peintures murales*, in *Reuniunea mixtă de la Washington și New York din sept. 1965 a Centrului intern. pt. conserv. bunurilor culturale și a IICOM*.

⁵⁸ I. Istudor, *Considerații tehnice asupra lucrărilor de restaurare a picturii de la Galata*, in *BMI*, 1970, III, p. 60; *Șantierul pilot de restaurare de la mănăstirile din Moldova*, in *BMI*, 1973, III, p. 70.

⁵⁹ G. Torraca, *Treatment of stone in monuments, a review of principles and processes*, in *The conservation of stone*, 1981, Bologna, p. 297—316.

⁶⁰ C. Bettini, A. Villa, *Description of a method for cleaning tombstones*, in *The conservation of stone*, 1981, Bologna, p. 523—534.

2.) Culoarea, structura pietrei să nu se modifice după curăţire, dar nici în timp să nu apară modificări esenţiale (fisuri, eflorescenţe).

3.) Procedul să nu aibă efect toxic asupra mediului înconjurător sau a persoanei ce lucrează.

O dată obiectul curăţat se trece la următoarea etapă, conservarea acestuia prin impregnare cu diferiţi agenţi consolidanţi. În cazuri speciale cînd obiectul este pulverulent, făcînd imposibilă orice intervenţie fără o pierdere considerabilă de material se face în primul rînd o consolidare reversibilă şi abia apoi se începe curăţirea. Agenţii de consolidare se împart în două grupe mari: consolidanţi anorganici şi organici⁶¹.

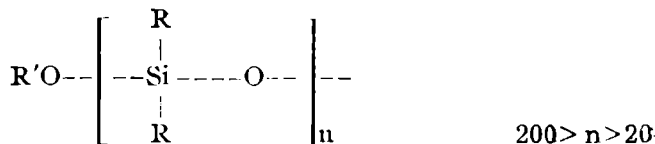
Consolidanţi anorganici sînt: hidroxidul de bariu, apa de var, silicaţii de sodiu şi potasiu, aluminosilicatul de potasiu, fluorosilicatul de magneziu etc. Aceste materiale au o rezistenţă mare la agenţii chimici din atmosferă inclusiv la oxigen şi mai au o calitate: aceea de a nu umple toţi porii pietrei, permiţîndu-i şi după impregnare respiraţia. Prezintă şi inconveniente şi anume rezistenţă mecanică scăzută şi nu au proprietăţi hidrofobe.

Consolidanţi organici sînt: unele ceruri şi răşini sintetice. Răşinile sintetice pot fi reversibile cele termoplastice (acrilice, polivinil acetat), sau ireversibile cele termosetting (epoxidice). Aceşti agenţi de impregnare conferă pietrei caracter hidrofob şi îi îmbunătăţesc proprietăţile mecanice. Au însă şi dezavantajul de a forma o peliculă compactă la suprafaţa pietrei care împiedică respiraţia. În plus sînt sensibile la acţiunea radiaţiilor UV şi IR, a oxigenului şi la alţi agenţi chimici din atmosferă. Pot avea loc modificări de culoare şi fisurări ale stratului compact de la suprafaţă. Cel mai de temut duşman al răşinilor sintetice este oxigenul în stare atomică existent în atmosferă (de la ozon sau oxigenul molecular descompus de unele impurităţi metalice) ce formează hidroperoxizi ce provoacă ruperea lanţurilor. Răşinile termoplastice sînt cele mai indicate pelicule protectoare pentru piatră, ele se folosesc ca şi adezivi şi consolidanţi la obiectele de artă din piatră şi lemn. Se pot aplica prin sprayere, pensulare sau prin tehnica vidului în soluţii de solvenţi organici (xilen, toluen, diluant nitro, 1,1,1-tricloreţan) sau în emulsii apoase în concentraţii variabile de la 2—5% pînă la 30—35%. În literatura de specialitate apar sub denumiri comerciale ca: Paraloid B 72 (polimer acrilic de tipul metil acrilat de etil sau metaacrilat copolimer) producător Rohm and Haas; Incoloro per marni (polimer acrilic) producător Duco Montedison; HMG (adeziv pe bază de nitrat de celuloză); HXTAL NYL-1; Araldit şi Maraset (răşini epoxidice).

Răşinile siliconice sînt al treilea tip de consolidanţi ce conţin o componentă anorganică şi una organică. Ele sînt derivaţi ai acidului ortosilicic (componentă anorganică) în care două legături Si—O sînt înlocuite cu legături Si—C, iar OH este esterificat cu grupări alchil, se obţin astfel alchil silanii. Există deci o componentă anorganică $O^8(-)-Si^8(+)-O^8(-)$

⁶¹ G. Torracca, *Porous buildings...*, p. 83, 116—133; R. R. Manaresi, G. Alessandrini, S. Fuzzi, R. Peruzzi, *Assessment of the effectiveness of some preservatives for marble and limestone*, în *The III. intern. confr. of stone*, Venezia, 1979, p. 358; F. W. Joel, *Catalogue for museum laboratory*.

parțial polarizată și una organică $R-Si-R$ în care R este un radical alifatic sau aromatic, componentă nepolară.

În literatura de specialitate apar sub denumirea de Rhodor sil; Silicon dryfilm 104, etc., fiind folosite ca pelicule consolidante și hidrofobe (sau altfel spus, hidropelante).

Pe baza rezultatelor investigațiilor chimice efectuate, prezentate în anexele 1—6, putem trage următoarele concluzii:

Conținutul în carbonat de calciu este foarte mare, efervescența la acid clorhidric 10% este rapidă și dizolvarea aproape totală, în unele cazuri au fost identificate materiale organice. Este vorba de resturi de mușchi și licheni. (anexa 3)

În ce privește conținutul în săruri solubile (anexa 4), trebuie menționate următoarele: Crusta neagră (P_{15} ; P_{19} ; P_{27} ; P_{30} ; P_{42} ; P_{43} ; P_{45}): conține în primul rând sulfați, identificați prin testul de culoare cu chinalizarină (Fig. 16), ca provenind de la gips. Gipsul există atât în crusta de la suprafață cât și în interior, unde o parte din cristalele de carbonat de calciu s-au transformat în sulfat de calciu. (anexa 5) Cimentul este un material alcalin, la priză are pH-ul 12—13, și conține săruri alcaline și gips. În timpul procesului de priză se formează hidroxizi de calciu și sodiu, sulfat de sodiu și calciu, alte săruri solubile în apă, care pătrund în porii pietrei, unde cristalizează. Apar pete, eflorescențe ce distrug coeziunea internă a pietrei. Astfel se explică de ce proba P_{39} conține ioni sulfat și clorură în cantitate mai mare ca P_{40} , de ce piatra este pulverulentă sub ciment. Prezența ionilor de sodiu (Na^+) și potasiu (K^+) la probele P_{21} , P_{23} , P_{24} , P_{25} , P_{26} indică faptul că ionul sulfat provine atât de la gips, cât și de la sulfatul de sodiu și potasiu, săruri solubile cristalizate în porii pietrei. Prezența ionului azotat nu este ceva caracteristic sărurilor solubile din piatră. El apare în urme sau de loc, în majoritatea cazurilor. Dacă pe obiectul de artă din piatră s-au depozitat excremente de porumbei, sub acestea apare o crustă neagră, dură la suprafața pietrei, bogată în azotați și azotiți. Formarea azotaților și azotiților este urmarea reacției ce are loc între reziduurile organice din excremente, aerul și apa din atmosferă și piatră calcaroasă (P_2).

Deoarece unele opere de artă analizate au avut și straturi sau pete de culoare am trecut la identificarea lor (anexa 6). În cazul statuilor de la castelul din Bonțida (P_{22} ; P_{23} ; P_{29}) sînt pete accidentale. Straturi de protecție cu vopsea de ulei s-au aplicat în cazul statuilor de pe palatul Bánffy din Cluj-Napoca (P_{34}), sculpturilor de pe fațada Bisericii Franciscane (P_3 și P_4). În primul caz este folosit ca pigment albul de zinc (pigment obținut prima dată în anii 1779—82 și folosit pe scară largă din a doua jumătate a secolului XIX). În al doilea, stratul exterior este o vopsea de ulei ce are ca pigment un pământ brun, iar stratul interior este o vopsea de ulei pe bază de alb de plumb. În cazul basoreliefului Maria de

Loretto sub stratul de alb de plumb se observă o tratare originală policromă cu foiță de aur (P_6 și P_7) în razele de soare și înscrisul de deasupra Mariei, cu Albastru de Prusia (P_{10}) cîmpul. Unele muchii ce și-au pierdut conturul au fost probabil consolidate cu foiță roșie de cupru (P_8). Ulterior basorelieful a fost acoperit cu un strat de vopsea pe bază de alb de plumb peste care a fost aplicată o foiță de bronz auriu (P_5). Ultima intervenție a fost cu o vopsea de ulei brună avînd ca pigment un pămînt brun. Cartușul ornamentat cu frunze de acant și scoici ce au fost acoperite cu un strat de bronz auriu conține incizată o inscripție în cronostih. Literele sînt umplute cu un pigment negru pe bază de cărbune (cel mai probabil cărbune de lemn), iar oglinda este alb-gri-gălbuie, pigment alb de plumb acoperit cu un strat gros de ulei îmbătrînit care a devenit galben brun. Stratul de culoare albă pe bază de alb de plumb de sub foița de bronz auriu apare verzui datorită unui fenomen complex de alterare. Astfel, cuprul din foița metalică în prezența umidității și a agenților poluanți din aer dă produși de alterare verzi (atacalmit $\text{CuCl}_2 \times 2\text{Cu}(\text{OH})_2$, malahit $\text{CuCO}_3 \times \text{Cu}(\text{OH})_2$) și albaștri (azurit $2\text{CuCO}_3 \times \text{Cu}(\text{OH})_2$). Cleiul animal din stratul de alb de plumb îmbătrînit este galben brun, iar albul de plumb sub acțiunea hidrogenului sulfurat formează sulfura de plumb cenușie. Toate sînt fenomene de alterare ireversibile care se întrepătrund dînd un aspect gri verzui. De menționat faptul că cartușul nu a fost protejat cu stratul de vopsea de ulei brună.

La statuia Sf. Anton de Padua stratul de vopsea pe bază de alb de plumb apare gri-verde închis. Albul de plumb s-a transformat în sulfură de plumb cenușie, iar liantul prin îmbătrînire în galben brun și din această combinație a apărut culoarea gri-verde închis. Alterarea albului de plumb la sulfură de plumb este posibilă datorită prezenței în aer a hidrogenului sulfurat și a numeroaselor fisuri în stratul de protecție. Hidrogenul sulfurat provine de la gazele degajate la încălzirea orașului și combustia autovehiculelor. (Biserica Franciscană se află în centrul vechi al orașului unde există multe locuințe și circulația este mare).

Alt caz al degradării albului de plumb îl întîlnim la Blazonul lui Iosif al II-lea. Imaginea la stereomicroscop a probei P_{20} (Fig. 21) ne arată degradarea ireversibilă de la alb la cenușiu (albul de plumb s-a transformat în sulfură de plumb).

O tratare originală policromă au avut și statuile de la castelul Hal-ler. Stratul de piatră (calcar) a fost acoperit cu un strat de preparație din cretă și clei animal peste care s-au aplicat straturi de culoare: verde, avînd ca pigment o sare de cupru și anume Verdigris ($\text{Cu}(\text{CH}_3\text{COO})_2 \times 2\text{Cu}(\text{OH})_2$) pe conul de pin (P_{36}); roșu avînd ca pigment un ocru roșu de fier, după nuanță cel mai probabil Roșu englez; negru, avînd un pigment negru pe bază de cărbune pe capul de turc (P_{37}).

La sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea era obiceiul ca unele statui să fie poleite cu foițe metalice. Acesta este cazul basoreliefului Răstignirea (fig. 14) care are norii decorativi și pagosul auriu, iar șarpele este negru. Pe un strat de preparație format din clei animal și cretă de grosime aprox. 80 μm se află o foiță de staniu de 13 μm acoperită cu șelac. Pigmentul negru este un pigment pe bază de cărbune de lemn.

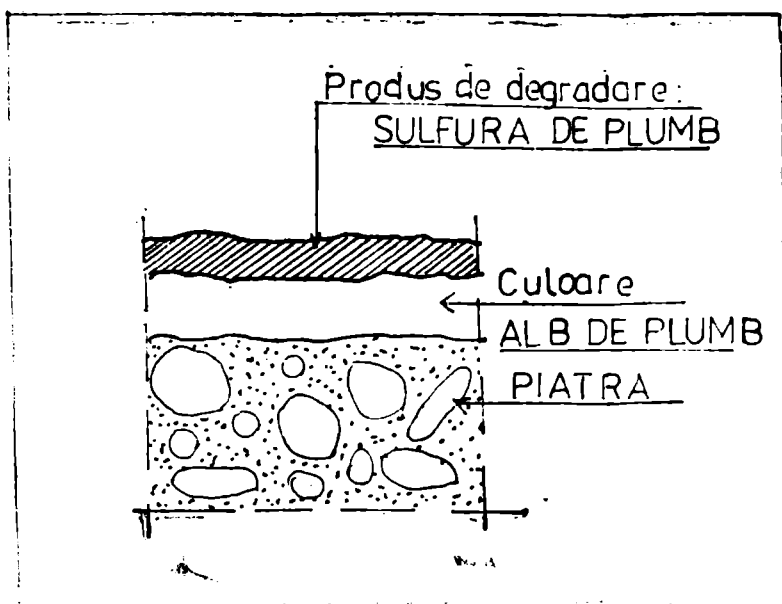

Fig. 21. Imaginea la stereomicroscop a probei P₂₀, detaliu schematic.

Aceste investigații au stat la baza unor intervenții de curățire și conservare piatră. În anul 1983 în timpul unor lucrări de reparații la fațadele din Piața Libertății din Cluj-Napoca s-a intervenit asupra Blazonului lui Iosif al II-lea. Au fost consolidate zone ușor pulverulente cu Paraloid B 72 și lipite unele fragmente rupte de meșterii zugravi în timpul reparațiilor. S-au făcut curățiri cu comprese cu pastă gelatinoasă AB 57 și mecanic cu bisturiul.

În anul 1984 în timpul reparațiilor la Biserica Franciscană din Cluj-Napoca s-a intervenit cu o curățire și o conservare la două monumente de artă din piatră. La statuia Sf. Anton de Padua unde schela a stat doar 30 de zile s-a efectuat o curățire sumară a depozitelor de excremente de porumbel, a vopselei de ulei protectoare și a crustei negre cu pastă gelatinoasă AB 57⁶². A fost făcută apoi o consolidare cu Paraloid B 72 prin pensulare cu soluții de 3—5% în 1,1,1-tricloretilenă. Fisurile au fost în-

⁶² Compoziția compresei gelatinoase AB 57, modificate, folosite de noi este:

5 ml. NH₄OH 28% (amoniac conc.)

16 g NH₄HCO₃ (bicarbonat de amoniu)

25 g. NaHCO₃ (bicarbonat de sodiu)

12 g. EDTA (acid etilendiaminotetraacetic)

2 g. Romopal (detergent neutru) sau 20 ml Desogen 10%.

apă

pastă de hirtie sau Sichozell

Apa și umplutura (pasta de hirtie sau sichozellul) se adaugă astfel ca masa să aibă consistența unei gelatine.

chise cu un amestec de praf de piatră (calcar de același tip cu cel din statuie) și Primal (rășină acrilică)⁶³. Protecția finală am făcut-o cu Paraloid B 72 și Silicon hidrofug. La basorelieful Maria de Loretto am încercat în prima fază o curățire a stratului de vopsea de ulei cu comprese repetate de tifon îmbibate în solvenți organici (decanol, acetonă, dicloretan, diluant nitro). A urmat o spălare cu apă și detergent neutru în paralel cu o curățire mecanică cu bisturiul. Mai rapidă și eficientă ni s-a părut metoda cu pastă gelatinoasă AB 57. Aceasta a fost aplicată în comprese timp de 18—20 ore sub foiță de aluminiu. La îndepărtarea ei s-a făcut o spălare abundentă cu apă prin sprayere și control de pH, în paralel cu o periere cu perii moi. Zonele pulverulente au fost protejate inițial cu foiță japoneză (folosind ca adeziv Gelvatol R 40—50⁶⁴, în soluție de 3%). În final zonele pulverulente au fost consolidate cu Paraloid B 72 și s-a aplicat pe toată suprafața o peliculă protectoare cu un amestec hidrofug (Paraloid B 72 și Silicon hidrofug).

Urmărind în timp aceste obiective (Sf. Anton cu binoclul căci de aproape nu se poate) nu constatăm modificări, extinderi ale degradării sau modificări de culoare. Funcție de posibilitățile materiale ale deținătorilor în viitor vom mai întreprinde alte intervenții de conservare.

DOINA ILEANA BOROȘ

Anexa 1

Obiectiv și elemente analizate	Nr. probei	Ce conține	Locul de unde a fost prelevată
1	2	3	4
I — Biserica Franciscană — Sf. Anton de Padua	P ₁	piatră	piciorul Sf. Anton
	P ₂	piatră	umărul sting sub depozitul de excremente
	P ₃	piatră și vopsea exfoliată	faldul din dreapta
— Maria de Loretto	P ₄	vopsea de la interv. recente	nori dreapta jos
	P ₅	bronz auriu	piciorul ingerului din dreapta
	P ₆	bronz auriu	rama cartușului
	P ₇	bronz auriu	literile de deasupra Mariei
	P ₈	bronz roșu	razele de soare
	P ₉	culoare albastră—verzuie	muchia capelei
	P ₁₀	culoare albastră	sub acoperișul capelei
	P ₁₁	culoare albastră	cimpul din dreapta
	P ₁₂	culoare albastră	rama cartușului
	P ₁₃	culoare neagră	literile cartușului
	P ₁₄	culoare gri—gălbuie	oginda cartușului

⁶³ Primal este o rășină acrilică solubilă în apă produsă de firma FILITAIN din Italia.

⁶⁴ Gelvatolul R 40 — 50 este un alcool polivinilic produs de firma MON-SANTO & Co. din SUA.

(Anexa 1 continuare)

1	2	3	4
II — Portalul din împrejurirea Bisericii Sf. Mihail	P ₁₄ P ₁₅ P ₁₆	piatră piatră și crustă piatră	fronton stînga, fața vestică fronton dreapta, fața vestică sf. Sebastian bază, fața estică
III — Blazonul lui Iosif al II-lea	P ₁₇ P ₁₈ P ₁₉ P ₂₀	piatră sub crustă piatră sub crustă crustă piatră de strat de culoare cenușie	degetul mic de la mîna îngerului degetul de la mîna îngerului degetul de la mîna îngerului coronița
IV — Castelul din Bonțida			
— Titan nr. 1	P ₂₁ P ₂₂	piatră culoare	partea superioară a stîncii lauri
— Titan nr. 2	P ₂₃	piatră și culoare	corp și picior
— Personaj neidentificat	P ₂₄	piatră (marmură)	braț
— Urnă	P ₂₅	piatră	virf
— Dionisos	P ₂₆	piatră	cupă
— Urnă	P ₂₇	crustă neagră	fald stînga
— Neptun	P ₂₈ P ₂₉	piatră culoare	umăr fald dreapta
V — Palatul Bánffy*			
— urnă	P ₃₀ P ₃₁	piatră și crustă piatră	praf la 1 cm. adîncime, din frunza de acant din suprafața pulverulentă a frunzei de acant
— Perseu	P ₃₂ P ₃₃ P ₃₄	piatră piatră piatră și vopsea exfoliată	de la suprafață, sub capul balaurului, în partea protejată de apa de ploaie sub vopseaua de ulei, fesa stîngă, orientare est fesa stîngă, orientare est
VI — Castelul Haller**			
— con de pin	P ₃₅ P ₃₆ P ₃₇	piatră piatră și culoare culoare	sub stratul de culoare virful conului cap (turban și ochi)
VII — Porțile Cetății de la Alba Iulia*			
— Poarta I.	P ₃₈ P ₃₉ P ₄₀	piatră praf de piatră sub ciment praf la 1 cm sub crustă	baza piciorului II piciorul II, la 1 cm de soclu, fața sudică baza piciorului III. fața S—V
— Poarta III.	P ₄₁ P ₄₂ P ₄₃ P ₄₄ P ₄₅	piatră crustă și praf de piatră dedesubt crustă piatră crustă și piatră	coada calului, vest brațul turcului din stînga lui Carol, vest piciorul lui Carol la 1,5 m înălțime față de soclu coada calului, vest corpul lui Carol, la 0,8 m înălțime față de soclu

(Anexa 1 continuare).

	1	2	3	4
VIII — Interiorul bisericii Sf. Mihail				
— Răstignirea	P ₄₆	piatră și culoare	capul șarpelui	
	P ₄₇	bronz și grund	norul decorativ din stînga	
— Sf. Ecaterina de Alexandria	P ₄₈	piatră	frunza de laur din stînga	
— Sf. Mihail	P ₄₉	piatră	marginea plăcii, dreapta sus	

NOTA: * probele au fost prelevate de M. Bodea, arhitect OPCN Cluj-Napoca
 ** probele au fost prelevate de N. Sabău, istoric de artă la Institutul de istorie din Cluj.

Anexa 2

Investigații petrografice—mineralogice

Obiectiv și element analizat	Nr. probei	Rezultatul analizei
Biserica Franciscană Sf. Anton de Padua	P ₁	Calcar grosier superior (Biosparit cu liant miosparitic) provenit din carierele din jurul Clujului.
Blazonul lui Iosif al II-lea	P ₁₇	Calcar (Oomicrit slab detritic cu liant micritic, cu material argilos) provenit din cariera Cheile Baciului.
Poarta I. a Cetății din Alba Iulia	P ₃₉	Calcar eocen foraminifer (Biomicrit alcal. cu liant micritic.)
Poarta III. a Cetății din Alba Iulia	P ₄₁	Calcar eocen foraminifer (Biomicrit alcal. cu liant micritic.)

NOTA: 1 — Analizele au fost efectuate de dl. Ioan Bucur de la catedra de mineralogie a Facultății de biologie-geografie-geologie a Universității din Cluj-Napoca.
 2 — Nu am prelevat probe pentru acest tip de analize de la alte monumente căci prelevarea lor puna în pericol valoarea estetică a lucrărilor.

Anexa 3

Conținut în carbonat de calciu

Proba	Comportamentul față de acid clorhidric 10%	Conținutul în material organic
1	2	3
I/P ₁	Efervescentă rapidă, dizolvare totală	
I/P ₂	Idem	Idem
II/P ₁₄	"	"
II/P ₁₅	"	"
III/P ₁₆	"	"
III/P ₁₈	"	dizolvare de 90% (—)
III/P ₁₉	"	rest insolubil (probabil praf din crustă) (—)
IV/P ₂₁	"	dizolvare totală
IV/P ₂₂	"	" "

(Anexa 3 continuare)

1	2	3
IV/P ₂₄	" rest insolubil (vegetații)	(+)
IV/P ₂₅	" "	(+)
IV/P ₂₆	" "	(+)
IV/P ₂₇	" "	(+)
IV/P ₂₈	dizolvare totală	
V/P ₂₉	" "	
V/P ₃₀	rest insolubil praf	(-)
V/P ₃₁	dizolvare totală	
V/P ₃₂	Neconcludent, există efervescență, dar rămin nedizolvate ca niște cioburi de sticlă. *	
V/P ₃₃	Efervescență rapidă, rest insolubil negru (vegetații)	(+)

* Ne pare rău că nu dispunem de o cantitate de probă mai mare, dar istoricul de artă nu ne-a permis să alterăm valoarea estetică a operei și astfel am efectuat în primul rind analize pentru pigmenți care necesită o cantitate mai redusă de probă.

Anexa 4

Analiza sărurilor solubile

Proba	Sulfați	Cloruri	Azotați	Ioni de	
				potasiu	sodiu
1.	2.	3.	4.	5.	6.
I/P ₁	++	+	-		
I/P ₂	u	u	++		
I/P ₃	++	+	-		
II/P ₁₄	+	+	-		
II/P ₁₅	++	+	-		
II/P ₁₆	+	+	-		
III/P ₁₈	++(+) *	++(+)	-		
III/P ₁₉	++	+	-		
IV/P ₂₁	++	+	-	u	u
IV/P ₂₂	+	+	-	u	u
IV/P ₂₃	+	+	u	u	u
IV/P ₂₄	+	+	u	u	u
IV/P ₂₅	+	+	u	u	u
IV/P ₂₆	+	+	u	u	u
IV/P ₂₇	++	+	u		
IV/P ₂₈	u	+	u		
V/P ₂₉	++	-	-		
V/P ₃₀	+	-	u		
V/P ₃₁	+	u	u		
V/P ₃₂	-	-	-		
VII/P ₃₃	++(++) **	++(+)	-		
VII/P ₃₄	++	++	-		
VII/P ₃₅	-	+	u		
VII/P ₃₆	+	++	-		
VII/P ₃₇	++	u	-		
VII/P ₃₈	++	u	-		
VIII/P ₃₉	u	u	-		
VIII/P ₄₀	u	u	-		
VIII/P ₄₁	u	u	-		

NOTA: * Cantitatea de sulfați și cloruri în miez este mai mare decât în crustă datorită faptului că ele provin de la sărurile solubile ce au cristalizat în pori după cum am mai explicat.

** Cantitatea de sulfați și cloruri este mult mai mare sub stratul de ciment de la o intervenție recentă decât în piatră.

Anexa 5

Probe supuse testului de culoare pentru identificarea gipsului.

Obiectivul	Nr. probei
Castelul de la Bonțida	P ₂₇
Palatul Bánffy din Cluj	P ₃₀
Cetatea de la Alba Iulia	P ₄₃

Anexa 6

Identificarea probelor de culoare

Obiectivul și nr. probei	Metoda de analiză	Rezultatul
Biserica Franciscană P ₃	microchimie calitativă	— pigmentul alb este alb de plumb $Pb(OH)_2 \times 2PbCO_3$ — pigmentul brun este un pământ brun — tehnica este ulei
P ₄	"	— pigmentul alb este alb de plumb. — pigmentul brun este un pământ brun — tehnica de ulei
P ₅	"	— bronz auriu pe bază de cupru
P ₆	"	— foiță de aur
P ₇	"	— foiță de aur
P ₈	"	— bronz roșu pe bază de cupru
P ₉	"	— cocleală $CuCO_3 \times Cu(OH)_2$
P ₁₀	"	— albastru de Prusia $Fe_4[Fe(CN_6)]_3$
P ₁₁	"	— albastru de Prusia
P ₁₂	"	— pigment negru pe bază de cărbune
P ₁₃	"	— alb de plumb
Blazonul lui Iosif al II-lea P ₁₀	"	— alb de plumb
Castelul de la Bonțida P ₂₁	"	— alb de zinc ZnO , cu urme de fier — tehnica ulei
P ₂₂	"	— alb de zinc — tehnica ulei
P ₂₃	"	— carbonat de calciu (var carbonizat)
Palatul Bánffy din Cluj-Napoca. P ₃₄	spectrochimică *	— alb de zinc
Castelul Haller din Coplean P ₃₆	microchimie analitică	— strat de preparație din cretă și clei animal — pigment verde — verdigris $2Cu(OH)_2 \times Cu(CH_3COO)_2$ — strat de protecție din rășină și ulei
P ₃₇	"	— strat de preparație din cretă și clei animal. — pigment roșu-ocru roșu fier — pigment negru pe bază de cărbune — strat de protecție din rășină și ulei.
Basorelieful Răstignirea P ₄₆	"	— pigment negru pe bază de cărbune
P ₄₇	"	— strat de preparație din cretă și clei animal. — foiță de staniu — șelac

Notă: * Analiza a fost realizată la Facultatea de chimie a Universității din Cluj-Napoca cu spectrograful PGS-2 și spectroproiectorul SP-2 în colaborare cu dl. Adrian Șerbănescu.

CHEMICAL INVESTIGATIONS IN STONE MONUMENTS PRESERVATION

(Abstract)

This paper concerns of two parts. The first one is a sum of the investigations done on the artistic stone finding the causes of decay and choosing the right treatment of preservation. There are mentioned some cleaning and consolidating treatments of stone with the additional references. In the second part are presented the results of the analysis performed by the author on 8 monuments containing 20 stone sculptural elements of baroc period in Transilvania, also the results of some cleaning and consolidating interventions done on these sculptures.

ARHEOMETRIE

METODE DE CLASIFICARE AUTOMATĂ ÎN ARHEOLOGIE

Rezumat*

Aplicînd o serie de metode statistice de clasificare ierarhică pentru diferite situații arheologice, în funcție de atribute sau criterii, grupate în matrici, autorii prezintă unele aplicații ale matricilor în arheologie. În lucrare sînt explicate principiile construcției dendrogramei (exprimarea grafică a ierarhiei de clasificare), analiza factorială și a seriei prin folosirea circuitului hamiltonian**. Pe baza acestor metode de clasificare mormintele sau formele din Cimitirul A de la Iclod, din epocă neolitică (LAZAROVICI 1977, p. 220—221, fig. 7—8) sînt grupate prin dendrogramă sau analiza factorială. În același fel sînt analizate și alte situații arheologice: complexe cu materiale aparținînd fazei timpurii a grupului neolitic de la Pișcolt (LAZAROVICI — NĚMETI 1983, p. 28); analizele pedologice ale unor diferite probe din stațiuni neolitice din Transilvania (vezi PICIU — LAZAROVICI 1988).

Folosirea metodelor moderne de prelucrarea datelor arheologice cu ajutorul ordinatului din baze de date, fie din tabele a fost aplicată experimental pe șantierele arheologice ale secției de preistorie a Muzeului de istorie al Transilvaniei (la Iclod, Parța, Piatra Ilășovii, Tureni).

Datele arheologice de la Iclod, din Cimitirul A, grupate în matrici calitative, de prezență/absență (boolene) au fost analizate prin cîteva studii (de către LUPȘE—LAZAROVICI 1985; LAZAROVICI 1986) prezentîndu-se principii de clasificare folosite în literatura de specialitate (FERNANDES DE LA VEGA 1978; 1978a; TAGBY 1965, 1971; CLARKE 1978; DORAN — HODSON 1975; ORTON 1980).

Datele arheologice de la Piatra Ilășovii și din alte părți, aflate în baze de date au fost prelucrate cu calculatorul pe baza matricilor de abundență (KALMAR 1985; 1987). Statisticile făcute pe materialele din săpăturile arheologice, începînd cu anul 1973, au fost prelucrate pe calculator abia în ultima vreme, în curs fiind un studiu asupra unui sistem de prelucrare complexă a datelor în care cercetarea arheologică stă în centrul atenției.

* Folosim acesta pentru a-i rezuma cititorului esența articolului. Metodă folosită în revistele moderne.

** Diferiți coeficienți de similaritate între două obiecte sînt definiți și folosiți pentru a transforma datele primare într-o matrice de similaritate.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29
22% A 		•		•		•	•		•	•				•	•			•	•	•	•				•	•	•	•	
17% B1 	•	•	•			•			•	•	•			•	•	•		•			•	•				•	•	•	•
5% B3 							•		•						•											•			•
1% B4 																								•					
15% C1 	•				•	•	•				•	•		•	•	•	•					•			•	•	•	•	
8% C2 		•							•									•	•	•				•		•			•
3% D1 			•															•											•
22% D2 												•	•																
13% D3 		•		•		•			•	•	•			•	•	•	•		•									•	
4% D4 															•												•		•
1% E 													•		•	•													
1% F1 																	•												
3% F2 											•	•										•							
2% G 			•																									•	
1% H 										•																			
1% I 																										•			
J 																									•				

Tabel 1. Matricea formelor (pe linie) și mormintelor (pe coloană) din Cimitirul A de la Iclod.

Graves Nr.	Cluster 1					Cluster 2					Cluster 3					Cluster 4					Cluster 5				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
1	x	x	x	x	x																				
2						(x	x	x	x						x										
3						(x								x					x		x				x
4									x	x				x		x									
5						(x	(x)							x	x										
6																									
7/8																									
9	(x)	(x)							x							(x)									
10						(x	x									(x)									
11																									
12																									
13																									
14						(x	x	x	x																
15						(x	x	x																	
16						(x	x	x	x	x															
17																									
18																									
19																									
20																									
21																									
22																									
23																									
24																									
25																									
26																									
27																									
28																									
29																									

Tabel 2. Clasificarea mormintelor din cimitirul A de la Iclod în diferiți clusteri folosind diferite formule de calcularea similarității sau corelației.

METODELE

Dendrograma este o construcție arborescentă ce exprimă ierarhia de clasificare a atributelor în funcție de situații luate două câte două sau invers, prin intercorelarea atributelor care definesc asemănările sau deosebiriile dintre obiecte.

Pentru construcția dendrogramei se pleacă de la matricea de date (fie că este vorba de date calitative sau cantitative) care se transformă

intr-o matrice de similaritate, o matrice numerică (mai zisă de tip Robinson: TAGBY 1971, 635 și urm; 1966, p. 6—7; LUPȘE — LAZAROVICI 1985, p. 112), pe care matrice se fac calcule statistice. Din matricea de similaritate se calculează coeficienții de similaritate sau indicele de corelație (sint diferite posibilități de a calcula diferit coeficienții de similaritate: LUPȘE — LAZAROVICI 1985, 115; DORAN — HODSON 1975, p. 139—140, FRENȚIU 1985, 30); ORTON 1980, p. 43; WILKINSON 1974, 24—26) pentru obiectele sau situațiile de clasificat.

Între oricare 2 obiecte O_i și O_j se definește un raport (coeficient) de similaritate r_{ij} . Pentru cele m obiecte sau situații există $m(m-1)$ coeficienți de similaritate diferiți care definesc matricea de similaritate

$$\begin{aligned} & r_{11}, r_{12}, \dots, r_{1m} \\ R = & r_{21}, r_{22}, \dots, r_{2m} \\ & r_{m1}, r_{m2}, \dots, r_{mm} \end{aligned}$$

unde $r_{ii} = 1$ și $r_{ij} = 1 - r_{ji}$.

Evident este faptul că cele mai legate între ele sint acele obiecte i și j pentru care coeficientul de similaritate este cel mai mare. Pornind de la acest criteriu dendrograma grupează cele două obiecte, grupe de obiecte sau situații arheologice obținându-se o ierarhie de clasificare sub formă arborescentă (de unde numele de dendrogramă) (pentru detalii vezi FRENȚIU 1985; LAZAROVICI — LUPȘE 1985; ORTON 1980, 47—50).

REZULTATELE

Pentru calcularea indicelui de similaritate în prima situație a fost aplicată formula $S_{jk} = \frac{N_{jk}}{n}$ unde n reprezintă frecvența relativă și N frecvența absolută (LUPȘE — LAZAROVICI 1985, p. 115 formula 1). În acest fel prin programele scrise de M. Frențiu a fost obținută dendrograma 1 reprezentând ierarhia de clasificare a mormintelor de la Iclod în funcție de formele ceramice. În cadrul ierarhiei de clasificare s-au obținut patru grupe mari: în prima intră mormintele 1, 16, 9, 17, 5; în grupa a doua intră mormintele 2, 10, 26, 29, 18, în cea de-a treia intră 6, 11, 14, 15, 27, 22, iar în cea de-a patra M18, 28, 7—8, 20 (vezi fig. 1) având similarități diferite.

Aplicând alte trei formule pentru calcularea coeficientului de similaritate sau a indicelui de similaritate generalizat folosit în statistică (pentru acesta vezi FRENȚIU 1985) au fost construite alte patru dendrograme (fig. 2—4) folosindu-se formulele:

$$2) S_{(j,k)} = \frac{N_{jk}}{N_j - N_k - N_{jk}}$$

$$3) S_{(j,k)} = \frac{N_{jk}}{2} \frac{1}{N_j} \frac{1}{N_k}$$

$$4) S_{(j,k)} = \frac{N_{jk}}{N_j \cdot N_k}$$

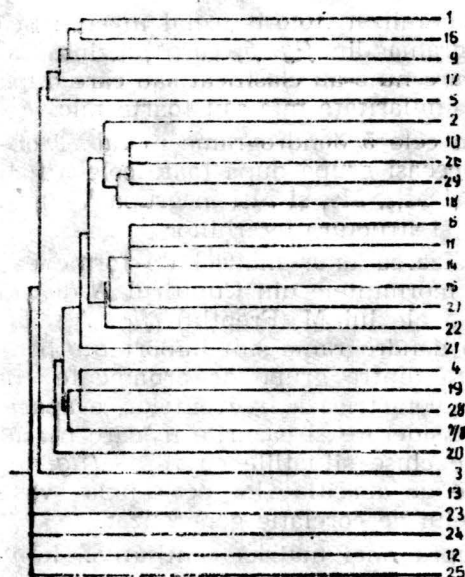

Fig. 1 formula 1

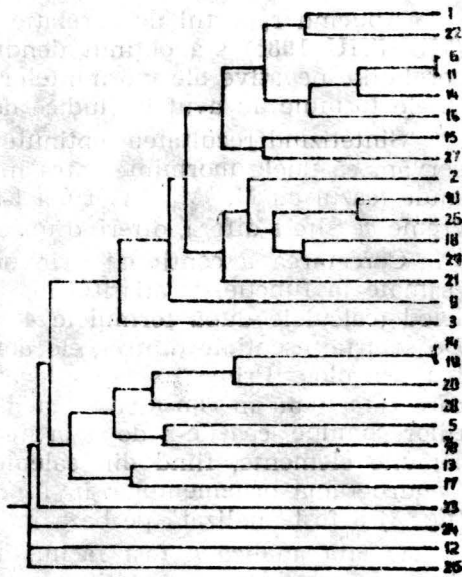

Fig. 2 formula 2

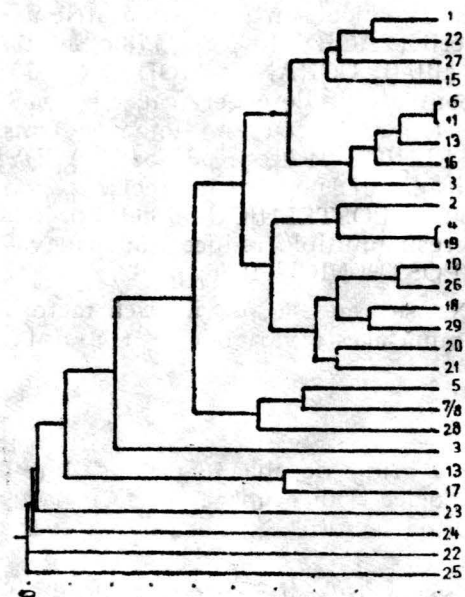

Fig. 3 formula 3

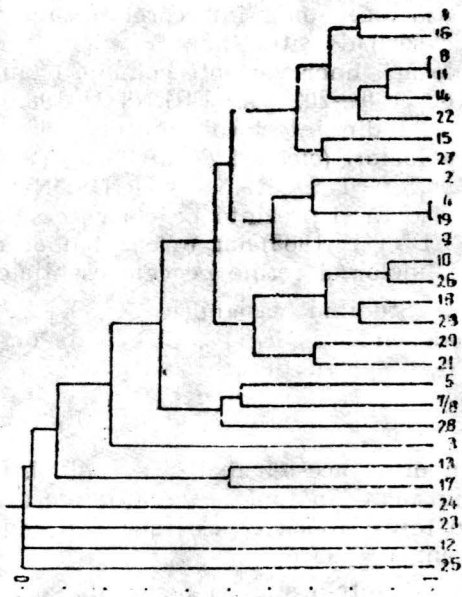

Fig. 4 formula 4

Dendrograma mormintelor

Aplicînd raportul de corelație generalizat, folosit uzual în statistică (FRENȚIU 1985) s-a obținut dendrograma din *fig. 5*, care prezintă și corelațiile negative ale mormintelor care nu s-au clasificat sau care după unele formule au avut un indice de similaritate mic sau foarte mic.

Sintetizînd rezultatele obținute în cele 5 dendrograme în *tab. 2* observăm că unele morminte intră în aceeași grupă după toate cele 5 formule (cazul cu M_1 , M_{16} în grupa I-a și M_{12} , M_{24} și M_{25} în grupa V-a), în vreme ce altele diferă, diferînd uneori și structura ierarhiilor.

Cercetarea a continuat prin analizarea unor matrici de forme exprimate în funcție de apariția lor în mormintele din Cimitirul A de la Iclod (calculele după formulele 4 și 5 ale lui M. Frențiu) (*fig. 7 și 8*). Deosebirile esențiale dintre cele două dendrograme sînt importante pentru arheolog. Prima exprimă legătura dintre grupe de ornamente în care este luată în considerare media geometrică a frecvențelor, a aparițiilor comune, cea de-a doua ia în considerare și cazurile în care nu au comune elemente, fiind din calcule excluse situațiile cu zero (*fig. 8*). Dendrograma ornamentelor în funcție de apariția lor pe unele vase (*fig. 8*) a fost analizată pe baza indicelui de corelație generalizat.

O altă analiză a fost făcută asupra unei matrici cantitative, luîndu-se în considerare apariția unor elemente directe într-un grup de complexe (gropi menajere și bordeie) din așezarea neolitică de la Dindești aparținînd fazei timpurii a grupului Pișcolt pornindu-se de la tabelul aparițiilor ornamentelor fiind raportată corelația între complexe (*fig. 10* — datele preluate de la LAZAROVICI — NĚMETI 1983, p. 28).

Analiza factorială este un criteriu mai puternic de clasificare, fiind o metodă de analiză statistică (POSTELNICU 1966, p. 53 ș.a.) avînd la bază ideea unor intercorelații empirice de obiecte în funcție de atribute, de serii de situații în funcție de criterii (TAGBY 1965, p. 778). Soluția alocării unor variante comune (comunalități: DORAN — HODSON 1975, 182, 199—201 ș.a.; FRENȚIU 1985) pentru a le descoperi cauzele, legăturile din interiorul mulțimii și exprimarea lor cu un număr restrîns de factori (clasteri de atribute) (POSTELNICU 1966, p. 53—54; TAGBY 1965, p. 7; DORAN — HODSON 1975, p. 197) pe care îi precizează, îi măsoară și prezintă pe cei care se opun (POSTELNICU 1966, p. 53; FRENȚIU 1985) iar în cazul unor regresii multiple reduce numărul variabilelor și reține pe cele esențiale (POSTELNICU 1966, p. 62).

Studiînd variabilele $X_1, X_2, \dots, X_n$ se cere să se găsească factorii independenți: $F_1, F_2, \dots, F_k$ care determină aceste variabile ($K \leq n$). Mai exact pentru fiecare i să avem

$$X_i = a_{i1} \cdot F_1 + a_{i2} \cdot F_2 + \dots + a_{ik} \cdot F_k$$

În urma acestei analize se pot obține k grupe de obiecte (sau atribute) exprimate în funcție de situațiile arheologice. Din grupa i vor face parte toate variabilele X_k care sînt determinate de factorul F_i , adică de un coeficient a_{ki} mare.

Printr-o analiză factorială se ajunge la o clasificare mai reală decît cea dată de dendrogramă întrucît un obiect poate face parte din două clase diferite cu alte grade de apartenență.

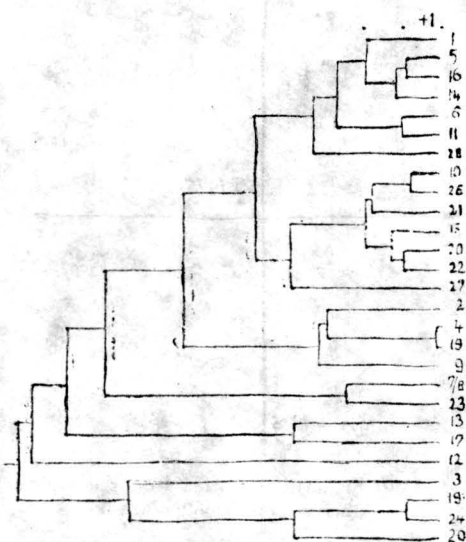

Fig. 5 formula calculată după indicele de corelație generalizat

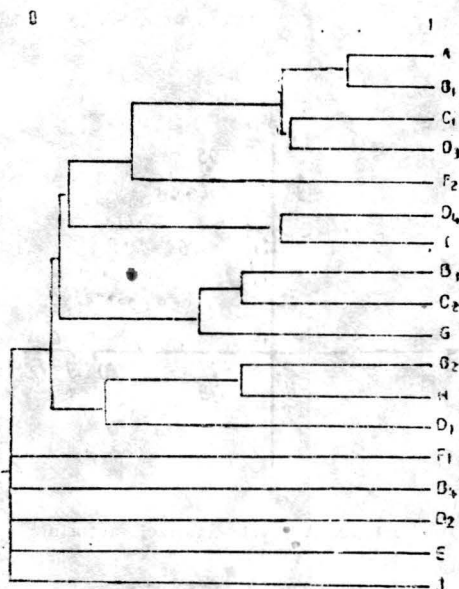

Fig. 6 Sinteza grupelor în funcție de formula 3

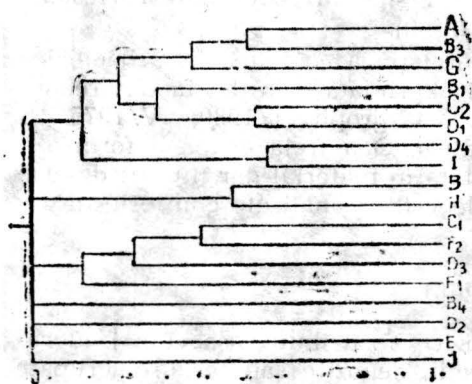

Fig. 7 Dendrograma formelor în raport de morminte (formula 4)

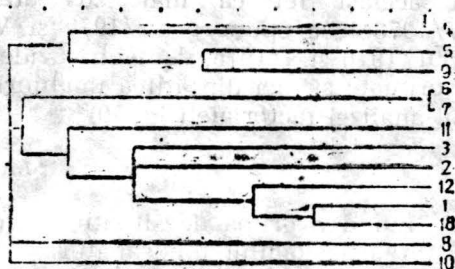

Fig. 8 Iclod A, dendrograma formelor (formula 5)

Prelucrări cu ajutorul calculatorului s-au făcut fiind aplicat în literatura de specialitate programul VARIMAX (DORAN — HODSON 1975, p. 200—201; IMREH 1984, p. 35; FRENȚIU 1985).

REZULTATELE

În urma rotației ortogonale, efectuată asupra matricei de corelație conținând corelația mormintelor în funcție de formele de vase (datele de intrare de la LAZAROVICI 1977, p. 220 fig. 8) pentru un număr de 7 factori au dat următoarele situații: factorul 1 și 2 explică un număr mare

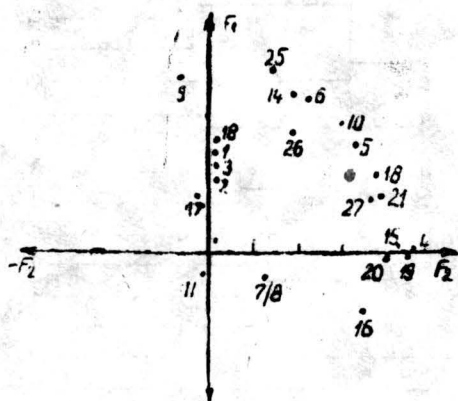

Fig. 9 Iclod A, axele analizei factoriale

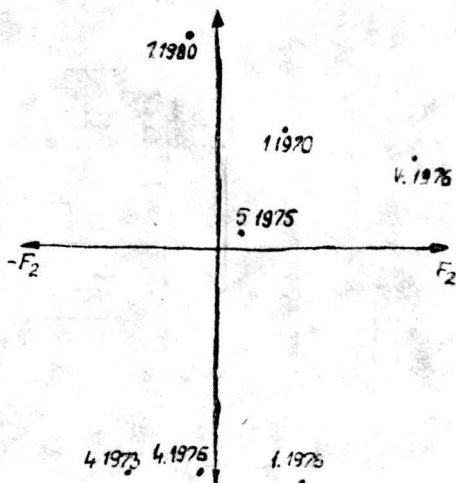

Fig. 10 Situația statistică a unor complexe din grupul Pișcort, faza I

de morminte în vreme ce factorul 3 se opune factorului 1 în M 1, 3, 5, 18, 19 și 20, factorul 2 în M 7—8 și 16 iar factorilor 1 și 2 în M 10 și 13. Dacă am reprezenta valorile factorului 1 și 2 în coordonate cartesiene am obține câteva grupări de morminte (fig. 9).

Analiza factorială a matricii de corelație a complexelor arheologice din grupul de complexe de la Dindești exprimată prin doi factori redată în același fel ca mai sus arată că gropii I/1980, V/1975 și IV/1973 i se opune gr. 2/1970 și V/1976. O a treia grupă o formează gr. 1/1976 și 4/1976, deosebiri evidențiate în material dar nu atât de clar exprimate și nici din atâtea unghiuri de vedere analizate cum este în cazul analizei factoriale (fig. 10).

SERIERA

Luând o grupă de situații arheologice și atribute, așa cum i-au rezultat arheologului din săpătură, colecții, depozite sau tezaure, grupate într-o matrice, ele pot fi ordonate operațiile constind din permutări de linii și coloane, în mod succesiv, pînă la obținerea unei grupări cît mai compacte. Natura, forma și structura acestei grupări poate lua forme diferite, poate avea mai multe soluții. Greutatea unei bune aranjări este determinată și de numărul mare de operații în cazul unor matrici de mari dimensiuni. Asemenea operații s-au făcut începînd cu anul 1904, de către Petrie, de unde denumirea operației și a matricii: matricea Petrie sau matricea de date, în care se opera direct cu datele arheologice (MEIGHAM 1959, p. 203, WILKINSON 1974, p. 14, 22).

Începînd cu anii 1951 pentru a se scurta operațiile, pentru a aplica calcule statistice iar mai tîrziu cu calculatorul, — s-au făcut noi încercări, matricea de date fiind înlocuită cu matricea numerică, cu matrici de similaritate, matricei de tip Robinson, Robinson — Breiner sau Belous

(TAGBY 1965, p. 3; DORAN — HODSON 1975, p. 276, 278; TAGBY 1971, p. 636; WILKINSON 1974, p. 24; ORTON 1980, p. 84).

Aceste matrici au fost analizate și dezvoltate de Kendal în mai multe rânduri care a elaborat și programe pentru prelucrarea cu calculatorul (apud WILKINSON 1974, p. 20—21, 24, 28—29). Soluțiile pentru obținerea unei serii cât mai bune au avut ca termene definite prin „concentrația principală“, „curba de popularitate“, măsurarea similarității, a disimilarității (ORTON 1980, p. 84). În același timp au fost aduse critici unora dintre soluții: datele cronologice sînt preferate celor de similaritate; (WILKINSON 1974, p. 29); față de tipologie cronologia este mai importantă (IBIDEM).

Pentru calcularea similarității au fost elaborați diferiți algoritmi, la fel pentru seriile: calcularea seriilor prin măsurarea similarității, a disimilarității (ORTON 1980, p. 83; DORAN—HODSON 1975, p. 135—138; 142, 276; ș.a.) precum și calcularea seriilor prin diferență (KELLY — BUCCELLATI — ELSTER 1973, p. 195 și urm.).

O metodă pe care am luat-o în studiu a fost aceea a alcătuirii seriilor prin calcularea circuitului Hamiltonian (WILKINSON 1974, p. 31, 38 și urm.).

Presupunînd că există o ordonare a mormintelor se observă că două linii consecutive într-o serie au distanța Hamming mai mică decît două linii care nu sînt vecine. Considerînd fiecare linie un punct în spațiul R^n și distanța dintre puncte fiind distanța Hamming dintre linii, ordonarea liniilor și coloanelor are proprietatea că realizează circuitul hamiltonian de lungime minimă. În consecință, serierea revine prin efectuarea unor permutări de linii și coloane la găsirea circuitului hamiltonian de lungime minimă. Cunoșcînd din serie unele date relative (stratigrafia comparată) sau absolute (date cu C_{14} , termoluminescență, dendrocronologie etc.) se poate obține o orientare cronologică a seriei și implicit datarea seriei. În cadrul seriei respective se vor forma clasteri care vor defini fazele culturale ale civilizației respective, vor fi precizate fazele de trecere sau etapele cronologice.

MILITON FRENȚIU — GHEORGHE LAZAROVICI

PRESCURTĂRI

CLARK 1978
DORAN—HUDSON 1975

FERNANDES DE
LA VEGA 1978

1978a

FRENȚIU 1985

KALMAR 1986

- D. Clark, *Analithical Archaeology*, (1968), 1978.
- J. E. Doran — F. R. Hodson, *Matematics and Computers in Archaeology*, Edinburg, 1975.
- *Test d'une hypothèse uniforme contre une hypothèse unimodale et aplication en Archaeology*, in *Archaeology et Calcul*, 7, 1978, p. 133—135.
- *Methodes de classification automatique en archæologie*, in *Archæology et Calcul*, 7, 1978, p. 147—165.
- M. Frențiu, *Program pentru prelucrarea datelor geologice*, în *Sesiunea de comunicări*, Universitatea din Cluj-Napoca, 1985, p. 29—34.
- *Prelucrarea datelor arheologice de la Piatra Ilișoșii cu ajutorul calculatorului*, Ziridava 18, 1986.

- KALMAR—BAGOTSKY—LAZAROVICI 1987**
KELLY-BUCELATI — ELSTER 1973
LAZAROVICI 1977
LAZAROVICI 1986
LAZAROVICI — NĚMETI 1983
LUPȘE — LAZAROVICI 1985
MEIGHAM 1959
ORTON 1980
POSTELNICU 1966
TUGBY 1965
1971
WILKINSON 1974
- Z. Kalmar, Cl. Bagotsky, Gh. Lazarovici, *Cercetările de la Piatra Ilișovii, Banatica*, 9, 1987—1988.
 — M. Kelly-Bucelati, E. Elster, *Statistics in Archaeology and its Application to the Near Easter Data*, in *Orientalia*, 42, 1—2, 1973, p. 195—211.
 — Gh. Lazarovici, *Sfirșitul culturii Vinča—Turdaș în Cimpia Transilvaniei*, in *Studii și comunicări Caransebeș*, II, 1977, p. 211—230.
 — Gh. Lazarovici, *Aplicații ale matricilor în arheologie*, *Sesiunea de Comunicări*, 1986, Universitatea din Cluj-Napoca.
 — Gh. Lazarovici — I. NĚmeti, *Neoliticul dezvoltat în nord-vestul României*, in *ActaMP VII*, 1983, p. 17—60.
 — I. Lupșe — Gh. Lazarovici, *Aplicarea unor metode moderne de clasificare, prelucrare și interpretarea unor date arheologice*, in *Sesiunea de comunicări*, Universitatea din Cluj-Napoca, 1985, p. 109—126.
 — C. W. Meigham, *A new Method for the Seriation of Archaeological Collection*, in *American Antiquity*, 25, 1959, Pp „O/!“LLc.
 — Clive Orton, *Matematics in Archaeology*, London 1980.
 — V. Postelnicu, *Analiza factorială și posibilitățile ei de aplicare*, in *Revista de statistică*, 10, 1966, p. 53—62.
 — J. D. Tugby, *Archaeological objectives and Statistical Methods. A frontier in Archaeology*, in *American Antiquity*, 31, 1, 1965, p. 1—16.
 — *Archaeology and Statistics*, in *Science in Archaeology*, London, 1971, p. 635—648.
 — E. Wilkinson, *Techniques of Data Analizis Seriation*, in *Arheo Phisica*, 5, 1974, p. 1—134.

MĂSURAREA REZISTIVITĂȚII ÎN TUMULUL DE LA TURENI

Rezumat

Lucrarea prezintă cîteva din principiile de măsurare și condițiile de relevare a datelor cu privire la valorile rezistivității solului în condițiile de prospecțiuni arheologice concrete, și anume acelea ale tumulului mare de la Tureni. Carourile prospectate prin măsurarea și calculul rezistivității solului au mai fost prospectate și cu magnetometrul cu protoni și raze gama. Anomaliile sesizate au dat rezultate similare prin toate metodele de prospectare, indicînd perturbări analoge marcate în urma săpăturilor prin existența unei mantale din aglomerări de pietre cu mai multe nivele.

1. INTRODUCERE

Prospecțiile arheometrice înlesnesc cu o clipă mai devreme cunoașterea unor situații de care arheologul trebuie să țină cont în proiectarea unei săpături de mare amploare cum este cea din tumulul de la Tureni, și anume: dozarea eforturilor, alegerea metodei de săpat, realizarea unor hărți sau profile arheometrice în zonele în care săpăturile vor fi efectuate mai tîrziu, sau poate niciodată.

Întrebuințarea diferitelor metode de prospectare și mai ales o combinare a diferitelor metode, prelucrarea datelor, o prelucrare complexă cu ajutorul matematicii și informaticii permite o modelare a unor situații și punerea la punct a unor metode de prospectare și de interpretarea datelor.

Măsurarea rezistenței (sau rezistivității solului) este una din metodele folosite cu succes în determinarea unor obiective arheologice mai sensibile la variații de rezistivitate ca urmare a prezenței unor obiective arheologice în sol (ziduri, cercuri din pietre, grupări, gropi, arsuri, șanțuri, valuri etc.).

La măsurarea rezistivității, și mai ales la interpretarea datelor s-a avut în vedere natura obiectivelor arheologice ce urmau a fi prospectate, au fost urmărite variațiile diurne ale temperaturii și umidității, orientarea spre puncte cardinale s-a observat că carourile orientate spre nord rețineau mai mult umiditatea decît cele orientate spre sud, elemente care influențează valorile reale ale măsurătorilor, [1, 2].

2. PRINCIPIUL MĂSURĂTORILOR

Măsurarea și analiza statistică a valorilor rezistivității solului în diferite puncte, în cercetarea arheologică, depistarea unor anomalii și neomogenități ale terenului (distanța, adîncimea), fie chiar și forma unor

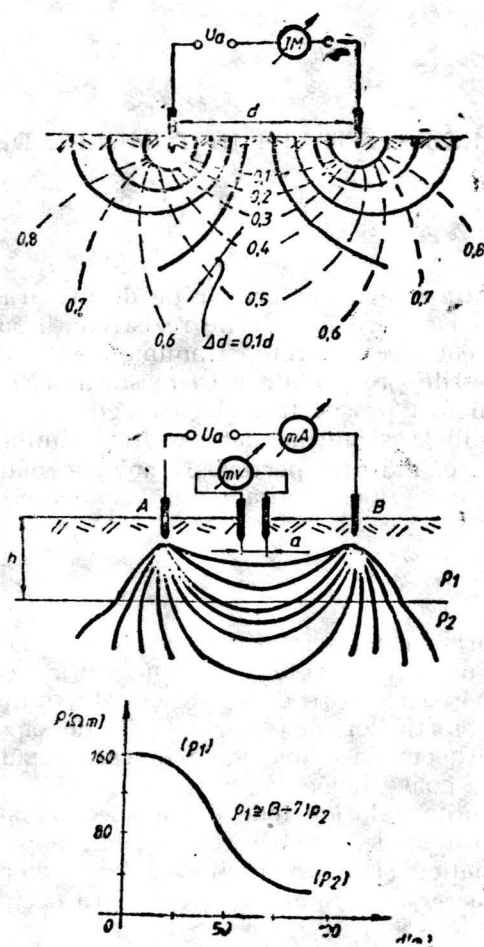

Fig. 1.

construcții sau elemente arheologice de interes, reprezintă în final scopul oricărei prospecțiuni arheologice.

Principiul metodei prezentate în lucrare constă în măsurarea rezistivității solului printr-o metodă voltampermetrică (v. fig. 1, a), distribuția liniilor echipotențiale demonstrând omogenitatea sau neomogenitatea zonei explorate. Pentru eliminarea unor erori specifice metodei voltampermetrice pentru măsurarea rezistențelor mici (domeniul uzual al valorilor măsurate), în fig. 1, b, se dă schema practică de principiu, milivoltmetrul, mV, putînd fi etalonat direct în valori ale rezistenței, R , sau ale rezistivității, ρ , $\left(R = \rho \cdot \frac{l}{s}\right)$ unde l este distanța dintre cele două sonde M—N avînd secțiunea comună, s . Condiția de măsurare corectă este

$$a \leq 0,2 \cdot d \quad (1)$$

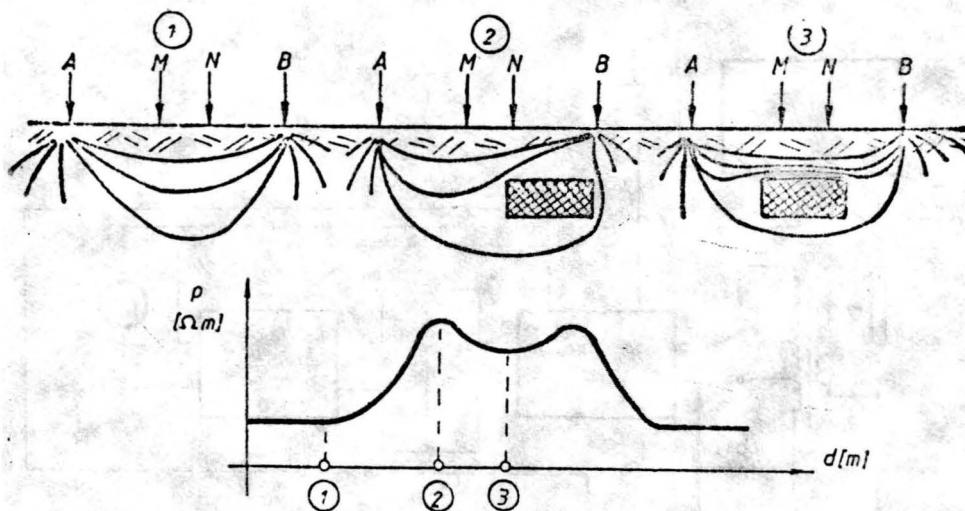

Fig. 2.

în graficul din figura 1, c, fiind redat modul de variație al rezistivității în raport cu distanța și cu adâncimea, h , de explorare

$$h = (2 \div 3) \cdot a \quad (2)$$

În figura 2 se prezintă câteva situații tipice de variație a rezistivității solului în situațiile corespunzătoare de absență sau prezență a unor anomalii fizice; se observă că variația pronunțată a valorilor rezistivității poate fi pusă în legătură cu prezența și amplasamentul anomaliei.

3. APARATUL DE MĂSURĂ

Schema bloc a punții de măsurare, bazată pe principiul expus în paragraful anterior este prezentată în figura 3. Elementele sale componente sînt:

— convertorul static c.c./c.a., compus dintr-un oscilator și un transformator. Oscilatorul generează impulsuri dreptunghiulare ce se aplică primarului transformatorului, astfel încît valoarea curentului I_p ce se stabilește în circuit (ca urmare a tensiunii furnizate de transformator în secundarul său) să permită măsurarea rezistenței sau rezistivității solului între punctele P_1 — P_A .

— amplificatorul de curent alternativ, cu rolul de a amplifica tensiunea de măsură ce se culege între punctele P_2 — S și a o aplica, ca semnal diferențial față de o tensiune de referință culeasă de la secundarul transformatorului Tr (cu rol de selector de domenii al rezistenței), punții de măsură.

— puntea de măsură, de fapt un detector sensibil la fază, sesizează momentul compensării tensiunii U_p (între punctele P_2 — S) cu cea furnizată de Tr . În acest moment instrumentul de nul, IN , indică zero. Reglajul la zero al IN este realizat cu o rezistență variabilă în diagonala

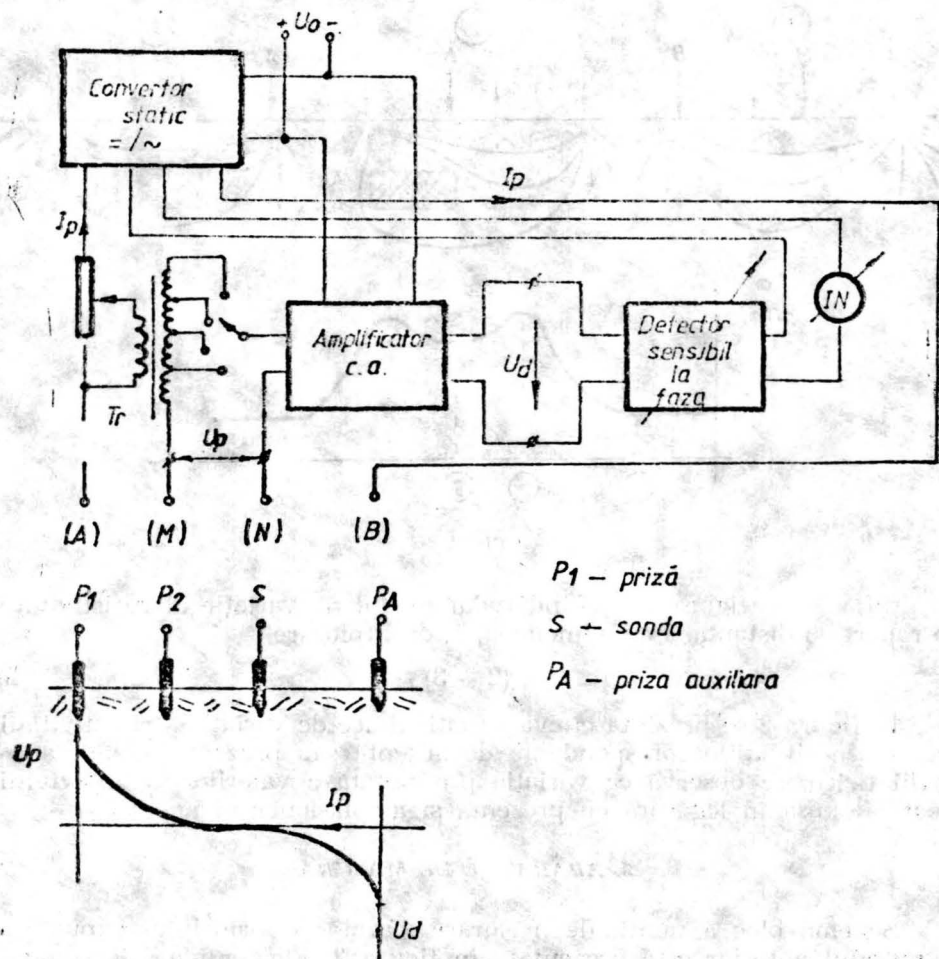

Fig. 3.

de măsură a punții de măsură, componentă etalonată în final direct în valori ale rezistenței de trecere a solului.

— alimentarea aparatului se face de la o sursă de c.c., 9V.

Reglajul inițial al aparatului, la deviație nulă se face cu bornele P_1 , P_2 , S, P_A neconectate (semnalul la ieșirea amplificatorului de c.a.) printr-un element semireglabil într-unul din brațele punții de măsură. Conectarea celor patru borne ale aparatului în circuitul de utilizare și alegerea corespunzătoare a domeniului de măsurare (din comutatorul montat în secundarul Tr) permite, prin modificarea valorii potențiometrului din diagonala de măsurare a detectorului, revenirea la deviație zero a IN , moment în care rezistența necunoscută se poate citi direct pe cursorul acestui potențiometr.

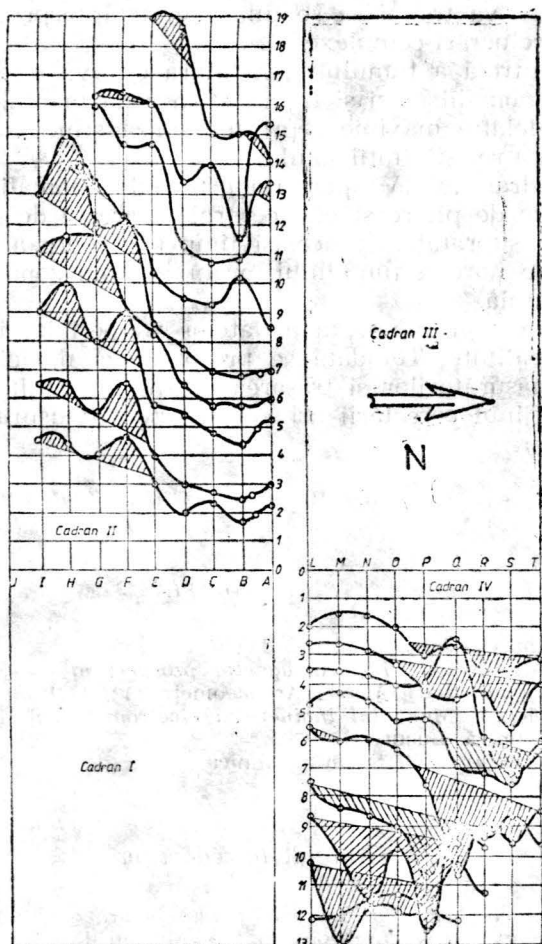

Fig. 4.

4. REZULTATELE MĂSURĂTORILOR

Măsurătorile au fost efectuate vara, într-un sezon secetos, constant. Suprafața terenului, caroiată din doi în doi metri cu axele orientate spre punctele cardinale a fost împărțită în patru cadrane. Două din cele patru cadrane (I și III) au fost săpate pînă la diferite adîncimi astfel încît ele nu mai aveau caracteristicile inițiale. Cadranele prospectate cu metoda descrisă (II și IV) erau intacte. Sistemul de caroiaj este cel folosit și la prospectarea magnetometrică cu protoni și cu raze gama. Astfel încît datele pot fi prelucrate global, comparativ, în funcție de toate anomaliile observate prin diferitele metode de prospectare.

Cele două carouri prospectate se deosebesc între ele și prin aceea că cel din sud este orientat spre soare, iar panta de la bază este aproximativ orizontală, în timp ce cel din nord are o înclinație spre nord-

est, date de care va trebui să se țină cont la interpretarea rezultatelor în urma unei prelucrări complexe.

În zona centrală a tumulului, în afara citorva maxime (în B7, A8, C7) și a unor anomalii (vezi și figura 4) în zona mantalei duble (F1, F2, F3, F8, G7) celelalte maxime reprezintă baza stincoasă marcată de o creștere masivă a rezistivității solului.

În zona cadranelor IV apar trei grupe de anomalii, două circulare marcând mantale de pietre și una centrală marcată de grupările de pietre ce ajung la suprafață. În același timp o scădere a tuturor valorilor spre extrema de nord a tumulului, arată în acea zonă o altă structură geologică a acestuia.

O prelucrare mai complexă a datelor va permite interpretări mai apropiate de realitate. Totodată se preconizează modelarea pe calculator a datelor măsurătorilor și trasarea profilului rezultat, element care va veni în sprijinul cercetării arheologice pentru ușurarea interpretărilor măsurătorilor.

N. DRAGOMIR — GH. LAZAROVICI — I. TÎRNOVAN

BIBLIOGRAFIA

1. Hesse, *Prospections géophysiques*, cap. IV, V. Sep.
2. Tite, M., S., Mullins, C., *Electromagnetic prospecting on Archeological Sites using a Soils Conductivity Meter*, *Archaeometry* 12, 1 (1970), 97—104.
3. Nicolau, E., colectiv, *Manualul inginerului electronist*, Vol. 1. Măsurări electronice. Editura Tehnică, București, 1979.
4. * * * *Punte de măsură APP3*. Notă tehnică.

Note de la rédaction

Les articles *Métode de clasificare automată în arheologie* (Méthodes de classification automatique dans l'archéologie) par Militon Frențiu et Gheorghe Lazarovici, aussi que *Măsurarea rezistivității în tumulul de la Tureni* (Le mesurage de la résistivité dans le tumulus de Tureni) par Nicolae Dan Dragomir, Gheorghe Lazarovici et Ion Tirnovan vont paraître en anglais dans le périodique *bucarestois Archaeometry*. Nous publions leurs aperçus en langue roumaine.

ANALIZE PEDOLOGICE PRELIMINARE ÎN AȘEZĂRI NEOLITICE DIN TRANSILVANIA ȘI BANAT

Analizele pedologice efectuate la Băciu — Str. Nouă, de către M. Preda de la CCB (Centrul de Cercetări Biologice), în anul 1984, într-o așezare eneolitică aparținând culturii Petrești, de fază A—AB, cu un strat de cultură gros de cca 3 m (Kalmar 1985) au dat rezultate deosebite, contribuind la o mai fină precizare și o mai clară înțelegere a stratigrafiei de aici. Urmărind evoluția diagramelor fosforului (P205 — diagrama 1) și a oxidului de potasiu (K20 — diagrama 2), determinate după metoda Egner—Riehn și Gederșit, metode folosite curent în laboratoarele de chimia solului la Cluj, efectuate de CCB în baza unei colaborări (Obrejanu 1964), comparând cele două diagrame, față de stratigrafia arheologică stabilită de Zoia Kalmar pe baza culorii, consistenței solului, a conținutului său după complexele de locuire care lasă uneori urme, observăm o creștere accentuată a fosforului la adâncimea de 2,90 m (diagrama 1), ceea ce corespunde începutului locuirii de fază Petrești A cu elemente Vinča C (Kalmar 1985; Lazarovici 1987, fig. 10/1—5), acest din urmă impuls aducând o însemnată schimbare în gospodărirea animalelor, în special prin creșterea numărului de ovicaprine, care fapt ar putea explica creșterea mai accentuată a fosforului de la adâncimile de 2,80—2,90 m, din stratul 1 (vezi diagramele 1—2 și stratigrafia arheologică de acolo).

O creștere a fosforului are loc și în nivel IIb (= Petrești AB). Distrugerea provocată de incendiarea unor locuințe nu a fost sesizată în diagrama potasiului, deși era de așteptat, dar se observă o scădere a fosforului. Creșterea lui bruscă din strat IIc și scăderea de mai apoi, în vremea hiatusului cultural din stratigrafia de la Băciu sesizată între 1,8—2, corespunde perfect observațiilor arheologice, diagrama potasiului marcând și ea acel hiatus (diagramele 1 și 2).

Analizele pedologice făcute de M. Preda și T. Piciu la Cluj-Napoca — Piața Baba Novac, în una dintre sondele cu straturi necontaminate aflate între 0,60 m și 2,60 m (adâncime relativă la care adaugă cca 2,50 m de strat deranjat de pivnițele medievale, straturi îndepărtate, într-o așezare neolitică târzie, aparținând grupului Iclod, unei faze timpurii; Lazarovici 1987), asemenea analizelor de la Băciu, marchează cu o mare exactitate observațiile stratigrafice făcute de arheologi (vezi periodizarea dintre diagramele 3 și 4). Începutul locuirii din zonă este marcat de o creștere bruscă atât a potasiului cât și a fosforului, deși în strat nu s-au găsit decât câteva fragmente ceramice care aparțin complexului neolitic târziu Cluj—Cheile Turzii — Lumea Nouă — Iclod, sesizat în zona centrală a orașului în mai multe puncte: Piața Libertății (Vlassa 1976), Bulevardul Lenin (Kalmar 1985a), Biblioteca Academiei și Arhive (Lazarovici 1977: 1986, fig. 1—2).

Creșterea potasiului arată o intensificare a activităților umane generatoare de potasiu (arderii de materii organice sesizate în strat prin cărbune, cenușă și procentul ridicat de carbon) (vezi diagrama de corelație în dendrograma 15) aflat în strinsă dependență de carbon și humus. Valorile ridicate ale fosforului (diagrama 4) ar putea indica folosirea zonei pentru ținerea vitelor (gen de ocoale, împrejmuiri) ca la Iclod sau Parța în aceeași vreme. La cca 100 m nord-vest de Baba Novac se găsește un nivel contemporan în Piața Ștefan cel Mare (Lazarovici 1987 a). Definirea straturilor după culoare sau unele fragmente ceramice ar putea fi ușor corectată după datele diagramelor potasiului și fosforului, mai ales că aprecierile după ochi, cum cel mai adesea le face arheologii permit erori de 5—10 cm, atunci când în stratul de cultură nu sînt clare nivele de călcare sau dărîmare. Asemenea situații au fost verificate prin săpături pe suprafețe mari la Parța unde stratigrafia arheologică este verificată de cea pedologică (Gherghen — Dogaru 1981, fig. 3). În privința analizelor de la Baba Novac s-a observat și o corelație indirectă între fosfor și potasiu. Creșterilor de fosfor de la 21,10; 1,70; 1,40 m le corespund scăderi ale potasiului și invers: creșterii potasiului la 1,70 — 1,50—0,60 m le corespund scăderi ale fosforului (vezi diagramele 3—4). Problema trebuie urmărită și explicată. Separărilor noastre stratigrafice le corespund variații ale P și K la adîncimile 2,25 nivel IIa. 1,8 și 1,6 nivel 3a și 3b.

Creșterile de fosfor din nivelele următoare: Coțofeni (la 1,2) sau din epoca bronzului (la 0,80 m) pot fi explicate prin ocupații legate de creșterea vitelor din nivelele Coțofeni sau din epoca bronzului. În asemenea situații trebuiesc urmărite și alte fenomene cum ar fi: creșterea fosforului din sol este un fenomen datorat și anumitor factori chimici cum ar fi descompunerea oaselor de animale, de udul animalelor crescute sau ținute în zonă etc.

Analizele de la Iclod, din zona așezării B, din secțiunea 39, dintr-un loc unde stratigrafia arheologică era nederanjată, au fost făcute de T. Piciu. Acestea sînt semnificative în privința evoluției potasiului (diagrama 3), creșterile de la 0,40 m în sus fiind datorate unor activități agricole recente. Diagrama fosforului (4) are o serie de oscilații care corespund unor împărțiri arheologice făcute pe baza nivelelor de călcare, culorii și compoziției stratului de cultură (Lazarovici — Kalmár 1987, fig. 2—3). Analiza probelor din fundul șanțului neolitic arată o creștere a potasiului spre fundul șanțului (diagrama 9), în vreme ce scăderea fosforului de la 2,60 m (diagrama 9) ar corespunde unei curățiri a șanțului neolitic în timpul funcționării, concentrația de la 2,70 m fiind anterioară, situație care ar trebui verificată și în alte zone ale șanțului de fortificare neolitic.

Analizele din malul Someșului, din zona cimitirului A de la Iclod (Lazarovici 1977) arată importante oscilații ale potasiului (diagrama 10) și ale fosforului (diagrama 9). De la adîncimea de 1,30 m au loc perturbații geologice. De la 1 m în jos sînt cele din vremea fazei Iclod I și anterioare, vreme în care zona A servea ca zonă agricolă iar mai apoi ca loc de înmormîntare. Creșteri importante de fosfor sînt la 0,90 m, potasiul scade, situație petrecută în epoca romană și romană tîrzie precum

și în evul mediu timpuriu când zona este din nou locuită, așezarea fiind la numai 200—250 m depărtare, spre nord-est.

Analizele de la Tureni-*Cariera de potasiu* (diagrama 10) au oscilații semnificative din punct de vedere arheologic. Cele ale fosforului (diagrama 9) au două oscilații la 0,30 și 0,50 m, ultima aparținând unui strat în care s-au găsit urme din epoca bronzului (Lazarovici — Kalmar 1987 a), creșterea ar putea fi legată de aceste date.

Analizele de la Tureni-*Poderei*, zonă în care a fost sesizată o intensă locuire situată pe o terasă cu un strat de cultură cu o grosime de cca 1,50 m, cu cca 7—8 perioade de locuire (Lazarovici — Kalmar 1987a), arată o corelație directă între cele două diagrame. Creșterii de fosfor de la 0,45 m (nivel de epoca bronzului, diagrama 8) îi corespund creșterii ale potasiului (diagrama 10). Situația se repetă la 0,60 m, în nivel Coțofeni (Late Cooper Age), la 0,90 m, în centrul celui de-al doilea strat de cultură Tiszapolgár, precum și la 1,20—1,30 m, la baza stratului de cultură Tiszapolgár. Scăderea potasiului de la 1,40 m corespunde unei perioade de hiatus arheologic sesizat și după materialele neolitice de tip Lumea Nouă și Petrești timpuriu și nivelul Tiszapolgár.

Analizele din tumulul de la Tureni pun probleme diferite decît cele din așezare. Diagramele fosforului (9) și potasiului (3) trebuiesc interpretate după alte criterii. Creșterile de valori atît pentru potasiu cît și fosfor de la adîncimile de 0,70 și 1,50 m presupun aducerea acelor soluri din zona unor așezări, lucru presupus și de materialele Coțofeni descoperite în mantaua tumulului. Rămîne de rezolvat problema dacă aceste materiale provin din așezarea de pe „chei“ sau au fost aduse de la distanțe mai mari. De reținut este că așezarea de pe „Chei“ se găsește la cca 200 m nord-est de tumul. Geografii socotesc, pe baza unor straturi de cuarțit că au fost aduse straturi de la distanțe mai mari, din albia vreunui pîriu. O altă posibilitate de a interpreta aceste valori din tumul este aceea de a fi interpretate drept resturile unui banchet funerar sau banchete dacă considerăm posibilă existența unor înmormîntări succesive. Oricum numai după noi analize și după demontarea straturilor de piatră se vor putea lămurii unele probleme ridicate de observațiile pedologice și cele arheologice.

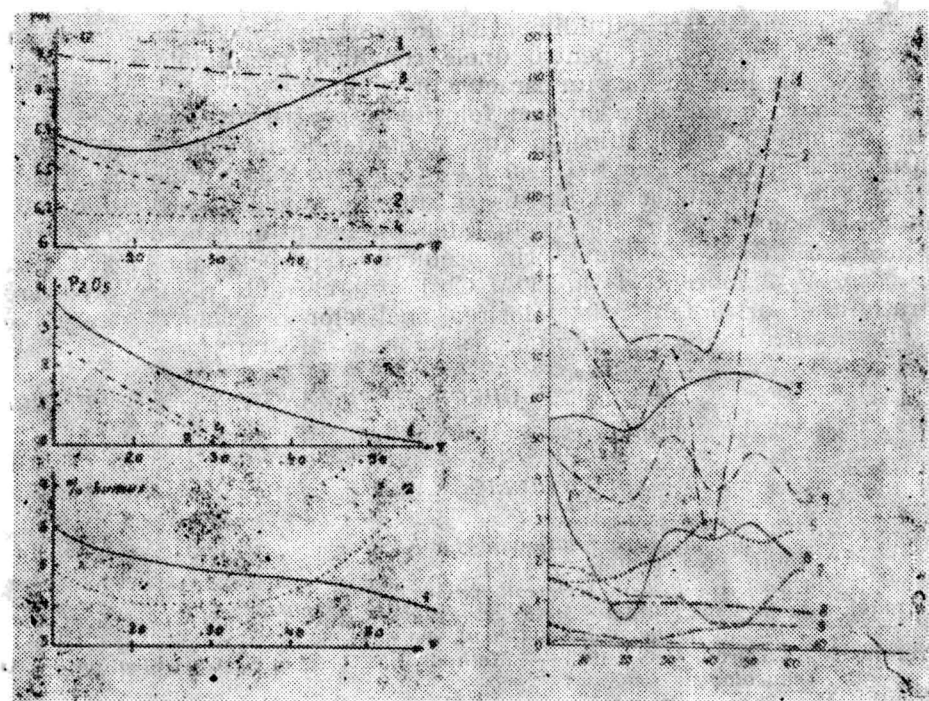
Analizînd valorile absolute ale analizelor pedologice efectuate în stațiunile mai sus pomenite, grupate în histogramele din fig. 11, observăm că au loc grupări separate, clusteri separați pentru diferitele stațiuni: cazul analizelor de la Tureni-*Carieră*, Tureni-*Tumul* și Iclod A. Acestea au o evoluție unimodală, datele grupîndu-se în forma clopotului lui Gauss. Celelalte probe au curbe bimodale cum sînt cele de la Cluj — *Baba Novac*, Tureni-*Poderei* și altele (histograma 3). Fosforul are însă o distribuție mai uniformă (diagrama 3), distribuție bimodală a fost doar la Iclod B.

Făcînd o clasificare ierarhică a probelor pedologice de la Baci, grupate în dendrograma din fig. 15 (pentru metoda de clasificare vezi Fernandes de la Vega 1978; Orton 1980 43—55; Frențiu 1985; Lupșa—Lazarovici 1985) observăm strînsa corelare dintre carbon și humus (situație normală deoarece se calculează una din alta) precum și dintre pH și K_2O mobil din sol (coeficientul de corelare este de 0,86 vezi dendrograma 15) problemă care trebuie urmărită și în alte situații pentru a se vedea dacă

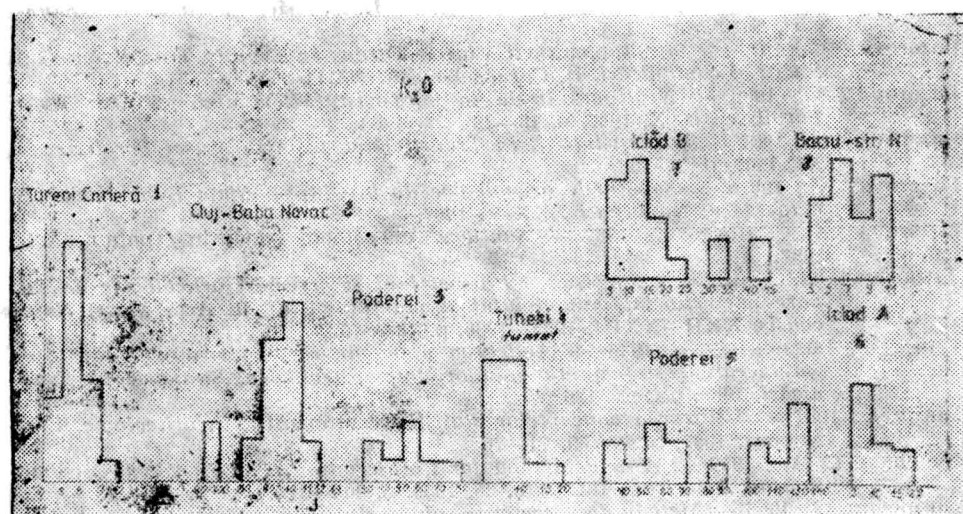
este o caracteristică a solului de aici sau o situație determinată de factori antropici. În același cluster cu pH și K_2O intră și carbonatul de calciu, cu un coeficient de corelație mai slab (doar 0,31). Cele două grupe mari sînt foarte slab corelate (doar 0,10), mai ales dacă ținem cont de corelația dintre potasiu și fosfor ceea ce este sigur o caracteristică a acestei stațiuni. Cele două elemente, fosforul și potasiul depind de acțiunea antropică în mare măsură. Această observație ar permite o clasificare a stațiunilor în funcție de valorile absolute ale celor două elemente (vezi diagramele 5—8).

Din aceste diagrame (în special 6) se observă că probele de la Baba Novac (Cluj-Napoca) se grupează (legenda 1), caracteristica lor fiind valorile mici ale potasiului și mari ale fosforului. Diagrama reflectă o anumită situație dependentă de valorile reale dintre stațiuni. Clusterii care se formează după cele două variabile se încăleacă uneori, ca urmare a unor activități antropice similare, fenomene care trebuiesc încă studiate, caracterul concluziilor rămîne încă preliminar.

Urmărind evoluția valorilor absolute ale fosforului din toate stațiunile analizate observăm la ele o creștere a evoluției potasiului de la 0,20 m spre suprafață ceea ce corespunde stratului de humus actual, arabil. Creșterea este mai accentuată la Parța (vezi diagrama 28) în secțiunile S_{7S} și S_{8N} (curba 1 și 2), diferențe mari pentru aceeași stațiune (valorile sînt mai mari cu un ordin de mărime pentru probele de la Parța, o caracteristică poate a laboratoarelor de la Timișoara: vezi datele la Gherghen — Dogaru 1980, p. 8, verticala 2, peretele de sud); la fel pentru Baba Novac și Tureni-Carieră (marcaj 4 și 6). Observațiile etnoarheologice făcute în acele zone (cercetări româno-engleze efectuate între anii 1982—1986) arată fenomene petrecute în ultimii 20—30 de ani care pe baza verificărilor verbale pot fi extinse cu cca 80—100 de ani. Din acestea rezultă că zonele de la Parța, Tureni și parte Baciul au fost folosite ca loc pentru păstorit, pășune sau strungă. Aceasta explică, pentru aceste stațiuni fenomenul ridicat de fosfor. Zona de la Iclod este terenul unei ferme de vite care îngrășă zona cu foarte mari cantități de îngrășămintă naturale bogate în fosfați care valori sînt ușor de explicat. Asemenea situații pot fi presupuse pentru unele zone și perioade preistorice, valori care trebuiesc raportate relativ, în funcție de zona din care fac parte. Mediile unor zone sărace analizate la Tureni, în zona arheologică (diagrama 28, linia 10) permite o situație de comparat cu celelalte nouă valori. În cazul unor analize amănunțite raportările la valorile locale oferă o scară de comparație. Valorile reale de la Tureni sînt cuprinse în diagrama 11 pentru probele de pH, P_2O_5 sau a humusului la diferite tipuri de sol (1 — cernoziom cambic; 2 — cernoziom agroiluvial pseudogleizat; 3 — rendzina; 4 — sol brun, molic). Încercînd o clasificare mai fină, tridimensională a unor grupe de soluri de la Cluj-Baba Novac, Tureni-Poderei și Tureni-Tumul (pentru metoda de clasificare vezi Ascher 1959; Meigham 1959; Lupșe 1987) constatăm existența mai multor clusteri (la 1d, 2a—2b, 3a—3b) mai bine sau mai slab separați. Aceste valori sînt însă semnificative pentru arheolog în cazul unor analize și comparații — cele trei probe reflectă trei genuri de locuri sau de formarea depunerilor arheologice.

Diagr. 1—2.

Diagr. 3.

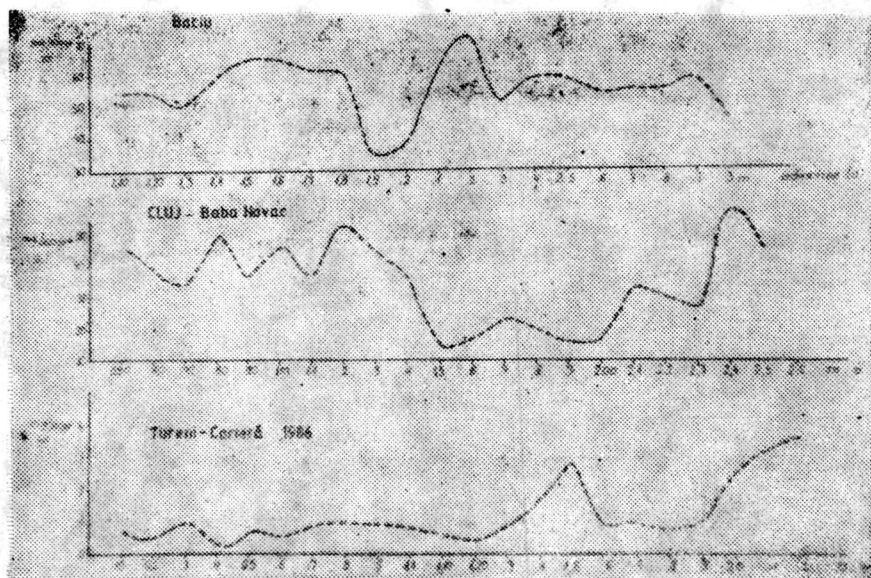
Pentru clasificări multidimensionale (vezi în această lucrare: Dumitrescu — Lazarovici) și pentru unele concluzii, rezultatele sînt semnificative, ele însă au încă un caracter preliminar.

Analizele pedologice au fost folosite și pentru alte precizări decît cele de natură stratigrafică, pentru delimitarea unei zone arheologice, cazul concret de la Parța (Dogaru — Ghergen 1981), unde prelucrările matematice ale datelor au permis și anumite concluzii privind funcționalitatea unor terenuri din vecinătatea unei stațiuni sau dintr-o zonă arheologică. Datele obținute prin prelucrarea probelor de la Timișoara de către M. Jalobeanu de la ITIM Cluj sînt relevante pentru precizarea stratigrafiei orizontale prin folosirea analizelor pedologice. Aceasta ca și alte probleme ridicate sînt mai ales teme de cercetare.

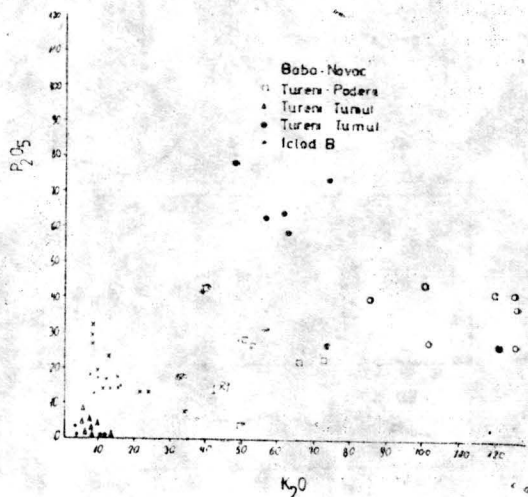
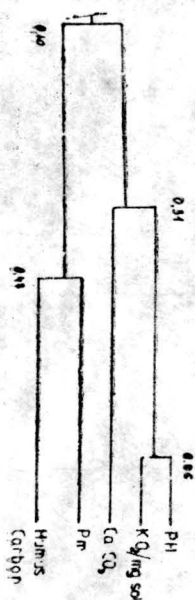
GHEORGHE LAZAROVICI — TIBERIU PICIU

BIBLIOGRAFIE

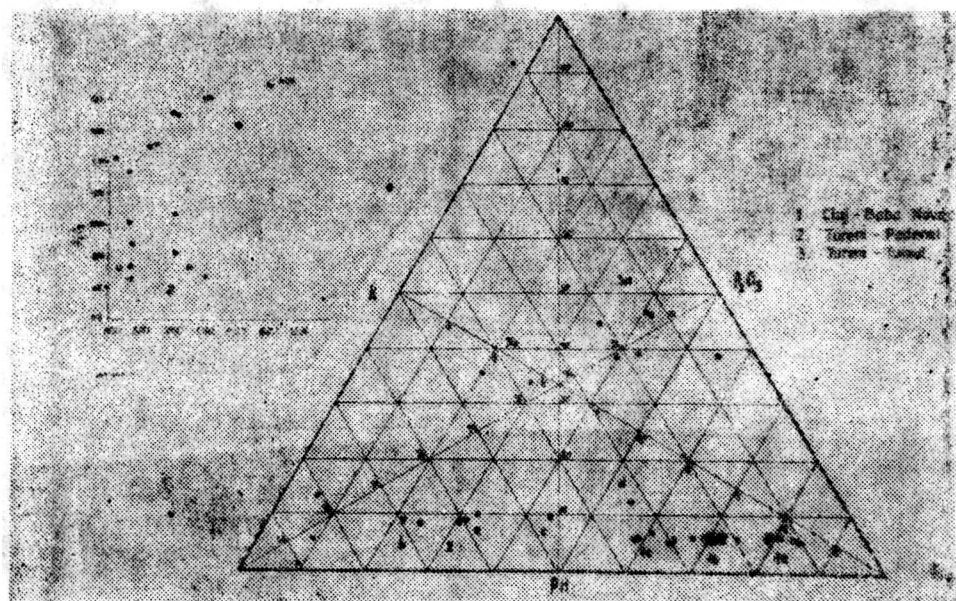
- Ancher, M., *A Mathematical Rationale for Graphical Seriation*, *American Antiquity*, 25, 2, 1959, p. 212—214.
- Clark, D., 1978 — *Analytical Archaeology*, (1968), 1978.
- Fernandes de la Vega, 1978 — *Méthodes de classification automatique en archéologie*, în *Archaeology et Calcul*, ser. 7, 1978, 147—165.
- Frențiu, M., Lazarovici, G., 1988 — *Methods for Automated Classification in Archaeology*.
- Frențiu, M., 1985 — *Program pentru prelucrarea datelor geologice*, Sesiunea de comunicări, 1985, Universitatea din Cluj-Napoca, p. 29—34.
- Gherghen, I., Dogaru, O., 1981 — *Distribuirea elementelor indicatoare geochimice și stratigrafice în stratigrafia așezării neolitice de la Parța*, SNT, 2, PA, 1981.
- Kalmar, Z., 1985 — *Șantierul arheologic Baci — str. Nouă*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, 1985, Tîrgoviște.
- Kalmar, Z., 1985a — *Șantierul Arheologic Cluj-Napoca (1984). Descoperirile din epoca neolitică de la Cluj — Bd. 22 Decembrie*, în *Studii și Comunicări*, Satu Mare, 1985.
- Lazarovici, G., 1977 — *Sfîrșitul culturii Vinča—Turdaș în Cimpia Transilvaniei*, în *Studii și comunicări*, II, Caransebeș, 1977, 211—230.
- Lazarovici, G., 1986 — *Neoliticul tîrziu în nord-vestul României*, în *Acta Musei Porolissensis*, X, 1986, p. 18—22.
- Lazarovici, G., 1987 — *Șocul Vinča C în Transilvania*, în *Acta Musei Porolissensis*, XI, 1987, p. 37—38.
- Lazarovici, G., 1987a — *Săpăturile arheologice de la Cluj — Piața Baba Novac*, în *Acta Musei Napocensis*, XXIV, 1987.
- Lazarovici, G., Kalmar, Z., 1987 — *Șantierul arheologic Iclod*, în *Apulum*, XXI, 1987.
- Lazarovici, G., Kalmar, Z., 1987a — *Prospecțiuni și cercetări arheologice de salvare pe teritoriul municipiului și județului Cluj*, în *Acta Musei Napocensis*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 723—752.
- Lupșe, I., Lazarovici, G., 1986 — *Aplicarea unor metode moderne de clasificare, prelucrare și interpretarea unor date arheologice*, Sesiunea de comunicări, 1985, p. 109—126.
- Lupșe, I., 1987 — *Utilizarea conceptelor statisticii matematice în arheologie*, Cluj-Napoca, 1987, p. 49—59, 71—76.
- Meigham, C. W., 1959 — *A new Method for the Seriation of archaeological collection*, în *American Antiquity*, 25, 1959, p. 203—211.
- Obrejeanu, G., 1966 — *Metode de cercetarea solului*, București, 1966.
- Orton, C., 1980 — *Mathematics in Archaeology*, London, 1980, p. 43—55.
- Vlassa, N., 1976 — *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976.

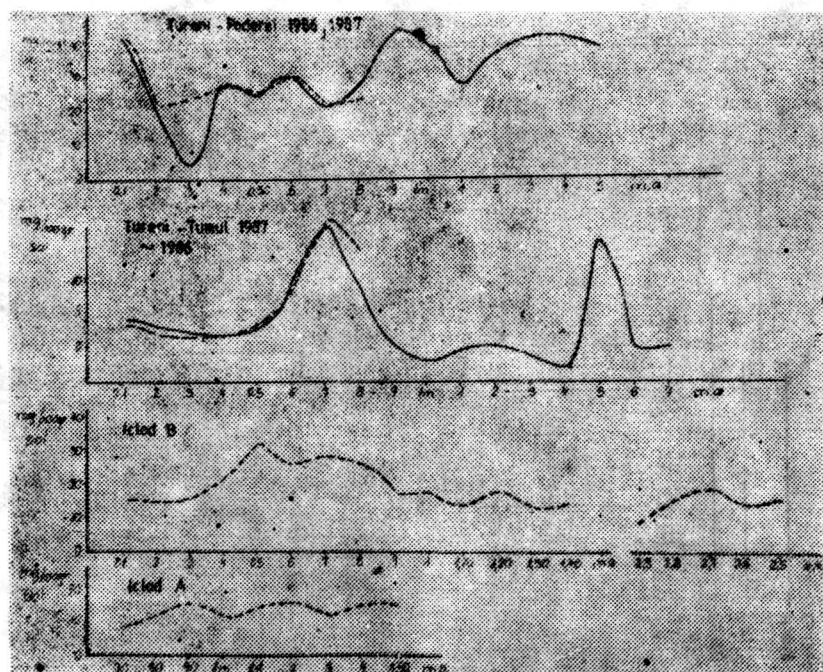
Diagr. 4.

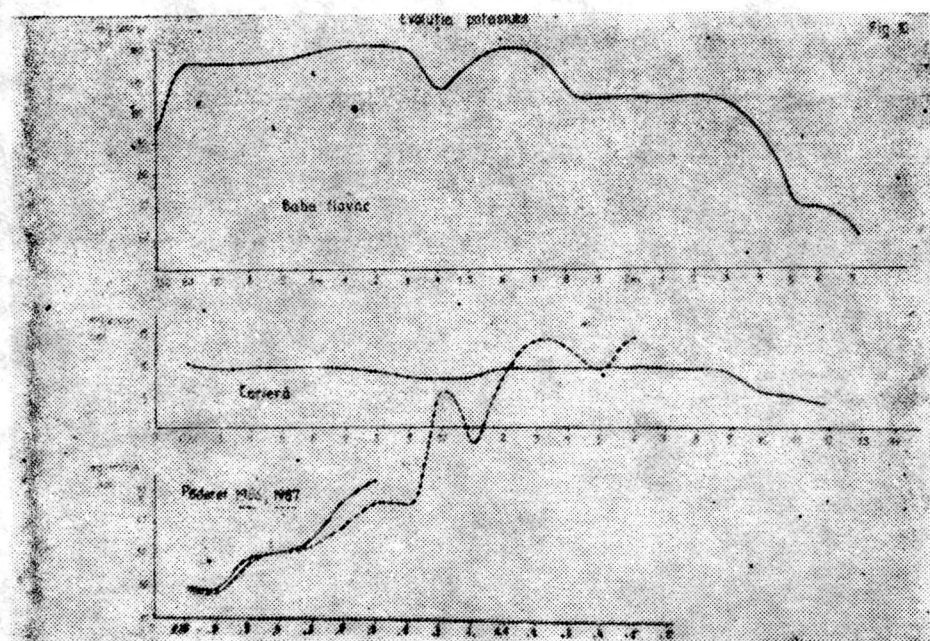
Diagr. 5-6.

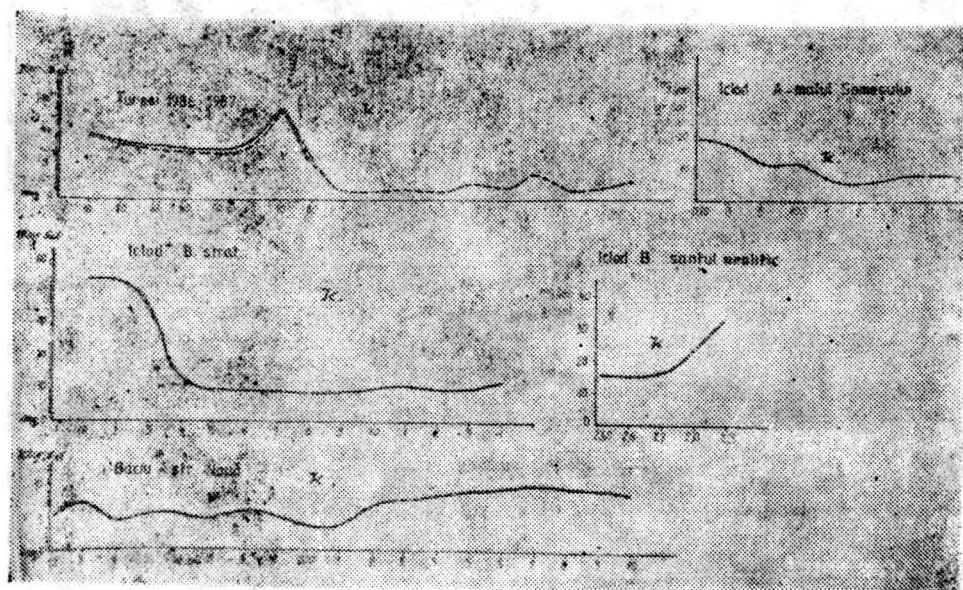
Diagr. 7—8.

Diagr. 9.

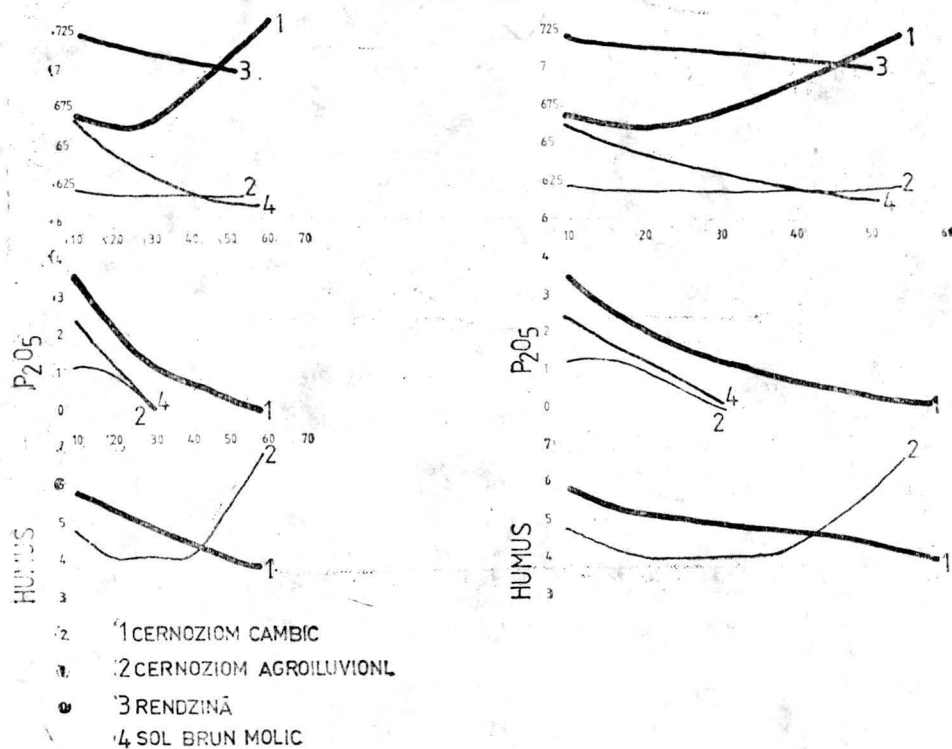

Diagr. 10.

Diagr. 10a.

ANALIZA SOLURILOR DIN ZONA TURENI

Diagr. 11.

PRELIMINARY PEDOLOGICAL ANALYSES AT ARCHAEOLOGICAL
STATIONS IN THE PROVINCES OF TRANSYLVANIA
AND BANAT

(Abstract)

Preliminary analyses of phosphorus (P_2O_5), potassium (K_2O) and humus were carried out on soil from the neolithic and chalcolithic stations of Iclod, Tureni, both in Cluj county, and Parța, in Timiș county as well as from prehistoric and historic sites of Cluj-Napoca. The investigation contributed to a more thorough delimitation of the archaeological stratifications. At this stage, definite historical conclusions are difficult to be concluded yet the data are useful from methodological point of view.

The pedological sampling is due to M. Preda in Baciú — str. Nouă by M. Preda (from CCB) in a settlement belonging to Petrești culture, phase A — AB, with a culture layer about 3 m thick revealed interesting results contributing to a better understanding of the archaeological stratigraphy. We examined the evolution of phosphorus (fig. 1) and potassium (fig. 2) determined by Egner—Riehem and Gedersit method, which are currently used in the chemistry of the soil (Obrejanu 1964; for the application on the pedological analyses in archaeology.

Comparing the two diagrams to the archaeological stratigraphy established by Zoia Kalmar based on colour, consistence of the soil, and the traces of the inhabiting complexes, we can notice a high increase of phosphorus at the depth of 2.90 m which of correspond to the beginning of the Petrești culture phase A and Vinča C elements. In the later phase (Vinča C) an important change in the management of animals takes place especially by the increasing number of ovicaprine. This could explain a higher increase from the layer I (see fig. 1—2) and the archaeological stratigraphy of the site.

An increase of phosphorus takes place in the layer IIb (Petrești AB) too. The damage due to the burning of some houses was not noticed in the potassium diagram, though this was expected, but it can be noticed a decrease of phosphorus. Its sudden increase from the layer IIc and the subsequent decrease, in the time of the cultural hiatus from the Baciú stratigraphy observed between 1.8—2 m, perfectly corresponds to the archaeological observations. The potassium diagram also revealed this hiatus.

The pedological sampling is due to M. Preda and T. Picu in Cluj-Napoca — Baba Novac square. The sampling was carried out at a depth where the soil was not mixed with layers of the depth between 0.60—2.60 m, corresponding to the medieval cellars, remote layers. In a late neolithic settlement, belonging to Iclod group, to an early stage I/II. The stratigraphical observations are similar to the results from Baciú (see the periodicity in fig. 3—4).

The analyses from Baba Novac square revealed an indirect correlation between phosphorus and potassium. To the increase of phosphorus at —2.10 m, —1.70 m, —1.40 m corresponds a decrease of potassium and vice versa: the increase of potassium from —1.70 m, —0.50 — 0.60 m is associated to a decrease of phosphorus (see fig. 3—4). The problem should be further investigated. The stratigraphical separations coincide with the variations of phosphorus and potassium at the depth —2.55 m, level IIa; 1.8 and 1.6 m, level 3a and 3b.

The soil analyses on the bank of the river Someș from the cemetery A from Iclod, shows important oscillation of potassium (fig. 6c) and of phosphorus (fig. 6b). From the depth of 1.30 m geological perturbations take place. At a depth greater than —1 m the value are characteristic for the time of phase Iclod I and prior, a time when the A area was an agricultural one then it was a burial area. At a depth of —0.90 m, potassium decreases, a situation which took place in the Roman and late Roman period as well as early Middle Ages the habitation being only at 200—300 m distance, towards NE.

The analyses from Tureni-Carietă (fig. 10) show significant oscillation which are archaeologically relevant. Those of phosphorus (fig. 7) have two oscillations at

0.30 m and 0.50 m depth, the last belonging to layers in which were found traces from the Bronze Age. The increase could be associated with these data.

The analyses from Tureni-Poderei an area with an intense habitation situated on a terrace with a culture layer about 1.5 m thickness and about 7—8 periods of habitation, shows a direct correlation between the two diagrams. An increase of potassium (fig. 11) corresponds to the increase of phosphorus from 0.45 m (Bronze Age level; fig. 8). The situation is repeated at 0.60 m in a Coțofeni level, at 0.90 m, in the centre of the second layer from Tiszapolgar culture, as well as at 1.20—1.3 m on top of the eneolithic layer. The decrease of potassium from 1.40 m depth correspond to an hiatus period, archaeologically noticed with the artefacts from the Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă and Petrești culture.

The analysis of the absolute values from fig. 13 and 14, show separate clusters for different stations, such as the case of Tureni-Cariere data. These results are characterized by a simple disturbance. The other samples are characterized by bimodal curves as those from Cluj-Baba Novac, Tureni-Poderei. Phosphorus has a more uniform distribution (fig. 14) and a bimodal distribution being noticed only for Iclod A data.

A hierarchical classification of the pedological samples from Baci (fig. 15) shows a close correlation between carbon and humus (as one parameter is calculated from the other) as well as between pH, phosphorus and potassium from the soil (the correlation coefficient is 0.86 see dendrogram 15).

The pedological analyses were also used for observations different from those of stratigraphical nature, i.e. for the delimitation of certain archaeological area. One case was the station from Parța (Dogaru — Gherghen 1981) when the data processing gave new information about the archaeological area.

TRĂSATURILE „INDUSTRIEI“ LITICE DE LA ICLOD

Introducere. Cercetarea interdisciplinară a siturilor arheologice este o necesitate ce decurge din cunoașterea cât mai exactă a comunităților omenești străvechi, a organizării lor economice, sociale și spirituale, a rolului jucat de mediul geografic, geologic și climateric în viața acestor comunități. Analizele efectuate pe diferite categorii de urme materiale păstrate în decursul mileniilor întregesc tabloul cognitiv al istoriei străvechi. Cercetarea utilajului litic contribuie la aprecierea obiectivă a calității materiei prime folosite în confecționarea uneltelor, a cunoașterii tehnicilor de prelucrare (cioplire, șlefuire, tăiere, perforare) a rocilor, care se pretează la astfel de intervenții, a provenienței materiei prime brute, ce poate să fie locală sau importuri prin contacte economice și culturale intertribale.

Metoda. Analiza tipologică s-a realizat pe baza unei fișe-tip, de concepție proprie. Fișa cuprinde date despre tehnica de prelucrare, funcționalitate, tip de unealtă, secțiuni longitudinale și transversale, dimensiuni și ornamentică, indicându-se, totodată, și locul exact al descoperirii (Fig. 1).

Analizele petrografice au fost realizate la Facultatea de geologie, Cluj-Napoca prin stabilirea compoziției, structurii și texturii, prin cercetarea microscopică și spectrografică, a genezei rocilor, a ocurențelor din care provin încadrându-le într-o sistemică a mineralogiei și petrografiei moderne.

Analiza metrică s-a realizat prin alcătuirea de matrici pe baza rapoartelor dintre lungime și lățime alcătuindu-se grafice pe tipuri de roci, minerale și unelte.

REZULTATE

Mineralele și rocile folosite în industria litică de la Iclod se caracterizează printr-o duritate mare (7—8 în scara lui Mohs) prin rezistența mecanică deosebită cuprinsă între 1500—3000 kg/cm² și printr-o tenacitate remarcabilă îndeosebi la rocile cu textură interpătrunsă, tăria lor grupându-le în roci: tari, foarte tari și extrem de tari, deci din categoriile 6 pînă la 12 după clasificarea Comitetului Geografic din România.

Locurile de proveniență sau ocurențele materiei prime sînt:

- 1) — în albia majoră și pe terasele văii Someșului Mic,
- 2) — din aflorimentele afluenților colaterali (Someșul Rece și Cald, V. Răcățăului, Negruța, Rișca Mare și Mică, Căpuș, Nadăș, Chintău, Seacă, Aluniș, etc.), în mare măsură aceste văi au contribuit la formarea pietrișurilor pe tot parcursul văii Someșului,

3) — tufurile vulcanice, ignimbrite și obsidian cu sursa de proveniență necunoscută fiind socotite importuri din Melos, Munții Bükk sau Munții Oașului (ultima zonă necesită prospecțiuni amănunțite pentru descoperirea sursei). În anul 1984 D. Boroș a efectuat analize chimice pe diferite eșantioane de obsidian, rezultate care au fost supuse recent unor analize matematice, în urma clasificării, materialele de la Iclod se grupează într-un cluster aparte față de materialele din Melos și Munții Bükk (DUMITRESCU — LAZAROVICI, comunicare, Cluj, 1987). Acest tip de analiză urmează să fie extins și asupra altor materiale din stațiuni și culturi diferite, pentru a avea o vedere de ansamblu asupra neoliticului și a industriei litice din Bazinul someșan și din Transilvania.

Din punct de vedere petrografic, utilajul litic de la Iclod face parte din cinci grupe geologice: *minerale* (26,1%), opal (4,2%), calcedonii (jasp, carneol, silix) (21,6%), cuarțit (0,6%), staurolit (0,3%); *roci eruptive* (38,9%), diabaz (1,5%), bazalt (0,3%), andezit (0,3%), riolit (0,3%), obsidian (36,5%), cuarțit pegmatitic (0,3%); *roci sedimentare* (2,7%), gresii (0,6%), tufuri vulcanice (1,5%), calcare organogene (0,6%); *roci metamorfice* (30,6%), corneene (21,6%), șisturi cloritoase cu epidot (0,3%), cuarțite (6,9%), amfibolite (1,8%); *roci migmatice* (ultramamorfizate) (1,5%), migmatice amfibolitice (0,3%), migmatice gnaisice (1,2%). Din cercetarea hărții geologice a zonei rezultă că Munții Apuseni din care își adună apele Someșul și afluenții săi conțin toate aceste roci excluzând din discuție obsidianul.

Uneltele întrebuințate la Iclod sînt cele folosite în general în neoliticul mijlociu și tîrziu. Amintim în ordine descrescătoare cîteva categorii de unelte cioplite (lame de diferite tipuri, piese componente pentru seceri, gratoare, străpungătoare, vîrfuri de săgeți și sultțe, răzuitoare, burine); unelte șlefuite (topoare simple și perforate, ciocane, săpăligi și piese componente la plug, cuțite, greutăți, măciuci, lustruitoare, percu-toare, zdrobitoare, rîșnițe, etc.). Aceste unelte pot fi analizate multidimensional cu ajutorul calculatorului. Pentru prelucrarea tipologică a materialului litic sînt realizate cataloage de forme, descrierile se fac codificat pe baza fișelor de tip „C” (din sistemul BAZARH, vezi Z. KALMAR — F. KONDASZ, în *Ziridava*, 1986) și a cataloagelor. Sistemul BAZARH cuprinde toate datele obținute în urma investigațiilor interdisciplinare a siturilor arheologice. Sistemul are trei părți: *Banca de date*, *Banca de cunoștințe* și *Sisteme expert*. O parte din materialele de la Iclod au fost prelucrate după acest sistem, obținîndu-se rezultate care au făcut subiectul a numeroase comunicări în cadrul Laboratorului interdisciplinar de pe lîngă Universitatea din Cluj-Napoca (Z. KALMAR și GH. LAZAROVICI).

Uneltele cioplite de la Iclod sînt în număr mare, existînd și multe nuclee și deșeuri de prelucrare, dovadă a ciopririi la fața locului a uneltelor. Această ultimă categorie de piese a fost supusă unei analize matematice (metrice și statistice) în mai multe etape.

1) S-a analizat frecvența nucleelor și a deșeurilor pe categorii de minerale și roci constatîndu-se existența unui număr mare de resturi de prelucrare și nuclee din obsidian și calcedonie și un număr mic de astfel de piese din corneene (fig. 2, legenda: 1 = deșeuri; 2 = nuclee)

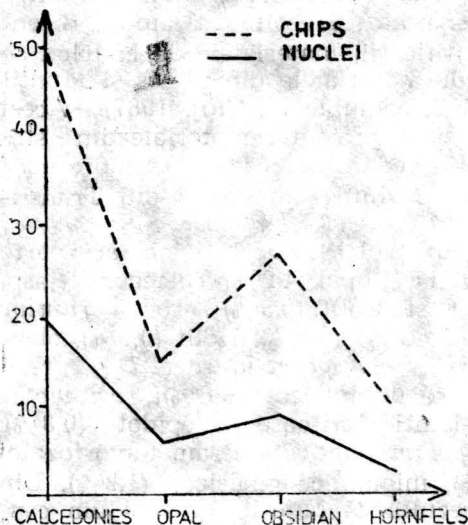

Fig. 2.

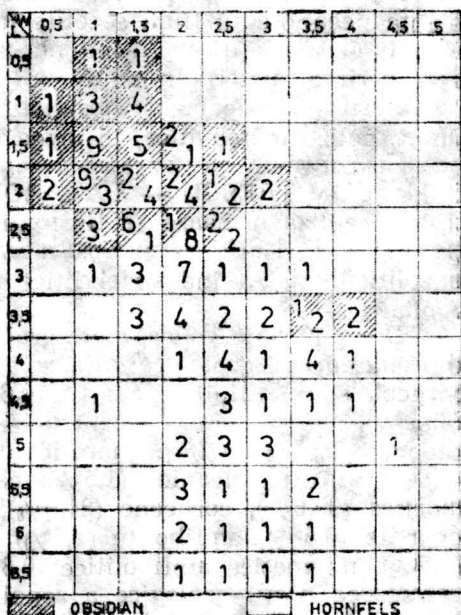

Fig. 3.

cea ce ne întărește convingerea că primele două categorii (obsidianul și calcedonia) au fost prelucrate în așezare, materia primă fiind în apropiere (calcedonia) sau de import (obsidianul), ambele fiind ușor de transportat — nucleele fiind de dimensiuni mici, în general — în timp ce corneenele au fost prelucrate la sursă (aflorimentele afluenților Someșului), unde existau ateliere de exploatare și prelucrare a uneltelor prin cioplire, piesele finite fiind apoi transportate în așezare sau în așezări. Un caz asemănător pare să fie și la Coldău (Z. KALMAR, în *Acta MP*, XI, 1987). Această ipoteză urmează să fie verificată de arheolog și geolog în teren.

2) Analizând dimensiunea pieselor se constată că uneltele din corneene sînt în majoritatea cazurilor macrolite, fapt ce demonstrează existența în zonă a unei surse bogate și o specializare a uneltelor legată în același timp de fenomenele care au loc la sfîrșitul neoliticului. Frecvența obsidianului este și ea destul de mare dar se utilizează inclusiv deșeurile pentru obținerea unor unelte mici sau a pieselor componente (fig. 3, hașurat = obsidian; nehașurat = corneene), ceea ce sugerează economisirea acestei materii prime de foarte bună calitate dar greu de procurat.

3) Uneltele cioplite au fost grupate tipologic și modelate matematic după dimensiuni, rezultatele obținute fiind importante în interpretarea istorică. Astfel se constată (fig. 4, legenda: 1 = lame; 2 = gratoare; 3 = vîrfuri; 4 = gratoare pe lamă; 5 = răzuitoare; 6 = burine) frecvența mare a lamelor în comparație cu celelalte piese, urmată fiind de multitudinea gratoarelor de toate tipurile. Clasificîndu-se tipurile de

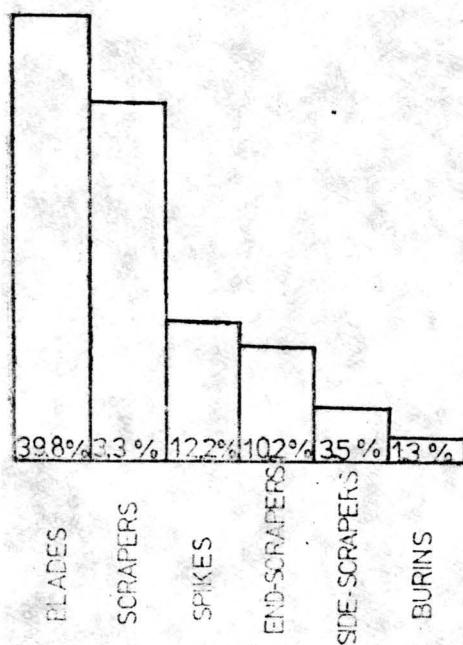

Fig. 4.

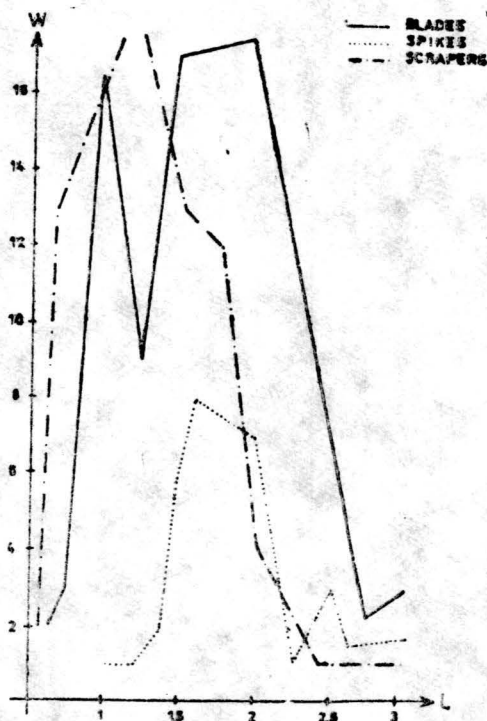

Fig. 5.

unelte după dimensiuni se obțin grupări ce pot fi legate de analiza morfologică și funcțională a piesei (fig. 5, legendă: 1 — lame; 2 — vîrfuri; 3 — gratoare). La categoria lame dimensional se obțin trei grupări:

- 1) — 0.5—1.25 fragmente lame folosite ca piese componente;
- 2) — 1.5—2.5 lame propriu-zise;
- 3) — 2.75 — lame folosite ca răzuitoare și cuțite.

Gratoarele se împart în două grupe: 1) — 0.5—1.75 gratoare;

- 2) — 2.0 — gratoare folosite ca răzuitoare.

Vîrfurile formează două grupe 1) — 1.5 — 2 vîrfuri de săgeți;

- 2) — 2.75 — vîrfuri de sulite; există și o grupare de piese sub 1.5 formată din piese fragmentare. Tehnica de obținere a vîrfurilor este mai complicată și sursa trebuie să conțină nuclee de mari dimensiuni, ceea ce a determinat comunitatea de la Iclod să prefere vîrfuri din corn și os.

4) Ordonînd materialul după dimensiuni se poate obține o vedere de ansamblu a tipurilor de piese (fig. 6, legendă: Δ — gratoare; X — gratoare pe lamă; o — lame) detașîndu-se cîteva grupări: 1) — piesele componente în partea de jos a graficului; 2) — gratoarele în partea superioară; 3) lamele orizontal pe centru și 4) piesele multifuncționale fiind o grupă de interferență.

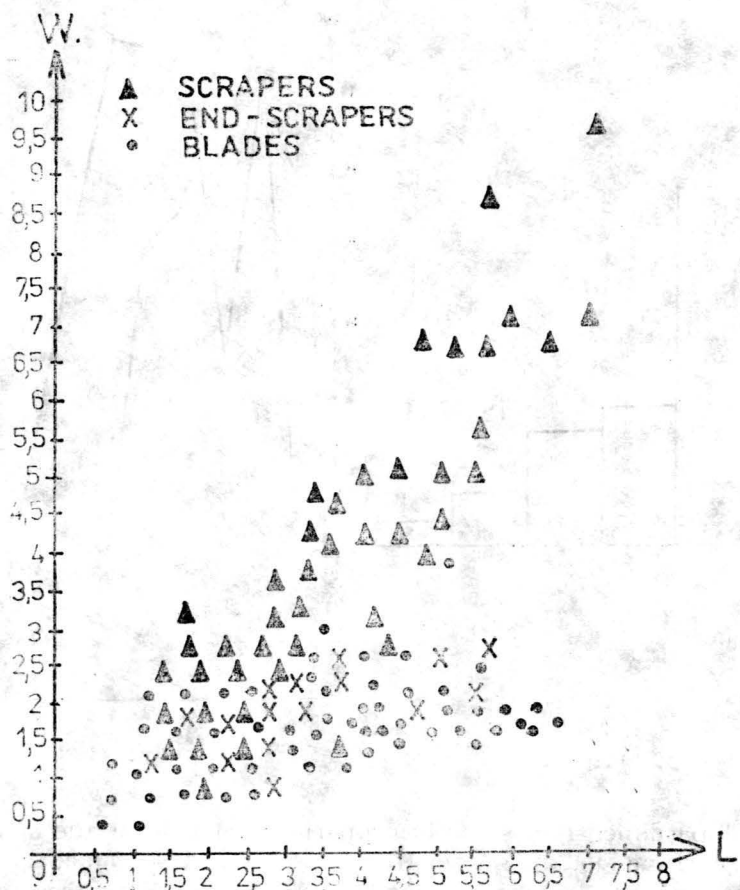

Fig. 6.

5) Analizând în continuare tipurile de obiecte după dimensiuni și materie primă (de exemplu lamele) (fig. 7, legenda: Δ = corneene; X = obsidian; o = calcedonii), se constată existența pieselor de mici dimensiuni din obsidian și a celor de dimensiuni mari din corneene, constatare care pune din nou problema sursei. Din dispunerea grafică a tipurilor de unelte după materia primă rezultă concluzii privind exploatarea sursei și privind categoriile de unelte care se pot obține din diverse materii prime (fig. 8, legenda: 1 = lame; 2 = gratoare; 3 = vîrfuri; 4 = gratoare pe lamă). Astfel din calcedonie și opal se fac toate piesele necesare, observîndu-se o folosire intensă a opalului mai ales pentru vîrfuri. Corneenele erau prelucrate la sursă în ateliere specializate pe lame și gratoare simple, celelalte tipuri confectionîndu-se în număr mic. Din punct de vedere petrografic (textură și structură) corneenele nu permit o retușare prea fină necesară pentru anumite tipuri de piese. Piese de la Iclod par să fie lucrate în serie, unele retușuri putîndu-se executa și în așezare. Obsidianul s-a folosit pentru obținerea lamelor, vîrfurilor și

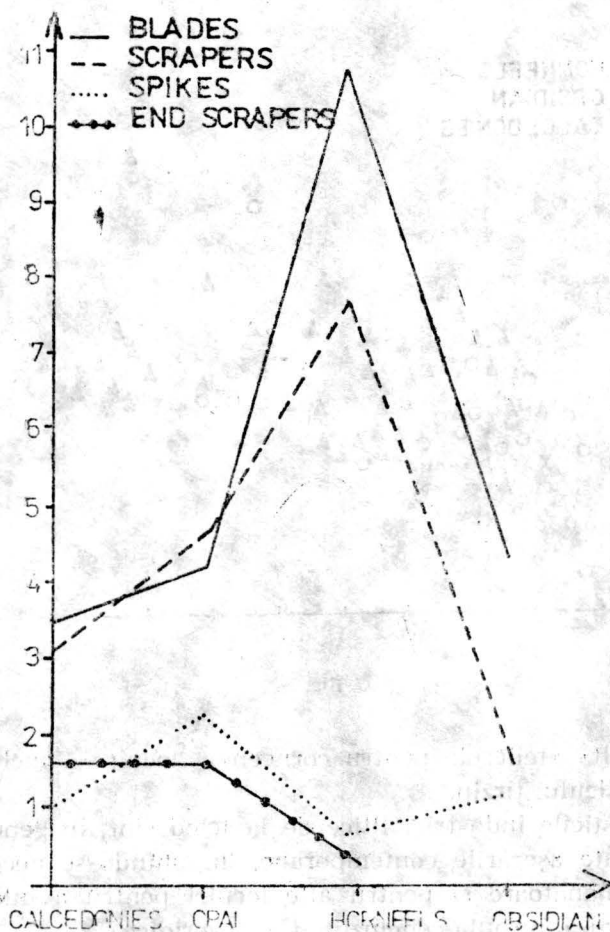

Fig. 7.

a pieselor componente (în lotul studiat nu a fost găsit nici un gratoar pe lamă).

Analize asemănătoare au fost aplicate și altor tipuri de unelte și materii prime, asupra rezultatelor obținute nu insistăm în lucrarea de față.

Prin combinarea analizelor petrografice și a modelărilor matematice pe dimensiuni a tipurilor de unelte studiate pe nivele de locuire s-au obținut date noi cu privire la dinamica așezării neolitice de la Iclod, la relațiilor economice și sociale ale acesteia pentru întreaga ei perioadă de existență. Locuirea începe la finalul neoliticului mijlociu, într-o așezare prosperă cu șanț de apărare, cu o industrie litică dezvoltată din care nu lipsește abundența obsidianului și a opalului (materie primă de calitate) și decade treptat, în urma unor transformări de ordin economic și poate social cum rezultă și din analiza utilajului litic (aproape dispăre obsidia-

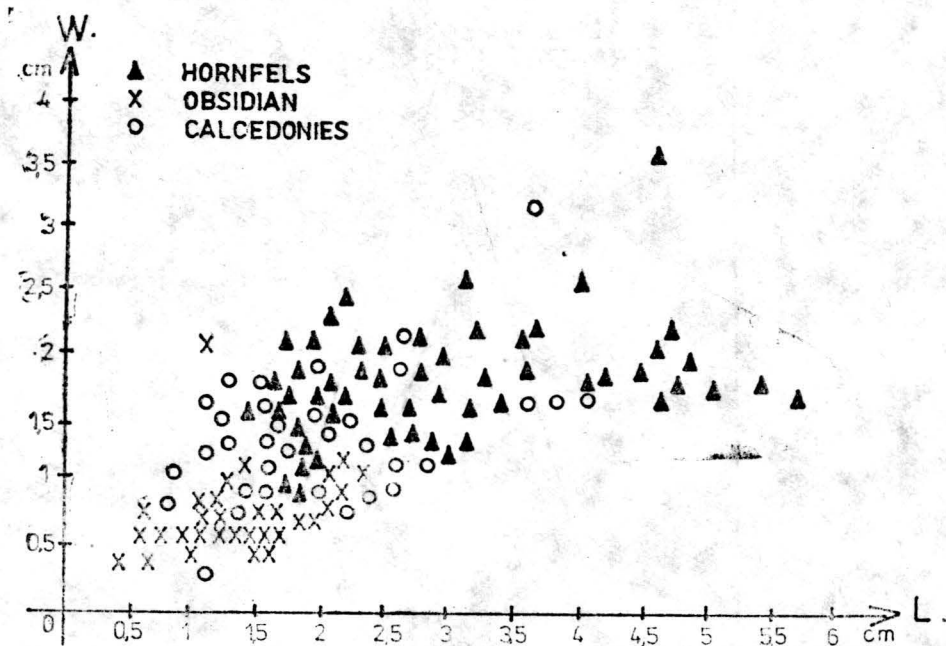

Fig. 8.

nul, se dezvoltă atelierele pentru corneene) locuirea încheindu-se la sfârșitul neoliticului timpuriu.

Caracteristicile industriei litice de la Iclod sînt, în general, aceleași ca pentru toate așezările contemporane, impunîndu-se necesitatea unei cercetări asemănătoare și pentru alte locuri pentru a întregi tabloul epocii și pentru a formula concluzii cît mai veridice.

ZOIA KALMAR-MAXIM — EUGEN STOICOVICI

BIBLIOGRAFIE

- E. Stoicovici — M. Blăjan, în *ActaMN*, XVII, 1979, p. 51—64.
 Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, București, 1970.
 St. Dănilă — G. Marinescu, în *File de istorie*, III, 1974, p. 13—55.
 G. Marinescu — St. Dănilă, în *File de istorie*, IV, 1976, p. 24—56.
 E. Stoicovici — A. Trif, în *RevMinelor*, V, XIV, 12, 1963, 12, p. 534.
 Idem, în *StUniv*, Cluj, s. Geol., f. 1963, p. 1.
 Idem, în *StUniv*, s. Geol., f. 2, 1964, p. 31—38.
 Idem, în *StUniv*, s. Geol., f. 3, 1965, p. 37—54.
 M. Stamatiu, *Mecanica rocilor*, București, 1962.
 G. Pîrvu, *Carierele din R. P. România*, București, 1964.
 Z. Kalmar, în *Marmația*, 5—6, 1979—1981, p. 107—114.
 Idem, în *ActaMP*, IX, 1985, p. 93—103.
 M. Kaczanowska — J. Lech, în *Acta Carpathica*, XVII, 1977, p. 5—28.

- M. Kaczanowska — J. K. Kozłowski — J. Makkay, in *ActaCarpathica*, XXI, 1981, p. 105—117.
- M. Kaczanowska, in *ActaCarpathica*, XXII, 1982/1983, 65—95.
- T. K. Biró, in *ArchErt*, 108, 2, 1981 p. 194—205.
- Idem, in *ArchErt*, 111, 1, 1984, p. 42—52.
- Idem, in *VIII th RCMNS Congress — Hungary*, Budapest, 1985, p. 383.
- Idem, in *Actes International conference on prehistoric flint mining and lithic raw material identification in the Carpathian Basin*, Budapest, 20—22 May, 1986, p. 183—195.

LES TRAITS CARACTÉRISTIQUES DE „L'INDUSTRIE“ LITHIQUE À ICLOD

(Résumé)

On présente les résultats des déterminations géologiques et des mesurages archéométriques du matériau lithique fouillé à Iclod. Les auteurs publient de diagrammes et de tableaux mathématiques par lesquels ils précisent les groupes qu'on a obtenu, aussi que les conclusions des analyses quantitatives et qualitatives. On expose, de même, une méthode de publication complexe des informations.

La contribution ci-publiée fut soutenue au premier Symposium d'archéométrie organisé à Cluj-Napoca.

MISCELLANEA

ȘAPĂTURI ARHEOLOGICE DE SALVARE ȘI CERCETARI ETNOARHEOLOGICE ÎN MUNȚII PETRINDULUI ÎN ANUL 1986

În cadrul Proiectului Tureni—Săndulești¹ extins pentru cercetarea copertinei în zona zăcămintului de calcar, alabastru, caolin și alte materiale de construcții, cercetările de suprafață și sondajele s-au orientat pentru delimitarea unor situri arheologice, precizarea naturii locuirii și realizarea unei topografii arheologice, în cadrul unor cercetări cu caracter larg, interdisciplinar.

Pentru realizarea acestei teme problemele au fost abordate sistematic dată fiind suprafața uriașă și complexitatea locuirilor, caracterul sezonier al unora, dată fiind situarea lor în zona montană, de durată a altora; așezări risipite și necropole tumulare. Au fost organizate expediții cu caracter etnoarheologic cu colective de cercetare româno-engleze.

Sondajele de la Tureni-Carieră (1985—1986) (pl. I).

Șăpăturile de la Tureni au avut un caracter exclusiv de salvare, lucrările avînd menirea de a elibera terenul în zona de înaintarea carierei și în ritmul în care lucrările de exploatare l-au permis. În zona decopertată ce a fost exploatată în anul în curs și cea care urma să fie exploatată în anul viitor au fost semnalate o serie de complexe arheologice, toate fiind adîncite de la nivelul humusului în solurile cu depuneri geologice.

Stratigrafia.

Terasa pe care se găsesc urmele de locuire este înclinată de la sud spre nord, spre firul văii. Zona are aspectul unei căldări cu înclinare nu prea mare. Analizele pedologice efectuate de către o echipă de la CCB, de M. Preda și T. Piciu² au fost sintetizate în diagrama evoluției solului pentru parametrii de interes arheologic (fig. 3). Acestea au fost recoltate din zona în care stratigrafia era cea mai complexă, avea grosimea cea mai mare. Locul se găsea în zona de vest a terasei, spre limita ei. În zona centrală depunerile nu depășeau grosimea de 0,70 m spre limita de vest a terasei stratul atîngea cea mai mare grosime. În acea zonă s-au observat două rînduri de humusuri combinate cu sol brun de pădure. Re-

¹ Proiect început în anul 1985 ce avea ca obiectiv marcarea, evaluarea, valorificarea monumentelor naturale și arheologice din Cheile Turenilor. Lucrarea a fost comandată de MILMC în vederea asigurării unor studii de fundamentarea rezervelor de calcar care să prevadă întinderea și localizarea obiectivelor etnoarheologice, precizarea condițiilor de eliberarea terenului de sîrbînă istorică și a măsurilor de salvare a bunurilor din patrimoniul cultural național.

² Vezi mai sus Gh. Lazarovici — T. Piciu, p. 925—936.

feritor la acestea T. Piciu crede că este vorba de o alunecare a unei porțiuni din stratul superior, de mai sus de pe pantă suprapunînd pe cel din partea inferioară a terasei. Această alunecare s-a petrecut cîndva înaintea mileniului II î.e.n. deoarece complexe de locuit (pl. I/1—3) porneau din stratul superior. În vecinătatea zonei cu straturi dublate un complex pornea din nivelul superior, tăia nivelul inferior și se adîncea în straturile geologice.

Privind diagrama observăm că procentul de oxid de potasiu mobil (K_2O) crește foarte mult în partea superioară a stratului B (fig. 3/1 diagrama 3), ajungînd la valori foarte mari (15,90%) ceea ce are aspectul unor depozite de potasiu, după spusele pedologilor. De la nivelul de călcare preistoric, situat undeva între 0,30—0,50 m, are loc o creștere bruscă, ceea ce marchează activități antropice pronunțate. Fluctuațiile evoluției fosforului sînt invers proporționale cu cele ale humusului, în aproape toate evoluțiile diagramei (compară fig. 3/1 cu 2).

Suprafața săpată exhaustiv în anul 1985 a fost de 60 m², ea a fost extinsă cu decopertări fără complexe arheologice la peste 150 m² de zonele laterale ale locuirii. Gropile descoperite în perimetrul zonei locuite (pl. I/3—4) au fost golite și conținutul lor cercetat sistematic. În anul 1985 au fost golite 8 gropi. În cea mai mare parte a cazurilor profilul gropilor era trapezoidal. Conturul gropilor era rotund sau patrulater. Două din gropi au avut inventar arheologic. Una dintre ele, ce avea o anticameră (pl. I/3), conținea mai multe straturi de cioburi, aparținînd aceleiași culturi și aceleiași faze. Stratificarea se datora reparațiilor succesive ale vetrei și a locuirilor repetate.

Într-o groapă situată la est de cea de sus, spre fundul gropii a ieșit la iveală un schelet puternic chircit, destul de bine conservat, așezat pe o parte, fără nici o piesă de inventar (pl. I/6—7). Groapa era căptușită cu pietre (pl. I/6—7) iar cîteva pietre se găseau pe fund. Această groapă are similitudini cu una descoperită la Băciu — *Strada Nouă*, din epoca hallstattiană³.

Gropile descoperite în campania anului 1986, în număr de 6, au avut un conținut asemănător. Una singură avea fundul pavat cu pietre (pl. I/8), între care una în greutate de 50—100 kg.

Scopul pentru care au fost săpate aceste gropi este greu de precizat. Zona în care au fost amplasate are aspectul unei căldări, deasupra buzei Cheilor Turenilor (sau Cheile Turului), situată pe una dintre căile de acces de pe stînga Cheilor, deoarece prin interiorul cheilor accesul este foarte dificil. Aceleași parte a Cheilor a fost locuită și în vremea culturii Coțofeni. În gropile mari s-au găsit și urme de locuire de unde rezultă că în ele s-au adăpostit temporar oameni. Celelalte gropi nu au avut ca inventar decît cîteva fragmente ceramice atipice, fiind socotite a fi gropi pentru scoaterea lutului, necesar la confecționarea obiectelor de lut — sugestie oferită și de un ceramist care a analizat calitatea lutului din pereții acestor gropi.

Materialul arheologic. Cu excepția cîtorva fragmente ceramice aparținînd culturii Coțofeni — urme ce se înșiruie de ambele părți ale Cheilor — marea majoritate a materialelor poate fi atribuită culturii

³ Z. Kalmar, în *SCIVA*, 38, 2, 1987, 166—174.

Wietenberg susținută de factura, formele și ornamentele ceramicii deosebit de caracteristice (străchini de diferite tipuri: unele scunde, lobate; căni joase cu toartă, vase-sac, etc., ornamentele: caneluri oblice, șiruri de impresiuni circulare și triunghiulare, briuri în relief, unele alveolate etc.).

Distrugerea peșterii de jos — cu care locuirea era în corelație, dat fiind aspectul sezonier al locuirii ce rezultă din tipurile de vetre existente și lipsa vetrelor cu gardină —, rămîne o pierdere ireparabilă. O cercetare în paralel, între așezarea deschisă pentru sezonul cald și cea din peșteră din sezonul rece ar fi dat observații deosebit de importante pentru reconstituirea vieții oamenilor preistorici ce locuiau în preajma Cheilor Turului.

2. Cheile Turenilor — PODEREI (obiectiv 1).

Descoperirile de aici sînt amintite încă de la începutul acestui secol, de cînd există informația că s-ar fi făcut și săpături arheologice⁴, prin obiectele intrate în colecția muzeului din Cluj⁵ sau a celui din Viena⁶. Unele din materialele descoperite anterior au fost amintite în raportul campaniei precedente⁷.

Eroziunile puternice la care sînt expuse marginile terasei precum și săpăturile amatorilor de colecții personale sau școlare au afectat o parte din depunerile preistorice. Schimbările ecologice petrecute în ultimii ani, ca urmare a deschiderii unei intrări largi pentru vînturile din spre nord spre chei, s-au accentuat. O săpătură de salvare era necesară cu atît mai mult cu cît exista un proiect de amplasarea unei cabane pe această terasă ceea ce ar face ca mai apoi să nu mai poată fi executate săpături.

Terasa a fost caroiată de la extrema ei din aval și din spre marginea terasei spre peretele de stîncă cu cifre și litere. Începînd cu marginea terasei, din carourile A, s-a deschis o suprafață lăsîndu-se pe mijloc un profil lat de 1 m. Săpătura a început în carourile A—D și 11—34. În carourile A—D 11—23 s-a săpat pînă la adîncimea de 0,30—0,35 m, deoarece au apărut două complexe din epoca bronzului și unul dacic. În carourile 24—34 A—D s-a coborît pînă la adîncimea de 0,80/0,90 m (pl. II/5—6).

Stratigrafia. Profilul arheologic nu este încheiat încît este dificil a se preciza succesiunea straturilor și o clară descriere a lor. O anumită porțiune a terasei a fost deranjată de către tranșeele militare ce mergeau paralel cu marginea terasei dar în zig-zag. Pe alocuri se putea observa un al doilea rînd de tranșee. Unele au fost astupate altele s-au umplut singure. Diferențele de culoare între straturi sînt greu de precizat exact, trecerea de la un strat la altul se face treptat, pe nesimțite.

⁴ OTE, XIII, 1888, 276; *Ibidem*, 1901, 40—41.

⁵ MIC I 6133—6142 — P 22072—22078; II 9065—9067.

⁶ La Viena apar materiale din colecția Marțian de la Tûr sau Mezôtûr. Respectiv materiale pe care am avut prilejul de a le studia cu Fl. Medeleț arată un amestec mare de materiale petrecut cîndva la predarea colecției lui Marțian, deoarece materiale din vremea culturii Vučedol — Zok și altele din bronzul panonic nu se găsesc la Turenii.

⁷ Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 731 și urm.

Analizele pedologice făcute completează datele arheologice. Straturile au următoarea componență: 0—0,20 m strat de humus recent cu puține depuneri arheologice. Procesul de humificare atinge la acest nivel valorile maxime 7,75% (fig. 3/2—1) la fel și fosforul (fig. 3/2—2). La acest nivel au fost sesizate citeva vetre din pietre care arată prezența unor locuiri sezoniere⁸, temporare, asemănându-se cu cele actuale ce se mai văd peste tot pe terasă.

— 0,20—0,30 m. Stratul este tot negru dar ceva mai deschis la culoare. La 0,30 m a fost sesizat un nivel de locuire cu complexe din vremea culturii Wietenberg. Fosforul atinge la acest nivel valorile maxime iar potasiul începe să crească. La acest nivel sînt albieri cu materiale prefeudale sau de epoca bronzului. Pe alocuri au fost sesizate vetre din pietre (fig. 4 caroul 24 B, 24 A). În sectorul pe care l-am supravegheat apare o aglomerare de pietre de formă dreptunghiulară, orientată EV, avînd baza pietrelor la 0,40 m, iar nivelul de călcare la 0,30 m (fig. 4 caroul 30 CD și 24—26 AB).

— 0,30—0,50 m. La acest nivel își au baza complexele de locuit Coțofeni, la adîncimea de 0,40 m, în albieri și între pietre, fie ca urmare a deranjărilor ulterioare, fie a unor denivelări ca cele actuale au făcut ca depunerile să nu fie întotdeauna orizontale iar diferențele de culoare să nu fie la fel de clare, din aceste motive apar materiale Wietenberg și mai jos. Unele dintre vetrele din pietre ar aparține acestui orizont (fig. 4—5, carou 24 D, 24 B, 27/28 A, 27/28 C, 29 C) avînd în vecinătatea lor materiale ceramice Coțofeni, fie din epoca bronzului. În acest nivel fosforul cunoaște maximul valorilor (între 0,30—0,40 m). Date fiind ocupațiile culturii Coțofeni, legate de creșterea vitelor și vinătoare, acestea au contribuit la creșterea fosforului prin descompunerea oaselor cu conținut de fosfor fie prin ținerea animalelor în țarcuri sau libere în aceste zone. Valorile mari absolute, ale potasiului arată intense activități umane. Arderea materiilor organice, împrăștierea cenușei de pe vetrele din pietre aflate de cele mai multe ori în zone deschise și incendierile au dus la valorile mari, de aspectul unor depozite, după spusele pedologilor. Ca exemplu: valorile maxime depășesc de 4—5 ori pe cele de la Tureni — Carieră (compară cu fig. 3/1).

— 0,50—0,70 m. Strat de culoare verzuie. La —0,50 m sînt urmele unui nivel de călcare cu materiale Tiszapolgár, marcate de o rîșniță *in situ* (în caroul 27—28 C) și unele vetre la 0,40—0,45 m (carou 25 D și 29 B) sau la 0,55—0,60 m (carou 28 C, 31 C, fig. 5/ii/7). Din păcate în acest stadiu al cercetărilor nu se poate preciza care a fost rostul și semnificația acestor vetre: sînt în vecinătatea unor colibe sau în interiorul lor, avînd în vedere că construcțiile nu aveau lutuială (chirpici) ci erau formate din birne mari (procentul ridicat de potasiu ar indica acest lucru — prin comparație cu zonele în care construcțiile sînt adîncite cazul cu Tureni — Carieră). La 0,50—0,60 fosforul și potasiul sînt în creștere.

— 0,70—0,80 m. În acest strat numai pe alocuri s-a coborît. Stratul are o culoare verzuie, fiind amestecat cu o mare cantitate de cenușă, marcat de altfel și de cele mai mari valori ale potasiului, în schimb fosforul este în scădere. Asupra acestor valori este necesar un studiu

⁸ Supra nota 2.

analitic, care să arate interdependența lor calitativă și cantitativă (analiză de matrici și factorială).

Complexele de locuit. Terasa, situată la jumătatea pantei de nord a cheilor, este luminată de soare tot timpul zilei. Locul în care se află este o căldare ferită de vânturile din amonte din spre vest și nord. (pl. II/3, 5—6). Aceasta are o poziție strategică foarte bună. Deasupra ei se găsește o peșteră (pl. 2/2—3) care străjuie drumurile de acces de pe malul stîng al cheilor și care are o vizibilitate în toate direcțiile. Un drum medieval ce cobora la eleșteu (pl. II/6) și moară va fi existat și în preistorie, în mod sigur în vremea culturii Coțofeni se afla o potecă care lega așezarea 8 (pl. II/3,7,1) de locuirea de pe terasă.

În epoca bronzului se pare că existau unele construcții de birne avînd podeaua din pietre cu lut. Pe aceasta erau amenajate vetre de foc cu gardină, urmele unei locuiri de durată. Trei asemenea grupări cu pietre, situate la mică distanță și cu bogate materiale aparținînd culturii Wietenberg, arată o folosire îndelungată, complexe potrivite a fi locuite și în sezonul rece. Dimensiunile acestora erau de 3×4 m sau $2,80 \times 3,5$ m. Detalii asupra lor sînt greu de precizat. În vecinătatea platformei 3 s-au găsit resturile unei vetre de foc cu gardină de mari dimensiuni, dizlocată din *situ* de către colecționarii de obiecte arheologice.

Din vremea culturii Tiszapolgár și Coțofeni nu s-au găsit decît urme de vetre. Din epoca Latène este de remarcat prezența unui semibordei cu dimensiunile de $2,5 \times 2,8/3$ m în care s-a găsit *in situ* partea inferioară a unei rișnițe și cîteva fragmente ceramice lucrate la roată, din pastă cenușie.

Materialul arheologic. Ceramica medievală. Urmele de locuire medievală încep încă de la finele mileniului I. Unele materiale sînt de sec. VIII—IX (fig. 13/1), locuirea însă continuă, marea majoritate a materialului este din sec. IX—XII (fig. 13). Cîteva buze de cazan și alte fragmente arată că locuirea continuă și în evul mediu timpuriu (sec. XII—XIV).

Locuirea dacică. Această epocă este marcată prin descoperirea pe terasă, între adîncimile de 0,15—0,30 m, în carourile 13—15 BC unde a apărut o locuință semiadîncită. Este vorba de o albiere de cca $2,20 \times 2,70$ m, cu axa lungă paralelă cu firul văii. În centru se găsea un prag pe care se afla *in situ* partea inferioară a unei rișnițe. Ceramica găsită în complex și vecinătate este lucrată cu roata, din pastă cenușie fină. Formele de vase sînt: fructiera cu picior, de la care s-au găsit fragmente de la mai multe exemplare (fig. 10/9, 10). De la același tip de vas mai sînt și alte fragmente (fig. 9/11, 15, 6). O altă variantă mai mică și mai adîncă are buza ușor diferită (fig. 10/2, 13). Mai sînt cîteva fragmente de funduri din pastă fină zgrunțuroasă (fig. 10/1, 7—8), un fragment de vas cu ornament în val (fig. 10/4) și un vas cu un registru ușor adîncit cu motive în rețea (fig. 10/3) sau cu pictură roșie (fig. 10/5). Pe baza caracteristicilor materialului datarea acestora este în sec. I î.e.n.—I e.n.⁹

Locuirea din epoca bronzului. Materialul cel mai bogat și variat nu a fost în întregime prelucrat. Acesta este în curs de restaurare din care

⁹ Determinări amabile de materiale E. Iaroslavski — I. Glodariu.

motive referirile asupra lui sînt de ordin general. În complexele de locuit și în vecinătatea lor au apărut vase întregibile constînd în special din străchini și cești scunde lobate. Ceramica este de bună factură avînd mai multe categorii: ceramică uzuală, semifină și fină. Ceramica uzuală mai redusă ca număr este amestecată cu nisip și pietricele. Culorile predominante sînt gălbui, roșcat și cărămiziu spre brun. Formele sînt vase sac și borcan. Ceramica semifină și fină sînt greu de separat din cauza netezirii și lustruirii de bună calitate. Motivele ornamentale constau din incizii, impresiuni, benzi umplute cu puncte făcute cu piaptăn ș.a. Dintre uneltele de piatră este de amintit un topor perforat (fig. 6/23).

Ceramica Coțofeni. Dintre materialele descoperite au apărut aproape toate categoriile, în afara ceramicii cenușii cu urme de lustru și de spatulă în interior, ceea ce este un element caracteristic pentru faza II-a, cunoscută prin descoperirile de la Dăbica¹⁰. Toate celelalte categorii au nisip în pastă, mai zgrunțuros la cele din faza Coțofeni II, foarte probabil datînd din prima parte, deși unele motive apar și în Coțofeni IC¹¹, în vreme ce altele durează și mai tîrziu în Coțofeni III¹². În orice caz, săparea unor complexe închise va permite o datare mai precisă.

Ornamentele din faza II-a constau din motive în brad (fig. 7/1—3), incizii încrucișate (fig. 7/4—7, 14), triunghiuri pe buză (fig. 7/9), în „V” sau în căpriori (fig. 8/4—6) sau combinații de motive verticale și orizontale, încrucișate etc. (fig. 9/8). Mai caracteristice pentru această fază sînt motivele din tăieturi scurte dispuse drept sau oblic (fig. 8/16; 3, 12, 17) și mai late dispuse tot drept (fig. 8/8) sau oblic (fig. 8/1—2, 5, 7, 9, 18).

Motivele din etapa II/III, greu de precizat exact, datorită pastei zgrunțuroase a zonei, are motivele din triunghiuri hașurate pe partea interioară a buzei, din împunsături succesive (fig. 7/9), incizii fine dispuse aiurea (fig. 7/13) sau oblic (fig. 7/15), benzi hașurate din liniuțe mici înguste, dispuse drept (fig. 8/15, 19), mici tăieturi intersectate de o linie sau liniuțe (fig. 8/10), precum și împunsături succesive pe toartă (fig. 9/1) sau sub forma unor triunghiuri pe buză (fig. 9/2—3, 10).

Formele sînt greu de reconstituit din cauza stării fragmentare a materialului. Cele cu împunsături succesive provin de la oale sau amfore (fig. 8/10), cești (fig. 7/2), castroane (fig. 9/6, 8) sau vas borcan (fig. 7/15, 8/15). Materiale identice sînt din obiectivul 7.

Locuirea Tiszapolgár. Materialul arheologic descoperit din vremea acestei civilizații este cel mai bogat. Alături de ceramică s-au descoperit fragmente de unelte din piatră șlefuită și mai multe topoare, unelte din silix și obsidian (fig. 6/1—15, 18, 22). Amestecul pastei este cu nisip fin, arderea este bună, reductibilă. Formele, greu de reconstituit, constau din cupe (fig. 11/2—3), oale (fig. 11/1, 6), capace (fig. 11/5) și străchini (fig. 11/4). Cele mai apropiate analogii pentru aceste materiale sînt cele descoperite la Dăbica¹³.

¹⁰ Materiale inedite în MIT.

¹¹ P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 38, 156—167.

¹² Materiale inedite în MIT.

Ornamentele constau din cunoscutele toarte-cioc (fig. 11/2, pl. III/4: 1—2, 6, 8, 12—15), apăsări cu un obiect cilindric, bont (fig. 11/3, pl. III/4: 3) grupate în triunghiuri sau în jurul unei toarte (pl. III/3).

Cultura Petrești. Urme de locuire nu sînt ci doar fragmente ceramice și acelea puține, dovada unei locuiri sezoniere, sporadice. Între puținele materiale descoperite sînt însă unele deosebite, ca formă și motivistică. Un fragment de strachină cu umărul rotunjit are o pictură spiralieră, bicromă, cu motive albe iar spațiul umplut cu 3 benzi de linii pictate cu vișiniu (fig. 12/1). Un alt fragment era de la un vas mai mare (fig. 12/2) este pictat cu grupuri de benzi vișinii din trei linii pictate. Un fragment de strachină carenată (fig. 12/3) este lucrat pe o pastă de culoare roșu-portocaliu, amestecat cu nisip cu mică, negru în spărtură, ceea ce nu este prea obișnuit în ceramica Petrești din zona Clujului decît în faza AB. Un fragment de fund, de la un vas mare (fig. 12/4), are cîteva benzi late pictate. Pictura este de o factură deosebită, pare înglobată în slipul vasului, a fost lustruită și apoi arsă, ceea ce este, de asemenea, neobișnuit în ceramica Petrești din aceste zone. Materiale Petrești au apărut și în campaniile precedente¹⁴.

Ceramica neolitică. Cele mai timpurii materiale neolitice descoperite la Cheile Turenilor sînt greu de încadrat cultural. Se remarcă în mod deosebit o ceramică cu amestec organic și nisip, ca cea din fazele tîrzii ale culturii Starčevo-Criș, dar nu mai apar alte elemente caracteristice cum ar fi: barbotina, ciupiturile, inciziile și arderea bună. Formele de vase sînt simple: strachina tronconică (fig. 14/9). Din aceeași grupă este un fragment ornamentat cu alveole (fig. 14/6). Numărul fragmentelor descoperite este extrem de redus (dacă ajunge la o duzină). Asemenea materiale apar la finele neoliticului timpuriu sau mai de grabă, ca timp, aparțin neoliticului mijlociu, unui proces de retardare culturală. Materiale asemănătoare, deși nu identice au apărut la Iclod — *Doroaie*¹⁵ și la Cluj — *Stăvilari*¹⁶. Acestea ar marca, alături de cele de la Gura Baciului IV¹⁷, și altele din nordul Transilvaniei, din Bazinul Someșului¹⁸, faza finală a culturii Starčevo-Criș IVB.

În săpături au apărut și alte materiale dintre care unele fără poziție stratigrafică sigură ori în zone îndoielnice încît nu pot fi atribuite cultural exact. Despre ele se poate spune că sînt neolitice sau preistorice.

Dintre acestea amintim un capac de vas cu creștetul țuguiat și un orificiu care străbate o bună parte din țugui (fig. 14/1). Două mici adîncituri marchează ochii, între ele o dungă pictată ar marca nasul și alte două dungii abia vizibile ar marca elemente de tatuaj. Asemenea picturi transparente se cunosc în descoperiri din fazele tîrzii ale neoliticului timpuriu (Starčevo-Criș IV — Vinča A₃)¹⁹.

¹⁴ Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, fig. 9/12.

¹⁵ A. Bulbuc, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 413—415, fig. 6.

¹⁶ Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 723—724.

¹⁷ Materiale inedite în MIC.

¹⁸ Z. Kalmar, în *ActaMP*, XI, 1987, p. 57—62.

¹⁹ P. Raczky, în *ArchÉrt*, 110, 2, 1983, 15/13—14; 18/9, 19/5: Materiale inedite de la Balta Sărată.

Alte câteva fragmente de la obiecte de lut sînt în forma unui corn (fig. 14/4), picior de cupă (fig. 14/5) sau alte obiecte (fig. 14/3).

Deosebit ni se pare un vâscior cu gaură în fund ce amintește de cornul abundenței realizat din lut, ca un simbol. Această piesă este lu-
erată dintr-o pastă cenușie, are puternice depuneri calcaroase (fig. 14/2). Piesa ar putea aparține epocii eneolitice. Folosirea sa ni se pare apro-
piată mai ales de lingurile-biberon²⁰ fiind un vâscior-biberon²¹.

3. *ROTOGOL* (obiectiv 5). Denumirea este dată unui promontoriu de la cotitura cheilor, de această formă, situat pe partea stîngă a cheilor, la altitudinea de 503 m. Locul are vizibilitate directă pe Valea Tureni-
lor (Racilor) pînă spre Feleac, pe direcția Aitonului (pe direcția drumului roman), spre valea satului din Micești, pe creasta dintre Micești și Com-
sești ce duce direct de la Feleac la Sf. Ioan. Locul are vizibilitate directă cu castrul roman de la Turda care se găsește la o oră distanță pe jos.

În această zonă au fost găsite fragmente ceramice romane și preis-
torice. Două secțiuni în cruce deschise aici au arătat existența bazei din
pietre a unui turn de lemn din epoca romană. În colțul de est al turnu-
lui s-a găsit un sfert din partea superioară a unei rîșnițe romane. Baza
turnului din lemn era formată din un rînd de pietre pe care se ridica
construcția. Secțiunile late de 1 m au prins baza turnului în diagonală
încît dimensiunile nu pot fi date ci doar calculate. Cercetările viitoare
vor dezveli poate, sistematic acest important obiectiv strategic roman.

Materialul preistoric constă din fragmente ceramice din epoca bron-
zului. Locul putea fi folosit și în epoca bronzului ca fortificație deoarece
oferea din punct de vedere natural condiții excelente. O falie naturală
a separat promontoriul de rest, apoi ea a fost adîncită și curățată, ceea ce
credem că s-a făcut și în epoca romană. Un gard de lemn era suficient
pentru a asigura paza unei comunități restrinse din epoca bronzului, în
vremuri de restriște.

4. *Tumulul Mare* — Obiectiv 2 (la Săndulești) (La Furci, Acăstăi,
Akasztófa). Dealul pe care se găsește tumulul și necropola se numește
Ghicenghe (fig. 2) avînd altitudinea de 687,5 m și ceva mai mare în zona
tumulului. Locul se găsește în vecinătatea intersecției de lîngă cariera
Săndulești Nord și drumul Turda—Petrești cu cel de la Tureni. Dimen-
siunile tumulului sînt de 40 × 42 × 3,5 m.

Prospecțiunile cu magnetometru cu protoni, făcute înainte de înce-
perea lucrărilor, au indicat existența unor mari anomalii provocate de
grupările de piatră din mantaua tumulului²². Deoarece tumulul era cel
mai mare din necropola de la Tureni, care numără 6—7 tumuli²³, cerce-
tarea lui a început prin excavarea caroului de sud-est, coborîndu-se în
acest sfert pînă la adîncimea de 0,30 m iar pe alocuri la 0,80 m. Cerce-
tarea lui a început prin săparea celor două sferturi opuse, cel din SE și
NV, în final se vor obține două profile continue.

²⁰ Z. Kalmar, în *ActaMP*, X, 1986, 61—69.

²¹ Acest tip de vas este mai puțin cunoscut motiv pentru care nu sîntem
siguri de funcționalitatea acestuia.

²² V. V. Morariu, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 431—438; mai sus,
p. 923.

²³ Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 736;
infra p. 998—1000.

Stratigrafia. De o stratigrafie propriu-zisă a tumulului nu se poate încă vorbi. Straturile cu depuneri au fost analizate fizico-chimic și pedologic, pentru a se putea urmări controlul stratigrafic. Comparînd cele trei diagrame ale evoluției humusului (fig. 3/3.1), fosforului (3/3.2) și potasiului (3/3.3), acestea două din urmă sub forma compuşilor în care apar, observăm mici variații ale humusului și potasiului petrecute între 0,30—0,50 m, iar la 0,60—0,70 m ating valorile maxime. Aceste observații coincid cu cele arheologice, nuanța straturilor schimbîndu-se la 0,70—0,80 m, deși culoarea este tot neagră.

Descrierea săpăturilor. Imediat sub stratul de iarbă au fost sesizate o serie de grupări de pietre și pietre izolate. Studiul dispunerii acestora arată existența mai multor etape de refaceri, înălțări sau intervenții în tumul. Spre limita exterioară a tumulului se observă un briu circular de pietre lat de 1,5 m (cu mici oscilații variază în jurul acestor dimensiuni). Ceva mai spre interior apare o a doua grupare de pietre ce face parte din mantaua tumulului. Aceasta nu este uniformă, mai ales în zonele în care apar două-trei rînduri de pietre, unele situate la 0,15 m, altele la 0,30 m iar altele la 0,45 m separate față de marea masă (pl. IV/2).

În zona centrală apare o platformă, aproape orizontală, din pietre aranjate cu grija (pl. V/2), de formă patrată sau dreptunghiulară. Nu știm încă precis care este rostul ei în raport cu tumulul. Avînd în vedere materialele descoperite în cadranul 3 (cel de NV) și faptul că aceasta a ras vîrfurile tumulului, că pietrele aflate la 0,15—0,30 m sînt distanțate de restul grupărilor, credem că platforma este baza unui turn de lemn din epoca romană, o platformă pe care a fost amenajat poate un turn de pază. Fragmentele ceramice sînt romane, deși sînt foarte puține. Nivelarea și amenajarea platformei s-a făcut destul de timpuriu deoarece deasupra ei s-a format un strat de humus. Mai mult, platforma este anterioară evului mediu deoarece două din înmormîntările medievale o străpung sau se așază pe ea în stratul de humus (pl. V/1—2).

Cele două morminte semnalate: unul în cadranul 1, caroul AB 1 notat cu M₁ de la care nu au fost prinse decît picioarele; cel de-al doilea în cadranul 3 caroul O, N — 1, 2, alături de alte oase umane, găsite în stratul de humus recent sau imediat sub el (un fragment de omoplat în C 4, alte fragmente în 2L, 3L, M 4 ș.a.), arată o folosire a tumulului în evul mediu ca loc de execuție și înmormîntare cum de altfel tradiția păstrează denumirea în limba română și maghiară: *La Furci*, *Acăstői*, *Akasztófa* cît și tradiția unor execuții mai recente²⁴.

Revenind la platformă și la faptul că pe aceasta s-au găsit cîteva fragmente ceramice romane, dată fiind poziția strategică a locului, cu vedere directă spre castrul de la Turda, spre alte direcții strategice: Valea Hășdatelor, Valea satului, Croasta Miceștilor, Valea Racilor (Turului) spre Feleac ș.a. socotim că locul a fost ideal pentru amplasarea unui turn de pază. Acesta supraveghea cealaltă parte a Cheilor Turenilor. Este foarte posibil ca în vecinătatea acestui post să treacă drumul roman strategic spre Gilău, pe la urmele romane de la Micești și de acolo spre Feleac, Cluj sau spre Gilău.

²⁴ Țăranii din zonă cit și cei de la Micești vorbesc de execuțiile de hoți de drumul mare, ridicați în furci.

Grupări mai mici de pietre au fost sesizate și în alte părți ale tumulului ele aparțin unor perioade anterioare epocii romane, ținând de stratigrafia internă a tumulului, rostul lor va putea fi numai mai târziu precizat, după săparea tumulului.

Materialul arheologic recoltat este sărac și nesemnificativ pentru interpretări în legătură cu tumulul, cu perioadele lui inițiale, el trebuie pus în legătură cu folosirile lui anterioare. Începând cu materialele cele mai recente amintim o cataramă de fier, un cui de cataramă, un vîrf de săgeată de fier de mari dimensiuni, un inel de sîrmă de cupru, răsucită, după toate aparențele de sec. XI—XII, la care se mai adaugă fragmente ceramice, unelte de silex, aflate în depunerile mantalei fiind în poziții secundare marcînd faze timpurii sau tîrzii ale culturii Coțofeni, din epoca hallstattiană, recente, din cel de-al doilea război.

În ceea ce privește momentul ridicării tumulului nu avem nici un fel de indicii. Prin dimensiuni și structură sa se aseamănă cu cele cercetate sau semnalate de către N. Vlassa în Cheile Aiudului și în zona respectivă. Ca și cei de acolo acesta reprezintă tumulul mare din micile necropole cu tumuli, în număr de 6, — 12, — 15. Tumuli cu mantaua de piatră, cei mai timpurii din ciți sînt cunoscuți încep din faza III-a a culturii Coțofeni, dăinuind pînă în bronzul timpuriu²⁵.

5. *Necropola de pe dealul Ghicenghe*. Cu ocazia expediției din 5—8 X 1986 a fost identificată o necropolă formată din 7—8 tumuli. Aceștia au fost ridicați pe șeaua dealului Ghicenghe, între pîriul Ghicenghe și drumul Turda—Petrești. Șeaua de aici este continuarea drumului de creastă ce separă bazinul Hășdatelor de cel al Văii Turenilor fiind cel mai scurt drum de creastă între Turda și Cluj, continuînd seria necropolelor dintre Cheile Aiudului — Cluj. Tumuli sînt în șir între drumul Tureni—Petrești și stilpii de înaltă tensiune.

Tumulul 8 aflat la extremitatea nordică la cca 150 m de fîntina de pe pîriul Ghicenghe are dimensiunile de $6 \times 10 \times 0,30/50$ m. Acesta are mantaua din pietre de calcar și a fost alungită pe direcția lucrărilor agricole. Cîteva măsurători făcute pe una dintre axele tumulului arată existența unor anomalii magnetice²⁶. Tumulul trebuie pus în legătură cu locuirea din Cheile Turenilor și de pe malurile sale din fazele tîrzii ale culturii Coțofeni. Una dintre căile de acces coboară spre chei prin albia pîriului Ghicenghe fiind străjuită de Peștera Păcurarilor (?) de unde coboară o cărăruie spre cîțul cheilor.

Tumulul 2 se găsea puțin spre est de tumulul 8, fiind marcat de o pată de pămînt galben amestecat cu pietre de formă ovală și de dimensiuni apropiate de tumulul 8. La cca 30 m a apărut un obiect de fier de forma unei săgeți puternic oxidat și o lamă de silex.

Între tumulul 8, 2 și 1 (tumulul mare) se găsesc cca. 4—5 tumuli, foarte aplatizați de lucrări cu dimensiunile între $6—8 \times 10—12$ m. Aceștia se pot observa doar atunci cînd arăturile sînt proaspete. Tumulul 7,

²⁵ N. Vlassa — M. Takács — Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 59—78.

²⁶ Tumulul a fost măsurat cu magnetometru doar în cruce de către V. Morariu, Gh. Corcodeanu și Gh. Lazarovici.

cel de lângă tumulul mare, se află la limita de nord a pășunii de pe Dealul Ghicenghe, avind înălțimea de cca. 50 cm.

Necropola credem că trebuie pusă în legătură cu locuirile Coțofeni din *Cheile Turenilor*, de *Pe Chei* și de *Pe Dos*.

Această necropolă nu este singulară. La cca 4—6 km spre sud se găsește cea din vecinătatea Cheilor Turzii iar la o distanță similară spre nord se află una dintre necropolele de la Micești. Între ele se găsesc tumuli izolați cum este cel presupus în cariera Săndulești Nord și alții între Tureni — Micești — Comsești (v. p. 997 sq.).

CERCETARILE ETNOARHEOLOGICE ÎN MUNȚII PETRINDULUI

Cercetările au avut un caracter metodologic. Obiectivul lor a fost Munții Petrindului (numele de la satele Petrești—Petrind). Aceste cercetări au constat din studierea tuturor urmelor de locuire și activitate de pe „munți”.

Aflindu-se în prima etapă cercetările au avut menirea de a înregistra obiectivele, de a crea colectivele de cercetare, de a le instrui²⁷, de a se organiza sistematic munca de cercetare interdisciplinară²⁸ a muntelui și a unităților învecinate dependente aflate la cca. 1—3 ore de mers cu piciorul, cit socotim — în funcție de densitatea locuirii din zonă — spațiul unei comunități²⁹. Toate obiectivele au fost înregistrate completându-se chestionare, punctele au fost localizate pe hartă, au fost culese date geografice, geologice, floră, faună, etnografice.

Cercetările cu caracter etnoarheologic (mai departe prescurtat EA) au fost în următoarele zone și obiective:

6. *Zona Tureni—EA 1. Stîna lui Moldovan* este situată în punctul *La Stînă*, loc în care de generații sînt stîne. Altitudinea este de 550 m, stîna fiind așezată pe o pantă orientată NS cu înclinație moderată, fiind ferită de vînturile reci. Solul este cernoziom, în vecinătate se găsește pădurea (la cca. 200 m) și 100—200 m un izvor. La stînă a fost studiat felul de montarea gardurilor, prinderea lor, așezarea stînii, sistemul de păstorit, ocupații, relații sociale cu satul, etc. Au fost studiate urmele pe care le lasă stîna în decursul mai multor ani și comparat cu resturile arheologice semnalate în zonă în punctele *La stînă* și *Pe chei* în campaniile trecute³⁰, relația dintre sat și stînă, comparînd cu locuirile anterioare datele obținute, găsind unele asemănări și deosebiri. Concluziile care se desprind este folosirea zonei ca loc pentru creșterea vitelor, vînat și agricultură, terenurile din vecinătatea cheilor, pe pîrîul Ghicenghe ș.a. oferind condiții deosebit de prielnice vieții.

²⁷ Un studiu amplu urmează să apară într-o lucrare despre Etnoarheologia zonelor înalte din România.

²⁸ Din colectivele de cercetare au făcut parte etnografi (M. Boșe), fizicieni (V. V. Morariu, L. Dărăban), arheologi, botaniști, pedologi, speologi, zoologi ș.a.

²⁹ Un studiu asemănător a încercat J. Chapman pentru zonele Gornea, Balta Sărată, Zorlențu Mare. Noi am verificat zonele de la Moldova Veche, Pojejena, Iclod, Parța.

³⁰ Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 734—736, pl. VIII.

EA 2 (Coliba paznicului de pășune). Acest obiectiv a fost studiat în lipsa proprietarului și au fost confruntate datele cu realitatea. Din studiul obiectelor, a felului de dispunere a lor am reușit a cunoaște unele aspecte psihologice ale omului, ale rolului lui funcțional. Coliba era montată pe tălpi încît nu lăsa urme avînd mai multe funcționalități. Locul era ales să aibe vizibilitate, să nu fie departe de hotar. Locuirea avea caracter sezonier. În jurul ei se găseau și lucruri inutile cu funcționalitatea postului dar erau explicabile prin relațiile sociale ale omului. La venirea paznicului am completat datele și am cules informații cu caracter arheologic și etnoistoric.

EA 3. *Grădina de la Cruce* (Săndulești — ob. 9). Locul este situat pe buza nordică a Cheilor Turzii. Terenul a fost curățat de pietre de calcar care au fost depuse formînd un mic val oval în jurul „grădinii“. În interiorul acesteia s-au găsit fragmente ceramice Coțofeni, în afară nu s-au aflat urme arheologice. Termenul de „grădină“ este modern și este folosit și la 3 km sud într-o zonă în care sînt indicii că a fost folosit în acest scop. Deocamdată nu se poate preciza caracterul locuirii de aici. O săpătură de verificare era dificilă dată fiind distanța mare față de baza arheologică.

În zonă, pe crestele Munților Petrind, între Tureni și Cheile Turzii au fost cercetate sistematic malurile Carierei Săndulești Nord și fronturile de înaintare. De-a lungul zonelor în lucru și pe malurile inactive, acolo unde nu era pericolul de accidentare s-au efectuat sondaje arheologice în zonele în care în campaniile precedente s-au găsit urme arheologice³¹. În nici una dintre sondele deschise nu s-au găsit resturile unui strat de cultură care să ateste locuiri de durată, ceea ce confirmă rezultatele cercetărilor de suprafață. Sînt însă unele zone care trebuiesc sondate deoarece s-au găsit noi urme arheologice:

EA 8. *La Capul carierei*, zonă aflată în plin front de lucru situată pe marginile unei terase. În acea zonă s-a găsit un vîrf de săgeată în stratul de cernoziom, spre baza lui. Piesa este lucrată din silex, avînd vîrful tocit. Alte obiecte arheologice nu s-au găsit cu toate strădaniile noastre, în afară de un fragment de cărămidă medievală (avea alte dimensiuni decît cele recente).

7. Zona Cheilor Turzii.

Ambii versanți ai Cheilor Turzii au fost studiați sistematic în vederea depistării unor posibile locuiri, contemporane cu urmele arheologice găsite în Cheile Turzii în peșteri. Două din terase ne-au atras atenția: una mai înaltă pe care se găsea cabana și campingul; alta mai joasă aflată la cotul rîului Hășdate.

EA 1. *Cabană*. Terasa pe care se găsește cabana și campingul are dimensiunile de 150 × 80 m, fiind înclinată moderat spre SV avînd spre nord și vest coasta muntelui, spre sud un abrupt spre malul Hășdatelor, iar spre sud un pîrîiaș. Pe poteca de acces spre cabană s-au găsit fragmente ceramice, unelte și așchii de silex și obsidian datînd din epocile neolitic, eneolitic, bronz, feudale timpurii și altele, marcînd urmele unor locuiri din vremea culturilor Cluj—Cheile Turzii, Lumea Nouă, Coțofeni II. Wietenberg ș.a.

³¹ Ibidem, p. 737—738.

EA 2. În una dintre peșterile de pe versantul nordic vis-à-vis de peștera Balica, s-au găsit fragmente ceramice neolitice. Peștera este umedă, curge un fir de apă prin ea, fiind urme de eroziuni excesive mai ales pe marginea firului de apă din zona centrală de pe patul peșterii.

EA 3. *Cotul riului*. În zona largă de la cotul riului, în malul stîng, se observă urmele unui strat de cultură cu locuiri din epoca medievală timpurie și preistorice. Zona urmează să fie amenajată în viitor pentru construcția unei microhidrocentrale de la Cheile Turzii. Deasupra zonei se găsește cariera de alabastru unde a fost semnalată așezarea paleolitică (pl. I5)³².

8. *Zona Petreștii de Mijloc*. Cercetarea crestei muntoase a Munților Petrindului a continuat în hotarul satelor Petreștii de Mijloc și Petreștii de Sus.

Ob. 1 — *La Biserică*. Toponimul vine de la o fostă minăstire, după unele informații în funcție încă în urmă cu cîțiva zeci de ani. Studiul etnoarheologic a fost deosebit de interesant, atît pentru reconstituirile planului cît și a ocupațiilor din zonă prin studiul ambientului. În viitor, în urma anchetelor din satele respective ipotezele arheologice pot fi verificate cu tradiția orală. Construcția era înălțată pe o terasare de pămînt mărginită de două borduri de piatră, cea de sus mai mică, pereții construcției fiind din birne. La prima cercetare s-au găsit cîteva fragmente din cărămidă, obiecte de metal, ceramice datînd din evul mediu și din perioada modernă. Zona oferă condiții prielnice de locuire, în afară de apă care se procura din cea de ploaie dovedită fiind unele șiruri de gropi (pl. VII/1—4).

9. *Petreștii de Sus* — Ob. 3 — *Pe grădini*. Termenul vine de la cîteva zone curățite de pietre folosite ca loturi particulare, grădini (pl. VI/8). În această zonă a fost semnalată o necropolă formată din trei tumuli. Primul dintre tumuli, cel din spre sud, are un măcieș pe creastă (pl. VI/7). Dimensiunile sale sînt de cca $5 \times 6 \times 0,50$ m, fiind format dintr-o manta de bolovani așezați pe stîncă. La cca 120 de pași spre nord se găsește un al doilea tumul avînd peste manta pietre culese de pe fostele „grădini” și depozitate acolo. Acestea au înălțat mantaua tumulului cu cca 0,50 m pe o suprafață mai mică însă (pl. VI/3—5). La alți 60 de pași se găsește un al treilea tumul (pl. VI/6). Cei trei tumuli formează un triunghi în șa. Nu este exclus ca în zonă să fie și alți tumuli deoarece crestele laterale nu au fost cercetate.

Tumuli sînt formați dintr-o manta de pietre, bolovani de calcar dispuși circular cu pietre mai mari spre margine. Ca formă și dimensiuni tumuli sînt formați dintr-o manta de pietre identică ca tehnică cu cea din Cheile Aiudului cercetați de N. Vlassa și M. Takács³³. De altfel și genul de grupare este caracteristic. Tumuli sînt așezați pe drumul de creastă. Între tumuli, lîngă o piatră mare ce a fost deranjată de la locul ei aflat peste alte două (pl. VI/8) a fost găsit un fragment ceramic preistoric. Pentru prezența sa aici este greu de găsit o explicație doar dacă nu a fost vorba de un mormînt megalitic distrus cu ocazia mutării pietrei de la

³² Săpături N. Vlassa și B. Jungbert; au fost descoperite și se mai văd și în prezent urmele unor vetre. Materiale tipice nu există însă. Cercetările trebuie să continue.

³³ Comunicare Gh. Lazarovici la Tulcea 1989.

locul ei. Informații despre un asemenea mormint a cules Aurel Bulbuc, aflat în vecinătatea Carierei de la Tureni, de la un bătrîn care a găsit un schelet acoperit de o lespede de piatră de mari dimensiuni.

Alac — ob. 2. Această toponimie este sugestivă, dovadă a cultivării acestei plante în vremurile trecute, la înălțime. Sub această denumire este cuprins și un lac montan, nu prea adînc, cu diametrul de cca 40×50 m, oval, cu o zonă mlăștinoasă spre cest (pl. VI/1—2). Pămîntul din vecinătate este de culoare brună fiind amestecat cu pietricele. Zona este expusă vînturilor, oferea însă crescătorilor de vite posibilitatea adăpostirii animalelor. Locul este o șa lată pe drumul de acces pe creastă. De jur împrejurul locului, mai ales spre sud, s-au găsit urme de locuire preistorică constînd din fragmente ceramice. Zona se află la contactul dintre calcare și alte roci. În vecinătate se găsesc bulgări și materiale potrivite pentru confecționarea uneltelor cioplite, ceea ce oferea posibilitatea comunităților epipaleolitice sau altora specializați în vînătoare să-și confecționeze aici uneltele. Materialele ceramice descoperite sînt mici și atipice permit precizarea următoarelor epoci de locuire: neolitic, bronz și medieval timpuriu.

Pietrosu — Ob. 1. Între satele Petrești și Borzești, la jumătatea distanței, înainte de cotitura drumului spre Borzești, se găsește un loc în care în timpul arăturilor apar fragmente de cărămizi și alte urme arheologice. Privit de sus locul pare ideal pentru amplasarea unei ferme romane (informații asupra descoperirilor sînt de la Borza Vasile, Petreștii de Sus, nr. 47).

10. *Petreștii de Jos*. Satul se găsește pe valea Hășdatelor la intrarea în Cheile Turzii. Punctele arheologice se grupează în funcție de drumurile de acces spre Chei. Zona este mai puțin cercetată decît Cheile Turzii. Numerotarea obiectivelor s-a făcut în ordinea descoperirii lor, unele descoperiri mai vechi nu au fost încă localizate.

La Biserică — Ob. 1. Locul se găsește pe Valea Indolului, la cca 1,5 km de sat, pe stînga văii. Locul este mărginit de *Piriul Sărcăzii* la nord și *Groapa crucii* la sud. Tradiția orală localizează aici vatra veche a satului Petrești. Alții însă socotesc că ar fi fost aici un sat dispărut *Sărcadea* de unde toponimele: *Piriul Sărcăzii*, *Dealul Sărcăzii*, *Fîntîna din Sărcadea*³⁴. Primele informații le-am obținut de la Rusu Ștefan din Petrești (nr. 286) cu care ne-am deplasat la fața locului în luna iunie a anului 1985. În vecinătatea movilei pe care se spunea că ar fi fost biserica s-au găsit fragmente ceramice medievale. Acolo se observau urmele unor ziduri scoase și a unor gropi. În 4 iulie ne-am deplasat cu o echipă de la ITIM Cluj pentru prospectări arheometrice. Anomaliile au arătat existența unor construcții cu piatră, subterane³⁵. În zilele urmă-

³⁴ Întreaga toponimie demonstrează existența unui mic cătun: locul retras, existența izvorului, descoperirile de materiale și apoi biserica sînt, toate, dovezi ale unei străvechi locuiri. În același loc au fost și descoperiri prefeudale și romane ceea ce presupune o continuitate de locuire chiar dacă nu deplină și de aceeași intensitate.

³⁵ Măsurătorile făcute de Gh. Corcodeanu indicau mari anomalii fără prea mare regularitate, deoarece se găseau ziduri, ziduri scoase, dărîmături, cum a dovedit-o un mic sondaj făcut de Bulbuc A. cu elevii lui, cu prilejul unei expediții arheologice.

toare a fost oprită depozitarea gunoiului de grajd în zonă. În una dintre gropile căutătorilor de comori sau a celor care exploatau piatră de aici pentru construcții sau pavaje A. Bulbuc cu o echipă de elevi de la școala din Iclod ce participau la săpăturile din munții Petrindului³⁶ a găsit două pietre cu urme de fasonare provenind de la ancadrame de ușă, geam sau arcade. Ca profil și formă acestea se aseamănă cu cele de la biserica din Feleac. Acestea confirmă tradiția orală cu privire la existența aici a unei biserici medievale. Materialele din jur confirmă existența unei locuiri medievale.

Dealul Sărcăzii — ob. 2. De lângă obiectivul 1 până la cca 500—600 m pe mica vale în sus, pe pantele de sud ale dealului se găsesc urme arheologice constând din ceramică, țigle și zgură. Materialele arheologice descoperite arată locuiri din epoca romană, romană târzie, prefeudală și medievală timpurie (pl. 7/6.2).

La Izvor — Fintina din Sărcadea — Ob. 3 este în aceeași zonă, pe partea de sud a văii, deasupra unui izvor. Urmele de locuire de aici sînt mai sporadice între care însă remarcăm o ceramică cenușie, fină, lucrată cu roata (pl. VII/6.3).

Pîriul Sărcăzii — Ob. 4. Aurel Bulbuc cu o echipă de elevi din cercul Prietenii Muzeului în drum spre obiectivele 1—3 au cercetat zona dintre *Izvorul lui Alexandru Macedon* și *Valea Indolului*. În zona pîriului Sărcăzii au găsit materiale arheologice constând din ceramică și cîteva buze de cazan. Materialul se poate încadra în sec. XII—XIV.

Sub Pădure — Ob. 5 (pl. VIII). Locul este un promontoriu (pl. VII/2—3) care împreună cu o terasă (pl. VIII/4) barează și străjuie intrarea din amonte în Cheile Turzii. Dealul a fost intens cultivat în toate epocile istorice și poate în cele preistorice (pl. VIII/2). Urme de locuire sînt doar pe versantul din spre sat și cel din spre chei, loc în care urmele sînt însă mai sporadice. Locul este o terasă deschisă, în pantă, înclinată moderat spre vest. Solul este de culoare neagră și brună. Coasta este ferită de vînturile din spre nord și din spre chei. Apa se găsește la cca 100 m. În prezent zona este folosită ca pășune dar este amenințată de distrugerii provocate de amplasarea unor construcții gospodărești ale CAP-ului. Materialele arheologice sînt puține și constau în special din ceramică: preistorică, prefeudală și medievală timpurie.

La Moară — Ob. 6. Zona se găsește pe pantele de est ale obiectivului de mai sus avînd orientarea spre Chei. Locul este o terasă, înclinată moderat, cu eroziuni limitate. Materialul ceramic recoltat arată o locuire a terasei în epocile preistorice și medievale timpurii avînd aspectul unei așezări risipite.

Ob. 7. La cca 200 m nord de moară, peste vale, se găsea amplasat un tumul (pl. VIII/1, 7). Orientarea pantei este spre vest, tumulul însă domină intrarea în Chei. Diametrul tumulului este de 7,5 m.

³⁶ Sondajul era de fapt o îndreptare a unei gropi făcută de căutătorii de comori și a acelor care scoteau piatra. În sondă i-au apărut dărîmături și elementele arhitectonice. Apariția lor l-a determinat pe Bulbuc să întrerupă sondajul deoarece existența unui monument arheologic era astfel clar dovedită.

Din informațiile culese de la cetățeni vatra veche a satului ar fi pe „Dealul Muncelu” un virf ascuțit. Alte puncte arheologice ar fi în locurile: *Curtea*, *La mărătoare* (un schelet în cutie de piatră).

11. *Copăceni*. Urme arheologice s-au găsit în punctul *La Moară* (ob. 1) datînd din epoca neolitică și bronzului³⁷. *La capul satului* medievale (ob. 2) sînt tumuli de *La Cruce*, în cea mai mare parte distruși de lucrările agricole după tăierea fostei livezi de pruni (ob. 3).

Ob. 4. În zona castelului medieval și modern a fost descoperită o sabie mare (inf. Micu Liciniu și V. Morariu). Nu se știe însă unde a ajuns acest obiect³⁸.

Ob. 5 — *Izvorul roman*. Terasa cu izvorul cu acest nume se găsește situată în partea stîngă a văii Turului, în dreptul ultimelor case din amonte, nu departe de moară, pe terasele înalte. După informațiile primite de la Duma Teodor (Copăceni nr. 448), lucrător la pompa cu apă din cheile Turenilor aici s-ar fi găsit ceramică și țigle romane. Pe aceeași terasă, ceva mai spre sat și nord am găsit cîteva materiale ceramice atipice însă.

Ob. 6 — *Conducta romană*. Elevii din Copăceni care lucrau pe șantier l-au informat pe prof. Dani István despre existența unor conducte romane călcate în picioare de vitele care pășteau în zonă. Curățînd locul, după cca 2—3 ore, au fost dezveliti cîteva metri de conductă romană (pl. VII/7—8). În prezent locul este folosit ca pășune dar există pericolul ca pe traseul conductei să fie ridicate construcții pentru adăpostitul vitelor, magazii sau alte lucrări care ar afecta acest monument arheologic deosebit de important. Conducta servea pentru aducerea apei în orașul roman Potaissa³⁹. Asemenea conducte au mai fost găsite, unele dintre ele păstrîndu-se la Muzeul din Turda⁴⁰.

În hotarul satului mai sînt amintite și alte obiective arheologice: drumul roman Napoca—Potaissa⁴¹ și tumuli din dealul spre Cluj, în hotar cu Turenii⁴².

12. *Cheia*. În hotarul satului, spre Valea Arieșului, la cca 1,5 km spre sat, în amonte pe Arieș, în vecinătatea balastierei, pe un ogaș am fost informați că s-ar găsi un „atelier” pentru rîșnițe. În colecțiile universității clujene se găseau două piese provenite din acest loc. Materialul din care erau confecționate piesele ridica probleme nu însă și forma. Piesele au fost culese de la gura unui ogaș pe care ne-am început cercetarea (pl. IX/1). În partea stîngă a ogașului s-au găsit în

³⁷ Mai multe fragmente de la o urnă au fost găsite, probabil, de copii în marginea pîrului. Faptul că cele mai multe fragmente proveneau de la un vas întregibil ne determină să presupunem existența unor morminte din faza tîrzie a culturii Wietenberg. Materialele neolitice au fost descoperite prin anii 1972 de Gh. Lazarovici și Ion Păcuraru din Turda, cu prilejul unei expediții în Cheile Turenilor.

³⁸ Am socotit necesar a semnală descoperirea pentru că multe piese ajung la școli sau muzee iar istoricii sau profesorii nu se străduiesc întotdeauna să afle și condițiile arheologice sau stratigrafice ale pieselor.

³⁹ M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane*, Cluj-Napoca, 1987, p. 43—44, 92—94, n. 24, 31 ș.a.

⁴⁰ Inf. amabile Ani Cătinaș și M. Bărbulescu.

⁴¹ M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 50, fig. 52.

⁴² *Ibidem*, p. 120.

situ mai multe asemenea „rișnițe“ (pl. IX/2—3). Unele dintre ele au forme perfecte (pl. IX/4). Curățind locul de iarbă și nisip s-a constatat că este vorba de un complex geologic. *In situ* s-au găsit diferite forme unele aproape perfecte, au fost însă și situații când s-a găsit o „rișniță“ cu două orificii (pl. IX/5). Era vorba de o formațiune geologică, un joc al naturii ce dădea naștere unor asemenea forme curioase. În viitor trebuiesc avute rezerve cu asemenea piese și mai ales trebuiesc controlate colecțiile muzeelor și cele ale școlilor din zonă dacă nu conțin asemenea piese. Cercetarea geoarheologică s-a făcut cu concursul conf. dr. Mirza și un grup de studenți de la facultatea de geologie din Cluj.

12. *Mărtinești*. Cercetarea etnoarheologică s-a extins de-a lungul cursului de riu în amonte de Cheile Turului (riul își schimbă numele din sat în sat). La cca 1,5 a ore de mers (aproximativ 6—7 km) în hotarul satului Mărtinești au fost semnalate mai multe obiective arheologice afectate de lucrările economico-industriale. Cercetarea începută cu Aurel Bulbuc (în 3 iulie) continuată în colaborare cu echipa româno-engleză, a dus la descoperirea unor obiective arheologice unele fiind cunoscute mai de mult⁴³.

Ob. 1 *Dealul Bisericii*. Punctul este trecut pe hărți, tradiția populară localizând aici una dintre bisericile medievale. Unii cetățeni îi spun locului *Bisericoi*, deși par a fi două puncte distincte. Locul se găsește la NE de intersecția șoselei Turda—Cluj cu drumul prin Mărtinești spre Rădăuți, deasupra lacurilor de la pescărie. Locul a fost terasat și amplasat acolo o biserică ale cărei fundații au fost pe alocuri scoase (pl. X/1—3, XI/1—2).

Ob. 2 *Cimitirul*. În jurul bisericii, mai ales spre SV, se întinde cimitirul medieval, distrus în bună parte de lucrările de excavare pentru ridicarea digurilor necesare lacurilor pescăriei (pl. XI/4—7). •Lucrările de excavare au distrus câteva zeci de morminte dintre care în profil sau pe mal au fost identificate un număr de 10—12 schelete. Între cele descoperite amintim schelete de copii (pl. XI/8), fragmente de coloană vertebrală de adult (pl. XII/1), picioare (pl. XII/2—3, 5—8), sau coaste (pl. XII/4). Lângă scheletele deranjate nu au fost găsite obiecte de inventar, acestea sînt însă de obicei în jurul craniului, craniul nefiind găsit în mal.

Obiectiv 3. În vecinătatea bisericii este amintit de către Orbán Baláz⁴⁴ un val de pământ. Am încercat a-l identifica, fără rezultat însă. S-ar putea ca val să fi fost socotite două foste drumuri ce coborau de pe deal spre fața și lateralul bisericii, adîncite de care și vremuri pot lăsa imaginea unui șanț. Locul trebuie încă analizat atent.

Obiectiv 4. La est de biserică, pe partea de nord a lacului, foarte probabil acesta să fi existat sub forma unui eleșteu și în evul mediu, între lac, pădure și grajdul recent construit, parțial și sub el se întinde o stațiune locuită în evul mediu, în perioada prefeudală, romană tîrzie

⁴³ Cu prilejul primei expediții au fost culese mai multe materiale ceramice, oase umane și identificate ruinele.

⁴⁴ Informații amabile ale lui Egri Vasile care ne-a semnalat și alte puncte între care și cea de la Sarkad, precum și valurile acestea. Materiale inedite în MIT.

și în preistorie fiind culese de acolo mai multe materiale arheologice⁴⁵, zona oferind condiții deosebite (pl. X/1—2).

Zona a fost intens locuită în evul mediu și poate în perioade mai vechi dovadă fiind urmele arheologice de la confluența celor două văi cit și urmele de terase rezultate prin îndelungate arături (pl. X/4).

Obiectiv 5. La capătul de sud al satului, în zona de la șosea, lângă stația IRTA, în curtea casei de lângă stație și a celor învecinate din aval se găsesc fragmente ceramice prefeudale. În acea zonă, din păcate, a fost ridicat un dig pentru lacurile de la pescărie care a afectat zona cea mai propice locuirilor antice.

Obiectiv 6. În aceeași zonă, la câteva sute de metri mai în aval, în grădina casei lui Belia Gyula (nr. 3) s-au găsit fragmente ceramice medievale timpurii și câteva din sec. III—IV.

Obiectiv 7. La lărgirea noii șosele, care de fapt tăia o fostă curbă a vechiului drum (poate locul unui fost cimitir medieval în curbă), au fost găsite câteva morminte, reingropate de lucrători și sătenii din zonă.

13. Comsești. Din informațiile culese de la cetățenii din Mărtinești (din obiectivele 5—6) cit și de la cadrele didactice din Tureni am primit informații despre descoperirea unor vase întregi cu ocazia construirii plantației pomicole. De teamă ca arheologii să nu întârzie lucrările aceștia au aruncat vasele în unul dintre ogașele învecinate. Informații suplimentare s-ar putea obține de la brigadierii Vlad Gheorghie și Toth Gheorghe. Gyulay Béla numește dealul cu pricina „Căstăi“ (de la Akasztófa — Spinzurătoare), susținând că acolo s-ar fi găsit și schelete umane, situație care se repetă cu cea de la Tureni-Tumulul Mare. Dealul ar fi cuprins între *Hardimb* și *Hegeșa*. Punctele nu au fost verificate. Mai mulți tumuli pot fi identificați pe linia de creastă (pl. X/4 săgeata indică punctul). Din zona *Carierei Tureni* pe creasta de deasupra satului Comsești se pot vedea în zare mai mulți tumuli funerari.

14. Micești.

În luna septembrie a fost organizată o expediție la care au participat Gh. Lazarovici, Jenifer Lamprell (de la York) și Gh. Surdu vicepreședintele din Micești. Cu acest prilej au fost chestionați câțiva cetățeni. Informații deosebit de utile au fost primite de la tatăl vicepreședintelui și de la călăuza Gheran Constantin. Cu acest prilej au fost identificate cca 25 de obiective etnoarheologice.

Obiectiv 1 — Pă cărămidă. Sub acest termen este cunoscută o terasă aflată la cca 1 km de la ultima casă din amonte de Micești. Este o terasă ridicată cu cca 15—20 m deasupra văii, lată de 40—50 m, la cca 20 m de drumul Micești — Micuș, la altitudinea de 660 m.

În anul 1986 buldozeriștii care lucrau la drumul spre Micuș au deschis un front larg de 4 m cit era lungimea lamei buldozerului deranjând depunerile arheologice și distrugând cca 1/5 din monumente. Cu acest prilej au fost deranjate două morminte și câteva elemente de construcții (probabil funerare). În acest loc în anul 1933 a fost descoperit un sarcofag de piatră (de 2,05 × 0,97 m) cu capacul din lespezi de piatră ne-

⁴⁵ Materiale inedite în MIT.

regulate. În jurul sarcofagului s-au găsit cărămizi cu ștampila LVM (Legio Quinta Macedonica). În sarcofag s-au găsit schelete duse la Muzeul de antichități din Cluj (azi Muzeul de istorie al Transilvaniei)⁴⁶.

Obiectivul 2 — *La mărătoare* (sau fântina sărată). În vecinătatea locului sint numeroase urme arheologice și unele ridicături ce par a fi tumuli (zona a fost privită de la distanță iar informațiile nu au fost verificate)⁴⁷.

Obiectivul 3 — *Școala Veche*. Călauza noastră Gheran Constantin (nr. de casă 256) ne-a informat despre descoperirea unui craniu uman în colțul grădinii spre drum, descoperire petrecută în urmă cu 3—4 decenii.

Obiectivul 4 — *Satul bătrîn (= La sat)*. La ieșirea din sat, pe partea stângă a văii Micușului, din jos de brigada de tractoare ar fi fost vechea vatră a satului și biserica. Informații neverificate. În zonă s-ar găsi urme arheologice și pipe medievale.

Obiectivul 5 — *Țicla*. Între Micești și Crăiești, în colțul de sud-vest al plantației pomicole, se observă doi tumuli dintr-o necropolă mai mare distrusă în cea mai mare parte. Unul dintre tumuli, cel mic, din spre sud, cu dimensiunile de $6 \times 8 \times 1$ m, a fost afectat de instalarea unui stîlp telefonic. Cel de-al doilea tumul este, de fapt tumulul central al necropolei, avînd dimensiunile de $18/20 \times 3$ m. În vecinătatea celor doi tumuli au fost trasate niște canale adînci, de peste 1 m, cu buldozerul (foarte probabil buldozeriștii căutau intrarea subterană în tumul?). Cel puțin 2—3 tumuli au fost distruși în vecinătatea de nord în zona terasărilor.

Obiectiv 6 — *Țicla Veche*. La cca 200—300 m nord de obiectivul 5 se găsesc alți tumuli, doi la număr se pot observa bine: unul mare cu dimensiunile de 20×1 m altul mic de 7×1 m; alți doi, mai aplatiizați, abia se zăresc.

Obiectiv 7 — *Pe Costi*. Pe drumul de creastă ce urcă de la Țicla deasupra *Pădurii satului*, la cota 724,3 m, se află un tumul foarte mare cu diametrul de $30/40 \times 4$ m. Pe el se găsește montată o bornă de beton.

Obiectiv 8 — *Trecători*. La cca 100 m aval de întîlnirea *piriului Micușului* cu izvorul de sub virful *Peana* se construiește un baraj. La cca 6—10 m amonte de umărul de nord al barajului pe partea de nord a văii, la cca 5—7 m mai jos de marginea terasei, se găsește o stîncă cu un perete vertical. Sub stîncă se află o vizuină. În fața stîncii se găsește o groapă iar la cîteva metri mai jos o îngrămadire de pietre scoase dintr-o construcție din fața gropii. Pe stîncă se văd incizate niște semne de forma unui arc. Pe terasa de deasupra s-au găsit cîteva fragmente ceramice prefeudale și medievale, dovadă a unei locuiri străvechi în acele zone.

Obiectiv 9 — *La Minăstire*. Locul cu acest termen este o terasă situată la cca 150—20 m amonte, pe partea dreaptă a *piriului Micușului*. După unii aici s-ar găsi o minăstire, după alții ar fi un burgus ro-

⁴⁶ C. Daicoviciu, în *AISC*, 1, 2, 1929—1932, p. 59; M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 50.

⁴⁷ Inf. amabile M. Boceș.

mar. Alții susțin că acolo s-ar fi găsit sarcofagul roman, de către Pop Simion zis Sînte).

Obiectiv 10 — Biserica. Altarul bisericii actuale a satului Micești a fost pavat cu cărămizi aduse de la „Cărămidă”. Unele dintre cărămizi au ștampila LVM (Legio Quinta Macedonica) cu sediul la Turda.

Obiectiv 11 — La Hodaie. Tradiția populară localizează aici fosta reședință a lui Jósika. Aici a fost localizată o necropolă formată din trei movile: una mare la sud-vest, alta mică în centru, una mijlocie la nord, toate fiind situate pe creasta dealului.

Obiectiv 12 — Racoteș. Zona se găsește ceva mai la nord de ob. 11. Necropolă conține 4 tumuli: doi în partea de sud, destul de aplatizați, și alți doi în punctele *Pitarul* (ob. 21) și *Prunișor* (ob. 22). Locul se găsește în hotarul cu satul Comsești.

Obiectiv 13 — La Vilcea. Pe drumul de țară ce duce de la Micești spre Vilcele, acolo unde drumul spre Vilcele se desparte de creastă, se găsește o necropolă formată din 3 tumuli: unul mare spre nord de cca 30 × 3 m, unul mijlociu în centru și unul mic spre pădure, la sud.

Obiectiv 14 — Coasta Morii (= Coasta Popii). În acest loc avem o informație că s-ar găsi un tumul. Informație neverificată.

Obiectiv 15 — Spinzuratu. În zona punctului trigonometric, la cota 777,4 în locul numit *Dimbul Spinzuratului* s-ar găsi un tumul. Informație neverificată.

Obiectiv 16 — Găina. Locul s-ar afla în vecinătatea vârfului Peana, pe culmea apelor între Arieș și Someș.

Obiectiv 17 — Piriul Bodeșului. Sub acest termen este cuprinsă o vale ce coboară spre Deleni. Pe una dintre creste s-ar găsi un tumul. Informație neverificată.

Obiectiv 18 — Vîrfu Gruului. Sub acest termen s-ar afla o înălțime pe care s-ar găsi un tumul. Informație neverificată. Locul se găsește pe culmea apelor între bazinul Someșului și Arieșului.

Obiectiv 19 — Piculeț. Punctul face parte din zona de creastă Făget — Sălicea unde s-ar găsi un tumul. Informație neverificată.

Obiectiv 20 — La Copăcelu Indolului, loc în care s-ar fi găsit schelete umane

Obiectiv 21 — Pitaru, toponim care marchează unul din tumulii nordici ai necropolei de la Racoteș.

Obiectiv 22 — Prunișor. Este numele zonei centrale unde se află alt tumul din cei de la Racoteș.

Obiectiv 23 — În Tăblii. În acest loc se află o necropolă de doi tumuli situați pe creasta dintre Micești și Vilcele: un tumul mic spre vest și altul mare în centru. Cei doi tumuli sînt dispuși de-a latul crestei.

Obiectiv 24 — Alace. Termenul cuprinde o zonă mai lată în care sînt una sau două necropole. În punctul *Cioinoș Deal* sînt semnați 6 tumuli dispuși aproape în linie, orientați NS.

Obiectiv 25 — La Cruce. Lucrătorii care săpau șanțurile pentru introducerea conductelor de captarea umidității excesive, care locuiau în aceeași casă cu noi la Tureni, ne-au informat despre descoperirea unor oase umane și animaliere, din jos de drum, mai jos de izvor și cruce. Materialele nu au putut fi recuperate.

Obiectiv 26 — Țiglă. Pe drumul de sud, între Micești și Comsești, se află o ridicătură numită Țiglă, aflată la aceeași latitudine cu Țiclă, de cealaltă parte a văii Micușului.

Pornind din acest loc, pe drumul de creastă spre nord, se pot observa alți doi trei tumuli care însă nu au fost cercetați din apropiere. De asemenea între Tureni și Micești, într-un loc pe care nu l-am identificat s-ar găsi urme romane (informații de la prof. Facu Grigore). În concluzie au fost semnalați cca 25 tumuli din care identificați sigur sînt 17 grupați în 5 necropole.

Localizarea exactă a acestor tumuli, marcarea lor și cercetarea lor ar aduce date importante despre procesul de indoeuropenizare, de rolul și contribuția factorului local la acest proces.

GHEORGHE LAZAROVICI — ZOIA KALMAR-MAXIM

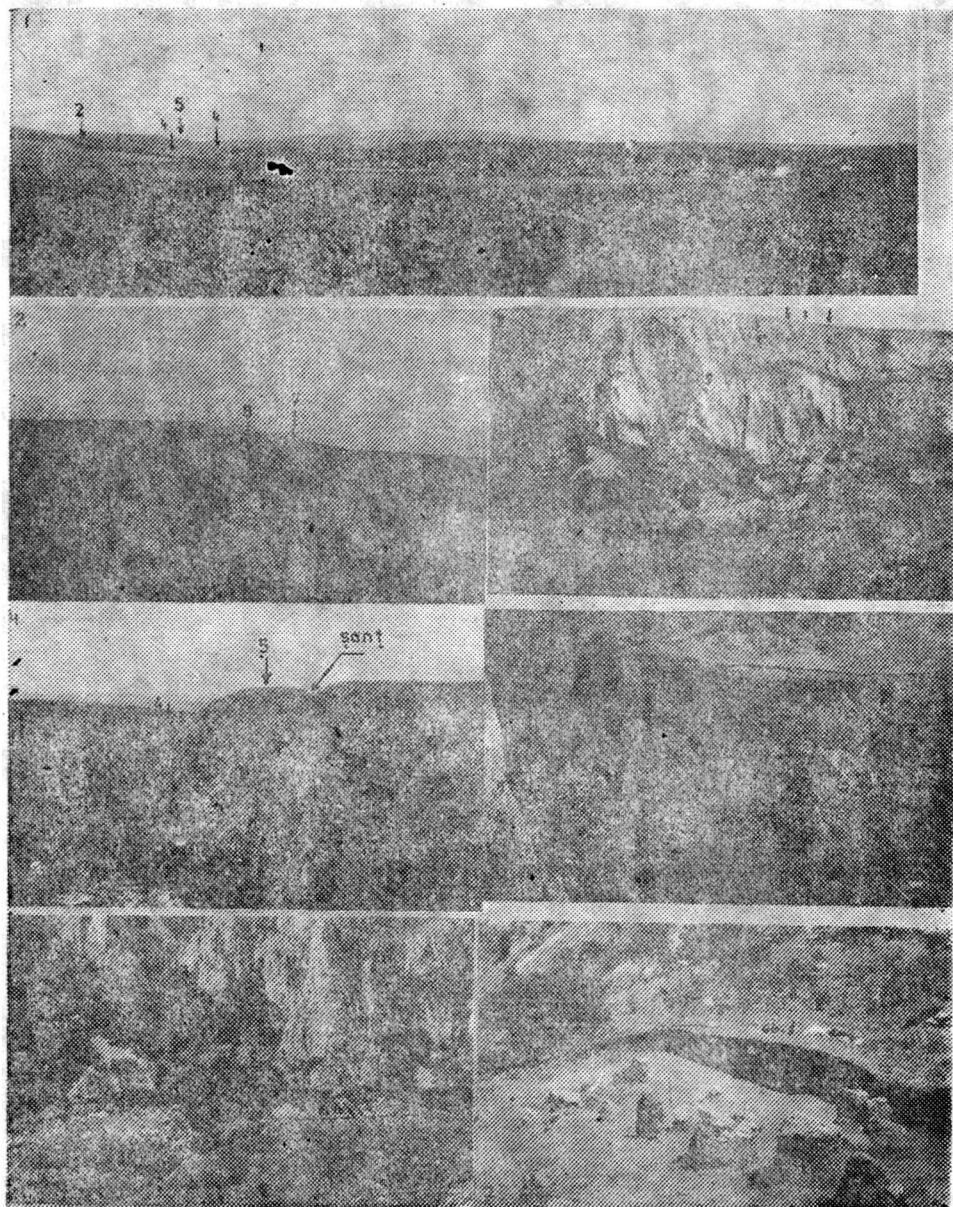
FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES DE SAUVETAGE ET RECHERCHES
ETHNOARCHÉOLOGIQUES DANS LES MONTS DE PETRIND EN 1986

(Résumé)

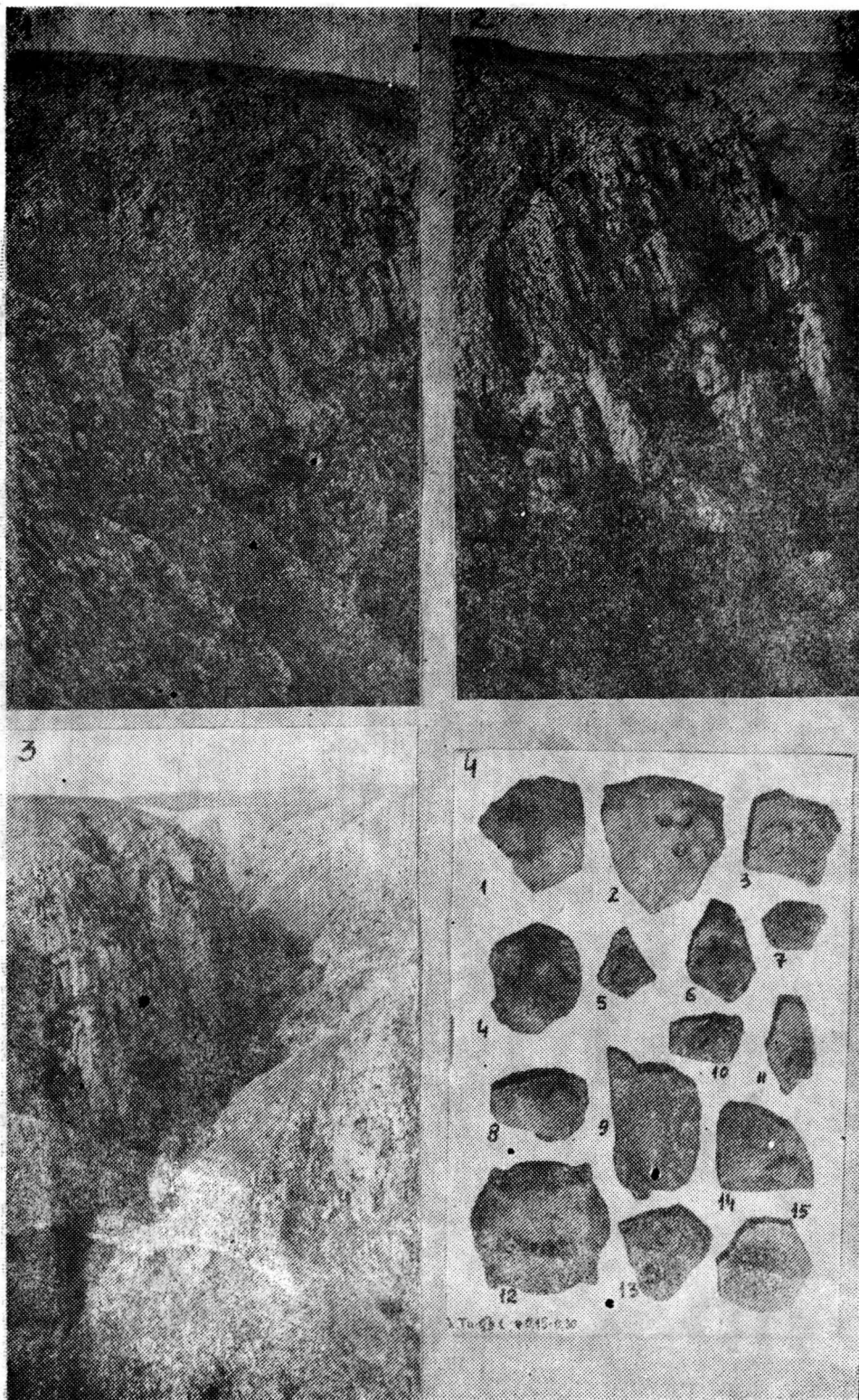
On présente les résultats des fouilles archéologiques de sauvetage dans la zone de la carrière Tureni, Săndulești et environs.

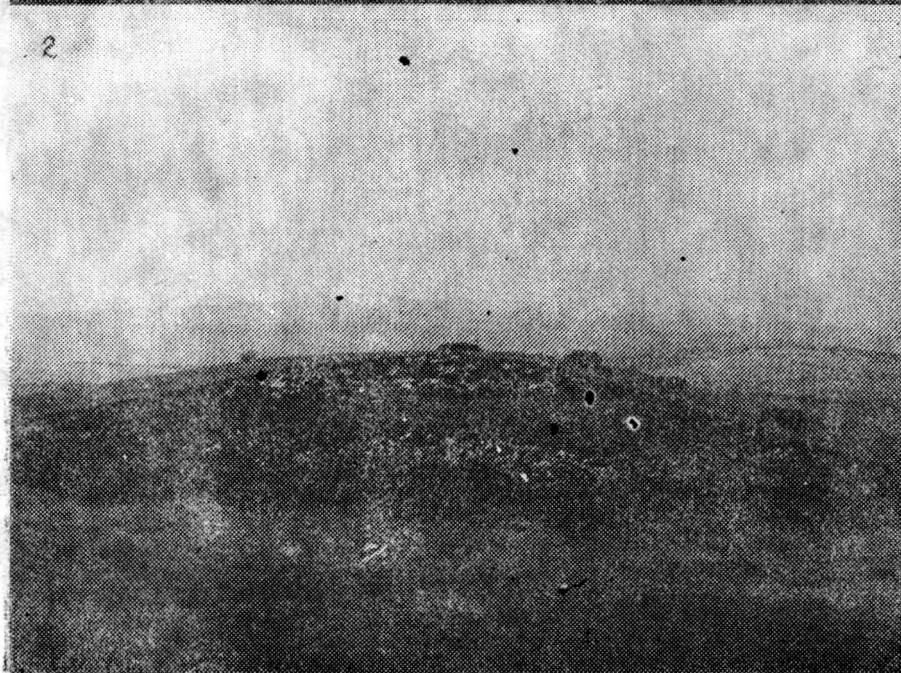
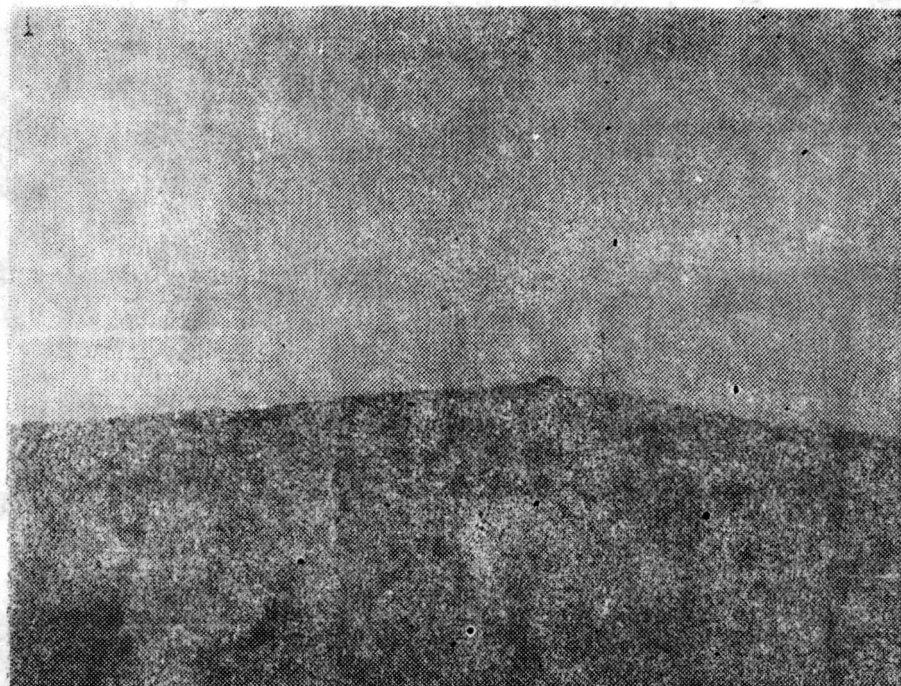
Pl. I.

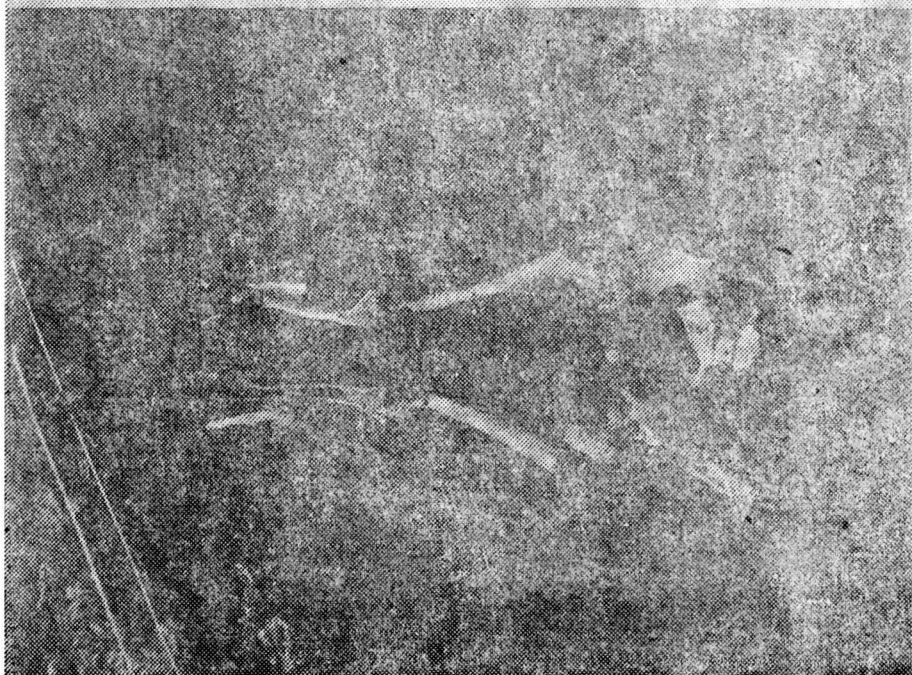

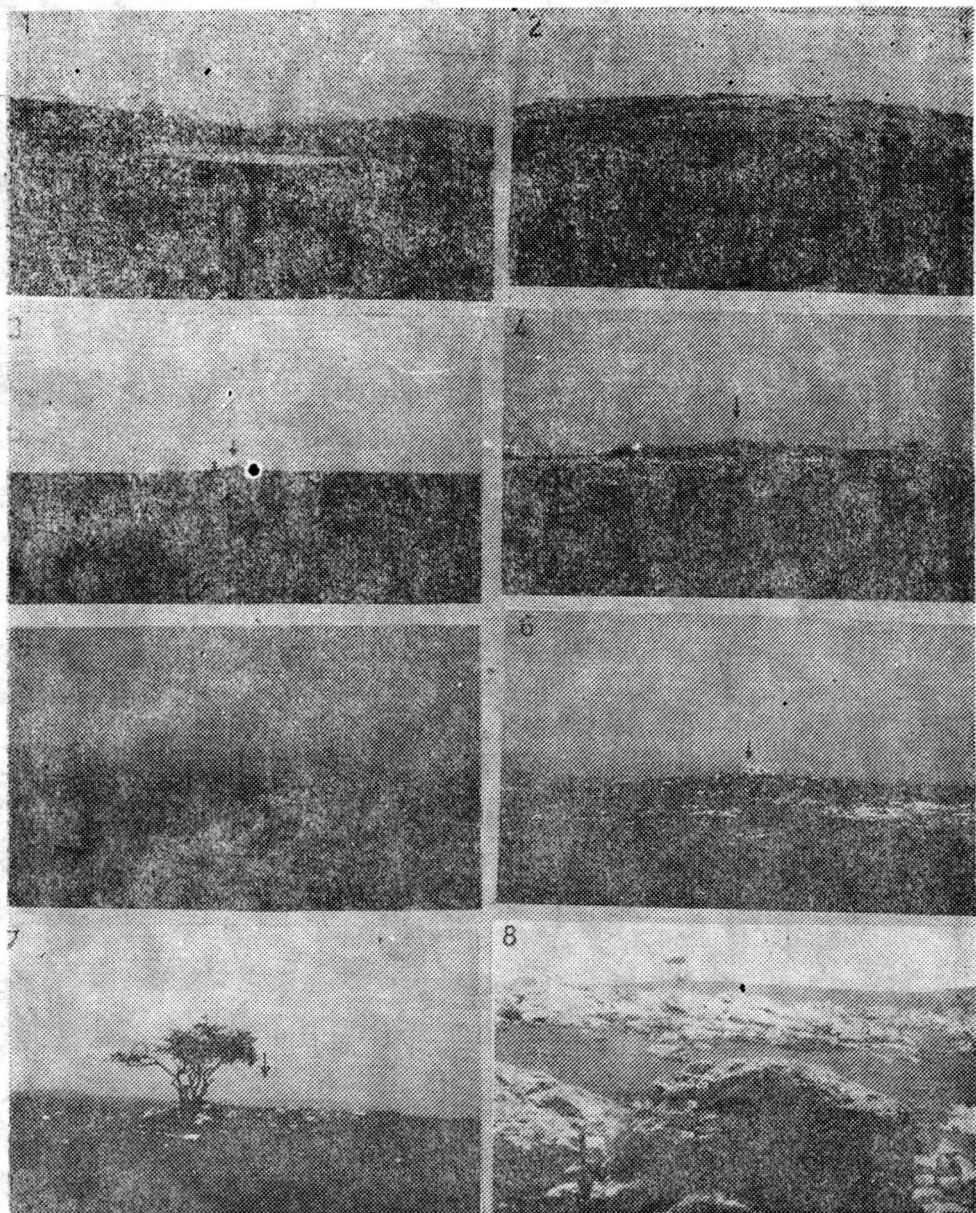
Pl. II.

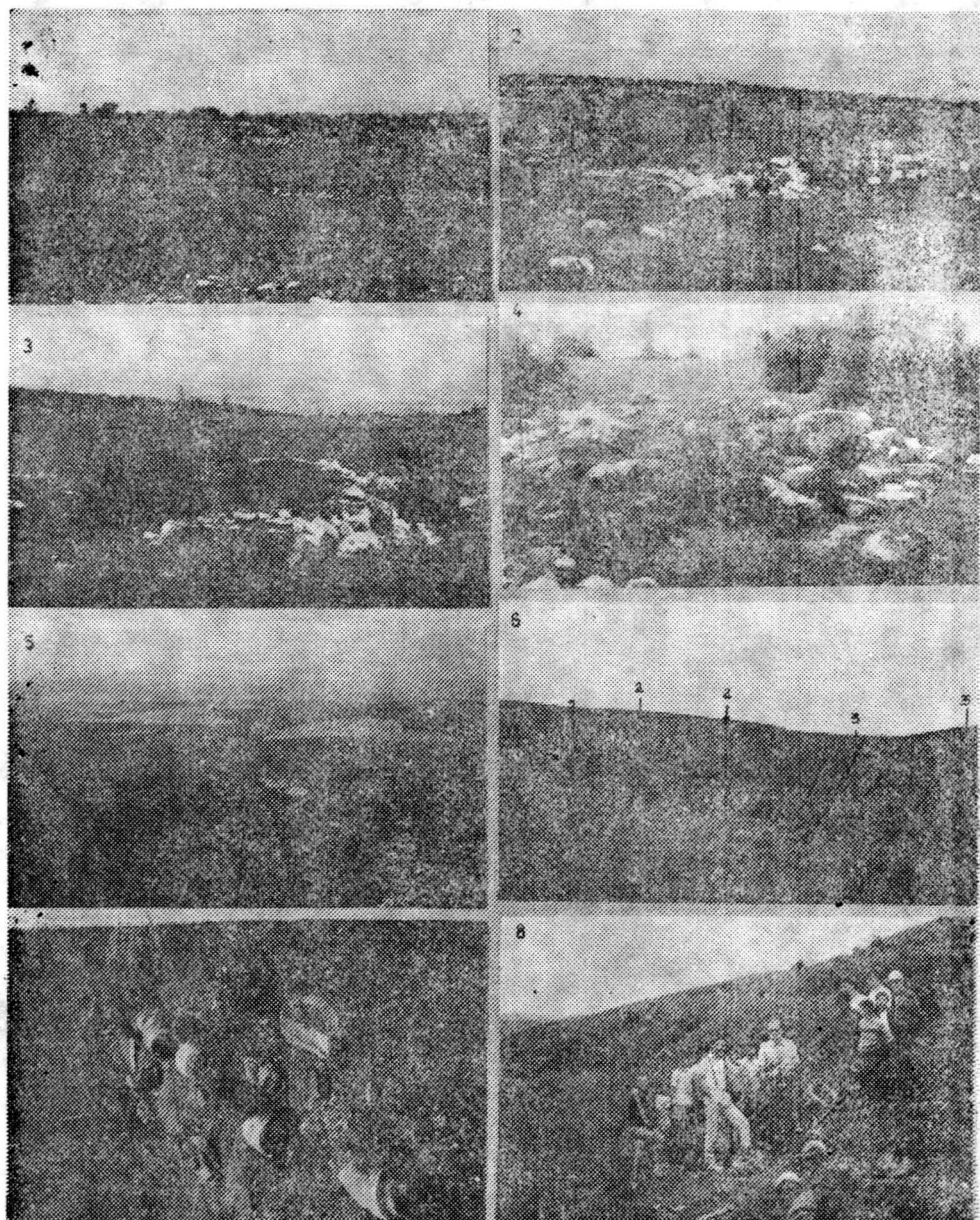
Pl. III.

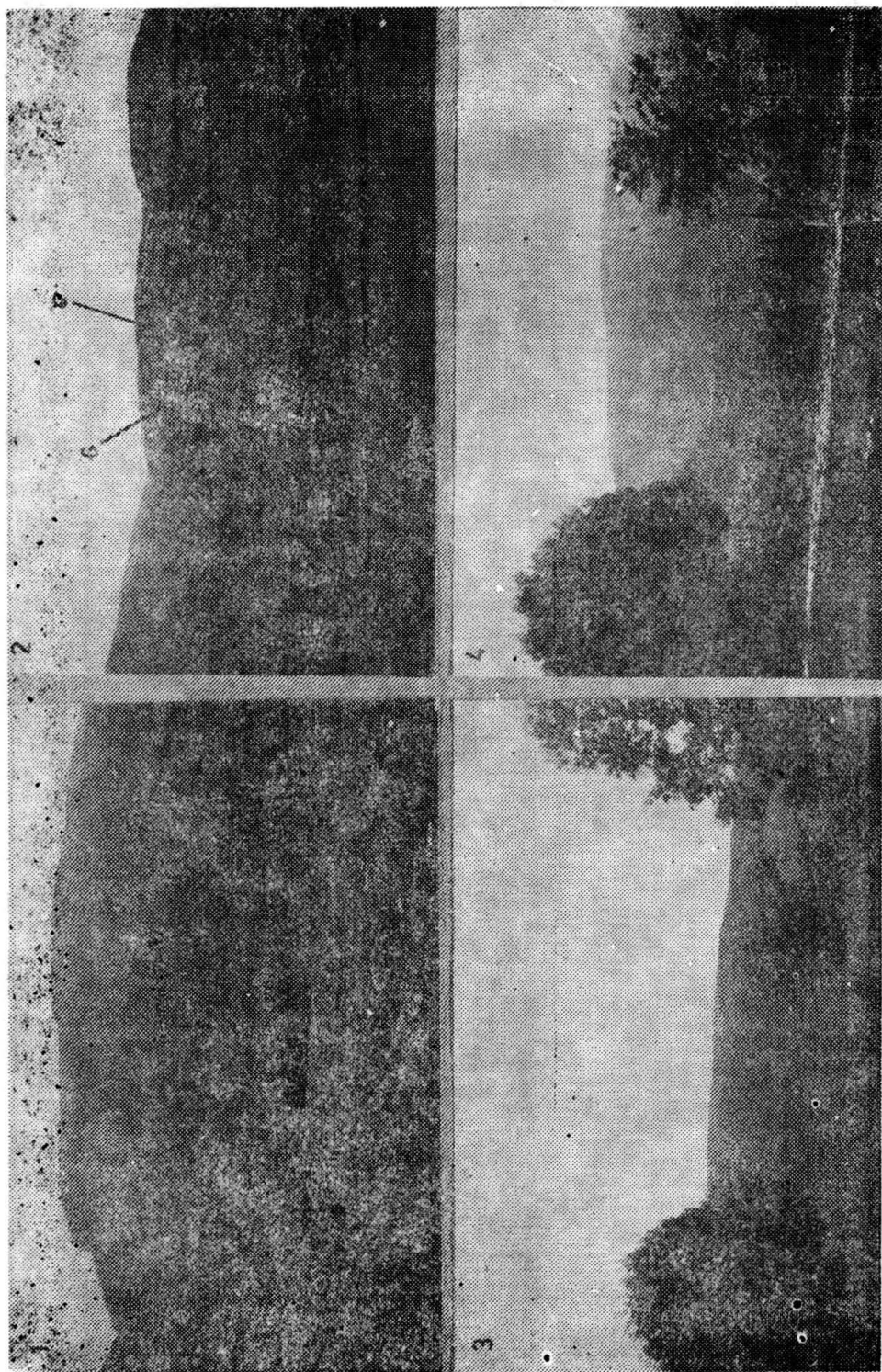

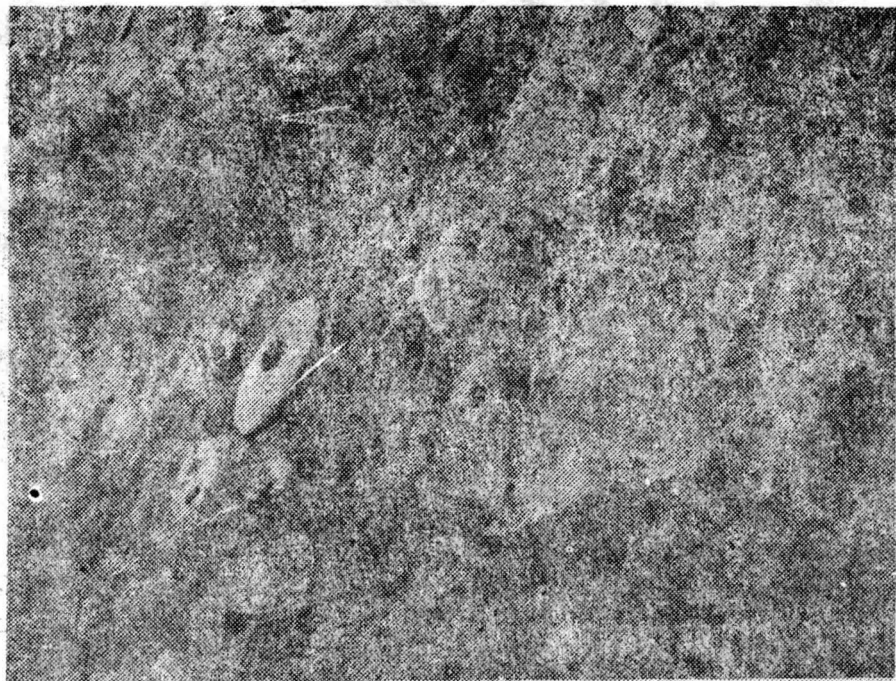
Pl. VI.

PL. VII.

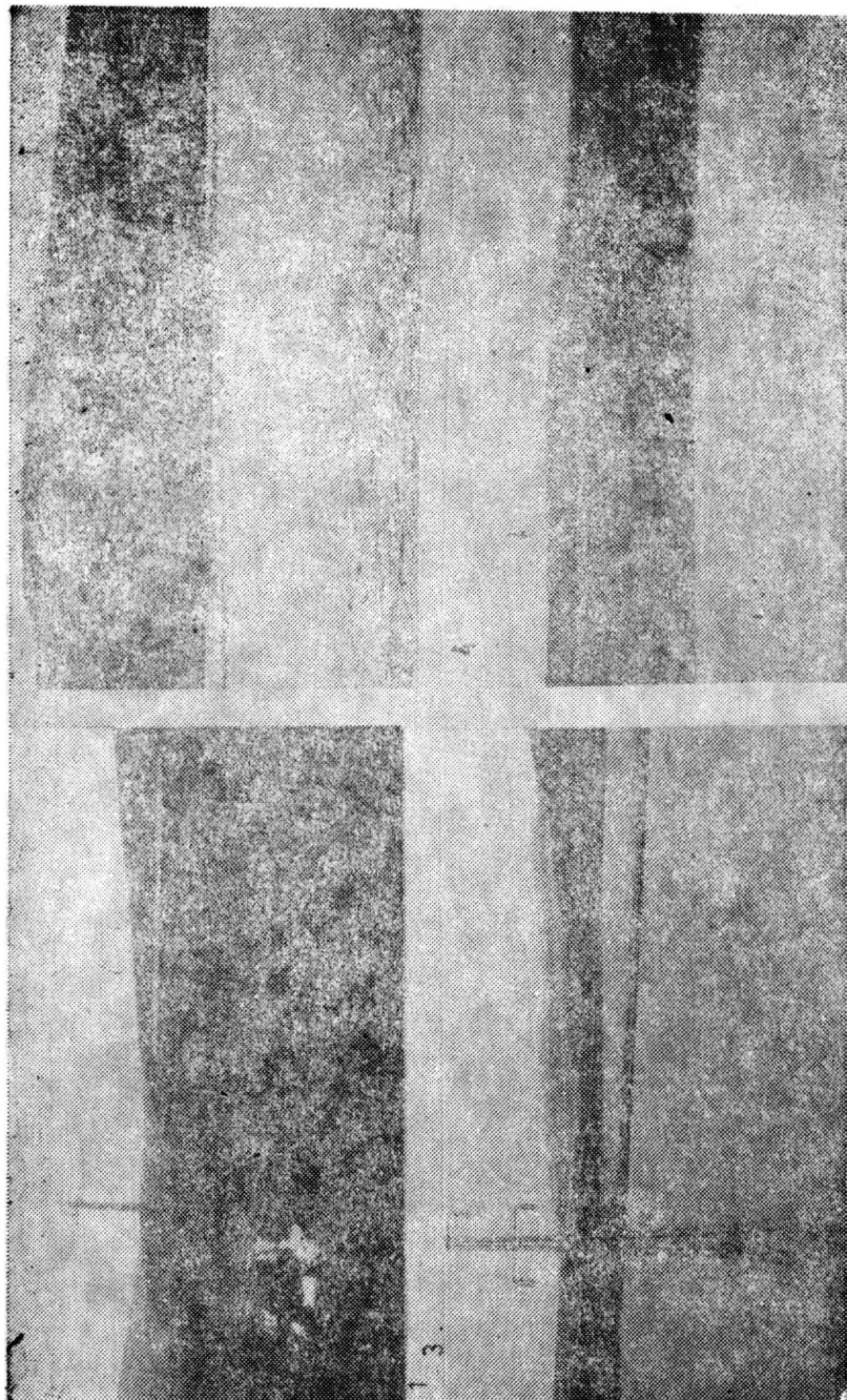

Pl. VIII.

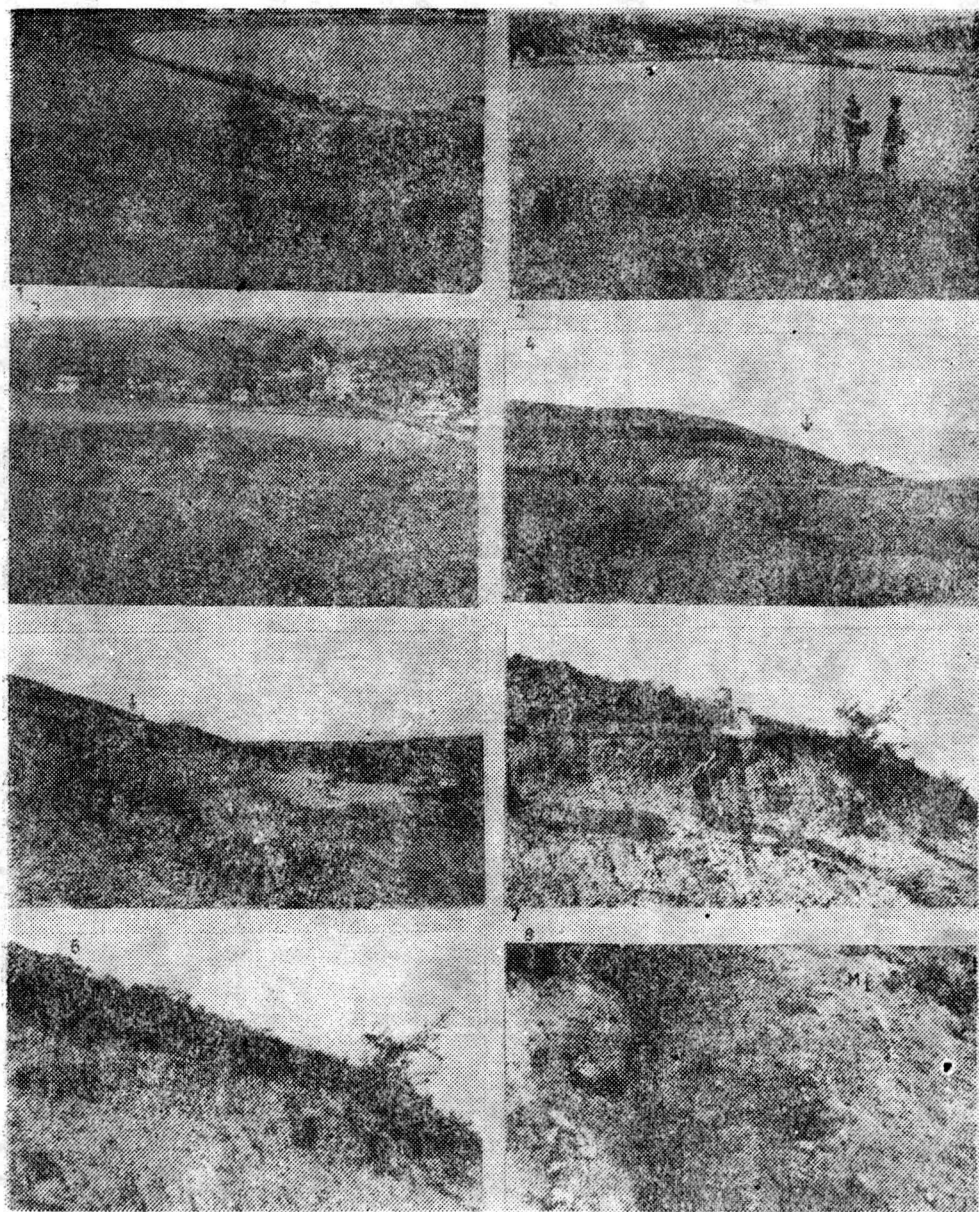

Pl. IX.

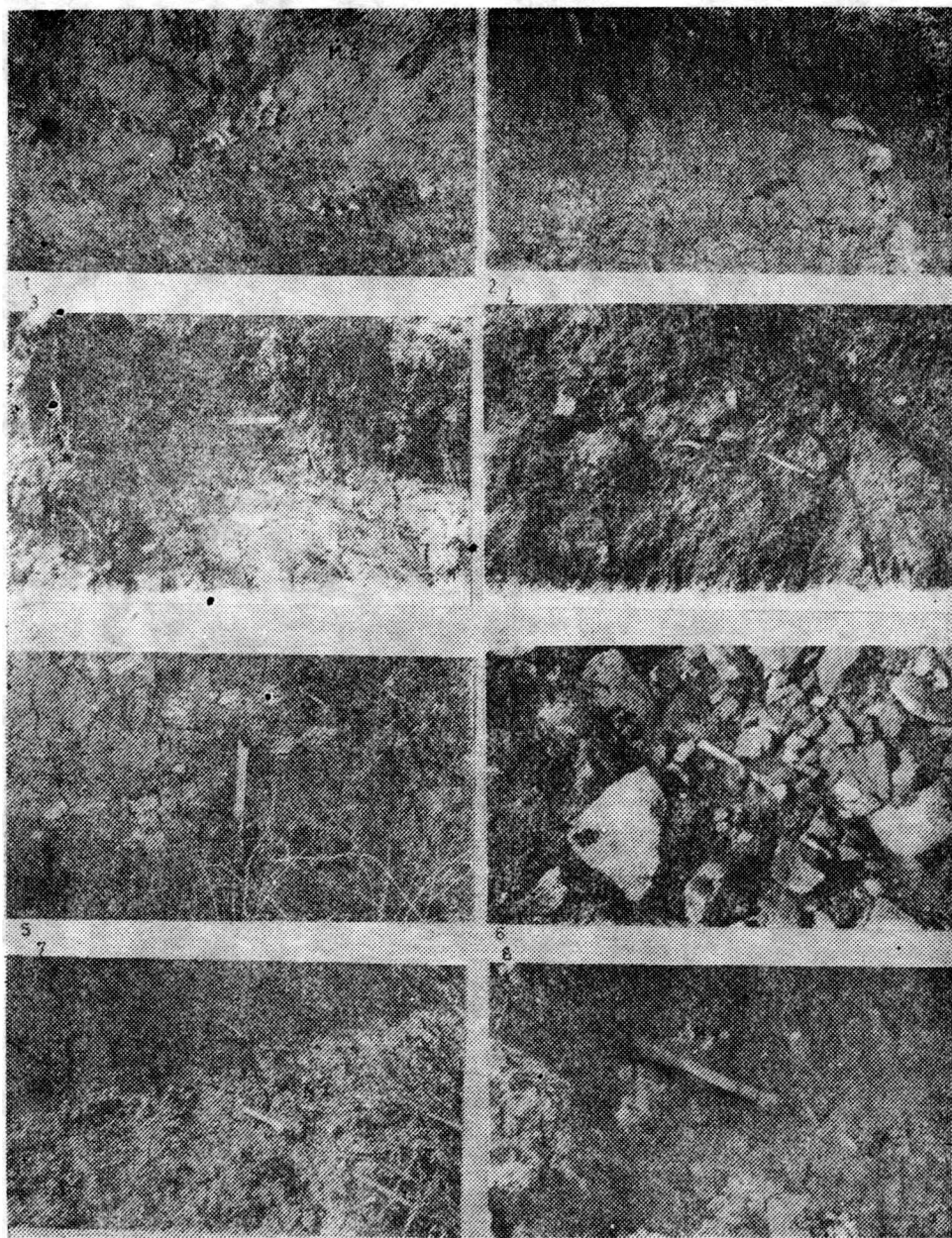

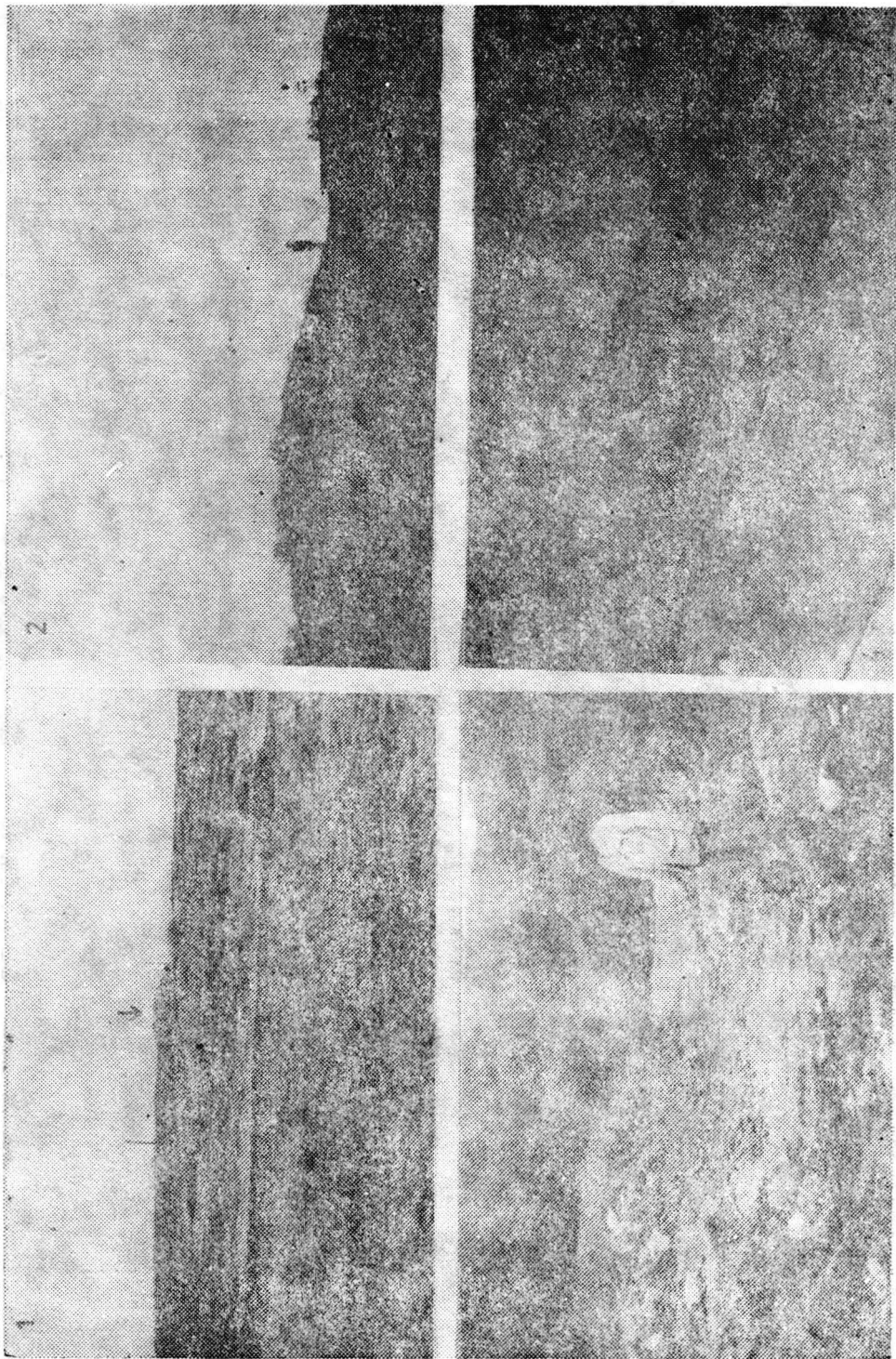
Pl. X.

Pl. XI.

Pl. XII.

Pl. XIII.

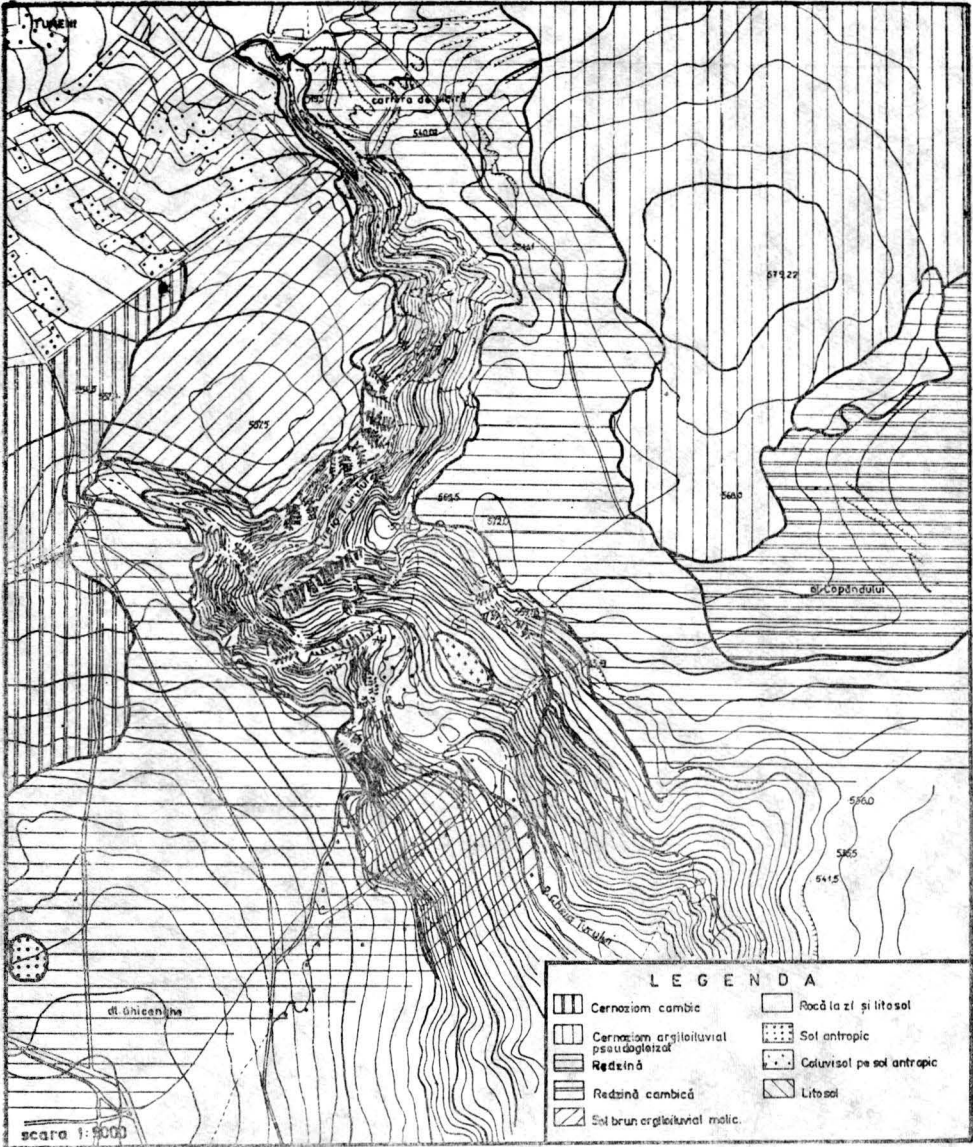

Fig. 1.

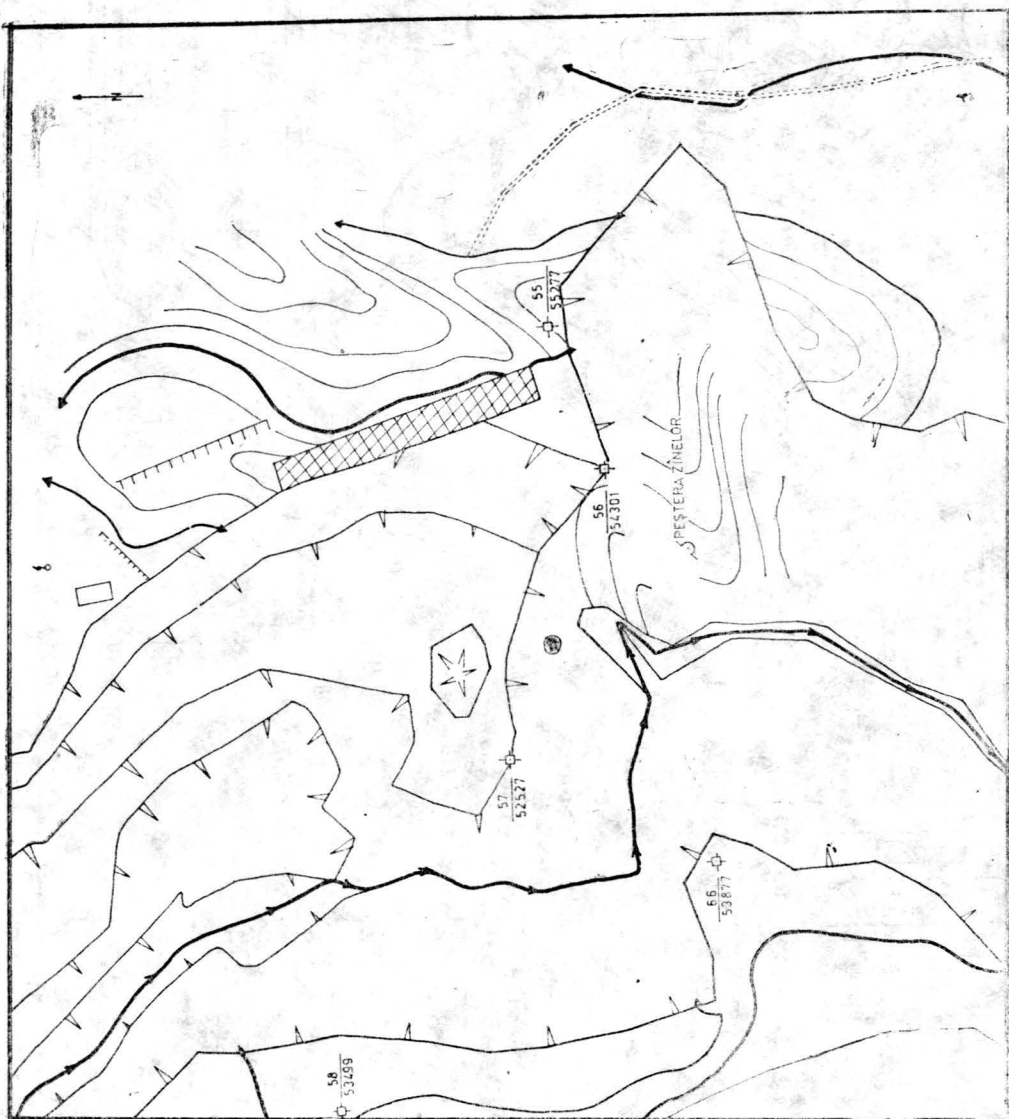

Fig. 4-5.

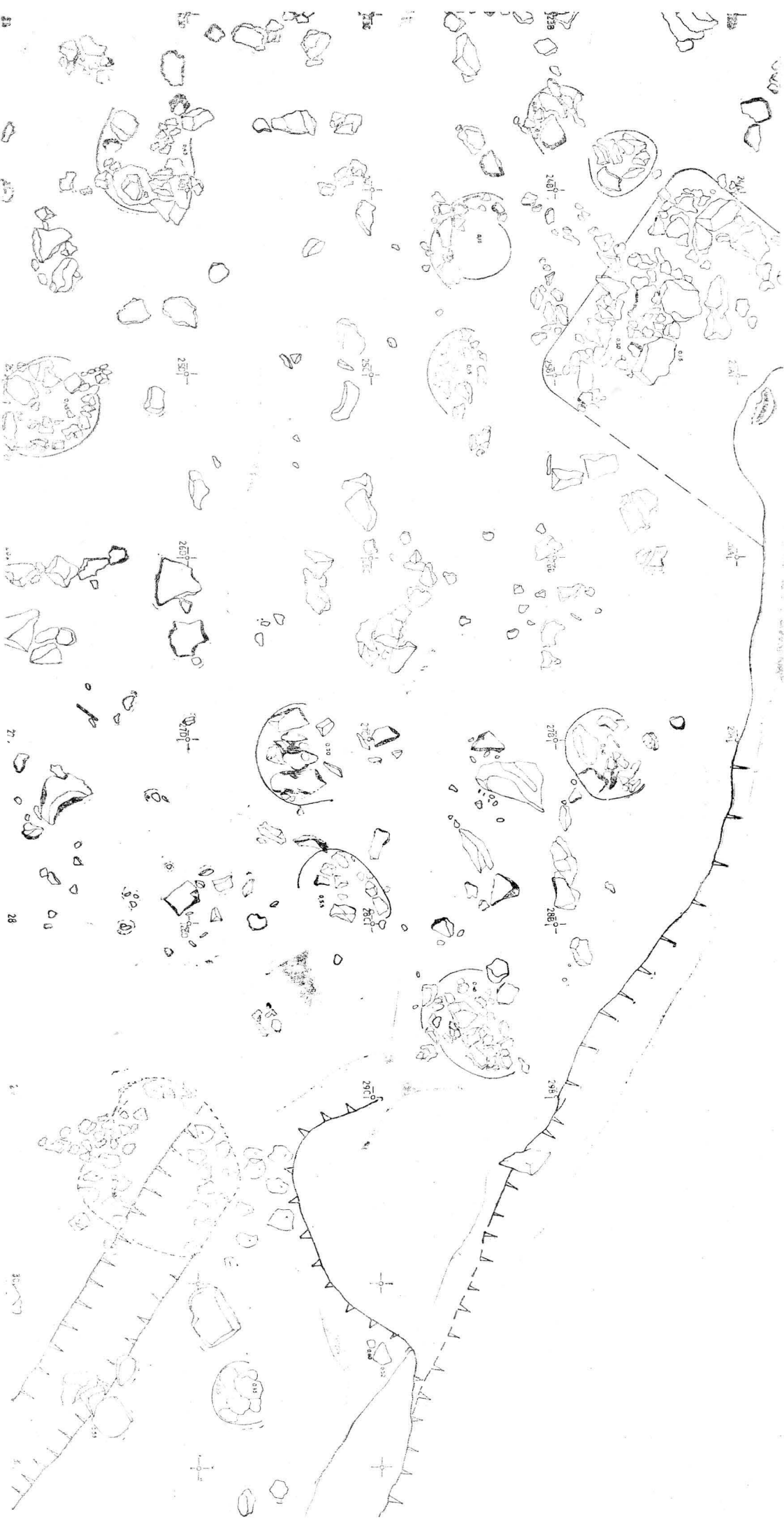
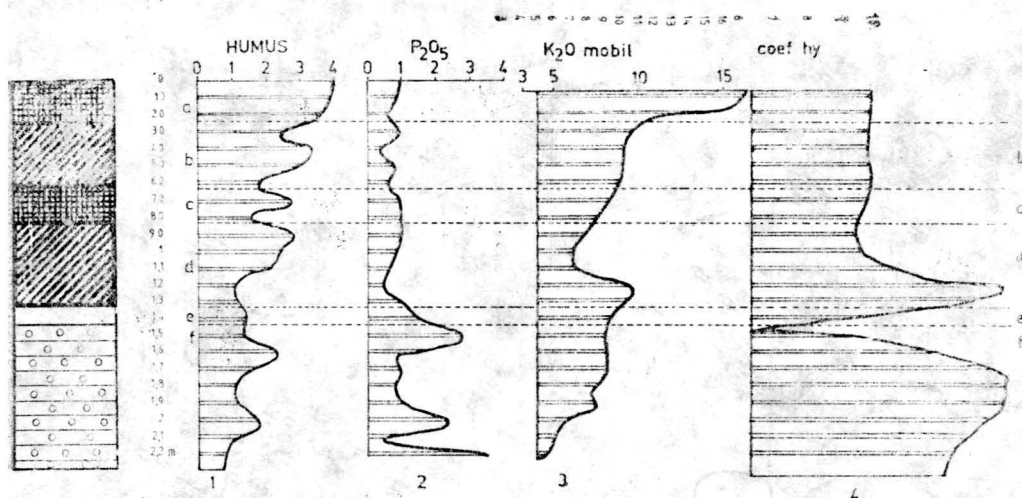
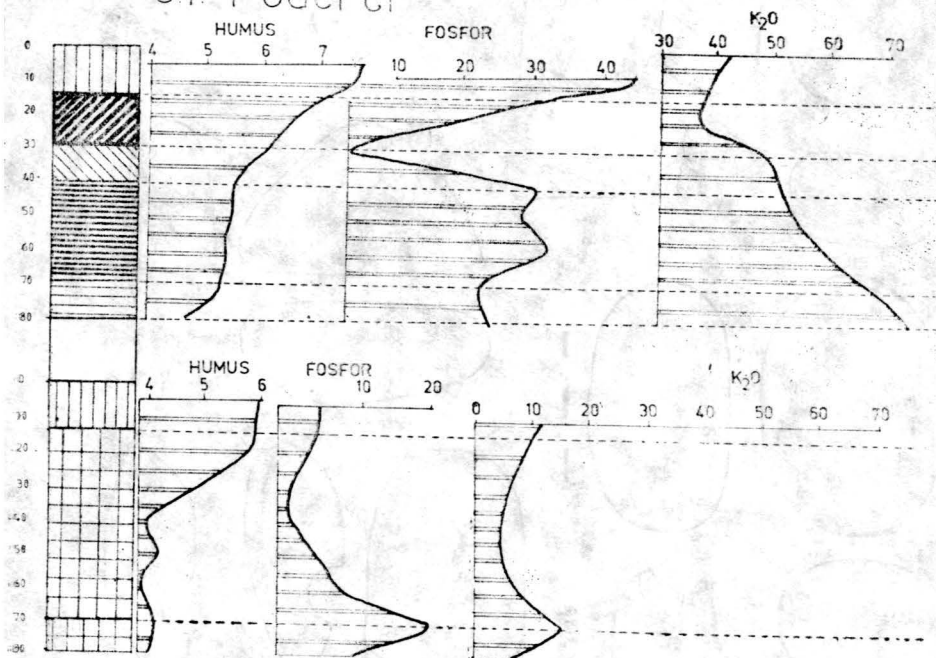

Fig. 4-5.

TURENI, CARIERA sept oct. 1986

CT-Poderei

tumul

Fig. 3.

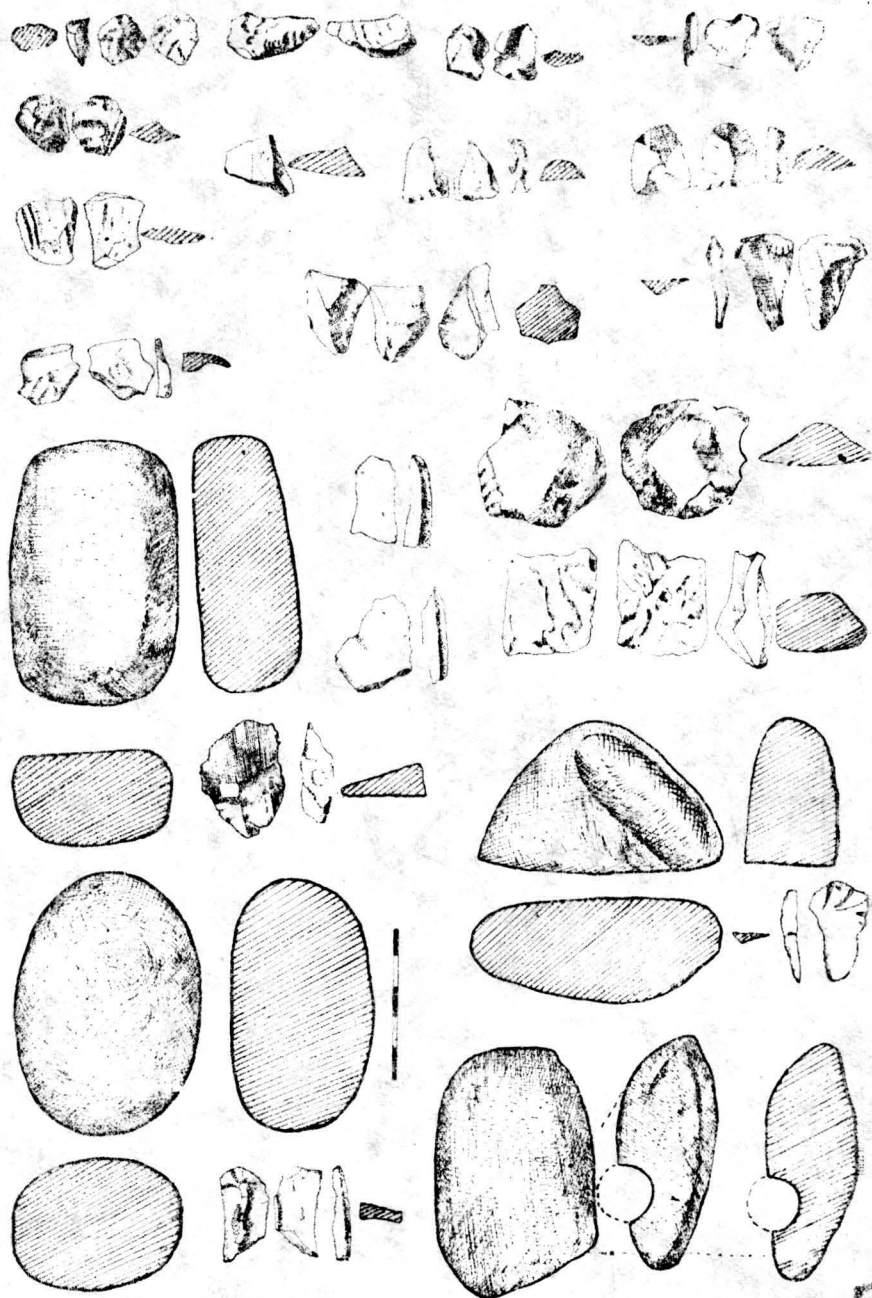

Fig. 6.

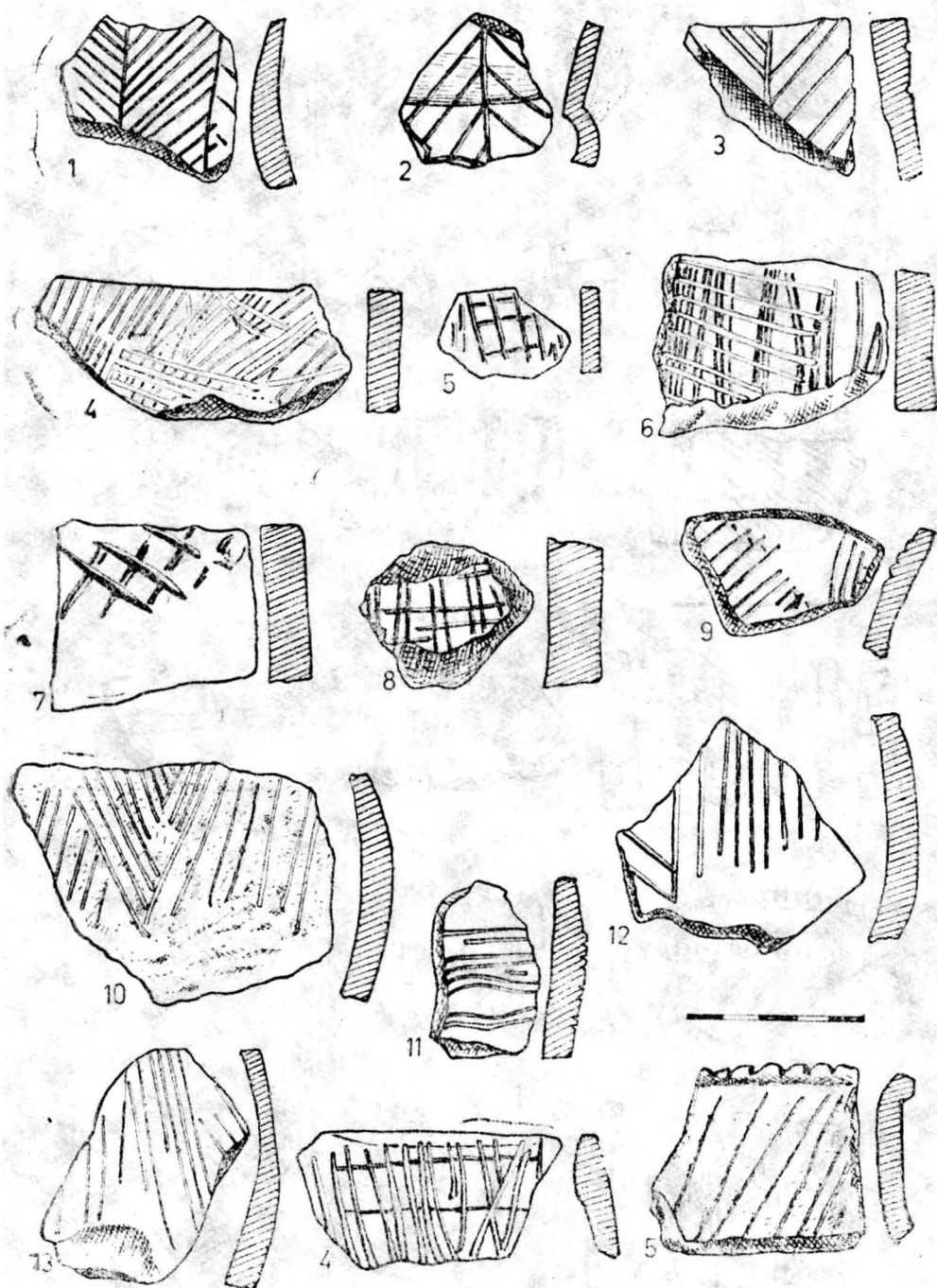

Fig. 7.

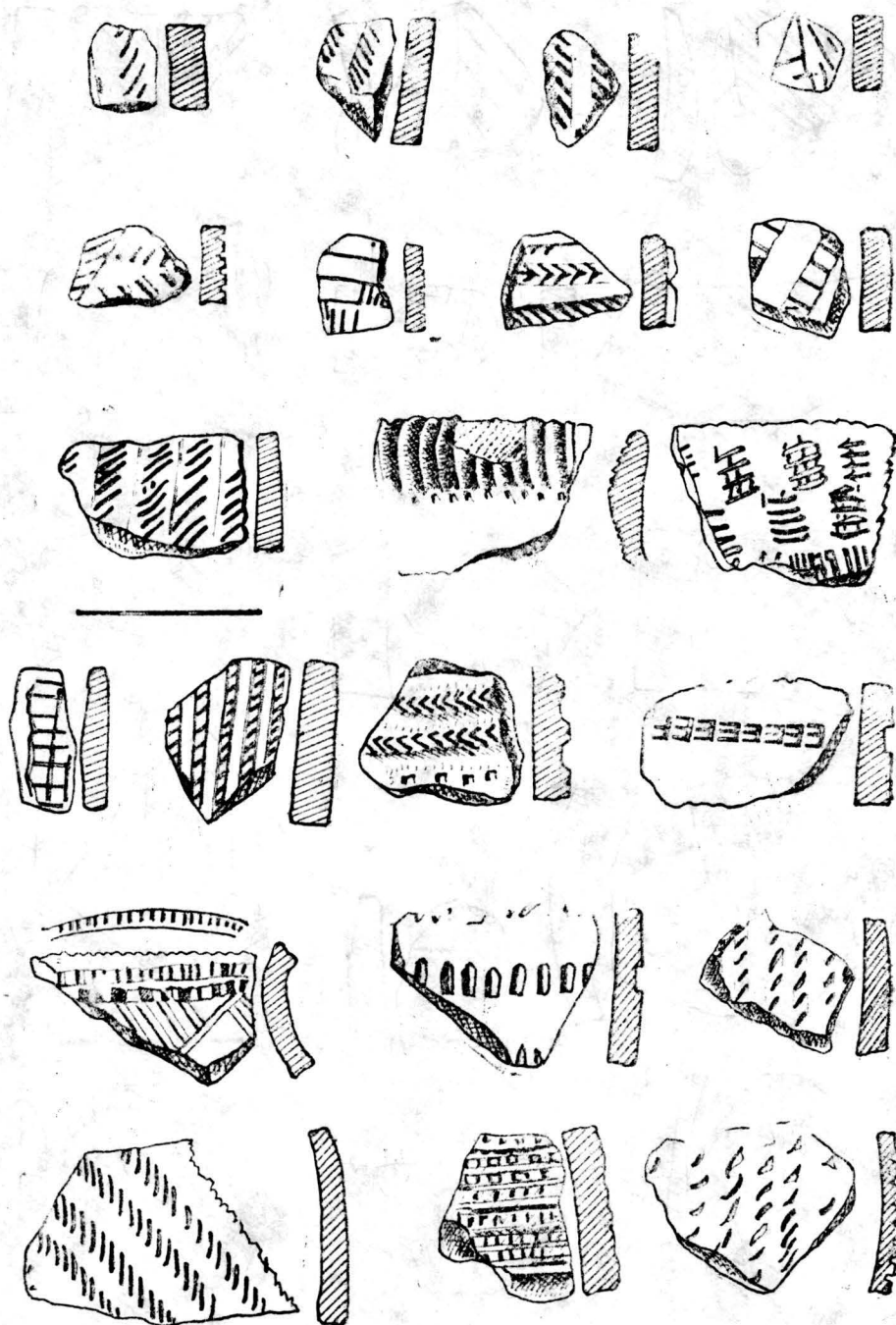

Fig. 8.

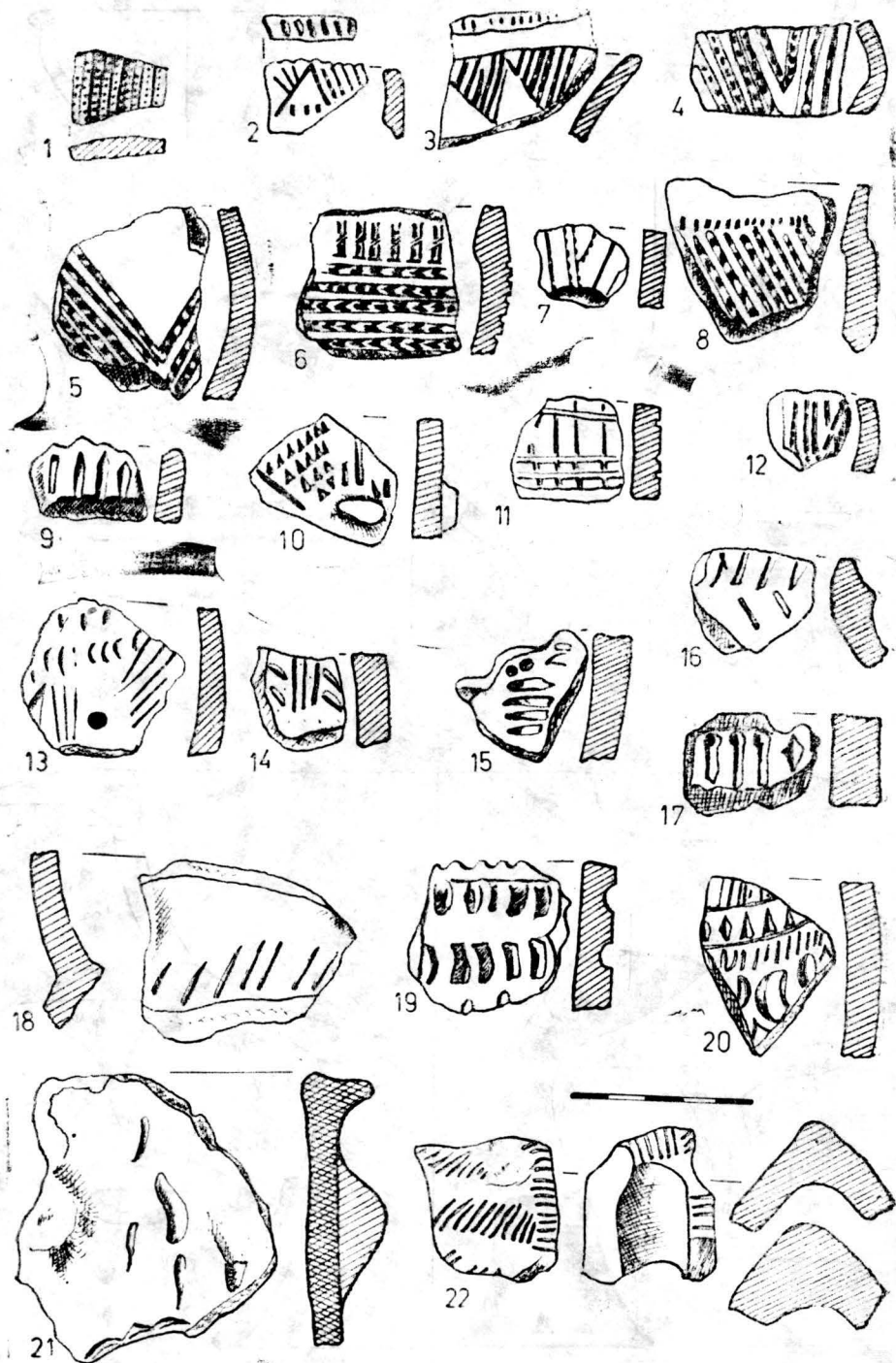

Fig. 6

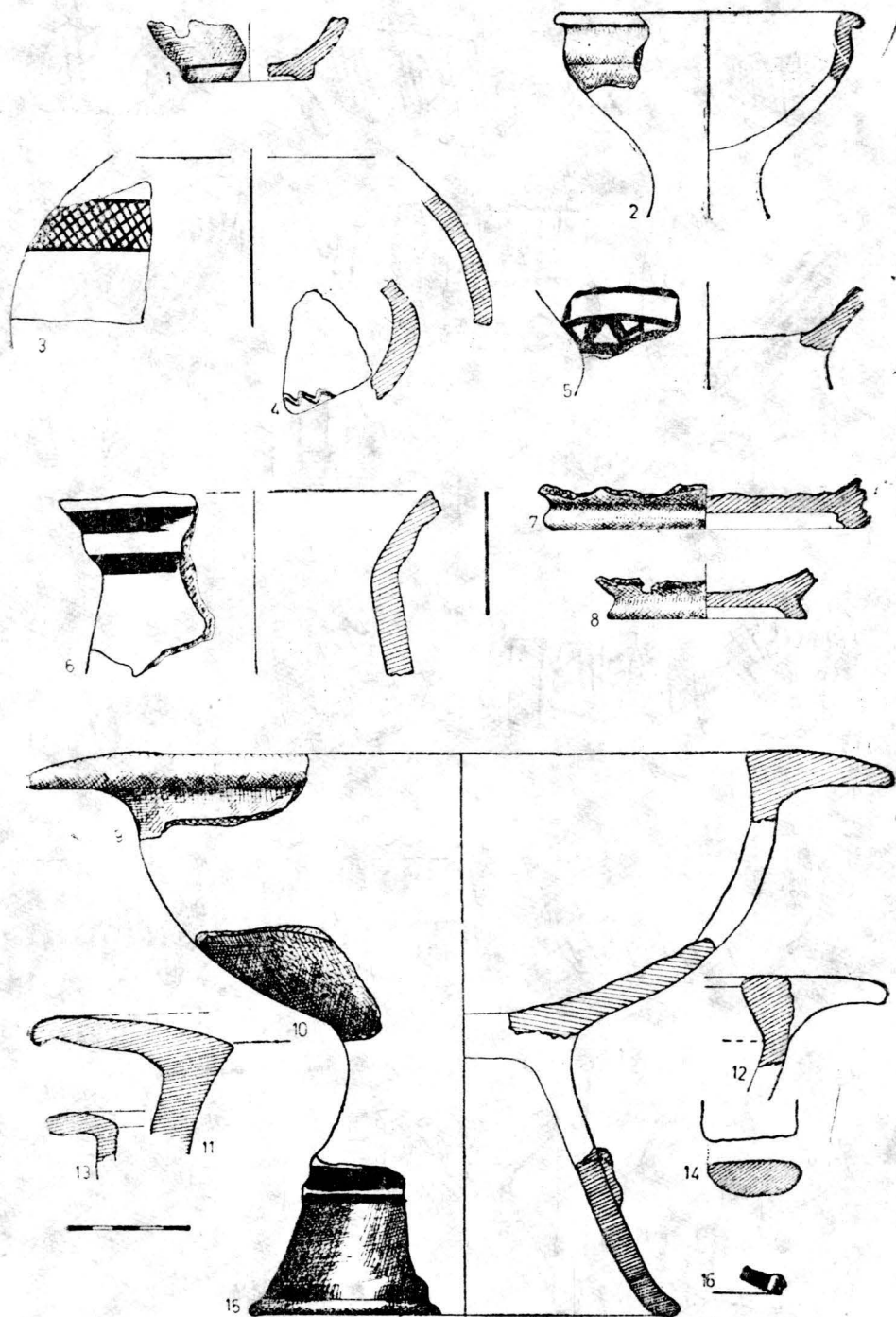

Fig. 10.

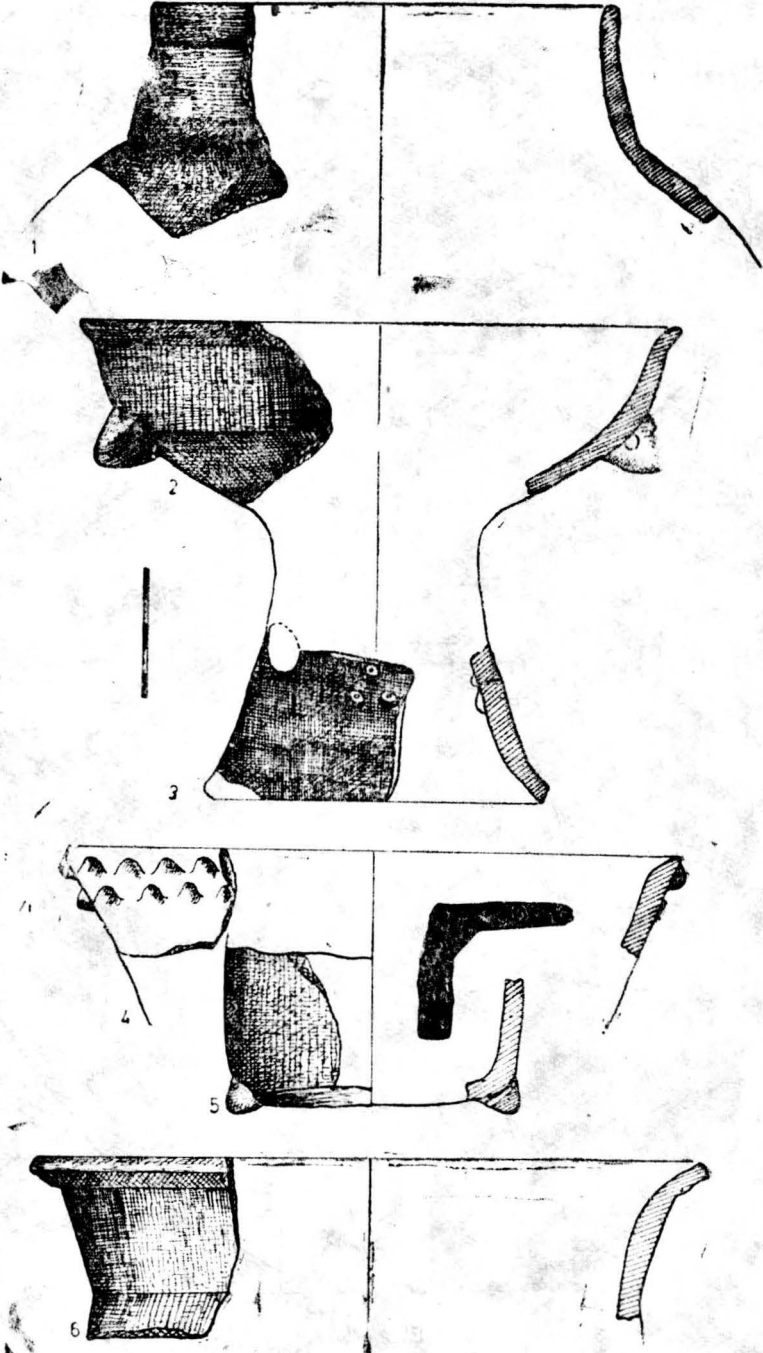

Fig. 11.

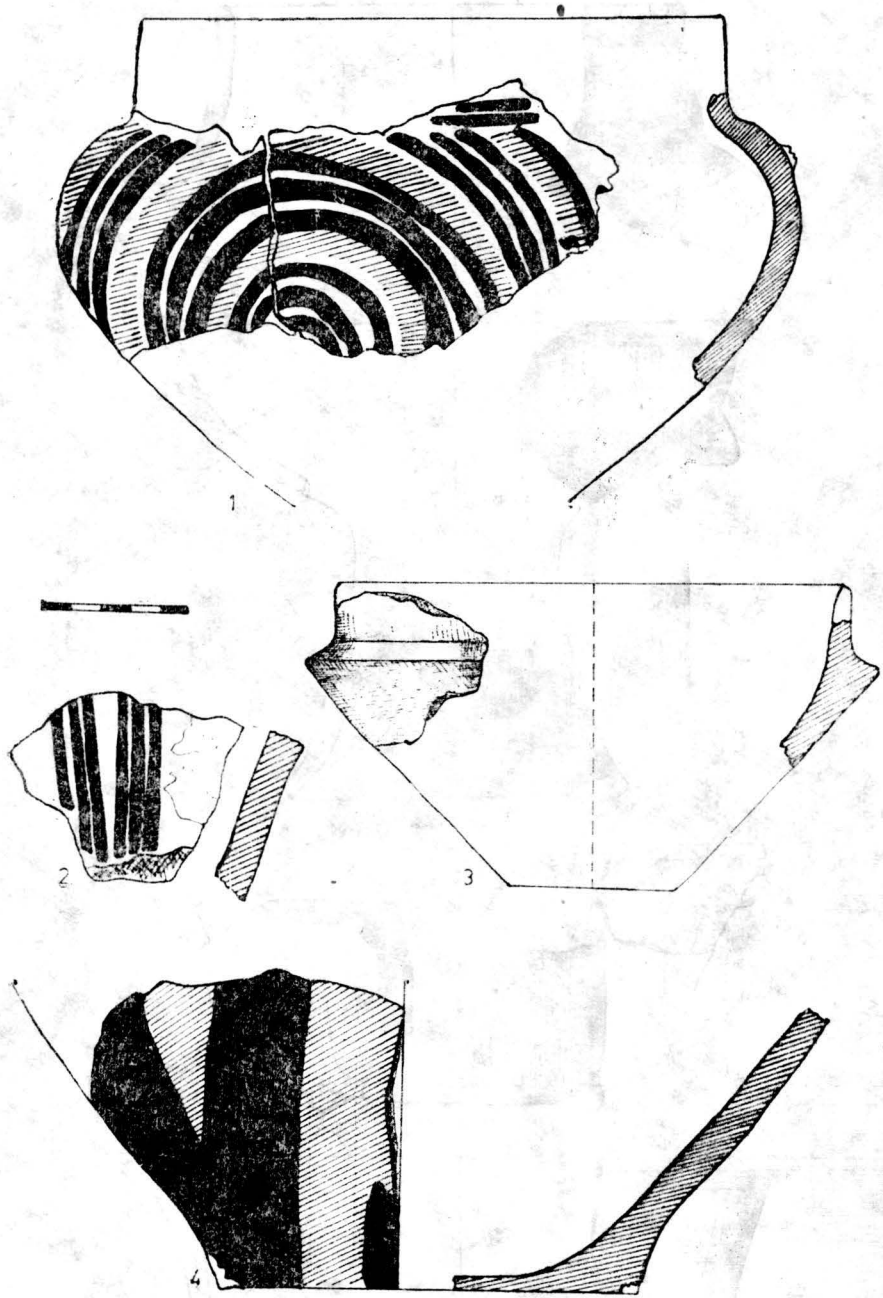

Fig. 12.

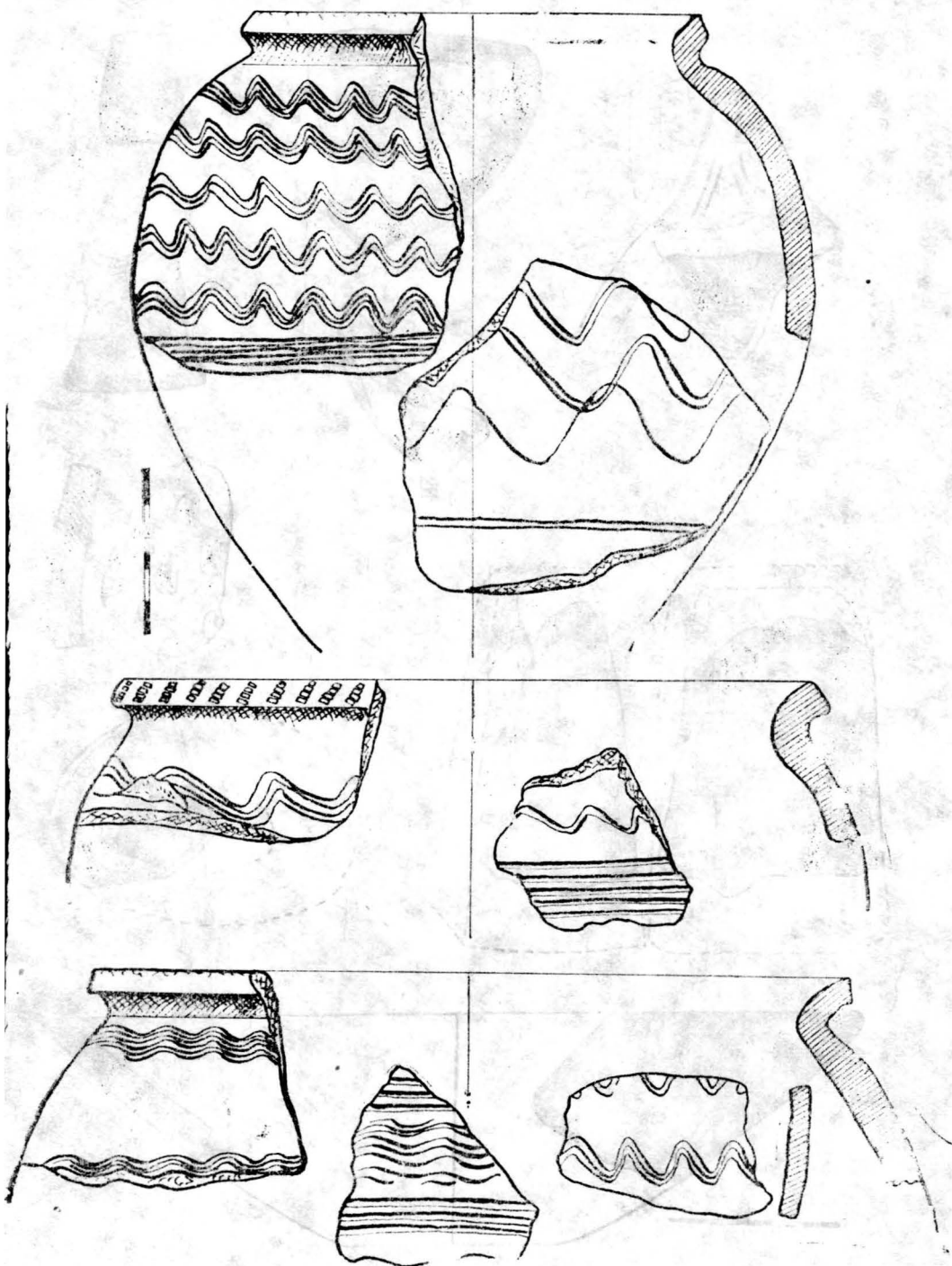

Fig. 13.

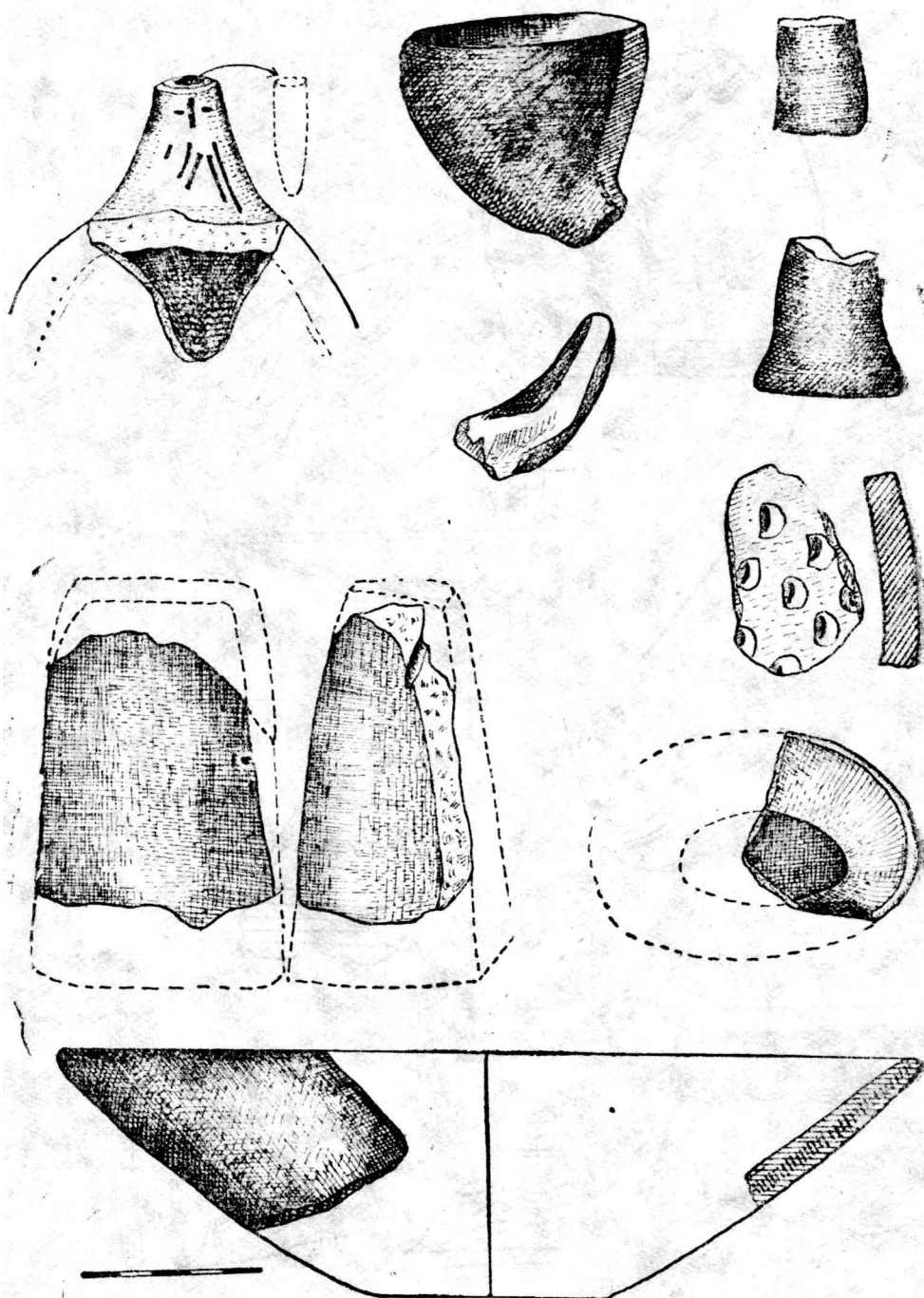

Fig. 14.

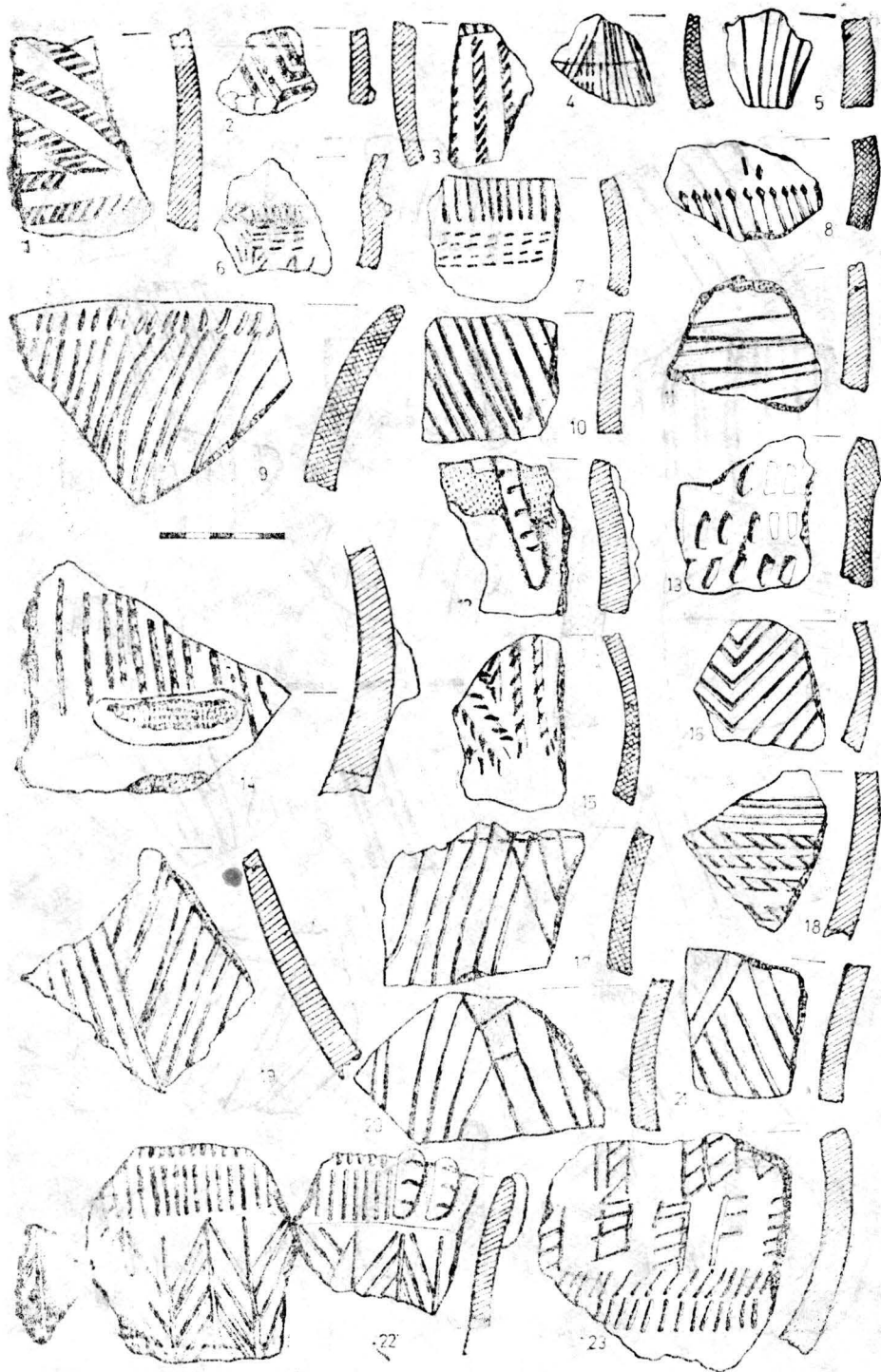

Fig. 15.

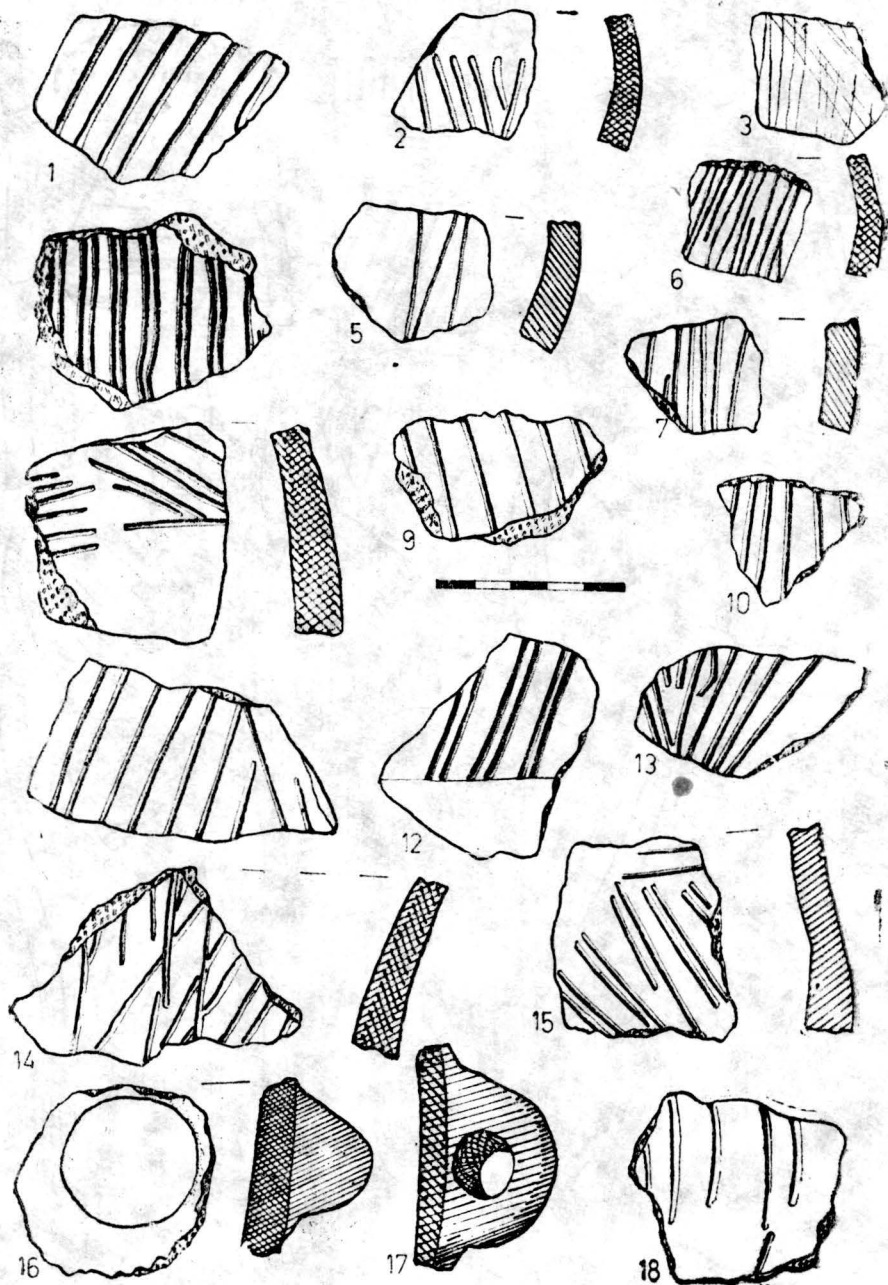

Fig. 16.

NECROPOLELE TUMULARE DIN MUNȚII PETRINDULUI ȘI DEALUL FELEACULUI

Zona geografică de care ne ocupăm cuprinde spațiul dintre Bazinul Arieșului și cel al Someșului, de-a lungul Văii Racilor (Valea Copăcenilor, Valea Turului) și Văii Micușului. Ambele văi izvorăsc din dealurile Feleacului. Partea de sud poartă numele de Munții Petrindului, dealuri mărginite la sud de malul Arieșului, formate din roci sedimentare. Din acestea țîșnesc la suprafață roci calcaroase care s-au înălțat în zona centrală pînă la altitudinea de 700 m, formînd o zonă orizontală. Calcarele în ridicarea lor spre suprafață au suferit două rupturi ferestruite mai apoi de cele două riuri formînd chei sălbatice ambele de o frumusețe rară, cu importante rezervații naturale și arheologice: Cheile Turzii¹ și Cheile Turului². Spre est de această zonă începe Cîmpia Transilvaniei, iar spre vest este Depresiunea Hășdatelor. La nord zona este mărginită de Dealurile Feleacului (832 m) care străjuiește orașul Cluj-Napoca spre sud pe cca 10 km.

Cercetarea sistematică a zonei a început în cadrul *Proiectului Tureni—Săndulești*³ și a unor lucrări de îmbunătățiri funciare⁴. Cercetările de teren începute în anul 1985 în zona Turenilor au fost extinse în anul 1986 spre sud și nord, în cadrul cercetărilor etnoarheologice româno-engleze⁵.

¹ *ErdRep*, p. 284—285, nr. 63, vezi și bibliografia mai veche; G. Téglás, în *ArchErt*, 1888, p. 92; Al. Vulpe, *Arte und Beile in Rumänien*, în *PB*, IX, 5, 1975, p. 65, cat. 336, pl. 37/336, daltă plată (probabil eneolitică); N. Vlăssă — H. Daicoviciu, în *Istoria Clujului*, Cluj, 1974, p. 12, fig. 13/14; N. Vlăssă, *Contribuții la problemele neoliticului Transilvaniei*, Cluj, 1977, p. 27, 30, 40—45; Idem, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 11; Idem, *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj, 1976, p. 168; I. Paul, în *RevMuz*, 4, 1965, p. 300; P. Roman, în *RevMuz*, VI, 1, 1969, p. 68; J. Chapman, *The Vinča Culture of South East Europa* (BAR, 117, I, II, 1984), p. 259, fig. 62; Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 223; Gh. Lazarovici, în *ActaMP*, 10, 1986, p. 17, 36. La acestea se adaugă altele numeroase referitoare la epoca paleolitică, a bronzului, a fierului, roman, medieval. Noi am făcut referiri în special la cele preistorice.

² *ErdRep*, p. 285—286, nr. 65; Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 27, cat. 34, pl. 3/34. Bibliografie multă la Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 723 și urm.

³ Proiect complex inițiat în colaborare cu M.I.L.M.C. București, cu lucrări coordonate de M. Popov și T. Haresa.

⁴ Lucrări în colaborare cu I.E.E.L.I.F. Cluj la Mărtinești și Micești. Săpături pentru epoca romană D. Alicu și S. Cociș.

⁵ Cercetări efectuate în anul 1986 la care au luat parte din echipa engleză J. Nandriș, coordonator, Sarah Miliken, secretar, Robert Sheater și Jenifer Lamprel, tehnicieni. Din partea română: Gh. Lazarovici, coordonator, Z. Kalmar, arheolog, M. Bucșe, etnograf, V. Cătănaș, biolog, geograf, V. Morariu și L. Dărăban, fizicieni și M. Corcodean, laborant.

Lucrările de cartare și înregistrare a obiectivelor arheologice⁶ combinate cu verificarea bibliografiei și a atestărilor documentare și de arhivă, vor da în viitor o imagine mai clară a evoluției etno-istorice a zonei.

Pornind de la sud spre nord se întâlnesc următoarele grupări de tumuli și tumuli izolați (fig. 1).

1) *Petreștii de Sus — Pe Grădini* (obiectiv 3). O necropolă formată din trei tumuli pornește imediat ce începe masivul calcaros la cca 250 m de capătul sudic, unde se află un lac montan (ob. 2 = *Alac*) (pl. I/1—2), în jurul căruia se găsesc fragmente ceramice preistorice (eneolitice și de epoca bronzului, atipice).

Tumulul 1 cu dimensiunile de $5 \times 6 \times 0,5$ m este format dintr-o manta de bolovani așezați pe stâncă, pe vîrf are un mărăcine (pl. I/2).

Tumulul 2. La cca 120 m nord se găsește cel de-al doilea, cu diametru de cca 8—10 m. La margine are un șir de bolovani mai mari. În epocile recente pe vîrfurile tumulului au fost depuse pietre din „grădinite” din vecinătate (foarte probabil foste vii).

Tumulul 3 se găsește la cca 60 m est de nr. 2, fiind cel mai bine păstrat. Pe creasta sa se găsește un bolovan mare.

Cei trei tumuli formează un triunghi pe creasta dealului.

În vecinătatea *Tumulului 1* spre *Tumulul 2*, puțin lateral, au fost sesizate două-trei pietre megalitice grupate. Una dintre ele a fost răsturnată (pl. I/7) la baza ei fiind descoperit un fragment de buză de vas, preistoric, greu de încadrat cultural.

2) *Petreștii de Jos — La Moara Spartă* (ob. 7, în Chei). La intrarea în Cheile Turzii, în amonte, pe stînga văii, pe un promontoriu, deasupra unei foste mori, se găsește un tumul cu diametru de 7,5 m, înalt de 0,4 m.

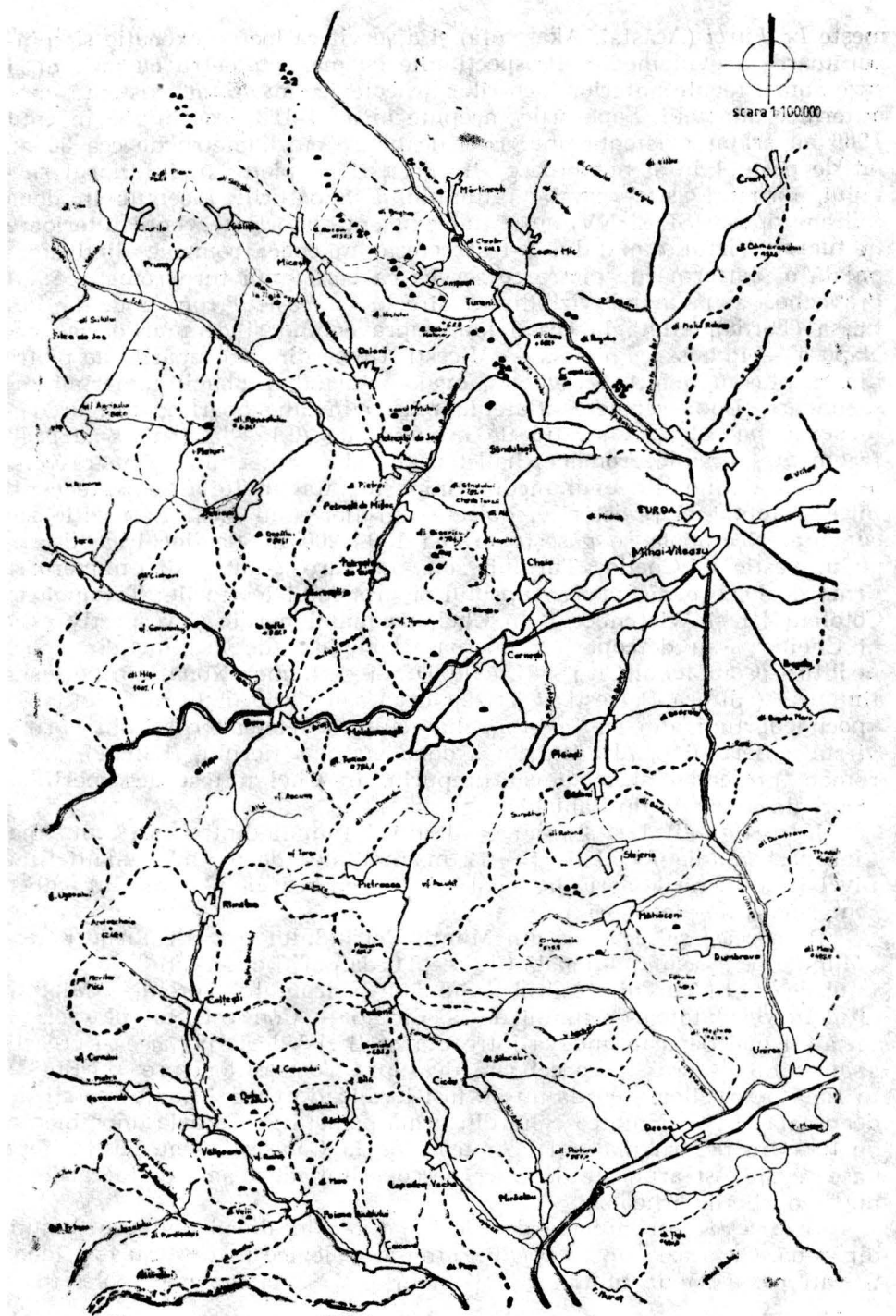
3) *Tureni — Dealul Ghicenghe*⁷. Pe drumul Turda — *Petreștii de Jos*, în vecinătatea carierei Săndulești Nord, la cca 100 m de intersecția drumului ce vine de la Tureni, începe o necropolă formată din 8 tumuli. Necropola se întinde pe șaua dealului, la cumpăna apelor, spre Valea Turenilor și Izvorul lui Alexandru Macedon, între șosea și pîriul Ghicenghe.

Tumulul 1 a fost sesizat la cca 150—200 m de ogașul ce coboară la mijlocul Cheilor Turului. Din cauza lucrărilor agricole tumulul a fost alungit luînd o formă ovală. Dimensiunile sale sînt de cca $8 \times 12 \times 0,5$ m. Cîțiva bolovani mari ce țînesc la suprafață din tufele și bălăriile rămase au ferit tumulul de la distrugerea completă. În vecinătatea sa, la cca 20 m est și 30 m sud sînt petele unor alți doi tumuli, unul cu mantaua din pietriș, altul din pămînt galben, nivelați însă de lucrările agricole. De la cel din amonte a fost cules un gratoar pe așchie, din opal.

Tumulul 2, cel de la extremitatea sudică, cel mai mare din zonă, are un diametru de cca 40—42 m, înălțimea fiind de 3,5—4 m. Locul se nu-

⁶ Cartarea arheologică a început odată cu săpăturile. Pentru numerotarea obiectivelor vezi Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986.

⁷ *Ibidem*.

mește *La Furci* (Acăstăi, Akasztófa) și a servit ca loc de execuție și spînzurătoare în evul mediu. Prospekțiunile cu magnetometru cu protoni și raze gama, făcute anterior lucrărilor arheologice au arătat existența unor puternice anomalii. Săpăturile începute în anul 1985 continuate în anul 1986 au arătat existența unui ring de pietre cu diametru de cca 30 m, lat de peste 1 m și numeroase alte grupări de pietre în interiorul ringului, formînd astfel mantaua tumulului. Săpăturile începute în două cadrane opuse (SE și NV) au arătat existența unor intervenții ulterioare în tumul. Virful tumulului a fost retezat în epoca romană, fiind amenajată o platformă de pietre ce servea ca bază unui turn roman ce supraveghea zona avînd vizibilitate directă cu castrul roman de la Potaissa (Turda), aflată la cca 5 km, supravegînd și drumurile romane, Napoca — Potaissa, Potaissa — Micești. Unele dintre grupările de pietre din manta au o formă regulată, ovală indicînd, probabil înmormîntări secundare. Două schelete aflate la mică adîncime aparțin, desigur, celor executați aici. În stratul de la suprafață (0,15—0,25 m) s-au găsit fragmente ceramice romane, hallstattiene și un inel din sîrmă răsucită de bronz datînd din evul mediu timpuriu. Mai multe fragmente ceramice Coțofeni și preistorice, obiecte din fier s-au găsit în poziție secundară. Necropola se găsește la cca 150—200 m de locuirea de pe malul vestic al Cheilor Turului, zonă în care s-au găsit numeroase urme de locuire din epoca cuprului și bronzului (culturile: Tiszapolgar, Coțofeni III și Wietenberg). În Chei, pe malul nordic și respectiv estic al Cheilor s-au descoperit numeroase complexe de locuințe din epoca neolitică (Complexul Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă) din perioada timpurie (cultura Petrești și Tiszapolgar) sau tirzie (cultura Coțofeni) a epocii cuprului, din epoca bronzului (cultura Wietenberg), din prima vîrstă a fierului (Hallstatt), din a doua vîrstă a fierului (Latène), dacic, roman, prefeudal și medieval timpuriu. În Chei a fost descoperită o secure de cupru de tip Baniabac³.

Între tumulii 1 și 2 s-au găsit alți 4 tumuli dintre care unul mai bine păstrat (diametrul de 10—12 m, înălțimea de 0,5 m), ceilalți fiind nivelați de lucrările agricole, locul lor fiind marcat de pete din lut galben sau grupări de petrișuri.

Pe aceeași șa, ce duce din Munții Petrindului spre Dealurile Felea-cului, de pe șoseaua națională Cluj — Turda pot fi observați 3—5 tumuli; unul deasupra Turenilor; altul la jumătatea drumului Tureni — Micești; altul în vecinătatea drumului de la Micești — Comsești, tot pe creastă, un altul mai departe undeva între Comsești și Vilcele pe aceeași creastă și un altul pe creasta ce coboară deasupra Comseștilor spre Mărtinești, în zona pescăriilor. Aceștia nu au fost localizați exact și nici cercetați în-deaproape. În vecinătatea celui din urmă pomenit, cu ocazia unor lucrări de terasare pentru plantația pomicolă de la Comsești, s-au găsit cîteva vase ce au fost aruncate de către descoperitori de teama ca lucrările să nu fie oprite de arheologi.

4) *Micești*. Sub numele de *Ticla* și *Ciglă* localnicii definesc tumulii din zonă. Cu ocazia unei expediții etno-arheologice în zonă au fost identificați peste 25 de tumuli răsleți și grupați în cîteva necropole. Între

³ Al. Vulpe, *op. cit.*

Micești și Crăiești, pe culmea dealului, de la colțul *Plantației* pînă la drumul de creastă din *Pădurea Satului*, între *Țiclă* și *Pe Costi*, există o necropolă întinsă pe cca 800—1000 m, pe o șa ușor înclinată spre sud. În *Colțul Plantației* se găsește un tumul mic ($6 \times 8 \times 1$ m) și unul mare ($20 \times 18 \times 3$ m) în punctul *Țiclă*. La cca 200—300 m nord, la *Țicla Veche* sînt mai mulți tumuli, unii aplatizați. Doi alăturați, unul mare ($20 \times 2,5$ m), altul mic (7×1 m) repetă situația de la *Țiclă*.

Pe Costi. La intrarea în pădure, la cota 724,3 m se găsește un tumul mare cu dimensiunile de $30 \times 40 \times 4$ m peste care trece drumul de creastă. Necropolă pare să fi avut 6—7 tumuli (o cercetare amănunțită este încă necesară). Pe aceeași creastă, spre limita de vest și sud-vest a dealului Feleacului, pe stînga Văii Tăuț, la cumpăna apelor între Bazinul Arieșului și al Someșului Mic ne-au fost semnalati alți tumuli (Găina, Virfu Gruului, Piculeț, Peana), în vecinătatea Virfului Peana⁹.

Pe drumul de creastă, ce duce de la Tureni pînă în Dealul Feleacului se găsesc mai multe necropole aflate fie în hotarul satului Micești, fie Vilcele, unii tumuli trecînd hotarul acestor sate. Toponimia pe care o folosim este cea utilizată în satul Micești.

5) *La Hodaie*. Trei tumuli formează o necropolă: unul mare la sud-vest, altul mic în centru, unul mijlociu la nord.

6) *Rocoteș*. O altă necropolă, formată din patru tumuli: doi în partea de sud, destul de aplatizați și alți doi în punctele *Plitarul* și *Prunișor* sînt în hotarul cu satul Comsești.

7) *La Vilcea*. Pe drumul de țară ce duce de la Micești la Vilcele, pe o șa se află o necropolă formată din 3 tumuli: unul mare spre nord ($\varnothing 30 \times 3$ m), unul mijlociu în centru și unul mic spre sud, lîngă pădure (tumul aplatizat).

8) *În Tăblii*, de-a latul crestei sînt doi tumuli, așezați unul spre vest, altul în centru, pe drumul de creastă.

În zonă, mai spre Feleac, sînt informații că s-ar găsi un alt tumul în punctul *Spînzuratul* sau *Dimbul Spînzuratului*. În hotarul satului Micești sînt informații despre tumuli în punctele *Coasta Morii*, *Piriul Bodeşului* și *Țiglă*.

5) Vilcele. La cca 1,5 km de sat și la cîteva sute de metri de la podul peste Valea Racilor, unde drumul urcă ușor, cu cca 1 km înainte de barajele pescăriei de la Mărtinești, la marginea fostei șosele Cluj — Turda, în stînga, azi acoperită de șosea, se găsea o necropolă formată din 2—3 tumuli. N. Vlăsa localiza în vecinătatea lor, la cca 100—150 m locul în care s-ar fi găsit depozitul de securi de cupru de la Baniabici (Vilcele I), iar spre vest de șosea, în aceeași zonă, a fost găsit depozitul de la Vilcele II, publicat de T. Soroceanu¹⁰.

10. Cluj—Făget. În pădurea Făgetului, pe pantele de nord ale Dealului Feleacului, deasupra văii *Lingurarilor* sînt semnalati tumulii pe care îi pomenește N. Vlăsa¹¹.

⁹ Informații amabile Șt. Ferenczi.

¹⁰ T. Soroceanu, în PZ, 56, 1981, p. 249—261.

¹¹ Informații amabile D. Ursuțiu, care ar fi făcut și ridicările topo.

11. Cluj—*Pădurea Tăuș*. Între *Valea Sf. Ion* și *Valea Tăuș*, pe o creastă ce coboară lin, de pe drumul spre Ciurila se pot observa trei-patru tumuli ce fac parte dintr-o necropolă¹².

În zona de răsărit a dealului Feleacului pe virfurile și șeile ce se îndreaptă spre sud, pe partea stângă a *Văii Racilor* se găsește o altă grupare de tumuli. Cei mai mari se văd din șosea fiind pe virfurile principale și pe acele creste. În acea zonă, din diferite puncte se pot observa 5—6 tumuli uriași, care însă nu au fost studiați îndeaproape. Toți sînt din seria celor mari de la Tureni, Micești, Vilcele.

13. Între *Valea Racilor* și *Valea Aitonului*, pe creastă, începînd de la ieșirea din Turda, în vecinătatea Copăcenilor, se găsea o necropolă din cca 6—8 tumuli, într-o livadă de pruni. După desființarea livezii tumulii au fost arați, cei mai mici dispărînd rămînînd doar pete de humă, leosoidale.

14. În vecinătatea unei ferme aflată pe șoseaua națională Cluj—Turda, se găsește o altă grupare de tumuli din care 2—3 se pot observa de pe șosea.

Această din urmă serie de tumuli, împreună cu cei din seria din zona Aitonului și de la vest de ei fac legătura, prin *Dealul Erdănimiea*, spre seria de tumuli din zona Apahida—Bonțida—Borșa—Dăbica¹³.

După cît se pare tumulii marceau vechi drumuri preistorice, hotarele unor comunități, fiind așezați în locuri vizibile, în vecinătatea așezărilor formînd adevărate necropole: cei de la Petreștii de Sus — *Pe grădini* se leagă de locuirile din Cheile Turzii aflați la 1,5—2 km; cei de la Tureni sînt la cîteva sute de metri de așezările Coțofeni, toate din faza III-a; cei de pe *Valea Tăușului* la 1,5 km de așezarea fortificată de la Florești—*Cetatea Fetelor*. Asemenea situații sînt și în alte locuri, cercetările din zonă fiind abia la început.

Urmărind felul în care tumulii au fost construiți și materialul din, de calcar: Petreștii de Sus și Tureni — *Dealul Ghicenghe* (T 1 și 2) unde rare au fost ridicați constatăm trei grupe: 1) unii cu mantaua din piatră materialul este din zonă sau din zărușuri aflate la cca 200—700 m; 2) cei mai mulți care au mantaua din pămîntul din zonă; 3) cei cu mantaua din leos.

Pînă la viitoare cercetări mai amănunțite o încadrare a lor este dificilă. Cei de la Petreștii de Sus și Tureni, prin tehnica de construcție se leagă de cei cercetați de N. Vlăsa în Cheile Aiudului — *Pe Dealul Velii*¹⁴ și din zonă, aparținînd fazei tirzii a culturii Coțofeni¹⁵.

Tumulii din zona Micești—Vilcele ridică probleme deosebite asupra cărora intenționăm să stăruim, la fel despre cei cu mantaua din humă. Cei mai timpurii tumuli din zonă — ne gîndim la zona din vestul Tran-

¹² Informații amabile Șt. Ferenczi. Noi am observat 3 asemenea tumuli de pe șosea. S-ar părea că numărul lor este mai mare. O cercetare în zonă este necesară. Referiri la Șt. Ferenczi, în *Studia, Historia*, p. 58.

¹³ Cercetări Gh. Lazarovici, Z. Kalmar în cadrul proiectelor cu I.E.E.L.I.F. Cluj, Borșa (14), Râscruci (3), Dăbica (6), Bonțida (2).

¹⁴ N. Vlăsa — M. Takács — Gh. Lazarovici, *Die Hügelgräber aus dem Banat und aus Siebenbürgen aus der spätneolithischen Periode*, în *Hügelbestattung in der Karpaten—Donau—Balkan—Zone*, Belgrad, 1987, p. 107—119.

¹⁵ *Ibidem*, p. 108; H. Ciugudean, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 43—56.

silvaniei, de la poalele Munților Apuseni — în mod sigur se pot încadra în vremea fazei a III-a a culturii Coțofeni. Pentru această încadrare pledează inventarul funerar al numeroaselor morminte din cei 16 tumuli de pe Dealul Velii, din Cheile Aiudului și ceilalți tumuli din zonă¹⁶. N. Vlassa considera că acolo are loc o dăinuire îndelungată a culturii Coțofeni care ar depăși faza a III-a a culturii Coțofeni, în sensul unei faze IV, ambele etape ar marca — adăugăm noi — momentul de maximă dezvoltare a metalurgiei cuprului și apariția bronzului arsenic. Aceasta ar justifica termenul de epoca cuprului și pentru cultura Coțofeni în sensul unei etape tirzii (Spätkupferzeit), epocă care ar începe cu metalurgia cuprului din cultura Petrești — Tiszapolgár.

Caracterul Coțofeni, coțofenoid al descoperirilor de pe Dealul Velii și a celor din zona Cheilor Aiudului a fost adesea contestat de către P. Roman¹⁷, care susținea o datare mai tirzie a tumulilor, post Coțofeni III, iar materialele Coțofeni descoperite ar proveni de la locuiri anterioare tumulilor, spălate în afara tumulilor de ape și vreme, păstrate mai bine doar în zona tumulilor ferite fiind de mantaua din piatră. Ca argumente, în favoarea opiniei sale susținea prezența fragmentelor ceramice Coțofeni descoperite pe manta, sub manta sau în acel „pat de cioburi“ de care vorbește Vlassa, pe care P. Roman le socotește resturi de la așezări sporadice¹⁸. Asemenea argumente aduce pentru unele cazuri și H. Ciugudean, invocate de altfel și de P. Roman.

Cunoscând opiniile și observațiile lui P. Roman, Gh. Lazarovici și M. Takacs, la redactarea comunicării susținută la D. Milanovac, au analizat cu grijă aceste situații susținând în continuare opinia lui N. Vlassa că în necropolă sînt două etape: una cu elemente clare Coțofeni ce nu pot fi contestate nici ca poziție stratigrafică nici ca apartenență culturală; cea de-a doua etapă este o despărțire mai mult arbitrară este de fapt o continuare neîntreruptă a necropolei cu elemente ce vor deveni caracteristice mai apoi pentru epoca bronzului (toarte tubulare, briuri alveolate, amforete, ornamente apăsate, dispariția treptată a inciziilor Coțofeni) aceste din urmă materiale pot fi socotite a face tranziția la epoca bronzului iar nu întreaga perioadă. Dacă cuprul cu arsen, bronzul arsenic sau cu alte metale rare (bismut) care dau tărie metalului precum și marea cantitate de cupru din topoarele de tip Baniabic, Dumbrăvioara I, Cobrasca, Faisz trebuiesc încadrate în epoca cuprului sau bronzului timpuriu este o chestiune de terminologie, chestiune care poate duce la discuții similare ca cele pentru explozia metalurgiei bronzului de la finele lui, BD — Ha A. Atenția pe care o acordă străvechile comunități metalurgiei, metalului sau unor procedee tehnologice noi ține de o istorie structurală în care fenomenele economice, sociale, psihologice joacă alte roluri, în perioadele de tranziție, de salturi, de aculturizare, de retardare, iar ca exemple amintim: decăderea ceramicii la finele culturii Starčevo-Criș sau Vinča B₂/C legate de dezvoltarea silixului, care are aspecte microlitice; decăderea ceramicii în Coțofenii IIIc

¹⁶ N. Vlassa — M. Takács — Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 118—119.

¹⁷ P. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 31, n. 1, 60—61.

¹⁸ P. Roman, intervenții verbale la simpozionul de la D. Milanovăț și la comunicarea lui N. Vlassa — M. Takács — Gh. Lazarovici.

și IV la Vlassa „elementele Schneckenberg“ la alții sau Wietenberg III, IV la unii și „elementele Noua“ la alții, sînt fenomene de tranziție ele trebuiesc privite prin prisma evoluției anterioare, ca fenomene de „încheiere“ sau de „naștere“ în care și unii și alții au dreptate, a le generaliza însă pe spații largi înseamnă a nu ține cont de realitățile din fiecare zonă în parte, de aportul acestora. Unii vorbesc astăzi de epoca calculatoarelor, noi sîntem în ea? sau sîntem într-o epocă de tranziție!

Inceputul înmormintărilor în tumuli ca un fenomen generalizat îl vedem în Coțofeni III b, odată cu apariția elementelor Vučedol¹⁹. A vorbi însă cu mare siguranță de Coțofeni III b, III c sau IV este o chestiune în care doar specialiștii și săpăturile sistematice, pe suprafețe mari, publicarea atentă, amănunțită, observațiile stratigrafice, stratigrafia comparată își vor spune ultimul cuvînt, nu speculațiile.

Într-un studiu recent, apărut concomitent cu al lui Vlassa — Takács — Lazarovici, H. Ciugudean analizează descoperirile tumulare din vestul Transilvaniei pe care le definește cu termenul de *grupul Bedeleu* împărțindu-l în două faze de evoluție A și B²⁰. Dincolo de asemănarea de terminologie notate cu cifre tot A și B atît la Ciugudean cît și la noi, de o bună parte a opiniilor converg, sînt însă și deosebiri esențiale pe care dorim acum să le precizăm fiind posibile eventuale confuzii între cele două păreri.

Termenul de *grupul Bedeleu* folosit pentru totalitatea fenomenelor tumulare din Carpații Apuseni²¹ nu îl putem accepta chiar dacă excludem cele două descoperiri din afară: Cîmpia Turzii și Cipău²² pot fi și alte fenomene tumulare în aceeași zonă, mai tirziu, în bronzul dezvoltat sau în epoca fierului. Pe de altă parte termenul de grupul Bedeleu este dificil de folosit și pentru că descoperirile de la Izvoarele și săpăturile de la Cacova, Livezile ș.a. sînt vechi, au fost făcute de amatori și au iscat adesea confuzii²³.

Autorii săpăturilor din Dealul Velii, ce dispun de o bogată documentație recentă și au la îndemînă și materialele vechi, vor putea spune mai mult și mai clar, pe cei 16 tumuli cercetați și pe cele cîteva zeci de morminte cercetate²⁴, decît pe cele 27 de piese cu care sînt ilustrate cele două faze ale grupului Bedeleu²⁵.

Aruncînd o privire asupra tabelului cronologic al lui H. Ciugudean²⁶, în care ilustrează fenomenele bronzului timpuriu, comparînd cu tabelul

¹⁹ În *Oltenia*: D. Popescu, în *SCIV*, 16, 4, 1965, p. 783; P. Roman, *op. cit.*, p. 55; idem, în *SCIV*, 37, 1, 1986, p. 147; idem, în *Dicționar de istorie veche a României*, București, 1976, p. 618. În *Banat*: Vl. Dumitrescu — I. Stratan, în *Dacia*, VI, 1961, p. 411—427; V. Boroneanț, în *SCIV*, 17, 2, 1966, p. 349; P. Roman, *loc. cit.*; idem, în *ActaArchCarp.*, XV, 1975, p. 147. În *Crișana*: S. Dumitrașcu, în *Crista*, XV, 1965, p. 56; D. Popescu, *op. cit.*, p. 784.

²⁰ H. Ciugudeanu, în *Apulum*, XXIII, 1986, p. 67—82.

²¹ *Ibidem*.

²² St. Ferenczi, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 389—390.

²³ Comentariu la N. Vlassa — M. Takács — Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 107 și urm.

²⁴ În prezent se prelucrează materialele în vederea redactării monografiei săpăturilor.

²⁵ H. Ciugudean, *loc. cit.*

²⁶ *Ibidem*.

cronologic al lui P. Roman de la Simpozionul de la Budapesta—Velem din 1977²⁷ observăm că H. Ciugudean duce grupul Bedeleu pînă la contactul cu orizontul Besenstrich, ceea ce ar corespunde fazelor Ia, Ib pentru a sa fază A și Bronz II pentru faza B (pe baza explicației din nota 80)²⁸. Spre deosebire de P. Roman²⁹ H. Ciugudean consideră grupul Bedeleu ca o variantă regională în cadrul fazei tîrzii a culturii Coțofeni punind aceste schimbări în legătură cu contactele Schneckenberg — Jigodin³⁰. Ilustrarea unor materiale de la Lunca Meteșului lasă să se întrevadă ideea unei alte etape³¹.

În această etapă ar intra acel bronz Ib dar mai ales II la P. Roman, care mai prevăzător nu face nici o referință la tumulii din Cheile Aiudului, deși îi sînt cunoscute atît materialele vechi cît și cele noi. Fără să-i facem o apologie lui P. Roman pentru răbdarea cu care așteaptă a-și expune opinia, constatăm, totuși, lipsa unor materiale ce ar trebui să apară în zona Apusenilor, deci și în zona Cheilor Aiudului pentru a se umple spațiul de timp dintre cele mai timpurii morminte și cele mai tîrzii (Livezile Dealul Sîrbului, T I, M 1, Herepey III/23), poate o ceramică gen Govora Runcuri, mormintele în cistă, ornamentele cu măturicea gen scoartă de copac, ceramica cu șnur ș.a. Ar fi deci necesară încă o etapă în sistemul lui H. Ciugudean pentru ca termenul de „totalitatea fenomenelor tumulare din Carpații Apuseni” pentru bronzul timpuriu cum este definit grupul Bedeleu să fie o realitate. Pentru noi faza A este mai lungă decît la Ciugudean, faza B mai scurtă iar pentru „totalitatea fenomenelor” ar fi necesară încă o fază cel puțin dacă evoluția continuă în același sens, dar acestea sînt simple speulații.

În analizele lor, nici P. Roman nici H. Ciugudean nu țin cont de alte realități, legate de metalurgia cuprului din zona de vest a Transilvaniei. Este vorba de depozitul de securi de cupru de tip Baniabici (Vilcele I)³², în a cărui vecinătate sînt mai multe necropole tumulare, după cum arătăm mai sus. Trebuie luat în discuție toporul de același tip de la Cheile Turului³³. Cercetările pe mari suprafețe din zonă (peste 500 m²) cu numeroase descoperiri din faza tîrzie a culturii Coțofeni (mai multe așezări). În zona în care s-a găsit toporul de la Cubleş³⁴ sînt de asemenea așezări Coțofeni tîrzii³⁵.

La Dăbîca sînt cunoscute cel puțin 4 zone cu tumuli³⁶, în unele din ele au fost găsite fragmente ceramice Coțofeni III, fără ca în vecinătatea tumulului să fie alte materiale. Cea mai apropiată așezare Coțofeni este peste vale la cca 1,5—2 km. Descoperirile Schneckenberg de la Dăbîca³⁷ provin din diferite zone ale stațiunii, niciodată nu sînt ameste-

²⁷ P. Roman, în *MittArchInst*, 2, 1981, p. 308.

²⁸ H. Ciugudean, *loc. cit.*

²⁹ Compară cu P. Roman mai sus, n. 27.

³⁰ H. Ciugudean, *loc. cit.*

³¹ *Ibidem*, mai tîrziu despre care nu vorbește însă nimic.

³² Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 26—28, cat. 1—32.

³³ *Idem*, p. 27, cat. 34.

³⁴ *Idem*, cat. 35.

³⁵ Materiale în MIC, expuse la Muzeul din Iclod.

³⁶ „În vie”: „În Cetate”; „Pe Dealul Borșii”; „În Cătun” „pe Dealul Borșii”; în Cătun pe deal spre Fundătura.

³⁷ Comunicare, Gh. Lazarovici. Materiale inedite în MIC.

cate cu cele Coțofeni, fiind mai degrabă posterioare descoperirilor Coțofeni de aici, decît contemporane. Acestea nu sînt însă amestecate nici cu ceramică șnurată și nici cu striuri sau măturicea³⁸.

În zonele de vest ale Apusenilor sînt descoperite și alte tipuri de topoare de cupru: Dumbrăvioara; la Căprioara — acolo sînt descoperite și fragmente ceramice ornamentate cu măturicea³⁹ — și Cornești⁴⁰, de tip Faisz la Vadul Crișului⁴¹ și Lipova⁴²; de aici se desprinde ideea existenței unui cerc în care prelucrarea cuprului este intensă fiind asociată în același spațiu cu prelucrarea bronzului arsenic, încă din fazele tîrzii ale culturii Coțofeni. Originea sudică a acestei metalurgii este demonstrată de legăturile etno-culturale cu civilizațiile mediteraniene pe care le are cultura Vučedol (fermentul acestei metalurgii) și numeroasele sale variante⁴³ pentru zonele de vest ale Balcanilor și alte grupe pentru zonele de est ale Balcanilor⁴⁴. Difuziunea metalurgiei bronzului pentru zonele de vest ale Transilvaniei nu trebuie văzută neapărat numai prin intermediul culturii Glina — Schneckenberg.

Dacă ținem cont de faptul că mormintele tumulare din Cheile Aindului, Livezile, Izvoare, Geoagiu, Petreștii de Sus ș.a.⁴⁵ au mantaua din

³⁸ Situație care apare de exemplu în Banat la Parța sau la Buziaș — Silagiu, în Oltenia la Ocnele Mari — Zdup; G. I. Petre-Govora, în *Buridava*, 2, f.a., p. 7—16.

³⁹ Gh. Lazarovici, în *ActaMP*, I, 1977, p. 25, fig. 1/3, 5, 7, 2/2; 3; Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 31, cat. 49.

⁴⁰ *Idem*, cat. 50.

⁴¹ *Idem*, p. 28, cat. 39.

⁴² *Idem*, p. 28, cat. 38.

⁴³ Vl. Milojević, în *Germania*, 37, 1959, p. 70; B. Govedariou, *Einige Frage der Chronologie und Herkunft der Ältesten Tumuli mit Steinkistengräbern, in Ostadriatischen Gebiet, in Hügelbestattungen in der Karpaten—Donau—Balkan—Zone*, Belgrad, 1987, p. 62—64, fig. 7/1—2, 4, 4/3; 6/2—3; 8/1—3. Astfel dumanul de la Mala Gruda, lucrat din argint, poate fi considerat prototip pentru o serie de modele din cupru ori cupru-arsenic; *Ibidem*, p. 61, 43; St. Dimitrijević, în *Vjesnik*, 3, X—XI, 1977—1978, p. 52—54, fig. 9/4; *Idem*, *Vučedolska Kultura i Vučedolski kulturni kompleksi, in Preistorija Južoslavenskih Zemalja*, Sarajevo, 1979, p. 324, pl. XLII/8; pentru *Bosnia*, St. Dimitrijević, *op. cit.*, p. 52 (Zecovi; Dobela-Breslo; Alihadze; Harnolje-Gradac; Lepenica; vezi și Al. Benac, în *Epoque préhistorique et protohistorique en Jugoslavie*, Belgrad, 1971, p. 79; în *Croatia la Veliko Traito, Apatovac, Ljubljana Boriže*; St. Dimitrijević, *op. cit.*

⁴⁴ În *Serbia*; *Ibidem*, p. 52; M. Garašanin, în *BerRGK*, 39, 1958, p. 45; M. Grbić, în *Starinar*, IX—X, 1959, p. 45; pentru Jašika, Durdevo, Kragujevac-Gornje, Kamariče, Veliko Jašika, Čuka, Pribaj; în *Vojvodina*; M. Garašanin, *op. cit.*, p. 45; M. Grbić, *op. cit.*; V. Trbuković, în *Starinar*, XVIII, 1967, p. 180; pentru Rumna, Nestin, Hrtkovci, Zemun-Prigrevica; *Friedhofshügel, Behiš-Gradac, Bečmen, Rahomaz; Vučedol-Zok*; pentru *Ungaria*; Vl. Milojević, în *PZ*, 34—35, 1949—1950, p. 158; G. Bandi, în *Alba Regia*, 1967, 23—24; N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nord-Ost Ungarn*, Budapest, 1968, p. 84; C. Kaesó, în *SCIV*, 23, 1, 1972, p. 31—44; la Zok, Pécs, Kiskőszeg, Szarvas, Téserv, Nagyárpád, ș.a.; pentru *Oltenia*, D. Popescu, *op. cit.*, p. 783; P. Roman, în *ActaArchCorp*, XV, 1975, p. 147. *Idem*, *Cultura Coțofeni*, p. 55; la Cîrna, Ostrovu Corbului, Ostrovu Simian și în zona Govorei; pentru *Banat* vezi Vl. Dumitrescu — I. Stratan, *op. cit.*, p. 411—427; D. Popescu, *loc. cit.*; P. Roman, *loc. cit.*; ș.a. pentru *Moldova Veche*, Cuina Turcului, Jupalnic, Băile Herculane, Orșova și Freidorf I; Z. Kalmar — A. Oprinescu, în *Tibiscus*, VI, 1986, p. 203, fig. 29—30.

⁴⁵ N. Vlăsa — M. Takács — Gh. Lazarovici, *op. cit.*; H. Ciugudean, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 43 și urm.; *idem*, în *Apulum*, XXIII, 1986, p. 67 și urm.

pietre, uneori au un cerc de piatră, originea acestei idei trebuie căutată în lumea adriatică. Cercul de piatră de la Tumulul 2 din Tureni are analogii cu cel Vučedol de la Moldova Veche—Ostrov și de la Belotić — *Bela Crkva* (T I)⁴⁶ sau cele de pe coastele Adriaticii de la Orah, Mala Gruda ș.a. din nord-estul Dalmatiei⁴⁷. Mantale de piatră, camere mortuare de piatră, stele funerare și adevărați menhiri sînt numeroase în civilizațiile mediteraniene⁴⁸.

Nu toate fenomenele tumulare sînt rezultatul expansiunii stepice și nici toate mormintele fără inventar, cu inventar sărac în tumul sau cu ocră, aparțin acestui fenomen. Există numeroase idei preconcepute care au rămas în uz! Luînd în discuție ca punct de pornire cimitirul de la Decea Mureșului cu caracteristicile: necropole plane, cu ocră, cu morminte alungite sau ușor chircite există în regiunea dunăreană asemenea fenomene în orizonturi imediat anterioare formării culturii Tiszapolgár⁴⁹. La Iclod, de exemplu, în toate cele trei faze ale necropolei, se presară în unele morminte ocră lîngă schelete sau pe ele⁵⁰. Ocră a fost depus în vase⁵¹ sau bulgări lîngă schelet⁵², mărgelile de piatră sau din scoica *Spondylus* apar adesea în neoliticul tîrziu în necropole⁵³. Poziția ușor chircită a picioarelor (numai picioarele)⁵⁴ este rezultatul unei evoluții locale, deosebindu-se de cele puternic îndoite în sus din unele înmormintări tu-

⁴⁶ *Moldova Veche*: P. Roman, *The Late Copper Age, The Coțofeni Culture of South East Europe*, în *BAR*, 32, 1973, p. 35—37; idem, *Cultura Coțofeni*, p. 32; D. și M. Garašanin, în *ZbornikNM*, I, 1958; idem, în *ZbornikNM*, III, 1962; M. Garašanin, în *BerRGK*, 39, 1958, p. 90; I. Bona, în *Alba Regia*, 4—5, 1963, p. 58; J. Ecsedy, în *ActaArchBp.* 27, 1975, p. 285; s.a.

⁴⁷ Bl. Govedarica, *Einige Fragen* . . . , p. 62, fig. 5—8.

⁴⁸ B. Baglioni, *Introduzione al neolitico dell'Italia Settentrionale*, Pordenone, 1980, p. 164 și urm., fig. 73b; B. Baglioni, *Il neolitico a l'età dell' Rome*, cap. V = B. Baglioni — P. von Eles, p. 241 și urm.; p. 248, 251, 261; A. Gallay, *Le néolithique moyen de Jura et des plaines de la Loâne*, Franenfeik, 1977, p. 185 și urm., 289 și urm.

⁴⁹ Gh. Cantacuzino, în *SCIV*, 18, 3, 1967, p. 379 și urm.; Idem, în *Dacia*, XIII, 1969, p. 45—59.

⁵⁰ Gh. Lazarovici, în *StComCaransebeș*, II, 1977, p. 214, la M₁ împrăștiat lîngă piciorul drept.

⁵¹ *Ibidem*, Cimitirul A, M₂₂, (copil-adolescent), vasul cu nr. inv. P. 56718, ocră; plus mormint izolat descoperit de A. Bulbuc (tot de copil).

⁵² Bulgăre lîngă schelet.

⁵³ În colecția Rusu, zona cimitirului A de la Iclod; Botoș, în nivel Vinča A₂; M. Garašanin, *Centralnabalkanska Zona*, în *Praistoria Jugoslavenkih Zemalja*, Sarajevo, 1979, p. 159—160; la Gomolava 23 schelete în orizont Vinča C—D, vezi și I. Petrović, Gomolava, Novi Sad, 1984, p. 19—20, fig. 8—10; în cultura Tisa sînt numeroase schelete cu inventar din perle, vezi N. Kalicz — P. Raczyk, *A Survey of recent Archaeological Research, in The Late Neolithic of the Tisa Region*, Budapest—Szolnok, 1987, p. 26, fig. 14; Fr. Horvath, *ibidem*, p. 36, fig. 7; I. Korek, *tiszai kultura*, Dozent Diss. Budapest, rezumat, p. 6—7, 9—10, pentru Lebő, Szarvas, Kisköre, Szerencs, Kökénydomb, șiraguri de mărgelile apar la bărbați, în morminte, situație similară la Iclod, cimitirul B, M₁₇.

⁵⁴ În Iclod A, apare într-un singur caz la M₃₄, pe poziție ușor chircită.

mulare⁵⁵. Schimbarea ritului funerar în fazele tirzii, de la cele EV la cele NS⁵⁶, la început orientarea NS era doar la copii⁵⁷ sînt procese evolutive locale în neoliticul tîrziu fără influențe stepice. Perle, tuburi, inele de cupru se găsesc și în stațiuni și morminte din epoca timpurie a cuprului⁵⁸. Colierul și măciuca cu 4 lobi sînt elemente străine întîlnite pe spații largi⁵⁹ în vreme ce cuțitele lungi din silex sînt elemente carpato-dunărene ale epocii cuprului⁶⁰, avînd numeroase tradiții locale încă din neoliticul mijlociu⁶¹.

Avînd în vedere că metalurgia din Caucaz este tributară lumii anatoliene nu trebuie să căutăm originile îndepărtate ale tracilor doar în stepile nord-pontice ci și în lumea balcano-anatoliană⁶².

Difuziunea ideii de a se ridica morților mari construcții din piatră a început în lumea sudică, în Egipt, dar este întîlnită pe spații largi în Europa centrală, nordică, estică. Ea a avut diferite evoluții ce trebuie să privească nu doar în fenomenele stepice.

Întorcîndu-ne la zona de care ne ocupăm credem că doar cercetările sistematice, îndelungate vor putea da răspunsuri exacte nu doar specu-

⁵⁵ I. Ecsedy, *The People of the Pit—Grave Kurgan in Eastern Hungary*, Budapesta, 1979; N. Harțuchi — Fl. Anastasiu, *Contribuții la cunoașterea mamintărilor cu ocră de pe teritoriul Republicii Socialiste România, în lumina ultimelor cercetări, în Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie, decembrie 1964*, București, 1971, p. 129, amintește din cele 236 de morminte 53 de morminte care sînt de acest fel.

⁵⁶ În Cimitirul A este la M₁₃ și M₃₇; în Cimitirul B situația se întîlnește la mai multe morminte M₃, s. 9, 18, 28 și altele, toate din faza a III-a a grupului Iclod.

⁵⁷ Cazul lui M₁₃ din Cimitirul A.

⁵⁸ La Herpály; N. Kalicz — P. Raczy, în *The Late Neolithic...*, p. 122, fig. 41. Pentru cele din România vezi E. Comșa, *Unele date privind începuturile folosirii aramei în neoliticul României*, în *IMCD*, p. 74—75, 78 (pentru mărgelile, brățări, ș.a.); I. Kutzián, *The Copper Age Cemetery Tiszapolgár Basatanya*, Budapesta, 1963, p. 330—333, 335.

⁵⁹ Vezi bunăoară exemplarul din neoliticul recent din Knossos, René Treuil, *Le néolithique et le bronze ancien égéennes*, în Ed. Ecole Française d'Athènes, 1983, p. 182, fig. 62/2, identic cu cel de la Decea (vezi *AISC*, I, 1928—1932, p. 95, fig. 11).

⁶⁰ Asemenea piese apar în Banat la Bucovăț, într-o groapă cu vase Tiszapolgár clasic. Săpături Lazarovici 1973—1974, materiale inedite în MBT. La Balta Sărată în context cu cîteva vase aparținînd orizontului cu toate pastilate; pentru context vezi Gh. Lazarovici, în *Tibiscus*, 4, 1975, fig. 8; idem, în *Istraživanja*, 5, 1976, fig. 8. Nu le mai amintim pe cele din cultura Cucuteni sau cele uriașe din mormintele de la Varna. Toate acestea sînt fenomene locale, balcanice.

⁶¹ În numeroase culturi apar piese lungi, la Parța, în Colecția Agatha există o piesă lungă de 13 cm datînd din fazele mijlocii ale Culturii Banatului.

⁶² Privind metalurgia din Balcani vezi B. Jovanović, *Metalurgia eneoliticașag perioda Jugoslavia*, Beograd, 1971, p. 16 și urm.; idem, în *Actes VIII CISPP*, I, 1971, p. 131 și urm.; idem, *Rudarstvo Geologija Metalurgia*, XXVI, 1975, 12, 2083—2089; idem, în *Antiquity*, 198, iun. 1976, p. 104 și urm.; idem, în *StudPrehist*, 1—2, 1978, p. 192 și urm.; *Prices Fifth All. Colloq.*, Dublin, 1979, p. 335 și urm.; idem, în *Univ. Museum Magazine, Arch. Antrop.*, Pennsylvania, 21, 1, 1978, p. 9 și urm.; idem, în *Scientific American*, 242, 5, 1980, p. 152 și urm.; C. Renfrew, *Sitagroi and Independent Invention of Metallurgy in Europe*, în *Actes VIII CISPP*, II, 1971, p. 473 și urm.; Tradițiile din cultura Vinča sînt puternice, vezi Vl. Markotić, *The Vinča Culture*, Calgary, 1984, p. 108 și urm.

lațiile cu analogii la mii de kilometri distanță cu obiecte care în mai toate locurile sînt rarități, circulația lor la distanță fiind o chestiune de schimburi intertribale cum e cazul cu: ambra, spondylus, obsidian și altele.

GHEORGHE LAZAROVICI — ZOIA KALMAR-MAXIM

LES NÉCROPOLES TUMULAIRES DES MONTS DE PETRIND
ET DE LA COLLINE DE FELEAC

(Résumé)

Les auteurs publient les résultats des recherches, des fouilles de sondage et des prospections archéométriques effectuées dans la zone de certains points économiques-industriels en construction.

SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE DE SALVARE DE LA CLUJ — PIAȚA BABA NOVAC (1986)

În zona centrală a orașului Cluj-Napoca, la est de *Turnul Croitorilor*, în *Piața Baba Novac* între zidul de est al orașului medieval, până dincolo de colțul cu strada 23 August, prin lucrările edilitare la un bloc nou construit ale cărui lucrări au început în anul 1986, au fost sesizate urmele unei locuiri neolitice ce face parte dintr-o întinsă stațiune ce cuprinde întreaga parte centrală a municipiului Cluj-Napoca, mărturii ale unei istorii milenare¹.

Urme arheologice neolitice au fost semnalate în vecinătatea zonei pe strada 23 August², pe străzile paralele, pe *M. Kogălniceanu*, la *Archive*³, la *Biblioteca Academiei*⁴, spre sud în *Piața Cipariu*⁵, spre est în *Piața Ștefan cel Mare*⁶, spre nord în *Piața Victoriei*⁷, dacă ne referim doar la descoperirile din imediata vecinătate a zonei. Descoperirile acestea aveau menirea de a completa informațiile, de altfel foarte lacunare, despre o civilizație mai puțin cunoscută, din epoca neolitică mijlocie a cărei denumire justifică importanța pe care o acordăm acestor descoperiri. Este vorba de cultura Cluj—Cheile Turzii⁸ sau poate de un complex

¹ N. Vlăsa — H. Daicoviciu, în *Istoria Clujului*, Cluj-Napoca, 1974, p. 7—19 și urm.

² *Ibidem*, p. 13, nr. 34; M. Roska, în *Kolozsvári Szemle Könyvtára*, I, 1943, p. 5, fig. 1/1—2; *Idem*, în *ErdRep*, 1942, p. 135; N. Vlăsa, în *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976, p. 132, n. 59; Gh. Lazarovici — E. Lakó, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 74; Gh. Lazarovici — I. Némethi, în *ActaMP*, X, 1986, p. 37, fig. 2/13.

³ N. Vlăsa, *op. cit.*, p. 168, n. 20; Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 23—24, fig. 1, p. 26; *Idem* în *ActaMP*, X, 1986, p. 37, fig. 2/13.

⁴ *Idem*, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 25 și urm., fig. 2; *Idem*, în *ActaMP*, X, 1986, p. 32, fig. 1/10 23, 31; 2/1, 20, 32—36 sînt de la *Archive*.

⁵ Fragmente ceramice inedite în colecția Școlii generale nr. 19 din Cluj-Napoca.

⁶ Gh. Lazarovici — Z. Kalmar — R. Ardevan, *Așezarea neolitică de la Cluj — Pe la Ștefan cel Mare*, comunicare, Cluj, 1981, sub tipar în *Marisia*; referiri la Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 221, 222; Gh. Lazarovici, în *ActaMP*, X, 1983, p. 19 ș.a.

⁷ Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 24—25, fig. 2; Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, *op. cit.*, p. 221—222.

⁸ Ideea unui asemenea complex a pornit de la referirile lui Nicolae Vlăsa (în *ActaMN*, VII, 1970, p. 11, *Idem*, în *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976, p. 168) și din necesitatea de a explica existența numeroaselor grupuri și faciesuri cu ceramică pictată. La Cluj apăreau elemente pictate și cu ceramică incizată; la *Cheile Turzii* numai cu ceramică pictată, spre sud ceramica pictată se reducea. Referiri privind rolul și locul ei sînt la: Gh. Lazarovici, Z. Kalmar, *op. cit.*, p. 223; Gh. Lazarovici, în *ActaMP*, X, 1986, p. 17, 36.

cultural mai larg în care ar intra și descoperirile de tip Lumea Nouă, Pișcolt ș.a.⁹.

În zona centrală cercetările au identificat urme neolitice în *Piața Libertății*¹⁰, pe *Bulevardul Lenin*¹¹, încît, după cît se pare, așezarea se întinde pe o suprafață de peste 80 hectare, fiind după cunoștințele noastre cea mai întinsă stațiune neolitică din țară.

Cercetarea sistematică a zonei nu a fost posibilă deoarece anterior aci au fost construcții medievale și moderne — zidul medieval al orașului și șanțul acestuia care au distrus o parte din stațiune iar construcțiile edilitare acopereau zona. Dezafectarea lor nu era posibilă manual ci mecanizat. Proiectantul lucrărilor și ordonatorul calendarului lucrărilor nu au ținut cont de existența unor vestigii importante din patrimoniul cultural național și nici de necesitatea eliberării zonei de sarcină istorică, pentru a include în calendarul lucrărilor suficient timp pentru organizarea unor cercetări arheologice sistematice în zonă. Din aceste motive lucrările arheologice s-au acomodat ritmului lucrărilor edilitare. Spațiul existent nu permitea efectuarea unor lucrări sistematice deoarece ar fi creat unele probleme constructorului dată fiind adîncimea mare la care se găseau depunerile neolitice. Colegii medievali¹² au încercat deschiderea unei secțiuni pe care au fost nevoiți a o abandona la o anumită adîncime din cauza spațiului limitat a izolării zonei de organizare de șantier de zona de lucru prin deschiderea secțiunii de verificarea stratigrafiei arheologice.

În condițiile impuse de ritmul de șantier am fost nevoiți a supraveghea lucrările de săparea gropilor pentru stîlpii de fundație care s-au făcut mecanizat cu un excavator cu braț care străpungea straturile coborînd pînă la prundișul din vechea albie a Someșului. Gropile erau îndreptate manual stadiu în care puteam interveni și am intervenit pentru salvarea unor materiale în condiții stratigrafice, am efectuat observații stratigrafice și recoltat materiale din aceste gropi pe care se bazează studiul nostru. Pentru cercetările de epocă neolitică observații stratigrafice au fost făcute de Gh. Lazarovici și Zoia Kalmar. Unele gropi au fost supravegheate și de către colegii Radu Ardevan, Ștefan Matei și Petre Iambor adunînd materiale neolitice pentru care le mulțumim și pe această cale. Eugen Iaroslavschi a urmărit descoperirile de epocă romană ivite într-o serie de gropi de fundație ale suprafeței.

⁹ Legat de același fenomen cultural mai larg este apariția grupurilor cu ceramică pictată și incizată: Lumea Nouă, faciesul Tărtăria-Tăuș, aspectul Tăuș, grupul Pișcolt: bibliografia referitoare și referiri la Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 17—19, 21—22.

¹⁰ N. Vlăssă, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 3 și urm.; Idem, în *Apulum*, IX, 1971, p. 21 și urm.; Idem, în *StZvesti*, 17, 1969, p. 513 și urm.; Idem, în *Neoliticul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 1976, p. 24, 161—172; Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, *op. cit.*, p. 221—223; Gh. Lazarovici, în *ActaMP*, X, 1986, p. 18—19.

¹¹ Z. Kalmar, *Șantierul arheologic Cluj-Napoca*, 1984, *Descoperirile din epoca neolitică de la Cluj — Bulevardul Lenin*, comunicare, Tirgoviște, 1985, referiri la Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 19, fig. 2/2—4 (după Z. Kalmar).

¹² Raportul acestora este separat acolo fiind vorba de o secțiune magistrală.

Stratigrafia¹³. În suprafața supravegheată stratigrafia nu este unitară fiind perturbată naturală determinate de unele denivelări ale fostei albi a Someșului, acoperită de un strat subțire de sol, format în perioada anterioară locuirii neolitice. Aflate și la panta dealului Feleac, la marginea terasei Cipariu—Pata solurile nu se prezentau uniform. Stratul de prundiș varia în partea superioară, diferențele de nivel ajungând la 20—40 cm, ceea ce marchează foste „dune“ de pietriș și nisip de-a lungul fostului curs de râu peste care s-a depus un strat subțire de humus. Straturile imediat următoare cunosc doar simple ondulări având grosimi diferite variind între 15—30 cm. Succesiunea straturilor de jos în sus este următoarea (numerotarea straturilor este aceeași cu cea din legendă):

1. Prundiș de râu cu nisip, argile rulate și sol de pădure spălat. Grosimea în care s-a pătruns în acest strat a fost de 20—50 cm.

2. Humus cu urmele unui strat de cultură neolitic, brun-gălbui spre bază, brun, brun spre negru în partea superioară strat ce a putut fi mai bine sesizat în sonda B 9/10, profil nordic. Procentul ridicat de fosfor (sub forma pentaoxidului de fosfor P_2O_5) indică anomalii puternice rezultat al unor activități umane (fig. 9 diagrama 5b) sesizate în nivelul de la bază, nivel numit 2a. Stratul din partea superioară — nivel 2b — este mai închis la culoare având urmele unui complex de locuire sezonier (sonda A/B 37). Creșterea fosforului și a humusului la proba de —2,30 m ar putea fi pusă în legătură cu o zonă în care vitele comunității au putut fi ținute (observații similare au fost făcute de Dogaru-Gergen la Parța). Materialul arheologic descoperit în acest strat aparține fazei I, I/II a grupului Iclod.

3. Strat de cultură de culoare brună. Prezența mai multor complexe, de altfel destul de sărace în material, arată o locuire mai intensă a zonei decât în nivelele anterioare. Nivelele de călcare sînt marcate de complexe neolitice ce se grupează în jurul a două nivele: 3a) între —1,80—1,60 m din stratigrafia relativă din zona analizelor pedo-chimice, nivel marcat de creșterea maximă a procentului de fosfor (fig. 9, diagrama 6) urmată de o creștere a potasiului (fig. 9 diagrama 5), stratul fiind mai deschis la culoare; 3b) strat negru marcat de cărbune, ceramică, chirpici mărunți. La acest nivel fosforul și potasiul ating valorile maxime avînd aspectul unor depozite (fig. 9 diagramele 5—6, probele 1,40—1,60 m). La acest nivel se constată și un procentaj maxim la carbonatul de calciu (diagrama 2) iar PH are aciditatea maximă (diagrama 1 fig. 9), fapt datorat, în bună parte, oaselor animaliere descompuse la acest nivel. O perioadă de hiatus în locuire este marcată de proba de la —1,60 m cînd crește humusul, scade potasiul și fosforul (diagramele 5—6, fig. 9). Ceramica aparține fazei Iclod II/III.

Unele fluctuații ale fosforului de la proba de —1,20 m (diagrama 5) ar putea fi puse în legătură cu urmele de locuire marcate de către cele câteva materiale din epoca bronzului. Procentul ridicat de potasiu și humus ar indica intense activități umane (poate terenuri agricole îngră-

¹³ Analizele pedologice au fost efectuate de către prof. M. Preda și T. Piciu de la CCB, pe baza unui contract. Aceștia au avut bunăvoința de a ne atrage atenția asupra bogăției în P și K ce au conținutul unor depozite.

șate prin incendierea tulpinii cerealelor după recoltare). Celălalte probe indică folosirea terasei ca zonă agricolă.

4. Stratul este marcat prin 3 subnivele determinate de două stratur de aluviuni ce cuprind urmele unui nivel marcat de o locuire suburbană. La acest orizont crește azotul, procentul de humificare, fosforul și potasiul după care are loc o scădere bruscă petrecută la nivelul aluviunilor.

Complexele de locuit. În sondaje nu au fost descoperite decât urme de la foarte puține complexe. Din păcate, datorită ritmului lucrărilor edilitare, nici unul dintre complexe nu a putut fi studiat amănunțit. Complexele au fost de mici dimensiuni, cu puține materiale de construcție ce au lăsat urme sporadice. Pe această bază ele ne lasă impresia unor locuințe sezoniere, de forma unor colibe, lăsând în urma incendiarii sau calcinării chirpici mărunți, puține oase, foarte puține unelte, cărbune și cenușă. În sonda O 46 (fig. 2/2), în B 24 (fig. 3/3), AB 37 (fig. 3/4) sînt urmele unor colibe. În sonda A 41 a fost sesizată o groapă (fig. 3/1—2), iar în O 46 (fig. 2/2), în B 24 (fig. 3/3), AB 37 (fig. 3/4), în E 42 (fig. 4/2) și F 43 (fig. 4/3) sînt urmele de locuire sporadice. Distanța mare dintre sonde și caracterul de salvare al observațiilor noastre nu au permis obținerea unor date mai amănunțite.

Materialul arheologic. Cultura Cluj—Cheile Turzii—Lumea Nouă. Cele mai timpurii materiale descoperite, deși apar cu totul sporadic, aparțin orizontului Cluj—Cheile Turzii—Lumea Nouă, caracterizat printr-o ceramică de factură bună, de culoare gălbuie, cu slip alburii, bine lustruit și ars puternic (fig. 11/15). Factura aceasta este caracteristică pentru neoliticul mijlociu. Materiale de asemenea factură au mai apărut în Piața Libertății, nivel I¹⁴, Cheile Turzii¹⁵, Vișoara¹⁶, Zau—Grădiniță¹⁷, Lumea Nouă¹⁸ și Peștera Devent¹⁹. Descoperirea fiind singulară nu poate fi încadrată mai precis.

Etapa Iclod I este reprezentată prin materiale din primul nivel de locuire (strat 2a). Observații stratigrafice deosebite nu sînt și nici materiale prea numeroase.

Factura ceramicii: pasta este de culoare gălbuie, amestecul cu mîl dă un aspect făinos pastei. Urmele de slip arată că se păstrează încă tradiții din neoliticul mijlociu, din grupul Cluj—Cheile Turzii—Lumea Nouă. Tehnica însă s-a schimbat: arderea este mai slabă iar amestecul cu mîl face ca slipul să pice. Formele de vase sînt: vasul cilindric (s-au păstrat doar fragmente de buze sau funduri), vasul cu profil „S”, strachina tronconică cu buza evazată și amfora. Ornamentele sînt extrem

¹⁴ Supra nota 10.

¹⁵ Gh. Lazarovici, în *StComCaransebeș*, II, 1977, p. 282, fig. 10; Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 25.

¹⁶ J. Chapman, *The Vinča Culture of South-East Europe*, în *BAR*, 117, II, 1981, p. 258—259, fig. 62.

¹⁷ A. Lazăr — M. Grozav, comunicare la Vaslui, 1982.

¹⁸ D. și I. Berciu, în *Apulum*, III, 1949, p. 21—27; D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România*, București, 1961, p. 24; I. Berciu, în *Apulum*, VII, 1968, p. 57; I. Paul, în *RevMuz*, 4, 1965, p. 300; Idem, în *PZ*, 56, 2, 1981, p. 208.

¹⁹ N. Vlăsa, în *SCIV*, XII, 1, 1961, p. 17 și urm.; Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, *op. cit.*, fig. 1/4, 7—8, 2/2—3.

de rare constând din creștături pe buză (fig. 10/6) și câteva alveole pe un fund de vas cu profil „S” (P. 92.051)²⁰.

Etapa Iclod I/II. Asemenea materiale au fost descoperite în partea superioară a nivelului 2 (2b). Câteva urme de complexe au fost sesizate ici-colo. Materialul continuă evoluția firească spre faza Iclod II, păstrând însă elemente ale etapei I mai pregnant decât la Iclod, lucru sesizabil atât în factura ceramicii cât și în ornamente. Amestecul cu nisip crește amintind de materialele de pe *Bulevardul Lenin*²¹ cât și de ceea ce devine Iclod II²². O precizare este necesară: evoluția nu continuă spre Iclod II, ipsisind elemente sigure de fază Iclod II dar sînt elemente de tip Iclod II/III. De aici desprindem două idei: la Cluj se constată o păstrare a elementelor Iclod I și prezența unor elemente turdășene — cazul materialelor din nivelul I de pe *Bulevardul Lenin* — împinse spre nord ca urmare a presiunii exercitate de șocul Vinča C ce se resimte în zonă (la Baciș și Vlaha — materiale inedite în MIT inv. P. 80.654, P. 77.023, 77.016, 77.294 ș.a.). Evoluție pe durata fazei Iclod II ar fi deci luată de elementele de tip Turdaș cu elemente „tisoide” sesizate la Cluj—*Bulevardul Lenin* și la Zau (materiale inedite în muzeul din Tg. Mureș).

Motivele ornamentale constau din incizii scurte făcute în manieră turdășană (fig. 11/14)²³ pe o pastă Iclod I/II. Aceeași este situația cu benzile incizate (fig. 10/1), motiv de tip Iclod—Turdăș tirziu²⁴. Element turdășan este și oala cu incizii verticale pe umăr (fig. 10/12). Deosebit este și bolul cu umăr scurt incizat (fig. 10/11) pe o pastă fină, roșcat-gălbui cu slipul picat. Formele sînt amfora (fig. 10/1), strachina tronconică (fig. 10/7), bolul (fig. 10/11), cupa cu picior gol (fig. 11/16), diferite tipuri de oale (fig. 1/2—3, 6, 12) din care unul are pe fund o alveolă ca o picătură (fig. 11/8).

Etapa Iclod II/III. Asemănările cu grupul Iclod sînt numeroase constînd din factura amestecată cu nisip, culorile gălbui, cărămizii și brune. Formele de vase sînt cele de tip Iclod II și III. Strachina lobată, tronconică (fig. 10/7, 9, 12), cupa cu picior înalt și gol (fig. 11/12) precum și câteva toarte, unele evoluind spre toartele-cioc din eneolitic (fig. 10/10). Mai deosebit este un fragment de ceașcă cu o toartă înaltă (fig. 11/9) lucrată pe o pastă de culoare cărămizie, nisipoasă, bine arsă ce are deasupra toartei 2 mici proeminențe, formă ce amintește de cele mai tirzii, din eneolitic. Materialul acesta nu reprezintă însă cea mai tirzie evoluție din zona Clujului, descoperiri mai tirzii fiind cele din *Piața Victoriei*²⁵ și poate mormîntul de pe *Bulevardul Lenin*, de factură Iclod III²⁶, ca de altfel și materialele din nivelul II de la *Biblioteca Acade-*

²⁰ Gh. Lazarovici, în *ActaMP*, X, 1986, p. 18, 19—20, pentru pastă, forme și ornamente, p. 20—21, fig. 2.

²¹ Ceramica este amestecată cu foarte mult nisip, are aspect de involuție, ornamentele constau din benzi punctate cu incizii în zig-zag, meandrice, etc. supra nota 11.

²² Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 22.

²³ La Turdaș apare pe fragmente ceramice de la vase patrulateze vezi M. Roska, *Die Sammlung Zsófia von Torma*, Cluj, 1941, p. 228, fig. XCII/10; pe altare p. 238, fig. XCVII/7, CX/10, CXX/2, și pe fusaiole p. 284, fig. CXXVIII/12, 20.

²⁴ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 37, fig. 2/43, 55, 8/4—6, 10.

²⁵ Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 24—25, fig. 2.

²⁶ Z. Kalmar, *op. cit.*

*miei*²⁷, vreme în care au apărut importurile de tip Salca-Merpály²⁸ sau elemente Iclod—Petrești.

Cultura Petrești. În condiții stratigrafice necunoscute a apărut un fragment de strachină bitronconică din pastă roșie (inv. F. 92.057) cu amestec fin, foarte bine ars. După factură este anterior etapei Petrești B fiind similar celor de la Parța²⁹.

Cultura Coțofeni. Două fragmente de amforă sînt ornamentate cu incizii (fig. 11/2—3). Un fragment de strachină ar putea aparține acestei civilizații sau epocii timpurii a bronzului (fig. 11/1).

Epoca fierului. Două fragmente atipice din care unul este ornamentat cu incizii (fig. 11/7, 11) arată o controlare a zonei în epoca dacică timpurie.

*
* *
*

În concluzie, cercetările de la Cluj—*P-ța Baba Novac*, raportate la celelalte descoperiri, lămuresc și ridică următoarele probleme cu care reținem atenția în mod deosebit:

1. Locuirile neolitice de la Cluj cunosc cea mai lungă secvență cronologică fiind cunoscute mai toate civilizațiile neolitice în următoarea succesiune cronologică: a) Gura Baciului I reprezintă momentul primei migrații sudice, neolitice; b) Gura Baciului II și descoperirile de la Cluj — *Str. „30 Decembrie“*, — *str. Fîntînele* marchează procesul de asimilare și evoluție locală; c) nivelul III marchează momentul de generalizare și explozie culturală la Gura Baciului și în Transilvania; d) descoperirile de la *Stăvilă* definesc etapa finală a neoliticului timpuriu³⁰, alături de cele de la Gura Baciului IV, marcînd stîngerea civilizației de tip Starčevo-Criș și nașterea elementelor neoliticului mijlociu din fondul local alături de vechi și noi influențe sudice (Vinča A și B₁); e) Nivelul I și II din *Piața Libertății* caracterizează noua civilizație pe deplin formată aflată în evoluție; f) nivelul I de la *Biblioteca Academiei* înfățișează ultima secvență cronologică a neoliticului mijlociu; nivelul I de la *Bulevardul Lenin*³¹ reprezintă un impuls din zona Mureșului mijlociu sub presiunea „șocului Vinča C“ al unor comunități cu o civilizație locală, de vreme Vinča B₂/C³², de tip Turdaș tîrziu ajunse în aceste zone sub presiunea fazei Vinča C³³; h) Descoperirile de la *Arhive*, nivelul I, din *Piața Ștefan cel Mare*, nivelul II și de la *Baba Novac* (straturile 2) marchează începutul neoliticului tîrziu și formarea grupului Iclod³⁴; g) Nivelul II de la *Biblioteca Academiei*, II de la *Ștefan cel Mare*,

²⁷ Materiale inedite în MIC.

²⁸ Gh. Lazarovici, în *ActaMP*, X, 1986, p. 16.

²⁹ Idem, în *Festschrift für R. Pittioni*, Viena, 1976, p. 222, fig. 1/7.

³⁰ Z. Kalmar, *Neoliticul timpuriu în bazinul Someșului Mic*, sub tipar, în *ActaMP*, XI, 1987.

³¹ Supra nota 11.

³² H. Dumitrescu, în *ActaMN*, XXI, 1984; idem — Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986.

³³ Gh. Lazarovici, *Șocul Vinča C în Transilvania. Contribuții la geneza eneoliticului timpuriu*, în *ActaMP*, XI, 1987, sub tipar.

³⁴ Idem, în *ActaMP*, X, 1986, p. 15 și urm.

inventarul mormintelor din *Piața Victoriei și Bd. Lenin* marchează sfârșitul neoliticului timpuriu și o serie de mișcări etno-culturale: penetrația unor grupe din spre vest (Oradea—Salca) și nord-vest, grupul Gilău³⁵; i) în momentul anterior (punct g) cultura Petrești în faza AB se găsea în zonă la Baciul — *Str. Nouă*³⁶ și în alte puncte ale orașului (Ștefan cel Mare, Baba Novac etc.).

2) În afara cercetărilor de la Gura Baciului, unde au fost efectuate săpături sistematice toate celelalte au fost doar intervenții de salvare, fără sau cu restrânse observații stratigrafice.

3) Având în vedere importanța deosebită a descoperirilor neolitice din zona centrală a municipiului Cluj-Napoca pentru istoria locală dar și pentru definirea unor civilizații neolitice din zonele centrale și nordice ale țării se impune ca o necesitate supravegherea atentă și energică a tuturor lucrărilor edilitare.

4) Solicităm și așteptăm o mai mare înțelegere din partea forurilor de proiectare, avizare și decizie.

GHEORGHE LAZAROVICI

DIE ARCHÄOLOGISCHEN RETTUNGSGRABUNGEN VON CLUJ — P-ja BABA NOVAC (1986)

(Zusammenfassung)

Die Rettungsgrabungen aus dem zentralen Teil des Munizipiums Cluj-Napoca führten zur Entdeckung einer ausgedehnten neolithischen Station (über 60 ha) mit Ablagerungen, deren Stratigraphie an manchen Orten bis zu 1,50 m dick ist.

Bei Baba Novac entdeckte man einen Ausschnitt aus dieser langzeitigen Bewohnung. Die neolithische Kulturschicht erreicht in diesem Gebiet 1—1,10/1,20 m Dicke und ist in mehrere Wohnungshorizonte eingeteilt. Fast alle sind aber nebensächlich und zeugen von kurzen, saisonartigen Bewohnungen. Am Grund der Kulturschicht gibt es Entdeckungen aus der Phase I der Iclodgruppe. Die nächste Bewohnung setzt den chronologischen Abschnitt mit Materialien aus der Zeit der Phase Iclod I/II fort. Es folgt ein Hiatus, der in anderen Teilen von der Entwicklung vom Typ Iclod II oder der Zeit Iclod II bezeichnet ist. Die neolithische Wohnung wird mit Materialien aus der Phase Iclod II/III und III abgeschlossen.

Ohne stratigraphische Beobachtungen entdeckte man noch Materialien aus der mittleren neolithischen Epoche, die der Gruppe Cheile Turzii angehören, aus der frühen eneolithischen Epoche, die der Petreștikultur angehören, aus dem späten Eneolithikum, die der Coțofenikultur angehören, sowie Materialien aus der Bronzezeit, aus der dakischen und dakisch-römischen Zeit.

Auf Grund der neolithischen Entdeckungen auf dem Gebiet des Munizipiums Cluj-Napoca kann man folgende chronologischen Abschnitte angeben:

a) Gura Baciului I (Starčevo-Criș IA (?), IB—IC).

³⁵ Z. Kalmar, in *ActaMN*, XIX, 1982, p. 247 și urm., fig. 2—3; Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, *op. cit.*, in *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, fig. 2/14.

³⁶ Z. Kalmar, *Asezarea eneolitică de la Baciul. Contribuții la cunoașterea culturii Petrești*, comunicare Băile Herculane, 1984.

- b) Gura Baciului, II, str. „30 Decembrie“, str. Fântinele (Starčevo-Criș IIA).
- c) Gura Baciului III (Starčevo-Criș, IIB—IIIA).
- d) Gura Baciului IV *Stăvilar* (Starčevo-Criș IVB).
- e), f) *Piața Libertății* I u. II, *Biblioteca Academiei* I (zeitgenössisch mit Vinča B).
- g) *Bulevardul Lenin* (Material aus der Schicht) (zeitgenössisch mit Vinča B₂/C).
- h) *Arhive*, — *Piața Ștefan cel Mare* I, — *Baba Novac* I (Iclod I, zeitgenössisch mit Vinča C₁).
- i) Das Vorhandensein von Vinča C — Petrești AB — Elementen bei Baciul — str. Nouă (Iclod I, Vinča C₁—C₂).

SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE DE SALVARE DE LA CLUJ — STĂVILAR

Intensificarea lucrărilor de construcții industriale au dus la necesitatea salvării unor bunuri de patrimoniu, de importanță deosebită care sînt amenințate de distrugere. În contextul acestui demers de ocrotire a patrimoniului cultural național se includ și săpăturile de salvare executate în punctul *Stăvilă* din municipiul Cluj-Napoca, unde au fost semnalate locuiri din mai multe epoci istorice¹.

În acest scop au fost deschise mai multe secțiuni și au fost cercetate șanțurile existente, trasate de constructori, în total numărul secțiunilor ridicîndu-se la 12 (fig. 1), dimensiunile lor fiind diferite după configurația zonei. Stratigrafia secțiunilor la Stația 110 și cele de pe malul Someșului de la MHC—Someș I, diferă. Secțiunea 6, cea mai caracteristică, ($17 \times 2 \times 1,1$ m), a fost trasată în interiorul Stației 110.

Profilul stratigrafic este următorul: 0—0,15 humus recent și nivelări din ultimul timp; 0,15—0,3 depuneri recente de la lucrările de construcție a Stației 110; 0,3—0,5 depuneri de la Stația 35, care fusese demontată; 0,5—0,65 humus post-hallstattian cu sporadice urme romane, prefeudale și medievale; 0,65—0,85 nivel cu materiale din epoca bronzului și prima vîrstă a fierului; 0,85—1,05/1,10 strat de cultură neolitic. Secțiunile S₈₋₁₂ au profilele stratigrafice asemănătoare, diferă doar grosimea lor (fig. 5); 1 humus recent; 2 humus medieval; 3 strat de cultură negru-brun; 4 strat de cultură brun; 5 strat brun-gălbui; 6 depuneri geologice aluvionare.

Materialul arheologic rezultat în urma cercetărilor a fost în cea mai mare parte prelucrat și inventariat. În cele ce urmează vom prezenta materialele pe epoci și culturi.

Neolitic timpuriu. Cultura Starčevo-Criș. Utilajul litic se compune din: răzuitoare (6/1—3, 7—10, 12, 17, 21, 23, 25, 26, 29—31, 36; 7/2, 7—9, 15—16; 8/8—9; 9/3, 7), virfuri (fig. 6/4—6), gratoare (fig. 6/14—16, 19, 24, 34—35; 7/5; 9/8), burin (fig. 6/15), lame (fig. 6/20, 27—28, 32—33, 37—38; 7/3—4; 9/14), nuclee (fig. 6/11, 13, 22; 7/1, 6, 10, 12—14, 17—22) și așchii (fig. 7/11). Materialele din care sînt confecționate aceste unelte sînt "calcedonii de diferite nuanțe: negru-cenușiu (fig. 6/3—4, 6—7, 12—13, 17, 19, 21—22, 24—25, 30, 35—38; 7/8, 10, 15, 17—19, 21), cenușiu (fig. 6/1, 8—9, 15, 31, 34), cenușiu albăstrui (fig. 6/11, 23; 7/17), cenușiu cu pigmentație roșcată (fig. 6/27, 33), cafeniu (fig. 6/10; 7/12, 22) și negru (fig. 6/32); jasp (fig. 6/2); hidrofan (fig. 6/26, 28—29); corneene (fig. 6/5, 14, 16, 18, 20; 7/5—6, 9, 11, 16, 20) și obsidian

¹ St. Ferenczi, în *StUBB*, Historia, 2, 1962, p. 42; Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986; Z. Kalmar, comunicare, colocviu, București, 1986; Idem, în *ActaMP*, XI, 1987, p. 61.

(fig. 7/1—4, 7). Alături de aceste unelte cioplite trebuie să le amintim pe cele șlefuite: zdrobitoare (fig. 8/1—2, 10), lustruitoare (fig. 8/3), topoare (fig. 8/4) și fragmente de rișnițe (fig. 8/11—12), confecționate din pietre de riu. Numărul mare de nuclee, așchii și unelte lucrate grosolan, din secțiunea 10, carourile 2—3 indică, poate, un loc pentru confecționarea uneltelor (fig. 4).

Un complex de locuit, de tip semibordei, a fost semnalat în secțiunea 8 (gr. 3) unde există o mare cantitate de ceramică, pietre cu urme de ardere, cărbuni și cenușă. Dimensiunile semibordeiului sînt de $2,4 \times 3,4 \times 0,8$ m, avînd o formă ovală și fundul ușor albiat. Nu s-au găsit gropi de stilpi sau pari. Un alt bordei (B_5) a fost distrus de lucrările de excavare a malului fiind salvate doar o mică parte din materiale. Existența unui strat de cultură sărac în material arheologic, a complexelor de locuit care se găsesc la mică distanță unele față de altele, a condițiilor geografice prielnice ne indică o așezare, poate, secundară, a unei civilizații aflată în proces de retardare culturală, cu o viață economică bazată pe cultivarea plantelor (fragmente de rișniță și zdrobitoare), creșterea animalelor și desigur, pescuitul (vecinătatea Someșului).

Materialul ceramic este unitar și are unele trăsături caracteristice proprii acestei locuiri. Formele de vase sînt puține; oale cu buza evazată (fig. 10/1—2, 9—10), dreaptă (fig. 10/4, 11, 13) sau cu Lippenrand (fig. 10/3, 10) și cîteva tipuri de străchini (fig. 10/12). După factură, vasele se grupează în categoriile: grosieră (fig. 10/2, 11; 11/3, 5—6, 10), semifină (fig. 10/1, 3—4, 7—10, 12—16; 11/1—2, 4, 7, 9, 11) și foarte puține din categoria fină. Ceramica grosieră este arsă oxidant, are în pastă nisip cu bobul mare, pietricele și mică (fig. 11/3), alteori nisip, pleavă tocată și pietricele (fig. 10/2, 11; 11/5). Culorile predominante sînt: cărămiziu (fig. 11/6, 10), brun cărămiziu (fig. 10/11; 11/5) și brun deschis la exterior, negru în interior (fig. 10/2). Ceramica semifină este arsă oxidant rareori reductant, pasta bine frămîntată conține: nisip cu pleavă tocată, fiind aspră (fig. 10/1; 11/1), nisip, pleavă și mică (fig. 10/4, 7, 10, 13—15; 11/2) și uneori pietricele (fig. 10/12, 16). Culorile acestei categorii sînt: negru-brun (fig. 10/1; 11/4, 11), brun-roșcat (fig. 10/3—4, 9—10, 12—13), cărămiziu (fig. 11/1—2, 7) și cărămiziu la exterior cu brun deschis la interior (fig. 10/5, 15—16, 11/9). Registrul motivistic este sărac fiind alcătuit din: incizii (fig. 9/1; 11/3—4), ciupituri simple (fig. 9/2; 11/1—2, 6—7), ciupituri în lanț (fig. 9/5; 11/9), impresiuni cu unghia (fig. 9/6, 11; 10/9), impresiuni circulare (fig. 12/1), impresiuni în zig-zag cu scoica (fig. 9/4) pe un vas de tip sac, briu alveolat (fig. 11/8), buză alveolată (fig. 10/7, 11) sau cu Lippenrand (fig. 10/1, 3, 10—11), proeminente aplatizate (fig. 9/10, 12; 11/10, 11) sau conice duble (fig. 9/13). În general, ceramica are un aspect aspru deși în compoziție are și mîl, iar arderea este slabă. Din categoria fină fac parte cîteva fragmente mici și ne semnificative. Din analiza ceramicii pe nivele rezultă o ușoară diferență între materialele de la adîncimea de 1 m și cele de la —0,75 m. Cele mai timpurii materiale din specia semifină au culori închise, în general negru-brun, iar pasta amestecată cu multă pleavă tocată și rocă pisată. Materialele de la —0,75 m sînt în proporție de 60% semifine de culoare brună-cărămizie uneori cu slip maroniu,

specia grosieră fiind mai slab reprezentată. Din studierea ornamentației sărace (lipsa barbotinei, picturii, raritatea incizilor) rezultă aceeași constatare că ne aflăm în fața unui fenomen de retardare ce poate dura cel puțin o etapă, cronologic stațiunea situându-se în faza IV B a culturii Starčevo-Criș², dar fără să fi primit influențele chalcoliticului balcano-anatoliene, are în schimb, caracteristicile fenomenelor petrecute la sfârșitul neoliticului timpuriu, fără să aibă însă toate elementele din evoluția culturală. Fenomene asemănătoare se petrec la periferia ariei de răspindire a culturii Starčevo-Criș în momentul influențelor sudice ale chalcoliticului balcano-anatolian, fenomene sesizate în materialele de la Fughiu, Suplacu de Barcău și în nord-vestul Moldovei³.

Neoliticul târziu. Grupul Gilău. Ceramica caracteristică acestui aspect cultural are în compoziție resturi organice, mîl, pleavă tocată și la unele categorii (grosieră și semifină) chiar cioburi pisate și nisip. În general vasele au slip, uneori pictat, dar în majoritatea cazurilor picat păstrîndu-se doar biscuitul cenușiu al vaselor. Culorile frecvente sînt cărămiziu, gălbui și brun deschis. În stațiunea de la Stăvilău există cîteva materiale aparținînd acestui grup, pe cele care le-am putut separa, făceau parte din categoria semifină (fig. 12/4—9, 12), avînd în compoziție resturi organice, pleavă, nisip și uneori cioburi pisate (fig. 12/4—9, 12). Urme de slip cărămiziu (fig. 12/4—9, 12) sau gălbui se păstrează doar pe cîteva fragmente. Formele întîlnite sînt: vase globulare (fig. 12/7—8), cupe cu picior (fig. 12/6, 9), castroane (fig. 12/12) unele avînd fundul albiat.

În ultimul timp apar tot mai multe stațiuni cu astfel de materiale ca de exemplu: Gilău, Șardu, Chinteni, Iclod⁴, mai departe spre vest, nord-vest la Seini⁵, în grupul Pișcolt⁶.

2. Grupul Iclod. În secțiunea 6 au fost descoperite cîteva fragmente ceramice unele avînd o pastă moale, făinoasă amestecată cu mîl, arsă slab reductant sau oxidant; altele cu aspect nisipos avînd slipul căzut, toate de aspect Iclod III. Alte materiale aparținînd acestui grup nu au apărut, cercetările viitoare vor elucida problemele ridicate de aceste fragmente.

Eneoliticul târziu. Cultura Coțofeni. Utilajul litic aparținînd acestei culturi constă din răzuitoare din cuarțit (fig. 8/5) și calcedonie, zdrobitoare cu încercări de perforare (fig. 8/6) și un ciocan (fig. 8/7).

Ceramica aparține celor trei categorii mari: grosieră (fig. 10/6; 11/18), semifină (fig. 11/12—17; 19—24) și fină (foarte puține). Ceramica grosieră are, în general, slip de culoare cărămizie, miezul cenușiu, pasta cu nisip și pietricele, slab arsă. Categoria semifină conține vase cu slip cărămiziu (fig. 11/12, 17, 23—24), brun deschis (fig. 11/13, 15—16,

² Folosim cronologia lui Gh. Lazarovici, *Gornea*, 1977; Idem, *Neoliticul Banatului*, 1979; Idem, în *ActaMP*, VIII, 1984, p. 49—104.

³ D. Ignat, în *Centenarul Muzeului Orădean*, 1972, p. 161; Idem, în *ActaMN*, X, 1973, p. 477—491; Idem, în *Crisia*, 3, 1973, p. 7—20; Idem, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 13—21; Idem, în *Crisia*, 8, 1978, p. 9—25; Idem, în *Materiale*, 13, 1979, p. 45—54; Idem, în *Crisia*, 9, 1979, p. 721—733; Idem, în *Crisia*, 11, 1981, p. 41—58; N. Ursulescu, *Evoluția culturii Starčevo-Criș pe teritoriul Moldovei*, 1984.

⁴ Z. Kalmar, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 248—252; Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 723—732.

⁵ Z. Kalmar, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 394. Alte materiale inedite în MIC.

⁶ Gh. Lazarovici — I. Némethi, în *ActaMP*, VII, 1983, p. 17—60.

19—21) sau gălbui (fig. 11/14) căzut, avînd ca degresant nisip cu bobul mare și resturi organice (fig. 11/12, 13, 15, 19), nisip cu cioburi pisate (fig. 11/14, 16, 20, 23) sau pietricele cu cioburi pisate (fig. 11/17, 21, 24). Datorită materialului fragmentar nu se pot preciza formele de vase. Ornamentele constau din: incizii simple (fig. 11/12—14, 16, 18—19), înțetălate de linii verticale (fig. 11/17, 20) sau combinate cu impresiuni circulare (fig. 11/21), organizate în benzi (fig. 11/22—24) și impresiuni cu unghia (fig. 11/15).

Epoca bronzului. Cultura Wietenberg. Urme sporadice aparținînd acestei culturi au apărut în ambele campanii de săpături. Ceramica aparține categoriilor: grosieră cu slip cărămiziu, pasta avînd pietricele și nisip (fig. 12/15) și semifină cu slip brun, avînd ca degresant cioburi pisate și nisip (fig. 12/18). Ornamentele constau din incizii (fig. 12/15), impresiuni circulare și cu unghia (fig. 12/18). Raritatea materialului nu ne permite o încadrare cronologică mai fină.

Epoca fierului. Hallstatt. Ceramica aparținătoare primei vîrste a fierului este mai numeroasă, incluzîndu-se în două categorii: grosieră, brun-deschisă cu pasta amestecată cu pietricele, fiind bine netezită (fig. 12/10—11, 14) și semifină, cu paste nisipoase, bine frămîntată avînd o culoare cărămizie la exterior și neagră la interior, sau exteriorul negru și interiorul cărămiziu (fig. 12/13). Într-un caz pasta este neagră lustruită. Motivele decorative sînt compuse din caneluri (fig. 12/13), tăieturi fine (fig. 12/17), briuri alveolate (fig. 12/11, 14) și proeminente (fig. 12/10—11, 14). Dintre formele de vase putem aminti oale și castroane (fig. 12/11). Alături de vase există și alte obiecte din lut între care amintim o fusaiolă avînd corpul ornamentat cu tăieturi fine (fig. 12/17). Analogii pentru aceste materiale se găsesc în vecinătate, în stațiunea de la Baci — str. Nouă⁷.

Epoca romană tîrzie. În campania din primăvara anului 1986 au fost descoperite cîteva fragmente ceramice aparținînd acestei perioade. Se cunoaște un fragment de străchină, de culoare cenușie cu pasta amestecată cu nisip și pietricele, lucrată la roată⁸.

Epoca prefeudală și feudală timpurie. În campania din primăvară au apărut fragmente ceramice de secol VII—VIII, din care amintim un umăr de vas, de culoare brună, lucrat cu mîna, dintr-o pastă nisipoasă⁹.

Terasa de la Stăvilău a fost locuită mai tîrziu. Un complex, de tip semibordei, distrus de lucrările de construcție a Stației 35 și apoi de șanțurile pentru pămîntare. *In situ* au fost găsite cîteva fragmente ceramice și un pînten. Un alt complex (P. 2) a fost surprins în S₆ și acesta fiind în cea mai mare parte distrus de lucrările de construcții (fig. 2/A). În depunerile locuinței s-au descoperit fragmente ceramice, un vîrf de săgeată din fier, oase, fragmente de vatră, cărbune și pietre arse. Ceramica este subțire, bine arsă, avînd în compoziție nisip, mică și pietricele (fig. 12/19—21), culoare gălbuie (fig. 12/20) sau brună (fig. 12/19, 21). Ornamentele constau din: benzi orizontale (fig. 12/19) și impresiuni cu

⁷ Z. Kalmar, comunicare, Tîrgoviște, 1985; Idem, comunicare colocviul de tracologie, Constanța, 1985; Idem, în SCIV, 38, 2, 1987, p. 166—174.

⁸ Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, op. cit.

⁹ *Ibidem*.

roțița (fig. 12/20) sau piaptănu (fig. 12/21). După caracteristicile materialului ceramic și a obiectelor din fier, locuirea se poate data în secolele IX—XI.

Analizând dispunerea în spațiu a materialelor, se constată o locuire mai intensă, în preistorie, a zonei dinspre Someș, în perioada post-romană și medievală timpurie a zonei centrale a terasei. Terasa se găsește pe malul drept al Someșului având o diferență de nivel de 15 m față de nivelul apei și are aspectul unui mic promontoriu care bară calea Someșului, chiar la intrarea în Cluj. Această terasă are vizibilitate bună spre Gilău și Cluj — *Tăietura Turcului*. Cercetările viitoare vor aduce, poate noi precizări la cunoașterea caracterului acestei locuiri și a legăturilor cu alte materiale descoperite pe teritoriul municipiului Cluj.

ZOIA KALMAR-MAXIM

DIE ARCHÄOLOGISCHEN RETTUNGSGRABUNGEN VON CLUJ-NAPOCA — STĂVILAR

(Zusammenfassung)

Die Arbeit stellt die archäologischen Entdeckungen von der Terasse des Flusses Someșul Mic, im Punkt Stăvilă vor.

Die archäologischen Materialien stammen aus mehreren Epochen (Neolithikum, Bronzezeit, Eisenzeit, römische Zeit, nachrömische Zeit und Frühmittelalter). Der Verfasser stellt die stratigraphische Lage und die Fragen vor, die die Bewohnungen aus diesen historischen Epochen aufwerfen.

Die *Starčevo-Criș-Kultur* wird durch das Vorhandensein zweier Wohnungen mit Materialien, die chronologisch gesehen zur Phase IV B gehören, angedeutet. Die Keramik ist im allgemeinen sandig, enthält Schlamm und gehackte Spreu. Die Ornamente sind ärmlich, es fehlen die Barbotine und die Bemalung, während es wenige Einschnitte gibt. Aus der Analyse des keramischen Materials geht hervor, daß sich die hiesige Bewohnung in einem kulturellen Retardierungsprozeß um wenigstens eine Etappe befindet, ohne den Einfluß des balkanisch-anatolischen Chalkolithikums aufzunehmen, der in anderen Bewohnungen aus dieser Zone festgestellt wurde. Dennoch gliedert er sich in die kulturellen Erscheinungen vom Ende des Frühneolithikums aus den Randzonen der Verbreitungsfläche der *Starčevo-Criș-Kultur* ein, ein Phänomen das der Entwicklung des mittleren Neolithikums vorausgeht.

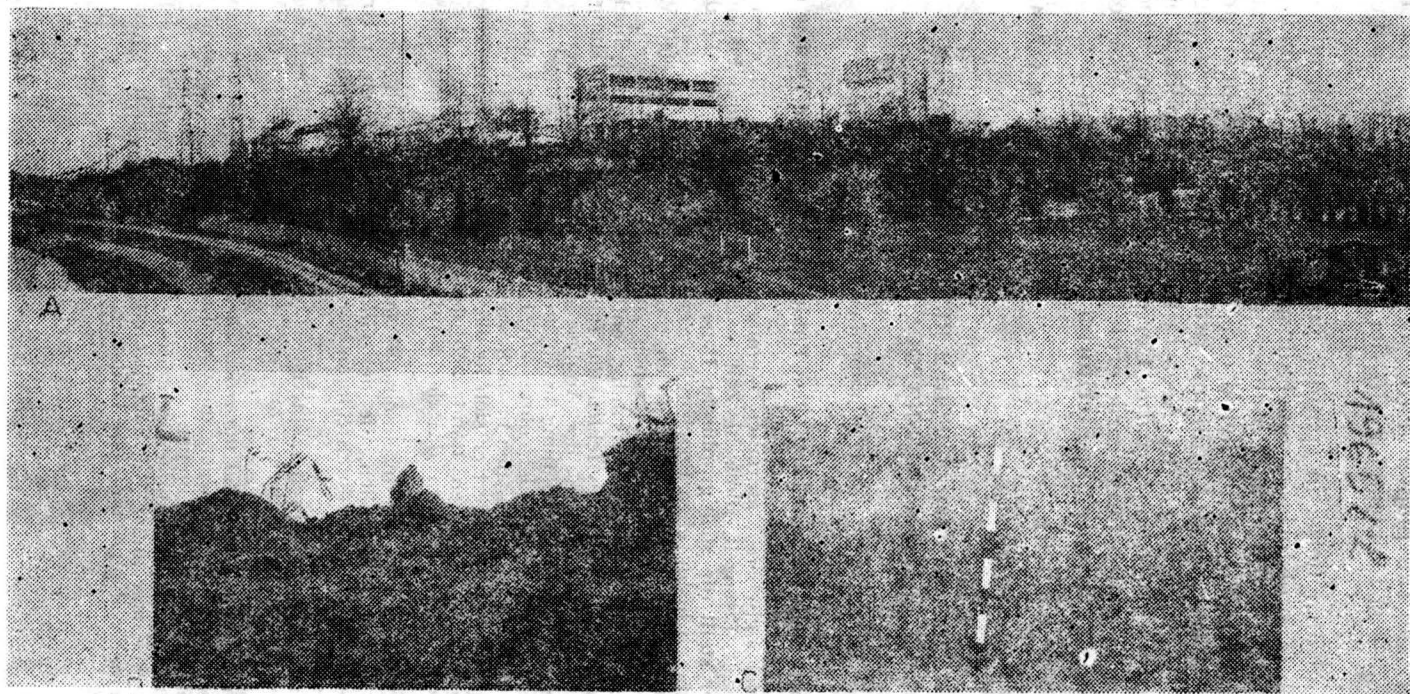
Das Spätneolithikum ist durch einige Materialien der Machart *Iclod III* und durch einige andere Materialien, die der *Gilău-Gruppe* angehören, vertreten.

Das Eneolithikum wird durch Spuren von Materialien, die der *Coțosenikultur* angehören, belegt.

Die Bronzezeit wird durch die Existenz von Materialien belegt, die der *Wienbergkultur* angehören, während aus der Eisenzeit *hallstättische* Materialien stammen.

Auch in der römischen und nachrömischen Zeit war das Gebiet bewohnt, was die entdeckten Materialien belegen, die vom Ende der römischen Epoche (3.—4. Jh.) und aus dem 7.—8. Jh. u.Z. stammen.

Aus dem 9.—12. Jh. stammen Materialien aus der Schicht als auch aus zwei Wohnungen, wo man außer Keramik, Kohle, Lehm usw. auch einen Teil eines Sporen und eine Pfeilspitze fand, die beide aus Eisen sind.

Pl. I Cluj-Napoca — Stavilar. A — vedere generală; B — secțiunile 8 și 10; C — secțiunea 9, profil estic.

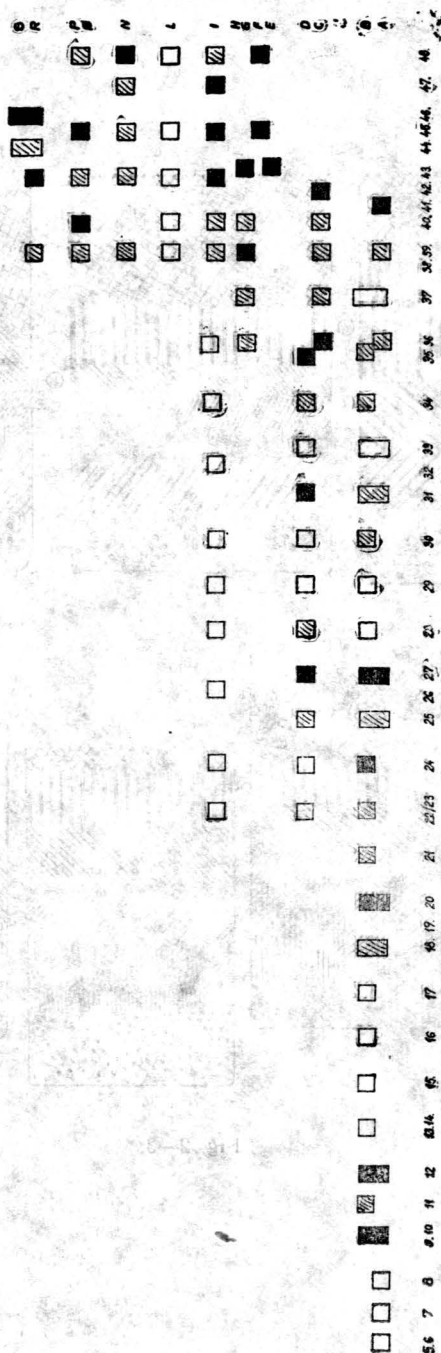

Fig. 1.

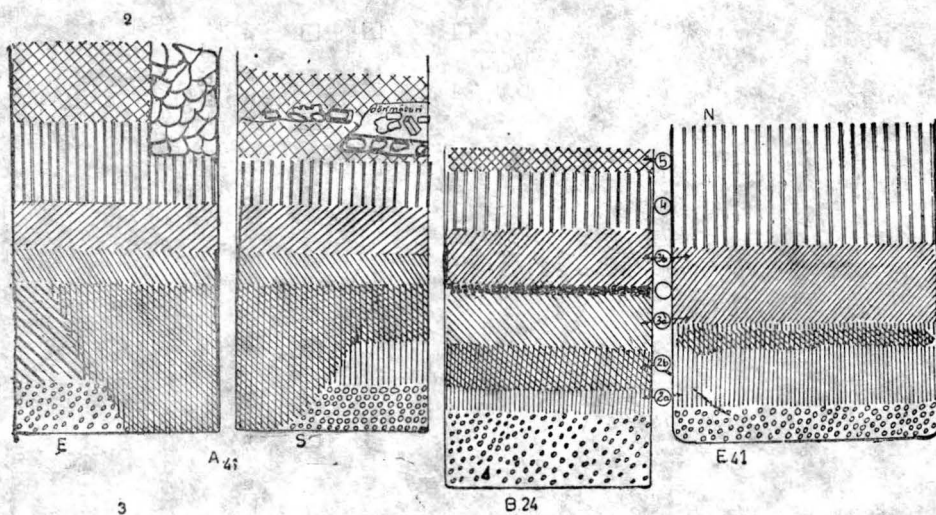
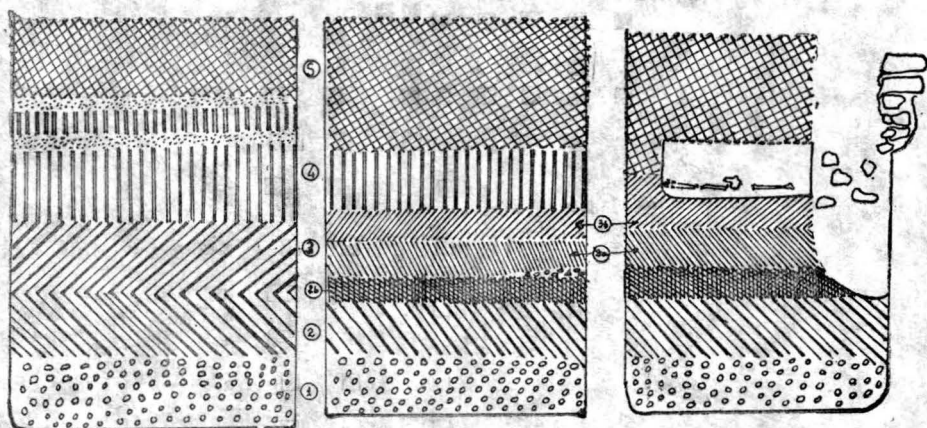
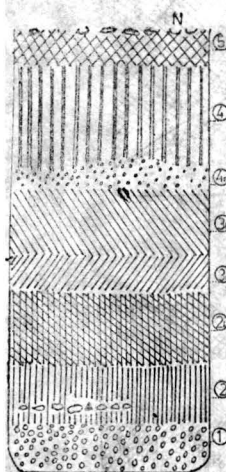
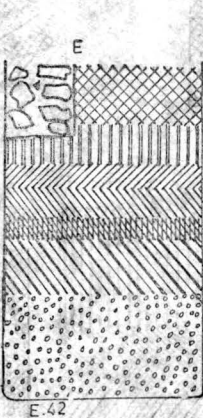

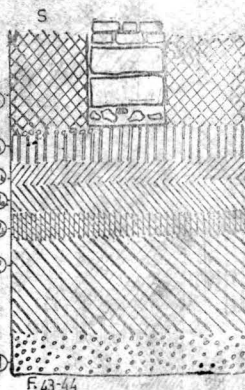
Fig. 2—3.

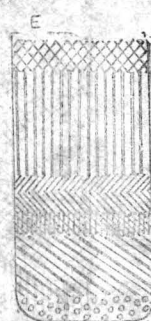
B.9-10

E.42

F.43-44

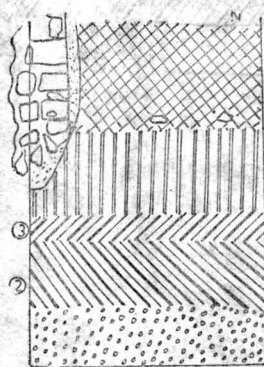

F.45

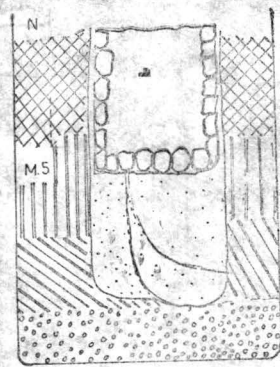
Fig.

O.43

SR.47

N.48

Fig. 5

Fig. 4—5.

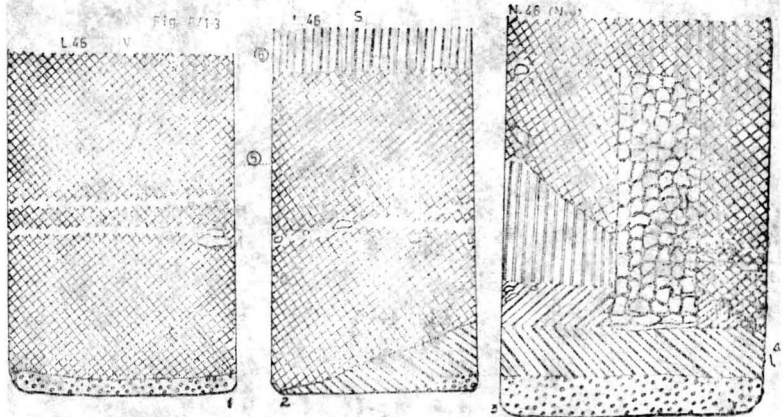
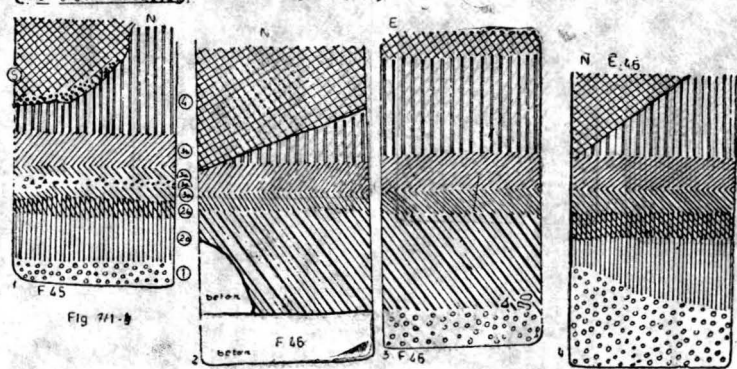
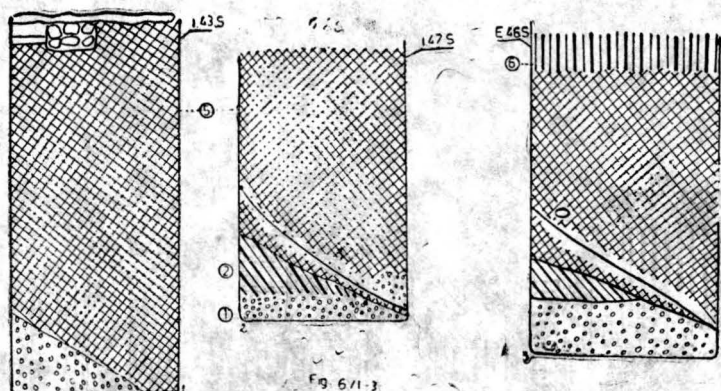

Fig. 6—8.

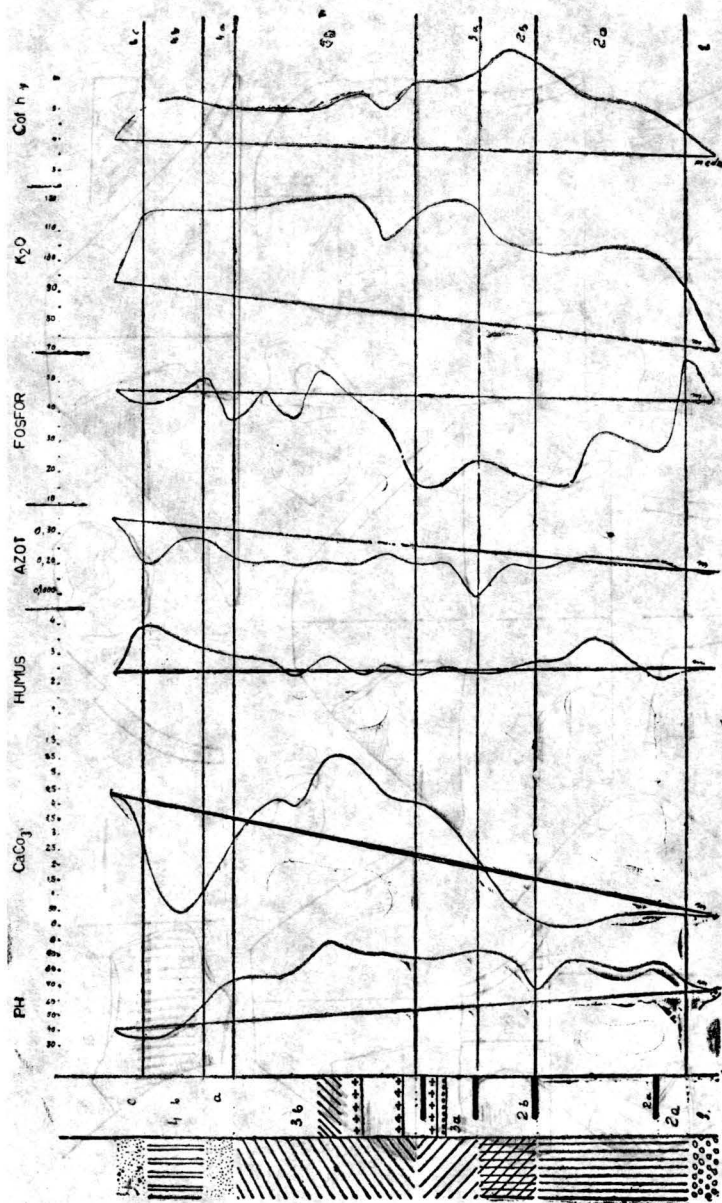

Fig. 9.

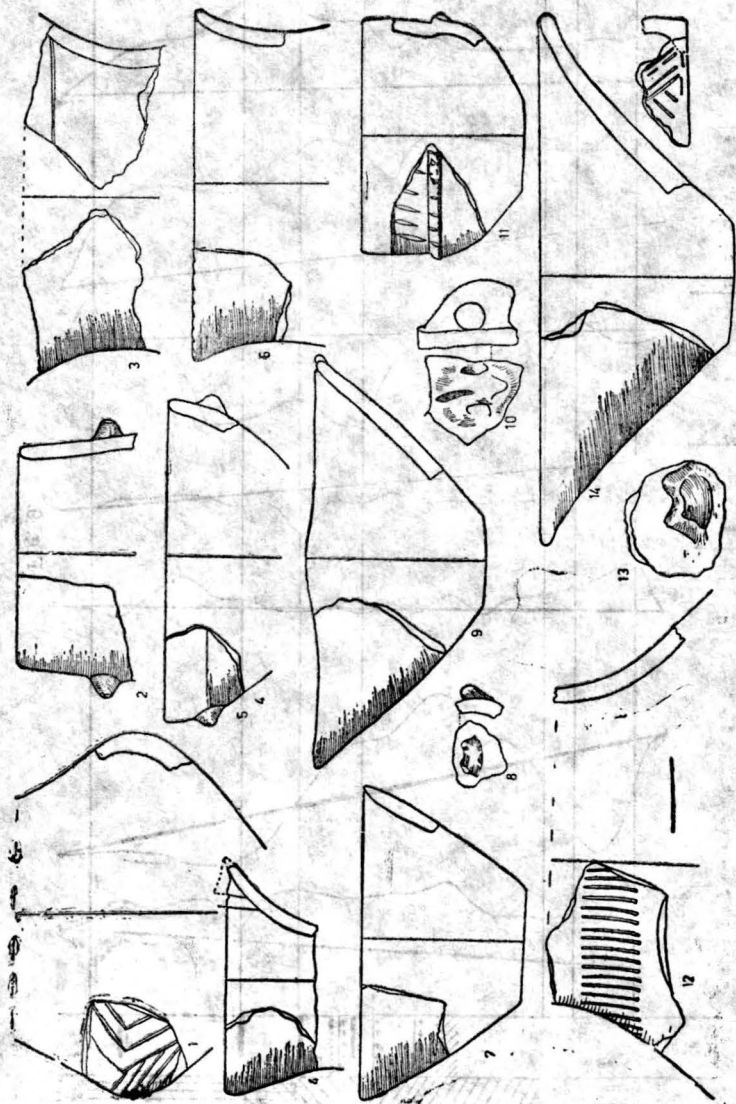

Fig. 10.

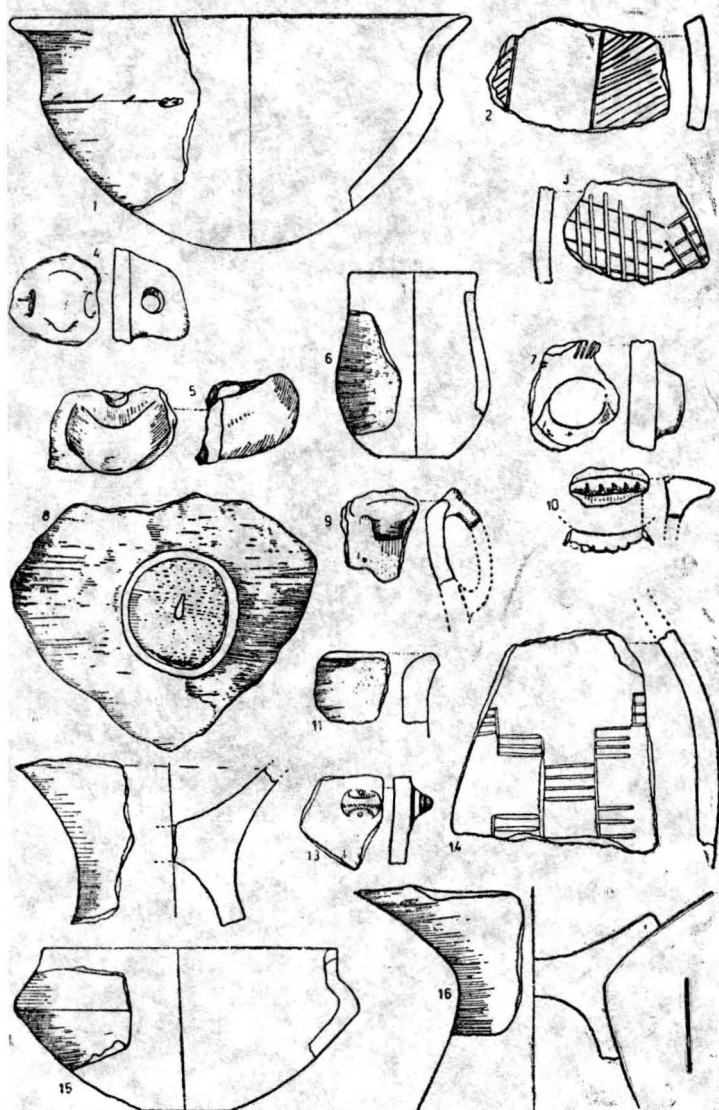
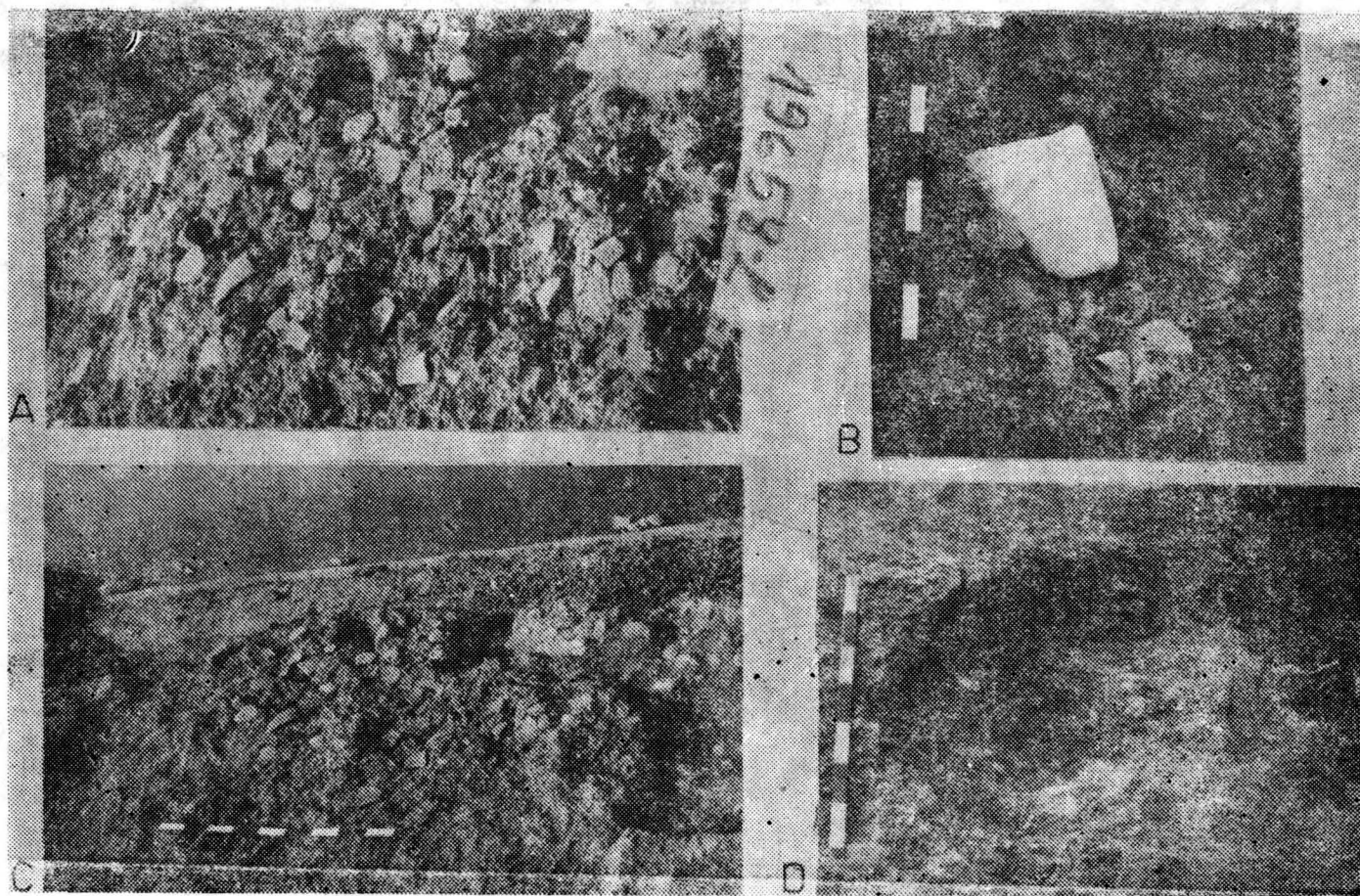

Fig. 11

Pl. II Cluj-Napoca — *Stăvilar*. A, C — locuința nr. 3; B — locuința nr. 1; D — secțiunea 9, groapa nr. 1 (Hallstatt).

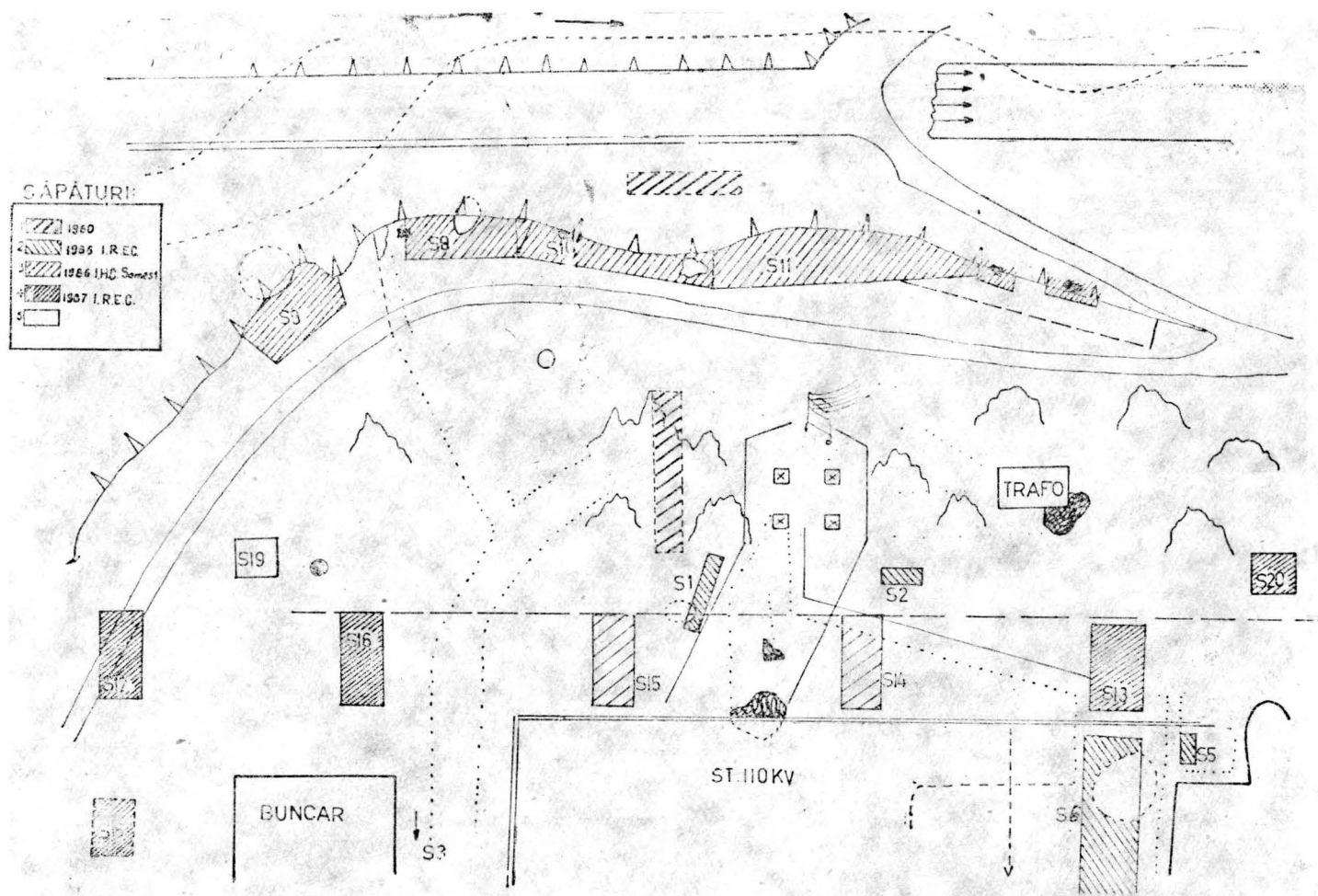
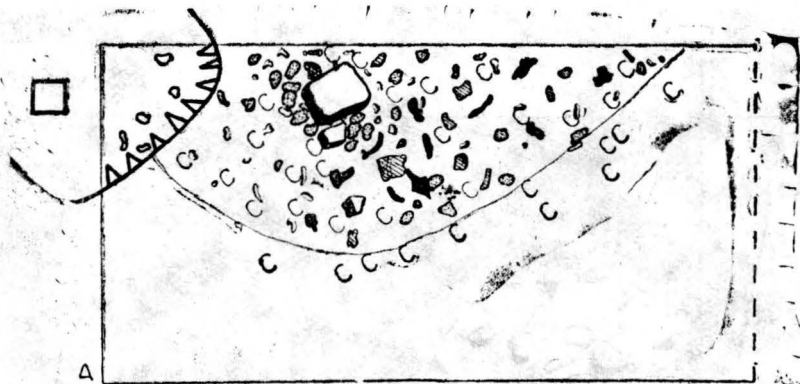
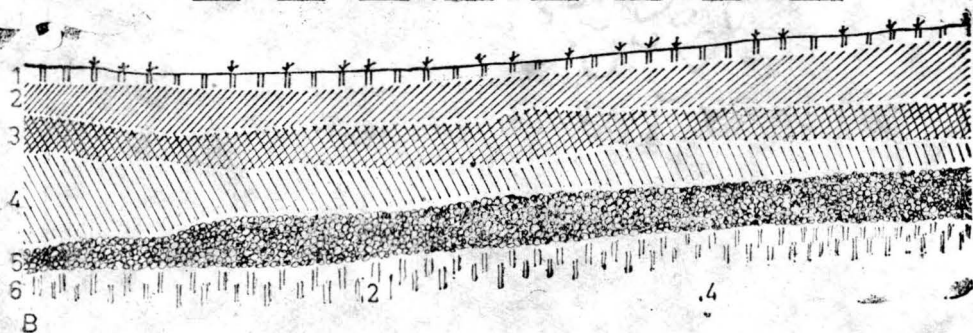

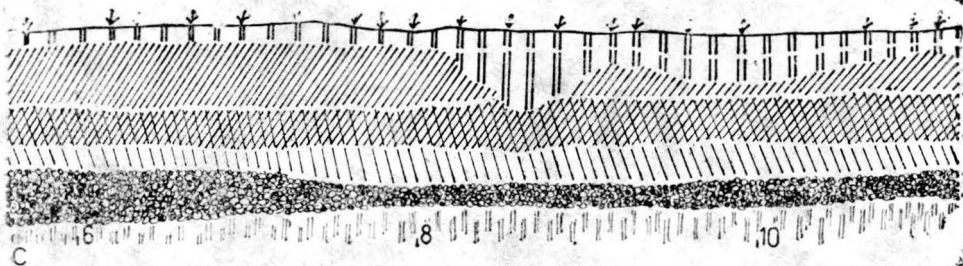
Fig. 1. Cluj-Napoca — Stăvilor. Schița zonei cercetate.

7 8 9 10 11 12 13 14

B

C

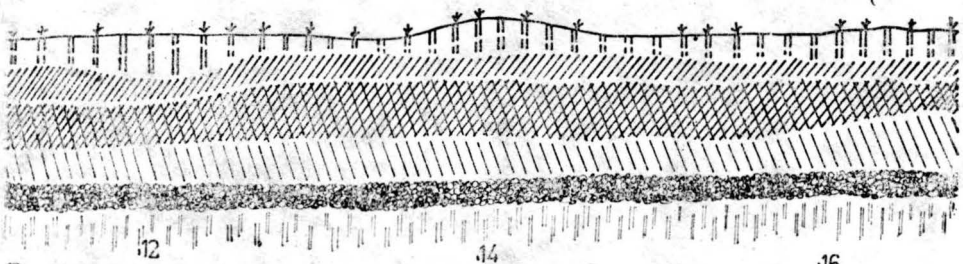
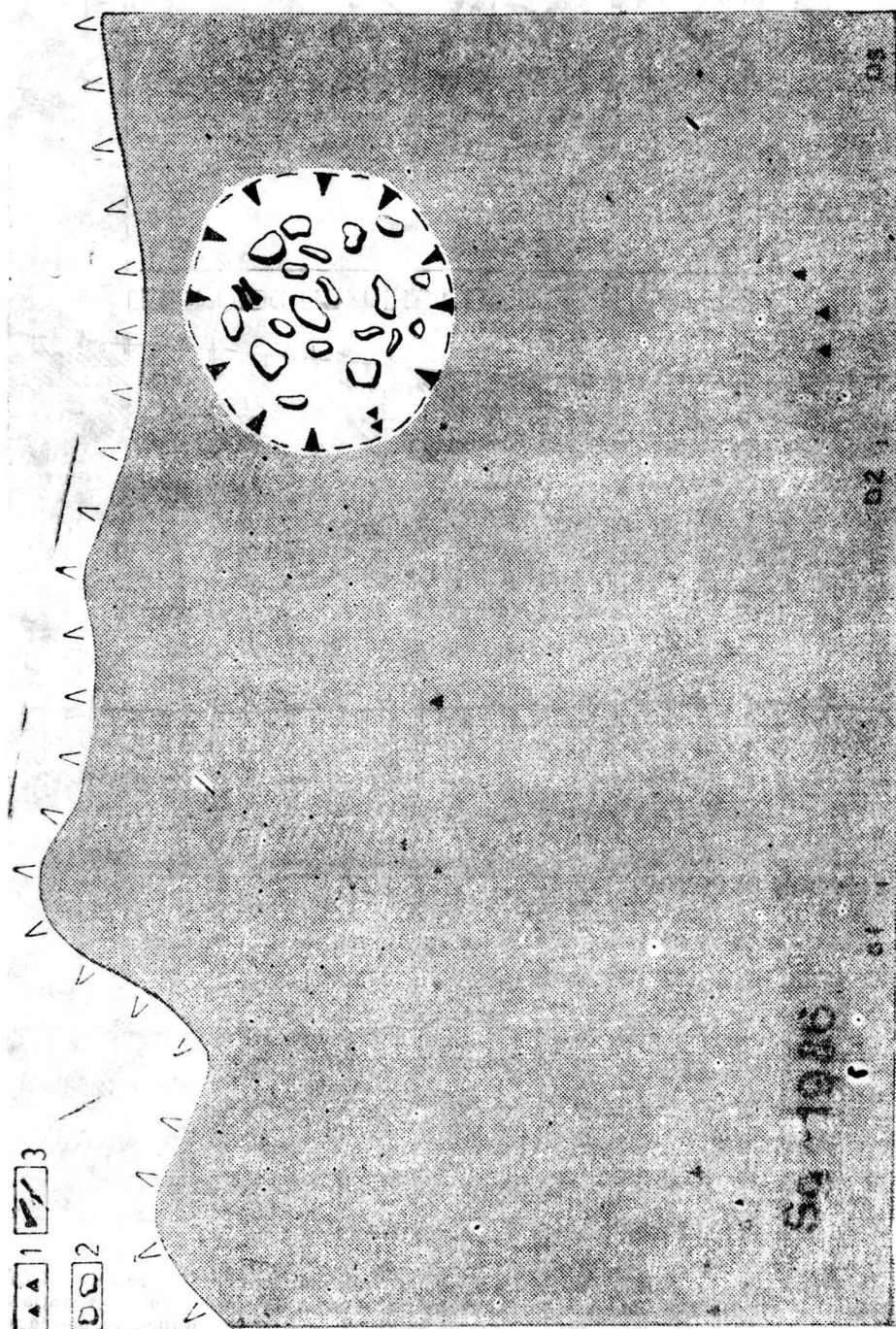

Fig. 2. Cluj-Napoca — Stăvilar. Secțiunea 6, planul bordeiului medieval de sec IX—XI (A); profilul estic (B—D). *Legenda:* 1 — humus recent; 2 — strat de umplură de la stația de 110 kv; 3 — strat de umplură de la stația de 35 kv; 4 — strat de cultură, în partea superioară material medieval timpuriu și prefeudal, iar la bază material de epoca bronzului și Hallstatt; 5 — strat neolitic; 6 — steril; 7 — pietre arse; 8 — oase; 9 — ceramică; 10 — cărămidă; 11 — vatră partativă; 12 — rișniță; 13 — cărbune; 14 — chirpici.

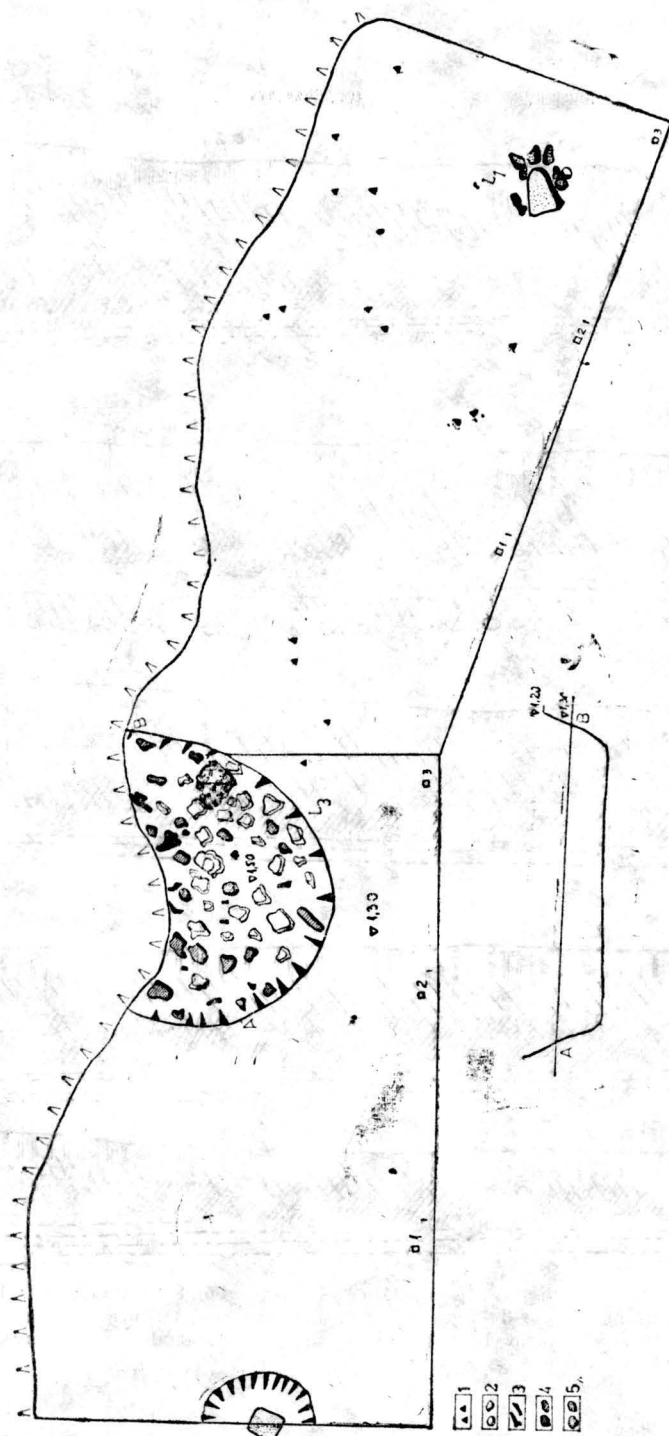

Fig. 4. Cluj-Napoca — *Săvârlar*. Planul secțiunilor 8 și 10. *Legenda*: 1 — utliaj litic cioplit; 2 — ceramică; 3 — oase; 4 — chirpici; 5 — pietre.

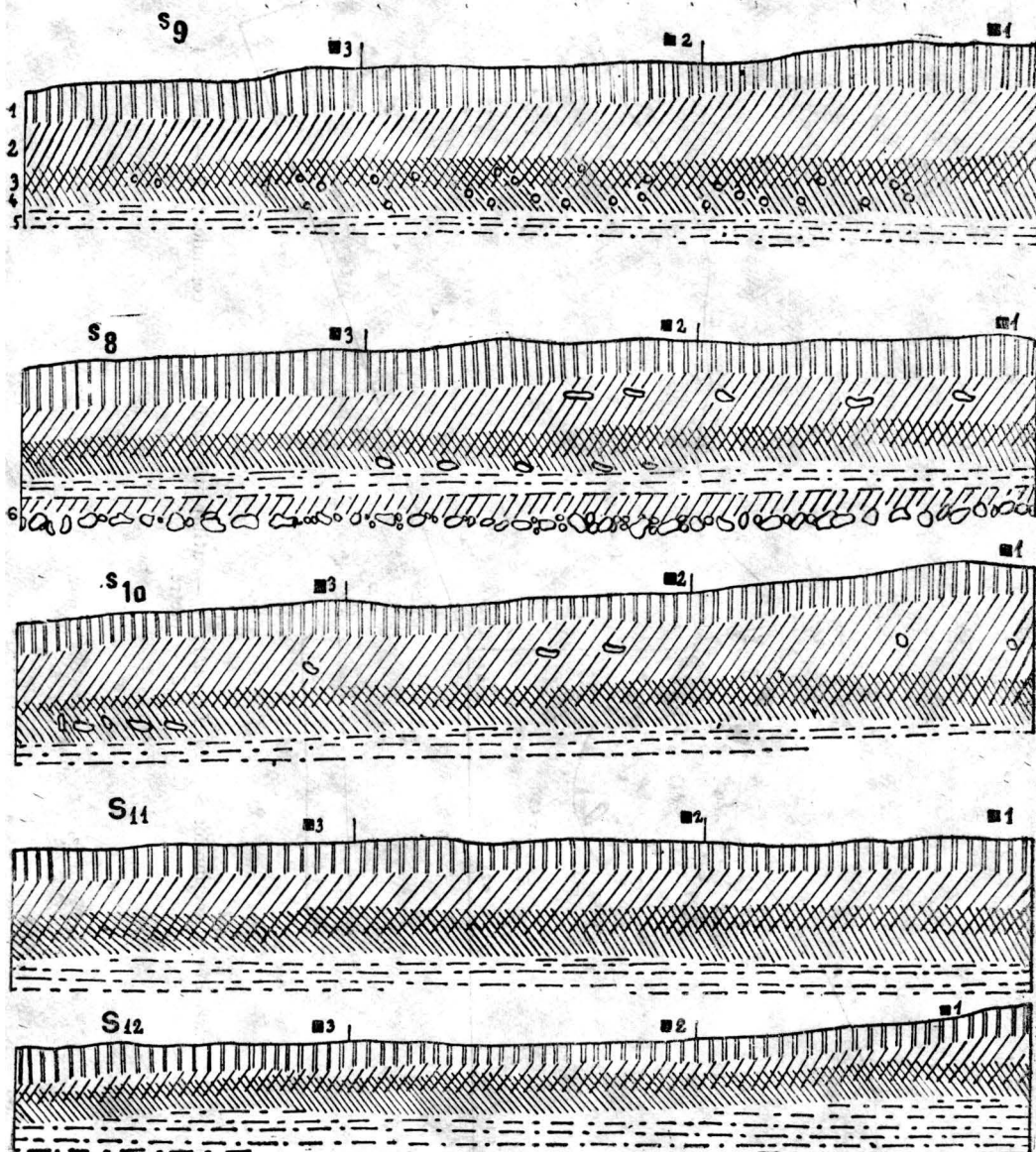

Fig. 5. Cluj-Napoca — Stăvilar. Profilele sudice ale secțiunilor 8-12. Legendă: 1 — humus recent; 2 — humus medieval; 3 — strat cultural negru-brun, cultura Coșofeni; 4 — strat brun, neolitic; 5 — strat brun-gălbui, steril; 6 — strat de pietriș aluvionar.

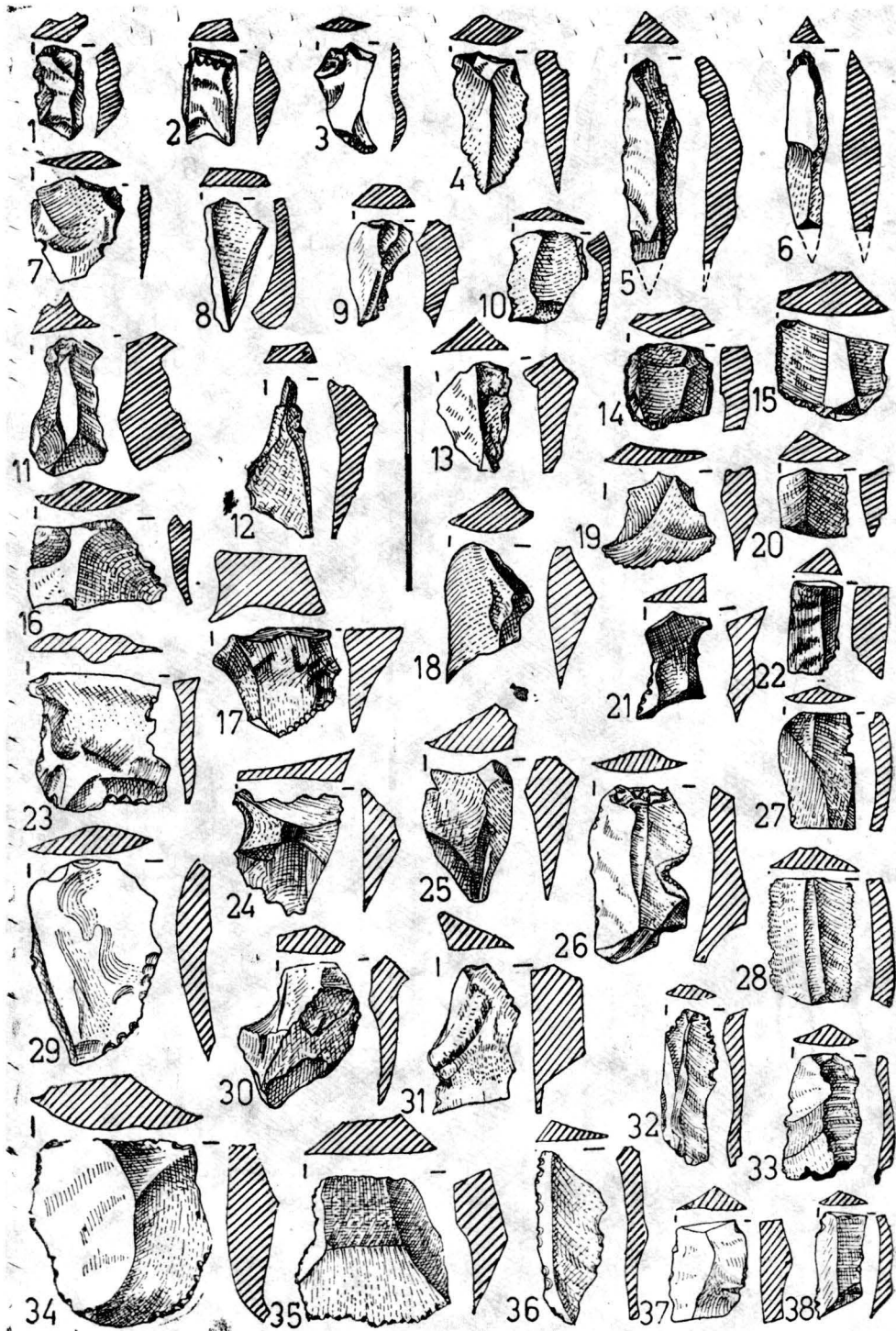

Fig. 6. Cluj-Napoca — Slăvilar. Cultura Starčevo—Criș. Uneelte din calcedonie și cornăene

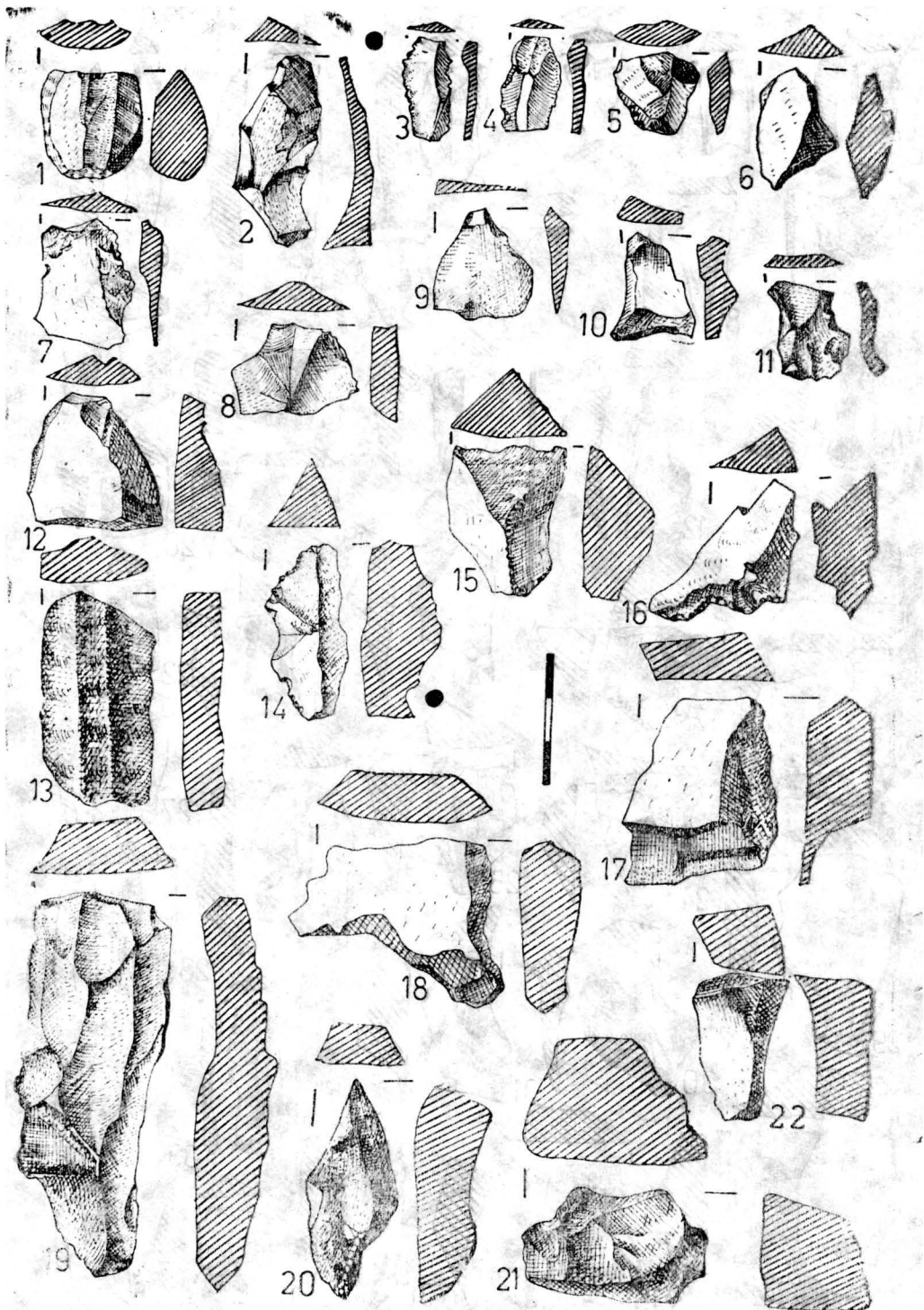

Fig. 7. Cluj-Napoca — Stăvilar. Cultura Starčevo—Criș. Unelte din obsidian (1—4, 7); calcedonie și corneene.

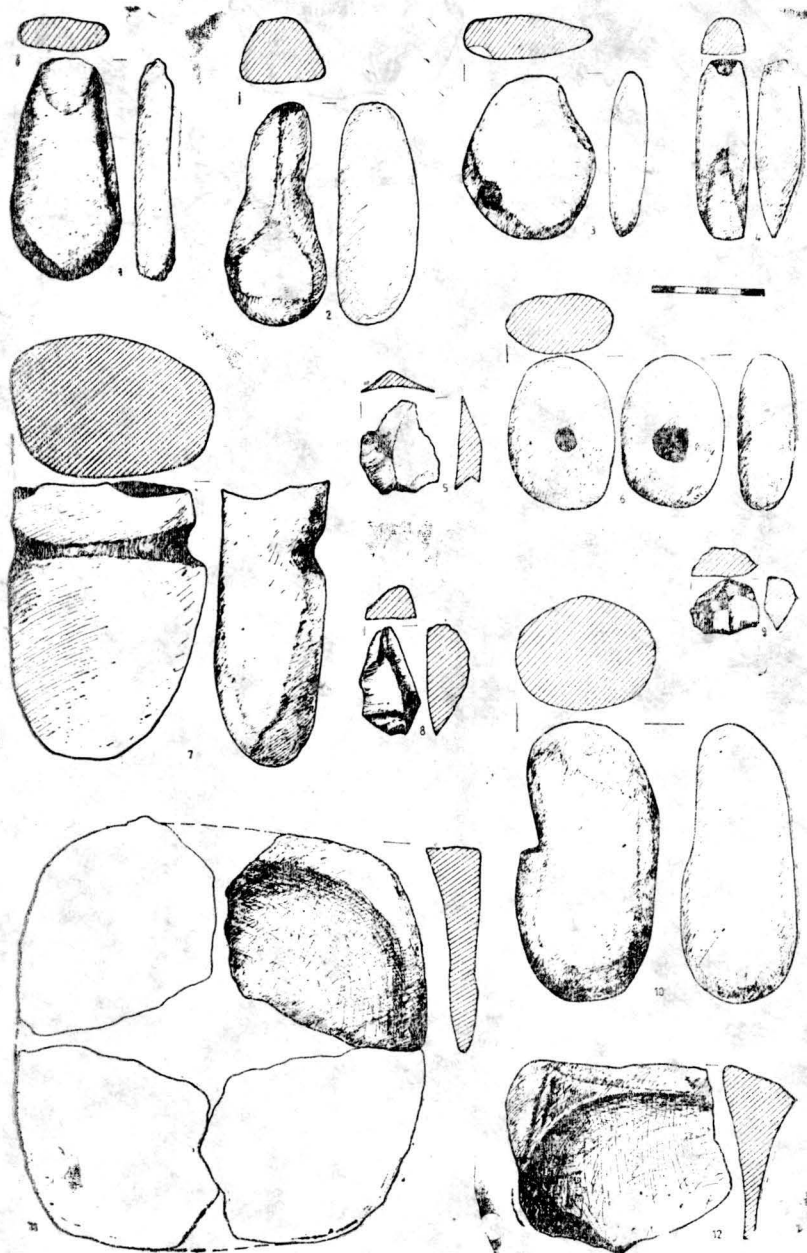

Fig. 8. Cluj-Napoca — Stăvilar. Cultura Starčevo-Criș (1-4, 8-12). Cultura Coșofeni (5-7).

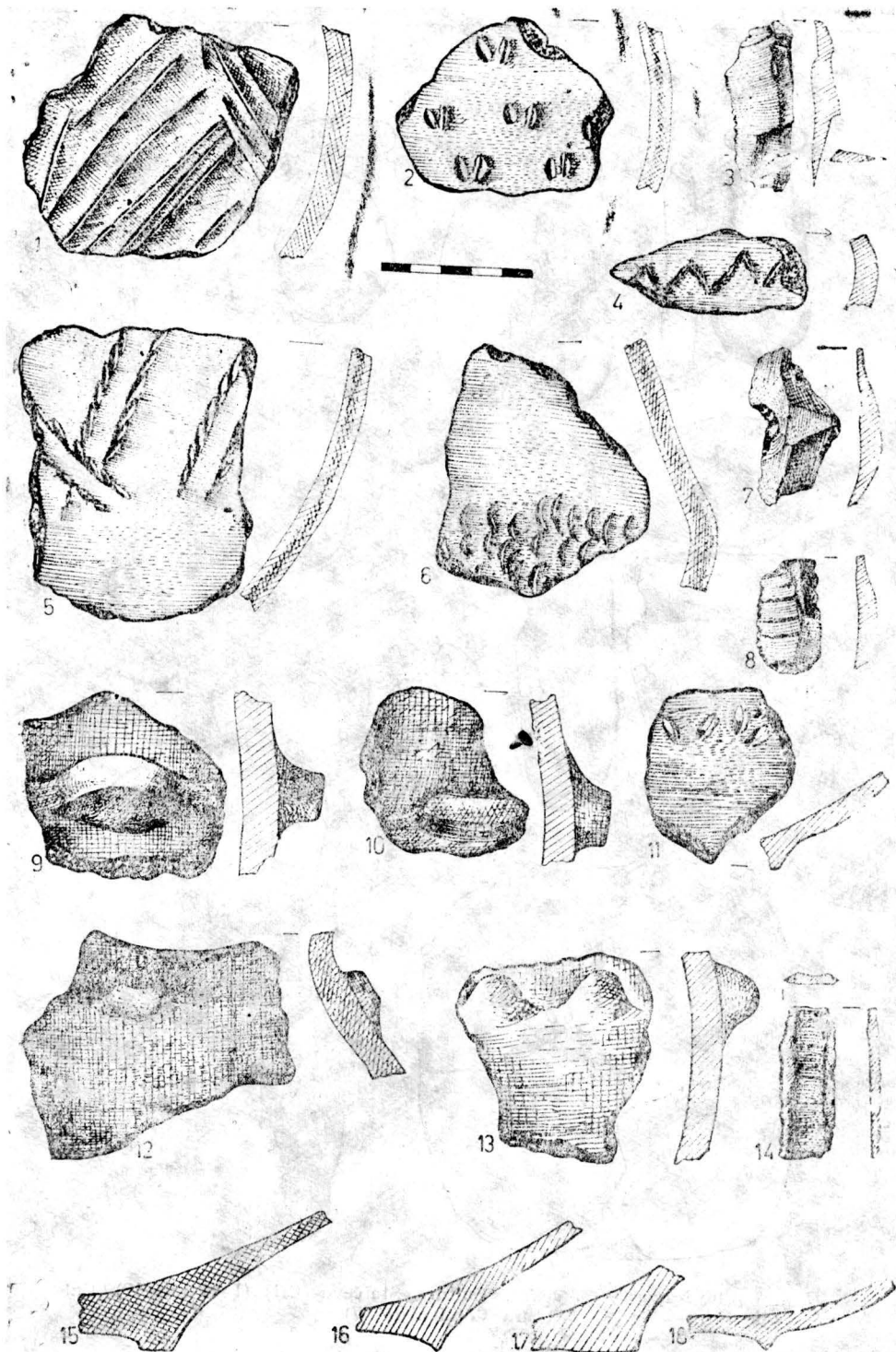
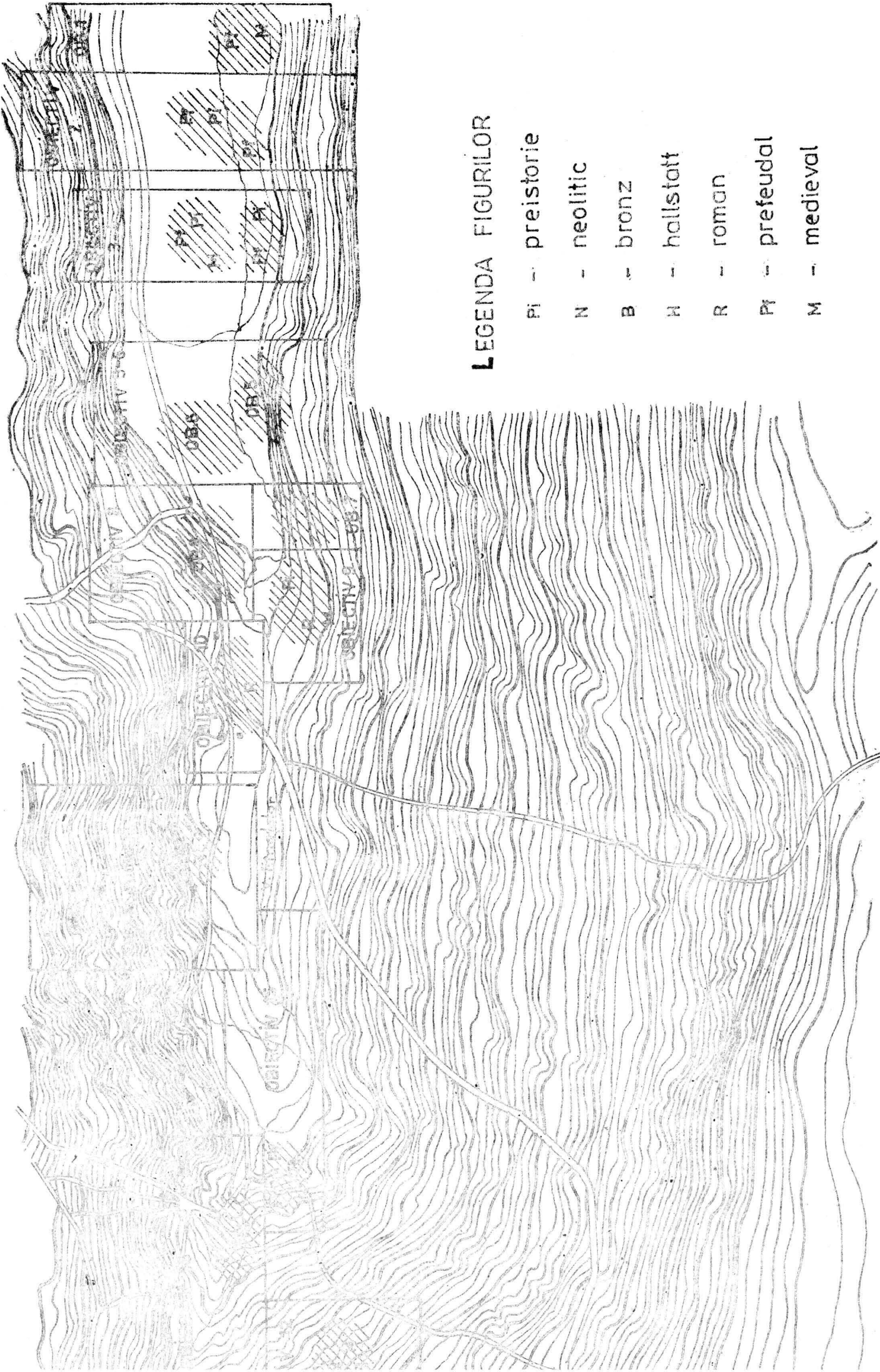

Fig. 9. Cluj-Napoca — Stăvilar. Cultura Starčevo—Criș.

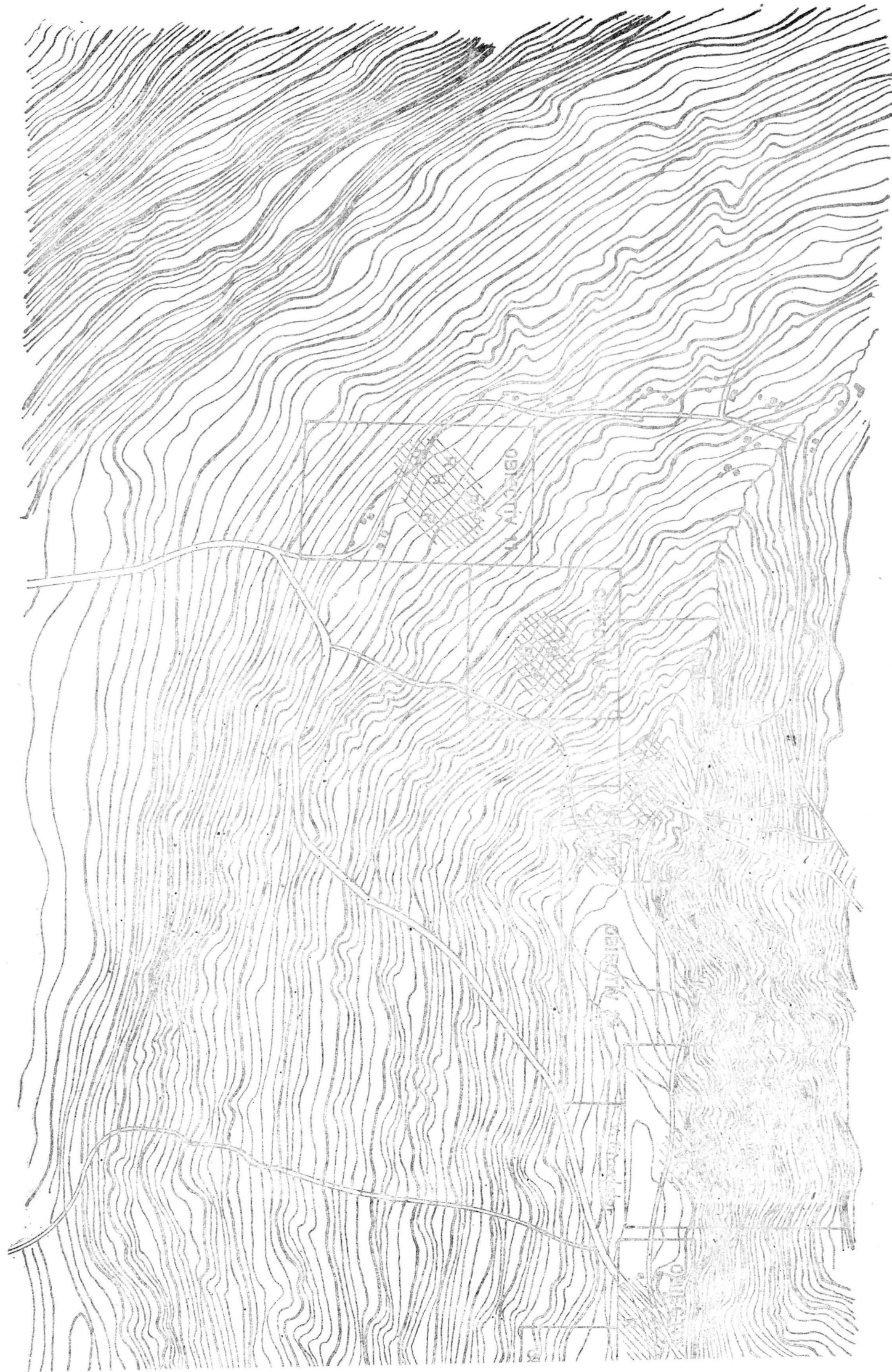

LEGENDA FIGURILOR

- Pi - preistorie
- N - neolitic
- B - bronz
- H - hallstatt
- R - roman
- Pr - prefeudal
- M - medieval

Fig. 1. Cluj-Napoca — Valea Caldă. Plan de ansamblu.

Fig. 1. Cluj-Napoca — Valea Caldă. Plan de ansamblu.

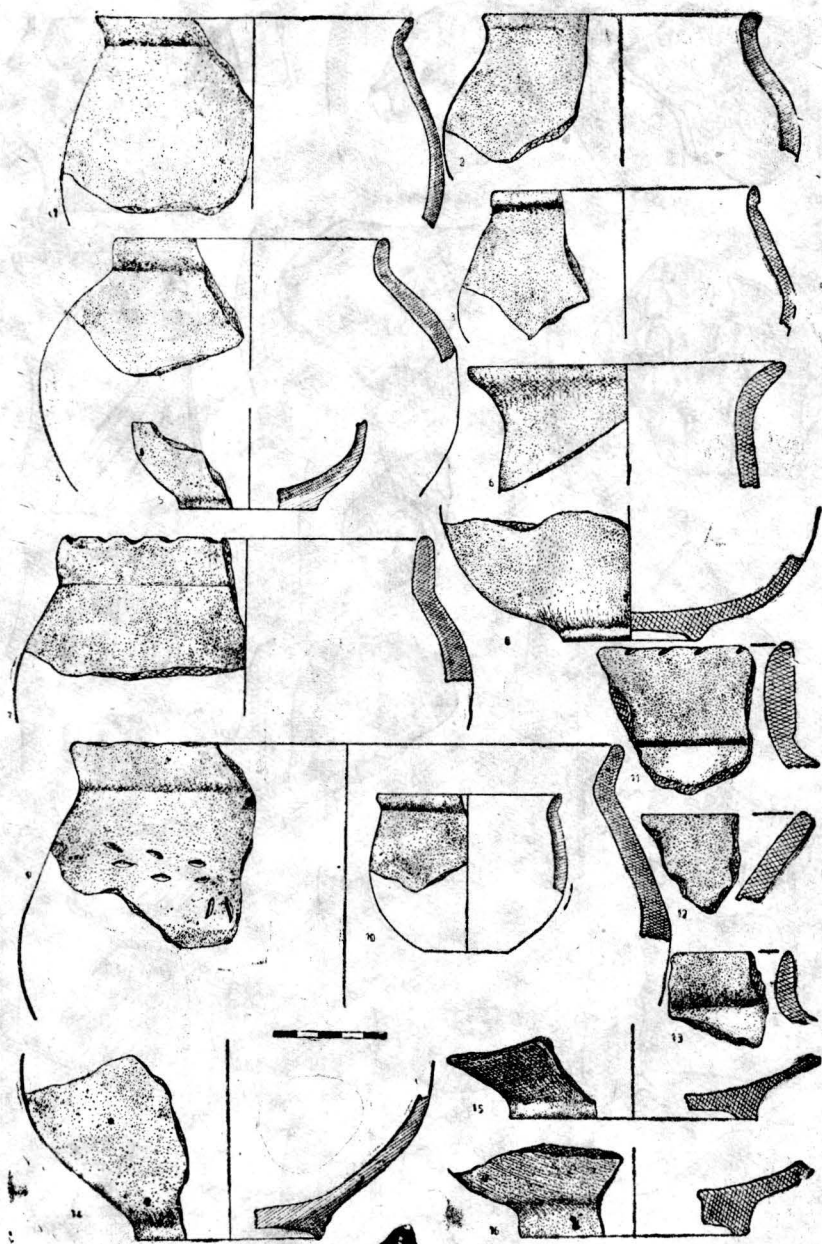

Fig. 10. Cluj-Napoca — Stăvilari. Cultura Starčevo—Criș (1–4, 7–16), cultura Coșofeni (5–6).

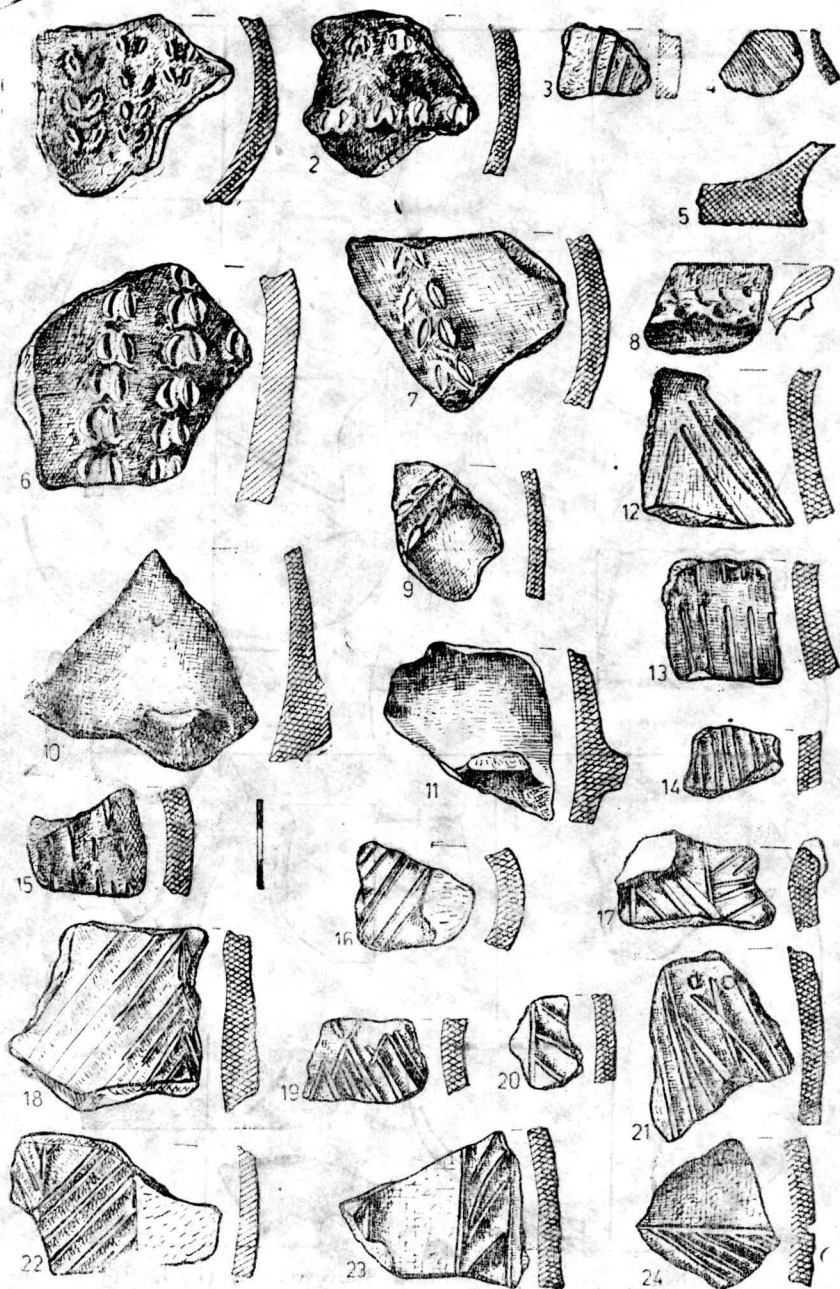

Fig. 11. Cluj-Napoca — *Slăvilar*. Cultura Starčevo—Criș (1—11), cultura Coțofeni (12—24).

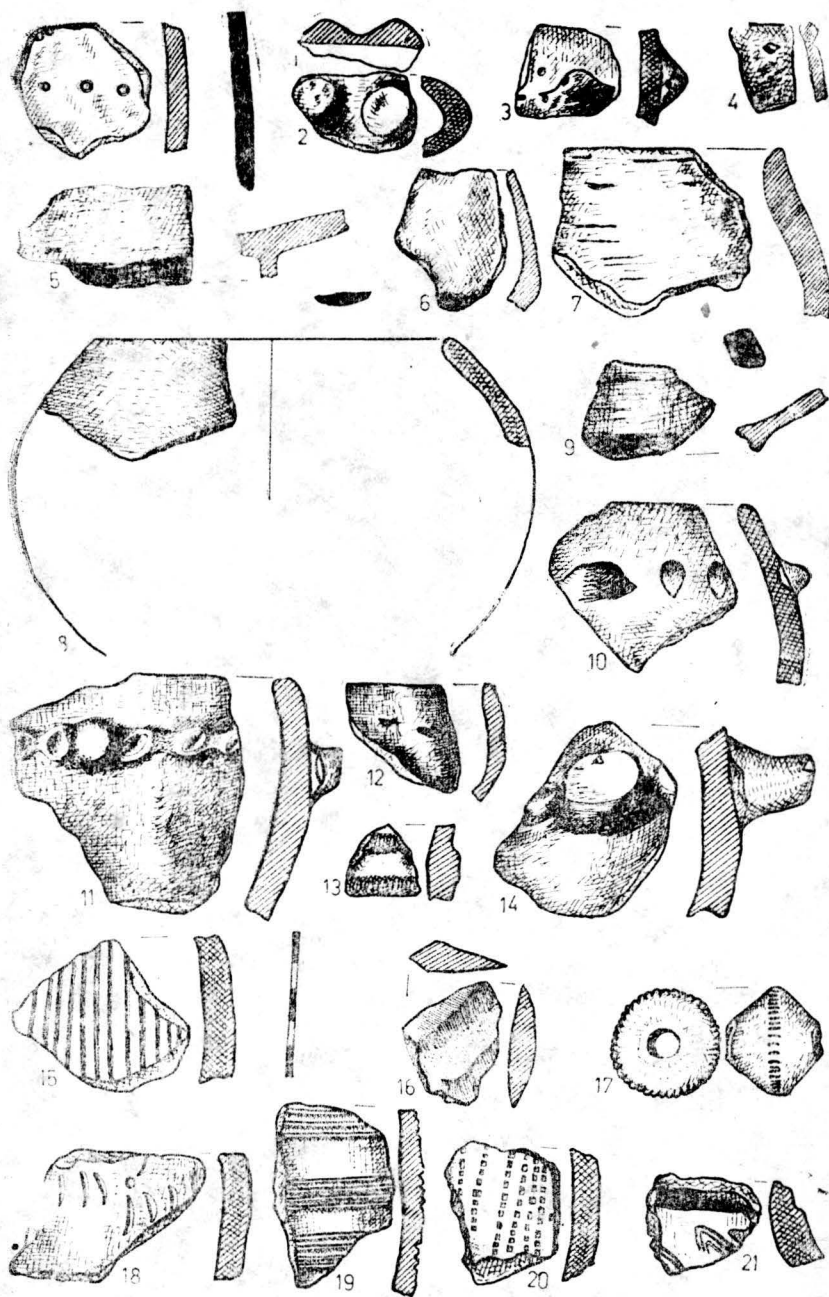

Fig. 12. Cluj-Napoca — *Slăvilă*. Cultura Starčevo—Criș (1–3); neolithic țirziu (4–9, 12, 16); cultura Wietenberg (15, 18); Hallstatt (10–11, 13–14, 17); medieval timpuriu, sec. X–XII (19–21).

**CERCETĂRI DE SUPRAFAȚĂ ȘI SĂPĂTURI ARHEOLOGICE
DE SALVARE ÎN VALEA CALDĂ, MUNICIPIUL CLUJ-NAPOCA
(1985—1986)**

În primăvara anului 1985 și apoi, în cursul anului 1986, s-au efectuat o serie de cercetări de suprafață pentru verificarea unor situri arheologice sesizate sau, pentru depistarea altora, cercetare impusă de intensificarea lucrărilor de îmbunătățiri funciare care au cuprins o parte din afluenții Someșului. Acesta a fost mecanismul care a declanșat cercetarea Văii Calde, lunca unui pîrîu cu același nume, ce curge la nord-vest de municipiul Cluj-Napoca. Această vale este largă fiind mărginită de dealuri cu pante line, în multe locuri favorabilă formării mlaștinilor. Ieșirea din această vale este barată de dealurile care continuă spre nord de la Someșeni spre Apahida, pîrîul fiind nevoit să curgă spre Apahida. Fiind o vale largă și aproape închisă, unde predomină vînturi domoale, clima este relativ caldă în comparație cu celelalte regiuni din jur, constituind un loc prielnic pentru așezări omenești, fiind și destul de bogată pentru a putea oferi condiții excepționale unor comunități umane. Creșterea animalelor și cultivarea plantelor sînt ocupațiile specifice unor astfel de zone unde este apă dulce și sărată.

Lucrările de îmbunătățiri funciare vizează drenarea, nivelarea și fertilizarea terenului, fiind afectate zone întinse pe ambele maluri ale pîrîului care a fost canalizat în cea mai mare parte. În 1985 s-au efectuat cercetări de suprafață și au fost descoperite 10 obiective arheologice (preistorice, romane, prefeudale, sec. IV—V, sec. IX—XIV). Pînă la acea dată zona a fost cercetată sumar¹. Obiectivul 10, situat în apropierea fermei lui Olosutean Nicolae, a oferit cele mai multe și mai variate materiale care ne-au determinat să efectuăm în această zonă cîteva sondaje de verificare stratigrafică. Astfel s-au trasat 5 secțiuni (trei de 10 × 2 și două de 5 × 1 m). Stratigrafia generală este următoarea: 0—0,15/9,2 m strat brun, humus recent cu urme medievale timpurii și sporadic urme preistorice în poziție secundară; 0,15/0,2—0,3/0,45 m strat de cultură hallstattian, uneori deranjat; 0,3/0,45—0,5 m urme sporadice aparținătoare culturii Coțofeni și neoliticului; 0,5—0,6 m strat brun gălbui, nisipos steril din punct de vedere arheologic.

Paralel cu sondarea obiectivului 10 s-a extins cercetarea zonei în susul văii, spre Feiurdeni descoperindu-se alte 5 obiective dintre care o construcție romană (ob. 14) la poalele dealului *Bogomaia*, care a fost sondată în toamna anului 1986 de către R. Ardevan².

¹ St. Ferenczi, în *ActaMN*, IX, 1972, fig. 2; Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 728—731.

² R. Ardevan, comunicare, Timișoara, 1987.

Pentru fiecare obiectiv s-au întocmit câte o fișă de stațiune, iar materialele rezultate în urma acestor cercetări au fost în bună parte prelucrate.

Materialul arheologic. În urma cercetărilor de suprafață și a sondajelor au rezultat numeroase materiale arheologice, în marea lor majoritate ceramică, care datează din mai multe epoci. Pentru a prezenta cât mai sintetic situația istorică a zonei, dovezile arheologice au fost grupate pe epoci și culturi.

Preistorice. Din această categorie fac parte fragmente ceramice care, prin aspectul lor atipic, nu pot fi încadrate cultural. Pasta vaselor este bine frământată, nisipoasă, cu slip cărămiziu și miez cenușiu. Astfel de materiale au apărut în obiectivele 2—4, 7—8, 10, 13, 15.

Neolitic. La punctul *Bogomaia* (ob. 14) a fost descoperit un fragment de piatră cu urme de prelucrare (probabil voiau să confecționeze un topor) (fig. 2/4). În obiectivul 10 (I.4.8.2 — caroiaj hartă) a apărut un fragment de vas mic, o buză cu protomă, având culoarea brun deschisă și ca degresant mîl cu nisip. Alte fragmente din specia semifină au fost descoperite în obiectivul 11. Slipul cărămiziu al vaselor este în general căzut, miezul fiind cenușiu, iar pasta conține resturi organice și nisip. Alte fragmente au culoarea gălbuie, săpunoasă avînd în compoziție mîl și cioburi pisate.

Eneolitic. Cultura Coțofeni este ilustrată prin existența (ob. 10) unor așezări cu un strat de cultură subțire, sesizat în S₂ la adîncimea de 0,3 m existînd fragmente de lipitură de la o construcție. Săpăturile avînd un caracter restrîns nu au permis alte precizări. Dintre formele de vase amintim: străchinile (fig. 2/5), iar ornamentele constau din incizii oblice simple sau combinate (fig. 2/5—6). Pasta vaselor conține nisip și cioburi pisate este slab arsă, avînd slipul cărămiziu sau brun, adesea căzut, iar miezul peretelui este negru. Fragmentele descoperite fac parte din categoriile grosieră și semifină. Aceste materiale au bune analogii între materialele de la Dăbica și Gilău³ aparținînd deci unei faze timpurii a culturii Coțofeni.

Epoca bronzului. Materialele aparținînd culturii Wietenberg au fost descoperite în obiectivele 10 și 15. Formele întîlnite sînt ceașca și oala cu buza ușor răsfrîntă și alveolată (fig. 3/5). Între ornamentele întîlnite putem aminti canelurile late, oblice, combinate cu impresiuni de diferite tipuri. Pe buza vaselor se cunosc creștături fine. Materialul ceramic face parte din trei categorii: grosieră de culoare brună sau brună deschisă, cu pietricele în pastă, dar avînd o ardere bună; semifină de culoare cărămizie, sau brun deschisă, avînd pasta bine frământată și netezită deși în compoziție are nisip și pietricele; specia fină de culoare neagră, cu urme de luciu, este lucrată dintr-o pastă brună, amestecată cu nisip foarte fin și mică. După caracteristicile materialului această așezare aparține unei faze tirzii a culturii Wietenberg (probabil II/III).

Epoca fierului. În prima vîrstă a fierului, comunitățile umane au locuit și această vale cu climă blîndă. Urme arheologice s-au găsit în obiectivele 10 (în toate secțiunile), 11 și 12. În obiectivele 10 și 11 a

³ N. Vlăsa, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 27—45; Z. Kalmar, în *ActaMN*, XVII, 1980, p. 393—416; Idem, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 305—310.

fost sesizată și prezența unor construcții cu chirpici și fragmente de vatră. Dintre obiectele de lut amintim o fusaiolă și ceramică. Sînt prezente toate speciile: grosieră, semifină și fină. Pasta vaselor de culoare brună, neagră/cărămizie, cărămizie, brună deschisă și neagră are ca degresant cioburi pisate, nisip, resturi organice și, uneori, mil. Arderea, uneori este bună, alteori slabă. Dintre ornamente amintim: caneluri orizontale (fig. 2/7, 10, 12), verticale (fig. 2/9), briu alveolat (fig. 2/8), barbotină (fig. 2/11), proeminente (fig. 2/13) și briu simplu, vertical (fig. 2/19). Aceste materiale, după ornamente, au analogii între materialele descoperite la Baci — *str. Nouă*⁴. Materialele din obiectivul 11 par să aparțină hallstattului tirziu.

Epoca romană. Valea Caldă, fiind în apropierea municipiului Napoca, a fost folosită, ca și Valea Chintenilor, pentru amplasarea unor *villae rusticae*. La *Bogomaia* (ob. 14) au fost surprinse fundațiile unei construcții, iar în obiectivul 10, din apropiere, un fragment de capitel roman. Alte urme au fost găsite la obiectivele 11—12 și 15, constînd din fragmente ceramice, țiglă, cărămidă, olane și conducte (ob. 15). Ceramica este lucrată la roată, aparținînd speciei semifine, are culoare roșie, cărămizie și cenușie. Pasta are ca degresant nisip, mil și pietricole. Cîteva fragmente păstrează urmele unei angobe roșii.

Perioada prefeudală. Secolele IV—V sînt ilustrate prin descoperirea unor complexe de locuit (bordeie sau semibordeie). O parte din aceste complexe au fost tăiate de canal (ob. 5—6). Ceramica lucrată cu roata este de culoare cenușie, zgrunțuroasă. Asemenea materiale au apărut în obiectivele 1—6, de-a lungul văii. Alte materiale prefeudale au fost semnalate în obiectivele 5—7 și 10. Ceramica lucrată cu mîna, de culoare brună are pasta nisipoasă.

Epoca medievală timpurie. Materiale databile în sec. IX—X au fost descoperite în obiectivul 10. Ceramica brună-cărămizie, avînd în compoziție nisip și mică, este lucrată cu roata și ornamentată cu incizii în interior pe buză. Secolele XI—XII sînt documentate prin materiale ceramice descoperite în obiectivele 1, 3—4, 8, 10—15 și fragmente de cărămidă (ob. 10). Formele cele mai des întîlnite sînt oalele și castroanele (fig. 3/8). Pasta vaselor este bine și uneori slab arsă, fiind de culoare brună, brun-cărămizie, cărămizie, neagră-cărămizie, neagră. Aproape în toate cazurile s-a folosit ca degresant nisip care, uneori, are bobul mare dînd un aspect zgrunțuros, aspru. Ornamentele constau din incizii late, orizontale grupate în benzi (fig. 3/14), înțepături, împunsături, impresiuni cu roțița (fig. 3/7, 10), cu piaptănu (fig. 3/9), benzi în val (fig. 3/19—20) sau tăieturi adînci (fig. 3/13, 16). Pe două fragmente de funduri de oală este marcat semnul olarului (aceste semne erau pe roata olarului, fig. 3/17—18). O fusaiolă a fost descoperită în obiectivul 10 (fig. 3/11). Materiale de sec. XIII—XIV sînt în obiectivele 1, 3—4, 10, constînd din ceramică brună, cărămizie și neagră.

Epoca medievală dezvoltată și tirzie. Urme arheologice din această perioadă au fost semnalate în obiectivele 7 și 8. La primul obiectiv se găsea și o piatră de hotar cu inscripția „Sz“, probabil limita localității

⁴ Z. Kálmár, comunicare, Tîrgoviște, 1985; Idem, comunicare, Simposionul de Tracologie, Constanța, 1985; idem, în *SCIV*, 38, 2, 1987, p. 116—174.

Someșeni. Secolul XVIII este ilustrat prin câteva materiale adunate la obiectivul 10, printre care și un fragment de pipă de lut.

Epoca modernă. Câteva fragmente aparținând acestei perioade au fost găsite la obiectivul 10.

În obiectivele 9—10, 14—15 au fost colectate fragmente de oase de animale care urmează să fie determinate.

Valea Caldă, după cum rezultă din această scurtă prezentare, a fost locuită neîntrerupt din cele mai vechi timpuri (neolitic), pînă în zilele noastre. Cele mai multe materiale și mai diferite ca apartenență culturală au fost descoperite în obiectivul 10, unde este o intersecție a două drumuri, unul spre Cîmpenești peste coastă și altul care leagă valea Someșului (Someșeni — Apahida) de Feiurdeni, drumuri care au fost folosite și în antichitate. Aici se găsește și o fîntină cu apă sărată. În apropiere este ferma romană cercetată parțial de R. Ardevan. Toponimia este foarte interesantă indicînd, poate, prezența aici a unor vechi secte creștine (Bogomaia), sau folosesc acest termen pentru a defini populația autohtonă, străveche românească, creștinată de timpuriu, care și-a păstrat vechi obiceiuri și credințe, fiind adesea folosiți alți termeni ca *prislava* (preslav) asociate tot cu urme arheologice de sec. VII—IX⁵.

În epoca modernă această vale este locuită în sistemul cătunelor, în jurul caselor sînt pămînturile arabile, iar pe coastele dealurilor pășuni și fineață, necesară creșterii animalelor. Spre Feiurdeni mai există păduri, s-ar putea ca în vremurile străvechi să fi existat mai multe asemenea zone împădurite. Un studiu al evoluției pedologice a zonei ne-ar oferi date interesante.

Din analiza dispersiei materialelor rezultă că în preistorie și în epoca romană așezările omenești se aflau mai ales în susul văii, iar în perioada prefeudală și ev mediu, locuirile se găsesc mai ales în partea de jos a văii. Cercetările viitoare vor putea aduce noi precizări privind ambientul din această zonă, ocupațiile și poate descoperirea unor noi urme arheologice, morminte, așezări și turnuri de apărare.

ZOIA KALMAR-MAXIM

OBERFLÄCHENFORSCHUNGEN UND ARCHÄOLOGISCHE
RETTUNGSGRABUNGEN IM TAL VALEA CALDĂ,
MUNIZIPIUM CLUJ-NAPOCA (1985—1986)

(Zusammenfassung)

Die Arbeit stellt die Ergebnisse der archäologischen Forschungen vor, die in einem nordwestlich gelegenen Tal des Munizipiums Cluj-Napoca vorgenommen wurden, wo 15 historische Objekte entdeckt wurden, die aus mehrere Epochen stammen: Neolithikum, Eneolithikum (Coțofenikultur), Bronzezeit (Wietenberg-Kultur), Eisenzeit (Hallstatt), römische Zeit, nachrömische Zeit, Mittelalter und moderne Zeit.

Die untersuchte Zone bietet günstige Bedingungen für Siedlungen vom Typ Weiler, in denen die Hauptbeschäftigung der Menschen die Tierzucht und der Ackerbau waren.

⁵ Punct cu această denumire în sat Milcoveni, com. Berliște, jud. Caraș-Severin, materiale inedite în MIR: E. Iaroslavlshi — Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 453, 460, fig. 4.

ANEXA

CLUJ-NAPOCA -- *Valca Caldă*

epoci, culturi	obiective														
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
pre-istoric		x	x	x			x	x		x			x		x
neolitic										x	x			x	
C. Cotofeni										x					
epoca bronzului										x					x
epoca fierului										x	x	x			
roman										x	x	x		x	x
sec. IV—V e.n.	x	x	x	x	x	x									
sec. VI—IX e.n.					x	x	x			x					
sec. IX—Xe.n.										x					
sec. XI—XII	x		x	x				x		x	x	x	x	x	x
sec. XIII—XIV	x		x	x					x	x					
feudalism dezvoltat							x	x		x					
sec. XVIII										x					
modern										x					

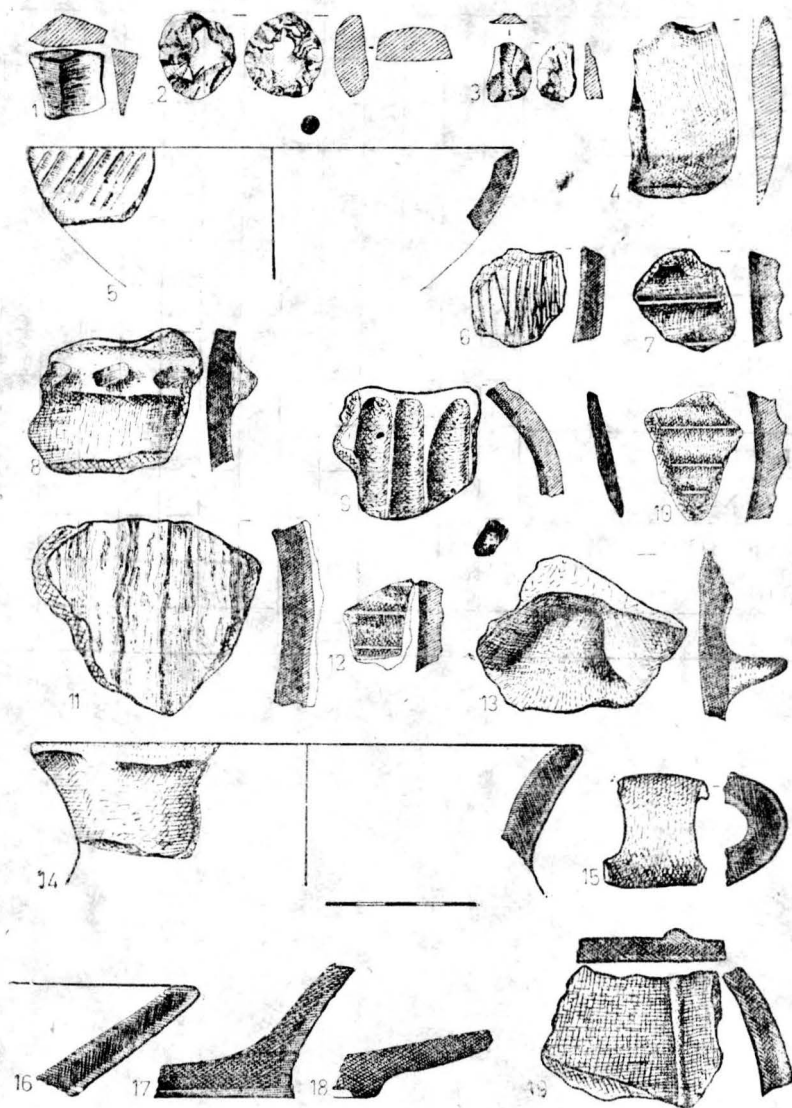

Fig. 2. Cluj-Napoca. — Valca Caldă. 1—6 cultura Coțofeni, 7—19 Hallstatt.

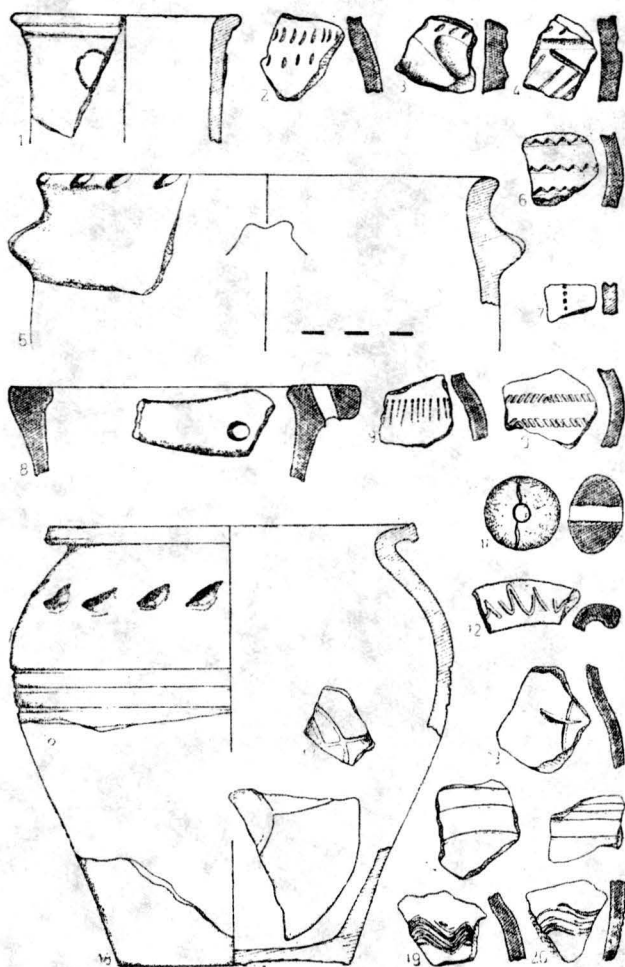

Fig. 3. Cluj-Napoca — Valea Caldă. 1 roman, 2—5 cultura Wietenberg, 6—20 medieval, sec. XI—XII.

SĂPĂTURILE ARHEOLOGICE DE SALVARE DE LA PLĂIEȘTI ȘI STEJERIȘ

În anul 1987 s-au efectuat cercetări de suprafață și sonde în zona Plăiești — Stejeriș, com. Moldovenesti, unde se întreprind lucrări de îmbunătățiri funciare care constau din terasări, nivelări, drenări și canalizări. Cu acest prilej s-au descoperit noi obiective arheologice din mai toate epocile istorice. Pentru fiecare obiectiv s-a întocmit o fișă de sit și s-au preconizat măsurile necesare pentru salvarea bunurilor, în funcție de urgențe. Numerotarea complexelor s-a făcut în ordinea descoperirii, separat pe sat. Astfel pentru Plăiești s-au identificat 9 obiective, iar pentru Stejeriș 8. Zona a mai fost cercetată în timpul săpăturilor de la Bădeni¹. Multe materiale descoperite întâmplător de localnici au fost adunate în colecția Apăczai, care este păstrată într-un muzeu sătesc la Școala generală din Plăiești.

Pentru o prezentare cât mai concisă, materialele descoperite și problematica legată de acestea vor fi tratate pe epoci și culturi pentru cele două localități separat.

PLĂIEȘTI. În obiectivele 5—6, 7 s-au practicat câteva sonde (3×2 m), constatându-se existența aceleiași stratigrafii (fig. 2/1—3, 5—6); 1) 0—0,2 m (0,25), strat de humus recent, galben brun; 2) 0,2(0,25)—0,4(0,5) m strat brun nisipos, cu gropi, alveolări și material arheologic; 3) 0,4(0,5)—0,55(0,6) m strat brun închis, urme arheologice; 4) 0,6—0,7 m strat negru cu puține materiale arheologice, pinză freatică. Stratigrafia din obiectivul 5, S₆ diferă de celelalte secțiuni (fig. 2/4); 1) 0—0,15 m strat de humus recent brun gălbui; 2) 0,15—0,45 m strat galben nisipos, aluvionar, spălat de pe deal; 3) 0,45—0,75 m humus vechi, îngropat, cu urme arheologice; 4) 0,75—0,9 m strat galben, steril. Zona obiectivelor 6 și 8 este mlăștinoasă cu multe piriiașe care au îngropat unele soluri. Cercetările vor fi continuate și în momentul regularizării văii și asanării zonei.

O serie de materiale nu pot fi încadrate cu certitudine într-o epocă sau alta datorită trăsăturilor nespecifice, despre care se poate afirma doar că sînt preistorice. Astfel de materiale au fost descoperite în obiectivele 4—5, 7 constînd din: gratoar din cuarțit, confecționat dintr-o așchie (P. 98489, ob. 5, fig. 4/3); o piatră cu urme de modelare redînd stilizat o față umană (P. 98488, ob. 4, fig. 4/2); fragmente ceramice din categoria grosieră, cărămizie în exterior și neagră în interior, pasta conținînd nisip cu bobul mare și cioburi (P. 98404); ceramică semifină de culoare cărămizie sau brună-roșcată, cu slip căzut, zgrunțuroasă, uneori cu miezul

¹ Z. Milea, în SCIV, 19, 3, 1968, p. 513—516; Gh. Lazarovici — Z. Milea, în ActaMN, XIII, 1976, p. 7—34.

cenușiu, avînd ca degresant nisip, cioburi pisate și resturi organice, arderea este uneori bună.

Epoca neo-eneolitică. Cultura Starčevo-Criș. În colecția Apáczai sînt cîteva fragmente ceramice provenite din obiectivele aflate în zona vizată de lucrările de îmbunătățiri funciare, ca de exemplu *obiectivul nr. 3 — Roata Șoarecelui (Egérkerék)*. Pasta este cărămizie, brună, amestecată cu mîl, pleavă și uneori nisip (fig. 3/4) fiind ornamentată cu ciupituri și barbotină organizată (fig. 3/1—3). Aceste materiale se încadrează la sfîrșitul neoliticului timpuriu și începutul neoliticului mijlociu, fiind legate de fenomenele sesizate în Bazinul someșan la Cluj — Stăvilă și Iclod — La Doroaic².

Grupul Iclod. Din obiectivul 8 (S₃, —0,2 m, în poziție secundară) provine un fragment ceramic (P. 98407) din categoria semifină, cărămizie, cu slipul căzut, friabil, avînd în compoziție mîl, nisip fin și mică. Ceramica aparține fazei de început a grupului Iclod, fapt important pentru cunoașterea neoliticului din zonă. Materiale aparținînd grupului Iclod, dar și altor faze au fost descoperite la Aiton (Bazinul hidrografic Arieș) și la Zau de Cîmpie (în Bazinul hidrografic Mureș)³, prin noile descoperiri completîndu-se harta de răspîndire a grupului Iclod și în afara Bazinului someșan.

Cultura Petrești. În colecția Apáczai există fragmente ceramice care aparțin ultimei faze a culturii Petrești, descoperite în obiectivul 3. Fragmentele ceramice sînt de culoare gălbuie, făinoase, slip lustruit căzut în bună parte. Pictura este brună constînd din benzi late și subțiri, executate pe o strachină bitronconică (fig. 4/7). Există fragmente dintr-o strachină cu umăr carenat (fig. 4/6), de culoare brună, cu flecuri negre. Aceste materiale au foarte bune analogii cu descoperirile de la Vlaha și Dorolțu⁴. Acestui orizont îi aparține și un topor din cupru (fig. 3/12; pl. II/8) descoperit în același obiectiv. Această piesă face parte din tipul Pločnik cu foarte bune analogii la Tăuteu⁵.

Epoca metalelor. Cea mai bine reprezentată este epoca bronzului, căreia-i aparțin o serie de materiale descoperite în obiectivele 1—2, 4, 6—8. În secțiunea S₃, la adîncimea de 0,6 m s-au găsit urmele unei locuințe, cîteva fragmente de chirpici mărunți și fragmente de vatră. Amănunte cu privire la tipul de construcție nu s-au putut observa din cauza infiltrațiilor de apă, posibil să fie de tip colibă. Unele fragmente ceramice sînt foarte corodate, deoarece după cît se pare provin dintr-o locuire de pe coasta de deasupra zonei. Ceramica grosieră are în amestec cioburi pisate, nisip, pietricele, fiind zgrunțuroasă. La exterior este cărămizie, în interior este brună. Alte culori sînt: cărămizie; brun-roșcată; gălbuie; și cenușie. Ceramica semifină este de culoare: cărămizie (în exterior, iar în interior neagră); brună; avînd ca degresant nisip, cioburi pisate și într-un caz rocă pisată. Ceramica fină este de culoare brună avînd în com-

² Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 723—724; A. Bulbuc, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 414; Z. Kalmar, în *ActaMP*, XI, 1987, p. 57—71.

³ Gh. Lazarovici — Z. Kalmar, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 221—245.

⁴ Materiale în MIC. Z. Kalmar, comunicare, Băile Herculane, 1984.

⁵ Al. Vulpe, *Die Arte und Beile in Rumänien*, II, München, 1975, p. 20, pl. I/13.

poziție nisip fin și cioburi pisate, pasta fiind bine frământată și netezită. Între materialele ceramice care provin de la obiectivele mai sus enumerate nu există nici o deosebire de factură, forme sau ornamente. Decorarea vaselor s-a realizat prin: caneluri oblice ușor arcuite (fig. 5/10); briuri simple (fig. 5/1) sau alveolate (fig. 5/2) și incizii, ori proeminențe plate. Comparînd aceste materiale cu cele din zonă, constatăm o oarecare asemănare cu materialele de la Bădeni⁶. Ceramica de la Plăiești este caracteristică unor așezări secundare sau, mai degrabă, sezoniere (majoritatea pieselor fiind din categoria grosieră, vase mari, de uz comun, cu puține ornamente. Pe aceste baze locuirea de la Plăiești poate fi atribuită etapelor mijlocii a culturii Wietenberg (probabil faza a II-a într-un proces de izolare, retardare?). Pe lângă ceramică au mai fost descoperite și alte piese: un disc de piatră cu perforație (fig. 5/8); o bilă mică de lut, ușor ovală (diametru de 1 cm); un fragment de piatră (minereu?), precum și un fragment de perete de cuptor cu urme de minereu topit. În colecția Apăczai există cîteva piese de bronz care provin din zona Plăiești, fără de alte precizări (fig. 2/7; pl. I/4—5, 7), primele două databile în Bronz D — Hallstatt A, putînd să facă parte și din depozitul 1 de la Bădeni-Stejeriș, iar ultima piesă se datează în Hallstatt B₁⁷.

Epoca dacică. Un fragment ceramic din perioada clasică a fost descoperit în obiectivul 8 (S₃, —0.4 m). Este vorba de un fund de strachină (P. 98480), din categoria semifină, de culoare cenușie, cu nisip fin și mică în pastă de aspect făinos. Această descoperire, împreună cu cele de la Stejeriș (vezi mai jos) contribuie la completarea hărților cu locuiri dacice din jud. Cluj. În colecția Apăczai mai există astfel de materiale descoperite atît la Plăiești cit și în Stejeriș, ele însă nu pot fi separate, autorul descoperirilor nu mai reține exact locul de descoperire.

Evul mediu. Feudalismului timpuriu îi aparțin fragmentele ceramice descoperite în obiectivul 4. Un fragment de borcan ornamentat cu incizii în val, de culoare brună închisă, este lucrată la roată, avînd în compoziție nisip (sec. XII—XIV). Din evul mediu dezvoltat sînt materialele descoperite tot în obiectivul 4, ceramica aparținînd unor străchini și oale cu buza evazată, confecționate dintr-o pastă grosieră, gălbuie, cu nisip; sau semifină, cărămizie ori neagră-cenușie, avînd ca degresant nisip și uneori mică. Din feudalismul tîrziu există un fragment

⁶ Gh. Lazarovici — Z. Milea, *op. cit.*, p. 7—34.

⁷ Din zona Plăiești mai provin și alte două piese care sînt înregistrate la Muzeul din Turda (nr. inv. 3775/2539/2; 3776/2539/1 — pierdut). Cele două piese au fost publicate de M. Petrescu-Dîmbovița, în *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, pl. 314/9—10, amîndouă piesele se datează în Hallstatt B₁. Celelalte piese publicate de același autor ca provenind de la Plăiești (314/7—8, 11—12) provin din *Depozitul nr. 2 de la Bădeni-Stejeriș—Apa Sărată* (punctul se află în hotarul celor două sate), aceste piese se află în Muzeul din Turda (nr. inv. 2825/1508; 2826/1509; 2828/1511; 2827/1510). Piesa de la fig. 314/6 face parte din *Depozitul 1 de la Bădeni-Stejeriș—Apa Sărată*, se află în Muzeul din Turda (nr. inv. 2829/1507). Piesele care au fost publicate ca provenind de la Bădeni (fig. 299/11—12; 15; 300/1—3) se află în Colecția Apăczai, la Școala generală din Plăiești, și provin de la *Bădeni-Stejeriș—Apa Sărată* cum urmează: piesa de la fig. 299/12 = pl. I/7 (planșa noastră) este din depozitul 1: piesele de la fig. 299/11, 15, 300/1—4 = la noi pl. I/1—3 sînt din depozitul nr. 2. Piesele de la fig. 299/13—14 fac parte din depozitul nr. 2, dar nu au fost încă identificate. Informații amabile pentru piesele din Muzeul din Turda de la T. Soroceanu.

ceramic descoperit în S₂, —0,2 m, care aparține unui vas cu torți. Face parte din specia semifină, cărămizie, nisipoasă, avînd o ușoară alveolare în partea de jos a torții, alveolare care a avut rolul de a fixa toarta de burta vasului, tehnică ce dănuie și în zilele noastre.

STEJERIȘ. Localitatea Stejeriș se află la sud de Bădeni, aproape de hotarele județului. În această zonă au fost semnalate 8 obiective arheologice, dintre care o parte sînt periclitate de lucrările de terasare și nivelare. Cercetarea arheologică s-a mărginit, deocamdată, doar la prospec-tare, urmînd ca în anii 1988—1989 să se efectueze și sondaje de salvare.

Urme preistorice. În obiectivul 3 au fost descoperite: un percutor din amfibolit cu piroxen (fig. 4/11) și un fragment de piatră cu urme de prelucrare și tăiere (fig. 4/10). În obiectivul 1 s-au semnalat 4—5 tumuli preistorici. Localnicii denumesc acest loc *Glîmeie*, fiind amplasat pe drumul și în hotarul cu localitatea Măhăceni (pl. III/1—3).

Epoca neo-eneolitică. Cultura Starčevo-Criș. Un fragment ceramic, aparținînd fazei a III-a, a fost găsit în obiectivul 3. Fragmentul face parte din specia grosieră, are culoarea gălbuie, pasta fiind amestecată cu pleavă și nisip fin. Fragmentul este ornamentat cu barbotină orga-nizată. Această descoperire este deosebit de importantă, deoarece pentru faza III A, în zonă, nu se cunosc alte materiale.

Cultura Petrești. Obiectivul 3 — Izvorul Rece este o terasă de pantă expusă spre sud, ferită de vînturi și curenți de aer, avînd în apropiere un izvor de apă. Partea estică a terasei este abruptă, coborînd brusc spre un pîrîiaș. Datorită acestor condiții deosebit de prielnice, obiectivul 3 are cele mai multe materiale arheologice, din toate epocile istorice. Aici au fost descoperite și cîteva fragmente ceramice aparținătoare culturii Petrești: fragmente de castroane bitronconice, străchini tronconice largi și amforete (fig. 4/3—5), fiind ornamentate cu incizii (fig. 4/4). Aceste fragmente fac parte din categoriile: semifină, de culoare brună închisă cu flecuri brune deschise, slip netezit, degresantul utilizat este nisip și mică; specia fină, de culoare brună cu flecuri cenușii în exterior, inte-riorul este negru lustruit, sau de culoare gălbuie avînd o ardere incom-pletă, pasta conține nisip fin și uneori mîl. Nu a fost descoperit nici un fragment ceramic pictat. Locuirea de la Stejeriș, după factura ceramicii, se adaugă descoperirilor de acest fel sesizate și în aceste părți ale Mun-ților Apuseni⁸.

Cultura Coțofeni. În obiectivul 3 au mai fost semnalate și fragmente ceramice aparținînd fazei a II-a (o etapă timpurie), constînd din frag-mente ceramice provenind de la vase de diferite tipuri, cele mai multe fiind cu buza evazată. Materialele descoperite fac parte din specia semi-fină de culoare brună, pasta are în compoziție nisip fin și cioburi pisate. Ornamentele constau din: creștături pe buză (fig. 4/13); incizii adînci, oblice (fig. 4/13); tăieturi scurte în registre, despărțite de zone lustruite (fig. 4/9). În colecția Apăczai există fragmente ceramice aparținînd fa-zei I, descoperite în zona Plăiești, obiectiv neidentificat încă.

Epoca metalelor. Epoca bronzului. Ca și în cazul materialelor de la Plăiești, ceramica descoperită în obiectivele 2—3 la Stejeriș este coro-

⁸ Dorolțiu, Vlaha, Viștea, Baci, Tureni: Z. Kalmar, comunicare, Băile Her-culan, 1984.

dată, ornamentele sînt puține și au un aspect rudimentar. Speciile întîlnite sînt: grosieră, de culoare brun-deschis sau brună cu flecuri în exterior, iar în interior de culoare cărămizie. Amestecul este cu pietricele, nisip, cioburi pisate și mică. Ceramica semifină are culorile: brună, neagră, gălbuie și brună roșcată, avînd ca degresant nisip, cioburi pisate, fiind în general bine netezită sau chiar lustruită. Ornamentele întîlnite sînt: briul crestă (fig. 5/3, 13), briul alveolat (fig. 5/4—5), caneluri (fig. 5/11) și striuri cu măturicea (fig. 5/12). După aspectul materialelor, se pare că și această locuire este secundară, raportînd această descoperire la cea de la Bădeni⁹, fiind vorba, poate, tot de o așezare Wietenberg II în retardare.

Prima vîrstă a fierului. Hallstattul este ilustrat prin existența unor materiale ceramice în obiectivul 3 și la *Apa Sărată*¹⁰, aflată în hotarul cu Bădeni. Dintre materialele descoperite se pot reconstitui grafic cîteva tipuri de vase: cești cu toarta suprainălțată, vase cu torți tubulare sau late, amforete cu torți mici și vase mari de tip „villanovian”. Ceramica aparține celor trei categorii principale: grosieră, cărămizie, brună-roșcată, brună, cu pasta amestecată cu cioburi pisate (uneori în bucăți mari), rocă pisată, nisip cu bobul mare; semifină, neagră, neagră-cenușie, brună cu flecuri cărămizii sau brune, bine netezită, cu pasta, în general, bine frămîntată, cu nisip, cioburi pisate și mică; specia fină este de culoare brună-cărămizie, brună deschisă sau cenușie deschisă (albicioasă), pasta este bine frămîntată, netezită și uneori lustruită, iar ca degresant s-a folosit: nisipul fin, cioburi pisate și mică. Unele fragmente ceramice au elemente care vor evolua spre Latène (după factura ceramicii brune cu flecuri cărămizii sau roșcate, sau după miezul roșcat de sub slipul brun al vaselor, constituind, poate, rezultatul unei tehnologii de ardere, care se va dezvolta în Latène.

Epoca dacică. În obiectivul 3 a fost descoperit un fragment ceramic aparținînd perioadei clasice a epocii dacice. Fragmentul face parte din specia fină, are culoare cenușie, fiind ornamentat cu benzi orizontale lustruite și mate, avînd în compoziție nisip fin și mică. Acest fragment, împreună cu cel de la Plăiești ne reține atenția asupra acestei zone. Există un punct care se cheamă *Cetatea Mare* (care va trebui identificat și cercetat).

Epoca romană. În literatura de specialitate este amintită zona Stejeriș — Măhăceni cu vestigii romane, dintre acestea sînt semnalate două monede aflate în hotarul Stejerișului; un denar roman de la Iulia Maesa (Mamaea), din argint și o monedă din bronz din vremea lui Aurelian (?). Aceste descoperiri se leagă, credem, de locuirile de pe drumul roman

⁹ Supra nota 6.

¹⁰ Din zonă provin 2 depozite de bronzuri, care au fost împrăștiate în muzee și colecții particulare, din care cauză bibliografia de specialitate este confuză. M. Petrescu-Dîmbovița, *op. cit.*, p. 126, 132. Aducem următoarele precizări: *depozitul 1* cuprinde piesele: fig. 314/6 (muzeul din Turda, nr. inv. 2829/1507) și fig. 299/12 (colecția Apăczai, Plăiești); *depozitul 2* cuprinde piesele: fig. 299/11, 15; 300/1—2 (colecția Apăczai, Plăiești); fig. 314/7—8, 11—12 (muzeul din Turda, nr. inv. 2825—2828) și fig. 299/13—14 (muzeul din Cluj).

ce una Potaissa de Apulum. În zonă este posibil să fi existat *villae rusticae* și puncte de pază¹¹.

Evul mediu. Feudalismului timpuriu (sec. IX—XI) îi aparțin câteva fragmente ceramice descoperite în obiectivul 3. Aceste materiale fac parte din categoria celor semifine de culoare brună închisă la exterior și cărămizie în interior, în pastă având nisip cu bobul mare, fiind însă netezit și ornamentat cu incizii orizontale rare (fig. 5/16). În obiectivul 5 (*Vizuină Lupului*) s-a descoperit un mormânt având ca inventar o sabie din fier și o bucată de fier de la o piesă foarte oxidată, probabil un vîrf de lance¹², datate în sec. XII. Pentru sec. XII—XIV sînt materiale și în obiectivul 3, constînd mai ales din ceramică grosieră, cenușie, brună sau, în exterior brună, și în interior neagră, avînd un amestec săpunos. Cîteva fragmente aparțin și categoriilor semifină (neagră și brună-deschisă) și fină (neagră-brună). Ceramica este ornamentată cu roțița (fig. 5/17), cu piaptănușul (fig. 5/18) sau cu incizii în val dispuse sub buză (fig. 5/19).

Cercetările întreprinse în zona Plăiești — Stejeriș au dus la descoperirea unor noi locuiri aparținînd mai multor epoci, materialele adunate au ridicat o serie de probleme în cîteva obiective, care vor fi studiate în viitor.

ZOIA KALMAR-MAXIM

DIE ARCHÄOLOGISCHEN RETTUNGSGRABUNGEN VON PLÄIEȘTI UND STEJERIȘ

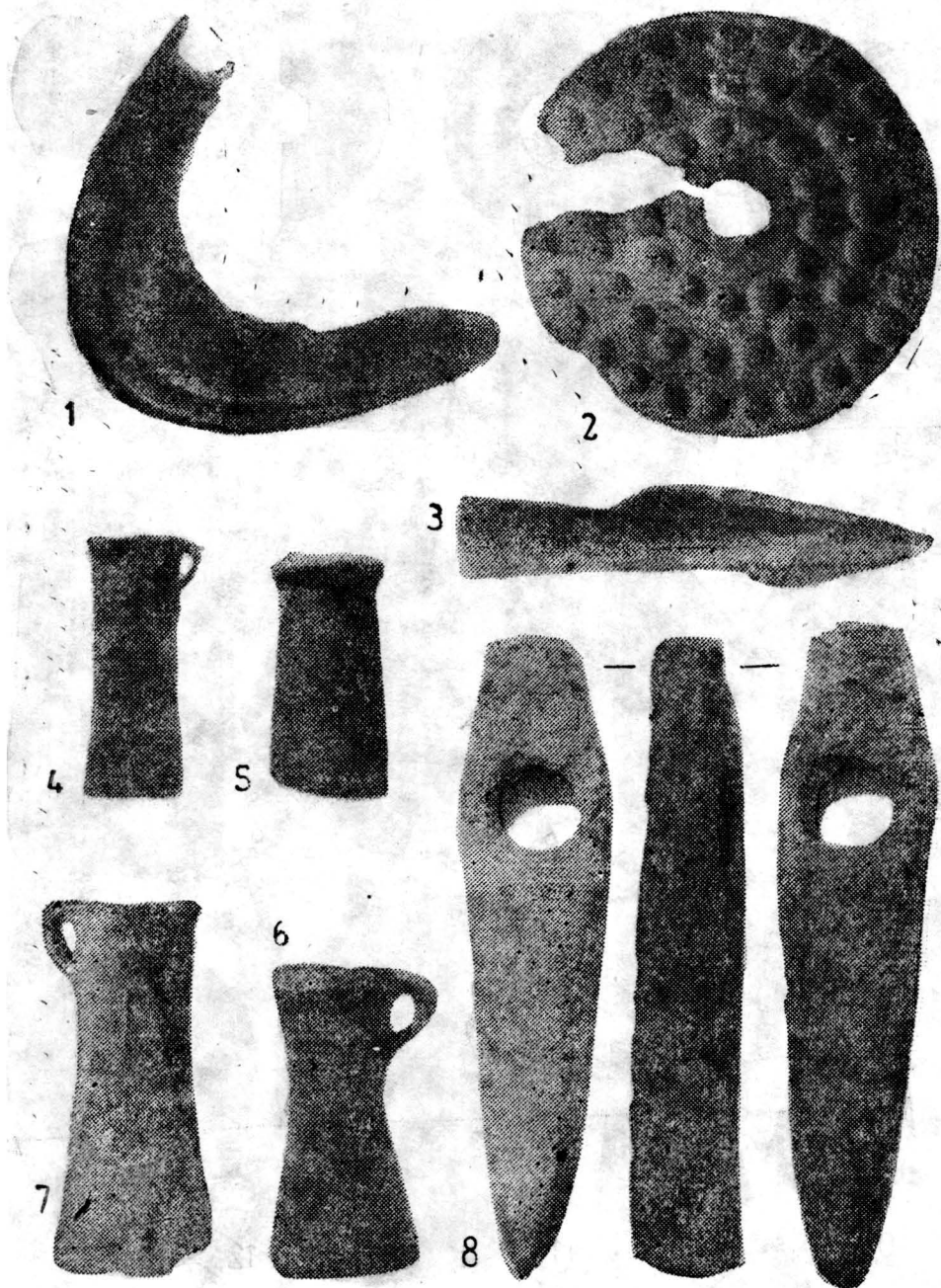
(Zusammenfassung)

Vorliegende Arbeit veranschaulicht die Ergebnisse der in einigen hiesigen Zonen gemachten Oberflächenforschungen und Stichproben. Dabei entdeckte man archäologische Materialien aus der Starčevo-Criș-Kultur, Iclodgruppe (Ob. 8 Plăiești), Petreșkikultur, Cotofenikultur sowie aus der Bronze- und aus der Hallstattzeit, aus der dakischen und römischen Zeit und aus dem Mittelalter. Es sind dieses Keramik, Gegenstände aus Stein und Knochen, Werkzeuge und Waffen aus Kupfer und Bronze.

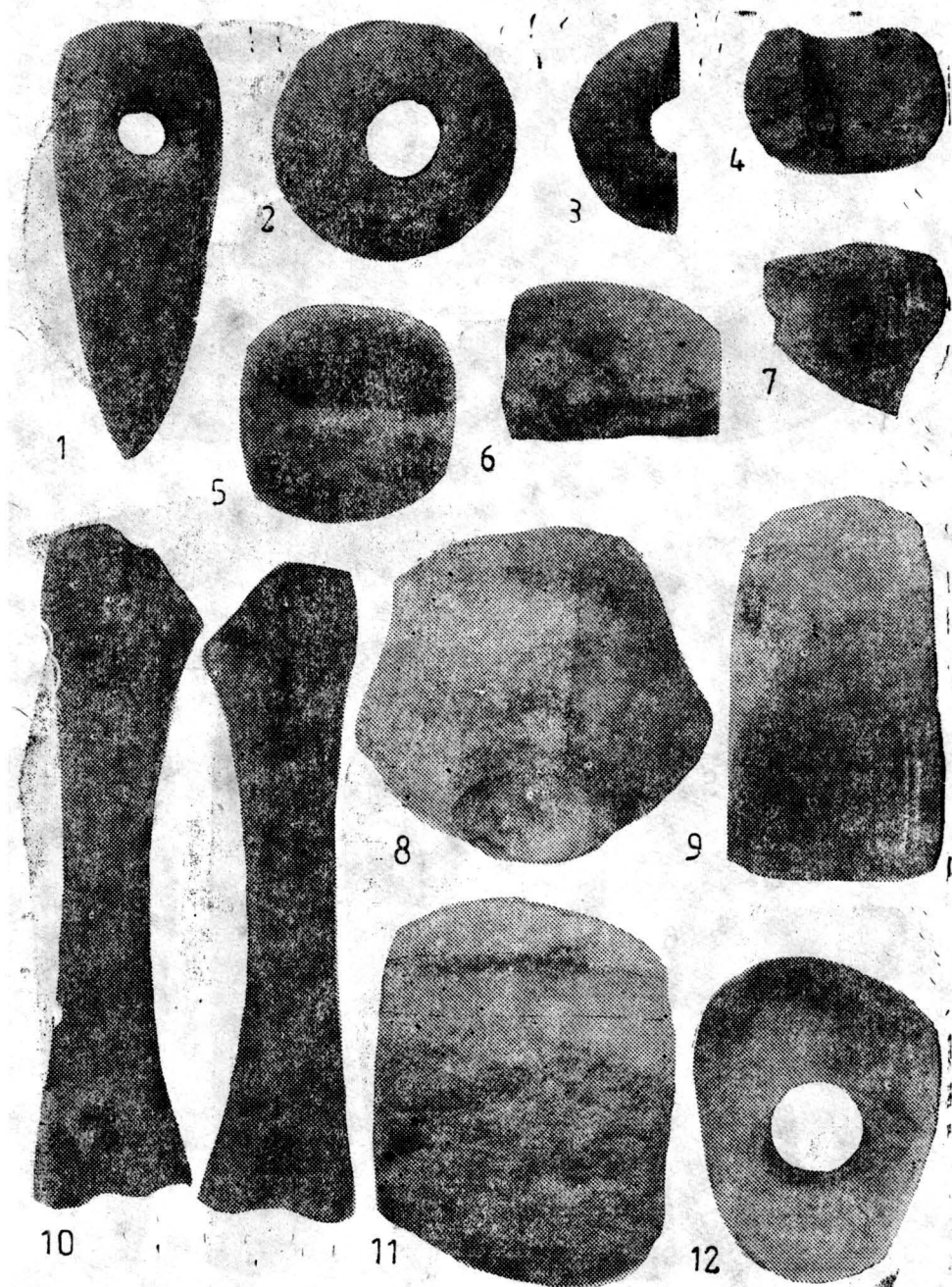
An der Stejeriș—Apa Sărată bezeichneten Stelle entdeckte man zwei Bronze-lager, die in die Zeit 1) Bronze D — Hallstatt; 2) Hallstatt B₁ datiert wurden. Die Lager wurden in der Fachliteratur verschieden, ja sogar falsch lokalisiert und als von Plăiești oder gar aus Bădeni stammend angegeben. Auf dem Gebiet des Dorfes Plăiești fand man einige Gegenstände aus Bronze, davon befinden sich einige in der Sammlung Apăczai aus Plăiești und andere im Museum aus Turda.

¹¹ In fosta colecție I. Téglás, *MAP*, 132—133, nr. 19; V. Vasiliev, în *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, m.s. Alte urme romane la Bădeni — *Pe Deal*, informații amabile Gh. Lazarovici.

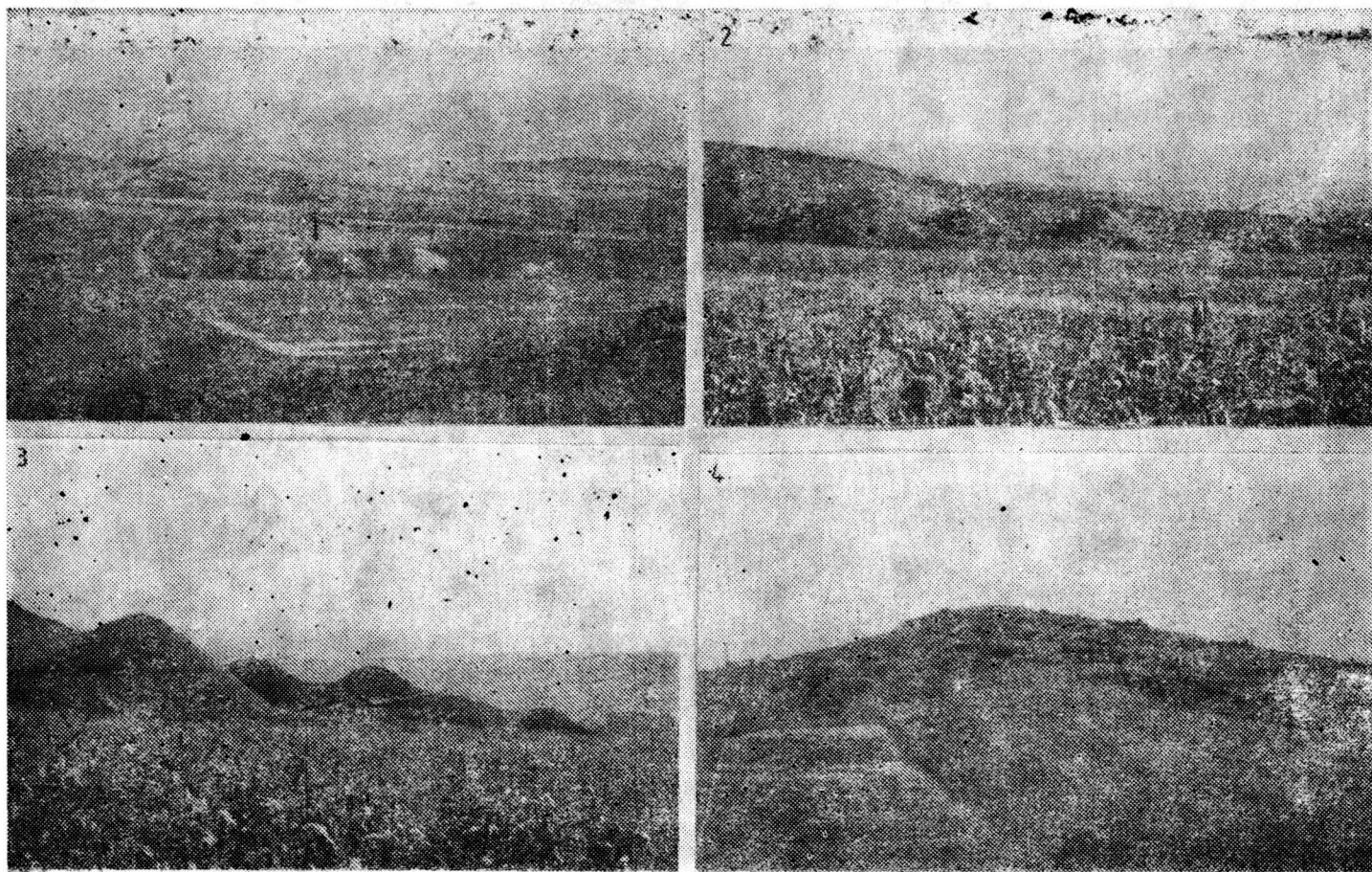
¹² I. Téglás, în *ArchÉrt*, 30, 1910, p. 62.

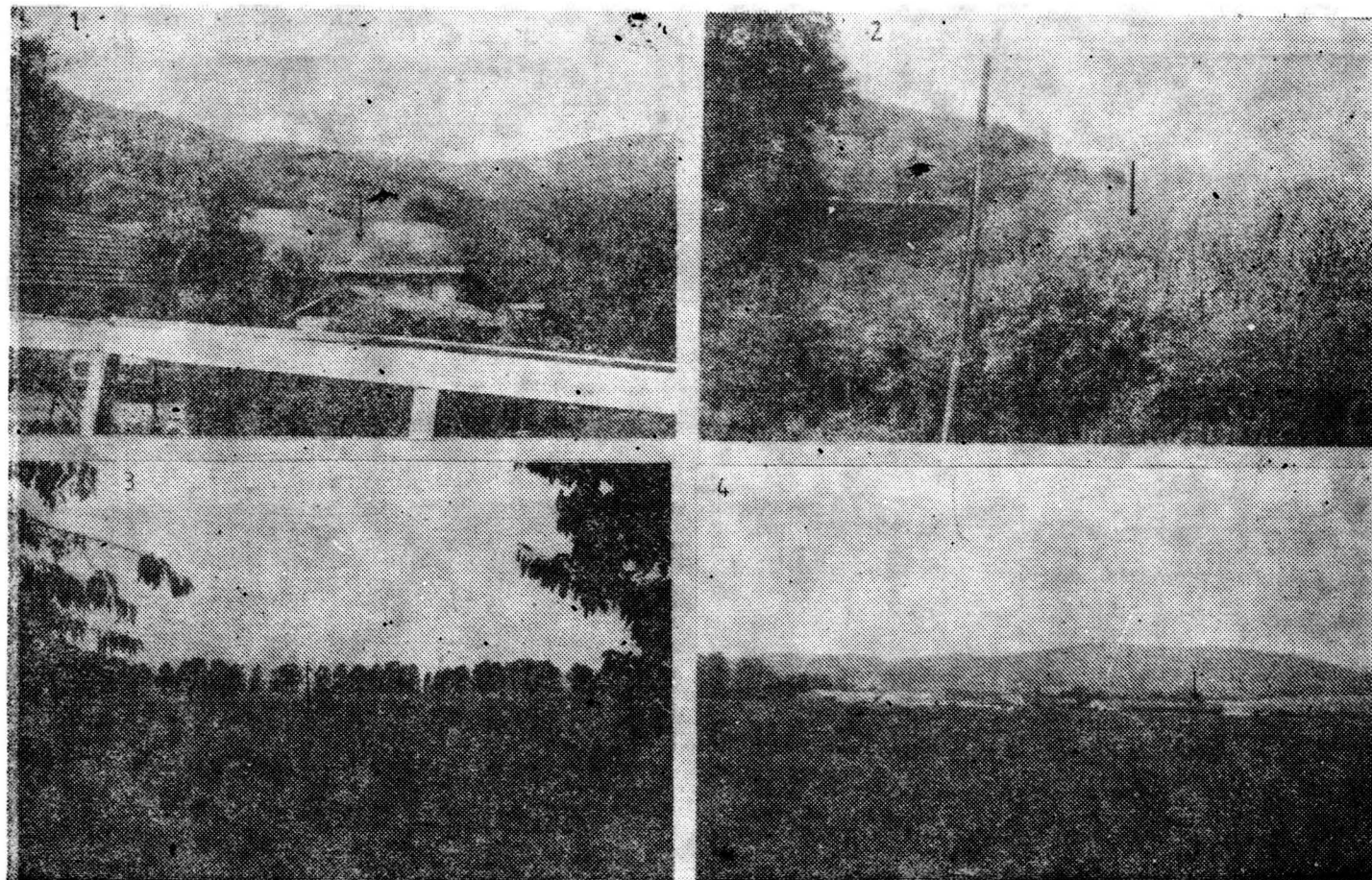
Pl. I. Bădeni — Stejeriș (colecția Apáczai) 1—3 depozitul nr. 2; 7 depozitul nr. 1; Plăieștii — Loc neidentificat 4—5 bronz D—Hallstatt A; 6 bronz B₁; 8 topor tip Pločnik (obiectivul 5).

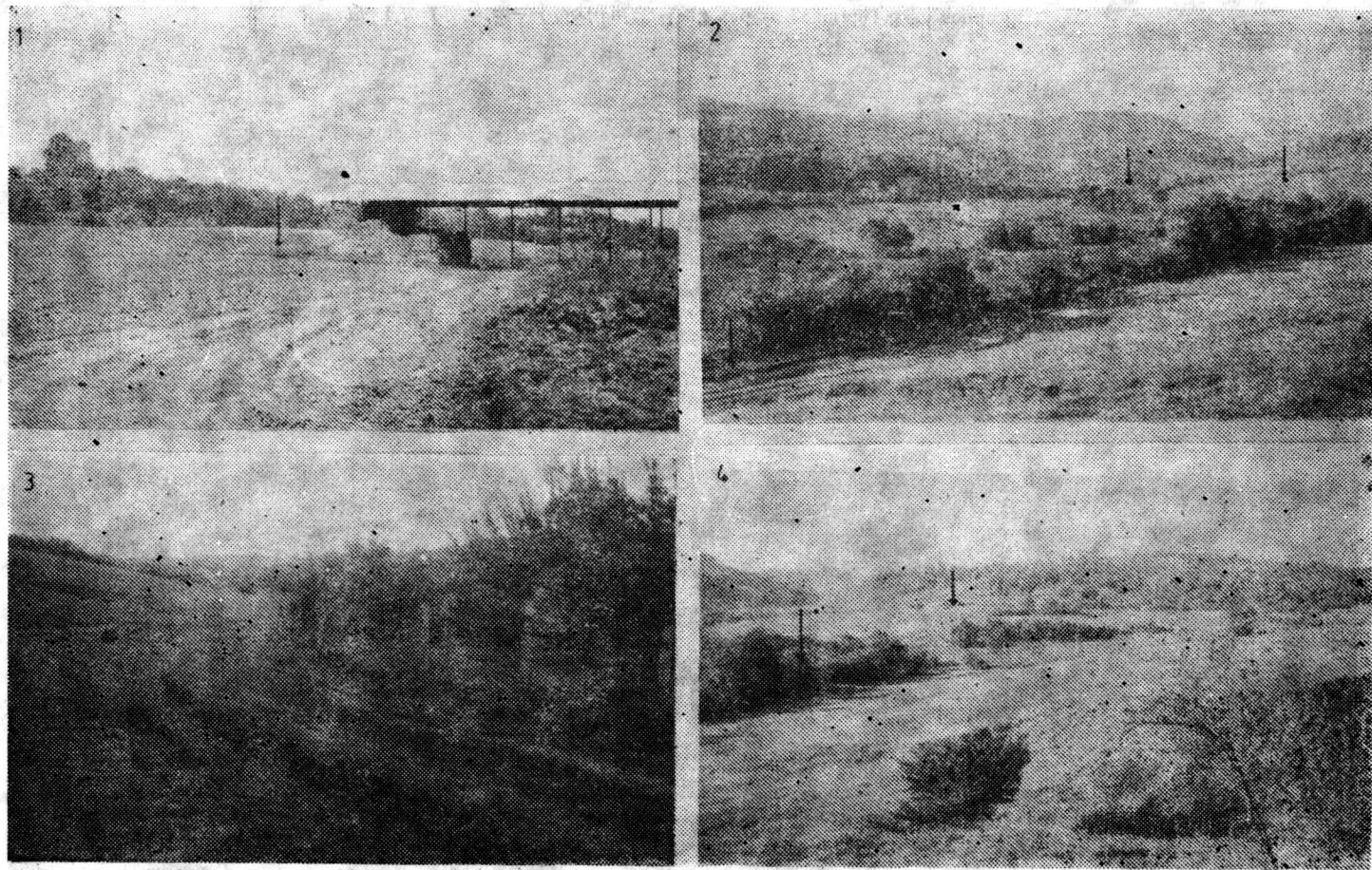
Pl. II. Plăiești, colecția Apáczai. Unește și arme din piatră 1-6, 9, 11-12. Unealtă os, 10
 Fragmente ceramice Bădeni, cultura Wietenberg, faza II, 7-8.

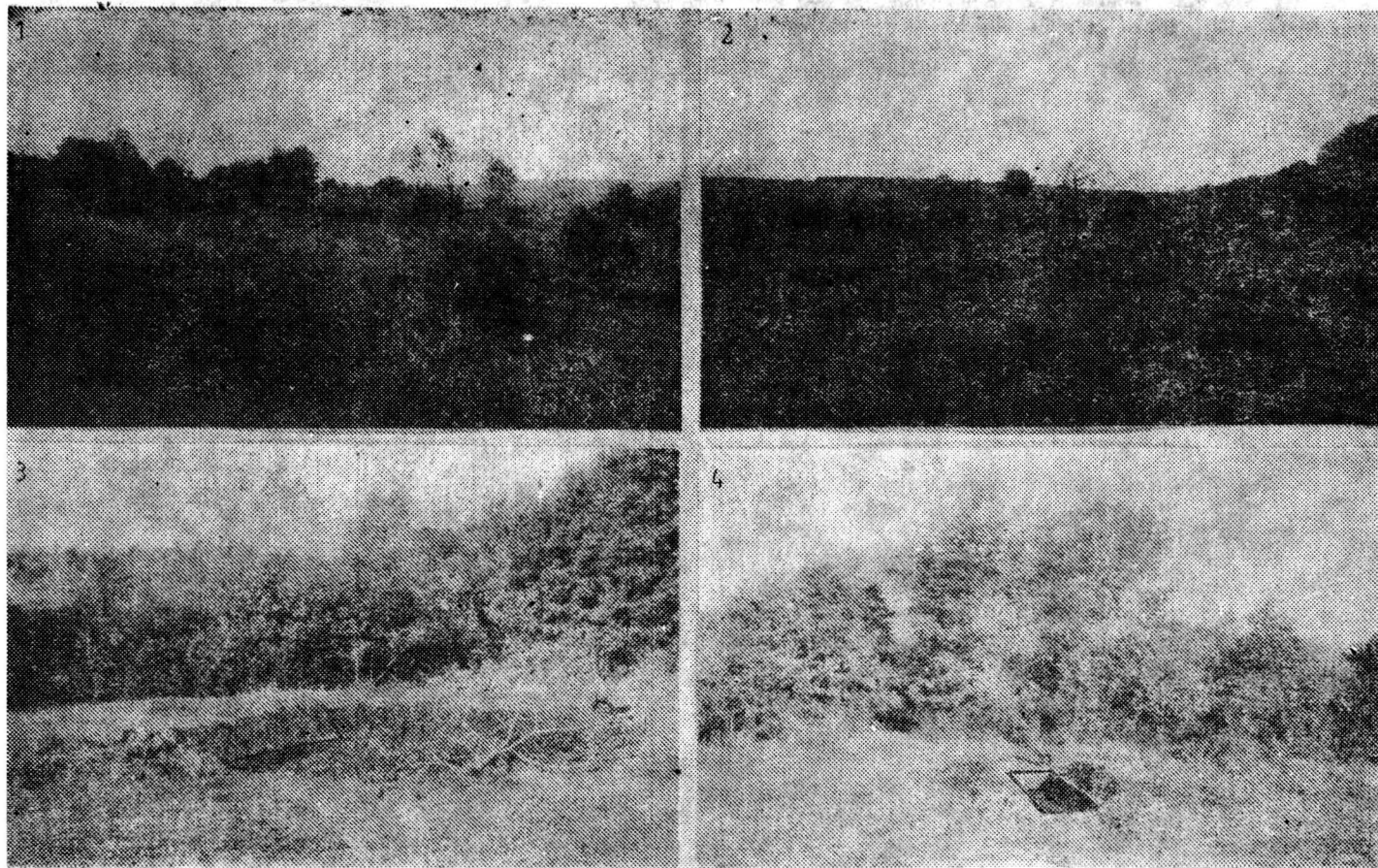
Pl. III. Stejeriș, vedere generală, Obiectivul 1 (1-3); Obiectivul 4 (4).

Pl. IV. Stejeriș — Obiectivul 3, vedere generală 1—2; Plăiești, vedere generală, Obiectivul 1 (3); Obiectivul 2 (4).

Pl. V. Pădinești, vedere generală, Obiectivul 2 (1); Obiectivele 5—8 (2); Obiectivul 5 (3); Obiectivul 7 (4).

Pl. VI. Plăiești — Obiectivul 8. 1—2 vedere generală; 3—4 sonda 3.

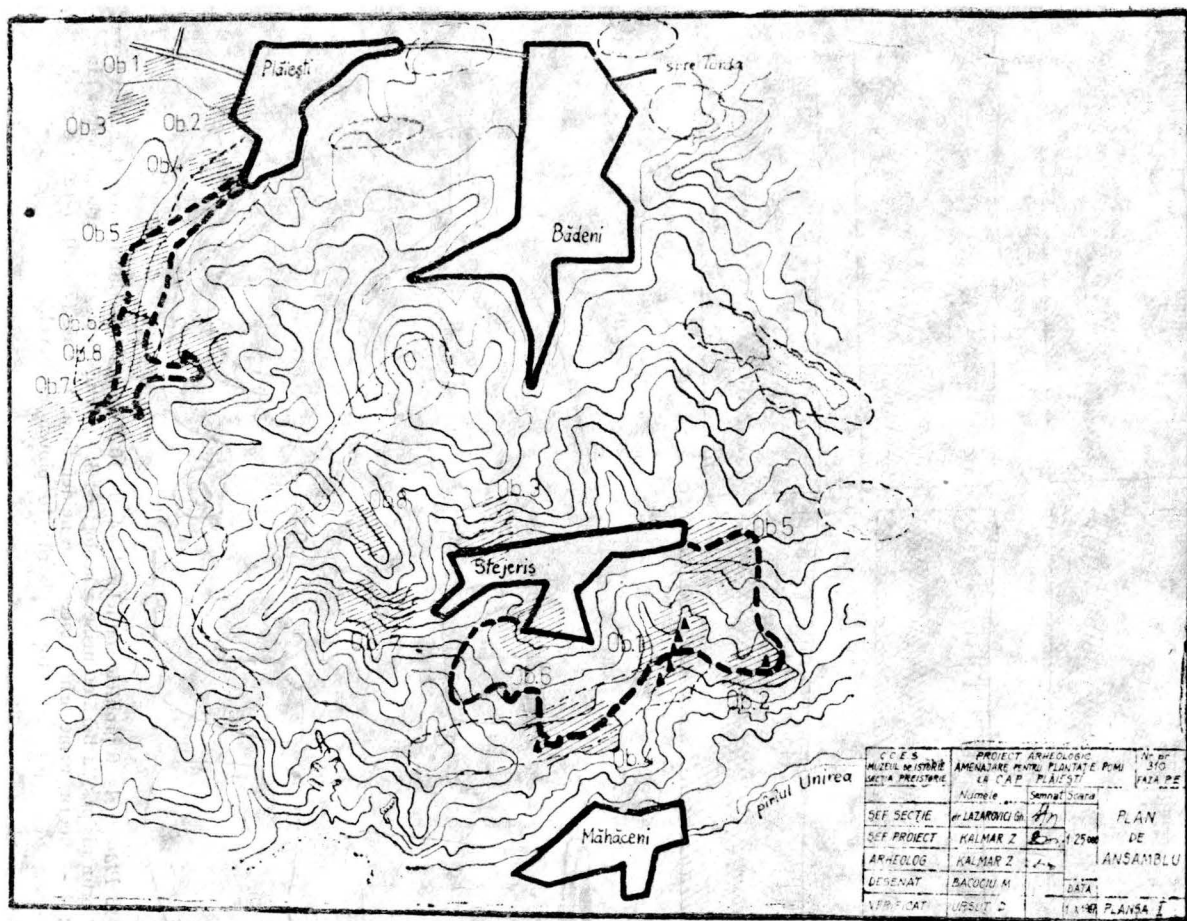

Fig. 1. Plăiești—Stejeriș. Plan de ansamblu cu obiectivele arheologice.

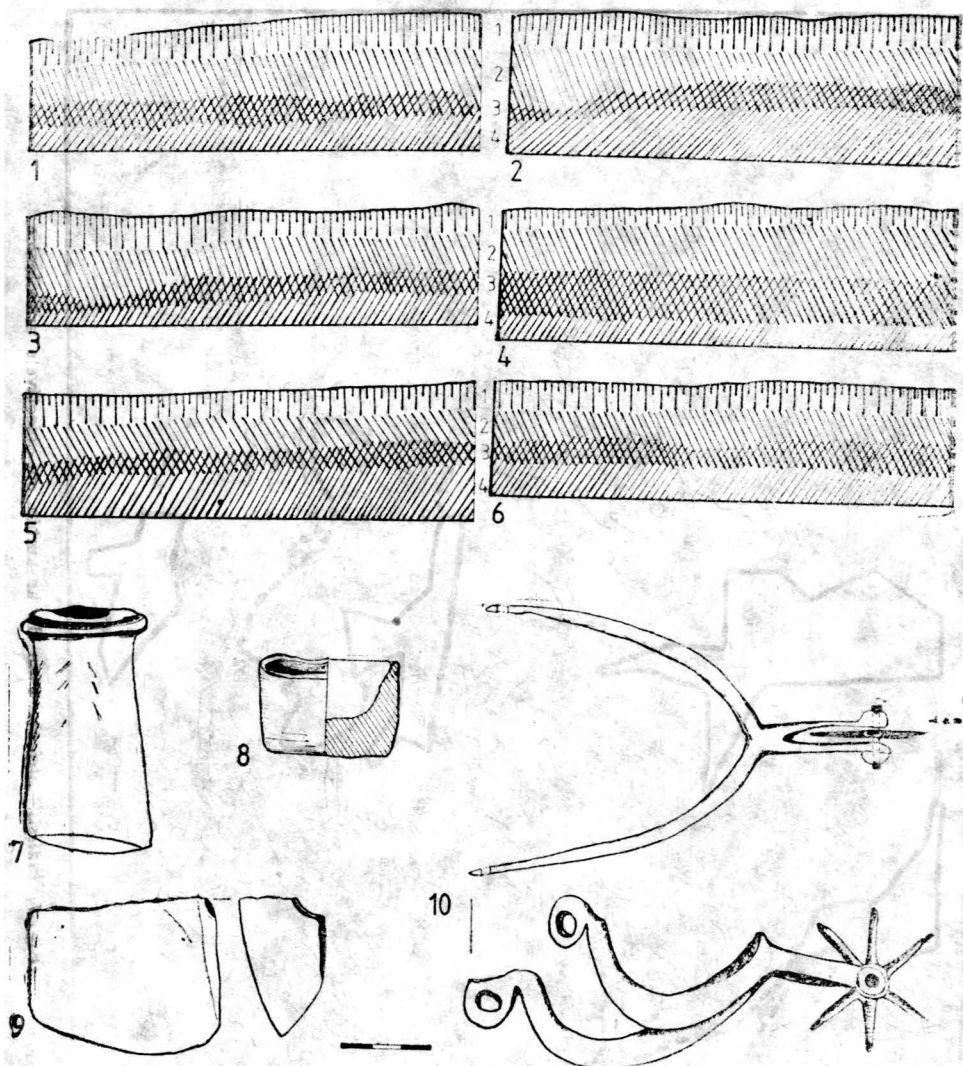

Fig. 2. Plăiești. 1-6 profilele sondelor 1-4, 9-10. *Legenda* 1 — humus recent, gălbui brun; 2 — brun nisipos, la bază cu urme arheologice; 3 — brun închis, urme arheologice (sol îngropat); 4 — negru, urme arheologice; Loc neidentificat pe vale (7-10), 7 celt; 8 vâscior; 9 topor piatră; 10 pînten medieval.

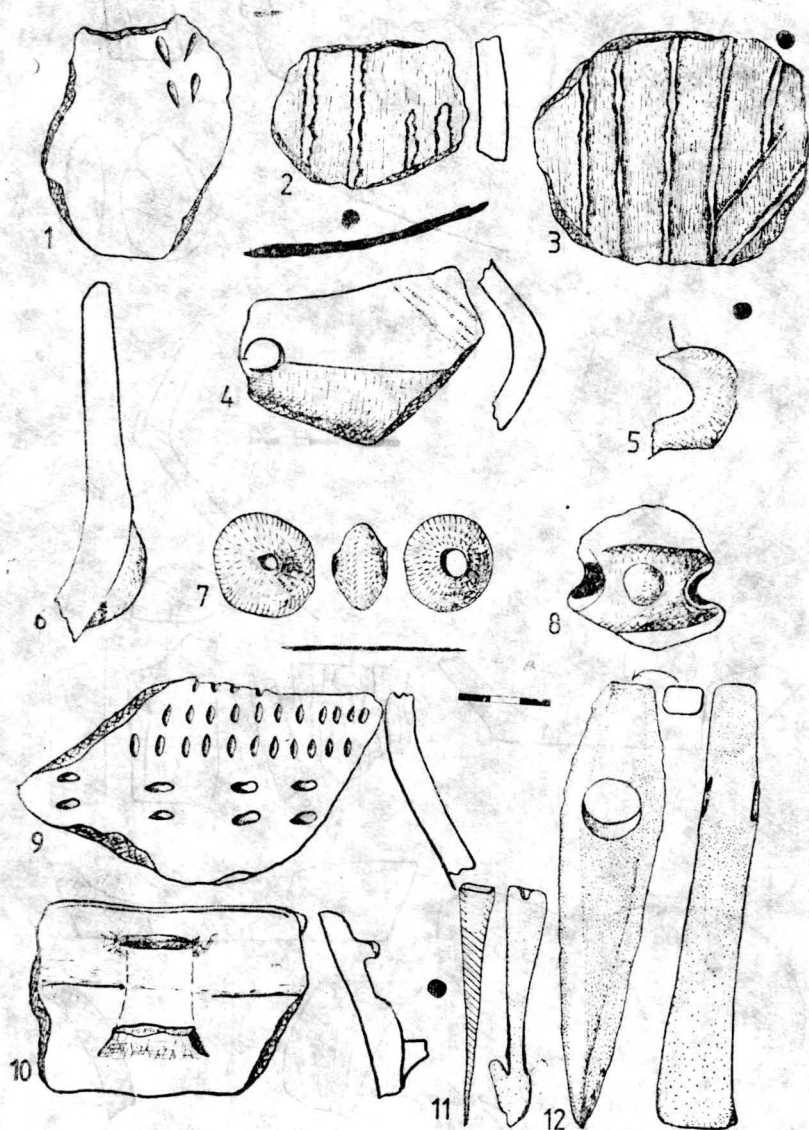

Fig. 3. Pldiești. 1—7 fragmente ceramice; 8—10 fusai; 11 virf săgeată; 12 topor cupru. Cultura Starčevo-Criș (1—4); cultura Petrești (5—7); cultura Tiszapolgár (8); cultura Coțofeni I (9); epoca bronzului (10); medieval (11); eneolitic (12).

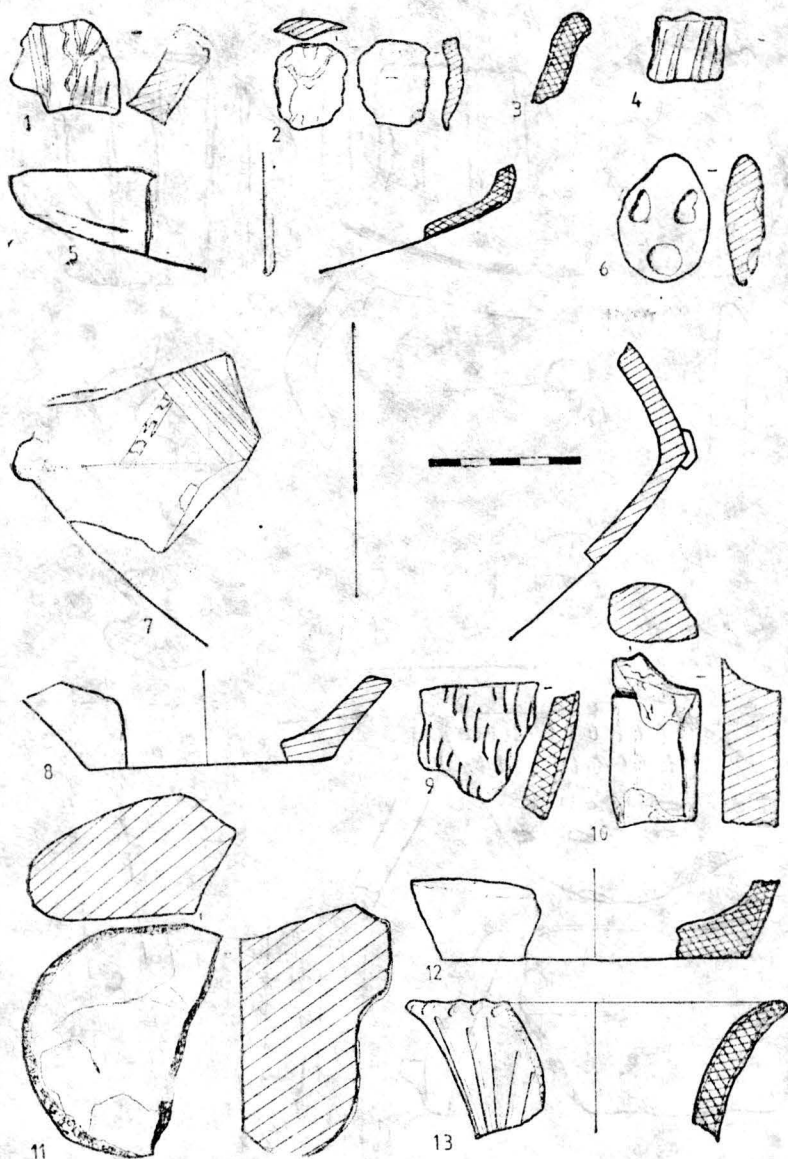

Fig. 4. Pădărești (2-3, 6-8, 12). 2 așchie cuarțit, preistoric; 6 piatră șlefuită, preistoric; fragmente ceramice: 3 preistoric; 7 cultura Petrești; 8, 12 preistoric. *Stejeriș* (1, 4-5, 9-11, 13). 10 piatră prelucrată, preistoric; 11 fragment percutor, preistoric; fragmente ceramice: 1 cultura Starčevo-Criș; 4-5 cultura Petrești; 9, 13 cultura Coțofeni, faza IIA; 11 preistoric.

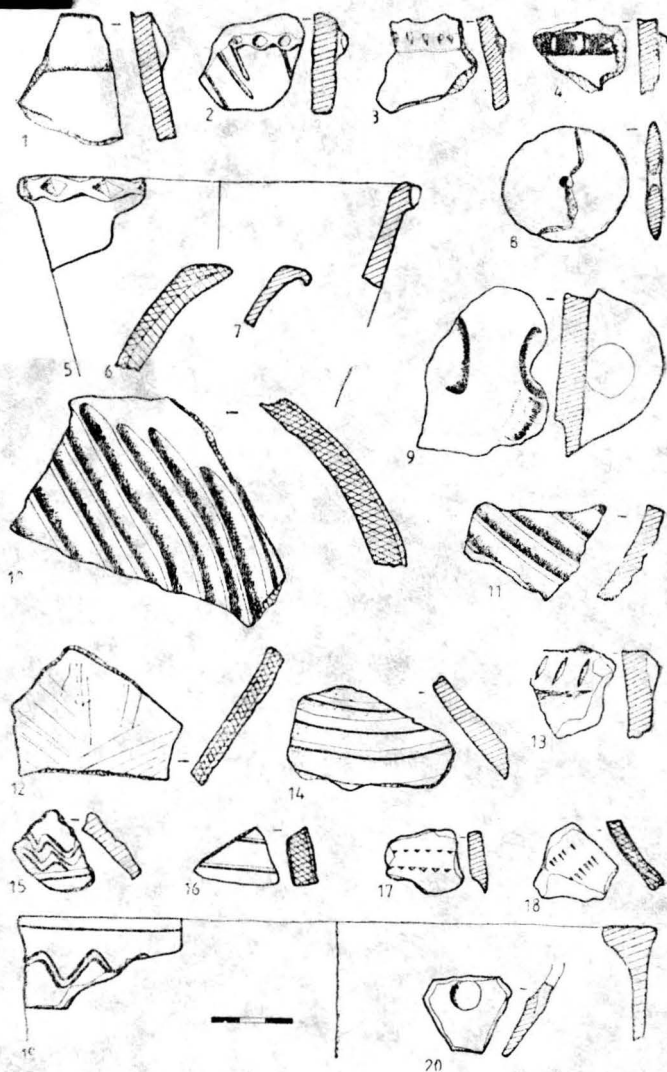

Fig. 5. *Pldiești* (1–2, 6–10, 20). 8 piatră prelucrată, epoca bronzului; fragmente ceramice: 1–2, 6–7, 10 epoca bronzului; 20 medieval. *Stejeriș* (3–5, 11–19). Fragmente ceramice: 3–5, 11–13 epoca bronzului; 14 dacic; 15 medieval timpuriu; 16 sec. IX–XI; 17–19 sec. XII–XIV.

SONDAJUL DE SALVARE DE LA CLUJ — „PIAȚA MUZEULUI“

În toamna anului 1986 au fost demolate câteva case din Piața Muzeului, în zona centrală a municipiului Cluj-Napoca; pe acest loc s-a decis ridicarea unei extinderi a Centralei telefonice automate interurbane. Lucrările de construcție au și demarat în același anotimp.

Terenul vizat este cuprins între străzile Poștei și F. D. Roosevelt și Piața Muzeului. El se află în imediata vecinătate a sediului Muzeului de istorie al Transilvaniei (spre est). Prin urmare, se încadrează în spațiul intramuran al orașului antic și medieval¹. Cercetări arheologice res-trinse s-au mai făcut pe terenuri apropiate. În parcul „I. L. Caragiale“ s-a descoperit zidul de incintă al orașului roman (latura de nord), su-prapus de incinta medievală². Iar în Piața Muzeului au fost aflate dife-rite vestigii antice și medievale, inclusiv câteva monede de bronz din secolul al IV-lea e.n.³. Așadar, se impunea o cercetare arheologică de salvare și pe spațiul afectat de lucrările mai sus pomenite.

După o serie de tratative dificile cu forurile interesate, s-a conve-nit ca săpătura arheologică să se facă în paralel cu lucrările de construc-ție deja începute, pe singura porțiune de teren rămasă neocupată de excavațiile și utilajele șantierului. Deoarece constructorii înaintau rap-id, cercetarea arheologică s-a continuat până la 12 decembrie 1986, în condiții foarte grele⁴.

Unica secțiune deschisă, S I, are dimensiunile de 23 × 2 m și a fost orientată nord — nord-vest / sud — sud-est. Ea era amplasată la circa 3 m de clădirea învecinată dinspre est și tot la circa 3 m de calea de rulare a macaralei-turn a șantierului de construcții (vezi planșa I și fig. 1). Numerotarea metrilor s-a făcut de la nord la sud. Capetele secțiunii se opreau la fundațiile clădirilor moderne de curind dărimate; temeliile și pivnița casei dinspre Piața Muzeului (sud) datau însă din evul mediu (secolul al XVI-lea).

Secțiunea a fost săpată la o adâncime ce variază între 2 și 3,40 metri. Nu s-a putut ajunge până la pământul steril.

Stratigrafia (de sus în jos) se prezintă după cum urmează (vezi planșele III—IV):

1. până la adâncimea de circa 1 m, nivelări și depuneri moderne, cu numeroase lentile de mortar provenit de la diferite amenajări mărunte;

¹ H. Daicoviciu, în *Istoria Clujului*, sub red. acad. Șt. Pascu, Cluj, 1974, p. 32—33 (orașul antic); Șt. Pascu, *ibidem*, p. 77—81 (orașul medieval).

² Cercetări inedite, efectuate de I. Mitrofan, P. Iambor și Șt. Matel în 1979.

³ N. Vlăsa, în *SCIV*, 15, 1964, 1, p. 139—141.

⁴ În cursul cercetărilor, semnatarii acestui raport au primit ajutor din partea colegilor I. Mitrofan, C. Pop, P. Iambor și D. Ursuț. Tuturor le adresăm și pe această cale cuvenitele mulțumiri.

2. între metrii 4,50—22, la adâncimea de circa 1—1,30 m, depuneri și nivelări medievale târzii, cu multe fragmente ceramice;
3. la adâncimea de 1,30—1,50 m (metrii 12—22), un nivel de arsură provenit probabil de la un incendiu;
4. între adâncimile 1,50—2 m, pe toată lungimea secțiunii, depuneri și nivelări medievale (până în secolul al XIV-lea). De aici s-au recoltat numeroase fragmente ceramice din secolele XIII—XIV, așa-numita „ceramică a oaspeților“ (*hospites*);
5. un strat de nivelare, situat între —2 și —2,50 metri (metrii 6—20,50), cu vestigii romane (mortar, țiglă, cărămidă);
6. la adâncimea de 2,50—3 m, un nivel de dărîmăre cu multe fragmente de țigle, cărămizi și olane romane, precum și puțină ceramică;
7. între 3—3,20 m adâncime, la metrii 19—21,50, pămîntul nisipos cu o dungă de mortar la nivelul asizei zidului antic surprins la m 21,50;
8. dedesubtul acestui strat, un nivel de arsură, gros de 0,08—0,10 m;
9. până la adâncimea de 3,40 m (metrii 6—8 și 19—21,50), pămînt nisipos fără material arheologic.

Straturile notate cu 5—9 au putut fi atinse numai pe anumite porțiuni. În rest, secțiunea nu a putut fi adîncită din pricina fundațiilor unor construcții moderne. La metrii 4,75—7 a apărut o temelie a unei clădiri moderne, căreia îi aparținea un cuptor zidit din piatră (surprins în profilul de vest). De asemenea, între metrii 18—21 se întindeau temeliele de piatră ale unei alte construcții moderne.

În S I au fost dezvelite și cîteva ziduri antice, numerotate în ordinea sesizării lor (vezi planșa II):

- Z 1, la metrii 21,50—22, orientat est-vest, păstrat pe înălțimea de 1,65 m. Temelia lui propriu-zisă apare la adâncimea de 3,05 m. Stratul de mortar vizibil în profil marchează nivelul de construcție a zidului. Nu s-a atins limita de jos a fundației;
- Z 2, la metrii 7,75—8,50 (elevația doar 0,50 m lățime), orientat est-vest; nivelul de construcție se situează la —2,50 m;
- Z 3, orientat nord-sud, surprins între metrii 8,50—12,25. Ca și celelalte, are o lățime de 0,50 m;
- Z 4, orientat est-vest și cu aceeași lățime, între metrii 12,25—12,75.

Toate aceste ziduri au fost construite în tehnica *opus incertum*.

La sud de Z 4, la adâncimea de 2,75 m (metrii 12,80—14), s-a păstrat o porțiune dintr-un pavaj din dale de piatră. Deasupra acestuia s-a observat o lentilă de *cocciopesto*.

În profilul de vest al secțiunii (metrii 12,75—13,90), la adâncimea de 1,60—2,30 m, au fost surprinse două porțiuni de zidărie fără mortar, construite din piatră legată cu pămînt (vezi planșa IV). Între pietrele zidului nordic s-a aflat un denar roman de la Septimius Severus⁵. Presupunem că acesta a ajuns acolo odată cu pămîntul folosit ca liant, aflîndu-se, deci, în poziție secundară. De altfel, între fundația zidului Z 4

⁵ RIC, IV, 1, p. 135, nr. 346 (Alexandria, a. 195—197).

și pietrele acestor ziduri fără mortar se interpune nivelul roman de dărîmare și cel postroman de nivelare. Prin urmare, considerăm aceste ziduri ca ulterioare epocii romane.

La 12 m vest de S I constructorii au procedat la săparea mecanică a unei mari suprafețe, unde se va amenaja subsolul clădirii în construcție. De aici a rezultat o mare cantitate de ceramică și dărîmături moderne și medievale tîrzii. La adîncimea de 2—2,30 m săpătura a intrat în stratul roman.

În profilul de est al porțiunii excavate au fost dezvelite fundații romane din piatră (*opus incertum*), orientate est-vest. Ele corespund zidurilor Z 1, Z 2 și Z 4 din S I. Între capetele lui Z 1 și Z 4 surprinse aici, la jumătatea distanței dintre ele, a mai apărut un zid similar (Z 5), care în S I corespunde porțiunii neadîncite din cauza fundației moderne amintite mai sus. Pe fundul porțiunii excavate de constructori s-a putut detecta un zid orientat nord-sud (Z 6), care se țese cu zidurile amintite. Acesta constituia latura de vest a unei clădiri romane de mari dimensiuni căreia deocamdată îi putem atribui cu certitudine trei compartimentări paralele, orientate est-vest. Clădirea avea dimensiunile de cel puțin $16 \times 12,50$ m.

Tot pe fundul porțiunii excavate, la distanța de 8 m spre vest de clădirea amintită, s-a observat temelia unui zid similar, paralel cu Z 6, notat Z 7. Acesta constituia marginea de est a unei alte construcții, orientată la fel ca prima, care s-a întins în spațiul ocupat astăzi de strada Roosevelt și clădirea muzeului.

Orientarea acestor construcții ne face să credem că ele respectau o tramă stradală antică, paralelă cu zidul roman de incintă surprins în actualul parc „I. L. Caragiale”⁶. Este pentru prima oară cînd această tramă stradală poate fi pusă în evidență la Napoca.

Construcțiile surprinse acum aparțin cu certitudine epocii romane. Ele se află la numai circa 40 m de latura de nord a incintei fortificate. Nu avem însă nici un element pentru o datare mai restrînsă. Cantitatea redusă de ceramică descoperită în stratul roman sugerează posibilitatea ca obiectivul cercetat acum să fie nu o locuință, ci un edificiu public din orașul antic. A existat aici și o locuire postromană, anterioară venirii „oaspeților” din secolele XIII—XIV, dar nu o putem nici data, nici atribui.

Lucrările de construcție continuă, supravegheate de arheologii muzeului clujean. O extindere a cercetărilor va fi posibilă numai după ridicarea construcției în curs, în curtea ei interioară.

ȘTEFAN MATEI — RADU ARDEVAN

⁶ Vezi supra, nota 2.

LE SONDAGE DE SAUVETAGE DE CLUJ — „PLACE DU MUSÉE"

(Résumé)

Aux derniers mois de l'année 1986 le Musée d'Histoire de Cluj-Napoca a entrepris un sondage de sauvetage sur le terrain situé à l'Est de son siège, dans la „Place du Musée", un terrain affecté à des nouvelles constructions. On n'a pu faire de plus vastes recherches à cause de ces travaux déjà commencés et à cause des conditions atmosphériques inadéquates. On a pratiqué une seule coupe (S I) et on a carté les vestiges situées à l'Est de celle-ci, sur un terrain excavé par les constructeurs.

Les premières couches se composent de ruines datant du Bas Moyen-Âge et de l'âge moderne. A partir de 1,50 m de profondeur, on rencontre des vestiges médiévaux. La couche de l'époque romaine apparaît à quelques 2 m de profondeur. On n'a pas pu atteindre la terre vierge.

Dans la coupe mentionnée on a observé quatre murs romains (Z 1—Z 4), conçus selon la technique *opus incertum*, et un pavage d'*opus signinum*. Ces murs et d'autres encore (Z 5—Z 7) ont été aperçus également sur le terrain excavé mécaniquement. Ils représentent les débris de deux bâtiments monumentaux, parallèles au mur romain d'enceinte du municipe de Napoca (l'aile de Nord). L'un de ces bâtiments avait au moins 16 × 12,50 m et trois pièces parallèles. En voici la preuve d'une trame stradale orthogonale à Napoca.

La manque d'inventaire nous fait penser à un édifice public.

Dans le profil Ouest de la coupe, à 1,60—2,30 m de profondeur, ont été retrouvés les débris de quelques murailles primitives faites en pierre liée avec terre (entre les pierres on a découvert aussi un denier datant du temps de Septime Sévère). Ces débris prouvent l'existence d'une habitation ultérieure à l'époque romaine et antérieure au Moyen-Âge.

Liste des illustrations

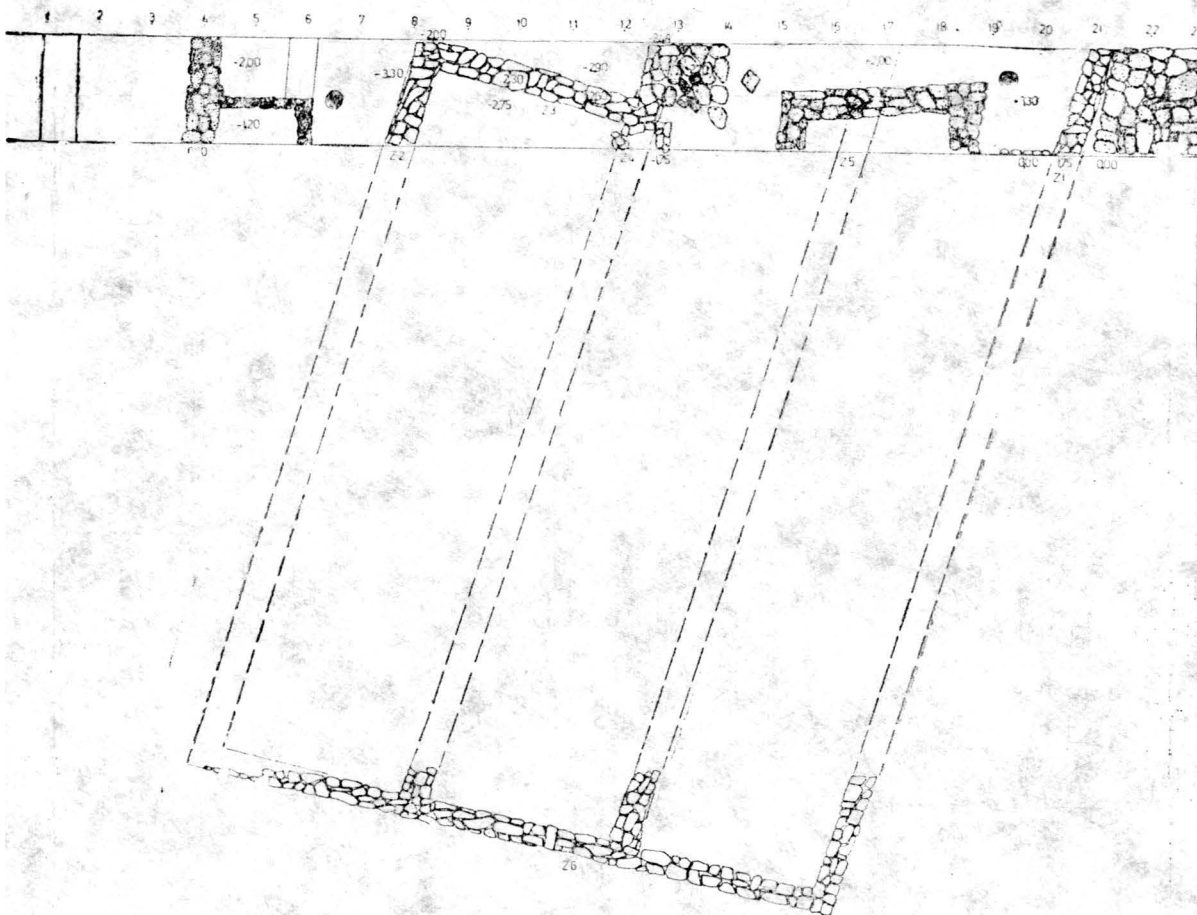
- Planches: I. Plan général.
II. Plan des fouilles.
III. Coupe S I, profil Est.
IV. Coupe S I, profil Ouest (détail).

- Figures: 1. S I (vue Sud).
2. Z 1.
3. S I, m. 21—22, côté Est.
4. S I, m. 4—7, le four moderne.
5. Z 2 et Z 3.
6. S I (vue Nord), avec Z 2, Z 3 et Z 4.
7. Le pavage trouvé au Sud de Z 4.
8. L'angle Z 2 — Z 6.
9. La surface excavée mécaniquement, côté Est, avec Z 6, Z 4, Z 5 et Z 1.
10. Z 5.
11. La surface excavée mécaniquement, vue Sud avec la trace de Z 7.

0.35

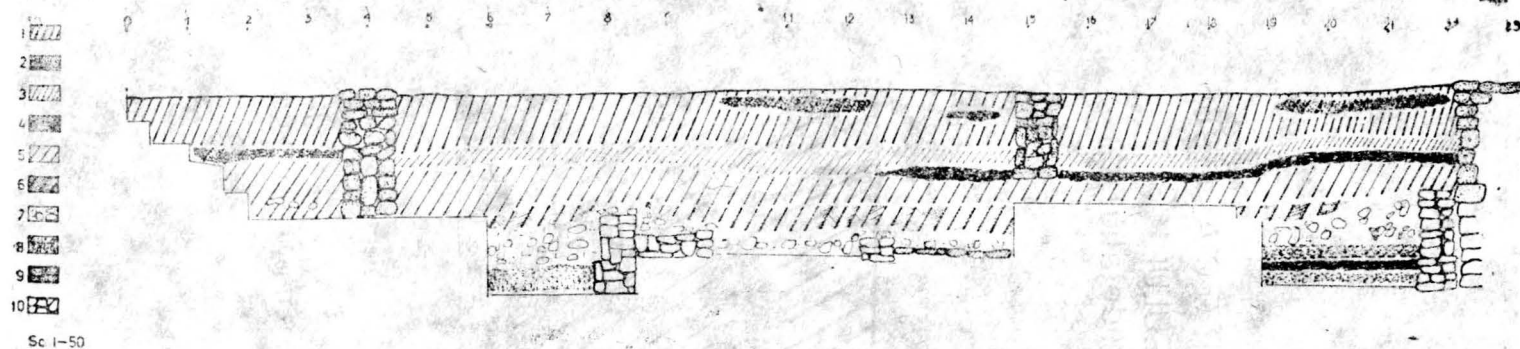
Planşa I: Plan general.

CLUJ - NAPOCA 1960
PIATA MUZEULUI
Plan

Sc 1-50

Pl. rșă II: Planul sârăturilor.

Sc 1-50

CLUJ - NAPOCA 1986

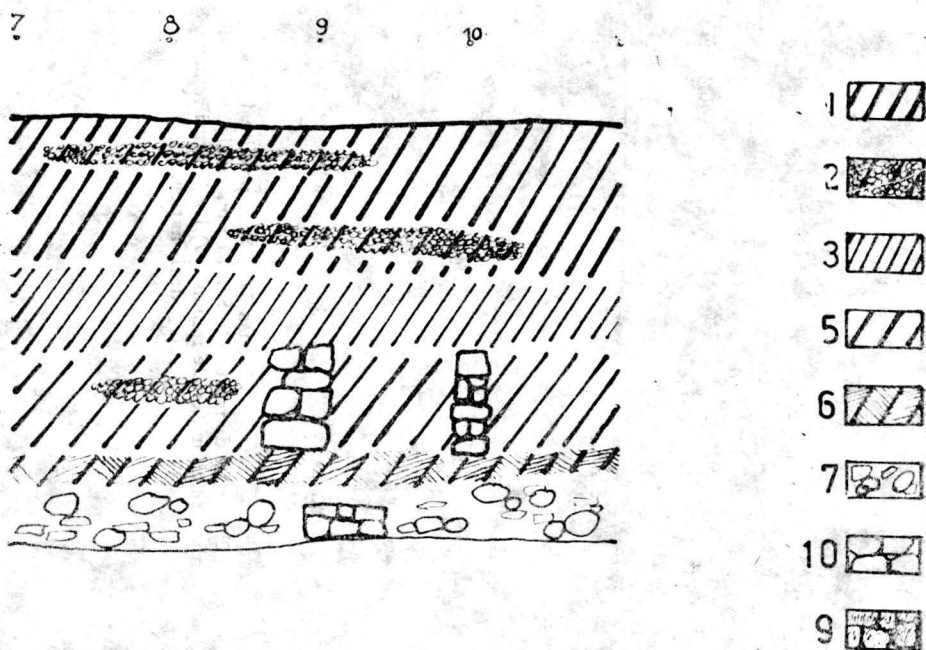
PIATA MUZEULUI

SI Profil est

Planşa III: S I, profil est.

Legenda : 1) Nivelări şi depuneri moderne. 2) Lentile de mortar. 3) Strat cu materiale medievale târzii (sec. XVIII). 4) Arsură. 5) Strat cu materiale medievale (sec. XIII - XIV). 6) Strat de nivelare cu materiale romane. 7) Dărămături romane. 8) Pământ nisipos steril. 9) Ziduri moderne. 10) Ziduri antice.

CLUJ — NAPOCA 1986
 PIATA MUZEULUI
 SI Profil vest (detaliu)

Sc. 1-50

Planşa IV: S I, profil vest (detaliu).

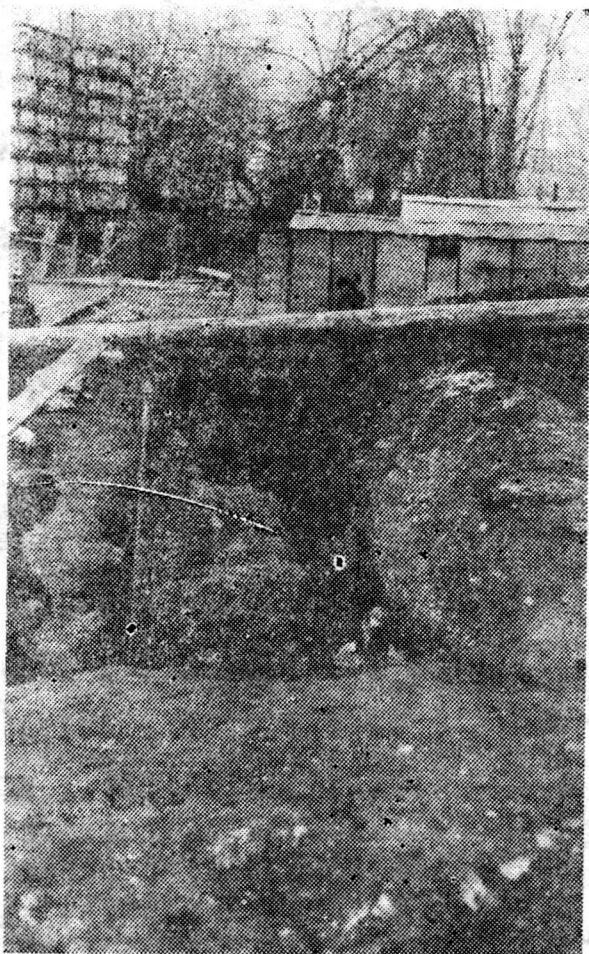

Fig. 1: S I (vedere dinspre sud).

Fig. 2: Z 1.

Fig. 3: S I, m. 21-22, malul
de est.

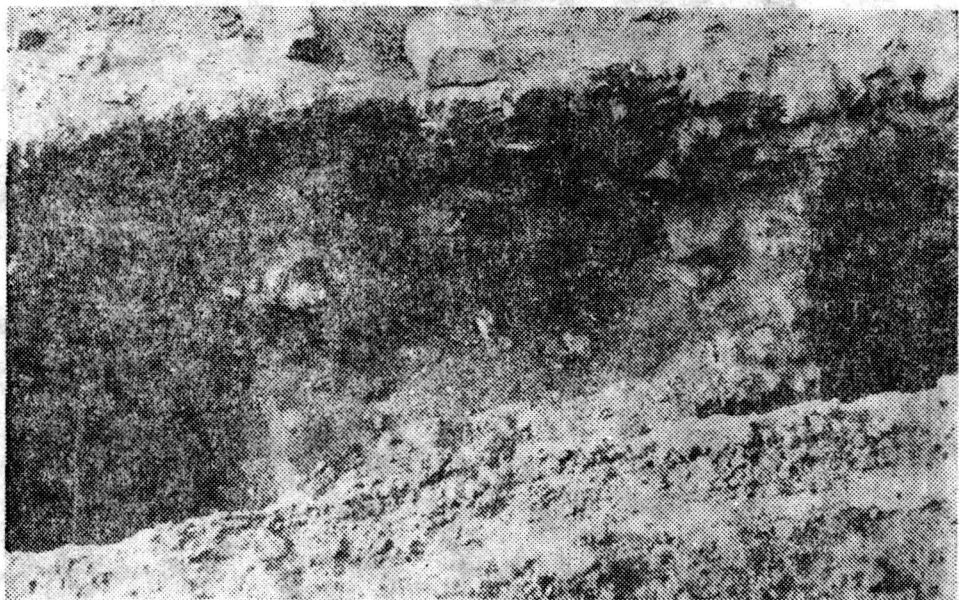

Fig. 4: S I, m. 4-7, cupatorul modern.

Fig. 5: Z 2 și Z 3.

Fig. 6: S I (vedere dinspre nord), cu Z 2, Z 3 și Z 4.

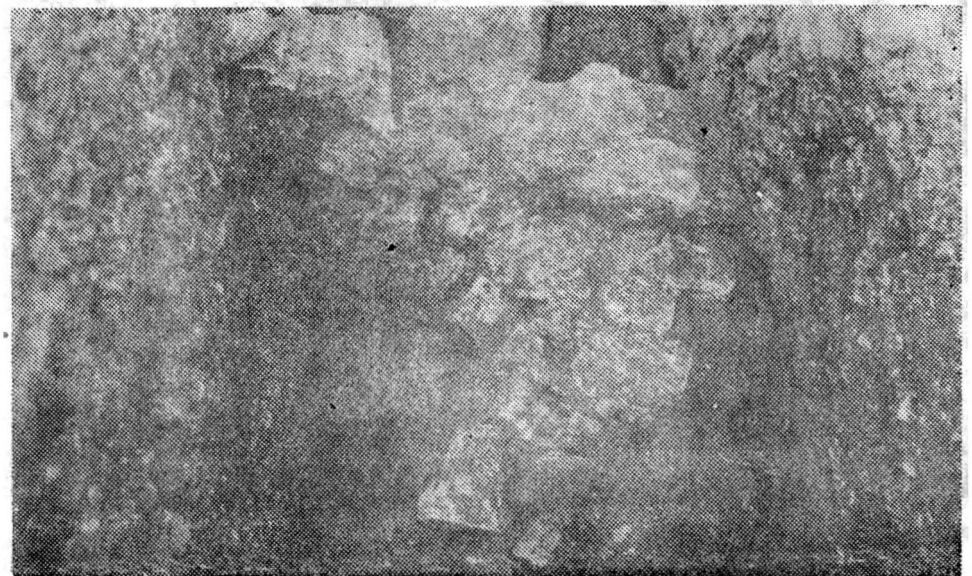

Fig. 7: Pavaul de la sud de Z 4

Fig. 8: Colțul Z 2 — Z 6.

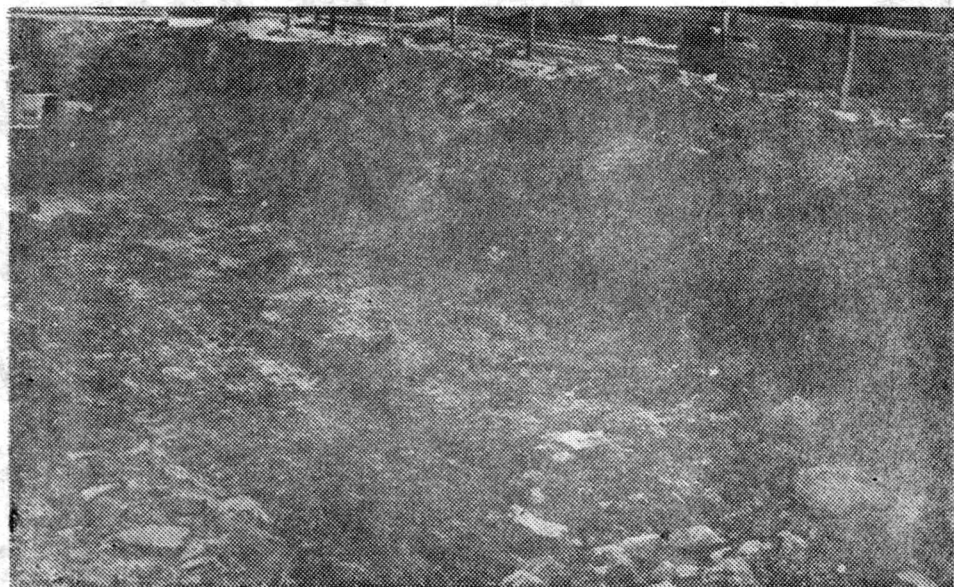

Fig. 9: Suprafața excavată mecanic, malul de est, cu Z 6, Z 4, Z 5 și Z 1.

Fig. 10: Z₅.

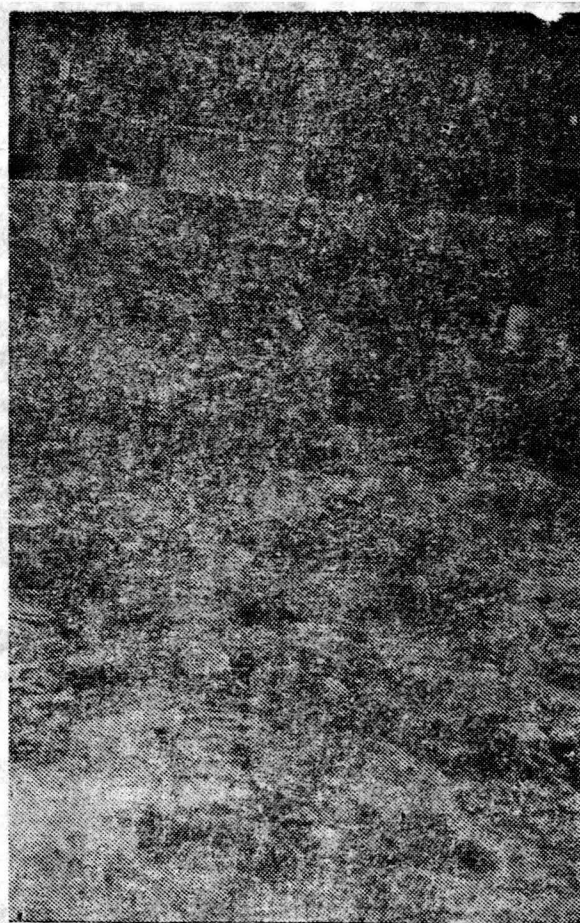

Fig. 11: Suprafața excavată mecanic, vedere dinspre sud cu urma lui Z₇.

COLANELE* DE ARGINT DACO-GETICE

Preocupările pentru studierea tezaurilor și a obiectelor de argint izolate, începute încă în secolul trecut, au sporit an de an, pe măsura descoperirii a noi vestigii de acest gen¹. Toate aceste trezore au fost analizate și interpretate în ansamblul lor, dar cercetările vizînd analiza detaliată a diferitelor categorii de obiecte, de natură să ofere o imagine mai nuanțată, sînt mai puține², încît în cele ce urmează se vor analiza colanele (*Halsringe*) de argint daco-getice, prezente într-un număr mare de trezore, în morminte, așezări, precum și în descoperiri izolate.

Analizînd trezorele de argint daco-getice unii cercetători au alcătuit tipologii ale colanelor, potrivit sistemului de închidere sau după forma capetelor pieselor respective, fără ca vreuna din tipologiile propuse să fie destul de riguroasă și să furnizeze repere cronologice care, implicit, ar oferi o datare mai restrînsă a tezaurilor din care fac parte³. Stabilitatea cronologiei nuanțate a diferitelor obiecte din compoziția tezaurilor

* Numite în antichitate *torques*, termenul se referea la început doar la cele tordate, dar apoi s-a generalizat și la cele executate din bare netordate (cf. *DA*, s.v. *torques*). În literatura de specialitate sînt numite fie colane, fie coliere, cu aceeași termeni fiind desemnate și alte obiecte de podoabă purtate la gît. Pentru a evita eventuale confuzii folosim denumirea de *colane* pentru piesele în discuție.

¹ Din vasta bibliografie referitoare la acest subiect amintim unele din lucrările pe care le-am consultat: N. Chidioșan, în *ActaMP*, I, 1977, p. 67—72; idem, în *Crisia*, VII, 1977, p. 27—43; N. Chidioșan, I. Ordentlich, în *Crisia*, III, 1973, p. 97—107; S. Dumitrașcu, E. Molnar, în *Crisia*, V, 1975, p. 45—67; V. I. Dupoi, *Podoabele și vasele de argint daco-getice (sec. II î.e.n. — I. e.n.)*, rezumatul tezei de doctorat, București, 1981, *passim*; O. Floca, *Contribuții la cunoașterea tezaurilor de argint dacice*, București, 1956, *passim*; I. Glodariu, în *ActaMN*, V, 1968, p. 409—418; N. Fettich, în *ActaArchBp*, III, 1953, p. 127—178; K. Horedt, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 265—267; idem, în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 127—167; L. Mărghită, în *SCIV*, XX, 2, 1969, p. 315—327; idem, în *CMO*, p. 191—195; idem, în *ActaMP*, I, 1977, p. 73—77; idem, *Tezaur de argint dacice. Catalog MIRSR*, București, 1976, *passim* (în continuare *Tezaur*); V. Părvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 530—561; C. Preda, în *SCIV*, VIII, 1—4, 1957, p. 113—124; D. Popescu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 183—202; idem, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 35—69; idem, în *Studii și referate privind istoria României*, I, București, 1954, p. 89—104; idem, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 157—206; idem, în *BMI*, XL, 4, 1971, p. 19—32 (partea I); XLI, 1, 1972, p. 4—25 (partea a II-a); Z. Székely, *Adatok a dákok késő vaskori műveltségéhez*, Sf. Gheorghe, 1954, p. 5—31; idem, în *SCIV*, XVI, 1, 1965, p. 51—66; etc.

² I. Glodariu, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 19—34 (referitor la vasele de argint); F. Medeț, în *IMCD*, Cluj, 1974, p. 229—243; idem, în *StComCaransebeș*, II, 1977, p. 277—297 (referitor la brățările spiralice de argint). Țin să aduc mulțumiri și pe această cale prof. I. Glodariu și F. Medeț pentru sugestiile și sprijinul acordat la realizarea acestui articol.

³ O primă tipologie la V. Părvan, *op. cit.*, p. 538; K. Horedt (în *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 137—138) propune o tipologie în funcție de sistemul de închidere al colanelor; o altă tipologie la V. Dupoi, *op. cit.*, p. 14.

de argint este cu atât mai dificilă cu cât, avînd în vedere natura metalului de confecționare, acestea au fost folosite un timp relativ îndelungat, iar perioada de acumulare a tezaurelor a fost mare.

Totuși, privind problema din punctul de vedere al modificărilor tehnologice ce apar în confecționarea colanelor, se pare că se poate desprinde o evoluție cronologică ceva mai clară decît aceea formulată pe baza tentativelor tipologice anterioare.

TIPUL A îl constituie colanele din bară simplă netorsionată. În cadrul acestui tip se pot distinge mai multe variante și subvariante. *Varianta A₁* e reprezentată de un colan descoperit izolat pe Dealul-Piscu-lui—București, care are capetele libere⁴. *Varianta A₂* e reprezentată de colane cu sistem de închidere format din cîrlige: exemplarele de la Cehetel (jud. Harghita)⁵, Sărmășag (jud. Sălaj)⁶ și Sărăcsău (jud. Alba)⁷. În primele două cazuri corpul colierelor e realizat din bară rotundă în secțiune, iar în al treilea caz din bară romboidală. *Varianta A₃* cuprinde colane cu sistem de închidere format dintr-un cîrlig și o verigă, așa cum se constată la două colane din tezaurul de la Cehetel (jud. Harghita)⁸. *Varianta A₄* este reprezentată de un colan format din două elemente: bară cu capetele îndoite în cîte un cîrlig, de care se prinde un lanț de cîte trei sirme împletite ce formează la capete verigi, prinse unele de altele. Situația este ilustrată de piesa găsită în locuința-atelier din așezarea de la Tășad (jud. Bihor)⁹.

TIPUL B — colane obținute din mai multe sirme sau bare răsucite. *Varianta B₁* o constituie colanele cu capete libere, fie neornamentate, ca exemplarul de la Inuri (jud. Alba)¹⁰, fie ornamentate cu capete de pasăre (Moroda, jud. Arad)¹¹ sau de șarpe (Marca, jud. Sălaj)¹². *Varianta B₂* este reprezentată de colanul de la Rociu (jud. Argeș)¹³ cu sistem de închidere format din două cîrlige, iar *varianta B₃* o reprezintă colanele cu capetele terminate în cîte o verigă ca exemplarele de la Căpîlna (jud. Alba)¹⁴, Medias (jud. Sibiu)¹⁵, Slimnic (jud. Sibiu)¹⁶.

TIPUL C — colane realizate dintr-o singură bară torsionată. *Varianta C₁*, cuprinde colanele cu capete libere. Un exemplar de la Borovan

⁴ M. Turcu, *Geto-dacii din Cîmpia Munteniei*, București, 1979, p. 153, pl. XXXIII/1; eadem, în *Studii dacice*, Cluj-Napoca, 1981, p. 84, pl. V/5.

⁵ Z. Székely, în *SCIV*, LXVI, 1, 1965, p. 55, fig. 5/7—8.

⁶ I. Glodariu, în *ActaMN*, V, 1968, p. 409—411, fig. 1/2, 6—7.

⁷ O. Floca, *op. cit.*, p. 13, fig. 10.

⁸ Z. Székely, *loc. cit.*, fig. 5/6.

⁹ *Crisia*, VII, 1977, p. 32—34, fig. 3.

¹⁰ M. Takács, în *Apulum*, XX, 1982, p. 93—97, fig. 2—3.

¹¹ R. Florescu, I. Miclea, *Tezaure transilvane*, București, 1979, p. 24, fig. 16—17; idem, *Geto-dacii*, București, 1980, p. 69, pl. 397.

¹² F. Römer, în *ArchErt*, VII, 1886, p. 388; R. Florescu, I. Miclea, *Tezaure transilvane*, București, 1979, p. 23—24, fig. 13; idem, *Geto-dacii*, București, 1980, p. 69, pl. 399.

¹³ V. Teodorescu, I. Rizea, V. Dupoi, în *StComPitești*, II, 1969, p. 104—105, fig. 2 a.

¹⁴ M. Macrea, *Cetatea dacică de la Căpîlna*, în M. Macrea, O. Floca, N. Lupu, I. Berciu, *Cetăți dacice din sudul Transilvaniei*, București, 1966, p. 20, fig. 5.

¹⁵ L. Mărghită, *Tezaure*, p. 35, pl. X/1.

¹⁶ D. Popescu, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, fig. 8/4, 10/1; idem, în *Inventaria Archaeologica*, fasc. 5, București, 1968, R 19 d/7; K. Horedt, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 266.

(reg. Vraça, Bulgaria)¹⁷ are capetele lătite și ornamentate cu motive geometrice, iar altul de la Colțești (jud. Alba)¹⁸ nu are ornament. Celelalte colane descoperite în același loc sînt decorate cu capete de pasăre¹⁹; același motiv se întîlnește pe un exemplar de la Gherla (jud. Cluj)²⁰. Din tezaurul de la Poiana (jud. Gorj)²¹ provin două colane ornamentate cu capete de șarpe. În secolul trecut, probabil la Singer (jud. Mureș)²², a fost descoperit un colan cu ornament hibrid (cap de șarpe — cap de pasăre). El constituie cel mai complex exemplar (atît ca tehnică de realizare, cît și ca ornamentație) dintre colanele daco-getice. La fel par să fie ornamentate, dar ceva mai stilizat, exemplarul de la Tirpești (jud. Neamț)²³ și un colan dintr-o localitate necunoscută din Transilvania²⁴. În sfîrșit, un colan provenind tot dintr-o localitate necunoscută transilvăneană²⁵, aflat în Muzeul Național Maghiar, are capetele ornamentate cu o linie în zig-zag, realizată prin incizii triunghiulare, asemănătoare cu cele de pe capetele aplatizate ale exemplarului de la Singer. *Varianta C₂* cuprinde colane cu închidere prin cîrlige, fiind reprezentată de exemplarele de la Feldioara (jud. Brașov)²⁶, Senereuș (jud. Mureș)²⁷, Șimleul Silvaniei (jud. Sălaj)²⁸, Slimnic (jud. Sibiu)²⁹, jud. Hunedoara (loc. nec.)³⁰. *Varianta C₃* cuprinde colane cu sistem de închidere format de un cîrlig și o verigă, de felul exemplarelor descoperite la Coldău (jud. Bistrița-Năsăud)³¹, Săliște (jud. Alba)³², jud. Hunedoara (două exemplare din localități necunoscute)³³. *Varianta C₄* include colanele cu capete terminate

¹⁷ B. Nikolov, în *Izvestija na Arheologiceskiia Institut*, Sofia, 28, 1965, p. 190, nr. 113, fig. 33/a—b; Z. Wozniak, *Wschodnie pogranicze kultury Latenskiej*, Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1974, p. 120, fig. 12/16.

¹⁸ N. Fettich, *op. cit.*, p. 149—150, pl. XXI/3.

¹⁹ I. Téglás, în *ArchÉrt*, XXIII, 1903, p. 304; G. Téglás, în *BKL*, XLIV, 9, 1911, p. 529—530, fig. 8; N. Fettich, *op. cit.*, p. 149—151, fig. 181/1a, 191/1a, pl. XXI/2.

²⁰ D. Popescu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 194, fig. 13/5; idem, în *BML*, XL, 4, 1971, p. 32, fig. 37.

²¹ C. S. Nicolăescu-Plopșor, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 203—205, fig. 2/a—b.

²² I. Téglás, în *ArchÉrt*, XXIV, 1904, p. 174—175; D. Popescu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 194, fig. 13/1; N. Fettich, *op. cit.*, p. 152, pl. XXII/1—1c; R. Florescu, *Arta dacilor*, București, 1968, p. 49, nr. 26, fig. 37.

²³ S. Marinescu-Bâlcu, în *SCIV*, XIII, 1, 1962, p. 111—114, fig. 1.

²⁴ N. Fettich, *op. cit.*, p. 157, pl. XXXIII/1—1a.

²⁵ *Ibidem*, pl. XXXIII/2—2a.

²⁶ R. Florescu, I. Miclea, *Tezaure transilvane*, București, 1979, p. 21—22, fig. 9—11; idem, *Geto-dacii*, București, 1980, p. 72, pl. 489.

²⁷ L. Mărghitani, *Tezaure*, p. 46, pl. XXI.

²⁸ S. Székely, *Materiale din campania de săpături arheologice din 1949*, București, 1954, p. 49, fig. 5/5.

²⁹ *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 266—267, fig. 2; D. Popescu, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 51—54, fig. 8/2, 10/1; idem, în *Inventaria Archaeologica*, fasc. 5, București, 1968, R 19a/2; L. Mărghitani, *Tezaure*, p. 53, pl. XXXVIII.

³⁰ D. Popescu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 194, fig. 13/4.

³¹ R. Florescu, I. Miclea, *Geto-dacii*, București, 1980, p. 71, pl. 458.

³² L. Mărghitani, în *SCIV*, XX, 2, 1969, p. 319, fig. 3; R. Florescu, I. Miclea, *Tezaure transilvane*, București, 1979, p. 19, fig. 4.

³³ D. Popescu, *op. cit.*, p. 194, fig. 9/2, 13/3.

în cite o verigă, și este reprezentată de exemplarele de la Cerbăl (jud. Hunedoara)³⁴, Coada Malului (jud. Prahova)³⁵ și Oradea I³⁶.

TIPUL D — colane din bară turnată și martelată. *Varianta D₁* este reprezentată de un colan de la Bare (Iugoslavia)³⁷ care are capetele cu ornamente zoomorfe (probabil capete de pasăre). *Varianta D₂* cuprinde colanele terminate în cite o verigă, din tezaurele de la Bare³⁸ (unde pe corpul colanului s-au aplicat la capete două manșoane formînd fiecare o verigă) și Șeica Mică (jud. Sibiu)³⁹.

TIPUL E — colane cu corpul format din sirme înfășurate pe o bară. Din acest tip fac parte doar două colane din tezaurul de la Șeica Mică (jud. Sibiu)⁴⁰, unul cu capetele terminate în cîrlig și verigă (*varianta E₁*); iar celălalt în două cîrlige (*varianta E₂*).

TIPUL F — colane realizate din bandă de argint, ilustrat de exemplarele din tezaurul de la Sărăcsău (jud. Alba)⁴¹, care au sistemul de închidere format din cîrlige (*varianta F₁*) și de exemplarul de la Cerbăl (jud. Hunedoara)⁴² cu cîrlig și verigă (*varianta F₂*). Colanul de la Peteni (jud. Harghita)⁴³ fiind fragmentar, nu poate fi încadrat în nici o variantă.

În literatura de specialitate mai sînt menționate o serie de colane, dar fără a li se da detaliile necesare unei încadrări în tipurile de mai sus. La Alba Iulia se menționează două colane terminate în cîrlige⁴⁴, la Moacșa (jud. Covasna) un colan, fără nici un fel de detalii⁴⁵, iar de la Brașov provine un alt colan cu capetele ornamentate cu motive zoomorfe⁴⁶. În săpăturile efectuate la Cucuteni înainte de 1890, se menționează ca fiind descoperite două fragmente de torques din fire răsucite⁴⁷; la Făget (jud. Alba) apare un colan, fără alte precizări⁴⁸, la Moțaței (jud. Dolj) trei colane și alte cîteva fragmente⁴⁹. Apoi la Petreni (jud. Hunedoara), într-un mormînt cu schelet de femeie, s-au găsit un torques de argint, un lanț și brățări de argint⁵⁰, iar la Șimand (jud. Arad) un colan din bară răsucită provenind dintr-un mormînt de inhu-

³⁴ N. Fettich, *op. cit.*, pl. XXXVI/1, XXXVII/1.

³⁵ D. Popescu, în *Studii și referate privind istoria României*, I, București, 1954, p. 94; L. Mărghitan, *Tezaure*, p. 31, pl. I/1.

³⁶ F. Rómer, *op. cit.*, p. 206; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 536, fig. 371.

³⁷ *Ilirii și dacii*, Cluj—București, 1972 (catalogul expoziției), p. 194, nr. 284.

³⁸ *Ibidem*, nr. 285.

³⁹ O. Floca, *op. cit.*, p. 26, fig. 17.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 25—26, fig. 15—16.

⁴¹ *Ibidem*, p. 11—13, fig. 8—9.

⁴² G. Téglás, *op. cit.*, p. 524, fig. 4; N. Fettich, *op. cit.*, p. 156, pl. XXV/2, XXVII/2.

⁴³ Z. Székely, în *SCIV*, XVI, 3, p. 61, fig. 6/6.

⁴⁴ *ErdRep*, p. 103, nr. 23.

⁴⁵ G. Téglás, *op. cit.*, p. 533.

⁴⁶ *ErdRep*, p. 50, nr. 201.

⁴⁷ S. Marinescu-Bălcu, *op. cit.*, p. 111—112, nota 22, arată că exemplarul sau exemplarele au dispărut, dar că ele au fost probabil brățări căci un fragment din două sirme împletite avea diametrul puțin peste 9 cm. În ce mă privește cred că era un torques, diametrul, deși redus, fiind suficient pentru a-l considera astfel. Din cauza dispariției obiectului nu se pot face alte precizări.

⁴⁸ *ErdRep*, p. 207, nr. 12.

⁴⁹ D. Popescu, în *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 200.

⁵⁰ *ErdRep*, p. 225, nr. 39.

mație sarmatică⁵¹. Alte două colane aflate la Budapesta, unul cu capete terminate în cîrlige și celălalt în două verigi provin dintr-un loc necunoscut din Transilvania⁵². În sfîrșit, un colan este menționat și la Pirot (dep. Nisceva, Iugoslavia)⁵³.

CRONOLOGIA. Analizînd asocierile de obiecte din tezaure, se poate constata că piesele de tip A s-au descoperit în toate cazurile împreună cu fibule cu noduri, în două cazuri cu fibule Latene tîrzii (Cehetel, Sărmășag) și într-un caz cu fibule cu scut rombic (Sărăcsău). De asemenea se constată prezența colanelor de tip F (Sărăcsău), a pandantivelor-cui (Cehetel, Sărmășag) și a brățărilor cu capete libere. În ceea ce privește tezaurul de la Tășad, el s-a descoperit într-o locuință-atelier, datată în prima jumătate a sec. I î.e.n. Cele mai timpurii par a fi colanele de tip A, care se pot data de la sfîrșitul secolului II î.e.n. pînă spre sfîrșitul secolului I î.e.n. Cel mai tîrziu pare a fi exemplarul de la Sărăcsău cu secțiune rombică.

Tipul B se asociază în două cazuri cu fibule cu noduri (Medias, Moroda), într-un caz cu fibule Latene tîrzii (Medias) și tot într-un caz cu fibule cu scut rombic (Rociu). Mai sînt prezente lanțuri, pandantive (Medias), brățări cu capete petrecute și înfășurate, cercei (Rociu), brățări cu capete libere (Medias, Slimnic), brățări spiralice (Rociu), precum și un colan de tip C (Slimnic). Vasele de argint din tezaurul de la Marca au fost datate în sec. II—I î.e.n.⁵⁴, iar colanul din cetatea de la Căpîlna poate fi datat după jumătatea sec. I î.e.n., cînd își începe existența cetatea de acolo⁵⁵. În sfîrșit, colanul de la Inuri provine dintr-o zonă unde s-a descoperit ceramică de factură dacică, datată în sec. II—I î.e.n.⁵⁶. În ceea ce privește monedele din tezaurele de la Rociu și Moroda, ultimele emisiuni sînt din 81/76 î.e.n. și respectiv 45 î.e.n. Coroborînd toate aceste date, se poate spune că tipul B se datează în sec. I î.e.n., eventual și la începutul sec. I e.n.

Tipul C este reprezentat de cele mai numeroase exemplare, cu cea mai complexă asociere de obiecte și, ca urmare, este cel mai dificil de încadrat cronologic. Într-un singur caz el se asociază cu fibule cu noduri (Oradea), în două cazuri cu fibule Latene tîrzii (Cerbăl și Săliște), în trei cazuri cu fibule cu scut rombic (Cerbăl, Coada Malului, Săliște) și în două cazuri cu fibule linguriță (Feldioara, Senereuș). Trebuie să remarcăm că, în asociere cu acest tip, apar și cîte un exemplar de tip B (Slimnic) și de tip F (Cerbăl), iar brățările spiralice sînt prezente de cele mai multe ori (în șase cazuri: Cerbăl, Coada Malului, Coldău, Oradea, Săliște, Senereuș). În rest se constată prezența tuturor categoriilor de obiecte din tezaure. Ultimele emisiuni monetare din tezaurele de la Cerbăl și Poiana-Gorj sînt din 44/43 î.e.n. respectiv 81 e.n.⁵⁷. În sfîrșit,

⁵¹ L. Mărghitan, în *SCIV*, XX, 2, 1969, p. 324, nota 36; S. Dumitrașcu, L. Mărghitan, în *Sargetia*, VIII, 1971, p. 52, nr. 35 c, nota 49 d.

⁵² G. Téglaș, *op. cit.*, p. 534, pl. 1/4, 6.

⁵³ *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 165—166, nr. 92.

⁵⁴ I. Glodariu, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 22.

⁵⁵ I. Glodariu, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 59—66 (cu bibliografia mai veche) și informații ale autorului.

⁵⁶ M. Takács, *op. cit.*, p. 96.

⁵⁷ Moneda dacică de tip Filip II de la Coada Malului se pare că nu a aparținut tezaurului. Vezi C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, București, 1973, p. 35.

colanul de la Tîrpești a fost găsit într-o zonă cu ceramică dacică și de import, databilă în sec. I—II e.n., din același loc provenind o monedă de la Traian emisă după cucerirea Daciei. Cronologic, tipul C se poate încadra pe tot parcursul sec. I î.e.n.—I e.n., cu observația că cele mai numeroase exemplare par a fi produse spre sfîrșitul secolului I î.e.n. și în sec. I e.n.

Tipul D, reprezentat doar în două tezaure, se asociază cu fibule linguriță, lanț, brățări cu capete petrecute și colane de tip E (Șeica Mică), pandantive rombice, brățări cu capete petrecute și cercei (Bare). Ultimele emisiuni monetare găsite împreună cu ele sînt din 28 î.e.n. (Șeica Mică) și 87 e.n. (Bare). Cronologic, tipul D se încadrează între sfîrșitul sec. I î.e.n. și pe parcursul sec. I e.n. (probabil și la începutul sec. II e.n.).

Tipul E e reprezentat doar de cele două colane de la Șeica Mică și nu se pot face precizări cronologice.

Tipul F apare în asociere cu fibule cu noduri într-un caz (Sărăcsău), cu fibule Latène tîrzii, tot într-un caz (Cerbăl), cu fibule cu scut rombic în două cazuri (Sărăcsău, Cerbăl) și cu fibule linguriță într-un caz (Peteni). Apare, de asemenea, asocierea cu colane de tip A (Sărăcsău) și tip C (Cerbăl). Ultimele emisiuni monetare sînt din 44/43 î.e.n. la Cerbăl și 70/58 î.e.n. la Peteni. În două cazuri se asociază și cu brățări spiralice (Cerbăl, Peteni). Acest tip se poate data în sec. I î.e.n. și în prima jumătate a sec. I e.n.

Marea majoritate a colanelor pe care le-am analizat provin din tezaure. Cîteva exemplare s-au descoperit în așezări sau în zone cu urme de așezări, încă necercetate (Căpilna, Cucuteni, Tășad, Sărăcsău, Inuri, Tîrpești). Tot într-un număr mic, s-au găsit și în mormintele de la Șimleul Silvaniei, Șimand, Petreni.

În ceea ce privește răspindirea, se pare că primele colane au fost purtate în special în Transilvania (tipurile A, B și F), iar tipul C cunoaște cea mai largă difuziune. Tipurile D și E, fiind restrinse ca număr, nu pot oferi concluzii relevante. În ansamblu, majoritatea colanelor de argint provin din Transilvania, fără a fi puține însă nici în Muntenia. Din Moldova se cunoaște un singur exemplar sigur (făcînd abstracție de cel de la Cucuteni care s-a pierdut), la Tîrpești, care pare a fi mai degrabă un import transilvănean dacă se are în vedere asemănarea stilistică și tehnologică cu exemplarul de la Singer. De fapt în Moldova tezaurele de podoabe daco-getice aproape lipsesc, iar obiectele izolate au apărut în special în cetățile daco-getice⁵⁸.

Pe teritoriul României, colane din aramă sau bronz sînt cunoscute de la sfîrșitul neoliticului și începutul epocii bronzului, fiind folosite cu anumite modificări tipologice pînă în Hallstatt D⁵⁹.

⁵⁸ Pentru podoabele și obiectele de argint de la Poiana (jud. Galați) vezi L. Mărghitan, *Tezaure*, p. 37—40 (cu bibliografia mai veche); pentru răspindirea podoabelor de argint în Moldova vezi K. Horedt, *op. cit.*, fig. 3—4, 9—10.

⁵⁹ O analiză a colanelor din epoca bronzului și Hallstatt precum și tipologia lor la M. Rusu, în *Apulum*, VI, 1967, p. 85—100. Vezi și M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977.

În Hallstatt-ul tirziu transilvănean se cunoaște un exemplar din bronz și într-un mormînt scitic de la Ciumbrud⁶⁰, cu analogii în spațiul carpato-dunărean și în nordul Mării Negre⁶¹. Tipul de colane specific acestei perioade a fost cunoscut cu siguranță cel puțin pînă în sec. IV î.e.n., căci pe una din cnemidele de la Agighiol e reprezentat foarte clar un astfel de exemplar⁶², iar un colan din bronz, datat tot în sec. IV î.e.n., a fost găsit în așezarea getică de la Zimnicea⁶³.

În epoca Latène nu se mai constată prezența colanelor de tradiție hallstattiană, dar populația celtică pătrunsă în Transilvania (sec. IV—III î.e.n.) folosea tipuri proprii⁶⁴, fapt constatat și la bastarnii din Moldova (*Kronenhalsringe*) în sec. î.e.n.⁶⁵.

Diversi cercetători au presupus originea colanelor daco-getice de argint din sec. II î.e.n. — I e.n. în colanele de bronz din Hallstatt-ul tirziu⁶⁶, însă nu s-au putut stabili verigi de legătură pentru secolele III—II î.e.n. K. Horedt afirma că între colanele hallstattiene și cele daco-getice nu ar fi nici o legătură directă, cele din sec. II î.e.n. — I e.n. făcîndu-și apariția în urma influenței elenistice, detectabilă prin apariția în perioada respectivă a acelorași tipuri de colane în Peninsula Iberică⁶⁷.

Fără îndoială că din punctul de vedere al realizării tehnologice a colanelor nu sînt excluse unele influențe externe (tipul A, fiind simplu, nu implică în nici un caz astfel de influențe), dar în interpretarea semnificației lor nu se poate face abstracție de prezența acestor piese de podoabă în epocile anterioare, încît absența lor în sec. III î.e.n. credem că este de pus mai ales pe seama carenței cercetărilor.

În prima vîrstă a fierului, după cum remarcă M. Rusu, colanele de bronz (însă nu lipsesc nici cele de aur⁶⁸) reprezentau un semn de distincție socială, fapt ce ar explica pe de o parte tezaurizarea lor în depozite, iar, pe de altă parte, ar lămuri de ce numărul colanelor tor-

⁶⁰ St. Ferenczi, în *ActaMN*, II, 1965, p. 87, nr. 9, fig. 8/10; idem, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 49; V. Vasiliev, *Scîții agatirși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 103, pl. 18/19.

⁶¹ St. Ferenczi, *op. cit.*, p. 49, nota 301.

⁶² D. Berciu, *Contribution à l'étude de l'art thraco-gète*, București, 1974, p. 52—54, fig. 8.

⁶³ R. Florescu, I. Miclea, *op. cit.*, p. 24, pl. 8.

⁶⁴ Vezi de exemplu colanul celtic de la Hațeg la M. Rusu, O. Bandula, *Mormîntul unei căpetenii celtice de la Ciumești*, Baia Mare, 1970, p. 39, fig. 11. Într-un mormînt de incinerare din necropola celtică de la Fintînele (jud. Bistrița-Năsăud) s-a descoperit o sîrmă de argint tordată, provenind probabil de la un colan. Din păcate lipsa terminațiilor ne împiedică să știm de ce tip era (informație amabilă I. H. Crișan, pentru care fi mulțumim și pe această cale).

⁶⁵ M. Babeș, în *SCIIVA*, XXXVI, 3, 1985, p. 170, nota 8, fig. 120.

⁶⁶ D. Popescu, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, p. 59 (consideră că cele de argint dacice provin din colanele de bronz hallstattiene, iar protomele de animal pot fi interpretate ca influențe greco-orientale); idem, în *BMI*, XL, 4, 1971, p. 32; O. Floca, *op. cit.*, p. 30; Z. Székely, *op. cit.*, p. 52.

⁶⁷ *Dacia*, N.S., XVII, 1973, p. 139.

⁶⁸ B. D. Filow, *Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien*, Sofia, 1934, p. 44, fig. 50.

sionate este relativ redus în comparație cu celelalte obiecte de podoabă⁶⁹.

La celți, portul torquesurilor (constatat încă de la sfîrșitul hallstatt-ului și începutul epocii Latène) este consemnat în izvoarele literare antice⁷⁰, ca fiind un obiect de podoabă masculin, dar și feminin. Faptul e confirmat și de reprezentările sculpturale în care apar reprezentații celți⁷¹. Analizînd aceste informații, o serie de cercetători au considerat colanele drept obiecte de distincție socială⁷². În arta statuară celtică torquesurile sînt întîlnite însă și la gîtul unor divinități⁷³, ceea ce ar indica și o semnificație rituală a acestor obiecte de podoabă.

La mezi și la perși, existența colanelor la gîturile unor luptători și a unor persoane marcante e atestată atît de autori antici⁷⁴ cît și de reprezentări figurate⁷⁵.

Pentru a ne apropia de aria de locuire daco-getică, putem remarca portul acestor podoabe și la sciții din nordul Mării Negre⁷⁶. În ceea ce privește mediul bastarnic, M. Babeș preciza că aceste coliere-coroană (*Kronenhalsringe*), pe care le-am mai pomenit, constituie obiectul favorit al unor depuneri rituale⁷⁷.

Romanii au preluat torquesurile de la populațiile „barbare“, cu decorații militare acordată gradelor inferioare⁷⁸. Tot ele formau obiectul darurilor făcute soliilor străine ca semn al prieteniei⁷⁹.

Se poate observa deci că la diferite populații colanele aveau fie rolul de a evidenția rangul unei anumite persoane, fie, în cazul cînd apar în reprezentări de divinități, un rol cultic, un însemn ritual.

Referindu-ne la daco-geți, nu există relatări ale autorilor antici cu privire la portul acestor podoabe. Cu mai mulți ani în urmă⁸⁰ s-a atras atenția asupra unui pasaj din Tacitus (*Despre țara germanilor*) în care

⁶⁹ M. Rusu, *op. cit.*, p. 98—100.

⁷⁰ Plinius, XXXIII, 15; Titus Livius, VII, 9—10; XXXIII, 36; XXXVI, 40; Strabon, IV, 4, 5; Quintilianus, VI, 3, 79—80.

⁷¹ Reinach, *RépStat*, I, p. 530, pl. 869; II/1, p. 200, fig. 3; IV, p. 114, fig. 2; idem, *Répertoire des reliefs grecs et romains*, III, Paris, 1912, p. 5, fig. 1—6; p. 15, fig. 1—4; p. 205, fig. 1—3; p. 247, fig. 2; J. Déchelette, *Manuel d'archéologie pré-historique celtique et gallo-romaine*, II, 3, Paris, 1914, p. 1580—1593; P. Bienkowski, *Les Celtes dans les arts mineurs gréco-romains*, Cracovie, 1928, p. 77—78, fig. 127 a—c; p. 79, fig. 129; p. 83—84, fig. 135a—b; *DA*, s.v. *torques* și fig. 7031—7032.

⁷² *DA*, loc. cit.; J. Déchelette, *op. cit.*, p. 1209—1210.

⁷³ N. K. Sandars, *Prehistoric Art in Europe*, London 1968, pl. 272—273, 274; J. V. S. Megaw, *Art of the European Iron Age*, (f. 1), 1970, pl. 198, 226, 232, 239. O serie de divinități apar cu torques și pe vasul de la Gundestrup (Dane-marca): vezi H. Hubert, *Celții și civilizația celtică*, București, 1983, p. 85, fig. 7/1, 32. Un comentariu asupra vasului de la Gundestrup la M. Rusu, O. Bandula, *op. cit.*, p. 19—22, nota 14 (cu bibliografia problemei).

⁷⁴ Xenophon, *Cyropaedia*, I, 3, 2—3; idem, *Anabasis*, I, 2; I, 5.

⁷⁵ Vezi mozaicul pompeian al bălăiei lui Alexandru cel Mare cu perși.

⁷⁶ *DA*, fig. 7030; J. A. H. Potratz, *Die Skithen in Südrussland*, Basel, 1963, pl. 50.

⁷⁷ M. Babeș, *op. cit.*, p. 190.

⁷⁸ V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, London, 1981, p. 86—88, fig. 9.

⁷⁹ Plinius, XXXIII, 37; Titus Livius, XLIII, 5; XLIV, 15. Probabil dăruirea unor astfel de podoabe soliilor „barbări“ răspundea gusturilor acestora și avea o semnificație legată de rangul acestora.

⁸⁰ N. Fettich, *op. cit.*, p. 137.

se arată că: „Ei [germanii] se bucură mai ales de darurile popoarelor vecine, care li se trimit nu numai de unul sau de altul ci și de obște: cai buni, arme minunate, alămuri și colane“ (s.n.)⁸¹. Avînd în vedere învecinarea germanilor cu daco-geții, pasajul s-ar putea referi și la aceștia din urmă, dar informația nu oferă certitudini în această privință. Oricum, se confirmă încă o dată că podoabele în discuție făceau parte dintre articolele oferite cu predilecție ca „daruri“, la fel cum se întîmpla la perși sau romani⁸².

În ceea ce privește arta figurativă, reprezentările trebuie interpretate de asemenea cu prudență. Pe una din falerele de la Galiče⁸³, personajul feminin poartă la gît (dar și pe brațe) mai multe cercuri, ce pot fi interpretate ca fiind colane și brățări. Situația se repetă, dar cu mai puțină claritate, pe fibulele-falere de la Herăstrău⁸⁴, unde se pare că avem de-a face cu același personaj feminin. Pe o altă faleră de la Galiče⁸⁵, ca și pe o faleră de la Surcea⁸⁶, apare un călăreț care poartă cercuri-torques (?). Pe toate reprezentările citate detaliile vestimentare nu sînt însă îndeajuns de clar redată. Un argument în favoarea identificării de colane pe aceste reprezentări îl constituie constatarea că în unele tezaure apar mai multe colane cu diametre diferite, ceea ce ar sugera purtarea lor concomitentă⁸⁷, la fel cum se poate observa și pe gîtul personajelor menționate.

Un torques, de data aceasta clar reprezentat, încadrează un medalion de pe fundul unui vas miniatural din tezaurul de la Bare. Pe medalion se află patru divinități în altorelief, din care se pot identifica zeii Sol și Iuppiter; lateral insigne de legiune⁸⁸. Faptul nu trebuie să surprindă dacă avem în vedere că tezaurul a fost acumulat în timpul stăpînirii romane a zonei, iar colanul de pe medalion sugerează poate o semnificație rituală a acestuia.

Unele din colane au capetele terminate prin ornamente zoomorfe (capete de pasăre sau de șarpe), care nu pot avea doar un rost ornamental, ci probabil și semnificații deosebite⁸⁹. De altfel, faptul că ele

⁸¹ Tacitus, XV, 2 (traducere T. Naum, ediția 1943).

⁸² Vezi *supra* nota 74 și 79.

⁸³ N. Fettich, *op. cit.*, fig. 5; I. Venedikov, T. Gherasimov, *Trakijskoto izkustvo*, Sofia, 1973, pl. 354.

⁸⁴ D. Popescu, în *Dacia*, XI—XII, 1945—1947, fig. 1/2—3, 5; aceeași figură la N. Fettich, *op. cit.*, fig. 4.

⁸⁵ *Ibidem*, fig. 6; I. Venedikov, T. Gherasimov, *op. cit.*, pl. 353.

⁸⁶ Z. Székely, *Adatok a dákok késő vaskori műveltségéhez*, Sf. Gheorghe, 1954, fig. 1/1; N. Fettich, *op. cit.*, fig. 1.

⁸⁷ De exemplu în tezaurul de la Săliște cele două colane au diametre diferite, la Poiana—Gorj diametrele colanelor sînt de 17,5 și 12,6 cm, la Marca de 15,1 cm și 15,6 cm etc.

⁸⁸ *Ilirii și dacii*, Cluj—București, 1972, p. 195—196, pl. XXXVIII.

⁸⁹ După știința noastră nu dispunem încă de un studiu detaliat privind ornamentica zoomorfă în arta daco-getică a secolelor I î.e.n.—I e.n., care să ofere concluzii privind semnificația acesteia.

nu au fost simple obiecte de podoabă îl dovedește și numărul mic de replici în bronz⁹⁰.

Descoperite în tezaure sau morminte cu inventar bogat, colanele daco-getice de argint au aparținut unor persoane cu o situație socială deosebită și au constituit unul din obiectele de podoabă frecvent întâlnite la daco-geți în sec. I î.e.n. — I. e.n. Avînd în vedere prezența lor pe unele reprezentări figurate⁹¹ (dacă într-adevăr este vorba de colane), ornamentele zoomorfe, lipsa unui mare număr de replici în bronz, e posibil ca unele din aceste colane să nu fi fost doar obiecte de podoabă ci să fi avut și o semnificație rituală. Atare situație nu este neverosimilă dacă se au în vedere analogiile existente la alte populații antice.

În perioada stăpînirii romane din Dacia, colanele continuă să fie prezente⁹², dar le întîlnim și în alte provincii balcano-dunărene⁹³, demonstrînd o perpetuare a gustului pentru aceste podoabe și poate a unora din semnificațiile lor.

Studierea colanelor de argint din Dacia preromană permite astfel unele concluzii privind tipologia și cronologia lor, precum și aprecieri referitoare la semnificația acestor obiecte de podoabă. Constatarea tocmai făcută îndeamnă la studii mai detaliate asupra obiectelor ce fac parte din tezaurele de argint daco-getice, care, luate în parte, ar putea duce la obținerea unor rezultate mai nuanțate privitoare la datarea tezaurelor din spațiul daco-getic.

AUREL RUSTOIU

DAKO-GETISCHE HALSRINGE, AUS SILBER

(Zusammenfassung)

Im vorliegenden Aufsatz wird eine relativ häufig angetroffene Kategorie von Schmuckgegenständen vorgeführt, die in den dako-getischen Silberhorten öfters, hingegen in den Siedlungen und Grabstätten seltener anzutreffen ist.

⁹⁰ Un exemplar de bronz s-a descoperit în cetatea dacică de la Piatra Craivii, care este analog cu exemplarul de argint de la Borovan (Bulgaria), fără a fi ornamentat (I. Berciu, A. Popa, H. Daicoviciu, în *Celticum*, XII, 1965, fig. 33 A/23). Din cetatea daco-getică de la Ocnitza (jud. Vâlcea) provine un exemplar de bronz (sau mai multe?): D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 118, pl. 95/2 (în p. 95/5 apare un obiect ce pare a fi colan, fără ca autorul să facă trimitere sau să precizeze despre ce este vorba în această planșă). Din așezarea dacică de epocă romană de la București—Militari provine un alt colan din bronz (G. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984, p. 55, nr. 5, pl. XLIX/17).

De menționat și că F. Medelet (*IMCD*, p. 234) observă în legătură cu brățările spiralice de argint absența totală a replicilor din bronz, considerînd că obiectele respective ar putea fi un însemn exterior al unei funcții religioase. Aceste brățări se găsesc relativ frecvent asociate cu colane de argint. Situația poate nu este întîmplătoare.

⁹¹ După I. H. Crișan (*Spiritualitatea geto-dacilor*, București, 1986, p. 356—370), personajele de pe aceste reprezentări figurate sînt imagini ale Marelui Zeu și ale Marii Zeite, al căror cult poate fi surprins în spațiul daco-getic din epocile anterioare. În acest caz colanele de argint ce par a ornamenta gîtul acestor personaje ar avea o semnificație rituală.

⁹² D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 73; idem, *Autohtonii în Dacia*, I, București, 1980, p. 167—169.

⁹³ I. H. Crișan, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 353—367.

Nach der Herstellungstechnik sind innerhalb dieser Kategorie folgende Typen zu unterscheiden: A. — bestehend aus einfachen Stäbchen, die nicht gewunden sind; B. — Halsringe aus mehreren gewundenen Stäbchen; C. — Halsringe aus einem einzigen gewundenen Stäbchen; D. — Halsringe aus gegossenen Stäbchen und eingeritzten Querrillen; E. — Halsringe bestehend aus einem Stäbchen um das geflochtene Drähte gewunden sind; F. — aus Silberbändchen hergestellte Halsringe.

Zur zeitlichen Eingliederung konnte man feststellen, daß der A-Typ zu den ältesten gehört (Ende des II. — I. Jh. v.u.Z.). Der B-Typ erstreckt sich auf das I. Jh. v.u.Z., vielleicht auch auf den Anfang des II. Jh. Der C-Typ auf das I. Jh. v.u.Z. und bis in das I. Jh. u.Z.; den D-Typ finden wir gegen Ende des I. Jh. u.Z. und zu Beginn des II. Jh. u.Z. Der E-Typ ist schwach vertreten, während der F-Typ im I. Jh. v.u.Z. und in der ersten Hälfte des I. Jh. u.Z. anzutreffen ist.

Untersucht man die Anwendung dieser Schmuckgegenstände bei den verschiedenen Völkern des Altertums, wie auch deren ikonographische Darstellung innerhalb der dako-getischen Kunst, läßt sich feststellen, daß diese Schmuckkategorie einen sozialen Unterschied unterstreichen will oder eine rhytuelle Bedeutung innehatte.

TABEL COMBINATORIC AL TEZAURELOR DE ARGINT CARE CONTIN COLANE

[illegible]

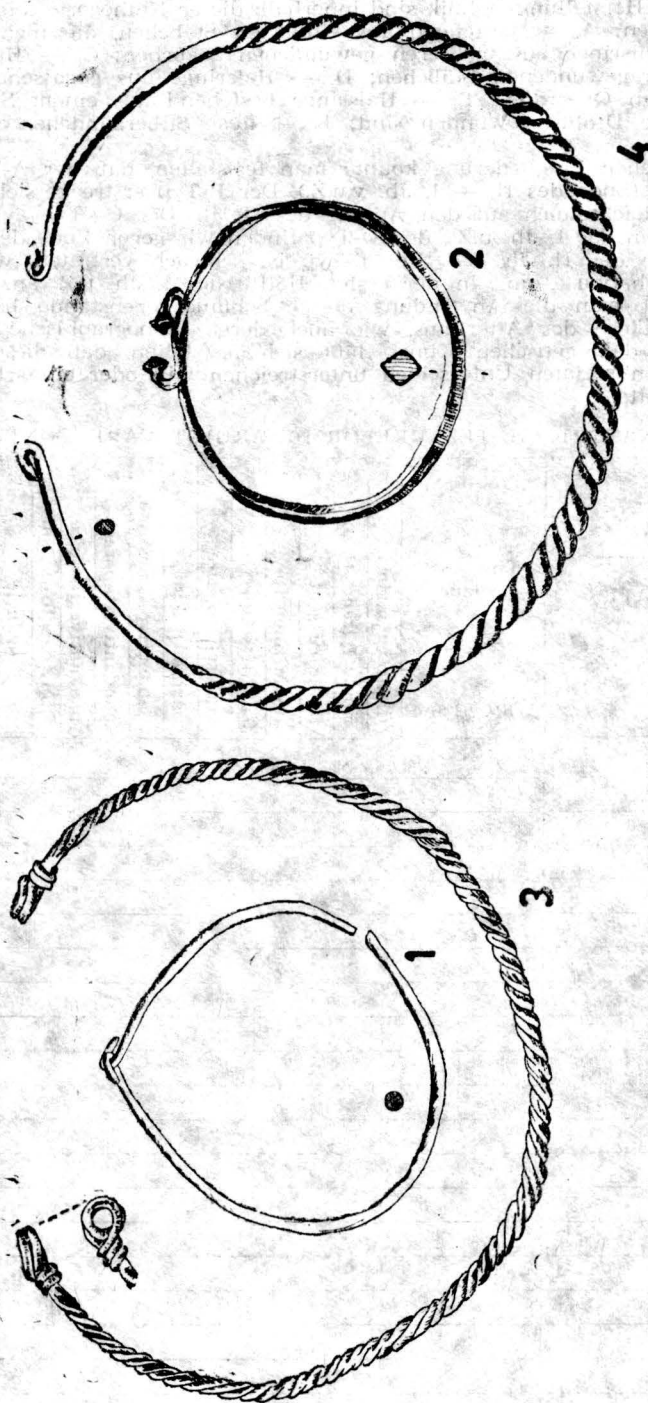

Fig. 1. 1 Sărmășag; 2 Sărăcsău; 3 Slinnic; 4 Inurl.

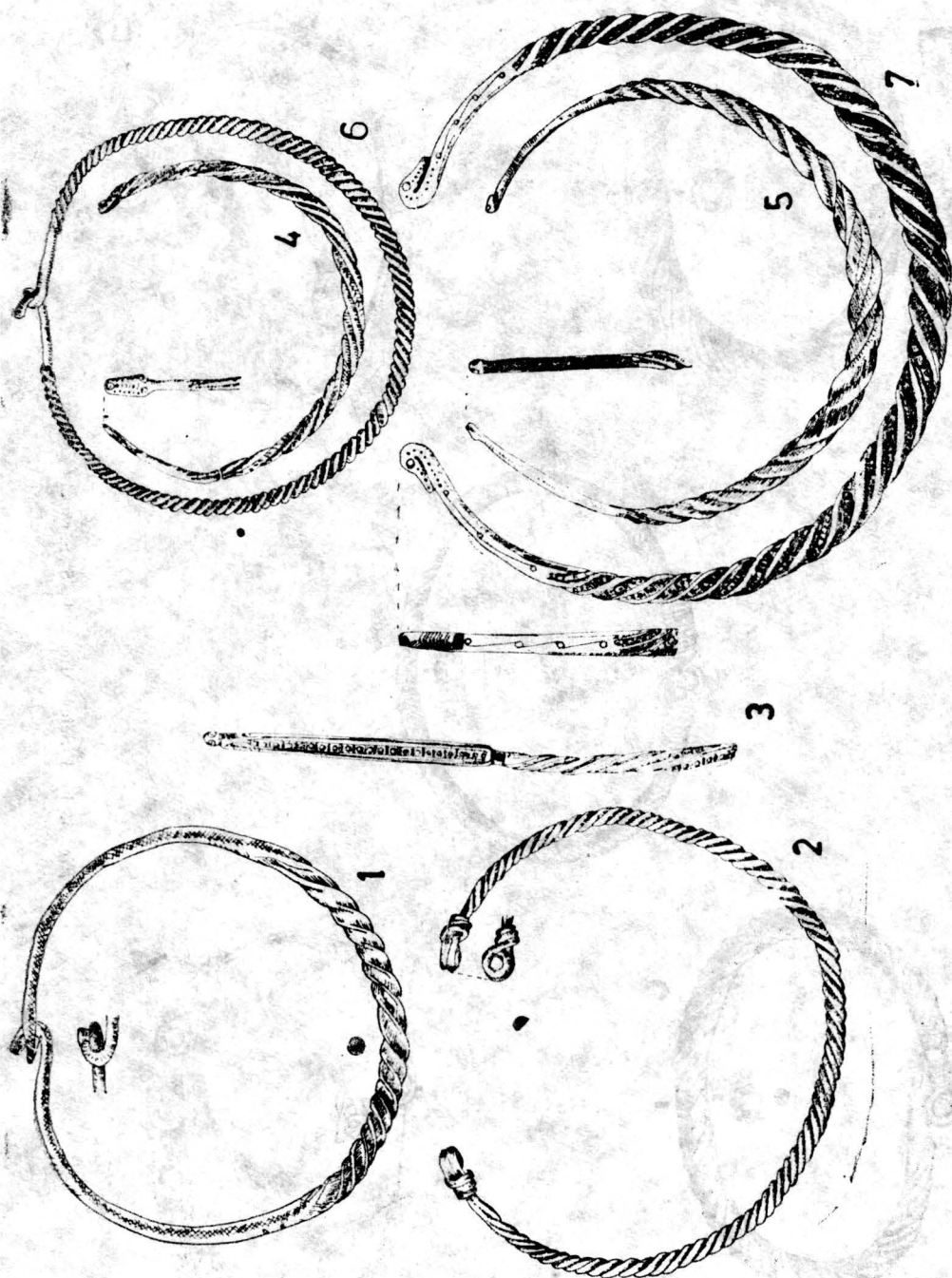

Fig. 2. 1 Slimnic; 2 Coda Malului; 3 Tirpești; 4-5 Polana-Gorj; 6 Sencereș; 7 Colțești.

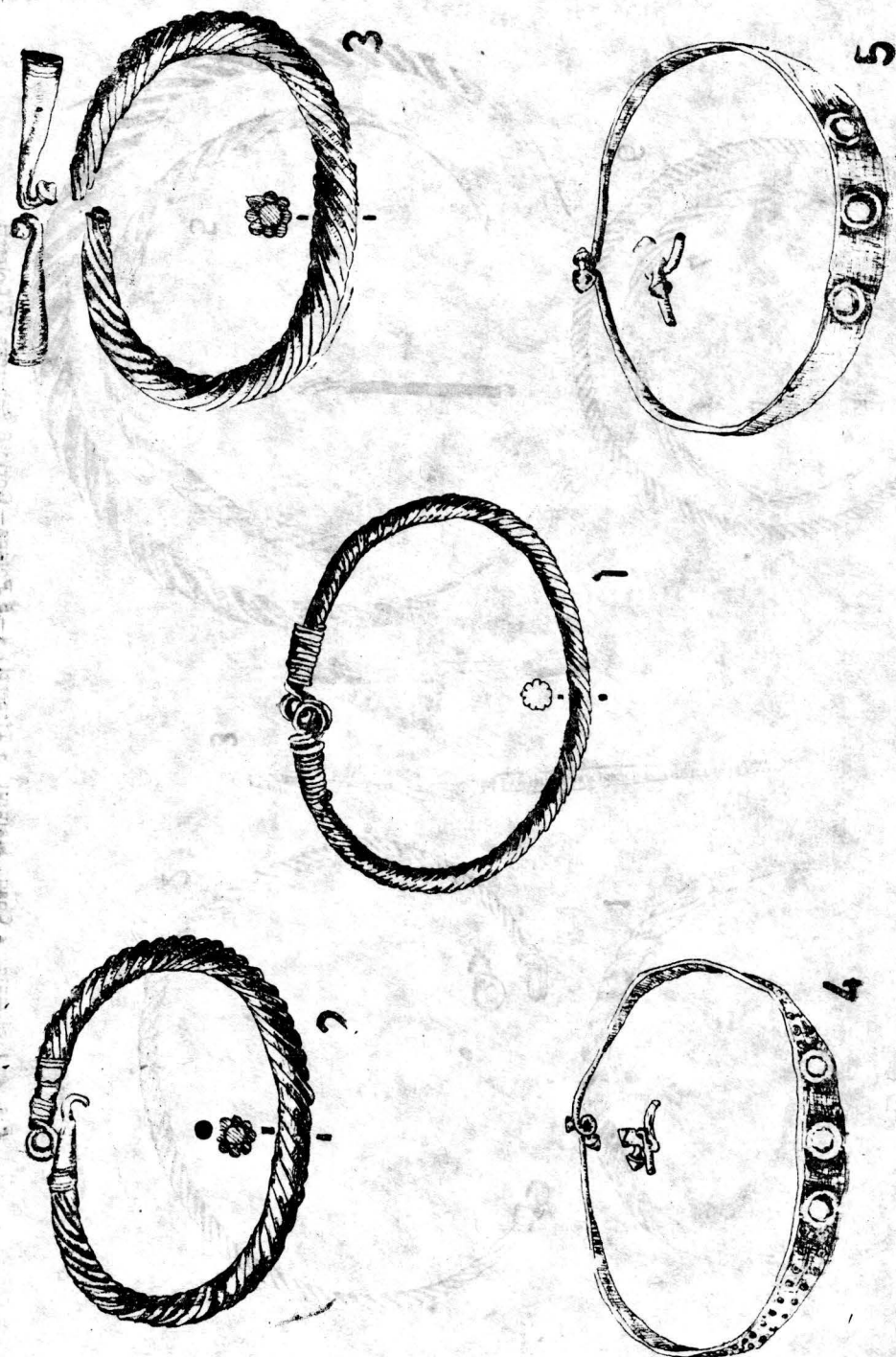

Fig. 3. 1--3 Șeica Mică; 4--5 Sărăcsău.

Fig. 4. 1 București—Herăstrău; 2 Galiče.

CERAMICA DACICĂ PICTATĂ CU MOTIVE VEGETALE ȘI ZOOMORFE DIN MUZEUL DE ISTORIE AL TRANSILVANIEI

ISTORIOGRAFIA PROBLEMEI. Primele puncte de vedere asupra ceramicii dacice pictate au fost formulate în anii descoperirii ei, de către C. Daicoviciu; fragmentele pictate au fost considerate produse străine, de import (avînd în vedere unele litere grecești identificate pe fundul unor vase și tehnica picturii pe angobă). Ulterior însă, la o cercetare mai atentă, odată cu sporirea numărului de fragmente ceramice de acest gen, autorul citat a elaborat explicația, și astăzi valabilă cu cîteva nuanțări, și anume că această specie ceramică reprezintă manifestarea unei arte locale aflate la începuturile ei și născute în ambianța contactelor fertile cu lumea elenistică — indiferent pe ce cale s-ar fi stabilit acestea¹.

I. H. Crișan dedica problemei în cauză un subcapitol separat între paginile monografiei ceramicii dacice², analizînd mai complet și din varii unghiuri de vedere acest tip ceramic. Autorul operează disocierea între ceramica pictată cu motive geometrice (acele benzi monocrome aplicate în inele care îmbrățișează corpul sau gîtul vasului) pe de-o parte, iar pe de altă parte ceramica pictată cu motive zoomorfe și vegetale. Explicația fenomenului ceramicii dacice pictate rămîne sub semnul influenței elenistice, însă își are geneza în mîinile meșterilor locali de la Sarmizegetusa.

În 1972 apărea lucrarea lui H. Daicoviciu *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, care permitea autorului abordarea unei viziuni de sinteză istorică asupra întregii civilizații dacice clasice, și, în acest context, își găseau loc și unele considerații asupra subiectului luat aici în discuție. În rînduri puține H. Daicoviciu sintetiza pertinent trăsăturile esențiale ale artei picturii pe ceramică, constata originalitatea ei, lipsa de analogii în motivistică în special pentru reprezentările zoomorfe și conchidea: „aparitia ceramicii dacice pictate în acest stil tipic pentru așezările din Munții Orăștiei nu poate fi, deocamdată, explicată în chip satisfăcător.”³

La rîndul său, I. Glodariu, aplecîndu-se asupra raporturilor comerciale ale Daciei cu lumea mediteraneană, subliniază încă o dată rolul influenței grecești în tehnica de pictură pe angobă, dar și lipsa analogiilor pentru maniera de tratare a motivelor în lumea contemporană — pendulîndu-se între acceptarea ideii unei arte autohtone și unele asemă-

¹ C. Daicoviciu și colab., în *SCIV*, IV, 1—2, 1953, p. 167.

² I. H. Crișan, *Ceramica daco-geților. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 201—202.

³ H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 270—271.

nări de ordin general, ca tip de decorație nu atît ca motivistică, cu anumite piese elenistice (motivate florale care îmbracă silueta vasului, motivul lirei sau al harpei etc.)⁴.

O referire la acest tip ceramic o fac I. Berciu și V. Moga, oprindu-se asupra ceramicii dacice pictate de la Piatra Craivii⁵; se insistă asupra distincției: ceramică pictată cu motive geometrice — ceramică cu motive vegetale și zoomorfe; se accentuează asupra caracterului ei de lux, „de curte“, și asupra datării tirzii, în orizontul final al civilizației dacice.

Primul studiu special îl abordează M. Dărăbanț, vizînd, deci, tocmai ceramica decorată zoo- și fitomorf⁶. Autoarea trece în revistă un set de piese, considerate reprezentative, descriînd motivistica și încercînd stabilirea unei cronologii relative a ceramicii respective. Pe baza unei argumentații corecte se ajunge și în acest caz la concluzia potrivit căreia piesele se datează global în a doua jumătate a secolului I al erei noastre. Pe de altă parte, dacă autoarea ezită în atribuirea tehnicii picturii pe angobă între influențele venite dinspre lumea elenistică și cea romană, realizarea efectivă a vaselor pictate descoperite pe Dealul Grădiștii este așezată sub semnul creației meșterilor daci din Munții Orăștiei.

În recent apăruta lucrare *Spiritualitatea geto-dacilor*⁷, I. H. Crișan aderă decis la formula originalității acestui tip de ceramică dacică: „analogii /.../ nu găsim nicăieri. De aceea nu ne rămîne să formulăm decît o concluzie, și anume că ne găsim în fața unei arte profund locale. Ea reprezintă creația artiștilor geto-daci, apărută sub impactul ceramicii pictate elenistice, care a influențat și apariția ceramicii pictate în stil geometric“⁸.

IMPORTANȚA STUDIERII PROBLEMEI, ARGUMENT: Ideea reluării studiului ceramicii pictate cu motive vegetale și zoomorfe are semnificație în condițiile în care un studiu mai amplu, cu caracter monografic, care să examineze toate aspectele acestora — de la cel tehnic la cel stilistic și cel al semnificațiilor sale pornind de la condițiile concrete de descoperire, un asemenea studiu lipsește. De asemenea este importantă sublinierea integrării și prin acest aspect particular, specific, a civilizației dacice în faza ei de maximă dezvoltare în peisajul contemporan al civilizațiilor și culturilor europene.

În acest sens, materialul ceramic trebuie privit din două puncte de vedere: el reprezintă un tip special, mai evoluat, al olăriei dacice ca realizare tehnică și prezență efectivă în zona capitalei Daciei preromane (s-a amintit în mai multe rînduri de aspectul „de curte“ pe care îl îmbracă ceramica grădișteană în ansamblul ei), și din alt punct de vedere — motivistica acestor vase este una din puținele mostre de artă figurativă certă și întrucîtva relevantă care ne-a parvenit din lumea dacică. Din această perspectivă mai ales, problema prezintă însemnătate — ce-

⁴ I. Glodariu, *Importuri elenistice și romane — sec. II î.e.n.—sec. I e.n.* Teză de doctorat, Cluj, 1973, p. 181.

⁵ I. Berciu, V. Moga, în *Apulum*, XII, 1974, p. 71.

⁶ M. Dărăbanț, în *ActaMN*, XVI, 1979, p. 519—526.

⁷ I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor. Repere istorice*, București, 1986, p. 267—269.

⁸ *Idem*, p. 269.

ramica dacică pictată oferă informații asupra gustului și atitudinii estetice față de realitate pe care o implică gustul meșterului care lucrează aceste vase, la fel în ceea ce privește persoanele care le achiziționează.

CONDIȚII DE DESCOPERIRE: Subliniem încă o dată că această specie ceramică a fost descoperită doar în zona obiectivelor dacice din Munții Orăștiei, mai precis în aria întrucâtva restrânsă a cursului superior al Văii Grădiștii:

1. *Sarmizegetusa*: a. „Terasa cu oale pictate”⁹. Este vorba de a doua terasă la vest de culmea cu cota 1144, la stînga de cărarea ce duce pe culme spre cetate. S-a pus aici în evidență o locuire formată din trei grupuri de locuințe despărțite de spații libere, în total șase construcții grupate 3, 2, 1. În două dintre ele, ultima și una din penultimul grup, s-au descoperit cantități importante de ceramică pictată. Alte materiale descoperite în acest complex cu un singur nivel de locuire, tîrziu, aruncă o lumină asupra datării sitului: fragmente dintr-un vas de bronz corodat, un foarfece și celebra cuțitoaie de lemnar produsă în Aquileia, purtînd marca officinei lui Herennius. Acest ultim element plasează din punct de vedere cronologic întreg complexul în a doua jumătate a secolului I e.n. În condițiile în care destrucția complexului se întîmplă prin incendiu, iar locuirea încetează, s-a pus pe seama cuceririi romane sfîrșitul urmelor de pe această terasă. Inventarul pomenit sugerează că proprietarul obiectelor de mai sus avea o situație materială prosperă, în măsură să-i permită achiziționarea unor importuri, a unui vas de bronz sau a ceramicii pictate.

b. Terasa a VIII-a¹⁰. În zona ei de est s-a descoperit atelierul metalurgic conținînd bogate vestigii, iar în partea de nord a aceleiași terase existau cîteva locuințe. În acest sector s-au descoperit, mai ales într-una din locuințe (L₁) și apoi pe întreaga suprafață a sectorului de terasă, fragmente ceramice pictate, unele purtînd semne grafice pe fundurile vaselor. Existența atelierului metalurgic încetează odată cu cîdoilea război dacic și, firește, nici locuințele nu au fost cruțate.

c. „Terasa depozitului de vase”. Aproximativ la 200 de metri nord-est de sanctuarul mic rotund și la aproximativ 1000 metri sub drumul actual de la cetate spre vîrfurile Godeanu. În anexa clădirii principale a cărei suport era terasa, un șopron adosat probabil unei locuințe, conținînd grăunțe de secară, grîu și mei carbonizate, au apărut și fragmente ceramice pictate cu motive geometrice. În interiorul locuinței au fost descoperite, printre alte obiecte, cioburi pictate cu motive geometrice, flori stilizate și siluete zoomorfe¹¹.

2. *Fața Cetii*¹². În timpul cercetărilor de teren care au condus la identificarea unei presupuse așezări civile în acest punct, printre alte materiale a fost recoltat și un fragment ceramic pictat cu motive geometrice figurative — asemănător în decorație cu fragmentele găsite pe Dealul Grădiștii.

⁹ C. Daicoviciu și colab., *op. cit.*, p. 181—183.

¹⁰ *Idem*, p. 166 sqq.

¹¹ Palkó Attila, în *MCA*, VII, p. 307.

¹² H. Daicoviciu, *ActaMN*, I, 1964, p. 119, nr. 31; I. Glodariu, *Civilizația dacică în zona capitalei statului dac, mss.*

3. *Fetele Albe*¹³. Ulciorul pictat descoperit *in situ* pe podeaua unei locuințe oferă date importante de cronologie — forma vasului imită îndepăroape un vas de bronz roman, diferențele, privind detalii de execuție tehnică, sînt minime. Pictura este realizată în culoare brun-roșcată și neagră pe fondul angobei obișnuite, ea dezvoltă motive avimorfe și geometrice. Piesa se află în expoziția permanentă a Muzeului de Istorie al Transilvaniei. Datarea pe care o permite forma ulciurului și integrarea lui în coordonatele generale ale cronologiei așezării îl situează la sfîrșitul secolului I al erei noastre.

Celelalte fragmente ceramice descoperite la Fetele Albe, aparținînd speciei pictate, nu au fost publicate; ele aparțin stilistic aceleiași structuri motivistice generale¹⁴.

4. *Meleia*¹⁵. Într-una din movilele de pe platoul Meleii, secționată în anii 1957—1958, s-au descoperit resturile unei construcții sezoniere care conținea inventar obișnuit, ceramică uzuală, dar și fragmente ceramice pictate cu motive geometrice și zoomorfe. Cioburile aparțin unui vas mare, capacului acestuia și unui alt capac mai mic. S-a notat cu această ocazie observația potrivit căreia pentru prima dată se descoperă ceramică pictată în afara complexului de la Sarmizegetusa. Nu este mai puțin adevărat că H. Dalcoviciu sublinia ulterior că „fragmentele de acest gen sînt foarte asemănătoare cu cele descoperite” pe Dealul Grădiștii¹⁶. Menționăm această constatare pentru că nu am avut acces direct la materialele descoperite în acest punct.

Ceramică pictată s-a mai găsit la Meleia în construcții asemănătoare primeia — însă de data aceasta s-au descoperit doar două fragmente. Complexul de pe platoul Meleii datează din secolul I e.n. iar părerile privind caracterul lui sînt împărțite, coincidînd doar în atribuirea unui caracter sezonier. H. Dalcoviciu le considera așezări păcurărești¹⁷, I. Glodariu și E. Iaroslavschi le conferă rolul unor exploatări ale zăcămintelor de fier¹⁸ ce se găsesc în apropiere, bazîndu-se pe descoperirea unor cantități de zgură de fier în timpul cercetărilor construcțiilor respective. I. H. Crișan¹⁹ și Al. Vulpe²⁰, pe de altă parte, le consideră construcții de cult, pornind de la similitudinea planului lor cu cele ale sanctualelor rotunde concentrice.

Din cele înregistrate mai sus se pot desprinde niște constante în special în ceea ce privește cronologia acestor fragmente ceramice: datările converg spre secolul I e.n. Cronologia poate fi strînsă prin descoperirile de la Sarmizegetusa — „terasa cu oale pictate”, prin piesa lui Herennius²¹, și ulciurul găsit la Fetele Albe la jumătatea și a doua parte a acestui secol. Atelierul care le-a produs, care de altfel nu a fost încă

¹³ H. Dalcoviciu, I. Glodariu, I. Piso, în *ActaMN*, X, 1973, p. 76.

¹⁴ Inf. I. Glodariu. Îi mulțumim cu această ocazie pentru sprijinul acordat cu bunăvoință împreună cu E. Iaroslavschi.

¹⁵ H. Dalcoviciu, *MCA*, VII, p. 313—314.

¹⁶ Idem, *Dacia de la Burebista...*, p. 160.

¹⁷ Idem, în *MCA*, VII, p. 313—314.

¹⁸ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civiltzața fierului la daci*, Cluj, 1979, p. 17—19.

¹⁹ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 209—211.

²⁰ Al. Vulpe, *Thraco-Dacica*, 1986, p. 101—105.

²¹ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *op. cit.*, p. 91.

descoperit, pare deci să fi activat destul de puțin, sfârșitul său survenind odată cu stingerea întregii locuiri dacice din Munții Orăștiei. Faptul că asemenea fragmente ceramice au fost găsite numai în zona capitalei dacice îngăduie să afirmăm că aparțin unui caracter particular al civilizației dacice din aceste zone; ceramica pictată de acest tip a apărut relativ târziu și a avut puțin timp să se răspindească chiar în apropierea centrului ei de producere. H. Daicoviciu sugerează că „terasa cu oale pictate” ar fi adăpostit un depozit al acestui atelier ipotetic²².

În aceste condiții, avînd în vedere similitudinea evidentă a fragmentelor descoperite în celelalte puncte, aceste descoperiri ar putea proveni din același atelier, cu atît mai mult cu cît numărul fragmentelor ceramice găsite în aceste locuri este redus.

Date în plus, este adevărat relative, poate oferi un studiu statistic, cantitativ, al acestor cioburi pictate. În depozitul Muzeului de Istorie din Cluj se află aproximativ 1200 de fragmente pictate — așa numitul stil geometric (deci cu benzi) și în manieră vegetală, zoomorfă și geometric-figurativă. Ele au fost colectate selectiv, recuperîndu-se de pe teren doar acelea care prezentau urme de pictură, astfel încît reconstituirea vaselor este imposibilă. Din această cantitate aproximativ o treime, vreo 360, au pe ele pictură cu motive vegetale, zoomorfe și geometrice figurative (dacă nu luăm în calcul eşantioanele trimise Muzeului Național de Istorie, Muzeului Militar Central, Muzeului de Istorie din Suceava etc., piese care nu ne-au fost accesibile). Raportul relevă o preponderență a ceramicii decorate în stil geometric — în benzi, de influență elenistică, însă lucrată în atelierele dacice²³. Majoritatea fragmentelor ceramice în cauză, mai ales a celor pictate zoo- și fitomorf, provin de la vase mai mari și medii, ceea ce ar indica un număr și mai redus de vase din care ele ar proveni. Constatarea vine în sprijinul ideii că atelierul grădîstean a activat o relativ scurtă perioadă de timp înaintea cuceririi romane.

REALIZARE TEHNICĂ: S-a stabilit că tehnica de pictură pe angobă este de proveniență elenistică. Vasele sînt în totalitate lucrate la roată. Pasta din care sînt fabricate este compusă dintr-un lut foarte bun, cernut printr-o sită foarte deasă. În pastă sînt vizibile particule de mică-sist²⁴, ceea ce ar indica extragerea din lutăriile din zona apropiată atelierului. Vasul odată modelat era acoperit cu o peliculă de angobă și apoi uscat. Pictura se realiza pe această suprafață compactă ce oferea un cîmp uniform și plan desfășurării motivisticii. Despre modalitatea de ardere nu știm mare lucru, nu s-au descoperit cuptoare pentru ceramică la Sarmizegetusa, putem spune doar că arderea vaselor era foarte bună, uniformă chiar și în miezul lor.

Probele de angobă și de colorant pe care le-am supus unei analize spectrografice²⁵ indică prezența fierului, calciului, siliciului în angobă ca

²² H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista...*, p. 271.

²³ I. H. Crișan, în *Dacia*, NS, X, 1966, p. 329—338.

²⁴ Faptul dincolo de evidențe a fost semnalat încă de C. Daicoviciu în *Jurnal de săptămîră*, 1954, mss.

²⁵ Analiza s-a făcut la Institutul de Chimie din Cluj-Napoca — adresa nr. 4468/30 oct. 1987. Mulțumesc cu această ocazie conducerii Facultății de Istorie-Filosofie din Cluj-Napoca, care mi-a înlesnit demersul, precum și conducerii Institutului de Chimie pentru sprijinul acordat.

și în compoziția colorantului cu care se picta, însă în acest ultim caz proporția de fier este mai mare. Compoziția identică a celor două elemente indică prezența aceleiași materii prime — lutul foarte fin întins cu apă — la baza lor.

Se știe că motivele decorative au fost inițial trasate cu un vîrf ascuțit și că traseele erau uneori abandonate în funcție de imaginația meșterului care le construia uneori spontan. Aș adăuga constatarea potrivit căreia motivele circulare erau întotdeauna trasate cu compasul, verificabil prin precizia liniei și menținerea unei raze constante față de un punct central, care, la rîndul lui, este identificabil uneori prin împunsătura în care a fost fixat vîrfurile compasului, vizibilă încă²⁶.

Ustensilele cu care a fost aplicată vopseala au fost simple bețișoare de lemn confecționate special pe dimensiuni conform motivelor. Pe spatele unui fragment ceramic se pot sesiza unele urme ale unui asemenea instrument cu care meșterul a încercat tușe succesive cu vopsea neagră, alături de urme de unghii. Examinînd detaliile execuției motivelor se poate surprinde în unele cazuri existența unor tușe de pensule care puteau fi confecționate cu mijloace aflate la îndemînă. Ambele ustensile sînt atestate și în lumea clasică mediteraneană, de pildă în meșteșugul picturii ceramicii attice clasice²⁷.

Vopselele cu care au fost pictate aceste motive au în principal două culori mai mult folosite: predomină roșul în mai multe varietăți și nuanțe, depinzînd și de consistența amestecului colorant. Urmează în ordine importanței cafeniul cu nuanțele sale. Fragmentele ceramice pictate cu negru sînt foarte puține la număr — 4 exemplare, cu motive reduse ca dimensiuni; ele, de altfel, nu sînt prea reușite. Culoarea aceasta are altă consistență decît celelalte, soluția fiind foarte diluată este vorba probabil de un colorant — pigmenți în suspensie.

Există un exemplu de bicromie: roșu cu galben-portocaliu, acesta din urmă aplicat compact în chip de pastă; de asemenea am identificat două exemplare purtînd combinația roșu cu alb, aplicat compact, sub formă de „perle” în interiorul unor contururi, pe un fond roșu.

CONSIDERAȚII DE ORDIN STILISTIC: Motivele vegetale sînt în general cele mai numeroase și variate. Menționez că am inclus aici și ceea ce am denumit motive geometrice figurative — motive care prin forme geometrice simple sau complexe formează un model cu rol decorativ. Mărturisesc că distincția este mai mult de ordin metodologic pentru a opera diferențierea terminologică între ceramica cu benzi — denumită și ea geometrică, și, pe de altă parte, acest gen de motive care nu părăsesc vegetale la prima vedere; ele pot fi, totuși, interpretate uneori drept stilizări vegetale: de exemplu motivele circulare. Motivele fitomorfe și cele geometrice figurative sau în benzi apar uneori în asocieri.

Din totalul de 360 de fragmente ceramice luate în discuție, au fost identificate circa 35 purtînd decorație geometrică figurativă — benzi care se întretaie, benzi hașurate care sugerează transpunerea picturală

²⁶ Compasele sînt atestate arheologic în asezarea civilă de la Grădina Muncelului. S-a remarcat deja rolul lor în decorația ceramicii — I. Glodariu, E. Iaroslavski, op. cit., p. 87.

²⁷ D. Pottier, *Douris et les peintres des vases grecques*, Paris, p. 40.

a briului crestat, linii în zig-zag flancate de puncte etc. Există vreo 60 de piese decorate cu imagini zoomorfe; cca 50 de fragmente ceramice au fost eliminate ca fiind de neexploatat din punct de vedere stilistic. Celelalte 212 piese poartă decorație vegetală de felurite forme dar și combinații cu elemente geometrice. Proporția între numărul de fragmente cu decorație zoomorfă și cele cu ornamente vegetale — 212 : 60 — ar fi de aproape 4 la 1. Este de reținut, însă, posibilitatea unor mai vaste combinații între aceste categorii avînd în vedere existența a două sau trei astfel de exemple, însă ținînd seama de materialul limitat ca număr și caracterul lui fragmentar este deocamdată imposibilă reconstituirea mai amplă a desfășurării motivisticii. Această tentativă de statistică, deci, trebuie apreciată *cum grano salis*, sub rezerva unor eventuale descoperiri viitoare.

Motivele au un grad mare de stilizare, dincolo de stîngăciile uneori evidente ale desenului, și, în același timp, au un caracter decorativ pregnant, renunțîndu-se la detalii realiste pentru o exacerbare a elementelor care, în concepția artistului, aduceau un spor estetic: puncte aliniate în benzi care umplu contururile siluetelor animaliere sau care flanchează contururile elementelor vegetale etc. În acest sens, poate, s-ar găsi o paralelă *mutatis mutandis* cu concepția generală a artei decorației ceramice elenistice contemporane, care renunță, în general, la „subiecte” — scene narrative specifice, să zicem, epocii clasice a ceramicii grecești, pentru o desfășurare a motivelor cu un scop mai ales decorativ. Sigur, intrînd în amănunte stilistice, coordonatele comparației sînt cu totul diferite: ceramica pictată elenistică sau cea decorată în relief cunoaște o măiestrie artistică și o subtilitate a motivisticii, a tratării ei, care nu îi sînt proprii ceramicii dacice contemporane.

Acest accent suplimentar pus în decorația ceramicii dacice pe stilizare, pe rolul mai ales ornamental al motivelor — în detrimentul redării realiste, cu cîteva excepții²⁸, face greu de identificat vreo specie de plantă sau animal pe asemenea vase.

După cum se poate constata, motivele zoomorfe apar uneori în poziții afrontate, putem bănuîi aceasta pe baza unor fragmente de vase oarecum mai cruțate, de asemenea se pare că în acest caz ele se repetau în cadrul registrelor în care era uneori împărțit corpul vasului²⁹.

Problema analogiilor unor asemenea motive, s-a menționat deja, este extrem de anevoioasă. H. Daicoviciu remarcase inadvertența cronologică între unele asemănări dintre aceste motive și ceramica grecească arhaică³⁰ — ea s-ar explica, poate, prin faptul că ambii termeni ai comparației se aflau, în momentele respective, în același stadiu incipient al existenței lor. Ornamenta de pe vasele dacice pictate nu are nimic în comun cu motivele de pe piesele toreuticii autohtone contemporane sau cu decorația de pe reprezentările executate *au repoussé* datate I î.e.n.

²⁸ Este vorba de fragmentul ceramic pictat publicat în *IstRom*, I, 1960, p. 270, fig. 61, nr. 1, care reprezintă probabil un cervideu, realizat cu destul realism, și piesa publicată de noi mai jos, reprezentînd, de asemenea, un picior de cervideu realizat suficient de adecvat.

²⁹ Cf. I. H. Crișan, *Spiritualitatea...*, p. 268; idem, *Ceramica...*, pl. XCIV; nr. 11—9.

³⁰ H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 271.

— I e.n. Pot fi stabilite eventuale similitudini datorită stingăciei în execuție care le sînt comune. „Perlele“ în relief sau punctate cu dornul din toreutică ar putea fi asemănate cu punctele atît de frecvente care însoțesc motivele de pe ceramica dacică, totuși aceste „perle“ sînt specifice tehnicii menționate.

Pe de altă parte, anumite detalii ar prezenta vagi similitudini cu stilul decorației de pe piesele de aur și argint traco-getice de secol IV î.e.n., mai ales în anumite detalii ce privesc morfologia siluetelor animaliere și avimorfe. Aceste ușoare asemănări pot fi puse pe seama concepției generale estetice și a unui fond tradițional comun în viziunea artistică a lumii tracice, sesizabil mai ales în opoziție cu cele ale celorlalte civilizații contemporane. Și de data aceasta analogiile cu arta traco-getică sînt prea îndepărtate în timp. O altă deosebire fundamentală între cele două categorii de reprezentări artistice o constituie prezența în toreutica traco-getică de secol IV î.e.n. a figurinelor antropomorfe, care lipsesc complet din repertoriul motivelor de pe ceramica pictată dacică.

Nu cred că se poate pune problema unor scene propriu-zise sau compoziții narative pe pereții vaselor dacice pictate, pentru că nici o relație motrică sau atitudine semnificativă, cu excepția menționatei afrotări a unor animale, nu prilejuiește o asemenea ipoteză. Pare mai degrabă a fi vorba de o succesiune ritmică de elemente în scop decorativ. Ne aflăm în fața, eventual — și ideea este neverificabilă, unei ilustrări a unui fond fantastic autohton de sorginte mitică, nesistematizată într-o formă religioasă cristalizată, un fond probabil tradițional, destul de răspîndit, de forma basmelor sau mitologiei populare. Figurile de pe vase nu sînt, ele însele, sistematizate în scene, în acest sens pledează, poate, și pomenita lipsă a reprezentărilor antropomorfe. În plus, aceste materiale ceramice s-au descoperit, după cum s-a văzut, în locuințele din așezări civile și nu în edificiile de cult. O analogie de ordin etnografic ar putea-o constitui repertoriul animalier și stilizările florale de pe ceramica populară din vremurile mai apropiate: ele sigur au la origine o semnificație, ca orice fapt tradițional, de spiritualitate populară, însă s-au transformat în motive decorative răspîndite și avînd un rol preponderent estetic.

Analiza detaliilor motivistice induce ideea apartenenței aproape integrale a elementelor decorative la fondul autohton, atît din pricina lipsei de analogii sesizate anterior, cît și a specificului pregnant al tratării acestor motive de meșterii locali, nu pe baza unor modele venite din exterior ci a propriei lor fantezii și a gustului estetic propriu celor pentru care ele erau produse.

Motivele au serii scurte, unele sînt unicate — argumente care sugerează o activitate artizanală, realizarea vaselor impunînd o „modă“ care nu și-a creat încă tipuri preferate, modele de mai mare audiență, fapt confirmat și de diseminarea restrînsă a acestor artefacte în zona capitalei statului dac.

Unei descrieri amănunțite a motivelor ce apar pe ceramica dacică pictată îi preferăm redarea lor grafică și pentru dificila lor interpretare sub aspectul semnificației. Este, cred, greu a atribui unui motiv sau altui o semnificație în condițiile lipsei de analogii în lumea contemporană sau a numărului relativ restrîns de piese descoperite pînă acum, mai ales în condițiile în care ele sînt atît de fragmentare. Evident, se pot atribui

de pildă motivelor circulare purtind spițe sau „raze“ simbolistici solare, însă ele pot fi la fel de corect asimilate unor motive vegetale stilizate: corole de plante, eflorescențe etc. De asemenea, sub denumirea de „animale fantastice“ se pot la fel de bine ascunde reprezentări stângace ale unor animale cunoscute sau ființe imaginate de artist care să corespundă celor din credințele populare, justificând denominația de mai sus.

Aceste lacune ar putea fi clarificate prin descoperirea unor eşantioane suplimentare de astfel de fragmente ceramice, susceptibile a exista și pe alte terase locuite din marea așezare de pe Dealul Grădiștii sau în cea, abia sondată, de pe Fața Cetii unde s-a găsit o mostră.

PROBLEMA LITERELOR GRECEȘTI DE PE UNELE VASE: C. Daicoviciu în raportul de șantier publicat în 1953³¹ amintea o serie de fragmente ceramice, în speță funduri de vase, pictate, descoperite pe terasa a VIII-a, pe care au fost identificate semne grafice, litere grecești, unele purtând un singur semn, altele câte două sau chiar trei. Aceste sigle asociate cu primul contact cu tehnica picturii pe angobă, specific grecească, găsită în plin mediu dacic l-au determinat pe autorul citat să atribuie vaselor o proveniență străină. Ulterior a revenit asupra primelor constatări atribuind pieselor o origine autohtonă. În același context își făcea loc constatarea potrivit căreia uneori „și pe vasele dacice apare câte un semn“.

Trecind în revistă ceramica pictată de la Grădiștea Muncelului care se află în depozitul M.I.T. am găsit o singură piesă marcată cu un astfel de semn — un fund de vas mic, cu inel la fund, de tipul bol, confecționat dintr-o pastă foarte bună de culoare gălbui-roșiatică, pictat pe angobă obișnuită cu culoare brună. Tipul vasului este grecesc, însă prezența unor particule de micașist în pasta sa indică fabricarea lui în zona Munților Orăștiei. Acest fragment ceramic poartă incizat după ardere semnul Λ . Toate indiciile conduc spre integrarea lui în lotul recoltat de C. Daicoviciu de pe terasa a VIII-a.

La Sarmizegetusa numărul unor asemenea semne grafice incizate pe diferite obiecte crește continuu, făcând chiar abstracție de blocurile de calcar din zidul de incintă sau din diferite construcții — și astfel de exemplare sînt identificate an de an cu prilejul unor lucrări de restaurare³². Astfel, reamintim prezența semnelor incizate pe diferite unelte metalurgice³³ și pe un fier de plug³⁴; fierul de plug și cleștele care poartă ambele semnul ϕ provin din atelierul metalurgic de pe terasa a VIII-a, ceea ce ar indica poate mai clar rolul respectivei sigle drept marcă de meșter sau de *officina*. A. Bodor, I. Glodariu și E. Iaroslavschi înclină spre identificarea acestor semne fie ca indicatoare pentru destinația instrumentului, fie pentru dimensiunea lui în raport cu altele, sau drept semne de meșter sau de proprietar.

³¹ Supra, nota 1.

³² Pentru blocurile purtînd semne grafice vezi H. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 225—231; A. Bodor, în *Orista*, 1972, p. 27—35; I. Glodariu, *Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 167 sq.

³³ Un ciocan purtînd litera Θ la I. H. Crișan, *Spiritualitatea...*, p. 299; menționat la A. Bodor, *op. cit.*, p. 27.

³⁴ A. Bodor, *op. cit.*, p. 27; I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *op. cit.*, p. 65.

În afară de fragmentele ceramice marcate cu litere de pe terasa a VIII-a, în zona Munților Orăștiei, strîns circumscrise ariei Sarmizegetusei — s-au mai pus în evidență în cîteva puncte astfel de semne pe vase: la Meleia pe niște capace de vase s-au incizat X, *, II³⁵; pe perețele unui chiup de la Blidaru, dintr-una din „cazemată“, este prezentă o literă K³⁶. Anul 1987 a adus descoperirea unei alte piese ceramice, un fund de vas dacic comun, purtînd două semne grecești incizate, încadrate de cîte două haste oblice despărțitoare, de forma //Δ//Π//.³⁷

Iată, deci, semnele grafice nu mai apar exclusiv pe blocuri de piatră, ci ele sînt prezente în contexte arheologice diverse — databile toate în orizontul final al locuirii de pe Dealul Grădiștii — sec. I e.n., poate finalul său.

Se pot opera cîteva distincții pur formale în acest conglomerat de date, pentru a ușura o viitoare interpretare logică; în momentul de față, datorită datelor puține, semnificația lor ne scapă. Pe de-o parte există semne ale alfabetului grecesc: H, Δ, Λ, Ψ, X, Θ, Ϛ și o literă a alfabetului latin: S, iar pe de altă parte un set de sigle a căror semnificație nu o cunoaștem: Ⓐ, *.

Totodată se poate stabili o altă distincție formală între categoriile de obiecte care poartă astfel de semne — făcînd abstracție de blocurile de piatră, a căror situație a fost obiectul unor studii anterioare. În acest sens am avea de a face cu obiecte metalice cu rol productiv (ciocanul, cleștii și fierul de plug marcate) și o altă categorie, mult mai extinsă, de fragmente ceramice pictate și nepictate. Comparînd formal elementele celor două clase se poate observa că de pe fragmentele ceramice lipsesc semnele de pe unelte, ceea ce ar fi poate valabil și din perspectiva eventuală a diferenței de semnificații. Unele semne care apar pe vasele pictate și pe vasele nepictate sînt comune celor două categorii, după cum se poate observa că anumite semne sînt specifice doar vaselor nepictate — se poate hănuî, iarăși, o diferență de semnificații.

unelte: ϕ, θ

CERAMICĂ PICTATĂ: H, Δ, Λ, Ⓐ, Ψ, Ϛ, X, S

ceramică uzuală: //Δ// Π, X, Π, *, K

Dincolo de aceste evaluări formale și poate sterile, semnificația semnelor rămîne, pentru moment, vagă. Se poate aproxima, în schimb, asupra rolului lor:

1. semne de olar — indicînd eventual anumite serii de vase dintr-o cantitate anumită, fiind incizate după ardere.
2. semne de proprietate.
3. măsuri de capacitate. Această variantă pare să nu fie cea mai adecvată, cel puțin în privința ceramicii pictate — produs de lux; de asemenea se pare că procedeul îndeobște folosit în acest

³⁵ H. Daicoviciu, în MCA, VII, p. 314.

³⁶ C. Daicoviciu, în SCIV, VI, 1955, p. 227.

³⁷ Inf. I. Glodariu.

gen de marcaje era pictarea semnelor direct pe corpul vasului — vezi cazul depozitului de amfore din edificiul cu mozaic de la Tomis³⁸.

Dacă este posibilă o paralelă cu realitățile contemporane din lumea clasică, ar fi interesant de notat constatările diferiților specialiști sintetizate de S. Reinach³⁹: abordînd problema literelor—*grafitti* de pe fundul vaselor grecești, se pare că ele nu au nici o legătură cu denumirea specifică a tipului de vas, uneori ele indică prețul înscris de fabricant, alteori reprezintă monograme, inițiale de nume, de asemenea mai multe vase care poartă același semn fac, de obicei, parte dintr-un set.

Din toate aceste posibile variante, cea mai plauzibilă în cazul adaptării ei la situația de la Sarmizegetusa, și în stadiul cercetărilor în care ne aflăm, pare a fi cea potrivit căreia proprietarul își marca vasele cu un semn care-i era specific, sau cea potrivit căreia meșterul indica astfel diferite categorii de produse sau șarje de vase după cine știe ce criterii.

GENEZA CERAMICII DACICE PICTATE CU MOTIVE ZOO-MORFE ȘI VEGETALE: Este un fapt demonstrat că tehnologia ceramicii pictate cu motive geometrice — cu benzi este un aspect al influenței elenistice. Sub impactul acestei influențe, în tehnică deci, se naște însă un stil de ornamentică vegetală și animalieră specifică zonei capitalei dacice și restrînsă ariei acesteia.

Mecanismul exercitării acestei influențe și rolul ei în geneza ceramicii zoo- și fitomorfe poate fi sesizat într-o serie de elemente materiale:

— Există o serie de fragmente ceramice descoperite la Sarmizegetusa de evidentă influență grecească, atît în forma vaselor cît și prin calitatea pastei. Pasta, prin finețea ei, este neobișnuită în ambianța generală a ceramicii dacice, chiar a celei pictate. Aceste vase sînt, însă, pictate grosolan cu motive geometrice lucrate neingrijit: linii întretăiate sau paralele, pete de culoare care flanchează aceste linii. Exemple: *kantharos* din pastă cenușie cu angobă gălbuie, pictat cu brun — cu puncte și baghete, linii în zig-zag, datează din sec. I î.e.n.⁴⁰; două fragmente dintr-un bol din pastă gălbui roșiatică, cu angobă gălbuie, pe care s-a pictat o rețea de linii brune⁴¹; fragment de perete de vas din pastă gălbuie, cu angobă alb-gălbuie pe care s-au pictat frunzulițe brune, sec. I î.e.n. — I e.n.⁴².

— O altă serie de fragmente ceramice pictate — foarte puține de altfel, vreo 4 dacă socotim și pe cele deja publicate — reprezintă motivul frunzei viței de vie. Tîndem să-i atribuim o proveniență elenistică în ceea ce privește maniera de tratare, cu atît mai mult cu cît sînt motive pictate policrom. În ceramica pictată dacică există doar exemple

³⁸ A. Rădulescu, *Dezvoltarea meșteșugurilor în Dobrogea romană*, Teză de doctorat, Cluj, 1973, mss.

³⁹ S. Reinach, *Traité d'Épigraphie grecque*, Paris, 1885, p. 450—451.

⁴⁰ C. Daicoviciu și colab., în *SCIV*, VI, 1—2, 1953, p. 167, fig. 16; I. Glodariu, *Importuri elenistice și romane...* p. 416, nr. 27/12, pl. XXXIV, IC 27/12.

⁴¹ I. Glodariu, *Relațiile comerciale...* p. 224, nr. 27, 1, pl. XXX, IC 27/1.

⁴² *Idem*, pl. XXX, IC 27/3.

de bicromie. Pieseale în discuție sînt lucrute cu o deosebită îngrijire, lă-sînd impresia unei mîini sigure și exersate. Fragmentele acestea distonează în peisajul motivistic și stilistic al ceramicii pictate dacice. Este greu de explicat prezența lor acolo în afara acceptării ideii impulsului inițial dat meșteșugului olăriei pictate de către artizani din lumea eleanistică. O altă eventuală explicație a acestor elemente decorative prezente cu totul izolat pe fragmente ceramice pictate ar considera motivul frunzei de viță cu vrej ca un loc comun în construcția motivelor din întreaga lume antică, cu atît mai mult cu cît în Dacia era în mod cert cultivată vița de vie.

Inclinăm, totuși, spre varianta influenței grecești, avînd în vedere că este singurul motiv pictat policrom cu nuanțe alese cu grijă și vă-dînd un bun gust remarcabil.

Acești factori — pasta foarte fină la unele fragmente ceramice, forma tipic grecească a unor vase și particularitățile de tratare a motivului de mai sus — par să fie probele implementării artei ceramicii pictate sub aspectul ei tehnologic de către elemente grecești prezente poate în zona capitalei statului dac. Eventualele motive ornamentale ale lumii clasice pe care le-au adus cu ei, cum este cazul mai sus menționat, nu au prins teren, autohtonii dezvoltînd o artă picturală pe ceramică proprie, originală, pe gustul lor, poate avînd propriile semnificații. S-a răspîndit, în schimb, ceramica pictată cu benzi, mai simplu de realizat, mai accesibilă din acest punct de vedere — cum pare să arate prezența ei nu numai în Munții Orăștiei ci și în alte centre ale Daciei. Apariția ei în mai multe puncte ale lumii dacice aproximativ la același orizont istoric a fost paralelă. Cert este că doar la Sarmizegetusa meșteșugarii daci, preluînd arta picturii pe angobă și stilul ceramicii decorate cu benzi, au inovat în motivistică și au desfășurat un stil de pictură zoomorf, vegetal și geometric figurativ cu totul specific și original.

În acești termeni, evident ai unei ipoteze, se poate, eventual, explica geneza fenomenului ceramicii pictate cu elemente figurative, aducînd unele precizări acelei sintagme care revine mereu, „influențe eleanistice, indiferent pe ce cale s-ar stabili ele“. Meșterii daci au încercat și un alt gen de pictură inspirat din natura care-i înconjură sau din fondul mitic autohton, motivelor de import preferîndu-le pe cele proprii. Probabil gestul acesta al olarilor daci a avut la origini caracterul unui experiment care a prins teren pe măsură ce interesul pentru asemenea produse creștea. Nevoile locale marcate de anumite exigențe sporite, mediul oarecum mai elevat au stimulat spiritul creativ, astfel explicîndu-se apariția acestui gen de decorație doar în regiunea Sarmizegetusei.

CONCLUZII DE ORDIN ISTORIC: Ele derivă din caracteristicile menționate pînă în prezent. Concepția generală asupra acestor produse este că ele au reprezentat elemente de lux — este și firesc. O confirmă prezența ulciorului pictat de la Fețele Albe într-o așezare cu atribute rezidențiale; succesul unui astfel de produs într-un mediu oarecum mai rafinat fiind datorat poate și imitării formei unui vas roman de bronz poate cunoscut deja. Motivele pictate pe el sînt, însă, dacice — dovă-dînd că ele au răspuns de asemenea gustului celui ce și l-a procurat.

Ceramica dacică pictată este prezentă și în acele așezări sezoniere de pe platourile Meleii — fapt întrucâtva bizar, oricare ar fi fost rolul lor de stîni sau exploatare de minereu. Acolo nu puteau locui elemente din clasele suprapuse ale societății dacice, ceea ce ar îndemna spre ideea că „moda” ceramicii pictate a rezonat și în medii inferioare. Caracterul evasiurban al așezării de pe Dealul Grădiștii, ansamblul descoperirilor de aici sugerează o bunăstare materială care nu este comună altor așezări cunoscute. În mod logic pe terasele special amenajate de pe pantele Sarmizegetusei locuiau elemente înstărite, cum ar fi de exemplu proprietarii marilor ateliere metalurgice de pe terasa a VIII-a sau din punctul „Căprăreafa”⁴³ etc. Este evident că astfel de personaje puteau să-și procure produsele unui atelier care executa vase pictate la fața locului dacă își permiteau achiziționarea unor produse de import — vezi cazul mai sus menționat al uneltei de lemnar provenite din nordul Italiei.

Găsim printre fragmentele ceramice studiate piese realizate cu grijă, rafinament chiar, lucrate cu finețe și altele care prezintă stîngăcii evidente, cu aspect de rebut sau destinate unui public neavizat, mai puțin pretențios. Maniera de execuție este aceeași, la fel concepția motivelor, în ambele cazuri detaliile de execuție indicînd dacă nu aceeași mină atunci sigur același mediu de producere. Acest fapt se poate explica fie printr-o specializare în timp a meșteșugarului care într-o fază mai avansată produce artefacte de o calitate sporită, dar și prin ideea unei producții diferențiate pentru medii diferite. În stadiul actual al cercetărilor prima variantă este cea mai plauzibilă. Oricum impresia unei arte aflate la începuturile ei este confirmată mereu.

Este sigur că meșterul care realiza aceste vase sau atelierul pe care-l conducea era specializat în fabricarea produselor respective, timpul pe care-l necesita procesul de manufacturare a lor, destul de complicat, nelăsîndu-i răgaz pentru alte ocupații. Acest aspect confirmă ideea unei profunde diviziuni a muncii în așezarea de la Sarmizegetusa.

Ceramica dacică pictată a fost întreruptă în evoluția ei ce se anunța spectaculară de șocul intervenției romane, care a pus capăt întregii civilizații căreia îi aparținea. Ea se înscrie ca un aspect al unei arte barbare originale în peisajul meșteșugului ceramicii pictate contemporane, grecești sau barbare, fiind în acest context destul de greu de comparat cu realizările lumii elenistice căreia îi sîntem noi înșine tributari în gusturi și atitudini estetice.

GELU FLOREA

ANEXA

Se publică în continuare o serie de fragmente ceramice pictate pînă acum inedite în majoritate. Am optat pentru această variantă în loc să rediscutăm pe cele aflate deja în circulație în primul rînd pentru a completa setul aflat în circuitul științific.

Se vor pune în evidență mai jos rezultatele unui studiu cantitativ al motivelor care apar pe aceste fragmente ceramice urmărindu-se frecvența lor. Pe

⁴³ I. Glodariu, în *ActaMN*, XII, 1975, p. 107—120.

baza unor detalii de execuție și a particularităților specifice se va încerca clăsarea lor în seturi care tind prin inseriere spre o eventuală reconstituire a unor secvențe motivistice. Menționăm că această tentativă de tipologie se află sub rezerva unor descoperiri viitoare.

Desenele sînt realizate la scara 1:1, astfel încît socotim inutilă consemnarea dimensiunilor lor; accentul în descrierea lor va fi așezat pe motivistică, cu referiri concrete la reproducerea lor în cadrul planșelor; criteriul de selecție a fragmentelor publicate mai jos în limita spațiului tipografic a fost ca ele să fie cît mai reprezentative pentru setul din care au fost alese.

Planșa I: Motive geometrice.

1. Fragmente dintr-un vas mic din pasta obișnuită ceramicii pictate, de foarte bună calitate, acoperit cu angobă alb-gălbuie. Vasul este decorat cu două briie reliefate, flancate de cîte două fine caneluri care împart corpul vasului în trei registre. Pictura este realizată în culoare cafenie. Vasul a fost ars secundar. Decorația constă din motive geometrice — zig-zaguri simple sau flancate de puncte, precum și dintr-un motiv care ar putea reprezenta stilizarea unei corole florale, dar care aduce și cu siluetele unor insecte puternic stilizate.

2. Fragment de vas de tip „ploscă” de dimensiuni mici, cu tub de formă rectangulară avînd canalul rotund. Tipul vasului este de inspirație greco-romană. O analogie apropiată în ceea ce privește tipul de vas o reprezintă vasul-„ploscă” de la Peștele Albe — asemănarea rezidă doar în tipul vaselor, detaliile nu corespund. Silueta celui pictat de la Sarmizegetusa prezintă o „carenă” în zona mediană, de asemenea o îngroșare sensibilă a peretelui în zona tubului care este pătlat la exterior față de cel de la Peștele Albe — tub cilindric. Dimensiunile vasului pictat sînt, după cum se poate constata, mult mai mici.

Decorația recurge la motive geometrice: zig-zaguri și linii flancate de puncte; pictura este realizată cu o deosebită îngrijire cu culoare roșie pe angobă alb-gălbuie.

3. Toartă de vas fragmentară; pastă de bună calitate; poartă o canelură transversală accentuată pe fața exterioară; decorația este realizată cu culoare cafenie pe angobă albă și constă dintr-o dungă longitudinală mai lată într-o parte, îngustîndu-se treptat spre cealaltă extremitate. Cele patru registre obținute prin întretăierea canelurii cu linia longitudinală sînt umplute cu „picături” de culoare, alungite, orientate în diferite direcții.

4. Vas mic, tip bol, de inspirație elenistică, cu fund inelar. Este realizat din pastă de bună calitate purtînd angobă alb-gălbuie. Este pictat cu culoare brună cu o linie continuă deasupra inelului și cu zig-zaguri în anumite zone.

Poartă pe fund, incizat după ardere, semnul Δ , ceea ce indică cu probabilitate locul de descoperire: terasa a VIII-a de pe Dealul Grădiștii.

Planșa II: Motive vegetale. Tip motivistic frecvent: din totalul de 212 fragmente ceramice cu decorație vegetală însumează vreo 40 de piese. Motivul se desfășura, probabil, pe corpul vasului sub formă de vrejuri purtînd frunze mari, lanceolate, umplute cu puncte de culoare, apar și volute asociate cu palmete (nr. 3).

Toate fragmentele ceramice astfel decorate poartă pictură cu culoare roșie pe angobă alb-gălbuie. Multe fragmente ceramice au fost supuse unor puternice arderi secundare. Motivele sînt trasate în prealabil, în general respectîndu-se traseele.

Planșa III:

1—4. Motive frecvent întîlnite și aproximativ constante în tratare — reprezintă cca. 40 piese din cele 212.

Sînt motivele denumite de M. Dărăbanț „frunze de ferigă” și reprezintă probabil elemente vegetale reprezentate prin două linii flancate de puncte ce pornesc dintr-o origine comună (nr. 1, 2) și care se amplifică pe măsură ce se îndepărtează de punctul de pornire și una de cealaltă. Probabil acopereau suprafața vasului sub forma unor ghirlande.

Motivele sînt pictate cu roșu pe angobă alb-gălbuie și sînt lucrate, în general, cu multă îngrijire.

5—7. Lucresază tipul motivistic cel mai frecvent, reprezintă cca. 50 de piese din cele 212. El îmbracă corpul vasului, sau o parte din el, într-o rețea de tije

dublate de puncte, apar și palmete sau motive circulare pictate compact (nr. 5) **Se remarcă îndeosebi grija cu care sînt ele lucrate creînd un efect estetic plăcut prin culoarea roșie aplicată compact pe angoba albă.**

Planșa IV:

1—6. Motivele circulare — ele ar putea fi clasificate drept motive geometrice figurative sau drept motive vegetale în funcție de interpretarea lor ca fiind stilizări solare sau stilizări de corole ori inflorescențe (de ex. nr. 4).

Sub raport cantitativ ele însumează vreo 16 piese din 212. Ele apar asociate cu benzi și alte motive geometrice (nr. 1, 2). Fragmentul nr. 3 nu poartă motive circulare, însă prezintă asemănări cu celelalte, motiv pentru care l-am integrat, nu fără rezerve, alături de acestea.

Sînt realizate prin trasare cu compasul pe angoba uscată în prealabil și apoi pictate cu culoare roșie pe fond alb sau alb-gălbui.

Planșa V:

1—4. Ar putea fi încadrate grupului precedent ilustrat prin pl. IV și credem că reprezintă inflorescențe stilizate. De remarcă fragmentul purtînd numărul 4 care este exemplul citat de bicromie — contururile pictate cu roșu și interiorul „tije”, care susține cercul, cuprinde culoare galben-portocalie aplicată compact. Celelalte sînt realizate cu culoare roșie pe fond alb sau alb-gălbui. Multe poartă urme de ardere secundară.

5—8. Aceste fragmente ceramice poartă decorație vegetală reprezentînd frunze susținute de peduncul, unele avînd nervuri accentuate (nr. 6, 8) sau cercuri purtînd unul sau mai multe puncte (nr. 7, 8). Sînt realizate cu culoare roșie pe fondul angobei alb-gălbui cu tușe elegante, precise (remarcabilă finețea rețelei de nervuri de pe fragmentul cu nr. 8) și într-o manieră mai realistă decît cele înregistrate pînă acum, sugerînd reprezentarea unor plante ierboase de pădure purtînd flori sau fructe (nr. 7, 8).

Planșa VI: Motive zoomorfe. Ele reprezintă din totalul de 360 de fragmente ceramice pictate în stil figurativ circa 60 de piese.

Asociate cu motive geometrice (benzi și un motiv care sugerează transpunerea picturală a briului crestat — v. nr. 1, 2), vegetale, acest din urmă caz poate fi surprins în reprezentările de pe fragmentul ceramic cu nr. 5. Realizate cu finețe și grijă pentru detaliul cu rol estetic (v. nr. 1—2), prin pictare cu culoare roșie — nr. 1, 2, 5, sau cafenie — nr. 3, 4, pe fondul alb sau alb-gălbui al angobei.

1—2. Fragmentul ceramic cu nr. 1 a mai fost publicat de M. Dărăbanț în studiul citat — adăugăm celălalt fragment spre reîntregirea motivului. Se observă opoziția afrontată a siluetei zoomorfe. Subliniem bogăția de elemente care aduc, în concepția artistului, un spor estetic — puncte și linii — încercînd astfel motivul. Se poate opina în ceea ce privește siluetele zoomorfe că ne aflăm în fața unor animale fantastice, însă naivitatea desenului și lipsa lui de acuratețe pot să ascundă o eventuală reprezentare a unui animal cunoscut, mult stilizat. Acele „coarne” din fruntea patrupedului ar putea reprezenta, în această ordine de idei, urechile, după cum ghearele, coada, întreaga alură sugerează un carnașier.

Fragmentul cu nr. 1 este prost păstrat — îl reproducem aici, de această dată în mod corect, respectîndu-i dimensiunile, forma și decorația exactă; menționez că linia punctată reprezintă completarea desenului șters pe baza traseului zgîriat pe angobă înainte de pictarea lui.

3—4. Reprezintă siluete suficient de recognoscibile, credem că reprezintă ciini sau lupi.

5. Este o buză de vas purtînd o decorație interesantă: c siluetă de animal, probabil de pradă după ghearele pe care meșterul a ținut să le accentueze, aflat în sărit spre o structură care are asemănări cu elementele vegetale prin rozeta din vîrf și prin volutele care sugerează frunze. Este singurul exemplu în care se seizează o atitudine subliniată a reprezentărilor zoomorfe față de alte elemente decorative, trecînd peste poziția afrontată deja menționată. Acest fragment este exemplul care m-a determinat să înclin spre eventuala ipoteză potrivit căreia unele din aceste fragmente ceramice ar ilustra „epic” elemente ale unui fond mitic autohton de forma basmelor etc...

De remarcă faptul curios că între elementele decorative zoomorfe nu am înîlnit animale domestice — cu excepția ciinelui sau lupului și a unui element avimorf care aduce vag a rață sau gîscă.

Planşa VII: reprezintă elemente avimorfe și zoomorfe. Sînt realizate cu culoare roșie — nr. 3, 5 și cafenie — nr. 1, 2, 6. De remarcat fragmentele 1 și 2 care par a reprezenta păsări ce stau pe o ramură, de asemenea fragmentul 2 care pare că reprezintă o rață sau o gîscă.

Într-o manieră surprinzător de realistă este redat piciorul posterior al unui cervideu realizat cu roșu aplicat compact — de data aceasta s-a renunțat la sistemul de umplere a conturilor cu puncte.

LA POTERIE DACE PEINTE AUX MOTIFS VÉGÉTAUX ET ZOOMORPHES DU MUSÉE D'HISTOIRE DE LA TRANSYLVANIE

(Résumé)

L'étude traite de la poterie dace peinte aux motifs végétaux et zoomorphes d'un point de vue nouveau, exhaustif; le phénomène de la poterie dace peinte est interprété à partir des sites archéologiques ou on a découvert les tessons, ce qui permet de détacher des informations sur leur caractère et leur chronologie. L'étude a la suivante structure: 1. l'histoire des recherches sur ce problème; 2. l'importance de l'étude de la poterie dace peinte; 3. le caractère des sites où elle a été trouvée; 4. la technologie de la poterie dace peinte; 5. l'analyse stylistique de la décoration; 6. conclusions d'ordre historique.

À l'origine de cette étude se trouve une recherche statistique sur l'échantillon des pièces qui se trouvent dans les dépôts du Musée d'Histoire de Cluj, découvertes sur les terrasses du grand complexe dace de Sarmizegetusa (Grădiștea Muncelului, dpt. Hunedoara), la capitale du roi Décébal, et dans les habitats environnantes: Fețele Albe et Meleia.

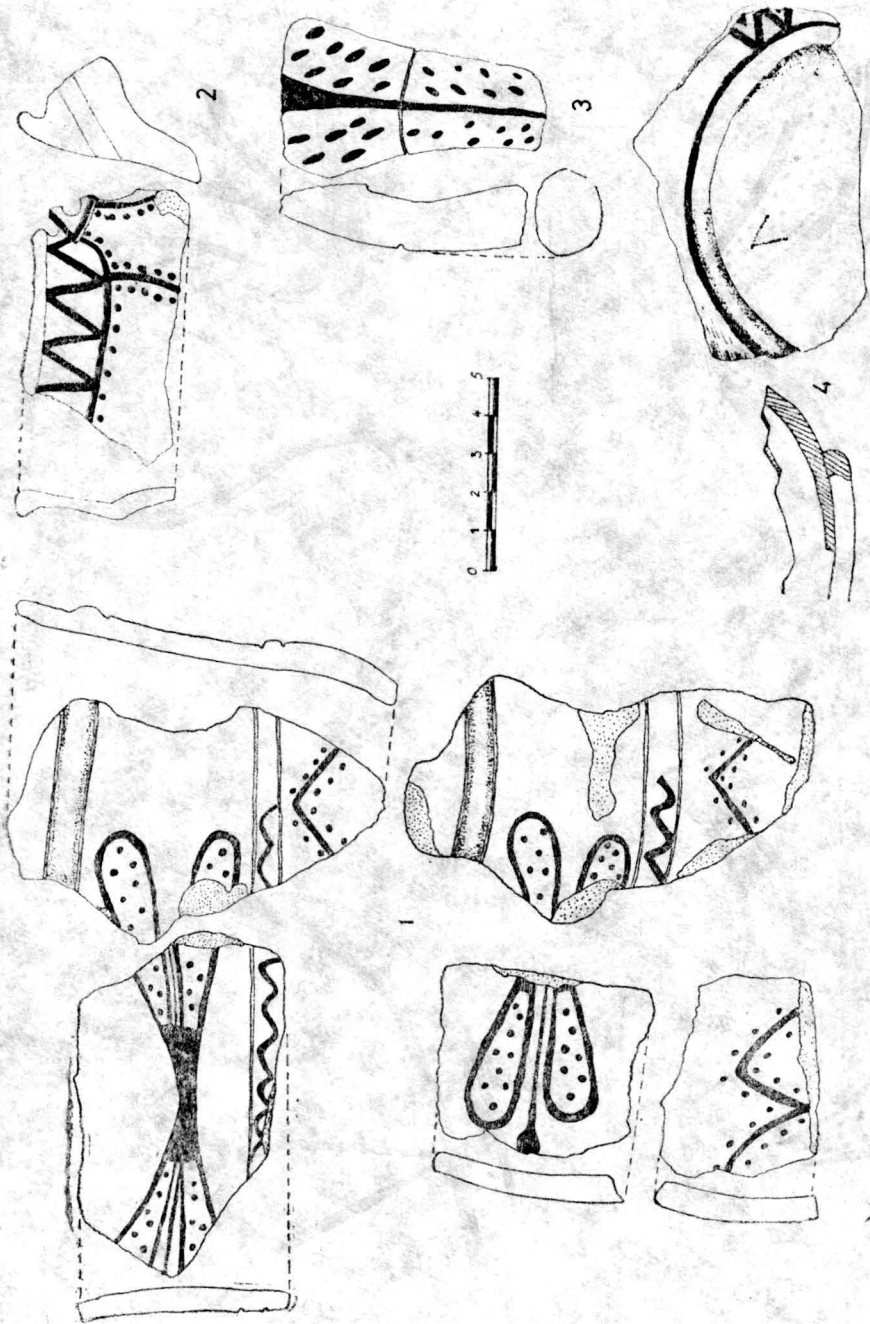
La classification des motifs ornementaux est la suivante: motifs végétaux — 212 pièces; motifs géométriques — 35 pièces; motifs zoomorphes — 60 pièces.

La poterie dace peinte aux motifs figuratifs est différente de celle peinte à rayures — celle-ci témoignant de l'influence hellénistique certe — par l'originalité indiscutable de la décoration végétale et zoomorphe confirmée aussi par l'absence des analogies pour ces motifs. La conclusion qui s'impose est que dans cet art de la peinture végétale et zoomorphe dace il n'existe aucune influence, la seule source d'inspiration étant la tradition locale. Cette manière zoomorphe et végétale est rencontrée exclusivement dans la région de la capitale dace; sa chronologie est très courte: la seconde moitié du premier siècle av. J. C. jusqu'à l'année 106 de notre ère, date de la conquête romaine; la manière de décorer aux bandes tracées sur le corps d'un vase se retrouve dans plusieurs sites de la Dacie.

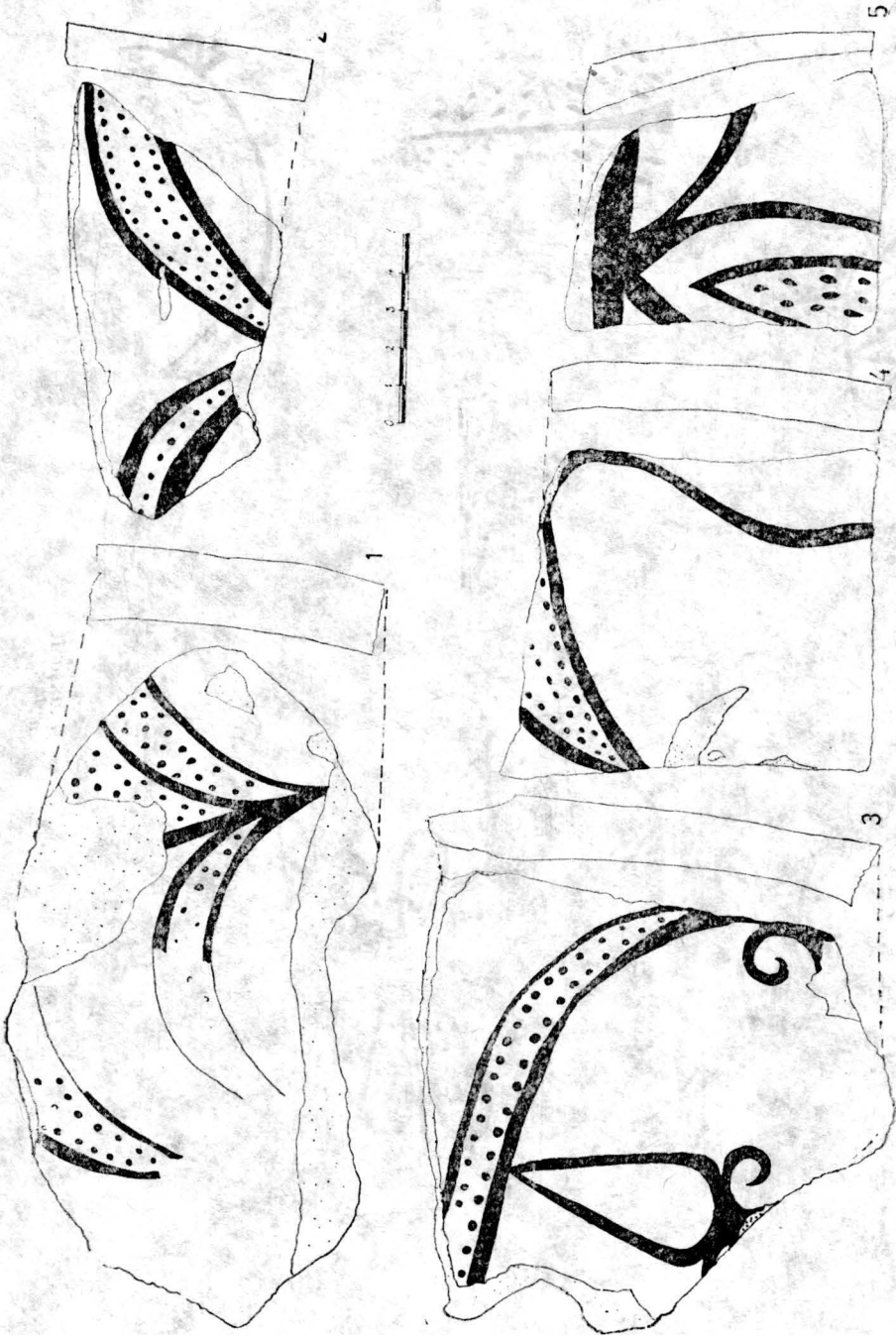
Quelques tessons peints portent des lettres grecques incisées; il s'agit des monogrammes de propriétaire ou des marques de maître potier.

La conclusion finale qui s'impose est que la poterie dace peinte aux motifs végétaux et zoomorphes est une création des artisans daces des Monts d'Orăștie (le centre de l'État dace durant de la période du Ier siècle av. J.C. au commencement du IIème siècle de notre ère), elle est apparue dans l'atmosphère des relations multiples que la Dacie entretenait avec le monde hellénistique — par exemple la technique de peindre sur l'engobe.

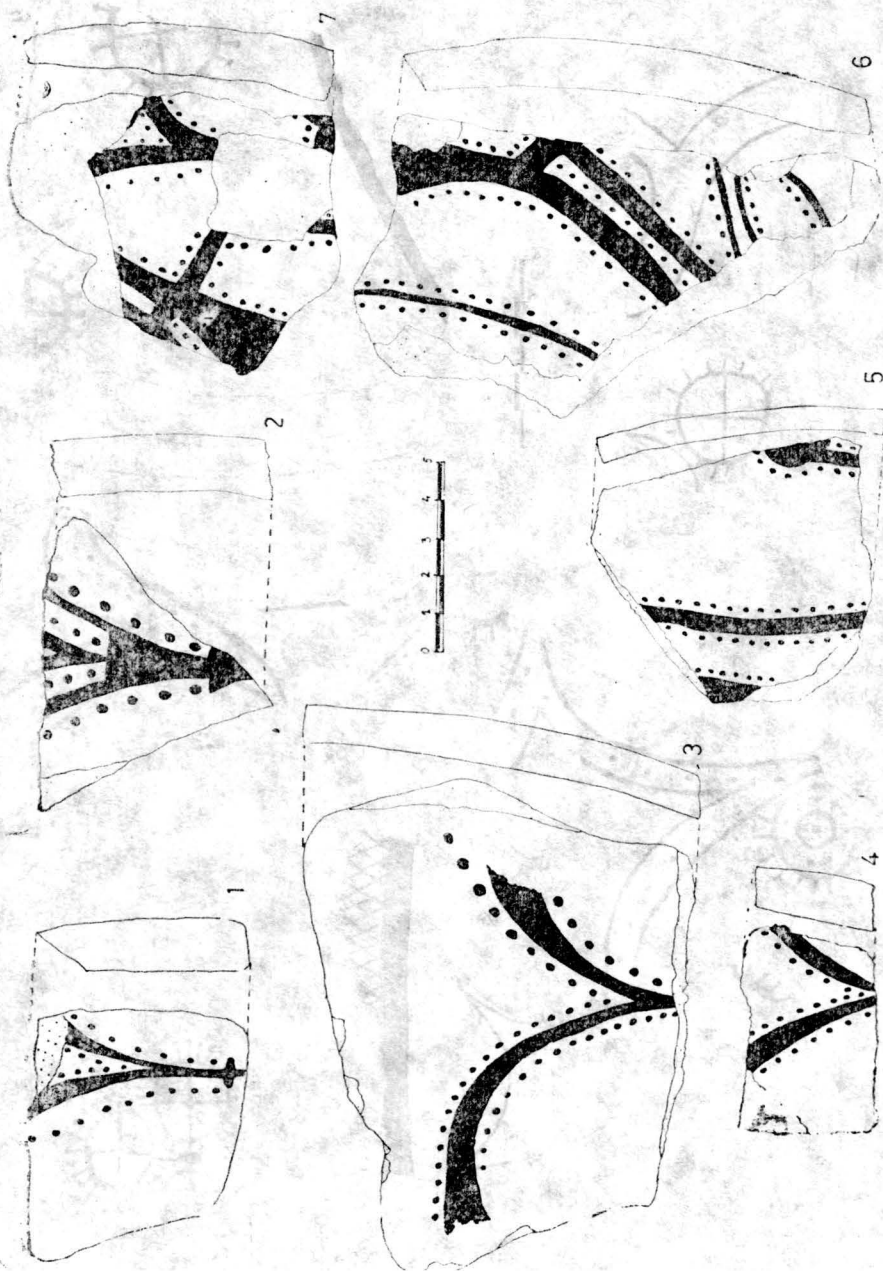
La poterie peinte dace appartient d'une façon originale aux produits similaires des civilisations barbares de l'Europe contemporaine: la poterie peinte celtique ou celle de l'espace ibérique; son existence atteste le niveau de développement assez élevé de la civilisation dace à son époque classique et dans la région de sa capitale.

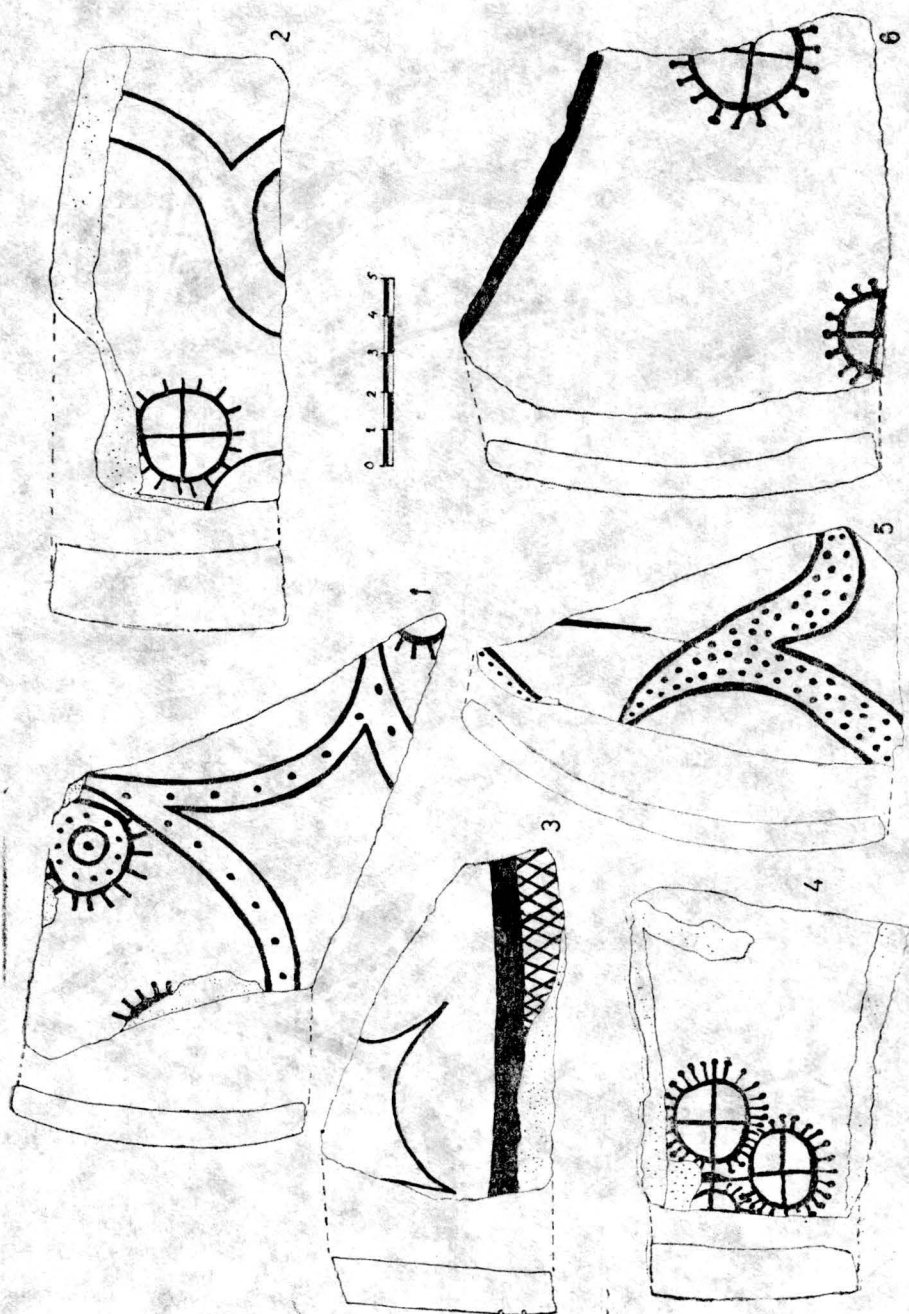
Planşa I.

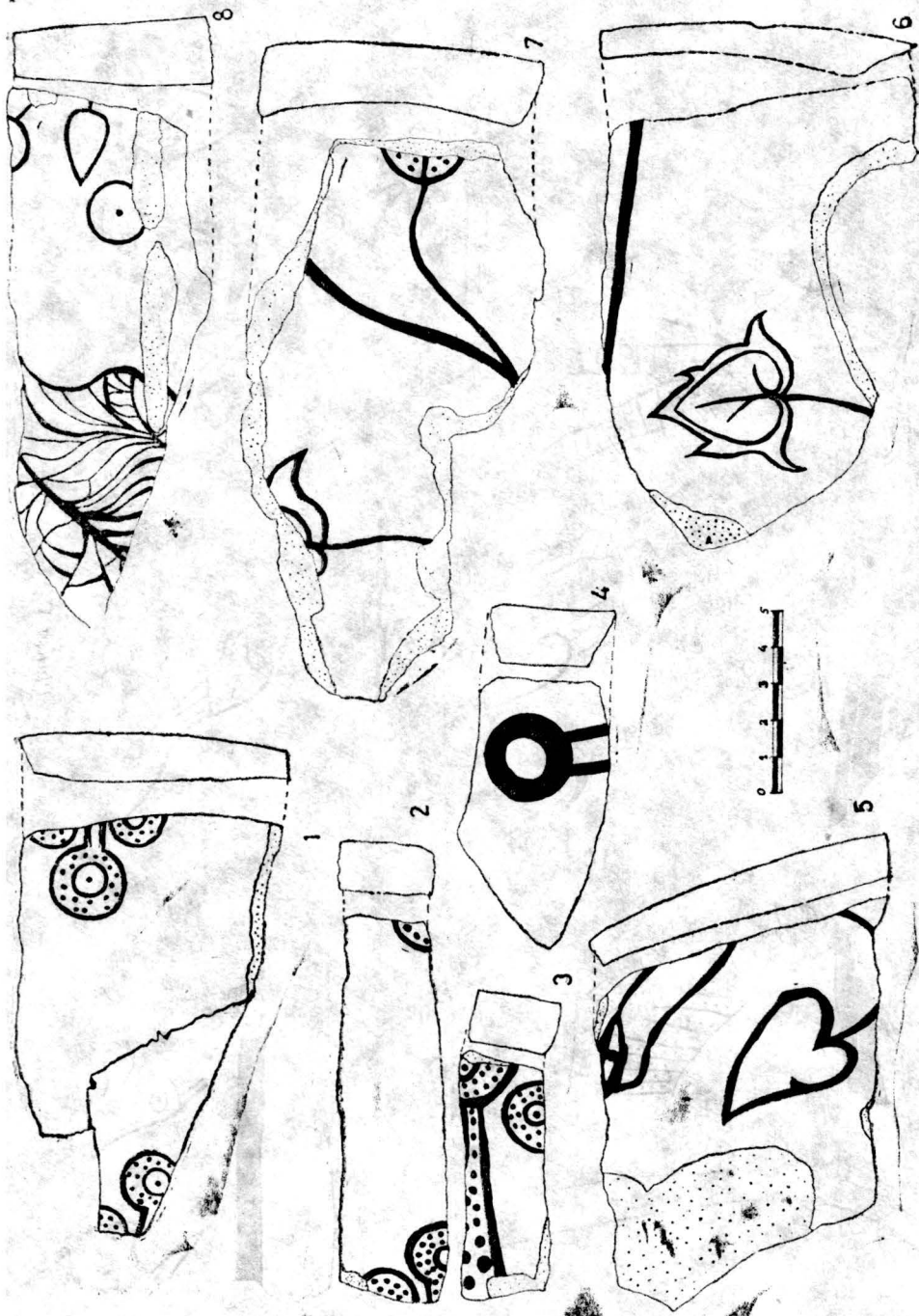
Plansa II.

Planşa III.

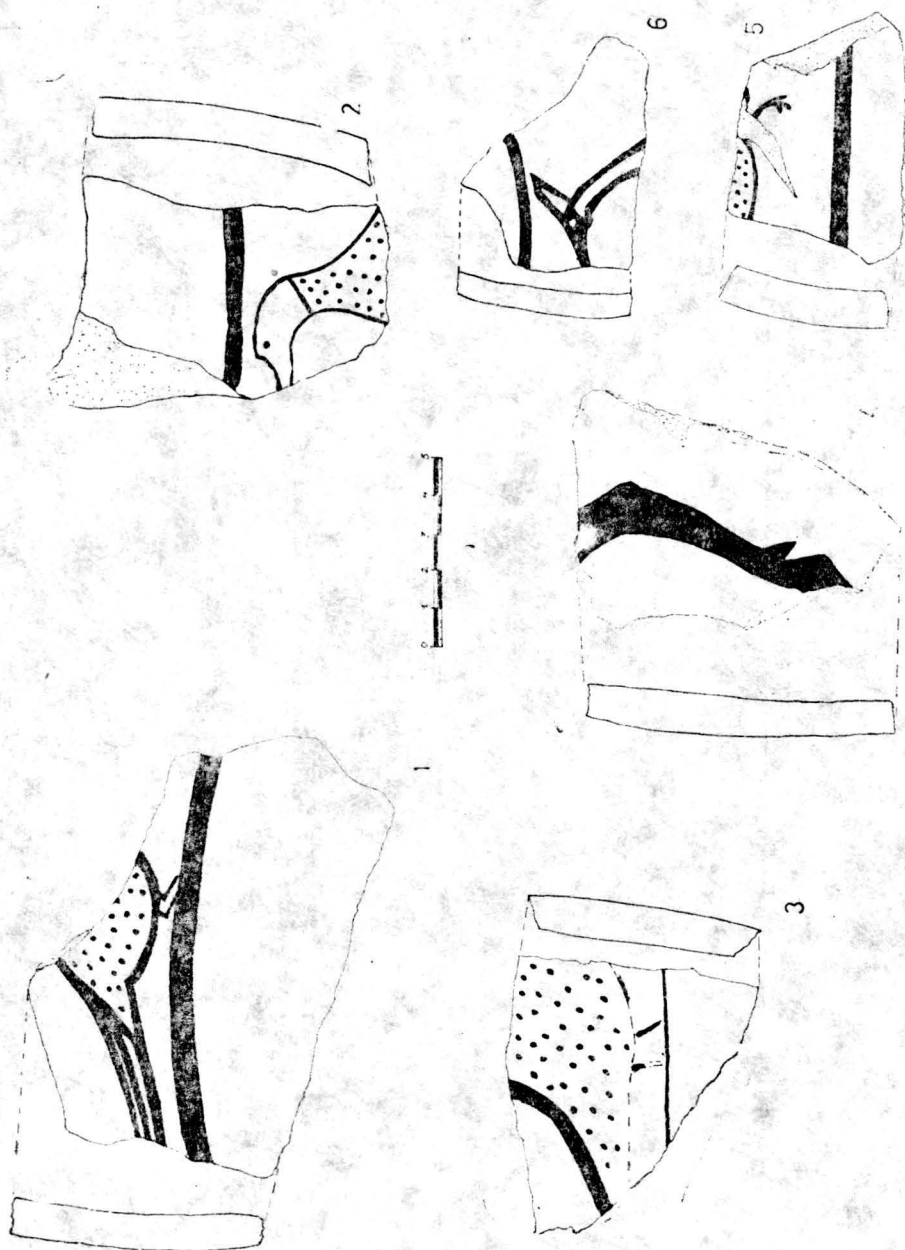
Planşa IV.

Platna V.

Plasa VI.

Planşa VII.

CITEVA OPINII PRIVITOARE LA ORIGINEA ȘI EVOLUȚIA
NOBILIMII ROMÂNE DIN BANAT
(sec. XIV—XV)

Originea, ascensiunea și afirmarea elementelor innobilate române din Transilvania se încadrează într-o problemă de mare importanță a istoriografiei noastre medievale. Existența unei asemenea structuri sociale superioare românești este acceptată de istoriografia nouă, controversele manifestându-se însă în jurul originii ei, precum și al evoluției după momentul innobilării. A fost această nobilime rezultatul evoluției structurilor suprapuse românești în secolele XIV—XV, sau a fost o creație impusă din exterior? Ascensiunea ei în treapta nobiliară a desprins-o decisiv din mijlocul comunității românești, sau această nobilime română a continuat să fie reprezentanta populației românești în cadrul feudalismului oficial? La aceste două întrebări esențiale vom căuta să răspundem în lucrarea de față.

În cazul originii, ascendența cnezială a multor nobili români apare indiscutabilă, această realitate fiind sprijinită de o relativ bogată bază documentară din secolele XIII—XIV. Perioadă de mari transformări în situația social-juridică și economică a societății feudale din Transilvania, impunerea pe tronul Ungariei a dinastiei de Anjou prilejuiește prefaceri însemnate și în sinul categoriei cnezilor. Numeroși cnezi vor fi innobițați, constituind o categorie importantă de cnezi nobili („nobiles Kenesi“) în Maramureș, Banat și Hațeg, regiuni mărginașe, în care elementul românesc s-a conservat aproape nealterat¹.

Opinia lui H. H. Stahl, potrivit căreia cnezimea și-ar avea originea în nobilimea gentilică a populațiilor migratoare, suprapusă obștilor sătești locale², apare, în acest context, lipsită de temei. De altfel, însuși autorul va reveni parțial asupra afirmației, acceptând posibilitatea apariției unei clase feudale în interiorul obștilor libere, în legătură cu prestațiile plătite migratorilor. Istoriografia românească este astăzi unanimă în a situa originea cnezilor în interiorul comunităților sătești libere, existând însă două orientări principale: una ce subliniază originea lor gentilică, deci, de la început ereditară, și alta ce consideră originea lor din instituțiile administrativ-judecătorești inițial electivă, ale comunității sătești³. În fapt, priviți inițial, ca și conducători de comunități patriarhale, principiul eligibilității cnezilor apare pe deplin justificat, în

¹ Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1971, p. 208.

² H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, vol. I, București, 1958, p. 31.

³ Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970.

virtutea criteriilor ce decurgeau firesc din obiceiul pământului⁴. Calitatea lor de fruntași ai satelor și de fondatori de multe ori ai acestora a făcut ca cnezatul să se transforme cu vremea într-o instituție ereditară. Momentul decisiv al structurării categoriei cneziale și al ascensiunii cnezilor înnoșiți prin diplome regale îl constituie secolul al XIV-lea, ce corespunde unor transformări mai accentuate în cadrul structurilor sociale transilvănene. Venirea la putere a dinastiei de Anjou aduce cu sine o politică de restructurări în societate, prin crearea unei noi nobilimi, restructurare care trebuia să vizeze în mod necesar și cnezimea română, mai ales în acele zone ale Transilvaniei unde românii își păstrează aproape nealterat vechiul statut de libertate, chiar dacă drepturile lor consacrate de tradiție nu erau garantate de nici o semnătură regală. În acest perimetru geografic și socio-politic se încadrează și Banatul secolelor XIV—XV.

În perioada anterioară, cu toate că Ungaria fusese un stat catolic, cu structuri feudale de tip occidental, regii arpadieni s-au văzut siliți în general să recunoască tacit organizarea socială a populației românești, bazată pe vechiul drept cutumiar (acel „*ius valachicum*“), precum și vechea credință românească. În acest context social, fundamentul proprietății funciare avea un caracter alodial⁵. Noua dinastie va încerca să schimbe această stare de lucruri astfel încât criteriul confesional nu va rămâne singurul criteriu de diferențiere etnică⁶. Noul rege, venit din Occidentul feudal ca purtător al celor mai pure principii ale dreptului feudal, era decis a le impune riguros în cadrul general românesc, în încercarea sa de afirmare a autorității regale. Or, fundamentul acestui drept era noțiunea de „*dominium eminens*“, dreptul de proprietate al suveranului, suprapus asupra țării. Din această cauză, lupta între normele de drept tradiționale ale cnezilor și noile principii feudale occidentale, bazate pe documentul scris de conferire regală, avea să fie deosebit de accentuată.

De fapt, criteriul social-politic în care erau confruntate structurile sociale bănățene la sfârșitul secolului XIV și începutul secolului XV era deosebit de complex. Suferind vexațiile sociale și confesionale determinate de diplomele regale din 1366 și 1428, ascensiunea cnezilor români părea compromisă definitiv. Situația lor reală de posesori ai vechilor moșii strămoșești era periclitată de faptul că ei nu beneficiau de o recunoaștere oficială. În plus, se nega elementelor necatolice dreptul de a deține proprietăți funciare. Ceea ce se impunea, deci, cu necesitate cnezilor bănățeni, era obținerea recunoașterii lor oficiale, pe temeiul unor diplome regale. Șansa cnezimii române de a supraviețui și evolua a fost iminentul pericol turcesc ce amenința fruntariile de miazăzi ale regatului, precum și interesul deosebit pe care l-a acordat Iancu de Hunedoara promovării acestei categorii cneziale, în opera sa de constituire a frontului creștin antiotoman. De remarcat este și sprijinul acordat de cnezii bănățeni puterii centrale în conflictele acesteia cu marea nobilime; eloc-

⁴ Ce consta în însemnătatea economico-politică a cnezului, în calitățile lui morale.

⁵ Dan Gr. Pleșia, *La noblesse roumaine de Transylvanie. Structure et évolution*, în *RRH*, 3, 1987, p. 188.

⁶ *Ibidem*.

ventă este participarea unor cnezi bănăţeni alături de Sigismund de Luxemburg, la înăbuşirea revoltei marilor baroni maghiari din anul 1403. Atît în vremea lui Sigismund de Luxemburg, cît mai ales în timpul lui Iancu de Hunedoara, numărul înnobîlărilor cneziale cunoaşte un salt spectaculos; prin meritele lor militare deosebite, o bună parte a cnezimii a reuşit să urce prima treaptă în ierarhia feudală oficială. Nu exagerăm atunci cînd afirmăm că meritele militare ale cnezilor români bănăţeni au fost, în bună parte, hotărîtoare în procesul lor de înnobîlare.

Acest proces de transformare a calităţii lor juridice s-a făcut de fapt în urma coliziunii intereselor cnezilor cu cele ale suveranului, „prin intermediul concesiunii feudale, al donaţiilor regale, prin întărirea în propriile posesiuni strămoşesti”⁷. Puterea centrală a fost mai tolerantă faţă de instituţiile autohtone din Banatul aflat într-o zonă periclitată de presiunile externe. De fapt, prin înnobîlare, cnezii români bănăţeni nu şi-au modificat statutul economic şi social, ei rămînînd aceiaşi posesori funciari, stăpînindu-şi vechile moşii după rînduiala vechiului „*ius Keneziale*”. Dacă din punctul de vedere al dreptului românesc nobleţea decurgea automat din faptul că aceşti cnezi aveau proprietăţi funciare, după dreptul feudal occidental, nobleţea era legată în mod obligatoriu de un act de conferire regală⁸. Dacă prin această recunoaştere „cnezul şi-a pierdut în folosul regelui situaţia sa rudimentar politică, dar independentă”, în schimb „prin recunoaşterea autorităţii suveranului posesiunile lui funciare se măresc şi se legalizează prin actul regal”⁹.

De altfel, diploma regelui Ludovic I din 28 iunie 1366 făcea o distincţie clară între cnezii recunoscuţi şi cei asimilaţi unor simpli juzi („*villici*”), statuînd ca mărturia fiecărui cnez întărit în cnezatul său printr-un act regesc să fie socotită echivalentă cu cea a unui adevărat nobil¹⁰. Diploma interzicea în acelaşi timp elementelor necatolice de a mai poseda pămînt în viitor¹¹. Este dificil de precizat măsura în care s-a aplicat această hotărîre regească, dar este cert că latura sa net restrictivă a fost adesea eludată. Ioan Bogdan, de pildă, susţinea că, odată înnobîlaţi, aceşti cnezi încetau să mai fie români. „Fie de bună voie, fie siliti de dispoziţiile date de Ludovic şi confirmate de Sigismund în 1428, ei trec la catolicism pentru a-şi putea păstra domeniile”¹². Problema nu este deloc simplă, tocmai din lipsa unor izvoare documentare relevante. A accepta o catolicizare masivă a cnezimii române înnobilate este o ipoteză la fel de hazardată ca şi respingerea totală a unei asemenea transformări. Fenomenul catolicizării prin înnobîlare a fost desigur prezent şi în rîndul elementelor nobile bănăţene, însă nu într-o proporţie covârşitoare, cel puţin pentru secolul XIV. Cnezii români reuşesc, în parte, renunţînd cu vremea la confesiunea ortodoxă, să obţină recunoaşterea oficială, cu titlul de nouă donaţie, a dreptului de stăpînire asupra cnezatului, trecînd apoi în rîndul cnezilor nobili, deci privilegiaţi prin

⁷ Dinu C. Arion, *Cnezii români. Contribuţii la studiul lor*, Bucureşti, 1938, p. 96.

⁸ D. Gr. Pleşia, *op. cit.*, p. 190.

⁹ D. C. Arion, *op. cit.*, p. 102.

¹⁰ Stefan Pascu, *op. cit.*, vol. III, p. 55.

¹¹ E. Hurmuzaki, *Documente privind istoria românilor*, I/2, nr. LXXXIV, p. 120.

¹² Ioan Bogdan, *Despre cnezii români*, în *Scrieri alese*, Bucureşti, 1968, p. 185.

hotărîrea puterii centrale, care înlocuia tot mai des dreptul cnezial¹³. Asemenea exemple concrete de nobili români trecuți la catolicism apar într-un document din anul 1455, an în care cîțiva membri ai familiei nobile de Măciș sînt consemnați ca aderenți la ordinul minorit¹⁴. Nu mai puțin adevărat este și faptul că întîlnim și fenomenul invers, de reconvertire la confesiunea ortodoxă, cu riscul pierderii moșiilor. Este cazul nobililor români Mihai și Nicolae de Poreca din districtul Mehădiei, cărora regele Vladislav al II-lea le confiscă moșiile datorită faptului că au revenit, în anul 1500, la confesiunea străbună¹⁵. Putem presupune că un îndemn apreciabil în această opțiune a cnezilor a fost dat și de Conciliul de la Florența din 1439, unde se decidea reunirea celor două confesiuni creștine. Efectele lui nu trebuie însă supradimensionate; „uni-rea“ a avut loc acolo unde interesele feudalilor români o cereau, acolo unde, din rațiunile mai sus amintite, cnezii români s-au văzut nevoiți să se adapteze la anumite cerințe impuse de regalitate.

Mutațiile de conștiință ale acestor români nu au avut însă efecte generale și decisive pentru destinul lor etnic. Cnezul, transformat prin diplomă regală în nobil, a continuat, indiferent dacă s-a catolicizat sau nu, să fie cnez în satul său, îndeplinindu-și atribuțiile și exercitîndu-și drepturile de stăpînire după legile nescrise ale locului. Nu putem accepta ipoteza după care, prin înnobilare, toți cnezii s-ar fi desprins complet de masa supușilor români, penetrînd în categoria nobililor maghiari, căci, și atunci cînd sînt înnobilați, situația economică și starea lor juridică și socială rar depășește treapta inferioară a ierarhiei nobiliare¹⁶.

Relația cnez înnobilit-supuși, din perspectiva social-economică, nu ne este suficient de concludentă din urmărirea documentelor, deoarece acestea consemnează cu precădere probleme de drept public. Eventualele înțelegeri scrise sau consemnări de dări, ce țin de dreptul privat, sînt practic aproape inexistente în evul mediu. Din formulările înscrise în documentele ce atribuiau cnezilor anumite posesiuni împreună cu pertinențele lor și cu obligațiile pe care acestea le incumbă putem deduce însă faptul că și acești cnezii recunoscîți sau înnobilați își exercitau direct autoritatea asupra supușilor, de la care percepeau diferite dări, ce se înscriu în obligațiile generale feudale. Această situație particulară este pe alocuri rezultatul unei duble ierarhizări în societatea românească bănățeană: cnezii împreună cu „iobagii“ lor sînt, la rîndul lor, subordonați noilor stăpîni de moșii, cetăților și regelui¹⁷. Faptul că asemenea obligații nu sînt consemnate în scris nu trebuie să ne mire; asemenea obligații apăreau ca firești pentru epoca respectivă, ele nemăinecîștînd o consemnare specială.

¹³ Ioan A. Pop, *Mărturii documentare privind adunările cneziale ca instituții românești din Transilvania în sec. XIV—XV*, în *Revist*, 34, 1981, nr. 11, p. 2099.

¹⁴ Hurmuzaki, *op. cit.*, II/2, nr. XLVI, p. 57.

¹⁵ *Idem*, nr. CCCLXXVI, p. 448.

¹⁶ Ștefan Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara, în Studii și cercetări de istorie*, VII, 1957, nr. 1—4, p. 38.

¹⁷ I. A. Pop, *Statutul cnezilor supuși pe domeniile feudale din Transilvania în sec. XIV*, în *Societate medievală și modernă românească*, Cluj-Napoca, 1933, p. 104.

O altă atribuție importantă a cnezilor nobili, decurgând la rîndul ei din vechiul drept cnezial, este și exercitarea prerogativei judecătorești asupra supușilor. Uneori cnezii își exercitau acest drept în urma întemeierii unor noi sate prin roire, sate ce li se atribuiau apoi ca posesiuni, și în cadrul cărora pricinile de judecată intrau în atribuțiile cnezilor, cu excepția crimei, a furtului și a tilhăriei. Astfel apar în anul 1352 Iuga și Bogdan de Mitnic, ca populind valea Mitnicului, teritoriu ce le va fi conferit de comitele de Caraș împreună cu dreptul de jurisdicție asupra locuitorilor¹⁸. Aproape un secol mai târziu, în anul 1440, familia de Mitnic, înnoibilă între timp, se va număra printre membrii „adunării nobililor, cnezilor și altor români din districtul Sebeș” („*universitas nobilium, Keneziorum et aliorum olachorum de districtu Sebes*“)¹⁹, adunare judecătorească ce reunea în cadrul instanței de judecată cnezi nobili și neînnoilați alături de oameni de rînd. Hotărârile acestei adunări se obiectivau în documente cu valoare probatorie, deseori întărite cu sigiliu propriu.

Practic, procesul înnoibilării s-a realizat în general fie prin confirmări și reconfirmări ale cnezilor în fostele lor posesiuni în baza unor acte regale²⁰, fie prin donații regale inițiale, cînd unor cnezi le-au fost dăruite cu titlu nobiliar anumite posesiuni²¹. Primul caz este cel mai frecvent, deoarece el presupunea o procedură simplă, de recunoaștere oficială a unei realități existente. De fapt, prin donarea unui cnezat sau prin confirmarea cnezului în stăpînirile sale regalitate nu pierdea nimic, deoarece în cadrul acestei donații se percepeau aceleași dări și se prestau aceleași servicii. Se consideră în general aceste donații ca fiind „moduri comode de a-i răsplăti pe cnezi și de a-și asigura credința lor”²². Acești cnezi asimilați cu nobilii, în formulele actelor ce constituiau titlurile lor de proprietate, nu apar în marea majoritate a cazurilor ca mici proprietari rurali, ci ca proprietari a mai multor sate, și, cîteodată, chiar proprietari ai unor domenii întinse. Un exemplu concludent îl constituie familia nobilă de Bizerea, care deținea nu mai puțin de 14 sate în anul 1433²³, pentru ca în anul 1495 numărul lor să ajungă la 24 de sate în districtele Sebeș și Bîrzava²⁴. Odată pătrunși în ierarhia nobiliară, descendenții cnezilor români bănăteni se vor comporta asemenea feudalilor oficiali: vînd și cumpără moșii, le zălogesc, își însușesc prin uzurpare pămînturi ale obștilor sau obțin noi danii din partea regelui²⁵.

¹⁸ Hurmuzaki, *op. cit.*, I/2, nr. XXI, p. 28.

¹⁹ Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, III, nr. LV, p. 44—46.

²⁰ Hurmuzaki, *op. cit.*, nr. DLXXXVI, p. 683. Regele Vladislav dăruiește cnezilor români Nicolae Turcin de Gamza și Mihail de Cornet trei părți din satele Berzasca, Ohaba și Ohabița din districtul Lugoșului, drept recompensă pentru serviciile militare, ordonînd capitlului din Arad să-i introducă în posesiunile acestor moșii.

²¹ *Idem*, nr. DLI, p. 649. Regele Albert confirmă pe nobilii români Mihail și Blaș de Ciorna în posesiunile lor din districtul Mehădiei, posesiuni primite de la Sigismund de Luxemburg în anul 1436 pentru credincioase slujbe (vezi Hurmuzaki, *op. cit.*, nr. DXV, p. 609).

²² Ion Băltariu, *Vechile instituții juridice din Transilvania. Contribuții la istoria dreptului român*, Arad, 1934, p. 188.

²³ Hurmuzaki, *op. cit.*, nr. CCCCLXXXV, p. 583.

²⁴ *Idem*, II/2, nr. CCCXXVIII, p. 368.

²⁵ Ștefan Pascu, *Voievodatul...*, III, p. 53.

Secolele XIV—XV cunosc ascensiunea unui mare număr de familii nobile bănățene, ale căror antecedente cneziale aparțin secolelor anterioare (sec. XII—XIII). Pentru unele din aceste familii, momentul înnobilării este cunoscut din punct de vedere cronologic, el fiind atestat documentar. De exemplu, familia cnezilor din Temesel apare în 1387 ca stăpînind cu drept cnezial moșia Valea²⁶, pentru ca trei ani mai tîrziu, în 1390, să fie reconfirmată în vechile ei posesiuni în calitate de familie nobilă, prin actul regal acordat de Sigismund de Luxemburg²⁷. În cele mai multe cazuri, însă, această oficializare a unei stări de fapt nu este cunoscută documentar, fie datorită pierderii documentului, fie datorită faptului că această calitate de nobil a cnezului era recunoscută în mod tacit de rege, precum și de alte foruri. În această categorie intră familia de Mîtnic, care am văzut că a fost atestată documentar pentru prima dată în anul 1352²⁸. În 1376 ea apare direct ca familie nobilă, judecîndu-se cu locuitorii *oppidum*-ului Caran într-un proces de hotărnicire²⁹. O evoluție similară cu cea a acestei familii o cunosc și familiile nobile de Bizerea, Măcicaș și Ciorna, toate numărîndu-se printre familiile nobile ce au jucat un important rol social-economic și politic în perimetrul Banatului. Trebuie remarcat faptul că atît donațiunile inițiale, cît și confirmările și reconfirmările s-au efectuat nu numai în beneficiul titularului, ci și al descendenților, ereditatea pe linie bărbătească apărînd a fi regula generală a succesiunii și în cadrul familiilor cneziale înnobilate.

Concluzionînd, putem afirma că procesul de înnobilare a cnezilor bănățeni, prin oficializarea în act regal a unei realități existente, a marcat sfîrșitul unei evoluții ascendente a structurilor superioare românești. Contextul social-politic al secolelor XIV—XV a favorizat o asemenea evoluție a cnezimii bănățene. Trebuie să remarcăm însă că înnobilarea n-a marcat o transformare esențială în statutul social-economic al cnezului; doar necesitatea de încadrare a cnezimii române în normele dreptului feudal occidental i-a determinat opțiunea în sensul recunoașterii oficiale a statutului ei, recunoaștere ce în bună măsură s-a datorat meritelor militare deosebite ale acestor structuri superioare românești. În nici un caz nu putem vorbi de o desprindere a cnezului înnobilat de comunitatea românească, chiar dacă el se va catoliciza cu timpul. Nobilii români își vor exercita direct autoritatea asupra supușilor lor, păstrîndu-și nealterate prerogativele ce le erau transmise de strămoșii lor de sorginte cnezială.

LIGIA BOLDEA

²⁶ Hurmuzaki, *op. cit.*, nr. CCXL, p. 301.

²⁷ *Idem*, nr. CCLXX, p. 331.

²⁸ Vezi nota 8.

²⁹ Hurmuzaki, *op. cit.*, nr. CLXXXIII, p. 235.

QUELQUES OPINIONS CONCERNANT L'ORIGINE ET L'ÉVOLUTION
DE LA NOBLESSE ROUMAINE DE BANAT (14e—15e SIÈCLES)

(Résumé)

Après avoir passé en revue les documents se référant à la nobilitation des **cnèzes roumains**, on discute la mesure dans laquelle cette catégorie est restée liée à la population roumaine de Transylvanie. À cet égard on reprend quelques-unes **des attributions juridiques** et l'état social de ladite catégorie. L'auteur émet l'opinion que la nobilitation des **cnèzes roumains** de Banat marque l'achèvement de l'évolution ascendante des structures supérieures roumaines.

ITALIA LA 1850, ÎN CONȘTIINȚA PUBLICĂ A SOCIETĂȚII ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA

În mod tradițional, Italia a constituit pentru români o sursă de viu interes, întreținut în permanență de influențe rodnice și o constantă simpatie. Această deschidere fertilă, cu implicații practice și afective, față de fenomenul italian, a generat în conștiința publică românească o imagine distinctă asupra Italiei, plasarea acestei entități politico-culturale pe o anumită treaptă a unei ierarhii valorice. Ca și componentă a spiritualității românești, imaginea Italiei a beneficiat mereu de un statut privilegiat, asigurat de sentimentul permanent al originii comune și al solidarității neo-latine. Această perspectivă generală se exprimă însă, în cazul particular al societății românești transilvănene de la jumătatea secolului al XIX-lea, într-o manieră specifică, primind o extensiune remarcabilă în comparație cu perioada precedentă.

Pentru a vedea cum se prezintă această imagine am folosit aici o serie de mărturii directe, suficient de consistente ca semnificație și volum, conștind din relații de călătorie și corespondență din Italia în epoca vizată¹. Această categorie de surse are avantajul de a contura mesajul italian direct pe receptor, de a preciza ceea ce văd, rețin și găsesc de cuviință să consemneze transilvănenii în Italia. Un tip aparte de izvoare îl constituie corespondența primită de acasă de către ardelenii aflați la studii în Italia, extrem de interesantă din două puncte de vedere: pe de o parte ne permite să observăm cum e recepționat în Ardeal mesajul italian conținut de corespondența primită din peninsulă, pe de altă parte ne oferă imaginea majorității, privată de contactul personal cu realitățile italiene. Toate aceste surse pun însă cu acuitate problema raportului dintre categoria de izvoare folosită și componentele imaginii Italiei pe care le reflectă. Evident, relațiile de călătorie, destinate tipăririi, vor ocoli, în condițiile conjuncturii publicistice a neo-absolutismului, aspectul politic. Însă chiar lipsite fiind de aprecieri tranșante la adresa fenomenului politic, sursele directe dau totuși mărturie la o lectură atentă și despre acest aspect, vizibil prin deplasarea treptată către el a sferelor de interes. Sursele folosite sînt deosebit de operante pentru cercetarea noastră și datorită posibilității comparării lor. Aceasta permite urmărirea evoluției și transformărilor imaginii, selectarea notelor personale ale fiecărui observator ca și a celor comune întregii generații. Corelarea a cît mai multor mărturii, relevarea discordanțelor și mai ales punerea în serie a elementelor comune sînt singurele modalități de evidențiere a elemen-

¹ Desigur, ele nu constituie decît un simplu *esantion* ilustrativ pentru investigația propusă, în limitele spațiului disponibil; alte categorii de izvoare și modalități de analiză vor permite, în viitor, extinderea cercetării.

telor care țin de mentalul colectiv, a clișeele mentale ale unei generații, dincolo de particularitățile factorilor săi exponențiali.

Relatările aparțin unor intelectuali de mare valoare, cu ochiul exersat, atent și sensibil: T. Cipariu, care face o călătorie în Italia în septembrie 1852²; A. T. Laurian, al cărui voiaj italian are loc în septembrie 1855³; I. Codru-Drăgușanu, trecător prin peninsula la 1839 și 1842, dar al cărui memorial, redactat pe baza unor foarte sumare relatări de călătorie la începutul deceniului șapte⁴, aparține acestor ani și face deja dovada unei evoluții a imaginii Italiei⁵. Pentru a urmări firul acestor transformări am folosit complementar și notațiile mai tirzii, din anii 1871—1876, ale lui Artemie Anderco de Homorod⁶, care aparțin însă unei alte epoci. Categoria mărturiilor directe se întregește cu substanțiala corespondență emisă și primită de Al. Papiu Ilarian, I. Hodoș și S. Bărnăuțiu în perioada studiilor la Padova și Pavia, între 1852 și 1854⁷.

E semnificativ faptul că toți acești intelectuali transilvăneni simt nevoia puternică de a consemna cele văzute, din cel puțin două motive: pe de o parte, conștienți de valoarea modelatoare a celor văzute, doresc să propage imaginea acestor aspecte acasă; în al doilea rând știu că acolo vor găsi indivizi receptivi față de mesajul transmis. Aceste călătorii întreprinse din nevoia de deschidere spre alte spații culturale⁸ vor contribui în bună măsură la largirea orizontului generațiilor de după 1848.

Primul contact al unui ardelean cu pământul italian la 1850 induce cu regularitate imaginea Italiei ca țară a propriilor origini. Această perspectivă, în prelungirea celei din secolul XVIII, pare a fi adinc întipărită în structurile mentale ale epocii. Cei care o promovează (dintre corespondenții ardeleni ai lui Papiu) aparțin unui spectru socio-profesio-

² Publicată sub forma a șase scrisori din Italia, în *GazTrans*, XV, 1852, nr. 75—76 și 85—88. Pentru acest studiu am folosit versiunea din T. Cipariu, *Jurnal*, ed. îngrijită de M. Protase, Cluj, 1972. De aceste „scrisori” s-a mai ocupat I. Breazu, *Timotei Cipariu și Italia*, în *Studii literare*, II, 1943 (relevându-le adevărata paternitate), și M. Protase, *Studii introductive* la T. Cipariu, op. cit., p. 5—23.

³ Publicat sub semnătura A.T.L. în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, XVIII, 1854, nr. 38—39 și 42; XIX, 1856, nr. 12—13, 18 și 22. Valoarea acestor însemnări a fost remarcată cu deosebită sagacitate de V. Lascu, *Din legăturile lui A. T. Laurian cu Italia*, în *Apulum*, XIX, 1981, p. 287—292.

⁴ Vezi R. Rațiu și F. Sabău, *Ion Codru-Drăgușanu*, *Jurnal*, în *Manuscriptum*, V, 1974, nr. 1, p. 93—99.

⁵ Opera lui Codru-Drăgușanu s-a bucurat de numeroase reeditări și o generoasă exegeză (preponderent din spațiul istoriei literare); pentru acestea, vezi *Dictionarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, București, 1979, p. 199, sub voce „Codru-Drăgușanu, Ion”. Despre relațiile „peregrinului” cu Italia a scris Cl. Isopescu, *Il viaggiatore transilvano Ion Codru-Drăgușanu e l'Italia*, Roma, 1930. În studiul nostru am folosit ediția I. Codru-Drăgușanu, *Peregrinul transilvan*, ed. îngrijită de C. Albu, București, 1980, preferabilă celor anterioare pentru fluenta textului, asigurată de modernizarea parțială a lexicului rebarbativ, fără alterarea sensurilor originale.

⁶ Publicate sub titlul *Un student în străinătate acum o jumătate de veac, maramurașanul Artemie Anderco. Jurnalul său*, ed. îngrijită de N. Iorga, Vălenii de Munte, 1934.

⁷ Pe baza căreia Al. Marcu a scris documentata sa carte *Simion Bărnăuțiu, Al. Papiu Ilarian și Iosif Hodoș la studii în Italia*, București, 1935; corespondență publicată cu acrimie de I. Pervain și I. Chindriș, *Correspondența lui Al. Papiu Ilarian*, I—II, Cluj, 1972.

⁸ *Ideologia generației române de la 1848 din Transilvania*, București, 1968, p. 13.

nal larg: intelectuali de marcă (I. Mureșanu), profesori blăjeni (I. Faur), studenți (I. Rațiu), ofițeri (I. Tomuț), pînă la un preot de țară, apropiat de viața satului, ca V. Pop, cumnatul lui Papiu; faptul face dovada difuziunii ample a acestei imagini în straturile societății ardeleni. Gradul său mare de remanentă se explică nu doar prin propagarea mentală, în prelungirea generațiilor din veacul trecut, ci și prin augmentarea de la nivelul elaboratului ideologic, unde ideea latinității ocupa încă un loc central.

Un caz extrem de receptare a Italiei din această perspectivă îl ilustrează A. T. Laurian. În șase epistole (de dimensiuni respectabile), trimise din Roma, el nu face loc aproape nici unei mențiuni despre aspectele contemporane; în schimb, descrie cu lux de amănunte și vădit interes ruinele forului roman. Venind din Transilvania cu imaginea bine formată a unei Italii antice, el apreciază cele văzute potrivit acestei grile preexistente, selectînd doar elementele rezonante orizontului său mental. Mai mult chiar, cele observate *de visu*, la Roma, i se par uneori insuficiente în raport cu imaginea proprie, și atunci le completează copios cu referințe livrești. Laurian reconstruiește astfel Italia după tiparele gândirii sale, refuzînd (la Roma cel puțin!) imaginea contemporană. Explicația acestei perspective stă în opțiunea sa deliberată pentru valorile antice. În călătoriile lor din această vreme, ardelenii sînt încă nevoiți, cu rare excepții, să-și refuze luxul curiozității gratuite, potrivit atît mentalității voiajorului de tip clasic, iluminist, cît și a celei pragmatice a noilor generații burgheze⁹. Spiritul „turistic“, modern, născut odată cu voiajul de tip romantic, se va ivi de abia la Codru-Drăgușanu. În aceste condiții, Laurian va consemna și expune, în principal, lucrurile care i se par utile pentru educarea, hrănirea interesului și a sensibilității concetățenilor; în concepția sa: cultul valorilor antichității latine.

Persistența acestei imagini se observă și la I. Codru-Drăgușanu. Surprinzător la prima vedere, pentru că peregrinul făgărășan are cu totul alte sfere de interes, centrate pe aspectul cotidian, pe mesajul artistic, pe observația psihologică și peisaj. Cu toate acestea, din cele două epistole de la Roma, dacă în cea secundă se ocupă de comorile artistice ale muzeelor romane și de pitorescul carnavalului¹⁰ (în acord cu sistemul său general de preferințe), prima scrisoare va fi dedicată Romei vestigiilor și strămoșilor latini¹¹. Este derutantă, în contextul călătoriei sale romantice, această schimbare de perspectivă. Reeditînd opțiunea lui Șincai pentru aspectele antice, în defavoarea celor contemporane, el notează: „Roma modernă e mare, e memorabilă; dară nu aceasta atrage la sine cu atîta putere, ci Roma antică“¹². Mai mult chiar, peregrinul nostru, plecat de acasă pentru a-și satisface setea de orizonturi mai largi, abandonează chiar și marea, atît de dragă romanticilor: „Ias la o parte și marea, Marea Mediterană, ce la Genova o văzui pentru întîia dată, și-ți scriu numai despre Roma, mama noastră, și despre Traian, părin-

⁹ Vezi M. Protase, *op. cit.*, p. 15—16; respectiv, G. Em. Marica, *Notele de călătorie ale lui George Bariț*, în *AJIC*, VI, 1963.

¹⁰ I. Codru-Drăgușanu, *op. cit.*, p. 78—82.

¹¹ *Ibidem*, p. 74—77.

¹² *Ibidem*, p. 74.

tele nostru¹³. Nici măcar Cipariu, ale cărui note de călătorie aparțin în mult mai mare măsură sensibilității generației iluministe — doar cu accente romantice — nu-și va refuza plăcerea descripțiilor marine înainte de a debarca la Veneția sau a scaldei în mare, la „Lido“, înainte de a merge la bibliotecă¹⁴. Explicația atitudinii lui Codru-Drăgușanu ține și de persistența imaginii Italiei străbunilor (de sorginte iluministă) în mentalul noilor generații, dar și de o conjunctură publicistică. El va oferi lectorilor săi o Romă conformă cu perspectiva acestora.

De altfel, contactul cu Roma, mai mult decît cu oricare altă parte a Italiei, declanșează prin forța sa emoțională imaginea tradițională. La 35 de ani după călătoria lui Codru-Drăgușanu, Artemie Anderco de Homorod, student maramureșan în Italia, aparținînd unei cu totul alte epoci și sensibilități, relatează în vechii termeni: „Primul salut în Roma se cuvine tatălui nostru, în fața coloanei traiane“; după care, în bună tradiție, merge pe urmele înaintașilor în for¹⁵.

O temă frecventă legată de imaginea Italiei vestigiilor și a strămoșilor romani este cea a decăderii fostei grandori latine, a lipsei de considerație pe care o suferă astăzi mărețele monumente. Dacă aceste observații mărturisesc atașamentul afectiv față de imaginea tradițională sedimentată în culele mentalului, contrapunerea unui plan de referință, chiar prezentat în tonuri negative, face dovada deplasării interesului spre alte aspecte, luarea în considerație, de-acum, a realităților contemporane.

O componentă a interesului transilvănean pentru Italia ținînd tot de o imagine ideală, ruptă de realitățile prezente ale peninsulei este cea a reeditării prezenței lui Șincai, Maior sau Inochentie Micu în Italia, a venerării urmelor iluștrilor predecesori. I. Faur, profesor la Blaj, expunîndu-i lui Papiu Ilarian motivele pentru care s-ar duce la Roma, enumeră, în bună tradiție iluministă, și motivul cunoașterii „mai de aproape a confracților, de la a căror străbuni escitații istoricii noștri antisemnani, străpuseră un spirit și viață naționale în inimile Daciei“¹⁶. Conștiința acestei semnificații culturale a Italiei pentru transilvăneni, ca loc de unde aceștia au cules surse documentare și de întărire sufletească pentru redeşptarea națională, o mărturisea și G. Bariț, la 1869, în răspunsul la discursul de recepție la Societatea Academică al lui Papiu Ilarian: „curînd după aceea ai trecut în Italia, adevă în acea țară pe ale cărei pămînt luase și Georgiu Șincai aspirațiunile și [...] chiar primele informațiuni autentice [...] despre originea națiunii“¹⁷. Italia va dobîndi astfel în conștiința ardelenilor o dublă sacralitate, conferită de strămoșii latini, dar și de eroii epopeii proprii, care și-au întipărit umbrele și pe pămîntul italian.

Revenind la imaginea Italiei vestigiilor antice, îi putem contura la 1850 o variantă amplificată, care o înglobează pe prima și totodată interferează cu imaginea țării de cultură. Este vorba de perceperea Italiei ca un tărîm prin excelență al clasicității, loc care cumulează atributele

¹³ *Ibidem*, p. 74—75.

¹⁴ T. Cipariu, *op. cit.*, p. 134—136, 139.

¹⁵ *Un student în străinătate...*, Vălenii de Munte, 1934, p. 168—169.

¹⁶ I. Pervain, I. Chindriș, *op. cit.*, II, p. 139.

¹⁷ Al. Papiu Ilarian, *Viața, operele și ideile lui Georgiu Șincai din Șinca, București*, 1869, p. 2.

vechimei, monumentalității și frumuseții apolinice. În formularea lui Cipariu: italienii, „după înfrumusețarea de la natură, înfrumusețară și de la sine frumoasa Italie, ca grecii Grecia”¹⁸. Imaginea se desprinde, mai întâi, din formulările prin care este definită Italia, potrivit acestei perspective. Printre mărcile sale distinctive se remarcă tocmai aplicarea epitetului „clasic”, infuzia de aluzii mitologice și livești în caracterizarea realităților italiice. Ele aparțin, exclusiv, intelectualilor de orizont larg, refuzându-se intelectualului mediu, care se mulțumește cu imaginea Italiei strămoșești. Aceasta din urmă se difuzează larg în societatea transilvăneană încă de pe băncile școlilor medii (dacă nu mai devreme), stabilindu-și limita inferioară undeva către lumea satelor, pe cînd prima presupune o formație aparte și un gust superior educat, cunoașterea mitologiei și literaturii greco-romane, ca și o sensibilitate adecvată acestor valori. Dintre corespondenții ardeleni ai lui Papiu, par a promova această perspectivă I. Rațiu („voi sunteți pe pămîntul zeilor și călcați pe locurile cele clasice ale străbunilor noștri”¹⁹) sau Al. Roman („întreprinseși o călătorie pe pămîntul cel clasic”²⁰).

Cel mai bine ilustrează noua imagine T. Cipariu. Canonicul din Blaj preferă pămîntul italic celui austriac pentru că acesta din urmă deși are frumusețile Italiei „n-are interesul clasic al acestui pămînt”²¹. El vede pentru prima dată Veneția ca pe „o altă Veneră ieșită din spumele mării”²². Imaginea Italiei clasice înglobează bineînțeles și atenția față de monumentele romane dar se diferențiază totuși de cea tradițională, a unui Laurian. La acesta, interesul pentru vestigiile latine este unul „cu tendință”, el le acordă atenție în lumina unei finalități clare, în măsura în care ele consfințesc justetea luptei naționale a românilor. La Cipariu, însă, interesul pentru locurile și monumentele clasice este unul în general eliberat de conjuncturi exterioare, el le cultivă în mai mare măsură pentru valoarea lor intrinsecă. Această Italie clasică primește și ea în conștiința transilvănenilor atributul sacralității; Cipariu, venit la Como pentru „clasicitatea locului”, îl numește „sînt loc”²³. Este vorba însă nu de o sacralitate națională, ci una estetică și culturală.

Imaginea Italiei clasice implică lărgirea perspectivei temporale și tematice, incluzînd și aspecte exterioare antichității latine; Cipariu sărută la Como țărîna pe care o călcară nu numai „picioarele Pliniilor, a lui Ceciliu poeta” dar „și a altor mari bărbați, ca papii Inocențiu IX și Clemente XIII [...], ca Paul Ioviu și Volta — toți născuți aicea”²⁴. Se marchează astfel deplasarea, tematic spre mesajul cultural, temporal spre contemporaneitate. La Artemie Anderco, componenta clasică a perspectivei sale se va cristaliza într-o imagine de mare limpezime, înglobînd într-un tot armonios cultură, istorie, peisaj: „ochiul privește clasicele locuri de atîtea ori menționate: munții, colinele, văile [...] Nume care de pe băncile

¹⁸ T. Cipariu, *op. cit.*, p. 152.

¹⁹ I. Pervain, I. Chindriș, *op. cit.*, II, p. 294.

²⁰ *Ibidem*, II, p. 310.

²¹ T. Cipariu, *op. cit.*, p. 153.

²² *Ibidem*, p. 136.

²³ *Ibidem*, p. 151.

²⁴ *Ibidem*, p. 151—152.

gimnaziului ne însoțeau neconținut [. . .]. Locuri cîntate de Virgil și pentru mine obiecte de sacră pietate și aducere aminte de mama Roma⁴⁵.

Unul dintre elementele care se relevă cu evidență la o lectură a realităților italiene este mesajul lor artistic. La 1850, ardelenii puși în contact cu Italia, în măsura tot mai sporită în care reușesc să se elibereze de grila vechilor imagini, își apleacă atenția cu insistență și folos spiritual către arta italiană, care se oferă generos interesului lor. Această nouă sferă de atenție trimite și ea spre aspectul cotidian, spre realitățile prezente. Aplecarea asupra tezaurului artistic italian presupune, cu evidență, pe lângă o largă deschidere intelectuală a întregii generații (inclusiv spre orizonturi estetice) și disponibilități de gust, sensibilitate și discernămint artistic; trăsături care adesea țin, în mare măsură, de date personale ale fiecăruia.

În acest sens, fără îndoială, ochiul cel mai avizat și sensibil îl are T. Cipariu. Urmărindu-i, din unghi strict cantitativ, memorialul de călătorie, remarcăm faptul că monumentul de artă, teatrul, muzeul, opera ocupă de departe primul loc în periplul său, prevalînd interesului pentru antichități, filologie sau bibliotecă. La Veneția, de pildă, primul loc în care se oprește este catedrala San Marco²⁶. Desigur, bisericile italiene, ca monumente arhitectonice deosebit de impresionante, atrag în primul rînd pentru mesajul lor artistic. Chiar și Laurian, atît de puțin dispus să consemneze ceva în afara antichităților romane, printre cele cîteva aspecte cotidiene remarcate în primele epistole din Italia, include și două biserici genoveze²⁷. Schimbarea de perspectivă în această privință o ilustrează foarte bine Codru-Drăgușanu, mare admirator al artei italiene. Dacă Laurian găsisse la Roma demn de descris *in extenso* forul, Drăgușanu o va face, într-o risipă de amănunte, cu catedrala San Pietro. Interesul pentru aceste monumente e viu pînă în inima Transilvaniei. Papiu Ilarian îi trimite lui S. Balint o scrisoare pe al cărei frontispiciu stă „icoana faimoasei beserici monumentali din Veneția, căreia asemenea n-am văzut încă²⁸, iar Balint îi confirmă tocmai din Roșia primirea epistolei cu „frumoasa bazilică a S. Marcu“, dovedind cunoaștere și interes²⁹.

Desigur, acest mesaj arhitectonic era receptat diferit de fiecare, în funcție de educația și gustul personal. Un bun exemplu pentru simțul artistic al ardelenilor la jumătatea veacului trecut îl oferă domul din Milano. S. Bărnăuțiu îl remarcă în 1854, în termeni entuziaști: „beserecă [sic] ca domul din Milan nu vede omul nici în vis. Nu te mai sature a te uita la ea³⁰. Aprecierea e absolut surprinzătoare pentru Bărnăuțiu, fiind de altfel unica menționare a vreunui aspect artistic din Italia³¹. Acaparată total de preocupările sale filologice, de mișcarea națională și

²⁵ *Un student în străinătate* . . ., Vălenii de Munte, 1934, p. 1.

²⁶ T. Cipariu, *op. cit.*, p. 136.

²⁷ A.T.L. [A. T. Laurian], *Epistola XXXI. Genua, 16 sept. 1855*, în *Foaie pentru minte* . . ., XVIII, 1855, nr. 38—39, p. 213.

²⁸ I. Pervain, I. Chindriș, *op. cit.*, I, p. 130; Vezi și p. 232, nota 65.

²⁹ *Ibidem*, II, p. 12.

³⁰ *Ibidem*, II, p. 108.

³¹ Pentru lipsa de preocupări artistice a lui Bărnăuțiu vezi și A. Marcu, *op. cit.*, p. 10—11.

culturală de acasă, de studiile juridice și tribulațiile pecuniare, lipsit, se vede, și de o aplecare deosebită, Bărnuțiu nu găsește de cuviință să dea atenție și artei italiene. Totuși, uneori frumusețea acestui mesaj străpunge vâlul preocupărilor cotidiene și atunci Bărnuțiu își exprimă aprecierea superlativă. Aparent curios pentru un ochi mult mai atent și exersat, Codru-Drăgușanu se arată la fel de entuziast la Milano: „catedrala de aici [...] n-are pereche în lume”³². Se vede că sensibilității sale romantice grandoarea goticului și fleșele medievale nu-i displaceau. Spiritul cel mai critic în fața domului îl dovedește Cipariu, expunându-și rezervele față de gotic, care „poate să placă nemților, ca oarece naționale, ci anevoie altora, de altă națiune”³³. Discernămintul lui Cipariu pune problema unui sistem propriu de valori și exprimă ideea, deosebit de importantă, a preluării critice, selective a mesajului italian — în funcție de nevoile și sensibilitățile transilvănene. De altfel, Italia lui Cipariu se dovedește a fi în bună măsură o țară a mesajului artistic; chiar și de bibliotecile italiene — pînă la el simple depozite informative — canonicul-poet se apropie nu doar cu sirguința cărturarului ci și cu emoția iubitorului de carte frumoasă.

La toți ardelenii trecători prin peninsulă, această atenție față de mesajul artistic se conjugă cu cea pentru peisaj și faptul cotidian, într-o imagine a Italiei contemporane.

Interesul pentru peisaj și natură mărturisește deja o deschidere deosebită față de înfățișarea Italiei, în toată complexitatea sa. La jumătatea veacului XIX, acesta se manifestă fie într-o variantă de tradiție iluministă, clasicizantă, în care peisajul primește valoare doar în măsura în care este umanizat, îmbogățit prin muncă și creație, fie în varianta romantică, unde accentul cade pe natura în stare ingenuă, tonurile se îngroașă, observația se dilată pînă la hipertrofieri. În primul caz, imaginea rezultată interferează adesea cu cea a Italiei clasice, modalitate bine ilustrată de Cipariu. Acesta vine la Como, loc „încântătoriu; nu că noi nu am avea asemenea puncte mărețe — pentru exemplu pre cursul Mureșului pîn’ la Arad, — ci celebritatea locului e decintată în toată Europa”³⁴. Noua sensibilitate romantică, abandonarea călătoriei de tip iluminist își spun însă cuvîntul; uneori Cipariu nu-și poate refuza plăcerea descripției și atunci efectele literare sînt remarcabile. O astfel de tușă descoperim și la Laurian, căruia panorama Genovei și revărsarea orașului pe poalele muntelui spre mare, într-o „neregularitate înfricoșată” îi produc o impresie puternică³⁵. Desigur, ochiul cel mai receptiv îl are Codru-Drăgușanu. Frumusețea golfului napoletan sau insolitul Vezuviului îi comunică acestuia un mesaj cel puțin tot atît de pregnant ca al Italiei artistice sau antice.

Acest tip de interes e nedespărțit de cel pentru faptul cotidian, pentru culoarea locală, obiceiuri, moravuri sau psihologie italiană. În ciuda aspectului clasic al călătoriei sale³⁶, Cipariu prefigurează oare deschide-

³² I. Codru-Drăgușanu, *op. cit.*, p. 71.

³³ T. Cipariu, *op. cit.*, p. 147.

³⁴ *Ibidem*, p. 150.

³⁵ A.T.L. [A. T. Laurian], *op. cit.*, p. 213.

³⁶ Cf. M. Protase, *op. cit.*, p. 18—20.

rea față de aspectul cotidian. La Veneția înregistrează cu atenție exuberanța străzii³⁷, după cum Codru-Drăgușanu va descrie pe larg carnavalul roman³⁸. Acesta din urmă consacră pagini întregi psihologiei și comportamentului italienilor, portretizează lazzaronii napolitani și briganzii romagnoli, uneori cu simpatie și umor, adesea cu accente critice; evident, Drăgușanu va merge oricum la suprafața lucrurilor, fără a intra în detaliile sociale ale comportamentului italian. Interesul său cade preponderent pe culoarea locală și pitoresc, fără a exclude contrastele.

Aceste modalități de receptare a realităților peninsulare, atenția centrată pe mesajul artistic, peisaj, pe viața cotidiană și comportamentul italian, toate filtrate printr-o sensibilitate modernă — vor oferi o nouă imagine, cea a Italiei „turistice”. Anunțată de Cipariu, ea se manifestă plenar la Codru-Drăgușanu. Italia devine locul ideal pentru călătorie și sejur — un sejur de tip evident superior, în același timp atractiv și instructiv, cu componentele atât de moderne ale „delectării” și „deconectării”, incluzând divertismentul, lărgirea orizontului și satisfacerea curiozității. Această perspectivă, avîndu-și sorginea în călătoria de tip romantic, este concordantă cu imaginea apuseană asupra Italiei, de care Codru-Drăgușanu a fost desigur influențat. Ardelenii o remarcă în epocă: Laurian pomenește de britanicii rezidenți la Roma³⁹, iar Drăgușanu de aflusul de „lorzi angli” și „principi ruși” de la Napoli⁴⁰. Acesta din urmă nu pregetă, de altfel, a le urma exemplul, la scara posibilităților sale. I. C. Drăgușanu vede Pompeiul și Vezuviul exclusiv din această perspectivă turistică, cu interes lejer, curiozitate de alpinist și un ochi amuzat⁴¹. Printre ruinele pompeiene, departe de emoția contactului cu urmele strămoșilor, remarcă cel mult „urme despre lățirea cultului priapic”, iar ascensiunea pe Vezuviu, cu toate asperitățile ei, nu e decît o veselă excursie.

Cazul său nu e izolat pentru această perioadă. I. Tomuț, ofițer în armata austriacă, cu garnizoana la Treviso, merge la Veneția („unde m-am divertit sau cum să zic, întreținut foarte bine”⁴²) din aceleași motive. Pe lângă „divertire” (termenii înșiși sînt semnificativi!) el vizitează și palatul dogilor, desigur, fără vreo motivație culturală mai înaltă, ci prin prisma curiozității generate de mentalitatea evocată. Este un tip de receptare a Italiei mai sărac poate în implicații culturale dar mult mai adecvat noilor necesități și spiritului modern.

Alte aspecte ale interesului transilvănean pentru Italia împlinesc o imagine complexă și unitară, despre un fenomen de civilizație în integralitatea manifestărilor sale. Corespondenții de acasă ai studenților români aflați în Italia, doresc să cunoască aspecte dintre cele mai variate. I. Florian, student la Sibiu, îi scrie lui Papiu: „nu știu pentru ce scrii așa puțin. Eu tare aș dori să știu clima, spiritul și altele din ținuturile

³⁷ T. Cipariu, *op. cit.*, p. 137.

³⁸ I. Codru-Drăgușanu, *op. cit.*, p. 81—82.

³⁹ A.T.L. [A. T. Laurian], *Epistola IV. De la Roma, 10/22 sept. 1855*, în *Foaie pentru minte...*, XIX, 1856, nr. 12—13, p. 42.

⁴⁰ I. Codru-Drăgușanu, *op. cit.*, p. 171.

⁴¹ *Ibidem*, p. 172—175.

⁴² I. Pervain, I. Chindriș, *op. cit.*, II, p. 340.

străbune⁴³. Clișeul verbal aparține imaginii tradiționale, interesul, însă, privește noile realități. Alții se interesează de cuantumul taxelor și indicele prețurilor în Italia, în ideea de a-și continua studiile aici⁴⁴. Codru-Drăgușanu, în replică, nu uită să remarce „ieftinătatea de la Milano“. Tot acesta, atent la o multitudine de aspecte, consacră observații „consistente“ bucătăriei și vinurilor italice, încercînd chiar să desprindă, comparativ, specificul național al acestora⁴⁵. Chestiunea pare a fi suficient de preocupantă și pentru acea vreme, corespondenții lui Papiu Ilarian dovedind cunoștințe (dobîndite de la acesta sau anterior) în acest domeniu: I. Rațiu pomeneste de „*riso*“ și „*polenta*“, iar S. Balint le dorește studenților padovani „o cină în care să beți cite un pocal de vin de bono grano lacrima Christi“⁴⁶. Mulți dintre ei folosesc cuvinte sau expresii italiene, demonstrînd dacă nu o cunoaștere a limbii lui Dante, cel puțin o familiarizare cu civilizația și cultura italiană.

O altă problemă preocupantă, din aceeași sferă de mărunte aspecte care întregesc o imagine plurivalentă, ține de climatul italian. V. Pop, din Budeiul de Cîmpie, știe că în februarie arborii au înverzit în Italia. Tot el, vorbind de „seceta înfricoșată“ din Ardeal, socotește că în Italia „și mai mari călduri vor fi decît la noi“⁴⁷. În general, transilvănenii au imaginea unei „însorite Italii“. Dacă Bărnuțiu, la Pavia, în marginea Piemontului, va fi înșelat în aceste așteptări, Codru-Drăgușanu suferă cumplit de căldură la Napoli, iar Cipariu va savura un incredibil septembrie la Veneția. Această imagine a Italiei fierbinți se va conjuga, de altfel, foarte bine cu observațiile privind exuberanța străzii, „caracterul înfocat al italianului“⁴⁸ și chiar radicalismul politic risorgimental.

Un aspect interesant privește problema percepției spațiale a Italiei. În condițiile coexistenței Lombardo-Veneto-ului între aceleași frontiere politice austriace, ale frecvenței relațiilor personale în acest context (funcționari, soldați, ofițeri — care circulă în ambele sensuri), ale posibilităților moderne de locomoție și comunicare, firesc ar fi ca distanțele să se micșoreze substanțial. Un corespondent bănățean al lui Papiu vorbește despre „o călătorie prin Italia și alte părți ale țării“⁴⁹, dovedind, la nivelul limbajului uzual, conștientizarea apartenenței comune la vastul conglomerat politic austriac. I. Faur se arată uimit de rapiditatea cu care îi sosește corespondența din Padova⁵⁰. Papiu Ilarian și Bărnuțiu, din Lombardia, sînt racordați deplin la fluxul publicisticii ardelenе, ca și cînd și-ar desfășura activitatea în mijlocul evenimentelor de acasă. Cu toate acestea, textele dovedesc existența unei Italii suficient de îndepărtate. Depărtarea, ca și categorie mentală, caracterizează încă, în mare măsură, imaginea ardelenilor despre Italia. Desigur, primii care o resimt, amplificată de factorul sentimental, sînt rudele și apropiații de acasă; greu încercata mamă a lui Papiu Ilarian „se mîhniră pentru depărtarea ta“,

⁴³ *Ibidem*, II, p. 174.

⁴⁴ *Ibidem*, II, p. 296.

⁴⁵ I. Codru-Drăgușanu, *op. cit.*, p. 71.

⁴⁶ I. Pervain, I. Chindriș, *op. cit.*, II, p. 302 și 21.

⁴⁷ *Ibidem*, II, p. 274—277.

⁴⁸ T. Cipariu, *op. cit.*, p. 146.

⁴⁹ I. Pervain, I. Chindriș, *op. cit.*, p. 280.

⁵⁰ *Ibidem*, II, p. 153.

după cum cumnatul V. Pop îi dorește noroc „în această depărtare”⁵¹. Dacă aceste aprecieri sint oarecum de așteptat la cei doi emitenți evocați, apropiați întrucitva de mentalul țărănesc (cu un orizont spațial, evident, mai redus)⁵², ele se regăsesc și la S. Balint („ne întristăm pentru atîta depărtare de noi”)⁵³ sau chiar Codru-Drăgușanu („să-ți mai scriu tot din depărtare”)⁵⁴. În aceste cazuri, plasarea în spațiu a Italiei ține de limitele generale ale orizontului geografic transilvănean la acea oră.

Contactele personale induc totuși o apropiere, cel puțin afectivă. I. Hodoș, care în studenția-i padovană făcuse o pasiune mistuitoare pentru o „Maria”⁵⁵, îl învață italienește pe micul Enea Silviu (al cărui nume îl evocă pe eroul troian dar și pe Piccolomini) de la șapte ani⁵⁶. Influența Italiei este durabilă și ardelenii care o înregistrează țin să o propage peste ani.

Dacă una dintre consecințele deplasării perspectivei de la imaginea Italiei ca patrie a vestigiilor antice spre receptarea mesajului cotidian a fost apariția interesului pentru ceea ce am numit „Italia turistică”, un alt rezultat al acestei evoluții îl va constitui concentrarea atenției asupra civilizației materiale și a economiei. Acesta va fi un mesaj mult mai semnificativ privit prin prisma nevoilor societății transilvănene receptat și propagat mai departe în intenția de a servi ca model, prefigurind în acest fel interesul pentru aspectele politice.

Descinși de regulă în perimetrul de o densă civilizație al Italiei nordice, toți ardelenii trecători pe aici remarcă înaltul indice de urbanizare, căile de comunicație moderne, aspectele edilitare, curățenia și confortul: fără îndoială aceste constatări se impuneau și mai puternic în contrast cu realitățile cunoscute anterior. În și mai mare măsură, atenția transilvănenilor va fi captată de modelul „economiei de cîmp” italiene. Termenii superlativi în care aceasta este caracterizată indică atît marile diferențe existente la acea oră, cît și faptul că această problematică preocupa în cel mai înalt grad societatea timpului. Imaginea Italiei ca o nesfîrșită grădină înobilată de sîrguința agricultorilor revine mereu în notațiile călătorilor. Codru-Drăgușanu remarcă: „dară cîmpul, un șes neîntrerupt, [...] e o grădină necurmată”⁵⁷. Un exemplu foarte grăitor pentru deplasarea atenției către problematica economică îl oferă Cipariu, în mod aparent surprinzător pentru voiajul său în manieră iluministă. El vine, într-adevăr, în Italia avînd în minte imaginea unei țări a clasicității, al cărei univers încearcă a-l regăsi la fața locului: „cu ochii încercam să văz fagii lui Virgiliu și citis-ul pentru capre, ci au că erau numai fic-

⁵¹ *Ibidem*, II, p. 269, 268.

⁵² Aceeași depărtare o vor resimți și soldații ardeleni cantonați în Italia, după cum o mărturisesc creațiile folclorice avîndu-și sursa de inspirație în aceste realități. Complexitatea perspectivei lor asupra Italiei, continuitățile și discontinuitățile față de imaginea generală pe care o are societatea transilvăneană, merită însă un studiu aparte.

⁵³ I. Pervain, I. Chindriș, *op. cit.*, p. 10.

⁵⁴ I. Codru-Drăgușanu, *op. cit.*, p. 83.

⁵⁵ Pentru iubita italiancă a lui Hodoș vezi I. Pervain, I. Chindriș, *op. cit.*, II, p. 406—407.

⁵⁶ *Ibidem*, II, p. 205.

⁵⁷ I. Codru-Drăgușanu *op. cit.*, p. 70.

țiune poetică, au și ei au perit“. Nereușind să afle imaginea știută, va observa însă în schimbul bucolicului peisaj al *Georgice-lor* „nefâtigata industrie“ a locuitorilor de azi, eforturile lor care arată „cît poate face nevoia omenească și într-adevăr italienii meritează numele de industriali“. Altădată afirmă că „tot ce m-a impresionat mai mult este cultura pămîntului, căreia nu văzui asemenea“⁵⁸. Semnificativ, Cipariu este acaparât și el de mentalitatea pragmatică a noii epoci de dezvoltare burgheză. Totuși, sensibilitatea artistului biruie adesea interesul mercantil; remarcînd la Como munții „ornați cu grădini, vile și vii“⁵⁹ face dovada unei perspective mai degrabă picturale decît economice.

Interesul pentru economia italiană se vădește însă foarte viu în Transilvania. V. Pop, parohul din Budeiul de Cîmpie, dorește să afle „frații italieni cum poartă economia, cîți boi înșiră la plug, cum le e plugul și alte instrumente pentru economie“⁶⁰. Bărnuțiu, la rîndul său, îi scrie lui S. Crainic „despre economia de aici, cum ară, cum fac pergolato de vie, despre fabrica [sic] cașului“⁶¹. Aceste preocupări mărturisesc o deschidere către progresul economic și spiritul burghez întreprinzător. Interesul vine dinspre lumea satului ardelean, dinspre elementele burgheziei sătești în formare, care se află în fruntea acestui proces de propășire economică, demarat după 1848⁶².

Intellectualii și oamenii politici ardeleni conștientizează, teoretizează, sprijină și vin în întîmpinarea acestor realități. În acest sens, Bărnuțiu îi trimite din Italia lui I. Mureșanu, spre publicare, o lungă serie de articole (printre cele mai semnificative scrise aici) cuprinzînd date statistice și prețioase informații asupra agriculturii, industriei și comerțului european⁶³. Exemplul economic italian este indicat adeseori ca model pentru Transilvania, în special agricultura practică în Italia septentrională⁶⁴. Sensibilitatea lui Bărnuțiu pentru aceste aspecte mărturisește mentalitatea mult mai pragmatică a generației sale față de cea iluministă. Pe plan ideologic, pandantul acestei atitudini îl vor constitui concepțiile liberale din Transilvania, profesate de un G. Bariț⁶⁵.

Componenta economică a imaginii Italiei în conștiința transilvană la 1850 este semnificativă din unghiul analizei noastre mai ales datorită concentrării atenției asupra unei problematice contemporane, ca și prin valoarea de model a experienței italiene. Fără a avea o semnificație aparte ținînd de realitățile peninsulare, sau vreo materializare spectaculoasă, acest mesaj economic ilustrează însă ideea influenței modelatoare

⁵⁸ T. Cipariu, *op. cit.*, p. 144—145.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 152.

⁶⁰ I. Pervain, I. Chindriș, *op. cit.*, II, p. 277.

⁶¹ *Ibidem*, II, p. 73.

⁶² Vezi S. Retegan, *Contribuția satului la mișcarea națională a românilor din Transilvania în perioada liberalismului austriac*, în vol. *Stat-Societate-Națiune. Interpretări istorice*, Cluj, 1982, p. 347.

⁶³ Apărute sub titlul *Observațiuni statistice despre cultivățiunea pămîntului Europei*, în *Foaie pentru minte...*, XVI, 1853, nr. 42, 48, 49, 50 și 51; continuate sub titlul *Observațiuni statistice despre comerțul Europei*, în nr. 1, 2 și 3 pe 1854.

⁶⁴ S. Bărnuțiu, *Observațiuni statistice...*, în *Foaie pentru minte...*, XVI, 1853, nr. 42, p. 320, 321.

⁶⁵ *Ideologia generației române de la 1848 în Transilvania*, București, 1968, p. 37—47.

exercitate de imaginea Italiei asupra acțiunii și gândirii transilvănene, idee concretizată în domeniul politic. Iar faptul că ardelenii găsesc de cuviință să se intereseze, în Italia fiind, de aspecte economice, contribuie la precizarea preocupărilor și atitudinilor lor la ora respectivă.

Prezentarea structurii și dinamicii tuturor acestor componente ale imaginii Italiei permite degajarea citorva concluzii. În primul rînd, constatăm deplasarea perspectivei generale către fenomene contemporane; chiar dacă imaginea tradițională, a Italiei sacralizate de urmele străbunilor latini sau corifeilor iluminiști, își menține vigoarea și forța emoțională — într-o pondere de luat în seamă — elementul calitativ nou, superior, cel care contează pentru că aduce schimbarea este cel al imaginii realităților prezente. În al doilea rînd, se impune pragmatismul perspectivei ardeleni asupra Italiei. Interesul pentru mesajul artistic al peninsulei sau perceperea ei ca loc de agrement, fie și spiritual, sînt puse în subsidiar de căutarea acelor aspecte care pot fi utile societății românești din Transilvania. Aflați sub imperativul permanent al unor necesități acute, ardeleni prin excelență, receptează mesajul italian mediat de grila folosului național.

Aceste două indicii conduc cu necesitate la ideea deschiderii față de fenomenul politic italian⁶⁶. În condițiile descătușării energiilor naționale din Imperiul habsburgic, nimic nu putea fi mai actual și mai util pentru acțiunea românească decît lupta politică, fie în forma violentă a demersului revoluționar, fie în cea subterană, indirectă, impusă de rigurile neo-absolutiste. Italia era capabilă, în acel moment, să furnizeze exemple suficiente, sub ambele aspecte, ca și suporturi ideologice corespunzătoare. Această emergență a imaginii Italiei este reflexul fenomenului general al trecerii de accent în lupta națională a românilor din Transilvania de pe acțiunea culturală pe cea politică.

Constatările de mai sus demonstrează, credem, eficacitatea scrierii istoriei românilor din Transilvania prin prisma interesului lor pentru Italia — modalitate care permite, tocmai prin poziția excentrică a unghiului de cercetare, relevarea unor aspecte prin precaritatea surselor mai greu de abordat frontal. Cît despre nobila valoare a interferențelor româno-italiene pentru oamenii acelor ani, dă suficientă mărturie, în planul înalt și limpede al simbolurilor naționale, simpla împrejurare că la 1848—1849 cetele revoluționare ale moșilor cîntau emoționantul marș al lui Iancu pe o melodie de Rossini.

SORIN MITU

1850 ITALY IN THE PUBLIC CONSCIENCE OF THE ROMANIAN SOCIETY IN TRANSYLVANIA

(Abstract)

This study deals with the image of Italy in the Romanian society in Transylvania at the middle of the 19th century. The sources we used consist in voyage records and letters from Italy written by Timotei Cipariu, Simion Bărnuțiu, Alexan-

⁶⁶ A cărui imagine, receptare și fertilă influență în conștiința politică a românilor din Transilvania ne propunem s-o analizăm într-un proxim studiu.

dru Papiu Ilarian, Ion Codru-Drăgușanu, August Treboniu Laurian and Artemie Anderco. A comparative analysis of these texts can result in understanding the main fields of interest the people coming from Transylvania had with regard to the Italian realities they were brought into contact. Much interest they paid to the Latin Antiquity monuments, but on the other hand they even largely encountered the contemporary realities of the Peninsula: artistic message, cotidian aspects, „touristic“ components, the economic example and others. This shifting of interest suggests the subsequent taking into account of the Italian political background.

Thus, the image of Italy would provide the Transylvanian society with a set of examples and models.

IDEOLOGIA MIȘCĂRII FEMINISTE ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA ÎNTRE EDUCAȚIE ȘI EMANCIPARE

Ideologia mișcării feministe din Transilvania relevă situații similare fenomenului universal, dar și particularități izvorite din specificul local, din statutul aparte al femeii în societatea românească, din nivelul relativ redus al instrucției în general, al femeii în special. Organizarea primei reuniuni de femei din Brașov în 1850¹ prin efortul colectiv al întregii națiuni², cu scopuri umanitare, pentru ajutorarea fetițelor rămase orfane după revoluție, prilejuiește o adevărată campanie națională în jurul acestei întreprinderi, aducând problema femeii în fața opiniei publice românești, în curs de constituire și ea. Organizarea reuniunii brașovene, care a devenit model pentru toate reuniunile constituite în perioada următoare³, precede o ideologie propriu-zis feministă, deși nu au lipsit tentativele în acest sens datorate lui Bariț, Vasici sau altor îndrumători culturali, ce au dezvoltat subiecte cu caracter feminist în publicistica românească de până acum⁴. O ideologie feministă începe a se cristaliza abia după 1850, stimulată de organizarea reuniunii brașovene, de ecoul deosebit ce l-a avut asociația de aici pe întreg teritoriul românesc. Treptat ea va deveni o componentă importantă, permanentă a publicisticii naționale, preocupată să orienteze uriașul potențial ce-l ofereau femeile mișcării naționale, să le îndrume în conformitate cu imperativele acesteia.

¹ Lazăr Nastasi, *Raport despre jubileul Reuniunii femeilor române și istoricul reuniunii*. Brașov, 1902; Maria Popescu, *Istoricul Reuniunii femeilor române din Brașov*, în *Țara Bîrsei*, 1937, nr. 6; Mircea Băltescu, *Contribuții la istoricul Reuniunii femeilor române din Brașov*, în *Cumidava*, I, 1967; Mioara Voicu, *Cîteva date referitoare la înființarea Reuniunii femeilor române din Brașov*, în *Cumidava*, XIII—2, 1973; Constantin Căzănișteanu, *Știri privitoare la activitatea unei asociații transilvane create în urma revoluției române de la 1848—1849*, în *Studii*, XXVI, 1973, nr. 3.

² *Comtu public al fondului Reuniunii femeilor române spre ajutorarea creșterii fetițelor orfane și actele acesteia*. Brașov, 1853.

³ Pentru evoluția mișcării feministe din Transilvania vezi: Eugenia Glodariu, *Unele considerații privind mișcarea feministă din Transilvania (sfîrșitul secolului al XIX-lea — începutul secolului al XX-lea)*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 231—241 și V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru unirea din 1918*, București, 1968, p. 36—38.

⁴ G. Barițiu, *Contract de căsătorie*, în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, I, 1838, nr. 16, p. 121—123; idem, *Să te însori sau nu?*, în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, VII, 1844, nr. 3, p. 24; P. Vasici, *Fimeea*, în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, II, 1839, nr. 32, p. 251—253; idem, *Variații*, în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, II, 1839, nr. 34, p. 269—271; idem, *Spre înaintarea și statornicia casniciei fericiri sau chemarea și volnicia femeilor*, în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, IV, 1841, nr. 1—2, 5; idem, *Seara dinaintea nunții sau mijloc adevărat a fi în căsătorie norocoși*, în *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, II, 1839, nr. 37—39.

Cristalizarea unei ideologii specific feministe se realizează însă treptat, pe măsura maturizării comunității românești, a sporirii indicelui de cultură și a transformării mentalului colectiv ca urmare a noilor realități social-economice, politice și instituționale ce le înfățișează Transilvania. Apariția presei social-politice românești, produs al revoluției, dar mai ales organizarea Astrei⁵, cu programul său complex de ridicare calitativă a națiunii, în totalitatea ei, inclusiv a categoriilor productive prin instrucție, educație, popularizarea științei și culturii au contribuit decisiv la cristalizarea unei opinii favorabile feminismului în spiritul public românesc din Transilvania. Apariția unei asemenea opinii este și rezultatul stăruitoare opere educative dezvoltate de Astra în diferitele medii sociale românești, de la țărănime până la intelectualitate, purtată cu deosebire prin adunările generale ale Astrei⁶, apoi și ale despărțămintelor, prin intermediul publicațiilor acesteia, în primul rând al revistei „Transilvania”. Fără a dezvolta idei originale, publicistica românească ajunge să definească o ideologie a feminismului din cel puțin două puncte de vedere: unul menit să justifice și să legitimeze curentul feminist la românii din Transilvania, relevind importanța socială, politică, culturală sau națională a chestiunii feminine; al doilea abordând concret problematica feminismului în societatea românească, aspectele pe care le îmbrățișează emanciparea femeii. Fără a le putea delimita întotdeauna, cele două aspecte fiind tratate complementar, trebuie să remarcăm preponderența celei dintâi accepțiuni în faza de început a mișcării feministe, reprezentată de activitatea reuniunii brașovene și abordarea complexă a feminismului într-o a doua etapă, în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea și începutul celui următor. Prima fază din existența publicisticii sau literaturii feministe din Transilvania ce a cristalizat o ideologie specific feminista se întinde cronologic de la 1850 până la sfârșitul secolului al XIX-lea, când tonul și conținutul publicisticii feministe se modifică sensibil, beneficiind de acum de experiența numeroaselor reuniuni înființate după modelul celei brașovene⁷, de achizițiile mișcării feministe universale, pentru care sfârșitul de secol reprezintă un moment de turătură⁸, nu în ultimul rând de bogata experiență teoretică și practică a miș-

⁵ V. Curticăpeanu, *op. cit.*, p. 36—38; Nicolae Bocșan, *Unirea Principatelor și Transilvania (Implicații culturale)*, în *AIACN*, 1985—1986, p. 485—504.

⁶ La adunarea generală din 1869 de la Șomeș, G. Barițiu a rostit prelegerea *Despre educațiunea femeii la națiunea română*, în *Transilvania*, II, 1869, nr. 17, p. 199—202; în 1872, la Sebeș, s-a ținut disertația *Despre educațiunea femeilor la națiunea română*, cf. E. Glodariu, *Aportul femeilor din Transilvania la mișcarea memorandistă*, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 501—503.

⁷ Brașov (1850), Lugoj (1863), Mediaș (1870), Făgăraș (1876), Turda și Abrud (1880), Sibiu, Șimleul Silvaniei și Zărnești (1881), Arad (1884), Hunedoara (1886), Cluj (1888), Blaj (1890), Râșinari și Caransebeș (1891), Timișoara (1893), Bran (1897), Zlatna (1902), Bistrița (1913).

⁸ Pentru evoluția mișcării feministe pe plan internațional vezi: Kaethe Schirmacher, *Le féminisme aux États Unis, en France, dans la Grande Bretagne, en Suède et en Russie*. Paris, 1898; Poznan Iolan, *Das Frauen Geschlecht bei den Balkan Christen*. Budapest, 1901; Marie Bernays, *Die deutsche Frauenbewegung*. Leipzig, 1920; Pogány Zsuzsanna, *Nőemancipáció 1790—1848*. Budapest, 1937; E. Flexner, *Century of Struggle. Woman's rights movement in the United States*. Cambridge, 1970; Maria Butureanu, *Femeia. Studiu social*. București, 1921, p. 143 sq; Elena Bogdan, *Feminismul*. Timișoara, 1926, p. 39 sq; Calypso Corneliu Botez, *Problema feminismului*. București, 1920, p. 34 sq.

cării feministe din România. Un moment important în noua direcție pe care se angajează publicistica românească în problema feminismului revine mișcării socialiste române și internaționale, care aducea un suflu nou și desigur o problematică deosebită în lupta pentru emanciparea femeii.

Mutațiile care s-au produs în literatura sau publicistica feministă reflectă, totodată, importante transformări din gândirea social-politică românească, din ideologia națională, produse pe fondul ultimei crize a dualismului austro-ungar, ce reflectă o criză de conștiință, generală în Europa la sfîrșitul secolului trecut, care pune sub semnul întrebării sistemul de valori tradițional. Fără a dobîndi aspectul unei crize de conștiință — deși o criză socială și politică afectează evident și societatea românească — transformarea calitativă a ideologiei feministe în ultimul deceniu al secolului trecut este rezultatul unui complex de factori interni și externi, dar și consecința naturală a procesului de creștere și modernizare a societății românești în a doua jumătate a secolului, cînd dau roade inițiativele întreprinse pe cale legală de elita românească pentru ridicarea calitativă a națiunii pe teren economic, cultural, social-politic și bisericesc pe direcțiile programului avansat de Andrei Șaguna încă din perioada absolutistă⁹.

Această mișcare legală, desfășurată pe temeliile solidarismului național și-a încorporat inevitabil și problematica feministă, ca o parte componentă greu de neglijat a solidarității naționale. Rezultat al acestei „munci organice”¹⁰ la care au colaborat toate energiile comunității românești, manifestată în diferite sfere ale vieții sociale, organismul național a reușit să-și conserve individualitatea și specificul, la adăpostul autonomiilor create, să abordeze în prag de secol chestiunea românească în termenii autodeterminării și ai desăvîrșirii unirii politice¹¹. În acest climat, ideologia feminismului, urmînd schimbările generale înregistrate în planul conștiinței colective, își reconsideră temele și orientarea generală, convergent în direcțiile în care evoluează ideologia națională în ansamblul ei.

Publicistica feministă din prima etapă s-a afirmat cu deosebire în paginile publicațiilor „Transilvania”, „Familia”, „Telegraful român” și „Tribuna” îndrumată în mare parte de George Barițiu și apoi de Iosif Vulcan. Un specific al ei îl constituie preponderența autorilor bărbați, între care se disting, alături de cei doi amintiți, I. A. Lapedatu, I. C. Drăgescu, Atanasie Marienescu. „Transilvania” a publicat conferințele cu teme feministe rostite în cadrul adunărilor generale ale Astrei, în timp

⁹ Keith Hitchens, *Orthodoxy and Nationality. Andrei Șaguna and the Rumanians of Transylvania 1846—1873*. Cambridge, 1977, p. 78—114; V. Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertate națională 1848—1881*. București, 1979, p. 61 sq.

¹⁰ În Polonia mișcarea de rezistență împotriva stăpînirii străine, care a încorporat și feminismul cu manifestări vădit naționale, a purtat numele de „muncă organică”. Vezi Stefan Kieniewicz, *Les problèmes du travail organique en Pologne*. Warszawa, 1985.

¹¹ Pentru noile direcții din mișcare vezi Ștefan Pascu, *Făurirea statului național unitar român*, vol. I, București, 1983, passim; Liviu Maior, *Mișcarea națională românească din Transilvania 1900—1914*. Cluj-Napoca, 1986.

ce „Familia“ întreține rubrici speciale pe această temă¹², iar celelalte periodice, ca de exemplu „Telegraful român“ sau „Foișoara“ acestuia; „Tribuna“ și suplimentul ei literar, consacră seriale acestei chestiuni sau difuzează o beletristică adiacentă sau complementară temei.

Publicistica feministă din prima etapă este tributară în mare parte idealurilor culturalizante ale Luminilor, prelungind, deseori nefiresc și chiar exagerat, spiritul acestora¹³. Sintetizînd într-o manieră generalizantă aspirațiile feminismului românesc din această fază, le găsim reductibile la ideea ridicării femeii din starea de înapoiere prin instrucție, educație, popularizarea științei și a culturii, conferind difuzării culturii în mediul feminin valoarea de soluție panaceu pentru emanciparea femeii. Chiar dacă am generalizat spiritul unei literaturi, acesta este sensul primar și evasiunic al feminismului la români în această perioadă, identificat cu ideea de educare a femeii pe toate căile posibile și din toate punctele de vedere. Ideea de educație complexă a femeii constituie prima ipostază a ideologiei feministe, spre care converg cele mai multe din manifestările publicistice.

Publicistica pledează pentru cultivarea femeii în calitate de soție, mamă sau de membru al societății, în vederea „cîștigării unor cunoștințe“ pentru „capacitatea de a le întrebuința bine“ sau a-și cîștiga „dibăcia de a se putea mai departe cultiva și singură pe sine pentru propria-i observare și meditare“¹⁴. În 1854 „emanciparea femeilor cea singură adevărată și singură înțeleaptă se cuprinde într-aceea că ele se sîrguiesc a-și cîștiga în locul unei culturi, care adeseori e numai pe dinafară — o asemenea cultură adevărată, internă; în locul unei deresure goale a memoriei și a minții, o cultură adevărată a sufletului și a inimii; se cuprinde mai departe într-aceea că ele să-și însușească o înțelegere a sîrguințelor omenimei, precum și un interes adînc și din inimă, ce produce apoi această înțelegere, o cunoștință a propășirilor culturii, cu un cuvînt să-și însușească o minte deșteaptă, precum și pentru viață, așa și pentru fantomele ce așa des se schimbă, precum și pentru seriozitatea vieții, așa și pentru părțile veselitoare ale ei“¹⁵. Este maximul care-l poate produce epoca în materie de feminism la români, puternic marcată de spiritul rațional al iluminismului, de idealurile sale educative în plan moral, social sau politic. Convingerea a fost generală în acel timp și publicistica nu face decît să reflecte o mentalitate dominantă. Pentru I. C. Drăgescu¹⁶ emancipare înseamnă înainte de toate instrucție și educație. Dezvoltînd această chestiune a educației femeii, se are în vedere un concept foarte larg de educație, gîndită pe mai multe planuri (morală, religioasă, estetică-culturală, științifică, fizică etc.), realizată prin școală, familie, societate. Descins din conceptul iluminist de educație, idealul educativ al femeilor rămîne totuși sever limitat la inegalitățile sociale („nu e înțelept a se înălța peste starea lor“¹⁷) și nivelul intelectual relativ îngust al citi-

¹² „Conversare cu cititoarele“, „Salonul“ și „Mama“.

¹³ Nicolae Bocșan, *op. cit.*

¹⁴ *Chemarea și cultura femeii*, în *Telegraful român*, II, 1854, nr. 58, p. 228—229.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ E. Glodariu, *Unele considerații...*, p. 233.

¹⁷ *Educația fetelor*, în *Telegraful român*, IV, 1856, nr. 40, p. 157.

torilor cărora se adresează publicistica. Preeminența educației morale, inclusiv a celei bisericești în ansamblul conceptului (în educația femeii trebuie să se aibă în vedere „religia și moralul”¹⁸) nu-i anulează și valențele practice, izvorite din spiritul raționalist al Luminilor (femeia „să fie bună econoamă, să fie bună soție”) sau din exigențele vieții sociale („soată plăcută de conversație”¹⁹, „cultivarea gustului de mici”). Remarcăm în acest sens campania inaugurată în 1856 de „Telegraful român” pe teme feministe, publicind un serial consacrat emancipării femeii, educației acestora, istoriei femeii și a mișcării de emancipare, „destinației femeilor” (în politică, în arte, literatură și în știință, în casă și în societate²⁰). În opinia autorului anonim al serialului, prezența femeii în politică apare nefastă, deși istoria a înregistrat și cazuri de guvernări femeiești fericite. Un cimp de lucru pentru femei, în care se pot valida deplin, este teritoriul educației, „a creșterii dezvoltării trupesti, spirituale și morale a generației viitoare”²¹. Considerându-le cele mai apte pentru „a învăța copiii sistematic în școli”, autorul remarcă cu insatisfacție prin comparare cu Anglia și America, că „la noi nici măcar instrucția fetițelor nu s-a reușit prin femei”. O a doua direcție în care se validează personalitatea și natura feminină este „chemarea pentru casă și economie” deoarece femeia „însuflește prin faptele cotidiene și mărunte universul casei”²². În finalul articolului, autorul pledează pentru ca femeile să preia o serie de ocupații considerate bărbătești, ca în Franța sau Elveția, constituind unul din puținele exemple în care se dezvoltă tema accesului la muncă egal al femeii cu bărbatul. În artă — se apreciază în articol — talentul feminin este exprimat cel mai bine deoarece „arta ducătoare la împlinire ori cea imitatoare e mai amăsurată naturii femeiești decât libera producere de lucruri mai mari și continue”²³. Mentalitatea colectivă nu s-a eliberat de prejudecăți, ea continuă să vadă femeia într-o poziție de inferioritate în plan intelectual sau fizic (femeile nu s-au distins în științele exacte deoarece le lipsește „cugetarea logică”) subliniind deosebirile de temperament, de ordin fizic, de viață spirituală față de bărbați. Treptat, conceptul de educație se lărgeste, fără a renunța la motivele fundamentale, în primul rând cele de ordin moral și intelectual, primele care dau valoare frumuseții feminine („frumusețea dinăuntru, bunătatea inimii”, „cultura spiritului”) prin care „femeia își îndeplinește adevărata sa chemare”²⁴.

„Educațiunea la femei” trebuie realizată în primul rând prin școală, prin școli speciale destinate fetițelor. Este semnificativ de altfel faptul că primul obiectiv formulat și realizat de mișcarea feministă în această

¹⁸ *Educația femeilor*, în *Telegraful român*, IV, 1856, nr. 39, p. 153.

¹⁹ *Telegraful român*, IV, 1856, nr. 39, p. 153.

²⁰ Nr. 39—41, nr. 61—63, 72—73, 75—76 (*Despre destinația femeilor*), nr. 78—79, 81 (*Ceva din istoria femeilor*).

²¹ *Telegraful român*, IV, 1856, nr. 76, p. 301—302.

²² *Destinația femeii (Femeia în casă, în societate și în conversarea practică)*, în *Telegraful român*, IV, 1856, nr. 62, p. 245.

²³ *Despre destinația femeii (Femeile în arte, în literatură și în științe)*, în *Telegraful român*, IV, 1856, nr. 72, p. 285—286.

²⁴ M. Virțișianu, *Femeia și chemarea ei*, în *Familia*, II, 1866, nr. 15; Vasiliu Pop, *Adevăratele frumuseți femeiești*, în *Familia*, III, 1867, nr. 12, p. 136—139; J. B. Timișanu, *Cum să se poarte fetele*, în *Familia*, IV, 1869, nr. 45, p. 527—528.

perioadă a fost tocmai organizarea școlilor de fete, domeniu în care s-au realizat progrese remarcabile pînă la sfîrșitul secolului, ca urmare a eforturilor reuniunilor de femei²⁵.

Cele mai multe intervenții în publicistică pe temele feminismului pornesc de la realitățile universale, oferite ca model și exemplu societății românești, pentru a încheia cu problemele ce le ridică chestiunea feministă în spațiul românesc. Alături de exemplele europene sau universale, publicistica românească apelează deseori la personaje exemplare ale femeii în antichitate sau de-a lungul istoriei, oferindu-le ca model generației contemporane. Procedură tipic iluministă, imitarea sau reîntoarcerea la modelele clasice antice, la exemplaritatea vârstei de aur, la origini pentru descoperirea esenței, indică o logică ancorată în continuare în tiparele sensibilității clasice, iluministe, întrepătrunsă firesc de viziunea romantică asupra personajului istoric. Atanasie M. Marienescu face un istoric al feminismului în care vede o „revoluție reformatoare și pașnică, ce a cuprins mai multe state, la noi ajungînd mai tîrziu“, și al cărui principal conținut constă în asigurarea dreptului la muncă, la cultură și a drepturilor politice egale cu bărbații²⁶. Problema feminismului în opinia sa este o problemă socială și orice popor care începe a progresa „trebuie să propășească cu toți factorii săi și femeia este în popor un factor principal“. Tributar aceluiași spirit al Luminilor, subliniază rolul școlii în emanciparea femeii, pledînd pentru înființarea de școli pentru fete „unde să învețe mai mult decît a scrie și a citi.“ Ioan Lapedatu în „Femeia în secolul XIX“ sintetizează din publicistica franceză ideile emancipării femeii, concepută, în opinia lui, în plan cultural, social și politic. În corespondențele sale din Italia, I. C. Drăgescu informează cititorii români despre mișcarea feministă din Italia și Franța, declarînd că va fi „purtarea pentru emanciparea femeii“²⁷.

Sfîrșitul deceniului șapte al secolului al XIX-lea amplifică concepția de emancipare a femeii, asociindu-i valențe și componente noi, izvorite din noile realități politice, ale dualismului, dar și din situația demografică sau noua structură capitalistă a societății românești. Deși continuă mai vechile componente ale conceptului iluminist, publicistica deceniului șapte acordă un spațiu însemnat noilor achiziții romantice, în primul rînd ideii naționale ce interferează și condiționează concepția despre educația femeii, conferindu-i un plus de dinamism, o mai mare accesibilitate, un spirit ofensiv chiar. Această direcție, încă tradițională în spirit, datorează foarte mult publicistelor femei, care au propus, în comparație cu autorii bărbați, o mai largă viziune asupra feminismului, lipsită de prejudecăți și clișee. Chiar dacă aceste idei nu s-au impus, ele constituie un moment în evoluția ideologiei feministe asupra căruia trebuie stăruit. Cel mai reprezentativ autor al acestei perioade a fost, în-

²⁵ „Pentru că cultura copilului nostru să ne chează și pentru venitor să așă fel de progres, ce cu drept cuvînt le pretinde spiritul timpului în care ne găsim“, „avem nevoie de a înființa atari institute, căci trăim într-un timp care suflă a reforme și a cărui caracteristică este că omenirea înaintează în cultură și știință cu rapiditate“. Ioan Petrașcu, *Educațiunea la femei*, în *Telegraful român*, XVI, 1868, nr. 104—105.

²⁶ E. Glodariu *Unele considerații...*, p. 232.

²⁷ *Idem*, p. 232.

discutabil, Elena Densușianu. Într-un sugestiv articol „Despre emanciparea femeilor”²⁸ autoarea sintetiza o experiență românească și europeană, individualizînd cîteva elemente ale concepției moderne. Discursul rostit de Elena Densușianu la a doua conferință literară a Casinei române din Făgăraș ilustrează adaptarea ideilor generale ale feminismului la realitățile românești din Transilvania. Conferința sa dezvăluie o concepție de o remarcabilă claritate, dar și de mare complexitate, ce îmbrățișează aspecte fundamentale ale problemei, un realism incontestabil, relevant în posibilitățile și prioritățile mișcării din Transilvania. Ea pornește de la premisa că viața social-politică ardeleană este dominată de două idei: ideea de naționalitate și de emancipare a femeii, legate între ele printr-o relație de intercondiționare. Prin emanciparea femeii înțelege îmbunătățirea stării spirituale, materiale și publice a femeii, indiscutabil mai mult decît la generația precedentă. Emanciparea femeii apare condiționată de ridicarea nivelului ei cultural, ceea ce reclama intensificarea eforturilor pentru culturalizare, creșterea gradului de instrucție, lărgirea cadrului și conținutului educației femeii de la cercul îngust în care a fost concepută pînă acum. Pornind de la realitățile concrete din Transilvania epocii dualiste, autoarea dezvoltă ideea condiționării emancipării de regimul politic existent, ce poate face posibilă sau poate împiedica reala eliberare. Realizarea practică a emancipării reclamă în spiritul concepției tradiționale cultură, deci ea începe numai atunci cînd se vor ridica școli pentru fete. Pledoaria pentru emanciparea culturală este însoțită și de un patetic apel ce cheamă la acțiune, la solidarizare, în formele consacrate pînă atunci — reuniuni, societăți. Concepția feministă se greșează pe un ideal democratic, mărturisind o marcată tendință de politizare, izvorît din idealurile liberale ale noii generații de oameni politici români. Conform acestui crez, emanciparea nu se va putea îndeplini decît numai „acolo unde viața politică a unui popor are la bază libertatea adevărată”²⁹, ceea ce constituia și un veritabil protest împotriva dualismului.

Politizarea timidă a conceptului, fundamentarea lui națională anunță viitoarele direcții pe care va evolua feminismul din Transilvania în perioada următoare. În replică la enunțurile autorilor femeii, articolele redactate de bărbați continuă să limiteze, adeseori inconștient, cadrele conceptului. Deși este de acord că „emanciparea femeilor este una din cele mai impresionante chestiuni ce a preocupat vreodată mintea spiritului omenesc”, Ion Dima Petrașcu restrînge considerabil conceptul propus de Elena Densușianu, considerînd că „adevărata emancipațiune nu constă nici în paritatea femeilor față cu bărbații lor, nici a ignora individualitatea feminină... numai prin a se întoarce femeia la marginile potrivite naturii femeiești, numai prin aplicarea către căsnicie, către împlinirea datorințelor sale de femeie, mamă și soție bună. Astfel vine a se înțelege adevărata emancipațiune”³⁰. Prin instrucția și educația femeilor se va realiza, în opinia autorului, prospețimea învățămîntului național, con-

²⁸ *Familia*, V, 1869, nr. 49.

²⁹ E. Glodariu, *Unele considerații...*, p. 233.

³⁰ Ioan Dima Petrașcu, *Despre emanciparea femeilor*, în *Familia*, VI, 1870, nr. 5, p. 49—54.

vins că, în ultimă instanță, emanciparea constă în a da „femeii adevărata cultură ce reclamă natura individualității femeiești”³¹. Chiar și G. Barițiu, cu merite indiscutabile în popularizarea chestiunii feminine la români, este reticent la ideea emancipării femeii „cu care de la revoluțiunea cea mare încoace fac propagandă unii oameni corupți, iarăși tot spre degradarea sexului frumos”, refuzînd să recomande românilor, deoarece, scria el „între libertate și libertinaj diferența este atît de mare...”³².

Conceptul propus în epocă rămîne în esență tributar ideilor culturalizante ale iluminismului, ca în perioada anterioară, acreditînd însă ideea educației femeii prin școală în primul rînd, respectiv prin școli speciale pentru fete. Între cele două concepte ale deceniului șapte, reprezentativ rămîne cel propus de femeile publiciști care indică sensul și direcțiile viitoare ale feminismului românesc din Ardeal, pe cînd cel de-al doilea rămîne în mare parte orientat spre trecut, aparținînd unei epoci culturale revoluate.

Între cele două concepte analizate, veritabili poli între care evoluează concepția feministă a deceniilor șapte-opt, publicistica consacrată emancipării femeii continuă să traducă pagini reprezentative din literatura feministă europeană (I. Lapedatu, *Educațiunea fetelor*, după Legouve³², N. F. Negruțiu, după Dusch³³), să informeze publicul cititor despre mișcările feministe din lume (*Despre educațiunea femeilor din America*³⁴) sau să propună acestuia lungi incursiuni în istoria femeii (*Frudiția femeilor române*³⁵, *Educațiunea femeilor la chinezi*³⁶). În paralel sînt abordate aspecte particulare ale fenomenului emancipării, cu predilecție aparținînd educației morale și spirituale³⁷. Reținem dintre acestea apelul la organizare și asociere, pe temeiurile solidarismului modern (M. Tufelcica, *L'avenir des femmes*³⁸) sau pledoaria pentru dezvoltarea industriei de casă prin crearea unor școli unde să se propună economia (Emilia Lungu, *Luxul modern*³⁹) ce indică o nouă orientare programatică în activitatea reuniunilor. Notăm și preocuparea pentru cultivarea moravurilor, a civilizației, prezentă în numeroasele articole de la rubrica „Salon” a „Familiei”, cuprinzînd sfaturi privind comportamentul femeii, moda, conversația etc. Chiar dacă apare mai rar, educația fizică, alături de cea morală și intelectuală rămîne o constantă a pledoariei feministe, cultivată cu deosebire în paginile „Familiei” (ex.: *Scrima* și

³¹ *Ibidem*.

³² *Familia*, VI, 1870, nr. 19, p. 217—218.

³³ *Familia*, VII, 1871, nr. 14, p. 164—165.

³⁴ *Familia*, XI, 1875, nr. 51, p. 602—603.

³⁵ *Familia*, XXIII, 1887, nr. 10, p. 113—115.

³⁶ *Familia*, XXIII, 1887, nr. 4, p. 44; XXVI, 1890, nr. 34, p. 407.

³⁷ P. Moldovan, *Toaleta animei femeiești* în *Familia*, X, 1874, nr. 35, p. 414—415; Iuliu Pederzani, *Mama*, în *Familia*, XI, 1875, nr. 28, p. 330—331; Jean Paul, *Natura și educațiunea fetelor*, în *Familia*, XII, 1876, nr. 24, p. 277—278; I. A. Lapedatu, *Educațiunea sexului frumos*, în *Familia*, XIII, 1877, nr. 13—14; Jeana Bar., „Ceea ce trebuie să știe o femeie în lume”, în *Familia*, XV, 1879, nr. 47, p. 561; *Emanciparea femeii la noi*, în *Familia*, XVI, 1880, nr. 25, p. 156—157; Emil Critzmann, *Femeia și chemarea ei*, în *Familia*, XVIII, 1882, nr. 41, p. 509—510; I. T. Mera, *Unei femei*, în *Familia*, XXVI, 1890, nr. 23, p. 280.

³⁸ *Telegraful român*, XXIV, nr. 18, 1876, p. 72.

³⁹ *Familia*, XVI, 1880, nr. 76, p. 478—479.

femeia⁴⁰, *Femeile și sportul*⁴¹). „În interesul vigurozității generațiilor viitoare, a întăririi neamului cerem ca educația fizică a fetelor să nu fie considerată ca un factor secundar...⁴², scrie în acest sens doctorul I. Felix. Indiferent de care aspect al emancipării se ocupă, chiar și de cel politic, întotdeauna are o motivație culturală, tributară idealurilor iluministe, prelungite atât de tirziu în cultura noastră („Au cerut drepturi politice pentru femei... fiindcă ei au văzut că simțul ambițiunii pentru cultură s-a dezvoltat și în spiritul femeii, odată cu programul timpului⁴³).

Prima etapă din evoluția ideologiei feministe la românii din Transilvania reduce sensibil conținutul emancipării femeii la ridicarea ei culturală prin instrucție și educație, linie pe care au evoluat și reuniunile de femei până la finele veacului. Notabilă rămâne și preocuparea pentru consolidarea conștiinței sale naționale⁴⁴ în vederea activizării și încorporării uriașului potențial ce-l oferă femeile în militantismul politic național. Educația socială și națională a femeii, complementare în concepția generației⁴⁵, constituie forma supremă a idealului emancipării feminine, ca și în Germania aceleiași perioade, spirit ce a guvernat și manifestările mișcării feministe propriu-zise. Puținele reflecții politice⁴⁶ înregistrate trădeză doar sensul viitoarei evoluții, dar nu constituie o coordonată majoră a concepției feministe românești. O explicație istorică a acestor tendințe impune inevitabil concluzia prelungirii nefirești a tradiției iluministe, dar și asumarea tactică a unei atari orientări, generată de nevoile luptei politico-naționale cantonate ferm în cadrele pasivismului politic. Acesta propunea o rezistență națională la toate palierele corpului social românesc, capabilă să consolideze naționalitatea și specificul național, să opună tendințelor deznaționalizatoare, agresive forta solidarismului național, la edificarea căruia era chemată și mișcarea feministă.

O a doua etapă din evoluția ideologiei, localizată cronologic în ultimul deceniu al secolului trecut și începutul secolului nostru, aduce un spirit mai dinamic în literatura feministă, ca și în mișcarea femeilor române, acordat imperativelor momentului politic ce-l traversează mișcarea națională românească pe calea adoptării noului activism politic. Noua tactică presupunea un spirit ofensiv, o activizare politică a maselor, în rândurile cărora femeile aveau o pondere foarte mare, lărgirea cadrelor sociale ale mișcării pentru asigurarea unei baze electorale largi. La acestea se adaugă inevitabilul progres economic și intelectual al societății românești, bogata experiență europeană și universală, creșterea excep-

⁴⁰ *Familia*, XXII, 1886, nr. 24, p. 287.

⁴¹ *Familia*, XXXIX, 1903, nr. 16, p. 187.

⁴² I. Felix, *Educațiunea fetelor*, în *Familia*, XXXIX, 1903, nr. 22, p. 278.

⁴³ Cornelia Emilian, *O cugetare asupra soartei femeii*, în *Familia*, XXIII, 1887, nr. 23, p. 270—271.

⁴⁴ Lucreția Costa, *Rolul femeii în înflorirea națiunii și a culturii naționale*, în *Familia*, 1871, p. 428.

⁴⁵ Ana Botta, *Misiunea femeii în genere și a celei române în specie*, în *Familia*, 1864, p. 169—171.

⁴⁶ I. Vulcan, *Femeile române și războiul*, în *Familia*, 1878, p. 119.

țională ca număr și influență a mișcării feministe, susținută și de tinăra mișcare socialistă⁴⁷.

În aceste împrejurări ideologia feminismului dezvoltă o concepție de o mare complexitate, ce cuprinde în obiectivele sale aspectele majore economice, sociale, politice, culturale sau morale ale emancipării femeii. Anunțată de publicistica deceniilor șapte-opt, noua concepție despre feminism traversează distanța de la idealul culturalizant al educației femeii la cel de emancipare reală, în accepțiunea deplină a cuvintului, așa cum a propus-o ideologia feministă de atunci. Izvorită dintr-o mentalitate romantică, concepția emancipării presupune un pronunțat spirit politic, o concentrare și coordonare a întregii mișcări feministe în acord cu idealurile sociale și naționale ale epocii. În concepția noii etape din evoluția feminismului emanciparea femeii presupune eliberarea sa în societate, egalizarea condiției sale cu cea a bărbatului și emanciparea comunității naționale căreia îi aparține. Cele două laturi sînt complementare la cei mai mulți autori, deseori suprapunîndu-se pînă la identificare. Noua concepție mărturisește și aspirația spre o formă de organizare superioară a mișcării feministe, concordantă exigențelor solidarismului modern, menită să dea eficiență mișcării, să-i imprime un spirit dinamic și ofensiv⁴⁸. Crește acum numărul autorilor femeii, ca și al articolelor reproduse după presa din România, unde mișcarea feministă realizează progrese însemnate la sfîrșitul secolului, sprijinită și de socialiști, care au înscris în programul din 1893 al P.S.D.M.R. și emanciparea femeii, îmbunătățirea condițiilor de muncă și viață ale femeilor⁴⁹. Experiența bogată a numeroaselor reuniuni se reflectă și în maturitatea cu care sînt abordate chestiunile fundamentale ale feminismului. „Femeile construiesc o însemnată parte a societății și au un rol influent”, scria revista „Familia” la începutul anului 1893, atrăgînd atenția opiniei publice românești asupra acestei categorii importante din societatea noastră printr-o suită de articole⁵⁰. Tonul publicisticii românești din Transilvania, vădit influențată de literatura feministă din România vorbește despre *O nouă direcțiune în creșterea femeii române*⁵¹, tema conferinței lui N. Petrașcu, ținută la Ateneul român. Fără să abandoneze temele tradiționale despre rolul mamei, instrucția și educația fetițelor sau a femeii, publicistica feministă din această perioadă pedalează cu deosebire pe o problematică națională, înmulțind apelurile la solidaritate: „a iubi pe conaționaliști — scria I. Cornea-Misici — este cea mai sfîntă caritate în viață. Idealul nostru, al românilor, trebuie să fie astăzi această caritate care ne impune să ne iubim, căci numai așa vom fi mari ca națiune, dacă inimile ne vor bate în solidaritate pentru cultul iubirii de

⁴⁷ Paraschiva Cincea, *Inceputurile luptei pentru emanciparea femeii în România (secolul al XIX-lea)*, în *Studii și articole de istorie*, V, 1963, p. 301 sq.

⁴⁸ Uniunea femeilor române din Ungaria înființată în 1913. Vezi *Luceafărul*, XII, nr. 13—14, p. 443.

⁴⁹ *Condițiile istorice ale apariției și dezvoltării clasei muncitoare din România. Făurirea și afirmarea partidului său politic*. București, 1984, p. 587—589.

⁵⁰ Camil B., *Despre femei și influența lor*, în *Familia*, XXVIII 1892, nr. 52, p. 619—620; *Influența femeii*, în *Familia*, XXXIV, 1898, nr. 32, p. 374—375.

⁵¹ *Familia*, XXX, 1894, nr. 17, p. 199.

neam, pentru scumpa noastră țară, pentru dulcea limbă ce o vorbim, pentru limba românească⁵².

Este un specific al ideologiei feministe din Transilvania orientarea spre problemele de interes național, deseori în detrimentul emancipării sociale sau politice. Din ansamblul temelor ce le îmbrățișează publicistica feministă la început de veac, ponderea cea mai mare o au cele care privesc educația națională a femeii, integrarea ei în mișcarea românească pentru emancipare sau unitate. Sesizând rolul deosebit al femeii în societate, „agentul principal al civilizațiunii“, cum o definea I. Felix în 1903⁵³, capacitatea sa de influențare, publicistica națională consacră cel mai mare spațiu educației naționale, participării femeii la mișcarea pentru drepturi naționale. Așa se explică particularismul ideologiei feministe la români, cel puțin în această fază, puternic politizată în Occident, pe cînd în Transilvania are un pronunțat caracter național⁵⁴. Așa se explică și orientarea reuniunilor de femei înspre cultivarea sentimentului național prin răspîndirea culturii române, încurajarea portului popular ș.a. Este și motivul pentru care unii istorici au integrat mișcarea feministă din Transilvania în cadrul mișcării cultural-naționale a românilor transilvăneni⁵⁵.

Ideologia feministă continuă în această etapă unele teme mai vechi, tributare concepției culturalizante⁵⁶, dar acestea nu mai sînt generale sau reprezentative. În mod surprinzător apar și voci ce resping emanciparea reală într-un spirit conservatorist, ce consideră „absurdă“ educația ce-și propune emanciparea fetelor, limitînd cadrele acestei educații la cercul îngust al familiei, „sub privegherea mamei, care singură are chemarea sufletească și experiența necesară pentru aceasta“⁵⁷.

La început de secol publicistica feministă își asumă tot mai mult rolul de îndrumătoare a numeroaselor reuniuni constituite în Transilvania, în intenția unificării acțiunii lor sociale sau naționale. Anul 1900 a prilejuit și aniversarea jubileului a 50 de ani de la înființarea Reuniunii femeilor române din Brașov, moment de bilanț ce a relevat și o experiență, dar și tendința de orientare a reuniunilor de femei în acord cu necesitățile mișcării naționale, ale vieții politice contemporane. În mod semnificativ Maria Baiulescu a prezentat cu acest prilej conferința *Misiunea femeii române*⁵⁸, urmărind să asigure un caracter unitar, ideologic și tactic mișcării de femei. Ca și în perioada anterioară, publicistica românească a oferit un spațiu larg mișcării feministe europene sau

⁵² *Influența femeii*, în loc. cit.

⁵³ I. Felix, *Educațiunea fetelor*, în loc. cit.

⁵⁴ E. Glodariu, *Aportul femeilor...*, p. 501—509.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Pavel Voștinariu, *Educațiunea familiară*, în *Familia*, 1876, p. 553—555; Ana Botta, *Secretul fericirii (Misiunea femeii în familie)*, în *Familia*, 1874, p. 236—237; At. M. Marienescu, *Educațiunea familiară*, în *Familia*, 1898, p. 109—111; Lazăr P. Petruni, *Mama*, în *Familia*, 1877, p. 217—218; Emilia Lungu, *Mama*, în *Familia*, 1878, n. 397—399; C. Păunescu, *Mama și copilul*, în *Familia*, 1884, p. 198—200; Ioan Petran, *Femeia — mamă ca educatoare*, în *Familia*, 1886, p. 478—479; D. Teleor, *Mama de familie*, în *Familia*, 1893, p. 188; I. Vulcan, *Problema înființării de școli române pentru fete*, în *Familia*, 1880, p. 538.

⁵⁷ *Educația fetelor*, în *Familia*, XXXVI, 1900, nr. 5, p. 56.

⁵⁸ Fragmente din lucrare în *Familia*, XXXVII, 1901, nr. 6, p. 61—63.

mondiale, acordind un loc preponderent emancipării social-politice a femeii, chiar dacă autorii, de cele mai multe ori bărbați, nu împărtășesc întotdeauna aceste idealuri. Emil Degar combate în paginile „Familiei” ideile lui John Stuart Mill despre emanciparea politică și socială a femeilor, deși recunoaște că „emanciparea politică a femeii e fluxul firesc al emancipării ei sociale”⁵⁹. Dar, cum am observat, în condițiile de oprimare și asuprire a întregii națiuni sub regimul dualist, idealul emancipării social-politice se repliază în publicistica românească în favoarea educației naționale, a întăririi conștiinței și solidarității naționale. Publicistica lansează repetate apeluri către femei pentru susținerea asociațiilor cu caracter național (Astra, Societatea pentru fond de teatru român, reuniunile de femei) în vederea unei educații naționale, românești a fetelor⁶⁰. Alături de modelele străine relevate de mișcarea feministă internațională, publicistica ardeleană dă o largă publicitate și feminismului din România, nu lipsită, desigur, de semnificații naționale, relevind valoarea de model general național a manifestărilor culturale sau politice din România pentru românii din monarhia dualistă (Constanța de Dunca Schiau, *Feminismul în România*⁶¹).

Fără a renunța la idealurile culturalizante, în a doua etapă a feminismului românesc din Transilvania distingem o tendință de politicizare mai accentuată a publicisticii de această natură, învederind angajarea mai strinsă a militantismului feminist în viața social-politică și în primul rând în mișcarea națională. Problematika emancipării femeii dobândește un pronunțat caracter național, ideologia acesteia slujind direct idealurile mișcării pentru libertate și unitate națională, ceea ce plasează pe un plan secundar ideile de emancipare socială și politică, afirmate de mișcarea internațională. Fără să abandoneze ideea în sine a emancipării femeii, postulind-o ca o necesitate a progresului civilizației, ideologia respectivă o condiționează de emanciparea prealabilă a națiunii, la care este chemată să contribuie și mișcarea femeilor.

Într-un sistem de priorități nemărturisit, dar presupus implicit, emanciparea reală a femeii poate fi realizată numai după eliberarea deplină a națiunii, în condiții social-politice de libertate, ce le poate asigura alcătuirea statală modernă, respectiv statul național.

De la idealurile culturalizante ale începuturilor ce postulau educația femeii ca supremul mijloc și obiectiv al eliberării acesteia, pînă la emanciparea națională și social-politică, ideologia feminismului românesc din Transilvania a parcurs o evoluție interesantă, nu lipsită de sinuozități sau replieri, ce reflectă relativ exact stadiile ce le-a traversat mișcarea femeilor, respectiv organizarea și activitatea reuniunilor de femei al căror îndreptar s-a dovedit și a fost publicistica feministă. În același timp ea a dat un nou conținut ideologiei naționale, dezvoltînd-o cu o nouă componentă, nu lipsită de importanță, cu o problematikă ce s-a conturat cu deosebită claritate pe durata a peste șase decenii. Relația dintre ideologia feminismului și ideologia națională nu poate fi res-

⁵⁹ Emil Degar, *Emanciparea politică a femeii*, în *Familia*, XXXVIII, 1902, nr. 11, p. 127.

⁶⁰ Spinuca Urzicescu, *La educațiunea fetelor noastre*, în *Familia*, XXXVIII, 1902, nr. 13, p. 512.

⁶¹ *Familia*, XL, 1904, nr. 49, p. 584—586.

pinsă, a doua încorporind în mod evident pe cea dintii, tot așa cum mișcarea națională și-a asociat mișcarea feministă ca o componentă și ipostază de mare valoare și cu o pondere însemnată. Ideologia feministă, așa cum o dezvoltă publicistica, demonstrează asimilarea ideilor romantismului politic, ale liberalismului și naționalismului modern în cercuri tot mai largi ale societății românești, azeziunea acesteia la idealurile democratice ale epocii.

SIMONA STIGER

FROM EDUCATION TO EMANCIPATION. THE IDEOLOGY OF
THE WOMEN MOVEMENT FROM TRANSYLVANIA

(Abstract)

The Romanian Women Movement made itself conspicuous in its ideological aspect at the beginning of the 19th century. The ideological roots of the women movement must be sought in the democratic emancipating spirit of the Enlightenment. The ideologic aspect preceeded the organizing stage in the Romanian movement from Transylvania. For this reason the ideology of the Romanian women movement had particular features which distinguished it from the similar movements in the western countries. It was very much alike the German, Magyar and Polish movements. The first women organizations of the Romanians followed mainly a cultural and philanthropic direction. Under the influence of the late Enlightenment the ideology of the women movement advocated the necessity of the women's rise through education.

The ideology and activity of the women movement followed new directions in the last decades of the 19th century and the beginning of the 20th. It dealt with economic, social, political, philanthropic and cultural problems, which were considered from a national point of view. Thus the women movement came to form part of the movement for national liberty and unity.

Karl Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donau in der Hohen Kaiserzeit*. Antiquitas I 33. Bonn 1984, 284 pagini.

În seria destul de lungă de lucrări dedicate războaielor împăratului Traianus cu dacii a apărut o nouă lucrare. Dar această carte este nouă nu numai ca dată a apariției, ci, mai ales, prin felul absolut nou în care tratează subiectul. Ea este de fapt prima lucrare străină care, abordând acest subiect, încearcă să prezinte și istoria (sau ceva din istoria) Daciei înainte de cucerirea romană (topografia Daciei preromane, armata dacilor etc.).

Primele două capitole prezintă Dacia preromană (topografia, armata dacică); urmează apoi prezentarea armatei romane ce a participat la război, parte care reprezintă cam 1/3 din economia cărții (p. 80—154); în final autorul a încercat să nareze (complet) cele două campanii de război. Lucrarea are câteva anexe dintre care cea mai interesantă mi se pare cea în legătură cu monumentul de la Adam-Clisi.

K. Strobel a folosit o bibliografie amplă și s-a oprit asupra unor probleme mult disputate ale războaielor. El a reușit să elimine (mai ales pentru istoriografia occidentală) o serie de noțiuni greșite, inadvertențe etc. și, în același timp, să confirme o serie de puncte de vedere noi. Autorul a utilizat cele mai bune ediții ale izvoarelor; în chip cu totul neașteptat a utilizat pe larg literatura românească de specialitate (ceea ce sugerează de multe ori că citește românește). În general K. Strobel a adoptat o poziție critică față de anumite aspecte ale istoriei acestor războaie.

În ciuda bogăției de lucrări românești care le-a citat K. Strobel nu a folosit aproape deloc (ca să nu zic chiar deloc) datele arheologice fie cele în legătură cu sfârșitul războaielor (incendierea și distrugerea cetăților dacice), fie cele în legătură cu armamentul dacilor (cf. I. Glodariu — E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1980). Referitor la istoria Daciei preromane observațiile lui sunt în general corecte. El observă de pildă (p. 53, nota 74) că la Porolissum a existat o fortificație dacică și că acest punct strategic și-a schimbat imediat rolul în favoarea romanilor. În același timp însă (p. 43, nota 1) el nu este de acord cu părerea înpămîntenită în istoriografia românească care „încearcă să prezinte statul lui Burebista ca un stat elenistic de tip centralizat. Dar — afirmă autorul — nu e deloc așa”.

Sunt câteva inadvertențe la hărți. Pe harta nr. 1 apar ca cetăți dacice Acidava, Drobeta, Dierna — Orșova, Pelendava — Craiova; lucrul acesta ar mai trebui dovedit. Pe harta nr. II titlul este „die antike SW Siebenbürgen”, ceea ce de fapt este Banatul. Pe harta mică I fortificațiile de la Puținei, Gornea, Sip, Saldum, Velika Livadica apar greșit date în epoca lui Traianus, căci ele sunt de fapt fortificații romane târzii din epoca tetrarhiei (sec. IV e.n.). Pe harta mare apar localitățile Puținei, Sucidava, Bistrețu, care de asemenea sunt fortificații din secolul IV e.n. În schimb din șirul castrelor propriu zise lipsesc cele de la Virtopu și Livezile, iar clădirea de la Dalboșet, apare drept castru. Lucrarea lui M. Macrea despre Cumidava (citată la p. 53, nota 57) pentru așezarea dacică este greșit folosită. De fapt acolo a efectuat săpături Florea Costea de la Muzeul de Istorie al județului Brașov.

Trecind peste observațiile acestea minore sau inadvertențe minuscule lucrarea lui K. Strobel se impune prin maniera de lucru, prin felul nou de tratare a problemei și aduce în istoriografia războaielor dacice un suflu nou.

NICOLAE GUDEA

Sándor Soproni, *Die letzte Jahrzehnte des pannonischen Limes*, Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. Band 38. München, 1985.

De mai mulți ani (în anul 1959 a publicat primul articol în legătură cu acest subiect în *Limes Romanus Konferenz Nitra*, Brauslava, 1959, p. 131—139) arheologul și istoricul ungar Sándor Soproni a făcut cercetări complexe (în special arheologice, dar și epigrafice și chiar interpretări de izvoare literare) în legătura cu istoria provinciilor pannonice (Pannonia Prima, Valeria [în special] și Pannonia Secunda), în epoca română târzie și mai ales în legătura cu istoria lor militară. Numeroase lucrări de mai mică sau mai mare întindere confirmă aceste preocupări, cea mai importantă dintre ele fiind desigur: „*Die spätromische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jh.*“ (Budapest, 1978). Această din urmă provincie analizată, fiind în întregime pe teritoriul Ungariei, a putut fi prezentată sistematic. Se poate afirma că datorită cercetărilor lui Soproni istoria militară a provinciilor pannonice în epoca romană târzie stă pe un loc de frunte în cadrul cercetărilor europene din acest domeniu.

În lucrarea de care ne ocupăm aici, Sándor Soproni a încercat o sinteză a istoriei militare în epoca romană târzie pentru tot spațiul pannonic și pentru o perioadă bine delimitată de timp. Sumarul (p. 5) permite destul de ușor înțelegerea intențiilor autorului. El a încercat să prezinte nu o istorie militară în sensul adevărat al cuvântului, ci mai ales principalele probleme, aspectele mai puțin cunoscute ale acestei istorii. Pe lângă părți din această istorie deja cunoscute, care au fost deja publicate și apar acum în forme noi îmbunătățite, autorul a formulat capitole absolut noi. Dintre părțile cunoscute menționez: *Die Datierung der Erdwälle in der Tiefebene* = Soproni 1978, p. 113—117 = Soproni 1983 p. 57—75; *Zu den Ortsnamen in der Notitia Dignitatum* = Sándor Soproni, în *AAASH*, 26, 1974, p. 59—70 = Soproni 1978, p. 156—184; *Der pannonische Limes nach 378* = Soproni 1978, p. 192—210 = Sándor Soproni, în *Limes 13 Aalen 1983*, p. 409—415; *Valentinianische Bauinschriften vom pannonischen Limes* = Sándor Soproni, în *Limes 6 Süddeutschland*, p. 138—143.

În cele ce urmează voi prezenta pe scurt ideile principale din fiecare capitol cu eventualele observații, iar la sfârșit voi trata pe larg câteva probleme în care nu sunt de acord cu autorul.

Cap. 1. *Zum pannonischen Limes im 4. Jh.*, p. 13—26; cuprinde mai multe reluări ale unor aspecte din istoria militară a Pannoniilor, deja publicate de Soproni în mai multe rânduri: 1. *Die Datierung der Erdwälle in der Tiefebene*, p. 13—17; insistă în legătură cu datarea mai veche (proprie) a construirii valurilor din Cîmpia Tisei între 322—332 e.n.; pune la îndoială valabilitatea altor încercări de datare fie pe baza circulației monetare (V. Lányi, în *AAASH*, 26, 1974, p. 266—267; Gy. Fülepi, în *ArchÉrt.*, 103, 1976, p. 253—262), fie pe baza izvoarelor epigrafice (A. Mócsy, în *Cumania*, 1, 1972, p. 94—104). În legătură cu sistemul de valuri și datarea lui vom reveni la sfârșit, părerea lui Sándor Soproni nefiind susținută cu argumente suficient de puternice. 2. *Die militärische Bedeutung der pannonischen Bienenfestungen*, p. 17—21; cf. Soproni 1978, p. 138—155 (pentru Valeria); autorul discută mai pe larg dacă aceste fortificații din interior au fost centre ale armatei de campanie sau refugii ale unor mari domenii; el crede că în ele au staționat unități militare regulate; pornind de la *Notitia Dignitatum*, Sándor Soproni chiar stabilește (!) care din unitățile de comitatenses au staționat; și nu numai acestea, dar și unități de riparienses. Efectivele cu care operează autorul mi se par cam mari; spre deosebire de alți autori (E. Tóth, în *MAI*, 14, 1985, p. 130 sqq) Soproni crede că astfel de fortificații datează chiar și înainte de 380; argumentele aduse în acest sens mi se par demne de luat în seamă; 3. *Zu den Ortsnamen in der Notitia Dignitatum*, p. 21—26; identificînd Iovia cu Heténypuszta și Cardiabaca cu Tokod, Soproni discută pe larg rolul și caracterul acestor fortificații de interior; el susține că lipsa unor urme tipice de organizare a interiorului (ca la castra) nu constituie o piedică în a le considera sedii pentru trupe. Observația este importantă și suntem de acord cu ea. Dar căutînd analogii pentru magazii de cereale (*horrea*) el dă exemplul construcțiile de la Porečka (cf. P. Petrovič, în *Limes 12*

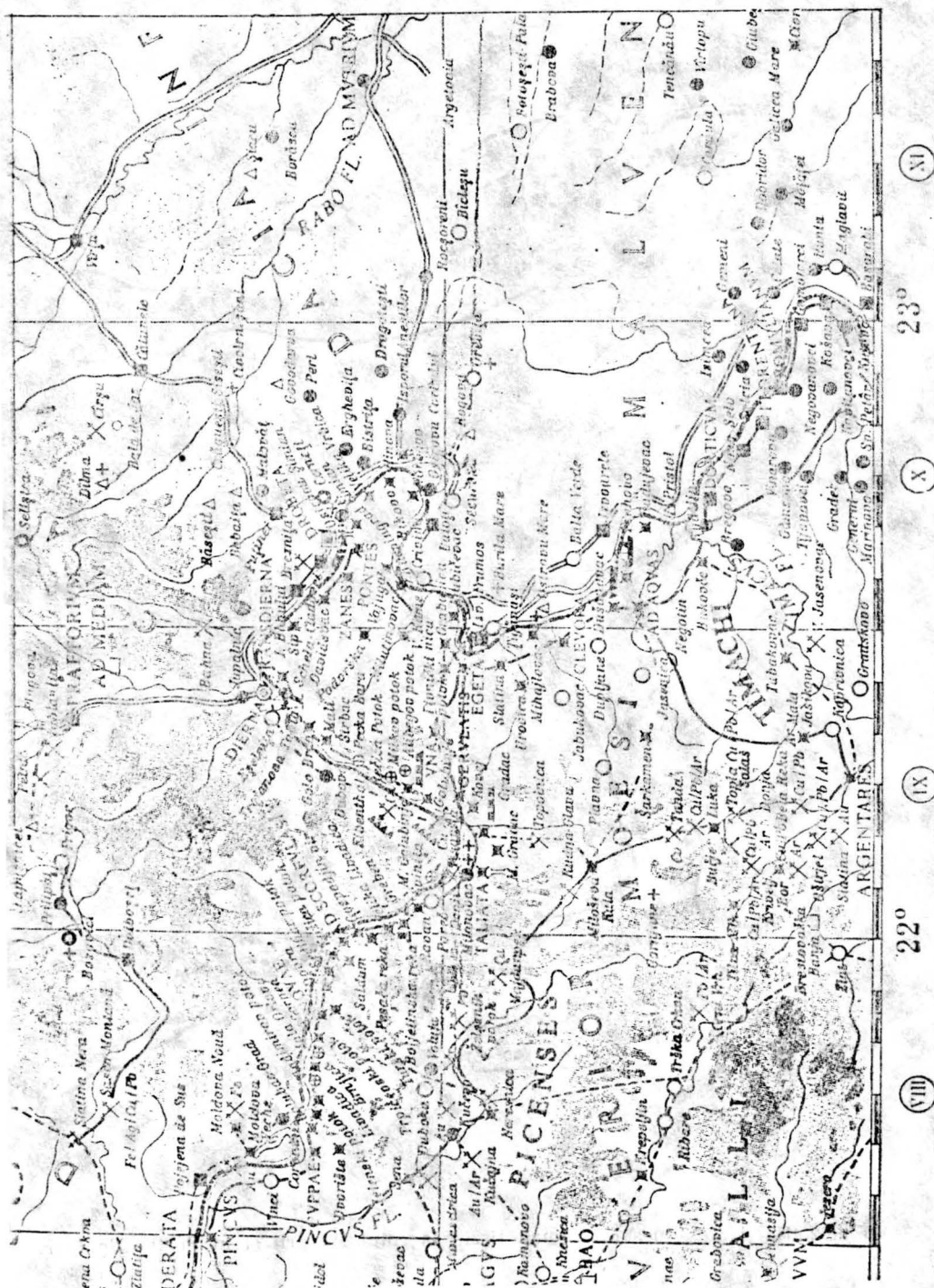

Fig. 1. Hartă după TIR. L 34.

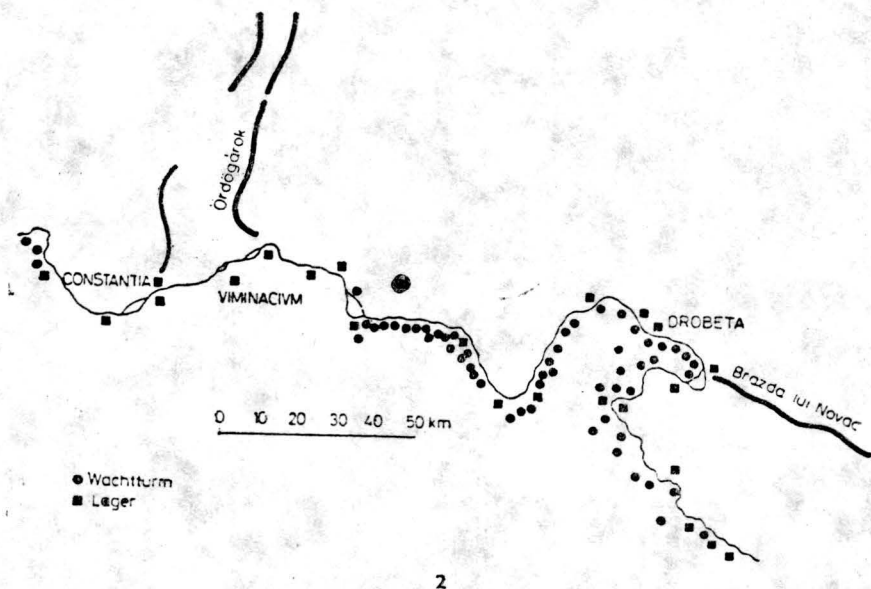
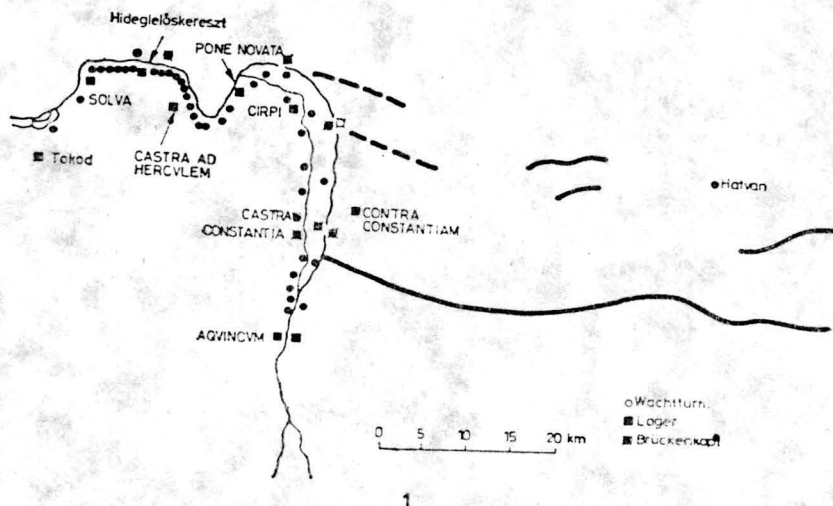

Fig. 2. Hărți ale limesului roman tîrziu la cotul Dunării și în Porțile de Fier.

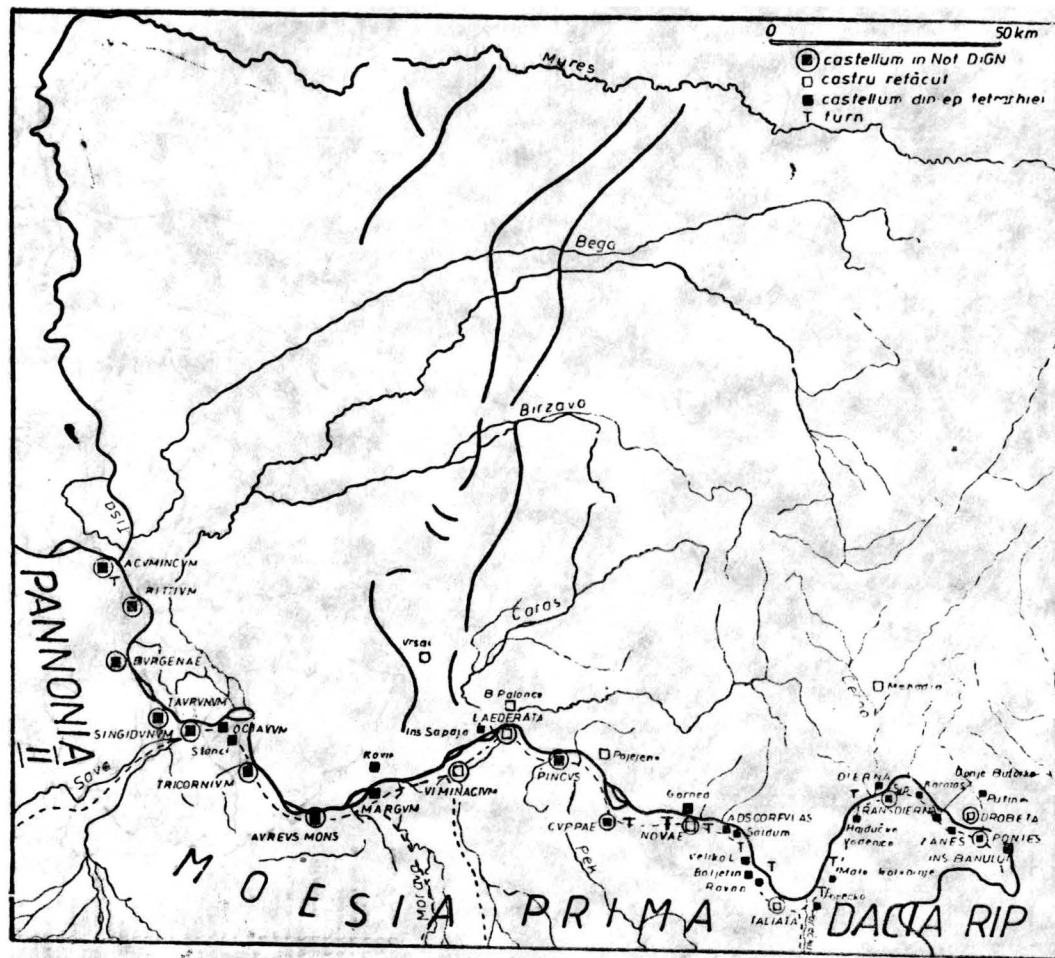

Fig. 3. Hartă a limesului roman târziu în Porțile de Fier.

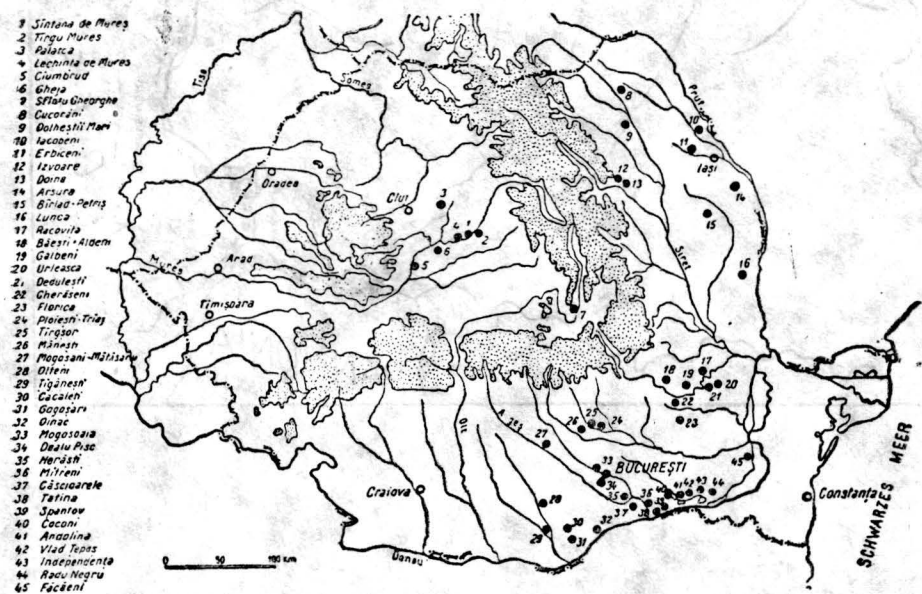
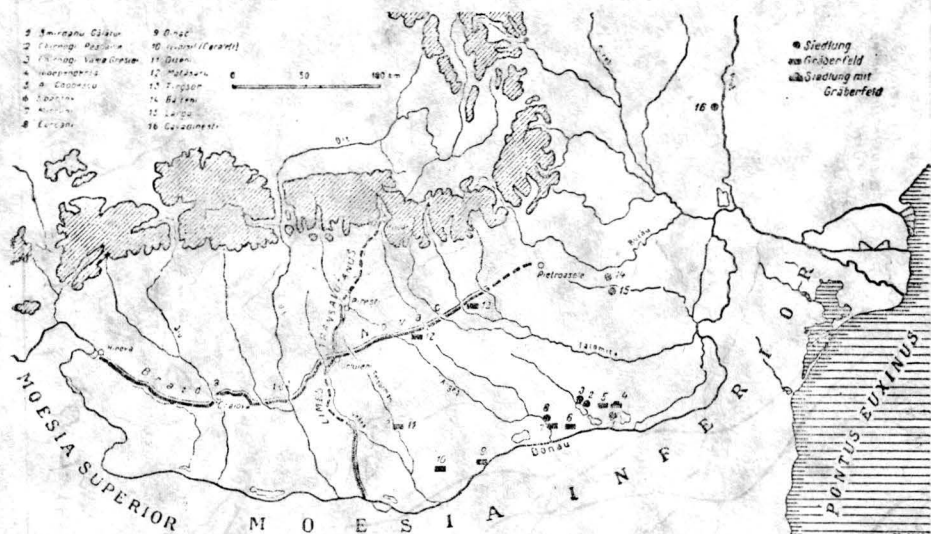
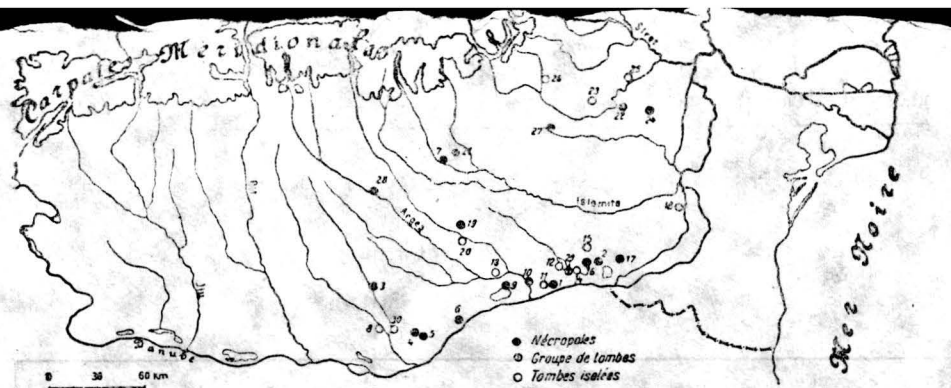

Fig. 4. Hărți cu răspîndirea urmelor barbare de sec. IV—V pe teritoriul României

Stirling 1979, p. 266) care sunt în afara fortificației, nu au plan de *horreum* și nu există dovezi că au funcționat ca atare.

Cap. II. *Das Aufkommen der einglattverzierten Keramik am pannonischen Limes*, p. 27—52; abordează un subiect cu totul nou, pe care încearcă să-l soluționeze; Sándor Soproni trece în revistă toate fortificațiile romane tirzii în care a apărut (sau nu a apărut) astfel de ceramică (p. 27—48); face o analiză amănunțită a formelor, a caracterului și datarea acestei ceramici (p. 48—52) și ajunge la concluzia că prezența ei sugerează locurile unde au fost așezați federații barbari.

Cap. III. *Der pannonische Limes nach 378*, p. 53—85; este compus din trei repertorii: a. fortificațiile provinciei Valeria (p. 54—79); b. fortificațiile Pannoniei I (p. 79—83); c. fortificațiile Pannoniei II (p. 83—84); diferențele cantitative foarte mari între numărul de fortificații din cele trei provincii reflectă de fapt nivelul total diferit al cercetărilor; repertoriile nu conțin (cum ar fi normal) date tehnice privitoare la fortificații, ci cuprind descrieri de situații, istoric al cercetărilor, unele probleme de stratigrafie etc.; datările mi se par destul de nesigure, ceea ce este aproape firesc dacă ne gândim la epocă; cred că au rămas prea multe fortificații în funcție după 378, chiar în raport cu afirmațiile lui Soproni despre urmările catastrofei de la Adrianopolis (p. 102—103); eu cred că unele din fortificații datează dintr-o epocă mai timpurie și că au fost scoase din uz la 378; în multe cazuri Sándor Soproni se bazează doar pe *Notitia Dignitatum*, iar descoperirile (chiar și monetare) nu confirmă funcționarea tirzie a lor.

Cap. IV. *Das Siedlungsgeschichte der hunnische, ostgothische und alanischen Foederati*, p. 86—93; pe baza materialului arheologic studiat deja (vezi p. 27—52), dar și a altor izvoare (literare de pildă), Sándor Soproni încearcă să plaseze data, modul, locul și sistemul în care federații barbari au fost încadrați în apărarea provinciilor; afirmă că au fost așezați în zona de graniță, de-a lungul fluviului; argumentele aduse în acest sens mi se par suficiente și reușite.

Cap. V. *Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes (378—433)*, p. 94—106; este de fapt un capitol de concluzii: sunt trecute în revistă câteva din problemele dezbătute deja în text, dar și probleme noi: 1. *Die Umorganisation am Limes im 380* (p. 95—100); descrie urmările înfringerii de la Adrianopolis, renunțarea la politica ofensivă în Pannonia, renunțarea la sistemul de valuri, destrămarea apărării (în sensul că nu mai era intactă). Sándor Soproni sugerează o serie de mișcări ale trupelor dintr-o fortificație în alta; el crede că apariția unor fortificații mici (uneori în interiorul celor mari) constituie un aspect al reorganizării de acum; 2. *Die Bienenfestungen und die Befestigten Städte* (p. 100—102); Soproni crede că, prin dezorganizarea apărării la granițe, importanța celor din interior a crescut; aici s-a concentrat, după părerea lui, armata și populația romanizată și numai aici a fost asigurată supraviețuirea ei; 3. *Der Limes während der Jahre 380—409* (p. 102—103); deși limesul a fost străpuns de vandali și alte populații în mișcare (goții etc.), Sándor Soproni crede că acest fapt nu a însemnat sfârșitul apărării; 4. *Der neue Organisation des Limes im Jahre 409* (p. 103—105) este o interpretare personală a unei părți din textul lui Zosimus; Soproni crede că în acest an s-a încercat o nouă formă de rezistență; arheologic însă o asemenea reorganizare nu s-a putut determina; 5. *Die Auflösung des Limes in Pannonien* (p. 105—106); crede că între 409 și 433 apărarea provinciilor s-a prăbușit definitiv.

Două anexe însoțesc lucrarea: I. *Valentinianische Bauinschriften von pannonischen Limes* (p. 107—112) și *Katalog der abgebildeten Keramik* (Pl. 1—21). Lucrarea se încheie cu prescurtări tehnice și bibliografice, ultimele constituind de fapt o adevărată bibliografie asupra problemei. Lucrarea este însoțită de două hărți: sectorul de graniță din cotul Dunării de mijloc și, respectiv, harta provinciilor romane tirzii pannonice (Fig. 2).

Lucrarea este unică prin modul de analiză și prin detalierea cercetării. Dar ea comportă, cum e și normal, o serie de observații și semne de întrebare. Mă voi ocupa în cele ce urmează de două din problemele care permit și explicații în alt fel de cum le-a conceput Soproni: I. problema valurilor de pământ din Cîmpia Tisei (și în special a celor din Banat) și II. problema analogiei dintre densitatea fortificațiilor din cotul Dunării și a celor din Porțile de Fier (Derdap). Nu mă îndoiesc de valoarea argumentelor logice elaborate de Sándor Soproni. Dovezile arheologice în aceste două cazuri lipsesc, iar cele care există arată cu totul altă situație. De altfel nu sunt singurul care s-a îndoit de ipotezele lui Soproni (vezi Ditttrich 1984, p. 81; J. Fitz. în *Gnomon*, 52, 1980).

1. Prima problemă este cea a valurilor din Cîmpia Tisei în general și a valurilor din Cîmpia Banatului (Iosta Dacia Apulensis) în special.

1. Sándor Soproni crede că valurile din Cîmpia Tisei constituie un sistem unitar defensiv, de la cotul Dunării de mijloc pînă la Porțile de Fier (cf. *ArchÉrt*, 96, 1969, p. 43 sq; *Soproni* 1978, p. 191 etc.). Dar încercînd să prezinte acest sistem cît mai unitar, el a eludat o serie de alte valuri din zonă (de pildă cele din Bačka: cf. P. Velenreiter, în *Limes u Jugoslaviji*, Beograd, 1969, p. 51—57; fortificațiile de pe linia Lugio-Szeged/Partiscum; cf. Z. Visy, în *ArchÉrt*, 105, 1978, p. 235 sqq; sau valurile care închid văile Carpaților Apuseni: cf. S. Dumitrașcu, în *ActaMN*, 6, 1969, p. 483—491). Și le-a eludat pentru că i-ar fi stricat unitatea (grafică măcar) sistemului creat cu atîta dificultate.

2. Sándor Soproni afirmă că valurile au fost construite de sarmați (*Soproni* 1983, p. 58), dar la sarmați nu se cunosc nici cele mai primitive elemente de lucrări de fortificație; așezările lor sunt temporare și deschise; nu au avut niciodată o putere centrală care să conducă și finanțeze lucrări de asemenea anvergură: 500 km lungime, înglobînd un teritoriu de 60.000 km². Afirmatia lui Sándor Soproni că „numai un popor care a locuit în acest teritoriu și a trebuit să se apere a putut construi...” sună cam modern și ar putea să se refere și la alt popor decît sarmații. De altfel M. Rusu (în *Banatica*, 4, 1977, p. 196—198 și fig. 5) a „demonstrat” cu argumente mult mai plauzibile decît cele ale lui Soproni că valurile au fost construite de avari (!!!): aceștia au locuit în această zonă; reprezentau o putere militară și politică deosebit de mare; primeau subsidii uriașe în bani de la Imperiul bizantin; și... practicau ridicarea de fortificații din valuri. De altfel chiar Soproni cam ezită în ce privește autorii construcției valurilor: la început (*Soproni* 1978, p. 126) a sugerat că romanii au construit sau au pus pe sarmați să construiască aceste valuri: „unter römische Leitung wurde in Sarmatenland von Donauecke bis zum Eisernen Tor (Derdap) bis etwa 500 km lange mehrereihige Wallsystem”. Dar această ipoteză nu s-a bucurat de încredere. U. B. Dittrich (*Dittrich* 1984, p. 81) crede că, în cazul cînd romanii ar fi fost amestecați în construirea acestor valuri, faptele ar fi trebuit pomenite de izvoarele scrise. Eu cred că în acest caz valurile ar fi trebuit să aibă cu totul altă direcție, pentru că romanii s-ar fi gîndit nu numai la apărarea Pannoniei, ci și la apărarea Moesiei I (care în sistemul conceput de Sándor Soproni rămîne descoperită). Ulterior (*Soproni* 1982, p. 57) scrie „Romanii nu puteau să se ocupe simultan și de limes și de valuri”. Deci singurii care puteau construi au rămas sarmații. În favoarea acestei ipoteze, Soproni scrie „cartarea descoperirilor sarmatice arată că răspîndirea lor se desfășoară paralel cu valurile”. Lucrurile apar la autorul nostru de-a dreptul interesante: romanii îi apără pe sarmați dinspre est, iar sarmații îi atacă pe romani la vest pe granița dunăreană. Aceste atacuri sunt mai dese decît lasă să se vadă Soproni (vezi *Soproni* 1984, p. 75 sqq). Soluțiile lui Soproni sunt și mai curioase: „atacurile dintre 322 și 374 au fost făcute de sarmații din afara valurilor” (*Soproni* 1983, p. 59). Deci sarmații dintre valuri erau cuminți, blînzi și ascultători; cei din afară erau cei răi, care treceau peste sarmații cei buni, cale de vreo 300/400 km adîncime, pentru a ataca Imperiul: aceștia din urmă (sarmații cei buni), deși erau aliații romanilor, nu îi împiedicau deloc pe ceilalți sarmați să atace Imperiul. Drept să spun, mi se pare o soluție cam copilăroasă.

3. Eu afirm că valurile (cel puțin cele din Banat) nu puteau aparține sarmaților și nu au nici o legătură cu apărarea romană tîrzie din zonă (cf. K. Horedt, în *SCIV*, 18, 4, 1967, p. 589 sqq).

a. Sarmații nu au locuit și nu au ocupat această zonă în secolul IV e.n. Descoperirile sarmatice din Banat sunt puține și se concentrează numai în colțul de nord-vest, la nord de fostul curs al Mureșului (Aranka). Nici chiar lucrările lui M. Párducz (*Die Denkmäler der Sarmatenzeit in Ungarn*, Budapesta, 1950; *idem*, în *Actes du VIII-e Congrès International des Sciences Pré- et Protohistoriques*, Belgrad, 1971) nu permit să se avanseze această ipoteză. Teritoriul Banatului, cel puțin așa cum arată acum descoperirile arheologice, a fost locuit de o populație stabilă, așezările continuînd în marea lor majoritate din perioada provinciei romane: cultura materială este romană, iar mijlocul de schimb a rămas moneda romană care apare în cantități mari. În schimb la sarmați — chiar în zona unde locuirea lor a fost cea mai densă (!) — folosirea monetei este întîmplătoare, iar produsele romane sunt foarte rare. Statisticile întocmite în acest sens: M. Köhgyi (*Cumania*, 1, 1972, p. 103—110) arată: din 71 de așezări sarmatice în 40 s-a descoperit cîte 1 monetă; în 12 — 2 monete; în 9 cîte 3 monete; în 4 cîte 4 monete; în

2 cîte 5 monete; una cu 6 monete, una cu 7 monete; Gy. Fülep (în *ArchÉrt.*, 103, 1976, p. 283 sqq) arată clar că sarmații nu foloseau moneda romană. Chiar și D. Gabler (în *Römer und Germanen in Europa*, Berlin, 1966, p. 262), alăturînd teritoriului locuit de sarmați și Banatul, a numărat numai 262 de monete izolate și un tezaur de 3400 monete. E. Chirilă (*Chirilă* 1974, p. 71—81) a numărat numai în Banat descoperiri izolate în cca 80 de localități cu 6000 piese și peste 40.000 de piese în tezaure găsite în 27 localități. N. Gudea și I. Moțu (în *Banatica*, 7, 1985, p. 151—202) au numărat în Banat peste 52 de localități cu piese izolate și 24 de localități cu 35 de tezaure. În localitățile cu piese izolate numărul monetelor este mare și ele sunt însoțite de cele mai multe ori de produse romane tirzii, creștine sau daco-romane tirzii. Tipul și structura circulației monetare sînt cu totul altele în Banat decît în teritoriul locuit de sarmați. Circulația monetară din Banat se aseamănă perfect cu cea din Moesia Prima, avînd intensitatea maximă între 330—365 e.n.; circulația monetară în zona sarmată este cu totul alta (cf. V. Lányi, în *AAASH*, 26, 1974, p. 251—267). S-ar mai putea menționa faptul că Soproni nici nu folosește toată literatura de specialitate numismatică și arheologică atunci cînd se referă la teritoriul dat.

Deci Banatul nu a fost ocupat de sarmați. În chip cu totul izolat ei au pătruns în zona de contact a Banatului cu locuirea sarmată; limita acestei locuiri sarmate depășește linia valurilor și la nord de Crișuri, și la est de valuri și la nord de Mureș, deci nu se poate lega în chip hotărît limita valurilor de locuirea sarmată.

b. Datarea construirii valurilor nu mi se pare bună. Sándor Soproni crede că valurile au fost construite între 322—332 cînd sarmații au fost presați dinspre est de către huni. Greșala este dublă! Nu există nici o presiune hunică sau gotică dinspre est în secolul IV e.n. Goții nu au locuit nici în Oltenia și nici în Transilvania în primele trei sferturi ale secolului IV e.n. K. Horedt (*Kwartalnik Historii Kulturny Materialnej*, 16, 1968, p. 39—54; idem, în *Limes 9 Mamaia*, p. 207—214; idem, *Siebenbürgen im spätrömischer Zeit*, București, 1982), și I. Ioniță (în *Studia Gothica. Die eisenzeitlichen Verbindungen zwischen Schweden und Südosteuropa*, Stockholm, 1970, p. 95—104 și fig. 1) au demonstrat acest lucru pentru Transilvania, B. Mitrea și C. Preda (*Necropole din secolul IV e.n. în Muntenia*, București, 1966) și Gh. Diaconu (în *Dacia*, 8, 1964, p. 211—238) pentru Oltenia (Fig. 4).

c. Rolul valurilor apare foarte neclar în acest caz: dacă nu exista un pericol dinspre est, împotriva cui erau îndreptate oare?

— în Transilvania nu era (așa cum am văzut mai sus) nici un pericol; aici așezările daco-romane (orașe, sate etc.) și-au continuat viața în forme romane; circulația monetară nu a încetat, ea s-a bazat pe moneda de bronz romană tirzie ilustrînd viața economică de tip roman; populația daco-romană adoptase creștinismul, care s-a generalizat; urmele barbare sunt foarte puține.

— în Oltenia de asemenea nu există urme barbare din secolul IV e.n. (*Toropu* 1976, p. 111—115); teritoriul acesta a fost în mod sigur un fel de Vorland al graniței de nord a Daciei Ripensis; așezările daco-romane (orașe, sate etc.) și-au continuat existența; întreaga circulație monetară s-a bazat pe moneda romană de bronz, ilustrînd sistemul vieții economice.

Foarte recent (*Soproni* 1983, p. 81), Sándor Soproni a încercat să impună o altă soluție: „valurile — scria el — nu serveau la apărare, ci erau semne de hotar”. Ipoteza aceasta apare și mai curioasă: semne de hotar, late de 10 m la bază, înalte de 2—3 m, pe lungime de 500 km? Nu pare de crezut.

d. Un alt argument pe care a încercat Soproni să-l aducă în sprijinul datării valurilor între 322—332 a fost prezența fortificațiilor romane tirzii, în spațiul încadrat de valuri: „în secolul IV, sub Constantin — scria el (*Soproni* 1983, p. 60) — au fost construite capete de pod de tip Veröcze, care se află numai în zona cuprinsă de valuri”. Dar Veröcze însuși se află în afara zonei cuprinse de valuri (vezi propria lui hartă I, 42) și chiar Soproni a datat tipul de fortificație de tip Veröcze după 375 e.n.!

II. Cea de a doua problemă pe care doresc să o discut este analogia perfectă (cum crede Sándor Soproni) între situația și densitatea fortificațiilor romane tirzii din cotul Dunării cu cele din Porțile de Fier. Soproni folosește cu plăcere și în chip repetat comparația (*Soproni* 1978, fig. 92.2; *Soproni* 1983, — harta —; *Soproni* 1985, fig. 43, 45) între densitatea și situația fortificațiilor din cele două zone. Pentru a realiza acest lucru el a copiat din TIR, L 34, Budapesta 1968 (harta) toate fortificațiile din zona Porților de Fier datînd între secolele I și VI e.n. și le-a prezentat ca datînd din secolul IV e.n. (Fig. 1). Eu am atras atenția mai demult că analogia

nu e bună, că nu e corectă (SCIVA, 32, 1, 1981, p. 127), dar Soproni a insistat (Soproni 1983, p. 60—61, notele 64—65). De altfel și A. Mócsy (*Limes 12 Stirling* 1979, p. 63) a început să se îndoiască de ipoteza lui Soproni afirmând că diferențele de densitate se datoresc stadiului diferit al cercetărilor. Acum voi încerca să demonstrez acest lucru pentru ca faptele să fie definitiv clare. Harta din TIR L 34 arată toate fortificațiile și așezările din Porțile de Fier în epoca romană, din sec. I până în sec. VI e.n. Harta lui Sándor Soproni reprezintă copia exactă a acestei prime hărți, dar datele de către el numai în epoca valurilor (322—375 e.n.). Într-o lucrare a mea mai recentă (*Drobeta*, 5, 1982, p. 93—113) am prezentat cea mai completă hartă a graniței de nord a Moesiei I și se poate vedea clar diferența. Densitatea fortificațiilor romane tirzii din zona Porților de Fier nu are aceleași cauze cu cea din cotul Dunării, sau chiar dacă are aceeași cauză generală (apărarea unei provincii), fortificațiile au fost construite în cu totul altă perioadă: majoritatea celor din Porțile de Fier datează din epoca tetrarhiei; nu există ceramică barbară în nici una din acestea pentru că au fost distruse la 380—390; nu se cunoaște nici o singură fortificație de la Valentinianus, deși nu este exclusă funcționarea și repararea lor în această perioadă. Fortificațiile Moesiei I nu au nici o legătură cu valurile (Fig. 3).

În concluzie analogia lui Sándor Soproni nu este bună, ba chiar este total incorectă atît din punct de vedere cronologic, cît și statistic.

Personal nu cred că frontiera din secolul IV e.n. în general și în special cea de după mijlocul secolului poate fi numită *limes*. Afirmam (SCIVA, 32, 1, 1981, p. 121—123) că în secolul IV e.n. și mai ales după Constantin I nu mai avem de a face cu o frontieră organizată ca un limes și nu mai există nici principiul defensiv care a stat la baza limesului. Oricum nu se poate compara ceea ce a fost limes la începutul secolului III e.n. cu ceea ce este numit limes de Sándor Soproni. Termenul limes a supraviețuit în literatura istorică antică tirzie, chiar în terminologia militară uneori, ca urmare a marii tradiții, a importanței lui în general. Sistemul de organizare și funcționare a limesului a dispărut însă. De aceea sugerez ca frontierele romane din secolul IV e.n. să nu mai fie numite limes. Organizarea militară romană tirzie se opune unei asemenea formulări.

Lucrarea lui Sándor Soproni rămîne, în ciuda acestor observații de amănunt, deosebit de interesantă și importantă, prin problemele pe care le-a ridicat, prin metoda de lucru, prin soluțiile la care a ajuns. Nu ne rămîne decît să ne bucurăm de existența ei.

NICOLAE GUDEA

Lista abrevierilor folosite:

- Chirilă 1974, E. Chirilă—N. Gudea—I. Stratan, *Drei Münzhorte des 4. Jhdts. aus dem Banat, Timișoara*, 1974.
- Soproni 1978, S. Soproni, *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria*, Budapest, 1978.
- Soproni 1983, S. Soproni, *Die historische Auswertung der Erdwälle*, în E. Garam — P. Patay—S. Soproni, *Sarmatische Wallsystem im Karpatenbecken*, Budapest, 1983, p. 57—75.
- Soproni 1985, S. Soproni, *Die letzte Jahrzehnte des pannonischen Limes*, München, 1985.
- Limes 9 Mamaia Actes du IX-e Congrès International sur les Frontières Romaines, Mamaia 1972.
- Limes 12 Stirling Roman Frontier Studies 1979. Papers presented to the 12th International Congress of Roman Frontier. Oxford.
- Limes 13 Aalen Studien zu den Militärgrenzen Roms. III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses. Aalen 1983 (1986).
- Dittrich 1984, U. B. Dittrich, *Die Beziehungen Roms zu den Sarmaten und Quaden im vierten Jahrhundert*. Bonn, 1984.

Vasile Moga, *De la Apulum la Alba Iulia. Fortificațiile orașului, Editura Sport—Turism, colecția „Monumente și muzee”, București, 1987.*

Cuprinde 175 p. cu XIII de ilustrații alb-negru și o planșă (între p. 152—153) referitoare la text și 32 de figuri, tot alb-negru, independente de lucrare.

Cuvînt înainte, p. 5—7; I. *Istoricul cercetărilor privind fortificațiile din județul Alba*, p. 9—29; II. *Cetatea dacă Apulon de la Piatra Craivii*, p. 30—44; III. *Călători străini despre fortificațiile orașului Alba Iulia*, p. 45—53; IV. *Căstrul roman și evoluția centrelor urbane de la Apulum*, p. 54—75; V. *Cetatea Alba Iulia în epoca voievodatului Transilvaniei*: 1. *Secolele IX—X*, p. 76—81; 2. *Secolul al XI-lea — mijlocul secolului al XVI-lea*, p. 81—94; VI. *Cetatea Alba Iulia în epoca principatului Transilvaniei (mijlocul secolului al XVI-lea — sfîrșitul secolului al XVII-lea)*, p. 95—119; VII. *Cetatea Alba Iulia în secolul al XVIII-lea*, p. 120—140; VIII. *Cetatea Alba Iulia în secolele XIX—XX*, p. 141—149; *Încheiere*, p. 150—156; Note, p. 157—161; Glosar, p. 162—164; Rezumat (în limba franceză), p. 165—171; Lista ilustrațiilor (în limba franceză), p. 172—174; Cuprins, p. 175.

Continuînd seria de succes a colecției „Monumente și muzee” ale patriei noastre, mai mult decît populara Editură Sport—Turism din București a publicat, în anul 1987, volumul *De la Apulum la Alba Iulia. Fortificațiile orașului*, prețios îndreptar de istorie, arhitectură și artă, datorat cercetătorului Vasile Moga, de la Muzeul Unirii din municipiul scăldat de apele Mureșului.

Utilitatea deosebită a acestei cărți rezultă și din faptul — după cum ni se confesează autorul — că „Alba Iulia este cunoscută ca una dintre cele mai vechi localități românești, locul unde s-au desfășurat și s-au împlinit mari evenimente, înscrise cu litere de aur în istoria patriei”... „centru urban unde, cum s-a afirmat adesea, fiecare piatră, stradă sau colț amintesc de un fapt sau altul din istorie, această „carte de căpății a fiecărei nații” (*Cuvînt înainte*)... „cetatea Alba Iulia și numeroasele ei monumente au atras și continuă să atragă, ca un veritabil magnet an de an, zeci și sute de mii de turiști, de toate categoriile, din țară și de peste hotare, vizitatori dornici să petreacă cît mai multă vreme în atmosfera de neîntreruptă istorie pe care o degajă zidurile și locurile de aici” (*Încheiere*).

Primul capitol se ocupă cu istoricul cercetărilor privind fortificațiile din județul Alba. După o scurtă punere în temă a cititorului privind amplasarea geografică a tinutului, în care s-au descoperit numeroase vestigii ale vieții materiale și spirituale din cele mai străvechi timpuri, cu o continuitate neîntreruptă de-a lungul mileniilor (neolitic, bronz, prima vîrstă a fierului, epoca dacică, romană, prefeudală), se trece la descrierea cetăților de pe acest meleag, considerat ca o „țară dintre cetăți și rîuri”, fie ele din Hallstatt (Teleac), din vremea statului independent dac (Căpîlna, Piatra Craivii — asupra căreia se revine în paginile următoare — Cetatea de Baltă, Cugir), fie sistemele de apărare din epoca romană (Virful lui Pătru, Ighiu, Abrud, Războieni) ori prefeudale (Laz, Pianu de Jos) și medievale (din nou Piatra Craivii, Tăuți, Vurpăr, Cetatea de Baltă).

Amplă este partea dedicată cetății dacice de la Piatra Craivii (cuprinsul capitoului al doilea al lucrării), cetatea seminției autohtone a anpulilor, identificată cu anticul *Apulon* din *Îndreptarul geografic*, opera alexandrinului Claudius Ptolemaeus (secolul II e.n.) și a cărui nume *Apulum*, ușor modificat, va designa falnicul centru urban roman de mai târziu.

Analiza informațiilor călătorilor străini despre fortificațiile orașului Alba Iulia constituie obiectul de studiu al secțiunii a treia a îndreptarului. Astfel, sînt amintite naște din diferite cronic medievale ale secolelor sau notele unui Georg Reichenstorffer, Sebastian Münster, Giovanandrea Gromo, Pierre Lescalonier, Jacques Bongars, Giorgio Tomasi, Martin Onitz, David Fröhlich, Conrad Jacob Hildebrandt, Evlia Celebi, Wolfgang Bethlen, Edmund Chishull, Aubry de la Motraye, fiind folosit, totodată, și planul întocmit, în 1711, de locotenent-colonelul inginer Giovanni Morando Visconti pentru cetatea de la Alba Iulia. Bazat, în special, pe acest document topografic militar austriac și pe rezultatele cercetărilor arheologice de epocă romană, practicate cu începere din anul 1980, Vasile Moga argumentează, surprinzător, că vechea opinie, după care de la începuturile stăpînirii romane în Dacia și pînă la ridicarea (la debutul veacului XVIII) marii cetăți bastionare, ar fi existat în acest oraș un număr de cinci fortificații egale în timp, trebuie respinsă. De fapt, după părerea autorului, sînt doar două cetăți, anume, căstrul legiunii romane a XIII-a *Gemina*, adaptat și utilizat, apoi, în decursul evului me-

diu ca fortificație feudală și cetatea bastionară, atotcuprinzătoare, în formă de stea cu șapte colțuri, de tip Vauban, edificată în acel veac al iluminismului, și ale cărei ziduri și construcții interioare sînt și astăzi conservate.

Partea a patra a volumului prezintă problematici privitoare la castrul roman și evoluția centrelor urbane de la Apulum (*municipium Aurelium Apulense, colonia Aurelia Apulensis, municipium Septimium Apulense, colonia Nova Apulensis*), nefiind totodată omise enumerarea dovezilor istorice despre continuitatea locuitorilor pe aceste meleaguri după retragerea aureliană.

Capitolul cinci vorbește despre dezvoltarea cetății Alba Iulia în epoca voievodatului Transilvaniei, circumscrisă unor două mari perioade: secolele IX—X și secolul al XI-lea — mijlocul veacului al XVI-lea.

Importanța deosebită a orașului, ales drept reședință a principatului Transilvaniei (mijlocul secolului al XVI-lea — sfîrșitul celui următor) face obiectul expozeului părții a șasea a cărții, urmînd ca istoria sistemului de fortificații (tip Vauban) din veacul al XVIII-lea sau descrierea edificiilor aparținînd secolelor XIX—XX să încheie cuprinsul ultimelor două capitole ale lucrării (șapte și opt).

Desigur, autorul nu uită a pomeni că în interiorul aceluiași important centru urban s-au construit, de-a lungul timpului, mai multe clădiri, monumente, cu semnificație artistică și istorică deosebită (printre ele citez catedrala romanică din secolul XIII, palatul princiar, datînd din perioada cînd Alba Iulia era capitala principatului autonom transilvan, 1541—1691, edificiul celebrei biblioteci documentare Batthyaneum, clădirea colegiului academic cu rang de universitate, prima instituție ardeleană de învățămînt superior, începînd cu anul 1622, palatul „Babilon“, 1851—1852 și Casa Ofițerilor, devenită „Sala Unirii“, 1898). La rîndul lor, statuile și elementele arhitecturale comemorative, precum Obeliscul lui Horea, Cloșca și Crișan de pe Dealul „Furcilor“, monumentul ecvestru al lui Mihai Viteazul etc., creații de frunte ale veacului nostru, au intrat de mai multă vreme în circuitul turistic intern și internațional.

Consider că valoarea deosebită a prezentei lucrări se datorează în primul rînd faptului că ea înmănușează, în pagini emoționale, pentru *prima* oară, informații, descrieri, analize științifice de specialitate, într-un tot unitar, date pînă acum risipite prin numeroase alte volume sau notații inedite. Și tocmai din această cauză, cartea depășește cu mult pretențiile unui simplu ghid!

Scrisă într-o formă de ținută, ilustrată cu sugestive figuri, beneficiînd de judicioase note, roadele citirii amănunțite a unei lungi liste bibliografice, a unui interesant glosar și a unui cuprinzător rezumat în limba franceză, atît de necesar celor din străinătate, dornici de inițiere, lucrarea în sine constituie un real succes științific și de librărie al cercetătorului „bălgrădean“ Vasile Moga.

CONSTANTIN POP

Pál Lipták, *Avars and Ancient Hungarians*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, 208 p. + XXIII pl.

De peste trei decenii, profesorul Pál Lipták este o prezență remarcabilă în viața științifică maghiară. Antropolog reputat, el și-a orientat cercetările spre antropologia istorică, zisă și „paleoantropologie“, adică studiarea biologică a populațiilor din epoci istorice mai îndepărtate, pe baza resturilor osteologice. Lucrările sale (circa 60 la număr) privesc îndeosebi populația teritoriului Ungariei actuale din mileniul I e.n., deci din epoca migrațiilor.

Cartea de față reprezintă o sinteză a acestor preocupări de o viață. De dimensiuni medii, ea cuprinde însă o problematică largă, depășind intrucitva obiectul enunțat prin titlu. Trebuie să evidențiem condițiile grafice excelente în care a fost editată, precum și limba de largă circulație în care a apărut. Mai consemnăm structurarea judicioasă, pe capitole scurte, factor care facilitează consultarea ei.

O scurtă prefață (p. 7) și o introducere (p. 9—10) prezintă atît scopul lucrării cît și metoda urmată. Se arată că avem în față o monografie „de natură biologi-

că", dar care vrea să aducă „o bază antropologică” la studierea etnogenezei maghiare. Informația antropologică va fi, deci, corelată cu date oferite de lingvistică, istorie, arheologie, etnografie etc. — toate, de altfel, intrând în sfera mai largă a științelor despre om (subsumate de termenul „anthropology” în accepțiune engleză).

Urmează un prim capitol (p. 11—31), care încearcă să facă cunoscute principiile și metodele cercetării paleoantropologice. Punctul de plecare îl constituie constatarea că *homo sapiens* este o specie unică polimorfică, prezentind mai multe subspecii (rase). Studiul multitudinii de forme umane este obiectul „antropotaxonomiei” (p. 13—15). O discuție mai amplă este consacrată clasificării și denumirii raselor umane, iar apoi — subdivizării lor pe tipuri, forme, grupuri (p. 15—16, 20—23). Desigur, aici autorul nu prezintă contribuții personale, ci înfățișează rezultatele general admise ale cercetării din acest domeniu. Cum lucrarea se adresează nu biologilor, ci istoricilor, o asemenea prezentare nu poate fi decât binevenită.

P. Lipták se opreste la cele două mari rase care au intervenit în istoria bazinului carpatic; el le denumește „europidă” și „mongolidă”. Schițează și subdiviziunile lor. Expune apoi metoda urmată: *analiza taxonomică*. Ea înseamnă de fapt stabilirea tipului rasial al fiecărui schelet disponibil. Odată obținut acest lucru, se pot face constatări pe cimitire, stațiuni, populații întregi, epoci. Firește, scheletele (respectiv mormintele care le conțin) trebuiesc datate și încadrate cultural; aici intervine arheologia și, în general, științele istorice. Autorul subliniază că *analiza taxonomică* nu e un scop în sine; ea trebuie să ofere o bază de lucru istoriei. Ca atare, nu ezită să numească antropologia — pe drept cuvânt — o știință istorică (p. 30).

Deosebit de importantă ni se pare discuția de detaliu asupra metodelor de lucru. P. Lipták consideră că antropologul trebuie să aibă în vedere nu doar trăsăturile caracteristice unei rase ori unui tip, ci și cele modificabile evoluția lor. O altă problemă o constituie dimorfismul sexual; prin urmare, se recomandă a se lucra cu serii separate de bărbați și femei. În sfârșit, o problemă capitală o constituie nevoia de a se lucra cu *serii mari*, nu cu eșantioane; numai așa putem avea o viziune de ansamblu asupra unei populații întregi. Se afirmă chiar că numai cimitirele cercetate și publicate în proporție de cel puțin 75% sunt utilizabile în asemenea investigații (p. 28—30). Experiența de până acum arată că niciodată o populație nu este „pură” rasial, ci prezintă numeroase tipuri, în proporții variabile. Toate aceste afirmații sunt cât se poate de judicioase; ele denotă un profesionist de înaltă clasă, care însă nu rămâne prizonierul propriului domeniu de cercetare.

Capitolul II (p. 32—47) este consacrat perioadelor „hunică” (375—453) și „pre-avară” (453—568). Numărul descoperirilor utilizabile nu este prea mare. *Analiza antropologică* permite identificarea unor populații (gepizi, longobarzi, huni), dar altele — amintite în izvoarele literare — sînt mai greu de recunoscut. Se constată ponderea mare a europizilor (îndeosebi tipul nordic — corelabil cu etniile germanice în migrație, apoi cel grașilor-mediterranean). Craniile deformate artificial (*fenomen nou în bazinul Dunării mijlocii*) aparțin însă unor europizi și autorul le atribuie — absolut justificat — alanilor (p. 40—43). Se afirmă că majoritatea triburilor venite în acest spațiu geografic în secolele IV—V emigrează pînă la mijlocul veacului al VI-lea; rămîne pe loc o populație compusă din resturi ale etniilor migratoare și din agricultori sedentari „ce coboară pînă în cea mai timpurie preistorie” (p. 46). Constatarea ni se pare esențială: se dovedește, așadar, *continuitatea autohtonilor* sub diferite migrații! Pentru istoriografia română, această demonstrație capătă o valoare imposibil de neglijat.

O altă chestiune este prezența unor elemente turaniene în societatea epocii studiate. Autorul este înclinat să le atribuie protobulgarilor. Prezența lor la Dunărea mijlocie în vremea hunilor și după aceea a fost susținută și de alți cercetători maghiari, îndeosebi de D. Simonyi¹, cu argumente istorice și arheologice. P. Lipták nu se pronunță asupra lor, dar socotește că această explicație este mai plauzibilă. Așa că ar fi verosimilă (crede el) o *anumită* „continuitate huno-maghiară” (p. 46), care n-ar însemna altceva decît prezența permanentă a nomazilor turanici în cîmpia pannonică de-a lungul secolelor V—X. Ne grăbim să observăm că

¹ *ActaArchHung*, X, 1959, p. 227—250; *ArchÉrt*, XCI, 1964, p. 194—200.

o asemenea „continuitate” se referă la etnii înrudite și totuși diferite, iar pe de altă parte ea are loc pe fundalul permanenței autohtonilor, așa cum arată și P. Lipták. Mai curînd, credem noi, s-ar putea vorbi de o „continuitate de civilizație nomadă”, de o „pînză de populație”, dar care nu este singura în epocă: Oricum, este o problemă încă deschisă.

Perioada avară (568—896) este studiată în cel de-al treilea capitol (p. 48—95). Trebuie început cu precizarea termenilor: autorul vorbește de o „perioadă avară”, căci avarii sînt departe de a fi singurii locuitori ai țării și, de altfel, ei înșiși vin împreună cu alte populații (p. 48—52). Discutînd cronologia cimitirelor publicate, P. Lipták evidențiază o serie de erori de datare și ajunge la concluzia că nu se poate vorbi de o „depopulare” a bazinului carpatic în secolele V—VI și IX. Materialele cunoscute sînt studiate amănunțit (p. 52—80). Autorul remarcă faptul că avarii sînt mongolizi, originari din Asia Centrală, dar ponderea tipului mongolid în populația vremii nu este prea mare (redușă în secolul VII, crește intruciva în secolul VIII, fără a domina vreodată). Numai în cimitirul de la Űllő-Disznójárás predomină elementele mongolide. În general, domină tipul nordoid din rasa europidă. În cimitirul de la Homokmégy-Halom, de pildă, mongolizii se întîlnesc numai în mormintele păturii superioare, în timp ce europizii de tip mediteranian apar numai în nivelul social cel mai de jos. Se poate spune că numai între reprezentanții aristocrației avară domină tipul antropologic mongolid pronunțat. Autorul insistă, pe drept cuvînt, la problema topografiei cimitirelor studiate; amplasarea mormintelor determinabile este totdeauna un izvor important. Pentru perioada avară, ea pare să indice existența unor grupuri etnice exogame, căci avar diferent antropologice marcate între sexe² (p. 91). Trebuie remarcat aspectul eterogen al populației din epoca avară. Migratorii alogeni trăiesc mereu în simbioză cu populații agricole sedentare (p. 90—95).

Capitolul al patrulea (p. 96—146) este consacrat „ungurilor cuceririi” (sec. IX—X) și epocii arpadiene (sec. XI—XIII). El se deschide cu o succintă prezentare a evoluției cercetărilor în acest domeniu. Se arată că, în ultimele decenii, cercetarea antropologică a secolului X a progresat mult, integrînd datele oferite de țara de origine a vechilor unguri și de societățile cu care au venit în contact (p. 96—99). Materialul disponibil pentru secolul X este încă puțin și, în parte, defectuos publicat. Analiza acestuia evidențiază și pentru perioada „cuceririi” o populație eterogenă sub aspect antropologic (p. 107—110). Un spațiu larg este alocat cimitirului de la Szentés-Borbástanya, săpat integral (p. 123—135).

Cît despre epoca arpadiană, mai bogată în descoperiri, ea evidențiază un „spectru etnic” similar (p. 111—113). Este semnificativ că și în această perioadă domină tipul rasial europid (mai ales nordic; dar apare și cel mediteranian — majoritar în cimitirul de la Kérsusztá).

În concluzie, autorul crede că expresia „ungurii cuceririi” nu acoperă ansamblul populației maghiare de atunci. Ea se poate aplica îndeosebi păturii conducătoare; aceasta, ea însăși, prezintă și o importantă componentă tîrcă (p. 139—140). Societatea maghiară din secolul X atinsese treapta unui „feudalism nomad”. Cele trei categorii principale, detectabile istoric și arheologic (nobilimea, pătura militară mijlocie și masa poporului de rînd), prezintă caractere antropologice diferite: dacă la primii domină mongolizii de tip turanic, cea de a doua apare mai compozită, în timp ce masa poporului de rînd e compusă în mare majoritate din europizi (nordoi și mediteranieni). P. Lipták subliniază insuficiența cercetărilor: zone ca Ungaria de sud-vest sau de nord-est par mai slab populate pentru că n-au fost explorate. Totuși, răspîndirea geografică a cimitirelor cunoscute (ca și alte date, de ordin istoric) par a indica o colonizare sistematică a zonelor periferice ale „cuceririi” (p. 142—146). În sfîrșit, dacă „inelul de timplă” nu mai poate constitui un indicator etnic (p. 161), trepanația simbolică (și chirurgicală!) a craniilor este socotită de autor ca tipică maghiarilor „cuceririi” și, prin urmare, drept indicator etnic (p. 141—142).

O cercetare aparte are ca obiect vechea populație din patria de origine a triburilor maghiare, teritoriu în general corespunzător Baskiriei actuale, în zona centrală a munților Ural (capitolul V, p. 147—154). P. Lipták afirmă că populațiile ugrice de aici au primit puternice influențe străine — îndeosebi proto-tîrce. O ramură tîrcă din care descind bulgarii de pe Volga, onogurii, par a fi cei care

² Este ceea ce autorul numește „analiză comparativă intra-cimitiriaică”.

au participat masiv la formarea vechiului popor maghiar (p. 150—154). Cînd sosesc în bazinul panonic, ungurii au o etnie foarte complexă și se suprapun peste populații de origine antropologică foarte diferită — fără a mai lua în considerație și limbile vorbite. Dar delimitarea țării de popas temporar în secolul IX, Etelköz (între Dunăre și Don), ni se pare prea largă; izvoarele scrise nu confirmă o asemenea extensiune.

Ultimul capitol, al VI-lea (p. 155—162), reia rezultatele cercetărilor pentru toate epocile discutate, încercînd să ofere o viziune globală despre „studiul antropologic al preistoriei ungurești”. Se reamintește că metoda propusă a fost elaborată de autor, îndeosebi pe baza cercetărilor proprii. Desigur, mai rămîn multe de făcut, iar corelarea rezultatelor paleoantropologice cu informațiile de altă natură este doar la început. P. Lipták este de părere că realitatea istorică și etnică din bazinul carpatic în secolele V—X este prea complexă pentru a fi explicată simplist, doar prin „autohtonism” ori prin „migrationism”. Studiul paleoantropologic pare a confirma prezența unor valuri succesive de nomazi călătorești, de-a lungul acestor veacuri: totuși, trebuie admisă existența unor *autohtoni sedentari*, îndeosebi în zonele periferice, mai înalte și împădurite (p. 158). Antropologic vorbind, predomină mereu rasa europidă, cu tipuri diferite și în proporții variabile, cea mongolidă ajunge preponderentă abia în ultimele secole ale perioadei studiate și *numai* în pătura conducătoare. Acest aspect îl prezintă chiar și „ungurii cuceririi” — popor ugric cu puternică componentă türccică. Limba maghiară va domina însă cîmpia Dunării mijlocii. În această chestiune, credem că o explicație posibilă (neavansată de autor) o constituie tipul de economie și civilizație; probabil că valurile succesive de nomazi n-au înlăturat populația sedentară din cîmpia panonică, dar i-au impus un alt mod de viață, apropiat de al lor, ceea ce a făcut ca balanța să încline spre limba și civilizația celor nou-veniți³. Dar elucidarea acestui proces nu mai este în sarcina paleoantropologiei.

Volumul dispune de o listă de abrevieri bibliografice (p. 163—164) și de o vastă bibliografie (p. 165—182). O serie de „suplimente” cuprind datele antropologice oferite de cimitirul de epocă avară de la Kiskörös I (p. 184—205). Indici (p. 206—208) și 23 planșe de bună calitate (cu fotografiile unor crani semnificative) încheie lucrarea.

Fiind o monografie cu caracter biologic, cartea de față dispune de un aparat critic specific acestui domeniu: numeroase tabele cu date antropometrice și bibliografie la sfîrșit, citată doar prin voci (lipsește notele infrapaginale). Dar lucrarea discutată acum prezintă o incontestabilă importanță pentru istoriografia problemei. Nu numai prin datele pe care le pune la dispoziție. Argumentarea bogată aduce în lumină cîteva procese biologice bine corelabile cu evenimentele istorice, oferind, într-adevăr, o bază de lucru pentru istoria bazinului carpatic în secolele V—X. Trebuie remarcate erudiția și competența autorului, ca și poziția realistă pe care se plasează. Pentru P. Lipták, datul paleoantropologic este un izvor istoric important, dar — categoric — nu unic și nici primordial. Aportul său la elucidarea „preistoriei ungurești” rămîne fundamental, iar cartea de față va constitui, cu siguranță, un instrument de lucru și o sursă de meditație pentru toți specialiștii domeniului.

Un interes aparte pentru istoria României prezintă două concluzii majore ale cercetărilor savantului maghiar: „spectrul etnic compozit” al fiecărei perioade din epoca migrațiilor și prezența autohtonilor sedentari. Cu privire la acestea se impun cîteva precizări.

Mai întîi, cartea lui P. Lipták nu cuprinde decît descoperiri de pe teritoriul Ungariei actuale. Or, problemele istoriei bazinului carpatic în epoca migrațiilor nu se pot soluționa numai în acest cadru. Concluziile sale trebuie verificate cu descoperiri de pe arii mai vaste, cuprinzînd cel puțin teritoriile regatului maghiar medieval — deci și Transilvania. Nu știm care au fost rațiunile autorului cînd a optat pentru această cale. Dar trebuie să observăm că studiile paleoantropologice, bine ilustrate în cultura maghiară, sînt simțitor mai rămase în urmă în alte țări din zonă. În România demersuri în acest sens sînt încă foarte puține, chiar dacă studii paleozoologice nu lipsesc. Îndeosebi pentru epoca migrațiilor, perioadă atît

³ O posibilă analogie o constituie realitățile din spațiul de nord al Chinei, în secolele III—IV e.n. (J. Gernet, *Lumea chineză*, București, 1985, vol. I. p. 234—235, 241—245).

de importantă în devenirea poporului nostru, nu putem cita nimic comparabil cu eforturile specialiștilor maghiari.

Considerăm așadar că se impune în viitor publicarea și studierea antropologică a cît mai multe cimitire prefeudale de pe teritoriul României. Acest deziderat implică, natural, o colaborare mai strînsă între istorici, arheologi și antropologi. Valoroasă prin metoda și concluziile sale, cartea profesorului Pál Lipták este în același timp un exemplu de urmat. Sintem convinși că, alături de arheologie, paleoantropologia își poate aduce contribuția în argumentarea continuității românilor pe teritoriul vechii Dacii.

RADU ARDEVAN

Keith Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania (1700—1868). Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1987, 256 p.*

Titlul, binevenit și oportun stabilit de editura clujeană în colaborare cu unul dintre prestigioșii ei consilieri permanenți în materie de istoriografie și de restituire a unor studii de istorie medie și modernă românească, recomandă cu de la sine putere selecția prezentă, ce acoperă o tematică bine circumscrisă în timp și spațiu, drept o lucrare de rezonanță profundă în peisajul scrisului istoric autohton, cu atît mai mult cu cît aparține unui exeget străin al cercetării trecutului nostru.

Gîndit temeinic și alcătuit trudnic, excelentul studiu introductiv semnat de profesorul Pompiliu Teodor încearcă să creioneze contextul și dimensiunile comprehensiunii vădite de istoricul american pentru înțelegerea aplecării sale asupra studiilor române. Incursiunea făcută cu acest prilej aparține specialistului care, cu aproape trei decenii în urmă, a fost printre cei dintîi care a înțeles și sprijinit demersurile tinărului cercetător venit din „Lumea nouă” la Cluj, pentru ca primele contacte stabilite să sporească în timp cu ocazia profesoratului celui din urmă în Statele Unite, iar ulterior cu prilejul vizitelor de studiu efectuate de prof. K. Hitchins în patria noastră.

După ce se concluzionează asupra modificării survenite în dinamica istoriografică a anilor '60 în plan european și extins planetar, odată cu transformarea monologului în dialog, interesul crescut al istoricilor americani față de zona centrală și sud-est europeană, mai precis pentru studierea trecutului Monarhiei austro-ungare și implicit a existenței și devenirii naționalităților de pe cuprinsul acesteia, se relevă gradat și în etape preliminară, ce includ ascensiunea istoricilor tineri, între care se situează și Keith Hitchins, cu prime recenzii publicate în 1963. Mediul de formare zugrăvit înglobează stații universitare și personalități ale genului în epoca dată: Harvard, Paris, București, Cluj; E. Turdeanu, A. Oțetea, D. Prodan și Ștefan Pascu.

Excursul istoriografic rezumativ propus în timp pînă la zi de prefațator subliniază încercarea de reconstituire a trecutului în zona discutată din perspectiva naționalităților asuprite, odată cu abolirea clișeului desuet al națiunilor „cu sau fără istorie proprie”, restituirea critică, în deplin spirit științific și obiectiv, dovedind nealinirea la nici un fel de teză partizană și făcîndu-se prin apelul la izvoarele primare, la literatura de specialitate respectivă sau europeană, atribuit ce implică desigur cunoașterea perfectă a limbilor în cauză.

Dacă în cazul istoricului K. Hitchins, spațiul global de analiză și interpretare este centrat pe istoria românilor din Transilvania în secolele XVIII și XIX, teza de doctorat despre mișcarea națională dintre anii 1780—1848, interesul deosebit pentru Șaguna au întregit pe deplin imaginea cercetării și a concepției comparative prezentate, și care, beneficiind de avantajul indiscutabil al unei interdisciplinarități bine înțelese și aplicate, contribuie la integrarea istoriografică a spațiului românesc în istoriografia universală.

Motivațiile tipăririi volumului prezent, în continuarea logică și logică a celor apărute în 1970 și 1972, constau, în opinia prof. P. Teodor, în dezvoltarea laboratorului intern de creație, în conturarea acelei priviri din afară către interior, fapt

care reclamă cu necesitate, atât tematic cit și structural, un volum ulterior care va îngemăna cele mai recente contribuții ale istoricului american în direcția enunțată.

În esență, se poate spune că cele două direcții afirmate încă în titlu se regăsesc în fiecare din studii, astfel încît problema națiunii române moderne este acoperită în întregime în paginile volumului.

Dacă în debut, autorul încearcă și reușește să sesizeze diferențele mentale la populația românească transilvană în veacul al XVIII-lea, dezbătînd raportul dintre religie și conștiința națională, dintre naționalitate și confesionalitate, solidaritatea religioasă și cea națională, relevînd aportul elitei intelectuale formate după unire și avînd un rol de pavază, atât în teorie cit și în practică, K. Hitchins prezintă în studii despre Samuil Micu o primă tentativă de apropiere, judecînd în ansamblu rolul culturii iluministe în mărirea gradului de cultură și ca atare în formarea solidarității etnico-naționale. Tot acum, autorul depistează limitele idealiste ale personajului cercetat, subliniind, printre altele, refuzul acceptării ideii de răscoală și apetența față de calea moderată a reformei.

Evoluția ideii de națiune în prima jumătate a secolului al XIX-lea este discutată în cele 2 studii următoare, care tratează faza de trecere de la raționalism și didacticism la romantism și apoi liberalism, în gîndire și faptă, conștiința națională fiind analizată sub raportul dintre biserică și intelectualitate, cea din urmă aflată într-un proces grăbit de sistematică desacralizare.

Eseul deosebit în legătură cu figura lui Avram Iancu impune teza atașamentului neîntălmurit cunoscut în cazul acestuia față de mase în tratarea ideii libertății naționale în timpul revoluției și a concepției sublimite față de europeism, democrație și libertate.

Studiile despre A. Șaguna înfățișează opera constructivistă culturală de anvergură în plan instituțional, de consolidare dar și de creare, ca și surprinderea raporturilor tensionate, datorită scopurilor politico-naționale diferite dintre cele două ierarhii bisericești.

Ultima parte radiografiază viața politică românească din Transilvania la momentul nefast al impunerii compromisului dualist în 1867, reconstituind metamorfozele gîndirii politice ale intelectualității laice și dialogul tot mai des și mai dens dintre aceasta și țărănime.

Înainte de exprimarea concluziilor finale, nu în ultimă instanță se cuvine a fi remarcat efortul deosebit al traducătorilor, ca și acribia științifică a îngrijitorului ediției față de textul în sine și mai ales de partea notelor complementare studiilor propriu-zise.

Unitatea tematică vizibilă pretutindeni și relevînd calea aleasă de autor de la investigarea parțială și pînă la sinteza majoră, opera de temeinică interpretare și de informație istorică și istoriografică cuprinsă și denotată de fiecare studiu în parte, strădania de a afla filiații cu mișcarea de idei europeană, subliniază aportul celui mai bun specialist american al istoriei românești. Poate că cele 15 cărți, 62 de studii, articole și 110 recenzii ar fi putut fi reprezentate, în chip de oglindă fidelă, dincolo de latura contabilizatoare, într-o listă bibliografică care ar fi încununat menirea și rostul realizării de față. Fără să manifeste în gîndire ori în scris accente de efuziune sau de retorică, poate un nivel de simpatie să fi răzbătut mai ales datorită similitudinii în rezultatele obținute, ca și cele de altfel știute din literatura de specialitate autohtonă, K. Hitchins oferă și în acest volum dovada unei onestități și detașări științifice exemplare, care recomandă odată în plus și întăresc valoarea deosebită a acestei cărți, solide și incitante în istoriografia, putem afirma cu certitudine, românească actuală. Nu ne rămîne decît să sperăm în noi contribuții, anunțate deja și în exemplul demn de urmat, fiindcă sîntem convinși de faptul că prof. Keith Hitchins a creat o veritabilă școală de specialiști americani întru defrișarea altor nenumărate aspecte ale trecutului central și sud-est european, și implicit românesc.

Pagini dintr-o arhivă inedită. Ediție îngrijită, studiu introductiv, note de *Antonie Plămădeală*. Documente literare. București, Editura Minerva, 1984, 425 p.

După publicarea unui roman extrem de incitant la lectură și apreciat de critica de specialitate, cărturarul și cercetătorul ce a îmbogățit patrimoniul istoriei bibliografice autohtone cu lucrări de referință, *Antonie Plămădeală* procedează acum, cu pasiune de exeget, la făurirea unui act restitativ cu privire la viața și activitatea lui *Ilie Miron Cristea*. După mărturisirea proprie, autorul a beneficiat de șansa ca „întimplarea” să îi ofere „surpriza” depistării unui fond de corespondență, lăsat în uitare și neorînduială vreme de decenii în arhiva Sfîntului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române. Truda neostoită de răsfoire și triere, descifrarea fiind urmată de selecție, a îngăduit realizarea volumului prezent epistolar în primul rînd, dar și de un interes literar, cultural-istoric și artistic deopotrivă. Addenda cărții include cea dintîi teză de doctorat elaborată în străinătate cu privire la *Mihai Eminescu* (1895), volumul de „Proverbe”, culese personal de E. M. Cristea în satele transilvane (1901), ca și apeluri, ordine, circulare, prospecte, conferințe care toate contribuie la înțelegerea unor aspecte și elemente din biografia culturală a personajului principal al ediției documentare în cauză.

Studiul introductiv, parcimonios întocmit de A. Plămădeală, trasează cîteva din liniile directoare cu privire la temele și punctele desprinse din cercetarea făcută. Se subliniază că monografia lui E. M. Cristea despre M. Eminescu poate fi considerată drept o veridică exegeză a vieții și activității poetului, prin analiza realizată, examinarea chestiunilor de limbă și stil, a versificației și prin introducerea metodei de studiu comparat. Interesul pentru creația populară se manifestă prin volumul publicat în 1901, care atestă pasiunea, atașamentul și probitatea științifică a colecționarului de folclor și etnografie. Controversele din epocă și cele ulterioare, cu privire la inițiativa și apartenența confesională a întemeietorului „Astrei”, — E. M. Cristea adoptînd punctul de vedere proșagunist —, facilitează publicarea setului de scrisori, edificator în acest sens, purtat cu *Ioan cavalier de Pușcariu*, cu începere din 1909.

În fapt, epistolele primite de E. M. Cristea de la oameni de cultură sau politicieni îngăduie cunoașterea atmosferei și a mentalității epocii între anii 1895—1928. Prieteni și cunoscuți, personalități diverse sau oameni simpli oferă relații în legătură cu existența proprie sau despre destinatarul comun stabilit, la fel ca și despre activitatea și dezvoltarea unor instituții culturale din Transilvania vremii ori din România. Interesant așare, astfel, schimbul de mesaje cu privire la documentele familiei cronicarului *Greceanu*, cele în legătură cu „mecenatele patriot” *V. Stroescu*. Nutrim credința că cercetătorul A. Plămădeală va reuși să finalizeze demersul inițiat cu privire la publicarea fondului de corespondență *V. Stroescu*, păstrat la Arhiva Mitropoliei sibiene și că va realiza, mai tirziu, monografia ce i se cuvine „părintelui supraviețuirii culturale a Transilvaniei pînă la 1918”.

Interesul pentru consolidarea economică a românilor transilvăni este validat și de strădania înființării băncii culturale „Lumina” (1908—1909), ilustrat temeinic de scrisorile pro și contra din volum.

O mulțime de informații culturale se degajă din rîndurile primite de E. M. Cristea, cu privire la opere și autori, la relațiile redactorului de gazetă, a autorului de lucrări și colaborator la publicații diferite. Putem menționa nume de literați, precum *G. Coșbuc*, *G. Galaction*, *O. Goga*, de savanți, ca *N. Iorga*, *G. B. Duiță*, *S. Pușcariu*, *D. Gusti*, de compozitori, oameni politici și mulți alții. Sînt oferite, totodată, elemente prețioase sub raport istoric despre activitatea unui *V. Braniște*, *Em. Ungureanu*, *T. Mihali*, *A. Vlad* sau *Al. Vaida Voevod*. Generația care a pregătît și a făurit Unirea de la 1 decembrie 1918 se află așadar în prim plan. Despre actul unirii Transilvaniei cu România sînt ilustrative scrisorile expediate de *I. Bianu*. Acestea contribuie la aflarea unor chestiuni de amănînt în legătură cu fizionomia unor stări trecute: oameni, orașe, sate, stări de spirit imortalizate de gîndire și de simțire pentru personalități anumite, precum și de limbă și mentalitate a epocii respective. Omul politic E. M. Cristea este zugrăvit pînă la 1918

în calitate de asesor și episcop, pentru ca în intervalul interbelic să se impună mitropolitul, regentul, prim-ministrul și patriarhul țării. Activitatea de cercetare, desfășurată pe țărîmuri multiple, legăturile cu personalități și instituții, implicarea în istoria străbună, în literatură și cultură, reies pregnant din epistolele adresate contemporanilor, creionînd astfel imaginea completă a personalității multilaterale. Exigența morală, probitatea cărturărească și generozitatea distinsă constituiau atribute general știute.

Din punct de vedere metodologic, cei 105 emitenți sînt ordonați alfabetic și apoi într-o grupare cronologică ulterioară. Remarcăm aici grija deosebită a autorului față de redactarea notelor de subsol, pline de substanță și de exactitatea necesară explicării unor pasaje de corespondență nu totdeauna facile înțelegerii lectorului! Indicele de nume din final are menirea să înlesnească căutarea și aflarea persoanelor cercetate. Am aminti aici trebuința unei părți ilustrative ca și a unui indice cronologic al emitenților, care, în coroborare, ar întregi calitatea deosebită a volumului întocmit de A. Plămădeală.

Putem considera cu îndreptățit temei ediția de față ca un eveniment cultural distinct în peisajul contribuțiilor valoroase oferite de seria respectivă a editurii Minerva. Sîntem convinși, totodată, că volumul de corespondență, sub tipar, cu un conținut interesînd deopotrivă istoria Transilvaniei și a bisericii românești, va augmenta strădania benefică a omului și patriotului de cultură aleasă care este și rămîne Antonie Plămădeală.

STELIAN MÂNDRUȚ

Olimpia Pavel, Rolul presei progresiste în lupta românilor bănățeni pentru înfăptuirea idealului național la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX. Timișoara, Academia de științe sociale și politice, Universitatea din Timișoara, Centrul de științe sociale, 1986, 147 p.

Cunoscută fiind în plan metodologic importanța studierii izvorului de primă mărime reprezentat de presă în abordările vizînd istoria modernă și contemporană autohtonă, istoriografia actuală se cantonează tot mai insistent în privința obținerii unor rezultate cît mai exhaustive în materie. Cercetarea respectivă este realizată fie pe compartimente larg determinate strict cronologic ori tematic, fie pe secțiuni care înglobează sondarea și relevarea aportului întruchipat de o anumită zonă istorico-geografică.

Strădania de față, aparținînd cercetătoarei Centrului de științe sociale timișorene vine în întîmpinarea acestui deziderat sus menționat. Deși nu are în intenție tratarea completă a tematicii în cauză, — precedente parțiale existînd pînă astăzi —, contribuția prezentă include un cadru general bine stabilit, o dezbateră asupra modalității de reflectare a evenimentelor politice în publicațiile periodice vizualizate, reliefarea rolului politic îndeplinit de către acestea, văzute în evoluție și sub impactul unor imperative relevante ce țin și de particularitățile integrării locale și de sublinierea aportului unor fruntași locali.

Analiza întreprinsă se face cu precumpănire pentru a se evidenția existența și acțiunea a 3 gazete bănățene din epoca dată: „Luminătorul” (1880—1894), „Dreptatea” (1894—1898), „Drapelul” (1901—1920). Considerăm extrem de bine venit și edificator excursul istoric prefăcător pentru intervalul de timp dintre anul 1794 și sfîrșitul veacului trecut. Discutarea programului, a activității unor colaboratori, a evoluției ziarului în general, odată cu relevarea receptării în medii diferite și cu tonalități speciale, de la cel moderat, incipient la altul mai explicit, se constituie în etape firești ale cercetării segmentului reprezentat de existența și devenirea „Luminătorului”. Poziția publicației față de lupta politică a românilor din Banat este redată în baza fragmentelor din curvîntările electorale, a atitudinii adoptate față de triada: activism, pasivism, solidaritate și vizavi de demascarea deznaționalizării forțate. În legătură cu „Dreptatea” se afirmă cu justete că ființa ca un cotidian politic și ca un suport moral pentru evoluția politico-națională a populației majoritare în zona dată. Triumviratul alcătuit din Alex. Mocioni, C. D.

Loga și V. Braniște a militat pentru atingerea scopului propus încă în numărul prim și subliniat ulterior de mulțimea suplimentelor tipărite. Autoarea dezbată în continuare pertinent chestiuni legate de forma și fondul gazetei, tratând și participarea acesteia la lupta politică a partidului și mișcării naționale în timpul Memorandului. Secțiunea cea mai consistentă valoric este acordată în mod firesc publicației apărute la Lugoj și figurii remarcabile a redactorului responsabil. După ce trece în revistă mediul propice de dezvoltare, O. Pavel caracterizează sugestiv rolul și scopul ziarului, detaliind aspecte de conținut, enumerând pleiada de autori, de probleme abordate și mai cu seamă opinia curajoasă exprimată în timpul celui dintâi război mondial. Se insistă temeinic asupra problemelor școlare și electorale, a colaborării cu mișcarea socialistă și celelalte naționalități impilate. Contribuția „Drapelului” la realizarea Marii Uniri și activitatea de după decembrie 1918 punctează partea finală a încercării micromonografice prezente. Remarcăm anexa ce include fragmente din articole însemnate publicate în cele trei perioade analizate. Nu putem încheia fără să atragem atenția asupra unor chestiuni de formă: inconsecvența utilizării unor forme arhaice și moderne la numele de persoane, anumite exprimări care pot fi nuanțate (p. 41: „fonaie de publicitate”, p. 91: „publicitate protestatară”), renunțarea la sistemul citatelor foarte lungi și revizuirea mai atentă a sistemului de note din subsol. Aportul cercetătoarei O. Pavel rămâne meritoriu și înscrie o nouă pagină importantă în cercetarea trecutului presei românești bănățene.

STELIAN MÂNDRUȚ

Valeriu Braniște, *Correspondență, 1895—1901. Vol. II. Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1986, 271 p.*

Volumul următor din seria restituită a corespondenței lui Valeriu Braniște pentru intervalul anilor 1895—1905, elaborat în continuare de cuplul laborios și tenace în cercetarea de temeinică durată făptuită, — Doamna Valeria Căliman și Gh. Iancu —, apărută firesc în cadrul viabilei colecții de profil a prestigioasei edituri clujene, prezintă o structurare metodologică similară cu realizarea precedentă, semnalată în paginile de față ale Anuarului muzeal anterior.

Epoca-context în care coexistă și acționează personajele epistolarului de față, redat în cele 206 piese, constituie un moment vital în tentativa de revigorare sub aspect tactic și strategic a Partidului național român și a mișcării respective transilvănene în ansamblu. Partenerii aflați în dialogul scris reușesc, deopotrivă, să zugrăvească o bună parte din problemele majore legate în primul rînd de traficul evoluției figurii centrale în discuție: întemnițarea, activitatea jurnalistică la „Dreptatea”, situația partidului după criza „Tribunei”, angajamentul publicistic bucovinean, concediul fortuit prelungit și dascălia la liceul românesc din Brașov, interferate de interesante luminări asupra unor chestiuni de familie, apoi legate de începuturile „Drapelului”, de materialele publicate aici și atitudinea redactorului responsabil în polemica deschisă între aderenții pasiviști-activiști, față de alegerile parlamentare din 1901, cu concretețe fiind vizualizat cazul lui G. Dima la Lugoj.

Efortul demn de recunoștință merituosă pentru activitatea triplă însumată de cercetare, depistare și selectare a editorilor volumului prezent, — ce înmănunchează scrieri deosebit de semnificative pentru ilustrarea perioadei în sine și pentru creionarea imaginii patriotului militant V. Braniște, poate și trebuie relevat avîndu-se în vedere și alți parametri. Ca de exemplu, aria geografică extrem de extinsă a mesajelor adresate și recepționate, — acoperind pe drept cuvînt întreg teritoriul Monarhiei vremii —, ca și disponibilitățile și varietatea lingvistică a rîndurilor transmise, pe lingă cele majoritare românești, fiind altele 12 în germană și 9 în maghiară. Desigur că ierarhizarea și raportarea încercată față de corespondența restituită indică un germene dezavantajant pe seama celei emise, fără a scădea însă cu nimic din valoarea acesteia. Scrierile adresate mamei, între anii 1895—1897, rămîn cele mai numeroase în acest sens, urmate de altele cu în-

cărcătură politico-națională, destinate unor personalități diferite: G. Pop de Băsești (1895), A. A. Mureșianu (1899), D. Onciul (1899), V. Onițiu și G. Dobrin (1900), Alex. Mocioni, T. V. Păcățian, G. Dima (1901) sau unor partide ori instituții: Școlile românești din Brașov (1896, 1898), Partidul național român din Bucovina (1898), etc. Între cei ce adresează epistole către V. Braniște figurează pleiada întreagă a fruntașilor români de la granița secolelor XIX—XX. Rețin atenția din punctul de vedere al formei și conținutului, scrisorile parvenite din Bucovina (1897—1900), cele semnate de grupul de băna eni: C. Brediceanu, P. Rotariu, G. Dobrin, Em. Ungurianu apoi același Gh. Pop de Băsești, I. Rațiu, Fr. Hossu Longin, Gustav Augustini, I. Maniu, T. Mihali, V. A. Urechia.

Apreciem ideea editorilor în redactarea bogatului și consistentului aparat critic de a face trimiterile cuvenite la notele din volumul precedent ca și corecturile executate în virtutea celor cuprinse în cel de față. Travaaliul de durată și minuțiozitate poate include totuși minime și inerente scăpări, asupra cărora zăbovim în continuare: p. 31 (este *Arente Banciu*); p. 78 (Longin); p. 81 (datare repetată); p. 88 (este *Ioan Suciuc*); p. 157 (D. Bejan este *președinte* în 1918); p. 178 (*notă* pentru „fondul reptiloilor”); p. 186 (T. V. Păcățianu); p. 189 (D. Terfăloagă); p. 206 (*notă* la „redactorul Aurel”); p. 214 (guvern Széll până în 1903); p. 237 (*notă* la Eugen Mocioni). S-ar fi cuvenit un indice ori glosar pentru cuvinte ori expresii puțin știute astăzi: oază (p. 13), sminta (p. 17), dehonestător (p. 28), becheria (p. 36, 157, 159), acații (p. 63), actuar (89), ferii (110), abstai (116) și multe altele. Volumul constituie în fapt o reușită a restituirilor efectuate pe tărîm istoric și reclamă continuarea cuvenită.

STELIAN MÂDRUȚ

Liviu Maior, *Mișcarea națională românească din Transilvania 1900—1914*. Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1986, 195 p.

Ultima carte a universitarului clujean survine cronologic dar și logic lucrărilor de pînă acum ce abordau aspecte vizînd situația și dezvoltarea românilor transilvăni, respectiv în corespondența dintre I. Rațiu și G. Barițiu, — restituită în colaborare cu istoricul american Keith Hitchins (1970) —, scrisorile lui Avram Iancu (1972), volumul despre Transilvania în 1877—1878 (1977), toate publicate sub auspiciile aceleiași prestigioase edituri clujene. Cîteva din concluziile care și-au aflat un loc inițial în teza de doctorat despre „Programul politic al mișcării naționale românești din Transilvania de la înființarea partidului și pînă la declanșarea celei dintîi conflagrații mondiale” (1974) sînt extinse în analiză și interpretare prin studii și articole ulterioare (vezi „Națiunea română”, București, 1984, p. 401—426). Lucrarea de față constituie, astfel, o premieră de cercetare globală și sistematică, din punct de vedere teoretic și programatic vizînd mișcarea națională transilvănească pentru rîstimpul menționat în titlu.

Autorul surprinde din debut prin noua modalitate de operare, întîlnită frecvent în istoriografia străină, prezentînd o variantă modificată de analizare a fenomenului respectiv, scutînd paginile cărții și răbdarea lectorului de surplusul datelor evenimentiale, nu totdeauna benefice narării istorice moderne științifice. Felul schimbat de punere în discuție a ecuațiilor problemei, apelul continuu la raportări și comparații, utilizarea metodei cantitative, în baza aceluiași material edit și inedit tradițional contribuie la realizarea acestei adevărate reușite a științei istorice actuale, recomandată astfel drept o nouă tratare adaptată metodologic posibilităților de investigare istorică contemporană.

Considerațiile preliminare cu privire la starea social-economică a românilor din Transilvania pentru epoca dată includ analizarea fenomenului stratificării, categoriile de proprietate, nivelul de trai, chestiunea emigrării, tendința românească de a-și asigura locul cuvenit în toate domeniile ca să ajungă la dobîndirea dreptată a atributului politic suprem, mișcarea națională obținînd astfel un carac-

ter progresist și democratic. Progresele înregistrate acum concură la mobilizarea mării majorități a populației autohtone, mult mai conștient angrenată în mișcarea națională cu un conținut modificat la granița veacurilor XIX—XX. L. Maior subliniază rolul jucat de „Astra” și de alte organisme culturale, în conjugare cu efortul generației tinere pentru triumful acțiunii de „politicizare” și de „verticalizare” a țărânimii, factorul esențial considerat în impulsionearea demersului politic, potențat, totodată, și de pătrunderea ideilor socialiste, de apetența pentru votul universal și de relația tot mai diminuată între Budapesta și Viena. În viziunea autorului, noul activism este prelininat de abandonarea inerției politice a celorlalte naționalități din Ungaria dualistă, de convulsia internă a conducerii Partidului național român, de intrarea în desuetudine totală a tacticii pasiviste și de impunerea grupurilor de acțiune de la Arad și Orăștie, cercetate în amănunt și cu judiciozitate, odată cu analizarea programelor publicațiilor periodice respective. Ordonarea efectuată are un suport istoric și o logică înțeleasă atât cronologic cât și argumentațional: prestigiul Aradului, din mai multe puncte de vedere, activitatea intensă la nivel comitatens, acțiunile clubului românesc, structura socială distinctă la nivelul conducerii locale dar și a masei locuitorilor, apariția „Tribunei Poporului” în 1897, aportul teoretic a unui V. Goldiș, de exemplu, și legăturile imediate cu sîrbii ori slovacii (1904). Toate aceste elemente se subsumează unui program politic definit și care viza atragerea țărânimii, alianța cu nemaghiarii și dezvoltarea continuă pe tărîm economico-cultural. Gruparea de la Orăștie acuză lipsa tradiției, chiar dacă fermentul reprezentat de organul propriu de presă și de nucleul luptătorilor patrioți exista și acționa în baza unui program mai moderat, totuși, datorită ponderii proprietarilor funciari, cazul lui I. Mihu și A. Vlad fiind edificator, — în conducerea locală. Succesul activist din 1903, relevă L. Maior, obligă alte centre politice, precum Sibiu, Brașov, Cluj sau Lugoj la exprimarea deschisă a atitudinii adoptate.

Conferința națională din ianuarie 1905, importantă în statuarea activismului politic românesc, urmată de participarea la campania electorală, este analizată atât în fazele premergătoare, de natură organizatorică și tactico-strategică, cât și în cele ulterioare, care îngăduie astfel înțelegerea deplină a rolului și acțiunii Partidului național pînă în 1914. Strădaniile de reorganizare pe multiple planuri, existența și funcționarea Clubului deputaților parlamentari nemaghiari, consfăturile confidentiale pe teme diverse, apariția ziarului „Lupta” (1907), constituirea secției române a partidului și mișcării la Arad, bălălia în parlament a reprezentanților români, sîrbi și slovaci la dezbaterile unor probleme social-economice și politico-culturale, importanța votului universal și relația cu mișcarea socialistă sînt aspecte majore tratate de autor în capitolul substanțial dedicat evoluției mișcării naționale române din Transilvania în deceniul prim al secolului nostru. Raportările făcute la conjunctura politico-diplomatică a Monarhiei și la climatul intern Ungariei timpului se regăsesc permanent în carte și constituie astfel un fundament temeinic pentru tratarea și interpretarea, conform adevărului obiectiv, a aprehensiunii generației tinere din conducerea Partidului național față de Viena. Subiectul în cauză este ilustrat de conflictul cu gruparea „rigidă”, de cîștigarea adeziunii presei din România și de organizarea unor adunări de protest în sprijinul ideilor vehiculate pînă la războiul prim mondial.

Atitudinea grupului „tinerilor oțeliți” față de aripa restrînsă, de tradiție prohabsburgă, facilitează istoricului posibilitatea discutării unor momente legate de tendințe și curente diferite, care au existat în cadrul mișcării naționale: petiționarismul de terminologie specifică, autonomismul din 1867, federalismul și doctrinarismul, cu exponent clasic în persoana unui V. Goldiș, ce conduc în final la autonomizare în raport cu Viena și Budapesta (vezi eșecul tratativilor din 1910—1914) că și întronarea ideii de autodeterminare, cu corolar firesc în desăvîrșirea unificării statului național unitar. Cu aportul, menționat desigur, al mișcării socialiste și a colaborării acestora cu Partidul național, sub raport ideologic și pragmatic. Necesitatea radicalizării mișcării și impunerea definitivă a opiniei grupării tinere este o problemă atent urmărită de autor, fiindcă conflictul izbucnit după anul 1909 și mediat ulterior va pecetlui evoluția mișcării și a partidului pînă la atitudinea uniformă acceptată în 1918. Este cert faptul că, după cum subliniază și L. Maior, motivele de politică externă, care au afectat sau nu implicarea României drept aliat al Imperiului, au însemnat un argument important în situația dată. Relația stabilită în teorie și apoi în practică cu mișcarea socialistă românească din Transilvania, ce se afla într-o fază de debarasare vădită a tezelor austro-

marxismului și se lega tot mai firesc de mișcarea socialistă frățească din România, stă la baza părții finale a expozeului elaborat de autor în lucrarea sus menționată.

În loc de concluzii, ne întrebăm: pe cînd o analiză viitoare, la fel de exhaustivă, a segmentului de timp din existența Partidului și a mișcării naționale românești transilvane între 1914—1918, pentru ca să se definitiveze astfel cercetarea globală începută de autor și alți specialiști vizavi de fenomenul respectiv pe durata compromisului dualist? Exceptînd inexactități mai mici sau mai mari, remediabile oricum și indicate în discuția personală avută cu autorul cărții de față, nutrim convingerea că ne aflăm în fața unei monografii serioase și documentate despre istoria românilor din Transilvania.

STELIAN MÂDRUȚ

General Traian Moșoiu, *Memorial de război (august—octombrie 1916)*. Cuvînt înainte de prof. dr. Vasile Netea. Ediție, studiu introductiv, note de Al. Dragomirescu, Marius Pop. Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1987, 151 p.

Literatura memorialistică militară își dobîndește tot mai pregnant un statut aparte, atît în istoriografia românească cît și în cea străină, dovadă fiind lucrările înmulțite despre cel de-al doilea război mondial. Între titlurile de un asemenea gen publicate actualmente în legătură cu desfășurarea celei dintîi conflagrații mondiale pe teritoriul patriei noastre trebuie inclus și memorialul de război cu caracter inedit, alcătuit de generalul Traian Moșoiu pentru intervalul de timp dintre lunile august și octombrie 1916. — manuscris format din 2 părți și depistat în 1977 —, restituit critic de doi profesori cercetători din Ploiești ca fiind unicul, pînă în prezent, jurnal elaborat de un ofițer român originar din Transilvania și care încearcă să prezinte tocmai momentul trecerii Carpaților de către armata română.

Evocarea patetică semnată de prof. dr. V. Netea rezumă într-un semnificativ excurs biografic datele esențiale cu privire la viața și activitatea uneia dintre figurile de comandanti de oști vestiți în istoria militară autohtonă. Prefațatorul insistă asupra unor aspecte deosebite zugrăvite în memorial și subliniază importanța fondului și a formei restituite, care surprind plăcut lectorul într-o narare distinsă, precisă și clară.

Excursul biografic este reluat și detaliat într-un deplin spirit științific de cei doi îngrijitori, care discută stațiile importante din viața și cariera militară, ulterior politico-culturală a figurii restituirii prezente. Pentru creionarea mediului de puternic spirit românesc al Țării Păgărașului și Brașovului cît și pentru fixarea amănunțelor legate de formarea ca militar, se face apel la manuscrisele din arhiva familiei și la materialele bogate de la Arhivele Statului Prahova. Este utilizată, totodată, o bogată literatură de specialitate militară în partea preliminară interpretativă întru conturarea neutralității și a conjuncturii intrării în acțiune și a desfășurării evenimentelor narate în memorial.

Trecerea în revistă efectuată de memorialist debutează cu acțiunea militară din august 1916 în sudul Transilvaniei, zona Sibiului, relevîndu-se abortul comandantului Traian Moșoiu în dezbaterile privind oportunitatea ocupării orașului respectiv. Interesant apare zugrăvit episodul bătăliei de la Orlat, fapt prezentat în coroborare cu noile surse istoriografice. Pentru intervalul dintre noiembrie 1916 și anul 1932, data decesului, autorii volumului au folosit semnificative surse editate pentru ilustrarea suitei de acțiuni militare pe fronturile din Moldova, Transilvania și Ungaria, ca și pentru realizările ministeriale, trecute în revistă în mod corect și judicios. Probabil că aici, la capitolul bibliografic, ar fi trebuit consultată și exegeza cercetătorului clujean Gh. Iancu în legătură cu „Consiliul Dirigent“!

Apreciind în ansamblu locul și valoarea jurnalului militar, care în cazul de față nu are un caracter polemic, disculpativ ori rivalizator, dar vedește un real talent literar pe seama alcătuirii lui său, trebuie să menționăm că acesta a fost redactat în cei din urmă ani ai vieții generalului Traian Moșoiu (1868—1932) în

intenția de a fi publicat. Ideea reliefată se întrupează cu de la sine putere, creionând atmosfera, ilustrând un ton confesional, emoționant, de o sinceritate și simplitate dezarmantă, scutită de comentarii și intervenții în exces. Textul este în sine o notație în gen jurnalistic, dublat de observația critică atentă și de reflexia filosofică surprinzătoare, în conivența combaterii unor neavenite principii de strategie și tactică în epoca dată. Caracterul de „experiență trăită” reiese limpede în urma lecturii facile și contribuie la întărirea portretului moral al naratorului. Valoarea de document psihologic rămâne astfel de netăgăduit. Păcat că nu există o continuare firească a evenimentelor narate în memoriul manuscris păstrat. Meritul autorilor restituirii este evidențiat, odată în plus, de exemplaritatea întocmirii notelor de subsol, care vădesc bogata bibliografie utilizată și probitatea profesională a realizatorilor. Concludente apar, tot acum, cele 7 anexe selectate ingenios, în adiacența părții ilustrative care completează imaginea celui care a fost militarul de carieră și patriotul militant: generalul Traian Moșoiu. Mici corecturi se impun a fi luate în considerare: p. 46, 150 corect M. Șara; p. 50, 148: este vorba de gen. Mărdărescu!; p. 75: Cislădie; p. 149: Prezan și Racovski.

Fără să afecteze fondul și forma excelenței restituiri găzduită în cadrul colecției generoase oferite ani în șir de prestigioasa editură „Dacia”, într-un tiraj aproximativ la 12.000 de exemplare, „atenționările” de mai sus au avut în intenție mai ales faptul să atragă atenția asupra unei realizări deosebite în planul publicării unui memorial de război aparținând unui ofițer român, transilvan la origine, și trăind tocmai despre pătrunderea oștirii noastre în Transilvania lunii august 1916. Dincolo de valoarea informativă de document de epocă și de importanța formativă în mesajarea unor gânduri și idei, perene dintotdeauna pe seama poporului românesc de pe întinsul patriei străbune, lucrarea de față rămâne pe deplin înscrisă ca o contribuție deosebită la sporirea patrimoniului istoriografic al științei despre trecutul nostru dintotdeauna.

STELIAN MÂNDRUȚ

Nicolae Iorga, *Correspondență. Vol. II. Documente literare*. Ediție, note și indici de Ecaterina Vaum, București, Ed. Minerva, 1986, 422 p.

După travaliul de durată, încorporat în spațiu și timp de realizarea trudnică a editorului I. E. Torouțiu, ulterior reluată cu directă privire asupra istoricului și omului politic de regretatul Barbu Theodorescu — continuat în zilele noastre promitător de P. Țurlea —, specialistul filolog E. Vaum surprinde plăcut prin tenacitatea și pietatea cu care permanentizează abordarea activității de depistare a unei bune părți din corespondența emisă de N. Iorga.

Și în acest volum doi, principiul metodologic rămâne neschimbat în raport cu cel aplicat în cel anterior tipărit în 1984. Epistolarul este urmărit pentru literele C—M, cele 526 de piese fiind redată într-o ordonare alfabetică pentru intervalul de timp cuprins între anii 1890—1940. Sugestivă apare cifra de scrieri pentru 1931, cel al președinției Consiliului de miniștri cu repercusiuni în viața și activitatea savantului. Alături de indicele cronologic necesar, se păstrează ceilalți parametri cunoscuți și utili în acțiunea de consultare a volumelor: indicele de asociații, de localități, de lucrări ale lui N. Iorga ce apar în cuprinsul mesajelor scrise, de nume și în fine, de publicații periodice. Rămâne pe mai departe exclusă, precum în volumul anterior și din rațiunile știute, corespondența de familie. Ordonarea cronologică este utilizată și în cazul semnalării mai multor scrieri la același destinatar, cele nedatate reproducându-se numai în final. Arhivele publice și particulare consultate: București, Botoșani, B.A.R., B.C.S., Biblioteca „V. A. Urechia”, Muzeul literaturii române; N. Iorga, O. Ghibu, B. Brezianu, etc. depun mărturia activității consistente și de durată executate de editoare în cercetarea, transcrierea și adnotarea corespondenței depistate. Toate acestea creionază imaginea relațiilor dintre N. Iorga și contemporanii săi, rolul jucat în plan cultural și politic, raporturile avute cu lumea științifică internă și externă,

dovadă pleiada de personalități care aștern pe hîrtia de scris gîndurile nutrite față de cărturarul român: P. Deschanel, H. Focillon, G. Hanotaux, J. Urban Jarník, K. Lamprecht, F. Lot, T. G. Masaryk; O. Densușianu, M. Dragomirescu, I. G. Duca, O. Goga, S. Haret, B. P. Hașdeu, Take Ionescu, T. Maiorescu, etc.

Nu sîntem în măsură și este departe de noi gîndul de a insista și insinua în probleme de amănunt care să vizeze criteriul de selecție folosit, calitatea notelor de subsol, indicarea unor surse sau viabilitatea unor datări atribuite, deoarece sîntem conștienți de faptul că acțiunea editorului comportă greutate și dificultăți inerente, cu capcane și omisiuni imposibil de ocolit. Lectura noastră „grăbită” îngăduie în continuare exprimarea cîtorva nedumeriri-inadvertențe semnalate în credința că vor putea fi remediate ori evitate în volumele viitoare: p. 8, E. Dăianu nu era președintele CMIT, ci simplu membru, Alex. Lapedatu îndeplinind funcția respectivă; p. 9, acel oarecare P. de la „Telegraful Român” este istoricul T. V. Păcățian, autorul monumentalei lucrări „Cartea de Aur”, aflat în conflict de presă cu N. Iorga; p. 105, lipsă data de la scrisoarea din 27 iulie, posibilă greșeală de tipar, ca și cele de la paginile 128 (Șora), 209 (profesor), 244 (atenție la redarea titlurilor în maghiară), 272 (Transilvania); p. 133—134, C. Göllner a fost bursier recomandat de N. Iorga pentru Școala română de la Paris; p. 183, expresia „ducist”?; p. 256, Alex. Lapedatu a fost codirector, alături de I. Lupaș, al Institutului de istorie națională de la Cluj; p. 282, S. Makkai (1890—1951).

Dincolo de aceste rectificări finale și care nu fac decît să releve sarcina grea asumată în realizarea unei atari întreprinderi restitutive, subliniem din nou efortul deosebit al cercetătoarei — în fond acțiunea unei veridice echipe este suplinită în chip particular! — întru scoaterea la lumină și repunerea astfel în circuit științific a corespondenței celui mai mare istoric al nostru din toate timpurile.

STELIAN MÂDRUȚ

Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” Iași, XXIV/1, 2, 1987, 655, 763 p.

Cele două volume publicate în anul 1987 de specialiștii istorici ieșeni cuprind articole și studii bogate în conținut, cu o tematică variată și interesantă, care demonstrează atingerea unui grad de echilibru în reprezentarea secțiunilor cronologice tradiționale ale istoriei noastre. Devenit în ultimul timp un purtător de cuvînt autorizat al științei istorice autohtone, fapt recunoscut atît în țară cît mai ales în străinătate, „Anuarul” de la Iași relevă demersul analitic și imaginea integratoare asupra fenomenului istoric, realizate într-o structurare benefică și bine determinată, ce include paleta unor noutăți științifico-documentare de certă valoare, discutate la modul interpretativ și fără a omite cele mai recente idei vehiculate în metodologia de cercetare europeană. Trăsăturile tot mai particulare de după anul 1964 se situează pe traiectul dezvoltării unor vaste contribuții dar și pe inaugurarea suitei unor materiale adiacente trecutului zonei respective. Apariția în 1971 a rubricilor de istoriografie, istoria culturii și teorie istorică, tipărirea suplimentelor în 1973, inițierea rubricii de istorie locală în 1982, drept spațiu valid acordat tinerelor condeie istorice, cadre didactice cu preponderență, ca și publicarea studiilor întinse și valoroase tematic în limbi străine, concură la ilustrarea rolului îndeplinit de tipăritura în cauză în peisajul historiografic românesc.

Prima parte a volumului de față însumează contribuțiile a 39 de autori. Debutul este făcut de cinci studii în limbi străine, cu remarcă specială pentru aportul istoricului turc. Interesante apar totodată și materialele prezentate în cadrul rubricii „Heraldică și istorie”. Sectorul major al studiilor este prezent într-o ordonare cronologică bine încetățenită, care are totuși anumite discrepanțe: după S. Sanie, urmează studii despre 1918, pentru ca apoi să se revină la epoca lui Ștefan cel Mare! Așezarea oarecum nefirească, mărturisim că ne surprinde și o semnălamă ca atare. Deosebită este participarea autorului clujean cu cercetarea comparatistă despre universitățile europene la cumpăna veacurilor XIX—XX. Grupajul

de articole se centrează pe relevarea unor chestiuni de amănunt, de date documentare inedite, restituiri, analize și interpretări arhivistice. Remarcabile cele 3 intervenții străine și mărturiile pentru colaborarea fructuoasă a specialiștilor într-o deplină reciprocitate. Rubrica de istorie locală, de documente (memorii și corespondență), realizarea semnată de Paul Mihail, discuțiile științifice pe diverse teme prefătează segmentul amplu al recenziilor și notelor bibliografice, care ocupă peste 1/3 din economia volumului prim. Recenziile se referă la istoria românilor (13) și universală (10). Notele bibliografice vizează 50 de lucrări de istorie autohtonă și 21 de istorie străină. Revista revistelor românești (10 semnalări) și a celor din exterior (11) trec în revistă și publicații de specialitate transilvane. Probabile greșeli de tipar, remediabile oricum, le semnalăm aici: *articolul* la studiul lui V. Fl. Dobrinescu din sumarul în limba română (p. I) și numele Renatei Möhlenkamp, apărut corect în sumarul francez și în textul necrologului (p. VII).

Partea a doua a volumului include un număr sporit de autori (44), dintre care, în început, 4 lucrări sînt tipărite în limbi străine (2 semnatari fiind neautohtoni). Utile și binevenite apar considerațiile cercetătorului A. A. Rusu cu privire la figura și personalitatea lui Iancu de Hunedoara. Interesanta rubrică debutînd cu acest prilej. „Opera posthuma” ne prilejuiește restituirea critică a unor texte din Gh. I. Brătianu și P. P. Panaitescu. Sperăm în continuarea exercitiului istoriografic. Sectorul de toponimie și istorie este urmat de cel reprezentînd studiile majore calitativ și cantitativ, ce înglobează epoci diferite: de la geto-daci la cel de-al doilea război mondial și istoria culturii. Remarcăm aici aportul cercetătorilor clujeni V. Vesa și M. Teodor. Cele 8 articole la număr se fixează pe aceleași canale documentar-arhivistice. Rubrica de „Documente” continuă epistolarul despre „Școala nouă de istorie” și relevă pagini din jurnalul inedit al fostului premier I. G. Duca. Incursiunea făcută de același Paul Mihail în istoria orașului Iași se constituie astfel într-o lucrare de sine stătătoare, o carte abil camuflată în paginile prestigiosului anuar! Cele două discuții incitante, studiile documentare, materialele cuprinse în cadrul „Miscellaneiei” a „Addendei și Corrigendei”, ca și din „Varia” depun mărturie pentru disponibilitățile interpretative manifestate de toți colaboratorii în cauză. Sectorul de recenzii, la fel de numeros, 9:8, subliniază apetența și accesibilitatea la lucrări importante în istoriografia autohtonă și străină. Notele bibliografice, în aceeași orînduire și în raportul de 40:15 evidențiază, odată în plus, cîștigul reprezentat de modalitatea bine gîndită de realizare a rubricii respective, în spiritul „echipei” devotate, ce reușește să consulte și achiziționeze astfel contribuții valoroase de pretutindeni. Exemplul este demn și necesar de urmat de fiecare institut de cercetare de profil din țară! Revista revistelor, în oglinda de 9:5 nu face decît să întărească ideea mai sus enunțată, la fel ca și ampla enumerare a evenimentelor științifice interne și internaționale la care au luat parte istoricii ieșeni.

În concluzie, putem afirma cu îndreptățit temei că școala istorică a Moldovei oferă pe lîngă rezultatele remarcabile pe tărîm științific, reunite în prezentele părți de volume și aportul unui grup de cercetători care fac cînte istoriografiei noastre. Prin ceea ce se realizase pînă acum și prin ceea ce prezintă volumele de față, anticipînd bogăția tematică a celor viitoare, Institutul de istorie și arheologie „A. D. Xenopol” și „Anuarul” patronat se prezintă la aceleași exigente cote valorice și pe care le nutrim neștirbite și în continuare.

STELIAN MÂDRUT

Biblioteca și Învățămîntul. Vol. VIII. Cluj-Napoca, Biblioteca centrală universitară Cluj-Napoca, 1984, 643 p.

În accepția contemporană a tezei vehiculate despre rolul și scopul bibliotecii de rang universitar ca depozitară a culturii scrise dar și drept permanentă mesageră a faptului de civilizație, situația și statutul în continuă modificare a învățămîntului spiritual reclamă noi fundamentări teoretice și practice, în funcție de

menirea conștient asumată pe lângă cea cunoscută în timp, odată cu adoptarea atributului de real laborator de creație.

Unui asemenea deziderat recunoscut și aflat în treptată aplicare îi corespund în mod consecvent contribuțiile reunite în volume, vreme de peste un deceniu și jumătate, ca act reflex al activității de cercetare inițiată și desfășurată sub egida bibliotecii universitare clujene.

Un succint excurs retroactiv se impune a fi rostit în această privință: dacă debutul înregistrat în anul 1972 includea rezultatele lucrărilor de biblioteconomie grupate pe două secțiuni pentru intervalul dintre 1969—1972, volumele ulterioare, — cu cifra de apariție distinctă pe pagina de titlu (I—II/1976, III/1977, IV/1979, V/1981, VI/1982) —, ocazionate de aceleași sesiuni periodice instituționalizate și publicate în condiții meritorii litografiate, prezentau o gamă tematică diversă și prolifică, care în adiacența compartimentelor intrinseci luminării acțiunilor deloc „funcționărești-administrative”, îngăduiau relevarea îndrăznețului act de cercetare în rubrica dedicată valorificării fondurilor documentare, istoriei tiparului, a cărții, bibliotecii și culturii în general.

Saltul valoric constatat odată cu volumul VII/1983 își are sorginea atît în sporirea numărului colaboratorilor interni și externi, cît și în structurarea și tematicizarea profund remaniată, în pas cu noile cerințe științifice reclamate de modernizarea bibliotecii ca instituție de civilizație. Redăm, în continuare, pentru exemplificare cîteva din rubricile nou introduse: bibliologie-bibliofilie, didactica, fonduri și colecții, memoria bibliotecii, opinia cititorului, cronica, recenzii și revista revistelor de biblioteconomie. Concepția și viziunea total modificate în formă și fond au beneficiat de adresabilitate și de recunoașterea cuvenită, mărțurisite deopotrivă în țară și străinătate. Dacă am încerca să totalizăm cantitativ conținutul celor șapte volume de pînă acum, cifra obținută de circa 200 de articole și studii constituie un prețios indiciu întru zugrăvirea pertinentei cercetări efectuate în cadrele bibliotecii universitare clujene.

Volumul prezent, apărut în octombrie 1987 într-un tiraj de 250 exemplare, — dintre care peste jumătate sînt destinate schimbului internațional —, reprezintă un cumul deosebit sub aspect valoric. Meritul revine în acest sens echipei formate din coordonatorul lucrării, dr. M. Triteanu și cuplul de redactori împătimiți: V. Cîmoș și I. Marcoș, fără a trece cu vederea efortul colectiv și benefic reprezentat de participarea majorității specialiștilor instituției, ca și de colaborarea dezinteresată a prietenilor și cititorilor ei statornici.

Din punct de vedere tematic, structura prezentată este apropiată de cea precedentă. Secțiunea primă conține lucrările simpozionului din 25—26 noiembrie 1983, desfășurat pe ideea relevării dialogului dintre lectură și bibliotecă. Perspectiva interdisciplinară a fost abordată în 18 intervenții, publicate în limbi de circulație și aparținînd unor universitari, critici și istorici literari, bibliotecari, profesori, etc. Segmentul adiacent de sociologia lecturii a inclus alte 4 articole de ținută științifică deosebită. Partea de bibliologie-bibliofilie, cu chestiuni teoretice și practice atinse, cu tratarea unor aspecte de istoria cărții și a tiparului, subliniază odată în plus aportul major a 12 bibliotecari din Cluj, Sibiu, Oradea, Aiud, etc. Cele trei prezentări de fonduri și colecții repuse în discuție și implicit în circuit științific sînt urmate de două opinii exprimate vizavi de personalitatea lui I. Breazu în cadrul rubricii sugestiv intitulată „Memoria bibliotecii”, o inițiativă extrem de oportună și demnă de continuat, la fel ca și partea de arhivă ce îngemănează contribuții epistolare și memorialistice. Considerăm că intervenția despre corespondența lui G. B. Duică și-ar fi aflat locul nimerit tocmai aici (p. 289—297)! Dialogul în bibliotecă a doi universitari subliniază perspectiva instituției în relația sa directă și necesară cu învățămîntul superior. O altă strădanie meritorie care trebuie permanentizată se referă la prezentarea unor biblioteci însemnate de peste hotare, istoricul M. Bărbulescu pledînd „pro domo” în acest sens. Evidențierea unor cataloage interne de lucru constituie o dovadă consistentă pentru dăruirea și aportul bibliotecarului versat, plusul de evidență fiind dobîndit în această direcție de truda încorporată în realizarea lui A. A. Rusu.

Partea de recenzii la cartea de profil, românească și străină, antrenează în majoritate forțele interne ale bibliotecii, — mobilizate onorabil și în actul de transportare în limbi internaționale a materialelor mai mari —, care prezintă opinii gîndite și care nu fac rabat obișnuitei complezante! Situația identică există în cazul trecerii în revistă a periodicelor de biblioteconomie.

Înainte de final, se cuvin a fi rostite cîteva observații vizînd forma redacției pentru volumele în pregătire: atenția la inconstanța indicării profesiei autorilor, cu echivalările convenite și în limbi străine, I. M. Danciu (p. 67), L. N. Pop (p. 133), T. Furdul (p. 281). Greșeli de dactilografiere: Monoki (p. 567), Victoria (p. 641), E. Barbul (p. 349). Necesara uniformizare la indicarea titlaturii bibliotecarilor și a bibliotecii în sine!

În concluzie și făcînd abstracție de cele cuprinse mai sus, care nu scad cu nimic din valoarea realizării Bibliotecii universitare clujene, avem sentimentul că specialiștii acestei instituții de cultură surprind deosebit de plăcut prin largile disponibilități de cercetare manifestate și care contribuie ca volumul de față să reprezînte cu cîinste Clujul bibliotecăresc, alături de contribuția similară a filialei locale a Bibliotecii Academiei.

STELIAN MANDRUȚ

Congresul limes-ului de la Aalen. Stadiul cercetării frontierelor romane la Dunărea de Mijloc și de Jos și al echipamentului militar roman*.

În 1983, la Aalen, în landul Baden-Württemberg, acolo unde în secolele II—III a fost cel mai important castru de *ala* din vestul Europei, cel al alei *II Flavia milliaria*, s-au înlînit peste 200 de arheologi din întreaga lume specializați în studiul frontierei sau armatei Imperiului roman, pentru a susține și discuta 120 de comunicări dintre care 115 au fost publicate într-un impunător volum dedicat lui Eric Birley, inițiatorul în 1919 al primului Congres de Studii asupra Frontierelor Romane, cu ocazia împlinirii a 80 de ani.

Intrucît în spațiul avut la dispoziție nu este posibilă discutarea tuturor comunicărilor, ne-am limitat doar la cele privind frontiera Dunării de Mijloc și de Jos și cele referitoare la echipamentul militar roman, insistînd asupra exprimării unor rezerve.

Din cele 21 de comunicări privind provinciile Noricum și Pannonia, doar una, cea a lui G. Dobesch, se referă la Noricum, mai precis la ocuparea sa de către romani. Respingînd ideea că Noricum a fost pînă la Claudius un stat clientelar, D. consideră că el a fost ocupat treptat începînd de la Augustus, la Claudius ajungîndu-se la statutul provincial. În analiza sa autorul afirmă că o situație identică a existat pentru tot spațiul reprezentat de Raetia, *regnum Noricum* și Pannonia de Nord, fapt care în mod evident nu poate fi dovedit. În sprijinul teoriei sale el citează și analogii cu alte zone geografice, în special din Gallia și Germania, însă pe de o parte se bazează în toate cazurile numai pe izvoare literare sumare și imprecise, iar pe de altă el însuși recunoaște că în cazul Noricumului, forma concretă de stăpînire nu poate fi precizată. Însă, atîta timp cît nu vor putea fi aduse în discuție noi izvoare epigrafice sau arheologice nu vedem cum poate fi diferențiat statutul de stat clientelar de cel de prim stadiu, neprecizat în conținutul său, al cuceririi treptate a unui nou teritoriu de către romani. Deci, problema anexării Noricumului rămîne în continuare deschisă.

O sinteză asupra cercetării limes-ului Pannoniei ne-a oferit regretatul A. Mócsi în colaborare cu D. Gabler. Acest raport în care s-a ales criteriul cel mai logic de expunere, cel cronologic, prezintă în primul rînd săpăturile arheologice, mai ales cele inedite, dar nu omite nici problemele istorice abordate în ultima vreme. Astfel, o primă caracteristică a cercetării este numărul destul de mare de săpături arheologice, cele mai multe din ele fiind sonde de mică amploare sau săpături de salvare, unele din acestea din urmă efectuate pe scară largă. O mențiune este făcută și în ceea ce privește începutul cercetării aeriene a limes-ului, care a dus la descoperirea unor noi fortificații nici măcar bănuite pînă acum. Dintre problemele istorice abordate, o atenție deosebită a fost acordată începutului stăpînirii romane în Pannonia, în epoca Iulio-Claudiană.

* *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Limeskongress, Aalen, 1983, Forsch. u. Ber. z. Vor- u. Frühgesch. in Baden-Württemberg, 20, Stuttgart, 1986, 816 p.*

Dintre celelalte comunicări, trei se referă la subiecte mai generale, iar restul la cercetarea cîte unui singur sit arheologic sau la prezentarea unor materiale arheologice.

O problemă istorică, aceea a posibilului guvernorat panonic al lui Traian, este abordată de T. Nagy. El începe prin a respinge pe bună dreptate opinia unor istorici, care forțînd sensul unui pasaj din *Historia Augusta* au ajuns să afirme că Hadrian ar fi exercitat tribunatul în *legio II Adiutrix* în Moesia Superior și presupune că această legiune era deja de la sfîrșitul domniei lui Domitian în Pannonia. Însă, principala sa concluzie, aceea că Pannonia a fost divizată în anii 93—96 pentru a fi apoi reunită de Nerva, este complet nefondată. Căci, faptul că pînă acum nu cunoaștem încă un guvernator pentru anii respectivi, nu poate constitui un argument în sprijinul existenței unei reforme administrative care ar fi durat în chip ciudat doar cei patru ani pentru care nu avem nici un fel de informație.

Alte două contribuții aparțin lui S. Soproni și T. Kolnik și constituie sinteze ale unor cercetări arheologice. S. Soproni se referă la o serie de mici fortificații romane tirzii de pe linia Dunării, construite în interiorul unor foste castru, căroro le atribuie o datare posterioară lui Valentinian I. Gruparea tuturor acestor fortificații într-o singură categorie nu se datorează însă particularităților lor constructive comune, unele fiind constituite doar dintr-un turn, altele reprezentînd mici fortificații, ci dispunerii lor în interiorul fostului castru în *praetentura sinistra*. Acest criteriu este în orice caz bizar, întrucît poziția fortificației nu putea avea în nici un caz o semnificație mai mare decît însăși forma și dimensiunea sa. Apoi, în timpul funcționării fortificației tirzii, vechiul castru trebuie să fi fost defaectat și, deci, fosta împărțire interioară a acestuia nu mai putea avea nici o importanță. În sfîrșit, în unele cazuri fortificațiile tirzii nici măcar nu sînt situate în *praetentura sinistra* ci în *latus dextrum* al castrului timpurii, ca la Eining și foarte probabil la Capidava. De altfel, chiar S. este nevoit să constate că în alte două cazuri dispunerea fortificației tirzii este diferită: la Visegrád, pe locul unei porți, iar la Nova Cerna, chiar în mijlocul castrului. În concluzie, datarea propusă nu se bazează nici pe studierea situației în fiecare fortificație în parte și nici pe stabilirea unor particularități comune, ci pe opinia că restrîngerea unei fortificații la Dunărea de Mijloc și de Jos nu putea fi făcută decît la sfîrșitul secolului IV, în urma evenimentelor ce au urmat morții lui Valentinian I. În aceste condiții, chiar dacă datarea propusă s-ar verifica, dispunerea fortificațiilor tirzii își pierde orice semnificație cronologică sau de altă natură.

În raportul său asupra cercetărilor recente ale arheologilor cehoslovaci la nord de Dunărea panonică, T. Kolnik prezintă cunoscutele „stationes”: Mušov, Stupava, Cifer-Pak, o nouă *villa rustica* (?) la Bratislava-Dúbravka și castrul Iza. Așa cum subliniază K. principalul rezultat al cercetării este dovedirea coexistenței romano-germane la nord de *limes*, pentru o perioadă lungă de timp. Am avea doar două observații de amănunt. Mai întîi aceea că garnitura de armură și armura de solzi de la Mušov nu sînt specifice echipamentului cavaleriei și aparțin mai degrabă unor pedestrași ai legiunii X *Gemina*, decît călăreților legionari foarte puțin numeroși. Apoi, că ciudata lipsă a *principia*-ei din planul castrului Iza se datorează cu siguranță faptului că în zona centrală a acestuia nu s-a săpat mai adînc de nivelul construcțiilor de secolul IV care le-au suprapus pe cele timpurii, iar construcțiile interioare nu au fost diferențiate grafic în funcție de faza constructivă căreia îi aparțineau.

Alte 11 comunicări ne prezintă rezultatele unor săpături făcute în diferite centre de pe *limes*. Dintre ele, cele mai multe, 9, se referă la sediile de legiune: Vindobona (1), Carnuntum (3), Aquincum (5). Fiind însă vorba în mai toate cazurile de săpături de salvare, acestea au fost sau de mică amploare ca cele de la Vindobona, sau uneori nici nu s-au desfășurat pe amplasamentul castrului ci pe teritoriul așezării civile. Astfel, dintre cele trei contribuții privind Carnuntum, două prezintă săpături în așezarea civilă al căror rezultat a fost descoperirea unor temple nelegate direct de viața garnizoanei respective, iar una singură, cea a H. Stiglitz, se referă la un castru auxiliar descoperit recent la numai 1,5 km distanță de cel legionar.

Datorită săpăturilor de mare amploare care au avut loc pe teritoriul său, castrul de ală de la Carnuntum, cu o suprafață de 3,5 ha și datînd de la sfîrșitul secolului I pînă în secolul IV, este în prezent cea mai bine cunoscută fortificație auxiliară din provincie. Deși pînă în 1983 săpăturile s-au concentrat mai

ales asupra clădirii comandamentului, S. face o serie de propuneri de reconstituire a planului construcțiilor sale interioare. Dintre acestea, destul de curioasă este plasarea tuturor barăcilor de trupe în *praetentura* și omiterea totală a grajdurilor, oricum necesare într-un castru de *ala quingenaria*. În concluzie credem că autoarea s-a grăbit cu propuneri de reconstituire a planului construcțiilor interioare, mai ales în condițiile în care este evident că acest castru ridicat în piatră în timpul lui Traian trebuie să fi avut mai mult decît cele două faze de construcție care ne sînt prezentate.

Cele cinci comunicări care se referă la Aquincum prezintă săpăturile de salvare atît în interiorul castrului de secolul I al alei *I Tungrorum Frontoniana*, al castrului legionar, al fortificației tirzii cît și pe teritoriul orașului. Printre rezultatele cele mai importante obținute se numără aflarea garnizoanei orașului în secolul I, înainte de venirea legiunii, cît și stabilirea rețelei stradale a castrului legionar, fapt care a permis alcătuirea unui plan general al construcțiilor sale interioare din prima jumătate a secolului III.

Alte două comunicări prezintă ultimele săpături din castele auxiliare de la Intercisa și Gorsium, rezultate mai importante obținându-se în cel de al doilea. Aici, J. Fitz plecînd de la descoperirea porții *decumana* a castrului reconstituie rețeaua stradală a acestuia și ajunge la concluzia că *forum*-ul orașului a fost construit pe locul fostei *principia*, situație caracteristică pentru orașele ce suprapun caste dezafectate.

În sfîrșit, patru comunicări se referă la piese de echipament militar sau probleme legate de producția acestuia.

Astfel, E. B. Bónis se ocupă de atelierele militare ale legiunii *I Adiutrix* de la Brigetio. Datorită însă lipsei unor săpături în castrul legionar, argumentele aduse de B. în sprijinul existenței unor ateliere militare la Brigetio se reduc la cîteva piese în mare parte provenind din achiziții, dintre care cele mai interesante sînt tipare sau semifabricate. Dar cele mai multe dintre acestea, printre care tiparele de fibule, unele piese de harnașament semifabricate și, mai ales, tiparele pentru statuetă de plumb sau pandantive, reprezintă dovezi doar pentru o producție metalurgică fără caracter militar. Și deoarece piesele respective ar putea foarte bine să provină din oraș, atribuirea lor unor ateliere militare rămîne doar o ipoteză cu neputință de dovedit. La fel de dubioasă este presupunerea existenței unor ateliere de argintărie, sculptură sau sticlărie ale legiunii, numai pe baza existenței unor produse finite, iar în cazul sticlăriei chiar a unor ateliere situate în afara castrului. Desigur că cel mai bine documentată rămîne prezența, de altminteri, banală și de mult cunoscută, a unor ateliere ceramice ale legiunii *I Adiutrix*, care își ștampilau produsele cu numele unității. Cît despre cuptoarele de copt pîne din castru, aduse și ele în discuție, dat fiind evidenta lor utilizare gospodărească, cu greu le putem considera ca dovedind o activitate meșteșugărească de sine stătătoare.

În timp ce L. Kocsis ne oferă o corectă încadrare tipologică și cronologică a unui coif de bronz de tip Weisenau de la Aquincum, K. Szabó ne prezintă un coif conic de bronz descoperit în Dunăre, lîngă Intercisa. Coiful de la Intercisa aparține unui tip rar de origine orientală și pentru prima dată un coif de acest tip poate fi atribuit cu certitudine echipamentului unei unități militare: *cohors I milliaria Hemesenorum sagittariorum equitata*. Plecînd de la inscripțiile celor doi proprietari succesivi al coifului, la a căror descifrare a fost ajutat de L. Mócs, Z. Visy și B. Lőrincz, autoarea subliniază că el a fost purtat de călăreți. Mai important ar fi fost însă să se arate că acest coif făcea parte din dotarea unităților de arcași orientali, indiferent dacă pedestri sau călări, certificînd astfel exactitatea reprezentărilor figurate de pe Columna lui Traian sau de pe unele monumente funerare de arcași. În acest fel, coiful de la Intercisa capătă o semnificație deosebită prin aceea că el ne probează existența la anumite unități auxiliare specializate a unui echipament specific. Dacă ilustrația articolului lui S. este în general de bună calitate, din păcate dintre cele două fotografii ale inscripțiilor, una este de slabă calitate, iar cealaltă complet inutilizabilă. În plus, printr-o regretabilă neglijență, care creează confuzie, în legenda figurii la p. 421, locul de descoperire al coifului este indicat ca fiind Brigetio în locul Intercisei.

Referindu-se cel puțin parțial la echipamentul militar este și articolul lui S. Palágyi, avînd ca subiect reconstituirea harnașamentului și jugului descoperite în tumuli de la Inota. O publicare mult mai completă a descoperirii în întreg

contextul ei a fost făcută tot în limba germană în Alba Regia, 19, 1981—1982, p. 7—94.

La urmă am lăsat comunicarea lui A. Vladăr despre protecția monumentelor în Pannonia (de fapt doar în Ungaria), intrucit aceasta și-ar fi găsit mai bine locul într-o sesiune a muzeelor decât într-un congres ce își propune studiul frontierelor romane și nu al felului în care societatea contemporană le protejează. La această obiecție fundamentală s-ar mai putea adăuga, dacă ar mai fi nevoie, și faptul că majoritatea monumentelor trecute rapid în revistă sînt de caracter civil.

Un număr de 17 comunicări se referă la următorul grup de provincii alcătuit din Moesia Superior, Dacia și Moesia Inferior. Dintre acestea, una reprezintă un raport general asupra cercetării în perioada scursă de la ultimul congres, patru se referă la Moesia Superior, patru la Dacia și opt la Moesia Inferior.

Raportul general aparținînd lui N. Gudea se ocupă practic numai de săpăturile arheologice, prezentate prin note foarte succinte în ordine geografică de la vest spre est, cîteva articole privind trupele fiind doar enumerate cu într-o bibliografie. Apoi, dacă așa cum remarcă autorul, din cauza accesului mai dificil la publicațiile din Iugoslavia și Bulgaria, raportul său se concentrează asupra activității arheologilor români, această lipsă este compensată de comunicările susținute de arheologii iugoslavi și bulgari care reușesc să ne ofere o imagine destul de exactă a activității lor.

Cu toate aceste limitări, imaginea oferită de raportul lui G. este clară. De departe, cele mai multe cercetări arheologice asupra zonei s-au efectuat în provincia Dacia de către cercetătorii români, însă acestea au fost în general de amploare redusă. Apoi, creșterea absolut remarcabilă a numărului săpăturilor arheologice în fortificațiile romane din Dacia nu a fost însoțită și de o activitate la fel de intensă de prelucrare a datelor noi obținute, majoritatea publicațiilor limitîndu-se la rapoarte preliminare. Dar cel puțin parțial explicația acestui fapt este aceea că interesul pentru cercetarea *limes*-ului reprezintă o tendință relativ recentă în cercetarea românească și de aceea va trebui să mai treacă un timp pînă cînd acumularea de noi date va permite trecerea la publicări monografice.

În condițiile sistemului de prezentare a informației ales de G., adică al unor scurte notițe ce constituie un fel de comentariu al planului castrului și nu insistă asupra cronologiei sau problemelor istorice, nu sîntem în măsură să facem decât tot cîteva observații de amănunt.

Astfel la Bulci unde s-au efectuat săpături pe amplasamentul minăstirii feudale nu s-au publicat pînă în 1987 nici un fel de date care să probeze existența presupusului castru care rămîne astfel în continuare nelocalizat.

La Micia unde cunosco situația în mod nemijlocit, problemele sînt mult mai complicate. De la început trebuie spus că G. nu a preluat informațiile de la mine, așa cum pare a reieși din bibliografia dată și nici chiar planul castrului (p. 428, fig. 8) pe care l-a confecționat singur combinînd o schiță veche neexecutată la scară, cu o parte din planul publicat de mine. În aceste condiții, cea mai mare parte din informații nu corespund realității. Astfel, lungimea castrului este indicată cu o mică eroare; *porta praetoria* nu poate fi în nici un caz spre vest ci, eventual, spre est, deși există o serie de dificultăți datorate marilor distrugerii din zona centrală a castrului și planului său neobișnuit, care ne-au împiedicat să putem stabili orientarea sa; zidul de incintă nu este lucrat în tehnica *opus incertum* ci în *opus quadratum*, avînd doar temelia lucrată în *opus incertum*, ceea ce este absolut normal; *horreum*-ul este situat în partea de sud a castrului și dacă G. ar fi fost consecvent cu propria sa propunere de orientare a porții *praetoria*, atunci acesta ar fi fost situat în *latus sinistrum* și nu în *latus dextrum* cum afirmă; însă, pînă la stabilirea certă a orientării castrului, preferăm să nu utilizăm false precizări.

La Alba Iulia, sondajul care a dus la descoperirea castrului legiunii *XIII Gemina* a fost executat de V. Moga.

La Moigrad, ca și la Micia, doar temelia zidului de incintă este în *opus incertum* și nu tot zidul cum afirmă G. Aproape sigur că elevația era lucrată în *opus quadratum* ca și la Micia sau Tibiscum, celelalte două caste din Dacia de 6—7 ha, cu garnizoane alcătuite din cîte trei unități auxiliare. Blocurile de piatră ecarisată nu au putut fi descoperite pînă acum la Pomăt, deoarece în *situ* nu s-a păstrat decât temelia, chiar și *berma* fiind prăbusită în șanț. Deci, problema sistemului de construcție al elevației zidului de incintă nu va putea fi rezolvată decât

după efectuarea unor sondaje în șanțurile castrului. Apoi, din planul publicat la p. 465, fig. 14, este evident că turnurile de poartă au două faze și că doar în a doua ele au o proeminență semicirculară la exterior.

În planul castrului Gherla de la p. 487, fig. 17, sînt reconstituite turnuri intermediare pentru care nu s-a descoperit nici un element în săpăturile de salvare efectuate.

La castrul legiunii V *Macedonica* de la Potaissa se face afirmația imposibilă că *porta praetoria* ar fi orientată spre sud iar *porta decumana* spre vest!

La Cincșor nu s-a descoperit încă amplasamentul castrului și, deci, această săpătură nu trebuia inclusă în categoria celor efectuate în castre.

La Jidava, clădirea neidentificată amintită a fi fost descoperită în *latus sinistrum* nu poate fi decît *praetorium*.

În schimb, la Racovița, clădirea descoperită în *latus dextrum* nu poate fi un *horreum*, fiindcă planul său este complet diferit de cel al *horrea*-lor, ci mai degrabă *praetorium*.

Din bibliografia castrului Barboși este omis articolul publicat în revista *Pontica*, XV, 1982, p. 249—253, în care plecînd de la imposibilitatea existenței unui cimitir roman în interiorul castrului, am reanalizat toată informația existentă și am propus o cronologie diferită a celor două fortificații și chiar al staționării trupelor atestate acolo.

Dintre contribuțiile privind Moesia Superior se reliefează raportul lui M. Vasić și V. Kondić privind *limes*-ul în zona Porților de Fier, în secolele I—VI, acolo unde lucrările de amenajare a hidrocentralei de pe Dunăre au prilejuit cele mai importante lucrări ale arheologilor iugoslavi privind frontiera romană.

Alte două comunicări prezintă cercetările arheologice desfășurate la Timacus Minus și Ratiaria. La Ratiaria cercetătoarea bulgară J. Atanassova-Georgieva a cercetat un tronson de 145 m din zidul cu trei faze al orașului. În ceea ce privește datarea unui turn de poartă poligonal în jurul anului 100 avem rezerve, cu atît mai mult cu cît turnurile de curtină din faza de construcție a zidului datată în această perioadă sînt rectangulare conform sistemului obișnuit.

Concluzia comunicării lui M. Werner, că necesitatea protejării exploatărilor miniere a înfrînit în mod hotărîtor organizarea *limes*-ului în Moesia Superior ni se pare forțată întrucît este evident că sistemul de apărare utilizat de romani a fost determinat de configurația geografică și a constat în protejarea navigației pe Dunăre și în bararea văilor interioare. Iar ipoteza că o vilă de lux fortificată, ca cea de la Gamzigrad, ar putea reprezenta pur și simplu un centru metalurgic important este bizară. Desigur că urmele de prelucrare a metalelor din interiorul incintei fortificate nu reprezintă nimic altceva decît dovada unei activități economice intense în această vilă, care este posibil să fie o proprietate imperială, activitate similară celei din castele romane timpurii și nimic mai mult.

Dintre comunicările privind Dacia cele ale lui C. C. Petolescu și I. B. Cătănicu se referă la zone largi, castelele din zonele subcarpatice ale Daciei și respectiv *limes*-ul de sud-est al Daciei. Din păcate, în lipsa unor săpături arheologice de anvergură în aceste zone, ambii autori sînt nevoiți să utilizeze rezultatele mai vechi ale cercetării și să apeleze destul de mult la argumente de logică istorică.

O sinteză a cercetării desfășurate pînă acum în marele castru auxiliar de la Tibiscum, în special pe baza săpăturilor efectuate succesiv de M. Moga și R. Petrovsky ne oferă D. Benea. O curiozitate o reprezintă modificarea planului castrului de la Tibiscum față de cel publicat pînă acum prin aceea că la fig. 3 p. 452, latura de vest a zidului de incintă a fost dispusă perpendicular față de cea de nord în așa fel încît castrul apare perfect regulat. O contribuție valoroasă a autoarei o constituie repertoriul descoperirilor monetare romane din Banat la vest de linia Lederata—Tibiscum, prin care se aduce un argument puternic împotriva părerii că în epoca romană zona respectivă ar fi fost nelocuibilă din cauza mlaștinilor.

În sfîrșit, C. L. Băluță prezintă difuziunea unui tip de opaiț „Firmalampen” în ceea ce el denumeste „limesul danubian al Daciei”. Desigur că această lucrare și-ar fi găsit locul firesc în congresele de ceramică și nu aici. În plus, autorul, parcă spre a întări și mai mult impresia că este nefamiliarizat cu problematica congresului, folosește o terminologie neadecvată chiar în titlu, întrucît în timpul existenței la nordul Dunării a provinciei Dacia fluviul a reprezentat nu granița Imperiului ci doar hotarul provinciei iar circulația opaițelor în cele trei orașe

avute în vedere, Dierna, Drobeta și Sucidava, reprezintă pur și simplu o problemă de viață economică provincială romană.

Una dintre contribuțiile referitoare la Moesia Inferior, cea a lui A. G. Poulter, tratează o problemă istorică, anume, relația dintre *limes*-ul provinciei și războaiele dacice ale lui Traian. Dar în lipsa unor noi izvoare și din dorință de originalitate, reconstituirea evenimentelor de către P. este în cel mai înalt grad speculativă, iar faptul că autorul însuși recunoaște aceasta nu schimbă cu nimic situația. În plus, traducerea numelui localității Sexaginta Prista prin „patruzeci de corăbii” reprezintă o neglijență inexplicabilă și cel puțin jenantă.

Mult mai utilă este discutarea monumentelor romane de la Adamclisi, în care se lansează ipoteza tentantă de a considera așa-zisul „*mausoleum*” ca fiind primul trofeu ridicat de către romani și care apoi a fost dezafectat pentru a fi înlocuit în 108—9 cu cel construit în întregime din zidărie. Dacă avem însă în vedere argumentele lui C. Cichorius, bazate pe studiul echipamentului militar roman, după care metopele ar aparține unei refaceri datate în timpul lui Constantin, argumente care pînă acum nu au putut fi combătute, s-ar părea că în cazul acceptării ipotezei lui P. înlocuirea primului trofeu cu al doilea s-a aibă loc de-abia la începutul secolului IV. Desigur că pasionantele probleme ridicate de enigmaticul trofeu de la Adamclisi rămîn în continuare deschise.

Urmează o serie de comunicări referitoare strict la cercetările arheologice. Astfel, o rapidă trecere în revistă a stațiunilor flotei romane la Dunărea de Jos ne oferă D. Mitova-Dzonova, iar membrii expediției poloneze de la Novae, ne prezintă cîteva din ultimele lor rezultate.

O altă fortificație de data aceasta datată în Imperiul tîrziu, este cea de la Dinogetia, unde sondajele recente ale lui Al. Barnea ne-au precizat o stratigrafie complexă.

Urmează apoi contribuția lui M. Zahariade în colaborare cu A. Opaiț, care ne prezintă o construcție de la Topraichioi (jud. Tulcea), datată în secolul IV—V și care este numită de autori „*burgus*”. Dar deși are zidurile foarte groase, de 3,40 m și un turn-poartă, funcționalitatea sa ridică probleme, întrucît pe lângă forma neobișnuit de alungită pentru o fortificație (44 × 22,80 m), nu are turnuri și încă și mai semnificativ nu este înconjurată de șanțuri. Cheia pentru înțelegerea funcționalității sale exacte o reprezintă cele două șiruri de cîte 6 pile dispuse în interior la care se adaugă cîte două perechi de contraforți interiori de-a lungul laturilor lungi, elemente absolut caracteristice pentru *horrea*. Dacă mai adăugăm că în jurul zidului la exterior s-au descoperit 6 dolia îngropate cunoscute sub numele de *dolia defossa*, situația este și mai clară.

Într-o a doua fază constructivă pilele sînt unite prin ziduri pentru a forma camere, în așa fel încît planul *horreum*-ului se schimbă, el devenind unul de tipul cu coridor central și camere de jur împrejur. Dacă planul *horreum*-ului de la fig. 5 și 6, este exact, atunci s-ar părea că pe una din laturile scurte a existat inițial o intrare, care a fost barată ulterior cu un zid construit din pietre de mai mari dimensiuni, sistem de construcție utilizat și în construirea turnului-poartă situat în exterior la mijlocul unei laturi lungi. De aceea apare ca foarte tentantă ipoteza că inițial *horreum*-ul ar fi avut o intrare dispusă obișnuit pe una din laturile scurte, iar abia în a doua fază aceasta ar fi fost dezafectată și s-ar fi ridicat turnul-poartă. Desigur, însă că această problemă nu poate fi rezolvată fără un studiu amănunțit la fața locului al *horreum*-ului.

În orice caz el se înscrie în categoria *horreae*-lor fortificate tîrzii de tipul celor de la Trier sau Veldidena. Aceste antrepozite situate în puncte importante ale traficului militar, constituie o excelentă ilustrare a unui pasaj din Ammianus Marcellinus, XIV, 2, 13, amintind de o asemenea bază de aprovizionare fortificată¹.

Comunicarea mai ridică și o serie de observații de amănunt. Astfel, este evident din figurile 3 și 4 de la p. 568, că zidul *horreum*-ului nu este făcut în *opus quadratum* cum ni se afirmă, ci este constituit dintr-un miez de piatră ne-regulată înecată în mortar, avînd fețele alcătuite din piatră mai mare cu partea exterioară plană, ceea ce reprezintă varianta cea mai comună de *opus caemen-*

¹ G. E. Rickman, *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge, 1971, p. 264—267.

ticium. De asemenea, deși ilustrarea pieselor de armament prin fotografii de slabă calitate și fără scară este vădit insuficientă pentru a putea face observații mai amănunțite (ar fi posibil chiar ca piesa de la p. 570, fig. 8, nici să nu fie o *spatha*); este evident că virful curb de la p. 571, fig. 9, nu poate fi un virf de sabie gotică, ci, mai degrabă, un virf de unealtă, iar săgeata de la fig. 11/1, este de epocă feudală. În plus, stratigrafia pare la prima vedere prea complicată însă trebuie așteptată publicarea monografică pentru a putea face aprecieri fundamentale.

Indiferent de rezervele exprimate mai sus care în parte privesc probleme de amănunt, *horreum*-ul de la Topraichioi constituie o descoperire de excepțională însemnătate pentru înțelegerea sistemului de organizare militară a Imperiului târziu.

Ultimele două comunicări referitoare la Moesia Inferior ridică obiecții de principiu. Astfel, dacă studiul decorației arhitecturale a *forum*-ului de la Oescus datorat lui T. Ivanov are o legătură destul de vagă cu tematica congresului, repertoriul de statuete de bronz provenind de la Novae, aparținând lui A. Dimitrova-Milceva se află în același raport cu frontierele romane ca și opaițele de pe malul de nord al Dunării.

Din motivele pe care le-am expus la începutul discuției noastre, dintre comunicările referitoare la Orient și Africa nu ne vom opri decât asupra contribuției lui P. Salama privind masca de coif din bronz și coiful de luptă din fier cu garnituri de bronz de la Aîn Grimidi. Cele două piese provenind dintr-o campanie scurtă de săpături care a avut loc în iulie 1871 în cimitirul roman din localitatea respectivă, au fost corect încadrate tipologic de S. În ceea ce privește însă interpretarea pieselor de la Aîn Grimidi ar mai putea fi adăugate unele lucruri.

În ciuda celor afirmate de autor nu este rar ca măștile de coif să fie depuse în morminte, un repertoriu al acestora pentru secolul I e.n. fiind oferit de G. Waurick chiar în volumul de față. În ansamblu, însă mormintele cu arme sînt foarte rare în Imperiul roman, ele aparținând în general populațiilor încă neromanizate. Ținînd seama de raritatea lor este foarte puțin probabil ca în scurta sa campanie, col. Trumelet să fi descoperit mai multe morminte cu arme. În aceste condiții, toate armele de la Aîn Grimidi, atît cele păstrate pînă astăzi — masca de coif, coiful, un umbo de scut din bronz — cît și cele pierdute — un fragment de coif de fier, un virf de lance, resturi dintr-o armură de paradă din bronz — par să provină din același mormînt. Această concluzie este întărită și de faptul că toate piesele descoperite pot fi atribuite echipamentului unui singur călăreț. Astfel, masca de bronz, probabil, fragmentul de coif de fier care ar putea reprezenta tocmai o parte din calota măștii, mai prost conservată din cauza materialului din care a fost confecționată și fragmentul de armură din bronz (enemidă?, frontal de cal?) fac parte din echipamentul de paradă, iar coiful de fier cu garnituri de bronz, umbo-ul și lancia din cel de luptă.

Dacă acceptăm această interpretare avem și aici o situație asemănătoare cu cea de la Tell Oum Hauran în Siria și Ostrov în Moesia Inferior, unde în același mormînt au fost depuse atît armele de luptă cît și cele de paradă ale decedatului.

Deocamdată este imposibil de precizat originea etnică a călărețului înmormîntat la Aîn Grimidi deoarece nu avem inscripții care să denumească unitatea de cavalerie staționată în castrul presupus a fi existat aici. În plus, problema este complicată de faptul că prin dimensiunile sale reduse castrul este de tipul celor de *numeri* și, deci, adăpostea numai o fracțiune dintr-o unitate de cavalerie care putea fi detașată aici practic de oriunde în scopul asigurării securității traficului militar.

Un număr de 18 contribuții cu subiecte extrem de diverse ce nu pot fi delimitate teritorial au fost grupate sub titlul „Allgemeine Themen”. Tot aici își găsesc locul și patru comunicări privind echipamentul militar care abordează subiecte de importanță deosebită.

În prima dintre ele, M. Bishoo dezbate problema distribuției echipamentului militar în castele romane în secolul I e.n. Respingînd ideea că pierderile accidentale pot explica numărul relativ ridicat de arme de dimensiuni considerabile descoperite în săpături, el arată că majoritatea pieselor de echipament provin din gropi și că în momentul depunerii cele mai multe erau deteriorate. Acest fapt îl duce la concluzia că piesele respective erau depuse intenționat în gropi

speciale pentru a fi stocate în vederea retopirii pentru recuperarea metalului care era destinat confecționării în *fabrica* castrului a unor noi piese de echipament. Apoi, în momentul retragerii trupelor romane din castele respective, o parte din piesele stocate pentru a fi reciclate au fost abandonate pe loc din lipsă de mijloace de transport sau fiindcă erau considerate de valoare neglijabilă. Semnificația deosebită a rezultatului la care a ajuns B. printr-o analiză riguroasă este evident: majoritatea pieselor de metal descoperite în caste, în special a celor deteriorate, trebuie să provină din nivelul de abandonare al acestora, și nu se înșiruie mai mult sau mai puțin uniform pe întreaga durată de folosire a fortificației. O altă idee valoroasă este aceea că piesele caracteristice pentru echipamentul legionar cum ar fi fragmentele de *lorica segmentata* descoperite în castele auxiliare nu dovedesc o uniformizare a echipamentului legionarilor și auxiliarelor în secolul I, care, ar fi în contradicție cu restul izvoarelor, ci faptul că într-un anumit moment în respectivul castru a staționat un detașament legionar sau eventual că piesele au fost aduse acolo ca materie primă, pentru a fi relopitate și reutilizate.

Exportul de arme romane, în special săbii, în *Barbaricum*, este tratat în două comunicări aparținând lui J. Kunow și J. Lønstrup. Plecând de la numărul remarcabil de săbii romane descoperite în *Germania libera*, cu mult mai mare decât al celor provenind din teritoriul Imperiului, autorii înclină să considere că în majoritate ele trebuie să fi fost cumpărate de germani de la negustorii romani. Dar în timp ce K. apreciază că până la sfârșitul secolului III e.n. exportul de arme romane era legal, L. presupune că era vorba de un comerț ilegal. Desigur că diversitatea răspunsurilor la această problemă subliniază dificultatea rezolvării ei în stadiul actual. Poate că mai aproape de realitate ar fi să acceptăm ideea că săbiile romane utilizate de germani au origini diferite în funcție de epoca avută în vedere și de condițiile concrete: export liber în timp de pace, livrări de arme către „state clientelare” și chiar prăzi luate din Imperiu în timpul războaielor marcomannice sau al crizei secolului III. În ceea ce privește însă ipoteza unei contrabande cu arme către germani pe scară largă, aceasta ni se pare mai puțin verosimilă în condițiile controlului strict al deținerii și circulației echipamentului militar în Imperiu, chiar în secolele I—III, atunci când în bună parte el era produs de către meșteșugari civili.

O problemă mult dezbătută în trecut dar care în ultima vreme părea rezolvată, anume originea coifurilor cu mască romane, este reluată de G. Waurick. În analiza sa W. pleacă de la faptul că spre deosebire de alte coifuri acestea apar și în morminte care în secolul I sînt grupate în Thracia și Gallia, un mormint izolat fiind descoperit chiar în Syria. Apoi, întrucît coifurile cu mască apar brusc în epoca lui Augustus și fiindcă nu există predecesori, el caută originea lor mai departe în timp. Și deși recunoaște că redarea unor trăsături ale feței pe coifuri de diferite tipuri și în diferite epoci este un lucru comun, se oprește numai asupra coifurilor elenistice în formă de bonetă frigiană cu obrăzare pe care este redată barba. Și deoarece două asemenea coifuri apar în secolul IV î.e.n. în morminte tumulare tracice, consideră că prin redarea bărbii se încerca apropierea acestora de măștile funerare. Iar întrucît obrăzarele avînd redată barba și coifurile cu mască au fost utilizate succesiv ca ofrande funerare de către traci, i se pare că a reușit să dovedească o origine tracică a coifurilor cu mască. Și fiindcă în zona Rinului în secolul I e.n. au fost cantonate cel puțin o *ala* și trei *cohortes equitatae* de traci, acestea ar fi fost responsabile pentru difuzarea și în Gallia a obiceiului depunerii coifurilor cu mască în morminte. Iar de aici următorul pas este că largă utilizare a cavaleriei trace de către romani ar fi dus la generalizarea utilizării coifurilor cu mască în Imperiu, în secolul I e.n.

Să vedem însă ce rămîne la o analiză mai atentă din tot acest edificiu care la prima vedere pare impresionant. Mai întîi este de menționat faptul că în secolul I e.n. coifurile cu mască, identice cu cele descoperite în caste, apar în morminte alături de alte arme romane, în Gallia și Thracia, acolo unde obiceiul înmormîntării războinicilor cu arme era tradițional. Apoi, fapt recunoscut și de W., coiful în formă de bonetă frigiană era de origine elenistică fiind purtat de soldații macedonenii, un exemplar întîlnindu-se chiar în mormîntul regal de la Vergina. Și tot după W. obrăzarele cu reprezentarea bărbii, deși mai rare, apar tot în Grecia, la Dodona sau redată pe un vas funerar din Athena.

În aceste condiții stabilirea unei legături tipologice între coifurile cu mască de secolul I e.n. și coifurile elenistice în formă de bonetă frigiană cu obrăzare

avînd redată barba, dateate în jurul anului 300 î.e.n., devine exterioară pentru lumea tracică, întrucît ar însemna numai o derivare a unei arme romane dintr-una elenistică, fapt ce ar fi aproape banal. Însă această filiație este contrazisă nu atît de distanță, oricum semnificativă, de trei secole care separă cele două tipuri de coifuri, ci în primul rînd de forma lor total diferită și de redarea pe coifurile cu mască a unor simboluri militare tipic romane. De altfel, faptul că utilizarea coifurilor cu mască era limitată numai la parăzi, diferite întreceri sau în scop funerar, le deosebește chiar și funcțional de preținsele lor prototipuri care erau arme defensive purtate în luptele reale.

Prin urmare, în stadiul actual al documentării trebuie să rămînem la teoria devenită tradițională, după care coifurile cu mască sînt o creație romană. Iar singura legătură dintre ele și traci este aceea că în secolul I e.n. călăreții de origine tracică încadrați în armata romană, de altfel mult mai puțin numeroși decît cei galli sau hispani, au intrat în posesia acestor coifuri, pe care unii dintre aristocrații lor neromanizați pe deplin și le-au depus în morminte împreună cu alte arme romane conform unei tradiții vechi de secole.

În încheiere, se cuvin a fi sintetizate cîteva din observațiile generale care se impun. Deși analiza noastră a fost în mod necesar selectivă, avînd în vedere numărul și calitatea contribuțiilor prezente în acest impunător volum, credem că au reieșit cîteva din caracteristicile stadiului actual al cercetării frontierelor romane.

Pentru întreaga cercetare a frontierelor romane s-a constatat în ultimii ani paralel cu micșorarea numărului de săpături de amploare în castre o proliferare a săpăturilor de salvare în zona *limes*-ului. Deși în esență aceasta nu reprezintă neapărat o evoluție pozitivă, faptul a favorizat tendința de a se trece la un studiu mai complex, care are în vedere pe lîngă fortificațiile propriu-zise și așezările civile sau necropolele aferente, rezultatul fiind o mai bună cunoaștere a impactului armatei asupra vieții provinciale în general. În continuare, perioada care atrage cele mai multe cercetări este cea a secolelor I—III, atît datorită complexității problemelor pe care le ridică, cît și numărului fortificațiilor. La această polarizare a cercetării contribuie și faptul că trei dintre zonele cel mai intens studiate: Anglia la sud de zidul lui Hadrian și, mai ales, Scoția, *limes*-ul germano-raetic și mai nou Dacia, cuprind tocmai fortificații dateate în această perioadă.

Referitor la studiul echipamentului militar roman se constată că în prezent, exceptînd unele piese deosebite, stabilirea funcționalității armelor și încadrarea lor tipologică precisă nu mai prezintă dificultăți majore. În aceste condiții, dacă lăsăm la o parte necesitatea publicării unor *corpora* de arme pe provincii și a unor studii monografice pe categorii de piese, care însă nu-și pot găsi locul în culegeri de contribuții ca cea de față, direcția principală de cercetare o constituie plasarea echipamentului militar într-un context mai larg. Astfel, se încearcă stabilirea centrelor de producție a diferitelor arme, a difuzării anumitor tipuri, a originii unor arme și a categoriei de trupe din a cărei dotare făcea parte o armă sau alta.

LIVIU PETCULESCU

Al IX-lea Congres Internațional de Epigrafie Greacă și Latină (Sofia, 1987)

Congresele internaționale de epigrafie antică, ținute din cinci în cinci ani, au devenit o prezență de seamă a vieții științifice de specialitate. Ele au în urmă o solidă tradiție, iar utilitatea acestor întîlniri este acum evidentă pentru toată lumea. Cel de-al IX-lea Congres Internațional de Epigrafie Greacă și Latină a avut loc, conform planificării, la Sofia (Bulgaria) între 31 august — 7 septembrie 1987.

Desigur, această importantă reuniune de specialitate s-a desfășurat sub patronajul Asociației Internaționale de Epigrafie Greacă și Latină (AIEGL), al cărei comitet și birou au avut un rol esențial în organizare. Dar aportul principal l-au adus forurile de resort din țara gazdă: Academia Bulgară de Științe, Universitatea din Sofia, Comitetul de Cultură, primăria capitalei bulgare. Nu trebuie uitat rolul fundației științifice „Terra Antiqua Balcanica” din Tirnovo, care a asigurat tipărirea programului și a volumelor cu lucrările prezentate.

Organizatorii bulgari au acordat o deosebită atenție Congresului. Condițiile au fost excelente. Participanții au fost cazați în diferite hoteluri sofote, li s-a oferit un cocktail în saloanele hotelului „Sofia” (31 august) și o recepție la restaurantul Universității (1 septembrie); la sosire, fiecare a primit o mapă cu programul tipărit, un volum cu lucrările deja înaintate (cele încă nepredate urmînd a fi tipărite într-un alt volum, după încheierea Congresului), medalia și înșigna Congresului, precum și lista participanților. În general, atitudinea specialiștilor și a autorităților bulgare sublinia la tot pasul importanța acordată acestei manifestări științifice, bucuria de a o găzdui. Persoanele care asigurau activitatea secretariatului Congresului (remarcabil condus de prof. dr. Veizar Velkov), specialiști ai Universității, au fost mereu ajutați de numeroși tineri voluntari entuziaști, studenți ai facultăților umaniste ori chiar elevi ai Liceului clasic din Sofia.

Au participat cam 160 de persoane din aproape toate țările europene și din S.U.A. Cel mai mare număr l-au oferit, alături de Bulgaria, țările mediteraniene (Spania, Franța, Italia, Grecia). Dar, în comparație cu alte asemenea congrese, aria participanților a fost mai restrînsă, iar numărul celor prezenți — simțitor mai mic. O explicație a acestei situații este și numărul mare de reuniuni științifice de specialitate, congrese și simpozioane, care se desfășurau cam în aceeași perioadă a anului. De altfel, numărul mai redus al celor prezenți a permis dezbateri de un nivel remarcabil, mai bine circumscrise unor teme restrînse, iar contactele între participanți au fost și ele mai lesnicioase.

Deschiderea festivă a avut loc în după amiaza zilei de 31 august, în *aula magna* a Universității sofote „Kliment din Ohrida”. Delegați oficiali au adresat cuvinte de salut. Apoi a urmat alocuțiunea reprezentantului Comitetului bulgar de organizare. S-a păstrat un moment de reculegere pentru savanții epigrafiști dispăruți în ultimii ani¹, iar apoi s-a prezentat salutul colegilor care, din diferite motive (îndeosebi sănătatea), nu au putut fi de față. În sfîrșit, s-au anunțat anumite probleme organizatorice². Tot atunci s-a deschis o expoziție de cărți și lucrări de specialitate, în incinta Universității.

Sedința din ziua de 1 septembrie a avut drept temă generală „Pontul Euxin, aria mediteraniană și epigrafia”. De fapt, a fost o zi consacrată epigrafiei grecești. Spre deosebire de alte congrese, au lipsit contribuții referitoare la epigrafia arhaică, iar referirile la epoca clasică au fost foarte puține³. Au dominat studiile referitoare la epoca elenistică, dar au existat și incursiuni în istoria lumii pontice în epoca romană. S-a evidențiat îndeosebi unitatea acestui spațiu geografic, interdependența entităților politice și destinul lor comun în antichitate.

Cea de-a doua zi a avut drept temă „Structuri politice ale lumii romane și epigrafia”. Lucrările trebuiau deschise de trei rapoarte, care să rezume cunoștin-

¹ Lista lor a fost mai lungă decît altădată: Alan S. Hall (Marea Britanie), Maarten J. Vermaseren (Olanda), Louis Robert (Franța), Guido Barbieri (Italia), Siegfried Lauffer (R. F. Germania), Artur Betz (Austria), András Mócsy (Ungaria), Ion I. Russu, Iorgu Stoian, Emil Condurachi (România), Martin Gabričević (Iugoslavia), Vladimir Gheorghiev (Bulgaria).

² Secretarul general al Comitetului bulgar de organizare a explicat mecanismul de funcționare a Congresului: lucru numai în plen, unde se vor prezenta atît rapoartele generale cît și comunicările; prezența unor texte deja tipărite, în volumul pus la dispoziția congresiștilor; modificări simțitoare ale programului tipărit, deoarece au lipsit contribuții anunțate, iar în schimb s-au ivit participări neașteptate.

³ Remarcăm doar foarte documentatul raport al lui G. Mihailov, *Le Pont Euxin et le monde ancien classique*.

țele disponibile pentru fiecare mare perioadă a istoriei romane. Dar cel referitor la epoca republicană nu s-a mai citit⁴, așa că s-au prezentat doar cele asupra principatului și dominatului⁵. Comunicările de detaliu susținute în continuare s-au axat și ele, cu două excepții⁶, pe problematica epocii imperiale. Numărul acestora a fost mare, iar discuțiile — foarte animate. O constantă a concluziilor diferitelor cercetări a fost persistența și vigoarea autonomiilor locale în lumea romană, chiar și în Imperiul Tîrziu, continuitatea (mai mare decît ar părea la prima vedere) a vieții comunitare tradiționale.

A treia zi a fost dedicată studiilor onomastice și prosopografice, care cunosc în ultima vreme un avînt remarcabil. Tema „Onomastica și epigrafia: populație autohtonă și populație străină” a fost amplu discutată în trei mari rapoarte: unul pentru epoca elenistică (O. Masson), altul pentru epoca principatului (H. Solin) și ultimul pentru Imperiul Tîrziu (G. Sanders)⁷. S-au urmărit mai ales fenomenele de colonizare și aculturație, relațiile complexe între diferitele culturi și popoare venite în contact în acele vremuri, și pe care onomastica le pune foarte bine în lumină. Pentru istoria romanizării, această modalitate de investigație rămîne fundamentală.

Întocmirea și cunoașterea instrumentelor de lucru este un obiectiv permanent al epigrafiștilor. Ziua a patra a fost rezervată pentru „Corpora, culegeri și instrumente epigrafice de lucru în curs și în proiect”. Comunicările prezentate au fost foarte numeroase. S-au trecut în revistă atît publicările regionale ori naționale actualmente în curs, cît și lucrări mai speciale — culegeri de inscripții pe anumite teme⁸. Au fost discutate și problemele marilor culegeri și lucrări de interes general (IG, CIL, PIR, SEG etc.). Alte intervenții au tratat sistemul de semne epigrafice, regulile de transcriere și editare. De cel mai mare interes s-a bucurat însă problematica înscriserii pe calculator a inscripțiilor și folosirii informației moderne în munca epigrafistului. Un amplu raport a prezentat în acest sens Robert Étienne, asistat de colaboratorii săi; este vorba de programul internațional P.E.T.R.A.E., dirijat de universitățile din Liège și Bordeaux, care urmărește crearea și utilizarea largă a unui sistem informatic pentru epigrafia antică. Programele există, sistemul este pus la punct și se preconizează accesul gratuit al tuturor cercetătorilor interesați la informația acumulată. Dar calculatoarele trebuiesc alimentate permanent cu informații de domeniu din toată lumea; acest lucru, abia început, reclamă o colaborare internațională cît mai largă⁹. Înfăptuirea acestui proiect, o adevărată „Europa epigraphica”, ar putea deschide o eră nouă în munca specialiștilor de pretutindeni, reducînd sau eliminînd dificultățile și lipsurile de informare ori veșnicele probleme ale bibliografiei.

Ziua de 5 septembrie a fost consacrată descoperirilor epigrafice recente. Numărul mare de comunicări a impus lucrul paralel în două săli separate. De dimensiuni reduse, dar de mare erudiție, contribuțiile prezentate au stîrnit — cum era de așteptat — cel mai mare interes.

Adunarea generală a A.I.E.G.L. a avut loc în ziua de vineri, 4 septembrie. Au prezentat rapoarte președintele (G. Mihailov), vicepreședintele (G. Susini), secretarul general (M. Leglav), trezorerul (P. Durrey) și cenzorii (M. Corbier, A. Donati). Bilanțul activității Asociației în ultimii cinci ani este foarte bun,

⁴ Raportorul, G. Fatas, nu s-a mai putut prezenta.

⁵ Datorate lui R. Rossi, respectiv V. Velkov.

⁶ R. Syme, *Lentulus on the Danube without Help from Epigraphy*; J. M. Blázquez, *Wirtschaftliche und soziale Probleme Spaniens in republikanischer Zeit nach der Epigraphik*.

⁷ După cum vedem, a lipsit un raport pentru Grecia clasică. Dar numărul inscripțiilor acelei perioade este mai redus, iar aria lor geografică se restrînge la zonele de limbă greacă. Inscrisiunile „clasice” ilustrează mai puțin fenomenele de aculturație, urmărite de tema programată.

⁸ Cîteva exemple: C. L. Băluță, *I.es. briques et les tuiles estampillées de la légion XIII Gemina de Dacie*; P. A. Hansen, *The Corpus of Greek Inscriptional Epigrams*; G. Thür, *Griechische Rechtinschriften*; B. Remy, *Corpus des inscriptions de médecins trouvées dans les provinces occidentales de l'Empire romain*.

⁹ Pînă în prezent, alături de Franța și Belgia, au semnat convenții de colaborare la sistemul P.E.T.R.A.E. forurile de resort din Spania, Portugalia, Italia, România și Bulgaria.

numărul manifestărilor și lucrărilor tipărite este impresionant. Știința epigrafiei antice cunoaște astăzi o reală înflorire, iar aportul ei la cercetarea istorică ori filologică este unanim prețuit. Totuși, s-au evidențiat direcții încă deficitare: colaborarea interdisciplinară, informarea ritmică a biroului AIEGL despre eforturile și realizările din fiecare țară și fiecare domeniu, popularizarea în cercuri mai largi a muncii epigrafiștilor. O problemă importantă a ajuns s-o constituie numărul mare de manifestări științifice, care adeseori se suprapun, dar totdeauna îi solicită din greu pe specialiști. O programare și o dispunere mai bună a lor ar fi necesară, iar AIEGL își poate aduce aportul în acest sens. S-a subliniat însă și nevoia de a se evita „turismul științific”, scarta disciplinei noastre fiind hotărâtă de calitatea și cantitatea muncii fiecărui epigrafist; congresele și simpoziioanele nu pot fi decât o reflectare a acesteia din urmă.

Adunarea generală a procedat la re alegerea în bloc a Comitetului AIEGL și a biroului actualmente în funcție; conform statutului Asociației, re alegerea membrilor acestor foruri este posibilă o singură dată (cu excepția trezorerului și a secretarului general). De asemenea, s-a luat în discuție și s-a acceptat oferta orașului Nîmes din Franța, care va găzdui viitorul Congres internațional în 1992 (al X-lea, un „congres jubiliar”). A fost comunicat și programul principalelor reuniuni de specialitate anunțate în următorii 2—3 ani.

Sedința festivă de închidere a avut loc în seara zilei de 5 septembrie. Bilanțul lucrărilor și perspectivele epigrafiei antice au fost schitate pertinent de G. Mihailov. Atenția asistenței a fost reținută îndeosebi de alocuțiunea veteranului studiilor romane, nonagenarul Sir Ronald Syme¹⁰; după scurte considerații asupra lucrărilor și a perspectiveilor deschise, el a mulțumit călduros colegilor bulgari pentru excelențele condiții asigurate acestei prestigioase reuniuni.

În ziua următoare participații la Congres au făcut o excursie cu autocarul în Bulgaria de sud. A fost vizitată întâi mănăstirea medievală Bačkovo, un însemnat lăcaș de cultură și rezistență națională în epoca stăpînirii otomane. Cel mai important obiectiv a fost orașul Plovdiv, unde congresiștii au putut vizita ruinele antice conservate (teatrul grec, porțiuni din stadion, o parte din agora elenistică etc.).

Se poate afirma că al IX-lea Congres internațional de epigrafie antică a constituit un moment de maxim interes științific. Rapoartele și comunicările prezentate au fost de înaltă ținută și au permis conturarea unei imagini generale despre amploarea cercetărilor epigrafice și despre importanța lor în cîmpul științelor umaniste. Totodată, s-au evidențiat direcții noi de activitate, care pot aduce schimbări favorabile în condițiile de muncă ale specialiștilor, în capacitatea epigrafiei de a răspunde la marile întrebări ale cercetării. Se conturează în toată lumea un tot mai fructuos dialog între magistrii consacrați ai disciplinei și noile generații de cercetători. Eforturile tuturor pot și trebuie să mai bine direcționeze și coordoneze, sarcină pe care și-o vor putea eventual asuma AIEGL și alte foruri academice internaționale. Prin tot ce a adus în domeniu, Congresul de la Sofia este o incontestabilă reușită.

Un cuvînt și despre participarea românească. Țara noastră a avut patru epigrafisti prezenți, iar comunicările lor au stîrnit un interes notabil. Bogăția în inscripții antice a țării noastre și importanța acestor izvoare pentru studierea trecutului sînt cunoscute pretutindeni. Valoarea cercetărilor românești de epigrafie antică se cere însă mereu afirmată, prin lucrări de nivel mondial difuzate corespunzător. Este regretabil că lucrări românești nu au apărut în expoziția de carte din cadrul Congresului. Iar numărul participărilor a fost mult sub posibilitățile reale ale cercetării de specialitate din România.

RADU ARDEVAN

¹⁰ Renumitul savant britanic a împlinit 95 de ani. Cam de aceeași vîrstă era un alt reputat magistru, aflat în sală: Veselin Beșevliev.

CRONICĂ

Prin piesele recuperate din cercetările arheologice întreprinse în anii 1987—1988, ca și prin contribuția donațiilor primite în aceeași perioadă, patrimoniul muzeal s-a îmbogățit cu 10.257 obiecte din domeniul preistoriei, 1.353 piese ilustrând istoria veche a patriei, 1.100 obiecte privitoare la istoria noastră medievală, 5 piese de istorie a farmaciei, 2.835 obiecte de istorie modernă și contemporană, precum și 387 piese numismatice. În felul acesta, Muzeul de istorie din Cluj-Napoca posedă un total de 274.872 piese.

*

În cei doi ani din urmă, expoziția de bază a Muzeului de istorie din Cluj-Napoca a fost îmbogățită mai cu seamă în sectoarele de arheologie (preistorică și daco-romană) — cu piese recent descoperite — și de istorie modernă-contemporană (pentru ilustrarea Unirii Transilvaniei cu România, 1 Decembrie 1918, cât și privind aspecte ale dezvoltării industriei și agriculturii județului Cluj în perioada din urmă).

Specialiștii muzeului își aduc contribuția la reînnoirea unor unități muzeale din județ (Gherla, Dej, Ciucea).

Expozițiile temporare (unele din ele fiind itinerante) organizate de muzeul clujean sau cu concursul său s-au bucurat de un deosebit succes de public. Dintre ele, menționăm: „File din istoria U.T.C.“, „Marea răsccoală a țăranilor de la Bobilna — episod eroic al luptei poporului român pentru emancipare națională și socială“, „Unirea și unitatea — înfăptuiri glorioase ale poporului român“, „70 de ani de la Marea Unire“, „Arta textilă medievală de interior“, „Arheologie și restaurare: știință și artă“, „Emil Racoviță — explorator polar și speolog“, „Fernand Braudel — istoricul lungii durate“, „Antichități egiptene în colecțiile din România“.

Au fost organizate sub auspiciile muzeului de istorie clujean 23 de expoziții fotodocumentare realizate prin contract, pentru cabinetele de specialitate ale unor instituții și școli din municipiu și județ.

*

În anii din urmă, interesul publicului a crescut pentru expoziția de bază și celea temporare organizate de Muzeul de istorie din Cluj-Napoca. În anii 1987—1988, expozițiile noastre au fost vizitate de un număr de peste 110.000 vizitatori, mai ales din rîndul tineretului școlar și universitar, dar și din rîndul altor categorii de la oraș și din mediu rural. Nu au lipsit nici vizitatorii de peste hotare, fie individual, fie în grupuri, care au apreciat organizarea muzeului și exponatele sale.

*

Personalul științific al Muzeului de istorie din Cluj-Napoca a organizat și susținut peste 900 de activități științifice, culturale, educative. Se remarcă dintre acestea ghidajele și lecțiile speciale, tematice, susținute atît în incinta expoziției de bază, cît și în celea ale expozițiilor temporare (215 ghidaje și lecții. Muzeul nostru a găzduit și desfășurat spectacole pe teme istorice (un număr de 19 asemenea manifestări), expuneri, conferințe, simpozioane, mese rotunde la diferite întreprinderi, instituții, școli, unități militare (123), acțiuni cu cercurile școlare de „Prietenii ai muzeului“: expuneri însoțite de proiecții, tabere arheologice, lecții practice în laboratoarele muzeului, filme de scurt metraj, concursuri „Cine știe, câștigă“ (49 manifestări). Cercurile de „prietenii ai muzeului“ cuprind în prezent un total de 3.200 de membri.

*

În anul 1987, specialiștii Muzeului de istorie din Cluj-Napoca au întreprins cercetări arheologice pe următoarele șantiere: Iclod, Parța (pentru epoca neolitică), complexul de la Grădiștea Muncelului (avînd ca rezultat dezvelirea unor vestigii ale vieții dacilor), Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Micoșlaca (unde au fost găsite urme bogate ale vieții în perioada Daciei romane), Cenad, Mehadia, Porțile de Fier ale Transilvaniei (vestigii ale evului mediu timpuriu în patria noastră). Au fost efectuate săpături de salvare în Cluj-Napoca, str. Plugariilor, Hoia și Mănăstur, în Tureni-Carieră și Tureni-Tumul, în Cheile Turenilor, la Săndulești, Plăiești, Râscruci, Apahida, Micești. Săpături de sondaj au fost întreprinse în Petreșii de Sus și Suatu. În peste 30 de puncte arheologice din județul Cluj s-au efectuat studii de prospectare arheologică. În anul 1988, menționatele șantiere li s-au mai adăugat cele de la Gornea (neolitic), Vărădia (perioada dacică), Noșlac (perioada romană). La săpăturile arheologice, specialiștii muzeului clujean s-au bucurat de concursul grupurilor de elevi, studenți în practică și militari în termen, care au asigurat desfășurarea bine organizată și masivă a multora din cercetările arheologice menționate.

*

Prezența specialiștilor în diverse epoci, teme, probleme, aparținînd Muzeului de istorie din Cluj-Napoca, la manifestările științifice din țară și de peste hotarele țării s-a făcut remarcată și în anii 1987—1988. Astfel, în 1987 muzeografia de la instituția noastră au participat cu 30 comunicări științifice la sesiuni și simpozioane cum au fost: sesiunea de rapoarte arheologice de la Timișoara, sesiunile și simpozioanele din București, Zalău, Caransebeș, Deva, Reșița, Miercurea Ciuc, Moldova Nouă, Botoșani, Sebeș și Cluj. Muzeul clujean a organizat 5 simpozioane. S-a participat cu 3 comunicări la simpozionul organizat în colaborare cu celelalte două muzee din Cluj-Napoca. De asemenea, specialiștii muzeului au luat parte, cu comunicări, la 6 simpozioane organizate în județ și în țară pe teme aniversare.

Radu Ardevan (secția de istorie veche) a participat la cel de al IX-lea Congres de epigrafie greacă. Gheorghe Lazarovici a luat parte la Simpozionul internațional consacrat neoliticului târziu, ce a avut loc la Budapesta, Szolnok și Szeged în septembrie—octombrie 1987. În iulie—august 1987, Constantin Pop (secția de istorie veche) a ținut conferințe de specialitate la Napoli, Caserta, Dorin Alicu a făcut o călătorie de documentare arheologică la Sofia.

În anul 1988, specialiștii de la Muzeul de istorie din Cluj-Napoca au luat parte, cu 37 comunicări științifice, la sesiunile și simpozioanele de la Pitești, Reșița, Caransebeș, Brașov, Piatra-Neamț, Miercurea Ciuc, Deva, Arad, Cluj. Muzeul a organizat cinci simpozioane, cu teme: „Caracterul unitar al revoluției de la 1848”, „Centenarul Ștefan Bezdechi”, în colaborare cu Universitatea din Cluj-Napoca și Societatea de studii clasice, Filiala Cluj, „70 de ani de la Marea Unire”, „Matematica în arheologie” în colaborare cu Universitatea napocensă, masa rotundă din cadrul Simpozionului național Confid '88 privind informatica și arheologia. La simpozionul „Continuitate multimilenară”, organizat de cele trei muzee clujene, muzeografia de la Muzeul de istorie au prezentat 12 comunicări. Pe teme aniversare au mai avut loc simpozioane în țară, cu participarea specialiștilor clujeni.

Specialiștii arheologi și-au făcut simțită prezența la unele manifestări științifice internaționale desfășurate în anul 1988. Astfel, Gheorghe Lazarovici și Zoia Kalmar au prezentat comunicări la Simpozionul „Rolul Mării Negre în sud-estul Europei”, desfășurat la Tolbuhin (Bulgaria). În septembrie 1988, Dorin Alicu și Ioan Mitrofan au participat la Simpozionul internațional „Rei Cretariae”, care a avut loc la Plevna (Bulgaria), prezentînd comunicări ce au stîrnit un viu interes. Dorin Alicu a fost prezent la Congresul de bronzuri romane de la Freiburg i. Br. (R.F.G.) cu o comunicare. Cercetătorii noștri au trimis comunicări la unele manifestări internaționale: Gh. Lazarovici la Simpozionul „Fortificații și așezări fortificate din Europa în epoca neolitică” (ținut la Wernigerode (R.D.G.), același și Zoia Kalmar la Simpozionul „Civilizații cardiale și liniare” de la Bruxelles, iar Constantin Pop la Simpozionul de la Freiburg i. Br. Gheorghe Lazarovici a susținut conferințe de specialitate la Freiburg, Frankfurt, Mainz și Heidelberg.

*

Oficiul județean Cluj pentru patrimoniul cultural național a avut și în această perioadă, ca preocupare de căpetenie, o permanentă grijă pentru buna conservare

și valorificare a patrimoniului muzeal. În anul 1987, s-a verificat starea de conservare a bunurilor unui număr de 169 de deținători și obiective patrimoniale. A continuat întocmirea fișelor de sănătate pentru bunurile susceptibile de a face parte din patrimoniul cultural național. S-a controlat în permanență, la nevoie intervenindu-se acolo unde a fost necesar, microclimatul, etalarea, tipodimensiunarea obiectelor muzeale. S-a acordat asistență tehnică la proiectarea și realizarea conservării unor monumente istorice, de artă și de științe ale naturii din județul Cluj. S-au întocmit listele de propuneri pentru restaurarea unor obiective patrimoniale.

În anul 1988 s-a continuat acțiunea de validare a bunurilor declarate la Oficiul pentru patrimoniul cultural național, s-a activat pentru depistarea, identificarea și validarea a noi bunuri culturale. Pe scară largă s-a desfășurat expertizarea bunurilor prezentate Oficiului în acest scop. Specialiștii de la OPCN au acordat asistență de specialitate persoanelor fizice și instituțiilor în activitatea de inventariere, evidență și reevaluare a patrimoniului cultural național. S-au efectuat intervențiile de conservare în teren în vederea opririi degradării bunurilor susceptibile de a face parte din patrimoniul cultural național la muzeele din Ciucea, Gherla, Muzeul etnografic și Biblioteca județeană Cluj. Asistență tehnică de informare, documentare, proiectare și executare de intervenții la monumente sau în zona lor de protecție a fost acordată pentru 17 localități urbane și rurale. OPCN Cluj a participat la întocmirea documentației pentru ocrotirea, salvarea și conservarea descoperirilor arheologice și a monumentelor de cultură ca urmare a lucrărilor de investiții din județul Cluj. A fost perimetrată zona Cheile Turzii, s-au confecționat bornele necesare pentru delimitarea acestei rezervații naturale.

*

În 1987, Laboratorul zonal de conservare și restaurare a bunurilor muzeale a restaurat și conservat un număr de 1.920 obiecte, din care: 508 metal, 130 ceramică, 6 textile, 8 pictură ulei, 5 pictură tempera, 18 lemn, 9 hirtie. A fost terminat și reinstalat grupul statuar de pe frontispiciul Teatrului Național Cluj-Napoca. Au continuat investigațiile biologice, chimice și fizice referitoare la starea de conservare a obiectelor muzeale de la Muzeul de istorie din Cluj-Napoca, ca și de la alte muzee din țară.

În anul 1988, au fost restaurate 418 piese din fier, 185 piese din bronz, 100 piese din argint, 191 vase ceramică, 5 piese textile, 9 picturi în ulei, 24 fragmente de sarcofag și statuete, 13 gravuri, 20 cărți, 30 obiecte de lemn, 6 piese de biologie; au fost conservate 1.629 obiecte și 50 m² tempera de la biserica din Petrind; 677 monede, 113 piese de ceramică, 275 obiecte de sticlă, 16 fragmente și sculpturi de piatră, 311 amulete din sticlă și faianță, 30 textile etnografice, 3 icoane pe sticlă, 4 obiecte de lemn și 200 cărți din Muzeul de la Ciucea. S-au mai efectuat 178 investigații chimice, 292 investigații biologice, 302 analize fizice, 207 radiografii și 6 analize spectrale. În cadrul Laboratorului își efectuează stagiul de specializare restauratori din alte județe.

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

AAR	== Analele Academiei Române. București.
ACMIT	== Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania. Cluj, I (1926—28), II (1929), III (1930—31), IV (1932—38).
ActaAnt	== Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest, I (1951) și urm. (= AAASH).
ActaArchBp	== Acta Archaeologica. Budapest, I (1951) și urm.
ActaArchCarp	== Acta Archaeologica Carpathica. Kraków, I (1958) și urm.
ActaArchHung	== Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest, I (1951) și urm.
ActaMN	== Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca, I (1964) și urm.
ActaMP	— Acta Musei Porolissensis. Zalău, I (1977) și urm.
ActaOrientHung	== Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapesta.
ActMuz	== Din activitatea muzeelor. Cluj, 1955, 1956.
AEM	== Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen. Wien, I (1877) — XX (1896).
AIGR	== Anuarul Institutului Geologic al României. București, I (1907) — XXII (1943); Anuarul Comitetului Geologic, XXIII (1950) — XXXV (1966); Anuarul Comitetului de Stat al Geologiei, XXXVIII (1970) — XLII (1974); Anuarul Institutului de Geologie și Geofizică, [XLIII] (1975).
AIIA	== Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca (continuare a publicației AIIC) (= AIIAC; AIIACN).
AIIAI	== Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași. Iași, I (1964) și urm.
AIIC	== Anuarul Institutului de Istorie Cluj. Cluj, I (1958) și urm.
AIJC	== Anuarul Institutului de Studii Clasice. Cluj, I (1928) — V (1949).
AISISP	== Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lângă C.C. al P.C.R. București.
Annales	== Annales. Économies, Sociétés, Civilisations. Paris.

- AnnÉp = Année Épigraphique. Paris.
- ANRW = Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Hrsg. von Hildegard Temporini. I (1972), Berlin — New York.
- Apulum = Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia. Alba Iulia, I(1939—1942), II(1943—1945), III(1947—1949), IV (= Studii și comunicări, Acta Musei Regionalis Apulensis, 1961), V (1965) și urm.
- ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő. Budapest, 1869 și urm.
- ArchHung = Archaeologia Hungarica. Budapest, I (1926) și urm.
- ArchJug = Archaeologia Jugoslavica. Beograd, I (1954) și urm.
- ArchKözl = Archaeologiai Közlemények. Pest, 1 (1859) — Budapest, 21 (1899).
- Arheologija SSSR = Arheologija SSSR. Svod Arheologičeskikh Istočnikov. Moskva, 1962 și urm.
- ARMSI = Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice. București, 1923 — 1948 (= MSI).
- AUB = Anuarul Universității din București. București.
- Banatica = Banatica. Reșița. I (1971) și urm.
- BAR = British Archaeological Reports. Oxford.
- B.A.R. = Biblioteca Academiei Române. București.
- BerRGK = Bericht der römisch-germanischen Kommission. Frankfurt a.M., I (1904) și urm.
- BKL = Bányászati és kohászati lapok. Budapest, 1874 — 1944.
- BMI = Buletinul Monumentelor Istorice. București, 1971 și urm.
- BOR = Biserica Ortodoxă Română. București.
- BRV = I. Bianu, N. Hodoș, D. Simonescu, Bibliografia românească veche. I — IV, București.
- BSA = Annual of the British School of Archaeology at Athens. London.
- BSGR = Buletinul Societății Geografice Române. București, 1 (1876) — 61 (1942).
- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.
- CMO = Centenar Muzeal Orădean. Oradea, 1972.
- Crisia = Crisia. Oradea, I (1971) și urm.
- DA = Ch. Daremberg et Edm. Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. Paris, I—V (1877—1919).
- Dacia = Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924) — XII (1948); N. S. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. București, I (1957) și urm.

- DACL — Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie (Cabrol-Leclercq). Paris.
- DE — Ettore de Ruggiero, Dizionario epigrafico di antichità romane. Roma—Spoleto, I (1894) — IV (1967).
- DissPann — Dissertationes Pannonicae. Budapest.
- Dolg — Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Kolozsvár-Cluj, I (1910) — X (1919) (= DolgCluj).
- DolgSzeged — Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből. Szeged, I (1925) — XIX (1943).
- EAA — Enciclopedia dell'arte antica classica ed orientale. Roma, I—VII, 1958—1966.
- EDR — Ephemeris Daco-Romana. Roma, I (1923) — X (1943).
- EmlKel — Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Cluj, 1957.
- ErdM — Erdélyi Múzeum. Cluj, I (1860) — L (1945) (= ErdMúz).
- ErdRep — Erdély régészeti repertoriuma, I. Öskor (Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum, Tom. I. Praehistorica; Roska Márton). Cluj, 1942.
- ÉTTK — Értekezések a történettudományok köréből. Budapest, 1867—1915.
- FMLL — Foaie pentru minte, inimă și literatură. Brașov, 1838—1865.
- FolArch — Folia Archaeologica. Budapest, I (1939) și urm.
- FVL — Forschungen zur Volks- und Landeskunde. Sibiu, I (1958) — XIX (1976).
- GazTrans — Gazeta Transilvaniei. Brașov.
- Germania — Germania. Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Frankfurt a.M., I (1917) și urm.
- HTRTE — Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társaság Évkönyvei. Budapest—Déva, I (1880) — XXIII (1913).
- IDR — I. I. Russu, Inscriptiile Daciei romane. București.
- IMCD — In memoriam Constantini Daicoviciu. Cluj, 1974.
- IstRom — Istoria României. București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
- IzvArhInst — Izvestija na Arheologičeskija Institut. Sofia, I (1910) și urm.
- JCO — Jahrbuch der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien.
- JÖAI — Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts. Wien, I (1898) și urm.

- JPEK — Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst. Leipzig, I (1925) — 20 (1960/63).
- JRS — Journal of Roman Studies. London, I (1911) și urm.
- Közl — Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. Cluj I (1940) — IV (1944) (= KözlCluj).
- MA — Mitropolia Ardealului. Sibiu.
- MAI — Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris.
- Marisia — Marisia. Tirgu-Mureș.
- Marmatia — Marmatia. Baia Mare, I (1969) și urm.
- Materiale — Materiale și cercetări arheologice. București, I (1953) și urm. (= MCA).
- MB — Mitropolia Banatului. Timișoara.
- MMS — Mitropolia Moldovei și Sucevei. Iași.
- MuzIstTrans — Muzeul de istorie al Transilvaniei (= MAC, MIC, MIT, MuzIstCluj).
- Neigebaur, Dacien — J. F. Neigebaur, Dacien aus den Überresten des klassischen Altertums. Brașov, 1851.
- NumK — Numizmatikai Közlöny. Budapest, I (1902) și urm.
- OmD — Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. București, 1960.
- Preisigke, Namenbuch — Friedrich Preisigke, Namenbuch enthaltend alle griechischen, lateinischen, ägyptischen, hebräischen, arabischen und sonstigen semitischen und nichtsemitischen Menschnennamen. Heidelberg, 1922.
- PZ — Praehistorische Zeitschrift. Berlin—Leipzig, I (1909) și urm.
- RE — Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly — Wissowa — Kroll). Stuttgart, I (1893) și urm.
- Reinach, RépStat — S. Reinach, Répertoire de la statuaire grecque et romaine. Paris. I (1897), II/1 (1897), II/2 (1898), III (1904), IV (1910).
- RevArh — Revista Arhivelor. București, I (1924) — VII (1946/47); Seria nouă, I (1958) și urm.
- RevIst — Revista de istorie. București.
- RezMuz — Revista Muzeelor. București, I (1964) și urm.
- RevRIIist — Revue Roumaine d'Histoire. București, I (1962) și urm. (= RRH).
- RIC — H. Mattingly — E. A. Sydenham, The Roman Imperial Coinage. London, I (1923) — V (1933), IX (1951).
- RLÖ — Der römische Limes in Österreich. Wien, I (1900) și urm.

- RömRum — Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Köln, 1969.
- Sargetia — Sargetia. Buletinul Muzeului Regional Hunedoara. Deva, I (1937), II (1941), III (= Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966) și urm.
- SCIM — Studii și cercetări de istorie medie. București.
- SCIV — Studii și cercetări de istorie veche. București, I (1950) — 24 (1973). Vezi și SCIVA.
- SCIVA — Studii și cercetări de istorie veche și arheologie. București, 25 (1974) și urm. Continuă publicația SCIV.
- SlovArch — Slovenská Archeológia. Časopis slovenskej Akadémie vied. Bratislava, 1953 și urm.
- Starinar — Starinar. Beograd, S. 1, 1884 sqq, S. 2, 1906 sqq, S. 3, 1922 sqq, S. 4, 1950 sqq.
- StCl — Studii clasice. București, I (1959) și urm.
- StCom — Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări. Sibiu. (= SCAI).
- StComCaransebeș — Studii și comunicări Caransebeș. Caransebeș, 1 (1977) și urm.
- StComPitești — Studii și comunicări, Muzeul Pitești. Pitești, 1968 și urm.
- StComSatuMare — Studii și comunicări Satu Mare. Satu Mare, I (1969) și urm.
- Studia — Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Cluj.
- Tibiscus — Tibiscus. Muzeul Banatului Timișoara. Timișoara.
- TIR — Tabula Imperii Romani. L 34, Budapest, 1968; L 35, București, 1969 (= T.I.R.).
- TransAnt — C. Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité. București, ed. I (1938), ed. II (germ. și ital., 1943), ed. III (1945).
- ZbornikNM — Zbornik radova Narodnog Muzeja. Beograd, 1 (1956/57) și urm.
- Ziridava — Ziridava. Studii și cercetări. Muzeul regional (apoi, județean) Arad. Arad, 1 (1967) și urm.
- ZPE — Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Bonn.

Tiparul executat la Imprimeria „Ardealul“ Cluj
Comanda nr. 626/1989

Matronen und verwandte Gottheiten. Ergebnisse eines Kolloquiums veranstaltet von der Göttinger Akademiekommision für die Altertumskunde Mittel- und Nordeuropas. Rheinland Verlag GMBH. Köln, 1987. 254 p. + 29 planșe.

Sub titlul de mai sus au fost publicate lucrările unui colocviu internațional dedicat studiului cultului Matroanelor și divinităților înrudite cu ele. Colocviul a fost propus și inițiat de prof. Harald von Petrikovits. Academia din Göttingen a finanțat și organizat reuniunea, iar muzeul renan (Rheinisches Landesmuseum) a publicat volumul acesta și va mai publica altele în legătură cu subiectul.

Sumarul culegerii cuprinde următoarele titluri:

Christoph B. Rüger	Beobachtungen zu den epigraphischen Belegen der Muttergottheiten in den lateinischen Provinzen des Imperium Romanum. 1—30
Heinz Günther Horn	Bilddenkmäler des Matronenkultes im Ubiergebiet. 31—54
Günther Scauerte	Darstellungen mütterlicher Gottheiten in den römischen Nordwestprovinzen. 55—102
Günther Neumann	Die germanischen Matronen-Beinamen. 103—132
Karl Horst Schmidt	Die keltischen Matronennamen. 133—151
Isabella Horn	Diskussionbemerkung zu Ikonographie und Namen der Matronen. 155—156
Erika Simon	Griechische Muttergottheiten. 157—170
Hubert Petersmann	Altgriechischer Mütterkult. 171—200
Edgar C. Polomé	Muttergottheiten im alten Westeuropa. 201—212
Matthias Zender	Die Verehrung von drei heiligen Frauen im christlichen Mitteleuropa und ihre Vorbereitungen in alten Vorstellungen. 213—228
Carsten Colpe	Muttergöttinnen und keltisch-germanische Matronen. Ein historisch-psychologisches Problem. 229—240
Harald von Petrikovits	Matronen und verwandte Gottheiten. Zusammenfassende Bemerkungen. 241—254

Fiecare dintre lucrările mai sus citate prezintă importanță prin subiectul ales și toate împreună permit aprecierea stadiului cercetărilor în legătură cu cultul acestor zeițăți autohtone (în provinciile renane). Unele sunt repertorii (C. B. Rüger, G. Horn, G. Scauerte), altele sunt lucrări care discută originea (E. Simon), răspîndirea (K. H. Schmidt, I. Horn, G. Neumann, E. C. Polomé), continuitatea (M. Zender) în epoca postromană. Ultimele două lucrări au încercat să sintetizeze din puncte de vedere diferite (istoric, arheologic) datele în legătură cu cultul matroanelor. Lucrarea lui H. von Petrikovits constituie de altfel în același timp o analiză a datelor care există și un program pentru studiarea în viitor a problemelor care au rămas în suspensie.

Culegerea aceasta de studii constituie o contribuție importantă, o monografie aproape a unui cult autohton. Ea trebuie să fie cunoscută mai ales de cei care se ocupă cu viața socială și religioasă din provinciile romane (inclusiv Dacia) și poate constitui un model pentru studiarea unui cult autohton.

NICOLAE GUDEA

zează și manifestările artistice ale unor fenomene social-economice cum sînt pastoralismul, nomadismul și alte opinii referitoare la „popoarele tumulare”.

În prima parte a capitolului autoarea insistă asupra manifestărilor artistice ale civilizației Baden și a bronzului timpuriu din regiunea carpato-dunăreană, continuînd cu civilizațiile epocii bronzului din estul Europei prezentînd descoperiri semnificative din cultura Vučedol, ceramică încrustată, cultura Vatina, civilizația timpurilor de urne funerare, cultura Otomani ș.a. Un loc aparte îl ocupă descoperirile de la Cîrna, Klicevac și Duplaja.

Artă prelucrării metalului este prezentată prin cunoscutele artefacte de la Apa, Hajdusámson, Bilja din regiunea carpato-dunăreană sau cele de la Fardup, Rørby, Brandstedt și Trudholm din Danemarca. Un loc aparte în artă nordică îl au descoperirile din cimitirul de la Kivik, Skane în Suedia.

Din artă occidentală au fost selectate doar exemple privind tehnologia aurului din Irlanda și sanctuarul de la Stonehenge cu scurte referiri și la alte descoperiri celebre (Wodhenge) analizînd implicațiile economice, sociale, cultural-religioase ale fenomenelor artistice și culturale.

Capitolul 7. Artă epocii fierului este analizată sub două aspecte: explozia metalurgiei bronzului și începutul metalurgiei fierului (fenomene cuprinse între 1.200—500 î.e.n.). Autoarea analizează aici artă grupurilor tribale: ilirii, celții, germanii. Artă nordică este prezentată insistîndu-se în mod deosebit asupra influenței transilvănene în metalurgia bronzului. De atenție deosebită se bucură analiza autoarei asupra artei și simbolurilor legate de navigație, înflorită în această vreme în nord. Exemplificările sînt cu imagini rupestre începînd din nord de la Vastrup, Fossum, Bohuslän pînă la cele din sud de la Val Camonica.

Artă și simbolistica figurilor de bronz, a coifurilor, a simbolurilor legate de cultul coarnelor, simbol al forței și puterii, ocupă cîteva pagini în lucrarea autoarei în care se fac referiri și la alte descoperiri din zonele nordice și vestice.

Apariția metalurgiei fierului în Orient și procesul de difuziune pe care l-a avut în zonele grecești și de acolo în Italia și Sicilia este analizat de autoare. În continuare este prezentat procesul de orientalizare al artei, rolul și contribuția cimerienilor și apoi al sciților în artă est-europeană.

Dezvoltarea metalurgiei fierului în sec. VII—VI î.e.n. are reflexii și în artă. Se impune la început stilul geometric și alte elemente care stau la baza civilizației celtice.

Civilizațiile central- și vest-mediteraniene sînt prezentate cu rolul pe care civilizațiile miceniene și etrene l-au avut asupra lor. Sînt analizate nașterea și dezvoltarea civilizației etrusce, a celei din Sardinia prezentîndu-se sculpturi de divinități, mituri și simboluri.

Capitolul 8. În această ultimă parte autoarea se ocupă de artă continentală din ultimele secole înaintea erei noastre avînd ca bază artă celtică cu stilurile La-tène. Lucrarea analizează stilul vechi cu capodoperele lui, stilul „Waldalgesheim”, stilul plastic, stilurile folosite pe spade (Sword Style). Artă monumentală latène este exemplificată prin cîteva stele de la Phalzfeld, Waldenbuch precum și cîteva numeroase figurine, statuete animaliere sau păsări.

În **capitolul 9** autoarea se ocupă de artă insulară, de specificul ei, de creațiile originale, de baza veche și de influențele noi. În a doua parte a capitolului autoarea face o retrospectivă asupra artei europene sintetizînd stiluri și orientări în spațiu și în timp, găsind simboluri comune, subliniindu-le, mituri, principii și concepții comune sau individuale care definesc artă preistorică europeană.

În **capitolul 10**, calificat ca postscript, sintetizează opiniile sale și principalele idei: rolul factorilor tehnologici, al evoluției sociale, al culturii materiale, al concepțiilor religioase, al celor psihologici care stau la baza stilurilor, curentelor, evoluției generale și individuale din Europa manifestate în artă. Cele cca 30 de pagini de note, însoțite de cele mai multe ori de comentarii și opinii proprii, au lăsat textului inițial fluiditatea expunerii. Lucrarea se încheie cu indicele.

Capitolul 3. Arta mezolitică (3.000—2.000 î.e.n.) este analizată pe două grupe — una nordică din care autoarea a selectat capodopere lucrute din chihlimbar, cu mult simț artistic, descoperite în Danemarca a cărei tehnică amintește de cea a neoliticului timpuriu din Grecia continentală. Arta rupestră, o grupă nordică în Suedia sau nordul Rusiei pe lacul Onega, alta sudică pe coastele Mediteranei, la Levanzo, Addaura în Italia sau Teruel, Albacete, Castellan și Alecón în Spania.

Arta mezoitalică din sud-estul Europei este exemplificată prin grupul de la Lepenski Vir, legat pe bună dreptate de pescuit și vânătoare și nu de neolitic. În încheiere autoarea face o scurtă analiză a influenței pe care arta Orientului Apropiat a jucat-o în regiunile învecinate din sud-estul Europei, în Mediterana de est sau vest și în nordul Caucazului. Arta stepică, observă autoarea, a inclus fenomene de aculturalizare.

Capitolul 4. Arta neolitică (6000—2000) este analizată zonal, sintetic, pornind de la baza economică a sistemului: domesticirea plantelor și animalelor. Pe această bază este analizat fenomenul cultural-artistic din sud-estul Europei cu un rol deosebit de important. Autoarea analizează arta ceramicii, „sculptura” în lut, de fapt modelarea lutului, a cărei origine, pe bună dreptate o vede din Orientul Apropiat, ca rezultat al unui fenomen de difuziune culturală și migrație.

Modelarea figurii umane, căreia autoarea îi acordă atenție deosebită, este marcată de diferite fenomene: stilizare, redare realistă, redare simbolică, reprezentarea unor detalii etc. Redarea feței umane este sub forma unei măști căreia i se adaugă figurinele în poziție șezândă sau cu tron, plastica măruntă sau cea monumentală, stilizată sau cu steatopigie care marchează tot atâtea simboluri sau ipostaze analizate în întreg spațiul balcanic. O atenție deosebită acordă unor capodopere ale artei neolitice europene: Vidovdanka, „Venus” din Kazanlik (fig. 152). Gânditorul de la Cernavodă și perechea sa, idolul de la Szegvár-Tűzköves, Doamna de la Bordjós, vasul de la Vidra sau Doamna de la Hluboké — Mošovky prin care autoarea comentează varietatea și mesajele artei neolitice europene.

Plastica zoomorfă este analizată prezentându-se animalele domestice sau sălbatice, păsări sau animale, pornind de la simple jucării la vase de cult sau pentru ofrande, opaițe, altare de jertfă, vase cu capac, capace de vase, vase-orantă, vase-casă, căsute ș.a. care marchează etape ce permit reconstituirea vieții spirituale, unele figurine simbolizând, pe bună dreptate, zei. Autoarea insistă asupra altărilor de cult sau a altarelor de cult de la Truşesti, Kormadin (cel cu bucranii) capete de la figuri animaliere monumentale (Vinča, Gomolava).

Arta ceramicii este analizată de către autoare sub aspectul formelor, al tehnologiilor, al decorăției, a mijloacelor și motivelor decorative, a ideii de spațiu, a ororii de spațiu gol. Cu analiza obiectelor de cupru și aur din Balcani, insistând firesc asupra inventarului mormintului de la Varna, se încheie acest capitol.

Capitolul 5 (mileniul 6—3 î.e.n.) tratează arta din Mediterana la Baltica subdivizată în mai multe zone: vestul Mediteranei cu un centru artistico-religios în Malta (cu sanctuare și altare), cu figurinele de la Senorbis și S'Adde în Sardinia, cu idolii cu cap triunghiular cu legături în arta cicladică sau cea din Grecia continentală, cu plăcuțele de la Vila Nova de San Pedro (fig. 217).

Arta atlantică este dominată de construcțiile megalitice (în special morminte), stele, pietre megalitice în vreme ce arta stepelor din Caucaz pînă în Baltica cunoaște, în aceeași epocă, manifestări animaliere — cum este cazul cu toporul cu cap de elan de la Alunda.

Pentru capitolul 4 și 5 și parte din 3 autoarea, în finalul capitolului, are o parte teoretică în care tratează simbolurile și divinitățile, deosebit de interesantă în explicarea mitologiei sau a unor manifestări artistice. Între simbolurile pe care le analizează sînt theogeneza, fertilitatea, fecunditatea, diferite categorii de zei, (Marea zeită—mamă, zei vînătorii, zei legați de ocupații), atributele sau simbolurile zeilor, semnificațiile divine ale puterii (tronul), și alte manifestări — canibalismul și sacrificiile umane — reduse ca număr.

Capitolul 6. Arta epocii bronzului (2000—1200 î.e.n.). Apariția metalului și generalizarea tehnologiilor a determinat-o pe autoare să consacre cîteva pagini tehnologiei metalului. Prezentînd primele apariții ale metalului de la Ali Bunar și Rudna Glava pentru cupru, aurul de la Varna, argintul din Caucaz și Anatolia autoarea explică apariția și dezvoltarea tehnologiilor, a tehnicilor de prelucrare, finisare etc. precum și implicațiile tehnologice economice și sociale, dezvoltarea procesului de urbanizare și alte fenomene care se reflectă în artă. Autoarea anali-

N. K. Sandars, *Prehistoric Art in Europe*, ed. II, în colecția *The Pelican History of Art*, 508 p., 443 figuri.

Lucrarea cercetătoarei Nancy Sandars de la Institutul de arheologie din Londra, apărută în prestigioasa colecție *The Pelican History of Art*, este cunoscută publicului și specialiștilor prin alte lucrări monografice (*Culturile epocii bronzului din Franța*, 1957, *Poemul lui Gilgames*, *Popoarele Mării* (1978) dar și prin studii de specialitate asupra preistoriei Egeei și Orientului Apropiat. Noua lucrare, aflată la ediția a doua (prima apărere în 1968), cu erudiția-i cunoscută reține din nou atenția publicului și specialiștilor asupra stravechii arte preistorice europene.

Structurată pe 10 capitole, 9 din ele cuprind arta străvechilor civilizații până în epoca Latene și cel de-al 10-lea aparatul critic (lista abrevierilor, note, bibliografia, indicele), lucrarea cercetătoarei engleze, prin metodologia riguroasă cu care abordă temele, prin spiritul critic propriu aduce cititorilor o nouă sinteză despre arta preistorică europeană.

Lucrarea începe cu prezentarea a două hărți conținând monumentele de artă liniară (bidimensională) și tridimensională (plastică) la care face referiri în primele două capitole. Alte hărți se referă la capitolele următoare. Cele trei tabele sinoptice cuprind date despre civilizațiile preistorice europene în raport cu epocile glaciare, date de radiocarbon, date despre tehnica și stilul artei. Tabelele sînt deosebit de importante pentru înțelegerea stratigrafiei comparate. Deoarece autoarea, ca de altfel și mulți specialiști din vest, folosește exclusiv datele de radiocarbon apar unele nepotriviri — cazul de la p. 26 cu datele despre cultura Tiszapolgár la 3390 pe baza cărora este sincronizată cu Boian A, Hamangia, Karanovo V, Precucuteni, anterior descoperirilor din Cucuteni A, Gumelnița, Rudna Glava și altele ceea ce, evident, sînt erori (pentru nespecialiști mai ales). În realitate pe baza stratigrafiei comparate această civilizație se datează după încheierea evoluției celorlalte civilizații sus amintite.

Capitolul 1. După cîteva date interesante despre procesul de antropogeneză lucrarea analizează primele manifestări de artă „Omul de la Brno”, Cehoslovacia din gravetian (fig. 2), alături de Venus din Willendorf și alte sculpturi marchează începutul unei plastice a cărei simbolistică transmite mesaje artistice peste milenii. Unele piese, adevărate capodopere, transmit fie mesaje-simbol — cazul cu Venus de Willendorf, Doamna de la Doni Věstovice — ambele reprezentînd pe marea zeiță-mamă, fie mesaje realiste în cazul torsului de femeie de la Ostrovo Petikovice (comparată, pe bună dreptate, cu cele trei grații din perioada clasică) sau a figurinelor din peștera Voge herd din Baden-Württemberg, toate manifestări ale artei gravettiene.

Odată cu acestea sînt analizate și primele desene incizate de la La Ferrassie, Dardania, Franța. Autoarea acordă atenție deosebită apariției unor simboluri, expresia unei gândiri și a unui limbaj în imagini, dezbătute, de altfel, și pe baza femeii nude cu „cornul abundenței” în mină, de la Laussel, Franța, tot din gravettian.

Capitolul 2. Artă paleoliticului superior (15.000—8.000) cuprinde păreri și imagini despre sculpturile magdaleniene de la Mas d'Azil, Franța realizate cu mult realism sau stilizate cum sînt cele de la Pekarna, Petersfels, Altamira ș.a. O dezvoltare deosebită în această vreme cunoscută lucrările incizate sau pictate rupestre din magdalenian tirziu și gravettian tirziu de la Lassoo, La Pastel, Mas d'Azil, La Pasiega, Front de Guame, Trois Fères ș.a. pe care autoarea le-a selectat cu multă grijă pentru a sublinia evoluția artei sau capodoperele, semnificațiile ei.

O atenție deosebită acordă autoarea sanctuarelor, a apariției lor, a șamanismului, a misterelor, a epifaniei pe care o îmbracă diversele divinități legate de cultele vîntătorilor și pescarilor.

RECENZII ȘI CRONICĂ

care în anul 1945 intra sub cupola Academiei ca membru corespondent „pentru merite deosebite la promovarea clasicismului în România“, putem afirma cu toată certitudinea că, chiar dacă profesorul Ștefan Bezdechi nu ar fi lăsat în urma sa decît prețioasa contribuție la elaborarea monumentalei colecții *Documente privind istoria României*, el ar fi pe deplin îndreptățit să rostească împreună cu marele poet latin Horatius: *Exegi monumentum aere perennius*.

În ce mă privește, nu pot decît să exclam cu legitimă satisfacție și mîndrie: *Et in Arcadia ego!* Și eu am fost contemporan cu ilustrul cărturar clujean Ștefan Bezdechi, dascăl stimat și iubit de atîtea generații de studenți, exemplu de modestie și corectitudine pentru toți discipolii săi, și alături de care am avut deosebita cinste să lucrez ani în șir, aducîndu-mi și eu modesta mea contribuție la înălțarea mărețului edificiu al istoriei patriei.

ALEXANDRU NEAMȚU

LA CONTRIBUTION DU PROFESSEUR ȘTEFAN BEZDECHI À LA PUBLICATION DE LA COLLECTION DE DOCUMENTS SUR L'HISTOIRE DE LA ROUMANIE

(Résumé)

Depuis 1950, l'Institut d'Histoire de Cluj a commencé la publication d'un *corpus* de documents médiévaux concernant l'histoire de la Roumanie (XIe—XIVe siècles). Ștefan Bezdechi était professeur universitaire de langue et littérature grecques à la retraite. Il a été appelé à prendre part à cette entreprise, qui l'a préoccupé jusqu'à sa mort.

Excellent connaisseur des langues classiques, Șt. Bezdechi maîtrisait brillamment le langage latin médiéval et il a puisé de grandes satisfactions dans ce travail. Il a donné des centaines de traductions des documents. Dans le collectif de rédaction il se remarquait par ponctualité, compétence et une grande modestie. Il a eu aussi une contribution décisive à la rédaction du *Glossaire* de termes et d'expressions latins médiévaux — utilisé encore de nos jours.

Ștefan Bezdechi a été un très bon collègue. Les collaborateurs plus jeunes doivent surtout lui être reconnaissants.

Malheureusement, l'oeuvre du professeur et des autres collaborateurs n'a pas toujours été reconnue et appréciée à sa valeur. À la publication du *corpus* on n'en a pas mentionné les auteurs, malgré la demande des chefs du collectif de respecter l'éthique professionnelle. On a proposé de gratifier les transcripteurs et les traducteurs, mais la proposition n'a pas été acceptée.

En tant qu'ancien collaborateur de ce collectif, l'auteur témoigne de la compétence et de l'apport remarquables du professeur Ștefan Bezdechi.

niei și să pregătească materialul necesar în vederea publicării volumelor următoare“.

„Munca dificilă și plină de răspundere (se susținea în continuare în recomandarea de premiere) necesitând cunoștințe adânci de specialitate și eforturi extraordinare depuse de toți membrii colectivului, concretizată în volumele apărute ca și în cele ce se află în pregătire, întrunește, după părerea noastră, toate condițiile cerute de regulamentul acestui fond de premiere“.

Pe marginea acestei echitabile propuneri de premiere, responsabilul colectivului, acad. D. Prodan, anexind lista colectivului — în care numele profesorului Bezdechi figurează la loc de frunte, deoarece (sublinia dinsul) *„nu toți au același merit“* — conchidea printre altele: *„... ar fi [acesta] un prilej unic de a răsplăti munca de atîția ani a adevăraților autori“.*

După cum se știe, propunerea de premiere n-a găsit înțelegerea cuvenită la conducerea de atunci a Secției de istorie a Academiei, ulterior fiind distins cu Premiul de Stat doar comitetul de redacție. Socotim că este cazul ca, după mai bine de trei decenii, să se spună tot adevărul despre contribuția reală a Colectivului de documente din Cluj — din care făcea parte și reputatul profesor clujean Șt. Bezdechi — la realizarea colecției *Documente privind istoria României*.

Există erori în istorie care nu pot fi apreciate ca scuzabile. O asemenea eroare credem că s-a făcut și cu profesorul Ștefan Bezdechi, care a fost privat (pe nedrept) cu multă ușurință nu numai de calitatea de coautor al colecției de documente medievale, dar (implicit) și de aceea de laureat al premiului Academiei, titlu care i se cuvenea cu prisosință.

După această experiență regretabilă, pentru a nu se mai repeta asemenea situații de încălcare flagrantă a paternității unei lucrări elaborate în colectiv, consiliul științific al Institutului de istorie din Cluj, în ședința din 25 septembrie 1957, a hotărît, în ce privește condițiile în care vor fi publicate volumele următoare ale Colecției de documente, să fie adoptat principiul (etic) *„ca fiecare să fie menționat cu aportul efectiv pe care l-a adus la elaborarea colecției“*. Din păcate, după cum se știe, și această hotărîre a rămas doar un simplu deziderat.

S-a vorbit și se vorbește mult — și nu întotdeauna de către cei mai îndreptățiți — despre felul „cum trebuie scrisă istoria“; deși cel puțin tot atît de util și instructiv ar fi să se demonstreze cu exemple concrete și modul *„cum nu trebuie scrisă istoria“*. Căci, așa cum foarte plastic și convingător mărturisește un poet contemporan:

„Istoria nu-i leagăn de împrumut

• Și nici cameleon de promenadă;

Ea urcă din dovadă în dovadă

Și adevărul e singurul ei scut.“

La consolidarea acestui „scut“ — afirmăm cu toată convingerea și răspunderea — a adus o contribuție prestigioasă și profesorul de pioasă amintire care a fost Ștefan Bezdechi, cărturar umanist în cel mai nobil înțeles al cuvîntului.

Aducînd astăzi — la centenarul nașterii și la trei decenii de la trecerea în eternitate — omagiul nostru de venerație și recunoștință aceluia

atît de ordin obiectiv cît și subiectiv, pe care le-a simțit din plin și regretatul profesor clujean și pe care este bine să le cunoască și posteritatea. Unele dintre acestea sînt inerente unui început de acest fel, altele țin de *domeniul eticii profesionale*.

Vorbînd de lipsurile colecției, profesorul Francisc Pall, responsabilul adjunct al colectivului de atunci, afirma în deplină cunoștință de cauză, la 3 aprilie 1955, că acestea provin „din graba excesivă, metodele de comandă și condițiile nesatisfăcătoare, *precum și din felul cum au fost tratați colaboratorii, mai ales specialiștii de bază* (dintre care, subliniem noi, nu lipsea prof. Șt. Bezdechi) *care au dus greul muncii*“.

Referitor la ultimul aspect, responsabilul adjunct al colectivului observa cu obiectivitatea și competența care-l caracterizau: „Printre lipsurile esențiale trebuie amintit și felul cum s-a înțeles să se rezolve problema autorilor colecției. Aceasta apare după cum se știe sub numele unui comitet de redacție, majoritatea căroră nu lucrează efectiv sau lucrează prea puțin, fie la elaborarea științifică, fie la organizarea materialului. *Autorii adevărați ai volumelor nu sînt amintiți*, ceea ce înseamnă escamotarea meritului celor care au muncit cu competență și devotament la realizarea lucrării.

Aceștia au fost uitați nu numai la premiere (de care au avut parte, în schimb, membrii comitetului de redacție), ci s-a căutat să se lovească în ei cu orice prilej, creîndu-li-se (mai ales celor care au dus greul muncii) o situație nejustă și în schema de încadrare. Aluzia generică ascunsă discret pe dosul paginii de titlu (conchidea prof. Fr. Pall), arătînd că volumele respective au fost întocmite de »colectivul secției de istorie medie«, este departe de a rezolva just *problema paternității colecției*“. Responsabilul adjunct al colectivului de documente propunea și soluția pentru remedierea acestei flagrante abateri de la etica profesională: „Această stare nesănătoasă — remarcă dînsul — ar trebui îndreptată fără întîrziere. Pe lîngă membrii comitetului de redacție (dar ai unui comitet compus din istorici specialiști și reprezentativi, care să îndeplinească sarcini concrete, de așa natură ca să justifice prezența lor în fruntea colecției), arătați pe prima pagină de titlu, să se menționeze pe a doua pagină de titlu (față în față cu prima) numele colaboratorilor principali ai volumului respectiv, urmat de lista celorlalți membri ai colectivului, care au lucrat, într-o formă sau alta, la elaborarea științifică a publicației“.

Propunerea de premiere a colectivului de documente din Cluj — colectiv în care profesorul Șt. Bezdechi se afla în prim plan — făcută Academiei R.P.R. de către conducerea Institutului de istorie prin acad. C. Daicoviciu, în deplin acord cu responsabilul colectivului, acad. D. Prodan, aducea o confirmare indiscutabilă a punctului de vedere exprimat de profesorul Fr. Pall.

„Membrii acestui colectiv — sublinia la 5 aprilie 1956 directorul Institutului de istorie din Cluj, acad. C. Daicoviciu —, după cum se știe, *au depus în ultimii cinci ani o activitate deosebit de intensă, pricepută și de valoare științifică, reușind să facă posibilă publicarea pînă acum a șase volume de documente medievale privind istoria Transilva-*

Cine va răsfoi, cu atenție și răbdare, arhiva Institutului de istorie din Cluj (materialul privitor la activitatea colectivului de documente medievale, din perioada 1950—1958), va întâlni la tot pasul numele profesorului Ștefan Bezdechi, figurînd pe sute și sute de *traduceri de documente latine*, elaborate cu multă acribie științifică și, după cum se pare (din unele intercalări), bătute direct la mașină. Cercetarea atentă a acestor traduceri, ca și a altor manuscrise, permite pătrunderea în laboratorul intim de cercetare al marelui clasicist, care — presupunem — își redacta unele studii direct în limba latină.

Membrii mai vechi ai colectivului de documente — de acum peste trei decenii și jumătate — își vor aminti cu plăcere și venerațiune de participarea ani în șir, cu regularitate de ceasornic, a profesorului Ștefan Bezdechi la ședințele de lucru ale colectivului din fiecare sîmbătă, conduse cu înaltă competență de venerabilul istoric David Prodan, avînd la ordinele de zi problemele complexe și dificile ale pregătirii în cele mai bune condiții a materialului documentar pentru tipar. Personalitate de înaltă ținută științifică, profesorul Ștefan Bezdechi participa cu pasiune și competență — dar și cu o modestie exemplară — la discuțiile, de multe ori aprinse, ce se purtau în jurul celor mai spinoase probleme legate de traducerea adecvată a unor termeni și expresii latine, în scopul redării cît mai fidele a sensului din original. În această ordine de idei, putem afirma cu toată certitudinea că, la elaborarea și definitivarea pentru tipar a *Glosarului de termeni și expresii latine din documentele medievale*, profesorul Ștefan Bezdechi a avut o contribuție substanțială. Totodată se cuvine să subliniem cu toată gratitudinea că magistrul Șt. Bezdechi era de o generozitate și receptivitate rar întîlnite, răspunzînd cu promptitudine la toate solicitările celor mai puțin inițiați în tainele limbii latine. Personal rămîn recunoscător marelui învățat clujean pentru tot ce mi-a împărtășit, ani în șir, din vastă și prețioasă sa experiență în domeniul studiilor clasice.

Datorită unei munci intense, la care marele dascăl clujean a avut incontestabil o contribuție de prim rang, au apărut, în perioada 1950—1956, șase volume masive de *Documente privind istoria României* seria C. Transilvania (1075—1350), iar alte cîteva volume se aflau în pregătire, materialul fiind transcris și tradus pînă la începutul secolului al XV-lea.

Pregătirea și publicarea unui număr atît de mare de volume de documente — apărute în această colecție în curs de numai cîțiva ani — constituie fără îndoială o realizare mare în istoriografia noastră. Colecția venea să umple într-o măsură însemnată lacunele documentării noastre cu privire la epoca feudală.

Experiența cîștigată în acei ani de colectivul de documente din Cluj a fost valorificată de generația de cercetători care a urmat, creîndu-se astfel condiții favorabile pentru continuarea colecției într-o formă îmbunătățită, pe fondul moștenirii din anii 1950—1958, fapt care a stat la baza colecției *Documenta Romaniae Historica*, din care au apărut trei volume (X, XI, XII).

Desigur, pe parcursul dificilei activități legate de publicarea colecției *Documente privind istoria României*. — la care și-a adus din plin contribuția profesorul Ștefan Bezdechi — s-au ivit *greutăți și lipsuri*,

CONTRIBUȚIA PROFESORULUI ȘTEFAN BEZDECHI LA PUBLICAREA COLECȚIEI „DOCUMENTE PRIVIND ISTORIA ROMÂNIEI“

Vorbind despre necesitatea publicării unor *corpora* de documente — în scopul lărgirii bazei documentare, academicianul C. Daicoviciu conchidea pe bună dreptate: „Numai operind pe un vast material documentar, și numai avînd o privire de ansamblu asupra acesteia, se pot trage concluzii viabile de ordin istoric, fără riscul dezmințirii la tot pasul prin ivirea unui material ignorat.“ Același reputat istoric făcea să răsunе *coram populo*, sub cupola Academiei, avertismentul testamentar privitor la misiunea istoricului: „...istoricul este dator nu numai să spună adevărul, ci el trebuie să spună *tot adevărul!*“ Și — am mai adăuga noi — să-l și apere cu toată fermitatea, dat fiind faptul că încă anticii socoteau că „adevărul este sufletul istoriei“ (*veritas animus historiae est*).

Înființarea în anul 1950 — în cadrul Institutului de istorie al Filialei din Cluj a Academiei — a unui colectiv însărcinat cu publicarea *colecției de documente medievale* (din sec. XI—XIV), în primul rînd inedite, dar și a celor editate, aflătoare în ediții greu accesibile sau greșit publicate, răspundea așadar unor deziderate fundamentale ale istoriografiei, fiind un adevăr axiomatic faptul „că nu există istorie în afara documentului“.

Era vorba de publicarea acestor documente în traducere științifică „într-o limbă accesibilă“, dîndu-se numai o mică porțiune în limba originală (latină). Întocmirea unei asemenea colecții trebuia să fie — și a fost — o școală pentru pregătirea cadrelor de cercetători.

Din lipsă de cadre suficiente (și bine pregătite), colectivul nu a putut începe munca decît cu vreo cinci membri. A fost nevoie să se recurgă la sporirea și organizarea colectivului cu persoane competente din afară. Printre primii solicitați să-și aducă contribuția la realizarea acestei complexe și dificile opere arheografice a fost și profesorul Ștefan Bezdechi. Reputatul clasicist clujean avea să constituie chiar de la început un adevărat stilp de rezistență al subcolectivului de traducători, atît prin erudiție, competență și probitate, cît și prin pasiunea, conștiinciozitatea și devotamentul cu care s-a dăruit acestei munci dificile și ingrate, pînă în momentul trecerii în neființă.

La acea dată profesorul Ștefan Bezdechi se afla în pragul pensionării, după o prestigioasă activitate didactică și științifică de peste trei decenii, depusă în cadrul Facultății de Filologie de la Universitatea Daciei Superioare, unde conducea catedra de limbi clasice*.

* Pentru această perioadă de activitate vezi și Fondul familial de documente, arhiva personală a prof. Șt. Bezdechi, aflătoare la Arhivele Statului din Cluj-Napoca; conține 14 dosare și trei plicuri cu fotografii.

LA VIE ET L'ACTIVITÉ DE ȘTEFAN BEZDECHI

(Résumé)

On tache d'esquisser la vie et l'activité de Ștefan Bezdechi (1888—1953), professeur de langue et littérature grecques à l'Université de Cluj (1919—1951). Il est né à Ploiești et a fait ses études universitaires à Bucarest. C'est d'une manière remarquable qu'il maîtrisait les langues classiques et quelques langues modernes. Il a travaillé quelques années comme professeur de lycée et a passé deux semestres en tant qu'étudiant à l'Université de Berlin. Entre 1916—1919 il a vécu à Copenhague, où il a appris les langues scandinaves. En 1920 il a passé son doctorat.

A partir de 1919 Șt. Bezdechi a fonctionné comme professeur à l'Université de Cluj. Il s'est avéré un grand connaisseur de la langue et de la culture grecques et s'est affirmé comme un professeur d'exception. Il a rendu de grands services dans l'œuvre de popularisation de la culture classique par des conférences, des publications, des traductions et des préfaces. Il a traduit de nombreuses œuvres littéraires et philosophiques de l'Antiquité et de l'époque byzantine. Il a fait également des recherches philologiques de grande valeur sur des textes antiques. En 1945 il devient membre correspondant de l'Académie Roumaine.

On ne possède pas encore une bibliographie de Șt. Bezdechi. Beaucoup de ses manuscrits sont perdus. Il a continué à écrire et à traduire même après avoir pris sa retraite, jusqu'à sa mort. Il projetait la traduction intégrale de l'œuvre de Platon et d'Aristote.

Le professeur Bezdechi a été apprécié pour son humanisme, sa délicatesse d'âme et son attitude généreuse. Il a été doyen et vicedoyen de la Faculté ainsi que directeur de l'Institut d'Études Classiques de Cluj. Mais, nature modeste et timide, il ne s'est pas affirmé dans la vie sociale de l'époque, ne s'est pas enrichi, n'a pas acquis de titres pompeux. Il a été peu connu dans le pays et à l'étranger, car il n'a fait aucun effort en ce sens.

Il faut que l'œuvre de Ștefan Bezdechi soit aujourd'hui connue et appréciée comme elle le mérite.

vedea acum lumina tiparului, îndeosebi din filosofii antici — dar și din Nicolaus Olahus, Erasmus ori Thomas Morus. Unele i s-au tipărit abia postum. Editurile îl cunoșteau și-l solicitau²³. O altă latură, nouă, a constituit-o colaborarea la colectivul însărcinat cu traducerea și editarea documentelor medievale privitoare la istoria noastră. Era un câmp de cercetare cu totul nou, care punea probleme lingvistice și culturale nebănuite. Cu o tinerețe spirituală uluitoare, Ștefan Bezdechi s-a implicat în această muncă, izbutind să afle satisfacție în tălmăcirea acestui limbaj straniu, neîntilnit încă.

Boala i-a impus grele suferințe în ultimele săptămâni. S-a stins din viață la 25 martie 1958, cu puțin înainte de a împlini 70 de ani²⁴.

Documentele ajunse pînă la noi conturează tabloul moștenirii *materiale* lăstate. Este ridicol de mică: bunuri în valoare de 2.500 lei, între care un loc mare ocupă un iatagan (amintire de familie) și o mașină de scris. Se mai adăuga o parte dintr-o casă²⁵. Dar adevărata valoare o constituia biblioteca sa, al cărei inventar s-a păstrat: 448 cărți și 56 manuscrise²⁶. Pentru aceste bunuri, fără nici o atenție la valoarea lor spirituală, s-au judecat moștenitorii (un frate și soția), într-o meschină dispută. Ambii, greu strîmTORAȚI materialicește, au risipit partea de bibliotecă și manuscrise ce le revenise.

Adevărata moștenire a lui Ștefan Bezdechi nu este aceasta. Ea se constituie din valorile spirituale, imposibil de evaluat în bani, pe care le-a produs cu dărnicie proteica lui activitate. Și ea aparține, firesc, tuturor, societății noastre și culturii universale.

Nu trebuie să risipim această avuție.

Comemorarea centenarului nașterii marelui cărturar trebuie să ne facă atenți asupra necesității de a valorifica așa cum se cuvine *adevărata* sa moștenire. Nu l-am putea onora mai frumos decît cunoscîndu-i și înțelegîndu-i opera. O bibliografie a sa și reeditări critice ale principalelor sale scrieri²⁷ sunt absolut necesare. Ca și reeditări periodice ale traducerilor marilor autori eleni. Dar, mai ales, este necesar ca slujitorii de azi ai literelor antice, cercetătorii de orice fel ai antichității, să revină periodic la scrisul înaintașilor în acest domeniu, la mesajul cultural pe care ei ni l-au adus din antichitate. Iar între aceștia, un loc de frunte a ocupat și va ocupa mereu Ștefan Bezdechi.

RADU ARDEVAN

²³ S.B., dosar V.

²⁴ S.B., dosare III (f. 6) și XIV.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ S.B., dosar VI, 29 f.

²⁷ Un început îl constituie volumul citat al lui Șt. Bezdechi, întocmit și adnotat de Veronica Mocanu (citează și cele mai multe lucrări ale profesorului clujean, fără a constitui însă o bibliografie sistematică).

ferm al unei table de înalte valori morale și estetice, rezultate tocmai din erudiția iscoditoare. Cultura antică, în accepțiunea ei cea mai cuprinzătoare, era tratată nu ca un scop în sine, ci ca un mijloc de umanizare progresivă a receptorului ei, ca o cale măreață spre apropiere și conlucrări între oameni, între sensibilități și epoci diferite. Valorile clasice, verificate prin testul bimilenar, pot și trebuie să constituie temeiul solid la care să se raporteze creația modernă, oferă spiritului o armătură și criterii valorice. Este poziția pe care s-au plasat întotdeauna cei mai mari și mai buni slujitori ai culturii universale, clasiști ori neclasiști. Este și perspectiva care dă justă măsură efortului și intențiilor lui Ștefan Bezdechi, ca traducător și popularizator al culturii elene în spațiul spiritualității noastre.

Acum, când aruncăm o privire retrospectivă asupra acestei munci și acestui crez de o viață, trebuie să vedem și limitele activității profesorului. A slujit școala și cultura clasică cu înaltă competență, dar n-a știut să o impună ferm în fața contemporanilor săi. Nu era o fire de luptător. Este interesant de observat că vreme de două decenii n-a avut asistenți. Poate că schemele universitare, foarte restrânse, nu permiteau atunci angajarea unor noi cadre, dar poate că și magistrul însuși n-a insistat pentru acest lucru. Tineri merituosi, formați în preajma lui, s-au îndreptat mai curînd spre lătile latine ori spre arheologie, fascinați și de personalitățile unor dascăli precum Teodor Naum, G. G. Mateescu ori C. Daicoviciu. Modestia imensă — și în fond atît de lăudabilă — a lui Ștefan Bezdechi l-a împiedicat să fie un adevărat maestru și șef de școală și poate că are partea ei de vină dacă Clujul nu a avut o adevărată școală de studii elene. Abia în ultimii ani de activitate a dispus de preparatori și asistenți în specialitate; însă desființarea catedrei, în 1951, a curmat aceste începuturi. O altă slăbiciune a constatat în atenția redusă acordată limbii, studiilor lingvistice. Ca savant, Ștefan Bezdechi a fost cunoscut și apreciat în lumea academică de pretutindeni, dar numărul lucrărilor sale tipărite în limbi de circulație este destul de mic. A călătorit puțin și participarea sa la manifestările științifice internaționale — spre deosebire de cea a unor colegi mai puțin merituosi — a fost firavă. Recunoaștem, iarăși, un suflet delicat, muncit mereu de îndoială asupra propriei valori, de nejustificată subapreciere. Un dascăl al Universității clujene afirma că „modestia este cancerul conștiinței”²²; dacă este așa, atunci Ștefan Bezdechi a suferit foarte mult de acest cancer.

Anii refugiei n-au întrerupt munca profesorului. Ea a continuat, cu valențe și direcții noi, după război. În anul 1951 Ștefan Bezdechi se apropia de pensie. Tot atunci, Ministerul Învățămîntului găsea de cuviință să renunțe la studierea limbilor și culturilor clasice. Pensionarea profesorului Bezdechi a coincis cu desființarea catedrei pe care o slujise toată viața. Studiile clasice intrau într-o criză prelungită, al cărei deznodămînt el nu avea să-l mai vadă.

Ultimii ani ai lui Ștefan Bezdechi s-au scurs sub semnul bolii și grijilor materiale. Dar a continuat să lucreze. Numeroase traduceri vor

²² Afirmatia aparține prof. dr. doc. Traian Vasulescu, multă vreme șeful disciplinei Radiologie la I.M.F. Cluj.

tural, literatura elenă. Și le-a făcut cu spirit și sensibilitate de artist; el însuși scria uneori versuri, iar traduceri din lirica antică dovedesc nu doar erudiție, ci și talent poetic. La fel, numeroasele traduceri din proză ori din teatru. Dar l-a interesat în egală măsură filosofia. A tradus din Platon și Aristotel, tinzând spre un *corpus* complet al operelor platonice. Multă atenție a acordat și scrierilor tirzii, din zorii evului mediu: stau măturie traduceri excelente din Ioannes Chrysostomos, Nicephoros Gregoras, Nonnos, Vasile cel Mare. Numeroase fragmente de traduceri, unele păstrate, altele doar semnalate, dovedesc același efort, același zel. Pe acest tărâm, rolul lui Ștefan Bezdechi în cultura română este uriaș. El a și fost recunoscut ca atare: Academiă Română îl primea în rândurile ei tocmai „pentru promovarea clasicismului în România“. În același sens se înscrie și efortul său spre studierea clasicismului în cultura română; înregistrăm aici traduceri și monografia despre Nicolaus Olahus ori editarea cronicii lui Naum Râmniceanu.

Dar magistralul cunoscător al antichității clasice nu rămânea prizonierul propriului său domeniu. Dimpotrivă: profesorul Bezdechi înțelegea clasicismul ca un instrument formativ de prim rang, capabil a modela spiritul și sensibilitatea omului modern într-o umanitate superioară. Cunoașterea valorilor eterne ale antichității îi oferea, între altele, o solidă bază estetică, de pe care se apropia de întreaga cultură modernă. Și trebuie spus că a făcut excelente traduceri și din literaturi europene moderne. Îndeosebi din neogreacă (o „Antologie a liricii neogrecești“ alături de cea a liricilor eleni antici), dar și din literatura daneză și, ocazional, din norvegiană ori suedeză etc. Urmărea cu atenție viața literară, română și străină, nimic din lumea literelor nu-i rămânea străin.

Publicistica lui este foarte vastă și atinge domenii variate. Unele articole se referă la probleme de actualitate ale vieții culturale și universitare. Cele mai multe vizează însă cultura antichității și, adeseori, receptarea ei în spiritualitatea modernă. Rolul lor în deschiderea omului de azi spre valorile trecutului rămâne considerabil.

O bibliografie a lui Ștefan Bezdechi rămâne încă un *pium desiderium*. Și totuși, ea ar fi cit se poate de necesară. Și ar trebui să ia în considerație și numeroasele lui manuscrise inedite, unele din nefericire pierdute pentru totdeauna...

Pe același teren, cel al îmbogățirii sufletului compatrioților săi prin cultura clasică, s-a plasat și activitatea sa de conferențiar. Învingându-și timiditatea, profesorul Bezdechi a înțeles nevoia de a cobori în rândurile auditoriului larg, de a-i vorbi pe înțeles, de a-l îndruma spre marile valori culturale cu cuvinte simple, pornite din inimă. A ținut conferințe sub egida „Astrei“, ori mai ales a „Extensiunii universitare“. Fără a fi prea numeroase, conferințele sale erau foarte dense, bogate în fapte, dar mai ales în gânduri și atitudini. Avem unele mărturii despre puternica impresie pe care profesorul o lăsa ascultătorilor, nu atât prin farmecul persoanei sale, cât mai ales prin conținutul demersului intelectual²¹.

Toate formele activității lui Ștefan Bezdechi pun în lumină un savant specialist, dublat însă de un spirit sensibil de artist. Dar ambele ar fi fost nedesăvârșite dacă nu le-ar fi însoțit cugetătorul, promotorul

²¹ N. Lascu, *op. cit.*, p. 358.

ori primele secole ale lumii bizantine. S-a străduit să acopere întreaga problematică predind alternativ anumite perioade, astfel încît studenții să poată cunoaște, de-a lungul a 4 ani de studii, toată această materie. Însă rolul precumpănitor revenea seminarului, căruia îi și acorda o durată de două ori mai mare; aici funcționa adevăratul „atelier“, în care studenții erau deprinși să-și pună în valoare disponibilitățile, să lucreze singuri¹⁵. Din aceste seminarii s-a născut și un „Cerc al traducătorilor“, care îi grupa pe cei mai valoroși studenți. Și nu puține personalități ale literelor clasice din România s-au format în aceste seminarii¹⁶.

Un obstacol grav în calea muncii sale, adeseori reliefat cu durere, era slaba cunoaștere a limbii grecești de către studenți; mulți trebuiau să pornească de la zero. Învățămîntul clasic din România interbelică era apreciat, chiar de factorii de decizie ai acelei epoci, ca deficitar¹⁷. Poate că acestei nevoi i-a răspuns Ștefan Bezdechi prin introducerea, din al patrulea an de profesorat, a unui *proseminar* pentru începători, unde se făceau traduceri și retroversiuni cu specială pondere pentru sintaxă (punctul slab al învățămîntului clasic liceal)¹⁸. Remediul, chiar dacă doar parțial, a dat roade. În general, absolvenții clujeni se descurcau strălucit la catedre, ducînd mai departe renumele facultății. Firește, aceste reușite trebuiau să ușureze și munca profesorului, cu noile generații de studenți.

Cîteva manuscrise încărcate de adnotări dovedesc rigoarea cu care profesorul Bezdechi își pregătea cursurile. Deși orientat cu precădere spre literatură, atingea mereu și problemele generale de cultură și chiar de viață social-economică a lumii antice¹⁹. Înțelegea nu doar necesitatea de-a explica fenomenul cultural și literar pornind de la viața materială, ci și faptul că tocmai accesul larg la cultura unei epoci trecute permite buna înțelegere a realităților ei economice, sociale, instituționale.

Dar Ștefan Bezdechi s-a simțit cu adevărat în largul său la masa de scris. Opera scrisă lăsată în urma lui este impresionantă²⁰. Întîlnim aici preocupările unui savant clasicist, care a lăsat studii temeinice și ediții critice ale textelor antice. Dar un loc chiar mai mare ocupă gînditorul, comentatorul cultural al acelor texte, interpretul sensibilității și reflecției celor vechi pentru oamenii epocii noastre. A făcut, cu rară competență și dăruire, această treabă delicată, veșnic necesară, atît în studii introductive și prefețe, cît mai ales într-o vastă operă publicistică, în coloanele marilor reviste de cultură. În sfîrșit, poate locul cel mai important din scrisul său revine traducerilor. Conștient de realitatea tristă a slabei cunoașteri de către români a mării literaturi antice, și-a îndreptat toate eforturile spre traducerea și popularizarea clasicii antice în România.

Nu vom enumera aici titlurile traducerilor sale. Ajunge dacă reamintim că îmbrățișează cele mai diferite scrieri și perioade. A tradus și din latină, îndeosebi din Ovidiu. Dar cele mai multe traduceri privesc, na-

¹⁵ Cf. supra, nota 6.

¹⁶ N. Lascu, *In memoriam*, în vol. Șt. Bezdechi, *op. cit.*, p. 356—357.

¹⁷ *Ibidem*, p. 356.

¹⁸ Cf. supra, nota 6.

¹⁹ S.B., dosar I, f. 8—30, 33—42; dosar IV, f. 1—36, 105—119.

²⁰ O bibliografie incompletă în S.B., dosar II, f. 1—5, 79.

spre politică; a demisionat din partid în 1928, adică chiar atunci când național-tărăniștii ajungeau la putere!¹⁰

Anii care au urmat par privitorului de astăzi extrem de liniștiți. Viața profesorului Ștefan Bezdechi n-a mai cunoscut evenimente zgometoase. În timp ce unii colegi acumulați onoruri răsunătoare ori funcții cu titluri pompoase, el se închidea tot mai mult în munca lui, fără altă dorință decât de a și-o îndeplini cât mai bine. Cei care l-au cunoscut au rămas cu amintirea unui om scund și firav, modest și discret, care nu dădea nici o atenție eleganței vestimentare, foarte puțin prezent în viața social-mondenă. Nu era un orator, iar la catedră nu manifesta nici o exigență excepțională. Impunea tuturor, colegilor și studenților deopotrivă, prin cultura și cunoștințele sale, dar mai cu seamă prin imensa delicatețe sufletească, prin bunul simț și omenia pe care, firesc, le dovedea clipă de clipă.

A fost numit „director al Seminarului de Filologie Clasică“, revenindu-i deci îndrumarea acestui învățământ în Universitate. În 1931—1932 a fost decan al Facultății de litere și filosofie, apoi — reales în fiecare an — prodecan până în 1938. A fost membru marcant al „Astrei“ și al Comitetului de lectură al Teatrului Național din Cluj¹¹. A primit „medalia jubiliară“ a Universității, „Răspłata muncii pentru învățământ“ clasa I (1930) și „Coroana României“ gradul de cavaler (1938)¹². Când Institutul de Studii Clasice din Cluj (singurul de acest fel din România) a căpătat formă, el a fost primul său director¹³. Mult mai târziu, la 30 mai 1945, avea să-și vadă încununată întreaga activitate prin titlul cel mai înalt la care s-a ridicat și care, desigur, îi va fi adus cea mai mare bucurie: membru corespondent al Academiei Române, la Secțiunea Literară¹⁴.

Aceste titluri, expresie a prețurii de care s-a bucurat în lumea academică, confirmau o activitate profesională extrem de laborioasă, vastă și multiplă. Anii interbelici au fost pentru profesorul Ștefan Bezdechi și cei mai rodnici, era la apogeul forței creatoare, iar dificultățile nu făceau decât să-l incite mai mult. Dar activitatea sa a continuat, pe aceleași mari coordonate, și mai târziu, chiar și după pensionare, până în ultimele clipe.

Vom încerca s-o conturăm în cîteva cuvinte.

Firește, trebuie să avem mai întii în vedere profesorul. Ștefan Bezdechi a predat limba și literatura greacă din 1919 pînă în 1951, activitatea sa didactică suprapunîndu-se cu perioada de existență a acestei catedre la Universitatea clujeană. Documentele păstrate dovedesc că a acordat atenție deosebită *literaturii* elene, culturii și filosofiei Greciei vechi. Nu a fost niciodată un lingvist. În general, cursul său principal trata istoria literaturii grecești, iar seminarul era axat pe lecturi și interpretări din clasicii antici. Această literatură greacă Ștefan Bezdechi o vedea în sens cât mai larg, de la Homer și pînă la scrierile patristice

¹⁰ S.B., dosar III, f. 8.

¹¹ Cf. supra, nota 6.

¹² *Ibidem*; S.B., dosar III, f. 9—10.

¹³ Cf. supra, nota 6 (anuarul pe 1930).

¹⁴ S.B., dosar II, f. 6.

putea reveni în țară. Așa că a trebuit să rămână în Danemarca, trăind din lecții de limbi străine; ocazie cu care a învățat daneza și celelalte limbi scandinave. Le-a învățat destul de bine pentru a traduce din ele în română importante opere literare.

Cînd s-a înființat legația română de la Copenhaga, Ștefan Bezdechi a fost angajat ca interpret. Scăpat de grija traiului zilnic, a rămas în această funcție pînă în 1919, folosindu-și timpul pentru a continua studiile sale favorite, dar și pentru traduceri din și în limbile nordice. A tradus în daneză „Chestiunea Dobrogei“ de N. Iorga, document de propagandă pentru România. Și, desigur, tot acum și-a desăvîrșit documentația pentru viitorul doctorat.

În 1919 a plecat în Belgia, la un frate de-al său stabilit acolo. Timp de 6 luni a trăit din economii, pregătindu-și cu febrilitate teza de doctorat. Între timp mai cizela traduceri din lirica greacă. Nu prea știa încotro s-o ia, cînd iată că maestrul său, Vasile Pârvan, îl cheamă grabnic în țară. I se oferea postul de profesor de limbă greacă la nou-înființata Universitate românească din Cluj.

Din 1919, Ștefan Bezdechi s-a stabilit la Cluj, unde avea să rămână toată viața. Tinăra Universitate a Daciei Superioare îi încredința catedra de limbă elenă a Facultății de Litere și Filosofie, ca profesor agregat stagiar. Avea atunci 31 de ani. Va sluji cu credință Universitatea și catedra, inclusiv în anii războiului și ai refugiului, pînă la pensionare (1951). Munca intensă și calitatea realizărilor sale l-au îndreptățit curînd să devină agregat definitiv (1924), apoi profesor titular (1926)⁶. Între timp a survenit strălucita susținere a examenului de doctorat (14 octombrie 1920) la Universitatea din București, în fața unei comisii prestigioase (D. Onciul, D. N. Burileanu, D. Evolceanu, I. Valaori, V. Pârvan). Subiectul tezei sale trata *Autenticitatea Filipicei a IV-a (Demosthenis Philippica quarta)*⁷. Ea l-a consacrat definitiv pe Ștefan Bezdechi printre filologii noștri clasici de înaltă ținută.

În aceeași perioadă înregistrăm alte cîteva evenimente importante pentru existența lui. Mai întîi, stagiul de bursier al Școlii Române de la Roma (1923—1924) — din care vor rezulta, printre altele, două valoroase lucrări științifice⁸. Apoi, în 11 septembrie 1924, căsătoria cu Hermina Șoimuș⁹. Nu au avut copii. Trebuie observat că soția, o excelentă gospodină, n-a avut nici instruirea nici interesul pentru a putea aprecia preocupările intelectuale ale soțului ei. În sfîrșit, un scurt episod „politic“: la îndemnurile unui prieten, coleg de facultate, Ștefan Bezdechi se înscrie în Partidul Țărănesc, cu puțin înainte de fuzionarea acestuia cu Partidul Național din Transilvania (vara 1926). Cu umor, nota mai tirziu că „activitatea lui politică“ s-a rezumat la plata cotizațiilor și prezența la unele ședințe. Firea lui timidă și onestă nu-l îndemna deloc

⁶ Informații precise apar în *Anuarul Universității din Cluj*, tipărit regulat între 1920 și 1940.

⁷ S.B., dosar III, f. 16.

⁸ *Ioannes Chrysostomos et Plato*, in EDR, I, 1923, p. 291—337; *Nicephori Gregorae epistulae XC*, in EDR, II, 1924, p. 239—377.

⁹ S.B., dosar XIV, diferite acte și copii.

Căci așa a revenit la Ploiești, unde a absolvit liceul în 1907. Încă de pe acum își uimea profesorii cu dorința permanentă de instruire, volumul și calitatea lecturilor, dar mai ales ușurința cu care învăța limbi străine. Deja, greaca veche și latina îi deveniseră cit se poate de familiare.

Pentru a se întreține, elevul Ștefan Bezdechi trebuia să dea meditații copiilor din familiile înstărite. La absolvirea liceului, perspectivele erau sumbre: familia nu avea mijloace să-l trimită la facultate. O simplă întâmplare l-a făcut ca atunci să se pună în concurs o bursă la facultatea de litere din București, secția clasică. Ștefan Bezdechi a câștigat detașat concursul. Soarta alesese bine: tânărul atât de dotat și muncitor își împlinise vocația.

La facultate a avut parte de o pleiadă de mari dascăli, care au contribuit hotărâtor la formarea lui ca specialist. N-au lipsit nici diferențele cu aceștia, căci tânărul student se dovedea exigent și critic față de munca din facultate. Dar profesorii au știut să aprecieze corect personalitatea turbulentă a discipolului lor. Îndeosebi Vasile Pârvan, tânărul profesor de arheologie, cel care avusese cea mai aprigă dispută cu Ștefan Bezdechi, l-a încurajat și ajutat mereu. De altfel, tânărul Bezdechi, în ciuda staturii foarte mici și a sănătății precare, muncea intens și răspundea strălucit așteptărilor magiștrilor. A absolvit facultatea în anul 1911, *magna cum laude*; vorbea fluent franceza, germana, engleza, italiana și latina, cunoștea la perfecție greaca, se descurca în alte câteva limbi europene, dar — mai ales — pătrunsese temeinic cultura și spiritualitatea lumii clasice și-i simțea plener importanța pentru făurirea profilului spiritual al lumii moderne.

Sănătatea șubredă nu-i permitea să satisfacă serviciul militar; a fost reformat la o lună după incorporare. Acum, pentru Ștefan Bezdechi începea lupta dificilă pentru a-și afla un loc de muncă, un loc în care cunoștințele și valențele sale să-și poată găsi prețuirea cuvenită. Nu era tocmai ușor; perspectivele oferite absolvenților de studii umaniste nu erau prea încurajatoare. Timp de trei ani a funcționat ca profesor secundar suplinator, la liceul din Ploiești unde studiasse și la diferite licee din Capitală. Preda limbi clasice și limbi moderne, după cum se cerea. Dar n-a dezarmat. S-a străduit mereu să mențină vie legătura cu facultatea, singurul cadru în care putea activa un tânăr doritor să facă și altceva decît profesorat de rutină. Vasile Pârvan l-a sprijinit energic. Ștefan Bezdechi a primit în 1913 postul de „asistent onorific” al fostului său profesor, la catedra de Istorie antică; de fapt, era însărcinat cu un curs special de limbă elenă pe lângă seminarul magistrului. Era o muncă frumoasă, în care tânărul absolvent s-a remarcat imediat, dar postul era „onorific”, adică neremunerat. Trebuia să trăiască din supliniri pe la diferite licee. Oricum, se stabilise în București și putea urma „cursurile de seminar pentru doctorat” ale lui Vasile Pârvan.

În anul 1914 a câștigat concursul pentru o bursă de studii clasice la Berlin. Dar n-a putut pleca decît în 1915. În capitala Germaniei, pe atunci una din capitalele mondiale ale literelor clasice, a auzit cursurile și seminariile celor mai mari specialiști ai epocii. Dar, după două semestre, a trebuit să plece în Danemarca, spre a-și reface sănătatea (vara, 1916). În Germania foametea și tuberculoza luau proporții amenințătoare. După intrarea României în război, Ștefan Bezdechi nu mai

VIAȚA ȘI ACTIVITATEA LUI ȘTEFAN BEZDECHI

Documentația care stă astăzi la dispoziția cercetării pentru a se reconstitui viața și activitatea marelui cărturar Ștefan Bezdechi este în general săracă și discontinuă. Puține acte au ajuns pînă la noi¹, iar materialele publicate (anuale universitare, notițe biografice etc.) sunt extrem de laconice. Profesorul însuși, fire modestă și discretă, n-a vorbit despre sine decît arareori și numai în general, autobiografiile sale (cîte s-au păstrat) nu cuprind decît problemele și scrierile importante, lăsînd la o parte frământările cotidiene și activitățile practice. Ca atare, orice încercare de a însuma acum, în cîteva pagini, un portret al savantului nu poate fi decît parțială.

Ștefan Bezdechi s-a născut la 24 aprilie 1888, în orașul Ploiești². Dar familia lui (așa cum arată și numele) coboară din imigranți români macedoneni. Strămoșii lui au trăit în satul Vodena din Grecia; rude colaterale apar la începutul secolului nostru atît în Macedonia (Vodena, Livezi) cît mai ales în Cadrilater (Arabagilar, Asfatchioi, Gramostea)³. Nu știm care reprezentant al familiei și cînd anume s-a stabilit în nordul Dunării. În orice caz, părinții săi (Mihail și Mina) figurează în actul de naștere ca persoane „de protecțiune română”⁴.

Familia viitorului profesor era nevoiașă. Ștefan fusese al cincilea din cei nouă copii ai lui Mihail Bezdechi, meseriaș pantofar. Copilul a crescut printre greutatea și lipsuri⁵. La școala elementară nu a strălucit. Calitățile lui deosebite ies la iveală în timpul studiilor liceale. Conștient de dificultățile materiale în care se zbătea familia, Șt. Bezdechi a încercat (1902) să obțină o bursă la Școala de Comerț din București. N-a reușit — iar acest insucces poate fi socotit fericit pentru cultura română.

Ștefan Bezdechi
(1888—1958)

¹ Păstrate la Arhivele Statului Cluj-Napoca, fond Ștefan Bezdechi (în continuare S.B.). Din corespondență n-au rămas decît piese puține și foarte disparate.

² S.B., dosar XIV, f. 31.

³ S.B., dosar XII.

⁴ Cf. supra, nota 2.

⁵ Pentru pasajele următoare vezi: S.B., dosar III, f. 32—35, 48; V. Mocanu, *Prefață* la vol. Șt. Bezdechi, *Gînduri și chipuri din lumea antică*, Cluj-Napoca, 1981, p. 5—40.

